Međunarodna znanstveno-stručna konferencija
International Scientific-professional Conference

MIGRACIJE I IDENTITET: KULTURA, EKONOMIJA, DRŽAVA

MIGRATIONS AND IDENTITY: CULTURE, ECONOMY, STATE

ZBORNIK RADOVA / *PROCEEDINGS*

Zagreb, 2020.

ZBORNIK RADOVA MEĐUNARODNE ZNANSTVENO-STRUČNE KONFERENCIJE

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PROFESSIONAL CONFERENCES

MIGRACIJE I IDENTITET: KULTURA, EKONOMIJA, DRŽAVA

MIGRATIONS AND IDENTITY: CULTURE, ECONOMY, STATE

U Zagrebu, 2020. / In Zagreb 2020

Glavna urednica / Editor-in-Chief:
doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj

Međunarodno uredništvo / International editorial board
doc. dr. sc. Filip Škiljan, znanstveni savjetnik, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, Hrvatska; dr. sc. Katica Jurčević, viša znanstvena suradnica, Znanstveni zavod, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; prof. dr. sc. Stipe Tadić, Odsjek za sociologiju, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; izv. prof. Marija Benić Penava, Odjel za ekonomiju i poslovnu ekonomiju Sveučilišta u Dubrovniku, Hrvatska; dr. sc. Kristian Lewis, viši znanstveni suradnik, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, Hrvatska; dr. sc. Maria Florencia Luchetti, viša znanstvena suradnica, Znanstveni zavod, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; dr. sc. Damir Josipovič, viši znanstveni suradnik, Inštitut za narodnostna vprašanja Ljubljana, Slovenija; prof. dr. sc. Darko Gavrilović, Prirodno-matematički fakultet Departman za geografiju Univerziteta u Novom Sadu, Srbija; izv. prof. Dragan Todorović, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; prof. dr. sc. Jovan Filipović, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu, Srbija; prof. dr. sc. Jugoslav Jovičić, Institut za genetičke resurse Univerzitet u Banja Luci, Bosna i Hercegovina, dr. sc. Gleb Pilipenko,The Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Međunarodni recenzenti / International reviewers:
dr. sc. Walter Lalich, Macquarie University, Sydney, Australija; dr. sc. Jim Hlavach, Faculty of Arts, Monash University, Melbourne, Australija; dr. sc. Juan Radovich, redovni profesor, Universidad de Buenos Aires. Facultad de Filosofía y Letras, Buenos Aires, Argentina; dr. sc. Renato Matić, redoviti profesor, Odsjek za sociologiju, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; dr. sc. Nenad Pokos, znanstveni savjetnik, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska; dr. sc. Monika Komušanac, Odsjek za demografiju i hrvatsko iseljeništvo, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; dr. sc. Krešimir Bušić, docent, Odsjek za povijest, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; dr. sc. Božo Skoko, izvanredni profesor, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; dr. sc. Jelena Šesnić, redovni profesor, Odsjek za anglistiku, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; dr. sc. Aleksandar Erceg, izvanredni profesor, Katedra za management, organizaciju i poduzetništvo, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Hrvatska; izv. prof. dr. sc. Igor Kanižaj, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska; dr. sc. Barbara Riman, docent, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenija; dr. sc. Dragana Stjepanović Zaharijevski, redovni profesor, Departman za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; dr. sc. Danijela Gavrilović, redovni profesor, Departman za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; dr. sc. Suzana Marković Krstić, redovni profesor, Departman za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; dr. sc. Miloš Jovanović, docent, Departman za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; dr. sc. Nemanja Krstić, docent, Departman za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; dr. sc. Jelena Petković, docent, Departman za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; dr. sc. Milovan Vuković, redovni profesor, Tehnički fakultet u Boru, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr. sc. Đokica Jovanović, redovni profesor, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija; dr. sc. Dragoljub B. Đorđević, redovni profesor, Mašinski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija; dr. sc. Ivica Živković, teolog, Pravoslavna bogoslovija Svetih Kirila i Metodija u Nišu, Srbija; dr. sc. Dragan Todorović, izvanredni profesor, Departman za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija

Lektura / Proofreading:
Lada Ledić, prof.
Marija Magdić, prof.
dr. sc. Natasha Ružić (engleski jezik)

Prijevodi tekstova sa španjolskog na hrvatski jezik / Translations of texts from Spanish into Croatian:
mr. sc. Boris Nikšić

Tehnička korektura / Technical correction:
Domagoj Čičak

Grafičko uređenje / Graphic design:
Seniko studio d.o.o.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001066202. / The CIP record is available in the computer catalog of the National and University Library in Zagreb under number 001066202.

ISBN: 978-953-6028-42-9
(EAN 9789536028429)

RIJEČ UREDNICE

Cilj je konferencije „Migracija i identitet: kultura, ekonomija, država“ u organizaciji Instituta za migracije i narodnosti (IMIN), koja se održavala od 6. do 8. prosinca 2018. godine, bilo promišljati o hrvatskom identitetu 27 godina nakon osnutka hrvatske države, progovoriti o temeljnim društvenim pitanjima hrvatskog društva u današnjem vremenu komparirajući slične probleme država u okruženju, pitanja odnosa države, identiteta i hrvatske dijaspore, kao i Hrvata kao nacionalnih manjina, konstitutivnog naroda ili autohtone zajednice. Znanstveno-stručnim pristupom, u komparativnoj perspektivi znanstvenika i stručnjaka u regiji, željeli smo potaknuti raspravu o odnosu nacionalnog, globalnog, europskog kroz prošlu, sadašnju i buduću perspektivu. Konferencija je bila svojevrsni nastavak međunarodnog stručno-znanstvenog skupa u organizaciji IMIN-a održanog krajem 2016. godine pod nazivom „Dijasporski i nacionalno manjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države”. Potreba za organizacijom ovakvog skupa javila se kao nužnost da se nakon 40 godina (prvi simpozij održan je 1976. godine) ispita što se to dogodilo s nekadašnjom „jugoslavenskom dijasporom” i koliko su iseljenici doista bili uklopljeni u unificiranu nacionalnu definiciju Jugoslaveni ili su ipak nacionalni identiteti tražili put svog opstanka i egzistencije. Raspadom Jugoslavije pojavile su se i „nove nacionalne manjine”, dotadašnji konstitutivni narodi. Upravo komparativno promišljanje znanstvenika i stručnjaka u regiji o ovoj vrlo važnoj temi donosi višestruke koristi i znanja o nekadašnjoj zajedničkoj dijaspori, rađanju novih nacionalnih identiteta, položaju i statusu novih i „starih” te autohtonih nacionalnih manjina.

Stoga smo konferencijom „Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država” nastojali proširiti istraživačka pitanja stavljajući u fokus identitet i demografski potencijal/perspektivu, migracije i ekonomiju, nacionalni identitet u globalizirajućem okruženju, identitet u odnosu na migracijsku i izbjegličku krizu, nacionalni identitet u odnosu na europski identitet i dr.

Inicijativu za ovakvu vrstu konferencije, koja je privukla velik broj domaćih i međunarodnih suorganizatora, potaknuo je upravo IMIN kao javna znanstvena ustanova specijalizirana za multidisciplinarno istraživanje migracija: unutrašnjih, vanjskih, nacionalnih manjina, hrvatskog iseljeništva i ilegalnih migracija. Zadaća je Instituta poticati komparativno proučavanje migracija, manjina, hrvatskog iseljeništva te unaprijediti javno razumijevanje njihove složenosti i stvarnosti, ali također istraživanjem i raspravom poticati uvođenje novih politika i djelatnosti koje mogu utjecati na rješavanje problema vezanih uz ta područja.

Konferencija organizirana inicijativom IMIN-a također je i zajednički rad organizacijskog i znanstvenog međunarodnog odbora i brojnih suorganizatora.

ORGANIZACIJSKI ODBOR:

doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj, Institut za migracije i narodnosti, ravnateljica; dr. sc. Mato Arlović, znanstveni suradnik, Ustavni sud Republike Hrvatske; prof. dr. sc. Zoran Kurelić, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, dekan; Mijo Marić, prof., Hrvatska matica iseljenika, ravnatelj; Davorko Vidović, prof., Hrvatska gospodarska komora; dr. sc. Katica Jurčević, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, predstojnica Znanstvenog zavoda; dr. sc. Ozana Ramljak, voditeljica preddiplomskog studija Filmskog, televizijskog i multimedijskog oblikovanja, Veleučilište Vern, Zagreb; doc. dr. sc. Ante Samodol, Međunarodno sveučilište Libertas, prorektor za studente, organizaciju i poslovanje; doc. dr. sc. Marin Strmota, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za demografiju; Vitomir Tafra, mag. oec., predsjednik Uprave Europske poslovne škole Zagreb, Zagreb; dr. sc. Ivica Katavić, Europska poslovna škola Zagreb, dekan; mr. sc. Branko Pavlović, Europska poslovna škola Zagreb; izv. prof. dr. sc. Vladimir Lončarević; Vesna Matić, dr. med.; ing. Ivica Filipović; prof. dr. sc. Ljubo Jurčić, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; prof. dr. sc. Stipe Kutleša, Institut za filozofiju,

Zagreb; prof. dr. sc. Stipe Tadić, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; Marijan Lipovac, prof.; Srećko Sertić, Suvremena trgovina, direktor i glavni urednik

ZNANSTVENI MEĐUNARODNI ODBOR:

doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj, viša znanstvena suradnica, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb; prof. dr. sc. Anđelko Akrap, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; doc. dr. sc. Stjepan Šterc, viši znanstveni suradnik, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Katica Jurčević, viša znanstvena suradnica, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Natasha Kathleen Levak, viša stručna savjetnica, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Maria Florencia Luchetti, viša stručna savjetnica, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; doc. dr. sc. Filip Škiljan, viši znanstveni suradnik, Institut za migracije i narodnosti; dr. sc. Dragutin Babić, znanstveni savjetnik, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb; doc. dr. sc. Rebeka Mesarić Žabčić, znanstvena savjetnica, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb; dr. sc. Ana Malnar, znanstvena suradnica, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb; prof. dr. sc. Anđelko Milardović, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb; prof. dr. sc. Stipe Kutleša, Institut za filozofiju, Zagreb; prof. dr. sc. Stipe Tadić, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; izv. prof. Nenad Pokos, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb; dr. sc. Kristian Lewis, viši znanstveni suradnik, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb; izv. prof. Jelena Šesnić, odsjek za anglistiku, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; doc. Tado Jurić, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb; prof. dr. sc. Zoran Kurelić, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Mato Arlović, znanstveni suradnik, Ustavni sud Republike Hrvatske; prof. dr. sc. Vlatko Cvrtila, Veleučilište Vern, Zagreb; prof. dr. sc. Ljubo Jurčić, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; prof. dr. sc. Franz Schausberger, Institut der Regionen Europas, Salzburg; prof. dr. sc. Jugoslav Jovičić, Univerzitet u Travniku; prof. dr. sc. Ilija Džombić, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment u Banja Luci; doc. dr. sc. Željana Jovičić, Ekonomski fakultet Univerzitet u Banja Luci prof. dr. sc. Dragana Zaharijevski, Filozofski fakultet, Niš; prof. dr. sc. Danijela Gavrilović, Filozofski fakultet, Niš izv. prof. dr. sc. Suzana Marković Krstić, Filozofski fakultet, Niš; izv. prof. dr. sc. Dragan Todorović, Filozofski fakultet, Niš; doc. dr. sc. Miloš Jovanović, Filozofski fakultet, Niš; doc. dr. sc. Jelena Petković, Filozofski fakultet, Niš; prof. dr. sc. Darko Gavrilović, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Novom Sadu; prof. dr. sc. Jovan Filipović, Fakultet za organizacione studije Univerziteta u Beogradu; dr. sc. Nada Raduški, znanstvena savjetnica, Institut za političke studije, Beograd; izv. prof. dr. sc. Marina Lukšič Hacin, znanstvena savjetnica, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Ljubljana; prof. dr. sc. Sonja Novak, znanstvena savjetnica, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana; dr. sc. Damir Josipovič, viši znanstveni suradnik, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana; prof. dr. sc. Juan Carlos Radovich, Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires

Pokrovitelji konferencije bili su Ured predsjednika Hrvatskog sabora i Grad Zagreb. Suorganizatori konferencije iz Hrvatske bili su: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatska matica iseljenika, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska gospodarska komora, Veleučilište Vern, Međunarodno sveučilište Libertas, Europska poslovna škola Zagreb.

Međunarodni suorganizatori konferencije bili su: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u BiH, Sveučilište u Mostaru, Institut za društveno politička istraživanja, Mostar - BiH, Ekonomski fakultet Univerziteta u Travniku - BiH, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka - BiH, Ekonomski fakultet Banja Luka - BiH, Departman za sociologiju Univerziteta u Nišu - Srbija, Inštitut za narodnotsna vprašanja, Ljubljana - Slovenija, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Ljubljana - Slovenija, Prirodno-mate-

matički fakultet, departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Univerziteta u Novom Sadu te Institut der regionen Europas, Salzburg - Austrija.

Na konferenciji je izlagalo 12 plenarnih izlagača iz Hrvatske i inozemstva, te su održana 23 panela s 23O prijavljenih izlagača iz preko 90 različitih znanstveno-stručnih institucija i preko deset zemalja, te s ukupno 150 izlaganja. Na konferenciji je omogućeno i održavanje dvaju studentskih panela kao i dva panela na španjolskom jeziku za hrvatske potomke koji rade na znanstvenim i stručnim institucijama u različitim zemljama Južne Amerike.

Nakon konferencije, 2019. godine izdana je brošura radova sa zaključcima plenarnih izlaganja i zaključcima 23 panela.

Zbornik radova istoimenog naziva „Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država“ sadrži 93 članka – 81 znanstveni i 12 stručnih radova i osvrta – koji su podijeljeni u četiri tematske cjeline: migracije i identitet; migracijski procesi; nacionalne manjine i iseljeništvo. Unutar njih obrađena je problematika azilanata i izbjeglica, demografski i ekonomski aspekti migracija, položaj i perspektiva nacionalnih manjina u Hrvatskoj i regiji te Hrvata kao nacionalnih manjina, kao i iseljenička pitanja koja su se analizirala kroz povijesnu i suvremenu perspektivu. Unutar iseljeničke problematike jedan dio je posvećen i migracijskim procesima u Južnoj Americi. Tekstovi su pisani na hrvatskom, srpskom i engleskom jeziku. Radovi na španjolskom jeziku za potrebe Zbornika prevedeni su na hrvatski, ali će biti objavljeni i dvojezično kao posebno izdanje Zbornika. Kao posebno izdanje Zbornika izdana je znanstvena knjiga dr. sc. Mate Arlovića „Nove nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj i Hrvati kao nacionalna manjina u novonastalim državama raspadom SFRJ“.

Konferencija kao i zbornik rezultat su zajedničkog rada znanstvenika, stručnjaka iz različitih akademskih i stručnih institucija kako u Hrvatskoj tako i u inozemstvu. Vjerujem stoga da predstavlja veliki doprinos u istraživanju problematike migracija u interdisciplinarnoj i komparativnoj perspektivi. Zbornik je namijenjen ne samo znanstvenoj zajednici već i stručnoj te široj čitateljskoj populaciji koji ovdje mogu pronaći odgovore na različita pitanja kroz različita promišljanja – od pristupa i metoda istraživanja do rasprave migracijskih procesa unutar povijesnog ili suvremenog konteksta.

EDITOR'S PREFACE

The "Migration and Identity: Culture, Economy, State" conference, which was organized by the Institute of Migration and Ethnic Studies and held from 6 to 8 December 2018, aimed to provide a reflection on the Croatian identity twenty-seven years after the formation of the Croatian state and focus on fundamental social issues of the Croatian society nowadays, while comparing the similar problems of its neighbouring countries, issues concerning the relation between the state, identity and Croatian diaspora, as well as Croatians as national minorities, constituent peoples or autochthonous communities. By using a scientific and professional approach, our goal was to encourage a discussion from the comparative standpoint of regional scientists and experts regarding the national, global and European matters through the past, present, and future perspective.

The conference was a continuation of some sorts of the international professional and scientific meeting organised by the Institute for Migration and Ethnic Studies, it was held at the end of 2016 and its topic was "Diasporic and national minority identities: migrations, culture, borders, states". After forty years (the first symposium was held in 1976), the need for the organisation of a meeting of that kind came out of necessity to examine what happened to the former "Yugoslav diaspora", how well did the expatriates really fit in the unified national definition of "Yugoslavs" or did they try to find their national identity through survival and existence. Following the breakup of Yugoslavia, "New national minorities", that is, previous constituent peoples, have appeared. The comparative reflection of regional scientists and experts on this matter of crucial importance brings about multiple benefits and provides knowledge about the former common diaspora, creation of new national identities, position and status of the new and the "old" as well as the autochthonous national minorities.

Therefore, with the "Migration and Identity: Culture, Economy, State" conference, our intention was to broaden the research issues by focusing on identity and demographic potential/perspective, migrations and economy, national identity in an environment going through the process of globalization, identity in relation to migration and refugee crisis, national identity in relation to European identity and the like.

The idea for initiating this kind of conference, which attracted a large number of national and international co-organisers, came from the Institute for Migration and Ethnic Studies, as a public scientific institution specialised in multidisciplinary research of internal and external migrations, national minorities, Croatian diaspora and illegal migrations. The task of the Institute is to encourage the comparative study of migrations, minorities, Croatian diaspora and to improve public understanding of their complexity and reality, but also to encourage the introduction of new policies and activities that can affect the problem-solving related to that area through research and discussion.

Despite the fact that it was organised at the initiative of the Institute for Migration and Ethnic Studies, the conference is the result of joint work between the organising and scientific international committees and numerous co-organisers.

ORGANISING COMMITTEE:

Docent Marina Perić Kaselj, PhD, Head of the Institute for Migration and Ethnic Studies; Mato Arlović, PhD, Research Associate, Constitutional Court of the Republic of Croatia; Prof. Zoran Kurelić, PhD, Dean of the Faculty of Political Science, University of Zagreb; Mijo Marić, Professor, Head of the Croatian Heritage Foundation; Davorko Vidović, Professor, Croatian Chamber of Economy; Katica Jurčević, PhD, Head of the Research Institute at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb; Ozana Ramljak, PhD, Head of

the “Film, TV and Multimedia Design” undergraduate study programme at the VERN’ University of Applied Sciences, Zagreb; Docent Ante Samodol, PhD, Prorector for Student, Organization and Management at the Libertas International University; Docent Marin Strmota, PhD, Department of Demography, Faculty of Economics and Business, University of Zagreb; Vitomir Tafra, Master of Economics, CEO of European Business School Zagreb; Ivica Katavić, PhD, Dean of the University College of Economics, European Business School Zagreb; Branko Pavlović, MSc, University College of Economics, European Business School Zagreb; Associate Professor, Vladimir Lončarević, PhD; Vesna Matić, MD; Ivica Filipović, graduate engineer; Prof. Ljubo Jurčić, PhD, Faculty of Economics and Business, University of Zagreb; Prof. Stipe Kutleša, PhD, Institute of Philosophy, Zagreb; Prof. Stipan Tadić, PhD, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
Marijan Lipovac, Professor; Srećko Sertić, Suvremena trgovina, CEO and Editor-in-chief

SCIENTIFIC INTERNATIONAL COMMITEE:
Docent Marina Perić Kaselj, PhD, Senior Research Associate, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb; Prof. Anđelko Akrap, PhD, Faculty of Economics and Business, University of Zagreb; Docent Stjepan Šterc, PhD, Senior Research Associate, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb; Katica Jurčević, PhD, Senior Research Associate, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb; Natasha Kathleen Levak, PhD, Senior Expert Adviser, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb; Maria Florencia Luchetti, PhD, Senior Expert Adviser, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb; Docent Filip Škiljan, PhD, Senior Scientific Adviser, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb; Dragutin Babić, PhD, Scientific Adviser, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb; Docent Rebeka Mesarić Žabčić, PhD, Scientific Adviser, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb; Ana Malnar, PhD, Scientific Adviser, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb; Prof. Anđelko Milardović, PhD, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb; Prof. Stipe Kutleša, PhD, Institute of Philosophy, Zagreb; Prof. Stipan Tadić, PhD, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb; Associate Professor Nenad Pokos, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb; Kristian Lewis, PhD, Senior Research Associate, Institute of Croatian Language and Linguistics, Zagreb; Associate Professor Jelena Šesnić, Department of English, Faculty of Humanities and Social Sciences, Zagreb; Docent Tado Jurić, Catholic University of Croatia, Zagreb; Prof. Zoran Kurelić, PhD, Faculty of Political Science, University of Zagreb; Mato Arlović, PhD, Research Associate, Constitutional Court of the Republic of Croatia; Prof. Vlatko Cvrtila, PhD, VERN’ University of Applied Sciences, Zagreb; Prof. Ljubo Jurčić, PhD, Faculty of Economics and Business, University of Zagreb; Prof. Franz Schausberger, PhD, Institute of the Regions of Europe, Salzburg; Prof. Jugoslav Jovičić, PhD, University of Travnik; Prof. Ilija Džombić, PhD, University of Business Engineering and Management, Banja Luka; Docent Željana Jovičić, PhD, Faculty of Economics, University of Banja Luka Prof. Dragana Zaharijevski, PhD, Faculty of Philosophy, University of Niš; Prof. Danijela Gavrilović, PhD, Faculty of Philosophy, University of Niš; Associate Professor, Suzana Marković Krstić, PhD, Faculty of Philosophy, University of Niš; Associate Professor, Dragan Todorović, PhD, Faculty of Philosophy, University of Niš; Docent Miloš Jovanović, PhD, Faculty of Philosophy, University of Niš; Docent Jelena Petković, PhD, Faculty of Philosophy, University of Niš; Professor Darko Gavrilović, PhD, Faculty of Science, University of Novi Sad Prof. Jovan Filipović, PhD, Faculty of Organisational Sciences, University of Belgrade; Nada Raduški, PhD, Scientific Adviser, Institute for Political Studies, Belgrade; Associate Professor, Marina Lukšič Hacin, PhD, Scientific Adviser, Slovenian Migration Institute, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana; Prof. Sonja Novak, PhD, Scientific Adviser, Institute for Ethnic Studies, Ljubljana; Damir Josipovič, PhD, Senior Research Associate, Institute for Ethnic Studies, Ljubljana; Prof. Juan Carlos Radovich, PhD, Faculty of Philosophy and Letters, University of Buenos Aires

The sponsors of the conference were the Office of the President of the Croatian Parliament and the City of Zagreb. Croatian co-organisers of the conference were the following institutions: Croatian Academy of Sciences and Arts, Croatian Heritage Foundation, Faculty of Political Science University of Zagreb, Faculty of Economics and Business University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies University of Zagreb, Croatian Chamber of Economy, VERN' University of Applied Sciences, Libertas International University, University College of Economics, European Business School Zagreb.

International co-organisers of the conference were the following institutions: Croatian Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, University of Mostar, Institute for Social and Political Research, Mostar, Bosnia and Herzegovina, University of Business Engineering and Management Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Faculty of Economics Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Department of Sociology at the University of Niš, Serbia, Institute for Ethnic Studies, Ljubljana, Slovenia, Slovenian Migration Institute, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, Slovenia, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences at the University of Novi Sad, and the Institute of the Regions of Europe, Salzburg.

Twelve plenary presenters from Croatia and abroad participated in the conference, 23 panels were held by 230 registered presenters from over 90 different scientific and professional institutions and more than 10 countries with the total number of 150 presentations. At the conference, it was made possible to hold two students' panels as well as two panels in Spanish language for Croatian descendants who work for scientific and professional institutions in different countries in South America.

After the conference, a brochure of works was published with the conclusions of the plenary presentations and the conclusions of 23 panels.

The Collection of Works with the same title as the title of the conference "Migration and Identity: Culture, Economy, State", includes 93 articles 81 of which are scientific works and 12 of which are professional papers and reviews divided into four thematic areas: migrations and identity, migration processes, national minorities and diaspora. In the aforementioned thematic areas, the issues concerning the asylum seekers and refugees were addressed, as well as the demographic and economic aspects of migrations, position and perspective of national minorities in Croatia and the whole region, Croatians as national minorities as well as the diasporic issues which were analysed through a historical and modern perspective. One part of the issues concerning the diaspora is focused on the migration processes in South America. The texts were written in in Croatian, Serbian and English language. The works in Spanish language were translated into Croatian for the purpose of their publication in the Collection of Works, but they will also be published bilingually as a special edition of the Collection of Works.

As a special edition of the Collection of Works, a scientific book was published, under the authorship of Mato Arlović, PhD, and its title was: *Nove nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj i Hrvati kao nacionalna manjina u novonastalim državama raspadom SFRJ* ("New national minorities in the Republic of Croatia and the Croatians as a national minority in the newly formed states after the dissolution of Yugoslavia").

Both the conference and the Collection of Works are a result of the mutual work of scientists and experts from different academic and expert institutions in Croatia and abroad. Therefore, I believe that the Collection represents a major contribution in the research of migration issues in both interdisciplinary and comparative perspectives. This Collection of Works is not only intended for the scientific community, but also for the professional community and wide readership, who can use it to find the answers to many different questions explained through various deliberations - from the approach and the methods of research to discussing the migration processes within the historical or modern context.

SADRŽAJ / CONTENT

I. Migracije i identitet / *Migrations and identity*

Nacionalni i europski identitet / *National and European identity*

Mato Arlović
Europske vrijednosti, ljudska prava i slobode osnova Ustava Republike Hrvatske i Ugovora o Europskoj uniji / *European Values, Human Rights and Freedoms on the Basis of the Constitution of the Republic of Croatia and the Treaties of the European Union* 23

Mato Arlović
Zajedničke europske vrijednosti i/ili vrijednosti nacionalnih država – dilema i/ili cilj / *Common European values and/or values of national states - dilemma and/or goal?* 36

Petra Barišić
Nacionalni identitet kao osnova za brendiranje Hrvatske kao turističke destinacije / *National Identity as a Foundation for Branding Croatia* 58

Marijana Borić
Znanstveno nasljeđe kao dio kulturne baštine i nacionalnog identiteta / S*cientific heritage as a part of cultural heritage and national identity* 70

Ljubica Kolarić – Dumić, Vesna Matić
Iseljavanje/povratak i identitet Hrvata kroz prizmu obnove rimokatoličke crkve Svetog trojstva u Kukujevcima (RS) i podizanja spomen-crkve Svetog križa u Zrinu (RH) / *Evicting/Return and Identity of Croats through prisma of renewal of The Romancatholic church of The Holy Trinity in Kukujevci (RS) and building The Memorial church of The Holy Kross in Zrin (RH)* 81

Stipe Kutleša
Hrvatska filozofija i nacionalni identitet / *Croatian Philosophy and National Identity* 95

Romana Lekić, Karlo Kolesar, Adrian Beljo
Folklorni simboli u Hrvatskoj kao simboli istinskog i lažnog identiteta / *Folklore symbols in Croatia as symbols of true and false identity* 102

Darko Marinac
Strateško komuniciranje: Ugled i položaj Republike Hrvatske / *Strategic Communications – Republic of Croatia's Reputation and Position* 113

Ivan Perkov, Erik Brezovec, Josip Ježovita
Sociološki aspekti promjena naziva ulica i trgova u Gradu Zagrebu od osamostaljenja Hrvatske do danas / *Sociological aspects of changing street and square names in the City of Zagreb since the independence of Croatia* 135

Dubravka Petrović Štefanac
Promišljanja kardinala Franje Kuharića o hrvatskom identitetu u svjetlu kršćanskoga identiteta / *Considerations of Cardinal Franjo Kuharić on the Croatian identity throughout the Christian identity* 147

Marijan Šunjić
Uloga obrazovnog sustava na formiranje i razvoj identiteta / *The role of educational system in the formation and development of identity* 160

Stipan Tadić, Vine Mihaljević
Neke religijske sastavnice hrvatske kulture i identiteta / *Some religious elements of Croatian culture and identity* 164

Migracije, izbjeglice, azilanti / Migrations, refugees, asylum seekers

Branka Arlović
Egzistentnost načela solidarnosti u zajedničkom europskom sustavu azila / *Existence of solidarity principle in the common asylum system of European union* 178

Pablo David Arraigada
Dubravka Ugrešić: Žena govori o izgnanstvu. O prošlosti, sadašnjosti i budućnosti? / *Dubravka Ugrešić: the exile from the feminine voice. Past, present… and future? / Dubravka Ugrešić: el exilio desde la voz femenina. Pasado, presente… ¿y futuro?* 206

Dario Butković
Utjecaj migracija na promjene u talijanskoj politici / *Impact of migrationsto changes in Italian politics* 215

Matías Figal
Zašto se vratiti? Politike za povratak izbjeglica i raseljenih osoba i državna izgradnja Bosne i Hercegovine / *Why should I come back? Return policies for refugees and internal displaced people and the state-building process of Bosnia and Herzegovina* 226

Darko Gavrilović, Daniela Arsenijević
Izbeglice u propagandi Vlade narodnog spasa u Srbiji 1941. – 1942. godine / *The role of refugees in propaganda of the Government of national salvation in Serbia* 240

Vlaho Kovačević, Krunoslav Malenica, Igor Jelaska
Percepcije studentske populacije Sveučilišta u Splitu o azilantima kao nacionalnoj i religijskoj prijetnji / *Perceptions of the student population of the University of Split on asylum seekers as a national and religious threat* 248

Ivan Kraljević
Utjecaj migrantske krize na budućnost Europske unije / *The Impact of the Migration Crisis on the Future of the EU* 263

Kristian Lewis, Anita Skelin Horvat
Antiimigrantski diskurs u europskoj politici / *Anti-immigrant discourse in European politics* 274

Ivan Markešić
Migranti - obogaćenje ili prijetnja društvu / *Migrants - enrichment or threat to society* 283

Aleksandra Rotar
Suvereni kolaži Ellen Semen razvijani na diskursu novih estetika /
The Majestic Collages of Ellen Semen Developed into a Discourse of New Aesthetics 293

II. Migracijski procesi / *Migration processes*

Ekonomski aspekti migracija / *Economic aspects of migration*

Željko Bogdan
Utjecaj doznaka iseljenika na hrvatsko gospodarstvo /
The impact of the personal remittances from abroad on the Croatian economy 307

Domagoj Hruška, Tihomir Luković
Tržišna ekonomija u ekonomijama u tranziciji i razvijenim ekonomijama Europe /
Market Economy in Economies in transition and developed economies of Europe 326

Krešimir Ivanda
Doseljeni u Hrvatsku i pozicija na tržištu rada /
The Labour Market Position of the Immigrant Population in Croatia 337

Jugoslav Jovičić, Stevan Petković
Uticaj savremenih migracionih kretanja na zemlje Evropske unije /
The Impact of Modern Migration Movement at the European Union 345

Ljubo Jurčić, Antea Barišić, Sanja Franc
Potencijalni ekonomski efekti emigracije u Republici Hrvatskoj /
Potential economic effects of emigration in Croatia 356

Danijel Knežević, Ivica Katavić, Vitomir Tafra
Utjecaj migracijskih kretanja na ljudski kapital u Republici Hrvatskoj /
The Impact of Migration Trends on Sustainable Human Capital in the Republic of Croatia 368

Natasha Kathleen Ružić, Maria Florencia Luchetti, Marina Perić Kaselj
Labour Market Participation of Returnees and Second Generaton Croats in Croatia:
Processes to Participation / *Sudjelovanje hrvatskih povratnika i druge generacije*
povratnika na tržištu rada u Hrvatskoj: od procesa do sudjelovanja 377

Demografski aspekti migracija / *Demographic aspects of migration*

Anđelko Akrap
Lokalni identiteti u kontekstu demografskih promjena /
Local identities in the context of demographic change 390

Žarko Dugandžić
Hrvati Bosne i Hercegovine na putu demografskog kolapsa nakon 1991. godine /
Croats of Bosnia and Herzegovina on the Path of Demographic Collapse 408

Damir Josipovič
Recent Changes in Ethnic, Migration and the Socio-demographic Structure of Urban Areas – case study of the register-based census data of 2015 for the Urban Municipality of Ljubljana / *Novije promjene u etničkoj, migracijskoj i sociodemografskoj strukturi urbanih područja - studija na temelju podataka popisa stanovništva iz 2015. za urbano područje ljubljanske općine* 424

Marin Perko
Projekt nade: Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča /
Project of hope: Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča 444

Milica Solarević, Sanja Božić, Zoran Pavlović, Tamara Lukić, Anđelija Ivkov-Džigurski
Demografska otpornost gradova u Srbiji - Izazovi budućeg razvoja /
Demographic resilience of cities in Serbia - Future development challenges 458

Marin Strmota
Usporedba domaće i inozemne službene statistike o iseljavanju iz Hrvatske /
Comparison of domestic and foreign official statistics on emigration from Croatia 470

Dražen Živić, Ivo Turk
Demografska bilanca Hrvata u Republici Srbiji (2002. – 2017.) – okvir za razumijevanje demografske održivosti / *Demographic balance of Croats in the Republic of Serbia (2002 – 2017) – framework for understanding demographic sustainability* 480

Suvremeni migracijski procesi / *Modern migration processes*

Caroline Hornstein Tomić
Potentials (un-)leashed: A critical review of change agency in remigration processes / *Oslobađanje ili kočenje potencijala: Kritički osvrt na mogućnosti promjena kao rezultat procesa re-emigracije* 498

Natalija Jovanović
Društveni faktori globalnih migracija i teorijski pristupi /
Social factors of global migrations and theoretical approach 506

Katica Jurčević, Natasha Kathleen Ružić, Marina Perić Kaselj
Žene migrantice u procesu globalne mobilnosti / *Migrant women in the global mobility process* 516

Ljubiša R. Mitrović, Dragana Mitrović
Učinci procesa asimetrične globalizacije na „odliv mozgova" u savremenosti /
The effects of the process of asymmetric globalization on "brain drain" in the contemporary world 529

Tijana Perić Diligenski
Korupcija kao agens migracija – postjugoslavenska perspektiva /
Corruption as a trigger of migrations - post-yugoslav perspective 538

Tuga Tarle
Hibridizacija svijeta ili globalizacija dijaspore /
Hybridization of the world or globalization of diaspora 547

Jure Vujić
Geopolitičke i filozofske dimenzije legitimacijskog diskursa migracija u suvremenom zapadnom imaginariju / *The Geopolitical and Philosophical Dimensions of Legitimacy Discourse on Immigration in the Contemporary Western Imagination* 560

III. Nacionalne manjine / *National Minorities*

Problematika nacionalno manjinskih i etničkih zajednica u Hrvatskoj i hrvatskih nacionalno manjinskih zajednica / *Problems of national minority and ethnic communities in Croatia and Croatian national minority communities*

Dragutin Babić
Osnovnoškolsko obrazovanje nacionalnih manjina u Vukovarsko-srijemskoj županiji – analiza empirijskog istraživanja (fokus grupa) / *Primary Education of National Minorities in Vukovar-Srijem County: Analysis of Empirical Research (Focus Group)* 569

Mario Bara
Migracije i etnokulturni identitet podunavskih Hrvata Bunjevaca u Hrvatskoj /
Migration and Ethnocultural Identity of Danubian Croats Bunjevci in Croatia 584

Zlata Berkeš
Mađari u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji (migracije, jezik i identitet) /
Hungarians in Bjelovar-Bilogora County: Migrations, Language, and Identity 594

Vlatka Dugački, Filip Škiljan
Islamska zajednica u Sisku tijekom polustoljetnoga djelovanja (1967. – 2018.) /
The Islamic community in Sisak throughout half a century of activities 607

Krešimir Gjuranović, Boris Grgurević
Migracija bokeljskih Hrvata s hrvatske rodne grude Boke Kotorske u domovinu Hrvatsku /
Migration of Croats from the Boka Kotorska as their Native Land to Homeland Croatia 626

Katica Jurčević, Erik Brezovec, Zvonimir Ancić
Fenomenologija kao analitičko i empirijsko sredstvo u društvenim i humanističkim
istraživanjima: Značenje religije za kolektivni identitet Janjevaca u Republici Hrvatskoj /
Phenomenology as the Analitical and Empirical tool in social and humanistic sciences:
The Significance of Religion for the Collective Identity of Janjevo Community in Republic of Croatia 635

Marko Mandir
Hrvati u Sloveniji – četvrt stoljeća nove paradigme /
Croats in Slovenia – Quarter of a Century of the New Paradigm 644

Boris Nikšić
Hrvatska nacionalna manjina u Rumunjskoj / *Croatian national minority in Romania* 652

Danijel Vojak
Komemorativno tkivo sjećanja na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu u
Republici Hrvatskoj / *Commemorative Remembrance: About the Impact of the*
Discourse of the Culture of Remembrance on the Suffering of Roma in World War II
within the Roma Community in the Republic of Croatia 658

Tomislav Žigmanov, Darko Baštovanović
Položaj hrvatske nacionalne manjine u Srbiji i izazovi u procesu pristupanja Srbije
Europskoj uniji / *The position of the Croatian minority in Serbia and challenges*
in the process of Serbias accession to the European Union 673

Položaj i perspektiva nacionalno manjinskih i etničkih zajednica država u regiji /
The position and perspective of national minority and ethnic communities of countries in the region

Daniela Arsenović, Anđelija Ivkov Džigurski
Nacionalna pripadnost stanovništva kroz popise: metodološko i političko pitanje /
Ethnicity in Censuses: Methodological and political issue 695

Smiljana Đukičin Vučković, Darko Gavrilović, Ljubica Ivanović Bibić
Polna i starosna struktura kao faktor održivosti rumunske populacije u Vojvodini /
Sex and age structure as a sustainability factor of Romanian population in Vojvodina 702

Anđelija Ivkov-Džigurski, Jelena Milanković Jovanov, Milica Solarevic
Karakteristike fertiliteta etničkih grupa Vojvodine /
The characteristics of fertility of the ethnic groups of Vojvodina 710

Vera Klopčič
Stare i nove manjine u Sloveniji / *Old and new minorities in Slovenia* 720

Jelena Milanković Jovanov, Smiljana Đukičin Vučković
Savremene odlike obrazovanja romskog stanovništva u Republici Srbiji /
Contemporary education aspect of Roma population in the Republic of Serbia 730

Nada Raduški
Multikulturalizam kao okvir za očuvanje jezika i pisma nacionalnih manjina
u Srbiji / *Multiculturalism as a framework for preservation of linguistic*
identity of national minorities in Serbia 742

Dragan Todorović, Nataša Simeunović Bajić
Slike o Ciganima i Romima u Srbiji: dekonstrukcija novinskih naslova /
'Pictures' about Gypsies and Roma in Serbia: Deconstructing newspaper headlines 753

Dragan Todorović
Tolerancija, multikulturalizam i interkulturalizam na Balkanu /
Tolerance, multiculturalism and interculturalism in the Balkans 768

IV. Iseljeništvo / *Expatriates*

Iseljeništvo: povijesni aspekti / *Emigration: historical aspects*

Matea Bačko
Pogledi hrvatske intelektualne emigracije na hrvatsko pitanje u Jugoslaviji od 1971.
do 1990. na primjeru *Nove Hrvatske / Views on the Croatian Question within Yugoslavia*
from 1971 to 1990 by the Croatian Intellectual Emigration on the Example of Nova Hrvatska 783

Katica Jurčević, Ozana Ramljak, Ivan Bota
Iseljenička književnost kao književnost posredovane memorije (terminološka promišljanja) /
Terminological Reflection/Discussion on Literature From the Diaspora 801

Vjekoslava Jurdana
Hrvatska emigracija u Americi kao socio-historijska činjenica te performansi
u poeziji, glazbi, izložbi i na filmu: Hrvatsko mjesto Zlobin u Americi u stvaralačkoj
invenciji Radovana Tadeja / *Croatian Emigration to America and Its Performance*
in Poetry, Exhibitions, and Film, as Presented by Radovan Tadej, an Artist and Scholar,
from the North-Eastern Town of Zlobin 808

Marin Knezović
Afera Hrnjak – od čuda do srama / *"The Hrnjak Affair" – from wonder to shame* 817

Wollfy Krašić
Croatian national congress' actions during the period of Josip Broz Tito's illness and death /
Djelovanje Hrvatskog narodnog vijeća u vrijeme bolesti i smrti Josipa Broza Tita 821

Vladimir Lončarević
„Hrvatska biološka ekonomija" i nacionalni razvoj u misli Mirka Meheša / *Issues of Croatian country-nation development in the mind of Mirko Meheš* 833

Dragana R. Mašović
Nepristajanje (non-compliance) kao motiv iseljavanja mladih: kritička čitanja literature migracije / *Non-compliance as a motive for migration of the young: Critical readings of the literature of migration* 840

Nikica Mihaljević
Hrvatska kakvu je malo tko doista želio / *Croatia a country that few really wanted* 856

Ante Pavlov, Martin Pavlov
Sjećanje na osnivanje sportskog nogometnog kluba „Mladi Hrvat" (Young Croatian) koji se početkom 70-ih godina 20. stoljeća natjecao u Prvoj amaterskoj ligi Sydneya – uloga i značaj razvoja nacionalnih sportskih klubova u očuvanju nacionalnog identiteta Hrvata u iseljeništvu / *Topic Remembering the foundation of the "Young Croatian" soccer sports club that competed in the First Amateur League Sydney during early 1970's – the role and significance of the development of national sports clubs in the preservation of national identity of Croatians in emigration* 862

Ivan Tepeš
Odnos Vladka Mačeka prema hrvatskom pitanju i Jugoslaviji kroz djelovanje u organizacijama emigranata srednje i istočne Europe od 1947. do 1964. godine / *Vladko Maček's attitude in relation to the Croatian question and Yugoslavia's inside activities in central and eastern Europe emigrants organizations from 1947. to 1964.* 869

Jakov Žižić
Radomiro Tomic Romero / *Radomiro Tomic Romero* 883

Migracije, iseljeništvo, Južna Amerika / *Migration, emigration, South America*

Paula Gadze
Hrvatska kultura na španjolskom: Analiza triju radijskih programa Hrvatske zajednice u Argentini / *The Croatian Culture in the Spanish language: An analysis on three radio programmes of the Croatian community in Argentina* 887

Suzana Jurković
Iseljavanje Trogirana na primjeru obitelji Avanić / *Migration Trogired on the example of the Avanić family* 894

María Florencia Luchetti, Marina Perić Kaselj, Natasha Kathleen Ružić
The Construction of the Croatian Identity in South America / *Izgradnja hrvatskog identiteta u Južnoj Americi / La construcción de la identidad Croata en América del Sur* 905

Liliana Majic
Žena kao čuvarica identiteta u migracijskim procesima / *Women as identity support in migratory processes / La mujer como sostén de la identidad en procesos migratorios* 928

Nadia Molek
Procesi etničkog preporoda među potomcima slovenskih iseljenika u Argentini / *The Slovenian re-identification process among descendants of Slovenian immigrants in Argentina / Procesos de reidentificación con lo esloveno entre descendientes de inmgirantes eslovenos a la Argentina* 935

Jianphier Pletickosich López
Hrvatsko useljavanje u Arequipu u XX. stoljeću / *Croatian immigration in Arequipa in the 20th century / La inmigración croata a Arequipa, siglo XX* 946

Juan Carlos Radovich
Neka usputna pitanja u vezi s identitetskim procesima hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u Argentini / *Some provisional issues about the identitary processes of Croatian immigrants and their descendants in Argentina / Algunas cuestiones provisorias en torno a los procesos identitarios de los inmigrantes croatas y sus descendientes en Argentina* 956

Cristina Solian
Migracijska iskustva, slike nacije i identiteti kod Hrvata i Jugoslavena južne provincije Santa Fe u Argentini / *Migration experiences, the image of the Nation and the identities among Croats and South Slavs in South of Santa Fe / Experiencias migratorias, imágenes de la nación e identidades entre Croatas y Yugoslavos del sur Santafesino* 964

Cristian Sprljan
Statistička analiza hrvatske zajednice u Argentini – rekonstrukcija prošlosti i projektiranje budućnosti / *Statistical analysis of Croatian collectivity in Argentina. Rebuilding the past and projecting the future / Análisis estadístico de la colectividad Croata en la Argentina. Reconstruyendo el pasado y proyectando el futuro* 976

Leandro Rossano Sukich
Slovenska imigracija u Argentinu iz komunikacijske perspektive: Slovensko društvo za uzajamnu pomoć u Córdobi / *Slovene Immigration to Argentina from a Communications Perspective: The Slovene Mutual Association of Córdoba / La Inmigración Eslovena a Argentina desde una Perspectiva Comunicacional: La Asociación Mutual Eslovena de Córdoba* 988

Oliver Zambrano Alemán
Doprinos hrvatskih doseljenika u Venezueli neovisnosti Republike Hrvatske (1945. – 1991.) / *Contributions of Croatian immigrants in Venezuela to the independence of the Republic of Croatia (1945–1991) / Aportes de los inmigrantes Croatas en Venezuela a la independencia de la República de Croacia (1945–1991)* 998

Iseljavanje i povratak: suvremeni aspekti / *Emigration and return: contemporary aspects*

Jelena Dinić, Nina Pavlović
Istraživanje vrednosnih orijentacija mladih visokoobrazovanih emigranata iz Srbije / *Research on the Value Orientations of Young Highly Educated Migrants from Serbia* 1007

Ana Judi Galić, Isma Stanić
Uključivanje iseljeništva u razvoj BiH / *Mainstreaming Diaspora into the Development of Bosnia and Herzegovina* 1019

Tado Jurić
Vratiti se ili ostati – stavovi novih hrvatskih iseljenika o ostanku ili povratku iz Njemačke / *Remain in or return from Germany* 1028

Kristina Kozić, Tamara Bodor, Šimun Lončarević, Luka Krstulović, Jelena Slavić Miljenović
Analiza stavova ispitanika o razlozima recentnog iseljavanja mladih iz RH u razdoblju između 2015. i 2018. godine / *Comparison of the experiences of young immigrant returnees with consideration for their reasons for return* 1044

Radojka Kraljević
Studenti i njihova okolina o percepciji budućnosti / *Students and their social environment about the perception of the future* 1063

Marica Marinović Golubić, Krešimir Peračković
Obilježja suvremenih povratnih migracija u Hrvatskoj - primjer s otoka Korčule / *Sociocultural features of contemporary return migration in Croatia - an example from the island of Korcula* 1070

Rebeka Mesarić Žabčić
Povratak u Republiku Hrvatsku: percepcija i preporuke hrvatskih iseljenika iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država / *Return migration to the Republic of Croatia: Perception and recommendations of Croatian diaspora members from Australia and United States of America* 1084

Jelena Pavičić Vukičević, Irena Cajner Mraović, Barbara Prprović
Povjerenje hrvatskih iseljenika u školstvo u Hrvatskoj i Sjedinjenim Američkim Državama / *The Croatian emigrants' trust in school system in Croatia and the United States* 1096

Mislav Rubić
Očekivanja i dojmovi Hrvata iseljenika i povratnika / *Expectations and impressions of returnees from the Croatian diaspora* 1110

Ivona Škreblin Kirbiš
Životne vrijednosti kao prediktor stavova studenata prema emigraciji / *Life values as a predictor of students' emigration attitudes* 1130

Biografije / *Biographies* 1141

I.

Migracije i identitet
Migrations and identity

- Nacionalni i europski identitet

National and European identity

- Migracije, izbjeglice, azilanti

Migrations, refugees, asylum seekers

Mato Arlović
Ustavni sud Republike Hrvatske
Mato_Arlovic@usud.hr

EUROPSKE VRIJEDNOSTI, LJUDSKA PRAVA I SLOBODE OSNOVA USTAVA REPUBLIKE HRVATSKE I UGOVORA O EUROPSKOJ UNIJI

SAŽETAK

Najviše vrednote ustavnoga poretka Republike Hrvatske te u njezinom Ustavu uređena ljudska prava i slobode, uključivši i prava i slobode manjina, osobito nacionalnih, kompatibilna su u cijelosti sa supstancijalnim pristupom ovim pitanjima koji imaju Ugovori o Europskoj uniji. U tome smislu mogli bismo reći da se ovi najviši pravni akti Republike Hrvatske i EU temelje na istovjetnom europskom zajedničkom nasljeđu vrednota, ideala, prava i sloboda koje su baština današnjega demokratskog svijeta. Zanimljivo je primijetiti da su najviše vrednote, ljudska prava i slobode prihvaćene i pravno uređene u Ustavu RH prije nego što su doneseni Ugovori o EU-u. Osim toga, ljudska i manjinska prava i slobode izravno su uređena u Ustavu RH, dok su u Ugovorima EU-a ona u punom opsegu prihvaćena putem Povelje o temeljnim pravima koja ima na osnovi odredbe Ugovora o osnivanju EU-a istu pravnu snagu kao i sami Ugovori, dok je istom odredbom Ugovora utvrđeno da EU pristupa Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda.
Slijedom rečenog čini se da su navedeni pravni akti EU-a i RH u međusobnom odnosu dijela i cjeline koji se međusobno prožimaju i zajednički čine najviši njihov pravni okvir kojim uređuju pitanja od zajedničkoga interesa, kako za EU tako i za RH kao njezinu članicu.
Navedena su pitanja tim aktualnija ako se ima u vidu pod kojim je uvjetima i kriterijima hrvatski ustavotvorac uredio ostvarivanje prava iz pravne stečevine EU-a svojim Ustavom. Prije svega iz te se regulacije može iščitati da hrvatski Ustav daje prednost pravu iz europske stečevine u odnosu na domaće pravo, naravno istoga hijerarhijskog ranga. U ovom radu pokušat ću obradom njegove teme doći do nekih od mogućih odgovora na postavljena pitanja. Oni su po mom sudu od značaja kako za države članice tako i za samu EU. Obradu postavljene teme obradit ću analizirajući u potrebnoj mjeri kako Ugovore EU-a tako i odgovarajuće odredbe sadržane u člancima Ustava Republike Hrvatske.

Ključne riječi: *Ugovori EU-a, zajedničke politike i interesi, vrednote, ideali, prava i slobode, ljudska prava i slobode, vladavina prava i pravna sigurnost*

UVOD

Ustav Republike Hrvatske pripada pionirskim (Häberle, 2002, str. 259.) ustavima bivših socijalističkih država Europe koji su s jedne strane navješćujući vjetar novih društvenih poredaka koji se njime promoviraju i uređuju u ustavnoj demokratskoj državi vladavine prava i drugih njezinih vrednota te s njima u nerazdvojnom odnosu ljudskih i manjinskih prava i sloboda. On je nadalje formalno-pravni akt koji izrijekom svoga teksta priznaje „da se novi društveni poredak može graditi jedino na temelju vrednota koje priznaju i poznaju demokratske zemlje" (Bačić, 2011a, str. 119.). Specifičnost Ustava Republike Hrvatske iz 1990. ogleda se u tome što je on bio ona prva lasta koja će prethoditi ustavnom uređivanju država na temelju vrednota kao zajedničkoga demokratskog, političko-pravnog i kulturno-društvenog nasljeđa.

Odabrane vrednote koje su osnova ustavnoga uređenja tih država daje im za pravo ustvrditi da one i njihovi ustavi pripadaju „zajednici ustava slobodnih država Europe i svijeta" (Kostadinov, 2011, str. 321.).
Nema dvojbe da po svom formalnom, ali i supstancijalnom sadržaju Ustav Republike Hrvatske pripada toj i takvoj zajednici ustava slobodnih država Europe i svijeta. No, potrebno je reći da je on kao ustavni tekst utemeljen na vrednotama, nastao i donesen kao „hrvatski proizvod", dakle samostalno i prvi među novim ustavima, a ne po ugledu na ustavne tekstove drugih država ili osnivačke akte asocijacija u to vrijeme, npr. Europske ekonomske zajednice. Na ovu okolnost neophodno je napokon ukazati i izložiti argumente koji ju potvrđuju, da bi se demistificirala teza kako Ustav Republike Hrvatske ima iste osnove koje je preuzeo iz ustava drugih država i/ili asocijacija, prije svega EEZ, odnosno danas EU. Ta teza jednostavno nije točna, niti na ustavno-pravnim relevantnim dokazima utemeljena. Lako ju je oboriti. Dostatno je samo ukazati na činjenicu da su svi ustavi (tranzicijskih) zemalja istočne Europe koji za svoju osnovu uzimaju vrednote doneseni nakon njega. O primarnim aktima EU-a koji će izvršiti njeno utemeljenje nakon provođenja transformacije EEZ u nju da i ne govorimo, s obzirom da su oni doneseni znatno kasnije.
Tako je, abecednim redom, Ustav Republike Bugarske donesen 1991., Republike Makedonije (danas Republika Sjeverna Makedonija) 1992., Republike Poljske 1997., Republike Rumunjske 1991., Ruske Federacije 1993. Navedeni niz mogli bismo nastaviti Ustavom Republike Srbije iz 2006. itd., a onda na kraju zaključiti zasad s osnivačkim ugovorima točnije Ugovorom o Europskoj uniji iz 2007., koji je stupio na snagu 1. prosinca 2009., iako oni po samom svom nazivu nisu akti ustavnoga karaktera (Bačić, 2011a, str. 120.).
Iz prikazanoga tajminga njihovoga donošenja vidljivo je da se hrvatski ustavotvorac prilikom odabira vrednota koje će biti najviša osnova ustavnoga poretka nije imao na koga ugledati, već obratno, da su se prilikom donošenja kasnijih ustava njihovi donositelji mogli ugledati na hrvatski Ustav. To dakako ne znači da se u operativnoj razradi pojedinih pitanja u pojedinim člancima Ustava hrvatski ustavotvorac nije koristio iskustvima i ustavnim tekstovima drugih, konkretno, Republike Francuske, Savezne Republike Njemačke, pa čak i Sjedinjenih Američkih Država (Šarin, 1997). Uostalom, već kod samoga početka rada na izradi teksta hrvatskog Ustava ustavotvorac je jasno iskazao namjeru po ugledu na koga ga u formalnom i supstancijalnom smislu želi izraditi i donijeti (Šarin, 1997, str. 10.).
Prilika je ukazati na još jednu mistifikaciju oko Ustava Republike Hrvatske, koja je rezultat javnoga istupanja (posebno ljudi iz politike) i iznošenja brzopletih i neutemeljenih ocjena o njemu. Tako se mogla čuti sljedeća teza: „Ustav iz 1990. godine izrazio je volju većine građana, iskazanu i na referendumu o neovisnosti i na prvim demokratskim izborima" (Josipović, 2011, str. 21.). Neovisno o dobroj namjeri da se narodnom voljom iskazanom na referendumu ojača Ustavu demokratski legitimitet, ipak valja reći da se radi o klasičnoj zamjeni teza. Nije Ustav Republike Hrvatske iz 1990. izrazio volju većine građana iskazanu na referendumu, već obratno, volja većine građana na održavanom referendumu pored ostalog je potvrdila Ustav Republike Hrvatske iz 1990. Naime, referendum je održan 19. svibnja 1991., dakle više od pet mjeseci nakon stupanja na snagu Ustava Republike Hrvatske. Osim toga, referendum je raspisan i proveden na osnovu Ustava Republike Hrvatske iz 1990. i zakona te u odnosu na njega njegove odluke nemaju konstitutivni već deklarativni karakter.
Navedene, a i neke druge mistifikacije, npr. kako su pojedini sadržajni dijelovi hrvatskoga Ustava, primjerice u pitanju nacionalnih manjina, rađeni pod izravnim utjecajem predstavnika međunarodne zajednice, moraju se otkloniti kako bismo imali potpunu, jasnu i čistu sliku o Ustavu, kako u pogledu njegova donošenja tako još više u vidu njegova sadržaja i sveukupnoga značaja za konstitucionalizaciju moderne Republike Hrvatske kao demokratske ustavne države, ljudskih (i manjinskih) prava i sloboda te vladavine prava i drugih najviših vrednota njezina ustavnog poretka koje čine esenciju njezina ustavnog identiteta. Naime, samo Ustav Republike Hrvatske (bez ikakvih mistifikacija o njemu) kao hrvatski proizvod (Smerdel, 2012, str. 106.) jest i može

biti „snažan instrument afirmacije ustavnodemokratske kulture hrvatskog društva i države" (Bačić, 2011b, str. 14.), izuzev ostaloga, jer ga je kao hrvatski prihvatio i oživotvorenjem potvrdio najveći broj građana Republike Hrvatske. Takav karakter hrvatskoga ustava potvrđen je jer on „predstavlja ključnu državotvornu institucionalnu podlogu na kojoj je proveden referendum o samoodređenju 19. svibnja 1991., te donesena Ustavna odluka o hrvatskoj državnoj suverenosti i samostalnosti kao i Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske" (Šeks, 2011, str. 36.). Navedena upotreba Ustava Republike Hrvatske potvrđuje ga u Sweetovom smislu kao treći tip ustava, odnosno kao pravni akt koji istovremeno izražava najviše pravo i najviši pravni propis u državi (Sweet, 2013, str. 165.).

Osim toga, otklanjanje ovih mistifikacija smatram potrebnim da bismo imali jasnu i nespornu polaznu osnovu za provođenje usporedbe europskih vrijednosti, ljudskih prava i sloboda kao osnova Ustava Republike Hrvatske i Ugovora o Europskoj uniji, od njihova odabira donositelja ovih akata do njihova međusobnog odnosa. Da bih mogao provesti takvu komparativnu analizu, prethodno ću odrediti što u ovom radu razumijevam pod pojmom vrednota i pojmom ljudskih prava i sloboda s jedne strane, a s druge strane zbog čega su baš one osnove ovih najviših pravnih akata Republike Hrvatske i Europske unije. Odgovor na posljednje pitanje pokušat ću dobiti primjenom teleološke metode.

O POJMOVIMA „VREDNOTE", „LJUDSKA PRAVA I SLOBODE"

O pojmu vrednote

Na jezičnoj razini relativno je lako odrediti pojam vrednota. Naš jezikoslovac Vladimir Anić određuje da su „temeljna uvjerenja i stavovi na kojima počiva društvo ili djelatnost javnog ili tajnog društva" (Vrednote, 2000). Međutim, sama bit pojma vrednota daleko je obuhvatnija i složenija, no što je određuje prethodno izloženo određenje. Uostalom, to potvrđuje i učenje o vrednotama (vrijednostima) kojim se bavi aksiologija kao posebna filozofska disciplina. Aksiologija (2007, str. 21.) kao teorija o vrednotama obuhvaća psihološku i filozofsku teoriju vrijednosti. Ovaj rad neće se baviti aksiologijom i njezinim teorijama o vrednotama kao ni povijesnim nastankom, njezinim nositeljima i razvojem filozofske teorije vrednota. U ovom radu samo ću se kratko osvrnuti na jedan od pravaca filozofskoga učenja o vrednotama, i to prije svega da bih na osnovi njega mogao ukazati makar na osnovne elemente na kojima bi mogla počivati definicija vrednota u pravu, ako i ne bih mogao dati cjelovitu i obuhvatniju, općeprihvatljivu definiciju ovoga pojma kategorije. Radi se, dakako, o pravno-filozofskom teorijskom pristupu u aksiologiji pojmu vrednotama. Za njezine rodonačelnike u pravilu se smatraju Nietzsche, Lotze, Windelband kao neokantovci te Scheler koji drukčije od njih pristupa vrednotama i pojmovno ih određuje („Aksiologija", 1975, str. 13.). Osnove njihovih teorijskih pristupa i danas egzistiraju u pristupu vrednotama, njihovom određenju i ulozi u pravu. Naime, vrijednosti se u društvu ispoljavaju kao „ideal norme koje ljudi, društvene grupe i politički pokreti nastoje da svojom djelatnošću realiziraju" („Aksiologija", 1975, str. 1152.). One pojedincima i skupinama (uključivši i društvene zajednice) pojedine države čine osnovu za njihovo opredjeljivanje (vrednovanje) kakav svijet jest i kakav bi trebao biti. One su jednostavno osnova koja ljudima „određuje pogled na svijet" s jedne strane, a s druge strane sustav kriterija po kojima oni vrednuju taj isti svijet sa sobom i/ili oko sebe. Zbog toga one čine osnovu formiranja identiteta pojedine osobe, ali i pojedinih skupina (udruženja, etničkih, gospodarskih, sportskih itd.). Unutar prava koriste se kao osnovom na kojoj počiva pojedini pravni akt ili cijeli ustavno-pravni sustav s jedne strane, a s druge strane za vrednovanje, procjenjivanje (tumačenje) u kojoj su mjeri ostvarene u društvenom životu ideje i politike putem prava kao instrumenta vlasti u državama vladavine prava. Osim toga, one su podloga i kriterij za vrednovanje njih samih u odnosima unutar njih i njih kao vrijednosti po sebi itd., ili prema njima kao nevrednotama.

Zbog toga npr. leksikografi pravnoj aksiologiji pristupaju kao „nauku o pravnim vrijednostima (jednakost, pravda, pravičnost, sloboda, ljudsko dostojanstvo), ili o zlu ili drugim nevrijednostima[1]; zatim i/ili nauk o pravu kao vrijednosti po sebi (tipičan pozitivički stav), koji kao pravne vrijednosti ističe rad, poredak i mir, vrhovne pravne vrijednosti koje pravo najpotpunije štiti i ostvaruje, potom pravnu sigurnost i pravnu učinkovitost, a eventualno i svrhovitost, kao karakteristične, posebne ili čak isključivo pravne vrijednosti i naposljetku tzv. tehničke pravne vrijednosti (preciznost, potpunost, preglednost, sažetost, jasnoća)" („Aksiologija", 2007, str. 21.). Gotovo za sve (osim tzv. tehničkih pravnih vrednota) pravne vrednote (uostalom kao i za druge vrednote) vrijedi karakteristika da nisu apriorne, nepromjenjive i vječne, već nastaju „i ostvaruju se u kontekstu društveno-političkog i kulturnog razvitka čovječanstva" („Aksiologija", 1975, str. 13.). Drugo, vrednote su pojmovi kategorija koji u sadržajnom dijelu obuhvaćaju poimanja ljudi o pogledu na svijet izgrađen na temelju njihove spoznaje o istom tom svijetu s različitih aspekata, od moralnih, političkih, ekonomskih pa do sveukupnosti kulturološkoga nasljeđa i razvitka njihove zajednice. U tom smislu oni nisu sadržajno u cijelosti određeni, ali su odredivi. Takvo njihovo obilježje važno je imati na umu kada se sagledavaju pravni akti odnosno pravni poredci koji na njima počivaju. Posebno s aspekta kojima subjektima (institucijama) je pravni poredak dao ovlaštenje da ih tumači i koji učinak takva tumačenja s obzirom na svoju obligatornost i obratno imaju. O svemu nešto više *inter alia* u ovom radu. Prije toga nekoliko riječi o pojmu ljudskih prava i temeljnih sloboda te o njihovoj povezanosti s vrednotama u pravu.

O pojmu ljudska prava i temeljne slobode i njihovoj povezanosti s vrednotama

Ljudska prava i slobode danas uživaju opće priznanje, što je razvidno iz članka 5. Bečke deklaracije[2] i Programa djelovanja o ljudskim pravima donesenih u Beču 1993. godine.[3] Pojam ljudska prava i slobode u današnjem (suvremenom) smislu svoje formalno pravno izvorište ima, prije svega, u Općoj deklaraciji o pravu čovjeka (Opća deklaracija o ljudskim pravima, NN 12/2009), zatim u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima (Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, SL SFRJ 7/1971), Konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, NN 18/1997, 6/1999, 14/2002, 13/2003, 9/2005, 1/2006 i 2/2010), osnivačkim ugovorima EU-a (Ugovor o EU i Ugovor o funkcioniranju EU-a (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C83/2010)), Povelji o temeljnim pravima EU-a (Povelja o temeljnim pravima Europske unije, SL EU C 83/2010) itd.

Navedeni dokumenti načelno govoreći polaze od priznavanja i zaštite ljudskoga dostojanstva, te stoga svojim sadržajem potvrđuju ideal slobodnih ljudskih bića koja imaju jednaka i neotuđiva prava i slobode. Kao jedna od mogućih definicija mogla bi se prihvatiti ona koja, imajući u vidu moderna izvorišta (formalna) ljudskih prava i sloboda, glasi: „Shodno tome, ljudska prava su opća i neotuđiva, što znači da se primjenjuju svugdje i ne mogu biti oduzeta ljudskoj osobi čak ni uz njezin pristanak" (Benedek i Nikolova, 2003, str. 23.). Uz navedenu definiciju u literaturi se mogu naći i druge koje nastoje obuhvatiti što cjelovitije složenost i višeznačnost

[1] Treba istaknuti da „nevrednost jeste negativna vrednost, a ne odsustvo vrednosti" („Aksiologija", 1975, str. 1152.).

[2] Članak 5. Bečke deklaracije o ljudskim pravima iz 1993. glasi: „Sva ljudska prava su opća, nedjeljiva, međusobno ovisna i povezana. Međunarodna zajednica mora ljudska prava razmatrati globalno, na pravedan i jednak način, pod jednakim uvjetima i s jednakim naglascima. Iako se važnost nacionalnih i regionalnih posebnosti te povijesne, kulturne i vjerske razlike moraju uzeti u obzir, države imaju dužnost, bez obzira na njihove političke, gospodarske i kulturne sustave, promicati i štititi sva ljudska prava i temeljne slobode."

[3] Bečka deklaracija o ljudskim pravima i Program djelovanja usvojen je na Svjetskoj Konferenciji o ljudskim pravima 14.-25. 6. 1993., a potvrđena je Rezolucijom broj 48/12., koju je donijela Generalna skupština UN-a na 48. zasjedanju 1993.

pojma ljudska prava i slobode. Najčešće se susrećemo s onima koje su prihvatili enciklopedisti i leksikopisci. Tako npr. Enciklopedija leksikografskog zavoda ima definiciju ljudskih prava kao „skup osnovnih, građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava isloboda, različito ostvarenih i pravno fiksiranih u danim uvjetima historijskog razvitka društva" („Ljudska prava", 1967, str. 201.), dok ih Pravni leksikom određuje kao „zahtjeve koje ima pravo postavljati svaki čovjek već samom činjenicom što je ljudsko biće" („Ljudska prava", 2007, str. 682.). Vrlo zanimljiv pristup određivanju pojma ljudska prava i slobode ima Duzinos Kostas. On im pristupa kao složenom pojmu. Zbog toga ih razmatra s aspekta moralnosti i prava, pa navodi: „Kao prava ljudska prava su pravna kategorija ... Termin ljudsko u ljudskim pravima odnosi se više ili manje na konkretni smisao moralnosti koji prati instituciju ljudskih prava. Formalno govoreći, ljudska prava su subkategorija legalnih prava sa specijalnim statusom i zaštitom zbog važnosti dobra i akcija koja ona brane i promovišu: dostojanstvo, slobode i jednakost" (Duzinas, 2009, str. 30-31.). Ne upuštajući se u analizu izloženih definicija, smatram da se ljudska prava i slobode može odrediti kao prava i slobode koje „pripadaju svim osobama, svakom ljudskom biću bez obzira na to je li građanin – državljanin neke države ili nije" (Arlović, 2015, str. 93.). Drugim riječima, ljudska prava i slobode pripadaju ljudskom biću samom činjenicom da je ljudsko biće, i to bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi. Zbog takvoga njihovog određenja: „Sva ih ljudska bića posjeduju bez obzira na prava i dužnosti koja pojedinac može imati (ili ne imati) kao građanin, član obitelji, radnik ili član bilo koje društvene ili privatne organizacija odnosno asocijacije." (Arlović, 2015, str. 267.). Radi se o pravima i slobodama koje pripadaju čovjeku kao ljudskom biću čak i kada ih on ne želi. Zbog toga se čovjek ovih prava i sloboda ne može odreći. Za njih se može reći da su: „priznata i data ljudima na osnovu njihove partipacije u ljudskoj rasi, a ne na bilo kakvom ograničenom ili regionalnom članstvu, kao što se državljanstvo, nacionalnost, klasa ili grupna pripadnost" (Duzinas, 2009, str. 32.).

Specifičnost ljudskih prava i sloboda u pravu ogleda se u tome što su ona s jedne strane ustavno-pravni institut koji obuhvaća prava, obveze, odgovornosti svakog čovjeka, a s druge strane vrednota na kojoj počivaju moderni ustavno-pravni sustavi. Ovakav značaj ljudskih prava i temeljnih sloboda „rezultat je njihove globalizacije. Ta prava odnose se na sve države i sva ljudska bića kao takva, te se proglašavaju delom baštine čovečanstva, koja zamenjuju ljudsku prirodu kao retorički temelj prava", ističe Duzinas (2009, str. 49.). U odnosu s drugim vrednotama oni su s ustavno-pravnog aspekta kao ustavna kategorija jednaki. No, u odnosu na funkcionalni ustavno-pravni poredak, ljudska prava i slobode u funkciji su ostvarivanja drugih temeljnih vrednota kao npr. onih vrednota „višeg reda", ali i vice versa. Naime, kako se u „najopćenitijem smislu pojam vrednote primjenjuju ... na sve one objekte koji su vrijedni ljudskog zanimanja", (Bačić, 2011a, str. 137.) to se on proteže po svom obuhvatu i na ljudska prava i temeljne slobode. S druge strane, nezamislivo je ostvarivanje ljudskih prava i sloboda bez npr. vrednota jednakosti, slobode, ravnopravnosti, ljudskog dostojanstva, solidarnosti, nacionalne i spolne ravnopravnosti itd.

Zbog toga se u širem smislu sve vrednote, uključivši ljudska prava i slobode, trebaju sagledavati u sadržajnom smislu kao sastavni dio sveukupnoga kulturnog razvitka jednog društva. Stoga se slažem s tezom akademika Bačića kada piše: „U kontekstu određene kulture vrednote su, dakle normativni standardi koje dijeli ta kultura o tome što je dobro, a što loše, o ispravnome, odnosno neispravnom, o moralnom, odnosno nemoralnom, o normalnom, odnosno nenormalnom. Vrednote su općije i apstraktnije od specifičnih uvjerenja, iako se i same vrednote međusobno razlikuju po svojoj općenitosti i posebnosti." (Bačić, 2011a, str. 139.).

Vrednote, uključivši ljudska prava i slobode, kao sastavni dio kulture društvene zajednice u realiziranju su novoga svjetskog poretka po prirodi stvari bile i ostale prvi izbor za upravljačku strukturu u pojedinim društvenim i državnim zajednicama da na njima utemelje svoje ustavno-pravne poretke temeljem kojih će ostvarivati njegove ideale i ciljeve. Među glavne njihove prednosti da bi ih se odabralo za temelje na kojima će počivati najviši pravni akti (ustavi) država kao važnije mogli bismo istaknuti: a) prihvatljivost svakom čovjeku,

b) validna su osnova na kojoj se može težiti ostvarenju ljudskoga razvoja, mira i sigurnosti, c) otvaraju dovoljno prostora nositeljima politika da na vladavini prava razvijaju društvene odnose uključivši i mogućnost njihove transformacije, d) njihova egzistencija i realizacija osnova je razvoja demokratskog društva i suvremene ustavne države, e) ustavno-pravni sustavi na njima utemeljeni omogućuju slobodu kretanja ljudi, roba i kapitala, f) ustavno-pravni poredci utemeljeni na vrednotama čiji su sastavni dio ljudska prava i slobode svakom ljudskom biću, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, omogućuju jednakost i ravnopravnost u ostvarivanju prava i sloboda (uključivši jednakost šansi) koje potvrđuju njihovo ljudsko dostojanstvo i pravo na osobnost itd. Zbog svih navedenih mogućnosti koje one otvaraju s pravom se postavlja pitanje koje su to vrednote uz ljudska prava i temeljne slobode? Do spoznaje koje su, možemo doći analizom relevantnih međunarodnih, nadnacionalnih i nacionalnih pravnih izvora koji se na njima temelje ili ih kao takve propisuju. Za potrebe ovoga rada uzet ću u razmatranje samo one koje su osnova Ustava Republike Hrvatske i osnivačkih ugovora EU.

EUROPSKE VRIJEDNOSTI, LJUDSKA PRAVA I SLOBODE OSNOVA USTAVA REPUBLIKE HRVATSKE I UGOVORA O EUROPSKOJ UNIJI

Vrednote, ljudska prava i slobode osnova Ustava Republike Hrvatske

Ustav Republike Hrvatske donesen je 22. prosinca 1990. Donesen je u uvjetima otvorenoga nastupanja velikosrpske politike u ostvarivanju projekta velike Srbije s jedne strane, i jasnog naviještanja definitivne disolucije bivše SFRJ. To su bile društvene okolnosti koje su nesporno upućivale na zaključak da se kriza bivše Jugoslavije neće okončati bez sukoba i ratova. Republika Hrvatska nije htjela sukobe i ratove, ali isto tako nije mogla prihvatiti ni ostvarenje koncepta velike Srbije koji bi Hrvatima i Republici Hrvatskoj nametnuo velikosrpsku dominaciju i supremaciju te im kao narodu negirao pravo na samoodređenje i konstituiranje vlastite samostalnosti, suverenosti, neovisnosti i državnosti u okviru granica Socijalističke Republike Hrvatske. Hrvatsku takvu politiku nije u početku prihvaćala ni podržavala međunarodna zajednica, dijelom zbog želje da se održi Jugoslavija, a dijelom zbog nedovoljnoga poznavanja problema koji su proizašli iz velikosrpskoga koncepta velike Srbije.

Donošenje Ustava Republike Hrvatske osim klasičnih ustavno-pravnih zadaća i ciljeva povezanih uz provedbu konstitucionalizacije društvene i državne zajednice, imao je i, što prikrivene što otvorene, zadaće i ciljeve političkog i ustavno-pravnog karaktera.

Mogli bismo ih, ne po važnosti, navesti kao sljedeće: prvo; on je morao pokazati nepovjerljivoj međunarodnoj zajednici da hrvatski narod kao ravnopravna zajednica državljana i vlast Republike Hrvatske prihvaćaju demokratsku-ustavnu državu kao svoje svjesno opredjeljenje, i to na temeljnim vrijednostima koja su kao „općeprihvaćena načela suvremenog svijeta" prihvaćeni u međunarodnoj zajednici. Takvo svoje opredjeljenje hrvatski je ustavotvorac u Ustavu Republike Hrvatske potvrdio već u njegovoj Preambuli (Ustav Republike Hrvatske, NN 56/1990, Preambula/3). Drugo; hrvatski je ustavotvorac zbog unutrašnjih (nacionalnih) potreba u Ustavu trebao osigurati takav sadržaj koji će jasno ustavno utvrditi i potvrditi Republiku Hrvatsku kao državu, i to ne bilo kakvu, već modernu demokratsku ustavnu državu, utemeljenu na općeprihvaćenim vrednotama u svijetu, zatim državu ljudskih prava i sloboda, prava i sloboda nacionalnih manjina i njihovih pripadnika, vladavine prava i svih drugih sadržaja koje obilježavaju takvu državu. Zapravo, on je svojom Preambulom i općim odredbama (članci 1.-13.) trebao „skicirati samorazumijevanje svoje države", kako to ističe Häberle (2002), odnosno dati esencijalnu osnovu ustavnoga identiteta Republike Hrvatske kao države. Treće; nakon prihvaćanja višestranačkoga političkog demokratskog sustava, građanskog društva i slobodnoga tržišnog gospodarstva u socijalnoj državi, Ustav Republike Hrvatske u supstancijalnom je

smislu morao osigurati validnu ustavno-pravnu osnovu za mirnu tranziciju hrvatskoga društveno-političkog i gospodarsko-socijalnog socijalističkog u građansko demokratsko društvo, bez primjene radikalnih i revolucionarnih metoda. Četvrto; ustavnim odabirom najviših vrednota na kojima on počiva, zatim ljudskih (i manjinskih) prava i sloboda, vladavine prava, podjele vlasti i njezina ograničenja itd., Ustavom je prezentiran novi sustav društvenih odnosa koji bi mogao biti prihvatljiv najvećem broju građana – državljana Republike Hrvatske. Time bi Ustav postao ne samo najviši pravni akt i najviše pravo, već i kulturno dobro koje kao svoje prihvaćaju većinom građani Republike Hrvatske. Takva njegova osobina pretvara Ustav Republike Hrvatske u kohezivnu osnovu koja jača jedinstvo svih građana i njihov osjećaj da štiteći to svoje dobro štite i Republiku Hrvatsku i kao svoju domovinu i kao svoju državu. Potvrda takve njegove uloge, nažalost, vrlo brzo će se morati pokazati. Nastupila je u Domovinskom ratu u kojemu se pokazalo neviđeno jedinstvo hrvatskoga naroda kao ravnopravne zajednice da odlučno i hrabro brani i obrani Republiku Hrvatsku od agresije izvana i pobunjenika unutar zemlje koji su htjeli ostvarujući ideju velike Srbije secesijom odvojiti od Hrvatske dio njezinog teritorija i pripojiti ga velikoj Srbiji. Peto; Ustav Republike Hrvatske morao je ispuniti zadaću validne ustavne osnove za izjašnjavanje naroda kao ravnopravne zajednice državljana na referendumu o pitanju svoje samostalnosti te donošenje svih potrebnih ustavno-pravnih i političkih odluka o sudjelovanju Republike Hrvatske u preustroju SFRJ u konfederativni savez ako to bude moguće, a ako ne, za osamostaljenje i definitivni izlazak Republike Hrvatske iz jugoslavenske zajednice koju je tvorila bivša SFRJ. Kako je danas znano, takvi postupci i odluke Republika Hrvatska donijela je tijekom 1991. godine. Tako je na temelju njega raspisan i održan referendum o hrvatskoj samostalnosti 19. svibnja 1991. Na referendumu je za samostalnost i suverenost Republike HRvatske glasalo 93,24 % od ukupno izašlih birača, a na njega je od ukupnoga broja glasača u Republici Hrvatskoj izašlo 83,56 %. Nastupanjem poznatih događanja napušten je koncept o transformiranju SFRJ u konfederaciju, pa je Republika Hrvatska na osnovu svoga Ustava donijela ključne akte o svojoj samostalnosti, suverenosti i definitivnom izlasku iz SFRJ.[4]

Međutim, osim želje da Ustav Republike Hrvatske bude validno sredstvo za realiziranje gornjih zadaća i ciljeva, važno je naglasiti da je hrvatski ustavotvorac htio dobiti Ustav koji će: „slijediti pozitivnu hrvatsku državno-pravnu tradiciju, povratak europskoj i oslonac na sjevernoameričku pravnu i ustavnu tradiciju, po mjeri običnog čovjeka – građanina i naroda" te biti „trajnije vrijednosti" (Šarin, 1997, str. 10.).

Ustavotvorac je s pravom smatrao da se ova njegova opredjeljenja mogu ostvariti ako Ustavom Republike Hrvatske utvrdi najviše vrednote njezina ustavnog poretka s jedne strane, a s druge utvrđivanjem ljudskih prava i sloboda. No, koje su to vrednote i gdje pronaći njihova izvorišta. Naime, u vrijeme donošenja Ustava Republike Hrvatske nije bilo ustavnoga teksta koji bi imao cjelovit sustav vrednota koje bi propisivao i na njima se temeljio.

Zbog toga se hrvatski ustavotvorac opredijelio da svoje ustavne vrednote utvrdi polazeći od uobičajene, ali općenite formulacije, a koju je izrazio i u svojoj preambuli. One su sadržane i proizlaze iz „opće prihvaćenih načela u suvremenom svijetu" (Ustav Republike Hrvatske, NN 56/1990, Preambula/3). Kao formalna njihova izvorišta hrvatski ustavotvorac pronašao ih je u nadnacionalnim međunarodnim aktima, i to u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima, Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, Konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (NN 18/1997, 6/1999, 14/2002, 13/2003, 9/2005, 1/2006 i 2/2010) te Kopenhaagenškim aktima OESS-a (Hrženjak, 2002, str. 229-238.).

[4] Radi se o sljedećim aktima: Ustavna odluka o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, NN 31/1991, Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske, NN 31/1991, Povelja o pravima Srba i drugih nacionalnosti u Republici Hrvatskoj, NN 31/1991 i Odluka o raskidanju državno-pravne sveze sa SFRJ, NN 53/19991.

Polazeći od njih, svojih ideala i ciljeva koje želi postići i regulirati svojim Ustavom, hrvatski ustavotvorac opredijelio se za sljedeće najviše vrednote ustavnoga poretka i propisao i u članku 3. Ustava. One su: „Sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost[5], mirotvorstvo, socijalna pravda, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavina prava i demokratski višestranački sustav …" (Ustav Republike Hrvatske, NN 56/1990, čl. 3).

Kako je vidljivo iz popisa vrednota, među njima se nalaze: a) poštivanje prava čovjeka, što je *in ultima linea* osnova za ustavno propisivanje i zajamčenje njihovog ostvarivanja i zaštite ljudskih prava i sloboda, b) nacionalna ravnopravnost koja podrazumijeva priznavanje i poštivanje prava pripadnika nacionalnih manjina te njihovo prihvaćanje kao ljudskih prava i sloboda, c) slobodu, jednakost kao vrednote koje su osnova ostvarivanja ljudskih prava i sloboda bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 14). Još točnije da se sva, pa i ljudska prava i slobode (uključivši i manjinska) moraju ostvarivati i štititi po načelu vladavine prava.

Na osnovi tako odabranih vrednota koje su najviše vrednote ustavnoga poretka i temelj za njegovo tumačenje u poglavlju III. „Zaštita ljudskih prava i temeljnih sloboda" sadržani su članci koji ih reguliraju kao zajedničke odredbe (članci 14. – 20.); zatim odredbe o osobnim i političkih slobodama i pravima (članci 21. – 47.) te odredbe o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima (članci 48. – 70.). Zapravo, kad se usporede poglavlje III. sa svim ostalim poglavljima Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine vidi se da ono, odnosno njime uređena ljudska prava i slobode obuhvaćaju više od 1/3 cjelokupnoga sadržaja Ustava Republike Hrvatske. Neki opravdano primjećuju da unatoč „sažetosti i jezgrovitosti" te „nizom novina u području zaštite", ljudskim pravima i temeljnim slobodama nedostaje „temeljna odredba o ljudskom dostojanstvu" (Häberle, 2002, str. 261.), neovisno o tome što je hrvatski Ustav „u iskazima o temeljnim vrijednostima o pravima čovjeka ... kompatibilan s Konvencijom za zaštitu prava čovjeka i temeljnih sloboda" (Häberle, 2002, str. 262.; Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, NN 18/1997, 6/1999, 14/2002, 13/2003, 9/2005, 1/2006 i 2/2010). Koliki značaj ljudskim pravima i temeljnim slobodama pridaje Ustav Republike Hrvatske razvidno je iz njime propisane nadležnosti da njihovu zaštitu u krajnjoj instanci osigurava Ustavni sud Republike Hrvatske kao posebno državno tijelo i samostalni i neovisni sud koji ne spada u sustav sudbene vlasti.

Ustavno određenje vrednota kao najviših vrednota ustavnoga poretka Republike Hrvatske po mome mišljenju valja iščitavati da su one ne samo osnova na kojoj počiva Ustav Republike Hrvatske već da s njima moraju biti usklađeni svi pravni propisi koji zajednice s Ustavom čine cjelinu ustavnoga poretka Republike Hrvatske. Zbog takva njihovog značaja za ustavni poredak Republike Hrvatske hrvatski se ustavotvorac opredijelio u ustavnim promjenama 2000. dopuniti članak 3. da su one „temelj za tumačenje Ustava". Takvom dopunom najviše vrednote ustavnoga poretka sadržane u Ustavu Republike Hrvatske postale su polazna i nezaobilazna točka u tumačenju i vrednovanju Ustava kako u normativno-regulatornoj (zakonodavnoj) sferi tako i u ustavnosudskoj njegovoj primjeni od zaštite ustavnosti pa sve do zaštite njime zajamčenih ljudskih prava i temeljnih sloboda.

Sukladno iskazanom, nesporno je da su najviše vrednote ustavnoga poretka te ljudska prava i temeljne slobode propisane Ustavom Republike Hrvatske esencijalni dio temelja na kojemu on počiva. Osim toga, po njima je on prepoznatljiv. Na osnovu njih (i drugih sadržaja koje sadrži kao ustav treće generacije u Sweetovom smislu) (Sweet, 2013) on „stvaralački pridonosi davanju i uzimanju u razvojnom procesu današnjeg tipa ustavne države" (Häberle, 2002, str. 263.) i „pripada zajednici ustava slobodnih država Europe i svijeta"

[5] Promjenama Ustava Republike Hrvatske 2001. ovaj članak dopunjen je tako da se ravnopravnost proširuje i na spolove te da su najviše vrednote ustavnog poretka „temelj za njegovo tumačenje" (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010).

(Kostadinov, 2011, str. 321.). Takvo njegovo postignuće tim je značajnije što je on, kako sam već rekao, bio prva lasta koja se opredijelila na takav pristup vrednotama i ljudskim pravima i slobodama u njihovom korištenju u svojoj sadržajnoj strukturi. On nije rađen u tom segmentu po uzoru na neki od poznatih pravnih propisa, ali je mogao (a nekim ustavima je i bio) biti uzor drugima kada su na sličnom konceptu pisali i donosili svoje ustavne akte. Ustav Republike Hrvatske slijedom tajminga (timing) svoga donošenja prethodio je svim konstitutivnim aktima, uključivši i osnivačke ugovore kojima je utemeljena i konstitucionalizirana Europska unija.

Vrijednosti, ljudska prava i slobode temelj Ugovora o Europskoj uniji[6]

Konstitutivni akti Europske unije (Ugovor o Europskoj uniji, Ugovor o funkcioniranju Europske unije i Povelja o temeljnim pravima) voljom njihovih donositelja država članica također su prihvatili model vrednota i ljudskih prava i sloboda osnove svoga utemeljenja. To izrijekom proizlazi iz članka 2. Ugovora u EU, koji u prvoj svojoj rečenici propisuje: „Unija se temelji na vrijednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokracije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina." Istim člankom Ugovor o EU u drugoj njegovoj rečenici deklarira stajalište po kojemu: „Te su vrijednosti zajedničke državama članicama u društvu u kojem prevladavaju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost žena i muškaraca." (sve podcrtao M. A.).

Navedenu deklaraciju iz druge rečenice članka 2. smatram potrebnim povezati sa stavkom 1. i prvim dijelom prve rečenice stavka 2. članka 3. iz kojih se mogu iščitati tzv. vrednote višeg reda u koje Ugovor o EU uvrštava i same vrijednosti koje su temelj Unije. Da je izložena teza prihvatljiva, može se iščitati iz sadržaja tih odredbi koje nastavno iznosim. One glase: a) članak 3. stavak 1. „Cilj Unije je promicanje mira, njezinih vrijednosti i dobrobiti njezinih naroda" te b) prvog dijela prve rečenice drugog stavka članka 3. „Unija svojim građanima nudi područje slobode, sigurnosti i pravde bez unutarnjih granica ..." (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C83/2010) (sve podcrtao M. A.).

Smatram potrebnim povezati vrijednosti na kojima se temelji Unija iz članka 2. s ciljevima koji su, po mome mišljenju, ujedno i vrednote višeg reda jer je to važno za sagledavanje značaja koji Unija vrednotama sagledanim u svojoj cjelovitosti pridaje. Sasvim je razvidno iz citiranih odredbi da ih ona smatra a) temeljima na kojima počiva, b) da se ciljevi i više vrednote zajedno s njima dobrobiti njezinih naroda i građana. Iz takvih sadržajnih stipulacija citiranih odredbi iz navedenih članaka Ugovora o EU nedvojbeno se može po mom sudu zaključiti da su vrednote i ljudska prava i slobode a) temelj na kojima počiva Unija, zatim b) da zbog takva svog značaja za Uniju oni jesu temelj i samih osnivačkih ugovora, te c) da su oni osnova ugovornoga identiteta EU-a.

Navedeno stajalište dodatno potkrepljuje Povelja o temeljnim pravima Europske unije koja u stavku 2. i 3. svoje Preambule propisuje:

(stavak 2.) „Svjesna svojeg duhovnog i moralnog nasljeđa, Unija se temelji na nedjeljivim univerzalnim vrijednostima ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti i solidarnosti; Unija se temelji na načelima demokracije i vladavine prava. Ona pojedinca postavlja u središte svog djelovanja uspostavom statusa građana Unije i stvaranjem područja slobode, sigurnosti i pravde."

(stavak 3.) „Unija pridonosi očuvanju i razvoju tih zajedničkih vrijednosti uz poštovanje raznolikosti kultura i tradicija naroda Europe, nacionalnih identiteta država članica i organizacije njihovih tijela vlasti na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini; ona nastoji promicati uravnoteženi i održivi razvoj i osigurava slobodno

[6] Misli se na oba osnivačka ugovora; dakle na Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije.

kretanje osoba, usluga, roba i kapitala te slobodu poslovnog nastana." (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C83/2010).
Vrijednosti i konkretiziranjem njihovog značaja u očuvanju i razvoju zajedničkih vrijednosti u Povelji valja tretirati kao sastavni dio osnivačkih Ugovora jer ona „ima istu pravnu snagu kao Ugovori" (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C83/2010, čl. 6/1).
Koliko su važne vrijednosti na kojima se temelji Unija, potvrđuje sam Ugovor o EU koji u svom članku 7. propisuje odgovornost i postupke njezina utvrđivanja za države članice za teško kršenje vrijednosti iz članka 2. Ugovora o EU.
Bez daljnjega elaboriranja, iz navedenih odredbi citiranih konstitutivnih akata Europske unije razvidno je da su vrijednosti, kako su propisane u Ugovoru o EU, temelj na kojima počiva Unija. Zaključivanjem od većeg prema manjem, ako su one temelj na kojima počiva Unija, onda su bez sumnje i temelj njezinih osnivačkih ugovora.
Nadalje, one čine jezgru na kojem počiva primarnim pravom EU utvrđen pravni identitet Europske unije s jedne strane, „uz poštivanje raznolikosti kultura i tradicija naroda Europe, nacionalnih identiteta država članica ..." (Povelja o temeljnim pravima Europske unije, SL EU C 83/2010, Preambula/3) s druge strane.

ZAKLJUČAK

Cjelokupno saznanje do kojega sam došao u ovom radu omogućuje mi zaključiti da europske vrijednosti, ljudska prava i slobode čine osnovu na kojoj počivaju kako Ustav Republike Hrvatske tako i Ugovori o Europskoj uniji. Oni kao konstitutivni akti kojim se konstitucionalizira država Hrvatska, odnosno Europska unija ne samo da pridaju svojim vrednotama i ljudskim pravima i slobodama kao jednim od njih izniman ustavno-pravni značaj (u Republici Hrvatskoj), odnosno značaj u Ugovorima i Povelji kao primarnom pravu Unije, već ih u Republici Hrvatskoj propisuju kao „najviše vrednote" (cijelog – moja primjedba) ustavnoga poretka, a ne samo Ustava i još k tome da su „temelj za tumačenje Ustava", a snagom Ugovora o EU utvrđuju temelj na kojem se temelji Unija.
Iz supstancijalnoga sadržaja vrednota, njihovog značaja te zadaća kojima trebaju ostvarivati ciljeve i više vrednote ustavotvorac Hrvatske ih je postavio u ključnu najvišu osnovu svoga ustavnog poretka i esencijalni dio na kojemu počiva ustavni identitet Republike Hrvatske. Sličnu gotovo istovrsnu ulogu imaju i ugovorima Unije za samu Uniju i za njih kao primarne pravne akte kojim ju konstitucionaliziraju.
Ključna zadaća vrednota, ljudskih prava i sloboda zbog kojih su odabrane od strane hrvatskog ustavotvorca za temelj svoga ustava i njime utvrđenog ustavnog identiteta Hrvatske s jedne strane, a s druge strane prihvatile s istom zadaćom države članice Europske unije proizlazi iz činjenice da su one njihovo povijesno sveukupno kulturno zajedničko europsko nasljeđe. Osim toga, u ostvarenju ideje novoga svjetskog poretka tvorci i nositelji ideja o zaštiti ljudskog dostojanstva za svako ljudsko biće, stvaranja svijeta slobode, u kojemu će pravda i čovječnost biti osnova odnosa među narodima i državama, a trajni mir, sigurnost, stabilnost i održivi razvoj njihova zajednička misija, odabrali vrednote kao izraz najboljeg od zajedničkog nasljeđa ljudske zajednice za temeljnu osnovu i instrument njihovog realiziranja. To je posebno prihvatljivo za validnu osnovu organiziranja i razvoja Europske unije kao svjetske perjanice zaštite ljudskoga dostojanstva, poštivanja i njegovanja na načelima jednakosti i ravnopravnosti različitosti koje proizlaze iz nacionalnih identiteta, kultura i tradicija njezinih naroda i država članica. Unija ih uzima kao temelj uvjerena zajedno sa svojim članicama da na njima može uz sve specifičnosti i različitosti graditi zajedništvo i ostvarivati svoje ciljeve u promicanju mira, slobode i sigurnosti te dobrobiti naroda i njihovih država koje su ju osnovale.

Literatura

1. Aksiologija. (1975). U J. Đorđević (Ur.), *Politička enciklopedija*. Beograd: Savremena administracija.
2. Aksiologija. (2007). U V. Pezo (Ur.), *Pravni leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža".
3. Arlović, M. (2015). *Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Novi informator.
4. Arlović, M. (2018). Zajedničke europske vrijednosti, i/ili vrijednosti nacionalnih država – dilema i/ili cilj. Rad za znanstveno-stručni skup *Migracije i identiteti: kultura, ekonomija*, država, u organizaciji Instituta za migracije i narodnosti, Zagreb, održan u Zagrebu od 6. do 8. prosinca 2018. (rukopis, predan na objavu).
5. Bačić, A. (2001). *Hrvatska i izazovi konstitucionalizma*. Split: Književni krug.
6. Bačić, A. (2011a). Mjesto i uloga ustavnih vrednota u demokratskom konstitucionalizmu. U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 119-165.). Zagreb: HAZU.
7. Bačić, A. (2011b). Govor na otvorenju okruglog stola na temu: Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske. U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 14-18.). Zagreb: HAZU.
8. Bačić, P. (2010). *Konstitucionalizam i sudski aktivizam*. Split: Pravni fakultet Sveučilišta.
9. Benedek, W. i Nikolova, M. (Ur.) (2003). *Razumijevanje ljudskih prava – Priručnik o obrazovanju za ljudska prava*. Graz: Europski centar za izobrazbu i istraživanje o ljudskim pravima i demokraciji; Zagreb: Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
10. Brunkhorst, H. (2004). *Solidarnost: od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*. Beograd: Beogradski krug; Zagreb: Multimedijalni institut.
11. Caramani, D. (Ur.) (2013). *Komparativna politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
12. Crnić, J. (1993). *Ustav Republike Hrvatske – komentari, objašnjenja, napomene, ustavnosudska praksa*. Zagreb: Narodne novine.
13. Crnić, J. (2002). *Komentar Ustavnog zakona o Ustavnom sudu Republike Hrvatske*. Zagreb: Narodne novine.
14. Duzinas, K. (2009). *Ljudska prava i imperija – Politička filozofija kosmopolitizma*. Beograd: Službeni glasnik.
15. Häberle, P. (2002). *Ustavna država*. Zagreb: Politička kultura.
16. Hrženjak, J. (1992). *Međunarodni i Europski dokumenti o ljudskim pravima – Čovjek i njegove slobode u pravnoj državi*. Zagreb: Informator.
17. Isensse, J. (2004). *Država, ustav, demokracija*. Zagreb: Politička kultura.
18. Josipović, I. (2011). Uvodno obraćanje na okruglom stolu na temu: „Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske". U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 21-23.). Zagreb: HAZU.
19. Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. *Narodne novine – Međunarodni ugovori*, broj 18/1997, 18/1997, 6/1999, 14/2002, 13/2003, 9/2005, 1/2006, 2/2010.
20. Kostadinov, B. (2011). Ustavni identitet. U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 305-337.). Zagreb: HAZU.

21. Ljudska prava. (1967). U N. Bogdanov, D. Grlić, M. Iveković, K. Krstić, R. Podhorsky i B. Vranjican (Ur.), *Enciklopedija leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža"* (sv. 5). Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža".
22. Ljudska prava. (2007). U V. Pezo (Ur.), *Pravni leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža".
23. MacCormik, N. (2014). *Institucije prava (Ogled iz teorije prava)*. Zagreb: Naklada Breza.
24. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. *Službeni list SFRJ*, broj 7/1971.
25. Opća deklaracija o ljudskim pravima (Odluka o objavi). *Narodne novine*, broj 12/2009.
26. Povelja o temeljnim pravima Europske unije. *Službeni list EUC*, broj 83/2010.
27. Smerdel, B. (2012). *O ustavima i ljudima*. Zagreb: Novi informator.
28. Stanković-Pejnović, V. (2010). Identitet i multikulturalizam nacionalnih država na Balkanu. *Matica, 43*, 127-156. (izvor: www.maticacrnogorska.me).
29. Sweet, A. S. (2013). Ustavi i sudska vlast. U D. Caramani (Ur.), *Komparativna politika* (str. 162-179.). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
30. Šarin, D. (1997). *Nastanak Hrvatskog Ustava*. Zagreb: Narodne novine.
31. Šeks, V. (2011). Ustav Republike Hrvatske iz 1990. kao temelj i izvor uspostave samostalne, neovisne i demokratske hrvatske države. U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 29-40.). Zagreb: HAZU.
32. Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije. *Službeni list EUC*, broj 83/2010.
33. Ustav Republike Hrvatske. *Narodne novine*, broj 56/1990, 85/2010.
34. Ustavni zakon o Ustavnom sudu Republike Hrvatske. *Narodne novine*, broj 49/2002.
35. Vrednote. (2000). U V. Anić (Ur.), *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi liber.

EUROPEAN VALUES, HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS ON THE BASIS OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF CROATIA AND THE TREATIES OF THE EUROPEAN UNION

ABSTRACT

The highest values of the constitutional order of the Republic of Croatia and its constitutionally regulated human rights and freedoms, including the rights and freedoms of minorities, especially national, are fully compatible with the substantive approach to these issues that are expressed in the Treaties of the European Union. In that sense, they could say that these highest legal acts of the Republic of Croatia and the EU are based on the same European common heritage of values, ideals, rights and freedoms that are the heritage of today's democratic world. It is interesting to note that the highest values, human rights and freedoms have been accepted and legally regulated in the Constitution of the Republic of Croatia before the Treaties of the European Union were passed. Besides, human and minority rights and freedoms are directly regulated in the Constitution of the Republic of Croatia, while in the Treaties of the European Union it is accepted by the Charter of Fundamental Rights under the provisions of the Treaty establishing the European Union the same legal force as the Treaty

itself, the same provision of the Treaty established that the EU is acceding to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.
Following, it seems that the above-mentioned legal acts of the EU and the Republic of Croatia are in a mutual relationship regarding the parts that are mutually intertwined and jointly formed in the highest legal framework regulating issues of mutual interest both for the EU and for the Republic of Croatia as its member. The listed legal framework, in addition to this, also rests on the principle of the division of competences between the EU and its members. This allows for some elasticity that opens the necessary (or only necessary) space for the realisation of autonomous national policies and interests for each individual member. Of course, with the awareness that they can only be realised when they are directly contrary to the interests of the EU as a whole. This fact is a challenge in itself. Members are primarily concerned with how to achieve their national policy in achieving accepted common EU policies. Secondly, it raises the question of how to exercise their policies and interests in the free space and, possibly, influence them to become the basis for creating common European policies and interests. In fact, the simple question is how to create and implement the policies of one's country within the framework of EU policy, and not just the widespread transmission of its policy. Simply, how does one stand for a position to engage in these relationships, and not just the one that is led by EU policies? The question is easy and simple, but that is why it is complicated and difficult to answer.
Moreover, the realities of political and social relations clearly point to the real differences between large and small member countries, between old and new EU members, irrespective of their formal and fundamental equality. Real inequality is existent and unquestionable. After all, this is in some way recognised in the EU itself, in particular by calling for countries that can more quickly achieve the values of the goals, ideals and freedoms of the EU accord a privileged status in relation to those who are slower to accomplish these tasks because of their weaker development. Mentioned issues are more relevant given the conditions under which the Croatian constitution-maker has regulated the realisation of rights from the acquis communautaire by its Constitution. First of all, it can be seen from this regulation that the Croatian Constitution gives precedence to the law of the European acquis in relation to domestic law, of course the same hierarchical rank. In this paper I will try to address some of the possible answers to the questions raised by dealing with its topic. In my judgement, they are important for both the country members and the EU itself. I will elaborate on the topics that I have dealt with by analysing to what extent EU Treaties and corresponding provisions contained in articles of the Constitution of the Republic of Croatia.

Key words: *EU Treaties, Common Policies and Interests, Values, Ideas, Rights and Freedoms, Human Rights and Freedoms, Rule of Law and Legal Security*

Mato Arlović
Ustavni sud Republike Hrvatske
Mato_Arlovic@usud.hr

ZAJEDNIČKE EUROPSKE VRIJEDNOSTI I/ILI VRIJEDNOSTI NACIONALNIH DRŽAVA – DILEMA I/ILI CILJ

SAŽETAK

Suvremeni svijet opterećen je (danas) znatnim proturječnostima koje su nazočne ili se prelamaju preko EU-a s jedne strane, a s druge strane i u njezinim članicama, pa tako i u Republici Hrvatskoj. Među tim proturječnostima osobito su intenzivne i uočljive one između zahtjeva za slobodnim kretanjem roba, rada i kapitala koje bi trebalo biti osnova „novoga svjetskog poretka" i „trampističkoga" merkantalističkog duha i njegova koncepta jačanja i dominacije nacionalne ekonomije; zatim, u proturječnosti nacionalnih i supranacionalnih pravnih normi sa zahtjevom za internacionalizacijom ljudskih i manjinskih prava i sloboda, njihovim priznanjem, pravnim uređenjem i zaštitom te realnim stanjem. Situaciju dodatno otežavaju migratorna kretanja s velikim priljevom ljudi u EU, koji sa sobom donose nove kulture, jezike, običaje i tradicije, vjerska opredjeljenja pa i političko-pravne oblike i pristupe načinu življenja. Naravno, ona nisu istovjetna naslijeđenim, usvojenim i primjenjivim sa sustavom vrijednosti koji je kao općeprihvaćeno kulturno nasljeđe temelj na kojemu počiva koncept ujedinjene Europe. Dakako da ove proturječnosti, pa i napetosti njima uvjetovane, djeluju: a) na međuodnose između članica i EU-a; b) na naslijeđeni i općeprihvaćeni europski sustav vrijednosti, poglavito na koncept ustavne države vladavine prava u kojoj se priznaju i ustavno jamče ljudska i manjinska prava i slobode, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi; c) na mir, sigurnost i stabilnost kao opći preduvjet za ostvarivanje europskoga koncepta ustavne države vladavine prava, jer ugroza ili gubitak mira, sigurnosti i stabilnosti općepoznato najveća je opasnost po ostvarivanje ne samo ljudskih i manjinskih prava i sloboda, već svakoga društvenog prosperiteta. Zbog toga se EU i njezine članice može promatrati kao svojevrsni laboratorij, neovisno što su slični trendovi, pa i osnove iz kojih proizlaze prisutni i kod drugih u svijetu. Za naš znanstveni skup važno je razmotriti kako se sve ove situacije prelamaju na međuodnose između članica i EU-a. Zatim, kakav je pravni okvir za provođenje politika u EU-u i je li on dostatan da zaštiti zajedničko europsko vrijednosno nasljeđe s jedne strane, a s druge strane dovoljno otvoren da omogući ostvarivanje i afirmaciju vlastitoga identiteta i kulturne samobitnosti naroda – država članica i kao sustava njihova kulturnog nasljeđa koji je istovremeno i dio zajedničkoga kulturnog dobra i vrijednosti EU-a. Otvara li EU svojim pravnim uređenjem zasnovanom na zajedničkom sustavu vrijednosti i podijeljenoj nadležnosti između njezinih tijela i država članica dovoljno prostora za afirmaciju i ostvarivanje nacionalnih gospodarskih, sigurnosnih i općekulturnih interesa i ciljeva kao sastavni dio i/ili barem kao neremetilačkih faktora zajedničkih politika EU-a. Tu se samo po sebi postavlja pitanje mogu li i do koje mjere države članice u EU – voditi svoje politike ili su one samo vođene kroz politiku EU-a. Nastavno to može otvarati pitanje: Što EU jest? Zatim, mogu li i smiju li politička liderstva država članica s obzirom na europski pravni okvir dopustiti da budu samo vođeni kroz politike EU-a; i time postati instrumentima za njezino provođenje umjesto njezinih kreatora; s ciljem da s pomoću nje i kroz nju ostvaruju kako zajedničke interese i ciljeve EU-e tako i interese i ciljeve svojih naroda i država.

Sve opisano prisutno je i u Republici Hrvatskoj te u njezinom međuodnosu s EU-om, ali i u problemima i proturječnostima kojima je EU izložena u međunarodnim odnosima. Nekim od tih problema i otvorenih pitanja bavit ću se u ovom radu, ne s namjerom da ih u cijelosti obradim i na pitanja koja iz njih naviru dam moguće, a ponajmanje konačne odgovore, već prije svega da bih ih detektirao kao potrebne i nužne za daljnje analiziranje

i proučavanje. Uostalom, moja znanja i iskustva (vjerujem i bilo kojega drugog pojedinca) nisu takva ni po kvantiteti ni po kvaliteti da bi mogla detektirati sva ova otvorena pitanja i probleme, jednostavno stoga što su ona pitanja i problemi danas svake države, asocijacije kojoj pripada pa i cjelokupne međunarodne zajednice, a obuhvaćaju sve oblike ispoljavanja egzistirajućih društvenih odnosa u društvenoj i državnoj zajednici. U prilog potvrde ove konstatacije je i naša znanstveno-stručna konferencija koja je i internacionalna i interdisciplinarna, ali koja, usprkos tome, nema ambiciju na sva ova pitanja i probleme dati konačne odgovore. No, one do kojih dođe spremna je prezentirati javnosti i omogućiti joj njihovu dostupnost za korištenje u opsegu i mjeri koju ona (prije svega politička i znanstvena) ocijeni potrebnom, upotrebljivom i svrhovitom. Ovim radom nastojat ću u tom pravcu i sam dati skroman doprinos, barem toliki da sudionike znanstveno-stručnoga skupa zainteresiram za njih te da o njima cjelovito otvoreno znanstveno-stručno progovorimo i izložimo svoja stajališta i moguće odgovore. Ako u tome, makar i dijelom, uspijem, ovaj je rad postigao svoju namjenu.

Ključne riječi: *zajedničko europsko naslijeđe, identitet, država, ljudska i manjinska prava i slobode, vođenje politika, zajednički i parcijalni interesi, mir, sigurnost i stabilnost*

UVOD

Ustav Republike Hrvatske kao najviše pravo i pravni akt zemlje[1] čini temelj ustavno-pravnoga uređenja društvene i državne zajednice te „prije svega okvir koji omogućuje obnašanje političke vlasti a tek onda politički manifest". On je „snažan instrument afirmacije ustavnodemokratske kulture hrvatskog društva i države. Ustav je izvor legalne i političke strukture koja omogućuje upravljanje državom; on identificira i oblikuje nositelje političkih i juridičkih funkcija i njihove nadležnosti; opisuje i uspostavlja organe državne vlasti te im dodjeljuje i raspodjeljuje ovlasti, ali ih međusobno ograničuje" (Bačić, 2011b, str. 14-15.). Zapravo bismo s pravom mogli reći da Ustav Republike Hrvatske iz 1990. u Sweetovom smislu pripada tzv. „trećem tipu ustava"[2], za koji: „U demokratskoj su ustavnoj državi građani i ljudi, njihovo ljudsko dostojanstvo kulturnoantropološka premisa" jer „oni daju sami sebi ustav" (Häberle, 2002, str. 21.). No, za razumijevanje povijesne uloge za značaj „ustavnodemokratske kulture hrvatskog društva i države", potrebno je, uvjeren sam, ukazati na još nekoliko okolnosti u kojima je hrvatski ustav donesen te na temeljna polazišta koja čine temelje njegovoga „formalnog i funkcionalnog" oblika ispoljavanja i djelovanja (MacCormik, 2014, str. 78.).

Hrvatski je ustavotvorac ustavno uređenje Republike Hrvatske kao društvene i državne zajednice provodio u postupku osamostaljenja Republike Hrvatske od bivše zajedničke savezne države tijekom njezinoga raspada (disolucije). U tom se procesu trebalo novim Ustavom Republike Hrvatske jasno odrediti u vidu nekoliko bitnih

[1] O ustavu kao višem pravu i najvišem pravnom aktu vidjeti npr. kod Bačić, 2010, str. 79., zatim kod Smerdel, 2012, str. 51., gdje on pored ostalog piše: „Ustav je najviši od svih pravnih propisa, zato što izražava ukupnost metajuridičkih izvora državnog i narodnog prava". Za potvrdu koncepta po kojemu je Ustav Republike Hrvatske iz 1990. (NN 56/1990) pa sve do danas najviši pravni propis, ali i najviše pravo potrebno je u sinergijskom sklopu sagledati učinak njegove odredbe sadržane u članku 5. stavku 1. koja glasi: „U Republici Hrvatskoj zakoni moraju biti u suglasnosti s Ustavom, a ostali propisi i s Ustavom i sa zakonom", s odredbom sadržanom u članku 2. ustavnog zakona za provedbu Ustava Republike Hrvatske (NN 56/1990) koja glasi: „Odredbe Ustava za čiju primjenu se, prema Ustavu, ne mora donijeti ustavni zakon ili zakon primjenjuju se neposredno od dana proglašenja Ustava" (sve podcrtao M. A.).

[2] Sweet A. S. za treći tip ustava navodi da on za razliku od ustava drugog (i prvog prim. M. A.) „dodaje supstantivna ograničenja, provođenja javne vlasti – u obliku ustavnih prava – i uspostavlja neovisno sudsko sredstvo provedbe prava, čak i nasuprot zakonodavnom tijelu. Suverenost zakonodavne vlasti izričito se odbacuje. Ustavi trećeg tipa su kruti i precizno navode postupke za donošenje amandmana.... važna je široka globalna konvergencija u vjerovanjima da se samo ustavi trećeg tipa smatraju dobrim ustavima" (Sweet, 2013, str. 165.).

pitanja. Ona se, doduše, iz didaktičkih razloga mogu i trebaju razdvojiti, ali s aspekta ustavnoga uređenja hrvatske društvene i državne zajednice ona čine jedinstvenu kulturno-političku i društveno-ekonomsku osnovu na kojoj počiva ustavno-pravni izričaj novoga Ustava Republike Hrvatske. Ona su:

1. razgraničenje prema totalitarnim sustavima;
2. odnos prema državnosti;
3. odnos prema institucionalizaciji demokratizacije i konsolidaciji suvremene ustavne demokratske države;
4. na kojim vrednotama počiva, i
5. koji je položaj ustava prema europskom i međunarodnom pravu s jedne strane, a s druge strane europskog i međunarodnog prava unutar ustavno-pravnog poretka Republike Hrvatske.

Navedena su pitanja, uz imperativnu potrebu kakvu ustavom utvrđenu i uređenu društvenu i državnu zajednicu želimo, imala presudan utjecaj na hrvatskoga ustavotvorca koji tip ustava treba odabrati i prihvatiti. Dakako, ustavotvorac taj svoj izbor u pravilu ne očituje i ne obrazlaže. Međutim, uvijek postoje izravni i neizravni pokazatelji na osnovi kojih je moguće znanstvenom metodologijom (posebice primjenom teleološke metode) zaključiti o kojem se tipu ustava radi. Izravno, primjenom znanstvene metodologije do takvog zaključka dolazimo izučavanjem supstancijalnog sadržaja samoga ustava, a neizravno, između ostalog, poznavanjem znanstvenog i stručnog opredjeljenja osoba koje su sudjelovale u njegovoj izradi. Hrvatski se ustavotvorac opredijelio za treći tip ustava koji počiva na teorijskom i praktičnom konceptu novoga[3] konstitucionalizma. Prema Sweetu A.S.: „Nauk novog konstitucionalizma uključuje sljedeće:

- Državne institucije uspostavljaju se pisanim ustavom i svoje ovlasti izvode isključivo iz njega;
- Taj ustav propisuje konačnu vlast narodu posredstvom izbora ili referenduma;
- Prakticiranje javne vlasti, uključujući zakonodavnu vlast, zakonito je samo ako je u skladu s ustavnim pravom;
- Ustav jamči katalog prava i sustav ustavnog sudstva za obranu tih prava;
- Sam ustav specificira kako se može revidirati.

Ustavi uspostavljaju postupke koje treba slijediti u stvaranju različitih oblika prava. To su proceduralna ograničenja; ako se postupak ne slijedi, stvorena pravna norma (zakon, administrativna odluka, sudska presuda) ustavno nije valjana. Prava su različiti tip metanorme po tome što nameću supstativna ograničenja obavljanju javne vlasti. Kad državni dužnosnici donose, tumače i provode zakon, moraju poštovati prava ili se njihovi akti moraju poništiti kao zakon." (Sweet, 2013, str. 165.).

S obzirom na zahtjev da bi Ustav Republike Hrvatske trebao „postaviti temeljnim i trajno vrijednosnim pravnim dokumentom hrvatskog naroda i svih građana Hrvatske" (Šarin, 1997, str. 10.), zapravo je razumljiv odabir trećega tipa ustavnog akta za izradu hrvatskog Ustava. Dakako, usuglašen s kulturno-demokratskim vrijednostima i nasljeđem koje baštini hrvatski narod i svi drugi građani koji žive u Republici Hrvatskoj. Taj tip ustavnoga akta mogao je u svom supstancijalnom sadržaju dati odgovarajuće i prihvatljive odgovore na

[3] Neki autori umjesto pojma novi upotrebljavaju pojam „suvremeni ili moderni konstitucionalizam". Tako npr. P. Bačić koji pišući o tome navodi: „Kad govorimo o suvremenom ili modernom konstitucionalizmu, mislimo na skup pravnih ili političkih ideja koje su se u zapadnom svijetu razvijale od pojave prosvjetiteljstva sve do današnjih dana. To su koncepti koji čine osnovu ustavnodemokratske i pravne misli: dioba i ograničenje državne vlasti, priznavanje i zaštita određenih osobnih prava …, te predstavnička vlada. Te pojmove možemo promatrati i kao pokazatelje ustavnog razvoja svake suvremene države i društva. Stvarnu ustavnodemokratsku prirodu uređenog sustava moguće je procijeniti upravo po mjeri u kojoj priznaje, štiti i razvija navedena temeljna načela" (Bačić, 2010, str. 78.).

„metodologijska polazišta za izradu Ustava Republike Hrvatske"[4] (Šarin, 1997, str. 10.) te na političko-pravna načela[5] (Šarin, 1997, str. 13-14.) na njima utemeljena za njegovu izradu. Osim toga, on je u svom cjelovitom obuhvatu mogao dati (i dao je) odgovore i na pitanja koja smo prethodno postavili u ovom radu.

USTAVNO RAZGRANIČENJE S TOTALITARIZMIMA

Ustavni akti u svom sadržaju u pravilu ne daju teorijska određenja (definicije) pojmova koji su osnovica i/ili se odnose na društvene odnose koje uređuju. Oni o njima i u vezi s njima progovaraju ustavno-pravnim jezikom propisujući prava, obveze i odgovornosti i/ili njihova jamstva, prava i slobode, organizaciju, podjelu i ograničenja vlasti, procedure, nadležnosti pojedinih državnih i drugih javnih tijela vlasti itd. No, to dakako ne znači da se ne očituje u odnosu na temeljne nosače na kojima on sadržajno počiva i procedure kojima omogućuje svoju cjelovitu i neupitnu primjenu.

Ustav Republike Hrvatske donesen je u tzv. prijelaznom periodu njezinoga osamostaljenja, disolucijom bivše SFRJ.

Istovremeno s provođenjem postupka osamostaljenja u Republici Hrvatskoj tekao je postupak transformacije društveno-političkog i društveno-ekonomskog sustava jednog u drugi, sustava koji su u međusobnom odnosu bili oprečni i nekompatibilni. Hrvatski je ustavotvorac njezinim Ustavom na ove probleme dao jasna i neupitna ustavna rješenja koja su, uz to što su postala jedan od kamena njegova sadržajnog izričaja, istovremeno postala jaka ustavna sredstva politici za provedbu svojih politika u vidu ustavnoga uređenja hrvatskog društva i države.

Ustavotvorac se prvo, u preambuli Ustava Republike Hrvatske odredio u vidu povijesnih, kulturnih i političkopravnih osnova nacionalnog i građanskog identiteta (Ustav Republike Hrvatske, NN 56/1990, Preambula) koje kombinirajući koristi kako bi stvorio njegov ustavni identitet, o čemu više inter alia. No, u tome dijelu svoga teksta on se jasno razgraničio s oba oblika totalitarnih sustava[6] koje je Republika Hrvatska prošla, a njezini građani živjeli. Navedeno izjašnjavanje hrvatskoga ustavotvorca dano je u kontekstu „misli o povijesnom pravu hrvatskog naroda na punu državnu suverenost, što se očitovalo:

---

[4] Sama „Metodologijska polazišta za izradu Ustava bila su ...:
1. Ustav Republike Hrvatske mora slijediti pozitivnu hrvatsku državno-pravnu tradiciju
2. Povratak europskoj i oslonac na sjevernoameričku pravnu i ustavnu tradiciju
3. Ustav po mjeri običnog čovjeka - građanina i naroda
4. Ustav trajnije vrijednosti."

[5] Političko-pravna načela za izradu Ustava su:
„1. Temeljno ishodište i cilj Ustava jesu čovjekova - ljudska (građanska, politička, socijalna i kulturna) i narodna prava,
2. Vrhovna vlast (suverenost) u Hrvatskoj izvire iz naroda i pripada narodu,
3. Zakonodavna vlast pripada Saboru,
4. Ustav jamči parlamentarnu demokraciju i vladavinu zakona (pravna država),
5. Pravo na slobodno političko, poduzetničko i društveno udruživanje pripada svim građanima,
6. Pravo vlasništva, tržišno gospodarstvo i slobodno poduzetništvo,
7. Pravo na slobodno sindikalno organiziranje građana (radnika i poslodavaca),
8. Socijalna država - jamstvo socijalnih prava,
9. Jamstvo narodnih prava i sloboda,
10. Osiguranje suvereniteta Republike Hrvatske u uređivanju odnosa s drugim narodima i državama." Sama politička i metodologijska stajališta te političko-pravna načela za izradu Ustava Republike Hrvatske izložio je predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman na sjednici svih vijeća Sabora koji ih je prihvatio 25. srpnja 1990.

[6] „... totalitarne sustave obilježavaju trajna, odozgo inscenirana i kontrolirana i ritualizirana mobilizacija" (Merkel, 2011, str. 30.).

...

- u uspostavi temelja državne suverenosti u razdoblju drugoga svjetskoga rata, izraženoj nasuprot proglašenju Nezavisne Države Hrvatske (1941) u odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943), a potom u Ustavu Narodne Republike Hrvatske (1947) i poslije u ustavima Socijalističke Republike Hrvatske (1963. – 1990.).

Na povijesnoj prekretnici odbacivanja komunističkoga sustava i promjena međunarodnog poretka u Europi, hrvatski je narod, na prvim demokratskim izborima (godine 1990.) slobodno izraženom voljom potvrdio svoju tisućgodišnju državnu samobitnost i odlučnost za uspostavu Republike Hrvatske kao suverene države." (Ustav Republike Hrvatske, NN 56/1990) (sve podcrtao M. A.).

Navedeni citat šalje neupitnu poruku da Ustav Republike Hrvatske: a) prihvaća državnu suverenost Republike Hrvatske temeljem odluka ZAVNOH-a i Ustava NRH od 1947., te SRH od 1963. do 1990., a odbacuje (dakle u cijelosti) njezinu državnu suverenost izraženu u aktima o proglašavanju NDH (1941); b) odbacuje komunistički sustav (osim državne suverenosti SRH iskazane u njezinim ustavima) i njegove vrednote, načela i ideale, i c) prihvaća vrednote međunarodnoga poretka, kao zajedničko nasljeđe slobodnog i demokratskog svijeta.[7]

Ustavotvorac, kako je razvidno iz citiranoga teksta, polazi od pitanja državne suverenosti i značaja pojedinih pravnih akata za njezinu uspostavu od Drugoga svjetskog rata pa do 1990. U tom kontekstu on prihvaća pravne akte (odluke) ZAVNOH-a te ustavne akte Hrvatske, uključivo Ustav iz 1990. Prema tome, on se uopće ne osvrće (niti ih prihvaća) na načela i vrednote koje su bile osnova za ustavno-pravno uređenje društvenih odnosa u tom razdoblju. Zapravo je iz citiranoga teško izvući zaključak da ustavotvorac prihvaća sustav tzv. komunističkih antifašističkih vrednota u aktima na kojima je izgrađen, organiziran i ustavno-pravno ustrojen komunistički sustav vladavine i vlasti. Dapače, moglo bi se prije zaključiti da ga on ne prihvaća jer izrijekom kaže da novi „Božićni ustav"[8] Republike Hrvatske uspostavlja temelje državne suverenosti „na povijesnoj prekretnici odbacivanja komunističkog sustava". Ustavotvorac, prema tome, ovaj sustav ne negira i ne propituje njegove zasluge za antifašističke tekovine, već ga odbacuje, bez obzira na to koliko je on bio totalitaran i/ili autoritaran.[9] S druge strane, ustavotvorac u citiranom tekstu izričito ne prihvaća uspostavu temelja državne suverenosti koju i kakvu je uspostavila NDH 1941. On to izražava svojim stajalištem da „nasuprot"

[7] To će posebice doći do izražaja u odredbi članka 3. Ustava Republike Hrvatske koji propisuje najviše vrednote ustavnoga poretka Republike Hrvatske. Članak 3. Ustava Republike Hrvatske iz 1990. glasi: „Sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost, mirotvorstvo, socijalna pravda, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavina prava i demokratski višestranački sustav najviše su vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske". Izmjenama i dopunama Ustava Republike Hrvatske iz 1990. godine ovaj članak dopunjen je riječima: „i ravnopravnost spolova" koje dolaze iza riječi „nacionalna ravnopravnost", te riječima na kraju članka koje glase: „i temelj za tumačenje Ustava". Kako taj članak danas u čistopisu cjelovito glasi vidjeti Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010.

[8] Božićnim ustavom često se naziva Ustav Republike Hrvatske iz 1990., pored ostalog i zbog predbožićnoga vremena (22. prosinca) njegovog donošenja. Naziv „Božićni" upotrebljavaju npr. Smerdel, 2012, str. 16.

[9] Hannah Arendt, vjerojatno „najvažnija filozofska utemeljiteljica teorije totalitarizma nakon Drugog svjetskog rata, razlikovala je autoritarne sustave od totalitarnih prema različitom uništavanju osobne slobode: autoritarna vladavina, ... ograničuje slobodu, a totalitarna je vladavina ukida". U kojoj je mjeri sustav komunističke Titove vladavine u Jugoslaviji, pa dakle i u Hrvatskoj u vremenu 1945. – 1980., ostao „jedini primjer autoritarne komunističke diktature vođe", i je li on pretežito bio autoritaran i/ili totalitaran, za ovaj rad je od manje važnosti. No, moram reći da pojam „totalitaran" koristim za komunistički sustav, polazeći od njegova politološkog definiranja kao sustava u kojemu „pristup vlasti potpuno je zatvoren. Komunistička partija ima, prema ustavu, isključivu vodeću ulogu. Pristup vlasti de facto kontrolira politbiro komunističke partije, odnosno njegov generalni sekretar uz pomoć partije. Vlast je strukturirana monistički i nema začetaka političkoga, društvenoga ili privrednog pluralizma. Pretendira se na potpunu vlast koja seže do svijesti podanika vlasti." (Merkel, 2011, str. 31., 36. i 40).

uspostavljanju takve državne suverenosti (koju ne prihvaća) tijekom Drugoga svjetskog rata on prihvaća onu koja je uspostavljena u odlukama ZAVNOH-a. Upotrebljavajući ovakvu stipulaciju riječju „nasuprot", smatramo da s pravom možemo izvući zaključak da hrvatski ustavotvorac u cijelosti ne prihvaća i odbacuje sustav načela i vrednota na kojima je ideološki i političko-pravno nastala NDH te njezine učinke postignute njihovom primjenom.

Međutim, treba istaknuti kao neupitnu činjenicu da unatoč odbacivanju komunističkoga sustava hrvatski se ustavotvorac ne odriče temeljnih vrednota, načela i ideala koje su proistekle iz antifašističke borbe u Drugomu svjetskom ratu, a koje je prihvatila kao zajedničko povijesno nasljeđe međunarodna zajednica. Oni su, kako je općepoznato, bili polazišta i temelj, i još uvijek to jesu, današnjega slobodnog i demokratskog svijeta. Čak štoviše, on se već u sljedećem pasusu Preambule poziva da polazeći i od „općeprihvaćenih načela u suvremenom svijetu" koja nabraja,[10] ustanovljuje Republiku Hrvatsku kao nacionalnu državu hrvatskoga naroda i državu pripadnika nacionalnih manjina ... koji su njezini državljani (Ustav Republike Hrvatske, NN 56/1990, Preambula).

KOMBINACIJA ETNIČKOG I GRAĐANSKOG NAČELA REPUBLIKE HRVATSKE

Nakon u navedenom ustavnom tekstu djelomičnoga očitovanja o svojoj totalitarnoj povijesti već u nastavku Preambule Ustava hrvatski ustavotvorac, polazeći od nacionalnog (etničkog) identiteta[11] i općeprihvaćenih načela u suvremenom svijetu, potvrđuje državnost Republike Hrvatske i propisuje da se ona ustanovljuje „kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika inih naroda i manjina, koji su njezini državljani: Srba, Muslimana, Slovenaca, Čeha, Slovaka, Talijana, Madžara, Židova i drugih[12], kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN i zemalja slobodnoga svijeta" (Ustav Republike Hrvatske, NN 56/1990, Preambula).

Već u idućem (zadnjem) stavku Preambule gore upotrebljeno načelo nacionalnog (etničkog) upotpunjuje se načelom građanskoga identiteta.[13] Ustav u tom stavku Preambule to izražava riječima: „Poštujući na slobodnim izborima odlučno izraženu volju hrvatskoga naroda i svih građana, Republika Hrvatska oblikuje se i razvija kao suverena i demokratska država u kojoj se jamče i osiguravaju ravnopravnost, slobode i prava čovjeka i državljanina, te promiče njihov gospodarski i kulturni napredak i socijalno blagostanje." (Ustav Republike Hrvatske, NN 56/1990, Preambula).

[10] Sva načela koja ustavotvorac nabraja jesu ili nova ili im je izmijenjen i dopunjen sadržaj u pravno-političkim aktima međunarodne zajednice, donesenim nakon Drugoga svjetskog rata i usklađena s iskustvima i stečevinama međunarodne (antifašističke) borbe protiv nacifašizma.

[11] Preambula Ustava Republike Hrvatske ne upotrebljava pojmove nacionalnog, građanskog te ustavnog identiteta. Ove pojmove upotrebljavam sam jer, po mome mišljenju, u sadržajnom smislu izražavaju cjelinu sadržaja o kojem pišem.

[12] Preambula Ustava Republike Hrvatske iz 1990. nabraja samo neke nacionalne manjine, ali ne zatvara njihov niz. Naime, ona nabrajanja završava riječima „i drugih", čime se daje na znanje da postoje još neke nenabrojene nacionalne manjine, ili da mogu tijekom vremena nastati nove, no u supstancijalnom smislu one i njihovi pripadnici pred Ustavom su jednaki i ravnopravni u pravima i slobodama.

[13] Prof. dr. sc. Stanković-Pejnović V. piše da građanski identitet „podrazumijeva privrženost liberalno-demokratskim vrijednostimaobuhvaćajući civilne (građanske) vrline. Takvo poimanje identiteta povezano je s individualnim određenjem pojedinca kao političkog subjekta, bez obzira na svoju etničku pripadnost." Za razliku od njega, po njoj: „Nacionalni identitet podrazumijeva osjećaj pripadnosti društvenoj (nacionalnoj ili etničkoj grupi) te uvjerenje da se te komponente i s njima povezani interesi i ciljevi mogu realizirati u tom entitetu i pomoću njega. Kako se nacionalni identitet istovremeno bazira na objektivnim elementima (jezik, državnost, religija), ali i na subjektivnim (svijesti o vlastitoj nacionalnoj pripadnosti ili subjektivnom osjećaju pripadnosti), ... zamišljanju nacije kao zajednice" (Stanković-Pejnović, 2010, str. 129. i 132.).

Kombinacijom ovih dvaju identiteta hrvatski ustavotvorac na konceptu modernog – (novog) konstitucionalizma ustavnoga uređivanja demokratskih ustavnih državnih i društvenih zajednica ispisuje supstancijalni sadržaj hrvatskoga Ustava. Iz kombinacije nacionalnog (etničkog) i građanskog identiteta s načelima i vrednotama modernoga konstitucionalizma demokratskog društva on izvodi i u sadržaj ustavnoga teksta provodi ustavni identitet Republike Hrvatske. Ustavni identitet Republike Hrvatske temelji se, prije svega, na sustavu najviših vrednota ustavnoga poretka, zatim na načelima na kojima počiva državnost i suverenost Republike Hrvatske, ustavnom uređenju državne vlasti i njezinim ograničenjima, ljudskim pravima i slobodama te položaju nacionalnih manjina i pravima i slobodama njihovih pripadnika. Usput rečeno, ustavni identitet za razliku od nacionalnog (etničkog) i građanskog identiteta potpuno je pravni identitet. Druga uzgredna napomena koju je prilika iskazati povezana je s pitanjem izmjena i dopuna ustavnoga teksta Ustava Republike Hrvatske i njihova utjecaja na ustavni identitet Republike Hrvatske. Najkraće rečeno, sve su dosadašnje izmjene i dopune hrvatskoga Ustava, kada su to činile, jačale dopunjujući (proširujući) načela i vrednote kojim su s jedne strane preciznije odredile, a s druge strane proširile obuhvat sadržaja ustavnoga teksta na kojemu se temelji ustavni identitet Republike Hrvatske. Navedenu tezu potvrđuje usporedni tekst npr. Ustava Republike Hrvatske iz 1990. i današnji njegov pročišćeni tekst objavljen u „Narodnim novinama" broj 85/2010. nakon njegovih izmjena i dopuna koje je 2010. godine proveo hrvatski ustavotvorac. Konkretno utvrđen Ustavom Republike Hrvatske kao ustavno-pravnim aktom koji se i sam kao pravni akt temelji na načelima i vrednotama samoga Ustava i sadržana su *ekspresis verbis* u njegovom tekstu. U tom smislu u cijelosti podržavam stajalište prof. dr. Biljane Kostadinov da ustavni identitet Republike Hrvatske, odnosno struktura načela koja ga određuju, „nisu iza ili iznad već unutar Ustava RH" (Kostadinov, 2011, str. 320.). I doista su tako sve ustavne vrednote i načela na kojima se temelji hrvatski ustavni identitet sadržane u pojedinim odredbama Ustava Republike Hrvatske. To su odredbe koje uređuju Hrvatsku kao „jedinstvenu i nedjeljivu demokratsku i socijalnu državu" (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 1/1), zatim propisuju da u Hrvatskoj „vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana" (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 1/2), utvrđuju njezin suverenitet, njegova obilježja i objekte na koje se proteže (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 2/1), propisuju najviše vrednote ustavnoga poretka (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 3), utvrđuju podjelu i ograničenje vlasti te oblike međusobne suradnje i uzajamne provjere između njih (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 4), cjelokupno poglavlje III. Zaštita ljudskih prava i temeljnih sloboda (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 14-70) itd. Međutim, smatram potrebnim ukazati na još četiri aspekta koji u širem smislu određuju hrvatski ustavni identitet, a sadržani su u odredbama Ustava Republike Hrvatske, to su: a) položaj, nadležnost i zadaća Ustavnoga suda Republike Hrvatske, b) ustavno određenje položaja međunarodnoga prava u hijerarhijskoj strukturi ustavno-pravnog poretka Hrvatske, c) ustavna zabrana ograničavanja promjene nekih od ljudskih prava i temeljnih sloboda, d) osobna odgovornost za povredu ljudskih prava i temeljnih sloboda bez mogućnosti opravdavanja višim nalogom.

Naime, i odredbe Ustava Republike Hrvatske koje uređuju ova pitanja specifične su za hrvatski ustavni identitet, pored ostaloga zato što nisu zbog svoje specifičnosti uobičajene (osim onih koje uređuju odnos prema međunarodnom pravu) u drugim ustavima demokratskih zemalja. Razvidno je to već kod Ustavnoga suda Republike Hrvatske. Po Ustavu Republike Hrvatske Ustavni je sud i sud i državno tijelo, ali istovremeno nije i ne pripada ni zakonodavnoj, ni izvršnoj niti sudbenoj vlasti.[14] Zbog toga mu Ustav Republike

[14] Iz takvoga ustavnog položaja Ustavnog suda Republike Hrvatske Crnić J. izvodi stajalište da se o njemu „u stanovitom smislu može govoriti ili o četverodiobi vlasti ili, pak, (čini nam se prije) o međuvlasti koja nadzire sve tri državne vlasti (zakonodavnu, izvršnu i sudbenu) u nadležnostima utvrđenima samim Ustavom. Ona nije hijerarhijski nad njima, niti je njihov dio u smislu ustrojstva državne vlasti, a ni u kom drugom smislu." (Crnić, 2002, str. 25.).

Hrvatske posvećuje posebnu glavu, glavu V. koja u odredbama članaka 126. do uključivo 132. uređuje njegov položaj, uvjete za izbor i izbor te razrješenje ustavnih sudaca, nadležnost i postupanje Ustavnoga suda itd. Druga posebnost proizlazi iz stava ustavotvorca da položaj, nadležnost, postupci pred Ustavnim sudom Republike Hrvatske kao i njegove zadaće trebaju biti uređene normama ustavne snage, propisujući da se sva pitanja utvrđena u ustavnom članku 132. kao i druga važna pitanja za izvršavanje i rad Ustavnoga suda uređuju ustavnim zakonom, a koji se donosi po postupku određenom za promjenu Ustava (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 132/2). Treća je vezana uz zadaću propisanu člankom 2. stavkom 1. Ustavnoga zakona o Ustavnom sudu, koja ga, zapravo određuje kao čuvara i zaštitnika ustava i kao najvišega pravnog akta u hijerarhijskoj strukturi hrvatskoga ustavno-pravnog poretka i kao najviše pravo u strukturi Republici Hrvatskoj. Ona glasi: „Ustavni sud jamči poštivanje i primjenu Ustava Republike Hrvatske i svoje djelovanje temelji na odredbama Ustava Republike Hrvatske i Ustavnog zakona o Ustavnom sudu Republike Hrvatske". Navedeno treba raspravljati i procjenjivati polazeći od normi ustavne snage koje propisuju da „Ustavni sud je neovisan o svim tijelima državne vlasti ...", čime se dodatno potvrđuje ustavno-pravno stajalište da on svoje djelovanje temelji na odredbama ustavne snage.

Posebno je važno za ustavni identitet ukazati na zabranu ograničenja primjene „odredbi Ustava o pravu na život, zabrani mučenja, surovog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, o pravnoj određenosti kažnjivih djela i kazni, te o slobodi misli, savjesti i vjeroispovijedi". Zabrana ograničenja primjene ovih odredbi Ustava Republike Hrvatske ne može se prekršiti „niti u slučaju neposredne opasnosti za opstanak države ..." (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 17/3). Iz navedene odredbe Ustava Republike Hrvatske profesorica Kostadinov izvodi stajalište (koje i sam prihvaćam) da: „Poštivanje zabrane ograničavanja primjene pravačak i u stanjima neposredne pogibelji za opstanak države ... logički i teleološki nužno uključuje nepovredivu ustavnu zabranu ukidanja tih prava, ustavnog identiteta Republike Hrvatske. ... Zabrana ograničavanja primjene, a time i ukidanja, obveze poštivanja ljudskog dostojanstva, esencije načela vladavine prava i slobodnog demokratskog poretka nepromjenjiva je norma u našem Ustavu. Ona je konkretizacija najviših ustavnih vrednota Ustava RH (članak 3.), temelja za tumačenje našeg Ustava: slobode, vladavine prava i demokratskog višestranačkog sustava." (Kostadinov, 2011, str. 320.).

Citiranom, sukladno mome stajalištu, dodao bih da navedena zabrana nije sama po sebi izraz ustavnoga identiteta Republike Hrvatske i konkretizacija najviših vrednota njezina ustavnog poretka, već je ona gornja granica prostora kojega s donje razine obilježava obveza da se Ustav RH tumači na osnovi najviših vrednota ustavnoga poretka. Time su po mome mišljenju najviše vrednote ustavnoga poretka postale esencijalnim sadržajem prostora s tako omeđenim granicama, koji čini srž ustavnoga identiteta Republike Hrvatske. U njemu ljudska prava i slobode, uključivši prava i slobode manjina, kao osnove ostvarivanja ljudskoga dostojanstva, zatim višestranački demokratski sustav, vladavina prava i ustava te sloboda čine dijamantnu uporišnu točku okupljanja i s pomoću njih iskazivanja s ustavno-pravnog aspekta kakav treba i mora biti hrvatski ustavni identitet. Upravo je stoga ustavotvorac na najvišu razinu izdigao odgovornost svakoga tko se ogriješio o odredbe Ustava o ljudskim pravima i temeljnim slobodama propisujući „da je osobno odgovoran i ne može se opravdati višim nalogom" (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 20).

Granicu hrvatskoga ustavnog identiteta prema međunarodnom okruženju, uključivo i prema Europskoj uniji, s ustavno-pravnoga aspekta hrvatski je ustavotvorac odredio pravnim položajem međunarodnih pravnih akata unutar ustavno-pravnoga poretka Republike Hrvatske. On je u članku 141. Ustava propisao: „Međunarodni ugovori koji su sklopljeni i potvrđeni u skladu s Ustavom i objavljeni, a koji su na snazi, čine dio unutarnjega pravnog poretka Republike Hrvatske, a po pravnoj su snazi iznad zakona. Njihove se odredbe mogu mijenjati ili ukidati samo uz uvjete i na način koji su u njima utvrđeni, ili suglasno općim pravilima međunarodnog prava." (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010).

Hrvatski je ustavotvorac navedenom ustavnom odredbom svima, uključivši i međunarodnu zajednicu, s ustavno-pravnoga aspekta odaslao poruku da njegov ustavni identitet nije ni „iza niti iznad već unutar Ustava RH" (Kostadinov, 2011, str. 320.). Ovakva ustavna pozicija Republike Hrvatske određuje s ustavno-pravnoga aspekta njezin odnos, pored ostalih i prema Europskoj uniji. Taj međuodnos uz formalno-pravni aspekt koji proizlazi iz citirane odredbe hrvatskoga Ustava u supstancijalnom određuju sličnosti i razlike između hrvatskoga ustavnog i europskoga ugovornog identiteta.[15] Ne ulazeći u sve aspekte obaju identiteta, ovdje ću ukazati na međusobne utjecaje polazeći od esencijalnoga sadržajnog dijela koji ih određuje. U prethodnom dijelu rada to je učinjeno za hrvatski ustavni identitet. Kako je vidljivo, u bitnom ga određuje sustav najviših vrednota ustavnoga poretka Republike Hrvatske koje su i temelj za tumačenje njezinoga Ustava s jedne strane, a s druge strane ustavna pozicija i zaštita ljudskih prava i temeljnih sloboda, koja uključuje nepovredivost ustavne zabrane tih prava propisanih njegovim člankom 17. stavak 3., čak i za slučaj nastanka neposredne pogibelji za opstanak države.

Osnivači Europske unije, po mome mišljenju, također su se opredijelili za sustav vrijednosti na kojima će se ona temeljiti, polazeći od uvjerenja da su one zajedničko kulturno nasljeđe svih njezinih država članica, pa time i kohezivna osnova njihova povezivanja, a s druge strane uvjereni su da će na takvim temeljima najlakše promicati i ostvarivati svoje ciljeve (Ugovor o Europskoj Uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 2 i 3). Takav pristup prema sustavu odabranih vrijednosti od strane osnivača i svih sadašnjih i budućih članica EU-a odredio je vrednote EU-a istovremeno kao odlučujući dio sadržaja na kojemu počiva i iz kojega proizlazi njezin identitet. Zbog toga je neophodno navesti ih upravo onako kako su propisana u članku 2. Ugovora o Europskoj uniji. Taj članak glasi: „Unija se temelji na vrijednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokracije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina. Te su vrijednosti zajedničke državama članicama u društvu u kojem prevladavaju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost žena i muškaraca." (sve podcrtao M. A.) (Ugovor o Europskoj Uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 2).

Supstancijalni sadržaj citiranoga članka Ugovora o Europskoj uniji, po mome mišljenju, jasno potvrđuje tezu što je motiviralo osnivače EU-a kod donošenja, odnosno prihvaćanja ugovora o EU-u, kojima je ona osnovana. Uz to, iz njega proizlaze i najvažnija načela (Ugovor o Europskoj Uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 2) koja s jedne strane obilježavaju, a s druge strane od država članica traže da se po njima ponašaju i djeluju jer su ona pretpostavka za ostvarivanje sustava vrijednosti na kojima se EU temelji. Koliki značaj svom sustavu vrijednosti pridaje Europska unija, najbolje se očituje kroz prizmu odgovornosti i mogućih kazni za njihovo kršenje. Njima je zapravo Europska unija odredila granicu nepovredivosti svoga identiteta te pitanje odgovornosti za kršenje te granice. Kako je znano, radi se o odredbama sadržanim u članku 7. Ugovora o Europskoj uniji, osobito stavcima 1., 2. i 3. koji izrijekom propisuju postupak utvrđivanja odgovornosti te kazne (mjere) koje se izriču državi članici za kršenje članka 2. Ugovora o EU kojim su, kako smo vidjeli, propisane vrijednosti na kojima se temelji EU.

Zbog takvoga značaja koji s jedne strane hrvatski ustavotvorac pridaje najvišim vrednotama svoga ustavnog poretka i s druge strane osnivači EU-a u njezinim vrijednostima u osnivačkim ugovorima na kojima se oni temelje, smatram ih potrebno makar djelomično usporediti. Na pojavnoj razini, na prvi pogled, moglo bi se uočiti da po enumerativnom popisu najviših vrednota ustavnoga poretka hrvatski ustavotvorac u svome

[15] Pod europskim ugovornim identitetom razumijevam identitet koji je sinergijski izražen sljedećim aktima: Ugovor o Europskoj uniji, Ugovor o funkcioniranju Europske unije i Povelja o temeljnim ljudskim pravima Europske unije. Ova tri dokumenta po svojoj su pravnoj snazi jednaki. Tu pravnu snagu ima i Povelja o temeljnim ljudskim pravima Europske unije.

Ustavu nabraja više vrednota. Međutim, po mom sudu, u sadržajnom pogledu, pogotovo ako se ima u vidu sadržaj koji određuje pojedinu od vrijednosti, teško bi se mogao izvući zaključak da postoje bitna odstupanja u sadržajnom smislu, a kamoli proturječja. Najveće odstupanje moglo bi se povezati s vrednotama koje sadrži članak 3. Ustava Republike Hrvatske, a izrijekom ih nabraja u enumerativnom popisu kao vrijednosti na kojima se temelji. Neke od njih Unija nema. To su npr. nacionalna ravnopravnost, mirotvorstvo, socijalna pravda itd. (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 3). Iako ove vrednote nisu nabrojene izrijekom kao vrijednosti u članku 2. Ugovora o EU-u, smatram pogrešnim zaključiti da one nisu u odgovarajućem sadržajnom dijelu, poglavito njihova ostvarivanja i zaštite u osnivačkim ugovorima, pravno uređene. To je lako utvrditi ako se, polazeći od njih, analiziraju sadržaji pojedinih odredbi obaju osnivačkih Ugovora te Povelje o temeljnim pravima EU, koja je njihov sastavni dio. Prije toga potrebno je utvrditi sadržaj ovih vrednota propisanih Ustavom Republike Hrvatske i analizirati sadržaj što pojedinu od vrijednosti EU-a čini, posebice ako se i kad se vrijednostima iz članka 2. Ugovora o EU-a pridodaju vrijednosti koje je pobrojala Povelja o temeljnim pravima EU-a u svojoj Preambuli (Povelja o temeljnim pravima Europske unije, SL EU C 83/2010), a kasnije ih u sadržajnom dijelu razradila i konkretizirala. Kada se sve navedeno ima u vidu, onda je jasno zašto sam rekao da se na prvi pogled čini da je hrvatski ustavotvorac nabrojio više vrednota, no što je to učinjeno u Ugovoru o EU-u. Koliko god ta teza jest točna, ona s aspekta cjeline vrijednosti na kojima počiva EU nije potpuna. Jednostavno, kao što sam pokazao, neke su od njih dodatno nabrojene u drugim aktima i njihovim odredbama, a koji su po svojoj pravnoj snazi jednaki s osnivačkim Ugovorima Europske unije (Ugovor o Europskoj Uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 6/1).

Zaključno, zbog svega bismo toga mogli reći da u pogledu sustava vrijednosti na kojima se temelji EU s jedne strane, a s druge strane ih kao najviše vrednote ustavnoga poretka Republike Hrvatske propisuje njezin Ustav – nema supstancijalne razlike. Osim toga, sustav vrijednosti na kojemu se temelji EU nije samo izraz zajedničkoga kulturnog (i vrijednosnog) nasljeđa država članica EU-a, već je po prirodi stvari dio njihova kulturnog nasljeđa i sustav njihova nasljeđa. Istovremeno sustav vrednota koji određuje identitete pojedinih država članica, osobito onaj koji je sadržan u njihovim ustavnim aktima, jest i sustav vrijednosti koje Unija poštuje „kao njihove nacionale identitete, koji su neodvojivo povezani s njihovim temeljnim političkim i ustavnim strukturama, uključujući regionalnu i lokalnu samoupravu ...” (Ugovor o Europskoj Uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 4/2).

U tome smislu, uvjeren sam, ne postoji stvarna dvojba oko toga kojim vrijednostima dati prednost; onim EU-a ili onim pojedinih država članica. Ta je dvojba sadržajno prazna i prividna, jednostavno stoga što su i jedne i druge naše. One imaju svoje zajedničko ishodište (naše zajedničko nasljeđe); one su temelj naših država i organizacije u kojoj smo udruženi u EU; one su osnove našega ustavnog i/ili ugovornog identiteta; one su osnove za tumačenje našega Ustava i/ili osnivačkih akata Unije i kao najviših pravnih propisa i kao najvišega prava. Prema tome, postupanje u skladu s navedenim vrijednostima EU-a, ali i najvišim vrednotama ustavnoga poretka Hrvatske, od zajedničkog je interesa. Njihovo poštivanje i ostvarivanje garant je realizacije ciljeva Unije, tj. „promicanje mira, njezinih vrijednosti i dobrobiti njezinih naroda” (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 3/1). No, to nikako ne znači da nema problema i otvorenih pitanja što u svom supstancijalnom sadržaju pojedina vrednota jest. Kod nekih tumačenja sadržaja pojedinih vrednota postoje ne samo nejasnoće i nedorečenosti već ponekad i oprečnosti, pa se dobiva dojam kao da se radi o različitim pojmovima iako se na pojavnoj (formalnoj) razini radi o istovjetnom pojmu. Razlozi takvom stanju objektivno-subjektivne su prirode. Prvo; zbog toga što su pojmovi kojim se izražavaju vrednote najopćije pojmovne kategorije koje u svom sadržaju imaju univerzalna značenja koja nisu unaprijed određena, ali jesu odrediva. Drugo; radi se o kategorijama na čiji sadržaj utječe niz činitelja iz objektivne društvene stvarnosti. Treće; vrednote u svakom pa i u demokratskom društvu nisu neutralni

pojmovi – kategorije. To su kategorije koje osim svoga mjerljivog (npr. ekonomskog i/ili matematičkog) imaju moralni, kulturološki, ideološki pa i filozofski sadržaj. No, oni se ipak mogu i moraju u sadržajnom smislu konkretizirati jer a) se nalaze u konkretnim pravnim aktima, b) čine temelj na kojemu oni počivaju i c) osnova su za njihovo tumačenje u cjelini i/ili pojedinih njihovih odredaba sadržanih u člancima akata. Zbog toga je važno izbjeći, koliko god je to moguće, subjektivizam u njihovu tumačenju. Točnije, treba postići što viši stupanj objektivizacije u tumačenju njihova sadržaja da bi bio prihvatljiviji kao vrednota što većemu broju adresata. Zbog toga tumači vrednota kod njihove interpretacije primjenjuju kao najznačajniju – teleološku metodu da bi na osnovi nje ciljno u konkretnom vremenu i prostoru sagledali i protumačili sadržaj vrednote po onome što on jest i što treba, mora biti, u odnosu na imperativni zahtjev pravnoga akta. Upravo takvo tumačenje uz primjenu teleološke metode temelj je tzv. sudskoga aktivizma (uključivši i ustavne) sudova kao ovlaštenih tumača vrednota. Za aktivizam bi se najkraće moglo reći: „Aktivizam je u teorijskom smislu konstitutivan, po koncepciji liberalan, a po svojoj biti teleološki; on polazi od toga da svaki zakon ima svoju svrhu, da je socijalna povelja društva koja se razvija i koja se temelji na određenim ideološkim i filozofskim pretpostavkama. Kod tumačenja ustava, sudski aktivizam traži načela na kojima ustav počiva i nastoji ih realizirati. Bit samog tumačenja je ostvarenje ustavnog cilja" (Bačić, 2010). Upravo činjenica da su navedeni pravni akti i vrednote na kojima se temelje razvijeni i proizašli iz odgovarajućih ideoloških, filozofskih, kulturnih i moralnih pretpostavki s jedne strane, a da s druge strane njihovi tumači također nose takve, ali i svoje pretpostavke, te da kao treće, u pravilu postoje razlike kod adresata u odnosu na sadržaje na koje se odnose ovi akti i vrednote. Često nastupa situacija da svi prihvaćaju vrednote u njihovu pojavnom obliku, ali u sadržajnom smislu nerijetko pod istom vrednotom razumijevaju različite ili barem u dovoljnoj mjeri nedovoljno usuglašene sadržaje. Zadatak ovlaštenih tumača akata i vrednota i jest u tome da, s obzirom na stvarni stupanj društvenoga razvoja s jedne strane i ciljeva koji se žele postići pravnim aktima koji se temelje na takvom sustavu vrednota s druge strane, protumače njihov sadržaj tako da on za što veći broj adresata na koje se akt odnosi bude prihvatljiv. Pa i tada nije moguće u zauzetim stajalištima što po svom sadržaju vrednota jest u potpunosti izbjeći subjektivni utjecaj njezinih tumača.

Ovo je tim važnije ako se ima u vidu da su subjekti koji su ovlašteni tumačiti vrednote i na njima utemeljene akte istovremeno ovlašteni i za njihovu primjenu u konkretnim pravnim odnosima, te da su njihove odluke i u zauzetim stajalištima općeobvezujuće za sve.

Dakako, radi se Sudu Europske unije i Sudu za ljudska prava i slobode Vijeća Europe. Kada je u pitanju praksa ovih sudova, Povelja o temeljnim pravima Europske unije po prvi put nedvojbeno izražava stav[16] da su i oni izvor prava o ljudskim pravima i slobodama s jedne strane, a s druge strane da će ju „tumačiti sudovi Unije i država članica" (Povelja o temeljnim pravima Europske unije, SL EU C 83/2010). Temeljna povelja izrijekom ne određuje odnos između sudova Unije i država članica u tumačenju ljudskih prava i sloboda u vidu odnosa podređenosti i/ili nadređenosti njihovih odluka i u njima zauzetih stajališta.

[16] Povelja o temeljnim pravima Europske unije tako u svojoj Preambuli stavku 5. navodi: „Ova Povelja potvrđuje, uz dužno poštovanje nadležnosti i zadataka Unije te načela supsidijarnosti, prava koja proistječu osobito iz ustavnih tradicija i međunarodnih obveza zajedničkih državama članicama, iz Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, iz Socijalne povelje koju su usvojile Unija i Vijeće Europe te iz prakse Suda Europske unije i Europskoga suda za ljudska prava. U tom kontekstu Povelju će tumačiti sudovi Unije i država članica, uzimajući u obzir objašnjenja pripremljena pod vodstvom predsjedništva Konvencije koje je sastavilo Povelju i ažurirana pod odgovornošću predsjedništva Europske konvencije." (sve podcrtao M. A.) (Povelja o temeljnim pravima Europske unije, SL EU C 83/2010).

Međutim, praksa pokazuje da je, barem kada je u pitanju praksa Europskoga suda za ljudska prava Vijeća Europe iz Strasbourga[17] on *de facto* i *de jure* nadređen sa svojim odlukama i u njima zauzetim stajalištima kako sudovima sudbene vlasti tako i ustavnim sudovima država članica. Takvu svoju poziciju on temelji na odredbi članka 46. stavku 1. Konvencije (Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, NN 18/1997, 6/1999, 14/2002, 13/2003, 9/2005, 1/2006 i 2/2010), što osobito dolazi do izražaja u njihovom postupanju po tužbama za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Ukazujući na ovo pitanje bez namjere ulaska u elaboriranje ovoga odnosa, na ovome ću mjestu ukazati samo na jednu važnu posljedicu. Radi se o tumačenju vrednota i načela sadržanih u pravnim aktima koji se odnose na ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Obligatornost odluka i u njima zauzetih stajališta ESLJP-a odnosi se ne samo prema sudovima (uključivši i ustavne sudove) država članica, već i prema svim njihovim ostalim tijelima državne vlasti, tijelima s javnim ovlastima te prema svim fizičkim i pravnim osobama. Na taj se način doduše daje doprinos razumijevanju problematike ljudskih prava i sloboda te potrebe njihove zaštite, ali tumačenjem vrednota i na to što u supstancijalnom smislu treba biti identitet koji bi trebale graditi države članice. Radi se, zapravo, o tome da se ovakvim tumačenjima zauzimaju stajališta o vrednotama, ali polazeći od europske stvarnosti i njome uvjetovanog pristupa u njihovu tumačenju. Drugim riječima, ovim tumačenjima izražavaju se supstancijalni stavovi o tome što bi trebao biti i što jest europski identitet. U kojoj su mjeri ona koherentna sa stajalištima kojim se izražava ustavni identitet, posebna je i vrlo važna tema za proučavanje, posebno ako se sagledaju sveukupni odnosi između EU-a i njezinih država članica. Stoga ću *inter alia* još ukazati na to kakav je odnos između osnivačkih ugovora Europske unije i ustava država članica, konkretno Ustava Republike Hrvatske.

O MEĐUODNOSU NACIONALNOG USTAVA I OSNIVAČKIH UGOVORA EU

Uporište za pristupanje EU-u (kao i drugim oblicima međudržavnih integracija) u koje stupaju države nalazi se u njihovom „nacionalnom Ustavu" i/ili u aktu njemu odgovarajuće pravne snage. Stoga što: „Nacionalni Ustav u svakom obliku međudržavnog udruživanja, predstavlja posljednje jamstvo očuvanja identiteta, a to je uvjet pod kojim se pristupa svakoj međunarodnoj integraciji" (Smerdel, 2012, str. 51.). Nacionalnim ustavima, pa tako i Republike Hrvatske, propisuju se ovlasti i postupak pristupanju udruživanja u Europsku uniju (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, glava VIII). Pravni su akti utemeljenja EU-a, kako je već rečeno, međunarodni ugovori.

Samom tom činjenicom oni s ustavno-pravnoga aspekta slijede u ustavno-pravnoj hijerarhiji ustavno-pravnoga poretka Republike Hrvatske položaj i pravnu snagu međunarodnih ugovora iz članka 141. Ustava Republike Hrvatske. Takav mu status Ustav Republike Hrvatske izrijekom propisuje u svom sadržajnom smislu. Navedena je ustavna situacija jasna. Ona se može tumačiti samo tako da i oni (dakle osnivački ugovori EU, uključivši i Povelju o temeljnim pravima koja je njihov sastavni dio i jednake pravne snage kao i oni) moraju biti u skladu s Ustavom Republike Hrvatske iako su po svojoj pravnoj snazi iznad zakona. Time se potvrđuje u cijelosti jedna od ključnih teorijskih postavki modernih konstitucionalista, a ta je da: „Ustav je najviši od svih pravnih propisa, zato što izražava ukupnost metajuridičkih izvora državnog i narodnog prava" (Smerdel, 2012, str. 44.). Logično, jer su osnivačke ugovore Unije potpisale (donijele) države ugovornice, „a ne građani Unije ili njihovi izravni zastupnici". Drugim riječima, ustavno-pravni gospodari osnivačkih ugovora „su države i njihove vlade, a ne narodi ni još manje građani Unije" (Brunkhorst, 2001, str. 213.).

[17] Zasad je prepušteno Europskom sudu za ljudska prava da se bavi zaštitom ljudskih prava i sloboda sukladno svojoj tradiciji i isključivoj nadležnosti za tu zadaću po Konvenciji za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

Neovisno o tome koliko su osnivački ugovori Europske unije „ekvivalent ustava", ostaje ustavno-pravna činjenica da: „Izvor funkcionalnog ustava Europe je sklapanje ugovora između država članica, a ne ustavnodavna vlast naroda.[18] Unutarnji temelj važenja europskog primarnog i sekundarnog prava je ugovor između vlada. U načelu u tome ... nema ničega nedemokratskog, ali samo dokle god se radi o međunarodnom ugovoru, a ne o transnacionalnoj organizaciji. Kao gospodari međunarodnopravnih ugovora vlade, naime, podliježu – kao svugdje u takozvanoj vanjskoj politici – kontroli njihovih parlamenata" (Brunkhorst, 2001, str. 217.). Navedeno stajalište gospodina Hauke Brunkhorsta u svim mi je bitnim sadržajnim elementima prihvatljivo. Naime, i sam smatram, a neovisno o tome koliko osnivači ugovori EU-a sadrže elemente ustavnoga akta, pa i sve češćega njihovog oslovljavanja Ustavom EU-a u neformalnom govoru, oni nisu i ne mogu biti ustavni akti. Pored izložene argumentacije koju sam naveo citirajući prethodno znanstveno-stručne ustavno-pravne autoritete, ukazao bih na još jedan, koji je po mome mišljenju nezaobilazan. Ustave imaju države, a Europska unija još nije (bez obzira na tendencije prisutne u dijelu europske politike, pa i znanstveno-stručne javnosti) država. Koliko god ona jest savez suverenih država, ona još nije savezna država. Upravo tu činjenicu, pored inog, potvrđuju i osnivački ugovori kao pravni akti njezina osnivanja u kojima su joj države članice dodijelile „nadležnosti za postizanje zajedničkih ciljeva" (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 1). Tek kada se (i ako to ikada postane) Europska unija ustroji kao savezna država, ona će imati ustav kojim će kao savezna država biti ustrojena. No, i tada će ovisno o obliku i sadržaju svoje složenosti morati kao složena država u svom ustavu urediti svoj ustavno-pravni međuodnos sa svojim članicama koje su je utemeljile. U najmanju ruku, može se očekivati da će taj međuodnos članicama ustavno-pravno jamčiti autonomiju koja će počivati na načelu ustavnosti između EU-a i država koje čine saveznu državu na načelu da ustavi država članica ne mogu biti suprotni Ustavu EU-a kao saveznom ustavu. O tom potom. Sada je ustavno-pravna situacija jasna, EU nije savezna država, njezini osnivački ugovori nisu ustavi, već su međunarodni ugovori i kao takvi se moraju tretirati. Ni manje ni više. Iz takvoga ustavno-pravnog stanja stvari proizlazi da su ustavi država članica EU-a (pa dakle i Republike Hrvatske) iznad osnivačkih ugovora. Odnosno, „Hrvatski Ustav mora uvijek imati položaj nadređen propisima europskog prava i hrvatske institucije moraju biti spremne zaštiti ga" (Smerdel, 2012, str. 51.). Navedeno stajalište profesora Smerdela ni za jotu ne umanjuje odredbe Ustava Republike Hrvatske sadržane u glavi VIII. „Europska unija".[19] Zapravo ga one potvrđuju. Naime, iz njih jasno proizlazi da se temelj za sva pitanja koja čine osnovu međuodnosa Republike Hrvatske prema Europskoj uniji nalazi u Ustavu Republike Hrvatske.

Tako je njegovim odredbama određen pravni položaj unutar ustavno-pravnoga hijerarhijskog sustava osnivačkih ugovora (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 140 i 141), udruživanje i razdruživanje (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 142), pravna osnova članstva i prijenos ustavnih ovlasti (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 143), sudjelovanje u institucijama Europske unije (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 144), pravo Europske unije (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 145) i pravo građana Europske unije (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 146).

U nastavku teksta neću se baviti svim ovim pitanjima. Obradit ću samo položaj nacionalnoga prava prema pravu EU-a, stoga što će, po mome mišljenju, obrada i samo tog pitanja ponuditi neke odgovore koji su bitni za temu ovoga rada.

[18] Sama činjenica da su države članice donijele odluku o priključenju EU-u i prihvatile njezine ugovore ne mijenja navedenu činjenicu jer je osnova za provođenje toga referenduma također sadržana u ustavima država članica, koje su za donošenje svoje odluke o priključenju EU-u odabrali ovakav način donošenja.

[19] Ova glava Ustava Republike Hrvatske obuhvaća odredbe sadržane u člancima 143. do 146., međutim, njih u određenim pitanjima treba dovesti u vezu s člancima 140., 141. i 142.

OSVRT NA POLOŽAJ NACIONALNOG PRAVA PREMA PRAVU EUROPSKE UNIJE

Za međuodnos između EU-a i države članice, konkretno Republike Hrvatske, promatran s pravnog aspekta, važno je razmotriti kakav je međuodnos njihovih pravnih poredaka. Ustav Republike Hrvatske ovo pitanje uređuje svojim člankom 145. Navedenim člankom utvrđeno je:

- prava koja proizlaze iz pravne stečevine Europske unije izjednačena su u ostvarivanju s pravima zajamčenim hrvatskim pravnim poretkom;
- pravni akti i odluke koje prihvati Republika Hrvatska u institucijama Europske unije primjenjuju se kod nje u skladu s pravnom stečevinom Europske unije;
- subjektivna prava utemeljena na pravnoj stečevini Europske unije štite hrvatski sudovi;
- državna tijela, tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave te pravne osobe s javnim ovlastima izravno primjenjuju pravo Europske unije (Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010, čl. 145).

Iz tako stipulirane odredbe članka 145. Ustava Republike Hrvatske profesor Siniša Rodin[20] izvlači stav da je taj članak cirkularan i stoga „Važno je naglasiti da cirkularnost citiranih odredbi prikriva stvarni doseg propisane obaveze koja ne uključuje samo autoreferentnu obavezu primjene prava Europske unije, već i obavezu primjene nacionalnog prava u skladu s pravom EU. …Utoliko ovu normu valja shvatiti u smislu da propisuje obavezu primjene čitavog nacionalnog prava na način koji je u skladu s obavezama koje proizlaze iz prava EU. Osobito je važno naglasiti da te obaveze obuhvaćaju i načela izravnog učinka i nadređenosti prava EU nacionalnom pravu kako ih je u svojoj ranoj praksi formulirao Europski sud pravde. Ukratko, norma prava EU imati će izravni učinak u hrvatskom pravu kada to proizlazi iz same norme prava EU, te će biti nadređena hrvatskom pravu stoga što je to njena opća karakteristika. Stoga se članak 145(2) Ustava RH može shvatiti kao norma koja implicitno propisuje izravni učinak i nadređenost prava EU hrvatskom pravu. Ta su načela ugrađena u same temelje prava EU i konstituiraju njen pravni poredak kao izravan i autonoman" (Rodin, 2011, str. 89.). Koliko god uvažavali i cijenili mišljenja i stajališta profesora Rodina, ipak mi se čini da je teza po kojoj se članak 145. stavak 2. Ustava RH „može shvatiti kao norma koja implicitno propisuje izravni pravni učinak i nadređenost prava EU hrvatskom pravu" prejaka i s ustavnoga aspekta teško branjiva. Prvo, stoga što sam članak 145. u svom stavku 1. izrijekom izjednačava ostvarivanje prava koja proizlaze iz pravne stečevine Europske unije s ostvarivanjem prava koja su zajamčena hrvatskim pravnim poretkom. Drugo, zato što sva prava EU-a sadržana u njezinim pravnim aktima[21] nemaju u ustavno-pravnom poretku Republike Hrvatske status osnivačkih ugovora, a i oni (Ugovori) po članku 141. nisu i ne mogu biti po svojoj pravnoj snazi iznad Ustava RH, već samo iznad njezinih zakona. Istovremeno svi pravni akti EU-a zakonodavni su akti koji se donose na temelju Ugovora o funkcioniranju EU-a i po postupku njime propisanom. Samom činjenicom da su zakonodavni akti, kako ih određuje Ugovor o funkcioniranju EU-a, oni po naravi stvari nisu i nemaju pravnu snagu međunarodnih ugovora iz članka 141. Ustava RH, već su kao zakonodavni akti u smislu njegovog članka 145. stavka 1. u vezi s člankom 141. izjednačeni sa zakonima RH i slijede njihovu poziciju u hijerarhijskoj strukturi hrvatskoga ustavno-pravnog poretka. Uostalom, to neizravno potvrđuje i sam Ugovor o funkcioniranju Europske unije kada u članku 291. stavku 1. propisuje da: „Države članice

[20] Profesor dr. sc. Siniša Rodin ugledni je i utjecajni sveučilišni profesor (Pravnoga fakulteta u Zagrebu), sudac Europskoga suda u Luksemburgu, a za ovu priliku smatram potrebnim istaknuti da je kao član radne skupine za promjenu Ustava Republike Hrvatske bio autor usvojenih članaka u novoj glavi VIII. „Europska unija" kojom je promjenama iz 2010. dopunjen Ustav Republike Hrvatske.

[21] Uz osnivačke ugovore, pravni su akti EU-a po članku 288. stavak 1. Ugovora o funkcioniranju EU, o.c.; uredbe, direktive, odluke, preporuke i mišljenja. Postavlja se pitanje u kojoj mjeri može opstati teza da su preporuke i mišljenja pravni akti s obzirom da „nemaju obvezujuću snagu" (vidi stavak 5. istoga članka).

donose sve mjere nacionalnog prava potrebe za provedbu zakonodavnog akta Unije" (Ugovor o Europskoj Uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske Unije, SL EU C 83/2010). Treće, ako bi se ad verbum prihvatilo u sadržajnom smislu stajalište o nadređenosti prava EU hrvatskom pravu, kako ga je izrazio uvaženi profesor Rodin, postavlja se pitanje što obuhvaća pojam pravo EU s jedne, i s druge strane pojam hrvatsko pravo, s obzirom da se radi o složenim pojmovima. Činjenicom da su to složeni pojmovi moralo bi ih se tumačiti tako da pravo EU-a obuhvaća u formalnom smislu sve njezino pravo iskazano u njezinim pravnim propisima, dakle i njezine Ugovore, a pod pojmom hrvatsko pravo pravo koje je u formalnom smislu izraženo u pravnim propisima koje je donijela Republika Hrvatska uključivši i njezin Ustav. Ako bismo tako tumačili ove pojmove (a slijedeći pravilo logičnog i teleološkog tumačenja tako bismo morali postupati), onda bismo na, doduše, neizravan način prihvatili tezu da je i Ustav Republike Hrvatske kao sastavni dio njezinoga prava podređen pravu EU-a. To ne samo da nije prihvatljivo, nego po samom Ugovoru o EU-u nije točno (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 4). Osim toga, sam „Europski sud u Luxemburgu priznaje da ustavni identitet država predstavlja, pod određenim uvjetima, legitiman interes koji opravdava ograničavanje obveza iz prava Unije (primjerice, u predmetu Omega[22] riječ je o zabrani ekonomske aktivnosti kojom se ugrožava javni poredak zbog napada na ljudsko dostojanstvo iz Temeljnog zakona SR Njemačke" (Kostadinov, 2011, str. 337.). Iz citiranoga sasvim je razvidno da Europski sud iz Luksemburga priznaje da je pod određenim uvjetima moguće ograničiti obvezu iz prava Unije i da razlozi za takvo ograničenje moraju biti propisani ustavom države članice. Iz navedene prakse Europskoga suda u Luksemburgu također je vidljivo da stav o nadređenosti prava EU-a, prava države članice, konkretno SR Njemačke nije branjiv jer nije apsolutnoga karaktera. Takva praksa Europskoga suda iz Luksemburga u istovrsnim sporovima vrijedi za sve države članice. I na kraju, sam je profesor Rodin s ovim svojim stavom o nadređenosti prava EU-a hrvatskom pravu (pravu države članice EU) kontradiktoran sa svojim stajalištem o tome kakav je odnos između nacionalnih ustava država članica i europskoga prava (uključivši i osnivačke ugovore), i to na posredan način vezan uz interpretaciju nacionalnoga ustavnog prava. To svoje stajalište izrazio je riječima: „Ipak, između europske i američke situacije postoje značajne razlike. Kao prvo, veći broj država članica EU prihvatilo je Kelsenov model kontrole ustavnosti i osnovalo jake ustavne sudove kojima je dodijeljen monopol apstraktne kontrole ustavnosti i koji imaju ključnu riječ u konkretnoj i akcesornoj kontroli ustavnosti. Drugo, dok su u Sjedinjenim Državama pitanja običnog i ustavnog prava često nerazdvojna i o njima odlučuju sudovi svih razina, Osnivački ugovori uspostavili su dvostruki kolosijek gdje je ES nadležan za interpretaciju prava EU, a nacionalni sudovi za interpretaciju nacionalnog prava. Sukladno tome, nacionalni sudovi zadržavaju konačnu riječ u interpretaciji nacionalnog ustavnog prava." (Rodin, 2011, str. 109.) (sve podcrtao M. A.). Ako pođemo od izloženoga citata, posebno njegove zadnje rečenice, onda je na nacionalnom ustavnom sudu, konkretno u Republici Hrvatskoj na njezinom Ustavnom sudu da ocijeni, polazeći od Ustava RH, u kojem je odnosu pravo EU kao cjelina prema njemu te kakav je odnos prema njemu osnivačkih ugovora EU-a. Takav postupak pred Ustavnim sudom Republike Hrvatske još nije vođen.

Na kraju ovoga potpoglavlja korektnosti radi valja reći da profesor Rodin u zastupanju stajališta o nadređenosti prava EU-a nacionalnom pravu država članica nije usamljen. Takvu tezu zastupaju i neki drugi pravni teoretičari. Kod nas npr. profesorica Ćapeta, Tamara (Ćapeta i Vidačak, 2003; Ćapeta; 2003, Ćapeta, 2009) i drugi, ali i neki od dužnosnika EU-a, kako iz političko-upravljačke strukture tako i iz sudskih struktura Europskoga suda. Spoznaja o posljedicama takvih stajališta, osobito na ustavno-pravnu suverenost država članica, pa i na autonomiju njihovih ustavnih i drugih sudova uznemirila je duhove, ponajprije unutar ustavnih sudova.

[22] CJCE, Omega, C-36/2.

To se očitovalo u početku pojedinačnom reakcijom ustavnih sudova na takve koncepte te političkih predstavnika država članica. Danas se već o ovom problemu ne samo otvoreno govori već se organiziraju tematska raspravljanja o ovim pitanjima. Tako je u Bukureštu 12. travnja 2019. organizirana međunarodna konferencija na temu: „The national constitutional identity in the context of European law". Na toj su konferenciji sudjelovali i raspravljali pozvani stručnjaci te sudci i sutkinje ustavnih sudova: Austrije, Bosne i Hercegovine, Češke, Njemačke, Rumunjske, Republike Hrvatske, zatim pozvani stručnjaci sa znanstvenih ustanova iz Sjedinjenih Država itd. Esencijalni dio rasprave upravo se odnosio na međuodnose koji su nastali na temelju europskog prava i nacionalnog prava te europskog prava i ustavnog identiteta nacionalnih država. Na navedenoj konferenciji iskazana su stajališta o neprihvatljivosti podređenosti nacionalnoga prava, poglavito nacionalnoga ustavnog identiteta u odnosu prema europskom pravu, prije svega Europske unije. Čini mi se da je i na njoj jasno promoviran stav da takav odnos nije prihvatljiv i da će on morati doživjeti potrebne, pa i nužne korekcije, barem u uvjetima dok EU egzistira kao organizacija suverenih država koje su je osnovale ugovorima i „kojoj države članice dodjeljuju nadležnosti za postizanje zajedničkih ciljeva" (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 83/2010, čl. 1/1).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Zajedničke vrijednosti EU-a i nacionalnih država – njezinih članica imaju isto ishodište u svom nastajanju, a to su ideali slobode, zajedništva i ravnopravnosti, mira i sigurnosti, demokracije, ljudskih i manjinskih prava i sloboda te vladavine prava. One su prihvaćene i ugrađene kao osnova osnivačkih ugovora (Ugovora o EU i Ugovora o funkcioniranju EU), ali i Ustava Republike Hrvatske te su temelj za njihovo tumačenje.

Prividna je proturječnost između zajedničkih europskih vrijednosti i vrijednosti nacionalnih država u Europi. Ako su zajedničke europske, onda su to vrijednosti Europe na njezinoj globalnoj razini, ali i vrijednosti pojedinih europskih država na nacionalnoj razini. Ako nisu jedno, nisu i ne mogu biti ni drugo. Radi se o odnosu općeg i pojedinačnog, gdje u općem pojedinačno ne nestaje i ne ukida se, već je neodvojiv sastavni dio sadržaja općeg i obratno. Nema pojedinačnog u koje nije sadržan bar dio općeg. Što je on veći, to je njihova podudarnost veća i vice versa. Prema tome, dvojba za europske vrijednosti, a protiv vrijednosti nacionalnih država i obratno pogrešna je, neodrživa i neprihvatljiva. Njima se ne može i ne smije pristupati s pozicije ili : ili, već se mora postupati i : i. Dakako, u kreiranju, planiranju, reguliranju i ostvarivanju politika društvenoga razvoja kod toga valja voditi računa o nerazmjernosti između općeg i posebnog s nastojanjem da se postigne optimum njihovog međuodnosa jer on jamči, kako sklad u njihovom ostvarivanju tako i optimalni rezultat koji se očekuje za sve. Uostalom, to i jest umijeće politike – upravljati društvenim poslovima na način da se ostvaruju koristi i napredak za što veći broj ljudi koje oni obuhvaćaju i koji u njima sudjeluju, a na koje se upravljane politike odnose.

EU je nastala i utemeljena je na vrijednostima koje su zajedničko nasljeđe i baština europskoga sveukupnog razvoja, s ciljem da na području cijele Europe osigura prostor slobode i demokracije u trajnom miru, sigurnosti i stabilnosti.

Zajedničke europske vrijednosti te „novi svjetski poredak" kao model suvremenih međunarodnih odnosa i njihova osnova za međunarodni razvoj dali su i daju svoj obol daljnjem razvoju integrativnih procesa u Europi pa i ubrzanom preoblikovanju i transformiranju EZ-a u EU, osobito u sadržajnom dijelu „novog svjetskog poretka" koji počiva na načelima slobodnoga kretanja ljudi, roba i kapitala (uključivši znanje i suvremene tehnologije). Jednostavno, jer su to načela koja jesu europska i koja proizlaze iz zajedničkoga europskog nasljeđa, što je bilo prisutno i potpuno razvidno prije EU-a u djelovanju EZ-a. Uz njih za nastanak EU-a ipak su imale dominantnu ulogu zajedničke europske vrijednosti koje čine osnovu na kojoj počivaju sveukupni

društveni odnosi, i koji će kao takvi postati temeljem kulturološkog i političko-pravnog okvira EU, odnosno njezina identiteta, te osnova za tumačenje pravnih akata kojima je osnovana. Razumljivo, i za mene u cijelosti prihvatljivo, jer se radi o zajedničkim vrijednostima ideala slobode, jednakosti i ravnopravnosti, ljudskih i manjinskih prava i sloboda, zatim vladavine prava bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, te slobodnog rasta i razvoja, pod jednakim uvjetima i kriterijima za sve njezine članice i EU u cjelini.

Zajedničke europske vrijednosti zajedničko su kulturološko nasljeđe na kojemu počivaju današnji društveni odnosi u europskim zemljama te njihovim asocijacijama, dakle i u EU. Zbog toga one jesu i trebaju biti osnova njihova ustavno-pravnog sustava kojim uređuju odnose unutar pojedinih članica EU-a, ali i osnova za samo pravno uređenje EU, te temelj za tumačenje njihovih pravnih akata. Govoreći o pravnom okviru EU-a i njezinih članica, moramo imati u vidu što taj pravni okvir sve čini. To nije pravni okvir koji obuhvaća samo pravne propise EU-a, već je to pravni okvir koji u sadržajnom smislu uz propise EU-a obuhvaća i propise njenih članica. Navedenu pravnu situaciju valja uvijek imati u vidu kada je u pitanju pravni poredak i pravni sustav EU-a i njezinih članica, posebno kad se on mijenja i dopunjuje te ostvaruje prilikom kreiranja, planiranja, reguliranja i ostvarivanja potrebnih politika potrebnih za organiziranje, funkcioniranje i sveukupni razvoj, kako na lokalnoj (država članica) razini tako i na globalnoj razini (razina EU-a). Kao instrument za lakše razrješavanje „proturječnosti" između EU-a i država članica uz primjenu zajedničkih vrijednosti osnivački ugovori (Ugovor o osnivanju EU-a i Ugovor o funkcioniranju EU-a) sadrže i kod njihove se provedbe primjenjuju načela koja su sadržana u njihovim odredbama, a odnose se na supsidijarno postupanje, podjelu nadležnosti, solidarnost, vladavinu prava i zaštitu ljudskih i manjinskih prava i sloboda, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi. Polazeći od navedenih načela, uključivši načelo teritorijalnosti, pravni okvir EU-a zajedno s pravnim sustavom države članice kao njegovom cjelinom u konkretnim slučajevima primjenjuje se u državama članicama i na razini EU-a.

EU, propisujući postupak pravnoga uređenja društvenih odnosa u cjelini postupka prije donošenja pravnoga akta, otvorio je prostor za izravno i neizravno sudjelovanje država članica u tim postupcima. Postavlja se samo pitanje osposobljenosti, pripremljenosti i međusobne povezanosti sudionika u tom postupku iz pojedine zemlje radi njihova aktivnog sudjelovanja i u konačnici doprinosa usklađivanja interesa između njihove zemlje s drugim članicama i EU-om kao cjelinom koji treba pravni akt iskazati kao legitimni cilj za svoje donošenje i postojanje. Potreba za takvim djelovanjem prisutna je i kod sudionika iz Republike Hrvatske koji je zastupaju i/ili predstavljaju u EU-u. Bez velikoga izučavanja može se ustvrditi da osposobljenost, pripremljenost i međusobna povezanost naših sudionika u EU-u, nije na poželjnoj – potrebnoj razini kako u zakonodavnim postupcima tako i u kreiranju te provođenju njezinih politika. Neki od pokazatelja koji upućuju na takav zaključak jesu: a) nedostatak raspravljanja i zauzimanja smjernica unutar zakonodavne i izvršne vlasti RH o politikama EU-a, koje bi bile podlogom za ponašanje i odlučivanje naših predstavnika u EU-u; b) ovaj je problem više izražen kada su u pitanju stranke i njihova uloga u odnosu na raspravljanje i zauzimanje smjernica o pojedinim politikama EU-a zajedno sa svojim članovima koji su s njihovih lista izabrani u Europski parlament i/ili druga tijela EU-a. Posljedica je to da na stranačkim grupama u EU, ali i u njezinim tijelima naši zastupnici odnosno predstavnici iznose svoja mišljenja i prijedloge kojima bi trebali utjecati da se u odlukama tijela EU-a legitimno predstave i zaštite interesi Republike Hrvatske, a ne ona koja su kao zajednička od interesa za RH utvrđena u demokratskoj proceduri na nadležnim tijelima. Postavlja se pitanje jesu li to stvarno njezini interesi, tko ih je utvrdio itd., ili se radi zapravo o individualnoj (eventualno skupnoj) procjeni zastupnika da su to njezini interesi.

Koliko je neprihvatljiva sadašnja situacija s aspekta legitimnoga zahtjeva da se hrvatski interesi predstave i što konkretnije inkorporiraju i zaštite s pomoću politika EU-a, možda najbolje ilustrira skromna suradnja između zastupnika različitih stranaka iz Republike Hrvatske u EU-u. Neophodno je razmotriti i utvrditi listu

interesa značajnih za Republiku Hrvatsku za čije bi se ostvarenje trebali zalagati svi naši predstavnici u svim tijelima EU-a. Dakako, to podrazumijeva da se o pitanjima od interesa za Republiku Hrvatsku treba raspravljati i odlučiti na zajedničkoj sjednici Hrvatskog sabora ili drugom odgovarajućem tijelu uz sudjelovanje zastupnika Sabora, svih naših izabranih (zastupnika) i imenovanih (npr. Ministarsko vijeće) članova u tijelima EU-a, te dakako Vlade Republike Hrvatske.

Stručne i znanstvene podloge za izradu potrebnih materijala za raspravu utvrđivanja interesa te validne argumente i dokaze koji ih opravdavaju i obrazlažu osim tijela državne uprave mogu i trebaju dati znanstvene i stručne institucije, dakako po prirodi pojedinih interesa koje kod kreiranja, reguliranja i ostvarivanja pojedinih politika u EU-u trebaju zastupati kao hrvatske naši predstavnici u njoj.

Tijekom trajanja mandata naših predstavnika u EU-u neophodno je osigurati bolju njihovu pripremu kako u supstancijalnom tako i u procesnom smislu za obavljanje njihova poslanja, prije svega polazeći od potrebe i mogućnosti što kvalitetnijega prezentiranja i zastupanja interesa Republike Hrvatske, osobito dokazujući da su oni kompatibilni i sastavni dio interesa EU-a. Organizacija i realizacija toga posla ne bi smjela pasti samo na naše zastupnike u EU-u. Njihova priprema za što bolje obavljanje posla zbog gore rečenog i u interesu je same Republike Hrvatske.

Ističemo još jednom da su europske vrijednosti naše zajedničko nasljeđe kako u osnivačkim ugovorima i drugim aktima EU-a tako i u našem Ustavu taksativno nabrojene. Međutim, one kao pojedine vrednote u supstancijalnom (sadržajnom) smislu nisu određene, ali jesu odredive. Zbog toga kod njihova tumačenja teško je izbjeći subjektivni element u definiranju. To nadalje zahtijeva od interpretatora da njihov sadržaj protumače i usuglase do najviše razine prihvatljivosti za sve adresate na koje se odnose, da bi ih svojom voljom bez pritiska prihvatili i primjenjivali.

Poznavanje stajališta o sadržaju pojedinih vrednota koje su kao dominantno i obligatorno zauzeli njihovi ovlašteni tumači od iznimne je važnosti. Zbog toga se ona kontinuirano moraju pratiti (prateći i proučavajući odluke i akte u kojima se zauzimaju) da bi se u svom postupanju, odlučivanju i djelovanju njima koristili i s njima usuglasili.

Postizanje navedenih ciljeva veoma je važno. Prvo; zbog učinka koje supstancijalni sadržaji vrijednosti imaju na određivanje i prihvaćanje kako europskog – ugovornog tako i nacionalnog – ustavnog identiteta od strane građana koji su istovremeno državljani država članica, ali i Europske unije. Što je stupanj udaljenosti u određivanju i prihvaćanju stajališta kod tumačenja supstancijalnog sadržaja vrijednosti na razinu EU-a i država članica veći, to je u konačnici i preklapanje u njihovu sadržaju između nacionalnih ustavnih i europskih ugovornih identiteta u funkcionalnom smislu manji i *vice versa*. Naravno da je želja svih (osobito onih koji su skloni europskim integracijama) da se razlika između ova dva identiteta što više i što brže smanji. Dakako, ne na način da jedan drugoga proguta, već obratno, da se ostvarivanjem jednoga istovremeno u što većoj mjeri ostvaruje i drugi identitet kao naše zajedničko nasljeđe i kulturno bogatstvo.

Danas je, nažalost, situacija takva da je zajednički europski identitet još uvijek u nastajanju, oblikovanju i izgradnji. On je za građane država članica još uvijek manje prihvatljiv, dijelom iz razloga nedovoljnog poznavanja, a dijelom iz straha da će njegovim prihvaćanjem zagušiti prostor nacionalnoga ustavnog identiteta države članice. Doprinos prava EU-a (uključivši i u praksi i u njoj zauzeta stajališta europskih sudova) do izvjesne mjere može biti u funkciji otklanjanja ovih problema. Međutim, ako su ti pravni odnosi zasnovani na vrijednostima i njihovim tumačenjima u svom sadržajnom smislu daleko ispred utemeljenosti u stvarnom životu, onda se u pravilu pojavljuje diskrepancija (raskorak) između realnog i normativnog, gdje se normativno pojavljuje kao lijepa želja koja je poželjna, ali neostvariva ili bar nije realno provediva na tom stupnju društvenoga razvoja. Takvo stanje može dovesti do tzv. anomije prava i vrijednosti na kojima je ono utemeljeno zbog njihove neefikasnosti ili suspenzije.

Anomija je u ostvarivanju europskoga prava u funkcionalnom smislu (u realnom oživotvorenju formalno-pravnog sustava u stvarnim društvenim odnosima) prisutna i nje su mnogi svjesni. Dijelom iz objektivnih razloga koji su prouzrokovani stvarnom razinom razvoja društvenih odnosa u pojedinim državama članicama, a onda i njihovim sveukupnim kapacitetom da ostvare vrednote na kojima počivaju europski osnivački ugovori i koji su, *in ultima linea*, pravni izraz europskoga identiteta u EU-u, i to na način koji će biti kompatibilan s realizacijom ustavnoga identiteta pojedine države članice. EU i njezine institucije svjesne su ovoga problema. U njegovom razrješavanju koriste se različitim organizacijskim, materijalno-financijskim, komunikacijskim, kulturnim pa i pravnim sredstvima. Bez ulaska u raspravu o njima, samo ću se osvrnuti na pitanje primjene dvaju načela u provedbi prava EU. Radi se o načelu učinkovitosti i načelu nadređenosti prava EU nacionalnom pravu države članice. Bez velike rasprave, nesporno je da ova dva načela u svom sinergijskom učinku bitno smanjuju pravnu autonomiju i suvereni pravni okvir državama članicama, kako u provedbenoj tako i u regulatornoj domeni. Sve učestalijim zahtjevima za njihovom dosljednom primjenom s jedne strane, a s druge strane promjenama koje su nastupile i koje nastupaju u razvoju društvenih odnosa unutar država članica, samoj EU, pa i u svijetu, motivira države članice da počinju raspravljati o njihovoj opravdanosti, pogotovo u takvom vidu primjene, zatim nužnosti njihove utemeljenosti unutar prava EU, i opravdanosti u odnosu na njihovu suverenost. Čini se da je došlo vrijeme da se na ovom području učine ozbiljnije korektivne promjene. One bi u svakom pogledu trebale otvoriti pravni prostor za ostvarivanje u višem opsegu i sadržaju pravne suverenosti i autonomije država članica, a s druge strane doprinijeti povećanju učinkovitosti vladavine prava i u državama članicama i u EU-u. Na nositeljima je politike da se opredijele u kojemu pravcu i na kojim osnovama će potrebne promjene koje kucaju na vrata započeti. Objektivni promatrači u tom pogledu ne isključuju i otvaranje mogućnosti reforme organizacijskog oblika EU-a, odnosno njezine transformacije u neki oblik savezne države, neovisno o stupnju jakosti veza između članica saveza i same savezne države. O tom potom.

Zapravo, sustav zajedničkih vrednota i naša (usuglašena) stajališta o njima jesu ne samo osnova naših konstitutivnih akata i temelj za njihovo tumačenje, već i najbolja podloga međusobnoga povezivanja odnosno usklađivanja interesa država članica i EU-a kao cjeline. Ona je osnova i polazište razvoja i našega zajedničkog europskog identiteta i širenja prostora za razvoj naših ustavnih nacionalnih identiteta te na njima međusobnog povezivanja i učvršćivanja u trajnoj namjeri da Europu pretvorimo u prostor slobode, ljudskih i manjinskih prava i sloboda, vladavine prava, mira, sigurnosti i stabilnosti. Zbog toga europske vrijednosti i vrijednosti nacionalnih država nisu i ne smiju biti međusobno proturječne. Uočavanje svakoga oblika proturječnosti treba što brže otklanjati jer je to u interesu svih nas prije svega kao građana i kao državljana naših nacionalnih država, ali i kao državljana Europske unije.

Literatura

1. Arlović, M. (2016). *Pravo nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Novi informator.
2. Arlović, M. (2018). Konstitutivnost naroda – bitni element konstitutivnosti europske BiH. *Zbornik radova Mostariensia, 1*, 25-57.
3. Bačić, A. (2001). Hrvatska i izazovi konstitucionalizma. Split: Književni klub.
4. Bačić, A. (2011a). Mjesto i uloga ustavnih vrednota u demokratskom konstitucionalizmu. U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 119-165.). Zagreb: HAZU.
5. Bačić, A. (2011b). Uvodno izlaganje kod otvaranja Okruglog stola na temu: „Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske". U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 14-18.). Zagreb: HAZU.
6. Bačić, P. (2010). *Konstitucionalizam i sudski aktivizam*. Split: Pravni fakultet Sveučilišta.
7. Brunkhorst, H. (2004). *Solidarnost: od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*. Beograd: Beogradski krug; Zagreb: Multimedijalni institut.
8. Caramani, D. (Ur.) (2013). *Komparativna politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
9. Crnić, J. (1993). *Ustav Republike Hrvatske – komentari, objašnjenja, napomene i ustavnosudska praksa*. Zagreb: Narodne novine.
10. Crnić, J. (1994). *Vladavina Ustava: zaštita slobode i prava čovjeka i građanina ili Kako pokrenuti postupak pred Ustavnim sudom Republike Hrvatske*. Zagreb: Informator.
11. Crnić, J. (2002). *Komentar Ustavnog zakona o Ustavnom sudu Republike Hrvatske*. Zagreb: Narodne novine.
12. Ćapeta, T. (2003). Odgovornost države za štetu u pravu Europske zajednice. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 53*(3-4), 783-812.
13. Ćapeta, T. (2009). Nacionalni Ustav i nadređenost prava EU u eri pravnog pluralizma. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 59*(1), 63-96. (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=52084).
14. Ćapeta, T. i Vidačak, I. (2003). Europska unija nakon Ugovora iz Nice. *Pravo i porezi, 3*, 69-77.
15. Degan, Đ. V. (2002). *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
16. Häberle, P. (2002). *Ustavna država*. Zagreb: Politička kultura.
17. Hrženjak, J. (1992). *Međunarodni i europski dokumenti o ljudskim pravima – Čovjek i njegove slobode u pravnoj državi*. Zagreb: Informator.
18. Isensee, J. (2004). *Država, ustav, demokracija*. Zagreb: Politička kultura.
19. Kasapović, M. (1989). Srpski nacionalizam i desni radikalizam. *Naše teme, 33*(1-2), 66-73.
20. Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. *Narodne novine - Međunarodni ugovori*, broj 18/1997, 6/1999,14/2002, 13/2003, 9/2005, 1/2006, 2/2010.
21. Kostadinov, B. (2011). Ustavni identitet. U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 305-337.). Zagreb: HAZU.
22. MacCormik, N. (2014). *Institucije prava (Ogled iz teorije prava)*. Zagreb: Naklada Breza.
23. Merkel, W. (2011). *Transformacija političkih sustava*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
24. Povelja o temeljnim pravima Europske unije. *Službeni list EUC*, broj 83/2010.
25. Rodin, S. (2011). Pravo Europske Unije i pravni poredak Republike Hrvatske nakon 20 godina hrvatskog Ustava. U A. Bačić (Ur.), *Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske: Okrugli stol održan 16. prosinca 2010. u palači HAZU u Zagrebu* (str. 87-118.). Zagreb: HAZU.

26. Smerdel, B. (2012). *O ustavima i ljudima*. Zagreb: Novi informator.
27. Stanković-Pejnović, V. (2010). Identitet i multikulturalizam nacionalnih država na Balkanu. *Matica, 43*, 127-156. (izvor: www.maticacrnogorska.me).
28. Sweet, A. S. (2013). Ustavi i sudska vlast. U D. Caramani (Ur.), *Komparativna politika* (str. 162-179.). Zagreb: Fakultet političiih znanosti.
29. Šarin, D. (1997). *Nastanak Hrvatskog Ustava*. Zagreb: Narodne novine.
30. Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije. *Službeni list EUC*, broj 83/2010.
31. Ustav Republike Hrvatske. *Narodne novine*, broj 56/1990, 85/2010.
32. Ustavni zakon o Ustavnom sudu Republike Hrvatske. *Narodne novine*, broj 49/2002.
33. Ustavni zakon za provedbu Ustava Republike Hrvatske. *Narodne novine*, broj 56/1990.

COMMON EUROPEAN VALUES AND/OR VALUES OF NATIONAL STATES - DILEMMA AND/OR GOAL?

ABSTRACT

The contemporary world is burdened with (today) significant contradictions that are present or crisscrossing across the EU on the one hand, and on the other and in its articles, as well as in the Republic of Croatia. Among these contradictions, there are particularly intense and noticeable contradictions between the demands for free movement of goods, labor and capital, which should be the basis of the "new world order" and the "trampic" mercantile spirit and its concept of strengthening and domination of the national economy. Then, in contravention of national and supranational legal norms with the demand for the internationalization of human and minority rights and freedoms, their recognition of legal order and protection, and the real state of affairs. The situation is further aggravated by migratory movements, with a large influx of people into the EU, bringing with them new cultures, languages, customs and traditions, religious orientation and political-legal forms and approaches to the way of life. Of course, they are not identical to the inherited, adopted, and applicable system of values which, as a commonly accepted cultural heritage, are the foundation to which the concept of a united Europe was based. Indeed, these contradictions and the tensions imposed on them are: a) between the EU members and the EU; b) the inherited and generally accepted European system of values, especially the concept of constitutional states that recognize and guarantee constitutionally human and minority rights and freedoms, without discrimination on any ground; c) peace, security and stability as a general prerequisite for the realization of the European concept of constitutional states of the rule of law, since the threat of the loss of peace, security and stability is the greatest danger to the realization of not only human and minority rights and freedoms but also every social prosperity.

For this reason, the EU and its members can be seen as a kind of laboratory, regardless of the similar trends and the basics from which they are present also to others in the world. For our scientific meeting, it is important to consider how all these situations are intertwined between the EU members and the EU. Then, what is the legal framework for policy implementation in the EU and whether it is to protect a common European heritage on the one hand and on the other hand is sufficiently open to enable the realization and affirmation of its own identity and the cultural self-sufficiency of nations – member states and as a system of their cultural heritage, which is at the same time part of the common cultural good and value of the EU.

Does the EU open its legal framework based on a shared value system and shared competence between its bodies and Member States with sufficient room for affirmation and achievement of national economic security

and general cultural interests and goals as an integral part and / or at least as non-cross-cutting factors of EU? This raises the question of whether, and to what extent, EU member states - lead their policies or are only guided through EU policy. It can then raise the question: What is the EU? Can the political leadership of a member state, given the European legal framework, allow it to be guided only through EU policies and thus become instruments for its implementation instead of its creators; with the goal of achieving through it the common interests and goals of the EU, as well as the interests and goals of its nation and countries? All this is described in the Republic of Croatia as well as in its relationship with the EU, but also in the problems and contradictions that the EU is exposed in international relations. Some of these issues and open questions will be dealt with in this paper with the intent to fully address them and give the possible answers to the questions, even less the final answers, but above all to find them as necessary for further analysis and study. After all, my knowledge and experience (and I believe any other individual) is not so much in terms of quantity or quality to detect all these open questions and problems simply because they are the issues and problems of every nation, the association to which it belongs, and the entire international community, and they cover all forms of manifestation of existent social relations in the social and national community. In contribution of the confirmation of this statement is our scientific and professional conference, which is both international and interdisciplinary, but which, however, has no ambition to give the final answers to all these questions and problems. But to present the ones that come up to the public and allow them access to the extent that it (primarily political and scientific) judges necessary, usable, and purposeful. With this paper I will try to make a modest contribution in that direction, at least so much that I grow some interest in participants of the scientific and professional conference so that we can talk about them openly with scientific and professional skills and will present their views and possible answers. If I, even with small part, succeed with that this work has achieved its purpose.

Key words: *common European heritage, identity, country, human and minority right and freedom, policy management, common and partial interests, peace, security and stability*

Petra Barišić
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
petra.barisic@net.efzg.hr

NACIONALNI IDENTITET KAO OSNOVA ZA BRENDIRANJE HRVATSKE KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

SAŽETAK

Identitet Hrvatske predstavlja odraz njenih nacionalnih, regionalnih i kulturnih atributa simboličkoga značenja. Identitet je ono što razlikuje jednu turističku destinaciju od druge te predstavlja osnovu za razlikovanje Hrvatske od drugih zemalja u okruženju. To je ono što Hrvatsku čini jedinstvenom i po čemu se ona pamti. Hrvatska kao nova država početkom 90-ih godina nastojala je stvoriti svoj nacionalni identitet. Novim identitetom Hrvatska je „izumila" samu sebe. Identitet Hrvatske osnova je za njeno brendiranje te je sredstvo kojim se imidž Hrvatske projicira njenoj javnosti i kojim se prenosi njena slika i vrijednost. Zemlje su marke, stoga i Hrvatska predstavlja marku što čini njenu srž i bit. Marka Hrvatske sačinjena je od njezina identiteta, imidža, imena, zastave, komunikacija, ljudi, proizvoda i usluga njenih poslovnih subjekata, turizma, prirodnih ljepota, tj. svega što ju čini Hrvatskom. Stoga je cilj ovoga rada analizom slučaja Hrvatske pokazati koji su se elementi nacionalnoga identiteta isticali od nastanka države Hrvatske do danas, koja je vrijednost toga identiteta te u kojoj mjeri identitet Hrvatske utječe na osnaživanje marke Hrvatske kao turističke destinacije. Glavni nalazi rada pokazuju da Hrvatska nema prepoznatljiv identitet u svijetu, kao i to da sami Hrvati sa sigurnošću ne znaju koji su to elementi nacionalnoga identiteta. Iako vrijednost marke Hrvatske tijekom godina jača, ona i dalje značajno zaostaje za najsnažnijim markama u kategoriji zemalja kao što su Velika Britanija ili Njemačka.

Ključne riječi: *Hrvatska, identitet, marka, nacionalni identitet, turistička destinacija, vrijednost marke*

UVOD

Pitanja i polemike vezane uz identitet i marku Hrvatske posebno su došli do izražaja krajem 90-ih godina prošloga stoljeća te su se nastavili i početkom novoga tisućljeća. Najviše se raspravljalo o tome koji elementi identiteta najbolje predstavljaju Hrvatsku te koliko je snažna marka Hrvatske u međunarodnim tokovima. Znanstvenici i praktičari identitet i marku izučavaju kao odvojene entitete, no Anholt (2007) smatra da se identitet i marka turističke destinacije mogu promatrati kao slična obilježja jer realna marka destinacije predstavlja njen identitet komuniciran na jasan, opipljiv, snažan i jednostavan način. Upravo kreativna i konkurentna turistička marka nastaje kao odraz identiteta (Šerić, 2012), dok s druge strane snažna marka pomaže utvrditi identitet proizvoda ili usluga na tržištu (Lee, Cai i O'Leary, 2006) i diferencirati ih od konkurencije. U teoriji se nedovoljno proučava uloga identiteta destinacije u pozicioniranju destinacije iako je krajem prošloga stoljeća identitet postao intenzivno istraživan predmet u organizacijskim studijama (Gioia, Schultz i Corley, 2000). Nadalje, pitanja kulture i identiteta pripadaju središnjim problemima suvremenih društava (Sršen i Piskač, 2012, str. 160.) jer je upravo rastuća jednakost proizvoda i zamjenjivost turističkih destinacija naglasila potrebu da destinacije kreiraju svoj jedinstveni identitet kako bi se diferencirale od konkurencije (Anholt, 2009; Morgan i Pritchard, 2002).

Upravljanje egzaktnim identitetom destinacije primjeren je smjer kreiranja prepoznatljive i konkurentne turističke marke. Implementacija tradicionalnih vrijednosti i kulturne baštine kao konstituirajućih elemenata identiteta u marku turističke destinacije iskoristiva je platforma za razvoj specijaliziranih turističkih proizvoda i kreiranje željenoga imidža (Šerić, 2012). Marka ima svoj i identitet i imidž. Identitet marke predstavlja jedinstveni skup asocijacija na marku koje su stratezi marke uspjeli stvoriti ili održati (Aaker, 1996, str. 68.; prema Kesić, 2003). Keller (1998, str. 166.) ističe važnost odabira elemenata marke koji predstavljaju identitet i tvrdi da njihova kohezivnost ovisi u onoj mjeri u kojoj su elementi marke konzistentni. Konzistentni elementi marke podupiru jedan drugoga i ujedinjuju cjelokupan proces formiranja i jačanja imidža, što u konačnici doprinosi snazi i jedinstvenosti identiteta marke (Cai, 2002). Imidž marke i identitet marke ključne su komponente lojalnosti marki i pozicioniranju marke (Keller, 1998).

Budak (2004) navodi da se osnovne vrijednosti identiteta moraju zasnivati na poštivanju demokracije, pravnoga sustava, otvorenosti prema kulturnim tekovinama drugih naroda i na kvalitetnom obrazovanju kao općim vrijednostima, a kada je u pitanju Hrvatska na hrvatskom jeziku i vlastitoj kulturi kao posebnim elementima. Slijedom navedenoga postavljen je problem istraživanja, a to je utvrditi u kojoj mjeri identitet Hrvatske utječe na osnaživanje marke Hrvatske kao turističke destinacije. Da bi se to istražilo, potrebno je detektirati elemente hrvatskoga nacionalnog identiteta upotrebljavanih u novijoj hrvatskoj povijesti, kao i snagu marke Hrvatske.

TEORIJSKI PREGLED

Nacionalni identitet turističke destinacije

Rastuća jednakost proizvoda i zamjenjivost turističkih destinacija naglasila je potrebu destinacija da kreiraju jedinstven identitet kako bi se diferencirale od konkurencije (Morgan i Pritchard, 2002; UNWTO i ETC, 2009). Destinacijski konkurentski identitet ono je što čini destinaciju jedinstvenom i po čemu se ona pamti. On razlikuje jednu turističku destinaciju od druge i temelj je za međunarodnu konkurentnost destinacije. Omogućuje joj da se izdigne iznad konkurencije u očima njenih glavnih emitivnih tržišta te je kamen temeljac svakog brendiranja destinacije.

Naime, nacionalni je identitet uvijek povijesno specifičan i utemeljen je u nacionalnoj kulturi (Sršen i Piskač, 2012, str. 169.) i regionalnim značajkama. On je temelj za razvoj i stvaranje imidža, koji zatim prima okolina dajući mu svoje vlastito tumačenje te se vraća u naciju u modificiranom obliku i posljedično utječe na percepciju ljudi unutar zemlje o svom vlastitom identitetu (Gioia, Schultz i Corley, 2000). Modernisti vide identitet kao središnje utočište koje ostaje i čuva njihovu bit, unatoč potrebi organizacija ili destinacija. Taj je identitet pažljivo projiciran vanjskom okruženju gdje se miješa s „kulturnim kapitalom" (Bourdieau, 1984). Identitet u osnovi predstavlja skup obilježja te mišljenja i vjerovanja primatelja o obilježjima zemlje (Kesić, 2003) i nužan je za neprekidnost kulture i povezanost s prošlošću. U većini radova o identitetu organizacije istraživači se služe Albertovom i Whettenovom (1985) definicijom, portretirajući ga kao jezgru, osobnost i trajnost karaktera. Identitet je sredstvo kojim se projicira imidž te kojim se komunicira i prenose vrijednosti i slika destinacije. Identitet destinacije artikulacija je onoga što destinacija jest, što i kako radi i povezano je s načinom na koji obavlja svoje poslovne aktivnosti kao i strategijama koje u poslovanju usvaja i primjenjuje (Kesić, 2003; Rocco, 2003).

Učinkovit identitet sastavljen je od tri stvari; ostvaruje karakter i predloženu vrijednost destinacije, provodi taj karakter na upečatljiv način i pruža emocionalnu snagu u pozadini mentalne predodžbe destinacije. Da bi identitet bio funkcionalan, mora se provesti svakim mogućim načinom komunikacije i dodira s markom (Kotler i Keller, 2008), uz korištenje svih elemenata koji im stoje na raspolaganju u marketinškoj komunikaciji.

Ti elementi trebaju biti tako usklađeni i komunicirani da se dopunjuju i stvaraju projiciranu sliku destinacije. Identitet treba biti raspršen u svim vizualnim elementima, promotivnim porukama, godišnjim izvješćima, brošurama, katalozima, novinama, pakiranjima, zgradama, izjavama državnika te svim vanjskim obrascima komunikacije (Kesić, 2003; Kotler i Keller, 2008; Rocco, 2003). Učinkovit identitet može biti postignut kreativnim, preventivnim ili destruktivnim naporima; kreativnim u smislu obogaćivanja plana izgradnje identiteta, preventivnim u smislu kontrole, a destruktivnim uklanjanjem svega što vodi identitetu (Saleh, 1998).
S jedne strane, kreiranje i održavanje naizgled trajnoga identiteta ključno je za dugoročan uspjeh destinacije, s druge strane, destinacije trebaju imati sposobnost da se brzo prilagode sve turbulentnijem okruženju što je bitan preduvjet za njihovu dobrobit, pa čak i opstanak (Eisenhardt, 1989; Gustafson i Reger, 2017). Iako u prijašnjim teorijama i istraživanjima o identitetu nalazimo potvrdu o njegovu potencijalno promjenjivom karakteru (Whetten i Godfrey, 1998), istraživači nastavljaju ublažiti, umanjiti ili neadekvatno razviti implikacije identiteta kao dinamičnog te je prema tome prividna trajnost identiteta iluzorna. Nestabilnost identiteta poglavito proizlazi iz njegova stalnog međuodnosa s imidžom koji karakterizira fluidnost. Vjerojatno najvažnije, nestabilnost identiteta zapravo je adaptivna jer olakšava organizacijske promjene kao odgovor na zahtjeve okruženja (Gioia, Schultz i Corley, 2000). Pretpostavka je da su osnovne značajke identiteta otporne na prolazne ili hirovite pokušaje promjena zbog njegove veze s poviješću destinacije. Neki autori tvrde da je glavna strategija destinacija povezana s održavanjem njihova identiteta te „kako bi ostale ono što su uvijek bile…, moraju se promijeniti u korist očuvanja identiteta". Ta paradoksalna izjava, pored ovoga, sugerira da identitet nije i doista ne može biti trajan u bilo kojem striktnom smislu iako je očito da zadržava kontinuitet u svojim bitnim značajkama (Wilkins, 1989).

Marka turističke destinacije

Marka turističke destinacije je srž ili DNA koja određuje karakter destinacije. Ona predstavlja dinamičnu interakciju između biti destinacije i načina na koji je potencijalni turisti percipiraju. Riječ je o procjeni koja je uvijek subjektivna (Hildreth, 2008). Postoji samo u očima promatrača i predstavlja sumu njihovih stavova, percepcija i osjećaja prema destinaciji na temelju njihovog iskustva destinacije ili same predodžbe. Destinacija može promijeniti način nastupa na različitim tržištima, ali srž marke uvijek je ista. Ona ne može biti proizvedena kao marka proizvoda, već nasljeđuje suštinu destinacije, tj. povijest, kulturu, ljude i krajolik (UNWTO i ETC, 2009). Drugim riječima, marka destinacije predstavlja miks temeljnih karakteristika mjesta koje ga čine različitim i pamtljivim (Buncle, 2003; prema UNWTO i ETC, 2009). Marka također predstavlja i jedinstvenu kolekciju iskustva (Horwath Consulting, 2006), a ta iskustva omogućavaju skup sociooloških, kulturoloških, racionalnih i emocionalnih prednosti i koristi za turista. Turisti biraju marke zbog emocionalne vrijednosti koju one predstavljaju. Marka se vidi, čuje i lako pamti (Horwath Consulting, 2006), stvara sliku o destinaciji u svijesti korisnika. Često se poistovjećuje s kvalitetom (de Chernatony i Dall'Olmo Riley, 1998) i tako postaje temeljnim razlogom zbog kojeg će turisti biti spremni posjetiti određenu destinaciju.
Ritchie i Ritchie (1998) marku destinacije definirali su kao ime, simbol, logotip, znak ili drugu grafiku koja identificira i diferencira destinaciju; prenosi premisu pamtljivoga turističkog iskustva koje je jedinstveno povezano s destinacijom; također služi i za učvršćivanje sjećanja na ugodne uspomene iskustva u destinaciji. Da bi marka destinacije uistinu bila učinkovita, u njoj mora postojati sklad između percepcije posjetitelja i lokalnoga stanovništva. Sve destinacije mogu i trebaju razviti marku (UNWTO i ETC, 2009) kako bi se diferencirale od konkurentskih destinacija.
Marka turističke destinacije trebala bi voditi cjelokupnu strategiju nacionalne turističke organizacije, njenu komunikaciju i ponašanje prema trećim stranama, pozicioniranje, prenositi uobičajen skup temeljnih vrijed-

nosti koje su fleksibilne pod tržišnim segmentima, prenositi uobičajen ton glasa, slike korištene u marketinškoj komunikaciji i identitet ili logotip marke (UNWTO i ETC, 2009). Marku čine elementi marke. Keller (2003) elementima marke naziva uređaje koji služe za identificiranje i diferenciranje marke, i za njega su to ime marke, mrežne stranice, logotipi, simboli, znakovi, glasnogovornici, slogani, jinglovi, pakiranja i signalizacija. Za Olinsa (2008) je ponašanje gotovo uvijek najvažniji element marke. Ovim elementima UNWTO i ETC (2009) dodaje i slike, dizajn, brošure, tiskane oglase, marketinške kampanje… Ti elementi nezavisno i/ili kolektivno funkcioniraju kao kreatori tržišne vrijednosti marke (Cai, 2002). Brojni su primjeri uspješnih marki na turističkom tržištu, u segmentu zemalja mogu se primjerice izdvojiti Velika Britanija, Australija, Njemačka ili SAD, dok su to u segmentu gradova Rim, Barcelona, New York, Dubrovnik te mnogi drugi.

Marka nacije

Koncept označavanja nacije markom prilično je nov pristup. Započinje se od snaga i prilika jedne nacije i njezinih konkurentskih prednosti i prilagođava ih se specifičnoj grupi potrošača. Postavlja se pitanje: kako se nacija može označiti markom kada je u razmatranje potrebno uzeti tako mnogo aspekata i dimenzija? Rezultati postojećih istraživanja potvrđuju da vrijednost nacije u velikoj mjeri pridonosi vrednovanju proizvoda i namjeri potrošača za kupnju proizvoda. Shimp, Samiee i Madden (1993) definiraju vrijednost nacije kao emocionalnu vrijednost koja proizlazi iz potrošačevih asocijacija vezanih uz tu naciju kao marku.
Termini nacionalna marka ili marka nacije skovani su kako bi uputili na percepciju nacije o drugim nacijama. Nacionalna marka pomaže trećim stranama da razumiju što nacija jest, čineći ju razumljivijom različitoj publici. Osigurava referentno područje za prikazivanje vijesti i stvaranje priča i utječe na sve sektore nacionalne ekonomije. Postoji raširen konsenzus, da bi marka nacije funkcionirala, mora postojati korespondencija unutarnje stvarnosti nacije i emocionalnih elemenata koji su osjetljivi na ciljanu publiku. Jedini je potpuno siguran način za postizanje dobre nacionalne marke taj da nacija postane poštena, prosperitetna, dobro rukovođena i uspješna (UNWTO i ETC, 2009).
O'Shanghnessy i O'Shanghnessy (2000) ističu da je konstrukt imidža nacije od najveće važnosti za njezin međunarodni ugled i konkurentnost njezina gospodarstva te smatraju da se zato nacije trebaju promatrati kao marke. Marka nacije sastoji se od identiteta (povijesti, nacionalnoga karaktera, osobnosti), imidža (sustava znakova i njihova značenja), komunikacija, znanja, funkcija i koristi koje osigurava za društvo koje predstavlja (UNWTO i ETC, 2009).
Iz perspektive globalnoga turizma nacije zajedno sa svojim imenima, zastavama i povezanim simbolima predstavljaju marku turističke destinacije (Tasci, Gartner i Cavusgil, 2007). U budućnosti će destinacije širom svijeta prepoznati važnost svoje marke kao izvora njihove međunarodne konkurentnosti. One koje ne budu jasno razumjele, izrazile i primijenile svoju srž marke i vrijednosti u marketinškoj komunikaciji i ponašanju pregazit će konkurencija.

STUDIJA SLUČAJA – IDENTITETI MARKA HRVATSKE

Radi dobiva dobivanja odgovora na postavljen problem istraživanja primijenjena je metoda analize odabranoga slučaja, kao tehnika izviđajnog istraživanja. Provedenom analizom dobiven je čitav niz nalaza o identitetu i marki Hrvatske o kojima slijedi u nastavku.

Identitet Hrvatske

Identitet Hrvatske predstavlja odraz njenih nacionalnih, regionalnih i kulturnih atributa simboličkoga značenja. Identitet je ono što Hrvatsku čini jedinstvenom i pamtljivom te se njime Hrvatska razlikuje od drugih zemalja u okruženju. Identitet Hrvatske osnova je za brendiranje Hrvatske i sredstvo je kojim se imidž Hrvatske projicira njenoj javnosti i kojim se prenosi njena slika i vrijednost. Ako se primijeni UNWTO-ova i ETC-ova (2009) podjela čimbenika identiteta, tada identitet Hrvatske čine marka Hrvatske, njen turizam, kultura, ljudi, politika i ulaganja. Općenito, svi ti elementi ujedno su i dio imidža Hrvatske.

Identitet hrvatske nacije formirao se u drugoj polovici 19. stoljeća i u prvim desetljećima 20. stoljeća kao niz općeprihvaćenih, ali ne dokraja određenih mitologema. Iz toga „zajedničkog nazivnika" svatko je mogao uzimati što želi i odabirom sebi prihvatljivih elemenata kreirati vlastiti identitet. To je značilo da je hrvatski identitet postojao kao nikad ostvareni ideal, a da su stvarno egzistirali samo parcijalni hrvatski identiteti, prilagođeni ideološkim potrebama njihovih nositelja (Budak, 2004). Stoga je Hrvatska kao nova država početkom 90-ih godina prošloga stoljeća nastojala stvoriti svoj identitet. Novim identitetom Hrvatska je „izumila" samu sebe. Goulding i Domic (2009) navode da je uz pomoć 1200 hrvatskih otoka, dalmatinske obale, kockaste zastave i novorođenoga nacionalizma i fatamorgane kroatstva u fokus postavljen identitet hrvatskoga naroda. Ako se malo pažljivije promotri, može se zaključiti da je i hrvatski jezik primjerice, hibridna verzija, ponovno uvedena i preoblikovana kako bio ojačala osjećaje nacionalnoga identiteta i pripadanja nakon oslobođenja 1992. Cjelokupno zadovoljstvo hrvatskoga naroda upravo je povezano s potvrdom identiteta „biti Hrvat". Iz tog je razloga korijene hrvatskoga identiteta moguće tražiti u svjesnosti samih sebe i svoga postojanja, odnosno u načelu „biti svoj na svome", govoriti svojim jezikom, biti ponosan na ono svoje, domaće izvorno i autentično (Trnski, 2002).

Više je različitih pokušaja kojima se nastojalo odrediti elemente identiteta Hrvatske. Tako je Hrvatska je za vrijeme Tuđmana u prvi plan isticala sljedeće: nogometnu reprezentaciju, najljepše i najčišće more, najstariji europski narod i drevnu kulturu, Gorana Ivaniševića, Ivu Majoli, košarkaše, kravatu i penkalu. Radna skupina za izradu imidža i identiteta Hrvatske predsjednika Mesića u prvi je plan isticala sljedeće elemente identiteta: Tita, Teslu, Marka Marulića, Fausta Vrančića, kravatu, sumamed, penkalu, tartufe i psa dalmatinera (Jergović, 2000; prema Skoko, 2004), dok Skoko (2004) smatra da su to nacionalni grb, odnosno crvene, bijele i plave boje nacionalne zastave. Borić (2003) predlaže da se hrvatski identitet gradi na zemlji autohtone kulture, korisnice svih važnijih kulturnih gibanja u srednjoj i mediteranskoj Europi, odnosno dijelu suvremenoga svijeta sa svim njegovim nadnacionalnim postignućima. Razumljivo je da nekoliko prepoznatljivih pojmova različitih kategorija ne može svijetu prezentirati jednu zemlju s njezinim cjelokupnim bogatstvom, nego da je potreban puno kompleksniji pristup i stvaranje prepoznatljivosti Hrvatske na svim razinama (Jergović, 2000; prema Skoko, 2004).

Nadalje, u Hrvatskoj se zaboravlja da komuniciranje nacionalnoga identiteta nije aktivnost usmjerena samo prema „van", nego je jednako važna i prema „unutra" jer ako se stanovništvo države ne saživi s projektiranim sustavom komuniciranja kojim se želi graditi identitet, onda će taj identitet u komunikacijskom smislu imati dvojbenu učinkovitost, odnosno postojat će samo na površinskoj razini iza koje postoji posve drukčija razina stvarnosti (Vukić, 2003). Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju pred Hrvatsku su se nametnuli novi izazovi po pitanju identiteta. Hrvatski nacionalni identitet ušao je u europsku stvarnost jezičnoga pluralizma. No, unatoč dezintegracijskim procesima unutar EU, pitanje je hrvatskoga jezika za Hrvate još uvijek jedno od najvažnijih pitanja očuvanja hrvatskoga nacionalnog identiteta unutar Unije (Sršen i Piskač, 2012, str. 160.). Naime, iznimno je važno da se hrvatski jezik u Europskoj uniji prepoznaje isključivo kao hrvatski te da ga se razlikuje od srodnih mu jezika regionalnog okruženja (Sršen i Piskač, 2012, str. 166.).

Što hrvatski građani misle da bi najbolje predstavljalo identitet Hrvatske, istražio je Poslovni magazin u svome istraživanju iz 2003. godine. Istraživanje je provedeno na uzorku od 406 ispitanika u 20 različitih hrvatskih županija, prema njemu više od 37 posto ispitanika smatralo je da Hrvatsku u svijetu najbolje predstavlja upravo turizam, zatim su to sljedećim redoslijedom bili more, Jadran i otoci, sport i sportske zvijezde, hrvatska kuhinja i zdrava hrana, Plitvička jezera, poljoprivreda i nacionalni parkovi, Dubrovnik te očuvana priroda, okoliš i ekologija, vina, kultura i Vegeta. Iako je istraživanje provedeno prije više od 15 godina, gotovo sve navedeno izuzev poljoprivrede vrijedi i danas.

Izgleda da je ulaskom u Europsku uniju Hrvatska odustala od izgradnje prepoznatljivog i održivog identiteta jer je u proteklih nekoliko godina identitet Hrvatske iznimno slabo zastupljen u pisanim izvorima, istraživanjima, kao i u medijima. Ili je s druge strane uvriježen stav da Hrvatska ima prepoznatljiv identitet koji ostvaruje karakter i predloženu vrijednost Hrvatske, provodi taj karakter na upečatljiv način i pruža emocionalnu snagu u pozadini mentalne predodžbe o Hrvatskoj. Istina je vjerojatno negdje u sredini. Identitet Hrvatske trebao bi biti osnova za brendiranje Hrvatske, ali kako Hrvatska nema jasno definiran identitet i njegove elemente, tako niti on ne pridonosi marki Hrvatske u značajnijoj mjeri.

Marka Hrvatske

Nacije su marke, shodno tome i Hrvatska je marka. Marka je sredstvo razlikovanja jedne zemlje od druge, jedne turističke destinacije od druge, to je ono što Hrvatsku čini različitom od svih drugih nacija, to je njezina srž i bit. Marku Hrvatske kao turističke destinacije čine njezin identitet, imidž, njeno ime, zastava, logotip, jezik, komunikacije, ljudi, proizvodi i usluge njenih poslovnih subjekata, turizam, prirodne ljepote, tj. sve što ju čini Hrvatskom. Vrijednost marke Hrvatske čine njene fizičke ili funkcionalne vrijednosti, psihološke vrijednosti i stavovi koje ljudi imaju o njoj. Prema mišljenju Petera van Hama (2001), uglednoga međunarodnog stručnjaka za međunarodne odnose, „Hrvatska je u svega nekoliko godina u očima međunarodne javnosti od ratom razorene zemlje postala turistički raj koji mami svojim prekrasnim plažama i pitoresknim gradićima". Za njega je Hrvatska sjajan primjer za uspješno brendiranje države. Nakon rata 90-ih godina Hrvatska je u svijetu imala izuzetno negativan imidž, no po njemu su se hrvatske vlasti umjesto ispravljanja takve slike odlučile na agresivnu marketinšku kampanju usmjerenu na promociju turizma.

Upravo je turizam ono što treba biti poveznica razvoja i plasmana kvalitetnih marki proizvoda koje su inače preteča sustava turizma. Prepoznatljiva i snažna marka Hrvatske olakšala bi izbor proizvoda i usluga podrijetlom iz Hrvatske. Snažna marka najjače je oružje u borbi s konkurencijom, a najveća konkurencija Hrvatskoj upravo su zemlje Mediterana. No, unatoč snažnoj marki, za malenu naciju kao što je Hrvatska ne postoji stvarna šansa da konkurira multinacionalnim markama na međunarodnom tržištu. Stoga, koncept „nacija kao marka" predstavlja jedini način da se osigura konkurentnost hrvatskih proizvoda, usluga, vrijednosti, kulturnoga nasljeđa i svega ostalog što može pridonijeti izgradnji željenog imidža nacije. U svijetu globalizacije malene nacije koje imaju izvore komparativnih prednosti mogu specifičnom segmentu potrošača na međunarodnom tržištu ponuditi te prednosti kao cjelinu. U koncept „nacija kao marka" mogu biti uključeni prirodni resursi, kulturno nasljeđe, poznati ljudi iz svijeta znanosti, sporta, društvene vrijednosti itd. S marketinškoga stajališta pokazalo se ne samo da poznatost marke povećava njezinu vrijednost do stotinu puta, već se to može uspješno transferirati na mnoge komplementarne proizvode iz dotične nacije (Kesić, Piri Rajh i Vlašić, 2004).

Prije više od 15 godina agencija MediaNet provela je istraživanje o brendiranju Hrvatske. Ispitano je 405 hrvatskih građana iz 20 županija, a rezultat cjelokupnoga istraživanja pokazao je da su čak dvije trećine ispitanika nezadovoljne imidžom Hrvatske. Udio od 64 % ispitanika istaknuo je da se u Hrvatskoj radi premalo na poboljšanju brendinga zemlje, dok je samo njih 7 % bilo zadovoljno naporima na tom planu. Četvrtina

ispitanika smatrala je da se na izgradnji marke Hrvatske ili ulaže dovoljno a radi premalo, ili radi dovoljno a ulaže premalo. Postotak ispitanika koji je smatrao da se na brendiranju Hrvatske ne radi dovoljno i ne ulaže dovoljno bio je veći u kontinentalnom nego u primorskom dijelu Hrvatske (Milovan, 2004).

Godine 2005. poduzeće FutureBrand i BBC World News razvili su C*ountry Brand Index* (CBI)*,* indeks za mjerenje vrijednosti marke zemlje. Istraživanje su provodili od 2005. godine u 102, a kasnije 113 zemalja svijeta. Prema CBI-u vrijednost marke temelji se na percepciji pet ključnih dimenzija: turizmu, nasljeđu i kulturi, učinkovitosti poslovanja, kvaliteti života i sustavu vrijednosti. Indeks mjeri razinu svijesti, familijarnosti, preferencija, razmatranja, zagovaranja i aktivne odluke posjeta destinaciji. Ali najvažniji faktori koji istinski razlikuju marku zemlje jesu asocijacije na zemlju i njene atribute. Rangiranje marki zemalja čak uzima u obzir i to koliko daleko nacija izvozi svoje vrijednosti kroz marke proizvoda i usluga. Indeks također pokazuje da je i nacionalna ekonomija bitna za snagu marke, no to ne jamči visok svjetski rang (FutureBrand, 2010).

Istraživanje svrstava zemlje u više različitih kategorija, tako je u prvoj godini istraživanja Hrvatska bila prepoznata kao jedna od prvih deset zemalja u kategoriji zvijezda u usponu i zauzela je 7. mjesto (Tablica 1.). Godinu kasnije popela se čak na 2. mjesto, a u kategoriji marke s najvećim poboljšanjem nalazila se između 10. i 15. mjesta (FutureBrand, 2006). Godine 2007. Hrvatska je doista bila zvijezda u usponu te se nalazila na vodećem 1. mjestu, pri čemu je svjesnost o marki Hrvatske dosegnula čak 95,00 % (FutureBrand, 2007). Godine 2008. marka Hrvatske pala je na treće mjesto. Nalazila se i na drugom mjestu u kategoriji podcijenjenih zemalja u rastu, iza prvog Brazila, te se iste godine pozicionirala na 2. mjesto među markama zemalja koje su slovile kao najautentičnije destinacije u svojoj regiji, sa sloganom *Mediteran kakav je nekad bio.* Marka Hrvatske s navedenim sloganom predstavljala je ono što turisti traže u destinaciji – istinski autentično iskustvo (FutureBrand, 2008). U kategoriji najjačih marki zemalja središnje i istočne Europe Hrvatska je u 2009. godini bila na trećemu mjestu, iza Češke i Bugarske, a ispred Mađarske i Slovenije (FutureBrand, 2009). Godine 2010. u cjelokupnom rangu marki zemalja Hrvatska se našla na 49. mjestu, dok je godinu ranije bila na 62. mjestu. Hrvatska je u promatranoj godini bila i najjača marka od svih marki zemalja okruženja koje su obuhvaćene istraživanjem te se nalazi među prvih 50 % marki zemalja svijeta (FutureBrand, 2010). U kategoriji povijesnoga nasljeđa i kulture Hrvatska se 2011. nalazila na visokom 9. mjestu, a u kategoriji zemalja Europe ne na tako visokom 19. mjestu. U cjelokupnom poretku nalazila se na 40. mjestu, što je rast od 9 mjesta u odnosu na prethodnu godinu (FutureBrand, 2011-2012), no godinu kasnije nastupio je pad, tako da se Hrvatska našla na 41. mjestu, a 2013. na 44. mjestu.

Tablica 1. Vrijednost marke Hrvatske u različitim kategorijama mjereno Country Brand Indeksom

Kategorija / Godina	Svjetski rang	Rang zemalja Europe	Rang zvijezda u usponu	Rang zemalja sa najvećim poboljšanjem	Rang podcijenjenih zemalja u usponu	Rang zemalja centralne i istočne Europe	Rang najautenti-čnijih zemalja u regiji	Rang zemalja prema povijesnom nasljeđu i kulturi
2005.			7.					
2006.			2.	10-15.				
2007.			1.					
2008.			3.		2.		2.	
2009.	62.		4.			3.		
2010.	49.							
2011.	40.							9.
2012.	41.							
2013.	44.							

Izvor: FutureBrand (2005; 2006; 2007; 2008; 2009; 2010; 2011-2012; 2012-2013; 2014-2015)

Kako se brendiranje zemalja pokazalo i financijski unosnim poslom, pobudilo je interes i drugih poduzeća kao primjerice Brand Financea. Poduzeće Brand Finance razvilo je indeks nazvan Nation Brands 100 kojim mjere fiinancijsku vrijednost nacionalnih marki. Ono pruža sveobuhvatno izvješće o vodećim nacionalnim markama na svijetu i predstavlja analizu utjecaja ugleda i imidža zemlje među inozemnim potrošačima i investitorima. Izvješće kombinira širok niz ekonomskih, demografskih i političkih čimbenika. Sumarna vrijednost navedenih čimbenika predstavlja financijsku snage marke nacije (Brand Finance, 2011).
Kao i većina zemalja u razvoju, Hrvatska je 2011. godine u odnosu na 2010. značajno povećala financijsku vrijednost marke iako je riječ o relativno maloj vrijednosti u odnosu na primjerice susjednu Italiju, no u cjelokupnom poretku 100 nacionalnih marki značajno je pala s 53. na 69. mjesto i taj se pad nastavio i u idućim godinama (Tablica 2.). U 2012. godini financijska vrijednost nacionalne marke Hrvatske i dalje je u značajnom rastu te je temeljem toga promijenjen i rejting Hrvatske iz BB u A-. Godine 2014. rejting marke još je uspješniji i postaje A, ali financijska vrijednost marke pada kao i njezin rang na listi 100 najvrednijih svjetskih marki. Godine 2016. marka Hrvatske prvi je put ostvarila rejting A+, zadržala ga je i u 2018. godini, no to je još uvijek jako daleko od rejtinga AAA kakav imaju najuspješnije svjetske marke kao Švicarska, Japan ili Nizozemska.

Tablica 2. Financijska vrijednost nacionalne marke Hrvatske

Godina	2018.	2017.	2016.	2015.	2014.	2013.	2012.	2011.	2010.
Ukupni rang marki	77.	82.	74.	76.	73.	66.	62.	69.	53.
Financijska vrijednost marke ($ bn)	42	33	33	32	36	40	47	30	25
Rejting	A+	A	A+	A	A	A	A-	BB	BB

Izvor: Brand Finance (2011, str. 67.; 2013, str. 21.; 2014, str. 23.; 2016, str. 15.; 2018, str. 15.)

Iako oba mjerna indeksa pokazuju da marka Hrvatske tijekom godina jača, na njoj je i dalje potrebno kontinuirano raditi kako bi postala još uspješnija, a proizvodi i usluge podrijetlom iz Hrvatske uspješniji i prepoznatljiviji na međunarodnom globalnom tržištu. To je prepoznala i predsjednica Republike Hrvatske Grabar-Kitarović koja je u listopadu 2018. godine održala okrugli stol na temu Identitet i marka Republike Hrvatske. Njezin je zaključak da „Republika Hrvatska ima prepoznatljiv turistički i sportski brend, ali bi trebala kreirati vlastiti snažan i pozitivan nacionalni brend jer on pruža ključnu kompetitivnu prednost u odnosu na druge države". Hrvatska kao zemlja dosad nije izgradila dovoljno prepoznatljivu sliku kojom bi ojačala svoju poziciju u odnosu na druge konkurentske zemlje. Iz tog je razloga osnovana Radna skupina predsjednice Republike za razvoj identiteta i brenda Republike Hrvatske („Vijesti: Predsjednica Republike", 2018). Sredinom travnja 2019. radna skupina predstavit će smjernice za pozicioniranje Hrvatske, a ako se smjernice provedu i u praksi, može se očekivati da će i vrijednost marke Hrvatske nastaviti jačati.

ZAKLJUČAK

Rezultati provedenoga izviđajnog istraživanja pokazuju da hrvatska ekonomska znanost i gospodarski subjekti ne pridaju dovoljno veliku važnost identitetu u funkciji izgradnje marke Hrvatske kao prepoznatljive i atraktivne turističke destinacije te da se identitet ne primjenjuje u izgradnji marke na učinkovit i dosljedan način. Identitet bi trebao biti nositelj i kreator prepoznatljivosti Hrvatske u izgradnji i jačanja njene marke u svijetu. To zasad nije slučaj jer identitet Hrvatske još uvijek nije do kraja izgrađen. Stručnjaci se još uvijek nisu složili oko elemenata koji čine identitet Hrvatske, a izostala je i sama volja i fokus na definiranju elemenata identiteta

u proteklih desetak godina. Kako se identitet ne bi trebao komunicirati samo prema van, već i prema unutra, što se ne čini, niti sami Hrvati sa sigurnošću ne znaju koji su to elementi hrvatskoga identiteta. Posljedično, identitet Hrvatske ne pridonosi jačanju marke Hrvatske u mjeri koja se od njega očekuje.

Može se zaključiti da marka Hrvatske jača na međunarodnom tržištu, ali ne zahvaljujući promjenjivom i nedefiniranom identitetu, već ponajviše turizmu i gospodarskoj stabilnosti zemlje. Jačanju marke pridonio je i ulazak Hrvatske u Europsku uniju jer je time Hrvatska stavljena uz bok najpopularnijim turističkim destinacijama svijeta. No, unatoč rastu vrijednosti marke Hrvatske, ona i dalje značajno zaostaje za najsnažnijim markama na turističkom tržištu kao što su Velika Britanija, Španjolska ili Italija. Hoće li ih ikada sustići, ovisi isključivo o volji i inicijativi nacionalne vlasti kao i kreatorima nacionalne turističke politike.

Glavno ograničenje rada vidljivo je u nedostatku upotrebe aktualne literature o hrvatskom identitetu danas u provedenoj studiji slučaja. No, kako je već ranije naglašeno, hrvatski identitet posljednjih godina nije bio značajnije izučavan u znanstvenim, novinarskim i drugim krugovima te bi se buduća istraživanja trebala usmjeriti upravo na percepciju identiteta Hrvatske među njenim stanovnicima, kao i jednoobrazno definirati i u praksi predstaviti elemente toga identiteta. Buduća bi istraživanja po pitanju marke Hrvatske trebala ustanoviti razloge zaostajanja marke za destinacijama koje nude sličan turistički proizvod i donijeti smjernice za njeno jačanje.

Literatura

1. Albert, S. i Whetten, D. (1985). Organizational Identity. *Research in organizational behavior, 7*, 263-295.
2. Anholt, S. (2007). *Competitive identity, The New Brand Management for Nations, Cities and Regions.* New York, N. Y.: Palgrave Macmillan.
3. Anholt, S. (2009). *Konkurentan identitet*. Zagreb: Plus.
4. Borić, G. (2003, 6. svibnja). Hrvatska izgleda kao najgori od svih mogućih svjetova: tiskovine koje krivotvore hrvatsku stvarnost. *Vjesnik*.
5. Bourdieau, P. (1984). *Distinctions: A social critique of the judgment of taste*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Brand Finance. (2011). *Nation Brands 100. The Brand Finance report on the 100 most valuable Nation Brands.* London: Brand Finance. Dostupno na: https://brandfinance.com/images/upload/bfnb_100_2011_web_sp.pdf
7. Brand Finance. (2013). *Nation Brands. The annual report on nation brands*. London: Brand Finance. Dostupno na: https://brandfinance.com/images/upload/brand_finance_nation_brands_2013.pdf
8. Brand Finance. (2014). *Nation Brands. The annual report on nation brands.* London: Brand Finance. Dostupno na: https://brandfinance.com/images/upload/brand_finance_nation_brands_report_2014_final_edition.pdf
9. Brand Finance. (2016). *Nation Brands 2016*. *The annual report on the most valuable nation brands.* London: Brand Finance. Dostupno na: https://brandfinance.com/images/upload/nation_brands_2016_report.pdf
10. Brand Finance. (2018). *Nation Brands 2018*. *The annual report on the most valuable nation brands*. London: Brand Finance. Dostupno na: https://brandfinance.com/images/upload/brand_finance_nation_brands_reports_2018.pdf
11. Budak, N. (2004). Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta. U J. Kregar, V. Puljiz i S. Ravlić (Ur.), *Hrvatska – kako dalje: zadanosti i mogućnosti* (str. 153-162.). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo „Miko Tripalo"; Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
12. Cai, L. A. (2002). Cooperative branding for rural destinations. *Annals of Tourism Research*, *29*(3), 720-742. doi.org/10.1016/S0160-7383(01)00080-9

13. Chernatony, L. de i Dall'Olmo Riley, F. (1998). Modelling the components of the brand. *European Journal of Marketing*, *32*(11-12), 1074-1090. doi.org/10.1108/0309056981024372
14. Eisenhard, K. M. (1989). Making fast strategic descisions in high-velocity environments. *Academy of Management Journal*, *32,* 543-576.
15. FutureBrand. (2005). *Country Brand Index*. London: Future Brand. Dostupno na: http://www.futurebrand.com/think/reports-studies/cbi/2005/overview/
16. FutureBrand. (2006). *Country Brand Index*. London: Future Brand. Dostupno na: http://www.futurebrand.com/think/reports-studies/cbi/2006/overview/
17. FutureBrand. (2007). *Country Brand Index.* London: Future Brand. Dostupno na: http://www.futurebrand.com/think/reports-studies/cbi/2007/overview/
18. FutureBrand. (2008). *Country Brand Index.* London: Future Brand. Dostupno na: http://www.futurebrand.com/think/reports-studies/cbi/2008/overview/
19. FutureBrand. (2009). *Country Brand Index*. London: Future Brand. Dostupno na: http://www.futurebrand.com/think/reports-studies/cbi/2009/overview/
20. FutureBrand. (2010). *Country Brand Index, Executive Summary*. London: Future Brand. Dostupno na: http://www.futurebrand.com/wp-content/uploads/2010/11/CBI_BBC_2010_execsummary.pdf
21. FutureBrand. (2011-2012). *Country Brand Index.* London: Future Brand. Dostupno na: http://www.ontit.it/opencms/export/sites/default/ont/it/documenti/files/ONT_2011-11-29_02777.pdf
22. FutureBrand. (2012-2013). *Country Brand Index*. London: Future Brand. Dostupno na: https://mouriz.files.wordpress.com/2013/02/cbi-futurebrand-2012-13.pdf
23. FutureBrand. (2014-2015). *Country Brand Index*. London: Future Brand. Dostupno na: https://www.futurebrand.com/uploads/CBI2014-5.pdf
24. Gioia, D. A., Schultz, M. i Corley, K. G. (2000). Organizational identity, image, and adaptive instability. *Academy of Management Review, 25*(1), 63-81. DOI: 10.2307/259263
25. Goulding, C. i Domic, D. (2009). Heritage, identity and ideological manipulation: the case of Croatia. *Annals of Tourism Research*, *36*(1), 85-102. DOI: 10.1016/j.annals.2008.10.004
26. Gustafson, L. T. i Reger, R. K. (2017). Using organizational identity to achive stability and change in high velocity environments. *Academy of Management Proceedings, 1995*(1), 464-468. doi.org/10.5465/ambpp.1995.17536856
27. Ham, P. van (2001). The Rise of the Brand State. *Foreign Affairs*, *80*(5), 1-6. DOI: 10.2307/20050245
28. Hildreth, J. (2008). *The Saffron European City Brand Barometer.* London: Saffron Brand Consultants. Dostupno na: http://saffron-consultants.com/wp-content/uploads/Saff_CityBrandBarom.pdf
29. Horwath Consulting. (2006). *Projektni zadatak za kreiranje turističkog branda Splitsko-dalmatinske županije*. Dostupno na: http://www.ulupuh.hr/hr/my_documents/my_documents/473/projektni_zadatak.pdf
30. Keller, K. L. (1998). *Strategic brand management: Building, measuring, and managing brand equity*. Upper Saddle River, N. J.: Prentice-Hall.
31. Keller, K. L. (2003). *Strategic brand management: Building, measuring, and managing brand equity*. Upper Saddle River, N. J.: Prentice Hall.
32. Kesić, T. (2003). *Integrirana marketinška komunikacija*. Zagreb: Opinio d.o.o.
33. Kesić, T., Piri Rajh, S. i Vlašić, G. (2004). Istraživanje korporativnog imidža kao čimbenika konkurentne prednosti. *Znanstvena istraživanja, 1*, 462-483.
34. Kotler, P. i Keller, K. L. (2008). *Upravljanje marketingom* (12. Izdanje). Zagreb: Mate d.o.o.
35. Lee, G., Cai, L. A. i O'Leary, J. T. (2006). www.Branding.States.US: An analysis of brand-building elements in the US state tourism websites. *Tourism Management, 27*, 815-828. DOI: 10.1016/j.tourman.2005.05.016

36. Milovan, A. (2004, 13. travnja). MediaNet: Dvije trećine građana nezadovoljno imidžem Hrvatske. *Vjesnik*.

37. Morgan, N. i Pritchard, A. (2002). Contextualizing Destination Branding. U R. Pride, A. Pritchard i N. J. Morgan (Ur.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition* (str. 11-41.). Oxford: Butterworth-Heinemann.

38. Olins, W. (2008). *The Brand Handbook by Wally Olins*. London: Thames and Hudson Ltd.

39. O'Shaughnessy, J. i O'Shaughnessy, N. J. (2000). Treating the Nation as a Brand: Some Neglected Issues. *Journal of Macromarketing*, *20*(2), 56-64. https://doi.org/10.1177/0276146700201006

40. Ritchie, J. R. B. i Ritchie, R. J. B. (1998). The branding of tourism destinations – Past Achievements and Future Challenges. U P. Keller (Ur.), *Destination Marketing*, *reports of The 48th Aiest Congress Marrakech* (str. 89-116.). St. Gallen: AIEST-International Association of Scientific Experts in Tourism.

41. Rocco, S. (2003). Grafički standardi u funkciji marketinga. *Tržište*, *15*(1-2), 9-18.

42. Saleh, M. A. E. (1998). Place identity: The visual image of Saudi Arabian cities. *Habitat international*, *22*(2), 149-164. https://doi.org/10.1016/S0197-3975(97)00033-7

43. Shimp, T., Samiee, S. i Madden, T. (1993). Countries and their products: a cognitive structure perspective. *Journal of the Academy of Marketing Science, 21*(4), 323-330. https://doi.org/10.1007/BF02894524.

44. Skoko, B. (2004). *Hrvatska (Identitet, image i promocija).* Zagreb: Školska knjiga.

45. Sršen, A. i Piskač, D. (2012). Hrvatski nacionalni identitet i Europska unija. *Slavia Meridionalis*, *12*, 159-170. DOI: 10.11649/sm.2012.009

46. Šerić, N. (2012). Brendiranje turističke destinacije temeljeno na identitetu. U J. Ateljević (Ur.), *Conference Proceedings Tourism Human resources developement* (str. 428-436.). Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu.

47. Tasci, A. D. A., Gartner, W. C. i Cavusgil, S. T. (2007). Measurement of destination branding bias using a quasi-experimental design. *Tourism Management*, *28*, 1-12. doi:10.1016/j.tourman.2007.02.009.

48. Trnski, M. (2002). HR Files. *VIP.MAG*, *Ljeto*, str. 6.

49. UNWTO i ETC (World Tourism Organization and European Travel Commision). (2009). *Handbook on Tourism Destination Branding, With an introduction by Simon Anholt*. Madrid: World Tourism Organization.

50. Vijesti: Predsjednica Republike održala okrugli stol na temu „Identitet i marka Republike Hrvatske" s ciljem osnivanja radne skupine za razvoj brenda Republike Hrvatske. (2018., 17. listopada). Dostupno na: http://predsjednica.hr/objava/1/1/2651

51. Vukić, F. (2003). Korporacijski identitet i tranzicija. *Up and Underground*, *6*. http://www.fedjavukic.net/?lang=hr&sec=clanci&tip=2&id=8

52. Whetten, D. A. i Godfrey, P. (Ur.) (1998). *Identity in organizations: Developing theory through conversation*. Thousand Oaks, CA.: Sage.

53. Wilkins, A. L. (1989). *Developing Corporate Character*. San Francisco, CA.; London: Jossey-Bass. https://doi.org/10.1177/017084069001100320

NATIONAL IDENTITY AS A FOUNDATION FOR BRANDING CROATIA

ABSTRACT

Croatian identity represents the reflection of its national, regional and cultural attributes of symbolic meaning. Identity is what distinguishes one tourist destination from another, and is the basis for distinguishing Croatia from other countries in the region. This is what makes Croatia unique and how people remember it. Croatia as a new country, in the early 1990s, sought to create its own national identity. With a new identity, Croatia has "invented" itself. Croatian identity is the basis for its branding, and means by which the image of Croatia is projected to its general public, and which transmits its image and value. Countries are brands, therefore Croatia is a brand, and brand makes country essence. The brand of Croatia is made up of its identity, image, name, flag, communications, people, products and services of its business entities, tourism, natural beauties, ie everything that makes it Croatia. Therefore, the aim of this paper through the case study of Croatia is to show, which elements of national identity have been emphasized since the creation of the Republic of Croatian to date, which is the value of that identity, and to what extent Croatia's identity affects the empowerment of the Croatian brand as a tourist detination. The main findings of the paper show that Croatia has no worldwide recognizable identity, and that Croats do not know with certainty, which are the elements of national identity. Although the value of Croatia's brand strengthens over the years, it still lags behind the strongest country brands such as the United Kingdom or Germany.

Key words: *Croatia, identity, brand, national identity, brand value, tourist destination*

Marijana Borić
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
marijanaboric.hazu@gmail.com

ZNANSTVENO NASLJEĐE KAO DIO KULTURNE BAŠTINE I NACIONALNOG IDENTITETA

PROJEKT 'UPOZNAJMO HRVATSKU ZNANSTVENU BAŠTINU' (HAZU) I AFIRMACIJA NASLJEĐA NA PRIMJERU FAUSTA VRANČIĆA I MARINA GETALDIĆA

SAŽETAK

Rad se temelji na iskustvima rada projekta ***Upoznajmo hrvatsku znanstvenu baštinu****, osmišljenog u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Projekt je vezan uz istraživanja i popularizaciju hrvatske kulturne i znanstvene baštine, ne samo u akademskim krugovima, već i u širem krugu građana, a posebice među mlađim uzrastima, školskom djecom i studentima, koje upoznajemo s vlastitim znanstvenim nasljeđem. Istaknuti su primjeri dosadašnje prakse i brojnih raznolikih aktivnosti koje su se organizirale i provodile u zemlji i inozemstvu povodom važnih obljetnica hrvatskih velikana. Opisana događanja vezana su uz istraživanja i afirmaciju života i opusa znamenitih hrvatskih velikana Fausta Vrančića i Marina Getaldića. Djelovali su u razdoblju kasne renesanse i periodu nastanka moderne znanosti, jednog od najznačajnijih događaja u povijesti naše civilizacije, te dali vrijedan prinos ne samo znanosti, već i kulturnom i civilizacijskom razvoju. Jedan od ciljeva projekta jest edukacija i širenje svijesti o značaju hrvatskih znanstvenika u europskom i svjetskom kontekstu. Oni su potvrda teze da su Hrvati još od srednjega vijeka bili ne samo uklopljeni u zapadnoeuropsku kulturu već su joj aktivno pridonosili te kontinuirano sudjelovali u njenom oblikovanju i razvoju.*

Ključne riječi: *hrvatska znanstvena baština, nacionalni identitet, afirmacija nasljeđa, edukacija, Faust Vrančić, Marin Getaldić*

UVOD

Projekt ***Upoznajmo hrvatsku znanstvenu baštinu*** osmišljen je u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, našoj najstarijoj i vodećoj znanstvenoj ustanovi koja potiče istraživanja i skrbi za očuvanje hrvatske kulturne i znanstvene baštine. Projekt podržavaju Zaklada HAZU i Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske. Projektne aktivnosti organiziraju se i ostvaruju u uspješnoj suradnji s uglednim znanstvenim, baštinskim i sveučilišnim institucijama u zemlji i svijetu. Na projektu kontinuirano rade povjesničari znanosti iz Odsjeka za povijest prirodnih i matematičkih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, uz povremenu suradnju kolega, stručnjaka iz drugih područja, također djelatnika Hrvatske akademije te uz suradnju vanjskih stručnjaka za različita područja. Zavod za povijest i filozofiju znanosti, u sklopu kojega djeluje Odsjek za povijest prirodnih i matematičkih znanosti HAZU, jedina je profesionalno organizirana znanstvena jedinica u našoj zemlji u kojoj se kontinuirano već šezdeset godina istražuje povijest znanosti u Hrvata te su njegovi djelatnici stručnjaci dubokoga poznavanja razvoja znanosti u zemlji i svijetu, kao i doprinosa hrvatskih

učenjaka razvoju svjetske znanosti i njihova kulturnog značenja. Projektom nastojimo afirmirati hrvatsko znanstveno nasljeđe kod nas i izvan naših granica prezentirajući doprinose znamenitih Hrvata razvoju znanosti, tehnologije i medicine. Potaknuti višegodišnjim iskustvom znanstvenih istraživanja, kao i sudjelovanjima na interdisciplinarnim znanstvenim skupovima te sudjelovanjem u različitim oblicima nastave, primijetili smo da uglavnom osim u užem krugu stručnjaka ne postoji cjelovitije znanje o velikanima hrvatske znanosti, čak ni onima koji su se istaknuli u svjetskim razmjerima pa se njihov znanstveni doprinos može smatrati i kulturnim nasljeđem, kao i dijelom hrvatskoga nacionalnog identiteta. Djelovanjem projekta *Upoznajmo hrvatsku znanstvenu baštinu* nastojimo edukacijom i popularizacijom biti društveno angažirani, izgraditi poveznice u svijetu i izložiti najvažnija dostignuća hrvatskih znanstvenika, koja trajno oblikuju čovječanstvo već stoljećima i sastavni su dio društva i kulture na čitavome globusu te se prepoznatljivo mogu povezati s nacionalnim identitetom.

NASLJEĐE FAUSTA VRANČIĆA

Stoga smo u prvim godinama rada projekta kao glavnu temu odabrali upravo znanstveno nasljeđe Fausta Vrančića. Premda su Hrvati dali humanizmu znatan broj vrsnih mislilaca i osoba, kojih je ugled u njihovo doba bio neprijeporan te su na različite načine pridonosili kulturnom i znanstvenom razvitku Europe (Dadić, 2017), a među njima se ističe šibenski patricij Faust Vrančić (Šibenik, 1551. – Mletci, 1617.), znameniti mislilac i polihistor na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće. Ovaj osebujni humanist, biskup i diplomat ostvarivao se u raznim aspektima života i bio je primjerom iznimno uspješnoga i svestranoga renesansnog čovjeka utjelovljenog pojmom *homo universalis* (Borić, 2017). Stoga ga u literaturi često nazivaju hrvatskim Leonardom da Vincijem. Zbog svoje važnosti u hrvatskoj povijesti i kulturi Vrančić je već dugi niz godina predmetom istraživanja širokoga kruga stručnjaka iz različitih znanstvenih disciplina (Borić, 2018a). Posebnu važnost ima kao pisac prvoga rječnika hrvatskog jezika *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmati[c]ae et Ungaricae* (Rječnik pet najuglednijih jezika Europe, latinskog, talijanskog, njemačkog, hrvatskog i mađarskog) (Mletci, 1595)[1], te kao autor tehničkoga djela *Machinæ novæ* (Novi strojevi) (Mletci, 1615/1616), čiju je 400. obljetnicu tiskanja UNESCO naznačio u kalendaru važnih događanja za 2015. godinu. Tijekom života Vrančić je djelovao kao izumitelj, konstruktor, tehnički pisac i leksikograf, a pisao je i djela iz područja filozofije, književnosti i historiografije. Govorio je i pisao na barem sedam svjetskih jezika, a živio je i djelovao u velikim europskim centrima: Pragu, Veneciji, Rimu, Beču, Požunu i drugdje. Premda je velik dio života proveo izvan granica domovine, sačuvao je jasno poimanje vlastitoga identiteta i ostao duboko povezan uz rodni zavičaj. Vrančić važnošću nadilazi granice nacionalne baštine, a među hrvat-

[1] Za hrvatsku kulturu i znanost ovaj je Vrančićev rječnik od velike važnosti jer je prvi cjeloviti rječnik hrvatskoga jezika te se smatra temeljem hrvatske leksikografije. Također je vrlo važan i u razvoju mađarske leksikografije jer je prvi veći rječnik mađarskoga jezika. Premda u svom rječniku Vrančić upotrebljava pridjev *Dalmati[c]ae*, u rječničkom materijalu drugog, proširenog izdanja rječnika koji je uz Vrančićevo odobrenje priredio češki benediktinac Peter Loderecker 1605. u Pragu, riječi „Dalmata, Dalmatia, Dalmatice" doslovno se prevode kao „Harvat, Harvatska zemlja, harvatski", što potvrđuje da je Vrančićevo djelo rječnik hrvatskoga jezika. Vrančić ga je posvetio uglednom španjolskom isusovcu Alfonsu Carrilliju koji je nekoliko godina kasnije, vjerojatno upravo pod utjecajem Vrančićeva rječnika, preporučio isusovačkomu generalu Aquavivi hrvatski jezik kao najprikladniji od slavenskih jezika za poučavanje u isusovačkim kolegijima, što je utjecalo na to da se 1599. godine zasnuje Akademija hrvatskoga jezika u Rimu, na kojoj se u sklopu Rimskoga kolegija predavao hrvatski jezik. Vjerojatno nikada prije ni poslije toga razdoblja hrvatski jezik nije uživao takav dignitet kao tada, početkom 17. stoljeća. Tome je neosporno pridonio i Faust Vrančić svojim *Rječnikom*, ali i ugledom koji je uživao te kontaktima koje je imao s onodobnom europskom znanstvenom elitom. Vrančićev *Rječnik* poslužio je kao jezična građa isusovcu Bartolu Kašiću za sastavljanje hrvatsko-talijanskoga rječnika.

skim humanistima Vrančić se izdvaja ne samo bogatim i plodonosnim opusom već i specifičnim životnim putem tijekom kojega je postigao visoke položaje u crkvenoj i političkoj hijerarhiji Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva (Borić, 2017). Bio je pripadnikom europske intelektualne elite svojega doba. Nakana je projekta bila prikazati cjelokupno nasljeđe Fausta Vrančića, njegov vjerski, kulturni i znanstveni doprinos europskoj baštini, uz poseban naglasak na njegov tehnički opus kojim je postigao svjetsku slavu te se pojedine izvanredne Vrančićeve ideje i konstrukcije, koje je prvi put u povijesti tehnike podario čovječanstvu, i danas nakon puna četiri stoljeća nalaze u širokoj primjeni diljem svijeta, a s vremenom se izgubila svijest da su te glasovite konstrukcije upravo djelo jednoga hrvatskoga učenjaka. U različitim aktivnostima (izložbe, publikacije, predavanja, radionice, tribine i slično) prezentiran je njegov životni put, crkveno i političko djelovanje, kao i opus u cjelini, a pojedina su njegova djela rastumačena u najvažnijim značajkama. Vrančić se, osim kao plodan pisac, isticao i kao gorljivi zagovornik katoličke obnove nudeći vlastite prijedloge za vjersku obnovu u Ugarskoj, temeljenu na mirnoj protureformaciji. Stoga smo nastojali izložiti sve relevantne aspekte koji ocrtavaju cjeloviti portret ovoga renesansnog velikana nastojeći prikazati ne samo područja njegovih interesa već i ideje koje je zastupao te uvjerenja i stavove koji su ga pokretali obilježivši njegovo znanstveno, crkveno, političko i javno djelovanje.

U svjetskoj javnosti najpoznatije Vrančićevo djelo *Machinæ novæ*[2] detaljnije je prezentirano i njemu je posvećen najveći broj aktivnosti koje smo organizirali. Ono je jedno od kapitalnih djela renesansne tehnike, koje pored iznimne praktične vrijednosti u punoj mjeri odražava Vrančićev tehnički duh.[3] Nakana projekta bila je korištenjem modernih tehnika sustavno i primjereno različitoj publici prikazati i rastumačiti njegove najvažnije karakteristike te strukturu i sadržaj djela. Također, istaknute su najvrednije Vrančićeve ideje i projekti koji se usprkos neprekidnom i ubrzanom razvoju tehnike primjenjuju i danas diljem svijeta, puna četiri stoljeća nakon što su prvi put objavljeni u knjizi *Machinæ novæ*. Zbog njegove važnosti djelo se metodološki i sadržajno stavljalo u kontekst sa zapadnoeuropskom renesansnom znanstvenom i tehničkom tradicijom te se isticao njegov značaj za razvoj tehnike i doprinos europskoj intelektualnoj kulturi toga vremena (Rossi, 2000).

[2] Djelo *Machinæ novæ* sadrži 49 bakroreza velikoga formata. Prema Vrančićevim uputama načinio ih je nepoznati autor premda se bez sigurnih potvrda u literaturi nagađalo kako su možda djela glasovitih bakrorezaca Bože Bonifačića (Šibenik, 1538. – Šibenik, 1592.) ili Martina Kolunića – Rote (Šibenik, oko 1532. – Beč, 1582./83.). Nakon crteža Vrančić je priložio komentare na latinskom, talijanskom, španjolskom, francuskom i njemačkom jeziku, kojima je opisao 56 različitih uređaja i tehničkih konstrukcija. Svi ti projekti nisu bili novi, ali su mnogi bili izvorno Vrančićevi i značili veliko obogaćenje dotad poznatih tehničkih oblika i konstrukcija. U djelu Vrančić razmatra različite tehničke probleme: izučava praktične hidrološke probleme, traži uzroke poplava i daje prijedloge kako ih izbjeći, konstruira različite vrste satova, primjenjuje svojstva elastičnosti materijala za akumuliranje mehaničke energije, konstruira mlinove, mostove, razvija ideju i ulogu zamašnjaka kod pogonskih strojeva, bavi se problemima uzvodne plovidbe rijekom i prevlačenjem velikih tereta pri čemu koristi paralelogram sila koji je u to vrijeme bio novost u znanosti (pravilo izvodi Simon Stevin 1586.).

[3] Vrančić u djelu *Machinæ novæ* (Venecija 1615/1616) nije eksplicitno navodio svoje uzore i predloške te nije poznato koja je tehnička djela poznavao. U to vrijeme već je postojala određena tradicija tehničke literature koju Vrančićevo djelo obogaćuje ne samo brojnim izvornim idejama već i izmjenama postojećih projekata u savršenije i funkcionalnije oblike. Među tehničkom literaturom koja nastaje u to doba djelo *Machinæ novæ* ne spada u najopsežnija djela, ali se izdvaja svojom koncepcijom i obiljem novih ideja. Zapadnoeuropska tehnička literatura do konca renesanse profilirala se i konstrukcija strojeva bila je u potpunosti odvojena od ratne tehnike. Činjenica da je u vrijeme Vrančićeva života nastalo više zapaženih tehničkih djela vjerojatno je svojevrsni odraz ne samo sveukupnoga razvoja znanosti i tehnike ostvarenog na pragu novovjekovlja već je i određena refleksija renesansnih nastojanja da se unaprijedi kvaliteta ljudskog življenja u svim njegovim aspektima.

Faust Vrančić zbog svoga plodnog i raznovrsnog opusa u hrvatskoj je znanosti i kulturi metaforom renesanse. Načinom promišljanja i djelovanja bio je humanist koji je djelima nastojao unaprijediti ljudski život, obogatiti ga i načiniti dostojnim življenja. Zadivljuje činjenica da i nakon četiri stoljeća pojedini njegovi dugovječni projekti (kao most od metala, most ovješen o lance, žičara, prvi amortizeri u povijesti tehnike, padobran i drugi) u ponešto modificiranom, suvremenijem obliku još uvijek nalaze široku primjenu diljem svijeta.[4] To je jedna od glavnih poruka koju smo željeli prenijeti u Hrvatskoj i svijetu, istaknuti vrijednost i prepoznatljivost Vrančićevoga nasljeđa u svakodnevnom životu i razmatrano u globalnim razmjerima. Vrančić pokretan živim intelektom i tehničkim duhom zamišljao je konstrukcije koje nisu mogle biti realizirane u njegovo doba (Borić, 2018a). Mnoge njegove ideje čekale su stoljeća da zažive u praksi. Vrančićevi najznačajniji projekti izloženi u djelu *Machinæ novæ* odražavaju njegovo vizionarstvo i anticipiraju daljnji razvoj tehnike, što ovo djelo čini posebno vrijednim i jednim od kapitalnih djela renesansne tehnike (Klemm i Wissner, 1965). Vrančića danas potpuno opravdano smatramo ocem modernoga padobrana. Konstrukcija padobrana naziva *Leteći čovjek* (*Homo volans*, crtež XXXVIII.) najpoznatiji je Vrančićev projekt. Povijest padobrana, odnosno razvoj ideje o napravi koja bi omogućila let i sigurno spuštanje zrakom, započinje znatno prije renesanse. Stoljeće prije Vrančića, Francesco di Giorgio Martini, a zatim i njegov suvremenik i prijatelj Leonardo da Vinci načinili su dvije vrlo slične skice padobrana. Nije poznato je li Vrančić bio upoznat s radovima prethodnika. Znakovito je da on u popisu svojih izvornih projekata *Naše naprave ili strojevi* navodi projekt padobrana kao vlastiti. Kada razmatramo izvornost i funkcionalnost Vrančićeva projekta, važno je istaknuti da je on imao potpuno drukčiji oblik od Leonardove konstrukcije u formi piramide (crtež iz zbirke Codice Atlantico), kao i Martinijeva padobrana u obliku stošca (crtež sačuvan u British Library, London). Vrančić je dao pravokutni oblik padobranu s novim načinom vezivanja i uz njega je priložio tehnički opis. Padobranac je u struku osiguran užetom, čime je spušteno težište padobrana i postignuta stabilnost. Uz pomoć užadi njime se može uprav-

[4] Među brojnim Vrančićevim tehničkim zamislima ističu se one konstrukcije koje su kao dovršena i potpuno funkcionalna rješenja po prvi put u povijesti tehnike objavljene u njegovom djelu *Machinæ novæ*. Zadivljuje činjenica da usprkos ubrzanom razvoju tehnike neki njegovi dugovječni projekti (**most od metala, most ovješen o lance, padobran, žičara i amortizeri**) i nakon četiri stoljeća u tek ponešto suvremenijem obliku još uvijek nalaze široku primjenu diljem svijeta. Razvijajući i usavršavajući ideju lučnoga mosta, Vrančić je predložio izvanrednu i u to doba smionu zamisao da se takav most izgradi od mjedi, što se često navodi kao jedan od njegovih najvrednijih prijedloga. Vrančićev *Mjedeni most* (*Pons aereus* – crtež XXXIII) prvi je prijedlog mosta od metala u povijesti tehnike. U komentaru Vrančić tumači gradnju mosta koji se izrađuje u dijelovima, a potom spaja u jedinstvenu konstrukciju. Ističe prednosti korištenja metala te vizionarski predviđa kako će se u budućnosti i krovovi kuća prekrivati metalom. Premda izvanredno važan, ovaj projekt kao i neki drugi Vrančićevi projekti u to doba nije bio izvediv. Prvi lučni most od metala sagrađen je 1773. u Engleskoj, ali je prema novovjekovnim graditeljskim principima načinjen na temelju prethodno provedenoga statičkog proračuna. U skupini konstrukcija mostova potrebno je istaknuti još dvije vrlo važne Vrančićeve ideje. Prvi je u povijesti tehnike dao ideju *mosta ovješenog o lance*, a njegova se konstrukcija naziva *Most s jednim užetom* (crtež br. XXXVI.) danas smatra pretečom moderne žičare. Projekt mosta ovješenog o lance koji je objavio pod nazivom *Željezni most* (Pons ferreus – crtež XXXIV.) izvorna je Vrančićeva zamisao, koja se u djelu *Machinae novae* prvi put pojavila u tehničkoj literaturi. Ideja mosta ovješenog o lance danas je našla široku primjenu i koristi se za mostove koji spajaju velike raspone. Posljednja Vrančićeva ideja u skupini projekata mostova nosi naziv *Most s jednim užetom* (*Pons unius funis* – crtež br. XXXVI.). Prije Vrančića ideja žičare nije se javljala u tehničkoj literaturi. Njegova konstrukcija sadržava sve osnovne elemente koji se i danas upotrebljavaju te se smatra pretečom modernih žičara. Vrančić u djelu *Machinæ novæ* (*Carrus pensilis*, crtež br. XLIX.) daje i prvu primjenu amortizera s dva elastična pera, što je preteča kasnije masovno korištenih lisnatih opruga. Pokretan živim intelektom i tehničkim duhom Vrančić je zamišljao konstrukcije koje nisu mogle biti realizirane u njegovo doba. Najznačajniji projekti izloženi u djelu *Machinæ novæ* odražavaju njegovo vizionarstvo i anticipiraju daljnji razvoj tehnike, što ovo djelo čini posebno vrijednim i jednim od kapitalnih djela renesansne tehnike.

ljati, dok se na starija dva crteža skakači za konstrukciju pridržavaju rukama. Vrančićeva konstrukcija prvi je tiskani projekt padobrana u povijesti tehničke literature. On u opisu padobrana ističe važnost odnosa veličine platna i težine čovjeka. Oblikom Vrančićev je padobran četverokutno platno na drvenoj konstrukciji, na stranama jako napeto, tako da stvara protivni pritisak koji pri skoku usporava pad.
U novije doba načinjeni su pokusi s rekonstrukcijama Leonardova i Faustova padobrana. Istraživanja su pokazala da samo Vrančićev padobran pruža sigurnu zaštitu skakaču pri skokovima s velikih visina. Stoga se može zaključiti da premda su se Martini i Leonardo ranije bavili idejom padobrana, Vrančić je dao drukčiju konstrukciju i efikasnije rješenje. Premda nema potvrde da su u to doba vršeni pokusi s Vrančićevim padobranom, možemo neosporno njegovu ideju smatrati pretečom modernoga padobrana jer Vrančićeva konstrukcija sadrži sve elemente od kojih se sastoji suvremeni padobran.
Vrančić je svojim profesionalnim, intelektualnim i duhovnim djelovanjem povezivao različita područja onodobne Europe: od rodnoga Šibenika i Dalmacije, Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva i Habsburškog Carstva, do Mletačke i Papinske Države. Raznovrsnost njegova opusa i univerzalnost njegovih poruka obvezuje nas na kontinuirano istraživanje i daljnju afirmaciju njegova nasljeđa, kao i na međusobnu suradnju u promišljanju, pronalaženju i provođenju inovativnih, što svrsishodnijih načina i strategija povezivanja raznovrsnih aktivnosti i inicijativa u sferama znanosti, kulture i obrazovanja.

VELIKANI HRVATSKE ZNANOSTI

Pored Fausta Vrančića, od samoga početka djelovanja projekta najveća se pozornost posvećivala i drugim velikanima hrvatske znanstvene baštine koji su bili osobito važni za nacionalnu kulturu i razvoj znanosti u širem europskom kontekstu. Stoga je projekt uz ciklus radionica i predavanja o hrvatskim velikanima od 2014. godine započeo i sa sustavnim radom na obilježavanju 400. obljetnice objavljivanja tehničkoga priručnika *Machinae novae*, kapitalnoga djela renesansne tehnike, kojim se Faust Vrančić potvrdio kao izumitelj svjetskoga glasa. Voditeljica projekta dr. Marijana Borić sudjelovala je u pripremi izložbe *Machiae novae – 400. godina poslije* postavljene u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (studeni 2015., organizirano uz potporu sredstava UNESCO-a, u suradnji NSK i Tehničkog muzeja Nikola Tesla u Zagrebu). Također, povodom 400. obljetnice tiskanja Vrančićeva djela *Machinae novae* projekt *Upoznajmo hrvatsku znanstvenu baštinu* sudjelovao je u pripremi međunarodnoga znanstvenog skupa *Faust Vrančić i njegovo doba* (2015.), koji je pod pokroviteljstvom HAZU organizirao Memorijalni centar „Faust Vrančić". Pored toga, povodom obljetnice u sklopu projekta održano je pedesetak različitih aktivnosti u vidu predavanja i radionica te tribina i kolokvija u petnaestak hrvatskih gradova. Također su u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti postavljene dvije edukativne i multimedijalne izložbe: *Faust Vrančić – Upoznajmo hrvatsku znanstvenu baštinu* (travanj – lipanj 2016.) i *Tragovima Fausta Vrančića* (ožujak – rujan 2017.), organizirana povodom 400. obljetnice Vrančićeve smrti. S ciljem međunarodne promocije hrvatskoga znanstvenog nasljeđa projekt je započeo i niz znanstvenih kolokvija o Faustu Vrančiću u inozemstvu: Rim (2016.), Prag (2017.) i Beč (2018.). Osim toga, dr. Borić sudjelovala je kao autorica izložbe u Rimu *Faust Vrančić e la sua eredità europea* (*Faust Vrančić u kontekstu europske baštine*), kojom se u godini europske kulturne baštine predstavilo Vrančićevo nasljeđe na europskoj razini i u sklopu međunarodne suradnje (Borić, 2018c). Izložba je postavljena u Palači Falconieri – Mađarskoj akademiji od 13. studenoga do 7. prosinca 2018., u organizaciji Veleposlanstva Republike Hrvatske pri Svetoj Stolici (partneri: Veleposlanstvo Mađarske pri Svetoj Stolici i Mađarska akademija u Rimu; suorganizatori: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Tehnički muzej Nikola Tesla u Zagrebu).

OBILJEŽAVANJE 450. OBLJETNICE ROĐENJA MARINA GETALDIĆA

Tijekom 2018. projekt je bio posvećen obilježavanju 450. obljetnice rođenja Marina Getaldića. U zemlji i inozemstvu održao se velik broj predavanja, tribina i radionica za različite znanstvene i kulturne ustanove s temama iz hrvatske znanstvene baštine te je projekt sudjelovao u nizu kulturnih i znanstvenih manifestacija i programa u Rimu, Beču, Budimpešti, Zagrebu, Dubrovniku, Splitu, Osijeku, Šibeniku, Trogiru, Novalji, Virovitici, Sisku, Zadru, Vodicama, Omišu i Prvić Luci. Pored bogatoga edukativnog programa nastojali smo raditi na stvaranju sadržaja trajne vrijednosti (publikacije o Getaldiću, digitalizacija cjelokupnoga opusa, izrada interaktivno-edukativnih igara, virtalni muzej i drugo) i ostvariti suradnju sa školama u zemlji te potaknuti umjetničke krugove da nadahnuti Getaldićem načine djela povodom obljetnice. Kao najistaknutiji hrvatski matematičar i fizičar na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće (Borić, 2012b), Marin Getaldić (Dubrovnik, 1568. – 1626.) odabran je za glavnu temu projekta u razdoblju 2018. i 2019. godine. „Bio je anđeo po ćudi i demon u matematici", zapisao je o Getaldiću Fulgenzio Micanzio, biograf glasovitoga humanista i teologa Paola Sarpija opisujući njihov susret s Galileom Galileijem u Padovi. Getaldić je za života uživao velik ugled i njegove ideje prihvaćali su učenjaci iz elitnih znanstvenih krugova. Pripadao je uglednoj plemićkoj obitelji koja je punih osam stoljeća doprinosila kulturnom i javnom životu Dubrovnika. Čitavoga života bio je u službi Dubrovačke Republike za koju je obavljao i diplomatske poslove. Istaknuo se i kao poklisar harača sultanu u Carigrad, gdje je zastupao interese Republike pred Visokom Portom.[5] Od znamenitih hrvatskih humanista izdvaja se specifičnim načinom na koji se potaknut iznenadnim događajem uključio u „znanstvenu republiku" te činjenici da je jedini istaknuti hrvatski učenjak koji je cijeli svoj opus načinio u rodnome gradu u kojemu se i školovao (Dadić, 2017).[6] Slovio je za jednog od najvećih matematičara svoga vremena. Matema-

[5] Premda se već kao mlad iskazao kao izvanredni matematičar, Getaldić je, uz bavljenje znanošću, čitavoga života za egzistenciju morao obavljati različite poslove u službi Dubrovačke Republike. Bio je službenik u uredu za naoružanje i u uredu za prodaju soli. Voditelj je obnove tvrđave Pozvizd (1604.), najviše utvrde u fortifikacijskome sustavu Maloga Stona i važnome strateškom interesu Republike. Odlukom Vijeća umoljenih imenovan je jednim od dvojice kapetana u Stonu i sudskim upraviteljem mjesta. Biran je za diplomatskoga izaslanika Dubrovačke Republike. Kao povjerljiva vlastelina Senat ga je imenovao poklisarom harača te je 1607. otputovao u Carigrad noseći sultanu danak od 12 500 dukata. Tamo je u dubrovačkoj koloniji na čelu s konzulom boravio godinu dana i zastupao interese Republike. Prema uputama Senata tražila se osmanska podrška u vezi s Lastovskom bunom, jednom od najvećih kriza u povijesti Republike, i problemom u vezi s mletačkim nastojanjima da balkanske trgovačke putove, koji su dotad išli preko Dubrovnika, preusmjere na mletački Split. Prema očuvanim diplomatskim pismima traženo je da se, uz prijetnju intervencijom osmanske flote, upozori mletačkoga ambasadora da otok Lastovo mora biti vraćen Dubrovačkoj Republici. Pored diplomatskih obveza koje je uspješno obavio u Carigradu, Getaldić je tada izmjerio zemljopisne koordinate grada preciznije od dotadašnjih i tragao za arapskim prijevodom Apolonijeva djela o čunjosječnicama, ali rukopis nije uspio pronaći.

[6] Getaldić se na neobičan način uključuje u znanost i u ondašnje visoke znanstvene krugove. Nakon školovanja u rodnome gradu i prvih službi važan preokret u njegovu životu nastaje 1595., kada kreće na putovanje Europom s vršnjakom Marinom Gučetićem, da bi pomogao u sređivanju ostavštine njegova strica, bogatoga dubrovačkog trgovca Nikole Gučetića. Putovanje je potrajalo punih šest godina. Presudne poticaje za bavljenje matematikom i prirodnim znanostima Getaldić je dobio za vrijeme studijskoga boravka u europskim znanstvenim središtima (Antwerpen, London, Pariz, Padova i Rim) i u kontaktima s najeminentnijim znanstvenicima toga doba. Matematiku ga je poučavao ugledni Michel Coignet u Antwerpenu. Matematičar François Viète upoznao ga je u Parizu s najaktualnijim matematičkim područjem toga doba, simboličkom algebrom i algebarskom analizom. U Padovi se uključio u kulturni krug koji se okupljao oko Galilea Galileija. Plodonosni znanstveni kontakti, nove ideje i suradnja s elitnim intelektualnim krugovima presudno su se odrazili na Getaldićev daljnji rad. Već kao mlad postigao je visoku znanstvenu reputaciju te je, vrativši se u Dubrovnik, nastavio znanstveni rad. Stvarajući svoj opus u rodnome gradu, znanstvene je novosti doznavao dopisujući se s najuglednijim matematičarima i fizičarima svoje epohe (Alexander Anderson, Christoph Clavius, Christoph Grienberger, Galileo Galilei, Federico Saminiati, Paul Guldin i drugi) te izmjenjujući s njima znanstvene radove.

tika je bila ključna karika u nastanku novovjekovne znanosti, što je jedan od najvažnijih događaja u nastanku modernoga društva, a Getaldić je imao važnu ulogu u stvaranju i oblikovanju njenih temelja (Borić, 2012a). Sudjelovao je u velikoj konceptualnoj promjeni matematike, stvaranju i afirmaciji *simboličke algebre* koja je iz korijena izmijenila novovjekovnu znanost i dovela do pojma formule. Postigao je mnoge nove rezultate te jednostavnije i egzaktnije interpetacije dotadašnjih znanja. U svome djelu *Promotus Archimedes* (Rim, 1603) dao je rani primjer matematičkog, kvantitativnog i eksperimentalnog pristupa istraživanju prirodnih znanosti, što se smatra temeljem novovjekovne znanosti, znatno prije nego je Galileo taj pristup postulirao (Napolitani, 1988).[7] Veliki francuski matematičar François Viète potaknuo ga je da se bavi matematičkim restauracijama. Da mu u tom radu nije nedostajalo samosvijesti ni domoljublja, svjedoči Getaldićev zapis u kojemu sebe naziva Apolonijem Ilirskim stavljajući se uz bok znamenitoga antičkog matematičara Apolonija Pergejskog. U svome najvažnijem djelu *De resolutione et compositione mathematica* (Rim, 1630), prvom cjelovitom priručniku nove algebarske analize, Getaldić je ostvario izvanredne rezultate.[8] Njegova djela i ideje prihvaćali su elitni intelektualni krugovi onodobne Europe. Ipak, u izolaciji Dubrovnika nedostajale su mu informacije iz znanstvene zajednice. U Dubrovniku nisu razumjeli pokuse kojima se bavio, pa je tako nastala legenda o čarobnjaku Beti (Marinu Getaldiću) koji čita budućnost iz zvijezda, upravlja stvarima, zrcalima pali

[7] Djelo *Promotus Archimedes* eksperimentalno je utemeljeno i matematički oblikovano po uzoru na Euklidove *Elemente*. Getaldić je matematiku smatrao znanošću koja najpreciznije opisuje svijet. Vjerovao je u primjenu pokusa kao praktičnoga aspekta znanosti, koji potom treba matematički provjeriti i dokazati. Getaldić je, uspoređujući različita tijela po težini i obujmu (čvrsta i tekuća), izložio i riješio osam problema. Zaključke je sistematizirao u teoreme te dao primjere i detaljne upute uz tablice s rezultatima mjerenja načinjenima za sedam čvrstih i pet tekućih tijela. Za izvođenje pokusa prvi je u znanstvene svrhe konstruirao i uporabio spravu koju danas prepoznajemo kao vrstu hidrostatske vage. Predmete je vagao u vodi s pomoću vage jednakih krakova sa zdjelicama. Na jednu bi zdjelicu konjskim dlakama vezao tijelo da lebdi u vodi, a na drugu uz utege postavio onoliko dlaka s koliko je vezao mjereno tijelo, jer je konjska dlaka gotovo jednako teška kao i voda. U istraživanjima je polazio od antičke tradicije (Arhimed, Vitruvije) koju obogaćuje rezultatima vlastitih istraživanja. Na kraju djela egzaktno rješava i tumači Arhimedov problem Hieronove zlatne krune. Getaldić je bio vrstan eksperimentator i postizao je znatno preciznije rezultate od suvremenika, a pojedini njegovi matematički dokazi bili su elegantniji i od Galileijevih, koji se također bavio tim područjem.

[8] Getaldić je svoja dva najzrelija djela *Variorum problematum collectio* (*Zbirka različitih problema*) (Mletci, 1607.) i *De resolutione et compositione mathematica* (*O matematičkoj analizi i sintezi*) (Rim, 1630.) počeo pisati u isto vrijeme s namjerom da se u prvome koristi isključivo metodama antičke matematike, a da u drugome afirmira Vièteovu simboličku algebru primjenjujući ju na raznorodnoj građi. *Zbirka različitih problema* metodološki je vrlo važno djelo jer odražava njegove prve korake prema analitičkome rješavanju problema. Djelo *O matematičkoj analizi i sintezi*, prvi cjeloviti priručnik nove algebarske analize, dovršavao je do konca života. Ono je u svojim metodama posve inovativno. Getaldić u njemu pokazuje široku i opću primjenu metoda algebarske analize i sinteze na matematičkim i fizikalnim problemima. Djelo je strukturirano u pet knjiga. U prvoj i drugoj knjizi algebarskom metodom rješava Vièteove i Euklidove probleme koje je geometrijskom metodom rješavao u djelu *Variorum problematum collectio*. U trećoj i četvrtoj knjizi rješava probleme koji se svode na različite tipove kvadratne jednadžbe. U petoj knjizi prema rezultatima algebarske analize daje važnu klasifikaciju problema i donosi nove pristupe u rješavanju. Premda je naglasak djela *O matematičkoj analizi i sintezi* na razvoju matematičkih metoda i ispitivanju njihovih dosega, djelo se u literaturi često ocjenjivalo iz aspekta utemeljenja analitičke geometrije. Getaldić je, primjenjujući algebarske metode na geometrijske probleme, ostvario izvanredne rezultate i načinio pripremu za nastanak novoga matematičkog područja – no do utemeljenja analitičke geometrije nedostajao mu je posljednji korak. Svega nekoliko godina poslije taj odlučujući korak, zapis prve algebarske jednadžbe iz geometrijskoga problema, načinio je René Descartes u djelu *La géométrie*. Getaldić je preminuo u Dubrovniku 8. travnja 1626. godine ne dočekavši objavljivanje svoga glavnog djela.

brodove na pučini i tako brani rodni grad, što su zapisivali i ozbiljni historiografi još u 18. stoljeću.[9] Tijekom studijskoga putovanja gradovima Europe zbog jednoga mladenačkog dvoboja dobio je zabranu povratka u Rim. U izolaciji Dubrovnika u jednome pismu upućenom Galileu Galileiju zapisao je: *Tu sam kao zakopan*. Preminuo je ne dočekavši objavljivanje svoga glavnog djela. Možda je upravo ta višegodišnja izolacija bila uzrokom da mu je do utemeljenja novoga matematičkog područja, analitičke geometrije, nedostajao samo jedan korak koji je sedam godina kasnije u svom djelu *La Geometrie* načinio glasoviti Rene Descartes i tako stekao naziv začetnika analitičke geometrije. Uz Getaldića kao glavnu temu projektnih aktivnosti u 2018. i 2019. godini, dio rada projekta bio je posvećen i drugim temama iz povijesti egzaktnih znanosti u Hrvata. Tako su se održavala predavanja i tematske radionice o Ruđeru Boškoviću, Nikoli Tesli, Hermanu Dalmatinu, Faustu Vrančiću i drugim istaknutim znanstvenicima iz Hrvatske.

EDUKATIVNE MULTIMEDIJALNE IZLOŽBE

Posebnu važnost u popularizaciji i afirmaciji znanstvenoga nasljeđa imaju edukativne, interaktivne i multimedijalne izložbe koje projekt svake godine priređuje. Vrlo su posjećene i besplatne za javnost, kao i predavanja, stručna vođenja i radionice koje se organiziraju u sklopu tih izložbi. Priređene su na znanstven i nadasve stručan način, a s obzirom na raznolikost sadržaja koje nude, namijenjene su ne samo akademskim krugovima već i širem krugu posjetitelja. Sadrže i dodatni multimedijalno-interaktivni postav koji se priređuje posebno za edukaciju mladih te je namijenjen studentima i školskoj djeci. Tako su i za potrebe izložbe o Marinu Getaldiću priređeni raznoliki sadržaji. Uz izložena sva objavljena Getaldićeva djela i faksimile svih sačuvanih arhivskih dokumenata u vezi s Getaldićem, kao i faksimile njegove znanstvene korespondencije s istaknutim velikanima znanosti (Galileo Galilei i drugi), prikazana je za tu svrhu načinjena digitalizacija Getaldićeva opusa te su priređene videoprezentacije i osmišljene različite edukativne igrice koje su se tijekom trajanja izložbe mogle pregledavati na računalima. Također, izloženi su stari instrumenti kao i interaktivni pokusi koji su posjetiteljima prikazali specifičnost Getaldićeva eksperimentalnog rada te ilustrirali

[9] Nakon povratka u Dubrovnik 1601. godine Getaldić nastavlja s eksperimentalnim radom započetim u Europi. Posebno se zanimao za konstrukciju paraboličnih zrcala i optičke pokuse, koje je izvodio u špilji pored mora, na obiteljskome imanju smještenome podno brda Srđa, u predjelu Ploče. Getaldić, suočen s nizom problema iz geometrijske optike, na koje je naišao pri konstrukciji, izradi i eksperimentiranju s paraboličnim zrcalima, proveo je matematička istraživanja parabole i rezultate objavio u djelu *Nonnullae propositiones de parabola* (*Neki stavci o paraboli*), koje je objavljeno u Rimu 1603. Premda je djelo potaknuto fizikalnim interesima, glavni je njegov doprinos matematičke naravi. Parabolična zrcala služila su za upaljivanje predmeta u žarištu, a time i za određivanje tališta raznih tvari te za određivanje položaja i veličine slike pri različitim položajima predmeta u odnosu na parabolično zrcalo. Getaldić je vjerojatno prvo određivao žarišnu udaljenost, a zatim prema njoj konstruirao parabolu željenih karakteristika. Konstruirao je nekoliko paraboličnih zrcala, od kojih je do danas očuvano samo jedno, opsega oko dva metra. Načinjeno je od vrlo tanke kovine, krhke kao staklo, a imalo je sjaj s prednje i sa stražnje strane. Nakon Getaldićeve smrti to je zrcalo njegov brat Jakov poklonio kardinalu Francescu Barberiniju moleći ga da se zauzme za posthumno objavljivanje najvažnijega Getaldićeva djela *De resolutione et compositione mathematica* (*O matematičkoj analizi i sintezi*). Dva je stoljeća zrcalo bilo izloženo u Barberinijevu muzeju u Rimu. Princ D. Francesco Barberini dao je zrcalo restaurirati, a restauracija je nadahnula pjesnika Santa Pieralisija da napiše poemu *Lo specchio concavo sferico barberiniano* (*Barberinijevo konkavno zrcalo*). Premda nije poznato kada je i zašto zrcalo poslije mijenjalo vlasnika, danas se čuva u Greenwichu, u britanskome Državnom pomorskom muzeju (National Maritime Museum). U Getaldićevo doba, u vezi s pokusima koje je izvodio, kružila je legenda o njegovim čarobnim moćima. Stoljeće poslije legendu je opisao Serafin Marija Crijević u djelu *Bibliotheca Ragusina* (*Dubrovačka knjižnica*). Mnogi nisu razumjeli Getaldićeve pokuse, pa se vjerovalo da iz špilje instrumentima pali brodove na pučini. Legenda se očuvala tijekom stoljeća te se i danas špilja na obiteljskome imanju Getaldićâ zove, prema njegovu dubrovačkome nadimku, „Betina špilja".

bit i smisao njegova doprinosa razvoju znanosti. Osim toga izložena su različita umjetnička djela nadahnuta Marinom Getaldićem, koja su umjetnici izradili posebno za ovu prigodu.

PUTUJUĆA IZLOŽBA *MARIN GETALDIĆ – POGLED U NOVO DOBA*

Povodom 450. obljetnice rođenja Marina Getaldića željeli smo u što većem broju gradova i pred što brojnijom publikom prisjetiti se najvažnijih doprinosa velikoga matematičara, kojima je sudjelovao u oblikovanju temelja moderne znanosti. U skladu s tom nakanom osmišljena je edukativna, multimedijalna i interaktivna izložba u okviru koje su se tijekom njena trajanja održavali programi edukacije, predavanja i radionice (Borić, 2018b). Prema dosadašnjoj praksi i poučeni načinom na koji smo sustavno tri godine zaredom obilježavali različite obljetnice Fausta Vrančića, zaključili smo kako u usporedbi sa svim ostalim aktivnostima projekta *Upoznajmo hrvatsku znanstvenu baštinu* (predavanja, radionice, škole, tribine i slično) izložbe o znanstvenicima ipak privuku znatno veći broj posjetitelja te ih u velikim gradovima pogleda i po nekoliko tisuća posjetitelja. Stoga je planirano da se načini postav koji bi tijekom godine dana trajanja Getaldićeve obljetnice bio izložen u pet zemalja i sedam gradova. Izložba „Marin Getaldić – pogled u novo doba" prvotno je priređena i postavljena u palači Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, u prostoru Strossmayerove galerije starih majstora (18. rujna –15. listopada 2018.). Uz izložbu su kontinuirano održavana stručna vođenja, prigodna predavanja i radionice. Zatim je izložba postavljena u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku (18. listopada – 20. studenoga 2018.) povodom manifestacija *Mjesec hrvatske knjige 2018*. Također, projekt se s izložbom u studenome predstavio mađarskoj javnosti na *Tjednu hrvatske kulture 2018*. u Budimpešti, za vrijeme kojeg je u centru HOŠIG postavljena izložba *Marin Getaldić – pogled u novo doba* (25. studenoga 2018. – 20. veljače 2019.), u sklopu koje su se održavala predavanja i edukativne radionice o Marinu Getaldiću. Nakon Budimpešte izložba o Getaldiću postavljena je u Gradskoj knjižnici u Zadru povodom manifestacija *Zadar čita* i *Festival znanosti* (19. ožujka – 25. travnja 2019.), a planirano je i dogovoreno njeno postavljanje na Filozofskom fakultetu u Mostaru (31. svibnja – 30. lipnja 2019.) u sklopu konferencije *Identiteti – kulture – jezici*, dok će virtualni dio izložbe o Getaldiću biti predstavljen publici u Beču u sklopu tribine *Iz hrvatske znanstvene baštine* (lipanj, 2019.), a zatim će cjelokupni postav biti izložen u Gradskoj knjižnici Juraj Šižgorić u Šibeniku (1. srpnja – 1. kolovoza 2019.) i na kraju u sklopu međunarodne konferencije *Croatia and Croatians in past and present networks* na Maquari universityju u Sydneyju (rujan, 2019.). Po završetku Getaldićeve obljetničke godine, u suradnji projekta *Upoznajmo hrvatsku znanstvenu baštinu* i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, od digitalnoga dijela postava i tekstova s izložbe bit će dovršen *Virtualni muzej Marina Getaldića*, koji će najširem krugu korisnika omogućiti pristup literaturi o Getaldiću, kao i njegovim objavljenim djelima, sačuvanim dokumentima i multimedijalnom programu koji je načinjen za edukaciju i afirmaciju Getaldićeva nasljeđa. Pojedini sadržaji iz toga programa od prosinca 2018. dostupni su na stranicama DIZBI zbirke HAZU.

KULTURNE MANIFESTACIJE I MEDIJSKA ZASTUPLJENOST

Za što uspješniju i širu afirmaciju hrvatskoga znanstvenog nasljeđa u zemlji i inozemstvu nastojimo kontinuirano biti prisutni na već renomiranim manifestacijama koje okupljaju brojnu publiku. Projekt je tako posljednjih nekoliko godina aktivno prisutan i sudjeluje s predavanjima i radionicama u nizu kulturnih manifestacija u zemlji: Festival znanosti, Europska noć muzeja, Međunarodni dječji festival u Šibeniku, Mjesec hrvatske knjige, Međunarodni dan istraživača, Ciklus radionica u Knjižnici Marko Marulić u Splitu, Festival radosne kulture u Virovitici i druge. Također, od 2015. sudjeluje u organizaciji i radu na Međunarodnoj školi hrvatske kulture i jezika „Faust Vrančić" (organizator Matica iseljenika). Predavanja i radionice koje se u

sklopu projekta kontinuirano održavaju tijekom godine potaknule su plodnu suradnju s nizom institucija i škola u zemlji i inozemstvu te se i u 2019. nastavlja uspješan rad na afirmaciji i popularizaciji hrvatskoga znanstvenog nasljeđa. Kako znanost ne poznaje granice i znanstvena baština nadilazi granice jednoga naroda i univerzalna je, planira se aktivnosti projekta dodatno proširiti novim krugom suradnje u zemlji i u svijetu. Aktivnosti projekta prisutne su u medijima (televizija, radio i internetski portali), a moguće ih je pratiti i putem društvenih mreža u okviru stranica *Facebook*: Croatian scientific heritage; izložba Matin Getaldić i @croatianscientificheritage (*instagram*), kao i na mrežnim stranicama Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te kulturnih ustanova s kojima surađujemo i dijelimo isto područje rada.

ZAKLJUČAK

Znanstvena baština nije samo puka činjenica, već ju je potrebno kontinuirano istraživati, afirmirati i popularizirati da bi ju se sačuvalo i u punoj se mjeri realizirala njena važna edukativna i odgojna uloga. Također, potaknuti činjenicom kako je znanstvena baština važan dio nacionalnoga identiteta, ona može biti protumačena samo za to posebno obrazovanih stručnjaka jer povijest znanosti nije dokolica za erudite. Stoga je upravo u Hrvatskoj znanosti i umjetnosti, u skladu s njenim ciljevima i misijom, pokrenut i provodi se projekt koji ima za cilj afirmaciju nacionalne znanstvene baštine. Jedan od ciljeva projekta *Upoznajmo hrvatsku znanstvenu baštinu* jest rezultate istraživanja koji se provode u Akademijinim znanstvenim jedinicama prezentirati i afirmirati ne samo u znanstvenim krugovima već i šire. Projektom se želi istaknuti da je znanstvena baština segment ukupne kulturne baštine, a ako ju se na prikladan način izloži, i prepoznatljiv dio nacionalnoga identiteta. Vrlo je značajno da je projekt pored ostalog projekt usmjeren upoznavanju studenata i školske djece s vlastitim znanstvenim nasljeđem. Premda je ishodište našega rada u znanstvenim istraživanjima, zamišljeno je da projekt ima društvenu, edukativnu i odgojnu ulogu te da sadržaji koje organiziramo mogu biti svojevrsna izvannastavna dopuna te putokaz i poticaj mlađim naraštajima.

Uz upotrebu novih tehnologija i posebno pripremljenih tema iz hrvatske znanstvene baštine potičemo edukaciju te razvoj kreativnog i kritičkog mišljenja. Takvim pristupom potiče se interes šire javnosti, a mladi se zahvaljujući takvim sadržajima uz učenje o razvoju znanosti i doprinosima hrvatskih velikana civilizacijskom razvoju (Bošković, Getaldić, Vrančić, Herman Dalmatin, Tesla i drugi) dodatno senzibiliziraju za znanost i odgajaju u duhu privrženosti vlastitoj tradiciji.

Literatura

1. Borić, M. (2012a). Getaldić, Descartes i analitička geometrija. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 38*(2), 167-196. (https://hrcak.srce.hr/97798).
2. Borić, M. (2012b). Prinos Marina Getaldića preobrazbi novovjekovne znanosti*, HUM, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 9*, 269-290. (https://hum.ff.sum.ba/wp-content/uploads/2018/10/Humdec2012_269_290.pdf).
3. Borić, M. (2016). Faust Vrančić: 400 years after the publication of his work Machinae nova. *Croatian Studies Review*, *12*(1), 45-70. (https://hrcak.srce.hr/177347).
4. Borić, M. (2017). *Hrvatski velikan Faust Vrančić*. Vinkovci: Privlačica d.o.o.
5. Borić, M. (2018a). Vrančićevo djelo Machinae novae u obzoru novovjekovne znanosti. U M. Borić, Z. Blažević i B. Marotti (Ur.), *Faust Vrančić i njegovo doba – Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa (Šibenik – Vodice, 22. – 23. rujna 2015.)* (str. 15-39.). Šibenik: Memorijalni centar Faust Vrančić.
6. Borić, M. (2018b). *Katalog izložbe „Marin Getaldić – pogled u novo doba".* Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

7. Borić, M. (2018c). *Katalog izložbe „Faust Vrančić e la sua eredità Europea".* Rim: Hrvatsko veleposlanstvo pri Svetoj Stolici; Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.
8. Dadić, Ž. (2016). *Povijest znanosti i prirodne filozofije u Hrvata*. Knjiga I. Zagreb: Izvori.
9. Dadić, Ž. (2017). *Povijest znanosti i prirodne filozofije u Hrvata*. Knjiga II. Zagreb: Izvori.
10. Klemm, F. i Wissner, A. (1965). *Fausto Veranzio: Machinae novae.* München: Heinz Moos Verlag.
11. Napolitani, P. D. (1988). La geometrizzazione della realta fisica: il peso specifico in Ghetaldi e in Galileo*. Bolletino di Storia delle Scienze Matematiche, VIII*(2), 139-236.
12. Rossi, P. (2000). *The Birth of Modern Science*. Hoboken, N. J.: Blackwell Publishing.

SCIENTIFIC HERITAGE AS A PART OF CULTURAL HERITAGE AND NATIONAL IDENTITY

THE PROJECT 'LET'S LEARN ABOUT THE CROATIAN SCIENTIFIC HERITAGE' (CASA) AND AFRIMATION OF THE LEGACY IN THE EXAMPLE OF FAUST VRANČIĆ AND MARIN GETALDIĆ

ABSTRACT

The work is based on the experience gained through the project 'Let's Learn About the Croatian Scientific Heritage', conceived at the Croatian Academy of Sciences and Arts. The project is focused on the research and popularization of Croatian cultural and scientific heritage, not only within academia, but also to wider audiences, especially the younger age groups, school children and students, who through it get acquainted with the Croatian scientific heritage. The examples of past practice and numerous diverse activities that have been organized and carried out in Croatia and abroad at the occasion of important anniversaries of important figures from Croatian history are highlighted. The described events are related to research and affirmation of the life and work of the famous Croats Faust Vrančić and Marin Getaldić. They worked in the late Renaissance period and the period of the emergence of modern science, one of the most important events in the history of our civilization, and gave a valuable contribution not only to science, but also to the development of culture and civilization. One of the goals of the project is to raise the awareness of the importance of Croatian scientists in the European and global context. They are a confirmation of the fact that Croats, since the Middle Ages, were not only incorporated into Western European culture, but actively contributed to it, and have continually participated in its formation and development.

Key words: *Croatian scientific heritage, national identity, legacy affirmation, education, Faust Vrančić, Marin Getaldić*

Stručni rad

Ljubica Kolarić – Dumić
Društvo Hrvatskih Književnika

Vesna Matić
Udruga „Majke hrvatskih sokolova"
vmatic002@gmail.com

ISELJAVANJE/POVRATAK I IDENTITET HRVATA KROZ PRIZMU OBNOVE RIMOKATOLIČKE CRKVE SVETOG TROJSTVA U KUKUJEVCIMA (RS) I PODIZANJA SPOMEN-CRKVE SVETOG KRIŽA U ZRINU (RH)

SAŽETAK

U radu govorimo o iseljavanju i preduvjetima povratka Hrvata iz Kukujevaca (Srijem, Republika Srbija) naglašavajući njihov identitet/opstanak kroz prizmu obnove rimokatoličke crkve Presvetog Trojstva u Kukujevcima i usporedbu s podizanjem spomen-crkve na mjestu srušene župne crkve Našašća Svetog Križa u Zrinu (Zrin, Republika Hrvatska).

Kukujevci se spominju još u 14. stoljeću pod nazivom Kukurkudhel. U njima su većinom živjeli Hrvati (95 %). Rimokatolička crkva Presvetog Trojstva u Kukujevcima kao spomenik kulture od velike je važnosti, naročito za Hrvate s ovog područja. Sagrađena je 1770. godine i pod zaštitom je Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici, Republika Srbija. Crkva Svetog Trojstva bila je znatno oštećena tijekom Drugog svjetskog rata i nakon tadašnje poslijeratne obnove, nije joj vraćen prvobitni izgled. Potom je tijekom agresije srpskih oružanih snaga na Hrvatsku devedesetih godina prošlog stoljeća crkva znatno oštećena te se pretvara u pilanu. Na inicijativu Župnog ureda Presvetog Trojstva u Kukujevcima, planira se obnova crkve i pripremne aktivnosti su provedene.

Sličan obrazac kulturocida i genocida dogodio se okupacijom Zrina na Baniji, na obroncima Zrinske gore, spaljenog 1943. godine, a nakon toga je razoreno i stoljetno groblje, dok se grobno kamenje kao i kamenje porušenih crkvi koristilo kao građevni materijal za kuće i gospodarske zgrade. Zrinjani koji nisu pobijeni i pobjegli, iseljeni su. Crkva se podiže u spomen njihovog stradanja i radi povratka njihovih potomaka na inicijativu Zaklade za obnovu crkve u Zrinu Sisačke biskupije.

Ključne riječi: *Kukujevci, Hrvati, crkva, Zrin, obnova*

UVOD

„Na grobu moje majke drveni je križ. Kameni ne bi moglo nositi njezino bolesno tijelo.
Uzeli su nam zemlju, rekavši da više nije naša. I ključ naših vrata da se više ne možemo vratiti."
(Izvor: Kolarić – Dumić, 2018, str. 11)

Kada govorimo o procesu obnove crkve Svetog Trojstva u Kukujevcima u Republici Srbiji i crkve Našašća Svetog Križa u Zrinu u Republici Hrvatskoj ulazimo u slojevitost simbolike i kompleksnih događanja u kojima su crkve oštećene/porušene, dok su stanovnici Hrvati istovremeno „humano preseljeni" pod prijetnjom smrću ili ubijeni, dok je njihova imovina zaposjednuta, oteta ili pod prisilom „zamijenjena" te se preživjelim Hrvatima i njihovim potomcima onemogućava povratak i povrat otete imovine, potvrđujući da zločin nije kažnjen, da je zločin nagrađen, da se silom može istisnuti pravda i da je u ovim primjerima mjera humane tolerancije – tolerancija zločina i nasilja rezultirala planiranom i temeljito provedenom izmjenom etničke strukture na štetu Hrvata. Tako Kukujevci i Zrin postaju zlatni standard, modus operandi i najočitiji primjeri etničkog čišćenja – genocida nad domicilnim Hrvatima te kulturocida – srpskog uništavanja vjerskih objekata s ciljem zauzimanja i osvajanja prostora, crkvi koje svjedoče o povijesti i koje simboliziraju opstanak, a u psihološkom smislu osiguravaju kontinuitet identiteta osobe kao pojedinca i naroda u cjelini. To postaje još očitije kada se pogleda vremenska distanca između četrdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća jer se način protjerivanja Hrvata iz Zrina i otimanja njihove imovine ponovio u Kukujevcima i drugim mjestima u Vojvodini pedeset godina kasnije tako da predstavlja jednak obrazac ponašanja Srba s katastrofalnim posljedicama za život i opstanak Hrvata na tim područjima.

Ciceronova izreka „Historia (est) testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis" („Povijest je svjedok vremena, svjetlo istine, život pamćenja, učiteljica života, glasnica starine") obvezuje sve Hrvate da u svom kolektivnom pamćenju čuvaju sjećanje na ove tragedije, da se svim snagama angažiraju kako bi u budućnosti prevenirali slična događanja, da se svim mogućim političkim alatima angažiraju na ispravljanju nepravde i ublažavanju katastrofalnih posljedica za sam fizički opstanak hrvatskog naroda, da šire istinu o ovim događajima. Obnova i izgradnja crkvi u tom kontekstu predstavlja svjetionik nade žrtvama progona i pljačke, psihološki oporavak, a istovremeno predstavlja i test stvarne političke volje da se nađe pravedno i trajno rješenje, da se Hrvatima nadoknadi šteta i ispravi nepravda. Stvarni razmjeri štete nadilaze samo materijalne brojeve i puka nabrajanja, jer uništenje čitavog života zajednice te njihovo ubijanje i raseljavanje po cijeloj Hrvatskoj i svijetu predstavlja neizmjeran gubitak za vitalnost hrvatskog naroda.

O srednjovjekovnoj hrvatskoj kulturi na području Srijema svjedoče romaničke i gotičke crkve u Lipovcu, Bapskoj, Moroviću i drugdje, fortifikacijska arhitektura Šarengrada i Iloka, dokumenti o benediktinskim samostanima u Mitrovici i Petrovaradinu, o cistercitskome također u Petrovaradinu, o augustinskome u Iloku, o premonstratskom u Zemunu, o franjevačkim samostanima u Iloku, Čereviću i o drugima, uz koje su se redovito nalazile škole i za duhovnu i za svjetovnu naobrazbu. Bilo je to područje Vukovarske županije, sa središtem u Vukovu, današnjem Vukovaru, koji se prvi put spominje godine 1131. Iz Vukovara, iz godine 1377. potječe i zemljišni spis, koji spominje imanje „Martini ioculatoris vel fistulatoris", dakle, posjed glumca i svirača Martina. Očito, hrvatska je kultura u Srijemu, prije turske okupacije, sudeći i prema ovim oskudnim primjerima, bila vrlo raznolika i razgranata. Cvat su joj omogućavali moćni hrvatski velmože iz Srijema. (Novija historiografija, doduše, tvrdi da neki od njih nisu ni postojali, primjerice Kres, Kupiša i Rak, pobjednici u ratu s Mongolima, te da je darovnica kralja Bele toj trojici srijemske braće puka krivotvorina. Olako proglašavanje velikoga broja starih listina krivotvorinama nedvojbeno protuslovi činjenici da su se Hrvati uspjeli stoljećima održati na svome tlu i izgraditi na njemu vlastitu kulturu). Jedan od najmoćnijih srijemskih

velmoža bio je Nikola Iločki, graditelj iločkih utvrda i unutar njih dvora, kojemu ni traga nema, kandidat za hrvatsko-ugarskoga kralja, hrvatski ban, a od 1471. do smrti 1477. i okrunjeni kralj Bosne, vladajući, doduše, samo njezinim sjeveroistočnim dijelom. Hrvatski su velmože u Srijemu nastavili ono što su već Rimljani bili započeli: isušivali su močvare, gradili ceste, podizali palače i sakralne građevine, sadili vinograde. (Srijemska su vina, uzgred, bila nadaleko poznata i za turske vladavine, jer su muhamedanci trgovali s „nevjernicima" i vinom, pa poljski renesansni pjesnik Jan Kochanowski spominje u svojim stihovima, kao znak bogatstva, i podrum sa srijemskim vinima). Srijem je zato do turske okupacije bio, kao i Slavonija, „cvatuća pokrajina", kako veli dr. Josip Buturac, s razvijenom i bogatom kulturom.

U razdoblju turske vladavine, od 1526. do kraja 17. stoljeća, Srijem je opustio, a nakon izgona Turaka habsburška je monarhija šakom i kapom dijelila ili pak prodavala negdašnje posjede hrvatskih velmoža stranome plemstvu: Odescalchi su, primjerice, dobili Ilok u znak zahvalnosti što je papa Inocent XI. iz njihove obitelji pružio veliku novčanu pomoć za ratove u kojima su Turci protjerani iz Slavonije i Srijema. Brojne posjede dobili su i Srbi ili Rašani, koji su pod vodstvom pećskoga patrijarha Arsenija Crnojevića 1690. izbjegli iz Raše i naselili se u Srijemu, Slavoniji, Bačkoj i Banatu. Svi ti stranci nisu imali nimalo osjećaja za tlo koje su naselili, te su rušili i ono što je pod Turcima ostalo sačuvano: primjer za to neka bude tvrđava Gorjanskih, Talovaca i inih hrvatskih velmoža u Vukovaru, koju je **sredinom 18. stoljeća** srušila Vojna krajina, odnosno Austrija. Međutim, istodobno **započinje barokizacija preostalih srednjovjekovnih crkava i gradnja baroknih crkava, samostana, dvoraca, palača.** Unutar zidina baroknih franjevačkih samostana, u franjevačkim učilištima počinju nicati književni i znanstveni spisi na hrvatskom i latinskom jeziku. (Izvor: Horvatić, 1995)

Teritorijalni okvir Srijema u najvećoj je mjeri lako definirati. Riječ je o pretežito ravničarskom prostoru između Dunava i Save, koja kod Beograda utječe u Dunav. Zapadna srijemska granica nije prirodna, već je određena dosegom gravitacijskog, a time i upravnog utjecaja Županje, Vinkovaca i Vukovara. Stoga se i dio naselja koja se ne nalaze između (srijemskog dijela) Dunava i Save, sukladno usmjerenosti prema navedenim gradovima, smatra srijemskima. **Srijem zauzima prostor od 6865 km², od kojih se u Hrvatskoj nalazi 2445 km² (36 %), a u Srbiji 4420 km² (64 %).** Mada ta podjela u određenoj mjeri odstupa od geografske na relaciji zapad – istok, o čemu svjedoče i prikazani brojčani pokazatelji, za dio u Hrvatskoj ustalio se naziv zapadni, a za dio u Srbiji istočni Srijem. (Izvor: Mrduljaš, 2017, str. 182)

Prilikom određivanja granice između Hrvatske i Srbije **nova vlast** je ispravno procijenila da je riječ o pitanju koje i povijesno ima određenu težinu za hrvatsko-srpske odnose te da način njegova rješenja može imati reperkusije na njihov daljnji tijek. Stoga se potrudila ostaviti dojam da je do razgraničenja spremna doći na pravičan način. **Osnovala je 19. lipnja 1945. odgovarajuću komisiju**, koja je na temelju uvida u aspiracije samog naroda te u etničke i geografsko-funkcionalne karakteristike „spornih" krajeva, među koje su spadali Baranja, sjeverozapad Bačke te dio Srijema oko Vukovara, Iloka i Šida, trebala sugerirati kuda bi bilo najbolje „povući" granicu između dviju republika. Kako je bila riječ o složenom pitanju, koje je kao takvo producirало različita gledišta i unutar same komisije, **ona je već 1. srpnja 1945. predložila rješenje oportuno njoj nadređenim strukturama. Dakle, rješenje koje su jedino i mislile provesti te koje je u osnovi proizlazilo iz (nacionalitetom određenog) odnosa snaga između pojedinaca i grupacija unutar tih struktura.** Kako bi se zadržao **privid pravičnosti**, predloženō (formalno privremeno i za preinake otvoreno) **rješenje u minimalnoj je mjeri modificirano (referendumskim) izjašnjavanjem pojedinih srijemskih naselja za pripadnost jednoj ili drugoj republici. Nakon toga napokon je 1947. definirana granica između Hrvatske i Srbije. Početna pozicija kod pravičnog rješenja, takvog koje bi respektiralo i hrvatske i srpske pozicije, trebala se bazirati na prilagodbi sljedećim činjenicama**. Naime**, Srijem je do 1918. bio dijelom Hrvatske** i u njen je okvir inkorporiran stoljetnim zalaganjem hrvatske politike. S druge strane, Baranja, Bačka i Banat prvenstveno su zahvaljujući srpskim naporima postali dijelom jugoslavenske države. S tim da se pri tome srpska

politika „oslonila" i na realitet nazočnosti Hrvata u dijelu tih krajeva, a time i na njihov, tada uvažavani, „samoopredjeljujući" potencijal. Značajno je bilo i to što je u najvećem dijelu (istočnog) Srijema prevladavao srpski živalj, što je lociran uz Srbiju te što su se na dijelove Srijema nastanjene Srbima nadovezivali srpski krajevi Bačke i Banata. Bilo je važno i što su u zapadnim dijelovima Srijema, baš kao i u Baranji te na sjeverozapadu Bačke, prevladavali Hrvati. Stoga je razgraničenje u Podunavlju zapravo trebalo predstavljati jednu vrstu trampe kojom bi oba naroda bila zadovoljna. **Na koncu, tako je donekle i predstavljeno pripojenje Baranje (1147 km²) Hrvatskoj, a istočnog Srijema (4420 km²) Srbiji. No, pri toj razmjeni hrvatska je strana „ostala" u manjku za 3273 km².** Doduše, **Srijem je do 1918. pripadao Hrvatskoj, pa i okviru onog na što je bila svedena unutar Kraljevine SHS do teritorijalnog preustroja iz 1922.**

No, dotadašnje hrvatske migracije prema (istočno)srijemskom području bile su neznatne, o čemu na koncu svjedoči i udio Hrvata u istočnosrijemskoj populaciji. Također, nisu bile plod nekakve tendencije da se Srijem dodatno učini etnički hrvatskim. Zapravo, te su migracije uvelike zaostajale za srpskima, posredstvom kojih je njegov istočni dio i postao pretežito nastanjen Srbima.

U Kraljevini SHS nastaje bitno drugačija situacija. Prvenstveno se promijenila politička konfiguracija. Više nije bilo državne granice između Srbije i Srijema niti hrvatsko-ugarske granice na Dunavu. Istočni Srijem praktički postaje „perifernim" područjem Beograda i Novog Sada. **Stoga je brojnost Srba u njemu već „spontano" rasla, tim više što se nalazio u državi unutar koje je prevladavao srpski utjecaj. Međutim, brojnost je Srba u Srijemu, Bačkoj i Banatu rasla i ciljanom kolonizacijskom politikom usmjerenom na dodatnu srbizaciju tih prostora. S tim u vezi, popis iz 1931. već je u znatnoj mjeri obilježen rezultatima tendencioznih izmjena etničke strukture današnje Vojvodine. Do razgraničenja 1945-47. više se nisu provodili popisi stanovništva. No, zbile su se daljnje promjene u etničkoj strukturi istočnog Srijema.**

Sveukupno, nakon 1921. zbio se niz političkih, čak i kriminalnih te zločinima provođenih intervencija u etničku strukturu (istočnog) Srijema. Zbog tih razloga **popis iz 1921. jedini može imati kredibilitet** u kontekstu razgraničenja koje je jugoslavenska vlast pokušavala dovesti u vezu s principom pravičnosti i podjednakog uvažavanja hrvatskih i srpskih pozicija.

S obzirom na to da je popis stanovništva iz 1921. proveden prije upravne podjele Kraljevine SHS na oblasti, Srijem je sagledavan u kontekstu iste cjeline kao i ostatak Hrvatske te sukladno dotadašnjem administrativnom ustroju. Po njemu je bio uklopljen u Županiju Srijem, koja je uključivala kotareve Ilok, Irig, Mitrovica, Ruma, Stara Pazova, Šid, Vinkovci, Vukovar, Zemun i Županja. Pored toga, uključivala je i gradove koji su predstavljali posebne administrativne, a time i popisne jedinice. Riječ je bila o Mitrovici, Petrovaradinu, Srijemskim Karlovcima, Vinkovcima, Vukovaru i Zemunu. Kotarevi su se sastojali od općina koje su najčešće obuhvaćale jedno naselje, a rjeđe dva ili više njih. (Izvor: Mrduljaš, 2017, str. 188-189, 190, 191)

Za naselje Kukujevce u Kotaru Šid nalazimo podatke o etničkom sastavu stanovništva prema popisu iz 1921. godine: **KUKUJEVCI 2287.**

Ukupno 1940 Hrvata ili 85 %; 25 Srba ili 1 %; 285 Nijemaca ili 12 %, 26 Mađara ili 1 %, 4 Čehoslovaka i 7 ostali (navedeni brojčani i postotni podaci o zastupljenosti Hrvata (H), Srba (S), Nijemaca (NJ), Mađara (M), Slovenaca (SL), Čehoslovaka (ČS), Rusina (R), te za grupu „ostali i nepoznato" (O)). (Izvor: Opšta državna statistika, 1932.)

KUKUJEVCI

Geografski položaj i povijesne okolnosti

Nalaze se na 45° 4' 14" sjeverne zemljopisne dužine i 19° 20' 26" istočne zemljopisne dužine, na 93 metra nadmorske visine, u podnožju Fruške gore čiji je najviši vrh Crveni Čot visok 538 m. Pripadaju općini Šid. Prvi put se u povijesti Kukujevci spominju pod imenom Kukey 1275. godine. Kasnije je zabilježen i naziv Kukurkudhel. U jednoj povelji mađarskog kralja Matije Korvina iz 1484. također je spomenuto ime mjesta. Već u srednjem vijeku se zna da je selo većinom katoličko. Godine 1736. Kukujevci su jedno od 14 čisto hrvatskih naselja u Srijemu. Krajem 19. stoljeća u selo se doseljavaju Nijemci. U to doba su Kukujevci imali 1483 stanovnika. Po popisu iz 1910. godine, broj stanovnika se povećao na 2287. **Do početka Domovinskog obrambenog rata selo je imalo svega 1 % srpskog pravoslavnog življa, dok se taj odnos sada okrenuo, pa toliko sada ima katolika.**

Jedno je od srijemskih sela teško pogođenih etničkim čišćenjem za vrijeme srpske oružane agresije na Hrvatsku, iza kojih su stajale stranke Srpske narodne obnove Vuka Draškovića i Srpska radikalna stranka Vojislava Šešelja. Ovdje su mjesni Hrvati bili izloženi strašnim prijetnjama, otpuštanjem s posla, brutalnim premlaćivanjima i ubojstvima, pri čemu su u tim zločinima u prvim fazama sudjelovale redovne policijske snage Srbije, dok su paravojne formacije činile ubojstva. Stanovnici Hrvati su 1993. godine ubijeni u svojoj kući iz automatskog oružja, a stanovnike su ubijali još 1995. godine, pri čemu, prema izjavama srbijanskog Helsinškog odbora Srbijanski MUP uopće nije pokušavao rasvijetliti te slučajeve. U tom je dijelu Srijema **ubijeno sedmoro ljudi, od kojih je njih** šest **masakrirano**. **U samim Kukujevcima je prije rata bilo 500 hrvatskih obitelji, a danas ih je ostalo svega pet.** Dana 8. kolovoza 1995. osobe u odorama razbijale su prozore i ulazna vrata Hrvatima i istjerivali ukućane iz kuće, a svi koji su pružili otpor su premlaćeni. Isto se dogodilo i sumještanima Srbima koji su pokušali zaštititi svoje sumještane.

Nakon ovoga je krenuo masovni izgon Hrvata iz Kukujevaca, a potom i iz susjednog mjesta Gibarci. **Kako bi se zatro svaki trag hrvatstva u selu, novonaseljeno srpsko stanovništvo (iz Hrvatske i BiH) odlučilo je krajem 2007. godine promijeniti ime sela u Lazarevo.** Čeka se još službeno odobrenje iz Beograda. Imena ulica u mjestu već su prije promijenjena, tako da više nema Ulice Matije Gupca, Vladimira Nazora, Maršala Tita i dr., već su preimenovane u ulice cara Lazara, Miloša Obilića, srpskih vladara, svetog Save i vojvode Putnika. **Prije agresije na Hrvatsku, u Kukujevcima je 1991. godine živjelo 89,07 % Hrvata.** (Izvor: „Kukujevci", n. d.) **Do Prvog svjetskog rata, mjesto Kukujevci je bilo u sastavu Austro–Ugarske Monarhije, pripadalo je Srijemskoj županiji Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Nakon 1918. godine selo je bilo u Savskoj banovini, Drinskoj i Dunavskoj banovini bivše Kraljevine Jugoslavije. U istoj državi 1939. god. Kukujevci pripadaju Hrvatskoj banovini. U periodu između dva rata pripadaju** šidskom **kotaru. Iako su mještani sela Kukujevci živjeli pod raznim režimima i vlastima – uspjeli su sačuvati sve svoje stare hrvatske običaje i hrvatske blagdane. Zbog vjernosti svome hrvatskom rodu, mnogi su platili životom i u Prvom i u Drugom svjetskom ratu. Međutim, najteže su prošli u Domovinskom obrambenom ratu kada su prognani i iseljeni iz Kukujevaca, sa svojih stoljetnih ognjišta i raseljeni u osamdesetak mjesta diljem Hrvatske i inozemstva, tako da u Kukujevcima više nema Kukujevčana ili ih je ostao vrlo mali broj.** (Izvor: Marković, 2005)

(Izvor: „Kukujevci", n. d.)

Slika 1: Kukujevci su selo u Srijemu, u Vojvodini, Srbija. Stanovništvo: 2252 (2002.), Općina: Šid

Povijest župe i župne crkve Svetog Trojstva u Kukujevcima

Oko 284. do 305. godine otkrivene su na području Srijema kršćanske pracrkve, u vremenu kada su zaredali Dioklecijanovi progoni. Već tada se spominju biskupi u Mitrovici (tadašnji Sirmij) te Vinkovcima i nekim drugim gradovima Srijema. Godine 313. Konstantinovim Ediktom crkva postaje slobodna, a Sirmij tj. Mitrovica postaje vjersko središte. Crkva se u Srijemu održala unatoč progonima turskih osvajača zahvaljujući svojim misionarima. Naročito je bio poznat Ivan Kapistran, koji je 1456. godine obranio Beograd od Turaka i zaustavio pohod Turske na Srijem i Slavoniju za 70 godina. Umro je u franjevačkom samostanu u Iloku, a najezdom Turaka i osvajanjem Iloka 1526. godine, njegovom pokopanom tijelu gubi se svaki trag. Osvajanjem Srijema, Turci su osvojili i Kukujevce 1536. godine. Ostali su do 1688. godine. Odmah nakon njihovog odlaska, u Kukujevcima je obnovljena rimokatolička župa kojoj su dugo pripadali i katolici iz srijemskih mjesta Erdevika i Gibaraca, a župom su upravljali franjevci iz Šarengrada, vezani zavjetima siromaštva i poslušnosti. Isprva je župa pripadala Srijemskoj biskupiji od koje je silovitim načinom odvojena u listopadu 1738. godine i pripojena biskupiji u Pečuhu zbog čega je prosvjedovao srijemski biskup Vladislav Szoreny. Godine 1781. kukujevačka župa pripala je udruženoj Bosanskoj i Srijemskoj biskupiji sa sjedištem u Đakovu.

Župa u Kukujevcima osnovana je drugi dan Uskrsa 1713. god, a tada su postavljeni i temelji za crkvu, smještenoj na Kraljevskom putu, pored sela s južne strane. Sagrađena je od drveta, pokrivena trskom, oblijepljena blatom i okrečena. Pod je bio od nabijene zemlje, kor od žioka – umjetnički izveden. Crkva je bila ukrašena svetim slikama. Pored crkve podignut je i drveni zvonik sa zvonom u čast Blažene Djevice Marije bez grijeha začete. Župom je upravljao župnik Matija Kraljić, kapelan Andrije Natalija.

Današnja rimokatolička crkva Svetog Trojstva u Kukujevcima izgrađena je od 1770. do 1772. godine, najvjerojatnije na temeljima stare crkve koji su bili postavljeni 1713. godine. Cigla za ovu crkvu dobavljala se čak iz Iloka. Narodna predaja govori da su mještani stajali jedan do drugoga od Kukujevaca do Iloka i dodavali ciglu po ciglu jedan drugome i tako svaki dan do završetka crkve. Biskup Antun Mandić u kanonskoj vizitaciji 1811. godine crkvu naziva „Bazilikom Presvetog Trojstva" navodeći da je veličanstvena građevina zidana u luk, dugačka 25 metara i široka 10 hvati i jednu stopu. Navodno su nacrti za crkvu zamijenjeni u carskoj kancelariji austrijske carice Marije Terezije pa je istovjetna crkva, ali puno manja napravljena u Vinkovcima. Crkva je obnavljana 1869. i 1911. godine. (Izvor: Horvat, 2000., str. 112)

Nacrt rimokatoličke crkve „Presvetog Trojstva" u Kukujevcima iz mjeseca kolovoza 1926. godine iz Zagreba navodi: površina crkve: 919,84 m^2; visina crkve, pod – strop: 17 m; debljina zida: 45 cm; dužina crkve s vanjske strane: 48,20 m.

12. studenog 1944. godine crkva je bila minirana. Župnik je tada bio Fran Martinčević. U periodu dok je crkva bila u ruševnom stanju, svete mise su se održavale u kući Mate Plemenitaša koji je 17. 10. 1946. godine, kao nasljednik kuće pokojnog ujaka Rajka Cvijanovića – Rade, darovao prostorije bivše gostionice i još tri sobe da se uvedu u bogoslužni prostor. **Crkva Presvetog Trojstva obnavljana je od 1957. do 1970. godine i nikad nije do kraja uređena**. Glavni oltar preuređen je za vrijeme župnika Stjepana Čavke, 1975. do 1981. godine. **Dana 28. siječnja 1977. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture u Srijemskoj Mitrovici proglasio je CRKVU PRESVETOG TROJSTVA U KUKUJEVCIMA SPOMENIKOM KULTURE. Kopija ovog rješenja pod brojem 238/1982. g. dobivena je tek 2. srpnja 1982. godine zalaganjem župnika Slavka Jurčića (Vjekoslav Jurčić).** Po evidenciji posljednjeg kukujevačkog svećenika Berislava Petrovića od 31. siječnja 1994. g. o stanju u župi, vidljivo je da je 1992. g. i 1993. g. iz župe preselilo ili otišlo 332 domaćinstva s 1043 osobe. (Izvor: Kljajić, 1996) „U selu Kukujevci, smeštenom desetak kilometara jugoistočno od Šida, sagrađena je 1770. godine rimokatolička crkva Sv. Trojstva. Uz jednobrodni hram podignut je zvonik sa bočno dozidanim odeljenjima, čijim je fasadama – dijagonalno postavljenim u odnosu na čeoni i podužne zidove građevine – vešto prebrođena razlika u širini između naosa i zvonika. Visoki sokl, plitki pilastri, profilisani horizontalni venci i uski prozori predstavljaju dominantne arhitektonske elemente u spoljašnoj obradi crkve. Piramidalno završen zvonik, tek za trećinu viši od glavnog dela hrama i bez karakterističnih baroknih obeležja, doprinosi monolitnoj silueti spomenika. Kako je građevina orjentisana u pravcu sever-jug, petostrani prezviterijum smešten je na severnom kraju crkve, dok se na istočnoj strani nalazi sakristija." (Izvor: https://vojvodinaonline.com/sta-videti-i-raditi/kultura-i-istorija/rimokatolicka-crkva-svetog-trojstva-kukujevci/)

(Izvor: https://www.google.com/search?rlz=1C1GCEU_hrHR830HR830&tbm=isch&q=crkva+kukujevci+slike&chips=q:crkva+kukujevci+slike,online_chips:oskomi%C4%87&sa=X&ved=0ahUKEwiYjfCCmqfiAhUHmhQKHTe5BJ8Q4lYIJigA&biw=1920&bih=920&dpr=1)

Slika 2: Crkva Presvetog Trojstva u Kukujevcima, izvana i unutrašnjost

Znakovito je da je 2015. godine sagrađena crkva Uspenja Presvete Bogorodice u Kukujevcima koja pripada Eparhiji sremskoj Srpske pravoslavne crkve. Sagrađena je na prostoru nastalom nakon rušenja stare kukujevačke škole. Istovremeno, monumentalna velebna crkva Presvetog Trojstva propada nakon što je oskvrnuta, oštećena i tijekom 90-ih godina 20. st. pretvorena u pilanu, unatoč tome što je zaštićeni spomenik kulture. Crkva Presvetog Trojstva predstavlja magnet koji privlači i ujedinjuje sve duhovne silnice, sve čežnje za zavičajem protjeranih i „humano preseljenih" Hrvata iz Kukujevaca. Ona usmjerava sve nade i molitve za pravdom, ljudskom i Božjom. Nada u njenu obnovu zacjeljuje teške rane svih koji su u njoj kršteni, pričešćeni, krizmani, vjenčani… Blaži rane za onima koji su pokopani na katoličkom stoljetnom groblju. Pravo da se ima grobno mjesto pripada u temeljna ljudska prava.

Da se ni jedan Hrvat nije vratio u Srijem nakon što je protjeran, svjedoči i predsjednik Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini Petar Kuntić:

„Imali smo pokušaje nekoliko porodica da se vrate u Bešku, međutim bio je problem sa dobivanjem lične karte u Srbiji. Taj problem je riješen, međutim, poslije izvjesnog vremena i oni su se vratili nazad u Hrvatsku…"

Milan Cindrić kaže da danas živi u okolici Virovitice i da se neće vratiti u Kukujevce: „Jednostavno, ja se ovdje vratim samo na groblje i eventualno jednom-dva puta godišnje kada se okupe Kukujevčani na crkvenim praznicima. Mi se nemamo gdje, ljudi, vratiti, nemamo mi više ničega, naša jedina mjesta su groblja i crkva." (Izvor: Gruhonjić, 2011)

U ponedjeljak 6. svibnja 2019. godine u Hrvatskoj matici iseljenika u Zagrebu održan je znanstveni skup o položaju Hrvata u Republici Srbiji od razdoblja Domovinskog rata do danas pod nazivom *Hrvati u Vojvodini nakon 1990-ih – od stradanja do izgradnje perspektiva*. Riječ je o projektu čija je nositeljica Ivana Andrić Penava ispred Zajednice protjeranih Hrvata iz Srijema, Bačke i Banata, udruge svjedoka tragičnih zbivanja i sudbina vojvođanskih Hrvata tijekom 90-ih godina prošlog stoljeća, koja je ujedno i organizator navedenoga skupa. Cilj projekta je upoznati širu javnost s tematikom stradavanja Hrvata u Republici Srbiji za vrijeme Domovinskog rata u Hrvatskoj te je ujedno informirati o položaju hrvatske manjinske zajednice u Republici Srbiji danas. Pokrovitelj ovoga znanstvenoga skupa bio je Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, a moderator je bio Marin Knezović, voditelj Odjela za manjine Hrvatske ispred Hrvatske matice iseljenika. U prvom dijelu programa znanstvenoga skupa predstavljena je publikacija Fonda za humanitarno pravo iz Beograda „Dosije – zločini nad Hrvatima u Vojvodini". O publikaciji je govorila Ivana Žanić, direktorica Pravnog programa Fonda i Jovana Kolarić, autorica „Dosjea". Ivana Žanić je istaknula kako su zločini protiv Hrvata u Vojvodini „orkestrirani i dobro planirani", zbog čega isti trebaju biti kvalificirani kao „zločin protiv čovječnosti". Napomenula je da je Fond podnio dvije kaznene prijave Tužiteljstvu za ratne zločine Srbije, ali da su dobili odgovor kako je procesuiranje nemoguće, jer zločin protiv čovječnosti u vrijeme počinjenja nije bio tako definiran. Zbog toga će Fond podnijeti žalbu Ustavnom sudu Republike Srbije i eventualno Europskom sudu za ljudska prava. Autorica „Dosjea" Kolarić je rekla kako su se u periodu od 1991. do 1995. progoni nad Hrvatima događali u svim mjestima u Vojvodini gdje su živjeli Hrvati, te da u progonima Hrvata nije sudjelovala samo Srpska radikalna stranka (SRS), za što je presuđeno Vojislavu Šešelju, nego i srpske vlasti putem jedinica MUP-a i vojske. Kolarić je istaknula da su za vrijeme progona i protjerivanja Hrvata vojne i političke vlasti Srbije i Vojvodine negirale progone i kršenja ljudskih prava te su ih prešutno odobravale. U sklopu navedenog predstavljanja, Vesna Abjanović, kćer Mate Abjanovića iz Morovića, posvjedočila je o nestanku svoga oca Mate i strica Ivice, kojima se gubi svaki trag još davne 1991. godine.

Obnova crkve Presvetog Trojstva u Kukujevcima

U Srbiji nikada nije suđeno odgovornima za etničko čišćenje Hrvata iz Srijema, niti za ubojstva sedam ljudi iz Kukujevaca, od kojih je šest masakrirano. Crkva u Kukujevcima, jedna od najstarijih rimokatoličkih crkava u Vojvodini, poslije 1995. godine je jedno vrijeme služila kao pilana. Ona je i danas u devastiranom stanju, ali se počelo raditi na njezinoj obnovi.

„U planu je obnova i sanacija velike župne crkve u Kukujevcima. Za ovu crkvu urađen je projekat u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici, plan podržavaju i lokalne vlasti u Šidu, a podršku je obećao i sremski biskup monsinjor Đuro Gašparović. Za ove namene bivši stanovnici Kukujevaca koji danas žive u Hrvatskoj osnovali su zakladu za prikupljanje sredstava za obnovu matične crkve." (Izvor: Zurković, 2010)

(Izvor: Gruhonjić, 2011)

Slika 3: Devastirana crkva Presvetog Trojstva u Kukujevcima služila je kao pilana

Tragične posljedice progona i ubojstava Kukujevčana zabilježene u literaturi

„Tijekom povijesti vlasti su više puta pokušavale promijeniti nacionalni sastav mjesta. Osobito je jaka bila kolonizacija srpskog stanovništva u kuće istjeranih Nijemaca na završetku Drugog svjetskog rata, ali svi koji su naseljavani, samovoljno su odlazili. No nakon dugih stoljeća, u očekivanju novog milenija, hrvatsko selo Kukujevci doživljava etnocid. Pod prijetnjama smrću, zastrašivanjem, mučenjima i ubojstvima, Kukujevčani su prisiljeni na zamjenu kuća i tako protjerani bez prava na povratak u zavičaj."
„Ubili su moga brata… I njegovu suprugu… I našu staru baku."
„Na groblju smo. Na ogromnom starom kukujevačkom katoličkom groblju. Sada prepunom novih spomenika s natpisima na ćirilici. Mi smo tamo stoljećima postojali? – Zašto se sahranjuju u naše groblje? Zašto su preoravali naše grobove? Da izbrišu trag našeg postojanja! U crkvi su napravili pilanu za drva. Srušili kuću Imre Mihelsa, koju smo zvali Miklićeva kuća, dvorac u središtu sela."
„I dok niotkuda nema odgovora zašto smo protjerani iz zavičaja, a svi muklo šute, pitamo se: **Što bi rekao naš advokat, kako su ga njegovi seljani od milja zvali, kad bi mogao ustati sa zemunskog groblja?** Bez krivnje smo protjerani, bez suđenja osuđeni, bez odvjetnika koji bi nas u sudnici zastupali i obranili, a naš advokat počiva na zemunskom groblju, i ne može čuti vapaj svojih suseljana. Njegov odvjetnički ured u Zemunu ne može zastupati ubijenu i na njivi zakopanu cijelu kukujevačku obitelj Matijević, majku, oca i maloljetnog sina, koji je tek započeo život. Ne može ni pozvati ubojice koji su na kućnom pragu zaklali mirnog gospodina Živka Litrića. Advokat Bertić iz groba ništa ne može učiniti, a živi kao da nisu čuli za tragediju koju je doživjelo selo Kukujevci." (Izvor: Kolarić – Dumić, 2018, str. 21, 97, 142, 156-157)

ZRIN

Zrin – geografski položaj i povijest Zrina

Zrin je naselje u Hrvatskoj, Sisačko-moslavačka županija, općina Dvor. Zrin se nalazi na južnim obroncima središnjeg dijela Zrinske gore. Nekada je Zrin bio središte hrvatskih plemića i banova Šubića po čemu su kasnije i prozvani Zrinski. Ruševine utvrda i dvoraca još i danas pobuđuju divljenje i moć slavne hrvatske plemenitaške obitelji. Ispod sela nalazila se utvrda Zrin. Pred kraj Drugog svjetskog rata mjesto su spalili partizani po naredbi Glavnog štaba Hrvatske i protjerali ili smaknuli oko 800 stanovnika Hrvata. Danas se obnavlja rimokatolička župna crkva i utvrda Zrinskih. Hrvatima je (bio o. a.) zabranjen povratak u mjesto. Do danas se nijedan Zrinjanin nije vratio na svoj obiteljski posjed. Sisačka je biskupija 2013. godine naručila arheološka istraživanja na mjestu gdje je bila crkva Našašća Svetog Križa. Otkriveno je da se ispod nje nalaze ostatci još starije gotičke crkve iz 14. stoljeća. Tad su nađeni i ostatci ispremještanih ljudskih kostiju, za koje

je utvrđeno da su iz Drugoga svjetskog rata. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine Zrin je imao 781 stanovnika, od čega 777 Hrvata, 3 Srbina i 1 Mađara. Prema vjeroispovijesti katolika je bilo 778, a pravoslavaca troje.

Pogled na Zrin prije srpskog spaljivanja 1943. godine.

(Izvor: „Zrin", n. d. a)

Slika 4: Pogled na Zrin prije srpskog spaljivanja 1943. godine

(Izvor: „Zrin", n. d. a)

Slika 5: Zrin, pogled na tvrđavu

Zrin (Zrinj), utvrđeni grad i naselje (12. st., 2001) na južnim padinama Zrinske gore. Povoljan strateški položaj Zrina uvjetovao je pojavu ovećega vlastelinskog posjeda na tom području već početkom razvijenoga srednjeg vijeka. Prvi se put spominje 1295. kao mjesto u kojem je djelovao ban Stjepan Babonić. God. 1347. Ludovik I. Anžuvinac oduzeo je Zrin Lovri Tothu, županu Vašvarske i Šopronske županije te ga predao u ruke jednoga dijela plemićkoga roda Bribiraca, koji su po toj utvrdi dobili prezime Zrinski. Ta je obitelj proširila utvrdu, koja je postala središtem njihovih posjeda. God. 1577. osvojio ju je osmanski vojskovođa Ferhad-paša Sokolović, iduće godine privremeno ju oslobodio ban Krsto Ungnad, da bi 1579. ponovno došla pod vlast Osmanlija, koji su njome upravljali do 1687. God. 1625. kraj Zrina su Osmanlije pobijedili kršćansku vojsku Žigmunda I. Erdődyja, a 1689. Ivan IV. Drašković pobijedio je osmansku vojsku i obranio utvrdu. Nakon protjerivanja Osmanlija s Banovine Zrin je izgubio dotadašnju stratešku važnost, ali se u njemu zadržala vojska te je bio obnovljen 1753. god. U doba preustroja Vojne krajine, u Zrinu je bilo središte satnije. Početkom XIX. st. utvrda je stradala u požaru, a 1925., u povodu 1000. obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva, Družba „Braće Hrvatskoga Zmaja" obnovila je utvrdu i branič-kulu. God. 1943. partizani su dinamitom teško oštetili južnu branič-kulu. Potkraj II. svjetskog rata iz Zrina je bilo potjerano hrvatsko stanovništvo. (Izvor: „Zrin", n. d.b)

Uništenje Zrina u rujnu 1943. god.

„Zrin je uništen 1943. godine, a Zrinjani pobijeni i protjerani jer su bili drugi i drugačiji. *Glavni štab Hrvatske odobrio je da se Zrin spali što je i učinjeno, pošto unatoč svih napora dve i pol godine rata nije se moglo naći ni jednog čovjeka ni žene koji bi držali vezu s partizanima (OZNA za Baniju, 20. 12. 1944.).*" (Izvor: Geiger, 2008, str. 184-185)

„Zrin je bio čisto hrvatsko mjesto i nalazio se u okruženju vlaško-srpskih sela. Zrin nije bio vojno uporište, što bi moglo opravdati ratno vojno djelovanje, ali ga se u partizanskim dokumentima napuhanom političkom *propagandom željelo takvim prikazati.* ***Zrin se moralo uništiti zbog osvajanja čistog vlaško-srpskog etničkog prostora u Banovini i zbog pljačke imovine Zrinjana.***" (Izvor: Borovčak, 2016, str. 35)

„Kotarski sud u Dvoru na Uni, pod predsjedanjem Nikole Vujčića, 7. veljače 1946. donosi presudu da se: ukoliko nisu streljani, ubijeni ili poginuli, pobjegli su u toku rata: konfiskuje se celokupna imovina pokretna i nepokretna svih stanovnika mjesta Zrinj Narodnih neprijatelja i to bez obzira gdje se takova nalazi imovina." (Izvor: Borovčak, 2016, str. 35)

„Drugog tjedna mjeseca rujna 1943. godine obilježen je kraj opstojnosti jednog od najslavnijih srednjovjekovnih gradova središnje Hrvatske. Partizanska vojska s brojnim snagama napala je 9. rujna mirno pučanstvo Zrina, grada u kojem uopće nije bilo vojnih snaga regularne vojske. … **U kratko vrijeme partizani su poubijali na desetke mještana. Među njima su pretežno bile žene, djeca i starci. …**

Zrinjani koji su ostali u svojim kućama bili su strijeljani, zaklani, a neki i živi bačeni u vatru. Crkve i kuće opljačkane su pa zapaljene. … Preživjele majke i djeca poslije rata su utrpani u vagone za prijevoz stoke i deportirani u Slavoniju.

Da bi se u „Baniji" stvorio čisti vlaško-srpski etnički prostor i opljačkala imovina dobrostojećih Zrinjana, mjesto je moralo biti uništeno, a njegovi žitelji poubijani ili protjerani. Zrinjani su bili miroljubivi prema svojim vlaško-srpskim susjedima koji su često izazivali napetosti i nemire već cijeli niz mjeseci prije ovoga zločina o čemu je pričao tadašnji gradonačelnik Zrina Mato Feketić, koga je „narodni" sud 1946. godine dao objesiti. **Preživjeli Zrinjani i njihovi potomci, raspršeni po svim krajevima svijeta, žive i svjedoče svoje bogoljublje i domoljublje.** …" (Izvor: Borovčak, 2016, str. 7-8)

„Sisački biskup,mons. dr. Vlado Košić ne prestaje širiti istinu o Zrinu i njegovoj tragediji, ulaže sve napore za izgradnju spomen-crkve koja će pozivati na molitvu za sve ubijene i protjerane, na mir i praštanje, ali i na povratak na zrinsko tlo."

„U po zlu poznatoj presudi „u ime naroda" kotarskog suda u Dvoru od 7. februara 1946., kojom se *konfiskuje celokupna imovina pokretna i nepokretna svih stanovnika Zrinj, narodnih neprijatelja i to bez obzira gdje se takova nalazi imovina*, stoji i sljedeća odredba: Ukoliko bi se naknadno ustanovilo da se pojedina lica od žitelja mjesta Zrinj ne bi imala smatrati Narodnim neprijateljima postupat će se u pogledu i u smislu člana 8 pomenutog zakona tj. vratiće im se ili naknaditi vrednost oduzete imovine odnosno u smislu člana 6 i 29 zakona o konfiskaciji ostaviće im se ukoliko je nužno za uzdržavanje uže obitelji osuđenog narodnog neprijatelja." (Izvor: Borovčak, 2013, str. 154)

„Republika Hrvatska je vratila zemljište (gdje je stajala crkva Našašća Sv. Križa) župi odnosno Sisačkoj biskupiji nakon dugih pravnih borbi. Župa je prva osoba, doduše pravna, ne i fizička, kojoj je vraćena oteta nekretnina nakon Drugog svjetskog rata u Zrinu." (Izvor: Borovčak, 2016, str. 13-14)

Obnova Crkve Našašća Svetog Križa u Zrinu

Sisačka biskupija je odlučila u svrhu vraćanja sakralnog identiteta povijesnom hrvatskom mjestu i župi Zrin, na istom mjestu gdje je stoljećima stajala župna crkva **Našašća Svetog Križa, sagraditi novu crkvu. Zakladu za gradnju ove crkve osnovao je sisački biskup Vlado Košić na blagdan Svetog Josipa, zaštitnika Domovine, 2013. godine, a za ravnatelja je imenovao mons. Marka Cvitkušića. Istovremeno se nastavljaju višegodišnja istraživanja i radovi na gotičkoj crkvi Svete Marije Magdalene.**

Poslije spaljivanja Zrina 1943. razoreno je i stoljetno groblje u Zrinu. Grobno kamenje, kao i kamenje porušenih crkvi, korišteno je kao građevni materijal za kuće i gospodarske zgrade koje su kasnije gradili oni koji su Zrin 1943. opljačkali i zapalili. Tome je u korist išla i naredba o uklanjanju groblja „fašističkih okupatora", koju je izdao ministar Vicko Krstulović 6. srpnja 1945., što je još jedan gnjusni komunistički zločin – nad pokojnicima i potomcima. Devastacija, razgradnja i raznošenje materijala, učinjena je i sa župnom crkvom Našašća Sv. Križa u Zrinu. Bio je to kulturocid i memoricid, kojim se pokušalo dokrajčiti sve povijesne tragove i materijalne dokaze da su na tim prostorima ikada živjeli Hrvati. Tako se pokušao zatrti svaki trag mjesta i njegovih stanovnika, potomaka iz vremena slavnih hrvatskih vladara i stanovništva koje je tu vjekovima živjelo, ginulo i umiralo, braneći se od svih nasilnih osvajača. (Izvor: „Sisačka biskupija podiže spomen-crkvu u Zrinu", 2018)

Tragedija Zrinjana u literaturi

Što je meni Zrin

Pitaju me oni što ne znaju:
Što je meni Zrin
(kad o njemu pišem),
što je zvijezda tamnoj noći
to je meni Zrin.

Zrin je rodno mjesto moje,
on je moja radost,
u njemu sam provela rano
djetinjstvo svoje,
al', na žalost, ne i svoju mladost.

Desetljeća pet je prošlo
kako Zrina nema,
neprijatelj ljuti doš'o,
spalio ga do temelja.

Crveno je nebo bilo
i visok vatre plamen,
puno krvi te se noći lilo,
od strave i tuge plak'o je i kamen.

Mi ni plakat nismo smjeli
da ne čuju nam glas,
ni spavali nismo, nit' što jeli,
oh, Bože, misliš li na nas!

Željeli smo živjet
u svom dragom Zrinu tad, a i sad,
jer Zrin je bio, jest i bit će
uvijek naš, hrvatski grad.

Pomirit' se nisu mogli
ni tad, ni sad
da Zrinjanin živi na svom ognjištu,
minirali tad su i stari zrinski grad.

Vremena su došla druga
i o Zrinu sve se više zna,
o tragediji njegovih pučana,
što dogodi se tih rujanskih dana.

U srcu ga nosim svom,
u njem bih voljela živjet ja,
s njime, sa svim što je zrinsko
ja sam ponosna.

Zbrisali ga s lica zemlje, zemljovida,
al' iz srca – nikad ne!

Što je travi kaplja rose,
zelen lugu poj slavuja,
što su žednoj zemlji ljetne kiše,
a drveću inje – to je meni Zrin.

Drenje, 1997. – Autor: Katarina Kristić, rođ. Krivošić
(Izvor: Borovčak, 2016, str. 102-103)

ZAKLJUČAK

U radu su spomenuta događanja vezana uz progon Hrvata devedesetih godina dvadesetog stoljeća iz naselja Kukujevci u Republici Srbiji i događanja vezana uz uništenje naselja Zrin u Republici Hrvatskoj pedeset godina ranije. Uočeni su slični obrasci ponašanja agresora koji je u oba mjesta nekažnjeno proveo genocid ubojstvima, „humanim preseljenjem", rušenjem vjerskih objekata – rimokatoličkih crkava uništavajući i prisvajajući groblja te prisvajanjem imovine Hrvata i doseljavanjem Srba u oba naselja mijenjajući etničku strukturu. Prema dostupnim dokumentima Zrin je uništen planski, a za Kukujevce još nije dostupna sva dokumentacijska građa, ali analizirajući tijek zbivanja uočava se istovjetan scenarij. Domicilni Hrvati, preživjeli raseljeni su u brojna mjesta širom Hrvatske i svijeta. Ostaje nam istražiti i dokumentirati sva mjesta kamo su raseljeni.

Za sve preživjele od izuzetne je važnosti obnova crkve Presvetog Trojstva u Kukujevcima i crkve Našašća Svetog Križa u Zrinu jer one postaju sidro i kompas psihološke osobne i duhovne identifikacije u vremenu i prostoru, te zalog nade o mogućem povratku i kompenzaciji, nadoknadi štete. Ova dva naselja nastanjena pretežno ili u potpunosti Hrvatima predstavljaju dvije istovjetne priče o srpskom genocidu nad Hrvatima s ciljem otimanja njihovog životnog prostora i imovine. To je doista funkcionalan model koji se pokazao uspješan za „prosperitet" srpskog naroda. Čineći **„puzzle genocid" tj. etničko čišćenje manjih prostora** konsolidiraju veće cjeline koje administrativnim putevima ozakonjenog zločina prisvajaju i tako nastavljaju dalje osvajati sljedeće prostore. Potrebna je opsežna analiza stvarnih događaja i okolnosti koje su takvo ponašanje omogućile. Ali više od svega potrebni su pravni mehanizmi kojima bi se onemogućilo bilo kakvo prisvajanje teritorija, imovine, kulturnih dosega Hrvata te priprema njihovog legalnog povratka ili povrata njihove imovine svim vlasnicima ili njihovim nasljednicima.

Literatura

1. Borovčak, D. (2013). *Zrin 70. godina poslije komunističkog genocida ili Zločinački „antifašizam" protiv hrvatskog pučanstva*. Donja Lomnica: Ekološki glasnik; Sisak: Sisačka biskupija.
2. Borovčak, D. (2016). *Zrin 1943.: svjedoci komunističkog zločina*. Donja Lomnica: Ekološki glasnik; Sisak: Sisačka biskupija.
3. Geiger, V. (Pr.). (2008). *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti.* Sv. 3. *Zagreb i Središnja Hrvatska.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
4. Gruhonjić, D. (2011., 1. rujna). Nijedan Hrvat se nije vratio u Srijem. *Deutsche Welle.* (https://www.dw.com/hr/nijedan-hrvat-se-nije-vratio-u-srijem/a-15358925)
5. Horvat, R. (2000). *Srijem: naselja i stanovništvo*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
6. Horvatić, D. (Pr.). (1995). *Hrvatska riječ u Srijemu. Antologija srijemskih pisaca.* Zagreb: Matica hrvatska, Ogranak Tovarnik.
7. Kljajić, M. (1996). *Kako je umirao moj narod*. Subotica: Izdavačko društvo Hrid.
8. Kolarić – Dumić, Lj. (2018). *Moje srijemske priče: zašto, Kukujevci?* Zagreb: Tomagraf.
9. Kukujevci. (n. d.). U *Wikipedia.* Preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Kukujevci
10. Marković, C. (Pr.). (2005). *Sjećanje na Kukujevce*. Osijek: Matica hrvatska, Ogranak.
11. Mrduljaš, S. (2017). Etnička struktura istočnog Srijema (1921.) i razgraničenje između Hrvatske i Srbije (1945.-1947.). *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, 17*(1), 181-210. (https://hrcak.srce.hr/198062)
12. Opšta državna statistika. (1932). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* Sarajevo: Opšta državna statistika.
13. Sisačka biskupija podiže spomen crkvu u Zrinu: U samosvojnoj hrvatskoj državi, nepravda se još uvijek ne želi priznati. (2018., 29. kolovoza). *Hrvatska danas.* (https://hrvatska-danas.com/2018/08/29/sisacka-biskupija-podize-spomen-crkvu-u-zrinu-u-samosvojnoj-hrvatskoj-drzavi-nepravda-se-jos-uvijek-ne-zeli-priznati/)
14. Zrin. (n. d.a). U *Wikipedia.* Preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Zrin
15. Zrin. (n. d.b). U *Hrvatska enciklopedija*. Preuzeto s: http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67465
16. Zurković, J. (2010., 27. kolovoza). Novi sjaj starim građevinama. *Danas.* (https://www.danas.rs/drustvo/novi-sjaj-starim-gradjevinama/)

EVICTING/RETURN AND IDENTITY OF CROATS THROUGH PRISMA OF RENEWAL OF THE ROMANCATHOLIC CHURCH OF THE HOLY TRINITY IN KUKUJEVCI (RS) AND BUILDING THE MEMORIAL CHURCH OF THE HOLY KROSS IN ZRIN (RH)

ABSTRACT

In this work we are talking about migrating and conditions for the return of Croats from Kukujevci (Srijem, Republic of Serbia), highlithing their identity / survival through renewal of the romanocatholic church of Holy Trinity in Kukujevci and for comparison with the lifting the monument of the church at church Našašće Holy Cross in Zrin (Zrin, Republika Hrvatska).

Kukujevci place dates way back to 14 century when it went by the name Kukurkudhel. It was mostly populated by Croats (95%). The Romancatholic church of The Holy Trinity in Kukujevci as in being the monument of culture is of great value especially Croats from that area. It was built in 1770 and is under the protection of Institut for protection of the cultural monuments (Srijemska Mitrovica, Republic of Serbia). The church of The Holy Trinity was heavily dameged during The World War 2, and then after the post-war renewal was not given her old look back. And then after the agression of serbian armed forces to Croatia in the ninties was yet again haevly dameged and then turend into a sawmill. On the Parish office of Holy Trinity, Kukujevci initiative there is a plan of renewal activities are occuring.

Simmilar pattern of culturalocide and genocide occured with the occupation and the destruction of Zrin in Banija, on the slopes of the Zrin hill, burnt in 1943, and then destroyed a hundred year old graveyard. The destroyed churches stones were then use as the building material of their houses and economic buildings. The Zrin people who haven't been killed and who haven't ran away were have been evicted. The new building of the church is being wanted for a memorial oftheir suffering and for a iniciative of their children coming back.

Key words: *Kukujevci, Croats, church, Zrin, renewal*

Stipe Kutleša
Institut za filozofiju
stipekutlesa1@gmail.com

HRVATSKA FILOZOFIJA I NACIONALNI IDENTITET

SAŽETAK

Ukratko se ukazuje na (ne)problematičnost pojma nacionalna filozofija. Ideja nacionalne filozofije u hrvatskoj misli pojavila se početkom 19. stoljeća i razrađena je kod hrvatskih filozofa u drugoj polovici 19. stoljeća i tijekom čitavoga 20. stoljeća. Izlaže se program istraživanja hrvatske filozofijske baštine kod Franje Markovića, prvoga profesora filozofije na obnovljenom Zagrebačkom sveučilištu. Albert Bazala posebno je tematizirao ideju nacionalne filozofije obrazlažući njezine specifičnosti u slučaju hrvatske filozofije. Ideji nacionalne filozofije doprinijeli su i oni koji su napravili kratke prikaze povijesti hrvatske filozofije (Zimmermann, Mužinić, Krstić, Harapin). Iako je ideja hrvatske filozofije bila potisnuta i omalovažena u doba komunističkoga režima, ipak je osnovan Institut za filozofiju koji se usmjerio na istraživanje hrvatske filozofske baštine. Rezultat su toga časopis ***Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*** *te izdanja djela hrvatskih filozofa i djelomičnih prikaza povijesti filozofije.*

Ključne riječi: *filozofija, nacionalni identitet, hrvatski jezik, kultura*

I.

Prvi spomen riječi filozofija kod prosječnoga čovjeka izaziva asocijaciju o nečemu nepoželjnom, pogrdnom, a ponekad i odvratnom. Velikomu mnoštvu običnih ljudi poznata je sintagma „Ne filozofiraj", što prevedeno na svakodnevni obični jezik znači „Ne pričaj gluposti". U svijesti običnoga čovjeka filozofirati znači govoriti nerazumljivo i bez smisla, ukratko, govoriti bezsmislice i gluposti. Tako su filozofija i filozofi postali istoznačnice za nešto apsolutno beskorisno. Sličnu sudbinu slijede i druge tzv. humanističke, ali i društvene znanosti. Glavno je pitanje: Kakva korist od njih? Ako nečemu koriste, i to na svakome vidljiv način, onda su poželjne i cijenjene. U protivnom bi ih trebalo ograničiti ili posve izbaciti iz života i obrazovanja. To se jasno vidi po raspravama o tzv. kurikulu u hrvatskom obrazovnom sustavu, pogotovo o kurikulima povijesti i hrvatskoga jezika. Oni su kod nas postali više stvar ideoloških stremljenja, nego znanstveno i stručno promišljene potrebe za objektivnim vrednovanjem tih predmeta u obrazovanju i odgoju. No, to nije tema ovoga rada.
Kada se govori o filozofiji, velika većina, čak i obrazovanih ljudi, ne zna što je predmet filozofije, čime se to ona bavi. Neki fluidni i intuitivni uvid u predmet filozofije jest da se ona bavi svačim (a to često nekima znači i ničim), tj. ona je neka vrsta univerzalnoga pogleda na svijet. U svojoj univerzalnosti ona nadmašuje svako ograničenje, pa i nacionalno. Zato se s pravom smijemo pitati kakve veze ima filozofija s nacionalnim identitetom, pa onda i s hrvatskim identitetom. Što bi to uopće bila hrvatska filozofija? Analogno bi stvar mogla vrijediti i za svaku drugu naciju. Slična je stvar i sa znanostima, pogotovo s prirodnim. U društvenim i humanističkim znanostima stvar je ipak malo drugačija. Iako su po prirodi stvari sve znanosti univerzalne u smislu objektivnoga važenja, ali ne i s obzirom na svoj predmet, neke imaju priličnu dozu nacionalnog, tj. lokalnog obilježja. To su prije svega neke humanističke i društvene znanosti. Filozofija prema standardnim klasifikacijama znanosti spada u humanističke znanosti. Ovdje ostavljam po strani pitanje je li filozofija

uopće znanost u uobičajenom značenju riječi. Kao humanistička znanost mogla bi biti nacionalno obojena, ali kao univerzalna po svom predmetu ona bi teško imala nacionalna obilježja. Ipak se o ideji nacionalnih i narodnih filozofija govorilo i govori. Tako se govori o grčkoj filozofiji, točnije starogrčkoj, britanskom empirizmu, njemačkom klasičnom idealizmu, francuskoj prosvjetiteljskoj filozofiji i sl. kao određenim filozofijskim odrednicama, ali se govori i o narodnim i nacionalnim i nadnacionalnim filozofijama u smislu narodnosne i šire (kontinentalne) pripadnosti, npr. indijska filozofija, kineska filozofija, afrička filozofija, azijska filozofija i sl. (Kutleša, 2012).

II.

Ideja nacionalne filozofije u Hrvatskoj sustavnije se obrađuje i opravdava kod filozofa Alberta Bazale, profesora filozofije na Zagrebačkom sveučilištu u istoimenom radu *O ideji nacionalne filozofije* (Bazala, 1938). On ideju nacionalne filozofije ne poistovjećuje sa zbrojem svih filozofskih djela u nekoj naciji na narodnom jeziku, nego mu je ideja nacionalne filozofije više od toga. Rekli bismo u stilu teorije emergencije da je cjelina više nego skup svih njezinih dijelova. Bazala kaže: „I pojam nacionalne filozofije obuhvaća više no samo skup naučnih djela o problemima i historiji naziranja na svijet i život, sastavljenih u narodnom jeziku, a od domašnjih autora…da se znanje 'o težnji za mudrošću' kultivira u narodnom krugu, na njegovoj riječi i u njegovoj knjizi…" (Bazala, 1938, str. 86.). Iako se nijedna nacionalna filozofija ne smije izdvojiti iz opće filozofije, ipak se u pojedinim narodima na specifičan način izražava duh nacionalne filozofije. „Nacionalna je filozofija skup radnja samosvijesno upravljenih na lično obrazovanje narodnoga života i samosvojno očitovanje njegovo u potpuno i cjelovito izgrađenom sustavu duhovnih nastojanja…historijskoga i kulturnoga znamena razvojnoga…A zadaća je nacionalne filozofije, da motive…primitivne mudrosti na izvorno (principjelno) značenje svede, svestrano razvije i duhovno (idejno) uznese, međusobno uskladi i cjelovitu sliku životna poduzeća složi…ne dakle po nekoj posuđenoj internacionalnoj shemi građenu, već osnovanu na vlastitoj 'zamisli', na domaćem tlu rođenu i razvitu, – ne bez zahvalnosti za poticaje sa strane dobivene, ali svojski prevladane i svojemu biću prilagođene." (Bazala, 1938, str. 108-109.). Da narodna misao proizlazi iz konkretnih situacija i da je motivirana i prirodnim i društvenim okolišem u kojemu čovjek pojedinac i narod živi, svjedoči Bazala kada kaže: „U svakom dakle pogledu gradi se nacionalno kulturan život na duhovnom zanosu osebitih prirodno-biologijskih, empiričko-psihologijskih i sociologijakihpredpostavaka njegovih. Nacionalna je filozofija duhovno oživljena aktivnost narodnoga bića." (Bazala, 1938, str. 112.). Zato narod kao kolektiv sudjeluje u izgradnji pogleda na svijet i život i odgovoran je za život pojedinca i naroda kao cjeline. „Duševno kretanje narodnoga bića prožeto filozofijskom težnjom tako je vječito traženje i osvajanje duhovne domovine, individualno izgrađena gledanja na svijet i život. U izgradnju njegovu ulaže čitav narod sve svoje svjesno nastojanje – dohvaćene misli, poželjna zadovoljstva, ugledane ciljeve." (Bazala, 1938, str. 114.).
Nije, međutim, prvi put da se ideja nacionalne filozofije, izričito ili neizričito, tematizira među filozofima 19. i 20. stoljeća (Bačeković i Bracanović, 1999; Banić-Pajnić i Grgić, 2017; Barišić, 2000; Despot, 2000; Ostwald, 2006; Posavac, 1992). Podrijetlo ideje hrvatske nacionalne filozofije vuče svoj korijen iz prve polovice 19. st., točnije iz doba rađanja narodnoga preporodnog kulturnog i političkog pokreta iz 1830-ih godina koji je obuhvatio sve aspekte života od politike, književnosti, gospodarstva, jezika, kulture. Ideja hrvatske nacionalne filozofije nastaje u tom kontekstu i iz toga konteksta (Barbarić i Zenko, 2007).

III.

Iako u hrvatskom etničkom prostoru postoji duga tradicija visokoškolske nastave od dominikanskoga generalnog studija u Zadru iz 1396. godine, preko isusovačke Zagrebačke akademije, franjevačkih i pavlinskih

visokih filozofskih i teoloških škola (17. i 18. st.) (Kutleša, 2012), prvi profesor na modernom Zagrebačkom sveučilištu (1874) Franjo Marković nagoviješta ideju hrvatske nacionalne filozofije u kojoj kaže da se kod nas filozofira iz duha hrvatskoga naroda (Marković, 1882). U svome rektorskom govoru iz 1881. on daje program istraživanja hrvatske filozofske baštine koji do dana današnjega nije u potpunosti ostvaren. Markovićeve zasluge vezane za istraživanje hrvatske filozofije mogu se promatrati u tri vida. Prvi se odnosi na važnost filozofije za pojedinca i za narodnu zajednicu, drugi na Markovićev doprinos konkretnim istraživanjima hrvatske filozofije i treći njegov doprinos istraživanju i uspostavi hrvatskoga strukovnog, u ovom slučaju filozofijskog nazivlja.

Franjo Marković djeluje u prijelaznom razdoblju Hrvatske u 2. pol. 19. st. u političkom, ali i duhovnom i kulturnom smislu. Tadašnja europska duhovna i filozofska situacija u znaku je zanemarivanja i opadanja idealističke filozofije i uspona materijalizma, pozitivizma i scijentizma. Ta se europska duhovna napetost u Hrvatskoj očituje u sukobu između tzv. „starih" koji se zalažu za tradiciju idealizma i skolastičke i neoskolastičke filozofije i „mladih" koji sebe nazivaju „naprednjacima" i koji sve više pristaju uz materijalizam, mehanicizam, darvinizam, evolucionizam, pozitivizam. Marković se kao pristaša „starih" zalaže za kritičnost i narodnu samosvijest. U političkom smislu, kao predstavnik oporbe, snažno kritizira tadašnju vlast i partitokraciju koja je sve podredila svojim privatnim i stranačkim interesima te kršenjem zakona državnu zajednicu predala interesima drugih. Kao saborski zastupnik Marković u više navrata inzistira da za politički život moraju vrijediti ista načela kao i za opće ljudsko djelovanje, tj. sve se mora utemeljiti na etičkim načelima. Zalaže se za pravedne zakone i njihovo poštivanje, što je jamac napretka i slobode državne zajednice. Iz toga će onda proizaći i gospodarski i kulturni razvitak. Ovakav je Markovićev stav motiviran njegovom ljubavlju prema domovini, što je polazište njegova svjetonazora (Bazala, 1974, str. 129.). Domovina je za njega ne nešto puko izvanjsko nego prije svega duhovna kategorija. U svome rektorskom govoru iz 1881. on kaže: „… a nema dvojbe, da samo onaj narod, koji si je stekao domovinu misli, prisvojio si je čvrsto i svoju tvarnu domovinu." (Zenko, 1995, str. 106.). Nema, dakle, tvarne domovine bez duhovne. Stoga je posebno isticao važnost pojedinačnog „ja", ali i samosvijesti naroda koja je temelj za održanje i narodni i nacionalni napredak. Samosvijest je polazište subjektivnoga stvaralaštva ali i „narodne afirmacije" (Filipović, 1982, str. 19.). Temelje te samosvijesti Marković vidi u filozofiji. „Filozofija ima da postane ono 'sredotočje', u kojem se svi doživljaji sređuju u lijepu cjelovitu sliku svijeta i života i iz kojega će u sve prilike naroda, u sva kulturna očitovanja njegova – u znanost, umjetnost, u društveni i državni život, u ćudorednost i u vjersko uzdizanje neprekidno strujati žive snage. Filozofija je kao osviješteni kulturni duh – ona inspiracija, koja ideale narodnog bića oživljuje i upravlja k zajedničkom cilju, zajedno veže i vodi k napretku. Ona je oblikovana sila, koja kulturi naroda, izraženoj u objektivnim tvorbama umjetnosti i nauke, u društvenim i političkim odnošajima podaje osobit, karakterističan izgled. Kao izražaj samosvijesti narodne ona je princip samotvornosti, po kojem narod postaje uračunljivim faktorom u društvu čovječanskom i aktivan suradnik u povijesti ljudstva." (Bazala, 1974, str. 16.). Filozofija je, dakle, za Markovića „kulturni program narodne biti" (Bazala, 1974, str. 16-17.). Ona je, kao težnja za idealima istine, dobrote, ljepote, kadra ostvariti sklad u životu pojedinca, naroda i čitavoga čovječanstva. Filozofija služi zbližavanju pojedinaca i naroda. Etička komponenta kod pojedinaca i u narodnom zajedništvu neobično je važna. Marković je mladima ukazivao na to da je sreća i čast naroda u rukama njegovih mudrih vođa. „S tim ciljemmoja je…posljednja misao domovina Hrvatska." (Bazala, 1974, str. 123.).

Najpogodnija filozofija za ostvarenje tih ideala za Markovića je ona filozofija koja je realistična, tj. koja se oslanjala na iskustvo, a istodobno je uvažavala pozitivne znanosti i matematiku, nije odbacivala metafiziku te je nudila mogućnost kritičkoga pristupa stvarima. Smatrao je da prava filozofija mora izvirati iz neposrednosti života, a ne od autoriteta (Kutleša, 2016). Tu je ideju Marković primijenio na sveučilištu ne usvaja-

jući pritom neki strani filozofski sustav „nego kritički povezuje logičku misao na zadacima života i na njemu povezanih znanosti" (Filipović, 1982, str. 17.).

Takva kritička filozofija Markoviću se činila prikladnom da „bude propedevtikom filozofijskoga duha u nas" (Filipović, 1982, str. 14.). Uz to je naglašavanje samosvijesti kao najvišega oblika afirmacije pojedinca i naroda Markoviću dobro poslužilo da sve to primijeni na tadašnju hrvatsku situaciju u kojoj narod „kad steče svijest o sebi, upozna sile svoje i položaj svoj u kulturnom radu, ciljeve i zadaću" i „kad uspije, da dušu svoju unese u sve prilike života i u njima je…izgradi. To je cilj kulture svakoga, pa i našega naroda." (Bazala, 1974, str. 16.). Da bi se narod osvijestio i prosvijetlio, potrebno ga je podsjetiti na kulturnu prošlost. Marković živi u prijelomnom trenutku hrvatske kulture kada se osnivaju važne kulturne institucije važne za hrvatski narod kao što su akademija, sveučilište i druge. Vraćanjem u prošlost on „traži u njoj putni list, kojim će narod svoj uvesti u kolo prosvijetljenih naroda" (Bazala, 1974, str. 30.). No, Markoviću prošlost nije cilj jer se od prošlosti ne živi nego je ona važna ako predstavlja poticaj za život i ako doprinosi stvaranju narodne svijesti. Sličnu mu ulogu ima i umjetnost koja je važnija i od znanosti „za razvoj duše narodne" (Bazala, 1974, str. 36.). Ona „naime rasijane misli i težnje narodne duše sređuje i stvara jaku suvislu svijest, koja zna, što hoće, koliko razvija narodnu bit, koliko prošlošću osvjetljuje budućnost naroda, te ga čini sposobnim, da izvrši zadaću svoje sadašnjosti i ujedno da potomstvu utre put napretka" (Bazala, 1974, str. 36.).

U svome rektorskom govoru Marković daje konkretne naputke za istraživanje hrvatske filozofske baštine. Uzor takvom istraživanju bilo mu je istraživanje povijesti hrvatske književnosti. Na sličan način „mogu poslužiti oni stari prekovelebitski filosofi za razvitak naše nove radnje u *filosofijskih* naukah" (Zenko, 1995, str. 106.). Nepoznati filozofi prošlih vremena kao da za nas i ne postoje jer „njihovo duševno svjetlo ni nedopire danas do nas. A samo do nas je da *dopre*: napnimo našu volju, izoštrimo naš vid i obratimo ga *k njim*, i dogledat ćemo ih: iz prošlosti našeg roda znanstvene, tobož tamne, prosinut će nam…uzvišeni predmet, ako i ne sjajem prvih veličinâ, ali bar ipak *svjetlom*." (Zenko, 1995, str. 104.).

Marković posebno ukazuje na filozofske pisce od 15. do 18. stoljeća u priobalnoj Hrvatskoj, ili „s onkraj Velebita", tj. uz jadransku obalu. Uz dvojicu najvažnijih hrvatskih filozofa iz starijega razdoblja navodi Franju Petrića i Ruđera Boškovića koje obojicu neki svojataju u svoj kulturni krug i nacionalni korpus. Ali mu nisu nevažni i manje značajni, a za našu narodnu kulturu ipak važni, ali još nedovoljno poznati ili čak posve nepoznati, kulturni radnici prošlosti. Zadatak koji Marković postavlja pred buduće istraživače hrvatske filozofske baštine jest da treba skupiti iz stranih knjižnica djela koja ne postoje u Hrvatskoj. Onim piscima koji su često bili poznati pod stranim imenima („zaodjenutim u staro tudje ruho" „podati valja nov, narodni glas: onde će se njihov rad oživjeti, jer će onda tek moći unići u organizam duševne skupnosti narodne…" (Zenko, 1995, str. 105.).

Marković se u kontekstu istraživanja hrvatske filozofske baštine od svih hrvatskih filozofa ponajviše pozabavio Ruđerom Boškovićem gdje je filozofijski analizirao i obrazložio Boškovićevu filozofiju i što ju je stavio u kontekst europske misli. Ukazao je na gotovo sve filozofijske probleme koji se mogu pronaći u Boškovićevim djelima te na recepciju Boškovićeve misli u europskoj filozofiji.

Treću komponentu Markovićeva istraživanja hrvatske filozofije čini filozofijsko nazivlje. To je doba kada se u Hrvatskoj sustavno počinje pisati na narodnom jeziku pa je u strukovnom smislu nužno izgraditi strukovno nazivlje u pojedinim strukama. I drugi autori u filozofiji i pojedinačnim znanostima nastoje pronaći najadekvatnije hrvatske izraze. U tom je smislu važan *Rječnik znanstvenog nazivlja* Bogoslava Šuleka iz 1874. Ne treba posebno isticati koliko je znanstveno nazivlje važno za jezičnu, a onda i nacionalnu samobitnost nekoga naroda i očuvanje njegova nacionalnog i kulturnog identiteta. I filozofija je jako puno doprinijela uspostavi hrvatskih naziva. Nažalost, mnogi su od njih danas nepoznati i nisu zaživjeli zahvaljujući jezičnim reformama i nametanju hegemonističkih paradigmi hrvatskom narodu počevši od 19. st. do danas.

Za ilustraciju navodim samo nekoliko od mnogobrojnih primjera stranih izraza koji su se do danas zadržali u hrvatskom jeziku, a bili su već davno predloženi kao čiste hrvatske inačice. Za monizam je predložen izraz jednobićje, za dualizam dvobićje, za materijalizam samotvarnost, za spiritualizam samodušnost, za absolutni samosebični, za relativni obzirični, za prostorni interval međumjestica, za vremenski interval međutrenica, za asimptotu nesastajnica, za parabolu hitnica, za pozitivan ječni ili jesni, za negativan niječni, za premise prednjaci, za konkluziju zaglavak i sl. Koliko je samo odbacivanjem tih i mnogih drugih znanstvenih izraza hrvatski jezik osiromašen?

IV.

Afirmaciji ideje hrvatske nacionalne filozofije doprinijelo je razdoblje između dva svjetska rata, bez obzira što je težnja za nacionalnom samobitnošću bila ugrožena (Macut, 2018). Osobito se na posebnosti hrvatske filozofije inzistiralo u doba NDH (Macut, 2017). O povijesti hrvatske filozofije objavljeno je nekoliko radova kao i o ideji nacionalne filozofije (Bazala, 1936; Bazala, 1938; Harapin, 1943; Krstić, 1943; Mužinić, 1939; Zimmermann, 1929).

Ideja hrvatske nacionalne filozofije bila je jako potisnuta u doba vladavine ideologije marksizma kada se nastojalo prikazati hrvatsku filozofsku baštinu kao minornu. U tom se razdoblju inzistiralo na tzv. jugoslavenskoj filozofiji. Tu je ideju, ne bez opasnosti za sebe i svoj život, srušio hrvatski filozof Franjo Zenko na Prvom kongresu jugoslavenskih filozofa tezom da ne postoji jugoslavenska filozofija nego samo hrvatska, srbska, slovenska i dr. (Barbarić i Zenko, 2007).

Ipak su u tom razdoblju komunizma Vladimir Filipović i Kruno Krstić uspjeli osnovati Institut za filozofiju (1967) sa zadatkom istraživanja hrvatske filozofske baštine i pokrenuli časopis *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* (1975) koji i danas izlazi. Djelatnost Instituta za filozofiju tijekom više od pola stoljeća rezultirala je mnogim izdanjima djela nacionalne filozofije od kojih valja spomenuti djela hrvatskoga renesansnog filozofa Frane Petrića i filozofa i znanstvenika svjetskoga ugleda Ruđera Josipa Boškovića, ali i djela novijih hrvatskih filozofa. Posebno treba istaknuti izdanje trosveščanoga djela *Hrvatska filozofija od 12. do 19. stoljeća. Izbor iz djela na latinskome* (2015). Postojali su i još uvijek postoje filozofski časopisi koji doprinose čuvanju hrvatskoga jezičnog i nacionalnog identiteta. Uz to na mnogim filozofskim fakultetima u Hrvatskoj poučava se kao sveučilišni predmet hrvatska filozofija (Kutleša, 2012).

Daljnje istraživanje hrvatske filozofske baštine trebao bi biti stalni istraživački program koji doprinosi otkrivanju i istraživanju manje istraženih ili nepoznatih filozofa i filozofskih usmjerenja te osvještavanju i razvijanju hrvatskoga identiteta na specifičnom području filozofije koje se istraživanje nigdje ne može istraživati na takvoj razini kao u Hrvatskoj. Stoga bi budućnost hrvatske filozofije, i općenito humanističkih znanosti, u hrvatskom kulturnom i znanstvenom prostoru trebala biti jedan od važnih čimbenika razvijanja i čuvanja nacionalnoga identiteta.

Literatura

1. Bačeković, A. i Bracanović, T. (Pr.). (1999). *Bibliografija radova o hrvatskoj filozofiji*. Zagreb: Hrvatski studiji – StudiaCroatica.
2. Banić-Pajnić, E. i Grgić, F. (Ur.). (2017). *O hrvatskoj filozofiji.* Zagreb: Institut za filozofiju.
3. Barbarić, D. i Zenko, F. (Ur.). (2007). *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću.* Zagreb: Matica hrvatska.
4. Barišić, P. (Ur.). (2000). *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije: zbornik radova Znanstvenoga skupa, Zagreb, 23.–25. lipnja 1993.* Zagreb: Institut za filozofiju.
5. Bazala, A. (1936). Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma ovamo, zasebni otisak iz spomen-knjige „Obzora". U E. Banić-Pajnić i F. Grgić (Ur.) (2017), *O hrvatskoj filozofiji* (str. 65-84.). Zagreb: Institut za filozofiju.
6. Bazala, A. (1938). O ideji nacionalne filozofije. U E. Banić-Pajnić i F. Grgić (Ur.) (2017), *O hrvatskoj filozofiji* (str. 85-114.). Zagreb: Institut za filozofiju.
7. Bazala, A. (1974). *Filozofijski portret Franje Markovića*. Zagreb: Institut za filozofiju.
8. Despot, B. (2000). *Filozofija?*. Zagreb: Demetra.
9. Filipović, V. (1982). Franjo Marković – rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko je u filozofiji herbartovac? *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 8*(15-16), 7-24. (https://hrcak.srce.hr/89380).
10. Harapin, J. T. (1943). Razvitak filozofije kod Hrvata. U E. Banić-Pajnić i F. Grgić (Ur.) (2017), *O hrvatskoj filozofiji* (str. 157-177.). Zagreb: Institut za filozofiju.
11. Krstić, K. (1943). Filozofija u Hrvatskoj. U E. Banić-Pajnić i F. Grgić (Ur.) (2017), *O hrvatskoj filozofiji* (str. 133-155.). Zagreb: Institut za filozofiju.
12. Kutleša, S. (Ur.). (2012). *Filozofski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža".
13. Kutleša, S. (Ur). (2016). *Filozofijsko djelo Franje Markovića*. Zagreb: Matica hrvatska.
14. Macut, I. (2017). *Filozofija u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*. Zagreb: Školska knjiga.
15. Macut, I. (2018). *Hrvatska filozofija od obnove Zagrebačkog sveučilišta 1874. do osnutka Nezavisne Države Hrvatske*. Split: Služba Božja.
16. Marković, E. (1882). Govor nastupajućeg rektora Dra. Franje pl. Markovića „Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.". U E. Banić-Pajnić i F. Grgić (Ur.) (2017), *O hrvatskoj filozofiji* (str. 9-33.). Zagreb: Institut za filozofiju.
17. Mužinić, A. (1939). Filozofija u Hrvata od 1918-1938 godine. U E. Banić-Pajnić i F. Grgić (Ur.) (2017), *O hrvatskoj filozofiji* (str. 115-132.). Zagreb: Institut za filozofiju.
18. Ostwald, J. (2006). *Filozofija prakse u Hrvatskoj*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu.
19. Posavac, Z. (Ur.). (1992). *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti: zbornik iz 1968. godine*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
20. Zenko, F. (Ur.). (1995). *Novija hrvatska filozofija*. Zagreb: Školska knjiga.
21. Zimmermann, S. (1929). Historijski razvitak filozofije u Hrvatskoj. U E. Banić-Pajnić i F. Grgić (Ur.) (2017), *O hrvatskoj filozofiji* (str. 35-64.). Zagreb: Institut za filozofiju.

CROATIAN PHILOSOPHY AND NATIONAL IDENTITY

ABSTRACT

In the paper it is briefly pointed to the (non)problematicness of the concept of national philosophy. The idea of national philosophy in Croatian thought appeared at the beginning of the 19th century and was elaborated by Croatian philosophers in the second half of the 19th century and throughout the 20th century. A program of Croatian philosophical heritage research is presented by Franjo Marković, the first professor of philosophy at the renovated University of Zagreb. Albert Bazala specifically addressed the idea of national philosophy by explaining its specifics in the case of Croatian philosophy. The ideas of national philosophy were also contributed by those who made brief views of the history of Croatian philosophy (Zimmermann, Mužinić, Krstić, Harapin). Although the idea of Croatian philosophy was suppressed and belitlled at the time of the Communist regime, the Institute for Philosophy was founded, which focused on the study of Croatian philosophical heritage. As a result, the Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine (Contributions to the study of Croatian philosophical heritage), and the editions of works of Croatian philosophers and partial presentations of the history of philosophy, are published.

Key words: *philosophy, national identity, Croatian language, culture*

Romana Lekić
Edward Bernays visoka škola za komunikacijski menadžment
Romana.lekic@bernays.hr

Karlo Kolesar
Edward Bernays visoka škola za komunikacijski menadžment
Karlo.kolesar@bernays.hr

Adrian Beljo
Edward Bernays visoka škola za komunikacijski menadžment
Adrian.beljo@bernays.hr

FOLKLORNI SIMBOLI U HRVATSKOJ KAO SIMBOLI ISTINSKOG I LAŽNOG IDENTITETA

SAŽETAK

Tema je rada folklor kao nositelj istinskih simbola identiteta koji u Hrvatskoj postaje fenomenom etničkog i nacionalnog identiteta jer je etnički identitet samo jedna od mogućnosti identiteta što se ljudima nudi u višeetničkom kontekstu. U radu se apostrofira i folklorizam kao lažni simbol identiteta te ukazuje na oprez jer istraživanje instrumentalizacije još uvijek ne odgovara na pitanje o značenju suvremene nazočnosti folklora i folklorizma, njihove uporabe i simboličke funkcije.
Cilj je rada ukazati na potrebu čuvanja tradicijskih vrijednosti te, proučavanjem različitih promjena u sustavu folklornih i pučkih žanrova, njihovu upotrebnu vrijednost u svakodnevnom životu, pa tako i u turizmu. Ti aspekti trebaju se sagledati u svjetlu interdisciplinarne suradnje s etnolozima, antropolozima i etnomuzikolozima, izravno su primjenjivi u nastavi, raznim medijima, regionalnim i lokalnim zbornicima i časopisima koji njeguju tradicijsku kulturu, kao i u kulturnom turizmu gdje do izražaja dolazi posebno interpretativna razina usmene i pučke tradicije..Na taj se način nematerijalna baština pojavljuje u Hrvatskoj u novoj ulozi, kao jedan od temelja turističke destinacije, a pomaže i u razvoju kulturnog i nacionalnog identiteta u okviru globalizacije.

Ključne riječi: *folklor, folklorizam, identitet, turizam, nematerijalna baština*

Ako se promatra folklor „na pozornici", tada on ima nekoliko uloga: okuplja zajednicu, utječe na društveni život, zajednica se njime predstavlja izvan svojih granica, sastavni je dio turističke ponude, a na taj način i izvor prihoda lokalne zajednice (npr. konzumacija lokalnih gastronomskih specijaliteta, prodaja autohtonih suvenira, obilazak vinske ceste, manifestacije, tematske radionice i itinerari itd.). Uz pomoć elemenata tradicije koji se predstavljaju u turističke svrhe, mještani grade svoje identitete, razvijaju osjećaj pripadanja, a „promjenjivost, heterogenost i odnosi moći su utkani u samu autentičnu tradiciju" (Ceribašić, 2008, str. 268.). Folklor kao dodana vrijednost u turističkoj ponudi može biti nositelj istinskih simbola identiteta te je potrebno navesti što je fenomen etničkoga, a time i nacionalnog identiteta jer je etnički identitet samo jedna od mogućnosti identiteta što se ljudima nudi u višeetničkom kontekstu. Iako je jasno da se etnički identitet ne iskazuje samo običajima ili kulturom, Dunja Rihtman-Auguštin (2001, str. 141.) polazi od toga da je velik broj

simbola identiteta smješten u narodnoj kulturi. Povijest otkrića narodne kulture u isto je vrijeme povijest lociranja simbola nacionalnoga identiteta u narodnu. S etnološkoga ili folklorističkoga stajališta, o simbolima identiteta moguće je rapravljati na dvije razine (Rihtman-Auguštin, 2001, str. 142.): prva, što su i kako nastaju i žive simboli identiteta u narodnoj kulturi, i druga razina, s aspekta suvremenoga etnološkog istraživanja moguće je pitanje o tome što nam danas znače simboli narodne kulture, folklorni simboli.

Na to je pitanje odgovorila teorija o folkloru i folklorizmu. Ta teorija polazi od dviju pretpostavki (Rihtman-Auguštin, 2001, str. 142.): prvoj, o folkloru kao izrazu pretežno izvorne narodne kulture koji funkcionira u izvornome kontekstu svoga nastanka, i drugoj, o folkloru iz druge ruke, koji nastaje kada se izvorni folklor prenosi u neku drugu sredinu, izvan svojih izvornih funkcija, dakle na scenu, u industriju spektakla, zabave i turizma, čak i u politički život. Kako navodi dalje Rihtman-Auguštin (2001, str. 143.), ako se slijedi dosljedno logika ideje o folklorizmu kao pojavi koja nastaje pri prenošenju izvornoga folklora u situaciju izvan izvornoga konteksta, trebale bi se sve zbirke usmene proze i poezije ubrojiti u folklorizam jer u njima usmena književnost funkcionira u sasvim drukčijem, novom kontekstu. Povijest umjetnosti upućuje, dakle, da folklor u svojoj drugoj egizistenciji funkcionira u tzv. visokoj kulturi.

Istraživanja su pokazala (Povrzanović, 1988, 1989) da je u današnje vrijeme trajanje nekog običaja povezano s njegovom medijskom senzacijom, da sudjelovanje mještana na različitim smotrama i organiziranim pokladnim događanjima te televizijsko snimanje pokladnih događanja izdižu njihovo sudjelovanje u pokladama i njihove maske na razinu simbola njihova identiteta, pa se zapravo ne može reći kada i gdje prestaje folklor i nastaje folklorizam i obratno. Autorica stoga govori o paralelnim egzistencijama folklora i folklorizma. Nije moguće jednoznačno govoriti o folklorizmu kao lažnom simbolu identiteta jer samo istraživanje instrumentalizacije još uvijek ne odgovara na pitanje o značenju suvremene nazočnosti folklora i folklorizma, njihove uporabe i simboličke funkcije npr. u turizmu.[1] Slijedeći teoriju o folkloru i folklorizmu, posebno treba obratiti pozornost na oživljavanje folklora i mogućnosti identifikacije s takvim folklorom. Školski primjer hrvatskoga folklorizma jest i novokomponirana glazba (Rihtman-Auguštin, 2001, str. 149.). Kako navodi autorica, ta je glazba nastala kao otpor oktroiranoj *narodnoj glazbi u obradi*, koja je često stereotipna, konzervativna i neinventivna, koja je mnogo godina zauzimala povlašteno mjesto u produkciji narodne glazbe. Otpor novokomponirane dogodio se na niskoj profesionalnoj razini, što je unaprijed diskvalificiralo tu glazbu u očima stručne kritike. Ipak, već prve analize, iako su kritički govorile o banalnim tekstovima, nisu mimoišle činjenicu da se novokomponirana glazba bavi svakodnevicom – sretnom i nesretnom, slatkom i oporom: useljenjem u novi stan (kao potvrda modernizacije i urbanizacije), odlaskom u vojsku ili u rad u inozemstvo, samoćom i tugom, a i veseljem, čestitanjem rođendana i sl., označavajući vječni protok ljudskoga života i prateći obrede prijelaza. Kako navodi dalje autorica (Rihtman-Auguštin, 2001), uspjeh folklorizma leži upravo u tome što u društvenoj mijeni nudi identifikaciju novim društvenim slojevima. Tom se identifikacijom, kao što je već navedeno i naglašeno, može manipulirati politički ili ekonomski.

[1] U izvornome znanstvenom članku pod nazivom *Zagrebačka usmena tradicija između ljubavi i politike* Ljiljana Marks (1996) obrađuje predaje o Manduševcu te legendu o čudotvornom spasenju slike Majke Božje Kamenite. Kako dalje navodi Marks (1996, str. 358.), u etnološkoj i folklorističkoj literaturi nema jednoznačne i precizne definicije pojma folklorizma. Sam je relativno neutralan te se u literaturi, uz iscrpan prikaz raznolikih primjera, češće postavlja pitanje perspektive pojave, nego pitanje pojave same. Gotovo se redovito spaja s političkim, gospodarskim, turističkim interesima te se govori o *primijenjenoj etnologiji* ili *o konstruirajućoj i zaigranoj tradiciji.* Autorica se dalje poziva na radove Hansa Mosera te na Maju Bošković-Stulli koji su u Njemačkoj, odnosno u Hrvatskoj obrađivali fenomen folklorizma. Marks dalje navodi (1996, str. 358.) da su folklorističke manifestacije mnogo češće vezane uz folklorni ples i glazbu te narodne nošnje ili izvedbu običaja jer ti folklorni oblici omogućuju, čak gotovo i zahtijevaju, javnu prezentaciju. Usmena književnost kao da je ostala po strani, netaknuta takvim procesima folklorizma.

Dugoročni je cilj čuvanje tradicijskih vrijednosti te proučavanje različitih promjena u sustavu folklornih i pučkih žanrova, njihova uporabna vrijednost u svakodnevnom životu, pa tako i u turizmu. Ti aspekti trebaju se sagledati u svjetlu interdisciplinarne suradnje s etnolozima, antropolozima i etnomuzikolozima, izravno su primjenjivi u nastavi, raznim medijima, regionalnim i lokalnim zbornicima i časopisima koji njeguju tradicijsku kulturu, kao i u kulturnom turizmu u kome do izražaja dolazi posebno interpretativna razina usmene i pučke tradicije.

TRADICIJA VS. BAŠTINA

Etnološke i/ili antropološke definicije riječi tradicija pozivaju se na latinske riječi *traditio, tradere*: predanje, usmena predaja, običaj, poredak, pravila ponašanja koja prelaze s pokoljenja na pokoljenje. Tradicija se može shvatiti kao pojam koji obuhvaća sve što društvo u danom vremenu posjeduje, a što je postojalo i prije nego je došlo u posjed sadašnjih nositelja.

Posljednjih desetljeća dvadesetoga stoljeća vodila se bogata rasprava o pretpostavljenoj neautentičnosti tradicija, i to posebno nakon objavljivanja poznatoga zbornika o „izumljenim tradicijama" koji su 1983. uredili Eric Hobsbawm i Terrence Ranger. Očito je da svaka tradicija mora biti započeta nekad i negdje, pa se može zaključiti da su sve tradicije izumljene i da je tradicija autentična ako funkcionira, a tradicija koja funkcionira jest, doslovno promatrano, ona koja je neprekidno prenošena i u vremenu i u prostoru. Kako navode Hobsbawm i Ranger (1983), tradicije koje izgledaju ili za koje se tvrdi da su stare često su sasvim skorašnje po podrijetlu i ponekad izmišljene. Hobsbawm dalje navodi da se „izmišljena tradicija" upotrebljava u smislu jednoga broja radnji ritualne ili simboličke prirode, koje se obično provode prema pravilima koja su otvorena ili prikriveno prihvaćena i koja teže usaditi određene vrijednosti i norme ponašanja putem ponavljanja, što automatski podrazumijeva kontinuitet s prošlošću. Zapravo, tamo gdje je to moguće, one obično teže uspostaviti kontinuitet s odgovarajućom prošlošću.

Smještajući tradiciju u kontekst razvijenoga postindustrijskog društva, suvremeni autori poput Becka (1992) i Kockela (2007) govore o refleksivnome modernom društvu. Kockel (2007) govori o tome kako se tradicija često smješta nasuprost modernosti, a ponekad se promatra i kao ugrožavanje modernosti iako Giddens (2009) tvrdi da modernost uništava tradiciju te dodaje da je suradnja između modernosti i tradicije bila iznimno važna u ranijim fazama modernoga društvenog razvoja, no ta je faza završila s pojavom refleksivne modernizacije ili visoke modernosti. Kulturne razlike više nisu ostatak prijemodernih vremena, već su i proizvod i proces modernizacije; stoga više nije stabilna ni kulturalno stvorena opreka između tradicije i modernosti (Welz, 2000, str. 11.). Tamo gdje se prije pretpostavljala povijesna dubina i neprekinuti kontinuitet tradicijskih obrazaca i djelovanja, nastavlja Welz, sada i nositelji i čuvari tradicije sve češće shvaćaju kao konstrukciju kojoj je ishodište u trenutnim potrebama ljudi koji žive danas; ne bezumna reprodukcija prošlih navika, već odgovor na suvremene izazove, odgovor koji se poziva na prošlost i koji svojom retorikom historicizma dobiva i vjerodostojnost i legitimnost.

Usporedno s procesom globalizacije sve je teže ustanoviti granice naroda, mjesta i kulturnih tradicija, a ekspanzija interneta dodatno je narušila mjesto i status vjerodostojnosti. Istodobno postoji dualnost: pojmovi poput stabilnosti, kontinuiteta i ukorijenjenosti postaju vezani uz prostor i ljude koji ga naseljavaju, dok se paralelno pojam tradicija upotrebljava i na širem, globalnom planu prelazeći prostorne granice. Ukorijenjenost i globalizacija tradicije nisu u sukobu jer globalni izrazi tradicije grade se na osnovi lokalnih, a pojedincima je omogućeno da se slobodno kreću između tih dvaju prostora (Kaul, 2004; prema Kockel, 2007). U tom smislu tradicija se u novije doba definira kao interpretativna, simbolička veza između prošlosti i sadašnjosti; tako promatrane tradicije mogu dati značenje trenutnim institucijama i praksama putem izumljene tradicije i običaja zasnovanih na prošlim praksama (Allison, 1997, str. 801.; Hobsbawm i Ranger, 1983).

Kockel (2007, str. 19.) opisuje da je tradicija odigrala dvojaku ulogu u proizvodnji nasljeđa ili baštine. U doba kada su se neoliberalni političari diljem zapadne Europe bavili onesposobljavanjem socijalne države nastala je nova retorika koja je upregnula lokalne kulture i identitete kako bi osigurala temelje društvenog i gospodarskog rasta. Za većinu europskih regija to je značilo promidžbu lokalne i regionalne „baštine" kao resursa, posebice za kulturni turizam. Ponovno osnaživanje lokalnih resursa koje je uslijedilo stvorilo je uvjete za oživljavanje oslabljenoga primarnog sektora koji je proizvodio repromaterijal za proizvodnju „kulturnih dobara" poput kulinarskih specijaliteta. Iako Kockel (2007) promatra tradiciju tako da je povezuje s nepromjenjivim oblicima koji potječu iz prošlosti, u kulturnom turizmu ponekad je potrebno izmisliti tradiciju, posebice u onom kontekstu gdje se sve što ima naznaku prošlosti iznimno cijeni, što potkrepljuje tvrdnja Paula Heelasa (1996, str. 8.) da su tradicije uvijek otvorene prema ljudskom djelovanju te da se stoga neprestano mijenjaju ili čak nastaju nove.

Čapo Žmegač (2002) u svome je radu ukazala na to da je tradicija prema današnjem shvaćanju prije svega suvremena konstrukcija projicirana u prošlost da bi se tumačila u sadašnjosti (usp. Kelemen, 2008, str. 99.). Prema Williamsu, kulturna se tradicija može shvatiti kao proces neprekidnoga izbora i reizbora predaka (Kelemen, 2008, str. 109.). Čapo Žmegač (2002) ističe da je tradicija prema današnjem shvaćanju ponajprije suvremena konstrukcija projicirana u prošlost da bi se tumačila sadašnjost, tako da ono što zajednica odabere iz svoga nasljeđa tvori kulturu selektivne tradicije (Kelemen, 2008, str. 99.). Svakodnevni, običan život lokalne zajednice, promatran kroz upotrebnu vrijednost koju ima za turističku destinaciju, proces je u kojemu se prvo prepoznaje baština te se tako pojedini elementi vade i imenuju baštinom. Tu često leži zamka jer se kreće političkim procesom izlučivanja i proglašavanja pojedinoga kulturnog elementa baštinom. Selektivnost tradicije (Williams, 2006), sagledavanje baštine kao načina kulturne produkcije u sadašnjosti koji ima utočište u prošlosti (Kirschenblatt-Gimblett, 1998, str. 7.), svijest o kontinuiranom preoblikovanju prošlosti (Lowenthal, 1988, str. 412.), tradicija kao model prošlosti koji je neodvojiv od interpretacija u sadašnjosti (Handler i Linnekin, 1984, str. 276.) ostaje nepotpuna i nedorečena i često zamagljena govorom o (izrazitoj) starosti tradicije, njezinoj ukorijenjenosti, prenošenju s koljena na koljeno, izvornosti, čistoći, očuvanosti, važnosti njezine rekonstrukcije i sl. Naglasak Davida Lowenthala (1988, str. 263.) kako sama „interakcija s baštinom kontinuirano mijenja prirodu i kontekst, bilo namjerno, bilo slučajno" u takvim govorima o baštini ostaje prikrivena, neosviještena ili pak zanijekana.

Pojam nasljeđa ili baštine[2] usko je povezan s pojmom tradicije. U prošlosti se pojam baštine najčešće povezivao s materijalnim, opipljivim predmetima; taj je pogled na baštinu dobio potporu i UNESCO-ovom definicijom baštine kao spomenika, skupina građevina i prostora iz 1972. godine. Promjenom znanstvenih diskursa mijenjale su se i institucionalne definicije baštine, pa je definicija Vijeća Europe iz 1992. godine prepoznala i nematerijalnu baštinu (usp. Councilof Europe, 1992; Cratih, 2007, str. 12.), a UNESCO je 2003. postao prva međunarodna organizacija koja je ponudila zaštitu nematerijalne baštine.

Etnolozi i antropolozi posebno se zanimaju za odnos baštine i tradicije. Kockel (2002, str. 186.) tvrdi da se baštinom nazivaju kulturni obrasci, prakse i predmeti koji se više ne prenose u svakodnevnome životu (nego su prepušteni kustosima) ili su pak u velikoj mjeri odvojeni od svoje povijesne svrhe i predviđenoga konteksta. To ne znači da baština nije živa, odnosno da je mrtav predmet, već se odnosi tek na prestanak procesa prenošenja koji definira tradiciju. Prema Kockelu (2007, str. 20.), društvene prakse i predmeti postaju baštinom nakon što izađu iz aktivne uporabe. Baština se smatra neizostavnim dijelom identiteta; njezino pretvaranje u proizvod i prodaju može dovesti do njezina otuđenja od lokalnoga stanovništa jer postaje

[2] Engleska riječ *heritage* prevodi se i kao nasljeđe i kao baština. Termin *heritage tourism* obično se prevodi kao turizam nasljeđa.

instrumentom napretka; baština kao proizvod uzima odabrane elemente iz skupa koji čini pretpostavljenu, stvorenu ili izumljenu tradiciju i tek nakon što taj element postane nepromjenjivim, on više ne podrazumijeva promjenu i proces te prestaje biti tradicijom. Može se reći da je tradicija „proces koji se nalazi u samom središtu održivosti jer se zasniva na prenošenju znanja i praksi za neku buduću uporabu, dok baštinu čine predmeti i prakse koji su postali nepromijenjivima i koji su na neki način ispali (ili su namjerno izvađeni!) iz procesa tradicije. Dođe li do zabune između (ili čak izjednačavanja)tih dvaju termina, može se dogoditi da se tradicija promatra kao statična te da se proglasi loša za napredak" (Kalapoš Gašparac, 2009, str. 330.).
Američka folkloristica Barbara Kirschenblatt-Gimblett (1995, str. 367-375.) ističe da baština nije nešto što je dano. Ne otkriva se, nego se stvara. Ona je suvremeni oblik kulturne proizvodnje koji proizlazi iz prošlosti i njome inspirira. Industrija baštine tijesno je povezana s turizmom i upravo ga obogaćuje elementima prošloga, izloživoga, različitoga i lokalnoga. Vrijednost prošloga jest poput strane zemlje u koju se putuje vremeplovom, dok se vrijednost izloživoga odnosi na ugrožena mjesta i prakse koje opstaju jer se preoblikuju za vlastite predodžbe (npr. nekadašnja sela, tvornice, zatvori). Vrijednosti različitoga i lokalnoga, dakako, pridonose privlačnosti turističke ponude, ali se moraju prilagoditi turističkim standardima.

KOMODIFIKACIJA VS. ODRŽIVOST

Riječ komodifikacija sve češće se upotrebljava i u Hrvatskoj, označava proces preobrazbe u objekt prodaje, a dolazi od engl. riječi *commodities* koja znači robu za prodaju. Osim riječi komodifikacija u literaturi (Atkinson Wells, 1999) nailazimo i na druge pojmove kao što je *fakelore* (lažni folklor) koja dolazi od engl. riječi *fake* (lažno, izmišljeno) i riječi *lore* koja je sastavni dio pojma folklor. Taj izraz odnosi se na obrasce ponašanja koji sliče onima iz određene kulture, no koji su stvoreni ili promijenjeni iz komercijalnih razloga. U poglavlju o autentičnosti detaljnije se razmatraju ti pojmovi, a posebno termin „glumljena autentičnost" koji je stavljen u kontekst s autentičnim iskustvom i doživljajem koje turist treba/može doživjeti u turističkoj destinaciji.
Komodifikacija je usko vezana za antropološku kritiku turizma. Kapitalizam je transformirao kulturu u industriju koja proizvodi kulturne proizvode koje karakterizira predvidljivost i homogenost i koji su dizajnirani kako bi podržavali socijalni komfor i kontrolu. Tvrdi se da kulturna potrošnja i potrošnja općenito djeluju kao oblik manipulacije. Taj argument turizam često smatra elitističkim i kulturno konzervativnim jer transformira pitanje potrošnje u činjenicu komodifikacije. Česta je podjela na „crno i bijelo", dualizam u kojemu je ono autentično „dobro" i krasi ga kreativnost koja je označena kao dinamična, herojska i jedinstvena i ono „loše" koje je neautentično, a odnosi se na potrošnju robe koja je označena kao pasivna, neinspirativna, banalna i površna. Kako to pomiriti; možda shvaćanjem da je komodifikacija unutar kulturne sfere zapravo socijalna činjenica i da je sve dio jedne cjeline i evolucije. Kada se o tome govori u kontekstu turizma, ne smije se zadovoljiti jednostavnim isticanjem razvoja i konstatiranjem da se ono što je izgubljeno ne može više vratiti i popraviti, tako se upada u zamku. Drugim riječima, potrebno se manje fokusirati na identifikaciju onoga što je komodificirano i što se zbog toga više ne smatra „autentičnim", a više na pitanje načina na koji se autentično konstruira i prezentira turistima. Upravo je to „srednji put" kojim je krenuo transmoderni turizam kao mogući održivi put koji će kao „most" povezati autentičnost, kreativnost i doživljaj kao posebno iskustvo, a upravo će to iskustvo postati onda dodana vrijednost u kulturnoturističkom proizvodu.
Pretvaranje folklora kao simbola nacionalnoga identiteta, a i samih lokaliteta u objekt prodaje pripada samoj srži kapitalističkoga procesa, pretvarajući ono što je nekoć bilo besplatno i nepovezano s novcem u nešto što ovisi i eksplicitno se usredotočuje na novčanu razmjenu (usp. Scranton, 2007).
Mnogi se istraživači zanimaju za društveni utjecaj turizma, posebno za komodifikaciju. Postoje najmanje tri velike i međusobno isprepletene struje u istraživanju toga područja. Najraširenija od njih istražuje pitanja

povezana s poblemima kao što je prenapučenost mjesta, profaniranje lokalnih rukotvorina, pretvaranje lokalnih društvenih običaja u robu, pretvaranje izvornoga folklora u jeftine senzacije (npr. Cohen, 1988; Philo i Kearns, 1993; Van der Borg, Costa i Gotti, 1996; Watson i Kropachevsky, 1994). Neki čak vide turizam kao oblik kolonizacije i smatraju ga „prostituiranjem" (Mathews, 1975, str. 201.). Fokus javnosti[3] tada je premješten s kulture kao predstavljanja načina života i uporabe kulturnih tradicija na kulturu kao predmete i prakse koje mogu biti prodane u zamjenu za novčanu dobit (usp. Gill-Robinson, 2007, str. 183.; Gratton i Richards, 1996, str. 76.). Mnogi istraživači stoga zagovaraju uravnotežen pristup upravljanju turističkim razvojem (Chang, 1997; Jenkins, 1997; Newby, 1994; Theo i Yeoh, 1997).

Je li komodifikacija poželjan proces? Neizbježna je u kulturnom turizmu i općenito se neštetnim smatra stvaranje turističkih proizvoda i iskustava koji turiste obično čine relativno zadovoljnim konzumentima, što uključuje i razne vrste uspomena na to iskustvo. To su predmeti trajnoga sjećanja, tj. zabilježbe koje služe kao dokaz toga iskustva.[4] Drugo je pitanje modifikacija onoga što se proizvodi za turizam, na primjer zanatski proizvodi, ručni radovi, predstave i prikazi kulture koja se prodaje.

Je li neizbježno da turizam rezultira pojednostavljenim i lošim verzijama predstavljene kulture u neprimjerenom formatu? Iako ima dosta primjera koji dokazuju tu postavku, drukčiji primjeri pokazuju da turistička kultura može biti sredstvom revitalizacije tradicije i kulturnih oblika, kao i stvaranja novih kulturnih formi. Neke kulturne forme mogu izumrijeti, ali druge tradicionalne forme mogu se pretvoriti u nove proizvode: funkcionalno-tradicijske, komercijalno-tradicijske, nove suvenire, reintegriranu umjetnost, asimiliranu umjetnost i pučku umjetnost (Graburn, 1984). Drugim riječima, pitanje komodifikacije složenije je nego što se isprva može činiti. Predstavljanje destinacijske kulture za konzumaciju posjetitelja, uz pitanje autentičnosti, povlači i pitanje vlasništva, odnosno komercijalizacija vodi razmatranju održivosti u smislu onoga što odražava „točan" i „iskren" pogled na prošlost.

Često turisti zbog nepoznavanja lokalne kulture, financijske premoći i stereotipnih zahtjeva ohrabruju masovnu proizvodnju koja se ne može okarakterizirati drukčije nego kao kič.[5] Ono što zabrinjava sa sociokulturnoga aspekta nije proizvodnja te turističke robe, koja nije ni manje ni više „otmjena" od ostale robe, već činjenica da zbog tih novih aktivnosti propadaju obrti koji su se bavili proizvodnjom tradicionalnih proizvoda. Zapravo, često se događa i inverzija: u mnogim se velikim gradovima zemalja u razvoju tradicionalni proizvodi prodaju na tržnicama kao luksuzna roba za turiste, a lokalno stanovništvo kupuje plastične ili metalne proizvode u trgovinama (Ascher, 1985, str. 13-14.). Spoznaja o tome da je određeni kulturni suvenir lokalno ručno izrađen također je važan sastojak u uspostavi autentičnosti,[6] proizvodi koje su izradile lokalne ruke „izvorni" su nasuprot masovno proizvedenim proizvodima na nekome drugom mjestu koji ulaze u područje plastike i kiča, a to je riječ koja podrazumijeva površnost, nekvalitetu, kratkotrajnost i nešto umjetno i u pojmovnoj i u materijalnoj sferi.

[3] Suvremeni je čovjek svakodnevno izložen propagandi koja s pozicija gologa materijalističkog interesa manipulira strahovima, strastima i umjetno stvorenim potrebama. Zanemareni su, čak ponekad i ismijani, dobro i pravednost, težnja za spoznajom i pronalaženjem svojih duhovnih korijena kao temeljne ljudske potrebe. Isto tako, zaboravlja se da se povezivanjem uma, srca i ruku postaje autentičnijim i dublje uključenim u struju života.

[4] Ako turizam uključuje simulaciju, isto tako uključuje i iznalaženje načina pretvaranja poticaja za kulturu u robu. To podrazumijeva i stvaranje simboličkoga svijeta značenja i smisla koji je moguće dešifrirati u sklopu turističkog iskustva. Uobičajen oblik suvenirske kulture sastoji se od prepoznatljivih i sveprisutnih predmeta poput razglednica, majica, privjesaka za ključeve, magneta za hladnjake, raznih replika itd.

I povijest se „komercijalizirala", pretvorila u robu zbog zadovoljenja suvremene potrošnje (Ashworth, 1992, 1994). Taj proces otvara raspravu o tome koja se povijest i koji se njezini aspekti komercijaliziraju i „integriraju" u konačan proizvod. Taj je proces selektivan u izostavljanju i isticanju,[7] može izvrgnuti smisao i biti u protuslovlju s identitetom društva.

Iako je uobičajena praksa, tradicionalna ili folklorna umjetnost može biti repozicionirana kao turistički resurs i stoga nastavlja egzistirati, to može dovesti do drugih neželjenih posljedica „iskrivljenja" i „devalvacije". Ti oblici umjetnosti preživljavaju, ali su lišeni svojega originalnog značenja ili im je smisao iskrivljen. U kontekstu manje industrijaliziranih društava ti su efekti slabo uočljivi (Shackley, 1996). Uz to, oni su promovirani kao autentičan imidž nacije ili društva i služili su jačanju stereotipa, a doprinoseći vrlo malo boljem razumijevanju. Rezidentne su kulture dinamične i razvijaju se. Sadržavaju određene elemente fikcije i elemente povijesnoga pamćenja, ali će poprimiti i nove elemente tijekom svoga razvoja. To smješta kulturnu dinamiku u prvi plan bavljenja kulturom kao življenom stvarnošću, ali i naglašava potrebu za ponovnim pomnim razmatranjem povijesnih interpretacija kao konotacija toga vremena, a što će biti osporeno promjenama koje vrijeme donosi u rezidentnu kulturu. Čest je, međutim, slučaj da tradicionalna ponuda teži „modernizaciji" upravo zbog pritisaka turizma. Tada se govori o slučajevima interpretacije, posuđivanja i izmišljanja tradicije, što može rezultirati negativnostima za receptivnu zemlju jer se oslanja na tradicije koje nisu živjele na tom teritoriju – ili su tuđe, ili nisu ničije, nego su potpuno nove. Razvoj društva, sve brže promjene, moda i sl. određuju selektivnu tradiciju. Svaka zajednica iz svoga ukupnog nasljeđa bira one elemente koji u određenom trenutku odgovaraju njezinim interesima i vrijednostima u sadašnjosti. Bira one elemente za koje „vjeruje i nada se" da će imati dobru „prodaju" u turizmu i stoga je nemoguća potpuna točnost prezentacije življene tradicijske kulture – jer se prenosi iz određenoga povijesnog vremena. Argument koji pritom iznose turistički djelatnici jest da suvremenom turistu često točnost prezentacije nije bitna jer bi možda tada izgledala nezanimljivo. Svakodnevni život koji turist želi upoznati stalno se mijenja i stoga, ako se nešto u određenom trenutku izdvaja i prepoznaje kao baština, isto se tako kontinuirano mijenja. Otuda je i opravdana kritika na propisane obrasce i na pojam turističke atrakcije s obzirom na način na koji se ponekad nekritično praktično primjenjuje u turističkim planovima i izlaže u promidžbenim materijalima. Upravo s obzirom na doživljajni aspekt turističku se atrakciju na neki način fiksira jer ona na taj način „treba postati" zanimljiva, posebna i unaprijed postavljena. Opasnost koja se dalje skriva iza površnih primjena koncepta turističkih atrakcija dovodi do stvaranja jednolične slike kulture, kako navode nedavno provedena znanstvena istraživanja (Kelemen i Lončar, 2011),[8] gdje se, s jedne strane, poništava stvarna regionalna i lokalna raznolikost, pri čemu se brojne inačice jedne kulturne pojave ujednačavaju i zamjenjuju tipskim oblicima. Tako sam sadržaj baštine ovisi o trenutku odabira, odnosno o onome tko to čini. Iako Strategija razvoja kulturnog turizma RH naglašava da je „potrebno stvoriti ključnu masu kvalitetno prezentiranih, suvremeno interpretiranih i profesionalno promoviranih kulturnih turističkih proizvoda" (Tomljenović, Marušić, Weber, Hendija i Boranić, 2003, str. 16.), propušta naglasiti koliko je bitan prvi korak koji naglašavaju etnolozi, a to je traganje, prepoznavanje i izlučivanje kao proces koji treba prethoditi prezentaciji, interpretaciji i promociji.

[5] Objašnjeno detaljno primjerima u poglavlju o stereotipizaciji.

[6] Cohen (1992) je zamijetio da kulturni proizvodi poput masovno proizvedenih rukotvorina, kao što su npr. javanske batik košulje ili masovno proizvedene maorske rezbarije iz Rotorua, a koje se početno mogu doimati neautentičnima, mogu s vremenom postati priznati kao autentični.

[7] U Hrvatskoj je za to očiti primjer u interpretaciji ličnosti bana Josipa Jelačića gdje se glorificira njegova uloga u borbi protiv mađarizacije, a istodobno se namjerno prešućuje njegova uloga koju je imao kada je u krvi ugušio bunu mađarskoga naroda protiv austrijske krune i dominacije.

ZAKLJUČAK

Ako se kultura promatra kao otvoreni sustav, tada ona nije zatvoreni, zauvijek definirani popis elemenata karakterističan za neku skupinu, a koje članovi skupine posjeduju, kako naglašava Čapo Žmegač (2002, str. 17.). Tu je problem kada se jednom postavljaju i pritom fiksiraju turističke prezentacije koje onda ne mogu odražavati promjene društveno-kulturnoga konteksta te se stoga od lokalnih turističkih radnika traži kontinuirano propitivanje. Kulturi jednoga naroda pripada sve ono što je u nju došlo, što je preostalo i sačuvalo se na teritoriju na kome on živi. A kultura ne poznaje granice. Kultura čovječanstva nije fizički zbroj nacionalnih kultura, a specifičnost nacionalnih kultura tek doprinosi svjetskoj kulturi.

Nematerijalna baština, osobito u obliku usmene predaje i folklora, sve više postaje važnom u sklopu upravljanja okolišem i održivim razvojem. Kao dio iskoraka prema održivosti postaje ključnom za održavanje nematerijalne baštine da se pronađu načini za pravedno postupanje sa živim izvođačima i kulturnim skupinama, a koji su vlasnici intelektualnih prava na nematerijalnu baštinu. Držanje pod kontrolom određenoga aspekta kulturnog identiteta preko prava na intelektualno vlasništvo blisko je povezano s preživljavanjem nekih od tih skupina, osobito ako su to manjinske skupine (Dambiec, n. d.). Taj gubitak ne pogađa ih samo ekonomski, već i potkopava njihovo samopoštovanje. Nedostatak poštovanja ostavlja ih izložene nezadovoljstvu koje vodi do ovisnosti i drugih društvenih problema. Također se može činiti da više nisu kulturno ni politički aktivni, pa prema tome i izloženi daljnjoj kulturnoj pljački i drugim vrstama zloupotreba. U takvom kontekstu održivost bi značila da je kulturni kapital blisko povezan s političkim kapitalom za mnoge od tih skupina jer one još pregovaraju o svom odnosu s većinskom zajednicom.

Očuvanje nematerijalne baštine njima je od iznimnoga značenja u tom procesu. Rad s nositeljima interesa važan je dio postavljanja prioriteta očuvanja i materijalizacije u novom postupku planiranja procesa preko takvoga partnerstva, što zagovaraju mnoge vlade (Hall, 1999). Nužan je proces planiranja i konzultacije koji uključuje zajednicu domaćina i nositelje tradicije. Kako bi to doista i uspjelo, mora biti usklađeno s načinom donošenja odluka u zajednici i s nositeljem tradicije koja je vlasnik određenih znanja i spoznaja. Kako bi se postigla ravnoteža između obrazovanja i zabave, očuvanja i materijalizacije, potreban je holistički pristup planiranju i upravljanju. Razumijevanje kulturnoga identiteta, brzina promjena i utjecaj na autentičnost i odgovarajuće korištenje nematerijalne baštine pitanja su o kojima je potrebno raspravljati u svim fazama planiranja i sa svim važnijim nositeljima interesa koji su u to uključeni.

Literatura

1. Allison, R. S. (1997). Tradition. U T. A. Green (Ur.), *Folklor: An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music and Arts* (sv.II). Santa Barbara-Denver-Oxford: ABC-Clio.
2. Ascher, F. (1985). *Tourism: Transnational Corporations and Cultural Identities*, Paris: UNESCO.
3. Ashworth, G. J. (1992). Heritage and Tourism: an Argument. Two Problems and Three Solutions. U C. Fleischer-van Rooijen (Ur.), *Spatial Implications of Tourism* (str. 95-104.). Groningen: Geo Pers.
4. Ashworth, G. J. (1994). *Marketing of places. What are we doing?* Torino: Incontra.
5. Atkinson Wells, P. (1999). Marketing of tradition: a New Approach. U T. Brewer (Ur.), *The Marketing of Tradition: Perspective on Folklore, Tourism and Heritage Industry* (str. 53-58.). Chippenhaim: Antony Rowe Ltd.

[8] Dva znanstvena projekta vođena pri Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: *Hrvatska etnografska baština u kontekstu kulturnih politika* (voditeljica dr. sc. Tihana Petrović Leš) i *Kulturne predstave hrvatskog prostora: postkolonijalnost i hrvatska etnologija* (voditelj dr. sc. Tomislav Pletenac), a uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta RH.

6. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity.* London: Sage.
7. Ceribašić, N. (2008). Festivalski okviri folklornih tradicija. U Z. Vitez i A. Muraj (Ur.), *Predstavljanje tradicijske kulture na sceni i u medijima* (str. 7-20.). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
8. Chang, T. C. (1997). From 'Instant Asia' to 'Multi-Facted Jewel': Urban Imaging Strategies and Tourism Development in Singapore. *Urban Geography, 18*(6), 542-562. https://doi.org/10.2747/0272-3638.18.6.542
9. Cohen, E. (1988). Authenticity and Commoditization in Tourism. *Annals of Tourism Research, 15*(3), 371-386. https://doi.org/10.1016/0160-7383(88)90028-X
10. Cohen, E. (1992). Pilgrimage and Tourism: Convergence and Divergence. U A. Morinis (Ur.), *Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage* (str. 47-61.). Westport, CT.: Greenwood Press.
11. Council of Europe. (1992). *European Convention on the Protection of the Archeological Heritage* (Revised). European Treaty Series – No. 143. LaValetta: Vijeće Europe. Dostupno na: http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/World7143.doc
12. Cratih, M. N. (2007). Cultural Heritages: Process, Power, Commodification. U U. Kockel i M. N. Craith (Ur.), *Cultural Heritages as Reflexive Traditions* (str. 1-18.). Hampshire-New York, N. Y.: Palgrave Macmillan.
13. Čapo Žmegač, J. (2002). *Srijemski Hrvati. Etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Duriex.
14. Dambiec, D. (n. d.). Cooperatives: Alternative Economic Structures and Business Enterprises. Dostupno na: http://proutglobe.org/2011/05/alternative-economic-structures-and-business-enterprises-ii/
15. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
16. Giddens, A. (2009). *Sociology* (6th Edition). New Delhi: Wiley India Pvt. Ltd.
17. Gill-Robinson, H. (2007). Culture, Heritage and Commodification. U U. Kockel i M. N. Craith (Ur.), *Cultural Heritages as Reflexive Traditions* (str. 183-193.). Hampshire-New York, N. Y.: Palgrave Macmillan.
18. Graburn, N. (1984). The evolution of tourist arts. *Annals of Tourism Research*, *11*(3), 393-419. DOI: 10.1016/0160-7383(84)90029-X
19. Gratton, C. i Richards, G. (1996). The Economic Context of Cultural Tourism. U G. Richards (Ur.), *Cultural Tourism in Europe* (str. 55-66.). Wallingford: CABI.
20. Hall, C. M. (1999). Rethinking collaboration and partnership. A public policy perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, *7*(3/4), 274-289. https://doi.org/10.1080/09669589908667340
21. Handler, R. i Linnekin, J. (1984). Tradition, genuine or spurious. *The Journal of American Folklore, 97*(385), 273-290. DOI: 10.2307/540610
22. Heelas, P. (1996). *The New Age Movement: The Celebration of the Self and Sacralization of Modernity*. Oxford: Blackwell.
23. Hobsbawm, E. i Ranger T. (Ur.). (1983). *The Invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
24. Jenkins C. L. (1997). Impacts of the Development of International Tourism in the Asian Region. U F. M. Go i C. L. Jenkins (Ur.), *Tourism and Economic Development in Asia and Australasia* (str. 48-64.). London: Cassell.
25. Kalapoš Gašparac, S. (2009). Tradicija na pladnju turizma. U N. Ceribašić i Lj. Marks (Ur.), *Izazov tradicijske kulture. Svečani zbornik za Zoricu Vitez* (str. 327-335.). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
26. Kelemen, P. (2008). Propitivanje pojma „selektivne tradicije" na primjeru udruge „Čuvarice ognjišta Krasno". U A. Muraj i Z. Vitez (Ur.), *Predstavljanje tradicijske kulture na sceni i u medijima* (str. 99-109.). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Biblioteka Nova etnografija; Hrvatsko etnološko društvo.

27. Kelemen, P. i Lončar, S. (2011). „Obično" vs. „atraktivno": kako priče o načinu života postaju dio turističke ponude. *Studia ethnologica Croatica, 23*(1), 183-214. (https://hrcak.srce.hr/74746).

28. Kirschenblatt-Gimblett, B. (1995). Theorizing Heritage. *Ethnomusicology, 39*(3), 367-380. Dostupno na: http://www.nyu.edu/classes/bkg/web/semheritage.pdf

29. Kockel, U. (2002). *Regional culture and economic development: explorations in European ethnology*. Aldershot: Ashgate.

30. Kockel, U. (2007). Reflexive Traditions and Heritage Production. U U. Kockel i M. N. Craith (Ur.), *Cultural Heritages as Reflexive Traditions* (str. 19-33.). Hampshire – New York, N. Y.: Palgrave Macmillan.

31. Lowenthal, D. (1988). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge; New York, N. Y.; New Rochelle; Melbourne; Sidney: Cambridge University Press.

32. Marks, Lj. (1996). Zagrebačka usmena tradicija između ljubavi i politike. *Narodna umjetnost, 33*(2), 357-380. (https://hrcak.srce.hr/45106).

33. Mathews, H. G. (1975). International Tourism and Political Science Research. *Annals of Tourism Research*, *2*(4), 195-203. https://doi.org/10.1016/0160-7383(75)90032-8

34. Newby, P. T. (1994). Tourism. Support or Threat to Heritage? U G. Ahsworth i P. Larkham (Ur.), *Building a New Heritage: Tourism, Culture and Identity in the New Europe* (str. 206-228.). London: Routledege.

35. Philo, C. i Kearns, G. (1993). Culture, History, Capital: A Critical Introduction to the Selling of Places. U G.Kearnsi C. Philo (Ur.), *Selling Places: The City as Cultural Capital, Past and Present* (str. 1-32.). Oxford: Pergamon Press.

36. Povrzanović, M. (1988). Pokladni običaji u Turčišću danas: paralelne egzistencije folklora. *Narodna umjetnost, 25*(1), 15-66.

37. Povrzanović, M. (1989). Dalmatian klapa singing: changes of context. U D. Rihtman Auguštin i M. Povrzanović (Ur.), *Folklore and Historical Process* (str. 159-170.). Zagreb: Zavod za istraživanje folklora.

38. Rihtman-Auguštin, D. (2001). *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS 95.

39. Scranton, P. (2007). Preface. U P. Scranton i J. F. Davidson (Ur.), *The Business of Tourism: Place, Faith and History* (str. vii-x). Philadelphia, PA.: University of Pensiylvania Press.

40. Shackley, M. (1996). Visitor management into the 21st century. *Tourism management: research – policies – practice*, *17*(5), 391-391. http://dx.doi.org/10.1016/0261-5177(96)84085-4

41. Theo, P. i Yeoh, B. S. A. (1997). Remaking Local Heritage for Tourism. *Annals of Tourism Research*, *24*(1), 192-213. https://doi.org/10.1016/S0160-7383(96)00054-0

42. Tomljenović, R., Marušić, Z., Weber, S., Hendija, Z. i Boranić, S. (2003). *Strategija razvoja kulturnog turizma. Od turizma i kulture do kulturnog turizma.* Zagreb: Institut za turizam.

43. Van der Borg, J., Costa, P. i Gotti, G. (1996). Tourism in European Heritage Cities. *Annals of Toursim Research*, *23*(2), 306-321. DOI: 10.1016/0160-7383(95)00065-8

44. Watson, G. L. i Kopachevsky, J. P. (1994). Interpretations of Tourism as Commodity. *Annals of Tourism Research*, *21*(3), 643-660. https://doi.org/10.1016/0160-7383(94)90125-2

45. Welz, G. (2000). Multiple Modernities and Reflexive Traditionalisation: A Mediterraniean Case Study. *Etnologia Europaea: Journal of European Ethnology, 30*(1), 5-13. https://doi.org/10.16995/ee.897

46. Williams, R. (2006). Analiza Kulture. U D. Duda (Ur.), *Politika teorije (zbornik rasprava iz kulturalnih studija)* (str. 35-58.). Zagreb: Disput d.o.o.

FOLKLORE SYMBOLS IN CROATIA AS SYMBOLS OF TRUE AND FALSE IDENTITY

ABSTRACT

The topic of the paper is folklore as the bearer of the true symbol of identity, which in recent times in Croatia, is becoming a phenomenon of ethnical, and thereby, national identity because ethnic identity is only one of the possible identities offered to people in a multi-ethnic context. Also, particularly emphasised in the paper is folklorism as a false symbol of identity, and highlighted is caution because instrumentalisation research still has not responded to the question of the meaning of the contemporary presence of folklore and folklorism, as well as its use and symbolic function. Following the theory of folklore and folklorism, underlined is the revival of folklore and the possibility of identification with such folklore.

The aim of the paper is to point out the strong need for maintaining traditional values, as well as researching the various changes in the system of folklore and folk genres, their usage value in everyday life, including tourism. Those aspects must be examined in light of interdisciplinary cooperation with ethnologists, anthropologists and ethnomusicologists. They are directly applicable in teaching, in various media, in regional and local journals and in collections that nurture traditional culture, as well as cultural tourism, where especially emphasised are the interpretative level of oral and folk tradition. In this manner, appearing in Croatia in a new role is intangible heritage, as one of the foundations for the development of a tourist destination's offer. Furthermore, it also aids in the development of the cultural and national identity within the framework of globalisation.

Key words: *folklore, folklorism, identity, tourism, intangible heritage*

Darko Marinac
damarina@inet.hr

STRATEŠKO KOMUNICIRANJE: UGLED I POLOŽAJ REPUBLIKE HRVATSKE

Teže je razbiti predrasude nego atom.
Albert Einstein

SAŽETAK

Strateško komuniciranje organizacije ili države, je usklađeno komuniciranje, usuglašeno s djelovanjem. Osamdesetih godina, informacija je uz diplomaciju, vojsku i gospodarstvo postala četvrti instrument državne moći. Informacijsko djelovanje postoji od prvih pisanih dokumenata, razvojem masovnih medija i iskustvima ideološkog upravljanja stvorena je propaganda, koju dokidaju raznovrsnost medija i demokratski razvoj društava. Pojam propagande, oblikujući povijest, etimološki pripada vremenima ideologija.

Put od propagande do informacijskih i medijskih operacija, je put razvoja javne komunikacije i tehnoloških mogućnosti, kao i samih medija, uključujući Internet i društvene mreže. Uspoređujući informaciju s diplomacijom, vojskom i gospodarstvom, ona nema upravno organizacijsku jedinicu. U razvijenim državama, trend je rasapa organiziranih sposobnosti strateškog komuniciranja, ali upravljanje strateškom komunikacijom, omogućavaju nacionalne informacijske strategije.

U RH, polovicom devedesetih godina prestaje djelovati Ministarstvo informiranja. Javna vlast u javnom interesu ima obveze u javnom informiranju, tj. ispunjavanju „javnosnog standarda" u načelima publiciteta, općeg prava na javnu riječ i potraživosti javnih informacija. Strateški dokumenti RH i izvješća, prvi put, prepoznaju potrebu za strateškim komuniciranjem, vanjsko difamirajuće informacijsko djelovanja i lažne vijesti, ali ne prepoznaju, potrebu za proaktivnim komuniciranjem i organiziranjem sposobnosti strateškog komuniciranja što omogućava stabilnost ugleda, položaja i utjecaja RH, ostvarivanje nacionalnih ciljeva, stvaranja optimističkog i kreativnog okruženja, snaženje gospodarstva, demografske politike, efikasno djelovanje s susjedima, partnerima i saveznicima, potporu identitetu, upravljanju migracijama u svjetlu najnovijih izbjegličkih valova,odnose s dijasporom, otvorenosti institucija, uključujuće komuniciranja društvenih aktera i dr.

Države sposobnosti strateškog komuniciranja, u javnom interesu mogu se organizirati kroz više formata, kao: specijalizirana informativna i komunikacijsku agencija, mogući primjer (Domovinska informativna i komunikacijska agencija DIKA); osnaženi informativni ured Vlade ili koordinacija postojećih informativnih kapaciteta u ministarstvima. Sve opcija omogućavaju efikasne sposobnosti strateške komunikacije, uz projektiranje i usvajanja nacionalne informacijske strategije, usklađene sa zakonima iz domene javne komunikacije i javnih informativnih servisa.

Ključne riječi: *strateško komuniciranje, sposobnosti strateškog komuniciranja, nacionalna informacijska strategija, informacijsko djelovanje, ugled i položaj RH*

UVOD

Današnji svijet u mnogočemu ovisi u komunikaciji, razmjenom emocija, ideja, upozorenja, informacija i znanja. Komunikacija je postala jednostavnija i efikasnija brzinom razmjene, dosegom, raspršivosti i ciljanosti djelovanja informacija. To omogućava komunikaciju velikoga broja ljudi na velikim udaljenostima u kratkom vremenu, svijet postaje povezanijim, a komunikacija učinkovitija.

Napredak tehnologije omogućio je ulazak u informacijsko doba, a obrada informacija i njeno korištenje postalo sve značajnija aktivnost. Razvojem medijske tehnologije pojedinac postaje sve informiraniji o životu oko sebe, od rizika sve do prilika, bolje utječe na kvalitetu života te oblikuje okruženje u kojemu živi i djeluje. Razvojem satelitske televizije postaje vidljiv proces sažimanja svijeta, koji prepoznajemo kao globalizacija. Razvoj informacijske, komunikacijske i medijske tehnologije, tzv. masovnih medija, može čovjeka od aktera pretvoriti i u objekt. Razvojem informatičke tehnologije i stvaranjem globalnoga informacijskog prostora događaju se promjene, porasta količina informacija i njihovih izvora, kao i participiranje u njihovu širenju, ali dolazi i do smanjenja kvalitete informacija. To se odnosi na Internet, a posebno na društvene mreže kojima smo na osobnoj razini umreženi. Ovim ogledom autor će pokušati predložiti i dokazati kako država sve svoje ambicije i ciljeve može djelotvornije dosegnuti organiziranjem sposobnosti strateške komunikacije.

STRATEŠKO KOMUNICIRANJE

Pojam strateškoga komuniciranja vuče podrijetlo iz komunikacijskih programa vojske i država, danas time nazivamo usklađeno komuniciranje različitih aktera. Strateško komuniciranje najučinkovitije se pojašnjava uspoređujući ga s orkestrom. Kod strateške komunikacije država dirigent orkestra je vlada, skladba je strateškokomunikacijski plan, a orkestar čine sudionici strateškoga komuniciranja. Glazba koju komunikacijski orkestar stvara jest *narativ*.[1]

Jedna od službenih definicija strateškoga komuniciranja Sjedinjenih Američkih Država glasi: „Pod strateško komuniciranje podrazumijevamo: usklađivanje riječi i dijela, ovisno o percepciji od odabrane publike, kao i programe i aktivnosti svjesno usmjerene na komuniciranje i uključivanje ciljane publike, uključujući i one provedene od stane odnosa s javnošću, javne diplomacije i stručnjaka za informacijske operacije" (Ančić, D., 2015, str. 35.).

Zajedničko svim definicijama, a s naglaskom na postizanje zadanoga cilja komuniciranjem je sljedeće: *Strateško komuniciranje je usklađivanje radnji, riječi i slika za ostvarivanje prethodno definiranih ciljeva i rezultata.* Najkraće dinamički izrečeno: *Strateško komuniciranje organizacije ili države je usklađeno komuniciranje svim raspoloživim kanalima, usuglašeno s djelovanjem*.

Uspjeh svake organizacije ovisi o kakvoći komuniciranja svoje kolektivne poruke. Posebno u slučaju kada država provodi strateško komuniciranje, jedan je od najvažnijih ciljeva ishoditi što bolju nacionalnu poziciju u djelovanju države. Osnovni cilj kolektivne poruke stvaranje je zajedničkoga identiteta pozitivnom percepcijom kao osnovom dosezanja ciljeva.

Narativ osigurava strukturu i značenja situacije, a poruka ne bi smjela biti odvojena od tijeka narativa. Koncept narativa osigurava fleksibilnost poruka koristeći teme, ideje i terminologiju za najbrži odjek kod publike. Svaka organizacija, savez ili država, koja ima ambiciju uspostaviti kohezivnu komunikaciju koja podupire njene temeljne vrijednosti, treba izgraditi svoj narativ koji pojašnjava svrhu organizacije ili države. Narativ treba biti jednostavan i sažet, s izjavama o identitetu koje moraju razumjeti svi članovi organizacije i koji ih ujedinjava, sažimljući u cca 200 riječi.

[1] Narativ definiramo kao tematski i sustavan opis prijenosa značenja od autora prema publici o nekom događaju.

Svrha je strateškoga komuniciranja isporučiti središnji narativ koordinacijom koherentnih poruka na svim raspoloživim kanalima. Strateška komunikacija u najvećoj mjeri ovisi o vjerodostojnosti poruka i povjerenju u njihov izvor, razumijevanja javnoga informacijskog okruženja, na čemu i počiva planiranje komunikacije. Javnost u imeničkom i pridjevskom obliku,[2] okruženje je djelovanja javnih, tj. državnih institucija i organizacija. Institucije i organizacije usvajaju *javnosni standard* (Marinac, D., 2009, str. 280.). Taj standard čini: Prvo, načelo *publiciteta*, kojim javna vlast isporučuje informacije o radu. Drugo, načelo *opće pravo na javnu riječ*, omogućuje da o problemu, pojavi ili trendu svatko slobodno govori ili piše. Treće, načelo *potraživosti javnih informacija* treba svakome omogućiti dobivanje javne informacije od tijela javne vlasti.[3] Vlada i ministarstva ovise o institucionalnoj javnoj potpori, a za javnu potporu potrebno je komuniciranje.

Ciljevi su strateške komunikacije osigurati pristupačnu, dosljednu, relevantnu i nedvosmislenu komunikaciju svim zainteresiranim ili ciljanim skupinama. Prema Anne Gregory (2000, str. 93., prema: Tomić, Jugo, str. 192.), komunikacijski plan postavlja ciljeve na tri razine:

1. *Upoznatost* – poticanje ciljane javnosti na razmišljanje i promoviranje razine razumijevanja, kao *kognitivni* (misaoni) ciljevi.
2. *Stavovi i mišljenja* – poticanje javnosti na stvaranje stavova i mišljenja o nekoj temi, kao *afektivni* ciljevi.
3. *Ponašanj*e – poticanje ciljne javnosti na određeno ponašanje, kao *konativni* ili *djelatni* ciljevi. (op. a.)

Lester R. Potter (2007) preporuča pripremu strateškoga komunikacijskog plana u četiri dijela: analiza potreba/pregled stanja; ispitivanje okoline/pretpostavke; strateški rezime i planovi za izvanredne situacije i na kraju, procjena komunikacije.

Ovdje smo ukratko pokušali, osim predstavljanja strateškoga komuniciranja, prikazati i uvjete i procedure za dosezanje ovoga oblika komunikacije, kao i naznačiti ciljeve strateške komunikacije.[4]

Narativ, izjava o identitetu ili hrvatska priča

Sloboda ideal, vrlina doktrina

Republika Hrvatska nastala je na društvenoj i političkoj prekretnici, kada u istočnoj Europi nestaju komunistički režimi. Ideju moderne hrvatske države onemogućavale su velike europske ideologije: fašizam, nacizam i komunizam svojom nedemokratskom, totalitarnom, protučovječnom i zločinačkom prirodom. Domovinski rat središnja je odrednica obrane i stvaranja hrvatske države. S braniteljima kao uzorima vođen je nepobjedivim idealom slobode, suprotstavljajući se agresiji sačinjenoj od političkih, vojnih i informacijskih komponenti. Pobjedom je nastala država Hrvatska, demokratsko pluralno društvo, osobne slobode, pretpostavke mira i demokratizacije regije.

Stvorena željom za nacionalnom i demokratskom slobodom, RH podupire principe, vrijednosti mira, demokracije, slobode, čovjekoljublja, socijalne pravde i pravednosti. Hrvatskoj koja je nastala na vrlinama, hrabrosti, požrtvovnosti, snalažljivosti, čovjekoljublju i domoljublju, gdje je sloboda ideal, a vrlina doktrina, korupcija je strano tijelo. Hrvatsko pravosuđe stvarat će situacije jednakosti pred zakonima vladavinom prava do pravne države. Otvorenošću hrvatskoga društva i institucija, uključenošću građana stvoriti kreativnu i poticajnu društvenu klimu jednakih mogućnosti za sve uvjet je razvoja. Vlade i institucije stvarat će poduzetničko ozračje, poticati malo poduzetništvo i obiteljska seoska domaćinstva. RH će ponosno čuvati

[2] Pojam javnosti shvaća se kao imenica kao javni prostor, a u pridjevskom smislu kojima se opisuje djelovanje npr. javno djelovanje javnih dužnosnika.

[3] Zakon o pravu na pristup informacijama NN 85/15.

[4] O ciljevima bit će govora i kasnije u primijenjenom obliku. U zadnje vrijeme kao jedan od rezultata strateškoga komuniciranja spominje se stvaranje brenda kao postupak brendiranja.

i njegovati svoju kulturnu tradiciju i identitet te skrbiti o svojim prirodnim ljepotama i resursima, poticati korištenja obnovljivih izvora energije te razumjeti i koristiti svoj geografski položaj. Hrvatska je srednjoeuropska, mediteranska i manjim dijelom balkanska zemlja sa snažnim kršćanskim korijenima.
Hrvatska će voditi održive populacijske politike i brinuti se o iseljeništvu i Hrvate izvan Hrvatske potičući ih na povezivanje i povratak u Hrvatsku i na sve načine poticati zaštitu obitelji, obrazovanje mladih, cjeloživotno obrazovanje i znanstvenu izvrsnost. Obrazovanje i zdravstvo u Hrvatskoj trebaju biti dostupni svima kao uvjet solidarnosti i razvoja. RH će ulagati u partnerstva i savezništva, svoje ambicije, vrijednosti, iskustva i stečene sposobnosti iz svoga stvaranja i postanka tako što će ih nesebično dijeliti čineći ih zajedničkim. Hrvatska će svoja djelovanja komunikacijski podupirati, razgrađivati predrasude kao informacijsku stratešku dubinu. U Hrvatskoj će se promicati slobode medija i sva pozitivna prava, društvene i ljudske slobode. *Tajna sreće jest sloboda. Tajna slobode jest hrabrost* (Tukidid).

INFORMACIJSKO DJELOVANJE – OPERACIJE

Informaciju definiramo kao primljenu i shvaćenu poruku, a osobine su informacija: svrha, cilj, točnost, pouzdanost, pravovremenost, vrijednost, količina, jasnoća i dr. Bitno je znati kako se informacija sastoji od podataka i značenja. U informacijskom dobu informacija je dominirajući čimbenik u međudržavnim odnosima (suparništvima, ratnim sukobima, nadmetanjima) djelovanja informacijama, za informacije u informacijskom prostoru.
Informacijsko djelovanje može biti jedini oblik djelovanja ili kao potpora nekom djelovanju ili pak hibridnom djelovanju[5] državnih i nedržavnih aktera. Informacija je sredstvo od strategijske važnosti za nacionalnu sigurnost. Savjetnik za nacionalnu sigurnost predsjednika SAD-a William P. Clark izjavio je 1982. godine kako postoje četiri elementa kojima države ostvaruju nacionalne ciljeve, i to: *diplomacija, informacija, vojska i gospodarstvo* (Akrap, G., 2009, str. 91.), a 1984. godine predsjednik Ronald Reagan potpisao je direktivu o informacijskoj politici SAD-a (Tuđman, M., 2009, str. 26.).
Informacijskim (djelovanjima) operacijama nastoji se oblikovati uvjerenja i stavove te utjecati na ponašanja nametanjem svoje volje ciljanoj strani, kao ofenzivno djelovanje. Defenzivni oblik *informacijskih (djelovanja) operacija* jest ne dopustiti provoditelju ovakvoga djelovanja/operacija oblikovanja uvjerenja, stavova te ne dopustiti nametanja ponašanja i volje provoditelju djelovanja.
Informacijsko djelovanje postoji od prvih pisanih dokumenata, razvojem masovnih medija i iskustvima ideološkoga upravljanja stvorena je propaganda. Pojam propagande, oblikujući povijest, etimološki pripada vremenima ideologija. Propagandu dokida raznovrsnost medija, diversifikacija izvora i razvoj društava, gubitak monopola na informiranje. Propagandu treba etički, etimološki i funkcionalno ostaviti u vremenima velikih ideologija. Informacijsko djelovanje evoluiralo je od propagande; zbog različitosti demokratskih i javnih standarda zemalja ciljeva i provoditelja informacijskoga djelovanja (operacija); poslije hladnoga rata i dekoncentracijom sile imamo lokalna suparništva ili sukobe niskoga intenziteta; sve je veća neovisnost medija, a tu je i tekuća informatička revolucija. Kod informacijskog ili medijskog djelovanja informacije djeluju lokalno i ciljano, kod propagande se djeluje preplavljujući, čineći društvene štete, kao kod tumačenja povijesti (vidjeti Marinac, D., 2018, 2018a).

[5] Ono sadrži konvencionalne i nekonvencionalne višestruke oblike vođenja suparništava, nadmetanja pa i ratovanja, klasičnim vojnim, gospodarskim, ekonomskim, informacijskim, medijskim, informatičkim, političkim i pravnim i dr. djelovanjem.

Ciljevi informacijskoga djelovanja ili operacija mogu biti informacijski, operativni i djelatni:[6]

- Širiti informacije o svojim: vrijednostima, ambicijama, ciljevima, motivaciji, metodama, sposobnostima, sredstvima i svojstvima.
- Pronalaziti ciljanu publiku poznajući njene vrijednosti, ambicije, ciljeve, motivacije, sposobnosti i svojstva.
- Ostvariti ciljeve prema učinku u promjenama mišljenja i stavova, djelovati na javna znanja, poticati na željena djelovanja. Ovi ciljevi prema kakvoći učinka mogu biti: blagotvorni (bijeli-benigni),[7] djelomično protežirajući (sivi-ciljani)[8] ili etički nemoralni (crni-maligni).[9]

Znanja su ciljevi informacijskoga djelovanja ili operacija. Znanja dijelimo na otvorena znanja: *javno znanje* je dostupno u javnom prostoru; *društvena znanja* ukorijenjena su u društvu kao osobna znanja za pojedinca. U zatvorena znanja spadaju: *štićena znanja* na kojima počiva društvo i znanja vlasti koja se štite;[10] *zabranjena znanja* koja društvo ili vlast ne želi da uđu u javni informacijski prostor (Tuđman, M., 2008, str. 51-52.). Razvojem informatičke tehnologije, interneta, globalnoga informacijskog prostora *cyberspacea* ili hiperrealnosti, padom omjera osobnih doživljaja i posredno doživljenog stvaranjem pojma proširene i virtualne stvarnosti dolazi do tzv. informacijskih rizika. Osim koristi događaju se promjene u organizaciji javnoga znanja, ono postaje dostupno, ali nastaju izazovi informacijskih sukoba. Elektroničke društvene mreže revolucioniraju komuniciranje, pada utjecaj masovnih medija,[11] to su komunikacijske zajednice, to strateškom komuniciranju daje preciznost, ali manji utjecaj na zajednice s izvjesnijom radikalizacijom. Prema McLuhanu,[12] III. svjetski rat vodit će se gerilskim (prikrivanjem izvora i ciljeva) informacijskim ratom.

Identitet i kultura bitne su sastavnice informacijskih djelovanja. Tako su za Hrvate i Hrvatsku važne dvije operacije za očuvanje jezika: *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, koju su objavili hrvatski jezikoslovci i kulturne i znanstvene ustanove pod okriljem Matice hrvatske u tjedniku *Telegram* 1967. godine,[13] izdavanje *Londonca* Hrvatskog pravopisa Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša 1972. i 1984. godine u uredništvu *Nove Hrvatske* Jakše Kušana u Londonu, a izlagan je na frankfurtskom sajmu knjiga jer je pravopis u SR Hrvatskoj bio zabranjen slomom Hrvatskoga proljeća (vidjeti Kušan, J., 2000).

Možemo imati političko prijelomno/prilagođavajuće informacijsko djelovanje kao *Memorandum SANU-a* koji je stvorila *Srpska akademija nauka i umetnosti*, a objavljen je ispod radara javnosti u beogradskom tisku,[14] u njemu se govori o gospodarskim problemima u bivšoj državi i položaju Srba i Srbije. Analitičari ocjenjuju ovaj dokument kao svojevrsnu dozvolu za krvavi rasplet pri rasapu SFRJ.

---

[6] Podjelu je napravio autor uzevši u obzir opisane i neopisane informacijske operacije, a zbog oskudne literature. To drži bitnim prije svega zato što je središte ovoga rada/ogleda projektiranje sposobnosti za strateško komuniciranje.

[7] Blagotvorni ili bijeli-benigni ciljevi informacijskih operacija su kada koristi ima izvođač i cilj operacije.

[8] Djelomično protežirajući ili (sivi-ciljani) ciljevi informacijske operacije bili bi kada bi se informacijski djelovalo na ciljane skupine koje imaju utjecaj na javno mnijenje, a podudarnih su stavova.

[9] Etički nemoralni ili crni-maligni su oni informacijski ciljevi po principu nulte sume, kada samo informacijski napadač ima koristi, objekt informacijskoga napada samo štetu.

[10] Deklaracija o Domovinskom ratu, NN 102/2000, dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html (15. 2. 2019.)

[11] Američka predsjednička kampanja Donalda Trumpa prekretnica je u praćenju kampanje masovnim medijima. On i njegov tim komunicirali su na društvenim mrežama (Twitter). Nasuprot tome predsjednička kampanja Kennedy-Nixon 1960. godine okarakterizirana je kao prva prijelomna TV kampanja, opisana u gotovo svim medijskim udžbenicima.

[12] Marshall McLuhan, glasoviti društveni teoretičar i teoretičar medija koji je odredio kulturu šezdesetih godina 20. stoljeća, danas se pamti kao autor slogana: „Medij je poruka"

[13] http://www.matica.hr/kolo/314/deklaracija-o-nazivu-i-polozaju-hrvatskog-knjizevnog-jezika-20681/ (10. 2. 2019.).

Rušenje spomenika *Kameni cvijet u Jasenovcu* primjer je medijske manipulacije u izvještavanju o vojno-redarstvenoj akciji. Mediji i u Hrvatskoj objavili su kako je Hrvatska vojska u operaciji *Bljesak* srušila spomenik, a tek kada je američki veleposlanik Peter Galbraith otišao tamo praćen kamerama, to je demantirano.
Talijanska pošta izdala je marku sa slikom Guvernerove palače u Rijeci s natpisom *Fiume – terra orientale gia italiana* (Rijeka – bivše talijansko istočno ozemlje) krajem 2007. godine, no marka je živjela samo dva dana jer je RH uložila diplomatsku notu (Akrap, G., 2013a, str. 80.).
Medijske operacije dio su informacijskih operacija. Prilikom invazije na Falklandsko otočje bilo je prisutno 29 britanskih novinara, britanski veleposlanik u SAD-u dao je 60 intervjua (Kuncizik, Zipfel, 1998, str. 228.). U Zaljevskom ratu 1991. SAD su u potpunosti nadzirale informacije. Od 1300 izvjestitelja njih 180 bili su dijelom novinarskoga centra (*press pool*) (Kuncizik, Zipfel, 1998, str. 229.). Peter Arnett, dobitnik Pulitzerove nagrade za izvještavanje iz Vijetnama, u Irak je unio satelitski telefon sa sklopivom satelitskom antenom kao aluminijski kišobran. On je imao dozvolu za rad samo za izvještavanje CNN-a (Mučalo, M., 1999, str. 125.). U Ratu u Iraku 2003. izvještavaju u postrojbe uklopljeni *embedded* novinari.[15] CNN je satelitskom opremom prenosio i krvave studentske nemire na Trgu nebeskog mira – *Tienanmen* u Pekingu lipnja 1989., dok vlasti nisu prekinule veze.
Kada su u Domovinskom ratu zrakoplovi raketirali repetitore na Sljemenu, signal se umrežavao lokalnim postajama, a radijski program čuo se u cijeloj Hrvatskoj. Gordan Lederer u spotu *Banijska ratna praskozorja* ostvario je povezanost snimatelja, njegovoga uratka i ratnika.[16] Javljanja Siniše Glavaševića na valu Hrvatskoga radija Vukovar hrabrila su branitelje i civile. Fotografirajući granatiranje Dubrovnika, poginuo je dubrovački fotograf Pavo Urban, ratni snimatelj Ministarstva informiranja. Po evidenciji Ministarstva informiranja, u Hrvatskoj do početka listopada 1991. boravilo je 786 stranih izvjestitelja, a tijekom Domovinskoga rata, od srpnja 1991. do lipnja 1992., poginula su 23 novinara, 15 domaćih i osam iz inozemstva (Mučalo, M., 1999, str. 127., 130.).

SPOSOBNOSTI STRATEŠKOGA KOMUNICIRANJA

Tko informira, taj i formira.

Dosezanje sposobnosti strateškoga komuniciranja moguće je ostvariti s pomoću: organizacijskoga uvjeta, kadrovskoga ekipiranja i oblikovanja odnosa s korisnicima; materijalnoga uvjeta raspoloživih resursa, kao što je oprema, prostor, financije i sl. i trećega uvjeta strateško-doktrinarne prirode, kao što je izrada Nacionalne informacijske strategije.
Početkom 21. stoljeća dinamizira se proces formiranja javnoga znanja i njihova psihološkog, socijalnog, političkog i gospodarskog i drugih učinaka. Informacijski prostor artikuliraju informacijske strategije koje osiguravaju informacijsku dominaciju. Informacijski prostor postao je bojišnica, a informacija alat za ostvarivanje interesa ili provođenja sukoba niskoga intenziteta. Mijenja se definicija moći relativizacijom sintagme „Znanje je moć" jer je nadzor pristupu informacijama najsnažnija manifestacija moći, kao i pristup komunikacijskim kanalima uz odnose „gospodar – sluga", tj. oblikovatelj – distributer informacija (Tuđman, M., 2008, str. 154-155.).

[14] Večernje novosti u dva nastavka 24. i 25. rujna 1986. godine.

[15] Novinari su obučavani kako preživjeti izvještavajući u i o ratu.

[16] Ministar hrvatskih branitelja Tomo Medved poznatoj grupi *Dire Straits Experience* svečano je uručio priznanje – „Veliko zlatno srce" – „Da se ne zaboravi", koje dodjeljuje Udruga hrvatskih branitelja Domovinskog rata 91, zbog korištenja čuvene antiratne pjesme *Brothers In Arms* koja se kao glazbena podloga nalazi i u dokumentarnom zapisu hrvatskoga ratnog snimatelja Gordana Lederera *Banijska ratna praskozorja*. Gordan Lederer uskoro je poginuo na Banovini 1991. godine.

Ministarstvo informiranja RH prestalo je s djelovanjem polovicom devedesetih godina i u svijetu je trend disperzije državnih sposobnosti strateškoga komuniciranja. USIA (*The United States Information Agency*) djelovala je od 1953. do 1999. godine kao državna agencija za javnu diplomaciju.[17] Agencija je bila nezavisna agencija za vanjske poslove unutar izvršne vlasti, a izravno odgovorna predsjedniku. Ona je koordinirala informativne i edukativne aktivnosti u preko 140 zemalja. Djelatnici u veleposlanstvima SAD-a bili su savjetnici za javne poslove. Jedna od najvažnijih zadaća agencije bila je ispravljanje netočnih informacija i borba s propagandom koja šteti interesima SAD-a[18] (Tomić, Z., 2008, str. 394-395.).

Strateški dokumenti RH i izvješća prvi put prepoznaju potrebu za strateškim komuniciranjem (vanjski difamirajuća informacijska djelovanja i lažne vijesti), ali ne i potrebu za proaktivnim komuniciranjem i organiziranjem sposobnosti strateškoga komuniciranja. Informacija i strateško komuniciranje u nas se prvi put spominje u Strategiji nacionalne sigurnosti RH.[19]

U odlomku IV. Strateških ciljeva, instrumenata i mehanizama njihovog djelovanja, u nabrajanju ciljeva stoji:

- Razvoj državne uprave po mjeri građana i *strateško komuniciranje*.
- Zaštita, jačanje i promocija najviših vrednota ustavnog poretka i hrvatskog nacionalnog identiteta.
- Jačanje međunarodnog ugleda i utjecaja Republike Hrvatske.

Javno izvješće SOA-e (za 2017. godinu) ocjenjuje ubacivanje lažnih vijesti u hrvatski medijski prostor u cilju upravljanja procesom donošenja odluka i narušavanja ugleda RH.[20] U izvješću za 2018. informacijsko djelovanje spominje se na dva mjesta u poglavlju Republika Hrvatska u odlomku – Informacijsko djelovanje protiv Republike Hrvatske,[21] zatim u poglavlju Jugoistočno susjedstvo u odlomku – Izazovi vezani uz stabilizaciju jugoistočnog susjedstva te integraciju u euroatlantske asocijacije.[22] Kao jedan oblik informacijskoga djelovanja u izvješću postoji zanimljivo poglavlje – Internetsko trolanje.[23]

---

[17] Kasnije je preimenovana u Vijeće guvernera za emitiranje, a neemitirajuća funkcija prebačena je na državnog podtajnika za javnu diplomaciju i javne poslove u Američkom ministarstvu vanjskih poslova.

[18] Vrijedni podatci iako autor piše u sadašnjem vremenu kao da agencija još postoji 2008. godine.

[19] Vidjeti Strategija nacionalne sigurnosti NN 73/2017.

[20] Strano obavještajno djelovanje usmjereno je i na procese donošenja odluka u Republici Hrvatskoj, što ponekad uključuje i elemente hibridnog djelovanja uz plasiranje tzv. „lažnih vijesti" u javni prostor i pokušaje narušavanja međunarodnog ugleda Republike Hrvatske. … (citat iz Javnog izvješća SOA-e za 2017. godinu, str. 12.). Vidjeti na: https://www.soa.hr/files/file/Javno-izvjesce-2017.pdf (20. 1. 2019.).

[21] U javni informacijski i medijski prostor povremeno se plasiraju fragmentirani podatci, lažne ili iskrivljene vijesti kojima se pokušava nametnuti viđenje nekog događaja i/ili mijenjati svijest i stavove kod javnosti, a u kojima se Republiku Hrvatsku, EU i NATO prikazuje u negativnom svjetlu. Cilj ovih medijskih objava utjecaj je na stabilnost hrvatskih državnih institucija i regionalnog okruženja, lažno prikazivanje Republike Hrvatske kao nevjerodostojne članice NATO-a i EU te slabljenje euroatlantskog i europskog zajedništva. Također, za pojedine teme u medijskim objavama plasiraju se teze kojima se želi narušiti međunarodni ugled Republike Hrvatske i proširiti narativ o nelegalnom i nelegitimnom djelovanju hrvatskih institucija, danas, kao i tijekom stvaranja i oslobađanja hrvatske države u Domovinskom ratu (citat iz Javnog izvješća SOA-e za 2018. godinu) str. 14-15. Vidjeti na: https://www.soa.hr/hr/dokumenti/javni-dokumenti-soa-e/ (11. 6. 2019.).

[22] U pojedinim državama susjedstva prisutna su nastojanja da se, posebice plasiranjem lažnih vijesti u medijskom prostoru i društvenim mrežama, Republika Hrvatska prikaže u negativnom svjetlu. Ova nastojanja posebno su izražena u medijskim krugovima koji se protive euroatlantskim integracijama i prikazuju NATO i EU u negativnom svjetlu. U ovom je kontekstu SOA u listopadu 2017. godine za potrebe Odbora za unutarnju politiku i nacionalnu sigurnost Hrvatskog sabora izradila izvješće o informacijskim operacijama u funkciji slabljenja međunarodnog položaja Republike Hrvatske. Citat str. 16-17.

[23] Trolanje je pojam koji se u internet terminologiji koristi za radnje koje provode osobe čiji je osnovni cilj remećenje normalne diskusije koja se odvija u nekoj internet zajednici. U ovom poglavlju izvješća obrađuje se dio hibridnog djelovanja koji se odnosi na segment informacijskih i psiholoških operacija kojima se želi utjecati na ciljano javno

Ako uvažimo pretpostavku kako je strateška komunikacija polazište za informacijsko djelovanje, kao i obranu od njega, dolazimo do potrebe za sposobnostima za strateško komuniciranje. Sposobnosti strateškoga komuniciranja u Republici Hrvatskoj mogu se organizirati u više organizacijskih oblika:

1. Domovinska informacijska i komunikacijska agencija DIKA[24] (Specijalizirana agencija)
2. Informativni ured Vlade
3. Koordinacija informativnih kapaciteta u ministarstvima

Agencija DIKA može biti koncipirana u tri osnovne organizacijske jedinice:

- Redakcija dnevnih vijesti
- Redakcija/odjel strateških komunikacija, stvaranja marke (brendiranje) RH,[25] istraživanja i analiza
- Mobilni komunikacijski tim – MKT

Postoje snažni razlozi i potreba u RH za informacijskom medijskom agencijom domovinskoga karaktera, kao nacionalne, kao javne u javnom interesu, a specijalizirane i od posebnog značaja za informacije o sadržajima sigurnosti čija će misija djelovanja biti informiranje s ciljem zagovaranja javnog interesa. Strateški cilj Domov-

mnijenje i prilagoditi ga svojim političkim ciljevima i interesima. Naime, borba za naklonost javnog mnijenja u svijetu ili nekojciljanoj državi može imati gotovo jednaku važnost kao i djelovanje vojnih postrojbi na terenu. Države i drugi ne-državni akteri iskorištavaju internet i društvene mreže za osiguravanje potpore svojemu djelovanju, širenje kruga podupiratelja svojih politika, zavaravanje i zastrašivanje protivnika (citat iz poglavlja str. 30-31.).

[24] U predloženom nazivu agencije autor se nalazi u dvojbi je li adekvatniji pojam informativna ili informacijska. Izraz informacijska pokriva bitno više sposobnosti od pojma informativna.

[25] Članovi Radne skupine Predsjednice Republike za razvoj identiteta i brenda (marke) Republike Hrvatske, na čelu s predsjednicom Radne skupine profesoricom Dubravkom Sinčić Ćorić, predstavili su krajem travnja o. g. u Banskim dvorima članovima Vlade rezultate svojega šestomjesečnog rada, čija je zadaća bila pridonijeti uspostavi platforme za razvoj identiteta i brenda (marke) Republike Hrvatske. Zadatak Radne skupine bio je sistematizirati odrednice i definirati područja za pozicioniranje Hrvatske te utvrditi sadržaj i arhitekturu brenda (marke) Hrvatske. Vidjeti na: https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/foto-predsjednica-i-njezina-radna-skupina-u-banskim-dvorima-predstavili-rezultate-rada-na-projektu-brendiranja-hrvatske/8785274/ (25. 4. 2019., 12. 6. 2019.). Govoreći o „Trendovima u strateškom komuniciranju država", profesor Božo Skoko na konferenciji Večernjeg lista kao odličan primjer analizirao je uspješno brendiranje Estonije koja je u drugoj polovici 2017. predsjedala Europskom unijom, što nas uskoro čeka. A Estonci su početak svoga brendiranja temeljili na pobjedi koju su 2001. ostvarili na Eurosongu. Naime, još 2000. utemeljili su posebnu državnu agenciju nazvavši je „Enterprise Estonia" koja je imala 250 ljudi i budžet od 81 milijun eura. Tako je predstavljeno osam preporuka: Prvo, nema promjene imidža bez promjene ponašanja građana i političara, funkcioniranja države i poslovanja. Drugo, međunarodno strateško komuniciranje jedan je od najvažnijih alata u međunarodnim gospodarskim i političkim odnosima te prioritet vlada 21. stoljeća. Treće, sa sadašnjosti se upravlja iz budućnosti. Moramo znati kamo idemo i što želimo. Četvrto, mora postojati jedna jedinstvena priča o zemlji i narodu koja se onda prilagođava različitim motivima, kanalima, osjetilima, potrebama. Peto, svi komunikacijski i promotivni napori države moraju biti objedinjeni i koordinirani iz jednog središta. Šesto, komunikacija sa svijetom treba se kontinuirano odvijati na tri razine. To su: upravljanje informacijama, i to svakodnevno, upravljanje percepcijama i jačanje imidža, za to su zadužene kampanje te izgradnja dugoročnih odnosa. Sedmo, nijedna država nije postala superbrend zbog svoje ljepote, odnosno samo zbog turističke ponude i sportskih uspjeha. Brend države čine: proizvodi, izvoz, ljudi, velikani, kultura i baština, turizam, ulaganja, politika, vrijednosti te kvaliteta i način života… Posljednje, osmo, svijetu treba dati povoda, razloga da se počne zanimati za nas, a svaku priliku za globalnu vidljivost treba mudro iskoristiti. Još je rečeno kako naše sportske uspjehe treba još jače informacijski iskoristiti kao npr. uspjeh nogometaša u Rusiji, kada su oči svijeta gledale u Hrvatsku.

Vidjeti na: https://theworldnews.net/hr-news/estoniju-je-digao-eurosong-danas-je-digitalni-prvak-unije (6. 6. 2019., 20. 6. 2019.).

Ovdje je zanimljivo kako je Estonija tijekom svoje povijesti imala buran propagandno-informacijski sukob sa SSSR-om, a sada je država koja predvodi u informatičkoj sigurnosti u NATO-u, a jedna je od najnaprednijih zemalja u informatizaciji, tj. digitalizaciji državne uprave.

inske informacijske i komunikacijske agencije – DIKA-e trebao bi biti: posredovanja i dostavljanje točnih vijesti hrvatskoj javnosti te strateškim pojedincima, grupama i publikama u zemlji i inozemstvu, putem Redakcije dnevnih vijesti.

Redakcija/odjel strategijskih komunikacija, istraživanja i analiza imala bi sposobnosti za provjeru informacija za medije, istraživanje komunikacijskih potreba javnosti za Vladu, ministarstva, agencije, urede vlade i druge javne i nejavne korisnike, kao i za komunikaciju agencije i dr.

Mobilni komunikacijski tim (MKT) bio bi sastavljen od kompetentnih, namjenski organiziranih pojedinaca, profesionalaca, poluprofesionalaca, savjetnika, volontera i dr.[26] Ovaj tim djelovao bi namjenski kod komunikacijskih potreba u krizama i katastrofama, od prirodnih do tehnoloških, savjetujući i djelujući i kod djelovanja dezinformacijama. MKT može sudjelovati savjetodavno i zajednički s našim saveznicima i partnerima, multilateralno ili bilateralno.

Ojačani informacijski ured Vlade također bi stvarao komunikacijske sposobnosti strateškoga komuniciranja, a vjerojatno je najbliži navikama političkih aktera u nadzoru komuniciranja.[27] U Vladi RH u ministarstvima radi 50-100 djelatnika na poslovima odnosa s javnošću.[28]

Strateško komuniciranje usmjereno je na uspješnost, tj. analizu ciljanih javnosti, komunikacijskih potreba, kanala i tehnika za planiranje komunikacije i ne trpi zarobljavanje informacijskih sposobnosti. To je vidljivo u zahtjevnijim komunikacijskim kampanjama, kao što je „Komunikacijska strategija Hrvatske za ulazak u EU" (vidjeti Tomić, Jugo, 2011). Ovdje nisu bile obavljene predradnje za uspješnu komunikaciju, a komunikacijska struka ocijenila je komunikacijsku strategiju i provoditelje kako nisu uspjeli prepoznati i odgovoriti na sve komunikacijske izazove. Glavna je ocjena kako su u prvi plan postavljeni državni dužnosnici iz resora vanjskih poslova i europskih integracija; državni tajnici i ministar, što daje dojam kako je glavni cilj promocija političkih aktera, a ne ulaska u punopravno članstvo EU. Pozitivan primjer državne komunikacijske strategije primjer je Vlade Crne Gore i njena „Komunikaciona strategija 2018-2020".[29]

Sposobnostima strateškoga komuniciranja Vlade RH ostvarivala bi se učinkovita proaktivna strateška komunikacija stvarajući imunost na učinak lažnih vijesti i dezinformacija, a informacijskim akcijama prema ostvarivim ciljevima s javnom diplomacijom dosegnula bi strateške ciljeve visokog ugleda i povoljnog položaja za djelovanje, kroz informacijsku stratešku dubinu.

Akcijski plan za projektiranje i organiziranje sposobnosti za strateško komuniciranje RH

Jedan od prvih koraka trebao bi biti osnivanje stručnoga povjerenstva, a istovremeno osiguranje javne i konsenzualne političke potpore. Povjerenstvo bi surađivalo sa Saborskim odborom za informiranje i informatizaciju, djelovalo uključujuće te napravilo analizu početnog stanja i evaluaciju strateških dokumenata i zakona i iskustva drugih zemalja. Osim toga, povjerenstvo bi trebalo svoje djelovanje objedinjavati i s radom i analizama Saborskog odbora za unutarnju politiku i nacionalnu sigurnost.[30]

[26] Kadrovski i komunikacijski, uzor može biti Hrvatska gorska služba spašavanja HGSS.

[27] Samo tako može se opisati odluku angažiranja savjetnika za stratešku komunikaciju u Vladi RH. Mnogo efikasnije taj se posao mogao raditi kao koordinator strateške komunikacije Vlade.

[28] Zbog koalicijskih vlada teško je zamisliti sinkronizirano komuniciranje resursima ministarstava, tu bi pomogla Nacionalna informacijska strategija.

[29] U obliku samog a njenog postojanja i po jednostavnosti, tj. razumljivosti u izvedbi. Vidjeti na: http://www.gov.me/naslovna (20. 1. 2019.).

[30] Posebno zato što je za ovaj odbor SOA 2017. Izvješće o informacijskim operacijama u funkciji slabljenja međunarodnog položaja Republike Hrvatske, što je prikazano u ranijem poglavlju.

Povjerenstvo bi rezultate i zaključke stručno i javno predstavilo. Ono bi trebali imati obostranu komunikaciju, pristupom dužnosnicima i namjenskom koordinacijom sastavljenom od predstavnika Vlade u djelotvornom balansu politike i komunikacijske struke,[31] zatim Hrvatskoga sabora[32] putem Saborskoga odbora i savjetnika predsjednice RH. Povjerenstvo dalje treba uzeti u obzir i rezultate rada Radne skupine Predsjednice Republike za razvoj identiteta i brenda (marke) Republike Hrvatske.

Potrebno je napraviti istraživanja u stručnoj javnosti i javnosti o potrebama sposobnosti strateškoga komuniciranja, o kanalima i upravljanju sposobnostima, o sadržajima i dr. Potreban je i komunikacijski plan, za komunikaciju potrebe organiziranja sposobnosti strateškog komuniciranja.[33] Jer pitanje organiziranja sposobnosti strateškoga komuniciranja nacionalno je pitanje.

NACIONALNA INFORMACIJSKA STRATEGIJA

Više naših stručnjaka i znanstvenika u nas govorilo je i pisalo o potrebi izrade *Nacionalne informacijske strategije*.[34] Svjetski državni i nedržavni akteri definiraju informacijske strategije oblikujući događaje. Oni subjekti, tj. objekti, koji nemaju definirane vlastite informacijske strategije u obrambenom su položaju, sustižući događaje.

Prema Gordanu Akrapu (2013, str. 13.) cilj svake nacionalne informacijske strategije jest:

1. Objedinjavanje i koordinacija djelovanja na polju informacijskih operacija svih institucija i ustanova koje se u svojem radu koriste tom vrstom djelovanja.
2. Prilagođavanje njihove aktivnosti novim stvarnostima.
3. Stvaranje uvjeta uz pomoć kojih se može izvršiti ključni utjecaj na strateške razine odlučivanja druge strane (političke, vojne, gospodarske, sigurnosne, društvene, vjerske), na oblikovanje korpusa javnog znanja, a time i svijesti, percepcije i volje pripadajućeg i/ili onog koji može vršiti utjecaj javnog mnijenja.
4. Normirati (u javnom interesu) informiranje i izvještavanje o terorizmu, terorističkim zločinima, katastrofama i drugim krizama. (op. a.)[35]

Sve sastavnice vlasti trebaju sudjelovati u strateškom komuniciranju. Neka ministarstva kao npr. MORH[36] i OSRH[37] trebaju posebne sposobnosti za vođenje informacijskih operacija shodno zadaćama u NATO-u ili u mirovnim misijama UN-a, ali i obrani zemlje. MUP, tj. policija ovisi o povjerenju građana, ali i o njihovoj suradnji. Civilna zaštita treba kredibilno informiranje za krizno komuniciranje prilikom nesreća i različitih katastrofa, a komunikacija ima ulogu i u konceptu domovinske sigurnosti.

[31] Kao što je to HUOJ (Hrvatska udruga za odnose s javnošću) i dr.

[32] S komunikacijom nam treba aktivnije djelovati, a ne kao do sada da se s nekoliko godina unatrag u Hrvatskom saboru usvaja izvješće o poslovanju HINA-e (Hrvatska izvještajna novinska agencija), čija se djelatnost polovicom financira javnim novcem, a polovicom što na medijskom tržištu zaradi.

[33] Premijer je više puta rekao poslije afere slika potpredsjednika Vlade kako će se Hrvatska snažnije uključiti u akcijski plan protiv dezinformacije pod okriljem EU, tj. Europske komisije. Dobar dio medija na to je reagirao kako se radi o osnivanju ministarstva istine.

[34] Tu su prije svega informatolog dr. sc. Miroslav Tuđman i dr. sc. Gordan Akrap u više djela i radova kao i u onima iz popisa literature.

[35] Četvrtu podjelu dodao je autor, koji zastupa mišljenje kako ova tema traži novi nacrt Naputka za medije o izvještavanju o terorizmu, terorističkim akcijama i u njihovom tijeku.

[36] Ministarstvo obrane Republike Hrvatske

[37] Oružane snage Republike Hrvatske

Organiziranje sposobnosti strateškoga komuniciranja omogućilo bi kao preduvjet analitičke sposobnosti za ključni utjecaj na strateške razine odlučivanja informacijski ciljane strane, kao i na njeno javno mišljenje te stavove i djelovanja ciljanih skupina, ali i stvaranje imuniteta od lažnih vijesti i dezinformacija na državnoj i društvenoj razini. Važno je normirati krizno komuniciranje o terorizmu i terorističkim zločinima i u tijeku terorističkih akcija, ali i katastrofama svih oblika. Idealna društvena situacija u javnom informiranju trebala bi pružiti dovoljno informacija građanima, ovisno o otvorenosti medijskog sustava, za društveni izbor, za „samovladanje".

Nacrt Nacionalne informacijske strategije

Uvod i pregled stanja – Javni prostor u RH nije u potpunosti definiran, kao ni djelovanje u njemu. Mediji kao akteri nemaju društveno poželjnu profesionalnu uravnoteženost niti uravnoteženost svoje društvene funkcije i interesa te profesionalnih normi. Primjetna je izuzetna samoregulirajuća i koregulirajuća zapuštenost, što stvara propusnost medijskog i javnog prostora za lažne vijesti i dezinformacije. Institucije i sastavnice vlasti u RH nemaju usklađeno strateško komuniciranje u ostvarivanju nacionalnih ciljeva, pa je to smetnja njihovu djelovanju i dobivanju javne potpore.

Nacionalna informacijska strategija treba se nalaziti unutar okvira Ustava RH, Zakona o medijima i Strategije nacionalne sigurnosti, odnosno ustavom zagarantirane slobode medija, slobode medija kao norme, a uzdržavanja od tih sloboda kao izuzetkom prema Zakonu o medijima[38] i Strategiji nacionalne sigurnosti kojom se propisuje mogućnost strateškoga komuniciranja, ali bez normirane organizacije sposobnosti strateškoga komuniciranja.

Vizija i koncept – Nacionalna informacijska strategija u daljnjem tekstu (NIS ili Strategija) usuglašava i koordinira sve strateške komunikacije u državi, posebno u izvršnoj vlasti (vlada, predsjednica/predsjednik), ali i zakonodavnoj (Sabor i predsjedništvo, predsjednici odbora i dr.), zbog obveze ispunjavanja javnosnih standarda. Njihovo djelovanje odvija se u sve dinamičnijem informacijskom prostoru, komunikacije djeluju na njihovo svakodnevno djelovanje kao potpora vodstvenim sposobnostima i promicanju javnih i nacionalnih interesa, što im omogućava kvalitetno zastupanje RH, kao i djelovanje u krizama širokoga spektra. NIS umrežava sve institucionalne informacijske aktere i javne informativne servise u cilju nacionalnoga strateškog komuniciranja i zaštite javnog prostora, javnih i društvenih znanja, od lažnih vijesti i dezinformacija i vanjskoga hibridnog djelovanja, što nikako nije promicanje cenzure.

Strategija vrijednosno, moralno i funkcionalno razgraničava propagandu od legalnog i legitimnog informacijskog djelovanja i strateške komunikacije. U RH izgradit će se primjereni demokratski alati i procedure za „markiranje" učinaka ideološke propagande na tumačenje povijesti. Pojam propagande, oblikujući povijest, etimološki treba pripadati vremenima ideologija.

Samoregulirajuća novinarska tijela (novinarske udruge), koregulirajuća tijela (agencija za elektroničke medije), škole i fakulteti posebno komunikološke i medijske provinijencije, zajedno s tematskim udrugama civilnoga sektora, trebaju poticati na promicanje medijske kulture, posebno kod mladih i djece.[39] RH i hrvatsko društvo nastojat će neposredno ili posredno promovirati kvalitetno novinarstvo.

[38] U Zakonu o medijima, NN 59/04, 84/11, 81/13., u 3. članku stoji: Slobode medija dopušteno je ograničiti samo kada je i koliko nužno u demokratskom društvu radi interesa nacionalne sigurnosti ...

[39] Ovdje se mogu istaknuti i obveze nekih institucija i agencija, kao npr. Agencije za el. medije ili Vijeća za medije koje nije zaživjelo. Čak 80 % roditelja smatra da bi u škole u RH trebalo uvesti poseban predmet koji bi se bavio samo medijskim odgojem, a 72,4 % roditelja upisalo bi dijete na izborni predmet koji bi se bavio samo medijskim odgojem... Izvor: EU Kids Online Hrvatska 2017. (26. 2. 2018.). http://www.teen385.com/savjeti/skola-posao/stize-novi-predmet-u-skole-a-za-sve-su-krivi-vasi-*roditelj*i (20. 2. 2019.).

Strategija je sastavljena kao proces u dinamičnom međunarodnom okruženju, s obzirom na utjecaje iz regije, gdje su komunikacije sve dominantniji alat za međunarodno djelovanje. Strateška komunikacija institucija vlasti RH prema međunarodnom akterima i u regiji treba biti strateška informacijska dubina, koja bi za suparnike bila odvraćajuća i nepremostiva, a za partnere i saveznike bitna sastavnica zajedničkoga djelovanja. Komunikacijske sposobnosti RH trebaju se izboriti za vodeću ulogu te savjetujući i vodeći, u kreiranju NATO i EU zajedničke komunikacije – *StratCom*, prema regiji, s ulogom savjetnika i informacijskog povjerenika.
NIS uvažava činjenicu kako su Internet, a posebno društvene mreže, revolucionirali društvenu komunikaciju. RH izradom NIS-a želi objediniti svoje komunikacijske sposobnosti, od strateškoga komuniciranja, javne diplomacije u koordinirane hibridne sposobnosti,[40] za ostvarivanje svojih međunarodnih, ali i društveno-komunikacijskih potreba, u cilju komuniciranja vrijednosti, ambicija i ciljeva RH prema van, ali i prema hrvatskom društvu s ciljem otvaranja institucija građanima, za oslobađanje društvene energije neophodne za razvoj i napredak. Strategija se snažno opire govoru mržnje, ali i njegovoj zlouporabi jer to treba urediti zakonima iz područja medijske djelatnosti.

Komunikacijski izazovi i prilike

Osamdesetih godina prošloga stoljeća informacija je uz diplomaciju, vojsku i gospodarstvo postala instrumentom državne moći. Danas relevantni državni i nedržavni akteri unapređuju informacijsko djelovanje do djelovanja u oblicima medijskih i informacijskih operacija uz vođenje javne diplomacije i vladinih ili organizacijskih odnosa s javnošću.
Koncept strateškoga komuniciranja efikasan je komunikacijski alat, točnije doktrina, koja omogućava dosezanje komunikacijskih ciljeva, bilo u defenzivnoj sferi kao obrana javnih znanja u RH, ili u informacijskom djelovanju prema van kao dio promicanja vrijednosti i ciljeva RH, njenih partnera i saveznika. Strateško komuniciranje organizacije ili države jest usklađeno komuniciranje, usuglašeno s djelovanjem. Za ostvarivanje svojih strateških ciljeva Republike Hrvatska koristit će se konceptom strateškoga komuniciranja kao instrumentom i mehanizmom nacionalne moći.[41]
Javna vlast u javnom interesu ima obveze u javnom informiranju, tj. ispunjavanju „javnosnog standarda" u načelima publiciteta, općeg prava na javnu riječ i potraživosti javnih informacija. Utjecaj lažnih vijesti i dezinformacija ima značenje u domeni nacionalne sigurnosti, ali i političkih vodstvenih kapaciteta. Stoga će RH kao i njena komunikacijska tijela nastojati ustrajnom proaktivnom strateškom komunikacijom učiniti ciljeve informacijskoga djelovanja imunim, neutralizirajući lažne vijesti i dezinformacije, koje RH prikazuju u negativnom svjetlu kako bi se destabilizairalo hrvatske institucije, regionalno okruženje te hrvatska partnerstva i savezništva. Najznačajniji komunikacijski cilj jest osloboditi proces političkoga odlučivanja od vanjskog informacijskog djelovanja i jačati ugled i položaj RH.
Strateško komuniciranje organizacije ili države usklađeno je komuniciranje, usuglašeno s djelovanjem. Razvit će se nacionalne sposobnosti za strateško komuniciranje kao sposobnost širenja interesa, pogleda, vrijednosti i informacija od interesa za RH i njene partnere i saveznike, ali i razgradnju informacijskih operacija kojima je cilj RH, njene institucije, istaknute osobe i pojedinci. RH razvit će nacionalne sposobnosti za punu lepezu umreženih sposobnosti za hibridno djelovanje, s posebnim naglaskom na komunikacijsku komponentu tih sposobnosti, isto kao i za umanjivanje takvih djelovanja. RH će surađivati ugrađujući svoje sposob-

[40] Pojam hibridnog prvo se upotrebljavao za združene sposobnosti države, kao informacijske, diplomatske, ekonomske, vojno-obavještajne i dr.

[41] Ovo je izvedeno iz Strategije nacionalne sigurnosti RH (NN 73/17), u IV odlomku – Strateški ciljevi i u odlomku Sposobnosti strateškog komuniciranja.

nosti u već postojeće okvire razvijene za izgradnju otpornosti od učinaka hibridnog djelovanja operacijama utjecaja u NATO i EU.[42] Nacionalne sposobnosti strateškoga komuniciranja potrebne su iz razloga što je strateško komuniciranje najbolja strateška preventiva protiv utjecaja lažnih vijesti i dezinformacija, operacija utjecaja hibridnog djelovanja.

RH će odašiljati jasne koordinirane informacije u potpori djelovanjima. Institucije RH slat će stalne informacije o svojim: vrijednostima, ambicijama, ciljevima, motivaciji, metodama, sredstvima, ali i drugim svojstvima i sposobnostima, kako to odgovara RH, sukladno njenim nacionalnim, partnerskim ili savezničkim ciljevima. U svrhu što bolje komunikacije i ostvarivanja ciljeva informacijskoga djelovanja RH i njene institucije razvijat će sposobnosti pronalaženja ciljane publike, poznajući njene vrijednosti, ambicije, ciljeve, motivacije, sposobnosti i svojstva, kako bi se ostvarili komunikacijski ciljevi.

U RH napravit će se Akcijski plan za organizaciju sposobnosti strateškog komuniciranja, kako bi se organizirale sposobnosti za strateško komuniciranje: u oblicima specijalizirane informacijske i komunikacijske agencije; komunikacijskog ureda vlade; koordinacijom komunikacijskih sposobnosti u ministarstvima, agencijama i drugim državnim tijelima,[43] a po potrebi za rješavanje izvanrednih situacija stvoriti i mobilne komunikacijske timove. Agencija ili neki drugi oblik sposobnosti mogla bi imati sposobnosti provjere istinitosti bitnih informacija, kao i upravljanja temama i istraživanjima. Navedene sposobnosti potrebne su i za realizaciju većih i zahtjevnijih komunikacijskih projekata i kampanja važnih za RH.[44]

RH, tj. institucije proizvodit će i distribuirati informacije i izvan granica RH u zemlje gdje to odgovara njenim interesima, kao i interesima njenih partnera i saveznika, s blagotvornim učincima za ciljeve informacijskog djelovanja, zatim na ciljane skupine kojima su bliži stavovi RH, a tek na kraju djelovat će se informacijama na skupine koje djeluju izvan RH, a protiv interesa RH, njenih partnera i saveznika.

Treba sačiniti pravilnike ili naputke za medije, o izvještavanju o terorizmu, terorističkim napadima i izvještavanju o tijeku terorističkih napada u suradnji s novinarskim samoregulirajućim i koregulirajućim tijelima medija, komunikolozima i defentolozima, na načelima suradnje sa sigurnosnim tijelima i dragovoljnog ustezanja, informiranja u javnom interesu. Isto tako, postoji potreba za pravilnicima o izvještavanjima o velikim krizama i katastrofama, bile one prirodne ili tehnološke, na načelima kriznoga komuniciranja. Sloboda medija je vrijednost, a njeno djelomično uskraćivanje zbog nepredvidivih kriza izuzetak.

U RH će se i medijskim zakonima[45] utvrditi zabrana širenja informacije protiv ugleda javnih službi i protiv digniteta Domovinskoga rata, a RH će informacijski braniti čast i ugled javnih službi kao i dignitet Domovinskoga rata, poglavito u svojim svevremenim funkcionalnim vrijednostima, korisnim u modernim ugrozama sigurnosti u krizama i katastrofama. Jedna od najvažnijih stvari koje iseljeništvo treba od svoje domovine je strateško komuniciranje. Stoga institucije RH trebaju imati obvezu komunikacijskim sposobnostima naših institucija strateški komunicirati prema iseljeništvu komunicirajući primarno o mogućnostima povratka i

[42] U Strategiji nacionalne sigurnosti (fusnota 4), podnaslova Razvoj i održavanje snažne i aktivne obrane stoji – Razvit će se nacionalne sposobnosti suprotstavljanja i obrane od hibridnog djelovanja koje provode države, organizacije ili pojedinci u širokom spektru (diplomatsko-političkom, informacijskom, vojnom, gospodarskom, financijskom, obavještajnom i pravnom). Unaprijedit će se suradnja kroz postojeće okvire razvijene za izgradnju otpornosti na hibridne prijetnje u NATO-u i Europskoj uniji.

[43] Misli se na jedan od ponuđenih organizacijskih oblika za ostvarivane sposobnosti strateškoga komuniciranja.

[44] Postoji potreba za komunikacijom (tj. potreba za komunikacijskim linkom) prema izbjeglicama i migrantima u blizini granica RH.

[45] Zakon o medijima, Zakon o elektroničkim medijima NN 153/09, 84/11, 94/13 i 136/13 i Zakon o HRT-u NN 137/10, 76/12, 78/16, 46/17, 73/17 i 94/18.

ulaganja u RH.[46] RH će oplemenjivati, nadograđivati i čuvati svoj identitet, svoju kulturu i tradiciju. Strateško komuniciranje potrebno je i zbog brendiranja (stvaranja poznate marke) RH.

Završne odredbe – Upravljanje sposobnostima strateškoga komuniciranja, gdje spada i nadzor, vršit će više tijela. U slučaju specijalizirane informacijsko-komunikacijske agencije upravljanje/nadzor može imati jedno informacijsko povjerenstvo vlade, zajedno sa saborskim Odborom za informiranje, informatizaciju i medije kao i jedan oblik građanskog nadzora, od javnih osoba komunikološke provinijencije (kao npr. Savjet za strateško komuniciranje) kao oblik stručnog upravljanja. Treba donijeti promjene u izbor članova Programskog vijeća HRT-a.

Ova strategija želi nadići Ustavom zagarantirane slobode medija, prepoznajući sve interese u medijima. Građani RH imaju pravo biti informirani, tj. korisno potpuno i pošteno informirani, i primati informacije bez cenzure, što je osnovni javni interes u informiranju.[47]

STRATEŠKO KOMUNICIRANJE U EU I NATO

Strateško komuniciranje ima sve važniju ulogu u vanjskom djelovanju EU. U sklopu EEAS-a – Europske službe za vanjsko djelovanje (European External Action Service) oganizirane su East StratCom Task Force – Namjenske sposobnosti za stratešku komunikaciju istok i South StratCom Task Force – Namjenske sposobnosti za stratešku komunikaciju jug.

StratCom operativna grupa za istok među prvim je skupinama EU-a, u kojima je strateško komuniciranje prepoznato kao alat za rješavanje političkih pitanja, promoviranje ciljeva EU-a, sprečavanje širenja „propagande", zaštite medija i ljudskih prava.

EU je jačala strateško komuniciranje prema zemljama zapadnog Balkana,[48] odnosi se na komunikaciju proširenja. Cilj je prikazati implikacije koje proces proširenja, ali i buduće članstvo donose, imaju na život građana u ciljanim zemljama. Kako bi komunikacija bila uspješna, ona uključuje suradnju institucija EU, države članice, vlada zemalja Jugoistočne Europe koje još nisu u EU te civilnog društva tih zemalja. Proces je prilagođen za svaku zemlju, a ciljana publika uključuje sve elemente društva – medije, mlade, civilno društvo, poslovni sektor, političke vođe, akademsku zajednicu i građane.

NATO centar izvrsnosti za strateško komuniciranje (NATO StratCom COE-*Strategic Communication Centre of Excellence*), osnovan je u Rigi (Latvija) 2014. godine od sedam zemalja članica.[49] NATO StratCom COE ima zadaću doprinijeti NATO-ovom komunikacijskom procesu analizama, savjetima i praktičnom potporom. Prioriteti NATO StratCom COE jesu istraživanje u svijetu komunikacija, metode, slabosti u protivničkoj strategiji te edukacije iz strateškoga komuniciranja (Ančić, D., 2015, str. 58.). Centar je osnovan kao protuteža informacijskom djelovanju Rusije na rubne države EU i NATO-a, i strateško informacijsko djelovanje na tzv. luk nestabilnosti od Ukrajine, Bliskog istoka do sjeverne Afrike.

Djelovanja prema ciljanim javnostima, prema i s medijima, zadržavaju te povećavaju javnu potporu NATO-ovim politikama i djelovanjima predstavljajući snagu, spremnost i jedinstvo članica. Točnim i istaknutim

[46] Treba razmisliti i osmisliti komunikacijsku kampanju kojom bi se iseljenike motiviralo na posjete i povrat u RH.

[47] Kada bi posljednja rečenica bila u Ustavu RH, to bi jamčilo veće slobode kao slobode mišljenja, nego sama sloboda medija, ali još bolje je kada bi se jamčili kumulativno, tj. zajedno.

[48] Kako ih nazivaju djelatnici institucija EU, dok je pojam geografski nepoznat.

[49] Estonija, Njemačka, Italija, Latvija, Litva, Poljska i Ujedinjeno Kraljevstvo

izvještavanjem doprinosi se očuvanju NATO-ovoga kredibiliteta. Strateško komuniciranje, informacijsko djelovanje i odnosi s javnošću usmjereni su prema domaćim javnostima i medijima članica.[50]

Naputak – preporuka novinarima (medijima) za izvještavanje o terorizmu, terorističkim akcijama i u njihovom tijeku

Francusko-američki politolog Arnaud Blin zaključuje: „Terorizam je definiran svojim psihološkim i emotivnim aspektom, a percepcija činjenica i njihov utjecaj daleko su veći od pukih podataka" (Morthoz, J. P., 2018, str. 62.).[51] Mediji su prečesto kisik terorizma, a novinarstvo žila kucavica demokracije. Terorizam i mediji u simbiotskom su odnosu, i ne dijeleći iste vrijednosti.

Novinari izvještavanje trebaju uravnotežiti između sigurnosti i informiranja i informiranja i humanosti. Kod informiranja o terorizmu i teroru, novinari ne smiju biti umnoživači terora, nego prenositelji informacija koje pomažu ljudima u nadilaženju rezultata napada. U informiranju o terorizmu ne može biti pokrića za teroriste. Nema jedinstvene definicije terorizma, potrebno je razlikovati otpor od terorizma, kao i pojam državnog terorizma. Napad na civilno stanovništvo u ime bilo kojeg cilja jest terorizam. Novinari, fotografi, snimatelji i dr. moraju paziti da ne veličaju terorizam tekstom, slikom ni snimkom. Novinari na temu terorizma osiguravaju jasnu i brzu informaciju, na odgovoran način, afirmirajući informiranja. Važna je edukacija o terorizmu, njegovoj povijesti i trendovima, borbi protiv terorizma i zakonskim odredbama, održavanje odnosa s vlastima i snagama sigurnosti te uzimanje u obzir utjecaja informacija na dignitet i na sigurnost te pojašnjavanje kako je teroristički napad napad na svakoga i nikako ne širenje straha.

Tijekom terorističkoga napada mediji su prvi izvor vijesti i informacija, stoga treba informacijama upravljati kriznim komuniciranjem.[52] Novinari izvještavaju po zakonima zemlje u kojoj rade, ali i zemlje u kojoj objavljuju.[53]

Novinari ne trebaju poticati stigmatizaciju društvenih skupina i nacija, a ako ona postoji, ne dopustiti da strah upravlja predrasudama i diskriminacijama. Novinarstvo ne smije dopustiti da im bude privlačna samo atraktivna lokacija terorističkih napada.

Tijekom protuterorističke operacije treba navesti izvore informacija, ali ne identitet, paziti na curenje informacija. U slučaju pogreške odmah i na vidljiv način ispraviti pogrešku; koristiti eksperte, ali uz oprez. Ne treba činiti teroriste popularnim/glamuroznim, poštivati dostojanstvo žrtve, a posebno djece, ne dopustiti kvalifikacije neke društvene skupine, te izbjegavati ideološko moraliziranje zločina. Treba objaviti ključne fotografije bez senzacionalizma, pravodobnim informiranjem kontrolirati glasine i ne širiti tzv. teorije zavjere. Previše informacija može prouzrokovati neinformiranost, konfuziju i tjeskobu isto kao i premalo informacija. U vijestima treba paziti na izbor riječi, dok u komentarima može slobodnije. Nema prepreke teroriste zvati „bombaši" ili „napadači", a njihove vođe ne treba nazivati promotivnim riječima kao „mozak operacije" ili zvučnim nadimcima. Primjerenije je reći borba protiv terorizma od rat protiv terorizma, nije primjeren ni samoproglašeni naziv „Islamska država" (ISIL), koji daje legitimaciju, nazivajući se tako samo pokušavaju

[50] Ovdje je autor mišljenja kako je takav organizacijski oblik nedovoljan za rubne zemlje partnerice i saveznice, te da one stoga moraju imati i svoje sposobnosti za strateško komuniciranje, koje bi onda imale ulogu regionalne specijalizacije i promatranja. Osim toga, zajedničke komunikacijske sposobnosti moraju dati i odgovore na komunikacijske izazove zajedničkih prijetnji kao što je to terorizam, ali i migrantsku krizu na granicama i u Europi.

[51] https://www.atlantico.fr/decryptage/1958758/et-l-origine-des-terroristes-commettant-le-plus-d-attaques- dans-le-mondeest-alain-blin (18. 1. 2015., 10. 2. 2019.).

[52] Upravljanjem informacijama, samokontrolom, profesionalnom ozbiljnošću, te sposobnosti empatije, mediji, posebno televizijski voditelji mogu pridonijeti smirivanju stanja i straha u javnosti.

[53] Sloboda medija može se iznimno ograničiti i u našem Zakonu o medijima.

umnožiti svoju javnu snagu kao svojevrsnu semantičku propagandu, a i pridjev islamska može biti uvredljiv za dio muslimana (Morthoz, J. P., 2018, str. 57,).[54]

U Rezoluciji UN-a, usvojenoj 19. prosinca 2015., koristi se akronim ISIL (Islamska država Iraka i Levanta), ali dodaje „također poznata kao DAEŠ" (Morthoz, J. P., 2018, str. 58.). Isto je i s pojmom „Islamski Džihad" jer Džihad predstavlja unutrašnju duhovnu borbu, a ne sveti rat,[55] dajući mu tako vjerski autoritet. Roy Peter Clark s Instituta za medijske studije Poynter iz St. Petersburga (SAD) govori o značenja riječi ili izraza; pozitivne ili negativne konotacije, jer odabrane riječi odražavaju događaj[56] (Morthoz, J. P., 2018, str. 59.).

Brojke se višestruko interpretiraju, tema terorizma prepuna je brojki i brojčanih prikaza. Brojke oblikuju način razumijevanja terorizma i značajno određuju djelovanja država i urednički stav medija. Kod izvještavanja s brojkama, novinari se trebaju pitati tko ih je prikupio, kako, zašto i za koga.

Fotografije i snimci su u biti terora, izvještavanja o terorizmu i borbe protiv terorizma. Terorističke organizacije kao Al-Qaida ili ISIL imaju tehniku za snimanje i produkciju i pristup internetu i društvenim mrežama. Ne treba objavljivati slike i snimke terorista ako su snimljene pod njihovom kontrolom, kao ni beskrupulozno prikazivati žrtve[57] (Morthoz, J. P., 2018, str. 64.). Za *The Guardian* pravila su jasna: „Ne koristiti videosnimke i izbjegavati fotografije koje veličaju počinioca, tj. poziranje sa taocima ili s oružjem. Budite suzdržani u korištenju audiosnimaka. Koristiti samo izrezani kadar talaca. Fotografija talaca treba biti snimljena u nekom drugom kontekstu."[58] (Morthoz, J. P., 2018, str. 65.). U slučaju objavljivanja šokantnih fotografija ili snimaka treba to naglasiti. Distribucija snimki i fotografija djece etički i pravno je zaštićena,[59] a zamagljivanje nekada nije dovoljno. Fotografijama treba pronaći izvor i potvrditi autentičnost.

Mediji ne smiju stvarati ni pronositi govor mržnje. Princip kontranarativa djelotvorniji je od gušenja slobode govora. Kada se događaju teroristički napadi, javnost jednostavno treba informacije, mediji pravovremenim i točnim informiranjem mogu suzbiti glasine uz potporu komunikacijskih timova.

Kod izvještavanja s poprišta terorističkoga napada i u tijeku napada, novinari ne smiju činiti greške. Ne treba ništa dirati na mjestima napada. Novinari trebaju pružati unesrećenima u napadu pomoć i paziti na svoju sigurnost i ne ometati rad spasilačkih i sigurnosnih službi. Treba se pridržavati pravila i imati usuglašene procedure i kontakte s policijom i spasilačkim službama. Moraju postojati etička pravila o upotrebi vizualnog materijala, obavljanja intervjua, poštivanju tajnosti operacija sigurnosnih službi itd. Treba pretpostaviti da vođe terorističkih organizacija gledaju prijenos događanja i da postoji vjerojatnost iskorištavanja snimki. Nikako

[54] U Francuskoj je stav da ih se naziva DAEŠ, kao arapski akronim Islamska država Iraka i Levanta (*Dawlat islamiya fi 'iraq wa sham)* vidjeti na: https://www.lci.fr/international/irak-ne-dites-plus-etat-islamique-dites-daech-1558372.html (15. 9. 2014., 11. 2. 2019.). Isto se predlaže i u vodiču za komunikaciju u borbi protiv terorizma Ministarstva domovinske sigurnosti SAD-a pod nazivom: „Riječi koje imaju efekta i riječi koje nemaju" (Morthoz, J. P., 2018, str. 58.).

[55] Što određuje i Vodič za stil izražavanja na katarskom TV kanalu Al Jazeera

[56] http://www.poynter.org/2015/al-jazeera-memo-illustrates-the-importance-of-word-choice/315683/ (13. 2. 2019.).

[57] U Francuskoj distribucija fotografija i snimaka žrtava kažnjava se novčanom kaznom od 15 000 eura. U cijelom „civiliziranom" svijetu imali smo snimku usmrćivanja ruskog veleposlanika u Turskoj Andreja Karlova, dok je govorio na otvaranju izložbe „Rusija u očima Turaka", na snimci se vidi i pobjednički ples ubojice. To je veličanje i promoviranje terora i krajnja bezobzirnost prema žrtvi i njegovim bližnjima. http://www.liberation.fr/france/2016/07/15/nice-apres-l-attaque-rumeurs-et-videos-choquantes-sur-les-reseaux-sociaux_1466284 (12. 2. 2019.).

[58] http://publiceditor.blogs.nytimes.com/2014/09/03/should-the-times-have-observed-a-complete-blackout-on-isis-video-images/ (12. 2. 2019.).

[59] Isto kao i fotografija maloga Alana Kúrdija, izbjeglice iz Sirije, kako leži mrtav na plaži u Turskoj 2. rujna 2015. godine. Tu se razvila i tvrdnja kako je fotografija nesretnog dječaka otvorila oči pobuđujući humanost, različitim drukčijim snimkama moglo se pobuditi humane osjećaje.

ne treba pojašnjavati taktike i operacije policije i antiterorističkih snaga, ne intervjuirati teroriste ni taoce, ne objavljivati materijal s društvenih mreža. Neophodno je postojanje pravila koja zabranjuju ugrožavanje ljudskih života, otežavanje rada hitnih službi, policijskih i drugih antiterorističkih snaga i odavanje informacija. Tijekom talačke krize treba izvještavati na potpun, nenametljiv i nezapaljiv način, kako savjetuje američka Radna grupa za nemire i terorizam,[60] u skladu s novouvedenim pravilima i uzimajući u obzir sugestije Boba Steelea s Ponyter instituta (SAD). Treba pretpostaviti kako otmičari imaju pristup izvještajima ili da bi ih mogli imati; izbjegavati odavanje pojedinosti o taocima koje bi ih dovodile u opasnost; suzdržavati se od pretpostavki o psihološkim odlikama terorista ili političkim uvjerenjima; suzdržavati se od iznošenja nagađanja o planovima terorista, odgovoru nadležnih tijela ili iskustvima talaca; jasno objasniti kako neke informacije neće biti objavljene iz sigurnosnih razloga; ne pokušavati obaviti intervju s terorističkim grupama; ne obavljati intervju s taocima; opremu koristiti oprezno, kako se ne bi krivo protumačilo; ne upuštati se u pregovore o ekskluzivnim pravima s teroristima ili njihovim „predstavnicima"; novinar se ne može ponašati kao posrednik između terorista i vlasti te odmah treba obavijestiti institucije o kontaktima s teroristima; razmisliti o značaju informacija prije obavljanja intervjua sa srodnicima talaca (vidjeti Morthoz, J. P., 2018, str. 73-81.). Novinari ne smiju postati predmetom manipulacije, kod izvještavanja o istražnom postupku protiv terorista treba informirati tako da se postupak ne dovede u opasnost, a izvještavati bez glorificiranja ili demonizacije sudionika u postupku (vidjeti Morthoz, J. P., 2018, str. 83-92.).

Kod objavljivanja priopćenja terorističkih skupina treba se brinuti o dosegu objave. U izvještavanju o terorizmu i napadima treba paziti na sigurnosti novinara i urednika i zaštitu izvora informacija.[61]

Treba izvještavati i o uništenju kulturnih dobara prilikom napada, ilegalnoj trgovini kulturnim dobrima, a posebno o trgovini ljudima i njihovim organima, uvijek izvještavati u opravdanim situacijama, odmjereno, suzdržavajući se od senzacionalizma i pretjeranog naglašavanja dramatičnih događaja, jer istraženo je kako povećan broj članaka o terorizmu i terorističkim napadima povećava i broj napada. Od velike je važnosti dosezanje javnosti u zemljama gdje operiraju terorističke organizacije ili odakle teroristi potječu. Za buduća izvještavanja pomažu analize postupaka svih aktera (institucija vlasti, hitnih službi, političara itd.), ali i objektivno ocijeniti izvještavanje, prije, za vrijeme i nakon napada.

IZVJEŠTAVANJE O IZBJEGLIČKO-MIGRANTSKOJ KRIZI

Aristotelova dilema:[62] *milosrđe ili pravda (pravo), što krivo shvaćamo?*

Ovaj dio bitan je za zemlje EU jer pokazuje kako o temi migracija nije bilo jedinstvenoga strateškog izbora, ali kako „nasumično" medijsko pokrivanje može preuzeti ulogu strateškoga komuniciranja za stvaranje javnog mišljenja i stavova.

Migrantska kriza u Europi počela je 2015. migracijom stanovnika azijskih i afričkih zemalja prema državama članicama EU. To su bili izbjeglice većinom iz ratnih područja Iraka i Sirije,[63] ali im se pridružuju i ekonomski migranti iz šireg područja Azije i Afrike.

[60] Ministarstvo pravde SAD-a, Nacionalni savjetodavni komitet za standarde i ciljeve krivičnog pravosuđa u oblasti nemira i terorizma (Washington DC, Ured za štampu pri Vladi SAD-a).

[61] Izvršni odbor UNESCO-a u travnju 2013. godine usvojio je Plan rada UNESCO-a u oblasti sigurnosti novinara http://en.unesco.org/themes/safety-journalists (12. 1. 2019.).

[62] Milosrđe ili pravednost Aristotelova je dvojba još iz vremena kada su doseljenici počeli dolaziti u Atenu. Ovo je bitno jer treba znati kako se povijest ponavlja zbog toga što je ljudska priroda uvijek jednaka.

[63] Koji su ratne izbjeglice i koji po međunarodnom pravu imaju pravo na azil.

Izvještavanje o migrantskoj krizi ili valu u zemljama EU, ali i Hrvatskoj bilo je minimalno s izostankom informacija.[64] Tu imamo otvorenu i zatvorenu fazu u odnosu na protok izbjeglica ili migranata dublje u EU i prestanak zbog stopiranja zemalja koji su ih primali. U prvom periodu bilo je rasprava na javnim informativnim servisima i za to razdoblje karakteristične su slike milosrđa prema migrantima i mekšega postupanja policije.[65]

Hrvatska se odlučila na treću inačicu, na funkciju tranzitnoga koridora, s mogućnošću zatvaranja granica. EU je na kraju donijela odluku o migrantskim kvotama, ovisno o ekonomskoj sposobnosti zemlje.[66] Kada je došlo do prekida primanja izbjeglica ili migranata, Hrvatska je zatvorila granice, a smanjuje se dotok informacija i slike postaju tvrđe, dolazi i do ekscesnijih situacija. Zbog izostanka pravodobnih i vjerodostojnih informacija na društvenim mrežama došlo je do poruka koje graniče s mržnjom**.**

U hrvatskim dnevnim novinama od 16. rujna 2015. do 1. travnja 2017. godine u najčitanijim dnevnim novinama Večernjem listu, Jutarnjem listu i 24sata bilo je ukupno 164 novinske objave o izbjegličkoj/migranstkoj krizi u 59 izdanja dnevnih novina u šestomjesečnom razdoblju. U tome razdoblju o izbjeglicama je najviše izvještavao Večernji list (72), zatim Jutarnji list sa 69 objavljenih tekstova i, najrjeđe 24sata (23) (Peran, Raguž, 2019, str. 35., 36.). Analiza sadržaja pokazuje da se gotovo 90 % objava o izbjeglicama i (e)migrantima pojavljivalo u rubrikama koje su se odnosile na aktualnosti i novosti (Jutarnji list – 87 %, Večernji list – 88,9 %, 24sata – 95,7 %). U malom broju slučajeva hrvatske dnevne novine tu su temu obrađivale u komentatorskim redcima (Jutarnji list – 5,8 %, Večernji list – 6,9 % i 24sata – 4,3 %) (Peran, Raguž, 2019, str. 37.). U usporedbi s Večernjim listom i Jutarnjim listom, u 24sata češće se (43 %) apeliralo na suosjećanje i pomoć izbjeglicama putem vizualnih zapisa, ali je istodobno u 34,8 % objavljenih fotografija povrijeđeno ljudsko dostojanstvo prikazanih osoba (Peran, Raguž, 2019, str. 41.). U istraživanju je uočeno kako se novinari u sve tri tiskovine u izvještavanju o migrantskoj krizi kod 46,8 % slučajeva potpuno ili djelomično oslanjaju na neimenovane izvore (ili ih je bilo teško prepoznati) za koje se ne može utvrditi postoje li uistinu (Peran, Raguž, 2019, str. 43.). Jutarnji list i Večernji list imaju gotovo 85 % informativnih naslova, a nešto više od 15 % njih kritičkih. U 24sata jednak je broj informativnih naslova, no manji je broj kritičkih, a pojavljuje se i 9 % naslova koji su određeni kao senzacionalistički (Peran, Raguž, 2019, str. 44.).

U medijskom praćenju izbjegličko-migrantske krize uočljiv je izbor riječi. U Njemačkoj se najviše koristio pojam izbjeglica ili tražitelj azila 91 %, a u Švedskoj 75,3 %. Pojam migrant najviše se koristio u Ujedinjenom Kraljevstvu (54,2 %) i Italiji (35,8 %) (Stanić, K., 2017/18, str. 14.).[67] Švedski (39,4 %) i njemački (32,8 %) političari najviše su govorili o temi migracije (Stanić, K., 2017/18, str. 15.). U Njemačkoj (19,7 %) i Švedskoj (12,6 %) u medijima je bilo najviše članaka o integraciji izbjeglica i migranata, najmanje u Španjolskoj i UK (Stanić, K., 2018, str. 18.).

Dinamična 2015. godina imala je tri perioda u medijskom praćenju migrantske krize (Stanić, K., 2018, str. 19.).[68] Prvi je period *Oprezne tolerancije*, koji je karakterističan po izvještajima o masovnim utapanjima u

[64] Bilo je uočljivo kako se prema negativnim događanjima, nasilju i sl. u kojima su sudjelovali migranti, odnosilo prešućivanjem i umanjivanjem, upotrebom formulacija „određeni događaji" i sl.

[65] Hrvatska kao granična država EU i jedna je od najvažnijih zemalja „balkanske rute", samo u prvih 20 dana krize u Hrvatsku je ušlo preko 200 tisuća migranata.

[66] U 2016. 1.3 milijuna ljudi zatražilo je azil u zemljama EU, dok je u 2017. taj broj pao na 730 tisuća ljudi.

[67] https://www.unhcr.org/protection/operations/56bb369c9/press-coverage-refugee-migrant-crisis-eu- content-analysis-five-european.html (8. 2. 2019.).

[68] http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/research/research-projects/migration-and-the-media (8. 2. 2019.)

Mediteranu.[69] Drugi period možemo nazvati *Ushićena humanost*,[70] u medijima je prevladavala tema kako i kojim mjerama pomoći izbjeglicama/migrantima nad sigurnošću članica EU. Treći period karakteriziraju *Zahtjevi za sigurnošću i strah*,[71] ovaj period je poslije terorističkih napada u Parizu i Bruxellesu 2015. i 2016. godine (Stanić, K., 2018, str. 20.). U medijima su dominirali obrambeni stavovi o negativnim geopolitičkim posljedicama nad humanitarnim. Zabrinjavajuće su odjeknule najave kako će se uz pomoć medija pokušati jedan dio migranata vraćati iz EU u zemlje prvog ulaza.

Komunikacijski program – Levant

Ovim programom treba se omogućiti efikasna strateška komunikacija između institucija vlasti RH i izbjeglica/migranata, koji su u RH, prolaze kroz nju, ili su stacionirani u zemljama uz granicu. Ovaj program treba imati barem tri osnovne funkcije:

- Pružiti izbjeglicama/migrantima informaciju o svim pogodnostima legalnoga ulaska u Hrvatsku;[72]
- Pružiti izbjeglicama/migrantima informacije o rizicima ilegalnoga prolaza kroz Hrvatsku, zbog prirode terena, o rizicima prijevoza u organizaciji krijumčara ljudima, rizicima narušavanja njihova zdravlja i njihovih obitelji, djece i dr.;
- Pružiti osnovne informacije o hrvatskim institucijama vezanim za nadzor granice, graničnim i policijskim službama i njihovim sposobnostima i dr. Posebno treba stigmatizirati nečovječno postupanje krijumčara prama migrantima potičući opreznost migranata. Zatim nuditi informacije kako će RH odlučno i trajno kontrolirati svoje granice sprečavajući kaos i ilegalan prijelaz državne granice, shodno zakonima i pravilnicima profesionalno odlučnim, ali humanim postupanjem.

U projektiranju komunikacije treba se koristiti činjenicom kako je dobar dio izbjeglica/migranata opskrbljen modernim mobilnim telefonima, tj. snažnim komunikacijskim sredstvima, kojima u realnom vremenu mogu pratiti događanja u zemljama u koje želi stići, ali i u zemljama kroz koje prolaze. Osim interneta i njemu naslonjenih komunikacijskih alata kao što su društvene mreže, treba koristiti i druge komunikacijske kanale koji mogu služiti svrsi efikasnoga komuniciranja s izbjeglicama i migrantima. No, prije treba napraviti istraživanja koliko se god to može od formalnih do neformalnih, kako bi se prepoznalo migrantska očekivanja, ambicije, želje kao i strahove.

Poruke moraju biti jasne, kratke, osobne i pogodne za dijeljenje, usklađene, strateški komunicirane, prilagođene ciljanim skupinama, te dominantnije vizualne, a manje tekstualne. Treba se koristiti svim karakteristikama kanala komuniciranja, kao npr. videoporukama,[73] slikama, crtežima i jednostavnim grafikonima te digitalnim videouradcima. Kako bi RH osigurala komunikaciju prema ciljanim skupinama izbjeglica i migranata, mora se organizirati jedan službeni ili poluslužbeni ili od nevladine udruge, ali vjerodostojan link ili više njih. Linkovi moraju biti na engleskom i arapskom jeziku i sl. jezicima, a komunikacija usmjerena prema pred-

[69] U to je vrijeme Vijeće Europe donijelo mjere o razmještaju migranata iz Italije i Grčke u druge članice, a Mađarska je odlučila o podizanju zida na granici sa Srbijom.

[70] Događaj prekretnica bila je slika trogodišnjeg dječaka na obalama Turske, koja je bila na svim naslovnicama vodećih svjetskih medija.

[71] http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/research/research-projects/migration-and-the-media (8. 2. 2019.)

[72] Ovo opravdava i činjenica da je i ministar unutrašnjih poslova pozvao nevladine udruge koje se bave humanitarnim radom na informiranje migranata o legalnom ulasku u RH.

[73] Npr. ukazivanje na opasnosti na strminama i snježne mećave na Velebitu i Ličkoj Plješivici trebalo bi stvoriti oprez i odvratiti ih od nelegalnog i nepripremljenog prolaza planinskim visovima u želji da se dokopaju dubine EU.

vodnicima mnijenja, pa onda i prema cjelokupnoj izbjegličkoj i migrantskoj populaciji u blizini naših granica, zatim i odlučna prema trgovcima migrantima. Treba također osmisliti informacijsko djelovanje, klasičnim tradicionalnim medijima letcima, koji trebaju biti jednostavni s puno slika i jednostavnim porukama ili radioemisijama s dosta ciljane glazbe i uz jednostavne upozoravajuće poruke.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Ovaj ogled koji osim predstavljanja strateškoga komuniciranja i nužnosti organiziranja sposobnosti za ovakav tip složene komunikacije ima ambiciju ponuditi žive i primijenjene nacrte, inicijalne dokumente i komunikacijske programe kao što su: *Narativ za strateško komuniciranje*; *Nacrt Nacionalne informacijske strategije*; *Akcijski plan za projektiranje i organiziranje sposobnosti za strateško komuniciranje RH; Naputak – preporuka novinarima (medijima) za izvještavanje o terorizmu, terorističkim akcijama i u njihovom tijeku* i *Komunikacijski program – Levant*. Provedivost i javni interes ovih komunikacijskih inicijativa djelatni su zaključak.

Informacije i strateško komuniciranje postalo je bitan čimbenik u međunarodnim odnosima. No, preduvjet za uspješno strateško komuniciranje jest i razumljivost poruka unutar društva i organiziranje sposobnosti za ovu složenu komunikaciju. Ovdje se sada radi o nadilaženju stanja informacijske zarobljenosti organiziranjem sposobnosti strateškoga komuniciranja društva i države u javnom interesu. Tehnološki napredak komunikacijske tehnologije, ali i međunarodnih prilika stvorili su situaciju s velikom brojem komunikacijskih aktera. Oni se jednostavno dijele na tzv. informacijske vladare, koji upravljaju i nadziru informacije, i one koji to nisu, sa svim posljedicama. Danas više nije moguće provesti neku djelatnost bez potpore komunikacije, pogotovo ne u situacijama suparništva ili sukoba.

Subjekti, tj. objekti, koji nemaju definirane vlastite informacijske strategije u obrambenom su položaju, sustižući događaje, a akteri koji imaju sastavljen informacijsko-komunikacijski sustav definiran po svojoj informacijskoj strategiji predodređeni su za uspjeh, oblikujući događaje kojima upravljaju, a strateška komunikacija okrenuta k uspjehu garancija je toga, osiguravajući informacijsku operativnu dubinu.

Događanja na svjetskoj razini i u okruženju pokazuju kako je dobar dio zemalja ovladao integriranim informacijskim djelovanjima, koje nije funkcionalno dobro nazivati hibridnim ratovanjem, kao ni modernom propagandom, jer gubimo pojam propagande u ideološkim okruženjima, dok je pojam hibridnoga u sigurnosno-obrambenom sektoru nastao opisujući integrirane sposobnosti. Informacijsko djelovanje ili operacije utječu na nacionalnu sigurnost i na kapacitete političkoga vodstva.

Pojavom Interneta i globalnoga informacijskog prostora *cyberspace* ili hiperrealnosti došlo je do demokratizacije dostupnosti podataka, ali i odmaka od realnog u digitalni virtualni svijet. Društvene mreže smanjuju mogućnosti za nametanje društvenih stavova, ali se sada mnijenja događaju u izoliranijim skupinama. Idealna društvena situacija u javnom informiranju trebala bi pružiti dovoljno informacija građanima u otvorenom medijskom sustavu, za društveni izbor, za „samovladanje". Od podatka do mudrosti zatvara se krug javnoga interesa u informiranju, gdje podatku dodajemo kontekst kako bismo dobili informaciju, kojoj kada pridodamo uporabnu vrijednost, postaje znanje, a na kraju, kada imamo načine kada ga i kako upotrijebiti, dosežemo mudrost.

Literatura

1. Akrap, G. (2009). Informacijske strategije i oblikovanje javnoga znanja. *National security and the future, 10* (2), 77-151. dostupno na: https://hrcak.srce.hr/80639 (15. 1. 2019.).
2. Akrap, G. (2013). Specijalni rat 1, Zagreb: Despot Infinitus.
3. Akrap, G. (2013a). Specijalni rat 3, Zagreb: Despot Infinitus.
4. Ančić, D. (2015). Strateško komuniciranje u Europskoj uniji i Sjevernoatlantskom savezu, National security and the future, Vol. 16 No. 2-3, 2015., dostupno na: https://hrcak.srce.hr/167620 (3. 1. 2019.).
5. Gregory, A. (2000). *Planing and Managing Public Relations Campaigns.* London, Philadelphia, New Delhi: CIPR.
6. Kunczik, M., Zipfel, A. (1998). Uvod u publicističku znanost i komunikologiju, Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert, dostupno na: https://hrcak.srce.hr/27497 (20. 12. 2018.).
7. Kušan, J. (2000). Bitka za novu Hrvatsku, Rijeka: Otokar Keršovani.
8. Marinac, D. (2009). Oružane snage i mediji, Zbornik – Sigurnost i obrana Republike Hrvatske u euroatlantskom kontekstu, *Annales Pilar 2009*, dostupno na: https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/sigurnost_obrana/16.pdf (3. 1. 2019.).
9. Marinac, D. (2018). Ratna propaganda I, Hrvatski vojnik br. 558, dostupno na: https://hrvatski-vojnik.hr/ratna-propaganda-i-dio/ (12. 1. 2019.).
10. Marinac, D. (2018a). Ratna propaganda II, Hrvatski vojnik br. 559, dostupno na: https://hrvatski-vojnik.hr/ratna-propaganda-ii-dio/ (12. 1. 2019.).
11. Marthoz, J. P. (2018). Terorizam i mediji (Priručnik za novinare), Pariz, Sarajevo: UNESCO i Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini, dostupno na: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265733 (10. 6. 2019.).
12. Mučalo, M. (1999). Novinarstvo u ratnim uvjetima. *Politička misao, 36* (2), 120-135. dostupno na: https://hrcak.srce.hr/32022 (5. 1. 2019.).
13. Peran, S. i Raguž, A. (2019). Prikaz kretanja izbjeglica preko teritorija Republike Hrvatske u dnevnom tisku (Večernji list, Jutarnji list, 24 sata). *Nova prisutnost, XVII* (1), 29-45. Dostupno na: https://doi.org/10.31192/np.17.1.2 (20. 6. 2019.).
14. Potter, Lester R. (2007). Komunikacijski plan: Srž strateških komunikacija, Zagreb: HUOJ.
15. Stanić, K. (2018). *Analiza medijskog izvještavanja o migrantskoj krizi u Europi* (Diplomski rad-mentor dr.sc. Vjera Lopina), Zagreb: Knjižnica Filozofskog fakulteta u Zagrebu, dostupno na: http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10646/ (12. 3. 2019.).
16. Tomić, Z. (2008). Odnosi s javnošću – teorija i praksa, Zagreb-Sarajevo: Synopsis.
17. Tomić, Z., Jugo, D. (2011). Komunikacijska strategija Hrvatske za ulazak u EU-komparativna analiza, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/326068924_Komparativna_analiza_komunikacijskih_strategija_za_pristup_EU (20. 3. 2019.).
18. Tuđman, M. (2008). Informacijsko ratište i informacijska znanost, Zagreb: Hrvatska Sveučilišna naklada.
19. Tuđman, M. (2009). Informacijske operacije i mediji ili kako osigurati informacijsku superiornost. *National security and the future, 10* (3-4), 25-45., dostupno na: https://hrcak.srce.hr/80565 (10. 1. 2019.).

STRATEGIC COMMUNICATIONS – REPUBLIC OF CROATIA'S REPUTATION AND POSITION

ABSTRACT

Strategic communications of a certain organisation, or a country is a coordinated communication process, adjusted with specific actions. Information processes, during the 1980's in accordance with diplomacy, military and economy have become the fourth instrument of state power. Informational activities exist since the first written documents, with the development of mass media and the experience of ideological management propaganda created. It is being slowly eliminated by both, the versatility of the media and the democratic development of society. Etymologically, propaganda belongs to the old ideological schemes, since then it has shaped history.

The path from propaganda to information and media operations is the path of public communication development and technological possibilities, as well as the media, including the Internet and social media. When one compares information itself with the diplomacy, military, and economy, one comes to the conclusion that information does not sustain the administrative unit. In developed countries, there is a dissolution trend of strategic communications, although strategic communications management enables national information strategies.

In the Republic of Croatia, during the mid-nineties, the Ministry of Information ceased its activities. Public authority has obligations regarding public information, or the fulfilment of "public standards" within principles of publicity, general rights to public opinion and the demand for public information.

Croatian strategic documents and reports, for the first time, recognise the need for strategic communication, and the menace of external defamation and false news, failing to recognise the need for proactive communication and the organisation of capable strategic communication, which enables stable reputation, position and influence on Croatia, exercising national goals, creating a stable and creative environment, empowering the economy, demographic policies, efficient interaction with our neighbours, partners and allies, identity support, managing migration processes in the light of a recent wave of refugees, relations with the diaspora, institutions' openness, communication with social players etc.

The country's strategic communications could be organised in multiple formats such as: a specialised information and communication agency, e.g. National information and communication agency NICA-DIKA (Domovinska informativna i komunikacijska agencija DIKA), empowered information office of the government or the coordination of pre-existing informational capacities within various ministries. All of the before mentioned options enable efficient capabilities of strategic communication, providing, also designing and adopting, a national information strategy complied with all the laws from the public communications' domain and public information services.

Key words: *strategic communication, ability to strategically communicate, national information strategy, informational activities, reputation and position of the Republic of Croatia*

Ivan Perkov
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
iperkov@hrstud.hr

Erik Brezovec
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
ebrezovec@hrstud.hr

Josip Ježovita
Hrvatsko katoličko sveučilište Zagreb
josip.jezovita@unicath.hr

SOCIOLOŠKI ASPEKTI PROMJENA NAZIVA ULICA I TRGOVA U GRADU ZAGREBU OD OSAMOSTALJENJA HRVATSKE DO DANAS

SAŽETAK

Cilj je ovoga rada istražiti sociološke aspekte promjena naziva ulica i trgova u Gradu Zagrebu u periodu od osamostaljenja Republike Hrvatske do danas. Ulice i trgovi dobivaju nazive zbog praktičnosti i pojednostavljivanja snalaženja u svakom, a posebno u urbanom prostoru. Međutim, nazivi ulica i trgova imaju i velik simbolički značaj – moglo bi se reći da oni oslikavaju kolektivnu društvenu memoriju, ali i aktualnu društvenu stvarnost. S druge strane, simboli dobivaju svoje značenje uronjeni u kontekst. Iako je ova tema već analizirana u znanstvenim, stručnim i novinskim radovima (npr. Marjanović, 2007; Stanić, 2009; Samardžić, Živković, 2016. i dr.) čiji će nalazi u radu biti prezentirani, specifičnost je ovoga pristupa u širem sociološkom sagledavanju fenomena. Naime, pomoću metode fokus grupe istražit će se iskustva i značenja koja zagrebački studenti pridaju preimenovanjima ulica i trgova. Hrvatska i Zagreb početkom 1990-ih našli su se u vremenu velikih gibanja – promijenjeno je cjelokupno društveno uređenje, ekonomski, politički i administrativni sustav, a promjene su dodatno obilježene i teškim ratnim sukobima. Period tranzicije iz socijalističkoga u kapitalističko društveno uređenje obilježio je prva dva desetljeća hrvatske samostalnosti, a odjeci tranzicije snažno se osjećaju i u aktualnom trenutku. Stoga će se u ovom radu posebno, s pomoću metode fokus grupe analizirati i najaktualniji, ali i najpoznatiji primjer promjene naziva nekoga trga ili ulice – promjena naziva Trga maršala Tita u Trg Republike Hrvatske kao trenutno konačnoga čina oslikavanja društvene promjene u prostoru Zagreba.

Ključne riječi: *Grad Zagreb, ulice, trgovi, simboli, identitet, tranzicija, društvene promjene, studenti*

UVOD

Nazivi ulica i trgova dio su svakodnevnoga života gotovo svih ljudi, poglavito onih u većim naseljima i gradovima. Ulično nazivlje služi prije svega kao orijentir u prostoru i ima visoku svakodnevnu upotrebnu vrijednost za stanovništvo u urbanim sredinama. Iako su poznati primjeri mjesta i gradova u kojima se ulice imenuju rednim brojevima ili slovima (npr. grad Vela Luka na otoku Korčuli u Hrvatskoj ili New York u SAD-u), u Hrvatskoj i svijetu prevladavaju urbani prostori u kojima ulice i trgovi dobivaju imena po poznatim

ličnostima, povijesnim događajima ili geografskim toponimima, ali i drugim pojmovima. Osim spomenute upotrebne vrijednosti – nazivi ulica i trgova imaju i izvjestan simbolički značaj, oslikavaju kolektivnu memoriju jednoga grada ili nacije u prostoru, ali govore i o aktualnom društvenom trenutku. Simbolički značaj uličnoga nazivlja varira u odnosu na važnost ulica i trgova u određenom gradu – glavni trgovi i frekventne ulice u gradskim središtima imaju kudikamo veći simbolički značaj od malenih ulica u predgrađima.

Grad Zagreb glavni je i najveći grad Republike Hrvatske te stoga nazivi ulica i trgova u njemu imaju najveći simbolički značaj u hrvatskim okvirima, a to se posebno odnosi na nazivlje u središtu grada te na najvažnije ulične prometne koridore. Imenovanja i preimenovanja ulica i trgova u Zagrebu odvijaju se prema određenoj administrativnoj proceduri koja se u ovom radu detaljno opisuje. Poticaj pisanju ovoga rada, osim prepoznavanja simboličkoga značaja koji ljudi pridaju uličnome nazivlju, bio je i jedan od najpoznatijih slučajeva preimenovanja trga u novijoj hrvatskoj povijesti, a radi se o preimenovanju prostorno i simbolički značajnoga zagrebačkog trga iz naziva Trg maršala Tita u Trg Republike Hrvatske. Ovaj slučaj podijelio je građane Zagreba, ali i hrvatsko društvo budući da se radilo o ideološko-politički značajnome nazivu. Upravo se nazivi ulica koje imaju takav ideološki značaj najčešće mijenjanju – poznato je da je niz ulica, trgova i ostalih hodonima u Zagrebu, ali i cijeloj Hrvatskoj promijenio svoje nazive promjenom političko-društvenoga uređenja početkom 90-ih godina 20. stoljeća.

Ovaj rad na početku donosi pregled dosad objavljenih znanstvenih i stručnih radova koji tematiziraju nazive i preimenovanja ulica i trgova u Zagrebu i Hrvatskoj, a ukratko se sažima i dio važnih pojmova i definicija koje su iznijeli najrelevantniji strani sociolozi. Radovi hrvatskih autora dosad su uglavnom tematizirali političku dimenziju preimenovanja, a u njima je obavljen i golem posao popisivanja i mapiranja preimenovanja koja su se zbila od samoga početka imenovanja ulica u Zagrebu. Autori su pritom popisali i saželi sve dosad objavljene radove na ovu temu pa se taj postupak u ovom radu ne ponavlja, nego se prikazuju samo nalazi važni za kontekstualizaciju teme. Budući da je posao popisivanja i interpretiranja, poglavito kada je u pitanju Zagreb, dobrim dijelom obavljen, u ovom se radu koristi inovativan pristup fenomenu. Specifičnost je pristupa fenomenološko objašnjenje tematike, a metodološka je inovacija upotreba metode fokus grupe za istraživanje (pre)imenovanja hodonima te posljedično kreiranje novoga metodološkog instrumenta. U istraživanju su provedene ukupno tri fokus grupe sa studentima koji studiraju u Gradu Zagrebu (skupine su podijeljene po znanstvenim područjima). Detaljno objašnjenje razloga odabira ovoga pristupa i metode izneseno je u metodološkom poglavlju rada, a nakon toga se predstavljaju te deskriptivno i fenomenološki interpretiraju rezultati istraživanja.

TEORIJSKI OKVIR

Velik broj autora slaže se po pitanju simboličkoga značaja uličnog nazivlja u političkim odnosima moći. Tako, primjerice, Graham, Ashworth i Tunbridge (2000) ističu da „političke elite, ako su svjesne simboličnog potencijala krajolika, prilikom dolaska na vlast nastoje zamijeniti simbole prethodnih autoriteta vlastitima. Političke elite određuju službene verzije povijesti,odnosno odabiru one činjenice iz prošlosti koje su im korisne u sadašnjosti, dok druge nastoje izbrisati, kako iz kolektivnoga pamćenja tako i iz fizičke okoline" (prema Stanić, Šakaja i Slavuj, 2009, str. 90.). U uvodnom je dijelu naznačena višeznačnost uličnoga nazivlja. Mirošević (2011, str. 69.) piše da je „nemoguće konačno definirati emotivni značaj nekog prostora za pojedinca ili skupinu, a u tom kontekstu i prostornu identifikaciju stanovništva, ali ipak, pristupajući krajoliku kao tekstu u kojem su konzervirane vrijednosti i simboli ljudi nastanjenih u njemu moguće je djelomično interpretirati ljudske interakcije s prostorom". Pinchevski i Torgovnik (2002) kažu da je „uloga uličnoga nazivlja dvostruka, odnosno njegovo je značenje istovremeno denotativno i konotativno" (prema Stanić, Šakaja i Slavuj, 2009, str. 90.). Na jednoj razini služi kao orijentir u prostoru, a na drugoj je nositelj simbolične

poruke u službi propagiranja vladajuće ideologije. Marjanović (2007, str. 109.) dodatno artikulira ovu tezu i kaže: „Ulice se, dakle, u procesu formiranja kolektivnog identiteta pretvaraju iz svakodnevnih sredstava međusobne komunikacije i interakcije u urbanoj sredini u simboličke konstrukte političkih (vladajućih) elita kojima se pokušava manipulirati i usmjeravati kolektivno poimanje povijesti i utjecati na kolektivno sjećanje i formiranje kolektivnog identiteta."

Najveća prednost uličnoga nazivlja pred drugim komemorativnim simbolima poput spomenika, memorijalnih centara ili muzeja jest njegova sveprisutnost i lišenost osjećaja uzvišenosti (Azaryahu i Kook, 2002, str. 199., prema Stanić, Šakaja i Slavuj, 2009). Lotman (2000) ističe da procesi preimenovanja ulica otvaraju nove debate oko komemoriranja poželjnih vrijednosti unutar semiosfere. Dakle, geografska imena pojedinih prostornih jedinica, poput imena ulica i trgova (hodonimi), iako imaju ponajprije orijentacijsku ulogu, ipak su u najvećoj mjeri nositelji odgovarajuće simbolike. Prema Marjanoviću (2007) hodonimi su nositelji simbolične poruke koju propagira vladajuća ideologija, a to dokazuju učestala preimenovanja ulične nomenklature u prošlosti koja su u pravilu uvijek u uskoj vezi s povijesno-političkim promjenama u društvu. Prema Stanić, Šakaja i Slavuj (2009), postoji 5 ključnih faza u kojima su zagrebačke ulice i trgovi dobivali i/ili mijenjali nazive. To su (1) razdoblje modernizacije (doba Mažuranićevih reformi), (2) doba SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918. – 1941.), (3) razdoblje Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.), (4) socijalističko razdoblje (1945. – 1990.) i posljednje, (5) postsocijalističko razdoblje (od 1990. naovamo).

Kao što je već napomenuto, nemaju sve ulice i trgovi jednak simbolički značaj. Najveći i najljepši trgovi u strogom središtu grada (u Zagrebu – Donji grad) ili u povijesno značajnom dijelu grada (u Zagrebu – Gornji grad) te prometne „žile kucavice" grada (u Zagrebu, npr. Ilica, Vukovarska ulica, Slavonska avenija, Avenija Dubrovnik, Savska cesta…) imaju visok simbolički značaj u odnosu na manje ulice u gradskim četvrtima koje primarno služe za stanovanje. Azaryahu (1999) kaže da je „očigledno su neka mjesta komemoracije u prostoru percipirana dostojnijima i vrjednijima od drugih. Duljina ulica, njihov položaj unutar grada ili frekventnost pridonose ugledu osobe čije ime nose. Stoga najvažnije i najuglednije osobe iz vladajućega kanona vrijednosti dobivaju ulicu na najboljem položaju unutar gradskog tkiva" (Azaryahu, 1999, prema Stanić, Šakaja i Slavuj, 2009, str. 91.).

ZAKONODAVNI OKVIR[1]

Sukladno *Zakonu o naseljima* (NN 54/1988) *Gradska skupština Grada Zagreba* imenuje i preimenuje ulice na prijedlog *Odbora za imenovanje naselja, ulica i trgova*. Zakonom o naseljima određeno je da evidenciju imena i granica naselja, ulica i trgova te evidenciju brojeva zgrada vodi upravno tijelo jedinice lokalne uprave nadležno za geodetske poslove (u slučaju Grada Zagreba *Gradski ured za katastar i geodetske poslove*). Posebnom Odlukom (Odluka o načelima, kriterijima i postupku za određivanje imena javnih površina na području Grada Zagreba, SG GZ 9/2012) utvrđuju se načela, kriteriji i postupak za određivanje imena javnih površina na području Grada Zagreba. Javnom se površinom smatra površina u općoj upotrebi unutar naselja na području Grada Zagreba, i to: aleja, avenija, brijeg, cesta, dol, gaj, klanac, lug, obala, obrež, obronak, odvojak, ogranak, otok, park, perivoj, poljana, potok, prečac, prilaz, prolaz, put, ribnjak, stube, šetalište, trg, ulica, vidikovac, vijenac, vrt, zavoj i dr. Na području Grada Zagreba ne mogu se imenovati dvije ili više javnih površina istim imenom. Ime javne površine određuje Gradska skupština Grada Zagreba na prijedlog Odbora, uz prethodno pribavljeno mišljenje vijeća gradske četvrti na području koje se javna površina nalazi. Javne se površine mogu imenovati po: zemljopisnim pojmovima, toponimima, povijesnim događajima i

[1] Preuzeto s https://www.zagreb.hr/fond-imena-iz-kojeg-se-imenuju-javne-povrsine-za-p/57681 prilagođeno, uređeno za potrebe rada.

datumima, pokretima, organizacijama i ustanovama, po imenima osoba koje su obilježile kulturni, znanstveni, politički, društveni ili drugi oblik života Grada Zagreba, Republike Hrvatske i svijeta, po imenima drugih gradova i država te drugim odgovarajućim pojmovima. Za područje Grada Zagreba vodi se jedinstven *Fond imena* prema kojemu se, u pravilu, određuju imena javnih površina. Fond imena osniva Odbor, a vodi tijelo gradske uprave nadležno za katastarske i geodetske poslove. Fond imena objavljuje se na mrežnim stranicama Grada Zagreba.

Pisane prijedloge za uvrštenje pojmova, datuma, odnosno imena osoba u Fond imena Odboru mogu podnositi: gradski zastupnici i klubovi gradskih zastupnika te radna tijela Gradske skupštine Grada Zagreba, gradonačelnik Grada Zagreba, vijeća gradskih četvrti i vijeća mjesnih odbora u Gradu Zagrebu, političke stranke, vjerske zajednice, vijeća i predstavnici nacionalnih manjina, obrazovne, znanstvene, kulturne i druge ustanove i pravne osobe, građani i udruge građana. Razmatrajući prijedlog, Odbor ocjenjuje kvalitetu i sadržaj predloženoga rješenja. Kvaliteta predloženoga rješenja prigodom predlaganja imena osobe očituje se u njezinu liku i djelu, racionalnoj i suvremenoj spoznaji toga djela te njegova posrednog i neposrednog utjecaja na prošlost, sadašnjost i budućnost građana Grada Zagreba, Republike Hrvatske i svjetske zajednice u cjelini. Sadržaj prijedloga ocjenjuje se u odnosu na razmjernu zastupljenost spolova, vrsta i oblika ljudskih djelatnosti, potrebu očuvanja bitnih odrednica demokracije, antifašizma i humanizma, hrvatske nacionalne i zagrebačke tradicije te izvornoga narječja, očuvanja sjećanja na imena i djela značajna za Zagreb, hrvatsko društvo i svjetsku civilizaciju u cjelini.

FENOMENOLOGIJSKI PRISTUP (PRE)IMENOVANJU ULICA I TRGOVA

Pregledom dosadašnjih istraživanja dalo bi se zaključiti kako se fenomenu promjena naziva ulica i trgova prije svega pristupalo na temeljima makropristupa. Takav pristup fenomenu obuhvatio je dinamiku u okvirima strukture (u smislu broja promijenjenih ulica i trgova, analiza medijskih sadržaja, pravnih regulativa, ideoloških utemeljenja promjena...). Kada je riječ o sociološkim aspektima promjena naziva ulica i trgova, na temeljima se strukturalne analize u bitnom izostavlja važna komponenta društvene stvarnosti – svakodnevni život i značenje pojedinaca usmjereno prema fenomenu koji istražujemo. U tom smislu, rad karakterizira upotreba fenomenologije kako u teorijskom tako i u empirijskom smislu.

Prije svega, potrebno je naglasiti kako se u okviru fenomenologije fokus stavlja na pojedinca; njegovo razumijevanje, refleksiju i značenje usmjereno na specifičan fenomen (u ovom slučaju na promjene naziva ulica i trgova) (Bogdan i Taylor, 1975). Također je važno napomenuti kako se fenomenologija tijekom vlastitoga razvoja u sociologiji u bitnom odvojila od filozofskih koncepcija. U filozofiji, polazeći od svojih monističkih ideala, Husserl (1970) je pokušao definirati metodološka polazišta kojima bi se ostvarila znanstvenost filozofije. Takva metoda podrazumijevala je fokus na fenomen koji se ne može promatrati kao prirodna datost, već ga treba proučiti u složenom odnosu interakcije čovjekove svijesti i njegova doživljaja fenomena (koji tek tada postaje zbiljan). Iako je ova ideja dijelom prenesena na polje sociologije, pojam svijesti ostao je izvan dometa empirijski utemeljene znanosti. Upravo se na ovom području definira i glavna problematika upotrebe fenomenologije u sociološkim istraživanjima. Naime, pojam intencionalnosti svijesti vrlo je često pogrešno upotrebljavan kao *pažnja* prema nekomu ili nečemu (Heaph i Roth, 1973).[2] Ipak, ono gdje je sociologija napravila zaokret po pitanju fenomenologije te je istu uklopila u postojeću tradiciju društvenih

[2] Takav koncept pažnje puno je uži od filozofskoga shvaćanja intencionalnosti svijesti. Naime, svijest je uvijek intencionalna. Kao takva, ne može se objasniti pažnjom prema nekomu ili nečemu iz razloga što pažnja nije konstantna. Pažnja nestaje u određenom vremenskom intervalu, dok je proces intencionalnosti stalan, neovisan o bilo realnom ili imaginarnom objektu (Gurwitsch, 1966).

znanosti, jest područje u kojemu se prihvaća značenje pojedinaca prema fenomenu, ali se pritom ne negiraju određene datosti koje nadilaze svijest pojedinca (Schütz i Luckmann, 1973). Drugim riječima, pojedinac interpretira stvarnost, ali se pritom koristi znanjem koje mu je postalo dostupno u procesu socijalizacije. Takvo znanje dio je kolektivne stvarnosti, takozvane zbilje svakodnevnoga života[3] (Berger i Luckmann, 1992), koju pojedinac koristi kao alat u savladavanju vlastitih životnih izazova. Upravo na spomenutim principima leži teorijska osnova ovoga rada.

Naime, imenovanje i preimenovanje ulica i trgova svakako spada u širu strukturalnu domenu (u smislu da se proces imenovanja ulica i trgova odvija sistematično i na temelju društvene procedure), ali procesi stvaranja značenja i iskustva toga istog procesa ne smiju biti izostavljeni. Pojedinac je aktivan sudionik promjena imena ulica i trgova. Možda ne u legalnom smislu, ali u legitimacijskom svakako. Naime, promjena ovakvoga tipa zahtijeva legitimaciju svijeta svakodnevnoga života kojega je pojedinac dio (i sukreator). Promjene naziva ulica i trgova izravno se dotiču zbilje svakodnevnoga života, pa tako i svih individualnih zbilja. Spomenute promjene – promjene su određenih znanja kojima se pojedinac koristi. S time na umu valja istražiti uvjete i karakteristike funkcioniranja individualnih zbilja u situacijama kada dolazi do promjena naziva ulica i trgova. U skladu s ovim nameće se pitanje funkcioniranja individualnih zbilja u dinamici rekonstruiranja znanja. Na koje načine osoba održava smislenost svakodnevice u promijenjenim uvjetima (imena ulica i trgova)? U okvirima teorijskoga promišljanja fenomenologije promjena naziva ulica i trgova važno je upitati sljedeće; što uopće za pojedinca predstavljaju imena ulica i trgova? Tko ili što svojim imenom zaslužuje ući u okvire svakodnevne upotrebe? Tek kada se odgovori na spomenuta pitanja, moguće je govoriti o načinima produkcije i reprodukcije određenih komponenti zbilje svakodnevnoga života u procesima imenovanja ili preimenovanja ulica i trgova.

U praktičnom, odnosno empirijskom okviru upotrebe fenomenologije vodili smo se osnovnim pravilima konceptualizacije ovakvoga tipa istraživanja. Naime, fenomenološko istraživanje definirano je u sedam koraka (definiranje istraživačkoga pitanja, preliminarni podatci o istraživanoj temi, odabir teorijskoga okvira, proučavanje konstrukata prvog reda, proučavanje konstrukata drugog reda, analiza nepredviđenih efekata, povezivanje empirije i teorije) (Aspers, 2009). Ne zanemarujući važnost svakoga koraka, smatramo važnim posebnu pažnju usmjeriti na formiranje konstrukata prvog i drugog reda. Konstrukti prvoga reda odnose se na podatke prikupljene u izravnoj empirijskoj praksi. To su podatci, u našem slučaju, dobiveni u tri fokus grupe u kojima se otkrila osnovna deskripcija iskustva i značenja pojedinaca o temi promjena naziva ulica i trgova. Opis konstrukata prvoga reda uključuje opis interakcijskih odnosa u samoj fokus grupi te kakav je bio međuodnos među sudionicima. Ono što je bitno u ovoj etapi jest činjenica da se empiriji dopušta da govori za sebe (Aspers, 2004). Nadovezujući se na razrađene konstrukte prvoga reda, konstrukti drugoga reda u okvirima ovoga rada povezuju prikupljene podatke s teorijskom podlogom.

Slijedeći strukturirane metodološke korake fenomenologije, obuhvaća se osnovno shvaćanje ovoga pristupa kao svojevrsne protosociologije.[4] Uz pomoć takvoga protosociološkog pristupa analiziraju se mogućnosti konstrukcije istraživačkog instrumenta za buduća istraživanja teme promjena naziva ulica i trgova.

[3] Zbilja svakodnevnoga života zbilja je koja nadilazi individualna htijenja i shvaćanja; percepcije i iskustva života. Ona je neupitna i postoji neovisno o pojedincu, stalno je prisutna i određena pravilima i obrascima unutar okvira zbilje svakodnevnoga života koja se shvaća kao *par excellan* (Berger i Luckmann, 1992).

[4] Temeljeći se na postulatu adekvatnosti, Eberle (1999) naglašava važnost empirijske validacije fenomenološkoga pojma stvarnosti. Pojam značenja moguće je empirijski proučiti upravo na temeljima kvalitativne metodologije s naznakama na pojedinca i njegovu interpretaciju svijeta života. Tako shvaćena fenomenologija (koja počiva na empirijskim temeljima) pravi je iskaz fenomenologije kao protosociologije.

CILJEVI I HIPOTEZE

Prvi je cilj rada utvrditi kakva značenja i iskustva studenti u Gradu Zagrebu pridaju (pre)imenovanjima ulica i trgova. Drugi je cilj istraživanja dobiti detaljniji uvid u tematske cjeline i elemente vezane uz predmet ovoga istraživanja kako bi se na temelju navedenih saznanja dobila podloga za konstrukciju novoga istraživačkog instrumenta, tj. anketnog upitnika.

Prva je hipoteza da stanovnici grada, pa tako i studenti, pridaju određeni značaj hodonimima te da studenti koji studiraju u različitim znanstvenim područjima temu gledaju na ponešto drukčije načine. U drugoj hipotezi polazi se od pretpostavke da je na temelju dobivenih rezultata iz fokus grupa moguće konstruirati novi istraživački instrument, tj. anketni upitnik s metodološki ispravnim te tematski preciznim i usmjerenim pitanjima adekvatnim za predmet ovoga istraživanja.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kako bi se odgovorilo na ciljeve ovoga istraživanja, korištena je metoda fokus grupe kao istraživačkoga pristupa iz metodološke paradigme kvalitativne metodologije. Provedene su tri fokus grupe s razmakom od tjedan dana između svakoga istraživanja i s prosječnim trajanjem od sat vremena. Korišten je slabije strukturirani oblik fokus grupe (detaljnije opisano u dijelu s teorijom o metodologiji), a vodič za provođenje istraživanja sastojao se od pet glavnih tematskih cjelina: (1) generalno o nazivlju ulica i trgova, (2) generalno o načinu i procedurama promjene nazivlja ulica i trgova, (3) utjecaj ideologije i povijesno-društvenoga konteksta na promjene u nazivljima ulica i trgova, (4) iskustva i osobne perspektive sudionika vezane uz temu istraživanja općenito i (5) najpoznatiji primjeri promjena naziva ulica i trgova u Zagrebu te iskustva ispitanika po tom pitanju.

Za što lakšu kontrolu uvjeta u kojima se istraživanje provelo te da bi se zadovoljile teorijske pretpostavke za kvalitetno provođenje ovoga tipa istraživanja, za moderatora je odabrana osoba s dobrim poznavanjem predmeta i teme ovoga rada, a samo istraživanje provedeno je u kontroliranim uvjetima, tj. u laboratoriju tehnološki opremljenom za ovakvu vrstu istraživanja.

Sudionici u istraživanju birani su korištenjem neprobabilističke skupine uzoraka, tj. s pomoću uzorka snježne grude, a sami sudionici bili su studenti sa Sveučilišta u Zagrebu s pet znanstvenih područja jer se u istraživanje krenulo s pretpostavkom da različita znanstvena područja mogu utjecati na perspektivu sudionika o predmetu istraživanja, a što na kraju može rezultirati bogatijim i raznolikijim rezultatima. U prvoj fokus grupi sudjelovalo je šest sudionika/ica iz društvenog i humanističkog znanstvenog područja. U drugoj grupi sudjelovalo je pet sudionika/ica iz prirodnih i tehničkih znanosti. Na kraju, u zadnjoj grupi sudjelovalo je pet sudionika/ica iz umjetničkoga područja. Navedeni broj sudionika smatra se adekvatnim ako se uzme u obzir teorijska pretpostavka Mooia i Sarstedta (2011, str. 71.) kako je primjereno da u fokus grupama sudjeluje između 4 i 6 sudionika. Sudionici su bili obaviješteni o cilju i predmetu ovoga istraživanja, a s navedenim su bili upoznati preko informativnog pristanka koji im je dan prije provođenja samoga istraživanja.

Općenito, podatci dobiveni na temelju fokus grupa smatraju se po svojim karakteristikama primarnim podatcima kvalitativnoga tipa (Mooi i Sarstedt, 2011, str. 46.), a podatci dobiveni u ovom istraživanju transkribirani su i opisani korištenjem audio i videosnimki dobivenih iz laboratorija u kojemu se istraživanje provelo. Prema Mooi i Sarstedt (2011, str. 13-14.) postoji takozvani *exploratory* tip istraživanja čiji je cilj dobivanje novih informacija o nekom istraživačkom problemu za koji se smatra da dosad nije dovoljno istražen, a pitanja koja se postavljaju u ovom istraživačkom obliku služe za pomoć u preciznijoj formulaciji i konceptualizaciji toga problema. Najčešći su oblici ove vrste istraživanja intervjui, fokus grupe i etnografske studije.

Fokus grupe mogu se definirati kao „intervjui koji su provedeno paralelno tj. istovremeno na određenom broju ispitanika i koji su vođeni uz pomoć moderatora" (Mooi i Sarstedt, 2011, str. 71.).

Promatrajući povijesnu perspektivu razvoja i uvođenja fokus grupa u istraživanja (Fontana i Frey, 2000, str. 651.), u početku je ova metoda korištena prije svega u istraživanjima tržišta i u političkim kampanjama, ali prema autoru Marvasti (2004, str. 24.) s vremenom su fokus grupe počele zauzimati sve važnije mjesto u sociološkim istraživanjima upravo zbog raznovrsnosti svoje primjenjivosti. Vezano dalje uz navedenu primjenjivost fokus grupa, najopćenitije se može reći da je cilj ove metode stimuliranje diskusije između sudionika kako bi se lakše razumjela značenja njihovih odgovora dobivenih na neku temu istraživanja (Bloor, Frankland, Thomas i Robson, 2001, str. 43.). Naime, prema autorima Fontani i Frey (2000, str. 652.), ispitanici preko fokus grupa dobivaju priliku elaborirati međusobne odgovore što za posljedicu može imati stvaranje bogatijega seta podataka o nekoj temi (Marvasti, 2004, str. 23-24.). Navedeno tvrde i Mooi i Sarstedt (2011, str. 14.) prema kojima je glavna razlika između intervjua i fokus grupa u tome što se u potonjem obliku želi postići reakcija sudionika jednih na druge kako bi se dobio uvid u grupnu dinamiku. Za potrebe ovoga istraživanja fokus grupe izabrane su upravo zbog pretpostavke da se na temelju interaktivnoga odnosa između sudionika može stvoriti kvalitetna podloga za dobivanje što bogatijih i raznolikijih podataka o predmetu ovog istraživanja.

Postoji više stupnjeva strukturiranosti fokus grupa. S jedne strane postoji oblik fokus grupe s visokom razinom strukturiranosti u kojemu ispitanici jedan iza drugoga odgovaraju na svako pojedinačno pitanje, dok s druge strane postoji oblik s manjom razinom strukturiranosti, a u kojemu je poanta da se ispitanici po svojoj volji uključuju u raspravu (Marvasti, 2004, str. 23.). Za potrebe ovoga rada korišten je potonji, tj. slabije strukturirani oblik fokus grupe kako bi se dopustilo da sudionici u interakciji i diskusiji potvrde pretpostavke o važnosti postojećih tematskih cjelina po pitanju predmeta ovoga istraživanja, ali i da se i dobiju prijedlozi o novim aspektima koje je potrebno promatrati.

Kao i svi istraživački pristupi i metode tako i fokus grupe imaju svoje prednosti i nedostatke. Prema Mooi i Sarstedt (2011, str. 71.), općenite prednosti provođenja fokus grupa u odnosu na neke druge oblike istraživanja kao što je intervju jesu: (1) jeftinije provođenje istraživanja, (2) primjereniji pristup za istraživačke probleme sa zastupljenim društvenim aspektom i (3) korisnost u smislu razvoja novih ideja o istraživanoj tematici. Dalje, vezano konkretno za nestrukturirani oblik fokus grupe koji je korišten u ovom istraživanju, moguće je odrediti nekoliko specifičnih prednosti toga pristupa: (1) razumijevanje razmišljanja sudionika, (2) stavljanje interesa sudionika o temi istraživanja u prvi plan, (3) postavljanje manjega broja pitanja s fleksibilnom raspodjelom vremena u odnosu na pojedina pitanja, (4) uloga moderatora nije da prije svega usmjerava, nego da olakšava i potiče raspravu sudionika, (5) moderator može usmjeriti raspravu na nove neplanirane aspekte o temi istraživanja i (6) sudionici razgovaraju međusobno umjesto da razgovaraju samo s moderatorom (Morgan, 2002, str. 147.). Općenito se smatra da je ovakav oblik fokus grupe primjereniji za društvena istraživanja u odnosu na strukturirani oblik (Marvasti, 2004, str. 23.).

Fokus grupe osim svojih specifičnosti i povezanih prednosti imaju i svoje nedostatke na koje je potrebno obratiti pozornost kako bi se neko istraživanje provelo što kvalitetnije. Prvo, može se javiti problem da jedan ili određeni broj sudionika dominiraju raspravom. Drugo, sudionicima može biti neugodno pri odgovaranju na određena pitanja s osjetljivom tematikom ili mogu davati društveno poželjne odgovore. Treće, moderator mora dobro poznavati tematiku istraživanja te znati upravljati sa samom grupom kako ne bi došlo do prethodno navedenih situacija (Marvasti, 2004, str. 24-25.). U ovom istraživanju može se smatrati kako su svi navedeni problemi kontrolirani ako se uzme u obzir da je za moderatora uzeta osoba s dobrim poznavanjem predmeta istraživanja, da je vodič za fokus grupu konstruiran na način da se u provođenju istraživanja krenulo s općenitijim temama i da se s vremenom dolazilo do sve složenijih i osjetljivijih tema te da je samo istraživanje provedeno u za to tehnološki opremljenom laboratoriju.

REZULTATI I RASPRAVA

U razgovoru o preimenovanjima ulica i trgova u općem smislu pokazalo se kako studenti primarno doživljavaju orijentacijsku funkciju uličnoga nazivlja. Nazivi ulica i trgova pomažu im u orijentaciji u prostoru te u njihovu svakodnevnom životu.

Najvažnije mi je da se prostorom mogu orijentirati, tj. da mi ulice omoguće pronalazak onoga što tražim ili da eventualno brže stignem do odredišta. Također, da se uspijem bez problema naći s prijateljima i da im pomognem da me lakše nađu (smijeh). (Sugovornik 6, grupa 1, 2018.)

Na toj primarnoj dimenziji, bez uključivanja drugih koncepata i značenja, sudionici su naveli kako im je bitna prostorna orijentacija. U određenim slučajevima to je uključivalo pojednostavljenje naziva ulica i trgova do banalnih razina, bez ikakvih značenjskih odrednica.

Što je zvučnije ime, to ćeš lakše zapamtiti ulicu. Nekako mi je logično da, čim je zvučnije ime ulica, time se ljudi lakše orijentiraju. Na primjer, u centru grada (Zagreba) ulice se zovu prema zvučnijim i poznatijim ikonama povijesti – na primjer; Gundulićeva, Preradovićeva. Da se ti nazivi promijene, sigurno bi bila teža orijentacija. (Sugovornik 2, grupa 3, 2018.)

Meni iskreno ne bi smetalo i da se ulice i trgovi zovu brojevima 1, 2, 3, 4, samo da se mogu bez problema orijentirati u prostoru. (Sugovornik 5, grupa 1, 2018.)

Nadalje, kada smo se odmaknuli od osnovnih funkcionalnih pretpostavki imenovanja ulica i trgova, izražena su dublja značenja za sudionike. Tako se, ponajprije u fokus grupi 1, koja je obuhvaćala studente društveno-humanističkoga područja, često spominjala društvena solidarnost kao jedna od kategorija koju imena ulica i trgova stvaraju. Drugim riječima, nazivi ulica i trgova mogu biti temelj društvene integracije i stvaranja solidarnosti na povijesnim temeljima. Ova je razina funkcionalnosti sekundarnoga karaktera. Ona ne izražava orijentacijsku već društvenu dimenziju obilježavanja prostora.

Pa, na društvenoj razini znači nekakvu solidarnost, društvenu koheziju – budući da se ulice neće nazvati po nepoznatim osobama, već je to striktno, baš namijenjeno (od same pojave države) da se ulice nazivaju po ljudima koji su na neki način doprinijele toj zajednici. Ili su to umjetnici, znanstvenici.... čak i ne moraju biti, mislim može to biti i prema nekoj dobroj osobi koju ljudi, tj. ta zajednica zna. (Sugovornik 1, G1, 2018.)

Ta društvena odrednica i stvaranje društvene solidarnosti ne vezuje se nužno samo uz određene ličnosti, već i uz signifikantna mjesta za društvo ili zajednicu kao što su druge ulice i trgovi.

...čak i ne mora imati naziv po nekoj osobi, nego može biti i po nekoj apstrakciji – npr. Ulica grada Vukovara, ulica neke ulice (spomenuto uz smijeh). (Sugovornik 1, G1, 2018.)

U korist sekundarne dimenzije funkcionalnosti u razgovoru su spomenuti i nazivi ulica koji su studentice i studente potaknuli da istraže detalje i eventualne povijesne činjenice o osobi ili događaju po kojemu je ta ulica dobila naziv. Učeći o određenom imenu ulice ili trga, studenti su na latentnoj razini izrazili pripadnost određenom kolektivu. Proširujući svoju zalihu znanja, na specifičan su način postali sukreatori zbilje svakodnevnoga života. Ta zbilja svakodnevnoga života postojala je i postojat će neovisno o našim sudionicima, ali svijest i znanje o povijesti naziva ulica i trgova studentima i studenticama stvara osjećaj mjesta.[5] Važno je naglasiti kako se usmjerenost studenata i studentica prema učenju povijesti određenoga mjesta veže uz lokacije, tj. ulice i trgove koje su sudionicima bliske u svakodnevnoj orijentaciji prostorom.

Nije pitanje samo društvene solidarnosti već i individualne važnosti neke osobe – da će ljudi znati po kome je ulica dobila ime, možda i istražiti zašto se ulica naziva po toj osobi. Možda se htjelo ostaviti neki

[5] Koncept mjesta razlikuje se od prostora upravo po dimenziji iskustva i osjećaja kojima mjesto prožima određenu osobu. Mjesto je određeno intimnim značenjem te socijalnim iskustvom (Lipovac, 1997, str. 14.).

dublji trag o osobi ili događaju. S osobne strane, koliko sam se selila, više mi ništa ne znači, ali društveno značenje svakako postoji, iako i to ovisi o lokalnoj percepciji. (Sugovornik 4, grupa 1, 2018.)

Kada sam stigao u Zagreb, bilo mi je važno saznati osnovne informacije o prostoru na kojemu sam se našao. Iz tog razloga istraživao sam, guglao povijest ulice u kojoj sam boravio, osobu po kojoj je dobila ime... Htio sam saznati i više o povijesti Trga bana Jelačića, što sam i učinio. Na neki način, kroz povijest mi se Zagreb učinio bližim. (Sugovornik 3, grupa 2, 2018.)

Ideološka pitanja također su izazvala raspravu među sudionicima fokus grupa, a moglo se primijetiti da su različite skupine studenata različito reagirale na značaj preimenovanja Trga maršala Tita u Trg Republike Hrvatske, kao ideološki najosjetljivije točke istraživanja. Dok su sudionici iz društveno-humanističkoga i sudionici iz umjetničko-dizajnerskoga područja mahom ocijenili da je preimenovanje bilo čisti politički čin koji je vladajućima poslužio za maskiranje stvarnih društvenih problema, studenti tehničkoga područja smatrali su preimenovanje nužnim. Ideologija je, složili su se sudionici, često presudna u formiranju društva pa tako i odraza društva u prostoru na imenima ulica i trgova. Ispitanici su uglavnom izrazili stav da hodonime nije dobro nazivati po političkim i ideološkim ličnostima jer to dovodi do društvenih podjela.

Trg Maršala Tita je uvijek prisutna tema u ideološkom poimanju imena ulica i trgova. Na mene to nikako ne utječe, ali često sam znala svjedočiti u tramvaju, kada se spomenuo Trg maršala Tita, kako ljudi postaju agresivniji. Naglašavali su važnost promjene naziva tog trga. (Sudionik 1, grupa 3, 2018.)

Ovo je bio svakako najznačajniji primjer (Trg maršala Tita). Za mene to nema utjecaj. Vjerujem da je tako kod većine mlađih. Polarizacije se vjerojatno stvaraju kod starijih ljudi. (Sudionik 4, grupa 3, 2018.)

Studenti iz društveno-humanističkoga područja zalagali su se da ulice dobivaju nazive po umjetnicima, književnicima, znanstvenicima i sportašima za koje smatraju da ne bi izazvali društvene podjele. Ponuđeni su i prijedlozi novih imena ulica: primjerice „Ulica hrvatske nogometne reprezentacije", zatim „Ulica Mate Rimca" koja bi bila poticaj mladim poduzetnicima te prijedlog da ulice dobiju imena prema povijesnim pričama poput onih Marije Jurić Zagorke, što bi prema sudionicima imalo pozitivan učinak na posjetitelje Zagreba koji bi tako mogli naučiti nešto novo i zanimljivo o kulturi grada. Umjetnici i arhitekti su se, između ostaloga, založili da hodonimi dobivaju ulice po njihovim „kolegama" – poznatim umjetnicima i poznatim arhitektima koji su projektirali neku ulicu ili zgradu u njoj. Izrazili su mišljenje da bi na taj način ova zanimanja dobila značaj koji zaslužuju.

Željela bih da su u nazivima ulica više zastupljeni arhitekti koji su projektirali ta naselja, ulice ili možda neku značajnu zgradu u toj ulici i naselju. Znam za neke primjere takvih imena u drugim gradovima i to mi se jako sviđa. (Sudionica 1, Grupa 3)

Studenti iz tehničkoga područja istaknuli su da bi ulice i trgovi trebali dobivati izumitelji i inovatori. Na ovom primjeru vide se odrednice imena ulica i trgova koje osnažuju određene kolektivne identitete, što svakako spada u već spomenutu drugu dimenziju funkcionalnosti ovoga fenomena.

Mislim da naši tehničari i izumitelji nisu dovoljno zastupljeni u nazivima gradskih ulica, ili nisu na važnim lokacijama pa ja ne znam da postoje. S obzirom da da nas oni u svijetu najbolje predstavljaju, trebalo bi ih više cijeniti. Ali ne cijeni ih se ni općenito pa tako ni na ulicama. (Sudionik 5, Grupa 2)

ZAKLJUČAK

Simboli su u sociologiji, uz vrijednosti i norme, osnovni čimbenik kulture jednoga društva. Simbola u svakom društvu ima puno, raznovrsni su i slojeviti. Međutim, ključan simbol svakoga društva jest jezik. Oslikavanje simbola na ulicama i trgovima grada važan je pokazatelj prošlosti i sadašnjosti društva. Prepoznavši tu činjenicu, ovaj je rad napravljen s ciljem da odgovori na pitanja povezana uz hodonime – jezične simbole u nazivljima ulica i trgova.

Budući da se veći broj autora u Hrvatskoj bavio ovom tematikom te je napravljen golem posao kvantitativnoga prikaza promjena naziva i puno kvalitativnih interpretacija tih promjena, ovaj je rad unio fenomenološku analizu u ispitivanje ove tematike te metodu fokus grupe za dobivanje odgovora na zacrtana istraživačka pitanja. Za sudionike su izabrani mladi ljudi – studenti koji studiraju u Zagrebu zbog želje da se ustanovi kakva oni iskustva imaju s preimenovanjima ulica i kakvo značenje pridaju hodonimima pa onda i njihovim promjenama. Ambicija ovoga rada nije bio sustavni prikaz svih promjena naziva niti reprezentativni prikaz stavova zagrebačkih studenata. Rad je napravljen s ciljem mapiranja i oslikavanja terena, stjecanja dubljih uvida u problematiku i izrade metodološkoga instrumenta za buduća istraživanja o promjenama uličnoga nazivlja. U radu je dan sažeti prikaz dosadašnjih istraživanja, objašnjene su faze, značenja i procedure mijenjanja naziva ulica u Gradu Zagrebu. Sve navedeno stavljeno je u povijesni i društveni kontekst, a nakon toga detaljno je opisano zašto se smatra da fenomenološka analiza može značajno pridonijeti razumijevanju ovoga važnog fenomena. Osim toga, detaljno su objašnjene prednosti, ali i nedostatci odabrane metode – fokus grupe.

Provedene fokus grupe sa zagrebačkim studentima pokazale su da mladi ljudi, iako se to na prvi pogled tako ne čini, daju određen značaj uličnome nazivlju i imaju prijedloge novih procedura i naziva i izražene stavove o različitim postojećim nazivima, promjenama, ali i potencijalnim novim nazivima. Hodonime studenti, očekivano i sukladno postavljenim hipotezama, promatraju višeslojno, važna im je osnovna, orijentacijska dimenzija koju oni donose, ali razmišljaju i onoj drugoj, simboličkoj. Istraživanjem je potvrđena i teza da studenti različitih područja imaju drukčije poglede na fenomen. Osim što, očekivano, studenti određenih područja smatraju da slavne ličnosti iz njihovih struka zaslužuju nazive ulica, pokazalo se i da studenti društveno-humanističkoga područja najslojevitije i najsloženije razmišljaju o hodonimima. Pretpostavka je da je tome tako zbog puno izraženije kritičke razine promišljanja o društvu koja su posljedica njihovoga obrazovanja i znanja.

Upotrebom kvalitativne metodologije, tj. upotrebom metode fokus grupa došlo se do podataka na temelju kojih se može dati prijedlog za konstrukciju tematskih blokova instrumenta anketnoga upitnika koji po svojim karakteristikama pripada u kvantitativnu metodologiju i na temelju čijih se rezultata mogu donositi inferencijalni zaključci o nekoj istraživanoj pojavi. U istraživanju su identificirana tri moguća tematska bloka: (1) funkcija uličnoga nazivlja, (2) društveni kontekst i razlozi preimenovanja ulica te (3) posljedice preimenovanja ulica. Vezano uz prvi tematski blok, može se ispitati (1.1) koliko ulični nazivi služe kao orijentacijski element u kretanju prostorom i (1.2) koliko služe, tj. doprinose stvaranju osjećaja društvene solidarnosti i povezanosti s mjestom u kojemu se osobe kreću. Po pitanju drugoga tematskog bloka pomoću kojega se mogu ispitati razlozi preimenovanja ulica potrebno je obratiti pažnju na sljedeće cjeline: (2.1) je li i koliko je opravdano preimenovati ulice kako bi se olakšala prostorna orijentacija osoba u nekom mjestu, (2.2) je li i koliko je opravdano preimenovati ulice kako bi se poštivao političko-ideološki vremenski okvir u kojemu se preimenovanje može dogoditi, (2.3) je li potrebno stavljati univerzalna i lako pamtljiva imena ili povijesno i kontekstualno uvjetovana imena. Na kraju, u trećem tematskom bloku koji se dotiče posljedica preimenovanja ulica mogu se postaviti sljedeća pitanja: (3.1) je li osobama u nekom mjestu važno ako dođe do preimenovanja ulica, (3.2) intenzitet praktičnoga utjecaja promjene imena na lokalnu zajednicu, (3.3) intenzitet ideološkoga utjecaja promjene imena ulica na lokalnu zajednicu i (3.4) ispitivanje koji razlozi preimenovanja ulica pobuđuju najviše reakcija (bilo pozitivnih ili negativnih). Što se tiče formulacije samih pitanja, predlaže se upotreba dvaju tipova pitanja. Prvo, pitanja zatvorenoga tipa na Likertovoj ljestvici od 1 do 10 kako bi se ispitanicima ostavilo dovoljno slobode da rangiraju svoje stavove o temi ovoga istraživanja i kako bi se postigao dovoljan varijabilitet podataka za provođenje daljnjih analiza kao što su npr. dovođenje različitih indikatora u kauzalne i korelacijske odnose (uključujući i sociodemografske karakteristike ispitanika kao zaseb-

noga seta pitanja). Drugo, pitanja poluotvorenoga tipa kako bi se eventualno mogli kvantificirati dodatni razlozi i posljedice promjena imena ulica.

Ovaj rad ispunio je svoje glavne ciljeve, stečeni su dublji uvidi u značenja i iskustva koja studenti pridaju nazivima ulica i trgova, a dobiveni rezultati svakako će značajno doprinijeti konstruiranju istraživačkoga instrumenta za daljnja istraživanja ove tematike.

Literatura

1. Aspers, P. (2004). Empirical phenomenology: An approach for qualitative research. *Indo-Pacific Journal of Phenomenology, 9*(2), 1-12. (https://www.researchgate.net/publication/277889346_Empirical_Phenomenology_A_Qualitative_Research_Approach_The_Cologne_Seminars).
2. Aspers, P. (2009). Empirical phenomenology: A qualitative research approach (The Cologne Seminars). *Indo-Pacific Journal of Phenomenology, 9*(2), 1-12. https://doi.org/10.1080/20797222.2009.11433992
3. Berger, P. i Luckmann, T. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.
4. Bloor, M., Frankland, J., Thomas, M. i Robson, K. (2001). *Focus Groups in Social Research*. London: Sage.
5. Bogdan, R. i Taylor, S. J. (1975). *Introduction to qualitative research methods: A phenomenological approach to the social sciences*. New York, N. Y.: John Wiley.
6. Eberle, T.S. (1999). Die methodologische Grundlegung der interpretativen Sozialforschung durch die phänomenologische Lebensweltanalyse von Alfred Schütz. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie, 24*(4), 65-90. (https://www.alexandria.unisg.ch/10754/1/Eberle_Thomas_1999_Methodologische_Grundlegung_interpretativen%20_Sozialforschung.pdf).
7. Fontana, A. i Frey, J. (2000). The Interview: From Structured Questions to Negotiated Text. U N. K. Denzin i Y. S. Lincoln (Ur.), *Handbook of Qualitative Research* (2. izdanje) (str. 645-672.). Thousand Oaks, CA.: Sage.
8. Graham, B., Ashworth, G. i Tunbridge, J. (2000). *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Arnold.
9. Gurwitsch, A. (1966). Edmund Husserl's Conception of Phenomenological Psychology. *The Review of Metaphysics, 19*(4), 689-727. DOI: revmetaph1966194157
10. Heaph, J. L. i Roth, P. A. (1973). On Phenomenological Sociology. *American Sociological Review, 38*(3), 354-367.
11. Husserl, E. (1970). *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Evanston, IL.: Northern University Press.
12. Lipovac, N. (1997). Space and Place. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 5*(1(13)), 1-34. (https://hrcak.srce.hr/24068).
13. Lotman, M. (2000). *Semiosfera*. Sankt-Petersburg: Iskustvo-SPB.
14. Marjanović, B. (2007). Promjena vlasti, promjena ulica. *Diskrepancija, 8*(12), 105-127. Preuzeto s: https://hrcak.srce.hr/9906
15. Marvasti, A. (2004). *Qualitative Research in Sociology*. London: Sage.
16. Mirošević, L. (2011). Imena ulica i trgova kao odraz zajedničkoga kulturno-povijesnog naslijeđa. *Kartografija i geoinformacije, 10*(16), 57-71. Preuzeto s: https://hrcak.srce.hr/77941
17. Mirošević, L. i Borzić, M. (2014). Ulična nomenklatura grada Splita kao odraz političkih i kulturnih promjena. *Etnološka tribina, 44*(37), 187-201. doi: https://doi.org/10.15378/1848-9540.2014.37.07

18. Mooi, E. i Sarstedt, M. (2011). *A Concise Guide to Market Research* (1. izdanje). Berlin; Heidelberg: Springer-Verlag. doi:10.1007/978-3-642-12541-6
19. Morgan, D. L. (2002). Focus Group Interviewing. U J. Gubrium i J. Holstein (Ur.), *Handbook of Interview Research: Context and Method* (str. 141-160.). Thousand Oaks, CA.: Sage.
20. Odluka o načelima, kriterijima i postupku za određivanje imena javnih površina na području Grada Zagreba. *Službeni glasnik Grada Zagreba*, broj 9/2012.
21. Schütz, A. i Luckmann, T. (1973). *The Structures of the Life World*. Evanston, IL.: Northwestern University Press.
22. Stanić, J., Šakaja, L. i Slavuj, L. (2009). Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova. *Migracijske i etničke teme, 25*(1-2), 89-124. Preuzeto s: https://hrcak.srce.hr/40110
23. Zakon o naseljima. *Narodne novine*, broj 54/1988.

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF CHANGING STREET AND SQUARE NAMES IN THE CITY OF ZAGREB SINCE THE INDEPENDENCE OF CROATIA

ABSTRACT

The aim of this paper is to investigate the sociological aspects of changing street and square names in the City of Zagreb during the last three decades. The streets and squares are named for practical reasons. However, the names of streets and squares have a great symbolic significance - it can be said that they reflect collective social memory, but also the current social reality. On the other hand, the symbols get their meaning immersed in the context. Although this topic has already been analyzed in scientific, professional and journalistic papers (eg. Marjanović, 2007; Stanić, 2009; Samardžić, Živković, 2016 et al.), which will be presented in the paper, the specificity of our approach is in the sociological perception of the phenomenon. Namely, the focus group method will explore the experiences and meanings that Zagreb students attach to street renaming. In the early 1990s, Croatia and Zagreb were found in a time of great movements - a complete set of social, economic, political and administrative systems was changed. Changes were also marked by severe war conflicts. The period of transition from socialist to capitalist social organization marked the first two decades of Croatian independence, and the marks of the transition are also strongly felt at the present moment. Therefore, in this paper, we will also analyze the most recent and most famous example of the change of the name of a square – the change of name of the Marshal Tito Square to the Square of the Republic of Croatia. We think that this was the final known act of painting social changes in the urban space of Zagreb.

Key words: *City of Zagreb, streets, squares, symbols, identity, transition, social changes, students*

Dubravka Petrović Štefanac
Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK
snc@hbk.hr

PROMIŠLJANJA KARDINALA FRANJE KUHARIĆA O HRVATSKOM IDENTITETU U SVJETLU KRŠĆANSKOGA IDENTITETA

SAŽETAK

Crkva je u društvu i njegov je sastavni dio, a kršćanski poziv upućen čovjeku poziv je na djelovanje u svijetu i među ljudima. Kršćanin mora ostati vjerodostojan svome kršćanskom identitetu kako na osobnoj tako i na društvenoj razini. Drugim riječima, u svakodnevnim susretima mislima i inicijativama jasno i nedvosmisleno zauzimati se i živjeti poruku evanđelja. U prvotno vrijeme traženja i nesnalaženja u novom demokratskom ozračju, početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, kardinal Franjo Kuharić u svojim je korizmeno-uskrsnim poslanicama analizirao novonastale prilike i promišljajući o njima, uputio svoje smjernice. Polazište njegova promišljanja kršćanska je antropologija i poruka spasenja, koje svoj temelj i korektiv imaju u Evanđelju. U izlaganju autorica raščlanjuje sadržaj poslanica te se usmjerava na nosive elemente kršćanskoga identiteta govoreći o Katoličkoj Crkvi, odnosu Crkve i društva/države, suverenitetu, zajedničkom dobru i obitelji.

Ključne riječi: *kardinal Franjo Kuharić, Katolička Crkva, suverenitet, zajedničko dobro, obitelj*

UVOD

Pitanje o identitetu višestruko je složeno jer ono uključuje istodobno i osobnu, ali i društveno-kulturnu stvarnost. Prema B. Klaiću pojam identitet označava ponajprije „istovjetnost, podudaranje, izjednačavanje, potpunu jednakost, priznanje da netko ili nešto zaista jest ono čime se prikazuje (utvrditi nečiji identitet), da je netko zaista osoba o kojoj se radi" („Identitet", 1986, str. 565.). No, identitet u sadržaj istovremeno uključuje i „skup značajki koje neku osobu čine onom koja jest" („Identitet", 1986, str. 565.). Govor o osobnom identitetu, a onda i nacionalnom, postaje osobito važan u vremenima velikih društvenih previranja, promjena pa i nesnalaženja. Prilike s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošloga stoljeća u hrvatskom društvu upravo su okarakterizirane velikom prekretnicom i susretom s do tada nepoznatim, novim. Pad jednoga sustava i otvaranje drugomu, uvelike drugačijem – nakon skoro pola stoljeća jednoumlja u hrvatsko društvo ulazile su dotad nepoznate demokratske struje – stvorilo je novo ozračje koje je, uz metodu pronalaženja najboljega puta, donijelo i nerijetke krive korake, ali je istovremeno i zahtijevalo zauzimanje odlučnoga stava i traženje ključnoga mjesta unutar događanja koja su uslijedila.

Kardinal Franjo Kuharić, zagrebački nadbiskup od 1970. do 1997. godine, bio je u to vrijeme na čelu Katoličke Crkve u Hrvatskoj. On je osobito bio svjestan ozbiljnosti trenutka u kojemu se iznenada našla Crkva, ali i hrvatsko društvo u cjelini. Polazeći od povijesne uloge Katoličke Crkve i njezinog stavljanja u službu hrvatskom narodu, a treba napomenuti da je u nekim slučajevima Crkva bila odlučujući faktor u očuvanju

i afirmaciji nacionalnih društveno-kulturnih vrednota kao sastavnica identiteta,[1] kardinal Kuharić iz kuta je kršćanskoga motritelja, bez prisvajanja starih zasluga, a s ciljem rasta Crkve u samoj sebi, u svojim korizmeno-uskrsnim poslanicama od 1990. do 1997. godine prepoznao važnost traženja odgovora na pitanje o nacionalnoj dimenziji uključujući i govor o identitetu. Uz prigodne nedjeljne propovijedi i one za velike crkvene blagdane te državne obljetnice, uz nagovore povezane uz župne blagdane i druge svečane događaje župe, i poslanice su bile sredstva kojima se kardinal obraćao ponajprije vjernicima katolicima, ali i svim ljudima dobre volje. Njegovo obraćanje ticalo se velikoga broja stanovnika Hrvatske ako se na umu ima činjenica da je, prema popisima stanovništva koji su u dva navrata kasnije provedeni, više od 86 posto stanovništva u Republici Hrvatskoj katoličke vjeroispovijesti („Stanovništvo prema vjeri", n. d.). U korizmeno-uskrsnim poslanicama od 1990. do 1997. godine kardinal Franjo Kuharić dotaknuo se više tema. U ovom radu ne želi se dati sustavna obrada svih tema o kojima je promišljao kardinal, nego samo istaknuti i tek ukazati na one, polazeći od kršćanske antropologije, koje su relevantnije za temu hrvatskoga identiteta u odnosu na kršćanski kao što su: Katolička Crkva, suverenitet, zajedničko dobro i mir te obitelj.

POLAZIŠNA ODREDNICA – KRŠĆANSKI POGLED NA IDENTITET[2]

Ozbiljan pristup u traganju za puninom odgovora na pitanje o identitetu, uz sociološka i psihološka postignuća, svakako uključuje i vjerski doprinos postavljenom zadatku. Stoga se s pravom može reći da je pitanje identiteta osobno, društveno-kulturno, ali i vjersko pitanje, u ovom slučaju s kršćanskim predznakom.[3] Iz susreta s kršćanskom objavom može se zaključiti da ona ukazuje na jedan novi kut gledanja na čovjekov identitet. Kršćanska objava ima pred očima sveobuhvatnu sliku uključujući čovjeka i njegova Stvoritelja, ali i čovjeka i sve stvoreno. Svoj primarni izvor izmješta izvan stvorene materije u Boga Stvoritelja, koji nadilazi čovjeka i stvoreno, ali koji se ne otuđuje nego ostaje u trajnom odnosu sa stvorenim i u iskrenom dijalogu s čovjekom. Stoga razmišljajući o kršćanskom identitetu, neke od njegovih sastavnica uključuju odnos s Bogom Stvoriteljem i stvorenim svijetom, s dostojanstvom obitelji, s radom za zajedničko dobro društva utemeljeno na kršćanskim i općeljudskim vrednotama kao i pitanja o suverenitetu i identitetu Katoličke Crkve.

Identitet, Stvoritelj i stvoreno

Na prvim stranicama Svetoga pisma koje opisuju stvaranje muškarca i žene na sliku i priliku Božju (Rebić, Fućak i Duda, 1996, str. 14.), a što je temelj kršćanske antropologije, sadržano je glavno učenje o čovjekovom identitetu. U prvoj knjizi Petoknjižja, Knjizi Postanka, govori se o stvaranju muškarca i žene kao slobodnom Božjem činu te je istaknuto da muškarac i žena, koji su stvoreni od Boga u svojoj komplementarnosti i uzajamnosti, samo u odnosu s njime mogu otkriti i ostvariti vjerodostojno i potpuno značenje osobnog i druš-

[1] Povjesničari se slažu da suvremene hrvatske nacije u ovom obliku ne bi bilo da nije bilo Katoličke Crkve. To ne znači da je ne bi ni bilo, ali zasigurno ne bi ovako izgledala. Ovdje nije moguće nabrojiti svako zaslužno ime pripadnika Katoličke Crkve tijekom povijesti – nije to ni tema ovoga rada – stoga su ilustracije radi nabrojena tek neka: Faust Vrančić, Bartol Kašić, svećenstvo za vrijeme tzv. ilirskoga pokreta, Mihovil Pavlinović, biskupi: Josip Kuković, Juraj Haulik, Antun Bauer, Josip Juraj Strossmayer, Alojzije Stepinac, Bonaventura Duda i Jerko Fućak.

[2] Iako postoje određene distinkcije u govoru o kršćanskom i katoličkom identitetu (Taylor, 2011), ovdje će se atributi *kršćanski* i *katolički* koristiti kao sinonimi.

[3] Jedno od temeljnih vjerskih pitanja suvremenoga društva usmjereno je na suodnos kršćanskoga identiteta i njegove aktualizacije u vjerničkom djelovanju. Zanimljiv članak o nekim velikim pitanjima koja se odnose na vjerničku praksu u hrvatskom društvu s obzirom na kršćanski identitet – kao što su primjerice manjkavosti u vjerskoj formaciji i nezaživljeni vjerski identitet, nerazumijevanje vjerskog identiteta u postmodernom društvu i kulturi te problemi dijaloga vjernika i suvremene kulture – može se vidjeti kod Vranješ, 2011.

tvenog života (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005, str. 40.).[4] Svoju puninu i autentičnost čovjek dobiva u sudjelovanju u životu Isusa Krista, Božjeg Sina. Upravo to sudjelovanje ima učinak oslobađanja istinske i samostojne vrijednosti te identiteta ljudskih bića u svim njihovim izričajima (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005, str. 44.). Naime, život u Kristu na nov način osvjetljuje identitet i društvenost ljudske osobe. Kristov dolazak donio je ljudima ideju o njihovu dostojanstvu kao osobâ te o jednakosti svih ljudi bez obzira na vjeru, rasu, podrijetlo i spol. O tome je posebno govorio apostol Pavao u svome pismu, poslanici obraćajući se zajednicama, Crkvama u Galaciji: „Uistinu, svi ste sinovi Božji, po vjeri u Kristu Isusu. Doista, koji ste god u Krista kršteni, Kristom se zaodjenuste. Nema više: Židov – Grk! Nema više: rob – slobodnjak! Nema više: muško – žensko! Svi ste vi Jedan u Kristu Isusu!" (Rebić, Fućak i Duda, 1996, str. 1660.). Imajući pred očima upravo rečeno, crkvene zajednice unutar određenoga društva predlažu se kao mjesta zajedništva, svjedočanstva i poslanja te kao kvasac otkupljenja i promjene društvenih odnosa (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005, str. 49.).

Sastavni element ljudskoga identiteta čini i čovjekov odnos sa svijetom. Riječ je o odnosu što se rađa kao plod još dubljega odnosa čovjeka s Bogom. Upravo je Bog htio čovjeka za svoga sugovornika, a samo u dijalogu s Bogom čovjek pronalazi svoju istinu, u kojoj potom pronalazi nadahnuće i norme za planiranje budućnosti svijeta.[5] Gledanje na čovjeka i stvoreno bez ikakve povezanosti s transcendencijom dovelo je danas do odbacivanja shvaćanja biblijskoga koncepta stvaranja te do prihvaćanja potpuno autonomnoga postojanja čovjeka i prirode. Time se prekinula veza koja ujedinjuje svijet s Bogom, a vidljiva posljedica navedenoga stanja rađa krizom u odnosu čovjeka i prirode. Spomenuti prekid odvojio je čovjeka od zemlje, pa se sam čovjek našao u razmišljanju da je izvan konteksta okruženja, svijeta u kojemu živi, što je samo još dodatno osiromašilo njegov identitet.[6]

Polazeći od činjenice da je samo u odnosu na Boga moguće ostvariti cjelovitost osobnog i društvenog života, u govoru o društvenom aspektu identiteta nezaobilaznim se nameće kratko ukazati na mjesto koje pravednost ima u govoru o identitetu. Parafrazirajući rimskoga pravnika Ulpijana i svetog Tomu Akvinskog, pod pravednošću se misli na trajno i postojano raspoloženje dati svakomu ono što mu pripada, na što ima pravo (Merkelbach, 1962). Pravednost je značajna u govoru o vrijednosti osobe, njezinom dostojanstvu i pravima; ona uređuje odnose u društvu (osoba – društvo – država).[7] U društvu su, zbog preuskoga gledanja

[4] Kompendij socijalnog nauka Crkve Papinskoga vijeća „Iustitia et pax" o prvoj knjizi Petoknjižja govori i sljedeće: „Knjiga Postanka prikazuje nam neke stožere kršćanske antropologije: neotuđivo dostojanstvo ljudske osobe koje svoj korijen i svoje jamstvo ima u stvarateljskom naumu Božjem; konstitutivnu društvenost ljudskoga bića, koja svoj prototip ima u izvornom odnosu između muškarca i žene, čije 'združenje tvori prvi oblik zajednice osoba'; značenje ljudskoga djelovanja u svijetu koje je povezano s otkrićem i poštivanjem naravnoga zakona što ga je Bog usadio u stvoreni svemir kako bi čovječanstvo u njemu obitavalo i čuvalo ga po njegovom planu. Takvo viđenje ljudske osobe, društva i povijesti ukorijenjeno je u Bogu i objašnjeno ostvarenjem Njegovog plana spasenja." (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005, str. 49.).

[5] Biblijskim rječnikom svijet koji se spominje zapravoje vrt koji je Bog dao čovjeku kako bi ga ovaj obrađivao i čuvao (Rebić, Fućak i Duda, 1996, str. 15.), a spomenutu zadaću čuvanja i obrađivanja ne može brisati čak ni grijeh, koji patnjom i boli pritišće plemenitost rada (Rebić, Fućak i Duda, 1996, str. 16.).

[6] Ovu opasnu dijagnozu o autonomnosti čovjeka i svijeta te krizi koja se iz toga rađa prepoznalo je Papinsko vijeće „Iustitia et pax". Stoga spomenuto Vijeće nedvosmisleno ukazuje na izrazito jasnu posljedicu koja iz takvoga načina gledanja na čovjeka, svijet i Stvoritelja proizlazi, podsjeća na srodstvo čovjeka sa stvorenim, što su svjedočile benediktinska i franjevačka duhovnost te ističe jačanje duboke povezanosti koja postoji između okolišne i ljudske ekologije (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005, str. 332.).

[7] S obzirom na ova tri temeljna društvena odnosa razlikuju se tri oblika pravednosti: uzajamna (komutativna), razdiobna (distributivna) i zakonska pravednost (legalna). Danas se nerijetko upotrebljava i izraz socijalna pravednost. Njezino

na nju i temeljeći je na kriterijima koristoljublja i posjedovanja, prisutne neke njezine devijacije. Potpunije i istinsko značenje pravednost dobiva iz kršćanske vizure. Kršćanstvo ističe da pravednost nije samo ljudski sporazum, već objektivna vrednota. Naime, ne određuje pozitivni zakon ono što je „pravedno", nego sama bit identiteta ljudskoga bića (*Katekizam Katoličke Crkve*, 1994).

Identitet i obitelj

Obitelj kao temeljna zajednica, jezgra svakoga društva nezaobilazna je u govoru o identitetu. Iako su u iskustvu obiteljskih članova vidljivi neki izvanjski oblici njezina okupljanja u skupinu, obitelj se ustanovljuje uz pomoć „stanovitih, makar i posve fragmentarnih odrednica identiteta" (Rogić, 2003). Društvo, a osobito državne ustanove, pozvane su „jamčiti i pospješiti iskonski identitet obiteljskoga života, te izbjeći i suzbiti sve ono što je mijenja i ranjava" (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005, str. 194.). Drugim riječima, od države se zahtijeva da vodi takvu obiteljsku politiku čije će djelovanje biti nedvosmisleno usmjereno k očuvanju obiteljskih vrijednosti, počevši od promicanja istinskog obiteljskoga suživota, dostojanstva majki, očeva i djece, preko poštivanja života koji se rađa počevši od samoga začeća do stvarne slobode izbora u odgoju djece. Nužno se nameće potreba iznalaženja ciljanih intervencija koje bi bile u stanju suočiti se s potrebama što proistječu iz prava obitelji kao takve (Ivan Pavao II., 1982). U tome smislu potreban je preduvjet priznavanja identiteta obitelji kao prirodnoga društva zasnovanog na braku. Jednu je činjenicu važno na ovome mjestu istaknuti, a ona potvrđuje da ni država a ni društvo u cjelini ne mogu niti zamijeniti niti umanjiti društvenu dimenziju same obitelji. Oni je ponajprije moraju uvažavati, priznavati, poštivati i promicati u njezinim pravima. Naime, u obitelji se, počevši od najranijega djetinjstva pa nadalje, uči i stječe iskustvo te razvijaju socijalne vještine tako da je spoznavanje načela i ponašanje kod pojedine osobe sjedinjeno već od samoga početka. Stoga definiranu i konačnu društvenu, gospodarsku i političku organizaciju nije moguće ozbiljno pojmiti bez razvoja ljudske društvenosti čiji temelj i smjernice dolaze iz obitelji kao izvora pravednosti, solidarnosti i cjelovita čovjekovog ostvarenja.

Identitet i rad za zajedničko dobro društva

Društvo je povijesno i društveno utjelovljenje rada svih naraštaja, a sam rad potvrđuje čovjekov identitet. Čovjek treba raditi zato da bi mogao odgovoriti na svoje potrebe kao čovjeka, koje uključuju njegov razvoj i održanje u ljudskom i kršćanskom smislu. Govoreći o radu, razlikuju se njegove dvije primarne dimenzije: subjektivna, ona koja čovjeka stavlja za subjekta, određuje kvalitetu rada te mu daje najvišu vrijednost, i objektivna, koja se odnosi na tehniku. No, pored ovih dviju dimenzija rad posjeduje i socijalnu dimenziju. Danas, naime, više nego ikada pojam *raditi* u sebi sadrži značenje raditi s drugima, za druge, odnosno raditi nešto za nekoga. Stoga se može istaknuti da se rad očituje kao moralna obveza u odnosu na bližnjega. Na prvome mjestu prozvani *bližnji* vlastita je obitelj jer je rad temelj na kojemu se gradi obiteljski život. No, *bližnji* je i društvo, nacija kojoj se pripada.[8] Ivan Pavao II. ustvrdio je da „svojim radom (…) čovjek u svakom slučaju i u svakoj fazi tog procesa ostaje na crti izvornog Stvoriteljeva plana; taj plan je nužno i nerazdvojivo

pojavljivanje veže se uz prošlo stoljeće i pokušaje rješavanja socijalnih izazova. Papa Pio XI. 1931. godine objavio je encikliku pod nazivom *Quadragesimo anno* koja se naziva još i Enciklika socijalne pravednosti. No, uvriježilo se stajalište da je socijalna pravednost tehnički izraz koji u sebi uključuje sva tri temeljna oblika pravednosti.

[8] Gledano iz kuta onoga što je dobro za čovjeka i kako sam život za čovjeka učiniti što ljudskijim, a onda i identitetski jasnijim, može se istaknuti, parafrazirajući papu Ivana Pavla II., da je ljudski rad bitni ključ cijeloga društvenog pitanja (Ivan Pavao II., 1981, str. 12-13.). O sažetom, etapnom pregledu crkvenoga nauka o radu vidi Grbac, 2014, a o smislu rada i zaposlenja te odnosu prema nezaposlenosti vidi također Petrović Štefanac, 2014.

vezan uz činjenicu da je čovjek, kao muško i žensko stvoren 'na sliku Božju'. Taj proces je također *univerzalan*: zahvaća sve ljude, svaki naraštaj, svaku fazu ekonomskog i kulturnog razvoja i u isti mah se odvija *u svakom čovjeku*, u svakom svjesnom ljudskom biću" (Ivan Pavao II., 1981, str. 16.). Čovjeku je rad neophodan za postizanje njegova integriranog razvoja kao pojedinca. Činjenica je da je danas raskinut odnos između rada i cjelovitosti osobe, pojedinca, pa se neizbježnim ukazuje, prema riječima pape Benedikta XVI., otvoriti se „etici 'koja je usmjerena na ljude'" (Benedikt XVI., 2009, str. 79.). Budući da čovjek svoj najdublji ljudski identitet povezuje s pripadnosti narodu, on u svom radu vidi i sredstvo kojim se povećava zajedničko, opće dobro za koje radi sa svojim sunarodnjacima. Drugim riječima, radom kao sredstvom postići što je moguće veću sreću svih pojedinaca u sadašnjosti i budućnosti, u smjeru određenja ljudske naravi i uz uvažavanje osnovnih životnih potreba za sve, s posebnim obzirom na uvjete ostvarenja obiju želja (Zsifkovits, 1995).

Identitet i državnost

Nacionalna suverenost ili državnost jedna je od sastavnica identiteta jer svaki narod ima pravo na opstanak, samostalnost i vlastiti identitet.[9] Suverenost shvaćena kao izričaj slobode predstavlja državu kao subjekt pod različitim vidovima: političkim, društvenim, gospodarskim i kulturnim. Upravo će kulturna dimenzija biti prijeko potrebno „jamstvo očuvanja identiteta naroda" (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005, str. 308.). Pravo na samostalnost istodobno obvezuje svaku pojedinu naciju da svoj pravni poredak uskladi sa zahtjevima pravne države i onima ukorijenjenim u ljudskom dostojanstvu svih njezinih pripadnika. Vjerodostojno i odgovorno očitovanje vlastite osobnosti jednoga naroda, odnosno državnost, daje onaj tako potreban elan kojim se dostiže vlastiti identitet. O državnosti ili nacionalnom suverenitetu ne može se govoriti kao o apsolutnoj kategoriji jer „države slobodno mogu odustati od ostvarivanja nekih svojih prava imajući pred očima zajednički cilj, u svijesti da tvore 'obitelj', gdje moraju vladati uzajamno povjerenje, obostrana potpora i međusobno poštovanje" (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005, str. 309.). No, nacionalni suverenitet u sebi sadrži pozitivan naboj. Naime, odgovorni nacionalni suverenitet uključuje ponos i čuvanje naslijeđenih kulturnih dobara, brigu oko afirmacije nacionalnoga jedinstva, otvorenost i spremnost za istinsku suradnju sa svim nacijama uvažavajući njihove identitete, ali i odobravanje „integracija novih političkih cjelina" (Treća Sinoda biskupa, 1972, str. 40.) ako one ne dovode do ugroze nacionalnoga identiteta (Šagi-Bunić, 1983). Spremnost na uvažavanje i vrednovanje različitih identiteta putokaz je u prevenciji različitih podjela koje teže napetostima i razdvajanju naroda.

Identitet i Crkva

Govor o kršćanskom identitetu nije moguć bez razmišljanja o Crkvi. Crkva, odnosno crkvene zajednice, unutar određenoga društva prepoznate su kao mjesta zajedništva, svjedočanstva, poštovanja dostojanstva i jednakosti svojih članova. Brižljivošću koja potiče da čovječnijom učini samo čovječanstvo i njegovu povijest, Crkva pruža izvorni doprinos unutar društvenih odnosa. Ona to čini propovijedanjem i aktualizacijom Evanđelja, milošću sakramenata i iskustvom bratskoga zajedništva. Na taj način, prema riječima Drugoga vatikanskog sabora u Pastoralnoj konstituciji o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*, Crkva „liječi i uzdiže dostojanstvo ljudske osobe, učvršćuje povezanost ljudskog društva te ispunja dubljim smislom i značenjem svakidašnju ljudsku djelatnost" („Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu 'Gaudium

[9] Prilikom svojih triju posjeta Hrvatskoj papa Ivan Pavao II. u dva je navrata, 1994. i 1998. godine, jasno istaknuo pravo naroda na suverenitet, pa tako i hrvatskoga, koje je on ubrojio među temelje ljudske, kršćanske, demokratske i europske civilizacije (Ivan Pavao II., 1994; Ivan Pavao II., 1998).

et spes'", 2008, str. 711.). Budući da njezino poslanje obuhvaća cijelu ljudsku zbilju, Crkva zahtijeva slobodu izražavanja moralnoga suda o toj zbilji uvijek kada to traži zaštita temeljnih prava pojedinaca ili spasenje duša (*Katekizam Katoličke Crkve*, 1994; „Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu 'Gaudium et spes'", 2008). Naime, i Crkva ima pravo na pravno priznanje vlastitoga identiteta. Ivan Pavao II. u tom je kontekstu već 1980. godine uputio *Poruku šefovima država o vjerskoj slobodi i o dokumentu iz Helsinkija* u kojoj za Crkvu traži sljedeće: slobodu izražavanja, naučavanja, evangelizacije; slobodu bogoštovlja u javnosti; slobodu da se organizira i da ima vlastite unutarnje propise; slobodu izbora, odgoja, imenovanja i premještanja svojih službenika; slobodu izgradnje vjerskih zdanja; slobodu stjecanja i posjedovanja dobara prikladnih njezinome djelovanju; slobodu udruživanja s ne samo vjerskim ciljevima, već također odgojnim, kulturnim, zdravstvenim i karitativnim (Ivan Pavao II., 1991). Iako nije od ovoga svijeta, Crkva živi u njemu. Stoga su joj potrebne temeljne slobode koje joj omogućuju djelovanje u suvremenim društvima.

FRANJO KUHARIĆ

Podrijetlo, smisao i poslanje Crkve

Početkom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća Katolička Crkva u Hrvatskoj u novonastalim je prilikama iznova polako tražila i zauzimala svoje mjesto u javnom životu, iz kojega je u prošlom sustavu bila protjerana.[10] Želeći Crkvu otvoriti i približiti javnosti, ali istovremeno izbjeći i nesporazume i strah od nepoznatoga, zagrebački nadbiskup kardinal Franjo Kuharić prvotno je želio javnosti ukazati na njezine specifičnosti te mjesto i ulogu koju ona ponajprije ima. Drugim riječima, želio je javnost upoznati s njezinim identitetom, tj. s njezinom otajstvenom dimenzijom, poslanjem, načinom i smislom njezina djelovanja. Stoga je cijelu korizmeno-uskrsnu poslanicu iz 1990. godine pod naslovom *Krist je ljubio Crkvu* posvetio govoru o Crkvi samoj. Ozračje druge polovice 20. stoljeća u Katoličkoj Crkvi snažno je oblikovano njezinim najvećim skupom – Drugim vatikanskim saborom. Kardinal je bio njime snažno prožet pa je, polazeći od nauka samoga Sabora, jasno naglasio da je Crkva svrhunaravno, otajstveno zajedništvo čiji je utemeljitelj Isus, a koje je oživljeno i povezano Duhom Svetim u jedinstvo mnogih iz svih nacija i naroda (Kuharić, 1997a). Zajedništvo je, dakle, bitna ljudska odrednica i ujedno je Božji dar. Kardinal zajedništvo među ljudima definira kao „povezanost osoba koje se udružuju u vidu određenog cilja da se međusobno pomažu svjesnom suradnjom i da se dopunjuju radom i razmjenom duhovnih i materijalnih dobara. Zajedništvo među ljudima je izraz duhovne čovjekove dimenzije i gradi se na svijesti i slobodi" (Kuharić, 1997a, str. 326-327.). Crkva je zajednica vjere čije temeljno ustrojstvo, papu sa zborom biskupa, kojima pomažu svećenici, daje sam Krist. Za hijerarhijsko ustrojstvo Katoličke Crkve Kuharić je napomenuo da „čuva Crkvu u Istini vjere i morala, ulazi u sadržaj vjere, temelji se na poslušnosti vjere" (Kuharić, 1997a, str. 331.). No, Kuharić također ističe da Crkvu u svijetu uprisutnjuju i svi vjernici laici, koji bi u društvu trebali biti kao *sol zemlje* ili *svjetlost svijeta* (Kuharić, 1997a, str. 335.). Katolička Crkva postoji radi evangelizacije, uvijek nove, uvažavajući pojedinca, narod, društvo i kulturu s kojima se susreće. Promatrana tijekom povijesti, Crkva je gotovo uvijek tumačila čovjeka u njegovim najvažnijim odnosima: prema Bogu kao izvoru i cilju postojanja, prema drugim ljudima i na kraju prema sebi samome. No, Crkva treba evangelizirati i samu sebe kako bi se sama mogla inkulturirati i poruku Evanđelja učiniti aktualnom i razumljivom. „Dok Crkva stoji čvrsto na temeljima Božje riječi, ona stoji čvrsto zauzeta

[10] Od 1. veljače 1990. na kioscima s novinama mogao se ponovno kupiti katolički tjednik Glas Koncila, 1991. HRT je prenosio sv. misu krčkoga biskupa Josipa Bozanića, kardinal Franjo Kuharić nazočio je vraćanju kipa bana Josipa Jelačića na bivši Trg Republike, katolički vjeronauk uveden je u škole 1991./1992., a Katolički bogoslovni fakultet 1991. primljen je natrag u Zagrebačko sveučilište.

za pravo čovjeka", poručio je Kuharić (Kuharić, 1997a, str. 332.). Prepoznata od većine kao moralna i etička silnica društva, Katolička Crkva, stupajući u dijalog s modernim svijetom, ima zadaću oblikovanja savjesti i oplemenjivanja svakoga ljudskog srca jer jedino se tim putem mogu oblikovati pravednije i moralnije ljudske strukture. Stoga Kuharić naglašava da Crkva ne može ostati ravnodušna prema čovjeku, njegovoj slobodi i pravima, dostojanstvu i spasenju. Crkva je pozvana proročkim glasom ukazivati na nepravde, socijalne ugroženosti, nasilja i zlouporabe te evanđeoskim navještajem uvijek iznova upućivati na izvor dostojanstva svakoga čovjeka kao i na korijene solidarnosti ljudskog roda – ljubav Isusa Krista (Kuharić, 1997a). U skladu s rečenim, Crkva uvijek iznova nastoji biti most koji pronalazi putove i nove pristupe otvorenu dijalogu i suradnji s različitima, drukčijima. Djelujući u skladu sa svojim poslanjem, Crkva služi čovjeku i narodu. Stoga je ona uvijek pozitivan činitelj u društvu te na temelju toga „ima pravo očekivati javni status u životu naroda" (Kuharić, 1997a, str. 334.).

Državnost i novi politički sustav

Svijest i pravednost, slobodni izbor te dogovor bez ikakve prisile i uz jamstvo da će svaki narod u svom cjelokupnom razvoju i životu biti suveren pretpostavke su udruživanja suverenih naroda u državno zajedništvo. Svaki narod ima pravo na svoju samostalnost i suverenitet. Za postojanje države koja je utemeljena na istinskom zajedništvu kardinal Franjo Kuharić rekao je da je ona moguća ako se poštuju univerzalne etičke vrijednosti poput primjerice zaštite ljudskoga dostojanstva (Kuharić, 1997a). Zajednica koju povezuje sila zapravo i nije zajednica nego je riječ o jednom obliku nasilja, poput kolonijalnih imperija koji su se u proteklom stoljeću raspali. Drugi vatikanski sabor u Dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen Gentium* i Dekretu o misijskoj djelatnosti Crkve *Ad Gentes* naučava da Kristova Crkva ulazi u ljudsku povijest, nadilazi sve partikularne rase ili nacije, ali i da nikome i nigdje ne može biti tuđa („Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve 'Ad Gentes'", 2008; „Dogmatska konstitucija o Crkvi 'Lumen Gentium'", 2008). Spomenuti Dekret usto naglašava da Crkva u svakom narodu treba biti „obdarena bogatstvom kulture vlastitoga puka" te da se i sama „duboko ukorijeni u narodu" („Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve 'Ad Gentes'", 2008, str. 538.). Prema gore navedenom potpuno je jasno da Drugi vatikanski sabor ne stavlja u opreku nadnacionalnu narav Crkve i zadaću njezina dubokog urastanja u skup vlastitosti svake pojedinačne nacije, tj. u njezinu kulturu i baštinu, te proživljavanja same sebe kroz kulturne oblike svake nacije dajući im novi zamah i duhovne snage. Riječ je zapravo o njezinu nužnom poslanju i onome što je obvezujuće njezinoj intimnoj naravi, identitetu.

S postizanjem suvereniteta u Hrvatsku su prodrla demokratska strujanja te je nastupilo novo vrijeme za odnose između Crkve i države. Crkva je novi politički sustav pozdravila blagonaklono i radovala se svojoj slobodi i slobodi čovjeka i cijeloga naroda. Budući da Crkva u državi živi, ona mora jasno odrediti svoj odnos prema njoj (to isto treba učiniti i država!). Važnost poznavanja naravi, smisla i kompetencija od posebne je važnosti u pluralističkom društvu. Crkveni nauk drži da su država i Crkva, svaka na svom području djelovanja, neovisne jedna o drugoj i potpuno samostalne („Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu 'Gaudium et spes'", 2008). Obje, ali svaka sa svojega stajališta, služe čovjeku. Smisao i poziv države nije u tome da ona sama sebi bude svrhom, nego da bude u službi općeg dobra, ali tako da štiti svaki pojedini ljudski život. Kardinal Kuharić o crkvenoj zadaći u svijetu rekao je da se „Crkva se ne bori za zemaljsku vlast; ne traži povlastice, ali očekuje punu slobodu da djeluje u skladu sa svojim poslanjem, sa svojim misterijem duhovnog i moralnog preporoda društva i naroda; nipošto nije ravnodušna koje će vrijednosti biti nadahnuće i političkog života" (Kuharić, 1997a, str. 334.). U skladu s rečenim i ističući pozitivni vid demokracije, Kuharić je objavio svojevrsni „katalog bîti demokracije" iz kojega se jasno iščitava da sve institucije trebaju

služiti čovjeku i narodu, a prava i obveze trebaju biti u međusobnu skladnom odnosu.[11] No, Kuharić se nije zalagao za neki apstraktni demokratizam, nego je istaknuo neotuđiva prava koja svaki narod po svojoj naravi posjeduje, kao što su pravo na vlastitu domovinu, suverenitet i identitet te pravo na kulturni i ekonomski razvoj (Petrović Štefanac, 2013). Crkva je, uvidjevši nedostatak demokratskih institucija i nepostojanje demokratske tradicije u Hrvatskoj, željela pomoći u uspostavljanju „normalnoga" političkog života. Službeno je stajalište Katoličke Crkve izrijekom ustvrdilo da u Hrvatskoj ne postoje razlozi koji bi dopuštali političko angažiranje klerika. Tomu u prilog ide i nepojavljivanje kardinala Kuharića na konstitutivnom saboru Hrvatske demokratske zajednice, čime je on još jednom potvrdio svoj i crkveni načelni stav o neuključivanju ni u jednu političku stranku (Petrović Štefanac, 2013). Budući da kršćanin kao vjernik laik nije samo kršćanin u Crkvi, nego je Božji svjedok posvuda u svijetu, kardinal je naglasio da upravo zbog toga svaki vjernik kao građanin ima pravo biti politički subjekt u društvu, te je pozvao vjernike da aktivno sudjeluju u izborima vodeći se argumentima nadahnutim iskrenim čovjekoljubljem i rodoljubljem, dijalogom, istinom i pravednošću (Kuharić, 1997a). Kardinal Kuharić prve je višestranačke izbore u Hrvatskoj koji su održani nakon pola stoljeća smatrao važnim događajem za zajedničko dobro i *znakom vremena*.[12] Oni su, prema njegovu mišljenju, zahtjev savjesti, jer su „u pitanju osobna, obiteljska i nacionalna dobra" (Kuharić, 1997a, str. 337.) prema kojem nijedan čovjek ne može ostati ravnodušan. Nadalje, za kardinala izbori predstavljaju i ispit kršćanske odgovornosti jer vjernik kao član Crkve i građanin društva ima obvezu i na političkom području ostvarivati pravdu, pravednost, slobodu i dobro te time „potvrditi svoje kršćansko dostojanstvo" (Kuharić, 1997d, str. 463.).

Zajedničko, opće dobro društva i mir

Kršćansko gledanje na ulogu i svrhu koju država ima ogleda se u vodstvu političke zajednice prema zajedničkom, općem dobru. Opće ili zajedničko dobro, kao jedno od temeljnih načela društvenoga nauka Crkve, obuhvaća one uvjete društvenog života koje omogućuju pojedincu, ali i zajednici istinski, humani život u miru, kao što su hrana, odjeća, prostor za stanovanje, čist okoliš i ljudska prava (Papinsko vijeće „Iustitia et pax", 2005). Na zajedničkom dobru treba raditi jer ono proizlazi iz dostojanstva, jedinstva i jednakosti svih ljudi. Iako odgovornost za postizanje općega dobra pripada pojedinim osobama, ona pripada i državi jer je upravo opće dobro svrha postojanja vlasti. Odgovornost za zajednicu i njezino dobro proporcionalna je položaju na kojem se čovjek nalazi. Budući da opće dobro u sebi uključuje dobro osobe, dobro obitelji, dobro svih građana, oni kojima je povjerena vlast ili vodstvo zajednice – bilo da se radi o zakonodavnoj, izvršnoj ili sudskoj vlasti – nositelji su velike odgovornosti. Što je čovjek na višem položaju, a pritom je nesavjestan i nemoralan, to su teže posljedice za zajednicu. Politika bez morala „vodi u nečovječnost" (Kuharić, 1997d, str. 462.). Nastojanje oko pronalaženja rješenja za zajedničko dobro u demokratskom društvu, na što je uputio Kuharić, način je kojim građani slobodno mogu oblikovati svoje interese i stajališta o boljem životu i o njima govoriti. Kršćanski shvaćena vlast izvršava se nesebičnim, požrtvovnim služenjem zajednici (Kuharić, 1997d).

[11] Kardinal Franjo Kuharić za demokraciju je rekao da je ona „takav politički sistem koji jamči slobodu političkog izražavanja i okupljanja; čovjeka smatra subjektom a ne objektom političkog života; dopušta traženje različitih rješenja i odluka u javnom životu društva i naroda; jamči dostojanstvo ljudske osobe i neotuđiva ljudska prava; isključuje svako tlačenje i izrabljivanje bilo osoba bilo naroda. U demokraciji čovjek se mora osjećati sigurnim i slobodnim od svakog straha i progona zbog svog političkog opredjeljenja, zbog svog vjerskog uvjerenja i zbog svoje nacionalne pripadnosti" (Kuharić, 1997a , str. 336.).

[12] Među znakove vremena uz slobodne, višestranačke izbore kardinal Franjo Kuharić ubrojio je pad totalitarističkoga sustava u istočnoj Europi i političke promjene te susret pape Ivana Pavla II. i Mihaila Gorbačova (Kuharić, 1990).

Nositelji vlasti trebali bi se uvježbavati u kreposti pravednosti, koja neopozivo ulazi u sadržaj općeg dobra. Kuharić pritom nije mislio isključivo na distribuciju materijalnih dobara, nego na dobro programiranje socijalne politike i zakone koji bi sprečavali omalovažavanje i izrabljivanje čovjeka.[13]

Krajnji je cilj zajedničkog dobra mir. Proces demokracije u Hrvatskoj dočekan je kao nova sloboda te ujedno i jamstvo mira, sigurnosti, pravednosti i međusobnih odnosa poštovanja među ljudima i narodima. No, ubrzo je uslijedilo stanje uznemirenosti, napetosti, prijetnji, patnji i nasilja. Ističući da s patnjom svakoga čovjeka na bilo kojoj strani treba suosjećati, kardinal Franjo Kuharić uvijek se jasno i otvoreno protivio nasilju te je rješenje napetosti i nesuglasica tražio u miru i dijalogu (Kuharić, 1997g). Stanje nesigurnosti i predratnu klimu u kojoj se našla Hrvatska početkom devedesetih opisao je kao *ozbiljno vrijeme* koje poziva na molitvu za mir i slobodu hrvatskoga naroda, kako u obiteljima tako i u župnim zajednicama (Kuharić, 1997f). Taj zahtjev izuzetno je snažan i upućen je prije svega svim kršćanima, a onda i svim ljudima dobre volje – ujediniti se sa svim doista mirotvornim ljudima da bi se izmolio i izgradio mir („Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu 'Gaudium et spes'", 2008.). Na tu temu kardinal dodaje: „Nije svejedno ni za život ljudi ni za život naroda da li se govori istina ili laž, da li se propovijeda ljubav ili mržnja, da li se odgaja za mir ili rat" (Kuharić, 1997f, str. 348.). No, ratna zbilja koja je uslijedila donijela je brojna razbojstva i pljačke, koje kardinal naziva djelima *čovjeka zločinca* jer pravedan čovjek ne bi nasilno ušao u tuđu kuću, niti bi ubijao drugoga čovjeka (Kuharić, 1997h, str. 433.). Kuharić je rat nazvao „zločinom koji uključuje sve zločine" (Kuharić, 1997c, str. 413.). Ljudski odnosi postaju ugroženi kada zlo i mržnja, prijetnje i strahovi determiniraju zbivanja. Tada pravo jačega postaje nasilje, a isključuje svaki pravedni razgovor i dogovor, što na kraju onemogućuje postizanje mira. Kuharić na rat gleda kao na posljedicu očitovanja prezira prema Bogu. Laž *bit ćete kao bogovi* rađa novim totalitarizmima, nasiljem i ratovima, a kada je Bog zaboravljan, i stvorenje i stvoreno postaje neshvatljivo (Kuharić, 1997b). Stanje *Bogozaboravljenosti* Kuharić naziva „ateizmom savjesti" i „slobodom mrtve savjesti za strašnu nečovječnost" (Kuharić, 1997h, str. 429. i 440.). Podsjećajući na Kristove riječi molitve za obraćenje svojih neprijatelja (Mt 5, 44-45) i praštanje, on poziva na ispitivanje vlastite savjesti (Kuharić, 1997f, str. 361.). Naime, čovjek mora moliti za one koji su učinili nešto loše kako bi i sami mogli razumjeti i razlikovati dobro od lošeg. U tome se potvrđuje vjerodostojnost Kristove Crkve. Iako je rat donio pustoš, kardinal Kuharić bio je uvjeren da će mir donijeti nov početak društva. Stoga je govorio je o nužnosti obnove Hrvatske, i to ne samo u materijalnom smislu, nego i u duhovno-moralnom, ističući vrijednosti i načela na kojima bi ona trebala počivati (Kuharić, 1997g).

Obitelj – jezgra sadašnjeg i budućeg postojanja

Povodom otvorenja obilježavanja 900. obljetnice osnutka Zagrebačke biskupije u godini 1993. i 1994. upućen je mjesnoj, zagrebačkoj Crkvi – svim ljudima u svakom zvanju i zanimanju, u svakoj sredini i prostoru djelovanja – poziv na obraćenje, koji je i smisao samoga jubileja. Program i plod jubileja bilo je ostvarivanje duhovne obnove osobnoga života čovjeka, zagrebačke Crkve, hrvatskoga naroda. Osnova od koje se polazilo bila je temeljna zajednica Crkve i naroda – obitelj, i to osobito kršćanska, utemeljena na zakonitom braku žene i muškarca. Kuharić je na obitelj gledao kao na bremenit dio hrvatskoga društva te je o njoj ozbiljno promišljao u svoje tri poslanice. Utemeljujući ju u Kristovo Evanđelje, nazvao ju je „zajedništvom u savršenoj ljubavi" (Kuharić, 1997b, str. 385.). Govor o obitelji kardinal povezuje s govorom o braku. Bračnu ljubav potvrđuje

[13] Socijalno osjetljiv, kardinal Franjo Kuharić tako je 1995. godine uputio pismo potpore kako bi se financijski osigurali humani uvjeti za dostojnu starost svih ljudi, a 1997. godine dao je podršku majkama rodiljama kada im je bila smanjena porodiljna naknada (Petrović Štefanac, 2013).

uzajamna vjernost i posvećuje Kristov sakrament. Ona ostaje nerazrješivo vjerna tijelom i dušom i u dobrim i lošim trenutcima i zato isključuje svaki preljub i rastavu. Ovaj nauk o nerazrješivosti sakramenta ženidbe Drugoga vatikanskog sabora potvrdio je i sam kardinal reagirajući na pojave rastave braka u društvu. On je rastavu braka nazvao „velikom ranom i lomom obitelji, teškim oboljenjem društva", koju „bi se htjelo opravdati napretkom i slobodom ove civilizacije, ali je ona posljedica moralnog pada" (Kuharić, 1997b, str. 396.; Kuharić, 1997c, str. 417.). Kršćanski je brak u suradnji s Bogom Stvoriteljem povezan s tajnom života. Za supružnike, ženu majku i muškarca oca, istaknuo je da, postavši roditeljima, od Boga primaju novu odgovornost. Njihova je ljubav pozvana da za njihovu djecu ona bude vidljiv znak Božje ljubavi. Prema Kuhariću svako dijete „dar je Božji, novost je postojanja i zaštićeno Božjom zapovijedi u svom pravu da živi, da se rodi i da bude odgojeno ljubavlju roditelja za vječno zajedništvo s Bogom!" (Kuharić, 1997c, str. 417.). Budući da je čovjekov život Božji dar koji započinje začećem, jer su u njemu na djelu dinamike rasta svih psihofizičkih osobina s kojima će se čovjek roditi i razvijati poslije rođenja, kardinal Kuharić nazvao je svaki namjerni pobačaj ubojstvom nerođenoga ljudskog bića, bilo da se izvrši izravnim zahvatom ili bez njega (Kuharić, 1997d, str. 457.). U vremenu u kojem je čovjek postao upitan kad je riječ o njegovu dostojanstvu, kardinal je posebno naglasio nepovredivo dostojanstvo žene i žene majke te ulogu muškarca kao oca ističući pozitivne označnice očinstva – njihovu trajnu vjernost i privrženost, trijeznost, poštenje i dostojanstvo u djelima i riječima. Majčinstvo i očinstvo nisu samo uloge prošlosti i sadašnjosti. Kuharić ih je stavio u kontekst budućnosti istaknuvši njihovu nezamjenjivu ulogu u očuvanju i prenošenju hrvatske društveno-kulturne baštine i istine te očuvanju nacionalnoga identiteta. Na tom je tragu rekao: „Očevi i majke, vi ste prvi i nenadoknadivi odgajatelji novog naraštaja za novu i bolju budućnost domovine Hrvatske!" (Kuharić, 1997c, str. 418.). No, kardinal Kuharić bio je svjestan da se obitelj u Hrvatskoj u to vrijeme već nalazila u krizi. Među uzroke krize ubrojio je materijalističko gledanje na svijet, „raskršćanjenu civilizaciju", tj. civilizaciju bez Boga i Crkve (Kuharić, 1997e, str. 494.) te slobodu bez odgovornosti. Uz poziv na obraćenje i obnovu upućen svećenicima, redovnicama i redovnicima, svim osvjedočenim vjernicima, obiteljima i katoličkim suradnicima u pastoralu (liječnici, prosvjetni djelatnici, medijski djelatnici), Kuharić je na suradnju pozvao i državu i školu jer je obitelj toliko kompleksna, osjetljiva i važna ustanova društva da joj je potrebno pristupiti istovremeno s više strana, s detaljno razrađenim programom i dugoročnim ciljem (Kuharić, 1997h).

ZAKLJUČNE MISLI

Susret i interakcija s različitostima omogućuje nastajanje identiteta. Za dosezanje vlastitoga identiteta, ako se pod vlastitim identitetom misli na težnju naroda koji posjeduje trajnu povijesnu samosvijest da se suvereno izrazi na razini cijeloga čovječanstva, potrebni su elan i odgovornost. Katolička Crkva, pronalazeći zadovoljavajuća rješenja na mnoga pitanja, između ostalih i na pitanje nacionalne dimenzije, a sve kako bi i sama mogla rasti u samoj sebi, povezana je odgovornošću i vjernošću Evanđelju. Naime, veliki hrvatski teolog Tomislav Janko Šagi-Bunić davno je ustvrdio da nadnacionalna narav Katoličke Crkve nije prepreka njezinoj ispreplетenosti s vlastitostima pojedine nacije (Šagi-Bunić, 1983, str. 32.). Kardinal Franjo Kuharić, koji je kao zagrebački nadbiskup i od 1983. godine kao kardinal, bio prožet duhom Drugoga vatikanskog sabora i promjenama koje su potom uslijedile u Katoličkoj Crkvi, dobro je razumio ulogu Crkve u razvoju nacionalnoga identiteta u Hrvatskoj. Za njega je nacionalni identitet podrazumijevao čuvanje naslijeđenih vlastitih kulturnih dobara, temeljno samoodređenje nacije i djelotvornu ljubav prema domovini, brigu oko afirmacije i homogenizacije nacionalnog jedinstva bez ugrožavanja drugih nacija i njihovih interesa te spremnost na otvorenu suradnju sa svima. Dobro je poznata ona Hegelova da nacija koja nema države nije ni dostojna postojanja. Svjestan delikatnosti trenutka u kojemu je Hrvatska izborila svoj suverenitet, a imajući

pred očima da Crkva u svakom narodu mora urasti u baštinu koja pripada identitetu nacije, Kuharić je svojim korizmeno-uskrsnim poslanicama od 1990. do 1997. godine promišljao o nekim sastavnicama hrvatskoga, ali i kršćanskoga identiteta. Upoznavši javnost s ulogom i mjestom Katoličke Crkve u društvu, s učenjem o svrsi i zadaći države i njezina uređenja, istinskim načelima demokratskog sustava i općim dobrom te s obitelji kao ključnim elementom društva i nacije u budućnosti, kardinal je dao pravovremene smjernice za plodonosan razvoj hrvatskoga društva i identiteta. Polazeći od zapovijedi kršćanske ljubavi, koja vodi računa o tome da se nikoga ne vrijeđa, vođen ljudskom razboritošću u neizazivanju nepotrebnih sporova i svađa, mudro je radio oko istinskog dobra za sve. Naposljetku, kardinal je Katoličku Crkvu u Hrvatskoj i njezinu zadaću doživljavao ne kao kočnicu opravdanog razvoja nego kao pozitivnu stvarnost koja će hrvatsko društvo gurati prema naprijed u granicama onoga što ona može i što je u skladu s njezinom naravi kao zajednice Kristovih vjernika.

Literatura

1. Benedikt XVI. (2009). *Caritas in veritate. Ljubav u istini*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
2. Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve „Ad Gentes". (2008). US. Kušar (Pr.), *Dokumenti. Drugi vatikanski koncil* (str. 507-584.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
3. Dogmatska konstitucija o Crkvi „Lumen Gentium". (2008). US. Kušar (Pr.), *Dokumenti. Drugi vatikanski koncil* (str. 77-207.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
4. Grbac, J. (2014). Crkveni nauk o radu. U S. Baloban, G. Črpić i D. Petrović Štefanac (Ur.), *Kultura rada u Hrvatskoj. Peti hrvatski socijalni tjedan, Zagreb, 21.-23. listopada 2011.* (str. 81-89.). Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve; Kršćanska sadašnjost.
5. Identitet. (1986). U B. Klaić (Ur.), *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
6. Ivan Pavao II. (1981). *Laborem exercens. Radom čovjek*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
7. Ivan Pavao II. (1982). *Obiteljska zajednica*. *Familiaris consortio.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
8. Ivan Pavao II. (1991). Poruka šefovima država o vjerskoj slobodi i o dokumentu iz Helsinkija (1. rujna 1980). U M. Valković (Ur.), *Socijalni dokumenti Crkve. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka* (str. 459-466.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
9. Ivan Pavao II. (1994). *Govori u Hrvatskoj (10. i 11. rujna 1994.)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
10. Ivan Pavao II. (1998). *„Bit ćete mi svjedoci". Govori za vrijeme pastoralnog pohoda Hrvatskoj od 2. do 4. listopada 1998*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
11. *Katekizam Katoličke Crkve.* (1994). Zagreb: Hrvatska biskupska konferencija; Glas Koncila.
12. Kuharić, F. (1990., 28. siječnja). Nezadovoljni narod nije moguće silom ušutkati. *Glas Koncila*, *3*.
13. Kuharić, F. (1997a). Krist je ljubio Crkvu (usp. Ef 5,25). U M. Gabrić (Ur.), *Korizmeno-uskrsne poslanice kardinala Franje Kuharića* (str. 323-343.). Zagreb: Glas Koncila.
14. Kuharić, F. (1997b). Na svoju sliku stvori Bog čovjeka (Post 1,27). U M. Gabrić (Ur.), *Korizmeno-uskrsne poslanice kardinala Franje Kuharića* (str. 383-404.). Zagreb: Glas Koncila.
15. Kuharić, F. (1997c). Obratite se i vjerujte Evanđelju! (Mk 1,15). U M. Gabrić (Ur.), *Korizmeno-uskrsne poslanice kardinala Franje Kuharića* (str. 405-423.). Zagreb: Glas Koncila.
16. Kuharić, F. (1997d). Pa što je čovjek da ga se spominješ (Ps 8,5). U M. Gabrić (Ur.), *Korizmeno-uskrsne poslanice kardinala Franje Kuharića* (str. 447-472.). Zagreb: Glas Koncila.
17. Kuharić, F. (1997e). Što govore ljudi, tko sam ja? (Mk 8,27). U M. Gabrić (Ur.), *Korizmeno-uskrsne poslanice kardinala Franje Kuharića* (str. 473-503.). Zagreb: Glas Koncila.

18. Kuharić, F. (1997f). U molitvi ustrajte! (Kol 4,2). U M. Gabrić (Ur.), *Korizmeno-uskrsne poslanice kardinala Franje Kuharića* (str. 345-363.). Zagreb: Glas Koncila.
19. Kuharić, F. (1997g). Uz križ Isusov stajaše Majka njegova (usp. Iv 19, 25). U M. Gabrić (Ur.), *Korizmeno-uskrsne poslanice kardinala Franje Kuharića* (str. 365-381.). Zagreb: Glas Koncila.
20. Kuharić, F. (1997h). Za slobodu nas Krist oslobodi (Gal 5,1). U M. Gabrić (Ur.), *Korizmeno-uskrsne poslanice kardinala Franje Kuharića* (str. 425-445.). Zagreb: Glas Koncila.
21. Merkelbach, B. H. (1962). *Summa theologiae moralis ad mentem D. Thomae et ad normam Iuris novi.* Brugis – Belgica: Desclée de Brouwer.
22. Papinsko vijeće „Iustitia et pax". (2005). *Kompendij socijalnog nauka Crkve*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
23. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu „Gaudium et spes". (2008). U S. Kušar (Pr.), *Dokumenti. Drugi vatikanski koncil* (str. 651-816.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
24. Petrović Štefanac, D. (2013). Prema cjelovitom humanizmu. Kardinal Franjo Kuharić – apostol novoga društveno-političkog poretka. *Bogoslovska smotra*, *83*(2), 333-352. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/105301
25. Petrović Štefanac, D. (2014). Nezaposlenost u svjetlu ljudskoga dostojanstva. U S. Baloban, G. Črpić i D. Petrović Štefanac (Ur.), *Kultura rada u Hrvatskoj. Peti hrvatski socijalni tjedan, Zagreb, 21.-23. listopada 2011.* (str. 277-287.). Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve; Kršćanska sadašnjost.
26. Rebić, A., Fućak, J. i Duda, B. (Pr.). (1996). *Jeruzalemska Biblija. Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz „La Bible de Jérusalem".* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
27. Rogić, I. (2003). Hrvatski nacionalni identitet i društvene elite. U S. Baloban (Ur.), *Hrvatski identitet u Europskoj uniji* (str. 13-50.). Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve; Glas Koncila.
28. Stanovništvo prema vjeri, popisi 2001. i 2011. (n. d.) Dostupno na: https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/usp_04_HR.htm
29. Šagi-Bunić, T. J. (1983). *Katolička Crkva i hrvatski narod*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
30. Taylor, C. (2011). *Izvori sebstva. Razvoj modernog identiteta*. Zagreb: Naklada Breza.
31. Treća sinoda biskupa. (1972). *Ministerijalno svećeništvo i pravda u svijetu*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
32. Vranješ, N. (2011). Identitet i djelovanje. *Filozofska istraživanja*, *31(*4), 765-774. https://doi.org/10.21464/fi
33. Zsifkovits, V. (1995). Sloboda i odgovornost Crkve u državi i prema političkim strankama. Zahtjev za slobodom i odgovornošću Crkve u interesu pravo shvaćenoga zajedničkog dobra. *Bogoslovska smotra, 65*(3-4), 347-355. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/33656

CONSIDERATIONS OF CARDINAL FRANJO KUHARIĆ ON THE CROATIAN IDENTITY THROUGHOUT THE CHRISTIAN IDENTITY

ABSTRACT

Church exists in society and is it's integral part; thus the Christian calling addressed to men and women is a calling of acting in the world and among people. A Christian must stay authentic to his Christian identity both on personal as well as on social level. This means clearly and unambiguously living and promoting message of the Gospelin one's daily encounters, thoughts and initiatives.

In the early nineties of the last century, the times of searching and disorientation within the new democratic atmosphere, Cardinal Franjo Kuharić analysed this new situation in his Lenten-Easter epistles and through them gave his guidelines. Initial point of his deliberation was the Christian anthropology and the message of salvation, whose basis and corrective comes from the Gospel. In her presentation the author analyses the epistles of Cardinal Kuharić, focusing on the main points of the Christian identity when speaking of the Catholic Church and it's relations with the state/society,sovereignty as well as on common good and family.

Key words: *Cardinal Franjo Kuharić, Catholic Church, sovereignty, common good, family*

Osvrt

Marijan Šunjić
Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Fizički odsjek
msunjic@phy.hr

ULOGA OBRAZOVNOG SUSTAVA NA FORMIRANJE I RAZVOJ IDENTITETA

SAŽETAK

U posljednje vrijeme ciljevi obrazovnog sustava snažno su se usmjerili prema profesionalnom obrazovanju, zanemarivši pritom njegove ostale važne uloge, prije svega formiranje i razvoj pozitivnog i zdravog identiteta u mladih osoba, i to na više razina, od osobnog do šireg društvenog.
U ovom članku, koji se bazira isključivo na mojim osobnim iskustvima iz dugogodišnjeg znanstveno-nastavnog rada, definiram i opisujem te različite razine identiteta, koje uključuju osobni, obiteljski, zatim npr. lokalnu zajednicu, jezične i religijske entitete, nacionalnu državu, šire kulturne i tradicionalne skupine, europski identitet, pa čak navijačke skupine u športu itd. Naglašavam njihovu pozitivnu i međusobno povezanu ulogu u zaštiti pojedinaca i društvenih skupina i u promociji njihovih zajedničkih interesa, što je i bio povijesni razlog za njihov nastanak. Svaka od tih razina može pozitivno pridonijeti, iako ponekad i negativno, ponašanju pojedinaca kao i raznih društvenih skupina koje dijele taj identitet.
Raspravljam također neke uvriježene mitove i predrasude vezane uz razne oblike identiteta, npr. općenito negativne medijske stavove prema njima, kao i tvrdnje da su međusobno u sukobu. Povezujem uloge raznih grupnih identiteta i objašnjavam razloge i podrijetlo napada na njih, osobito na tradicionalnu obitelj i na nacionalnu državu.
Na kraju ukratko analiziram situaciju u hrvatskom obrazovnom sustavu i pokazujem kako i zašto ne ispunjava svoju očekivanu ulogu u formiranju i razvoju gore navedenih razina identiteta. Posebno su opisane i raspravljene posljedice totalitarnog nasljeđa i utjecaji globalizacije.

Ključne riječi: *identitet, razina identiteta, uloga identiteta, društvene strukture, obrazovanje*

U ovom izlaganju želim ponuditi nekoliko osobnih (i potpuno laičkih) razmišljanja o proširenom pojmu identiteta i njegove, ili njihovih, uloga i funkcija u životu pojedinca i zajednice. Pritom je važno dobro definirati pojmove i njihove međusobne odnose.

IDENTITET

Pojam identiteta nalazimo u mnogom područjima, od matematike i prirodnih znanosti do psihologije i filozofije. U ovom izlaganju identitet ću definirati kao skup karakteristika odnosno manifestacija koje označavaju pripadnost pojedinca nekoj (interesnoj?) skupini i omogućuju mu da u njoj učinkovito djeluje. Ta pripadnost povratno ujedno čovjeku daje najveći dio odgovora na pitanje „Tko sam ja?" No to istovremeno vrijedi i za pojedine skupine koje odgovor na pitanje „Tko (ili što) smo mi?" dobivaju kroz pripadnost jednoj ili više društvenih struktura i kroz djelovanje u njima.

VRSTE/RAZINE IDENTITETA

Iako se danas pod pojmom identiteta najčešće podrazumijeva nacionalni identitet, želim ovdje naglasiti mnogostrukost tog pojma, odnosno brojne mogućnosti pripadnosti raznim strukturama. Temeljna je, naravno, obitelj i proširena obitelj, odnosno porodica, i to su jedine trajne i teško promjenjive odrednice čovjekova identiteta. Po veličini zatim možemo nabrojiti (nekada) porodičnu zadrugu i pleme, ali i lokalnu zajednicu (susjedstvo, „kvart"), naselje (selo, grad), više ili manje definiranu regiju, zatim naciju, kulturni krug (npr. Srednja Europa, Sredozemlje), religiju i civilizaciju. Što je takva struktura brojčano i prostorno veća, to je pripadnost njoj fleksibilnija i podložna mogućim promjenama.

No na život pojedinca mogu snažno utjecati pripadnosti brojnim drugim strukturama koje snažno definiraju njegov identitet, kao što je npr. društvena klasa, politička stranka ili pokret, športski klub, pjevačko društvo, „klapa"... da dalje ne nabrajam. U posljednje doba popularno je npr. zazivati „europski" identitet. Čovjek je tijekom povijesti doista stvorio bezbroj društvenih struktura koje mu omogućuju i/ili obogaćuju egzistenciju.

ULOGA/SMISAO IDENTITETA

Čovjek je tijekom povijesti doista stvorio mnogo društvenih struktura svih vrsta i veličina koje mu omogućuju i/ili obogaćuju egzistenciju. One štite i daju egzistencijalnu sigurnost pojedincu, brane ga od „vanjskih" ugroza i omogućuju/olakšavaju realizaciju zajedničkih interesa.

Prema tome, pripadnost nekoj društvenoj strukturi nije nešto ishitreno i proizvoljno nego *prirodna potreba i tendencija – dakle, rezultat evolucije*!

Jasno je da je taj proces stratifikacije i strukturiranja društva, pored svih navedenih pozitivnih, doveo i do negativnih učinaka!

OSOBNI IDENTITET

S obzirom na to da pojedinac u ispunjavanju svojih brojnih materijalnih i duhovnih potreba svjesno ili nesvjesno sudjeluje u navedenim aktivnostima, njegov osobni identitet je unija parcijalnih identiteta, zbroj više ili manje intenzivnih pripadnosti spomenutim društvenim skupinama.

Neki od tih identiteta su trajni ili skoro trajni, kao npr. obitelj, nacija, religija, civilizacija…, ali većinom su promjenjivi, npr. športski klub, politička stranka, društvena klasa...

Neki identiteti su prirodni, odnosno slobodno formirani, a neki su nametnuti vanjskim okolnostima (teror, brainwashing, korupcija...). Opisi totalitarnih sustava obiluju takvim primjerima, pri čemu se ističu Orwellove mračne utopije „Životinjska farma" i „1984."!

U stvaranju osobnog identiteta glavnu ulogu imaju usmjeravanje u okviru obitelji, jaku ulogu igra i okolina, osobito politika i mediji, ali dominantnu ulogu ima ili bi trebao imati *sustav odgoja i obrazovanja.*

Kako bi taj proces bio učinkovit i uspješan, djelovanje svih triju faktora (obitelj, okolina i odgojno-obrazovni sustav) mora imati zajednički temelj, u prvom redu odražavati *zajednički sustav vrijednosti* – etiku, moral, tradiciju, ciljeve itd. Nakon toga po važnosti dolaze pravni sustav, zakoni, propisi itd. Tek tada ta tri ključna i međuovisna čimbenika mogu koherentno djelovati i formirati pojedince s osobnim identitetom koji je usklađen s interesima zajednice. Kasnije ću se posebno, ali kratko osvrnuti na ulogu (i probleme) odgojno-obrazovnog procesa na hrvatskom primjeru.

NEKE ZABLUDE

Iz raznih razloga pojedini tipovi identiteta proglašavaju se „nametnutim", „dogovornim" i sl., želeći im time oduzeti legitimitet u životu pojedinca i društva. No istina je složenija, naime neki i to najvažniji identiteti, što znači i društvene strukture, prirodne su i neophodne, nastale prirodnom evolucijom na temelju egzistencijalnih potreba pojedinca i društvene zajednice. To je u prvom redu obitelj, ali i svaka od gore spomenutih razina/vrsta identiteta.

Naravno, to se ne odnosi na prisilno nametnute identitete kojima se nastoji potisnuti ili zamijeniti postojeće, kao što dobro ilustriraju slabo uspješni pokušaji nametanja novog „europskog" identiteta koji bi zamijenio današnje nacije u Europi!

Druga česta zabluda odnosi se na „isključivost" pojedinih identiteta. Već iz osobnog uvida lako možemo zaključiti da se različiti identiteti ne isključuju nego se mogu plodotvorno dopunjavati, što se najčešće i događa. I opet to možemo ilustrirati na primjeru štetnog i nepotrebnog konflikta između „europskog" – nadnacionalnog – i nacionalnih identiteta!

I treća zabluda je tendencija proglašavanja pojedinih identiteta, odnosno njihovih manifestacija, samo pozitivnima ili samo negativnima, dakle isključivo crno-bijeli pristup. Kao i sve pojave u društvu i u prirodi, i manifestacije raznih vrsta identiteta mogu imati i pozitivne i negativne strane. Primjera ima bezbroj, od poremećenih odnosa u obitelji do šovinizma kao negativnog oblika izražavanja nacionalnog identiteta. Rješenje se ne smije tražiti u sumarnom i nekritičkom potiskivanju tih identiteta – jer su oni legitimni izrazi potreba pojedinca i društva – nego u njihovom pozitivnom usmjeravanju na temelju pažljive analize uzroka takvih devijacija.

UGROZE

Zanimljivo je razmotriti to nekritičko i sumarno potiskivanje pojedinih identiteta, odnosno društvenih struktura koje oni formiraju, npr. obitelji i nacije, što je naročito popularno u posljednje vrijeme. Ako se sjetimo ranijeg opisa geneze i funkcije tih oblika identiteta (odnosno društvenih struktura) u obrani egzistencijalnih potreba pojedinca, lako je zaključiti da je uzrok tih nastojanja zapravo želja za apsolutnom vlašću centara moći koju ograničavaju identitetske strukture – obitelj, tradicija, religija, nacionalni interesi... Jer i te strukture predstavljaju svojevrsne „centre moći" ili barem zaštitu od monopola i dominacije nekih „viših" i moćnijih. Može se čak reći da je u temelju demokracije (sa svim njezinim manjkavostima) upravo taj *pluralitet centara moći* koji se međusobno kontroliraju i usuglašuju i tako sprječavaju uspostavu totalitarnog režima i monopola jedne društvene grupacije.

Jedna od standardnih metoda uspostave totalitarne vlasti eliminacijom pojedinih identitetskih struktura je manipulacija, odnosno izazivanje umjetnih sukoba kojima svjedočimo. To su npr. sukobi između mladih i starih, djece i roditelja, studenta i profesora, „lijevih" i „desnih", pripadnika različitih spolova (muško-žensko-srednje?), između pripadnika različitih religija međusobno i s (anti)teistima, zatim nacionalni (manjine!) i klasni sukobi, itd. Zato bi u svakom od ovih slučajeva bilo neophodno utvrditi prave razloga tih pogubnih sukoba – koji se često izazivaju pod lažnim izgovorom selektivne obrane „ljudskih prava".

ULOGA I PROBLEMI ODGOJA I OBRAZOVANJA

Pogledajmo sada ukratko koja je *uloga odgojno-obrazovnog procesa* u formiranju osobnog identiteta, pored obitelji i okoline, prije svega medija i politike u širem smislu.

*Uloga i ciljevi odgoja i obrazovanj*a su stvaranje, očuvanje i širenje znanja (kulture) radi

- ukupnog napretka čovječanstva
- odgoja zrelih i kompetentnih članova zajednice
- odgoja stručnjaka radi duhovnog i materijalnog napretka zajednice i njihovog osobnog prosperiteta.

Bez ulaženja u detaljni opis problema koji muče hrvatski odgojno-obrazovni sustav, od vrtića do visokih učilišta, u ovom posttotalitarnom razdoblju hrvatske povijesti, a koje svakodnevno opažamo, želim odmah postaviti dijagnozu i precizirati glavni uzrok krize koja od demokratskih promjena 1990. godine svakodnevno eskalira. Ukratko:

> *Hrvatskom društvu, a napose odgojno-obrazovnom sustavu, nedostaje zajednički (!) sustav vrijednosti – etika, moral, poštivanje tradicije.*

To dovodi ne samo do nesporazuma nego i do izravnih konflikata između većine od oko 80 % građana koji (uglavnom?!) zastupaju „tradicionalne" vrijednosti europske judeokršćanske civilizacije, dok s druge strane trenutne političke elite, centri moći (domaći i strani), ignoriraju želje te goleme većine i silom nameću neprirodni sustav (liberalni, globalistički...) vrijednosti, što uključuje i *manipulacije pojedinim identitetima.* Takvo ponašanje je tipična karakteristika totalitarnog mentaliteta koji još dominira u hrvatskoj javnosti!

Nije stoga čudno da je hrvatski odgojno-obrazovni sustav u krizi, u procjepu između ovih dviju tendencija, i svaka ozbiljnija analiza mora to uzeti u obzir. I dok traje ta podvojenost, ne može se niti započeti s njegovom modernizacijom i tako dugo očekivanim pozitivnim reformama što je jedan od apsolutnih prioriteta hrvatske države i naroda, i bez čega Hrvatska ne može opstati i napredovati u bespoštednoj globalnoj konkurenciji.

THE ROLE OF EDUCATIONAL SYSTEM IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF IDENTITY

ABSTRACT

Recently the focus of educational efforts has turned heavily towards professional training, neglecting its other important roles, primarily the formation and development of young person's positive and healthy identity, including its several levels, from individual to the social.

In this paper, which is based exclusively on my personal experience gained in the long careeer in science and education, I define and describe these various levels of identity, including personal, family, local community, linguistic and religious entities, nation state, wider cultural and traditional groups, European identity, various groups of sport fans, etc. I emphasize their positive and mutually interconnected roles in the protection of individuals and social groups from external threats and in the promotion of their common interests, which was also historically the reason for their formation. Each of these levels can contribute positively, though sometimes also negatively, to the behaviour of the individual and of different social groups sharing this identity.

I also discuss several common myths and prejudices concerning varous forms of identity, as e.g. generally negative atitude towards them and the claim that they are in mutual conflicts. I connect the role of various group identities in the protection of the person and explain the reasons and origins of recent attacks in the media on most of them, but primarily on the traditional family and the nation state.

Finally, I analyze briefly the situation in the Croatian educational system and argue how and why it fails to fulfill its expected role in the formation of any of the aforementioned levels of identity. Specifically, the consequences of totalitarian heritage and influences of globalization are described and discussed.

Key words: *Identity, identity level, identity role, social structures, education*

Stipan Tadić
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
stadic@hrstud.hr

Vine Mihaljević
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
vine.mihaljevic@pilar.hr

NEKE RELIGIJSKE SASTAVNICE HRVATSKE KULTURE I IDENTITETA

SAŽETAK

Od početka ljudske kulture do prosvjetiteljstva odnos između religije i kulture bio je gotovo istoznačan. Naime, i religija i kultura svoje su ishodište, opravdanje i smisao nalazile u kultu. Od toga vremena složen odnos između kulture i religije, unatoč zajedničkom ishodištu, razvijao se paralelnim, pa čak i oprečnim smjerovima.
Hrvati, koji su bili pogani i politeisti u svojoj karpatskoj pradomovini, kršćanstvo su prihvatili doseljavanjem u današnje krajeve u kojima je kršćanstvo postojalo već nekoliko stoljeća. Prihvaćanjem kršćanstva ono Hrvatima postaje odrednica i središte njihova nacionalnog i kulturnog identiteta.
Središnje mjesto u hrvatskom nacionalnom i kulturalnom identitetu pripada (zapadnom, katoličkom) kršćanstvu, kojemu Hrvati pripadaju više od trinaest stoljeća, a time i zapadnoeuropskom kršćanskome kulturnom krugu i uljudbi. U tom dugom razdoblju Katolička crkva u Hrvatskoj imala je stožernu ulogu u razvoju i očuvanju hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta.

Ključne riječi: *kult, religija, kultura, kršćanstvo, hrvatski identitet*

UVOD

Složeni povijesni fenomeni, kao što su religija i kultura, bitno određuju i oblikuju individualno i društveno ljudsko postojanje te su stoga predmet proučavanja različitih znanstvenih disciplina.
U ovome će se radu interdisciplinarnim pristupom predstaviti neke povijesne, religijske i kulturalne sastavnice hrvatskoga identiteta. S obzirom na dugu i bogatu trinaeststoljetnu kršćansku i kulturnu povijest hrvatskoga naroda, svjesni smo fragmentarnosti ovoga rada, ali vjerujemo da on unatoč tome pruža sažeti, ali sveobuhvatni prikaz odnosa između religije i hrvatskoga identiteta, u kojemu se posebice izdvaja kršćanstvo koje je odlučujuće utjecalo na genezu i kreiranje hrvatske samosvijesti te stvaranje identiteta i kulture hrvatskoga naroda.
Zbog složenosti teme nameće se potreba određivanja temeljnih pojmova poput identiteta, kulture i religije, zatim nekoliko glavnih sastavnica koje određuju odnos između religije, odnosno kršćanstva, te hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta, kao i njihovoga uzajamnog oblikovanja i prožimanja. Riječ je, ponajprije, o pokrštavanju Hrvata, o ulozi kršćanstva u procesu povijesnoga nastajanja i oblikovanja hrvatske države, o prihvaćanju romanske kršćanske kulture te o nastajanju i razvoju hrvatske kulture koja se bitno utemeljuje na kršćanskim vrijednostima, evangelizaciji, inkulturaciji, hrvatskome narodnom jeziku i pismenosti.

…IDENTITET

Termin *identitet* nije jednoznačan i različito se upotrebljava u različitim disciplinama. U antropologiji se pojam identitet odnosi na duhovnu narav čovjeka i njegovu otvorenost prema transcendenciji (De Pieri, 1989). Središnji aspekt identiteta jest samosvijest o vlastitoj posebnosti i kontinuitetu. Istovjetnost sa samim sobom (*essere se stesso*) i vremenski kontinuitet u postojanju (*divenire se stesso*) dinamični su elementi identiteta, koji istovremeno jamče trajanje i razvoj, stabilnost i promjenu, vjernost i inovaciju. Pojam identitet dodatno obilježavaju različiti aspekti i značenja kao osobni identitet, društveni, kulturni, religijski i slično. Naime, „*vexata questio* identiteta" rješava se na način da se razlikuje identitet, koji je učinak određenoga procesa kojim se stvara središte pojedine osobnosti te način kako se ta svrha postiže pomoću niza različitih osobnih i/ili društvenih, socijetalnih, kulturnih, religijskih utjecaja i slično (De Pieri, 1989).

U određivanju identiteta često se izdvajaju *antropološki* aspekt, koji označava svijest osobe o sebi do koje dolazi posredstvom društva, zatim *logičko-metafizički* aspekt, kojim se izražava najviši zakon bitka, i na kraju *teološki* aspekt, koji se promatra u svjetlu utjelovljene Riječi i trojstvenosti Božjega bitka (Coda, 2009). Autor nastavlja kako o „identitetu treba razmišljati u personalističkim kategorijama, polazeći od iskustva osobe kao bitka u odnosu" (Coda, 2009, str. 391.).

Postoje različite artikulacije identiteta odnosno njegovi vidovi. Tako je društveni identitet identitet koji osoba sebi pripisuje imajući u vidu eksplicitno polazište, pripadanje određenoj skupini. Kada se društveni identitet poistovjećuje s pripadanjem skupini, tada se ističe identifikacija u kojoj se ne stvara autonomni identitet, ali je takav društveni identitet koristan u kriznim situacijama i društvenim promjenama (Palmonari, 1979, prema De Pieri, 1989). Kulturni identitet jest psihološko oblikovanje, kojim određeni član ljudske zajednice usvaja sustav značenja, vrijednosti i ponašanja u životnom kontekstu. Religijski pak identitet dobiva se od pripadanja određenoj religijskoj skupini, usvajanja njezinih vjerovanja, obreda, bogoštovlja, tj. njenoga kulta. U ovome radu riječ je o pripadanju hrvatskoga naroda kršćanstvu, katoličkoj konfesiji te zapadnome društvenom i kulturnom krugu.

…KULTURA

Drugi osnovni pojam koji smatramo da je potrebno kratko razjasniti jest pojam *kultura*. Riječ kultura dolazi od latinske riječi *cultura* i označava gajenje, obrađivanje, usavršavanje, njegovanje, oplemenjivanje. Kultura označava djelovanje kojim čovjek sebe odgaja, usavršava i ostvaruje pomoću dijaloga s drugim ljudima i načina kojim preoblikuje svijet. Nadalje, kultura se odnosi na simbolički svijet jezika, umjetnost, čovjekovo mišljenje, osjećaje, odnos prema prirodi i društvu te obzorje smisla ljudskoga djelovanja.

U svjetlu pozitivnih znanosti u prosvjetiteljstvu kultura označava samo kulturne činjenice i sadržaj, ali ne i antropološku i sociološku svrhu kulture. Napomenimo kako u prosvjetiteljstvu nastaje pojam civilizacije, koji se odnosi na razvoj znanosti i tehnike, način ponašanja i svjetonazora te na izvanjske uvjete ljudskog postojanja – gospodarstvo, politiku. Kultura označava duhovne fenomene – religiju, umjetnost, filozofiju i znanost (Skledar, 1999).

Prema neokantovcu Cassireru, čovjek je organizirao svoje misli, osjećaje i želje u sustave jezika, mitologije, religije i umjetnosti, a to zapravo jest kultura (Cassirer, 1978).

U društvenom pristupu kultura je ukupnost organizacijskih struktura zajedničkog življenja, normi i načela koji određuju i uređuju zajednički život u obitelji, grupi i državi.

Značenjski pristup prema kulturi uključuje određenu viziju materijalnoga svijeta i društva, ukupnost značenja društvenih odnosa te interpretaciju ljudskog postojanja u kojoj se osmišljavaju čovjekove aktivnosti, rad, znanje, radost, patnja, život i smrt. Kultura je opći razumljivi sustav koji pretendira prema određenoj apsolutnosti, premda ostaje cjelovito i neizbježno ograničen i uvjetovan ljudskom zbiljom (Gatti, 1989).

U kulturalnom pristupu kultura objašnjava društvo, dok se u naturalističkom pristupu kulturne pojave svode na biološku ili psihološku čovjekovu prirodu prema kojoj je čovjek predisponiran za kulturu, pri čemu se zanemaruje njegovu društvenu sastavnicu.
U socioreligijskom promišljanju odnos između kulture i religije određuje socioreligijski pristup religiji, koji ne određuje samo odnos prema kulturi, nego i prema politici, etnicitetu i nacionalnosti (Čačić-Kumpes, 1999). U suvremenoj kritičkoj, poststrukturalnoj i postmodernoj raspravi o multikulturalizmu ne prihvaća se više statičko i zatvoreno tradicionalno promišljanje o kulturi vezanoj uz određeni prostor, nego se ističe povijesna i interaktivna koncepcija kulture (Čolić, 2002).
Nadalje, kultura je slika koju čovjek stvara o sebi, o svome mjestu u svijetu, o svom etičkom pozivu, sudbini i nadi. U tom smislu religija, koja je simbolički govor o Bogu i odnos s Bogom, etičko djelovanje te cjelokupnost vjerovanja u krajnji smisao života, integralni je dio kulture i njezin je najsavršeniji izričaj (Gatti, 1989). Upravo po svojoj religijskoj sastavnici kultura ulazi u područje našega promišljanja o religiji kao jednoj od bitnih sastavnica i hrvatske kulture. Stoga je složeni suodnos kršćanstva i kulture utjecao na formiranje hrvatskoga identiteta koji povijesno, u sadašnjosti, a očekivati je i ubuduće, bitno određuje hrvatsku kulturu i postojanje hrvatskoga naroda. U tom kontekstu nezaobilazni su govor o pokrštavanju Hrvata, evangelizaciji, pučkoj pobožnosti, povijesnosti odnosa kulture i kršćanstva u hrvatskom narodu, susretu s različitim kulturama, religijama, društvenim sustavima etc. U svim tim mijenama Hrvati su, zahvaljujući upravo svom identitetu koji se temelji na kršćanskim vrijednostima, sačuvali samosvijest, svoju vjeru i svoj naciju.
Ovaj je rad zamišljen kao svojevrstan panoramski pregled koji prikazuje bitan odnos religijskoga identiteta i hrvatske kulture navodeći tek nekoliko primjera religijsko-kulturne hrvatske baštine kao vanjske pokazatelje najdubljega i najužeg odnosa identiteta i kulture hrvatskog naroda.

…RELIGIJA

Pod pojmom *religija* razumijeva se „cjelokupnost pojava kojima ljudi izražavaju svijest o korjenitoj ograničenosti njihova postojanja i o njezinu stvarnom nadvladavanju" (Ross, 1989, str. 635.). Religija je ukupnost govora, osjećaja, ponašanja i znakova (simbola) koji se odnose na nadnaravno biće (ili bića). Spomenuti odnos prema višem biću na osobnoj je razini religioznost, a na objektivnoj društveno-kulturnoj razini izražava se pomoću obreda, sakralnih predmeta, simbola i religijske zajednice.
Između religije i kulture postoji uska povezanost. Religija je s jedne strane ukorijenjena u određenoj kulturi, upotrebljava njene oblike i utječe na njen razvoj, a s druge pak strane kultura utječe i na samu religiju (Orlando, 1989; Rebić, 2002).
U proučavanju povijesnoga odnosa između kulture i religije razlikuje se fenomenološki i povijesni pristup (Sabbatucci, 1988). U povijesnom pristupu istraživanje se temelji na odnosu između religije i kulture. Religija je jedan od glavnih čimbenika koji kvalificiraju jedinstvenost određene kulture, a katkad je religija jedini čimbenik koji određuje neku kulturu, primjerice kršćansku, odnosno islamsku kulturu. U polazištu povjesnika ističe se međusobna povezanost kulture i religije, gdje religija stvara kulturu i kultura stvara religiju. Postavlja se, naime, pitanje je li uopće moguće izdvojiti religiju iz njenoga kulturnog konteksta? U zapadnoj kulturi religija je izdvojena u vlastiti sustav vrednota kao cjelokupnost religijskoga nasuprot „građanskom", a „religijsko" se proglašava kao oprečnost napretku. Ta bipolarnost u prosvjetiteljstvu postaje i posebnim kulturnim modelom u trenutku kada se o religiji promišlja kao posebnom predmetu znanstvenoga istraživanja. Odnos između religije i kulture postaje tako odnos između prošlosti i sadašnjosti, a religija postaje dio arheološkoga istraživanja. Religije se tako ne uspoređuju s kulturnim kontekstom, nego s drugim religijama.
U navedenom povijesnom odnosu između kulture i religije latinska riječ *religio* u početku je označavala i određivala samo kršćanstvo. Ta riječ ušla je u sve europske jezike. Pored kršćanske religije postoji i pogan-

stvo, kojim se označavaju nekršćanski kultovi. Ti su kultovi označeni kao *paganus* (civilno, građansko), koje je oprečno kršćanskoj *militia*.

Sintagma kojom danas izražavamo suodnos *religija – kultura* mogao je onodobno izražavati oprečan odnos (kršćanske) religije i poganstva. Pod onodobnim terminom „kultura" podrazumijevaju se termini „građanski" i „poganski" u oprečnosti pojmu „religija", odnosno pojmu „kršćanstvo". Širenje termina *religio* i na poganstvo u početku je imalo samo polemičku funkciju, u kojoj su poganske institucije i kultovi izdvajani iz njihova kulturnog konteksta i uspoređivani s kršćanskim praksama. Nakon otkrivanja Amerike, tijekom 17. stoljeća, obzorje europske kulture proširilo se na novi svijet i na njegovu religiju i kulturu. Kršćanski su misionari evangelizirali domorodačke narode, čiju kulturu obilježava pojam *idolatrija*, a njihova se pak kultura nalazi u stanju *katekumenata*. U 18. stoljeću pojam religije širi se i na afričke religije, koje postaju predmetom kulturne usporedbe.

Odnos između kulture i religije posebno je tematiziran u antropologiji i etnologiji 19. i 20. stoljeća. U 19. stoljeću poznat britanski antropolog E. B. Tylor obilježio je kasniji razvoj etnološkog i religijsko-povijesnog proučavanja (Schlatter, 1988). U svom djelu *Primitive Culture* ističe kako je *primitivna kultura* temelj univerzalne ljudske kulture, a kultura jest zapravo znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, zakon, običaji i sposobnosti čovjeka kao člana društva (Kale, 1988; Tylor, 1871). Kultura, naime, jest i religija, koja označava vjerovanje u „duhovno biće". U antropologiji predmet je istraživanja čovjek, a u etnologiji to je etnija – narod, koji obilježava kultura kao povijesni način njegovoga postojanja. Prema klasičnim teoretičarima, odnos između religije i kulture pokazuje odnos antičke religije prema suvremenoj religiji kao i antičke kulture prema modernoj kulturi. Želi li netko „razumjeti zapadnu kulturu, treba proučavati kršćanstvo, a ako želi spoznati antičku kulturu, treba upoznati antičke religije" (Sabbatucci, 1988, str. 54.).

Odnos između kulture i religije u prvoj polovici 20. stoljeća sustavno je obradio osnivač Bečke kulturne škole W. Schmidt u djelu „Gottesidee", u kojemu ističe postojanje „pramonoteizma" kao religije „prakulture" etnoloških starih i najstarijih naroda od koje su se razvile mlađe kulture s novim religijskim oblicima. U Schmidtovu istraživanju odnos između religije i kulture promatra se u kontekstu gospodarske i društvene organizacije, a predmetom istraživanja postaje društvo umjesto kulture. Kultura je, naime, izražajni oblik društva, a religija, kao kulturna sastavnica, odnosi se manje ili više na gospodarsko-društveni kontekst.

U suvremenoj znanosti sve se manje govori o istraživanju religijske funkcije u kulturi budući da se kulturu, njeno strukturiranje i dinamiku njene funkcije promatra u odnosu na društvo i pojedinca. Naime, suvremena je kultura: „prva u ljudskoj povijesti – poslije dugotrajnog utjecaja sekularizacije – prestala uopće postojati kao neka religijska kultura" (Jukić, 1997, str. 510.). Budući da je kršćanstvo bitno odredilo hrvatski kulturni i nacionalni identitet, u sljedećem razmišljanju bit će riječ o biblijskom i kršćanskom okviru u kojemu je nastao i razvijao se kulturni i nacionalni identitet Hrvata.

KRŠĆANSKO I BIBLIJSKO NADAHNUĆE HRVATSKE KULTURE I NACIONALNOGA IDENTITETA

Kako bismo spoznali važnost kršćanskoga promišljanja o odnosu između religije i kulture, potrebno je predstaviti što o toj temi govore neki suvremeni crkveni i papinski dokumenti. Ponajprije nekoliko riječi o biblijskom poimanju odnosa religije i kulture. Odnos religije i kulture u izraelskoj tradiciji nije bio formalan, izvanjski, nego unutarnji i konstitutivan odnos. Izraelova kultura i povijest mogu se razumjeti i tumačiti samo u okviru njegove religije (Jurić, 2004; Vuk, 2004) koja ima „ulogu dinamičnog principa" (Jurić, 2004, str. 416.). Posebnost te religije jest monoteizam, koji se do tada nikada nije nalazio u religijama okolnih naroda (Vuk, 2004). Kršćanstvo je povijesna religija, a ne prirodna religija ili apstraktna religijska filozofija. U kršćanskoj povijesti i tradiciji religija, tj. vjera prožimala je kulturu i bila je njeno obzorje smisla. Pojam kultura se ne nalazi

u evanđeljima, ali ga nalazimo u prvoj kršćanskoj zajednici, koja pod kulturom podrazumijeva „svijet", koji je suprotan „Kraljevstvu Božjem", odnosno kršćanstvu (Ross, 1989; Sabbatucci, 1988). Odnos između kršćanstva odnosno vjere i kulture mijenja se u renesansi, gdje umjetnik nije više medij kojim se izražava transcendentni sadržaj. Njegovo umjetničko djelo postaje izričajem njegove osobnosti ili pak društva, odnosno mecene. Odnos između umjetnosti i vjere nastavlja se mijenjati i u prosvjetiteljstvu, moderni i sekularizaciji. Umjetnost gubi svoje *izvorište u kultu* i premješta ga u *osobnost umjetnika* ili u društvo. U naglašenom individualizmu i personalizmu suvremenoga pluralizma umjetničko djelo gubi svoju vrijednost kao izričaj istine i postaje raspoloživom robom (Schade, 1989). Naime, prekidom veze između Crkve i umjetnosti nastaje sekularna religiozna umjetnost u kojoj se ističe umjetnikov doživljaj određenih religijskih tema, a ne sadržaji vjere i tradicije. U 20. stoljeću religiozno se preoblikuje u poeziju (Marc Chagall), u kreativnost (Joseph Beuys) i u kontemplaciju (Marc Rothko). Crkvenu pak umjetnost obilježavaju „nazarenci", „prerafaeliti" i „Beuronska umjetnička škola" (Jozić, 2004).

U suvremenom svijetu, gdje su svi svjesni da imamo samo jedan svijet, ali brojan kulturama i religijama, posebno se ističe dijalog religije, a u našem kontekstu dijalog kršćanstva i kulture. Kršćanstvo se ne poistovjećuje s određenom kulturom, nego se kršćanstvo uobličuje i prenosi kulturom. U tom odnosu često mogu nastati problemi i krize pa se tako u odnosu religije i kulture dogodio rascjep. Na pogibeljnost razdvajanja evanđeoskih vrijednosti i moderne kulture, koja postaje dramom suvremenoga svijeta, već je upozorio papa Pavao VI. u apostolskom nagovoru episkopatu, kleru i vjernicima cijele Crkve (Pavao VI., 1976, str. 20.). Za odnos vjere i kulture posebice je važan Drugi vatikanski sabor. U evanđeljima se, kako je ranije navedeno, ne nalazi riječ kultura. No, sveti Pavao bio je duboko svjestan činjenice o susretu evanđeoske riječi s kulturama i njene inkulturacije. U Pavlovim poslanicama ističe se da u kulturama postoje vrijednosti sposobne prihvatiti Božju riječ. Upravo na temelju prisutnosti „klice Riječi" u različitim kulturama na Drugom vatikanskom saboru, u dokumentu o Crkvi se ističe: „Crkva ili Božji Narod, uvodeći Kristovo Kraljevstvo, ne oduzima ništa od vremenitog dobra bilo kojega naroda, nego naprotiv bogatstvo i obilje i običaje svakoga naroda, ukoliko su dobri, podupire i prima i primajući ih čisti, jača i podiže. Jer se sjeća da mora sakupljati s onim Kraljem kojemu su dani narodi za baštinu (usp. Ps 2,8), i u čiji grad donose darove i poklone (usp. Ps 71(72), 10; Iz 60, 4-7; Otkr 21,24)" („Dogmatska konstitucija o Crkvi 'Lumen Gentium'", 1993, str. 13.). U dekretu o misijskom poslanju Crkve ističe se da se primi sve što je dobro među narodima kojima se naviješta evanđelje: „I tako sve dobro što se nalazi zasijano u srcu i umu ljudi ili u posebnim obredima i kulturama naroda, ne samo da ne propada, nego ozdravlja, podiže se i dovršava Bogu na slavu, đavlu na sramotu, a čovjeku na blaženstvo" („Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve 'Ad Gentes'", 1993, str. 9.).

Crkva je preuzela antropološko određivanje kulture u pastoralnom dokumentu Drugoga vatikanskog sabora, pri čemu se naglašava povijesni i društveni vid kulture, kao i njeno sociološko i etnološko značenje: „kultura označuje sve ono čime čovjek izgrađuje i razvija mnogostruke svoje duševne i tjelesne darove te nastoji da spoznajom i radom sebi podvrgne svijet; čini sve čovječnijim društveni život, i to u obitelji kao i u cijelom građanskom društvu, moralnim napretkom i napretkom institucija; konačno, tijekom vremena izražava, saopćuje i čuva u svojim djelima velika duhovna iskustva i težnje da služe napretku mnogih, dapače i cijelog čovječanstva" („Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu 'Gaudium et spes'", 1993, str. 53.).

U povijesti odnosa između vjere i kulture vidljivo je kako je sam Bog progovorio narodima u određenom njihovom povijesnom trenutku i njihovoj kulturi. Zatim je Crkva u svom naviještenju tajne vjere upotrebljavala kulturne oblike naroda kojima se obraća. Crkva nije povezana isključivo s pojedinim narodom ili njegovom kulturom jer je Crkva poslana svim narodima i svim kulturama. Crkva, naime, ističe „da kultura mora ići za cjelovitim razvojem ljudske osobe, za dobrom zajednice i čitavog ljudskog društva" („Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu 'Gaudium et spes'", 1993, str. 58.). Kako bi kultura tome služila,

potrebna je prava sloboda i stoga Crkva umjetnosti i znanosti priznaje opravdanu slobodu i potvrđuje zakonitu samostalnost kulture i znanosti („Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu 'Gaudium et spes'", 1993, str. 59.).

Nakon Drugoga vatikanskog sabora odnos kulture i religije, inkulturacija i dijalog posebno mjesto zauzimaju u djelovanju pape Ivana Pavla II., koji ističe „da vjera koja nije postala kulturom, jest vjera koja nije potpuno prihvaćena, mislena i vjerno življena. Religija je srce, središte svake kulture, naime, religija je obzorje njenog konačnog smisla i temeljna snaga koja joj daje strukturu" (Međunarodno teološko povjerenstvo, 1999). Ivan Pavao II., obraćajući se predstavnicima kulture i znanosti u Zagrebu 1998. godine, ističe da Crkva poštuje umni rad kao plod stvaralačkoga ljudskog duha te da su kulturni djelatnici i znanstvenici pozvani pridonositi razvoju pravoga humanizma kojemu je prepreka suvremeni etički relativizam (Ivan Pavao II., 1998).

Kardinal Joseph Ratzinger, papa Benedikt XVI., odnos između moderne prosvjetiteljske kulture i kršćanske kulture drži „suprotstavljenim" (Ratzinger, 2008). On ističe kako „najdublju suprotnost" obilježava „velika podjela", koju je prouzročila znanstvena revolucija (Ratzinger, 2008). Naime, srednjovjekovni odnos između astronomije i Svetoga pisma Galileo je predočio dvjema tezama: o konvergenciji ili slaganju i o različitosti ili odvajanju. U teoriji konvergencije spoznaja je jedna i čovjek spoznaje svijet i smisao svijeta, a u teoriji odvajanja spoznaja postaje „podvojenom" jer postoji javno objektivno znanstveno znanje te privatno i subjektivno religiozno vjerovanje. Ta je podjela obilježila europsku kulturu. Ratzinger ističe: „Ako je s jedne strane kršćanstvo našlo svoj najdjelotvorniji oblik u Europi, s druge pak strane treba također reći kako se u Europi razvila kultura koja predstavlja apsolutno najdublju suprotnost ne samo kršćanstvu, nego i religioznim i moralnim tradicijama čovječanstva" (Ratzinger, 2008, str. 23-24.). Današnju Europu obilježava prosvjetiteljska kultura, koja se nalazi u temeljima Ustava Europske unije. Ne niječući pozitivnost i važnost prosvjetiteljske kulture u izgradnji identiteta Europe, kao na primjer pravo na slobodu, demokratski poredak države, slobodno osnivanje stranaka, neovisnost pravosuđa, zaštita ljudskih prava i zabrana diskriminacije, Ratzinger tvrdi da je prosvjetiteljska kultura nepotpuna i da je treba upotpuniti. A tu prosvjetiteljsku antimetafizičku filozofiju potrebno je upotpuniti kršćanskim korijenima upravo onim kojih se prosvjetiteljska kultura odrekla. Apsolutizacija prosvjetiteljske kulture suprotstavlja se drugim povijesnim kulturama čovječanstva. Stoga Ratzinger ističe: „Pravo sučeljavanje koje obilježava današnji svijet nije ono između različitih religijskih kultura, nego ono između korjenita odvajanja čovjeka od Boga i od korijena života, s jedne strane i velikih religijskih kultura s druge strane" (Ratzinger, 2008, str. 25.). Naime, racionalistička kultura, premda univerzalno određuje prihvaćanje religije u slobodi, poštivanje temeljnih ljudskih prava jednakih za sve ljude, diobu vlasti i kontrolu moći, nije univerzalno valjana. Relativizam može postati dogmatizmom. Naime, uvjerenju u postojanje konačne razumske spoznaje suprotstavlja se kršćanstvo, religija Logosa, koje je u skladu s razumom. Stoga papa poziva kršćane da žive religiju Logosa, Stvoriteljskoga Razuma, a laicima predlaže da, kao što su u prosvjetiteljstvu pokušavali razumjeti i odrediti osnovne moralne norme ponašanja ističući kako bi one morale vrijediti *etsi Deus non daretur* (i u slučaju da Bog ne postoji), preoblikuju prosvjetiteljski aksiom u Pascalov savjet svojim prijateljima nevjernicima da „i onaj koji ne uspijeva naći put da prihvati Boga, morao bi ipak nastojati živjeti i upravljati svoj život *veluti si Deus daretur* (kao da Bog postoji)" (Ratzinger, 2008, str. 40.).

Tako vjera, koja obilježava pojedinca i zajednicu te unosi temeljna načela humanizma u kulturu, može unijeti transcendentne vrijednosti u znanstveno-tehnički napredak, pri čemu se jamči autonomija znanosti i kulture u svrhu autentičnoga trajnog napretka čovječanstva (Fisichella, 2009).

Napomenimo i kako u dvadesetom stoljeću protestantski njemačko-američki teolog Paul Johannes Tillich u svom djelu „Teologija kulture" određuje odnos između religije i kulture *teonomnim*, to jest, „religija je bît kulture, a kultura jest oblik religije" (Gibellini, 1999, str. 88.). Američki teolog Richard Niebuhr odnos

između kršćanstva i kulture predstavlja pomoću pet modela: „Krist protiv kulture", „Krist kulture", „Krist iznad kulture", „Krist i kultura u paradoksu", „Krist preoblikuje kulture" (Gibellini, 1999).
Isusovački teolog Koprek, govoreći o partnerskom odnosu vjere i suvremene umjetnosti i njenom odnosu prema religiji u suvremenom razdoblju ili postmoderni, ističe da je „pogubno tražiti autonomiju, prekidati njezinu vezu s religijom. Religija i umjetnost nisu samo partikularna područja unutar jedne kulture, nego su univerzalni načini mogućnosti oblikovanja samoga života, otvaranje kulture kao povijesnoga, vremenskoga i prostornoga stila života. U temi 'život' konvergiraju javna svijest i teološki interes – umjetnost i religija" (Koprek, 2003, str. 121.). Naime, u partnerskom odnosu religije i umjetnosti ostvaruje se ista svrha „da se razvije (dogodi!) ono što je ljudsko u čovjeku" (Koprek, 2003, str. 122.).

HRVATI PRIMAJU KRŠĆANSTVO

Svjesni smo vrlo velike važnosti čovjekove društvenosti za ljudsko postojanje, poglavito u povijesnim, društvenim, kulturnim i religijskim promjenama. Stoga je potrebno da kao pripadnici hrvatskoga naroda i kršćani katoličke konfesije poznajemo svoju vlastitu povijest kako bismo spoznali sebe, razumjeli svoju individualnu i zajedničku povijest ili, kako piše Tomislav Šagi-Bunić, spoznali „povijesnu integralnu istinu" (Šagi-Bunić, 1993, prema Šanjek, 1993, str. 11.).
O toj našoj hrvatskoj povijesti s kršćanskim korijenima u rimskoj Dalmaciji, Iliriku i Panoniji pisali su povjesnici poput Tome Arhiđakona Splitskog, talijanskoga isusovca Danijela Farlatija (1690. – 1773.) u djelu *Illiricum sacrum*, hrvatskoga isusovca Josipa Mikoczija (1734. – 1800.), Matije Petra Katančića (1750. – 1825.), jednog od začetnika znanstvene arheologije u Hrvatskoj, te brojnih drugih poznatih hrvatskih povjesničara i arheologa (usp. Šanjek, 1993, str. 24.). Povijest je „*locus theologicus*" (Šagi-Bunić, 1993, prema Šanjek, 1993, str. 19.), a „plemenite zasade kršćanstva su konstitutivno dobro hrvatskog naroda" (Šagi-Bunić, 1993, prema Šanjek, 1993, str. 6.). Dosadašnju povijest sukoba i razaranja potrebno je transcendirati novom povijesti „traženja solidarne skrbi za zajednički život u punoj solidarnosti" (Šagi-Bunić, 1993, prema Šanjek, 1993, str. 12.).
Prije nego su Hrvati naselili današnje krajeve Panonije i Dalmacije, u tim je krajevima već nekoliko stoljeća postojalo kršćanstvo. Dovoljno je podsjetiti na postojanje biskupija u Saloni, Delminiumu, Sisciji, Sirmiumu i brojne druge koje su ustrojene prema administrativnim podjelama Rimskoga Carstva. Za povijest Crkve u Hrvata, kako ističu povjesnici, najvažnije je to što je od Dioklecijana (284. – 305.) i Teodozija (378. – 395.) granica Istočnoga i Zapadnoga Rimskog Carstva prolazila upravo kroz naše zemlje linijom Budva – Drina – Dunav. Ta administrativna granica imala je glavno značenje u oblikovanja južnoslavenskih država u 8. i 9. stoljeću jer je označavala razdjelnicu latinskog (zapadnog, rimskog) i istočnog (grčkog, bizantskog) političkog, kulturnog, crkvenog i jezičnog utjecaja. Hrvati su primili kršćanstvo, napustili su štovanje poganskih bogova te su po krštenju oblikovali svoj kršćanski identitet prihvaćajući i romansku kulturu (Turčinović, 1973).
Položaj hrvatskoga naroda na razmeđu Istoka i Zapada, ne samo geografski već i povijesni, ispunjen nepravednim osudama i tragičnim padovima, prikazala je postajama križnoga puta Marija Kumičić u samostanskom perivoju franjevaca trećoredaca – glagoljaša na Ksaveru (Bratulić, 2007).
Povjesničar i akademik, dominikanac Franjo Šanjek u svojoj knjizi o *Crkvi i kršćanstvu u Hrvata* upućuje „na ključne teme koje su na izvjestan način bile odrednice u razvoju crkvenih struktura i utjecaja kršćanske civilizacije na hrvatskom narodnom prostoru kroz cijeli srednji vijek" (Šanjek, 1993, str. 5.). Tijekom trinaest stoljeća nazočnosti na hrvatskim prostorima u različitim povijesnim, društvenim, političkim, kulturnim i religijskim promjenama hrvatski narod nije uništen, a tome su zasigurno pridonijele i kršćanske vrijednosti koje su „konstitutivno dobro hrvatskog naroda" (Šagi-Bunić, 1993, prema Šanjek, 1993, str. VI.). Svijest zapadne civilizacije izgrađena je na helenističkoj kulturi (potreba za znanjem) i na kršćanstvu koje je u nju ugradilo kršćanske vrednote kao istinu, pravdu, slobodu i ljubav (Šagi-Bunić, 1998, str. 457.).

U seobi južnih Slavena početkom 7. stoljeća Hrvati nastanjuju Panoniju i Dalmaciju i prihvaćaju kršćanstvo. Prema povijesnim izvorima papa Ivan IV., Dalmatinac, godine 640. šalje opata Martina da „u Istri i Dalmaciji" otkupi kršćansko roblje. Uz to je pokupio i moći dalmatinskih mučenika i prenio ih u Rim (u kapelu sv. Venancija uz baziliku sv. Ivana Lateranskoga).

Prema povjesničaru Konstantinu Porfirogenetu car Heraklije (610. – 641.) pozvao je svećenike iz Rima da krste Hrvate. Prema Tomi Arhiđakonu (13. stoljeće), Ivan Ravenjanin krajem 7. stoljeća obnovio je solinsku metropoliju, prenio je u Dioklecijanovu palaču u Split i sam je postao nadbiskupom, pokrstio Hrvate i osnovao niz novih biskupija. Navodi se također da su se „krašteni Hrvati izmirili s preostalim Romanima i s papom Agatonom (678. – 681.) sklopili ugovor da više nikoga neće napadati". (Peričić i Škvorčević, 1986; Šanjek, 1993; Turčinović, 1973, str. 13-14.).

Kasnije podjele kršćanstva u 11., a onda u 16. stoljeću, te dodiri s drugim religijama, osobito na rubovima hrvatskoga prostora, vodile su daljnjem obogaćivanju kulturnih izričaja. Ali bitnom odrednicom hrvatskoga narodnog identiteta svakako ostaje pripadanje kršćanstvu, Katoličkoj Crkvi.

Kada je riječ o nekim religijskim sastavnicama hrvatskoga identiteta, ne smije se ispustiti iz vida činjenica da hrvatsko društvo nije religijski monolitno, Hrvatska je religijski i konfesionalno pluralno društvo te se u oblikovanju hrvatskoga kulturnog krajolika i hrvatskoga narodnog identiteta od dominantno nazočnoga katoličanstva nameće potreba objektivnog istraživanja i uloge drugih religijskih i konfesionalnih utjecaja, pravoslavlja, protestantizma, pa i islama.

Iz ovoga kratkog povijesnog pregleda vidljivo je kako je hrvatska nacionalna kultura višeslojna i mnogostruko određena. Nastala je na prostoru obilježenu prožimanjem barem triju velikih kulturnih cjelina – antičko-mediteranske, zapadnokršćanske, srednjoeuropske katoličke, a dijelom i anadolijsko-orijentalne (usp. Katičić, 2010). Hrvatski nacionalni identitet, kao i u većini zemalja u Srednjoj i Istočnoj Europi, razvio se „mimo ili protiv" države u kojoj su živjeli Hrvati jer država nije pogodovala nastanku i razvoju hrvatskoga nacionalnog identiteta, niti (o)čuvanju tradicijske baštine Hrvata.

U dugoj povijesti hrvatskoga naroda odlučujuću kohezivnu ulogu za njegovu samosvijest, kulturni i nacionalni identitet imali su čimbenici koji stalno djeluju, i to bogoštovlje (liturgija) na narodnom jeziku, glagoljaštvo te djelovanje redovništva (Peričić i Škvorčević, 1986, str. 22.). O te dvije glavne sastavnice hrvatskoga nacionalnog identiteta i hrvatske kulture bit će riječi u sljedećem tekstu.

HRVATSKO PISMO, EVANGELIZACIJA I INKULTURACIJA

Jedna je od posebnosti Hrvata da su imali svoj narodni liturgijski jezik i pismo glagoljicu. Godine 1483. (22. veljače 1483). tiskana je prva hrvatska knjiga *Misal po zakonu rimskog dvora*, napisana hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom, a otisnuta je na uglatoj glagoljici. To je bio prvi misal u Europi koji nije tiskan latinicom i na latinskom jeziku te je jedan od najznačajnijih obilježja hrvatske pismenosti i kulture na ovim prostorima (Bratulić i Damjanović, 2005; 2007). O konstitutivnoj povezanosti kršćanstva i hrvatske kulture i identiteta na razini značenja (kršćanskih simbola) govore brojne studije, primjerice izvori za kršćansku ikonografiju (Badurina, 1985), srednjovjekovna kršćanska ikonografija sa stajališta suvremene semantike i semiologije prema problemima likovnoga govora, kao i jezika uopće, o pitanjima odnosa znaka i značenja, medija i komunikacije (Ivančević, 1985).

U svim povijesnim mijenama, od starohrvatske do suvremene hrvatske kulture, vidljivo je kako su biblijski i kršćanski motivi u njoj trajno nazočni. Naime, o kršćanskom, katoličkom duhu tijekom povijesti svjedoče nebrojeni materijalni i nematerijalni ostatci kulturne baštine, ranokršćanske crkve i bazilike, starohrvatske crkve te srednjovjekovni samostani, koji su bili rasadišta hrvatske kulture.

Kršćanstvo je prožimalo kulturu i bilo je njen sadržaj, što je posebice vidljivo u umjetnosti od četvrtog do sedamnaestog stoljeća. To temeljno obilježje redovito ističu povjesnici koji govore o hrvatskoj kulturnoj kršćanskoj baštini.

S antičkim Rimom kršćanska umjetnost i arhitektura dolaze i u Dalmaciju, odnosno Hrvatsku. Na mjestu starih antičkih hramova grade se katedrale ili sami hramovi postaju katedralama (splitska katedrala sv. Dujma, najstarija katedrala na svijetu). Nakon propasti (Zapadnoga) Rimskoga Carstva u područje primorske Hrvatske dolaze utjecaji i bizantske kulture (Eufrazijeva bazilika u Poreču). Nakon dolaska u današnju postojbinu Hrvati su gradili drvene građevine od kojih nije ostalo nikakvih povijesnih tragova. Starohrvatsku kulturu, odnosno arhitekturu imamo od 9. do 11. stoljeća (crkva sv. Spasa na izvoru Cetine, crkva sv. Križa u Ninu, crkva sv. Donata u Zadru). Starohrvatsko kiparstvo prepoznatljivo je u ornamentici, hrvatskome pleteru (krstionica kneza Višeslava oko 800. godine) etc. U romanskom razdoblju arhitekture nastale su katedrale u Kotoru, Zadru i zvonik katedrale u Splitu. U kiparstvu se ističu vrata splitske katedrale (majstora Andrije Buvine) i portal katedrale u Trogiru (majstora Radovana). Spomenimo i specifični fenomen bogumilskoga nadgrobnog kamena, tzv. stećka („biliga") u 12. stoljeću. U gotičkom razdoblju u 15. stoljeću izgrađeni su zvonik katedrale sv. Lovre u Trogiru, katedrala sv. Jakova u Šibeniku, Zagrebačka katedrala s Kaptolom i crkva sv. Marka u Zagrebu. Od gotičkoga kiparstva poznati su reljefi pozlaćenoga srebrnog lima na škrinji sv. Šimuna u Zadru i zagrebački portal crkve sv. Marka. U renesansi, 15. i 16. stoljeću, Hrvatska je podijeljena između tri države – sjeverna je Hrvatska dio Austrijskog Carstva, Dalmacija je pod Mletačkom Republikom, a Slavonija pod osmanskom okupacijom. U ovome je razdoblju važno istaknuti katedralu sv. Jakova u Šibeniku (graditelj Juraj Dalmatinac, 1441.) te minijaturista Julija Klovića nazvanog „Michelangelo minijature" te „najveći u najmanjem – *maximus in minimis*". Razdoblje renesanse i humanizma obilježio je u dubrovačkoj književnosti Ivan Gundulić svojim djelima prožetim kršćanskim temama. U razdoblju baroka (17. i 18. stoljeće) na sjeveru Hrvatske Austrija utječe na arhitekturu (crkva sv. Katarine u Zagrebu, nadbiskupska palača u Zagrebu, pavlinska crkva u Lepoglavi koju je oslikao pavlinski umjetnik Ivan Ranger). Na arhitekturu dalmatinskih gradova utječe Venecija (katedrala sv. Vlaha), a venecijanski kipar Francesco Robba uređuje crkvu sv. Katarine u Zagrebu. U 19. stoljeću pojavljuje se klasicizam, koji oponaša historijske stilove (grčki hramovi, rimski pjesnici), a u 20. stoljeću u arhitekturi vlada praktičnost u kojoj se nalaze zajedno arhitekt i inženjer. Izričaj moderne arhitekture svakako je crkva sv. Blaža u Zagrebu, koju je sagradio Viktor Kovačić. U slikarstvu 19. i 20. stoljeća izmjenjivali su se klasicizam, romantizam, realizam i impresionizam, a različita umjetnička djela imala su biblijsku i kršćansku inspiraciju. Svakako treba spomenuti kipare Ivana Meštrovića, Franju Kršinića, Augustina Augustinčića te slikare akademizma Vjekoslava Karasa, Celestina Matu Medovića, Klementa Crnčića te umjetnike minhenske škole Josipa Račića i Miroslava Kraljevića. Početkom 20. stoljeća nastala je i današnja Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu, koja je postala žarištem novih smjerova u suvremenoj umjetnosti. Možemo reći kako je Akademija prostor slobode, senzibiliteta, rada, sklonosti, darovitosti. Njeguju se različiti stilovi, različita poetika i različiti pristupi (Babić, 2002).

Iz ovoga kratkog pregleda samo malog dijela hrvatske umjetnosti jasno je da se bez kršćanstva ne bi mogla razumjeti cjelokupna hrvatska kultura, poglavito u njezinim religijskim sastavnicama.

Potrebno je, međutim, naglasiti da, iako su u cjelokupnom umjetničkom stvaralaštvu značajno zastupljene biblijske, kršćanske teme, kršćanska poruka evanđelja ne može se poistovjetiti niti s jednom određenom kulturom, nego sva kulturna ostvarenja transcendira. Kulture su uvjetovanost i medijacija vjere konkretnih ljudi koji žive u njima. Kultura uvjetuje i konkretne načine s pomoću kojih se vjera izražava u određenom povijesnom i društvenom kontekstu. Kulture uvjetuju ljudska pitanja o evangelizaciji, o inkulturaciji, kao i njihovu otvorenost prema vjeri. Prema tome, kulture su mogućnost njihova vjerovanja.

Kultura uvjetuje izričaje kulta i liturgije, hijerarhiju vrijednosti i etičke prosudbe, stvarne životne izbore kao i formulaciju činjenica vjere, razumijevanje vjere, neiscrpno otajstvo koje otkriva Božja riječ. Evangelizacijom, evanđelja prožimaju kulture koje postaju kulturom evangelizacije. U mjeri u kojoj je evanđelje postalo integralnim dijelom određene kulture u kulture se ukorijenilo (in-korporiralo, utjelovilo, ucijepilo), one se analogno nazivaju kršćanskim kulturama. Uska povezanost kulture i kršćanstva može biti i zaprekom, upozorava Vjekoslav Bajsić, kada se u suvremenom vremenu razdvojila crkvena i svjetovna kultura te znatan broj kršćana vjersku kulturu razumije „etnocentrički", pri čemu je vrijedna samo njihova religijska kultura, a kršćanstvo su sveli na religijske vrijednosti (običaji oko ključnih trenutaka života, blagdana, obreda vjenčanja, pogreba, liturgijskoga ceremonijala uopće i sl.). Pozivajući se na koncilski dokument „Radost i nada" Drugoga vatikanskog sabora, Vjekoslav Bajsić naglašava dva načela: poruka objave uvijek se daje unutar i s pomoću neke kulture; usprkos tomu sam sadržaj nije vezan ni na koju posebnu kulturu ili njezine elemente te je otvoren prema svakoj kulturi (Bajsić, 1980, str. 147.).

O odnosu vjere i kulture Ivan Golub izričito kaže da je „čovjekova *natura* bitno *cultura*" (Golub, 1990, str. 64.) te ističe kako je u prošlosti evangelizacija s Evanđeljem bila „na pragu logike i etike, a evangelizacija danas, ne napuštajući prijašnjih pragova, trebala bi stati nadasve na pragu estetike" (Golub, 1990, str. 86.). Podsjetimo se kako su u srednjovjekovnom (kršćanskom) društvu pojedince i društvo određivale kršćanske vrijednosti, a kulturu su nadahnjivale biblijske teme i kršćanska tradicija. Pojavom prosvjetiteljstva u modernizmu nestaje kršćanska kultura, a promicatelji cjelokupnoga napretka postaju pozitivne znanosti.

NEKI ELEMENTI KRŠĆANSKE PUČKE POBOŽNOSTI U NACIONALNOJ KULTURI

Iz povijesne geneze hrvatskog naroda vidljivo je kako je kršćanstvo u samim temeljima hrvatskoga identiteta, odnosno da je temelj hrvatskoga identiteta i njegove kulture. Katolička Crkva u Hrvata, kako ističu hrvatski biskupi, „od pamtivijeka nalazi se na granici svjetova i kultura: prema kršćanskom istoku (kasnijem pravoslavlju), zatim prema islamu; na razmeđu carstava (bizantskog i franačkog, osmanlijskog i habsburškoga te današnjih svjetskih blokova), kulturâ (bizantsko-slavenske, orijentalne, romanske i germanske), podijeljena stoljećima među razne gospodare (uz već spomenute dolaze još Mađari i Mlečani)" (Biskupi Jugoslavije, 1983, str. 39.).

Evo nekoliko vanjskih izričaja plemenitih zasada kršćanstva koje su „konstitutivno dobro hrvatskog naroda". Hrvatsku kulturu tijekom povijesti nadahnjivala je i obilježila vjera, odnosno sociokulturno pripadanje hrvatskoga naroda zapadnom kršćanstvu ili, preciznije rečeno, Katoličkoj Crkvi. Crkva, odnosno crkvena zajednica živi u konkretnim povijesnim, društvenim i kulturnim situacijama u kojima se inkardinira, u kojima živi i koje suizgrađuje. Društvo i kultura mjesta su Crkve, njena realizacija. U svojoj poruci Evanđelja ne povezuje se ni uz kakvu imanentnu ljudsku ustanovu, ma kako savršena bila, a čovječanstvu služi, stvarajući duhovnu baštinu, što je vidljivo u njenom trinaeststoljetnom putovanju i povijesnom hodu s hrvatskim narodom.

Međusobno prožimanje i nadahnuće kršćanstva, hrvatske povijesti i kulture posebice pokazuje pučka pobožnost (Biskupi Jugoslavije, 1983; Ivan Pavao II., 1984, str. 54.; Pavao VI., 1976, str. 48.). Pučka pobožnost odnosi se na cjelokupan život čovjeka i na njegovu zajednicu. U pučku pobožnost odnosno religioznost ubrajaju se: „molitve (svakodnevne molitve, krunica, blagoslovi, procesije, hodočašća); strukture izražavanja religijskih društava (bratovštine, kongregacije, treći redovi) i religioznih djela društvene vrijednosti (podizanje crkava, križnih puteva, raspela, kipova, zaklada); bogoštovne znakove i čašćenja (Trojstva, Krista, Muke Isusove, Srca Isusova, Euharistije, Marije, svetaca); radnje i običaje koji su povezani s liturgijom (misa, sakramentali, liturgijska godina); oblike štovanja svetaca i relikvija (slike, kipovi, čudotvorne medaljice); molitvene oblike i radnje vezane s društvenim događajima (kuga, rat) i razne druge životne nevolje" (Dugalić, 1995). Uska je

povezanost između pučkih pobožnosti i narodnih običaja. Naime, narodni običaji sadržajno su određeni liturgijskom godinom, a svoja nadahnuća primaju iz pučke pobožnosti. Na taj način crkvena događanja i pučke pobožnosti postale su ne samo izvorom nego i čuvarima kulturnog i nacionalnog identiteta hrvatskoga naroda. U suvremenom hrvatskom društvu pučka je pobožnost čuvarica kršćanske baštine i nacionalnoga identiteta hrvatskog naroda, a u kriznom ratnom razdoblju bila je i izrazom prosvjeda protiv srpske agresije upravo svjedočenjem svoga višestoljetnog kršćanskog katoličkog, kulturnog i nacionalnog identiteta izraženim u udruzi civilnoga društva „Pasionska baština" koja svoje ishodište ima u Velikom tjednu Kristove muke. Naime, događaji svetoga trodnevlja nisu samo inspirirali umjetnička djela u prošlosti, nego posebice postaju neiscrpnim vrelom nadahnuća u hrvatskoj suvremenosti u kojoj postaju jamstvom kulturnog i nacionalnog identiteta Hrvata. Upravo se agresijom na Hrvatsku, potpunim rušenjem materijalnih sakralnih dokaza željelo uništiti religijsku, kršćansku, katoličku i kulturnu memoriju i samosvijest Hrvata (Čikeš, 2004), odnosno kulturni i narodni identitet Hrvata kojima je Katolička Crkva u Hrvata bila trajna suputnica i vjerna čuvarica.

U suvremenoj Hrvatskoj često smo svjedoci pokušaja razdvajanja i nijekanja kršćanskih temelja i elemenata hrvatske kulture. Jedan od primjera rasprava je o znaku križa u prostorijama državne uprave i javnih institucija. O univerzalnom, globalnom, javnom kršćanskom licu čovječanstva, spasenjskom simbolu križu (*signum distinctivum*) progovara papa Benedikt XVI. u razgovoru s novinarom o tome može li država križ koji visi na zidovima javnih ustanova, škola i slično skidati. Papa odgovara da križ pokazuje kako je „sam Bog patnik, da nas voli u patnji, da nas ljubi. To je tvrdnja koga nikoga ne napada. To je jedno. Drugo, postoji, dakako, i kulturalni identitet na kojemu se temelje naše zemlje. Identitet koji pozitivno oblikuje i iznutra nosi naše zemlje – i koji još uvijek tvori pozitivne vrjednote i temeljni oblik društva, kojim se egoizam stavlja u njegove granice, te postaje moguća kultura čovječnosti. Rekao bih da takav kulturalni samoizričaj društva, koje od njega pozitivno živi, ne može uvrijediti nikoga tko ne dijeli isto uvjerenje te ga se stog ne smije ni uklanjati." (Benedikt XVI., 2010, str. 72.). Ovo promišljanje može i treba biti misao vodilja ne samo u Hrvatskoj već i u ostalim zemljama čiji je identitet proistekao iz onog kršćanskog.

O kršćanstvu koje u bitnom određuje hrvatsku kulturu i hrvatski nacionalni identitet, kako tijekom povijesti tako i danas, moglo bi se još mnogo govoriti, ali ovaj kratki govor želimo završiti porukom hrvatskih biskupa u dokumentu „Pozvani na svetost": „vjernost kršćanskomu načelu utjelovljenja obvezuje Crkvu na posredovanje Kristova spasenja čovjeku koji živi u konkretnim povijesnim prilikama. Spasenje koje nam je Sin Božji darovao svojim utjelovljenjem ima, naime, svoju povijest i geografiju. To znači da je i za nas planiranje pastorala u perspektivi svetosti nerazdvojivo pitanje: kako ostvarivati svetost u našoj povijesnoj, društvenoj i kulturnoj situaciji?" (Hrvatska biskupska konferencija, 2000, str. 17.). Crkva je božanska ustanova koja se realizira u društvu i kulturi određenoga naroda i kao takva je promjenjiva, ali Evanđelje, Riječ Božja, jest nepromjenjiva. Hrvatski narod sa svojom kršćanskom kulturom i identitetom, od početka, i danas, participira na nastajanju, razvoju i stvaranju zapadne europske uljudbe, čiji se identitet nedvojbeno temelji na povijesnim, religijskim, kulturnim vrijednostima zapadnoga kršćanstva i grčko-rimske kulture. Hrvatski narod i hrvatski kulturni i kršćanski identitet sastavnice su kulturne i religijske europske povijesti, a pripadanje kršćanstvu, odnosno pripadanje Katoličkoj Crkvi upravo mu je to omogućilo. Od početaka svoje pismenosti i kulturne povijesti hrvatski je narod trajno povezan s kršćanstvom, odnosno s Katoličkom Crkvom. Upravo pripadnost hrvatskoga naroda kršćanstvu i Katoličkoj Crkvi bitna je odrednica hrvatskoga društvenoga, kulturnoga i nacionalnog identiteta.

Ili, kako to proročki piše Tomislav Šagi Bunić, kršćanske plemenite zasade konstitutivno su dobro hrvatskoga naroda, a kršćanstvo javno lice hrvatskog naroda, njegova identiteta i kulture.

ZAKLJUČAK

Iako se kršćanstvo svojom porukom ne poistovjećuje niti s jednom konkretnom kulturom, ono ih sve trajno nadahnjuje, transcendira i čini konačnim obzorjem smisla ljudskoga postojanja.
Snagom navještaja povijesno i kontingentno ostvaruje se i u hrvatskoj kulturi i identitetu, koji su temeljeni na kršćanskim vrijednostima i prožeti kršćanskim elementima.
Unatoč krizama i izazovima identiteta u postmodernom, globalizacijskom suvremenom svijetu, u kojemu se sve više šire složeni identiteti koji pripadaju različitim etničkim, društvenim, kulturnim i religijskim tradicijama, kršćanstvo ostaje javno lice hrvatskoga identiteta i kulture.

Literatura

1. Babić, D. (Ur.). (2002). *Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu: 1907. – 1997.* Zagreb: Akademija likovnih umjetnosti.
2. Badurina, A. (1985). Najvažniji izvori za kršćansku ikonografiju. U A. Badurina (Ur.), *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju Radovana Ivančevića* (str. 83-96.). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Kršćanska sadašnjost.
3. Bajsić, V. (1980). *Strah za granicu. Pitanja sadašnjeg trenutka*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
4. Benedikt XVI. (2010). *Svjetlo svijeta. Papa, Crkva i znakovi vremena. Razgovor s Peterom Seewaldom*. Split: Verbum.
5. Biskupi Jugoslavije. (1983). *Radosno naviještanje evanđelja i odgoj u vjeri: temeljne smjernice o obnovi religioznog odgoja i kateheze*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
6. Bratulić, J. (2007). Križni put i njegovo značenje u hrvatskoj umjetnosti druge polovine XX. stoljeća. U J. Čikeš (Ur.), *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka Kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine. Zbornik radova V. međunarodnog znanstvenog simpozija* (str. 251-263.). Zagreb: Udruga Pasionska baština.
7. Bratulić, J. i Damjanović, S. (2005). *Hrvatska pisana kultura: Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća*. Zagreb: Izdavačka kuća Veda.
8. Bratulić, J. i Damjanović, S. (2007). *Hrvatska pisana kultura: XVIII. i XIX. stoljeće.* Zagreb: Izdavačka kuća Veda.
9. Cassirer, E. (1978). *Ogled o čovjeku. Uvod u filozofiju ljudske kulture*. Zagreb: Naprijed.
10. Coda, P. (2009). Identitet. U A. Starić (Ur.), *Enciklopedijski teološki rječnik*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
11. Čačić-Kumpes, J. (1999). Religija, kultura i etničnost. U J. Čačić-Kumpes (Ur.), *Kultura, etničnost, identitet* (str. 59-67.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
12. Čikeš, J. (2004). Zašto Vukovar. U J. Čikeš (Ur.), *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Vukovar kao paradigma Muke. Passion une source inépuisble de l'inspiration en culture. Vukovar – paradigme de la Passion. Zbornik radova IV. međunarodnog znanstvenog simpozija* (str. 16-22.). Zagreb: Udruga Pasionska baština.
13. Čolić, S. (2002). *Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
14. De Pieri, S. (1989). Identità. U M. Midalli i R. Tonelli (Ur.), *Dizionariodi pastorale giovanile*. Rim: Istituto di Teologia pastorale Università Pontificia Salesiana; Torino: Editrice ELLE DI CI, LEUMANN.
15. Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve „Ad Gentes". (1993). U Drugi vatikanski koncil, *Dokumenti* (str. 491-560.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

16. Dogmatska konstitucija o Crkvi „Lumen Gentium". (1993). U Drugi vatikanski koncil, *Dokumenti* (str. 91-204.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
17. Drugi vatikanski koncil. (1993). *Dokumenti*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
18. Dugalić, I. (1995). Baština koja obvezuje (urednikova /pre/poruka). *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije, 133*(5), str. 377.
19. Fisichella, R. (2009). Kultura. U A. Starić (Ur.), *Enciklopedijski teološki rječnik*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
20. Gatti, G. (1989). Cultura. U M. Midali i R. Tonelli (Ur.), *Dizionario di Pastorale Giovanile*. Rim: Istituto di Teologia pastorale Università Pontificia Salesiana; Torino: Editerice ELLE DI CI (Leumann).
21. Gibellini, R. (1999). *Teologija dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
22. Golub, I. (1990). *Prijatelj Božji*. Zagreb: Naprijed.
23. Hrvatska biskupska konferencija. (2000). *Na svetost pozvani. Pastoralne smjernice na početku trećeg tisućljeća*. Zagreb: Glas Koncila.
24. Ivan Pavao II. (1984). *Apostolska pobudnica catechesi tradendae njegove svetosti pape Ivana Pavla II. biskupima, svećenicima i vjernicima cijele Crkve o vjerskoj pouci u naše vrijeme.* Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol; Glas koncila.
25. Ivan Pavao II. (1998). *„Bit ćete mi svjedoci". Govori za vrijeme pastoralnog pohoda Hrvatskoj od 2. do 4. listopada 1998*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
26. Ivančević, R. (1985). Uvod u ikonologiju. U A. Badurina (Ur.), *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (str. 83-96.). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Kršćanska sadašnjost.
27. Ivančević, R. (1999). Ruralna i urbana komponenta kulturnog identiteta. U J. Čačić – Kumpes (Ur.), *Kultura, etničnost, identitet* (str. 225-232.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
28. Jozić, M. (2004). Crkva i umjetnost. Drama vjere u umjetnosti dvadesetog stoljeća. *Bogoslovska smotra, 74*(4), 1011-1041. (https://hrcak.srce.hr/25050).
29. Jukić, J. (1997). *Lice i maske svetoga*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
30. Jurić, S. (2004). Religija – dinamični princip kulturnih i umjetničkih očitovanja starozavjetnog Izraela. U I. Šporčić (Ur.), *Stari zavjet – vrelo vjere i kulture. Zbornik radova interdisciplinarnog međunarodnog simpozija, Rijeka, 5. i 6. prosinca 2003*. (str. 390-417.). Rijeka: Teologija u Rijeci; Zagreb: Biblijski institut.
31. Kale, E. (1988). *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga.
32. Kale, E. (1999). *Hrvatski kulturni i politički identitet*. Osijek; Zagreb; Split: Pan liber.
33. Katičić, R. (2010). Glavna obilježja hrvatske kulture. *Kroatologija, 1*(1), 1-10. (https://hrcak.srce.hr/59842).
34. Koprek, I. (2003). Religija i umjetnost u obzoru istine i slobode. *Nova prisutnost, 1*(1), 115-122. (https://hrcak.srce.hr/85214).
35. Međunarodno teološko povjerenstvo. (1999). *Kršćanstvo i religije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
36. Orlando, V. (1989). Religione. U M. Midali i R. Tonelli (Ur.), *Dizionario di Pastorale Giovanile*. Rim: Istituto di Teologia pastorale Università Pontificia Salesiana; Torino: Editerice ELLE DI CI (Leumann).
37. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu „Gaudium et spes". (1993). U Drugi vatikanski koncil, *Dokumenti* (str. 619-768.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
38. Pavao VI. (1976). *Evangelii nuntiandi. Apostolski nagovor o evangelizaciji u suvremenom svijetu*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
39. Peričić, E. i Škvorčević, A. (Ur.). (1986). *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata / Nacionalni euharistijski kongres 1984*. Zagreb: Središnji odbor za pripravu Nacionalnog euharistijskog kongresa.
40. Ratzinger, J. (2008). *Kršćanstvo i kriza kultura*. Split: Verbum.

41. Rebić, A. (Ur.). (2002). *Opći religijski leksikon.*Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža".
42. Ross, W. (1989). Kirche und Kultur. U U. Ruh, D. Seeber i R. Walter (Ur.), *Handwörterbuch religiöser Gegenwartsfragen* (str. 227-232.). Freiburg; Basel; Wien: Herder.
43. Sabbatucci, D. (1988). Kultur und Religion. U H. Cancik, B. Gladigow i M. Laubscher (Ur.), *Handbuch religions-wissenschaftlicher Grundbegriffe* (Band I) (str. 43-58.). Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Verlag W. Koghlhammer.
44. Schade, H. (1989). Kunst und Kirche. U U. Ruh, D. Seeber i R. Walter (Ur.), *Handwörterbuch religiöser Gegenwartsfragen* (str. 232-236.). Freiburg; Basel; Wien: Herder.
45. Schlatter, G. (1988). Religionsethnologie. U H. Cancik, B. Gladigow i M. Laubscher (Ur.), *Handbuch religions-wissenschaftlichwer Grundbegriffe* (Band I) (str. 157-194.). Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Verlag W. Koghlhammer.
46. Skledar, N. (1999). Etničnost i kultura. U J. Čačić-Kumpes (Ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, (str. 41-51.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
47. Smelser, N. (1999). Kultura i integracija nacionalnih društava. U A. Milardović (Ur.), *Globalizacija* (str. 174-198.). Osijek; Zagreb; Split: Pan Liber.
48. Šagi-Bunić, T. J. (1998). *Prema civilizaciji ljubavi: izbor članaka*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
49. Šanjek, F. (1993). *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
50. Turčinović, J. (1973). *Katolička Crkva u južnoslavenskim zemljama*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
51. Tylor, E. B. (1871). *Primitive Culture*. London: John Murray.
52. Vuk, T. (2004). Civilizacijsko i kulturno ozračje izraelske vjere i biblijskih spisa. U I. Šporčić (Ur.), *Stari zavjet – vrelo vjere i kulture*. *Zbornik radova interdisciplinarnog međunarodnog simpozija, Rijeka, 5. i 6. prosinca 2003*. (str. 418-559.). Rijeka: Teologija u Rijeci; Zagreb: Biblijski institut.

SOME RELIGIOUS ELEMENTS OF CROATIAN CULTURE AND IDENTITY

ABSTRACT

Since the beginning of human culture until the Age of Enlightenment, the relationship between religion and culture was almost synonymous. Namely, for both religion and culture, thecultwas considered as their origin, confirmation and purpose. Since then, even though they have similar origins, religion and culture have been developing in parallel paths, sometimes even in contrary directions.

Croats, who were initially pagans and polytheists in their historical Carpathian homeland, adopted Christianity when they arrived in what is today considered as modern Croatia, where Christianity has already existed for couple of centuries. When Croats adopted Christianity, it started to have a crucial influence in the development of Croatian national and cultural identity.

Over the past 13 centuries, a center place in Croatian national and cultural identity belongs to (western) Christianity (Catholicism), and thus to the western European cultural sphere and tradition. In this long period of time the Catholic church in Croatia has had a key role in development and preservation of Croatian national and cultural identity.

Key words: *cult, religion, culture, Christianity, Croatian identity*

Branka Arlović[1]
Hrvatski Crveni križ, Zagreb
branka.arlović@hck.hr

EGZISTENTNOST NAČELA SOLIDARNOSTI U ZAJEDNIČKOM EUROPSKOM SUSTAVU AZILA

SAŽETAK

U radu se analizira egzistentnost načela solidarnosti u području nadnacionalnog uređenja zajedničkog sustava azila Europske unije po kojemu samo jedna država članica EU može biti odgovorna za cjelokupni postupak: „država prvog ulaska". Time se prebacuje odgovornost država članica na one koji su na vanjskim granicama. Pitanje pravične raspodjele odgovornosti i izostanak solidarnosti otvorena su pitanja proizašla uslijed dugogodišnjeg pritiska na članice države prvog ulaska. Aktualna reforma sustava, očekivano, trebala bi dati mjerljivu primjenu načela solidarnosti u sustavu azila na više razina njegova pojavljivanja, primjena načela između država članica EU, posebice u odgovoru na veća migracijska kretanja i načela u primjeni kao jedne od vrijednosne kategorije EU. Sustav pati od načelnog prigovora da solidarnost sama po sebi isključuje prinudu jer ona jest i morala bi biti i ostati izraz autonomne volje subjekta koji postupa po načelu solidarnosti. To otvara ozbiljno pitanje u primjeni načela solidarnosti u odnosu prema pojedincima, tražiteljima međunarodne zaštite glede njegove podkapacitiranosti u očuvanju standarda zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda. Dosegnutu vrijednost, da ljudska prava i temeljne slobode pripadaju svakoj osobi samom činjenicom da je ljudsko biće, EU dijeli s drugima temeljem međunarodnog prava o ljudskim pravima. Nema dvojbe da tražitelji međunarodne zaštite nisu u mogućnosti niti po opsegu, niti po sadržaju ta prava i slobode ostvarivati na području EU-a, niti na elementarnoj razini ako u zemljama EU-a nema urednih i sigurnih putova pristupa samom zajedničkom sustavu azila.

Ključne riječi: *zajednički europski sustav azila, solidarnosti, podjela odgovornosti, ljudska prava i temeljne slobode*

UVOD

Dug je put od početka ostvarenja ideje o ujedinjenoj Europi do Europske unije kakvu danas imamo. Mnogi s pravom smatraju da je taj put počeo donošenjem Schumanove deklaracije 9. svibnja 1950. Tom prilikom Robert Schuman je u Francuskom ministarstvu vanjskih poslova rekao: „Europa se neće stvoriti odjednom ili prema jednom jedinstvenom planu. Izgradit će se putem konkretnih postignuća koja će prvo stvoriti istinsku solidarnost". Današnja EU kao ekonomska i politička unija jedinstvena je međuvladina i nadnacionalna zajednica, a Unija je za svoje glavne ciljeve prihvatila promicanje mira, svojih vrijednosti i dobrobiti svojih građana, zajamčenu slobodu, sigurnost i pravdu, bez unutarnjih granica (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije, SL EU C 202/2016, čl. 3). Kao takva ona je postala poželjno odredište za život suvremenog čovjeka i njegove obitelji što potvrđuju migracijski pritisci na nju.

[1] Autorica je pravna savjetnica u Hrvatskom Crvenom križu, stavovi izneseni u ovom radu su isključivo osobni stavovi autorice.

Migracije i njezini učinci mogu imati različite predznake kako za zemlje iz kojih migranti dolaze tako i za zemlje primateljice. Oni se kao takvi mogu detektirati u EU-u i njezinim državama članicama. Govoreći o razvoju migracijske politike u EU-u, o nekim od tih učinaka izlagao je Franco Frattini, potpredsjednik Europske komisije (2004. – 2009.), povjerenik za područje pravde, slobode i sigurnosti dana 3. srpnja 2007.: „Migracije su jedan od najvidljivijih izazova globalizacije. Broj migranata širom svijeta mogao bi činiti petu zemlju po broju svojih stanovnika u svijetu. Stoga je ispravno pitanje migracija staviti visoko u političkoj agendi i u savjesti EU-a." Njezine članice imaju veliko iskustvo kao zemlje emigracije, osobito na južnom rubu i Irskoj, te mogu i trebaju znati kako migracije mogu pridonijeti gospodarstvu zemlje useljenja. Mnoge zemlje EU-a, međutim, još uvijek su zemlje emigracije (čak i one vodilje kao što su Velika Britanija i Njemačka, te posebno istočne članice), osim što su odredišne zemlje. Ono što se želi učiniti je odbaciti predodžbu o Europi koja je zainteresirana samo za jednu stranu migracijske rasprave, iako ona jest postala glavno odredište za imigrante. Europa je svjesna da i njezini građani migriraju. Glavni razlog je potraga za boljim poslovima. Neke europske države članice imaju posebna tijela odgovorna za pružanje visokokvalitetnih informacija i savjeta državljanima koji kreću u inozemstvo. Lako se prisjetiti tri primjera: Irski savjetnik za iseljenike, Glavno tajništvo za Grke u inozemstvu i Opća uprava za Talijane u inozemstvu i migracijske politike. Ove strukture pružaju praktičnu potporu migrantima, posebno najugroženijima, kako bi im se pomoglo da se nasele i prilagode životu u novoj zemlji, informacije su ključne za to. Ta tijela, između ostalog, njeguju održavanje nacionalnog i kulturnog identiteta svoje zemlje u svijetu i odnose svojih migranata s domovinom. „Moramo shvatiti da EU treba imigraciju. Unatoč nedavnom proširenju, koje je dovelo do ukupnog broja stanovnika na oko 490 milijuna, broj ljudi koji žive u EU trebao bi opasti u narednim desetljećima. Do 2050. trećina će biti starija od 65 godina. Potreba za radnicima u mnogim državama članicama već je vidljiva, npr. u zdravstvu i poljoprivredi. Veća neto imigracija sama po sebi nije rješenje za starenje stanovništva. Europski kreatori politike moraju napraviti strukturne i druge promjene ako se žele nositi s utjecajem starenja stanovništva. To je izazov koji se ne smije podcijeniti. Naš pristup migraciji stoga mora biti realan – moramo priznati da je međunarodna migracija sastavni dio današnjeg svijeta. Središnje pitanje za nas u Europi je kako njome učinkovito upravljati. Naš pristup također mora biti sveobuhvatan jer je migracija složena pojava. Moramo podržati legalnu migraciju, privući migrante koji su nam potrebni u Europi i učinkovito ih integrirati u društvo." (Frattini, 2007) (neslužbeni prijevod BA).

Frattini je mandat potpredsjednika imao u vrijeme aktivnosti Europske komisije na izgradnji zajedničkog europskog sustava utemeljenom na zaključcima Vijeća iz Tamperea iz 1999. u kojima je naglašena potreba očuvanja mira i prosperiteta uz daljnje zalaganje za zajedničke vrijednosti, slobodu utemeljenu na ljudskim pravima, demokratskim institucijama i vladavini prava, a koje su i temelj za daljnje proširenje Unije (uslijedit će 2004. s 10 novih članica). Istaknuvši da se ta sloboda, međutim, ne bi trebala smatrati isključivom zaštitom građana Unije. Njezino postojanje privlačno je mnogima širom svijeta koji ne mogu uživati u slobodi i da bi bilo u suprotnosti s europskim tradicijama poricati takvu slobodu onima koje su okolnosti opravdano dovele tražiti pristup teritoriju Unije. To zauzvrat zahtijeva od Unije da razvije zajedničku politiku azila i imigracija, uzimajući u obzir potrebu za dosljednom kontrolom vanjskih granica kako bi se zaustavila ilegalna imigracija te onemogućilo one koji organiziraju i čine povezane međunarodne zločine. Zajedničke politike bi se temeljile na načelima koja pružaju jamstva onima koji traže zaštitu u Uniji ili pristup EU-u (1. i 3.)... Cilj je otvorena i sigurna Europska unija, potpuno posvećena obvezama Ženevske konvencije o izbjeglicama i drugim relevantnim instrumentima o ljudskim pravima, te sposobna odgovoriti na humanitarne potrebe na temelju solidarnosti. Također, treba razviti zajednički pristup kako bi se osiguralo uključivanje u naša društva onih državljana trećih zemalja koji zakonito borave u Uniji (4) („Tampere European Concil", n. d.).

Stavljajući u kontekst možemo se zapitati koliko se do danas promijenio, kakvi su novi odnosi u EU-u? Republika Hrvatska je bogatija iskustvom članstva u EU-u od 2013.; s velikim brojem migranata 2015/16.; s potrebom sagledavanja cjeline: Europe i svijeta u stalnoj mijeni.
Zajednički europski sustav azila (CEAS) još uvijek se oporavlja od 2015/16. te sve reforme otpočete s namjerom da ga se revitalizira i učini snažnijim za eventualno nove okolnosti već duže vrijeme stoje gotovo „zamrznute". Ostale su u međuprostoru od predlagatelja, institucija i tijela EU-a na nivou pisanih prijedloga te, kako koji od njih, u nekoj od faza započete rasprave, usuglašavanja, približavanja stavova itd. U ovome radu pokušat ću osvijetliti ideju i elemente samog CEAS-a zbog kojih je bilo vrijedno dati podršku samom sustavu koji je „solidarnost" kao imanenciju izbjegličkom sustavu u provedbi zatomio.

OBVEZE EU-a I NJEZINIH ČLANICA PO MEĐUNARODNOM IZBJEGLIČKOM PRAVU

Europski sustav azila kao nadnacionalni, subregionalni sustav proizašao je iz izvora međunarodnog izbjegličkog prava, a sam sustav bio je predmetom stalne nadogradnje, kako pravne tako i institucionalne. Obilježen je i promjenama u javnom diskursu o percepciji izbjeglica i s njima povezanim sigurnosnim prijetnjama. Istim je, nažalost, zasjenjeno pitanje zaštite s pitanjem sigurnosti te sve više njegovo prerastanje u političko pitanje, tj. usmjerenost na kontrolu neregularnih migracija i sprječavanja zloupotrebe postupka azila, umjesto na unaprjeđenje razvoja sustava suradnje i oblikovanja zajedničke politike azila i pune uspostave CEAS-a na vodećem načelu solidarnosti i pravedne podjele odgovornosti. Obveza članica Europske unije za pružanjem zaštite izbjeglicama proizlazi prije svega iz obveza država članica EU-a kao visokih stranaka ugovornica Ženevske konvencije o statusu izbjeglica 1951. s pripadajućim Njujorškim protokolom o statusu izbjeglica 1967. koji je Konvenciju dopunio otklonivši vremenska i zemljopisna ograničenja (dalje u tekstu ŽKI/51). Radi se o najznačajnijem dokumentu u području međunarodnog izbjegličkog prava kojim su kodificirana pravila o pravnom položaju izbjeglica uz poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, kao i načela zabrane diskriminacije, kažnjavanja, vraćanja, protjerivanja (*refoulement)*, te gospodarska, socijalna i politička prava. Načelo zabrane prisilnog udaljenja ili vraćanja temeljno je i na njega se ne mogu staviti rezerve (čl. 42.). Zabranjeno je protjerati, vratiti izbjeglicu na područje na kojemu bi njegov život ili sloboda bili ugroženi. Europski sustav azila kao nadnacionalni, subregionalni sustav temelji se na pravilima međunarodnog sustava uz njegovu ambicioznu nadogradnju u jedinstveni „zajednički europski sustav azila", sve do Povelje o temeljnim slobodama: u čl. 18. „pravo azila" i čl. 19. „zabrane kolektivnog protjerivanja".
Solidarnost, tj. međunarodna solidarnost, imanentna je tom uspostavljenom sustavu „jer iz davanja prava na azil mogu nastati iznimno teške obveze za neke zemlje, i da se zadovoljavajuće rješenje problema, čiji je međunarodni doseg i značaj priznao UN, ne bi mogao postići bez međunarodne suradnje" (UNHCR, 1951, Preambula, izjv. 4). Pojam izbjeglice određen je čl. 1(2) „...svaka osoba koja se nalazi izvan zemlje svog državljanstva ili uobičajenog boravišta, a osnovano strahuje od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja zbog čega ne može ili ne želi prihvatiti zaštitu te zemlje".
ŽKI/51 poziva države stranke ugovornice, koje priznaju socijalni i humanitarni karakter problema izbjeglica, učiniti sve u njihovoj moći da se izbjegne da taj problem postane razlogom napetosti među državama (UNHCR, 1951, Preambula, izjv. 5) Nadalje, predviđa i svaki eventualni „spor između država stranka ŽKI/51 u pogledu njezina tumačenja ili njezine primjene koji ne bude riješen drugim sredstvima, podnijet će se pred Međunarodni sud na zahtjev jedne od stranaka spora." (UNHCR, 1951, čl. 38). Budući da norme Unije svojim upućujućim normama preuzimaju norme ŽKI/51, to je moguća i primjena citiranih odredbi.

I u međunarodnom sustavu zaštite izbjeglica tumačenje i provedba međunarodnih standarda u zakonodavnoj praksi razlikuju se od države do države. UN agencije, Ured visokog povjerenika za izbjeglice (UNHCR) utemeljen 1951. od velikog su značenja za odgovarajuću primjenu. Iz navedenog razvidna je sva specifičnost i slojevitost teškoća s kojima se sučeljava EU i danas. Nastojeći ih prevladati i rješavati, izgrađivala je zajedničku politiku i CESA.

Azil, kao jedan od oblika rješavanja statusa tražitelja međunarodne zaštite, uređen je pravnim propisima međunarodnog prava, prava EU-a i nacionalnim pravom njezinih članica (o toj problematici vidjeti više u Arlović, 2017).

IZGRADNJA ZAJEDNIČKOG SUSTAVA AZILA U EUROPSKOJ UNIJI

Izgradnja schengenske i dublinske pravne stečevine

Ukidanje unutarnjih granica sa svrhom funkcioniranja unutarnjeg tržišta dovodi posljedično do potrebe zajedničkih javnih politika za upravljanje vanjskim granicama uključujući usvajanje i mjere za slobodno kretanje kao jedno od željenih postignuća. S tim da se otvorio i zajednički prostor, potencijalno „zajednički azilni prostor", za koji se razvila namjera uz reguliranje graničnih kontrola ulaska, kretanja, nastavno i prema zajedničkom europskom sustavu azila. Schengenski sporazum (1985.) između Belgije, Francuske, Njemačke, Luksemburga i Nizozemske stupio je na snagu 1995. (jedan od razloga je i ponovno ujedinjenje Njemačke). Belgija, Njemačka, Francuska, Luksemburg, Nizozemska i Portugal tada su ukinule graničnu kontrolu. Amsterdamski ugovor (1999) isti je unio u zakonodavstvo EU-a. Sporazumu su pristupile, uz države članice EU-a, i države članice Europske slobodne trgovinske zone (EFTA-e).

I Schengenski sporazum državama članicama nalaže obvezu primjene ŽKI/51 i Protokola, a odredbe Konvencije o provedbi Schengenskog sporazuma o odgovornosti za obradu zahtjeva za azil poglavlje 7. zamijenjene su Dublinskom konvencijom iz 1990. Ista je usvojena na Konferenciji opunomoćenika u Dublinu 15. 6. 1990., depozitar Vlada Republike Irske, stupila je na snagu 1. 9. 1997. Radi primjene Dublinske konvencije uspostavljen je sustav „Eurodac", kako bi se usporedili pohranjeni otisci papilarnih linija tražitelja azila i neregularnih migranata, razmijenili podatci u svrhu određivanja države članice „prvog ulaska", odgovorne osobe za razmatranje zahtjeva i onemogućavanja tzv. shoppingiranja azila. Novom Uredbom o Eurodaku unaprijeđeni su postupci zaštite osobnih podataka i određeni rokovi prijenosa uzetog otiska papilarnih linija središnjoj jedinici Eurodaca, ali je omogućeno i nacionalnoj policijskoj službi i Europolu pristupiti Eurodac bazi za potrebe usporedbe s otiscima povezanim s kaznenim postupcima.

Suradnja u okviru Schengenskog sustava usmjerena je na suradnju u pitanjima međugranične kontrole, no daljnji razvoj migracijske politike sagledava se ponajprije kao sigurnosno pitanje. Europska komisija je oblikovala 2008. mjere u području upravljanja granicama koje su usmjerene na poboljšanje sigurnosti i nadzora granica uz primjenu moderne tehnologije. Tomu su pridonijeli i teroristički napadi na SAD u rujnu 2001., u Madridu 2004., Londonu 2005., te u Parizu 2015., Bruxelsu, Nici i Berlinu 2016., što je rezultiralo da su i države članice i na nacionalnom nivou usvajale različite sigurnosne mjere koje su pridonijele ostvarenju unaprjeđenja sustava zaštite i onemogućavanju pristupa teritoriju. Stoga se i u europskom diskursu gotovo i odobrava ograničenje osobnih sloboda i prava pri dodatnim graničnim kontrolama avionskog prometa i slično u svrhu povećanja sigurnosti. U dokumentima EU-a i dalje je egzistentno načelno usmjerenje prema odobravanju azila osobama kojima je zaštita potrebna, ali i orijentacija prema smanjenju imigracije. Pravila koja se primjenjuju na svaku osobu koja prelazi granice države članice Schengenskog prostora propisana su Uredbom (EZ) 256/2006 o utvrđivanju Zakonika Unije o pravilima kojima se uređuje kretanje osoba preko granica. Predviđa da nadzor državne granice ne uključuje samo kontrolu osoba na graničnim prijelazima

i zaštitu državne granice između graničnih prijelaza, već i analizu rizika za unutarnju sigurnost, te analizu mogućih prijetnji po sigurnost vanjskih granica. Provedba nadzora vanjskih granica EU-a je u nadležnosti država članica, ali uz djelovanje EU-a u koordiniranju suradnje, uspostavljanja instrumenata i agencija poput Schengenskog informacijskog sustava, viznog informacijskog sustava i Europske agencije za graničnu i obalnu stražu (koja je postojeća agencija Frontex sa širim zadaćama).

Priljev izbjeglica i imigranata kao i povećana zabrinutost oko sigurnosti pridonijeli su izravnijoj operativnoj potpori i europeizaciji politike upravljanja granicama, njihovom integriranom upravljanju, ali i dodjeljivanjem naziva: „EU utvrda".

Dobrodošla je činjenica da prema aktualnim podacima Europola „nema dokaza da teroristi sustavno koriste rute migranata, ali postoje *određeni teroristi* koji pokušavaju koristiti migracije kako bi legalno ušli u EU. Zbog toga je pojačana suradnja sa zemljama kao što su Grčka i Italija". (Europol, 2018, str. 28-29).

Stoga je nastavno potrebna suradnja u Schengenskom području kroz jačanje međusobnog povjerenja među državama članicama, upravljanje na temelju zajedničke odgovornosti, solidarnost i povećana praktična suradnja**.**

Oblikovanje zajedničke politike azila i migracija

Do ugovora iz Amsterdama (1999) pitanja pravosuđa i unutarnjih poslova, unutar njih, i pitanja migracija i azila rješavala su se među državama članicama EU-a gotovo isključivo u okviru bilateralne i multilateralne međudržavne suradnje. Ugovor iz Maastrichta (1993) donio je novu načelno europsku orijentaciju u području azila, no njime nije regulirano pravo na azil na razini Europske zajednice. Dapače, ugovorom iz Maastrichta samo je, pored prvoga stupa (Europske zajednice) i drugog stupa (zajednička sigurnosna i vanjska politika), utemeljen i treći stup za područje policijske i pravosudne suradnje u kaznenim stvarima, ne narušavajući nadležnosti EZ. Politika azila, migracijska politika i politika vezana uz državljane trećih zemalja definirane su samo kao „pitanja od zajedničkog interesa". Na razini EU-a to je međudržavna suradnja. Vijeće je trebalo uključiti Komisiju u svoj rad i obavještavati Parlament o svojim inicijativama u području azila, a Sud Europske unije nije imao nadležnost u pitanjima azila.

Ugovorom iz Amsterdama (1999) politika azila, viznog režima, nadzora vanjskih granica i politike vezane uz slobodu kretanja osoba i pravosudnu suradnju u građansko pravnim pitanjima „iz trećeg stupa", koji čini policijska i pravosudna suradnja u kaznenim stvarima, „prebačene (su) u prvi, nadnacionalni stup". Ugovorom se kao jedan od ciljeva EU navodi očuvanje i razvoj Unije kao područja slobode, sigurnosti i pravde, u kojem se slobodno kretanje osoba osigurava povezano s odgovarajućim mjerama u pogledu kontrole vanjskih granica, azila, useljavanja i sprječavanja i suzbijanja kriminala.

Zaključci iz Tamperea – zbog svojeg značaja smatraju se temeljima CEAS-a

Europsko vijeće, tada 15 država članica, usvojilo ih je u listopadu 1999. pod finskim predsjedavanjem kojima su pitanja migracija i azila dobila visok prioritet, dio toga je *supra* u uvodu. Zaključci obuhvaćaju i CEAS, kojemu Vijeće ponovno potvrđuje važnost koju Unija i države članice pridaju „apsolutnom poštovanju prava na traženje azila". Dogovoreno je da će se raditi na uspostavi CEAS-a, koji će se temeljiti na punoj primjeni Ženevske konvencije, načela zabrane vraćanja, progona (refoulement), odluku države odgovorne za ispitivanje zahtjeva za azil, zajedničke standarde za pošten i učinkovit postupak azila, zajedničke minimalne uvjete za prihvat, usklađivanja pravila o priznavanju i sadržaju izbjegličkog statusa. Naglašena je važnost savjetovanja s UNHCR-om i drugim međunarodnim organizacijama. Dugoročno, pravila Zajednice trebala

bi dovesti do zajedničkog postupka azila i jedinstvenog statusa za one kojima je odobren azil koji vrijedi u cijeloj Uniji, također postizanju sporazuma o pitanju privremene zaštite raseljenih osoba na temelju solidarnosti među državama članicama, uz to da i neki oblik financijske rezerve bude dostupan u situacijama masovnog priljeva izbjeglica („Tampere European Concil", n. d.).

Haaški program 2004.

Nastavak rada po zaključcima iz Tamperea, uz poziv na temeljitu procjenu mjera. Izvršeno je više prijenosa zakonodavstva EU-a u nacionalno zakonodavstvo država članica, za minimalne standarde da se razviju do 2010. u „jedinstveni postupak" za odobravanje azila.

Stavovi Europske komisije iz 2007. o daljnjem razvoju migracijske politike

O daljnjem razvoju CEAS-a i zajedničke migracijske politike stavove Europske komisije prezentirao je potpredsjednik Frattini, (polaznicima Odysseus ljetne škole ULB, u Brusselsu 3. srpnja 2007.), dio *supra* u uvodu. O daljnjim planovima razvoja europske migracijske politike naglasio je da je za gospodarski rast u EU-u ključno da postane privlačna visokokvalificiranim imigrantima, studentima visokih kvaliteta za europska sveučilišta. Kvalificirani i visoko kvalificirani migranti preferiraju SAD, Kanadu i Australiju. Za te potrebe pripremala se direktiva o uvjetima za ulazak u EU za visoko kvalificirane radnike, a što bi moglo uključivati uspostavu sustava „plave karte" uz olakšano kretanje između država članica za visoko kvalificirane osobe. Te kako se zna za postojanje nezakonitog zapošljavanja imigranata, tzv. postojanje rada „na crnom tržištu" koje narušava konkurenciju i osuđuje imigrante na to da budu žrtve eksploatacije, jer mnogi neregularni migranti mogu naći posao u skrivenoj ekonomiji. Nametnula se potreba države članice obvezati da u najmanje 10 % tvrtki na njihovom teritoriju izvrše inspekciju (u 2006. stopa inspekcije je bila nešto više od 2 %), jer ne smije se tolerirati takvo stanje i ilegalne migracije, osobito kada ih pokreću krijumčari i trgovci ljudima. Naglašena je važnost suradnje i rada na „povećanju pozitivne veze koje postoje između migracije i razvoja" jer niti jedna država članica ne može sama riješiti teškoće koje iz toga mogu nastati (više Frattini, 2007).

Europski pakt o migraciji i azilu iz 2008. potvrdio je spremnost EU-a i država članica za provedbu pravične, efikasne i konzistentne javne politike azila i migracija „u duhu solidarnosti među državama članicama i u suradnji s trećim zemljama". Države su i dalje odgovorne za odobravanje azilne zaštite u okviru nacionalnih sustava azila, ali se u Paktu naglašava nužnost dovršetka uspostave zajedničkog europskog sustava azila, kojim će se zajamčiti viši standardi zaštite.

Stockholmski program 2009. donio je ciljeve 2010. – 2014., daljnju izgradnju CEAS-a, odredio 2012. za rok dovršetka sustava, s tim da se uz zajedničke procedure mora postići i jedinstveni status azila za cijelu EU: „cilj uspostavljanja zajedničkog područja zaštite i solidarnosti utemeljenog na zajedničkom postupku azila i jedinstvenom statusu osoba koje uživaju međunarodnu zaštitu" ...potreba za promicanjem «istinske solidarnosti» s državama članicama suočenima s posebnim pritiskom i važnu ulogu za Europski potporni ured za azil (EASO). Uspostavljen 2010. s ciljem unaprjeđenja i jednakog ostvarivanja prava na azil u praksi, pružanje praktične potpore državama članicama u provedbi politike azila kroz jačanje njihove međusobne suradnje i širenjem najbolje prakse pridonijeti konvergenciji nacionalnih sustava azila i djelovanje u primjeni neposredne solidarnosti i podjele odgovornosti među članicama EU-a.

Druga faza sporo je napredovala te je donesena nakon stupanja na snagu Ugovora iz Lisabona, s premještanjem „naglaska s minimalnih standarda na zajednički postupak azila na temelju jedinstvenog statusa

zaštite". Ovlasti EU-a u području azila i migracija značajno su proširene Ugovorom iz Lisabona (stupio na snagu 2009.), postupak suodlučivanja postaje redovnim zakonodavnim postupkom u kojemu Parlament ima značajnu ulogu, a odlučivanje kvalificiranom većinom u Vijeću EU-a postaje pravilom.
Za naglasiti je da se statistika, kao sustavno praćenje kretanja u području imigracije i tražitelja međunarodne zaštite, uspostavlja s velikim vremenskim odmakom od uspostave zajedničkog prostora bez unutarnjih granica i odluke o izgradnji samog zajedničkog sustava: Uredbom (EZ) br. 862/2007 Europskog parlamenta i Vijeća od 11. srpnja 2007. o statistici Zajednice o migracijama i međunarodnoj zaštiti i o stavljanju izvan snage Uredbe Vijeća (EEZ) br. 311/76 o izradi statistike o stranim radnicima.

IZGRAĐENI ZAJEDNIČKI EUROPSKI SUSTAV AZILA (CEAS)

Sustav kakav danas imamo svoju pravnu osnovu ima u Poglavlju V. čl. 62. stavak 2. te članci 78. i 80. Ugovora o funkcioniranju Europske unije (UFEU); članak 18. Povelje Europske unije o temeljnim pravima. Ciljevi donošenja zajedničke politike azila, supsidijarne zaštite i privremene zaštite s namjerom da se svim državljanima trećih zemalja kojima je potrebna međunarodna zaštita ponudi odgovarajući status i da se zajamči poštovanje načela zabrane prisilnog udaljenja ili vraćanja. Politika EU-a u području azila mora biti u skladu sa Ženevskom konvencijom od 28. srpnja 1951. i njezinim Protokolom od 31. siječnja 1967. godine. Pojmovi „azil" i „izbjeglica" nisu definirani niti u UFEU niti u Povelji, ali oba dokumenta izričito upućuju na Ženevsku konvenciju i njezin Protokol. Više je zakonskih mjera usmjerenih ka standardiziranju postupka i sadržaja zaštite od kojih su najvažnije: Direktiva o uvjetima prihvata tražitelja azila iz 2003. i 2013. osiguravaju odgovarajuće i približno ujednačene uvjete prijema, Direktiva o kvalifikaciji, o standardima za kvalifikaciju državljana trećih zemalja ili osoba bez državljanstva za ostvarivanje međunarodne zaštite za jedinstveni status izbjeglica ili osoba koje ispunjavaju uvjete za supsidijarnu zaštitu te sadržaj odobrene zaštite iz 2004. i 2011. Direktiva o postupcima 2005. i 2013. osigurava jamstva u samom postupku, minimalne uvjete za donošenje odluke, pravo na prigovor te uspostavljanje zajedničkih standarda.

Dublin III iz 2013.

Uredbu primjenjuju 32 europske države, a „zemlja prvog ulaska" je temeljno određenje uspostavljenog sustava. Smatra se kamenom temeljcem CEAS-a od Stockholmskog programa 2009. Uredba nije kreirana da bi pravično podijelila odgovornost, tražitelji međunarodne zaštite nemaju pravo izbora kojoj će se državi članici obratiti. Čl. 3.(1) određeno je da države članice razmatraju svaki zahtjev za međunarodnu zaštitu državljanina treće zemlje ili osobe bez državljanstva koji podnese zahtjev na teritoriju EU-a. Potom se, primjenom razrađenih hijerarhijskih kriterija odgovornost drugih država prebacuje na državu koja je u tom slijedu država prvog ulaska, čime izostaje pravična raspodjela odgovornosti, zahtjev razmatra samo jedna država članica, te ako je neka druga država odgovorna za ispitivanje zahtjeva, provodi se postupak transfera. ...Nadalje, jedna država članica može zahtijevati od druge da ispita zahtjev kako bi spojila ostale članove obitelji – čl. 17. (2) „humanitarna klauzula" Prisutnost članova obitelji u drugoj državi članici koja je izdala vizu ili dozvolu za ulazak. Država članica EU-a i kad nije odgovorna sukladno kriterijima Uredbe, može odlučiti razmotriti zahtjev za azil diskrecijskom klauzulom „klauzulom o suverenitetu" u čl. 17. (1).
Prema čl. 3(2) Uredbe, ukoliko bi povratak u zemlju članicu EU-a, koja se smatra odgovornom prema kriterijima Dublin, izložio podnositelja zahtjeva riziku lošeg postupanja zabranjenog člankom 4. Povelje o temeljnim pravima EU, država koja namjerava izvršiti transfer mora preispitati ostale kriterije uredbe te u razumnom roku odrediti omogućuju li kriteriji da druga država članica bude odgovorna za ispitivanje zahtjeva za azil. Važniji predmeti Europskog suda za ljudska prava (ESLJP): M. S .S. v Belgium and Greece (2011) zabranjeno

vratiti tražitelja u Grčku; Hirsi Jamaa i dr. v. Italije (2009) u Libiju vraćeni, utvrđena talijanska jurisdikcija, zabrana kolektivnog protjerivanja i Sud Europske unije odlučio: Povezani slučajevi N.S. i M.E. (2011), države članice moraju se suzdržati od prebacivanja tražitelja azila ...te se mora preispitati ostale kriterije Uredbe te u razumnom roku odrediti omogućuju li kriteriji da druga država članica bude odgovorna za ispitivanje zahtjeva za azil, „ne mogu biti nesvjesne nedostataka u sustavu usklađenosti s pravom EU-a te s temeljnim ljudskim pravima." Države članice se moraju suzdržati od prebacivanja tražitelja azila po Dublin u Grčku i Italiju, (Cipar, Malta). Tako zauzetim stavovima u Odlukama sudova pridonijeli su dokumenti UNHCR-a (2009) o neuspjehu grčkog sustava azila. Preinačena je Dublinska uredba (2013) čl. 3 (2): posebna zabrana transfera na države sa „sistemskim nedostacima", dodaje neka određenja solidarnosti, Europski sud „načelo iskrene suradnje", obostrano povjerenje, solidarnost uglavnom se razmatra u odnosu na onu financijsku. Nema daljnjih određenja što se podrazumijeva ili zahtijeva u određenju.

Postoji velika neujednačenost u načinu na koji države članice tumače i primjenjuju Dublinsku uredbu. Prisutnost članova obitelji ponekad se zanemaruje. Ne postoji sustav za identificiranje ranjivih tražitelja azila važan za primjenu diskrecijske/humanitarne klauzule, tako da prvo-spomenuta država preuzme odgovornost za zahtjev za azilom kako bi uklonila rizik kršenja temeljnih prava podnositelja zahtjeva. Smatra se da nameću neproporcionalni teret državama članicama na vanjskim granicama te ima značajan utjecaj na pojedince, tražitelje međunarodne zaštite (vidjeti i kod UNHCR-a, 2017).

Nadalje, UNHCR nalazi, i u prijedlogu preinaku Dublina, Uredba iz svibnja 2016., nedostatak posljedica za nepoštivanje vremenskih ograničenja od strane država članica (vraća i prenosi procedure) koje mogu dovesti do negativnih posljedica kao što su **„**tražitelji azila u orbiti" duže vrijeme. UNHCR izražava zabrinutost u vezi s dugoročnim prestankom odgovornosti među državama članicama, posebice za podnositelje zahtjeva koji se ponovno pojavljuju s rizikom progona ili druge ozbiljne štete u novim okolnostima, pa stoga mogu imati razloga tražiti azil ponovno. Postupci prihvatljivosti, uvođenje postupka dopuštenosti, koji prethodi utvrđivanju odgovornosti prema Dublinskoj uredbi, može se pokazati problematičnim, kao što i razmatranja prihvatljivosti imaju prednost nad mogućnostima spajanja (UNHCR, 2016, str. 3).

CEAS – bez zajedničkog postupka azila

Nekadašnja „pitanja od zajedničkog interesa" (1999.) trebala su prijeći u zajednički europski sustav azila *CEAS sa „*zajedničkim postupkom azila i jedinstvenim statusom*"* – jedinstveni sustav utvrđivanje statusa koji bi se jednako priznavao u svim dijelovima EU-a, uz pravičnu podjelu odgovornosti. CEAS nije tako izgrađen – nego pravilom „države prvog ulaska."

Postojanje razlike u nacionalnim sustavima, odobravanje istog u većem omjeru, bolja dostupnost tržištu rada, kao i bolje mogućnosti za integraciju, dovodile su do sekundarnih kretanja tražitelja azila i izbjeglica iz države članice u kojoj je manja razina zaštite, u one države članice koje su pružale više standarde prihvata i integracije.

Stoga sama Europska unija u postupcima sve veće integracije i proširenja EU-a oblikuje svoju javnu politiku tako da prenosi obveze na južne i nove članice EU-a – prijenos politika usmjerenih na uklanjanje izbjegličkih tokova na europskom kontinentu. Razvijao se sustav zajedničkih vanjskih granica. Schengenska i Dublinska konvencija dokumenti su koji uključuju određenje koja se od država članica treba smatrati odgovornom za odlučivanje o zahtjevu, bez obzira na eventualne preferencije samog tražitelja azila, obvezu poštovanja odluke u svim ostalim članicama, obvezu države članice da provede postupak utvrđivanja statusa. Takvo uređenje obveza postupanja po zahtjevu za azil teret je državi koja je omogućila ulazak tražitelju azila na teritorij EZ-a, odobravanjem vize ili dozvole boravka te kada je riječ o članici koja se nalazi na vanjskoj granici Zajednice, jer nije spriječila neregularno migriranje. S jedne strane, države članice EU-a pokušale su opravdati tuma-

čenje obveza zaštite koje dopušta udruživanje odgovornosti za tražitelje azila i izbjeglice među brojnim državama i često na štetu njihovih susjeda. S druge strane, došlo je do sve veće sudske zaštite, dužnosti zaštite na nadnacionalnoj razini putem ESLJP-a, koji je usmjerio u pravcu „kolektivizacije" odgovornosti. Napetost se razvija i u pogledu opsega obveza zaštite izbjeglica (više Guild, 2006, str. 630-651).

REPUBLIKA HRVATSKA prošla je iskustvo procesa stabilizacije i pridruživanja EU-u, u Glavi VII. čl.76(3) Sporazuma, previđa se suradnja s državama članicama EU-a u području azila posebno usredotočena na izradu i primjenu nacionalnog zakonodavstva, prvi Zakon o azilu u lipnju 2003. Uz napomenu da, iako je postojao i zakonodavni i institucionalni okvir, po ranije važećim odredbama Zakona o kretanju i boravku stranaca, koje su se odnosile na izbjeglice, od 1997., zahtjev za azil podnijelo je 362 tražitelja, niti jedan nije odobren (Barberić, 2015, str. 2).

Temeljem Zakona o azilu (NN 79/2007, 88 /2010, 143/2013), s primjenom od 2008. imenovano je „Povjerenstva za azil" kao neovisno tijelo u drugostupanjskom postupku po zahtjevima za zaštitom u RH, umjesto „Povjerenstva Vlade Republike Hrvatske za rješavanje o žalbama tražitelja azila i azilanata" (Zakon o azilu, NN 103/2003). Njegovim ustrojavanjem je dijelom i preuzeto iskustvo drugih država u razvoju sustava međunarodne zaštite. Povjerenstvo je neovisno tijelo u čijem sastavu su imenovani pravnici (svi s pravosudnim ispitom), dva iz redova tijela državne uprave, te iz reda sveučilišnih nastavnika, predstavnika nevladinih udruga koje se bave promicanjem i zaštitom prava izbjeglica. (Autorica ovog rada imala je čast biti članicom tog neovisnog tijela, te zajedno s drugim članovima doprinijeti razvoju sustava). Početkom njegova djelovanja 2008. u RH dodijeljena je samo jednoj osobi zaštita, azil (2006). Prestankom mandata Povjerenstva, do 2012. u RH međunarodnu zaštitu dobilo je gotovo 60 osoba (obuhvaćeni su i prvostupanjski i drugostupanjski postupak kao i odobreni i azil i supsidijarna zaštita). Nadležnost odlučivanja u drugom stupnju prenesena je na upravne sudove usklađenjem i Zakona o upravnim sporovima.

U razdoblju od 2004. do travnja 2014. MUP je registriralo 4478 zahtjeva tražitelja, a 117 ih je dobilo zaštitu. MUP je godišnje u prosjeku registrirao do 200 tražitelja azila (uz odstupanje 2012. i 2013. povećan broj), tada najvećim brojem iz Afganistana i Somalije. Ali svake promatrane godine, većina tražitelja, njih više od 80 %, napušta Hrvatsku prije nego što je o njihovom zahtjevu odlučeno. Trend dobrovoljnog odlaska u razvijene zemlje EU-a nastavio se i nakon pristupanja EU-u. Dapače, sve manji broj traži azil u Hrvatskoj, u prva polovini 2013. tražilo ih je 721, u drugoj polovini 2013. broj tražitelja azila smanjio se na 327, a u prvoj polovini 2014. je 229 tražitelja. Dodatni razlog je primjena poznate Dublinske uredbe i obvezno uzimanje otisaka prstiju tražitelja koji se šalje u središnji sustav baze podataka. Zahtjev većinom podnose osobe zatečene u nezakonitom boravku pri ulasku ili izlasku iz države, što je još jedan dokaz da je Hrvatska samo zemlja tranzita. Podaci u ranoj primjeni Dublinske uredbe potvrđuju da je najveći broj već podnio zahtjev, cilj je doprijeti do države Schengenskog sustava, otuda dalje u druge članice bez provjera (Barberić, 2015, str. 2 – 3).

OPĆENITO O SOLIDARNOSTI

Za solidarnost se u pravilu kaže da je moderan pojam koji označava obvezu zauzimanja čovjeka za čovjeka, pri čemu se ta obveza može odnositi na odnos između osoba, između zajednica te između osoba i zajednica (Šarić, 1997, str. 339). Drugi određuju solidarnost kao „moralnu vezu koja spaja pripadnike jedne društvene zajednice ili političkih i drugih organizacija koji se bore za određene zajedničke ciljeve. Ona se izražava kao osjećanje povezanosti vlastitih težnji i interesa sa širim interesima zajednice odnosno pokreta ili pojedinih njegovih dijelova i manifestira se kao spremnost da se prema tome usklađuju vlastite aktivnosti i držanje" („Solidarnost", 1975).

Pod pojmom solidarnost podrazumijeva se i povezanost svih dijelova u jednu cjelinu, odnose zajedništva i komplementarnosti, uzajamne ovisnosti, međusobne ispomoći i potpore... Danas se najčešće koristi u značenju uzajamne pomoći, odnosno pomoći onima koji se nađu u životnim neprilikama. U tom smislu solidarnost je humanistički ideal utemeljen na kolektivnoj odgovornosti prema drugim članovima u društvenoj zajednici. Kao moralni pojam označava međusobnu obvezu zauzimanja za čovjeka, a ta obveza obuhvaća odnos između pojedinih osoba, odnos između zajednica ili između pojedinih osoba i zajednica („Solidarnost", 2007).

Opća deklaracija o ljudskim pravima je u svom normativnom sadržaju definirala „što jest" sadržaj socijalnih prava koji bi trebalo osigurati čovjeku „pravo na standard života koji osigurava zdravlje i blagostanje njegovo i njegove obitelji..." Iz tako utvrđenog sadržajnog standarda socijalnih prava, koja kao sastavni dio ljudskih prava i sloboda čine osnovu za ostvarivanje i zaštitu ljudskog dostojanstva, primjenom metode *argumentum a contrario* razvit će se potreba i zahtjev za uspostavom vrijednosti i načela solidarnosti čijom realizacijom će se ostvariti put, iznaći sredstva i metode za njihovo ostvarivanje.

Tijekom vremena, solidarnost i kao vrijednost i kao načelo, sve više će biti predmetom normativne regulacije u različitim međunarodnim aktima, te u unutrašnjim pravnim aktima (u pravilu ustavnopravne snage) pojedinih država. Ono se u svojemu obuhvatu sve više širi i produbljuje. Primjenjuje se u različitim društvenim prilikama i odnosima u koje ulaze pojedinci međusobno, u odnosima između zajednica ili između pojedinih osoba i zajednice. U ostvarivanju solidarnosti kao načela i vrijednosti koja doprinosi ostvarivanju ljudskih prava i sloboda kao sadržaja zaštite ljudskog dostojanstva, vrlo brzo se iskristalizirao načelan stav, koji je iskazan u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima te glasi: „Uzimajući u obzir da je pojedinac, imajući dužnost prema drugom pojedincu i prema zajednici kojoj pripada, dužan da uznastoji unaprijediti i poštovati prava koja su priznata u ovom paktu." (United Nation General Assembly, 1966, Preambula, parag. 5).

Posebni pristup solidarnosti i kao vrijednosti i kao načelu iskazan je u međunarodnim odnosima u rješavanju pitanja izbjeglica.

Za područje Europske unije smatramo važnim istaknuti da je u ključnim aktima, Ugovora o EU-u Ugovoru o funkcioniranju EU-a, te u Povelji o temeljnim pravima Europske unije, solidarnost iskazana kao vrijednost i kao vodeće načelo na kojemu se i uz čiju se pomoć ostvaruju sve ostale vrijednosti, načela i ideali, osobito ona koja su osnovna sa svrhom ostvarenja temeljnih vrijednosti i ciljeva u demokratskom slobodnom društvu, a to je zaštita ljudskog dostojanstva. Članice EU-a su već u čl. 2. UEU, koji propisuju vrijednosti na kojima se temelji, istovremeno se jasno očitovale da su „te vrijednosti zajedničke državama članicama u društvu u kojem prevladavaju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost žena i muškaraca."

Analizom, teleološkom metodom i metodom *argumentum a contrario* daje se zaključiti

1. Vrijednosti na kojima se temelji EU mogu biti egzistentne i ostvarive samo u državama članicama u kojima je prihvaćeno, uz ostalo, načelo solidarnosti u uređivanju i postupanju unutar njezine društvene zajednice i zajednice država.
2. *Argumentum a contrario* moguće je zaključiti da u državama članicama gdje nema solidarnosti nije moguće uspostaviti i ostvariti vrijednosti na kojima se temelji EU.
3. Istom metodom moguće je zaključiti da države koje ne prihvaćaju načelo solidarnosti u svojim unutarnjim ustavnopravnim porecima ne bi mogle biti članicama EU-a, jednostavno jer ne ispunjavaju jedan od bitnih uvjeta koji takvo članstvo od njih zahtjeva.
4. Načelo solidarnosti, uz ostala načela, bitna je pretpostavka, ne samo za ostvarenje vrijednosti poštovanja ljudskog dostojanstva, već i drugih vrijednosti na kojima se temelji EU, kao što su sloboda, demokracija, jednakost, vladavina prava i poštovanje ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina.

Drugim riječima, načelo solidarnosti u EU-u, uz ostalo, postaje jedno od temeljnih obilježja moderne društvene zajednice, kao što je EU, savez suverenih država. Da je tomu tako, jasno proizlazi i iz drugih odredbi UEU i UFEU. Tako npr. u čl. 3(3)(2). Unija promiče pored inoga i „međugeneracijsku solidarnost", a u stavku 5. istog članka ona doprinosi „solidarnosti i uzajamnom poštovanju među svojim narodima". U čl. 21(1) UEU, izričito je propisano da se djelovanje Unije na međunarodnoj sceni vodi pored ostaloga „na načelima jednakosti i solidarnosti..." Nadalje, u UFEU već se u Preambuli parag. 7. jasno izražava namjera potvrde solidarnosti koja veže EU i prekomorske zemlje, a u normativnom dijelu posvećuje jedan cijeli članak koji se odnosi na klauzulu o solidarnosti, radi se o čl. 222. UFEU.

Uz sve navedene akte i njihove pojedine odredbe, nezaobilazna je i stoga ju se i mora spomenuti, Povelja o temeljnim pravima Europske unije. Prvo, stoga što je ona po pravnoj snazi istovjetna snazi samih osnivačkih ugovora, takvu snagu joj je izrijekom dao UEU. Drugo, radi vrijednosti, načela, prava i sloboda koja se njome reguliraju.

Iz samog naziva je razvidno da se radi o temeljnim pravima, dakle ljudskim pravima i slobodama, a ona, zajedno s ljudskim dostojanstvom, ulaze u sustav vrijednosti na kojima se temelji Unija, s jedne strane, a s druge strane, čine osnovu solidarnosti, te s treće strane, istovremeno njihova zaštita i ostvarenje je toliko važno za EU, da je solidarnost jedan od oblika i sadržaja djelovanja njezinih članica i u njihovom ostvarivanju. Povelja se već u svojoj Preambuli parag. 2. jasno opredjeljuje da se Unija temelji, pored ostaloga, na solidarnosti. U tom tekstu ona solidarnost tretira kao jednu od vrijednosti na kojima se temelji Unija, s jedne strane, a s druge strane ju uzima zajedno s drugim vrijednostima i načelima kao osnovu da postavlja pojedinca „u središte svoga djelovanja uspostavom građana Unije i ostvarivanjem slobode, sigurnosti i pravde." Cjeloviti tekst parag. 2. glasi: „Svjesna svojeg duhovnog i moralnog nasljeđa, Unija se temelji na nedjeljivim, univerzalnim vrijednostima ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti i solidarnosti; ona se temelji na načelima demokracije i vladavine prava. Ona pojedinca postavlja u središte svojeg djelovanja uspostavom građanstva Unije i stvaranjem područja slobode, sigurnosti i pravde."

Polazeći od takvog stajališta, solidarnosti i njegove povezanosti s ljudskim dostojanstvom valja istaći da Povelja u svojemu čl. 1. propisuje: „Ljudsko dostojanstvo je nepovredivo. Ono mora biti poštovano i zaštićeno." S obzirom na pupčanu povezanost ljudskog dostojanstva sa solidarnošću, ona razumljivo, po prirodi stvari slijedi pravnu stipulaciju koju Povelja koristi za ljudsko dostojanstvo. Povelja u svojoj Glavi IV, kao krovnu vrijednost u odnosima stavlja solidarnost u pravnom položaju radnika i zapošljavanja, obitelji i profesionalnog života, zdravstvene zaštite, socijalnoj sigurnosti, socijalnoj pomoći i zaštiti okoliša, slijedeći vrijednosti Opće deklaracija o ljudskim pravima „...pravo na standard života koji osigurava zdravlje i blagostanje njegovo i njegove obitelji ...kao i Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, koji je spreman dodatno njegovati i štititi."

Solidarnost kao vrijednost i kao načelo osobito dolazi do izražaja u primjeni u posebnim okolnostima i društvenim situacijama koje nastaju u postupcima pružanja zaštite izbjeglicama tražiteljima međunarodne zaštite, azila i izbjegličkih kriza. U tim situacijama solidarnost se izražava kao etički, ali i pravni, te humanitarni aspekt, s jedne strane, u kojemu se nalaze pojedinci međusobno, zajednice između sebe (e.g. solidarni odnosi među državama) i pojedinaca prema zajednici (državi ili drugim oblicima organiziranja zajednica) i zajednice prema pojedincima. Ostali primjeri i ostvarenja načela i vrijednosti solidarnosti u takvim društvenim situacijama često po svojemu opsegu, sadržaju i intenzitetu ovise o odabranom i primjenjivom modelu zaštite tražitelja azila, izbjeglica i osoba kojima je potrebna međunarodna zaštita. U pravilu, upravo proporcionalan je odnos potrebe za solidarnošću što je masovnost priliva veća, u sadržajnom smislu, i onom u međuodnosu pojedinac, pojedinaca i zajednice te između zajednica, npr. država članica EU-a.

Europska unija je normativno odgovorila na te probleme donošenjem svojih pravnih propisa u skladu s Ugovorima i Poveljom s jedne strane, a s druge s pravnim propisima koji su doneseni na nivou međunarodne zajednice, te s treće strane provodeći zauzeta stajališta iz prakse Suda EU-a i ESLJP-a. Kako je ona to uredila i kako primjenjuje te pravne propise u provođenju zajedničke politike azila i migracija i Zajedničkog europskog sustava azila (CEAS) *infra* u ovom radu.

Europska unija je sama i putem svojih država članica prihvatila sve međunarodne akte koje su donijeli UN i njegova tijela, te druge međunarodne organizacije. Tako je prihvatila prethodno spomenute akte koji uređuju zaštitu ljudskih prava i sloboda u svrhu postizanja ostvarenja ljudskog dostojanstva. Po naravi stvari njihovim prihvaćanjem prihvatila je u njima uređeno pitanje solidarnosti, neovisno o tomu pristupa li se istom kao vrijednosti ili načelu ili mu se pristupa po principu *i-i.* No, kad se ovo načelo odnosi na problematiku rješavanja tražitelja azila, izbjeglica uređeno ŽKI/51 i Protokola /67 ono je dodatno važno.

Specifičan je pristup pitanju solidarnosti koji ima ŽKI/51. Sažeto rečeno, ona je ovo načelo kao i osnove iz kojih ono proizlazi, svojom Preambulom preuzela iz svih drugih međunarodnih akata UN-a, posebice iz Povelje UN-a, Opće deklaracije o ljudskim pravima. Međutim, Konvencija i Protokol, iako imaju čitav niz prava i sloboda, kao i mjera kojima se konkretizira ostvarivanje i primjena i načela solidarnosti u postupanju prema izbjeglicama, ipak, ne sadrži odredbe o tzv. zajedničkoj politici azila i zajedničkom sustavu azila. To su pravna i politička rješenja koje je EU svojim pravnim aktima, uz poštovanje odredbi ŽKI/51 i P/67, uredila. Načelo solidarnosti je, kako je već istaknuto, ugrađeno i na više mjesta, od preambula te pojedinačnih članaka UEU i UFEU, kao i Povelje o temeljnim pravima EU-a.

Smatramo važnim ukazati na jednu posebnu dimenziju koja se pojavljuje u poimanju i provedbi solidarnosti, bilo kao vrijednosti ili kao načela. Radi se o činjenici da je solidarnost općenito kao pojam, te onda i kao vrijednost i/ili načelo u sadržajnom smislu pojam-kategorija koji je odrediv, ali nije potpuno određen. Zbog toga se njegovim tumačenjem i primjeni može doći do različitog poimanja što taj pojam u sadržajnom smislu sadrži i obuhvaća. Takve situacija je nužno izbjeći, poglavito kada se radi o tumačenju i primjeni načela solidarnosti od strane tijela EU-a i tijela država njezinih članica. Jednostavno stoga da ne bi došlo do različitog provođenja zajedničkih politika i sustava utemeljenih na solidarnosti, a oblikuju ih i provode tijela EU-a. Mehanizam kako izbjeći takve situacije, EU je za sebe i svoje članice pronašao u ovlaštenjima koja proizlaze iz tzv. sudskog aktivizma koji ostvaruje Sud EU i ESLJP. Na području EU, kao i za sve njezine članice, odluke suda su obligatorne, i to kako njihovom izrekom tako i u zauzetim stajalištima u obrazloženju odluke. Primjenjujući interpretativne metode (posebno teleološku metodu) ovi sudovi tumače što u sadržajnom smislu podrazumijevaju tumačeći solidarnost, neovisno o tome pristupaju li mu kao vrijednosti ili/i kao načelu. Na osnovi tako provedenih tumačenja donose odluke i u njima zauzimaju stajališta koja su općeobvezujuća za sve u provedbi solidarnosti u svim područjima njegove primjene, te tako i po naravi stvari u području CEAS-a. UFEU je propisano što obuhvaća… moguće je detektirati nekoliko dimenzija u ostvarivanju načela solidarnosti u njegovoj provedbi. Neki autori tako smatraju da solidarnost uključuje lojalnost svih država članica u ispunjavanju njihovih obveza koje proizlaze iz njihova članstva u EU-u …sve države članice obvezale su se na poštovanje europskog prava i provedbu javih politika Unije. Ta obveza jednako se odnosi na države članice izložene manjem ili većem vanjskom pritisku. S druge strane, solidarnost je izražavanje povjerenja između država članica koje su između sebe ukinule granice. Na kraju, solidarnost je spremnost država članica izloženih manjem pritisku, manjem broju tražitelja međunarodne zaštite, migranata, da pomognu onima kojima je takva pomoć potrebna.

Sve dimenzije solidarnosti treba staviti u kontekst ostvarivanja ljudskih prava i sloboda, odnosno ljudskog dostojanstva kao temeljnih vrijednosti EU-a, s jedne strane, te s druge strane povezati ih s „pravednom podjelom odgovornosti" u CEAS-u, o tome *infra* u ovom radu.

Solidarnost koju predviđa CEAS

Institut privremene zaštite – do danas nije primjenjivan

Već u zaključcima iz Tamperea predviđeno je uređenje „pitanja privremene zaštite raseljenih osoba na temelju solidarnosti među državama članicama, uz to da i neki oblik financijske rezerve bude dostupan u situacijama masovnog priljeva izbjeglica". Dakle radi se o institutu privremene zaštite koji je normativno urešena Direktiva 2001/55 / EZ od 20. srpnja 2001. o minimalnim standardima za dodjelu privremene zaštite u slučaju masovnog priljeva raseljenih osoba te o mjerama za promicanje uravnoteženih napora država članica pri prihvatu i snošenju posljedica prihvata tih osoba. Sadrži odredbe o solidarnosti i uređenju uravnotežene podjele odgovornosti među državama članicama. Predviđena je suradnja unutar EU-a uključujući i premještanje boravka osoba koje uživaju privremenu zaštitu (na temelju zahtjeva države i uz suglasnost same osobe) te mehanizam solidarnosti čiji je cilj doprinijeti postizanju uravnoteženja napora država članica pri prihvatu i snošenju posljedice prihvata raseljenih osoba. Donesena je na temelju naučenih lekcija kod zbrinjavanja velikog broja osoba uzrokovanog raspadom bivše Jugoslavije. Usvojena je nakon kosovske krize, i dalje je na snazi, ali do danas nije primijenjena, niti kod priljeva izbjeglica zbog sukoba u Iraku (2003. te 2008/09.), Libije (2011.), Sirije (2011.), niti onih najvećih razmjera 2015/2016. Dio je aktualne reforme CEAS-a (Arlović, 2017, str. 135-136).

Solidarnost i upravljanje migracijskim tijekovima kroz mjere preseljenja i premještaja

EU je provodila opći program „Solidarnost i upravljanje migracijskim tokovima" za koji je bio osnovan Europski fond za izbjeglice za razdoblje od 2008. do 2013. sa svrhom praćenja sudjelovanja EU-a u postupcima međunarodne solidarnosti za dvije kategorije osoba kojima je nedvojbeno potrebna zaštita. Prva je uključivala osobe iz posebne kategorije za koje vrijede kriteriji Visokog predstavnika Ujedinjenih naroda za izbjeglice (UNHCR) za preseljenje, a druga uključuje osobe iz zemlje ili regije koja je navedena u godišnjem planu UNHCR-a za preseljenje i u kojoj bi zajedničke akcije Unije imale znatan utjecaj na pružanje potrebne zaštite. Na popisu su bile kongoanske izbjeglice na području Velikih jezera (Burundi, Malavi, Ruanda i Zambija), izbjeglice iz Iraka u Turskoj, Siriji, Libanonu i Jordanu, afganistanske izbjeglice u Turskoj, Pakistanu i Iranu, somalijske izbjeglice u Etiopiji, burmanske izbjeglice u Bangladešu, Maleziji i Tajlandu, eritrejske izbjeglice u istočnom Sudanu. U ožujku 2015. UNHCR je ponovio svoju molbu i predložio je plan preseljenja 20.000 osoba godišnje do 2020., kao i prijedloge za aktualne i buduće dolaske izbjeglica morem. Kako države sudjeluju dobrovoljno, sukladno ŽKI/51, nažalost, mali broj ih je sudjelovao.

Primjer Švicarske – primjer solidarnosti zajednice prema pojedincima, koja je pripremajući se za sudjelovanje u programu preseljenja istaknula da ima dugogodišnju tradiciju prihvaćanja većih skupina izbjeglica, posebno u drugoj polovini 20. stoljeća. Želi sudjelovati u dobrovoljnom prihvatu veće skupine priznatih izbjeglica, u načelu dugoročno i neovisno o onima kojima pomaže zbog tragične situaciji u Siriji. Istaknuvši da se ne smije zaboraviti da Sirija nije jedino mjesto u svijetu gdje su ljudi u teškom položaju i gdje civilno stanovništvo, žene i djeca hitno trebaju pomoć i podršku, kao što je to istok Konga, zemlje Afričkog roga, te da se treba imati na umu da se većina svih izbjeglica diljem svijeta nalazi u najsiromašnijim zemljama, stoga i njima treba pomoći jer unatoč vlastitom siromaštvu pružaju utočište izbjeglicama. Vodeći računa o uspjehu buduće integracije osoba koje će prihvatiti, važnim drži stvoriti poseban koncept provedbe zajedno s kantonima i općinama, te sve provoditi u uskoj suradnji s UNHCR-om i zemljama istomišljenika, kao što su Švedska, Norveška Danska, Njemačka i Nizozemska („Réinstallation de réfugiés", 2013).

Premještanje tražitelja međunarodne zaštite unutar EU-a

Previranja u Africi, „afričko proljeće", sukob u Libiji, državi koja je do tada i sama brinula o brojnim afričkim izbjeglicama, novi sukobi i humanitarne krize i dalje su navodili ljude na odluku odvažiti se na tegoban put, izlažući se i pogibelji. Europska javnost bila je duboko pogođena tragedijom 365 osoba, smrtno stradalih 2. listopadu 2013. kod otoka Lampeduse. Europski parlament usvaja Rezoluciju 23. listopada 2013. o migracijskim tokovima na području Sredozemlja, s posebnim naglaskom na tragične događaje kod Lampeduse. Intenzivirale su se mjere pomoći, preveniranja stradavanja. Italija je pokrenula *Mare Nostrum* operaciju spašavanja, a EU *Triton* operaciju, a u okviru Frontex aktivnosti usmjerene na nadzor morskih granica. Pitanje migracija nastavno ostaju na najvišem mjestu rasprava čelnika EU-a. Događanja u 2015. nastavno su visoko krizna za mediteranske zemlje koje su suočene s posebnim i nerazmjernim opterećenjem. Sredozemne rute bila su glavna područja nezakonitih prelazaka granica. U prvih osam mjeseci 2015. zabilježila ih je oko 116.000 u Italiji, uz oko 10.000 nezakonitih migranata koje su registrirala lokalna tijela. Dok je u Grčkoj zabilježeno više od 211.000 nezakonitih migranata, oko 28.000 registrirala su lokalna tijela. Italija i Grčka žurno su trebale podršku. Sukladno članku 8. Uredbe o EASU-u, o potrebi primjene neposredne solidarnosti i podjele odgovornosti među članica EU-a uslijedio je prijedlog izrade plana potpore za Italiju i Grčku. Na sastanku ministara vanjskih i unutarnjih poslova 20. travnja 2015. razmatrane su hitne mjere, uključujući i premještanje. Na temelju čl. 78.(3). u skladu s člankom 80. UFEU Vijeće je na prijedlog Europske komisije i nakon savjetovanja s Europskim parlamentom, donijelo odluku o „uvođenju privremenih mjera u području međunarodne zaštite u korist Italije i Grčke kako bi im se pružila podrška da se bolje nose s hitnom situacijom zbog iznenadnog priljeva državljana trećih zemalja u tim državama članicama". Obrazlažući da je cilj provedba načela solidarnosti i pravedne podjele odgovornosti, i da ista predstavlja daljnji razvoj politike u ovom području. Sukladno čl. 80 UFEU uključene su „financijske implikacije", te je osnovan prateći Fond za azil, migracije i integraciju (FAMI), iz kojeg bi državama bio davan paušalni iznos za svaku osobu koja se premješta 6000 EUR, a Italija i Grčka dobile bi i same paušalni iznos od najmanje 500 EUR za svaku osobu. Utvrđene su kvote po kojima bi države članice trebale prihvatiti broj razmjerno broju stanovnika, ukupnom BDP-u, prosječnom broju zahtjeva za azil i broju ranije preseljenih izbjeglica na milijun stanovnika. Važno je naglasiti da su mjere privremene naravi i samo privremeno odstupanje od Dublinske uredbe, a poduzimaju se isključivo zbog iznenadnog priljeva državljana trećih zemalja, hitnosti i ozbiljnosti problema u sustavu azila država članica. Od države se očekuje da poduzme sve potrebno kako bi nakon prestanka privremenih mjera ponovno bila sposobna nositi se sama sa svojim obvezama. (Odluka Vijeća (EU) 2015/1601 od 22. rujna 2015. o uvođenju privremenih mjera u području međunarodne zaštite u korist Italije i Grčke, SL EU L 248/2015). Republika Hrvatska suglasila se u sustavu kvota prihvatiti 150 osoba, te nastavno 152 osobe.

U aktualnoj reformi CEAS-a postoji prijedlog takve Uredbe s održivim, trajnim rješenjima. Po njemu se predviđa da država članica koja nije spremna sudjelovati u korektivnom postupku alokacija mora dati doprinos solidarnosti od 250.000 eura po podnositelju zahtjeva državi članici koja je preuzela tražitelja. Predložena nova Europska agencija za azil (UAA) pratila bi i izvještavala Komisiju na godišnjoj razini o primjeni financijske solidarnosti (predloženi preinačeni članak 37. stavak 5.). UNHCR to pozdravlja uz dodatna praćenja efikasnosti EUAA (UNHCR, 2016, str. 24).

Sud Europske unije potvrdio obvezu država članica

Odluci su se protivile Slovačka Republika i Mađarska zatraživši od Suda EU-a poništenje odluke Vijeća. Njihove tužbe sud nije prihvatio (Slovačka Republika i Mađarska v. Vijeća EU, 2017).

Zastupnici Europskog parlamenta općenito su pozdravili odluku: tako Ska Keller, izvjestiteljica parlamenta o odlukama o premještanju, izjavila je da odluka predstavlja prekretnicu za EU, kojom je sud potvrdio da je

solidarnost ključno načelo zajedničke politike azila i da ju sve države članice sada moraju ispuniti, a Komisija bi trebala pratiti postupke zbog povrede pokrenutih protiv Mađarske, Češke i Poljske, jer nisu učinili svoj dio, te da solidarnost u EU-u nije jednosmjerna ulica, stoga čelnici vlada kao što je Viktor Orbán ne mogu zahtijevati više novca za zaštitu granica, blokirajući prijam izbjeglica iz Grčke i Italije. Tako i Claude Moraes, predsjednik Odbora za građanske slobode, pravosuđe i unutarnje poslove Parlamenta (LIBE) smatra: da presuda pokazuje da države članice ne mogu izbjeći svoje odgovornosti i da je Parlament dosljedno pozivao države članice da žurno poštuju svoje obveze, od usvajanja mehanizma premještanja u 2015. , ali je mali broj premješten. To ukazuje na značajne nedostatke u odgovoru EU-a na najveću izbjegličku krizu na kontinentu od Drugog svjetskog rata naglasivši: „Hitno moramo imati organiziran i suosjećajan odgovor." (Banks, 2017). Odluka o premještanju je predvidjela premještaj oko 160.000 osoba kojima je potrebna međunarodna zaštita tijekom dvogodišnjeg razdoblja. Ovaj broj naknadno je smanjen, s mogućnošću izravnog premještanja 54.000 osoba iz Turske. Do 10. studenoga 2017., u države članice preseljeno 21.704 iz Grčke (pretežno Sirijci), i 11.464 iz Italije (pretežno Eritrejci), 11.354 ljudi iz Turske (FRA, 2018, 131-132). U 2018. godini 34.710 osoba kojima je potrebna međunarodna zaštita premještene su iz Italije i Grčke, od 2015. više od 50.000 osoba kojima je potrebna međunarodna zaštita preseljeni su u EU (Communication from the Commission to the European Parliament, the European council and the Council Progress report on the Implementation of the European Agenda on Migration Brussels, COM 126/2019).

RAZVOJ HUMANITARNE KRIZE DOGAĐANJA U SIRIJI – „EU nije vidjela fenomen Sirijaca"

U Siriji 15. ožujka 2011. počinje sukob, pobuna, te se u travnju već registriraju interno raseljeni kao i manji broj osoba koje traže utočište tako što odlaze u susjedne zemlje. Sukob se dalje razvija tako da do ožujka 2012. UNHCR bilježi 40.000 osoba koje su izbjegle u susjedne zemlje: Irak, Libanon, Jordan i Tursku. Rastu tenzije nakon smrtonosnog napada sirijskih zračnih snaga na teritorij Turske, stradavaju pogranična naselja. Broj izbjeglica do studenog 2012. penje se na 396.634, a interno raseljenih procjenjuje se na oko 2,5 milijuna (što je dvostruko više u odnosu na raniju procjenu). U veljači neovisno istražno povjerenstvo dostavlja Vijeću za ljudska prava UN-a, izvješće o zabilježenim slučajevima teških povreda ljudskih prava, ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti, povredama pravila vođenja ratovanja, neselektivnim odabirom vojnih meta i stradavanja civila. U veljači 2013. intenziviraju se sukobi i broj izbjeglih raste na 1 milijun, što je dvostruki broj u odnosu na prosinac 2012. kada ih je UNHCR zabilježio 500.000. Od travnja 2011. do kraja 2012. registriran je broj od svega oko 30.000 osoba koje su zatražile utočište u Europi. Razlozi koji su se navodili za bijeg su u skladu s ŽKI/51: arbitrarna uhićenja i to na kontrolnim točkama, u domu, na ulici; pritvaranje; nehuman tretman, tortura; prisilni nestanci i dr. Nasilje utemeljeno na spolu, uključujući i nad djecom, maloljetnički (prisilni) brakovi kao i vojačenje maloljetnika. Izbjegli, kao što to uobičajeno izbjegle osobe i čine, traže utočište u susjednim zemljama koje su se našle pod pritiskom, te je tako broj izbjeglica sredinom travnja 2013. u Libanonu 416.623; u Jordanu 424.771; Turskoj 293.791; Iraku 129.362; Egiptu 50.126; te u drugim sjevernoafričkim državama izbjeglo je 8262 osoba. Dodatno je rasla potreba za financijskom pomoći libanonskoj vladi, te svakoj drugoj za pružanje pomoći u identificiranju, registriranju i drugim oblicima zbrinjavanja izbjeglih osoba. Same države nisu u stanju podnijeti taj teret, stoga je važno da teret zbrinjavanja bude podijeljen s međunarodnom zajednicom. U Turskoj, kao prvoj susjednoj državi, tada je bilo otvorenih 17 kampova s namjerom otvaranja dodatnih, a procijenjeno je da je 72.000 izbjeglica bilo smješteno izvan kampova u urbanim zonama. Turska je isticala svoju zabrinutost za nacionalnu sigurnost. Turska vlada je potrošila oko 700 milijuna $ u očekivanju zatražene pomoći od međunarodne zajednice. Samim izbjeglicama dodjeljuje status privremene zaštite, a u Tursku stižu i izbjegli iz Sirije drugih nacionalnih pripadnosti, oko 50.000 u

2012., čije zahtjeve obrađuje UNHCR. Turska jest pod pritiskom i UNHCR joj sa svoje strane kontinuirano pruža tehničku pomoć i svaku drugu. Broj izbjeglica je nastavio rasti kao i potrebe za financijskom pomoći, koja nažalost nije do tada ni blizu dostatne. Od EU-a je stigla u iznosu od 453 mil. eura do ožujka 2013. (200 milijuna iz EU Humanitarne pomoći i 253 od strane država članica). Naime, prispjela pomoć bila je samo 31 % od potrebne (318 mil. $ od zatraženih 1.04 milijardi $). Očekivana je središnja uloga EU-a, kroz aktivnosti u regiji, jer je teritorijalno najbliža. Dakle, onaj dio međunarodne solidarnosti se očekivao kroz regionalnu podršku, s naglaskom da je do tada u EU stigao relativno mali broj osoba, njih oko 30.000. Očekivalo se dopuštanje pristupa teritoriju EU, a ne vraćanje sirijskih izbjeglica kako u Siriju tako i u preopterećene susjedne zemlje. Suspenzija vraćanja Sirijaca i konzistentan pristup uz dodjeljivanje međunarodne zaštite tražiteljima iste uz harmoniziranje oblika te zaštite prema ŽKI/51, kao i kvalifikatornoj direktivi EU-a. Posebno je za istaknuti izostanak spajanja obitelji koje su se u izbjegličkim kretanjima razdvojile, te su članice EU-a pozivane pronaći način da spajanje omoguće. UNHCR je u okviru svojega mandata pozivao i na preseljenje u slučajevima koje je on već identificirao (UNHCR, 2013).

Nepoštivanje međunarodnog humanitarnog prava

U okviru UN-ovih humanitarnih misija o stanju u Siriji svjedoče medicinski djelatnici o tome da su stotine bolesnih i ranjenih ljudi lišeni medicinske skrbi koja spašava život, hladno vrijeme, nedovoljno ogrijeva, osobe s kroničnom bolešću i teškim ozljedama bore se za pristup skrbi. Takvo stanje od početka sukoba dovelo je do humanitarne krize zbog nemogućnosti pružanja humanitarne pomoći: „Mnogi civili ubijeni su ili ozlijeđeni od kada je… započeo posljednji porast neprijateljstava, s tim da su mnogi civilni objekti i kuće pogođeni. Prema međunarodnom humanitarnom pravu, ta mjesta moraju biti pošteđena tijekom borbi. Humanitarna situacija u istočnoj Ghouti dosegla je kritičnu točku. Kao što se često događa u Siriji u posljednjih šest godina... Bolesni i ozlijeđeni ne smiju se koristiti kao pijuni u pregovorima između različitih strana uključenih u borbu", nastavno potvrđuje direktor humanitarne misije Međunarodnog odbora Crvenog križa (ICRC) za Bliski istok Robert Mardini, naglašavajući visoki rizik evakuacije stanovništva: „Civilno stanovništvo u istočnoj Ghouti također se suočava s nestašicom hrane i velikim porastom cijena hrane... većina se ljudi u potpunosti oslanja na pomoć humanitarnih organizacija... Sve zaraćene strane moraju postići rješenje i dopustiti da humanitarna pomoć dopire do stanovništva... Niti jedna vojna ili politička dobit ne može opravdati ovu količinu patnje, bilo to u istočnoj Ghouti ili drugdje u Siriji... ICRC zajedno sa sirijskim Arapskim Crvenim polumjesecom spreman je pristupiti tom području i pružiti prijeko potrebnu humanitarnu pomoć ljudima pogođenima neprijateljstvima… Humanitarni koridori moraju biti dobro isplanirani i moraju se provoditi uz pristanak stranaka sa svih strana... Nemoguće je dopremiti humanitarni konvoj za pet sati. ...da se onima koji su u potrebi pruži pomoć...". („Syria: Suffering", 2017) (nesluženi prijevod AB).

EU je bila pod stalnim pritiscima mješovitih migracija te nije dovoljne pažnje pridavala humanitarnoj krizi u Siriji. U EU-u bio je izrazito različit pristup država članica prema tražiteljima zaštite iz Sirije. Tako su neke članice davale supsidijarnu zaštitu, te neki oblik nacionalne privremene zaštite, do nekih koji su priznati kao izbjeglice ili su čak odgodili donošenje odluka o azilu ili nisu pružale zaštitu. A bilo je *de lege lata* potrebe za primjenom instituta privremene zaštite, kao oblika solidarnosti i podijele tereta odgovornost među članicama.

Švicarski Federalni odjel za pravosuđe i policiju, reagirajući na eskalirajuću situaciju u Siriji, iskazalo je spremanost pomoći, osobito ranjivima kao što su djeca, invalidi, stari ili bolesni. U tu svrhu dopunili su nacionalno zakonodavstvo olakšavajući ponovno ujedinjenje obitelji u Švicarskoj. Bračni drugovi, djeca i roditelji, braća i sestre, srodnici sirijskih državljana koji imaju redovnu boravišnu dozvolu u Švicarskoj, mogli su dobiti

vizu čak i ako se već nalaze u susjednoj državi Siriji ili u Egiptu. Za razliku od odgovarajuće „humanitarne vize", ne moraju dokazivati da su izravno, konkretno i ozbiljno ugroženi te ako nemaju novca, savezna vlada pokriva putne troškove („Réinstallation de réfugiés", 2013).

U drugoj polovici 2015. došlo je do nezabilježenog broja ljudi koji ulaze u Europsku uniju neregularno. I RH se našla na neposrednom udaru od 16. rujna 2016. te je organizirala i odgovorila potrebama migranata, kako na razini predstavnika tijela vlasti, i javnosti, civilnih organizacija i inicijativa. Radilo se uglavnom o tranzitu kroz RH do noći 17. listopada 2015. kada je zatvorena državna granica od strane Mađarske. Izostanak mogućnosti transfera iz Hrvatske u druge zemlje, Sloveniju, dovodi same migrante u poziciju podnošenja zahtjeva zaštitom u samoj RH, iako to nije njihova preferencija. RH je trebala osigurati i kapacitete prihvata. Uz dobro koordiniranu suradnju, solidarnost u svim oblicima, osobito brojnih aktivista mreža nevladinih organizacija, odgovoreno je i upravljano na dobar način u izvanrednim okolnostima te naučene lekcije za buduće nove situacije masivnih priliva, osiguravanje uvjeta za njihov prihvat i zbrinjavanje. Hrvatski Crveni križ, nacionalno društvo kao dio Međunarodnog pokreta Crvenog križa i Crvenog polumjeseca, koji djeluje na načelima humanosti i nepristranosti, savjetujući se s javnim tijelima pruža humanitarnu pomoć ugroženim migrantima bez obzira na njihov pravni status. Od početka izvanrednih okolnosti i sam je ukazao na potrebu suradnje sa svim drugim organizacijama koje su u mogućnosti uzeti sudjelovanje u odgovoru na potrebe ljudi koji stižu na teritorij RH. Povjerena mu je koordinacija u tim aktivnostima te se zahvaljujući suradnji s UNHCR-om, IOM-om, UNICEF-om, CARITAS-om, JRS-om, HPC-om, MSF-om, i brojnim drugim međunarodnim i nacionalnim organizacijama i NGO s uspjehom pomoglo Vladi RH upravljati i odgovoriti na masovni priliv raseljenih osoba, uključujući i uspješna ponovna spajanja obitelji koje su se uslijed tih okolnosti razdvojile.

***„Potrebno nam je više Europe"**, Merkel, A.*

Čelnicima političkih skupina u EU Parlamentu zajednički su se 7. 10. 2015. obratili francuski predsjednik François Hollande, također braneći načelo solidarnosti s izbjeglicama, i njemačka kancelarka Angela Merkel koja je istaknula da je veliki broj izbjeglica test povijesnih razmjera te da treba omogućiti dostojanstven život tim ljudima u njihovim domovinama, što je europski i globalni izazov. Pri tomu je potrebno oduprijeti se iskušenju vraćanja u provođenje aktivnosti samo na nacionalnoj razini: „Trenutno nam je potrebno više Europe! Njemačka i Francuska su spremne. Samo ćemo zajedno u Europi uspjeti smanjiti globalne uzroke bijega i protjerivanja, a Turska ima ključnu ulogu". („François Hollande and Angela Merkel face MEPs", 2015). Na događaje u Grčkoj i otvaranje „Balkanske rute" u rujnu 2015., kada se iz članice EU-a Grčke prelio val migranata u Makedoniju, državu čiji su građani i sami, do ne tako davno, bili među onima koji traže azil u EU državama, upozoravali su javno pravni stručnjaci CEPS-a u rujnu 2015. apelirajući da EU, a ne samo neke države članice EU-a, moraju priznati da Dublinski sustav ne djeluje i da je hitno potreban novi sustav. Čelnici EU-a suočeni su s izbjegličkom krizom i moraju je rješavati kao zajednički europski izazov, sukladno njihovoj kolektivnoj i pojedinačnoj odgovornosti prema izbjeglicama, kao onom dijelu kolektivne odgovornosti EU-a po međunarodnom pravu, kako je predviđeno u pravnom poretku EU-a i Povelji o temeljnim pravima. Evidentno je da većina izbjeglica dolazi na grčke otoke, gdje nedostaje humanitarna pomoć i Grčka vlada bi trebala preuzeti odgovornost, što ona nije u stanju. Držeći da EU mora ući i ponuditi siguran prolaz i premještaj jer se dogodilo da oni koji stižu... moraju ponovno napustiti EU i ilegalno putovati preko Balkana riskirajući ponekad svoje živote. Potreban je koordinirani humanitarni odgovor, uz siguran prijelaz u države članice u kojima se mogu ispitati zahtjevi za azilom i osigurati zaštita. Obrazlažući da je to za EU moguće, ako se samo podsjeti da je u 2014. u EU ušlo 109 milijuna ljudi kao turisti ili posjetitelji, dok je samo 624.000 osoba koje su zatražile azil u EU. Te da, prema podacima UN-ova ureda za droge i kriminal, ljudi plaćaju 2000 do 10.000 dolara za ulazak u EU. Umjesto neizvjesnim zelenim granicama, trebaju dolaziti sigurnim

planiranim dolascima na teritorij EU-a kroz zračne luke, trajekte. Uredni pravni putovi smanjili bi potražnju za uslugama krijumčara. Predlaže se uspostava Agencije za migracije, azil i zaštitu s ovlastima za donošenje centraliziranih odluka o zahtjevima za azil na razini EU-a. Te da bi sustav trebalo zamijeniti sustavom dodjele odgovornosti za zahtjev za azilom primjenom pravno obvezujućih distribucijskih ključeva uz premještanje tražitelja diljem EU-a kojim bi se čuvalo dostojanstvo tražitelja i dalo priliku državama članicama da djeluju u duhu solidarnosti. Ali distribucijski ključ bez prethodno izgrađenih prihvatnih objekata i pravno uređenog postupka u svim državama članicama neće uspjeti baš kao što nije niti Dublinski sustav, koji je propao. (Guild, Costello, Garlick i Moreno-Lax, 2015a).

Vincenta Cochetela, ravnatelja Europskog ureda Visokog povjerenika UN-a za izbjeglice, 6. travnja 2016. u svojemu intervju je istaknuo da europske države nemaju izbora nego provesti reformu i zajednički prihvatiti migrante. Jer nije uobičajeno da UNHCR bude prisiljen intervenirati u zaštiti izbjeglica u Europi. Navodi da „unatoč svim znakovima upozorenja, EU nije vidio fenomen Sirijaca", kao što nije niti kada su bili u pitanju Iračani i Afganistanci, i nije razvila mehanizme za hitno reagiranje. Sto milijuna dolara (88 milijuna eura) koje UNHCR troši u Grčkoj mogao se iskoristiti za zemlje u potrebi, kao što su Burundi ili Sudan, tako da se na europskom kontinentu više potroši u Grčkoj nego u Ukrajini, gdje ima 1,6 milijuna raseljenih osoba. I nadalje, postoji nekoliko kriza u neposrednom susjedstvu EU-a zbog kojih će migranti nastaviti dolaziti i stoga drži iluzornim misliti da se Grčka i Italija mogu nositi sa značajnim tijekovima, i nije dovoljno da su samo tri zemlje Njemačka, Švedska i Austrija, 2015. prihvatile 70 % izbjeglica. Postoji potreba za političkom hrabrosti da države budu jedinstvene u zauzimanju stavova, a o reformi Dublinskog sustava, sagledao je postojanje dvaju putova koji dovode u pitanje načelo „zemlje prvog ulaska". Prva opcija sugerira zadržavanje tog načela, u isto vrijeme osiguravajući mehanizam „premještanja" u druge europske zemlje u slučaju masovnog priljeva tražitelja azila. Druga je zamjena pravila „zemlje prvog ulaska" sustavom kvota. Aktualni sustav je prespor i vrlo je nesretno da se „žarišne točke" pretvaraju u pritvorske centre jer ljudi se moraju moći slobodno kretati poslije registriranja. Pritvor bi trebao biti rezerviran za one koji odbijaju surađivati tako da ne daju nikakav identitet ili otisak prsta. (Verdier, 2016).

SPORAZUM EU-a S TURSKOM

Radi smanjenja iznimnog pritiska koji je na članice EU-a i Europu u cjelini učinio migracijski val u drugoj polovini 2015., EU je postigla sporazum s Turskom. Oblikovan je Akcijski plan EU-a i Turske, pokrenut 29. studenoga 2015. te u svrhu njegove implementacije prezentirana je važna: „Izjava EU i Turske" dana 18. ožujka 2016. Njome su usuglašene konkretne provedbene mjere, a koje se provode i dalje, kojima se sve nove nezakonite migrante i tražitelje međunarodne zaštite koji iz Turske stignu na grčke otoke, a čiji su zahtjevi neprihvatljivi, vraća u Tursku. Ukoliko se radi o sirijskom državljaninu i kad se njega vrati, jedan sirijski izbjeglica premješta se u EU. Za isto je EU učinila ustupak daljnje liberalizacije viznog režima za turske državljane i isplatu 6 milijardi eura za pomoć izbjeglicama u Turskoj, ustanovljen je „Instrument za izbjeglice u Turskoj". Izvještaj Komisije o napretku iz svibnja 2018. potvrđuje ključnu ulogu sporazuma u suočavanju s migracijskim izazovima u tom dijelu Sredozemlja, no ukazuje i na slabosti u postupcima razmatranja zahtjeva u Grčkoj koji se provode presporo, čime se otežava povratak u Tursku. (Komunikacija Komisije Europskom Parlamentu, Europskom Vijeću i Vijeću. Izvješće o napretku u provedbi Europskog migracijskog programa. COM, 250/2018)

EUROPSKA UNIJA IMA DUGU TRADICIJU PRUŽANJA SOLIDARNE POMOĆI DRUGIM ZAJEDNICAMA

EU je jedna od najvećih pružatelja solidarne pomoći, tako izvan višegodišnjeg financijskog okvira, ali unutar proračuna EU-a, postoje uzajamni fondovi za vanjske mjere, kao što su Krizni uzajamni fond EU-a za Afriku: 1,8 milijardi eura, kojim se pomaže zemljama u Africi u upravljanju migracijama i graničnim kontrolama, regionalni uzajamni fond EU-a za odgovor na krizu u Siriji: 500 milijuna eura i Instrument za izbjeglice u Turskoj (dosad 3 milijarde eura), te izvan proračuna EU-a, Europski razvojni fond: 30,5 milijardi eura, od kojih su 2,2 milijarde eura doprinosa prenesene u Krizni uzajamni fond EU-a za Afriku, usmjeren je na iskorjenjivanje siromaštva i ostvarivanje programa održivog razvoja do 2030., ali posljednjih godina sve više se koristi za financiranje odgovora na migracijska pitanja.

Financijska solidarnost – utjecaj događaja iz 2015.

Financijska pomoć unutar EU-a ostaje instrumentom solidarnosti i to kao ona najvažnija i najučinkovitija u CEAS-u. Ona se takvom pokazala i ranije, kao i još aktualnom proračunu za razdoblje 2014. – 2020. s dva: Fond za azil i migracije (AMIF) s ukupno alociranih 3,137 milijardi eura i Fond za unutarnju sigurnost (ISF) 3,800 milijardi eura. Oni su instrument financijske pomoći u provedbi migracijske politike EU-a. Europska komisija je u svibnju i lipnju 2018. predstavila prijedlog višegodišnjeg financijskog okvira (MFF) 2021. – 2027. koji obuhvaća sva područja izrade politika EU-a. Fond za azil i migracije i Fond za integrirano upravljanje granicama, nedvojbeno je pod utjecajem događanja u 2015. u području migracija i neregularnih kretanja državljana trećih država, kao i činjenice da se u proračunu moralo tražiti rješenja u reprogramu, korištenju rubnih sredstava i drugih instrumenata fleksibilnosti. Komisija predlaže povećanje financiranja u okviru obnovljenog AMIF-a 51 %, na 10,4 milijardi eura. Komisija daje prioritet radu na rješavanju budućih izazova u upravljanju migracijskim tijekovima, ulaganje u razvoj sposobnosti država članica EU-a i rješavanje migracijskih situacija u trećim zemljama.

Napetosti među državama članicama

U procesu pregovaranja i predstojećeg usvajanja već je iskazano nezadovoljstvo nekih zemalja članica EU-a zbog „nedostatka europske unutarnje solidarnosti" u kontekstu prihvata migranata. Tako je s namjerom da učini pritisak talijanski zamjenik premijera Di Maio zaprijetio stavljanjem veta ako Unija ne učini više da „podijeli teret dolazaka migranata". Talijanski ministar unutarnjih poslova Matteo Salvini ponovio je prijetnje da će se zaustaviti financiranje EU-a, i poslije jednog od prihvata migrante, uglavnom iz Eritreje, koji su bili nasukani u luci Catania, vlada je odbila pustiti s broda dok se druge države EU-a ne slože da će neke od njih preuzeti. Tada je Albanija ponudila prihvatiti 20 migranata i Irska 20-25, dok bi ostatak preuzela talijanska katolička crkva. Solidarnost Albanije je dio zahvale Italiji koja se otvorila pri velikom valu Albanaca koji su napuštali zemlju odmah nakon sloma komunizma. U razilaženju s EU-om talijanska strana ističe 20 milijardi eura koje plaćaju talijanski građani, stoga zaslužuju preuzimanje odgovornosti od strane EU-a za problem s kojima se Italija više ne može sama nositi. Komisija je odbacila prijetnje upozorivši Italiju da je u riziku gubitka dodatnih sredstava za migraciju, naglasivši da je sedmogodišnji proračun EU-a otvoren za pregovore (Gotev, 2018).

Iznio ih je dan poslije obraćanja predsjednika EK-a Jean Claude Junckera 12. rujna 2018. u Europskom parlamentu povjerenik Avramopoulos dajući naglaske o provedbi zajedničke politike EU-a u području unutarnjih poslova o „novim mjerama za jače granice EU-a i solidarnost na području migracija", o postojanju suglasnosti o potrebi jače i bolje zaštite vanjskih granica, postupke prijama tražitelja azila učiniti učinkovitijima,

kroz postupke identificiranja onih kojima zaštitu treba pružiti, a ubrzati vraćanje onih za koje se utvrdi da ju ne trebaju. Naglasio je kako je predsjednik Juncker iznio da je suverenitet EU-a rođen iz suvereniteta država članica i da ga ne nadmašuje. Predlaže Agenciji za europsku graničnu i obalnu stražu dati širi mandat s povećanim sredstvima i ovlastima u svrhu bolje zaštite vanjskih granica, upravljanje migracijama i osiguranju visoke razine sigurnosti unutar Unije. Do 2020. uspostaviti stalno tijelo od 10.000 članova operativnog osoblja za obavljanje zadataka izvršnih ovlasti. Proračun Agencije u razdoblju od 2021. – 2027. povećati na ukupno gotovo 11,3 milijardi eura za vlastitu opremu: brodove, zrakoplove i vozila, smanjujući tako svoju ovisnost o opremi koju udružuju države članice. Otklonili bi ugroženost operacija zbog nedostatne opreme ili resursa kada države članice ne reagiraju dovoljno brzo ili ponekad uopće ne doprinose. Sve aktivnosti zahtijevaju suradnju i podršku zemljama u susjedstvu EU-a i šire. Agencija će moći pokrenuti zajedničke operacije i rasporediti osoblje u svim trećim zemljama s prioritetom, a koje više nisu ograničene samo na susjedne zemlje EU-a, uvijek uz prethodni sporazum između Unije i dotičnih zemalja. Sukladno stavu predsjednika Junckera, ne predlaže se militarizacija Unije te da ona nikada neće biti utvrda. Zaključio je da je cilj postizanje učinkovitijeg upravljanja granicama EU-a, ali istodobno podržavajući i braneći njene vrijednosti otvorenosti i tolerancije, jer će Europa nastaviti pružati sigurnost onima kojima je potrebna zaštita („State of the Union", 2018).

NAPETOSTI MEĐU EUROPSKIM DRŽAVAMA DOVODE U PITANJE SPORAZUM O SLOBODNOM KRETANJU OSOBA

Koliko je evidentno da svaka država nudi svoja pojedinačna rješenja u pitanjima migracija i tražitelja međunarodne zaštite, vidljivo je i u aktualnom razmatranju Švicarske konfederacije o njenom izlasku iz samog Sporazuma o slobodnom kretanju osoba, koji je ista s EU-om potpisala 21. lipnja 1999. Pokrenuta je tzv. inicijativa „Za umjerenu imigraciju (inicijativa ograničenja)". Otkazivanje sporazuma odgođeno je do kolovoza 2019. na prijedlog Švicarskog saveznog vijeća za pravosuđe i policiju (SFDJP), koje je razmatrajući odluku iznijelo argumente zašto se protivi otkazivanju sporazuma: ne želi prekinuti bilateralni odnos s EU-om, držeći da bi to imalo ozbiljne posljedice za švicarsko gospodarstvo i znanost; sama Švicarska se zbog posljedica demografskih promjena suočava s nedostatkom kvalificirane radne snage i povećanjem broja ljudi koji su dostigli dob za umirovljenje te se predviđa da će 2035. biti više od 50 ljudi u dobi za umirovljenje na svakih 100 radnika**,** a više nego ikad prije suočava se sa snažnom konkurencijom drugih zemalja koje imaju slične teškoće s transformacijom svoje demografske strukture i žele se suprotstaviti nedostatku osoblja koje se pojavljuje u ključnim industrijama. Neto migracija nikada nije bila tako niska od 2006., a smanjenje imigracije iz EU-a mogle bi biti prvi pokazatelj tog trenda. Krajem listopada 2018. neto migracija sa zemljama EU-a/EFTA-e iznosila je 26.809 za tu godinu („Le Conseil fédéral", 2018).

STAVOVI – JAVNO MNIJENJE O MIGRANTIMA

IOM je prenio istraživanje javnog mnijenja Pew Research Centra (PEW) iz 2016. koje otkriva da 22 % (srednji postotak) Europljana, dok Šveđana (36 %), Britanava (33 %) i Španjolaca (31 %) smatra da ljudi različitih rasa, etničkih skupina i nacionalnosti čine Europu boljim mjestom za život. Podaci javnog mnijenja o migraciji uglavnom su dostupni za mali broj zemalja i rijetko se prikuplja svake godine. Nadalje, rezultati se znatno razlikuju unutar regija u različitim zemljama, kao i u zemljama u različitim lokalitetima i urbanim nasuprot ruralnim područjima (IOM, 2018, str. 33 i 48).

Prema podacima IOM-a, u 2017. je u Mediteranskom moru tijekom migracija smrtno stradalo 1565 osoba, mada je zabilježena tendencija smanjenja broja prelazaka (IOM, 2018).

PROCES REFORME CEAS-a U STANJU MIROVANJA DO DALJNJEGA

Od samog njegovog uspostavljanja za CEAS je istaknuto da je isti predmetom procesa, uz prihvaćanje općeg stajališta da isti ima potrebu za nadograđivanjem kroz suradnju i usvajanjem dobre prakse samih članica. Izostankom istih razvijala se kriza njegovog funkcioniranja s vrhuncem iste 2015. Iako je odlučnost javno iskazana i zauzimani su politički stavovi na svim razinama o potrebi žurne reforme istoga do nje do danas nije došlo i po izvještaju Komisija iz travnja 2016.

Jedna od etapa procesa reforme CEAS-a je rezultat bilateralnih razgovora predstavljen delegacijama država članica od strane estonskog predsjedništva Vijeća o preinaci Dublinske uredbe, ključnom dijelu paketa reformi sustava azila. Predlaže se postepeni pristup mjerama solidarnosti i podjele odgovornosti tražitelja azila, ovisno o razini kapaciteta postignutoj u skladu s tri definirane faze, od „normalne" preko „izazovne situacije" do „ozbiljne krize", te korištenjem referentnog ključa prijedloga Komisije za računanje dodijeljene dionice ovisno o BDP-u stanovništva i neke opće mjere, uključujući ograničeni opseg premještanja i proširene odgovornosti na zemlje prvog ulaska. Pristup preseljenju isključen je za podnositelje zahtjeva za azil „za koje se smatra da bi mogli biti očigledno neutemeljeni ili nedopušteni." Izostala je konvergencija između stajališta Vijeća i stajališta Parlamenta usvojenog ranije: „Predloženi sustav je, međutim, vrlo daleko od onoga što bi moglo biti prihvatljivo rješenje za Europski parlament. Ako bi se Vijeće složilo s takvim stajalištem, to bi otežalo pregovore između sukreatora zakonodavstva", stajalište je parlamentarne izvjestiteljice o Dublinskoj uredbi Cecilije Wikström (ALDE, Švedska). Parlament je predložio duboke promjene u kriterijima hijerarhije odgovornosti. Suprotno i prijedlogu Komisije i raspravama u Vijeću, stajalište koje je Parlament usvojio uključuje obveznu shemu preseljenja kao ključnu komponentu. „Ponovljeni neuspjeh u pronalaženju konsenzusa unutar Vijeća o komponenti solidarnosti budućeg Dublinskog sustava pokazuje nedostatak zajedničke vizije zaštite izbjeglica kao kolektivne odgovornosti država članica. Međutim, svaka održiva reforma CEAS-a trebala bi se temeljiti na obvezama država da dijele odgovornosti za zaštitu. Bez takvog opredjeljenja, zajednički europski sustav azila ostat će mit", Kris Pollet iz ECRE-a. Vijeće je 29. studenog odobrilo svoj mandat za početak pregovora s Parlamentom o preinaci Direktive o uvjetima prihvata. Nacrtom Vijeća zadržava se rok od 9 mjeseci, nakon čega podnositelji zahtjeva za međunarodnu zaštitu trebaju imati pristup tržištu rada i mjere kojima je cilj sprječavanje sekundarnih kretanja. Stajalište Parlamenta usvojeno u svibnju 2017. o pristupu tržištu rada nakon dvomjesečnog roka, kao i sužavajući opseg pritvora tražitelja azila i uklanjajući odbijanje pristupa materijalnim uvjetima prihvata kao sankciju za sekundarna kretanja koje predlaže Europska komisija („CEAS Reform process", 2017) (neslužbeni prijevod BA).

Službenim prijedlogom se zadržavaju postojeći kriteriji u Dublinskom sustavu, uz korektivni mehanizam raspodjele kako bi se umanjio nesrazmjeran pritisak na određene države članice, te s tim u vezi prijedlog Komisije iz rujna 2015. uredbe o trajnom mehanizmu premještanja u krizama u okviru Dublinskog sustava, trenutačno na čekanju u Vijeću. Tako i raniji prijedlog o izmjeni Dublinske uredbe u pogledu odredbe koja se odnosi na državu članicu nadležnu za razmatranje zahtjeva za međunarodnu zaštitu maloljetnika bez pratnje koji nemaju obitelj na području država članica je povučen, a njegov sadržaj uključen je u trenutačni prijedlog Dublin III. Odbor LIBE 19. listopada 2017. usvojio je svoje izvješće, ono je na plenarnoj sjednici potvrđeno kao mandat za započinjanje pregovora među institucijama.

IZVJEŠTAJ KOMISIJE EUROPSKOM PARLAMENTU – VIJEĆU O STANJU U 2018.

Izvještaj sadrži, između ostalog, podatke o tomu da je otkriveno oko 150.000 nezakonitih dolazaka preko vanjskih granica EU-a, a 25 % manje u odnosu na 2017. To je najniža razina u posljednjih pet godina i preko 90 % ispod vršne godine za migracijsku krizu u 2015. EU je pridonijela gotovo 730.000 spašavanja na moru

od 2015. Na zapadnom Mediteranu, tzv. atlantskoj ruti, dolasci su se povećali 2018. Ukupan broj dolazaka u Španjolsku, gotovo 65.000 ljudi, bio je za 131 % viši nego u 2017., a taj se trend nastavlja. U središnjem Mediteranu nezakoniti dolasci ostaju niski – 80 % manje dolazaka u Italiju u usporedbi s 2017., a taj se trend nastavlja. U istočnom Mediteranu broj se povećao tijekom 2018. godine i dolasci u Grčku sada su veći za 30 % te se nastavlja pritisak na Egejske otoke, ali i na grčko-tursku kopnenu granicu. Afganistanci su u najvećem broju došli na otoke 2018. Broj nezakonitih dolazaka je smanjen uz vjerojatni nastavak migracijskog pritiska. Mediteran pokazuje da je situacija i dalje nestabilna, da krijumčari stalno traže nove mogućnosti. Ključni problemi ostaju neriješeni, a to su razviti sustav azila koji odgovara svrsi i koji osigurava solidarnost i smanjuje sekundarna kretanja. Djelovanje po načelima solidarnosti i pravedne podjele odgovornosti uz rješenja s održivim strukturama i djelotvornim pravnim okvirom koji će biti otporan na buduće događaje. Daljnji zajednički rad EU-a i država članica u ujednačenoj i široj suradnji s ključnim zemljama partnerima kao što su Turska, Niger uz očuvanje suradnje s Afrikom i Afričkom unijom. (Communication from the Commission to the European Parliament, the European council and the Council Progress report on the Implementation of the European Agenda on Migration Brussels, COM 126/2019).

DEKLARATORNOST ODLUKE O PRIZNANJU STATUSA IZBJEGLICE

Sukladno međunarodnom izbjegličkom pravu odluka o priznanju izbjegličkog statusa je deklaratorna, jer je osoba koja je prisiljena na bijeg *de facto* izbjeglica samim činom bijega, a odlukom se to stanje samo priznaje. To stanje je ono u kojemu se ona našla bez daljnje zaštite zemlje svojega podrijetla. Izbjeglica je posebno ranjiva osoba zbog doživljenog progona, gubitka zaštite svoje zemlje podrijetla, na putu traženja utočišta izložena je daljnjim mogućim stradavanjima do mjesta utočišta, gdje mu treba pružiti zaštitu i pomoć. Stoga bi taj put trebao biti što kraći, a pružanje pomoći i zaštite što žurnije, u duhu značenja same biti solidarnosti zajednice prema pojedincu, koju država neposredno iskazuje. Mogućnosti pristupa sustavu međunarodne zaštite je *conditio sine qua non* primjene ŽKI/51, što podrazumijeva prihvat tražitelja kako ne bi više bio ugrožen, pružanje zaklona, uz zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba, medicinske skrbi. Te bi se u pravičnom i efikasnom postupku po pravilima ŽKI/51 odlučilo o tomu postoji li ili ne potreba dodjeljivanja statusa izbjeglice. Dovodi se u pitanje egzistentnost samih prava po međunarodnom izbjegličkom pravu i povreda pravila međunarodnog izbjegličkog prava za koji se EU opredijelila preuzeti u „paketu" zajedno sa svim drugim međunarodnim dokumentima koji uređuju izbjegličko pravo u svoj „mješoviti" supkontinentalni sustav izbjegličkog prava, pri tomu s ambicijom pružanja i višeg stupnja zaštite osobama kojima je zaštita potrebna „zajamčivši pravo na azil" svojom Poveljom o temeljnim slobodama u čl. 18.: „Zajamčeno je pravo na azil, uz poštovanje pravila iz Ženevske konvencije od 28. srpnja 1951. i Protokola od 31. siječnja 1967. o statusu izbjeglica te u skladu s Ugovorom o Europskoj uniji i Ugovoru o funkcioniranju Europske unije." Prilikom primjene KI/51, koja se zasniva na čl. 14. Opće deklaracije o ljudskim pravima „svatko ima pravo tražiti i uživati u drugim zemljama azil od proganjanja". Stoga ju valja teleološki tumačiti, njezin cilj u duhu i u skladu s njezinom preambulom, osigurati izbjeglicama uživanje osobnih prava i sloboda sadržanih u Povelji UN-a i Općoj deklaraciji o ljudskim pravima.

Imamo li na umu mogućnost da se svaki spor između država stranaka ŽKI/51 u pogledu njezina tumačenja ili njezine primjene, koji ne bude riješen drugim sredstvima, podnese pred Međunarodni sud na zahtjev jedne od stranaka spora kako to ŽKI/51 predviđa svojim čl. 38., to je na svakoj članici EU-a da kao visoka stranka ugovornica ŽKI/51 eventualno i učini.

MEĐUNARODNI DOGAĐAJI I SVJETSKI HUMANITARNI SUSTAV VEĆ DUGO JE SUOČEN S IZAZOVIMA KOJE PRED NJEGA STAVLJAJU DUGOTRAJNI SUKOBI KOJI OSTAJU NERIJEŠENI, A NOVI SE OTVARAJU

Opća skupština UN-a jednoglasno je usvojila politički dokument, Njujoršku Deklaraciju UN-a iz New Yorka o izbjeglicama i migrantima na sastanku na vrhu 19. rujna 2016., na kojemu su se razmatrala kretanja izbjeglica i migranata, potvrdivši potrebu za sveobuhvatnim pristupom ljudskoj mobilnosti i pojačanoj suradnji na globalnoj razini uz sveobuhvatni okvir za pomoć izbjeglicama, Comprehensive Refegee Respose Framework (CRRF). Na međuvladinoj konferenciji u Marakešu usvojen je Globalni dogovor za sigurnu, urednu i redovitu migraciju (GCM) 10. prosinca 2018. U iste su EU i njene članice neposredno uključene.

UMJESTO ZAKLJUČKA – REVITALIZIRANI I DJELOTVORNI ZAJEDNIČKI EUROPSKI SUSTAV AZILA (CEAS)

U prijedlozima aktualne reforme slabost je u činjenici što je uspostava zajedničke politike azila i zajedničkog europskog sustava azila na razini Europske zajednice (EZ) kasnije Europske unije (EU) neujednačena jer, nažalost, mnoge države članice nisu voljne dijeliti odgovornost. Tako članice posežu za svojim rješenjima, razvijaju se restriktivne nacionalne politike za sprečavanje nezakonitih migracija i sprječavanje zloupotrebe sustava azila; države članice traže veću kontrolu ulaska, boravka stranaca na svojemu teritoriju; pravilo odgovornosti „države prvog ulaska" unatoč ukazivanju na njegov neposredan utjecaj na asimetričnost u podjeli odgovornosti među članicama i otvorenoj kritici uporno ostaje; birokratska složenost Dublinske uredbe i proces njezine provedbe; očigledan nedostatak proaktivne solidarnosti u interakciji između država članica kao i EU-a; otežan pristup sustavu i odsustvo uključenosti podnositelja zahtjeva. Stoga je ostalo puno prostora na kojem je potrebno vratiti se suradnji i privesti oživotvorenju načela solidarnosti kao načela koji nije dovoljno određen, ali je odrediv, kako je već u ovom radu iscrpno obrazloženo. Uz očiglednu potrebu prije svega podjele odgovornosti u daljnjem procesu preinake CEAS-a kako bi osigurale učinkovitiji odnos između država članica EU-a te u „duhu međunarodne", ali i europskom sustavu imanentne solidarnosti, odgovoriti na potrebe onih kojima je potrebna međunarodna zaštita.

Svjetski humanitarni sustav suočen je s dugotrajnim teškoćama zbog oružanih sukoba i humanitarnih kriza koje se događaju u svim dijelovima svijeta, što je rezultiralo 2015/16. najvećom izbjegličkom krizom od Drugog svjetskog rata. Brojni oružani sukobi u svijetu, poput Sirije, Libije, Iraka, Jemena i Somalije, koji ne prestaju, i uz prirodne katastrofe – suše, poplave, siromaštvo i glad, čine da je sve veći broj onih ljudi kojima je potrebna pomoć. Međunarodni odbor Crvenog križa sa svojim mandatom djeluje u preko 80 država svijeta. Stoga, kako je konstatirano i kod izrade ŽKI/ 51, niti jedna država svijeta ne može sama riješiti problem izbjeglih osoba i potrebna je najšira suradnja. Sama Konvencija i računa, kako je to uostalom i činjeno u njenoj primjeni prilikom zbrinjavanja izbjeglih i raseljenih osoba poslije Drugoga svjetskog rata, da se prije svega pitanje izbjeglica rješava uz primjenu načela međunarodne solidarnosti, kao i preseljenjem u okviru mandata UNHCR-a uz ravnomjernu podjelu odgovornosti među članicama UN-a, državama svijeta. Međunarodna zajednica putem UN-a stvara pretpostavke i instrumente da se svi ti odnosi među ljudima, narodima i državama rješavaju polazeći od načela međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i suradnji u skladu s Poveljom UN-a, i zauzetim stavovima u Deklaraciji o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i suradnji između država u skladu s Poveljom Ujedinjenih naroda, dodatak Rezoluciji Opće skupštine UN-a, 2625 (XXV) od 24. listopada 1970. jer mir, sigurnost i stabilnost su ne samo općedruštvene vrijednosti već i temeljne pretpostavke za ostvarivanje sveukupnog društvenog i individualnog prosperiteta.

Literatura

1. Arlović, B. (2017). Nadnacionalna i nacionalna pravna regulacija azila i njegovo korištenju u rješavaju migracijske krize. *Identiteti-kulture-jezici - Godišnjak Filozofskog fakulteta u Mostaru, 3*(1), 105-146.
2. Barberić, J. (2015). *Asylum in the Republic of Croatia one year after accession to the European Union*. Research Paper No. 273. Geneva: Policy Development and Evaluation Service, United Nations High Commissioner for Refugees. (https://www.unhcr.org/research/working/54dca6ee9/asylum-republic-croatia-year-accession-european-union-jasna-barberi.html)
3. Brunkhorst, H. (2004). *Solidarnost od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*. Beograd: Beogradski krug; Zagreb: Multimedijalni institut.
4. Europol. (2018). *European Union Terrorism Situation and Trend Report 2018*. Den Haag: Europol.
5. General Conclusion on International Protection, No. 81 (XLVIII) - 1997. (n. d.). (https://www.unhcr.org/excom/exconc/3ae68c690/general-conclusion-international-protection.html)
6. Guild, E. (2006). The Europeanisation of Europe's Asylum Policy. *International Journal of Refugee Law, 18*(3–4), 630–651. doi.org/10.1093/ijrl/eel018
7. Guild, E., Costello, C., Garlick, M., Moreno-Lax, V. i Mouzourakis, M. (2014). *New Approaches, Alternative Avenues and means of access to asylum procedeures for Persons seeking international protection.* PE509.989. Strasbourg: European Parliament. (http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2014/509989/IPOL_STU(2014)509989_EN.pdf)
8. Guild, E., Costello, C., Garlick, M. i Moreno-Lax, V. (2015a). *The 2015 Refugee Crisis in the European Union*. CEPS Policy Brief 332. Bruxelles: CEPS. (www.ceps.eu/wp-content/uploads/2015/09/CEPS%20PB332%20Refugee%20Crisis%20in%20EU_0.pdf)
9. Guild, E., Costello, C., Garlick, M. i Moreno-Lax, V. (2015b). *Enhancing the Common European Asylum System and Alternatives to Dublin.* PE 519.234. Bruxelles: CEPS. (http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/519234/IPOL_STU%282015%29519234_EN.pdf)
10. Lapaš, D. (2008). *Međunarodnopravna zaštita izbjeglica.* Zagreb: Pravni centar.
11. Solidarnost. (1975). U J. Đorđević (Ur), *Politička enciklopedija.* Beograd: Savremena administracija.
12. Solidarnost. (2007). U V. Pezo (Ur.), *Pravni leksikon.* Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža".
13. Šarić, I. (1997). Solidarnost i supsidijarnost kao temelj socijalnog tržišnog gospodarstva. *Revija za socijalnu politiku, 4*, 339-348. doi.org/10.3935/rsp.v4i4.366
14. UNHCR. (1951). *Konvencija i Protokol o statusu izbjeglica.* Geneva: UNHCR.
15. UNHCR. (2013). *Razvoj stanja u Siriji.* (prezentacija UNHCR ureda u Budimpešti, autorica u posjedu dokumenta)
16. UNHCR. (2016). *UNHCR comments on the European Commission proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the criteria and mechanisms for determining the member state responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person (recast).* COM 270. Geneva: UNHCR. (http://www.refworld.org/docid/585cdb094.html)
17. UNHCR. (2017). *Left in limbo UNHCR Study on the implementation of the Dublin III regulation.* Geneva: UNHCR.

Pravni izvori EU

1. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament establishing a framework programme on Solidarity and Management of Migration Flows for the period 2007-2013. *COM,* broj 123/2005.
2. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council , the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on enhanced intra EU-solidarity in the field of asylum- on enhanced intra-EU solidarity in the field of asylum and EU agenda for better responsibility-sharing and more mutual trust. *COM*, broj 835/2011.
3. Communication from the Commission to the European Parliament, the European council and the Council Progress report on the Implementation of the European Agenda on Migration Brussels. *COM,* broj 126/2019.
4. Convention determining the State responsible for examining applications for asylum lodged in one of the Member States of the European Communities - Dublin Convention. *Službeni list EZ C,* broj 254/1997.
5. Council of the European Union. (2012). *Council conclusions on a Common Framework for genuine and practical solidarity towards Member States facing particular pressures on their asylum systems, including through mixed migration flows. 3151st Justice and Home Afeairrs Council meetin*g. Bruxelles: Press Office of the Council of the EU. (https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/130731.pdf)
6. Direktive Vijeća br. 2001/55/EZ od 20. srpnja 2001. godine o minimalnim standardima za pružanje privremene zaštite u slučaju masovnog priljeva raseljenih osoba i o mjerama promicanja ravnomjernog opterećenja država članica prilikom prihvata takvih osoba i snošenju posljedica njihova prihvata. *Službeni list EZ L,* broj 212/2001, 19/sv. 8, HR.
7. Eurodac: Europski sustav za usporedbu otisaka prstiju podnositelja zahtjeva za azil. (2016., 14. siječnja). (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=LEGISSUM%3A230105_1)
8. Komunikacija Komisije Europskom Parlamentu, Europskom Vijeću i Vijeću. Izvješće o napretku u provedbi Europskog migracijskog programa. *COM,* broj 250/2018.
9. Odluka Vijeća (EU) 2015/1601 od 22. rujna 2015. o uvođenju privremenih mjera u području međunarodne zaštite u korist Italije i Grčke. *Službeni list EU L,* broj 248/2015.
10. Povelja Europske unije o temeljnim pravima. *Službeni list EU C,* broj 303/2007.
11. Tampere European Concil 15 and 16 October 1999 Presidency Conclusions. (n. d.). (http://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm)
12. Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o funkcioniranju Europske unije. *Službeni list EU C, broj 202/2016.*
13. Uredba (EZ) br. 562/2006 Europskog parlamenta i Vijeća od 15. ožujka 2006. o utvrđivanju Zakonika Zajednice o pravilima prekograničnog kretanja osoba (Zakonik o schengenskim granicama). *Službeni list EZ L,* broj 105/2006.
14. Uredba (EZ) br. 862/2007 Europskog parlamenta i Vijeća od 11. srpnja 2007. o statistici Zajednice o migracijama i međunarodnoj zaštiti i o stavljanju izvan snage Uredbe Vijeća (EEZ) br. 311/76 o izradi statistike o stranim radnicima. *Službeni list EZ L,* broj 199/2007, 16/sv. 3, HR.
15. Uredba Europskog Parlamenta i Vijeća o izmjeni Uredbe (EU) 2016/399 u pogledu jačanja kontrola provjerom u relevantnim bazama podataka na vanjskim granicama. *PE – CONS,* broj 55/2016.

Praksa Suda Europske unije

1. N. S. v. Secretary of State for Home Department et M.E.and Others v. Refugee Applications Commissioner and Minister for Justice, Equality and Law Reform, C-411/10 i C-493/10 (Sud Europske unije, 2011).
2. Slovačka Republika i Mađarska v. Vijeća EU, C-643/15 i C-647/15 (Sud Europske unije, 2017).

Predmeti Europskog suda za ljudska prava

1. Soering v. United Kingdom, zahtjev br. 14038/88 (Europski sud za ljudska prava, 1988).
2. Hirsi Jamaa and Others v. Italy, zahtjev br. 27765/09 (Europski sud za ljudska prava, 2009).
3. M.S.S. v. Belgium and Greece, zahtjev br. 30696/09 (Europski sud za ljudska prava, 2009).

Europska komisija obraćanja potpredsjednika/povjerenika

1. Europen Union Agency for Fundamental rights. (2018). *Fundamental rights report 2018.* Luxembourg: Publications Office of the European Union.
2. Frattini, F. (2007). The Future Development of EU Migration Policy. Izlaganje s ljetne škole *Summer School on EU Immigration and Asylum Law and Policy*, ULB Brusells, 3. 7. 2007. (dostupno: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-07-471_en.htm?locale=en)
3. IOM. (2018). *International Organization for Migration: Global migration indicators*. Berlin: GMDAC, International Organization for Migration. (http://publications.iom.int/system/files/pdf/global_migration_indicators_2018.pdf)
4. State of the Union 2018: Remarks of Commissioner Avramopoulos on new measures for stronger EU borders and solidarity on migration. (2018., 13. rujna). (http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-5765_en.htm) (31. 3. 2019.)

Međunarodni pravni izvori

1. Povelja Ujedinjenih naroda. *Narodne novine*, broj 15/1993, 77/1994.
2. United Nation General Assembly. (1948). *Opća deklaracija o ljudskim pravima*. New York, N. Y.: United Nations.
3. United Nation General Assembly. (1966). *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima*. United Nation Treaty Series 999. New York, N. Y.: United Nations.
4. United Nation General Assembly. (2018). *The Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration.* New York, N. Y.: United Nations.

Međunarodne organizacije i mediji

1. 31st International Conference of the International Red Cross and Red Crescent Movement, Geneva, Switzerland. Migration:Ensuring access, dignity, respect for diversity and social tnclusion. (n. d.). (https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/resolution/31-international-conference-resolution-3-2011.htm)
2. Banks, M. (2017., 6. rujna). Refugee crisis: ECJ rules against Hungary and Slovakia. *The Parliament Magazine.* (https://www.theparliamentmagazine.eu/articles/news/refugee-crisis-ecj-rules-against-hungary-and-slovakia) (31. 3. 2019.)
3. CEAS Reform process: State of play of negotiation on Dublin IV Regulation and the Reception Conditions Directive. (2017., 1. prosinca). (https://www.ecre.org/ceas-reform-process-state-of-play-of-negotiation-on-dublin-iv-regulation-and-the-reception-conditions-directive/) (31. 3. 2019.)

4. François Hollande and Angela Merkel face MEPs. (2015., 7. listopada). (http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20150929IPR94921/francois-hollande-and-angela-merkel-face-meps)
5. Gotev, G. (2018., 27. kolovoza). EU is filth', Salvini lashes out as tensions between Rome and Brussels grow. *Euractiv.* (https://www.euractiv.com/section/future-eu/news/eu-is-filth-salvini-lashes-out-as-tensions-between-rome-and-brussels-grow/)
6. Le Conseil fédéral opposé à la dénonciation de la libre circulation des personnes. (2018., 30. studenoga). (https://www.ejpd.admin.ch/ejpd/fr/home/aktuell/news/2018/2018-11-304.html/) (31. 3. 2019.)
7. Réinstallation de réfugiés - accueillir des groupes de réfugiés - regroupement familial: déclaration de la conseillère fédérale Simonetta Sommaruga. (2013., 4. rujna). (https://www.ejpd.admin.ch/ejpd/fr/home/aktuell/reden---interviews/reden/archiv/reden-simonetta-sommaruga/2013/2013-09-040.html) (31. 3. 2019.)
8. Reuters, T. (2018., 27. veljače). Fighting in Syria's Ghouta halts aid delivery, medical evacuations. *CBC.* (https://www.cbc.ca/news/world/ghouta-syria-pause-assad-putin-1.4553383)
9. Syria: Suffering in Eastern Ghouta reaches "critical point". (2017., 18. prosinca). (https://www.icrc.org/en/document/syria-suffering-eastern-ghouta-reaches-critical-point)
10. Verdier, M. (2016., 6. travnja). Il est anormal que le HCR soit contraint d'intervenir en Europe pour les. *La Croix.* (www.la-croix.com/Monde/Europe/Il-anormal-HCR-soit-contraint-intervenir-Europe-pour-refugies-2016-04-06-1200751578)

Nacionalni pravni izvori

1. Zakon o azilu. *Narodne novine*, broj 103/2003.
2. Zakon o azilu. *Narodne novine*, broj 79/2007, 88 /2010, 143/2013.
3. Zakon o kretanju i boravku strancima. *Narodne novine*, broj 53/1991, 22/1992, 26/1993, 29/1994.
4. Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti. *Narodne novine*, broj 7/2015, 127/2017.
5. Zakon o strancima. *Narodne novine*, broj 130/2011, 74 /2017, 46/2018.

EXISTENCE OF SOLIDARITY PRINCIPLE IN THE COMMON ASYLUM SYSTEM OF EUROPEAN UNION

ABSTRACT

The paper analyzes the existence of the principle of solidarity in the supra-nationally system of asylum in the European Union, whereby only one EU member state can be responsible for the whole process: "the state of first entry". The Member States' responsibility is thus transferred to those at the external borders. The question of fair sharing of responsibility and lack of solidarity are issues that have arisen because of the long-term pressure on the state of first entry. The current system reform is expected to provide for the measurable implementation of the principle of solidarity in the asylum system at several levels of its occurrence, the application of the principle among the EU member states, in particular in response to larger migration movements and application principle as one of the values category. The system suffers from the principle objection that solidarity itself excludes coercion because it is and should remain the expression of the autonomous will of a subject acting on the principle of solidarity, which poses a serious question in applying the principle of solidarity to individuals. To applicants for international protection in view of his inability to preserve human rights and fundamental freedoms achieved that human rights and fundamental freedoms belong to every person by the very fact that himself is human beings, the EU shares that value with others on the basis of international human rights law. There is no doubt that international protection seekers are unable to realize the scope or content of such rights and freedoms in the EU nor at the elementary level if there are no regular and secure ways of accessing a common asylum system in EU countries.

Key words: *Common European Asylum System, principle of solidarity, division of responsibility, human rights and fundamental freedoms*

Pablo David Arraigada
Universidad de Buenos Aires, Buenos Aires, Argentina
pabloarraigada@gmail.com

DUBRAVKA UGREŠIĆ: ŽENA GOVORI O IZGNANSTVU. O PROŠLOSTI, SADAŠNJOSTI I BUDUĆNOSTI?

SAŽETAK

Ratovi na području bivše Jugoslavije utjecali su na cijeli Balkan tijekom 90-ih godina 20. stoljeća Suočena sa sukobima koje je doživjela u rodnoj Hrvatskoj, književnica Dubravka Ugrešić odlazi u egzil koji se ogleda u njezinom književnom djelu i suprotstavlja svoj nacionalni identitet globalnom identitetu kojemu pripada kao intelektualac.

*Ovaj rad pristupa – u djelu autorice – slici žene u migracijskim procesima izbjeglica povezujući tu ideju s aktivnostima i poduzetništvom koje bi se moglo pokrenuti u inozemstvu. S fokusom na njezina dva djela objavljena na španjolskom jeziku – **El ministerio del dolor** (2006) (**Ministarstvo boli)** i **No hay nadie en casa** (2009) (**Nikog nema doma**) – razmišljat će se posebno o izgradnji ženskih likova i njihovom umetanju u stvarnost, u rad i u društvo. Osim toga, glas pripovjedača govori nam čak i u šutnji. Težina glasa u inozemstvu, težina jezika, njegovog gubitka i način stvaranja posljednjeg utočišta.*

S druge strane, dio rada će pristupiti razmišljanju slovenskog filozofa Mladena Dolara o političkoj težini glasa, ideji usko povezanoj sa situacijom prognanika i njegovom otuđenom ulogom u ovoj novoj stvarnosti.

Egzil je predstavljen na tripartitnoj osi: u prošlosti – onom idiličnom, onom izgubljenom, jugonostalgiji; sadašnjosti – višestruke stvarnosti koje žive: sukobi i rat u njihovoj zemlji naspram konformizma novog prostora, boravak na prisilnom putovanju u novu zemlju uočljive su kategorije. Pitanje koje ostaje neriješeno je postoji li ili ne mogućnost treće točke – budućnosti, druge prilike, ostavljanja iza sebe duhova Balkana.

Ključne riječi: *Dubravka Ugrešić, rat u Bosni, izgnanstvo, žene u migracijskim procesima, glas, jugonostalgija, otuđenje*

„Ne želim biti domišljata. Ne želim konstruirati pripovijest. Pisat ću o stvarima i mislima.
Kao što je prije mnogo vremena jedan privremeni izgnanik napisao zbirku citata.
On se zvao Viktor Školvski*"*
D. Ugrešić, *Muzej bezuvjetne predaje*

Uloga spisateljice i intelektualke Dubravke Ugrešić u književnom svijetu Balkana nešto je što tjera na razmišljanje. Još od svoje akademske formacije autorica predstavlja figuru intelektualke koja se suprotstavlja nacionalizmima, ali i koja ima uske poveznice s idejom Jugoslavije. To ju je početkom 90-ih godina 20. stoljeća odvelo u izgnanstvo, daleko od nacionalističkih trvenja i razbijanja njezine rodne zemlje. Cilj je ovog rada pozabaviti se dvjema tematikama koje stoje u međusobnom odnosu i dopuštaju da se na određen način čita djelo hrvatske spisateljice: lik čovjeka u izgnanstvu i njegova nazočnost u akademskom okruženju stranog svijeta. Putem pažljivog čitanja njezinih knjiga analizirat će se kako se oblikuju ženski likovi u ulozi izbjeglica, stranaca u nizozemskom društvu i kako oni pokušavaju uspostaviti novi prostor za svoju pripadnost. Kako bi

se ovo potkrijepilo, zamislili smo da se pozabavimo konceptima drugih autora vezanih za ideju izgnanstva, identiteta, jezika i akademskog okružja.

Ova problematika vezana za nacionalizam taložila se na cijelom području bivše Jugoslavije tijekom XX. stoljeća. Već se time počeo baviti Danilo Kiš kad je razmišljao o moći pojedinca da proizvede promjene u narodima ili u političkim sustavima, što je nešto što daje veću težinu određenim vidovima individualnosti. Po riječima samoga Kiša, svjedoči se porastu nacionalističkih pokreta (Beronja, 2014: str. 6). Težina individualnosti, ako se razmišlja u kategorijama u kojima operira Badiou u svojem *Stoljeću,* navodi na pomisao o gubitku subjekta, o pražnjenju vlastitog imena koje se pretvara u brojku. Ovo je veliki simptom XX. stoljeća i vidi se da su jugoslavenski ratovi bili zenit toga (Badiou 2010: str. 26). Ako se vratimo na već navedeni Beronjin doktorski rad, gdje se analiziraju aspekti hrvatske književnosti iz obzora triju autora, dolazimo do zaključka da je tijekom XX. stoljeća pojedinac mogao mijenjati države, nacije i političke sustave a da se ne pomakne s mjesta na kojem jest. Na taj način je opasna već i sama ideja identiteta. Dok se Kiševe aluzije odnose kako na razdoblje nakon propasti Austro-Ugarske i njezina utjecaja na tom području tako i na Drugi svjetski rat, u djelima Dubravke Ugrešić[1] vidi se preobrazba područja Jugoslavije kroz ratove iz 90-ih i raspad bivše države. Ukratko, riječ je o bitnoj modifikaciji jugoslavenskog identiteta jer se svaki identitet u bitnome modificira nakon velikih katastrofa. Beronja poseže za tekstom koji je ključan za razumijevanje ovog fenomena i parafrazira ga, za radom Marije Todorove *Zamišljeni Balkan* (Beronja, 2014: str. 6 – 7). Vrlo je korisno pozabaviti se ovim pitanjem, nadasve razmišljanjima Todorove o utjecaju plemenske prošlosti na moderni lik nacionalne države, kao i stabilnijim epohama – čak se može netko usuditi da govori o „mirnijem" razdoblju – u odnosu na ono što se događalo od 80-ih godina 20. stoljeća nadalje, što se u početku očitovalo kao odvajanje prošlosti „plemena" od multietničkog konteksta, a pretvorilo se desetljeće kasnije u nacionalizme koji su doveli do bratoubilačkih ratova (Todorova, 2009, str. 187). Cijelim područjem ovladale su nove odrednice.

Suočen s ovakvim razmišljanjima, Beronja inzistira na ideji identiteta, vezujući je za sociopolitičke aspekte tipične za tu regiju. Geopolitičko prestrojavanje bivše Jugoslavije, tog cijelog područja, dovodi do modifikacija u širem smislu, na primjer, u segmentu narativa i načina podučavanja u školama. Obje točke se intimno vezuju za djelo Dubravke Ugrešić, kako se može pročitati u njezinom romanu *Ministarstvo boli*. Sa svoje strane ta obnova identitetskog pripadanja, kao i već spomenute promjene, pridonose njezinoj odluci da napusti, da ostavi za sobom zemlju kojoj pripada. U članku „Rat u Bosni: glasovi i šutnja o njem" (Arraigada, 2018) zasniva se već ta ideja o egzilu. Kad se govori o liku izgnanika, prije svega treba razumjeti činjenicu da se zemlja i jezik ostavljaju za sobom. *„U drugoj zemlji jezik je tuđ, dalek je kao i domovina, sam glas nestaje, šutnja postaje novi oblik izražavanja u preobraženom svijetu, u 'drugom svijetu'"* (Arraigada, 2018, p. 1). Da se bi bolje razumjela definicija na koju se misli kad se govori o izgnanstvu, rad se oslanja na Barthesa, na ono što kaže kad razmišlja o toj tematici. On misli na tri etape: putovanje, trajni boravak i naturalizacija (Barthes, 2003, str. 240-242). Fokus ovoga rada zadržava se upravo na drugoj etapi: tijekom produženog boravka, nastanjenja, asimilira se novi prostor. U romanu Dubravke Ugrešić upravo se sreće nemogućnost doživljavanja samog sebe kao turista jer – parafrazirajući Barthesa – turistu nedostaje etička odgovornost. Nije turist, ali to ne znači da se može doživljavati – to jest, tako se ne može doživljavati pripovjedačica u knjizi – kao građanka. Ne pripada samoj strukturi zemlje u koju dolazi ili, kako kaže Judith Butler: *„možda se ('izbjeglica') nalazi unutar granica države, ali ne kao građanin […] Prihvaćen je, ali nije uključen u sklop prava i pravnih obveza koje definiraju bivanje građaninom."* (Butler, 2009, str. 46). Život Dubravke Ugrešić od trenutka početka izgnanstva pokazuje novu realnost koja se konfigurira. U novoj zemlji njeguje idiličnu

[1] Zbog nedostatka prostora, ovaj rad usredotočuje se na dvije njezine knjige: *Ministarstvo boli* (Ugrešić, 2005) i *Nikog nema doma* (Ugrešić, 2009.) Možda će se spomenuti i neko drugo njezino djelo, ali su ova dva rada osnova svega, zato da se apsekt progonstva ograniči na nizozemsku epizodu.

perspektivu o prošlosti, ali na vlastitoj koži trpi izdaju vlastitih sunarodnjaka. Tako trpi određeno isključenje, ostaje izvan novog života, ali iz istog razloga vidi da joj je onemogućen povratak na raniji život. U daljnjem tekstu ćemo se na produbljeniji način pozabaviti ovim pitanjem.

U svojoj knjizi *Izgnani jezik* Imre Kertész objavljuje članak pod naslovom „Ispovijesti građanina. Bilješke o Sandoru Maraiju." Tu kaže: „izgnanstvo je u dvije trećine slučajeva bilo puko pitanje preživljavanja, a ne etički i intelektualni problem" (Kertész, 2006). Mađarski pisac, očito, govori o problematici emigracije misleći na pisca koji je preživio nacistički genocid, premda razjašnjava da se, s onu stranu emigracije, mora govoriti o izgnanstvu, izgnanstvu s jednog jedinog pravog ognjišta koje nikad nije postojalo, da ga parafraziramo. U članku se jezik – *drugi jezik,* strani jezik – naznačava kao azil. Isto ovo treba zamisliti i u slučaju pisaca koji su pobjegli u egzil u vrijeme ratova u Bosni i Hrvatskoj. Ima mnogo slučajeva autora koji napuštaju srpsko-hrvatski jezik. Nasuprot tomu, protagonistica u *Ministarstvu boli* zadržava se u blizini svog starog govora, svog jezika. Njoj je jezik novo radno mjesto, među onima koji su u odnosu s njim, tako što druge podučava na tom jeziku. Možda je malo pretjerano izjednačiti židovski genocid s ratom u Bosni, ali se to dvoje uspoređuju kad se razmišlja o iskustvu terora koji je pretrpljen i u oba slučaja.

Negdje oko godine 1993. počinju brojni medijski napadi na Dubravku Ugrešić zbog njezinih protudržavnih djelatnosti. Nazivaju je „vještcom". Jasno je da je izvrgnuta takvim optužbama zbog obrane ideje ujedinjene Jugoslavije i kritiziranja nacionalističke perspektive.[2] Ona sve to iskorištava zato da sastavi roman *Ministarstvo boli*. Iz ovog iskustva ona oblikuje koncept samoizgnanstva, što dolazi od vrhunca u romanu *Muzej bezuvjetne predaje,* gdje promatramo put izgnanika s Balkana preko Njemačke, da bi kasnije došli i u druge zemlje.

U *Ministarstvu boli* moguće je međusobno suprotstaviti dvije ideje zajednice: zajednicu ljudi iz bivše Jugoslavije u inozemstvu nasuprot akademskoj zajednici. Na početku se obrađuje način bivanja strancem u Nizozemskoj. Usred ove nove zemlje za prognanike nalaze se zajednički prostori: bosanski barovi, tržnice, bazari, različita mjesta koja nude isto što i rodna zemlja. To je prodor slavenstva u nizozemski prostor. U knjizi kronika i eseja *Nikog nema doma* Dubravka Ugrešić u raznim poglavljima opisuje neke aspekte Nizozemske jer to je njezin prvi dojam o ovoj novoj kulturi (Ugrešić, 2009, str. 216 - 218) ili svoja razmišljanja – koja su tek odjek mišljenja svih njezinih zemljaka – o Nizozemskoj kao mjestu dekadencije (Ugrešić, 2009, str. 65). Ako se netko zadrži na jednom od njezinih razmišljanja, može pročitati da *„u zadnjim godinama, kad god čujem riječ 'identitet', doživim snažnu alergijsku reakciju".* Već se prije razmatralo pitanje identiteta na Balkanu, ali sada glas Dubravke Ugrešić razmišlja o tom terminu daleko od Jugoslavije – pri čem, s onu strane egzila, udaljenost uvjetuje i sam raspad države.

> *„Budući da su mi u prijašnjoj domovini dugo i ustrajno ovom riječju opterećivali slušne puteve, probijali mi bubnjiće do besvijesti, tukli me njom kao batinom, zato nije čudno da sam razvila kroničnu averziju. Moji bivši sunarodnjaci toliko su vikali i toliko su se žalili, toliko su galamili i zahtijevali pomoć u obrani svog nacionalnog 'identiteta', toliko su se busali u prsa zbog 'identiteta', kako osobno tako i kolektivno, toliko su lajali i režali pokazujući sjaj pasjih očnjaka i ogrlica, da ih se više nije moglo slušati. U početku sam mislila, pa dobro, ljudima vjerojatno i treba taj nacionalni, državni, etnički 'identitet', ta što bi moglo biti lošeg u njemu. Zaista sam bila politički korektna, poštivala sam težnju 'identitetu'. Ja ga nisam imala, ni sad ga nemam, a niti mi nedostaje. Ali onda su se sručili jedni na druge kao bijesni psi, opet u ime obrane 'identiteta'. I, kad već govorimo o njima, i mene su uzeli na zub. Gunđali su na mene govoreći: 'kako možeš živjeti bez identiteta'"* (Ugrešić, 2009, str. 73 - 74).

[2] Ne želeći ovdje navoditi veliko mnoštvo biografskih informacija, one koji hoće produbiti znanje o tom upućujem na već citirano: *History and Remembrance in Three Post-Yugoslav Authors: Dubravka Ugrešić, Daša Drndić and Aleksandar Zograf* (Beronja, 2014, str. 15)

U ovom ulomku spisateljica razmišlja o pitanju identiteta i o njegovu gubitku. Čak i njoj, koja je izvan – po mojem mišljenju – diktata identiteta, on ipak treba. Ne može ići u izgnanstvo, početi svoj put bez putovnice. Obilježava je nacionalni identitet, ispunjava obrasce i još nešto: ona je spisateljica. Hrvatska spisateljica. To se povezuje s glavnom niti romana: ona je intelektualka koja je postala profesoricom srpsko-hrvatskog za zajednicu ljudi iz bivše Jugoslavije izgnanih u Nizozemsku. Ovi poetski izbjeglice, bivši sunarodnjaci, kako ih često naziva, ostavili su život za sobom. Ali izgnanstvo ih je jače pogodilo nego što se zamišlja. Pogodilo ih je u značajnoj mjeri:

> *„Začudila sam se kad sam doznala njihove godine rođenja. Mentalna dob im je bila niža od realne. Kao da im je izgnanstvo donijelo neku vrstu 'nazadovanja'. U tim godinama su već mogli raditi i imati djecu. Umjesto toga sjedili su u školskim klupama. Stanje izgnanstva dovelo je kod njih na površinu djetinjaste strahove, duboko potisnute. Iznenada je iz našeg vidnog i dodirnog polja iščezla majka. Moglo se to dogoditi na ulici, u trgovačkom centru, na plaži. Našom ili njezinom nebrigom, ruka nam se odvojila od njezine i mama je nestala. Iznenada smo se našli pred svijetom koji nam se činio užasno velikim i neprijateljskim. Prema nama su dolazile divovske i prijeteće cipele, probijali smo se kroz šumu ljudskih nogu, panika se povećavala…* često mi izgleda da, kao u *kakvom hologramu, vidim sjenu tog straha koji na trenutak zasjeni lice mojih učenika, pa onda nestane. 'U emigraciji se brzo stari, a dugo ostaješ mlad', rekla je jednom Ana i mislila sam da je to vrlo duboka istina"* (Ugrešić, 2005, str. 36).

Zamisliti samo izgnanstvo kao nazadovanje. To vidi kod svojih učenika, ali, zar se ne bi mogla primijetiti i stanovita nesposobnost pripovjedačice? U njezinoj mogućnosti da se poveže s vršnjacima koji imaju zajedničko slavensko podrijetlo, u posjetama malim tržnicama koje prodaju istočnoeuropske proizvode, u odijevanju, u druženjima uz alkohol i stare pjesme iz domovine. Ona živi u određenoj distanci od Nizozemaca, nalazi se na pola puta, nije jedna od njih, ali ne može biti ni kao sunarodnjaci.

Ovo pripadanje može se potkrijepiti temom jezika. „Srpskohrvatski", „hrvatskosrpski", „srpski", „hrvatski". Kroz cijeli roman provlače se dvojbe o jeziku. Ona podučava jezik, razgovara s učenicama, one pričaju priče i pjevaju pjesme iz domovine. Razumiju se, mada ima Srba, Hrvata, Bosanaca, nekih muslimana, pa opet drugih iz regije u blizini Mađarske. Odvajanje jezika zvuči više kao besmislica, kad su već toliko dugo svi bili Jugoslaveni i razumjeli su se među sobom. Dakako, jezik iz perioda prije rata (takozvani *srpsko-hrvatski*) vršio je važnu političku ulogu: pomoću tog jezika manipuliralo se jugoslavenskim javnim izričajem. Bio je to jezik vojske, „rata", da parafraziramo spisateljicu. Bio je jedan od glavnih razloga – izlika? – za održavanje jedinstva i dominacije nad svima. Treba pristupiti jeziku polazeći od njegove političke i etičke uloge, iz perspektive M. Dolara, i toga kakvim ga pokazuje sam život; „goli život" govora i socijalna komponenta duše. Iz etičke dimenzije, govor je nešto iz naše dubine, ali to i premašuje pojedinca, jer je govor sama fizionomija političkoga. Govor – *logos* – je nešto što prethodi, to je nešto što se traži i što je potrebno u određenim ključnim situacijama[3]. Jedna od točaka vrijednih za promišljanje o tezama slovenskog filozofa je ona koja se primjenjuje na političku dimenziju govora polazeći od institucionalnog. *„Sve je to vezano s onim što je Althusser nazvao Ideološkim Aparatima Države – crkvom, sudovima, sveučilištem, izborima – a svi oni unutar sebe zaokružuju jedno područje koje je osobito kodificirano i ritualizirano, strateške točke na kojim se izlaže i odjelotvoruje njihov ritualni karakter i stavlja se na scenu njihov simbolički utjecaj."* (Dolar, 2007, str. 131). Ovdje se može pristupiti aspektu sveučilišta kao institucije i toga kako se kroz cijelo *Ministarstvo boli* održava u vezi s izgnanicima iz bivše Jugoslavije.

[3] Da bi se produbilo znanje o ovim pitanjima, što sada nije moguće za temu takva opsega, preporučujemo čitanje poglavlja „Etika govora" i „Politika ljubavi" iz knjige Mladena Dolara, navedene u literaturi.

Nadalje, ova perspektiva vezana za jezik dopušta nam da razaberemo da postoje dva smjera koja će se vidjeti kroz djelo. Ove ideje pojavljuju se tijekom ćaskanja i susreta, govor je pokretač, okidač za razrađivanje tih ideja. Upravo iz govora likova mogu se iščitati gledišta koja ima Dubravka Ugrešić. Ponajprije, jugoslavenstvo, pojam koji ima jasno negativan prizvuk, a predstavljeno je u razmišljanjima i u ustima učenika na način da bi se netko usudio reći da se taj pokret smatra odgovornim za ratove; na drugom mjestu pojavljuje se jugonostalgija, taj neki idilični odnos s prošlošću, koji funkcionira kao polazna točka na njezinim satovima jezika i koji dopušta da se uspostavi grupna pripadnost među učenicima. Među likovima su nazočni kako jugonostalgija tako i jugoslavenstvo, u ovom akademskom sveučilišnom okružju koje je novi prostor gdje se koncentriraju iseljenici s Balkana. Unutar ovakve općenite teme, rad će se usredotočiti na dvije ženske ličnosti. Vidjet će se uski svijet „jugovića" koji su na sveučilištu, kako se povezuju s protagonisticom *Ministarstva boli*, na kojoj razini, na koji način. Ako se pripovjedačica romana shvaća kao fokus, može se vidjeti kako se iznose različita pitanja kroz ženske likove.

Za pristupanje ovoj zadnjoj temi, možemo se pozabaviti likom Tanje Lukić, profesoricom i protagonisticom romana. Ako se na početak stavlja slučaj pripovjedačice i njezinog bivšeg bračnog druga koji je napušta nakon putovanja, vidi se prvi okidač za prikaz ženskog lika. To je uteg koji se vuče od tradicije svojstvene njezinoj zemlji gdje je i obitelj koja pita za bračnog druga i nakon što su već godinama rastavljeni, a on živi s novom suprugom na istoku. Ali nije samo društvo to koje nameće viziju u kojoj ženi treba muškarac pokraj sebe, nego i ona, kad se vrati na nekoliko tjedana u zemlju podrijetla, ide posjetiti svog bivšeg svekra i svekrvu. Ovdje se vidi ono što je već rečeno: ona se kani odvojiti od prošlosti, od tog balkanskog identiteta, ali je neka tajna sila odvlači natrag. Pripada dvama svjetovima koji se isprepliću, a ponekad i sudaraju. Ideja koja se probija u raznim odlomcima romana je da je ona „nepotpuna". „Ne može se ostvariti", tako je vide drugi, a čak i sama Tanja se na koncu tako osjeća. To je mišljenje drugih (majke, bivšeg svekra i svekrve, učenika Igora, prijateljice Ines itd.) Ali ovdje ulazi druga točka, jer ne može se poreći da ona ima prevladavajući utjecaj među izgnanicima, ukoliko im je profesorica. Njezino uključenje u okruženje izgnanika koji su u sveučilišnom okruženju je ključno, ona ih ujedinjuje, nudi im novo mjesto, podupire ih, a k tomu još uspijeva prodrijeti u novi prostor i biti njegovim dijelom kroz vlastitu instituciju.

Predavačica igra središnju ulogu: ona im nudi vrata za pristup novom svijetu. Prodire u takvo okruženje kao što je sveučilišno kroz lik žene intelektualke bez muža, a koja i ide u izgnanstvo. Ne vodi se računa o njezinoj kvalifikaciji, nije to primarno, nego dolazi ovamo jer je ovaj tečaj nešto novo, to je jedan način da dadne priliku drugim izgnanicima s manje resursa nego ona sama. I, unatoč tomu što se ne dovodi u sumnju njezino znanje, postoji poseban razlog zbog kojeg je dobila mjesto.

Prije nego što potpuno uđemo u ono što je točno u romanu, trebamo razmisliti o ideji koja postoji o akademskom svijetu. Pierre Bourdieu govori u svojoj knjizi o ravnoteži u svijetu humanističkih znanosti, poglavito filoloških, između znanstvenog polja – istraživači – i polja reprodukcije kulturnog poretka – profesora (Bourdieu, 2008). Od cijele knjige *Homo academicus* valja se zadržati na nekoliko definicija koje omogućuju da se bolje shvati taj svijet. „Sveučilišna moć poglavito se temelji na vladavini sredstvima reprodukcije korpusa profesora, vijeća za izbora u zvanje itd., koja se stječe na sveučilištu" (Bourdieu, 2008, str. 100). Na taj način se uspostavljaju spomenuti uvjeti na granicama sveučilišnog obrazovanja. Kako ulazi Ugrešić u to? Dolazi do toga polazeći od lika izbjegle intelektualke. Dobiva mjesto, ne toliko zbog sposobnosti – a koja se zbog toga ne dovodi u pitanje – nego zato što poznaje Ines, suprugu rektora sveučilišta, Ceesa. Ines je drugi dobar primjer ženskog lika u romanu. Ona nije izbjeglica nego osoba koja je dobila priliku da se uda za „Europljanina" i da tako uđe u taj drugi svijet. Iz te pozicije supruge drži određenu moć u institucionalnom okruženju, unatoč tomu što nije dio te birokracije. Opis njezinih ukusa u romanu, vezano za umjetnost i odijevanje u Nizozemskoj, pokazuju da je ostavila za sobom dio vlastitog podrijetla. Međutim, u susretu sa

sunarodnjakinjom identitet se ponovno budi, sprijateljuje se s njom i osjeća „potrebu" da joj pomogne, da se zauzme za nju da dobije zaposlenje na sveučilištu. Posao nije samo ekonomsko pitanje nego je ključ za dobivanje dozvole boravka. Budući da nije obična izbjeglica, nego više neka izgnanica, mora ispuniti određene obveze, ali zbog toga ne dobiva sva prava – da se vratimo na već citiranu ideju Judith Butler. Ines nije baš po Tanjinu ukusu, Tanja je vidi kao lažnu, kao pozericu koja se trudi pokazati da joj je do nekih stvari stalo, ali je već za sobom ostavila prošlost. Javlja se i stanoviti resantiman zbog moći koju ima zato što je supruga člana akademske zajednice, a sama nije članica. To su dva suprotstavljena slučaja: mogli bi se čitati i jedan i drugi polazeći od suprotnoga i od toga što su postigle i jedna i druga. Od prednosti koje dobivaju, mjesta, naobrazbe i načina ophođenja, pa sve do toga tko ima položaj koji više vrijedi – nije baš najbolja riječ, ali koju upotrijebiti umjesto nje – unutar zajednice izgnanika.

Pripovjedačica se trudi uspostaviti blizak odnos sa svojim učenicima, ideju zajednice, prijateljstva. Ona je gotovo vršnjakinja s učenicima, oni razgovaraju i pripovijedaju o svom iskustvu, pokušavaju se osjetiti kao velika obitelj, ostaviti po strani različitosti, tražiti povratak u bolju prošlost. Do te razine da zanemaruje svoju ulogu u učionici, gdje im, s ciljem da bi im kasnije išlo bolje, ni ne pokušava dati loše ocjene. Glede ove ideje može se čitati: „Učitelj je prenositelj Znanja preko svoga glasa: Znanje je sve ono što je uskladišteno u knjigama, ali može postati djelotvornim tek kad se pretoči u glas" (Dolar, 2007, str. 131). Nastavlja sa svojom analizom da potpuno razjasni ulogu učitelja i njegova glasa na knjigu. Znanja koja se trudi prenijeti profesorica Lukić – što se trudi sačuvati? – kuju se u prijenosu s usta na usta, u razmjenama koje se događaju na svakom satu. U vezi s tim, ako se misli na način Bourdieua:

> *„Sveučilišni kapital dobiva se i zadržava putem zauzimanja položaja koji dopuštaju da se s njih dominira drugim položajima i onima koji ih zauzimaju, kao što je to kod svih institucija zaduženih za kontrolu pristupa profesorskom korpusu, vijeć*ima koja odlučuju o natječajima za popunu mjesta na École *Normale Supérieure i o zvanjima i doktoratima, kod savjetodavnih vijeća sveučilišta: ova moć nad procesima reprodukcije sveučilišnog profesorskog osoblja osigurava onima koji je imaju stanoviti statusni autoritet, neku vrstu atributa funkcije koja je mnogo više vezana za hijerarhijski položaj nego za izvanredne osobine djela ili osobe, a ta moć ne vlada samo nad ekipom studenata koja se stalno mijenja, nego i nad klijentelom kandidata za doktorat, unutar koje se obično regrutiraju asistenti i koja se nalazi u položaju raširene i dugotrajne ovisnosti"* (Bourdieu, 2008, str. 100).

Tanja Lukić ne ispunjava ova očekivanja, ne kani ništa kontrolirati, pa čak ni svoj razred. Ona je u sustavu marginalna osoba, već kao izgnanica – strankinja, Druga u zajednici. Razmišljanje o ovim Drugima koji se kreću unutar akademskog okruženja ne dopušta nam da bolje predočimo njezinu vezu s češkim docentom (Ugrešić, 2005, str. 56 - 60). Nema komunikacije među njima, nemaju dodijeljeno mjesto unutar odsjeka za slavenske studije, oni su na margini. Ali ovo zajedništvo u otuđenju ne omogućuje im da se zbliže, unatoč namjeri. Njihovo zajedničko slavensko podrijetlo, udaljenost od rodne zemlje i slična područja studija ne omogućuju im da se razumiju – i nije riječ o govoru, o jeziku, nego o razumijevanju zbog identičnosti situacije u kojoj jesu. Jezik se iznova pojavljuje, ali ne dopušta im da se zbliže. I ovdje se može otvoriti čitavo jedno čitanje vezano za identitet, ali bolje je prijeći na završne točke. Oni su „izvan" zajednice.

Držanje protagonistice je neka vrsta zaštite, kao stav nekoga tko štiti svoje – ovdje se vraćamo na viziju izgnanika kao djeteta, pri čem je ona *majka* koja se brine za djecu. Ne vrši na korektan način svoju ulogu predavačice, obavlja drugu funkciju i tako ne ispunjava svoju funkciju. Daje im dobre ocjene, da bi mogli proći tečaj i dobiti državljanstvo ili, ako ne mogu to, onda barem dozvolu boravka. Ali ova namjera da se ustanovi nova zajednica „jugovića" unutar prostora akademske zajednice propada zbog jedne izdaje. Ta izdaja boli to više što se ne zna od koga je došla. Može se proširiti stupanj izdaje jer je pozivaju na večeru u Ceesovu kuću, kod Ines, a tu se ono što izgleda kao sastanak na kojem će je prihvatiti kao ravnu sebi pretvara

u optužbu, u upozorenje zbog njezinih stavova[4]. Ona ne zna od koga je to došlo, je li je netko prijavio vezano za satove, za brbljanja i aktivnosti bez oslonca u akademskoj praksi ili se samo pojavila neka glasina koja je rektoru poslužila kao povod da je prekori. Međutim, opet na vlastitoj koži osjeća kako se razbija zajednica. Ovo novo pribježište za zemljake nije takvo kako je mislila, odnos se iz korijena mijenja i završava se raniji tretman učenika. Oni postaju baš učenici, na satove se ide preko volje, loše su ocjene, atmosfera napeta i neki odlaze. Ništa od svega ne služi ničemu, sve se gubi. Jugonostalgiju koja ih je držala skupa nadvladava slavenska tradicija – na više mjesta u romanu se spominje pojam jala, izdaje braće s iste zemlje, možemo se usuditi reći da se identitet bivanja Balkancem – njezino „jugoslavenstvo" – pojavljuje i ruši još jednom, ovaj put u stranom svijetu.

Ovdje se otvara paradoks: tijekom većeg dijela tečaja Tanja je štitila izgnanike i pokušavala im je dati novu priliku. Pokušavala je izbjeći ono isto što je nekima od njih dolazilo da kažu riječima: nije se kanila vratiti. Ali sada, zbog izdaje i naknadne propasti grupe, radno mjesto joj je u opasnosti i Tanja Lukić je sada ta koja mora razmotriti mogućnost povratka. Zbog izglednosti da joj neće biti produženo zaposlenje, mora vagati opcije. Nakon razmišljanja, nakon zamišljanja o tom kakva bi joj ovdje mogla biti budućnost, odlučuje da će tražiti da ipak tu zasnuje život, što joj polazi za rukom, ali preko nekoga. Koga? Ceesa, Ines? To je druga sumnja koja lebdi u zraku, još jednom je to tuđa ruka u njezinim odlukama.

Na ovaj način, da se ne bi pretjeralo u gomilanju sličnih primjera, bolje je završiti analizu. Kako ostaje jasno, tema je vrlo otvorena, preko onog fokusa postavljenog na žene u egzilu. Ali, zašto ne uzeti i neku od njezinih učenica, kao što su Meliha, Nevena. Ili, još bolje, uloga kroz koju bi se moglo misliti o njoj u egzilu je uloga njezine majke kao nekoga tko se opire i kao nekoga tko ostaje, tko se suočava s realnošću u zemlji koja se raspala u komadiće, kao netko tko pokušava slijediti običaje, tradiciju. Riječ je tu o nekom tko je vjeran svojem identitetu u mnogo većoj mjeri. Zbog opsežnosti koju je sebi zadala, nije se proširila dalje u tom smjeru, jer mislila je prije svega na protagonisticu i njezin protuprimjer, Ines. S druge strane, treba priznati težinu jezika, kako je već primijećeno. *„Jezik nas povezuje, pripovjedačica ide ulicom i može prepoznati 'svoje', po izrazima i načinu ponašanja. Stereotipi, forme kojima se odnose prema drugima, težina vlastitog ja, sve to ih čini bliskima, daje im snagu pred strahom da ih netko ismije. Zajednički jezik daje osobit status njihovu egzilu u kojem žive, ali u ovim uvjetima izgnanstva trpe stanovitu regresiju. Riječima spisateljice, nemaju onu mentalnu dob koju bi trebali imati"* (Arraigada, 2018, str. 5). Teza ovog članka je da jezik prožima cijeli roman, u različitim vidovima. Postoji jedan govor, prijenos govora, zajednički jezik, postoji jezik koji ih razlikuje, načini kako se nešto imenuje, kako se kaže. Ima i nešto što nije trebalo reći, a to je denuncijacija, izdaja. To je roman o glasovima i šutnji.

Tako se može zaključiti misleći o djelu Dubravke Ugrešić u trima etapama. Sada se već ne govori o prostornoj ideji, vezano s putovanjem, nego se misli o tom unutar književne temporalnosti. Spomenuli smo pojedine dijelove njezinih kronika u knjizi *Nikog nema doma*, ali se radi ponavljanja te ideje stavlja kao primjer *Ministarstvo boli*. Ovdje se sreće jedna prošlost, u kojoj se apelira na jugonostalgiju, na idilu. Spominju se neke stvari kao vrećice koje su se koristile u bivšoj Jugoslaviji, kako je to zajednička crta i nešto što se može pronaći na nizozemskoj maloj tržnici. Nasuprot tomu je sadašnjost nešto kompliciranо i gdje je jasna ideja da treba nešto sačuvati, da treba pokušati umanjiti pretrpljeni užas – zbog rata, izgnanstva, neprihvaćanja, otuđenja itd. – a također sačuvati i sve što se izgubilo. Pokušavaju ostati jedinstveni oko nečega… dakako, pitanje koje

[4] Iznova nam ta scena pokazuje problematičan odnos između svijeta javnosti i privatnosti, pri čem ovo drugo na koncu prevlada. Radno-akademska pitanja raspravljaju se u intimnosti obiteljskog doma, gdje joj je svjedok Ines, netko izvan sustava, gdje Tanja mora trpjeti sramoćenje zbog optužbe. Mogućnost da se obradi odnos javnog i privatnog u djelu hrvatske spisateljice ostaje otvorena kao hipoteza za neki budući rad.

odzvanja je: zašto? Osim toga, samo ostaje budućnost, nešto otvoreno, nepoznato. U ovom slučaju je budućnost, kako se čini, dobivanje vize za boravak nakon gubitka posla. Moglo bi se govoriti o drugoj budućnosti, koja ostaje otvorena u romanu, gdje je fokus na pravdi i raščišćavanju ratnih zločina, ako se osvrnemo na to da je posjetila Haški sud, što nam omogućuje razmišljati o tom kako se u knjizi opisuje ratna klima iz 90-ih godina prošlog stoljeća. Ali, dakako, ovaj budući i mogući posao ostat će za drugu priliku.

Literatura

1. Arraigada, Pablo (diciembre de 2018). "La guerra de Bosnia: sus voces y su silencio". Eslavia, N°2 (versión digital https://eslavia.com.ar/la-guerra-de-bosnia-sus-voces-y-sus-silencios/)
2. Badiou, Alain (2010). "La idea de comunismo". En Hounie, Analía(comp.). *Sobre la idea del comunismo* (Traducción de Brixio, Alcira). Buenos Aires: Paidós.
3. Barthes, Roland (2003). *El grado cero de la escritura seguido de nuevos ensayos críticos* (Traducción de Rosa, Nicolás). Buenos Aires: Siglo XXI (1972)
4. Beronja, Vladislav (2014). *History and Remembrance in Three Post-Yugoslav Authors: Dubravka Ugrešić, Daša Drndić, and Aleksandar Zograf*. Presentación presentada como requerimiento para un doctorado en Filosofía, con orientación en Estudios Eslavos y Filosofía, en la Universidad de Michigan.
5. Bourdieu, Pierre (2008). *Homo academicus* (Traducción de Dilon, Ariel). Buenos Aires: Siglo XXI (1984)
6. Butler, J. y Spivak, G. C. (2009). *¿Quién le canta al estado-nación? Lenguaje, poética, pertenencia* (traducción de Rodríguez, Fermín). Buenos Aires: Paidós (2007)
7. Dolar, Mladen (2007). *Una voz y nada más* (traducción de Gutiérrez, Daniela y Vignoli, Beatriz). Buenos Aires: Manantial (2006)
8. Kertész, imre (2006). *La lengua exiliada* (Traducción Kovacsics, Adan). Madrid: Taurus (2001)
9. Todorova, Maria (2009). *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press
10. Ugrešić, Dubravka (2003). *Museo de la rendición incondicional* (Traducción Bajić Dragana y Alonso Zarza, María Ángeles). Barcelona: Alfaguara (1998)
11. —(2005). *El ministerio del dolor* (Traducción Garrido Ramos, Luisa Fernanda y Pištelek, Tihomir). Barcelona: Anagrama (2004)
12. —(2009). *No hay nadie en casa* (Traducción Garrido Ramos, Luisa Fernanda y Pištelek, Tihomir). Barcelona: Anagrama (2005)

DUBRAVKA UGREŠIĆ: THE EXILE FROM THE FEMININE VOICE. PAST, PRESENT… AND FUTURE?

ABSTRACT

The war of Yugoslavia affected the Balkans affected the Balkans during the 90's and produced an impact in the region. In regards to the different problems that affected Croatia, the writer Dubravka Ugrešić begins her exile, reflected in her literacy work, in which she opposed to her national identity and the global identity that she has as an intellectual person.

This research aims at discovering the image of the woman -in the author's books- in the refugees' migration, linking that idea with the different aims and activities which could have been developed abroad. The focus

will be on two Spanish editions (Ministarstvo boli and Nikog nema doma) and it will be particularly based on the construction of the feminine characters and how they could be inserted in reality, in labor and in social aspects. Besides, the narrator's voice tells us things even when she has remained in silence, such as the weight of the voice abroad, the language, her loss and the way how to create a last refuge. In some point, this work will approach to the reflections of the Slovene philosopher Mladen Dolar about the political role of the voice which is linked to the situation of the exiled and his role of alienation in this new reality.

The exile is presented in a tripartite core: the past – the idyllic, the lost past, the Yugo-nostalgia-, the present – the several realities that emerged: conflicts and wars in her homeland, the formation of a new place and the forced trip and stay in a new country- which are discernible categories. Lastly, there is a third core: the future which presents a second opportunity, leaving the Balkan ghosts behind.

Key words: *Dubravka Ugrešić, Bosnian wars, exile, women in migration process, voice, Yugonostalgia, alienation*

DUBRAVKA UGREŠIĆ: EL EXILIO DESDE LA VOZ FEMENINA. PASADO, PRESENTE… ¿Y FUTURO?

RESUMEN

Las guerras de ex Yugoslavia afectaron a los Balcanes durante la década de los '90 y llevaron a cabo un quiebre radical en la región. Frente a los conflictos que se vivían en su Croacia natal, la escritora Dubravka Ugrešić da inicio a su exilio que se refleja en su obra literaria y contrapone su identidad nacional con la identidad global que conforma como intelectual.

El presente trabajo busca abordar -en la obra de la autora- la figura de la mujer en el proceso migratorio de los refugiados, ligándolo a las funciones y emprendimientos que se pueden iniciar en el extranjero. Con un foco en dos de sus obras, publicadas en castellano –El ministerio del dolor (2006) y No hay nadie en casa (2009)- se va a pensar en particular la construcción de los personajes femeninos y su inserción en la realidad, en lo laboral y social. A su vez, la voz de la narradora se desliza, nos dice cosas hasta en sus silencios. El peso de la voz en el extranjero, de la lengua, su pérdida y modo de constituir un último refugio. Parte del trabajo se acercará a las reflexiones del filósofo esloveno Mladen Dolar sobre el peso político de la voz, idea estrechamente ligada a la situación del exiliado, a su rol de alienado en esta nueva realidad.

El exilio se plantea en un eje tripartito: pasado -lo idílico, lo perdido, la yugonostalgia-, presente –las múltiples realidades que viven: el conflicto y la guerra en su tierra frente a la conformación de un nuevo espacio, la estadía en su viaje obligado en un nuevo país- son discernibles-. Como tema a resolver está la posibilidad o no del tercer punto, de un futuro, de una segunda oportunidad, de dejar atrás los fantasmas de los Balcanes.

Palabras claves: *Dubravka Ugrešić, Guerra de Bosnia, exilio, mujeres en los procesos de migración, voz, yugonostalgia, alienación*

Dario Butković[1]
Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
dario.butkovic@hotmail.com

UTJECAJ MIGRACIJA NA PROMJENE U TALIJANSKOJ POLITICI

SAŽETAK

Italija je zemlja koja se zbog svoga geografskog položaja nalazi u središtu tzv. „Mediteranske izbjegličke rute" kojom migranti iz sjeverne Afrike nastoje ući u Europsku uniju. Iako problem postoji desetljećima osobito se intenzivirao posljednjih nekoliko godina nakon ratnih sukoba i porasta nestabilnosti u zemljama sjeverne Afrike. Prihvat migranata, koji u velikom broju slučajeva ne uspijevaju izaći iz Italije i nastaniti se u drugim zemljama Europske unije ili traže međunarodnu zaštitu u Italiji, postao je jedna od tema koje su značajno obilježile talijanske parlamentarne izbore 2018. godine. Politike azila i migracija Europske unije velik broj talijanskih građana već duže vrijeme smatra neučinkovitim i izuzetno štetnim za Italiju.

Ovaj rad prikazuje kako, zbog takvih okolnosti, izrazito euroskeptična i antiimigrantska stranka Sjeverna liga (Lega Nord) na talijanskim parlamentarnim izborima 2018. godine postiže veliki izborni uspjeh i postaje vodećom strankom u regijama na sjeveru Italije, a vrlo značajne rezultate bilježi i u regijama i provincijama središnje Italije. Pod vodstvom Mattea Salviniija Sjeverna se liga od stranke koja je bila fokusirana prije svega na pitanja decentralizacije i federalizacije Italije transformira u stranku koja u središte svoga interesa postavlja suprotstavljanje politikama Europske unije, kao i pooštravanje politike prema imigrantima. Pojačani imigrantski pritisak i neučinkovitost politika Europske unije, kao i nesnalaženje ostalih aktera talijanske politike, doveli su do izbornoga trijumfa Sjeverne lige u onim talijanskim regijama i provincijama u kojima je broj imigranata i stranaca najveći. Oštrom antiimigracijskom retorikom Sjeverna je liga uspjela „zahvatiti" znatno veće geografsko područje i privući znatno veći broj birača, te postati po broju osvojenih mandata drugom politčkom strankom u Italiji. Koalicijsku vladu pokreta Pet zvijezda i Sjeverne lige u kojoj lider Lige Matteo Salvini obnaša dužnost potpredsjednika i ministra unutarnjih poslova, analitičari su već okarakterizirali kao prvu „populističku vladu u Zapadnoj Europi". Početak rada te vlade obilježava snažna antiimigracijska politika.

Ključne riječi: *Mediteranska izbjeglička ruta, Europske politike azila i migracija, Sjeverna liga, talijanski parlamentarni izbori, antiimigracijska politika*

Italija je zemlja koja se zbog svoga geografskog položaja nalazi u središtu tzv. „Mediteranske izbjegličke rute" kojom migranti iz sjeverne Afrike nastoje ući u Europsku uniju. Lampedusa i ostali Pelagijski otoci udaljeni su samo stotinjak kilometara od obala sjeverne Afrike. Broj migranata iz afričkih zemalja koji se odlučuju na često izuzetno rizična putovanja preko Sredozemlja već se krajem 1990-ih penje na čak 50 000 (http://www.libertaciviliimmigrazione.dlci.interno.gov.it). Iako se broj u idućim godinama smanjio, ipak se kretao na prosječno nešto više od 20 000 migranata godišnje da bi veliki porast bio zabilježen 2008. godine kada je ovom rutom do Italije pokušao doći 36 951 migrant. Zbog neodgovarajućih plovila, koja su vrlo često

[1] Dario Butković – polaznik poslijediplomskoga sveučilišnog doktorskog studija „Politologija" na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

dotrajala, prenatrpana i nepogodna za dulja pomorska putovanja, na ovoj je ruti često dolazilo do pomorskih nesreća koje su rezultirale velikim brojem poginulih i nestalih.[2] Vlada Silvija Berlusconija ovu je situaciju pokušala ublažiti sporazumima s Libijom i njenim vođom Gaddafijem iz kolovoza 2008. kojima je Libija preuzela obveze kontrole i zaustavljanja imigracije s njenih obala prema Italiji, kao i povrata migranata u Libiju. Ovi sporazumi znatno su smanjili broj imigranata na ovoj ruti, ali su izazvali i osudu brojnih organizacija za ljudska prava, kao i Europskoga suda za ljudska prava koji je 2012. povrat imigranata u Libiju od strane talijanske ratne mornarice proglasio kršenjem odredbi Europske konvencije o ljudskim pravima (Masera, 2012). Od kraja 2010. godine u Tunisu, a ubrzo zatim i u ostalim arapskim zemljama započinje niz prosvjeda protiv dugogodišnjih autoritarnih režima sa zahtjevima za demokratizacijom, poboljšanjem životnoga standarda i ukidanjem korupcije koji su prozvani „Arapskim proljećem". Prosvjedi u Tunisu koji su doveli do pada režima potaknuli su prosvjede i u ostalim arapskim zemljama, osobito snažne u Egiptu, Libiji, Siriji i Jemenu. Prosvjedi u Libiji, Siriji i Jemenu ubrzo su prerasli u oružane sukobe i građanske ratove. Prosvjedi, nasilje i politička i gospodarska nestabilnost 2011. natjerali su mnogobrojne Tunižane da pokušaju doći do stotinjak kilometara udaljenih talijanskih otoka pa se broj migranata te godine penje na 62 692. No, to je bio samo uvod u veliku migrantsku krizu do koje je došlo nakon građanskih ratova u Libiji i Siriji. Prosvjedi u Libiji i građanski rat koji je rezultirao rušenjem autoritarnoga Gaddafijevog režima, ali i brojnim frakcijskim sukobima Libiju su, nekada zemlju s respektabilnom vojnom silom i učinkovitim policijskim sustavom, doveli do ruba rasula. Istovremeno su prosvjedi protiv režima u Siriji eskalirali u oružani sukob, a zatim i u građanski rat u koji su se ubrzo uključili i brojni inozemni akteri. To je dovelo do intenziviranja sukoba i mnogobrojnih žrtava, a milijuni civila krenuli su u izbjeglištvo. Do južnih talijanskih obala 2014. godine stiglo je 170 100 izbjeglica i migranata, 2015. godine 153 842, 2016. godine 181 436, i 111 397 izbjeglica i migranata u prvih deset mjeseci 2017. godine. Azil je u Italiji zatražilo 64 625 osoba 2014. godine, 83 970 osoba 2015. godine, 123 600 osoba 2016. godine i 105 389 osoba u prvih deset mjeseci 2017. godine (http://www.libertacivili-immigrazione.dlci.interno.gov.it).

Po Ustavu Republike Italije članak 10., „Stranac kojemu je u njegovoj zemlji zapriječeno ostvarivanje demokratskih sloboda zajamčenih talijanskim Ustavom ima pravo azila na teritoriju Republike, sukladno uvjetima propisanima zakonom" (Costituzione della Repubblica Italiana, GU 298/1947). Pravo na azil osoba koja se nalazi izvan zemlje svoga državljanstva ili uobičajenog boravišta, a osnovano strahuje od proganjanja[3] ili ozbiljne nepravde[4] ima i po odredbama međunarodnog i europskog prava. Izuzetno velik broj tražitelja azila znatno je usporio rješavanje njihovih zahtjeva. Dugotrajan postupak koji često na kraju završava odbijanjem zahtjeva stvorio je brojne probleme i talijanskoj državi i društvu, kao i samim migrantima. Tisuće migranata ostalo je u ilegalnom ili polulegalnom statusu, a istovremeno se na netransparentan način troše velika sredstva, što pogoduje daljnjem razvoju korupcije i organiziranoga kriminala u Italiji. Politike azila i migracija Europske unije usmjerene su prema usklađivanju postupaka azila u državama članicama uspostavom zajedničkoga sustava azila i Italija je velik dio svoga nacionalnog zakonodavstva uskladila sa zahtjevima i propisima Europske unije. Prema članku 80. Ugovora o funkcioniranju Europske unije politike Unije koje se odnose na graničnu kontrolu, azil i useljavanje i njihovu provedbu „uređuje načelo solidarnosti i pravedne

[2] Prema podatcima UNHCR-a 2007. je broj poginulih i nestalih na ovoj ruti bio veći od 630 (https://www.unhcr.org/news/briefing/2012).

[3] Zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja.

[4] Ozbiljna nepravda podrazumijeva prijetnju smrtnom kaznom ili smaknućem, mučenje, nečovječno ili ponižavajuće postupanje ili kažnjavanje te ozbiljnu i individualnu prijetnju životu civilnoga stanovništva zbog proizvoljnoga općeg nasilja u situacijama međunarodnog ili unutarnjeg oružanog sukoba.

podjele odgovornosti među državama članicama, uključujući i njegove financijske implikacije" (Pročišćene inačice Ugovora o Europskoj Uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske Unije, Službeni list EU C 83/2010). Međutim, u suočavanju s migrantskom krizom provedba ovih načela pokazala se prilično zahtjevnom, a nekoliko europskih zemalja, osobito Mađarska i Poljska, toj se provedbi i otvoreno suprostavilo. Italija je, kao zemlja na granici Europske unije, praktički ostavljena da vlastitim snagama rješava brojne probleme koje je dolazak velikog broja migranata uzrokovao. Uredba Europske unije br. 604/2013 (tzv. Uredba Dublin III) („Politika azila EU", 2015) propisala je da je država članica odgovorna za razmatranje zahtjeva za azil ona država Europske unije u koju je tražitelj prvu ušao. Na taj način tražitelj azila, koji je nelegalno ušao na teritorij Italije, čak i ako želi otići u druge europske zemlje, mora u Italiji zatražiti azil i u njoj ostati sve dok se ne riješi njegov pravni status, što je postupak koji može trajati godinama i zahtijeva prilično visoke troškove. Države tzv. „prvog ulaska u Europsku uniju", kao što su Italija i Grčka, ostavljene su da same rješavaju mnogobrojne probleme uzrokovane masovnom imigracijom. Samo financijski troškovi koje uzrokuje masovna imigracija za Italiju iznose više od 4,5 milijardi eura godišnje, dok u njihovom podmirivanju europski fondovi za provedbu politika azila i migracija sudjeluju u simboličnim iznosima od nekoliko desetaka milijuna eura (Ministerio dell'Economia e delle Finanze, 2017). Poseban je problem ovakvih europskih politika što prisiljavaju velik broj imigranata, iako im je cilj odlazak u druge europske zemlje, na ostanak u Italiji. Kako bi to izbjegli, velik broj migranata ostaje u ilegalnom statusu u Italiji ili se povezuje s krijumčarima ljudi i ostalim pripadnicima organiziranoga kriminala.

U takvim okolnostima politike azila i migracija Europske unije velik broj talijanskih građana smatra neučinkovitim i izuzetno štetnim za Italiju. Ispitivanja javnoga mnijenja u Italiji pokazuju bitne promjene u političkim preferencijama talijanskih građana koje možemo dovesti u izravnu povezanost s promjenama javnoga mnijenja prema pitanjima migracija u Italiji. Istraživanje koje je proveo i objavio Institut SWG (https://www.swg.it/politicapp) u srpnju 2017. pokazalo je da 64 % ispitanika smatra da treba uvesti pomorsku blokadu južne talijanske obale. Velik broj ispitanika (24 %) smatra da je i migrante koji su stigli do Italije potrebno odmah vratiti u zemlje podrijetla. Ispitivanja javnoga mijenja pokazuju jasnu i veliku promjenu u odnosu talijanskih građana prema migrantima. Dok je 2003. godine većina Talijana (64 %) smatrala migrante resursom koji Italiji donosi potrebnu svježu, mladu radnu snagu i energiju, 2017. godine takvo mišljenje imalo je manje od trećine (28 %). U istom razdoblju znatno je porastao broj Talijana (više od 50 %) koji povezuju porast migracija s porastom nesigurnosti u talijanskim gradovima i kriminalom.

Pitanja politika prema migrantima značajno su obilježila talijanske parlamentarne izbore koji su održani 4. ožujka 2018. godine. Iako su i druge stranke u svojim programima posvetile značajan prostor pitanjima migracija, u ovom radu ograničit ću se na nekadašnju Sjevernu ligu (Lega Nord) koja je na ovim izborima nastupila pod nazivom Liga (Lega) u okviru koalicije desnoga centra. Razlozi za to prije svega su snažna antiimigracijska politika ove stranke, kao i izuzetan izborni uspjeh Lige koji je doveo do bitnih promjena u talijanskoj politici. Nastanak i uspon Sjeverne lige povezuje se s krajem talijanske tzv. „Prve Republike". Talijansku Prvu Republiku već od njenih začetaka 1948. karakterizirao je tzv. polarizirani pluralizam koji je demokršćanima omogućavao višedesetljetno neprekidno sudjelovanje u vlasti. U hladnoratovskim okolnostima Sjedinjene Države i ostali značajni međunarodni i nacionalni akteri (npr. u Italiji izuzetno utjecajna Katolička Crkva) snažno su podupirali demokršćane kao čimbenika političke stabilnosti zemlje i najvažnijega jamca da Talijanska komunistička partija, druga stranka po snazi u Italiji i najsnažnija komunistička partija izvan tzv. socijalističkih zemalja, neće doći u mogućnost za sudjelovanje u vlasti. Takvo stanje omogućilo je široko raširen klijentelizam i korupciju te otežavalo reforme. Do velikih poremećaja u talijanskom političkom sustavu dolazi početkom 1990-ih. Pad Berlinskoga zida označio je kraj tzv. socijalističkog sustava u zemljama Srednje i Istočne Europe, ali i kraj jakih komunističkih stranaka u Europi. Talijanska komunistička partija (PCI) tijekom 1990. prolazi procese

transformiranja koji 1991. dovode do osnivanja Demokratske stranke ljevice (*Partito Democratico della Sinistra* PDS), od koje se odvajaju radikalniji članovi koji ne žele prihvatiti promjene i osnivaju Partiju komunističke obnove (*Partito della Rifondazione Comunista* PRC). Na taj način nakon 45 godina nestaje najznačajnija oporbena stranka, ali i „strah od komunista" u javnome mnijenju, jedan od središnjih motiva na kojem su demokršćani temeljili svoju dominaciju u talijanskom političkom životu. Demokršćani su već u osamdesetima, zbog mnogobrojnih afera i dugogodišnje dominacije u svim poslijeratnim talijanskim vladama, počeli gubiti podršku glasača, pa su za parlamentarnu većinu i formiranje vlade morali stvarati koalicije čak pet stranaka (tzv. *Pentapartito*) u kojima se svaka strana trudila iznuditi što više ustupaka prisiljavajući demokršćane da prvi put u poslijeratnom razdoblju prepuštaju i vođenje vlade manjim strankama koalicije, republikancu Giovanniju Spadoliniju 1981., a socijalisti Bettinu Craxiju 1983. Aktivnom i dinamičnom politikom socijalisti pod vodstvom Bettina Craxija postaju odlučujuća politička stranka u toj koaliciji koja demokršćanima diktira uvjete. Izborni sustav i desetljećima stvarana mreža klijentelizama i pokroviteljstava proširena po cijeloj zemlji naizgled su činili nemogućom bilo kakvu radikalnu promjenu.

U veljači 1992. u Milanu je uhićenjem visokoga gradskog dužnosnika u trenutku primanja mita pokrenuta serija istraga koja je ubrzo obuhvatila talijanski politički i financijski vrh, te otkrila dugogodišnji sustav korupcije i nezakonitog financiranja stranaka koji je sezao od gradonačelnika i lokalnih poduzetnika do stranačkih dužnosnika, parlamentarnih zastupnika i ministara. Afera „Tangentopoli" (hrv. Grad mita), kako je prozvana u medijima, dovela je do raspada talijanskoga stranačkog sustava, „raspada bez presedana u demokratskom svijetu" (Hague, Harrop i Breslin, 2001, str. 227.), pa se govori i o kraju talijanske „Prve Republike". Demokršćani i socijalisti, stranke koje su desetljećima dominirale talijanskom politikom, nestale su do 1994. s talijanske političke scene.

Već tijekom 1980-ih na razvijenom, dinamičnom i propulzivnom sjeveru Italije, u onim regijama i gradovima koji ne ovise o državnim potporama i klijentelističkim mrežama, tradicionalne stranke dobivaju sve manju podršku. Na tome području pojavljuju se neovisne liste, ekološke i poduzetničke inicijative i snažni regionalistički pokreti koji koriste nezadovoljstvo lokalnoga stanovništva i postavljaju zahtjeve za snažnijom autonomijom, drukčijom raspodjelom državnih sredstava, obračunom s korumpiranom državnom birokracijom, prestankom trošenja sredstava na razvoj Juga, strožim reguliranjem imigracije itd. Nakon prvih većih izbornih uspjeha u Lombardiji i Venetu regionalističke stranke Sjeverne Italije 1989. ujedinjuju se u savez, a zatim 1991. i u stranku pod nazivom Sjeverna liga (*Lega Nord* LN). U središtu programa Sjeverne lige od početka se nalaze zahtjevi za federalizacijom države, devolucijom i prijenosom državnih funkcija regijama, „zaštitom interesa sjevernih regija, a nasuprot središnjoj vlasti i južnjacima" itd. Sa sloganom „Contro Roma" (Protiv Rima) Sjeverna se liga izjašnjava „protiv stranaka, birokracije, političke klase i poreza" (Ignazi, 1997, str. 128.). Rezultati parlamentarnih izbora 1992. promoviraju Sjevernu ligu u vjesnika promjena koje nastupaju u talijanskom političkom sustavu. S osvojenih više od 3 milijuna glasova (8,6 %) i 55 zastupnika u Predstavničkom domu, a 25 u Senatu (https://elezionistorico.interno.gov.it) postaje četvrtom političkom strankom u Italiji usprkos tome što nije imala kandidate u južnim talijanskim regijama. Sjeverna liga uspijeva pridobiti glasove većine onih na Sjeveru koji žele istinske promjene. Liga „nudi ekonomski liberalizam nasuprot etatizmu, federalizam nasuprot centralizmu i dobru i poštenu administraciju nasuprot neefikasnosti i korupciji" (Ignazi, 1997, str. 128.). Daljnji uspon Sjeverne lige zaustavio je ulazak u talijansku politiku Silvija Berlusconija s njegovom strankom Naprijed Italijo (Forza Italia). Silvio Berlusconi iskoristio je svoje bogatstvo, ali i medijsku moć koju je imao kao vlasnik najgledanijih privatnih televizijskih kanala u Italiji, te je oko sebe okupio cijeli niz medijski poznatih osoba i osnovao stranku Naprijed Italijo (Forza Italia). Stranka je u prvi plan istaknula Berlusconija kao i one kandidate koji su Talijanima bili medijski poznati ili ih je takvima bilo relativno jednostavno učiniti. Iako je ulazak u koaliciju s Berlusconijem i Naprijed Italijom Sjevernoj ligi na

izborima 1994. donio još veći broj zastupnika i ulazak u talijansku Vladu, Sjeverna je liga izgubila mogućnost da preuzme biračko tijelo nestalih demokršćana na sjeveru Italije. Izbori 1994. pokazali su da su Berlusconi i Naprijed Italijo sa svojim imidžem umjerene, moderne i nacionalne stranke znatno prihvatljiviji biračima u velikim talijanskim gradovima i u regijama Padske nizine. Zbog nesuglasica o proračunu već u prosincu 1994. čelnik Sjeverne lige Umberto Bossi izlazi iz koalicije s Berlusconijem te time ruši njegovu vladu. To je dovelo do raskola u stranci i izlaska dijela zastupnika iz Sjeverne lige. Stranka usporedno s izborima 1996. počinje poticati otvoreni secesionizam sjevernih regija u Italiji i stvaranje neovisne Padanije. Iako je na izborima 1996. Liga ostvarila uspješan rezultat, detaljnija analiza otkriva da se uspjeh Lige veže isključivo uz nekoliko regija i provincija sjevera i sjeveroistoka Italije koje su njena tradiconalna baza još od početka devedesetih (Veneto, Lombardija, Furlanija-Julijska krajina). Znatno skromnije rezultate ostvaruje u drugim regijama i provincijama na Sjeveru, a u tzv. „crvenim regijama"[5] središnje Italije ne postiže uspjeh iako su i te regije dio priželjkivane Padanije. Kako bi izveo stranku iz pat situacije, Umberto Bossi napušta ideju separatizma i ponovno se okreće suradnji s Berlusconijem na izborima 2001. Suradnja Sjeverne lige i Forza Italije „uvelike je bila određena bliskim odnosom Bossija i Berlusconija čije su osobnosti zasjenjivale njihove stranke" (Raos, 2013, str. 203.). Berlusconi formira koaliciju nazvanu Kuća sloboda koju su činile Forza Italija, Sjeverna liga, Nacionalni savez i još nekoliko manjih desnih stranaka. Iako je na ovim izborima Liga ostvarila loš rezultat (3,9 % glasova), Kuća sloboda bila je pobjednik i Berlusconi je sastavio novu vladu s tri ministra iz Sjeverne lige. Umbero Bossi postaje ministrom za institucionalne reforme i devoluciju. Na ovim izborima Sjeverna liga počinje na pitanja migranata gledati kao na ključan socijalni i sigurnosni problem u Italiji. Stranka zauzima oštre antiimigracijske stavove i zalaže se za oštriju antiimigracijsku politiku, što će rezultirati tzv. Bossi-Finijevim zakonom o imigraciji[6] koji je trebao znatno otežati useljavanje u Italiju iz zemalja koje nisu članice Europske unije. Zakon je predviđao znatno strože uvjete za useljavanje u Italiju, upotrebu ratne mornarice za presretanje krijumčara ljudima na moru, povratak ilegalnih migranata u zemlje podrijetla, deportacije migranata koji dođu u sukob sa zakonom itd. Liga je promijenila i svoj odnos prema Europskoj uniji. Dok je u svojim početcima bila snažno proeuropski orijentirana, Sjeverna se liga od 2001. okreće prema snažnoj kritici Europske unije, uvođenju eura za koji tvrde da je prevario i osiromašio Talijane, birokratiziranosti Unije i njenom ograničavanju nacionalnih suvereniteta. Sljedeća razdoblja obilježila je nestabilna suradnja Lige s Berlusconijem, ukorijenjenost Lige u svojim „uporištima" na sjeveru i sjeveroistoku Italije koji su joj i pored promjena izbornih zakona jamčili politički značaj u Italiji. Teme sigurnosti i migracija s porastom legalnih i ilegalnih imigranata u Italiji dobivaju na važnosti, a upravo se čelnici i zastupnici Lige počinju profilirati kao najsnažniji zagovornici oštrije migracijske politike. Unutar nekoliko koalicijskih vlada Liga je, iako manji koalicijski partner, često radom svojih predstavnika u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti uspijevala zadržati nadzor nad onim političkim temama koje je smatrala presudnim za svoje birače, a to su prije svega pitanja decentralizacije, reforme javne uprave, ali sve više i pitanja sigurnosti i migracija. Na polju kontrole kriminala i ilegalne imigracije Sjeverna se liga ponovno nametnula „kao stranka reda i zakona te je uvela zatvorske kazne za ilegalne useljenike, kao i slobodan prostor za formiranje civilnih odreda za javni red" (Raos, 2013, str. 203.). Umberto Bossi, osnivač i neprikosnoveni lider Sjeverne lige, 2012. godine zatekao se u središtu skandala kada je otkriveno da je sredstva iz stranačke blagajne koristio za privatne svrhe. Otkriće da je Umberto Bossi, koji je desetljećima bio nesmiljeni kritičar klijentelizma i korupcije u Italiji, trošio novac poreznih obveznika

[5] „Crvenim regijama" nazivaju se Toskana, Emilija-Romagna i Umbrija zbog izbornih rezultata komunista i socijalista u ovim regijama u poslijeratnom razdoblju.

[6] Zakon je nazvan prema Umbertu Bossiju, čelniku Sjeverne lige, i Gianfrancu Finiju, čelniku Nacionalnog saveza, potpisnicima zakona.

namijenjen radu stranke na obnovu kuće i njima plaćao troškove članova svoje obitelji („Umberto Bossi", 2012) nepovratno je narušilo njegov ugled i on je podnio ostavku.

Odlazak Umberta Bossija na ovakav način, korupcijski skandali i sukobi u stranci uzrokuju drastičan pad glasova na parlamentarnim izborima u veljači 2013. i samo rezultati u njenim „uporištima" u Lombardiji i Venetu uspijevaju Sjevernu ligu održati kao važnoga političkog aktera. Na izborima 2013. pojavljuje se i Pokret pet zvijezda (Movimento 5 Stelle) koji je pokrenuo popularni televizijski komičar i bloger Beppe Grillo kao prosvjednu skupinu usmjerenu protiv „loše politike", korupcije i za veći utjecaj građana u donošenju političkih odluka putem referenduma. Populistička politika Pokreta pet zvijezda ostvarila je neviđeni uspjeh na izborima 2013. i osvojila više od 8,5 milijuna glasova, što se tumači kao „bijeg birača lijevog i desnog centra prema protuestablišmentskom pokretu" (Sesar, 2018, str. 14.). Ovakav rezultat izbora doveo je do nestanka talijanskoga bipolarnog stranačkog sustava jer se, osim velikih koalicija desnog i lijevog centra koje su dominirale u talijanskom političkom sustavu, pojavljuje nova stranka koja osvaja velik broj glasova – Pokret pet zvijezda. Stranački sustav dodatno se fragmentira jer u parlament ulazi veći broj manjih stranaka, a zbog protuestablišmentskoga karaktera Pokreta pet zvijezda dolazi do dodatnih poteškoća u formiranju stabilne vlade.

Veliki izborni pad, odlazak Umberta Bossija s političke scene i pojava Pokreta pet zvijezda, koji joj je svojim populizmom preoteo znatan dio glasača, doveli su Sjevernu ligu na prekretnicu. Na unutarstranačkim izborima u prosincu 2013. eurozastupnik Matteo Salvini premoćno je pobijedio Umberta Bossija. Matteo Salvini pretvara Sjevernu ligu u stranku koja u središte svoga interesa postavlja suprotstavljanje politikama Europske unije, kao i pooštravanje politike prema imigrantima. Na izborima za Europski parlament 2014. godine Liga zahvaljujući oštroj antiimigracijskoj retorici i zahtjevu za napuštanjem eurozone osvaja 6,2 % glasova i pet zastupnika u Europskom parlamentu. S krajnje desnim francuskim Nacionalnim frontom Marine Le Pen i još nekoliko manjih stranaka u Europskom parlamentu osniva klub zastupnika Europa nacija i sloboda čiji se zastupnici ističu euroskeptičnom i antiimigracijskom retorikom. Za parlamentarne izbore 2018. Salvini se odlučuje na izbacivanje riječi „Sjeverna" iz naziva stranke koja se otada naziva samo „Ligom" (Lega), kao i za promjene simbola stranke. Time je istaknuta najmera da Liga postane nacionalnom strankom i da postane prihvatljivom na što većem geografskom području. Sloganom za izbore „Prvo Talijani" Salvini je dodatno naglasio anitiimigracijski stav Lige. U predizbornom programu Liga se izravno zalaže za znatno strožu kontrolu useljavanja, bilateralne sporazume koji bi omogućili repatrijaciju imigranata, blokadu i zabranu pristajanja za brodove s imigrantima itd.

Talijanski parlamentarni izbori održani 4. ožujka 2018. godine označavaju prekretnicu u talijanskoj politici. Do tada vladajuća Koalicija lijevog centra, a osobito najsnažnija stranka te koalicije Demokratska stranka (Partito Democratico), pretrpjela je teški izborni poraz. Pojedinačni je pobjednik izbora Pokret pet zvijezda koji je na valu populizma i nezadovoljstva talijanskih građana osvojio čak 32,68 % glasova. Koalicija desnog centra osvojila je 37 % glasova. Liga u okviru koalicije desnog centra postiže najbolje izborne rezultate u svojoj povijesti. S osvojenih više od 17 % glasova birača i 125 zastupničkih mjesta u Predstavničkom domu i 58 u Senatu Liga je preuzela vodstvo koalicije desnog centra od Berlusconijeve Forza Italije koja je dobila povjerenje 14 % birača (vidi Tablice 1 i 2).

Ovom izbornom pobjedom Liga je ostvarila nekoliko politički važnih ciljeva. Od stranke ograničene na nekoliko regija na sjeveru i sjeveroistoku Italije postala je nacionalnom strankom koja čak i u Rimu osvaja dvoznamenkasti postotak glasova. U tzv. „crvenim regijama" središnje Italije Liga je osvojila oko 20 % glasova, što je desetak puta više nego na prethodnim parlamentarnim izborima. Ovi rezultati učinili su Ligu najsnažnijom strankom desnice u ovim regijama i približili je na svega nekoliko postotaka strankama ljevice koje desetljećima dominiraju politikom u ove četiri regije (Toscana, Emilija-Romagna, Marche i Umbrija). Kako

u gradovima ovih regija živi izuzetno velik broj imigranata, jednostavno je zaključiti da je oštra antiimigracijska retorika Lige privukla znatno veći broj glasača nego što je to bio slučaj s projektima decentralizacije ili secesije koje je ranije biračima „nudila" Sjeverna liga. O tome govore i rezultati Lige u onim regijama koje nisu geografski dio „Padanije" kao što su Lazio, Abruzzo i Sardinija u kojima je Liga postala značajan politički akter (koji osvaja od 11 % do gotovo 17 % glasova). I u južnim regijama koje su od Umberta Bossija i ostalih „starih Ligaša" često bile optuživane za sve probleme Italije, „Salvinijeva" Liga dobila je od 3 % do 8 % glasova (vidi Tablicu 3).

Izborni su rezultati Ligi omogućili da s Pokretom pet zvijezda i nekoliko manjih stranaka osnuje koalicijsku vladu. Giuseppe Conte, neovisni zastupnik i pravnik, politički blizak Pokretu pet zvijezda, formirao je vladu u lipnju 2018. koja je dobila povjerenje Senata i Predstavničkog doma. U ovoj su vladi Luigi Di Maio, čelnik Pokreta pet zvijezda, i Matteo Salvini, čelnik Lige, preuzeli položaje potpredsjednika vlade i ministara. Luigi Di Maio preuzeo je ministarstvo ekonomskog razvoja i rada, a Matteo Salvini ministarstvo unutarnjih poslova. Ovu vladu politički analitičari i novinari već su okarakterizirali kao prvu „populističku vladu u Zapadnoj Europi". Položaj ministra unutarnjih poslova Matteo Salvini vidi kao mogućnost za provedbu Liginih strožih mjera prema pitanjima imigracije i sigurnosti. Već 11. lipnja 2018. zabranio je pristajanje brodu Aquarius koji je s libijske obale prevozio 629 migranata („Italy's Matteo Salvini", 2018), a u rujnu 2018. predložio je zakonsku Uredbu o sigurnosti i imigraciji koja postrožuje kazne i smanjuje prava imigrantima.

Istraživanja javnoga mnijenja provedena tijekom studenog 2018. pokazuju daljnje snaženje političke pozicije Mattea Salvinija i Lige koja dobiva čak 31 % podrške talijanskih birača (http://open.luiss.it). Po rezultatima ovih istraživanja Liga, koja se nakon izbora 4. ožujka 2018. nametnula kao najsnažnija stranka desno od centra, postaje najsnažnijom političkom strankom u Italiji. Ovakav rast potpore birača u tako kratkom vremenskom razdoblju u zemljama Zapadne Europe izuzetna je rijetkost, dok slučaj da je regionalna stranka postala najsnažnijom strankom na nacionalnoj razini još nije zabilježen.

Od ulaska Silvija Berlusconija u politiku i osnivanja Forza Italije 1994. godine Sjeverna liga morala se boriti za zadržavanje svojih birača jer je Berlusconijev program bio privlačan velikom dijelu njih, osobito onima kojima nije bila bliska ideja o posebnostima sjeverne Italije, nego su prije svega željeli poduzetničke slobode i manje uplitanje države u lokalnu ekonomiju. Nakon izbora 2018. uloge su se okrenule i birači Forza Italije u sve se većem broju okreću Ligi. Opterećen brojnim aferama, ali i zbog visoke životne dobi, Silvio Berlusconi nakon više od dvadeset godina prestaje biti središnja osoba koja je oko sebe okupljala talijanske stranke desno od centra. Njegov odlazak predstavlja osobito velik izazov za Forza Italiju čiji je osnivač i središnja osoba svojom karizmom i političkim sposobnostima privlačila znatan dio njihovih birača. Ubrzano slabljenje, kao i gubitak utjecaja zbog isključenosti iz vladajuće koalicije, „usmjerava" znatan broj birača Forza Italije prema Salvinijevoj Ligi. Osobito je to izraženo u južnim talijanskim regijama čiji su birači i političke elite tradicionalno skloni svoj glas davati „pragmatično", tj. onoj političkoj stranci koja ima najviše utjecaja na nacionalnoj razini, a time i najveću političku moć i sredstva.

Pokret pet zvijezda također je, kao populistička i antisistemska stranka, stvaranjem koalicijske vlade s Ligom i djelovanjem s pozicija vlasti pred izazovima kako zadržati svoju glasačku bazu, osobito njen radikalniji dio. Istovremeno, znatno je organizacijski i kadrovski inferioran Ligi koja je svoje organizacijske strukture, iako geografski ograničene samo na regije i gradove sjeverne Italije, pažljivo stvarala desetljećima, a njeni istaknuti članovi imaju iskustva i znanja iz dugogodišnjega rada na svim razinama vlasti, što stvara dojam da je Liga dominantna stranka vladajuće koalicije iako Pokret pet zvijezda trenutno ima znatno veći broj parlamentarnih mandata.

Kako su pitanja imigracije i sigurnosti u središtu političke agende Mattea Salvinija i Lige i kako se politički uzlet Lige dobrim dijelom temelji na obećanjima da Liga upravo na ta pitanja ima odgovore koji su najbolji za

sigurnost talijanskih građana i zaštitu talijanskih nacionalnih interesa, jasno je da će Italija u idućem razdoblju provoditi snažnu antiimigracijsku politiku, a to će se sa sličnim trendovima u još nekoliko europskih zemalja neminovno odraziti i na politike u Europskoj uniji.

Tablica 1 Rezultati parlamentarnih izbora u Italiji 2018.

Predstavnički dom		
Stranka	**Broj mandata**	**Promjena**
Pokret pet zvijezda (Movimento 5 Stelle)	227/630	+119
Liga (Lega)	125/630	+109
Demokratska stranka (Partito Democratico)	112/630	-180
Naprijed Italijo (Forza Italia)	104/630	+1
Braća Italije (Fratelli d'Italia)	32/630	+25
Slobodni i jednaki (Liberi e Uguali)	14/630	+14
Mi s Italijom – UDC (Noi con l'Italia – UDC)	4/630	+4
SVP - PATT	4/630	-1
+Europa	3/630	+3
Ostali	5/630	0

Izvor: Izradio autor prema: Ministero dell' Interno 2018.

Tablica 2 Rezultati parlamentarnih izbora u Italiji 2018.

Senat		
Stranka	**Broj mandata**	**Promjena**
Pokret pet zvijezda (Movimento 5 Stelle)	112/315	+58
Liga (Lega)	58/315	+39
Demokratska stranka (Partito Democratico)	53/315	-57
Naprijed Italijo (Forza Italia)	57/315	-41
Braća Italije (Fratelli d'Italia)	18/315	+18
Slobodni i jednaki (Liberi e Uguali)	4/315	+4
Mi s Italijom – UDC (Noi con l'Italia – UDC)	4/315	+4
SVP - PATT	3/315	-1
+Europa	1/315	+1
Ostali	3/315	0

Izvor: Izradio autor prema: Ministero dell' Interno, 2018.

Tablica 3 Liga – Rezultati po izbornim jedinicama
(izbori za Predstavnički dom u postotcima)

Izborna jedinica	Izbori 2013.	Izbori 2018.
Lombardia 3	10,88	34,33
Veneto 2	10,02	32,39
Veneto 1	10,86	31,95
Lombardia 2	17,56	31,93
Lombardia 4*	-	27,80
Piemonte 2	6,44	26,34
Friuli-Venezia Giulia	6,70	25,86
Lombardia 1	8,67	22,09
Umbria	0,59	20,16
Liguria	2,34	19,91
Emilia-Romagna	2,59	19,21
Trentino-Alto Adige/Südtirol	4,18	19,20
Piemonte 1	3,26	19,17
Valle d'Aosta/Vallee d'Aoste	3,29	17,46
Toscana	0,73	17,40
Marche	0,69	17,28
Lazio 2	0,32	16,45
Abruzzo	0,18	13,87
Lazio 1	0,12	11,61
Sardegna	0,14	10,79
Molise	0,18	8,68
Basilicata	0,12	6,28
Puglia	0,07	6,19
Campania 2	0,38	5,76
Calabria	0,25	5,62
Sicilia 1	0,17	5,18
Sicilia 2	0,20	5,05
Campania 1	0,21	2,89

*Izborna jedinica Lombardia 4 formirana je za izbore 2018., na ranijim izborima bila je u sastavu izborne jedinice Lombardia 3.
Izvor: Izradio autor prema: Ministero dell' Interno, 2018.

Literatura

1. Costituzione della Repubblica Italiana. *Gazzetta Ufficiale*, broj 298/1947. (https://www.cortecostituzionale.it/documenti/download/pdf/Costituzione_della_Repubblica_italiana.pdf)
2. Hague, R., Harrop M. i Breslin, S. (2001). *Komparativna vladavina i politika.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
3. Ignazi, P. (1997). *I partiti italiani.* Bologna: Il Mulino.
4. Ministerio dell'Economia e delle Finanze. (2017). *Documento di economia e finanza 2017.* Rim: Ministerio dell'Economia e delle Finanze. (http://www.rgs.mef.gov.it/_Documenti/VERSIONE-I/Attivit--i/Contabilit_e_finanza_pubblica/DEF/2017/Sez-II-AnalisiETtendenzeDellaFinanzaPubblica.pdf) (pristupljeno 27. 11. 2018.)
5. Pročišćene inačice Ugovora o Europskoj uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske unije. *Službeni list EU C,* broj 83/2010. (http://www.mvep.hr/hr/hrvatska-i-europska-unija/ugovori/ugovor-iz-lisabona-(prociscena-inacica)/) (pristupljeno 24. 11. 2018.)
6. Raos, V. (2013). *Teritorijalnost i identitet: Istarski demokratski sabor i Sjeverna liga*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
7. Sesar, P. (2018). Reforme izbornog sustava 2013. – 2017. i promjena stranačkog sustava u Italiji. *Političke analize, 9*(33-34), 13-19. (https://hrcak.srce.hr/205956)

Mrežne stranice

1. Italy's Matteo Salvini shuts ports to migrant rescue ship. (2018., 11. lipnja). *BBC.* (https://www.bbc.com/news/world-europe-44432056)(pristupljeno 29. studeni 2018)
2. Masera, L. (2012., 24. veljače). La Corte europea dei diritti dell'uomo ha dichiarato i respingimenti collettivi verso la Libia operati nel maggio 2009 contrari agli artt. 3, 4 prot. 4 e 13 CEDU. *Penale Contemporaneo.* (https://www.penalecontemporaneo.it/d/1305-la-corte-europea-dei-diritti-dell-uomo-ha-dichiarato-i-respingimenti-collettivi-verso-la-libia-oper)
3. Politika azila EU-a: država EU-a odgovorna za razmatranje zahtjeva. (2015., 3. siječnja). *EUR-Lex.* (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=LEGISSUM%3A23010503_1) (pristupljeno 24. 11. 2018.)
4. Umberto Bossi resigns as leader of Northern League amid funding scandal. (2012, 6. travnja). *The Guardian.* (https://www.theguardian.com/world/2012/apr/05/umberto-bossi-resigns-northern-league) (pristupljeno 27. 11. 2018.)

IMPACT OF MIGRATIONSTO CHANGES IN ITALIAN POLITICS

ABSTRACT

Because of its geographic positionItaly is a country located in the center of so-called „Central Mediterranean route" by which North Africanimmigrants are trying to enter the European Union. Although the problem exist for decades,it has been intensifying in the last few years after the wars and rising political instability in North African countries. Acceptance of migrants who in many cases fail to leave Italy and settle in other EU countries or seek international protection in Italy, has become one of the topics that marked the Italian general elections in 2018. European Union asylum and migration policy has long been considered ineffective and extremely harmful to Italy by a large number of Italian citizens.

This paper analyzes how due to such circumstances a highly Eurosceptic and anti-immigrant party Northern League (Lega Nord) achieved great electoral success in the Italian general elections, became a leading party in the regions of northern Italy and had very significant results in regions and provinces of central Italy. Under the leadershipof Matteo Salvini Northern League has transformed from a party focused primarily on issues of decentralization and federalization of Italy to a party which at the center of its interest puts countering the policies of the European Union, as well as tightening the policy towards immigrants. Increased immigration pressure, inefficiency of the European Union asylum and migration policy as well as the disorientation of other Italian political actors led to the electoral triumph of the Northern League in those Italian regions and provinces where the number of immigrants and foreigners is the largest. With sharp anti-immigrant rhetoric, the Northern League has managed to „seize" a much larger geographic area and attract a considerably larger number of voters becoming the second political party in Italy by the number of seats won. Coalition governmentof the Five Star Movement and the Northern League, in which the League leader Matteo Salvini holds the position of Vice-President and Minister of the Interior, has already been characterized by analysts as the first „populist government in Western Europe". This government's start is marked by a strong anti-immigration policy.

Key words: *Central Mediterranean route, European Union asylum and migration policy, Northern League, Italian general election, Anti-immigration policy*

Matías Figal
CONICET/ Centro de Estudios sobre Genocidio-Universidad de Tres de Febrero, Argentina
Facultad de Ciencias Sociales-Universidad de Buenos Aires
matiasfigal@gmail.com

ZAŠTO SE VRATITI?
POLITIKE ZA POVRATAK IZBJEGLICA I RASELJENIH OSOBA I DRŽAVNA IZGRADNJA BOSNE I HERCEGOVINE

SAŽETAK

Jedan od ciljeva onoga što se smatra etničkim čišćenjem tijekom rata u Bosni (1992. – 1995.) bilo je nasilno raseljavanje: više od polovice stanovništva moralo je napustiti svoje domove. Zato je Daytonski sporazum nastojao potaknuti povratak izbjeglica i raseljenih osoba.
Imajući na umu da je jedan od razloga sukoba bila proturječnost različitih državnih koncepata Bosne, službeni diskurs (bosanskih institucija, UN-a, Europske unije) o politikama povratka mora se shvatiti u okviru veće rasprave o državnoj organizaciji i legitimnosti zemlje.
Analizirajući službene dokumente bosanske države, u početku se može primijetiti da oni aludiraju na povratak kao način obnove fragmentiranog društva. Postupno, diskurs se mijenja i kamen-temeljac postaju legalne obveze, tj. zahtjevi koji se trebaju ispuniti za ono što se predstavlja kao nepobitan cilj – pristupanje Europskoj uniji. S druge strane, ono što ostaje konstantno je koncepcija politika povratka kao dio tranzicije do tržišne ekonomije. Također, u ovim politikama vide se izazovi koji su specifično vezani uz upravljanje kretanjem stanovništva u državi koja je u procesu formiranja i treba izgraditi potrebne instrumente za to dok istodobno planira intervencije u prostoru.
Ovaj rad, kroz analizu dokumenata, literaturu i druge izvore, nastoji istražiti službene prikaze, smatrajući da ovi diskursi imaju važnu ulogu u simboličnim i materijalnim posljedicama.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, politike povratka, državni diskurs, legitimnost*

UVOD

a) Pitanje Bosne kao države

Početak oružanog sukoba, (1992. – 1995.) koji je uslijedio nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine (BiH) kao države neovisne od već tada krnje Jugoslavije, objašnjava se jednim dijelom i svađom oko toga treba li uopće postojati bosanska država (Burg i Shoup, 2000).
Ova država je konačno uspostavljena dejtonskim sporazumima o miru.[1] Nema sumnje da je osobita upravno-teritorijalna konfiguracija poticala na razmišljanja poput onih koje je iznosio novinar *Oslobođenja*, koji se nije ustručavao naznačiti da su Bosni i dalje otvorene opcije kako veće integracije tako i većih podjela (Habul,

[1] Potpisani 21. studenog 1995. u Daytonu (SAD) i ratificirani 15. prosinca u Parizu.

1995). Dok je stvaranje dvaju entiteta išlo u prilog stavovima onih koji su sumnjali u održivost nove države,[2] mjere kao što su poticanje na povratak izbjeglica i prognanika u svoje kuće smatrane su ključnim aspektom mirovnog plana (Ralea, 1995) koje su išle u prilog teritorijalne cjelovitosti.

Više od 20 godina poslije proces povratka nije se dovršio onako kako se očekivalo[3]. Isto tako nisu prestale debate o *sposobnosti Bosne da bude država*. Dakle, dva desetljeća nakon male Habulove bilješke, Bougarel (2015.) je smatrao bosansku situaciju nejasnom jer se ni podjela ni integracija nisu doimale kao konačne solucije.

Uzevši u obzir da je povratak izbjeglica i prognanika u svoje kuće od prije rata bio jedan od nosivih stupova za izgradnju nove države, u ovom radu se koriste državni dokumenti koji se odnose na politike povratka, da bi se približno opisao službeni diskurs post-dejtonske Bosne i Hercegovine.

Interes za diskurs države u BiH opravdan je zbog njegove specifičnosti. Kako je, na primer, ustvrdio Mol (2013), ono što je službeno u ovoj zemlji, kao odraz osobite konfiguracije, karakterizira se poglavito *kompetencijom* i *fragmentacijom*. Zapravo, još od stvaranja BiH u Daytonu, mnogobrojne studije ukazuju na slabosti i složenosti ove države. Možemo spomenuti radove Chandlera (2000) i Haydena (2000), koji osobito ističu odlučujući utjecaj međunarodnih organizacija i pojedinih zemalja na sve procese donošenja odluka[4]; analizu Bliesmanna de Guevare (2005) o razvoju struktura paralelnih vladi, na rubu države, te Wagnera (2017) o korištenju javne uprave kao prostora nadmetanja između vladajućih stranaka, a u oba slučaja dolazi do negativnih posljedica vezano za konsolidaciju države odnosno njezinog polja autonomnog djelovanja; sa svoje strane Kasapović (2005) i Turčalo naglašavaju da ne postoji u BiH sporazum između elita glavnih nacionalnih grupa o etabliranju zajedničke države.

Svakako, postoji bosanska država koja funkcionira i koja je od svog osnutka u Daytonu sve više povećavala svoje prerogative (vidjeti na primer Bieber 2006a), mada se još nije konsolidirala. Priznajući da nedostaje jedinstvena vizija bosanske države, Jeffrey primjećuje da se „krhko postojanje BiH kao države temelji na repetitivnom uprizoravanju njezina postojanja, što uključuje materijalnu kulturu uniformi i zastava, a događa se i kroz prakse u prostoru kao što je zaštita granice" (Jeffrey, 2013: 39). U ove repetitivne izraze državnosti ubraja se i određena vrsta izvora na koje se pozivamo u ovom radu, a koji bi se mogli definirati kao *službena izvješća*. Za analizu se kao uporišna točka uzima jedna od funkcija koje Bourdieu (2014) pripisuje državi, a to je da bude neka vrsta *središnje banke simboličkog kapitala*. Službeno izvješće, dakle, „nije ništa drugo nego zajednički diskurs, ali performativni diskurs, koji se šalje onomu koji ga je tražio i koji je onom koji ga šalje dodijelio određen autoritet". (Bourdieu, 2014: 25). Prema autorovoj terminologiji, dokumenti koji se

[2] Treba podsjetiti da BiH ima dva entiteta, Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, kao i autonomni distrikt Brčko. Federacija se pak dijeli na 10 kantona. Još postoji i Ured Visokog predstavnika UN-a, koji je zakonski najviša vlast u zemlji, sve dok se sve dogovoreno u Daytonu ne provede.

[3] Tijekom rata je više od 2,2 milijuna ljudi moralo napustiti svoja ognjišta, od populacije od 4 milijuna. 1,2 milijuna naselilo se izvan Bosne, dok se njih preostalih milijun nastanilo u drugim dijelovima države. Godine 2017. procijenjeno je da je još 18.748 osoba s izbjegličkim statusom, a 98.574 su unutarnji prognanici. Računa se da se vratilo 1.060.000 osoba, 610.000 unutarnjih prognanika i 450.000 izbjeglica. Povratak manjina, termin na koji ćemo se vratiti kasnije, iznosio bi 470.000 osoba. Kako se jasno vidi iz raznih dokumenata, ne postoji točan broj pravih povrataka jer se u mnogim slučajevima, nakon što bi povratnici ponovno ušli u posjed kuće, dogodilo da su je prodali ili zamijenili. Naravno, već od samog početka je proces povratka bio povezan s mnoštvom kompliciranih pitanja, od međunarodnih pritisaka do lokalnih otpora, između ostalog, a ta pitanja se ovdje ne analiziraju.

[4] Neke kritike iz ovih radova sada su već zastarjele, s obzirom na to da su se povećale kompetencije bosanske države (unatoč tomu, i dalje su to neizostavni radovi za razumijevanje prvih godina nakon Daytona i za promišljanje o kasnijim događajima).

analiziraju mogu se gledati kao *tipični akti države*. U ovom smislu je njihova funkcija dijelom „da proizvedu službeno viđenje koje se nameće kao legitimno viđenje". (Bourdieu, 2014: 29).

Kakvo *legitimno viđenje* može nametnuti država kao Bosna?[5] U ovom radu kanimo istražiti tu temu u sklopu politika za povratak izbjeglica i prognanika koje je za sobom ostavio rat (a te politike razradile su državne institucije ili su napravljene uz sudjelovanje države; u svim dokumentima, isto tako, javlja se, u manjoj ili većoj mjeri, sudjelovanje međunarodnih agencija ili organizacija, bilo da je to u pisanoj razradi tih politika, u financiranju ili u drugom području, a što je činjenica koju samu po sebi treba imati na umu).

Kako je već spomenuto, mirovni sporazumi nametali su uvjet povratka za sve one koji su morali napustiti svoje domove tijekom konflikta[6]. Budući da je riječ o jednoj od najtežih zadaća povjerenih državi institucionaliziranoj u mirovnim sporazumima, pitanje povratka sadrži u sebi mnogo dimenzija. Među njima stvaranje *predodžbi* o Bosni (Zašto poticati povratak?) i izgradnja određene *materijalnosti* (u obliku agencija i državnih dužnosnika, zakona, financiranja, infrastrukture itd., to jest *oblikovanje mjesta* na koje bi se netko trebao vratiti), na temelju koje se onda mogu oživotvoriti namjere.

b) Aneks 4, zato da bi se dijelovi ponovno ujedinili

Prema Toalu i Dahlmanu (2011) u 90-im godinama 20. stoljeća postojala su dva pokušaja obnove Bosne. Jedan od njih dosuđen je *etnonacionalističkim* snagama koje su povele „rat protiv Bosne kao posebnog državnog entiteta s etnički izmiješanim zajednicama koje su živjele zajedno" (Toal i Dahlman, 2011: 8). S druge strane, da bi se ublažile posljedice rata, nastao je međunarodni projekt za rekonstrukciju Bosne: proces povratka izbjeglica i prognanika.

Tako, Aneks 7 mirovnih sporazuma („Sporazum o izbjeglicama i prognanicima") određuje već u prvom članku da „svi, izbjeglice i prognanici, imaju pravo slobodnog povratka na svoja izvorna ognjišta" i da je „što brži povratak izbjeglica i prognanika važan cilj unutar rješenja sukoba u Bosni i Hercegovini"[7].

U retrospektivi, Dejtonski sporazumi, gledano sa stanovišta upravno-teritorijalne organizacije i onoga što je određeno u Aneksu 7, izgleda da podržavaju određenu vrstu ravnoteže između nepomirljivih pozicija nacionalističkih stranaka, a koje su nastale još prije rata i koje su u konačnici uzrokovale oružani sukob[8].

---

[5] Treba naglasiti da nas zanima očitovanje države BiH na njezinoj hijerarhijski najvišoj razini – a koja je možda najnemoćnija – a ne na razini entiteta, autonomnog distrikta, kantona itd.

[6] Jedna od najznačajnijih karakteristika rata bile su prakse koje su se označavale pod krovnim pojmom *etničko čišćenje* (vidi Čalić 2009). Kako smatra Bougarel (2013), prostorno odvajanje između zajednica do kojeg je pri tome došlo, jedan je od najtrajnijih učinaka rata.

[7] Zato se nametnula i obveza da se osiguraju uvjeti za povratak (Članak I. 2 i I. 3). Treba napomenuti i da je pravo na povratak ugrađeno i u bosanski ustav, tj. u Aneks IV. Mirovnih sporazuma. Vidjeti Članak II. 5. Treba istaknuti da je pravo na povratak uključivalo i pravo na povrat imovine ako ju je netko drugi zaposjeo i na nadoknadu za ono vlasništvo koje je nemoguće vratiti.

[8] Ako slijedimo Jansena, „nasilje u Bosni i Hercegovini u 90-im godinama 20. st. legitimiralo se pozivanjem na nekompatibilnost konceptualizacija vezanih za 'ognjište', shvaćeno kao 'domovina'. Suprotstavljeni nacionalistički diskursi predstavljali su svoje vojne pohode kao obrambene operacije, kojima se štiti i/ili stvara teritorij gdje su pripadnici neka nacije 'kod kuće'." (Jansen, 2006: 179). Ovo se može opaziti, na primer, u deklaracijama koje Republiku Srpsku i Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu određuju kao teritorijalne aranžmane u sukobu, prvo s integritetom Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, a zatim s Republikom Bosnom i Hercegovinom (vidjeti dokumente koji su skupljeni u: Tuđman i Bilić 2005). Važno je naglasiti da se politički nacionalistički projekti ne mogu koncipirati na monolitan način. Ne samo da su postojale različite političke stranke koje su htjele predstavljati istu nacionalnu grupu, nego su se i unutar stranaka koje su imale vodeću ulogu u predstavljanju svojih nacionalnih grupa javljale svađe između frakcija sa suprostavljenim idejama.

U odnosu s ovim, jedna od najranijih kritika na račun Daytona temeljila se na prigovoru da bi mogao legitimirati „osvajanje teritorija silom i prethodno 'etničko čišćenje' tih teritorija". (Taibo, 1996: 49). Zbog toga se Begić (1997) pozivao na Aneks 7 kao na „jedan od osnovnih elemenata u cijeloj konstrukciji mirovnog sporazuma u BiH s općenitim ciljem da ublaži posljedice čudovišne prakse etničkih progona u prethodnih pet godina" jer „ima nezamjenjivu ulogu u konsolidaciji mira na bosansko-hercegovačkom prostoru" (Begić, 1997: 291).

Dakle, politika povratka ostaje unutar okvira šire debate o državnoj organizaciji i legitimitetu Bosne. Zato se razvijala kao jedna od točaka Aneksa 7, pod imenom *povratka manjina*, što je tehnički termin za označavanje onih koji se vraćaju na područje na kojem prevladava druga nacionalna grupa[9].

Još se i valja prisjetiti da se Dayton uklapa u „trostruku tranziciju": od rata prema miru, od jednostranačja prema liberalnoj demokraciji i od socijalističke prema tržišnoj ekonomiji (Bougarel, 2005). U ovom se okviru kreću politike povratka izbjeglica i prognanika.

POLITIKE POVRATKA ILI NAČINI NA KOJE SE MOŽE USTANOVITI ILI OBNOVITI DRŽAVA

1) Prve mjere

Aneks 7 ustanovio je u poglavlju II., Članku VII. „Komisiju za raseljene osobe i izbjeglice" koja se na koncu pretvorila u Komisiju za povrat nekretnina (engleskom kraticom CRPC)[10]. Kako objašnjava Pretittore (2003), mandat ove komisije bio je da prima i odlučuje o zahtjevima za povrat nekretnina (bilo da je riječ o povratu vlasništva ili o naknadi)[11].

Godine 2004. objavila je svoje završno izvješće na kraju mandata, koji je trajao od 1996. do 2003. Isto tako, CRPC bila je jedna od organizacija koje su 1999. sastavile Plan za provedbu zakona o vlasništvu (engleska kratica: PLIP)[12], koji je, prema Pretittoreu, usvojio strategiju utemeljenu na legalnim kriterijima vezanim za individualna prava „nasuprot napretku putem političkih dogovora" (Prettitore, 2003: 13).

Završno izvješće CRPC-a na kraju mandata i Okvirni međuagencijski dokument PLIP korisni su kao prva službena aproksimacija za pitanje izbjeglica i prognanika. Prvi dokument spominje da je „etničko čišćenje bila ključna strategija za prisvajanje teritorija" (CRPC, 2004: 2)[13]. Na ovaj način „povratak vlasništva pripomogao bi cilju obnove multietničkog društva u BiH" (CRPC, 2004: 3). Tako se uspostava CRPC smatrala „jednom od najvažnijih pretpostavki ne samo za olakšavanje povratka prognanika i izbjeglica nego i za cijeli proces međuetničkog pomirenja i stabilizacije BiH" (CRPC, 2004: 4). Zbog „masovnog raseljavanja stanovništva, pitanje povrata vlasništva smatralo je ključnim za postizanje općenitog cilja Mirovnog sporazuma u Daytonu, a to je uspostava trajnog mira i demokratskog građanskog društva u BiH" (CRPC, 2004: 4).

[9] Kako objašnjava Brubaker (2013), ACNUR je zabilježila da su prvi povratci, u područja na kojima je povratnikova nacionalna grupa bila u većini, učvršćivali etničku odvojenost, pa su zato dužnosnici od 1997. počeli pozivati međunarodnu zajednicu da podrži povratak manjina.

[10] CRPC imala je središnji ured u Sarajevu i sastojala se od 9 povjerenika. Troje od njih bili su međunarodni povjerenici koje je imenovao Predsjednik Europskog suda za ljudska prava, a šestero su bili povjerenici iz zemlje, od kojih je dvoje imenovala Republika Srpska, a četvero Federacija BiH (što je značilo dva Bošnjaka, dva Hrvata i dva Srbina).

[11] Mada to prelazi granice ovog rada, tada je nastala debata oko mogućnosti da se dobije naknada za vlasništo koje se nije moglo povratiti, vezano za bojazan da bi to moglo imati negativan učinak na odlučnost za povratak.

[12] Skupa s Misijom OESS-a u BiH, misijom UN-a u BiH, Uredom Visokog predstavnika i ACNUR.

[13] Jasno je da autori dokumenata nisu *institucionalni*, ali unatoč tomu što se u nekima od njih naznačuje izdavač ili odgovorna osoba, to su tekstovi koji pokušavaju govoriti u ime institucije kao takve, općenito, bilo da je to komisija, ministarstvo, sudska presuda, te će se označiti podrijetlo određenog izvora kao autorstvo.

Na isti način je PLIP definirala povratak vlasništva kao „bitni dio procesa mira i pomirenja u Bosni" (PLIP, 2000: 2). U ovom smislu, „sveobuhvatno i potpuno rješavanje slučajeva potražnje vlasništva dokazat će se kao temelj održivog i trajnog mira u Bosni i Hercegovini" (PLIP, 2000: 5).

Tako je ono što se naslućuje u ovim sporazumima zapravo težnja za BiH, koja bi imala značajke prostora zajedničkog života nacionalnih grupa. Zaziva se određen tip društva do kojeg se mora doći putem procesa povratka i specifična situacija: *pomirenje*.

S druge strane, ova izvješća pomažu da se vidi i drugi tip karakteristika koje mora imati BiH. Nije jedini cilj da se stvori prostor *za sve*, nego je stvar i u tom da se tim prostorom mora upravljati po stanovitim pravilima. CRPC je morala poticati modifikacije zakona i već 1996. „derogirani su diskriminatorni zakoni iz ratnog perioda o napuštenom vlasništvu i posljedično su provedene dodatne promjene zakonodavstva" (CRPC, 2004: 6)[14]. U dokumentu PLIP-a razjašnjava se da proces stvaranja novih prava vlasništva „služi kao katalizator za stvaranje *pravne države*" (PLIP, 2000: 3). I dalje se ukazuje da je rad CRPC-a doveo do preporuka za to da se sustavi katastra „mogu modernizirati da bi se ispunili zahtjevi privatnog tržišta" (PLIP, 2000: 15). Tako, ne samo da se u BiH obnavljala pluralna država nego se to radilo i tako da se učvršćivala njezina preobrazba u modernu tržišnu ekonomiju (jedan od temelja dejtonskog ustava). U stvari, „proces privatizacije sektora društvenog vlasništva mora se dovršiti (…) privatizaciju mora pratiti i razvoj stambene politike" (PLIP, 2000: 15). Valjda podsjetiti da je prije rata društveno vlasništvo supostojalo s privatnim vlasništvom prije rata.

Kako je malo kasnije upozorio Jansen (2006), rad agencija za intervenciju depolitizirao je sadašnjost i budućnost; reforme u smislu slobodnog tržišta i privatizacije nisu bile teme o kojima se moralo diskutirati: „neoliberalni put Bosne i Hercegovine bio je specifičan u tom da je planirani 'kraj povijesti' uklopio u tehnički okvir ljudskih prava, a koji su stvorile agencije za stranu intervenciju, u cilju završetka rata" (Jansen, 2006: 187).

U tim godinama doći će i do jedne odluke Ustavnog suda BiH (USBH) koju je korisno analizirati zbog pozivanja na željenu BiH, premda je donekle udaljena od forme dokumenata koji se obrađuju ovdje[15].

Treba spomenuti da je jedna od najvažnijih promjena u postdejtonskom zakonodavstvu bila tzv. „Odluka o konstitutivnim narodima", koju je donio Ustavni sud BiH godine 2000. Presuda je proglasila neustavnima neke odredbe ustava Federacije BiH i RS, osobito one koje su povezivale te entitete sa specifičnim nacionalnim grupama. Tako je Sud „riješio (u teoriji) jedno od temeljnih proturječja Dejtonskog sporazuma koji je kombinirao priznavanje teritorijalnih jedinica definiranih po etničkom načelu s kompromisom oko povratka izbjeglica" (Bieber, 2006b: 125)[16]. Ono što nas zanima u ovom radu su neka opravdanja presude. Na primjer, tvrdi se da je područje na kojem je uspostavljena RS prije rata bilo područje miješanog stanovništva, kao i cijela BiH, ali da zbog „masovnog etničkog čišćenja (…) brojke o stanovništvu iz 1997. pokazuju da je RS postala gotovo homogeni etnički prostor" (CCBH, 2000: párr. 87). Oslanjajući se specifično na slab povratak manjina, navodi da je jedino moguće objašnjenje za to činjenica da vlasti tretiraju na različit i diskriminatorni način izbjeglice i prognanike nesrpskog podrijetla. Na jednak način se objašnjava presuda da bi se objasnio slab povratak Srba na teritorij Federacije (vidjeti na primjer paragraf 135).

[14] S druge strane javljale su se poteškoće pri radu na području na kojem je bio rat, onda kad se spominje da je trebalo nabaviti dodatnu računalnu opremu, što ukazuje na oskudnost infrastrukture i svih implikacija toga što znači *materijalno* uspostaviti ili obnoviti državu.

[15] Logično je da sudska presuda nije isto što i službeno izvješće (zapravo, može se reći da je to najkarakterističniji izražaj službenog i performativnog diskursa); ne koristimo iz zato da ih uspoređujemo, nego prije zato da se pokaže važnost pitanja povratka u jednoj od najznačajnijih sudbenih odluka za entitete još od potpisivanja Daytona. Odluka odražava i logike fragmentacije po tom što je odvojena presuda.

[16] Naravno, ovo je puno rezervi. Vidjeti Bieber (2006b) za podrobniji opis događaja.

Izraza ovakvog tipa bit će sve manje i manje i ne mogu se više vidjeti u radu ministarstva koje će biti zaduženo za provedbu Aneksa 7.

2) Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice

U godini 2000. stvara se Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. Nedugo potom, 2003. i *Zakon o izbjeglicama BiH i raseljenim licima u BiH* reformira se (donesen je 1999.) u tom smislu da se spomenutom ministarstvu povjerava odgovornost za to da ispuni ciljeve iz Aneksa 7 (uvođenjem Članka 21.)
Godine 2005. Ministarstvo je izdalo *Priručnik za postupke provođenja projekata obnove i povratka u BiH*. U osnovi, riječ je o velikoj zbirci pravila, odluka i dokumenata koji se odnose na projekte potpore povratku raseljenih osoba i izbjeglica i obnovi kuća.
Prema predgovoru, „temeljno načelo koje se promiče u ovom dokumentu je neki decentralizirani oblik postupanja, koji je u skladu s duhom kompromisa i europskih standarda (…) identificirati realne prioritete u bliskoj suradnji s civilnim društvom radi pomaganja potrebitima, čime se pridonosi demokratskoj stabilizaciji šire zajednice" (Ministry of Human Rights and Refugees –MHRR, 2005: 3). S jedne strane potrebno je usklađivanje s onim što je *europsko* (to jest, s Europskom unijom); s druge strane, ova stabilizirana demokratska zajednica poziva se na tehnički termin *neutralno* na koji je upozoravao Jansen. Ovo se produbljuje u uputi Priručnika o kriteriju kojim će se selekcionirati područja na kojima će se provesti projekti obnove i povratka[17]. Ono što se čini da su tehničke odluke, ujedno su i političke. Način za dodjelu fondova se individualizira i one ne izražavaju kompromise ni s jednom vrstom određenog društva[18].
Godine 2010. objavljen je jedan od najvažnijih dokumenata o toj temi, Revidirana strategija za provedbu Aneksa 7. Po sebi je to važan državni posao kojem treba mnogo vremena. Sastoji se od analize situacije u odnosu na povratak izbjeglica i prognanika, koja se fokusira na rješavanje problema.
U predgovoru je ministar Safet Halilović komentirao dva prioriteta s kojima se suočavala Bosna još od pokretanja prve strategije 2003.: prenijeti odgovornosti za provedbu Aneksa 7 od institucija međunarodne zajednice na vlasti BiH (možemo ovo razumjeti kao stvaranje države sposobne da upravlja samom sobom) i provesti utvrđene ciljeve[19]. Unatoč stanovitom napretku, Revidirana strategija mora se fokusirati na to da se pozabavi nizom polja koje se nedvojbeno odnose na *neutralni* okvir ljudskih prava[20].
Što se tiče nabrajanja elemenata koji pridonose „održivom povratku" (osobito zdravlje, obrazovanje i posao), očito je da je bosanska država zakazala da pruži određene životne uvjete, ne samo povratnicima na određena područja nego i stanovništvu općenito. U tome se miješaju i dosta, najblaže rečeno, neobične definicije kao, na primjer, u onom što se tiče teškoća na području zdravstva: „najsloženija zakonska i ustavna rješenja unutar sustava zdravstvene skrbi u BiH ne osiguravaju funkcionalnu vezu između zdravstvene skrbi

[17] S jedne strane, indikator za potrebe povratka je „broj potencijalnih registriranih korisnika/obitelji, temeljeno na broju zaprimljenih zahtjeva slijedom Javnog poziva Ministarstva ljudskih prava i izbjeglica" (Ministry of Human Rights and Refugees, 2005: 10). S druge strane, indikator potreba za obnovom je broj oštećenih i srušenih kuća, temeljeno na prikupljenim općinskim izvješćima.

[18] Ulazi u igru još jedan čimbenik koji ne treba zanemariti: dodjela ovih projekata implicira i za to potrebne fondove kojima će upravljati općine.

[19] To su: završiti proces povratka; povrat vlasništva; završiti proces obnove stambenih jedinica; osigurati uvjete za održivi povratak i reintegraciju.

[20] Ta polja se definiraju kao: obnova kuća; završetak povrata vlasništva; elektrifikacija izbjegličkih naselja i kuća; obnova infrastrukture na mjestima od interesa; zdravstvena skrb; socijalna pomoć; ostvarivanje prava na obrazovanje i rad; sigurnost i pravo na nadoknadu.

i ljudskih prava u najširem smislu" (MHRR, 2010: 20), a ovdje se uočava prikrivena kritika birokratske organizacije uspostavljene u Daytonu (*službena* kritika vlastite službene strukture?). Isto se uočava i kod analize situacije oko zapošljavanja, gdje se izdvaja nezaposlenost kao jedan od najtežih problema društva i kaže se da je problem tržišta rada još „izraženiji u usporedbi s drugim tranzicijskim zemljama zbog razjedinjenosti i fragmentacije tržišta, što je posljedica ustavnog uređenja države (…)" (MHRR, 2010: 21).

Druga bilanca o onome što ima veze sa *stvaranjem/obnovom* države očituje se u poglavlju o situaciji s infrastrukturom. Naglašava se da se „u godinama neposredno nakon rata to nije sustavno i sinkronizirano pratilo (…) u mnogim slučajevima dostupni fondovi nisu se trošili u skladu s realnim potrebama i prioritetima" (MHRR, 2010: 15). Situacija s infrastrukturom opisuje se kao dosta nejednaka, a kao primjer za to navodi se problem s osiguravanjem struje za kuće povratnika.

Premda ne postoje direktne izjave o tome kakvo bi bosansko društvo bilo poželjno, mogu se identificirati neka područja u kojima se uočavaju problemi, ali se ne rješavaju, osobito u onom segmentu koji se tiče nekih pitanja zbog čega ima manje povratnika. U tom smislu smatra se da struktura bosanske policije po „etničkom" ključu „nije zadovoljavajuća" (MHRR, 2010: 32). Ovo, premda je povezano sa sigurnosnim problemima povratnika iz redova manjina (koji su išli do slučajeva teškog nasilja, uključujući ubojstva), reproducira koncepciju sigurnosti nacionalističkog tipa, koja je bez dvojbe ležala u temelju stvaranja vojnih formacija još prije rata. Isto tako je zanimljivo naglasiti da su, premda se ne aludira na oružani sukob, problematike vezane s njime ovdje prisutne na indirektan način (nikada se previše ne inzistira na tom da se obraća pozornost na tehnički oblik jezika, a tu leži njegova djelotvornost), time što se naglašava da ima osumnjičenika za ratne zločine (ne spominje se *etničko čišćenje*), koji i dalje žive na područjima povratka manjina, zbog čega je „uhićenje i procesuiranje svih osumnjičenih za ratne zločine važno za održivi povratak" (MHRR, 2010: 34). U konačnici, posljedice rata uočavaju se i na obrazovnom planu jer se javljaju problemi „vezani s kriterijima po kojima se daju imena školama, izabiru njihovi simboli i vrste manifestacija" (MHRR, 2010: 40). Nadalje, naglašava se da se obrazovni programi oblikuju po etničkim kriterijima i da „priručnici iz predmeta povezanih s etničkim pitanjima (…) potiču segregaciju, uzdižu kulturu samo jedne etničke skupine (…)" (MHRR, 2010: 41).

Ako se ova pitanja formuliraju kao problematike kojima se treba pozabaviti i riješiti ih, može se razumjeti da u nekoj budućoj BiH ne bi smjelo biti takvih značajki. Tako da definicije ostavljaju tek dojam da su normativne, kao da su izraz onoga što je *dobro*, što bi *moralo biti*, a da se ne upušta u neke veće izazove u tom smislu.

Konačno, godine 2017., i to po nalogu zakonodavne vlasti, Ministarstvo je moralo sastaviti izvješće o situaciji Revidirane strategije. Oblikovano u tehničkom jeziku, daje se izvješće o onim poljima koja je preporučila ova strategija. Od interesa je jedna obavijest ACNUR-a o uvjetima u kojima žive povratnici iz redova manjina[21]. Osim toga što se govori o vrlo lošoj situaciji velikog dijela bosanskog stanovništva, u pogledu dužnosti države ovdje su povratnici iz redova manjina označeni kao kategorija stanovništva kojima se treba posebno pozabaviti kroz neke zakone, ali to više nije izraz nekakvog poništenja *zločinačke radnje*. Žarište je u održivosti Bosne kao države; k tomu još i države na putu prema tržišnom gospodarstvu, liberalnoj demokraciji i ispunjenju zakonodavnih obveza u vezi s tim.

[21] To se radi u skladu sa stanjem u kojem se nalazi kuća s elektrifikacijom, socijalnom pomoći, obrazovanjem, sigurnošću itd. Tako je „ACNUR između 450 četvrti identificirala njih 9 koje je označila iznimno ugroženima (…) njih 92 ugroženima i 114 djelomično ugroženima" (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 2017: 7).

3) Strategije migracije i Europska unija

Na kraju ćemo proći i kroz druge dokumente koji se odnose na ovo pitanje.

Kao prvo, osvrnut ćemo se na *Strategiju migracije i azila* i *Akcijski plan 2008. – 2011.*, koje je razradilo Ministarstvo sigurnosti. Bio je to prvi dokument te vrste, zapravo, kako naglašava ministar Tarik Sadović u predgovoru, „u zemlji poharanoj ratom, bez institucionalnih kapaciteta i školovanog kadra, uspostava objedinjenog sustava upravljanja migracijama predstavljala je golem problem" (Ministry of Security – MS, 2008: 6). Zahvaljuje zbog toga međunarodnoj zajednici, a istodobno se negativno osvrće na institucionalne kompleksnosti (još jedna kritika Daytona?) Konačno, dodaje da je „Bosna i Hercegovina ispunila drugu važnu europsku obvezu" (MS, 2008: 7). Odmah drugi dužnosnik nastavlja na istom tragu, naznačujući vrijednost koju bi morao imati ovaj dokument: „(…) ovo ministarstvo se nada da će s točke gledišta pravde i unutarnjih pitanja olakšati integraciju Bosne i Hercegovine u Europsku uniju" (MS, 2008: 8)[22].

Veći dio izvješća sačinjava evaluacija Međunarodne organizacije za migracije. S jedne strane, iznosi na vidjelo gomilu pitanja po kojima se državnost BiH pokazuje fragilnom[23]. O povratku izbjeglica i prognanika, premda se primjećuje da „i dalje predstavlja jednu od glavnih migracijskih tema BiH" (MS, 2008: 106), aproksimacija pitanja je s jedne strane *legalna* (na primjer, sukobi s europskim zakonima o državljanstvu), dok se s druge strane, posredstvom *neutralne* naracije, čini da i dalje ostaje jasno da bi rekompozicija Bosne teško bila moguća[24].

Sa svoje strane, u *Strategiji na području migracija i azila akcijskom planu za period 2016. – 2020.* već se mogao čuti optimističniji ton: „može se na nedvojben način zapaziti da je Bosna i Hercegovina izgradila institucionalne, zakonodavne i administrativne strukture kontrole migracija i azila" (MS, 2016: 12). Ali i dalje se zamjećuju značajni nedostaci[25]. S druge strane, više se ne spominje proces povratka. Ako je u prethodnoj Strategiji evaluacija Međunarodne organizacije za migracije označavala rat kao jedan od uzroka situacije u zemlji te, zbog toga, i iseljavanja, godine 2016. (a spis je, u teoriji, u cijelosti napisalo Ministarstvo) ne spominje se konflikt. Ono što se jasno konsolidiralo je pozivanje na put pristupa Europi. To se jasno vidi u raznim odjeljcima, kao na primjer kad se kaže da je „prvenstveni cilj ove vrste kontrole migratornih kretanja u Bosni i Hercegovini uspostavljanje djelotvorne kontrole nad ulaskom, boravkom i kretanjem stranaca unutar državnog teritorija (…) Ovo političko i strateško određenje nužno je sa stanovišta procesa europske integracije, u kojem Bosna i Hercegovina aktivno sudjeluje" (MS, 2010: 12). Još se i učvršćuje označavanjem pristupa EU dijelom dugoročnih ciljeva koji uokviruju ovu strategiju (vidjeti MS, 2016: 46).

Primjećuje se, ako se ovi dokumenti uspoređuju, konsolidacija pristupa EU kao cilja koji usmjerava sve aktivnosti države. U tom procesu sada se više uopće ne spominju ni sukob ni povratak izbjeglica, a pogotovo nema nikakva spomena o tom da se Bosna *transformirala* tim određenim kretanjem stanovništva.

---

[22] To su riječi Marijana Baotića, direktora Državne komisije za strategiju migracije i azila, i pomoćnika ministra iz Ministarstva sigurnosti, odjela za azil (Vidjeti MS, 2008: 103 - 136).

[23] Od kompleksnosti određivanja granice do nedostatka statističkih podataka na različitim područjima (vidjeti MS, 2008: 103 - 136).

[24] „U skladu s infomacijom koju je objavio Helsinški odbor za DDHH, procjenjuje se da je 50 % vraćenog vlasništva (stanovi, kuće, zemljište) već promijenilo vlasnika i da je 30 % tog vlasništva već u procesu komercijalizacije ili zamjene. Jedini zaključak koji se može donijeti je da je ovakvo postupanje prouzročeno time što stanovništvo nema povjerenja u sigurnost zajednica u koje se pretpostavlja da bi se trebalo vratiti jer postoji strah od mogućih etnički motiviranih napada na povratnike. Isto tako, pretpostavlja se da je znatan broj ljudi zasnovao obiteljske, poslovne i prijateljske odnose u novim mjestima boravka i da je većina njih započela novi život u novim sredinama" (MS, 2008: 120).

[25] Među ostalim, i dalje je prisutno pitanje određivanja granice (MS, 2016: 16).

Zadnji komentar dat ćemo nakon kratkog konzultiranja oko nedavnih odgovora na upitnik Europske unije[26]. Među 3242 pitanja identificirana su dva koja se mogu neposredno povezati s pitanjem povratka izbjeglica i prognanika (oba u poglavlju 24: „Pravda, sloboda i sigurnost"). Mada je cilj dijelom bio da se dobiju odgovori od BiH kao *jedne* države[27], odgovori su paradigmatski. Kao prvo, treba naznačiti vizualni dojam. Neki dijelovi odgovora pisani su latinicom, a drugi ćirilicom, što daje neku početnu ideju o *geografsko-institucionalnom* podrijetlu odgovora[28]. Kao drugo, sadržaj je apsolutno tehničke naravi i čini se da želi pokazati razinu pravne usklađenosti s normativima, ali bez velike koordinacije[29]. Kod prvog konzultiranog pitanja[30] odgovor na latinici referira se na Strategiju na području migracije i azila 2016. – 2017., a odgovor na ćirilici ukazuje na to kako su Vlada RS i Ministarstvo za izbjeglice i raseljena lica RS još od samog početka radili na tome da provedu Aneks VII. Kod drugog, direktnijeg pitanja[31], jedino što se spominje na latinici je da i dalje djeluje Regionalni stambeni program[32]. Dok se na ćirilici spominju prava izbjeglica i prognanika u RS, onih iz razdoblja 1991. – 1995.[33] Teško da je na ovaj upitnik mogla odgovoriti BiH kao *jedna* država.

III. PROVIZORNI ZAKLJUČAK: EU ILI NIŠTA?

Nakon pregledavanja dokumenata može se navesti da su neki od njih, na koje je više utjecala međunarodna prisutnost, prožeti takvim predstavljanjem stvari koje se često uvodi u igru putem razmatranja prošlosti BiH i za koje su primjeri radovi, na primjer, Donije i Finea (1994.): „tradicija stoljeća sloge i međusobnog suživota različitih vjerskih zajednica i nacionalnosti, koja je povijesna baština Bosne, izdana je u sukobu započetom 1992." (Donia i Fine, 1994: 280). Dakle, valjalo je *obnoviti* tu izdanu prošlost. Treba istaknuti da je sličnu konstrukciju koristio i Savez komunista BiH. Kako objašnjava Andjelić, „politički vođe u Bosni uvijek su se birali u skladu s načelom da sve tri etničke grupe moraju biti jednako predstavljene (…) međutim, nikad nisu

[26] Godine 2016. EU je poslala upitnik BiH kao dio postupka pristupanja, a u njemu su obuhvaćena sva područja koja imaju veze sa zakonodavstvom EU. Tek nedavno, početkom 2018., poslani su odgovori. Nažalost, nedostatak prostora sprečava nas da produbimo temu o tome kako upitnik ne samo da pomaže da se BiH analizira kao država, nego istodobno i daje mogućnost promišljanja same EU. Upitnik se nalazi na službenoj stranici Delegacije EU u BiH (europa.ba), a odgovori se mogu skinuti na stranici Uprave na europsku integraciju Vijeća ministara BiH (dei.gov.ba).

[27] Prema jednom dužnosniku EU instaliranom u Bruxellesu, Europska komisija nije htjela primiti petnaest različitih odgovora da bi onda kasnije vidjela tko je u pravu, nego je htjela čuti samo jedan glas BiH kad se obraća EU. Zato se stvorio vrlo kompleksan mehanizam koordinacije između svih administrativnih razina BiH (osobni intervju, veljača 2018.)

[28] Službeni jezici u BiH su srpski, hrvatski i bosanski. Razdvajanje ovih jezika, međusobno razumljivih, jedan je od političkih uloga nacionalizma. Dok se srpski piše ćirilicom, hrvatski i bosanski se pišu latinicom. Naravno, EU je primila upitnik u prijevodu na engleski, gdje ove razlike nisu vidljive.

[29] Kao anegdotu ću navesti da mi je početkom godine u razgovoru u jednom informacijskom uredu EU (EU Info Centar) u Brčkom jedan službenik ispričao da je neki njegov poznanik uključen u sastavljanje odgovora za upitnik. Prema onome što je rekao, sve to se „loše radilo".

[30] Broj 28. poglavlja 24.: „Opisuje politiku integracije izbjeglica i osoba koje su dobile drugu vrstu zaštite u Bosni i Hercegovini".

[31] Broj 30. poglavlja 24.: „Opisuje situaciju izbjeglica pokrivenih zakonodavstvom koje se primjenjuje na izbjeglice koji su došli u Bosnu tijekom ratova u bivšoj Jugoslaviji u 90-im godinama 20. stoljeća".

[32] Nažalost, nema prostora za analizu ovog programa po kojem BiH, Srbija, Hrvatska i Crna Gora rade zajedno.

[33] Razjašnjava se da od 2005. kompetenciju nad izbjeglicama ima Ministarstvo sigurnosti (što, kako se čini, znači izuzeće od odgovornosti).

djelovali kao etnički predstavnici, nego kao vođe cijele bosanske političke nacije" (Andjelić, 2003: 18)[34]. Ta slika odgovarala je isto tako razmišljanjima političkih protagonista iz 90-ih godina 20. st., kako se vidi u djelu Filipovića i Durakovića (2002.), gdje se oni pozivaju na pozitivnu prošlost BiH, s ciljem izgradnje budućnosti, jer ona ne smije biti proizvod kratkog povijesnog razdoblja u kojem se nametnula *nacionalistička avantura*. Sa svoje strane, prije jednog desetljeća Hayden je započeo debatu, služeći se raznim antropološkim radovima o BiH, u kojoj je tvrdio da inzistiranje međunarodnih dužnosnika koji „upravljaju Bosnom" na tradiciji „tolerancije i navodnih očitovanja multikulturalizma nije refleks" prošlosti ili sadašnjosti BiH (Hayden, 2007: 107). Za ovog autora, slika o Bosni kao tolerantnoj i raznolikoj korisna je ukoliko je sukladna s prevladavajućom slikom EU o samoj sebi.

Haydenova provokacija ima svoju vrijednost i treba je uzeti u obzir. Zapravo se može ići i dalje i ustvrditi da će neki istraživač, koji se prihvati zadatka da ide u potragu za nekom Bosnom podijeljenom na troje, bez sumnje naći potporu za to. Ali se na taj način gube mnoga pitanja koja obogaćuju analizu. Na primjer, radovi o povratku izbjeglica pridonijeli su problematizaciji tog nacionalističkog raskola, naglašavajući postojanje drugih podjela, kao urbano/ruralno, što se javlja u Sarajevu nakon rata (Stefansson, 2007); postavili su problematiku u terminima raspodjele moći, smještajući odbijanje nacionalističkih političkih elita da dopuste povratak manjina kao posljedicu borbe koja se vodila za resurse (Einsporn, 2016); pokazali su kako je proces povratka slijedio vlastitu logiku i impuls, mimo planova državnih ili međunarodnih vlasti (Sivac-Bryant, 2016); istraživali su stanovite procese suradnje između povratnika i onih koji se nisu vratili – iz različitih zajednica (Porobić, 2016).

Što se tiče povratka manjina, Jansen (2011) smatra da se on koncentrirao u malom broju područja, uspostavljajući još k tomu neku vrstu etničkih enklava. Nedostatak poticaja za povratak treba tražiti i u promjenama post-socijalizma: *povratak* se pretvorio u *ruralizaciju*. *Nacionalističko* odbijanje, nasilje, logika povezana uz godine razaranja i patnje dakako je i dalje prisutna u Bosni. Ali ne objašnjava sve.

Sa svoje strane ovaj rad, usredotočen na dokumente a ne na teritorij, isto tako nam omogućuje da ocrtamo seriju opservacija. Na prvom mjestu, unatoč svim teškoćama BiH je *materijalno* napredovala; ne samo u obliku reparacije ili rekonstrukcije kuća, puteva, zgrada itd., nego i u smislu oblikovanja Bosne kao države: stvorila su se ministarstva, agencije i drugi birokratski prostori koji kako-tako funkcioniraju. Na drugom mjestu, ovaj put poboljšanja na materijalnom planu popraćen je i transformacijom u službenom izražaju o tome što je legitimna simbolička baza za državnost BiH. Ako je Aneks 7 bio inicijativa koja je morala dopustiti uskrsnuće *najbolje bosanske tradicije*, trenutačno je to obveza koju treba ispuniti u okviru pravne države koja provodi svoje demokratske liberalne smjernice, obvezne međunarodne regulacije, u smislu poštivanja privatnog vlasništva i slobodne trgovine, zato da bi se politički, socijalno i ekonomski prilagodila jedinom mogućem putu koji se predstavlja neprikosnovenim za sve, a to je pristupanje Europskoj uniji[35].

[34] Savez komunista BiH govorio je 1989., vezano za teške probleme s kojima se suočavala Jugoslavija: „(…) Zato smo u BiH tako osjetljivi na sve što nas dijeli i razdvaja, na sve što ugrožava naše izboreno pravo da živimo skupa – Srbi, Hrvati i Muslimani, kao i drugi narodi i narodnosti, pod sloganom da BiH nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego da je i srpska i muslimanska i hrvatska i od svih drugih ljudi i naroda i narodnosti koji u njoj žive" (Savez Komunista Bosne i Hercegovine, 1989: 5), držeći se glasovite formule iz studenog 1943., kad se u Mrkonjić-gradu ustanovilo Antifašističko vijeće za oslobođenje BiH.

[35] Dakako, nije naodmet razjasniti da nemamo namjeru biti kritični niti negativno ocijeniti mjere koje su zacijelo promijenile živote osobama koje su živjele u izbjegličkim centrima ili u oskudnim nastambama, a sada imaju vlastiti prostor za život. Ovdje razvijena analiza teži drugom cilju.

Nije smjelo ustvrditi da prijepor o državnosti BiH, započet raspadom Jugoslavije, još nije riješen. Ako, po onome što kaže Bourdieu, „sklop institucija koje zovemo 'državom' mora stvoriti (…) javno poštovanje prema službenim istinama, za koje se pretpostavlja da se u njima prepoznaje cjelina društva (…) spektakl univerzalnosti, ono o čemu se, u konačnici, svi slažu (…)" (Bourdieu, 2014: 26), u Bosni se ova opća suglasnost ne može naći unutar teritorija, ne može se interno legitimirati. Što se tiče onoga oko čega se svi mogu složiti, onoga što se predstavlja kao odredište bez prigovora, čini se da je to pristup Europskoj uniji. Kako ovaj cilj, barem deklarativno, podupiru sve relevantne stranke, to daje bosanskoj državi razlog za djelovanje – *tehnički* i *zakonski* opravdan razlog. Izgleda da to ne rješava teške socijalne i ekonomske probleme unutar kojih se odvija svakodnevni život stanovnika Bosne.

Konačno, u činjenici da se ne može točno utvrditi koliko se povratnika, od onih koji su dobili natrag svoje kuće, doista naselilo na mjestu predratnog stanovanja, ukrštavaju se dvije osi ovog rada: onoga što se tiče odraza presuda na oblikovanje Države sa solidnim institucionalnim kapacitetima i odraza presuda na stvaranje simboličkog motiva za opravdavanje nekih načina za *ponovno* nastanjivanje oduzetog teritorija.

Literatura

1. Andjelić, N. (2003). *Bosnia-Herzegovina. The end of a legacy*. Londres-Portland, OR: Frank Cass.
2. Begić, K. (1997). *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991.-1996.)*. Sarajevo: Bosanska knjiga - Pravni Centar fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina.
3. Bieber, F. (2006a). After Dayton, Dayton? The evolution of an Unpopular Peace. *Ethnopolitics*, *5*(1), 15-31.
4. Bieber, F. (2006b). *Post-War Bosnia. Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. New York: Palgrave Macmillan.
5. Bliesemann de Guevara, B. (2005). External state-building in Bosnia and Herzegovina. A boost for the (Re-) institutionalization of the State or a catalyst for the establishment of parallel structures?. *Kakanien Revisited* (disponible en www.kakanien.ac.at)
6. Bougarel, X. (2005). Dayton, dix ans après : le leurre des bilans?. *Critique Internationale*, *29*(4), 9-24.
7. Bougarel, X. (2013). Bosnie-Herzégovine: una guerre toujours si présente. *P@ges Europe*.
8. Bougarel, X. (2015). *Survivre aux empires. Islam, identité nationale et allégeances politiques en Bosnie-Herzégovine*. París: Karthala.
9. Bourdieu, P. (2014). *Sobre el Estado. Cursos en el Collège de France (1989-1992)*. Barcelona: Anagrama (edición digital).
10. Brubaker, R. (2013). From the unmixing to the remixing of peoples: UNHCR and minority returns in Bosnia. *New Issues in Refugee Research*, Research paper Nº 261.
11. Burg, S y Shoup, P. (2000). *The war in Bosnia-Herzegovina. Ethnic conflict and international intervention*. New York: M.E. Sharp.
12. Calic, M.J. (2009). Ethnic cleansing and War Crimes, 1991-1995. Ingrao, C. y Emmert, T. (eds.), *Confronting the Yugoslav Controversies. A scholars' initiative*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
13. Chandler, D. (2000). *Bosnia. Faking democracy after Dayton*. Londres: Pluto Press.
14. Donia, R. y Fine, J.V.A. (1994). *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed.* Nueva York: Columbia University Press.
15. Eisporn, H. (2016). From returnees to citizens? The case of minority repatriations to Bosnia and Herzegovina. *Working Paper Series N° 118*, Refugee Studies Centre, University of Oxford.
16. Filipović, M. y Duraković, N. (2002). *Tragedija Bosne*. Sarajevo: Valter.

17. Habul, E. (1995, 15 de diciembre) Kraj rata. *Oslobođenje*, pp. 1
18. Hayden, R. (2007). Moral Vision and Impaired Insight. The imagining of other Peoples' Communities in Bosnia. *Current Anthropology*. *48*(1), 105-131.
19. Hayden, R. (2000). *Blueprints for a house divided. The constitutional logic of the Yugoslav conflict*s, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
20. Jansen, S. (2006). The privatization of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. *Dialectical Anthropology*, *30*, 177-199.
21. Jansen, S. (2011). Refuchess: Locating Bosniac repatriates after the war in Bosnia-Herzegovina. *Population, Space and Place*. *17*, 140-152.
22. Jeffrey, A. (2013). *The improvised State. Sovereignty, Performance and Agency in Dayton Bosnia*. Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
23. Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
24. Moll, N. (2013). Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity-building in today's Bosnia and Herzegovina. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity.*
25. Porobić, S. (2016). Bosnian 'Returnee Voices' communicating experiences of successful reintegration. The Social Capital and Sustainable Return Nexus in Bosnia and Herzegovina. *Südosteuropa*, *64*(1), 5-26.
26. Prettitore, P. (2003). *The right to housing and Property Restitution in Bosnia and Herzegovina: A case study.* Working Paper No. 1, Bethlehem: Badil.
27. Relea. F. (1995, 10 de diciembre). Los refugiados, clave del proceso de paz. *El País.*
28. Sivac-Bryant, S. (2016). *Re-Making Kozarac. Agency, Reconciliation and Contested Return in Post-War Bosnia*. Londres: Palgrave Macmillan.
29. Stefansson, A. (2007). Urban exile: Local, Newcomers and the Cultural Transformation of Sarajevo. Bougarel, X.et al*., The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Burlington, Vt.: Ashgate.
30. Taibo, C. (1996). El acuerdo de Dayton y el futuro de Bosnia-Herzegovina. Tribunal Permanente de los Pueblos (compiladores), *El Genocidio bosnio. Documentos para un análisis*. Madrid: Los libros de la Catarata.
31. Toal, G. y Dahlman, C. (2011). *Bosnia remade. Ethnic cleansing and its reversal*. New York: Oxford University Press.
32. Tuđman, M. i Bilić, I. (2005). *Istina o Bosni i Hercegovini – dokumenti 1991. – 1995*. Zagreb: Slovo M.
33. Turčalo, S. (2017). Ethno-geo-political entrepeneurs and the creation of internal homelands in Bosnia and Herzegovina. *Perspectives. Political analyses and commentary*, Heinrich Böll Stiftung, *3*, 40-45.
34. Wagner, B. (2017). BiH's un-reformable public administration – an instrument of state capture. *Perspectives. Political analyses and commentary*, Heinrich Böll Stiftung, 3, 10-14.

Službeni dokumenti

1. Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees-CRPC- (2004): *End of Mandate Report (1996-2003)*, Sarajevo: CRPC. Disponible en http://www.pict-pcti.org/publications/Bibliographies/EMR-Part1-CoverExec1-Summary-EMR.pdf
2. Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina (2000): *Partial decision U 5/98 III*, 1 de Julio.
3. Direkcija za evropske integracije (2018): „Odgovori na Upitnik. Poglavlje 24. Pravda, sloboda i sigurnost". Acceso sólo por internet en www.dei.gov.ba.
4. European Commission (2016): *Questionnaire. Information requested by the European Commission to the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina for the preparation of the Opinion on the application of Bosnia and Herzegovina for membership of the European Union,* diciembre. Disponible en: http://europa.ba.
5. General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Disponible en http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf
6. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice (2017): *Izvještaj o realizaciji Revidirane strategije Bosne i Hercegovine za provođenje Aneksa VII. Dejtonskog mirovnog sporazumaza 2016. godinu.*, en http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Izvjestaj%20o%20realizaciji%20Revidirane%20startegije%20za%202016%20B.pdf
7. Ministry for Human Rights and Refugees (2005): *Manual on procedures in implementation of reconstruction and return projects in BiH*, Sarajevo: Ministry for Human Rights and Refugees. En http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Revidirano%20strategija%20Engleski.pdf
8. Ministry for Human Rights and Refugees (2010): *Revised Strategy of Bosnia and Herzegovina for the Implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement*, Sarajevo: Ministry for Human Rights and Refugees. Disponible en http://www.mhrr.gov.ba/PDF/Izbjeglice/Revidirano%20strategija%20Engleski.pdf
9. Ministry of Security (2008): *Migration and asylum strategy and action plan 2008-2011*. Sarajevo: Ministry of Security.
10. Ministry of Security (2016): *Strategy in the area of migrations and asylum and action plan for the period 2016-2020*, Sarajevo: Ministry of Security.
11. Property Law Implementation Plan –PLIP- (2000): *Inter-Agency Framework Document*, octubre. Disponible en http://www.oscebih.org/documents/osce_bih_doc_2000101511402819eng.pdf
12. Savez Komunista Bosne i Hercegovine (1989): *Za šta se zalaže Savez Komunista Bosne i Hercegovine?,* Sarajevo: Centralni Komitet Saveza Komunista Bosne i Hercegovine-NIŠRO Oslobođenje.

WHY SHOULD I COME BACK? RETURN POLICIES FOR REFUGEES AND INTERNAL DISPLACED PEOPLE AND THE STATE-BUILDING PROCESS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

ABSTRACT

One of the consequences of ethnic cleansing during the Bosnian War (1992-1995) was the forced displacement of people: more than half of the Bosnian population had to leave their homes. Therefore, one of the objectives of the Dayton Peace Agreement was to promote the return of refugees and internal displaced people.
Thus, in a conflict that had the incompatibility of the different concepts of state as one of its main motives, the public discourse of Bosnian institutions, NATO agencies and the EU about return policies should be seen within the framework of a broader discussion about the organization and the state legitimacy of the country.
In the analysis of official documents of the Bosnian State, ruturn policies can be seen as a way to rebuild a society that was separated. Certainly, the discourse will change until having a legal obligation as support base, i.e. the requirements for an indisputable goal: the access to the EU. On the other hand, the concept of return policies as a market economy in transition remains constant.
Furthermore, Bosnian own issues to manage the relocation of its population can be providen as an evidence in the context of a state that is being formed.
This exploratory research aims at analysing institutions based on documents, secondary literature and other sources considering their important role in regards to the symbolic and material consequences they may have.

Key words: *Bosnia and Hezegovina, return policies, state discourse, legitimacy*

Darko Gavrilović
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Univerziteta u Novom Sadu
chdr.novisad@gmail.com

Daniela Arsenijević
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Univerziteta u Novom Sadu
arsenovic.daniela@gmail.com

IZBEGLICE U PROPAGANDI VLADE NARODNOG SPASA U SRBIJI 1941. – 1942. GODINE[1]

SAŽETAK

Na kraju Drugog svetskog rata, na prostoru Evrope našlo se više od 15 miliona izbeglica i raseljenih lica. Evakuacije, prisilna raseljavanja, proterivanja, deportacije, masovna stradanja civila su zajedno s holokaustom obeležili Drugi svetski rat. Sa slomom Kraljevine Jugoslavije i rasparčavanjem njene teritorije 1941. godine u Srbiju je došlo nešto više od 240.000 izbeglica. Njihov smeštaj je zahtevao opsežnu politiku koja je trebala voditi računa prvo o njihovom zbrinjavanju, a potom i stvaranju uslova za njihovo zapošljavanje i uspostavljanje relativno normalnih uslova za dalji život. Vlada Milana Nedića je ulagala napore u tom smislu. Međutim, u isto vreme, izbeglice su bile zloupotrebljavane za ratnu propagandu. Vlada narodnog spasa je u propagandne svrhe koristila izbeglice za jačanje kulta ličnosti Milana Nedića, stvarala sliku o svom radu na borbi za opstanak srpskog naroda i snažila političke mitove koji su širili mržnju prema njenim političkim i ideološkim neprijateljima. Cilj ovog rada je da prikaže kako su u jeku izbegličkog talasa u Srbiji težak položaj izbeglica i ratna situacija zloupotrebljavani u propagandne svrhe Vlade nacionalnog spasa tokom 1941. i 1942. godine.

Ključne reči: *izbeglice, Drugi svetski rat, propaganda, Vlada nacionalnog spasa, štampa*

UVOD

Masovne evakuacije, prisilno raseljavanje, proterivanje i deportacije miliona ljudi odvijali su se u većini zemalja uključenih u Drugi svetski rat. Neki od ovih fenomena su kategorisani kao kršenje osnovnih ljudskih vrednosti i normi od strane Nirnberškog suda nakon završetka rata. Masovna prisilna kretanja ljudi – većina njih izbeglica – bila su uzrokovana ili ratnim neprijateljstvima ili su ih sprovodile sile Osovine i bila su zasnovana na rasnoj ideologiji i nacionalističkim idejama vezanim za etničku pripadnost. U Evropi su izbegličke krize započele pre početka Drugog svetskog rata i to proterivanjem Jevreja iz Nemačke, ali i zemalja koje je Nemačka uspela da anektira do 1. septembra 1939. godine. Kako su tekla ratna dejstva na evropskom kontinentu u periodu od 1939. do 1943., Nemačka je na okupiranim teritorijama provocirala veliki broj izbeglica.

[1] Ovo istraživanje deo je projekta br. 142-451-2705/2018-01 koji finansira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost AP Vojvodine.

S početkom sloma Nemačke, na Zapadnom, a posebno u velikim masama na Istočnom frontu, teritoriju Evrope je plavio sve veći broj međunarodnih izbeglica. To je, po završetku rata, omogućilo da se uspostavi okvir jedne globalne arhitekture ljudskih prava koja postoje i danas, a koja su vezana za izbeglištvo (Durkin, 1998). Tokom Drugog svetskog rata, obe zaraćene strane su proterivale ljude koji su bili lojalni njihovim neprijateljima. Glavna lokacija na kojoj su se odvijale masovne deportacije i drugi vidovi raseljavanja bili su prostori istočno-centralne i istočne Evrope.[2] Međutim, najmonstruoznija i najširih razmera bila su raseljavanja i deportacije koji su bili povezani sa likvidacijama miliona Jevreja.

Upravo zbog činjenice da je Drugi svetski rat izazvao kretanja miliona izbeglica Ujedinjene nacije su 1943. oformile posebnu upravu za rešavanje pitanja i pružanje humanitarne pomoći izbeglicama (UNRRA) u područjima koja su bila oslobođena od strane Saveznika. Tako je UNRRA obezbedila milijarde dolara pomoći za oko 8 miliona izbeglica. Njene operacije su trajale u Evropi sve do 1947., a potom i u Aziji 1949. godine, nakon čega je UNRRA prestala da postoji. Komesarijat za izbeglice Ujedinjenih nacija je osnovan 1950. u Ženevi od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, sa mandatom da predvodi i koordinira međunarodnu zaštitu izbeglica i razrešava izbegličke krize širom sveta. Primarni cilj je zaštita prava izbeglica i njihova dobrobit, što se postiže obezbeđivanjem prava na izbeglički status, dobrovoljni povratak, lokalnu integraciju ili trajno naseljenje u nekoj trećoj zemlji. Svoje aktivnosti sprovodi u saradnji s vladama zemalja članica širom sveta. Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR) je danas jedna od ključnih svetskih humanitarnih agencija.

IZBEGLICE U OKUPIRANOJ SRBIJI

Da bi smo na što obuhvatniji način pristupili pomenutoj temi rada, neophodno je bilo pristupiti analizi raznovrsnih istorijskih izvora. U tom smislu, od presudnog značaja bio je rad u Arhivu Srbije i to na analizi dokumenata Komesarijata za izbeglice i preseljenike 1941. – 1944., te Arhivu Jugoslavije u okviru dosijea Milan Nedić gde smo pronašli isečke iz dnevne štampe koja je potvrdila da su izbeglice korišćene u propagandne svrhe. Prema sačuvanom izveštaju Komesarijata za izbegla i raseljena lica podnetom predsedniku kolaboracionističke vlade Milanu Nediću u avgustu 1944., tokom Drugog svetskog rata u Srbiju je došlo ili je deportovano 241.011 izbeglica (Kerkez, 2008). Moguće je da je u Srbiju došao i veći broj od popisanih izbeglica. O tome su svedočili Franc Nojhauzen, šef Vojne uprave Srbije (od oktobra 1943. do kraja avgusta 1944.), i general Milan Nedić. Najveći broj izbeglica su bili proterani ili izbegli Srbi iz Nezavisne Države Hrvatske, zatim Srbi iz Makedonije, njih oko 50.000 (Petranović, 1992, str. 251, 252), sa Kosova i sa drugih okupiranih teritorija. Među izbeglicama bio je i veliki broj Slovenaca[3], ali i Hrvata koji su se zbog bliskosti sa Srbima ili prethodnom vlasti našli na udaru novog režima. Dok je jedan deo izbeglica organizovano deportovan u Srbiju, drugi su stihijski bežali pred ratnim strahotama. Intenzivni masovni talasi izbeglica sa prostora NDH trajali su sve do polovine 1942. godine. Život u zbegovima i glad uticali su da je tokom 1942. u karantinskim stanicama širom Srbije pegavi tifus odneo 4050 života (Milošević, 1981). Istina je da su Savet komesara Milana Aćimovića, a potom i kolaboracionistička vlada Milana Nedića prihvatali izbeglice, osim izbeglica jevrejske i romske nacionalnosti, koji su bili sistematski proganjani i izlagani likvidaciji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ali i u drugim okolnim zemljama. Vlada Milana Nedića ulagala je napore da se organizuje prihvat, zbrinjavanje i resocijalizacija izbeglih i raseljenih lica. Istina je da je zbrinjavanje izbeglica u Srbiji iziskivalo veliki napor ne samo

[2] Za istraživanje masovnih deportacija tokom Drugog svetskog rata u Istočnoj Evropi vidi više kod: Eberhard, 2006; Naimark, 2001; Piotrowski, 2007; Prauser i Rees, 2004.

[3] Oko 6720 Slovenaca je iseljeno u Srbiju, i to 4470 iz Štajerske, i 2250 iz Gorenjske i Koroške (Gruden, 2015, str. 19).

zbog pomoći u hrani i smeštaju već i zbog toga što je tim ljudima trebalo što pre pronaći poslove koji bi im omogućili dostojanstven život, a u ratom razrušenoj i okupiranoj Srbiji to je bila gotovo nemoguća misija, pa je sigurno da je Nedićeva vlada u tom smislu ulagala znatan trud. Međutim, ta ista Vlada je izbeglice zloupotrebljavala u štampi i to s namerom da bi sebe prikazala u svetlu spasioca srpskog naroda. Izbeglice su medijski zloupotrebljavane i za gradnju oreola oko ličnosti Milana Nedića. Ako se analiziraju istorijski izvori i diskursi[4] iz vremena okupacije jasno je da je Nedić za vreme Drugog svetskog rata za saradnike okupatora bio „srpska majka" i mučenik koji se žrtvovao za rad biološkog opstanka Srba, a za one koji su se borili protiv okupatora da je bio „kvisling", „beogradski vezir", ratni zločinac i fašista. Sigurno je da je njegovo često medijsko angažovanje na izbegličkom pitanju pomoglo stvaranju imidža „srpske majke" i „oca Srbije". On se u velikoj meri lično angažovao na prikupljanju pomoći izbeglicama, držao je više govora, njegove poruke su prenošene u medijima, i sigurno je da su njegovi apeli stvorili pogodnu klimu da se kreira javna predstava o njemu kao čoveku koji se borio za uspostavljanje mira u zemlji i hteo da zaštiti i sačuva od ratnih nevolja srpski narod. Danas, nakon završenog sudskog procesa, u izuzetno intenzivnoj i oštroj javnoj polemici koja je trajala pune tri godine (i obično se reaktualizovala pred svako sudsko ročište) izneto je mnoštvo mišljenja, od onih stručnih i analitičnih, do onih čisto političkih, i očito je sledeće – Nedić nije rehabilitovan, ali je u široj javnosti uspeo da prodre diskurs o tome kako je bio spasitelj srpskog naroda na osnovu velikog broja primljenih izbeglica za vreme rata.

PROPAGANDA NA STRANICAMA KOLABORACIONISTIČKE ŠTAMPE

Slika rešavanja izbegličkog pitanja, koju je kolaboracionistička propaganda plasirala, bila je od samog početka usmerena na sledeće aktivnosti: stvaranje utiska u javnosti o detaljno planiranim aktivnostima upošljavanja izbeglih lica koja su bila radno sposobna; zbrinjavanje dece izbeglica uz puno omogućavanje školovanja kao i zbrinjavanje izbegle dece koja su ostala bez roditelja; stvaranje javne predstave Milana Nedića kao savršenog zaštitnika svih Srba sa posebnim naglaskom na izbegličku populaciju; promovisanje Srpske državne straže u cilju popunjavanja njenih formacija iz redova muške izbegličke populacije. Ovo je vršeno putem novinskih članaka, intervjua, radio emisija i javnih nastupa političara koji su sarađivali sa okupatorom. Veliki broj dnevnih novina i časopisa stavljen je u službu plasiranja propagande. To se odnosilo kako na službena glasila kolaboracionističke vlade tako i na ona koje je izdavao Jugoslovenski pokret „Zbor", jedina predratna politička organizacija čiji rad je odobrio okupator. Tokom okupacije u Srbiji je izlazilo na nemačkom i srpskom jeziku oko 40 dnevnih i nedeljnih listova, od kojih su se izdvajali: „Novo vreme", „Obnova", „Srpski narod", „Naša borba" (partijski list pokreta ZBOR). Radio Beograd je prešao pod kontrolu Nemaca, koji su ga preimenovali u „Vojnički radio Beograd". Novine su dobrim delom preuzimale sadržaje nemačkih i italijanskih listova, veličale su nacističke pobede, napadale Moskvu, Radio London i masonsko-jevrejsku propagandu. Međutim, u njima je ostajalo dovoljno mesta za uspostavljanje kulta ličnosti Milana Nedića i to kroz stvaranje poželjne slike o njemu kao spasitelju srpskog naroda sa posebnim naglaskom na primerima pristiglih izbeglica u Srbiji.

Izbegličko pitanje je dobilo veliku pažnju javnosti već polovinom juna 1941., u vreme kada se u Srbiji nalazilo oko 40.000 izbeglica i kada je Savet komesara Milana Aćimovića oformio u Beogradu Centralni odbor za zbrinjavanje izbeglica i obnovu Smedereva (Lj. S., 1941., 18. lipnja). U avgustu je počelo njihovo službeno

[4] Pod pojmom „diskurs" u ovom radu se podrazumeva konceptualna generalizacija razgovora, u svakom njenom vidu i kontekstu, odnosno, po Fukoovoj definiciji „nesvesni odraz učvršćenih pretpostavki". O definiciji diskursa i diskurzivnih tvorevina detaljno: Fuko, 1998. i Fuko, 2007.

popisivanje i izdavanje izbegličkih legitimacija, a u oktobru 1941. bio je oformljen Komesarijat za izbeglice i preseljenike.

Izbegličko pitanje je bilo od velikog značaja za kolaboracionističku štampu. Budući da je Vlada Milana Nedića 1941. stavila sebi u zadatak kolaboraciju sa okupatorom, to je podrazumevalo borbu protiv partizana i Jugoslovenskog pokreta u otadžbini predvođenog Dragoljubom Dražom Mihailovićem. Dok su ti neprijatelji Nedićeve vlade prikazivani kao neprijatelji čitavog srpskog naroda i njegove potencijalne ubice, dotle je Vlada nastojala da sebe prikaže kao čuvara i spasitelja „biološke supstance srpskog naroda". Supstanca se po Vladinoj propagandi čuvala saradnjom sa okupatorom, vođenjem rasne higijene, zahtevao se „novi duh za nove ljude" (Slijepčević, 1942), stvaran je poželjan prikaz „novog Srbina", insistiralo se na gušenju svakog vida otpora okupatoru, privređivanje u novim okolnostima je bilo podređeno okupatoru, ali i velikom pomoći koja bi se usmerila ka izbeglicama jer se time želelo pokazati da vlada vodi brigu o jedinstvu i opstanku srpskog naroda. Na taj način, izostanak borbe protiv okupatora a borba protiv onih koji su podigli ustanak, trebala je da dobije uzvišenu, gotovo eshatološku dimenziju odsudne borbe Dobra i Zla u svetu u kojoj je Nedićeva Vlada na strani dobra a njihovi neprijatelji (Jevreji, Romi, komunisti, masoni, zemlje Alijanse i JVO) na strani Zla. U toj borbi koja se vodi do potpunog uništenja jedne od zaraćenih strana, Nedićeva vlada je odlučila da bude na strani Hitlera, što je podrazumevalo uspostavljanje mira u Srbiji i ratne pasivizacije Srba. Ona je to pokušavala da opravda putem propagande koja je trebala da veliča borbu za očuvanje biološke supstance srpskog naroda. U to je bio uključen i proces „izgradnje novog srpskog čoveka" koji je uključivao temeljnu reformu celokupne prosvetne politike kao i potpuno novi pravac kulturne delatnosti koji su zajedno trebali da doprinesu nastanku „novog Srbina". Za moralno, vrednosno i biološki najzdraviji deo srpskog naroda bilo je proglašeno seljaštvo dok se na gradsku omladinu uglavnom gledalo sa nepoverenjem (Gavrilović, 2018). U tom procesu izgradnje „novog čoveka" viđena je velika šansa u mogućnostima koje su se u propagandnom smislu mogle dobiti od izbegličke populacije. Osim stvarno dobrih namera da se pruži pomoć izbeglicama i da se socijalno, radno i zdravstveno zbrinu, bilo je i namere da se izbeglicama manipuliše u nekoliko smerova: da se njihovim zbrinjavanjem od njih dobije velika podrška za rad Vlade, da se izazove empatija kod domaćeg stanovništva i da se Vlada prikaže u najboljem svetlu kao branilac srpskih interesa, ali i da se manipulacijom u medijima među izbegličkom populacijom pronađu oni koji su spremni da popune redove Srpske državne straže, Nacionalne službe za obnovu Srbije, ali i zboraških antikomunističkih oružanih odreda.[5] Budući da je broj izbeglica uskoro dostigao šestocifrenu brojku, da su dva pokreta otpora ne samo pružala otpor u Srbiji već i zauzimala teritorije, Vlada je odlučila da se izbeglička kriza pokuša pretvoriti u ljudski potencijal za afirmaciju sopstvenih ciljeva i popunjavanje vlastitih redova. Tadašnja štampa je pisala o tome ističući kako će izbeglice pomoći privredno i kulturno uzdizanje Srbije, sugerisano im je da se „oduže" kolaboracionističkim vlastima prihvatanjem njihove politike odnosno da bi u suprotnom prolazili kao „nacionalno nepouzdani elementi" (Stojanović, 2015, str. 396). Nastojeći da vrši pritisak na izbeglice pisala je „Naša borba" tvrdeći da „Izbeglice imaju ovde i izvesne dužnosti. Nacionalna, zdrava i realna Srbija od njih očekuje da snažno pojačaju redove trezvenog nacionalnog elementa... Komunistički i «levičarski» elementi među izbeglicama, ako ih ima i ukoliko ih ima, nisu nam dobrodošli!" (B. G., Izbeglice, *Naša borba,* 1941). Da bi se izbeglicama dala podrška u smeru pristajanja uz Vladinu politiku, izbeglice su dobijale medijsku pažnju kada je bilo reči o akcijama Vlade. Tako se, na primer, nakon otvaranja Antimasonske izložbe u Beogradu (koja je u stvari

[5] U svojoj autobiografiji Hrvoje Magazinović je tvrdio da su među prvim dobrovoljcima bile brojne izbeglice. Inače, Hrvoje Magazinović je bio jedan od istaknutijih Hrvata u jedinicama Srpskog dobrovoljačkog korpusa (Magazinović, 2009, str. 185).

najviše bila antijevrejska) među nagrađenim posetiocima izložbe našao izvestan broj izbeglica, a u nekoliko izveštaja sa ove manifestacije, izbeglice su bile junaci dijaloga koji su se navodno odigrali u Garašaninovoj broj 8. O tome koliko su u Beogradu u vreme okupacije bile snažne represalije i koliko je stanovništvo bilo zaplašeno čestim hapšenjima, svedoči nam i slučaj navodnog 20.000 posetioca Antimasonske izložbe. Prema pisanju srpske štampe njegovo ime je bilo Radosav Đokić, poreklom iz Belog Manastira i, naravno, izbeglica. Kada je bio zaustavljen u nameri da mu uruče nagradu, Đokić je počeo da se pravda kako nije uradio ništa protiv države i da je izbeglica koji je poslednji novac dao da bi posetio izložbu. Ova reakcija je izazvala smeh prisutnih („20.000-ti posetilac", 1941). I tridesethiljaditi posetilac Antimasonske izložbe bio je izbeglica. Ovaj put, izbeglica je bio nameštenik u železnici, a na poklon je dobio dve kokoši i komplet brošura koje je Komitet izdao, uz besplatnu ulaznicu za izložbu („30-hiljaditi posetilac bio opet izbeglica", 1941).

U cilju stvaranja „novog Srbina" i očuvanja „biološke supstance" najviše računa je vođeno o izbegličkim prorodicama sa više dece, jer je pitanje staranja o „duhovnom i fizičkom zdravlju mladog srpskog naraštaja" postavljeno kao prioritet Komesarijata za izbeglice (Kerkez, 2008, str. 83, 84). O tim temama se mnogo pisalo u štampi, isticala borba Nedićeve vlade i davali pozitivni primeri. Međutim, situacija nije bila takva na terenu. Mnoge mlade žene koje su izbegle same ili majke koje su izbegle sa svojom decom, a nisu mogle da nađu posao, bile su prepuštane same sebi, s tim da su nezaposlenim majkama izbeglicama deca oduzimana na čuvanje u hraniteljske porodice.[6] Da se to ne bi desilo, bilo je i slučajeva da su devojčice od desetak godina prihvatale poslove samo da bi pomogle svojim majkama (Stojanović, 2015, str. 392, 393). To je izazivalo velike traume o čemu svedoče dokumenti Komesarijata za izbeglice.[7] Da bi predupredila iskorišćavanje dece izbeglica i težak položaj izbegličkih porodica Vlada je pristupala propagandi. Ona je u svoj propagandni rad na kreiranju „nove Srpkinje" koja je trebala da bude slabije obrazovana, ali zato više ideološki usmerena ka srpstvu i rađanju dece, uključila i odnos prema izbeglicama. U stvari čitav obrazovni sistem za devojke trebao je da bude orijentisan ka opštem obrazovanju „onih varoških devojaka koje će se posvetiti svojem prirodnom pozivu: materinstvu i vođenju svoga doma." (Magazinović, 1942). Zbog toga se insistiralo na tome da „jalova uloga srpske dame mora da prestane" i da umesto nje žene prihvataju decu izbeglice u svoje domove, a davala se podrška i procesu usvajanja. Pri tome, u pojedinim slučajevima, majke dece izbeglica su tendenciozno i nakaradno prikazivane te se stvarala pogodna klima za usvajanje dece izbeglica.[8] Osim što je velika pažnja bila posvećivana deci izbeglicama koja su zajedno sa ostalom srpskom decom viđena kao budućnost srpstva, novinske stupce su punili i apeli za pomoć devojkama izbeglicama koje su ostale bez svojih porodica. Jedan od brojnih novinskih članaka opisao je razloge zbog kojih je trebalo pomagati devojke izbeglice tvrdeći da „postavlja se pitanje uposlenja i smeštaja samohranih devojaka – kćeri koje su ostale bez očeva... Srpkinje izbeglice imaju vredne ruke – visok nacionalan moral – A Srpstvo baš i treba danas da iz grčeva boli ponovo oživi volju, veru, misao. Tako je to od davnina... Srpkinje izbeglice ne smemo iz gladi terati u porok, jer će se to osvetiti srpstvu. Jer te devojke, za koje se moli, rađaće Srbe, a Srpčići prispeće, radiće i stvaraće i preporodiće Srbiju." (A.R.B., 1941., 27. studenog b)

[6] Suprotno ovakvom stanju na terenu, novine su pisale o brojnim mladim devojkama izbeglicama koje su završile državne kurseve i našle posao. Na primer, „Izbegličke devojke uče se vođenju domaćinstva", 1942.

[7] O pojavi alkoholizma i psihičkim bolestima vidi u Arhivu Srbije u dokumentima Komesarijata za izbeglice i preseljenike 1941. – 1944.

[8] U tom broju novina, u jednom slučaju, majka deteta izbeglice prikazivana je na ružan način, kao žena koja je izgubila sve prednje zube i kao egoista koji ne želi da preda svoje dete na usvajanje (Obnova, 1942).

U novinama „Obnovi" kod čitalaca se nastojalo probuditi saosećanje i pisanjem o izuzetno teškim higijenskim uslovima u prihvatnim centrima, o velikoj zimi i nedostatku ogreva te se takva situacija nastojala da iskoristi u cilju stvaranja povoljne klime za buđenje dodatnih napora lokalnog stanovništva u cilju zbrinjavanja izbeglih. Dnevni list „Novo vreme" je 1941. uputio je veliki broj apela koji su insistirali da se uvek pitaju čitaoci „da li ste se prema svojim mogućnostima odazvali savesti svoje duše. Neka vas jedno rukovodi u tome: Dajte sve što možete!" Iz svih gradova okupirane Srbije stizali su pozivi za pružanje pomoći. Patriotizma nije nedostajalo iste godine u novembarskim izdanjima „Novog vremena", jer se budio duh koji je trebao da široke mase ubedi kako „Dajući za svoju braću i sestre, njihovu decu i nemoćne, činite dobro sebi, svojima i svome narodu." Gotovo svakodnevno, srpska štampa je pozivala na pružanje lične pomoći izbeglicama u vidu donacija. („Istrajati na mestu", 1941).

Vlada se trudila da u svim mestima u zemlji osnuje odbore koji su rukovodili akcijom „Zimske pomoći" koja je bila upućna sirotinji i izbeglicama, a Komesarijat se pobrinuo i da pre zime počne sa otvaranjem izbegličkih kuhinja koje su trebale da olakšaju težak položaj izbeglica.

Izbeglice su pretežno bile angažovane u nekoj vrsti javnih radova koji su bili preduzeti zbog raščišćavanja porušene zemlje. Ipak, bilo je tu i drugih radnih mesta koja su otvarana za njih i to prvenstveno zbog toga što se jedan deo domaće muške populacije našao u zarobljeništvu ili je pak prišao partizanima, odnosno, četnicima. Osim toga, Vlada je nastojala da apsorbuje što više izbeglica koji su bili prosvetni i administrativni radnici. I 1942. u „Novom vremenu" propaganda je nastojala da animira izbeglice. To je važilo naročito za prijavljivanje za rad u Nemačkoj, obećavajući povoljne uslove rada i dobre plate. U martu iste godine, u „Novom vremenu" Nemačka je prikazivana kao zemlja koja se brine o svakom radniku, obezbeđuje dobre plate koje je moguće slati i porodicama u Srbiji pri čemu je naglašavano da „radnikova porodica u Srbiji neće biti bez zaštite." Neke izbeglice su uspevale da sami organizuju i snađu, poput Izbegličkog pozorišta Radivoja Marića, koje je često nastupalo, prvo u Beogradu 1941., a potom 1942. u unutrašnjosti zemlje (Stojanović, 2015, str. 395). A u drugim slučajevima, izbeglice profesori su se organizovali i zajednički davali poduke iz različitih predmeta.

Da bi se stvorio odgovarajući emotivni naboj kod čitalačke publike prema kolaboracionističkoj Vladi i naporima koje je ulagala u cilju osiguranja mira i obezbeđivanja pomoći izbeglima i sirotinji, u javnosti je stvarana slika o Srbiji kao majci koja okuplja i brine se o svojoj nezaštićenoj i golorukoj deci. Prema propagandi, ona je brižna, obezbeđuje mir, red, rad, sigurnost, nasuprot svim strahotama koje su prošli u drugim krajevima kao i neprijateljskoj aktivnosti koja ih vreba od strane komunista, Jevreja, masona i četnika Draže Mihailovića. U tom smislu pisani su mnogi članci, a pojavljivali su se i crteži u javnosti koji su prikazivali majku Srbiju „koja bdi nad izbeglicama." (Prokić, 1941).

U članku Lazara Prokića, šefa operativne službe Državne propagande, podsticala se ljubav prema majci Srbiji i srpstvu kroz zajedništvo koje je trebalo pokazati ne samo kroz uobičajene vidove solidarnosti već i u pomoći izbeglima. Zbog toga, on je pozivao čitaoce tvrdeći da „dajući za svoju braću i sestre, njihovu decu i nemoćne, činite dobro sebi, svojima i svome narodu... mi moramo osetiti bol i neimaštinu jednih, a raskraviti se i potstaći imetak drugih. Moramo podstaći i razviti smisao naše nacionalne i socijalne solidarnosti u svakoga. U novom poretku koji se stvara to će biti jedna nova, druga, prava država, koju ćemo činiti svi mi skupa." (Prokić, 1941).

Bilo je i promotivnih članaka koji su javnosti davali primere onih sredina u Srbiji koje su se istakle svojom gostoprimljivošću. Tako je u jednom članku istaknut primer Svilajnca koji je zbrinuo čak četiri stotine izbegličkih porodica uz komentar da su u njemu lepše primljeni nego da su ih primila rođena braća. (A.R.B., 1941., 27. studenog a). U listu „Obnova" procenjivano je 1943. kako je izbeglička poezija „pogodan propagandni materijal, pisan narodnim jezikom." Ipak, strahote koje su izbeglice proživele na drugim teritorijama

nikada se nisu našle na stupcima kolaboracionističke štampe, najverovatnije zbog cenzure koju je okupator imao nad domaćom štampom.

Bez obzira na činjenicu da je Vlada Milana Nedića vršila propagandu u smeru očuvanja „srpske biološke supstance" i radila na prihvatu izbeglica, njen propagandni rad nije bio uspešan u smislu ideologizacije masa. S jedne strane, znatan broj stanovnika Srbije nije prihvatio kolaboraciju, jedan deo se otisnuo u partizane i četnike, a ne treba ni smetnuti sa uma da, bez obzira na afirmativno pisanje o izbeglicama, one su se teško uklapale u novu sredinu ne samo zbog kulturnih razlika ili svojih ratom polomljenih života već i zbog već prisutnih nevolja koje su pritiskale lokalno stanovništvo. Ipak, rad Vlade na zbrinjavanju izbeglica u teškim ratnim uslovima može se oceniti kao uspešan. Ratom porušena Srbija, suočena sa unutrašnjim borbama i nametnutim obavezama od strane okupatora, ulagala je napore da primi i zbrine izbeglice.

Literatura

1. 20.000-ti posetilac. (1941., 5. studenog). *Novo vreme,* str. 3.
2. 30-hiljaditi posetilac bio opet izbeglica. (1941. 11. studenog). *Novo vreme*, str. 3.
3. A.R. B. (1941., 27. studenog a). Lepše su nas primili nego da su nam rođena braća. *Novo vreme,* str. 6.
4. A.R. B. (1941., 27. studenog b). izbegličkih porodica Svilajnac je potpuno zbrinuo. *Novo vreme,* str. 7.
5. B. G. (1941., 14. rujna). Izbeglice. *Naša borba,* str. 7.
6. Durkin, N. (1998., 9. prosinca). Our century's greatest achievement. On the 50th Anniversary of the Declaration of Human Rights. *BBC News*. (Archived from the original on November 11, 2013. Retrieved 30 November 2015 – via Internet Archive.)
7. Eberhard, P. (2006). *Political Migrations in Poland 1939-1948. 8. Evacuation and flight of the German population to the Potsdam Germany*. Varšava: Didactica.
8. Fuko, M. (1998). *Arheologija znanja.* Beograd: Plato.
9. Fuko, M. (2007). *Poredak diskursa.* Loznica: Karpos.
10. Gavrilović, D. (2018). *Mit o neprijatelju, antisemitizam Dimitrija Ljotića*. Beograd: Službeni glasnik.
11. Gruden, I. (2015). *Stradanja Slovenaca u Nišu tokom Drugog svetskog rata (1941-1944)*. Niš: Medivest.
12. Istrajati na mestu odgovornosti radi spasa narodnog. (1941., 30. rujna). *Novo vreme,* str. 1.
13. Izbegličke devojke uče se vođenju domaćinstva. (1942., 21. prosinca). *Obnova,* str. 6.
14. Kerkez, S. (2009). *Obrazovno-kulturne prilike u Nedićevoj Srbiji.* Niš: Centar za balkanske studije.
15. Lj. S. (1941., 18. lipnja). U Srbiji se nalazi oko 40.000 izbeglica iz svih krajeva Jugoslavije. *Novo vreme,* str. 2.
16. Lj. S. (1941., 19. lipnja). U Beogradu je osnovan Centralni odbor za zbrinjavanje izbeglica i obnovu Smedereva. *Novo vreme,* str. 3.
17. Magazinović, H. (2009). *Kroz jedno mučno stoljeće*. Valjevo: Društvo Hilandar.
18. Magazinović, M. (1942). Razmišljanja o budućoj srednjoj ženskoj školi. *Prosvetni glasnik*, *1*, str. 64.
19. Milošević, S. (1981). *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941. – 1945. godine*. Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju.
20. Naimark, N. (2001). *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth - Century Europe.* Cambridge, MA.: Harvard University Press.
21. (1942., 2. siječnja). *Obnova, 6*.

22. Petranović, B. (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945.* Beograd: Vojno izdavački i novinski centar.
23. Piotrowski, T. (Ur.). (2007). *The Polish Deportees of World War II: Recollections of Removal to the Soviet Union and Dispersal Throughout the World.* Jefferson, N. C.: McFarland & Co Inc.
24. Prauser, S. i Rees, A. (Ur.). (2004). *The Expulsion of the "German" Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*. Florence: European University Institute.
25. Prokić, L. (1941., 12. studenog). Zima je na pragu. Zimska pomoć. *Novo vreme*, str. 3.
26. Slijepčević, Đ. (1942., 4. siječnja). Nov duh novi ljudi. *Naša borba*, *18-19*, str. 14.
27. Stojanović, A. (Pr.). (2015). *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941-1944*. Beograd: „Filip Višnjić".

THE ROLE OF REFUGEES IN PROPAGANDA OF THE GOVERNMENT OF NATIONAL SALVATION IN SERBIA

ABSTRACT

At the end of the Second World War, mass evacuation, forced displacement, expulsion, and deportation of more than 15 million people took place across the European countries. A number of these phenomena were categorized as violations of fundamental human values and norms by the Nuremberg Tribunal after the war ended. With the collapse of the Kingdom of Yugoslavia and the dismantling of its territory in 1941, more than 240 000 refugees came to Serbia. Their admission required an extensive policy that was to take care first of their care, and then creating conditions for their employment and establishing relatively normal conditions for further life. The Government of National Salvation has made efforts in that direction. One area in which that Government did have success was the acceptance of Serb refugees that fled from neighboring states, most notably the Independent State of Croatia (NDH). However, at the same time; refugees were used for war propaganda. The Government of National Salvation used refugees for propaganda purposes to strengthen the cult of personality of Milan Nedić, to create a picture of its work in the struggle for the Serbian people's existence and strengthened the political myths that diverted hatred towards its political and ideological enemies. The aim of this paper is to show that the refugees were abused for the propaganda purposes of the Government of National Salvation during 1941 and 1942.

Key words: *refugees, Second World War, propaganda, Government of National Salvation, press*

Vlaho Kovačević
Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu
vkovacevic@ffst.hr

Krunoslav Malenica
Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu
kruno.malenica.7@gmail.com

Igor Jelaska
Katedra za kineziološku edukaciju i metodologiju Kineziološkog fakulteta Sveučilišta u Splitu
jelaska@kifst.hr

PERCEPCIJE STUDENTSKE POPULACIJE SVEUČILIŠTA U SPLITU O AZILANTIMA KAO NACIONALNOJ I RELIGIJSKOJ PRIJETNJI

SAŽETAK

Pitanje percepcije nacionalne i religijske prijetnje od strane tražitelja azila povezano je s razumijevanjem ideologije kulturno-identitetskih odrednica zajednice u aktualnim procesima globalizacije. U tom kontekstu cilj ovog istraživanja je identificirati utjecaj kulturno-identitetskih odrednica na percepcije o tražiteljima azila kao nacionalnoj i religijskoj prijetnji unutar studentske populacije Sveučilišta u Splitu. U radu se na stratificiranom uzorku od 286 studenata Sveučilišta u Splitu analiziraju stavovi o azilantima kao nacionalnoj i religijskoj prijetnji te njihovi prediktori. Rezultati su pokazali kako je uočeno postojanje percepcije nacionalne i religijske prijetnje od strane tražitelja azila. U članku se pokušavaju objasniti razlozi koji dovode do takvih rezultata istraživanja u kontekstu Manuela Castellsa koji upozorava kako nove globalizirajuće mreže „osnažuju prethodne društvene obrasce", koje su itekako vezane uz nacionalne i vjerske sadržaje. U radu zato polazimo od teze da iznalaženje novih modela društvene komunikacije prema tražiteljima azila ne može biti pokušaj ponovnog uspostavljanja nadzora nad životom i zemljom, kako u ideologiji nacionalizma tako i političkoj religiji i ideologiji potrošačke kulture, stilova života i hibridno-transnacionalnih kultura promjenjivih identiteta.

Ključne riječi: *Tražitelji azila, ideologija nacije, religizacija političkog, globalizacija, studenti i identitet*

UVOD

Suočavajući se s tražiteljima azila kao nacionalnom i religijskom prijetnjom, bavimo se idejom kako se zajednica tiče pripadanja na nacionalnoj, etničkoj, religijskoj osnovi, po načinu života i spolu. Potraga za pripadanjem nanovo se pojavila zato što je nesigurnost postala glavno iskustvo za mnoge ljude u odnosu prema drugima unutar fenomena migracija. Ako je to točno, ako se zajednica bitno tiče upravo te temeljne (i pojavom suvremenih migracija dramatično osporene) čovjekove potrebe, onda je zacijelo na mjestu pitanje jesu li tražitelji azila nacionalna i religijska prijetnja drugim zajednicama. U našem slučaju riječ je o zajednici unutar studentske populacije Sveučilišta u Splitu, a ona sadrži mnoge mogućnosti i paradokse. Među

brojnim proturječnostima jest i samo razumijevanje zajednice koju neki smatraju kao utvrđenu činjenicu, uzetu za gotovo stvarnu stvarnost, dok drugi smatraju da je njezina misija da se to postigne. Ovaj kreativni paradoksalni koncept otvara zajednicu prema različitim načinima oblikovanja društvenih veza.

U globaliziranom društvu pod sve većom navalom individualne slobode postupno se gubi sigurnost koju su pružali tradicionalni autoriteti čime smo izloženi gubitku tradicionalnih obiteljskih, kulturoloških i religijskih uporišta. S obzirom na to da su strukturalne osnove granice postale narušene ili oslabljene kao posljedica društvenih promjena, nameće se pitanje o zajednici i odgovornost za svijet u kojem živimo (Kovačević, 2019, str. 253).

Ovisno o razumijevanju zajednice ovisit će i naš odnos prema tražiteljima azila jer migracije utječu na transformaciju zajednice, identiteta i kulture. Definirati neku zajednicu neizbježno znači povući granice koje je dijele od onoga i/ili od onih koji nisu njezin dio. Zajednica stoga nužno traži ne samo razumijevanje oblikovanja njezinog identiteta nego i dovoljne razloge za razumijevanje njezine specifičnosti koju predstavljaju različite kulturne i nacionalne odrednice oblikovane različitom poviješću, religijom, jezikom, običajima itd.

U razumijevanju teme tražitelja azila kao nacionalne i religijske prijetnje mi smo se usmjerili na povijesne oblike kulturno-identitetskih odrednica zajednice hrvatske studentske populacije. Izabrali smo studentsku populaciju kako bi u socijalnom prostoru unutar optike dubljih dvaju socijalnih procesa (gubitka sigurnosti i tradicionalnih obiteljskih, kulturoloških i religijskih uporišta) makar u pojednostavljenom, dihotomnom obliku, mogli naznačiti buduće društvene procese i obrasce „obnove starih sjećanja" (Jukić, 1997) u odnosu na percepciju tražitelja azila kao nacionalne i religijske prijetnje.

Nacionalne i religijske prijetnje, s jedne strane, pokazuju kako identiteti djeluju u društvenom prostoru novih kulturalnih borbi za identitet, kulturu i ideologiju[1], što je dovelo toga da se počelo govoriti o identitetu kad se prestalo govoriti o zajednici. To potencijalno dovodi do reakcijskih paralelnih procesa u formi renacionalizacije, antiimigrantskog političkog diskursa, stvaranja antiimigrantskih stranaka te jačanja ksenofobije i konflikata u Europi koji nastaju kada se potpuno različite i često isključive nacionalne i religijske zajednice sukobljavaju (Beyer, 1994). S druge strane, kulturno-identitetske odrednice označavaju potreban napor za približavanje identitetu i samorazumijevanju kulture i nacije u kojoj žive. To je pak dovelo do toga da se opet počelo govoriti o zajednici, jer smo se prelaskom u višu, razvijenu fazu društva do grla prejeli identiteta (Bauman, 2001). Pod krinkom globalizacije sociostrukturnih i kulturnih sila problem zajednice smo ostavili otvorenim. U postmodernom društvu zajednica i dalje postoji, ali u svojoj krhkoj i promjenjivoj formi novih oblika zajednice (Delanty, 2018) potrošačke kulture, stilova života i hibridno-transnacionalnih kultura promjenjivih identiteta.

Odatle u prvom dijelu ovog rada potreba za raščlanjenom kulturno-identitetskom perspektivom zajednice, a nju je moguće uočiti ne samo u aktualnim procesima racionalizacije, industrijalizacije i globalizacije, već i u pitanjima specifičnosti nacionalnih i religijskih identitetskih odrednica studentske populacije prema kulturno-identitetskim odrednicama tražitelja azila koji dolaze iz različitih kultura i nacija. U tom smislu ovaj rad istražuje činitelje političke moći i njihovu uspješnost ne samo u društvenoj nego i u intimnoj sferi

[1] Ostvarivanje zajednice kao ponovno ostvarive ili nečeg što treba tek ostvariti važna je tema nekih od najutjecajnijih univerzalističkih političkih ideologija modernosti, posebice onih koje su obilježile razdoblje između 1830. i 1989. godine (Delanty, 2018, str. 20). Delanty tu povijesnu sekvencu naziva „Dobom ideologija", a među najznačajnije političke ideologije toga turbulentnog razdoblja on ubraja doktrine liberalizma, republikanizma, konzervativizma, komunizma, socijalizma, anarhizma, cionizma, fašizma i različitih nacionalizama. Sve su te ideologije – osim liberalizma – u svojim temeljima imale određene koncepcije zajednice, koje su, pak, umnogome funkcionirale kao normativni ideal.

društvenog bića unutar novih kulturalnih borbi za identitet. Odatle i koncepcija zajednice kao normativnog ideala i shvaćanja zajednice kao ponovno ostvarive u društvenom kontekstu tražitelja azila kao nacionalne i religijske prijetnje.

GLOBALIZACIJA, TRAŽITELJI AZILA I NJIHOV UTJECAJ NA NACIONALNE I RELIGIJSKO-IDENTITETSKE ODREDNICE STUDENTSKE POPULACIJE SVEUČILIŠTA U SPLITU

Nacionalne i religijsko-identitetske odrednice studentske populacije Sveučilišta u Splitu – bez obzira na određeno zajedništvo s drugima, na globalizaciju, postmoderno isprepletanje – društveno, kulturno, simbolički i vremenski dijele se od drugih nacionalnih i religijskih odrednica i čine ih autentičnim. U nacionalno-religijskom prostoru studentske populacije Sveučilišta u Splitu navedene identitetske odrednice označavaju ono što ovaj prostor čini zasebnim, vlastitim, autohtonim, znači i autentičnim, „stoga se može reći da su spomenuta nacionalno-religijska i vremenska razgraničenja nezaobilazne sastavnice i odrednice tematiziranih identiteta" (Skledar, 2012, str. 139).

Nacionalno-religijske odrednice i aktualna kultura, što dijelom izrasta na njima, omogućava, nudi i potiče višedimenzionalne veze zajedništva. One su presudne u uspostavljanju i zaštiti identiteta, ali i iskušenja u zatvorenim, tradicionalističkim i ukrućenim socijalno-kulturnim sredinama prema drugima. U ovim sredinama one mogu biti izvorištem udaljavanja, odbacivanja, sumnjičavosti prema tražiteljima azila stvarajući situaciju opasnosti konfliktnog odnosa, a on postaje izvor napetosti, sumnjičenja, opreza (Ćimić, 1996). Unutar postojećih napetosti i sukoba, istodobno se susreću globalizacija i tražitelji azila te reakcije navedenih paralelnih procesa na fenomene globalizacije (u formi renacionalizacije) i kriza azila u Europi.

Ovi procesi pritom pokazuju kako su korijeni i bitna izvorišta postojećih napetosti i sukoba isključivo u predjelima obnove starih sjećanja (Jukić, 1997), a čiji su nositelji nerijetko i aktualne crkve, odnosno vjerske zajednice (Ćimić, 1998). Geografsko područje društvenog konteksta studentske populacije Sveučilišta Splita, a ono se nalazi vrlo blizu kompleksnog etničkog i religijskog konteksta Bosne i Hercegovine, pruža uvid u postojeće stanje koje je dovodilo do različitih sukoba. Ovaj sukob različitih religijskih kultura svoj sociopsihološki razlog nalazi u borbi za opstankom i prevlašću u društvu: jednom dakle kao borba za društvenom moći i dominacijom, a drugi put kao kohezivna, integrirajuća snaga za biološki opstanak pred opasnošću nestanka (Kovačević, 2015).

Odatle politička i kulturalna borba za identitet unutar konfliktnog odnosa postaje područje modernih ideologija (Paić, 2005), a one postaju „predmet konstrukcije i generiranja, a ne slobode i stvaranja" (Paić, 2006, str. 210). Moderne ideologije rabe na različite načine iskrivljena shvaćanja identiteta te se uz njihovu pomoć žele opravdati ili okoristiti. „Dijelovi nacionalne kulture pretvaraju se često u ideologiju nacije. (…) To vrijedi i za vjersku kulturu koja – umjesto da bude duhovna *kultura vjere* – postaje u raznim situacijama saveznicom ili potpornjem politike." (Matvejević, 2011, str. 223).

Manuel Castells u svojoj teoriji „umreženog društva" (Castells, 2000) pokazuje kako takva situacija dovodi do preispitivanja identiteta svake osobe, nacije i vjerske zajednice zbog novih uvjeta i potreba u kontekstu globalnih društvenih procesa i novih načina oblikovanja društvenih veza koji su doveli do gubitka (osobne i kolektivne) sigurnosti i tradicionalnih uporišta. „Globalizacija time nije poništila klasični dualizam partikularno/univerzalno već je zaoštrila napetosti koje su ih odvajale uspostavljanjem i vraćanjem povijesnim, tradicionalnim i lokalnim identitetima." (Kovačević, 2015, 77).

PERCEPCIJE TRAŽITELJA AZILA KAO NACIONALNE I RELIGIJSKE PRIJETNJE U KONTEKSTU (POST)MODERNIH IDEOLOGIJA

U okvirima globalnih migracija suvremeni migracijski trend može umjesto sredstva društvene integracije azilanata u društveni kontekst postati sredstvo/svrha renacionalizacije i politiziranja religije, kao i religizacije političkoga. O tome svjedoči antiimigrantski politički diskurs, stvaranje antiimigrantskih stranaka te jačanje ksenofobije u Europi putem stvaranja predrasuda. Manuel Castells upozorava da nove globalizirajuće mreže „osnažuju prethodne društvene obrasce", koje su itekako vezane uz nacionalne i vjerske sadržaje (Castells, 2000, str. 391). Kultura time postaje novom ideologijom, a ideologija vezana uz nacionalne i vjerske sadržaje poprima kulturalne oznake, sredstvo/svrhu za uspostavu novoga identiteta (Paić, 2005). Samim time informacijsko doba kao kulturni i društveni fenomen, koji odražava tehnološka dostignuća Zapadnoga svijeta, postaje svjesno moći identiteta.

U razumijevanju kulture kao nove ideologije, kultura više nije etička obveza pojedinca/skupine, već „počiva na imperijalnim pretpostavkama homogenosti i standardizacije Zapada" (Paić, 2005, str. 83). Isključeno je razumijevanje kulture u svojem značenju kao sklopa vrijednosti, što otkriva kako globalna kultura skriva ideologijsku funkciju. Navedeno dovodi do nemogućnosti razlikovanja izvornog smisla kulture od ideologije. Ova konfuzija se očituje u tome kako se svaki oblik životnog stila doživljava kao obrana kulture. Primjerice, kad kultura kao religija postane životni stil, posrijedi je totalno ispražnjenje smisla izvorne religije (Paić, 2006). Djelovanje pojedinca time je usmjereno prema onome partikularnome kao nečem univerzalnom koje postaje glavni ideološki označitelj. Ovo djelovanje se razlikuje od klasične varijante ideologije koja počiva na kreiranju lažne svijesti i prikrivanju stvarnog stanja društvene realnosti (Žižek, 2002).

Demaskiranje ovog procesa može biti početni impuls i, štoviše, potporna točka na uzlaznoj crti prevladavanja odnosa prema tražiteljima azila kao nacionalnoj i religijskoj prijetnji u oblikovanju izvornih vrednota za društvo. Kasna modernost ili postmoderna na jedan paradigmatski način poziva da se odnos između nacionalnog i religijskog propitkuje i ponovno promišlja na način da povratak izvornom smislu kulture više nije moguć. Pritom postmoderna otkriva ponovno vrednovanje tradicije kao živog čimbenika kolektivne imaginacije konstruirane posredstvom procesa ponovnog uspostavljanja sjećanja.

Prema teoretičarki i aktivistkinji Gayatri Chakravorty Spivak, nacionalizam kao „proizvod kolektivne imaginacije, konstruirane posredstvom procesa ponovnog uspostavljanja sjećanja" (Spivak, 2011, str. 40) povijest pretvara u kulturno sjećanje, a to daje čvrste temelje onima koji se u njemu nalaze. Ovaj kulturni fenomen daje nove temelje i nove horizonte ljudima u budućnosti i to kao želja da se sačuva ili pojača osjećaj kulturne osobitosti (Plamenatz, 1973). Ova svijest nove društvene epohe pokazuje nam da smo na zalasku jednog određenog oblika društvene epohe i sporog i složenog prelaska na jedan novi tip društva, kulture i pojedinca – rođenih u samom okrilju i produžetku modernoga doba.

S druge strane, u suvremenim uvjetima globalizacije, hegemonija instrumentalne racionalnosti ravna se kapitalističkom logikom koja izgrađuje novi tip društva i društvenih odnosa nastojeći ukloniti ili neutralizirati utjecaje drugih čimbenika na oblikovanje (postmoderne) kulture, identiteta, etosa i temeljnih vrijednosti u konkretnom društvu. Kultura time u doba hegemonije globalizma kroz krajnje liberalnu i krajnje tržišnu državu, gdje sloboda vuče na jednu, a gospodarsko natjecanje na drugu stranu, dovodi do toga da ljudi danas ne žive sve ugodnije i sretnije, već ih potresaju krize identiteta i potrebe za zajedništvom kao posljedice već spomenutog gubitka sigurnosti i tradicionalnih uporišta i referentnih okvira. Između slobode i smisla nisu proradila dublja suglasja; od njihova međusobno priželjkivana prožimanja još smo uvijek jako daleko.

Čovjek postmoderne dopušta da ga oblikuju mediji u smislu izvanjskog nadzora nad slobodom pojedinca, čime postaje ideologijski surogat za nedjelovanje na radikalnoj promjeni svijeta. On je dosegao krajnju točku

posredovanosti i apstraktnosti time što je postao *Mreža* odnosa. Engleska riječ *network,* koju upotrebljava vodeći sociolog informacijskog doba i globalizacije Manuel Castells, odgovara tom stanju stvari (Castells, 2000). Odatle pojava transnacionalnih identiteta nastalih nužnošću globalizacije. Oni pojavu postmoderne i promjene koje nastaju traže u „dolasku novoga informacijskoga sustava, koji povezuje ljude na umjetan način" (Jukić, 1990, str. 700).

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA O ODNOSU PREMA MIGRANTIMA I AZILANTIMA

Unatoč aktualnoj geopolitičkoj situaciji, u zadnjih 10-ak godina na području Republike Hrvatske nema puno istraživanja na temu migracija, izbjegličke krize i odnosa domicilnog stanovništva prema migrantima i azilantima. Pregledom literature naišli smo na nekoliko istraživanja (Šram, 2010; Franc, Šakić i Kaliterna-Lipovčan, 2010; Župarić-Iljić i Gregurović, 2013; Pozniak i Petrović, 2014; Čapo, 2015; Gregurović, Kuti i Župarić-Iljić, 2016; Malenica, Kovačević i Kardum, 2019) koja se većinom bave percepcijom prijetnje azilanata i migranata te sigurnosnim aspektima imigracije.

Benčić, Bužinkić, Miletić, Parić i Župarić-Iljić (2005) ukazuju na negativne, diskriminatorne izjave spram tražitelja azila kao potencijalnim kriminalcima, teroristima, prenositeljima bolesti, oduzimačima poslova i slično. Takve tendencije nisu potvrđene samo na razini stava ili predrasude i stereotipa već se manifestiraju i u praksi koja može rezultirati diskriminacijom. Primjerice, pri pokušaju smještanja prihvatilišta u Stubičku Slatinu 2004. lokalno se stanovništvo poslužilo argumentima odbijanja i terminima o tražiteljima azila kao „prenositeljima zaraza i egzotičnih bolesti" (Benčić, Bužinkić, Miletić, Parić i Župarić-Iljić, 2005, str. 46). Na tom tragu, rezultati Gregurović, Kuti i Župarić-Iljić (2016) pokazuju izraženu percepciju migrantskih radnika u okviru dimenzije kulturne, sigurnosne i ekonomske prijetnje uz izražen značajan stupanj socijalne distance. Malenica, Kovačević i Kardum (2019) uočavaju postojeći obrazac socijalne distance splitskih studenata prema muslimanskom stanovništvu prilikom čega se kao statistički značajni prediktori distance ističu religijska samoidentifikacija i pohađanje religijskih obreda.

Prilikom proučavanja odnosa dimenzija percepcije prijetnje i etnocentrizma Šram (2010) kao najznačajnije prediktore etnocentrizma ističe prijetnje nacionalnoj sigurnosti i percepciju prijetnje nacionalnom kulturnom integritetu koje dolaze od pripadnika nekih nacionalnih manjina i imigranata. Istraživanje Franc, Šakić i Kaliterna-Lipovčan (2010) potvrđuje percipirane prijetnje kao neposredne odrednice stava prema doseljavanju. Autori ističu kako se pojavljivanje demografskih, socioekonomskih te identitetskih obilježja sudionika kao odrednica stava prema doseljavanju može barem dijelom objasniti percipiranim posljedicama doseljavanja. Analizirajući upravljanje migracijskim procesom u Hrvatskoj, Čapo (2015) ustvrđuje kako je prilikom istog prisutna određena kontradiktornost koja je sadržana u neksusu sigurnosnih i humanitarnih zahtjeva, a ponajviše dolazi do izražaja zbog međudržavne nesuradnje te nepostojanja jasnoga stava i zajedničke politike EU-a. S druge strane, na globalnoj razini postoji niz istraživanja (Ervasti, 2004; Kerwin, 2005; Kerwin, 2016; Klocker i Dunn, 2003; Lalić-Novak i Padjen, 2009; Louis, Duck, Terry, Schuller i Lalonde, 2007; McDonald, 2008; Pedersen i Hartley, 2017; Pereira, Vala i Costa-Lopes, 2009; Stephan, Ybarra i Achman, 1999) instruktivnih za naš rad, ali i za znanstvenu i javnu raspravu o ovom gorućem problemu.

Proučavani fenomen dakako nije aktualan samo na području Jugoistočne Europe, već i diljem svijeta. Primjerice, Ervasti (2004) raspravlja o finskom odnosu prema doseljenicima koji su rođeni u inozemstvu. Njegovi rezultati ukazuju da socio-ekonomski čimbenici, vrijednosti, ideologije i religioznost mogu stvoriti predrasude. S druge strane, Pedersen i Hartley (2017) ispituju stavove prema tražiteljima azila u Australiji. Njihovi su rezultati pokazali da su glavni prediktori lažnih uvjerenja desničarska politička orijentacija, predrasude, prihvaćanje lažnih uvjerenja i utjecaj treće strane (političari). Neprijateljske australske norme, percepcija

legitimiteta statusa građana i prijeteći socio-strukturni odnosi čvrsto su i dosljedno povezani s namjerama da se podupre oštro postupanje prema tražiteljima azila kao i isključujući stavovi i akcije (Louis, Duck, Terry, Schuller i Lalonde, 2007).

Stephan, Ybarra i Achman (1999) ukazuju kako su četiri varijable (realne prijetnje, simboličke prijetnje, anksioznost među grupama i negativni stereotipi) značajni (ili marginalno značajni) prediktori stavova prema imigrantskim skupinama. Zanimljive rezultate dobili su Pereira, Vala i Costa-Lopes (2009). Naime, odnos između predrasuda i suprotstavljanja imigraciji bio je snažnije posredovan realnim nego simboličkim percepcijama prijetnje, odnosno realna prijetnja snažnije je posredovala odnos između predrasuda i suprotstavljanja imigraciji, dok je simbolička percepcija prijetnji posredovala vezu između predrasuda i protivljenja naturalizaciji. Konačno, analiza Lalić-Novak i Padjen (2009) pokazala je da europska politika azila nije nadahnuta humanitarnim razlozima, već naporima država članica da obeshrabruju i spriječe tražitelje azila u pristupu državnim teritorijima s jedne strane te da pravovremeno i učinkovito obrade zahtjeve za azil, s druge strane. U konačnici, kao jedan od najvažnijih zadataka pojavljuje se usklađivanje nacionalne sigurnosti i zaštite izbjeglica, tražitelja azila i ljudskih prava. Kerwin (2016) naglašava kako bi ključni kriterij u rješavanju navedenih problema trebala biti komplementarnost – izbjeglice i nacionalna sigurnost komplementarni su, a ne suprotni državni ciljevi jer ipak postoje načini, modeli i strategije koje bi, ako se provode, promicale i nacionalnu sigurnost i zaštitu izbjeglica. Na temelju iznesenih rezultata uočljivo je da su, s jedne strane, tražitelji azila percipirani kao prenositelji bolesti, kulturna prijetnja te prijetnja nacionalnoj sigurnosti i nacionalnom kulturnom integritetu, dok s druge strane upućuju kako percipirane prijetnje i ideologije određuju stavove i utječu na generiranje predrasuda. Na tom tragu, mi smo se fokusirali upravo na ispitivanje percepcije prijetnje tražitelja azila zbog toga što one možebitno upućuju na oblikovanje stavova i izgradnju odnosa prema tražiteljima azila. Pritom je naglasak stavljen na simboličke prijetnje, odnosno percepciju ugroženosti nacionalnog i religijskog identiteta koji značajno utječu na oblikovanje kulturno-identitetskih odrednica unutar hrvatskog društva.

METODOLOŠKI ASPEKTI RADA

Uzorak ispitanika

Za potrebe ovog rada određen je probabilistički, stratificirani uzorak od 286 ispitanika (N=286) od kojih su svi studenti splitskog sveučilišta, iako bi u narednom razdoblju bilo zanimljivo vidjeti podatke za cjelokupnu populaciju grada Splita ili Hrvatske. U našem slučaju kontrolne stratume u uzorku predstavljala su studijska usmjerenja studenata tako da je uzorak bio podijeljen u četiri kategorije: studente društvenog, humanističkog, prirodoslovnog i tehničkog usmjerenja, što je odgovaralo pojedinim ciljevima i hipotezama rada.

Što se tiče strukture uzorka, u istraživanju je sudjelovalo 39 % muškaraca i 60 % žena dok 1 % ispitanika nije odgovorilo na ovo pitanje. Uzorak je bio stratificiran po vrsti studijskog usmjerenja tako da su u istraživanju sudjelovali studenti humanističkih (24,5 %), društvenih (27 %), prirodoslovnih (25 %) i tehničkih znanosti (23,5 %) od kojih je većina na drugoj (40 %) odnosno trećoj (39,5 %) godini studija. Najvećem postotku ispitanika majke (skrbnice) imaju završenu srednju strukovnu školu (54,5 %) te visoku školu odnosno fakultet (22 %), dok je 54% ispitanika navelo da im očevi imaju srednju strukovnu školu, dok ih je 14,5 % navelo višu te 20,5 % visoku školu. U kategorijama najsiromašnijih po mjesečnim primanjima kućanstva (do 2 000,00 kuna) sveukupno se nalazi 4,5 % ispitanika, dok su ostale kategorije ravnomjernije zastupljene. Ipak, kao što je i očekivano, najveći postotak (35,5 %) ispitanika se svrstava u središnju kategoriju (6 000,01 – 10 000,00 kuna). Također, u uzorku je najviše katolika (81,5 %) dok se niti jedan ispitanik nije izjasnio kao pravoslavac, musliman ili Židov, koji su od ostalih vjerskih skupina najzastupljeniji među hrvatskim stanovništvom. Ipak, 3 % ispita-

nika se izjašnjava da su neke druge konfesije, ali nitko nije naveo koje. Na ljestvici religijske samoidentifikacije 38 % ispitanika se identificira kao uvjereni vjernici, dok je 35,5 % religioznih koji ne prihvaćaju sve što njihova religija naučava. U usporedbi s velikim postocima pripadnosti i vjerovanja odnosno religioznosti, postotak onih koji redovito (dnevno ili tjedno) idu u crkvu je dvostruko manji (37 %).

Što se tiče političke opredijeljenosti, najviše ispitanika izjašnjava se neopredijeljenima (33,5 %) odnosno apolitičnima (30 %). Dakle, skoro trećina ispitanika, u našem slučaju studenata je ravnodušna prema politici i ne iskazuje nikakvo zanimanje za politiku (naravno, ako su na adekvatan način razumjeli pojam apolitičnosti[2]). Skoro četvrtina ispitanika (23,5 %) je desno orijentirana, dok je lijevo orijentiranih 12,5 %.

Mjerni instrumenti

Kao mjerni instrument istraživanja izabran je anketni upitnik koji se u sociologiji često koristi kao sredstvo za prikupljanje i analizu stavova i mišljenja većeg broja ispitanika. Upitnik se sastojao od 29 pitanja, većinom zatvorenog tipa, a osim standardnog načina pitanja i ponuđenih odgovora, za pojedine varijable korištene su i Likertova ljestvica (s ponuđenim rasponom odgovora od 1 – u potpunosti se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem) te Bogardusova skala socijalne distance koja je ujedno i jedna od prvih ljestvica za mjerenje stavova.

Za potrebe ovog rada proučavali smo samo određene varijable na način da smo analizirali utjecaj nezavisnih (prediktorskih) varijabli na zavisne (kriterijske) varijable. Pritom smo kao zavisne varijable postavili (1) percepciju kulturne prijetnje od strane tražitelja azila i (2) percepciju identitetske prijetnje od strane tražitelja. Kao nezavisne (prediktorske) varijable odabrane su:

- ✓ Religijska samoidentifikacija
- ✓ Religijska praksa
- ✓ Vezanost za državu-naciju
- ✓ Važnost iskazivanja domoljublja
- ✓ Važnost iskazivanja nacionalne pripadnosti
- ✓ Važnost potvrđivanja u političkom životu
- ✓ Važnost sigurnosti i obrane zemlje
- ✓ Važnost mogućnosti slobode mišljenja
- ✓ Važnost ostvarivanja humanijeg društva
- ✓ Važnost življenja u skladu s učenjem svoje vjere

Zavisne varijable, dakle, mjere studentsku percepciju kulturne i identitetske prijetnje od strane tražitelja azila. Indikatore za mjerenje navedenih varijabli preuzeli smo iz rada autora Župarić-Iljić i Gregurović (2013):

1. Volio/voljela bih da su tražitelji azila po svojoj etničkoj pripadnosti slični hrvatskom stanovništvu (percepcija identitetske/nacionalne prijetnje)
2. Kultura tražitelja azila ne treba se miješati s hrvatskom kulturom (percepcija kulturne/religijske prijetnje).

Uključivanjem odabranih nezavisnih varijabli nastojali smo dobiti uvid utječu li, u kojoj mjeri i kako, određeni nacionalni, religijski i vrijednosni čimbenici na proučavani fenomen.

Religijska samoidentifikacija spada u dimenziju religijskog vjerovanja. Ta dimenzija podrazumijeva skup stavova pojedinaca spram nekog višeg bića ili moći, shvaćene kao transcendentne ili tajanstvene. Može označavati i kompleks dogmi ili vjerskih istina, prihvaćenih kao nužna potkrepa pristajanja uz neko transcen-

[2] Apolitičnost - ravnodušan odnos prema politici; nerazumijevanje, izbjegavanje političkog djelovanja („Apolitičnost“, n. d.)

dentno načelo, koje može biti shvaćeno kao personalno biće, kao imanentna sila ili moć, kao red i jedinstvo svega stvorenog, itd. (Acquaviva i Pace, 1996). Religijska samoidentifikacija je jedan od elemenata tradicionalne religioznosti u užem smislu i mjeri se pomoću kontinuuma od šest ponuđenih odgovora (kategorija), a svaki ispitanik sebe svrstava u jednu. Kontinuum započinje s kategorijom uvjerenih vjernika koji prihvaćaju sve što njihova vjera uči i predstavljaju najveći stupanj religioznosti (ali institucionalne, ne osobne) i završava s kategorijom nereligioznih koji se smatraju protivnicima religije.

Tablica 1. Religijska samoidentifikacija

Religijska samoidentifikacija
uvjereni vjernici
religiozni; ne prihvaćaju sve što njihova religija uči
Nesigurni
Ravnodušni
nereligiozni; nemaju ništa protiv religije
nereligiozni; protivnici religije

Izvor: Marinović Jerolimov, 2005.

Religijska praksa mjeri učestalost posvećivanja religijske zajednice (crkve, sinagoge, džamije...). Dimenziju religijske prakse, iako podmetnutu brojnim i žustrim raspravama, korisno je zamislio Allport kada razlikuje unutarnju i vanjsku religiju. Razlikovao je praktičnog vjernika koji se služi očitovanjima vjere kako bi izrazio vjernost vlastitoj društvenoj skupini i onog vjernika koji u praksi pronalazi priliku da živi vlastitu vjeru (Allport prema Acquaviva i Pace, 1996).

Tablica 2. Religijska praksa

Učestalost
svaki dan
tjedno
mjesečno
prilikom blagdana
nikad

Izvor: Marinović Jerolimov, 2005.

Osim pitanja o religijskoj opredijeljenosti, ponuđena su i pitanja vezanosti za svoju državu-naciju i važnosti nacionalne pripadnosti u izgradnji vlastitog identiteta, kako bismo ispitali i osobni nacionalni identitetski kontekst sudionika te njegov utjecaj na percipiranu prijetnju.

Tablica 3. Vezanost za svoju državu-naciju

Vezanost za državu
veoma
donekle
ne mogu procijeniti
malo
nimalo
Ukupno

Izvor: Bilić, 2014.

Tablica 4. Važnost nacionalne pripadnosti u izgradnji identiteta

Važnost isticanja
bez odgovora
da, veoma mi je važno
djelomično
ne
ne mogu procijeniti

Izvor: Bilić, 2014.

Posljednji skup prediktorskih varijabli činile su svojevrsne vrijednosne orijentacije sudionika, odnosno njihova procjena važnosti ispunjenja određenih ciljeva. Vrijednosne orijentacije spadaju u kulturno-simbolički sistem društva i izražavaju „strukturalnu uopćenost vrijednosnog sadržaja i način vrijednosnog presijecanja drugih strukturalnih podsistema društva" (Labus, 2013, str. 118). Korištena ljestvica je uključivala određene ciljeve kojima su se mjerile vrijednosti ispitanika. Iako su vrijednosne orijentacije nerijetko predmet sociooloških istraživanja, njihovo ispitivanje uvijek je obuhvaćeno određenim metodološkim preprekama, posebice ako se kao instrument istraživanja koristi anketni upitnik. Međutim, mjerenje ove skupine varijabli uvršteno je u istraživanje kako bi se razlike u percepciji prijetnje sveobuhvatnije sagledale, posebice s obzirom na naglasak koji je u radu stavljen na globalistički kontekst i utjecaje (post)modernih društvenih procesa.

Tablica 5. Poželjnost određenih vrijednosnih/životnih ciljeva

Ciljevi
Iskazivanje nacionalne pripadnosti
Potvrđivanje u političkom životu
Sigurnost i obrana zemlje
Sloboda mišljenja
Humanije društvo
Živjeti u skladu s učenjem svoje vjere

Izvor: Bilić, 2014.

Metode obrade podataka

Prvo su izračunati deskriptivni statistički pokazatelji: srednja vrijednost±standardna devijacija (AS ± σ) uz 95 %-tni interval pouzdanosti za srednju vrijednost (95 % CI), medijan (Med), minimalni (Min) i maksimalni rezultat (Max). S ciljem identifikacije utjecaja prediktora na kriterij primijenjena je višestruka linearna regresijska analiza. Zbog toga su izračunati beta (β) i b koeficijenti (b) zajedno sa standardnim pogreškama (Se(β), Se(b)). Izračunat je koeficijent višestruke korelacije (R), koeficijent višestruke determinacije (R^2), F vrijednost zajedno s odgovarajućim nivoom statističke značajnosti (p). Svi izračuni provedeni su pomoću softvera za analizu podataka Statistica 13.2. (Dell Inc., Tulsa, OK, USA). Pogreška tipa I bila je postavljena na $\alpha = 0,05$.

REZULTATI I RASPRAVA

Generalno, rezultati ukazuju na statistički značajnu povezanost skupa prediktorskih i kriterijskih varijabli. Ipak, suprotno očekivanom, niti jedna varijabla nije identificirana kao statistički značajan prediktor ni varijable percepcije identitetske prijetnje ni varijable percepcije kulturne prijetnje. U priloženim tablicama prikazani su podaci deskriptivne statistike promatranih varijabli te višestruke regresijske analize.

Tablica 6. Deskriptivna statistika za sve promatrane varijable: aritmetička sredina i standardna devijacija (Mean±σ), 95 %-tni interval pouzdanosti za srednju vrijednost (95 %CI), medijan(Med), minimalni (Min) i maksimalni rezultat (Max)

	AS±σ	**95% CI**	**Med**	**Min**	**Max**
K1 - Identitet	3,17±**1,20**	3,03-3,31	3,00	1,00	5,00
K2 - Kultura	3,05±**1,24**	2,91-3,19	3,00	1,00	5,00
Samoidentifikacija	2,29±**1,56**	2,11-2,47	2,00	1,00	6,00
Praksa	3,13±**1,35**	2,97-3,28	3,00	1,00	5,00
Vezanost za državu-naciju	2,38±**1,26**	2,24-2,53	2,00	1,00	5,00
Iskazivanje domoljublja	2,27±**0,86**	2,17-2,37	2,00	0,00	4,00
Iskazivanje nacionalne pripadnosti	3,05±**1,15**	2,91-3,18	3,00	0,00	5,00
Potvrđivanje u političkom životu	2,23±**1,06**	2,10-2,35	2,00	0,00	5,00
Sigurnost i obrana zemlje	3,39±**1,18**	3,25-3,53	3,00	0,00	5,00
Sloboda mišljenja	4,53±**0,72**	4,44-4,61	5,00	0,00	5,00
Humanije društvo	4,60±**0,67**	4,52-4,68	5,00	0,00	5,00
Život u skladu s učenjem svoje vjere	3,62±**1,29**	3,47-3,77	4,00	0,00	5,00

Korištenjem višestruke regresijske analize prvo je izračunat model odnosa između prediktorskih varijabli i percepcije *identitetske prijetnje* kao kriterija (Tablica 7) te prediktorskih varijabli i percepcije *kulturne prijetnje* kao kriterija (Tablica 8).

Tablica 7. Rezultati višestruke regresijske analize: beta koeficijent (β), standardna pogreška od beta (Se (β)), koeficijent b (b), standardna pogreška od b (Se (b)), testna vrijednost za 323 stupnjeva slobode (t), koeficijent višestruke korelacije (R), koeficijent višestruke determinacije (R^2), F vrijednost za 10 i 275 stupnjeva slobode (F (10,275))

	B	**Se(β)**	**b**	**Se(b)**	**t(323)**	**P**
Intercept			3,60	0,77	4,69	<0,01
Samoidentifikacija	-0,07	0,09	-0,05	0,07	-0,73	0,46
Praksa	-0,06	0,09	-0,05	0,08	-0,62	0,53
Vezanost za državu-naciju	-0,08	0,08	-0,07	0,08	-0,97	0,33
Iskazivanje domoljublja	-0,07	0,09	-0,10	0,12	-0,85	0,39
Iskazivanje nacionalne pripadnosti	0,03	0,10	0,03	0,10	0,29	0,77
Potvrđivanje u političkom životu	0,09	0,06	0,10	0,07	1,42	0,16
Sigurnost i obrana zemlje	0,04	0,08	0,04	0,08	0,44	0,66
Sloboda mišljenja	-0,04	0,08	-0,07	0,12	-0,56	0,58
Humanije društvo	0,01	0,08	0,02	0,14	0,17	0,87
Život u skladu s učenjem svoje vjere	0,01	0,09	0,01	0,08	0,07	0,94
	R=0.324; **R^2**=0.105; **F**(10,275)=3.230; **p**<0.001					

Oba modela su, dakle, značajna, ali nijedna varijabla zasebno nije značajna. Također, bitno je istaknuti kako je samo 10,5 % varijabiliteta (R^2) od kriterija percepcije identitetske prijetnje, odnosno 12,2 % varijabiliteta od kriterija percepcije kulturne prijetnje, protumačeno promatranim prediktorima što ukazuje na potrebu za daljnjim istraživanjima i rekonceptualizacijom istraživačkog nacrta kako bi se ustanovili preostali značajni

čimbenici proučavanog fenomena. To prije svega podrazumijeva ispitivanje i uključivanje novih (dosad nepromatranih) varijabli kako bi se otkrili preostali značajni prediktori proučavanog fenomena.

Razloge ovakvih rezultata i malog postotka protumačenog varijabiliteta moguće je objasniti time što u mjerni instrument nisu bile uključene neke varijable korištene u prijašnjim istraživanjima kao što su određene socioekonomske varijable, politička orijentacija i uvjerenje, utjecaji treće strane – političara, javnih politika prema azilantima, medijske reprezentacije i sl., zatim cijeli niz psiholoških čimbenika (anksioznost, frustracija, nezadovoljstvo) koje bi, s obzirom na rezultate prije spomenutih istraživanja, trebalo uzeti u obzir prilikom daljnje razrade. Bilo bi posebice zanimljivo utvrditi postoje li naznake rezultata Pereire, Vala i Costa-Lopesa (2009) koji su ustanovili kako realne prijetnje (vezane uz pitanja sigurnosti, ekonomske stabilnosti i zdravstvenih aspekata) posreduju prilikom većeg otpora lokalnog stanovništva imigraciji, dok one simbolične (vezane uz pitanja kulture i nacionalno-religijskog identiteta) utječu na otpor naturalizaciji doseljenog stanovništva. U tom bi slučaju, kako bi se došlo do potpunijih i preciznijih podataka, možda bilo značajno podijeliti odnosno dvoznačno precizirati fokus istraživanja – s obzirom na pitanja imigracije i pitanja naturalizacije jer očigledno nije riječ o istim procesima kao ni o istim percepcijama prijetnje.

Osim toga, rekonceptualizacija istraživačkog nacrta može ići u smjeru zauzimanja kvalitativnih ili mješovitih istraživačkih pristupa i korištenja drugih istraživačkih metoda i analiza kako bi se obuhvatili i razumjeli oni aspekti koji se ne mogu dohvatiti anketnim istraživanjem.

Tablica 8. Rezultati višestruke regresijske analize: beta koeficijent (β), standardna pogreška od beta (Se (β)), koeficijent b (b), standardna pogreška od b (Se (b)), testna vrijednost za 323 stupnjeva slobode (t), koeficijent višestruke korelacije (R), koeficijent višestruke determinacije (R^2), F vrijednost za 10 i 275 stupnjeva slobode (F (10,275))

	B	**Se(β)**	**b**	**Se(b)**	**t(323)**	**p**
Intercept			3,96	0,79	5,03	<0,01
Samoidentifikacija	-0,07	0,09	-0,06	0,07	-0,80	0,42
Praksa	0,02	0,09	0,02	0,08	0,24	0,81
Vezanost za državu-naciju	-0,07	0,08	-0,07	0,08	-0,93	0,35
Iskazivanje domoljublja	-0,11	0,09	-0,16	0,12	-1,29	0,20
Iskazivanje nacionalne pripadnosti	0,16	0,09	0,17	0,10	1,64	0,10
Potvrđivanje u političkom životu	0,01	0,06	0,02	0,07	0,20	0,84
Sigurnost i obrana zemlje	-0,04	0,08	-0,04	0,08	-0,45	0,65
Sloboda mišljenja	-0,05	0,07	-0,08	0,13	-0,66	0,51
Humanije društvo	-0,05	0,08	-0,10	0,14	-0,71	0,48
Život u skladu s učenjem svoje vjere	0,03	0,09	0,03	0,08	0,38	0,70
	R=0.349; **R^2**=0.122; **F**(10,275)=3.817; **p**<0.001					

S obzirom na uočenu egzistenciju kompleksnih interakcija između promatranih varijabli, dodatnim znanstvenim istraživanjima, proširivanjem baterije promatranih varijabli te identifikacijom značajnih linearnih i nelinearnih interakcija među njima, bit će omogućena konačna kvantifikacija hipotetskih konstrukata percepcije identitetske i kulturne prijetnje.

ZAKLJUČAK

Kulturno-identitetske odrednice društvenog konteksta važne su za razumijevanje društvenih obrazaca prema tražiteljima azila. Kao što je vidljivo iz rezultata ovog rada, one su, s jedne strane, u društvenom kontekstu itekako vezane uz nacionalne i religijske sadržaje, dok su s druge strane, uslijed tehnološke revolucije, posebno u medijima, vezane uz „hegemoniju" globalizma kao procesa i/ili sustava internacionalnih režima (Castells, 2000). Pritom navedenu uvjetovanost nije moguće konkretno rascljaniti na utjecaj nacionalnog, religijskog ili globalizacijskog aspekta jer je riječ o isprepletenim i međusobno prožimajućim procesima.

Odgovor na pitanje u kojoj mjeri, u konačnici, studenti percipiraju tražitelje azila kao identitetsku i kulturnu odnosno nacionalnu i religijsku prijetnju hrvatskom društvu nalazi se negdje u sredini – prosječna vrijednost odgovora mjerenih dvjema kriterijskim varijablama kreće se oko sredine koja označava skupove odgovora „ne znam" i „ne mogu procijeniti". To upućuje na ipak suzdržan stav splitskih studenata koji o ovoj temi ili ne znaju dovoljno ili ne žele znati, odnosno nisu zainteresirani za ovu temu. Moguće razloge takvih rezultata može se objasniti i specifičnim mladenačkim kontekstom unutar kojeg su prioritetne neke druge životne problematike, ali i općim društvenim (nacionalnim i globalnim) trendovima. Tako se unutar nacionalnog konteksta uočava sve veći pad interesa mladih za pitanja politike i društveno-političkog uređenja što dovodi do aktualizacije fenomena apolitičnosti i društvene pasivnosti mladog stanovništva, dok se unutar globalnog konteksta uočavaju opći društveni trendovi vezani uz digitalno informacijsko društvo utemeljeno na vrijednostima zapadnjačkog društvenog sustava koje rezultira hibridnim transnacionalnim potrošačkim identitetima čiji fokusi nikako nisu usmjereni na pitanja izgradnje nacionalnih zajednica, državne sigurnosti i stabilnosti i ekonomske održivosti, kao niti pitanjima humanitarizma, ljudskih prava i nužnosti dijaloga i uvažavanja međusobnih različitosti.

Druga razina analize rezultata, pak, pokazuje neke druge značajne nalaze. Ulazeći u rezultate istraživanja dublje od deskriptivne razine, uočen je značajan utjecaj primijenjenog modela prediktorskih varijabli na odgovore studenata što upućuje na pozadinu stavova odnosno ispitivanih percepcija prijetnji. Religijska samoidentifikacija i praksa, vezanost za državu-naciju, iskazivanje domoljublja i nacionalne pripadnosti, potvrđivanje u političkom životu, sigurnost i obrana zemlje, sloboda mišljenja, humanije društvo i život u skladu s učenjem svoje vjere, u cjelini su značajni prediktori koji utječu na odgovore studenata[3]. To su nalazi koji su od velike važnosti prilikom javnih i znanstvenih rasprava o ovom aktualnom i društvenom značajnom problemu jer se na temelju istih trebaju planirati i provoditi daljnje mjere i javne politike vezano uz teme migracija, azila, prihvatilišta, otvorenosti i prohodnosti granica i svih drugih vezanih pitanja.

Naime, društvena konstrukcija kulturno-identitetskih odrednica pruža mogućnost identifikacije, kako unutar tako i izvan tradicionalne potpore identiteta koje asociramo s Modernom – poput obitelji, religije i čvrste zajednice (Miles, 2001). To pokazuje kako je teško izbjeći djelovanje političkih, kulturnih i drugih faktora u oblikovanju percepcije nacionalne i religijske prijetnje od strane tražitelja azila.

Ovaj rad je u duhu teoretičara makro društvenih fenomena Manuella Castellsa pošao od pretpostavke da su kulturno-identitetske odrednice društvenog konteksta omeđene dihotomijama kako unutar tako i izvan tradicionalne potpore identiteta. To omogućava kulturno-identitetskim odrednicama dotičnog društvenog konteksta uspostavljanje i vraćanje povijesnim, tradicionalnim i lokalnim identitetima. Kulturni činitelj time nije u potpunosti poništio ljudsku težnju za pripadanjem širim društvenim skupinama i vraćanjem povijesnim, tradicionalnim i lokalnim kulturno-identitetskim odrednicama; bez obzira radi li se o klasičnoj varijanti

[3] Istovremeno upućuju i na nužnost daljnjih provođenja društvenih istraživanja na ovu temu jer je riječ tek o otkrivanju desetine uzroka ispitivane percepcije prijetnje.

kulture ili učincima kulture povezanim uz sam čin djelovanja pojedinaca. Isto tako, globalizacija na taj način nije poništila klasične dualizme (individualno/kolektivno, sveto/svjetovno, partikularno/univerzalno), već je nanovo oblikovala napetosti koje su ih odvajale, ali kroz generiranje novih, fluidnih i hibridnih, identiteta.

Literatura

1. Acquaviva, S. i Pace, E. (1996). *Sociologija religije. Problemi i perspektive*. Zagreb: Societas.
2. Apolitičnost. (n. d.). U *Hrvatski leksikon.* Preuzeto 5. 9. 2016. s http://www.hrleksikon.info/definicija/apoliticnost.html
3. Bauman, Z. (2001). *Community: Seeking Safety in an Insecure World.* Cambridge: Polity Press.
4. Benčić, S., Bužinkić, E., Miletić, G., Parić, A. i Župarić-Iljić, D. (2005). *Azil u Hrvatskoj – Analiza rezultata istraživanja.* Zagreb: Centar za mirovne studije.
5. Beyer, P. (1994). *Religion and Globalisation.* London: Sage.
6. Bilić, L. (2014). *Individualizam i kolektivizam kao kulturne konstrukcije*. (Neobjavljeni diplomski rad). Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split.
7. Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
8. Čapo, J. (2015). The Security-scape and the (In)Visibility of Refugees: Managing Refugee Flow through Croatia. *Migracijske i etničke teme*, *31*(3), 387-406. https://doi.org/10.11567/met.31.3.3
9. Ćimić, E. (1996). Bosanska raskrižja. U E. Ivoš (Ur.), *Teorijski izazovi i dileme: prilog sociologiji hrvatskog društva* (str. 37-62). Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju.
10. Ćimić, E. (1998). Nacija i religija. U R. Čičak Chand i J. Kumpres (Ur.), *Etničnost, nacija, identitet*. *Hrvatska i Europa* (str. 121-133). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
11. Delanty, G. (2018). *Community.* London; New York, N. Y.: Routledge.
12. Ervasti, H. (2004). Attitudes towards foreign-born settlers: Finland in a comparative perspective. *Yearbook of Population Research in Finland*, *40*, 25–44. (https://journal.fi/fypr/article/view/44997)
13. Franc, R., Šakić, V. i Kaliterna-Lipovčan, Lj. (2010). Percipirane posljedice doseljavanja i stav prema doseljavanju. *Društvena istraživanja*, *19*(3(107)), 421-440. (https://hrcak.srce.hr/55444)
14. Gregurović, M., Kuti, S. i Župarić-Iljić, D. (2016). Attitudes towards Immigrant Workers and Asylum Seekers in Eastern Croatia: Dimensions, Determinants and Differences. *Migracijske i etničke teme*, *32*(1), 91-122. https://doi.org/10.11567/met.32.1.4
15. Jukić, J. (1990). Socijalistički feudalizam, postmoderna i karizmatička religioznost. *Revija za sociologiju*, *21*(4), 691-706. (https://hrcak.srce.hr/155215)
16. Jukić, J. (1997). *Lica i maske svetoga*. *Ogledi iz društvene religiologije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
17. Kerwin, D. (2005). The use and misuse of 'national security' rationale in crafting U.S. refugee and immigration policies. *International Journal of Refugee Law*, *17*(4), 749–763. doi:10.1093/ijrl/eei030
18. Kerwin, D. (2016). How Robust Refugee Protection Policies Can Strengthen Human and National Security. *Journal on Migration and Human Security*, *4*(3), 83-140. doi: https://doi.org/10.14240/jmhs.v4i3.64
19. Klocker, N. i Dunn, K. M. (2003). Who's driving the asylum debate? Newspaper and government representations of asylum seekers. *Media International Australia*, *109*, 71–92. (https://pdfs.semanticscholar.org/9479/f1f5d4fbdde3b33ac57373896cefd0c84c9f.pdf
20. Kovačević, V. (2015). Kulturno-identitetske odrednice bosanskohercegovačkog društvenog konteksta. U I. Šarac (Ur.), *Identiteti – kulture – jezici: Identitetska i kulturna raznolikost BiH i europske perspektive jednoga podijeljenog društva* (str. 67-86). Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.

21. Kovačević, V. (2019). Ideja zajednice u sociološkoj misli i kršćanska zajednica. *Nova prisutnost*, *17* (2), 251-265 (https://doi.org/10.31192/np.17.2.2)

22. Labus, M. (2013). *Kultura i društvo: onto-antropološka i sociološka perspektiva*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

23. Lalić-Novak, G. i Padjen, I. (2009). The Europeanization of asylum policy: From sovereignty via harmony to unity. *Politička misao*, *46*(5), 75–101. (https://hrcak.srce.hr/55632)

24. Louis, W. R., Duck, J. M., Terry, D. J., Schuller, R. A. i Lalonde, R. N. (2007). Why do citizens want to keep refugees out? Threats, fairness and hostile norms in the treatment of asylum seekers. *European Journal of Social Psychology*, *37*(1), 53–73. doi:10.1002/ejsp.329

25. Marinović Jerolimov, D. (2005). Tradicionalna religioznost u Hrvatskoj 2004: između kolektivnog i individualnog. *Sociologija i prostor*, *43*(2(168)), 303-338. (https://hrcak.srce.hr/33079)

26. Malenica, K., Kovačević, V. i Kardum, G. (2019). Impact of Religious Self-Identification and Church Attendance on Social Distance toward Muslims. *Religions. 10*(4), 276. https://doi.org/10.3390/rel10040276

27. Matvejević, P. (2011). Muke s identitetima. U N. Skledar (Ur.), *Esadu Ćimiću u čast. Zbornik radova povodom 80 godina života* (str. 221-223). Zadar: Sveučilište u Zadru.

28. McDonald, M. (2008). Securitization and the construction of security. *European Journal of International Relations*, *14*(4), 563–587. doi:10.1177/1354066108097553

29. Miles, S. (2001). *Social Theory in the Real World*. London: Sage.

30. Paić, Ž. (2005). *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija*. Zagreb: Antibarbarus.

31. Paić, Ž. (2006). *Moć nepokornosti: intelektualac i biopolitika.* Zagreb: Antibarbarus.

32. Pedersen, A. i Hartley, L. (2017). False Beliefs About Asylum Seekers to Australia: The Role of Confidence in Such Beliefs, Prejudice, and the Third Person Effect. *Journal of Pacific Rim Psychology*, *11,* 1-12. doi:10.1017/prp.2017.5

33. Pereira, C., Vala, J. i Costa-Lopes, R. (2009). From prejudice to discrimination: The legitimizing role of perceived threat in discrimination against immigrants. *European Journal of Social Psychology*, *40*(7), 1231–1250. doi:10.1002/ejsp.718

34. Plamenatz, J. (1973). Two Types of Nationalism. U E. Kamenka (Ur.), *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea* (str. 22-37). London: Ch. Arnold.

35. Pozniak, R. i Petrović, D. (2014). Tražitelji azila kao prijetnja. *Studia ethnologica Croatica, 26*(1), 47-72. https://doi.org/10.17234/SEC.26.3

36. Skledar, N. (2012). *Sociologija kulture.* Zagreb: Plejada.

37. Spivak, G. C. (2011). *Nacionalizam i imaginacija i drugi eseji.* Zagreb: Fraktura.

38. Stephan, W. G., Ybarra, O. i Bachman, G. (1999). Prejudice Toward Immigrants. *Journal of Applied Social Psyhology*, *29*(11), 2221-2237. http://dx.doi.org/10.1111/j.1559-1816.1999.tb00107.x (https://oscarybarra.psych.lsa.umich.edu/wp/wp-content/uploads/2016/03/1Stephan-Ybarra-Bachman1999JASP.pdf)

39. Šram, Z. (2010). Etnocentrizam, percepcija prijetnje i hrvatski nacionalni identitet. *Migracijske i etničke teme*, *26*(2), 113-142. (https://hrcak.srce.hr/60862)

40. Žižek, S. (2002). *Sublimni oblik ideologije*. Zagreb: Arkzin.

41. Župarić-Iljić, D. i Gregurović, M. (2013). Stavovi studenata prema tražiteljima azila u Republici Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, *22*(1), 41-62. https://doi.org/10.5559/di.22.1.03

PERCEPTIONS OF THE STUDENT POPULATION OF THE UNIVERSITY OF SPLIT ON ASYLUM SEEKERS AS A NATIONAL AND RELIGIOUS THREAT

ABSTRACT

The question of the perceptions of national and religious threats by asylum seekers is linked to the understanding of the ideology of cultural-identity determinants of the community in the current processes of globalization. In this context, the aim of this research is to identify the influence of cultural- identity determinants on perceptions of asylum seekers as a national and religious threat within the student population of the University of Split. In accordance with the aim a stratified sample of 286 students was examined on the attitudes on asylum seekers as national and religious threats and predictors of that attitudes. The results have shown that both national and religious recognition and the ethnic and religious context have a significant impact on the existence of national and religious threats by asylum seekers. The paper seeks to explain the reasons for such research results in the context of Manuela Castells, who warns that new globalizing networks "empower previous forms of society," which are largely related to national and religious content. In this paper we are starting from the thesis that finding new models of social communication towards asylum seekers can not be an attempt to re-establish control over life and land, both in the ideology of nationalism and political religion and the ideology of consumer culture, lifestyles and hybrid-transnational cultures of changeable identities.

Key words: *Asylum seekers, nation ideologies, religious politics, globalization, students and identity*

Ivan Kraljević
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ivan.kraljevic.ivan@gmail.com
ivan.kraljevic@ff.sum.ba

UTJECAJ MIGRANTSKE KRIZE NA BUDUĆNOST EUROPSKE UNIJE

SAŽETAK

Migrantska kretanja nastala kao produkt bliskoistočnih ratnih previranja predstavljaju globalni izazov u suvremenom svijetu. Masovni priljev migranata prema razvijenijim zemljama Europske unije izazvao je najveću krizu na europskom kontinentu nakon II. svjetskog rata te ozbiljno zaprijetio ugrožavanju polustoljetnih procesa suradnje i integracije europskih država u sui generis zajednicu kakva je Europska unija. Naime, masovnim priljevom migranata s bliskoistočnih područja na površinu su isplivale brojne slabosti i mane u „europskoj obitelji". Čelnici članica Europske unije na čije su granice dolazili migranti pokazali su se nejedinstvenima u politici prema migrantima, što je rezultiralo zatvaranjem granica, porastom rasizma i ksenofobije te strahom za budućnost europskoga projekta mira i solidarnosti. Aktualna migrantska kretanja prema europskom kontinentu, gledajući iz perspektive njihove masovnosti, svojim obujmom vjerojatno čine peto ključno razdoblje velikih migracija tijekom povijesti. No, migrantska kriza nije samo problem Europske unije, nego i svih ostalih međunarodnih subjekata. Zato je sasvim sigurno kako živimo globalni problem koji nas obvezuje na globalni odgovor.

Ključne riječi: *migranti, migrantska kretanja, migrantska kriza, Europska unija i budućnost Europske unije*

UVOD

Migrantska kretanja nastala kao produkt bliskoistočnih ratnih previranja predstavljaju globalni izazov u suvremenom svijetu. Masovni priljev migranata prema razvijenijim zemljama Europske unije izazvao je najveću krizu na europskom kontinentu nakon II. svjetskog rata te ozbiljno zaprijetio ugrožavanju polustoljetnih procesa suradnje i integracije europskih država u *sui generis* zajednicu kakva je Europska unija. No, kako je riječ o globalnom problemu, na isti će morati reagirati svi ključni akteri na međunarodnoj političkoj sceni s ciljem očuvanja mira, prosperiteta i otvorenoga društva za sve.

Iako su aktualna migracijska kretanja nastala kao posljedica višegodišnjih tranzicijskih procesa na Bliskom istoku i sjevernoj Africi te uvelike doprinijela brojci od gotovo 69 milijuna raseljenih u svijetu, uzroke migrantskih kretanja možemo tražiti i u loše definiranoj tranziciji i planiranju demokracije u Arapskom proljeću započetom nizom prosvjeda u Tunisu u prosincu 2010. godine. Nerješivoj destabilizaciji područja Bliskog istoka doprinijele su, baumanovski rečeno, nedosljedne politike i vojne avanture zapadnih sila. Stoga migrantsku krizu možemo promatrati i kao posljedicu velikih hegemonijalnih igara za globalni primat na prostoru koji Zbigniew Brezinski naziva Euroazijskom šahovskom pločom.

Najveće posljedice bliskoistočnih kretanja osjetio je europski kontinent, odnosno Europska unija. Migrantska kriza kulminirala je upravo u trenutku kada su prema Europi odlučili krenuti ne samo stanovnici ratom razrušene Sirije, nego i velik broj stanovnika iz ostaloga dijela svijeta koji je nastanjivao područje između Gambije

i Bangladeša dugo preko 11 000 kilometara. Međutim, masovnim priljevom migranata s bliskoistočnih područja na površinu su isplivale brojne slabosti i mane u „europskoj obitelji". Čelnici članica Europske unije na čije su granice dolazili migranti pokazali su se nejedinstvenima u politici prema migrantima, što je rezultiralo zatvaranjem granica, porastom rasizma i ksenofobije te strahom za budućnost europskoga projekta mira i solidarnosti.

MIGRACIJE KAO GLOBALNI PROBLEM

Kada je Filippo Grandi, tada novoimenovani UN-ov povjerenik za izbjeglice, sredinom svibnja 2016. godine u opširnom razgovoru za BBC istaknuo kako je migrantska kriza postala globalni problem koji je nemoguće riješiti zatvaranjem granica i odvraćanjem migranata, vjerojatno nam je otkrio gorku istinu („UN says turning migrants away 'won't work'", 2016). Naime, migrantska kriza nije samo problem Europske unije, nego i svih ostalih međunarodnih subjekata. Zato je sasvim sigurno kako živimo globalni problem koji nas obvezuje na globalni odgovor.

Kako bismo što podrobnije ušli u analizu događaja koji su prouzročili migrantska kretanja, krenut ćemo od znanstveno-analitičkoga temelja problema kojim se bavimo. Sami korijen riječi *migracije* dolazi od latinske riječi *migratio*, što pojednostavljenim prijevodom označava seobu ili preseljenje. Kao što je definirano u Hrvatskom leksikonu, „u najširem smislu, migracije su prostorna pokretljivost stanovništva, a u užem smislu promatramo ih kao promjenu mjesta stalnoga boravka pojedinaca ili društvenih skupina" („Migracija", n. d.). No, migracije stanovništva nisu nešto novo niti isključivo vezano za pojedine prostore ili vrijeme. Ljudi su oduvijek napuštali svoje domove, zemlje podrijetla i geografske prostore migrirajući u druge zemlje svijeta u potrazi za boljim životom ili, kao u aktualnom slučaju, zbog progona i nasilja u zemlji iz koje potječu. Migracije kao konstanta geoprostora zbog svoje sveobuhvatnosti i različitoga polja utjecaja predstavljaju zanimljivu interdisciplinarnu pojavu. „Zato je migracija kao predmet proučavanja bila i ostala velik izazov. To više jer je migracija u fokusu zanimanja mnogih znanstvenih disciplina." (Friganović, 1989, str. 28.). No, suvremena politologija ne poznaje formalno utemeljenu poddisciplinu koja se bavi isključivo migracijama, već se u kontekstu migracija bavi fenomenima političkih procesa koji su generirani migracijama. Kako su vlade zemalja s visokim brojem migranata prisiljene oblikovati skupove mjera koje se odnose na migrante, Milardović smatra kako je predmet politologije migracija poglavito migracijska politika. Skupovi mjera kojima vlade oblikuju svoje migracijske politike mogu biti poticajne prirode (neograničavanje priljeva migranata) ili restriktivne prirode (ograničavanje broja migranata). Politologija se u kontekstu migracija može baviti i drugim predmetima poput subjekata migracijske politike u političkom sustavu, političke participacije migranata, medija, crkve, ljudskih prava, nacionalizma ili ksenofobije. „Svaki politički sustav kao skup institucija nastoji, preko istih, oblikovati određenu politiku prema strancima." (Milardović, 1990, str. 128.).

U terminologiji migracija koristimo se pojmovima: izbjeglica, tražitelj azila i migrant, koji se često koriste kao sinonimi iako postoje velike razlike među njima. Za potrebe ovoga rada napravit ćemo kratku raščlambu spomenutih pojmova. Prema UN-ovoj Konvenciji o statusu izbjeglica iz 1951. godine, za osobe koje su u strahu od progona zbog rase, nacionalnosti ili pripadnosti određenoj političkoj skupini bile primorane napustiti svoju zemlju, kažemo kako su izbjeglice. Osoba kojoj je priznat status izbjeglice može računati na zaštitu u skladu s međunarodnim pravom i konvencijama. Tražitelji azila one su osobe koje traže izbjeglički status. Ako se procijeni kako isti nisu izbjeglice, takve osobe mogu biti deportirane nazad u svoju domovinu. I na koncu, migrant se javlja kao putujući subjekt, kako primjećuje Meteljov, orijentiran „na traženje ne kuće, već prije utočišta (privremenog ili stalnog)" (Meteljov, 2011, str. 24.). Razlika između izbjeglice i migranta u tome je što potonji ne napušta svoju domovinu zbog progona, nego zbog zadovoljenja vlastitih potreba

poput studiranja u inozemstvu, spajanja s obiteljima koje su otprije u inozemstvu ili, možda, ostvarivanja bolje ekonomske perspektive. Za razliku od izbjeglica, migranti uživaju zaštitu svoje vlade i kada su u inozemstvu. Budući da su i izbjeglice migranti, koji se od istih razlikuju po motivu svoga odlaska, u nastavku ovoga rada koristit ćemo se općenitijim pojmom – migrant.

Kako je u pitanju globalni problem, reperkusije migrantskoga kretanja utječu i na državnu sigurnost, bilo da se radi o gospodarskom, političkom ili, pak, geopolitičkom planu. Sve se reflektira i na međunarodne odnose u kojima većina zemalja čini „dio globalnog migracijskog sustava gdje migracijska politika jedne zemlje ima utjecaja na drugu zemlju pa upravljanje tim problemom zahtijeva čvrstu suradnju između različitih država" (Klapan i Kušić, 2015, str. 1.). U suprotnom će doći do neravnoteže koja će samo dodatno usložniti trenutnu krizu. Zato migracije kao globalni fenomen zahtijevaju multidisciplinaran i interdisciplinaran pristup.

U znanstvenom proučavanju fenomena migracija ne postoji općeprihvaćen koncept njihovog proučavanja. Unatoč tome, brojni će autori reći kako pothvat njihove tipologizacije uključuje različite kriterije poput dobrovoljnosti, cilja, prostorne razdaljine, trajanja, organiziranosti, uzročnosti i inih. Za našu problematiku pozvat ćemo se na kriterij dobrovoljnosti prema kojem, služeći se klasifikacijom Silve Mežnarić, migracije možemo podijeliti na neprinudne i prinudne (Mežnarić, 2003, str. 327.). Kod neprinudnih migracija riječ je o individualnim neovisnim migrantima koji sami odlučuju o migraciji u svrhu ostvarivanja zaposlenja, bolje obrazovne perspektive, spajanja obitelji i slično. S druge strane, do prinudnih migracija dolazi iznenada, naglo i bez neovisne odluke o poduzimanju akcije migriranja. Naravno, riječ je o migracijama koje nastaju kao posljedica konflikata, ratnih sukoba, progona, prirodnih i ekoloških katastrofa ili sličnih situacija u kojima je ugrožen ljudski život i opstanak.

U novijoj se literaturi navodi kako u proučavanju migracija treba napraviti „diobu migracije (kao općeg pojma) na migraciju (u užem smislu) i cirkulaciju (dnevna, tjedna, sezonska)", s time da treba „cirkulaciju svesti pod specifičan oblik migracije koji je u suvremenom svijetu vrlo indikativan i veoma značajan (oscilatorno kretanje radnika, učenika, studenata i drugih skupina stanovništva koje potrebuju za takvim kretanjima)" (Friganović, 1989, str. 26-27.). No, kada bismo htjeli uraditi kratku lekciju o migracijama, kako je to učinila Biljana Stojković promatrajući migracije iz kuta biologije, uvidjeli bismo kako migracije ljudi nisu ni najmanje neobična niti rijetka pojava. Zapravo, razotkrila bi nam se istina o činjenici kako ne postoji nikakvo geopolitičko, ekonomsko-strateško, religijsko ili nacionalno pitanje koje bi određenoj državi moglo osigurati nenarušavanje granica. Povijest nas, također, uči kako smo mogli svašta naučiti jedni od drugih i jedni o drugima upravo zahvaljujući toj isprepletenosti među ljudima. Uostalom, kako Stojković zaključuje, „svi Evropljani su imigranti isto koliko i Azijci ili Afrikanci. Svi naši identiteti, biološko-genetički, etnički, kulturni i socijalni, jesu nastali stapanjem delova koji su se u jednom trenutku zadesili na određenom geografskom prostoru, a drugačiji su kako od onih u prethodnim tako i od onih u budućim vremenima" (Stojković, 2015).

Kada je riječ o međunarodnim migracijama u suvremenom svijetu, Tomas Hammar razlikuje četiri ključna razdoblja u posljednja dva stoljeća (Hammar, 1985, str. 241-242.). Prvo razdoblje karakteriziraju slobodne migracije unutar Europe i prema prekooceanskim zemljama od sredine 19. stoljeća do izbijanja Prvoga svjetskog rata. Drugo razdoblje čine migracije od početka Prvoga svjetskog rata do kraja Drugoga svjetskog rata u kojima dolazi do uvođenja međunarodnog sustava kontrole kretanja unutar granica. U treće razdoblje ubrajamo postratne migracije koje su trajale do sredine sedamdesetih godina prošloga stoljeća kada dolazi do prvih mjera zabrane za radne migracije. Četvrto razdoblje migracija od sredine sedamdesetih godina prošloga stoljeća do današnjih dana karakterizira rigorozna imigracijska kontrola. Danas, migracijska kretanja nastala zbog ratnih previranja na Bliskom istoku, gledajući iz perspektive njihove masovnosti, svojim obujmom vjerojatno čine peto ključno razdoblje velikih migracija tijekom povijesti.

SUVREMENI SVIJET I MIGRACIJE

Naširoko je rasprostranjeno mišljenje kako je aktualna migrantska kriza nastala kao posljedica višegodišnjih tranzicijskih procesa na Bliskom istoku i sjevernoj Africi, ponajviše nakon tzv. Arapskog proljeća. Brojni su faktori utjecali na početak nemira na spomenutom području. Prije svega, diktatorske vladavine i apsolutističke monarhije, kršenja ljudskih prava, politička korupcija, ekonomska nestabilnost, nezaposlenost i ekstremno siromaštvo. Dakako, uzroci se mogu tražiti u sveopćoj koncentraciji bogatstva u rukama autokrata na vlasti i netransparentnosti u njihovoj redistribuciji, ali i u povećanju cijena hrane i pretvaranju usjeva u etanol čime je smanjena proizvodnja hrane.

Na Svjetski dan izbjeglica, koji se održava svake godine 20. lipnja, UNHCR prisjeća se svih onih koji su bili prisiljeni napustiti svoje domove zbog ratova ili teških kršenja ljudskih prava. Tim povodom redovito se podnose izvješća o broju prisilno raseljenih osoba u svijetu na temelju podataka državnih vlada, partnerskih agencija i UNHCR-ovih istraživanja. Prema posljednjem izvješću pod nazivom *Globalni trendovi*, koje donosi podatke za 2017. godinu, u svijetu je trenutačno 68,5 milijuna izbjeglih i raseljenih osoba, što je povećanje za 2,9 milijuna u odnosu na 2016. godinu. Od te brojke zbog sukoba i progona iz svojih je domova izbjeglo 25,4 milijuna ljudi. Izvješće je otkrilo kako je na svakih 110 ljudi u svijetu jedan čovjek sada izbjeglica, tražitelj azila ili raseljen u vlastitoj domovini. Ratom razrušena Sirija zemlja je s najviše unutarnje raseljenih osoba, a nakon nje slijedi Kolumbija, Demokratska Republika Kongo i Afganistan. Kada je riječ o izbjeglicama, više od petine njih čine Palestinci, dok ostali dolaze iz Sirije, Afganistana, Južnog Sudana, Mijanmara i Somalije („Forced displacement above 68m in 2017", 2018). Neka istraživanja navode kako će do sredine ovoga stoljeća broj migranata u svijetu prijeći preko 400 milijuna (Koser i Laczko, 2010, str. XIX.).

Aktualnu migrantsku krizu izazvalo je izrazito povećanje broja tražitelja azila u Europi. No, to ne znači kako migracije iz ovoga područja prema Europskoj uniji nisu postojale i prije Arapskog proljeća. Gotovo sve mediteranske zemlje u arapskom dijelu svijeta, koje karakterizira visoki prirodni prirast, udvostručile su svoje stanovništvo u razdoblju od 1980. do 2010. godine. Posljedice toga bile su spor gospodarski rast, tehnološko zaostajanje za zemljama EU i veliki udio mladog i nezaposlenog stanovništva. U takvom ambijentu „većina mladih bez političkih veza nije mogla naći posao te je redovito migrirala prema mediteranskim članicama EU" (Tadić, Dragović i Tadić, 2016, str. 16.). Ipak, do pravoga migrantskog vala prema EU došlo je onoga trenutka kada su se migrantima iz ratom pogođenih područja Bliskog istoka u potrazi za boljim životom pridružili i tzv. *ekonomski migranti* iz zemalja koje nisu izravno pogođene ratom. Zato nema sumnje kako su rat u Siriji i s njim povezana velika izbjeglička kriza trenutno najveća sigurnosna i humanitarna prijetnja u svijetu.

Već smo rekli kako uzroke migrantske krize možemo tražiti i u loše definiranoj tranziciji i planiranju demokracije u Arapskom proljeću započetom nizom prosvjeda u Tunisu u prosincu 2010. godine. Naime, do toga su trenutka 22 države naseljene Arapima, uključujući i Palestinu, bile autoritarne države ili vrlo slabe i nestabilne poludemokracije. Spomenuti prosvjedi i nemiri kasnije su se proširili na Bliski istok i Sjevernu Afriku i te prostore pretvorili u duboko podijeljene i dugoročno destabilizirane. U većini arapskih zemalja došlo je samo do manjih smjena na vlasti ili izmjena pojedinih zakona (poput onih o subvencioniranju hrane ili goriva), dok su najveće prosvjede, prevrate i posljedice pretrpjeli stanovnici Tunisa, Libije, Egipta, Sirije, Jemena, Bahreina i Iraka. Ti nemiri i prosvjedi dočekani su s velikim odobravanjem u brojnim nearapskim državama diljem Europe, Azije i Afrike, „ali bez jasnih ciljeva u tim procesima, odnosno bez uviđanja mogućih neželjenih ishoda tranzicijskih procesa" (Tadić i sur., 2016, str. 17.). Primjerice, to se posebice vidjelo u tromoj reakciji članica EU pri uspostavi nove vlasti i novih društveno-gospodarskih odnosa u Libiji nakon svrgavanja Muammara al-Gaddafija. Libija je umjesto konsolidacije odnosa završila u oružanim sukobima i postala idealan prostor za regrutaciju terorističkih skupina. Ništa drukčije nije bilo ni u drugim državama obuhvaćenim Arapskim

proljećem. Upravo su se na primjeru ovih loših tranzicijskih ishoda proročanskim potvrdile riječi Genea Sharpa koji je upozorio kako nam „valja zapamtiti da u borbi protiv diktature cilj nije naprosto svrgavanje diktatora, već uvođenje demokratskog sistema i sprečavanje nastanka nove diktature" (Šarp, 1999, str. 60.). Na svrgavanje diktatora i uvođenje demokracije na ovim prostorima može se gledati kao i na posljedicu nekompatibilnosti arapskoga mentaliteta i islama s liberalnom demokracijom. No, veoma bitnom pokazala se uloga različitih stranih subjekata s vlastitim ciljevima i interesima. To se ogleda u imperijalističkim igrama velikih sila, ponajprije Francuske i Engleske u razdoblju od 19. stoljeća do Drugoga svjetskog rata, zatim SAD-a i SSSR-a u hladnoratovskoj eri te u konačnici SAD-a i Rusije sa svojim satelitima u posljednjim desetljećima. Već smo spomenuli intervenciju NATO-a pri svrgavanju al-Gaddafijeva režima u Libiji. U sirijskom građanskom ratu Rusija, Iran i libanonski Hezbollah podupirali su al-Assada, dok su oporbenom Sirijskom nacionalnom vijeću (SNC) otvorenu podršku pružali Turska, Katar i Saudijska Arabija. Vjerski i klanski podijeljen Jemen poprište je sukoba između Saudijske Arabije i drugih arapskih država protiv militantne skupine šijitskih oporbenjaka. Saudijska Arabija bila je i uz vojni režim u Egiptu nasuprot Mohameda Morsija i njegovog Muslimanskog bratstva koje su podržavale Turska i Katar. Naravno, u svim tim *rabotama* po strani nisu stajale niti Sjedinjene Američke Države niti Europska unija. Upravo zbog takve situacije tranzicijski procesi završili su u trajnoj nestabilnosti koja je na koncu i rezultirala masovnim egzodusom stanovnika, ponajviše iz Sirije i Libije. Dakako, osim diktatorskih režima i nedostatka demokracije, bogati prirodni resursi također su jedan od razloga krize u ovome dijelu svijeta i upravo zato „danas trpimo posledice duboke i naizgled nerešive destabilizacije područja Bliskog istoka izazvane pogrešnim, neodgovorno kratkovidim i nedoslednim politikama i vojnim avanturama zapadnih sila" (Bauman, 2015).

Aktualnu krizu na Bliskom istoku možemo promatrati i kroz prizmu velikih i grubih hegemonističkih igara na euroazijskoj ploči. Tu tvrdnju možemo potkrijepiti navodima Zbigniewa Brzezinskog koji područje Euroazije predstavlja kao šahovsku ploču na kojoj se hegemonijalne sile natječu za stjecanje, odnosno održavanje globalnoga primata. Naglašavanje važnosti nekih geografskih značajki i geografije kao jednog od središnjih faktora međunarodnih odnosa s obzirom na stalnost, „bilo je u stanovitim etapama međunarodnih odnosa posebno razvijeno i našlo je neposredna odjeka i u formuliranju politike pojedinih država" (Vukadinović, 2004, str. 68.). Ništa drukčije nije ni u suvremenoj etapi međunarodnih odnosa koja njeguje samu osnovu geopolitike, „odnosno nastojanje da se shvati svijet, pri čemu karte ostaju posebno značajno sredstvo da se opiše tzv. svjetska realnost" (Dodds, 2009, str. 139.). Upravo zato ovladavanje područjem Euroazije predstavlja najveći geopolitički dobitak za aktere na Euroazijskoj šahovskoj ploči jer sila koja dominira ovim prostorom istodobno vrši i nadzor nad dvije od tri najnaprednije i gospodarski najmoćnije regije svijeta. Na ovom području, koje se proteže od Lisabona do Vladivostoka, smještena je većina najutjecajnijih i najdinamičnijih zemalja svijeta s oko 75 % svjetske populacije, „gdje se nalazi i većina svjetskog materijalnog bogatstva, kako onog poduzetničkog, tako i onog u tlu. Euroazija sudjeluje s oko 60 % u svjetskom BDP-u, i s oko tri četvrtine u poznatim svjetskim izvorima energenata" (Brzezinski, 2000, str. 27.).

Prema Brzezinskom, Sjedinjene Američke Države ključni su igrač na ovome području i trenutno jedina prava hegemonijalna sila čija se hegemonija temelji „na primjeni dobro promišljenog utjecaja, no, za razliku od prijašnjih imperija, ne i na izravnoj kontroli" (Brzezinski, 2000, str. 30.). Iako Sjedinjene Američke Države, kao ne-euroazijska država, imaju međunarodni primat, Brzezinski upozorava kako se u određenom trenutku može pojaviti ozbiljni takmac Sjedinjenim Američkim Državama i ugroziti njihovu dominaciju. Zato, kako navodi Brzezinski, „euroazijska geostrategija uključuje ciljano upravljanje geostrateški dinamičnim državama i pažljivo djelovanje usmjereno na geopolitički katalitičke države, sve kako bi se zadovoljio dvostrani američki interes – kratkoročno, zadržavanje jedinstvene globalne moći koju SAD imaju, i dugoročno, postupnu transformaciju te premoći u sve jače institucionalizirane oblike globalne suradnje" (Brzezinski, 2000, str. 35.).

Iako ovakve tvrdnje treba uzimati s određenom dozom opreza, ne treba biti veliki geopolitičar da bi se primijetilo kako se na Bliskom istoku doista odvija sukob različitih vanjskopolitičkih ambicija. Na rat na Bliskom istoku može se gledati i kao na sukob neo-kolonijalističkih ambicija zapadnih sila (SAD i vodeće članice EU) i istočnih sila s ciljem ovladavanja bogatim resursima i ključnim položajima, što je praktički lajtmotiv u svim područjima Bliskog istoka i sjeverne Afrike. Stoga na migrantsku krizu moramo gledati kao na posljedicu neodlučnih i pogrešnih politika Sjedinjenih Američkih Država i njezinih europskih saveznika, koji itekako snose krivicu za bliskoistočni kaos u proteklih nekoliko godina. Zato im treba spočitavati nepromišljene invazije na Afganistan i Irak, bombardiranje Libije, prikrivenu podršku u naoružavanju radikalnih islamističkih skupina u borbi protiv Assadova režima u Siriji te podržavanje saudijske agresije na Jemen. Istu, ako ne i veću, krivicu snosi moćni bliskoistočni trojac – Turska, Katar i Saudijska Arabija te Rusija.

MIGRANTSKA KRIZA I EU

Najveće posljedice bliskoistočnih kretanja osjetio je europski kontinent. No, migrantski val koji se prelijeva prema Europi nije novijega datuma. Određeni broj migranata odlučio je napustiti svoja ognjišta već početkom rata u Siriji, prije toga i nakon invazije na Irak, kao i nastupajućih bliskoistočnih geopolitičkih previranja. Velik broj njih punio je izbjegličke kampove i živio u teškim uvjetima širom Turske, Libanona i Jordana, ali i Iraka te Egipta. Iako se u ovim državama posljednjih godina uvelike nose s teretom zbrinjavanja izbjeglica, do velike migrantske krize došlo je onoga trenutka kada su imigranti i izbjeglice, vjerojatno i zbog prenapučenosti izbjegličkih kampova u spomenutim državama, odlučili krenuti prema Europi. Dobrostojeće europske države vrlo su brzo postale „magneti za migracije društveno potlačenih, ali i sve više objekt njihove mržnje" (Brzezinski, 2004, str. 118.). U rijekama izbjeglica koji su odlučili pronaći bolji život na Zapadu nisu bili samo Sirijci, nego i velik broj stanovnika iz ostaloga dijela svijeta koji je nastanjivao područje između Gambije i Bangladeša dugo preko 11 000 kilometara. Iako svaki od njih ima svoju individualnu priču bijega prema Europi, može se nazrijeti i onaj kolektivni razlog koji svoj izvor nalazi u *politici otvorenih vrata* njemačke kancelarke Angele Merkel, koja je poručila kako će primiti sve sirijske izbjeglice koje u njihovoj državi zatraže azil. Kako je Njemačka najjača europska ekonomska sila, sirijskim izbjeglicama uskoro su se pridružili i brojni migranti iz drugih zemalja bliskoistočne regije.

Različite su brojke o broju migranata kojima se licitira u javnom prostoru. Najbliže je istini podatak kako je u Europu u najvećem jeku migrantske krize imigriralo preko milijun i pol ljudi koji su došli kopnenim putem te njih 650 000 koji su stigli mediteranskim putem. Za svoj bijeg prema Europi koristili su se tzv. afričkom, mediteranskom i balkanskom rutom kretanja. Upravo je, nakon što su makedonske vlasti dopustile tranzit migranata, tzv. balkanska ruta (Sirija – Turska – Grčka – Makedonija – Srbija – Mađarska) postala najprivlačnijom za put do bogatijih zemalja Njemačke, Austrije ili Švedske. Međutim, Njemačka i ostale europske zemlje nekontrolirani priljev ratnih izbjeglica i ekonomskih migranata nisu dočekale spremno. Europska je unija, moguće i zbog sporoga procesa donošenja odluka, pokazala svoju nemoć u inicijativama kojima bi ublažila posljedice krize. Nespremnost europskih zemalja za veliki imigrantski val rezultirala je podizanjem zidova i bodljikave žice, slanjem vojske i policije na granice, pa i sukobima lokalnoga stanovništva s migrantima. Pokazalo se kako sve države žele biti tranzitne, odnosno kako su rijetke one koje žele biti odredišne. Mađarske vlasti na čelu s populističkom desničarskom strankom Fidesz premijera Viktora Orbána procijenile su kako najmanje trećinu migranata s bliskoistočnoga područja čine zapravo ekonomski migranti u potrazi za boljim životom u Europi te su među prvima zatvorili svoje granice i na njima podignuli bodljikavu žicu (Shuster, 2015). Time se migrantski val tzv. balkanske rute preusmjerio na Hrvatsku koja je postala tranzitnom izbjegličkom zonom za zapadne bogate zemlje. Zatvaranjem mađarske granice za migrante došlo je

do kratkotrajnih trzavica i nesporazuma između Hrvatske i Slovenije. Još veći izbjeglički kaos nastao je kada je i Njemačka odlučila svoje šengenske granice ponovno staviti pod kontrolu. U najtežoj europskoj krizi nakon Drugoga svjetskog rata, „masovna kretanja stanovništva otvorila su i brojna pitanja etničke ravnoteže u odredišnim zemljama, pitanja suvereniteta i državljanstva" (Tatalović, 2006, str. 128.). Moglo bi se reći kako su arogantne i nekompetentne politike EU dovele i do porasta ksenofobije koja onemogućuje izgradnju multikulturalnog i interkulturalnog društva. „Jačanje izbjegličkih kretanja potenciranih zbivanjima povezanima s arapskim proljećem i posebice ratom u Siriji, Unija je dočekala s neriješenim sustavom podjele odgovornosti i neuspjehom u suradnji na području izgradnje azila." (Baričević, 2015, str. 7.).

Ovi događaji doveli su i do krize Dublinskog sporazuma, osobito regulative koja propisuje da se izbjeglice moraju registrirati u prvoj državi u kojoj uđu u Europsku uniju. Prema tome većina tereta migrantske krize pala je na Grčku i Mađarsku koje financijski i administrativno nisu mogle same odgovoriti na veliki priljev migranata. Naime, u 2015. godini, prema podatcima Eurostata, rekordnih je 1,3 milijuna migranata, uglavnom izbjeglica iz Sirije, Iraka i Afganistana, zatražilo zahtjev za azil u Europskoj uniji (Connor, 2016). Kako je otpor prema politici otvorenih vrata rastao iz dana u dan, Europska je komisija krajem 2015. godine pokušala alternativno rješenje pronaći u relokaciji migranata prema državama članicama s obzirom na njihov BDP, veličinu stanovništva i stopu nezaposlenosti. Predsjednik Europske komisije Jean-Claude Juncker, kao dio šireg plana dugoročnog rješenja izbjegličke krize, pozvao je na zajedničku akciju Europske unije i njezinih institucija te najavio obvezujuće kvote za prihvat 160 000 izbjeglica. Pritom je također predložio da se sve zemlje kandidati za članstvo sa Zapadnog Balkana i Turska proglase sigurnim zemljama, što je značilo da građani ovih zemalja ne mogu računati na azil i međunarodnu zaštitu. Kako prijašnje neobvezujuće kvote nisu ispunile očekivanja, Europska unija nadala se kako će se ovakvim mehanizmom za raspodjelu izbjeglica lakše nositi s krizom. No, ovakvom prijedlogu usprotivile su se brojne države članice, pri čemu su najžešće u kritikama bile zemlje Višegradske skupine (Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska). Koliko je Junckerov sustav kvota zapravo bio uspješan, govori nam činjenica kako je malena država Vatikan do 2016. godine relocirala više izbjeglica nego šesnaest država članica Europske unije. Naime, kako su javljali brojni mediji, papa Franjo nakon posjeta migracijskom centru na grčkom otoku Lezbosu natrag je sa sobom u Vatikan poveo dvanaestero izbjeglica i time u jednom poslijepodnevu ostvario bolji rezultat u relokaciji izbjeglica iz Grčke nego većina članica EU. Ponovno se pokazalo kako EU nema valjanu strategiju za rješavanje krize. Pravilo *zemlje prvog ulaska* i sustav kvota pokazali su se nefunkcionalnim.

Kada je Austrija uvela restrikcije u prijmu izbjeglica i migranata iz Slovenije, došlo je do domino efekta na tzv. balkanskoj ruti. Kriterije su postrožile i Slovenija, Hrvatska, Srbija i Makedonija pa je najveći teret krize osjetila Grčka, što je natjeralo čelnike Europske unije na traženje novoga rješenja krize. Na koncu je dogovor oko prihvata izbjeglica i migranata postignut potpisivanjem sporazuma s Turskom. Šefovi država članica Europske unije i Turska dogovorili su devet ključnih stvari. Turska je prihvatila uzeti natrag sve ilegalne migrante s grčkih otoka uz uvjet da Europska unija za svakog izbjeglicu ili migranta koji dođe do obala Grčke uzme po jednog izravno iz Turske i smjesti u jednoj od država članica. Kako se Turska obvezala poduzeti sve potrebne mjere kako bi spriječila nove morske ili kopnene ilegalne migracijske rute iz Turske u EU, ovim sporazumom, čije će financijske troškove u potpunosti snositi Europska unija, obećano je ubrzanje vizne liberalizacije za turske državljane i podrška u pristupnim pregovorima otvaranjem novoga poglavlja o financijama i proračunu. Iako je ovaj sporazum s Turskom doista usporio migracijske tokove, Vijeće Europe, kao krovna međunarodna organizacija kada je u pitanju zaštita ljudskih prava, oštro je osudilo spomenuti sporazum izrazivši sumnju kako graniči s nepoštivanjem međunarodnoga javnog prava. U izvješću Odbora za migracije, izbjeglice i raseljene osobe Vijeća Europe navodi se kako sporazum prelazi granice onoga što je dopušteno u europskom i međunarodnom pravu te kako „čak i na papiru ovakav dogovor izaziva ozbiljnu zabrinutost za ispu-

njenje minimuma normi o izbjegličkim i migrantskim pravima, a indikacija je kako će biti još gore u praksi" (Strik, 2016, str. 12.). Dakako, iz svega je vidljivo kako Europska unija ovim sporazumom, iako je privremeno usporio migrantske tokove, nije riješila problem migranata. Naprotiv, u vremenu isprepletenih globalizacijskih procesa bogate će zemlje sve više tražiti radnu snagu pa je očekivan nastavak migrantskoga vala prema Europi koji će sve više „utjecati na nacionalnu i međunarodnu sigurnost, kako odredišnih tako sve više i tranzitnih zemalja" (Esterajher, 2015, str. 21.). Pojedini europski dužnosnici smatraju kako će migrantska kriza trajati najmanje jednu generaciju, što će se odraziti na demokratski, politički i ekonomski razvoj EU i njezina susjedstva („The Latest: 6 injured in migrant clashes on Greek island", 2016). Međutim, kada te prognoze ostavimo po strani, možemo zaključiti kako je „europski pristup ovoj krizi poljuljao temeljna načela EU-a te je upitno s kojim će se posljedicama (za svoj legitimitet i unutarnje uređenje) Unija suočiti u daljnjim fazama ove krize" (Baričević, 2015, str. 10.).

Na koncu, na migrantsku krizu možemo gledati kao na rezultat niza kriza (financijska kriza, ustavna kriza…) s kojima se Europska unija suočavala od svoga osnutka. Migrantska kriza javila se kao indikator poremećene političke aktualnosti koji je nesumnjivo pokazao svu slabost i snagu Europske unije, a ima i onih autora koji tvrde kako se vratio „koncept 'nacije države' unutar glavnih političkih narativa i politika, iako se do jučer činilo da je taj model i definitivno ustupio mjesto transnacionalnim pulsacijama i socijalizacijama u EU" (Lasić, 2016, str. 105.). Razlog tome može se tražiti i u nedostatku političkoga legitimiteta i strateške politike u rješavanju krize. U nemogućnosti postizanja jedinstvenoga stava oko rješavanja migrantske krize u pitanje se čak dovodi i opstanak EU. Zbog svega uzdrman je cijeli sigurnosni sustav EU, što je, kako je to uočio bugarski politolog Krastev, u potpunosti promijenilo smjernice u europskoj politici i ugrozilo europski projekt više negoli financijska kriza i sukob s Rusijom (Krastev, 2016, str. 3.). U Europi se pojavio strah od migranata koji je posebice evoluirao nakon niza terorističkih napada diljem europskoga kontinenta. Opći strah od nepoznatog, strah zbog sve većeg broja terorističkih napada i netrpeljivost prema migrantima uglavnom islamske vjeroispovijesti doveli su do moralne panike u Europi. Europske kozmopolitske vrijednosti dodatno su poljuljane onoga trenutka kada je došlo do pojačanog nadzora na granicama ili potpunog zatvaranja granica. Iako je sasvim izvjesno kako se u migrantskom valu kreću izbjeglice i ekonomski migranti koji ne predstavljaju izravnu sigurnosnu prijetnju europskim državama, činjenica je „kako uvijek u velikom broju postoje skupine ili pojedinci koji se pokušavaju sakriti i proći neopaženo jer su njihove pobude dolaska u Europu sasvim druge prirode" (Tadić i sur., 2016, str. 28.).

Najveći otpor zapadnoeuropskoj politici otvorenih vrata pružen je u zemljama istočne Europe koje su ostale neosjetljive na migrantsku tragediju iako ove zemlje nisu izravno pogođene migrantskim valom. Takva politika istočnoeuropskih država, prema Krastevu, svoje uporište ima u povijesti, demografiji, zaokretima postkomunističke tradicije te jednoj vrsti istočnoeuropskoga oblika pobune protiv globalizacije (Krastev, 2016, str. 3.). No, više od svega ovdje se radi o demografskoj panici koja je zavladala Europom. Hrvatski demograf Stjepan Šterc ističe kako se u migrantskoj krizi radi o prognanicima s elementima planskoga preseljenja zbog kontrole prostora te kako će migranti s područja Bliskog istoka i sjeverne Afrike nastaviti dolaziti u Europu bez obzira na rat. Svoj stav potkrepljuje i procjenom koja govori kako će se broj stanovnika u zemljama EU-a do 2050. godine smanjiti za 16 posto, odnosno na 450 milijuna, dok će istovremeno broj afričkog stanovništva porasti sa sadašnjih 1,2 milijarde na dvije milijarde („Demograf Stjepan Šterc", 2015). Zato se i može razumjeti strah kod istočnih Europljana čiji se broj stanovnika smanjuje brzinom koja je nezabilježena u suvremenoj povijesti. Međutim, to nije samo problem Istočne Europe, već realnost s kojom će se Europa morati suočiti i pružiti brz odgovor na ono što je tek očekuje u godinama i desetljećima koja su pred nama. Naime, sasvim je sigurno kako će se Europa morati suočiti s pojavom integracije migranata koji će uz međusobno uvažavanje morati prihvatiti vrijednosti koje su uspostavljene u sredinama koje će nastaniti u budućnosti.

Brojne su procjene koje usprkos brzom razvoju i automatizaciji govore kako će u EU do sredine ovoga stoljeća nedostajati oko 20 milijuna radno sposobnih, zbog čega će europski čelnici morati što prije objasniti svojim građanima što ih očekuje u budućnosti ako ne dođe do novih useljenja. Naravno, to neće biti nimalo lako, posebice zbog sve većega pritiska populističkih i antiimigrantskih stranaka i pokreta u EU. Priljev migranata većinski islamske vjeroispovijesti i sama pojava islamofobije predstavljaju velik izazov za demokraciju u Europi i zato je potrebno, služeći se riječima Farida Hafeza, „da se pojave političari koji su spremni govoriti u Evropskoj uniji protiv islamofobije i koji imaju jasan stav u tom smislu. Ne trebaju se bojati stava kojeg zagovaraju desničari, već trebaju zagovarati ideje pluralizma, tolerancije i otvorenog društva" (Đugum, 2016). U njima će Europljani morati tražiti zalog za budućnost.

ZAKLJUČAK

Iz prethodno izrečenoga vidjeli smo kako je geopolitičke reperkusije aktualnih migrantskih kretanja na svome tkivu najbolje osjetila Europska unija, *sui generis* zajednica europskih država koja se već više od pola stoljeća uspješno razvijala i jačala kroz procese suradnje i integracije među svojim članicama. Međutim, na tome putu nije bila imuna na velike krize, kakva je i aktualna migrantska kriza, koje ju svaki put iznova uzdrmaju i dovedu u pitanje njezinu opstojnost. Nespremno je dočekala migrante koji su s područja Bliskog istoka i sjeverne Afrike došli na njezine granice. Ponovno su na površinu isplivali svi problemi i različiti interesi među članicama, a *politika otvorenih vrata* njemačke kancelarke Angele Merkel ubrzo je naišla na oštre osude drugih zemalja članica. Pokazalo se kako europska politika zasnovana na geslu *In varietate concordia* (latinski: Ujedinjeni u različitosti), na kojemu počiva cijeli projekt Europske unije, ne funkcionira u stvarnosti. Zatvaranje granica, porast ksenofobije i rasizma prema migrantima i strah za budućnost obistinili su tu tvrdnju. Ipak, dolazak migranata i naseljavanje njezinih država članica realnost je s kojom će se Europska unija morati suočiti u budućnosti. Na cijelom prostoru Europe dolazi do demografskoga pada i sve većeg broja starije populacije, a upravo će migranti biti ti koji će zamijeniti one koji odlaze u mirovine. Zato će i u budućnosti dolaziti do velikoga priljeva migranata iz drugih kulturno-političkih ambijenata koji će dolaziti kao radna snaga na područje Europske unije. Na europskim čelnicima bit će zadatak pripremiti svoje stanovništvo na one koji će u budućnosti naseljavati njihove zemlje i raditi za njihove mirovine.

Literatura

1. Baričević, V. (2015). Izbjeglička i migracijska pitanja kao izvor trajne krize Europske unije: neuspjeh europskih politika azila i migracija. *Političke analize*, *6*(23), 3-14. (https://hrcak.srce.hr/151255)
2. Bauman, Z. (2015., 17. prosinca). Upotreba panike (preveo Đorđe Tomić). *Peščanik.* (http://pescanik.net/upotreba-panike/) (19. 8. 2016.).
3. Brzezinski, Z. (2000). *Velika šahovska ploča*. *Američki primat i njegovi geostrateški imperativi.* Varaždin: Interland.
4. Brzezinski, Z. (2004). *Američki izbor. Globalna dominacija ili globalno vodstvo.* Zagreb: Politička kultura; Podgorica: CID.
5. Connor, P. (2016). *Number of Refugees to Europe Surges to Record 1.3 Million in 2015.* Washington, D.C.: Pew Research Center. (https://www.pewresearch.org/global/2016/08/02/number-of-refugees-to-europe-surges-to-record-1-3-million-in-2015/) (23. 8. 2016.).
6. Dodds, K. (2009). *Geopolitika*. Sarajevo; Zagreb: Šahinpašić.
7. Đugum, A. (2016., 25. lipnja). Samit o islamofobiji u Sarajevu: Evropa živi u atmosferi mržnje. *Radio Slobodna Evropa*. (http://www.slobodnaevropa.org/a/samit-o-islamofobiji-u-sarajevu-evropa-zivi-u-atmosferi-mrznje/27820297.html) (17. 7. 2016.)

8. Esterajher, J. (2015). Iskustva zbrinjavanja prognanika i izbjeglica i suvremena izbjegličko-migrantska kriza u Hrvatskoj. *Političke analize*, *6*(23), 15-22. (https://hrcak.srce.hr/151258).

9. Friganović, M. (1989). Migracije kao konstanta geoprostora. *Acta geographica Croatica*, *24*(1), 19-29. (https://hrcak.srce.hr/97767).

10. Hammar, T. (1985). *European immigration policy. A comparative study*. Cambridge: Cambridge University Press.

11. Klapan, A. i Kušić, S. (2015). *Utjecaj migracija na obrazovanje odraslih u Republici Hrvatskoj u kontekstu cjeloživotnog učenja*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za pedagogiju.

12. Koser, K. i Laczko, F. (Ur.). (2010). *World Migration Report*. *The Future of Migration: Building Capacities for Change*. Geneva: International Organization for Migration.

13. Krastev, I. (2016). Utopian Dreams of Life Beyond the Border. *IWM post*, *117,* 3-4. (https://www.iwm.at/files/IWMpost_117.pdf).

14. Lasić, M. (2016). *Transnacionalne socijalizacije, politike i institucije Europske unije*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak; Paneuropska unija Bosne i Hercegovine.

15. Meteljov, I. S. (2011). Specifičnost fenomena migracija u savremenom društvu. *Sociološka luča*, *5*(1), 24-33. (http://www.socioloskaluca.ac.me/PDF15/Meteljov,%20I.%20S.,%20Specificnosti%20fenomena%20migracija%20u%20savremenom%20drustvu.pdf).

16. Mežnarić, S. (2003). Migracijske aktualnosti: stanje, problemi, perspektive paradigmi istraživanja. *Migracijske i etničke teme*, *1*9(4), 323-341. (https://hrcak.srce.hr/7846).

17. Migracija. (n. d.). U *Hrvatska enciklopedija.* Preuzeto 20. 8. 2016. s http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40619.

18. Milardović, A. (1990). Politologija migracija. *Politička misao*, *27*(4), 122-135. (https://hrcak.srce.hr/113356).

19. Shuster, S. (2015., 4. rujna). Why Refugees From Old Wars Are Only Rushing To Europe Now. *Time*. (http://time.com/4023186/refugees-migration-reasons/) (20. 8. 2016.).

20. Stojković, B. (2015., 4. listopada). Kratka lekcija o migracijama. *Peščanik*. (http://pescanik.net/kratka-lekcija-o-migracijama/) (20. 8. 2016.).

21. Strik, T. (2016). *The situation of refugees and migrants under the EU-Turkey Agreement of 18 March 2016*. Council of Europe Parliamentary Assembly Doc. 14028. Strasbourg: Council of Europe Parliamentary Assembly. (https://www.refworld.org/docid/5836fb994.html).

22. Šarp, Dž. (1999). *Od diktature do demokratije.* Beograd: Građanske inicijative; Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje.

23. Tadić, J., Dragović, F. i Tadić, T. (2016). Migracijska i izbjeglička kriza – sigurnosni rizici za EU. *Policija i sigurnost*, *25*(1), 14-42. (https://hrcak.srce.hr/160609).

24. Tatalović, S. (2006). *Nacionalna i međunarodna sigurnost.* Zagreb: Politička kultura.

25. Vukadinović, R. (2004). *Međunarodni politički odnosi.* Zagreb: Politička kultura.

Ostali izvori:

1. Demograf Stjepan Šterc: Migranti iz Afrike i Bliskog istoka dolazit će bez obzira rat. (2015., 27. rujna). *Index*. (http://www.index.hr/vijesti/clanak/demograf-stjepan-sterc-migranti-iz-afrike-i-bliskog-istoka-dolazit-ce-bez-obzira-rat/844388.aspx) (20. 8. 2016.)

2. Forced displacement above 68m in 2017, new global deal on refugees critical. (2018., 19. lipnja). (https://www.unhcr.org/news/press/2018/6/5b27c2434/forced-displacement-above-68m-2017-new-global-deal-refugees-critical.html) (22. 12. 2018.).

3. The Latest: 6 injured in migrant clashes on Greek island. (2016., 2. lipnja). *Daily Mail*. (http://www.dailymail.co.uk/wires/ap/article-3621493/The-Latest--German-vigilantes-zip-tie-Iraqi-migrant-tree.html) (19. 8. 2016.).
4. UN says turning migrants away 'won't work'. (2016., 16. svibnja). *BBC*. (http://www.bbc.com/news/world-europe-36299835) (20. 8. 2016.).

THE IMPACT OF THE MIGRATION CRISIS ON THE FUTURE OF THE EU

ABSTRACT

Migrant movements that resulted as a product of Middle East war breakthroughs represent a global challenge in the modern world. The massive inflow of migrants to more developed countries of the European Union has caused the greatest crisis on the European continent after the World War II and has seariously threatened to endanger the half-century processes of cooperation and integration of European states into a sui generis such as the European Union. Namely, the overflow of migrants from the Middle East caused the showing of numerous weaknesses and flaws in the "European family". The leaders of the European Union countries, on which borders migrants came across, have shown themselves ununified in migration policies, that resulted in border closures, rising racism, xenophobia and fear for the future of the European project of peace and solidarity. The current migrant movements towards the European continent, looking from the perspective of their massiveness, it's volume probably makes the fifth key period of great migrations in history. The migration crisis is not only the problem of the European Union, but also the problem of all other international subjects. It's quite certain that we live a global problem that forses us to the global response.

Key words: *migrants, migrant movements, migrant crisis, European Union and the future of the European Union*

Kristian Lewis
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
klewis@ihjj.hr

Anita Skelin Horvat
Filozofski fakultet
askelin@ffzg.hr

ANTIIMIGRANTSKI DISKURS U EUROPSKOJ POLITICI

SAŽETAK

Na migracijsku krizu u Europi, koja je počela 2015. godine, europske su države reagirale različito, stvarajući oprečne političke diskurse. U nekim su državama zastupani promigrantski stavovi, a u drugima su stavovi bili posve drukčiji. U ovome radu pozornost smo posvetili antiimigrantskome diskursu u europskoj politici. S obzirom na to da su negativni stavovi prema migrantima uglavnom prisutni u govorima i istupima čelnika desnih i ekstremno desnih stranaka, analiza je usmjerena upravo na takve govore. Razmatramo koje se konstrukcije, figure, frazemi i općenito argumenti upotrebljavaju kako bi se gradio jasan, prepoznatljiv i persuazivan antiimigrantski stav. Posebno razmatramo ulogu političkoga diskursa u kreiranju diskriminacijskog i antiimigrantskog raspoloženja. Metodom analize diskursa iz dostupnih izjava političara i obnašatelja državne vlasti nastojali smo izdvojiti tipična mjesta te zaključiti postoji li unificiran europski antiimigrantski diskurs i koje su njegove opće značajke.

Ključne riječi: *antiimigrantski diskurs, europska politika, analiza diskursa*

KONTEKST ANALIZE

Od početka tzv. migracijske krize 2015. godine, potaknute agresivnim širenjem ISIL-a, a kasnije dodatno potencirane valovima gospodarskih imigranata iz Azije i Afrike te sve brojnijim terorističkim napadima Al-Qa'ide diljem Europe, europske su države na nju odgovarale na različite načine. Pojedine države, u prvome redu Savezna Republika Njemačka, isticale su proimigrantska stajališta, izražavajući dobrodošlicu migrantima i apelirajući na građane i cjelokupni sustav državne uprave da se prilagode nastalim okolnostima i pokažu razumijevanje za pridošlice. Druge su države, poput Mađarske, Slovenije, Češke i Slovačke, zauzimale defanzivan stav, nastojeći nadzirati i strogo regulirati ulaske na svoj teritorij, pritom snažno ističući da je svaki prelazak državne granice mimo graničnih prijelaza i bez potrebnih isprava nezakonit, bez obzira na okolnosti koje su imigranti navodili kao uzrok migracije (rat, vjerski i nacionalni progon, životna ugroženost…). Zbog pritiska na prihvatne kapacitete pojedinih država članica EU-a, koje su bile najizloženije imigrantskome valu (Grčka, Italija, Hrvatska, Slovenija, Mađarska), nisu se mogle primjenjivati odredbe Dublinske uredbe[1] ni odredbe

[1] Uredba Vijeća (EZ) br. 343/2003 od 18. veljače 2003. o utvrđivanju kriterija i mehanizama za određivanje države članice odgovorne za razmatranje zahtjeva za azil koji je u jednoj od država članica podnio državljanin treće zemlje, SL EU 50/1.

tzv. nove Dublinske uredbe[2], a privremeno su suspendirane i odredbe Schengenskoga sporazuma[3] (Grčka, Italija, Njemačka, Austrija, Slovenija i Mađarska dijelom su schengenskoga prostora, a Hrvatska, Rumunjska i Bugarska nisu). Sve u svemu, migrantska kriza poljuljala je političke, pravne, socijalne, gospodarske, ali i opće građanske temelje Europe. U ovome radu posvetili smo pozornost antiimigrantskome diskursu u europskoj politici, primarno diskursu koji izgrađuju političari desnih političkih ideologija.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA I TEORIJSKI OKVIR

Korpus koji analiziramo sastavljen je od govora i izjava nekih od najistaknutijih europskih političara, predsjednika vlada, ministara, šefova stranaka i inih dužnosnika čije su izjave izazvale određene odjeke u javnosti. Korpus je sastavljen prema vrlo široko postavljenome kriteriju prikupljanja onih govora i izjava populistički orijentiranih europskih političara koji su nam bili dostupni primarno putem internetskih izdanja pojedinih dnevnih, tjednih i mjesečnih novina, magazina i portala te su uključeni samo oni tekstovi koji prenose izjave navedenih političara o migrantskoj krizi, a koje su izazvale određene reakcije i komentare bilo novinara i agencija koje su izvještavale o istupima političara bilo šire javnosti.

U analizi smo se poslužili primarno kritičkom analizom diskursa, ponajprije posebnim pristupom koji Fairclough i Fairclough (2012) smatraju dijelom analize političkoga diskursa, u kombinaciji s kritičkom i lingvističkom analizom teksta. Analizirali smo koje se konstrukcije, figure, frazemi i općenito argumenti upotrebljavaju pri izgradnji jasnog, prepoznatljivog i persuazivnog antiimigrantskog stava. U ovome pristupu politički diskurs promatra se ponajprije kao oblik argumentacije koji uključuje vrlo specifičnu praktičnu argumentaciju, zatim argumentaciju za određeni oblik postupanja ili pak protiv nekoga oblika postupanja, argumentacijom kojom se može utjecati na primatelja pojedinih poruka (ovdje izjava i govora) iako, naravno, politički diskurs nije samo to. Na ovakav korpus svakako se može primijeniti i historijsko-diskurzivni pristup koji Wodak i Forchtner (2014) promatraju kao semiotičke prakse koje su kontekstualno ovisne i društveno konstruirane, ali i same istodobno konstruiraju, tj. utječu na određene promjene i dinamike u društvu. U historijsko-diskurzivnoj analizi koncept toposa označava „pravila zaključivanja kojima se povezuje argument ili argumente sa zaključkom, s tvrdnjom" (Wodak i Forchtner, 2014, str. 236).

Iako se ne upuštamo u detaljnije definiranje desno orijentirane političke struje u europskome kontekstu ipak je važno dati barem okvirnu definiciju što nam predstavljaju populističke desno orijentirane politike. Populizam je prema *Hrvatskoj enciklopediji* „stil ili metoda političke mobilizacije najširih slojeva naroda koje često ima antidemokratsko, rasističko ili nacionalističko usmjerenje." („Populizam", n. d.). Rimac (1998) ističe kako termin političke desnice, pa time i ljevice, predstavlja uz termin konzervativno i radikalno te liberalno neke osnovne odrednice pojedinih političkih orijentacija. Sasvim je uobičajeno linearno promatranje tih dviju političkih ideologija poput linije od krajnje ljevice prema krajnjoj desnici, no danas bi, u izrazito kompleksnom 21. stoljeću, sasvim sigurno trebalo redefinirati takvu linearnu povezanost/razdvojenost dviju opozicionalnih orijentacija uzimajući u obzir niz najrazličitijih prijelaznih ili bolje rečeno mješovitih političkih pozicija te mogućnost „iznenađenja", odnosno da pojedine lijeve ili pak pojedine desne pozicije u svojemu diskursu konstruiraju i one ideologije i pozicije koje im tradicionalno ne pripadaju. Svakako je nužno spome-

[2] Uredba (EU) br. 604/2013 Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013. o utvrđivanju kriterija i mehanizama za određivanje države članice odgovorne za razmatranje zahtjeva za međunarodnu zaštitu koji je u jednoj od država članica podnio državljanin treće zemlje ili osoba bez državljanstva (preinaka), SL EU 180/31.

[3] Konvencija o provedbi Schengenskog sporazuma od 14. lipnja 1985. između vlada država Gospodarske unije Beneluksa, Savezne Republike Njemačke i Francuske Republike o postupnom ukidanju kontrola na zajedničkim granicama, SL EZ 239/19.

nuti da ovako raznolike političke orijentacije očekivano „nastanjuju" raznolike diskurse, žanrove, stilove pa i žargone kojima se služe za iskazivanje ne samo svojih stavova i ideologija, već i za njihovo nametanje široj populaciji. Tako se često navodi (usp. Rimac, 1998) da su autoritarnost, etnocentričnost, predrasude itd. svojstveni desnim političkim ideologijama. No, razlike između navedenih dviju političkih orijentacija vidljive su i u mnogim drugim pitanjima poput ekonomske i monetarne politike, kulturnih pitanja, odnosa prema obitelji i djeci, obrazovnome sustavu, znanosti i znanstvenome diskursu itd.

Kako je naš korpus ograničen na izjave populističkih desno orijentiranih političara, navodimo ponešto detaljnije neka obilježja toga diskursa, ali ne i diskursa lijevo orijentiranih političara koji se najčešće promatraju kao suprotstavljena politička ideologija. Neka obilježja su i podjela na narod i elitu te zagovaranje stajališta da je zajednička volja važnija od zakona. Stoga se populisti često suprotstavljaju elitama. Wodak (2015) ističe kako se populizam desnih političara ne iskazuje samo kroz retoričke oblike, već i kroz specifičan sadržaj, npr. pokušaje konstruiranja straha od raznih zamišljenih ili stvarnih prijetnji te pronalaženje „žrtvenih jaraca". Za populiste je uobičajena separatistička retorika kojom se istodobno grade zidovi kojima se sprečava *Druge* da uđu. Wodak ističe kako se u okviru ovih političkih stranaka razvijaju „nove, često *kodificirane* ksenofobične, rasističke i antisemitske, isključujuće i protuelitističke politike." (Wodak, 2015, str. 2). Bitno je obilježje propagande desnih politika kombiniranje i integriranje oblika i sadržaja, ciljanje specifične publike i prilagođavanje specifičnom kontekstu. Teme kojima se bave populističke desno politički orijentirane stranke uglavnom su motivirane strahom – strahom od gubitka posla, strahom od stranaca, primarno migranata, strahom od gubljenja nacionalne autonomije i slično. U ovome radu analiziramo one tekstove u kojima se izražava strah od migranata.

ANALIZA

Metodom analize diskursa iz dostupnih izjava političara i obnašatelja državne vlasti izdvojili smo tipična mjesta te problematizirali pitanje postoji li unificiran europski antiimigrantski diskurs i koje su njegove značajke. Analiziranjem metafora i drugih figura kojima se služe pojedini političari u svojim izjavama i govorima zapravo analiziramo strategije i argumente kojima legitimiraju svoje stavove i tvrdnje, što Reisigl i Wodak (2001) te Wodak i Frochtner (2014) povezuju s toposima kroz koje se opravdavaju pojedine ideje i stavovi. Dakle, ovdje se možemo poslužiti konceptom toposa koji Wodak i Forchtner (2014, str. 236), oslanjajući se na druge autore, promatraju kao semiotički manifestirane figure misli u diskursu u kojemu se raspravlja o političkim pitanjima te označava formalne i sadržajne zaključke kojima se argumente povezuje sa zaključcima, tj. tvrdnjama. Kako bi ih se razumjelo, potrebno je određeno zajedničko poznavanje konteksta. Neki toposi koji se susreću u analiziranome diskursu populističkih političara svakako su isticanje razlike između nas i drugih, tj. opreka *mi – oni.* U ovakvome antiimigrantskome diskursu ti drugi su, naravno, imigranti. Uz topos razlikovanja grupa nužno se veže i *topos granica* koje su nužna obilježja pojedinih grupa, a u analiziranome diskursu taj se topos širi pa uključuje i državne granice koje postaju ne samo fizičke/političke, već i granice ili crte razgraničenja između različitih kultura, uključujući i nacionalnu, vjersku i drugu pripadnost. Topos granice uključuje u pojedinim izjavama i *prvu liniju otpora*, a u analiziranome diskursu to je otpor ili obrana od drukčijega i nepoželjnoga, uključujući i multikulturalnost. Tu bismo mogli govoriti i o *toposu prijetnje* jer se multikulturalnost ovdje prikazuje kao razorna prijetnja. Uz metaforu granice sasvim je očekivano da postoje i oni koji čuvaju granicu, i upravo u analiziranim izjavama nalazimo metaforu i topos *čuvara granica*. Služeći se metaforama *linija otpora* i čuvar granice ulazi se u ratnu metaforiku uobičajenu u političkome diskursu. U takav se, mogli bismo reći, militaristički diskurs dobro uklapa i *topos izdaje*, primarno se odnoseći na izdaju vlastitih vrijednosti, koji se također provlači kroz pojedine izjave. Kroz daljnju analizu jasnije se ističu pojedini toposi zabilježeni u analiziranome korpusu.

Kirsi Venho (2016, str. 4) ističe da krajnje desne (ili radikalno desne) stranke nameću ideologiju koja uključuje „antiimigrantske, antimuslimanske i antiinstitucijske stavove s nacionalističkim i populističkim aspektima". Iako navodi da te stranke i njihove politike nisu novost u Europi, od Drugoga svjetskog rata pa do novijega vremena one su bile u manjini. Danas, međutim, gotovo da nema europske države u kojoj te stranke ne uspijevaju mobilizirati građane da im na neposrednim izborima daju sve veću podršku. Krajnje desne stranke dijele sljedeće stavove (Venho, 2016, str. 5):

1. izrazito su protuimigrantski orijentirane, osobito prema imigrantima s Bliskog i Srednjeg istoka (ksenofobija i islamofobija)
2. nezadovoljne su Europskom unijom i njezinom „neučinkovitošću" (euroskepticizam)
3. zabrinute su gospodarskim stanjem svojih država zbog ekonomske krize u Europi.

Montserrat Guibernau (2010, str. 10-12) uz to ističe da su značajke diskursa krajnje desnih stranaka usmjerenost protiv institucija (uz kritiku funkcioniranja demokracije u europskim društvima te optužbe za „pasivnost" i „nemoć" vladajućih stranaka), neodobravanje imigracija i davanje prednosti nacionalnomu načelu nasuprot kulturnomu pluralizmu. Nikola Petrović napominje da prostor djelovanja euroskeptika obuhvaća i povijesno sjećanje, koje se pak transnacionalno širi i razumije u drugim europskim državama i s vremenom postaje sastavnicom europske javne sfere: „Eurosceptic political actors use national memories, because they are predominately oriented towards national electorates. However, these memories also have common transnational ideological threads that are understood in other member states and thus contribute to the development of the European public sphere."[4] (Petrović, 2018, str. 16).

U retoričkome smislu govor političara uvijek uspostavlja osnovnu opreku *mi – oni*. Ta je govorna strategija vrlo učestala u političkome diskursu, a njome se utvrđuju jasne ograde između nas i drugih. Riječ je, bez sumnje, o retorici isključivanja, „učvršćivanja" granica vlastite grupe i odvajanje članova od onih koji ne pripadaju grupi. Globalizacija utječe na smanjivanje kulturnih osobitosti pojedine države i dovodi do miješanja značajki više kultura. Istodobno to dovodi do smanjenja različitosti i otvara prostor unifikaciji kulture. Euroskeptici se plaše da će jačanjem europske ideje i višerazinskim povezivanjem Unije slabiti ideja nacionalne države. S druge strane, imigranti donose svoju kulturu, a nije izvjesno da će se u kraćem razdoblju prilagoditi kulturi u koju dolaze, pa stoga kod stanovnika zemalja primateljica imigranata rastu strahovi od gubljenja kulturnoga identiteta i zbog globalizacije i zbog dolaska imigranata kao donositelja drugih kulturnih obilježja, u ovom slučaju *izvaneuropskih*. Na djelu su u konačnici dva posve oprečna stajališta koja ističu krajnje desne stranke: s jedne je strane strah od jačanja europske kulture, a s druge – strah od slabljenja europske kulture. Navedena opreka *mi – oni* jasno se ističe u više navrata u govorima mađarskoga premijera Viktora Orbana, koji upotrebljava sintagmu *mi Srednjoeuropljani*. U govoru održanome 16. lipnja 2018. kazao je: *Mi Srednjoeuropljani tvrdimo da postoji život iza globalizma, koji nije jedini put. Srednjoeuropski put je put saveza i slobodnih naroda*. (Trkanjec, 2018).

O migrantima kao čestim i značajnim *Drugima* u gradnji nacionalnoga identiteta piše (2001, str. 55) kada utvrđuje da su upravo migranti *značajan Drugi* te da odrugačenje migranata ima veliku važnost u razvoju nacionalnoga identiteta. Oni su potencijalna prijetnja jer prelaze nacionalne granice, čime na neki način izazivaju unutargrupnu identifikaciju sa specifičnom kulturom, teritorijem i etničkim podrijetlom te kontaminiraju jedinstvenost i autentičnost grupe.

[4] „Euroskeptični politički akteri koriste nacionalna sjećanja jer su pretežno usmjereni prema nacionalnim biračkim tijelima. Međutim, ta sjećanja imaju i zajedničke transnacionalne ideološke niti koje se shvaćaju u drugim državama članicama i time doprinose razvoju europske javne sfere."

Takvo razgraničavanje prati i isticanje pozitivnosti vlastite grupe nasuprot negativnosti, koja je obilježje drugih. Upravo Orban kao temeljna obilježja ističe kršćansku kulturu, zbog čega se mora odbaciti multikulturna ideologija, ali i braniti tradicionalni model obitelji, nacionalne ekonomske i tržišne sektore te braniti granice od migranata. Navodimo dio iz izjave V. Orbana dane 11. rujna 2018.: *Vi ćete javno osuditi Mađarsku, koja je članica europske kršćanske obitelji više od tisuću godina; Mađarsku, koja je pridonijela budućnosti našeg moćnog kontinenta svojim radom, a kad je trebalo, i krvlju. Danas, prvi put u povijesti EU-a, vidimo da zajednica osuđuje čuvare svojih granica*. (Trkanjec, 2018).

U ovome se navodu ističe uporaba pridjeva *kršćanski* koji se stavlja u suodnos s onime što nije kršćansko. Iz konteksta je lako razaznati da su to muslimani, koji su na europskim granicama. Zanimljivo je da se i na ovome mjestu potencira problem muslimanskih imigranata iako migrantska kriza na mađarskim granicama, pa čak ni na granicama Unije, u trenutku davanja izjave više nije ni približno dramatična kao što je bila prijašnjih godina. I u ranijim je govorima mađarski premijer isticao ulogu Mađarske kao čuvarice europskih granica, ali i vrijednosti, što uključuje i kršćanstvo. U ovome je, pak, govoru istaknuo sljedeće metafore: *Mađarska je stari član obitelji*., *Mađarska je vrijedan radnik*., *Mađarska je hrabar ratnik*. i *Mađarska je pouzdan čuvar.* Sve te metafore ponovno su usmjerene na pozitivno samopredstavljanje uz potenciranje motiva tradicije, rada, hrabrosti, srčanosti, nesebičnosti i samopožrtvovnosti. Uz to, dio iskaza *prvi put u povijesti EU-a* odnosi se na uspostavu presedana, koji se, dakako, uzima kao negativan presedan jer *zajednica osuđuje čuvara*.

Suprotstavljenost multikulturalizmu, koji je dijelom retorike usmjerene protiv imigranata, jasno je istaknuta i u izjavi jednoga od predvodnika austrijskih mladih desničara Martina Sellnera: *Želimo zaustaviti i preokrenuti opasni demografski trend koji vodi zamjeni naroda i kraju naših vrijednosti i demokracije… Mi smo na prvoj liniji otpora razornoj politici multikulturalizma.* (Pavić, 2018). U ovoj je izjavi ponajprije vidljivo isticanje negativnoga određenja desnih političara prema multikulturalizmu, koji smatraju prijetnjom nacionalnom jedinstvu, ali, mogli bismo dodati, i „nacionalnoj čistoći". Ujedno, kad se razmotri metaforizacija iskaza, zamjetna je metafora obrane u dijelu tvrdnje „mi smo na prvoj liniji otpora". Kao ustaljeno mjesto pojavljuje se potenciranje straha, što je već spomenuto kao karakteristika krajnje desnih politika, tj. ističe se stilska figura gradacije – nestanak „nas" vodi prema dokidanju/nestajanju „naših" vrijednosti i, posljedično, same demokracije.

Jedna od europskih demokratskih tekovina jest i gradnja socijalnoga društva i države, no takav se humani cilj svakako dovodi u pitanje izjavama desnih političara poput one češkoga premijera Andreja Babiša koji je najprije izjavio da Češka neće primiti nijednog izbjeglicu, a zatim, pojačavajući takvu retoriku, poručio kako neće biti iznimaka, čak ni u humanitarnim slučajevima poput slučaja sirijske ratne siročadi: *Zašto bismo ih trebali primiti? Imamo siročad u Češkoj koju trebamo pripremiti za život. Ušao sam u politiku da bih se brinuo o češkim državljanima. Zašto bismo se brinuli o sirijskoj siročadi? Češki stav je jasan: Nećemo primiti nijednog izbjeglicu.* (V. P. P., 2018).

Ovaj iskaz započinje usporedbom: *naša* siročad i *tuđa* siročad. Legitimiranje strane *mi* pojačava se pozitivnim samopredstavljanjem (imamo siročad u Češkoj → ne treba nam tuđa; ušao sam u politiku da bih se brinuo o češkim državljanima → ne o tuđim) i ponavljanjem važnih, nosivih riječi (*Češka, češki*). Kao važnu značajku legitimiranja govornika kao pripadnika strane *mi* valja istaknuti promjenu govornoga lica od rečenice do rečenice jer ona pokazuje retoričko kretanje u smjeru *mi → ja → mi* (*zašto bismo…*, *imamo… → ušao sam… da bih se brinuo… → zašto bismo…*, *nećemo primiti…*). Osim pojačanog emocionalnog naboja zamjetno je izbjegavanje izricanja preciznih informacija, odnosno svođenje drugih na apstraktnu, depersonaliziranu masu, pa čak ako je riječ i o siročadi. Naime, nigdje se ne navodi koliko je *tuđe* siročadi trebalo primiti, a riječ je, naime, o pedesetero sirijske djece bez obaju roditelja. Iskaz završava potvrđivanjem polazne postavke – nećemo primiti nijednog izbjeglicu, uz opetovano isticanje „češkog stava", tj. generalizacijom.

Militarizacija diskursa i upotreba vojnih metafora nije rijedak retorički postupak. Semantički okvir bojnoga polja i s njime povezanog pojma rata čest je u društveno-političkim i ekonomskim metaforama (Despot i sur., 2019). U tom je smislu zanimljiv navod iz govora mađarskoga predsjednika vlade Viktora Orbana, koji je 16. lipnja 2018. održao govor u Budimpešti na konferenciji u čast bivšemu njemačkom kancelaru i europskomu političaru Helmutu Kohlu. Tada je, govoreći o ulozi Mađarske u Europi, kazao: *Mi smo zapovjednici granične utvrde i znamo svoju dužnost*. (Trkanjec, 2018). Valja opet napomenuti da je izjava dana u lipnju 2018. godine, kad migrantske krize na mađarskim granicama više nema. U ovome iskazu upotrijebljena je metafora *država je osoba*, odnosno *Mađarska je (vojni) zapovjednik*. Tu je upotrijebljena stilska figura personifikacije. Personifikacijom u političkom diskursu, konstatira Nikolina Borčić, izravno se ili neizravno određuje vrijednost nečega i/ili nekoga i ta se vrijednost prenosi recipijentu. Tako se uz određene entitete vežu pojmovi koji pozitivno ili negativno evaluiraju, ovisno o komunikacijskoj namjeri. (Borčić, 2010, str. 149). U ovome se navodu država personificira i pripisuju joj se sljedeće pozitivne značajke: odvažnost, profesionalnost, poštovanje hijerarhije, izvršavanje zapovijedi i svjesnost odgovornosti. Nadalje, Mađarska nije bilo kakav zapovjednik, nego zapovjednik *granične utvrde*. Ovdje je prisutan topos granice i utvrde, dakle, *granica* kao razdjelnica između *nas* i *njih* te *utvrda* kao mjesto na kojemu se mora zaustaviti prodor *drugih*. Iskaz je zaključno ojačan intenzifikatorom kojim se potvrđuje samosvijest vlastite odgovornosti.

U spomenuti se semantički okvir rata logično uklapa i pojam izdaje. Mađarski ministar vanjskih poslova Peter Szijjarto 6. studenoga 2018. u Beču izjavio je sljedeće: *UN-ov Globalni kompakt*[5] *o migracijama istovjetan je izdaji Europe. Globalni kompakt predstavlja ozbiljnu prijetnju Europi jer je usmjeren prema legaliziranju ilegalne migracije kao temeljnog ljudskog prava*. (A. S., 2018). U analizi ovog iskaza najistaknutija je sintagma *izdaja Europe*. Izdaja je čin prelaska na neprijateljsku stranu ili kršenje zadane riječi, a arhetipski se veže uz Judu, izdajicu Isusa. Izdaja Europe podrazumijevala bi izdaju ideje zajedništva i slobode (*mi*) i puštanje neprijatelja (*oni*) u vlastito dvorište. Temeljna slika ovdje je negativna, a manipuliranje primateljem poruke postiže se inzistiranjem na tome da se prikriva stvarno stanje (tzv. strategija zamjene teza). To je vidljivo iz tvrdnje da je spomenuti dokument, koji sadržava pridjeve *siguran*, *uređen* i *regularan* uz imenicu *migracije*, u iskazu okarakteriziran kao dokument koji legalizira *ilegalne* migracije. Kako bi se potkrijepio iskaz, dodaje mu se neistinit dodatak da se ilegalne migracije nastoje prikazati kao *temeljno ljudsko pravo*. U svim dokumentima[6] kojima se tematiziraju temeljna ljudska prava, međutim, ilegalne imigracije nisu navedene.

Slično prethodnome iskazu, upotrebom strategije zamjene teza i stilske figure paradoksa, prikazujući imigrante kao osobe koje se ponajprije zabavljaju, talijanski ministar unutarnjih poslova Matteo Salvini izjavio je sljedeće: *Prošlo je vrijeme zabave za ilegalce, vrijeme je da spakiraju svoje torbe. Sve države trebaju početi raditi svoj posao, a krijumčari ljudi više nemaju što raditi u talijanskim lukama*. („Ministar Matteo Salvini", 2018). Strategija kojom se migrante povezuje s konceptom *zabave*, tj. primatelju poruke sugerira se da su migranti došli u Europu radi zabave, prototipna je delegitimacija *drugog*. Uz to, iskaz se naslanja na koncept *nerada*, *zabušavanja*, *nečinjenja* te se u drugoj rečenici pozivaju države da počnu raditi svoj posao. Očito je pretpostavka u ovome dijelu iskaza utemeljena na negativnoj slici drugih država koje dopuštaju da se migranti domognu Italije, nakon čega se talijanska država „mora baviti" njima. Ovdje valja napomenuti da se pojavljuje i čest topos desnih stranaka o tome kako je država slaba i da ju je potrebno osnažiti.

[5] Globalni kompakt je katalog mjera o sigurnim, uređenim i regularnim migracijama, poznat i kao Marakeški sporazum, a nastao je pod okriljem UN-a. Nije obvezujući dokument, a njegova izrada počela je usvajanjem Njujorške deklaracije o izbjeglicama i migrantima 2016., koju su prihvatile 193 zemlje članice UN-a (Generalna skupština UN-a, 2018).

[6] Primjerice, u Povelji Ujedinjenih naroda, Općoj deklaraciji o ljudskim pravima, Međunarodnome paktu o građanskim i političkim pravima i mnogim drugim temeljnim međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima, taksativno nabrojenim u Preambuli Globalnoga kompakta.

U drugoj je prigodi ministar Salvini kazao: *Cilj koji želim postići jest da ovdje više nema nijednog broda s migrantima. Cilj je da ljudi dobiju pravo doputovati u Italiju zrakoplovom, najbolje bi bilo prvom klasom*. („Matteo Salvini, rigidni desničar", 2018). U ovoj se izjavi Salvini koristi ironijom ističući da migrante više ne želi primati na brodovima, nego da dolaze u Italiju zrakoplovima, i to prvom klasom. Time se odašilje poruka da su poželjni migranti osobe koje imaju novca, a ne siromašni ljudi koji na pretrpanim brodovima dolaze na jug Italije. Ironija ovdje potencira i socijalne i klasne razlike između dobrodošlih i nedobrodošlih stranaca. Ovdje se kao semantički okvir pojavljuje cilj, tj. kretanje prema cilju, a započinjanje obiju rečenica riječju *cilj* odaje rezolutnost i usmjerenost ka ostvarivanju zacrtanoga.
Treća izjava u kojoj je Matteo Salvini uskratio dopuštenje za pristanak brodu *Aquarius* sa 141 migrantom u talijanske luke glasi: *Mogu ići gdje god žele, ali ne i u Italiju*. („Mogu ići gdje god žele, ali ne i u Italiju", 2018). Od stilskih sredstava ovdje se poslužio paradoksom – svuda mogu ići, osim u Italiju.

ZAKLJUČAK

Prethodnom smo analizom željeli utvrditi postoji li unificiran europski antiimigrantski diskurs i koje su njegove značajke. Pokazalo se da je metoda kritičke analize diskursa, u ovome slučaju političkoga diskursa, ponudila prikladan okvir za odgovor na početno istraživačko pitanje. Iz dostupnih smo izjava političara i obnašatelja državne vlasti uspjeli izdvojiti tipična mjesta te zaključiti sljedeće: 1. postoje ustaljene konstrukcije i toposi koji se upotrebljavaju pri izgradnji antiimigrantskoga diskursa poput temeljne opreke *mi – oni*, toposa granice, toposa prijetnje i toposa straha; 2. antiimigrantski je diskurs izrazito metaforičan, a jedna je od temeljnih metafora koje se u njemu pojavljuju metafora rata, uobičajena u političkome diskursu; 3. metafore se nerijetko upotrebljavaju za pozitivno samopredstavljanje, a kad je riječ o drugima, zamjetno je njihovo svođenje na apstraktnu, depersonaliziranu masu; 4. ostale stilske figure također su iznadprosječno zastupljene u antiimigrantskome diskursu (npr. gradacija, personifikacija, paradoks…). Stoga je i ovdje opravdano suglasiti se s tvrdnjom N. Borčić (2010, str. 149) o tome da u političkom diskursu prevladavaju konvencionalizirane metafore, dakle metafore koje su visoko frekventne u svakodnevnome jeziku. One na isti način funkcioniraju i u antiimigrantskome diskursu u europskoj politici jer su i pošiljatelju poruke i primateljima poruke iskustveno bliske te, posljedično, i učinkovitije u postizanju persuazivnosti.
Kad je riječ o mogućnostima daljnjih istraživanja u ovome području, naglašavamo da su pred istraživačima mnogobrojni smjerovi, koje ovdje nažalost nismo mogli dotaknuti. Među ostalim, bilo bi zanimljivo razmotriti razlike u diskurzivnim praksama između političara i političarki, zatim pomnije analizirati imigrantski diskurs vjerskih vođa poput pape Franje („Vrata mogu biti otvorena dok migranti nisu prijetnja identitetu.") i Dalaj-Lame („Europa pripada Europljanima."), koji je povremeno bio iznenađujuće tvrd prema migrantima, a ništa manje poticajnim ne čini se ni pitanje usporedne analize antiimigrantskoga diskursa u Europskoj uniji i u Sjedinjenim Američkim Državama, koje su u posljednje vrijeme, osjetno više no tzv. tvrđava Europa, krajnje restriktivno i nefleksibilno raspoložene i u pitanjima legalnih migracija, a protiv ilegalnih bi se migracija borile – podizanjem fizičkih zidova. I iz ovih je nekoliko predloženih smjerova daljnjih istraživanja vidljivo da se temi analize antiimigrantskoga diskursa u politici itekako može posvetiti dodatni istraživački interes.

Literatura

1. Borčić, N. (2010). Konceptualne metafore u političkim intervjuima. *Medijske studije, 1*(1-2), 136–155. (https://hrcak.srce.hr/76707)
2. Despot, K., Tonković, M., Brdar, M., Essert, M., Perak, B., Ostroški Anić, A., Nahod, B. i Pandžić, I. (2019). MetaNet. HR: Croatian Metaphor Repository. U M. Bolognesi, M. Brdar i K. Despot (Ur.), *Metaphor and Metonymy in the Digital Age* (str. 123–146). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

3. Fairclough, I. i Fairclough, N. (2012). *Political Discourse Analysis. A method for advanced students.* London; New York, N. Y.: Routledge.
4. Generalna skupština UN-a. (2018). *Globalni kompakt o sigurnim, uređenim i regularnim migracijama. Dogovoreni ishod međuvladinih pregovora.* A/RES/73/195. (http://www.mvep.hr/files/file/2018/1811161552-globalni-kompakt-o-sigurnim-uredenim-i-regularnim-migracijama.pdf) (pristupljeno 8. svibnja 2019.)
5. Guibernau, M. (2010). *Migration and the rise of the radical right. Social malaise and the failure of mainstream politics*. Policy network paper. London: Policy Network. (www.policy-network.net)
6. Konvencija o provedbi Schengenskog sporazuma od 14. lipnja 1985. između vlada država Gospodarske unije Beneluksa, Savezne Republike Njemačke i Francuske Republike o postupnom ukidanju kontrola na zajedničkim granicama. *Službeni list EZ L*, broj 239/19, 19/sv. 9. (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:42000A0922(02)&from=HR) (pristupljeno 8. svibnja 2019.)
7. Petrović, N. (2018). Divided national memories and EU crises: how Eurosceptic parties mobilize historical narratives. *Innovation: The European Journal of Social Science Research, 32*(39), 363-384.. DOI: 10.1080/13511610.2018.1523710
8. Populizam. (n. d.) U *Hrvatska enciklopedija.* Preuzeto 11. 2. 2019. s http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49512
9. Reisigl, M. i Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination. Rhetorics of racism and antisemitism.* London; New York, N. Y.: Routledge.
10. Rimac, I. (1998). Strukturiranost ideoloških opredjeljenja građana. *Bogoslovska smotra, 68*(4), 655–662. (https://hrcak.srce.hr/31594)
11. Triandafyllidou, A. (2001). *Immigrants and National Identity in Europe.* London; New York, N. Y.: Routledge.
12. Uredba (EU) br. 604/2013 Europskog parlamenta i vijeća od 26. lipnja 2013. o utvrđivanju kriterija i mehanizama za određivanje države članice odgovorne za razmatranje zahtjeva za međunarodnu zaštitu koji je u jednoj od država članica podnio državljanin treće zemlje ili osoba bez državljanstva (preinaka). *Službeni list EU L*, broj 180/31, 19/sv. 15. (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R0604&from=EN) (pristupljeno 8. svibnja 2019.)
13. Uredba Vijeća (EZ) br. 343/2003 od 18. veljače 2003. o utvrđivanju kriterija i mehanizama za određivanje države članice odgovorne za razmatranje zahtjeva za azil koji je u jednoj od država članica podnio državljanin treće zemlje. *Službeni list EU L,* broj 50/1, 19/sv. 12. (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003R0343) (pristupljeno 8. svibnja 2019.)
14. Venho, K. (2016). *The Rise of the far right in Europe.* Tallin: Tallin University of Technology.
15. Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear: What right-wing populist disourses mean*. London: Sage.
16. Wodak, R. i Forchtner, B. (2014). Embattled Vienna 1683/2010: tight-wing populism, collective memory and the fictionalisation of politics. *Visual Communication, 13*(2), 231–255. DOI: 10.1177/1470357213516720

Izvori

1. A. S. (2018., 7. studenog). Češka izlazi iz Marakeškog sporazuma, a mađarski ministar Szijjarto ga nazvao izdajom Europe. *Tportal.hr.* (https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/ceska-izlazi-iz-marakeskog-sporazuma-szijjarto-ga-nazvao-izdajom-europe-foto-20181107) (pristupljeno 7. 11. 2018.)
2. Italija odbila prihvatiti migrante s humanitarnog broda Aquarius. Salvini na Twitteru poručio: 'Mogu ići gdje god žele, ali ne i u Italiju'. (2018., 13. kolovoza). *Jutarnji list.* (https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/italija-odbila-prihvatiti-migrante-s-humanitarnog-broda-aquarius-salvini-na-twitteru-porucio-mogu-ici-gdje-god-zele-ali-ne-i-u-italiju/7718745/) (pristupljeno 13. 8. 2018.)

3. Matteo Salvini, rigidni desničar koji vodi talijansko ministarstvo policije 'Migranti koji si mogu priuštiti prvu klasu u avionu slobodno neka dođu'. (2018., 5. srpnja). *Jutarnji list.* (https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/rigidni-desnicar-koji-vodi-talijansko-ministarstvo-policije-migranti-koji-si-mogu-priustiti-prvu-klasu-u-avionu-slobodno-neka-dodu/7567023/) (pristupljeno 5. 7. 2018.)
4. Ministar Matteo Salvini: 'Deportirat ćemo 500.000 ilegalnih imigranata i ispuniti predizborno obećanje!'. (2018., 6. lipnja). *Narod.hr.* (https://narod.hr/eu/ministar-matteo-salvini-deportirat-cemo-500-000-ilegalnih-imigranata-ispuniti-predizborno-obecanje) (pristupljeno 6. 6. 2018.)
5. Pavić, S. (2018., 1. listopada). Ikona identitarizma, trendi rasizma za generaciju milenijaca. Simpatičan i nasmijan, s modernom frizurom. On je novo hipstersko lice krajnje desnice. *Jutarnji list.* (https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/ikona-identitarizma-trendi-rasizma-za-generaciju-milenijaca-simpatican-i-nasmijan-s-modernom-frizurom-on-je-novo-hipstersko-lice-krajnje-desnice/7887477/) (pristupljeno 1. 10. 2018.)
6. Trkanjec, Ž. (2018., 16. rujna). Manifest jedne nove, neliberalne Europe: Zadnja tri govora Viktora Orbána otkrivaju njegov plan za novi europski poredak. *Euractiv.* (https://euractiv.jutarnji.hr/PiD/zemlje-clanice/manifest-jedne-nove-neliberalne-europe-zadnja-tri-govora-viktora-orbna-otkrivaju-njegov-plan-za-novi-europski-poredak/7830888/) (pristupljeno 18. 9. 2018.)
7. V. P. P. (2018., 15. rujna). Češki premijer: 'Nećemo primiti nijednog izbjeglicu!' Niti ratnu siročad? 'Niti njih'. *Tportal.hr.* (https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/ceski-premijer-necemo-primiti-nijednog-izbjeglicu-niti-ratnu-sirocad-niti-njih-foto-20180915) (pristupljeno 15. 9. 2018.)

ANTI-IMMIGRANT DISCOURSE IN EUROPEAN POLITICS

ABSTRACT

From the beginning of the migration crisis in 2015 the European states responded to it in different ways. Some states have been promoting pro-immigrant attitudes, while the other have taken a defensive position. In the paper, attention is paid to anti-immigrant discourse in European politics. Due to the fact that such attitudes are mostly present in the speeches and public discourses of the leaders of he right and extremely right parties analysis is concentrated on their speeches. More specifically, we analyse constructions, figures, phrases, idioms, and general arguments used to build a clear, recognizable and persuasive anti-immigrant point of view. Particularly, the role of political discourse in creating a discriminatory and anti-immigrant mood is considered. The discourse analysis method is used to identify typical structures in available statements given by politicians and government officials. We try to conclude is there a unified European anti-immigration discourse and what its general features are.

Key words: *anti-immigrant discourse, European politics, discourse analysis*

Ivan Markešić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
Ivan.Markesic@pilar.hr

MIGRANTI - OBOGAĆENJE ILI PRIJETNJA DRUŠTVU

SAŽETAK

Fenomen migracija nije novina našega doba. Povijest ljudske uljudbe jest povijest migracija, seoba, mijenjanja mjesta boravka, povijest dragovoljnih i prisilnih migracija. Migracije počinju već u prvim biblijskim danima – izgonom (progonom) Eve i Adama iz raja zemaljskoga. I nastavljaju se sve do danas – progonima, bijegom od ratnih, političkih i prirodnih stradanja, ili pak dragovoljnim napuštanjem vlastitih domova i odlaskom u neka druga prihvatljivija područja.

Republiku Hrvatsku karakteriziraju kako vanjske tako i unutarnje migracije, ali i useljavanja. Mnogi je, stoga, zbog velikog broja iseljenih osoba smatraju jednom od europskih zemalja „s relativno najvećim brojem iseljenih građana", a to potvrđuju i raspoloživi demografski pokazatelji. Prema njima iz Hrvatske se u razdoblju od 1900. do 2001. iselilo više od 2,3 milijuna osoba (Nejašmić, 2014, str. 405), uz napomenu da se u istome razdoblju u nju doselila (ponajviše iz Bosne i Hercegovine) polovica ukupno iseljenih stanovnika. Uz to, Hrvatsku karakteriziraju i velike unutarnje migracije, posebno one iz selâ u gradove koje su se dogodile ponajviše nakon Drugoga svjetskog rata.

Međutim, današnje su migracije poseban fenomen. Migrante se shvaća kao strance, a time i kao prijetnja društvu, zajednici (kulturnoj, religijskoj, nacionalnoj itd.). Najnovija zbivanja pokazuju da je strah od „novih stranaca", od ljudi koji u Baumanovom razumijevanju stranca dolaze iz drugog i drukčijeg kulturnoga kruga toliko velik da migranti u bitnome utječu ne samo na demografsko stanje u pojedinim zemljama Europske unije nego i na politička zbivanja u njima, na predsjedničke, parlamentarne i lokalne izbore. Stoga migrantima strancima, u odnosu na „domaće strance" koji su istoga kulturnog i religijskog kruga i s kojima se svakodnevno živi, gotovo nitko u tzv. kršćanskoj Europi ne iskazuje dobrodošlicu, osim poglavara Katoličke crkve pape Franje, koji – u odnosu na populističke iskaze o migrantima mnogih europskih političara – ima sasvim suprotno stajalište. On cijelo vrijeme svoga pontifikata nastoji uvjeriti europske kršćane da migranti kao „novi stranci" nisu prijetnja, nego bogaćenje društva u koje dolaze i da ih je stoga, radi nas samih, potrebno upoznati i od njih učiti te da su ti siromašni, odbačeni i društveno izgraničeni migranti Božja stvorenja, kao i članovi europskih društava blagostanja.

Autor će u ovome radu pokušati predočiti prednosti koje u Papinom razumijevanju stranca Europi i europskim kršćanima donose stranci iz drukčijih kulturnih, a time i religijskih krugova.

Ključne riječi: *migranti, stranci, kršćanstvo, Europska unija, papa Franjo, Zygmunt Bauman*

O MIGRACIJAMA

I ove, kao i prošlih godina, suočavamo se i mi u Hrvatskoj s jednim posebnim strahom, strahom od drugih i drukčijih, strahom koji prelazi u bolest, pa čak i u fizičko nasilje kako na državnoj granici tako i u povratničkim naseljima. Migracije su nas suočile s patološkim strahom da ćemo izgubiti nešto što u bitnom određuje naš identitet, našu religiju, kulturu, naša sjećanja, tradiciju, naš jezik i pismo. Unatoč tom našem strahu ta opasnost nije prošla. Nalazi se na našim granicama. Naša bavljenja različitim političkim pikanterijama

pokušaj je vlasti da pozornost s opasnosti od izbjeglica premjestimo na drugu temu. No kako mediji javljaju, na mjestu nekadašnjeg izbjegličkog kampa u Novoj Gorici kraj Petrinje trebala je početi izgradnja prihvatnog centra za migrante tražitelje azila.

U intervjuu talijanskome listu ***Avvenire*** od 20. rujna 2016. godine (Falasca, 2016) vođenom u Asizu, u vrijeme održavanja međunarodnoga skupa „Glad za mirom: religije i kulture u dijalogu" (organiziranom u povodu 30. obljetnice asiškoga susreta religija), **Zygmunt Bauman** (1925. – 2017.), poljsko-židovski sociolog, jedan od najvećih suvremenih sociologa koji je, slažu se mnogi, bio glas siromašnih u globaliziranome svijetu i koji je bio preteča, istraživač, odnosno pionir postmoderne („Soziologe Zygmunt Bauman ist tot", 2017), naznačio je kako mi živimo u vremenu fragmentarnih, a ne općih (svjetskih) ratova, u vremenu u kojemu se ti ratovi vode „iz interesa, zbog novca, za prirodna bogatstva, za vlast nad narodima". Upravo stoga ti ratovi nisu vjerski ratovi, iako bi ih neki željeli nazvati međureligijskim ratovima. O svjetskome „ratu na rate", o ratu koji ne treba početi, nego o ratu koji traje, koji se odvija „korak po korak" govorio je i papa Franjo prigodom svoga pohoda Bosni i Hercegovini, u Sarajevu 6. lipnja 2015., te istaknuo da vladajući gospodarski sustav isključuje, ubija i tlači, ne odjednom, već polagano – na rate. Taj sustav ne poznaje značenje pojma **solidarnost**, koju, kaže Papa, „naša vladajuća civilizacija zaboravlja ili ju u najmanju ruku vrlo rado želi zaboraviti. Jer da nje ima, ne bi bilo gladi, čije postojanje u ovome vremenu prevelikog bacanja hrane naziva zločinom". Bauman navodi da pojmovi **migracije** i **imigracije** nisu istoznačnice. Za njega ***imigracije*** predstavljaju „pojavu svojstvenu modernoj povijesti", povijesti stvaranja modernih država, povijesti kapitala. Jer, kaže on, „kapital treba posao, a posao treba kapital". Bilo je stoga potrebno uvoziti radnu snagu ili izvoziti tehnologiju. I taj proces je bilo moguće kontrolirati, onako kako se to radilo u Njemačkoj i Austriji s gastarbajterima, s gostujućim radnicima. Vjerojatno se tim iskustvom vodila i njemačka kancelarka kad je pozvala Sirijce i druge da slobodno dođu u Njemačku. Vjerovalo se da će biti moguće kontrolirati njihov dolazak i boravak, ali i povratak. No stvari su izmakle kontroli. I to stoga što se poziv na imigraciju pretvorio u nekontroliranu ***migraciju***, a **migracije** su, smatra Bauman, „prirodni proces koji se ne može kontrolirati, on ide svojim putem". Migracije su kao i prirodne nepogode. U migracijama je emocionalna razorna snaga puno jača i veća negoli kod imigracija. Jer sve dok postoje useljavanja, makar ona bila i vremenski ograničena, njih je moguće kontrolirati. Zapravo, kod useljavanja je moguće, kako se i u Njemačkoj događalo, useljenike držati u nekoj vrsti geta (npr. u Berlinu, Frankfurtu, Münchenu itd.), nadzirati ih i kontrolirati, a sve kako se ne bi miješali s domorocima, s domaćim stanovništvom, kako ne bi ženili domaće djevojke i time stjecali njemačko državljanstvo i kako ne bi sudjelovali u političkome životu zemlje. Ne treba, stoga, čuditi da je takav vid integracije (***multikulti*** = postojanja usporednih društava) i propao. Zapravo, to nije bila integracija, nego držanje imigranata na distanci. Bila je to u pravome smislu riječi „tolerancija na određeno vrijeme", od dolaska i zaposlenja do odlaska u mirovinu i iseljenja u matičnu zemlju podrijetla.

Međutim, u procesima **migracija** koje su ovaj put izmaknule nadzoru, miješanje stanovništva više nije nešto što bi bilo nezamislivo. Čak i oni koji su ostali u getu kreću u procese ostvarivanja svojih ustavom zajamčenih prava o slobodi savjesti, mišljenja i vjerovanja. U slučaju zadnjih migracija nisu pomogle nikakve državne mjere. I ta nedostatnost i nedjelotvornost doveli su do straha od te „rijeke" ljudi na razinu „panike". A to svakodnevno možemo pratiti u medijima kako u Hrvatskoj tako i u okolnim zemljama, kao npr. u Sloveniji gdje osim postavljene žice i policijskih ophodnji organiziraju i seoske straže, organizirane skupine koje prate kretanja migranata na granici s Hrvatskom.

Iako su migracije uvijek postojale, ipak su rijetko koje bile toliko specifične kao ove. Rekli bismo da su te migracije moderne, ali ne po vremenu u kojemu se događaju, nego po karakteristikama koje ih prate. Naime, moderni način života i ophođenja stvorili su i posebne fenomene i uz njih i posebne skupine ljudi, takozvane **skupine suvišnih ljudi** (Bauman, 2017). Tako, prema Baumanu, postoje dvije skupine suvišnih ljudi:

- Jednu skupinu čine oni koji su zbog nedostatka posla u svojoj zemlji, kao npr. sada u Hrvatskoj, posebno u Slavoniji, postali ***„lokalno beskorisni"*** – svejedno jesu li ili nisu završili neki oblik školovanja, jesu li ili nisu stručni, oni su višak i opterećenje za zajednicu i za obitelj, a i sami se osjećaju kao teret svima. Jedini oblik rješenja postojeće zbilje je – napustiti mjesto boravka i pokrenuti se, emigrirati i time preokrenuti dotadašnji način života.[1]
- Drugu skupinu suvišnih ljudi čine oni koji zbog izbjegličke krize postaju u zemlji dolaska ***„lokalno nepoželjni"*** i oni postaju najveća prijetnja domicilnome stanovništvu koje, opterećeno egzistencijalnim strahovima zbog nezaposlenosti, demografskog starenja, u pridošlicama vide opasnost ne samo za svoja

[1] U uvodnome dijelu svoje studije iz 2016. *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju* dr. sc. Drago Župarić-Iljić navodi, kao prvo, da su iz Hrvatske, koja je tradicionalno bila uglavnom prostor iseljavanja, ljudi kroz sva povijesna razdoblja trajno iseljavali vođeni ponajprije „spletom ekonomskih i političkih motiva" i, kao drugo, da je u posljednjih desetak godina uočljiv trend povećanog iseljavanja iz Hrvatske kako hrvatskih državljana tako i stranaca, čime je migracijski saldo u tome razdoblju postajao sve negativnijim, „naročito od razdoblja ulaska Hrvatske u Europsku uniju". Najvažnija odredišta hrvatskih iseljenika i ovaj put su, kao i ranije 60-ih i 80-ih godina 20. stoljeća, bile Njemačka, Austrija, Švicarska i Italija, kao i stare/nove destinacije poput Kanade ili Irske. I ove kao i ranije migracije imat će, smatra on, negativne posljedice po Hrvatsku, dovest će do poremećaja na tržištu rada posebno zbog nedostatka kvalificiranog i radno sposobnog stanovništva te time dugoročno do destabilizacije gospodarstva, zdravstva, socijalnog, obrazovnog i mirovinskog sustava. Ukoliko se iseljeni građani budu nakon određenoga vremena, tijekom kojeg će u inozemstvu steći nova znanja i nove radne i poslovne vještine, budu vraćali u Hrvatsku – što rijetki očekuju, tada će te migracije imati pozitivne posljedice. U spomenutom istraživanju navodi se da su većina ispitanika zaposlene osobe koje najčešće imaju završenu srednju školu (60,7 %), što znači da je u odnosu na ranija razdoblja dvostruko porastao broj onih koji sa srednjom stručnom spremom odlaze iz zemlje u najproduktivnijoj radnoj i fertilnoj dobi. A to znači da će iseljavanje iz Hrvatske uz današnje zabrinjavajuće negativne demografske trendove ostaviti velike i teške posljedice tj. poremećaje na tržištu rada, destabilizirajući pri tome „gospodarski, zdravstveni, socijalni, mirovinski i obrazovni sustav u dugoročnom smislu." (Župarić-Iljić, 2016, str. 6).

U drugome istraživanju koje je na uzorku od 1200 ispitanika iseljenih hrvatskih građana u Njemačku u proteklih nekoliko godina proveo doc. dr. sc. Tado Jurić posebno se ističe da nezaposlenost ili nemogućnost pronalaska odgovarajućeg posla u struci u Hrvatskoj nisu „glavni motivi iseljavanja", nego su to „nesposobni političari, neučinkovito pravosuđe i ratni profiteri" („Trbuhom za kruhom", 2018), zatim "nesposobne poduzetničke elite, vodstva političkih stranaka te kriminal u privatizaciji i pretvorbi" dok je „najmanji broj ispitanika kao razlog iseljavanja istaknuo rat i posljedice rata te lijenost Hrvata" (Jurić, 2017, str. 356). Istraživanje je također pokazalo da su glavna obilježja ovog iseljavanja, ne samo iseljavanje mladih osoba i to onih koje su pretežito već bile zaposlene, već iseljavanje cijelih obitelji. Naime, u istraživanju se navodi da se prema podacima Saveznoga zavoda za statistiku SR Njemačke, od ulaska Hrvatske u EU do 2017. „u Njemačku doselilo oko 200.000 hrvatskih državljana, od kojih je gotovo 100.000 zaposlenih" što potvrđuje i savezna ministrica SR Njemačke Andrea Nahles koja kaže da je zahvaljujući olakšicama pri pristupanju tržištu rada … „danas već 93.000 Hrvatica i Hrvata u Njemačkoj zaposleno uz obavezno socijalno osiguranje, kao npr. u zdravstvu i društvenim djelatnostima ili u prerađivačkom sektoru". („Volle Öffnung des Arbeitsmarktes für Kroatien", 2015). Također, iz ovdje dostupnih podataka vidljivo je da je „prije iseljavanja bilo 55,3 % zaposlenih ispitanika, 38,33 % bilo je nezaposlenih koji su aktivno tražili zaposlenje, a (tek) 9,16 % nezaposlenih koji nisu tražili zaposlenje" (Jurić, 2017, str. 252). Potrebno je reći da najviše iseljenih čine osobe između 25 i 40 godina, a na uzorku od 1200 ispitanika bilo ih je 58,33 %. To potvrđuju i podaci Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske prema kojima je najveći broj odseljenih u inozemstvo (46,7 %) bio u dobi od 20 do 39 godina (*Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016*, 2017, prema Jurić, 2017, str. 252). Temeljem toga može se zaključiti da obrazovano, obučeno i radno sposobno stanovništvo napušta već postojeća radna mjesta u Hrvatskoj i odlazi u neku drugu zemlju, u neko drugo mjesto, u kojem će prihvatiti gotovo svaki ponuđeni posao, a poslodavac i država useljenja bez imalo vlastitih sredstava uloženih u njihovu izobrazbu i obuku dobiti „gotovog" stručnjaka. K tome još i osobu, čovjeka pojedinca koji je voljan prihvatiti svako ponuđeno radno mjesto koje u Hrvatskoj nikada ne bi prihvatio, a sve samo da bi sebi i drugima, a posebno onima u mjestu odakle je otišao, mogao reći da je uspio otići npr. u Njemačku i u njoj naći posao.

radna mjesta, jer među pristiglima ima dosta mlađih i sposobnijih, nego i za budući identitetski izgled mjesta u kojemu oni završavaju vlastiti život.[2]

Upravo stoga strah od izbjeglica učinio je mnoge ljude, pa i nas same, neosjetljivim i ravnodušnim na tuđu patnju, učinio nas je sebičnim jer se brinemo samo o sebi samima, drugi nam nisu interesantni. Na djelu je, navodi Bauman, **„okrutna ravnodušnost** i **moralno sljepilo"** (Bauman, 2017).

Naime, mi svi polako zaboravljamo: i izbjegličke logore, kampove, izgladnjelu i mrtvu djecu, nasukane čamce s potonulim nesretnim migrantima, bodljikavu žicu na granicama susjednih država, zaboravljamo one koji se osjećaju lokalno beskorisni, a posebno one koji su lokalno nepoželjni. Sve naše brige su polagano utihnule i na takvo smo se stanje već navikli. Tuđa patnja više nikoga ne brine. Ni nas pojedinačno ni društvo u kojemu postojimo. U nama nije ostalo ni trunka empatije, sažaljenja, solidarnosti. Ostao je samo strah od onih koji su došli ili bi mogli doći u velikome broju.

Svakodnevno u medijima pratimo na kakve probleme ti ljudi nailaze u zemljama kamo su željeli doći i koje probleme i strahove imaju ljudi kod kojih su oni došli u goste ili za stalno. Da su ti migracijski procesi tekli sporije, da nisu bili tako nagli i u mnogočemu nekontrolirani, zasigurno ne bi došlo do mnogih problema do kojih je bilo došlo. Međutim, ističe Bauman, u vremenima masovnih migracija dolazi do „uspona ksenofobije, rasizma i šovinističkoga nacionalizma" pri čemu tom usponu poseban pečat daju oni koji su do tada npr. u Francuskoj, Njemačkoj, pa ako hoćete i oni koji su sada u Hrvatskoj obespravljeni, diskriminirani, osiromašeni i isključeni, dakle oni društveni slojevi koji su na rubu društva. Stoga ljudi koji se nalaze na dnu druš-

[2] Naime, Bauman u svome tekstu iz 2015. *The Migration Panic And Its (Mis)Uses* navodi da su ljudi oduvijek, bježeći od užasa neimaštine, gladi i „odsustva vlastite životne perspektive", uvijek iznova, posebno od početka novoga doba, „kucali na tuđa vrata" kako bi našli utočište. Stoga u novoj sredini oni izazivaju paniku upravo zato što su strani, tuđi, nepoznati, što su nepredvidljivi, što su u svakome pogledu različiti od ljudi s kojima domaći svakodnevno komuniciraju. Osim toga, domoroci počinju živjeti u strahu da bi njihov priljev mogao „uništiti sve ono do čega držimo" i da bi mogao „okončati poznat i udoban način života" koji su imali do sada. Uz to, navodi Bauman, ljude s kojima smo navikli živjeti u našim susjedstvima, na ulicama i na radnim mjestima dijelimo na „prijatelje i neprijatelje, na one kojima nudimo dobrodošlicu i one koje samo toleriramo" te bez obzira na kategoriju u koju ih smještamo, odlično znamo kako se s njima treba ophoditi. Međutim, kaže on, glavni izvori anksioznosti i straha nalaze se u činjenici da o strancima ne znamo onoliko koliko o svojim susjedima zbog čega i ne znamo kako „ispravno tumačiti njihove poteze i primjereno reagirati" … posebno u situacijama „u kojima ne znamo šta trebamo činiti", u situacijama „koje nismo sami proizveli i koje su izvan naše kontrole",

Zapravo, Bauman kaže da se sve ono što smo ovih prošlih godina vidjeli ogleda u sljedećem: prvo, u „razvijenim" dijelovima svijeta, tamo gdje ekonomski migranti i izbjeglice traže utočište, poslovni interesi raširenih ruku dočekuju priljev jeftine radne snage i vještina kojima oni raspolažu i koje će donijeti profit"; drugo, za najveći dio domaćega stanovništva opterećenog egzistencijalnim strahovima i neizvjesnošću društvenoga statusa i perspektive, priljev izbjeglica je najava zaoštravanja konkurencije na tržištu rada, najava još veće neizvjesnosti i sve manjih izgleda da će se situacija popraviti, a što bi moglo dovesti do politički eksplozivnoga stanja u doba kada političari nespretno krivudaju pokušavajući da istovremeno zadovolje gospodare koji kontroliraju kapital i da umire prestrašeno biračko tijelo."

Stoga bi, uzimajući te okolnosti u obzir, bilo vrijedno provjeriti ispravnost dviju Baumanovih teza empirijskom provjerom među našim „novim" iseljenicima: 1) „Nova migracija 'suvišnih ljudi' dovodi u pitanje neraskidivu vezu između identiteta i državljanstva, pojedinca i mjesta, susjedstva i pripadanja", što se posebno odnosi na trenutno odseljene hrvatske građane; 2) Dovodi li „umijeće življenja s razlikama" u pitanje tvrdnju domorodaca o migrantima kao „privremenoj smetnji" i stvara li kod domorodaca dolazak migranata potrebu da uče i upoznaju različitosti doseljenika u njihovu susjedstvu, te hoće li sve veći priljev hrvatskih useljenika dovesti do zaoštravanja konkurencije na tržištu rada i još veće neizvjesnosti i sve manjih izgleda da će se situacija u zemlji useljenja popraviti? Zapravo, u kojoj mjeri priljev uvijek novih i nepoznatih ljudi može imati utjecaja na politička zbivanja kako u Irskoj, Njemačkoj, Austriji, tako i u Hrvatskoj.

tvene ljestvice s radošću prihvaćaju usklik „Francuska Francuzima", „Njemačka Nijemcima", „Srbija Srbima", „Bosna Bošnjacima", „Hrvatska Hrvatima" itd.

Unatoč tim poklicima, vidimo kako migranti na svome „putu bez sna" polagano stižu i u naše okruženje. I počinju učiti hrvatski jezik. Oni svjedoče da su već stigli i da će i dalje stizati ljudi koje nismo tražili – bili mi s tim suglasni ili ne. Bilo bi netočno kada bismo rekli da ne strahujemo da će neželjeni doseljenici ovdje ostati za stalno i da stoga u hrvatskome društvu nisu poželjni. No oni će temeljem demokratskih standarda našega društva zatražiti i dobiti ne samo pravo kraćeg zadržavanja već i trajnog ostanka. I Europa će, a s njome i Hrvatska, postati multikulturno područje, a u dogledno vrijeme, „šatirano" (raznolikim bojama kože obojeno) područje.

Unatoč činjenici da europske vlade i građani nisu spremni primiti izbjeglice, pa čak i one koji su kršćani, Papa – gledajući na sve iz katoličke crkvene perspektive – navodi da su pridošli migranti učinili Europu još „katoličkijom". Zapravo, mnogi migranti i izbjeglice svojim dolaskom već su obogatili župe u zemljama u koje su došli. Iz misionarske pak perspektive, dolazak migranata predstavlja za papu Franju „novu misionarsku granicu", povlaštenu mogućnost naviještanja Evanđelja i svjedočenja kršćanske vjere, pritom pokazujući duboko poštovanje prema drugim vjerskim izričajima. Ti su susreti plodno tlo za razvijanje iskrenog i obogaćujućeg ekumenskog i međureligijskog dijaloga.

MARAKEŠKI SPORAZUM

U tom smislu treba gledati i odnos Svete Stolice prema Marakeškom sporazumu. Podtajnik odjela za migracije i izbjeglice Svete Stolice Fabio Baggo CS izjavio je da taj sporazum Ujedinjenih naroda o migracijama nije neki obvezujući sporazum postignut između dviju država koji bi međunarodnu migraciju trebao regulirati („Eine globale Vereinbarung über Migration", 2018). Naime, iz Vatikana je priopćeno da se Katolička crkva bez ostatka zauzima za migrante i njihove obitelji i respektira i potiče poštivanje njihovih temeljnih prava i ljudskoga dostojanstva. Sa stajališta Svete Stolice globalni sporazum, tzv. Marakeški sporazum, trebao bi biti ne samo ispravan/pravedan instrument upravljanja migracijom nego i važan korak za poticanje/unaprjeđenje ljudskih prava.

Za vrijeme mise za migrante u Vatikanu papa je naglasio da je „solidarnost jedini razuman odgovor na izazove suvremenih migracijskih kretanja". Ispravna politika je u interesu osobe, i to svake pogođene osobe. A to znači sljedeće:

Opći sporazum za sigurniju, uređenu i organiziranu migraciju Ujedinjenih naroda koji je u srpnju 2018. godine prihvatilo svih 193 članice UN-a, osim SAD-a koje su se još prošle godine povukle iz tog sporazuma, jedan je od UN-ovih sporazuma čijem su sadržaju poseban prinos dali predstavnici Svete Stolice. Nakon objavljivanja sadržaja toga sporazuma, koji će biti usvojen na UN-ovoj konferenciji u Marakešu, u Maroku 10. i 11. prosinca, vidljivo je da se njegovi određeni aspekti prema riječima samoga pape Franje izrečenih u poruci sudionicima 8. svjetskog socijalnog foruma za migracije koji se održavao u Mexico Cityju od 2. do 4. studenoga 2018. godine, „poklapaju s predodžbama Katoličke crkve". Ali da je za njihovu provedbu potrebna suradnja i angažiranost svih sudionika. Ne čudi stoga da je Papa tom prigodom pozvao sve članice UN-a da prihvate izazov sudjelovanja u društvenim promjenama, posebno stoga jer je svijet zahvatila pandemija, strah od izbjeglih, prognanih, od migranata uopće.

I ta bi se željena društvena promjena očitovala ponajprije u neprihvaćanju i neživljenju *kulture odbacivanja drugoga i drukčijeg*. A to dalje znači da neprihvaćanje „kulture odbacivanja" podrazumijeva omogućivanje nijemima da govore, odnosno omogućivanje migrantima, izbjeglicama i prognanima koji su ignori-

rani, opljačkani, povrijeđeni i zlorabljeni da i oni iznesu svoje strahove, strepnje i svoja nadanja u zemljama u koje dolaze ili u koje žele doći, jer i oni su, prema Papinom shvaćanju, također Božja stvorenja. Naime, u njegovu razumijevanju izbjegličke krize nije dovoljno samo reći: „postoji nepravda"; potrebno je činiti kako bi se ona uklonila, kako bi se pronašlo odgovarajuće rješenje.

Mnogi će reći da je to neizvedivo, da je u sadašnjim okolnostima nemoguće slijediti Papine riječi, a što je vidljivo iz najnovijih untareuropskih, a potom „sustavom spojenih posuda" i unutarhrvatskih sporenja oko shvaćanja i praktične provedbe migracijske politike koja rastaču ionako krhku političku stabilnost Europske unije i prijete joj da se zbog tih sve snažnijih sporenja i raspadne. Prema sadašnjem stanju stvari, svoje odustajanje od sporazuma već su sasvim jasno naznačile i neke članice Europske unije kao što su Mađarska i Austrija, a mogle bi ih slijediti i još neke kao npr. Češka, Slovačka, Poljska, pa i Hrvatska. Dakle, gotovo sve one zemlje (osim Austrije) koje su dugo vremena bile pod komunističkom vlašću i koje se nisu naživale „nacionalne slobode" i koje sada tu nacionalnu suverenost ne bi željele, što je – mnogi će reći – i sasvim i razumljivo, bez vlastite volje dijeliti s nepoznatima, sa strancima.

Međutim, u odnosu na sebične, ksenofobne i parcijalne interese predstavnika pojedinih europskih, posebno postsocijalističkih država, koji svoju antiimigarcijsku politiku temelje na uvjerenju da to čine kako bi zaštitili ponajprije nacionalni suverenitet svoje zemlje, kao npr. austrijski kancelar Sebastian Kurz („Vereinte Nationen: UN-Staaten einigen sich auf Migrationspakt", 2018), ili religijski identitet kršćanske Europe (kao što to zamišlja mađarski predsjednik vlade Viktor Orban), sasvim drukčije mišljenje o uzrocima migracija izreći će nedavno bečki kardinal Christoph Schönborn. Za njega „migracije nisu posljedica djelovanja prirodnih zakona", nego posljedica bezobzirnoga djelovanja bogatih (također i europskih) zemalja u afričkim i azijskim područjima. Bogati su svojim djelovanjem uzeli životne šanse, a time i budućnost ljudima koji sada kao bumerang toga djelovanja dolaze na vrata svojih ugnjetača („Synode: Kardinal Schönborn vermisst prophetisches Wort zu Migration", 2018). I odjednom, postaju stranci: oni koje Europljani nisu nigdje upoznali. A to znači, oni postaju prijetnja društvu u cjelini, posebno tek oslobođenoj nacionalnoj zajednici.

Najnovija zbivanja pokazuju da je strah od „novih stranaca", od ljudi koji u Baumanovom razumijevanju stranca dolaze iz drugoga i drukčijeg kulturnoga kruga, toliko velik da migranti u bitnome utječu ne samo na demografsko stanje u pojedinim zemljama Europske unije nego i na politička zbivanja u njima, na parlamentarne izbore. Odnos prema migrantima u bitnome će odrediti i tko će umjesto Angele Merkel doći na čelo CDU-a. Stoga migrantima strancima u odnosu na „domaće strance", koji su istoga kulturnog i religijskog kruga i s kojima se svakodnevno živi, gotovo nitko u tzv. kršćanskoj Europi ne iskazuje dobrodošlicu. Osim, čini se, pape Franje koji cijelo vrijeme svoga pontifikata nastoji uvjeriti europske kršćane da migranti kao „novi stranci" nisu prijetnja, nego obogaćenje društva u koje dolaze, da ih je stoga radi nas samih potrebno upoznati i od njih učiti te da su ti siromašni, odbačeni i društveno izgraničeni migranti Božja stvorenja, kao i članovi europskih društava blagostanja. U Papinome razumijevanju stranci iz drukčijih kulturnih, a time i religijskih krugova donose Europi i europskim kršćanima višestruke koristi.

Učinio je to i 14. siječnja 2018., u povodu Svjetskoga dana selilaca i izbjeglica. Pozivajući se na Sveto pismo uputio je zahtjev (molbu, preporuku) kršćanima katolicima: „Stranac koji s vama boravi neka vam bude kao sunarodnjak; ljubi ga kao sebe samoga. Ta i vi ste bili stranci u egipatskoj zemlji. Ja sam Jahve, Bog vaš!" (Lev 19, 34). Potom je naglasio da je zapravo svaki stranac prilika da se kršćani katolici susretnu s onim u kojeg vjeruju – Isusa Nazarećanina i da kršćani svoju solidarnost moraju izražavati, kako ona kaže „u svakoj etapi migracijskoj iskustva – od polaska na putovanje do dolaska na odredište i povratka". U tome smislu papa Franjo smatra da je kršćanski odgovor u svezi s migrantima moguće sažeti u četiri glagola, na četiri načela na kojima je utemljen crkveni nauk, a koji čine srž njegove poruke za ***Svjetski dan selilaca i izbjeglica 2018***. („Papa", 2017), koji je obilježen 21. siječnja 2018. godine i koji glase:

PRIMITI, ZAŠTITITI, PROMICATI I INTEGRIRATI SELIOCE I IZBJEGLICE

1. **PRIMITI:** Papa smatra da „hitno potrebno pružiti seliocima i izbjeglicama veće mogućnosti za siguran i legalan ulazak u odredišne zemlje" te da se pojednostavi izdavanje „humanitarnih vizâ" i podupru ponovna spajanja obitelji, da se otvore „humanitarni koridori za najosjetljivije izbjeglice."
   Kritizirao je „skupna protjerivanja selilaca i izbjeglicâ, posebice kada ih se tjera u zemlje koje im ne jamče poštovanje temeljnih pravâ."
2. **ZAŠTITITI:** U zemljama doseljenja omogućiti izbjeglim osobama „slobodu kretanja i mogućnost za rad", maloljetnim migranatima, koje posebno treba zaštititi, potrebno je omogućiti „pravo na školovanje i na život sa svojom obitelji, izbjegavajući svaki oblik zatvaranja". U tu zaštitu ulazi i pravo stjecanja državljanstva koje se „ima priznati i primjereno potvrditi svim dječacima i djevojčicama u trenutku rođenja."
3. **PROMICATI:** Svim migrantima treba omogućiti takve uvjete „da se mogu realizirati kao osobe", da mogu biti „društveno-radno" uključeni.
4. **INTEGRIRATI:** Papa sasvim jasno razlučuje integraciju od asimilacije. Integracija ne znači asimilaciju „koja vodi do nestanka ili zaborava vlastitoga kulturnog identiteta", nego je potrebno u jednome dužem postupku „koji može biti ubrzan davanjem državljanstva nevezanoga za gospodarske i jezične uvjete" graditi kulturu susreta i obećao da je „Crkva raspoloživa da se i sama zauzme na tom području."

Ipak, svjestan svojih ograničenja, Papa je naznačio da je teško postići ove rezultate ako u svemu izostane „potreban prinos političke zajednice i građanskoga društva". U tome smislu potaknuo je političke vođe da konkretiziraju opća načela koja su nedavno prihvaćena u sjedištu Organizacije ujedinjenih naroda (Global compact), od kojih je jedno posvećeno izbjeglicama i jedno seliocima (United Nations General Assembly, 2018).

Dodir s drugim, naprotiv, vodi otkrivanju njegove „tajne", otvaranju drugome kako bi se prihvatilo njegove pozitivne vrijednosti i tako pridonijelo većem međusobnom poznavanju. To je dugotrajan proces koji ima za cilj oblikovanje društava i kultura, čineći ih sve više odrazom mnogostrukih Božjih darova ljudima (Ivan Pavao II, 2004, prema Poruka pape Franje za svjetski dan selilaca i izbjeglica 2018, SV BK 4/2017). Ovaj se proces može ubrzati odobravanjem državljanstva koje neće biti uvjetovano financijskim zahtjevima ili poznavanjem jezika, kao i nuđenjem mogućnosti izvanredne regulacije statusa za migrante koje će im omogućiti duži boravak u zemlji u koju su došli.

Znam da ovakav Papin govor mnogima „diže kosu na glavi", čak i onima koji bi ga najviše trebali slijediti. Bit će stoga zanimljivo pratiti kako će se hrvatski biskupi odrediti prema Papinom bespogovornom prihvaćanju Marakeške deklaracije, posebno nakon što je Predsjednica odustala od puta u tu prekosredozemsku prijestolnicu.

Da papa Franjo ne mijenja stav prema migrantima pokazao je i početkom srpnja 2018. godine uoči održavanja Glavne skupštine UN-a na kojoj je usvojen prijedlog Općega sporazuma o migraciji. Tada je na misi za migrante rekao, a što su kasnije njegovi suradnici ponovili, da Marakeški sporazum o migraciji nije neki obvezujući sporazum postignut između dviju država koji bi međunarodnu migraciju trebao regulirati, nego sporazum kojim će biti moguće upravljati migracijama na zakonit način. Ono što papa Franjo uvijek ističe jest činjenica da se Katolička crkva bez ostatka zauzima za migrante i njihove obitelji i da respektira i potiče poštovanje njihovih temeljnih prava, kao i njihovo ljudsko dostojanstvo. Sa stajališta Svete Stolice taj Marakeški globalni sporazum trebao bi biti ne samo ispravan instrument upravljanja migracijom nego i važan korak za unaprjeđenje ljudskih prava.

Sveta Stolica smatra da je potrebno donijeti globalni odgovor na migracije kako bi se postigla održiva rješenja kako za migrante tako i za zemlje u koje oni dolaze. A to znači da takva rješenja trebaju zadovoljiti dva prava:

pravo migranata na iseljenje iz svoje zemlje i drugo, „suvereno pravo država da zaštite svoje granice i uspostave migracijsku politiku."

Među ostalim velikim izazovima za čovječanstvo, na drugom susretu posvećenom migracijama, voditelj je vatikanskog izaslanstva uočio hitnu potrebu globalnog odgovora na tu pojavu koja se odvija u razmjerima koji traže održiva rješenja za migrante i zemlje koje daju azil i prihvat. Takav pristup mora zadovoljiti i pravo na iseljenje i suvereno pravo država da zaštite svoje granice i uspostave migracijsku politiku.

To je sporazum koji će svima pomoći – državama članicama i građanskom društvu – kako bismo bili svjesni izazova s kojima se suočavaju migranti, a oni da bi mogli susresti našu zajedničku odgovornost za njih koju papa Franjo sažima u četiri glagola: „prihvaćati, zaštititi, promicati i integrirati".

U toj svojoj poruci papa je ponovno „znakom vremenâ" nazvao „žalosno stanje brojnih selilaca koji bježe od rata i siromaštva te podsjetio na svoj pohod Lampedusi, na samom početku svojega papinstva, i na činjenicu da je u Vatikanu ustanovio poseban odjel posvećen migrantima i što je jako znakovito" – on mu je na čelu. Svoje stavove prema strancima, prema izbjeglim i prognanim osobama Papa temelji na svojoj dubokoj vjeri. Naime, za njega je „svaki stranac koji kuca na naša vrata prigoda za susret s Isusom Kristom", ali je istodobno naznačio da su migranti velika odgovornost Crkve.

Papa Franjo ostat će zapamćen ne samo u crkvenoj nego i u svekolikoj svjetskoj sekularnoj javnosti da je kao rijetko koji poglavar, svejedno je li riječ o vjerskim ili svjetovnim poglavarima, zagovarao u svome pontifikatu čovječnost i dostojanstvo svakoga čovjeka pa tako čovječnost i dostojanstvo izbjeglih i prognanih osoba, bez obzira na njihovu boju kože, civilizacijsku, kulturnu, religijsku ili nacionalnu pripadnost. Međutim, njegovi pozivi upućeni vjerskim, ali i državnim poglavarima kako u Europi tako i u svijetu, da ne prestanu primati izbjegle i prognane osobe, nisu nailazili i ne nailaze uvijek na plodno tlo. Čak ni u vlastitoj Crkvi. Papa Franjo je neprestano upozoravao i upozorava da su putevi iz Azije i Afrike prema Zapadnoj Europi postali stratišta, a Sredozemno more grobnicom osoba u nevolji koji bježe od rata, od neimaštine tražeći za sebe i svoju djecu najosnovnije uvjete jednoga skromnoga ljudskoga življenja. No mnogi ta njegova nastojanja oko prognanih i izbjeglih vide kao jednu osobno i kršćanski odvažnu i hrabru, ali zbog europske sebičnosti uzaludnu borbu protiv vjetrenjača. Ipak, unatoč svemu, on ne odustaje. Neprestano šalje poruke i apele, kako crkvenim tako i svjetovnim poglavarima, ali i svim vjernicima, posebno kršćanima katolicima, da se ne umore prihvaćati one kojima je naša pomoć potrebna, jer svi smo, kako on kaže, djeca Božja. U svome čovještvu nitko nije jednakiji, svejedno koje je vjerske, nacionalne, kulturne ili pak civlizacijske pripadnosti.

ZAKLJUČAK

Dakle, moramo biti svjesni – migracije neće prestati. One su proizvod samoregulirajućeg procesa, a nikako rezultat nekoga političkog i vojno nadziranog postupka. Njihovi uzroci su u tzv. neuspješnim državama, u, kako Bauman kaže, potpuno disfunkcionalnim teritorijima na kojima država nema nikakve vlasti pa si svatko temeljem prava jačega uzima za pravo dijeliti pravdu što rezultira pljačkama, ubijanjima, silovanjima, progonima itd. A sve opet uz „globalnu trgovinu oružjem" koju prešutno podržavaju i mnoge zemlje, jer od tih novaca raste BDP – bruto društveni proizvod (Hesse, 2016). Stoga mnogi postavljaju pitanje: što nam je, onda, činiti? Bauman smatra da se mi nalazimo u nekome obliku rata koji će dugo potrajati pa bi u tome smislu trebalo poslušati ono što govori papa Franjo za kojeg on kaže da je „jedini čovjek našega vremena koji ovome problemu pristupa realistično i čiji glas dolazi do svakog čovjeka." Zapravo, sažimajući Papin rad, on kaže: „U svome govoru Europi, Papa govori o dijalogu, kako bi obnovio supstancu društva, od pravedne raspodjele plodova zemlje i rada, koje nije puka milostinja, nego moralna obveza. U tome smislu, potrebno je njegovati kulturu koja prihvaća dijalog kao sastavni dio obrazovanja."

A učiti dijalogu znači poučavati „kako se obogatiti različitošću drugoga", jer u dijalogu nema gubitnika, nema onih čije se mišljenje uzme kao zadnje. Dijalog nije „brzinska kava". Prihvaćanje dijaloga s izbjeglim osobama, s drugima, znači jednu novu kulturnu revoluciju u Europi, znači promjenu „kulture govora u zrcalu" u kulturu govora s drugim, promjenu kulture monologa u kulturu dijaloga. No da bi se do toga došlo, potrebna je edukacija, obrazovanje za novo vrijeme, za nove odnose. I jedna od najvažnijih zadaća naše Udruge za vjersku slobodu je edukacijom o dijalogu i njegovim vrijednostima mijenjati kulturu odnošenja među ljudima u našemu društvu.

Literatura

1. Bauman, Z. (2015., 17. prosinca). The Migration Panic And Its (Mis)Uses. Dostupno na: https://www.socialeurope.eu/migration-panic-misuses (6. 5. 2018.)
2. Bauman, Z. (2017., 11. siječnja). Upotreba panike. *Peščanik.* Dostupno na: https://pescanik.net/upotreba-panike/ (13. 12. 2018.)
3. Eine globale Vereinbarung über Migration - von der UNO verabschiedet. (2018., 23. srpnja). Dostupno na: http://www.comece.eu/eine-globale-vereinbarung-ueber-migration-von-der-uno-verabschiedet (16. 12. 2018.)
4. Falasca, S. (2016., 20. rujna). Bauman: „"Il dialogo è la vera rivoluzione culturale". *Avenire*. Dostupno na: https://www.avvenire.it/chiesa/pagine/parliamoci-vera-rivoluzione-culturale
5. Hesse, M. (2016., 28. listopada). Zygmunt Bauman zu Migration. Eine Frage unseres gemeinsamen Lebens und Todes. *Berliner Zeitung.* Dostupno na: http://www.berliner-zeitung.de/24990060 (19. 12. 2018.)
6. Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme, 33*(3), 337–371. https://doi.org/10.11567/met.33.3.4
7. Nejašmić, I. (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme*, *30*(3), 405-435. https://doi.org/10.11567/met.30.3.6
8. Papa: Selioce i izbjeglice treba primiti, zaštititi i integrirati. (2017., 21. kolovoza). Dostupno na: http://hr.radiovaticana.va/news/2017/08/21/selioce_i_izbjeglice_treba_primiti,_za%C5%A1tititi_i_integrirati/1332019 (18. 12. 2018.)
9. Poruka pape Franje za svjetski dan selilaca i izbjeglica 2018. *Službeni vjesnik Biskupije Krk,* broj 4/2017.
10. Soziologe Zygmunt Bauman ist tot. (2017., 9. siječnja). *Zeit Online.* Dostupno na: https://www.zeit.de/kultur/2017-01/soziologe-zygmunt-bauman-tot
11. Synode: Kardinal Schönborn vermisst prophetisches Wort zu Migration. (2018., 30. listopada). Dostupno na: https://www.erzdioezese-wien.at/site/menschenorganisation/lebendigekirche/jugend/jugendsynode/article/69337.html (18. 12. 2018.)
12. Trbuhom za kruhom. Istraživanje pokazalo: Tko se iseli iz Hrvatske, više se ne planira vratiti. (2018., 16. travnja). *Tportal.* Dostupno na: https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/istrazivanje-pokazalo-tko-se-iseli-iz-hrvatske-vise-se-ne-planira-vracati-foto-20180415
13. United Nations General Assembly. (2018). *Global Compact For Safe, Orderly and Regular Migration.* New York, N. Y.: United Nations General Assembly. Dostupno na: https://refugeesmigrants.un.org/migration-compact (16. 12. 2018.)
14. Vereinte Nationen: UN-Staaten einigen sich auf Migrationspakt. (2018., 14. srpnja). *Zeit Online.* Dostupno na: https://www.zeit.de/politik/ausland/2018-07/vereinte-nationen-globaler-migrationspakt-usa

15. Volle Öffnung des Arbeitsmarktes für Kroatien. (2015., 17. lipnja). Dostupno na: https://www.bmas.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2015/freizuegigkeit-volle-oeffnung-arbeitsmarkt-kroatien.html
16. Župarić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung.

MIGRANTS - ENRICHMENT OR THREAT TO SOCIETY

ABSTRACT

The phenomena of migration is not a new product of our time. History of humanity is the history of migration, separation and change of place of residence. Migration already begins in the first biblical days - the expulsion of Eve and Adam from the Garden of Eden. And they continue to this day.

Today's migrations, however, are a special phenomenon. Migrants are seen as foreigners, and as a threat to society. The latest developments show that the fear of "new foreigners", from people who by Bauman's understanding of a foreigner come from a different cultural circle, is so great that migrants essentially affect not only the demographic situation in certain countries of the European Union, but also the political developments in them, that are reflected in the elections. Therefore, migrant foreigners in relation to 'domestic foreigners' (who are of the same cultural and religious circle and with whom they live every day) are not welcome Christian Europe.

However, Pope Franjo represents a completely opposite view. Throughout his pontificate he seeks to persuade European Christians that migrants as 'new strangers' are not a threat, but rather an enrichment for the society they come into, that, for these reasons, they themselves need to get to know and learn from them, and that these poor, rejected and socially marginalized migrants are God's creatures as well as members of european wealthy societies.

In this work, the author will try to present the advantages that, in Pope Franjo's understanding, foreigners from other cultural and religious circles bring to Europe and European Christians

Key words: *migrants, foreigners, Christianity, European Union, Pope Franjo, Zygmunt Bauman*

Stručni rad

Aleksandra Rotar
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
arotar@unipu.hr

SUVERENI KOLAŽI ELLEN SEMEN RAZVIJANI NA DISKURSU NOVIH ESTETIKA

SAŽETAK

Angažirana suvremena likovna umjetnica Ellen Semen rođena je u Hamburgu, školovala se i akademski obrazovala u Stuttgartu. Svoje najranije djetinjstvo proživjela je u Hrvatskoj, u Lovranu, okupanom secesijom, najvišom estetikom arhitekture s početka 20. st. Svjesna je problema u društvu u kojem živi i stvara. Dijagnostičarka je društvenih problema s naglaskom na promišljanje, postavljanje diskursa između funkcioniranja društvene zajednice od prije stotinjak godina i ove danas. Obje neminovno trpe u sebi Rat kao model za uređivanje društva. Rat je promidžba za realizacije globalne sreće ljudi, koji u svojoj suštini stvara mnoge socijalne, ekonomske, kulturne i antropološke poremećaje. Ellen suvereno svojim slikarstvom u diskurs postavlja bidermajerovske, germanske osobine, tj. probleme onoga društva, odnosno suvremene probleme malih ljudi, malih naroda, samo naizgled beznačajnih masa, koje sa sobom donose velike energije.

Ključne riječi: *angažirano slikarstvo Ellen Semen, Hamburg – Lovran*

UVOD

Profesionalna likovna umjetnica Ellen Semen svoje najranije djetinjstvo, do polaska u školu, proživjela je na istočnoj obali Istre, u Hrvatskoj, u Lovranu, okupanom secesijom, najvišom estetikom arhitekture s početka 20. st. Odgajana je u obitelji arhitekata te je od najranijeg djetinjstva upijala iz svoje neposredne okoline i razvijala smisao za estetiku. Diplomirala je na njemačkoj Staatliche Akademie der Bildenden Künste u Stuttgartu. Od tada do danas svoje slike slikane uljanim i akrilnim bojama na platnu izlagala je u mnogim recentnim galerijama. O njenim izložbama i prodaji slika brinuo je godinama profesionalni galerist, sve do financijske krize 2008. godine. Slikanje na velikim plohama i formatima platna koja su dosezala čak do 12 metara dužine, bila je do 2008. godine uobičajena pojava u Elleninom stvaralaštvu. Od tada slika na kartonima i na manjim formatima slikarskih platna. Dio godine živi i stvara u Hrvatskoj, u Vrsaru, a dio u Austriji, u Beču. Godine 2018. izlagala je ulja i akrile na platnu manjih dimenzija u žiriranoj Galeriji Fonticus u Grožnjanu te ulja i akrile velikih dimenzija na samostalnoj izložbi u renomiranoj Galeriji Alvona u Labinu. Njeno je slikarstvo originalno i inovativno.

IZBJEGLICE PRED SUVREMENIM RATOVIMA I USTAJALOM SVIJEŠĆU ELITA NOVIH SUSTAVA

Na panoramski realiziranim pejsažima, aktualne teme koje potresaju Europu, motivi figura djece i odraslih, dolaženje gomile izbjeglih ljudi iz pravca horizonta, smješteni su u planinske pejsaže naslikane pretežito tercijarnim smeđim tonovima. Mir prirode remeti nadolazeća gomila, ta silna energija stopljena sa zelenilom i azurno plavim bojama atmosfere. Velika sila, rijeka ljudi, bježi iz ratom pogođenih zemalja Bliskog i Dalekog Istoka, Afrike. Prihvat izbjeglica inih kultura je za domicilnu politički angažiranu populaciju uvijek eksperiment, dok kod šire populacije stvara osjećaj straha od nepoznatog, budi osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti. Povijest je dokazala da prilikom pojave mase izbjeglica nastaju novi društveni poretci, nove vlade i novi sustavi, čak i novi ratovi. Izbjeglice prihvaćaju i udomljuju bogatije države kako bi popunile manjak radne snage u deficitarnim zanimanjima. Ti ljudski stvorovi koji nemaju više što izgubiti samo su naizgled rubni dio društva, to je ogromna energija koja novoj sredini donosi puno dobroga. Zapadu je potreban Istok. Pejsaž s motivima šume i stablima u koje su smještene odrasle osobe slikao je još prije tri stoljeća francuski slikar Jean-Antoine Watteau (1684. – 1721.), što se najbolje vidi na slici naslova „Polazak na otok Kiteru". Watteau je galantni svijet tadašnjeg pariškog društva stavljao u prvi plan dinamičnog nemirnog pejsaža s razigranim oblacima čime je postigao jedinstvo likovnog jezika.[1] Linearna i atmosferska perspektiva sudjeluju ravnopravno i besprijekorno u prikazu prostora pejsaža sve do horizonta, to su zadatosti kojima je put utrla još renesansa.

Slka 1. Jean-Antoine Watteau: Polazak na otok Kiteru, 130 x 192 cm, 1717.,
Dvorac Charlottenburg, Berlin. Izvor: Davies et al., 2013, str. 760.

[1] Antoine Watteau je bio „(…) neumorni pripovjedač mondenih i motiloških idila uokvirenih teatralnim prikazom bolne dosade (…)".

Vrijeme je nakon renesanse, u europskoj umjetnosti i kulturi pojavljuju se novi stilovi barok i potom rokoko. Katolička crkva stvara propagandističku umjetnost koju najdjelotvornije širi isusovački red. Apsolutističke se monarhije učvršćuju u raznim zemljama, u Francuskoj, Španjolskoj, Austriji, Rusiji. Kulturno prvenstvo Italije blijedi. Nizozemska je prva europska država u kojoj novi društveni sloj građanstva preuzima punu odgovornost za upravljanje zemljom. Rim i drugi talijanski gradovi nemaju više ni primat ni značajnu ulogu u europskoj umjetnosti, osim Venecije koja tijekom 18. st. doživljava još jedno razdoblje umjetničkog procvata. U isto vrijeme u Francuskoj građanski sloj stječe sve veću svijest što pridonosi razvoju prosvjetiteljstva, što će zaključno s krajem stoljeća ugušiti rokoko čija je glavna odlika bila protuklasičnost. Rokoko se razvijao u smjeru scenografije, unoseći veseliji osjećaj života i profinjenost. Temelj mu je bio kazalište, manje ozbiljno, s pučkim motivima.

Ellenino slikarstvo posjeduje u sebi elemente umjetničkog stila bidermajer. U vrijeme građanske epohe između 1815. i 1848/49.godine svjedočilo se nemirnoj turbulentnoj epohi, vremenu između Bečkog kongresa i revolucije koja je potresala carevinu Austriju i Srednju Europu. Kraj tadašnje Europe bio je na vidiku. Narod je tražio slobodu tiska, kraj ograničenjima govora i mišljenja, ukidanje cenzure. Građanstvo je u Beču nakon Francuske revolucije preuzelo vodstvo u kulturnom dijelu funkcioniranja društva i to s utemeljenjem Udruge za promicanje likovnih umjetnosti. Željelo se pridonijeti ozbiljnim narudžbama umjetnicima od kojih će umjetnici moći živjeti, a ne kao do sada patiti. Veliki glazbenik Johann Strauss u to je vrijeme bio popularan skladatelj klasične glazbene umjetnosti.

Johann Strauss prijateljevao je sa slikarom i profesorom na bečkoj Akademiji likovnih umjetnosti Leopoldom Kupelwieserom, ocem poznatog industrijalca Paula Kupelwiesera koji je od zapuštenog malaričnog otočja Brioni (danas Brijuni) izgradio jedno od najprestižnijih turističkih središta Europe. Likovni pravac bidermajer nastao je od riječi *Bieder (Spiesser),* što u germanskom kulturnom miljeu znači malograđanin, čovjek ograničena duha čiji duhovni život ne prelazi granice njegovih animalnih potreba. Upravo takvim su se ljudima i temama umjetnici toga doba bavili. U njemačkim govornim područjima postoji izraz „njemački bidermajer". Primjerice, slikar Waldmüller je u to vrijeme portretirao kuharicu, što do tada nije bio uobičajen ni zanimljiv motiv. Kuhare se tada smatralo samo uslužnim personama, s malim prihodima, nisu si mogli priuštiti portrete slikara umjetnika. Waldmüller joj je svjesno i ciljano pripisao viši društveni značaj koji ona zaslužuje. Slikari koji su pripadali bidermajeru u svoje su slike ukomponiravali skrivečki, samoinicijativno i slobodno poneki dodatni detalj koji je karakterističan za malog čovjeka. Na taj su način sudjelovali u revoluciji slikarstva i umjetnosti. Primjerice, Waldmüller je kuharicu obukao u bogatu odjeću dame iz visokog društva. Drugi slučaj je portret naslikan s odjećom boja francuske revolucije, bijelo-crveno-plave. Slikari su slikali francuske i njemačke vojnike tijekom francusko-njemačkog rata. Primjer slike s motivom predaha u rovu, u kojem vojnici sjede i pletu vunom i iglama za pletenje tkaninu, posebno je intrigantan. Apsurd, neuobičajeno, nadrealno tadašnja su stremljenja umjetnika, koji su se okrenuli slikanju svoje obitelji i malog čovjeka, osoba u tadašnje vrijeme nepravedno nipodaštavanih. Upravo stoga, bidermajer nije bio cijenjeni stil. Za takav su se sud već na vrijeme pobrinuli bogatiji slojevi ondašnjega društva, tzv. elita.

Slika 2. Ellen Semen: Waldmüller reloaded. Izvor: www.ellen-semen.de (zadnji pristup 20. 3. 2019. u 14.33 sati).

Svijet u kojem se susreću dječak i djevojčica dok beru jagode u šumi i skupljaju drva također je svijet 19. st. poznat iz djela Ferdinanda Georga Waldmüllera. Ellen u svojim slikama koristi i te motive. Taj bidermajerovski bajkoviti idealistički pejsaž potječe iz bajke *Ivica i Marica* i sličnih bajki braće Jacoba i Wilhelma Grimma. Ellen kolažira usred šume medicinska kolica i u njih smješta nova bića u povojima. To su lutke koje se koriste kod eksperimenata u autoindustriji prilikom analiza sigurnosti vozila u slučaju sudara. Njene su lutke već poslužile svrsi te kao odsluženi otpadni materijal, povijene i reciklirane, bivaju nalik strojevima. Na slici su, slično kao i kod motiva djece u interijeru (o kojima je pisala teoretičarka umjetnosti Iris Meder), u kontekst pejsaža stavljeni prošlost i sadašnjost. Govore o ustroju svijeta velikih disproporcija, nejednakosti, razlika u standardima ljudi i njihovim životima. Svjedoče o svijetu idealističkog pejsaža, prirode i *gadgeta.* Artificijelni neživi objekti, ljudskom inteligencijom stvoreni, ubačeni su u središte krajolika. Prisutna je dijalektika prirodnog i tek stvorenog neživog, onog što danas već nazivamo umjetnom inteligencijom. Lutka s proporcijama odraslog čovjeka simbol je stradanja, uništavanja, već uništenog, umjetnog, nedovoljno savršenog, podložnog eksperimentu. Simbol je onoga što je doživjelo lom, uništenje, sudar, traumu. Naizgled je hendikepirana, sklepana, zamotana medicinskim zavojima, ujedno je metafora za umjetnu inteligenciju. Lutka čije su razderotine povijene medicinskim zavojem simbol je odbačenog i ponovno stvorenog. Simbol je neuništivosti, bezvremenosti. Prema fizičaru Davoru Pavuni prosječni humanoid će 2029. godine biti manje inteligentan od prosječnog kompjutera, a kvantna računala dolaze vrlo skoro u optjecaj. Jedno novo sredstvo plaćanja koje je danas već u optjecaju, Bitcoin, je presavršen i vjerojatno ga je kreirala umjetna inteligencija. Kvantno računalo je, prema istom izvoru, svjetska opasnost jer će umjetna inteligencija moći kontrolirati sve ključne institucije država u kojima žive humanoidi (Pavuna, 2018).

Slika 3. Ellen Semen: Waldmüller Lichtung (Waldmüller proplanak), kolaž na kartonu.
Izvor: www.ellen-semen.de (zadnji pristup 11. 3. 2019. u 14.33 sati).

O Elleninom slikarstvu s motivima uronjenim u tropske eksterijere pisala je renomirana znanstvenica, povjesničarka umjetnosti i povjesničarka arhitekture (!) Iris Meder:

> *„Eine instabile, trügerische Ruhe prägt die Frauen- und Kinderbilder von Ellen Semen. Ruhe vor oder nach einem fatalen Ereignis, von dem die träumerische Unschuld der oft in tropischen Szenerien Dargestellten auf eigenartige Art unberührt bleibt. Die Entfremdung des nicht Begreifbaren, sich aller Logik Entziehenden schleicht sich in die alltägliche Wahrnehmung und unterwandert all das, was vordergründig klar, schön und idyllisch erscheint, eine Dialektik von Unschuld und Entsetzen sind Grundlage der Bilder". („Slikarstvo Ellen Semen s motivima žena i djece karakterizira obmanjujuća mirnoća. Mir, prije ili nakon nekog fatalnog događaja, od kojeg ostaje nedirnuta snovita nevinost, realizira često unutar tropskih scena. Otuđenje nepoznatog, udaljeno od svake logike, uvučeno u svakodnevnicu, infiltrira u sebe sve površno, jasno, lijepo i idilično. Dijalektika bezgrješnosti i stravičnog temelji su Elleninih slika").* (Iris Meder, *prevela AR).*

Svijet koji plovi i teče pokraj Ellen, oličenje je jedne nove estetike, spoj je različitih kultura nastalih iz različitih kulturnih postulata. Zapadna starosjedilačka centralnoeuropska i istočnjačka kultura većinski iz Afrike, Azije, uslijed rata novopridošla iz nužde i želje ljudi za sigurnijim i kvalitetnijim životom, za mirom, srećom i prosperitetom. U Elleninim se slikama sudaraju pejsaž, ornamenti, nasilje i horor, realnost i fantazija, ljepota i kič, mir i ludilo. Pozivaju na kontemplaciju, filozofsko poimanje svijeta. One nisu samo interpretacija stvarnosti. Rekonstrukcija starog društvenog poretka je nit vodilja spontano stopljenih elemenata ispred klasično naslikanih krajolika. Ellen već postojeće pejsaže starih majstora upotpunjava novim sadržajima i time mijenja govor izvorne slike. Nipodaštava prapočetak komponirajući ga sa suvremenim motivima. Ellen smatra da ujedinjenje staromodne estetike i suvremenih sadržaja otvara promatraču u pravilu tek *na drugi pogled* prostor za razumijevanje stvari.

FINO ELITNO DRUŠTVO NA BRODIĆU KOJI TONE – IZLET NA VODI

Slika *„Feine Gesellschaft auf einem Wrack - Ausflug auf dem Wasser" („Fino društvo na brodiću – Izlet na vodi")* je metafora elitne dekadencije, svjetske elite koja drži vlast u rukama, koja uništava svijet i biva sama uništena. Prikazuje zatočenost uštogljenih bogataša, figura muškaraca i žena na malom ribarskom brodiću. Puna je dramatike i ukočenosti. Brodić tone. Figure djeluju suzdržano, neživo, simbol su lagodno življenog života, izvode komediju intrige. Ne ponašaju se adekvatno dramatičnosti trenutka u kojem mogu i sami potonuti i izgubiti živote. I dalje stoje suzdržano, kako im njihov odgoj nalaže, ukočeno kao one nežive zamotane lutke u kolicima usred pejsaža na slikama Ellen Semen. Ponašanje i položaj tijela, način na koji su naslikane, podsjećaju na karakter grafičkog dizajna promidžbenih materijala u suvremenim bankama danas, kako kod nas tako i diljem svijeta. Nad melankolijom su se nadvile nemarnost i opuštenost. Ne znaju se snaći jer se do sada nikada nisu našli u sličnoj opasnosti, jer ih nitko nije nikada upozorio da bi mogli upasti u nevolje, nitko ih nije učio o tome kako postupiti u slučaju opasnosti. Svi stoje uspravno osim centralne figure koja je nogom zakoračila naprijed, desnu je nogu ispružila unatrag, desnu ruku savila u laktu ispruženu prema naprijed. Cijelim je tijelom nagnuta unaprijed. Donji kraj fraka je u pokretu, lepršа. Ta muška figura je pogled uprla u drugu mušku figuru na lijevoj strani broda. Takav pokret figure je identičan kao kod plesanja valcera: desna je ruka podignuta kao da pridržava lijevu ruku plesačice, lijeva ruka muškarca je blago podignuta kao kada se stavlja oko struka plesačice.

Slika 4. Ellen Semen: Feine Gesellschaft auf einem Wrack - Ausflug auf dem Wasser (
Fino društvo na jednom brodiću – Izlet na vodi). Izvor: www.ellen-semen.de (zadnji pristup 11. 2. 2019 u 13.22 sati).

U igranom filmu Titanic režisera Jamesa Camerona orkestar je tijekom scena potonuća broda cijelo vrijeme svirao valcer. Valcer kao simbol savršene klasične glazbe. Upravo je to savršenstvo tijekom povijesti bilo nositeljem višestoljetnih vlada srednjoeuropske provenijencije i njihovih uspješnih vladanja. Valcer je pozitivan simbol jezika kultura, onaj jezik koji spaja jezike i pomaže u komunikaciji.

Motivi figura ove elite na slici kao da se boje skočiti u more da ne bi smočili svoju skupocjenu odjeću. Oslikavaju izgubljeno društvo koje nije svjesno posljedica svojih postupaka. Njihovih sluga na ovom brodiću za izabrane nema, u komunikaciji su sami s prirodom. More je mirno, ne prijete valovi. Naslućivanje nevremena u lijevom gornjem uglu kroz tamne oblake daje slici misterioznost. Ellen kroz te simbole govori da je deka-

dencija dovela društvo na rub propasti. Dekadencija (i) našeg društva ide na izlet, a cijeli se svijet utapa. I njihovo će potonuće uskoro uslijediti, propast će, nestati kako bi dali drugima da žive. Za poželjeti je da oni potonu i da ne povedu ostale za sobom. Kabina je naslikana na način kako to djeca uzrasta 9 godina starosti crtaju. Način crtanja poznat u znanosti, metodici likovne kulture kao „poliperspektiva", pogled na motiv sa svih strana, ovdje je primijenjen na kabinu koja je isto kao i kuća četvrtastog oblika. Motiv i napetost u slici sugeriraju na nezrelost te male grupacije bogatih privilegiranih. Jednom je mlađem muškarcu cilindar pao s glave. Pogled mu je usmjeren prema vodi, stvara se dojam kao da je skupocjeni cilindar već potonuo. Vlasnik potonulog cilindra pogled ne odvaja od cilindra samog. Kao da želi, u svoj svojoj ukočenosti, spasiti svoj status-cilindar. Na brodu se nalaze samo četiri žene, one su im pratnja, ukočene, ništa ne poduzimaju. Figure su obučene u odjeću 19. st. Slika je namjerno motivirana slikama i rasporedom figura austrijskog slikara umjetnika Leopolda Kupelwiesera (1796. – 1862.).

Ellenina slika „Fino društvo na jednom brodiću – Izlet na vodi" pojmovno je i značenjski slojevita. Sa sličnim prenatrpanim ribarskim brodićima već se mnoga desetljeća prevoze izbjeglice iz Afrike, Sirije, Iraka, Afganistana i Bliskog istoka u Europu. Oni bježe od ratova koje su uzrokovale svjetske elite. Traže djelić zemlje na kojoj se mogu skrasiti i voditi život dostojan i svojstven ljudskom biću. Mnogi su takvi brodići potonuli skupa s tisućama ljudi u Sredozemnom moru.

Suprotnost Elleninoj slici „Fino društvo na jednom brodiću – Izlet na vodi" je slika Théodorea Géricoulta „Splav Meduze" (1818. – 1819.) u kojoj je glavni motiv splav s mnoštvom iscrpljenih ljudi koji su ugledali brod, ali ne onaj politički obojen koji ne mari za njihovu nesreću, nego brod spasa.

Slika 5. Theodore Gericault: Splav Meduze, 1818. – 1819, ulje na platnu, 490 x 716 cm.
Musee du Louvre, Pariz. Izvor: Davies et al., 2013, str. 844.

Na splavi leže mrtve osobe, dok figura s crvenom maramom na glavi (lijevo) u sjedećem položaju jednom rukom pridržava svoju glavu pogleda uperenog u ništavilo. Pokazuje osjećaj beznadnosti, drugom rukom pridržava mrtvo tijelo umrlog da ne padne u more. Gericault je sliku naslikao u doba romantizma. U zapadnom se jsvijetu tada događala temeljna preobrazba svijesti, a vrhunac je bio u prvoj polovici 19. st. Nakon Francuske revolucije, koja je počela 1789. godine, industrijalizacije, neuspjeha prosvjetiteljstva, Napoleonovih ratova, mase vape za spasenjem. Narod kojemu je Revolucija omogućila da vlada i da kreira društvo nije bio ni zreo ni dorastao tom činu. Nastala je anarhija sve do Napoleona koji je čvrstom rukom vojskovođe uspostavio vlast. Romantizam je najmanje ono što ta riječ zapravo znači. Romantizam je velika laž. Iz „Platonove pećine" onaj drugi svijet i njihov sustav upravljanja životima uvijek izgleda primamljivo i jednostavno. Ellen sama tvrdi da su ljudi danas siti ratovanja i ratova. Život u Europi više nije siguran kao ranije. Mnoge se svjetske elite zlobno raduju tome. Novac je nepravilno raspoređen. Trump je kao predsjednik SAD-a napravio jako puno dobrih stvari, ali ga se u europskim medijima prikazuje kao monstruma i seksualnog predatora, što on nije. Danas u medijima ima puno dezinformacija.[2] Suprotno od nje razmišlja Timothy Snyder pa se u intervjuu s njim, koji je vodila novinarka Karmela Devčić, navodi:

> *„(…) Stvari koje se događaju u SAD-u imaju utjecaj i na Europu, Aziju (…) I zato je velika ugroza to što je u mojoj zemlji* (Sjedinjenim Američkim Državama, A.R.) *velika socijalna nejednakost koja se neprestano povećava i raste. Jer velike socijalne razlike stvaraju društvo u kojem je teško građane gledati kao jednakopravne. A kad ljudi ne vide da su jedni drugima jednaki, vrlo je teško u takvom društvu održati demokraciju. Jedan od problema s nejednakošću jest da ima tendenciju uništavanja budućnosti. Ljudi koji imaju teškoća vidjeti da bi u budućnosti moglo biti bolje neće se involvirati u politiku, u demokratske procese. Takvi, ako i izađu na izbore, uglavnom glasuju kroz prizmu protesta ne bi li tako tek izrazili svoje nezadovoljstvo, zapravo izopćenost i otuđenje od društva."* (Devčić, 2018).

Ellen u svojim slikama upućuje na problem zapadnog suvremenog svijeta čiji je i ona dio i onog drugog koji vapi za boljim i dostojanstvenim životom. S tim u vezi, Snyder navodi:

> *„Danas Rusija ne uvjerava svoje građane da oni imaju bolji sistem, samo tvrdi da je Amerika devastirana, uništena i pokušava uvjeriti američke građane da bi oni trebali biti ljuti zbog raznih stvari u njihovoj vlastitoj zemlji. Dakle, više se ne ide za tim da osvojite srca ljudi u vašoj zemlji, već da one tamo, u nekoj drugoj zemlji uvjerite u nešto i napravite velike podjele u tom društvu."* (Devčić, 2018).

Britanski samostalni suvremeni novinar Paul Mason smatra:

> *„Mehanizam koji stvara nejednakosti je zapravo mehanizam koji će konačno ubiti kapitalizam. Profit koji se slijeva na bankovne račune superbogatih je rentijerski profit. Uber se zasniva na pokušaju rentijerskog monopola, a slični su mu i Facebook, Amazon, Google. Kada se posluje na taj način, zapravo se guše inovacije, guše se kompanije koje mogu nešto činiti bolje, jeftinije, i u konačnici se stvara nasljedna klasa. Netko zarađuje velik novac zato što je uložio u Google ili neku drugu veliku kompaniju, te dionice nasljeđuje njegov sin ili njegova kći. Posebno u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama stvara se nasljedna vladajuća klasa i ja to zovem feudalizmom, a ne kapitalizmom. To ubija ideju američkog sna prema kojoj svatko može postati Bill Gates ili Steve Jobs. Mnogi ljudi svjesni su toga da se stvara vladavina, vladajuća klasa, utemeljena na nasljeđu, i to je jedan od razloga što mnogi ljudi glasuju za radikalnije stranke ljevice ili desnice, a manje za stranke centra."* (Ponoš, 2018).

[2] Intervju s Ellen Semen je autorica ovoga teksta realizirala tijekom kolovoza 2018. godine u Labinu u Galeriji Alvona.

SIMBOLIKA MOTIVA U LIKOVNIM UMJETNOSTIMA SE PONAVLJA

Tehnika kolaž je istraživana u vrijeme kubizma. Kombinirane su tehnike uljane boje s papirnatim listićima ljepljenim na slikarsko platno. U vrijeme nadrealizma je primjerice Jacques Prevert u Parizu škarama rezao dijelove otisnutih ilustracija iz časopisa i stvarao kolažiranjem fotomontaže na plohi kojima je slao svoje snažne poruke javnosti, poruke protiv rata, protiv gluposti. Kolažiranje Ellen Semen s motivima preuzetim od Kuppelwiesera i Waldmüllera upućuje na današnje preuzimanje podataka putem interneta na način *copy-paste* i kritiku istog. Ideologija otimanja korištenjem tuđeg identiteta i manipulacija njime kako bi se dobila financijska dobit samo za sebe uvriježena je u društvima smanjene kontrole sustava. Ellen u svom slikarstvu namjerno kolažira i umeće, provocirajući motive iz bidermajera. Svjesno uspoređuje, poistovjećuje dva tehnološki različita razdoblja, dvije epohe identične u temelju, lepršavom habitusu. Egzistiranje od rada masa, na dobrobit sebe samih, na nesreći gomila, proizvodnja ratova model je proizvodnje moći. Očituju se kroz dva karakterno slična vremenska razdoblja od kojih je drugi liberalni bankarski kapitalizam temeljen na financijskoj moći i kreditima, funkcionira prema principu: dajem novce da bi dužnik propao.

Slika 6. Ellen Semen: Es geht nicht mehr – superman muss her (Ne ide više, Superman mora doći).
Izvor: www.ellen-semen.de (zadnji pristup 21. 5. 2019 u 14.16 sati).

Svjesna problema u društvu u kojem živi i stvara, u vrijeme ratova u Iraku, Siriji, dolazaka masa nekih novih duša u Europu, Ellen suosjeća s njima. Ujedno se protivi nasilju svake vrste i optužuje neimenovane nasilnike i njihove naoružane vojnike za nesreće u svijetu. Vrlo dojmljiv ciklus svojih slika nazvala je „Gomile". Motiv Supermana koji stoji slavodobitno na gomili dijelova ljudi i životinja, nekada živih stvorenja, dvoznačne je simbolike. Dijelovi tijela, raskomadani udovi, nož koji prijeteći još drži nečija ljudska šaka, Superman stoji na vrhu u uspravnom položaju kao nada u bolje. Nada da još nije sve uništeno. Simboli prisutni u slici *Guernica* Pabla Picassa, nastaloj nakon ratnih strahota od prije okruglih sto godina govore istim jezikom. Oko u gornjem središnjem dijelu slike „koje sve vidi", nakon čega svatko dobije prema zaslugama, zli zlo, patnici sreću, ekvivalentno je *Supermanu* u gornjem srednjem dijelu Ellenine slike. Međutim, ovakav postav *Supermana* na gomilu nesreće i jada ima i suprotno značenje, tj. da su *Superman* i država, odnosno civilizacija koja je ubijanja realizirala, ti koji su nakon pokoravanja napadnutih stali na tron vladara svijeta.

Stagnacija svijesti, retromanija ili pogled u nostalgiju prošlosti kada se pamte samo ugodno proživljeni trenutci, pokoravanje neistomišljenika, prezentacija moći zbog osobnog financijskog uspona, nipodaštavanje umjetnosti i filozofije, odlike su karaktera liberalnog kapitalizma. To je prostor na kojem vlada biopolitika, uz pomoć ekonomije, čiju je moć i opasnost za mase dijagnosticirao i prognozirao još početkom 80-ih godina 20. st. Georg Orwell u svojim romanima „Farma" i „1984.". Michel Foucault je o karakteru i opasnostima biopolitike predavao na pariškom sveučilištu još krajem 20. st. U tranzicijskim zemljama na prijelazu iz 20. u 21. st., zbog uništenja temelja organizirane vlasti, visoki je stupanj korupcije koja uništava cijele narode. Manipulacija masama kroz medije koji su prestali biti glas javnosti postala je normalna pojava.
Umjetnost ima terapijsku funkciju i moć. Ona kroz svoja djela opredmećuje energiju, prema zakonima kvantne fizike, dajući tako mogućnost kreativnog stvaranja ideja od strane promatrača, u svrhu razvoja duhovnosti. Umjetnost pomaže u razvoju svijesti i budi nadu. Svijest je vrhunac i jedino što vodi u boljitak.

ZAKLJUČAK

Svijet koji plovi i teče pokraj Ellen oličenje je jedne nove estetike. Ta nova estetika je spoj različitih kultura. Zapadna starosjedilačka centralnoeuropska i istočnjačka kultura većinski iz Afrike, Azije, uslijed rata novopridošla iz nužde i želje ljudi za sigurnijim i kvalitetnijim životom, za mirom, srećom i napretkom. U Elleninim se slikama sudaraju pejsaž, ornamenti, nasilje i horor, realnost i fantazija, ljepota i kič, mir i ludilo. Pozivaju na kontemplaciju, filozofsko poimanje svijeta. One nisu samo interpretacija stvarnosti. Već postojeće pejsaže starih majstora upotpunjava novim sadržajima i time mijenja izričaj izvorne slike. Nipodaštava prapočetak komponirajući ga sa suvremenim elementima. Ellen smatra da ujedinjenje staromodne estetike i suvremenih sadržaja otvara promatraču u pravilu tek na drugi pogled prostor za razumijevanje stvari. U ulozi likovne umjetnice iznad svega je vrijedna individua europskoga i hrvatskoga društva danas. Prije dvije godine želja joj je bila učlaniti se u Hrvatsko društvo likovnih umjetnika Istre. Prijavila se na natječaj, ali njena je zamolba odbijena od strane tadašnjeg Povjerenstva za odabir kandidata za članove Udruge. U ime Povjerenstva dobila je objašnjenje odbijenice: „Vaši radovi nisu dovoljno dobri". U međuvremenu je jedna članica Povjerenstva za odabir novih članova Hrvatskog društva likovnih umjetnika Istre, iz domene povijesti umjetnosti, napustila članstvo u istom Povjerenstvu. Bilo bi dobro omogućiti Ellen Semen da u Hrvatskoj sudjeluje na izložbama profesionalnih umjetnika te da češće bude uključena u život i rad na likovnom polju te u zbirkama umjetnina.

Literatura

Predavanja:

1. Pavuna, D. (2018., 23. siječnja). *Osijek nije iza najboljih svjetskih centara izvrsnosti* [Video file]. Preuzeto 27. 02. 2018. u 14:32 s: www.youtube.com/watch?v=fMKIzxXsGSY

Novinski članci:

1. Devčić, K. (2018., 17. ožujka). Timothy Snyder, autor knjige koju na noćnom ormariću drži i Plenković. Autoritativni vođe danas ne obećavaju bolju budućnost, nego samo opravdavaju osrednju sadašnjost. *Jutarnji list,* str. 60.
2. Ponoš, T. (2018., 14. ožujka). Ujedinjeni ljevičari i neoliberali. Britanski novinar Paul Mason „Protiv desničarskih populista uskoro će se ujediniti i smrtni neprijatelji". *Novi list.* Izvor: http://www.novilist.hr/Vijesti/Svijet/BRITANSKI-NOVINAR-PAUL-MASON-Protiv-desnicarskih-populista-uskoro-ce-se-ujediniti-i-smrtni-neprijatelji?meta_refresh=true (zadnji pristup 14. 03. 2018. u 10:11).

Monografije:

1. Davies P. J. E. et al. (2013). *Jansonova povijest umjetnosti: zapadna tradicija*. Varaždin: Stanek.

THE MAJESTIC COLLAGES OF ELLEN SEMEN DEVELOPED INTO A DISCOURSE OF NEW AESTHETICS

ABSTRACT

The socially engaged contemporary artist Ellen Semen was born in Hamburg, and went to school and was academically educated in Stuttgart. She spent her earliest childhood in Croatia, in Lovran, bathed in the Vienna Secession, the highest aesthetic form of architecture from the beginning of the 20th century. She is aware of the problems in the society in which she lives and creates. She is a diagnostician of social problems, with the emphasis on consideration of and establishing a discourse between the functioning of the social community of one hundred years ago and today. Both endure, inevitably, War within themselves as a model for the organization of society. War is propaganda for the global happiness of mankind which, by its very nature, leads to large quantities of social, economic, cultural and anthropological disturbances. In her art, Ellen majestically creates a discourse between Biedermeier, Germanic characteristics, that is, the problems of that society, in relation to the contemporary problems of little people, small nations, the only outwardly insignificant masses, which bring enormous energy in themselves.

Key words: *socially engaged art Ellen Semen, Hamburg-Lovran*

II.

Migracijski procesi
Migration processes

- Ekonomski aspekti migracija

Economic aspects of migration

- Demografski aspekti migracija

Demographic aspects of migration

- Suvremeni migracijski procesi

Modern migration processes

Željko Bogdan
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
zbogdan@efzg.hr

UTJECAJ DOZNAKA ISELJENIKA NA HRVATSKO GOSPODARSTVO

SAŽETAK

Izostanak „razvoja u prostoru" pridonio je pražnjenju velikog dijela hrvatskog prostora i nepovoljnom demografskom razvoju. Na iseljavanje možemo gledati dvojako – ili ga promatrati kao odraz neefikasnog gospodarenja resursima ili u tome gledati priliku da iseljenici s dohotkom, novim znanjem i vještinama pomognu hrvatskom gospodarstvu. Rad je usmjeren na istraživanje utjecaja doznaka na hrvatsko gospodarstvo kao jednog od oblika pomoći. Ekonomska teorija i empirijska istraživanja ne daju jednoznačan odgovor oko toga. U slučaju Hrvatske, regresijskom analizom je potvrđeno da je utjecaj doznaka na gospodarski rast prije krize nesignifikantan zbog dostupnog dužničkog financiranja domaće potražnje. Ali postoji signifikantna pozitivna veza u kriznom i postkriznom periodu, što navodi na zaključak da su doznake ublažavale posljedice krize. Pretpostavlja se da su doznake pretežito djelovale kroz osobnu potrošnju, što znači da je pozitivan utjecaj doznaka na gospodarski rast u Hrvatskoj ograničen. Međutim, doznake nisu jedini način na koji hrvatsko iseljeništvo može pozitivno utjecati na hrvatsko gospodarstvo, ali Hrvatska mora sama kreirati politike i stimulativan institucionalni okvir kojima će poticati poduzetnike „iseljene Hrvatske" na ulaganja kojima će se potaknuti gospodarski rast u Hrvatskoj.

Ključne riječi: *demografski problemi, doznake iseljenika, ekonomski rast, regresijska analiza*

UVODNA RAZMATRANJA

Dinamika hrvatskog stanovništva u povijesti je bila pod utjecajem mnogih nepovoljnih čimbenika koji su pridonosili znatno sporijem razvoju hrvatskog nacionalnog prostora[1]. Posljedica je izostanak „razvoja u prostoru" jer se nisu razvili brojni manji gradovi koji bi bili privlačni stanovništvu iz svoje okolice. Rezultat toga je demografsko pražnjenje koje se posebno uočava kad se analiza vrši na razini županija, što za posljedicu ima alarmantne razmjere osnovnih demografskih pokazatelja[2]. Demografske konzekvence takvih kretanja, a koje se ogledaju u smanjenom fertilitetu i u dodatnom pogoršanju dobno-spolne strukture već su istraživane u domaćoj literaturi i domaći demografi od kasnih 60-ih godina 20. stoljeća upozoravaju na nepovoljne demografske posljedice.

Po svojoj prirodi demografski su procesi dugoročni, ali lako predvidivi. Stoga je jasno da će priljev sve manjih naraštaja u radnu dob uz sve veći odljev iz radnog kontingenta smanjiti udio radnog kontingenta uz njegovu nepovoljnu starosnu strukturu. Da će to imati nepovoljne posljedice na gospodarski rast pokazuju i neki

[1] Sažet prikaz razvoja stanovništva u Hrvatskoj kroz povijest dan je u više demografskih publikacija među kojima se posebno izdvajaju: Nejašmić (1991), Akrap (2012, 2014 i 2019).

[2] Demografski razvoj na razini županija i njegove posljedice opisan je u više demografskih radova među kojima ovdje izdvajamo: Akrap (1999, 2004 i 2014) te Wertheimer-Baletić i Akrap (2014).

makroekonomski modeli rasta (poput Romerovog (1990), „shumpeterijanskog" (Aghion i Howitt, 1992) ili modela „učenja kroz rad" (Arrow, 1962) i mnogih drugih. Međutim, u Hrvatskoj se znatno veće težište stavlja na neodrživost mirovinskog sustava u budućnosti. Koliko god govorili o manjku radne snage koji će uslijediti u budućnosti, u pojedinim djelatnostima ono se već sada osjeća.

Kao što je već istaknuto, svi ovi problemi posljedica su izostanka razvoja u prostoru, a koji je za posljedicu imao iseljavanje stanovništva. Na iseljavanje možemo gledati dvojako. S jedne strane to je posljedica neefikasnog gospodarenja vlastitim resursima – u ovom slučaju ljudskim kapitalom, ali i sredstvima koja su uložena u njihovo usavršavanje i obrazovanje. Istovremeno, to je odraz niskog bruto domaćeg proizvoda (BDP-a), kao i gubitak budućeg BDP-a. Nadalje, to će i narušavati fiskalnu održivost naše zemlje s pozicije nižih prihoda i viših rashoda. Danas je, naime, otprilike 50 % fiskalnih prihoda vezano uz potrošnju (PDV, trošarine, carine) koja će se zbog smanjivanja stanovništva smanjiti, ali, treba dodati, i manje pridonosi zbog manjka radne snage u budućnosti. Izlazak iz radnog kontingenta značit će i pritisak na mirovine, što potvrđuje nepovoljne fiskalne posljedice zbog demografskog starenja. S druge strane možemo tragati za načinima kako iseljenici mogu pomoći hrvatskom gospodarstvu. Najpoznatiji je oblik kroz slanje doznaka vlastitoj rodbini ili za lokalne potrebe. Dok će se ostali oblici pomoći razmatrati u kontekstu definicija doznaka u poglavlju 2, to sigurno nije i jedini način.

Cilj ovog rada nije utvrditi sve načine na koji „iseljena Hrvatska" može pomoći „domovinskoj Hrvatskoj", već je fokus na praćenju efekata doznaka iseljenika na hrvatsko gospodarstvo. Prema znanju autora, osim članka (Bogdan, 2017), ne postoji istraživanje ove tematike fokusirano na Hrvatsku dok se za slučaj nedovoljno razvijenih i postsocijalističkih zemalja već pojavio relativno velik broj radova čiji je pregled ostavljen za treći dio rada. Razumljivo je da je za velik broj zemalja, a izostankom pristupa jeftinom kapitalu, priljev doznaka iseljeništva važan izvor financiranja za njihova kućanstva. Zato one odražavaju ekonomski doprinos glavnih industrijskih zemalja prema ovim zemljama, ali i ovisnost siromašnijih zemalja o ovom obliku dohotka (Obrzut, 2015). I dok je općeprihvaćeno da su doznake iseljenih članova bitan faktor standarda domicilnog dijela obitelji, ekonomisti su utvrdili i da postoje nuspojave tih tijekova koji u konačnici umanjuju potencijalne pozitivne efekte doznaka ili čak djeluju negativno na cjelokupan gospodarski rast. Međutim, niti ekonomska teorija niti empirijska istraživanja nisu dala jednoznačan odgovor glede utjecaja priljeva doznaka na gospodarski rast zemalja primatelja o čemu će više riječi biti u trećem poglavlju.

Struktura članka je sljedeća: u *drugom* dijelu rada objašnjena je klasifikacija doznaka prema šestom izdanju Priručnika o bilanci plaćanja. U trećem dijelu je načinjen pregled teorijskih i empirijskih radova koji se na primjeru drugih zemalja bave odnosom između doznaka iz inozemstva i gospodarskog rasta. Četvrti dio postavlja empirijski model i tumači rezultate, dok se u Zaključku iznose konačna razmatranja.

DEFINIRANJE DOZNAKA IZ INOZEMSTVA PREMA ŠESTOM IZDANJU PRIRUČNIKA O BILANCI PLAĆANJA[3]

Prije samog praćenja utjecaja doznaka iseljenika na nacionalno gospodarstvom važno je definirati što se pod doznakama podrazumijeva i koji sve koncepti doznaka postoje. Zajedno s vrijednostima ostalih transakcija koje rezidenti obave s inozemstvom, one su dio bilance plaćanja (bilance međunarodnih transakcija). Zato različita izdanja Priručnika bilance plaćanja dio svoje pažnje posvećuju i doznakama iseljenika iz inozemstva pa će ih se ovdje definirati onako kako je to učinjeno u šestom izdanju Priručnika o bilanci plaćanja (engl. *Balance of payments methodology 6th Edition* – BPM6). Prema njihovoj klasifikaciji razlikuju se: osobne doznake (engl. *Personal Remittances* – R1), ukupne doznake (engl. *Total Remittances* – R2) i ukupne doznake

[3] Ovaj je dio, uz blage izmjene, preuzet (Bogdan, 2017).

uvećane za transfere neprofitnim ustanovama koje služe kućanstvima (NPUSK) (engl. *Total Remittances and Transfers to NPISH – non-profit institutions serving households* – R3).

Tablica 1. Tablični prikaz definicija doznaka iz inozemstva

<table>
<tr><td colspan="6">Ukupne doznake i transferi prema NPUSK: A+B+C+D+E+F</td></tr>
<tr><td colspan="4">Ukupne doznake: A+B+C+D</td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Osobne doznake: A+B+C</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>A</td><td>B</td><td>C</td><td>D</td><td>E</td><td>F</td></tr>
<tr><td>Osobni transferi (dio tekućih transfera)</td><td>Kompenzacije zaposlenika umanjene za poreze, socijalne doprinose, prijevoz i putovanja</td><td>Kapitalni transferi među kućanstvima</td><td>Socijalne beneficije</td><td>Tekući transferi za NPUSK</td><td>Kapitalni transferi za NPUSK</td></tr>
</table>

Izvor: International Monetary Fund (2009., str. 274) Tablica A5.2

Radi lakšeg praćenja, definicije navedenih doznaka prikazane su u tablici 1. Najuži obuhvat doznaka iz inozemstva (International Monetary Fund, 2009, str. 274) osobne su doznake (R1) koje uključuju osobne transfere, neto kompenzacije zaposlenika i kapitalne transfere između kućanstava. Ukupne doznake (R2) još uključuju socijalne beneficije. Najširi obuhvat doznaka (R3) uvećava ukupne doznake za **ne**p**r**ofitne **u**stanove koje **s**luže **k**ućanstvima (NPUSK)[4]. Tablica 2. dodatno pokazuje gdje se u bilanci plaćanja vode dodatne i odbitne stavke ključne za izračun svake klasifikacije doznaka, a u tablici 3. prikazane su i definicije tih stavki.

Tablica 2. Komponente potrebne za prikupljanje podataka o doznakama i njihovi izvori

Komponenta	**Izvor i opis**
1. Naknade zaposlenima	Račun primarnog dohotka, standardna komponenta
2. Osobni transferi	Račun sekundarnog dohotka, standardna komponenta
3. Prijevoz i putovanja povezani sa zapošljavanjem prekograničnih[5], sezonskih i drugih povremenih radnika	Račun roba i usluga, dodatna komponenta
4. Porezi i socijalni doprinosi povezani sa zapošljavanjem prekograničnih, sezonskih i drugih povremenih radnika	Račun sekundarnog dohotka, dodatna komponenta
5. Naknade zaposlenima umanjene za naknade prekograničnim, sezonskim i drugim povremenim radnicima (1-3-4)	Račun primarnog dohotka (za naknade zaposlenima), standardna komponenta
	Račun roba i usluga (za troškove putovanja i transporta) i račun sekundarnog dohotka (za poreze i socijalne doprinose), dodatna komponenta
6. Kapitalni transferi[6] između kućanstava	Kapitalni račun, dodatna komponenta

[4] Sustav nacionalnih računa u navedene ustanove ubraja one neprofitne ustanove koje „pružaju dobra i usluge kućanstvima besplatno ili po cijenama koje su ekonomski nebitne (političke stranke, sindikati, crkve, vjerska udruženja, društva, kulturni, rekreacijski ili sportski klubovi, dobrotvorne organizacije, agencije za pomoć itd.)“ (Državni zavod za statistiku, 2015, str. 11).

[5] Pojam prekogranični radnici koji se koristi u ovom tekstu direktan je prijevod engleskog termina border worker. Pod navedenim pojmom OECD podrazumijeva osobe koje svakodnevno ili učestalo putuju između zemlje stanovanja (čiji su državljani) i njihovog radnog mjesta u inozemstvu. Sukladno tome ovi radnici učestalo prelaze granicu zbog čega je nastao pojam borde*r worker ili cross-border worker.*

[6] Kapitalni transferi su transferi u kojima strana koja daje transfer pribavlja sredstva bilo ustupanjem imovine (koja nije gotovina ili zalihe), bilo odricanjem od financijskog potraživanja ili je strana koja prima transfer obvezna preuzeti imovinu (osim gotovine ili zaliha) ili su oba uvjeta zadovoljena. Kapitalni transferi su često visoki i bez jasnog obrasca, ali ovo nisu nužni uvjeti da se transfer smatra kapitalnim (umjesto tekućim).

Nastavak Tablice 2.

Komponenta	Izvor i opis
7. Socijalne beneficije	Račun sekundarnog dohotka, dodatna komponenta
8. Tekući transferi prema NPUSK	Račun sekundarnog dohotka, dodatna komponenta
9. Kapitalni transferi prema NPUSK	Kapitalni račun, dodatna komponenta
10. Osobne doznake (2+5+6)	Vidjeti 2, 5, 6
11. Ukupne doznake (2+5+6+7) ili (10+7)	Vidjeti 2, 5, 6,7
12. Ukupne doznake i transferi prema NPUSK (2+5+6+7+8+9) ili (11+8+9)	Vidjeti 2, 5, 6,7,8,9

Izvor: Načinjeno prema International Monetary Fund, 2009, str. 273 (tablica A5.1).

Unatoč metodološkoj razrađenosti pojedinih komponenti doznaka, valja napomenuti da postoje problemi u njihovom evidentiranju na sve tri razine. Problem postoji i kod R1 doznaka zbog manjka podataka o dodatnim (suplementarnim) komponentama, dok R2 i R3 doznake Eurostat ne prikuplja (Obrzut, 2015). Zato niti jedna od mjera za doznake u europskoj statistici striktno ne slijedi standard propisan s BPM6. Obrzut (2015) navodi četiri moguća razloga za nedostatak podataka kojima bi se usavršilo praćenje doznaka:

1. Dobrovoljno izvještavanje o suplementarnim komponentama za izračun mjera doznaka.
2. Sakupljači podataka u domaćim ekonomijama mogu praćenje suplementarnih podataka smatrati skupim, iako u zemljama primateljima to može biti važan izvor dohotka.
3. Prikupljanje podataka u domaćim ekonomijama je izuzetno kompleksno.
4. Postoje bilateralne neusklađenosti u podacima među zemljama.
5. Osim navedenih razloga potrebno je napomenuti da dio doznaka iseljenici svojoj rodbini dostavljaju i gotovinski, a svoja sredstva također koriste u izgradnju kuća i apartmana što je jako teško pratiti. Koliki je udio ovih neslužbenih doznaka, to se razlikuje od zemlje do zemlje, ali se prema Svjetskoj banci njihov udio u ukupnim doznakama kreće u prosjeku oko 50 % (Jiménez-Martin, Jorgensen i Labeaga, 2007).

Tablica 3. Komponente doznaka iz inozemstva te definicija i vrsta

Oznaka	Stavka	Definicija	Vrsta
D752	Osobni transferi	Svi tekući transferi u novcu ili dobrima između rezidentnih i nerezidentnih kućanstava neovisno o izvoru dohotka, vezi između kućanstava ili cilju transfera.	Dodatna
D1	(Bruto) naknade zaposlenima	Dohodak prekograničnih, sezonskih i drugih povremenih radnika koji rade u ekonomiji čiji su nerezidenti ili dohodak rezidentnih radnika koji su zaposleni u nerezidentnim subjektima.	Dodatna
D5Z	Tekući porezi na dohodak i bogatstvo koji plaćaju prekogranični, sezonski i drugi povremeni radnici	Porezi na dohodak i bogatstvo koje plaćaju povremeni radnici i svakodnevni putnici[7] - nerezidenti u domaćoj ekonomiji.	Odbitna
D61Z	Socijalni doprinosi povezani sa zapošljavanjem prekograničnih, sezonskih i drugih povremenih radnika	Socijalni doprinosi koje povremeni radnici i svakodnevni putnici-nerezidenti izdvajaju za sve vrste socijalnog osiguranja (javne ili privatne) domaće ekonomije.	Odbitna

[7] Pojam *svakodnevni putnik* koji se upotrebljava u ovom tekstu direktan je prijevod engleskog termina commuter. Pod tim pojmom se podrazumijeva svakodnevni putnik, čovjek koji svakodnevno putuje na posao ili posjednik mjesečne karte („Commuter", 2004).

Nastavak Tablice 3.

Oznaka	Stavka	Definicija	Vrsta
SCAZ	Usluge prijevoza i putovanja koje plaćaju prekogranični, sezonski i drugi povremeni radnici	Troškovi na međunarodni transport koje prekogranični, sezonski i drugi povremeni radnici snose zbog odlaska u mjesto zapošljavanja. Lokalni izdaci nerezidentnih radnika na transport uključeni su u usluge prijevoza	Odbitna
SDA1	Stjecanje dobara i usluga od strane prekograničnih, sezonskih i drugih povremenih radnika	Izdaci prekograničnih, sezonskih i drugih povremenih radnika na lokalni transport i stjecanje dobara i usluga za osobne potrebe.	Odbitna
D99R1	Kapitalni transferi između kućanstava	Transferi u kojima se mijenja vlasništvo nad imovinom između rezidentnih i nerezidentnih domaćinstava.	Dodatna
D62	Socijalne beneficije	Međunarodni tekući transferi koji se primaju od fondova socijalnog osiguranja ili mirovinskih fondova te druge naknade u slučaju bolesti i nezaposlenosti, stambeni ili edukativni programi vezani uz zapošljavanje u drugoj zemlji.	Dodatna
D751	Tekući transferi prema NPUSK		Dodatna
D99R2	Kapitalni transferi prema NPUSK		Dodatna

Napomena:
Osobne doznake: $R1 = D752 + [D1 - (D5Z + D61Z + SCAZ + SDA1)] + D99R1$.
Neto naknade zaposlenima: $D1 - (D5Z + D61Z + SCAZ + SDA1)$
Ukupne doznake: $R2 = R1 + D62$
Ukupne doznake i transferi prema NPUSK: $R3 = R2 + D751 + D99R2$
Izvor: Načinjeno prema Obrzut (2015) i International Monetary Fund (2009).

Iz tablica 1. – 3. proizlazi da su doznake samo jedan oblik pomoći iseljenika nacionalnom gospodarstvu. U kontekstu Hrvatske, njihovom kupnjom hrvatskih proizvoda u inozemstvu ili dolazak na ljetovanje također će pomoći našem gospodarstvu, ali ne kao doznaka, već kao izvoz. Ulaganje u postojeće kompanije (sa stjecanjem više od 10 % kapitala) ili osnivanje novih također se ne smatra doznakama nego stranim direktnim ulaganjima, ali tako iseljenici mogu pridonijeti poboljšanoj tehnološkoj osnovici i unaprjeđenju produktivnosti naše ekonomije. I, naposljetku, mogu se istaknuti povratni tijekovi kada iseljenici znanje i iskustvo koje su stekli u inozemstvu ulažu natrag u Hrvatsku[8]. Ali nijedan od ovih načina ne spada pod doznake.
Međutim, cilj ovog rada je istražiti utjecaj doznaka iz inozemstva na hrvatsko gospodarstvo. Problemi u njihovom praćenju ne sprečavaju pojavu velikog broja radova koji se bave ovom temom. Razumljivo je da većina njih obuhvaća zemlje u razvoju i postsocijalističke ekonomije. Stoga se u idućem dijelu najprije izlažu teoretski kanali i empirijski rezultati kroz koje se doznake mogu odraziti na nacionalna gospodarstva.

PREGLED TEORIJSKIH RADOVA I EMPIRIJSKIH ISTRAŽIVANJA GLEDE UTJECAJA DOZNAKA ISELJENIKA NA NACIONALNA GOSPODARSTVA

Strogo ekonomski, doznake iz inozemstva neosporno potiču domaću potražnju, a time i BDP u kratkom roku (Shera i Meyer, 2013). Međutim, kanal njihovog utjecaja je širi pa mogu pozitivno djelovati i preko manje volatilnosti BDP-a (International Monetary Fund, 2005). Nadalje, uslijed priljeva doznaka, efekt na BDP je multiplikativan u zemljama s visokom nezaposlenosti, čak i kada većinom odlaze u potrošnju (Maimbo i Dilip. 2005, str. 5).
No ekonomiste znatno više zanima njihov efekt na gospodarski rast u srednjem i u dugom roku. Neka istraživanja na razini velikog broja zemalja u razvoju pokazuju pozitivnu vezu doznaka i gospodarskog rasta (npr. Mansoor i Quillin, 2006; Pradhan, Upadhyay i Upadhyaya, 2008; Shahzad, Ali, Rehman i Abbasi, 2015).

[8] Nažalost, autoru ovog teksta nisu poznate moguće procjene broja povratnika u Hrvatsku u zadnjih 50-ak godina.

Nasuprot njima, Feeny, Iamsiraroj i McGillivray (2014) pozitivnu vezu pronalaze samo u malim otočnim zemljama, dok u ostatku uzorka ona nije signifikantna. Ipak, iz standardnih makroekonomskih modela rasta već je poznato da bi, ako se isključivo promatra kanal potražnje, utjecaj doznaka iseljenika iz inozemstva na gospodarski rast mogao biti i negativan. Na sličnom tragu je i tumačenje da doznake iz inozemstva više pomažu članovima obitelji da financiraju nužne životne potrepštine, nego što pridonose financiranju investicija koje bi trebale biti poluga za gospodarski rast (Bettin i Zazzaro, 2009), a do sličnog zaključka dolaze i Ghosh (2006), Barajas, Chami, Fullenkamp, Gapen i Montiel (2009) te Chami, Fullenkamp i Jahjah (2005). Međutim, to nije jedini kanal preko kojeg bi se doznake mogle odraziti na nacionalno gospodarstvo, što otvara potrebu isticanja i drugih načina utjecaja na gospodarski rast.

Niz istraživanja utvrđuje uvjetno pozitivan utjecaj doznaka na gospodarski rast. U nekim je istraživanjima za pozitivnu vezu važna kvaliteta institucija (Catrinescu, León-Ledesma, Piracha i Quillin, 2008) ili stupanj razvoja i udio doznaka u BDP-u (Matuzeviciute i Butkus, 2016). Glede utjecaja stupnja financijskog razvoja, Giuliano i Ruiz-Arranz (2009) pokazali su da pozitivan utjecaj na rast u zemljama sa slabije razvijenim financijskim sustavom, ali nisu odgonetnuli zašto ista veza ne postoji u financijski razvijenim zemljama. Međutim, Aggarwal, Demirgúc-Kunt i Martinez Peria (2011) potvrđuju da doznake iz inozemstva stimuliraju financijski razvoj zemalja u razvoju. Druge studije ističu da se kroz doznake može nadići nerazvijenost financijskog sustava u zemljama u razvoju kroz izbjegavanje ograničenja štednje što se pozitivno može odraziti na akumulaciju kapitala i ljudskog kapitala (Bourdet i Falck, 2006; Lartey, 2013), a preko njih i na gospodarski rast. Da je poboljšanje ljudskog kapitala kanal kroz koji doznake pozitivno utječu na gospodarski rast smatraju i Abdullaev (2011) i Azizi (2018). Poneki autori pozitivan utjecaj doznaka povezuju sa smanjenom makroekonomskom volatilnošću. Veća ekonomska stabilnost proizašla iz smanjene volatilnosti BDP-a i osobne potrošnje može biti u pozitivnoj vezi s gospodarskim rastom (Gupta, Pattillo i Wagh, 2009). Adams Junior i Page (2005) pokazuju da međunarodne migracije i doznake značajno smanjuju razinu, stupanj i težinu siromaštva zemalja u razvoju.

Pojedini autori razmatrali su utjecaj otvorenosti na vezu između doznaka i gospodarskog rasta. Tako Dastidar (2017) pokazuje pozitivan utjecaj u otvorenim zemljama što povezuje s boljom kvalitetom institucija. Otvorenost gospodarstva u ekonomskoj se literaturi često povezuje s većim stopama rasta, ali jedna od negativnih posljedica otvorenosti tiče se fenomena koji je poznat po nazivu „nizozemska bolest". Prema njemu, stabilan priljev strane valute iz nekog drugog izvora uzrokuje realnu aprecijaciju i narušava cjenovnu konkurentnost robnog izvoza. Doznake iseljenika s ovim fenomenom povezuju Lartey, Mandelman i Acosta (2012). Prema njima, doznake iseljenika povećavaju potrošnju dobara iz sektora nerazmjenjivih dobara što nadalje kulminira realokacijom rada iz sektora razmjenjivih dobara prema tom sektoru. Međutim, ovakva kretanja imaju negativan efekt na BDP ako je sektor razmjenjivih dobara produktivniji od sektora nerazmjenjivih dobara (Shera i Meyer, 2013) što je za Hrvatsku potvrđeno u Valdec i Zrnc (2015). No Shera i Meyer (2013) naglašavaju da je manje vjerojatno da zemlja s visokom nezaposlenosti iskusi nizozemsku bolest. Ovi rezultati upućuju na mogućnost da su i doznake pridonosile „nizozemskoj bolesti" u Hrvatskoj, iako je ona dominantno bila prouzročena inozemnim zaduživanjem i ovisnošću o turizmu, kako su već potvrdili Broz i Dubravčić (2011), Tkalec i Vizek (2014) i Tkalec i Vizek (2016).

Učinak doznaka iz inozemstva može se odraziti i preko tržišta rada. Pojedini autori tako smatraju da se doznake nepovoljno odražavaju na inicijativu za radom. Naime, već se zna da će pojedinac željenu razinu dohotka ostvariti bez obzira na to radi li ili ne, što mu dokolicu čini relativno jeftinijom (Shera i Meyer, 2013). Već se iz makroekonomske teorije zna da to ima negativne efekte na ukupnu produktivnost što se negativno povezuje s gospodarskim rastom (Chami i suradnici, 2005).

Brojne studije o doznakama iz inozemstva ne uključuju u obzir i indirektne učinke doznaka iz inozemstva, tj. učinke i na domaćinstva čiji članovi ne migriraju. Tako se npr. multiplikativni učinak doznaka odnosi i na dohodak nemigrantskih kućanstava (Adelman, Taylor i Vogel, 1988), a ako se priljev doznaka odnosi na kupnju nekretnina, tada sektor građevinarstva može kreirati značajnu zaposlenost i veće plaće i za nemigrantska kućanstva (Taylor i Wyatt, 1996).

Nekoliko radova valja istaknuti jer su fokusirani na Hrvatskoj usporedive zemlje – postsocijalističke članice EU. Većina njih pokazuje da doznake pozitivno utječu na gospodarski rast (Bayar, 2015; Comes, Bunduchi, Vasile i Stefan, 2018; Goschin, 2014; León-Ledesma i Piracha, 2004; Meyer i Shera, 2017). Za razliku od njih, Gjini (2013) je pokazao da je spomenuta veza negativnog predznaka.

Dok su svi razmatrani radovi razmatrali utjecaj doznaka iseljenika na skupine zemalja, pojedini istraživači su se usmjerili na individualne ekonomije i u mnogim slučajevima potvrdili pozitivan utjecaj doznaka na gospodarski rast (Ahmed i Uddin, 2009; Wadood i Hossain, 2015) za Bangladeš, Siddique, Selvanathan i Selvanathan (2012) za Bangladeš i Šri Lanku, ali ne i Indiju, Oshota i Badejo (2014) za Nigeriju, ali samo u dugom roku dok je kratkoročna veza negativna. Kumar, Stauvermann, Patel i Prasad (2017) također pokazuju dugoročnu pozitivnu vezu za Kirgistan i Makedoniju, ali u Kirgistanu veza ide od doznaka, a u Makedoniji od gospodarskog rasta. Negativan utjecaj doznaka na gospodarski rast zabilježen je na Jamajci zbog povlačenja iz radne snage (Kim, 2007) te u Saudijskoj Arabiji (Alkhathlan, 2013), dok se u Turskoj veza mijenjala tijekom vremena (Tansel i Yasar, 2010) podrazumijevajući najsnažniju pozitivnu vezu tijekom ranih 1970-ih i ranih 1980-ih koja iščezava u drugim dijelovima analiziranog perioda. Za Libanon Awdeh (2014) ne pokazuje značajan utjecaj. Nejasni teorijski i empirijski zaključci utjecaja doznaka na nacionalna gospodarstva kako za skupine zemalja tako i pojedinačne ekonomije potiču i na istraživanje ove veze na primjeru hrvatskog gospodarstva što je ostavljeno za sljedeći dio članka.

EMPIRIJSKA ANALIZA

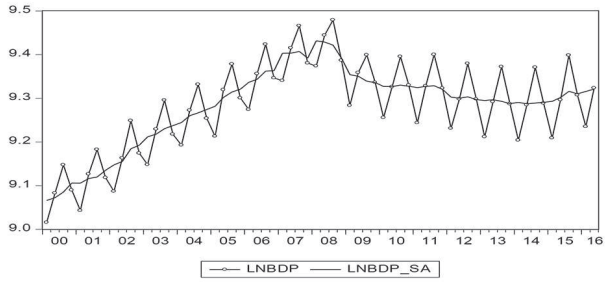
Empirijski model i rezultati

U svrhu toga testira se empirijski model koji u svom temeljnom obliku (1) glasi:

$$GROWTH = \alpha + \beta LNR1_SA + \varepsilon \quad (1)$$

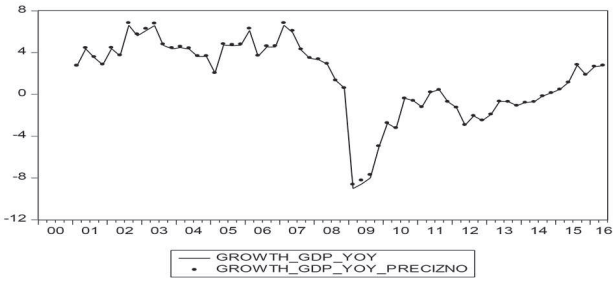
gdje GROWTH označava stopu rasta BDP-a dok R1 označava osobne doznake pri čemu prefiks LN signalizira da su logaritmirane, a sufiks _SA i da su desezonirane. Dok se za druge zemlje mogu pratiti znatno duže vremenske serije, podaci za Hrvatsku – preračunati prema BPM6 – postoje tek od 2000. g. pa se u regresijskoj analizi koriste kvartalni podaci identični onima u Bogdan (2017). ε je slučajna pogreška modela, a β regresijski parametar koji pokazuje za koliko će se u prosjeku promijeniti stopa rasta ako osobne doznake porastu za 1 %. Pregled teorijskih i empirijskih radova u prethodnom dijelu nije dao naslutiti kakav bi predznak od β valjalo *očekivati*. Prikladna procjena β zahtijeva i odgovarajuće ponašanje reziduala – važno je da su oni normalno distribuirani, da su stacionarni oko nule te da im je varijanca konstantna (svojstvo *homoskedastičnosti*). U slučaju da ovi uvjeti nisu zadovoljeni, bit će nužno uvesti i pripadajuće *dummy* varijable za pojedine kvartale. Prema predstavljenom modelu zavisna varijabla je stopa rasta BDP-a na kvartalnim podacima. One se mogu računati kao međugodišnje i kvartalne stope. Međugodišnje stope predstavljaju stope promjene neke pojave u odnosu na isti kvartal prošle godine dok se kvartalne stope izračunavaju u odnosu na prethodni kvartal. Kod *originalnih* serija, kvartalne stope bit će precijenjene kad počinje ili kad završava učinak sezone, što će utjecati na rezultate analize pa ih ima smisla računati samo za *desezonirane* serije (slika 1. i 4.). Za desezonirane serije se može računati i međugodišnja stopa, ali za nju nije važno je li serija originalna ili desezonirana

(slika 3.)[9]. Dodatno se nametnulo pitanje i treba li međugodišnje stope rasta računati precizno ili aproksimativno služeći se logaritmima[10], ali bitnih razlika među njima nema prema slici 2 pa će se koristiti aproksimacija. Iz slike 4. uočava se da su kvartalne stope rasta stabilnije od međugodišnjih. Razlog tome jest da su međugodišnje stope zapravo kumulativne stope rasta koje se računaju iz kvartalnih stopa rasta za četiri kvartala. Zato će, u slučaju pozitivnih kvartalnih stopa, međugodišnje stope poprimiti veće vrijednosti od kvartalnih (ekspanzija), ali i manje vrijednosti kada su kvartalne stope negativne (recesija).

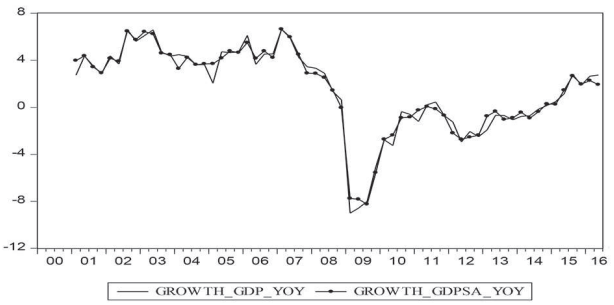
Izvor: Izrada autora prema podacima iz DZS-a.

Slika 1. Originalna i desezonirana kvartalna serija za BDP

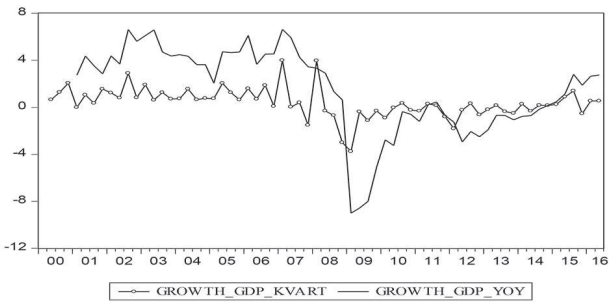
Izvor: Izrada autora prema podacima iz DZS-a.

Slika 2. Precizna i približna međugodišnja stopa rasta

Izvor: Izračun autora prema podacima iz HNB-a i DZS-a

Slika 3. Usporedba međugodišnjih stopa rasta

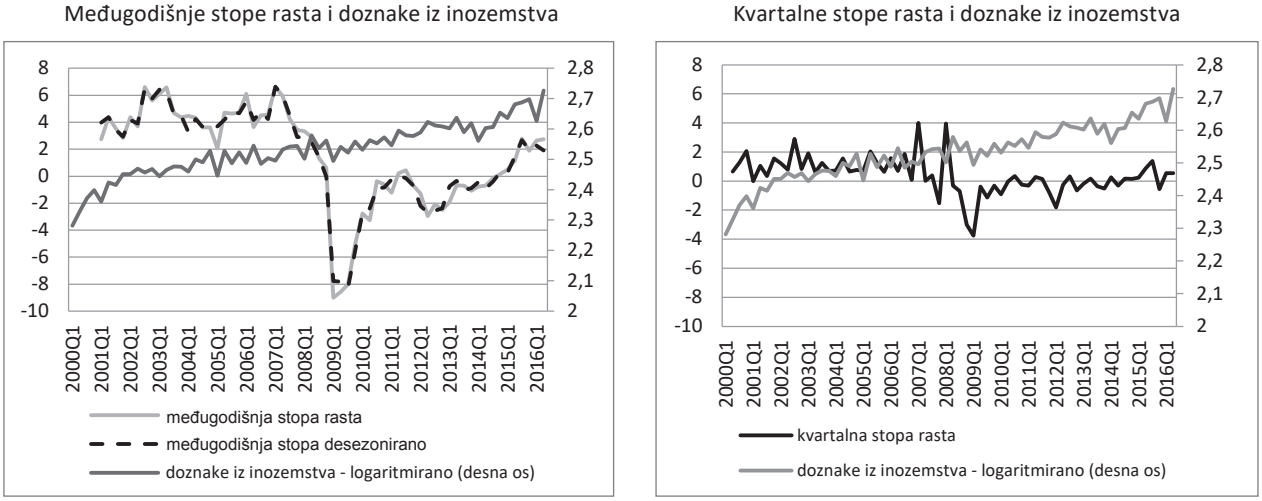

Slika 4. Kvartalne i međugodišnje stope rasta

Prema slici 5, doznake iseljenika u Hrvatsku imaju tendenciju rasta pa se procjenjuje da su one 2015. godine iznosile oko 1.9 milijardi eura (crna linija na lijevoj strani slike 6). Koliko je velik taj udio, najbolje prikazuje omjer doznaka i BDP-a koji se u fazi ekspanzije hrvatskog gospodarstva kretao oko 3 – 4 % BDP-a (slika 6). Opadanje omjera doznaka i BDP-a između 2002. i 2008. g je zbog sporijeg rasta osobnih doznaka u odnosu na BDP. Nakon 2008. dolazi do porasta udjela doznaka u BDP-u čemu su svakako pridonijeli i recesijski uvjeti. Desni dio slike 6 pokazuje kretanje udjela osobnih doznaka u BDP-u na kvartalnoj razini i tu se primjećuje trend rasta ovog udjela već od prvog kvartala 2007.

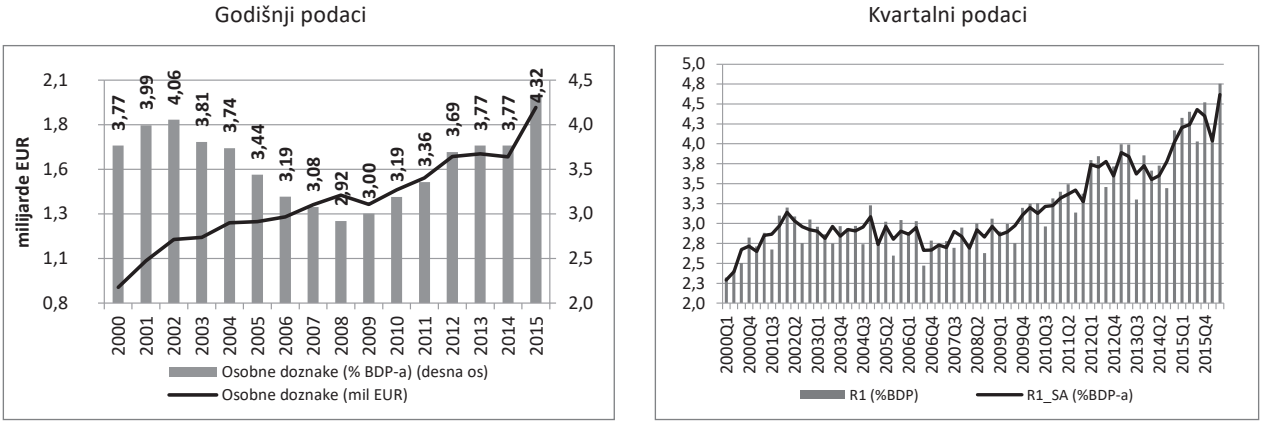
[9] GROWTH_GDP_YOY su međugodišnje stope rasta BDP-a (engl. *year on year* – YOY) iz originalne, a GROWTH_GDPSA_YOY iz desezonirane serije (engl. *seasonally adjusted* – SA). Iz slike 3. se uočava slična dinamika ovih serija, ali se primjećuje i nekoliko odstupanja – u prvim kvartalima 2001., 2005. i 2009. g. kada međugodišnja stopa iz desezonirane serije premašuje onu iz originalnih. Značajnije odstupanje je i u prvom kvartalu 2004. i prvom kvartalu 2016. g. kada stope rasta iz originalnih serija premašuju one iz desezoniranih. Odstupanja ovih serija nisu znatno izražena u ostatku promatranog perioda. Uočljiva je ista dinamika obje serije.

[10] Precizna stopa rasta koristi uobičajenu formulu: $g_y = 100 * (y_t/y_{t-4} - 1)$ dok se aproksimativna računa kao $g_y = 100 * (lny_t - lny_{t-4})$. U pravilu, u slučaju aproksimacije se radi o logaritmiranju indeksa u odnosu na isti kvartal prethodne godine što približno daje stopu rasta između dva ista kvartala dvije uzastopne godine.

Izvor: Izračun autora prema podacima iz HNB-a i DZS-a

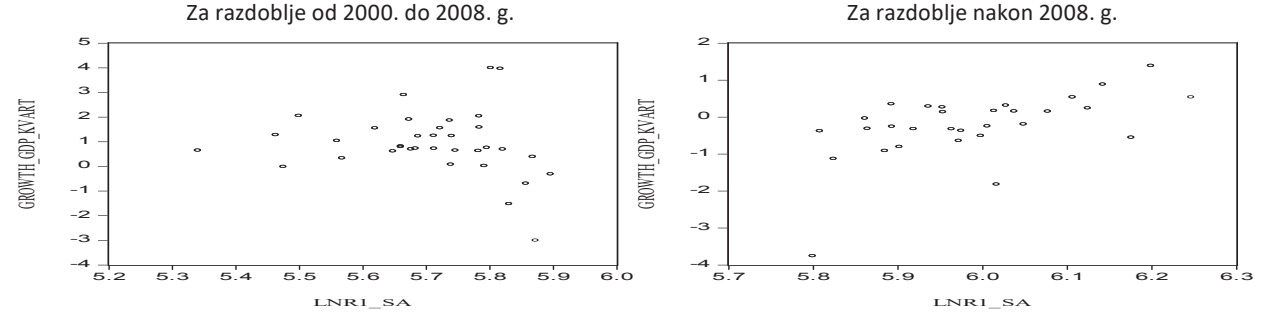
Slika 5. Stope rasta i doznake iz inozemstva u Hrvatskoj

Izvor: Izračun autora prema podacima iz HNB-a i DZS-a

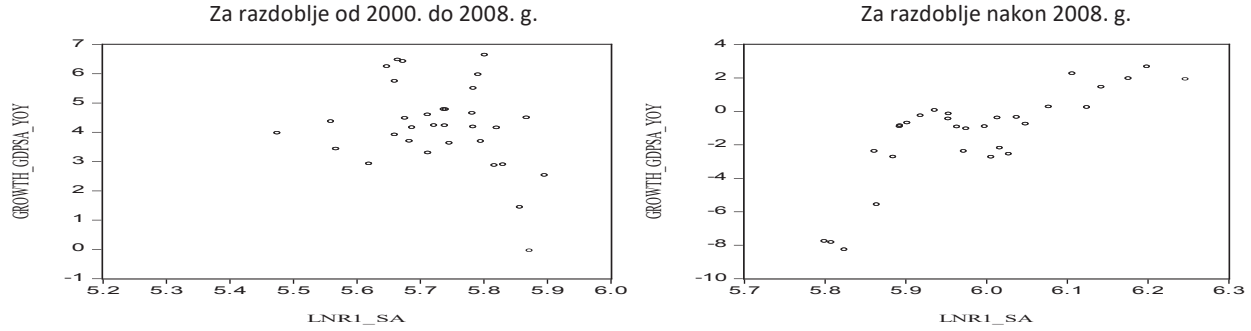
Slika 6. Udio doznaka iz inozemstva (% BDP-a)

Uvid u sliku 5 upućuje na zaključak da se pozitivnu vezu između osobnih doznaka i gospodarskog rasta može tražiti tek u vremenu nakon 2009. g., dok je prije krize možda i negativnog predznaka. Dijagrami rasipanja na slikama 7. i 8. pokazuju jasniju i pozitivnu vezu u kriznom i postkriznom razdoblju dok je slaba u vremenu prije 2009. godine.

Izvor: Izračun autora

Slika 7. Dijagram rasipanja između kvartalne stope rasta i osobnih doznaka iz inozemstva

Izvor: Izračun autora

Slika 8. Dijagram rasipanja između međugodišnje stope rasta i osobnih doznaka iz inozemstva.

Zbog navedenih spoznaja odvojeno se procjenjuju regresijske jednadžbe (jednadžba (1) za razdoblje prije krize (do 2008. g.) i razdoblje krize i postkrizno razdoblje (od 2009. nadalje)). Kako bi se zadovoljila ekonometrijska svojstva, u svim slučajevima je model (1) dodatno proširen i s *dummy* varijablama koje za odgovarajuće kvartale poprimaju vrijednost 1, a nule u ostalim slučajevima.

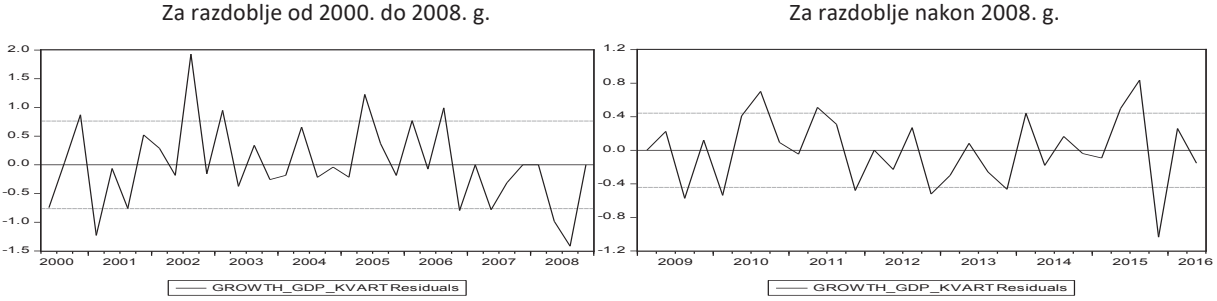
Tabela 4. Procjene regresijskog modela

	Kvartalne stope		**Međugodišnje stope**	
	Prije 2009. g.	**Poslije 2009. g.**	**Prije 2009. g.**	**Poslije 2009. g.**
LNR1_SA	-1.299308	**2.949776**	-2.526993	**25.03101**
	(1.105603)	(0.740923)	(2.358519)	(1.876861)
DUMMY2007Q1	**3.204423**	-	-	-
	(0.785455)			
DUMMY2007Q4	**-2.276438**	-	-	-
	(0.791131)			
DUMMY2008Q1	**3.195735**	-	-	-
	(0.788334)			
DUMMY2008Q4	**-3.702330**	-	**-4.006883**	-
	(0.801575)		(1.302443)	
DUMMY2009Q1	-	**-3.130651**	-	-
		(0.472723)		
DUMMY2012Q1	-	**-1.836893**	-	-
		(0.450772)		
DUMMY2014Q1				**2.810473**
				(1.087329)
DUMMY201011	-	-	-	**3.457022**
				(0.488655)
Konstanta	8.331768	**-17.73123**	18.80854	**-152.2565**
	(6.291491)	(4.441212)	(13.50716)	(11.30173)
Broj opažanja	35	30	32	30
Koeficijent determinacije	0.707720	0.788016	0.314332	0.874033
Prilagođeni R2	0.657326	0.763556	0.267044	0.859498
Durbin-Watson statistika	2.217931	2.482873	0.884251	1.395992
F test	**14.04396**	**32.21688**	**6.647249**	**60.13442**
p-v rijednost	0.000001	0.000000	0.004204	0.000000
Breusch-Godfrey stat.	3.120243	2.532842	**15.01991**	4.409597

Nastavak Tablice 4.

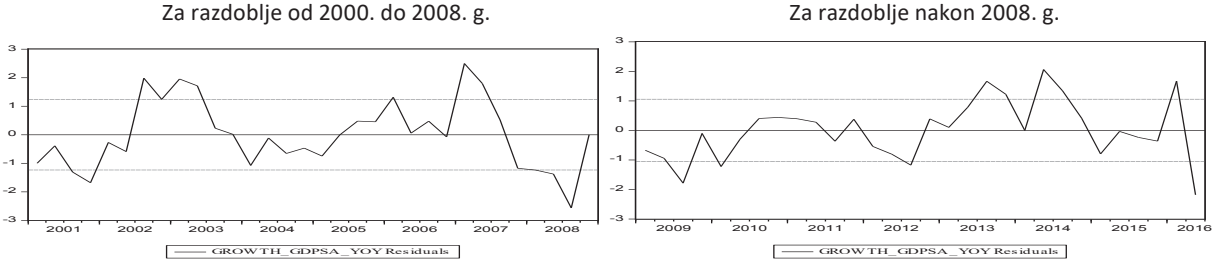
	Kvartalne stope		Međugodišnje stope	
p-v rijednost	0.5379	0.6388	0.0047	0.3534
Breusch-Pagan stat.	1.886875	2.761324	1.136774	3.725355
p-v rijednost	0.8646	0.4299	0.5664	0.2927
Jarque-Bera test	1.264567	0.250193	0.557401	0.054311
p-v rijednost	0.531377	0.882412	0.756767	0.973210

Napomena: u oba modela je zavisna varijabla GROWTH_GDP_KVART. U zagradama su standardne pogreške. **Boldano** označava signifikantnost na 5 i 1 %.
Izvor: Izračun autora

Izvor: Izračun autora

Slika 9. Reziduali u regresijama s kvartalnim stopama rasta iz tablice 6.

Izvor: Izračun autora

Slika 10. Reziduali u regresijama s međugodišnjim stopama rasta iz tablice 6.

Rezultati ekonometrijske analize upućuju na pozitivan utjecaj doznaka na gospodarski rast u razdoblju od 2009. g nadalje, ali ne i prije krize. Koriste li se, umjesto kvartalnih, međugodišnje stope rasta, efekt doznaka je još i snažniji (na što upozorava i dijagram rasipanja na slici 8)[11]. Zbog sužavanja uzorka na dva dijela nije moguće testirati stacionarnost reziduala, ali slike 7. i 8. pokazuju da bi oni zaista mogli biti stacionarni oko nule. Jarque – Bera (1987) test upućuje na normalnost reziduala što je jako važno kod testiranja signifikan-

[11] Koeficijent od 25.03 uz varijablu LNR1_SA u posljednjem stupcu je sigurno previsok jer znači da porast doznaka za 1% podrazumijeva povećanje stope rasta BDP-a za 25 postotnih bodova. Takav rast pokazuje da uz priljev doznaka recesije uopće ne bi bilo, a kamo li da bi bila dugotrajna. U tom se kontekstu rezultati modela s kvartalnim stopama prema kojima porast osobnih doznaka iz inozemstva za 1% povećava kvartalnu stopu rasta dohotka u prosjeku za oko tri postotna boda čine realnijim. Ipak, prema dijagramu rasipanja na slici 8 moguće je očekivati veću vrijednost parametra β kada se koriste međugodišnje stope rasta.

tnosti varijabli i same regresije u cjelini[12]. Breusch-Godfreyev test i Breusch i Pagan (1979) test nisu potvrdili autokorelaciju odnosno heteroskedastičnost[13] kad je zavisna varijabla modela predstavljena kvartalnim stopama rasta.

Komentari dobivenih rezultata

Dobiveni rezultati nameću neka pitanja. *Prvo* je koliko dugo traje efekt šoka u doznakama? *Drugo*: preko kojih kanala se utjecaj doznaka odrazio na gospodarski rast? Je li moguće da se rezultat doznaka u razdoblju prije recentne krize nije pozitivno odrazio na gospodarski rast? *Treće:* koliko su navedeni rezultati vjerodostojni? Na prvo pitanje relativno je jednostavno odgovoriti. S obzirom na to da su međugodišnje stope kumulativne kvartalne stope za četiri kvartala, moglo bi se zaključiti da je u uvjetima krize učinak priljeva doznaka trajao barem četiri kvartala. Koliko vremena treba da iščezne ovaj efekt, ovim modelom nije moguće testirati.
Odgovori na drugo i treće pitanje zahtijevaju prikaz dinamike hrvatskog gospodarstva u vremenu nakon 2000. godine za što će nam ponajprije poslužiti podaci u tablici 5. i slika 11. Uočljivo je da dinamici BDP-a najbolje odgovara dinamika osobne potrošnje jer su im stope rasta bile slične u svim promatranim razdobljima (s izuzetkom recesije 1998 . – 1999.) što i nije čudno jer je osobna potrošnja najveća komponenta BDP-a koja također pozitivno reagira na pozitivna gospodarska kretanja. Ipak njen udio u BDP-u postupno se smanjuje čak i u predkriznom razdoblju jer je rast BDP-a bio veći od rasta osobne potrošnje. Unatoč pozitivnim stopama rasta potrošnje do recentne krize, najsnažnije se na rast BDP-a odrazio rast investicija koje su između 2000. i 2008. kumulativno narasle 132 % i dosegle nešto manje od 30 % BDP-a. Rast robnog izvoza u istom razdoblju je bio i veći (oko 176 %), ali je udio robnog izvoza 2008. g. bio oko 17 % BDP-a. U recentnoj krizi izvoz je bio jedina komponenta BDP-a s pozitivnim kretanjem (naročito robni izvoz) koji je s 2017. g. obuhvatio oko 50 % BDP-a. Međutim, na izvoz robe otpalo je oko 24 % BDP-a. U postkriznom razdoblju izvoz najsnažnije pridonosi gospodarskom rastu, iako osobna potrošnja, investicije i državna potrošnja također bilježe pozitivan rast. O dinamici hrvatskog gospodarstva već je objavljen velik broj publikacija[14].

Tablica 5. Prosječne godišnje stope rasta i struktura BDP-a Hrvatske između 1995. i 2017. g.

Prosječne godišnje stope rasta (%) BDP-a i komponenti između 1995. i 2017. godine						
	1995. – 2017.	**1995. –1998.**	**1998. –1999.**	**1999. – 2008.**	**2008. – 2014.**	**2014. – 2017.**
BDP	1.95	4.77	-0.94	4.24	-2.22	2.76
Osobna potrošnja	1.60	4.00	-2.93	4.21	-2.53	2.72
Potrošnja države:	1.09	1.34	2.41	1.91	-0.22	1.00
Bruto investicija	3.31	14.85	-5.69	9.55	-8.80	6.11
Izvoza roba i usluga	5.00	7.52	-3.18	7.07	0.55	7.01
uvoz roba i usluga:	4.33	8.22	-0.94	8.53	-3.02	7.80

[12] Ovo je asimptotski test pa, zbog particije uzorka na poduzorke, njegove rezultate valja uzeti s rezervom.

[13] Breusch-Godfreyev test za autokorelaciju temelji se na radovima Breusch (1978) i Godfrey (1978a), a Breusch-Pagan (često zvan i Breusch-Pagan-Godfrey test) na Breusch i Pagan (1979) i Godfrey (1978b). Zbog kvartalnih podataka testirala se autokorelacija do četvrtog reda, ali ona uglavnom nije potvrđena.

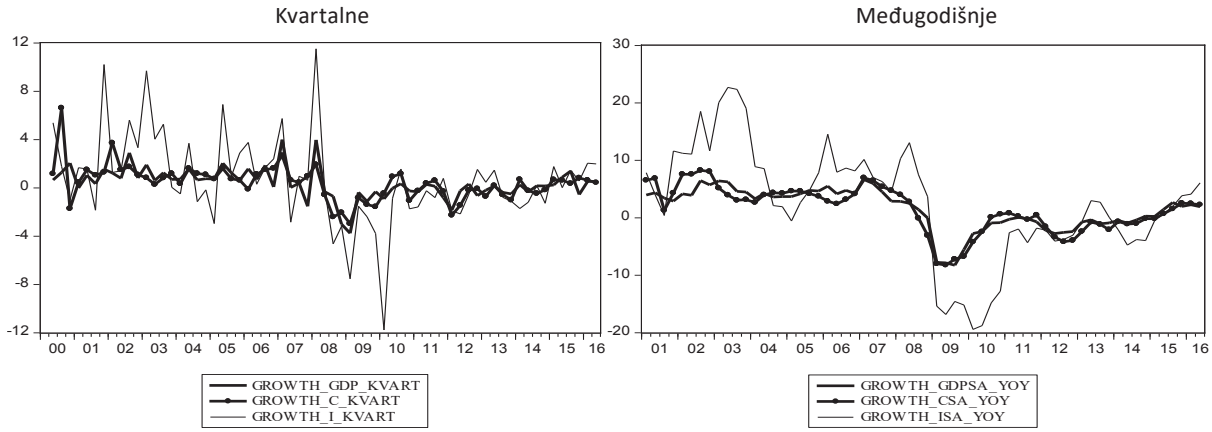
[14] O tome se može vidjeti u više publikacija, npr. Bogdan (2017). Do 2012. g. svako izdanje *Privrednih kretanja i ekonomske politike* uključivalo je komentar aktualnih gospodarskih kretanja. Danas u tu svrhu mogu poslužiti npr. *Croatian Economic Outlook Quarterly* u izdanju Ekonomskog instituta – Zagreb, publikacije Hrvatske narodne banke i publikacije makroekonomskih odjela domaćih banaka.

Nastavak Tablice 5.

Struktura BDP-a (u %) prema rashodnoj metodi 1995. – 2017. godine						
	1995. – 2017.	**1995. – 1998.**	**1998. – 1999.**	**2000. – 2008.**	**2009. – 2014.**	**2015. – 2017.**
Osobna potrošnja	59.82	65.33	61.28	60.06	59.28	57.60
Potrošnja države:	19.94	22.91	23.52	18.80	20.27	19.72
Bruto investicija	23.33	21.20	21.26	27.62	20.74	20.23
Izvoza roba i usluga	40.10	30.02	30.46	38.73	40.35	49.54
uvoz roba i usluga:	-43.19	-39.46	-36.51	-45.21	-40.64	-47.09

Napomena: u izračun prosječnih stopa korištena je geometrijska stopa rasta

Izvor: Izračun autora na temelju podataka iz DZS-a.

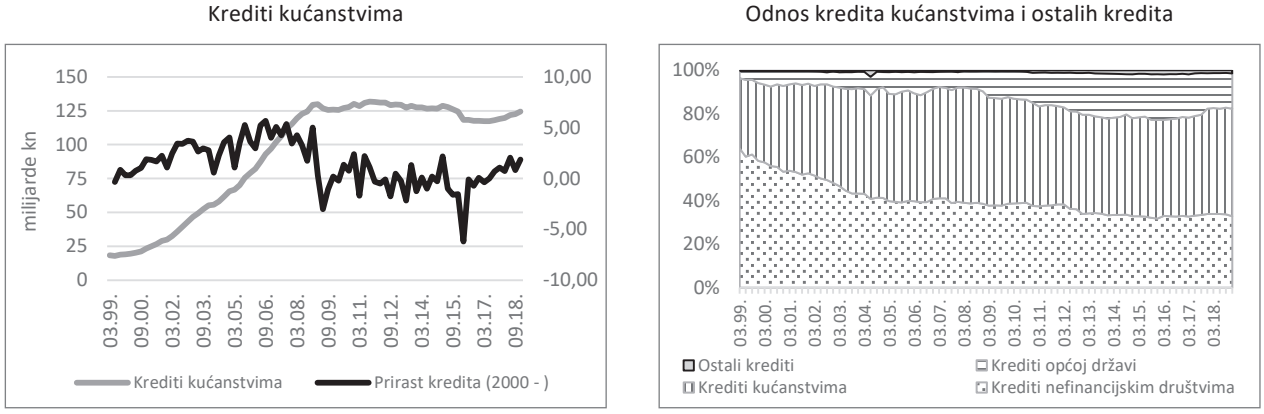

Izvor: Izračun autora na temelju podataka iz DZS-a i Eurostata.

Slika 11. Stope rasta BDP-a, osobne potrošnje i investicija

Uz dinamiku BDP-a i njegovih komponenti važno je promotriti i izvore financiranja ovih makroekonomskih veličina. Za osobnu potrošnju je opće poznato da su glavni izvor financiranja prihodi kućanstava. Sad kad smo usporedili dinamiku BDP-a i osobne potrošnje, uočavamo da su rezultati iz tablice 4. potpuno primjenjivi i na osobnu potrošnju – doznake iseljenika iz inozemstva sigurno upotpunjuju kućanske proračune njihove rodbine u Hrvatskoj. Slika 12. u analizu uvodi još jednu važnu odrednicu osobne potrošnje – kredite kućanstvima. Kada se izuzmu krediti za stanove koji ulaze u investicije, većina ovih kredita otišla je u financiranje osobne potrošnje (udio ovih kredita se kretao između 50 i 60 % svih kredita kućanstvima). Značaj dostupnosti kredita za osobnu potrošnju pokazuje i desni grafikon slike 12. koji prikazuje strukturu kredita banaka prema institucionalnim sektorima.

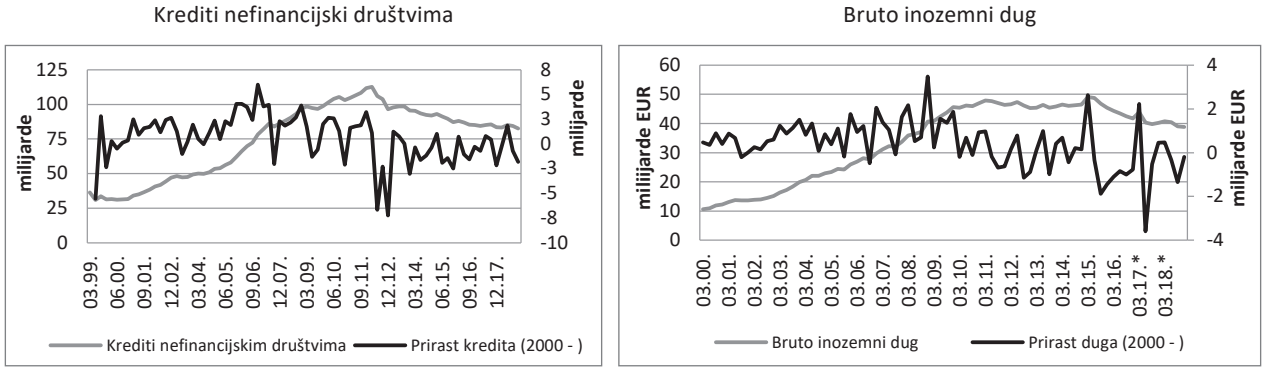
U rastu investicija također je važnu ulogu imala dostupnost izvora financiranja pa su na slici 13 predočeni dinamika kredita poduzećima i bruto inozemni dug Hrvatske. Bruto inozemni dug je opravdano uzeti jer se višak investicija nad štednjom financira priljevom kapitala iz inozemstva; za Hrvatsku je to u dominantnoj mjeri bilo dužničko financiranje. Pogrešno je taj dug promatrati kao dug države jer je to dug svih domaćih sektora prema inozemstvu: i države, i poduzeća koji imaju pristup svjetskim tržištima kapitala i banaka koje su se zaduživale kod banaka majki za kreditiranje stanovništva i poduzeća. S obzirom na to da su i krediti nefinancijskim poduzećima i bruto inozemni dug varijable stanja, na desnoj osi oba grafikona je prikazan prirast duga (kredita). Slika 13. pokazuje trend rasta kredita poduzećima do kraja 2011., ali dinamika usporava već nakon 2006. godine. Slično tome, bruto inozemni dug raste do 2010. godine, ali je ubrzavajuća dinamika bila do kraja 2008. g.

Izvor: Prikaz autora na temelju podataka iz DZS-a.

Slika 12. Krediti kućanstvima

Imajući u vidu rezultate oko doznaka, sad nam je jasno zašto one nisu signifikantne prije recentne krize. Objašnjenje leži u činjenici da su drugi izvori financiranja osobne potrošnje i investicija – dostupnost kredita banaka – bili znatno važniji. To ne znači da pojedinim kućanstvima doznake nisu bile važne za popunjavanje kućnog budžeta, već da je u agregatnoj osobnoj potrošnji udio tih kućanstava bio relativno malen pa doznake nisu mogle biti signifikantne. U uvjetima krize, kad su očekivanja o oporavku bila relativno nepovoljna, mnoga kućanstva nisu imala inicijativu za zaduživanjem pa je pala potražnja za kreditima, ali su zbog averzije prema riziku i banke bile nesklone davanju kredita[15]. Posljedica je razduživanje poduzeća prema bankama (dok krediti kućanstvima stagniraju), ali i banaka, poduzeća i države prema inozemstvu. U takvim okolnostima doznake iz inozemstva „izlaze na vidjelo" kao važan izvor financiranja, naročito osobne potrošnje. Budući da jedan dio R1 doznaka predstavljaju i kapitalne transfere, za pretpostaviti je da su one dijelom pomogle i financiranju investicija. No s punopravnim članstvom Hrvatske u EU od 2013. g., važnu ulogu u financiranju investicija imaju europski fondovi pa je razumno pretpostaviti da je veći dio ovih doznaka pomogao financiranje osobne potrošnje.

Izvor: Prikaz autora na temelju podataka iz DZS-a.

Slika 13. Krediti nefinancijskim društvima i bruto inozemni dug Hrvatske

[15] Vidjeti npr. Stipković i Bogdan (2017) i tamo navedenu literaturu.

Treće pitanje odnosilo se na vjerodostojnost dobivenih rezultata. Iz prezentiranih rezultata u tablici 6. isključena je važna varijabla – dostupnost ostalih izvora financiranja. Predočene regresije su jednostavne regresije proširene s *dummy* varijablama i prihvatljive su s poduzorku od 30-ak opažanja. U fusnoti 11 je već komentirano pitanje veličine dobivenih parametara, ali se on odnosio na model s međugodišnjom stopom rasta. Moguće je da sličan zaključak vrijedi i za model s kvartalnim stopama. Sve ovo upućuje na zaključak da je model poželjno proširiti i s drugim regresorima jer se stopu rasta ne može objasniti samo doznakama iz inozemstva, ali je to ostavljeno za druga istraživanja. No temeljni zaključak ovako prezentiranog modela ostaje: pozitivan utjecaj doznaka iz inozemstva na stopu rasta u Hrvatskoj je zabilježen u kriznom i postkriznom periodu. S obzirom na to da je u razdoblju od 2009. do 2014. zabilježen negativan rast (kumulativno 13 %), doznake nisu mogle preusmjeriti trendove, ali su pomogle ublažavanju recesije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U recentno vrijeme javlja se sve veći broj radova koji se bavi učinkom doznaka iseljenika iz inozemstva na nacionalna gospodarstva. Međutim, unatoč relativno velikoj hrvatskoj emigraciji, ova tema još nije zaokupila znanstvenu javnost u Hrvatskoj. Zato se u ovom tekstu istražuje utjecaj doznaka iseljenika na hrvatsko gospodarstvo. Teorijska i empirijska podloga za druge zemlje ne daju jednoglasne zaključke o mogućem utjecaju doznaka iseljenika.

U samoj empirijskoj analizi upotrebljava se najuža kategorija doznaka – tzv. osobne doznake (R1). Potencijalni efekt ovih kretanja u prvom redu možemo promatrati preko domaće potražnje. Premda dio prihoda države otpada i na transfere iz inozemstva, malo je vjerojatno da će doznake iz inozemstva utjecati baš preko potrošnje države što interes pomiče na osobnu potrošnju i investicije. Dok je utjecaj preko osobne potrošnje samorazumljiv, doznake koje iseljenici šalju u Hrvatsku mogu se odraziti na investicije u Hrvatskoj kroz npr. kupnju novosagrađenih stanova njihovoj rodbini ili pomaganje gradnje javne infrastrukture u krajevima otkud su potekli. Dobiveni rezultati su potvrdili značaj doznaka u recesijskom i postrecesijskom razdoblju jer je u predkriznom razdoblju sigurno bio važniji efekt drugih izvora financiranja, naročito dužničkog kapitala. Budući da je nakon 2013. g. povećana iskoristivost europskih fondova, utjecaj doznaka iz inozemstva u prvom redu valja tražiti preko osobne potrošnje. Iako se u radu nisu odvojeno razmatrali kratkoročni i dugoročni učinci, dominantan udio osobne potrošnje znači da je pozitivan utjecaj doznaka na gospodarski rast u Hrvatskoj ograničen, a dugoročno čak može biti i negativan. Iako nije sporno da doznake mogu poboljšati standard obitelji kojima se šalju, ukupan negativan učinak doznaka na nacionalna gospodarstva do sada je potvrđivan u teorijskoj i empirijskoj literaturi.

Ovakvi rezultati ne moraju značiti da iseljenici ne mogu pomoći hrvatskom gospodarstvu, ali kanal utjecaja vjerojatno nije povezan s doznakama. Kroz strana direktna ulaganja, iseljenici mogu poboljšati tehnološki napredak i cjelokupnu produktivnost hrvatskog gospodarstva, ali to više nije efekt preko doznaka. Međutim, ne bi ga trebalo brkati s nepovoljnim ekonomskim posljedicama do kojih dovodi starenje hrvatskog stanovništva kao posljedica dugotrajnog iseljavanja.

Literatura

1. Abdullaev, R. (2011). *Impact of remittances on economic growth in selected Asian and Former Soviet Union countries.* (Neobjavljeni diplomski rad). Lund University – School of Economics and Management, Lund.
2. Adams Junior, R. H. i Page, J. (2005). Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries. *World Development, 33*(10), 1645 –1669. doi:https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.05.004

3. Adelman, I. J., Taylor, E. i Vogel, S. (1988). Life in a Mexican village: A Sam perspective. *Journal of Development Studies, 25*(1), 5 – 24. doi:https://doi.org/10.1080/00220388808422092
4. Aggarwal, R., Demirgúc-Kunt, A. i Martinez Peria, M. S. (2011). Do remittances promote financial development? *Journal of Development Economics, 96*(2), 255 – 264. doi:https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.10.005
5. Aghion, P. i Howitt, P. (1992). A Model of Growth through Creative Destruction. *Econometrica, 60*, 323-351. doi:10.3386/w3223
6. Ahmed, H. A. i Uddin, M. G. (2009). Export, Imports, Remittance and Growth in Bangladesh: An Empirical Analysis. *Trade and Development Review, 2*(2), 79 – 92. (https://pdfs.semanticscholar.org/f55f/799de23cd043132f85175c4c7b4763ccb287.pdf?_ga=2.9190645.1369781484.1567951885-832649709.1567951885)
7. Akrap, A. (1999). Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u hrvatskoj i županijama. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 8*(5-6), 793 – 815. (https://hrcak.srce.hr/20320)
8. Akrap, A. (2004). Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 13*(4-5), 675 – 699. (https://hrcak.srce.hr/16233)
9. Akrap, A. (2012). Demografska putanja u Hrvatskoj. *Hrvatska revija*, *1-2*, 4-25.
10. Akrap, A. (2014). Promjene broja i prostornog razmještaja stanovništva Hrvatske i županija 1961. – 2011. U V. Puljiz, J. Tica, i D. Vidović (Ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske* (str. 25 – 69). Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
11. Akrap, A. (2019). Stanovništvo u Hrvatskoj: čimbenici silaznih trendova. *Obnovljeni život, 74*(3), 335 – 349. (https://hrcak.srce.hr/221832)
12. Alkhathlan, K. A. (2013). The nexus between remittances outflows and growth: A study of Saudi Arabia. *Economic Modelling, 33*, 695 – 700. doi:https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.05.010
13. Arrow, K. (1962). The Economic Implications of Learning by Doing. *Review of Economic Studies, 29*, 153 – 173. (https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/268919.pdf)
14. Awdeh, A. (2014). *Remittances to Lebanon: Economic Impact and the Role of Banks.* Beirut: United Nations Social and Economic Commission for Western Asia.
15. Azizi, S. (2018). The impacts of workers' remittances on human capital and labor supply in developing countries. *Economic Modelling, 75*(C), 377 – 396. doi:https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.07.011
16. Barajas, A., Chami, R., Fullenkamp, C., Gapen, M. i Montiel, P. (2009). *Do Workers' Remittances Promote Economic Growth*. IMF Working Paper, WP/09/153. Washington, D. C.: International Monetary Fund.
17. Bayar, Y. (2015). Impact of Remittances on the Economic Growth in the Transitional Economies of the European Union. *Economic Insights - Trends and Challenges, 4*(3), 1-10. (http://www.upg-bulletin-se.ro/archive/2015-3/1.Bayar.pdf)
18. Bettin, G. i Zazzaro, A. (2009). Remittances and Financial Development: Substitutes or Complements in Economic Growth. *Bulletin of Economic Research, 64*(28), 507 – 539. doi:https://doi.org/10.1111/j.1467-8586.2011.00398.x
19. Bogdan, Ž. (2017). Makroekonomski učinci doznaka iseljenika iz inozemstva na hrvatsko gospodarstvo. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić-Kaselj (Ur.), *Hrvatska izvan domovine II - Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku 1.-3- srpnja 2016.* (str. 57 – 79). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva; Centar za kulturu i informacije Maksimir.
20. Bourdet, Y. i Falck, H. (2006). Emigrants' Remitances and Dutch Disease in Cape Verde. *International Economic Journal, 20*(3), 267 – 284. doi:https://doi.org/10.1080/10168730600879323
21. Breusch, T. S. (1978). Testing for Autocorrelation in Dynamic Linear Models. *Australian Economic Papers, 17*, 334 – 355. doi:https://doi.org/10.1111/j.1467-8454.1978.tb00635.x

22. Breusch, T. S. i Pagan, A. R. (1979). A Simple Test for Heteroskedasticity and Random Coefficient Variation. *Econometrica, 48*, 1287 – 1294. doi:10.2307/1911963
23. Broz, T. i Dubravčić, D. (2011). The Dutch Disease in Unwanted Places - Why has Croatia been Infected while Slovenia Remains in Good Health? *South Eastern Europe Journal of Economics, 9*(1), 47-66. (http://www.asecu.gr/Seeje/issue16/broz.pdf)
24. Catrinescu, N., Leon-Ledesma, M., Piracha, M., i Quillin, B. (2008). Remittances, Institutions and Economic Growth. *World Development, 37*(1), 81 – 92.
25. Chami, R., Fullenkamp, C. i Jahjah, S. (2005). Are Immigrant Remittance Flows are Source of Capital for Development. *IMF Staff Papers, 52*(1), 55-81.
26. Comes, C. A., Bunduchi, E., Vasile, V. i Stefan, D. (2018). The Impact of Foreign Direct Investments and Remittances on Economic Growth: A Case Study in Central and Eastern Europe. *Sustainability, 10*(1), 1-16. doi:https://doi.org/10.3390/su10010238
27. Commuter. (2004). U R. Filipović (Ur.), *Englesko-hrvatski rječnik.* Zagreb: Školska knjiga.
28. Dastidar, S. G. (2017). Impact of Remittances on Economic Growth in Developing Countries: The Role of Openness. *Global Economy Journal, 17*(2), 1 – 12. doi:https://doi.org/10.1515/gej-2016-0066
29. Državni zavod za statistiku. (2015). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2015.* Zagreb: Državni zavod za statistiku.
30. Feeny, S., Iamsiraroj, S. i McGillivray, M. (2014). Remittances and Economic Growth: Larger Impacts in Smaller Countries? *The Journal of Development Studies, 50*(8), 1055 –1066. doi:https://doi.org/10.1080/00220388.2014.895815
31. Ghosh, B. (2006). *Migrants' Remittances and Development: Myth and Rhetoric and Realities.* Den Haag: IOM; The Haue Process on Refugees and Migration.
32. Giuliano, P. i Ruiz-Arranz, M. (2009). Remittances, Financial Development and Growth. *Journal of Development Economics, 90*(1), 144 – 152. doi:https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2008.10.005
33. Gjini, A. (2013). The Role of Remittances on Economic Growth; an Empirical Investigation of 12 CEE Countries. *International Business & Economic Research Journal, 12*(2), 193-203. doi:https://doi.org/10.19030/iber.v12i2.7631
34. Godfrey, L. G. (1978a). Testing Against General Autoregressive and Moving Average Error Models when the Regressors Include Lagged Dependent Variables. *Econometrica, 46*(6), 1293-1301. DOI: 10.2307/1913829
35. Godfrey, L. G. (1978b). Testing for Multiplicative Heteroscedasticity. *Journal of Econometrics, 8*, 227–236. doi:https://doi.org/10.1016/0304-4076(78)90031 – 3
36. Goschin, Z. (2014). Remmitances as an economic development factor. Empirical Evidence from the CEE Countries. *Procedia Economics and Finance, 10*(1), 54 – 60. doi:https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00277-9
37. Gupta, S., Pattillo, C. A. i Wagh, S. (2009). Effect of remittances on poverty and financial development in Sub-Saharan Africa. *World Development, 37*(1), 104 – 115. doi:https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2008.05.007
38. International Monetary Fund. (2005). *World Economic Outlook.* Washington, D. C.: International Monetary Fund.
39. International Monetary Fund. (2009). *Balance of Payment and International Investment Position Manual* (Sixth Edition (BPM6)). Washington, D. C.: International Monetary Fund.
40. Jarque, C. i Bera, A. (1987). A Test for Normality of Observations and Regression Residuals. *International Statistical Review, 55*(2), 163 – 172. doi:10.2307/1403192

41. Jiménez-Martin, S., Jorgensen, N. i Labeaga, J. M. (2007). *The Volume and Geography of Remittances from the EU.* Bruxelles: European Comission.

42. Kim, N. (2007). *The Impact off Remittances on Labor Supply: The Case of Jamaica.* World Bank Policy Research Working Paper (4120). Washington, D. C: The World Bank Group.

43. Kumar, R. R., Stauvermann, P. J., Patel, A. i Prasad, S. (2017). The Effect of Remittances on Economic Growth in Kyrgyzstan and Macedonia: Accounting for Financial Development. *International Migration, 56*(1), 95 – 126. doi:https://doi.org/10.1111/imig.12372

44. Lartey, E. K. (2013). Remittances, investment and growth in sub-Saharan Africa. *The Journal of International Trade & Economic development, 22*(7), 1038 – 1058. doi:https://doi.org/10.1080/09638199.2011.632692

45. Lartey, E. K., Mandelman, F. S. i Acosta, P. A. (2012). Remittances, Exchange Rate Regimes and Dutch Disease: A Panel Data Analysis. *Review of International Economics, 20*(2), 337-395. doi:https://doi.org/10.1111/imig.12372

46. León-Ledesma, M. i Piracha, M. (2004). International Migration and the Role of Remittances in Eastern Europe. *International Migration, 42*(4), 65 – 83. doi:https://doi.org/10.1111/j.0020-7985.2004.00295.x

47. Maimbo, S. M. i Dilip, R. (Ur.) (2005). *Remittances: Development Impact and Future Prospects.* Washington, D. C.: The World Bank Group.

48. Mansoor, A. i Quillin, B. (2006). *Migration and Remittances: Eastern Europe and the former Soviet Union.* Washington, D. C.: The World Bank Group.

49. Matuzeviciute, K. i Butkus, M. (2016). Remittances, Development Level and Long-Run Economic Growth. *Economies, 4*(4), 1-20. doi:10.3390/economies4040028

50. Meyer, D. i Shera, A. (2017). The impact of remittances on economic growth: An econometric model. *EconomiA, 18*, 147 – 155. doi:https://doi.org/10.1016/j.econ.2016.06.001

51. Nejašmić, I. (1991). *Depopulacija u Hrvatskoj - korijeni, stanje, izgledi.* Zagreb: Nakladni zavod Globus.

52. Obrzut, R. (2015., 15. veljače). Remittances according to the BPM6 manual. *Eurostat.* Preuzeto 15. 05. 2016. iz Eurostat: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Remittances_according_to_the_BPM6_manual

53. Oshota, S. O. i Badejo, A. A. (2014). The Impact of Remittances on Economic Growth in Nigeria: An Error Correction Modeling Approach. *Zagreb International Review of Economic & Business, 17*(2), 21-43. (https://hrcak.srce.hr/129447)

54. Pradhan, G., Upadhyay, M. i Upadhyaya, K. (2008). Remittances and economic growth in developing countries. *The European Journal of Development Research, 20*(3), 497 – 506. DOI: 10.1080/09578810802246285

55. Romer, P. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy, 98*, 71-102. (http://pages.stern.nyu.edu/~promer/Endogenous.pdf)

56. Shahzad, S. J., Ali, S., Rehman, M. U. i Abbasi, F. (2015). *Relationship between Remittance, Export, Foreign Direct Investment and Growth in South Asia: A Panel Cointegration and Causal Analysis*. Munich Personal RePEc Archive (MRPA Paper No. 65355). München: Munich Personal RePEc Archive.

57. Shera, A. i Meyer, D. (2013). Remittances and their impact on Economic Growth. *Social and Management Sciencces, 21*(1), 3-19. doi:https://doi.org/10.3311/PPso.2152

58. Siddique, A., Selvanathan, E. A. i Selvanathan, S. (2012). Remittances and Economic Growth: Empirical Evidence from Bangladesh, India and Sri Lanka. *Journal of Development Studies, 48*(8), 1045 – 1062. doi:https://doi.org/10.1080/00220388.2012.663904

59. Stipković, P. i Bogdan, Ž. (2017). Pokazatelji hrvatskog bankovnog sustava i gospodarski rast. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, 15*(2), 179 – 204. doi:https://doi.org/10.22598/zefzg.2017.2.179

60. Tansel, A. i Yasar, P. (2010). Macroeconomic Impact of Remittances on Output Growth: Evidence from Turkey. *Migration Letters, 7*(2), 132 – 143. DOI: 10.33182/ml.v7i2.187

61. Taylor, J. i Wyatt, T. (1996). The shadow value of migrant remittances, income and inequality in a household-farm economy. *Journal of Development Studies, 32*(6), 899 – 912. doi:https://doi.org/10.1080/00220389608422445

62. Tkalec, M. i Vizek, M. (2014). Real estate boom and export performance bust in Croatia. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu, 32*(1), 11-34. (https://hrcak.srce.hr/123115)

63. Tkalec, M. i Vizek, M. (2016). The price tag of tourism: Does tourism activity increase prices of goods and services? *Tourism economics, 22*(1), 93 – 109. doi:https://doi.org/10.5367%2Fte.2014.0415

64. Valdec, M. i Zrnc, J. (2015). The direction of causality between exports and firm performance: microeconomic evidence from Croatia using the matching approach. *Financial theory and practice, 39*(1), 1-30. doi:https://doi.org/10.3326/fintp.39.1.1

65. Wadood, S. N. i Hossain, M. A. (2015). *Impact of Overseas Remittances on Economic Growth: Evidences from Bangladesh.* Munich Personal RePEc Archive (81657). München: Munich Personal RePEc Archive.

66. Wertheimer-Baletić, A. i Akrap, A. (2014). Prostorni aspekt demografskih potencijala u Hrvatskoj 2011-2051. U G. Družić i I. Družić (Ur.), *Razvojni potencijali hrvatskog gospodarstva* (str. 19 – 52). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Ekonomski fakultet – Zagreb.

THE IMPACT OF THE PERSONAL REMITTANCES FROM ABROAD ON THE CROATIAN ECONOMY

ABSTRACT

The absence of "development in space" contributed to the discharge of a large part of Croatian territory and unfavorable demographic development. We can look at the emigration in two ways – or look at it as a reflection of inefficient management of resources or to look at the opportunity for immigrants with income, new knowledge and skills to help the Croatian economy. The paper focuses on researching the impact of remittances on the Croatian economy as one of the forms of assistance. Economic theory and empirical researches do not give an unambiguous answer to it. In the case of Croatia, it was found using regression analysis that the impact of remittances on economic growth before the crisis was insignificant due to the available debt financing of domestic demand. But there is a significant positive relationship in the crisis and post-crisis period, suggesting that remittances have mitigated the consequences of the crisis. It is presumed that the remittances have been predominantly active through personal consumption, which means that the positive impact of remittances to economic growth in Croatia is limited. However, remittances are not the only way that Croatian emigration can positively influence the Croatian economy, but Croatia itself must create polices and stimulating institutional framework that will encourage entrepreneurs of "expelled Croatia" to invest in economic growth in Croatia.

Key words: *demographic problems, remittances from abroad, economic growth, regression analysis*

Domagoj Hruška
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
dhruska@net.efzg.hr

Tihomir Luković
Visoka škola Aspira, Split
tiholukovic@gmail.com

TRŽIŠNA EKONOMIJA U EKONOMIJAMA U TRANZICIJI I RAZVIJENIM EKONOMIJAMA EUROPE

SAŽETAK

Formiranje Europske unije i tržišno objedinjavanje 28 nacionalnih ekonomija članica iznjedrilo je dvije tržišno različite cjeline: razvijene ekonomije i ekonomije u tranziciji. Nakon njihovog formiranja pokazalo se da odvajanje od etatističkih totalitarističkih režima, odnosno netržišno ustrojenih ekonomija, nije moguće brzo provesti. Ograničenja i breme prošlosti traži vrijeme, znanje i političku volju za odcjepljenje od prošlosti i za usvajanje tržišne ekonomije na makro i mikro nivou. Taj proces prilagodbe novih ekonomija Europe i njihove preorijentacije na tržišno orijentirano gospodarstvo označen je kao „tranzicija" te danas imamo brojne ekonomije koje nazivamo „ekonomije u tranziciji". Razlike između ekonomija u tranziciji i razvijenih ekonomija Europe postale su toliko velike da su, na neki način, postale breme razvijenih ekonomija EU-a, pa i prijetnja njenoj budućnosti. Da se radi o značajnom problemu govore i aktualni napori Europske unije i Sjedinjenih Američkih Država i Kine koji podržavaju projekt „Tri mora", a sve s ciljem bržeg razvoja ekonomija u tranziciji i pridruživanja razvijenim ekonomijama Europe i svijeta. Cilj ovoga rada je dobiti uvid u istraživačko pitanje zašto ekonomije u tranziciji zaostaju u razvoju. Analiza se bazira na makro modelima, njihovoj uspješnosti, kao i pozadini njihove opstojnosti na primjeru Hrvatske.

Ključne riječi: *ekonomije u tranziciji, razvijene ekonomije Europe, ekonomski makro modeli, znanje i edukacija, politička volja*

UVOD

Završetak Drugog svjetskog rata podijelio je Europu na dva bloka od kojih je jedan, zapadni, razvijao tržišnu ekonomiju, privatno poduzetništvo i vladavinu kapitala, a drugi, istočni blok, sve je to negirao te se razvio kao totalitaran. Razlike između ta dva bloka desetljećima su rasle, što je rezultiralo time da je istočni europski blok svoj opstanak štitio razvijajući tvrde granice. Totalitarizam na istoku Europe rastao je godinama, što ga je u svakom pogledu, posebno ekonomskom i društvenom, udaljavalo od zapadnog bloka i svih drugih razvijenih ekonomija svijeta. Taj drugi, istočni blok, zbog svoje unutarnje krhkosti, nehumanosti, ukratko totalitarizma, bio je osuđen na propast, što se i dogodilo, a započelo je u Njemačkoj simboličnim rušenjem Berlinskog zida 1989. godine.

Rušenje Berlinskog zida, čin koji je Angela Merker na proslavi 25. godišnjice pada Berlinskog zida nazvala „epskim udarcem tiraniji", bio je okidač za raspad svih totalitarnih država Europe, pa tako i komunističke Jugoslavije. Raspad totalitarnih država rezultirao je „oslobođenjem naroda" i formiranjem novih država

starih europskih naroda, pa tako i Hrvatske. Nepostojanje adekvatnog makro sustava u državama u tranziciji otvorilo je period lutanja u političkom, društvenom, pravnom i ekonomskom području djelovanja te se sve odvijalo sistemom pokušaja i pogrešaka. Problemi su se gomilali, a sve to zavrijedilo je izraz „tranzicija", ekonomska, ali i ona druga, znatno šira. I sad, nakon gotovo 30 godina lutanja postavljaju se mnoga pitanja na koja je potrebno odgovoriti, a to je prije svega zašto se sve to negativno događa novim državama i ekonomijama u tranziciji, prije svega Hrvatskoj. Koji su sve tu problemi? Što oni sadrže? Kako se reflektiraju na razvoj? Što je ono osnovno radi čega su problemi nastali? Što to znači za Europsku uniju? Svrha ovog istraživanja je analizirati strukturu tranzicije, ekonomske i one šire, društvene. Cilj istraživanja je valorizirati osnovne činitelje tranzicije, posebno znanja, političke volje i okruženja u kojem se tranzicija odvija kako bismo barem nakon 40 godina izašli iz pustinje ekonomskog i društvenog razvoja.

ODLIKE TRANZICIJSKIH EKONOMIJA

Ekonomije u tranziciji, kao pojam, opće je prihvaćen izraz za nove, ali i uvjetno stare države koje su nastale nakon raspada komunizma i totalitarnih jednopartijskih režima, a što se u Europi odvijalo nakon pada Berlinskog zida krajem 1989. Ujedinjenje Istočne Njemačke i Zapadne Njemačke bio je „okidač" za proces raspada komunističkih sustava, čime je netržišno usmjerena ekonomija formalno, gotovo preko noći, nestala; ali ne i u praksi.

Prije nego što se uđe u analizu strukture ekonomija u tranziciji, potrebno je definirati taj pojam i navesti njegove opće karakteristike. Dakle, što se tiče definiranja pojma ekonomije u tranziciji, treba naglasiti da nema službeno priznate definicije, ali se može prihvatiti Feigerova (1994, str. 57) definicija tranzicijske ekonomije kao one koja se: „mijenja iz ekonomije temeljene na centralnom planiranju prema ekonomiji temeljenoj na slobodnom tržištu". Pojam ekonomija u tranziciji obilježavaju sljedeće osnovne karakteristike (Weitzman, 1993):

1) radi se o procesu od socijalizma do kapitalizma u bivšim socijalističkim ekonomijama
2) ekonomijama koje se transformiraju iz ekonomija pod nadzorom vlade, u slobodno-tržišne ekonomije
3) ekonomijama koje prelaze s centralno-planske ekonomije u slobodno-tržišnu ekonomiju
4) kompleksnom procesu ukupne društvene, socijalne, ekonomske i političke transformacije.

Osim pojma ekonomije u tranziciji susrećemo se i s pojmom „institucionalna transformacija" ili „institucionalna tranzicija", što je širi pojam od pojma ekonomije u tranziciji. Osnovni je zadatak institucionalne tranzicije osigurati uvjete za prelazak na slobodnu tržišnu ekonomiju, a što podrazumijeva bitne promjene zakona, cjelokupnog ekonomskog sustava, pravila i normi prema kojima se nivoi vlasti, domaće i strane tvrtke, domaćinstva i pojedinci ponašaju (Falke, 2009). Najvažnija karakteristika institucionalne tranzicije je dokidanje jednopartijskog režima i jednoumlja uz osiguranje funkcioniranja višestranačkog sustava, te razvoja građanskog društva i demokracije.

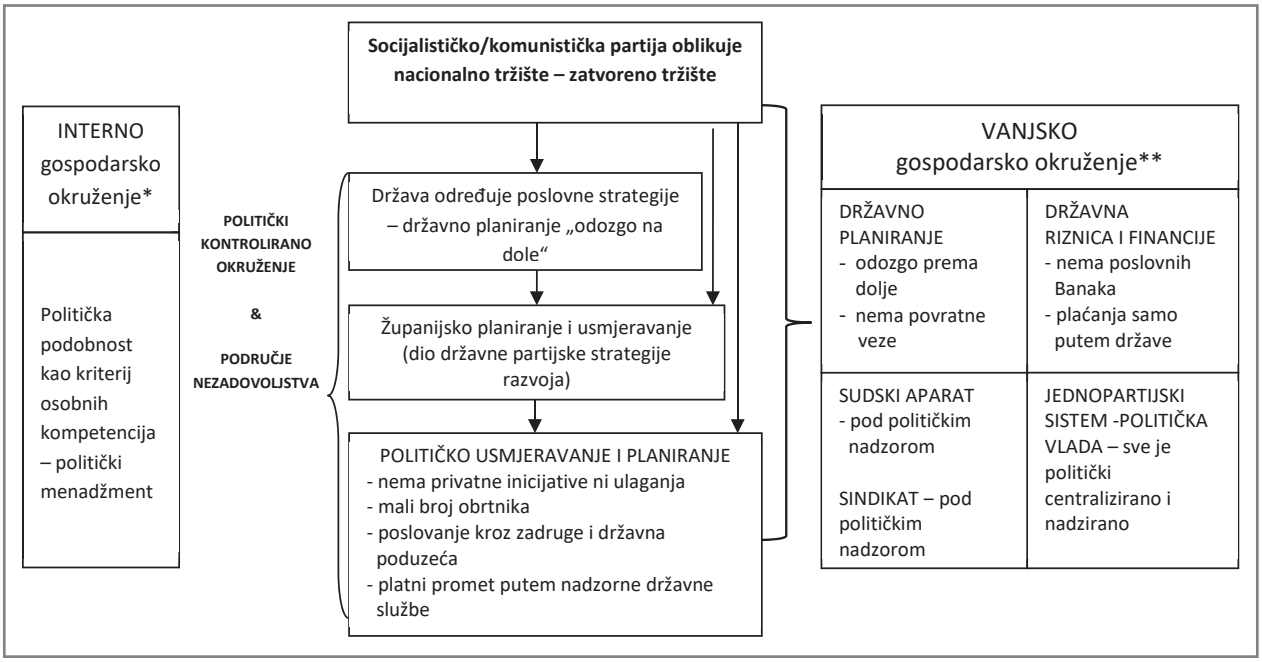
S obzirom na to da se radi o procesu dinamičke promjene života i rada ljudi, teorija razlikuje dva modela tranzicije – europski model brze tranzicije i kineski model spore tranzicije (Weitzman, 1993). Koji je od ova dva modela realniji, teorija još uvijek nije dala odgovor, ali činjenica je da je brzina izlaska iz tranzicije posebno važna iz dva razloga: prvi je što prije i što bezbolnije društvenu imovinu učiniti privatnom s prepoznatljivim i odgovornim vlasnikom, a drugi je uklopiti se u svjetske tokove prijelaza u postindustrijsko doba.

Prelazak s netržišne centralistički planske ekonomije na tržišno usmjerenu i nadziranu ekonomiju pokazao se znatno težim nego što su to mnogi znanstvenici predvidjeli (Thurow, 1996). Odnosno, političari, pa i cijela generacija zaposlenika na različitim položajima koji su trebali donositi odluke, kao primjerice menadžeri, našla se u problemu. Donošenje odluka, kako samostalno na mikro nivou tako i odluka koje se donose na

višem nivou, tj. na makro nivou, postavio se kao problem.

EKONOMSKI MODELI I SUSTAVI OD TOTALITARIZMA DO TRANZICIJE

Netržišna centralistički planska etatistička ekonomija pojavila se na svjetskoj političkoj, ekonomskoj i društvenoj sceni početkom 20. stoljeća da bi eskalirala nakon Drugog svjetskog rata. Označena kao komunizam, obuhvatila je velik dio Europe i svijeta. Temeljila se na negiranju niza karakteristika današnjega građanskog demokratskog društva, kao primjerice dokidanju parlamentarne države, negiranju kreativne sposobnosti pojedinca, tržišta, tržišne ekonomije i tržišne utakmice, privatno poduzetništvo, kapital i profit kao pokretač razvoja, građanskih i vjerskih sloboda, prava na slobodno izražavanje i slično. Istodobno je počela razvijati vlast partijske većine nad ostalima, jednoumlje, netržišnu ekonomiju kako u teoriji tako i u praksi, ukratko rečeno, razvio se totalitarizam. I dok se u razvijenim ekonomijama zapadne Europe i svijeta razvijao menadžment i poduzetništvo, netržišne su ekonomije razvijale neku novu samodovoljnu ekonomiju. Temeljena na vladavini jednopartijske političke elite kičma te ekonomije, kao i funkcioniranja cjelokupne države, bila je partijska direktiva strukturirana odozgo prema dolje. Njena temeljna karakteristika bila je njena nedodirljivost, odnosno nedodirljivost njenih odluka, društvenih, ekonomskih, političkih. Mogućnost kritike nije postojala i strogo se kažnjavala. Kako Solženjicin napominje (1988), priznavanje osobnog nezadovoljstva bio je čin hereze budući da je utopija već postignuta. Takvo društvo temeljeno na laži ustrojilo je i svoj speci-

* nemogućnost inozemnog investiranja
** nedemokratsko socijalno, političko i gospodarsko okruženje

Prikaz 1. Model nekadašnjeg jednopartijskog, političkog, socijalističkog planiranja u današnjim ekonomijama u tranziciji

fičan ekonomski model koji je prikazan u Prikazu 1.

Kao što se vidi iz modela iz Prikaza 1., centralni dio modela – planiranje – kao prva i osnovna funkcija menadžmenta prepuštena je političkoj oligarhiji, odnosno članovima Komunističke partije, koja hijerarhijski donosi odluke i provodi ih sistemom političke direktive. Treba priznati da je taj sustav, takav kakav je bio, ipak funkcionirao, ali se na kraju urušio jer je negirao tržište i slobodno poduzetništvo. Svaki pokušaj osobnog

privatnog poduzetništva bio je ugušen jer se privatno poduzetništvo kosilo s komunističkom ekonomskom doktrinom (izuzetak su bili sitni obrtnici čiji se proizvodi i usluge nisu mogli industrijski ili zadružno proizvesti). U tom je sustavu donošenje odluka bilo moguće samo partijskom vrhu i to u okvirima njihove političke moći, odnosno do njima partijskom hijerarhijom postavljenih limita. Taj se sustav, kao i limitirano odlučivanje duboko uvuklo u mentalni sklop ljudi, što je vidljivo i danas, te se i danas čeka da netko drugi donese odluke umjesto nas. Ali ostaje pitanje kakvo je naslijeđe ostavio taj sustav? Tu je jednoznačan odgovor – ono što je ostalo je potreba tranzicije na svim nivoima, prije svega institucionalne tranzicije, od osobne tranzicije do države, koja bez tranzicije ne može ostvariti značajniji razvoj.

Srednji segment modela prikazanog u Prikazu 1., „politička direktiva", više ne postoji. Dogodilo se to u svim državama i njihovim ekonomijama, ali je ostala naslijeđena potreba formiranja jednog osnovnog sustava te su formirani različiti modeli, ali bez dva osnovna podsustava: (1) izvršnog sustava i (2) sustava nadzora. Radi njihovog izostanka u taj jedinstveni model, a koji se u Hrvatskoj temelji na dominaciji i razvoju sustava prava, implementirala se korupcija i nepotizam. Istina, države u tranziciji postupno se stabiliziraju te je stanje sve bolje, ali način kojim se to rješava razlikuje se od države do države te se tako u ekonomijama i državama u tranziciji razvijaju različiti kvazi-modeli.

Postaviti jedan sustav kao temeljni i njime rješavati sve druge, pogubno je. Svaka država razvija niz sustava kao što su, financijski, zdravstveni, socijalni, energetski, ekološki, sigurnosni, zakonodavni i drugi, a koji se s jedne strane samostalno razvijaju, a s druge povezuju i međusobno nadopunjuju čineći cjeloviti nacionalni organizam djelovanja života i rada. Niti jedan nije nadređen drugome, a sustav nadzora i učinkovitog djelovanja čine ih učinkovitim i osiguravaju demokraciju i građanska prava, uz činjenicu stabilnog razvoja. Ovome treba nadodati i sustav hijerarhijskog djelovanja izvršne vlasti po sistemu „odozgor prema dolje" i „odozdol prema gore". Odnosno, razvijene ekonomije Zapadne Europe razvile su sustav snažne lokalne samouprave, a sve segmente u hijerarhiji upravljanja vrlo su transparentno postavile te sve temelje na istraživanjima i znanosti. Za razliku od razvijenih ekonomija, ekonomije u tranziciji pronalaze druge mogućnosti djelovanja. Odnosno, razvijene ekonomije vrlo intenzivno povezuju znanost i praksu, a što je posebno obilježje Njemačke koja se u drugoj polovici 19. stoljeća u kratkom roku pretvorila u snažnu ekonomsku i vojnu silu. Povjesničari to bilježe kao pridruživanje Njemačke europskoj jezgri, a što je bio znak za uzbunu Engleskoj koja je svoju moć razvijala na moru, kao i kroz kolonije. Njemačka je postala prijetnja staroj raspodjeli svijeta, što je uzrokovalo tenzije koje će kulminirati u Prvom svjetskom ratu.

Makro nacionalni ekonomski modeli razvijenih ekonomija Europe podržavaju, razvijaju i koriste četiri funkcije menadžmenta u kojem planiranje i kontroling dominiraju. Pritom cijelom sustavu prethodi jasno postavljanje cilja koji se ustrojava kroz predanost i odgovornost od lokalne vlasti pa na više, uz djelovanje sustava „odozgo prema dolje" i „odozdo prema gore", što sustav čini dinamičnim. Pritom su jasno definirana područja nivoa vlasti, od lokalne do državne, a unutar čega je transparentno utkano privatno poduzetništvo koje s državnim kapitalom čini cjelinu. Pritom su menadžment i njegove funkcije ključ modela ekonomskog sustava. Ovako postavljen model funkcioniranja menadžmenta na makro i mikro nivou garantira njegovu uspješnost, u čemu je planiranje i postavljanje ciljeva prva i osnovna funkcija, a kontroling ima ulogu kopilota na tom putu. Ako takav pristup usporedimo s modelom iz Prikaza 1., uočit ćemo da je planiranje i u etatističkoj ekonomiji bilo prepoznato i akcentirano, ali loše provedeno, što je potkopavalo postavljeni ekonomski sustav. Ostaje pitanje kakav je sustav ekonomija u tranziciji nakon sloma njihovog bivšeg netržišnog etatističkog sustava. Hrvatska je djelovanje svoje ekonomije podredila sustavu zakona i pod-zakonskih akata kojima pokušava ustrojiti svoje gospodarstvo i riješiti sve probleme, prije svega gospodarske. U Hrvatskoj to se naziva „gradimo pravnu državu", odnosno ekonomiju je zamijenila vladavina sustava zakona kojima se želi riješiti sve. Teoretski i praktično promatrano, prva funkcija menadžmenta – planiranje – vrlo je kaotično postav-

ljeno i bez sustava, a kontrolna funkcija je gotovo potpuna nepoznanica, kako na nacionalnom makro nivou tako i na niže, sve do poduzeća. Odnosno, u praksi se sporadično pokušava planirati, ali kako je kontroling nepoznanica tako je i planiranje nerealno jer se izvodi sukladno maštii neutemeljenim procjenama pojedinaca. Stoga su potrebne korijenite promjene i usvajanje znanja, kako u praksi tako i u teoriji, a u tome kontroling i postavljanje svrhe imaju ključnu ulogu. Pritom je postavljanje svrhe posebno važan segment jer u sebi nosi spoj cilja i plana, a kako hrvatska država, ali i hrvatska poduzeća nemaju cilj pa tako nemaju ni svrhe, što znači da planovi i ciljevi nemaju smisla.

S obzirom na djelovanja ekonomskog sustava u Hrvatskoj kao državi i ekonomiji u tranziciji, važno je analizirati postojeći model funkcioniranja koji se sad razvija. Ovdje treba istaknuti opredjeljenje Hrvatske za potpunu dominaciju legislativnog sustava pod geslom „razvijamo pravnu državu". Tim opredjeljenjem, umjesto formiranja stabilnog ekonomskog sustava po uzoru na razvijene države Europe, Hrvatska sve podređuje i pokušava riješiti šumom zakona.

Takav model prikazujemo u Prikazu 2. Model opisuje tri segmenta vlasti: prostor između državne i regionalne vlasti, prostor između regionalne i lokalne vlasti, i prostor između lokalnih vlasti i poduzetništva.

Obilježja prvog prostora: između državne i regionalne vlasti odlikuje:

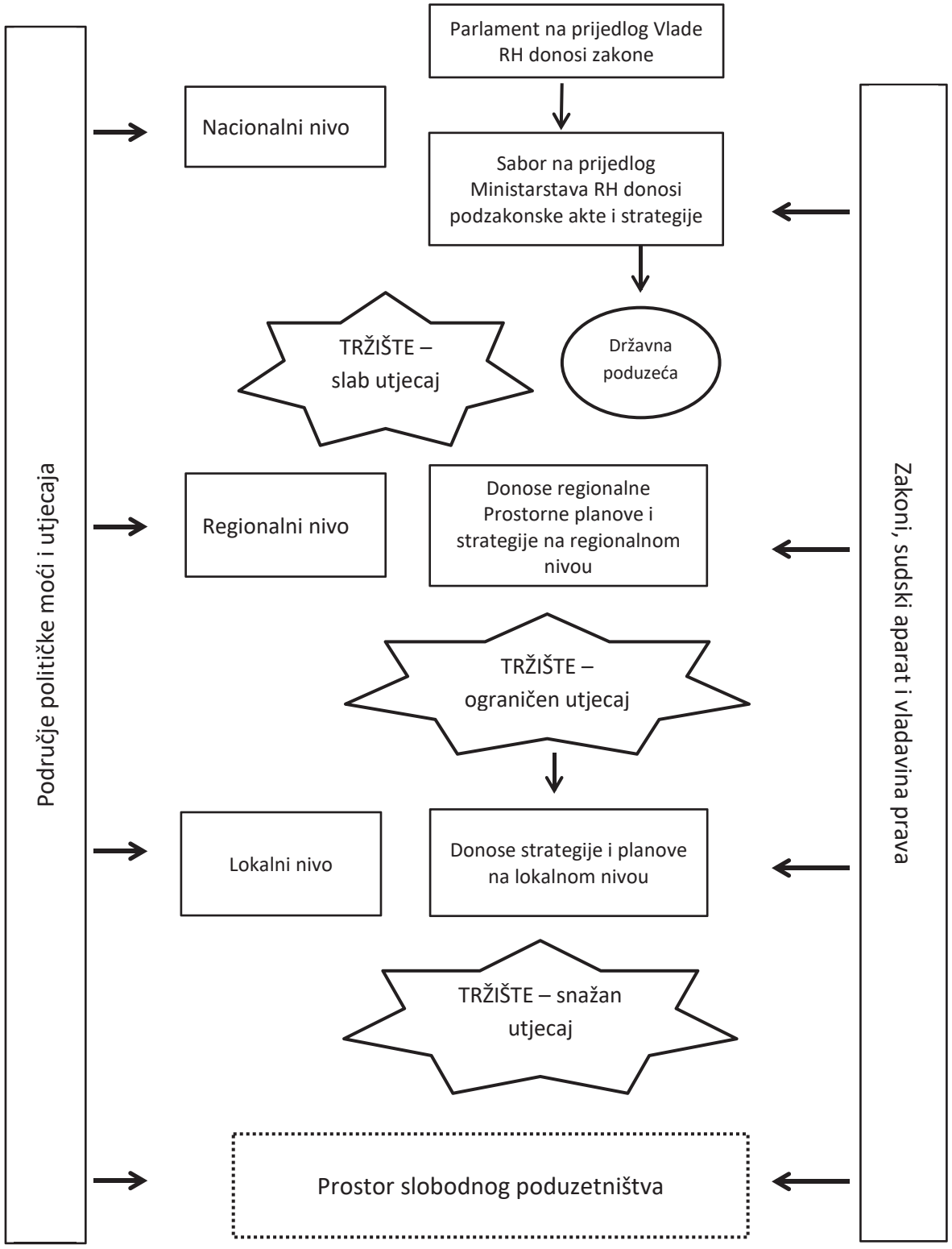
1) Snažan politički utjecaj stranke na vlasti ako se radi o istoj stranci koja vlada na državnom i na regionalnom nivou. Ako se pak radi o dvije različite stranke, tu nastaju otpori i taj dio sustava gotovo da ne funkcionira.
2) Komunikacija i suradnja je uglavnom naredbodavna „odozgo prema dolje", a njena uspješnost ovisi o stranačkoj pripadnosti.
3) U tom se prostoru nalaze državna poduzeća koja pokrivaju važne državne resurse: vode, more, energetika, zdravstvo, infrastruktura, supra-struktura, financijsko poslovanje i uprava, zakonodavstvo, sigurnost i drugo. To je prostor u kojem se dešava sukob interesa jer se pojedini subjekti visoke politike susreću s poduzetništvom na nedopušten način.
4) Taj je prostor otvoren za visoki stupanj nepotizma i korupcije višeg nivoa.
5) Djelovanje otvorenog tržišta gotovo ne postoji.

Drugi prostor, onaj između regionalne i lokalne vlasti obilježavaju sljedeća obilježja:

1) Snažan politički utjecaj stranke na regionalnom nivou ako se radi o istoj stranci koja vlada na regionalnom i lokalnom nivou. Ako se pak radi o dvije različite stranke, tu nastaju otpori i taj dio sustava gotovo da ne funkcionira.
2) Komunikacija i suradnja je uglavnom naredbodavna, a njena uspješnost ovisi o stranačkoj pripadnosti.
3) U tom se prostoru nalaze uglavnom komunalna poduzeća koja su zakonom predviđena na regionalni nivo vlasti.
4) Taj je prostor otvoren za dinamičan stupanj nepotizma i korupcije nižeg novčanog nivoa.
5) Djelovanje otvorenog tržišta je vrlo ograničeno.

Na koncu treći prostor čini interakcija lokalne vlasti i poduzetništva, a obilježja tog prostora su:

1) Vrlo je ograničen politički utjecaj na privatno poduzetništvo.
2) Komunikacija i suradnja je uglavnom naredbodavna, ali ograničena, a ako se i desi, onda se vrlo često povezuje s nepotizmom i korupcijom.
3) U tom se prostoru nalaze uglavnom lokalna komunalna poduzeća koja su zakonom predviđena da djeluju na lokalnom nivou vlasti.
4) Taj je prostor otvoren za dinamičan stupanj nepotizma i korupcije nižeg novčanog nivoa.
5) Djelovanje otvorenog tržišta je snažno.

Prikaz 2. Model tzv. vladavine prava po kojem se odvija gospodarsko djelovanje u Hrvatskoj

Takav model prikazujemo u Prikazu 2. Model opisuje tri segmenta vlasti: prostor između državne i regionalne vlasti, prostor između regionalne i lokalne vlasti, i prostor između lokalnih vlasti i poduzetništva.
Kao što se vidi iz prikazanog modela makro gospodarskog funkcioniranja on se s jedne strane temelji na velikom broju zakona i pod-zakonskih akata kojima se želi simulirati ekonomski sustav, a s druge strane postavljen je politički utjecaj. Dakle, ovako oblikovan nacionalni ekonomski model zadržao je sličnost s modelom

prikazanim na Prikazu 1. jer i on djeluje pod nadzorom jednog sustava, „vladavine prava". Sustav koji se postavlja na kičmi jednog sustava podložan je svim negativnostima koje se lako uvlače u njega. Nadalje, poveznicu tog „paketa zakona" i ekonomije sačinjavaju mnogobrojni strateški dokumenti, kao i nekada, a koji se donose za svaku važniju gospodarsku djelatnost. Zakoni i strateški dokumenti pozicionirali su se na makro razini, ali ih nalazimo i na razini lokalne vlasti. Na razini lokalne i regionalne vlasti donose se Prostorni planovi kojima se predviđaju pojedine djelatnosti na predviđenim lokalitetima. Najčešće tako postavljeni prostorni planovi nisu usklađeni na relaciji: „regionalna vlast → lokalna vlast → stanovništvo", te vrlo često dolazi do sukoba i prosvjeda. Ono što je najvažnije u segmentu izvršne vlasti i realizacije, a posebno u domeni investiranja, to je nedostatak nadzora, što taj kvazi-sustav čini manjkavim, ranjivim i podobnim za implementiranje korupcije i svih drugih nepodobnosti.

RAZOČARANJA I NOVA OČEKIVANJA OD HRVATSKE TRANZICIJE

Ekonomije u tranziciji Europe sačinjavaju grupu od 13 ekonomija koje su po mnogo čemu slične. Između te grupacije i grupe razvijenih ekonomija, mjereno po uspješnosti i ekonomskim rezultatima, postoje bitne razlike. S obzirom na raspored između tri mora (Jadransko more, Baltičko more i Crno more), što je sad aktualno, nalazi se 11 članica kao ekonomija u tranziciji. Radi sagledavanja razlika te važne grupe ekonomija dovoljno je postaviti ekonomiju Austrije ili prosjek EU-a.

Tablica 1. Osnovni pokazatelji razvijenosti članica grupacije „tri mora" (2015. i 2016.)

Država	Stanovnici (u 000) 2016.	BDP/cit (trenutne cijene) 2016.	Ø Godišnji Dohodak 2015.	% EU dohotka	% Nezaposlenost -2016	% zaposlenih u MSP	Umirovljeni iznad 65	% studenata (od populacije iznad 18 god.)	Učaganje u visoko obrazovanje po stan.	Demografija		
										Ø dob	Rođeni/umrli	Otišli iz države u 2015.
1	**2**	**3**	4	**5**	**6**	7	8	**9**	**10**	11a	**11b**	11c
Austria	8.690	39.400	29.216	136,2	6	68	27,5	29,4	296,2	43,1	113.815	112.507
Bulgaria	7.154	6.300	5.254	24,5	7,7	76	31,1	3,2	3,3	43,4	-48.414	-4.247
Croatia	4.191	10.400	7.752	36,1	12,8	67	29	10,6	21,5	42,7	-34.647	-17.945
Czech R.	10.554	15.800	9.708	45,3	4	70	27,6	-	76,8	41,1	15.568	15.977
Estonia	1.316	15 400	11.445	53,3	-	78	29,3	1,3	95,3	41,5	1.074	2.410
Hungary	9.830	11.100	5.880	27,4	-	70	27,2	5,1	18,6	41,6	-25.086	14.354
Latvia	1.969	12.300	8.589	40,4	9,7	79	30,2	3,7	38,1	42,5	-17.139	-10.640
Litva	2.889	12.900	8.050	37,5	8	77	28,6	7,7	74,1	42,7	-32.704	-22.403
Poland	37.967	11.200	7.397	34,5	6,3	68	23,1	2	32,8	39,4	-38.405	-12.792
Romania	19.760	8.100	2.963	13,8	6	67	25,9	5,8	6,9	41	-110.333	-46.530
Slovakia	5.426	14.500	8.292	38,7	9,7	71	20,6	3	74,9	39	4.903	3.127
Slovenia	2.064	18.700	14.747	68,8	7,9	73	27,6	3,3	42,1	42,8	1.314	507
EU (28)	510.284	28.900	21.450	100	8,5	67	29,3	-	136,4	42,4	1.780.110	1.897.446

Izvor: Eurostat, 2017.

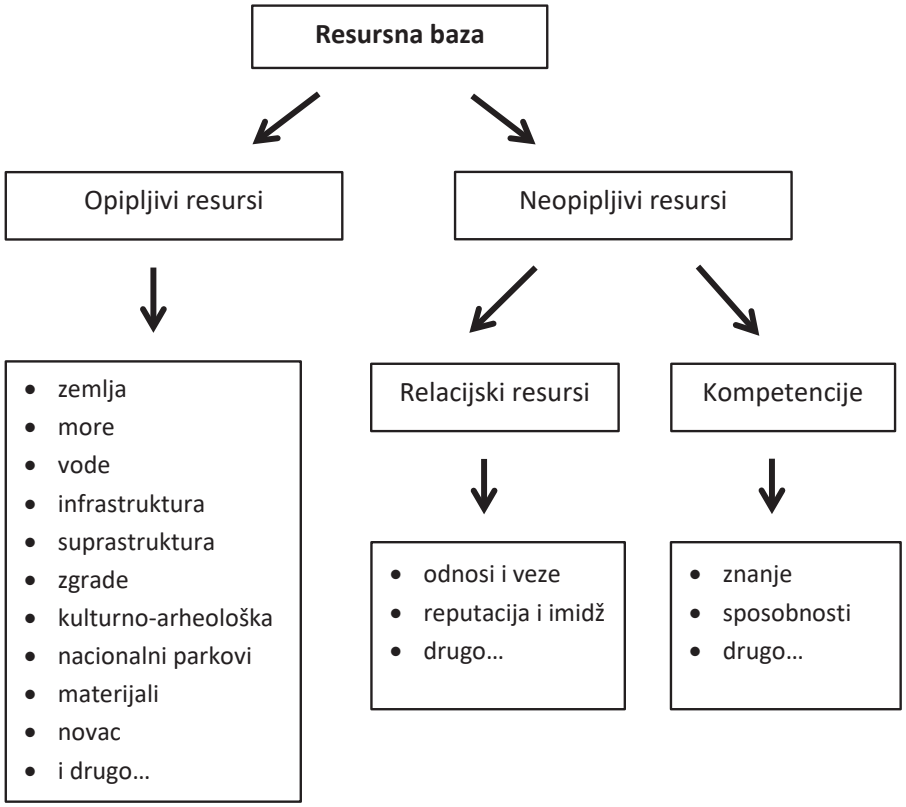
Grupacija članica u Tablici 1. navedenih 11 ekonomija u tranziciji smjestila se između tri mora, Jadranskog, Baltičkog i Crnog mora, a teritorijalno pokriva 28 % površine Europske unije, ima 22 % stanovništva EU, te sadrži 10 % BDP-a Europske unije. Već iz ovih podataka vidi se razvojni nerazmjer grupacije u odnosu na EU. Podaci koje sadrži Tablica 1. ukazuju na bitne razlike u razvijenosti koje se vide iz korištenih pokazatelja. Kao rezultat lošeg stanja kod 11 članica grupacije zapažaju se negativne demografske pojave, kao primjerice iseljavanje koje dolazi kao rezultat nezaposlenosti, ali i drugih nepovoljnih okolnosti. Činjenica da svoju domovinu napuštaju mladi i obrazovani ljudi ukazuje na problem obrazovanja i znanosti. Promatrajući generalno, osnovni problem i uzrok svih negativnih pojava je visoki stupanj neznanja, posebno u ekonomiji, a

onda i šire. Kada se na tu činjenicu nadogradi niski stupanj ulaganja u znanost i obrazovanje, posebno srednje i visoko, pa uzmemo u obzir činjenicu na nepovezanost znanosti i prakse, dolazimo do poraznog zaključka vezano za obrazovanje. Ako pogledamo kolonu 9. u Tablici 1. onda je posve jasno kako je direktna, potpuna i funkcionalna pozitivna korelacija između obrazovanja i razvijenosti. Primjerice, Austrija pokazuje da skoro svaka treća mlada osoba upisuje fakultet, a u Estoniji skoro tek svaka devedeseta, u Poljskoj tek svaka pedeseta, a u Hrvatskoj svaka deseta. Ulaganje u visoko obrazovanje u Austriji je s 296,2 eura po glavi stanovnika daleko veće od ijedne članice grupacije, a u Bugarskoj, sa samo 3,3 eura po stanovniku, najmanje je. U Poljskoj u visoko obrazovanje ulaže se 32,8 eura po stanovniku, a u Hrvatskoj samo 21,5 eura, što u odnosu na prosjek EU od 136,4 eura kaže da Poljska ulaže samo 24,0 %, a Hrvatska još manje, samo 15,8 % od prosjeka EU. Navedeni nepovoljni pokazatelji pokazuju ujedno stanje svijesti, odnosno negativan pogled na razvoj jer bez dobrog obrazovanja i kvalitetnih kadrova nema ni razvoja.

Sve ovo odnosi se i na Hrvatsku, ali ipak je potrebno analizirati razloge njenog statusa tranzicijske ekonomije i društva.

Hrvatska je mlada država koja je svoju državnost izborila Domovinskim ratom koji joj je nametnut od strane Srbije kao agresora i jednog od povijesnih pretendenata na hrvatske prostore. Upravo ta činjenica otvara niz aspekata s kojih treba promatrati njen razvoj, a to znači limite razvoja, kao i mogućnosti. Da bi se pobliže definirali i objasnili limiti razvoja Hrvatske uputno je poslužiti se strukturom resursa i kroz resurse objasniti problem zaostajanja u razvoju.

Resurse možemo klasificirati prema nekoliko kriterija, a najčešće kao materijalna dobra i imovina. Najčešće se spominju prirodni resursi, a koji su se kao pojam prvi put pojavili 1973. u knjizi „Small is Beautiful" Friedricha Schumachera (1999). Razvojem tržišta i ekonomije uopće, pojam resursa se proširio na ljudske resurse, u što spadaju sve ljudske mogućnosti, a posebno znanja i talenti.

Izvor: autor Luković, T.

Prikaz 3. Raščlamba resursa

Sukladno raščlambi resursa prikazanoj na Prikazu 3., klasifikaciju resursa mogli bismo promatrati malo jednostavnije, kao:

- materijalne, dakle kao (1) prirodne (obnovljive i neobnovljive), (2) infrastrukturne, (3) suprastrukturne, (4) arheološke i (5) druge resurse u koje spadaju već izgrađeni sadržaji
- ljudske, dakle ljudi sa svojim znanjima i sposobnostima u svim domenama ljudskog djelovanja, uz napomenu da je njihova širina znatno izraženija nego kod drugih resursa i to iz razloga povezanosti s njima
- financijske, u koje spadaju novčani resursi, kako stanovnika koji ulažu svoja sredstva u razvoj tako i potencijalni novčani izvori vanjskih ulagača, banaka, fondova EU-a, kao i dinamičnog financijskog tržišta
- relacijske, dakle neopipljivi resursi, posebno u smislu imidža Hrvatske, a koji su se počeli razvijati tek nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Ako se pak promatraju relacije među ljudima u Hrvatskoj, međuljudski odnosi u Hrvatskoj značajno su uzdrmani jer povjesničari i političari nisu smogli snage riješiti se prošlosti i pozicionirati novu Hrvatsku i odrediti njeno mjesto u europskoj povijesti. Odnosno, da bi se jedinstveno krenulo dalje, potrebna je predanost svih građana, na bilo koji način, a njega treba ostvariti na temeljima osude bivšeg totalitarnog jugo-režima, kao i svih drugih totalitarizama. Bez toga teško je ostvariti boljitak u svim aspektima života i rada u Hrvatskoj. Ovaj problem bi se mogao obraditi u domeni ljudskih resursa jer se u konačnici tiče motivacije, a što je važno za razvoj i prihvaćanje Hrvatske države kao svoje.

Ovdje je odmah na početku potrebno istaknuti da bivši komunistički jugo-režim nije bitno uništio materijalne resurse, iako ih je agresivno provođena industrijalizacija dobrano ugrozila. Ljudski resursi su u tom procesu najgore prošli te su, posebno u domeni zakonodavstva i ekonomije, gotovo potpuno uništeni u smislu mentalne svijesti i znanja. Ovome treba pridružiti i visoko obrazovanje u smislu limitiranja mogućnosti koje pruža Bolonja i Europska unija. Financijski su resursi također posve uništeni jer je sustav plaćanja i financijskog tržišta trebalo izgraditi na posve novim principima i s obzirom na usvojena znanja iz prošlosti, na posve nepoznat način. Bankarstvo je prošlo kroz tešku krizu poslovanja, a kad je konačno stasalo, bankarski sustav su preuzele strane banke.

Općenito gledano, u razdoblju od Domovinskog rata pa do danas, a to je oko 25 godina, za hrvatsko se gospodarstvo može reći *e pur si muove*. Hrvatska se ekonomija ipak razvija, ali rekli bismo puževim korakom. Hrvatska je ekonomija dio globalne europske i svjetske ekonomije, ali prije svega europske, a europska ekonomija, nakon razdoblja svjetske krize, razvija se sve intenzivnije. S obzirom na tu činjenicu, nasušna je potreba, i za očekivati je da se europske ekonomije u tranziciji brže razvijaju nego razvijene ekonomije zapadne Europe, ali to nažalost nije tako (pogledati npr. Thurow, 1996). Očito je da europske ekonomije u tranziciji najprije trebaju izaći iz tranzicije, i to prvenstveno mentalne tranzicije, da bi se počeo događati njihov brži gospodarski razvoj. Odnosno, kad je u pitanju Hrvatska, a slično je i sa svim drugim europskim ekonomijama u tranziciji, potrebno je riješiti dva problema: (1) pitanje prošlosti i postići nacionalni konsenzus, i (2) bitno podići nivo znanja, a kao rezultat toga svi drugi navedeni problemi lakše će se rješavati.

Ovdje treba istaknuti da se gospodarski razvoj Hrvatske sada temelji na turizmu koji direktnim i indirektnim efektima u BDP-u sudjeluje s oko 50 %, ali potrebno je shvatiti da usprkos toj činjenici hrvatsko nacionalno gospodarstvo treba ovaj period iskoristiti za razvoj drugih industrija jer turizam ne može biti temelj razvoja (Luković i Vuković, 2018). Turizam može samo biti podrška gospodarskom razvoju, a za to je potrebno definirati nacionalnu strategiju i to ne dokumentom, nego sustavom i svim drugim preduvjetima za razvoj drugih gospodarskih grana. A da bi se to dogodilo potrebni su obrazovani radni ljudi, radna i nacionalna svijest i motivacija, stabilan financijski sustav i tržište, otvoreni um usmjeren prema razvoju, i kvalitetniji sustav obrazovanja, posebno visokog koji bi povezao hrvatske obrazovne institucije s europskim.

Što se tiče znanja, odnosno nove „pismenosti" koja se sada odvija putem e-tehnologije, Hrvatska i tu zaostaje, a upravo ta nova „pismenost" daje mogućnost koju bi svi radni ljudi, a posebno mladi, trebali iskoristiti. Korištenje e-tehnologije, interneta i svih novih oblika prijenosa znanja nova su mogućnost za brže dostizanje potrebnog nivoa razvijenosti Hrvatske. Ovome treba pridodati i posebne mjere u razvoju malog i srednjeg poduzetništva koje je glavni oslonac svake nacionalne ekonomije.

ZAKLJUČAK

Kada se sagleda tranzicija i njeno ekonomsko i šire institucionalno pojavno područje, može se zaključiti da se ne radi o novoj pojavi koja nosi neke promjene, nego se radi o običnom neznanju i teretu prošlosti od koje se teško „odlijepiti". Teret prošlosti očituje se i kod dva druga važna činitelja, a to je niski stupanj političke volje i sposobnosti da se bržim korakom uvedu promjene i pridruživanje razvijenim ekonomijama i društvima, a uz to i niski stupanj nacionalne svijesti koja je potrebna kao dodatni činitelj zamaha pozitivnih promjena. Sve se ipak temelji na niskom stupnju znanja koje u bitnome posjeduju društva razvijenih država Europe. Stoga se tu postavlja aktualno pitanje brzine, odnosno moguće dinamike promjena i pridruživanja ekonomija u tranziciji razvijenim ekonomijama.

Za potrebite promjene u Hrvatskoj, barem na ekonomskom i političkom planu, trebaju novi ljudi, ali i za promjene povoljno okruženje ili klima. Stoga je jasno da se promjene ne mogu desiti brzo te je očito da je kineski stav o postepenoj tranziciji ipak realniji nego europski stav o brzoj tranziciji. Treba prihvatiti brojna ograničenja u razvoju koja su se postavila pred Hrvatsku kao i pred sve druge ekonomije u tranziciji, a koja ne omogućavaju brzi izlazak iz tranzicije. Orijentacija kojim se svi problemi rješavaju šumom zakona pokazala se neučinkovitom, ali postavlja se pitanje zašto se Hrvatska, kao i druge nove države, tranzicijske, odlučila na makro kvazi-model ustroja države i ekonomije. Zašto je okruženje još uvijek nepovoljno za veći poduzetnički i investicijski zamah te zašto je nivo političke volje nizak? Iz svega proizlazi samo jedan odgovor, a to je da je nivo potrebnih znanja po kojima bi se države u tranziciji priključili razvijenima članicama EU još uvijek znatno ispod nivoa dovoljnosti za ciljeve koje želimo ostvariti. Potreba za razvojem snažne lokalne samouprave i sustava komunikacije, jasno definiranje i podržavanje privatnog vlasništva, osiguranje građanskih prava u čemu nema privilegiranih predstavlja osnovni pravac kojim se osigurava razvoj. Neophodno je ustrojiti sve četiri funkcije menadžmenta pri čemu kontroling i planiranje imaju posebnu ulogu. Kontroling je moćan alat suzbijanja korupcije, ali i potrebitog sustava nadzora. Planiranje i svrha, dakle plan i cilj neizbježni su za nadzirani razvoj. U svemu tome, rješavanje prošlosti važan je uvjet jačanja nacionalne svijesti bez koje je nemoguće ostvariti nacionalno izvanstranačko jedinstvo.

Literatura

1. Falke, M. (2009). *Community Interests: An Insolvency Objective in Transition Economies?*. Frankfurt: Frankfurter Institut für Transformationsstudien.
2. Feige, E. L. (1994). *The Transition to a Market Economy in Russia: Property Rights, Mass Privatization and Stabilization*. Abingdon-on-Thames: Routledge.
3. Luković, T. i Vuković, A. (2018). The effects of Tourism as spiritus movens of Croatian Economy. U D. Tipurić i D. Labaš (Ur.), *6th International OFEL Conference on Governance, Management and Entrepreneurship. New Business Models and Institutional Entrepreneurs: Leading Disruptive Change. April 13th - 14th, 2018, Dubrovnik, Croatia* (str. 86-99). Zagreb: Centar za istraživanje i razvoj upravljanja.
4. Schumacher, E. F. (1999). *Small Is Beautiful: Economics As If People Mattered: 25 Years Later*. Vancouver: Hartley & Marks Publishers.

5. Solženjicin, A. (1988). *Arhipelag Gulag*. Beograd: Rad.
6. Thurow, L. (1996). *The Future of Capitalism: How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World*. New York, N. Y.: Penguin Books.
7. Weitzman, M. (1993). Economic transition: Can theory help?. *European Economic Review, 37*, 549-555. (https://scholar.harvard.edu/files/weitzman/files/economictransition.pdf)

MARKET ECONOMY IN ECONOMIES IN TRANSITION AND DEVELOPED ECONOMIES OF EUROPE

ABSTRACT

The formation of the European Union and the market unification of the 28 national economies, have produced two different economic systems - developed economies and economies in transition. After the collapse of communism in Europe it turned out that separation from the ethatist totalitarian regimes, i.e. non-market-based economies, cannot be quickly implemented. The limitations and burdens of the past require time, knowledge and political will for secession from the past and the adoption of the market economy at the macro and micro level. This problem of adapting Europe's new economies and their shift to a market-oriented economy is referred to as transition. The differences between the transition economies and the developed economies of Europe have become so great that they have, in some way, become the burden of the developed EU economies, as well as the threat to its future. Significance of this problem is addressed by the current efforts of the European Union and the USA and China to support the Three Seas Initiative, with the goal of accelerating the development of economies in transition and joining the developed economies of Europe and the world. The aim of the paper is to gain insights into the question of reasons because of which the economies in transition are lagging behind in development. The analysis is based on macro models of economic development, the success of these models and their development in case of Croatia.

Key words: *economies in transition, developed economies of Europe, economic macro models, knowledge and education, political action*

Krešimir Ivanda
Katedra za demografiju
Ekonomski fakultet Zagreb
kivanda@efzg.hr

DOSELJENI U HRVATSKU I POZICIJA NA TRŽIŠTU RADA

SAŽETAK

Hrvatska je tijekom svoje povijesti bila iseljenička zemlja, ali isto tako i useljenička. Doseljeno stanovništvo, slično kao i Hrvati u drugim zemljama, vrlo se brzo integriralo u novo društvo. No, bez obzira na kulturnu i društvenu integraciju, na tržištu rada može se razlikovati položaj doseljenog od domaćega stanovništva. Pozicija na tržištu rada otkriva specifičnosti doseljeničke zajednice i postoji li neka socioekonomska komponenta koja bi značajno razlikovala doseljeno stanovništvo od domaćeg. Razlika, ako je ima, može biti pozitivna ili negativna. Rad se fokusira na doseljeno stanovništvo u posljednjih nekoliko desetljeća te iz mikropodataka Ankete o radnoj snazi istražuje poziciju doseljenih na tržištu rada. U slučaju Hrvatske, gdje je većina doseljenih iz vrlo sličnoga socioekonomskog okruženja, pokazalo se da u većini pokazatelja nema bitne razlike između doseljenog i domaćeg stanovništva po pitanju položaja na tržištu rada. Ipak, pokazatelj ekonomske aktivnosti doseljenoga stanovništva negativan je, odnosno manji u većini dobnih skupina u odnosu na domaće stanovništvo. Takav je rezultat nepovoljan iz razloga što dodatno pogoršava ionako loše performanse tržišta rada i gospodarstva u Hrvatskoj.

Ključne riječi: *doseljeno stanovništvo, tržište rada, socioekonomska obilježja*

UVOD

Negativni demografski trendovi postali su vidljivi i široj javnosti pa su tako postali i predmetom javnih rasprava, a kao posljedica toga moguć je i odgovor politike u obliku javnih politika povezanih s demografskom problematikom. Možda najbolja vidljiva ekspresija negativnih demografskih trendova ogleda se na tržištu rada, u vidu nedostatka radne snage. Nedostatak radne snage samo je posljedica niza negativnih društvenih procesa. Ako se problemi povezani s tržištem rada pokušaju sažeti u nekakav okvir, onda ih je moguće podijeliti na demografske i strukturne.

Demografski problemi povezani s tržištem rada jesu dugotrajno niske stope fertiliteta, što rezultira nedovoljnim priljevom u radnu snagu te snažno iseljavanje stanovništva u radno aktivnoj dobi (što dodatno pojačava i prvi problem). Oba problema nisu nova, svoje korijenje vuku još duboko u povijest, a multipliciraju se u dvadesetom stoljeću. Bez obzira na to, oni su postojani i tijekom novije povijesti, a nije se pristupilo sustavnom i dugoročnom rješavanju toga problema.

Strukturni problemi povezani s tržištem rada jesu niska stopa aktivnosti stanovništva, pogotovo u starijem dijelu radnoga kontingenta, iznad 50., a pogotovo 55. godine života, kao i relativno kasni ulazak na tržište rada mladoga stanovništva (Akrap, Strmota i Ivanda, 2018).

Također, postoji i određena „neravnoteža"[1] na tržištu rada. Ta „neravnoteža" najbolje se očituje u visokoj stopi nezaposlenosti u uvjetima velikoga nedostatka radne snage u Hrvatskoj. Poslodavci potražuju desetke tisuća radnih mjesta koje ne mogu popuniti, dok su stope nezaposlenosti u Hrvatskoj izrazito visoke (bez obzira na recentno smanjenje stope nezaposlenosti zbog iseljavanja i oporavka gospodarske aktivnosti).
Navedena „neravnoteža" rezultat je brojnih drugih „neravnoteža" poput neusklađenosti obrazovnoga sustava i potreba na tržištu rada, dugotrajne nezaposlenosti uzrokovane suboptimalnim (pretjeranim) zapošljavanjima u velikim javnim poduzećima (što seže još u doba bivše države), loše provedenim privatizacijama, slabim sustavima prekvalifikacije i cjeloživotnog učenja i drugim razlozima.
Kao odgovor na navedeni nedostatak radne snage javljaju se dva moguća rješenja iz demografske domene. Prvo je pronatalitetna politika, za povećanje priljeva stanovništva u radnu snagu, a drugo je imigracijska politika. Obje politike demografska teorija smatra ekspanzivnim tipom populacijske politike. Ključna razlika ovih dviju politika vremenska je dimenzija. Pronatalitetna inačica daje rezultate vidljive na tržištu rada u dugom roku. Konkretno, određeni vremenski period potreban za „djelovanje" pronatalitetne politike uvećan je za minimalno 18 godina, dok to stanovništvo dođe na tržište rada. U prosjeku je dolazak pojedinca na tržište rada i duži od 18 godina životne dobi jer je udio visokoobrazovanoga stanovništva u mlađim kohortama sve viši. Nasuprot tome, imigracijska politika daje rezultate vidljive na tržištu rada u neusporedivo kraćem roku. Iz ekonomske perspektive, a posljedično i nositelja vlasti, očekivano je da je imigracijska politika primamljivija. Naime, aktualni nedostatak radne snage optimalno je riješiti sa što manje posljedica po gospodarsku aktivnost u zemlji. Niske stope rasta, a pogotovo negativne stope rasta gospodarske aktivnosti vrlo vjerojatno bi produbile negativne demografske trendove.
Ipak, primamljivost imigracijske politike, kao i svake druge javne politike, nosi sa sobom i određene rizike. Ne ulazeći u sociološki vid imigracije i problematiku, imigracija ima itekako bitnu ekonomsku dimenziju. Iz perspektive zemlje kojoj nedostaje radne snage bitna ekonomska dimenzija imigracijske politike jest pozicija doseljenoga stanovništva na tržištu rada. Ovdje pojam „pozicija na tržištu rada" pokušava odgovoriti na pitanja u kojoj je mjeri doseljeno stanovništvo odgovarajuće tržištu rada u zemlji.
Primjerice, je li doseljeno stanovništvo više, manje ili jednako ekonomski aktivno kao i domaće? Je li doseljeno stanovništvo koncentrirano u nekoliko zanimanja ili je distribucija slična kao i kod domaćega stanovništva? Je li doseljeno stanovništvo drukčijih vještina i iskustva, što rezultira različitim plaćama? Takva i slična pitanja mogu se okarakterizirati ovdje navedenim pojmom „pozicija na tržištu rada", a ista analiza može se provesti i na subnacionalnoj razini, primjerice županijama ili većim gradovima.
U tom kontekstu ovaj rad bavi se već doseljenim stanovništvom u Hrvatskoj i analizira njihovu poziciju na tržištu rada kako bi istražilo dosadašnje integriranje doseljenoga stanovništva na tržište rada i pružila podloga za daljnja istraživanja budućih doseljavanja, koja vrlo vjerojatno neće biti dominantno iz okruženja kao do sada iz jednostavne činjenice što su demografski trendovi susjednih zemalja također vrlo negativni te se „bazen" potencijalnih doseljenika poprilično ispraznio.

OSNOVNI POKAZATELJI POZICIJE NA TRŽIŠTU RADA

Hrvatsku se percipira kao iseljeničku zemlju, no ona je isto tako i useljenička zemlja. U prošlosti su, pogotovo kontinentalni dio, naseljavali stanovnici iz srednjoeuropskih zemalja, naravno i susjednih zemalja, a u novijoj povijesti prevladava doseljavanje iz susjednih zemalja i ponešto povratnika iz inozemstva. Bez obzira

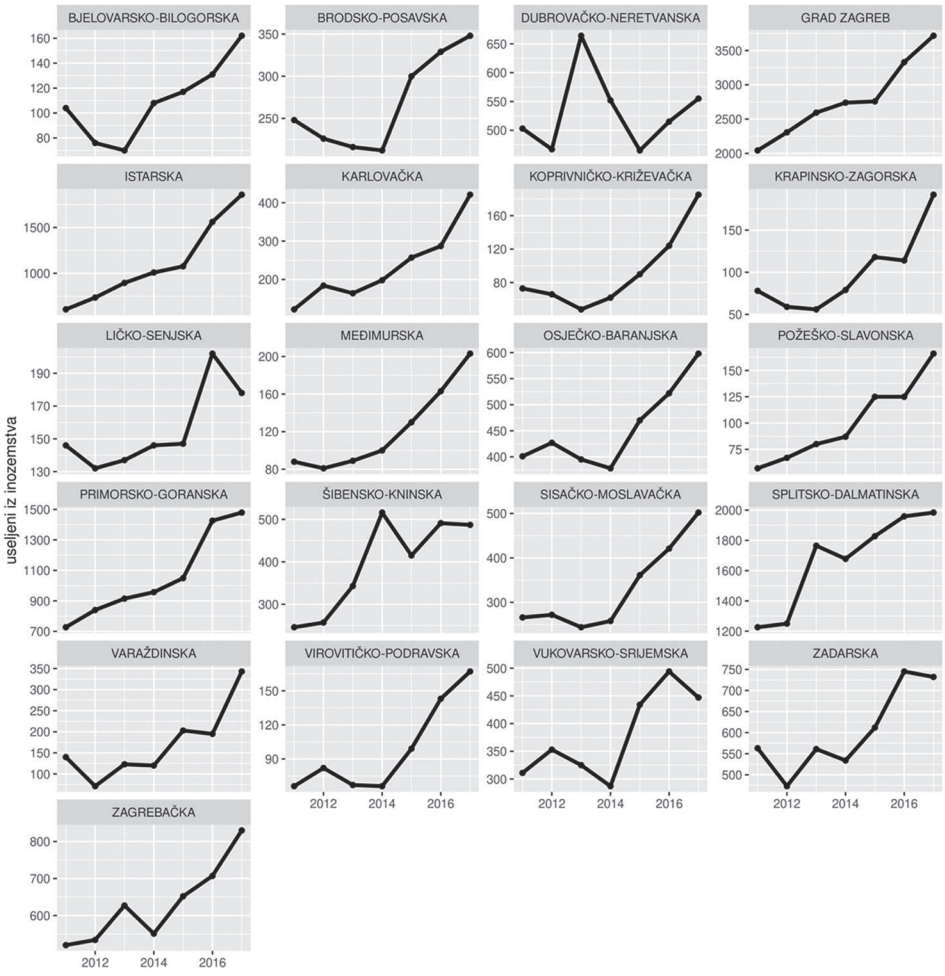
[1] Na tržištu rada postoji točka ravnoteže između ponude i potražnje za radom, bez obzira na njenu suboptimalnost za ekonomski razvoj. Ovdje se pod pojmom „neravnoteža" na tržištu rada slikovito govori o nekim neželjenim pojavama poput dugotrajne nezaposlenosti, neusklađenosti obrazovnoga sustava i tržišta rada i ostalom.

na iseljenički/useljenički naglasak, činjenica jest da je dinamika migracija u Hrvatskoj ključna komponenta ukupnih demografskih kretanja (Gelo, Akrap i Čipin, 2005).

Fokus ovoga rada doseljavanje je iz inozemstva, i to iz perspektive ponude radne snage. Kao i u nekim drugim razvojnim pokazateljima, Hrvatska ima bitne regionalne razlike i u broju doseljenih. Doseljavanje iz inozemstva prije svega treba promatrati kao endogeni proces svojstven tržištu rada, kako ga objašnjavaju dominantne teorije migracija (Massey i ostali, 1993). Ipak, valja napomenuti da to u slučaju Hrvatske nije potpuno točno jer je 1990-ih godina doseljavanje iz inozemstva bilo uvjetovano ratnim događanjima, a ne svojstveno ekonomskim zakonitostima tržišta rada.

No, ovaj rad stavlja fokus na stanovništvo koje je trenutno u radnoj snazi, pa je, barem zbog vremenskoga odmaka i odlaska značajnog dijela stanovništva zahvaćenog ratnim zbivanjima u mirovinu, utjecaj Domovinskoga rata na pokazatelje u radnom kontingentu manji. Kako god, pozicija na tržištu rada stanovništva doseljenoga iz inozemstva nije istražena i ovo je jedan od prvih radova koji se bavi tom problematikom. Ovo je možda i posljednji vremenski period u kojemu se ovakva analiza može jednostavnije obraditi jer buduće migracije vrlo vjerojatno neće biti iz susjednih zemalja koje dijele slična socioekonomska obilježja stanovništva. Buduće migracije zahtijevat će bitno detaljniju analizu zbog različitih socioekonomskih obilježja stanovništva koje će migrirati, ali isto tako i sve kompleksnijih struktura tržišta rada i gospodarstva u cjelini.

Unutar Hrvatske doseljavanje iz inozemstva ima jasnu regionalnu diferencijaciju. Ta razlika najbolje se može prikazati na razini županija, koje kao administrativne jedinice uglavnom obuhvaćaju područje sličnoga gospodarskog razvoja. Sljedeći grafikon prikazuje recentno doseljavanje u Hrvatskoj po županijama.

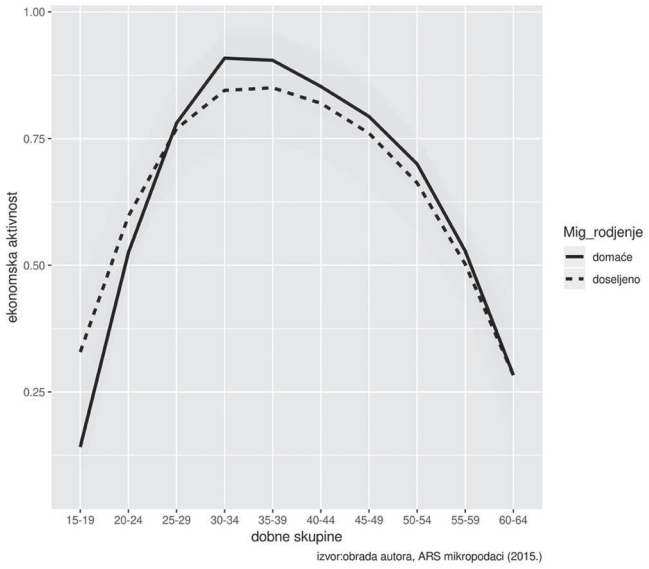

Grafikon 1. Broj doseljenih iz inozemstva po županijama

Svaka županija ima svoje specifičnosti, pa tako i kod doseljavanja. Kako i u obujmu doseljavanja tako i u vremenskoj dimenziji, postoje očite razlike – neke županije ne prate trend porasta doseljavanja iz inozemstva. No, čak i uz porast doseljavanja koji je vidljiv u većini županija, on nije ni približno dovoljan da poništi negativan učinak snažnoga iseljavanja od 2013. do danas. Naprotiv, porast doseljavanja, čak i uz kontinuirano povećavanje godišnjih kvota za useljenike, ne uspijeva pokriti niti polovicu (i to službenog broja) iseljenih. U apsolutnim iznosima doseljavanje iz inozemstva na niskim je razinama. Neke županije od Popisa 2011. do danas bilježe u prosjeku manje od 200 useljenih godišnje (Bjelovarsko-bilogorska, Koprivničko-križevačka, Krapinsko-zagorska, Ličko-senjska, Međimurska, Požeško-slavonska, Virovitičko-podravska), bez obzira što neke od njih (primjerice Međimurska ili Krapinsko-zagorska) spadaju u skupinu gospodarski razvijenijih županija Hrvatske. Brojni faktori utječu na to (obje prethodno navedene županije primjerice spadaju u skupinu županija s prosječno niskim plaćama) i analiza zašto su određeni dijelovi Hrvatske atraktivniji za imigrante prelazi okvire ovoga rada.

Aktualni iseljenički val za čiji se početak uglavnom uzima 2013. godina još uvijek traje i njegove se posljedice prije svega očituju u nedostatku radne snage, što konačno utječe i na brojne druge ekonomske i društvene procese (Akrap, Strmota i Ivanda, 2017). Jedan od prvih tržišnih odgovora na takvo iseljavanje (u sektorima gospodarstva koji imaju nedostatak radne snage ili koji ga anticipiraju u skoroj budućnosti) jest povećanje plaća u sektorima ili poduzećima koja si to poslovno mogu priuštiti (Bogdan i Ivanda, 2018).

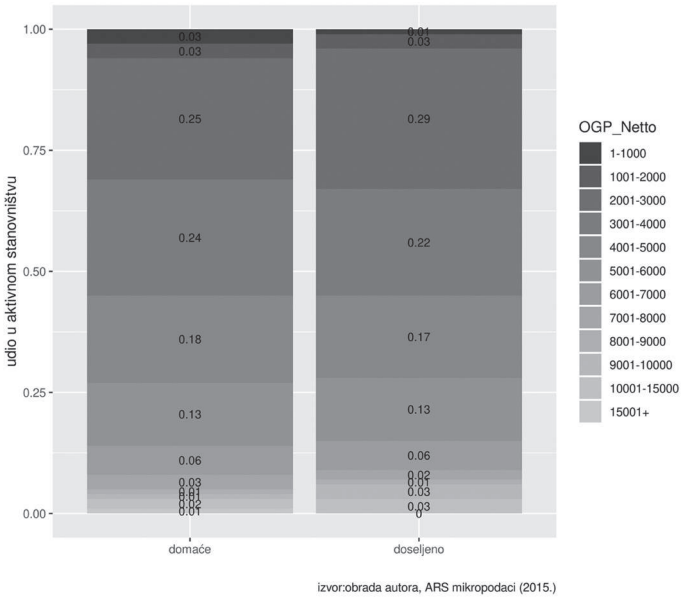
Prvi pokazatelj koji može dati uvid u eventualnu razliku na tržištu rada između domaćeg i doseljenog stanovništva jest stopa aktivnosti stanovništva. No, kako se u ovom radu koriste mikropodatci (podatci na individualnoj razini) Ankete o radnoj snazi, moguće je dobiti i specifične stope aktivnosti po dobi i statusu imigranta.

Grafikon 2. Specifične stope aktivnosti po dobi i statusu imigranta

Stanovništvo doseljeno iz inozemstva ima više razine ekonomske aktivnosti samo u dobi do 29. godine u odnosu na domaće stanovništvo. Nakon toga slijedi viša razlika u stopama aktivnosti u korist domaćega stanovništva da bi u drugome dijelu radnoga kontingenta one konvergirale. Važno je primijetiti da doseljeno stanovništvo također prati trend domaćega stanovništva u vrlo ranom izlasku s tržišta rada, vjerojatno zbog ranijeg umirovljavanja kao što je to slučaj i kod ukupne populacije (Akrap i ostali, 2018). Ovaj pokazatelj nije povoljan za ekonomiju jer bi doseljeno stanovništvo prema dosadašnjim teorijskim i empirijskim nalazima trebalo imati relativno visoke razine ekonomske aktivnosti (Kurekova, 2010; Stark, 1991). Dodatan problem ovako niskih stopa ekonomske aktivnosti doseljenoga stanovništva jest što tržište rada u Hrvatskoj

karakterizira izrazito niska okupacijska mobilnost (Matković, 2008). S obzirom na poprilično slične razine ekonomske aktivnosti doseljenog i domaćeg stanovništva, moguće je očekivati i slične ostale pokazatelje pozicije na tržištu rada. Sljedeći pokazatelj od interesa jesu neto plaće. Neto plaće odraz su ravnoteže na tržištu rada između ponude i potražnje za određenim zanimanjima, vještinama, iskustvom i ostalim parametrima koji utječu na tu ravnotežu. Ditribucija plaća odnosno razreda neto plaće u domaćem i doseljenom stanovništvu dana je u sljedećem grafikonu.

Grafikon 3. Distribucija plaća u domaćem i doseljenom stanovništvu

Distribucija plaća ne pokazuje neka velika odstupanja koja bi bilo potrebno dalje istražiti u okviru ovoga rada jer doseljeno stanovništvo ima vrlo sličnu distribuciju neto plaća kao i domaće. Osnovni pokazatelji pokazuju veliku razinu konvergencije doseljenoga stanovništva uvjetima na tržištu rada.

Pokazatelj koji bi mogao identificirati razliku između domaćeg i doseljenog stanovništva distribucija je zanimanja. Naime, određeni sektori već i prije aktualnog iseljeničkog vala imali su potrebu za popunjavanjem radne snage stanovništvom iz inozemstva.

Tablica 1. Stanovništvo po zanimanjima

zanimanje	Udio doseljeno	Udio domaće
Trgovina na malo, osim trgovine motornim vozilima i motociklima	8,80%	10,42%
Obrazovanje	7,39%	7,35%
Gradnja zgrada	7,24%	2,16%
Javna uprava i obrana; obvezno socijalno osiguranje	5,91%	7,32%
Djelatnosti zdravstvene zaštite	5,62%	4,98%
Biljna i stočarska proizvodnja, lovstvo i uslužne djelatnosti povezane s njima	5,47%	7,78%
Proizvodnja prehrambenih proizvoda	4,80%	3,41%
Djelatnosti pripreme i usluživanja hrane i pića	4,36%	4,24%
Smještaj	3,77%	2,30%
Kopneni prijevoz i cjevovodni transport	3,55%	2,78%
Trgovina na veliko, osim trgovine motornim vozilima i motociklima	3,03%	2,16%
Specijalizirane građevinske djelatnosti	2,73%	2,66%
Gradnja građevina niskogradnje	2,22%	1,90%
Usluge u vezi s upravljanjem i održavanjem zgrada te djelatnosti uređenja i održavanja krajolika	2,00%	0,91%
Proizvodnja gotovih metalnih proizvoda, osim strojeva i opreme	1,77%	2,43%
Pravne i računovodstvene djelatnosti	1,70%	1,05%
Djelatnosti socijalne skrbi sa smještajem	1,63%	1,31%
Skladištenje i prateće djelatnosti u prijevozu	1,55%	1,86%
Trgovina na veliko i na malo motornim vozilima i motociklima; popravak motornih vozila i motocikala	1,18%	1,38%
Proizvodnja odjeće	1,18%	1,34%
Poslovanje nekretninama	1,18%	0,25%

Izvor: obrada autora, ARS mikropodatci (2015.)

Rezultati su ovdje ponešto drukčiji od prethodnih: postoji jasna razlika između distribucije zanimanja (prema NKD 2007) među domaćim i među doseljenim stanovništvom. U Tablici 2. prikazana su najčešća zanimanja kod doseljenoga stanovništva i analogno njihovi udjeli kod domaćeg stanovništva.

Doseljeno stanovništvo ima primjetno veći udio zaposlenih (u doseljenom stanovništvu) u sektorima građevinarstva (gradnja zgrada i srodne specijalizirane građevinske djelatnosti, usluge u vezi s upravljanjem i održavanjem zgrada te djelatnosti uređenja i održavanja krajolika i ostale), kopnenog transporta (kopneni prijevoz i cjevovodni transport) i turizma (smještaj). Domaće stanovništvo ima primjetno veći udio (u ukupnom domaćem stanovništvu) zaposlenih u djelatnostima trgovine na malo, javne uprave i obrane, poljoprivrede i stočarstva.

Mogući su faktori iz kojih proizlaze ove razlike, a koje je potrebno dalje istražiti, sljedeći: gospodarska struktura u zemlji/području ishodišta doseljenoga stanovništva, potražnja za radnom snagom u Hrvatskoj za zanimanja koja se ne mogu popuniti domaćom radnom snagom, administrativne prepreke zapošljavanju doseljenoga stanovništva, tržišnu poziciju i mogućnost poslovanja (plaću) u određenim zanimanjima i drugi faktori.

REZULTATI

Iako deskriptivna statistika iz mikropodataka daje naslutiti poprilično slične pokazatelje između doseljenog i domaćeg stanovništva, u analizi je upotrebljen i jednostavan model binarne logističke regresije čija je zavisna varijabla aktivnost, a nezavisne varijable spol (Dem_Spol), dob (starost), godine školovanja (Dem_GodineSkole) i status doseljenika (Mig_rodjenje). Kako bi se smanjio utjecaj povratnika koji se vraćaju u mirovini i doseljavanja starije populacije iz drugih razloga, u modelu je obuhvaćena samo populacija u radnoj dobi (15 – 64).

Data Set	Resp Var	Obs.	Convergence
data	akt	22492	TRUE

Maximum Likelihood Estimates

Parameter	Estimate	Std. Error	z value	Pr(>|z|)
(Intercept)	-1.6298	0.0940	-17.3352	0.0000
Dem_Spolžene	-0.6135	0.0329	-18.6301	0.0000
starost 25-29	1.4730	0.0743	19.8355	0.0000
starost 30-34	2.1908	0.0839	26.1167	0.0000
starost 35-39	2.3399	0.0833	28.1044	0.0000
starost 40-44	1.9829	0.0767	25.8570	0.0000
starost 45-49	1.4307	0.0652	21.9573	0.0000
starost 50-54	1.2191	0.0629	19.3870	0.0000
starost 55-59	0.4221	0.0592	7.1308	0.0000
starost 60-64	-0.7319	0.0620	-11.8071	0.0000
Dem_GodineSkole	0.1538	0.0064	23.8567	0.0000
Mig_rodjenjedoseljeno	-0.0949	0.0507	-1.8740	0.0609

Sve su varijable osim statusa doseljenika signifikantne u modelu, dok je status doseljenika granično signifikantan ($0.05 < p < 0.1$). Očekivano, žene imaju bitno manju vjerojatnost (*log odds*) od muškaraca za ekonomsku aktivnost, a varijabla starost potvrđuje deskriptivnu statistiku specifičnih stopa aktivnosti po dobi. Konkretnije, najveću vjerojatnost za aktivnost ima populacija u dobi 35 – 39 godina. Godine školovanja, *proxy* varijabla za razinu obrazovanja, također je signifikantna u modelu. Iako nizak koeficijent, ipak je bitnog učinka jer svaka dodatna godina školovanja povećava šansu za aktivnost za 0,1538 *log odds* odnosno, eksponirano, 1,166 puta veću vjerojatnost aktivnosti. Model potvrđuje pretpostavke prikazane specifičnim stopama aktivnosti pa tako doseljeno stanovništvo ima manju šansu za ekonomsku aktivnost od domaćega stanovništva. Deskriptivna statistika i rezultati logističke regresije nalažu relativno jednostavan zaključak: ne postoji značajna razlika u poziciji na tržištu rada domaćeg i stanovništva doseljenog iz inozemstva u odabranim parametrima. Dapače, ona je u nekim pokazateljima i suprotna od teorijskih očekivanja. Naime, specifične stope aktivnosti po dobi pokazuju nižu razinu ekonomske aktivnosti za doseljeno stanovništvo u većini dobnih skupina.

S obzirom da je ovo prvi rad koji se bavi ovom problematikom, odabrani su samo osnovni pokazatelji. Moguće je da se analizom nekih drugih pokazatelja dobiju drukčiji rezultati, a isto tako, moguće je dobiti drukčije rezultate za svega nekoliko godina ako se intenzivira doseljavanje u Hrvatsku. No, bit će potrebno više godina kako bi se te promjene odrazile na znanstvenicima dostupne izvore podataka, poput ovdje korištene Ankete o radnoj snazi. Anketna istraživanja ovoga tipa često podcjenjuju ukupan broj doseljenih jer novodoseljeni često nemaju stabilne i prijavljene adrese te su općenito manje skloni sudjelovanju u anketama.

ZAKLJUČAK

Već i deskriptivna statistika pokazuje da nema brojnih i bitnih razlika između domaćeg i doseljenog stanovništva u njihovu položaju na tržištu rada. No, razlika koja je prisutna vrlo je nepovoljnoga karaktera, a to je stopa aktivnosti stanovništva, odnosno specifične stope aktivnosti prema dobi i statusu doseljenika. Konkretno, stanovništvo doseljeno iz inozemstva ima nižu razinu ekonomske aktivnosti skoro u svim dobnim skupinama – nižu od ionako vrlo niske stope aktivnosti u općoj populaciji u Hrvatskoj, što navodi na zaključak da je doseljavanje iz inozemstva nepovoljno utjecalo na pokazatelje aktivnosti stanovništva u Hrvatskoj. Takav je rezultat u suprotnosti s brojnim teorijskim i empirijskim nalazima u Europi i svijetu jer je doseljeno stanovništvo u prosjeku mlado i ekonomski aktivno, a ovo posljednje u Hrvatskoj nije bio slučaj. Vjerojatni su razlozi za to: konvergencija doseljenoga stanovništva prilikama i ponašanju na hrvatskom tržištu rada, doseljavanje koje nema pozadinu u ekonomskim mehanizmima i nepostojanje kvalitetne migracijske politike. Bilanca doseljavanja iz inozemstva može se svesti na održavanje *statusa quo*, barem iz perspektive tržišta rada jer bitnih razlika između doseljenog i domaćeg stanovništva nema.

Literatura

1. Akrap, A., Strmota, M. i Ivanda, K. (2017). Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (Ur.), *Hrvatska izvan domovine: zbornik radova predstavljenih na drugom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku 1. – 3. srpnja 2016.* (str. 543-551.). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva; Centar za kulturu i informacije Maksimir.
2. Akrap, A., Strmota, M. i Ivanda, K. (2018). Ekonomska aktivnost stanovništva u Hrvatskoj u dobi od 55 do 64 godine i potencijalne rezerve radne snage. U G. Družić i I. Družić (Ur.), *Zbornik radova znanstvenog skupa: Modeli razvoja hrvatskog gospodarstva* (str. 3-22.). Zagreb: Ekonomski fakultet Zagreb; HAZU.

3. Bogdan, Ž. i Ivanda, K. (2018). Emigration and Labor Supply: The Effect on Wages in Source Country. U A. Mašek Tonković i B. Crnković (Ur.), *7. Međunarodni znanstveni simpozij „Gospodarstvo istočne Hrvatske – vizija i razvoj"* (str. 234-241.). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku.
4. Gelo, J., Akrap, A. i Čipin, I. (2005). *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske – bilanca 20. stoljeća*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
5. Kurekova, L. (2010). *Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows*. San Domenico di Fiesole: European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies. (https://pdfs.semanticscholar.org/f6cd/407bb33dcee11d834a6dacb2d3ccdb99f972.pdf?_ga=2.28692220.1522420575.1565937691-65982364.1565937691)
6. Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. i Taylor, J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, *19*(3), 431-466. DOI: 10.2307/2938462
7. Matković, T. (2008). Tko što radi? Dob i rod kao odrednice položaja na tržištu rada u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, *15*(3), 479-502. https://doi.org/10.3935/rsp.v15i3.802
8. Stark, O. (1991). *The Migration of Labor*. Cambridge, MA.; Oxford: Blackwell Pub.

THE LABOUR MARKET POSITION OF THE IMMIGRANT POPULATION IN CROATIA

ABSTRACT

Throughout its history, Croatia was both emigrant and immigrant country. Migrant population, like Croats in other countries, integrated easily in the new society. But regardless of cultural and social integration, the labor market may show difference between immigrant and domestic population. The labor market position reveals the specifics of the immigrant community and whether there is a socioeconomic component that would significantly differentiate the immigrant population from the domestic. The difference, if exists, can be positive or negative. The paper focuses on the immigrant population over the last decades and from the Labor Force Survey micro-data explores the position of labor market participants. In the case of Croatia, where most of the immigrants come from a very similar socioeconomic environment, results show no significant differences in the labor market between the immigrant and the local population. Yet, one variable shows negative effect: immigrant activity rate is lower in most age groups than non-immigrant one. That result makes already low labor market and general economy performances even lower.

Key words: *immigrant population, labor market, socioeconomic characteristics*

Jugoslav Jovičić
Univerzitet u Travniku
jugoslav.jovicic@gmail.com

Stevan Petković
Univerzitet u Travniku
stevan74petkovic@gmail.com

UTICAJ SAVREMENIH MIGRACIONIH KRETANJA NA ZEMLJE EVROPSKE UNIJE

SAŽETAK

Dinamika migracije je zadnjih godina u značajnom porastu i veoma je teško je sagledati njene dugoročne razvojne posljedice. Stanovništvo Evropske unije suočava se sa jednom od najvećih migrantskih kriza, koja već duže vrijeme predstavlja najvažniji demografski, ekonomski i politički problem evropskog društva.
Jedan od osnovnih demografskih izazova koji sa sobom nosi migrantska kriza jeste i činjenica da najveći broj migrantskog stanovništva čini mlado stanovništvo, odnosno stanovništvo u reproduktivnom periodu i mlado radno sposobno stanovništvo. S druge strane, evropsko stanovništvo je među najstarijim na svijetu i Evropa se suočava sa nedostatkom radnika koji se izražava milionima. Taj trend će se nastaviti i pretpostavka je da će trajati do 2050. godine.

Ključne riječi: *stanovništvo, migraciona kretanja, ekonomija, Evropska unija*

UVOD

U protekle četiri godine na sceni je veliki migrantski talas koji je iz ratom pogođenih država Sirije, Afganistana i Iraka na tlo Evrope doveo nekoliko miliona ljudi. Taj enormni priliv ljudi izazvao je dosad najveću krizu u Evropskoj uniji, te podijelio države članice i njihove lidere u raspravi kako se nositi sa prihvatom migranata i da li ih uopšte propuštati na teritoriju Evropske unije.
Sa jedne strane imamo protivljenja prilivu stranaca u njihove zemlje, dok sa druge strane postoji evidentan problem tih zemalja, a tiče se malog prirodnog priraštaja. Ono što je zajedničko svim državama koje se nalaze na migrantskoj ruti jeste činjenica da imaju zajedničku odgovornost za što bolje i efikasnije upravljanje migracijama. Tu se prije svega misli na humanitarna i socijalna pitanja kojima se mora posvetiti pažnja kroz razne oblike međunarodne solidarnosti.
U ovom radu predstavljeni su osnovni pojmovi koji se tiču migracionih kretanja, kao što su oblici migracija, te podsticajni faktori savremenih migracija. Takođe je obrađen je demografski uticaj i posljedice migrantske krize, kao i najnovija balkanska ruta. U zadnjem dijelu rada objašnjen je i uticaj migracija na ekonomiju, kako zemalja u koje se migrira, tako i zemalja porijekla migranata.

OBLICI MIGRACIJA

Migrant je lice koje se bez prisile, dobrovoljno i iz ličnih razloga, preseljava iz mjesta svog prebivališta na izabranu destinaciju sa namjerom trajnog nastanjenja. Uzimajući u obzir pravac kretanja migranta možemo definisati kao emigranta (za državu iz koje odlazi – iseljava) ili pak kao imigranta (za državu koja ga prima – useljava).

U zavisnosti od toga da li su migracije lični izbor ili stvar prinude one mogu biti definisane kao voljne i nevoljne. Treba samo uzeti u obzir i mogućnost da voljne migracije ne znače automatski da nije bilo pritiskana migranta kao ni to da nema bezbjednosnog rizika. Uzmimo kao jedan primjer izbjeglištvo koje je nevoljna migracija.

Migracije možemo definisati kao trajne i privremene, a sve u zavisnosti da li migrant ima namjeru da se trajno naseli ili pak samo privremeno. Recimo zbog sezonskog posla ili školovanja. Doduše i jedne i druge mogu biti voljne i nevoljne. Maloprije smo naveli da je izbjeglištvo nevoljno, ali se može svrstati i u trajno i u privremeno, u zavisnosti od mogućnosti povratka u zemlju porijekla.

Kada se migracije odvijaju u okviru jedne države tada govorimo o internim migracijama, dok se one kojima se odlazi u drugu državu definišu kao eksterne migracije.

Kada govorimo o voljnim i nevoljnim migracijama, iz ugla bezbjednosti veoma bitna je činjenica da li se migracije odvijaju uz poštovanje propisanih pravnih procedura ili njihovim kršenjem. Znači tada razlikujemo legalne ili regularne i nelegalne ili neregularne.

Legalne migracije su u većini slučajeva pojedinačne, ali mogu biti i grupne (npr. porodična putovanja, sportske ekipe itd.). Ilegalne migracije se odvijaju izbjegavanjem propisa kojima se reguliše prelazak državne granice. Njih dijelimo na pojedinačne, grupne i masovne.

Imajući u vidu aktuelnu migrantsku krizu u Evropi, dotaći ćemo i objasniti dva termina koja se najčešće koriste u javnosti, a izvode se iz gore navedenih klasifikacija. Govorimo o terminima iregularni migranti i ekonomski migranti.

Iregularni migrant – Strani državljanin koji, kršeći propise o prelasku državne granice, ulazi na teritoriju tranzitne ili države krajnje destinacije ilegalnim putem, bez dokumenata van redovnih graničnih prelaza ili na njima, ali uz pomoć falsifikovane ili tuđe putne isprave. Iregularan migrant je i stranac koji je na teritoriju druge države ušao na legalan način, ali je usljed boravka u njoj stekao iregularan status usljed isticanja roka važenja putne isprave, vize ili boravišne dozvole. U javnom diskursu je mnogo češće u upotrebi izraz „ilegalni migrant", iako je suštinski neprihvatljiv s obzirom da ljudsko biće ne može biti nelegalno. Način ulaska na teritoriju neke države može biti ilegalan, ukoliko je izveden protivno pravno regulisanom načinu prelaska državne granice. Strani državljanin koji bi na nedozvoljen način prešao državnu granicu, ili bi nakon legalnog način ulaska u drugu državu usljed isteka važnosti dokumenata po osnovu kojih je prethodno stekao pravo boravka na teritoriji te države boravio na njoj protivno propisima, na taj način postaje iregularni, a ne ilegalni migrant.

Deklaracijom Parlamentarne skupštine OEBS-a sa sjednice iz Osla 2010. godine je označeno kao neprikladno kvalifikovanje iregularnih migranata ilegalnim jer „nijedno ljudsko biće ne dolazi na ovaj svijet ilegalno" (OSCE Parliamentary Assembly, 2010).

Ekonomski migrant – Dimenzija koja profiliše migranta kao ekonomskog je njegov motiv za promjenu prebivališta. To je osoba koja napušta svoje uobičajeno prebivalište i naseljava se izvan mjesta svog porijekla da bi unaprijedio materijalno-egzistencijalni kvalitet svog života. To mogu biti i sezonski radnici, a zbog činjenice da mnogi od njih pokušavaju da uđu u drugu zemlju izbjegavajući uobičajene pravne procedure, njihov status se često izjednačava sa statusom iregularnog migranta.

Prostorno, tokovi ekonomskih migracija se kreću od nerazvijenih ili manje razvijenih područja ka razvijenijima, a unutar manje regije ili države ekonomski migranti se kreću iz ruralnih ka urbanim centrima.

PODSTICAJNI FAKTORI SAVREMENIH MIGRACIJA

Razlozi odvijanja migracija su značajni za njihovu klasifikaciju, od koje dalje zavisi postupanje nadležnih državnih službi i svih ostalih zainteresovanih subjekata – međunarodne organizacije, nevladine organizacije i sl. Naravno, tretiranje ovog društvenog fenomena se razlikuje u slučajevima prinudnih ili iznuđenih migracija u odnosu na one koje su slobodne. Tipologija migracija je složena, a mi ćemo u ovom radu staviti akcenat na one migracije koje se odvijaju mimo zakonitih procesa u smislu (ne)ispunjavanja propisanih uslova za ulazak na teritoriju druge države, načina i mjesta ulaska. Da bi se razumjeli ograničavajući faktori uloge bezbjednosnih subjekata u rješavanju globalnog problema ilegalnih migracija, kao i njihovih mogućnosti u pogledu preduzimanja adekvatnih mjera na suzbijanju ilegalnih migracija nužno je identifikovati i razložiti uzroke njihove pojave na potisne (*push*) i privlačeće (*pull*) faktore koji se u najvećoj mjeri poklapaju sa podsticajnim faktorima migracija uopšte (Marković, 2016).

Loši uslovi života oličeni kroz nizak životni standard recimo siromašnih zemalja Afrike su među glavnim potisnim faktorima napuštanja zemlje i kretanja ka razvijenim i bogatim ekonomskim područjima Evropske unije. Eksploatacija prirodnih ekonomskih potencijala, o čemu ćemo kasnije govoriti, tih država od strane bivših kolonijalnih sila produbljuje stanje siromaštva lokalnog stanovništva. Uspostavljanjem marionetskih režima, koji ne poštuju elementarna ljudska prava, narušava se politička stabilnost, što često vodi u građanske ratove te se pored ekonomske ugrožava i lična bezbjednost, pa se kod lokalnog stanovništva stvara potreba za napuštanjem svoje države. Najsvježiji primjeri su države poput Sirije, Iraka i Libije.

Spoljnim vojnim intervencijama, u kojima učestvuju između ostalih i države članice Evropske unije, najčešće se samo produbljuju započeti građanski ratovi, te se dodatno slabe ekonomski resursi inače nerazvijenih država, uzrokujući povećanje obima prinudnih migracija.

Kao najteža posljedica takve politike vojno i ekonomski razvijenog dijela svijeta, na području Sirije i Iraka svijet se suočio sa stvaranjem džihadističke Islamističke države Iraka i Levanta (ISIL) i još uvijek traje angažovanje najmoćnijih država svijeta za uništenjem iste. Takođe tako je stvorena i jedna nova bezbjednosna dimenzija koja stvara prostor za dodatno angažovanje i drugih svjetskih organizacija kao što su UNHCR, ali isto tako i OEBS i drugih regionalnih organizacija.

Kao nus pojava na sve navedene okolnosti na scenu stupa i nimalo beznačajan *push* faktor koji se ogleda u profesionalizaciji organizovanja ilegalnih migracija iz gore pomenutih ugroženih država ka prostoru Evropske unije. Bezbjednosne službe različitih država ukazuju da su organizovane kriminalne grupe ranije razvijene kanale za druge prekogranične kriminalne aktivnosti iskoristile za proširivanje kriminalne djelatnosti na krijumčarenje ljudi.

S druge strane, privlačeći (*pull*) faktori su pogodnosti koje pruža život na nekom drugom mjestu, izvan svog mjesta prebivanja, države. Privlačeći faktori su subjektivniji od potiskujućih jer nisu proizvod iskustva, kao što je to slučaj saokolnostima koje čovjeka motivišu na preseljenje. To su sve one okolnosti suprotne negativnim stranama života potencijalnog migranta koje smo već naveli: mir, odsustvo nasilja, tolerancija, veće šanse za zaposlenje, bolja zdravstvena zaštita itd.

Visok standard u razvijenim i bogatim zemljama je uvijek bio privlačeći faktor za ekonomske migrante koji su raznim pogodnostima bili čak i podsticani na preseljenje od strane država koje su imale potrebu za radnom snagom. Iako su vidljive posljedice svjetske ekonomske krize zemlje Evropske unije su i dalje primamljive stanovništvu zemalja gdje se ratuje i teško živi. Postupak prema tražiocima azila, zasnovan na poštovanju

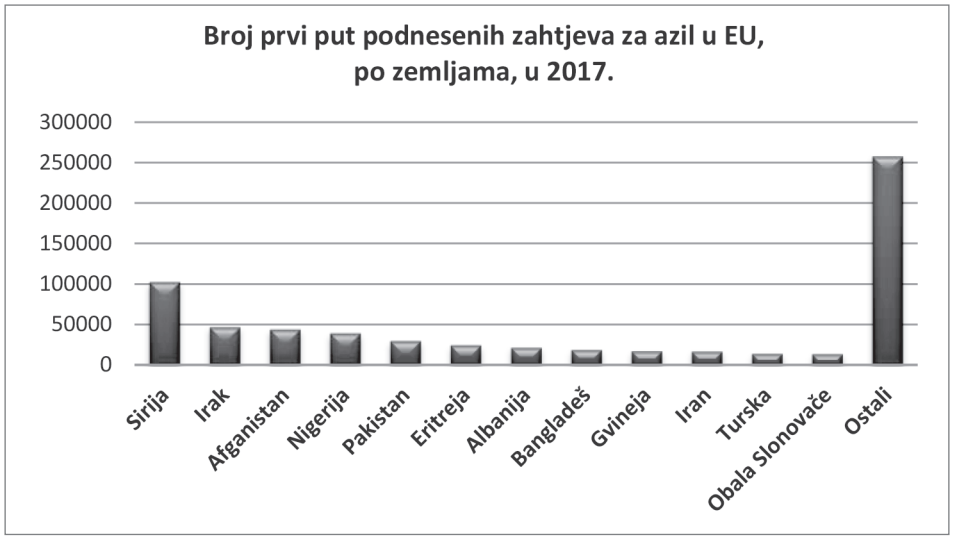
ljudskih prava uliva nadu migrantima da će se na takav način domoći boljeg života, a pogodnosti koje nude razvijene zemlje Evropske unije u procesu rješavanja njihovog statusa je takođe značajan *pull* faktor. Među privlačećim faktorima su i veze sa članovima porodice, kao i prijateljima koji već duže vrijeme žive u najrazvijenijim dijelovima Evrope. Stanje mira u Evropi je takođe važan faktor privlačenja migranata, ako ne i najvažniji kod onih koji bježe od ratnih sukoba u svojim matičnim državama.

SAVREMENA DEMOGRAFSKA SLIKA EVROPE

Evropsko stanovništvo je među najstarijim populacijama u svijetu. Prosječna starost stanovništva Evropske unije u 2016. godini iznosila je 42,8 godina. To znači da je polovina stanovništva EU starije od 42 godine. Među državama Unije najveću prosječnu starost imale su Njemačka i Italija a najmanju Irska. Udio stanovništva starog 65 i više godina iznosio je 19,4 %, što predstavlja povećanje u odnosu na 2010. godinu kada je taj udio iznosio 16 % (https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Population_structure_and_ageing#Median_age_is_highest_in_Germany_and_Italy).

Naročito intenzivan proces starenja stanovništva očekuje se u decenijama pred nama, jer upravo sada generacije „baby boomer-a" (generacije rođene u periodu nakon Drugog svjetskog rata pa do 1960-tih godina) ulaze u kategoriju stanovništva starog 65 i više godina, a poznato je da su to bile najbrojnije generacije. Nakon toga je broj rođenih bio samo manji. Na drugoj strani prisutan je i kontinuirani porast očekivanog trajanja života, tako da će se i broj ostarjelog stanovništva povećavati (80+) i taj podatak naročito zabrinjava. Prema projekcijama Eurostat-a medijalna starost evropskog stanovništva će se do 2050. godine povećati na 46,8 godina, a u pojedinim zemljama kao što je Njemačka, Rumunija, Poljska i Slovačka, ona će preći 50 godina. Udio starog stanovništva (65 i više godina) će do sredine 21. vijeka iznositi oko 27,8 %, dok će udio ostarjelog stanovništva (80 i više godina) iznositi 10,1 %, što znači da će se njegov broj u narednih nekoliko decenija više nego duplirati. Ovakav trend karakterisaće sve zemlje Evropske unije (Eurostat, 2018).

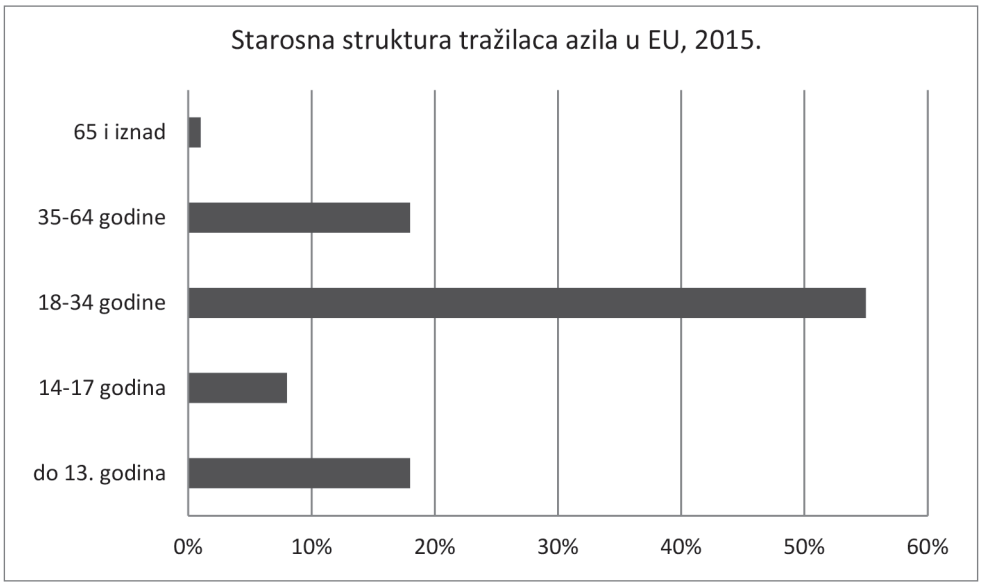
Stanovništvo Evropske unije suočava se sa jednom od najvećih migrantskih kriza, koja već duže vrijeme predstavlja najvažniji demografski, ekonomski i politički problem evropskog društva. Samo u periodu od sredine 2015. do sredine 2016. godine više od milion ljudi zatražilo je azil u nekoj od evropskih država (Arsenović i Solarević, 2016). Najveći broj tražioca azila predstavljaju izbjeglice koje dolaze sa ratom zahvaćenih prostora. Analizirajući po državama, najveći broj tražioca azila dolazi iz Sirije, Iraka i potom Afganistana.

Izvor: "650 000 first-time asylum seekers", 2018.

Grafikon 1. Države iz kojih je najčešće tražen azil u Evropskoj uniji, u 2017. godini

Jedan od osnovnih demografskih izazova koji sa sobom nosi migrantska kriza jeste i činjenica da najveći broj migrantskog stanovništva čini mlado stanovništvo, odnosno stanovništvo u reproduktivnom periodu i mlado radno sposobno stanovništvo. Tako je npr. prema procjenama Eurostat-a oko 80 % tražioca azila u 2015. godini predstavljala je populacija do 35 godina starosti.

Izvor: Eurostat, Pew Research Centre, Fact October 8, 2015.

Grafikon 2. Starosna struktura tražilaca azila u EU, 2015. godina

Među mladima najbrojniju kategoriju činilo je stanovništvo starosti 18 do 34 godine (preko 50 % podnosilaca zahtjeva za azil). Takođe, kada je u pitanju struktura stanovništva prema polu, najveći dio čine muškarci, od toga se jedna polovina izjasnila da je u braku, a druga da su samci. Prema navodima UHCR-a (a na osnovu istraživanja koje je sproveo REACH) muškarci koji su se izjasnili da su u braku, takođe su naveli da nakon što se smjeste u zemlju koja je njihova željena destinacija, planiraju da dovedu i svoje porodice.

U 2017. godini, 650 000 azilanata prijavilo se prvi put za međunarodnu zaštitu u državama članicama EU, što je nešto više od polovine broja zabilježenih u 2016. godini, kada je 1 206 500 osoba prvi put zatražilo azil. Broj tražilaca azila koji su registrovani u 2017.godini, uporediv je sa nivoom zabilježenim u 2014. godini, prije vrhunca 2015. i 2016. godine, kada je za azil u EU prvi put apliciralo 1 257 000, odnosno 1 206 500 osoba.

Od ukupnog broja osoba koje su po prvi put potražile međunarodnu zaštitu u zemljama članicama EU, u 2017. godini, najveći broj čine Sirijci, Iračani, te Afganistanci (oko 30 % od ukupnih tražilaca azila) ("650 000 first-time asylum seekers", 2018).

Tri od deset zahtjeva za azil, odnosio se na azil u Njemačkoj. Sa brojem od 198 300 prvoprijavljenih kandidata za azil u 2017. godini, Njemačka u EU bilježi udio od 31 % od ukupnih zahtjeva za azil u zemljama Evropske unije. Njemačka se kao krajnja destinacija bira zbog sigurnosti i bezbjednosti, dostupne pomoći, potom jer već tamo imaju članove svoje porodice, a zatim i mogućnosti za posao i zbog toga što se u Njemačkoj osjećaju dobrodošlo. Potom slijede Italija sa 126 600 zahtjeva ili 20 %, Francuska sa 91 100 zahtjeva ili 14 %, Grčka sa 57 000 ili 9 %, Ujedinjeno Kraljevstvo (33 000 ili 5 %) i Španija (30 400 ili 5 %) ("650 000 first-time asylum seekers", 2018).

Među državama članicama EU sa više od 5000 prvi put podnesenih zahtjeva za azil, u 2017. godini taj broj, u odnosu na prethodnu godinu, najviše je porastao u Španiji (+96 %), Francuskoj (+19 %) i Grčkoj (+14 %).

Nasuprot tome, najveće smanjenje u 2017. godini u odnosu na 2016. godinu je zabilježeno u Njemačkoj (-73 %), Austriji (-44 %), Holandiji (-17 %) i Velikoj Britaniji (-14 %).
Na milion stanovnika u EU kao cjelini, u 2017. godini, ukupno dođe 1270 kandidata koji se prijavljuju za azil po prvi put.

NOVA BALKANSKA RUTA I MJERE POMOĆI EVROPSKE UNIJE

Sve evropske zemlje su spremne da budu tranzitne, ali nijedna ne želi da bude konačno odredište migranata. Prema internim pravilima EU, prva zemlja u koju izbjeglice uđu dužna je da se stara o njima i odobri im privremeni boravak ili politički azil.
Zemlje koje su se najviše borile protiv granica i zidova, koje su se obavezale da ih zauvijek uklone, sada žure da ih ponovo podignu.
Nemoćna da postigne sporazum o solidarnosti, EU pokušava da migrante zaustavi u zemljama porijekla ili u tranzitnim zemljama, često uz ucjenu kombinovanu sa olakim obećanjem trgovačke, tehničke i finansijske pomoći (*aid-and-trade*).
Četiri godine nakon velike migrantske krize tokom koje se na evropske obale iskrcalo više od milion ljudi, migranti se kreću novom balkanskom rutom – preko Bosne i Hercegovine.
Bježeći pred ratovima i siromaštvom na Bliskom istoku, u Aziji i Africi, stotine hiljada ljudi krenulo je 2015. i 2016. godine u Evropu tzv. balkanskom rutom sjeverozapadno od Grčke.
Ruta je zatvorena u martu 2016. godine, a sve donedavno rijetki migranti izbjegavali su putovanje preko planina Bosne i Hercegovine. Radije su birali rutu preko Srbije na kojoj su morali da izbjegnu hrvatske i mađarske vlasti kako bi stigli do željenih destinacija u EU.
Sada se otvorila alternativna ruta iz Grčke preko Albanije, Crne Gore i BiH. Ruta, po zapadnim diplomatskim izvorima, odgovara onoj koju koriste krijumčari oružja i droge, ukazujući na postojanje mreže krijumčarenja ljudi. Prema procjenama vlasti, oko 4900 izbjeglica i migranata ušlo je u Bosnu i Hercegovinu od početka 2018. godine. S druge strane treba uzeti u obzir činjenicu da BiH ima centar za tražioce azila kod Sarajeva u kojem ima mjesta za samo 154 ljudi.
EU pruža pomoć kroz podršku partnerskim humanitarnim organizacijama koje su već prisutne u zemlji. Od početka izbjegličke krize na Zapadnom Balkanu, Evropska komisija izdvojila je više od 25 miliona eura za humanitarnu pomoć izbjeglicama i migrantima u Srbiji, a više od 4 miliona eura za Bivšu jugoslovensku Republiku Makedoniju. Humanitarna pomoć Evropske unije pruža se najugroženijim izbjeglicama i migrantima kako bi zadovoljili osnovne potrebe i očuvali svoje dostojanstvo (http://europa.ba/?p=58336).
Pored humanitarne pomoći, Evropska komisija pruža zemljama Zapadnog Balkana, partnerima u ovom procesu, i značajnu finansijsku i tehničku podršku za aktivnosti vezane za migracije i izbjegličku krizu. Ovo se prije svega radi kroz Instrument za pretpristupnu pomoć. Od 2007. godine Komisija pomaže Bosni i Hercegovini u oblasti migracija i upravljanja granicama kroz sredstva iz Instrumenta pretpristupne pomoći u iznosu od 24,6 miliona eura. Od januara 2016. godine Bosna i Hercegovina također je i korisnica 8 miliona eura vrijedne podrške osigurane putem regionalnog programa „Podrška upravljanju migracijama sa fokusom na zaštitu".
Evropska komisija je usvojila i specijalnu mjeru u vrijednosti od 6 miliona eura za podršku Bosni i Hercegovini u upravljanju migracijskim tokovima.
Sredstva EU bi trebala unaprijediti kapacitete Bosne i Hercegovine za identifikaciju, registraciju i upućivanje državljana trećih zemalja koji prelaze granicu; osigurati smještaj i osnovne usluge za izbjeglice, azilante i migrante; te osnažiti kapacitete za kontrolu i nadzor granica, a na taj način će podržati i prevenciju i borbu protiv trgovine ljudima.

Ova sredstva nadovezuju se na iznos od 1,5 miliona eura koji je postao dostupan u junu 2018. godine kako bi BiH odgovorila na hitne humanitarne potrebe izbjeglica i migranata.
Politička situacija kako unutar BiH, tako i među zemljama u regionu, samo produbljava migrantsku krizu. U Bosnu i Hercegovinu migrant većinom dolaze iz Srbije i Crne Gore, mnogi od njih ilegalno. I dok su Srbija i Crna Gora sa olakšanjem dočekale rasterećenje broja migranata, BiH je u sve većem problemu, iako ona migrantima i dalje služi samo kao tranzitna ruta.
Takođe, u BiH primjetan je i ozbiljan problem povećanog dolaska migranata iz Irana, jer je Srbija ukinula vize državljanima Irana. Oni legalno dolaze u Srbiju, a u BiH prelaze ilegalno pa idu prema Evropskoj uniji.
Pravog rješenja za sve veći priliv migranata na balkanskoj ruti i dalje nema. Jedna od opcija je da se migracije zaustave na vanjskim granicama EU, a uz to je potrebno snažnije i bolje organizovati vraćanje migranata u njihove zemlje, te u sve uključiti i zapadni Balkan.

EKONOMSKI UTICAJ MIGRACIJA

Uticaj na zemlje u koje se migrira

U posljednje vrijeme dinamika migracije je u značajnom porastu. Stoga je jako teško sagledati njene dugoročne razvojne posljedice. Osnova migracije je u kolonijalizmu kao samoj suštini kapitalizma. Svaka država koja odmakne u razvoju nastoji da tu svoju prednost iskoristi za pokoravanje slabijeg i pokušava da ga primora da radi za njega.
Kada govorimo o migracijama možemo konstatovati da na razvoj bogatih i razvijenih ništa ne djeluje efikasnije od migracija. Kao što ništa više ne razara države i ekonomije porijekla radnika kao migracija. Migracija doprinosi premoći kapitala nad radom, profita nad nadnicom. Ona obara nadnice, a uvećava profite. To se ostvaruje njenim uticajima na sprječavanje rasta nadnica što je njena najznačajnija uloga.
Već smo govorili o iscrpljivanju demografskih izvora u razvijenim zemljama Evropske unije, što je prijetnja rastu nadnica i stvara potrebu za pozivanjem stranaca. Rezultat toga je odličan, pogotovo, ako dolaze mladi i obrazovani koji željni rada i zarade dižu produktivnost i sprječavaju rast nadnica. Privreda time dobija na zamahu. Porast razlika između nadnica i profita uvećava sredstva za investiranje što vodi tehničkom napretku. Domaći radnici se povlače uglavnom na lakša i bolje plaćena režijska radna mjesta, a strancima se prepuštaju poslovi koje oni ne žele da obavljaju. Domaći radnici tako postaju kontrolori rada stranaca. Drugi izvor ekonomskog bogaćenja razvijenijih putem migracije je u besplatnom prilivu ogromnih iznosa ljudskog kapitala. Sve troškove školovanja i izdržavanja do radne dobi podnijele su zemlje porijekla radnika. Sada se svo to bogatstvo, potpuno besplatno preliva u zemlju zaposlenja. Procjenjuje se da su SAD, na uštedama odgoja djece i troškovima obrazovanja ostvarila kroz migraciju (u periodu 1790. – 1912. godine) vrijednost koja iznosi 13-14 % kapitalnih zaliha američke privrede. Takođe procjenjuje se da je Njemačka u periodu od 1957. do 1973. godine ostvarila vrijednost migracijskog ljudskog kapitala u iznosu od 134 milijarde maraka (Milojević, 2017).
Koliki su današnji iznosi migracijskog ljudskog kapitala teško je i zamisliti. Jedan od podataka koji pokazuje da priliv migranata u zemlje Evropske unije pa i Turske nije nužna negativnost kao što se u početku tvrdilo jeste Turska. Doseljenjem u Tursku migranti su počeli sa kupovinom lokalnih proizvoda, od hrane do građevinskog materijala. Procjene su da je ova potrošnja ravna iznosu od 1,7 % turske bruto društvene proizvodnje. Činjenica je da je turska vlada morala da obezbjedi kampove i mjesta gdje će izbjeglice boraviti, ali te iste izbjeglice pokreću svoje sitne biznise i polako otvaraju radna mjesta. Stoga su podaci o ekonomskom rastu Turske u četvrtom kvartalu 2015. godine od 4 % premašila očekivanja zvaničnika, a prognoze za rast u 2016. godini su takođe povećane. Slična situacija je i u susjednom Libanu koji, iako je zabilježio veliki

priliv izbjeglica iz Sirije, u 2016. godini očekuje privredni rast od 2,5 % , najveći od 2010. godine, navodi se u izvještaju američkog Brookings instituta. Jedna od rijetkih realnih negativnosti koja se može navesti jeste pad prosječne dnevnice rada (B., 2016).

Prema podacima MMF-a prilivi izbjeglica ne samo da imaju uticaj na privremeno povećanje ekonomskog rasta, već se predviđa i mogućnost rasta na dugi rok. Bruto društveni proizvod u EU bi zbog toga mogao dodatno rasti.

Vrijedan doprinos migracije razvoju razvijenih na jednoj, a ekonomskom uništavanju manje razvijenih emigracijskih privreda na drugoj strani, migracija ostvaruje u monetarnoj sferi. Migracija je veoma uspješan lijek za postizanje monetarnog zdravlja na strani razvijenih, a monetarne nestabilnosti na strani nerazvijenih. Radi se o izvozu monetarne nestabilnosti iz pravca razvijenih.

Suficiti, ukoliko ih se ne oslobodi, najozbiljnija su prijetnja monetarnoj stabilnosti (inflacija). Izvoz novca putem investicija je nedovoljan lijek, posebno sa stanovišta sve manje naplate duga. Značajna pomoć stiže sa strane migracije. Ona svojim doznakama sužava domaće, a širi inostrano tržište. Ovim izvozom inflacije ona stabilizuje valutu zemlje zaposlenja, a destabilizuje valutu zemlje porijekla radnika.

Uticaj na zemlje porijekla radnika

Svi uticaji na zemlje porijekla radnika su negativni. Migracijsko razrjeđivanje, posebno najkvalitetnijeg dijela radne snage, dovodi do naglog pada produktivnosti. Razlika između nadnica i produktivnosti se smanjuje, dostižući na nekim područjima čak i negativne vrijednosti (poljoprivreda i sl.). To diže inflaciju, oduzima mogućnosti investiranja i tehničkog napredovanja. Ogroman je odliv nacionalne materijalne vrijednosti sadržane u troškovima školovanja i izdržavanja do radne dobi i sposobnosti.

Ako uzmemo u obzir da čovjek za deset godina svog rada, iz viška kojeg stvori, otplati sve troškove školovanja i izdržavanja do radne dobi, te kako radni vijek iznosi četrdeset godina, onda je vidljiva veličina gubitka kojeg podnose migracijske zemlje porijekla radnika. Posebno, imajući u vidu da migracija odvodi najkvalitetniji i vitalno najsposobniji dio radne snage.

Zbog migracijskog razređivanja radne snage, posebno povećanog odlaska najproduktivnijih, opada proizvodnja. Nadnice rastu brže od rasta produktivnosti. To smanjuje mogućnosti investiranja i tehničkog napredovanja. Uz to stiže i obilan novac koji vrši pritisak na oskudne robne fondove što vodi rastu cijena. Sve završava u smanjenju domaće proizvodnje, a uvećanju uvoza inostranih jeftinijih roba. Uvoz koji znatno premašuje iznose doznaka.

Radničke doznake, iako se slave kao značajna migracijska dobit, ostvaruju sve negativne ekonomske uticaje na zemlju porijekla radnika. Doprinosi monetarnoj nestabilnosti i porastu uvoza su takvi da ubrzano vode zemlju u potpuni ekonomski nerazvoj i inostranu zavisnost. Kada bi se utvrđivala cijena doznaka bio bi to, vjerovatno, najskuplji novac koji dospijeva u zemlju.

ZAKLJUČAK

Posmatrajući kratkoročno, ekonomske posljedice uticaja migrantske krize na Evropsku uniju su negativne, prije svega kroz povećanje javne potrošnje zemalja članica. Ovdje se posebno izdvaja Njemačka, ali i izdvajanje ogromnog novca iz fondova EU za zbrinjavanje izbjeglica. Međutim, dugoročno gledano Evropska unija bi mogla imati i koristi od priliva migranata. Tu se uglavnom misli na tržište rada gdje će EU dobiti mladu, uglavnom nekvalifikovanu radnu snagu, koja je spremna raditi za manje novca, a koja je Evropi prijeko potrebna.

Kada gledamo demografske posljedice, u konačnici migracije dovode do poboljšanja demografske slike u Evropi. Veliki migracioni talas, čak i ako Evropljani uspiju da ga stave pod kontrolu u skorije vrijeme, ukazuje na postojanje dubljih i trajnijih faktora koji će biti na djelu i u doglednoj budućnosti. Ti faktori uključuju politički haos na Bliskom istoku i, što je još važnije, izuzetno velike razlike u prihodima između Evrope i Afrike. Uz širenje znanja o postojećim razlikama u prihodima, globalizacija je učinila dostupnim praktične mogućnosti da se te razlike prevaziđu migriranjem u bogatije zemlje. Takav trend postaje neodrživ kada situaciju sagledamo na duži rok i shvatimo da će broj stanovnika subsaharske Afrike, koji je danas neznatno veći od broja stanovnika Evrope, do 2100. godine šest puta premašivati evropsku populaciju. Otuda se može očekivati samo povećanje ekonomske migracije. Ono što ostaje velika nepoznanica i na što niko nema odgovor je uspjeh integracije migranata u samo evropsko društvo. Takođe, prisutan je veliki strah od mogućeg terorizma, jer će među migrantima u određenom broju biti i pripadnici različitih terorističkih organizacija i to će biti jedan od velikih izazova.

Činjenica je da će migracije promijeniti i političku budućnost Evrope. Problem migracije u obliku u kojem je sada postavljen doprinosi jačanju uticaja desničarskih, ksenofobnih partija. Čak i kada ne učestvuju u vlasti, njihove ideje i programe prihvataju partije desnog centra, kao što je slučaj u Francuskoj, Holandiji, Danskoj i Švedskoj. Vremenom to „inficira" čitav politički spektar i antiimigrantske politike postaju dio glavnog političkog toka.

Porast vjerske isključivosti, rasizma, nacionalizma, separatizma i ksenofobije produbiće krizu institucija i dominantnih vrijednosti i otežaće traženje dugoročnog i održivog rješenja „migrantske krize".

Ako sagledamo trenutna dešavanja, činjenica je da Evropska unija nema rješenje za sadašnju migrantsku krizu. Primjećuje se da nema strategije, jasne politike, dobrih ideja. Problem zaista nije jednostavan. Jedini pristup koji void nekom rješenju je multilateralan. On ne bi trebao biti ograničen na zemlje EU (kao što je ograničen sadašnji pokušaj da se izbjeglice raspodijele između zemalja članica EU), već mora uključivati i afričke zemlje iz kojih izbjeglice dolaze. Opšti sistem kvota ustanovljen između zemalja iz kojih izbjeglice dolaze i onih u koje odlaze vjerovatno je jedini način da se uspostavi red i povrati stabilnost. Sistem kvota nije adekvatan za nepredviđene događaje, kao što je građanski rat u Siriji, ali mogao bi bar djelimično riješiti problem ekonomske migracije. Ali takav multilateralni pristup bi zahtijevao prije svega mnogo truda i napora uloženih u koordinaciju i saradnju između evropskih i afričkih zemalja, kao i mirenje Evrope sa činjenicom da će u narednih 50 do 100 godina morati da prihvati veliki priliv stanovnika iz Afrike, jer to nalažu demografija i ekonomska nejednakost. Trenutno, nijedan od ova dva uslova nije ispunjen. Zato je vrlo vjerovatno da će se daljim političkim improvizacijama problem migracije samo produbljivati.

Literatura

1. 650 000 first-time asylum seekers registered in 2017. (2018., 20. ožujka). *Eurostat Newsrelease, 47/18.* (https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8754388/3-20032018-AP-EN.pdf/50c2b5a5-3e6a-4732-82d0-1caf244549e3)
2. Arsenović, D. i Solarević, M. (2016). Migrantska kriza: Pretnja ili šansa starenju stanovništva Evrope. U D. Gavrilović (Ur.), *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku: izbjeglice, prognanici i povratnici – izazov za savremenu Evropu i Zapadni Balkan* (str. 23-28.). Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje; Golubić: Udruga za povijest, suradnju i pomirenje.
3. Atoyan, R., Christiansen, L., Dizioli, A., Ebeke, C., Ilahi, N., Ilyina, A., Mehrez, G., Qu, H., Raei, F., Rhee, A. i Zakharova, D. (2016). *Emigration and Its Economic Impact on Eastern Europe*. IMF Staff Discussion Note 16/07. Washington, D. C.: International Monetary Fund. Available at: https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2016/sdn1607.pdf
4. Bodiroža, M. (2012). *Međunarodna ekonomija*. Travnik: Internacionalni univerzitet Travnik.
5. European Commission, Directorate-General for Communication. (2017). *EU i migracijska kriza.* Bruxelles: Directorate-General for Communication. (https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e9465e4f-b2e4-11e7-837e-01aa75ed71a1/language-hr)
6. Eurostat. (2015). *People in the EU: who are we and how do we live?* Luxembourg: Publications Office of the European Union.
7. Eurostat. (2018). *Population structure and ageing.* Luxembourg: Publications Office of the European Union. (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing)
8. International Organization for Migration (IOM). (2018). *World Migration Report 2018.* Geneva: IOM.
9. Jaumotte, F., Koloskova, K. i Saxena, S. C. (2016). *Impact of Migration on Income Levels in Advanced Economies*. Washington, D. C.: International Monetary Fund, Spillover Task Force.
10. Marković, D. (2016). *Bezbednosni izazovi, rizici i pretnje ilegalnih migracija*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Fakultet Bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
11. OSCE Parliamentary Assembly. (2010). Resolution on Migration as a Continuing Challenge for the OSCE. U *Oslo declaration of the OSCE Parliamentary Assembly and resolutions adopted at the nineteenth annual session* (str. 57-58.). Copenhagen: OSCE. (https://www.oscepa.org/documents/annual-sessions/2010-oslo/declaration-5/267-oslo-declaration-english/file)
12. Penava, M. (2011). Uticaj migracija na europsko tržište rada. *Ekonomska misao i praksa, 2*, 335-362. (https://hrcak.srce.hr/75552)
13. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2017). *World Population Prospects: The 2017 Revision, Key Findings and Advance Tables*. New York, N. Y.: United Nations. (https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf)

Internet izvori

1. Milojević, A. (2017., 21. svibnja). Migracija mora da dobije svoju cijenu. (www.castotadzbine.rs)
2. B., A. (2016., 16. svibnja). Ekonomski aspekt izbjegličke krize. *Istina.* (https://istina.ba/ekonomski-aspekt-izbjeglicke-krize/)
3. Novaković, N. (2016., 1. studenog). Desničarski marš kroz institucije promeniće političku kartu EU. *Politika.* (http://www.politika.rs/sr/clanak/366855/Pogledi/Desnicarski-mars-kroz-institucije-promenice-politicku-kartu-EU-Nada)

THE IMPACT OF MODERN MIGRATION MOVEMENT AT THE EUROPEAN UNION

ABSTRACT

The migration dynamics has been on the rise in recent years and it is very difficult to see its long-term developmental consequences. The population of the European Union faces one of the biggest migrant crises, which for a long time represents the most important demographic, economic and political problem of European society.

One of the basic demographic challenges of the migrant crisis is the fact that the largest number of migrant populations is made up of young population, that is, the population in the reproductive period and the young working age population. On the other hand, the European population is among the oldest in the world and Europe faces the lack of workers expressed in millions. This trend will continue and the assumption is that it will last until 2050.

Key words: *population, migration, economy, European Union*

Ljubo Jurčić
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ljjurcic@efzg.hr

Antea Barišić
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
abarisic@efzg.hr

Sanja Franc
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
sfranc@efzg.hr

POTENCIJALNI EKONOMSKI EFEKTI EMIGRACIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ

SAŽETAK

Pridruživanje Republike Hrvatske Europskoj uniji utjecalo je, kao i u većem broju novih zemalja članica, na povećane stope emigracije prema razvijenim zemljama članicama. Negativni migracijski trendovi za Hrvatsku predstavljaju iznimno važno ekonomsko, društveno i političko pitanje koje zahtijeva analizu i planiranje zbog potencijalnih utjecaja na budući razvoj. Cilj ovog rada je dati pregled znanstvene literature koja istražuje kratkoročne i dugoročne efekte emigracije na zemlju koju migranti napuštaju. U radu se analiziraju potencijalni utjecaji emigracije i faktora koji ih oblikuju u kontekstu gospodarskog razvoja Republike Hrvatske te na posljetku daju i preporuke za daljnja istraživanja. Pregled literature u ovom području te ukazani potencijalni efekti na tržištu rada, utjecaj doznaka iz inozemstva te efekti na dugoročni razvoj u Republici Hrvatskoj indikativni su i za ostale zemlje u razvoju koje pristupaju zajedničkom tržištu u kojem su zemlje članice na značajno višoj razini razvijenosti.

Ključne riječi: *emigracija, Hrvatska, odljev mozgova, doznake iz inozemstva*

UVOD

Međunarodne migracije su uz izravna strana ulaganja i međunarodnu trgovinu jedan od ključnih elemenata globalizacije. Pod okriljem međunarodnih organizacija u posljednjim desetljećima provedena je liberalizacija međunarodnog kretanja roba, usluga i kapitala, dok kod međunarodnih migracija nije došlo do značajnih promjena u ograničenjima na globalnoj razini, već su se promjene isključivo događale u okvirima regionalnih integracija. Danas još uvijek migrira tek nešto više od 3 % svjetskog stanovništva, no broj migranata se u 2017. godini u odnosu na 1990. godinu prema procjeni UN-a (2019) povećao za gotovo 70 % na globalnoj razini, sa 153 milijuna u 1990. godini na oko 258 milijuna u 2017. godini. Od ukupnog broja migranata u 2017. godini oko dvije trećine njih živi u samo 20 država svijeta, većinom najrazvijenijih, a u najvećem obimu migranti dolaze iz zemalja sa srednjim dohotkom (http://www.un.org/en/). S tim u skladu, međunarodne migracije danas čine jednu od najvažnijih poveznica između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja (Adams i Page, 2005). U pojedinim zemljama i regijama udio imigranata u ukupnoj populaciji u posljednjim desetljećima značajno

se povećao. U Europskoj uniji (u daljnjem tekstu: EU) je udio imigranata 1990. godine bio 5,7 %, dok je u 2015. godini bio 10,7 % (http://www.un.org/en/), što je velikim dijelom posljedica pristupanja novih zemalja članica (engl. *New member states*, u daljnjem tekstu: NMS) od 2004. godine, koje su imale niz motiva za emigraciju prema razvijenijim zemljama unutar EU. Početna ograničenja kretanja radnika iz NMS-a prema starim zemljama članicama nisu zaustavila migraciju, ali su utjecala na strukturu migranata (Kahanec i Zimmermann, 2010).

Trend povećane emigracije prema razvijenim zemljama članicama EU prisutan je i u Hrvatskoj, gdje se u posljednjem desetljeću bilježi negativan saldo međunarodnih migracija, koji je značajno povećan njenim pridruživanjem EU (https://www.dzs.hr). Zabilježeni porast emigracije u Republici Hrvatskoj predstavlja iznimno važno ekonomsko, društveno i političko pitanje koje zahtijeva analizu i planiranje zbog potencijalnih utjecaja na razvoj u svim navedenim područjima.

Migracije su predmet istraživanja brojnih disciplina, od ekonomije, demografije i politike pa do geografije, antropologije i društvene psihologije (King, 2002), a ovaj rad primarno razmatra ekonomske efekte migracija. Dok je u znanstvenoj literaturi sveobuhvatno istraženo područje ekonomskog utjecaja migracija na zemlje imigracije koje su obično velike razvijene zemlje, značajno je manje istražen njihov utjecaj na zemlje emigracije koje su obično slabije razvijene i manje zemlje. Ipak, u posljednjim godinama sve veći fokus istraživanja je na zemljama emigracije (Hatton, 2014) te se istražuju potencijalni efekti koje ovaj oblik kretanja stanovništva na njih može imati, istovremeno ukazujući na značajna ograničenja u obuhvatu i kvaliteti podataka o emigraciji.

Cilj ovog rada je dati pregled znanstvene literature koja istražuje kratkoročne i dugoročne efekte emigracije na zemlju koju migranti napuštaju. Pritom će se razmatrati potencijalni utjecaji emigracije i faktori koji ih oblikuju u kontekstu gospodarskog razvoja Republike Hrvatske te dati preporuke za daljnja istraživanja. Pregled literature u ovom području te potencijalni efekti za Republiku Hrvatsku indikativni su i za ostale zemlje sa srednjom razinom dohotka koje pristupaju zajedničkom tržištu u kojem su već prisutne zemlje s visokim dohotkom, posebice za zemlje koje su u pristupnim pregovorima za ulazak u EU.

Rad je strukturiran kako slijedi. U drugom poglavlju je sistematiziran teorijski okvir ekonomike emigracije kroz pregled osnovnih determinanti i utjecaja emigracije. U trećem poglavlju detaljnije je analizirana literatura u području utjecaja emigracije na tržište rada, u kratkom i dugom roku. U četvrtom poglavlju analizirana je literatura na području utjecaja primljenih doznaka iz inozemstva na gospodarski rast i razvoj. Peto poglavlje daje zaključak provedene analize literature i potencijalnih efekata emigracije u Republici Hrvatskoj uz osnovne preporuke za daljnje istraživanje utjecaja emigracije u Republici Hrvatskoj i zemljama sa sličnim karakteristikama.

EKONOMIKA EMIGRACIJE

Determinante migracija uvelike određuju i efekte istih, s obzirom na to da oblikuju njihovu strukturu i intenzitet. Stoga je nužno razumjeti osnovne faktore koji utječu na migracije kako bismo mogli predviđati buduća kretanja te potencijalne utjecaje tih kretanja na gospodarstvo.

Determinante migracija

Postoji niz determinanti koje migrante vode ka odluci o migraciji, od ekonomskih, društvenih, kulturnih, političkih, ekoloških i ostalih, no kao osnovni motiv ove odluke možemo istaknuti težnju za poboljšanjem svog života (Hatton i Williamson, 2005). Još u ranim radovima na ovom području (Lee, 1966) ističe se da posebnu važnost ima razlika u razini razvijenosti među područjima, razlika u karakteristikama stanovnika

te lakoća prevladavanja prepreka migriranja. Pritom možemo izdvojiti *push* (engl. gurati) faktore, odnosno nepoželjne faktore u zemlji emigracije, i *pull* (engl. vući) faktore, odnosno poželjne faktore u zemlji imigracije (Dorigo i Tobler, 1983). Ovi faktori mogu obuhvaćati razinu razvijenosti, plaće u pojedinim sektorima, stope nezaposlenosti, prilike za napredovanje, uvjete života, slobode, klimatske uvjete i ostale faktore koji guraju migrante iz zemlje emigracije, a privlače u zemlju imigracije (Jurčić i Barišić, 2018). Niz teorija na mikro i makro razini objašnjava determinante migracija uključujući spomenute faktore, ali i niz drugih, sagledavajući migracije kao multikauzalan proces.

Razlike u plaćama radnika s gotovo istim kvalifikacijama u različitim zemljama su značajno veće od razlika u cijenama proizvoda i trošku kapitala, što je dijelom posljedica manjeg obujma međunarodnog kretanja radnika nego što je to slučaj kod kretanja kapitala i proizvoda (Freeman, 2006). Veći broj istraživanja ukazuje da su migracije u Europi u posljednjem desetljeću velikim dijelom povezane s tržištem rada (Kahanec i Zimmerman, 2010) te da primarni poticaj nisu socijalne naknade (Giulietti, Guzzi, Kahanec i Zimmerman, 2011), što potvrđuje neoklasičnu teoriju prema kojoj je razlika u plaćama i zaposlenosti, odnosno potražnji i ponudi za radom, uz uvjete zaposlenosti, ključna determinanta pri donošenju individualnih odluka o migraciji (Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino i Taylor, 1993).

Ako razmotrimo razliku u cijeni rada po satu u razdoblju od početka krize 2008. godine između Hrvatske i prosjeka EU te Njemačke, Austrije i Irske, kao najznačajnijih zemalja odredišta hrvatskih emigranata, vidimo jasan poticaj za emigraciju s obzirom na to da su iznosi u spomenutim zemljama oko tri puta veći nego u Hrvatskoj. Također je jasan poticaj za nastavak trenda iseljavanja, s obzirom na to da cijena rada u Hrvatskoj raste po nižoj stopi (+15,2 %) nego u EU (+ 22,4 %) te pojedinačno Njemačkoj (+22,2 %) i Austriji (+29,16 %).

Tablica 1. Cijena rada po satu u industriji, građevini i uslužnom sektoru (u EUR)[1]

	2008.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2017. / 2008.
Hrvatska	9,2	9,5	9,5	9,4	9,6	10,0	10,6	+15,2%
EU	21,9	24,5	24,8	25,2	25,7	26,2	26,8	+ 22,4%
Njemačka	27,9	30,5	30,9	31,5	32,3	33,2	34,1	+22,2%
Austrija	26,4	29,7	30,6	31,5	32,5	33,2	34,1	+29,16%
Irska	28,9	29,8	29,8	29,8	30,0	30,4	31,0	+7,3%

Izvor: Eurostat (https://ec.europa.eu/eurostat)

Ako razmotrimo *push* i *pull* faktore u kontekstu nezaposlenosti, također je jasan povod emigracije prema navedenim razvijenim zemljama, posebice Njemačkoj u kojoj je ona na razini manjoj od 4 % u 2017. godini (https://ec.europa.eu/eurostat). Nezaposlenost mladih u Hrvatskoj je gotovo tri puta veća od ukupne nezaposlenosti, što predstavlja dodatan poticaj za emigraciju mladih prema razvijenijim zemljama EU u kojima je nezaposlenost mladih značajno manja. Negativni trendovi u ovom području posljedica su činjenice da je u Republici Hrvatskoj kriza potrajala značajno dulje nego u ostalim članicama te se njeno gospodarstvo počelo oporavljati tek od 2014. godine, dok je u većini ostalih zemalja članica oporavak počeo već 2010. godine.

[1] Dostupni podaci za razdoblje 2008. – 2017.

Tablica 2. Stopa nezaposlenosti (u %)

	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Hrvatska	8,6	9,3	11,8	13,7	15,8	17,4	17,2	16,1	13,4	11,0
Njemačka	7,4	7,6	7	5,8	5,4	5,2	5	4,6	4,1	3,8
Austrija	4,1	5,3	4,8	4,6	4,9	5,4	5,6	5,7	6	5,5
Irska	6,8	12,6	14,6	15,4	15,5	13,8	11,9	10	8,4	6,7

Izvor: Eurostat (https://ec.europa.eu/eurostat)

Tablica 3. Stopa nezaposlenosti osoba mlađih od 25 godina (u %)

	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Hrvatska	23,6	25,4	32,3	36,6	42,2	49,9	44,9	42,3	31,8	27,2
Njemačka	10,4	11,1	9,8	8,5	8,0	7,8	7,7	7,2	7,1	6,8
Austrija	8,5	10,7	9,5	8,9	9,4	9,7	10,3	10,6	11,2	9,8
Irska	13,5	24,5	28,1	29,6	30,8	26,7	23,4	20,2	16,8	14,4

Izvor: Eurostat (https://ec.europa.eu/eurostat)

Migracije je nemoguće u potpunosti zaustaviti, ali kako bismo privukli emigrante natrag u zemlju podrijetla ili pak motivirali dio potencijalnih emigranta da ostanu u zemlji nužno je provođenje promjena u nacionalnom gospodarstvu kako bi se stvorile nove prilike u zemlji koje bi smanjile *push* faktore i pružile razlog za ostanak ili povratak migranata.

Efekti emigracije na zemlju koju migranti napuštaju

Migracije su važan faktor transformacije i razvoja zemalja (Castles, 2000) koji značajno povećava povezanost među zemljama na globalnoj razini te predstavljaju jedno od važnih pitanja za razvoj zemalja iz kojih migranti emigriraju, ali i onih u koje imigriraju (Sinatti i Horst, 2015).

Ekonomski utjecaj emigracije možemo promatrati u različitim područjima. Osim utjecaja na tržištu rada i formiranja ljudskog kapitala u zemlji, možemo razmatrati niz ostalih utjecaja, od priljeva po doznakama iz inozemstva, utjecaja na potrošnju i investicije, utjecaja na međunarodnu razmjenu dobara te priljev i odljev kapitala, utjecaja na državnu blagajnu pa do dugoročnog ekonomskog rasta pojedine zemlje. Efekti se mogu razlikovati među zemljama s obzirom na to da u velikoj mjeri ovise o karakteristikama svake zemlje i njenog gospodarstva te determinantama, strukturi i intenzitetu migracija. Zemlje sa sličnim gospodarskim i demografskim karakteristikama mogu očekivati i slične efekte.

Teorije u području međunarodne ekonomije ukazuju na posljedice koje mogu donijeti ukidanja barijera međunarodnom kretanju proizvodnih faktora na nacionalna gospodarstva. U recentnoj literaturi u ovom području ističu se potencijalni pozitivni efekti ukidanja barijera te omogućavanja slobodnog kretanja stanovnika na rast svjetskog BDP-a (Collier, 2013). Uzmemo li u obzir prevladavajući smjer migracija u okviru kojeg migranti odlaze iz manje razvijenih u razvijene zemlje, produktivnost emigranta se samom selidbom povećava. Širenje EU je imalo značajan utjecaj na migracijske tokove iz novih u stare zemlje članice. Procjenjuje se da je u razdoblju od 25 godina, od 1988. godine do 2012. godine, oko 5,5 % stanovnika Jugoistočne i Centralne Europe napustilo ovu regiju (Atoyan, Christiansen, Dizioli, Ebeke, Ilahi, Ilyina i Raei, 2016). Selidbom faktora rada tako se postiže alokativna efikasnost u gospodarstvu EU (Hanson, 2009). Prema neoklasičnom modelu pritom je očekivano povećanje BDP-a u zemlji imigracije, a smanjenje u zemlji emigracije. Budući da se u zemlji emigracije BDP smanjuje za manji iznos nego što se povećava u zemlji imigracije, ukupni rezultat se

očekuje da će biti pozitivan. S tim u skladu dolazi do smanjenja BDP-a *per capita* u zemlji imigracije, a povećanja BDP-a *per capita* u zemlji emigracije te bi tako trebalo doći do konvergencije zemalja u razvoju prema razvijenim zemljama. Zemlje koje imaju relativno višu kapitalnu opremljenost rada imaju i veće nadnice od onih koji imaju nižu kapitalnu opremljenost rada. Emigracija u kratkom roku smanjuje ponudu rada te se stoga očekuje povećanje plaća u zemlji emigracije, kao posljedica smanjenja obilnosti rada odnosno povećanja kapitalne opremljenosti rada. S druge strane, kao posljedica povećanja ponude, odnosno povećanja broja radnika u zemlji koja ima visoku kapitalnu opremljenost rada, nadnice bi imigracijom trebale padati prema neoklasičnoj teoriji.

Hanson (2009) ističe da o međunarodnim migracijama postoji još niz nepoznanica, dok Borjas (2015) naglašava da je kod ukidanja barijera međunarodnom kretanju stanovništva potrebno rezultate modela uzimati s oprezom te detaljnije analitički razmotriti okolnosti, naglašavajući kompleksnost ovog fenomena te nužnost razmatranja ostalih potencijalnih utjecaja i konteksta u kojem se migracije događaju. Dok je tek manji broj studija do 21. stoljeća bio posvećen utjecaju emigracije te bio većinom teoretski, u posljednjim godinama ova tema postaje sve aktualnija te raste broj empirijskih istraživanja kod kojih je osnovni problem količina i kvaliteta podataka o samim emigrantima te razdvajanje korelacije od kauzalnosti među podacima (Elsner, 2015).

EMIGRACIJA I TRŽIŠTE RADA

Utjecaj emigracije na plaće

Niz empirijskih istraživanja potvrđuje neoklasičnu teoriju te ukazuje na povezanost između emigracije i porasta plaća onih koji nisu emigrirali u kratkom roku (Mishra, 2014). Pozitivan utjecaj emigracije na tržište rada osim porasta plaća očituje se i u smanjenju stope nezaposlenosti na što je također ukazano u većem broju istraživanja u različitim zemljama (Hazans i Phillips, 2009; Kaczmarczyk, Mioduszewska i Żylic, 2009). No, treba imati u vidu da većina istraživanja koristi isključivo deskriptivnu analizu. Ako je u određenoj zemlji nezaposlenost bila na visokoj razini prije emigracije, kao što je u Hrvatskoj (tablica 2.), možemo očekivati tek manje prilagođavanje plaća.

Kratkoročna reakcija na ponudu i potražnju, odnosno smanjenu konkurenciju na tržištu rada, ali i mogućnost emigracije, daje onima koji nisu emigrirali nešto veću pregovaračku moć te je stoga očekivano povećanje plaća (Elsner, 2015). Povećanje plaća očekivano će se dogoditi kod onih pojedinaca koji imaju vještine i znanja kojima mogu zamijeniti one pojedince koji su emigrirali, odnosno koji mogu popuniti nedostatak radnika kao posljedica emigracije (Elsner, 2015). Također, pojedina istraživanja ukazuju da emigracija nema jednak utjecaj na plaće ovisno o spolu. Elsner (2013) ukazuje da je u Litvi značajniji rast plaća bio kod muškaraca, što se potencijalno može objasniti time da su uspješnije žene emigrirale.

Važno je razmatrati i plaće onih djelatnika čije su vještine i pozicije komplementarne onima koji su emigrirali. Ako dolazi do smanjenja broja visokokvalificiranih radnika u pojedinom sektoru, može se smanjiti i potražnja za radnicima koji su im komplementarni te tako uz nepromijenjenu ponudu može doći do smanjenja njihovih plaća (Dustmann, Faldon i Weiss, 2011).

Emigracija radnika u određenom sektoru također može uzrokovati odljev stranog kapitala te biti ograničavajući faktor priljevu kapitala s obzirom na potencijalne probleme u pronalaženju adekvatne radne snage ili pak rasta troškova iz istog razloga (Elsner, 2015).

Kroz modeliranje dugoročnih efekata migracije u Europi, Docquier, Ozden i Peri (2010) došli su do oprečnih rezultata u odnosu na prethodno pojašnjene efekte u okviru neoklasične teorije. Njihovo je istraživanje pokazalo da emigracija utječe na povećanje prosječnih plaća u zemlji imigracije, a smanjenje u zemljama emigracije te da je neto efekt neutralan ili u pojedinim slučajevima blago negativan. Atoyan i sur. (2016)

također naglašavaju da empirijska istraživanja u pojedinim slučajevima potvrđuju suprotne teze u odnosu na neoklasičnu teoriju, a koje su u skladu s endogenom teorijom rasta i modelima nove ekonomske geografije. One naglašavaju važnost aglomeracije, nisku supstitabilnost između visokokvalificiranih i niskokvalificiranih radnika te važnost eksternalija koje proizvodi ljudski kapital. Stoga je nužno pristupati ovom odnosu uz dozu opreznosti, razmatrajući različite teorije i empirijska istraživanja, kao i razlikovanje efekata u kratkom i dugom roku.

Osim što postoji niz nedostataka u mjerenju emigracije, na same plaće utječu i drugi faktori kao što su primjerice promjena tehnologije ili promjena razine kapitala u zemlji (Mishra, 2014) te stoga ne možemo jednoznačno objašnjavati porast plaća u zemlji emigracije. Kako bi se mogli procijeniti efekti emigracije na plaće, iznimno je važna stopa emigracije, a posebice i njezina struktura, što su podaci koji su trenutno jako ograničeni.

Emigracija i ljudski kapital

Najčešće istaknuti negativni efekt emigracije je „odljev mozgova", ali i „trošenje mozgova". Pod pojmom odljev mozgova (engl. *brain drain*) podrazumijevamo međunarodno kretanje visokoobrazovane radne snage u većini slučajeva od zemalja u razvoju prema razvijenim zemljama, a pod pojmom „trošenje mozgova" (engl. *brain waste)* podrazumijevamo migraciju visokokvalificiranih radnika koji u inozemstvu obavljaju poslove ispod razine svojih kvalifikacija (Beine, Docquier i Rapport, 2008).

Iako u kratkom roku može doći do pozitivnog efekta emigracije na plaće i na smanjenje nezaposlenosti, u dugom roku odlazak onih najsposobnijih može imati iznimno negativne posljedice na produktivnost te smanjiti plaće svih zaposlenih neovisno o njihovim kvalifikacijama u nekom gospodarstvu (Elsner, 2015), tako dovodeći do divergencije u odnosu na razvijene zemlje. Istraživanja također ukazuju da „odljev mozgova" može značajno utjecati na inovacijski kapacitet zemlje kao i mogućnost implementacije najnovijih tehnologija zbog potencijalnog nedostatka ljudskog kapitala u ključnim sektorima (Marchiori, Shen i Docquier, 2013). U Hrvatskoj značajan utjecaj na produktivnost može imati odljev mozgova zbog ionako niskog udjela stanovnika s tercijarnim obrazovanjem u odnosu na ostale NMS. Prema podacima Eurostata (https://ec.europa.eu/eurostat), prosječni udio stanovnika s tercijarnim obrazovanjem u 2017. godini u populaciji 30 – 34 godine u EU bio je 39,9 %, dok je kao cilj određen prosjek od 40 % na razini EU u 2020. godini. Hrvatska je u 2017. godini imala 28,7 % stanovništva s tercijarnim obrazovanjem u ovoj skupini, dok joj je cilj dostizanje 35 %. U populaciji 25 – 54 godine udio je nešto niži te iznosi 25,7 %, dok je na razini EU 34,2 %. Tek tri nove zemlje članice imaju ovaj udio nešto niži od Republike Hrvatske: Slovačka (25,3 %), Malta (24 %) te Rumunjska (20 %). Pojedina istraživanja ukazuju da će mogućnost migriranja potaknuti ulaganje u obrazovanje, no potrebno je odvagnuti koliko će taj učinak biti značajan s obzirom na predviđenu buduću emigraciju (Beine, Docquier i Rapport, 2001). Kao poseban problem „odljeva mozgova" (ali i „trošenja mozgova") možemo istaknuti i činjenicu da je riječ o ulaganju u obrazovanje koje se teško može vratiti ako nema povratne migracije (Freeman, 2006). Steknu li radnici koji su emigrirali u inozemstvu određene vještine koje su vrijedne u zemlji emigracije te ih mogu iskoristiti, po povratku u zemlju emigracije zemlja može ostvariti dobit od migracija (engl. *brain gain*), ali u dugom roku (Dustmann i sur., 2011). Vještine emigranti mogu steći studiranjem ili radom u inozemstvu, a odluka o povratku ili ostanku u inozemstvu najčešće dolazi kroz razmatranje obilnosti određene stečene vještine u zemlji emigracije i imigracije. Ako su vještine stečene u inozemstvu oskudne u zemlji emigracije, emigranti se češće vraćaju u zemlju podrijetla, a ako su oskudne u zemlji imigracije, češće odlučuju ostati u inozemstvu (Dustmann i sur., 2011). Ono što je nužno za svaku zemlju, pa tako i za Hrvatsku, je oblikovati atraktivno ekonomsko, političko i društveno okruženje u koje će emigranti htjeti ostati uključeni u

određenom obliku te se potencijalno u budućnosti i vratiti živjeti, bilo stalno bilo privremeno (De Haas, 2005). Također, visoke stope emigracije nisu povezane samo s poželjnim faktorima u drugim zemljama već i s nepoželjnim faktorima u zemljama podrijetla koji često mogu biti ograničene mogućnosti u gospodarstvu te neusklađenost kapaciteta visokog obrazovanje s potrebama pojedinih sektora (Mishra, 2014). Sama bit razvoja je u poboljšanju kvalitete života građana te stoga obrazovna politika mora biti usmjerena ka zadovoljavanju potreba tržišta rada u dijelu djelatnosti koje promiču rast, ali i zadovoljavaju pojedince. Ako postoji velik broj visokoobrazovanih pojedinaca koje sa svojim kvalifikacijama ne mogu pronaći adekvatna radna mjesta na tržištu rada zbog strukture gospodarstva, emigracija u razvijenije zemlje može se očekivati kao čest izbor, a s druge strane predstavlja gubitak ulaganja u obrazovanje tog pojedinca. Stoga se kao ključno pitanje postavlja analiziranje i predviđanje budućih potreba na tržištu rada u Republici Hrvatskoj, kako bi se u konačnici postigla usklađenost kvalifikacija i vještina s potrebama te time smanjila potencijalna emigracija. Ako odlaze mladi i visokokvalificirani, problem je posebno velik jer oni su zapravo oni od kojih očekujemo da budu „agenti promjene" (Atoyan i sur., 2016). Poseban problem su i demografski trendovi u zemljama koje emigranti napuštaju koje zbog toga mogu imati stagnaciju broja stanovnika ili čak i smanjenje. U Hrvatskoj su već niz godina prisutni negativni trendovi prirodnog prirasta te su u prethodnim godinama migracije značajno pridonijele negativnom kretanju broja stanovnika. Saldo migracija je u 2017. godini čak dvostruko nadmašio utjecaj negativnog prirodnog prirasta. Potrebno je također ispitati koliko je negativan saldo migracija utjecao na prirodni prirast. Ako je veći dio radno sposobnog i mladog stanovništva emigrirao, time je zasigurno izgubljen i dio živorođenih u toj populaciji.

Tablica 4. Kretanje stanovništva u Hrvatskoj: prirodni prirast i migracije

	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Prirodni prirast	-8735	-9822	-9939	-10.447	-11.273	-16.702	-14.005	-16.921
Saldo migracija	-4875	-4165	-3918	-4884	-10.220	-17.945	-22.451	-31.799

Izvor: DZS (https://www.dzs.hr)

Starenje stanovništva i emigracija predstavljaju ozbiljne probleme koji mogu uzrokovati smanjenje funkcionalnosti poslovnog sektora. Hrvatska je među trideset zemalja svijeta s najvećim odljevom mozgova (Knezović i Grošinić, 2017).

Atoyan i sur. (2016) ukazuju da je više od tri četvrtine emigranata iz NMS-a u radno-sposobnoj dobi, što također može negativno utjecati i na mirovinski sustav. S obzirom na to da je u Hrvatskoj omjer radnika i umirovljenika tek nešto veći od 1 te da je sustav još uvijek značajno oslonjen na međugeneracijsku solidarnost postavlja se pitanje održivosti istog u slučaju nastavljanja ovakvih trendova. S obzirom na model financiranja zdravstva u Hrvatskoj dodatan pritisak može biti i u tom području s obzirom na to da se smanjuje baza radno aktivnog stanovništva od koje se naplaćuju doprinosi. U okviru državne blagajne s obzirom na kretanja emigracije i doznaka možemo očekivati rast poreznih prihoda od poreza na potrošnju dok padaju prihodi od poreza i doprinosa na plaću (Atoyan i sur., 2016).

Kako ističe Kahanec, emigracija od ulaska u EU je u NMS-u već rezultirala manjkom radnika s određenim vještinama te je stoga potrebno razmatrati i mogućnost imigracije radnika s traženim vještinama iz ostalih zemalja koje još uvijek nisu pristupile EU (Kahanec i Zimmermann 2011).

EMIGRACIJA I DOZNAKE IZ INOZEMSTVA

Ako migracije smatramo izvozom domaće radne snage onda se doznake mogu smatrati plaćanjima za izvezeni rad (Taylor, 1999). Znanstvenici u okviru nove ekonomike radne migracije (*New economics of labour migration*) smatraju da postoje dva glavna razloga migracija: povećanje dohotka obitelji u cilju stjecanja novca koji im može omogućiti nova ulaganja ili mogućnost slanja doznaka iz inozemstva za povećanje potrošnje (Taylor, 1999). Stvarnost ipak leži negdje između ovih ekstrema, a pitanje je zašto doznake u pojedinim područjima dovode do pozitivnih, dok u drugima do negativnih ishoda (Taylor, 1999).

Odnos između migracija i doznaka iz inozemstva s razvojem zemlje emigracije je niz godina kontroverzna tema među znanstvenicima, ali i donositeljima ekonomskih politika (Taylor, 1999). Rasprava koja se vodi u okviru ove teme ukazuje da postoji niz potencijalnih ekonomskih efekata doznaka iz inozemstva na ekonomski rast, no efekti će ovisiti o različitim varijablama te je teško predvidjeti njihov obujam, ali i smjer djelovanja (Chami, Montiel, Barajas i Fullenkamp, 2009). U empirijskim istraživanjima njihovog utjecaja na gospodarski rast pokazuju se različiti rezultati, ponekad čak i na istim uzorcima, ovisno o formulaciji određenog modela (Akkoyunlu i Siliverstovs, 2014; Chirila i Chirila, 2017; Gapen, Chami, Montiel, Barajas i Fullenkamp, 2009).

Kako ističe Taylor (1999), jedan od načina kako možemo razmatrati važnost doznaka iz inozemstva za pojedinu zemlju je kroz odnos doznaka iz inozemstva prema izvozu roba i iznosu doznaka iz inozemstva po glavi stanovnika. Važno je promatrati i njihov udio u BDP-u zemlje, uspoređujući ih s izravnim stranim investicijama u zemlju i primljenom pomoći (McKenzie i Sasin, 2007). Hrvatska (s iznosom od 1071 mil. EUR u 2017. godini) i Latvija se u EU najviše oslanjaju na doznake iz inozemstva ako promatramo odnos iznosa doznaka iz inozemstva prema BDP-u koji u ovim zemljama iznosi preko 4 %, dok su zemlje regije izvan EU (BiH, Crna Gora i Srbija) i dvostruko više ovisne o doznakama iz inozemstva.

Tablica 5. Udio doznaka iz inozemstva u BDP-u (%)

	2000.	2005.	2008.	2011.	2014.	2015.	2016.	2017.
EU	0,39	0,46	0,53	0,57	0,63	0,65	0,65	0,65
Hrvatska	3,75	3,44	2,93	3,35	3,73	4,26	4,26	4,53
Latvija	3,18	2,24	5,39	5,33	4,92	4,92	4,45	4,18
Bugarska	0,44	5,44	3,53	2,58	2,97	2,98	3,13	3,88
Mađarska	0,47	1,69	1,6	1,98	3,4	3,63	3,7	3,33
BiH	28,71	18,15	14,22	10,50	11,35	11,11	10,92	10,99
Crna Gora	-	-	6,56	8,85	9,40	9,41	9,06	9,09
Srbija	-	-	7,20	8,52	8,36	9,07	8,37	8,66

Izvor: World Bank (https://www.worldbank.org/)

U slučaju da doznake premašuju iznos dohotka koji bi emigranti ostvarili da su ostali u zemlji, one mogu utjecati pozitivno, ali privremeno dovode do pada proizvodnje u zemlji emigracije (Taylor, 1999). U svakom slučaju kroz slanje doznaka iz inozemstva emigranti povećavaju trenutno raspoloživi dohodak u zemlji emigracije, no pitanje je u što će taj dohodak biti utrošen. Utjecaj doznaka vidimo kroz njihov udio u finalnoj potrošnji i investicijama. Hoće li se one utrošiti produktivno ili neproduktivno u konačnici će u najvećem obimu odrediti njihov utjecaj na ekonomski rast. Veći broj kvalitativnih radova koji istražuju makroekonomski utjecaj doznaka iz inozemstva ukazuje da se one u većem obimu koriste kroz finalnu potrošnju, a ne kroz investicije koje bi pridonijele rastu (Giuliano i Ruiz-Arranz, 2009). Potrebno je detaljno istražiti kakav ishod u određenoj zemlji doznake iz inozemstva daju kako bi se prema istima mogla i postaviti određena politika, odnosno kako bi se primarno utvrdilo trebaju li se one poticati ili ne (McKenzie i Sasin, 2007).

Poseban problem može nastati ako dođe do moralnog hazarda, odnosno situacije da oni koji ih primaju odlučuju ne raditi ili smanjiti količinu utrošenog rada u svojoj zemlji, koristeći doznake kao zamjenu za njihov dohodak od rada (Gapen i sur., 2009). Tako priljev doznaka iz inozemstva može utjecati na ponudu rada u zemlji s obzirom na to da može izmijeniti minimalnu nadnicu uz koju su se stanovnici koji primaju doznake spremni uključiti na tržište rada (Amuedo-Dorantes i Pozo, 2006). Atoyan i sur. (2016) ističu da kod povećanja odnosa doznaka iz inozemstva prema BDP-u za 1 postotni poen možemo očekivati povećanje neaktivnosti stanovništva za 2 do 3 postotna poena. Primanje doznaka iz inozemstva tako može djelovati kao nizozemska bolest ,što se u literaturi također spominje i kao migracijski sindrom (Taylor, 1999).

Doznake iz inozemstva mogu utjecati i na aprecijaciju tečaja, što može negativno utjecati na konkurentnost izvoza neke zemlje. Također, mogu utjecati na zainteresiranost građana koji ih primaju za efekte provođenja politika od strane vlade, s obzirom na to da njihov dohodak ne ovisi o njihovoj uspješnosti (Gapen i sur., 2009). Ratha (2005; 2013) ističe doznake iz inozemstva kao važan i stabilan izvor vanjskog financiranja rasta, posebice kako se ostali priljevi iz inozemstva smanjuju. Dok kretanje kapitala kroz izravna strana ulaganja i portfolio ulaganja ovisi o ekonomskim ciklusima, doznake nastavljaju svoj rastući trend unatoč krizama, te stoga mogu djelovati i kontraciklično (Ratha, 2013). Doznake iz inozemstva mogu omogućiti priljev kapitala nužan za dodatne investicije te tako potaknuti proizvodnju (Taylor, 1999). Iako one u negativnim ekonomskim periodima često bilježe porast, tada se ipak u velikom obimu usmjeravaju u potrošnju (Ratha, 2005). Ipak, pojedina istraživanja ukazuju i na pozitivne rezultate te povećanje investicija kao posljedica doznaka iz inozemstva (Leon-Ledesma i Piracha, 2004).

Nekolicina anketnih istraživanja ukazuje da domaćinstva koja su primatelji doznaka iz inozemstva značajno veći dio svog budžeta troše na zdravstvenu skrb i obrazovanje (Ratha, 2013). Ono što literatura potvrđuje je da u većini slučajeva doznake pomažu u smanjenju siromaštva u svijetu te povećanju potrošnje s obzirom na njihovo korištenje u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba (Gapen i sur., 2009).

Docquier i Rapoport (2009) ističu kako ne možemo jasno istaknuti utjecaj visokokvalificiranih migranata na slanje doznaka iz inozemstva. Od emigranata u ovoj skupini se očekuje da će zarađivati više nego radnici koji imaju niske kvalifikacije, sukladno čemu imaju mogućnost i slati više novca natrag u zemlju podrijetla. Dodatno, ako je obrazovanje visokokvalificiranih radnika bilo financirano od strane njihove obitelji, mogu težiti ka vraćanju novca koji je prethodno uložen u njihov razvoj (Docquier i Rapoport, 2009). No s druge strane može se izdvojiti i nekoliko argumenata s obzirom na koje možemo očekivati smanjenje doznaka iz inozemstva u slučaju izražene emigracije visokokvalificiranih radnika. Oni su često skloniji emigraciji zajedno s cijelom obitelji i u tom slučaju imaju značajno manju potrebu slati doznake u zemlju podrijetla (Docquier i Rapoport, 2009). Također, oni su često podrijetlom iz bogatijih obitelji zbog čega imaju manju potrebu za slanjem doznaka u zemlju emigracije te su manje skloni povratku, a stoga imaju i manju težnju za ulaganjem u zemlju podrijetla (Docquier i Rapoport, 2009).

Važno je istaknuti da su stvarni tokovi novca često značajno veći od onih prikazanih u službenoj statistici te je sukladno tome teško i kvantificirati njihove stvarne efekte (Ratha, 2013). U cilju povećanja kontrole nad kretanjem novca iz inozemstva nužno je daljnje smanjenje troškova transfera, koje je već zabilježeno u posljednjim godinama, a za koje se smatra da je značajno utjecalo na povećanje transfera u prethodnom razdoblju.

ZAKLJUČAK

Pregledom literature u okviru ovog rada prikazani su najvažniji potencijalni ekonomski efekti emigracije koristeći primjer Republike Hrvatske, s fokusom na tržište rada i utjecaj priljeva po međunarodnim doznakama iz inozemstva.

Veći broj dosadašnjih istraživanja na području NMS-a ukazuje na porast plaća pri emigraciji u kratkom roku, što je u skladu s neoklasičnom teorijom migracija. Pri donošenju zaključaka o utjecaju u dugom roku potrebno je provesti nešto dublje analize. Negativne efekte u dugom roku posebno može prouzročiti „odljev mozgova", s obzirom na to da odlazak onih najsposobnijih u društvu može utjecati na produktivnost gospodarstva u cijelosti pa stoga i na plaće svih radnika. Također, ako rast plaća ne prati rast produktivnosti, moguće je iskusiti i pad konkurentnosti uslijed porasta troškova te umjesto konvergencije prema razvijenim zemljama može doći do divergencije.

Doznake iz inozemstva, koje su u Hrvatskoj u odnosu na BDP najveće u EU-u, povećavaju raspoloživ dohodak u kratkom roku te prema dosadašnjim istraživanjima u drugim zemljama, u značajno većem obimu utječu na potrošnju negoli na investicije. Njihov utjecaj posebno je važan u periodima krize s obzirom na to da često djeluju kontraciklično. U Republici Hrvatskoj je u posljednjem desetljeću zabilježen njihov kontinuirani rast koji zajedno s trendom povećanja njihovog iznosa prema BDP-u može utjecati na aprecijaciju valute te tako imati negativne posljedice na konkurentnost izvoza, ali i povećati minimalnu plaću pri kojoj je stanovništvo koje ih prima spremno uključiti se na tržište rada.

Utjecaj iseljavanja velikog broja mladih i visokoobrazovanih radnika na gospodarstvo može imati dalekosežne posljedice, kako na inovativnost, ekonomsku konkurentnost, tako i na dugoročni ekonomski i društveni razvoj. Ono što svaka zemlja može, uključujući i Republiku Hrvatsku, je oblikovati stabilno i privlačno gospodarsko, političko i društveno okruženje u kojem će emigranti htjeti ostati uključeni u određenom obliku te se potencijalno u budućnosti i vratiti živjeti, bilo za stalno ili privremeno (De Haas, 2005). U slučaju povratka emigranata, Republika Hrvatska može ostvariti značajne koristi kroz transfer znanja i vještina stečenih u razvijenim zemljama.

Kako bi se odgovorilo na izazove suvremene emigracije u okvirima EU kao preduvjet se postavlja sveobuhvatno praćenje emigracije, kako kroz detaljnije statističke podatke pri emigriranju, tako i kroz anketna istraživanja u zemlji. Pri tom je nužno istražiti osnovne determinante kretanja stanovništva kako bi se mogli predvidjeti budući trendovi te kako bi se na iste moglo odgovoriti adekvatnim politikama.

Literatura

1. Adams, R. H. i Page, J. (2005). Do international migration and remittances reduce poverty in developing countries? *World development, 33*(10), 1645-1669. doi: doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.05.004
2. Akkoyunlu, Ş. i Siliverstovs, B. (2014). The Role of Remittances for Economic Growth: Evidence for Turkey. U A. Artal-Tur, G. Peri i F. Requena-Silvente (Ur.), *The Socio-Economic Impact of Migration Flows. Population Economics* (str. 89-96). Cham: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-04078-3_4
3. Amuedo-Dorantes, C. i Pozo, S. (2006). Remittances as insurance: evidence from Mexican immigrants. *Journal of Population Economics, 19*(2), 227-254. doi: 10.1007/s00148-006-0079-6
4. Atoyan, M. R., Christiansen, L. E., Dizioli, A., Ebeke, M. C., Ilahi, M. N., Ilyina, M. A. i Raei, M. F. (2016). *Emigration and its economic impact on Eastern Europe.* Washington, D. C.: International Monetary Fund.
5. Beine, M., Docquier, F. i Rapoport, H. (2001). Brain drain and economic growth: theory and evidence. *Journal of development economics, 64*(1), 275-289. Dostupno na: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304387800001334
6. Beine, M., Docquier, F. i Rapoport, H. (2008). Brain drain and human capital formation in developing countries: winners and losers. *The Economic Journal, 118*(528), 631-652. doi: doi.org/10.1111/j.1468-0297.2008.02135.x
7. Borjas, G. (2015). Immigration and Globalization: A Review Essay. *Journal of Economic Literature, 53*(4), 961-974. Dostupno na: http://www.jstor.org/stable/43927696

8. Castles, S. (2000). International Migration at the Beginining of the Twenty-First Century: Global Trends and Issues. *International Social Science Journal, 52*(165), 269-281. Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/4149495

9. Chirila, V. i Chirila, C. (2017). The Analysis of Romania's External Migration and of the Causality between Remittances and Romania's Economic Growth. *Amfiteatru Economic, 19*(46), 696-710. Dostupno na: http://hdl.handle.net/10419/169099

10. Collier, P. (2013). *Exodus: How migration is changing our world.* Oxford: Oxford University Press.

11. De Haas, H. (2005). International migration, remittances and development: myths and facts. *Third World Quarterly, 26*(8), 1269-1284. doi: 10.1080/01436590500336757

12. Docquier, F. i Rapoport, H. (2009). *Quantifying the impact of highly-skilled emigration on developing countries.* Milano: Fondazione Rodolfo Debenedetti Dostupno na: http://www.frdb.org/be/file/_scheda/files/Rapoport.pdf

13. Docquier, F., Özden, Ç. i Peri, G. (2010). *The wage effects of immigration and emigration.* NBER working paper series 16646. Cambridge, MA.: National Bureau of Economic Research. Dostupno na: http://www.nber.org/papers/w16646

14. Dorigo, G. i Tobler, W. (1983). Push-pull migration laws. *Annals of the Association of American Geographers, 73*(1), 1-17. doi: doi.org/10.1111/j.1467-8306.1983.tb01392.x

15. Dustmann, C., Fadlon, I. i Weiss, Y. (2011). Return migration, human capital accumulation and the brain drain. *Journal of Development Economics, 95*(1), 58-67. doi: doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.04.006

16. Elsner, B. (2013). Does emigration benefit the stayers? Evidence from EU enlargement. *Journal of Population Economics, 26*(2), 531-553. doi: 10.1007/s00148-012-0452-6

17. Elsner, B. (2015). *Does emigration increase the wages of non-emigrants in sending countries?* IZA World of Labor No. 208. Bonn: IZA World of Labor. doi: 10.15185/izawol.208

18. Freeman, R. B. (2006). People Flows in Globalization. *Journal of Economic Perspectives, 20*(2), 145-170. doi: 10.1257/jep.20.2.145

19. Gapen, M. T., Chami, M. R., Montiel, M. P., Barajas, M. A. i Fullenkamp, C. (2009). *Do workers' remittances promote economic growth?* International Monetary Fund Working Paper No. 09/153. Washington, D. C.: International Monetary Fund. doi: 10.5089/9781451873009.001

20. Giuliano, P. i Ruiz-Arranz, M. (2009). Remittances, financial development, and growth. *Journal of Development Economics, 90*(1), 144-152. doi: doi.org/10.1016/j.jdeveco.2008.10.005

21. Giulietti, C., Guzi, M., Kahanec, M. i Zimmermann, K. F. (2011). *Unemployment benefits and immigration: Evidence from the EU.* IZA Discussion Papers, No. 6075. Bonn: IZA World of Labor. Dostupno na: http://ftp.iza.org/dp6075.pdf

22. Hanson, G. H. (2009). The economic consequences of the international migration of labor. *Annual Review of Economics, 1*(1), 179-208. doi: doi.org/10.1146/annurev.economics.050708.143247

23. Hatton, T. J. i Williamson, J. G. (2005). *Global migration and the world economy: Two centuries of policy and performance.* Cambridge, MA.: MIT press.

24. Hatton, T. J. (2014). The economics of international migration: A short history of the debate. *Labour Economics, 30,* 43-50. doi: https://doi.org/10.1016/j.labeco.2014.06.006

25. Hazans, M. i Philips, K. (2009). The post-enlargement migration experience in the Baltic labor markets. U M. Kahanec i K. F. Zimmermann (Ur.), *EU labor markets after post-enlargement migration* (str. 255-304). Berlin: Springer. doi: doi.org/10.1007/978-3-642-02242-5_10

26. Jurčić, Lj. i Barišić, A. (2018). Determinante, trendovi i implikacije suvremenih migracija. U N. Podrug (Ur.), *26. tradicionalno savjetovanje Hrvatskog društva ekonomista: Ekonomska politika Hrvatske u 2019. 7-9. studenog 2018., Opatija* (str. 117-143). Zagreb: Hrvatsko društvo ekonomista; Inženjerski biro.

27. Kaczmarczyk, P., Mioduszewska, M. i Żylicz, A. (2009). Impact of the post-accession migration on the polish labor market. U M. Kahanec i K. F. Zimmermann (Ur.), *EU labor markets after post-enlargement migration* (str. 219-253). Berlin: Springer. doi: doi.org/10.1007/978-3-642-02242-5_9

28. Kahanec, M. i Zimmermann, K. F. (2010). Migration in an Enlarged EU: A Challenging Solution? U F. Keereman i I. Szekely (Ur.), *Five Years of an Enlarged EU* (str. 63-94). Berlin: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-642-12516-4_5

29. Kahanec, M. i Zimmermann, K. F. (2011). *High-Skilled Immigration Policy in Europe.* DIW Berlin Discussion Paper br. 1096. Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. doi: dx.doi.org/10.2139/ssrn.1767902

30. King, R. (2002). Towards a new map of European migration. *International journal of population geography, 8*(2), 89-106. doi: https://doi.org/10.1002/ijpg.246

31. Knezović, S. i Grošinić, M. (2017). *Migration trends in Croatia*. Zagreb: Institut za razvoj i međunarodne odnose; Hanns-Seidel-Stiftung.

32. Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography, 3*(1), 47-57. doi: https://doi.org/10.2307/2060063

33. León-Ledesma, M. i Piracha, M. (2004). International migration and the role of remittances in Eastern Europe. *International Migration, 42*(4), 65-83. doi: https://doi.org/10.1111/j.0020-7985.2004.00295.x

34. Marchiori, L., Shen, I. L. i Docquier, F. (2013). Brain Drain In Globalization: A General Equilibrium Analysis From The Sending Countries' Perspective. *Economic Inquiry, 51*(2), 1582-1602. doi: https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.2012.00492.x

35. Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. i Taylor, J. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review, 19*(3), 431- 466. doi:10.2307/2938462

36. McKenzie, D. i Sasin, M. J. (2007). *Migration, remittances, poverty, and human capital: conceptual and empirical challenges*. World Bank Policy Research Working Paper 4272. Washington, D. C.: The World Bank Group. Dostupno na: https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/7453/wps4272.pdf;sequence=1

37. Mishra, P. (2014). Emigration and wages in source countries: A survey of the empirical literature. U R. E. B. Lucas (Ur.), *International Handbook on Migration and Economic Development* (str. 241-266). Cheltenham: Edward Elgar. Dostupno na: http://www.prachimishra.net/emigration_wages_review_lit_final.pdf

38. Ratha, D. (2005). Workers' remittances: an important and stable source of external development finance. U S. M. Maimbo i D. Ratha (Ur.), *Remittances: development impact and future prospects, Economics Seminar Series* (str. 19-51). Washington, D. C.: The World Bank Group. Dostupno na: https://repository.stcloudstate.edu/econ_seminars/9

39. Ratha, D. (2013). *The impact of remittances on economic growth and poverty reduction.* Policy Brief, 8. Washington, D. C.: Migration Policy Institute. Dostupno na: http://www.tropicalconnections.co.uk/wp-content/uploads/2014/04/Remittances-PovertyReduction.pdf

40. Sinatti, G. i Horst, C. (2015). Migrants as agents of development: Diaspora engagement discourse and practice in Europe. *Ethnicities, 15*(1), 134-152. doi: https://doi.org/10.1177/1468796814530120

41. Tansel, A. i Yaşar, P. (2010). Macroeconomic impact of remittances on output growth: Evidence from Turkey. *Migration Letters, 7*(2), 132-143. Dostupno na: http://hdl.handle.net/10419/51603

42. Taylor, E. J. (1999). The new economics of labour migration and the role of remittances in the migration process. *International migration, 37*(1), 63-88. doi: https://doi.org/10.1111/1468-2435.00066

POTENTIAL ECONOMIC EFFECTS OF EMIGRATION IN CROATIA

ABSTRACT

The accession of the Republic of Croatia to the European Union (EU) has resulted in an increase of emigration rates towards developed countries, which is also the case in other new Member States. Negative migration trends in Croatia represent an extremely important economic, social and political issue that requires analysis and planning due to the potential impacts on future development. The aim of this paper is to provide an overview of the scientific literature that studies the short-term and long-term effects of migration on the country of emigration. The paper analyzes the potential impacts of emigration and factors that shape them in the context of economic development of the Republic of Croatia and finally, provides recommendations for further research. The literature review in this area and the potential effects on the labor market, the effect of remittances from abroad and the effects on long-term development in the Republic of Croatia are also indicative for other developing countries which are approaching the common market where other members are at significantly higher levels of development.

Key words: *emigration, Croatia, brain drain, remittances*

Danijel Knežević
Europska poslovna škola Zagreb
danijel.knezevic@ebus.hr

Ivica Katavić
Europska poslovna škola Zagreb
ivica.katavic@ebus.hr

Vitomir Tafra
Europska poslovna škola Zagreb
vitomir.tafra@ebus.hr

UTJECAJ MIGRACIJSKIH KRETANJA NA LJUDSKI KAPITAL U REPUBLICI HRVATSKOJ

SAŽETAK

U suvremenom poslovnom okruženju, obilježenom razvojem informacijske tehnologije, povećanom mobilnosti radne snage i globalizacijom, ljudski kapital je jedan od najznačajnijih čimbenika održivosti i konkurentnosti poduzeća. Ista tvrdnja vrijedi i za razinu cjelokupnih državnih gospodarstava. Ako ljudski kapital u određenoj državi nije u stanju pratiti trendove, promjene i kompetencije koje suvremeno poslovno okruženje zahtijeva, doći će do stagnacije ili pada gospodarskih aktivnosti te posljedično time do smanjenja BDP-a i životnog standarda građana. Posljednjih nekoliko godina Republika Hrvatska je, pored demografskih i gospodarskih izazova, suočena i s odlaskom visokoobrazovane radne snage koja ima potencijal za stvaranje dodane vrijednosti u gospodarstvu. U isto vrijeme radna snaga koja dolazi u Republiku Hrvatsku uglavnom popunjava radna mjesta u uslužnim djelatnostima s malom dodanom vrijednosti (posebno u turizmu). Stoga je potrebno uskladiti migracijske trendove i kretanja s potrebama tržišta rada te stvoriti uvjete za kvalitetan ljudski kapital koji može zadovoljiti traženim uvjetima, a jedan od glavnih načina je privlačenje radne snage iz drugih država, uključujući drugu, treću i četvrtu generaciju hrvatskih iseljenika. Glavni cilj rada je istražiti utjecaj migracijskih kretanja na ljudski kapital u Republici Hrvatskoj. Podaci na kojima se temelji istraživanje su sekundarni. Rezultati istraživanja upućuju na zaključak da postoji povezanost između migracijskih kretanja i ljudskog kapitala u Republici Hrvatskoj. Temeljem rezultata istraživanja, znanstvenici i stručnjaci iz područja migracija i ljudskog kapitala, kao i korporativni i politički donositelji odluka, mogu kreirati dugoročnu useljeničku politiku koja će utjecati na trend i smjer migracijskih kretanja u Republici Hrvatskoj. Posljedično, ljudski kapital bio bi na razini koja je potrebna za održivi rast i razvoj hrvatskoga gospodarstva.

Ključne riječi: *migracijska kretanja; ljudski kapital; dodana vrijednost; održivo gospodarstvo; Republika Hrvatska*

Suvremena ekonomska događanja pod utjecajem su brojnih čimbenika na koje same mjere ekonomske politike ne mogu djelovati. Mjere ekonomske politike koje se provode u gospodarstvima diljem svijeta ne mogu biti dovoljne za značajniji utjecaj na gospodarstvo ako se prije toga ne riješe problemi i kontekst u kojemu gospodarstvo djeluje. Prije svega, u ovom radu to se odnosi na nepovoljna migracijska kretanja koja utječu na kvalitetu ljudskog kapitala određene zemlje, a posljedično i na kvalitetu radne snage. Različite zemlje pokušale su pronaći različita rješenja za nepovoljne trendove (primjerice, Njemačka s otvorenom useljeničkom politikom, neke druge zemlje s povećanim kvotama za zapošljavanje stranaca, itd.), ali

jedan problem je zajednički svima, a odnosi se na to kako zadržati kvalitetnu radnu snagu i(ili) nadomjestiti gubitak radne snage zbog iseljavanja. Svjesnost o važnosti koju ljudski kapital u suvremenom poslovnom okruženju ima trebala bi biti značajnije izražena jer bez kvalitetnih i kompetentnih ljudi koji imaju kapacitet za stvaranje značajne dodane vrijednosti nema ni gospodarskog napretka. Republika Hrvatske je posljednjih nekoliko godina suočena s negativnim migracijskim saldom koji je doveo pod znak upitnika kontinuitet poslovanja brojnih poduzeća. Također, brojna su promišljanja i rasprave o tome tko sve napušta Republiku Hrvatsku. Prema nekima, uglavnom je to visokoobrazovana radna snaga nezadovoljna statusom i uvjetima rada u Republici Hrvatskoj. Tu se, prije svega, misli na doktore, inženjere, ali i druga zanimanja koja su nezadovoljna stanjem u društvu. Prema drugima, to su mladi nezaposleni ljudi ili mladi koji ne vide prosperitet u društvu koje još uvijek nije razvilo jasne kriterije i transparentnost prilikom zapošljavanja u velikom dijelu javnih poslova, dok su prema trećima to oni koji su u potrazi za boljim plaćama otišli u države nekoliko sati udaljenje od Republike Hrvatske, a u kojima mogu ostvariti značajno veća financijska primanja za isti posao koji su radili i u Republici Hrvatskoj. Istina je, međutim, da ne postoje jasni podaci koji bi ukazali na to tko zaista iseljava iz Republike Hrvatske, jedino postoje određeni podaci koliko je doktora medicine napustilo ili planira napustiti državu. Iz navedenog proizlazi i glavni motiv za istraživanjem odabrane problematike jer Republika Hrvatska, osim što nema razvijenu migracijsku strategiju, nema ni kvalitetne alate kojima bi barem statistički pratila promjene u ljudskom kapitalu i radnoj snazi koje se događaju, posebno izraženo zadnjih nekoliko godina, a pod utjecajem iseljavanja stanovništva. Zbog toga se u radu ljudski kapital mjeri indeksom ljudskog kapitala (engl. HCI – Human Capital Indeks) koji omogućuje usporedbu Republike Hrvatske sa zemljama svijeta, dok su se za prikaz migracijskih kretanja koristili podaci Hrvatskog zavoda za statistiku. Na tragu navedenog, cilj rada je istražiti utjecaj migracijskih kretanja na održivi ljudski kapital u Republici Hrvatskoj kako bi se potaknulo promišljanje i rasprave o promatranoj problematici i kako bi se na temelju rada započela i druga istraživanja ovog područja koja u Republici Hrvatskoj nedostaju.

ODREĐENJE MIGRACIJA I MIGRACIJSKA KRETANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ U RAZDOBLJU OD 2011. DO 2017. GODINE

Migracije se u najopćenitijem smislu odnose na prostornu pokretljivost stanovništva, dok u užem označavaju promjenu stalnog boravka stanovništva. Postoje različite podjele migracija, ali za ovaj tekst, važna je podjela migracija na vanjske i unutarnje, a koje objašnjavaju migracije stanovništva ovisno o tome odvijaju li se unutar državnih granica ili izvan njih. Pod pojmom migracijskih kretanja u ovom radu prate se kretanja stanovništva izvan državnih granica i kao takav rad se bavi samo vanjskim migracijama stanovništva, jer unutarnje migracije ne utječu na ljudski kapital u zemlji. Također, kod određivanja rezultata migracija na određenom području, važno je pratiti razliku između useljavanja (imigracija) i iseljavanja (emigracija), odnosno migracijski saldo koji može biti pozitivan ili negativan ovisno o tome kakva je razlika između imigracija i emigracija. Ako su imigracije veće od emigracije, migracijski saldo je pozitivan, u suprotnom, ako su emigracije veće od imigracija, migracijski saldo je negativan („Migracija", n. d.).

U okviru ovog dijela rada promatra se razdoblje od 2011. do 2017. godine, jer se za obradu statističkih podataka koji obrađuju vanjske migracije od 2011. koristi novo metodološko rješenje usklađeno međunarodnim standardima i pravnom stečevinom Europske unije. Također, važno je napomenuti kako su od 2013. u migracijski saldo uključene osobe koje zadovoljavaju sljedeća dva kriterija: prvo, da su duže od godinu dana, ali privremeno, izvan svog mjesta prebivališta i drugo, da su svoj privremeni odlazak prijavile Ministarstvu unutarnjih poslova (Državni zavod za statistiku, 2018).

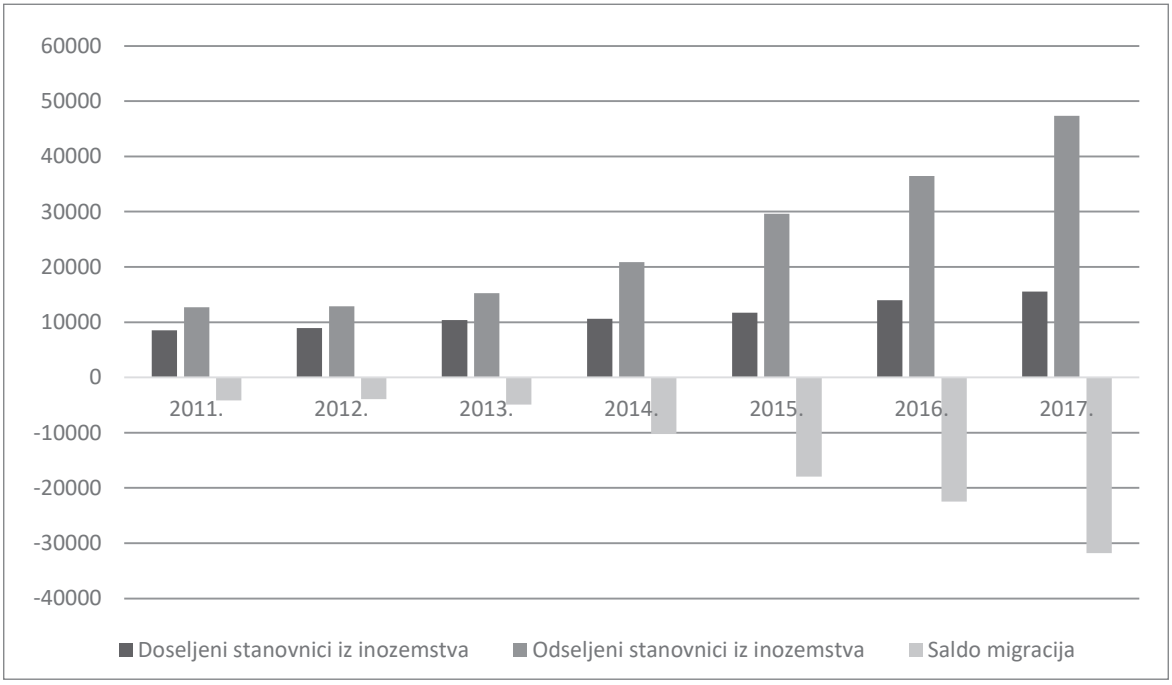
Tablica 1. u nastavku prikazuje vanjska migracijska kretanja stanovništva Republike Hrvatske promatranom razdoblju.

Tablica 1. Vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske u razdoblju od 2011. do 2017. godine

Godina	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Doseljeni stanovnici iz inozemstva	8534	8959	10.378	10.638	11.706	13.985	15.553
Odseljeni stanovnici iz inozemstva	12.699	12.877	15.262	20.858	29.651	36.436	47.352
Saldo migracija	-4165	-3918	-4884	-10.220	-17.945	-22.451	-31.799

Izvor: izrada autora prema podacima Državnog zavodu za statistiku (2018)

Iz tablice 1. vidljivo je da je u promatranom razdoblju porastao i broj doseljenih stanovnika iz inozemstva, ali i broj odseljenih stanovnika u inozemstvo. Međutim, broj odseljenih stanovnika u inozemstvo rastao je brže od broja doseljenih stanovnika iz inozemstva zbog čega je migracijski saldo stanovništva Republike Hrvatske s inozemstvom negativan u cjelokupnom promatranom razdoblju. Najmanje negativan bio je u 2012. godini (-3918) kada se u Republiku Hrvatsku doselilo 8959 osoba iz inozemstva, a odselilo iz Republike Hrvatske u inozemstvo njih 12.877, dok je najviše negativan bio u 2017. godini (-31.799) kada se u Republiku Hrvatsku iz inozemstva doselilo 15.533 osoba, a odselilo iz Republike Hrvatske u inozemstvo njih 47.352.
Negativni trendovi koji su opisani u tekstu ispred dobro će biti vidljivi na sljedećem grafikonu.

Izvor: izrada autora prema podacima Državnog zavodu za statistiku (2018)

Grafikon 1. Prikaz migracijskih kretanja u Republici Hrvatskoj u razdoblju od 2011. do 2017. godine

IZABRANA MJERA LJUDSKOG KAPITALA – INDEKS LJUDSKOG KAPITALA (engl. HCI – HUMAN CAPITAL INDEKS)

Ljudski kapital je pojam koji različiti autori različito definiraju. Nije ga lako definirati niti odrediti njegove točne granice. Međutim, u ovom radu se na ljudski kapital gleda kao na sposobnosti pojedinaca da steknu kompetencije pomoću kojih bi se mogli zaposliti i aktivno sudjelovati na tržištu rada. Isto tako, kao što postoje brojni pogledi na to što je ljudski kapital, postoje i različiti načini njegova mjerenja. U radu je izabran

indeks ljudskog kapitala (engl. HCI – Human Capital Indeks) kao mjera ljudskog kapitala, jer obuhvaća nekoliko komponenata i omogućuje pozicioniranje Republike Hrvatske na karti svijeta prema ljudskom kapitalu. Indeks ljudskog kapitala počeo se pratiti 2013. godine i kao takav služio je za određivanje razvijenosti ljudskog kapitala u pojedinim zemljama, a omogućavao je i međunarodnu usporedbu zemalja. U 2013. godini indeks ljudskog kapitala sastojao se od četiri komponente, a to su: obrazovanje, kvaliteta zdravlja, radna snaga i zaposlenost, kao i poticajno okruženje (Maletić, 2017).

Tablica 2. Hrvatska prema indeksu ljudskog kapitala u usporedbi s izabranim zemljama iz okruženja

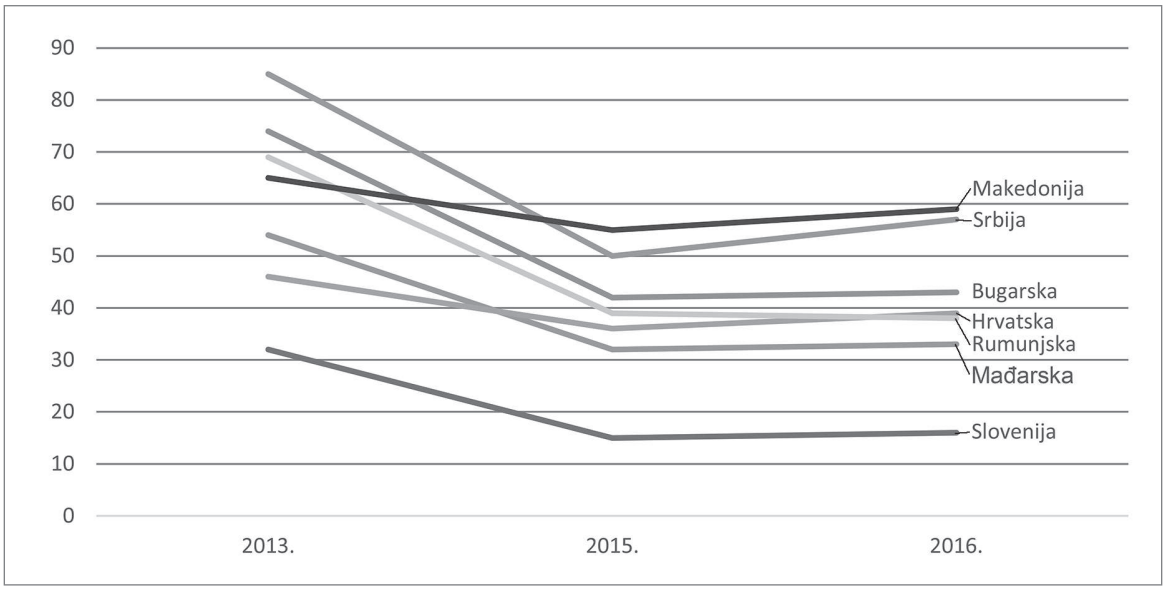
Država	**2013. (rang n/122)**	**2015 . (rang n/124)**	**2016. (rang n/124)**
Slovenija	32	15	16
Mađarska	54	32	33
Hrvatska	46	36	39
Rumunjska	69	39	38
Bugarska	74	42	43
Srbija	85	50	57
Makedonija	65	55	59

Izvor: izrada autora prema Maletić (2017), a prema www.weforum.org

U početku mjerenja Republika Hrvatska bila je na ljestvici razvijenosti ljudskog kapitala u usporedbi s izabranim zemljama iz okruženja jedino ispred Rumunjske, Bugarske, Makedonije, Srbije i Mađarske (Maletić, 2017; prema Schwab, 2016).

Međutim, već 2014. odlučeno je da indeks treba nadograditi zbog čega je izostao u 2014. godini. Od 2015. godine indeks ljudskog kapitala mjeri se novim i poboljšanim metodološkim pristupom u kojemu se indeks sastoji od samo dvije komponente, a to su: učenje i zapošljavanje. Navedene dvije komponente podijeljene su kroz pet vertikalnih stupova koji predstavljaju godine života (prvi stup se odnosi na mlađe od 15 godina, drugi stup se odnosi na ljude između 15 i 24 godine, trećim stupom obuhvaćeni su ljudi od 25 do 54 godine, četvrtim stupom ljudi od 55 do 64 godine, dok se peti stup odnosi na ljude s navršenih 65 godina i starije). Takav pristup omogućuje mjerenje uspješnosti pojedinih država u razvijanju vještina i kompetencija pomoću kojih će se ljudi uspješno zaposliti. Komponenta učenje sastoji se od sljedećih elemenata: pristup obrazovanju, kvaliteta obrazovanja, stečena znanja i učenje na radnom mjestu, dok se komponenta zapošljavanje sastoji od sljedećih elemenata: sudjelovanje u gospodarstvu, vještine i ranjivost (Maletić, 2017).

Republika Hrvatska je u 2016. godini s 46. mjesta na ljestvici razvijenosti ljudskog kapitala došla na 39. mjesto, što nije zanemariv napredak, ali važno je naglasiti da su sve promatrane zemlje napredovale u tom razdoblju, što može biti uzrokovano promjenom metodološkog načina praćenja indeksa ljudskog kapitala u 2014. godini. Navedeno je prikazano na grafikonu 2.

Izvor: izrada autora prema Maletić (2017), a prema www.weforum.org

Grafikon 2. Kretanje indeksa ljudskog kapitala u izabranim zemljama u razdoblju od 2013. do 2016. godine

Prema zadnjim izmjenama, indeks ljudskog kapitala objašnjava se kao indeks koji mjeri ljudski kapital sljedeće generacije, a definira se kao iznos ljudskog kapitala koji dijete koje je danas rođeno može očekivati s obzirom na rizike lošeg zdravlja i slabog obrazovanja koji trenutačno prevladavaju u zemlji u kojoj dijete živi. Nadalje, indeks ljudskog kapital sastoji se od tri komponente. Prva komponenta odražava činjenicu da djeca rođena danas trebaju preživjeti sve do početka procesa akumulacije ljudskog kapitala putem formalnog obrazovanja, a mjeri se stopom smrtnosti do 5 godina. Druga komponenta odnosi se na očekivane godine škole prilagođene učenju (odnosi se na očekivanu količinu i kvalitetu obrazovanja koje dijete može dobiti do 18. godine života), dok se treća komponenta odnosi na zdravlje djece i odraslih (World Bank Group, 2018).

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE UTJECAJA MIGRACIJSKIH KRETANJA NA ODRŽIVI LJUDSKI KAPITAL U REPUBLICI HRVATSKOJ

Empirijsko istraživane odabrane problematike temelje se na ranije objašnjenim sekundarnim podacima koji se u ovom dijelu teksta pokušavaju međusobno povezati. Iz tablice 3. vidljivo je da postoji sličnost u kretanju između pozicije Republike Hrvatsku prema indeksu ljudskog kapitala i migracijskog salda u promatranom razdoblju, jer je Republika Hrvatska sa 46. pozicije prema indeksu ljudskog kapitala došla do 37. pozicije, dok je istovremeno negativni migracijski saldo imao tendenciju rasta.

Tablica 3. Pozicija Republike Hrvatske prema indeksu ljudskog kapitala i migracijski saldo u razdoblju od 2013. do 2017.

Godina	Indeks ljudskog kapitala	Saldo migracija
2017.	37	-31.799
2016.	39	-22.451
2015.	36	-17.945
2014.	-	-
2013.	46	-4884
Koeficijent korelacije	0,80434902	

Izvor: izrada autora prema podacima www.weforum.org i Državnog zavoda za statistiku (2018)

U tablici 2. izračunat je koeficijent korelacije između kretanja dviju promatranih varijabli koji iznosi preko 0,80, što označava značajnu pozitivnu vezu između varijabli. Međutim, zbog nekoliko promjena načina izračuna koeficijenta ljudskog kapitala koje su se dogodile u promatranom razdoblju i činjenice da su sve izabrane zemlje iz okruženja napredovale prema istom indeksu u razdoblju od 2013. do 2016., treba ga uzeti s oprezom. Kako bi se dodatno provjerila značajnost izračunatog koeficijenta, odabrane su tri europske zemlje koje predstavljaju važna imigracijska područja stanovnika Republike Hrvatske, a to su: Njemačka, Irska i Austrija (Pokos, 2017).

Tablica 4. Migracijski saldo Republike Hrvatske i izabranih zemalja u razdoblju od 2011. do 2016. godine

Godina	Migracijski saldo RH s Njemačkom	Migracijski saldo RH s Irskom	Migracijski saldo RH s Austrijom
2011.	-382	-10	-336
2012.	-1263	2	-329
2013.	-1280	-22	-562
2014.	-6866	-126	-1745
2015.	-10.555	-237	-2795
2016.	-17.850	-1874	-1631

Izvor: izrada autora prema Pokos (2017), a prema Državnom zavoda za statistiku (2017)

Tablica 4. prikazuje trend porasta negativnog migracijskog salda Republike Hrvatske sa sve tri zemlje u promatranom razdoblju. Od tri promatrane zemlje, u apsolutnom iznosu je 2016. godine migracijski saldo najnegativniji s Njemačkom (-17.850), zatim slijedi Irska (-1874) i na kraju Austrija (-1631).
Pretpostavka je da ako je u Republici Hrvatskoj indeks ljudskog kapitala sve povoljniji, onda bi u zemljama imigracije taj indeks trebao biti sve nepovoljniji. Međutim, iz tablice 4. se to ne može zaključiti, jer je samo Njemačka prema indeksu ljudskog kapitala 2016. u nepovoljnijem položaju nego 2013., a Irska i Austrija su napredovale na ljestvici indeksa ljudskog kapitala. Ipak, važno je naglasiti kako je uzorak od tri zemlje nereprezentativan za poopćavanje rezultata i kako bi prikazani trendovi na većem broju zemalja prikazali kvalitetnije ovu vezu, ali to se ostavlja za druga istraživanja koja bi trebala ući u strukturu imigranata i na taj način vidjeti koliki je njihov udio u ukupnim imigrantima određene zemlje.

Tablica 5. Pozicija odabranih zemalja prema indeksu ljudskog kapitala u razdoblju od 2013. do 2016.

Država	2013. (rang n/122)	2015. (rang n/124)	2016. (rang n/124)
Njemačka	6	22	11
Irska	20	12	14
Austrija	13	11	12

Izvor: izrada autora prema podacima s www.weforum.org

ZAKLJUČAK

Važnost ljudskog kapitala kao najvažnijeg čimbenika rasta i razvoja svakoga gospodarstva treba biti označena posebno u vremenima kada migracijski i demografski trendovi nisu pozitivni, jer o kvaliteti ljudskog kapitala ovisi dugoročno ekonomsko blagostanje društva. Problematika je posebno značajna za Republiku Hrvatsku koja, osim što je suočena s iseljavanjem stanovništva, a iz podataka u radu je vidljiv trend povećanja negativnog migracijskog salda iz godine u godinu, nema niti jasnu viziju o tome kako zaustaviti negativan trend, a kamoli viziju o tome kako ga preokrenuti. To se najbolje vidi iz činjenice da ne postoji jasna migracijska strategija koja bi vjerojatno mogla utjecati ili bi barem pomogla u identifikaciji strukture stanovništva koje se iseljava, kao i o strukturi stanovništva koje se useljava na temelju čega bi se mogle pratiti promjene u ljudskom kapitalu i raditi prilagodbe obrazovnih i drugih procese kako bi ljudi stekli potrebne kompetencije te na taj način postali aktivno zaposleni. Na temelju rezultata rada moglo bi se zaključiti kako iz države uglavnom iseljavaju ljudi s manjkom kompetencija pomoću kojih bi bili konkurentni na tržištu rada, a da ostaju ljudi koji posjeduju potrebne kompetencije kako bi bili ekonomski aktivni, ali zbog brojnih drugih čimbenika koji utječu na ovaj odnos, potrebno je provesti još istraživanja koja bi ukazala na točnost ovog zaključka. Nadalje, izračun treba uzeti samo kao indikator koji otvara brojna druga pitanja i kao smjer za daljnja istraživanja i provjere odnosa između migracijskih kretanja i ljudskog kapitala u Republici Hrvatskoj. U svakom slučaju, cilj rada je ispunjen, a rad služi kao podloga za daljnje promišljanje i istraživanje, ali i poduzimanje konkretnih mjera kako bi se poboljšao ljudski kapital u Republici Hrvatskoj, ali da broj stanovnika pri tome ne pada.

Literatura

1. Državni zavod za statistiku. (2017). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016*. Priopćenje, broj 7.1.2. Zagreb: Državni zavod za statistiku. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/07-01-02_01_2017.htm (25. 02. 2019.)
2. Državni zavod za statistiku. (2018). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2017.* Priopćenje, broj 7.1.2. Zagreb: Državni zavod za statistiku. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/07-01-02_01_2018.htm (22. 02. 2019.)
3. Maletić, I. (2017). *Usporedba Hrvatske s drugim državama na temelju međunarodnih analiza konkurentnosti*. Informativni mjesečnik Ureda zastupnice u Europskom parlamentu Ivane Maletić, posebno izdanje. Zagreb: Ured zastupnice u Europskom parlamentu Ivane Maletić.
4. Migracija. (n. d.). U *Hrvatska enciklopedija*. Preuzeto 22. 02. 2019. s: http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40619
5. Pokos, N. (2017). Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanje iz Hrvatske. *Političke analize, 8*(31), 16-23. (https://hrcak.srce.hr/192427)
6. Schwab, K. (2016). *The Human Capital Report 2016. World Economic Forum Insight Report*. Geneva: World Economic Forum. Dostupno na: http://www3.weforum.org/docs/HCR2016_Main_Report.pdf (25.02.2019.)
7. World Bank Group. (2018.). *The Human Capital Project*. Washington, D. C.: The World Bank Group.

THE IMPACT OF MIGRATION TRENDS ON SUSTAINABLE HUMAN CAPITAL IN THE REPUBLIC OF CROATIA

ABSTRACT

In a modern business environment, marked by the development of information technology, increased labor mobility and globalization, human capital is one of the most important factors of sustainability and competitiveness of the company. The same holds true for the level of the entire state economy. If human capital in a particular country is unable to track the trends, changes and competencies that the modern business environment requires, stagnation or decline in economic activity will result, and consequently, GDP and living standards will be reduced. Over the last few years, apart from demographic and economic challenges, the Republic of Croatia faces the departure of a highly educated workforce that has the potential to create value added in the economy. At the same time, the workforce coming to the Republic of Croatia mainly fills jobs in service activities with little added value (especially in tourism). Therefore, migration trends and labor market needs must be harmonized, and conditions must be created for quality human capital that can meet the required conditions, and one of the main ways of attracting labor from other countries, including the second, third and fourth generation of Croatian emigrants. The main aim of the paper is to explore the impact of migration trends on sustainable human capital in the Republic of Croatia. Research data is secondary. The research results suggest that there is a link between migration trends and human capital in the Republic of Croatia. Based on research results, scientists and experts from the field of migration and human capital as well as corporate and political decision-makers can create a long-term immigration policy that will influence the trend and direction of migration movements in the Republic of Croatia. Consequently, human capital would be at the level required for sustainable growth and development of the Croatian economy.

Key words: *migration movements; human capital; added value; sustainable economy; Republic of Croatia*

Natasha Kathleen Ružić
Research Institute, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
nlevak@hrstud.hr

Maria Florencia Luchetti
Research Institute, The University Department of Croatian Studies, University of Zagreb
mluchetti@hrstud.hr

Marina Perić Kaselj
Institute of Migration and Ethnic Studies, Zagreb
marina.peric@imin.hr

LABOUR MARKET PARTICIPATION OF RETURNEES AND SECOND GENERATON CROATS IN CROATIA: PROCESSES TO PARTICIPATION

ABSTRACT

Governments of struggling economies, such as Croatia, are becoming increasingly interested in the potential of return migrants to help build and strengthen their homelands. Return migration is viewed as a vehicle for bringing knowledge, skills and financial capital to the homeland (Pifat-Mrzljak, Juroš & Vizek-Vidović, 2006). There is a recognised need for return migration to be investigated as a multi-stage process to identify common antecedents leading to the return of members of the diaspora (Cassarino, 2004) with the aim of assisting this process. This study used in-depth interviews to investigate the reasons for return, the multi-stage process of return migration, planning stages, labour market participation of Croatians who return or move to Croatia, common personal characteristics present among those who returned and their self-identified lessons learnt. Results showed that most participants displayed information seeking transnational behaviours prior to return. They planned for periods of financial self-sufficiency. Some visited regularly or moved to a nearby country as a step prior to return. They participate in a variety of labour-market activities: retirement, studying, self-employment and salary-employment. Most displayed high levels of self-efficacy, determination and openness. They all placed minimal importance on politics.

Key words: *diaspora, Croatia, return, migration*

INTRODUCTION

Many countries with struggling economies are experiencing a loss of their highly skilled labour force through migration. The identified push factors influencing migration out of Croatia are political corruption, low salaries and poor opportunities for career advancement. Other more prosperous countries draw migrants towards them due to their pull factors such as an improved standard of living, higher salaries, better job opportunities and improved access to resources. Countries faced with losing their working age population have begun to focus on improving their engagement with their diaspora to assist in rebuilding their econo-

mies through investment and return migration which can bring monetary investment, knowledge and skills learnt abroad back to the homeland. Return migration may have a variety of drivers depending on the type and purpose of return (Pifat-Mrzljak, Juroš & Vizek-Vidović, 2006).

Interestingly, although there are strong push and pull factors leading to mass migration out of Croatia (Pifat-Mrzljak, Juros & Vizek-Vidovic, 2006, Polasek & Kolcić, 2005), first, second and third generation Croats are returning or moving to Croatia. Although they are coming in comparatively much smaller numbers than those leaving, it is necessary to understand the drivers for returning/moving to Croatia, the processes involved in preparing for return and the influential factors or circumstances that assist in migrating and succeeding in staying in Croatia so that the Croatian government, institutions and business sector can use this knowledge to create policy and programs to assist the Diaspora in coming or participating in transnational business. With this in mind, this study considered the following key questions: 1) What were the reasons why Croats of first and further generations living abroad returned or moved to Croatia?; 2) What were the steps they took in preparing for return?; 3) How did they participate in the labour market once they moved to Croatia?; 4) Are there any common personal characteristics present among those who returned/moved to Croatia and decided to stay?; and 5) What is the advice they would give another person wanting to move to Croatia? The paper begins by exploring pertinent theories relating to return migration. It continues by examining the literature relating to identity formation and return as well as the perspectives and attitudes that may assist in the return process and integration into the homeland community. Following this, the study's methodology is outlined and an overview of important results are given and discussed in relation to each research question. Recommendations are made for further research and program development.

RETURN MIGRATION

Croats who left Croatia during different migration waves due to political, economic or personal reasons constructed their lives abroad with many dreaming that one day they will return (Jurić, 2018, Župaric-Iljić, 2017). Bolognani (2007) referred to this as the 'myth of return' and described this mindset as an influence on the level of integration migrants may have in their host country. It may also influence how they raise their children in their host country. As time passes, this myth of return has changed for some migrant groups to become more of a desire for connection to the homeland. Nevertheless, some first, second and third generation Croats are returning (Čapo, Hornstein Tomič & Jurčević, 2014).

The dominant theoretical frameworks which have been used to describe and analyse migration include: neoclassical economics, the new economics of labour migrations, structuralism, transnationalism and social network theory, with the first two not being discussed in this paper. Cerase (1974) developed a typology of return migration containing four main reasons for returning to the homeland: return of failure, return of conservatism, return of retirement and return of innovation. Return of failure describes a migrant's return to their homeland as a result of economic failure and/or an inability to integrate socially in the host country. The second, return of conservatism, describes migration as a planned cycle where the migrant went abroad with the goal to save enough money to acquire property in their homeland and once the goal is achieved, they return to their homeland and purchase property. Return of retirement describes migrants who go abroad during their working years, save money and return to their homeland to enjoy their retirement. The fourth, return of innovation, describes migrants who go abroad with the aim of gaining skills, knowledge and financial resources so they can return to their homeland with these skills and develop their communities. These returnees are considered to be 'agents of change' (Cerase, 1974; Cassarino, 2004). Levak, Luchetti and Jurčević (2019) investigated family members' perspectives regarding the returnee leaving their family in

the host country and returning to their homeland or their grand/parents' homeland. Based on the findings, they extended Cerase's typology to include the family perspectives: return to fail and success of returning. Return to fail is the view that there is near certain financial failure if one returns to their homeland. Families with this perspective often left their homeland with a negative view of their homeland in the business sense and/or political sense but they still see their homeland as suitable for a holiday. Success of returning to the homeland is the positive feeling the family holds that one of their own fulfilled the family's dream to return. These families did not want to leave their homeland but needed to do so for a variety of reasons.

As technology has developed it has brought the benefit of diasporic communities being able to easily connect with each other and homeland communities. Transnationalism describes the concept of sharing knowledge and communicating beyond the usual concepts of national geographical spaces. With the assistance of the Internet and a wide variety of cheap social and technological tools and platforms available, transnational communication and networking can provide diasporic communities with the opportunity to gain information about their homeland, develop business networks and share cultural concepts (Cassarino, 2004; Kelly, 2012). Diasporic communities who interact frequently through social media can share and develop their social cultural identities which may result in new hybrid identities and values that are different to the norms in their homeland. They may also preserve traditions and traditional values (International Organisation for Migration, 2010). On the other hand, the opportunity to connect with locals (virtually and in person) in their homeland may assist in helping returnees gain a more accurate perspective and understanding of what is occurring professionally and socially in their homeland (Snel, Engbersen & Leerkes, 2006). Levitt (2003) asserted that by strengthening connections and gaining an understanding of the current social, business and political situation in their homeland, a returnee may have greater ease in acculturating back into their homeland and may experience less culture shock.

The social network approach values communication and transnational behaviours but also emphasises the process of preparing to return. The skills returnees develop and their willingness and motivation to return influences their success. Returnees develop intangible resources and tangible resources in their host country which they bring with them to the homeland. One of the most important skills and processes is considered to be networking. Networking influences success in both the host country and in the homeland also allowing for international professional and social connections and opportunities to be developed and maintained. The importance of connecting socially and developing cultural understandings prior to returning is highlighted. Cassarino (2004) warned that family and diasporic communities abroad may influence how a potential returnee develops their cultural identity which may be different to that of the cultural group in their homeland. Values and concepts may be accentuated or outdated.

IDENTITY FORMATION AND RETURN

Many factors influence the development of one's social and cultural identity. Culture is viewed as being linked to place. With identity and culture formation considered to be fluid and multi-faceted, continuously developing, adjusting, readjusting and further developing throughout one's life path, the location where one lives and the social and professional circles within which one interacts are influential on identity (Bohland & Hague, 2009). Kaiser and Nikiforova (2006) discussed the concepts of culture and the memories of the homeland which are shared and retold within diasporic communities. They explain that these concepts connect members of the community and assist in developing a sense of belonging. For second and further generations, these shared memories, stories, cultural artefacts such as pictures and concepts are very important in facilitating their cultural identity (Anderson, 2006).

First and further generation migrants are forming and reforming their identity while being influenced by the host country, diaspora and homeland cultures. Their identity develops in relation to various domains such as social, educational, religious, professional, personal and family. Migrants and their children may be interacting with their host country community in some domains such as educational and professional and may be interacting with their diasporic communities and/or host community in other domains such as social, depending on their friendship circles, participation in religious groups and cultural and sporting club activities. They may separate their social and professional lives or they may interact with both the host and diasporic communities across most domains. They may interact virtually with diasporic, host country and homeland country social, political and cultural groups (Bohland & Hague, 2009). All these interactions influencing identity and cultural development. In some circumstances, the culture presented may not reflect reality for second and further generations which can influence their return experience. The sense of solidarity may be strong within the diasporic and homeland community (Graham, 2019). However, cultural differences may become evident after return which may be distressing for the returnee.

After spending extended periods abroad and having their cultural identity come in contact with new cultural influences relating to values, beliefs, concepts, attitudes and cultural norms and routines across their many life domains, returnees can find going back to their homeland quite a different experience than they originally dreamed of. They may find that once they are back in their homeland that they no longer feel as though they belong the way they once did. They may realise that their homeland has changed, or that they have changed, or both. Yehuda-Sternfeld and Mirsky (2014) asserted that there is a lack of research which focuses on the social, familial and personal aspects of return migration. Kunuroglu, Yugmur, van de Vijver and Kroon (2015) cited a variety of authors' (Tannenbaum, 2007; Wessendorf, 2007; Chaban, Williams, Holland, Boyce, & Warner, 2011; Reynolds, 2008) findings on return migration and found that returnees who move back to their homelands searching for a sense of belonging and acceptance as a local were disappointed and experienced difficulties adjusting once they returned. They were disillusioned and often needed to readjust their concept of identity. Locals may resent those who left and now return in a better financial position and may recognise them as foreigners or as being different (Ralph, 2012). The social distance felt by returnees can influence how well they acculturate back into the homeland culture, positively and negatively. Kunuroglu, Yugmur, van de Vijver and Kroon (2015) discussed the positive example investigated by Sussman (2010) in which locals in Hong Kong were open to returnees and displayed positive attitudes. This in turn assisted returnees in their acculturation back into the homeland culture.

Those who return and have negative experiences and disappointment can find the return processes emotionally draining and upsetting. In circumstances when returnees of further generations have children abroad who begin their schooling in the host country, the process of adjusting to a different school system, language of schooling, values, duty of care policies, homework expectations and making new friends may be difficult. Kunuroglu, Yugmur, van de Vijver and Kroon (2015) found in relation to Turkish returnees, the majority of returnees felt they were treated as foreigners even if they had spent every holiday visiting Turkey. Their greatest issue being a loss of a sense of belonging which they idealised while living in the host country. Interesting, although they expressed disappointment of not belonging, they also acknowledged that being in the host country influenced their cultural concepts and identity. Kunuroglu, Yugmur, van de Vijver and Kroon (2015) expressed that their findings are different from Sussman (2010), who described 'the return' as a pleasant welcomed experience and an emotional relief, in that they found the returnee described the return process as being stressful, even those who felt positive in relation to their identity.

Van Tonder (2013) asserted that Berry's (1997) acculturation model, although very useful for analysis of the migrant experience, requires extension to focus on the processes relating to transition and migration

as a transitional change. With change comes personal struggle, emotional and conceptual adjustment and development. The transition approach describes and analyses five main features of change: 1) gradual progressive process; 2) contextual trigger; 3) cognitive character/change; 4) affective character/change; and 5) interdependence: cognitive and affective. Van Tonder (2013) examined migration stories and found that migrants can go through similar emotional stages as they reconceptualise their understandings of identity and culture and come to terms with the new environment. These stages are: denial, minimisation, alarm and shock, resistance, negative affect, letting go and new beginnings/re-commitment.

Self-identity and culture do not only relate to obvious cultural routines but also encompass how an individual operates within a family, socially, as a romantic partner, as an employee or as an employer, as a student and so forth. A second generation may have been involved in cultural heritage activities in the diasporic community however they may have limited understanding of what it means to be employed in the homeland culture, for example, the work place routine, expectations etc. Career identity is an aspect of a working person's identity and adapts and changes as one's career develops (Laughland-Booy, Newcombe & Skrbis, 2017). However, returnees or second generations who spent some of their working life abroad may have strong concepts around work which are heavily influenced by the host country and may be different to the homeland.

LABOUR-MARKET PARTICIPATION OF RETURNEES TO THEIR CULTURAL HOMELAND

The main identified areas of labour-market participation as described by Dustmann and Kirchkamp (2002) are: self-employed, salary employed, retired or studying. Self-employment describes those who decide to own their own business and work in that business. Salary-employment describes those who are hired by a business or organisation, institution or government to work in a profession or an assigned role, for example, a teacher. For the purpose of this study, searching for work is included under the self-employed and salary-employed categories to describe which type of labour-market activities the person is searching to participate in.

The main rational reasons and factors that influence an entrepreneur to open their own business include: the business environment; government assistance; available grants; access to training; the procedural steps required to open a business; the initial capital required by law; available networks and current participation in relevant networks, how these networks function; the condition of the market place and the need for the product or service the entrepreneur is focusing on; product developments in the industry; the situation relating to employees – relative cost to hire, the conditions relating to work agreements and general employee culture and attitude. Mohamoud and Formson-Lorist (2013) in their review of specifically diasporic entrepreneurial behaviour asserted that the specific rational aspects which are highly important for the facilitation of diaspora entrepreneurship are policies and regulations which promote and assist diaspora business development. This needs to be provided along with funding opportunities, training programs, required information and networking opportunities and facilitation. They assert that diaspora entrepreneurs do not only develop the job market and innovation, they bring with them social capital.

SKILLS AND VALUES THAT ASSIST IN CAREER DEVELOPMENT AND RETURN MIGRATION

As discussed above in relation to identity, returnees who had a fixed concept of what their homeland culture is like, of how people will accept them when they return there and of what life will be like in their homeland prior to their move/return, often felt disappointment once they returned. For many, their homeland culture had changed or the concepts they held about the homeland culture (especially for second

generation Croatians moving to Croatia) were not what the homeland culture is actually now like but were outdated concepts. It appears that through situations of stress and transition, flexibility and openness is useful. During one's career development when faced with situations that are uncertain, complicated and difficult to resolve, having adaptive and self-regulative behaviours are extremely important (Pérez-López, González-López & Rodríguez-Ariza, 2019). Being able to manage oneself and career, having the skills to plan and create opportunities, and being resilient, using coping strategies and problem solving when required are all important skills to assist career development and especially when changing workplace and country of employment. These skills are also highly important in assisting entrepreneurial development. Plehn-dujowich (2010) asserted that there are two main types of reasoning which influence an entrepreneur's decision-making process, these being, rational (as outlined above) and motivational reasoning. Motivational reasoning includes: the desire to have one's own independence; needs such as a higher need for achievement, attitudes, values, perception of the world and of one's own abilities, a higher tendency for risk; a higher preference for the innovative; with variables such as age and experience also contributing. Birch (2009) viewed the final decision to act as containing two major aspects, these being, motivation and the plan to act, which leads to the rational reasons.

METHODOLOGY

Research focus

The study focused on understanding the motivations of first and further generation Croats for moving to Croatia, the steps these individuals took, their choices for labour market participation and if there is anything particular and consistent about their attitudes or the steps they took that assisted them in succeeding. The information gained regarding the preparation and processes as well as values and approaches taken are extremely important for informing institution and government bodies to assist in developing policy, processes for migration, training and assistance prior to and post arrival for those who desire to come to Croatia. The guiding research questions were: 1) What are the reasons why Croats of first and further generations living abroad return or move to Croatia? 2) What were the types of steps they took in preparing for return? 3) What is the labour-market participation of Croats who return or move to Croatia? 4) Are there any common personal characteristics present among those who returned or moved to Croatia and decide to stay? 5) What are the lessons learnt by the returnees which they self-select as advice they would give another person wanting to return/move to Croatia?

Participant profiles

The participants were first (n=6), second (n=11) and third (n=1) generation Croats with a total of 18 people participating in the study which is not representative of the entire population. An attempt was made to find a variety of ages with the age group ranging from 30s to 70s. There is a 60/40 percent ratio of women to men in the sample. Participants were located through diaspora/returnee networks in Croatia. Participants were required to provide informed consent prior to participation in the study. All interview data is de-identified with participants being provided a participant number.

Interview tool

The interview questions were adapted from the interview tool created by Levak, Luchetti and Jurčević (2019) used in a study on return migration of women to the Dalmation coast. The interview questions for

this study contained additional questions regarding labour market participation and perceptions relating to participation in Croatia. Advice for others wanting to return was also an added focus. The interview tool contained closed questions to begin with followed by guiding open questions. The closed questions were regarding place of birth, which generation of Croatian heritage the person belonged to, host country, age, duration of time spent outside of Croatia, employment and education level. The open questions encouraged the participants to consider their planning processes and decision making over their life course (Dustmann & Kirchkamp, 2002). In particular, they were asked to discuss the type of information they sort relating to work or social life and the methods or tools they used to find the information. Participants were questioned about their transnational engagement whilst in their host country and following their move/return to Croatia. Participants were asked about their labour-market participation in Croatia and questions relating to each type of participation, for example, questions relating to salary employment: place of employment, length of employment, type of job, how the job was acquired, experiences at work and cultural differences they encountered. For those searching for salary-employment, questions related to time taken looking for work, process, tools or organisations which helped them to find work. Questions relating to retirement included country where retirement began, for those receiving a pension, length of time in the pension system in Croatia, experiences in the pension system, and comments relating to lifestyle as a retiree in Croatia. All participants were asked to reflect upon their choices, the steps they took on their path to moving to Croatia, the steps they took once they were in Croatia and with the knowledge they now have, would they do anything different, that is, what advice would they offer others who wish to move to Croatia. Questions asked relating to their social lives are not discussed in this paper.

Data analysis

The data was de-identified using participant code numbers. NVIVO 12 software (see http://www.qsrinternational.com/products_nvivo.aspx) was used to transcribe, code and analyse the data. Once the interview data had been transcribed into NVIVO 12, the research team reflected on the data and deciphered it to identify the main themes presented (Saldana, 2009). The identified themes were given a label using descriptive codes that were then grouped into categories which are called 'nodes'. This was the basic structure of the coding scheme. For the category 'labour market participation', the identified subcategories were: 'self-employed', 'salary-employed', 'studying', 'unemployed' and 'retired'. The subcategory 'unemployed' was further divided into 'wanting to open a business' and 'searching for work'. The themes were then further analysed which led to concepts being identified. These concepts and identified quotes which displayed the concepts were used to inform the analysis of the data in relation to the research questions, in this manner high level constructs/concepts were developed from the codes and themes (Richards & Morse, 2007). A second rater checked the reliability of the interpretation of the data in relation to key themes.

RESULTS AND DISCUSSION

Research question 1: What were the reasons why Croats of first and further generations living abroad returned or moved to Croatia?

The main reasons for choosing to move to Croatia were consistent with all participants. These reasons were: the culture, lifestyle and food. Interestingly, for ten of the eleven participants who were second generation Croats and one who was a third generation Croat, a visit to Croatia during their childhood or teenage years was identified as a catalyst to the concept of wanting to live one day in Croatia. This concept remained

in their minds while they developed skills, finished their education and saved money in the country they were living in (also being their country of birth and their parents' host country). They realised their move to Croatia in their late 20s or 30s. Two participants felt as though they expected to fit in more and were struggling adjusting culturally and found it difficult to make friends but they were not giving up. Both of them, although located in different cities, participated in international group social events and salsa dance classes as a way of meeting people. One participant found it very difficult to integrate and after ten years had decided to return to Australia part-time and be in Croatia part-time. The participant who was a retiree always dreamt of returning and then once her brother fell ill she began to think about where she wanted to die and be buried and decided for Croatia. She and her husband were financially secure and decided to return to Croatia to live, thus fitting into Cesare's typology category - return of retirement.

Research question 2: What were the types of steps they took in preparing for return?

All participants reported that they searched for some information online prior to moving, although most (n=13) did not rely on this source. They found it difficult to find information and preferred to ask friends and family and visit the relevant government agencies while visiting Croatia prior to their return or as soon as they arrived. All participants visited Croatia before moving permanently and it was at these times that they searched for most of the information that they required. The steps began with visits, contacting people they knew in Croatia, organising paperwork through government agencies prior to moving or for some (n=5) once they moved to Croatia. Three of the entrepreneurs moved to another European country (England [n=2] and Austria [n=1]) prior to moving to Croatia which provided them with the advantage of being closer to Croatia. They used their time in this country to prepare for their move to Croatia. They all (n=3) visited Croatia numerous times and regularly before making the final move. Two of these three are highly successful established returnees having both lived in Croatia for around 20 years. The third is in the beginning stages of business development. All returnees had saved an amount of money before moving. For some (n=2) it was enough to live off for six months while finding work. For others (n=5), it was enough to live off for the rest of their lives. Two participants live very transnational lives spending most of their time in Croatia and a few months a year in Australia due to family and business.

Research questions 3: What is the labour market participation of Croats who return or move to Croatia?

The results were categorised into five main areas of labour market participation: retiree, salary employed, student, business owner/self-employed, and looking for opportunities to open business in Croatia. Half of the participants (n=9) were self-employed with two of them owning off-shore companies. Four of the nine were female and five were male. In this category one self-employed participant was also enrolled in doctoral studies at the University of Zagreb while running a full-time business. Two participants were in Croatia looking for opportunities to open businesses. They had enough money to cover their expenses while doing this. Six participants were salary-employed and one was a retiree.

The participants who were salary employed worked in a variety of fields: university lecturer (n=2), travel consultant (n=2), IT industry (n=1) and real estate (n=1). Five of the six participants found their work by contacting the work place and asking if there was an opening or by responding to an advertisement. All participants who were salary employed (n=6) found the work culture in Croatia to be different from the dominant work culture in the country they were living in prior to their move to Croatia. Participant 3 discussed how quickly workplace politics seems to have influence in her work life in Croatia. Participant 7 said that the

main difference was that in Croatia colleagues seemed to argue with one another and bicker more instead of collaborating and focusing on team work. Participant 1 felt there was an "unwillingness to take responsibility for error. They play the blame game." On the positive side, four of the six salary-employed participants commented that once they found agreeable colleagues in their workplace, they established valuable friendships with them.

The retiree explained that she felt there were many opportunities for retirees to socialise in Croatia and liked the manner in which older generations were socially active in Croatia. She felt that often in western countries, retirees can be left to feel alone and their opportunities for socialising are dependent on their financial ability to pay for group activities. If someone had enough money to live in a nice retirement village, then activities are well organised and the health care system is reasonable. In Croatia, she felt that retirees tend to socialise in many ways which are not necessarily dependent on money. She believed that the health care system in Croatia was of a decent standard depending on the circumstances and the opportunity for public or private care. She believed that a major main issue with public care in general in Croatia is that many retirees go to the doctor constantly and also many use the emergency services at hospital as they do not want to wait at their general practitioner's office. They then cause delays and difficulties in the emergency wards and delays for people who are experiencing a real emergency.

Of the nine participants who owned their own businesses, seven owned businesses in Croatia.

They all opened their businesses with the expectation that it would not be easy to advance quickly and they were all prepared to work hard and long hours. One participant stated that his biggest regret was not opening his own business earlier. Comments regarding the opportunities to open business in some locations demonstrated that sometimes opportunity or lack of opportunity is based on bullying from various sources in a corrupt manner (n=2). Most participants (n=5) did not experience this in their industries. One participant located in a smaller city found it very difficult to work with the people who held power in their city stating that "who your friends are" is extremely important to get ahead. Four participants explained that the rules were clear and as long as you follow them and work with decent people, everything works.

Employers found employee attitude very different and needed to adjust their leadership styles accordingly. Three participants explained that they began by trying to give their employees opportunities to show initiative and advance their careers with a transformational style of leadership. After experiencing difficulty with employee output, they all changed their leadership style to a more transactional style of directing their workers. Participant 8 commented that jealously amongst peers was an issue "Everything is great while we are equal but if you get ahead others will want to pull you down." Participant 16 explained that his current employee base is excellent and he provides benefits for his employees however he notes that in general: "It is very hard to find good workers here. I was lucky in one on my businesses because I bought a business that already had some good workers. But it is very hard. It is strange. If you take a Croatian outside of Croatia he will work hard, but in his own country he will not. There is also some stupid ego. (Can you explain?) Ok. An example, where a man will not sleep at his sister's house in Zagreb to do a job but he will go to Ireland and sleep on the floor of a stranger's apartment to live and work."

Research question 4: Are there any common personal characteristics present among those who moved to Croatia and decided to stay?

All participants explained that they kept updated with what was happening in their/parents' host country by checking social media sites such as Facebook regularly. They all used Viber and/or WhatsApp to contact friends and family as these are mobile phone applications which use the Internet to connect with other

phones hence the cost of the phone call is relatively cheap. It was common for most participants (n=15) to return and visit their/parents' host countries at least once every year or two.
They had varying Croatian language ability levels. Most found having Croatian language skills to be beneficial. All were working towards improvement. They tended to gravitate towards work situations in which they could succeed with the level of language they have. Most found that language did not hinder their labour-market participation too much except for in the service industry for one employee. They all explained that they could advance further in their careers/businesses if they spoke Croatian very well. One participant explained the need to put many hours into preparing for giving lectures in Croatian (n=1). Another issue was in the real estate industry where the test to be a real estate agent must be taken in Croatian (n=1). The participants viewed being fluent in Croatian as important. A lack of fluency did somewhat hinder their social lives for those who did not have at least an intermediate level of Croatian.
Sixteen of the eighteen participants believed in their ability to succeed in Croatia. One felt it was difficult and one believed in her ability to succeed but was finding it difficult to find opportunities in Croatia. Seventeen participant described themselves as being strong willed and determined. They saw obstacles as something they needed to problem solve. None of them gave up when the first few difficulties arose. They had high level self-efficacy. They did not feel that failure was as an option they could mentally entertain. This was an evident characteristic among all those who came to Croatia except the retiree as she felt as though she was already financially set and already had her friendship groups secure in Croatia prior to her move/return.
Most (n=15) participants did not view the political situation in Croatia as a reason not to move to Croatia. They commented that the political situation in America or Australia was not so wonderful either. For the returnees, who owned their own businesses they were focused on business not politics except one participant who assists in anti-corruption groups.

Research question 5: What are the lessons learnt by the participants that they self-select as advice that they would give another person wanting to return/move to Croatia?

Seventeen of the eighteen participants commented that it is important not to display arrogance and not to expect local people to adapt to the newcomer. They asserted that as the newcomer it is important to adapt to the local people. All participants suggested that learning as much Croatian as possible before coming to Croatia would be helpful.
In relation to business, Participant 16 suggested that it is important to approach business in the same manner that one would outside of Croatia: "When I am focused on business, I manage it with a business mindset. I came to Croatia, got a good lawyer and a good accountant. People think they can come here and not use a lawyer and an accountant like they would in Australia, just because it is Croatia." Participant 11 suggested that returnees should focus on what they know and not try to come to Croatia and change fields, for example, if someone is an accountant in Australia, they should look at working in that field in Croatia as opposed to opening a cafe.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

This study provided an overview of the reasons for return, planning stages for return, the labour market participation of Croats who return or move to Croatia, common personal characteristics present among those who returned and their self-identified lessons learnt. Key results highlighted the preparation phase prior to returning as being important for information gathering, making connections and saving money as a safety net to support periods of low financial gain in the first six months to a year in Croatia. The posi-

tive impact of visiting Croatia during the teenage years for second and third generations was indicated in the results, with the desire to live in Croatia developing during and after the visit/s. Returnees participate in a variety of labour-market activities with self-efficacy and openness to new ways of thinking and living being highly important for success. Their communication patterns and style influenced their ability to gain information about their (cultural) homeland, stay connected to friends and family in their host country (or country of birth), communicate their needs as employers and employees as well as make friends. They all placed minimal importance on politics as a negative influence against returning.

Results demonstrated pertinent areas that required further investigation, one of these being: entrepreneurial behaviour of returnees and further generations who move to Croatia. It is recommended that the study is repeated with a larger cohort of returnees or further generations who moved to Croatia and opened their own businesses. Almost half of the self-employed returnees were female demonstrating that both genders with business knowledge and skills are coming to Croatia with entrepreneurial plans. In general, participants felt as though social, personal and work politics had more direct obvious influence in their workplace in Croatia. Further study on communication style and patterns used by returnees across different domains of their lives needs attention to assist in the development of programs to support returnees and migrants moving to Croatia and adjusting to different cultural norms. This study's results supported the view of Mohamoud and Formson-Lorist (2013) that government policies and institutional programs need to be developed that specifically support diaspora return. The information gained regarding the preparation and processes as well as values and approaches taken are extremely important for informing institutional and government bodies to assist in developing policy, processes for migration, training and assistance prior to and post arrival for those who desire to come to Croatia.

References

1. Anderson, B. (2006). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso.
2. Bolognani, M. (2007). The myth of return: Dismissal, survival or revival? A Bradford example of transnationalism as a political instrument, *Journal of Ethnic and Migration Studies, 33*(1), 59-76. DOI: 10.1080/13691830601043497
3. Bohland, J. & Hague, E. (2009). Historical Geography: Heritage and Identity. *International Encyclopedia of Human Geography, 1*, 109-114.
4. Birch, D. (2009). The dynamics of the stream of behaviour. *Journal of Mathematical Psychology, 53*(2):106-118. doi: 10.1016/j.jmp.2008.12.002
5. Cassarino, J-P. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migration Revisited. *International Journal on Multicultural Societies 6*(2), 253-79.
6. Cerase, F. P. (1974). Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy. *International Migration Review, 8*(2), 245-262.
7. Čapo, J. Hornstein Tomič, C. & Jurčević, K. (2014). *Didov san: transgranična iskustva hrvatskih iseljenika.* Zagreb, Croatia: Institut društvenih znanosti "Ivo Pillar".
8. Dustmann, C. (2008). Return Migration, Investment in Children, and Intergenerational Mobility: Comparing Sons of Foreign- and Native-Born Fathers. *Journal of Human Resources, 43*(2), 299-324.
9. Dustmann, C. & Kirchkamp, O. (2002). The optimal migration duration and activity choice after re-migration. *Journal of Development Economics, 67*(2), 351-372.
10. Dustmann, C. & Weiss, Y. (2007). Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. *British Journal of Industrial Economics, 45*(2), 236-256.
11. Graham, B. A. T. (2019). *Investing in the Homeland: Migration, Social Ties, and Foreign Firms*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

12. International Organization for Migration (IOM) (2010). *REAB Annual report 2009.* Switzerland: IOM.

13. Jurić, T. (2018). *Iseljavanje Hrvata u Njemačku: Gubimo li Hrvatsku?* Zagreb: Školska knjiga.

14. Kaiser, R. & Nikiforova, E (2006). Borderland spaces of identification and dis/location: Multiscalar narratives and enactments of Seto identity and place in the Estonian-Russian borderlands, E*thnic and Racial Studies, 29*(5), 928-958, DOI: 10.1080/01419870600813975

15. Mohamoud, A. & Formson-Lorist. C. (2013). Harnessing the Bridging Potential of Migrant and Diaspora Entrepreneurs for Transformative and Inclusive Development. Accessed June 2018 from Report web: https://www.diaspora-centre.org/wp-content/uploads/2013/10/

16. FINAL_MADE-Policy-Paper_MigrantsEntrepreneurship_Dec2014.pdf.

17. Kelly, M. (2012). The onward journey: A case study of the emigration of Iranians from Sweden. In Hassan Hosseini-Kaladjahi (Ed.). *The Iranian community in Sweden: Multidisciplinary Perspectives,* 221-246. Tumba: The Multicultural Centre.

18. Kunuroglu, Yugmur, van de Vijver and Kroon (2015). Consequences of Turkish return migration from Western Europe. *International Journal of Intercultural Relations, 49,* 198-211.

19. Laughland-Booy, J., Newcombe, P. & Skrbis, Z. (2017). Looking forward: Career identity formation and the temporal orientations of young Australians. *Journal of Vocational Behavior, 101,* 43-56.

20. Levak, N. K., Luchetti, M. F., & Jurčević, K. (2019 in press). Return-migration to the ancestral and/or cultural homeland: financial, cultural, social, and emotional perspectives and processes undergone by women who moved to the Dalmatian coast of Croatia. *Proceedings of the Mediterranean Islands Conference September 19th-22nd, Vis, Croatia.*

21. Levitt, P. (2003). Keeping feet in both worlds: transnational practices and immigrant incorporation in the United States. In C. Joppke & E. Morawska (Eds.). *Toward assimilation and citizenship: immigrants in liberal nation-states,* 177-94. New York: Palgrave Macmillan.

22. Pérez-López, M.C., González-López, M. J. & Rodríguez-Ariza, L. (2019). Applying the social cognitive model of career self-management to the entrepreneurial career decision: The role of exploratory and coping adaptive behaviours, *Journal of Vocational Behavior, 112*, 255-269.

23. Pifat-Mrzljak, G., Juros, L. & Vizek-Vidovic, V. (2006), *Brain Drain and the Academic and Intellectual Labour Market in Croatia - a case study,* Accessed January 2017 at http://www.unizg. hr/unesco/braindrain/pristup 20.09.2006).

24. Plehn-Dujowich, J. (2010). A theory of serial entrepreneurship. *Small Business Economics, 35*(4), 377-398.

25. Polasek, O. & Kolcić I. (2005). Croatia's brain drain, *British Medical Journal, 331*(7526), 1204.

26. Ralph, D. (2012). Managing sameness and difference: the politics of belonging among Irish-born return migrants from the United States, *Social & Cultural Geography, 13*(5), 445-460

27. Richards, L., & Morse, J. M. (2007). *Read me first for a user's guide to qualitative methods* (2nd edn.). Thousand Oaks, CA: Sage.

28. Saldana, J. (2009). *The coding manual for qualitative researchers.* Singapore: SAGE.

29. Snel, E., Engbersen, G. & Leerkes, A. S. (2006). Transnational involvement and social integration. *Global Networks, 6*(3), 285-308. doi. 10.1111/j.1471-0374.2006.00145.x

30. van Tonder, C. L. (2013). Migration as personal transition. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, *82,* 342-350. doi. 10.1016/j.sbspro.2013.06.272

31. Yehuda-Sternfeld, S. B. & J.Mirsky, J. (2014). Return migration of Americans: Personal narratives and psychological perspectives. *International Journal of Intercultural Relations, 42,* 53-64. doi. 10.1016/j.ijintrel.2014.07.001

32. Župaric-Iljić, D. (2017). *Emigration from the Republic of Croatia after the accession to the European Union*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.

SUDJELOVANJE HRVATSKIH POVRATNIKA I DRUGE GENERACIJE POVRATNIKA NA TRŽIŠTU RADA U HRVATSKOJ: OD PROCESA DO SUDJELOVANJA

SAŽETAK

Vlade koje se bore s usporenim gospodarskim rastom, kao što je hrvatska vlada, postaju sve zainteresiranije za financijski potencijal povratnika iz iseljeništva koji mogu doprinijeti ekonomskom rastu i razvoju u domovini. Povratna migracija se promatra kao sredstvo prijenosa znanja, vještina i financijskog kapitala u domovinu (Pifat-Mrzljak, Juroš i Vizek-Vidović, 2006). Prepoznaje se nužnost istraživanja povratne migracije kao višestupanjskog procesa za identificiranje zajedničkih prethodnih sastavnica koje dovode do povratka članova dijaspore (Cassarino, 2004) s ciljem pomoći takvom procesu. U radu smo koristili metodu dubinskih intervjua kako bi dobili odgovore na pitanja o razlozima za povratak, o višestupanjskom procesu povratne migracije, fazama planiranja, sudjelovanja povratnika ili novih useljenih na tržištu rada u Hrvatskoj o zajedničkim osobinama povratnika kao i njihove preporuke za buduće povratnike. Rezultati pokazuju kako je većina ispitanika prije povratka tražila informacije kroz transnacionalne mreže. Planirali su ga u razdoblju kad su bili financijski uspješni. Neki su redovito posjećivali ili se preselili u obližnju zemlju kao prethodni korak prije povratka. Sudjelovali su u različitim aktivnostima na tržišta rada: umirovljenju, studiranju, samozapošljavanju i kao poslodavci. Većina je pokazala visoku razinu samoučinkovitosti, odlučnosti i otvorenosti. Svi ispitanici pokazali su minimalni interes za politiku.

Ključne riječi: *dijaspora, Hrvatska, povratak, migracije*

Anđelko Akrap
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
aakrap@efzg.hr

LOKALNI IDENTITETI U KONTEKSTU DEMOGRAFSKIH PROMJENA

SAŽETAK

Život na područjima različitih kulturnih sfera i kulturnih utjecaja, i s obzirom na prirodu u bitno različitim geografskim sredinama, činitelji su razlika i posebnosti u različitim područjima pa tako i u području tradicijske kulture. Historiografija bilježi od druge polovice 15. do početka 18. stoljeća na današnjemu hrvatskom državnom prostoru i njegovom okruženju – pod utjecajem ratova i kolonizacija koje su provodile onovremene imperijalne sile – na velikim prostorima sveobuhvatnu izmjenu stanovništva. Novo stanovništvo naseljeno u demografski opustjela naselja ne daje samo nova imena naseljima i toponimima u skladu sa svojim društvenim, gospodarskim i kulturološkim obilježjima, već donosi sa sobom i kompleks različitih tradicijskih osobitosti. U pogledu tradicijske kulture novo stanovništvo nije homogeno budući da je došlo iz različitih tradicijskih sfera. Sa sobom je donijelo svoj tradicijski identitet s nizom prepoznatljivih međulokalnih razlika. Sve do polovice 20. stoljeća sela su bila sigurni nositelji lokalne tradicijske kulture. Nakon toga situacija se bitno mijenja, na velikim prostorima sve više seoskih naselja ostaje bez stanovnika ili s isključivo starijim stanovništvom. To znači da nestaju i prenositelji lokalne tradicijske kulture. Stoga treba identificirati prostore kojima prijeti demografsko izumiranje i nestajanje prenositelja specifičnih lokalnih kultura.

Ključne riječi: *lokalni identiteti, lokalna tradicijska kultura, prenositelji specifičnih lokalnih kultura, demografsko izumiranje*

UVOD

Pojam identitet koristi se u različitim kontekstima. Ovdje se identitet razmatra u kontekstu utjecaja demografskih promjena na oblikovanje prije svega tradicijske kulture lokalnih zajednica. Reduciranje na samo demografski segment – ove zaista složene i u mnogočemu zamršene problematike – ima nedostatke, međutim, u hrvatskim uvjetima time se objašnjava jedan od važnih čimbenika koji su u prošlosti doprinijeli brojnim posebnostima lokalnih identiteta. U širem se smislu lokalni identitet može izražavati kao osjećaj pripadnosti, privrženosti i povezanosti s određenom regijom, gradom, krajem ili – nerijetko – skupinom seoskih naselja na nekom teritoriju. Osjećaj pripadnosti spomenutim zajednicama – njihovim kulturnim značajkama i tradicijskoj sastavnici kulture – može se izražavati iako se u njima stalno ne obitava. Primjer toga brojni su zavičajni klubovi u Gradu Zagrebu. Razmatrajući ruralni prostor, lokalni se identiteti sadržajno ne moraju temeljiti na naglašenim različitostima tradicijske kulture u odnosu na susjedni lokalni identitet. Jednostavno mogu podrazumijevati pripadanje nekoj lokalnoj zajednici na temelju zemljopisne odrednice. Prirodnozemljopisna raznolikost i utjecaj različitih kulturno-civilizacijskih čimbenika utjecali su na oblikovanje sadržajem različitih/specifičnih regionalnih/lokalnih identiteta. Pitanje sadržaja različitosti/posebnosti kulture pojedinih lokalnih zajednica može obuhvaćati različite aspekte, od pojedinih sastavnica tradicijske kulture i specifičnih simbola do prirodne raznolikosti. Primjerice, unutar slavonskoga regionalnog identiteta uklo-

pljen je, na užim zemljopisnim područjima, niz lokalnih identiteta koji se međusobno mogu dosta razlikovati zbog velikoga utjecaja doseljeničkog stanovništva. Tako se, dakle, iza regionalnoga identiteta krije niz, s tradicijsko-kulturnoga motrišta, sadržajno različitih lokalnih identiteta.

Namjera je u demografskom kontekstu razmotriti višestoljetni razvoj i oblikovanje lokalnih identiteta. Nakon razmatranja utjecaja općerazvojnih procesa na promjene u odrednicama tradicijske kulture slijedi kratki pregled prepoznatljivih elemenata tradicijske kulture postupno slaganih stoljećima. Istraživanja hrvatske tradicijske kulture pokazuju zaista mnoštvo različitosti nastalih zbog unutrašnjih i vanjskih migracija i izmjena stanovništva u brojnim naseljima gdje je kolonizirano novo stanovništvo u ratnim sukobima od polovice 15. do prvih desetljeća 18. stoljeća. Nakon toga pod utjecajem modernizacijskih procesa mijenjao se životni obrazac ruralnih naselja. Unatoč stalnom odljevu seoskoga stanovništva, sve do polovice 20. stoljeća sela su se biološki obnavljala i bila su sigurni prenositelji lokalne tradicijske kulture. Nakon toga situacija se bitno mijenja, na velikim prostorima sve više seoskih naselja ostaje bez stanovnika ili s isključivo starijim stanovništvom. To znači da nestaju prenositelji običaja i tradicije kao kulturnoga nasljeđa.

PREDINDUSTRIJSKA DRUŠTVA I TRADICIJSKA KULTURA

Razvojni procesi kao odrednica promjena u sastavnicama tradicijske kulture

U skladu s općerazvojnim procesima u predindustrijskim, agrarnim društvima ritam promjena u ekonomskim i socijalnim strukturama tekao je vrlo sporo. Negdje su promjene nastajale kao rezultat lokalnih transformacija, a negdje doseljavanjem novoga stanovništva. Obrasci i praksa u načinu života nije se razlikovala samo između pojedinih svjetskih regija nego i unutar samih regija. Ako želimo pratiti smjernice općega razvoja određenog područja, moramo poznavati specifične čimbenike koji su u danim uvjetima djelovali na razvoj stanovništva toga područja (Wertheimer-Baletić, 1971, str. 19.). Kulturološki sustav ukorijenjen u patrijarhalnim, agrarno-stočarskim društvima sam po sebi dugo se obnavljao u krutim konzerviranim strukturama. S modernizacijskim procesima, ovisno o njihovoj dinamici, započinje brže ili sporije rastakanje spomenutih struktura i u okviru toga i same tradicijske kulture. Do tada je bila gotovo opća značajka europskih krajeva da su narodnu kulturu doživljavali kao lokalnu kulturu. To su bile zatvorene zajednice gdje se osjećaj pripadnosti ograničavao na kraj ili grad, ili čak selo (Burke, 1991, str. 52.). Ipak, i u takvim uvjetima u predindustrijskoj Europi, unatoč mnoštvu lokalnih različitosti, najuočljivije kulturne razlike bile su vjerske (Burke, 1991, str. 50.). Naime, ideološka je novost zapadne Europe od 4. stoljeća kršćanstvo, u kojemu se nakon šizme – ili cijepanja na latinsko kršćanstvo Zapada i grčkog Istoka 1054. godine – produbljuju suprotnost između latinskog i grčkog dijela rimskog carstva (Le Goff, 2004, str. 9.). Crkva je u tom vremenu imala stožerno mjesto u društvu. Latinsko i grčko kršćanstvo nakon toga se sve više udaljuju jedan od drugoga i stvaraju granicu kultura dugog trajanja; tako i danas prolazi procjep između rimokatoličke Hrvatske na Zapadu i onoga što će biti pravoslavna Srbija na Istoku (Le Goff, 2004, str. 9.). No to, i u tom vremenu, ne isključuje prožimanje i oblikovanje novih kulturnih raznolikosti uvjetovanih jačim migracijama i izmjenama stanovništva, što ćemo razmotriti na primjeru Hrvatske. I današnji svakodnevni život u Europi obiluje vjerskim i svjetovnim običajima (Burke, 1991, str. 146.). Posve jasno kultura izrasta iz cjelokupnoga načina života, a ona u europskih seljaka predindustrijskog doba nipošto nije bila jednoobrazna (Burke, 1991, str. 37.). Među seljacima postojala je osim socijalne raslojenosti i kulturna raslojenost. Kako je spomenuto, kultura izrasta iz cjelokupnoga načina života i stoga seoska kultura osim o socijalnim ovisi i o ekološkim uvjetima (Burke, 1991, str. 38.). Razlike su u jeziku, tipovima kuća i mnogim drugim kulturnim pojavama. Osim razlike između kultura oblikovanih u planinskim područjima i nizinama može se promatrati razlika između kultura stočara i ratara. Zbog veće izoliranosti tradicionalni običaji mnogo su se duže zadržavali u planinskim nego u nizinskim područjima.

Iako nema oštrih rezova u pogledu promjena u društvenim strukturama, zamjetnije i dugoročne promjene zbivaju se od 16. stoljeća. Istraživanja pokazuju da je narodna kultura oko 1500. godine bila kultura sviju – svih društvenih slojeva – dok je oko 1800. godine prepuštena nižim, manje obrazovanim slojevima (Burke, 1991, str. 212.). Tokovi promjena tekli su u skladu s intenzitetom općedruštvenih preobrazbi. Širenje obrazovanja unijet će u područje narodne kulture velike promjene. Općenito je do 16. stoljeća svećenstvo, plemstvo i građanstvo bilo slične društvene i kulturne razine. Uz izuzetak prava i medicine cijela je srednjovjekovna znanost bila vezana uz svećenstvo (Pirenne, 2005, str. 235.). No, šire obrazovanje nije obuhvaćalo sve slojeve svećenstva, osobito ne svećenstvo koje je pastoriziralo seoske župe. U protestantskim i, nakon Tridentskoga koncila, katoličkim župama svećenstvo postaje obrazovanije. Istovremeno na pravoslavnim područjima nije bilo zamjetnijih promjena (Burke, 1991, str. 212.). Kako katoličko tako i protestantsko svećenstvo potkraj 16. i na početku 17. stoljeća nastoji reformirati kulturu običnoga puka i u okviru narodnih kultura događaju se važne promjene (Burke, 1991, str. 186.). Osim što se nastoje potisnuti narodni običaji koji su poganski prežitci i odišu praznovjerjem, i protestantski i katolički kler nastoji formirati svoje zasebne kulture. Pritom je Katolička Crkva nerijetko nastojala postupno uklopiti zatečene, nerijetko poganske, običaje u svoje obrede (Burke, 1991, str. 182.). Pitanje je koliko je moglo biti promjena u pogledu navika i običaja pod pritiskom katoličkih reformatora jer su strukture seoskoga stanovništva bile krute. Istovremeno i plemstvo se odvaja od običnoga puka; više ne blaguju zajedno s podređenima; ples na dvorcu počinje se razlikovati od seoskoga plesa; plemstvo nastoji govoriti drukčijim jezikom kako bi se i po tome razlikovalo od običnoga puka. U cjelini sažeto, viši društveni slojevi odbacuju cijelu narodnu kulturu kako bi se razlikovali od običnoga puka. Od tada u skladu s općim razvojem narodnu kulturu postupno napušta svećenstvo, plemstvo i građanska klasa. Kako je bivao sve veći jaz između narodne i učene kulture tako se narodna kultura sve više doživljavala kako nešto egzotično, čudnovato, vrijedno skupljanja i bilježenja (Burke, 1991, str. 214.). U tomu smislu za nas je reprezentativno djelo Alberta Fortisa (1741. – 1803.) *Put po Dalmaciji* objavljeno u Veneciji 1774. godine. Djelo je rezultat višegodišnjih putovanja po unutrašnjoj Dalmaciji. Fortis stanovnika unutrašnje Dalmacije (Morlaka) opisuje kao „kao dobrog divljaka, čovjeka bliskog prirodnom stanju, kojeg civilizacija još nije iskvarila" (Raspudić, 2010, str. 8.).[1]

Poseban se oblik narodne kulture razvijao u gradovima. Kršćanska kultura niknula na ruševinama Rimskoga Carstva sve do 11. stoljeća nije poprimila urbani oblik (Mumford, 1988, 251-318.). Gradovi su postupno oživljavali između šestog i jedanaestog stoljeća da bi se nakon toga ubrzao porast gradskoga stanovništva. Srednjovjekovni gradovi imali su od nekoliko tisuća do četrdeset tisuća stanovnika, koliko je imao London u 15. stoljeću. Razvoj trgovine i gradova valja dovesti u izravnu vezu s razvojem poljoprivrede i s ključnim čimbenikom, a to je porast broja stanovnika. Stoga Mumford (1988, str. 254.) drži da je neosporni znanstveni autoritet Henri Pirenne (2005, str. 150-157.) za razvoj gradova i poljoprivrede dao neopravdani primat trgovini jer je ključnu ulogu za razvoj gradova imao porast seoskoga stanovništva. U razvoju cjelokupnoga urbanog života Crkva je kao veliki zemljoposjednik imala stožernu ulogu. Gradovi kao trgovačka središta bili su vezani uz Crkvu i gdje je bilo crkveno središte i samostani tu su se razvijali srednjovjekovni gradovi. Stoga će, kako je već istaknuto, svećenstvo imati važnu ulogu u odvajanju razvijajuće gradske kulture od seoske. Od kraja 12. stoljeća neprestano raste broj obrazovanih građana, što postupno unosi preobrazbu u svakodnevni život. Narodna kultura nipošto nije bila jedinstvena jer se umnogome razlikuje kultura obrt-

[1] Iako je to djelo u talijanskoj, ali i u ostalim europskim književnostima, odigralo izuzetnu ulogu (Fortis, 1984) može se promatrati i kao naručena podloga za dugoročnu mletačku politiku prema istočnoj obali Jadrana. Budući da je stanovnik unutrašnje Dalmacije „opisan i fiksiran kao divljak u nekom kasnijem kontekstu može biti npr. koloniziran upravo uz opravdanje potrebe njegovog civiliziranja ili discipliniranja" (Raspudić, 2010, str. 8.).

nika od kulture seljaka (Burke, 1991, str. 46.). Ali i u kulturi obrtnika ima razlika – tako se može govoriti o kulturi npr. tkalaca, postolara, zidara, vojnika itd. Pritom treba imati u vidu da sve do 18. stoljeća čak i veliki gradovi zadržavaju seoske djelatnosti (Braudel, 1992, str. 59-60.). Odvajanje gradske od seoske kulture valja promatrati i u svjetlu činjenice da sve do potkraj 19. stoljeća gradovi nisu bili samoreproducirajući entiteti. Gradovi u kojima su domaće životinje i ljudi tijesno zbijeni bili su pravi „epidemiološki laboratoriji". U zajednicama od više tisuća stanovnika zaraze su se brzo širile (De Landa, 2002, str. 163.). Nakon velikih smrtonosnih epidemija broj bi se stanovnika ponekad i više nego prepolovio nakon čega bi uslijedilo useljavanje iz seoskoga okruženja (De Landa, 2002, str. 171.). Česti masovni priljev u gradove usporavao bi promjene u gradovima. Tek su se u dugom roku mijenjali životni obrasci. Značajnije i brže promjene ovisile su o intenzitetu modernizacijskih procesa. S porastom broja stanovnika u gradovima se oblikuje kritična populacijska veličina koja zadržava i prenosi kulturne posebnosti oblikujući identitete pojedinih gradova.

Karakteristična razdoblja u razvoju regionalnih identiteta

O zaista fascinantno brojnim i značajnim razlikama u svakodnevnom životu – u selima na hrvatskom etničkom teritoriju u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini – još i između dvaju svjetskih ratova, pokazuje slikovni dodatak „Selo i seljaci u slici" u knjizi Josipa Predaveca (1934). Na 160 crno-bijelih slika predočen je ne samo svakodnevni život na selu već i u mnogočemu kulturno nasljeđe: gradnja i vanjski izgled stambenih kuća i njihovo unutrašnje uređenje s kućnom opremom, štale za stoku i način čuvanja i ispaše stoke, poljski radovi te proizvodnja i spremanje poljoprivrednih proizvoda, karakteristične prehrambene namirnice za svakodnevnu prehranu, mlinice i različiti alati, svakodnevna i svečana odjeća i nakit, izrada odjevnih i ukrasnih predmeta, lokalni glazbeni instrumenti, rezbarije na drvetu itd. Nema prijepora između etnografa koji su suglasni da se čitav hrvatski etnički (narodni) teritorij u pojedinostima seoske kulture i života veoma razlikuje, „često tako reći od sela do sela" (Gavazzi, 1991, str. 13.).[2] Raščlanjujući promjene sadržaja pojedinih sastavnica lokalnih identiteta u kontekstu demografskih promjena pojednostavljeno se može razlikovati nekoliko karakterističnih razdoblja. Ako su, dakle, u pitanju promjene u sadržaju tradicijske kulture kao sastavnice u oblikovanju i razvoju regionalnih i lokalnih identiteta, može se razlikovati: a) razdoblje razvoja regionalnih i lokalnih identiteta u okviru hrvatskoga etnosa do velikih migracija; b) razdoblje velikih migracija – od sredine 15. do prva dva desetljeća 18. stoljeća – i ispreplitanje i oblikovanje identiteta u naseljima/područjima gdje je doseljeno novo stanovništvo; c) razdoblje od sredine 19. stoljeća do pred Drugi svjetski rat obilježeno propadanjem kućnih zadruga i postupnom razgradnjom krutih patrijarhalnih struktura i u sklopu toga tradicijske kulture imanentne agrarnim društvima; d) razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata karakteristično po ruralnom egzodusu, ubrzanom porastu stanovništva u nekoliko većih gradova i ubrzanim promjenama u ekonomsko-socijalnim strukturama stanovništva. U okviru toga, kao posljedica dugogodišnjega iseljavanja i pada fertiliteta, od 1980-ih intenzivirao se proces ne samo demografskog starenja već i izumiranja brojnih seoskih naselja. Tako nestaju i prenositelji pučke tradicijske kulture.

[2] Ako se razmatra „čitavo etnografsko blago Hrvata, t. j. sav život i kulturne tvorbe, trebao bi da ogleda, sluša, razglaba i proniče gotovo bez kraja i konca na selu svaku pojedinost, svaku pojavu, i najsitniju i najkrupniju – od oračeva uzvika volovima do najsuptilnijih stihova narodne poezije i epskih pjesama s tisućama stihova, od jednostavnoga sabiranja samoraslih plodova boba, jagoda do zamršenih oblika gospodarenja i prehrane te s njima povezanih socijalnih odnosa na selu, od najprostijeg vezanja uzla na konopcu do najzakučastijih ornamentalnih šara veziva, od uobičajenih svakodnevnih seljačkih pozdrava do isprepletenoga dugotrajnog svadbenog ceremonijala ili drugih običaja na selu i t. d. i t. d.". (…) „Veoma mnogo toga, što je u životu i kulturi Hrvata seljaka bitno i glavno, u svim je krajevima isto ili gotovo isto, to jest jedno deblo, izraslo iz jedne zemlje, ali je onih razlika u pojedinostima, na granama i ograncima, u sitnome, pravo mnoštvo." (Gavazzi, 1991, str. 13.).

RAZVOJ LOKALNIH IDENTITETA DO MODERNIZACIJE

Razvoj regionalnih i lokalnih identiteta u okviru hrvatskoga etnosa do velikih migracija

I danas su u Hrvatskoj prepoznatljivi elementi tradicijske kulture postupno slagani tisućljećima, od brončanoga doba do danas. Život na područjima različitih kulturnih sfera i političkih i kulturnih utjecaja – i s obzirom na prirodu u bitno različitim geografskim sredinama – doprinio je u Hrvatskoj razlikama i posebnostima u različitim područjima (Gavazzi, 1991, str. 77.), pa tako i u području tradicijske kulture, ne jedine, ali bitne sastavnice regionalnih i lokalnih identiteta. I prije velikih migracija, od sredine 15. stoljeća do prvih desetljeća 18. stoljeća, preslagivali su se i prožimali različiti utjecaji na sastavnice identiteta. Stoga je nezaobilazno uključiti i povijesno naslijeđenu tradicijsku kulturu – postupno slaganu tijekom dugoga vremena – do promjena uvjetovanih zbivanjima od polovice 15. stoljeća. Rezultati istraživanja različitih znanstvenih disciplina: arheologije, antropologije, etnologije i lingvistike dokazali su da Iliri nisu nestali ni dolaskom Rimljana u ove krajeve, ni tijekom duge rimske vladavine, a niti naseljavanjem Slavena i drugih naroda u srednjem vijeku. Slaveni su došavši u ove krajeve u 6. i 7. st. zatekli u zapadnom dijelu Balkana prilično brojno starosjedilačko neromanizirano i poluromanizirano stanovništvo. Starosjedilačko stanovništvo povuklo se najprije pred Rimljanima, a zatim pred barbarskim narodima u nepristupačne krajeve. Tijekom stoljeća Slaveni su asimilirali u svom narodnom entitetu ostatke starih Ilira. Činjenica je da su između antike i srednjega vijeka prenesena imena nizu naselja, gora i rijeka (Kuntić Makvić, 1999), stoga je utemeljeno pretpostaviti razmjerno značajan broj zatečenoga stanovništva koje je prenijelo toponime pridošlom stanovništvu. Naravno, teško je naći odgovor na pitanje fizičkoga prežitka i udjela biološke supstancije predslavenskog elementa u Južnih Slavena i ostalih Slavena (Suić, 1995, str. 18-19.). Zasad se pretpostavlja da je zatečeno stanovništvo bilo posebno brojno u nekim zabačenim krajevima Bosne, Hercegovine, Dalmatinske zagore, Crne Gore itd. Zatečeni, starosjedilački, ilirski element imao je značajnu ulogu u formiranju kulturnih, somatskih i psihičkih osobina slavenskoga življa (Stipčević, 1991, str. 63.). Za formiranje historijskoga hrvatskog etnosa Suić (1979) pridaje važnost od Hrvata zatečenom kulturno-etničkom supstratu starosjedilačkoga stanovništva – prije svega etničkim skupinama Japoda (uglavnom Lika), Liburna (Kvarner, Hrvatsko primorje i Podgorje, Ravni kotari i Bukovica), Delmata (središnja Dalmacija od Krke do Cetine s Dalmatinskom zagorom) i donekle Ardijejaca (s obje obale Neretve). U odnosu na potonje etničke skupine Histri su igrali mnogo manju ulogu jer su oni bili izvan Ilirika kao i izvan ranosrednjovjekovne hrvatske države, koja se formirala uglavnom unutar kasnoantičke provincije (Suić, 1979). Budući da su Hrvati asimilirali ono autohtono što se ovdje taložilo stoljećima, antika se može smatrati njihovim kulturnim blagom. Valja prihvatiti razumnu misao, ističe Suić (1995, str. 18.), da ovamo pridošli Slaveni, tako i Hrvati, nisu ni mogli ni htjeli ni trebali sustavno osvajati, rušiti i paliti zatečena naselja, osobito gradska, koja su i njima, kao i svakom drugom barbarinu, bila samo meta za pljačku. Prema tome, neprijeporno je „da su se u različitim sferama života autohtone zasade sačuvale tijekom antike i da su sudjelovale u izgradnji srednjovjekovlja, što ne bi bilo moguće bez prežitaka i bez udjela njihovih nositelja" (Kuntić Makvić, 1999, str. 89.).

U današnjoj tradicijskoj kulturi Hrvata ima različitih kulturnih utjecaja koji su se nataložili tijekom stoljeća. Navest ćemo nekoliko kulturnih slojeva koji su ostavili vidljive tragove u hrvatskoj tradicijskoj kulturi (Gavazzi, 1991, str. 77-108.). Još su i danas u narodnom životu i kulturi Hrvata prepoznatljivi etnografski elementi za koje je „najpodesniji uopćeni naziv starobalkanski" (Gavazzi, 1991, str. 79-80.). Najvjerojatnije tom starobalkanskom (točnije starosredozemnom) sloju pripada tip malih građevina od kamena (bunje, poljarice, kućice ili čemeri). Nizu elemenata koji vuku podrijetlo od Ilira, uz ostalo, pripadaju ličko-dalmatinske kape i karakteristično pučko pjevanje kod dinarskih Hrvata. Na hrvatskom području od Istre do južne Dalmacije i njihovih zaleđa protežu se kulturna dobra koja se mogu nazvati jadranskim ili, u širem smislu, sredozemnim kulturnim

kompleksom. Na taj se niz nadovezuje utjecaj rimskoga imperija prepoznatljiv u hrvatskim područjima koja su s njime bila više u doticaju. I u odjevnim predmetima i nakitu u priobalnoj Dalmaciji prepoznatljiv je utjecaj s Apeninskog poluotoka. Politički utjecaj i kulturna strujanja ostavila su u sjeverozapadnoj Hrvatskoj kulturna dobra koja Gavazzi (1991, str. 85.), s obzirom na ishodište, svrstava u alpski utjecaj (gradnja kuća, odijevanje, običaji itd.). Pojavnost alpsko-njemačkih kulturnih dobara opada idući od alpskih pograničnih krajeva prema jugu i istoku Hrvatske. Njihov najveći utjecaj nalazi se uz rijeke Kupu, Savu, Dravu i njihova porječja. Na sjeveru (sjeveroistoku) prepoznatljiv je utjecaj na hrvatsku tradicijsku kulturu Mađara (različite vrste odjevnih predmeta i jela). Budući da su potonji bili dijelom i prenositelji kulturnih dobara s drugih područja, ovaj je utjecaj nazvan podunavskim. Višestoljetna politička i gospodarska povezanost utkala je, osobito na sjeveru Hrvatske, podunavske elemente u hrvatsku tradicijsku kulturu. Različitim silnicama utjecaja na tradicijsku kulturu treba pridružiti i kulturno nasljeđe od onovremene malobrojne obrazovane elite, nastalo i prije velikih migracija. Svakako valja pretpostaviti da je i svećenstvo imalo utjecaja na seljački puk i prije širega obuhvata obrazovanjem. Kronološki prikaz kulturne proizvodnje iz područja književnosti i jezikoslovlja i relevantnih teoloških, pravnih, povijesnih, filozofskih i leksikografskih tekstova nastalih u razdoblju od 8. do 17. stoljeća pokazuje bogatstvo i duboke korijene hrvatskoga kulturnog nasljeđa (Bratulić i Damjanović, 2005). Neprijeporno je raznolikosti doprinosilo to što su se na hrvatskom društvenom i političkom prostoru govorila i pisala tri jezika (hrvatski, srednjovjekovni latinski i staroslavenski/crkvenoslavenski) i tri pisma (latinica, glagoljica, ćirilica) (Hercigonja, 1983, str. 177.). Do kraja ranoga srednjeg vijeka glagoljica se proširila na cijelo kvarnersko područje, do obale Istre. U idućim je stoljećima otprilike zahvatila prostor od zadarskoga područja do Istre, a u zaleđu Liku, Krbavu, Pounje i Pokuplje. Pisci, minijaturisti i iluminatori iz kontinentalnoga dijela glagoljaškog područja, iz ozračja razbujalog kulturnog i književnog života Like i Krbave kasnoga srednjovjekovlja, znali su se kvalitetom nametnuti i centrima na obali s njihovim brojnim, dobro opremljenim skriptorijima (Hercigonja, 1983, str. 177.). Često se nekritički prenose stavovi o tradicionalnim glagoljaškim institucijama (kapituli, samostani, župe, bratovštine) iz vremena dekadencije ili opadanja kulture zbog ratova i opće bijede, od približno 20-ih godina 16. stoljeća i dalje (Hercigonja, 1983, str. 275-278.). Međutim, u društvenoj i gospodarskoj evoluciji glagoljaštva valja razlikovati dvije faze glagoljaštva. Od 12. do 16. stoljeća bila je linija uspona glagoljaških ustanova – samostana, kapitula, bratovština – koje izrastaju u određenu feudalnu snagu, relativno krupnog posjednika zemalja, kmetova, nekretnina. Uspon se očituje gospodarskim rastom i, uz ostalo, snažnim razvojem glagoljaške književnosti na jednome dijelu našega narodnog prostora. Nakon što su Mlečani zaposjeli Dalmaciju, umjesto nekadašnjega latinskog službenim jezikom postao je talijanski. Usprkos tome, samo u čisto hrvatskoj sredini, kao što je bila Dalmacija, moglo je niknuti najstarije hrvatsko pjesništvo, pa cijelo primorje, i ono pod Venecijom i ono u Dubrovačkoj Republici, iskazuje na usta svojih pjesnika, koji su u međusobnom dopisivanju, svoj duh i svoj hrvatski jezik (Novak, 1944, str. 204-205.). Navedeno pokazuje brojne, u većoj ili manjoj mjeri, različite utjecaje na narodnu kulturu. Bitna je značajka razmatranoga utjecaja na tradicijsku kulturu na današnjem prostoru Hrvatske dugoročnost i postupnost.

Daljnjim slijedom u narodnu se kulturu Hrvata upliće turska ili „tursko-orijentalna" sastavnica. No, još i prije prodiranja Osmanlija u narodnu su kulturu ulazile i starije sastavnice koje Gavazzi (1991, str. 92.) naziva starije prednjeazijske. Ne samo na teritoriju koje je nekada bilo pod osmanskom vlašću već i na njegovu okruženju ostalo je u nasljeđe dosta kulturnih dobara – od odijevanja, oružja, turskih riječi i fraza do pripreme nekih vrsta hrane i pića. Mnoga spomenuta kulturna dobra Hrvati nisu primili izravno od Turaka, već su oni prenijeli kulture Orijenta. Od polovice 15. stoljeća situacija se, u odnosu na prethodno razdoblje, bitno mijenja.

Gospodarske i društvene prilike prije velikih migracija

Na prostoru hrvatskih zemalja nastupile su od sredine 15. stoljeća brojne i temeljite promjene koje su zaustavile dugu epohu rasta (Raukar, 1997, str. 399.). Do tada su opća gospodarska kretanja bila u smjeru općega napretka. Pritom je porast broja stanovnika bio ključni čimbenik za napredak u poljoprivredi i za postupno oblikovanje, prema onovremenim kriterijima, gradova koji su bili nositelji sveukupnoga razvoja. Povremene smrtonosne epidemije zaustavile bi porast broja stanovnika, to bi relativno brzo nadoknadila brojna rađanja. Rastao je broj crkvenih središta i samostana oko kojih se razvijala trgovina, obrti i poljoprivreda. Tako su, dakle, nicali gradići koji su trebali s vremenom preuzimati viškove stanovništva iz poljoprivrede i razvijati druge djelatnosti. Pojedine kategorije koje se pojavljuju u historiografskim djelima treba tumačiti kriterijima uronjenim u onovremene veličine i sadržaje. Tako kada se govori o gustoj naseljenosti, prije svega misli se na ravnomjeran teritorijalni razmještaj stanovništva, ili pokrivenost stanovništvom po čitavom prostoru, naravno u skladu s raspoloživom obradivom površinom i pašnjacima. U doosmanskom razdoblju današnji izrazito depopulacijski prostor Like, Krbave i Gacke naseljavao je brojan narod u mnogim gradovima, trgovištima i selima s brojnim samostanima i crkvama (Lopašić, 1989, str. 14.). Lika nije bila periferna europska zemlja, već je naprotiv stajala u središtu europskih zbivanja i stvaralaštva. O tome kazuje i njezin istaknuti udio u srednjovjekovnoj hrvatskoj umjetnosti i književnosti (Marković, 1995, str. 13.). Popisi župa Zagrebačke biskupije pokazuju da je u doosmanskom razdoblju prostor srednjovjekovne Slavonije bio gusto naseljen (Buturac, 1970, str. 9.). U varaždinskoj, zagrebačkoj, križevačkoj i virovitičkoj županiji te području južno od Kupe i Pounju evidentirana su 142 grada i gradska naselja (Adamček, 1980, str. 177.). I naseljenost prostora Cetinske krajine bila je u kasnom srednjem vijeku „zaista impresivna" (Milošević, 1998, str. 18.). Općenito se može zaključiti da su hrvatske zemlje približno od početka drugoga tisućljeća do polovice 15. stoljeća bile u demografskom i gospodarskom napretku u skladu s onodobnim normalnim razvojem. Nije bilo većih političkih lomova koji bi potaknuli veće migracije i naglo unošenje novih elemenata u tradicijsku kulturu. Nakon toga sve do prva dva desetljeća 18. stoljeća uslijedili su česti ratovi i snažne prisilne migracije i kolonizacije novoga stanovništva.

Razdoblje velikih migracija od sredine 15. do prva dva desetljeća 18. stoljeća

Ratovi, prisilne migracije, gladi i epidemije i osvajanja velikih imperijalnih sila na hrvatskom društvenom prostoru unose značajne promjene u političke, društvene i kulturne strukture. Kako je spomenuto, od polovice 15. stoljeća započinju česte migracije i izmjene stanovništva. Na nekim je područjima protjerano ili izbjeglo starosjedilačko, a kolonizirano novo stanovništva s više ili manje različitom tradicijskom kulturom. Masovno iseljavanje prema srednjoj Europi i zapadnoj obali Jadrana potaknuto je ne samo osmanskim prodorima već i općim pogoršanjem životnih uvjeta (Adamček, 1980, str. 489.). Posvuda su pokrenute migracije. Osmansko zaposjedanje kontinentalnih dijelova Dalmacije potaknulo je veliko iseljavanje u hrvatsko priobalje, a zatim i na otoke te u pravcu Istre i Italije. Dok nije bila zaposjednuta, kontinentalna (centar srednjovjekovne Hrvatske) i obalna Dalmacija bila je područje priljeva prisilnih migranata. Tako je migracija iz Bosne i Hercegovine bila usmjerena prema Cetinskoj i Imotskoj krajini (Draganović, 1994, str. 37.; Ujević, A., 1991, str. 45.). Nakon što su Osmanlije preplavili kontinentalnu Dalmaciju 1498. godine, većina je stanovništva izbjegla u primorska naselja i otoke (Kužić, 1997, str. 91.). Padom Knina (1522) i Klisa (1537) doseljeno bosansko stanovništvo povlačilo se sa starosjedilačkim dalje prema dalmatinskim gradovima i otocima i zapadnojadranskom priobalju. Mnoga su naselja u ratnim sukobima ostala bez stanovnika. Tako je, prema izvješću iz 1542. godine, u kotaru Šibenik od 105 naselja prije rata ostalo nastanjenih samo 25, dio ih je porušen, a dio su zaposjeli Osmanlije (Ljubić, 1878, str. 1868-1891.). Kad bi prošao strah, dio bjegunaca znao bi se vratiti natrag pod

osmansku vlast, koji su tada kao i kasnije trebali brojnu radnu snagu za svoje timare i čifluke. Vlasi iz unutrašnjosti osmanskih zemalja naseljavani su prije svega na pogranična područja (Draganović, 1994, str. 379.). Osobito je izbjeglo starosjedilačko stanovništvo kontinentalne Dalmacije koje se nastanjivalo uz plodna polja i rijeke, što je i shvatljivo obzirom na važnost poljodjelstva. Službeni mir između Osmanlija i Mlečana nije značio i prekidanje stalnih međusobnih pograničnih sukoba. Veliki su teritoriji ostali bez stanovništva. Pored toga što je kontinentalni dio Dalmacije demografski i gospodarski stradavao, dalmatinski gradovi i trgovišta, obogaćeni u srednjem vijeku, nastavljaju živjeti svojim kulturnim životom, pogotovo na otocima (Perojević, 1931, str. 204.). Nakon migracija potaknutih osvajanjem uslijedile su migracije kao posljedica osmanskoga povlačenja. U nizu velikih migracijskih strujanja u Dalmaciji valja uključiti i ona potaknuta Kandijskim ratom (1645. – 1669.). Ovaj je rat, osobito u konitinentalnoj Dalmaciji, izazvao velike migracije (Stanojević, 1962, str. 6.). U ratu je razrušeno mnogo naselja.

U Slavoniji su osmanske provale u 70-im godinama 15. stoljeća, uz druge čimbenike, opustošile gotovo sva vlastelinstva nakon čega se gotovo prepolovila naseljenost seljačkih posjeda (Adamček, 1980, str. 69.). Nedugo nakon toga, već u 80-im i 90-im godinama 15. stoljeća slavonska vlastelinstva naselili su novi kmetovi iz stare Hrvatske i drugih krajeva koje su ugrožavali Osmanlije. Osmanlijski prodori prema dalmatinskim gradovima potaknuli su bijeg stanovništva prema slavonskim središtima budući da su tada bila manje na udaru. Na vlastelinstvu Velika u križevačkoj županiji spominju se od 1476. godine sela: Zadar (villa Zadar), Šibenik (villa Sybenyk), Trogir (villa Trogher), selo Mlečana (villa Venecianorum wulgo Benetk) i dva sela Slobočine (Szlobochyna Parva, Szlobochyna Maior) (Adamček, 1980, str. 67.). Imena sela upućuju na područja iz kojih su novodoseljenici. Većina novih kmetova, na vlastelinstvu Greben npr., dobila je u urbaru prezime Horvat, a iz više se primjera vidi kako se tim prezimenom označavalo one koji su bili podrijetlom iz stare Hrvatske (Adamček, 1980, str. 67.). U 16. stoljeću na vlastelinstva i feudalne posjede u Zagorju, u okolicu Zagreba i na područje između Save i Kupe stalno su doseljavali novi stanovnici (Adamček, 1980, str. 775.). Krajem 16. i početkom 17. stoljeća počelo je masovnije naseljavanje Vlaha i uskoka na područje Vojne krajine i pojasa polupustih pograničnih vlastelinstava u križevačkoj i zagrebačkoj županiji, u Posavini, Pokuplju i prekokupskim krajevima (Adamček, 1980, str. 540.; Kaser, 1997, str. 51.; Moačanin, 1999, str. 94-95.). Trebalo je, dakle, zaštititi raseljeni prostor uz slavonsko-osmanlijsku granicu. Naseljavanje/kolonizacija prebjezima iz krajeva pod osmanlijskom vlašću na prethodno opustošena vlastelinstva iza hrvatsko-osmanske granice traje gotovo tijekom čitavoga 17. stoljeća. Povoljniji životni uvjeti u Vojnoj krajini i na pograničnim vlastelinstvima privukli su i prebjegle kmetove iz unutrašnjosti Slavonije. Istovremeno su neka vlastelinstva, kao npr. Bosiljevo, Severin i Brod na Kupi, naseljavali seljaci iz Kranjske (Adamček, 1980, str. 541.). Slavonska i zagorska vlastelinstva popunjavana su novim doseljenicima iz srednjovjekovne Hrvatske, sve do pada Osijeka (1526.) i početka osmanskoga zaposjedanja Slavonije (Adamček, 1980, str. 67.). Između 1530. i 1552. Slavonija je bila na udaru provala i osvajanja i stoga je uslijedio masovni egzodus starosjedilačkoga stanovništva iz istočne i središnje Slavonije. Stanovništvo je odlazilo prema zapadu i preko Drave u Južnu Ugarsku. Između 1542. i 1552. osmanlijska osvajanja u Slavoniji dosegnula su krajnju liniju na zapadu. Okolice Orahovice, Voćina, Slatine, Virovitice, Sirača, Podborja (Daruvara), Pakraca, Kutine, Kraljeve Velike i Čazme opustošene su i starosjedilačko stanovništvo bilo je jednostavno iskorijenjeno (Mažuran, 1998, str. 182.). Sredinom 16. stoljeća u velikoj epidemiji 1553. – 1555. u Međimurju je umrla polovica stanovnika, oko 12 000 osoba (Adamček, 1980, str. 258-259.). Knezovi Zrinski naseljavali su vjerojatno i ranije u Međimurje svoje kmetove s ugroženih vlastelinstava u Pounju i Slavoniji.

I na prostoru današnje Like zbile su sveobuhvatne migracije. Osvajanjem Knina 1522. godine Lika i Krbava bile su ponovno suočene s bijegom stanovništva (Marković, 1995, str. 73-190.). Iako je Lika pala pod tursku vlast 1527. godine, glavni iseljenički valovi zbili su se između 1522. i 1524. godine. Po osmanlijskom osva-

janju Krbave, Like, Bužina i Lapca stanovništvo se najviše selilo u obližnja utvrđena mjesta: Senj, Otočac, Brinje, Bihać i Slunj (Lopašić, 1989, str. 19.). Na zaposjednutom području najviše je Hrvata starosjedilaca ostalo oko Perušića. Starosjedioci koji su ostali na zaposjednutom dijelu Like i Krbave glavninom su prešli na islam. Preko njih su sačuvani mnogi srednjovjekovni toponimi, što se ne bi dogodilo da se stanovništvo u potpunosti izmijenilo (Bogović, 1989, str. 175.). Zaposjednuti dio Like i Krbave bio je veći broj godina pust. Kasniji tijek zbivanja i organiziranje protuosmanske obrane dovest će do kolonizacije stanovništva na pogranična područja. Krajem 16. stoljeća najbrojniji su dio ličkoga stanovništva bili vlaški martolosi, koji su dijelom bili prihvatili islam. Preostali Vlasi katolici koji su živjeli na osmanskom teritoriju u Lici, a nisu prihvatili islam, prešli su na pravoslavlje (Marković, 1995, str. 140.). Između 1576. i 1586. godine ličko je područje naseljeno iz obližnje Bosne, ali i iz udaljenih krajeva gornjega Podrinja, značajnim brojem martologa. Isto tako, u drugoj su polovici 16. stoljeća nastali veliki zbjegovi hrvatskoga stanovništva iz Pounja, Posanja i Pokuplja. Dio stanovništva povlačio se u šume Zrinske i Trgovske gore (Šimunović, 1997/1999, str. 165-198.). Prema tome, na kontinentalnom dijelu, približno između rijeke Save i Velebita, zatim južno od Velebita prema kopnenim okružjima dalmatinskih gradova, zbile su se sveobuhvatne demografske i društvene promjene. Od bitke na Krbavskom polju (1493.) do bitke kod Siska (1593.) istočna granica hrvatskoga kraljevstva pomicala se od Povrbasja i jajačke banovine prema Pounju i od Pounja prema donjem Pokuplju. Osmanlijsko pustošenje između 1450. i 1550. godine čimbenik je s daleko najvećom težinom koji je doprinio velikoj raspučenosti između Save, Povrbasja, donjeg Pounja i Velebita, zatim južno od Velebita, prema okružjima dalmatinskih gradova (Raukar, 1997, str. 429.). Istočni dio Srijema izgubljen je padom Beograda 1521. godine. Na tome području stanovništvo uopće nije stradavalo, nego samo promijenilo gospodara jer Osmanlije nisu naišli na jači otpor osim u Petrovaradinu (Pavičić, 1953, str. 52.). Velika mjesta i trgovišta prešla su bez većih gubitaka stanovništva pod osmansku vlast. Međutim, dalja zbivanja nisu bila naklona održanju zatečene etničke i konfesionalne strukture. Povijesno-politički događaji tijekom 16. stoljeća pod osmanskom vladavinom doprinijeli su da u cijelom sjeveroistočnom, istočnom i jugoistočnom dijelu Srijema potpuno (s izuzetkom u Karlovcima i Petrovaradinu) nestanu starosjedioci katolici. Od starijega stanovništva održali su se, ne mijenjajući konfesiju, starosjedioci pravoslavci (Pavičić, 1953, str. 53.). U kontekstu ovih razmatranja instruktivna je studija mađarskoga povjesničara Pála Engela koja pokazuje da je na području vukovske županije nakon 1526. godine i do sredine 16. stoljeća oko 70 % sela u cijelosti opustjelo, a ne manje od 80 % starosjedilačkog stanovništva je iseljeno. Populacijska praznina toga dijela vukovske županije nadoknađena je kolonizacijom pravoslavnoga vlaškog i srpskog stanovništva (Engel, 2000, str. 267-321.).

I na istarskom području bilo je u vrijeme osmanlijskih provala migracija prema mletačkim i austrijskim graničnim područjima. Istraživanje jezičnih karakteristika istarskih govora potvrđuje i upotpunjuje zaključke izvedene iz povijesnih izvora prema kojima je kolonizacija, i to jednako organizirana kao i neorganizirana, tijekom 15., 16. i 17. stoljeća imala pretežito hrvatski karakter (Bertoša, 1995, str. 39.). Tako su, uz ostalo, 1413. godine naseljene neke skupine iz Bosne i Hrvatske nedaleko od Trsta, a 1463. godine hrvatski došljaci iz Dalmacije zauzimaju polja oko Savudrije, dok istodobno knezovi Frankopani naseljavaju Hrvate i Ćiće u sjeverni dio istarskoga poluotoka (Bertoša, 1995, str. 63.). Dominantna migracijska struja prema Istri bila je ona hrvatskoga katoličkog stanovništva iz zapadne Bosne, Hercegovine, Dalmacije, otoka i susjednih hrvatskih zemalja pod Austrijom (Bertoša, 1995, str. 36.). Pretpostavlja se da su se u 16. stoljeću zbili kolonizacijski valovi prema Istri iz zaleđa zadarskog i šibenskog još dok je taj kraj bio čakavski, prije nego što ga je zahvatila štokavsko-ikavska, odnosno ijekavska bujica, koja je dolazila s jugoistoka (Bertoša, 1995, str. 39.). Općenito, u 16. stoljeću organizirana je kolonizacija znatno ojačala, a najintenzivnija je kolonizacija mletačke Istre bila između 1592. i osamdesetih godina 17. stoljeća (Bertoša, 1995, str. 62. i 259.). Doseljavanje je imalo nezanemariv utjecaj u promjeni strukture stanovništva. Morlački element, doseljen samo između 1534. i

1554., činio je 17 % od ukupnoga stanovništva mletačke Istre. Poslije strahovite kuge koja je 1527. godine opustošila Pulu i njezino područje čitav je južnoistarski kraj ostao gotovo ispražnjen. Od šezdesetih godina pa do kraja 16. stoljeća arhivska građa kazuje o kolonizaciji stanovništva sa zadarskog i šibenskog područja, ali i iz cjelokupne Dalmacije (Bertoša, 1995, str. 70-73.).

Sve migracije nisu bile uvjetovane osmanlijskim osvajanjima, neke su imale ekonomsku pozadinu. Austrija je i u vrijeme kad su Osmanlije sve više osvajali hrvatske zemlje privlačila hrvatsku vlastelu i njihove kmetove na populacijski ispražnjene prostore u srednjoj Europi. Dakle, snažnim unutarnjim potisnim činiteljima iseljavanja valja pridodati i važnu činjenicu da je teritorij s kojega se stanovništvo iseljavalo i na koji se useljavalo pod istim vladarom (Tobler, 1995, str. 31-42.). Na temelju dijalektnih značajki iseljenoga stanovništva u zemlje srednje Europe može se zaključiti s kojeg su teritorija hrvatskih zemlja iselili (Brozović, 1970; Ivšić, 1936/37; Jelić, 1997; Kučerova, 1998; Ujević, M., 1934). Procjenjuje se da je 1580. godine samo iz Pounja odselilo u Gradišće oko 40 000 Hrvata, a iz ostalih krajeva oko 20 000 (Ujević, M., 1934, str. 9.). Pretpostavlja se da su čakavci došli u Gradišće iz područja između rijeke Kupe i Une te rijeke Zrmanje i Jadranskoga mora. Pretpostavka je da se štokavsko-ikavsko stanovništvo doselilo iz zapadne Slavonije, a kajkavsko – vjerojatno – iz dijela zapadne Slavonije, i to iz Velike i njezine okolice te iz područja Pakraca. Lingvistička istraživanja pokazuju da su hrvatske kolonije u srednjoj Europi nastale od izbjeglica iz Dalmacije, zapadne Bosne, Like i krajeva južno od Kupe (Ivšić, 1936/37, str. 1938.). Od izbijanja osmanlijske vojske na hrvatski prostor do zaustavljanja osvajačke najezde Hrvatska je gospodarski, politički i demografski satrana izgubivši više od 60 % svoga stanovništva, a istovremeno je zauvijek izgubila i dio svoga etničkog i državnog prostora između rijeke Vrbasa i Une (Mažuran, 1998, str. 18.). Potrebno je imati u vidu da su razmotrene samo neke od migracija u analiziranom vremenu. Mnoga su naselja jednostavno nestala pa tako i njihova tradicijska kultura.

Velika izmjena stanovništva od druge polovice 17. do prvih desetljeća 18. stoljeća

Od sredine 17. stoljeća Habsburzi i Mlečani preuzimaju inicijativu i postupno vojno zauzimaju teritorij koji su zaposjeli Osmanlije. Kao posljedica toga od druge polovice 17. stoljeća do dvadesetih godina 18. stoljeća između današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine dogodila se velika izmjena stanovništva. Povlačenjem Osmanlija prema današnjem teritoriju Bosne i Hercegovine povlači se i stanovništvo islamske vjeroispovijesti. S druge strane, povezano s istim ratnim zbivanjima, na današnji teritorij Hrvatske useljava katoličko i pravoslavno stanovništvo. Svojevrsna razmjena stanovništva između područja Slavonije, Dalmacije i Like s onim iz Bosne i Hercegovine imala je vrhunac od osamdesetih godina 17. do početka 18. stoljeća. Prije izmjene stanovništva, prema jednoj od procjena, oko 1680. godine između Drave, Dunava, Save i Ilove živjelo je otprilike: 115 000 muslimana, 72 000 Hrvata katolika, 33 000 Srba i 2000 Mađara (Pavičić, 1953, str. 307.). Povlačenjem Osmanlija s područja između Drave, Save i Ilove otišlo je oko 115 000 muslimana, rasulo se i nešto Srba, osobito u Povučju i Maloj Vlaškoj, a nešto i hrvatskih katolika u zapadnom dijelu koji su izbjegli u Ivanićku i Križevačku krajinu (Pavičić, 1953, str. 307.). Druge procjene iznose podatak da je tijekom Bečkoga rata iz Ugarske, Srijema, Slavonije, Hrvatske i Dalmacije, prema neosmanskim izvorima, ova područja napustilo oko 130 000 muslimana i pretežno se preselilo u Bosnu (Džaja, 1992, str. 70.). Procjenjuje se da je 1696. godine u Slavoniji ostalo samo 40 000 stanovnika (Mažuran, 1988, str. 41-42.). Već popis po naseljima 1698. godine pokazuje da je, zahvaljujući planskom naseljavanju novoga stanovništva, broj stanovnika u Slavoniji narastao na između 70 i 80 tisuća (Mažuran, 1988, str. 41-42.). Nema točnih podataka koliko je muslimana živjelo u Lici i na prostoru između Kupe, Save i Une prije Bečkih ratova (1683. – 1699.). U Lici i Krbavi prema Pavičićevoj procjeni bilo je oko 1689. godine približno 4000 muslimana (Pavičić, 1962, str. 136-140.). Povlačenje stanovništva prema Bosni pratilo je i useljavanje na populacijski ispražnjene prostore u Hrvat-

skoj. Oko broja stanovnika koje su Habsburzi i Mlečani kolonizirali/privukli na današnji teritorij Hrvatske u domaćoj i stranoj historiografiji ima više procjena. No, to nije tema ovoga rada. Prema jednoj od procjena, u drugoj polovici 17. stoljeća iselilo se iz Bosanskog pašaluka oko 200 000 katolika, što je približno jedna trećina tadašnjega stanovništva Bosne i Hercegovine, od kojih se jedna trećina naselila u Slavoniju, trećina u Bačku i Baranju (Bunjevci), a ostatak u Dalmaciju i Istru (Jelenić, 1990, str. 50.; Lorković, 1939, str. 64.). Ponajviše kao posljedica ratova na hrvatskom etničkom prostoru od sredine 15. stoljeća do prvih desetljeća 18. stoljeća zbila se snažna migracija koja je utjecala na oblikovanje mnoštva različitosti u pogledu tradicijske kulture. Osim toga, osmanlijskim povlačenjem i austrijskim i mletačkim zaposjedanjem tih teritorija potaknut je i unutrašnji razmještaj stanovništva.

Dijalektna slika prije i nakon velikih migracija

Nabrajanje pojedinih migracijskih struja ne daje pravu sliku o obuhvatu i učincima migracije u analiziranom vremenu. Posegnimo stoga i za spoznajama lingvista o promjenama koje su se zbile u dijalektnoj slici. Predodžbu o veličini migracije pokazuje i izmijenjena dijalektna slika na današnjem državnom teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine od 15. do 18. stoljeća. Današnja dijalektna slika hrvatskoga jezičnog područja nastala je iz slojevitog razvoja u kojemu je bilo i dalekosežnih promjena i naglih obrata (Katičić, 1988). U predosmanskom razdoblju na najvećem dijelu današnje Hrvatske govorilo se kajkavskim i čakavskim narječjem, dok se u današnjoj Slavoniji i najvećem dijelu današnje Bosne i Hercegovine govorilo zapadnom štokavštinom. Dijalektna slika prije osmanlijskih prodora i nakon migracija, češće kolonizacija, koje su provodili Osmanlije, Austrijanci i Mlečani, temeljito je izmijenjena. Brozović ističe: „migracije koje su se dogodile u vrijeme turske invazije po svojoj učestalosti i intenzitetu ne mogu se usporediti ni s čim što je poznato u historiji europskih jezika u novom vijeku" (Brozović, 1970, str. 10.). Specifičnost je naših dijalekata nevjerojatna ispremiješanost što, uz ostalo, slikovito pokazuje intenzitet migracijskih kretanja na hrvatskom društvenom prostoru. Čakavsko narječje obuhvaća krajeve od Istre do ušća Cetine i njegovo kopneno zaleđe preko Gorskoga kotara, Gacke, Like, Krbave do Korane, Kupe i preko Une te u Dalmatinskoj zagori do Cetinske krajine (Pavičić, 1962, str. 5-330.; Strohal, 1903, str. 163-164.; Strohal, 1936). U srednjovjekovnoj Slavoniji rasprostiralo se kajkavsko narječje: oko Siska, Zagreba, Varaždina i Križevaca, od Kupe do Drave i Mure i preko njih na istok između Save i Drave dalje nego danas. Štokavsko narječje prostire se isprva na istočnom rubu, u ravnici između donje Drave i Save, u srednjovjekovnoj Bosni i na Makarskom primorju s njegovim zaleđem do Dubrovnika. Na račun čakavskoga kajkavski se širio prema jugu, a mnogo silovitije širio se štokavski prema zapadu na račun čakavskog i kajkavskog, a unutar samoga štokavskoga kao širenje novoštokavskih govora na račun starošto-kavskih (Katičić, 1988, str. 3.). Leksički i onomastički sadržaji i jezični likovi odražavaju zemljopisni prostor kojim su motivirana i način življenja na tom tlu (Šimunović, 1997/1999, str. 165-198.). Izmijenjena dijalektna slika od kraja 15. do dvadesetih godina 18. stoljeća uvjerljivo pokazuje veličinu demografske dekadencije i migracijskih strujanja u navedenom vremenu. Stanje naseljenosti prije mijene i smjene starosjedilačkoga stanovništva i nakon toga djelomično se može rekonstruirati na temelju toponimijskih promjena, ali i kontinuitet ili ugasnuće pojedinih naselja. Novodoseljeno stanovništvo naseljeno u demografski opustjela naselja daje, nerijetko, nova imena naseljima i toponimima u skladu sa svojim kulturološkim obilježjima.

Migracija od polovice 15. stoljeća do prvih desetljeća 18. stoljeća imala je značajan utjecaj na promjene i ispreplitanje brojnih različitosti u sastavnicama tradicijske kulture. Osmansko zaposjedanje i vladanje velikim prostorima ne samo da je ostavilo je u nasljeđe kulturna dobra koja su prenijeli Osmanlije već su pokrenute velike unutrašnje i vanjske migracije, a one su urodile velikim promjenama ispreplitanjem različitih tradicijskih kultura. Osmanlijska osvajanja i preseljenje hrvatskih iseljenika na prostore izvan današnje Hrvatske

značili su i nestajanje stanovnika i prenositelja tradicijske kulture. Istovremeno pojedine dijelove hrvatskih zemalja zaposjedaju Habsburzi i Mlečani koji isto tako pokreću migraciju i kolonizaciju novoga stanovništva. I njihovo vladanje ostavilo je u nasljeđe neke elemente tradicijske kulture. Tako je demografski činitelj imao velik utjecaj na oblikovanje novih sastavnica u obrascima života. Na relativno velikom teritoriju nastale su promjene u konfesionalnom sastavu, običajima, vrsti gospodarstva i prehrane, u socijalnim odnosima i seljačkim pravnim tradicijama.

OD RAZGRADNJE PATRIJARHALNIH STRUKTURA DO RURALNOGA EGZODUSA

Modernizacijski procesi i razgradnja patrijarhalnih struktura

Nakon velikih migracija sve do polovice 20. stoljeća u strukturi hrvatskoga gospodarstva dominira poljoprivreda. U sklopu toga razmotrit ćemo samo neke od značajnih fenomena koji su doprinijeli, izravno ili neizravno, promjenama u obrascima života na selu. Te promjene povezane su s procesom modernizacije i porastom udjela izvan poljoprivrednoga sektora gospodarstva. Općenito su naglu mijenu narodne kulture u 19. stoljeću potaknuli rast gradova, širenje škola i razvoj željeznice (Burke, 1991, str. 220.). Razmatranje ćemo reducirati na bitne čimbenike koji su utjecali na promjene ponajprije u obiteljskim strukturama, što sažeto umnogome odražava ukupne promjene. U agrarno-stočarskim društvima obitelj ima – uz ostalo – ekonomsku, odgojnu, obrazovnu i funkciju skrbi za starije. S modernizacijskim procesima spomenute osnovne funkcije obitelji postupno, manje ili više, preuzima država. Bitno polazište za analizu činjenica je da u agrarnim društvima svaka promjena koja zadire u agrarne odnose utječe na svakodnevni život i u sklopu toga i na transformacije u sastavnicama tradicijske kulture. Nakon razmotrenih intenzivnih migracija prve značajnije promjene u relativno dugim i stabilnim, sporo razvijajućim, društvenim i ekonomskim strukturama nastupile su naglo s dekretom 1848. godine kojim se ukida feudalizam. Treba imati u vidu da agrarne strukture nisu bile iste u hrvatsko-slavonskom Provincijalu, na području Vojne krajine te u Dalmaciji i Istri (Pavličević, 1989, str. 47.). Naravno, različite ekonomske strukture oblikovale su i različitu tradicijsku kulturu. Agrarna struktura i agrarni odnosi u otočnoj i priobalnoj Dalmaciji i Istri razvijali su se u kolonatskim odnosima, a stanovništvo hrvatsko-slavonske Vojne krajine sve do njenog razvojačenja 1873. godine bilo je podvrgnuto izravno austrijskoj vojnoj upravi. Francuska uprava u Dalmaciji dekretom mijenja vlasničke odnose i zemlja koja je bila u vlasništvu države prelazi u potpuno vlasništvo obrađivača. Nakon ponovne okupacije Dalmacije 1813. godine Austrija ostavlja na snazi navedeni francuski dekret, ali je – da bi zadovoljila aristokraciju i posjednike u ostaloj Dalmaciji – ostavila nedirnut kolonatski odnos (Kapitanović, 1993). Ukinućem kmetstva odjednom su uzdrmane stoljećima relativno stabilne gospodarske i društvene strukture. Te promjene nisu bile rezultat postupnih općih razvojnih procesa, već je to bila dekretirana, nagla odluka, koja je zadirala u tadašnji stožerni segment društva, a to su agrarni odnosi (Karaman, 1981, str. 308.). Dugo konzerviranje društvenih i gospodarskih struktura podržavalo je statičnu tradicijsku kulturu, ali i zaostajanje u razvoju nekadašnje Vojne Hrvatske i kontinentalne Dalmacije. Razdoblje od sredine 19. stoljeća do pred Drugi svjetski rat obilježeno je propadanjem kućnih zadruga i razgradnjom krutih patrijarhalnih struktura i u sklopu toga tradicijske kulture imanentne agrarnim društvima. Patrijarhalno-agrarni sklop podržava tradicionalne odnose koji se temelje na jasnim razlikama uloga po spolu, dobi i položaju u obitelji. Kraj 18. stoljeća vrijeme je promjena tradicijskih obiteljskih oblika što se uz ostalo može povezati s početkom dijeljenja kućnih zadruga (Čulinović-Konstantinović, 1986, str. 53.; Pavličević, 1989). Velike obitelji ili zadruge najprije su se počele raspadati u Primorju, u obalnim mjestima Dalmacije i Slavoniji, najkasnije u Banovini, Dalmatinskoj zagori i nekim dijelovima Like u kojima je između dva svjetska rata još bilo ostataka obiteljskih zadruga sa smanjenim brojem članova (Erlich-Stein, 1971; Gavazzi, 1978; Rihtman-Auguštin, 1984). Gospodarska, demografska, sociološka

i etnografska istraživanja pokazuju kako je raspadanje kućnih zadruga potaknuto modernizacijskim procesima izazvalo velike promjene u obitelji i životu na selu. Pod pritiskom promijenjenih društvenih i gospodarskih prilika nestajao, ili se mijenjao, i sklop tradicionalnih običaja. Tako se primjerice mijenjala struktura i broj članova u kućanstvima i obiteljima, dob ulaska u brak i broj djece, stopa razvoda i odnosi u obitelji. Dob ženidbe i udaje registrira kao fini aparat sve one suptilne ekonomske promjene koje oblikuju obiteljski život u svakom području (Erlich-Stein, 1971, str. 205.). Prodorom mehanizacije u poljoprivredu postupno su nestajali običaji vezani uz sjetvu i žetvu itd. Usto se svakodnevne potrepštine seoskih obitelji – od odijevanja, prehrane do kućnoga namještaja – tijekom vremena sve više podmiruju iz industrijskoga sektora. Zapošljavanje izvan kuće unosi posve nove prilike u životu seoskoga stanovništva. Čim je obitelj prestala egzistirati kao samodostatna proizvodna jedinica, to je unijelo nove momente u seoske obitelji. Ipak, sve do sredine 20. stoljeća velika većina stanovništvu u Hrvatskoj živjela je na selu, a to je značilo i siguran kontinuitet prenositelja pučke kulture. Pasivni, manje razvijeni, visokonatalitetni krajevi u Hrvatskoj imali su stalni odljev stanovništva, ali se relativno malo toga mijenjalo u sastavnicama pučke kulture. Nagle i sveobuhvatne promjene uslijedile su od polovice 20. stoljeća.

Ruralni egzodus i izumiranje brojnih seoskih naselja

Za razliku od prethodnoga razdoblja karakterističnog po sporosti razvojnih procesa, od druge polovice 20. stoljeća zbile su se – u relativno kratkom vremenu – radikalne promjene u gospodarskim i demografskim strukturama seoskih naselja. Odmah nakon Drugoga svjetskog rata „nova upravljačka elita snažno ubrzava tempo industrijalizacije, razvoj industrijsko-urbanog sektora i dotad neviđen transfer stanovništva, koji poprima značajke biblijskog egzodusa" (Županov, 2002, str. 129.). U kratkom vremenu trebalo je omasoviti industrijsko radništvo velikim transferom seljaštva iz poljoprivrede u industrijski sektor provodeći jednu vrstu „političkog terora nad seoskim življem" (Rogić, 2000, str. 431.). Stoga je razdoblje od kraja 1950-ih do kraja 1970-ih obilježeno ne samo ruralnim egzodusom već i pratećim promjenama u seoskim i gradskim naseljima. Niz mjera gospodarske politike prema selu djelovale su destimulirajuće na ostanak na selu. U odnosu na današnje visoko razvijene zemlje u Hrvatskoj su ostvarene u relativno kratkom vremenu, nakon Drugoga svjetskog rata, duboke promjene u ekonomskim i demografskim strukturama stanovništva. Te promjene nisu bile u potpunosti društveno usmjeravane, već su imale elemente stihijskoga (Wertheimer-Baletić, 1996). Pod pritiskom nove razvojne paradigme mnogo toga što bi se moglo povezati uz sociokulturna obilježja seoskih patrijarhalnih porodica dobivalo je etiketu zaostalosti (Akrap, 2003, str. 142.). Nerijetko je što veći odmak od sela i seoske tradicije značio i „dobivanje legitimacije gradskog čovjeka". Osobito u godinama odmah nakon Drugoga svjetskog rata obnašatelji političke vlasti promovirali su novooblikovanu ljestvicu tzv. naprednih društvenih vrednota. Pučke vjerske svetkovine i običaji zabranjivani su ili, u blažoj inačici, tretirani kao nazadni i nespojivi s „naprednim snagama društva". Konačno, razdoblje od druge polovice 20. stoljeća obilježava, u demografskom kontekstu, ruralni egzodus. Kao posljedica dugogodišnjega iseljavanja i pada fertiliteta od 1980-ih intenzivirao se proces izumiranja brojnih skupina seoskih naselja. Tako nestaju i prenositelji pučke tradicijske kulture.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Središnje mjesto u ovom je radu analiza lokalnih identiteta u kontekstu utjecaja demografskih promjena na oblikovanje tradicijske kulture lokalnih zajednica. Brojna su dosadašnja istraživanja pokazala da u sadržaju lokalnih identiteta u Hrvatskoj postoji mnoštvo različitosti. Pitanje sadržaja posebnosti kulture pojedinih regionalnih/lokalnih zajednica može obuhvaćati različite aspekte, od pojedinih sastavnica tradicijske

kulture i specifičnih simbola do prirodne raznolikosti. I danas su u Hrvatskoj prepoznatljivi elementi tradicijske kulture postupno slagani tisućljećima, od brončanoga doba do danas. Stoga je neophodno uključiti i povijesno naslijeđene tragove tradicijske kulture kako bi se razjasnilo otkuda toliko bogatstvo posebnosti. Dakle, činjenica je da u Hrvatskoj, i na užim teritorijima, postoje prepoznatljive razlike u tradicijskoj kulturi pojedinih lokalnih identiteta. Težeći potpunijem objašnjenju potonjega fenomena, uključili smo u analizu unutrašnje i vanjske migracije i izmjene stanovništva u Hrvatskoj od polovice 15. do prvih desetljeća 18. stoljeća. Ponajviše kao posljedica ratova na hrvatskom etničkom prostoru, od sredine 15. stoljeća do prvih desetljeća 18. stoljeća dogodila se snažna migracija koja je utjecala na oblikovanje mnogih razlika u pogledu tradicijske kulture. I nakon osmanlijskoga povlačenja i austrijskog i mletačkog zaposjedanja tih teritorija potaknut je novi unutrašnji razmještaj stanovništva i velika izmjena stanovništva. U brojnim naseljima kolonizirano je novo stanovništvo. Rekonstrukcija svih migracijskih strujanja ne može dati odgovor na pitanje koliko se zbog migracije promijenio sadržaj u tradicijskoj kulturi pojedinih lokalnih identiteta. U tom pogledu o zaista velikim migracijama i izmjenama stanovništva svjedoči promijenjena dijalektna slika na današnjem teritoriju Hrvatske od polovice 15. do početka 18. stoljeća. Ostaje otvoreno pitanje omjera autohtonog i doseljenog stanovništva na kraju razdoblja obilježenog jakim migracijskim strujanjima, zbog ratova i organiziranoga iseljavanja i kolonizacije novoga stanovništva. U takvim uvjetima na nekim područjima u današnjoj Hrvatskoj starosjedioci su gotovo iskorijenjeni i stoga su s tih područja nestali prenositelji tradicijske seljačke kulture. O veličini izmjene stanovništva na nekim teritorijima u Hrvatskoj svjedoči i nestajanje mnogih toponomastičkih dokaza. Doseljeno stanovništvo donosi sa sobom nove običaje, kulturu, jezične posebnosti itd. Sažeto rečeno, imaju oblikovanu pučku tradiciju koja se razlikuje od one iseljenoga starosjedilačkog stanovništva. U migracijama i pustošenju velikih prostora u Hrvatskoj iskorijenjena su čitava naselja tako da je s njima jednostavno nestalo i njihove tradicije. Stanovništvo je preseljeno u novo pučko kulturno okruženje, u novi prirodni pejzaž i ondje se asimiliralo u većinsku pučku kulturu. Tako je jednostavno izumrla tradicija koju su sa sobom donijeli. Ako je ostalo starosjedilaca, proces međusobnoga prožimanja starosjedilačkog i novodoseljenog stanovništva i pitanje prevage elemenata tradicijske kulture, pretpostavljamo, ovisi o demografskim omjerima. Nakon velikih migracija sve do polovice 20. stoljeća u strukturi hrvatskoga gospodarstva dominira poljoprivreda. Patrijarhalno-agrarni sklop podržavao je tradicionalne odnose. Gospodarska, demografska, sociološka i etnografska istraživanja pokazuju kako je raspadanje kućnih zadruga potaknuto modernizacijskim procesima izazvalo značajne promjene u obitelji i životu na selu. Pod pritiskom promijenjenih društvenih i gospodarskih prilika nestajao je, ili se mijenjao, sklop tradicionalnih običaja. S porastom broja stanovnika u gradovima već je otprije oblikovana kritična populacijska veličina koja zadržava i prenosi kulturne posebnosti oblikujući identitete pojedinih gradova. Do druge polovice 20. stoljeća sela su bila sigurni nositelji lokalne tradicijske kulture. Dotad, unatoč stalnom odljevu seoskoga stanovništva, sela su se biološki obnavljala i bila su prenositelji i čuvari lokalne tradicijske kulture. Nakon toga situacija se bitno mijenja, na velikim prostorima sve više seoskih naselja ostaje bez stanovnika ili s isključivo starijim stanovništvom. To znači da nestaju prenositelji običaja i tradicije kao kulturnoga nasljeđa.

Konačno, u javnom, ponekad i u znanstvenom diskursu pojedine se lokalne identitete povezuje sa zaostalošću niječući ih i svodeći ih na širi zemljopisni pojam. Primjerice, zemljopisni pojam Dalmatinska zagora, osobito od polovice 20. stoljeća, širi se na čitavo područje kontinentalne Dalmacije, od Bukovice do Metkovskoga zaleđa. Nasuprot priobalnoj Dalmaciji gdje se u svakodnevnom, ali i u znanstvenom diskursu naglašava i razlikuje Zadarsko, Šibensko, Splitsko, Omiško, Makarsko i Neretvansko priobalje – često i po pojedinim užim priobalnim zemljopisnim područjima između spomenutih gradova – kontinentalna se Dalmacija, s jasno prepoznatljivim mikroregionalnim različitostima, umjetno „utapa" u jedan zemljopisni pojam pod nazivom Dalmatinska zagora. Svodeći ovaj veliki prostor pod zajednički naziv, izražava se „drugost" stanov-

ništva ovoga prostora aludirajući na zaostalost i, nerijetko, primitivizam stanovnika unutrašnje Dalmacije u odnosu na stanovnike otočne i priobalne Dalmacije. Da je to tako, svjedoči niz tekstova koji se svakodnevno objavljuju u tiskovinama, nerijetko i u tekstovima inače „kozmopolitski nastrojenih intelektualaca" koji govore o duboko ukorijenjenim i neprevladanim razlikama između otočnog i priobalnog stanovništva nasuprot onom „iza brda".

Literatura

1. Adamček, J. (1980). *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća.* Zagreb: JAZU; Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti; Sveučilišna naklada Liber.
2. Akrap, A. (2004). Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja. *Društvena istraživanja, 13*(4-5), 675-699. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=24560).
3. Akrap, A. i sur. (2003). *Činitelji demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj.* Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
4. Bertoša, M. (1995). *Istra: Doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće).* Pula: Zavičajna naklada „Žakan Juri".
5. Bogović, M. (1989). Pogovor. UR. Lopašić, *Dva hrvatska junaka: Marko Mesić i Luka Ibrišimović.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost (pretisak iz 1888.).
6. Bratulić, J. i Damjanović, S. (2005). *Hrvatska pisana kultura: izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća.* Sv. I. *VIII. – XVII. stoljeće*. Križevci – Zagreb: Veda d.o.o.
7. Braudel, F. (1992). *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća.* Sv. 1. *Strukture svakidašnjice.* Zagreb: August Cesarec.
8. Brozović, D. (1970). Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog područja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru – Razdio lingvističko-filološki, 8-9*(5), 5-30. DOI: 10.15291/radoviling.2352
9. Burke, P. (1991). *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb: Školska knjiga.
10. Buturac, J. (1970). *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
11. Čulinović-Konstantinovnić, V. (1986). Oblici sklapanja braka u tradiciji srednje Dalmacije. *Kačić, 18,* 97-112.
12. De Landa, M. (2002). *Tisuću godina nelinearne povijesti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
13. Draganović, K. (1994). Naselja i migracije na Kupresu. U M. Džaja i K. Draganović (Ur.), *Sa Kupreške visoravni* (str. 287-521.). Baško Polje – Zagreb: Rkt. župni ured Otinovci-Kupres.
14. Džaja, S. M. (1992). *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463-1804.* Sarajevo: Svjetlost.
15. Engel, P. (2000). A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája [Utjecaj osmanlijskih napadaja na stanovništvo: primjer vukovske županije]. *Századok: a magyar történelmi társalut folyóirata, 2*, 267-321.
16. Erlich-Stein, V. (1971). *Jugoslavenska porodica u transformaciji: studija o tri stotine sela*. Zagreb: Liber.
17. Fortis, A. (1984). *Put po Dalmaciji* (pr. Josip Bratulić). Zagreb: Globus.
18. Gavazzi, M. (1978). *Vrela i sudbine narodnih tradicija kroz prostore, vremena i ljude.* Zagreb: Liber.
19. Gavazzi, M. (1991). *Baština hrvatskog sela*. Zagreb: Otvoreno sveučilište.
20. Hercigonja, E. (1983). *Nad iskonom hrvatske knjige: rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
21. Hrabak, B. (1986). Turske provale i osvajanja na području današnje sjeverne Dalmacije do sredine XVI. stoljeća. *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 19*(1), 69-100. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=76941).

22. Hrabak, B. (1990). Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI. veku. U N. Šehić (Ur.), *Migracije i Bosna i Hercegovina* (str. 67-87). Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu; Institut za proučavanje međunacionalnih odnosa.
23. Ivšić, S. (1936/37). Hrvatska dijaspora u XVI. vijeku: [izvod iz rasprave]. *Ljetopis JAZU, 50*, 99-102. (http://dizbi.hazu.hr/object/view/jm1VcG5NOA).
24. Jelenić, J. (1990). *Kultura i bosanski franjevci*. Sarajevo: Svjetlost.
25. Jelić, T. (1997). *Gradišćanski Hrvati u Austriji*. *Analiza hrvatskih naselja u Gradišću.* Zagreb: Nakladna kuća „Dr. Feletar" Koprivnica.
26. Kapitanović, V. (1993). Neukrotiva Zagora u vrtlogu prevrata početkom XIX. stoljeća. *Hrvatska obzorja, 2*, 126-147.
27. Karaman, I. (1981). Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkih društava do Prvog svjetskog rata. U M. Gross (Ur.), *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)* (str. 307-342.). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
28. Kaser, K. (1997). *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545-1754)*. Tom I. Zagreb: Naprijed.
29. Katičić, R. (1988). Jezik. U J. Sirotković (Ur.), *Enciklopedija Jugoslavije* (sv. 5). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža".
30. Kučerová, K. (1998). *Hrvati u Srednjoj Europi*. Zagreb: Matica hrvatska; Matica slovačka.
31. Kuntić Makvić, B. (1999). Populacija i kontinuitet pri smjeni civilizacija. U E. Heršak (Pr.), *Etničnost i povijest* (str. 83-94). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
32. Kužić, K. (1997). *Povijest Dalmatinske zagore*. Split: Književni krug.
33. Le Goff, J. (2004). *Stara i naša Europa*. Zagreb: Matica hrvatska.
34. Lopašić, R. (1989). *Dva hrvatska junaka: Marko Mesić i Luka Ibrišimović.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost (pretisak iz 1888.).
35. Lorković, M. (1939). *Narod i zemlja Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska.
36. Ljubić, Š. (1878). *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike 1*. Zagreb: JAZU.
37. Marković, M. (1995). O etnogenezi stanovništva Like. *Zbornik za narodni život i običaje*, *53,* 73-190. (http://dizbi.hazu.hr/object/view/3mRNcl6v8m).
38. Mažuran, I. (1988). *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine.* Osijek: Zavodza znanstveni rad JAZU u Osijeku.
39. Mažuran, I. (1998). *Hrvati i Osmansko carstvo.* Zagreb: Golden marketing.
40. Milošević, A. (1998). *Arheološka topografija Cetine.* Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
41. Moačanin, N. (1999). *Turska Hrvatska*. Zagreb: Matica hrvatska.
42. Mumford, L. (1988). *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed.
43. Novak, G. (1944). *Prošlost Dalmacije I. Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*. Zagreb: Izdanje Hrvatskog izdavalačkog bibliografskog zavoda.
44. Pavičić, S. (1953). *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*. Zagreb: JAZU.
45. Pavičić, S. (1962). Seobe i naselja u Lici. *Zbornik za narodni život i običaje*, *41*, 5-330. (http://dizbi.hazu.hr/object/view/13273)
46. Pavličević, D. (1989). *Hrvatske kućne zadruge*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
47. Perojević, M. (1931). *Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa*. Zagreb: Matica hrvatska.

48. Pirenne, H. (2005). *Povijest Europe: od seobe do XVI. stoljeća*. Split: Marijan tisak.
49. Predavec, J. (1934). *Selo i seljaci* (Pr. B. Murgić). Zagreb: Socijalna biblioteka.
50. Raspudić, N. (2010). *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Jurčić.
51. Raukar, T. (1997). *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
52. Rihtman-Auguštin, D. (1984). *Struktura tradicijskog mišljenja.* Zagreb: Školska knjiga.
53. Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
54. Spajić-Vrkaš, V. (1995). Tradicija i vertikalna klasifikacija obiteljskih odnosa. *Društvena istraživanja, 4*(4 – 5), 451–464. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=51451).
55. Stanojević, G. (1962). *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684.-1699.* Beograd: Vojno delo.
56. Stipčević, A. (1991). *Iliri: povijest, život, kultura*. Zagreb: Školska knjiga.
57. Strohal, R. (1903). Osobine današnjeg lokvarskog narječja. *Rad JAZU, 152*, 162-248.
58. Strohal, R. (1936). Karlovački kotar od XV. do XIX. vijeka /drugi dio/. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, *30*, 65-144. (http://dizbi.hazu.hr/object/view/1398).
59. Suić, M. (1979). Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa. *Naše teme, 23*(2), 361-374.
60. Suić, M. (1995). Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata. U N. Budak (Ur.), *Etnogeneza Hrvata* (str. 13-26.). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Zavod za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
61. Suić, M. (1998). Nova post vetera iz pera Ivana Mužića (pogovor). U I. Mužić, *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Dominović.
62. Šimunović, P. (1997/1999). Ojkonimija Zrinskog Pounja. U A. Milinović (Ur.), *Zrinski zbornik za povijest i obnovu Hrvatskoga PounjaII* (str. 165-198.). Zagreb: Društvo prijatelja Zrina.
63. Tobler, F. (1995). Naseljavanje, obzor i mijena govornog područja. U I. Kampuš (Ur.), *Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata* (str. 31-42.). Zagreb: Nakladni zavod Globus.
64. Ujević, A. (1991). *Imotska krajina*. Imotski: Matica hrvatska – Ogranak Imotski.
65. Ujević, M. (1934). *Gradišćanski Hrvati*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima.
66. Wertheimer-Baletić, A. (1971). *Stanovništvo SR Hrvatske – Studije.* Zagreb: Školska knjiga.
67. Wertheimer-Baletić, A. (1996). Specifičnosti demografskog razvitka u Hrvatskoj i njegove socio-ekonomske implikacije. *Revija za socijalnu politiku, 3*(3-4), 251-258. doi.org/10.3935/rsp.v3i3.459
68. Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

LOCAL IDENTITIES IN THE CONTEXT OF DEMOGRAPHIC CHANGE

ABSTRACT

Life in the areas of different cultural spheres and cultural influences and in terms of nature in very different geographic environments are the factors of difference and distinction in particular areas, including in the area of traditional culture. Since the second half of 15th to the beginning of the 18th century in today's Croatian state space and its surroundings - under the influence of wars and colonization carried out by the then existing empires – historiography notes that large areas witnessed comprehensive change of population. The new population inhabited in the demographically emptied settlements gave not only new names to settlements and toponyms in accordance with their social, economic and cultural characteristics, but also brought a complex of different traditional peculiarities. In terms of traditional culture, the new population is not homogeneous since it has come from different traditional spheres. It has brought its traditional identity with a series of recognizable inter-local differences. Until the middle of the 20th century, the villagers were the main carriers of local traditional culture. After that, the situation changes significantly, in large areas more and more rural settlements remain uninhabited or exclusively with the elderly population. This means that those settlements also loses carriers of local traditional culture. Therefore, it is necessary to identify spaces under threat of the demographic extinction and disappearance of carriers of specific local cultures.

Key words: *local identities, local traditional culture, carriers of specifiic local cultures, demographic exinction*

Žarko Dugandžić
Sveučilište u Mostaru
zarko.dugandzic@ff.sum.ba

HRVATI BOSNE I GERCEGOVINE NA PUTU DEMOGRAFSKOG KOLAPSA NAKON 1991. GODINE

SAŽETAK

Rad se temelji na analizi i istraživanju službenih popisa stanovništva Bosne i Hercegovine (BiH), statističkih publikacija i druge relevantne literature s naglaskom na razdoblje nakon 1991. godine. Cilj istraživanja je kroz određene primjere, kako najnovije tako i nešto starije povijesti BiH, prikazati sustavno urušavanje demografske slike bosansko-hercegovačkih Hrvata, a čije urušavanje je nakon 1991. i kulminiralo. To narušavanje je izazvano mnoštvom kako unutarnjih tako i vanjskih čimbenika. Prema popisu stanovništva iz 1991., u BiH je bilo 760.852 Hrvata ili 17,38 % od ukupnog broja bosansko-hercegovačkog stanovništva. Po zadnjem popisu iz 2013. taj se udio sveo na 15,43 %, a broj Hrvata je pao na 544.780, dakle manje ih je za 216.072 ili za oko 28,40 %. No taj broj se i nakon 2013. nastavio smanjivati. To smanjenje se može promatrati kako kroz negativnu prirodnu promjenu tako i kroz negativnu migracijsku bilancu. Prirodnim putem od 2013. do 2017. Hrvata je manje za oko 12.000, a svake godine BiH u prosjeku napusti od 12.000 do 13.000 Hrvata. S obzirom na to da se ne naziru pozitivni pomaci, možemo ustvrditi da se radi o demografskom kolapsu hrvatskog naroda u BiH.

Ključne riječi: *Hrvati, Bosna i Hercegovina, negativna prirodna promjena, negativan migracijski saldo, demografski kolaps*

UVOD

Ova se analiza temelji na podacima iz službenih popisa stanovništva BiH, statističkih publikacija i ostale relevantne literature. Polazeći od tih izvora podataka, cilj je bio prikazati kontinuirano urušavanje demografske slike hrvatskog naroda u BiH s naglaskom na razdoblje nakon 1991., a čije urušavanje traje do danas. U tom se razdoblju dogodio Domovinski rat koji je prouzročio što izravne (8400 poginulih Hrvata) (Tokača, 2012), što neizravne gubitke, a nakon rata uslijedila je gospodarska recesija, ali i politička nestabilnost koja je dodatno pokrenula nove valove iseljavanja. Sve te pojave dovele su do smanjenja stope rađanja, a od 2002. slijedi i negativna prirodna promjena. U pitanju su gotovo nezaustavljivi procesi depopulacije, pražnjenja ruralnih područja, ali i gradova, migriraju uglavnom mladi, oni fertilno i radno-sposobni, ostavljajući za sobom sliku krnjeg stanovništva. Sve to ubrzano vodi starenju hrvatske populacije u BiH. Hrvatsko stanovništvo u BiH je demografski staro te prosječna starost prelazi 42 godine, što će pokazati sljedeći popis stanovništva.[1]
Usto, nazočna je i negativna migracijska bilanca, jer svakodnevno iseljavanje poprima oblik bježanije. U novije vrijeme tome doprinose i kampovi za migrante koji se grade u neposrednoj blizini malobrojnih hrvatskih sela, npr. u Vučjaku kod Bihaća koji se nalazi u neposrednoj blizini sela s hrvatskom manjinom. Prema izjavi

[1] Prema popisu iz 2013. prosječna starost stanovništva u BiH je 39,5 godina. Ako usporedimo četiri županije FBiH s pretežito naseljenim hrvatskim stanovništvom, vidjet ćemo da je prosječna starost u njima veća od prosjeka BiH: HNŽ 39,8, Posavska 40,34, ZHŽ 38,51 te HBŽ 41,34 godine. Vidjeti Službeni popis stanovništva BiH iz 2013.

gradonačelnika Bihaća Šuhreta Fazlića, u listopadu 2019. godine na području Bihaća je bilo oko 6000 migranata (Vidačak, 2019). Također, najavljena je gradnja migrantskog centra kod Tuzle u napuštenoj vojarni kod hrvatskog sela Breške (Pavković, 2019). „Tako bi bosansko-hercegovački Hrvati mogli platiti cijenu ublažavanja migrantske krize. Nastave li se vlasti BiH ovako ponašati prema manjinskim narodima, u ratu započeto etničko čišćenje, koje se potiho nastavilo i u poraću, bit će definitivno dovršeno idućih godina." (Pavković, 2019, str. 24). Odmah se nameće i logično pitanje, kome je namijenjen prostor koji su do sada nastanjivali bosansko-hercegovački Hrvati, hoće li doći do supstitucije jednog naroda drugim, događaju li se migracije slučajno?

Demografska slika hrvatskog naroda u BiH se neće i ne može popraviti bez ozbiljnije intervencije države koja bi trebala pristupiti izradi strateških demografskih planova, jer je stanovništvo temelj svake države i temelj svih planiranja, pa tako i države Bosne i Hercegovine.

Prilikom istraživanja ove tematike bilo je i određenih terminoloških raskoraka koji su se odnosili na broj Hrvata kroz popise. Naime, najveći broj popisa obuhvaćen ovim radom u svojim popisima stanovništva vodio se na temelju vjeroispovijesti, a tek nešto noviji popisi, počevši od onoga iz 1931., prvi put uvode pitanje narodnosti. Stoga treba imati u vidu tu činjenicu, iako se i kroz to pitanje i pitanje materinjeg jezika može dosta dobro rekonstruirati etnička skupina. U BiH je tijekom cijelog razdoblja živjelo i manjinskih naroda koji su pripadali katoličkoj vjeroispovijesti, pa zato u tim popisima možda stvarni broj Hrvata nije odgovarao broju katolika, iako su te razlike bile gotovo zanemarive. Nadalje, u BiH se u popisima 1948. i 1953. znatan broj muslimana deklarirao kao Srbin-musliman ili kao Hrvat-musliman, ili musliman-neopredijeljen, sve dok nisu u popisu 1961. dobili pravo da se deklariraju kao Muslimani (u smislu etničke pripadnosti). (Mrđen, 2002).

Metodologija rada je određena samim ciljem istraživanja, ali je naglasak stavljen na statističke metode, metode analize i sinteze, ali i geografsku i historiografsku metodu.

BOSANSKO-HERCEGOVAČKI KATOLICI, ODNOSNO HRVATI KROZ POPISE STANOVNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Katoličko stanovništvo za vrijeme osmanlijske vladavine u BiH (1463. – 1878.)

Prostorni razmještaj stanovništva BiH posljedica je povijesnih kretanja njenog stanovništva, posebno nakon prodora i širenja osmanlijske vlasti na prostor današnje BiH. Na stanje stanovništva u BiH za vrijeme osmanlijske vladavine djelovali su mnogi čimbenici: doseljavanje i iseljavanje, nerodne godine, epidemije, teški nameti, nasilja i progoni, pljačke, odvođenje stanovništva u ropstvo, uzimanje danka u krvi, bune, teški kmetski odnosi, preseljavanja, svojevoljne migracije, nesređena i teška socijalna, ekonomska i politička situacija itd.

Za osmanlijskog zaposjedanja srednjovjekovne Bosne, katolika je bilo oko 83 %, bogumila oko 10 %, katolika prevedenih na pravoslavlje oko 2 % te pravoslavnih do 3 % (Mandić, 1982). Tijekom osmanlijskog razdoblja broj katolika drastično opada. Prilikom zauzimanja Bosne 1463., Osmanlije su u zarobljeništvo odvele oko 100.000 katolika, a oko 30.000 u janjičare (Mandić, 1982). Migracije katoličkog svijeta vezane za ovo razdoblje odnose se na nasilno bježanje pred Osmanlijama iz istočne Bosne i Hercegovine, kada se katoličko pučanstvo kreće dolinom rijeke Drine i rijeke Bosne u Posavinu, Soli, Usoru i Spreču, a nemali broj bježi preko Save u Slavoniju, Bačku i Srijem. Iz Hercegovine katolički živalj pomiče se prema sjeveru dolinom rijeke Bosne. U tim većim kretanjima hercegovačko stanovništvo dospijeva do Subotice u Bačkoj i oko Bača. Jedan krak ide prema zapadu u Dalmaciju, Zagoru, Liku, Kordun, pa dalje prema sjeveru do mađarske granice. Bivše katoličko domaće pučanstvo sve više potiskuju i Vlasi pravoslavci. Ti Vlasi pravoslavci mnogo su se lakše uklapali u osmanlijski feudalni sustav nego katolički puk. Također su se bolje snašli i „Krstjani" „Crkve bosanske", koji

su pripadali katoličkom korpusu, a onda prihvatili islam. Ovdje je jasno da je demografska slika izmijenjena kao isključiva posljedica prisilnih migracija (Juka, 1995).

„Na turskom području današnje BiH moglo je biti godine 1489. oko 365.000 kršćana i oko 55.000 muslimana. To nam govori da je za prvih 26 godina iza pada Bosne, od god. 1463. do 1489., na islam prešlo 12 – 13 % pokorenog pučanstva u turskoj BiH". (Mandić, 1982, str. 188). Prvi veliki progon katolika u BiH dolazi između 1516. i 1524. godine. Drži se da je u takvim okolnostima od 120.000 do 150.000 katolika prešlo na islam (Mandić, 1982). Tih godina, između ostalog, razoreni su franjevački samostani u Kraljevoj Sutjesci, Visokom, Fojnici, Kreševu i Konjicu (Mandić, 1982), a nešto kasnije i u Mostaru (1539/40.). (Mandić, 1982). Franjevački samostan u Mostaru i drugi puta biva porušen 1563., a te godine je uništen i samostan u Ljubuškom, poslije čega su se franjevci morali skloniti u samostan u Zaostrogu odakle su upravljali svojom župom, zvanom Veljaci, a neko vrijeme i župama u Broćnu i Mostaru, koje su pripadale mostarskom samostanu (Mandić, 1982).

Godine 1528./1529. u današnjoj BiH je bilo 416.551 kršćana i 221.228 muslimana, odnosno, oko 360.000 katolika ili 57 %, muslimana oko 220.000 ili oko 34% i pravoslavaca oko 55.000 ili 9 % (Mandić, 1982). Pučanstvo BiH sredinom 18. st. bilo je sljedećeg etničkog sastava: muslimana oko 400.000 ili 73 %, katolika oko 50.000 ili 9 % i pravoslavnih oko 100.000 ili 18 % (Mandić, 1910). U habsburško-osmanlijskom ratu od 1683. do 1699. bježeći pred osmanlijskim nasiljem veliki broj kršćana je napustio BiH.

Tijekom turskog razdoblja u 19. st. objavljeno je više privatnih proračuna stanovništva, jedan službeni popis stanovništva iz 1851. godine te tri službena proračuna (tablica 1).

Od privatnih proračuna za stanje stanovnika po vjerskom sastavu u granicama današnje BiH spominju se: **Šometov proračun za 1807/8**., koji je priredio francuski konzul u Bosni Šomet de Fose u svom djelu „Voyage en Bosnie dans les annes 1807 et 1808., Paris, 1816", **Jukićev proračun za 1840**., koji je priredio Ivan Franjo Jukić, Banjalučanin za *Srpsko-dalmatinski magazin*, a poslije objavio u posebnoj knjizi izdanoj 1851. godine, **Kovačevićev proračun za 1851**., koji je priredio Tomo Kovačević i objavio u dva izdanja: „Opis Bosne i Hercegovine", Beograd, 1879., **Temelov proračun za 1865.** koji je priredio austrijski konzul i činovnik u BiH Gustav Tomel, oslanjajući se na službeni popis od 1851/52., **Maurerov proračun za 1865**., koji je priredio putopisac Franz Maurer: *Eine Reise durch Bosnien, die Savalander und Ungaren, Berlin,* **Klaićev proračun za 1876**. koji je priredio Vjekoslav Klaić u svom djelu „Bosna – podaci o zemljopisu i povijesti BiH I. dio", Zemljopis, Zagreb, 1878. str. 72.

Tablica 1. Stanovništvo BiH za vrijeme osmanlijske vladavine

Godina	Čiji je popis (proračun)	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		Svega
		apsolutno	%	apsolutno	%	apsolutno	%	apsolutno	%	
1807/8.	Šomet Fose	410.000	38,50	520.000	48,5	120.000	11,20	20.000	180	1.070.000
1840.	Ivan Franjo Jukić	400.000	43,00	325.000	34,00	200.000	21,50	10.000	1,50	935.000
1851.	**Službeni popis**	400.000	43,60	328.000	35,80	178.000	19,40	10.000	1,60	916.000
1865.	**Službeni proračun**	593.548	46,60	419.628	32,60	257.920	20,17	7.754	0,63	1.278.850
1851.	Tomo Kovačević	475.500	51,02	300.000	32,25	147.000	15,93	7.500	0,80	930.000
1865.	Gustav Temel	461.000	45,10	362.300	35,55	185.500	18,12	13.000	1,23	1.021.800
1865.	Franc Maurer	490.000	52,90	358.000	37,57	164.000	17,70	17.000	1,83	926.000
1871.	**Službeni proračun**	340.000	32,63	541.000	51,90	156.000	14,97	5.000	0,50	1.042.000
1875.	Vjekoslav Klaić	520.000	45,47	400.000	35,65	207.000	18,70	1.800	0,18	1.128.800
1876.	**Službeni proračun**	410.000	38,92	480.000	45,55	160.000	15,23	3.000	0,30	1.053.700

Izvor: Srpska akademija nauka, Odjeljenje društvenih nauka, Stanovništvo Bosne i Hercegovine (ur. akademik Jovan Radonić), Naučna knjiga, Beograd, 1955., Prilozi: Str. 1, tablica 2.

Kao što se vidi iz tablice 1. razlike su ponegdje i velike i nejednake, proračuni su najčešće proksimativni, a to znači i upitni. Vjerojatno su u to vrijeme katolički shematizmi koji su navodili podatke o broju katolika, bili i najpouzdaniji, no ni oni nisu bili bez mana (Radonić, 1955).

„Katoličke mase (starosjedioci i doseljenici iz Dalmacije, Slavonije i Hrvatske) zauzimali su oko 1865. godine u apsolutnoj većini teritorij na jugozapadu Bosne i Hercegovine obuhvaćenu: jugozapadnom bosansko-dalmatinskom granicom od planine Troglava do Ravnog (naročito od ušća Neretve) pa odatle linijom prema Počitelju, od Počitelja dolinom Neretve do Konjica, od Konjica preko Kiseljaka i Busovače do Travnika, idući na zapad, pravcem između Jajca i Donjeg Vakufa i između Glamoča i Livna ka polaznoj tački (Troglavu). Osim toga, naseljene su guste mase katolika i na uskoj oblasti duž desne obale Save od Brčkog do Broda. Te oblasti obuhvaćaju oko 20 % cjelokupne površine Bosne i Hercegovine. U njima je živjelo u to doba oko 80 % svih bosansko-hercegovačkih katolika". (Radonić, 1955, str. 22).

Tijekom Hercegovačkog ustanka pod vodstvom don Ivana Musića koji je počeo 19. lipnja 1875. godine zbog velikih poreza pobunilo se čitavo kršćansko stanovništvo u BiH. Osmanlijske vlasti nisu mogle ugušiti ustanak, ali je tijekom ustanka iz BiH izbjeglo preko 100.000 kršćana. (Mandić, 1910).

Broj katolika za vrijeme vladavine Austro-Ugarske (1878. – 1918.)

Zemaljska vlada u Sarajevu izvršila je podjelu zemlje na šest okruga (sarajevski, travnički, bihaćki, banjalučki, mostarski i tuzlanski), a ovi na srezove (kotareve) i ispostave. Srezovi su podijeljeni na općine, a one na mahale i zaseoke. Austro-Ugarska je počela razvijati infrastrukturu, podizati crkve i škole. Stanovništvo oslobođeno osmanlijskih nameta počelo je obrađivati svoja imanja. Odmah poslije okupacije počelo je doseljavati činovništvo, trgovci, zanatlije, ali i obično i industrijsko radništvo. Po službenom popisu iz 1910. godine, u BiH je bilo 114.591 doseljenik ili 6,04 % stanovništva BiH, ali je broj stvarno doseljenih za 32 godine bio daleko veći. Doseljavale su se sve vjere, ali najviše katolici. Prema službenim podacima, od 1879. do 1910. broj katolika se povećao za 224.670. (Radonić, 1955).

Austro-ugarske vlasti provele su popis stanovništva 1879., 1885., 1895. i 1910. Prema tim popisima vidljivo je da se udio rimokatolika povećao, a broj muslimana smanjio (tablica 2).

Tablica 2. Stanovništvo BiH za austro-ugarske vladavine (1878. – 1918.)

Godina	Popis	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		Svega
		apsolutno	%	apsolutno	%	apsolutno	%	apsolutno	%	
1879.	**Službeni popis**	496.485	42,88	448.613	38,73	209.391	18,08	3.675	0,31	1.158.164
1885.	**Službeni popis**	571.250	42,76	492.710	36,88	265.788	19,89	6.343	0,47	1.336.091
1895.	**Službeni popis**	673.246	42,94	548.632	34,99	331.142	21,31	12.074	0,76	1.568.092
1910.	**Službeni popis**	825.418	43,49	612.137	32,25	434.191	22,87	18.292	1,39	1.898.044

Izvor: Srpska akademija nauka, Odjeljenje društvenih nauka, Stanovništvo Bosne i Hercegovine (ur. akademik Jovan Radonić), Naučna knjiga, Beograd, 1955., Prilozi: Str. 1, tablica 2.

„Katolici su po popisu iz 1910. godine bili u apsolutnoj većini u srezovima: fojničkom (63,19 %), županjačkom (86,94 %), livanjskom (51,94 %), ljubuškom (92,69 %), mostarskom (74,22 %), prozorskom (61,87 %). Relativnu većinu imali su u srezovima: derventskom (49,52 %), brčkom (38,87 %), travničkom (46,96 %), žepačkom (47,39 %), bugojanskom (34,57 %) i stolačkom (46,21 %)." (Radonić, 1955, str. 46).

Broj katolika za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918. – 1941.)

Osnovno obilježje monarhističke Jugoslavije bilo je nastojanje Srba da koristeći se dominacijom u vojsci i politici te relativnom brojnošću (oko 43 – 44 % ukupnog stanovništva u BiH) nametnu kao dominantan čimbenik u zemlji. Za vrijeme monarhističke Jugoslavije provedena su dva popisa stanovništva – 1921. i 1931. godine.

Tablica 3. Stanovništvo BiH za vrijeme monarhističke Jugoslavije

Godina	Popis	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		Svega
		apsolutno	%	apsolutno	%	apsolutno	%	apsolutno	%	
1921.	**Službeni popis**	829.162	43,90	588.247	31,07	443.914	25,48	28.606	1,58	1.889.929
1931.	**Službeni popis**	1.028.139	44,30	718.079	30,90	547.949	23,58	29.388	1,27	2.323.555

Izvor: Srpska akademija nauka, Odjeljenje društvenih nauka, Stanovništvo Bosne i Hercegovine (ur. akademik Jovan Radonić), Naučna knjiga, Beograd, 1955., Prilozi: Str. 1, tablica 2.

„Katolici su po popisu iz 1931. godine ostali u apsolutnoj većini u svim srezovima u kojima su bili i po popisu iz 1910. godine, a samo je gradačački srez dobio relativnu većinu (38,60 %), a derventski srez apsolutnu većinu (50,67 %). Katoličko stanovništvo ostalo je u apsolutnoj većini u slivovima rijeka Neretve, Trebižata i Lašve." (Radonić, 1955, str. 53).

Broj Hrvata u BiH za socijalističke Jugoslavije (1941. – 1991.)

Za vrijeme socijalističke Jugoslavije, bosansko-hercegovački Hrvati kao najmalobrojniji, usto i *najsumnjiviji* element u BiH, podnijeli su sudbinu građana drugog reda. Njihova etnička područja svjesno su gospodarski zanemarivana te su tako prisiljavani na emigraciju (od ekonomskih emigranata iz BiH, Hrvati koji su činili 1/5 stanovništva davali su preko 2/3 emigranata) uz potiskivanje hrvatskog jezika kako u školstvu tako i u medijima.

Tablica 4. Stanovništvo BiH po popisima iz 1941. i 1948. godine

Godina	Popis	Pravoslavci		Muslimani		Hrvati		Ostali		Svega
		apsolutno	%	apsolutno	%	apsolutno	%	apsolutno	%	
1941.	privatni, aproksimativno	1.261.300	44,25	880.720	30,89	672.120	23,58	36.256	1,28	2.850.396
1948.	**Službeni popis**	1.057.728	41,62	890.094	34,71	580.790	22,61	26.671	1,06	2.565.283

Izvor: Srpska akademija nauka, Odjeljenje društvenih nauka, Stanovništvo Bosne i Hercegovine (ur. akademik Jovan Radonić), Naučna knjiga, Beograd, 1955., Prilozi: Str. 1, tablica 2.

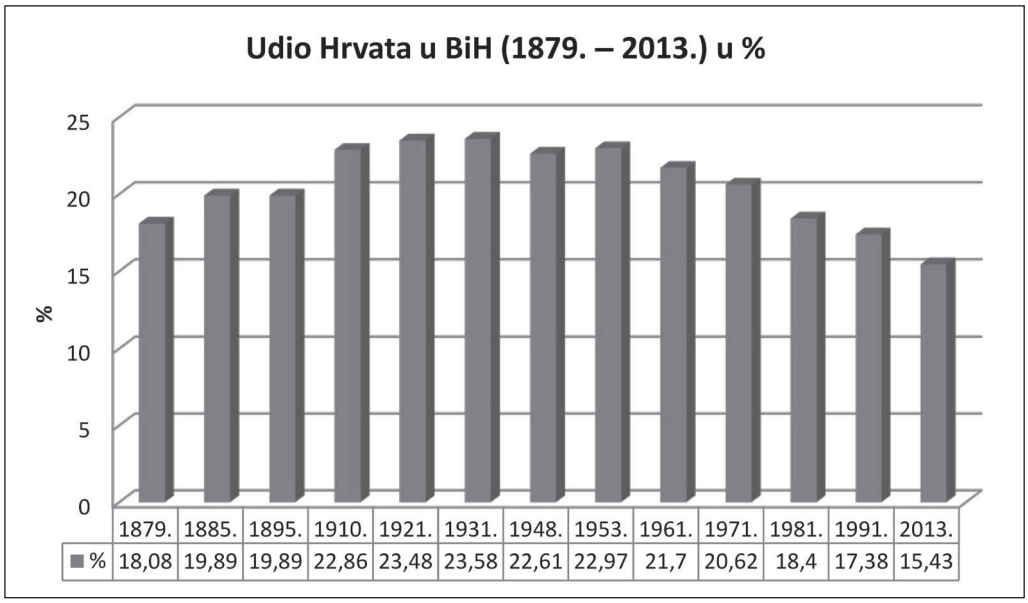
Po popisima od 1953. do 1991. Hrvati su od 23 % udjela u stanovništvu BiH pali na 17 %, iako se njihov sveukupni broj povećao. Prema popisu iz 1953. Hrvati su činili većinu u većini kotareva koji su 1939. godine ušli u Banovinu Hrvatsku (Državni zavod za statistiku, 1992). Po popisu stanovništva od 1961., Hrvati su činili 21,70 % ukupnog stanovništva BiH, a njihov broj je iznosio 711.660. Popisom stanovništva iz 1971., Hrvati su činili 20,60 % ukupnog stanovništva BiH, a njihov broj je iznosio 772. 491. (Državni zavod za statistiku, 1992). Prema popisu stanovništva iz 1981. Hrvati su činili 18,60 % ukupnog stanovništva BiH, a njihov broj je iznosio 767.247. (Državni zavod za statistiku, 1992). U odnosu na broj stanovnika iz 1971. postotak Hrvata se prvi put smanjio ispod 20 %, a nakon 1981. i dalje se nastavio smanjivati. Prema popisu iz 1991. Hrvati su činili 17,30 % ukupnog stanovništva BiH, a njihov broj iznosi 760.852. (Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 1998).

Zadnjim popisom iz 2013. Hrvati su činili 15,43 % ukupnog stanovništva BiH, a njihov broj iznosi 544.780. (Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 1998).

Dakle, svojevrsna etnomelioracija hrvatskog nacionalnog bića na prostorima BiH tekla je pod plaštem tzv. ravnopravnosti konstitutivnih naroda. Redovito pothranjivana krilatica o „povijesnoj krivnji" omogućavala je političku, vjersku, nacionalnu i gospodarsku diskriminaciju. Vanjske migracije nagrizle su demografsku okosnicu hrvatskog naroda, inače „najsklonijeg" iseljavanju među tri konstitutivna naroda. (Juka, 1995, str. 2).

Udio katolika/Hrvata kroz popise

U kretanju udjela katolika/Hrvata u BiH u razdoblju od 1879. do 2013. uočljiva su dva razdoblja: prvo razdoblje je ono od 1879. do 1931., kada raste njihov udio u ukupnom stanovništvu BiH kao posljedica poboljšane snošljivosti i tolerancije prema Hrvatima u BiH, i drugo razdoblje, kada taj udio nezaustavljivo pada zbog pogoršane situacije i nametnutog osjećaja krivnje iz Drugog svjetskog rata, namjernog ekonomskog slabljenja područja izrazito naseljenih hrvatskim življem, koje potiče vanjske migracije (grafikon 1). Od 90-ih godina 20. st. zbog ratnih stradanja i progona iz najvećeg dijela BiH počeo je tihi egzodus, koji se nastavlja i nakon 2013. godine. Zbog iseljavanja fertilnog stanovništva, dolazi do prirodne depopulacije, koja je među bosansko-hercegovačkim Hrvatima nazočna od 2002. godine, a u konačnici i ukupne depopulacije.

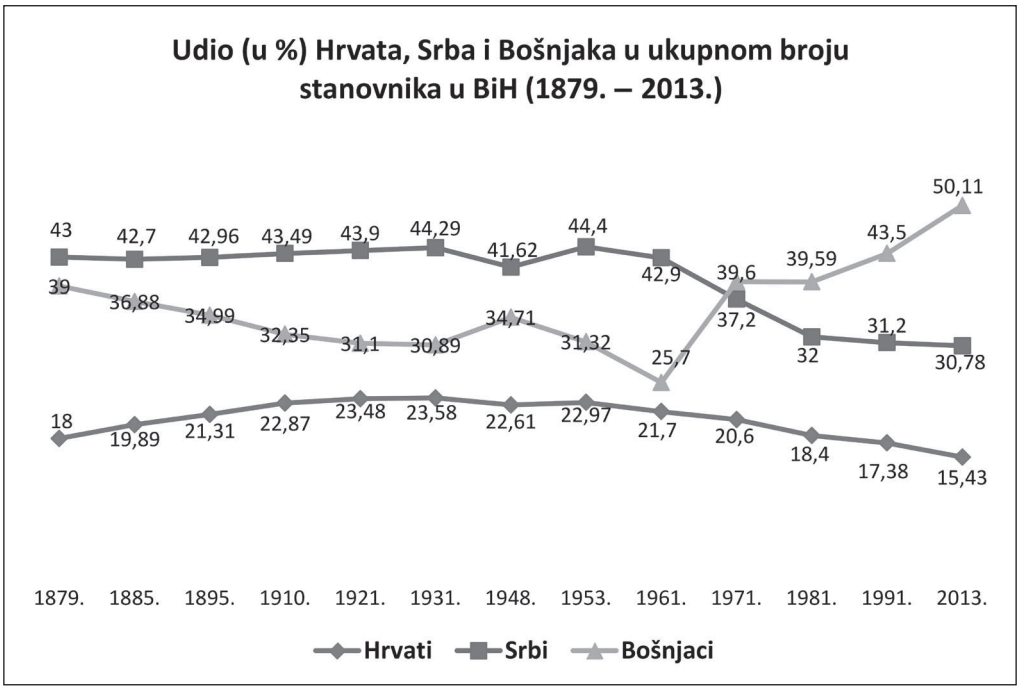

Grafikon 1. Udio katolika/Hrvata u BiH od 1879. do 2013. godine (u %)

Izvor: Srpska akademija nauka, Odjeljenje društvenih nauka, Stanovništvo Bosne i Hercegovine (ur. akademik Jovan Radonić), Naučna knjiga, Beograd, 1955., Prilozi: Str. 1, tablica 2, Statistički godišnjak/ljetopis 2013., Sarajevo 2013., te Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. rezultati popisa

UDIO SRBA, BOŠNJAKA I HRVATA U UKUPNOM BROJU STANOVNIKA U BIH (1879. – 2013.)

U etnički složenim područjima izdvojeno promatranje kretanja broja stanovnika samo jednog naroda znanstveno nije opravdano jer ne može otkriti stvarne uzroke koji bi trebali utjecati na kretanje broja stanovnika samo određenog naroda. Da bi prikaz bio što vjerodostojniji, korišteni su podaci iz službenog popisa stanovništva i ostale relevantne statistike.

Grafikon 2. Udio Hrvata, Srba i Bošnjaka u ukupnom broju stanovnika od 1879. do 2013. godine (%)

Izvor: Srpska akademija nauka, Odjeljenje društvenih nauka, Stanovništvo Bosne i Hercegovine (ur. akademik Jovan Radonić), Naučna knjiga, Beograd, 1955., Prilozi: Str. 1, tablica 2, Statistički godišnjak/ljetopis 2013., Sarajevo 2013., te Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa.

Udio Hrvata u stanovništvu BiH se nakon 1948. do 1991. počeo smanjivati u prosjeku za 1,50 % prilikom svakog popisa, odnosno, pao je s 23,90 % (1948) na 17,38 % (1991). Prvenstveno vanjske migracije nagrizale su demografsku sliku hrvatskog naroda. Tako je prema pisanju Slavice Juka „u razdoblju od 1971. do 1991. BiH svakog sata gubila jednoga iseljenog Hrvata; na mjesec to je bilo jedno selo, a na godinu manji grad. Iseljavanje je u tom razdoblju prosječno godišnje nadvladavalo prirodni prirast za oko 1000 do 1500 osoba. Drugim riječima, negativna migracijska bilanca odnijela je od 1971. do 1991. cijeli ostvareni prirodni prirast (oko 165.000 osoba) i dodatnih oko 23.000 Hrvata iz 1971., dakle najmanje 188.000 Hrvata. Egzodusna i etnička erozija podupiru demografsku devastaciju hrvatskog naroda u BiH. Tako je broj Hrvata godine 1991., umjesto da bude veći od milijun, bio manji nego što je iznosio dvadeset godina prije.” (Juka, 1995, str. 8).
Nakon popisa stanovništva 1948. pa sve do 1991. zabilježen je pad udjela i srpskog naroda u BiH. Jedan od glavnih razloga zasigurno je njihovo masovno iseljavanje nakon 1948. u prostor bogate Vojvodine. Udio Srba se između 1991. i 2013. godine smanjio za 0,42 %, ali je dobio apsolutnu većinu u Republici Srpskoj gdje je njihov udio oko 82 %.
U popisu stanovništva iz 1971. imamo znakovit skok bošnjačkog/muslimanskog stanovništva čiji se udjel iz popisa u popis povećava. Razloga je više, između ostalog da su od 1971. dobili svoju nacionalnost. Tu je i činjenica kako se znatan broj muslimana doselio iz Sandžaka (Mandić, 1910). Nakon 1991. godine udio Bošnjaka i dalje raste tako da se njihov udio povećao za gotovo 7 %.

HRVATI U POSTDAYTONSKOJ BIH

Tijekom povijesnog suživota s ostalim narodima u zajedničkoj domovini BiH, Hrvati su trebali dijeliti sudbinu ostala dva konstitutivna naroda, u uvjetima istih političkih, ekonomskih i socijalnih prilika. Njihov se broj trebao kretati, tj. povećavati ili smanjivati približno jednako kao i broj pripadnika Bošnjaka i Srba s kojima žive (Dugandžić, 2017). No ukupna depopulacija hrvatskog stanovništva u BiH nakon 90-ih godina 20. st. je

konstantna. Tome je najviše pridonio krvavi rat koji se vodio u BiH od 1991. do 1995. godine. U tom razdoblju dolazi do velikog egzodusa hrvatskog naroda (Dugandžić, 2017).[2] Veći primjeri tog egzodusa su se dogodili u Bosanskoj Posavini i srednjoj Bosni. U Bosanskoj Posavini prema popisu stanovništva iz 1991. godine bilo je 131.542 Hrvata dok ih danas na tom području ima svega oko 33.000, a do velikog progona Hrvata došlo je i u Srednjoj Bosni pa ih tu danas živi oko 97.000 . (Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 2016). Tako su Hrvati kao najmalobrojniji narod postali trostrukom žrtvom i to na području gdje su doživjeli najveća ratna stradanja – prave pogrome i progone.

Hrvatska demografska zbilja nakon 1991. godine u BiH najbolje se može vidjeti temeljem crkvenih izvješća na kraju kalendarske godine.[3] Iz tablice 5 se jasno može iščitati nesrazmjer smanjenja, tj. stradavanja Hrvata po pojedinim dijelovima BiH, prateći situaciju po pojedinim biskupijama BiH. Iz navedenog se vidi kako se na kraju 2017. po broju vjernika najviše smanjila Sarajevska nadbiskupija koja je izgubila oko 374.329 vjernika, što je gotovo 71 % svog puka, slijedi Banjalučka biskupija koja je izgubila 66.549 vjernika ili oko 69 %. Mostarska i Trebinjska biskupija bilježe pak porast vjernika koji je 2016. bio najveći, ali se 2017. nešto smanjio pa to povećanje u Mostarskoj biskupiji danas iznosi 1771 ili 1 %, a Trebinjska biskupija bilježi povećanje od 3412 ili 18,30 % više. Tako da Mostarska biskupija koja je početkom 90-ih godina 20. st. po broju vjernika bila duplo manja od Sarajevske nadbiskupije, na kraju 2017. godine ima veći broj vjernika za oko 18.442. Ukupan broj katolika u BiH 2017. u odnosu na 1991. je manji za 435.695 ili za 54 %.

Tablica 5. Pregled broja vjernika po biskupijama BiH (1991. – 2017.)[4]

Godina	Sarajevska nadbiskupija	Banjalučka biskupija	Mostarska biskupija	Trebinjska biskupija	UKUPNO
1991.	529.049	96.700	171.371	15.166	812.286
1996.	180.560	50.000	175.245	19.110	424.915
1997.	206.504	50.300	175.684	18.897	451.385
1998.	209.506	49.800	173.005	18.993	451.304
1999.	201.567	52.711	175.005	18.903	448.186
2000.	210.014	51.700	175.000	19.344	456.058
2001.	215.025	45.213	178.022	19.850	458.110
2002.	217.921	41.961	183.452	20.353	463.687

[2] „Moglo bi se reći kako je BiH bila poligon troipolgodišnjeg rata Srba protiv Bošnjaka i Hrvata i jednogodišnjeg rata Hrvata i Bošnjaka. U tom ratu svih protiv sviju, po nekim procjenama, samo milijun njezinih stanovnika nije moralo bježati iz svojih domova i naselja, ili je ostao u njima dok se vodio rat. Tako ispada da je svaki drugi stanovnik ove zemlje napustio svoj dom (Dugandžić, 2017).

[3] Dakako, kada govorimo o broju katolika i Hrvata po biskupijama BiH, to nije istoznačnica. Naime, svi vjernici ne dolaze samo iz redova hrvatske zajednice, a niti su svi Hrvati praktični vjernici. Ipak, razlika nije veća pa se na ovoj broj to gotovo može i zanemariti.

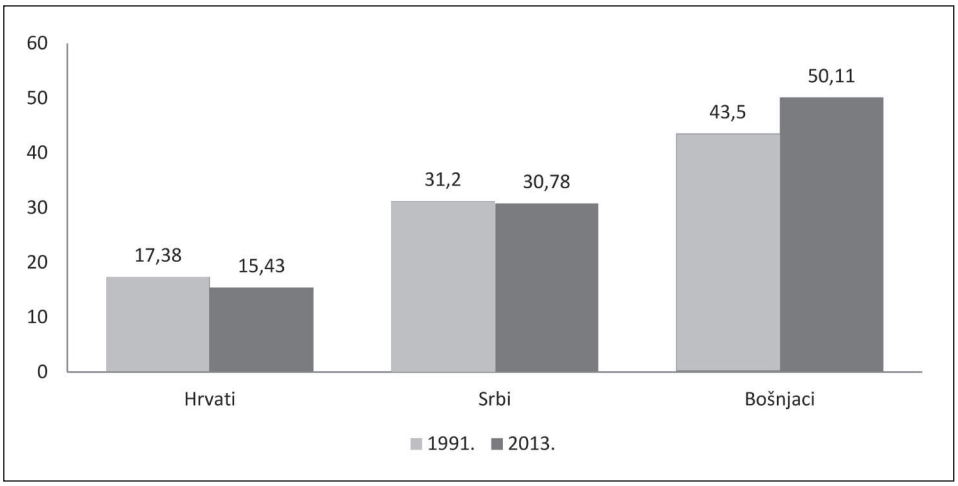
[4] Po popisu stanovništva iz 2013. nešto je manji broj katolika (536.333) nego Hrvata (544.780) za nekih 8447 ili 1,50 %. Od toga su se u RS-u od 29.645 Hrvata kao katolici izjasnilo njih 28.883. Na Okruglom stolu održanom u Banja Luci 3. ožujka 2018. mons. Ivo Tomašević je naglasio kako se u Vrhbosanskoj nadbiskupiji nalaze 33 župe gdje sada živi samo 4032 vjernika, odnosno da se još šest župa nalazi djelomično u RS pa se može govoriti o 4500 katolika Vrhbosanske nadbiskupije na teritoriju RS-a.

Biskup Tomo Vukšić piše: "Tako službeni popis kaže da je u Republici Srpskoj 28.883 katolika, a crkveni popis smatra da ih je na kraju 2017. godine u 69 župa svega 8860. U Brčko Distriktu službeni popis kaže da je 17.000 katolika, a crkveni izvještaji da ih je na kraju 2017. godine svega 6040."

2003.	215.482	41.113	187.255	20.971	464.821
2004.	213.462	40.758	189.617	20.857	464.694
2005.	213.590	39.896	187.951	21.253	462.690
2006.	208.969	38.614	194.298	21.250	463.131
2007.	206.138	38.099	193.633	21.242	459.112
2008.	204.060	37.797	192.403	20.661	454.921
2009.	198.012	37.104	192.507	20.524	448.147
2010.	194.812	36.513	190.730	20.958	443.013
2011.	195.522	35.924	190.861	20.777	443.084
2012.	192.467	35.428	186.888	20.779	435.562
2013.	190.003	35.519	186.005	20.579	432.106
2014.	182.843	34.361	182.918	20.172	420.294
2015.	180.834	34.011	182.923	20.071	417.839
2016.	162.711	31.502	176.619	19.410	390.242
2017.	154.720	30.151	173.142	18.578	376.591

Izvor: Tomo Vukšić, (2018). Demografska prisutnost katolika u Bosni i Hercegovini od 1996. do 2017.: stanje, procesi, budućnost, pitanja i pastoralni izazovi. Izlaganje održano na *Petom međudekanskom susretu u BiH* (Travnik, 26. travnja 2018). Preuzeto s http://www.ktabkbih.net/files/file/demografsko.pdf, str.1-39.

Postdaytonska BiH provela je službeni popis stanovništva 2013. godine. Točnije, popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH je proveden od 01. 10. do 15. 10. 2013. godine na temelju Zakona o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine (Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 2016). Primjetno je da se udio Hrvata 2013. u odnosu na 1991. smanjio za 2 %, udio Srba je pao za nekih 0,42 %, a udio Bošnjaka se pak povećao za oko 7 % (grafikon 3). Situacija za Hrvate je i još teža ako se zna da Srbi u RS-u čine 81,51 %, što ih čini apsolutnom većinom, dok je udio Hrvata svega 2,41 %. Bošnjaci u FBiH također čine apsolutnu većinu pa njihov udio iznosi 70,40 %, dok udio Hrvata iznosi 22,44 %. I u jednom i u drugom slučaju broj Hrvata je marginaliziran pa postaju apsolutni demografski gubitnici u postdaytonskoj BiH.

Grafikon 3. Udio (%) Bošnjaka, Hrvata i Srba 2013. u odnosu na 1991. godinu

Izvor: Federalni zavod za statistiku Sarajevo. (2016). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013*. *Rezultati popisa.*

Po popisu 1991. bilo je 760.852 Hrvata ili 17,38 %, a sada ih je manje za 216.072 ili za 29 %, gotovo za trećinu. U demografskom smislu hrvatski narod je uvjerljivo najveći gubitnik, što je ravno etničkom čišćenju, a što iziskuje žurnu reakciju.

Potkraj 19. st. (1895) rimokatolika je u BiH bilo oko 21,31 %, a prije Prvog svjetskog rata (1910) oko 23 %. Nakon Drugog svjetskog rata (1948) 24 %. Svaki sljedeći popis bilježio je pad za više od 1,50 %, sve do 1991. kada ih je po popisu bilo 17,38 %. Drastično se promijenila i slika nacionalne manjine koje su 1991. činile oko 8 % stanovništva BiH, a 2013. njihov udio je pao na 4 %. Tada ih se kao Jugoslavena izjasnilo oko 242.000, ali ih je rat vjerojatno nacionalno osvijestio i vratio „među svoje". „Tako eto Jugoslaveni nisu preživjeli ni u Jugoslaviji u malom, kako se često naziva BiH."

Svih je nominalno manje, svi su pretrpjeli gubitke. Tako je i Bošnjaka u odnosu na 1991. nominalno manje za oko 133.364 osobe (Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 2016). Međutim, sad ih je u omjeru s drugim narodima ipak više, pa u zemlji čine 51 %, što ih čini natprosječnom većinom ili pak većinskim vlasnicima države. Nakon 150 godina u BiH imamo narod s natpolovičnom većinom. Manje je i Srba u odnosu na 1991. za 20,45 % ili 279.371, te je njihov udio u ukupnoj strukturi BiH stanovništva smanjen za 0,43 %, dok ih je sada u RS-u 81,50 %. (Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 2016). U ratu ih je smrtno stradalo oko 24.953 (Tokača, 2012).

Neki veliki gradovi imali su porast broja stanovnika, npr. Bjeljina koja je prestigla Mostar, ali su neki imali značajan pad, npr. Sarajevo, Zenica i Tuzla zbog iseljavanja hrvatskog i srpskog stanovništva, a pri tome taj broj nisu mogli nadomjestiti brojem bošnjačkog stanovništva. Slično je i s Banja Lukom u RS-u, gdje je protjerano stanovništvo hrvatske i bošnjačke narodnosti, a RS ih nije mogla nadomjestiti srpskim stanovništvom. Najheterogenije raspoređeno stanovništvo u BiH imaju Hrvati. Srpska populacija evidentno je doživjela ogroman pad u FBiH, odnosno srpsko stanovništvo se iselilo u RS čime je pokazalo etničko-demografsku homogenost. Dok se Srbi i Hrvati uglavnom drže rubnog dijela BiH, Bošnjaci drže središnji dio zemlje s velikim gradovima. Dok Srbi i Hrvati „bježe", Bošnjaci su veoma strpljivi, što bi ih za 5 do 6 godina moglo učiniti dvotrećinskom većinom. Iz zemlje u kojoj je loš gospodarski standard, Srbi i Hrvati sve više odlaze, a imaju i svoje pričuvne države, pa im time i imunitet za opstanak slabi, za razliku od Bošnjaka kojima je isto loš životni standard, ali nemaju pričuvnu državu, imaju i bolju pronatalitetnu politiku, te im je zakon vjerojatnosti za opstanak kud i kamo veći.

Tijekom rata svi narodi su stradali. Nacionalne manjine su prepolovljene. Stoga svi trebaju izvući pouku, rat i poslijeratne političke igre su ih raselile. Da sljedeći popis ne bi bio još pogubniji, trebalo bi sjesti i usuglasiti ustavne promjene po kojima bi svi narodi i građani istinski bili ravnopravni. To pitanje bi moralo biti važno i za susjede BiH „jer jedino mirna Bosna" jamči mir u regiji.

Nastavak negativnih trendova i nakon 2013. godine

Od 1991. do 2013. doslovce se dogodio egzodus hrvatskog stanovništva u BiH, nestalo je 216.072 ili 29 % od prijeratnog stanja. Zadnji popis iz 2013. je pokazao kako u Republici Srpskoj (RS) živi tek 29.645 Hrvata što je oko 5,44 % od sveukupnog broja Hrvata u BiH, ali i taj će se broj u sljedećem popisu stanovništva zasigurno prepoloviti. U Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) po zadnjem popisu je bilo 497.883 ili 91 % Hrvata BiH, ali praćenjem vitalne statistike od 2013. do 2017. uočava se da se prirodnim putem već izgubilo oko 2,20 %, a temeljem migracija oko 10,50 % Hrvata.

Nakon 2013. slijedi nastavak ukupne depopulacije koji postaje gotovo katastrofičan. Na djelu je pojačano iseljavanje, negativna prirodna promjena, demografsko starenje. Tako se samo 2017. u odnosu na 2013. broj vjernika smanjio za 55.515 ili 13 %. To smanjenje se dogodilo u svim biskupijama, ali opet najveće u Vrhbosanskoj nadbiskupiji (35.283 ili 18,50 %) i Banjalučkoj biskupiji (5368 ili 15 %).

Tablica 6. Pregled broja vjernika po biskupijama BiH (2013. – 2017.)

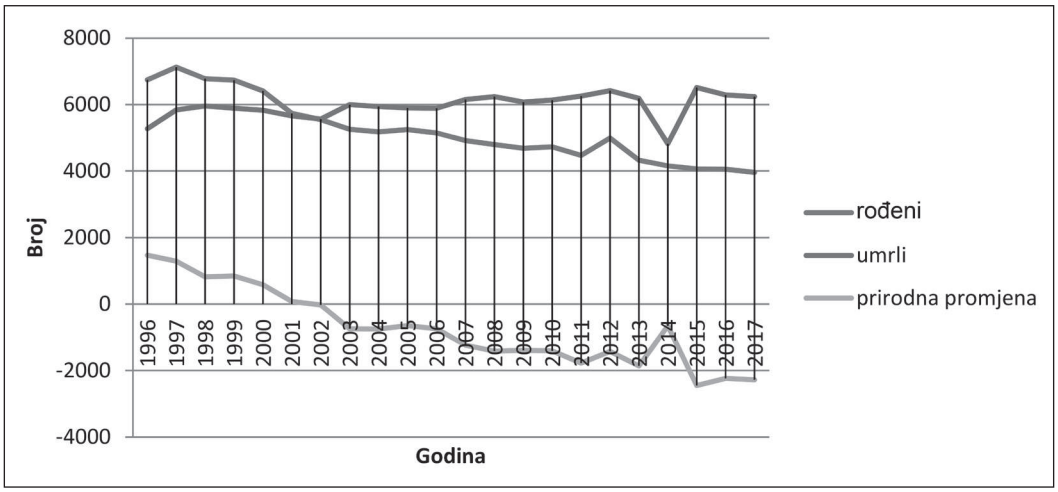
Godina	Sarajevska nadbiskupija	Banjalučka biskupija	Mostarska biskupija	Trebinjska biskupija	UKUPNO
2013	190.003	35.519	186.005	20.579	432.106
2014	182.843	34.361	182.918	20.172	420.294
2015	180.834	34.011	182.923	20.071	417.839
2016.	162.711	31.502	176.619	19.410	390.242
2017.	154.720	30.151	173.142	18.578	376.591

Izvor: Tomo Vukšić, (2018). Demografska prisutnost katolika u Bosni i Hercegovini od 1996. do 2017.: stanje, procesi, budućnost, pitanja i pastoralni izazovi. Izlaganje održano na *Petom međudekanskom susretu u BiH* (Travnik, 26. travnja 2018). Preuzeto s http://www.ktabkbih.net/files/file/demografsko.pdf, str. 1 – 39.

Promjene u dobnoj strukturi stanovništva hrvatske narodnosti u BiH slično kao i ukupnog stanovništva BiH prate dva paralelna trenda: povećanje udjela starih osoba sa 65 i više godina i opadanje udjela mladih (0 – 14). U usporedbi sa stanjem iz 1991. broj mladih se 2013. gotovo dvostruko smanjio, dok se postotak starijih osoba više nego udvostručio. Isključivi krivac za pojačano starenje svakog stanovništva, pa tako i hrvatskog, je slaba rodnost. Činjenica je da se u obitelji sve manje rađa djece (2017. godine rođeno je 363 djece manje nego 2013.), a sve više mladih se iseljava i sve više se povećava tzv. neobiteljski sektor i broj samačkih obitelji, o čemu svjedoči smanjenje stope braka, kasniji ulazak u brak, kao i rađanje djece u kasnijoj dobi. To je dobrim djelom uzrokovano velikom nezaposlenošću, promjenom u strukturi rada, percepcijom neizvjesne budućnosti kod mladih i tome slično.

Stalni trend iseljavanja Hrvata iz BiH dodatno usložnjava ionako lošu demografsku perspektivu, jer migranti sa sobom odnose svoj bioreprodukcijski potencijal, a produljenje prosječnog životnog vijeka značajno doprinosi većoj koncentraciji starih osoba (starenje odozgo). Dakako, najintenzivniji je odlazak mlade populacije, radno aktivne i fertilno sposobne. Ono što je neobično u odnosu na nekadašnje migracije s ovih prostora je da sve veći broj mladih hrvatskih obitelji napušta BiH, istina slično se događa i u ostala dva konstitutivna naroda BiH, ali ne ovolikim intenzitetom. Odlazak mladih obitelji znači put bez povratka, uz tek povremene posjete bližoj rodbini.

Restriktivna rodnost koja je podložna daljnjem padu, uz istodoban rast stope smrtnosti rezultiralo je neizbježnom inverzijom. Negativna prirodna promjena prvi put među Hrvatima BiH je zabilježena 2002. godine, odnosno od tada je smrtnost postala dominantna komponenta prirodnog kretanja stanovništva. Od 2002. do 2017. godine samo na temelju negativne razlike između broja živorođenih i broja umrlih izgubljeno je 21.055 stanovnika hrvatske narodnosti, što odgovara veličini današnje općine Posušje u ZHŽ.

Grafikon 4. Prirodno kretanje stanovništva hrvatske narodnosti u BiH

Izvor: Crkvena statistika Hrvata katolika za 2015. godinu. Mostarsko-duvanjska biskupija. (2016., 25. veljače). *Večernji list*, str. 7

Časopis **„STAV"**, za politiku, društvo i kulturu broj 148. od 1. svibnja 2018. na svojoj prvoj stranici pod naslovom „Bošnjaci nestaju iz RS, Srbi iz F BiH i Hrvati iz cijele BiH" donosi podatke o vitalnoj statistici ova tri naroda (samo u relativnim brojkama) u BiH, a koji se odnose na razdoblje od listopada 2013. do studenog 2017., autora Mahira Sokolije, (tablica 7), a kao izvor navode Agenciju za statistiku BiH.

Tablica 7. Etnička struktura rodnosti, smrtnosti i bračnosti (listopad, 2013. – studeni, 2017.)

Narodnost	Rodnost (%)	Smrtnost (%)	Bračnost (%)
Bošnjaci	55,50	41,50	56,20
Srbi	29,50	37,00	26,80
Hrvati	11,10	15,60	9,90
Ostali	3,90	5,90	7,10
Ukupno	100,00	100,00	100,00

Izvor: autor Mahir Sokolija u časopisu STAV od 1. 5. 2018., str. 1

U tih 48 mjeseci prirodni prirast ostvarili su samo Bošnjaci, dok su druga dva konstitutivna naroda imala negativnu prirodnu promjenu, što sugerira da je bošnjačko stanovništvo u prosjeku mlađe od ostalih naroda u BiH. Hrvati, kojih je po popisu 2013. bilo 15,40 % u BiH, taj prosjek nisu mogli doseći niti na polju rodnosti, niti na polju bračnosti, ali je zato taj udio probijen kod smrtnosti te iznosi 15,60 % (tablica 6). Stopa bračnosti na razini BiH (5,30 ‰) je nešto bolja nego kod većine europskih zemalja (EU 4,50 ‰) uglavnom zahvaljujući Bošnjacima (5,90 ‰), Srbi imaju 4,60 ‰, dok su bosansko-hercegovački Hrvati s 3,40 ‰ rangirani među narodima s najnižom svjetskom stopom braka na 1000 stanovnika (Sokolija, 2018).

Situacija s vitalnom statistikom hrvatskog naroda na razini FBiH je nešto bolja nego na razini BiH (tablica 8), ali opet nezadovoljavajuća. Naime, razvidno je da je došlo do pada broja rođenih u hrvatskoj komponenti tijekom ovih 48 mjeseci za 399 ili za 12,50 %. Smrtnost se povećala za 78 slučajeva ili 1,50 %, najvjerojatnije zbog visoke razine demografskog starenja, pa je samim tim došlo do povećanja negativne prirodne promjene. Zanimljivo je da je u FBiH kod Hrvata došlo do blagog povećanja bračnosti, ali se to ne manifestira na polju rodnosti, očito zbog nesigurne situacije u okruženju, ali i odlaska mladih bračnih parova u inozemstvo. Broj razvoda 2017. ostaje na razini 2013., za pretpostaviti je da bosansko-hercegovački Hrvati još uvijek vjeruju u instituciju braka.

Tablica 8. Vitalna statistika Hrvata u FBiH (2013. – 2017.)

Godina	Rođeni	Umrli	Prirast/pad	Bračnost	Razvodi
2013.	3179	5143	-1964	1682	113
2014.	3204	5008	-1804	1723	113
2015.	2887	5310	-2423	1884	103
2016.	2903	5221	-2318	1894	87
2017.	2780	5267	-2487	1974	112

Izvor: Federalni zavod za statistiku (www.fzs.ba. od 7. 6. 2018.)

Nezaobilazan problem stanovništva BiH, pa tako i hrvatske komponente, pojačano je iseljavanje. Iako su migracije uglavnom racionalan odgovor na međuregionalne razlike u razini gospodarskog razvoja, ovdje se događa i nešto više. U zadnje četiri godine iselilo je 51.348 katolika/Hrvata (prema evidencijama crkvene statistike), što je u prosjeku 12.873 godišnje, iako je intenzitet iseljavanja u 2018. i nešto pojačan. Uzroci iseljavanja Hrvata iz BiH su mnogobrojni, od ratnih nedaća koje su se pretvorile u političku i ekonomsku nestabilnost tijekom postojanja BiH, nemogućnosti zaposlenja, korupcije i ostalog, te stim u vezi nemogućnosti planiranja obitelji i neizvjesnosti i straha. Tu je i osjećaj neravnopravnosti hrvatskog naroda uslijed dvoentitetske podjele zemlje, ali i događaja na izborima od 7. listopada 2018. za hrvatskog člana predsjedništva, gdje su Bošnjaci demonstrirali snagu kroz svoju brojnost i doprinjeli izboru hrvatskog člana predsjedništva po svojoj želji. Naravno, mladi danas imaju alternativu te traže život po mjeri čovjeka, a sve se to događa kao posljedica neuređenosti države.

Najvjerojatnije i samo gospodarstvo je slabo zbog takve loše politike i lošeg upravljanja zemljom, a društvo kao takvo je neprihvatljivo za jače investicije izvana.

Tiho iseljavanje hrvatskog stanovništva iz BiH je proces koji traje i nije čudo što ga ne sprečava državna vlast BiH, već je čudo da to godinama nije činila niti vladajuća garnitura hrvatskog naroda u BiH, koja je proteklih nekoliko godina relativizirala i banalizirala problem iseljavanja, dok 2018. te posljedice nije osjetila na svojoj koži.[5]

S obzirom na to da se ne naziru nikakvi pozitivni ili obećavajući pomaci, već nakon pet godina od zadnjeg popisa stanovništva možemo ustvrditi da su Hrvati na putu da izgube svoju konstitutivnost u BiH te da istovremeno jedan drugi narod postane apsolutni „vlasnik" države koja se zove Bosna i Hercegovina.

ZAKLJUČAK

Sve naprijed izneseno ukazuje kako su gotovo svi demografski pokazatelji i trendovi koji se odnose na Hrvate u BiH negativni, što upućuje na klasičan demografski slom hrvatskog naroda u BiH. Da je tome tako potvrđuje nam ukupna depopulacija, prirodni pad, negativna migracijska bilanca, demografsko starenje, demografski nestanak pojedinih naselja i manjih regija, nedovoljna reprodukcija.

Glavni razlog izrazito loše demografske slike među Hrvatima u BiH, ali i ostalih naroda unutar BiH, između ostalog je nebriga, ali i nemoć državnih struktura da išta ozbiljnije naprave po pitanju populacijske politike, zatim neujednačenost zakonske regulative koja se veže za majke porodilje, odnosno destimulirajući zakon o radu, gdje majka nije zaštićena od gubitka posla zbog trudnoće, kao i neujednačene porodiljske naknade u BiH. Ključni čimbenici koji su prepoznati u BiH kao prepreka stranim ulaganjima su politička nestabilnost, korup-

[5] Sredstva javnog informiranja su se poslije izbora u listopadu raspisala kako preko 200.000 Hrvata nije izišlo na izbore. Pravo pitanje je jesu li uopće bili na prostoru BiH?

cija, kompliciran i neučinkovit birokratski aparat, rast životnih troškova te negativna demografska kretanja. Ukupan broj stanovnika je u konstantnom padu, posebice odlaze mladi i visokoobrazovani, a sve to utječe na smanjenje domaćeg tržišta na koje može računati investitor. Ti isti čimbenici nesigurnosti svakako su razlog iseljavanja velikog broja Hrvata.

Iseljavanje nije posljedica samo gospodarskih već i s njima povezanih socijalnih prilika. Mladi bračni parovi sve češće odlaze van, a s njima odlaze i svi oni vitalni događaji koji su se trebali dogoditi na prostoru BiH. Tako hrvatska komponenta nakon 90-ih godina 20. st. sve više ostaje bez produktivnog dijela stanovništva i prerasta u narod staraca.

Literatura i izvori

1. Dugandžić, Ž. (2016). Ratni mortalitet u Hercegovačko-neretvanskoj županiji od 1991. do 1995.godine. U I. Šarac (Ur.), *Identiteti – kulture – jezici. Jezik, ideologija i sjećanje u suvremenom kontekstu*, sv. 2 (str. 261 – 279). Mostar: Filozofski fakultet u Mostaru.
2. Dugandžić, Ž. (2017). Udio hrvatskog pučanstva u BiH od 1879. do 2013.godine. U I. Čolak (Ur.), *Hrvati BiH nositelji europskih vrijednosti* (str. 269-282). Neum: Ured hrvatskog člana predsjedništva u BiH.
3. Gelo, J. Akrap, A. I Čipin, I. (2005). *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske.* Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
4. Gelo, J. Marinko, G. i Akrap, A. (1995). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine:* n*arodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
5. Goluža, B. (2004). *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Mostar: Crkva na kamenu.
6. Juka,S. (1995). Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine. *Migracijske i etničke teme, 11* (2), 187-206. (https://hrcak.srce.hr/126957).
7. Markotić, A. (1983). *Demografski razvitak Hercegovine*. Mostar: Prva književna komuna.
8. Mandić, D. (1982). *Etnička povijest BiH*. Mostar: Ziral.
9. Mandić, M. (1910). *Povijest okupacije BiH 1878. godine*. Zagreb: Matica hrvatska.
10. Musa, Š. (Ur.). (2000). *Spomenica poginulim i nestalim braniteljima HVO-a*. Mostar: Gradska knjižnica.
11. Pejanović, Đ. (1955). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd: Naučna knjiga.
12. Radonić, J. (Ur.). (1955). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine* , Beograd: Srpska akademija nauka, Odjeljenje društvenih nauka.
13. Šarčević, I. (Ur.). (2008). *Ubijeni i nestali Hrvati.* Sarajevo: Svijetlo riječi; Istraživački dokumentacijski centar.
14. Tokača, M. (2012). *Bosanska knjiga mrtvih*. Sarajevo: Istraživački dokumentacijski centar.
15. Vukšić, T. (2018). Demografska prisutnost katolika u Bosni i Hercegovini od 1996. do 2017.: stanje, procesi, budućnost, pitanja i pastoralni izazovi. Izlaganje održano na *Petom međudekanskom susretu u BiH* (Travnik, 26. travnja 2018). Preuzeto s http://www.ktabkbih.net/files/file/demografsko.pdf

Ostali izvori:

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2007). *Demografija (Demography), 2007.* Tematski bilten br. 02. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
2. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2012). *Demografija (Demography), 2011.* Tematski bilten br. 02. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
3. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*., Knjiga II., Prisutno stanovništvo po vjeroispovijesti, BEOGRAD 1938, DRZAVNA STAMPARI]A - IMPRIMERIE NATIONALE.
4. Crkvena statistika Hrvata katolika za 2015. godinu. Mostarsko-duvanjska biskupija. (2016., 25. veljače). *Večernji list*, str. 7.
5. Državni zavod za statistiku. (1992). *Statistički godišnjak Republike BiH*. Sarajevo: Državni zavod za statistiku.
6. Državni zavod za statistiku BiH. (1993a). *Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991.* Statistički bilten 234. Sarajevo: Državni zavod za statistiku BiH.
7. Državni zavod za statistiku BiH. (1993b). *Nacionalni sastav stanovništva BiH po opštinama i naseljenim mjestima 1991.* Statistički bilten 234. Sarajevo: Državni zavod za statistiku BiH.
8. Državni zavod za statistiku BiH. (1994). *Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine.*Sarajevo: Državni zavod za statistiku BiH.
9. Federalni zavod za statistiku Sarajevo. (1993). *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*. Statistički bilten 233.. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku Sarajevo.
10. Državni zavod za statistiku Sarajevo. (1993). *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*. Statistički bilten 234. Sarajevo: Državni zavod za statistiku Sarajevo.
11. Federalni zavod za statistiku Sarajevo. (1998). *Statistički bilten 265.* Sarajevo: Federalni zavod za statistiku Sarajevo.
12. Federalni zavod za statistiku Sarajevo. (1999). *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991.* Sarajevo: Federalni zavod za statistiku Sarajevo.
13. Federalni zavod za statistiku Sarajevo. (2008). *Statistički bilten 110.* Sarajevo: Federalni zavod za statistiku Sarajevo.
14. Federalni zavod za statistiku Sarajevo. (2016). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013*. *Rezultati popisa.* Sarajevo: Federalni zavod za statistiku Sarajevo.
15. Pavković, J. (2019, 19. studenog). Migranti novo sredstvo mirnodopskog etničkog čišćenja Hrvata u BiH,Večernji list, 20030. str. 24.
16. Savezni zavod za statistiku Beograd. (1991). *Nacionalni sastav stanovništva SFRJ Jugoslavije za 1961. Godinu*. Knjiga III. Podaci po naseljima i općinama. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
17. Savezni zavod za statistiku Beograd. (1991). *Nacionalni sastav stanovništva SFRJ Jugoslavije za 1971. Godinu*. Knjiga II. Podaci po naseljima i općinama. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
18. Savezni zavod za statistiku Beograd. (1991). *Nacionalni sastav stanovništva SFRJ Jugoslavije za 1981. godinu*. Knjiga I. Podaci po naseljima i općinama. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
19. „U četiri biskupije na kraju 2016. manje su 15.494 Hrvata katolika u odnosu na 2015." (2017., 1.ožujka). *Večernji list*, str.5.
20. Vidačak, Lj. (2019, 16. listopada). Premještaju migrante - Fazlić: pustit ćemo da kriza eskalira. Večernji list, str. 5.

CROATS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ON THE PATH OF DEMOGRAPHIC COLLAPSE

ABSTRACT

The number of Croats of Bosnia and Herzegovina continued to decline after the last census in 2013. This reduction can be observed both through a negative natural change and through a negative migration balance. Due to natural causes from 2013 to 2017, the number of Croats decreased by about 12,000, and every year from Bosnia and Herzegovina, on average, 12 to 13,000 Croats are leaving. Of course, the most intensive departure is that of the young population who are of working age and fertile. What is unusual in relation to former migrations from these areas is that an increasing number of young Croatian families leave Bosnia and Herzegovina, the same is true of the other two constituent peoples of Bosnia and Herzegovina, but not so intensely. The departure of young families means a journey without return, or just occasional visits to close relatives.

The last census in 2013 showed that only 29 645 Croats live in the Republic of Serbia, which is about 5.44% of the total number of Croats in Bosnia and Herzegovina and that number in the next census will surely halve. In the Federation of Bosnia and Herzegovina, 497 883 or 91% of Croats of Bosnia and Herzegovina were last listed, but by monitoring vital statistics from 2013 to 2017 it is noticed that the population has already decreased by about 2.2% due to natural causes and by about 10.5% of Croats have migrated.

The fact is that fewer children are born into families (in 2017, 363 less children were born than in 2013) and more and more young people are migrating out, the so-called non-family sector and the number of single families, and this is evidenced by a reduction in the marriage rate, later entry into marriage and the birth of children at a later age. This is largely due to high unemployment and the youth's perception of an uncertain future and so on.

Considering that there are no positive and promising signs on the horizon, now after five years from the last list, we can say that Croatians are "on the right path" to losing their constitutionality in Bosnia and Herzegovina and that at the same time another nation will become the absolute "owner" of the country called Bosnia and Herzegovina.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Croats, demographic collapse, birth, mortality, natural growth, etc.*

Damir Josipovič
Institute for Ethnic Studies

RECENT CHANGES IN ETHNIC, MIGRATION AND THE SOCIO-DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF URBAN AREAS – CASE STUDY OF THE REGISTER-BASED CENSUS DATA OF 2015 FOR THE URBAN MUNICIPALITY OF LJUBLJANA[1]

ABSTRACT

Ljubljana with its 300.000 inhabitants and the metropolitan area of some 600.000 people saw a rapid concentration of its population from the last traditional census of 2002. With some 266.000 inhabitants, Ljubljana was already the biggest city in Slovenia, but the migration patterns have not pointed to such a concentration of population as we have witnessed in the last one and a half decade. Since no more traditional door-to-door censuses were carried out in Slovenia after 2002, it is hard to assess the changed ethnic structure of Ljubljana's population. Still, there are alternatives for such an assessment. Given that the old notions of ethnicity are relatively outdated and that increased international migration is constantly bringing novel changes, there is a need to discern between the old rather rigid perception of the 'ethnic' and other notions of belonging, and focus on person-based experiences. In this way we analysed the new 2015 data from the so-called register-based census, which reveals diverging processes contradicting the mainstream public opinion on Ljubljana's population. The contribution presents new findings especially concerning the intraurban resettlement, specific types of spatial segregation, pronounced gentrification, and startling indices of subtle discrimination.

Key words: *Ethnic structure of Ljubljana, migration, new migration, intraurban mobility, internal migration*

INTRODUCTION

The examination of the processes of ethnicity often cannot avoid the use of official statistical data, especially when trying to evaluate spatial relationships of, or between, the distinct groups. When appropriate census categories exist, such a spontaneous application creates a kind of ethnolinguistic geography, which rarely mirrors reality (Južnič 1981, 291-5). In ethnic and ethnolinguistic studies, the most common use of data ranges from ethnic or national affiliation to different aspects of attitudes/views towards the language. Thus, in the area of language-based methodology, categories such as mother tongue, family, and colloquial language, are most commonly used, but we must always take them as approximate, orientational, as sometimes the same languages carry different labels, especially when the state borders intersect them.

[1] The paper is the result of the work within the Research Programme (P5-0081: Ethnic and minority studies and the Slovene studies (Slovene national question)) of the Institute for Ethnic Studies financed by the National Research Agency ARRS. The data on the 2015 census were at the disposal by courtesy of the Statistical Office of the Republic of Slovenia (SURS).

In various parts of the world, say Africa, the colloquial language is relevant, and it describes merely what would be elsewhere ascribed to the mother tongue (Južnič 1981, 295), or in case of floatant groups, where a small sample methodology is required (Knežević 2017). Other more detailed questions about language and ethnicity should be sought within a field research.

Beyond the discussion of "old" and "new" minorities in the context of examining different definitions of ethnicity, ethnic groups, and minorities, when an entire thematic scientific monograph was issued (see Kržišnik-Bukić & Josipovič eds. 2014), today's problem of "fluctuance of ethnic and ethno-linguistic definitions" (Knežević 2017) should be observed from the point of view of, to some degree, condemned categories that are based on binarism of belonging and non-belonging – rather than, for example, why people are involved in or expressing their diverse affiliations at the level of a daily plebiscite of an individual (Renan 1882). After 2002, when Slovenia carried out its last 'classical' census including the questions on ethnic or national affiliation, mother tongue and religion, most of the studies were relying on the historical census of 2002 (cf. Klopčič, Komac, Kržišnik-Bukić 2003; Komac & Medvešek 2005a; 2005b; Josipovič 2006; 2007; Josipovič & Kržišnik-Bukić 2010). Only after 2011, it became clear that Slovenia embarked on a one-way train with few European countries which abandoned classical censuses in favour of register-based censuses (Josipovič 2015a). Thence very popular reason was just to spare some money and not the problem of excessive informatisation based on sometimes disputable input data. One thing was certain, this new approach modernised and upgraded the existing registers and databases to produce multifaceted aggregated statistical data on migration. Talking about migration, it needs to be stressed that parallelly with ethnic studies, data on the self-ascribed ethnic and linguistic affiliation were also used in the field of migration analyses. Although these topics are often inseparably linked to the theory of boundary (Šumi 2000), migration studies have regularly been restricted to national territory through the use of migration data, countries of emigration and immigration, and were therefore less affected with the new reality of absent ethno-linguistic data. Although trapped in methodological nationalism (Lukšič Hacin 2015), the researchers made some use of the affordable datasets. Another important achievement that the national statistical office produced, through the integration of various registers and databases, was the associated data on the so-called immigrant generations, and the data were soon analytically exploited (Komac 2014; Josipovič 2015b). Later on, we are presenting a case of critical analysis on a part of these data.

A more serious deviation from the aforementioned binomial, dichotomic and categorial, in their essence Cartesian divisions (which are immanent to population counts), represent only the findings of Nahirny and Fishman (1965), F. Barth (1969) and S. Wallman (1978), in that the ethnicity is but processual (not phenomenal), and that the so-called ethnic difference manifests through the perception and definition of boundary. Henceforth, we may derive a crucial conclusion: the so-called cultural difference continues to manifest itself with the establishment of the political boundary. Only then it is possible for the local population to create a difference in nominal terms, otherwise not particularly earmarked – this has notably led to crystallisation of nominal titles from the end of 18th and the beginning of the 19th century. These political boundaries, which were initially purely physically-geographically contingent barriers and dividing lines or objects in space (e.g. rivers, mountains, ridges, valleys, mountain backs, forests, marshes, deserts etc.) and which create transitional areas that can be labelled as contact zones (Južnič 1981, 269; Bufon 2002), have represented the historical basis for example, the division of property in the so-called "post-paradise".[2] Through

[2] Post-paradise is a representation found particularly in religious texts for defining the rude and cruel world after the exodus from Eden. It is roughly defined by the Neolithic revolution in Mesopotamia some 8000 BCE which might have developed early ownerships of land parcels (Josipovič & Lovšin, 2019).

different representations of pre-ancient (Mesopotamia, Egypt, India, China), Hellenistic (Old Greece and Rome) and feudal (medieval Europe) periods, these boundaries became intrinsic to the modern capitalist border (Bloch 1962), and thus created the very basis of the ethnic boundary. It is a capitalistic expansion, which many theorists see as a precursor to the national State, the invention of the nations and the spread of modern nationalism, which was described in detail by Arthur Evans, R. W. Seton Watson and others (e.g. Hobsbawm & Ranger 1983). This knowledge reached the Slovenian area first in 1920's and 1930's with thinkers such as Cene Logar, Abditus (Albin Prepeluh), Andrej Gosar, Josip Vidmar, Boris Kidrič, Dragotin Gustinčič, Edvard Kardelj and others (e.g. Josipovič 2014). However, these processes could not overturn the linguistic/ethnographic paradigm used in censuses from 1857 to 1931.

ON THE CENSUSES: THE LEGACY FROM AUSTRIA-HUNGARY, YUGOSLAVIA AND SLOVENIA

The main difference between the Austrian and Hungarian part of the Dual Monarchy was the methodology on establishing the linguistic structure of both constituent parts. Two views were confronted and deemed irrefutable: the vernacular language (*Umgangsprache*) in the Austrian part and mother tongue (*Anyanyelv*) in the Hungarian part acting as distinctively different census categories and bringing biased results (cf. Kalc 2012, 13). Nevertheless, both resulted in false interpretations and generalisations of the ethnic background. In the censuses of 1921 and 1931, the first Yugoslav State (The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes) distinguished only the mother tongue category from which the ethnicity was prejudged: ethnic Slovenes were derived from the Slovenian mother-tongue, and the so-called Serbo-Croats from the Serbo-Croatian mother tongue (Josipovič 2015a). The first proximate approach to ethnicity by virtue of personal/emotional 'feeling' of ethnic and/or national belonging occurred only by the post-war census of 1948. With the revolution and the new social order, it enforced subjective and a seemingly voluntary decision-making process of an individual's national or ethnic group affiliation. Later, the industrialisation wave of 1950's and 1960's triggered new population movements, which dramatically altered views on group memberships pertaining to language, ethnicity, country, region or similar entities (ibid.).

Moreover, pronounced urbanisation and de-agrarianisation forced people to move from peripheral areas to the core areas, or to leave their former settlement for colonising the newly gained frontier and marginal areas (Vojvodina, Primorska), or to migrate outside the envisaged migration state policies (cf. Arbanasi in: Babić & Selimović 2019; Južnič 1981, 269). This shift obscured the ideas and purposes of the state-run planned migration (Josipovič 2012) which was progressively replaced by seemingly voluntary or pseudo-voluntary migration, notwithstanding the remaining state control upon it (Josipovič 2013). The difference between voluntary and crisis migration became blurred once again (Klinar 1985). The crisis situation and the migration industry, which is accelerated by excessive migrations from Africa or the Middle East, especially after the wave of the so-called Arab Spring in 2011, have actually only destabilised the relatively controlled migration flows and multiplied them dramatically, especially after 2015 – not independently of the consequences of the last major economic and financial crisis and the unstoppable neoliberal march of the precarious labour and other anomalies that are reflected in increasingly socially and economically disadvantaged European countries (Josipovič 2018). These great and startling migration movements and the growing complexity of population structures linked to migration and ethnicity, led to some extent a part of the research community (not to mention the research of spontaneous mutations of the human genome) to realise that within the framework of the expression of civil loyalty, it is no longer possible to expect unequivocal or categorical census results on ethnic affiliation, as they were rendered in 1970's, 1980's and partly 1990's (Petrović 1987) and allowed for simplistic analyses.

The introduction of register-based censuses represented a substantial change in working with census results. Despite the initial refusal of such ways of enumerating a given population, the researchers working on the ethnic, linguistic and religious data sets slowly retreated to them. New approaches in ethnic studies, as concerns the census data, are increasingly prone to more objectifying, less volatile and floatant categories. Thus the censuses based on various state registers were steadily spreading across countries.

So, how to make a contextual move from the traditional, seemingly unstable and subjective categories of various aspects of ethnic affiliation, to seemingly stable and objectivized data on migration often unreliable by initial input? Concretised official registry data on the country or region of birth, nationality, first residence after birth, or the last migration, and alike, all of these records originate from increasingly automated input procedures that simultaneously interconnect and store large amounts of data whereby one can easily extract the entire electronically recorded migration history of the individual. The era of informatisation, automation and robotics leaves little space for the 'unknown' or the so-called missing data on migration. With younger generations that is for sure, but the major problem goes for elderly population when registers and files lack the relevant information, say, for their parent generation, or the pertinent data was lost or destroyed, or even collected by unreliable sources (statements or reports of house-owners, family-heads, or other informants).[3] Today, in a time of forced and frequently undocumented migrations (sans papier) from areas afflicted with war, hunger or other disaster, a recurring problem of data reliability has arisen. Apart of that, the classical census methodology (door-to-door data gathering) increased the share of 'missing data' since people were steadily less and less willing to share the very personal statements on ethnic and other aspects of their cultural affiliation or other sets of belongings. Thus, the census data from 2002 revealed as many as 174.913 persons (8,9 per cent of the population in Slovenia) without data on the ethnic affiliation (Josipovič 2006, 216).

If the first register-based census of 2011 in Slovenia encountered a broad dissatisfaction of the interested and professional public due to the lack of data on ethnic, religious and linguistic data, the detailed analysis of the latest classical censuses of 1981, 1991 and 2002 showed the unstoppable trend towards 'personal' or 'sensitive' data protection which would inevitably result in yet another massive missing data share. Among the key problems that occurred in the years before the preparation and after the release of the 2002 census results, the following are highlighted:

- an increasingly demanding interpretation of the census results,
- conflicting political rationales and expectations between religious communities and secular groups, which resulted in a one-year delay of the census,
- an unusual methodology (stemming from the political rather than methodological consensus) which brought about the poorly exploited and controversial possibility of written-and-sent declaration on ethnic, religious or linguistic affiliation for persons between 14 and 18 years of age, and for the absentees at the time of the census,
- the increasing rate of 'non-replies' and 'non-answers', as a result of the rigidities and high level of persons unwilling to share their sensitive data with the enumerators (most notably for the question on religious affiliation, where non-replies amounted to 447.070 persons or 22,8 per cent of the population in Slovenia), leads to significant interpretation biases and errors.

[3] We are in possession of documents revealing that incorrect pre-war census data gathered from informants resulted in dispossession of property – e.g. when a person was deemed German on grounds of having German as their mother-tongue.

And if the researchers generally had to accept this new reality, new challenges have been placed before them: how to analyse an ever more complex individuals' perception of group affiliations and 'belongings' in a post-agrarian, heavily urbanised, globalised world. Rich migration histories, colourful folkloristic festivities of ethnic and cultural groups' representations, topped by booming regional, local and all kinds of multi-layered facets of individual life narratives, all of it prevent us from viewing ethnicity being squeezed into a sole statistical category. The danger of a retreat to any kind of statistical (categorical) proxy was well demonstrated by Miran Komac when describing the new statistical indicator of 'generations of migrants', which becomes a "stain difficult to wash off of oneself" (Komac, 2014). Nevertheless, the register-based censuses offer other relevant analyses closely related to the subject of the 'ethnic'. Its application is shown in the case of the municipality of Ljubljana.

THE POPULATION CHANGE IN THE MUNICIPALITY OF LJUBLJANA – A PRECURSOR OF THE ETHNO-DEMOGRAPHIC AND MIGRATION CHANGES IN SLOVENIA

In 2005 and 2006, a project was carried out on the ethnic, demographic and socio-economic structure of Ljubljana from the perspective of intra-urban migration. The aim of the project was to identify changes in the urban structure of the city. One of the main results of the project was micro-regionalisation or typology of urban neighbourhoods, which identified 51 typical areas i.e. homogeneous housing and demographic parts, or shorter HHDP (Fig. 1). The main finding was that the existing 17 urban quarters (UQ) of Ljubljana are insufficient for the analysis of transformative spatial processes. A more detailed breakdown, like the former local communities or statistical districts, would render a too detailed typology, less suitable for geographical generalisations.

(source: Josipovič & Repolusk 2006)

Figure 1: Urban quarters of Ljubljana (UQ) and homogeneous housing and demographic parts (HHDP)

In the last two and a half centuries, Ljubljana has been experiencing swift population growth. As a small provincial town with 3.512 inhabitants within the city walls and another 3.126 in the suburbs in 1754, it grew only to 7.425 inhabitants (including the suburbs) until 1817. By the first modern census of 1857 forty years later, its population already tripled to 20.747 (Pipp 1934, Valenčič 1954). Later on, Ljubljana grew mainly by merging the closest suburbs with the old city. Hence it is very hard to precisely define the acquired urban areas and to distinguish them from the new neighbourhoods emerged in the meantime, so the exact inter census comparison is not always possible. Vrišer (1956) made several comparisons on different administrative levels and showed that the city's population grew slower. So, the official census of 1910 counted 46.630 inhabitants, including the suburbs within the administrative district of Ljubljana, yet it discarded all the neighbourhoods outside the administrative city district. After WWI, in 1921, Ljubljana had only 53.294 inhabitants within the same, this time dubbed the autonomous city district (census 1921). It augmented only to 59.767 in the next decade (census 1931). It was not until Ljubljana become the capital of the Drava Banovina[4] in 1929, when the population started to increase rapidly by the annexation of the proximate neighbourhoods and municipalities. This radical urban reorganisation is known by the first "Greater Ljubljana" merger in 1935 (Vrišer 1956, 20). So, the population suddenly jumped from 62.353 in 1935 to 85.484 in 1936 and 87.425 in 1939 (Vogelnik 1940). Despite the heavy war losses during WWII, Ljubljana reached 97.845 inhabitants (Census 1948). Henceforward, Ljubljana doubled its population until 1985. Notably, Ljubljana's rapid population growth in the last century, especially after 1929, sheds new light when compared to its nearest urban opponent – the city of Maribor. Maribor was, along Ljubljana, one of the two seats of the so-called greater counties until 1929, both were considered the Slovenian part of the Kingdom of SHS or Yugoslavia. In the last hundred years, their size-ratio has changed from 1:1,5 to 1:3 in favour of Ljubljana, which reached its historical peak with 298,655 inhabitants in 1988 (Yearbook of Ljubljana 1994, 29, Rebernik, 2004). If Ljubljana showed signs of swift population decrease in the mere three years between the peak year of 1988 (298,655 inhabitants) and the 1991 census (268,120 inhabitants by the official results one year afterwards), a dramatic loss of 30,535 people may be by and large ascribed to the "administrative erasure of population" done on 26 February 1992 and the massive emigration of temporary residents. An infamous story of excluding from the permanent population all those who had the valid status of permanent residents and were born in the former Yugoslavia but failed/refused to apply for Slovenian citizenship after the proclamation of independence in 25 June 1991. The complex question of the Erased population was raised many times on many occasions and by many scholars in many publications. For the purpose of the present article, suffice to say that some 38,000 people were erased from the register of permanent population of Slovenia, which caused unusual fluctuations in population numbers in Slovenia in the 1990's. To understand the context of rapid population decline in Ljubljana, one must retreat to the broader situation in Slovenia at the time. But it was not until the official results of the 2002 census (with the definitive results published in 2003), when the intercensal comparisons were only possible.

> The Population Census of 2002 was unique in many ways. Apart from the changed population definition, it also contained the last data collected on ethnic and religious structure (though as noted above, these questions were not obligatory). It was also the first census to reveal a decrease in the total population [of Slovenia] – 1,965,886 in 1991 as opposed to 1,964,036 in 2002, which rendered public opinion very critical to the census results as a whole. According to its methodology, the census enumerated only the resident population (the Slovenian citizens and the foreign citizens with a permanent residence in Slovenia at the time of the census), while this was not the case in the former census [of 1991]. The Slovenian Statistical Office (SURS) restructured the results of the 1991

[4] One of nine *banovinas* of the former Kingdom of Yugoslavia, defining some three quarters of today's Slovenia.

> census to make it comparable to those of 2002. In doing so it subtracted all temporary migrants abroad (52,000) from the number of the total population. Thus it rendered a new total of 1,913,355 inhabitants, thus the total number of the population reportedly increased by 50,681 persons or +2.6% between 1991 and 2002. Despite the negative natural increase (–3,500 persons during this period) this increase may be attributed to immigration (28,000 persons since 1991) and the legalisation of residence of former Yugoslav citizens who already lived in Slovenia at the time of the 1991 census. (Josipovič 2015a, 167–168).

The number of legalised former Yugoslav citizens would henceforward be about 26,200, and it corresponds remarkably well to the Ministry of Interior's officially admitted number of 25,671 'Erased'. Nevertheless, the analysis from 2006 revealed only some 3,000 permanent residents without citizenship in 1991, so the inter-census period produced an increase of +14,000 citizens (from 1,910,000 citizens in 1991 to 1,924,000 citizens in 2002) permanently living in Slovenia (Josipovič 2006, 258–263). Apart from the citizens, the census of 2002 enumerated about 40,000 permanent residents (without the Slovenian citizenship) but did not enumerate those persons with a temporary residence permit regardless of the length or nature of their stay (e.g. continuing extensions). In the meantime, the cited statistical assessment from 2004 was rectified in a way that natural decrease amounted to –2,000 persons, with net immigration only at 15,000 persons, so the overall increase amounted to 13,000 persons (ibid.). So, 38,000 out of 51,000 persons are statistically missing from various registers and could be ascribed to the Erased.

> Slovenia erased some 30,000 persons from its population register as a reaction to (some would say punishment for) not applying for Slovenian citizenship when Yugoslavia began to fall apart. The majority of the "erased" was born in one of the former Yugoslav republics and were ethnically mostly Serbs and Muslims, but included Slovenes, Croats, and others as well. Due to its clear anti-Yugoslav perspective (the orchestrated but hidden procedure was applied to no other foreign citizens at that time living in Slovenia) this eradication has been referred to by some as an "e-genocide". While drawing criticism for being overly dramatic and therefore devaluing the actual violent impact of the wars in the region, some said that the practical consequence of such a demographic "genocidal process" was the subordination of certain groups, through extermination, removal or suppression. However, while the appropriate terminology is debatable, the process had undeniable demographic consequences. (Josipovič 2015, 168–169).

It is hence clear that these differences impacted the capital city as the gateway for migrants from other republics of former Yugoslavia. So, it was not without an impact on Ljubljana's present population at the dawn of Slovenia's independence. On the contrary, the majority of the Erased and temporary inhabitants resided in the city at the time. One way or the other, the 1990's were comparatively more favourable as the city shrank only for 2,239 inhabitants (265,881 in 2002 census), despite the first definition of population change in 1995, which omitted the so-called temporary absent population (i.e. Slovenian guest workers abroad – *zdomci*), previously included in the permanent population, so the decrease was in part apparent. The last financial and economic crisis played a pivotal role in a further centralisation of the country and the inverse process of counter-urbanisation. By 2015, the population of MOL increased to 287,218 inhabitants (Source: Census 2015). The increase by 21,337 was, for its most part, the consequence of lost jobs in the Slovenian periphery and migration to Ljubljana or abroad. Another important methodological constraint was another population definition change in 2008, effective in the same year. According to this definition, the Slovenian population was defined by the usual residence based on the registration or the intention of residing in Slovenia for more than six months.

As in many other cities, the population growth of Ljubljana was driven primarily by migration to the city. The old town has been steadily surrounded by many new neighbourhoods built of residential blocks and less by individual houses (incl. duplex, triplex, quadruplex) or the so-called maison-de-ville. After 1985, an out-migration counter-flow was heavily augmenting and producing the sprawling suburbanisation (Dolenc

2000). The wealthiest and more educated population began to leave dense urban areas and settle in rural or semi-rural settlements or former villages in the immediate vicinity of Ljubljana. These trends resulted in a slow but steady process of segregation. After 2000, the individual precincts of the city have already established distinct local concentrations of the elderly population, pensioners, less affluent and immigrants from abroad (Josipovič and Repolusk, 2006).

The problem of segregation in cities has been appearing in the developed countries of late capitalism, as well as in the so-called bureaucratic stage of socialism (Supek, 1987, 230). The key issue was that the urban policy of 1970's and 1980's has been increasingly left over to urban bureaus, who progressively abandoned a consultative role for the population, although "the active involvement and the inclusion of citizens' participation in urban policy was a prerequisite for the democratisation and social integration of society" (ibid.). The alienated bureaucratic practice is one that generates segregation in a way that creates privatisation and segregation between different categories and groups of urban residents (ibid.). As they have always been in the cities, the key-segregated group has been people with mental, psychological or other health handicaps. In the 1980's, therefore, the practice of nursing homes spread out rapidly, which, according to Erman Tondi, meant the milieu in which social death occurs sooner than physical (Supek 1987, 231).

Since in-migration, including immigration, propelled the population growth of Ljubljana, it was imminent for the present study to scrutinise the question of the city's population changes in the migration processes and patterns, the present ethnic makeup, and consequently its education structure as an indication of profound structural and qualitative changes of the capital of Slovenia. We used the combined analysis of inter-census comparison between three methodologically distinct censuses of 1991, 2002, and 2015.

Changes in the ethnic composition of the Municipality of Ljubljana (MOL)

Many researchers have been engaged in studying the ethnic composition of the population of Slovenia. The municipality of Ljubljana, as well as the city of Ljubljana, was relatively often partially or broadly covered in various studies, especially after the release of the official census results in 2003 (e.g. Šircelj, 2003; Klopčič, Komac & Kržišnik-Bukić, 2003; Josipovič, 2006). Irrespectively, this issue remains open to additional research and scrutiny, since the use of the 2002 census as the last classical census is still worth analysing and revealing the hidden mechanisms which drove the population change. On the other hand, the census of 2002 represents the end of an era when Slovenia, under the effects of immigration since WWII, formed a specific ethnic composition which could be surmised back in the 1981 census. Subsequent changes were more in the direction of shifting between ethnic affiliations.

As for migration, Slovenia still records a positive migration balance over the last 35 years. With the exception of the turbulent period after the independence of Slovenia, immigration processes continued as they were paved in the past decades. Nonetheless, from 2005 onwards we can monitor the increased net emigration of citizens of Slovenia, which was accelerated by the outbreak of the economic and financial crisis in 2008 (Josipovič, 2018). Parallelly, classical 'Yugoslav' immigration was constantly complemented by processes of covert assimilation and the general crisis of open ethnic declaration, culminated in the 2002 census (Josipovič. 2006, 2007). Today, these processes continue. It is very hard to prepare people to speak openly and freely of their ethnic belonging and migration experience, both multifaceted and difficult to convey.

The Municipality of Ljubljana is no exception from the general picture. Moreover, it is a precursor that indicates the direction of general population movements, in the migration behaviour of the population of other urban areas, and ultimately of Slovenia as a whole. Ljubljana's hallmark feature of the 2002 census was a very large proportion of those who refused to share their ethnic affiliation or was it that it was not possible to directly collect this information via the official written statement sent by post. The total share

of the population whose ethnicity remained statistically unknown more than doubled between 1991 and 2002 (from 4.0 to 9.6 percent). Most ethnic categories resulted in a larger or minor decrease in proportion, except for Bosniaks and Albanians (index of growth 147 and 146 respectively). The total number of other ethnicities decreased substantially, most notably at Roma (index 59) and Croats (Index 68). The Montenegrins, Macedonians and Serbs scored just under 80 index points, while Slovenes recorded a significantly smaller absolute decline (index 93.5) but increased their share (Table 1).

Table 1: Ethnic structure of Slovenia and MOL, censuses 1991 and 2002

	Monte-negrins	Croats	Macedo-nians	Bosniaks*	Slovenes	Serbs	Alba-nians	Roma	Other	All ethnically declared
Slovenia 2002 (Nr)	2667	35642	3972	40071	1631363	39356	6186	3246	12933	1775436
Slovenia 2002 (%)	0,14	1,81	0,20	2,04	83,06	2,00	0,31	0,17	0,66	90,39
% of the declared	*0,15*	*2,01*	*0,22*	*2,26*	*91,89*	*2,22*	*0,35*	*0,18*	*0,73*	*100*
MOL 1991 (Nr)	1160	10695	1183	7808	209884	16878	748	309	1176	249841
MOL 2002 (Nr)	828	7217	908	11329	196152	13245	1089	180	1307	232255
Difference 2002-1991	*-332*	*-3478*	*-275*	*3521*	*-13732*	*-3633*	*341*	*-129*	*131*	*-17586*
MOL 1991 (%)	0,43	3,99	0,44	2,91	78,28	6,29	0,28	0,12	0,44	93,18
% of the declared	*0,46*	*4,28*	*0,47*	*3,13*	*84,01*	*6,76*	*0,30*	*0,12*	*0,47*	*100*
MOL 2002 (%)	0,31	2,71	0,34	4,26	73,77	4,98	0,41	0,07	0,49	87,34
% of the declared	*0,36*	*3,11*	*0,39*	*4,88*	*84,46*	*5,70*	*0,47*	*0,08*	*0,56*	*100*
Share in MOL of country's total	43,49	30,01	29,78	19,49	12,87	42,89	12,09	9,52	9,09	14,07

(sources: census 1991, 2002, SURS; author's calculations; *category Bosniaks include those declared as Bosnians and Muslims)

Since MOL faced an overall decline of population, a comparison at an absolute level was made to reveal that the absolute reduction of –17,586 persons is actually covered by the total decline of the population (–2239) and by the inhabitants whose ethnic affiliation remained statistically unknown (14,714) (see Table 2).

Table 2: Numbers and shares of ethnically undeclared, unknown, and declared as Slovenes and "Others" combined, Slovenia, MOL

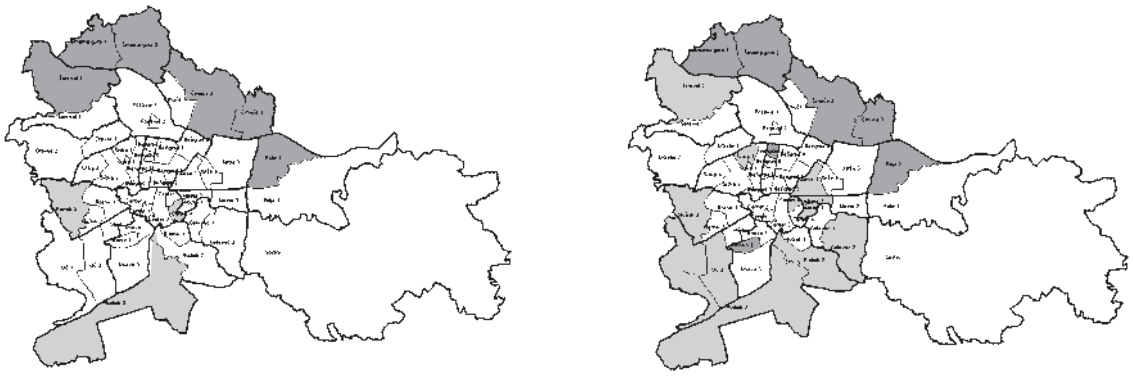
	Declared as Slovenes	"Other" ethnic affiliations combined	All ethnically declared	Ethnically undeclared and statistically unknown	Total
Slovenia 2002 (Nr)	1,631.363	144.073	1,775.436	188.600	1,964.036
Slovenia 2002 (%)	83,06	7,34	90,39	9,61	100
% of the declared	91,89	8,11	100	-	-
MOL 1991 (Nr)	209.884	39.957	249.841	18.279	268.120
MOL 2002 (Nr)	196.152	36.103	232.255	32.993	265.881
Difference 2002-1991	-13.732	-3854	-17.586	14.714	-2239
MOL 1991 (%)	78,28	14,90	93,18	6,82	100
% of the declared	84,01	15,99	100	-	-
MOL 2002 (%)	73,77	13,58	87,34	12,56	100
% of the declared	84,46	15,54	100	-	-

(sources: census 1991 and 2002; author's calculations)

Why the share and number of most ethnic groups have declined, who are the inhabitants who found themselves in the category of unknown or those who did not want to or could answer the question on ethnic affiliation etc.? All these questions were systematically dealt with and published in the Effects of Immigration to Slovenia After WWII (Josipovič, 2006). Therefore, we briefly summarise that among the large combined group of the statistically 'unknown', 'undeclared', or those who 'did not wish to reply', the vast majority represent the persons who would normally declare themselves as Slovenes, but they could not or have not done so in the 2002 census for a number of reasons, with two being of paramount importance: either because of the different structure and methodology of the census or because of the politicisation of questions on ethnic and religious affiliations.

The fact that the share of Slovenes (–6.5 per cent) did not decrease as strongly as the share of the other ethnic affiliations combined (–9.6 per cent), points out to, in addition to the outflow of Slovenes into the category of the undeclared, a significant part of 'Others' (mainly Croats) shifted into the group of Slovenes. We already showed that the net immigration of 'Others' after 1991 did not represent a large surplus (+15,000) and that the Slovenes of Ljubljana until 2002 have not been leaving to a significantly greater extent than all the others. The significant difference in the level of declaration vs. non-declaration are found in a more recent immigration of Bosniaks and Albanians (see table 1).

A more detailed spatial analysis of Ljubljana at the level of HHDP (see Figure 1) shows that the residents of MOL declared as Slovenes in 1991 represented an absolute majority, regardless of the method of count, except in Rakova Jelša HHDP, where they represented a relative majority (32.1 percent of all censed or 35.4 percent of all declared). When looking at the second most numerous ethnic affiliation in 1991, it is predominantly Serbian (41 of 51 HHDPs). Croats prevailed in seven HHDPs in the northern crescent around Ljubljana, between Podutik and Polje including the city precincts of Medno, Dvor, Stanežiče, Gunclje, Vižmarje, Brod, Tacen, Šmartno, Gameljne, Upper Črnuče, Ježa, Nadgorica, Podgorica, Šentjakob, and Sneberje. In the remaining three HHDP (Brdo-Vrhovci, Nove Poljane and Barje) Bosniaks prevailed (Fig. 2).

(source: Josipovič & Repolusk 2006; for Bosniaks, for Croats, for Serbs)

Figures 2 and 3: Second most numerous ethnic affiliation in MOL, 1991 [LEFT] in 2002, HHDP*

Serbs reached the highest share in Rakova Jelša on the southern fringe of MOL (26.1 per cent) and Tomačevo (24.7 per cent) as precincts of predominantly one-dwelling houses, while in predominantly blocks neighbourhoods, where for certain groups it is more difficult to spontaneously or covertly ethnically or socially segregate, their proportions are lower: Fužine (14.2 per cent), Nove Jarše (12.3 per cent) and Lower Črnuče (10.1 per cent). The areas where Croats are predominant among the others are at the same time the most ethnically homogeneous urban areas, so the shares of other ethnicities are lower accordingly. Among them, the highest are precisely Croatian shares, ranging from 2.0 per cent (Podutik) to 5.8 per cent (Gameljne).

The highest shares of Croats were in Rakova Jelša (9.2 per cent), Tomačevo (7.5 percent) and Nove Jarše (7.4 per cent). As the second most numerous ethnic affiliation, Bosniaks prevail in Nove Poljane (6.4 per cent), Barje (6.4 per cent) and Vrhovci (3.0 per cent), though their highest shares were in Rakova Jelša (18.1 per cent) and Tomačevo (8.4 per cent).

By the census of 2002, there were still no significant ethnic enclaves in the city. Even if we consider the proportion of Slovenes of all inhabitants, including those whose ethnicity remained statistically unknown, the share is above one half in all of the HHDPs with the sole exception of Rakova Jelša (Trnovo 3). The share of Slovenes there increased unexpectedly (39.6 percent between all and 46.4 percent between ethnically defined). So, with the outmigration of the Erased, the covert assimilation was at work there as well. As a part of that, the intraurban mobility confirms out-migration of more affluent and pauperization of the rest in this city precinct. Moreover, the share of Slovenes exceeded 90 per cent in 17 HHDPs with the highest shares in Šentjakob (Črnuče 3) and in the elite precinct of Murgle (Trnovo 2) with 96.1 per cent respectively. In the 23 HHDPs Slovenes represented 80 to 90 per cent and in nine HHDPs between 70 and 80 per cent of population. In the remaining two HHDPs (Moste 2 – Moste–Selo, and Moste 3 – Fužine), the proportion of Slovenes ranged between 68.7 and 66.7 per cent or 58.9 and 57.4 per cent of all, including the statistically unknown.

The shares of other groups are comparatively low. Serbs remained the second most numerous ethnicity in 2002 prevailing in 33 HHDP, which is 8 less than in 1991. Their share significantly decreased: Tomačevo (14.9 per cent), Fužine (14.7 per cent) and Nove Jarše (12.9 per cent). They still represented the highest share in Rakova Jelša (18.7 per cent), where their domination was undermined by Bosniaks (24.1 per cent). Furthermore, only Moste (11.4 per cent) has more than 10 per cent of Serbs. Bosniaks have considerably increased their presence in Ljubljana and are in 12 HHDPs the second most numerous ethnic group. In addition to the aforementioned Rakova Jelša, their share exceeds 10 per cent in Vič (Vič 2; 14.0 per cent), Moste (Moste 2; 12.2 per cent), Zelena Jama (Jarše 1; 10.7 per cent) and in both Fužine (Moste 3) and Šiška 3 (Litostroj) with 10.0 per cent (Fig 3). If Bosniaks gained the most, Croats were those to lose the most. Nevertheless, the Croats are behind the Slovenes as the most numerous in seven HHDP: Brinje (Bežigrad 7; 2.3 per cent), Šmartno and Tacen (Šmarna Gora 1; 2.5 per cent), Gameljne (Šmarna Gora 2; 3.1 per cent), Upper Črnuče, Nadgorica, Podgorica and Šentjakob (Črnuče 2; 1.8 per cent, and Črnuče 3; 1.4 per cent), in Zadobrova and Novo Polje (Polje 2; 2.2 per cent), and finally in the aforementioned elite precinct of Murgle (Trnovo 2; 1.2 per cent). Their highest shares range between 6.2 per cent in Nove Jarše and 5.8 per cent in Tomačevo and Fužine, where Croats are otherwise outnumbered by Serbs and Bosniaks. In comparison to the 1991 census, a decline of Croats is most notable in areas dominated by Slovenes, which again point to shifting towards the Slovene ethnic declaration.

Migrations and citizenship of Ljubljana's population after 2002

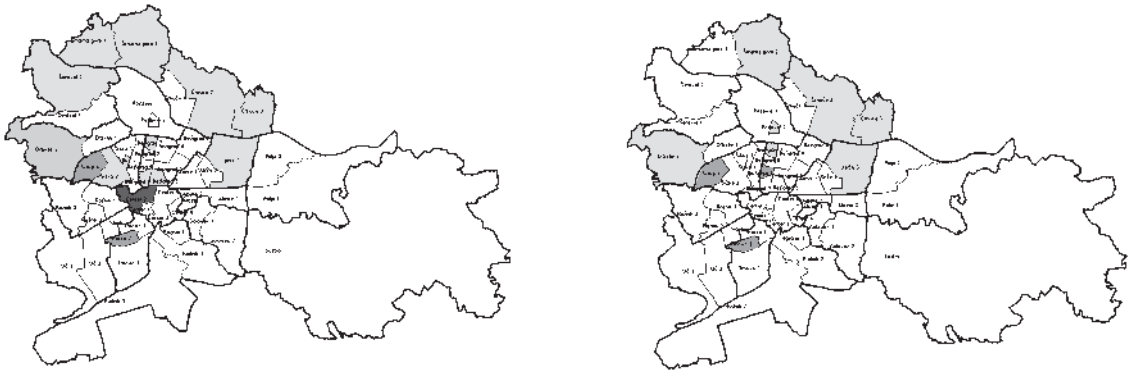
Things have begun to change more intensively from 2005 on, when at the annual level over 1000 Slovenian citizens moved abroad only from Ljubljana. The situation exacerbated by the outbreak of the economic crisis of 2008 and lead to an emigration of brain-drain proportions (Josipovič, 2018). So, the question emerged about who are those inhabitants who were represented in a positive migration balance between 2002 and 2015, who have replaced the citizens of Slovenia, and who temporarily or definitively emigrated?

To answer this question, it was necessary to scrutinise the data on migration (by country of birth or the last residence etc.), as we do not have any more information on ethnicity. Leaving aside the methodological and hermeneutical changes in interpretations, as a consequence of new data sets obtained by the registry-based

census of 2015, the new data on migrations implies less fluctuations compared to data on ethnicity and are usually considered to be stable (if correctly reported or attributed), relatively well comparable categories, which are changed mostly when the boundaries change, and data regrouping becomes more demanding (e.g. with disintegration of countries).

When speaking of the spatial distribution of the population born in the successor states of the former Yugoslavia, Bosnia-Herzegovina dominates as a country with the largest share of migrants in Ljubljana and Slovenia respectively. Though a closer look into the consisting parts of the city renders a slightly differentiated picture. Following both recent classical censuses of 1991 and 2002 in Ljubljana, the once dominating immigrants from Croatia (considering the first residence after birth) prevailed only in 12 out of 51 HHDP (Črnuče 2 and 3, Jarše 3, Šentvid 2, Šmarna Gora 1 and 2, Bežigrad 1, 2, 6 and 7, Dravlje 2, Šiška 2). By 1991, their territorial crescent included the suburbanised areas of northern Ljubljana, particularly suburbanised villages of Posavje (Sava region) from Stanežiče, Gunclje, Vižmarje, Brod, Tacen, Šmartno, Gameljne, Zgornje Črnuče, Ježa, Nadgorica, Podgorica, Šentjakob and Šmartno to Sneberje. Most pronounced concentrations were found on the left bank of Sava river. As an older migration, it settles predominantly newbuilt family houses on the outskirts of the city as a secondary migration within the city (intraurban mobility), or the older neighbourhoods of blocks and family houses predominantly between the North bypass motorway and the lower Bežigrad and in the Upper Šiška and Podutik (Fig. 4). By 2002, their space shrank to almost one half (from 12 to 7 HHDP). Back then, all areas, with the exception of HHDP Bežigrad 7 (Brinje), were located outside the motorway ring: Dravlje 2 (Podutik), Jarše 3 (Šmartno-Sneberje), Šentvid 2 (Stanežiče, Gunclje, Male Vižmarje, Vižmarje, Brod), Šmarna Gora 2 (Gameljne), Črnuče 2 (Upper Črnuče, Nadgorica, Ježa), Črnuče 3 (Podgorica, Šentjakob) and Posavje 2 (the neighbourhood called "BS7").

Residents who were born in the area of Serbia (including Kosovo) or Montenegro represented a relative majority in two HHDP at the time of the 1991 census 1991: Trnovo 2 (Murgle) and Šiška 4 (Koseze). By 2002, Bežigrad 5 (wider area of the so-called "Fond" blocks) was added to the previous two. All other HHDPs (36 out of 51 HHDPs or 70 per cent) were dominated by persons born in Bosnia-Herzegovina. However, in 1991, the group of "other country of birth" predominated in the western part of the city centre – HHDP Center 2 (Kolodvor, Ajdovščina, Gradišče). By 2002, the majority in Center 2 already turned in favour of those born in Bosnia-Herzegovina (figures 4 and 5). The share of births in other countries, including Macedonia, began to increase significantly after 2004 and the Slovenian accession to EU. These developments are in line with the general migration patterns in Slovenia.

source: Josipovič & Repolusk 2006; for Bosnia-Herzegovina, for Croatia, for Serbia, for other countries combined

Figures 4 and 5: Prevailing shares of residents born outside Slovenia, the first residence after birth considered, 1991 (LEFT) and 2002 (RIGHT), MOL, HHDP

If the period between 1991 and 2002 resulted in a decreased number of *Ljubljančani* (the inhabitants of MOL) born outside Slovenia from 45,034 to 42,190 due to the aforementioned causes, major changes occurred in the period 2002–2015. The changed definition of population from 2008 and the accelerated immigration after 2005, especially at the time of the 'construction balloon' and the highest rate of crediting of companies, led to a swift surge in the number of Ljubljana's inhabitants born outside Slovenia. This figure surpassed one fifth of the city's total population and rose to 61,271 or 21.33 per cent of the 287,218 inhabitants by beginning of 2015 (source: Census 2015). As much as 32,820 or 53.6 per cent of Ljubljančans with Slovenian citizenship had their first residence abroad. Almost equal remainder (46.4 percent) was represented by foreign nationals born abroad (24,157) and foreign nationals born in Slovenia, or born in Slovenia, but in the meantime moved from and returned to Slovenia (4294). Compared to 2002 (10,583 or 25.1 per cent), this share almost doubled and the number tripled. The conversion of this data to today's area of the urban quarters (UQ) slightly blurs the picture compared to the HHDP territorial unit, as the urban quarters of Ljubljana more differentiate internally than towards each other.[5] However, the comparison between the quarters makes it easier to understand the processes of the naturalisation of immigrant populations.

Here, we must emphasise the demographic rupture between the 1990's and the 2000's. With to some extent the solved problem of the Erased, the slightly easier access to Slovenian citizenship from 2002 on brought considerably changed processes over the decade that followed. Immigrants from Bosnia and Herzegovina have been the most numerous for several decades and represent, according to the register of 2015, exactly 50 per cent of those MOL residents, who were born in the former SFRJ outside Slovenia (29,904 persons). Additionally, the latter represent 91 per cent of all Ljubljančans born abroad – so immigrants from the former SFRJ heavily dominate in the immigrant population in MOL. Slovenian citizens born in another country outside the former Yugoslavia were only 2926 or 9 per cent of all immigrants with Slovenian citizenship (source: Census 2015; Author's calculations). Interestingly, these urban proportions correspond very well with the Slovenian average (Josipovič, 2016), so we can see Ljubljana as a kind of predictor of migration developments in the future.

The accelerated migration dynamics until 2015 once again reached the numbers of the golden period of immigration to Slovenia from other Yugoslav republics in the years between 1975 and 1982 (Josipovič, 2006, 132–133). However, the differences in the settlement pattern augmented. According to the 2002 census, Ljubljana had a half (21,405 persons) of all immigrants in only five HHDP (11 urban areas) compared to the total share at MOL level at 13.7 per cent. The following HHDP reached 1000 or more inhabitants with the 'migration experience'[6]: Moste 3 (Fužine, 3235), Polje 1 (Polje, 2515), Šiška 2 (Upper Šiška, 2153), Dravlje 1 (Dravlje, 2094), Jarše 1 (Zelena Jama, 1965), Golovec 1 (Štepanjsko naselje and Štepanja vas, 1856), Bežigrad 3 (Savsko naselje, 1780), Trnovo 3 (Rakova Jelša, 1679), Moste 2 (Selo-Moste, 1585), Center 3 (Poljane, 1453) and Jarše 2 (Nove Jarše, 1090). On the other hand, the highest share (42.1 per cent) was achieved in the area of lesser quality one-dwelling houses in Rakova Jelša and its immediate surroundings (Zeleni Log), while the remaining HHDPs shares a maximum well below 30 per cent. The latter are slightly more distant from the city centre. In order to compare the data from 2002 and 2015, we need to prepare the data at the level of the urban quarters (Table 3).

[5] The partition of the city of Ljubljana was carried out by Angelca Rus and Ivan Stanič, who wrote a research report with comprehensive justifications in the context of research at the Urban Planning Institute (Rus & Stanič, 1993).

[6] On the changed analytical framework from the 'migration background' to 'migration experience' and the benefits of such a changed methodological perspective see Josipovič (2018).

Table 3: Shares of foreign citizens and immigrants from abroad, 2002 in 2015, MOL, UQ

Urban Quarters / "Četrtne skupnosti"	Share (%) of foreign citizens 2015	Total share (%) of immigrants 2002	Total share (%) of immigrants 2015
Bežigrad	7,47	16,56	20,35
Center	7,24	15,42	20,05
Črnuče	6,19	11,97	16,77
Dravlje	8,38	15,08	21,87
Golovec	13,12	18,25	28,53
Jarše	11,23	24,43	27,63
Moste	11,10	25,05	32,58
Polje	12,17	16,30	25,87
Posavje	5,99	11,03	16,84
Rožnik	3,25	10,01	11,29
Rudnik	8,29	10,96	17,37
Sostro	3,61	5,22	9,18
Šentvid	6,15	8,51	15,38
Šiška	8,01	15,28	22,07
Šmarna gora	3,40	6,85	10,03
Trnovo	13,87	19,20	26,05
Vič	6,94	15,46	19,67
SKUPAJ MOL	**8,41**	**15,87**	**21,33**

(source: censuses 2002, 2015; author's calculations)

Data aggregation obviously cover many details up as the intraurban dispositioning is not clearly visible. However, the main trend in migration dynamics is evident (Table 3). The shares of immigrants increased considerably in all urban quarters, on average by a third (2002: 15.87 percent; 2015: 21.33 per cent). The highest share was found in Moste (32.58 per cent) and the lowest in Sostro with less than one tenth of the immigrant population (9.18 per cent).

3.3. Population of MOL and its migration experience – example of an analytical use of data on 'generations'

That migration to the city of Ljubljana increased significantly, we see from data on the time of immigration. On 1 January 2015, the population of Ljubljana with usual residence in the MOL area was 287,218 (source: SORS 2015). Measured by the last migration to MOL, as much as 158,753 inhabitants (55.3 per cent of all) moved to the city, regardless of their place of birth. These values are century highs. Since 2000 (i.e. from 1.1.2000 onwards), as much as 85,388 or 29.7% of all inhabitants moved to the city. If there were only 11,012 migrants in the first five years of the third millennium, the number rose to 17,662 in the years 2005–2008. The outbreak of the financial and economic crisis in 2009, nevertheless, brought additional 18,570 people – 6000 annually in the 2009–2011 period – to the city. In the last three years for which detailed data are available (2012–2014), the numbers soared to 38,144 – almost 13,000 annually). The absolute record represents the year 2014 in which 8736 men and 8582 women moved to Ljubljana – 17,318 in a single year (source: SORS 2015; author's calculations).

Migrants in the last period are balanced by gender, so they are mostly migrating with whole families or as singles of any age and sex. Thus we are dealing with an exceptional migration dynamism, the causes of which need to be thoroughly scrutinised against the backlash of the economic crisis in Slovenia and, in

particular, in predominantly inappropriate responses to it, additionally, in an increased precariousness of the labour market and an ever harsher budget cuts and social expenditure austerity, and continuous pressure to further relocate the population from more peripheral and poorer Slovenian regions, as well as in the lively foreign migration exchange (surplus of Slovenian citizens between the emigrated and foreign nationals among immigrants to Ljubljana and Slovenia).[7]

Following these new developments and unseen dynamism (for Slovenia), special attention should be placed on the importance of the migration experience for the individual, the families from which they spring, to their family members, from children to the generations of grandparents, and also for the emigration milieu, as well as for the immigration area (Vertovec & Wessendorf, 2006; Bofulin, 2016, 181-186; Milharčič Hladnik & Mlekuž, 2009, 16–17). When observing emigration from smaller countries like Slovenia, we frequently encounter a kind of sentimentality of authors dealing with it, but the sharing of these sentiments is not exactly seen with those who are immigrating. A few years ago, the Slovenian statistical Office began to prepare information on the so-called immigrant generations, although it is not particularly sensible to speak of 'generations' or 'migration background' for several reasons as visible from the German Statistisches Bundesamt, where:

> Migration background in a narrower sense means limiting the concept on utmost 3rd generation, by which the 1st generation represents migrants themselves (without German citizenship, i.e. Ausländer), the 2nd generation represents children of migrants without German citizenship, and the 3rd generation represents children of the children of migrants without German citizenship […].

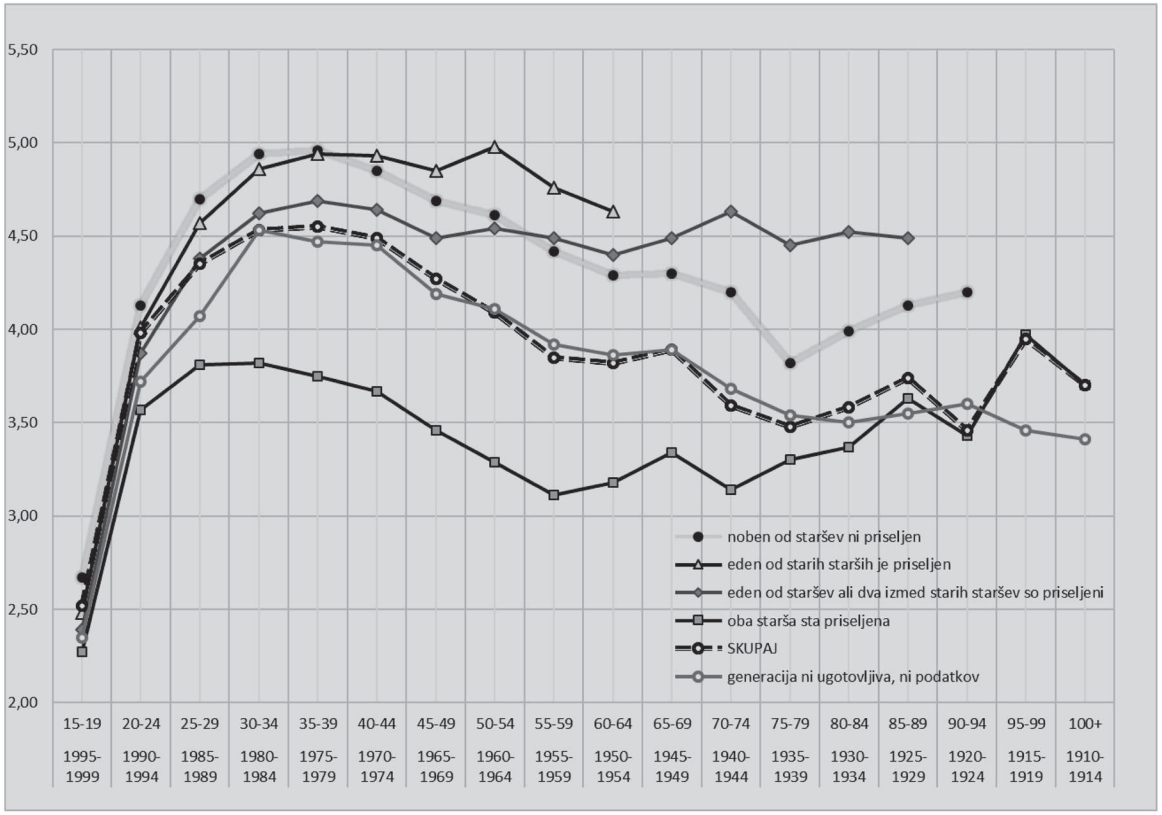
Instead of the label "migration background" we suggested the use of "migration experience", whereby this experience may be of a migrant him/herself ("direct migration experience") or of a member of his/her family i.e. "migration experience in the family" (Josipovič, 2015, 2018).

However, the so-called *generations* as a statistical category are a powerful tool for understanding the changes in structure of the population, but still cannot give us answers to questions about one's ethnic affiliation. As an analytical tool, data on generations are of particular importance, as they can be valued as migration data, which can normally distinguish only between direct immigrants (Table 3). The descendants of immigrants are already more difficult to analyse, and further generations progressively so, or the procedures are too complicated, or there are no credible data available. Therefore, the understanding and correct application and interpretation of the results of the generation data (with certain methodological constraints) are nowadays indispensable for quantifying certain social processes, such as levels of discrimination against immigrants when considering the officially attained level of education. The data application is shown below (Fig. 6).

In order to be able to prepare the data for such an analysis, it was necessary to adjust (to normalise) data on education, which we have done with the weighted average technique. These statistically speaking attributive data has been cross tabbed with the age of the inhabitants of Ljubljana according to the context of their *migration experience* (defined earlier in text). There are some limitations to these data since they can

[7] In addition to pushing people into semi-forced, quasi-independent entrepreneurship, one of the neoliberal responses to the economic crisis was also the so-called *institute of posted workers*. These were counted into the statistics of the usual population of Slovenia, but were practically absent from it, since most of the time they worked in Germany and other EU countries (Mlekuž & Rogelja 2018). This institute was introduced to Slovenia at the time of the first government of Janez Janša (2004–2008) and captured approximately 20,000 people already by 2009. After the outbreak of the crisis, it began to rise rapidly, so that in 2016 this precarious employment form included more than 150,000 people (ibid., p. 95). It is therefore clear that the above-mentioned migration dynamics included these almost quasi inhabitants, who as the missing population only marginally contributed to the increase in the total number of de facto inhabitants.

only be collected if they are in an appropriate form (e.g. in electronic records within the state registers). Thus, the analysis returned the values based on five-year age groups with an expressed average education (from 0,00 – no education, to 7,00 – high tertiary education, the university level) and divided into groups depending on whether (A) they do not have immigrant parents or grandparents, (B) have one old parent who was an immigrant, (C) have one parent, or two grandparents who were immigrants, (D) have both parents who were immigrants and (E) a group of residents whose status could not be established / defined or there are no data available for them. The results are suggestive (Figure 6).

(source: SORS 2015; author's data analysis)

Figure 6: Age 15 or older inhabitants of MOL according to the achieved average education (0–7) by the migration experiences in families

From the arrangement of individual curves, we can see distinguished patterns of differentiation between the groups regarding their access to education and migration experience in the family. In general, the average education attainment of the population of MOL (category TOTAL) has been increasing from the age group of 75-79 years to the group of 35-39 years as the most educated group on average – these inhabitants were born in the second half of 1970's. In the younger ages (under 35) it slightly decreases, since many of them are still in the education system. Other groups from A to D (except the E group of population where the "generation" of migrants within the family is not defineable) vary considerably. It is significant that the inhabitants of Ljubljana whose parents or grandparents have not immigrated to Slovenia (group A) reached the highest average education (a little less than 5,00) of all only in the groups under the age of 39 (the group 35-39). Although they were above the average in the last century, they were for a long period well below another two groups: the group C where one parent or two grandparents immigrated with the highest average education in the age group: 65–89 years, and the group B where one of the grandparents immigrated with the highest average education in group 40–64 years. Contrary to the Slovenian average,

where the immigrant population was for long better educated than the rest of population, the immigrants to Slovenia living in Ljubljana are less educated than the rest of the city's populace. In part, this is because of a generally better educated urban population. More importantly, the situation in Ljubljana points to the new trend of less educated (below average) immigrants primarily due to the lack of better paid available jobs and companies which seek to employ them.

What kind of conclusion may we draw from these results? Among other important implications, there is certainly devisable a subtle form of discrimination at work. It is demonstrable by a sudden rise of the A group from the generations born in the first half of 1960's who achieved their highest education in the progressively nationalistic and chauvinistic 1980's (e.g. Mežnarić 1986). Moreover, this subtle and covert discrimination is particularly specific for the period after the independence of Slovenia (1991) when long time champions in education (groups B and C) were superseded by group A in generations born after 1975 obtaining the highest educational attainment in the independent Slovenia of the 1990's.

Looking at the D group (immigrants and/or their descendants), we also see that their average education is the lowest – 3,80 in the most educated age-group (30–34). This also highlights the problems and even the failures in the integration of immigrants into Slovenia in the last twenty to thirty years.

CONCLUSION

After more than a decade, the study on Ljubljana from 2006 still resonates with the conclusions relevant for the present study:

> The aforementioned migration trends are being joined by inner city migrations, i.e. intraurban migration. Intraurban migrations lead the more affluent population toward living in quality areas, often in the new neighbourhoods of single-family houses. A population that is unable to afford the more adequate livelihoods is moving or staying in areas where subsistence costs are lower. This triggers a number of masked and overt processes, like slumification and ghettoization on one and gentrification on the other hand. As regards the social and spatial mobility of population, all these forms increasingly different parts of the city in terms of social, infrastructural, and security structure of the city. Socially weak population groups are increasingly concentrated in low-quality zones of the inner city and in the areas of residential blocks built in 1960's and partly 1970's. The socially weaker zones are less present in the suburban neighbourhoods except in the less densely populated outskirts of the city, where building conditions are demanding (Tomačevo on the north near Sava river, Rakova Jelša and Zeleni Log in the south near the marshland). Compared to other parts of the municipality, they indicate (1) an increasing proportion of the elderly population or demographic ageing after 1980, (2) a growing number of one-or two-member elderly households (mainly in the condensed parts of the city), (3) areas of the most intensive immigration to the city in the period 1960–1980, (4) a high proportion of the population immigrating from other countries (in particular from the successor states of the former Yugoslavia), (5) a relatively higher unemployment rate, (6) a low educational composition of the economically active population, (7) high shares (more than two thirds) of the population living in residential blocks (Josipovič & Repolusk 2006).

We can confirm all of the stated conclusions, except that the number of inhabitants in Ljubljana and MOL is declining. When speaking about migration dynamics, we find that the share of immigrants from abroad has increased as well as it increased from other parts of Slovenia. Migration to Ljubljana is relatively balanced by gender but the growing differences occur among the population by education in terms of their immigration status and the migration experience in the family. In regards to the changing levels of education achieved among the studied population groups, it needs to be underlined that from the Slovenian independence onwards a sophisticated form of discrimination was present, especially around and after the independence in 1991, which was not as pronounced in the past through accessibility and inclusion of the education system and other forms of active prevention of intolerance (though not always successful).

References

1. Babić, D. & Selimović, Š. 2019. Zadarski Arbanasi: integracija, asimilacija,identitet – od doseljenja do početka 21. stoljeća. Razprave in Gradivo 82, 111–130.
2. Barth, F., 1969. Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference. The Little, Brown series in anthropology. Little, Brown and Company, Boston.
3. Bloch, M., 1962. Feudal Society. The Folio Society, London.
4. Bofulin, M. 2016. Migracije iz Ljudske republike Kitajske v Slovenijo. Založba ZRC, Ljubljana.
5. Bufon, M., 2002. Aplikativni vidiki politične geografije v planiranju integracije in razvoja kontaktnih prostorov. Dela 18, 281–298.
6. Dolenc, D., 2000. Prostorska mobilnost prebivalstva. Ljubljana – Geografija mesta. Ljubljansko geografsko društvo, Ljubljana, 81–92.
7. Hobsbawm, E. & Ranger, T. (ur.) 1983. Invention of Tradition. Cambridge University Press, Cambridge.
8. Josipovič, D., 2006. Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni. Založba ZRC, Ljubljana.
9. Josipovič, D., 2007. Spremembe etnične strukture prebivalstva v Sloveniji po letu 1991. Razprave in Gradivo 53-54, 98–115.
10. Josipovič, D., 2012. Instrumentalizacija etničnosti znotraj večnacionalnih držav. Dve domovini, 35, 135–148.
11. Josipovič, D., 2013. Psevdoprostovoljne migracije. Ars et humanitas, 7, 2, 71–85.
12. Kalc, A. (ur.), 2012. Prvi moderni popis prebivalstva v Istri / Prvi moderni popis stanovništva u Istri / Il primo censimento demografico moderno in Istria. Histria Editiones, Koper.
13. Josipovič, D., 2015a. Slovenia and the Census: From the 20. Century Yugoslav Counts to the Register-Based Census of 2011. Contemporary Southeastern Europe 2(2), 159–175. permanent link at: http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/cse/en/josipovic
14. Josipovič, D., 2015b. Slovenski otroci v migracijskih statistikah jugoslovanskega prostora: od migracij družin do „pionirskih" migracij. V Žitnik Serafin, J., (ur.). Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje. Druga, razširjena izdaja, Založba ZRC, Ljubljana, 145–156.
15. Josipovič, D., 2016. Migracije v Slovenijo iz (nekdanje) Jugoslavije po drugi svetovni vojni. Geografija v šoli 24, 2/3, 44–50.
16. Josipovič, D., 2018. Mobility and highly educated workers: Brain drain from Slovenia – national and regional aspects of brain circulation. V Toplak, K. & Vah Jevšnik, M. (ur.), Labour mobility in the EU. Založba ZRC, Ljubljana, 137–156.
17. Josipovič, D. & Kržišnik-Bukić, V., 2010. Slovensko-hrvaški obmejni prostor: etnične vzporednice med popisi prebivalstva po letu 1991. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
18. Josipovič, D. & Lovšin, D. 2019. Napovedi življenjske dobe so nepravilne. Revija Dita XXIV. Zavod za diabetes, Ljubljana, april 2019, 6–8.
19. Josipovič, D. & Repolusk, P., 2006. Izboljšanje življenja v Mestni občini Ljubljana z vidika spreminjanja kvalitete stanovanjskih razmer in intraurbanih migracij. Zaključno poročilo. Geografski Inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Ljubljana.
20. Južnič, S., 1981. Lingvistična antropologija. Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Dopisna delavska univerza Univerzum. Ljubljana.
21. Klinar, P., 1985. Mednarodne migracije v kriznih razmerah, Maribor.

22. Klopčič, V., Komac, M. & Kržišnik-Bukić, V., 2003. *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji – ABČHMS v RS – Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.*
23. *Knežević, A., 2017. Flotantne* etničke grupe u demografskim istraživanjima. Annales. Series historia et sociologia, 27, 2, 439–456.
24. Komac, M., 2014. Model varstva narodnih manjšin v Sloveniji: Potrebujemo opredelitev pojma narodna manjšina? V Kržišnik-Bukić, V. & Josipovič, D., (ur.). Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 167–201.
25. Komac, M. & Medvešek, M. (ur.) 2005a. Percepcija slovenske integracijske politike. Zaključno poročilo. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
26. Komac, M. & Medvešek, M. (ur.) 2005b. Simulacija priseljevanja v ljubljansko urbano regijo: Analiza etnične strukture prebivalstva Mestne občine Ljubljana. Zaključno poročilo. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
27. Kržišnik-Bukić, V. & Josipovič, D., (ur.) 2014. Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
28. Lukšič Hacin, M., 2015. Otroci diplomatov v (re)socializacijskih turbulencah migracij. V Žitnik Serafin, J., (ur.). Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje. Druga, razširjena izdaja, Založba ZRC, Ljubljana, 109–128.
29. Mežnarić, S. 1986. „Bosanci". A kuda idu Slovenci nedeljom? Krt 36, Ljubljana.
30. Mlekuž, J. & Rogelja, N. 2018. Being Posted, Having Problems? Letter (and a Box) from Slovenia. In: Toplak, K. & Vah Jevšnik, M. (eds.). Labour Mobility in the EU. Založba ZRC, Ljubljana.
31. Milharčič Hladnik, M., Mlekuž, J. Krila migracij: po meri življenjskih zgodb. Založba ZRC, Ljubljana.
32. Nahirny, V. C. & Fishman, J. A., 1965. American immigrant groups: Ethnic identifications and the problems of generations. The Sociological Review 13, 3, 311–326.
33. Petrović, R., 1987. Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt, Novi Beograd.
34. Pipp, L. 1934. Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše Vojvodine Kranjske. Kronika, časopis za slovensko zgodovino, 66–72.
35. Popis 1991. Popis prebivalstva Republike Slovenije 31.3.1991. Statistični urad RS, Ljubljana.
36. Popis 2002. Popis prebivalstva Republike Slovenije 31.3.2002. Statistični urad RS, Ljubljana.
37. Popis 2015. Popis prebivalstva Republike Slovenije 1.1.2015. Mikropodatki za območje MOL. Statistični urad RS, Ljubljana.
38. Rebernik, D., 2004. Razvoj prebivalstva v ljubljanski urbani regiji. Dela 22, 89–99.
39. Renan, E. J., 1882. Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882. Presses-Pocket, Pariz (1992).
40. Rogelja, N., & Mlekuž, J., 2018. Being posted, having problems? Letter (and a box) from Slovenia. V Toplak, K. & Vah Jevšnik, M. (ur.), Labour mobility in the EU. Založba ZRC, Ljubljana, 91–118.
41. Rus A., Stanič I. 1993. Členitev mesta Ljubljana. Zaključno poročilo. Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Ljubljana.
42. Statistični letopis Ljubljane, 1994. Služba za statistiko, Mestni zavod za informatiko, Ljubljana.
43. Statistični urad Republike Slovenije, 2004. Standarno poročilo o kakovosti popisa 2002.
44. Supek, R., 1987. Grad po mjeri čovjeka. Naprijed, Zagreb.
45. Šircelj, M. 2003. Verska, jezikovna in narodnostna sestava prebivalstva: Popisi 1921–2002. Statistični urad RS, Ljubljana.

46. Šumi, I. 2000. Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki
47. presoji. Založba ZRC, Ljubljana.
48. Valenčič, V., 1954. Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti. Kronika, Časopis za krajevno slovensko zgodovino, 191–200.
49. Vertovec & Wessendorf, 2006. Cultural, Religious and Linguistic Diversity in Europe: An Overview of Issues and Trends. In: Penninx, R. et al. (eds.). The Dynamics of International Migration and Settlement in Europe: A State of the Art. IMISCOE, Amsterdam, 171–199.
50. Vogelnik, D. 1940. Kronika mesta Ljubljane v številkah - 1 del, Kronika slovenskih mest, 47-51.
51. Vrišer, I. 1956. Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane. Knjižica Kronike, Zvezek 2.
52. Wallman, S. 1978: The boundaries of race: processes of ethnicity in England. Man 13, 2, 200-217.

NOVIJE PROMJENE U ETNIČKOJ, MIGRACIJSKOJ I SOCIODEMOGRAFSKOJ STRUKTURI URBANIH PODRUČJA - STUDIJA NA TEMELJU PODATAKA POPISA STANOVNIŠTVA IZ 2015. ZA URBANO PODRUČJE LJUBLJANSKE OPĆINE

SAŽETAK

U Ljubljani je, s njezinih 300.000 stanovnika i metropolitanskim područjem s nekih 600.000 ljudi, od zadnjeg tradicionalnog popisa stanovništva iz 2002. došlo do ubrzanog koncentriranja stanovništva. S nekih 266.000 stanovnika Ljubljana je već otprije bila najveći grad u Sloveniji, ali migracijski trendovi nisu ukazivali na takvu koncentraciju stanovništva kakvoj smo svjedočili u zadnjih 15 godina. Budući da se od 2002. u Sloveniji više nisu vršili tradicionalni popisi stanovništva od vrata do vrata, teško je utvrditi promijenjenu etničku strukturu stanovništva Ljubljane. Pa ipak, postoje alternativni načini da se to utvrdi. S obzirom na to da su stara poimanja etniciteta razmjerno zastarjela i da veća međunarodna migracija stalno donosi nove promjene, javlja se potreba za razlikovanjem između stare, dosta rigidne percepcije „etničnosti" i drugih poimanja pripadnosti te za fokusiranjem na osobna iskustva. Tako smo analizirali nove podatke iz 2015., dobivene iz takozvanog popisa stanovništva utemeljenog na registru, koji otkrivaju raznolike procese koji se ne slažu s općeprihvaćenim javnim mišljenjem o stanovništvu Ljubljane. Ovaj članak donosi nove rezultate istraživanja, osobito u pogledu međugradskog seljenja, osobitih tipova prostorne segregacije, naglašene gentrifikacije i iznenađujućih pokazatelja o suptilnoj diskriminaciji.

Ključne riječi: *etnička struktura Ljubljane, migracija, nova migracija, međugradska mobilnost, unutarnja migracija*

Marin Perko
doktorand, poslijediplomski doktorski studij *Jadran - poveznica među kontinentima*, Sveučilište u Zadru,
perko.marin@gmail.com

PROJEKT NADE: POLJICA (JELSA) – SUĆURAJ – DRVENIK – RAVČA

SAŽETAK

U radu se prezentira važnost infrastrukturnog projekta „Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča". Premda projekt postoji još od 60-ih godina prošlog stoljeća, on sve do današnjih dana nije realiziran. Cilj projekta, koji uključuje pristupne ceste i tunele, jest „premostiti" južni dio planine Biokovo i povezati vrgorski kraj s južnim Makarskim primorjem. Projekt se nadovezuje na drugi idejni projekt – izgradnju nove trajektne luke u mjestu Drvenik, koja bi uz već postojeću liniju s otokom Hvarom, imala kapacitet za nove linije prema Korčuli, Lastovu i Pelješcu. Blizina susjedne BiH daje dodatnu stratešku važnost projektu. Ovaj projekt uistinu zaslužuje epitet „projekt nade" s obzirom na to da sva okolna administrativna područja – Grad Vrgorac i općine Gradac i Sućuraj – bilježe izrazit pad broja stanovnika. Izgradnja biokovskog tunela Sveti Ilija imala je pozitivan utjecaj na društveno-gospodarski razvoj područja Imotskog i Zagvozda te je pretpostavka da bi realizacija projekta Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča mogla isto imati pozitivan utjecaj na razvoj Grada Vrgorca te općina Jelsa, Gradac i Sućuraj. U radu je stavljen naglasak na demografska obilježja analiziranih područja, trenutačni status projekta, kao i na sve ostale relevantne čimbenike ključne za razvoj spomenutog prostora.

Ključne riječi: *tunel, Ravča, Drvenik, Vrgorac, Jelsa, Sućuraj*

UVOD

Dana 26. listopada 2018. godine u gradu Hvaru održana je 121. sjednica Vlade Republike Hrvatske posvećena razvoju hrvatskih otoka („121. sjednica Vlade Republike Hrvatske", 2018). Na sjednici je prihvaćeno 49 projekata vezanih uz hrvatske otoke, od kojih je točka br. 7.5. *Infrastrukturni projekt Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – čvor Ravča* (Slika 1.) posebno zanimljiva, jer je posljednji nastavak ideje čija realizacija traje više od jednog stoljeća – ideje o kojoj uvelike ovisi hoće li rijetki preostali stanovnici nekoć gusto naseljenog područja ostati na svojim ognjištima.

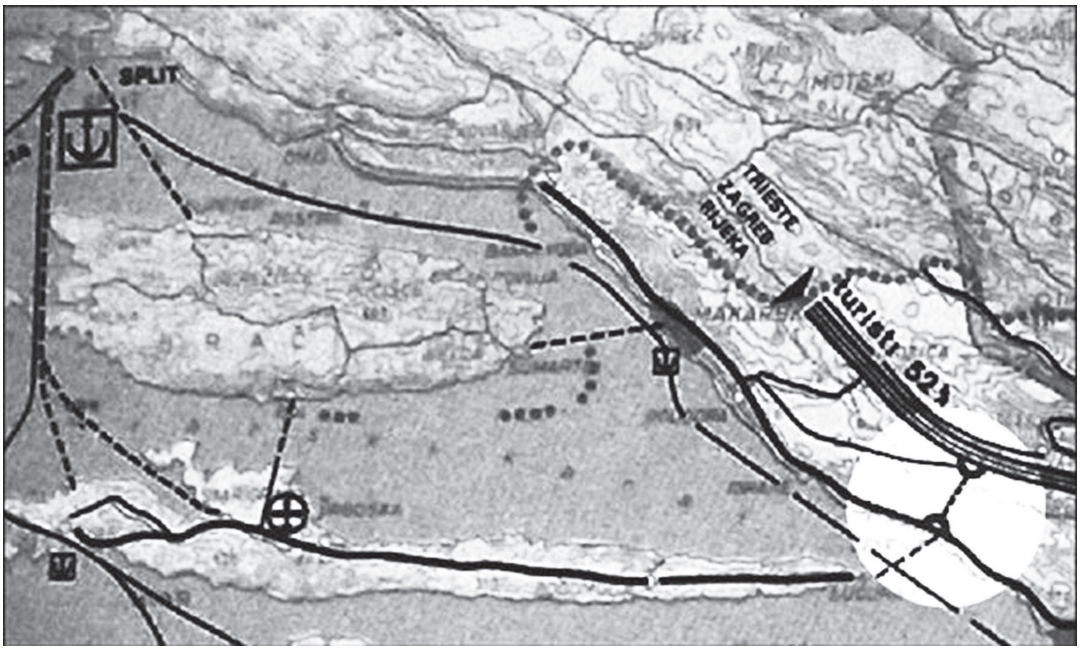
Slika 1. Lokacija projekta Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča na karti Hrvatske

Samo nekoliko kilometara od Jelse, mjesta na početku (ili na kraju) spomenutog infrastrukturnog projekta, nalazi se Stari Grad. Taj grad star 2400 godina stoji kao simbol kontinuiranog naseljavanja Dalmacije kroz povijest. Hodajući Starogradskim poljem, UNESCO-ovom baštinom i „živim" dokazom grčke kolonizacije istočne obale Jadrana, može se naići na ravni antički put koji iz Starog Grada vodi do Vrboske (Duboković Nadalini, 1995). Izuzev Rimljana koji su u starom vijeku na tom dijelu otoka gradili puteve, sve do početka 19. stoljeća nije se radilo na organiziranoj prometnoj infrastrukturi otoka. Tada na vlast u Dalmaciji dolaze Francuzi, odlučni da izgradnjom prometnica ubrzaju razvitak zapostavljene pokrajine. Hvarani polažu nade u graditeljsko znanje Francuza i izgradnju puteva na otoku, jer kako navode: „*…na ovom otoku nema jednog sigurnog puta pa putujući otokom valja hodati po šumama, hridima, tražeći puteljak*." (Duboković Nadalini, 1974, str. 78). Strahujući od invazije s mora prednost daju gradnji fortifikacija[1]. Jedina prometnica koju je francuska vlast uspjela napraviti u svom kratkom periodu vladanja jest cesta od uvale Vira do grada Hvara[2] (Bezić Božanić, 1995). Tijekom 20. stoljeća grade se moderne prometnice te 60-ih godina 20. stoljeća otok Hvar dobiva asfaltiranu prometnicu dužine 85 km od grada Hvara na zapadu do Sućurja na krajnjem istoku otoka (Anić, 2000). U isto vrijeme, uz istočnu obalu Jadrana završava se Jadranska turistička cesta te su mjesta na Makarskoj rivijeri napokon kvalitetno povezana. Premda se pretpostavlja da je još u antici postojala prometnica između Omiša (preko Dubaca) i Makarske, čvrsti dokazi nisu pronađeni (Medini, 1970). Najbliža prometnica koja je povezivala sjever s jugom Dalmacije i čiji ostaci se još mogu vidjeti bila je rimska cesta od Salone preko Tiluriuma (Trilja) i Novae (Runovića) do Narone (Vida) (Čače, 2008). Kao i na Hvaru francuska vlast na spomenutom području ima ambiciozne planove za cestovni promet. Već 1806. godine, niti godinu dana nakon preuzimanja vlasti od Austrije, Vincenzo Dandolo generalni providur Dalmacije šalje izvještaj Napoleonu o potrebi gradnje ceste od Splita prema Makarskoj i Opuzenu (Piplović, 2012). Zbog poraza Napoleona ni Francuzi ne stižu povezati taj dio Dalmacije sa sjeverom te iza njih ostaje samo nedovršena cesta poviše Brela. Problem slabe cestovne infrastrukture nasljeđuju austrijske vlasti i 1878. godine prva cesta, tzv. Rodićeva cesta[3], povezala je Makarsko primorje s unutrašnjosti, tj. Tučepe s Rašćanima te se napokon preko Biokova moglo doći do Vrgorca (Belamarić, 2017). U to vrijeme prvi put pojavila se ideja o gradnji tunela kroz Biokovo, no austrijske vlasti odbacile su je zbog neisplativosti (Nadilo, 2009). Raspadom Austro-Ugarske Monarhije ideja biva u potpunosti zaboravljena te se tunel sljedeći put spominje u projektu Južni Jadran iz 1968. godine. Jugoslavenske vlasti projekt su izradile pod pokroviteljstvom UN-a između 1967. i 1972. godine. Angažirano je 59 urbanističkih institucija i pet inozemnih tvrtki u svrhu kreiranja projekta i dokumentacije koja je sadržavala strateške elemente razvoja na istočnoj obali Jadrana (Mattioni, 2003). Na tom Regionalnom prostornom planu Južnog Jadrana jasno se vidi ucrtan tunel Ravča – Drvenik na području Makarske rivijere. Tunel je povezan autocestom koja će, za razliku od samog tunela, naposljetku biti izgrađena na označenoj lokaciji (Slika 2.)

[1] More u Dalmaciji u to vrijeme kontroliraju Englezi i Rusi.

[2] Udaljenost između uvale Vira i grada Hvara je 3 km.

[3] Cesta je dobila ime po barunu Gabrielu Rodiću, tadašnjem austrijskom namjesniku Dalmacije.

Slika 2. Ucrtani tunel Ravča – Drvenik na prostornom planu Južnog Jadrana iz 1968. godine (Mattioni, 2003, str. 98).

Uz Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana zasebno je napravljen i Generalni plan zapadnog dijela otoka Hvara. Od 36 urbanističkih projekata napravljenih za prostor istočnog Jadrana niti jedan nije realiziran premda su se pojedine ideje djelomično prenijele na neke buduće projekte (Mattioni, 2003)[4]. Desetljećima nakon izgradnje Jadranske magistrale svi prometni zahvati na Makarskoj rivijeri i istočnom Hvaru bili su minorni. S druge strane Biokova[5] stanovništvo Ravče tek krajem 2008. godine dobiva autocestu A1, dok u grad Vrgorac autocesta dolazi 2011. godine. Cijelo vrijeme priča o tunelu je aktualna, pogotovo što tunel čvrsto obećava i tadašnja Vlada („Sanader obećao gradnju tunela i luka", 2009). Unatoč obećanjima, 40-ak kilometara sjevernije od Vrgorca, Tunel Sveti Ilija koji povezuje Bašku vodu sa Zagvozdom je dovršen i pušten u promet 8. 7. 2013. godine (Bekavac Šuvar, 2013). Izgradnja ovog tunela prijeko potrebnog za razvoj Imotske krajine i sjevernog dijela Makarske rivijere još više je povećala zabrinutost stanovnika najjužnijeg dijela županije. Stvara se društveno mišljenje da je Biokovo probijeno i da nema potrebe da se gradi još jedan tunel 40-ak km južnije. Uvidjevši da je projekt na „mrtvoj točki" i da nema interesa vladajućih o realizaciji tunela Ravča – Drvenik, dana 28. 1. 2016. god. na inicijativu Grada Vrgorca održan je sastanak dvadeset gradonačelnika i načelnika okolnih gradova i općina i župana Splitsko-dalmatinske županije u svrhu usmjeravanja pažnje javnosti na ovaj krucijalan projekt[6] (Primorac, 2016). Premda je 2018. godine projekt bio dva puta tema na sjednici Vlade, lokalno stanovništvo krajem siječnja 2019. godine prosvjedom izražava nezadovoljstvo brzinom realizacije projekta. Na sam prosvjed utjecale su izjave vodećih ljudi županije o prioritetu gradnje tunela kroz Kozjak kao elementa razvoja Kaštelanskog zaljeva i Zagore, što su stanovnici povezali sa sličnom situacijom desetljeće ranije i gradnjom Tunela Sveti Ilija („Pranić", 2019).

[4] Troškovi izrade projekta bili su gotovo sedam milijuna dolara. Unatoč izostanku konkretnosti i stvarne infrastrukturne realizacije, projekt je imao veliki marketinški odjek u Europi.

[5] Pod masiv Biokovo ubrajaju se i planine Rilić i Sutvid.

[6] Na sastanku su sudjelovali gradonačelnici i načelnici Vrgorca, Gradca, Hvara, Starog Grada, Korčule, Pojezerja, Podgore, Trpnja, Sućurja, Jelse, Orebića, Vela Luke, Lumbarde, Blata i Smokvice iz Republike Hrvatske te Ljubuškog, Čapljine, Čitluka, Gruda i Širokog Brijega iz susjedne Federacije Bosne i Hercegovine.

DEMOGRAFSKA OBILJEŽJA

U današnje vrijeme opće depopulacije Republike Hrvatske rijetke su županije poput Splitsko-dalmatinske koje bilježe neznatan pad stanovništva od oko 1 % u razdoblju od 2011. do 2017. god. (https://www.dzs.hr/). Promatrajući pojedinačno administrativne jedinice koje su prostorno vezane uz projekt Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik –Ravča dolazimo do brojčanih dokaza o depopulaciji ovih prostora. Prema posljednjem službenom popisu iz 2011. godine, čak tri od četiri administrativne jedinice bilježe povijesni minimum broja stanovnika. Prvi službeni popis stanovništva u Dalmaciji provela je Austro-Ugarska 1857. godine. U posljednjih 100 godina gotovo polovinu stanovništva izgubila su područja vrgorskog kraja (49 %) i Općina Jelsa (46 %), dok Općina Sućuraj bilježi pad broja stanovnika od čak 75 %. Općina Gradac jedina bilježi povijesni minimum 1961. godine, ali s obzirom na demografske trendove taj negativni rekord bi u bliskoj budućnosti mogao biti premašen (Tablica 1.) (https://www.dzs.hr/).

Tablica 1. Maksimum i minimum stanovništva u razdoblju 1857. – 2011. god.

Administrativno područje	**Maksimum stanovnika / godina**	**Minimum stanovnika / godina**
Općina Gradac	**3615** (2001.)	**2015** (1961.)
Općina Jelsa	**6570** (1900.)	**3582** (2011.)
Općina Sućuraj	**1809** (1921.)	**463** (2011.)
Grad Vrgorac	**12.859** (1910.)	**6572** (2011.)

Izvor: Državni zavod za statistiku, Statistička baza podataka, 2019. (https://www.dzs.hr/)

Gledajući povijesne okolnosti smanjenja broja stanovnika od prvog popisa 1857. do posljednjeg popisa 2011. uzroci su dobro evidentirani i obrazloženi u brojnim radovima. Kratki rezime uzroka poredanih kronološkim redom: a) krajem 19. st. migracije su potaknute „vinskom klauzulom" i krizom vinogradarstva uzorkovanom bolesti vinove loze, b) razorni Prvi i Drugi svjetski rat utječu na mortalitet i migracije u prekooceanske zemlje, c) industrijalizacija i deruralizacija, d) Domovinski rat (Akrap, 2012; Lajić, 1992; Nejašmić, 2008). Ukoliko napravimo odmak od posljednjega službenog popisa stanovništva iz 2011. i promotrimo aktualno desetljeće, demografski pokazatelji iz godine u godinu sve su nepovoljniji. Državni zavod za statistiku (DZS) na osnovu godišnjih podataka o vitalnoj statistici i migracijama izrađuje procjene stanovništva za svaku od 556 administrativnih jedinica u Republici Hrvatskoj. Dok je vitalna statistika u pravilu točan podatak, podaci o migracijama stanovništva često se uzimaju sa zadrškom, pogotovo ako se uzme u obzir geografski položaj spomenute četiri administrativne jedinice. Naime, prostor Grada Vrgorca nalazi se uz samu granicu s BiH te su zbog različitih razloga često prijavljene i osobe koje zapravo ne žive tu. Na prostoru Općine Gradac situacija je slična, jer veliki broj stambenih jedinica je u vlasništvu državljana BiH koji su tu prijavili svoje prebivalište, premda borave u općini samo u ljetnim mjesecima. Unatoč tome, i Grad Vrgorac i Općina Gradac bilježe negativan migracijski saldo. Na otoku Hvaru, koji naizgled bilježi pozitivan migracijski saldo, sporna prebivališta i tzv. fiktivni stanovnici ne potiču od hrvatskih državljana s dvojnim državljanstvom već su to stanovnici obalnog područja Dalmacije. Većina njih su prijavljeni da žive na otoku radi pojedinih beneficija, prvenstveno vezanih za skupi pomorski promet[7].

[7] S otočnom kartom putnik ostvaruje pravo na 50 % popusta redovne cijene karte.

Tablica 2. Migracijski saldo u razdoblju 2011. – 2017. god.

Administrativno područje	**Doseljeni (2011. – 2017.)**	**Odseljeni (2011. – 2017.)**	**Migracijski saldo (2011. – 2017.)**
Općina Gradac	*598*	*858*	**-260 st.**
Općina Jelsa	*804*	*506*	**+ 298 st.**
Općina Sućuraj	*135*	*71*	**+64 st.**
Grad Vrgorac	*1156*	*2064*	**-908 st.**

Izvor: Državni zavod za statistiku, Stanovništvo – migracije stanovništva, 2019. (https://www.dzs.hr/)

Prema statistici o migracijama od 2011. do 2017. god. na razini Splitsko-dalmatinske županije, pod čiju jurisdikciju spada 16 gradova i 39 općina, ističu se podaci za Općinu Gradac. U periodu od samo sedam godina ta općina bilježi gubitak stanovništva uzrokovan migracijama od čak 8 %, što predstavlja značajno veći udio gubitka stanovništva od ostalih 30 priobalnih administrativnih jedinica Splitsko-dalmatinske županije (Tablica 2.). Osim ove, u istom razdoblju još tri administrativne jedinice imaju značajni odljev stanovništva u ukupnoj populaciji: Grad Split (-2,78 %), Općina Dugi Rat (-2,58 %) i Općina Seget (-1,71 %). Promatrajući administrativne jedinice u županiji koje nemaju izlaz na more, uz općine Cistu Provo, Lećevicu, Lokvičiće i Proložac, Grad Vrgorac je s 13,82 % izgubljenog stanovništva na samom vrhu negativne bilance. Otočne općine, Jelsa i Sućuraj bilježe pozitivan migracijski rast (Tablica 2.), ali taj podatak treba uzeti sa zadrškom zbog spomenutih privilegija otočnog prebivališta. Općina Sućuraj prema popisu stanovništva iz 2011. godine imala je 463 stanovnika, ali brojeći „na prste" dolazimo do brojke od 290 stalnih žitelja[8]. U svakodnevnom životu mještana Sućurja i Bogomolja doseljenici ne bi prošli neopaženo (Selca kraj Bogomolja trenutno imaju pet stanovnika), za razliku od Općine Jelsa gdje bi se teže uočavali s obzirom na to da površina općine zauzima više od polovice površine otoka Hvara i ima najveći broj naselja na otoku.

Tablica 3. Vitalna statistika u razdoblju 2011. – 2017. god.

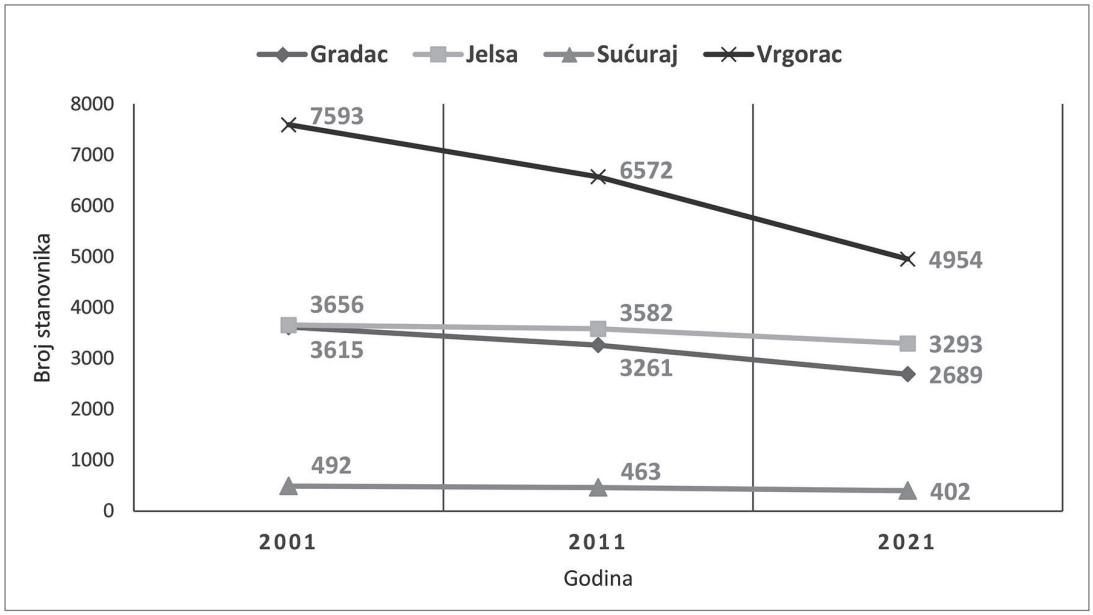
Administrativno područje	**Rođeni (2011. – 2017.)**	**Umrli (2011. – 2017.)**	**Razlika (2011. – 2017.)**
Općina Gradac	130	234	**- 104 st.**
Općina Jelsa	206	390	**- 184 st.**
Općina Sućuraj	16	55	**- 39 st.**
Grad Vrgorac	486	608	**- 122 st.**

Izvor: Državni zavod za statistiku, Stanovništvo – vitalna statistika, 2019. (https://www.dzs.hr/)

Vitalna statistika svih obrađenih jedinica otkriva uočljiv prirodni pad stanovništva (Tablica 3.). Posebno zabrinjava stanje u Općini Sućuraj u kojoj se 2017. godine nije rodilo niti jedno dijete. Prema popisu iz 2011. godine, od 556 administrativnih jedinica u Hrvatskoj Općina Sućuraj zauzima peto mjesto po starosti s prosjekom od 53,7 godina (https://www.dzs.hr/).

[8] Broj stalnih stanovnika Općine Sućuraj pobrojali su sami mještani.

Promatrajući demografska kretanja od 2011. do 2017., sve prostorne jedinice vezane uz projekt Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča izgubile su visok postotak stanovništva[9]. Ukoliko se kontinuirani pad broja stanovništva nastavi dosadašnjim tempom, u aktualnom desetljeću Grad Vrgorac mogao bi izgubiti 24 % stanovništva, Općina Gradac 17,5 %, Općina Jelsa 8 % i Općina Sućuraj 13 %. Kod izrade projekcija za općine Jelsa i Sućuraj isključeni su podaci o migracijama zbog nerealnih migracijskih brojki (Slika 3.).

Slika 3. Broj stanovnika u općinama Gradac, Jelsa i Sućuraj te Gradu Vrgorcu 2001. i 2011. te procjena za 2021. (**Projekcije za Jelsu i Sućuraj ne sadrže migracije zbog velikog broja tzv. fiktivnog stanovništva*)

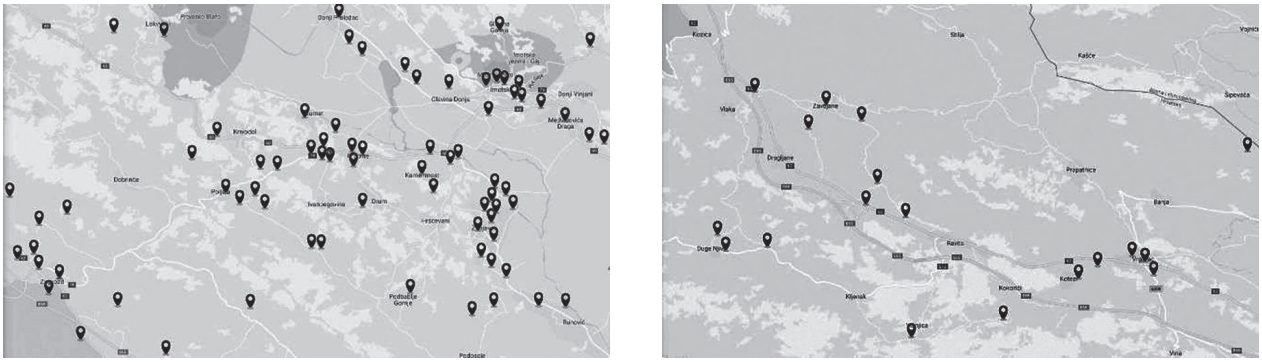
TUNEL SVETI ILIJA

Nakon pet godina gradnje, Tunel Sveti Ilija svečano je otvoren 8. srpnja 2013. godine (Bekavac Šuvar, 2013). Prevladava javno mišljenje da su za lokaciju tunela lobirale istaknute osobe porijeklom iz Imotske krajine i na taj način projekt „Ravča – Drvenik" odgodile na neodređeno vrijeme. Pod Imotskom krajinom podrazumijeva se prostor Grada Imotskog i općina Cista Provo, Lokvičići, Lovreć, Podbablje, Proložac, Runovići, Zagvozd i Zmijavci. Prema posljednjem popisu stanovništva na tom području, koji se prostire na 612 km², živjelo je 29.739 stanovnika. Promatrajući podatke vitalne i migracijske statistike u razdoblju prije i nakon gradnje tunela, nije uočena bitna razlika. U razdoblju 2011. – 2013. u Imotskoj krajini rođeno je 949 djece, dok je u razdoblju 2014. – 2016. rođeno 865 djece (https://www.dzs.hr/). Nakon ulaska u EU[10] ukupan broj odseljenih osoba iz Imotske krajine povećao se za 39 % na godišnjoj razini u odnosu na godine koje su prethodile ulasku u Uniju. U priobalnoj zoni utjecaja tunela (Grad Makarska, općine Baška Voda, Brela i Tučepi) demografski procesi u aktualnom desetljeću su nepromijenjeni. Makarska rivijera, osim spomenute općine Gradac, i dalje ima demografski ekvilibrij, dok Imotska krajina i dalje ima veliki odljev stanovništva. Je li tunel zaista donio napredak? Postoje li ekonomski i demografski učinci nakon izgradnje tunela? Period od

[9] Uz spomenute administrativne jedinice možemo dodati i projektom zahvaćenu općinu Pojezerje u Dubrovačko-neretvanskoj županiji koja na svakom popisu stanovništva gubi oko 20 % sveukupne populacije (trenutno ima oko 895 stanovnika).

[10] Datum otvaranja tunela gotovo se podudara s ulaskom Hrvatske u EU 1. srpnja 2013. god. Tunel Sveti Ilija otvoren je sedam dana kasnije.

otvaranja tunela do danas prekratak je za ozbiljnu analizu demografskog i društveno-gospodarskog učinka s obje strane Biokova, ali određeni ekonomski pokazatelji itekako su vidljivi. Najveća razlika vidljiva je u nevjerojatnom razvoju tercijarnog sektora. Imotska krajina 2010. godine imala je 4111 noćenja, dok 2018. god. bilježi 73.830 noćenja, tj. 18 puta više (https://www.dalmatia.hr/hr/statistike). Također, u istom periodu povećan je broj smještajnih objekata s pet na 252[11], odnosno 50 puta više te trenutno raspolaže s 1650 ležaja (https://visitimota.com/). Vrgorski kraj u istom razdoblju bilježi porast broja noćenja od svega četiri puta[12]. Podatak nije iznenađenje s obzirom na to da vrgorski kraj raspolaže s nedovoljnih 192 ležaja te kao takav nema dovoljno smještajnog kapaciteta za potencijalne goste (Slika 4.) (http://www.tzvrgorac.hr/). Mnogi turisti, zahvaljujući tunelu, preko dana odlaze na Makarsku rivijeru i uvečer se vraćaju u imotski kraj gdje svježije noći omogućuju ugodnije spavanje. Prednosti i ljepote Imotske krajine prepoznali su strani turisti koji čine 90 % ukupnog broja turista, za razliku od stanja prije gradnje tunela kada je omjer domaćih i stranih gostiju bio obrnut. Ukoliko se razvoj turizma nastavi, a nema razloga vjerovati u suprotno, moguće je da se zahvaljujući turizmu zaustavi depopulacija ovog kraja i pokrenu i druge djelatnosti, prvenstveno poljoprivreda koja samo u vidu Imotskog polja ima velik potencijal[13]. Za navedenu turističku ekspanziju bez sumnje veliku zaslugu ima tunel Sveti Ilija, što je Vlada RH prepoznala te je početkom 2018. godine ukinula naplatu tunela u svrhu razvitka unutrašnjosti Dalmacije[14] („Od 1. siječnja ukida se naplata", 2017).

Slika 4. Usporedba ponude turističkog smještaja imotskog kraja i vrgorskog kraja. (Booking.com, 3.3. 2019.)

ISPLATIVOST PROJEKTA POLJICA (JELSA) – SUĆURAJ – DRVENIK – ČVOR RAVČA

Procijenjena vrijednost realizacije projekta Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – čvor Ravča kreće se od 600 milijuna do 1,1 milijardi kuna, ovisno o načinu izvođenja radova[15]. Kao i u slučaju Pelješkog mosta, Republika Hrvatska bez pomoći Europske unije teško može ostvariti ovaj projekt. U prijedlogu proračuna Europske komisije za razdoblje 2021. – 2027. predlaže se smanjenje ulaganja u kohezijsku politiku[16] što bi za ostvarivanje ovog projekta moglo biti presudno (Pauković, 2019). Da bi Republika Hrvatska uspjela uvjeriti EU u nužnost ovog projekta, potrebni su dodatni razlozi jer negativni demografski pokazatelji i korištenje turizma kao ključnog faktora razvoja unutrašnjosti Dalmacije nisu dovoljni. Upravo zbog tog razloga početna ideja

[11] Čak 95 % turističkih objekata u Imotskoj krajini je opremljeno bazenima.

[12] Godine 2010. – 2110 noćenja, 2018. godine – 8134 noćenja.

[13] Godine 2018. osnovana je i Turistička zajednica Imota koja objedinjuje cijelu Imotsku krajinu.

[14] Cijena prolaska kroz tunel u jednom smjeru bila je 20 kn.

[15] Sporna je lokacija gradnje tunela. Smatra se da će tunel biti kraći izgradnjom na većoj nadmorskoj visini te samim tim će i troškovi izgradnje biti manji.

[16] Kohezijska politika omogućava izdvajanje većeg novca za manje razvijene članice Europske unije.

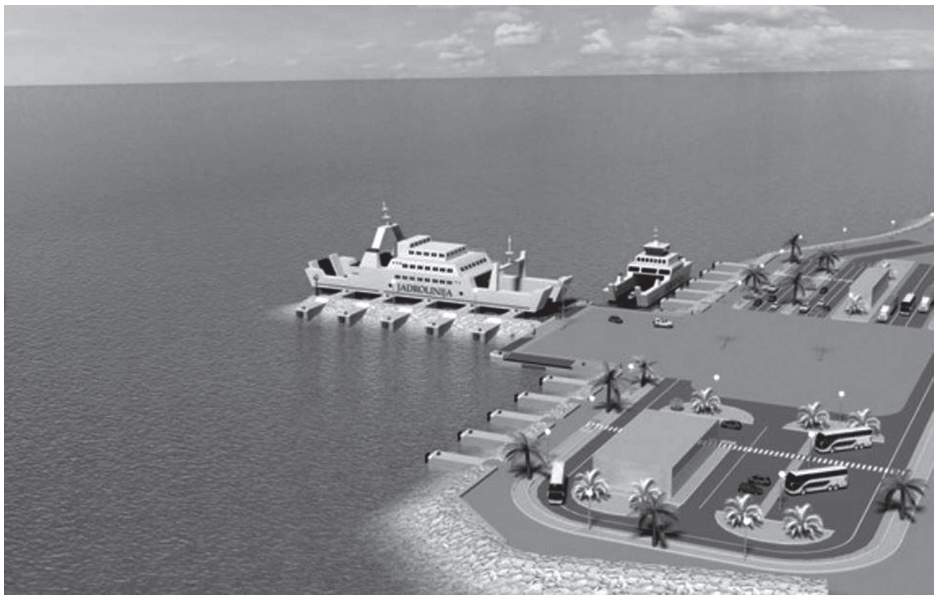
izgradnje tunela kroz Biokovo integrirana je u veći infrastrukturni projekt koji uključuje: a) izgradnju spojne ceste i tunela čvor Ravča (na A1) – Drvenik (DC8), b) izgradnju nove trajektne luke Drvenik, c) rekonstrukciju trajektnih luka Sućuraj i Stari Grad, d) rekonstrukciju glavne prometnice (DC116) na istoku otoka Hvara u dužini od 38 km i e) izgradnju potrebne komunalne infrastrukture uz cestu.

Na državnoj razini mnogo je razloga za izgradnju ovog projekta. Putnik koji se kreće autocestom A1 sa sjevera prema jugu Hrvatske i prođe čvor Zagvozd, idući put će vidjeti Jadransku plažu u mjestu Gradac udaljenom 80 km od čvora ili u 89 km udaljenom mjestu Klek. Alternativa je izlaz s autoceste u vrgorskom kraju te odlazak do Makarske starom cestom preko Biokova, što sigurno dodaje 40-ak minuta vožnje. Za državu koja želi biti turistički konkurentna takva prometna izolacija turističkog područja nije prihvatljiva. Tunel koji bi se gradio na izlazu iz čvora Ravča dobiva na važnosti i zbog planirane izgradnje nove trajektne luke u mjestu Drvenik. Ta luka je bitan čimbenik ne samo za Vrgorac, Makarsku rivijeru i Hvar, već i za Split. Grad Split je oduvijek bio važno tranzitno središte. Posljednjih godina bilježi rekordan porast broja turista te prometna infrastruktura grada ne može podnijeti sve veći broj vozila na prometnicama. Veliki broj tih vozila prolazi kroz trajektnu luku[17] koja se nalazi u samom centru grada. Uvođenje tzv. splitskog metroa dužine od 2 km između četvrti Kopilica i glavnog željezničkog kolodvora u svrhu rasterećenja prometa u samoj gradskoj luci završio je kao neuspjeli eksperiment (Lulić, 2019). Linija je zbog malog broja putnika ukinuta u studenom 2019. god., nepuna četiri mjeseca od otvorenja, premda gradske vlasti najavljuju nastavak razrade projekta „splitskog masterpana" koji će rekonstruirati promet u Splitu i okolici (Šarić, 2019). Mnogo dugoročnije rješenje za promet grada Splita nudi tunel Ravča – Drvenik i nova trajektna luka Drvenik. Čak 174.000 vozila i 758.000 putnika prevezeno je 2018. godine trajektima iz Splita u Stari Grad[18]. Njima možemo pridodati i preko 400.000 putnika koji su došli do otoka Hvara brzobrodskim linijama (Agencija za obalni i linijski promet, 2019). Najveći broj putnika otpada na sezonski dio godine, tj. na turiste. Putovanje trajektom od Splita do Starog Grada traje dva sata, s tim da treba naglasiti da putnik u sezoni, do trajektne luke Split, vozilom mora doći iz čvora Dugopolje za što mu ponekad treba i nekoliko sati strpljivog čekanja u koloni. Iz luke Drvenik do otoka Hvara putovanje trajektom traje 30-ak minuta, a uz novu prometnicu Poljica – Sućuraj još 45 minuta bi trebalo do zapadnog dijela otoka. Cijena je također razlog više zbog čega bi većina putnika, kojima je grad Hvar destinacija, odlučili isploviti iz Drvenika. Povratna sezonska karta za automobil s četiri putnika iz Drvenika do Sućurja iznosi 280 kn, dok karta iz Splita do Starog Grada iznosi 808 kn (https://www.jadrolinija.hr/cijene/lokalne-linije-2018-(sezona)). Iz tog razloga trajektnom linijom Drvenik – Sućuraj 2018. god. prevezeno je 133.000 vozila i 397.000 putnika, pri čemu broj vozila nema izraženu razliku (24 % manje) od broja vozila prevezenih iz velike Splitske luke. Treba naglasiti da se takav „recept" za Hvar može preslikati i na otoke Korčulu i Lastovo i poluotok Pelješac. Iz Splita na otok Korčulu 2018. godine prevezeno je 52.000 vozila i 226.000 putnika (Agencija za obalni i linijski promet, 2019). Današnji način dolaska do grada Korčule kompleksan je i skup te putnik ima dva izbora kako doći vozilom do njega. Jedan put vodi preko granice s BiH i Neuma, zatim preko poluotoka Pelješca do Orebića gdje se nalazi trajekt za luku Dominče (2018. godine prevezeno je 263.000 vozila i 723.000 putnika). Drugi put vodi trajektom iz luke Ploče do Trpnja na Pelješcu (2018. god. prevezeno je 146.000 vozila i 377.000 putnika), zatim cestom do Orebića i trajektom do luke Dominče (Agencija za obalni i linijski promet, 2019). Za pretpostaviti je da bi, osim putnika koji dolaze iz smjera Dubrovnika, najvjerojatnije svi izabrali kraći put preko luke Drvenik. Naime, plovidbeni put iz Drvenika do Vela Luke i do Lastova sedam nautičkih milja je kraći nego iz Splita, dok bi plovidba do grada Korčule trajala svega sat i pol. Po svim navedenim pokazateljima kvalitetno i dugoročno rješenje za rasterećenje grada Splita je nova

[17] Kroz Splitsku trajektnu luku 2018. godine prošlo je preko 6 milijuna putnika.

[18] Radi preglednosti sve putničke brojke biti će zaokružene na tisuće.

luka Drvenik. Osim za Split, nova luka i tunel su rješenje i za rasterećenje grada Makarske čiji je prometni kolaps posljednjih godina dosegao poznati sezonski kolaps grada Omiša. Prometni kolapsi u sezoni postoje i na granici s BiH, ponajprije na graničnom prijelazu Metković koji bi se gradnjom tunela rasteretio jer bi veliki broj putnika izabrao granične prijelaze Orah i Mali Prolog. Zahvaljujući svom položaju i tunelu koji bi je povezao s „Dalmatinom", luka Drvenik može postati svojevrsna „Gaženica" juga, po broju putnika čak i više od nje (Slika 5.). Nasuprot Drveniku, u mjestu Sućuraj, nije u planu gradnja nove luke već širenje postojeće.

Slika 5. Jedna od simulacija budućeg izgleda nove trajektne luke Drvenik („Projekti: Drvenik", 2014).

Od ostalih razloga za realizaciju ovog projekta nije zanemarivo spomenuti ni rješavanje problema radne snage na Makarskoj rivijeri, koja ne samo da ima problem s pronalaskom djelatnika već i sa smještajem istih. Zahvaljujući tunelu sezonski radnik mogao bi živjeti u Vrgorcu, Ljubuškom (BiH) ili u nekom drugom mjestu Zabiokovlja te bi za 15-20 minuta vožnje bio na poslu uz obalu. Uz čvor Ravča nalazi se i gospodarska zona Ravča otvorena 2018. god. čijih je 68 ha ispunjeno tvrtkama iz Dalmatinske zagore, obližnje BiH i Makarskog primorja. Mnoge investitore su zainteresirali povoljni uvjeti gospodarske zone (blizina autoceste, BiH granice, luke Ploče, povoljna cijena kvadrata itd.) te je u tijeku proširenje zone i gradnja distributivnog centra koji će donijeti nova radna mjesta u vrgorski kraj (Barčot, 2018). Projekt Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča osim generiranja društveno-ekonomskog razvoja obuhvaćenog prostora nadilazi lokalno značenje i postaje relevantan na regionalnoj razini jer se nalazi u blizini križanja planiranoga 5c koridora (Budimpešta – Osijek – Sarajevo – Ploče) i buduće Jadransko-Jonske autoceste koja vodi od Trsta do Atene (Slika 6.).

Slika 6. Lokacija Ravče na budućoj regionalnoj cestovnoj mreži

Koridor 5c je od posebne važnosti jer osim teretnog transporta za luku Ploče s koridorom dolazi veliki broj turista iz srednje i istočne Europe te im je navedeno područje prvi kontakt s obalom. Zahvaljujući međunarodnim koridorima nedovoljno valorizirani i prometno izolirani prostori otoka Hvara i Korčule i poluotoka Pelješca mogli bi privući potencijalne ulagače u turizam na područje kojem uz prometnice nedostaju i turistički kapaciteti. Osim toga, između Sućurja i 52 km udaljene Jelse nema ni vodovodne mreže, a opskrba električnom energijom je nedovoljna i za malobrojno preostalo stanovništvo[19]. Sva nužna popratna infrastruktura trebala bi se izgraditi zajedno s modernom cestom, jer u 2019. godini bez osnovnih preduvjeta za život ne može se očekivati demografska revitalizacija opustošenih područja. Od svih elemenata ovog projekta najsporniji je tunel radi cijene izgradnje, međutim predviđenom naplatom tunelarine nakon izgradnje, tunel može sam sebe isplatiti. Podaci poslovanja Tunela Svetog Ilije pokazuju da je prije ukidanja tunelarine godišnje „zarađivao" više nego što je bilo potrebno za njegovo rentabilno poslovanje[20] (Ćosić, 2014).

STATUS PROJEKTA

Na samom kraju postavlja se pitanje koliko je realno da se ovaj projekt uistinu i ostvari? Hrvatska vlada dala je službenu potporu projektu na sjednici 4. svibnja 2018. god. u Splitu pri čemu je projekt predan Hrvatskim cestama[21] pod nazivom „Zadržavanje života na otocima" („94. sjednica Vlade Republike Hrvatske", 2018). Premda je projekt predstavljen javnosti kao jedinstven, radi načina financiranja podijeljen je u dvije faze, otočnu i kopnenu. Otočna faza se planira financirati iz nacionalnih sredstava, za razliku od kopnene faze koja bi trebala biti financirana sredstvima iz EU fondova („Pet opcija", 2019). Radi rekonstrukcije energet-

[19] Cjevovod je doveo vodu na otok Hvar iz rijeke Cetine 1986. godine. Jedino mjesto istočnog Hvara koje ima pristup vodi iz cjevovoda je Sućuraj.

[20] Tunel Sveti Ilija u 2014. god. „zaradio" je 14,5 milijuna kuna (bez PDV-a), dok su se godišnji troškovi održavanja kretali u rasponu od 8 do 9 milijuna kuna.

[21] Hrvatske ceste d.o.o. su nositelj projekta pod koordinacijom Ministarstava mora, prometa i infrastrukture.

skog i izgradnje nepostojećega vodovodnog sustava, izgradnja prometnice Poljica – Sućuraj u dužini od 38 km mora biti koordinirana s HEP-om i Vodovodom („121 sjednica Vlade Republike Hrvatske", 2018). Prema projekcijama prometnica bi trebala biti izgrađena do 2023. godine. Luka Sućuraj se kao i luka Drvenik nalazi pod jurisdikcijom lučke uprave Splitsko-dalmatinske županije. Sućuraj je proširenje luke, tj. dogradnju vanjskog veza, počeo u jesen 2019. godine i luka bi trebala biti završena do kraja 2020. godine („Pet opcija", 2019). Luka Drvenik od samih početaka imala je problem izbora lokacije nove trajektne luke. Prvobitna ideja da se luka dislocira tri uvale sjeverozapadno od današnje lokacije je odbačena, a kao buduća lokacija definiran je dio obale u samom mjestu, između Donje i Gornje vale. Prevladava mišljenje da bi nedostatak luke u mjestu bio veliki udarac svakodnevnom životu, prvenstveno zbog sadržaja i ekonomskog učinka koje pristanište generira (Glučina, 2017). Za novu luku Drvenik više puta je napravljena i prerađivana projektna dokumentacija koja se nalazi među razvojnim projektima Lučke uprave Splitsko-dalmatinske županije („Projekti: Drvenik", 2014). Trenutni status izgradnje luke uvelike je vezan za status tunela bez kojeg sama luka ne može ispuniti sav svoj potencijal.

Hrvatske ceste d.o.o. i Hrvatske autoceste d.o.o. potpisale su 2005. godine Sporazum o zajedničkoj suradnji na izgradnji spojnih cesta od Čvora Ravča do državne ceste D8 (Drvenik). Sporazum navodi datum 31. prosinca 2008. kao krajnji rok izgradnje tunela i pristupnih cesta. Za tunel i pristupne ceste 2007. godine izrađena je studija utjecaja na okoliš, dok je 2008. godine ishođena lokacijska dozvola[22] i izrađen idejni projekt (Grad Vrgorac, 2016; Hina, 2019b). Projekt je uvršten u program građenja i održavanja javnih cesta za razdoblje 2013. – 2016. godine te su predviđena sredstva za projektnu dokumentaciju iznosila 10.825.000 kn (https://hrvatske-ceste.hr/hr/stranice/informacije-i-dokumenti/dokumenti/30-program-gradenja-i-odrzavanja-javnih-cesta). Glavni projekt s ishođenjem građevinske dozvole nije dovršen niti su Hrvatske ceste d.o.o. uvrstile projekt u program građenja i održavanja javnih cesta za razdoblje 2017. – 2020. (Odluka o donošenju Programa građenja i održavanja javnih cesta za razdoblje od 2017. do 2020. godine, NN 47/2017). Financijski plan Hrvatskih cesta d.o.o. za 2019. i 2020. godinu također ne predviđa izdvajanje sredstava za tunel (Hrvatske ceste, 2019). Trenutno se čeka izvještaj usklađenja idejnog rješenja i Studije izvedivosti koji bi javnosti trebala biti prezentirana u drugoj polovici 2019. godine. Prema mišljenju Vlade, Studija izvedivosti s analizom troškova bit će ključni dokument koji bi definiranjem prikladnije varijante spojnih cesta mogao skratiti tunel i osjetno smanjiti cijenu projekta[23] („Ministarstvo prometa", 2019). Pozitivno ocijenjena Studija izvedivosti mogla bi omogućiti pristup sredstvima iz EU fondova. Period izgradnje tunela i realizacija cjelokupnog projekta u ovom trenutku spada u sferu nagađanja, iako Splitsko-dalmatinska županija predviđa gradnju tunela u razdoblju 2021. – 2027. („Pet opcija", 2019).

ZAKLJUČAK

Nastavak povezivanja sjevera s jugom Hrvatske gradnjom Pelješkog mosta dokaz je odlučnosti države da infrastrukturom omogući ravnomjerni razvoj cjelovite Hrvatske. Hrvatska gubi prevelik broj stanovnika te osim demografskih mjera realizacijom pojedinih infrastrukturnih projekata stvara se preduvjet za nadu opstanka stanovništva. U Splitsko-dalmatinskoj županiji trenutačno su najavljeni infrastrukturni projekti tunel kroz Kozjak, cesta Mravinci – TTTS, tunel Komornjak, obilaznica Solin – Stobreč – Dugi Rat – Omiš tj. projekti rađeni u svrhu prometnog rasterećenja splitske aglomeracije (Vuković, 2019). Bez sumnje svi

[22] Lokacijska dozvola je izmijenjena i dopunjena 2016. god.

[23] U ožujku 2019. godine najskuplja varijanta predviđa tunel dužine 5,8 km ukupne cijene 645 milijuna kuna, dok najjeftinija varijanta predviđa tunel dužine 1,2 km ukupne cijene 238 milijuna kuna.

navedeni projekti su prijeko potrebni za razvoj županije, kao uostalom i planirana gradnja ceste Zagvozd – Imotski i Pučišća-Povlja, ali niti jedan od spomenuti projekata nije duže „u čekaonici" i toliko krucijalan za opstanak domicilnoga stanovništva kao infrastrukturni projekt Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča. Za kraj ostaje nada u skoru realizaciju ovog projekta, jer ako projekt iznova bude odgođen, upitno je hoće li se u budućnosti imati za koga graditi.

Slika 7. Rt Sućuraj s planinom Biokovo u pozadini

Literatura

1. 94 sjednica Vlade Republike Hrvatske. (2018., 4. svibnja). Dostupno na https://vlada.gov.hr/sjednice/94-sjednica-vlade-republike-hrvatske-23806/23806
2. 121 sjednica Vlade Republike Hrvatske. (2018., 26. listopada). Dostupno na https://vlada.gov.hr/sjednice/121-sjednica-vlade-republike-hrvatske-24615/24615
3. Agencija za obalni i linijski promet. (2019). *Promet putnika i vozila na državnim linijama u 2018. godini*. Dostupno na http://www.agencija-zolpp.hr/Portals/12/download/PROMET_PUTNIKA_I_VOZILA_2017-2018.pdf
4. Akrap, A. (2012). Demografska putanja u Hrvatskoj. *Hrvatska Revija*, *12*(1-2), 4-25. Dostupno na http://www.matica.hr/media/uploads/hr/2012/HR-2012-1.pdf
5. Anić, N. (2000). *Na punti Hvara*. Sućuraj: Vlastita naklada.
6. Barčot, S. (2018., 15. svibnja). Nismo se puno mislili, uvjeti su odlični!: poduzetnici pohrlili preko Biokova, ostala je samo još jedna parcela! Bageri već kopaju nove, otvorit će se 100 radnih mjesta. *Slobodna Dalmacija*. Dostupno na https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/546997/nismo-se-puno-mislili-uvjeti-su-odlicni-poduzetnici-pohrlili-preko-biokova-ostala-je-samo-jos-jedna-parcela-bageri-vec-kopaju-nove-otvorit-ce-se-100-radnih-mjesta
7. Bekavac Šuvar, V. (2013., 8. srpnja). Napokon: Otvoren tunel kroz Biokovo, gradili ga pet godina. *24sata*. Dostupno na https://www.24sata.hr/news/napokon-otvoren-tunel-kroz-biokovo-gradili-ga-pet-godina-322746
8. Belamarić, J. (2017). „Francuska cesta" na Biokovu poviše Brela. *Ars Adriatica*, *7*, 251-268. https://doi.org/10.15291/ars.1372

9. Bezić Božanić, N. (1995). Graditeljska i obrtnička djelatnost u Hvaru u prvoj polovici XIX. stoljeća. U M. A. Mihovilović (Ur.), *Otok Hvar* (str. 204-207). Zagreb: Matica hrvatska.

10. Čače, S. (2008). Aserija, rimske ceste i Plinijevi podatci. *Asseria*, *6*(6), 11-27. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/74970

11. Ćosić, B. (2014., 10. srpnja). Isplatilo se: Tunel „Sveti Ilija" zaradio 14,5 milijuna kuna. *Slobodna Dalmacija*. Dostupno na https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/240293/isplatilo-se-tunel-sveti-ilija-zaradio-145-milijuna-kuna

12. Državni zavod za statistiku. (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Stanovništvo prema spolu i starosti*. Zagreb: Državni zavod za statistiku. Dostupno na https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1468.pdf

13. Duboković Nadalini, N. (1974). O gradnji cesta u Dalmaciji u doba Francuza. *Prilozi povijesti otoka Hvara*, *4*(1), 68-79. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/125778

14. Duboković Nadalini, N. (1995). Postanak i razvitak naselja na otoku Hvaru. U M. A. Mihovilović (Ur.), *Otok Hvar* (str. 208-214). Zagreb: Matica hrvatska.

15. Glučina, N. (2017., 7. travnja). Mještani i Turistička zajednica Drvenika protiv projekta Lučke uprave: Luku premjestite u Boćak. *Slobodna Dalmacija*. Dostupno na https://www.slobodnadalmacija.hr/more/vijesti/clanak/id/479058/mjestani-i-turisticka-zajednica-drvenika-protiv-projekta-lucke-uprave-luku-premjestite-u-bocak

16. Hrvatske ceste. (2019). *Financijski plan Hrvatskih cesta za 2018. i projekcije plana za 2019. i 2020. godinu*. Dostupno na https://hrvatske-ceste.hr/hr/stranice/informacije-i-dokumenti/dokumenti/32-financijski-plan

17. Lajić, I. (1992). *Stanovništvo dalmatinskih otoka*. Zagreb: Consilium.

18. Lulić, N. (2019., 4. studenog). Andro Krstulović Opara tvrdi da splitski „metro" nije ukinut, nego „transformiran". „To je upravo ono što smo htjeli". *Slobodna Dalmacija*. Dostupno na: https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/631427/39to-je-upravo-ono-sto-smo-htjeli39-andro-krstulovic-opara-tvrdi-da-splitski-39metro39-nije-ukinut-nego-39transformiran39

19. Mattioni, V. (2003). *Jadranski projekti*. Zagreb: Urbanistički Institut Hrvatske.

20. Medini, J. (1970). Makarsko primorje u antici. *Makarski zbornik*, *1*(1), 13-83.

21. Ministarstvo prometa: U tijeku izrada studije izvedivosti za projekt spojne ceste Čvor Ravča - Drvenik. (2019., 26.siječnja). Dostupno na https://vlada.gov.hr/vijesti/ministarstvo-prometa-u-tijeku-izrada-studije-izvedivosti-za-projekt-spojne-ceste-cvor-ravca-drvenik/25193

22. Nadilo, B. (2009). Tunel Sv. Ilija kroz Biokovo. *Građevinar*, *61*(8), 745-756. Dostupno na: http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-61-2009-08-05.pdf

23. Nejašmić, I. (2008). *Stanovništvo Hrvatske*. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.

24. Od 1. siječnja ukida se naplata cestarine za tunel Sveti Ilija. (2017., 29. prosinca). Dostupno na http://hac.hr/hr/odnosi-s-javnoscu/novosti-hr/od-1-sijecnja-ukida-se-naplata-cestarine-za-tunel-sveti-ilija

25. Odluka o donošenju Programa građenja i održavanja javnih cesta za razdoblje od 2017. do 2020. godine. *Narodne novine*, broj 47/2017. Dostupno na https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_05_47_1096.html

26. Pauković, N. (2019., 5. ožujka). Kohezijska politika nije samo politika solidarnosti namijenjena slabije razvijenim regijama, već razvojna politika cijele Europske unije. Dostupno na https://cor.europa.eu/hr/news/Pages/Kohezijska-politika-nije-samo-politika-solidarnosti-.aspx

27. Pet opcija za Drvenik-Ravča. (2019., 29. ožujka). Slobodna Dalmacija, SD Specijal, str. 6.

28. Piplović, S. (2012). Graditeljstvo u Dalmaciji za francuske uprave. *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu*, *18*, 75-102. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/99689

29. Pranić: Kako netko može tako lako najaviti gradnju tunela kroz Kozjak koji nema niti jednog papira, a ovog stavljati na začelje? Ante Sanader samo je došao sanirati štetu. (2019., 26. svibnja). *Slobodna Dalmacija*. Dostupno na https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/586165/pranic-kako-netko-moze-tako-lako-najaviti-gradnju-tunela-kroz-kozjak-koji-nema-niti-jednog-papira-a-ovog-stavljati-na-zaceljenbspante-sanader-samo-je-dosao-sanirati-stetu

30. Primorac, M. (2016., 28. siječnja). Tunel Ravča - Drvenik strateški je plan Županije. *Slobodna Dalmacija*. Dostupno na https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/300409/tunel-ravca--drvenik-strateski-je-plan-zupanije

31. Projekti: Drvenik. (2014., 9. srpnja). Dostupno na http://www.lucka-uprava-sdz.hr/projekti/drvenik

32. Sanader obećao gradnju tunela i luka. (2009., 30. travnja). *Tportal*. Dostupno na https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/sanader-obecao-gradnju-tunela-i-luka-20090430

33. Šarić, N. (2019., 6. prosinca). U hotelu Lav svečano otvorena Konferencija o pomorstvu i unutarnjoj plovidbi. *Splitski dnevnik*. Dostupno na https://splitskidnevnik.rtl.hr/vijesti/zupanija/u-hotelu-lav-svecano-otvorena-konferencija-o-pomorstvu-i-unutarnjoj-plovidbi/

34. Vuković, S. (2019, 7. kolovoza). Kreće tunel Kozjak, obilaznica Omiša, tunel i most preko Cetine, tunel toć…. Lokalni.hr. Dostupno na https://lokalni.vecernji.hr/zupanije/krece-tunel-kozjak-obilaznica-omisa-tunel-i-most-preko-cetine-tunel-toc-15865

PROJECT OF HOPE: POLJICA (JELSA) – SUĆURAJ – DRVENIK – RAVČA

ABSTRACT

The paper focuses on the importance of the infrastructural project named Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča. Although the project was originally designed in 1960s, it still has not been realized. The aim of the project, which includes the construction of access roads and tunnels, is to "bridge" the southern part of Biokovo Mountain and connect the Vrgorac area with southern part of Makarska Littoral. The project is closely connected to another important project – construction of the new ferry port in Drvenik, which would, along with the existing ferry line to Hvar Island, increase the capacity of lines toward Korčula and Lastovo islands, and Pelješac Peninsula. The vicinity of Bosnia and Herzegovina provides an additional strategic importance to the project. This project can be truly titled "the project of hope" because the adjacent administrative areas – the Town of Vrgorac, and Gradac and Sućuraj municipalities – record a significant population decrease. The construction of the Sveti Ilija Tunnel through Biokovo Mountain has had a positive socio-economic influence on Imotski and Zagvozd areas, so we can assume that the realization of Poljica (Jelsa) – Sućuraj – Drvenik – Ravča project could also have a positive influence on the Town of Vrgorac, as well as on Jelsa, Gradac and Sućuraj municipalities. The paper focuses on the demographic features of the analyzed areas, the current status of the project, and other information relevant to the areas in question.

Key words: *tunnel, Ravča, Drvenik, Vrgorac, Jelsa, Sućuraj*

Milica Solarević
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
milica.solarevic@dgt.uns.ac.rs

Sanja Božić
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
sanja@bozic@dgt.uns.ac.rs

Zoran Pavlović
Pokrajinski zaštitnik građana - ombudsman i redovni profesor na Pravnom fakultetu za privredu i pravosuđe Univerziteta „Privredna akademija" u Novom Sadu
zoran.pavlovic@vojvodina.gov.rs

Tamara Lukić
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
tamara.kovacevic©dgt.uns.ac.rs

Anđelija Ivkov-Džigurski
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
andjelija.ivkov©dgt.uns.ac.rs

DEMOGRAFSKA OTPORNOST GRADOVA U SRBIJI - IZAZOVI BUDUĆEG RAZVOJA

SAŽETAK

Gradovi danas predstavljaju kompleksne sisteme razvoja, koncentrišući u svojim urbanim i perifernim zonama sve brojniju populaciju, socio-ekonomske i kulturne aktivnosti, turističke funkcije, gušću infrastrukturu. Ovakvi procesi dovode do disbalansa u prostoru i društvu. Demografska otpornost predstavlja kapacitet gradova da zadrže populaciju na optimalnom nivou, postignu i održe pozitivan prirodni priraštaj i stabilan migracioni saldo. Cilj rada je da se ukaže na činjenicu da su masovne migracije, disproporcija između mladog i starog stanovništva, broja rođenih i umrlih, postali civilizacijski procesi i tekovine i kao takvi oblikuju prostor u kome živimo. Na taj način on postaje manje ili više ranjiv, odnosno u manjoj ili većoj meri otporan. Zadatak rada je kvantitativna i kvalitativna ocena indikatora demografske otpornosti gradova u Srbiji, prema modifikovanoj metodologiji i modelu urbane otpornosti. Korišćeni indikatori u analizi su broj stanovnika, gustina naseljenosti, starosna struktura, unutrašnje migracije i odabrani socio-ekonomski indikatori. Analiza obuhvata 15 gradova različite teritorijalne i populacione veličine i dinamike.[1]

Ključne reči: *demografska otpornost, gradovi, Srbija, razvoj*

[1] Rad je deo projekta No. 142-451-2795/2018-01, finansiranog od strane Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost Autonomne Pokrajine Vojvodine

UVOD

Urbani razvoj u 21. veku dostigao je nezabeležene razmere u razvijenim i regionima u razvoju, a ovakvi procesi dovode do disbalansa u prostoru i društvu i u direktnoj su vezi sa demografskom tranzicijom i promenama mobilnosti populacije (Steck, 2006). Na taj način prostor koji nas okružuje postaje u manjoj ili većoj meri ranjiv na unutrašnje i spoljne promene i faktore. Uopšteno, pojam otpornosti se objašnjava kao sposobnost i kapacitet pojedinca, zajednice, institucija, infrastrukture da se prilagode rastućem stresu i šokovima prouzrokovanim brojnim pojavama (nezaposlenost, nasilje, nedostatak hrane, prirodni hazardi, teroristički napadi i slično) i najčešće se objašnjava i analizira kroz koncept urbane otpornosti, odnosno otpornosti gradova (Walker i Salt, 2006).

U modernim društvima došlo je do opšteg prihvatanja stava da društva nisu u mogućnosti da spreče sve potencijalne rizike, ali je moguće „naučiti", odnosno stvoriti mehanizme za prilagođavanje i upravljanje rizicima, koji bi minimalizovali uticaj na ljudsku zajednicu i sisteme proistekle iz nje. Studije i istraživanja o otpornosti na prirodne katastrofe kroz razne tehničke sisteme su uveliko prisutne u razvojnim strategijama i javnim politikama, ali društveni aspekti i mogućnosti inkluzije različitih događaja i promena u postojeći demografski (ljudski) kapacitet su novi pravci istraživanja.

Demografska otpornost je relativno noviji koncept i objašnjava se kao kapacitet gradova da zadrže populaciju na optimalnom nivou, postignu i održe pozitivan prirodni priraštaj i stabilan migracioni saldo (Bănică i Muntele, 2017). Izazovi budućeg razvoja moraju obuhvatiti stabilizaciju demografskih varijabli, jer se na taj način jača demografska otpornost na dugoročnom planu i povećavaju se šanse za održivi razvoj (De Souza, 2015).

TEORIJSKI OKVIR

Tema otpornosti (*resilience*) postala je aktuelna kao istraživački diskurs u poslednje dve decenije, u najvećoj meri od početka 21. veka. Sve više se uključuje u planiranje mera i praksu, u kontekstu *kako se izboriti sa različitim izazovima koji na različitim nivoima* deluju na zdravlje populacije, blagostanje, stabilnost, razvoj, kvalitet života u najširem smislu. Stoga je važno naglasiti da se otpornost može tumačiti na više načina, ali najbolji pristup obuhvatio bi kompleksno sagledavanje od individualnog nivoa otpornosti do kompleksnih urbanih sistema. Istovremeno, takav princip omogućio bi i delovanje *od lokalnog ka globalnom*, kada je prostorni aspekt u pitanju.

Svetski ekonomski forum (World Economic forum, 2013) tretira otpornost kao „državno pitanje", odnosno sposobnost države i njenih osnovnih sistema da odgovore i oporave se u kriznim situacijama. U tom smislu WEF model pretpostavlja kratkoročnu i dugoročnu otpornost, a države koje imaju efektivan menadžment rizika istovremeno imaju i visok Globalni indeks kompetitivnosti (Global Competitiveness Index - GCI). WEF model otpornosti ima nekoliko podsistema:

- ekonomski podsistem,
- podsistem životne sredine,
- podsistem upravljačkih tela i institucija,
- infrastrukturni podsistem,
- **socijalni (društveni) podsistem.**

Jednostavniji pristupi tretiraju i definišu otpornost isključivo kroz mogućnost gradova da funkcionišu, tako da ljudi koji žive i rade u gradu mogu da preživljavaju (International Institute for Environment and Development, 2009). U literaturi se mogu uočiti i brojni pristupi koji definišu otpornost gradova kroz sposobnost i mogućnost adaptacije dva podsistema - ekosistema i socio-ekonomskog sistema (Gibberd, 2014); zatim kroz

socijalnu, infrastrukturnu, ekonomsku i institucionalnu otpornost (The World Bank, 2012); ili kroz integrisanje više varijabli u određeni indeks. Kao relevantni primeri primenjeni na određene države mogu se uzeti:

- *Indeks kapaciteta otpornosti* (*Resilience Capacity Index*) za metropolitenska područja u SAD-u, koji je rezultat 12 indikatora iz tri kategorije - regionalno-ekonomski, socio-demografski i kapacitet povezanosti zajednice (Foster, 2011),
- *Indeks održivih gradova* (*Sustainable City Index*), kompleksan indikator kojim se procenjuju opštinske mere i aktivnosti koji promovišu praksu održivosti i otrpornosti u gradovima Izraela (Crabtree, 2012, prema Bănică i Muntele, 2017),
- *Indeks urbane otpornosti* (*Urban Resilience Index*), pristup integrisanja višestrukih hazarda u proračun kapaciteta gradova da se odupru i brzo oporave od katastrofičnih događaja (UN-HABITAT, 2012),
- *Indeks boljih (poboljšanja) gradova* (*The Better Cities Index*), baziran na održivosti urbane sredine, uticaju lokalnih vlasti i socio-ekonomskim uslovima (Lakshmisha i Agarwal, 2016).

Dakle, na osnovu prikazanih indeksa i indikatora, moglo bi se reći da postoje dve grupe, dva pristupa. Jedan se bazira na ponašanju i odgovorima na prethodne katastrofe i hazardne situacije, a drugi tretira ukupan ili opšti kapacitet gradova kroz mogućnost da odgovore i odupru se različitim vrstama „šoka".

Jedan od prvih složenijih modela otpornosti zajednice predložili su Renschler, Frazier, Arendt, Cimellaro, Reinhorn i Bruneau (2010; Renschler, Reinhorn, Arendt i Cimellaro, 2011), izdvajajući sedam dimenzija otpornosti zajednice predstavljenih kao *PEOPLES koncept:* **P**opulation and demographics, **E**nvironmental/Ecosystem, **O**rganized governmental services, **P**hysical infrastructure, **L**ifestyle and community competence, **E**conomic development and **S**ocial-cultural capital). Sam naziv je zapravo akronim sedam dimenzija, ali postavljenih tako da u osnovu svega stavljaju ljude (*people)*, odnosno populaciju i demografske parameter (distribucija stanovništva, strukture, socio-ekonomski status i slično). Predloženi PEOPLES okvir otpornosti predstavlja bazu za razvijanje kvantitativnog i kvalitativnog modela koji bi kontinuirano merio otpornost zajednice na ekstremne događaja i katastrofe kroz jednu ili kombinaciju više pomenutih dimenzija. Na dugoročnom planu, ovakav koncept bi omogućio razvijanje alatki (softvera) za proces donošenja geoprostornih i pravovremenih odluka, a koje bi pomogle planerima, donosiocima odluka, stejkholderima da unaprede i ojačaju otpornost svojih zajednica.

Ovaj koncept definiše funkcionalnost koristeći geoprostornu i vremensku distribuciju svih sedam dimenzija, unutar granica njihovog uticaja. Međuzavisnost komponenti je, stoga, ključna za determinisanje ukupne otpornosti zajednice. Kako sve komponente deluju u prostoru i kroz vreme, istorijsko i kontinuirano prikupljanje informacija ima ključnu ulogu, a ono se najbolje može postići koristeći GIS, koji bi integrisao sve podsisteme i dinamički i vizuelno unapredio model. Osvrnućemo se na prvu dimenziju koja meri „funkcionalnost" populacije i demografskih pokazatelja unutar neke zajednice. Autori predlažu upotrebu indeksa socijalne ranjivosti (social vulnerability index - SoVI), koji je ranije predložio Cutter (1996). Funkcionalnost populacije se kvantifikuje kroz dimenziju ranjivosti, odnosno 11 indikatora (socio-ekonomski status, strukture stanovništva, gustinu naseljenosti, rasu, pol, etničku pripadnost, prihode i slično). Visoke vrednosti indeksa ukazuju na visoku ranjivost i obrnuto, a vrednost ove dimenzije se kvantitativno uključuje u konačan model, zajedno sa ostalih šest dimenzija.

Na ovom mestu, važno je spomenuti i veliki međunarodni projekat pod nazivom „*100 otpornih gradova*" (100 resilient cities, 100RC), koji je pokrenut 2013 godine od strane Rokfeler fondacije. Projekat je usmeren ka pomaganju gradova širom sveta da postanu otporniji na rastuće fizičke, socijalne i ekonomske izazove u 21. veku. Gradovima koji su deo mreže projekat izgradnju i jačanje otpornosti kroz četiri segmenta, od finansijske do ekspertske pomoći. Projekat je započet u decembru 2013. godine, kada su mrežu činila 32 grada. Naredne, 2014. godine, od 330 aplikacija iz 94 države, u mrežu je uključeno još 35 gradova, a poslednja

grupa gradova koji su činili prvih 100, ukključena je u maju 2016. godine. Ideja je da se broj gradova stalno povećava. Za svaki grad definisani su najveći izazovi i radi se na izradi strategija otpornosti za svaki grad posebno, a iz Srbije je u mrežu za sada uključen samo Beograd. Kancelarije projekta nalaze se na više lokacija u svetu kako bi se omogućila dostupnost informacijama i praksi čiji je krajnji i osnovni cilj unapređenje života ljudi na nekom prostoru (http://www.100resilientcities.org/).

Srbija je u skladu sa aktuelnim trendovima i izazovima uradila Indeks kapitala socijalne otpornosti 2015. godine, ali koji se prevashodno odnosi na prirodne nepogode, klimatske promene, poplave u prvom planu. U ovaj indeks uključeni su određeni demografski indikatori, ali svakako da je potrebno više ovakvih indeksa, ali i njihova dopuna kroz odgovor i jačanje otpornosti na sve izazove, a ne samo one trenutne.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Metodologija primenjena u radu polazi od ideje koja odstupa od koncepta *manja ranjivost je veća otpornost i obrnuto,* odnosno ovim radom se želi otići u drugu, novu dimenziju, prevazilazeći koncept socijalne ranjivosti i usmeravajući model i ideju ka demografskoj otpornosti. Primera radi, mnoge afričke države ili regioni unutar država su veoma socijalno ranjivi, ali su po mnogim demografskim parametrima dugoročno otporni i održivi. Sa druge strane, delovi pojedinih razvijenih država u Evropi su manje socijalno ranjivi zbog ekonomskog i tehnološkog napretka, razvoja institucija, ali im je i demografska otpornost na dugoročnom planu mala (nepovoljni i neodrživi demografski trendovi). Svakako, ovim se ne negira opravdanost koncepta ranjivosti i njegove primene, nego se ukazuje na novi pristup. Ukoliko ranjivost posmatramo kao opozit otpornosti, mogli bismo reći da su one zajednice ili sredine koje su manje ranjive istovremeno i više otporne. Ipak, ovde se pre svega treba osvrnuti na terminološko određenje, odnosno pojmove „socijalna" ili „društvena" naspram „demografska". Dakle, ne možemo povući paralelu i samim tim ne možemo u potpunosti tumačiti ova dva pojma kao opozite, jer socijalni indikatori nisu isto što i demografski, iako je neupitno da se ove dimenzije preklapaju i u velikoj meri zavise jedna od druge. U tom smislu, indikatore bi trebalo drugačije postaviti, odnosno ove dve dimenzije razdvojiti, razdvojiti pojmove ranjivosti i otpornosti, pogotovo u kontekstu gore navedenih terminoloških određenja.

Jedan od modela sa drugačijim pristupom, koji u svojoj postavci sadrži indikatore kojima se ocenjuje otpornost po više dimenzija, a koji je uzet u razmatranje, objavljen je 2017. godine. Autori Bănică i Muntele (2017) analizirali su urbanu tranziciju i otpornost gradova istočne zone Evropske Unije. Pošli su od toga da su gradovi u Evropskoj uniji nosioci razvoja, svojevrsni habovi regionalnog razvoja i koncentracije populacije. Urbana dinamika je funkcija nivoa socio-ekonomskog razvoja, manifestovana kroz urbanu hijerarhiju, pa je stoga demogarfska tranzicija osnova za razumevanje procesa urbanizacije. Istovremeno, procesi urbanizacije u većini država sveta dovode do polarizacije stanovništa i odražavaju se na kvantitativne i kvalitativne populacione pokazatelje masovno i najvećim intenzitetom, stoga je očekivano da će se prvi radovi koji sadrže koncept demografske otpornosti vezati za urbanu otpornost.

U pomenuti model uključena su tri tipa indikatora - demografski, socio-ekonomski i prostorni (životna sredina i okruženje). Svaki od indikatora je važan za određenu tačku gledišta, ali je važno napomenuti da jedan isti indikator može pokazivati istovremeno otpornost i ranjivost (na primer, gustina naseljenosti je pokazatelj privlačnosti nekog urbanog područja, ali istovremeno dovodi i do socio-ekonomskih i prostornih problema). Upravo to je uskladu sa prethodno iznetim stavom autora ovog rada da ne postoji direktna veza u kojoj manja ranjivost implicira veću otpornost i obrnuto.

Bănică i Muntele (2017) ističu da *demografska otpornost predstavlja (oslikava) kapacitet gradova i njihovih metropolitenskih područja da budu atraktivni, zadrže stanovništvo i održe pozitivan prirodni rast.* Kao poka-

zatelji uzeti su: broj stanovnika (promena broja stanovnika), gustina naseljenosti, udeo mlađe populacije (0-14 godina) u ukupnoj populaciji i udeo starije populacije (65+) u ukupnoj populaciji. Promena broja stanovnika je primarni indikator privlačnosti grada i šireg područja koji je povezan sa migracionim bilansom, ali i sa bilansom prirodnog kretanja broja stanovnika (vitalnost). Udeo populacije mlađe od 14 godina upućuje na postojeći ljudski kapital i nivo održivosti stabilne populacije, dok udeo starijih od 65 godina upućuje na starenje stanovništva, veći rizik od mortaliteta, ali svakako ukazuje na prateće socijalne i ekonomske implikacije. Gustina naseljenosti se povećava ili smanjuje srazmerno promenama broja stanovnika i svedoči o polarizaciji koncentracije i distribucije stanovništva.

Osim ovih pokazatelja, za analizu demografske otpornosti gradova u Srbiji, model je modifikovan i dodato je još nekoliko indikatora, pa je konačan analiza urađena na osnovu vizuelizacije gustine naseljenosti na prostoru cele Srbije prema poslednjem popisu (Popisni atlas, 2014) i na osnovu modela koji sadrži **9 (+1) indikatora**, podeljenih u *tri grupe*, koji su prikazani kroz indeks promene između poslednja dva popisa (2011/2002):

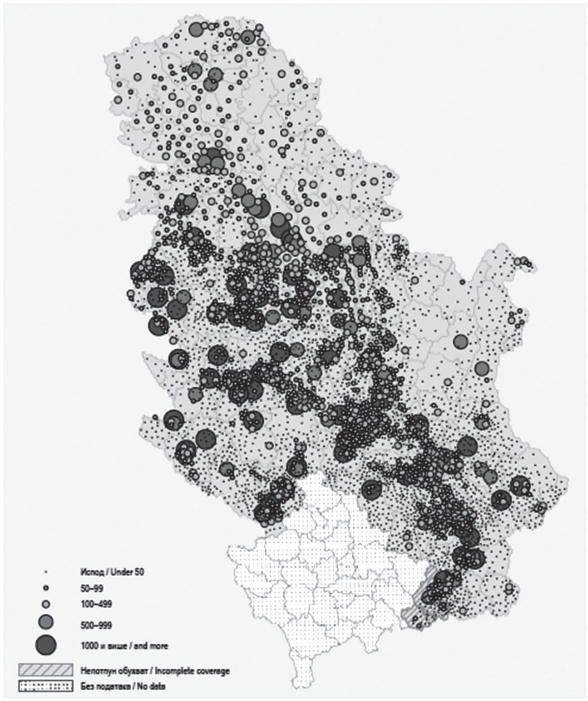
- prva grupa od 4 indikatora (*bazni indikatori*): broj stanovnika, udeo mladog stanovništva (0-14 godina), udeo starog stanovništva (65+) i prosečna starost;
- druga grupa od 3 indikatora (*unutrašnje migracije*): udeo doseljenog stanovništva u ukupnom, udeo doseljenog stanovništva iz iste opštine u ukupno doseljenom stanovništvu i udeo stanovništva doseljenog iz druge opštine ili oblasti u ukupno doseljenom stanovništvu;
- treća grupa od 2 indikatora (*socio-ekonomski status*): udeo aktivnog stanovništva u ukupnom i udeo stanovništva koje obavlja zanimanje (zaposleni) u ukupnom aktivnom stanovništvu.

U model je uključeno 15 gradova u Srbiji, različite prostorne i populacione dinamike, tako da se ispoštuje ravnomerna regionalna zastupljenost, prema postojećim statističkim regionia. Analizirani su: Beograd, Obrenovac, Mladenovac (Beogradska mikroregija), Novi Sad, Subotica, Sremska Mitrovica, Vršac (Vojvodina), Šabac, Valjevo, Kragujevac, Novi Pazar (Šumadija i Zapadna Srbija), Zaječar, Niš, Leskovac i Vranje (Južna i Istočna Srbija).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Radi bolje preglednosti i tumačenja rezultata, svaka grupa indikatora je prikazana odvojeno, sa izdvajanjem naselja koja prema pokazateljima pokazuju povoljniji trend, odnosno potencijalno veću demografsku otpornost, da bi se kroz konačan presek izdvojilo naselje sa potencijalno najmanjom, odnosno najvećom demografskom otpornošću.

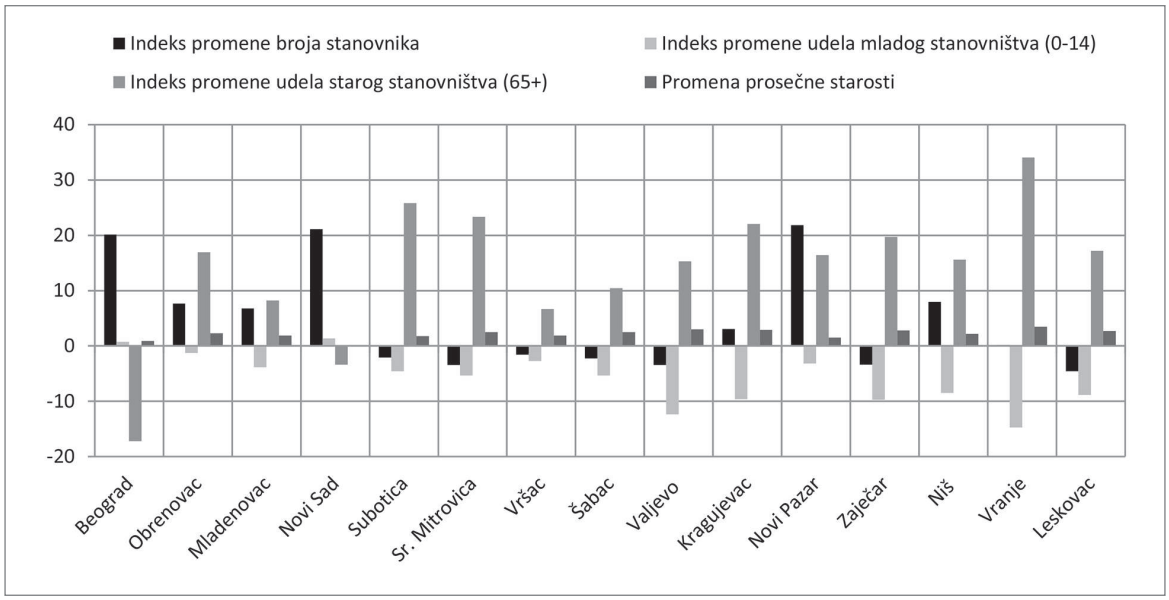
Sva naselja koja su odabrana za analizu imaju izuzetno visoku gustinu naseljenosti, iznad republičkog proseka koji je 2011. godine iznosio 92,6 stanovnika/km^2 (Popisni atlas, 2014) i doprinose stvaranju zona koncentracije stanovništva i neravnomerne distribucije, odnosno polarizacije naselja.

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2014.

Slika 1. Prostorni prikaz gustina naseljenosti i koncentracije stanovništva u Srbiji prema Popisu 2011. godine

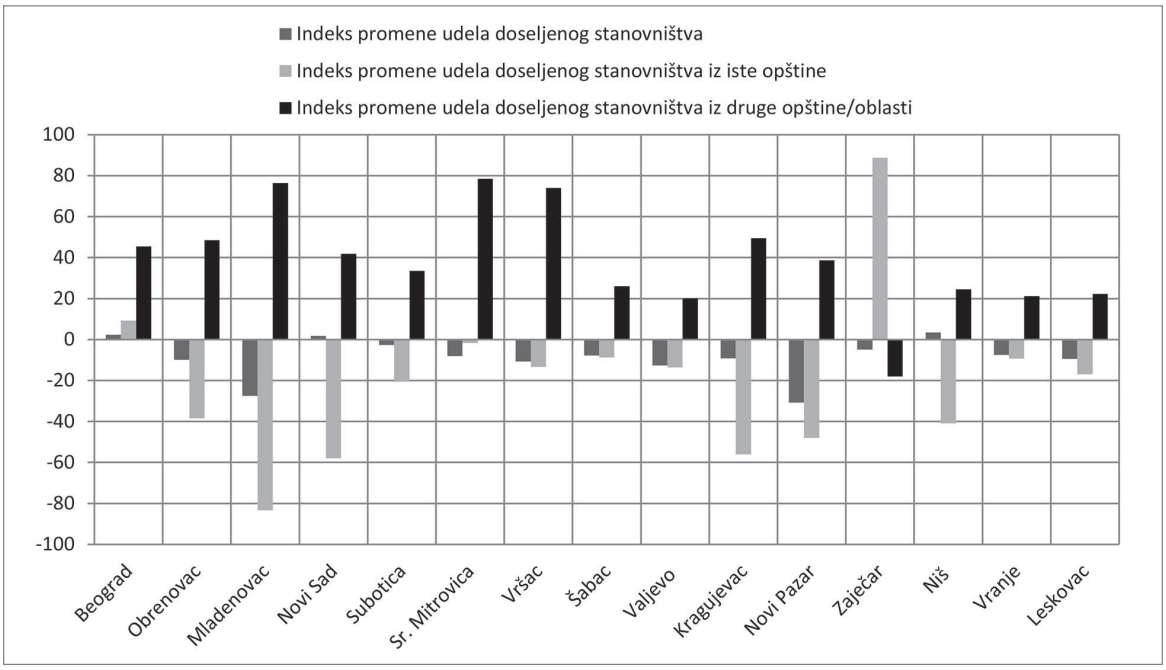
Jasno se uočava (slika 1) ogromna koncentracija stanovništva u naseljima Dunavsko-moravskog koridora, kao centralnog kraka Koridora 10. Bočni kraci Koridora 10 su takođe u zoni visoke koncentracije, kao i Novi Sad. Svi pogranični delovi regiona Južna i Istočna Srbija su ispod ili oko republičkog proseka.

Izvor: Republički Zavod za statistiku, 2002; 2012a.

Grafikon 1. Indeks promene baznih indikatora (prva grupa indikatora)

Na osnovu grafikona 1 se može zaključiti da je najveći porast stanovništva, od čak 21,8% zabeležen u Novom Pazaru, kao i Novom Sadu, 21,1%, dok najveći pad beleži Leskovac (oko 5%). Svakako, svi odabrani gradovi Beogradske oblasti beleže porast stanovnika, dok manji gradovi sa perifernim ili pograničnim položajem beleže pad broja stanovnika. Prosečna starost najviše je porasla u Vranju, gde se beleži najveći porast udela starog stanovništva, dok je najmanji porast prosečne starosti zabeležen u Novom Sadu (nepromenjeno) i u Beogradu. Istovremeno, ova dva grada jedini imaju pad udela starog stanovništva, odnosno veoma mali porast mladog stanovništva (univerzitetski centri). Ovo je svakako u vezi sa migratornom komponentom, u najvećoj meri unutrašnjim migracijama, u kojima učestvuje mlado i zrelo stanovništvo. Najveći pad udela mladog stanovništva je u Vranju i Valjevu. Subotica, Sremska Mitrovica i Kragujevac imaju izuzetno visok udeo starog stanovništva i svi ovi pokazatelji upućuju na činjenicu da stare i gradovi u Srbiji sve više, a ne samo sela, uprkos migracijama, jer i migrantsko stanovništvo stari i pogoršava dugoročno starosnu strukturu, pa će gradovi sa visokim udelima migrantskog stanovništva sve intenzivnije stariti.

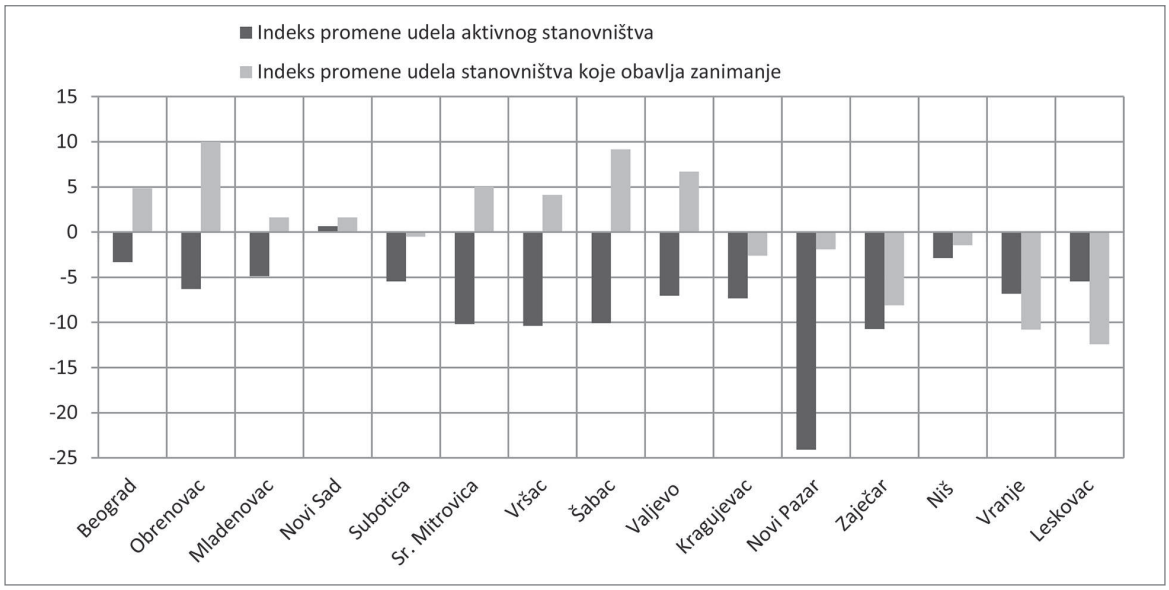

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2004; 2012b.

Grafikon 2. Indeks promene indikatora unutrašnjih migracija (druga grupa indikatora)

Analizom druge grupe indikatora (grafikon 2) utvrđeno je da svi gradovi osim Zaječara beleže porast udela stanovništva doseljenog iz druge opštine ili oblasti, kao i da svi gradovi osim Zaječara i Beograda beleže pad udela stanovništva doseljenog iz iste opštine. To svedoči o snažnoj gravitacionoj moći većine gradova koji sve više privlače i stanovništvo okolnih ili pak udaljenih opština ili oblasti, dok Beograd privlači stanovništvo iz svoje opštine, odnosno primećuje se sve veća koncentracija stanovništva koje dolazi iz okolnih naselja, ali unutar iste opštine.

Takođe, grafikon 2 pokazuje da su se kao najveći gravitacioni centri izdvojili, pre svega, Niš, potom i Novi Sad i Beograd, koji jedini beleže porast udela doseljenog stanovništva.

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2003; 2012c.

Grafikon 3. Socio-ekonomski indiktaori (treća grupa indikatora)

Na osnovu grafikona 3 uočava se pre svega da samo Novi Sad ima obe pozitivne komponente, odnosno beleži porast oba indikatora i to sa malim vrednostima, što svedoči o stabilnom trendu ovih indikatora prema poslednjim popisima. Najveći pad udela aktivnog stanovništva primećuje se u Novom Pazaru, što je posledica starenja stanovništva i u ovom području, tradicionalno visokog fertiliteta i prirodnog priraštaja. Istovremeno, to je i posledica spoljašnjih migracija mlađih kohorti aktivnog kontigenta. Poslednjih godina prisutan je trend iseljavanja sa ovih prostora u skandinavske zemlje i druge razvijenije zemlje Evropske unije. Najveći pad udela stanovništva koje obavlja zanimanje uočava se kod Leskovca, sa preko 12%, ali i kod Vranja i Zaječara. Najveći porast udela ove poulacije primećuje se u gradu Obrenovcu, ali tome statistički doprinosi i primetan pad udela aktivnog stanovništva u ukupnom. Očigledno je da negativne trendove pokazuju svi odabrani gradovi regiona Južna i Istočna Srbija, u najmanjoj meri Niš, što je očekivano i što je rezultat nepovoljnih ekonomskih trendova i rezultat uzročno-posledičnog delovanja ekonomskih i demografskih faktora. Ukoliko izdvojimo gradove koji imaju najviše i najniže vrednosti za pozitivnu i negativnu orijentaciju indikatora, dolazimo do zaključka o proceni ukupne demografske otpornosti.

Tabela 1. Zbirni rezultati indikatora - konačna ocena demografske otpornosti

Indikatori	**Pozitivna orijentacija**	**Negativna orijentacija**
Broj stanovnika	Novi Pazar, Novi Sad	Leskovac
Gustina naseljenosti	*[1]	Beograd
Udeo mladog stanovništva (0-14)	Novi Sad	Vranje
Udeo starog stanovništva (65+)	Beograd	Vranje
Prosečna starost	Novi Sad	Vranje
Udeo doseljenog stanovništva	Niš	Novi Pazar
Udeo doseljenog stanovništva iz iste opštine	Sr. Mitrovica*	Zaječar
Udeo doseljenog stanovništva iz druge opštine/oblasti	Sr. Mitrovica, Mladenovac*	Zaječar

Nastavak Tablice 1.

Indikatori	Pozitivna orijentacija	Negativna orijentacija
Udeo aktivnog stanovništva	Novi Sad	Zaječar
Udeo stanovništva koje obavlja zanimanje	Obrenovac	Leskovac
Ukupna demografska otpornost	**Novi Sad**	**Vranje; Zaječar**

Izvor: Autor prema korišćenom modelu

Na osnovu ocene indikatora i pozicioniranja gradova sa pozitivnom, odnosno negativnom orijentacijom u korišćenom modelu (tabela 1), najviše indikatora pozitivne orijentacije pokazao je Novi Sad, dok su gradovi sa najviše indikatora negativne orijentacije Vranje i Zaječar. Na taj način, uslovno možemo reći da potencijalno najveću demografsku otpornost ima Novi Sad, dok najmanju pomenuta dva naselja. U tabeli je indikator gustine naseljenosti sa pozitivnom orijentacijom ostao netargetiran (označen zvezdicom), jer svi gradovi imaju izuzetno visoku gustinu naseljenosti čime doprinose neravnomernoj koncentraciji i distribuciji stanovništva. Među njima Beograd predstavlja najveće gravitaciono područje i faktor neravnomerne prostorne koncentracije stanovništva, stoga mu je dodeljena negativna orijentacija ovog indikatora. Takođe, migratorne komponente doseljenog stanovništva iz iste ili drugih opština su označene zvezdicom kao uslovna pozitivna orijentacija, jer donose mehanički priliv, ali ujedno i najčešće svedoče o pražnjenju okolnih opština ili perifernih naselja iste opštine. Stoga ih treba uslovno tumačiti, a bez podataka o mestima iz kojih dolazi stanovništvo i registra migracija, teško je utvrditi realno stanje.

Prema korišćenom modelu Vranje i Zaječar su prikazali potencijalno najmanju demografsku otpornost, što je posledica depopulacije, emigracije, starenja stanovništva, niskog fertiliteta i svakako, odraz perifernog ili pograničnog položaja ovih naselja.

OGRANIČENJA, IZAZOVI RAZVOJA I PREDLOZI BUDUĆIH ISTRAŽIVANJA

U ovom momentu ne postoji eksplicitna procedura ili set merljivih varijabli koji bi bio opšte prihvaćen kao metodologija procene ili ocene demografske otpornosti zajednice, odnosno nekog prostora. Ključno pitanje na koje bi ovakav model trebao da odgovori je *da li postojeći demografski kapacitet zajednice može da odgovori na različite vrste hazarda (prirodnih i društvenih) i kao takav pojača demografsku i ukupnu otpornost, kao i to da li je u osnovi otporan na promene sopstvenih činilaca (komponenti).* Te komponente su brojne i proizilaze iz prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva i struktura stanovništva. Na ovom mestu mogli bismo reći da se demografska otpornost može analizirati i posmatrati kroz dva nivoa ili aspekta:

- *unutrašnja otpornost* (samoodrživost sistema, odnosno postojećeg demografskog kapaciteta u skladu sa demografskim promenama)
- *spoljašnja otpornost* (otpornost postojećeg demografskog kapaciteta i demogarfskih trendova na spoljne rizike - različite vrste hazarda, šokova, stresa i slično; odnosno demografska otpornost zajednice.

Dakle, jasno je da jedan segment uslovljava drugi, odnosno da se održivošću unutrašnje komponente postiže i jača otpornost i održivost šire, odnosno spoljašnje komponente.

Ljudski kapital i ljudski resursi predstavljaju neizostavnu komponentu u planiranju razvoja, ne samo gradova, nego svih tipova naselja. Bez obzira na tehnologije, sektorsko povezivanje, i institucije, održiv razvoj i otpor-

* Napomena: obajšnjenje dato u tekstu ispod tabele

nost nekog prostora nemogući su bez demografske otpornosti i to je jedan od ključnih izazova budućeg razvoja. U skladu sa tim, demografska otpornost daje osnovu na kojoj treba profilisati i dalje razvijati ostale komponente prostora, društva, sistema. Kompleksan demografski model trebao bi da sadrži i indikatore domaćinstava, obrazovne strukture, strukture delatnosti, uz mogućnost dodavanja *dopunskih indikatora*, koji se pojavljuju kao relevantni za određene prostore (rasa, etnička i verska pripadnost i slično). Potrebno je integrisanje indikatora u konačan matematički model, sa mogućnošću dalje klasterizacije. I na kraju, model demografske otpornosti treba da bude postavljen odvojeno, ali sa mogućnošću integracije u kompleksne modele ukupne otpornosti nekog prostora.

Osim pametnih gradova, pojavljuje se i koncept pametnih građana (smart citizens), ali se primećuje i mnogo veća zastupljenost urbanih sredina u odnosu na ruralne. Iako su gradovi u većini država nosioci razvoja, svojim razvojem postaju upravo izloženi sve većim rizicima, dok ruralna područja u kontinuitetu postaju sve manje otporna ili pak potpuno neotporna na postojeće i buduće trendove razvoja. Kada je Srbija u pitanju, ova potreba je i više nego očigledna, kao i važnost kontinuiranog monitoringa, jer (demografska) otpornost nije nešto što traje doveka, nego se menja u skladu sa promenama svojih komponenti i celog sistema, pa se ne može posmatrati izolovano i kratkoročno. Jedan od načina je i procena nivoa međugeneracijeske povezanosti i transfera, koji oslikavaju stepen funkcionalnosti društva i društveno odgovornog ponašanja (Solarević, Arsenović, Đerčan i Đurđev, 2018). Na kraju, svaki model treba da predoči moguće opšte i specijalne mere povećanja, odnosno jačanja otpornosti, jer, u suprotnom postaje samo još jedno statističko sredstvo regionalizacije.

ZAKLJUČAK

Modifikovan model i primeri predstavljeni u radu, kao i prethodna istraživanja, govore o tome da je tema otpornosti sredine važna i da će biti sve važnija, jer broj izazova raste svakodnevno. Gradovi kao kompleksni sistemi suočeni su sa mnogobrojnim i sve intenzivnijim promenama unutrašnjih komponenti, ali istovremeno izloženi sve intenzivnijim promenama sredine čiji su integralni deo.

Demografski trendovi i demografske komponente visoko su kotirane u svim milenijumskim ciljevima, razvojnim strategijama, kao i u Agendi za održivi razvoj do 2030. godine. Ukupan razvoj nekog prostora nije moguć ukoliko je u snažnom raskoraku sa demografskim trendovima. Održiv razvoj je moguć jedino ukoliko postoji održiv demografski razvoj i stoga je tema demografske otpornosti važna tema i tačka istraživačkog diskursa u veku u kojem živimo. Odnos urbanih i ruralnih celina u svetu, pa tako i u Srbiji pokazuje negativne trendove usled rastuće urbanizacije i deagrarizacije, pa je pitanje demogarfske otpornosti gradova jedan od najvećih izazova budućeg razvoja.

Na osnovu korišćenih indikatora, njihove kvantitativne i kvalitativne ocene, potencijalno najveću demografsku otpornost u Srbiji ima Novi Sad, što je rezultat stabilnosti indikatora prema poslednja dva popisa. Udeo mlađe populacije u velikoj meri doprineo je stabilnosti vitalnih struktura stanovništva, a kao dugogodišnji univerzitetski i ekonomski centar pokazao je male vrednosti promena socio-ekonomskih pokazatelja. Nasuprot tome, gradovi sa potencijalno najmanjom demografskom otpornošću su Vranje i Zaječar, što je posledica njihovog položaja u pograničnom i perifernom delu Srbije, a samim tim i depopulacije i negativnih migracionih i socio-ekonomskih trendova.

U skladu sa dobijenim rezultatima, buduće razvojne strategije neminovno moraju uzeti u obzir vitalne strukture stanovništva i ključne migratorne komponente i prema njima definisati ciljne grupe i sektorske prioritete.

Literatura i izvori podataka

1. Bănică, A. i Muntele, I. (2017). Urban transitions and resilience of Eastern European Union cities. *Eastern Journal of European Studies, 8*(2), 45-69. Dostupno na: http://ejes.uaic.ro/articles/EJES2017_0802_BAN.pdf
2. Crabtree, M. (2012). Measuring Urban Resilience and Sustainability Policies in Israeli Cities. Izlaganje održano na *3rd Global Forum on Urban Resilience and Adaptation* (12-15 May 2012, Bonn, Germany).
3. Cutter, S. L. (1996). Vulnerability to Environmental Hazards. *Progress in Human Geography, 20*(4), 529–539. doi: https://doi.org/10.1177/030913259602000407
4. De Souza, R. M. (2015). Demographic Resilience: Linking Population Dynamics, the Environment, and Security. *The SAIS Review of International Affairs. 35*(1), 17-27. doi: https://doi.org/10.1353/sais.2015.0017
5. Foster, K. A. (2011., 14. srpnja). Measuring 'resilience' of U.S. metro areas. *UB Reporter.* Dostupno na http://www.buffalo.edu/ubreporter/archive/2011_07_14/regional_resilience.html
6. Gibberd, J. (2014). *Assessing and Intervening: Urban Resilience Indicators*. Pretoria: Gauge. Dostupno na: https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31828862/Urban_Resilience_Version_E.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1549234197&Signature=SvuseXob3cqwn2F9YTL2C0MlJCs%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DAssessing_and_Intervening_Urban_Resilien.pdf
7. International Institute for Environment and Development. (2009). *Climate change and the urban poor. Risk and resilience in 15 of the world's most vulnerable cities.* London: International Institute for Environment and Development. Dostupno na http://pubs.iied.org/pdfs/G02597.pdf
8. Lakshmisha, A. i Agarwal, P. (2016). *Towards a better city index: developing a urban climate resilience index*. Working paper no. 12/2016. Bengaluru: Public Affairs Centre.
9. Renschler, C. S., Frazier, A. E., Arendt, L. A., Cimellaro, G. P., Reinhorn, A. M. i Bruneau, M. (2010). Developing the "Peoples" resilience framework for defining and measuring disaster resilience at the community scale. U *9th US National and 10th Canadian Conference on Earthquake Engineering 2010: including papers from the 4th International Tsunami Symposium* (Toronto, July 25-29, 2010) (str. 1152-1161). Oakland, CA.: Earthquake Engineering Research Institute. doi: https://doi.org/10.13140/RG.2.1.1563.4323
10. Renschler, C. S., Reinhorn, A. M., Arendt, L. A. i Cimellaro, G. P. (2011). The P.E.O.P.L.E.S. resilience framework: A conceptual approach to quantify community resilience. U M. Papadrakakis, M. Fragiadakis i V. Plevris (Ur.), *3rd ECCOMAS Thematic Conference on Computational Methods in Structural Dynamics and Earthquake Engineering 2011* (Corfu, Greece, 25–28 May 2011) (str. 2014-2023). Atena: Institute of Structural Analysis and Antiseismic Research; School of Civil Engineering; National Technical University of Athens. doi: https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3355.1767
11. Republički zavod za statistiku. (2002). *Popis stanovništva domaćinstava i stanova u 2002.* Knjiga 2. *Starost, pol*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
12. Republički zavod za statistiku. (2003). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002*. Knjiga 5. *Aktivnost i pol*, *podaci po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
13. Republički zavod za statistiku. (2004). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002*. Knjiga 8. *Migraciona obeležja*, *podaci po naseljima.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
14. Republički zavod za statistiku. (2012a). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011.* Knjiga 2. *Pol i starost, podaci po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

15. Republički zavod za statistiku. (2012b). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. Stanovništvo prema migratornim obeležjima po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
16. Republički zavod za statistiku. (2012c). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. Stanovništvo prema ekonomskoj aktivnosti po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
17. Republički zavod za statistiku. (2014). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Popisni atlas 2011.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
18. Solarević, M., Arsenović, D., Đerčan, B. i Đurđev, B. (2018). Međugeneracijska povezanost i solidarnost kao mit ili društvena stvarnost? *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, *167*(3), 547-559. doi: https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867547S
19. Steck, J. F. (2006). Qu'est-ce que la transition urbaine? Croissance urbaine, croissance des villes, croissance des besoins à travers l'exemple africain. *Revue d'économie financière*, *85*(5), 267-283. doi: https://doi.org/10.3406/ecofi.2006.4212
20. The World Bank. (2012). *Building Urban Resilience: Principles, Tools and Practice*. Washington, D. C.: The World Bank Group. Dostupno na: https://www.gfdrr.org/buildingurbanresilienceineap
21. UN-HABITAT. (2012). *Urban Resilience Indexing Programme*. Nairobi: UN-HABITAT. Dostupno na: www.unhabitat.org/publications
22. Walker, B. i Salt, D. (2006). *Resilience thinking*. Washington, D. C.: Island Press.
23. World Economic Forum. (2013). Special Report: Building National Resilience to Global Risks. U L. Howell (Ur.), *Global Risks 2013* (Eighth edition) (str. 36-41). Geneva: World Economic Forum. Dostupno na: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2013.pdf

DEMOGRAPHIC RESILIENCE OF CITIES IN SERBIA - FUTURE DEVELOPMENT CHALLENGES

ABSTRACT

Nowadays, cities represent complex development systems, concentrating in their urban and peripheral zones growing population, socio-economic and cultural activities, tourism functions and denser infrastructure. Such processes lead to spatial and social disbalance. Demographic resilience is explained as the capacity of cities to keep the population at the optimum level, achieve and maintain a positive natural increase and stable migration balance. The aim of the paper is to point out that mass migrations, disproportion between the young and the old population, number of births and deaths, have become civilization processes and trends, shaping our living space. In this way, it becomes more or less vulnerable, more or less resilient. The paper will assess the demographic resilience of cities in Serbia quantitatively and qualitatively, based on modified and methodology and adjusted urban resilience model. The model includes next indicators: the population number, population density and age structure, internal migration and selected socio-economic indicators. The analysis includes 15 cities of different territorial and population size and dynamics[1].

Key words: *demographic resilience, cities, Serbia, development*

[1] The paper is part of the project No. 142-451-2795/2018-01, financed by the Provincial Secretariat for Higher Education and Scientific Research of the Autonomous Province of Vojvodina

Marin Strmota*
Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mstrmota@efzg.hr

USPOREDBA DOMAĆE I INOZEMNE SLUŽBENE STATISTIKE O ISELJAVANJU IZ HRVATSKE

SAŽETAK

Mehaničko kretanje stanovništva, iako svakodnevni fenomen sve mobilnijeg svjetskog stanovništva, zbog svojih uzroka i posljedica sve češće postaje tema raznih znanstvenih i stručnih rasprava. Migracija zahtjeva posebnu pažnju u istraživanju uzročno-posljedičnih veza i determinanti koje je čine sadržajno i metodološki izrazito kompleksnom sastavnicom ukupnog kretanja stanovništva. Iako iznimno važan pokazatelj društveno-gospodarskog života jedne zemlje, i odgovor na uvjete i kvalitetu rada, u Hrvatskoj proučavanje migracija do danas nije ostvarilo osnovni preduvjet – kvalitetne službene podatke. Na rezultatima istraživanja istih bilo bi moguće donositi kvalitetne i strateške politike koje bi davale odgovor na uzroke kretanja stanovništva, u prvom redu iseljavanja. Svrha rada je usporediti službene podatke pojedinih useljeničkih zemalja, u čijim se registrima bilježi postojanje i priljev hrvatskog stanovništva, s podacima Državnog zavoda za statistiku. Već pretpostavljeno odstupanje u broju objašnjava se u nesrazmjeru broja odseljenih i odjavljenih iz Hrvatske. Navedeni problem nerijetko dovodi u zabludu manje informiranu javnost te podcjenjuje razmjere i posljedice iseljeničkih valova.

Ključne riječi: *migracije, službena statistika, valovi iseljavanja*

UVOD

Migracija predstavlja najvažniju sastavnicu demografskih promjena u Hrvatskoj već duži niz godina i desetljeća. Migracija, naročito njezina negativna komponenta – iseljavanje, dinamično i značajno mijenja obujam i strukturu našeg stanovništva. Mehaničko kretanje stanovništva sadržajno je i metodološki najkompleksnija komponenta kretanja stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1999). Nažalost, Hrvatska se ne može pohvaliti adekvatnim pristupom problemu iseljavanja kao ni načinom praćenja vanjskih migracija, odnosno odlaska domicilnog stanovništva u inozemstvo. Negativna migracijska kretanja nisu novost za našu zemlju već su postale dio kulture koju možemo nazvati iseljeničkom, a broj iseljenih stvorio je i pojam „velike iseljene Hrvatske" (Kustić, 1998). U 20. stoljeću zemlje zapadne i sjeverne Europe svoj su gospodarski razvoj ostvarivale uvozom jeftinije radne snage, ujedno umanjujući nedostatak prirodnog prirasta. Istovremeno, u mnogim desetljećima tog razdoblja Hrvatska je imala negativan selilački saldo koji se nerijetko pretvarao u valove iseljavanja (Gelo, Akrap i Čipin, 2005). Ukupni negativni migracijski saldo 20. stoljeća iznosi gotovo 1,27 milijuna stanovnika[1] ili godišnje prosječno oko -12.700 osoba (Gelo, Akrap i Čipin, 2005). U istom vremenu bila su značajna i doseljavanja stanovnika na teritorij Hrvatske, no za potrebe ovog rada neće se ulaziti u komponentu doseljavanja[2]. Cilj rada je problematizirati praćenje vanjskih migracija, prikazati iseljenički karakter

* Docent na Katedri za demografiju Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

stanovništva i posljedice iseljavanja po domicilno stanovništvo. Brojno iseljeništvo bilo je jedan od glavnih uzročnika sporijeg rasta ukupnog stanovništva i demografskog starenja Hrvatske.

U novije vrijeme, u nastavku prethodno spomenutih iseljeničkih trendova, govori se o novom iseljeničkom valu Hrvata. Prema dostupnim podacima o kretanju stanovništva, možemo konstatirati kako su se pristupanjem Europskoj uniji stvorili uvjeti za novi val iseljavanja Hrvata prema razvijenijim zemljama Europe. Radna mjesta, bolje plaćena, viši životni standard odvukao je značajan dio radno sposobnog stanovništva, primarno u nekoliko zemalja Europske unije. Očekivano vodeća odredišna zemlja s najvećim brojem hrvatskog stanovništva je Njemačka. Noviji fenomen gospodarskog razvoja Irske također je ostavio traga na tokove hrvatskog iseljeništva pa u posljednjih nekoliko godina bilježimo značajan negativni migracijski saldo s tom zemljom.

Gospodarske i političke krize u Hrvatskoj uzrok su značajnom iseljavanju mladih od kraja 19. stoljeća do danas. No to ne znači da su ekonomski razlozi bili jedini koji su uvjetovali iseljavanje iz Hrvatske. Osim dobro poznatih i samorazumljivih ekonomskih razloga iseljavanja, neka istraživanja navode i društvene razloge poput nemorala političkih elita, pravne nesigurnosti, nepotizma i korupcije koji su pridonijeli iseljavanju iz Hrvatske (Jurić, 2018). Vrlo važnu ulogu ima i iseljenička infrastruktura koju čine prijatelji, obitelj i poznanici koji već žive u zemlji odredišta i tako predstavljaju glavne izvore konkretnih informacija o mogućnostima zaposlenja u drugim zemljama, omogućuju kontakt, olakšavaju preseljenje, pomažu u svladavanju jezične barijere i sl. Kakvu snagu imaju obiteljska, rodbinska i druga posredništva pri iseljavanju pokazuje niz naselja u Hrvatskoj čijih stanovnika ima više u inozemstvu nego u zemlji (Akrap, 1998). Koliko su takve mreže uspješne u privlačenju iseljenika pokazalo je i izvješće Europske komisije (European Commission, 2015) o funkcioniranju prijelaznih aranžmana za hrvatske radnike nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji u kojem se zaključilo kako usprkos ograničenjima pristupa njihovim tržištima rada, tradicionalne zemlje domaćini i dalje primaju veći broj migranata iz Hrvatske. To upućuje na zaključak da je učinak prijelaznih aranžmana vjerojatno ograničen u kontroli priljeva migranata i ne očekuje se bilo kakav učinak preusmjeravanja iz zemalja koje primjenjuju ograničenja prema onima koji odobravaju slobodan pristup (Vidovic i Mara, 2015).

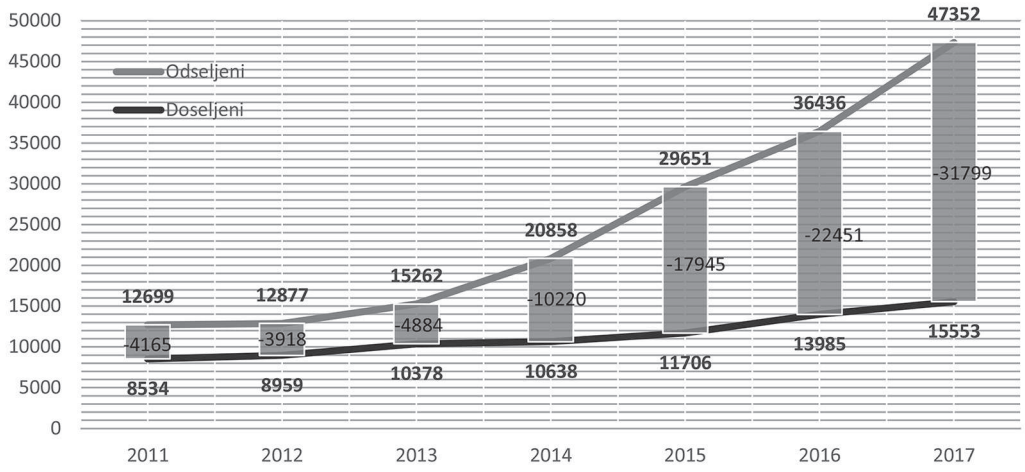
Bez obzir na važnost tematike, nedovoljno zastupljen interes i stručnost u području istraživanja migracija pokazuje stanje državne službene statistike na čije se nedostatke od strane demografa u stručnoj i široj javnosti upozorava već duže vrijeme. Službena statistika o vanjskim migracijama temelji se na podacima o odjavi prebivališta. Prema Zakonu o prebivalištu (NN 144/2012, 158/2013) građani koji iseljavaju iz zemlje moraju odjaviti svoje prebivalište Odjelu za upravne poslove Ministarstva unutarnjih poslova, no s obzirom na to da se prekršajna odredba pod člankom 16 istoimenog zakona u praksi ne provodi, a policijske postaje na tome ne inzistiraju, velik broj građana to ne čini. Po navodima liječnika, određen broj iseljenih ne odjavljuje se i zbog zadržavanja prava u zdravstvenom sustavu u Hrvatskoj, odnosno zdravstvenog osiguranja. Otud velika disproporcija između stvarnog stanja odseljenih i službene statistike objavljene u priopćenjima Državnog zavoda za statistiku. Velik broj zemalja koristi razne oblike registara stanovnika čijim se umrežavanjem preciznije i pouzdanije prate iseljavanje i useljavanje. S obzirom na opetovane iseljeničke valove iz Hrvatske, logično i korisno bi bilo uvođenje registra stanovnika koji bi bio nužni preduvjet za ozbiljniji pristup i donošenje važnijih politika spram iseljavanja stanovništva.

[1] Radi se o međupopisnoj bilanci, odnosno kumulativu razlika između popisa stanovnika od 1900. do 2001. god.

[2] Za više informacija o kretanju broja doseljenika u Hrvatsku u 20. stoljeću pogledati u Gelo, Akrap i Čipin, 2005.

DRŽAVNI ZAVOD ZA STATISTIKU – UKUPNI MIGRACIJSKI SALDO

Praćenje unutarnjih i vanjskih migracija stanovništva Republike Hrvatske provodi se na temelju podataka o prijavi i odjavi prebivališta i boravišta koje prikupe policijske postaje odnosno Ministarstvo unutarnjih poslova. Zakonska obveza prijave i odjave prebivališta temelji se na Zakonu o prebivalištu (NN 144/2012 i 158/2013). Zakonom o strancima (NN 130/2011 i 74/2013) propisuju se uvjeti ulaska, kretanja i boravka te rad stranaca u Republici Hrvatskoj (Državni zavod za statistiku, 2019)[3].

Izvor: Državni zavod za statistiku, Publikacije prema statističkim područjima

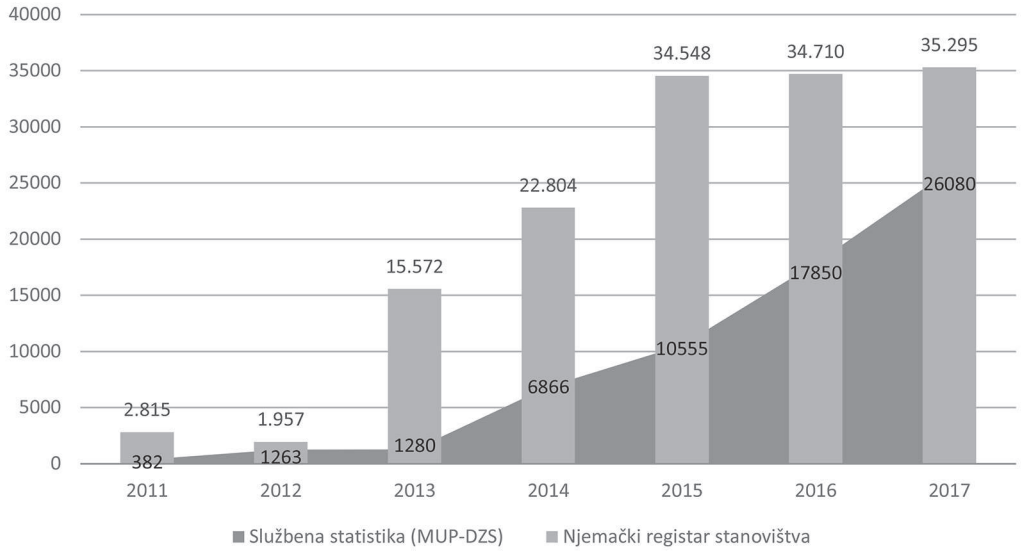
Grafikon 1. Migracijski saldo, 2011. – 2017. godina, službena statistika

Prema podacima Ministarstva unutarnjih poslova (grafikon 1.), jasan je i vrlo primjetan skok broja iseljenih veći broj godina unazad, naročito od 2014. godina, nakon ulaska u Europsku uniju. Očekivano, možemo reći da je ulaskom u Europsku uniju započeo novi val iseljavanja iz Hrvatske. Ako bi za početnu točku uzeli posljednji popis 2011. godine, a za posljednju ujedno i onu zadnje službeno dostupnu 2017. godinu, dolazimo do brojke od 175.135 odseljenih izvan granica Republike Hrvatske. U istom razdoblju u našu zemlju je doselilo 79.753 osobe, pa dobivamo razliku odnosno negativni migracijski saldo od 95.382 osobe. Napomene radi, ako tom broju dodamo i negativni prirodni prirast istog razdoblja od 89.109 tada možemo sa sigurnošću utvrditi kako se broj ukupnog stanovništva Hrvatske od zadnjeg popisa 2011. do kraja 2017. godine smanjio za najmanje 184 tisuće stanovnika. Nažalost, to je optimistična brojka. Podaci o iseljavanju dostupni u zemljama domaćinima pokazuju značajno veći broj ulazaka Hrvata negoli ih bilježi službena statistika Republike Hrvatske.

[3] Obuhvat i usporedivost: Statistička definicija međunarodnog migranta temelji se na konceptu uobičajenog mjesta stanovanja. Prema tom konceptu doseljenima iz inozemstva i odseljenima u inozemstvo smatraju se osobe koje su promijenile uobičajenu državu stanovanja na razdoblje koje je ili se očekuje da će biti dugo najmanje godinu dana. Podaci o migracijama obuhvaćaju državljane Republike Hrvatske i strance na privremenome ili stalnom boravku u Republici Hrvatskoj. Prema metodologiji koja se primjenjivala do 2010., podaci o vanjskoj migraciji stanovništva obuhvaćali su državljane Republike Hrvatske i strance na stalnom boravku koji su prijavili odnosno odjavili svoje prebivalište u Republici Hrvatskoj (https://www.dzs.hr/).

USPOREDBA ISELJAVANJA PREMA ZEMLJAMA ODREDIŠTA – NJEMAČKA, AUSTRIJA, IRSKA

Kako bi evaluirali vjerodostojnost obujma emigracije stanovništva s područja Republike Hrvatske posljednjih godina, napravljena je jednostavna usporedba domaćih i inozemnih službenih podataka statističkih zavoda o mehaničkom kretanju stanovništva. S ciljem što jasnijeg prikaza stanja i kretanja stanovništva, odnosno migracijskog salda između Hrvatske i drugih zemalja, za primjer su analizom obuhvaćene dvije reprezentativne, tradicionalno iseljeničke zemlje Hrvata, Njemačka i Austrija. Posljednjih godina kao svojevrsna „obećana" zemlja među iseljenicima pojavila se i Irska, koja je također obuhvaćena istovrsnom usporedbom.

Izvor: Obrada autora prema podacima Državnog zavoda za statistiku i njemačkog zavoda za statistiku (*Statistisches Bundesamt* – DESTATIS)

Grafikon 2.1. Migracijski saldo – odljev/povećanje broja Hrvata u Njemačkoj, 2011. – 2017. godine

Na grafikonu 2.1. prikazana je bilanca kretanja stanovnika između Hrvatske i Njemačke (tamnija ploha[4]), te povećanje broja Hrvata u Njemačkoj prikazan njemačkim registrom stranaca (svjetliji stupići). Iz prikazanih podataka razvidan je jaz između migracijskog salda Hrvatske s Njemačkom i Njemačke s Hrvatskom. Potrebno je naglasiti da njemački registar bilježi strance prema državljanstvu, pa jedan dio Hrvata dolazi i s područja Bosne i Hercegovine, ali nedovoljan za objašnjenje velikog odstupanja koje započinje s 2013. godinom. U razdoblju od 2011. do 2017. godine prema podacima Ministarstva unutarnjih poslova, migracijski saldo (useljeni manje iseljeni) iznosio je -64.276 osobe. U istom razdoblju prema njemačkom registru (Statistisches Bundesamt, 2019) broj Hrvata porastao je za 147.701, odnosno 31.12.2017. u Njemačkoj je živjelo 367.900 hrvatskih državljana. Razlika koja proizlazi iz dviju evidencija iznosi velikih 83.425 osoba. Još je jasnije odstupanje vidljivo ako se prikažu podaci odlaska i ulaska u Njemačku na godišnjoj razini.

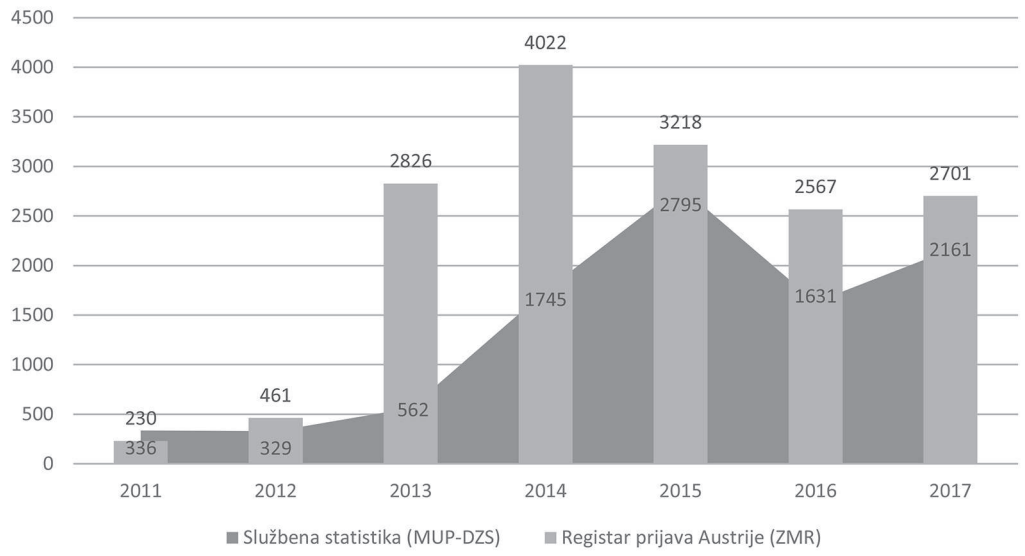
[4] Negativna razlika s njemačkom (veći broj odseljenih od useljenih) je usporedbe radi prikazana pozitivnim brojem

Tablica 1. Usporedba službene statistike Hrvatske i Njemačke

Godina	Podaci MUP-DZS	Podaci njemačkog registra[5]		
	Odseljeni u Njemačku	Doseljeni		Ukupno
		Prvi put	Ponovno	
2011.	1.061	-	-	8.174*
2012.	1.883	4.570	2.827	7.397
2013.	2.193	12.226	5.457	17.683
2014.	7.961	30.591	6.222	36.813
2015.	12.325	44.649	5.979	50.628
2016.	20.432	48.080	6.165	54.245
2017.	29.053	49.055	7.210	56.265

*Podaci za 2011. godinu prikazani su zbirno i s rođenima. Izvor: Statistisches Bundesamt, 2019.

Prema našoj službenoj statistici, u razdoblju od 2012. do 2017. godine, u rastućem trendu u Njemačku je odselilo 73.847 stanovnika. Prema podacima njemačkog zavoda, u istom razdoblju u Njemačku je uselilo 189.171 osoba s hrvatskim državljanstvom – prvi put te još 33.860 Hrvata ponovnim useljavanjem, ukupno 223.031 osoba (tablica 1.).

Izvor: Obrada autora prema podacima Državnog zavoda za statistiku i Zavoda za statistiku Austrije (*Statistik Austria*)

Grafikon 2.2. Migracijski saldo – odljev/priljev Hrvata u Austriju, 2011. – 2017. godina

Praćenje vanjskih migracija, odnosno migracijske bilance između naše zemlje i Austrije relativno je točnije od onog koji imamo s Njemačkom ili Irskom. Potrebno je naglasiti kako hrvatski državljani još uvijek imaju restrikciju zapošljavanja u Austriji. To pravo svake članice Europske unije spram drugih novih članica Austrija

[5] Potrebno je napomenuti kako njemački registar bilježi ulazak osoba prema državljanstvu, pa je jedan dio Hrvata useljenika i s prostora Bosne i Hercegovine i drugih zemalja s prostora bivše države. Ipak, takva usporedba jasno prikazuje veliki nerazmjer između podataka o iseljenima iz Hrvatske jer prema nekim procjenama udio Hrvata iz Hrvatske među useljenicima je oko 70 % (podaci za Austriju).

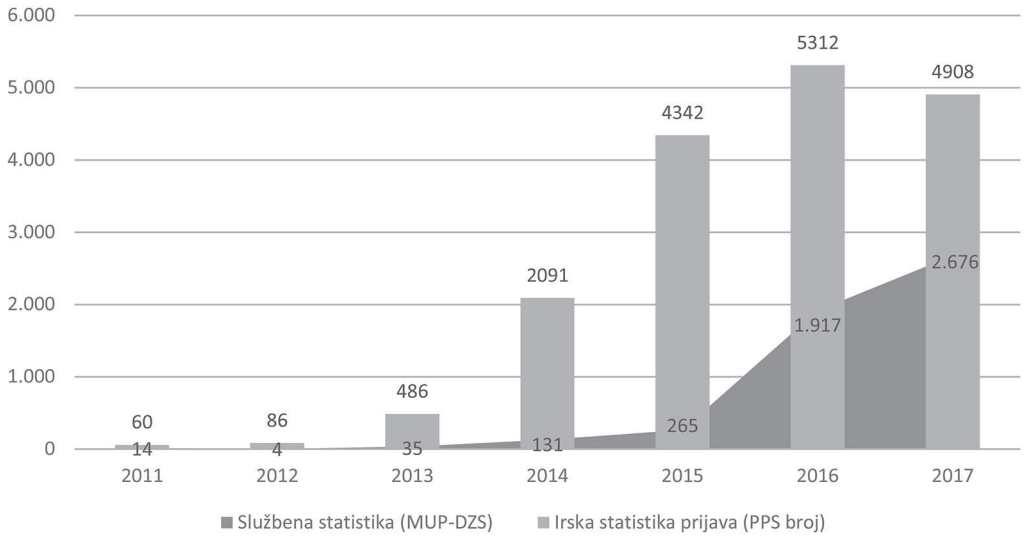
je na hrvatske građane iskoristila u maksimalnom trajanju[6]. Stoga možemo zaključiti kako bi odlazak Hrvata u Austriju vjerojatno bio veći negoli je trenutno, kao što se može i očekivati porast broja iseljenih 2020. godine.

Tablica 2. Usporedba službene statistike Hrvatske i Austrije

	Podaci MUP – DZS			**Podaci Austrije**		
Godina	Doseljeni	Odseljeni	Bilanca	Dolazak	Odlazak	Bilanca
2011.	144	480	-336	1908	1678	230
2012.	208	537	-329	2008	1547	461
2013.	208	770	-562	4183	1357	2826
2014.	255	2000	-1745	6036	2014	4022
2015.	439	3234	-2795	5832	2614	3218
2016.	533	2164	-1631	5097	2530	2567
2017.	545	2706	-2161	5082	2381	2701

Izvor: Obrada autora prema podacima Državnog zavoda za statistiku i Zavoda za statistiku Austrije (*Statistik Austria*)

U promatranih sedam godina domaća statistika bilježi odlazak 11.891 osoba u Austriju, dok je u isto vrijeme iz Austrije došlo (vratilo se) 2332 osobe, što je u konačnici migracijski saldo od -9559 (tablica 2.). Austrijski podaci („Wanderungen mit dem Ausland", n. d.) govore o nešto većem priljevu Hrvata u promatranom razdoblju. Od 2011. godine do 2017. godine u Austriju je uselilo 30.146 osoba s hrvatskim državljanstvom, dok je 14.121 osoba iz Austrije preselila u Hrvatsku. Rezultanta je pozitivan migracijski saldo Austrije s Hrvatskom, odnosno povećanje broja stanovnika za 16.025. I na ovom primjeru vidimo kako je evidencija odjava prebivališta nepotpuna i nepouzdana za kvalitetno praćenje i analizu vanjskih migracija.

Izvor: Obrada autora prema podacima Državnog zavoda za statistiku i Ureda za socijalnu zaštitu Irske

Grafikon 2.3. Broj iseljenih u Irsku / broj PPS prijava u Irskoj

[6] Tijekom prijelaznog razdoblja do 7 godina nakon pristupanja Hrvatske 1. srpnja 2013. mogu se primijeniti određeni uvjeti koji ograničavaju slobodno kretanje radnika iz i u Hrvatsku.

I službeni broj odseljenog stanovništva Republike Hrvatske u Republiku Irsku dokazuje manjkavost i problematičnost praćenja iseljavanja hrvatskog stanovništva hrvatskih institucija. Broj hrvatskih državljana koji odlaze na rad u Irsku moguće je pratiti prema PPS broju (*Personal Public Service Number*)[7]. Navedeni identifikacijski broj označava jedinstveni osobni broj potreban za transakcije između pojedinca i institucija, pružatelja javnih usluga koji svi doseljenici bez iznimke traže po dolasku u Republiku Irsku (Akrap, Strmota i Ivanda, 2017). Iako nije sigurno koliko je osoba koje su zatražile PPS broj ostalo duže u Republici Irskoj, zamjetan je rastući trend privlačnosti te zemlje među hrvatskim emigrantima. Na grafikonu 2.3. prikazan je broj iseljenih Hrvata u Irsku te broj prijava za PPS broj. Vidljivo je značajno odstupanje u tim podacima. U prve dvije godine po pristupanju u Europsku uniju (2014. i 2015.) naša statistika evidentira svega 396 iseljena u Irsku, dok zbroj prijava za PPS broj u Irskoj iznosi 6433, odnosno 16 puta više. Ukupno, u promatranom razdoblju 2011. – 2017. Hrvatska evidentira 5042 odseljenika, a Irska 17.285 hrvatska doseljenika. Na službenim stranicama Ureda za socijalnu zaštitu Irske dostupni su podaci i za 2018. godinu („Statistics on Personal Public Service Numbers Issued", n. d.) prema kojima je u Irskoj zatraženo 4346 PPS brojeva. Prema tome, od ulaska u Europsku uniju irsku „avanturu" doživjelo je gotovo 22 tisuće građana Hrvatske. Prema neslužbenim informacijama, većina tih ljudi živi u nekoliko najvećih gradova (Dublin, Cork, Limerick, Galway) koji su dosad razvili „infrastrukturu za iseljavanje".

DOBNA STRUKTURA KAO REPREZENTANTA DRUŠTVENO-EKONOMSKIH POSLJEDICA ISELJAVANJA/USELJAVANJA – PRIMJER NJEMAČKE

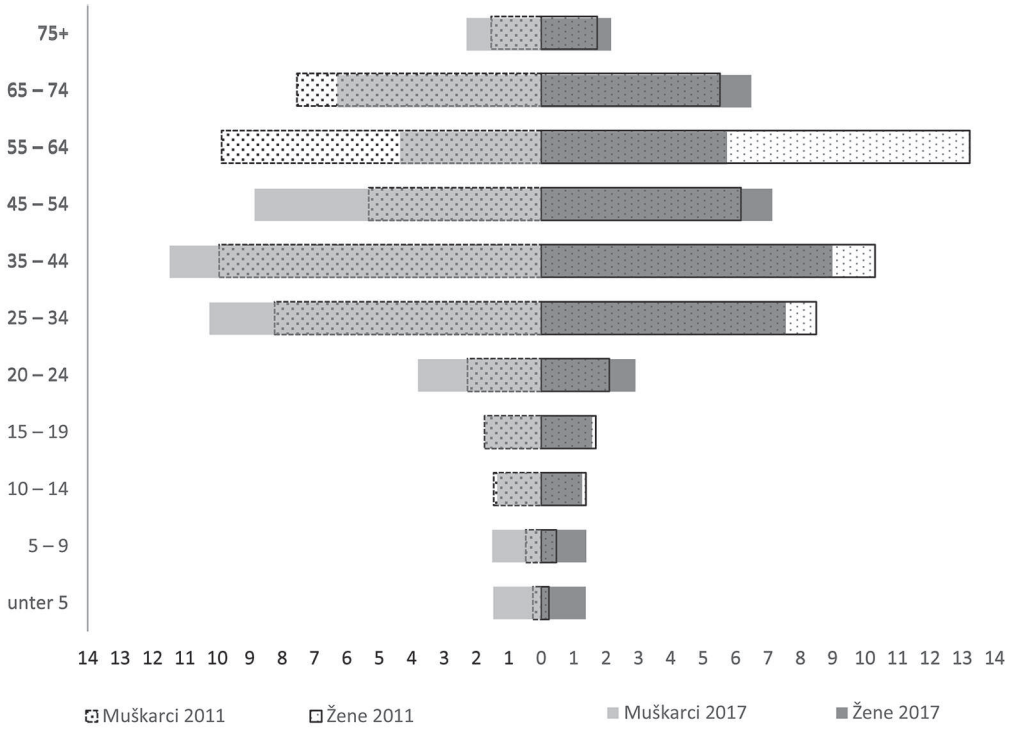
Migracija djeluje na sve agregatne i strukturne značajke stanovništva, i kao takva ima dvojni učinak. Mehaničko kretanje stanovništva ostavit će posljedice u mjestu podrijetla i u mjestu odredišta, prvenstveno mijenjajući demografske karakteristike tih područja: veličinu i prostorni razmještaj, fertilitetni potencijal, mortalitet i strukture stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1999). Najvažnija promjena koja se odvija uslijed iseljavanja jest promjena dobne strukture stanovništva. Logično je kako zemlje koje gube svoje stanovništvo iseljavanjem, osim brojčano bivaju osiromašene i strukturno, gubljenjem radno sposobnog, mahom mlađeg stanovništva. Zemlje „udomiteljice" s druge strane pomlađuju svoje stanovništvo. Da je takav trend prisutan moguće je iščitati iz vrlo jednostavnog prikaza dobne strukture iseljenika, konkretno onog u Njemačkoj posljednjih godina.

Iz dobne piramide stranaca-Hrvata u Njemačkoj (grafikon 3) vidi se promjena dobne strukture uslijed nekoliko godina kontinuiranog iseljavanja Hrvata u Njemačku. Promatramo li stanje pojedinih dobnih/fertilnih skupina stanovništva, 2011. godine uočljivo su najbrojnije bile osobe u starijoj životnoj dobi od 55 do 64 godine, kako muškarci tako i žene. Očigledno se radi o predumirovljeničkoj populaciji odseljenoj 70-ih godina 20. stoljeća u tadašnjem iseljeničkom „gastarbajterskom" valu. Nakon pristupanja Europskoj uniji i novog vala Hrvata prema Njemačkoj otpočelo je novo pomlađivanje hrvatske populacije u inozemstvu. Godine 2013. prosječna starost zajednice Hrvata u Njemačkoj iznosila je 47,2 godine, da bi dvije godine kasnije pala na 44,9, a još dvije kasnije, 2017. godine dodatno je bila snižena na 42,7 godina. U usporedbi s 2011. godinom, uzimajući u obzir dinamiku starenja populacije[8], iz dobno-spolne piramide (grafikon 3.) u 2017. godini vidimo značajno povećanje udjela muškaraca i žena u dobi 25 – 34, kao i djece ispod 10 godina, što potvrđuje tezu

[7] PPS broj u Irskoj može se djelomično usporediti s hrvatskim OIB-om (osobnim identifikacijskim brojem).

[8] Pri uspoređivanju dobno-spolnih piramida treba pratiti dinamiku starenja (pomicanja piramide prema gore), odnosno kod piramide recentnijeg razdoblja (u ovom slučaju 2017. g.) vidjeti povećanje/smanjenje pojedine dobne skupine do čega bi došlo bez useljavanja (pomicanje dobnih skupina prema gore 2011.).

o iseljavanju mladih obitelji. Veće je povećanje broja muškaraca u populaciji 25 – 44, što znači da u spolnoj distribuciji iseljenika i dalje dominiraju muškarci u radnoj dobi.

Izvor: obrada autora prema Statistisches Bundesamt, 2019.

Grafikon 3. Dobno-spolna struktura Hrvata u Njemačkoj, stanje na dan 31.12.2011. i 31.12.2017.

Ako analiziramo obrazovnu strukturu migracija, i tu je logika jasna. Uslijed gospodarskog razvoja i rasta Zapadne Europe s jedne strane, te pada nataliteta i starenja domicilnog stanovništva s druge strane, potražnja za strukovnim zanimanja gotovo je pa beskonačna. Visoko obrazovana radna snaga (bijeli ovratnici) u pojedinim sektorima također je vrlo tražena (medicina, IT sektor, inženjerstvo i dr.). Neka anketna istraživanja dokazuju tezu „odljeva mozgova" iz Hrvatske u Njemačku (Jurić, 2018; Šola i Bičvić, 2018). Takvi stranci itekako su traženi i zbog lakše integracije koju im naročito omogućava poznavanje njemačkog jezika koji se već tradicionalno uči kao drugi jezik u mnogim hrvatskim školama.

Društveno-ekonomske posljedice prikazanog trenda iseljavanja mladog, radno sposobnog, obrazovanog, stručnog stanovništva su blago rečeno nepovoljne. Kad iseljavanju pribrojimo prirodni pad, dinamika izumiranja i pustošenja hrvatskih prostora je zastrašujuća, a trenutni trendovi pada nataliteta i odseljavanja naslućuju još negativniji scenarij. Svakom daljnjom godinom Hrvatska će imati sve lošiju demografsku, ekonomsko-socijalnu i obrazovnu strukturu stanovništva (Akrap, Strmota i Ivanda, 2017). S druge strane, u zemljama imigracije dolazi do ublažavanja nepovoljnih trendova, povećanja održivosti mirovinskog sustava, uravnoteženja ponude i potražnje na tržištu rada, rasta produktivnosti i u konačnici gospodarskog rasta.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pristupanjem Hrvatske Europskoj uniji započela je nova negativna faza u njezinom demografskom razvoju. Toliko promovirana mobilnost svih građana EU-a zasad je rezultirala isključivo emigracijskim valom gospodarstvu i sustavu vrijednog dijela stanovništva. Kako se i očekivalo, potpuno otvaranje granica prema zemljama s višim razinama plaća i višim životnim standardom, uz postojeće društveno-gospodarske i političke probleme u zemlji i uz podršku velike iseljeničke mreže rezultiralo je novim velikim odljevom hrvatskog stanovništva. Uz takav društveno-gospodarski disbalans koji egzistira među zemljama članicama Europske unije za očekivati je kontinuirani negativni migracijski saldo na štetu novih ekonomski slabijih članica.

Jedan od razloga prekomjernog iseljavanja iz Hrvatske smatra se neravnomjerna akumulacija kapitala i gospodarskih aktivnosti u svega nekoliko većih gradova koje je rezultiralo današnjim zaostajanjem velikih područja Hrvatske (Slavonija, Lika, unutrašnjost Dalmacije) i generiranjem „viška" stanovništva pa se može reći i da blagostanje ovisi o kontinuiranom iseljenju dijela stanovništva. Takvo apsurdno stanje vrlo nepovoljno i razarajuće djeluje na demografsku strukturu Hrvatske. Unatoč kontinuiranom padu broja stanovnika i negativnoj migracijskoj bilanci Hrvatska nema migracijsku strategiju i ne provodi migracijsku politiku kakva bi joj bila od velike važnosti. Takva politika obuhvaćala bi kompleks mjera spram dijaspore, potencijalnih imigranata, olakšavanja ulaska i integracije, definiranja jasnih privlačnih faktora tržišta rada, socijalne zaštite i ostalih segmenata društvenog života. Potrebno bi bilo uvoditi mjere za povratak stanovništva. Praćenje odljeva i priljeva radne snage s nekog teritorija od presudne je važnosti za budući ukupni razvoj neke zemlje. Ovim radom ukazalo se na samo jedan objektivan problem koji je prisutan već duže vrijeme. Na primjeru triju zemalja prikazana je značajna razlika u evidenciji odlazaka Hrvata u inozemstvo. Podcijenjeni broj odseljenih stanovnika velik je problem koji tako nepredviđen stvara neodrživ pritisak na gospodarski, mirovinski i socijalni sustav. Kvalitetno praćenje vanjskih migracija jedna je od pretpostavki za odgovorno upravljanje ljudskim resursima i javnim sustavima.

Literatura

1. Akrap, A. (1998). Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971. – 1981. i 1981. –1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji. U I. Lajić, A. Akrap, D. Babić, i S. Podgorelec (Ur.), *Migracije u Hrvatskoj – regionalni pristup* (str. 11. – 68). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
2. Akrap, A. (2004). Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja. *Društvena istraživanja*, *13*(4-5(72-73)), 675-699. (https://hrcak.srce.hr/16233)
3. Akrap, A. (2014). Demografsko stanje i razvojni potencijali Hrvatske. U V. Puljiz, J. Tica, i D. Vidović (Ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske: podloga za hrvatsku migracijsku strategiju* (str. 25 – 69). Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
4. Akrap, A., Strmota, M. i Ivanda, K. (2017). Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Kaselj Perić (Ur.), *Hrvatska izvan domovine II* (str. 543 – 551). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva.
5. European Commission. (2015). *Commission report on transitional arrangements regarding free movement of workers from Croatia.* Memo/15/5068. Bruxelles: European Commission. Dohvaćeno iz http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-5068_en.pdf
6. Državni zavod za statistiku. (2019). *Migracije.* Dohvaćeno iz: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/Pokazatelji/Stanovnistvo%20-%20migracije.xlsx
7. Gelo, J., Akrap, A. i Čipin, I. (2005). *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske.* Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.

8. Jurić, T. (2018). *Iseljavanje Hrvata u Njemačku – Gubimo li Hrvatsku?* Zagreb: Školska knjiga.
9. Kustić, A. Ž. (1998). Moje dvije frankfurtske godine. *Živa zajednica*, 8-10(192), 32-34.
10. Statistisches Bundesamt (Destatis). (2019). *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung. Ergebnisse des Ausländerzentralregister.* Wiesbaden: Statistisches Bundesamt. Dohvaćeno iz: https://www.destatis.de/GPStatistik/receive/DESerie_serie_00000018 (21. 3. 2019.)
11. Statistics on Personal Public Service Numbers Issued. (n. d.). Dohvaćeno iz: http://www.welfare.ie/en/Pages/Personal-Public-Service-Number-Statistics-on-Numbers-Issued.aspx (21. 3. 2019.)
12. Šola, I. i Bičvić, M. (2018). Ekonomsko iseljavanje iz Slavonije u SR Njemačku: Neka identiteska, psihološka i etička pitanja. *Bogoslovska smotra*, *88*(1), 157-175. (https://hrcak.srce.hr/200756)
13. Vidovic, H. i Mara, I. (2015). *Free movement of workers, transitional arrengements and potential mobility from Croatia.* WIIW Research Report No. 402. Beč: The Vienna Institute for International Economic Studies.
14. Wanderungen mit dem Ausland. (n. d.). Dohvaćeno iz: https://www.statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/bevoelkerung/wanderungen/wanderungen_mit_dem_ausland_aussenwanderungen/index.html (24. 3. 2019.)
15. Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj.* Zagreb: MATE.
16. Zakon o prebivalištu. *Narodne novine,* broj 144/2012, 158/2013.
17. Zakon o strancima. *Narodne novine,* broj 130/2011, 74/2013.1

COMPARISON OF DOMESTIC AND FOREIGN OFFICIAL STATISTICS ON EMIGRATION FROM CROATIA

ABSTRACT

Mechanical movement of the population, although a daily phenomenon of an increasingly mobile world population, is increasingly becoming a topic of various scientific and professional discussions due to its causes and consequences. Migration requires special attention in investigating cause and effect relationships and determinants that make it substantially and methodologically a highly complex component of overall population movement. Although an exceptionally important indicator of the socio-economic life of a country, and a response to the conditions and quality of work in Croatia, the study of migration has not yet achieved the basic prerequisite quality level of official data. On the basis of research, it would be possible to make quality and strategic policies that would give an answer to the causes of population movement, especially emigration. The purpose of this paper is to compare the official data of selected immigrant countries in which the register records the existence and inflow of the Croatian population, with the data from the Croatian Central Bureau of Statistics. The supposed deviation in the number is explained in the gap between the number of emigrants and those officially unregistered in Croatia. This problem often misleads a less-informed public, and underestimates the scale and consequences of emigration waves.

Key words: *migration, official statistics, emigration waves*

Dražen Živić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar
drazen.zivic@pilar.hr

Ivo Turk
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
ivo.turk@pilar.hr

DEMOGRAFSKA BILANCA HRVATA U REPUBLICI SRBIJI (2002. – 2017.) – OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE DEMOGRAFSKE ODRŽIVOSTI

SAŽETAK

Ukupna depopulacija dominantan je i kontinuiran dinamički demografski proces u hrvatskoj manjinskoj zajednici u Republici Srbiji. Od popisa stanovništva 1961. do posljednjega 2011. godine, ukupan broj osoba koje su se u popisima izjasnile Hrvatima smanjen je za čak 69,4 %, pri čemu je stopa prosječne relativne godišnje promjene iznosila -1,88 %. Na pojavu i napose jačanje ukupne depopulacije utjecali su negativni trendovi u bioreprodukciji kao i u mehaničkom kretanju hrvatskoga stanovništva. S obzirom na predvidivi nastavak pada broja Hrvata u Srbiji i nakon popisa 2011. godine, predmet znanstvene analize u ovom radu je demografska bilanca hrvatske populacije u razdoblju od 2002. do 2017. godine. Svrha istraživanja je na temelju analize javno dostupnih podataka popisne i vitalne statistike utvrditi razinu prirodnoga pada te procijeniti i opisati veličinu i strukturu demografske bilance kao jednog od indikatora sve nepovoljnijeg demografskog stanja u kojemu se nalaze Hrvati u Republici Srbiji. Ujedno, želimo ukazati na izrazito nepovoljan dobno-spolni sastav kao dominantnu odrednicu opadajuće bioreprodukcije hrvatskoga stanovništva te objasniti kauzalni odnos na relaciji: demografsko starenje – prirodni pad stanovništva – negativna demografska bilanca (ukupna depopulacija) kao preduvjeta realne ocjene demografske održivosti hrvatske manjinske zajednice u Republici Srbiji.

Ključne riječi: *Hrvati, demografska bilanca, natalitet, mortalitet, Republika Srbija*

UVOD

Ukupno kretanje stanovništva jedan je od najčešće istraživanih indikatora demografskoga razvoja neke populacije. Osnovni statistički izraz ukupnoga kretanja stanovništva kao sumarnoga ili agregatnoga pokazatelja jest međupopisna promjena broja stanovnika koja se može iskazati u apsolutnim i/ili relativnim vrijednostima (indeksi i stope). Ovisno o predznaku smjera međupopisne promjene, ukupno kretanje stanovništva može biti pozitivno (demografski porast), negativno (demografski pad ili ukupna depopulacija) i stagnantno. Pozitivan, negativan ili stagnantan trend ukupnoga kretanja stanovništva determiniran je kvantitativnim međuodnosom između dviju dinamičkih odrednica demografskoga razvoja (prirodnoga i mehaničkoga kretanja), tj. *aktivom* i *pasivom* demografske bilance, pri čemu su sastavnice aktive demografske bilance natalitet i imigracija, a sastavnice pasive demografske bilance mortalitet i emigracija (Wertheimer-Baletić, 2017). Predznak smjera ukupnoga kretanja stanovništva ponajčešće je rezultat diferencijalne strukture demografske

bilance. U tom kontekstu vrijednosti aktive i pasive demografske bilance signifikantan su pokazatelj utjecaja različitih endogenih (demografskih) i eksternih (socijalnih, ekonomskih, obrazovnih, povijesnih, prostornih i drugih) čimbenika demografskoga razvoja, od kojih mnogi u danim okolnostima imaju dugoročan destabilizacijski učinak.

Ukupno kretanje i razvoj hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji[1] u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata, generalno uzevši, izrazito je negativnoga predznaka, što upućuje na prevladavajuće dinamičke depopulacijske karakteristike međupopisne promjene. Od 1948. do 2011. godine broj stanovnika Republike Srbije koji su se u provedenim popisima izjasnili Hrvatima smanjen je sa 164.574 (što je maksimum njihove naseljenosti) na 57.900 (najmanji broj popisima utvrđenoga broja Hrvata) što implicira stopu ukupne depopulacije od -64,8 %, s tim da je broj Hrvata u Vojvodini u istomu razdoblju smanjen sa 134.232 na 47.033 ili za 65,0 %, a u središnjoj Srbiji s 30.342 na 10.867 ili za 33,0 %.

Prema formalnim demografsko-statističkim kriterijima, odnosno trendu međupopisne promjene Hrvati su u Republici Srbiji u kontinuiranoj ukupnoj depopulaciji od 1961. godine.[2] Na njezinu su pojavu i jačanje sinergijski utjecaj imali negativni trendovi u bioreprodukciji i mehaničkom kretanju stanovništva, odnosno produbljivanje debalansa u odnosu aktive i pasive demografske bilance, tj. nataliteta i mortaliteta s jedne te imigracije i emigracije s druge strane. Na temelju dosadašnjih polustoljetnih (negativnih) stopa kretanja broja Hrvata u Republici Srbiji za očekivati je i nastavak ukupne depopulacije nakon posljednjega popisa stanovništva 2011. godine.

S obzirom na predvidivi nastavak pada broja Hrvata u Republici Srbiji, predmet znanstvene analize u ovom radu je demografska bilanca hrvatske populacije u razdoblju od 2002. do 2011. te od 2011. do 2017. godine. Svrha istraživanja je na temelju analize javno dostupnih podataka popisne i vitalne statistike te objavljene znanstvene literature utvrditi razinu prirodnoga pada hrvatskoga stanovništva te procijeniti i opisati veličinu i strukturu demografske bilance kao jednog od indikatora sve nepovoljnijega (zapravo kritičnoga) demografskoga stanja u kojemu se nalaze Hrvati u Republici Srbiji. Ujedno, želimo ukazati i na izrazito nepovoljan dobno-spolni sastav stanovništva kao dominantnu odrednicu opadajuće bioreprodukcije i opće reprodukcije hrvatskoga stanovništva te objasniti kauzalni odnos na relaciji: demografsko starenje – prirodni pad – negativna demografska bilanca (ukupna depopulacija) kao preduvjeta realne ocjene demografske održivosti hrvatske manjinske zajednice.

Ranije je istaknuto da demografsku bilancu, uz prirodno kretanje stanovništva (natalitet i mortalitet), determiniraju i migracije. Usporedbom rezultata popisa 2002. i 2011. godine te prirodnoga kretanja u istom međupopisnomu razdoblju, vitalno-analitičkom metodom možemo tek okvirno procijeniti grubu migracijsku bilancu imajući u vidu činjenicu da nije moguće egzaktno utvrditi koliko je utvrđena razlika između popisne i prirodne promjene određena mehaničkim kretanjem, a koliko promjenom u načinu popisnoga izjašnjavanja prema kriteriju etničnosti/nacionalnosti. Iz tih razloga je za razdoblje od 2011. do 2017. godine bilo moguće utvrditi demografsku bilancu samo temeljem prirodnoga, a ne i mehaničkoga kretanja stanovništva. No i taj je izračun, premda metodološki gledano necjelovit, držimo, dovoljno ilustrativan za ocjenu predznaka demografske bilance, odnosno predvidive razine ukupne depopulacije Hrvata u Republici Srbiji nakon popisa 2011. godine.

[1] Misli se na popisima utvrđeni broj osoba koje su se izjasnile Hrvatima, dakle, bez broja pripadnika hrvatskih subetničkih skupina Bunjevaca i Šokaca.

[2] Detaljnije o brojčanomu kretanju broja Hrvata u Republici Srbiji od prvoga poslijeratnoga popisa 1948. do posljednjega 2011. vidjeti u: Živić i Cvikić (2013) i Živić (2015).

UKRATKO O ODREDNICAMA DEMOGRAFSKOGA RAZVOJA HRVATA U REPUBLICI SRBIJI

Sve nepovoljnije demografsko stanje u kojemu se nalaze Hrvati u Republici Srbiji, a koje se prepoznaje u rezultatima općih popisa stanovništva, posljedica je dugoga, kontinuiranoga i međusobno isprepletenoga djelovanja različitih demografskih (dinamičkih i strukturnih) i nedemografskih (eksternih) čimbenika koji su velikim dijelom posljedica širih razvojnih procesa u oblikovanju demografske i etnodemografske slike u toj zemlji od sredine 20. stoljeća do danas. Među demografskim činiteljima depopulacije (ukupne i parcijalne) Hrvata u Republici Srbiji, koja je kontinuirana – kao što je u uvodu naznačeno – već pola stoljeća (od popisa 1961.), naročito se ističu: izraziti debalans u bioreprodukciji (nizak natalitet i veći broj umrlih osoba od živorođene djece), kontinuirano i brojčano jako, voljno i prisilno iseljavanje (ne samo iz ekonomskih nego i iz političkih razloga) te brz i snažan proces demografskoga starenja koji je unatrag tri do četiri desetljeća potpuno poremetio odnose između funkcionalnih dobnih skupina uz jaku neravnotežu u sastavu stanovništva prema spolu (izrazita prevlast ženskoga u odnosu na muško stanovništvo), što u dugoročnom kontekstu smanjuje pa i potpuno onemogućava izglede za bioreproduktivnu obnovu hrvatske manjinske zajednice.

Međutim, na demografski razvoj Hrvata u Republici Srbiji od sredine 20. stoljeća, a osobito od kraja 80-ih godina 20. st. do danas bitno su utjecali i eksterni čimbenici, od kojih posebno valja upozoriti na sljedeće:

- višegodišnji, sve nepovoljniji politički, društveni, ekonomski, obrazovni i manjinski položaj Hrvata u toj zemlji
- na promjene u načinu popisnoga izjašnjavanja „uvođenjem" u popisnice etničkih/nacionalnih kategorija „Bunjevci" i „Šokci", čime su ojačani asimilacijski procesi i popisna etnomimikrija[3]
- na političke pritiske s elementima etničkoga čišćenja kojima su Hrvati bili izloženi tijekom 90-ih godina 20. st. i kasnije[4]
- na neriješeno hrvatsko manjinsko pitanje uključujući i nepriznavanje statusa (nove) nacionalne manjine[5] nakon raspada SFRJ (Bara i Žigmanov, 2009; Bara, 2012; Žigmanov, 2006).

Dakako, na demografski razvoj Hrvata u Republici Srbiji u promatranom razdoblju značajno su utjecale i opće odrednice suvremenoga društvenoga, ekonomskoga i demografskoga razvoja te zemlje, koje su od početka 90-ih godina prošlog stoljeća doživjele radikalne promjene (Raduški, 2003). U prethodnom su kontekstu na etnodemografske promjene u Republici Srbiji osobito jako utjecale prisilne ratne migracije. Prema podatcima UNHCR-a sredinom 1996. godine u Republici Srbiji bilo je registrirano 617.728 prisilnih migranata, od kojih se njih 537.937 nalazilo u izbjegličkom statusu, dok je 79.791 osoba bila registrirana kao ratom ugrožena „lica", ali bez izbjegličkoga statusa. S obzirom na to da je najveći broj prisilnih migranata bio srpske etničke/nacionalne identifikacije, njihov pretežiti razmještaj u Vojvodini (naročito srijemskim općinama) i

[3] Etnomimikrija ili svojevrsna popisna „dekroatizacija" Hrvata u Republici Srbiji, a koja ima izrazitu političku pozadinu, ne odlikuje se samo izjašnjavanjem dijela hrvatskoga etničkoga korpusa Bunjevcima i Šokcima, nego i činjenicom da se dio Hrvata nacionalno ne izjašnjava, bilo u smislu regionalne pripadnosti, nacionalne neopredijeljenosti ili izjašnjavanja Jugoslavenima (do 1991.).

[4] Premda hrvatska manjinska zajednica u Republici Srbiji nije, kako to opravdano ističe M. Bara, bila izravno uključena u ratove 90-ih godina 20. st., Hrvati su bili predmetom etnički motiviranoga nasilja i jakih asimilacijskih procesa. Naime, Hrvatima su u kontekstu izrazito nestabilnih političkih i društvenih prilika i odnosa u Republici Srbiji velikim dijelom bila ugrožena manjinska prava i životna egzistencija. Prema relevantnim procjenama Republiku Srbiju je 90-ih godina napustilo između 30.000 i 40.000 Hrvata, uglavnom iz Srijema. Detaljnije vidjeti u: Bara, 2012.

[5] Nepriznavanje statusa nove nacionalne manjine onemogućila je Hrvatima pravo na uporabu svoga jezika i pisma, pravo na obrazovanje na materinskom jeziku, pravo na informiranje na materinskom jeziku te pravo na izražavanje nacionalne kulture. Situacija se – barem donekle – promijenila (poboljšala) tek 2002. donošenjem Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u SFRJ (Bara, 2012).

širem beogradskom području, rezultirao je promjenom njihove etničke/nacionalne strukture u pravcu homogenizacije (srbizacije) etnodemografske slike naseljenosti pa i oblikovanja etnički vrlo homogenih regija i administrativnih jedinica (Kovjanić, 2016; Raduški, 2007; Solarević, 2017). Veliki priljev prisilnih migranata pozitivno je utjecao i na ublažavanje depopulacijskih trendova u Republici Srbiji. Štoviše, determinirao je demografski porast u međupopisnom razdoblju 1991. – 2002., na području Vojvodine, koji se sigurno ne bi dogodio da nije bilo brojnoga priljeva prisilnih migranata (Stevanović, 2005). S druge strane, kako je istaknuo A. Knežević „iako je Srbija tokom kriznih devedesetih godina deklarativno promovisala nacionalnu ravnopravnost svih građana, sukobi na etničkoj osnovi su uticali na iseljavanje jednog dela nesrpskog stanovništva koji je migrirao u svoje matične države ili treće zemlje" (Knežević, 2005, str. 104).

Uz navedeno, demografi u Srbiji posebno ističu i pitanje visine fertiliteta kao važne odrednice etničkih promjena, tj. porasta/pada broja i udjela u ukupnom stanovništvu pojedinih etničkih/nacionalnih zajednica, pa tako i hrvatske zajednice (Đurić, Tanasković, Vukmirović i Lađević, 2014). Tako se ističe da „sa demografskog gledišta najbitniji faktori za kreiranje sadašnje etničke strukture stanovništva Srbije su sadržani u neravnomernosti procesa demografskog razvitka različitih nacionalnih zajednica, koje je proizveo razlike u prirodnom kretanju, promene u strukturama stanovništva i populacionoj dinamici. Takođe, pomenuti događaji iz prethodne decenije su uticali i na uspostavljanje novih migracionih trendova (prisilne migracije sa ratom zahvaćenih područja, emigracija određenog broja lica srpske nacionalnosti iz Srbije ali i pripadnika nacionalnih manjina)". (Knežević, 2005, str. 109).

POLA STOLJEĆA DEPOPULACIJE HRVATA U REPUBLICI SRBIJI

Ukupna depopulacija, kao što je već naprijed rečeno, dominantan je dinamički demografski proces među hrvatskim stanovništvom u Republici Srbiji. Precizno ga indiciraju apsolutni i relativni statistički pokazatelji (stope i indeksi) međupopisne promjene. U neprekinutom je trajanju od 1961. godine. Broj popisom izjašnjenih Hrvata u Republici Srbiji smanjen je u tih pedeset godina (1961. – 2011.) sa 189.160 na 57.900 stanovnika ili za 69,4 % (indeks međupopisne promjene iznosio je svega 30,6), odnosno u apsolutnom je broju hrvatska manjinska zajednica smanjena za nešto manje od 132 tisuće osoba. Stopa prosječne relativne godišnje promjene u tomu je razdoblju iznosila čak -1,88 %. To znači da se u promatranih pedeset godina prosječno za gotovo 2 % godišnje smanjivao broj Hrvata. Za brojčano sve manju hrvatsku populaciju to je, dakako, ubrzo postao izgledno nenadoknadiv demografski gubitak, osobito s motrišta bioreprodukcije, jer je uz ukupnu depopulaciju progredirala i parcijalna (sve manje stanovništva u predfertilnoj i fertilnoj dobi) što je do krajnjih granica suzilo bioreproduktivne potencijale hrvatskoga stanovništva, a time na stanovit način ozbiljno dovela u pitanje njihovu demografsku održivost. Jednostavnije rečeno, sve je manje bilo, a u budućnosti će biti još manje onih naraštaja koje mogu/žele sudjelovati u bioreprodukciji, tj. biološki obnavljati hrvatsku zajednicu u Republici Srbiji. U perspektivi stanje će biti još teže, jer su već rezultati popisa iz 2011. godine pokazali da je broj Hrvata starijih od 65 godina (16.969) četiri puta veći od broja Hrvata mlađih od 15 godina (4159) (Republički zavod za statistiku, 2013b). U nastavku rada provedena analiza bioreprodukcije hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji u razdoblju od 2002. do 2017. godine potvrđuje ocjenu o njihovom biološkom neobnavljanju kao važnoj odrednici dosadašnje, ali i predvidive ukupne depopulacije. Intenzitet depopulacije hrvatskoga stanovništva bio je različit u pojedinim međupopisnim razdobljima, na što su, uz destabilizacijske čimbenike demografskoga razvoja, utjecale i promjene u metodologiji popisa stanovništva.[6] Indikatori međupopisne promjene broja Hrvata u Republici Srbiji dani su u tablici 1, uz napo-

[6] Detaljnije o promjenama u popisnim metodologijama 2002. i 2011. u odnosu na ranije popise, vidjeti u: Republički zavod za statistiku, 2009b; 2012b.

menu da su rezultati popisa od 1948. do 1991. prikazani bez Kosova kako bi se postigla prostorna i metodološka usporedivost s rezultatima popisa 2002. i 2011. koji tada nisu provedeni u toj bivšoj srpskoj pokrajini a danas samostalnoj državi.

Tablica 1. Promjena broja Hrvata u Republici Srbiji (bez Kosova) u razdoblju 1948. – 2011. godine

Godina popisa	Broj Hrvata	Apsolutna promjena	Verižni indeks	Prosječna godišnja relativna promjena	Bazni indeks
1948.	164574	-	-	-	100
1953.	167045	2471	101,5	0,3	101,5
1961.	189160	22115	113,2	1,6	114,9
1971.	176649	-12509	93,4	-0,7	107,3
1981.	140650	-35999	79,6	-2,3	85,5
1991.	97344	-43306	69,2	-3,6	59,1
2002.	70602	-26742	72,5	-2,9	42,9
2011.	57900	-12702	82,0	-2,2	35,2

Izvor: Savezni zavod za statistiku, 1967; 1980; 1983; Republički zavod za statistiku, 2012b. Indekse i stope međupopisne promjene izračunali autori.

Između 1961. i 1971. broj Hrvata smanjen je sa 189.160 na 176.649 ili za 6,6 % (indeks međupopisne promjene iznosio je 93,4), između 1971. i 1981. sa 176.649 na 140.650 ili za 20,4 % (79,6), između 1981. i 1991. sa 140.650 na 97.344 ili za 30,8 % (69,2), između 1991. i 2002. s 97.344 na 70.602 ili za 27,5 % (72,5) te između 2002. i 2011. sa 70.602 na 57.900 osoba ili za novih 18,0 % (82,0). Prema intenzitetu međupopisne brojčane promjene (Nejašmić, 2005), kretanje broja Hrvata između 1961. i 1971. godine pripadalo je tipu *osrednja depopulacija*, dok je u svim kasnijim međupopisima pripadalo najnepovoljnijem tipu *izumiranje*.

Bitno je na ovom mjestu upozoriti da je demografska dinamika hrvatskoga stanovništva kroz drugu polovicu 20. stoljeća bila u ozbiljnom raskoraku s dinamikom ukupnoga stanovništva u Republici Srbiji. Dok su Hrvati u kontinuiranoj depopulaciji od 1961., ukupno stanovništvo Republike Srbije (bez Kosova) od 1961. do 1991. bilježi kontinuirani demografski porast od 35,0 %, da bi tek između 1991. i 2011. godine Republika Srbija imala depopulaciju ukupnoga stanovništva po stopi od -8,1 %.

Nakon Drugoga svjetskoga rata broj Hrvata u Republici Srbiji povećan je samo u prva dva međupopisna razdoblja: između 1948. i 1953. (sa 164.574 na 167.045 ili za 1,5 %; indeks međupopisne promjene iznosio je 101,5; tip međupopisne promjene *slaba progresija*) te između 1953. i 1961. godine (sa 167.045 na 189.160 ili za 13,2 %; indeks međupopisne promjene iznosio je 113,2; tip međupopisne promjene *vrlo jaka progresija*). Ukupan porast broja Hrvata između 1948. i 1961. godine iznosio je 14,9 % (stopa prosječne relativne godišnje promjene iznosila je 1,07%) ili apsolutno za manje od 25 tisuća stanovnika, što je uglavnom rezultat poslijeratnoga naseljavanja hrvatskoga stanovništva zbog njihova zapošljavanja u administrativnom, političkom, ekonomskom, a dijelom i represivno-vojnom aparatu saveznih jugoslavenskih institucija i ustanova (Živić i Cvikić, 2014).

Dakle, kretanje popisom utvrđenoga broja Hrvata u Republici Srbiji od 1948. do 2011. godine ima dva jasno odvojena podrazdoblja: prvo *podrazdoblje demografske ekspanzije* od 1948. do 1961. i drugo *podrazdoblje demografske regresije* od 1961. do 2011. godine. Unutar podrazdoblja demografske regresije, prema snazi ukupne depopulacije, ističu se dva kraća perioda:

1. Od 1961. do 1981. godine tijekom kojega je broj Hrvata smanjen za gotovo 49 tisuća (relativno za 25,6 %; stopa prosječne relativne godišnje promjene iznosila je -1,5 %). Najvažniji čimbenici ukupne depopulacije

u ovom periodu vezani su uz nepovoljno prirodno kretanje hrvatske populacije, brojnu ekonomsku emigraciju (prema Hrvatskoj i drugim zemljama) kao i „jugoslavenizaciju" u popisnom izjašnjavanju.

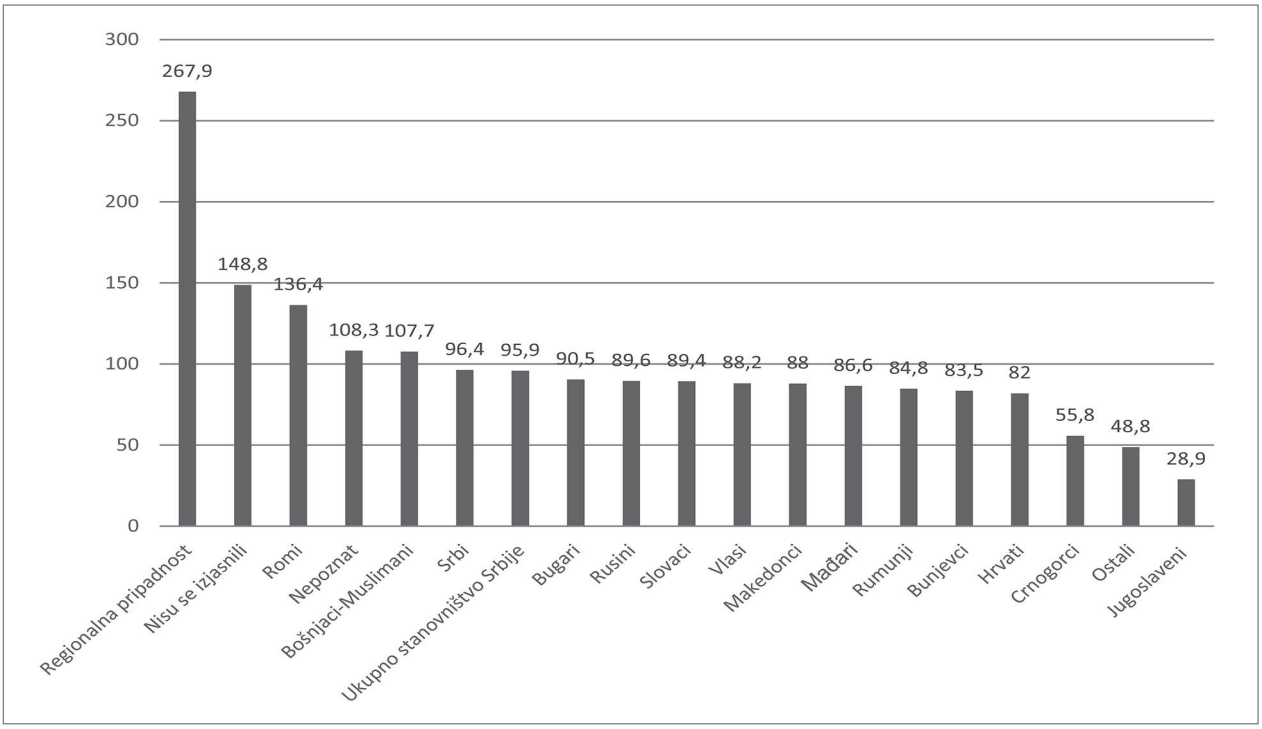
2. Od 1981. do 2011. godine tijekom kojega je broj Hrvata smanjen za nešto manje od 83 tisuće osoba (relativno za 58,8 %; stopa prosječne relativne godišnje promjene iznosila je čak -2,8 %). Na smanjenje broja Hrvata u ovom su depopulacijskomu periodu najsnažnije utjecale: (1) prisilne iseljeničke struje hrvatskoga stanovništva (uglavnom prema Hrvatskoj) izazvane političkim razlozima, (2) ubrzani proces demografskoga starenja kao posljedica niskoga nataliteta i selektivne emigracije mlađega stanovništva, (3) promjene u popisnom izjašnjavanju i popisna etnomimikrija („dekroatizacija"), koje su u svom ishodištu imale političke razloge, (4) proces asimilacije i izrazito nepovoljan manjinski položaj hrvatske zajednice u Republici Srbiji. U navedenom je kontekstu osobito indikativno uvođenje kategorije „Bunjevci" i „Šokci" u popise stanovništva. Ilustracije radi, u popisu iz 1991. godine Hrvatima se izjasnilo 97.344, Bunjevcima 21.434 i Šokcima 1783 osobe (ukupno, dakle, 120.561 stanovnika). Do 2002. godine broj Hrvata je smanjen na 70.602 (za 27,5 %), broj Bunjevaca je smanjen na 20.012 (za 6,6 %), broj Šokaca je smanjen na 717 (za 59,8 %), ukupno, dakle, na 91.331 osobu. U popisu iz 2011. godine Hrvatima se izjasnilo 57.900 osoba (18,0 % manje nego 2002., odnosno 40,5 % manje nego 1991.), Bunjevcima 16.706 osoba (16,5 % manje nego 2002., odnosno 22,1 % manje nego 1991.), a Šokcima svega 607 osoba (15,3 % manje nego 2002., odnosno 66,0 % manje nego 1991.), ukupno, dakle, 75.213 osoba. To znači da su od 1991. do 2011. godine Hrvati, Bunjevci i Šokci zajedno depopulirali za 37,6 %.[7]

Konačno, samo u posljednja dva međupopisna razdoblja (1991. – 2002. i 2002. – 2011.) broj Hrvata u Republici Srbiji gotovo je prepolovljen, pa se za taj uistinu dramatičan međupopisni period može kazati da je razdoblje prave *demografske katastrofe* hrvatske populacije u toj zemlji (Živić i Cvikić, 2013). U tom je dvadesetogodišnjemu periodu stopa prosječne relativne godišnje promjene broja Hrvata u Republici Srbiji iznosila visokih -2,5 %. Za usporedbu, prosječna relativna godišnja promjena ukupnoga stanovništva Republike Srbije iznosila je -0,4 %, a Srba kao etnički/nacionalno najbrojnijeg stanovništva u toj zemlji -0,2 %.

Korisno je na ovom mjestu navesti da je, promatramo li samo posljednje međupopisje (2002. – 2011.), indeks međupopisne promjene broja Hrvata (82,0) među najnižima u Republici Srbiji (slika 1). Od Hrvata su jaču ukupnu depopulaciju zabilježili samo Crnogorci (55,8) i Jugoslaveni (28,9) te kategorija ostaloga stanovništva (48,8). Znakovito je da su od etničkih/nacionalnih skupina demografski porast zabilježili samo Bošnjaci/Muslimani[8] (107,7) te Romi (136,4), a da su najvišu vrijednost indeksa međupopisne promjene imale kategorije „nisu se nacionalno izjasnili" (148,8) i „regionalna pripadnost" (267,9). Sigurno je da se porast tih kategorija etnički/nacionalno neizjašnjenoga stanovništva dominantno treba pripisati promjenama u načinu popisnoga izjašnjavanja, a to onda implicira i razloge tako drastičnoga i dramatičnoga demografskoga regresa koje su zabilježile ostale manjinske zajednice, poput hrvatske.

[7] Podatci navedeni prema: Stanković, Lađević i Ljajić, 2004; Republički zavod za statistiku, 2012b; 2012c.

[8] Muslimani u smislu nacionalne/etničke pripadnosti mogli su se izjasniti od popisa 1961. godine („Musliman u etničkom smislu"). Do tada su modaliteti njihove nacionalne/etničke identifikacije bili „neopredijeljeni Muslimani" (1948.) i „Jugoslaveni neopredijeljeni" (1953.). No u popisu iz 2002. i 2011. godine u smislu nacionalne/etničke pripadnosti mogu se izjasniti kao Bošnjaci ili kao Muslimani. Drugim riječima, dio muslimanskoga stanovništva u Republici Srbiji se u nacionalnom/etničkom smislu izjašnjava Bošnjacima, a dio Muslimanima. Stoga smo ove dvije nacionalne/etničke identifikacije prikazali objedinjeno.

Slika 1. Indeks promjene stanovništva u Republici Srbiji po etničkoj/nacionalnoj pripadnosti u međupopisju 2002. – 2011. godine

ODREDNICE NEGATIVNE BIOREPRODUKCIJE HRVATA U REPUBLICI SRBIJI

Upozoreno je već na činjenicu, koja ima jasnu potvrdu u popisnoj statistici, da sve nepovoljnija biološka struktura hrvatskoga stanovništva, naročito dugoročan proces demografskoga starenja, predstavlja sve važniju odrednicu depopulacije Hrvata u Republici Srbiji. Naime, o biološkoj strukturi stanovništva, tj. o odnosu između mladih i starih kohorti stanovništva ovise bioreproduktivni potencijali neke populacije. Ako je broj i udio mladih malen (i u perspektivi sve manji), a broj i relativan udio starih u nekom stanovništvu velik (i potencijalno sve veći), to znači da će bioreprodukcija, a time i opća reprodukcija stanovništva biti sve nepovoljnija, odnosno da će u demografskoj dinamici rađanje (natalitet) biti sve skromnije, a umiranje (mortalitet) sve važnije (brojnije). Negativna ili opadajuća bioreprodukcija (veći mortalitet od nataliteta) u sinergiji s jakom emigracijom rezultira izrazito negativnom demografskom dinamikom (smanjenjem broja stanovnika), tj. produbljenjem ukupne depopulacije kao agregatnoga izraza kretanja/promjene broja stanovnika. Ne ulazeći dublje u navedenu problematiku ističemo tek nekoliko važnijih pokazatelja koji ilustriraju naprijed navedene tvrdnje o naglašenoj neravnoteži u sastavu hrvatskoga stanovništva po spolu te o uznapredovalom procesu demografskoga starenja kojem su izloženi Hrvati u Republici Srbiji.[9] Odabrani indikatori sastava hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji prema rezultatima popisa 2002. i 2011. godine dani su u tablici 2.

[9] Detaljnije o razvoju strukture hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji prema dobi i spolu vidjeti u: Kovačević, Zakić i Bubalo-Živković, 2010 i Živić, 2015.

Tablica 2. Odabrani indikatori sastava hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji po spolu i dobi prema rezultatima popisa 2002. i 2011. godine

Indikatori	2002.	2011.	Indeks promjene
Ukupan broj stanovnika	70.602	57.900	82,0
Broj muškaraca	28.727	23.865	83,1
Broj žena	41.875	34.035	81,3
Koeficijent maskuliniteta	68,6	70,1	-
Koeficijent femininiteta	145,8	142,6	-
Broj stanovnika do 14. godine	6362	4159	65,4
Broj stanovnika od 14. do 64. godine	47.235	36.772	77,8
Broj stanovnika 65 godina i stariji	16.814	16.969	100,9
Koeficijent mladosti	9,0	7,2	-
Koeficijent starosti	23,8	29,3	-
Indeks starenja	264,3	408,0	-
Koeficijent ukupne dobne ovisnosti	49,1	57,5	-
Koeficijent dobne ovisnosti mladih	13,5	11,3	-
Koeficijent dobne ovisnosti starih	35,6	46,1	-
Prosječna starost - ukupno	47,5	51,0	-
Prosječna starost - muškarci	44,0	47,3	-
Prosječna starost - žene	49,8	53,6	-

Izvor: Stanković, Lađević i Ljajić, 2004; Republički zavod za statistiku, 2013b.

Spolna struktura hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji postaje njegov sve kritičniji demografski razvojni čimbenik. Naime, rezultati tri posljednja popisa stanovništva pokazuju izrazitu neravnotežu u odnosu muškoga i ženskoga stanovništva, što upućuje na dugoročno djelovanje diferencijalnih odrednica spolne strukture, prije svega diferencijalnoga mortaliteta po spolu (veće smrtnosti muškoga stanovništva) i selektivne (e) migracije po spolu (stopa emigracije muškoga stanovništva signifikantno je veća od stope emigracije žena). Koeficijent femininiteta (broj žena na sto muškaraca) iznosio je 1991. 130,2, 2002. 145,8, a 2011. godine 142,6, s tim da se s porastom dobi spolna neravnoteža produbljuje (Živić, 2015).[10] Takvo stanje koje je obilježeno, dakle, jakim poremećajem spolne strukture, destabilizacijski djeluje na nupcijalitet (sklapanje brakova), a time i na fertilitet (rađanje). Samo u posljednjemu međupopisnomu razdoblju broj Hrvatica je smanjen sa 41.875 na 34.025 ili za 18,7%.

Na bioreprodukciju i demografski razvoj Hrvata u Republici Srbiji općenito još nepovoljniji utjecaj ima duboko poremećena struktura prema dobi, što za posljednje međupopisje ilustriraju sljedeći pokazatelji:

1. U međupopisnom razdoblju 2002. – 2011. godine koeficijent mladosti smanjen je s ionako niskih 9,0 % na svega 7,2 %. Koeficijent starosti u istom je međupopisju povećan s 23,8 % na 29,3 %, pa je vrijednost indeksa starenja u nepunomu desetljeću porasla s 264,3 na čak 408,0.[11] Vrijednost navedenih koeficijenata

[10] Prema rezultatima popisa 2011. godine, do 29. godine života koeficijent femininiteta je bio niži od 100, što znači da u toj dobi muškarci čine većinu stanovništva. Nakon 30. godine, u spolnoj se strukturi hrvatskoga stanovništva koeficijent femininiteta povećava, na način da u dobnoj kohorti 30-49 iznosi 116,9, u dobnoj kohorti 50-64 iznosi 150,4, u dobnoj kohorti 65-84 iznosi 208,6, a u dobnim kohortama starijim od 85. godine života iznosi – najviše – 275,4 (Živić, 2015).

[11] Koeficijent mladosti odnosi se na stanovništvo do 14. godine starosti, koeficijent starosti na stanovništvo staro 65 godina i više, dok je indeks starenja izračunat kao kvocijent stanovništva starog 65 godina i više u odnosu na stanovništvo mlađe od 15. godine života.

i indeksa starenja posljedica je diferencijalne međupopisne promjene velikih funkcionalnih dobnih skupina hrvatskoga stanovništva, pri čemu je broj mladih (do 14. godine starosti) smanjen za trećinu (-34,6 %), broj zrelog stanovništva (od 15. do 64. godine starosti) smanjen za 22,2 %, dok je broj osoba starijih od 65. godine života, unatoč ukupnoj depopulaciji hrvatskoga etničkoga korpusa (-18,0 %) povećan za 0,9 %. Premda je riječ o malom porastu obujma kohorti staroga stanovništva, ono je ipak postalo, prema rezultatima popisa 2011. godine, četiri puta brojnije od mlade populacije! Iz prezentiranih je indikatora vidljivo da se demografsko starenje Hrvata u Republici Srbiji razvija zahvaljujući dugoročnim trendovima sve nepovoljnije biореprodukcije, napose pada nataliteta/fertiliteta pa ga možemo definirati kao „starenje odozdo", što je u skladu sa znanstveno verificiranom činjenicom da je dugoročno snižavanje fertiliteta/nataliteta neke populacije najvažniji čimbenik pojave i produbljenja procesa njezinoga starenja. Iako međupopisni porast broja starih osoba implicira i odgovarajuću ulogu produljenja ljudskoga vijeka na jačanje procesa demografskoga starenja hrvatskoga stanovništva, „starenje odozgo" ipak je manjega stupnja važnosti.

2. Prosječna starost Hrvata u Republici Srbiji povećana je od 2002. do 2011. godine s 47,5 na 51,0 godinu, tako da su Hrvati danas među najstarijim stanovništvom u Republici Srbiji i imaju najnepovoljniji tip dobnoga sastava (*najdublja duboka starost*), što jasno upućuje na dugoročan trend starenja stanovništva. Prema rezultatima popisa iz 2011. godine u Republici Srbiji su od Hrvata u prosjeku stariji bili samo Vlasi, Makedonci, Nijemci i Slovenci, što znači da su od brojnijih etničkih/nacionalnih manjina (s više od 10 tisuća pripadnika) Hrvati u toj zemlji prosječno bili najstariji (Živić i Cvikić, 2014).

Demografski učinci starenja, naročito sve manjega priljeva stanovništva u fertilnu dob koja je ključna za biореprodukciju, dugoročno su vrlo nepovoljni, jer drastično reducirana rodnost produbljuje prirodno smanjenje stanovništva, a time ubrzava demografsko starenje. Prema podatcima na koje je u jednom u svojih istraživanja upozorila N. Raduški, Hrvati su između 1991. i 2002. godine imali izrazito niske negativne godišnje stope prirodne promjene (prosječno -12,1 promil), što indicira vrlo nizak i opadajući fertilitet koji se javlja kao dugoročna negativna determinanta starenja stanovništva (Raduški, 2010).

Uz nizak i sve niži fertilitet kao najvažniji demografski čimbenik starenja stanovništva, nikako iz vida ne treba ispustiti i migracije, tj. brojan i kontinuirani odlazak Hrvata iz Republike Srbije. Iseljavanje Hrvata iz te zemlje nije signifikantno samo s motrišta kretanja (depopulacije) ukupnoga broja Hrvata u toj zemlji (kratkoročni učinci) nego i sa stajališta trenutne i buduće biореprodukcije (dugoročni učinci). Naime, iseljavanjem mlađega fertilnoga stanovništva (između 20. i 40. godine života) na stanovit način „odlazi" i svako buduće rađanje (dakako, i umiranje), što u perspektivi znači dodatno produbljenje ionako značajnih naraštajnih praznina u piramidi starosti hrvatske populacije, koja je već odavno izgubila pravilan (piramidalan) oblik sa širokom bazom i sužavanjem prema vrhu, nego je poprimila oblik „stoga sijena", pa i „urne" u kojemu je demografska baza izrazito uska, a naraštaji prema vrhu piramide sve brojniji i širi. Drugim riječima, Hrvate u Republici Srbiji dominantno karakterizira uznapredovao proces gotovo potpune inverzije strukture prema dobi, što je, ponovimo, posljedica dugoročnih negativnih trendova u biореprodukciji i migracijama, ali je i izrazito nepovoljna funkcija buduće biореprodukcije i demografske održivosti hrvatskoga stanovništva u toj zemlji.

BIOREPRODUKCIJA KAO ODREDNICA DEMOGRAFSKE BILANCE HRVATA U REPUBLICI SRBIJI

Podsjetimo, demografska bilanca agregatni je izraz utjecaja prirodnoga i mehaničkoga kretanja na ukupno kretanje stanovništva. Sastavnice biореprodukcije djeluju na aktivu (natalitet) i pasivu (mortalitet) demografske bilance. Predznak odnosa između broja rođene djece i umrlih osoba indicira je li na demografsku

bilancu prirodno kretanje stanovništva ima pozitivan ili negativan utjecaj. U ovom smo radu, sukladno osnovnom vremenskom okviru provedene demografske analize, uspostavili usporedivu vremensku seriju javno dostupnih podataka vitalne statistike od 2002. do 2017. godine, dakle za ukupno šesnaest godina. Premda nije riječ o značajnijem broju godina ipak je analizirano razdoblje relevantno sa stajališta ocjene utjecaja biореprodukcije na veličinu i strukturu demografske bilance hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji. Korisnim držimo napomenuti da se etnička/nacionalna struktura živorođene djece određuje prema etničkoj/nacionalnoj strukturi majke, dok se etničnost/nacionalnost umrlih osoba određuje prema iskazu osobe koja je nadležnom matičnom uredu prijavila smrt. Apsolutni podatci i relativni pokazatelji prirodnoga kretanja dani su u tablicama 3 i 4 te u slici 2.

Tablica 3. Prirodno kretanje hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji u razdoblju 2002. – 2017. godine

Godina	Živorođeni	Umrli	Prirodna promjena	Vitalni indeks
2002.	499	1472	-973	33,9
2003.	471	1496	-1025	31,5
2004.	424	1490	-1066	28,5
2005.	350	1647	-1297	21,3
2006.	398	1698	-1300	23,4
2007.	359	1620	-1261	22,2
2008.	375	1542	-1167	24,3
2009.	360	1480	-1120	24,3
2010.	326	1346	-1020	24,2
2011.	289	1324	-1035	21,8
2012.	311	1273	-962	24,4
2013.	296	1139	-843	26.0
2014.	263	1159	-896	22,7
2015.	273	1105	-832	24,7
2016.	261	1039	-778	25,1
2017.	248	1089	-841	22,8
Ukupno 2002. - 2010.	3562	13791	-10229	-
Ukupno 2011. - 2017.	1941	8128	-6187	-
Ukupno 2002. - 2017.	5503	21919	-16416	-
Prosjek 2002. - 2010.	395,8	1532,3	1136,6	23,3
Prosjek 2011. - 2017.	277,3	1161,1	883,9	23,9
Prosjek 2002. - 2017.	343,9	1369,9	1026	23,6

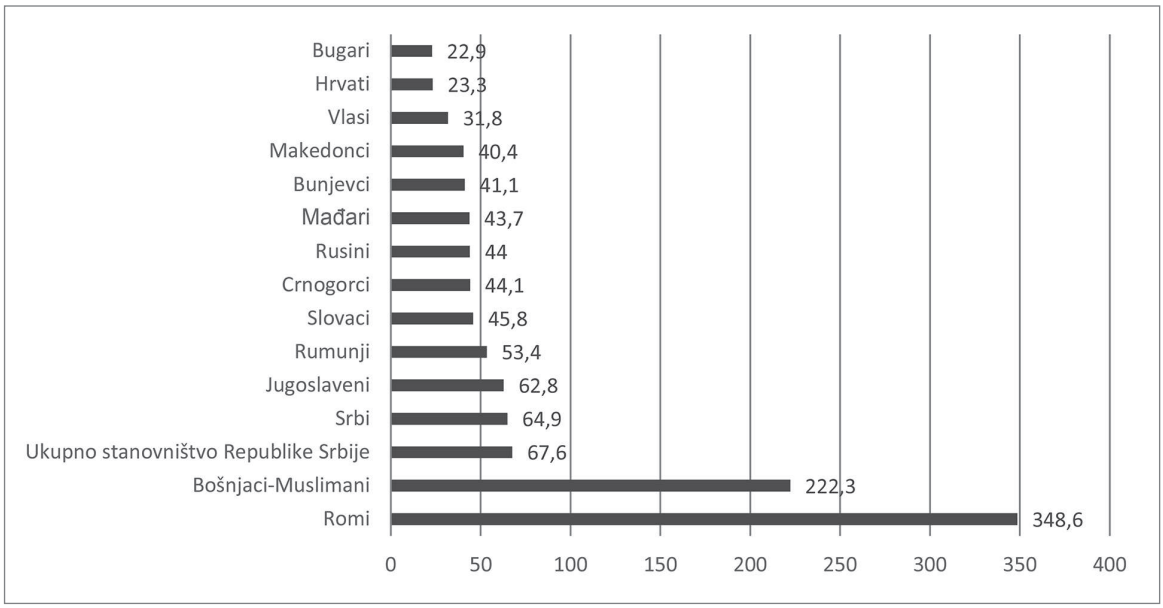
Izvor: Republički zavod za statistiku, 2002; 2003; 2004; 2005; 2006; 2007; 2008; 2009a; 2010; 2011; 2012a; 2013a; 2014; 2015; 2016; 2017.

Tablica 4. Relativan udio hrvatskoga stanovništva u ukupnomu prirodnomu kretanju stanovništva Republike Srbije u razdoblju 2002. – 2017. godine

Godina	Živorođeni	Umrli	Prirodna promjena
2002.	0,6	1,4	3,9
2003.	0,6	1,4	4,1
2004.	0,5	1,4	4,1
2005.	0,5	1,5	3,8
2006.	0,6	1,7	4,1
2007.	0,5	1,6	3,6
2008.	0,5	1,5	3,5

Nastavak Tablice 4.

Godina	Živorođeni	Umrli	Prirodna promjena
2009.	0,5	1,4	3,3
2010.	0,5	1,3	2,9
2011.	0,4	1,3	2,8
2012.	0,5	1,2	2,7
2013.	0,5	1,1	2,4
2014.	0,4	1,1	2,6
2015.	0,4	1,1	2,2
2016.	0,4	1,0	2,1
2017.	0,4	1,1	2,2
Prosjek 2002.-2010.	0,5	1,5	3,7
Prosjek 2011.-2017.	0,4	1,1	2,4
Prosjek 2002.-2017.	0,5	1,3	3,2

Slika 2. Prosječna vrijednost vitalnoga indeksa stanovništva Republike Srbije po etničkoj/nacionalnoj pripadnosti u razdoblju 2002. – 2017. godine

Već letimičnim pogledom na prezentirane podatke uočava se temeljna karakteristika prirodnoga kretanja hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji, a to je kontinuirana opadajuća biореprodukcija ili prirodno smanjenje. U svim je prikazanim godinama broj umrlih osoba bio veći od broja živorođene djece. Ukupno je u svih šesnaest godina živorođeno tek 5503, a umrlo čak 21.919 Hrvata, pa je prirodni pad iznosio -16.416 stanovnika, što, nema sumnje, svjedoči o velikom prirodnom gubitku hrvatske populacije.[12] Prosječno su

[12] Negativne karakteristike biореprodukcije pokazuje i ukupno stanovništvo Republike Srbije. Tako je od 2002. do 2017. godine u Republici Srbiji živorođeno ukupno 1.114.832 djece, a umrlo ukupno 1.648.549 osobe, pa je prirodni pad premašio pola milijuna stanovnika (-533.717). U istomu je razdoblju prirodno smanjenje srpskoga kao etnički/nacionalno najbrojnijega stanovništva dosegao pola milijuna ljudi (-495.109). Kontinuirani „višak" umrlih nad živorođenima u analiziranom su razdoblju ostvarili i Crnogorci (-3.725), Slovaci (-7.863), Rusini (-2.388), Rumunji (-3.807), Makedonci (-2.648), Mađari (-46.267), Bugari (-5.033)… Jedino su Romi (31.334) i Bošnjaci/Muslimani (24.971) imali kontinuirani prirodni prirast kroz cijelo tematizirano razdoblje.

godišnje rađana 344 djeteta, a umiralo 1370 osoba, pa je godišnji prirodni gubitak hrvatske manjinske zajednice u prosjeku dosegnuo 1026 stanovnika. Usporedimo li prvu (2002.) i posljednju godinu (2017.) u uspostavljenoj vremenskoj seriji podataka vitalne statistike uočavamo da je apsolutni natalitet prepolovljen, dok je apsolutna smrtnost smanjena za četvrtinu (26,0 %). To je rezultiralo smanjenjem obujma prirodnoga smanjenja za 13,6 %. Očito je, dakle, da je bioreprodukcija hrvatskoga stanovništva u analiziranomu razdoblju dominantno bila pod utjecajem redukcije nataliteta, a ono je, ponovimo, pod prevladavajućim utjecajem sve nepovoljnije biološke strukture hrvatske populacije.

Opadajuću bioreprodukciju hrvatskoga stanovništva još zornije potvrđuje i promjena vrijednosti vitalnoga indeksa, koji je s 33,9 (2002.) smanjen na iznimno niskih 22,8, uz prosječnu vrijednost vitalnoga indeksa za cijelo razdoblje od svega 23,6. To znači da su se na 100 umrlih Hrvata u proteklih šesnaest godina u prosjeku godišnje rađala svega 24 djeteta. Drugim riječima, natalitet je uspio nadomjestiti samo nešto više od 20 % mortaliteta te na taj način samo manjim dijelom kompenzirati demografske gubitke hrvatske populacije prirodnim putem.

Loša obilježja prirodnoga kretanja Hrvata u Republici Srbiji indiciraju i usporedbe s ukupnim stanovništvom te zemlje kao i s drugim etničkim/nacionalnim skupinama. Naime, u tablici 4 donijeli smo na godišnjoj razini relativan udio biodinamike hrvatskoga stanovništva u ukupnom prirodnom kretanju stanovništva Republike Srbije, iz kojega se dade iščitati da su u ukupnom natalitetu Hrvati u prosjeku sudjelovali s 0,5 %, u ukupnom mortalitetu s 1,3 % te u ukupnoj (negativnoj) prirodnoj promjeni s 3,2 %. Znamo li da su Hrvati 2011. godine činili svega 0,8 % ukupnoga stanovništva Republike Srbije (bez Kosova), onda je razvidno da je njihov relativan udio u natalitetu bio ispodprosječan, a da je relativan udio biodinamike Hrvata u ukupnom mortalitetu i negativnoj prirodnoj promjeni stanovništva Republike Srbije bio iznadprosječan, što, dakako, indicira moguće razloge jakog demografskog osiromašivanja hrvatske manjinske zajednice.

Na temelju prosječne vrijednosti vitalnoga indeksa za cijelo analizirano razdoblje (slika 2) pozicionirali smo prirodnu dinamiku Hrvata u odnosu na ukupno stanovništvo i druge etničke/nacionalne skupine Republike Srbije, uz napomenu da smo analizirali samo one skupine koje su imale više od 10.000 pripadnika. Iz toga metodološkoga okvira proizlazi zaključak da se Hrvati nalaze na samom dnu negativne bioreprodukcije jer su od njih niži prosječan vitalni indeks imali samo Bugari (22,9), dok su viši imali: Vlasi (31,8), Makedonci (40,4), Bunjevci (41,1),[13] Mađari (43,7), Rusini (44,0)… Usporedimo li prosječan vitalni indeks hrvatskoga stanovništva sa Srbima (64,9) i ukupnim stanovništvom Republike Srbije (67,6), a napose s prosječnim vitalnim indeksom Bošnjaka/Muslimana (222,3) i Roma (348,6), možemo spoznati alarmantnost i dugoročnu neodrživost negativne bioreprodukcije za buduće kretanje i strukturno-demografski razvoj hrvatske populacije u toj zemlji.

PROCJENA DEMOGRAFSKE BILANCE HRVATA U REPUBLICI SRBIJI

Demografsku bilancu Hrvata u Republici Srbiji kroz cijelo analizirano razdoblje (2002. – 2017.) procijenili smo na dva načina i kroz dva odvojena vremenska perioda. S obzirom na to da smo za međupopisje 2002. – 2011. godine raspolagali popisnom i prirodnom promjenom, vitalno-analitičkom metodom odredili smo veličinu i strukturu demografske bilance, uz oprez pri interpretaciji razlike između prirodnoga i brojčanoga kretanja stanovništva s obzirom na to da ju nije moguće u potpunosti identificirati s grubom migracijskom bilancom. Naime, kao što je u uvodu rada napomenuto, dobivena razlika u sebi „krije" i nepoznati broj osoba koje su između dva popisa promijenile način popisnoga izjašnjavanja. Za razdoblje nakon posljednjega popisa

[13] Prosječan vitalni indeks za Bunjevce odnosi se na razdoblje 2005. – 2017. godine, s obzirom da za godine 2002. – 2004. nije dostupan podatak o broju umrlih.

(2011. – 2017.) raspolagali smo samo s vitalnom statistikom tako da smo demografsku bilancu i procjenu broja stanovnika krajem 2017. godine izračunali isključivo na temelju prirodnoga kretanja stanovništva. To znači da je iz analize, iz objektivnih razloga, izostavljena migracijska komponenta ukupnoga kretanja stanovništva. No držimo da je, unatoč potonjim metodološkim ograničenjima, procijenjena demografska bilanca višestruko koristan indikator suvremenih trendova u demografskoj dinamici Hrvata kao i ostalih etničkih/nacionalnih skupina u Republici Srbiji nakon popisne 2011. godine.

(a) Na temelju međupopisne promjene i prirodnoga kretanja stanovništva u razdoblju 2002. – 2011. godine u tablici 5 dali smo veličinu i strukturu demografske bilance hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji za posljednje međupopisje. Korigirajući natalitet, mortalitet i prirodnu promjenu za 2002. i 2011. godinu zbog usklađivanja s kritičnim vremenskim trenutkom popisa, dobili smo sljedeće pokazatelje biodinamike: ukupno su u promatranom međupopisju živorođena 3654 Hrvata, dok ih je umrlo ukupno 14.416, pa je prirodna promjena iznosila -10.762 stanovnika. Na temelju prirodnoga pada broj Hrvata bi 2011. godine iznosio 59.840. No iste je godine popisano u Republici Srbiji 57.900 Hrvata, što znači da je razlika između međupopisne promjene i prirodnoga smanjenja iznosila -1940 stanovnika. Ovdje, ponovimo, nije riječ isključivo o gruboj migracijskoj bilanci, tj. o razlici između broja doseljenih i iseljenih Hrvata, nego o razlici koja u sebi, u strukturalnom smislu, sadrži migracijsku komponentu, ali i nepoznati broj onih koji su između dva popisa promijenili način popisnoga izjašnjavanja. Nemoguće je bez dubljih istraživanja ocijeniti njihov međusobni odnos. Treba ipak naglasiti da prethodna procjena ukazuje da je u strukturi negativne demografske bilance, odnosno u strukturi ukupne depopulacije hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji prirodno smanjenje sudjelovalo sa čak 84,7 %. Treba zapaziti da je u odnosu na broj Hrvata popisanih 2002. godine relativan udio negativne demografske bilance iznosio -2,75 %. Iz podataka u tablici 6 razvidno je da Hrvati ulaze u kategoriju onih etničkih/nacionalnih skupina u Republici Srbiji, uključujući i ukupno stanovništvo te zemlje, koje su između 2002. i 2011. godine ostvarile negativnu demografsku bilancu, poput, primjerice Crnogoraca (udio negativne demografske bilance u broju popisanih pripadnika 2002. iznosio je -40,91 %), Slovaka (-2,17 %), Rusina (-2,81 %), Rumunja (-8,53 %), Bošnjaka/Muslimana (-2,56 %), Makedonaca (-5,49 %), Mađara (-3,76 %), Jugoslavena (-71,41 %), Vlaha (-10,57 %)… Od etničkih/nacionalnih skupina s više od 10.000 pripadnika pozitivnu su demografsku bilancu između 2002. i 2011. godine imali samo Srbi (udio pozitivne demografske bilance u broju popisanih pripadnika 2002. godine iznosio je 0,89 %), Bugari (5,97 %) i – najviše – Romi (17,33 %).

(b) Na temelju korigirane prirodne promjene za 2011. godinu zbog usklađivanja s kritičnim vremenskim trenutkom popisa iste godine, Hrvati su do kraja 2017. godine prirodnim putem izgubili novih 5928 stanovnika što je čak 10,2 % hrvatskoga stanovništva popisanoga 2011. godine. Iz navedenoga se dade zaključiti da se ukupna depopulacija Hrvata u Republici Srbiji jakim intenzitetom nastavila i nakon posljednjega popisa. To više što je uz prirodni gubitak hrvatska populacija i dalje suočena s iseljavanjem kao i s promjenama u popisnom izjašnjavanju premda ove determinante demografske depopulacije ne možemo egzaktno utvrditi i iskazati. U odnosu na ukupno stanovništvo kao i u odnosu na druge etničke/nacionalne skupine u Republici Srbiji, Hrvati prednjače s obzirom na prirodno smanjenje. Naime, udio prirodnoga smanjenja u odnosu na broj stanovnika popisanoga 2011. godine za ukupno stanovništvo Republike Srbije iznosi -3,1 %, za Srbe -3,5%, za Crnogorce -3,7 %, za Slovake -5,2 %, za Rusine -8,1 %, za Rumunje -4,7 %, za Makedonce -4,2 %, za Mađare -6,7 %, za Jugoslavene -2,1 %, za Vlahe -0,4 %, za Bugare -9,5 % te za Bunjevce -6,4 %. Za razliku od navedenih etničkih/nacionalnih skupina s više od 10.000 pripadnika, jedino su Romi i Bošnjaci/Muslimani zabilježili demografski porast prirodnim putem: u odnosu na popis 2011. godine demografski je porast za Rome iznosio 6,9 %, a za Bošnjake/Muslimane 4,7 %.

Tablica 5. Demografska bilanca hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji u međupopisju 2002. – 2011. godine

Indikator	Broj stanovnika
Broj Hrvata prema popisu iz 2002. godine	**70.602**
Broj živorođene djece 2002. - 2011.	
3/4 2002.	374
2003. - 2010.	3063
3/4 2011.	217
Ukupan broj živorođene djece	**3654**
Broj Hrvata na temelju živorođene djece	**74256**
Broj umrlih 2002. - 2011.	
3/4 2002.	1104
2003. - 2010.	12.319
3/4 2011.	993
Ukupan broj umrlih	**14.416**
Ukupna prirodna promjena	**-10762**
Broj Hrvata na temelju ukupne prirodne promjene	**59.840**
Broj Hrvata prema popisu iz 2011. godine	**57.900**
Razlika	**-1940**

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2002; 2003; 2004; 2005; 2006; 2007; 2008; 2009a; 2010; 2011; Republički zavod za statistiku, 2012b.

Tablica 6. Procjena demografske bilance stanovništva Republike Srbije po etničkoj/nacionalnoj pripadnosti (odabrane skupine) u međupopisju 2002. – 2011. godine

Etnička/nacionalna	Popisna promjena	Prirodna promjena	Demografska	Udio bilance u broju
pripadnost	2002. - 2011.	2002. - 2011.	bilanca	stanovnika 2002.
Ukupno stanovništvo Srbije	-311139	-300688	-10451	-0,14
Hrvati	-12702	-10762	-1940	-2,75
Srbi	-224688	-280424	55736	0,89
Crnogorci	-30522	-2275	-28247	-40,91
Slovaci	-6271	-4989	-1282	-2,17
Rusini	-1659	-1212	-447	-2,81
Rumunji	-5244	-2295	-2949	-8,53
Romi	39411	20653	18758	17,33
Bošnjaci/Muslimani	11989	15975	-3986	-2,56
Makedonci	-3092	-1672	-1420	-5,49
Mađari	-39400	-28386	-11014	-3,76
Jugoslaveni	-57418	228	-57646	-71,41
Vlasi	-4724	-491	-4233	-10,57
Bugari	-1954	-3179	1225	5,97

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2002; 2003; 2004; 2005; 2006; 2007; 2008; 2009a; 2010; 2011; Republički zavod za statistiku, 2012b.

Tablica 7. Procjena broja stanovnika Republike Srbije krajem 2017. na temelju prirodnoga kretanja u razdoblju 2011. – 2017. godine po etničkoj/nacionalnoj pripadnosti (odabrane skupine)

Etnička/ nacionalna pripadnost	Broj stanovnika prema popisu 2011.	Prirodna promjena 2011. - 2017.	Procijenjeni broj stanovnika krajem 2017. na temelju prirodne promjene	Porast/pad broja stanovnika u odnosu na popis 2011. (u %)
Ukupno stanovništvo Srbije	7186862	-219932	6966930	-3,1
Hrvati	57900	-10762	47138	-18,6
Srbi	5988150	-208729	5779421	-3,5
Crnogorci	38527	-1423	37104	-3,7
Slovaci	52750	-2752	49998	-5,2
Rusini	14246	-1151	13095	-8,1
Rumunji	29332	-1375	27957	-4,7
Romi	147604	10218	157822	6,9
Bošnjaci/Muslimani	167579	7948	175527	4,7
Makedonci	22755	-950	21805	-4,2
Mađari	253899	-17101	236798	-6,7
Jugoslaveni	23303	-491	22812	-2,1
Vlasi	35330	-127	35203	-0,4
Bugari	18543	-1770	16773	-9,5
Bunjevci	16706	-1069	15637	-6,4

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2011; 2012a; 2013a; 2014; 2015; 2016; 2017; Republički zavod za statistiku, 2012b.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Prethodna demografska analiza potvrdila je jake depopulacijske trendove u demografskoj dinamici hrvatskoga stanovništva u Republici Srbiji koji traju već više od pola stoljeća, a posebno su intenzivirani od popisa 1991. godine. Aproksimacija demografske bilance na temelju prirodnoga kretanja stanovništva pokazuje da se demografski regres hrvatske manjinske zajednice u Republici Srbiji nesmanjenim intenzitetom nastavlja i nakon posljednjega popisa 2011. godine i da ta činjenica krajnje ozbiljno dovodi u pitanje njezinu demografsku održivost u toj zemlji. Hrvati kao i većina etničkih/nacionalnih skupina u Republici Srbiji suočena je s nepovoljnim demografskim perspektivama, koje su u dugoročnom smislu determinirane prirodnim smanjenjem i migracijskim gubitcima, a kod etničkih/nacionalnih manjina i problemom asimilacije i promjenama u etničkoj/nacionalnoj identifikaciji.

Imajući u vidu buduće etnodemografske promjene u Republici Srbiji i mjesto hrvatske manjine u tim izglednim promjenama, korisnim na ovomu mjestu smatramo ukratko navesti rezultate istraživanja demografskih perspektiva razvoja etničkih/nacionalnih skupina, na primjeru hrvatske manjinske zajednice na području Vojvodine do sredine 21. stoljeća (Solarević, 2017).[14] Premda u Vojvodini, prema popisu 2011. godine, živi tek nešto više od četvrtine (26,9 %) ukupnoga stanovništva Republike Srbije, u njoj obitava čak 81,2 % ukupnoga broja Hrvata u toj zemlji, što znači da su projekcije demografskih perspektiva hrvatskoga stanovništva za vojvođansko područje na svoj način reprezentativne za cijelu zemlju.

[14] „Projekcije su izrađene za period od momenta posljednjeg popisa stanovništva (2001. godine) do 2050. godine, sa varijantom srednjeg (konstantnog) nivoa fertiliteta, baziranog na prethodnim trendovima i na potrebnoj vrednosti stope ukupnog fertiliteta od 2,1 deteta po ženi" (Solarević, 2017, str. 74).

Tako će prema objavljenim rezultatima projekcije „hrvatska etnička grupa od zabeleženih 47.033 lica na kraju projektovanog perioda brojati svega 25.025 lica, odnosno čak 47 % manje" (Solarević, 2017, str. 75). U odnosu na promjenu procijenjenog broja Srba (-20,1 %), Mađara (-31,1 %) i Slovaka (-35,6 %), hrvatsko stanovništvo bilježi daleko najvišu negativnu vrijednost promjene (-46,8 %). Ako navedenu projekciju broja Hrvata u Vojvodini za 2050. prihvatimo kao mogućom, onda bi njihov broj u odnosu na popisane Hrvate 1961. godine (145.341) bio smanjen za čak 82,8 %. Kako upozorava M. Solarević, očekivana je to posljedica nekoliko faktora; prije svega činjenice da vojvođanski Hrvati imaju „jedan od najnižih nivoa fertiliteta na prostoru Evrope" (Solarević, 2017, str. 76). Ujedno, relativan udio stanovništva starog 65 i više godina ubrzano se približava vrijednosti 40 %, a prosječna starost 55. godini, što ukazuje na daljnji pad kontingenata stanovništva koji jedini mogu osigurati reprodukciju. Pad fertilnih kontingenata, daljnja redukcija nataliteta zbog promijenjene strukture i hijerarhije društvenih vrijednosti, napose odnosa prema braku, obitelji i djeci, uz jačanje procesa asimilacije mlađega stanovništva, neminovno će dovesti hrvatsku populaciju u Vojvodini, a time i u Republici Srbiji na rub demografske održivosti.

Literatura

1. Bara, M. (2012). Od nepriznavanja do ostvarivanja manjinskih prava. Hrvati u Srbiji nakon 2000. godine. U D. Gavrilović (Ur.). *Croatian-Serbian relations; resolving outstading issues* (str. 147-164). Petrovaradin: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje; Novi Sad: Udruga za povijest, suradnju i pomirenje.
2. Bara, M. i Žigmanov, T. (2009). *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti – osnovne činjenice*. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata.
3. Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D. i Lađević, P. (2014). *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
4. Knežević, A. (2005). Stanovništvo Srbije prema nacionalnoj pripadnosti po rezultatima popisa 2002. godine. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, *LVXXXV*(1), 103-140 .
5. Kovačević, T., Zakić, L. i Bubalo-Živković, M. (2010). Age-Gender Structure of Croats in Vojvodina Province. *Human Geographies. Journal of Studies and Researche in Human Geography*, *4*(2), 63-78. (http://humangeographies.org.ro/articles/42/4_2_10_6_Kovacevic.pdf)
6. Kovjanić, A. (2016). Metodološke osnove istraživanja migracija u kulturnoj geografiji na primeru izbeglica iz Hrvatske u Srbiji. *Demografija*, *XIII*, 95-116. (https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-4244/2016/1820-42441613095K.pdf)
7. Nejašmić, I. (2005). *Demogeografija – stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Zagreb: Školska knjiga.
8. Raduški, N. (2003). Etnička slika Srbije – popis 2002. godine. *Migracijske i etničke teme*, *19*(2-3), 253-267. (https://hrcak.srce.hr/7860)
9. Raduški, N. (2007). Forced Migrations and Changed Ethnic Structure of Serbia in the Beginning od 21st Century. *Facta Universitatis*, *6*(1), 81-90. (http://facta.junis.ni.ac.rs/pas/pas2007/pas2007-06.pdf)
10. Raduški, N. (2010). Sociodemografske i etnokulturalne odlike nacionalnih manjina u Srbiji. *Sociološki pregled*, *XLIV*(2), 247-263. (https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0085-6320/2010/0085-63201002247R.pdf)
11. Republički zavod za statistiku. (2002). *Demografska statistika 2002*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
12. Republički zavod za statistiku. (2003). *Demografska statistika 2003*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
13. Republički zavod za statistiku. (2004). *Demografska statistika 2004*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
14. Republički zavod za statistiku. (2005). *Demografska statistika 2005*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
15. Republički zavod za statistiku. (2006). *Demografska statistika 2006*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

16. Republički zavod za statistiku. (2007). *Demografska statistika 2007.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
17. Republički zavod za statistiku. (2008). *Demografska statistika 2008*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
18. Republički zavod za statistiku. (2009a). *Demografska statistika 2009.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
19. Republički zavod za statistiku. (2009b). *Statistički godišnjak Srbije 2009*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
20. Republički zavod za statistiku. (2010). *Demografska statistika 2010.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
21. Republički zavod za statistiku. (2011). *Demografska statistika 2011*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
22. Republički zavod za statistiku. (2012a). *Demografska statistika 2012*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
23. Republički zavod za statistiku. (2012b). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji.* Knjiga 1. *Stanovništvo: Nacionalna pripadnost: Podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
24. Republički zavod za statistiku. (2012c). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti: Ostali: Etničke zajednice sa manje od 2000 pripadnika i dvojako izjašnjeni*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
25. Republički zavod za statistiku. (2013a). *Demografska statistika 2013*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
26. Republički zavod za statistiku. (2013b). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji.* Knjiga 4*. Stanovništvo: Veroispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost: Podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
27. Republički zavod za statistiku. (2014). *Demografska statistika 2014*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
28. Republički zavod za statistiku. (2015). *Demografska statistika 2015.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
29. Republički zavod za statistiku. (2016). *Demografska statistika 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
30. Republički zavod za statistiku. (2017). *Demografska statistika 2017.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
31. Savezni zavod za statistiku. (1967). *Statistički godišnjak SFRJ 1967.* Beograd: Savezni zavod za statistiku.
32. Savezni zavod za statistiku. (1980). *Statistički godišnjak Jugoslavije 1980.* Beograd: Savezni zavod za statistiku.
33. Savezni zavod za statistiku. (1983). *Statistički godišnjak Jugoslavije 1983*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
34. Solarević, M. (2017). Perspektiva demografskog razvoja etničkih grupa u Vojvodini do 2050. godine. U L. Lazić (Ur.), *Etničke grupe Vojvodine u 21. veku – stanje i perspektive održivosti* (str. 68-86). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
35. Stanković, V., Lađević, P. i Ljajić, R. (2004). *Etnički mozaik Srbije: prema podacima popisa stanovništva 2002.* Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore.
36. Stevanović, R. (2005). Izbeglištvo i demografski rast stanovništva Srbije. *Stanovništvo*, *43*(1-4), 43-60. (https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=692396)
37. Wertheimer-Baletić, A. (2017). Demografski procesi u Hrvatskoj i u zapadnoeuropskim zemljama – razlike, sličnosti i specifičnosti. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, 529*, 1-28. DOI: http://doi.org/10.21857/m16wjcp4v9.
38. Žigmanov, T. (2006). *Hrvati u Vojvodini danas: traganje za identitetom*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
39. Živić, D. (2012). Demografska dinamika i prostorni razmještaj Hrvata u Vojvodini – čimbenici i pokazatelji. *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, *4*, 229-241. (http://www.zkvh.org.rs/index.php/dokumenti/send/16-2012/966-zivic2012r)
40. Živić, D. (2013). Demografsko starenje vojvođanskih Hrvata. *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, *5*, 209-221. (http://www.zkvh.org.rs/index.php/dokumenti/send/17-2013/981-zivic2013r)
41. Živić, D. (2015). Hrvati u Srbiji – osnovne značajke demografske (biološke) strukture. U Lj. Dobrovšak i I. Žebec Šilj (Ur.), *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi* (str. 287-298). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

42. Živić, D. i Cvikić, S. (2013). Pola stoljeća kontinuirane depopulacije Hrvata u Srbiji (1961. – 2011.). U S. Blažetin (Ur.), *XI. Međunarodni kroatistički skup* (str. 529-539). Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj.

43. Živić, D. i Cvikić, S. (2014). Obrazovna struktura hrvatske nacionalne manjine u Republici Srbiji. *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, *6*, 279-300. (http://www.zkvh.org.rs/attachments/article/2839/10%20Zivic2014.pdf)

DEMOGRAPHIC BALANCE OF CROATS IN THE REPUBLIC OF SERBIA (2002 – 2017) – FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING DEMOGRAPHIC SUSTAINABILITY

ABSTRACT

The total depopulation is dominant and continuous dynamic demographic process in Croatian ethnic minority community in the Republic of Serbia. From the census of 1961 to the latest census in 2011, the total number of persons who were listed as Croats decreased by as much as 69.4%, with the average relative annual change of -1.88 %. The occurance and especially the strengthening of the total depopulation were influenced by negative trends in bioreproduction and by migration of the Croatian population. With foreseeable continuation of the decline of the number of Croats in Serbia after the 2011 census, the subject of this scientific analysis is the demographic balance of the Croatian population in the period from 2002 to 2017. Based on the analysis of publicly available census data and vital statistics, the purpose of this research is to determine the level of natural decline and to evaluate and describe the proportions and structure of the demographic balance as one of the indicators of an increasingly unfavorable demographic situation of Croats in the Republic of Serbia. At the same time, we want to point to the extremely unfavorable age and sex structure as the dominant determinant of decreasing bioproductivity of the Croatian population and to explain the causal relation to the relationship: demographic aging - natural decline of population - negative demographic balance (total depopulation) as a precondition for realistic demographic sustainability of the Croatian ethnic minority community in Republic of Serbia.

Key words: *Croats, demographic balance, natality (birthrate), mortality, Republic of Serbia*

Caroline Hornstein Tomić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
Caroline.Hornstein-Tomic@pilar.hr

POTENTIALS (UN-)LEASHED: A CRITICAL REVIEW OF CHANGE AGENCY IN REMIGRATION PROCESSES

ABSTRACT

The impact of (re-)migration on socio-cultural, political and economic transformation processes both in sending and receiving states is often framed by the "migration and development nexus". The paper seeks to scrutinize this nexus with respect to remigration and its potential for change agency in various countries of origin in Central, Eastern, and South Eastern Europe (CESEE), which are engaging in post-communist transformation processes. It is based on the assumption that so-called change-agents play a significant role as initiators of change and thus contribute to development. By refering to qualitative research based on semi-structured interviews with remigrants insights are given into the social parameters and dynamics of change agency. Examples from diverse professional and social contexts (i.e. academia, private business, the NGO-sector) point out the role of networks and social capital, of chances and obstacles, as well as strategies employed by remigrants to create space for change agency.

Key words: *Remigration, post-communist transformation society, change agency*

INTRODUCTION

It is well documented both in scholarly and in fictionalized literature that the hope to return to a place of origin is shared by migrants all over the world and at different times in history (Gramshammer-Hohl, Hornstein Tomić and Kirndörfer, 2018). Return or remigration today is part of translocal migratory practices and transnational modes of living, and of a more and more frequent mobility pattern embedded in social relationships which are being sustained across national or regional borders (Pries, 2010). The return from exile to societies which went through political system change is a special case of remigration; the return to a homeland one was made to leave as an opponent of a former political regime is often driven by the motive to take part in overthrowing it or at least to impact on the transition process to a new political and economic order (Scholl-Schneider, 2011). This motive is often explicitly pronounced amongst returning migrants who had to escape from a previous regime as political emigrée, who fled persecution or war. However, such motive might also be expressed by economic or carreer migrants who wish to contribute to change processes and to economic and political developments in their countries of origin, and who therefore wish to return home (Hornstein Tomić and Scholl-Schneider, 2016). Post-communist Europe is a particularly interesting context to look into since various types of emigrants and remigrants took center stage after the fall of the Iron Curtain. Emigration following 1989 was fuelled by economic and political collapse; by state dissolution and violent conflict in the 1990ies in parts of South East Europe; and then, it significantly accelerated after the

turn of the Millennium, indeed unprecedented in global comparison: with the Eastern enlargement of the European Union, when Central Eastern European states joined the Union in 2004, and again when Romania and Bulgaria acceded in 2007; when visa liberalization was introduced for the Western Balkans (except for Kosovo), and again when Croatia joined the Union as its newest and 28th member, in 2013.

The credo of mobility is fundamental to the European Union, and member states are committed to the four freedoms: the free movement of goods, capital, services, and labor. However, when skilled mobility turns into permanent emigration, a fundamental imbalance between sending and receiving states occurs: Receiving states like Germany or Austria may tackle their skilled labor shortage; young talents from CESEE may enjoy competitive salaries and social services and get further up-to-date education; and they even might sustain someone back home through remitting parts of their income. If the young and well-educated commit to contributing elsewhere to productivity, salience and resilience of society, sending societies have reason to be alarmed. And if the free movement of labor aggravates prosperity and income gaps between societies in Europe; if it contributes to spinning the spiral of peripheralization, it undermines the prospects of income convergence that glues the European Union together. To worry about continuous emigration and its contribution to population shrinking processes all over CESEE seems all too justified. Therefore, a close look should be taken at remigration dynamics from a regional perspective. Remigration indeed has been and is taking place, however modest in numbers (Atoyan et al., 2016). The currently so intensely debated skilled migration or mobility, which in fact began in Central, Eastern, and South-Eastern Europe already three decades ago during the early phase of the transition from Communism to liberal democracy and market economy, should be reflected in the skills level of return migrants as well (Lang, Glorius, Nadler and Kovacs, 2016); since those who left their countries of origin subsequent to the post-communist transition were usually equipped with a skills level higher than that of the overall home population (Atoyan et al., 2016). How can remigrants succesfully contribute to development or act as change agents in transformation contexts?

CONCEPTUAL FRAMING

Remigrants can be temporary and regular visitors, they might return to a place of origin for some time, or do so for good; they might dwell in transnational "communities-in-between", come home occasionally, having created several homes. Therefore, their mobility patterns are difficult to track with statistics, especially if they sustain residency in several countries at the same time. However intense the engagement with the homeland from near or far or "in diaspora" might be, the potential or de-facto impact of remigrants on sociocultural, political and economic transformation has been of interest in a variety of contexts, and likewise in post-1989 Central, Eastern, and South Eastern Europe (Hornstein Tomić, Pichler and Scholl-Schneider, 2018). When migration is discussed in connection with development or modernization of home countries "change agency" is coming into play – in expectations, in migration policies, or in concrete experiences. The so-called "migration and development nexus" as a social sciences approach is based on the assumption that flows of money, knowledge, and ideas – meaning remittances – positively affect development or modernization in countries of origin (Faist, 2008). Financial remittances may substantially contribute to poverty reduction (as counter-cyclic to economic recession; a view echoing dominant economic modernization concepts); and social remittances, which consist of good ideas and practices, of networks and connections, may be capitalized for homeland development as well. If labor migration is only temporary, which was the predominant view in the 1960ies, remittances will contribute to growth, security, stability and well-being and thus in return reduce migration pressure. In the 1970ies and 1980ies migration was seen - in line with dependency and world system theory (Wallerstein) - rather as a sign of underdevelopment which only aggravated

the center periphery gaps. Accordingly, the loss of skilled labor would further spur out-migration and create so-called brain-strain hotspots in specific sectors along the way – i.e. in the health industry. Only if economies grow, such trends could be reversed.

Since the 1990ies, international migration is no longer considered primarily a sign of underdevelopment, but rather as a fuel to and even sign of increasing development (European Political Strategy Center, 2017, p. 8). This shift in perspective correlates with a growing understanding of the importance of social remittances, meaning: the role of migrant associations, transnational business and science networks, political diaspora organisations and individual migrants as development agents. Civil society, and not only the market and the state, is finally recognized to support economic, social, political and scientific development through knowledge flows and transfers. For transnational activities and networks (like for local ones) social capital (Bourdieu, Putnam) is key, since members of communities rely on trust, solidarity and reprocity towards each other. Hence, in today's globalized, interdependent and digitalized world migrants, migrant associations and diasporas are increasingly understood as transnational actors who engage and can be engaged for homeland development. Migration is no longer conceptualized as one-directional movement between home and host societies, but rather as mobility in transnational social spaces (Faist, 2008). Finally, circular and remigration is considered potentially a triple-win both for sending societies or countries of origin and receiving societies or countries of arrival, and for the individual migrants themselves (Pries, 2016, p. 28).

CONTEXT

Post-communist Eastern European countries today mostly acknowledge and some even emphasize the importance of transnational networks for homeland development. The ongoing negative demographic trends are shared throughout the region, and the exodus of tertiary educated, skilled migrants – the brain-drain - seems less and less revertable. The Central, Eastern and South Eastern European Union member states who are most concerned by these trends, as well as other Eastern European EU accession or Eastern partnership countries, at different levels engage in policy making and have established diaspora outreach programs to encourage remigration and engagement for homeland development. Considering such actions, it is worthwhile to take a closer look into the chances and also the obstacles for remigration, diaspora engagement, and last but not least, for change agency. Clearly, it is a no win for all if brain drain fuels the divide between Western and Northern centers and Eastern and Southern peripheries in Europe.

Needless to say, the post-communist transformation process was and still is highly uneaven and unpredictable, if compared between countries and sub-regions (Baltic, Central European, Balkan etc.). It nevertheless seems justified to look at Eastern Europe as a specific and unique common space. There are profound disparities, first and foremost between countries who passed through peaceful transition, or velvet revolution (Czechoslovakia), or take-over / incorporation (GDR), and others who passed through violent conflict and are still coping with post-war trauma – such as Croatia and other countries of the former Yugoslavia. The diversity of regional cultures and legacies has to be taken into account in order to understand the respective courses, motivations, successes and failures of transition. Still, and especially when considering the different migration histories of each country and region a common point of departure can be made out: after all it was World War II, the Holocaust, the NAZI aggression and its defeat by the Red Army, the Allies and opposition / partisan groups, which lead to the Communist takeover and the ideological division of Europe for almost half a century. Ethnic resettlement and population exchanges, the expulsion and forced migration of 12-14 Million Germans from former settlements and occupied territories, profoundly changed the demographic landscapes and deeply influenced social and political developments in Eastern

Europe. Amongst the Millions of refugees were local collaborators, communist and non-communist resistence groups, anti-communist oppositionals and dissidents. Again refugee movements followed the uprisings in the GDR after 1953, in Poland and Hungary after 1956, in Tschechoslovakia after 1968, in Poland after 1980, and the dissolution of Yugoslavia in the 1990ies. The histories of forced migration and of the loss of homes are deeply ingrained in collective memories and biographies. The hope for homeland return has been preserved and cultivated in emigrant families, refugees associations, diaspora networks; restitution and the official recognition of suffering and loss still are issues of controversial debate, and so is lustration. Communism left deep and lasting traces in the societies and economies; not only politics, but also socio-economic developments, closure from or negotiated labor migration (from the Yugoslav region) to the West further impacted on respective migration histories. Remigration processes which started with the end of the Cold War have to be seen in this wider context. The histories also help to understand how diverse and heterogeneous remigration is as a phenomenon, and that there are different types of remigrants, as was mentioned already above: political émigrés, dissidents, war-refugees, labor migrants and career migrants, returning pensioners and representatives of different generations / ancestral returnees, with widely differing attitudes, exposure and connectedness to homeland politics or diaspora engagement. Remigration is not a linear process either: not everyone stays, people move on, return to from where they departed, or establish transnational modes of living with two or more residencies. In the early transition phase there were some return waves to Eastern European countries – nowhere great in numbers, but still a significant phenomenon. However, such dynamics died down with time. Then, post-transition labor and career migration became the dominant feature, and it increasingly affects the fate of the societies concerned, since – as has been pointed out before - migrants mostly are in early and mid-career stages, and once they move with or create families abroad remigration prospects are dim (Hornstein Tomić, Pichler and Scholl-Schneider, 2018). And still, however disputable its size, remigration is taking place and can be considered as an integral and significant part of the post-Eastern-enlargement migration dynamics (Lang, Glorius, Nadler and Kovacs, 2016, pp. 4-14).

REMIGRATION AND CHANGE AGENCY

What makes remigration attractive? What facilitates it, or instead impedes it? Experiences in various settings in Central, Eastern, and Southeastern Europe point at the role of networks and social capital, obstacles, as well as chances and strategies to be considered when looking into the connection between remigration and change agency.

NETWORKS AND SOCIAL CAPITAL

Whoever has experienced returning to a place of origin after a longer period of absence knows that time does not stand still. Individuals have changed – those who stayed and those who left – and the world around them as well. In his famous article "The homecomer" Alfred Schütz has highlighted that return and embedding in society is a challenge and a task to be handled by both sides, the individual who returns and the receiving society he seeks to reintegrate into. Estrangement goes along with acknowledging change, with realizing that old networks have broken down, and so has the access to social resources. Political emigrées have repeatedly reported how difficult encounters were with people in power who had served the old regime; i.e. when citizenships were returned by those who had initially taken them away; when the trauma of having been singled out and excommunicated had to be lived through once again (for the Czech Republic see Hornstein Tomić and Scholl-Schneider 2016; Scholl-Schneider, 2011). The motiv to participate and impact on transformation processes, be it in business, in state structures or the civil sector often goes along with a wish to

be visible, with a longing for recognition and resonance. Such longing is nurtured already in the diaspora, in the emigrant lives. Yet, only physical return allows to establish tangible relations, to develop networks through interaction and participation, to secure recognition. Local networks cannot be sustained from far, but facilitated through transnational engagement and via diaspora communities (see the case study of a family return to Croatia, Hornstein Tomić, 2018). Professional networks sustained transnationally provide information and allow the exchange of news, i.e. concerning investment in and trading opportunities with the country of origin; academic or business conferences provide the face-to-face exchange needed for trust building in order to establish cooperative networks and complement telecommunication technology. The more such transnational connections and networks are sustained, the better the chances are for reconnecting and eventually for reintegrating into professional circles 'back home'.

OBSTACLES

If a lack of knowledge, recognition of emigration experiences or even a resentment towards the diaspora predominates in countries of origin, ignorance and marginalization seems to be the predominant response to the one who returns, as Milan Kundera has so vividly described in his novel 'Ignorance' (Kundera, 2003), and as it is echoed in many remigrant accounts. Ignorance is, last but not least, the reason why the remigrant experience failed to be understood as an asset for development, let alone as a resource that could inspire change.

There is the stereotype often reported about that those who left have enjoyed life while those who stayed behind have suffered. Preconceptions and images of the striving prosperous life in the West are prevailing in former Communist countries with astounding perseverance. Correspondingly, remigration is often considered a failure, the remigrant a loser who cannot possibly contribute anything of value. Case studies about remigration to Bulgaria (Roth, 2018), Poland (Galasinska, 2018), Czech Republic (Scholl-Schneider, 2011), Bosnia and Hercegovina (Božić, 2018) and Croatia (Hornstein Tomić, 2018) all mention such insider / outsider configurations and dynamics. However, the actual contextual conditions seem to be the most significant barriers to returning and re-establishing an existence in countries of origin, as addressed by those who try to set up shop as newcomers from abroad and by anyone interested in social and economic development: inefficient bureaucracies, crumbling welfare and health care structures, non-competitive income-levels, a weak investment climate, high-level corruption, lacking transparency, network recruition and clientelism, political polarisation, and last but not least educational systems which remain locked up in a systemic mismatch with domestic labor markets needs, which keeps carreer advancement and specialisation prospects dim.

In some countries the return of emigrants from the diaspora has strategically been supported by governments in order to gain capacity for change. The Lithuanian case is instructive here, as it shows how high-skilled remigrants could be embedded into local structures and their knowledge and experience tapped into through specifically created jobs in order to avoid confrontation and competition with local elites (Čiubrinskas, 2018). In general, competition with old elites, institutional inertia, lack of efficiency and transparancy, stereotyping and resentments contribute to disencouraging remigrants from becoming effective agencies of change.

CHANCES AND STRATEGIES

Government attitudes have in many countries changed over time, and so have strategies of diaspora outreach and engagement for homeland development: besides measures to create an investment friendly environment are those that facilitate political and social integration: double citizenship, restitution, spouses' integration of return migrants, extraterritorial voting possibilities in national elections, etc. A Romanian case

study reveals how migratory experiences are being capitalized for a range of entrepreneurial activities, such as servicing labor migrants, which help local communities to develop and strive (Anghel and Cosciug, 2018). For remigration to succeed, financial means, timing and planning are pointed out as crucial prerequisites; remigration is "not a business deal", as was stated by a remigrant, but rather "financing your love". Contacts need to be sustained for re-establishing in professional structures and circles. Family members need to be catered to and their establishment secured in order for remigration to work out. Whilst the strategy of some is to largely remain invisible, to stay in the background, or to melt in, others comply with sticking out, with remaining visible as an outsider, and by trying to make use of it. That "transition is far from over – and even if it was in the formal and narrow sense of economics, it has certainly not been completed in terms of institution building and human behavior" (Bokros, 2013, p. 4), is a strategic reminder for those who try to effectively impact on transformation processes, for example in private business, or in public administration – a reminder to keep being patient.

CONCLUSION

The concept that remigration needs to be strategically supported through policies has only recently become a topic in most parts of CESEE. Specific diaspora policies increasingly appeal to and tap into a sense of commitment and homeland attachment of diasporas. Programs are designed to support circulation and connectivity even more than actual return. All in all, there seems to be no need for additional diaspora outreach programs, return and connectivity policies, initiatives, agencies and office to support remigration. But are they effectively encouraging investment of financial, social or cultural remittances or knowledge flows to foster development in Central, Eastern and Southeast European regions? The actual reasons for leaving and impediments to return can hardly be removed by such programs. It is the complexity of contextual conditions and obstacles which weigh against homeland attachment. Programs and initiatives first and foremost need to take those conditions into account in order to assess whether they might or might not be sustainable. Remigrants are full of experiences and ideas about how return can create double wins, both for the one who returns and for the community that embraces her or him; they just need to be asked and heard.

Reference

1. Anghel. R. G. and Cosciug, A. (2018). Patterns and Mechanisms of Return Migration to Romania. In C. Hornstein Tomić, R. Pichler and S. Scholl-Schneider (Eds.), *Remigration to Post-Socialist Europe: Hopes and Realities of Return* (pp. 321-342). Vienna: LIT Verlag.
2. Atoyan, R., Christiansen, L., Dizioli, A., Ebeke, C., Ilahi, N., Ilyina, A., Mehrez, G., Qu, H., Raei, F., Rhee, A. and Zakharova, D. (2016). *Emigration and Its Economic Impact on Eastern Europe*. IMF Staff Discussion Note 16/07. Washington, D. C.: International Monetary Fund. Available at: https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2016/sdn1607.pdf
3. Bokros, L. (2013). *Accidental Occidental: Economics and Culture of Transition in Mitteleuropa, the Baltic and the Balkan Area*. Budapest: Central European University Press.
4. Božić, A. (2018). Transitioning Back: Remigration of tertiary educated Bosnians with experience of international academic mobility. In C. Hornstein Tomić, R. Pichler and S. Scholl-Schneider (Eds.), *Remigration to Post-Socialist Europe: Hopes and Realities of Return* (pp. 347-376). Vienna: LIT Verlag.
5. Čiubrinskas, V. (2018). Returning with Resources: Social remittances and the uncertain belonging of transatlantic remigrants. In C. Hornstein Tomić, R. Pichler and S. Scholl-Schneider (Eds.), *Remigration to Post-Socialist Europe: Hopes and Realities of Return* (pp. 45-70). Vienna: LIT Verlag.

6. European Political Strategy Center. (2017). *10 Trends Shaping Migration*. Bruxelles: European Political Strategy Centre. Available at: https://ec.europa.eu/epsc/publications/other-publications/10-trends-shaping-migration_en
7. Faist, T. (2008). Migrants as Transnational Development Agents: An Inquiry into the Newest Round of the Migration-Development Nexus. *Population, Space and Place 14*, 21-42. doi: 10.1002/psp.471
8. Galasinska, A. (2018). 'Home, (Bitter)sweet Home': Voices of post-EU enlargement returnees to Poland. In C. Hornstein Tomić, R. Pichler and S. Scholl-Schneider (Eds.), R*emigration to Post-Socialist Europe: Hopes and Realities of Return* (pp. 381-402). Vienna: LIT Verlag.
9. Gramshammer-Hohl, D., Hornstein Tomić, C. and Kirndörder, E. (2018). Literary 'Home-trackers': Narratives of return in the era of post-socialist transformation. In C. Hornstein Tomić, R. Pichler and S. Scholl-Schneider (Eds.), *Remigration to Post-Socialist Europe: Hopes and Realities of Return* (pp. 407-428). Vienna: LIT Verlag.
10. Hornstein Tomić, C. (2018). 'The World Doesn't Owe You Anything': A family's (re-) migration from and to Croatia. In C. Hornstein Tomić, R. Pichler and S. Scholl-Schneider (Eds.), *Remigration to Post-Socialist Europe: Hopes and Realities of Return* (pp. 97-129). Vienna: LIT Verlag.
11. Hornstein Tomić, C., Pichler, R. and Scholl-Schneider, S. (2018). Hopes and Realities of Return: Contexts, approaches and conceptual considerations. In C. Hornstein Tomić, R. Pichler and S. Scholl-Schneider (Eds.), *Remigration to Post-Socialist Europe: Hopes and Realities of Return* (pp. 13-41). Vienna: LIT Verlag.
12. Hornstein Tomić, C. and Scholl-Schneider, S. (2016). An Easy Game? Experiences of 'Homecoming' in the Post-Socialist Context of Croatia and the Czech Republic. In R. Nadler, Z. Kovacs, B. Glorius and T. Lang (Eds.), *Return Migration and Regional Development in Europe* (pp. 309-330). London: Palgrave Macmillan.
13. Kundera, M. (2003.) *Ignorance*. New York, N. Y.: Harper Collins. Available at: https://www.scribd.com/document/136267373/Ignorance-Milan-Kundera
14. Lang, T., Glorius, B., Nadler, R. and Kovacs, Z. (2016). Introduction: Mobility Against the Stream? New Concepts, Methodological Approaches and Regional Perspectives on Return Migration in Europe. In R. Nadler, Z. Kovacs, B. Glorius and T. Lang (Eds.), *Return Migration and Regional Development in Europe* (pp. 1-22). London: Palgrave Macmillan.
15. Pries, L. (2010). *Transnationalisierung. Theorie und Empirie grenzüberschreitender Vergesellschaftung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
16. Pries, L. (2016). Circular Migration as (New) Strategy in Migration Policy? Lessons from Historical and Sociological Migration Research. In R. Nadler, Z. Kovacs, B. Glorius and T. Lang (Eds.), *Return Migration and Regional Development in Europe* (pp. 25-54). London: Palgrave Macmillan.
17. Roth, K. (2018). Returning Home to a Foreign Country: Southeast European migrants' return to the life-world od post-socialism – the example of Bulgaria. In C. Hornstein Tomić, R. Pichler and S. Scholl-Schneider (Eds.), *Remigration to Post-Socialist Europe: Hopes and Realities of Return* (pp. 75-93). Vienna: LIT Verlag.
18. Scholl-Schneider, S. (2011). *Mittler zwischen Kulturen. Biographische Erfahrungen tschechischer Remigranten nach 1989*. Münster: Waxmann.
19. Schütz, A. (1945). The homecomer. *American Journal of Sociology*, *50*(5), 369-376. https://doi.org/10.1086/219654

OSLOBAĐANJE ILI KOČENJE POTENCIJALA: KRITIČKI OSVRT NA MOGUĆNOSTI PROMJENA KAO REZULTAT PROCESA RE-EMIGRACIJE

SAŽETAK

Utjecaj re-emigracije na procese sociokulturne, političke i ekonomske transformacije, kako u zemljama koje šalju, tako i u zemljama primateljima, često se uklapa u „povezanost između migracije i razvoja". Ovaj rad nastoji ispitati ovu povezanost s aspekta re-migracije i njezinog transformativnog potencijala u različitim zemljama podrijetla u srednjoistočnoj i jugoistočnoj Europi (CESEE), koje se uključuju u procese postkomunističke transformacije. Temelji se na pretpostavci da takozvani nositelji promjena igraju značajnu ulogu kao pokretači promjena i na taj način doprinose razvoju. Upućivanjem na kvalitativna istraživanja koja se temelje na polustrukturiranim intervjuima s re-emigrantima daju se uvidi u socijalne parametre i dinamiku promjena. Primjeri iz različitih profesionalnih i društvenih konteksta (npr. Iz akademske zajednice, privatnih poduzeća, nevladinih organizacija) ukazuju na ulogu mreža i socijalnog kapitala, prilika i prepreka, kao i na strategije koje su re-emigranti koristili kako bi otvorili prostor za izvršenje promjena.

Ključne riječi: *re-emigracija, postkomunističko društvo u tranziciji, mogućnost promjena*

Natalija Jovanović
Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, Srbija
natalija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

DRUŠTVENI FAKTORI GLOBALNIH MIGRACIJA I TEORIJSKI PRISTUPI

SAŽETAK

Rad je sociološka anliza faktora koji dovode do velikih migracija u Evropi u drugoj deceniji XXI veka i pregled teorijskih pristupa u objašnjenju migracija.Migracijska kretanja su poznata od najstarijih društava i glavni razlog je bio ekonomski i društveni-ratovi. Mnoga su bila masovna i često su menjala demografsku sliku društvenih prostora. Početkom novog milenijuma države Zapadnog Balkana doživljavaju pravi egzodus mlađeg stanovništva, kroz „tiho" iseljavanje u države EU i Amerike. Po izveštajima Svetske banke iz 2015. godine sa prostora Zapadnog Balkana iselilo se oko 25 % stanovništva. To su migracije koje su posledica ekonomskih recesija, ali i brojnih nacionalnih i verskih sukoba. Neke migracije su praćene sukobima a neke neprimetnom integracijom dolazećeg stanovništva. Migranti nose sa sobom svoju kulturu, običaje, životni stil i navike. Tip kulture može olakšati ili otežati integraciju i adaptaciju, pri kontaktu kultura ali i izazvati sukobe različitog tipa. Multikulturalizam ili tenzije između starosedelaca i „došljaka" jesu dva vida realnosti globalnih migracija. Verski, nacionalni i rasni konflikti, migrantska kriza, negativna su reakcija na globalna migraciona kretanja, koja se odvijaju pred našim i očima i u izveštajima agencija. Faktori koji dovode do globalnih migracija jesu: politički, ekonomski, kulturološki, životni. Sukobi na Balkanu, ekonomske krize, ekonomska tranzicija postsocijalističkih država, razorena privreda i osiromašenje stanovništva, crvena linija siromaštva, razlozi su za masovna migraciona kretanja, u kojima je Srbija i zemlja tranzicionih kretanja, ali i zemlja iz koje se stanovništvo iseljava u velikom broju.

Ključne reči: *migracija, migrantska kriza, društveni faktori*

UVOD

Migracije su prisutne u svetu od davnina i sastavni su deo svih civilizacija. Migracije u savremenom društvu su uslovljene ekonomskim, političkim, demografskim i klimatskim razlozima. Masovnost migracija postaje jedna od važnih karakteristika migrantskih kretanja poslednjih godina. Upravo zbog masovnosti, koja postaje i egzodus, migracije otvaraju čitav niz različitih problema, ne samo na nivou država koje primaju migrante, već i država kroz koje se migranti kreću. Migrantska ruta, problemi sa kojima se suočavaju ljudi koji su u statusu migranata, izloženi različitim opasnostima, krijumčarenjem, nelegalnim statusima, neadekvatno životno obezbeđeni i često životno ugroženi jesu izazovi za socijalno zbrinjavanje i socijalnu zaštitu, integraciju i inkluziju.

Veliki broj migranata spas od života kakav imaju u svojoj zemlji pronalazi u nekoj od zemalja Evrope i sveta. Tu je beg od ratova, sukoba, nemaština. Srbija je tranzitna zemlja i u situaciji je da rešava pojedinačne probleme migranata. Srbija za migrante predstavlja tranzitnu zemlju, zemljukroz koju oni samo prolaze u potrazi za novi život. Danas se susrećemo sa različitim migracijama, u zavisnosti od razloga koje su doveli do njih. Pa tako imamo dobrovoljne, prisilne migracije, stalne ili povremene, masovne, grupne i pojedinačne. „Trbuhom za kruhom" odlaze pojedinci, zatim čitave porodice, a vrlo često i čitava naselja i regioni. Migracije su uslovljene

ekonomskim, političkim, socijalnim, kulturnmi razlozima: siromaštvo, ratovi, sukobi, nestabilnosti, prirodne katastrofe. Balkan postaje region iz koga se masovno iseljava stanovništvo i to svih generacija i svih obrazovnih profila. U jednom trenutku su najpoželjniji bili medicinski radnici, potom IT stručnjaci, inženjeri, a u poslednje vreme i kvalifikovani vozači. Balkan je i migrantska ruta, gde je prošlo, u kolonoma, stanovništvo velikog broja azijskih i afričkih država. Talasi masovnih migracija su postali vidljivi kada su mediji počeli da izveštavaju o tragedijama ljudi koji su bili žrtve kriminalnih grupa, različitih nesreća i kada su vlade pojedinih zemalja Evrope počele da zaustavljaju migrantske grupe na svojim granicama, na putu ka EU. Migracije su postale toliko masovne da se čini da dolazi do demografskog preseljenja sveta, devastacije čitavih područja i prenaseljenosti zemalja zapadne Evrope i severne Amerike.

Pitanje migracija počelo je da zaokuplja pažnju brojnih autora koji su pokušali i na teorijskom nivou da daju teorijske konstrukte za objašnjenje fenomena masovnih migracija. Neki autori se bave migrantskom krizom, drugi pristupaju sa pozicija socijalnih politika sa ciljem kako na najbolji način da se ove grupe integrišu u sistem, treći pokušavaju da sagledaju uzroke migracionih kretanja i drugo. Sagledavanje migrantskih kretanja kroz fenomen kriza, su u cilju iznalaženja načina da se migranti uključe u nova društva i sisteme, sistematsko praćenje migranata, pružanje pomoći i socijalizacija migranata i migrantskih grupa je važno ne samo sa teorijskog stanovišta, već postaje od prvorazredne važnosti za društva koja postaju krajnja destinacija i želja migranata, ali jesu i pitanja važna za zemlje tranzita.

MIGRACIJE KAO SOCIJALNI FENOMEN

Migracijska kretanja su poznata od najstarijih društava. Mnoga su bila masovna i često su menjala demografsku sliku društvenih prostora. Početkom novog milenijuma države Zapadnog Balkana doživljavaju pravi egzodus mlađeg stanovništva, kroz „tiho" iseljavanje u države EU i Amerike. Po izveštajima Svetske banke iz 2015. godine sa prostora Zapadnog Balkana iselilo se oko 25 % stanovništva. To su migracije koje su posledica ekonomskih recesija, ali i brojnih nacionalnih i verskih sukoba. Neke migracije su praćene sukobima a neke neprimetnom integracijom dolazećeg stanovništva. Migranti nose sa sobom svoju kulturu, običaje, životni stil i navike. Tip kulture može olakšati ili otežati integraciju i adaptaciju, pri kontaktu kultura ali i izazvati sukobe različitog tipa. Multikulturalizam ili tenzije između starosedelaca i „došljaka" jesu dva vida realnosti globalnih migracija. Verski, nacionalni i rasni konflikti, migrantska kriza, negativna su reakcija na globalna migraciona kretanja, koja se odvijaju pred našim i očima i u izveštajima agencija. Faktori koji dovode do globalnih migracija jesu: politički, ekonomski, kulturološki, životni. Sukobi na Balkanu, ekonomske krize, ekonomska tranzicija postsocijalističkih država, razorena privreda i osiromaženje stanovništva, crvena linija siromaštva, razlozi su za masovna migraciona kretanja, u kojima je Srbija i zemlja tranzicionih kretanja, ali i zemlja iz koje se stanovništvo iseljava u velikom broju.

Fenomenom migracija bave se brojni autori sa različitih teorijskih aspekata. Kroz istoriju, dešavale su se migracije koje su bile dobrovoljne ili prisilne i koje su se odigravale unutar ili van granica jedne zemlje i to u velikim ili malim grupama. Velika geografska otkrića između 15. i 17. veka otvorila su narodima Evrope nove svetove, ogromnih mogućnosti. Zato su Evropljani prelazili okeane i na taj način prenosili jezik, religiju i kulturu i stvarali kolonije po uzoru na zemlje porekla. Istorija Balkana je i istorija migrantskih kretanja. Selili su se i preseljavali balkanski narodi i stovremeno je sam Balkan bio kapija za Istok i vrata za Zapad, tranzintna zona. Kroz Balkan su bila velika kretanja naroda, civilizacija, vera i kultura. Na području Balkana i naše zemlje, odigrale su se dve velike seobe Srba 1690. godine i 1737. godine. U tom vremenskom periodu skoro 185 000 Srba otišlo je iz Osmanskog carstva u potrazi za boljim životom. Danas su migracije sve učestalije

iz dobrovoljnih ili prisilnih razloga. Ljudi odlaze u potragu za boljim životom i nije nimalo čudno što se za migracije kaže da su jedan od glavnih problema današnjice.

Migracija potiče od latinske reči *migratio, migrare* – lutanje, kretanje, seljenje. Mnogi autori bavili su se pojmnovnim određenjem migracije pa su samim tim nastale i mnoge definicije migracije. Mesić (2002, str. 4.) migracije određuje kao preseljivanje pojedinca ili grupe iz jedne zemlje, regije ili teritorije u drugu sa svrhom promene mesta stalnog boravka i relativnog trajnog ili stalnog naseljivanja. Po njemu, glavni elementi migracija su: promena prebivališta, trajnost ili polutrajnost i razdaljina.

Tokom 2015. godine Evropa suočila se sa migrantskom krizom gde je preko milion ljudi, morskim i kopnenim putevima, došlo upravo u Evropu. Ovo je predstavljalo kulminaciju migrantske krize sa kojom se Evropa suočava već veliki broj godina. Ove migracije bile su masovnije od svih u modernoj civilizaciji i odvijale su se na način koji je pokazao ogromnu podeljenost sveta. Veliki broj ljudi iz nerazvijenih delova Azije i Afrike je na najbizarnije načine, preko mora, kopna u velikim kolonama, ilegalno pokušavalo da se domogne određenih zemalja zapadne Evrope.

Migrantska kriza se vezuje za niz događaja koji prate masovni dolazak migranata, po najčešće, ilegalnih migranata u zemlje Evropske unije koje počinju 2010. godine a koje svoje vrhunac dobijaju 2015. godine. I danas smo svedoci migrantskih kretanja kroz incidentne situacije, kada se pronađu migranti u kamionima, kombijima na ivici izdržljivosti i životno ugroženi. U blizini graničnih prelaza su pronađene veće grupe migranata, njih 53 koji su bili smešteni u jednom kombiju. Nekoliko muškaraca u uzrastu 20-30 godina pronađeni su u cisterni sa otrovnim materijama, životno ugroženi a neki su i preminuli. Prihvatilišta za migrante su često parkovi velikih gradova, pogranični pojas i neuslovni prostori, gde su migranti lišeni mogućnosti za zadovoljavanje osnovih životnih potreba. Prihvatni centri koji postaju mesto okupljanja migranata, često su prebukirani i sa lošim uslovima, i samo su prihvatne stanice na migrantskom putu. Sve to stvara uslove da se govori o migrantskoj krizi. Migranti su u krizi jer su njihovi životi ugroženi, zato što su na meti različitih kriminalnih grupa, često su nepoželjni i odbačeni od strane lokalnog stanovništva, a upravo masovnost migranata se pretvara u veliku grupu koju je teško kontrolisati i kanalisati u integrativne tokove. To dovodi do čestih konfliktnih situacija, pa i do sukoba. Migranti često nisu poželjni ni u zemljama koje su njihova krajnja destinacija, i tu dolazi do nerazumevanja, odbacivanja i sukoba.

Razlozi za nastanak migrantske krize jesu velika stopa nezaposlenosti i siromaštva, dok je u nekim zemljama to rat, politička nestabilnost, visoka stopa kriminaliteta i korupcije. Podaci iz 2014. godine pokazuju da je u Evropu došlo oko 300 000 migranata, dok se smatra da je do sada u Evropu ušlo preko milion („Evropska migrantska kriza", n. d.). Migracije koje su pokrenute ekonomskim razlozima, željom za većom zaradom, boljim životnim standardom, često su praćene i drugim razlozima, kao što su politički. Ratovi, sukobi, represivni režimi, visoka stopa kriminaliteta, opšta društvena nesigurnost u zemljama koje se bore i sa siromaštvom jesu zemlje i regioni koje regrutuju migrante. Migracije koje dolaze iz takvih područja nose brojne političke, ekonomske, socijalne, bezbedonosne i druge posledice u državama kroz koje migrant samo prolaze ili u one države gde oni traže svoj novi dom. Tako je i nastala migrantska kriza. Brojni su problemi koji se otvaraju ne samo kretanjem stanovništva, već i prilagođavanjem i susretom različitih kultura (Vulević, 2018, str. 55-74.). Sve veći broj migranata u Evropi podiže pitanje migrantske krize na jedno od najvažnijih pitanja evropske politike. Problemi se gomilaju a predlozi za rešavanja su neefikasni i ne daju rezultate na nivou humanog postupanja sa ljudima koji dolaze iz različitih kultura i koji su sami već bili žrtve i u svojim zemljama i na putu do Evrope (Tatalović i Malnar, 2016).

Gomilanje problema koje je izvala migrantska kriza izazvala je angažovanje vlada i brojnih nevladinih organizacija. Rade se strategije za integraciju i uključivanje migranata u mnogim državama koje su zemlje tranzita ili su zemlje krajnje destinacije.

Migrantska kriza koja se svoj vrhunac dobila 2015. godine podstakla je političare, države i vlade da kreiraju zakone i mere za zaustavljanje migrantskih kretanja, posebno masovnih, ali i da predlože načine integracije migrantskog stanovništva. To je išlo od Trampovih pokušaja zaustavljanja migranata fizičkim preprekama, izgradnjom zida prema Meksiku, do promovisanja rasističkih zakona i ponašanja, preko lova na migrante i njihovu izolaciju u nelegalnost i izgradnje ograde od smrtonosnih žičanih ograda duž mnogih evropskih država koje su i tampon zone prema EU. Brojnim zakonima su se tranzitne države ograđivale od nelegalnih migranata i pravile planove za rešavanje migrantske krize.

U uslovima migrantske krize, brojne organizacije i inicijative civilnog društva proaktivno su se uključili u rešavanje problem. Od pružanja direktne pomoći do kampanja za podizanje svesti, pokazujući solidarnost sa „ljudima u pokretu", dobrovoljci su pokušavali da nadoknade ono što je nedostajalo u odgovoru države i međunarodne zajednice. Međutim, osim međunarodne konferencije koju je organizovala Grupa 484 u oktobru 2015, nije bilo ozbiljnijeg pokušaja povezivanja zainteresovanih strana koje bi mogle ponuditi moguća rešenja za probleme kao što su omogućavanje boravka migranata i njihovog kasnijeg prelaska granica, „podela tereta", i njihovih integracija. Kako bi se pomoglo migrantima i kako bi se migrantska kriza prevazišla, izdate su mnoge preporuke za pomoć migrantima. Samit Procesa saradnje u Jugoistočnoj Evropi, učestvovanje u procesu preseljenja, obezbediti bezuslovni pristup postupku traženja azila i puno poštovanje načela o zabrani prisilnog povratka, usklađivanje graničnih propisa, osnovati novo granično telo. Preporuke su da se izbeglice i migranti ne posmatraju kao teret već kao ljudi koji doprinose lokalnoj zajednici. Traže se sve veća prava za migrante, posebno u donošenju odluka o njihovom stausu i perspektivama. Preporuke za civilno društvo koje će pomoći u rešavanju migrantske krize i suočavanje sa istom su: Multikulturalna budućnost Evrope (Petronijević, 2016).

Srbija za migrante predstavlja tranzitnu zemlju, zemlju kroz koju migranti samo prolaze i gde se zadržavaju samo dok ne nađu mogućnost za odlazak dalje. Takođe, Srbija je zemlja koja nema jaku ekonomiju kao ostale zemlje Evrope koje se takođe suočavaju sa migrantskom krizom, zato je Srbija pod velikim izazovima kad je reč o suočavanju sa migrantskom krizom. U uslovima izuzetno složene migracione situacije, Srbija nema odgovarajući institucionalni i normativni okvir, niti politički odgovor za niz složenih pitanja u oblasti migracija i sa migracijama povezanih pitanja poput sistema azila, neregularnih migracija, održivog povratka naših državljana podnosilaca zahteva za azil u državama članicama EU, primene Sporazuma o readmisiji, odlaska visoko obrazovanih – takozvanog odliva mozgova, migracija i razvoja, borbe protiv trgovine ljudima (zaštita žrtava, prevencija, krivični progon trgovaca ljudima) i šverca migrantima, upravljanja granicama, razgraničenja i utvrđivanja granica.

Migracije i migrantska kriza su sve više gorući problemi u svetu, koji se pojavljuju i u okviru brojnih socijalnih problema pojedinih država razvijene Evrope. Evropske države u okviru svojih nacionalnih politika donose brojne mere da se zaustavi talas dolazećih migranata. Politikom vizne liberalizacije i prava azilanata je pokušaj integracije ali i zaustavljanje dolazećih migranata.

TEORIJSKI PRISTUPI U PROUČAVANJU MIGRACIJA

Migracije su dospele u fokus ne samo konkretnih politika, već i teorijskih pristupa i paradigmi. U vremenu i prostoru globalnih migracionih tokova nameće se potreba za produbljivanjem teorijskih znanja kao osnove za razumevanje glavnih determinanti ovog fenomena. Brojne su teorije koje se bave tumačenjem fenomena migracija kao i aspekata koji se javljaju kao posledice. Prikazom teorija koje se bave proučavanjem fenomena migracije pokušaj je da se ponude teorijski okviri za sagledavanje migrantske krize. Kao glavni teorijski pristupi ističu se:

- Teorija *pull-push* faktora
- Neoklasična ekonomska teorija
- Teorija nove ekonomije migracija
- Teorija dualnog ili segmentiranog tržišta rada
- Teorija migracionih sistema
- Teorija svetskog sistema

Teorija *pull-push* faktora je teorija koja u središte izučavanja stavljaju pojedinca, koji procenjuje pozitivne, odnosno, negativne strane preseljavanja sa jedne lokacije na drugu. Ta teorija ukazuje na potisnute i privlačne faktore koji utiču na javljanje migracije stanovništva. Prema klasičnim formulacijama potiskivanja, sa jedne strane, odnosno, privlačenja, sa druge strane, potencijalni migrant meri negativne faktore koji ga potiskuju iz zemlje u kojoj živi u odnosu na pozitivne faktore, odnosno, dobrobit koju bi mogao imati u zemlji destinacije i odlučuje se da migrira ukoliko prevagnu faktori moguće dobiti u zemlji destinacije (Golub, 2004, prema Predojević-Despić, 2010).

Mnogi autori su se bavili faktorima koji najviše odlučuju o tome da li će pojedinac napustiti svoju zemlju i krenuti u potragu za novim životom i boljim uslovima. Gierveld (2000) je ukazao na faktore koji su najčešće potisnuti i oni koji su najprivlačniji. Potisnuti faktori su: promene u prirodnom okruženju, faktori ekonomske prirode, politički i socijalni faktori. Sa druge starne, faktori koji su privlačni pojedincu i koji dovode do želje za migracijom su: bolja ekonomska mogućnost u drugoj zemlji, sticanje boljeg obrazovanja i bolji mogućnosti za rad u drugoj zemlji, bolji životni uslovi, odlazak za nekim. Faktorima se bavi i Li (Lee, 1966), koji je izdvojio četiri grupe faktora od kojih zavisi da li će pojedinac krenuti put migracija ili ne. To su: faktori povezani sa područjem porekla; faktori povezani sa područjem destinacije; moguće prepreke u migraciji između područja porekla i destinacije, kao što su udaljenost, fizičke prepreke, imigracioni zakoni i drugo; lični faktori samih migranata koji modifikuju ostale faktore u smislu odluke o migraciji. Slabost *pull-push* teorije je i u tome što se potisnuti i privlačeći faktori ogledaju jedni u drugima, odnosno, predstavljaju dve strane jedne medalje: samo zajedno omogućavaju razlikovanje između „ovde" i „tamo". Ova teorija fokusira se na spoljne faktore kao glavne pokretače migracija i nije u mogućnosti da u analizi posmatra migracije kao deo šireg procesa transformacije, što umanjuje njegovu naučnu vrednost, odnosno, ne pomaže otkrivanju novih činjenica i boljem razumevanju ove pojave. Ovo je prva u redu teorija koje su se bavile problemom migrantske krize. Takođe, potrebno je naglasiti da u okviru ove teorije autori akcenat stavljaju na demografske, ekonomske, socijalne i ekološke faktore koji su bitni za migraciju stanovništva. U istraživanjima koja se baziraju na *pull-push* teoriji predstavljeni su demografski, ekonomski i socijalni faktori koji imaju jako važnu funkciju u odlučivanju o migracijama. Proučavanje i razumevanje ovih faktora umnogo znači za razumevanje zašto su se ljudi opredelili za migracije i odlazak iz svojih domova. Kada je reč o demografskim faktorima proučavanja migracija, one se odnose na obim, tok i selektivnost migracija, proučavaju uticaj migracija na fertilitet i moralitet stanovništva kao i na kao i na starosnu strukturu stanivništva. Takođe, demografski faktori proučavaju i uticaj migracija na zapošljavanje, na zaposlenost kao i na formiranje celokupne radne snage (Predojević-Despić, 2010).

Ekonomski faktori proučavanja migracija obuhvataju četiri grupe pitanja. Prvo pitanje odnosi se na stav da predeli gde migrant odlaze jesu predeli koji su bogatiji i razvijeniji. Zato je ova tvrdnja dovela do proučavanja upravo predela ka kojima su se migrant uputili. Drugo pitanje vezuje se za problem velikog broja stanovništva u gradovima gde migrant dolaze. To dovodi do prevazilaženja mogućnosti zapošljavanja, stanovanja, školovanja. Treća grupa pitanja odnosi se na gužvu gde se ukazuje na to da neke migracije, npr. dnevne migracije stvaraju jako veliku gužvu u gradu, kada npr. stanovništvo odlazi i kada se vraća sa posla. Četvrta grupa pitanja odnosi se na strukturu stanovništva gde se vidi da u područjima gde su migranti dolazi do

pojave starosne strukture stanovništva, što predstavlja problem kod radne snage. Socijalni faktori proučavanja migracija bave se proučavanjem prilagođenosti migranata na novu sredinu u koju su došli. Bave se i proučavanjem odnosa između starosedeoca i novog stanovništva, odnosno migranata kao i mogućnost stupanja u mešovite brakove (Jonić, 1964, str. 63.).

Neoklasična ekonomska teorija migracija nastala je kao pokušaj definisanja radnih migracija u procesu industrijalizacije, i na makro i na mikro teorijskom nivou. Ona predstavlja jednu od najpoznatijih teorija međunarodnih migracija, i poslužila je kao osnova za formiranje političkog odgovora na polju imigracije u mnogim ekonomski razvijenim zemljama. Neoklasična ekonomska teorija polazi od stave da na migracije na makro nivou najviše utiču prostorne razlike između ponude i potražnje za random snagom. Razlike koje postoje u vidu nadoknade za rad dovode do toga da se radnici sele iz mesta gde imaju manja primanja u mesta gde su njihova primanja veća. Takođe, potrebno je naglasiti i postojanje odlaska u suprotnom smeru. Postoje ljudi koji imaju potrebu da se sele iz velikih gradova, gde imaju velika primanja, u neke manje sredine koje im više odgovaraju. Sa druge strane, na mikro nivou, neoklasična ekonomska teorija posmatra migrante kao pojedince koji donose odluku o migriranju na osnovu analize troškova i koristi. Tako se migranti odlučuju da odu tamo gde će imati veća primanja.

Teorija nove ekonomije migracija polazi od teorije *pull-push* faktora i u prvi plan ističe interes porodice i domaćinstva u procesu donošenja odluke o migraciji. Ova teorija akcenat stavlja na kolektiv, na ulogu porodice koja predstavlja glavnu determinantu u donošenju odluke o migraciji. Po ovoj teoriji migracije su potrebne kako bi porodica povećala svoje prihode i svoje mogućnosti za bolji život. Razlika između ove teorije i teorije neoklasične ekonomije migracija je u tome da ona vidi kao odlučujući faktor grupu a ne na pojedinca. Porodica za razliku od pojedinca može kontrolisati rizike prihoda tako što će jedni članovi porodice ostati u lokalnoj zajednici i privređivati dok drugi članovi zajednice mogu da odu u inostranstvo i tamo da zarade novac koji je potreban za bolji život u lokalnoj zajednici. Na taj način, razvijene zenlje predstavljaju dobru odluku za migrante koji se odlučuju da promene mesto borovka uz mogućnost za minimalni rizik (Mesić, 2002). Teorija nove ekonomije migracija daje značajni doprinos proučavanju determinanti međunarodnih radnih migracija, odnosno uticaj porodice i domaćinstva za donošenje odluke o migraciji iako migracije izvodi iz racionalnog odlučivanja na mikro-društvenom nivou, gledanjem na migracije kao „porodične strategije izdržavanja". To je posebno karakteristično za zemlje u razvoju, gde većina stanovništva nije u mogućnosti da osigura porodični prihod dovoljan da se izbegne golo preživljavanje, ili linija siromaštva. U takvim uslovima neformalni dogovori u okviru porodice dobijaju na značaju. Ovom teorijom se stavlja akcenat na značaj porodice za svaku odluku koju pojedinac mora da donese pa tako i za migracije. Migracije će se, po ovoj teoriji, sprovesti onda ako cela porodica daje saglasnost za tako nešto. Ovde je, za razliku od *pull-push* teorije, reč porodice glavna a ne reč pojedinca (Predojević-Despić, 2010).

Polazište Teorija dualnog ili segmentiranog tržišta rada je potreba radne snage iz inostranstva što predstavlja deo ekonomske strukture u razvijenim zemljama. I ova teorija svoje osnove pronalazi u teoriji *pull-push* faktora. Ovde su u prvom planu privlačni faktori u zemljama koje su destinacija za migrante i to ekonomski. U ekonomski visoko razvijenim zemljama dolazi do tzv. udvajanja strukture na tržištu rada, i stvara se sa jedne strane sektor sa sigurnim i dobro plaćenim radnim mestima, odnosno u društvenom smislu visoko vrednovanim položajima, a sa druge strane sektor sa nesigurnim, loše plaćenim i nisko vrednovanim poslovima – u literaturi se ovi poslovi popularno nazivaju 3D: *dirty, dangerous and difficult* (prljavi, opasni i teški). Ovako koncipirana ekonomska struktura rezultira potrebom za novom radnom snagom, odnosno javlja se potreba za migrantima, u slučaju kada domaća radna snaga ne želi da obavlja poslove sa niskom zaradom i niskim društvenim statusom. Nedostatak kadrova sa potrebnim znanjima i veštinama da zadovolje potrebu za zanimanjima koja od zaposlenih zahtevaju visoko obrazovanje, stručnost, iskustvo ili posebne veštine

jeste uzrok migrantskih kretanja. U slučaju da se poslodavci ne mogu oslanjati na domaću ponudu radne snage već moraju da se okrenu ka novim izvorima radne snage, odnosno migrantima, migracije su poželjne. Ovo dovodi do dobrobita za migrante. Migranti su sa jedne strane traženi i njihovo prisustvo neće praviti probleme ili nezadovoljstvo zajednice. Sa druge strane ovo predstavlja izvore dobre zarade što je svakako dobro za migrante koji dolaze iz ekonomski loših sredina. Ova teroija na drugačiji način gleda na migracije, i to sa strane tržišta rada. Ovde se pokazuje da i same zemlje u koje migranti odlaze imaju potrebu za migrantima, potrebna im je radna snaga za poslove koje lokalno stanovništvo neće da obavlja (Predojević-Despić, 2010, str. 25-30.).

Teorija svetskog sistema polazi od neravnomerne raspodele ekonomske i političke moći, nejednakosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja, od nejedankog pristupa resursima kao posledica razvoja neoliberalnog kapitalizma. Nastanak i sve veća pojava migracija povezuje se sa strukturom svetskog tržišta. Potreba odlaska pojedinaca za boljim prihodima, bilo iz sela u grad ili pak iz jedne države u drugu jesu glavni pokretači migracija. Prema ovoj teoriji, migracije ne predstavljaju samo štetnu pojavu za privrede nerazvijenih zemalja, već i jednu od determinanti nerazvijenosti. Po ovoj teoriji migrantska kretanja narušavaju stabilna društva ruralnog tipa, podrivaju njihovu ekonomiju i iskorenjuju njihovu populaciju. Prema klasifikaciji teorije svetskih sistema Imanuela Valerstajna, zemlje se razlikuju u stepenu zavisnosti, i dele se na kapitalističke države „centra", kao i „polu-periferne", „periferne" i izolovane zemlje u „spoljašnjoj" zoni, koje nisu (još uvek) uključene u kapitalistički sistem. Uključivanje „periferija" u kapitalističku ekonomiju povezano je sa uspostavljanjem i širenjem migracionih tokova u njima, što je u suprotnosti sa stavovima neoklasične teorije. Umesto da se kreću u suprotnim smerovima u odnosu na kapital, kao što predviđa neoklasična teorija, radna snaga prati tokove kapitala. Najveća kritika ove teorije ogleda se u tome što se na pojedinca gleda kao na žrtvu ili puke učesnike koji se pasivno prilagođavaju društvu i gde se zanemaruje uticaj individualnih nivoa odlučivanja. Sa druge strane, u poslednjih nekoliko decenija ovi stavovi su se pokazali neutemeljenim jer je veliki broj država koje su se ranije smatrale nerazvijenim postiglo nivo održivog razvoja uprkos čvrstim vezama sa globalnim kapitalizmom. Ova teorija ukazuje na novo gledište na migracije. Ona ukazuje na potrebu za migracijama jer je nejednakost u svetu jako velika i nemaju svi istu mogućnost za ekonomsku sigurnost pa imaju potrebu da odu u razvijenije krajeve kako bi osigurali tu sigurnost (Predojević-Despić, 2010, str. 25-28.).

Teorija migracionih sistema polazi od definicije migracionih sistema gde je migracioni sistem skup mesta povezanih tokovima ljudi, dobara, uloga i informacija, koji omogućuju dalju razmenu kao i mogućnost za dalje migracije. U suštini ova teorija govori o povezanosti sistema uz pomoć ljudi koji migriraju iz jedne zemlje u drugu. Osnivačem ove teorije smatra se Akin Mabogunje koji se fokusirao na ulogu tokova informacija i povratnih mehanizama u oblikovanju migracionih sistema. Pridavao je veliku važnost povratnim mehanizmima, preko kojih se infomacije o ranijim migrantima prenose, tj. vraćaju ka zemlji porekla. Povoljne informacije bi podspešivale dalje migracije i vodile ka skoro organizovanim migracionim tokovima iz zemalja porekla u određene gradove, odnosno u zemlje destinacije. Stanje sistema posmatrano u određenoj vremenskoj tački ne mora da bude značajno određeno početnim stanjem procesa, ili parametrima sistema, jer su otvoreni sistemi u osnovi nezavisni od inicijalnih uslova nastanka. Proučavanje migracija u okviru migracionih sistema ima niz prednosti u odnosu na statičku perspektivu posmatranja, i to: pažnja u istraživanju se usmerava na oba kraja migracionog toka, sa potrebom da se objasni stabilnost i mobilnost na obe lokacije; proučava se jedan tok u kontekstu drugih tokova, ili jedna destinacija u odnosu na alternativne destinacije; podvlače se različiti tipovi veza između mesta, uključujući i tok informacija, roba, usluga, ideja, kao i ljudi; predviđa se poređenje mesta i lokacija, i na taj način se pažnja usmerava ka različitosti i neuravnoteženosti, koje predstavljaju osnovni izvor energije u sistemu. Fokusira se na međuzavisnost delova sistema, gde jedan

deo reaguje na promene u ostalim; podstiče izučavanje migracija kao dinamičkog procesa, odnosno sleda događaja u određenom vremenskom periodu (Mabogunje, 1970).

Međunarodni migracioni sistem se sastoji od dve grupe zemalja: zemalja prijema, odnosno zemalja centra, koje su sa određenim brojem zemalja porekla povezane. Zemlje u migracionom sistemu nisu povezane samo preko migracionih tokova stanovništva, već i preko drugih tipova veza kao što su istorijske, kulturne, kolonijalne i tehnološke veze. S obzirom da se migracioni sistem nalazi u okviru određenog društvenog konteksta, možemo razlikovati socijalni, politički, demografski i ekonomski kontekst. Takođe, međunarodni migracioni sistem ima prostornu i vremensku dimenziju. Određene zemlje u okviru jednog sistema obrazuju prostornu dimenziju. Međutim, zemlje koje se nalaze u okviru istog sistema ne moraju i u geografskom smislu biti blizu jedna druge, jer istorijske i tehnološke veze igraju isto toliko važnu ulogu kao i geografska udaljenost. Takođe, zemlje mogu u isto vreme da budu uključene u više migracionih sistema (Predojević-Despić, 2010, str. 31-48.). Ova teorija ukazuje na značaj povezivanja zemlje porekla i zemlje destinacije migranata. Ovo će omogućiti da se migracije, koje su neizbežne, ostvare na najbolji način i da se na svaki mogući način pomogne i migrantima koji su spas od svog trenutnog života našli upravo u migracijama.

Pored mnogobrojnih teorija koje su se izradile upravo da bi se proučavala migrantska kriza i potreba za isto, nastali su i mnogi modeli čiji je zadatak upravo proučavanje migrantske krize. Teorijska razmatranja migracionih kretanja, s namerom utvrđivanja faktora koji dovode do migracija, često su rezultirala izgradnjom modela kroz kvantifikaciju osnovnih činilaca. Neki od modela koji se bave proučavanjem migrantske krize su:

- Gravitacioni model
- Model optimalnog lokaliteta
- Model „troškovi – dobici"

Gravitacioni model zasniva se na zakonima koje je dao Ravenstein. Gravitacioni model, koji se zasniva na ovim zakonima polazi od obima migracija i pokazuje da obim migracija zavisi direktno od broja stanovnika dva mesta koja se proučavaju i obrnuto je srazmeran od distance između njih. Ovaj model polazi od stava o kretanju migranata na kraće distance; preseljavanje je po etapama: lica koja žive u blizini većeg mesta migriraju u toku ekonomske ekspanzije, zatim se preseljavaju i lica iz udaljenijih mesta. Po ovom shvatanju postoje razlike u pogledu učestalosti preseljavanja kod gradskog i seoskog stanovništva; tehnološki razvoj utiče na porast stopa migracije; preovladavaju ekonomski motivi, iako različite sile utiču na pojavu migracije (Predojević-Despić, 2010).

Model optimalnog lokaliteta polazi od hipoteze da se migranti naseljavaju u određeno mesto sa ciljem da nađu bolje mesto za život, odnosno da nađu bolje prebivalište. Ovaj model ukazuje na to da izbor novom prebivališta može da zavisi od profesionalnih mogućnosti novog mesta stanovanja ili pa od pogodnosti novog prebivališta. I ovaj model nije dao neki napredak kao ni gravitacioni model. Njime je objašnjeno samo 56 % varijacija u migracijama između metropolitanskih područja. Lovri zaključuje da „prikazane indikacije pokazuju da ukupan obim migracija iz jednog mesta zavisi u većoj meri od obima i karakteristika zavičajnog stanovništva, nego od ekonomskih mogućnosti koje se nude u navedenom mestu".

Model „troškovi – dobici" polazi od troškova i dobitaka koje pojedinac ima u trenutnom mestu prebivališta i koje može da ima u novoj destinaciji, tj. u mestu u kojem hoće da se naseli. Pretpostavka ovog modela je da ima razlika između dobitaka u mestu u kome se trenutno nalaze i dobitka u mestu gde žele da odu. Ovaj model polazi od pretpostavke da je svaki pojedinac u situaciji da u svakom momentu vrši evidenciju svojih troškova i dobitaka i da na osnovu toga odlučuje da li će se migrirati ili ne.

ZAKLJUČAK

Jedan od globalnih problema današnjice svakako jesu migracije ili ti migrantska kriza. U svetu se svakodnevno događaju migracije, bilo stalne ili povremene, legalne i ilegalne, pojedinačne, grupne ali i masovne. Veliki problem u svetu prave upravo masovne i ilegalne migracije. Problemi koji se otvaraju tiču se i samih migranata, onih koji ih pronalaze i država kroz koje prolaze i država koje su krajnja destinacija. Migrantska kriza je danas problem kojim se bavi veliki broj ljudi. Uvidevši potrebu da se prouči potreba ljudi za migracijama i zašto je u današnje vreme potreba za migracijama jako velika, nastale su mnoge teorije koje se bave proučavanjem upravo ovog problema. Pored teorija koje se bave proučavanjem migrantske krize, nastali su i modeli koji iz nekog svog ugla govore o migracijama i pokušavaju da razumeju migrantsku krizu.

Teorijski pristupi bi trebalo da pomognu boljem razumevanju kompleksnosti pojma migrantske krize i to definisanjem mehanizma koji funkcionišu na različite načine. Teorije pokušavaju da iz određene perspektive objasne uzroke migracionih kretanja, sagledavaju posledice i eventualne uzroke migrantske krize. Svaka teorija se fokusira samo na pojedine aspekte migrantske krize i bavi se objašnjavanjem samo tog aspekta. Pri teorijskom promišljanju analiziraju se uzroci koji su relevantni za migraciona kretanja i sa nivoa pojedinaca i zajednica iz kojih se ide i u koje se dolazi. Koliko god da su ove teorije pogodne za razumevanje pojedinih aspekata migracije kao i sam pojam migracija, za razumevanje migracija i migrantske krize dobro je imati u vidu sve ove teorije i polazišta. Najrazličitija migrantska iskustva, različite prakse zemalja koje se suočavaju sa odlazećim i dolazećim stanovništvom jesu široko polje za istraživanja u cilju pronalaženja što boljih rešenja da se migracije ne pretvaraju u krizu u krizna žarišta, koja jednako mogu biti opasna i za zemlje koje su tranzitne, na migrantskom putu, ali i za zemlje koje postaju krajnje destinacije migrantima. Iz teorijskih perspektiva moguće je sagledati sve faktore koji se prepliću i zapliću čvor migrantske krize, od pojedinaca i porodica kao i ekonomije, političkih kriza, nestabilnosti i drugog.

Neki teorijski pristupi su nadživeli vreme u kome su stvarani, ali je sigurno da upravo novo vreme i nova iskustva u migrantskim kretanjima i krizama traže nove teorijske perspektive i nove uglove sagledavanja ovih fenomena. Da je potrebno govoriti o novim načinima proučavanja migrantske krize, pokazuje i to da u teorijama koje se bave proučavanjem migrantske krize ne postoji multidisciplinski pristup migrantskoj krizi. Potrebno je pozvati i iskustvo i teorijsku perpektivu i sociologije i ekonomije, ali i socijalnog rada, psihologije i prava, kako bi se ovom problemu što obuhvatnije pristupilo.

Literatura

1. De Haas, H. (2005). International Migration, Remittances and Development: Myths and Facts. *Third World Quarterly, 26*(8)*,* 1269-1284. DOI: 10.1080/01436590500336757
2. De Haas, H. (2008). *Migration and Development. A Theoretical Perspective*. Oxford: IMI.
3. Evropska migrantska kriza. (n. d.). U *Wikipedia*. Preuzeto 20. 3. 2019. s: https://sh.wikipedia.org/wiki/Evropska_migrantska_kriza
4. Gierveld, J. (2000). *Push and pull factors of international migration*. Luxembourg: European Communities.
5. Jonić, P. (1964). Teorijski aspekti proučavanja migracije – kritički pregled literature. *Migracijske i etničke teme, 1*(1), 63-76. (https://hrcak.srce.hr/128930)
6. Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography, 3*(1)*,* 47-57. https://doi.org/10.2307/2060063
7. Mabogunje, A. L. (1970). Systems Approach to a Theory of Rural-Urban Migration. *Geographical Analysis, 2*(1), 1-18. http://dx.doi.org/10.1111/j.1538-4632.1970.tb00140.x
8. Mesić, M. (2002). *Međunarodne migracije – tokovi i teorije.* Zagreb: Filozofski fakultet.

9. Petronijević, V. (2016). *Pogled preko horizonta – suočavanje sa izbegličkom i migrantskom krizom*. Beograd: Beogradski fond za političku izuzetnost.

10. Predojević – Despić, J. (2010). Ka razumevanju determinanti međunarodnih migracija danas – teorijska perspektiva. *Stanovništvo*, *48*(1), 25-48. https://doi.org/10.2298/STNV1001025P

11. Tatalović, S. i Malnar, D. (2016). Migracijska i izbjeglička kriza u Europi: Države balkanskog migracijskog pravca između sekuritizacije i humanitarizma. *Međunarodni problemi, 78*(4)*,* 285-308. doi:10.2298/MEDJP1604285T

12. Vulević, S. M. (2018). Migrantska kriza kao izazov socijetalnoj bezbednosti u Evropskoj uniji. *Vojno delo, 70*(3), 55-74. doi:10.5937/vojdelo1803055V

SOCIAL FACTORS OF GLOBAL MIGRATIONS AND THEORETICAL APPROACH

ABSTRACT

This paper is a sociological analysis of factors that lead to large migrations in Europe in the second decade of the 21st century and a review of theoretical approaches in explaining migration. Migration movements are known from the oldest societies and the main reasons were economic and social wars. Many movements were massive and often changed the demographics of social spaces. At the beginning of the new millennium, the Western Balkan countries experienced a real exodus of the younger population through "silent" migration to the EU and USA. According to the World Bank reports from 2015, around 25 % of the population moved from the Western Balkans. These are migrations that are a consequence of economic recessions, as well as of numerous national and religious conflicts. Some migrations are accompanied by conflicts and some by imperceptible integration of the incoming population. Migrants carry with them their culture, customs, lifestyle and habits. The type of culture may make integration and adaptation easier or more difficult at the contact of cultures, but it may also provoke different types of conflicts. Multiculturalism or tensions between the indigenous peoples, i.e. native peoples, and "newcomers" are two aspects of reality of global migrations. Religious, national and racial conflicts, as well as the migrant crisis, are a negative reaction to global migration movements that take place beforeour eyes and in agency reports. Factors that lead to global migrations are: political, economic, cultural, life-related. Conflicts in the Balkans, the economic crisis, the economic transition of post-socialist states, the ruined economy and the impoverishment of the population, and the red lines of poverty are the reasons for mass migration movements, in which Serbia is both the country of transitional movements and the country from which the population is moving out in large numbers.

Key words: *migration, migrant crisis, social factors*

Katica Jurčević
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
kjurcevic@hrstud.hr

Natasha Kathleen Ružić
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
nlevak@hrstud.hr

Marina Perić Kaselj
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
marina.peric@imin.hr

ŽENE MIGRANTICE U PROCESU GLOBALNE MOBILNOSTI

SAŽETAK

Na tragu globalne gospodarske krize kao posljedice društveno-političke nestabilnosti te feminizacije tržišta rada, povećana je prisutnost žena u migracijskim procesima. Rad prikazuje suvremene globalne ženske migracije te analizira pojavu feminizacije migracija na globalnoj razini. Problemi žena migrantica se promatraju kroz prizmu suvremenih migracijskih teorija i relevantnih odrednica rodno osjetljive perspektive. Nadalje, rad analizira puteve migracija žena, uzroke, motive, rodnu selektivnost u potražnji za radnom snagom kao i neravnopravne prakse kroz postupke profesionalne degradacije, potplaćenosti, lošijih radnih uvjeta, slabe ili nepostojeće pravne zaštite i neformalnosi radnog sektora kao oblika diskriminacije.

Ključne riječi: *iseljavanje, globalne migracije, ženske migracije, feminizacija migracija, care work, domestic work, diskriminacija*

UVOD

Znanstvene teorije i znanstvenoistraživački projekti koji se odnose na migracije donedavno su se gotovo isključivo bavili migracijama muške populacije, koja je promatrana kao samostalni i neovisni akter međunarodnih migracija. Pritom su se naglašeno zanemarivale migracije žena kao poseban migracijski (društveni, kulturni, politički, ekonomski) fenomen. Odnosno, uloga žena u migracijskim procesima uglavnom se reducirala na obiteljsku razinu. Ženi je dodjeljivana uloga pratiteljice muškog partnera migranta, a njena uloga u socijalno-integracijskom procesu promatrana je u kontekstu čuvarice obiteljske stabilnosti kroz dvije primarne svrhe: njegovanje tradicije koju je obitelj sa sobom donijela u zemlju doseljenja te važnost ili utjecaj žene u procesu integracije u zemlju useljenja za čitavu obitelj (Dhar, 2010).

S druge strane, znanstvena literatura o međunarodnim migracijama najveću je pozornost pridavala istraživanju obujma i prostornih smjerova migracija. U nizu znanstvenih područja (ekonomija, demografija, sociologija, povijest, politologija, pravo, ekološke znanosti), zbog složenosti i različitosti međunarodnih migracija, nisu se uspjele oblikovati koherentne i uvjerljive teorije. Isto tako, u „mainstream" društvenim znanostima

još uvijek nije u potpunosti prihvaćeno da je za istraživanje suvremenih migracija neophodan interdisciplinarni pristup (Castles, 2010, str. 1572), iako znanstvenici sve više ističu potrebu za istraživanjem „ljudskog lica globalne mobilnosti". (Favell, Feldblum i Smith, 2007).

Znanstvenici koji su oblikovali klasičnu teoriju migracija posebno su bili zainteresirani za istraživanje ekonomskih uzroka i posljedica migracija, pa su stoga do sedamdesetih godina prošlog stoljeća bila najutjecajnija stajališta ekonomskih teorija. U fokusu je bio *push i pull* migracijski model prema kojemu pojedinci migriraju zbog ekonomskih razloga, kako bi za sebe i za svoju obitelj osigurali bolji život. Sukladno toj ekonomskoj pretpostavci, donošenje odluke za (e)migriranje bila je racionalna, pa su znanstvenici rad migranata shvaćali u smislu idealnog tipa kao racionalne ekonomije rada, razmatranja troškova i koristi, ili djelovanja čimbenika privlačenja i odbijanja (Anthias, 2000; Kofman, Phizacklea, Raghuram i Sales, 2000). *Push* čimbenici posebno uključuju demografski rast, nizak životni standard i nedostatak gospodarskih mogućnosti, faktore atraktivnosti, potražnju za radnom snagom, dostupnost zemljišta i dobre ekonomske prilike (Castles, 1998; Wertheimer-Baletić, 1999). Suvremene migracije su u stalnom porastu zbog kombinacije *push i pull* faktora koji djeluju kao nužni motivacijski čimbenici zbog kojih se osobe odlučuju na migracije:

> *„Push faktori utjelovljuju razloge zbog kojih se osobe odlučuju na napuštanje određenog područja, dok pull faktori privlače migrante prema određenim zemljama ili područjima. Podražaji šireg konteksta društvenih promjena mogu imati različite dimenzije uzroka čiji efekti mijenjaju sudbine milijuna ljudi i pogoduju velikim migracijskim valovim*a." (Mikac i Dragović, 2017).

Noviji pristup u istraživanju migracijskih procesa pruža koncept transnacionalnih migracija. Transnacionalni pristup, prema Čapo i Jurčević (2014, str. 24 – 25), implicira da međunarodni migracijski sustav valja konceptualizirati kao stalno, ponekad kao cirkularno i difuzno kretanje ljudi. Mobilnost time postaje integralnim dijelom migrantove životne perspektive, a razlikovanje između zemlje podrijetla i zemlje useljenja sve više iščezava. Autorice smatraju kako je – zbog visokih stopa povratka i ponekad visokih stopa mobilnosti migranata – sve teže identificirati koje su države emigracijske, a koje su imigracijske. Nadalje, u perspektivi ovog pristupa preseljenje se smatra tek privremenim činom u migracijskom procesu, s otvorenim ishodom, a nikako činom trajnog preseljenja niti konačnim komunikacijskim prekidom prema državi iseljenja (Čapo i Jurčević, 2014, str. 24 – 25).

Transmigranti ne prekidaju veze s matičnom zemljom jer mijenjaju zemlje u kojima borave te različitim komunikacijskim kanalima oblikuju i održavaju transnacionalne veze. Transakcije se odvijaju u transnacionalnom prostoru. U okviru ovih transnacionalnih migracija analiziraju se i različite socijalne prakse; npr. obiteljske veze, transnacionalno majčinstvo, razmjena kulturoloških vrijednosti, ideja i kontakata (Meier-Braun i Weber, 2017, str. 62 – 64).

ŽENE U GLOBALNOJ MOBILNOSTI

U ozračju nove, globalne mobilnosti vidljivo se promijenio i odnos znanstvenih istraživanja prema ulogama koje žene i muškarci imaju u migracijskom procesu. Relacije ženskog udjela izjednačavaju se s muškim akterima u migracijskim procesima,

Međunarodne migracije žena nisu nova pojava. Taj je fenomen, u smislu sustavnijeg proučavanja, sve prisutniji u znanstvenoj i stručnoj literaturi od 70-ih godina 20. stoljeća, pa je danas uobičajeno da su u istraživačkom fokusu i žene kao samostalne i neovisne akterice međunarodnih migracija. Angloamerički koncept *race*, *class i gender* u migracijskim istraživanjima bitno utječe na istraživanja u Europi te mijenja recepciju, naglašavajući činjenicu na temelju koje žene ne samo da čine značajni dio u proporciji migracijske mobilnosti nego postaju i nositeljice migracijskog procesa. (Cukut Krilić, 2009; Kožar Rosulnik, 2015).

Morokvašić (1984) je u svom istraživanju osamdesetih godina (*Birds of Passage are also Women*), koje se ujedno smatra prekretnicom, upozorila na nevidljivost žena u migracijskim studijama kao i na činjenicu ako takve studije i postoje, one nemaju odjek niti primjenu u politici, medijima i akademskoj raspravi u kojima nadalje dominira muška perspektiva.

Unatoč mnogobrojnim publikacijama o ovoj problematici, kritika istih ne zaostaje. S tim u vezi, Kofman i Raghuram (2009) zamjeraju što najveći broj istraživanja stavlja težište na migrantice bez kvalifikacija, a premalo se pažnje posvećuje procesu dekvalifikacija kojem je izložen velik broj migranata, a osobito žene.

Nejednakost između žene i muškarca te borba za jednake šanse žena i nadalje se, u kontekstu socijalno-povijesne znanosti, ali i općenito društvenih znanosti, ne uzima primjereno u obzir. Becker-Cantarino (2012) u svojim istraživanjima zaključuju da se slika žene u literaturi duhovne i društvene znanosti ističe svojom *bezličnošću. Bezličnost* se tumači i kao vrlo mala, praktički brojčano beznačajna količina povijesne dokumentacije i radova koji se bave djelatnostima žena u najrazličitijim životnim područjima.

Morokvašić (1984) je istraživala iseljavanje žena iz bivše Jugoslavije u 60-im godinama prošlog stoljeća te tvrdi da žene nisu bile toliko motivirane gospodarskim prilikama koliko represivnim okolišem koji ih je motivirao na iseljavanje. Za razliku od Harzig (1991) koja polazi od emancipacije žena u SAD-u, Morokvašić (1984) govori o lošem položaju iseljenica. Desetak godina znanstvenih istraživanja i rasprava o ženama iseljenicama temeljilo se na stereotipu o imobilnim ženama ili ženama kao prisilnim gubitnicama u migracijskim procesima. Aktualne transformacije u Srednjoj i Istočnoj Europi reflektirale su se na žene s dužom tradicijom doživotnog ženskog rada u privređivanju. Pri tom treba uzeti u obzir da su ženama otvarane i drugačije iseljeničke mogućnosti nego muškarcima. Odnosno, žene su bile itekako povezane s drugačijim kušnjama, šansama i rizicima, iako većim dijelom to nisu planirale ili to nisu dostatno osvještavale (Mesarić Žabčić, 2017).

Rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da su žene u potrazi za poslom dobivale posao s nižom plaćom u odnosu na muškarce, a dobivale su i manje potpore od postojeće mreže svoje etničke grupe u novoj domovini. Stoga su bile prisiljene tražiti druge oblike solidarnosti unutar specifičnih mreža koje su se bavile isključivo ženskim pitanjima izvan njihove etničke grupacije. Ti oblici ženske solidarnosti u novoj domovini predstavljaju značajan aspekt integracije u novo društvo (Morokvašić i Rudolph, 1994, str. 24).

Poznata je činjenica kako postoji stalno potraživanje za ženskom radnom snagom u određenim djelatnostima i vrstama zanimanja, kao u sektoru uslužnih djelatnosti, u području industrije zabave i prostitucije, a nedostatak ženske radne snage je nadoknađivan i činjenjem kaznenih radnji (trgovina ljudima, prisila i oduzimanje slobode). Potreba za takvom specifičnom radnom snagom naročito se pokrivala ilegalnom trgovinom ženama iz tzv. *trećeg svijeta* ili istočne Europe (Parrenas, 2001).

FEMINIZACIJA MIGRACIJA

Feminizacija migracija je nezaobilazan pojam kad je riječ o globalizaciji i migracijama (Castles, de Haas i Miller, 2014), a ukazuje se na brojčani porast broja žena u odnosu na muškarce migrante te na promjene u kvaliteti migracijskih tokova, stupnju zrelosti migracija i podrijetlu migranata. Također se naglašava kako su migracije ukupno gledajući postale posebnom strategijom za sve siromašnije stanovništvo koje poseže za migriranjem kao privatnim rješenjem jednog javnog i globalnog fenomena. Žene, kao i muškarci migriraju iz sličnih razloga, manje ili više zbog želje za boljim životom, bilo da je riječ – primarno – o potrazi za sigurnošću kao posljedici bijega od rata, prirodne katastrofe ili progona i diskriminacije od strane nekog društvenog poretka.

Motivi migranata su složeni pa potraga za boljim ekonomskim uvjetima, odnosno sudjelovanje na globalnom tržištu rada ili želja za razvojem poslovne karijere često su – osim s ostvarivanjem boljeg osobnog ekonom-

skog standarda – povezani s dostupnošću kvalitetnijih socijalnih i zdravstvenih usluga, a nerijetko su uključeni motivi partnerskih ili obiteljskih odnosa u kontekstu sklapanje braka i zasnivanja ili spajanja obitelji.
Unatoč drastičnom porastu zastupljenosti radnica migrantica na tržištima rada država useljenja, radne migracije još uvijek nisu postale rodno neutralne, a jedan od razloga je i u činjenici što se migracije žena razlikuju od migracija muškaraca u pogledu migracijskih kanala, dostupnih geografskih područja migracija, vrste rada u državi zaposlenja, rodne selektivnosti u sektorima rada zbog kojih emigriraju i oblika iskorištavanja koje trpe (Lutz i Amelina, 2017).
U protekla četiri desetljeća broj iseljenika (emigranata) u svijetu se više nego udvostručio pa tako danas u svijetu postoji 258 milijuna međunarodnih migranata (International Organization for Migration, 2017). Međunarodne migracije se još uvijek uglavnom percipiraju kao tradicionalno muške, iako je sve više žena koje emigriraju te je danas udio žena migrantica u ukupnoj svjetskoj migraciji oko 48,4 %. Najveći broj žena emigrantica dolazi iz Oceanije, Latinske Amerike i Kariba, Afrike i zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza, dok je najniži udio žena emigrantica iz zemalja Bliskog istoka (International Organization for Migration, 2017).
Nedavno istraživanje Vukorepe (2018) navodi najpoželjnija migracijska odredišta u kojem su na prvom mjestu SAD, Saudijska Arabija, Njemačka, Rusija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Velika Britanija, Francuska, Kanada, Španjolska i Australija, dok su zemlje iz kojih je najbrojnije iseljavanje Indija, Meksiko, Rusija, Kina i Bangladeš. Europa je atraktivno odredište iseljenicima s Bliskog Istoka i iz afričkih zemalja koji uglavnom iseljavaju zbog ratnih sukoba i nestabilnih političkih okolnosti.
Radne migracije građana EU-a unutar zemalja članica EU-a predstavljaju najznatniji dio. U 2015. godini, u drugoj državi članici EU-a živjelo je 11,3 milijuna radno sposobnih osoba (građana EU) starosne dobi između 20 i 64 godine. Od toga broja njih je oko 8,5 milijuna bilo zaposleno ili tražilo posao. Nadalje, 1,3 milijuna građana EU-a prebivalo je u jednoj državi članici tijekom istovremenog rada u drugoj državi članici EU-a (Vukorepa, 2018).
U 2015. godini bilo je 1,4 milijuna umirovljenih državljana EU-a, koji su živjeli u državi članici različitoj od zemlje državljanstva. Njemačka je desetljećima najpoželjnija useljenička destinacija, sljedeća je Velika Britanija, Španjolska, Francuska i Italija te Švicarska ako se uzme u obzir cjelokupni europski gospodarski prostor (Vukorepa, 2018).

Table 1. Female migrants as a percentage of the international migrant stock by major area, region, country or area, 2017 (preuzeto s United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017).

Female migrants as a percentage of the international migrant stock 2017 Major area, region, country or area of destination					
Eastern Europe	**52.6**	**Southern Europe**	**53.1**	**Western Europe**	**50.9**
Belarus	54.2	Albania	49.1	Austria	52.0
Bulgaria	55.6	Andorra	47.5	Belgium	49.2
Czechia	42.6	Bosnia and Herzegovina	52.3	France	51.8
Hungary	50.0	Croatia	53.7	Germany	50.2
Poland	57.2	Gibraltar	49.5	Liechtenstein	51.3
Republic of Moldova	64.6	Greece	54.5	Luxembourg	49.2
Romania	46.9	Holy See	53.4	Monaco	50.9
Russian Federation	50.9	Italy	54.4	Netherlands	52.2
Slovakia	49.5	Malta	46.6	Switzerland	51.0
Ukraine	57.0	Montenegro	60.8	French Guiana	52.5
Northern Europe	**52.0**	Portugal	53.3	Guyana	46.5
Channel Islands	52.2	San Marino	44.6	Paraguay	48.0

Nastavak Tablice 1.

Female migrants as a percentage of the international migrant stock 2017 Major area, region, country or area of destination					
Denmark	50.6	Serbia	56.0	Peru	49.9
Estonia	58.2	Slovenia	43.6	Suriname	45.4
Faeroe Islands	48.7	Spain	51.4	Uruguay	54.8
Finland	49.1	TFYR Macedonia	58.3	Venezuela (Bolivarian Republic of)	49.9
Iceland	50.5				
Ireland	51.1				
Isle of Man	50.5				
Latvia	60.7				
Lithuania	58.4				
Norway	47.8				
Sweden	50.6				
United Kingdom	52.4				

Care drain

Potražnja za radnom snagom, osobito u razvijenijim zemljama, postaje sve više rodno selektivna u korist poslova koje tipično obavljaju žene, na primjer u uslužnim djelatnostima, zdravstvenoj zaštiti i zabavnim djelatnostima, a osobito kao rezultat globalne krize u području njege. Poslovi na kojima se žene migrantice najčešće zapošljavaju predstavljaju nepoželjna radna mjesta, tj. radi se o niskorangiranim poslovima u područjima usluga koje su neformalne i rodno segregirane (Richter Malabotta, 2002).

Također su u porastu migracije kvalificirane ženske snage, koja najčešće radi na različitim poslovima u zdravstvu, socijalnoj skrbi i obrazovanju.

U sve većem su porastu migracije žena koje se bave radom u kućanstvu *(domestic work)* i njegovateljskim radom *(care work),* a u porastu su i organizirane migracije žena koje za cilj imaju sklapanje brakova te krijumčarenja žena radi potreba u industriji seksualnih usluga.

Uz rodnu segregaciju tih područja rada sada se u europskim državama pojavljuje segregacija temeljem državljanstva, tj. neujednačeno je velik broj migrantica naspram broju matičnih državljanki koje obavljaju slične poslove. Potplaćenost i loši radni uvjeti su razlozi nedostatka interesa domaćeg stanovništva u tzv. razvijenim zemljama za navedenim radnim mjestima (Špadina, 2012).

Niske plaće, slaba ili nepostojeća pravna zaštita i neformalnost radnog sektora dovodi do niza nepovoljnih uvjeta za migrantice, a to su samo neki od niza oblika diskriminacija i iskorištavanja migrantica od strane poslodavca.

Velike ekonomske razlike između bogatog *globalnog sjevera* (Sjeverna Amerika, zapadna Europa, Japan, Australija i Novi Zeland) i siromašnog *globalnog juga* (Afrika, Azija, Južna Amerika, Istočna Europa) pridonose da najniže plaće u razvijenim zemljama *globalnog sjevera* još uvijek predstavljaju dobru zaradu ženama migranticama iz nerazvijenog *globalnog juga*. Špadina navodi da ekonomsko osnaživanje i povećanje prilika za profesionalnim napredovanjem državljanki bogatijih država, koje zbog povećanog profesionalnog angažmana nisu bile više u mogućnosti obavljati poslove obiteljske njege, pridonosi tome da su posegnule za upošljavanjem žena migrantica. Ova pojava se u mnogobrojnoj znanstvenoj literaturi naziva *care drain* – odljev njege (Antman, 2018; Špadina, 2012).

Poslodavcima u ovim radnim područjima odgovara uvozna ženska radna snaga koja će obavljati zadaće kućne pomoćnice, domaćice, dadilje, njegovateljice starih, bolesnih i nepokretnih osoba, jer im je u inte-

resu održati nisku cijenu toga rada kako bi si mogli priuštiti usluge koje su donedavno besplatno obavljali članovi obitelji. Žene migrantice djelatne u ovom sektoru u tzv. razvijenim zemljama zarađuju manje od pola zakonom propisane minimalne plaće, a neke samo 20 % od prosječne plaće u državi zaposlenja (International Labour Organisation, 2011a, str. 1).

Žene migrantice djelatne u pružanju usluga njege (*care work*) i rada u kućanstvu (*domestic work*) vrlo su često i u razvijenim zemljama izložene raznim oblicima diskriminacije i društvene marginalizacije te su često društveno nevidljive, posebno ilegalne migrantice koje ove poslove rade neregistrirano (protuzakonito) ili s lažnim zakonskim pokrićima. Kako se ove djelatnosti najčešće zbivaju unutar privatnih kućanstava, podliježu velikoj izoliranosti i nevidljivosti, pogotovo jer se često primjenjuje *live-in model.*

Postoji dodatni problem u ovom modelu; poslodavac za smještaj i hranu tj. osiguravanje elementarne egzistencije traži cjelodnevnu dostupnost i ispomoć u kućanstvu. Renovčević (2013) navodi kako je osim niskih plaća poslodavcu bitan kriterij drugačija rasa, nacionalnost i etnicitet jer je ta *drugačijost* pri zapošljavanju garancija za održavanje segregacijske distance naročito *u* kućnom neformalnom okruženju. Navedena drugačijost (različitost) u ovom kontekstu olakšava poslodavcu diskriminacijsku koordinaciju rada i *čini diskriminacijsku hijerarhiju vidljivom i očiglednom, te neupitnom i logičnom* (Renovčević, 2013, str. 311).

U ovakvim okolnostima mogućnost pristupanja migrantica raznim organizacijama i drugim oblicima društvenog života je praktički gotovo nemoguća (Renočević, 2013). Zbog manjkave socijalne zaštite, nereguliranosti radnog vremena, preniskih plaća, pa sve do izrabljivanja i prisilnog rada migrantica, a u svrhu poboljšanja položaja žena, međunarodna organizacija rada (*International Labour Organisation*) donijela je 2011. godine *Deklaraciju o dostojanstvenom radu za kućne radnike/ce* te obvezujuće preporuke s ciljem poboljšanja radnih uvjeta. Međutim, to je do sada premalo utjecalo na promjenu prakse u poslovima *carework* i *domestic work* (International Labour Organisation, 2011b).

Na globalnoj razini, prema dostupnim podacima, postoji 67,1 milijun *radnika u kućanstvu* od kojih su 11,5 milijuna međunarodni migranti. Otprilike 8,5 milijuna (73,4 %) od svih *radnika u kućanstvu* jesu žene. Najveći broj *radnika u kućanstvu* je u Jugoistočnoj Aziji i na Pacifiku (24 %), zatim slijedi sjeverna, južna i zapadna Europa (22,1 %) te arapske države (19 %) (International Labour Organisation, 2015).

Veliki udio *radnika u kućanstvu* migrira u susjedne zemlje; npr. u Latinskoj Americi: iz Perua u Čile, iz Paragvaja u Argentinu, iz Nikaragve u Kostariku; u Africi: iz Lesota i Zimbabvea u Južnu Afriku, iz Somalije i Ugande u Keniju; u Europi iz Ukrajine u Poljsku, iz Ruske Federacije i baltičkih država u Finsku, te iz Moldavije u Italiju. Također se bilježe migracije između subregija i interregija; npr. iz Južne Azije prema Istočnoj Aziji, iz Jugoistočne Azije ili iz Azije i Afrike u arapske države; iz Latinske Amerike, Afrike, Azije prema Europi i Sjevernoj Americi (Gallotti, 2015).

Promjene u rodnim odnosima u nekim zemljama porijekla istovremeno znače i činjenicu da žene imaju više slobode raditi te migrirati u većoj mjeri nego što je to ranije bio slučaj.

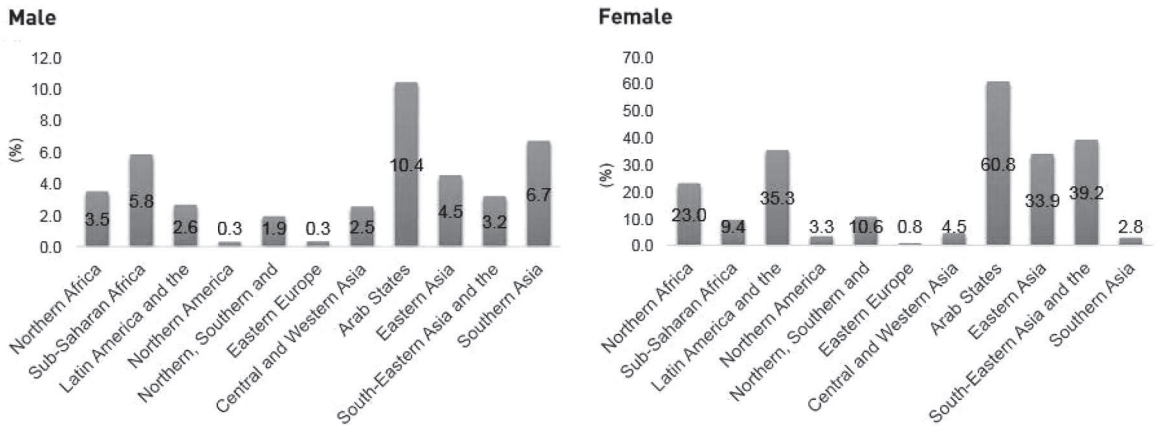

Figure 1. Migrant domestic workers as a share of all migrant workers, by sexs and brad subregion (Preuzeto od Gallotti, 2015)

PRISILNE MIGRACIJE ŽENA

Žene su, kao i muškarci, izvrgnute prisilnim migracijama zbog različitih uzroka kao što su povreda elementarnih ljudskih prava, siromaštvo, glad, zlostavljanja i mučenja, elementarne nepogode, nedostatak medicinske skrbi te naposlijetku i rat.

No žene su izložene i specifičnim oblicima nasilja koje se izravno vežu uz njihov spol. Silovanja, sakaćenje genitalija, prisilni brakovi i prisilna prostitucija samo su neki od tih oblika. Zbog toga sve veći broj žena traži različite oblike međunarodne zaštite, a to uključuje i traženje azila u Europskoj uniji. U zahtjevima žena za odobravanje azila ističu se različiti uzroci: ratni sukobi, regionalne nestabilnosti i kršenja ljudskih prava, uključujući rodno uvjetovano nasilje i silovanje kao ratno oružje.

Izbjeglica u širem smislu podrazumijeva osobu u bijegu od rata ili, primjerice, prirodne katastrofe, ali to istovremeno mogu biti i razlozi za traženje azila. Azil je oblik međunarodne zaštite koju dobivaju ljudi koji bježe iz svojih matičnih država zbog utemeljenog straha od progona. Zaštitu dobivaju i osobe čiji bi život bio ozbiljno ugrožen u slučaju povratka u matičnu zemlju.

Obveza da se štiti one kojima je potrebna zaštita proizlazi iz niza međunarodnopravnih dokumenata, poput *Povelje o temeljnim pravima* i *Ugovora o funkcioniranju Europske unije* te iz međunarodne obveze koja proizlazi iz *Ženevske konvencije o statusu izbjeglica* iz 1951. godine. Ovim su međunarodnim aktima postavljeni temelji za zaštitu osoba koje su izložene različitim vrstama progona.

Nedavna migrantska kriza na globalnoj razini pokazala je da se među tim ugroženim ljudima u posebno teškom položaju nalaze žene i djeca, koji su i tradicionalno najranjivije skupine. Međutim, tek su od 1985. godine žene izbjeglice postale zaseban predmet zaštite međunarodnih institucija.

U izvješću UNHCR-a navedeno je da je u 2018. godini u svijetu bilo ukupno 70,8 milijuna ljudi koji su prisilno raseljeni zbog oružanih sukoba i različitih vrsta progona**.** Oni su u izvješću kategorizirani u tri osnovne skupine:

1) Izbjeglice, tj. osobe koje su primorane na bijeg iz vlastite zemlje zbog rata te različitih vrsta sukoba i proganjanja, a u svijetu ih je u 2018. godini bilo 25,9 milijuna, što je za 500.000 više u odnosu na 2017. godinu. U ovu skupinu pripada i 5,5 milijuna palestinskih izbjeglica.
2) Tražitelji azila, tj. osobe koje se nalaze izvan svoje matične zemlje te su već ostvarili međunarodnu zaštitu ili još čekaju dovršetak postupka rješavanja svojeg azilantskog statusa. Krajem 2018. u ovoj skupini bilo je 3,5 milijuna ljudi.

3) Prognanici, tj. osobe koje su prinudno raseljene unutar granica svoje matične države uvjerljivo su najbrojnija skupina i njih je u 2018. bilo čak 41,3 milijuna.

Žene i djevojčice imaju udjel od približno 50 % u svim navedenim kategorijama (UNHCR, 2019).

Zemlje iz kojih je došao najveći broj izbjeglica jesu: Sirija 6,7 milijuna, Afganistan 2,7 milijuna, Južni Sudan 2,3 milijuna, Mjanmar 1,1 milijuna, Somalija 0,9 milijuna**.** Posebno treba naglasiti da je Venezuelu do kraja 2018. godine napustilo čak 3,4 milijuna ljudi, pa je ova zemlja ubrzano došla na drugo mjesto po broju izbjeglica (UNHCR, 2018).

Val svjetske izbjegličke kriza koji je započeo u jesen 2015. godine i usmjeren je velikim dijelom prema Europskoj uniji dobiva razmjere jedne od najvećih humanitarnih kriza u Europi, kada su se izbjeglice u sve većem broju odlučivale za opasan put. Rute kojima su izbjeglice najčešće dolazile do europskog tla bile su opasni sredozemni morski putevi, a glavni smjerovi išli su preko turske granice pa nastavno morskim putem do Grčke, ili iz sjeverne Afrike do Italije (Kofman, 2018).

Podaci UNHCR-a navode da je krajem 2017. godine približno 7,4 milijuna izbjeglica i azilanata boravilo u 46 europskih država i Turskoj, a od toga je tada 3,2 milijuna boravilo u jednoj od 28 članica Europske unije.

No, na kraju 2017. više od polovice izbjeglica (kojima je konačni cilj uglavnom Europska unija) bilo je smješteno u Turskoj - 3,8 milijuna osoba (51,2 %). Na drugom mjestu je Njemačka s udjelom od 18,9 % (1,4 milijuna osoba) i to je do sada najveći udio izbjeglica koje je zaprimila jedna od članica EU-a. Slijede Francuska s 400.000, Italija s 354.000, Švedska s 293.000, Austrija sa 172.000, Velika Britanija sa 162.000 i Nizozemska sa 110.000.

Među europskim zemljama koje nisu članice EU-a, najviše je izbjeglica preuzela Rusija (128.000) te potom Švicarska (117.000).

Analiza ovih podataka pokazuje da je do kraja 2017. najveći broj izbjeglica, u odnosu na broj vlastitih stanovnika, preuzela Turska (47,5 izbjeglica u odnosu na 1000 stanovnika). Slijede: Švedska s 29,3, Malta 20,4, Austrija 19,6, Cipar 17,6, Njemačka 17,0, Švicarska 13,9 i Norveška 11,8.

S druge strane, krajem 2017. godine, u 20 europskih država (od 48 ukupno) nalazilo se manje od jednog izbjeglice na 1000 stanovnika, a među njima je 11 članica EU-a: Estonija, Litva, Latvija, Hrvatska, Poljska, Portugal, Rumunjska, Slovačka, Slovenija, Češka i Mađarska (UNHCR, 2017; United Nations, 2017).

Prema podacima iz dokumenta *Europska strategija za jednakost spolova* proizlazi da je od početka 2015. do mjeseca studenog iste godine preko Sredozemnog mora na europske obale pristiglo oko 900.000 osoba, a od toga žene i djeca čine otprilike 38 %. Usporedbe radi, Visoki povjerenik Ujedinjenih naroda za izbjeglice (UNHCR) izvijestio je da udio žena i djece među izbjegličkom populacijom dramatičnom brzinom raste te je među izbjeglicama, koji su došli do grčke i talijanske obale, u lipnju 2015. iznosio 26 % i neprekidno se povećavao, a u siječnju 2016. narastao je na čak 55 % žena i djece u izbjegličkoj populaciji.

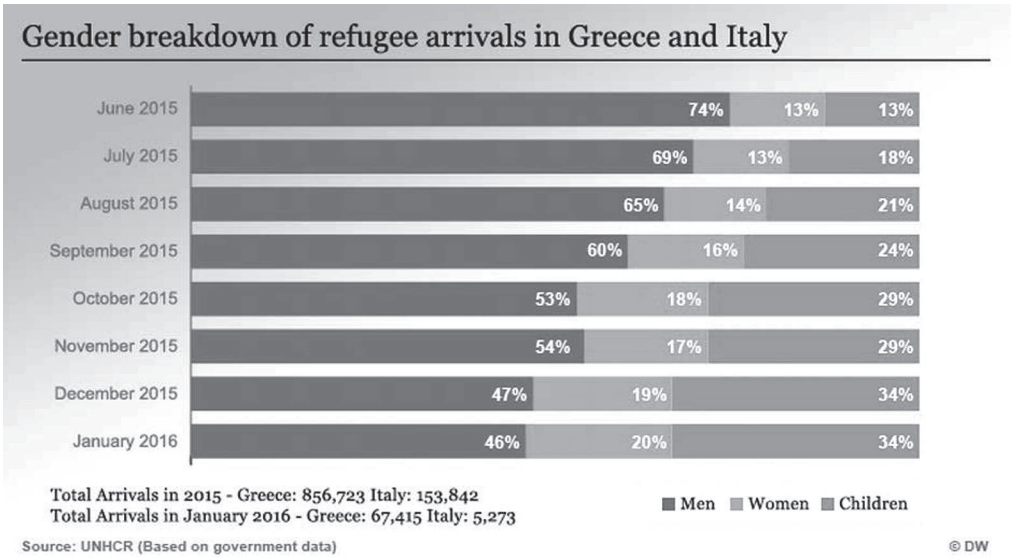

Figure 2. Gender breakdown of refugee arrivals in Greece and Italy (preuzeto od Kübler, 2016)

UNHCR procjenjuje da su od podnositeljica zahtjeva za azil u EU-u, koje dolaze iz zemalja u kojima se provodi genitalno sakaćenje žena, njih 71 % bile žrtve genitalnog sakaćenja žena.

Stoga je razumljiva presuda *Europskog suda za ljudska prava* kojom je obustavljeno protjerivanje djevojaka i djevojčica za koje postoji opasnost da budu podvrgnute genitalnom sakaćenju, s obzirom na to da su izložene riziku da pretrpe nepopravljivu štetu za svoje fizičko i psihičko zdravlje.

Također se u presudi navodi da je ženama, djevojkama i djevojčicama koje traže azil potrebna posebna zaštita jer one imaju drukčije probleme od muškaraca zbog čega je nužno osigurati da se u provedbi svih politika i postupaka azila, među ostalim i u ocjeni zahtjeva za azil, u obzir uzme rodno pitanje i da se o njima odlučuje na pojedinačnoj osnovi. Upozorava se da nedostatak sigurnog prolaza u EU za tražitelje azila i izbjeglice te regionalnu nestabilnost i sukobe, kao i činjenicu da su žene, djevojke i djevojčice koje pokušavaju pobjeći u osjetljivom položaju, iskorištavaju kriminalne mreže kako bi ih uključili u trgovinu ljudima i seksualno iskorištavali (Europski parlament, 2016).

Članica *Europskog parlamenta* i izvjestiteljica *Odbora za prava žena i jednakost spolova*, Mary Honeyball: *„Žene su često prisiljene seksom plaćati za putovanje ili razne druge stvari kao što je recimo putovnica. Samo putovanje – kako god da su ga izvele – je općenito strašno iskustvo za te žene. A onda stignu u Europu i susreću se s uvjetima koji od zemlje do zemlje jako variraju.*" (Kübler, 2016).

Nadalje se u *Europskoj strategiji za jednakost spolova* navodi da je Ured UNHCR-a prijavio slučajeve nasilja i zlostavljanja, uključujući seksualno nasilje, nad ženama i djecom izbjeglicama tijekom njihova putovanja i u prenapučenim prihvatnim centrima u EU. Ustanovilo se i da vrlo često unutar centara za prihvat ne postoje prikladni prostori u kojima bi se majke koje su u njima smještene mogle brinuti za djecu te da strukture za pravnu pomoć ne pružaju odgovarajuću podršku u pogledu informiranja i pomoći u traženju članova obitelji. Također se apelira da najosnovnije potrebe za sprečavanje rodno uvjetovanog nasilja, a to su odvojene kupaonice, tuševi i spavaonice za žene, nisu zadovoljene u prihvatnim centrima te se izražava duboka zabrinutost zbog saznanja prema kojima se žene i djeca upuštaju u seksualne odnose kako bi preživjeli i platili krijumčarima nastavak puta prema EU gdje mogu zatražiti azil (Europski parlament, 2016).

Glavna tajnica *Europskog vijeća za izbjeglice i prognanike* Catherine Woollard također je izrazila veliku zabrinutost zbog okolnosti kojima su izložene žene izbjeglice:

„Žene su izložene opasnostima specifičnim za njihov spol tijekom putovanja po izbjegličkoj ruti: mete su seksualnog nasilja krijumčara ljudi, pripadnika lokalnih vlasti, muškaraca koji s njima putuju i trgovaca bijelim robljem." (Kübler, 2016).

Niz institucija Europske unije naglašava i upozorava kako je nužna primjena rodno osjetljive perspektive na svim razinama kada se radi o ženama izbjeglicama, jer još postoji visok stupanj rodne neravnopravnosti kod tražitelja azila.

Već je 2008. godine *Europska komisija* usvojila stajalište da je neophodno potrebno uključiti ravnopravnost spolova u zajednički europski sustav azila. Švedska i Velika Britanija su jedine 2010 g. usvojile rodne smjernice pri procjeni zahtjeva za azil, a neke članice su imenovale koordinatora za ravnopravnost spolova. Međutim, još uvijek je ovaj problem prepušten mjerama i odlukama pojedinačnih država članica EU-a (Novak i Kraljević, 2014, str. 19).

Na koncu je važno naglasiti da je zaštita prava žena i djevojčica migrantica, izbjeglica i tražiteljica azila uvrštena kao novi cilj u dokumentu (Council of Europe, 2018).

ZAKLJUČAK

Feminizacija migracija je nezaobilazan pojam koji ukazuje na porast broja žena u odnosu na broj muškaraca u migracijskim procesima. Žene, kao i muškarci, migriraju iz različitih razloga, bilo da je riječ o potrazi za boljim životnim uvjetima, za sigurnošću kao posljedici bijega od rata, prirodne katastrofe ili progona, i diskriminacije od strane nekog društvenog poretka, a nerijetko su uključeni i motivi partnerskih ili obiteljskih odnosa u kontekstu sklapanja braka ili spajanja obitelji.

Unatoč drastičnom porastu zastupljenosti radnica migrantica na globalnom tržištu rada, ženske radne migracije još uvijek nisu postale rodno neutralne. Jedan od razloga je i u činjenici što se migracije žena ipak razlikuju od migracija muškaraca u pogledu migracijskih kanala, dostupnih geografskih područja migracija, vrsta rada u državi zaposlenja, rodne selektivnosti u sektorima rada zbog kojih emigriraju i oblika iskorištavanja koje trpe.

Vidljivost žena migrantkinja u znanstvenim istraživanjima i statističkim podatcima još uvijek nisu u korelaciji s realnim stanjem koje upućuje na to da su žene već odavno u velikim brojevima prisutne u globalnim migracijskim tokovima, štoviše, u ponekim useljeničkim zemljama su u većini (Morokvašić, 2010). Nova globalna mobilnost vidljivo mijenja i odnos znanstvenih istraživanja prema ulogama koje žene i muškarci imaju u migracijskom procesu. Fenomen ženskih migracija i mobilnosti, u smislu sustavnijeg proučavanja, sve je prisutniji u znanstvenoj i stručnoj literaturi pa je danas uobičajeno da su u istraživačkom fokusu i žene kao samostalne i neovisne akterice međunarodnih migracija. Angloamerički koncept *race* (*rasa*), *class* (*društveni sloj*) i *gender* (*spol*) u migracijskim istraživanjima bitno utječe na istraživanja u Europi te mijenja recepciju, naglašavajući činjenicu na temelju koje žene ne samo da čine izjednačen dio u proporciji migracijske mobilnosti, nego postaju i nositeljice migracijskog procesa (Cukut Krilić, 2009; Kožar Rosulnik, 2015). Potražnja za radnom snagom na globalnom tržištu rada, osobito u razvijenim zemljama, postaje sve više rodno selektivna u korist poslova koje tipično obavljaju žene, na primjer u uslužnim djelatnostima, zdravstvenoj zaštiti i zabavnim djelatnostima, a osobito kao rezultat globalne krize u području njege starijih ili potrebitih osoba. U sve većem porastu su migracije žena koje se bave radom u kućanstvu (domestic work) i njegovateljskim radom (care work), a u porastu su i organizirane migracije žena koje za cilj imaju sklapanje brakova te krijumčarenje žena radi potreba u industriji seksualnih usluga.

Sveukupno su profesionalna degradacija, potplaćenost, loši radni uvjeti, slaba ili nepostojeća pravna zaštita i neformalnost radnog sektora samo neke od niza oblika diskriminacije i iskorištavanja migrantica od strane

poslodavca. Sve veći broj žena je zbog različitih povreda elementarnih ljudskih prava, siromaštva, ratnih zbivanja, zlostavljanja i mućenja (silovanja, sakaćenje genitalija, prisilnih brakova i prisilne prostitucije) izvrgnut prisilnim migracijama i traženju međunarodne zaštite od relevantnih institucija.

Literatura

1. Anthias, F. (2000). Metaphors of home: Gendering new migrations to Southern Europe. U F. Anthias i G. Lazaridis (Ur.), *Gender and migration in Southern Europe: Women on the move* (str. 15-47). Oxford; New York, N. Y.: Berg.
2. Antman, F. M. (2018). *Women and Migration*. IZA Discussion Papers, 11282. Bonn: Institute of Labor Economics (IZA).
3. Becker-Cantarino, B. (2012). *Migration and Religion: Christian Translantic Missions, Islamic Migration to Germany*. Amsterdam; New York, N. Y.: Editions Rodopi.
4. Castles, S. (1998). Globalization and migration: some pressing contradictions. *International Social Science Journal, 50*(156), 179-186. DOI: 10.1111/1468-2451.00122
5. Castles, S. (2010). Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 36*(10), 1565-1586. doi: 10.1080/1369183X.2010.489381
6. Castles, S., de Haas, H. i Miller, M. J. (2014). *The age of migration: International population movements in the modern world* (5th ed). New York, N. Y.: Palgrave Macmillan. Preuzeto s http://migrationmatters.me/wp-content/uploads/2016/11/AgeOfMigrationChapter1and.pdf
7. Council of Europe (Vijeće Europe). (2018). *Strategija za ravnopravnost spolova za razdoblje od 2018. do 2023. godine*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske. Preuzeto s https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Biblioteka%20ONA/Strategija%20za%20ravnopravnost%20spolova%20VE%202018-2023.pdf
8. Cukut Krilić, S. (2009). *Spol in migracija: Izkušenje kot akterk migraciji.* Ljubljana: ZRC SAZU.
9. Čapo, J i Jurčević, K. (2014). Povratak kao dolazak: migracijski procesi i transnacionalni prostori. U J. Čapo, C. Hornstein Tomić i K. Jurčević (Ur.), *Didov san. Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika* (str. 15-41). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
10. Dhar, R. (2010). Women and International Migration: A Cross-cultural Analysis. *Diaspora Studies, 3*(2), 143-160. doi: 10.1080/09739572.2010.10597346
11. Europski parlament. (2016). *Izvješće o situaciji u kojoj se nalaze žene izbjeglicei tražiteljice azila u EU-u* (2015/2325(INI)). Preuzeto s http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0024_HR.pdf
12. Favell, A., Feldblum, M. i Smith, M. (2007). The human face of global mobility: A research agenda. *Society, 44*, 15-25. doi: 10.1007/BF02819922.
13. Gallotti, M. (2015). *Migrant domestic workers across the world: global and regional estimates*. Geneva: International Labour Organization, Global Action Programme on Migrant Domestic Workers and Their Families. Preuzeto s https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/briefingnote/wcms_490162.pdf
14. Harzig, C. (1991). *Familie, Arbeit und weibliche Offenentlichkeit in einer Einwanderungsstadt: Deutschamerikanerinnen in Chicago um die Jahrhundertwende*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag.
15. International Labour Organisation. (2011a). *Remuneration in Domestic Work*. Domestic Work Policy Brief 1. Geneva: International Labour Organisation. https://www.ilo.org/travail/whatwedo/publications/WCMS_155654/lang--en/index.htm

16. International Labour Organisation. (2011b). *C189 - Domestic Workers Convention* (No. 189). Geneva: International Labour Organisation. Preuzeto s https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C189
17. International Labour Organisation. (2015). *ILO global estimates on migrant workers. Resultsand methodology. Special focus on migrant domestic workers*. Geneva: International Labour Organisation. Preuzeto s https://www.refworld.org/docid/5672bc6f4.html
18. International Organization for Migration, The UN Migration Agency. (2017). *World Migration Report 2018.* Geneva: International Organization for Migration. Preuzeto s https://www.iom.int/wmr/world-migration-report-2018
19. Kofman, E. (2018). Gendered mobilities and vulnerabilities: refugee journeys to and in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 45*(12), 2185-2199. doi: 10.1080/1369183X.2018.1468330842
20. Kofman, E., Phizacklea, A., Raghuram, P. i Sales, R. (2000). *Gender and international migration in Europe.* London: Rutledge.
21. Kofman, E. i Raghuram, P. (2009). *Arbeitsmigration qualifizierter Frauen*. Focus Migration-Kurzdossier, 13. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. Preuzeto s http://www.bpd.de
22. Kožar Rosulnik, K. (2015). Ženske in migracije. *Andragoška spoznanja, 21*(3), 23-37. doi: dx.doi.org/10.4312/as.21.3.23-37
23. Kübler, C. M. (2016., 8. ožujka). EU mora zaštititi žene izbjeglice. *Deutsche Welle*. Preuzeto s https://www.dw.com/hr/eu-mora-za%C5%A1tititi-%C5%BEene-izbjeglice/a-19100967
24. Lutz, H. i Amelina, A. (2017). *Gender, Migration, Transnationalisierung. Eine intersektionelle Einführung.* Bielefeld: Transcript.
25. Meier-Braun, K. H. i Weber, R. (2017). *Deutschland Einwanderungsland: Begriffe - Fakten - Kontroversen.* Stuttgart: Auflage.
26. Mesarić Žabčić, R. (2017). Women in the migrational process. *Croatian Studies Review 13*(1), 45-67. (https://hrcak.srce.hr/201123)
27. Mikac, R. i Dragović, F. (2017). Masovne migracije: izazovi, posljedice i put naprijed. *Forum za sigurnosne studije, 1*(1), 130-152. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/198071
28. Morokvašić, M. (1984). Birds of passage are also women. *International Migration Review Special Issue: Women in Migration, 18*(4), 886-907. DOI: 10.2307/2546066
29. Morokvašić, M. i Rudolph, H. (1994). *Wanderungsraum Europa: Menschen und Grenzen in Bewegung*, Berlin: Ed Sigma.
30. Novak, G. L. i Kraljević, R. (2014). *Priručnik za educatore. Zaštita izbjeglica i ranjivih skupina migranata.* Zagreb: Hrvatski Crveni Križ. Preuzeto s https://www.hck.hr/UserDocsImages/publikacije/Priru%C4%8Dnici/Prirucnik%20-%20Zastita%20izbjeglica%20i%20ranjivih%20skupina%20migranata.pdf
31. Parrenas, R. S. (2001). *Servants of Globalisation; Women, Migration and Domestic Work.* Palo Alto, CA.: Stanford University Press.
32. Renovčević, A. (2013). Radna eksploatacija ilegalnih imigranata u zemljama razvijenog severa. *Sociologija*, *55*(2), 299-316. doi: 10.2298/SOC1302299
33. Richter Malabotta, M. (2002). Feminizacija migracijskih tokova i aspekti integracije na području Trsta i Regije Furlanija–Julijska krajina. *Migracijske i etničke teme, 18*(4), 365-381. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/107526)

34. Špadina, H. (2012). *Radne migracije državljana trećih država u EU: Pravni okvir, problemi i perspektive.* (Neobjavljena doktorska disertacija). Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Doktorska škola Društveno - humanističkih znanosti, Osijek. Preuzeto s https://repozitorij.ds.unios.hr/islandora/object/dsos:13/datastream/PDF/download

35. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2017). *Global Trends: Forced Displacement in 2017.* Geneva: UNHCR.

36. UNHCR the UN Refugee Agency. (2018). *Global trends: Forced Displacement in 2018*. Geneva: UNHCR. Preuzeto s https://www.unhcr.org/globaltrends2018/

37. UNHCR the UN Refugee Agency. (2019). *Desparate journeys: Refugees and migrants arriving in Europe and at Europe's borders*. Geneva: UNHCR. Preuzeto s https://data2.unhcr.org/en/documents/download/67712

38. United Nations. (2017). *International Migration Report 2017: Highlights*. New York, N. Y.: United Nations.

39. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2017). *Workbook: UN_MigrantStock_2017.xls: Table 4 - Female migrants as a percentage of the international migrant stock by major area, region, country or area, 1990-2017.* Preuzeto s https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates17.asp

40. Vukorepa, I. (2018). Migracije i pravo na rad u Europskoj uniju. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 68*(1), 85-120. (https://hrcak.srce.hr/195559)

41. Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj.* Zagreb: Mate.

MIGRANT WOMEN IN THE GLOBAL MOBILITY PROCESS

ABSTRACT

In the wake of the global economic crisis, as a result of socio-political instability and the feminisation of the labour market, the presence of women in migration processes has increased. The paper presents contemporary global female migration and analyses the phenomenon of the feminisation of migration at the global level. The problems of migrant women are viewed through the prism of contemporary migration theories and relevant determinants of a gender-sensitive perspective. Furthermore, the paper analyses the migration routes of women, causes, motives, gender selectivity in the demand for labour, as well as unequal practices through procedures of professional degradation, pay, poor working conditions, poor or non-existent legal protection and the informality of the labour sector as a form of discrimination.

Key words: *emigration, global migration, women's migration, feminisation of migration, care work, domestic work, discrimination*

Ljubiša R. Mitrović
Filozofski fakultet -Univerzitet u Nišu
ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

Dragana Mitrović
Centar za balkanske studije, Niš

UČINCI PROCESA ASIMETRIČNE GLOBALIZACIJE NA „ODLIV MOZGOVA" U SAVREMENOSTI

SAŽETAK

Unatoč hipertehničkom napretku, čovječanstvo još živi u uvjetima enormnih procesa dioba: enormnih socijalnih i regionalnih nejednakosti. One su, uz ratne sukobe, još uvijek glavni čimbenik migracija (unutarnjih i vanjskih) u suvremenosti.
U radu autori razmatraju učinke procesa asimetrične globalizacije na migracijske procese, s posebnim fokusom na ***brain drain*** *– iseljavanje visokoobrazovanih iz zemalja u tranziciji. U radu se istražuje fenomen odljeva mozgova iz Srbije i izlažu rezultati empirijskoga istraživanja stavova studentske populacije o uzrocima i posljedicama te pojave. Autori ukazuju na polivalentnu strukturu kako faktora, tako i posljedica na razvoj postsocijalističkih društava, ali i ukazuju na nužnost promjene neoliberalne strategije razvoja i upravljanja i u društvima u tranziciji, i u globalnom svjetskom sustavu ako se želi održivi razvoj, mir i globalni napredak čovječanstva.*

Ključne riječi: *odljev mozgova, asimetrična globalizacija, neoliberalizam, nejednakosti, socijaldemokratska alternativa*

Ni jedna zapreka ne može zaustaviti nezaustavljive protoke migracije i egzodusa...
Prekarizacija intelektualne radne snage jedna je od obeležja novih oblika kapitalističkog izrabljavanja, posebice anglosaksičkog tipa: atlantski liberalizam.
(Negri, 2011, str. 174-175.)

GLOBALNE MIGARCIJE KAO PREDMET NAUČNIH ISTRAŽIVANJA (OD SOCIOLOGIJE MIGRACIJA DO SAVREMENIH TRANSDISCIPLINARNIH INTEGRISANIH STUDIJA DIJASPORE)

Još su Maltus i njegovi epigoni ukazivali na međuzavisnost između demografskog i ekonomskog rasta. Treba, međutim, istaći da su klasici marksizma (Marks i Engels) ukazali na nerazdvojnu povezanost procesa koncentracije i centralizacije kapitala sa prostornom i socijalnom mobilnošću stanovništva, tj. radne snage. Naravno, oni su ovu pojavu posmatrali u kontekstu procesa industrijalizacije, urbanizacije, modernizacije u eri nastanka i širenja industrijskog kapitalizma.[1]

[1] O tome videti u Marksovim i Englesovim studijama: *Kapital* i *Položaj radničke klase u Engleskoj*.

Kapitalizam je svoju modernizacijsku i porobljivačku odiseju u vidu ekspanzije počeo najpre u Engleskoj i u Zapadnoj Evropi. Njegova istorija započela je otkrićem parne mašine i njenim radno tehnološkim implikacijama na promene u načinu proizvodnje, tj. sa prelaskom feudalno-poljoprivrednog na industrijski način proizvodnje, sa oslobađanjem novih proizvodnih snaga, i sa njegovom internacionalizacijom. O tome, između ostalog, klasici pišu: kako je mlada buržoazija ukidanjem feudalizma, revolucijom otvorila prostor razvoju prozvodnih snaga. Na ovom fonu nastali su i intenzivirani međunarodni procesi migracija i seobe radne snage u svetu, koji su pratili tokove kretanja kapitala.

O tim procesima klasici su pisali, između ostalog i u *Manifestu komunističke partije* (1848); ističući progresivnu ulogu buržoazije u nastanku i usponu istorijski novog tipa načina proizvodnje, putem prelaska od poljoprivrede na industriju i internacionalizaciju proizvodnih snaga i podele rada. U vezi s tim oni pišu: Buržoazija je ukidanjem feudalnih pregrada oslobodila proizvodne snage i radnu snagu za internacionalni razvoj i kretanje, podvlačeći da kapital i rad nemaju otadžbinu.

Ekonomska i socijalna istorija kapitalizma, ali i takođe socijalna demografija i sociologija migracija, ostavile su brojne zapise o migraciji radne snage u eri nastanka i razvoja kapitalizma u poslednja dva veka. Širenje industrijskog načina proizvodnje praćeno je raznim oblicima unutrašnjih i internacionalnih seoba stanovništva, a industrijalizacija, kao oblik modernizacije načina proizvodnje, uporedo je praćena sa urbanizacijom i imperijalnom kolonizacijom zemalja i novih tržišta. Istorija širenja kapitalizma, kao svetskog procesa, to najrečitije demonstrira, kao i tokovi migracija, tj. seobe radne snage iz poljoprivrede u industrijski sektor, iz nerazvijenih u industrijski i ekonomski razvijene delove nacionalnih država i svetske privrede. Na osnovu ovih tokova koncentracije kapitala i formiranje podele rada i specifičnih oblika segregacije prostorne i socijalne između različitih delova u globalnom svetskom sistemu Imanuel Volerstin, na osnovu prethodnih istraživačkih iskustava Fernanda Bordela i njegove strukturalne historiografije, zasnovaće svoju svetsko-sistemsku paradigmu. Naime, on je svojom analizom u studiji *Savremeni svetski sistem* pokazao kako se, na osnovu procesa nejednake razmene segregacije i regionalnih razvojnih nejednakosti i specifičnosti, u globalnom svetskom sistemu formiraju tri zone: svetski centar, poluperiferija i periferija. Andre Gunder Frank će, takođe, formirati teoriju zavisne modernizacije i objasniti satelitske odnose između metropole i periferijskih država, označivši ih kategorijama lumpenrazvoja, sa specifičnom ulogom kompradorske buržoazije u formiranju zavisnih društava perifernog kapitalizma.

Dvovekovna istorija industrijskog kapitalizma ujedno je priča o masovnim seobama industrijske radne snage/proleterijata, njegove prostorne i socijalne mobilnosti u nacionalnim i intrernacionalnim razmerama. O tome su sociolozi ostavili brojne monografske studije. Ovde podsećamo (od stranih autora) na studiju *Poljski seljaci kao industrijski radnici u Americi*; zatim na studiju Živana Tanića *Proleterijat bez domovine*, kao i brojne druge (Ernesta Mondela *Četri veka kapitalizma*, Jirgana Koke *Istorija kapitalizma*, ...) u kojima je opisan uspon i pad industrijskog proleterijata u svetu tokom 19. i 20. veka, u kontekstu razvoja kapitalizma.

Takođe, ovde podsećamo na vrednost Lenjinove studije *Razvoj kapitalizma u Rusiji*, koja je napisana pre revolucije, kao ekonomsko-sociološka studija početkom 20. veka, i ima sve odlike naučne monografije. U njoj se analiziraju procesi prodora kapitalizma na Istok, odnosi klasnih snaga, migracije i unutrašnje društvene protivrečnosti, koje će, uz spoljnoratnih izazova, boljševici kapitalisati za socijalističku revoluciju i slom starog režima u Rusiji 1917. godine.

Istorija razvitka kapitalizma u Evropi i svetu govori nam o socijalnim i regionalnim nejednakostima, kao i migracionim tokovima radne snage. Migracije, unutrašnje i spoljne, postale su novo istraživačko polje i integralni deo predmeta ekonomske i socijalne statistike, ali i sociologije migracija. Migracioni tokovi, takođe, su deo interesovanja OUN (Odeljenja za razvoj stanovništva), Svetske organizacije rada, ali i drugih naučnih instituta

i demografskih centara za istraživanje mobilnosti stanovništva. Među tako uglednim institutima je *Institut za migracije i narodnosti Zagrebačkog sveučilišta*, koji ima bogatu i višedecenijsku istraživačku tradiciju.
U uslovima savremenih procesa globalizacije i prelska sa industrijski na postindustrijski tip razvoja, takođe migracije postaju izazovno područje naučnog interesovanja. *Globalizacija* tržišta samo je dalje podstakla procese globalnih migracija i promenila strukturu radne snage, koja danas dominira u sastavu migranata. Naime, došlo je do smene socioprofesionalnog profila. Danas, umesto industrijskog proleterijata „plavih okovratnika" (R. Mils), sve više dominira intelektualna visokoobrazovna radna snaga u tokovima migracije i na tržištu radne snage. Nastao je novi talas migracija u formi bega/odliva mozgova, koji postaju sve više konkurenti na tržištu „sive materije", što je izraz radikalnih obrta u načinu proizvodnje od industrijskog ka informatičkom kapitalizmu i uspona tercijalnih delatnosti, sektora usluga u sistemu privređivanja.
U ovom kontekstu novih društvenih promena i talasa mobilnosti visokoobrazovnih kadrova u razvijenim delovima sveta nastaje prestrukturiranje sastava dijaspore. Na delu su procesi diferencijacije i nastanka novih kolonija tzv. *intelektualne dijaspore*, koji imaju kompleksni i višeslojni obrazovni, profesionalnu, etničku strukturu, kao i spoljnu transnacionalnu identitarnu kulturu; saznajnu i inovativno-kreativni kapacitet i socijalnu inteligenciju. Ova nova kategorija (belih i sivih okovratnika, da parafraziramo Milsa) i specoždera različitog profila, zahteva kompleksniji pristup u istraživanju. Otuda zahtev za formiranjem transdisciplinarnih integrisanih studija dijaspore u sistemu savremenih nauka i integrisanih akademskih studija na različitim nivoima obrazovanja.
Studije dijaspore, kao što pokazuju osnovne informacije iz savremene istorije nauke i obrazovanja, nastale su iz potrebe da se položaj i uloga dijaspore celovitije izuči, kako sa stanovišta uzroka i posledice, njenog nastanka i delovanja, tako i učini celovit uvid u njenu strukturu, ali i način i kulturu življenja i akulturacijskih i interkulturnih procesa u kontekstu, kao i odnosa dijaspore i matice, i mogućnosti formiranja povratne cirkularne mobilnosti i ostvarivanje procesa kruženja elite u savremenosti.
Savremeno društvo je racionalno društvo. Ono teži da racionalno upravlja svojim resursima, pa i ljudskim kapitalom. U tom kontekstu i studije dijaspore, kao oblik transdisciplinarnih integrisanih studija, treba rezultatima svojih istraživanja da pomognu racionalnom upravljanju tokovima migracija i pomognu čovečanstvu, da ovladavajući saznanjima o zakonitostima koje utiču na tokove i strukturu migracije, svojom akcijom utiču na njihovo usmeravanje u službi održivog razvoja društva, čoveka i čovečanstva.

UTICAJ PROCESA NEOLIBERALNE ASIMETRIČNE GLOBALIZACIJE NA PROCESE SOCIJALNE MOBILNOSTI „ODLIV MOZGOVA" I NEJEDNAKU RAZMENU RADA NA TRŽIŠTU „SIVE MATERIJE" U SAVREMENOSTI

Globalizacija, kao megapojava, izraz je sinergije snaga trećeg razvojno-civilizacijskog talasa, tj. tekovina naučno-tehnološke i informaciono-komunikacione revolucije u savremenosti. Uspon novih tehnologija i aktera trećeg i četvrtog talasa, predstavlja osnovu konstituisanja i planetarnog širenja procesa globalizacije. Ovaj proces je doveo do ontološkog umrežavanja savremenog društva u globalnom svetskom sistemu, u tehnološkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom pogledu. Formiraju se globalna podela rada i ekonomija, svet postnacionalnih konstelacija, institucija i globalatornih režima. Nastaju nove transnacionalne korporacije, prostor i oblici regionalnih i globalnih tržišta; planetarnog povezivanja i integracije u globalnom svetskom sistemu.
Nažalost, na fonu uspona neoliberalne ideologije, snage krupnog kapitala i korporativne moći globalizaciju su instrumentalizovale za svoje interese i profite. Time se, u savremenoj praksi u svetu, globalizacija počela ostvarivati kao asimetrični proces, koji je počeo da antagonizira i deli društveni prostor i moć. Tako se ovaj tip globalizacije počeo da generira društvene i regionalne nejednakosti i snagama neoliberalnog globalizma/

novog unipolarnog svetskog poretka, širi prostor za neograničenu predatorsku rekolonizaciju i eksploataciju sveta. Umesto da tekovine globalizacije uživaju svi narodi i građani na planeti, neoliberalna asimetrična globalizacija je dovela do rasta socijalnih i regionalnih nejednakosti. Otuda je Vilijem Gibson mogao zaključiti: „Globalizacija je budućnost koja je počela, ali je za sada nejednako raspoređena"; a Klaus Švab, predsednik Davos foruma, lamentirajući poentirao potrebu „remoralizacije globalizacije", jer je ona svojim učincima nanela katastrofalne posledice po razvoj i odnose u svetu.

Tabela 1. Dubina socijalne polarizacije sveta

Svetska populacija (u %)	Svetsko bogatstvo (u %)
Najbogatiji 20	82,7
Drugi 20	11,7
Treći 20	2,3
Četvrti 20	1,9
Najsiromašniji 20	1,4

Izvor: Mitrović, 2017a, str. 32.

Ona je dovela do enormnih nejednakosti između zona i klasa u globalnom svetskom sistemu, do socijaldarvinizacije i antagoniziranja društvenih odnosa.

Tabela 2. Dubina socijalne polarizacije sveta – kvantitativna slika

	Udeo GTP	Udeo u izvozu	Broj svetskih korisnika interneta	Tel. linija	Udeo u patentima
Najbogatijih 20%	86%	82%	93,3%	74%	95%
Srednja zona	13%	17%	6,5%	24,5%	
Najsiromašnijih 20%	1%	1%	0,2%	1,5%	

Izvor: Mitrović, 2017a, str. 74.

Danas svetom gospodare TNC i manjina svetskih milijardera, koji imaju ogromno bogatstvo, raspolažu resursima i moćnim inovativno-razvojnim potencijalima.

Tabela 3. Udeo stanovništva u raspodeli/uživanju svetskog bogatstva

	Procenat ljudi koji drže bogatstvo	% bogatstva
Najbogatiji	1%	48,20%
Manje bogati	20%	46,30%
Ostali	79%	5,50%

Izvor: Mitrović, 2017a, str. 172.

I najnovija istraživanja francuskog ekonomiste Tomija Piketija o društvenim nejednakostima (prezentovanih u studiji *Kapital za 21. vek* pokazuju rast ovih nejednakosti u savremenom svetu).
Živimo u eri globalizacije i sociološkog paradoksa, izraženog u dihotomiji tehnološkog hiperazvoja i socijalnog subrazvoja (M. Kastels), odnosno deficita socijalne solidarnosti. Agresivna neoliberalna strategija razvoja

– u ključu „profit iznad čoveka" dovela je do destrukcije socijalne države, restrikcije u oblasti radnog i socijalnog zakonodavstva i širenja prekarijata i novih vidova eksploatacije radne snage.

Ovakva asimetrična neoliberalna globalizacija produbila je socijalno-klasne nejednakosti i regionalne disproporcije u razvoju sveta. Ona je, takođe, uticala na intenziviranje migracionih procesa radne snage i izbeglica na relaciji Jug – Sever.

U savremenosti smo suočeni sa fenomenom globalnih migracija i smenom socio-profesionalnog lika migranata, u čijem sastavu je sve više, umesto industrijskih radnika/„plavih okovratnika", visokoobrazovnih stručnjaka. U njima, takođe, participiraju sve više žene.

Usled širenja konfliktnih zona i ratnih sukoba u svetu sve je više masovnih seoba stanovništva sa ovih prostora, ali i među izbeglicama i azilantima sve je više dece. Sve je više istraživača ali i zvaničnih institucija OUN (Odeljenje za migracije) koje ističu da čovečanstvo ulazi u eru masovnih globalnih migracija. Najnovija migrantska kriza (iz 2015-2016. godine) to kao da najavljuje. Masovni tokovi migranata sa Bliskog Istoka i Severa Afrike, ali i iz Južne Amerike, kao da to potvrđuju.

Za 21. vek se kaže da predstavlja *vek globalnih migracija*. U svetu danas, prema izveštajima službi Ujedinjenih nacija za istraživanje stanovništva, živi oko 200 miliona migranata, što je oko 4 % svetske populacije. Najviše ih je, procenjuje se, u Evropi (56 miliona), u Aziji (50 miliona), u Severnoj Americi (41 milion). Od toga 51 % čini ženska populacija (Attac, 2006, str. 2013.).

U uslovima globalizacije i liberalizacije odnosa u svetu danas, sve je više ekonomskih/radnih migracija, ali i etno-političkih, koje su vezane za žarišta lokalnih i regionalnih sukoba. Migraciona strujanja teku na relaciji: nerazvijeni delovi sveta – razvijeni (Jug – Sever); selo – urbani centar. U poslednjih trideset godina, sa padom berlinskog zida i implozijom socijalizma, sve je izraženija migracija na relaciji Istok – Zapad, Jugoistočna Evropa – Zapadna Evropa. Takođe, menja se socio-profesionalni profil migranata. Istraživači pišu o fenomenu biznis migracija, migracija investitora, bračnih i turističkih migracija i „feminizaciji migracije". Suočeni smo sa fenomenom „dijasporizacije" privrede mnogih zemalja, te otuda neki istraživači 21. vek nazivaju „vekom dijaspore".

U eri uspona novih tehnologija nastale su radiklane promene u profesionalnoj strukturi radne snage migranata. Umesto „plavih okovratnika", iz doba klasičnog industrijalizma, sve je danas više „belih okovratnika" (R. Mils), visokokvalifikovanih stručnjaka, čiji je rad vezan za nove tehnologije i tercijalni sektor privređivanja. U uslovima globalizacije raste trasnacionalna mobilnost visokoobrazovnih kadrova i sve se više širi tržište „sive materije". Na delu su procesi „lova na talente", „krađa i prekrađa", najdarovitijih kadrova, tzv. hiper klase (Atali, 2010), koje, radi jačanja svojih inovativno-razvojnih potencijala čine transnacionalne korporacije. U ovom kontekstu treba sagledati i latentnu funkciju i strategiju bolonjske reforme visokog obrazovanja, gde se preko funkcionalizacije i globalizacije obrazovanja na evropskom prostoru u suštini stvaraju predpostavke za brže „usisavanje" kadrova iz nerazvijenih zemalja od strane zemalja centra, za potrebe krupnog kapitala i globalne podele rada. Na delu su procesi i novi oblici eksploatacije i nejednake razmene rada na relaciji nerazvijeni – razvijeni svet. U ovom kontekstu zemlje u razvoju i tranziciji ostaju bez kapitalnog resursa/ljudskog obrazovnog kapitala, čime bivaju dodatno devastirane i blokirane za brži privredni razvoj i demokratski preobražaj.

Savremena socijalna statistika pokazuje da je, samo iz zemalja u tranziciji sa Istoka i Jugoistoka Evrope, i poslednjih trideset godina odbeglo preko jedan milion fakultetski obrazovnih kadrova. Od toga najvećim delom inžinjera, arhitekta, ekonomista, lekara, naučnih istraživača. Izvesno je da je plaćena visoka cena neoliberalnoj tranziciji „bez socijalne odgovornosti", tj. zavisne modernizacije, koju su doživele balkanske zemlje, u kojima je na delu tranzicija u periferni kapitalizam (Mitrović, 2009).

Balkan, kao region predstavlja most između Istoka i Zapada, Juga i Severa. Otuda je on u istoriji poznat po brojnim seobama stanovništva. I najnovije masovne migracije izbeglica sa Bliskog Istoka i Severne Afrike nisu mogle da ne prođu i preko Balkana.

U kontekstu razmatranja najnovijih tokova ekonomskih radnih migracija, takođe, prednjače zemlje Istočne i Jugoistočne Evrope.

Demografi i ekonomisti u svojim istraživanjima pokazuju da je od 90-tih do danas iz Srbije otišlo više od 50 000 visokoobrazovnih kadrova. 90-tih godina ovaj proces bio je uzrokovan pre svega raspadom Jugoslavije i ratnim konfliktima na ovom prostoru. Treba, međutim, istaći da se ovaj trend nastavio i posle 2000. godine. Naravno, sada u uzročnoj matrici dominira ekonomska nerazvijenost zemlje i nemogućnost zapošljavanja, kao i bolja profesionalna i životna perspektiva na Zapadu. Prof. dr Vladimir Grečić u svojim istraživanjima (Grečić, 2010), procenjuje da je iz Srbije, samo u periodu 1994-2009 otišlo 40 000 mladih visokoobrazovnih. Te da je u proseku godišnje migriralo 8500 ljudi, od toga najviše u SAD, Kanadi, Australiji, a potom u Zapadnoj Evropi.

Tabela 4. Procena migracija građana Srbije na godišnjem nivou

Država	Otišli iz zemlje	Vratili se u zemlju
Nemačka	9.051	8.574
Austrija	4.243	4.501
Slovenija	3.121	1.997
Italija	2.793	367
SAD	2.691	354
Švajcarska	2.366	967
Mađarska	1.554	201
V. Britanija	1.346	177
Francuska	1.149	575
Švedska	933	157
UKUPNO:	**32.599**	**19.547**

Izvor: Evrostat, 2008–2010. g.

Analize pokazuju da iz zemlje intenzivno posle 2000. godine odlaze visokoobrazovni kadrovi, koji su u različitim zemljama u svetu (uglavnom na Zapadu) formiraju novu srpsku intelektualnu dijasporu, a vraćaju se u zemlju penzioneri, bivši industrijski radnici i pečalbari. To je ogroman gubitak za maticu. Ako se uzme podatak da zajednica uloži/investira 300 000 dolara po stručnjaku, kao i da je od 90-tih iz Srbije otišlo 40 000 mladih visokoobrazovnih ljudi, onda je to gubitak do 12 milijardi dolara. Samo po tom osnovu, a da ne računamo širu socijalnu cenu „odliva mozgova" sa razvojnog stanovišta kakav je to gubitak za zemlju (Mitrović, 2012, str. 113.).

DEMOGRAFSKA KRETANJA NA BALKANU

Poslednjih 30 godina u znaku su pražnjenja Balkana. Radi se o svojevrsnom procesu demografske tranzicije, koja je uporedo preaćena smanjenjem prirodnog priraštaja i mehaničkog masovnog odliva, kroz razne oblike migracije. Devedesetih godina XX veka uzroci spoljnih migracija uglavnom su bili vezani za geopolitičku nestabilnost regiona, etnopolitičke i ratne sukobe. Danas su to ekonomski uzroci: nemogućnost zapošljavanja i profesionalni motivi mladih za daljim usavršavanjem.

Srbija je danas vodeća zemlja u regionu po emigraciji mladog stanovništva. Samo u periodu između dva popisa (2002-2011) otišlo je u inostranstvo nešto preko 175 00 građana Srbије, prosečne starosti do 29 godina. Među njima svako peto lice (19 %) imalo je diplomu visoke ili više škole. Najveći broj ovih građana otišlo je, u ovom periodu, u Nemačku, SAD, Austriju, Švajcarsku i Kanadu, ističe se u uvodu studije *Migracije studenata* (2018), koji je objavio Zavod za statistiku Srbije.

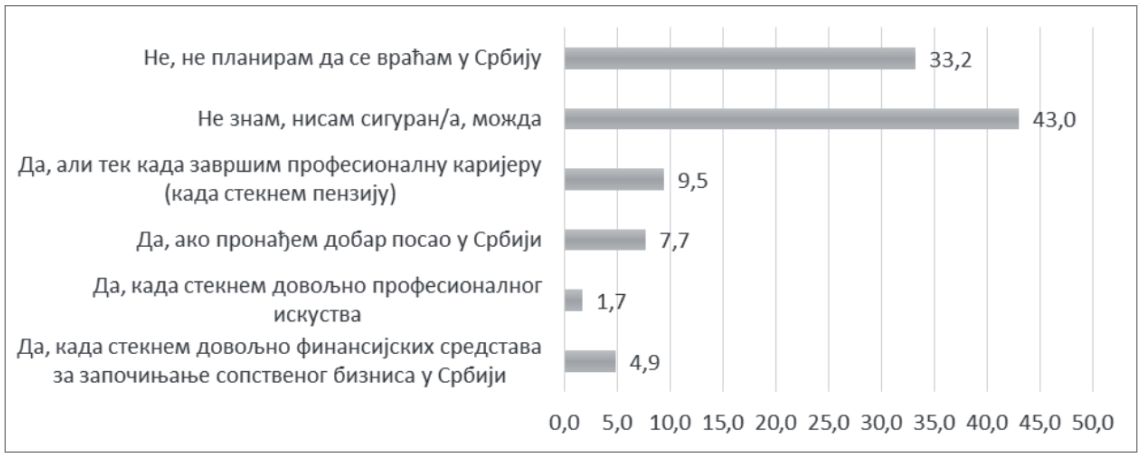
U Srbiji je sprovedeno nekoliko anketnih istraživanja o uzrocima i motivima „odliva mozgova" posle 2000. godine. Tako T. Pavlov, u svom radu *Migracioni potecijal* (2009), ukazuje na anketno istraživanje *grupe 484*, o tome koji su osnovni razlozi za odlazak iz Srbije.

Tabela 5: Osnovni razlozi za odlazak iz Srbije

(Izvor: Pavlov, 2009)

U 2018. godini Kabinet ministra bez porfelja zaduženog za demografiju i populacionu politiku, u saradnji sa Republičkim zavodom za statistiku i nevladinim organizacijom „Centar za život – da nas bude više", sprovelo je anketno istraživanje među studentskom populacijom u Srbiji na uzorku 11013. Rezultati ankete pokazali su da većina studenata 7299 (67,6 %) planira da nakon završetka školovanja ostane u Srbiji, dok 3489 studenata (32,4 %) planira da ode u inostranstvo. Takođe, sprovedeno je istraživanje među ispitanicima iz dijaspore na uzorku 353 visokoobrazovanih lica – u vezi mogućnosti njihovog povratka u zemlju. Istraživanje je pokazalo: da tri četvrtine anketiranih (76,2 %), za sada ne razmišlja da se vrati u Srbiju. Najveći broj njih još uvek nije sigurno u tu odluku (43 %), dok 32 % ne planira povratak u maticu. Kao glavni motiv za povratak navodi se obezbeđen i dobro plaćen posao u struci (28,7 %).

(Izvor: Republički zavod za statistiku, 2018a, str. 35.)

Grafikon 1. Planovi anketiranih lica za povratak u Srbiju

UMESTO ZAKLJUČKA

Naša analiza pokazuje da je savremeni svet dijasporičan i da je zahvaćen globalnim migracijama. Globalizacija je umrežila svet u ekonomskom, informacionom i socio-kulturnom pogledu. Međutim, zbog karaktera sadašnjih procesa globalizacije, koji su u senci neoliberalne ideologije predatorskog globalizma i u službi korporativne moći megakapitala, ona se u praksi ostvaruje kao asimetrični proces zavisne modernizacije i nove rekolonizacije. Otuda su na delu novi procesi nejednake razmene rada i na tržištu „sive materije". Naime, nerazvijene zemlje (svetske periferije i poluperiferije) danas plaćaju razvijenima svojevrsni danak u pameti, kao što se nekad u doba osmanlijske vladavine plaćao „danak u krvi".

Stoga je napuštanje neoliberalnog modela „kapitalizma katastrofe" (N. Klajn) i reafirmacije asocijativnog socijaldemokratskog modela globalizacije put ka izgradnji novog multipolnog sveta ravnopravnih naroda i građana. U takvom svetu globalizacija će podstaći oblike cirkularne migracije i kruženja elita, od čije će mobilnosti i profesionalizma, imati korist i matica i svet. No, za sada to je još uvek daleka, ali poželjna budućnost čovečanstva.

Literatura

1. Atali, Ž. (2010). *Kratka istorija budućnosti.* Beograd: Arhipelag.
2. ATTAC. (2006). *Le Petti Alter. Dictionnaere altermondialiste.* Paris: Mille et une nuits.
3. Filipović, J. (2012). *Managment of a Diaspora virtual university as a complex organizaction*. Ljubljana: LAP Lambert Academic Publishing.
4. Grečić, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
5. Mitrović, Lj. (2009). *Tranzicija u periferni kapitalizam*. Beograd: Institut za političke studije.
6. Mitrović, Lj. (2017a). *U raljama tranzicije: između sumraka i alternative*. Novi Sad: Prometej.
7. Mitrović, Lj. (Pr.). (2017b). *Stanovništvo jugoistočne Srbije – globalni i regionalni spektri migrantske krize i društvene posledice odliva mozgova po razvoj Srbije i Balkana*. Niš: SANU, ogranak u Nišu; Filozofski fakultet Univerziteta.
8. Mitrović, P. (2012). *Migracije visokoobrazovne radne snage i endogeni rast.* (Neobjavljen magistarski rad). Ekonomski fakultet, Niš.
9. Negri, A. (2011). *Zbogom gospodine Socijalizam.* Zagreb: V.B.Z. d.o.o.

10. Pavlov, T. (2009). *Migracioni potecijal Srbije.* Beograd: Grupa 484.
11. Perić, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
12. Republički zavod za statistiku. (2018a). *Karakteristike i stavovi visokokvalifikovane dijaspore i povratnika*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
13. Republički zavod za statistiku. (2018b). *Migracije studenata.* Beograd: Republički zavod za statistiku.

THE EFFECTS OF THE PROCESS OF ASYMMETRIC GLOBALIZATION ON "BRAIN DRAIN" IN THE CONTEMPORARY WORLD

ABSTRACT

Despite hypertechnological progress, humankind still lives in the conditions of enormous processes of division, i.e. of enormous social and regional inequalities. Beside war conflicts, they are the major factor of internal and external migrations in the contemporary world.

The paper addresses the results of the process of asymmetric globalization on migration processes, with the focus on brain drain - the emigration of highly-skilled people from countries in transition. It explores the phenomenon of brain drain in Serbia and presents the results of an empirical research dealing with the attitudes of the student population on the causes and consequences ofbrain drain. The authors point to the complex structure of both the causes and the results of brain drain and their influence on the development of the postsocialist societies. In addition, they also point to the necessity of changing the neoliberal development and governance strategy both in societies in transition and in the global system if we want to achieve sustainable development, peace and global progress of mankind.

Key words: *"brain drain", asymmetric globalization, neoliberalism, inequalities, the social-democratic alternative*

Tijana Perić Diligenski
Institut za političke studije, Beograd
peric.tijana@yahoo.com

KORUPCIJA KAO AGENS MIGRACIJA – POSTJUGOSLAVENSKA PERSPEKTIVA[1]

SAŽETAK

Predmet analize rada uspostavljanje je kauzalnoga neksusa između korupcije i migracija kao dvaju univerzalnih prostornih i vremenskih fenomena koji ne gube na aktualnosti i značaju u državama nastalim na području nekadašnje Jugoslavije. ***Genus proximum*** *korupcije i migracija njihova je nazočnost u svim političkim miljeima postjugoslavenskih republika kao i činjenica da predstavljaju sigurnosne rizike u državama podrijetla i u državama odredišta. Namjera je autora na temelju kompozitnoga indeksa percepcije korupcije međunarodne organizacije Transparency International ustvrditi prirodu odnosa (korelacije) između migracija i percepcije korupcije u selektivno odabranim državama emigracije na postjugoslavenskom prostoru. Fokusirajući se na koruptivni aspekt migracijskoga fenomena, autor konstatira da postojanje poticaja i mogućnosti u koruptivnim aranžmanima i neformalnim institucionalnim praksama dovodi do povećanog odljeva migranata u onim postjugoslavenskim kontekstima koji su percipirani kao korumpiraniji.*

Ključne riječi: *korupcija, migracije, odljev mozgova, postjugoslavenski prostor*

UVODNA NAPOMENA ILI O RELEVANTNOSTI KORUPCIJE NA MIGRACIJE

Proces migracije po svojoj je prirodi vrlo kompleksan i ne postoji jedno, monokauzalno objašnjenje ovoga fenomena. Motivi za migracije imaju širok raspon – od objektivno forsirajućih čimbenika do subjektivnih želja, motiva i ambicija migranata. *Push* i *pull* metodologija ima važnu ulogu u opredjeljivanju za emigraciju i imigraciju (Van Hear, Bakewell i Long, 2018). Kao jedan od raloga za migracije na istraživačkoj mapi navodi se i korupcija kao neformalna institucija koja je danas najprisutnija u neomatrimonijalnim režimima i u novim demokracijama, kojima pripadaju i postjugoslavenske države.

Migracije i korupcija figuriraju kao dvije bezvremenske pojave imanentne ljudskoj povijesti i geopolitičkom miljeu. Parafrazirajući Crnjanskog, da nema smrti, a ima seoba, dodajem da nema univerzalnoga lijeka protiv korupcije i da njeni kraci dosežu i do samih migracija. Imajući u vidu da oko 3,2 % svjetske populacije čine migranti, proučavanje migracija postaje mejnstrim komparativne politike i značajna tema znanstvenih i akademskih analiza. Kao uže istraživačko područje javlja se i odnos između migracija i korupcije, pri čemu se u prvi plan pozicionira uočavanje izravne veze između kvantuma korupcije i migracija. U studijama na ovu temu potvrđeno je da više razine korupcije u određenoj državi determiniraju motiviranost za migriranje u manje korumpirane države. U literaturi su loš životni standard i nedostatak sigurnosti najčešće apostrofirani razlozi za legalno i ilegalno migriranje (Sirkeci, 2009). Studije pokazuju da korupcija dovodi do smanjenja produk-

[1] Rad je nastao u okviru naučno-istraživačke delatnosti Instituta za političke studije koju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

tivnosti BDP-a za 4 % i smanjenja neto godišnjeg priljeva kapitala za 0,5 % od BDP-a, što je najuočljivije kroz bespotrebne, megalomanske i neuspješne projekte poznate kao „bijeli slonovi" (Lambsdorff, 2003, str. 457.). Korupcija po svojoj prirodi predstavlja sigurnosni rizik i utječe na pad životnoga standarda onih aktera koji nisu skloni aranžmanima traganja za rentama, te se može izvesti zaključak da je korupcija neizravni agens migracija. Korupcija potkopava povjerenje u institucionalne mehanizme, kreira društvene pukotine i nejednakosti čime potkopava socijalnu pravdu. Korupcija onemogućuje da se tržišna utakmica odigrava *lege artis* što će za krajnju posljedicu imati reduciranje priljeva direktnih inozemnih investicija, što se kao mantra naglašava u medijskom diskursu. Korupcija je generator nepravične distribucije moći, financijskih resursa i autoriteta u političkom sustavu i determinira troškove za civilno društvo, sprečavajući time demokratsku genezu. Politički troškovi korupcije kao forme političke patologije izuzetno su visoki jer devalviraju pravnu sigurnost, javnu odgovornost i cjelokupni ugled jedne države. Zabrinut za ovakav razvoj događaja, Giovanni Sartori konstatira da je „korupcija dosegla točku u kojoj korumpira demokratsku politiku" i da korupcija postoji kada usluga postane „javna usluga" koja građanima daje pravo da je proizvoljno koriste i kada politički entiteti dostižu stadij strukturne diferencijacije koja osigurava „racionalno-pravnu birokraciju" (Sartori, 2003, str. 168.). Rezultirajući kreiranjem neformalnih institucionalnih mreža koje u sjenu bacaju funkcioniranje formalnih institucija, korupcija dovodi do pojačanoga osjećaja apatije i nepovjerenja u sustav i pojačane želje za migriranjem i odlaskom u neku bolju (*corruption free*) jurisdikciju. Zbog nepravične alokacije i distribucije resursa koji se dijele između klijenata i njihovih pokrovitelja, povećava se javna potrošnja i promovira elita koja je nesposobna voditi računa o javnom interesu. U takvoj matrici poslove dobivaju samo podobni, a ne i sposobni, što rezultira masovnim egzodusom slobodnomislećih pojedinaca. Ovo je *state of art* u svim državama nastalim na području nekadašnje Jugoslavije.

Najdetaljnije uočavanje praktičnih implikacija korupcije na migracije ponudili su Carling, Paasche i Siegel (2015) u analizi iz 2015. godine, kada se javlja europska migrantska kriza. Navedeni autori detektirali su 10 spojnica korupcije i migracija, koje bi prema mom uvjerenju trebalo podijeliti na pozitivne i negativne aspekte. U pozitivne strane ubraja se to da korupcija omogućava humanitarnu zaštitu, potiče migracijske želje i doznake (odnosno osobne transfere iz inozemstva) koje smanjuju korupciju (tako što simbolički imaju utjecaj na difuziju antikorupcijskih normi kod onih migranata koji održavaju bliske veze s maticom). Negativni aspekti nose prevagu i ovdje se ubrajaju: poticanje transnacionalnih veza elita,[2] olakšavanje ilegalnih migracija, otežavanje razvoja prednosti migracija, obeshrabrivanje povratnih migracija migracije. Iz svega izloženog jasno se uočava da migracija reflektira postojanje korumpiranih društvenih struktura.

Navedeni stavovi podudaraju se s izvještajima relevantnih međunarodnih organizacija koji ističu da je institucionalni legitimitet ključ stabilnosti. Kada institucije države nemaju kredibilitet zaštititi građane i omogućiti im jednak tretman pred zakonom, a tržišta ne mogu ponuditi mogućnosti zapošljavanja, tada dolazi do gubitka socijalne kohezije i povećavaju se sigurnosni rizici (The World Bank, 2011). Korupcija utječe na gubitak intelektualnoga ljudskog kapitala u državama u kojima ne postoji jednakost između stopa emigracije i imigracije, odnosno gdje postoji očigledan nerazmjer napuštanja određene države u odnosu na doseljavanje u nju. Korupcija kao oblik socijalne patologije destimulira ulazak stranih talenata čime se smanjuje kvaliteta znanja i obrazovanja (Ariu i Squicciarini, 2013). Korupcija kao nezavisna varijabla izravno utječe na migriranje različito profiliranih kadrova. Empirijske studije pokazuju svojevrsnu *ceteris paribus* pretpostavku

[2] Autori se ovdje osvrću na transnacionalni kriminal, *offshore* vlasništvo i traženje (procesno) pravne zaštite korumpiranih elita u inozemstvu. Smatram da bi ovaj aspekt trebao obuhvaćati ne samo političku, već i intelektualnu elitu jer migriranjem dolazi do odljeva mozgova i difuzije intelektualnih elita zbog čega nacionalne elite nestaju, a nastaju transnacionalne.

da korupcija promovira emigraciju akademski obrazovanih migranata (odljev mozgova), ali i onih sa srednjim i nižim razinama obrazovanja. Empirijski nalazi potvrđuju da povećanje razine korupcije direktno dovodi do povećanja stope migracija visokoobrazovanih profila. Kad je posrijedi migriranje kadrova sa srednjim i nižim razinama obrazovanja ne postoji apsolutna pozitivna korelacija, već je trend da se migracije povećavaju do određene granice (vrednosti kompozitnog indeksa 3.4 – 3.9 TI i Kaufman et al.) i zatim opadaju. Osim navedenog, utvrđeno je da kapacitet druge navedene grupacije opada kako se nejednakost u prihodima povećava (Cooray i Schneider, 2014). Aksiomatskoga je karaktera stav da povećani kvantumi korupcije stimulativno utječu na emigriranje i destimulativno na imigriranje zbog ekonomski nesigurnog miljea, lošega međunarodnog imidža i opće besperspektivnosti. U teoriji prisutan gravitacijski model polazi od pretpostavke da veće populacije, zajednički jezik i zajedničke granice povećavaju migriranje, dok edukacija, GDP, inflacija u zemlji odredišta, kao i korupcija u zemlji podrijetla utječu na smanjenje migrantskih tokova (Poprawe, 2015).

ODNOS KORUPCIJE I MIGRACIJA – POSTJUGOSLAVENSKI KONTEKST

Dezintegracijom jugoslavenske federacije nastalo je šest republika koje su se suočavale s velikim državotvornim, modernizacijskim i socijalnim izazovima. Osim razornih ratnih događanja, ove su države prolazile tranziciju iz centralizirane k tržišnoj ekonomiji i uvođenjem demokratskih oblika vladavine. Nekadašnji konstituenti jednopartijske države nisu bili sposobni povući jasne demarkacijske linije između javnog i privatnog i između države i stranke, što je rezultiralo pojavom visokonaponske, sustavne korupcije. Glavni razlozi koji su doveli do pojave korupcije u ovim nedovoljno institucionaliziranim političkim sustavima po svojoj su prirodi mahom institucionalnoga karaktera: nepostojanje individualne inicijative i političke odgovornosti, potiskivanje političke kompeticije, nedostatak transparentnosti u radu političkih institucija, nerazvijen civilni sektor koji bi bio važna antikoruptivna sila (Perić Diligenski, 2018, str. 103.). Do replikacije koruptivnoga koda došlo je i zbog ubrzane modernizacije, koja prema Huntingtonu u većini društava prevladava u najintenzivnijim fazama modernizacije (Huntington, 2007, str. 253.). Huntington je mišljenja da modernizacija podrazumijeva promjene u temeljnim društvenim vrijednostima te ono ponašanje koje je bilo prihvatljivo i legitimno postaje neprihvatljivo i koruptivno promatrano modernim perspektivama. Dalje, modernizacija kreira nove izvore bogatstva i moći na način koji u politici nije definiran prevladavajućim tradicionalnim društvenim normama, a moderna pravila ponašanja još uvijek nisu zaživjela. Uz navedeno, modernizacija potiče korupciju promjenama koje stvara u političkom sustavu (umnožavanjem vladinih aktivnosti, proliferacijom zakona) (Huntington, 2007, str. 254-255.). Korupcija je postala veliko breme i kulturološka inhibicija u postjugoslavenskim tranzicijskim kontekstima i zbog naslijeđene centralizirane ekonomije socijalističkoga sistema. Tranzicija k demokraciji i tržišnoj ekonomiji amaterski je provedena, a proces privatizacije odvijao se u korist partijskih i užegrupnih interesa u čijem su žarištu bile koruptivne radnje. Iskorak iz jednostranačkoga u višestranački sustav i socijalni rascjep tradicionalno – moderno praćen je kulturološkom inercijom jer su se stari obrasci sporo mijenjali, a nove regule iako uspostavljene nisu zaživjele u punom obliku. Na ovome mjestu važno je podcrtati da usprkos činjenici da postjugoslavenske republike u značajnoj mjeri imaju zajedničko povijesno, strukturno i institucionalno nasljeđe, razine se korupcije u njima razlikuju.

Ovaj rad nema ambiciju odgovoriti na pitanje zbog čega su neke države manje ili više korumpirane u odnosu na druge, već je intencija autora utvrditi kako razine percepcije korupcije utječu na migracijske tokove. U ovome radu polazi se od teze da su *države koje su percipirane kao najkorumpiranije ujedno i države s najfrekventnijim (e)migracijskim tokovima*. Jezgrovito formulirano, pretpostavka je da korupcija postulira kao *push* faktor migracija.

Odnos korupcije i migracija u državama nastalim na području nekadašnje Jugoslavije bit će razmatran kroz detektiranje koruptivnih razina utemeljenih na indeksu percepcije korupcije (CPI) međunarodne nevladine

udruge Transparency International. CPI je subjektivni, složeni, kompozitni indeks koji se temelji na velikom broju različitih istraživanja koja se koriste kao ulazni podatci za ponderiranje rezultata. Usprkos mnogobrojnim nedostatcima koji se pripisuju ovom indeksu, on i dalje predstavlja jedinu konzistentnu bazu za mjerenje vrijednosti percipirane korupcije. Ovaj indeks fokusiran je na dvije stvari, na trendove tijekom vremena i relativno pozicioniranje države u odnosu na druge države. Važno je naglasiti da kompozitni indeks ne obuhvaća apsolutni obujam korupcije u nekoj državi, već pokazuje kako se percipira sistemska korupcija kao jednodimenzionalni fenomen koji varira duž jednoga kontinuuma. Do 2012. godine kompozitni se indeks izražavao u rasponu od 0 do 10 po kojem niže vrijednosti predstavljaju više razine korupcije. Od 2012. godine Transparency International uvodi novu metodologiju kvantitativnoga iskazivanja percepcije korupcije. Uvodi se raspon od 0 do 100 po kojemu manja vrijednost predstavlja veći stupanj korupcije.

Tablica 1. Indeksi percepcije korupcije za Saveznu Republiku Jugoslaviju (Državna zajednica Srbija i Crna Gora)

1999.	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
2.0	1.3	Nema podataka	Nema podataka	2.3	2.7	2.8

Tablica 2. Indeksi percepcije korupcije za Srbiju (2006. – 2018.)

2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
3.0	3.4	3.4	3.5	3.5	3.3	80/39	72/42	78/41	71/40	72/42	77/41	87/39

Tablica 3. Indeksi percepcije korupcije za Makedoniju

2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
2.3	2.7	2.7	2.7	3.3	3.6	3.8	4.1	3.9	69/43	67/44	64/45	66/42	90/37	107/35	93/37

Tablica 4. Indeksi percepcije korupcije za Bosnu i Hercegovinu

2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
3.3	3.1	2.9	2.9	3.3	3.2	3.0	3.2	3.2	72/42	72/42	80/39	76/38	83/39	91/38	89/38

Tablica 5. Indeksi percepcije korupcije za Crnu Goru

2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
3.3	3.4	3.9	3.7	4.0	75/41	67/44	76/42	61/44	64/45	64/46	67/45

Tablica 6. Indeksi percepcije korupcije za Sloveniju

1999.	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
6.0	5.5	5.2	6.0	5.9	6.0	6.1	6.4	6.6	6.7	6.6	6.4	5.9	37/61	43/57	39/58	34/60	31/61	34/61	36/60

Tablica 7. Indeksi percepcije korupcije za Hrvatsku

1999.	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
2.7	2.7	3.9	3.7	3.7	3.5	3.4	3.4	4.1	4.4	4.1	4.1	4.0	62/46	57/48	61/48	50/51	55/49	57/49	60/48

Navedeni statistički podatci pokazuju da su u periodu od dva desetljeća Srbija, Bosna i Hercegovina, a zatim i Makedonija percipirane kao najkorumpiranije države na postjugoslavenskom prostoru. Važno je spomenuti da su Srbija i Bosna i Hercegovina najduže bile zahvaćene ratnim događanjima, sankcijama i

autoritarnim tendencijama, što se reflektiralo i na stavove međunarodne zajednice i javnosti o korupciji. Navedene države ostvarile su i najlošije rezultate u eurointegracijskom procesu. Crna Gora kao neovisna država pojavljuje se u istraživanjima od 2007. godine i ostvaruje nešto bolje rezultate iako je u njoj prisutna sistemska i politička korupcija. Hrvatska ostvaruje dobre rezultate na planu suzbijanja korupcije i velik kvalitativni pomak učinjen je pridruživanjem Europskoj uniji kao supranacionalnoj organizaciji. Prema relevantnim statističkim podatcima, Slovenija je percipirana kao najmanje korumpirana država na čitavom postjugoslavenskom prostoru. Ova pozitivna činjenica korespondirana i s najmanjom stopom emigriranja, što će biti elaborirano u nastavku rada. U odnosu na ostale postjugoslavenske republike (primarno na Srbiju i BiH) u Sloveniji prinudne emigracije nije ni bilo budući da ova država nije bila involvirana u ratne sukobe, što joj je davalo komparativnu prednost u svim aspektima. Slovenija je bila pionir u eurointegracijskom procesu i napuštanju zajedničke države i komunističke ideologije. Uspjeh slovenske elite u procesu pridruživanja EU bio je prepoznat u međunarodnoj zajednici i poslovnom okruženju i samim time reflektirao se na percepciju korupcije u svim relevantnim istraživanjima. Slovenija je promišljenije provela imovinskopravnu transformaciju nad makroekonomskim subjektima i samostalno je trgovala svojim financijskim kapitalom, što je u značajnoj mjeri smanjilo koruptivne poticaje. Među državama istočnoeuropske tranzicije koje su postale punopravnim članicama EU-a u trenutku kad i Slovenija, ona kotira kao država koja je najuspješnije završila proces tranzicije. Nekoliko razloga bilo je preduvjet ovakvoga razvoja stvari: njena površina koja je svrstava u kategoriju malih država kojima je lakše upravljati u odnosu na veće države, kao i činjenica da je započela tranziciju kao država s relativno razvijenom ekonomijom. Dok je bila u sastavu SFRJ, Slovenija je tržišno bila orijentirana na izvoznu politiku k zapadu, što je imalo velik značaj za dalje reformske korake i usuglašavanje ekonomske politike s Europskom unijom. Davorin Kračun primjećuje da je odnos prema reformama u Sloveniji bio prilično konzervativan, s elementima gradualnosti a ne šok terapije, uz toleriranje inflacije u znatno većoj mjeri u odnosu na druge države koje su u istom valu pristupile EU (Kračun, 2005, str. 145-146.). Srbija kao jedna od najkorumpiranije percipiranih država suočava se s emigracijskim izazovima i iseljeničkim tendencijama intelektualnih migranata. U cjelini, motivi emigriranja visokoobrazovanih profila iz Srbije svode se na disperziju neformalnih institucija. Tanja Pavlov identificira četiri grupe motiva koji utječu na „odljev mozgova" ili intelektualno emigriranje iz Srbije: 1) politički kontekst i stupanj demokratizacije zemlje; 2) razina ekonomskoga razvoja (životni standard i privredni ambijent); 3) socijalna klima koja se odnosi na meritokratske standarde (vrijednost znanja i umijeća pojedinaca); 4) pozicija znanosti u pogledu stupnja razvijenosti, statusa u društvu, uvjeta rada, institucionalne podrške (Pavlov, 2011). Posljednji popis stanovništva Srbije iz 2011. godine pokazuje da je broj intelektualnih emigranata povećan za jednu petinu (oko 7000) u odnosu na popis stanovništva iz 1971. godine, dok je broj najobrazovanijih uvećan jedanaest puta (Rašević, 2016, str. 45.). Slična tendencija nazočna je i u Hrvatskoj u pogledu emigracije visokoobrazovanoga kontigenta. Koautorski tandem Peračković i Rihtar izražavaju bojazan za ovakav razvoj situacije zbog umanjenja razvojnih potencijala i kvalitete života u lokalnim zajednicama i uzaludne investicije u vidu ulaganja u edukaciju emigranata (Peračković i Rihtar, 2016, str. 302.).

S druge strane, imigracija stranaca u Srbiji zanemariva je zbog nekonkurentnoga gospodarstva i loših uvjeta na tržištu rada. Obrazovna struktura imigranata ne može kvalitativno dati doprinos transferu znanja. Drukčija je situacija kod azilanata, koji prema ocjeni Rašević, „mogu biti značajno rješenje za strukturnu nezaposlenost u Srbiji jer se već sada uočava da iako njihov obim nije veliki, azilanti ilegalno rade poslove koje domaći stanovnici odbijaju, naročito u poljoprivredi" (Rašević, 2016, str. 44.).

Dodatno, migrantski tokovi koji su se slili u Europu tijekom 2015. godine najviše su pogodili Srbiju. Oko 920 000 izbjeglica i migranata, prije svega iz Sirije, Afganistana i Iraka, prošlo je kroz Srbiju kao zemlju tranzita na njihovom putu k središnjoj Europi. Nakon zatvaranja zapadnobalkanske migracijske rute ovaj se broj znatno

smanjio i na ljeto 2018. godine iznosio je oko 3300, od čega je 87 % smješteno u 18 gradova. Migrantski tokovi utjecali su na redizajniranje Srbije u pogledu jačanja normativnih i smještajnih kapaciteta za upravljanje mješovitim migracijskim tokovima. Povećan priljev migranata doveo je do aktualizacije njihova krijumčarenja[3] u Srbiji i državama regije. Prema Protokolu o borbi protiv krijumčarenja migranata[4] ono podrazumijeva osiguravanje ilegalnoga ulaska za drugo lice (A), u drugu zemlju (B), u svrhu stjecanja financijske ili materijalne koristi (C). Pod ilegalnim ulaskom podrazumijeva se prelaženje međunarodnih granica bez poštivanja neophodnih zahtjeva za legalni ulazak u zemlju primatelja. Posrijedi je kazneno djelo čije je otkrivanje i praćenje skupo i uz to iziskuje veliku logističku podršku državnoga aparata i obavještajnih službi regije. Radi pooštravanja kaznene politike u ovom segmentu došlo je do izmjene fizionomije samoga bića ovog kaznenog djela. Krijumčarenje je skopčano s kršenjem ljudskih prava, podmićivanjem i nezakonitim stjecanjem dobiti, rječju korupcijom. Kaznenopravna reakcija na ovaj oblik kriminaliteta u Srbiji bilježi pozitivan trend u odnosu na prve godine Mediteranske migrantske krize. Tijekom 2016. godine donesene su 3 osuđujuće pravomoćne presude za krijumčarenje ljudi, a 2017. godine ukupno 23 („Ministarka Kuburović", 2018). Kao dominantan oblik migriranja u postjugoslavenskim tranzicijskim kontekstima javlja se raseljavanje. Raseljavanje *per se* oblik je migriranja praćen upotrebom aparata prinude koji je na prostoru nekadašnje Jugoslavije uzrokovan nemilim ratnim događajima. Raseljavanje se događa u okviru granica jedne države (interno raseljavanje) ili između više država (izbjeglice). Prema Konvenciji Ujedinjenih naroda o statusu izbjeglica iz 1951. godine, izbjegla lica uživaju pravo da se ne vrate u zemlju podrijetla ako smatraju da im je život u opasnosti ili da im prijeti progon. Ovo pravo poznato je kao pravo na zabranu protjerivanja (*non-refoulement*) koje po automatizmu ne vodi do dodjeljivanja izbjegličkoga statusa, već države uvode dodatne oblike zaštite za tražitelje azila koji moraju ispuniti uvjete za dobivanje izbjegličkog statusa predviđenog gore spomenutom Konvencijom (Hovy, 2011, str. 28.).

U slučajevima masovnoga priljeva migranata (iz ratom zahvaćenih područja) zbog uštede vremena često nije moguće pojedinačno dobivanje izbjegličkog statusa, već se ono dobiva *prima facie* (na prvi pogled). Princip *prima facie* polazi od logike da lica koja su dio migrantskoga kontingenta dobiju privremenu zaštitu do trenutka kada su stvoreni uvjeti za njihov siguran povratak u državu podrijetla. Od toga trenutka vrši se i pojedinačno određivanje izbjegličkoga statusa za lica kojima je još uvijek potrebna međunarodnopravna zaštita. Izbjeglički status može se dobiti i bez čina migriranja. Riječ je o fenomenu izbjeglica *sur place* (na licu mjesta) kojima je onemogućen povratak u u domovinu zbog proganjanja ili ratnih sukoba. Ovaj fenomen bio je sveprisutan u godinama koje su uslijedile nakon sloma jugoslavenske federacije, kada su jugoslavenski državljani, tada nastanjeni u zapadnoj Europi kao gastarbajteri, i članovi njihovih obitelji postajali izbjeglice *sur place* (Hovy, 2011, str. 28.).

Ratni migranti uživaju najširi korpus prava budući da im je omogućen povratak u zemlju podrijetla po okončanju oružanih sukoba ili mogućnost integriranja u državi domaćina. Ako je država domaćin samo država prvoga azila (tj. samo privremeno daje azil), onda je moguće i preseljenje u treće zemlje, kao „važan element

[3] Krijumčarenje je dobilo prostor i u znanstvenom diskursu putem migracijskih poslovnih teorija u kojima se krijumčari portretiraju kao prodavači migracija, a migranti kao klijenti koji plaćaju za uslugu.

[4] Krijumčarenje ljudi (*in concreto* migranata) treba razlikovati od kaznenoga djela trgovine ljudima s aspekta transnacionalnosti, izvora profita i viktimizacije. Kod kaznenoga djela krijumčarenja ljudi krijumčarene osobe ilegalno prelaze granicu, daju pristanak za to i odnos između krijumčara i krijumčarenih prestaje nakon toga. Cilj je ovoga kaznenog djela zarada od ilegalnog prebacivanja migranata preko granice. Kod trgovine ljudima prelazak granice nije nužnost te žrtva može, a i ne mora, dati pristanak za to. Dalje, žrtva ostaje u relacijama s trgovcima ljudima jer je cilj ove inkriminacije eksploatacija žrtve. Detaljnije vidi: United Nations Office on Drugs and Crime, 2011, str. 16.

u međunarodnoj preraspodjeli bremena pružanja pomoći zbog toga što se time olakšava opterećenje kome su izložene zemlje prvog azila" (Hovy, 2011, str. 29.). Na temelju statističkih podataka kojima raspolažu države prijema, procjenjuje se da se u periodu od 1993. do 2004. godine oko 275 400 izbjeglica iz bivše Jugoslavije preselilo u treće zemlje. Najviše je izbjeglica podrijetlom iz Bosne i Hercegovine (73 %), potom iz Srbije i Crne Gore (20 %), a svega 7 % iz Hrvatske (Holy, 2011, str. 34.). Državna zajednica Srbija i Crna Gora najznačajnija je zemlja azila za izbjeglice iz bivše Jugoslavije (277 000), nakon čega slijede Njemačka (179 000), SAD (46 000), Danska (27 000), Bosna i Hercegovina (22 200), Švedska (21 300) i Velika Britanija (21 100).
Popisom stanovništva iz 2011. godine u Srbiji je registrirano 277 890 prisilnih migranata (3,9 % ukupne populacije), što Srbiju čini postjugoslavenskom državom s najvećim brojem izbjeglih lica, čime Srbija ima status države s tzv. produženim izbjeglištvom (Perić Diligenski i Đurović, 2015, str. 356.). Prema podatcima iz 2017. godine, u Srbiji živi 27 802 izbjeglica od čega je 68,5 % podrijetlom iz Hrvatske. U periodu 2016.-2017. godine izbjeglička populacija smanjila se za 1655 osoba. Bosna i Hercegovina zemlja je podrijetla za oko 8000-9000 izbjeglica nastanjenih u Srbiji. Iz Makedonije i Slovenije tijekom 2017. godine uopće nije bilo građana s izbjegličkim statusom nastanjenih u Srbiji. Srbija od svih postjugoslavenskih republika ima najveći broj interno raseljenih lica zbog kosovske krize iz 1999. godine. U 2017. godini u Srbiji živi 201 047 interno raseljenih lica s područja Kosova i Metohije (Vlada Republike Srbije, 2017, str. 53-54.).

ZAKLJUČAK

Ovaj rad pokazao je da korupcija figurira kao važna determinanta (*push factor*, okidač) za emigriranje. Nalazi rada potvrđuju da su (e)migracijski tokovi najzastupljeniji u onim postjugoslavenskim tranzicijskim kontekstima koji su percipirani kao najkorumpiraniji, a to su Srbija i Bosna i Hercegovina. Obje države imaju poteškoća s osnaživanjem vladavine prava i oživljavanjem etičkih naloga u javnoj sferi, što djeluje stimulativno na „migracije kao tip socijalne horizontalne mobilnosti u funkciji vertikalne mobilnosti" (Peračković i Rihtar, 2016, str. 311.). Sinergijski efekt korupcije i migracija u krajnjoj instanci dovodi do niza negativnih posljedica s aspekta vladavine prava i razvojnih potencijala migracija. Korupcija olakšava migracije koje nemaju legalistički temelj i mnoge glomazne administrativne procedure čini jednostavnijima, *a priori* podmićivanjem zbog dobivanja lažnih viza i dokumenata. Korupcija je agens migriranja i često predstavlja prepreku za povratak migranata. Trgovina i krijumčarenje ljudi nerijetko je zasnovano na koruptivnim mehanizmima kao i ostvarivanje ljudskih prava tražitelja azila i migranata. Podmićivanje u negativnoj alokaciji resursa dovodi do formiranja klijentelističkih društvenih struktura u postjugoslavenskim državama kao tranzitnim uporištima, ponajprije koruptivnim aranžmanima službenika na granici radi ulaska u željenu državu.

Literatura

1. Ariu, A. i Squicciarini, P. (2013). *The Balance of Brains: Corruption and High Skilled Migration.* Discussion paper 2013-10. Louvain-la-Neuve: Institut des Recherches Économiques et Sociales de l'Université catholique de Louvain. (https://sites.uclouvain.be/econ/DP/IRES/2013010.pdf) (5. 2. 2019.)
2. Cooray, A. i Schneider, F. (2014). *Does Corruption Promote Emigration? An Empirical Examination.* IZA Discussion Paper No. 8094. Bonn: The Institute for the Study of Labor. (http://ftp.iza.org/dp8094.pdf)
3. Hovy, B. (2011). Koliko ih je napustilo zemlju? Raseljavanje građana bivše Jugoslavije. U G. Penev (Ur.), *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. Veka* (str. 27-47.). Beograd: Društvo demografa Srbije.
4. Huntington, S. (2007). Modernization and Corruption. UA. J. Heidenheimer, M. Johnston i V. T. LeVine (Ur.), *Political Corruption, Concepts and Contexts* (str. 253-263). New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers.

5. Kračun, D. (2005). Tranzicija, stabilizacija i ekonomski rast: Iskustvo Slovenije. *Ekonomski pregled, 56*(3-4), 145-162. (https://hrcak.srce.hr/9972)

6. Lambsdorff, J. (2003). How Corruption Affects Productivity. *Kyklos, 56*(4), 457-474. doi: 10.1046/j.0023-5962.2003.00233.x

7. Pavlov, T. (2011). *The motivation for migration of highly qualified people in Serbia. Mobility and Emigration of Professionals: Personal and Socials Gains and Losses.* Beograd: Group 484; Centre for Migration and Intercultural Studies; Institute for Educational Research.

8. Peračković, K. i Rihtar, S. (2006). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, *32*(3), 295-317. doi: 10.11567/met.32.3.1

9. Perić Diligenski, T. (2018). Koruptivno u srpskoj političkoj kulturi. U V. Stanković (Ur.), *Identitet, politička kultura i institucije* (str. 101-117.). Beograd: Institut za političke studije.

10. Perić Diligenski, T. i Đurović, L. (2015). Migrantska kriza u Evropi: na razmeđu nacionalnih i filantropskih motiva. *Srpska politička misao*, *50*(4), 353-366. doi: 10.22182/spm.5042015.17

11. Poprawe, M. (2015). On the Relationship between Corruption and Migration: Empirical Evidence from a Gravity Model of Migration. *Public Choice*, *163*(3), 337-354. doi: 10.1007/s11127-015-0255-x

12. Rašević, M. (2016). *Migracije i razvoj u Srbiji.* Beograd: Međunarodna organizacija za migracije.

13. Sartori, Đ. (2003). *Uporedni ustavni inženjering.* Beograd: Filip Višnjić.

14. Sirkeci, I. (2009). Transitional Mobility and Conflict. *Migration Letters, 6*(1), 3-14. (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1611548) (24. 1. 2019.)

15. Van Hear, N., Bakewell, O. i Long, K. (2018). Push - pull plus: reconsidering the drivers of migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *44*(6), 927-944. doi: 10.1080/1369183X.2017.1384135

Izvori

1. Carling, J, Paasche, E. i Siegel, M. (2015., 12. svibnja). Finding Connections: The Nexus between Migration and Corruption. (https://www.migrationpolicy.org/article/finding-connections-nexus-between-migration-and-corruption) (2. 2. 2019.)

2. Europe. (2019., 3. veljače). (http://ec.europa.eu/echo/where/europe-and-central-asia/serbia_en) (20. 2. 2019.)

3. Ministarka Kuburović: Srbija posebnu pažnju usmerava naborbu protiv krijumčarenja ljudi. (2018., 8. svibnja). (https://www.mpravde.gov.rs/vest/19195/ministarka-kuburovic-srbija-posebnu-paznju-usmerava-na-borbu-protiv-krijumcarenja-ljudi.php)

4. The World Bank. (2011). *World Development Report. Conflict, Security and Development*. Washington, D. C.: The World Bank Group. (https://siteresources.worldbank.org/INTWDRS/Resources/WDR2011_Full_Text.pdf) (13. 12. 2018.)

5. United Nations Office on Drugs and Crime. (2011). *Smuggling of Migrants. A Global Review and Annotated Bibliography of Recent Publications.* New York, N. Y.: United Nations. (https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Migrant-smuggling/Smuggling_of_Migrants_A_Global_Review.pdf) (7. 1. 2018.)

6. Vlada Republike Srbije. (2017). *Migration profile of the Republic of Serbia for 2017.* Beograd: Vlada Republike Srbije. (http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/Migration_profile_of_the_Republic_of_Serbia_for_2017.pdf) (30. 1. 2019.)

CORRUPTION AS A TRIGGER OF MIGRATIONS - POST-YUGOSLAV PERSPECTIVE

ABSTRACT

The subject of this paper is analyzing the causal nexus between corruption and migration as two universal spatial and temporal phenomena that do not lose on topicality and significance in states formed on territory of ex-Yugoslavia. ***Genus proximum*** *of corruption and migration is their presence in all political milieus of post-Yugoslav republics as well as the fact that these two concepts represent security risks both in the countries of origin and in the destination countries. The intention of the author is to determine the nature of the relationship (correlation) between migration and corruption by using the Corruption Perception Index of Transparency International in selected countries of emigration on ex-Yu territory. By focusing on the corruptive aspect of the migration phenomenon, the author notes that the existence of incentives and opportunities for corruptive arrangements and informal institutional practices leads to an increased influx of migrants in post-Yugoslav contexts that are perceived as more corrupt.*

Key words: *corruption, migration, brain drain, post-Yugoslav territory*

Tuga Tarle
Sveučilište u Zadru
Poslijediplomski doktorski studij „Humanističke znanosti"
tugatarle@gmail.com

HIBRIDIZACIJA SVIJETA ILI GLOBALIZACIJA DIJASPORE

"Between two cultures, between two
living species as close as imaginable,
there is always a differential gap and this
differential gap cannot be bridged."
Claude Levi-Straus

SAŽETAK

Zahvaljujući tržišnoj ekonomiji postmoderne, koja je vođena gomilanjem kapitala i jeftine radne snage u službi multinacionalnih kompanija, a na političkom polju – krizom nacionalnih država, gubljenjem njihova autoriteta i suvereniteta, svjedoci smo globalnih migracija stanovništva koje su poprimile razmjere neviđene u povijesti od velike seobe naroda. Miješanje kultura i tradicija, iščezavanje jezika i mekdonaldizacija društva utječu na stvaranje novih anomičnih društvenih formacija. Propituju se teorije identiteta, rase i nacije, izučavaju se transnacionalni prostori i prepoznaju novi tipovi dijaspore. Paralelno s tim procesima hibridizacije svijeta stvaraju se kolonije postmodernih nomada, beskućnika, dok se moralne vrijednosti i humanost zatiru pod pritiskom sveprisutnog relativizma. ***Imperij*** *provodi nove strategije kolonizacije. Globalizacija s jedne strane umnožava identitete, a s druge uzrokuje siromašenje kultura. Društvo se rasipa na sve sitnije jedinice. Dijeli se na sve manje partikule koje polažu svoje pravo na poziciju „dijaspore" i drugosti kao zavjetrine od totalnog otuđenja i dehumanizacije. Mnoštvenost drugosti globalizaciji uopće ne predstavlja problem sve dok se te drugosti ne odnose na pravo na nacionalni identitet i državu. Kako u tom kaotičnom vremenu čuvati pravo na različitost, ne kao drugost izvrgnutu prijeziru* ***Imperija****, nego kao osobitost, kvalitetu, kao plod različitih tradicija otporan na pretapanja u retorti globalizacije, kao jedino uporište egzistencije, kao siguran i miran dom?*

Ključne riječi: *globalizacija, dijaspora, hibridizacija, identitet, drugost*

UVOD

Svjedoci smo globalnih migracija stanovništva i to uglavnom masa s *Istoka* koje migriraju u smjeru *Zapada* i koje su poprimile razmjere neviđene u povijesti čovječanstva. Pojmovi *Istok* i *Zapad* u ovome radu ne odnose se na kategorije geografskog prostora niti na geo-političke i gospodarske podjele na „razvijene" i „nerazvijene", tumačene u geopolitičkom diskursu post-moderne kao *Globalni Sjever* i *Globalni Jug*.[1] Termin

[1] *Migracije na Zapad* (Europa, SAD, Kanada) uvriježena je sintagma u literaturi odselidbe. *Istok* u mojem radu predstavlja sve one koji nisu neposredni kreatori i baštinici „zapadne civilizacije" izrasle iz povijesnog procesa u kojemu je ostali

Zapad odnosi se na filozofski i kulturološki diskurs naslonjen na grčko-rimsko-judeo-kršćanske zasade, na kolonijalna osvajanja i supremaciju bijelog čovjeka, na racionalizam, Francusku revoluciju, razvoj demokratskih društava i nacionalnih država te industrijsku revoluciju koji su u konačnici iznjedrili kapitalizam i imperijalizam kao podlogu za nove podjele na šačicu enormno bogatih neo-kolonizatora i ostatak svijeta suvišnih *nomada*, na takozvani *ne-zapadni* svijet ili postkolonijalnim rječnikom rečeno – *Globalni Jug*. Tako *Zapad* u mome poimanju ima novi simbolički pridjevak kao utjelovitelj suvremenog *Imperija*[2] neobavezno o njegovoj geografskoj poziciji jer kao što je poznato iz povijesti, *Imperij* mijenja svoje sjedište ovisno o moći i gospodarskoj snazi države i klase koja ga uspostavlja. Usto, naglašavam da nije riječ o zauzimanju i fizičkom posjedovanju teritorija, nego o monopolu upravljanja financijskim i gospodarskim resursima, političkim elitama i medijima, svjetonazorom i kulturom – cjelokupnim svijetom života čovjeka. Zato se može govoriti i o post-kolonijalnom obliku *Imperija* u kontekstu *Geografije deteritorijalizacije* koju Flint, naziva „geografijom smijeha i zaborava" (C. Flint prema P. Kurečić, 2004, str. 37) pri čemu *jezgra* (moći) može biti na lokalnoj ili globalnoj razini, ali uvijek takoreći „zapadno" od periferije (na strani središnje moći spram koje je u vazalnom odnosu). Središnja pak *jezgra* takvog novog poretka svijeta upravlja mrežom svojih sinapsi ili lokalnih *jezgri* nad društvenim, gospodarskim, kulturnim, svjetonazorskim i političkim procesima globalnoga društva. Središnja *jezgra* je srce koncentričnih krugova putem kojih se vrši disperzija moći prema periferiji. Tu sad binarna podjela na Saidov *Istok* (*Orientalism*, 1979) kojega *Zapad* doživljava kao trom i ne-fleksibilan, podatan, opasan i zaostao svijet i *Zapad,* kao uzoran i uspješan u samopercepciji, nema više uporišta u stvarnosti. Svijet je unipolaran. No taj kompleks razdjelnice kultura i civilizacija nije posve prevladan do danas usprkos činjenici da se fizionomija svijeta toliko promijenila da sve više naliči globalnom loncu za taljenje pod kontrolom jednog jedinog masteršefa. To nije uspjelo ni Huntingtonu koji se nije do kraja odrekao binara *Istok–Zapad* mada uočava da su kao takvi previše ograničavajući i opterećeni bremenom povijesnih sadržaja te ih radije vidi kao segmentirane u lepezu subkultura ili civilizacija koje su u stalnoj međusobnoj napetosti zbog čega predviđa u budućnosti sukobe među civilizacijama (Huntington, 1993).

Je li to srljanje masa ljudi spram *Zapada* kao središta *Imperija* kojemu svjedočimo kao suvremenici potraga za boljim životom ili nužda u vremenu rastapanja moći država, slabljenja granica i nomadizacije čovjeka pod udarom konzumerizacije života i mahnitanja svjetskog tržišta - nasušna potreba za sigurnošću i opstankom? „Globalizacija se obično tumači kao proces homogenizacije svijeta" (Nederveen Pieterse, 1994), unifikacije i niveliranja granica različitih kultura i tradicija pod utjecajem *Zapada* te brisanja prepreka koje stoje na putu multinacionalnim kompanijama i tijekovima kapitala ili pak, kao svojevrsni materijalni i duhovni napredak, viši stupanj humanizma, progres, razvijeniji stupanj civilizacije u kojemu će čovjek moći ispuniti svoje snove

dio svijeta doživljavan kao zaostao, neuspio, neciviliziran, drugačiji, „drugi" - usprkos činjenici da je takav *Zapad* naslijedio različite kulturne utjecaje i znanja drevnog *Istoka*. Propašću hladnoratovskih podjela na Istočni i Zapadni blok i „nesvrstane" ili „treći svijet", pojavljuju se nove geo-političke teorije i podjele Taylor; S. Cohen; K. Ohmae; C. Flint; S. Huntington; J. Agnew i S. Corbridge i dr. Pojavom Kine kao globalnog igrača i jačanjem Rusije, slika utjecaja na svjetska zbivanja znatno se promijenila. Po jednima svijet je postao multipolaran, a po drugima unipolaran. Izjava kineskog predsjednika Xi Jinpinga na nacionalnoj paradi povodom kineskog nacionalnog praznika 2019. da je Kina „najmoćniji čimbenik Istoka svijeta" samo potvrđuje činjenice koje obesnažuju svaku vrstu podjela kao neupitnih i nedodirljivih kategorija, (opširnije u P. Kurečić (2004), „Novi svjetski geopolitički poredak: teorijske odrednice", *Hrvatski geografski glasnik* 66/1, 103 – 120.

[2] U ovom radu koristim pojam *Imperija (Carstva)* na način kako ga shvaćaju Hardt i Negri u djelu „Imperij" (Hardt i Negri, 2000) teoretizirajući kontinuitet razvoja imperijalizma iz fenomena kojega je poznavala moderna na postmoderni fenomen imperijalizma ukotvljen u vladajućim silama svijeta.

i zadovoljiti svoje potrebe, uspješnije i potpunije od ljudi iz prijašnjih epoha. Pritom se zaboravlja činjenica da je u oba ova gledišta uloga *Zapada* kao središta *Imperija* i neprikosnovenog autoriteta u prosuđivanju globalnih procesa itekako nazočna, da je to slika kolonizatora čija prisutnost u zemljama „trećega svijeta" i danas u postkolonijalno doba ostavlja dubok trag zločina iskorištavanja resursa, devastacije starih društava pod formulom napretka i „civiliziranja" *Istoka* novim perfidnijim sredstvima i oblicima osvajanja i pokoravanja. Zahvaljujući tome ne možemo govoriti o jednom ili drugom aspektu globalizacije kao o možebitnim opasnostima ili pak dosezima društvenoga razvoja (unifikacija ili modernizacija), a da izostavimo ono što Nederveen Pieterse (1994) vidi kao proces hibridizacije svijeta. Naravno, ni jedna od gore spomenutih pojava nisu nevažne u određivanju i analiziranju fenomena globalizacije, smatra Nederveen, nego su dio procesa hibridizacije. Promatrajući ih kao dva skupa društvenih fenomena čije je sjecište hibridizacija ne zanemarujemo ni spoznaju o kontekstu njihove prisutnosti koji ponajviše ovisi o rasporedu moći u političkim igrama novog svjetskog poretka.

Razmišljajući o manifestacijama i posljedicama hibridizacije na suvremena globalna društva uočavamo različite njene manifestacije ovisno o društvenom i političkom, vremenskom i prostornom kontekstu u kojemu se ta pojava razvija pokazujući se, bilo u obliku mimikrije, bilo pod egidom „kontra hegemonije". (Nederveen Pieterse, 1994). Hibridizacija se ponekad tumači kao lice približavanja, navlačenje obrazine da bi se bilo sličnim drugome u čijim je rukama moć i dominacija ili se pojavljuje u manje ili više perfidnom djelovanju moćnika u namjeri da ovlada podređenim, njegovom slobodom ili dobrima. Tako će igra dvosmjernih mimikrija igrati značajnu ulogu u procesu hibridizacije, ali isto tako i novih, mješovitih oblika suradnje ili razvoja translokalnih kultura. Druga strana istoga toga fenomena hibridnosti je „transkulturalna konvergencija" (Nederveen Pieterse, 1994) gdje postoje podudarnosti kao točke međusobnog privlačenja naoko različitih kultura. Po Nederveenu možemo razlikovati dva različita koncepta kulture: teritorijalni i translokalni ili unutarnji i vanjski – koji stvaraju različite poglede na kulturne odnose i globalizaciju u oporbi jedan spram drugoga. Međutim, globalizacija nalazi pristup oboma pa u procesu hibridizacije zaposjeda prostor jezika i svakodnevnog *svijeta života* i ulazi u unutarnji prostor pojedine teritorijalne kulture mijenjajući je iznutra jednako kao što osvaja vanjski translokalni i transnacionalni krug konvergentnih kultura pa umjesto da je na djelu homogenizacija u bogatstvu različitosti, zapravo se događa proces hegemonizacije odnosno izjedanja drugih i drugačijih viđenja svijeta i nametanja utjecajnijih, moćnijih kulturnih obrazaca. U procesu unificiranja s ciljem jednoobraznosti svijeta u formi (tektonskog) melanža sljubljenog od fragmenata različitih kultura to će rezultirati mrvljenjem i povlačenjem u raspršene nukleuse pojedinačnih društvenih formacija koje pokušavaju sačuvati svoju autonomiju i *naplavljenu* „originalnost"[3] zatvaranjem u dijaspore poput tumorskih tvorbi na tijelu globalnoga društva.

HIBRIDNA VREMENA – PROSTOR I FORMACIJE TALIONICA KULTURA

Ni jedan segment *svijeta života* ne može se sačuvati od procesa hibridizacije koji je zbog ekonomskih zakonitosti i interesa kapitala zarobio politiku i kulturu svekolikog čovječanstva. Od toga neće biti pošteđene ni zatvorene (začahurene) društvene formacije kao što su dijaspore. Hibridizacija je sveprisutni fenomen, od prodora *lingue france* u jezike, do infiltriranja u običaje, od medija i tehnologije do znanosti, nošen na

[3] „Originalnost" treba čitati na tragu Hierove interpretacije Foucaultova tumačenja identiteta kao privremen[i] [og] povijesn[i][og] obli[ci][ka] znanja o tome tko mislimo da jesmo., str. 55. "Do not ask me who I am and do not ask me to remain the same: leave it to the bureaucrats and our police to see that our papers are in order." (Foucault, 1969 str. 104), (Nemojte me pitati tko sam i ne tražite da ostanem isti. Ostavite to birokratima i našoj policiji da vide da su naši dokumenti u redu).

krilima slobodne trgovine i globalnog tržišta. I dok se pojedini autori poput Gomarasce[4] oduševljavaju ovom činjenicom i vide u tome rješenje za otvaranje autonomnih kulturnih inačica usidrenih u zatvorenim monadama spram drugih kultura u konceptu hibridizacije kao načinu izbjegavanja kontroverzi zbog neuspjeha multikulturalizma, pozivajući se na tezu da su „kulture izvorno i suštinski isprepletene", dotle drugi i u tome vide potencijalne opasnosti (Wallis, Kent, Forsyth, Dinnen i Bose, 2017) siromašenja kultura.[5] Nederveen istražuje rezultate takvog oblika kulturne politike i pokušava opravdati nastojanje da se procesi hibridizacije provode unutar političkog okvira (zapadne) demokracije, na razini civilnoga društva (manje više upravljane smjernicama političkog establishmenta, op. T. Tarle). „Ovo su dramatična vremena. Ušli smo u doba globalne politike, ali smo odrasli u doba nacionalne politike. Globalizacija stvara anksioznost jer ljude stavlja pod udar sila koje su ili se čini da su izvan raspona konvencionalnih oblika političke kontrole". (Nederven, 1997, str. 189).[6] Strah suvremenih generacija koji u njima budi globalizacija strah je onih kojima je kultura uskraćena, nedostižna, obrazovanje rudimentirano, a vrijeme slobodno od rada zarobljeno novim oblicima robovanja jeftinoj zabavi i banalnim sadržajima. Tamo gdje se kultura održava na životu političkim dekretima i gdje je zajednica rastočena i rasuta, socijalna smrt je neminovna, pa tako i smrt kulture. „Kulturne izmjene – naglašava Simone Weil – mogu postojati samo ako svatko sačuva svoj genij, a to nije moguće bez slobode". (Weil, 2003, str. 122).

S obzirom na činjenicu da multikulturalizam u praksi nije polučio rezultate te da ga je europska birokracija na čelu s njemačkom kancelarkom Angelom Merkel proglasila „propalim projektom" autonomnih „kognitivnih otoka" (Nederveen Pieterse, 1994), jednom broju suvremenih teoretičara društva kao i Nederveenu je prihvatljivija ideja interkulturalnog pristupa ili hibridizacije jer se „kulture ionako međusobno isprepliću pa bi poticanje toga procesa, smatra on, bio zadatak politike i civilnoga društva". Time se Europska unija uostalom već bavi planirajući i financirajući kulturne projekte transnacionalnog i transgraničnog karaktera povezujući projektima transgranične kulture regija. Ubrzo će se, međutim, pokazati da ni to neće biti rješenje jer se polazišna pozicija kulturne politike nalazi u postkolonijalnom posjedu *Imperija* tj. *Zapada* koji posjeduje kapital, propisuje standarde, određuje sadržaje i nameće pravila ne uvažavajući ništa što u realnom vremenu i prostoru smeta njegovu političkom i ideološkom konceptu te osobito gospodarskom interesu, ukusu i moći. Hoće li to u konačnici donijeti mekdonaldizaciju kultura anomičnih društava-spavača kakvih je sve više u zemljama *Zapada*, ali i *Istoka* ili istinski hermeneutički susret civilizacija i svjetova i kao plod takvog susreta – cvjetanje kulture mira i duhovnoga procvata za sve, ovisit će o rasporedu moći i utjecaja na globalnome političkome planu.

Kada su u pitanju dijaspore ili kolonije postmodernih nomada i beskućnika čiji je usud izvorno egzistencijalne naravi jer potječu iz egzistencijalne potrebe za sigurnošću i održavanjem života, njihov glas u procesu hibridizacije glas je *vapijućega u pustinji*. Njih se zapravo i ne čuje (Spivak, 1985). Većina smatra da trebaju

[4] „... Postalo je uobičajeno reći da je multikulturalizam propao zbog svog pretpostavljenog diferencijalizma, tj. njegove tendencije da se različite kulture shvaćaju kao kognitivni otoci. Konkurentski model karakterizira interkulturalni pristup (...) Hibridizacija sugerira jedan aspekt koji se može smatrati relevantnim: kulture su izvorno i suštinski isprepletene" (Gomarasca, 2013).

[5] „...Kako koncept hibridnosti postaje sve popularniji među znanstvenicima i kreatorima politika koji rade u međusobno povezanim područjima razvoja, sigurnosnih studija i izgradnje mira, sve su potrebnije nijansirane rezerve o njegovoj korisnosti" (Wallis, Kent, Forsyth, Dinnen i Bose, 2017).

[6] „These are dramatic times. We have entered the era of global politics but have grown up in an age of national politics. Globalization generates anxiety because it places people within the reach of forces that are or seem to be outside the range of conventional forms of political control" (Nederven, 1997. str. 189).

poštivati zakone i običaje mainstreama, a svoje kulturne prakse prilagoditi praksama domaćina jer se od njih očekuje da se kao pojedinci ili društvene formacije po svojoj drugosti različitih od većine, u konačnici stope „... u novu rasu [ljudi], čiji će trud i potomstvo jednog dana izazvati velike promjene u svijetu."[7]

Dominacija profita nad etikom nameće čovječanstvu novu paradigmu svijeta globalnog šopinga brisanjem razlika u potrebama među potrošačima i zanemarivanjem osjećaja is-korijenjenosti. "We should remember that diversity is an ornament, but unity is our strength" poručuje američki povjesničar Victor Davis Hanson[8] - "The world of today is a melting pot"... , a ljudska rasa tek masa potrošača. Veliki promicatelj Trumpove politike Hanson smatra da je de Crèvecoeurova ideja „američkog sna" i društva jednakih mogućnosti i samoodređenja za svakoga spasila Ameriku od scenarija kakav su iskusile druge megadržave u povijesti (Austro-Ugarska, Osmansko Carstvo, Jugoslavija, SSSR) i učinile je moćnom kakva je danas jer je definirala Amerikance prema zajedničkim vrijednostima i ciljevima, a ne prema etničkoj pripadnosti. Tako je svatko kome je pružena prilika postao Amerikanac. Svijet otvorenih mogućnosti kako je Ameriku vidio de Crèvecoeur (*Ubi panis ibi patria*) našao je svoje utjelovljenje u američkom Ustavu. U tome je uspjeh Amerike u odnosu na druge, smatra Hanson. „Sjedinjene Države uvijek su gajile *etos e pluribus unum* – spajanjem različitih naroda u jedno kroz asimilaciju, integraciju i međusobni brak... Povijest državnog multikulturalizma – ističe Hanson – jedan je od razloga razdora, nasilja, kaosa i implozije. Kad je imigracija bila kontrolirana, odmjerena i povezana sa samouvjerenim pristupom asimilaciji, Amerika je uspijevala. Razne etničke skupine obogatile su Ameriku raznovrsnom umjetnošću, hranom, glazbom i literaturom, prihvaćajući zajedničku kulturu američkih vrijednosti i institucija. Problemi su nastali samo kad je imigracija često bila ilegalna, masovna i bez naglaska na asimilaciji". (Hanson, 2016).

Dok Edvard Said svijet još uvijek promatra kroz polarizaciju *Zapada* i *Istoka*, znanstvenici s prijelaza milenija vide ga kao multipolarni svijet (usp. Cooper i Flemes, 2013; „Multipolarity", 2018; Shapiro, 2018)[9]. Od zajedničkog tržišta do globalnoga društva, od globalne ekonomije do globalne politike, do kulturnih standarda

[7] J. Hector St. John de Crèvecoeur: "individuals of all nations are melted into a new race of men, whose labors and posterity will one day cause great changes in the world", (Pojedinci svih naroda stopili su se u novu rasu ljudi, čiji će trud i potomstvo jednog dana izazvati velike promjene u svijetu). Poljoprivrednik i pisac Hector St. John de Crèvecoeur (1735. - 1813.) je u sjevernoameričkoj memoriji zapamćen kao jedan od najlucidnijih promatrača američkog načina života krajem 18. stoljeća?!

[8] Victor Davis Hanson, sjevernoamerički vojni povjesničar objavio je na svome portalu tekst pod naslovom "America's problem of assimilation" autora Brucea S. Thorntona u kojemu navodi „Trebali bismo zapamtiti da je raznolikost ukras, ali jedinstvo je naša snaga... Današnji svijet je lonac za taljenje".

„Počevši od šezdesetih godina, ističe Hanson, pojavila se još jedna vizija američkog pluralizma, zarobljena u metafori 'zdjele za salatu'. Umjesto asimiliranja, sada bi različite etničke skupine mogle koegzistirati u svojim odvojenim identitetima kao što su sastojci u salati, vezani jedino 'oblačenjem' zakona i tržišta. Ovo gledište izražava ideologiju multikulturalizma koja daleko nadilazi zahtjev da se etničke razlike priznaju, a ne omalovažavaju" (pristup web str. 2. 2. 2019.).

[9] KATEHON kao pozornica međunarodne mreže stručnjaka za geopolitička pitanja posvećuje brojne članke temama multipolarnosti: „'Multipolarni svjetski poredak' je termin nazočan u političkim govorima i pisanim materijalima značajnih političkih ličnosti suvremenoga svijeta. Tako je bivša državna tajnica Madeleine Albright, koja je prvo nazvala Sjedinjene Države 'neophodnom nacijom', 2. veljače 2000. izjavila da SAD ne želi 'uspostaviti i provesti' unipolarni svijet, te da je ekonomska integracija već postigla 'određeni svijet koji se može čak nazvati multipolarnim'. [Godine] 2007. u uredničkom stupcu New York Timesa otvoreno je pisalo da se 'pojavljivanje multipolarnog svijeta', zajedno s Kinom, sada odvija za stolom paralelno s drugim centrima moći kao što je Bruxelles ili Tokio ". [A dana] 20. studenoga 2008., u izvješću 'Globalni trendovi 2025' Nacionalnog vijeća za obavještajne poslove SAD-a, naznačeno je da se pojavljivanje 'globalnog multipolarnog sustava' može očekivati u roku od dva desetljeća" („Multipolarity", 2018).

i do coca-kolonizacije i jedne globalne religije, oba ova pogleda u nečemu se slažu – *Istok* je svijet koji još uvijek treba tutora, a multipolarnost je prostor u kojem taj tutor u političkim igrama jednostavno nameće svoje agende i demonstrira svoju volju servirajući to u frazemima o demokraciji, ravnopravnosti, ljudskim pravima i brizi za dobrobit čovječanstva. Teme od globalnog značaja kao što su borba za okoliš, zajednička tehnološka iskustva, partnerstva protiv siromaštva, terorizam i glad; institucije kao što su Ujedinjeni narodi i Međunarodni sud pravde, NGO-i, banke, socijalne mreže, ljudska prava – dominantne su teme na multipolarnim kongresima i konferencijama na kojima moćni apstiniraju ili pak ulažu veta na odluke koje im ne odgovaraju. Tako multipolarnost postaje vlastita karikatura i svojevrsni politički paravan pod kojim *Imperij* skriva svoju golotinju centralizirane moći u šaci svjetske financijske oligarhije.

Razumljivo je da ni znanost nije ostala po strani od tih procesa. Navlastito sociološka znanost. Za jednoga od najistaknutijih, Anthonyja Giddensa globalizacija je posljedica modernizacije i kapitalizma[10] što je druga strana medalje širenja globalnog tržišta i vladavine kapitala, a u post-tradicionalističkoj „radikaliziranoj modernoj"[11] pojedinci i društvene formacije u kontinuiranim refleksivnim aktima propituju vlastiti habitus izloženi izazovima izbora brojnih „oslobođenih mogućnosti" te stvaraju institucije, zakone i pravila globaliziranoga svijeta[12] koje imaju goleme implikacije na svakodnevni život čovjeka.

Juan Enriquez naziva čovjeka današnjice (2011) *Homo evolutis*[13], dok Robert Fogel smatra da je moderan čovjek temeljito drugačija vrsta od *Homo sapiensa*. Globalizacija je donijela i novo pojmovlje: „Informacijskog doba" i „društva utemeljenog na znanju", nevjerojatan napredak tehnologije i raskid sa sinkronijom vremena i prostora, života i osobne savjesti prodorom u područje virtualne stvarnosti i moralnog relativizma. Modernizacija koja je u svojoj srži globalistička pojava, temeljito je promijenila percepciju svijeta u vidu korjenitih promjena u svakodnevnom životu milijuna ljudi okrećući naopako tradicionalne moralne kategorije, ideale i vjerovanja. Jednako je to nazočna pojava u medicini i farmaciji, u industrijskoj proizvodnji, osobito u proizvodnji hrane, u odnosu spram prirodnih bogatstava i poglavito spram zemlje koja je od pamtivijeka bila hraniteljicom života kao i u međuljudskoj komunikaciji – zahvatila je sve pore ljudskog života. **Čovjek je u okruženju koje je sam stvorio postao neprepoznatljivo biće krize, koliko otuđeno od prirode, toliko i od v**lastitoga bitka. Usto je nesrazmjer u napretku i modernizaciji toliko velik da dok jedan

[10] Anthony Giddens je tvorac novog sociološkog diskursa, kako na teorijskom, tako i na metodološkom planu dajući kritičku reinterpretaciju klasika sociologije. Njegova teorija strukturiranja obuhvaća pitanja modernosti, globalizacije i politike zalažući se za „treći put" ili obnovu socijalne demokracije odnosno sustava mješovite ekonomije i centralizma kao svojevrsne sinteze pozitivnih praksi kapitalizma i socijalizma.

[11] Univerzalističke teorije klasične moderne tumače globalizaciju kao europocentrični razvoj povijesti dok radikalizirana moderna donosi novu paradigmu pluralističkog karaktera

[12] Institucije globaliziranog svijeta - WTO, OECD, MMF, NEA, DAC, CERI, IEA, UN/ECE, UNCTAD, EBRD, WB i skupine kao G8 I G20.

[13] The message of the book: "By the end you will see a broad, and sometimes scary, map of life science driven change. Not just our bodies will be altered but our core religious, government, and social structures as humankind makes the transition to a new species, a Homo evolutis, which directly and deliberately controls its own evolution and that of many other species." (Enriquez i Gullans, 2011), (Poruka knjige: „Na kraju ćete vidjeti široku, ponekad i zastrašujuću mapu promjena života pokrenutu znanošću. Neće se izmijeniti samo naša tijela, već i naše temeljne vjerske, vladine i društvene strukture dok **čovječanstvo vrši prijelaz** prema novoj vrsti, Homo evolutisu, koja izravno i namjerno kontrolira vlastitu evoluciju i onu mnogih drugih vrsta").

Robert Fogel, povjesničar i ekonomist, dobitnik Nobelove nagrade, dao je doprinos ideji evolucije tehnofizije koju opisuje kao „sinergizam između brzih tehnoloških promjena i napretka u ljudskoj fiziologiji", a rezultat je istraživanja populacije u rasponu od proteklih 200 godina. O svojim saznanjima objavio je dva opsežna rada: *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100: Europe, America i The Third World* (2009) te *The Changing Body: Health, Nutrition, and Human Development in the Western World since 1700* (2011); Cambridge University Press

dio svijeta živi u Informacijskom dobu uživajući njegove blagodati i standard, većina stanovnika siromašnih zemalja nije dostigla ni industrijsku dob društvenoga napretka. Čovjek današnjice potreban je korporativnoj moći kao mobilan, površan i ovisan pojedinac pogodan za vjetrometinu globalnog tržišta rada, a hibridizacijom ukupnog *svijeta života* postaje i lako dostupan potrošač korporativnog smeća. Zygmunt Bauman prepoznaje te znakove modernizacije kao „rastakanje[m] svega čvrstoga, stabilnoga i trajnoga, što u naše živote unosi posvemašnju nesigurnost, fragmentaciju i dezorijentiranost" (Mileusnić i Serdarević, 2011, str. 9-22) ili puku „iskorijenjenost" subjekta, a time i cjelokupnoga društva. „Ukorijenjenost – kaže Simone Weil – je možda najvažnija i najmanje poznata duševna potreba... Ljudsko se biće ukorjenjuje svojim zbiljskim djelovanjem i naravnim sudjelovanjem u postojanju neke zajednice, koja na životu čuva stanovite riznice prošlosti i stanovit predosjećaj budućnosti"... „Iskorijenjenost je kudikamo najopasnija bolest ljudskog društva, jer ona umnaža samu sebe... Uzalud bi bilo okrenuti se od prošlosti i misliti samo na budućnost. Bila bi to opasna iluzija vjerovati da je to čak moguće" – izjavljuje Weil te dodaje: „Od svih potreba ljudske duše najživotnija je potreba za prošlošću i uništenje prošlosti možda je najveći zločin" (Weil, 2003, str. 39-45) s kojim se može usporediti uništenje čitave jedne ljudske civilizacije.

POLITIKA HIBRIDIZACIJE U SFERI GLOBALNIH POLITIKA I STUDIJE RJEŠAVANJA KONFLIKATA

Na valu globalizacije raste i globalno civilno društvo (GCS) kao područje javno-privatnog partnerstva koje otvara teme naoko svima korisne i potrebne kao što su klimatske promjene, zaštita ljudskih prava i svih vrsta manjina, kampanje i lobiranje za usvajanje obvezujućih politika, ideoloških smjernica, javne kampanje za podizanje svijesti građana o pitanjima uništavanja okoliša, praćenje i vrednovanje aktivnosti država i međunarodnih organizacija. Mehanizmi koje u te svrhe koristi *Imperij* su konferencije, politički i društveni forumi i kampanje i gotovo je nemoguće oduprijeti se njihovim pritiscima jer realiziraju svoje aktivnosti u sinergiji međunarodnih institucija, NGO-a i država pri provedbi i prilagodbi konvencija i strategija kao alata sve snažnije centralizirane globalne politike.

Neki od modela suvremenog apsurdnog konstruktivizma su Global governance projekt (Acuto, 2011) kao i ideja Alfa gradova (Global cities) (Friedmann, 1986; Castells, 2009; Harvey, 1973; Sassen, 1991) kao svjetskih centara financijske, trgovinske i gospodarske moći.

Zbroj zakona, normi, politika i institucija koje definiraju, oblikuju i posreduju u odnosima građana, civilnih udruga, tržišta, država i transgraničnih aktivnosti u međunarodnom sustavu samo su neki od nosioca, čimbenika i subjekata ostvarivanja međunarodne javne moći koji su postali neprohodna i nefunkcionalna središta odlučivanja bez obaveza i odgovornosti, oslobođeni stvarnog utjecaja na promjene kvalitete života pojedinca i društva u cjelini.

Zahvaljujući tržišnoj ekonomiji postkolonijalnog svijeta, koja je vođena potrebama gomilanja kapitala i jeftine radne snage u službi multinacionalnih kompanija, a na političkom polju – krizom nacionalnih država, gubljenjem njihova autoriteta i suvereniteta hibridnost je postala most ili poveznica različitih praksi, identiteta i običaja, pravila i normi s ciljem stvaranja beskonfliktnog globalnog društva poslušnih potrošača. Od poslušnog potrošača ne očekuje se nikakva inicijativa osim inicijative gomilanja potrošnih dobara. Poslušni potrošač je moralni spavač bez interesa za promjenom, bez bunta i osobnoga stava dokle god mu tržište ne uskraćuje užitak konzumiranja. U tome je sličan bilo kojem konzumentu svijeta jer je njegova duhovna potreba toliko usahnula, a kultura svakodnevnog života reducirana na kulturu šoping centra. Proces hibridizacije u percepciji *Imperija* trebao bi pridonijeti prevladavanju tenzija i šoka u društvima suočenim s velikim političkim, gospodarskim i socijalnim promjenama sustava mada za to zasad nema baš nikakve potvrde u

stvarnosti. Naprotiv, hibridizacija društva utječe na njegovo ubrzano raslojavanje, atomizaciju i anomičnost s jedne, ali i revolt i i širenje terora, s druge strane.

U konačnici, upravo hibridizacijom svijeta *Imperij* zadaje najsnažniji udarac raznolikosti kultura provodeći je kao novi oblik strategije kolonizacije. Globalizacija pridonosi stvaranju osjećaja bipolarnih i multipolarnih identiteta ili zbunjenosti, nesigurnosti, iskorijenjenosti. Novi svjetski poredak je platforma za sveopće iskorjenjivanje kultura za račun profita – za svijet ljudskih prava bez dužnosti, slobode bez odgovornosti, poslušnosti bez otpora, izazova bez sigurnosti. Tako *Imperiju* uopće ne predstavlja problem mnoštvenost (rodnih, seksualnih, političkih, svjetonazorskih) drugosti sve dok se te drugosti ne odnose na osjećaj nacionalne pripadnosti i državu jer bi u postmodernom globaliziranom svijetu nacija i država trebale odumrijeti. Država je okvir koji je potrebno razgraditi na isti način kako se rastače obiteljska zajednica koja je oduvijek služila kao utočište i oslonac svojim članovima i društvu u cjelini.

„TEKUĆA MODERNOST" I GLOBALIZACIJA DIJASPORE

Može li se u kaotičnom vremenu očuvati pravo na različitost, ne kao Drugost izvrgnutu teroru i prijeziru *Imperija,* nego kao osobitost, svojstvo Drugosti u mjeri otvorenosti prema **životu** i svijetu, ali obojeno vlastitim narativima i planovima, potrebama i naumima, vrijednostima i uzorima – osebujan identitet, kao plod drugačijih tradicija (Gadamer) koje ne mogu tek tako presušiti pod pritiscima i dekretima, otporan na taljenje u retorti globalizacije, kao uporište opstanka pojedinca i zajednice, kao siguran i miran dom?

U toj priči dijasporizacija globalnoga društva, pribjegavanje zatvorenim i sigurnim oazama – getima svoj *Raison d' etre* s ciljem očuvanja različitih kulturnih praksi, vjerovanja i običaja protiv talionice naroda. Tako se Burke (2009) poziva upravo na Gadamera kako bi objasnio da je heterogenost plodno tlo za postizanje jedinstva-u-raznolikosti. Tako svaka kultura pridonosi zajednici te se međusobno obogaćuje s drugima bez nametanja svoje supremacije – smatra Burke (2002, str. 50).[14] Zajedništvo u heterogenosti čuva od nametanja univerzalnog kao hegemonijskog i neprikosnovenog autoritarnog modela, ali i od izbjegavanja svake univerzalnosti jer univerzalnost poput bratstva ljudi sama po sebi ima neupitan smisao.[15] Time se popločava put za opće dobro kao „politički prostor zajedničkog života". Burke smatra da heterogenost štiti od dokidanja razlika, a da se pritom ne odriče od ideje univerzalnosti. Burke također ukazuje na činjenicu da se u jedinstvu-u-raznolikosti opće dobro neprestano propituje u dinamici društvenih odnosa, kultura i pojedinaca u javnom prostoru radi očuvanja nezavisnih grupnih identiteta[16]. To bi međutim vrijedilo pod pret-

[14] U knjizi Jin Y. Park, Comparative Political Theory and Cross-Cultural Philosophy, John Francis Burke ističe da su kulture plod povijesnoga svijeta koji je koliko individualnog toliko i univerzalnog karaktera. Kulture su mnogolike po sebi te se ne mogu svesti na jednu jer bi tada izgubile na svojoj specifičnoj različitosti i prestale biti kulturama. Paolo Gomarasca također, u "Multiculturalism or Hybridisation? Cultural Mixing and Politics", citirajući Panthama ("Some Dimensions of Universality of Philosophical Hermeneutics...", 1992, str. 132) navodi: "According to Gadamer, every culture, every people have something distinctive to offer for the solidarity and welfare of humanity" (Gomarasca, 2013, str. 72-73).

[15] „Držimo da su u perspektivi moguće dvije solucije (što pokazuju tendencije formiranja civilizacijskog kulturnog jezgra /cultural core/ i kulturnog imperijalizma): da se oblikuje razina 'globalne društvenosti' koja će sadržavati različitim kulturama zajedničko kulturno jezgro, ali uz postojanje različitih kultura i njihovih razvojnih solucija unutar takve svjetske civilizacije, ili da se formira jedna civilizacija kao totalitarno društvo, neki oblik tehnički razvijenog društva kao novog svjetskog imperija koji će isključivati svaku raznolikost kultura." (Cifrić, 2007, str. 186).

[16] Po modelu Johna Berryja stupanj jedinstva-u-raznolikosti može se mjeriti na četiri nivoa kao integracija; asimilacija; odvajanje; marginalizacija (Sam i Berry, 2010).

postavkom svijeta jednakih mogućnosti zbog čega pripada u utopistički imaginarij teorijskog promišljanja. U postmodernoj ili *tekućoj modernosti*[17] kako je naziva Bauman, društvo se raspada, dezintegrira i u takvim okolnostima Burkeovo jedinstvo-u-raznolikosti gubi uporište u *rasutosti svijeta.* U Baumanovom promišljanju suvremenoga društva na prvome mjestu je pitanje slobode pojedinca iz čega on izvodi i tezu o poziciji suvremenog čovjeka kao ovisnika o potrošnji. S obzirom na činjenicu da se sloboda „svodi na manevriranje unutar danih okolnosti" i nije neovisna kategorija nego ovisi o odgovornosti, Bauman se pita „je li sloboda blagoslov ili prokletstvo?". (2011, str. 25). Iz te pozicije ovisnosti slobode o nužnosti prihvaćanja odgovornosti proizlazi i mogućnost odbacivanja njezina tereta i delegiranja drugih subjekata, institucija ili moći da odlučuju umjesto nas. Imati ograničenja znači imati zacrtane smjerokaze ponašanja, a svako izlaženje iz tih okvira predstavlja rizik i otvara prostor neizvjesnosti (Bauman, 2011, str. 27). U svijetu *tvrde modernosti* čovjeku je bila jasna struktura društva i njegov položaj u njemu dok se u *tekućoj modernosti* čovjek susreće s himerom konzumerizma koja ga lišava svake druge uloge osim uloge potrošača (Bauman, 2011). „Teški kapitalizam fordističkog tipa bio je svijet zakonodavaca, projektanata rutine i nadzornika, svijet u kojem su ljudi pod vodstvom nekog drugoga stremili ciljevima koje su utvrdili neki drugi na način koji su ti drugi utvrdili. Iz tog razloga, bio je to i svijet autoriteta: vođa koji znaju što rade i učitelja koji vam govore kako da bolje postupate. Laki, potrošačima prilagođen kapitalizam nije ukinuo zakonodavne autoritete niti ih je učinio suvišnima. On je samo stvorio i omogućio supostojanje prevelikog broja autoriteta zato da nijedan od njih ne bi dugo ostao na položaju autoriteta, a kamoli nosio oznaku 'ekskluzivnoga'. Za razliku od greške, istina je jedna i može se priznati kao takva (to jest, dobiti pravo da sve alternative proglasi pogrešnima) samo ukoliko je jedinstvena. 'Brojni autoriteti' su, kad malo promislite, *contradictio in adjecto*. Kad autoriteta ima mnogo, obično jedan drugoga potiru i jedini je djelotvoran autoritet na tom bojnom polju onaj koji mora birati među njima". (Bauman, 2011, str. 66). Tako se od čovjeka ne očekuje nikakav drugi napor osim napora trošenja života. Poziv na vlastiti izbor kao u šoping centru, poziv je na limitiranu slobodu koju predstavljaju po izbor uzori konzumerizma, te se ne odnosi na druge više vrijednosti i autoritete moralnoga ili duhovnoga karaktera. Kao reakcija na tako limitiranu slobodu razumljiva je, smatra Bauman, „suluda potraga za identitetom – kolektivnim ili individualnim da bi se oduprlo fluidnosti *tekuće modernosti*".

U tome prostoru rađaju se dijaspore postmoderne, dijaspore kao heterogene društvene formacije koje više nisu etničke dijaspore već fragmentirani ostaci društvenih grupa bez jasnoga sidrišta i cilja, bez vođa i uzora, bilo da su dijaspore s virtualnih mreža ili iz realnih prostora, zbog čega, „potraga za identitetom [postaje] [je] neprekidna borba da taj tijek [modernizacije] zaustavimo ili usporimo, da učvrstimo fluidno, damo oblik bezobličnom" iz potrebe za osjećajem sigurnosti, smatra Bauman (2011, str. 83). To je borba za održanje ljudskosti u okruženju hiper-urbaniziranih gradova bez susjedstva i lokalne zajednice, disfunkcionalnih obitelji i „rudimentarni[m][h] propis[im]a ponašanja" (Bauman, 2011) pa je autentična komunikacija među ljudima svedena na minimum. U *tekućoj modernosti* fluidne su granice i gradovi, obiteljski i društveni odnosi, političke stranke i državne strukture. „Danas vladaju ljudi koji se brže kreću i djeluju, koji se najviše približe trenutačnosti kretanja. A vladaju ljudima koji se ne mogu jednako brzo kretati, a što je još upadljivije, kategorijom ljudi koji uopće ne mogu otići sa svog mjesta kad im se prohtije". (Bauman, 2011, str. 118-119). Kratkoročnost *tekuće modernosti* očituje se i u promjeni koncepcije vremena i prostora. Vrijeme se rasulo u niz efemernih trenutaka iz čega ne proizlazi ništa stalno ni postojano dok je prostor proširen na mnoštvenost novih dimenzija. „[...] kroz cijelu ljudsku povijest – ističe Bauman – posao kulture bio je da iz

[17] Za razliku od *tvrde modernosti*

prolaznih ljudskih života i nepostojanih ljudskih postupaka prosijava i taloži čvrste jezgre trajnosti" (Bauman, 2011, str. 124) kako bi se sačuvala baština cjelokupne ljudske povijesti protiv propadanja i smrti. Time su jednako izgubili eshatološki narativi[18] kao i prosvjetiteljske ideje *tvrde modernosti*. Temelji tih dviju pozicija – kršćanstva i novovjekovne racionalističke misli izgubili su svaki smisao. Na djelu je proces „dehumanizacije moralne svijesti" do danas nepoznat u ljudskoj povijesti i ono što Berdjajev naziva „bestijalizam" i „antihumanizam" do granica potpune dehumanizacije čovjeka (Berdjajev, 2007, str. 16). To je proces stvaranja hibrida u kojem pod istom kožom diše čovjek (koliko je od njega preostalo), zvijer i mašina. Za egzistenciju takvog monstruma kojega je proizveo sam suvremeni *homo caoticus* ne predstavlja ništa povijesni kontinuitet ljudskoga društva. Otuđen od svoje prirodne otvorenosti u potrazi za vlastitim bitkom (*homo absconditus*) krči put spram vlastitog uništavila.

ZAKLJUČAK

Doba svekolike egzistencijalne ugroze, raslojenosti na sramotno bogate i nezamislivo siromašne, nesigurnosti u svijetu rada, propadanja obitelji, zajednica, društava i države ne može biti prikladna osnova za interakciju kultura i stvaranje zajedničkih kulturnih vrijednosti globalnoga društva. Proces dezintegracije društvenoga života ujedno je i proces odumiranja životnog vremena/prostora koji je tijekom ljudske povijesti bio laboratorij za stvaranje i čuvanje kulturnog bogatstva različitih nacionalnih i etničkih zajednica. Urbanizirane, individualizirane, umjetno stvorene sredine progutale su zajednicu (Bauman, 2011). Društvo se rasipa na sve sitnije jedinice. Dijeli se na sve manje partikule koje polažu svoje pravo na poziciju „dijaspore" i Drugosti kao zavjetrine od totalnog otuđenja i dehumanizacije. Bestijalni kapitalizam i relativističke ideologije s jedne strane, te zatvorene monade obespravljenih i zastrašenih pripadnika „dijaspora" koje se grčevito odupiru izlasku na vjetrometinu globaliziranog svijeta u kojemu je čovjek veliko ništa, a zajednica poharano sklonište nisu pozornica susretišta različitih kultura radi postizanja dijaloga i ostvarenja fuzije njihovih horizonata već stratište kultura. Povijesna etapa u kojoj živi naša generacija svjedoči o rasipanju svijeta do točke kaosa iz koje će se ili razviti jedan novi svijet na ruinama propaloga ili će ovaj propasti kao žrtva diktature globalnog *Imperija*. To je svijet nomada bez korijena u kojemu svatko gradi zidove oko svojih malih, improviziranih i privremenih utvrda. Otkrivanje društvenih problema s pozicije Baumanove sociologije, osim njihova uočavanja, ne obećava nam nikakva rješenja. Tako hibridizacija ostaje otvoreni problem, kao što je to svojevremeno bila ideja multikulturalizma, a pitanje identiteta fundamentalno pitanje preživljavanja.

„Identitet osobe/nacije/političkog naroda u globaliziranom svijetu je pitanje opstanka osviještenog subjekta ili kulturno-povijesne zajednice koju povezuje zajedničko sjećanje, aktualni život i planovi za budućnost" (Tarle, 2015b)... dok je jezik... „svevremena škrinja ljudske egzistencije i kolektivne memorije, utočište sadašnjosti i riznica iz koje slobodan duh stvaralaca crpi inspiraciju za nove uzlete i konstrukcije. U njemu se sastaju i žive paralelni život ...prošlost, sadašnjost i budućnost" (Tarle, 2015b), i kao što poručuje Simone Weil: „Gubitak prošlosti, kolektivne i individualne, velika je tragedija čovječanstva, a mi smo svoju prošlost odbacili kao što dijete baca otkinutu ružu. Narodi se očajnički opiru osvajanju upravo kako bi izbjegli taj gubitak" (Weil, 2003, str. 39-45, 91). Otvoreno je sada pitanje hoćemo li u toj borbi uspjeti ili propasti.

[18] „Eshatologija je poimanje suštinske prirode postojanja u terminima njegovog cilja ili krajnje svrhe. Eshatologija predstavlja jedan od elemenata u praktično svim religijskim i filozofskim sistemima mišljenja" (Ravenšćak, n. d., str. 7).

Literatura

1. Acuto, M. (2011., 26. rujna). A Risky Business: Hybridization and Global Governance. *The Diplomatic Courier.*(http://www.css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/133073/pdf)(pristup 10. 3. 2019.)
2. Agnew, J., Corbridge, S. (1995.), *Mastering Space*, Routledge, London, Taylor, P. J. (1993), *Political Geography*, Longman Scientific & Technical, Essex, Cohen, S. B. (1963), *Geography and Politics in a World Divided*, Random House, New York
3. Bast, H. (2010).“*The Quiltings of Human Flesh” - Constructions of Racial Hybridity in Contemporary African-Canadian Literature*.Greifswald: University of Greifswald.
4. Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost.* Zagreb: Pelago.
5. Berdjajev, N. (2007). *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu. Za razumijevanje naše epohe*. Split: Verbum.
6. Brah, A.(1996). *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities.* London: Routledge.
7. Brubaker, R. (2005). The ‘diaspora’ diaspora. *Ethnic and ratial Studies,24*(1), 1-19.https://doi.org/10.1080/0141987042000289997
8. Burke, J. F. (2002). *Mestizo Democracy’ The Politics of Crossing Borders*. College Station, TX.: A&M University Press
9. Castells, M. (2009). *Comunicación y poder.* Madrid: Alianza Ensayo Publicación.
10. Cifrić, I. (2007). Raznolikost kultura kao vrijednost. *Socijalna ekologija, 16*(2-3),185-214. (https://hrcak.srce.hr/17238)
11. Clifford, J. (1994). Diasporas. *Cultural Anthropology*, *9*(3), 302-338.https://doi.org/10.1525/can.1994.9.3.02a00040
12. Cohen, R. (1997). *Global Diasporas: An Introduction*. Seattle, WA.: University of Washington Press.
13. Cooper, A. F. i Flemes, D. (2013). Foreign Policy Strategies of Emerging Powers in a Multipolar World: an introductory review. *The World Quarterly, 34*(6), 943-962. https://doi.org/10.1080/01436597.2013.802501
14. Enriquez, J. i Gullans, S. (2011). *Homo Evolutis: Please Meet the Next Human Species.* New York, N. Y.: TED Conferences; Vancouver: LLC.
15. Flint, C. (2001), Geopolitics of Laughter and Forgetting: A World-Systems Interpretation of Post-Modern Geopolitical Condition, *Geopolitics*, vol. VI, br. 3, str. 1-16
16. Foucault, M. (1969). *The Archaeology of Knowledge*. Pariz: Éditions Gallimard.
17. Friedmann, J. (1986). The world City Hypotesis. *Development and Change, 17,* 69-83.https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.1986.tb00231.x
18. Gomarasca, P. (2013). Multiculturalism or Hybridisation? Cultural Mixing and Politics. *Diversities, 15*(2), 67-80.(www.unesco.org/shs/diversities/vol15/issue2/art6) (pristup 12. 1. 2019.)
19. Hanson, Victor Davis, “America: History’s Exception” June 9, 2016
20. https://www.nationalreview.com/2016/06/america-melting-pot-immigrant-culture-made-country-great/. Pristup webu: 12. 10. 2019.
21. Hardt, M. i Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
22. Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City.* Athens, GA.: University of Georgia Press.
23. Hiro, D. (2012).*After Empire: The Birth of a Multipolar World*. New York, N. Y.: Nation Books Edición.
24. Huntington, Samuel P., “The Clash of Civilizations?” (1993) Essay, published in *The Clash of Civilizations? The Debate*. (1993) Council on Foreign Relations, Inc. New York, NY

25. Kampf, D. (2009., 20. listopada). The Emergence of a Multipolar World. (https://foreignpolicyblogs.com/2009/10/20/the-emergence-of-a-multipolar-world/)
26. Kennedy, P. (2003). *Uspon i pad velikih sila*. Podgorica: CID.
27. Kurečić, P. (2004). „Novi svjetski geopolitički poredak: teorijske odrednice", *Hrvatski geografski glasnik*, Vol. 66. No. 1., ster. 103-120
28. Manekar, P. (2011). Reflections on Diasporic Identities: A Prolegomenon to an Analysis of Political Bifocality. *Diaspora, 3*(3), 349-371. DOI: 10.1353/dsp.1994.0011
29. Mileusnić, D.i Serdarević, Ž. (2011). Predgovor. U Z. Bauman, *Tekuća modernost* (str. 9-23). Zagreb: Pelago. (http://www.pelago.hr/knjiga.php?id=14)(pristup 11. 3. 2019.)
30. Multipolarity – the definition and the differentiation between its meanings. (2018., 11. prosinca). (https://katehon.com/1290-multipolarity-the-definition-and-the-differentiation-between-its-meanings.html) (pristup 15. 1. 2019.)
31. Nederveen Pieterse, J. (1994). *Globalisation as hybridisation*. *International Sociology, 9*(2), 161-184. https://doi.org/10.1177%2F026858094009002003
32. Nederveen Pieterse, J. (1997). Globalization and Emancipation: From Local Empowerment to Global Reform. U B. K. Gills (Ur.), *Globalization and the Politics of Resistance* (str. 189-206). London: Palgrave Macmillan.
33. Ohmae, Kenichi (1985), *Triad Power: The Coming Shape of Global Competition,* Free Press, New York
34. Park, J. Y. (2009).*Comparative Political Theory and Cross-Cultural Philosophy*. Lanham, MD.: Lexington Books.
35. Ravenšćak, R. (n. d.). Eshatologija i ontologija mesijanskog u kontekstu etatičke discipline i kontrole. Preuzeto s https://www.filozofija.org/wp-content/uploads/clanci/Nesvrstani%20clanci/Ravenscak-Eshatologija-i-ontologija-mesijanskog-u-kontekstu-etaticke-discipline.pdf(pristup 6. 4. 2019.)
36. Said, E. W. (1979). *Orientalism.* New York, N. Y.: Vintage Books Edition.
37. Said, E. W. (1993). *Culture and imperialism*. New York, N. Y.: Alfred A. Knopf. Preuzeto s http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2016/02/Edvard-Said-Kultura-i-imperijalizam.pdf (pristup 12. 2. 2019.)
38. Sam, L. D.i Berry, J. W. (2010). Acculturation: When Individuals and Groups of Different Cultural Backgrounds Meet.*Perspectives on Psychological Science, 5*(4), 472–481. DOI: 10.1177/1745691610373075
39. Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
40. Shapiro, J. L. (2018., 2. svibnja). Is a Multipolar World Emerging?*GPF Weekly.* (geopoliticalfutures.com/multipolar-world-emerging/)
41. Spivak, G. (1985). C*an* the *Subaltern Speak? Speculations* on *Widow Sacrifice. Wedge, 7*(8),120-130.
42. Tarle, T. (2015a). Identitet i maska.U J. Vujić i M. Nakić (Ur.), *Hrvatskočlanstvo u EU: izazovi i perspective (Zbornik radova)* (str. 28-56). Zagreb: Udruga hrvatskih diplomata.
43. Tarle, T. (2015b). Jezik kao utočište autentičnoga 'Ja' (u vrtlogu globalizacije). *Republika, 72*(11-12), 105-110.
44. Tarle, T. (2017). Language as the Refuge of the authentic Self (in the Whirlwind of Globalisation). *Most The Bridge: Croatian Journal of International literary Relations, 1-2*, 182-188.
45. Taylor, P. J. (1993), *Political Geography*, Longman Scientific & Technical, Essex
46. Thornton, S. B. (2012., 28. svibnja). America's problem of assimilation. (http://victorhanson.com/wordpress/americas-problem-of-assimilation/)
47. Tölöyan, K. (1996). Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment. *Diaspora,* 5(1), 3-35. DOI:10.1353/dsp.1996.0000

48. Wallis, J., Kent, L., Forsyth, M., Dinnen, S.i Bose, S. (Ur.).(2017). *Hybridity on the Groundin Peace building and Development: Critical Conversations.* Acton: Australian National University Press.
49. Walton, D. (2009).*Geopolitics and the Great Powers in the 21st Century: Multipolarity and the Revolution in Strategic Perspective*.Abingdon: Taylor & Francis Ltd.
50. Weil, S. (2003).*Ukorijenjenost. Preludij za deklaraciju o dužnostima prema ljudskom biću.*
51. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

HYBRIDIZATION OF THE WORLD OR GLOBALIZATION OF DIASPORA

ABSTRACT

Thanks to the postmodern market economy, driven by the need for capital build-up and cheap labour in the service of multinational companies, and in the political field - thanks to the crisis of national states, by losing their authority and sovereignty, we are witnesses of global migration of the population which has not been recorded in the history of a mankind from the large migration of people, until today. Mixing cultures and traditions, unification of language, and the Mc'Donaldization of a population influence the creation of new anomalous social formations. Theories of identity, race, and nation are being explored, transnational spaces are studied and new types of diasporas are being identified. Parallel to the processes of hybridization of the world, colonies of postmodern nomads or "homeless" people are created, while moral values and humanism are being ruined under the pressure of ubiquitous relativism. The Empire implements new colonization strategies. Globalization, on the one hand, multiplies identities and, on the other, causes the vanishing of cultures. Society is scattered to all smaller units. It's divided into many small particles that claim its right to the position of diaspora and **otherness** *as a shelter against total alienation and dehumanization. The abundance of* **otherness** *is not at all a problem for a globalized world, as long as this is not related to the right on a national state. How to preserve the right to diversity in this chaotic time, but not as* **otherness** *exposed to the imperial humiliation, but as a peculiarity, diversity, quality, identity, as the fruit of the various traditions that resist the process of global assimilation - as a stronghold of existence, as a safe and peaceful home?*

Key words: *globalization, diaspora, hybridization, identity, otherness*

Jure Vujić
Institut za geopolitiku i strateška istraživanja, Zagreb, Hrvatska
Jure.Vujic@mvep.hr

GEOPOLITIČKE I FILOZOFSKE DIMENZIJE LEGITIMACIJSKOG DISKURSA MIGRACIJA U SUVREMENOM ZAPADNOM IMAGINARIJU

SAŽETAK

Pitanje stranaca- migranta ili bolje rečeno našeg odnosa sa drugima, pitanje alteriteta eminentno je pitanje ne samo demografsko i političko, već i filozofsko kao i antropološko pitanje. Poimanje kao i sama percepcija stranca-migranta je značajno evoluirala i mijenjala je značenje i epistemološki status. Od rivalstva, straha, asimilacije ili pak utopijske egzaltacije, figura migranta u našem zapadno-centrističkom imaginariju često je služila za projekciju i primjenu određenih društveno-političkih stavova glede migracije: od ksenofobije, mizantropije ili idealizacije, multikulturne integracije ili asimilacije, etnodiferencijalizma ili eurocentrizma pa sve do segregacije i etno-ekskluzivizma. Pro-migracijski stavovi često su u službi suvremenog globalnog geokonstruktivizma koji se može usporediti sa primjenom društvenog inženjeringa nad narodima, državama, prostorima, demografijom i ekonomijom, kao i metodologija upravljanja i društvene političke dominacije. Današnji migracijski fenomen u XXI. Stoljeću ne sliči nijednom drugom fenomenu, a suvremene migracije se razlikuju od prvog tipa migracije iz XX.-tog stoljeća, ne samo u zapadnoj Europi već i u cijelom svijetu. Početak trećeg milijenuma otvara i put novoj eri ili novoj generacije migracijskog fenomena kojeg obilježavaju znatno više kaotične nekontrolirane i fluidne migracije na globalnoj razini. Današnji migracijski fenomen je proizvod globalne realnosti kriznih žarišta, neo-imperijalnih ratova, etničko-vjerske fragmentacije, porast nejednakosti i nestabilnosti u određenim svjetskim regijama, trans-nacionalnog terorizma i neuspjehe međunarodne solidarnosti. Na globalnoj razni četiri fenomena su povezani i: porast međunarodnih migracijskih tokova, kriza upravljanja tog porasta, i porast rizičnosti tribalnog i etničkog društvenog zatvaranja (komunitarizam). Globalni migracijski fenomen postavlja pitanje svim nacijama svijeta o budućnosti njihovog i povijesnog i kulturnog identiteta što zadire u njihovu duboku politogenezu, sigurnosnu stabilnost i etničko-kulturnu koheziju. Stoga ne treba se isključivo ograničiti na simptome migracije vidljive na području društva, kulture-identitet i demografiju, već sagledavati i duboke filozofske i epistemološko-antropološke uzroke istog fenomena.
Zadaća ovog izlaganja i rada obuhvaća višeslojno pitanje interpretiranja migracijskih tokove kao sredstvo suvremenog globalnog geokonstruktivizma, kao objekt ili čimbenik moći u okviru političko-filozofskog legitimacijskog diskursa kao raščlaniti koje su kulturno-identitetske i društvene posljedice istog fenomena.

Ključne riječi: *Stranac, diskurs, imaginarij, geopolitika, migracije, globalizacija, identitet*

Pitanje stranaca migranata ili, bolje rečeno, našega odnosa s drugima, pitanje alteriteta eminentno je pitanje, ne samo demografsko i političko, već i filozofsko i antropološko. Poimanje i sama percepcija stranca migranta značajno je evoluirala i mijenjala značenje i epistemološki status. Od rivalstva, straha, asimilacije ili pak utopijske egzaltacije, figura migranta u našemu zapadnocentričnom imaginariju često je služila za projekciju i primjenu određenih društveno-političkih stavova spram migracije: od ksenofobije, mizantropije ili idealizacije, multikulturne integracije ili asimilacije, etnodiferencijalizma ili eurocentrizma pa sve do segregacije

i etnoekskluzivizma. Naime, javnost je djelomično šire upoznata s predrasudama i klišejima, kao i sa sintagmama antimigracijskog i ksenofobičnog diskursa koji je na djelu kod nekih antimigracijskih i nacionalpopulističkih desnih i lijevih stranaka. Riječ je često o višeslojnim deklinacijama identitetsko-kulturalnog, ksenofobije i rasizma, koje su pronašle plodno tlo unutar globalnoga fenomena suvremenih masovnih migracija.

GENEALOGIJA IDEOLOGIJE NOMADIZMA

Naime, metaforička primjena paradigme nomadskih društava u modi je društvenih znanosti i filozofije u obliku riječi lutanja, vaganja, progonstva, duha umjetnika, tijeka, misli ili nomadskoga razuma, jednom riječju „nomadologija". Bilo bi moguće napraviti genealogiju nomadske konfiguracije i ukazati na, primjerice, romantizam i orijentalizam nekih pisaca iz devetnaestoga stoljeća kao što je Flaubert čije je poznato pismo Georgeu Sandu 1867. o Bohemima. U ovome pismu autor *L'éducation sentimentale* identificira ovaj narod s različitim likovima. U toj genealogiji presudna je filozofija prosvjetiteljstva koja je s vjerom u neprestani napredak isključivo orijentirana prema budućnosti, a često je znala diskreditirati pojmove kao što su tradicija, običaji i korijeni, na koje je gledala kao na arhaične predrasude prošlosti i zapreke na putu prema vječnom napretku. Kako je njezin konačni cilj ujedinjenje čovječanstva, teorija napretka podrazumijeva da se mora odbaciti svaki oblik pripadnosti, upravo kao što se treba uništiti svaki organski i simbolični temelj tradicionalne solidarnosti. Nije slučajno što su identiteti postali problematični u moderno doba, a filozofske matrice koje veličaju beskorijenost i kozmopolitizam pronalazimo u prosvjetiteljskom individualizmu. Kod Descartesa nailazimo na „sublimiranje čovjeka", što autora navodi na zagovaranje neke vrste „ontološke samoće", pri čemu čovjeku odsad ne treba više nikakva zajednica. Jedna je od posljedica politički atomizam koji se javlja u 17. stoljeću, pogotovo u teorijama o društvenom ugovoru, počevši od Grotiusa, Pufendorfa, Johna Lockea i drugih. Armand Mattelard, podsjeća da je stoljećima utopija međunarodne zajednice, utemeljena na univerzalnosti i različitosti kultura, prepustila „neoliberalnoj" utopiji „tehno-financijskog planeta". Dakle, planetaristička utopija kao projekt unificiranja čovječanstva (od Mooreovih, Fourierovih i Baconovih (Nova Atlantis) utopijskih projekata (koji često pripadaju idejnim matricama utopijskog socijalizma), preko Kantovog „vječnog mira", pa sve do McLuhanovog „globalnog sela") porukom je, umjesto poštivanja načela univerzalnosti i različitosti kultura, prepustila danas mjesto ostvarenju „neoliberalne" utopije „tehno-financijskog planeta" (Mattelart, 1999).

U 1970.-im godinama pod utjecajem poststrukturalizma i kultunoga marksizma, postmoderna filozofija dekonstrukcije proglašava (poput J. F. Lyotarda) „kraj velikih pripovijesti" (prosvjetiteljstvo, Hegelijanizam, marksizam), dekonstrukciju racionaliteta (zapadne metafizike) i univerzalizma. Novi trendovi filozofije potrebno razvijaju alternativne modele razmišljanja koji pronalaze konceptualna uporišta u antropološkoj znanosti koja egzaltira nomadska društva. Primjerice, antropolog Pierre Clastres smatra da su društva lovaca i sakupljača prvotna društva koja se suprotstavljaju državi (Clasters, 1974) ili Marshall Sahlins kao prvi oblik „društva obilje" (Sahlins, 1976).

Doista, društvo lovaca i sakupljača, koje čine dio nomadskih društava pored uzgajivačkih društava, imaju prednost od onih koja se smatraju najbližim prapovijesti. Upravo zbog toga Jared Diamond vidi u nastanku neolitske revolucije (prijelaz u poljoprivredu i sedentarizaciju) pravi „kolaps" koji rezultira povećanjem broja stanovnika i početkom dominacije i iskorištavanja žena muškaraca. Taj antropološki znanstveni doprinos, nadahnut slobodarsko-libertarijanskim idejama, ponovno je upotrijebljen sedamdesetih godina s Novom filozofijom, ali na području sociologije, arhitekture i urbanizma, primjerice kod Marcela Gaucheta, Jeana Duvignauda, Paula Virilioa i Georgesa Péreca („Nomadski grad" iz 1972. godine), a tome svjedoči velik broj publikacija posvećenih temi nomada i vagabonda. Ključnu ulogu u dekonstrukciji sedentarnog i ukorije-

njenog načina života odigrala je knjiga „Nomadologia" Gillesa Deleuzea Mille Plateauxa i Félixa Guattarija. Riječ je o metaforičnim primjenama u društvenim znanostima i filozofiji nomadskih društvenih modela, nomadskoga fluidnog, beskorijenog, globalnog, neodređenog identiteta, koje danas nazivamo nomadologijom, trendovi koji nastaju 90-ih u post-šezdesetosmarskoj intelektualnoj konfiguraciji, krajem velikih pripovijesti i ideologija moderne i nastanka postmodernizma, dekonstrukcije zapadne metafizike i racionalizma, kao i zapadnocentrističkoga univezalizma, a koje su u kolosijeku ekologije i Nove filozofije nastojale elaborirati alternativni model identiteta potrošačkom kapitalističkom društvu, na tragu veličanja nomadskih oblika društva Pierrea Clastresa, društva blagostanja Marshalla Sahlinsa. Također su na istom tragu popularizirane „nomadske" koncepcije na području urbanizma i arhitekture kod Jeana Duvignauda, Paula Virilioa i Georgesa Péreca koji se ističu u eksperimetalnim radovima „nomadskog grada". Na području filozofije i antropologije ti su trendovi „nomadologije" razvidni u djelu „Mille Plateaux" francuskih filozofa Gillesa Deleuzea i Félixa Guattarija i Brucea Chatwina (The Songlines, 1987) koji egzaltira „nomadsko putovanje australskih arboridžina", i kod Kenneth Whitea s „nomadskim duhom" (1987). Postmodernistički filozofi Jean Borreil i Jacques Rancière govore o „nomadskom razumu" (1993), dok Jacques Attali poistovjećuje suvremenoga „nomadskog čovjeka" s tržištem, demokracijom. Nova ideologija „nomadskog čovječanstva" koja nastoji transponirati na razini društva modele egzotičnih plemenskih zajednica poslužila je neoliberalnoj ideologiji da dehistoricizira taj model i integrira ga unutar potrošački novi *New age* poput prakse „osobnog razvoja" šamanističkih *coacheva*, autonomije i poduzetničkog duha itd.

U posljednih nekoliko godina povodom velikih migracijskih tokova koji su zahvatili cijelu Europu, Zapadni se svijet suočava ponovno s figurom migranta, ali je suočen paralelno sa semantičkim epistemološkim i hermeneutičkim evolucijama u poimanju migranta, a primjetno je kako sam pojam „migrant" postupno zamjenjuje figuru „stranca". Zanimljivo je također ustanoviti kako je pojava figure „globalnog migranta" također zasjenila cjelokupni psiho-analitički i strukturalistički frojdovski diskurs o strancu, o stranosti. Naime, Freudov pojam *Das Unheimliche* označavao je ono što je jednom bilo blisko, ali i potisnuto. Freudov je pojam *Unheimlich*/jezovito „vrsta onoga zastrašujućega koja potječe iz onoga dugo poznatoga i odavna bliskoga" (Freud, 2010) vezano uz Levinasovo pitanje „nepojmljivog drugog" ili uz Buberovo poimanje stranca „drugoga kao prisutnost" koji poziva na etičko poimanje iznad znanosti i filozofije.

Danas nerijetko nailazimo unutar znanstvenoga diskursa pojmove poput „psihološki migrant" kao da se nastoji potisnuti fizičko-prostornu pokretljivost i dimenziju svake migracije od jednog mjesta do drugog u korist jedne unutarnje psihološke ontološke dimenzije u obliku figure „unutarnjeg migranta". S druge strane, u većini službenih političkih globalnih dokumenata nailazimo na tipske klasifikacije: klimatski migranti, izbjeglice, podjela između legalnih i ilegalnih migranata, ali i između izbjeglica i azilanata, što stvara i dodatnu pojmovnu konfuziju. Ako se prisjetimo orijentalističkoga narativa u umjetnosti, književnosti, onako kao što to ističe Edward Said, odnosi se „na skup zapadnjačkih predrasuda i stereotipa o istočnjačkim kulturama i služio je za legitimaciju neokolonijalnog diskursa", moglo bi se reći da današnji globalistički neoliberalni okcidentalistički diskurs u svojoj težnji da tržišno unificira svijet na planetarnoj razini također služi kao legitimacijska poluga idealističke reprezentacije (predočenja) figura globalnog migranta, mobilnog, radišnog, mirotvornog itd.

TEHNO-NOMADIZAM I NUMERIČKI NOMADIZAM

U takav se trend nomadizma uklapa i tzv. numerički nomadizam koji označava virtualnu mobilnost korisnika elektronskih, digitalnih i informatičkih uređaja. Masovna i globalna uporaba takvih uređaja postavlja pitanje mogućih negativnih posljedica na ljudsko psihološko zdravlje i na okoliš, s obzirom na masovnu

potrošnju i elektronski otpad. Numerički nomadizam također opisuje novi oblik mobilnog rada (tele-rada) i obrazovanja, pa ističe „novu nomadsku klasu", kolaborativni rad ili obrazovanje na distanci, fenomen digitalnih nomada (konzultanti, redaktori, grafičari). Riječ je o fenomenu koji proizlazi iz treće digitalne revolucije. Na kulturološkom i društvenom području fenomen globalizacije i mobilnosti utjecao je na nastanak „putničkog nomadizma", tzv. *Travellersa* koji je usko povezan s tehnoglazbom i pokretom (*Free party*), koji označava jedan mobilni nomadski stil života, u neprestanom pokretu i proputovanju diljem svijeta, kumulirajući sezonske poslove i zabavu. U Irskoj se nazivaju *Irish Gypsies*, u Škotskoj *Tinkers* ili *tinceard* ili pak *Pavees*. U tom smjeru neonomadizam koji se odnosi na mobilnost stanovanja odnosi se na transformaciju sredstava prijevoza (kamioni, automobili) u nomadske mobilne stambene objekte, kao način života koji se dobrovljno distancira od suvremenih sjedilačkih društava. Iako dijele nomadski imaginarij Roma, neonomadi ne dijele etničke i kulturne korijene Roma nomada, već su proizvod visoko tehnološkog, globaliziranog društva, kao odraz fluidnih posturbanih društava (Cuff, 2008), postmetropolitanskih društava (Soja, 2000), ili pak tekućih društava (Bauman, 2006). Tehnonomadizam kombinira *high tech* kalifornijsku kulturu i rizomatičku postmodernu misao, *high tech* kapitalizam. Deleuze i Guattari promicali su nomadski mit koji se u praksi često pretvara u oblik hipijev ili post-hipijev tribalizam.

Literatura

1. Abbas, G. (2011). *Le néo-nomadisme: mobilités, partage, transformations identitaires et urbaines.* Pariz: FYP Editions.
2. Agamben, G. (2011). *De la très haute pauvreté: règles et forme de vie*. Pariz: Payot et Rivages.
3. Attali, J. (2003). *L'Homme nomade*. Pariz: Fayard.
4. Bauman, Z. (2006). *La vie liquide*. Rodez: LeRouergue/Chambon et Actes Sud.
5. Berardi, F. (2001). Techno-nomadisme et pensée rhizomatique. *Multitudes, 5*. (http://www.multitudes.net/Techno-nomadisme-et-pensee/)
6. Bordiot, J. (1974). *Une main cachée dirige*. Pariz: La Librairie française.
7. Borreil, J. i Borreil, G. (1993). *La Raison nomade*. Pariz: Payot.
8. Chatwin, B. (1987). *The Songlines.* Franklin, NC.: Franklin Press.
9. Chatwin, B. (1996). *Anatomie de l'errance*. Pariz: Grasset.
10. Chatwin, B. (2012). *La sagesse du nomade*. Pariz: Grasset.
11. Chevalier, S. (2005). De la modernité du projet anthropologique: Marshall Sahlins, l'histoire dialectique et la raison culturelle. *Ethnographiques.org, 8* [en ligne]. (https://www.ethnographiques.org/2005/Chevalier)
12. Clastres, P. (1974). *La Société contre l'État*. Pariz: Les Éditions de Minuit.
13. Cuff, D. (2008). Mobilités: un futur posturbain? *Revue Urbanisme, 361*, 39-76.
14. Deleuze, G. i Guttari, F. (1980). *Capitalisme et Schizophrénie 2: Mille Plateaux*. Pariz: Les Éditions de Minuit.
15. Deleuze, G. i Guttari, F. (1986). N*omadology: The War Machine*. Los Angeles, CA.: Semiotext(e).
16. Duvignaud, J. (1975). Esquisse pour le nomade. U J. Berque (Ur.), *Nomades et vagabonds* (str. 13-40.). Pariz: Cause Commune.
17. Ferréol, G. i Jucquois, G. (2003). *Dictionnaire de l'altérité et des relations interculturelles*. Pariz: Armand Colin.

18. Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Pariz: Gallimard.
19. Foucault, M. (1984). *Le Gouvernement de soi et des autres. Cours au Collège de France (1982-1983)*. Pariz: Le Seuil.
20. Frediani, M. (2009). *Sur les routes: le phénomène des New Travellers*. Pariz: IMAGO.
21. Freud, S. (2010). *Pojam jeze u književnosti i psihologiji*. Zagreb: Scarabeus-naklada.
22. Korzybski, A. (1921). *Manhood of Humanity; The Science and Art of Human Engineering*. Forest Hills, N. Y.: Institute of General Semantics.
23. Kosmicki, G. (2010). *Free party: une histoire, des histoires*. Marseille: Le Mot et le reste.
24. Le Marchand, A. (2011). *Enclaves nomades: habitat et travails mobiles*. Bellecombe-en-Bauges: Editions du Croquant.
25. Liégeois, J. P. (2009). *Roms et Tsiganes*. Pariz: La Découverte.
26. Mattelard, A. (1999). *Histoire de l'utopie planétaire: de la cité prophétique à la société globale.* Pariz: La Découverte.
27. Sahlins, M. (1976). *Age de pierre, âge d'abondance. L'économie des sociétés primitives*. Pariz: Gallimard.
28. Sayad, A i Bourdieu, P. (1964). *Le déracinement: La crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*. Pariz: Les Éditions de Minuit.
29. Schumpeter, J. (1939). *Les cycles des affaires.* Pariz: Payot.
30. Schumpeter, J. (1942). *Capitalisme, socialisme et démocratie*. Pariz: Payot.
31. Soja, E. (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions.* Malden, MA.: Blackwell.
32. Tandonnet, M. (2001). *Le grand bazar ou l'Europe face à l'immigration*. Pariz: éditions L'Harmattan.
33. Tribalat, M. (2010). *Les yeux grands-fermés: l'immigration en France*. Pariz: Denoël.
34. Tribalat, M. (2011). *Une révolution sous nos yeux*. Pariz: Le Toucan.
35. Tribalat, M. (2013). *Assimilation: la fin du modèle français*. Pariz: Le Toucan.
36. White, K. (1987). *L'esprit nomade*. Pariz: Grasset.
37. Wiener, N. (1948). *Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine.* Pariz: Hermann & Cie & Camb.

THE GEOPOLITICAL AND PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF LEGITIMACY DISCOURSE ON IMMIGRATION IN THE CONTEMPORARY WESTERN IMAGINATION

ABSTRACT

The issue of foreign migrants or, better speaking, our relationship with "others", the question of alterity is an eminent question not only demographic and political, but also philosophical as an anthropological issue. The perception of the stranger-migrant concept has significantly evolved and changed its meaning and epistemological status. From rivalry, fear, assimilation, or utopian exaltation, a figure of migrants in our Western-centrist imagery has often been used for projection and the application of certain socio-political attitudes towards migration: from xenophobia, misanthropy or idealization, multicultural integration or assimilation, ethno differentialism or Eurocentrism, all the way to segregation and ethno-exclusivity. Pro-migration attitudes are often in the service of contemporary global geo-constructivism that can be compared with the application of social engineering to peoples, states, regions, demographics and economics, as well as the methodology of governance and social political domination. Today's migration phenomenon in the 20th century does not look like any other phenomenon, and modern migrations differ from the first type of 20th century migration, not only in Western Europe, but all over the world. The beginning of the third milestone also opens the way to a new generation of migration phenomena characterized by much more chaotic uncontrolled and fluid migration globally. Today's migration phenomenon is a product of the global reality of crisis focal points, neo-imperial wars, ethnic-religious fragmentation, increased inequality and instability in certain world regions, transnational terrorism and the failure of international solidarity. At the global level, migration phenomena are also linked to: the rise of international migration flows, the crisis of managing that growth, and the rise of the risk of tribal and ethnic social closure. The global migration phenomenon raises the question of all the nations of the world about the future of their historical and cultural identity, which is rooted in their deep political genesis, security stability and ethnic-cultural cohesion. Therefore, it should not be limited to the symptoms of migration visible in the area of society, culture identity and demography, but also to look at the profound philosophical and epistemological-anthropological causes of the same phenomenon.

The task of this work encompasses the multilateral question of the interpretation of migratory flows as a means of contemporary global geo-constructivism as an object or factor of power within a political-philosophical legitimacy discourse as a breakdown of the cultural-identity and social consequences of the same phenomenon.

Key words: *stranger, discourse, imagination, geopolitics, migration, globalization, identity*

III.

Nacionalne manjine
National Minorities

- Problematika nacionalno manjinskih i etničkih zajednica u Hrvatskoj i hrvatskih nacionalno manjinskih zajednica

Problems of national minority and ethnic communities in Croatia and Croatian national minority communities

- Položaj i perspektiva nacionalno manjinskih i etničkih zajednica država u regiji

The position and perspective of national minority and ethnic communities of countries in the region

Dragutin Babić
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
dragutin.babic@imin.hr

OSNOVNOŠKOLSKO OBRAZOVANJE NACIONALNIH MANJINA U VUKOVARSKO-SRIJEMSKOJ ŽUPANIJI – ANALIZA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA (FOKUS GRUPA)

SAŽETAK

U ovom se radu analizira problematika obrazovanja u multinacionalnom društvu kakvo je hrvatsko na primjeru Vukovarsko-srijemske županije. Situaciju u toj sferi otežava sjećanje na ratne sukobe devedesetih godina prošloga stoljeća i promjena u polju međunacionalnih odnosa, od međusobnog omjera pojedinih nacionalnih i etničkih zajednica u ukupnom stanovništvu do značajne promjene u normativnoj, a onda i u sociopolitičkoj poziciji dijela nacionalnoga korpusa. U nacionalnomanjinskom obrazovanju (osnovno i srednje školstvo) egzistiraju tri modela (A, B, C), po kojima se obrazuju pripadnici etničkih i nacionalnih zajednica u Hrvatskoj, a koje imaju status manjine. U okviru šireg istraživanja provedena je fokus grupa u Vukovarsko-srijemskoj županiji, u kojoj su sudjelovali akteri tamošnjih osnovnih škola. Analiza osnovnoškolskoga obrazovanja u Vukovarsko-srijemskoj županiji upućuje na to s kojim problemima se suočavaju svi akteri u tom procesu, s posebnim osvrtom na funkciju ovoga tipa obrazovanja pri očuvanju nacionalnih identiteta ovih zajednica. Istraživanje je pokazalo da suživot u ovom prostoru nije jače zaživio, djelomična je segregacija prisutna, a posebno je problematično što se etnonacionalna homogenizacija prenosi i jača među mladom generacijom. Učenici, Hrvati i Srbi, i dalje idu u odvojene smjene i malo se druže izvan škole. Ipak, u toj je sferi vidljiv mali napredak, koji se manifestira u zajedničkim maturalnim putovanjima, prijedlozima za pohađanje zajedničke smjene učenika Hrvata i Srba, a sve navedeno i dalje ne podržavaju, ili barem ne dovoljno i aktivno, politički akteri. Postoje nadalje problemi kadrovske prirode, nedostatak učitelja jezika i kulture nacionalnih manjina, kao i otpora na simboličkoj razini pripadnika srpske nacionalne manjine. Pripadnici nacionalnih manjina dosta su aktivni u pitanjima očuvanja nacionalnoga identiteta svoje zajednice, od aktivnosti u vijećima, udrugama, sportskim društvima do sfere obrazovanja. Perspektiva integracije srpske zajednice u Vukovarsko-srijemskoj županiji ima čitav niz otegotnih okolnosti, od ratnih sjećanja i trauma do različitih interpretacija onoga što se dogodilo, ali i onih olakotnih, od zajedničkoga života u bivšoj državi do ustavnopravnih mjera za zaštitu i očuvanje nacionalnomanjinskih zajednica.

Ključne riječi: *obrazovanje, nacionalne manjine, Vukovarsko-srijemska županija, asimilacija, identitet*

UVOD

Hrvatska ima dugu tradiciju obrazovanja nacionalnih i etničkih manjina, a neke nacionalne manjine koristile su se mogućnošću obrazovanja na svom jeziku i pismu u Kraljevini Jugoslaviji kao i u razdoblju socijalizma i SR Hrvatske. Uspostavom Republike Hrvatske, kao važno pitanje nametnuo se novi i drukčiji odnos prema nacionalnim i etničkim manjinama. Više je razloga za to, od pretvaranja konstitutivnih naroda u nacionalne

manjine, regulacije novih društvenih i međunacionalnih odnosa zakonima u tom području, kao i njihova usklađivanja s europskom praksom zaštite manjina i realizacije različitih oblika ljudskih prava. Događaji koji su uslijedili, politički a onda i ratni sukobi, drastično su promijenili etničku strukturu stanovništva u Hrvatskoj. Pored kontinuirane asimilacije, što je gotovo „prirodan" proces u međuodnosu nacionalne većine i nacionalnih zajednica koje su brojčano manje, a odnosi se u dužem razdoblju na „stare" manjine[1], došlo je zbog navedenih događanja i do značajnog smanjenja „novih" manjina, posebno srpske. Asimilacija prijeti nestanku nacionalnih manjina, ali to su neki dugotrajni procesi koji najčešće ipak ne završavaju tako drastično. U nekim situacijama, kada asimilacija već završava, ipak ostaje barem sjećanje na identitet onih koji se više ne izjašnjavaju kao pripadnici nacionalne manjine. Za očuvanje nacionalnomanjinskih identiteta važna je primarna i sekundarna socijalizacija u kojoj se stječu znanja o tome tko su i što su akteri u zajednici, a u okviru aktivnosti unutar sekundarne socijalizacije, sustav školskog obrazovanja ima posebnu pa vjerojatno i presudnu ulogu. U Hrvatskoj su službeno priznate dvadeset i dvije nacionalne/etničke manjine, a znatan broj navedenih koristi jedan od tri modela obrazovanja za nacionalne manjine koji egzistiraju u Republici Hrvatskoj. Smisao uvođenja posebnih programa za nacionalnomanjinsko obrazovanje (A, B, C), između ostalih razloga, svakako je i očuvanje i prijenos nacionalnog identiteta i sprečavanje asimilacije pripadnika nacionalnomanjinskih zajednica u nacionalnu većinu. Kakva je situacija dvadesetak godina nakon rata i što se promijenilo u odnosu etničke većine i nacionalnih manjina? Ima li razlika između statusa različitih nacionalnomanjinskih zajednica i koje su, od priznatih dvadeset i dviju (22) nacionalnih manjina u Hrvatskoj, po pitanjima statusa, školskog obrazovanja svojih pripadnika, nacionalnog/etničkog identiteta, svakodnevnog življenja te integracije u hrvatsko društvo, u najtežoj situaciji? Sve su to pitanja i dvojbe na koja se želi odgovoriti u znanstveno-istraživačkom projektu koji će obuhvatiti više hrvatskih županija s glavnom temom istraživanja: *osnovno školstvo nacionalnih manjina i nacionalnomanjinski identiteti.* U istraživanju koje se provodi na razini hrvatske države *Vukovarsko-srijemska županija* svakako je među istraživački zanimljivijima, a na razini operativnoga rješenja to je najzahtjevnija među hrvatskim županijama. Istraživanje, čiji se nalazi interpretiraju u ovom radu, provedeno je u Vukovaru 2018. godine, a rabljena je metoda fokus grupe. Temeljno pitanje u ovom radu odnosi se na korelaciju i uzročno-posljedične veze između osnovnoškolskoga obrazovanja u njegovim različitim modalitetima te očuvanja, izgradnje i prijenosa identiteta nacionalnih zajednica u statusu manjine u Vukovarsko-srijemskoj županiji.

OBRAZOVANJE U MULTINACIONALNIM DRUŠTVIMA: SLUČAJ HRVATSKE

S kojim se problemima u obrazovanju susreću akteri u multinacionalnim/multietničkim društvima i kako se reguliraju odnosi u obrazovnom procesu između nacionalne većine i različitih etničkih/nacionalnih manjina u tim društvima? Problemi i prijepori o tome što je za društvo bolje, jednaka prava za sve građane ili, pored toga zahtjeva i načela, još i specifična prava za pojedine etničke/nacionalne zajednice mogu se prikazati posredstvom različitih pristupa dvaju autora (*W. Kymlicka* i *B. Barry*), zagovornika jednoga odnosno drugog pristupa. Tako teoretičar i zagovornik multikulturalizma kao paradigme političkoga i kulturnog organiziranja višenacionalnih društava *W. Kymlicka* smatra da „ … liberalna teorija manjinskih prava stoga mora objasniti kako manjinska prava koegzistiraju s ljudskim pravima te kako su manjinska prava ograničena načelima individualne slobode, demokracije i socijalne pravde" (Kymlicka, 2003, str. 12.). Ovo je primjereno društvima s etničkim modelom nacije, u kojima država nije istovjetna s nacijom, nego postoji dominantna, brojčano

[1] Pod novim nacionalnim manjinama sociolog D. Janjić podrazumijeva one nacionalne zajednice koje su u bivšoj SFRJ imale status konstitutivnih naroda, a u većini novonastalih država u normativnom i sociopolitičkom smislu postaju nacionalnim manjinama. U Hrvatskoj to su: Srbi, Bošnjaci/Muslimani, Slovenci, Crnogorci, Makedonci (Janjić, 2010).

većinska nacija i veći broj ostalih etničkih/nacionalnih zajednica koje se na normativnoj razini određuju kao nacionalne ili etničke manjine. Obrazovni sustav u Hrvatskoj prati ovu normativno-političku regulativu i nudi mogućnost obrazovanja nacionalnih manjina u okviru triju modela, A, B i C. Nasuprot njemu, zagovornik i teoretičar liberalne provenijencije *B. Barry* navodi kako se „ … često zaboravlja da je uniforman sustav liberalnih zakona stvorio razmjerno malo problema. S druge pak strane, ‚politika različitosti' je formula za proizvodnju konflikta, jer je sklona skupinama koje se mogu najučinkovitije mobilizirati i postavljati zahtjeve političkoj zajednici …" (Barry, 2006, str. 24.). Ovaj pristup primjereniji je društvima s političkim oblikom nacije, poput SAD-a, Francuske i sličnih. Svi stanovnici te države njezini su građani, a njihova etnička pripadnost egzistira izvan političke sfere, svedena na folklor, ples, pjesmu i druge aspekte kulture. U slučaju Hrvatske primjeren je obrazac koji u društvu i obrazovanju preferira Kymlicka. Hrvatska ima veliki broj nacionalnih/etničkih manjina i obrazovanje je prilagođeno takvom ustroju društva. Pritom, problem je u prevalenciji nacionalnoga identiteta, posebno u vremenu i nakon stvaranja novih država na prostoru bivše Jugoslavije. O tome *Z. Bauman* piše: „Za razliku od drugih identiteta koji nisu zahtijevali dvojbenu političku podršku i isključivu vjernost, nacionalni identitet nije priznavao konkurenciju a kamoli opoziciju. Nacionalni identitet koji su pomno konstruirali država i njezina posredništva … težio je monopolističkom pravu povlačenja granice između 'nas' i 'njih'" (Bauman, 2009, str. 24.). Slično o nacionalnom identitetu piše *R. Rizman*, koji smatra da u usporedbi s drugim kolektivnim identitetima nacionalni identitet više od ostalih ima sposobnost mobiliziranja ljudskih strasti i afektivnoga ponašanja (Rizman, 2014). I dok je to manji problem u društvima s političkim oblikom nacije, sasvim je drukčije u društvima s dominantno etničkim oblikom. Obrazovanje ne bi smjelo činiti granice između „nas" i „njih", odnosno trebalo bi biti u funkciji njihove amortizacije, a sve u cilju integracije svih etničkih/nacionalnih zajednica u društvo. Različiti su pristupi obrazovanju useljenika i nacionalnih manjina, pa se može razlikovati multikulturalni i interkulturalni pristup. I dok je multikulturalno obrazovanje temeljeno „ … na uvjerenju o pasivnoj koegzistenciji različitih kultura na jednom prostoru i kroz učenje o njima ima za cilj samo prihvatanje ili bar toleranciju istih" (Ačaji, 2011, str. 2.), ista autorica za interkulturalno obrazovanje navodi da ono teži razvijanju održivog načina života, uz dijalog, razumijevanje i sposobnost komunikacije među različitim kulturama. Interkulturalizam uključuje međusobni utjecaj različitih kultura, njihovo prožimanje. Na primjeru američkoga društva *A. Semprini* ističe problem multikulturalizma, koji se svodi na to da su različitosti (etničke, rasne, religijske) više koegzistirale, nego što su se međusobno prožimale (Semprini, 2004). Na temu obrazovanja nacionalnih manjina *S. Puzić* razlikuje tri pristupa ovoj tematici, *liberalni, multikulturalni* i *interkulturalni* (Puzić, 2007). Za liberalni pristup karakteristično je da nema prilagođenoga manjinskog obrazovanja, već se ti sadržaji plasiraju u okviru ljudskih i manjinskih prava (Škotska, Irska, Engleska). Multikulturalni pristup provodi se u Švedskoj, Finskoj i Norveškoj, što uključuje posebne programe na jezicima nacionalnih manjina s ciljem zaštite njihovih identiteta. Interkulturalni oblik obrazovanja naglašava vrijednost kulturne raznolikosti, a karakterizira ga interakcija i razmjena kulturnih vrijednosti različitih etničkih/nacionalnih zajednica (Austrija, Njemačka). Još jedan autor piše na temu interkulturalizma i ističe: „Interkulturalizam kao obrazovna strategija može uspjeti jedino ako postoji opća politička volja da se o doseljeničkim i manjinskim zajednicama razmišlja kao o integralnom dijelu društva" (Perotti, 1995, str. 110.). Za hrvatsko obrazovanje ovo je značajno utoliko što dvije etničke/nacionalne zajednice, Romi i Srbi, nisu u potpunosti integrirani u hrvatsko društvo. Kod Roma je presudan njihov tradicionalni način života, uz vrlo slabu obrazovanost i pismenost, a u slučaju Srba razlozi su ratni, povezani s događajima devedesetih godina prošloga stoljeća i raspadom bivše Jugoslavije. Ovo pitanje/problem najviše je prisutan u Vukovarsko-srijemskoj županiji. Isti ovaj autor još navodi da se mora „ … osmisliti nova koncepcija – integracija unutar demokracije, kojom se neće nametati kulturu koja bi tražila od pripadnika *manjina* ili *stranaca* da internaliziraju temeljne mitove nacionalne kulture. Nijedna nacija nema ekskluzivno pravo

na vrijednosti koje su kulturno nasljeđe cijelog ljudskog roda" (Perotti, 1995, str. 14.). Jedan takav pokušaj trebala je biti interkulturalna škola *Dunav,* kao prva u Hrvatskoj u kojoj bi stotine djece hrvatske, srpske i drugih nacionalnosti zajedno pohađale nastavu i učile o međusobnim različitostima. Škola nije zaživjela, navodno zbog slaboga interesa roditelja, iako je politička opstrukcija u ovom slučaju učinila svoje, a rat kod nekih utjecajnih (posebno političkih) aktera nikako da završi[2]. Navedeni primjer, uz poznavanje mikrosocijalnih odnosa u lokalnim zajednicama kao i makropolitičkih odnosa unutar Hrvatske i šire u regiji, upućuje na velike poteškoće u koncipiranju i realizaciji kulture i obrazovanja, koji će biti uključivi za sve aktere i neće biti nametani od nositelja dominantne kulture, što u ovom slučaju znači većinski nacionalne, Hrvatske.
U svom dugogodišnjem istraživanju podijeljene multietničke zajednice u gradu Vukovaru i njezinoj okolici, *D. Čorkalo Biruški* i *D. Ajduković* između ostaloga istraživali su i problem odvojenosti vukovarskih učenika (Hrvata i Srba), posebno s obzirom na proces rekonstrukcije lokalnih zajednica u njihovoj multietničkoj dimenziji. Odgovori su pokazali da je ta veza izrazito velika, „ … pa je tako u istraživanju iz 2001. g. odvojeno školovanje Hrvata i Srba velikom ili vrlo velikom preprekom (u obnovi multietničnosti, op. a.) ocijenilo 64 % Hrvata i 76 % Srba. U ispitivanju provedenom 2007. g. na istom uzorku, velikom ili vrlo velikom preprekom takav tip obrazovanja smatra 78 % Hrvata i 86 % Srba" (Čorkalo-Biruški, Ajduković, 2008, str. 192.). U drugom radu na sličnu temu isti autori na pitanje što određuje međuetničke stavove u podijeljenoj zajednici, ističu da je istraživanje pokazalo „ … da su identitet, te međuetnički stavovi i ponašanja, vrlo dobar prediktor integracijskih stavova, i to bolji kod većine i nešto bolji prema školskoj integraciji. S vremenom međuetnički stavovi postaju sve bolji prediktor integracijskih stavova, upućujući na sve snažniju unutaretničku homogenizaciju djece" (Čorkalo-Biruški, Ajduković, 2012, str. 901.). Problem prošlosti i kako se odnositi prema njoj u podijeljenoj zajednici kakva je vukovarska, svodi se na jedan od problema/opasnosti kolektivnih identiteta, kako ih percipira *Z. Bauman*, koji piše o esencijalizaciji identiteta, a interpretira to kao „ … nametanje zajedništva nazora i iskustva … nemaju sve žene, svi homoseksualci, svi crnci ili muslimani iste poglede na svoj identitet, niti ga izražavaju na isti način" (Bauman, 2011, str. 34.). Još jednu opasnost navodi isti autor, a to je „zamrzavanje" prošlosti. I to se nameće kao najveći problem, veći čak i od poznate generalizacije tipa „svi su oni isti", utoliko što se ratna sjećanja obnavljaju u svojoj konfliktnoj dimenziji i projiciraju u aktualne situacije s tendencijom njihova prijenosa u nadolazeća vremena.

NACIONALNOMANJINSKO OBRAZOVANJE U HRVATSKOJ: MODELI A, B, C

Osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje nacionalnih/etničkih manjina u Hrvatskoj na normativnoj je razini operacionalizirano u tri programa: A, B i C. Cjelokupno nacionalnomanjinsko obrazovanje temelji se na ustavnopravnim aktima, koji na općenitijoj (Ustav RH*,* NN 76/2010) i konkretnijoj razini (Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, NN 155/2002; Zakon o obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, NN 51/2000) reguliraju ovu problematiku. Opsegom i sadržajem koji se izvode u nacionalnomanjinskom obrazovanju, između ova tri programa izdvaja se model A. Ovaj model karakterizira izvođenje nastave na jeziku

[2] U članku koji donosi *Jutarnji list* od 22. 10. 2018. o ovom projektu još saznajemo: „U prvoj polovici 2014. Zoran Milanović potpisao je sporazum o financijskoj pomoći projektu od strane Kraljevine Norveške. Norveška i ostali manjinski donatori (Island i Lihtenštajn) na temelju međunarodnog sporazuma bili su spremni dati 1,3 milijuna eura za projekt (Norveška 98 % iznosa). Škola je s radom trebala početi prošle godine u zgradi smještenoj u Ulici Blage Zadre u Borovu Naselju. Zgrada na tri etaže u potpunosti je obnovljena i opremljena zahvaljujući darovnici Kraljevine Norveške. U njoj su pametne ploče, računala, lift za osobe s invaliditetom, moderna didaktika, šareni tepisi. Škola ima odobrenje za rad Ministarstva obrazovanja, napravljen je za nju specifičan kurikulum, educirani su po posebnom programu deseci nastavnika. Godinu i osam mjeseci škola ima i v. d. ravnatelja, ali neće početi s radom ni u ovoj godini." (Patković, 2018)

i pismu nacionalnih manjina u potpunosti, s jednim dodatkom, obvezom učenja hrvatskoga jezika s istim brojem sati u kojima se uči jezik dotične nacionalne manjine. Nastavu u okviru ovoga obrazovnog modela pohađaju pripadnici brojnijih i organiziranijih nacionalnih manjina: *češke, srpske, talijanske i mađarske*. U slučaju B modela otprilike polovica nastave izvodi se na jeziku i pismu nacionalne manjine, i to društvena skupina predmeta (povijest, zemljopis, jezik, glazbena i likovna umjetnost i drugi). Prirodna skupina predmeta (fizika, kemija, biologija, matematika i sl.) predaju se na hrvatskom jeziku. Ovaj model nastave (šk. g. 2016./2017.) pohađaju *Srbi, Česi* i *Mađari. Model C* oblik je nastave za nacionalne manjine u kojemu se nastava izvodi na hrvatskom jeziku uz dodatnih dva do pet sati tjedno u kojima se uči jezik, pismo i kultura nacionalnih manjina. Dodatna nastava uključuje učenje jezika i književnosti nacionalne manjine, geografije, povijesti, glazbene i likovne umjetnosti. Ovo je najzastupljeniji oblik nastave i njime se koristi znatan broj nacionalnomanjinskih zajednica u sedamnaest hrvatskih županija. Po modelu C (šk. g. 2016./2017.) obrazovali su se *Albanci, Česi, Židovi, Mađari, Makedonci, Nijemci, Poljaci, Rusini, Rusi, Slovaci, Slovenci, Srbi i Ukrajinci*. Ukupno je, u navedenoj školskoj godini, nastavu na jeziku i pismu nacionalnih manjina u tri modela (A, B, C) pohađalo 13 nacionalnih manjina od ukupno 22 priznate u Hrvatskoj. Od ukupno 22 hrvatske županije u njih 17 organizirana je nastava za nacionalne i etničke manjine u jednom od tri važeća modela obrazovanja. U školskoj godini koja je uzeta kao primjer za navedeno (2016./2017.) samo u 4 županije nije postojao takav oblik obrazovanja, i to u sljedećim: *Zagrebačka, Dubrovačko-neretvanska, Krapinsko-zagorska* i *Varaždinska.* Nacionalnomanjinsko obrazovanje još sadrži posebne oblike nastave, poput ljetnih i zimskih škola, dopisno-konzultativne nastave, nastave na daljinu i slično.

NACIONALNA STRUKTURA VUKOVARSKO-SRIJEMSKE ŽUPANIJE: POPISI 1991., 2001., 2011.

Za razumijevanje uzroka, razloga i sadržaja nacionalnomanjinskoga obrazovanja, posebno u slučaju najbrojnije „nove" nacionalne manjine u Hrvatskoj (srpske), od najvećega su značaja sociopolitičke i normativne promjene koje su se devedesetih godina prošloga stoljeća dogodile na prostorima bivše Jugoslavije, uključujući Hrvatsku. Politički, a nešto kasnije ratni sukobi, utjecali su na velike promjene u etničkoj strukturi stanovništva. Kako su se ta zbivanja reflektirala na etničku „sliku" Vukovarsko-srijemske županije?

Tablica 1. Etnička struktura stanovništva u Vukovarsko-srijemskoj županiji 1991., 2001. i 2011.

Nacionalnost		**1991.**		**2001.**		**2011.**
	broj	**%**	**broj**	**%**	**broj**	**%**
Hrvati	158.128	68,3	160.277	78,2	142.135	79,1
Albanci	603	0,2	487	0,2	492	0,2
Austrijanci	3	0,0	4	0,0	-	-
Bošnjaci	2.701	1,1	1.138	0,5	1.746	0,9
Bugari	13	0,0	10	0,0	7	0,0
Crnogorci	287	0,1	119	0,0	97	0,0
Česi	62	0,0	43	0,0	36	0,0
Grci	17	0,0	-	-	-	-
Madžari	3.117	1,3	2.047	1,0	1.696	0,9
Makedonci	223	0,1	124	0,0	100	0,0
Nijemci	250	0,1	171	0,0	137	0,0

Nastavak Tablice 1.

Poljaci	60	0,0	32	0,0	22	0,0
Romi	265	0,1	167	0,0	253	0,1
Rumunji	14	0,0	17	0,0	27	0,0
Rusi	64	0,0	30	0,0	36	0,0
Rusini	2.628	1,1	1.796	0,8	1.421	0,7
Slovaci	1.630	0,7	1.338	0,6	1.185	0,6
Slovenci	217	0,0	92	0,0	65	0,0
Srbi	45.491	19,6	31.644	15,4	27.824	15,5
Talijani	12	0,0	5	0,0	8	0,0
Turci	1	0,0	-	-	2	0,0
Ukrajinci	840	0,3	476	0,2	419	0,2
Vlasi	-	-	-	-	-	-
Židovi	13	0,0	5	0,0	7	0,0
Ostale narodnosti	77	0,0	1.370	0,6	186	0,1
Nacionalno neopredijeljeni	2.797	1,2	2.553	1,2	1.361	0,7
Jugoslaveni	8.667	3,7	-	-	-	-
Regionalna pripadnost	160	0,0	5	0,0	11	0,0
Nepoznato	2.901	1,2	823	0,4	242	0,1
Ukupno	**231.241**	**100,0**	**204.768**	**100,0**	**179.521**	**100,0**

Izvori: Državni zavod za statistiku, 1996; 2002; 2013.

U sastavu Vukovarsko-srijemske županije nalaze se gradovi: *Ilok, Otok, Vinkovci, Vukovar, Županja* i općine: *Andrijaševci, Babina Greda, Bogdanovci, Borovo, Bošnjaci, Cerna, Drenovci, Gradište, Gunja, Ivankovo, Jarmina, Lovas, Markušica, Negoslavci, Nijemci, Nuštar, Privlaka, Stari Jankovci, Stari Mikanovci, Štitar, Tompojevci, Tordinci, Tovarnik, Trpinja, Vođinci, Vrbanja*. Ratni sukobi, progon civilnoga stanovništva i razaranje grada Vukovara u velikoj su mjeri utjecali na značajnu promjenu nacionalne strukture stanovništva u odnosu na posljednji prijeratni popis stanovništva, onaj iz 1991. godine. Prema tim promjenama, Vukovarsko-srijemska županija razlikuje se od ostalih slavonskih županija pa i ostalih hrvatskih „ratnih" županija. Te su promjene drukčije nego u ostalim slavonskim županijama. To se prije svega odnosi na mirnu reintegraciju[3] toga prostora u normativno-politički ustroj Hrvatske, što je omogućilo povratak Hrvata, ali i ostanak većega dijela Srba u županiji. Specifičnost Vukovarsko-srijemske županije u odnosu na druge destinacije zahvaćene ratom jest mirna reintegracija ovoga prostora u ustavnopravni poredak Hrvatske. Ta činjenica, kao i teško stradanje grada Vukovara od strane JNA i pobunjenih Srba, važna je za razumijevanje međunacionalnih odnosa u toj županiji, kao i etničkih promjena u sastavu županije u popisima 1991., 2001. i 2011. I drugi sociodemografski procesi, kao što su prirodni prirast i migracijski saldo vanjskih migracija[4], utjecali su

[3] Erdutski sporazum, u kojemu je definirana mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja u hrvatski državnopravni sustav, potpisan je u Erdutu 12. studenog 1995. godine.

[4] Po podatcima *Državnog zavoda za statistiku* za 2008., 2009., 2010., 2011. i 2012. prirodni je prirast u ovoj županiji po godinama: 2008. (- 346), 2009. (- 402), 2010. (- 521), 2011. (- 571), 2012. (- 553). Migracijski saldo za vanjske migracije (doseljavanje i odseljavanje iz Hrvatske) u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* za navedeno razdoblje izgleda ovako: 2008. (+ 263), 2009. (- 375), 2010. (- 741), 2011. (- 461), 2012. (- 146).

na navedene promjene u etničkoj strukturi županije. Vukovarsko-srijemska županija izrazito je heterogena i manje nacionalno homogena u odnosu na ostale slavonske županije. Nekoliko nacionalnih manjina značajnije je zastupljeno u ukupnoj populaciji ove županije. Pored *Srba*, koji su ovdje doživjeli manje smanjenje u odnosu na ostale četiri slavonske županije, tu su još među zastupljenijima *Bošnjaci*, *Mađari*, *Rusini* i *Slovaci*. Proces asimilacije čini svoje, pa je i u ovoj županiji evidentno postupno smanjivanje većine nacionalnih zajednica u statusu manjine. Kao i u ostalim slavonskim županijama, primjetna je razlika između dva međupopisna razdoblja. Tako je kod velike većine nacionalnih manjina evidentirano veće smanjenje njihova broja i udjela u ukupnoj populaciji u prvom međupopisnom razdoblju (1991. – 2001.), da bi u drugom (2001. – 2011.) i pored nastavka trenda, to smanjivanje bilo ipak ublaženo. Iako su znatni dijelovi ove županije bili okupirani, a grad Vukovar gotovo porušen do temelja, Srbi su ovdje ostali u znatnom broju i nakon što je država Hrvatska svoj suverenitet ostvarila i na ovom, do 1995. godine okupiranom prostoru. Za razliku od ostalih okupiranih hrvatskih krajeva, koji su vojno oslobođeni, u Vukovarsko-srijemskoj županiji hrvatski suverenitet vraćen je u procesu mirne reintegracije. To je svakako glavni razlog što Srbi ovdje nisu doživjeli veće smanjenje broja i udjela u stanovništvu županije. Vukovar je bio u bivšoj Jugoslaviji među gradovima s najvećim brojem nacionalno mješovitih brakova[5]. *Nacionalno neopredijeljeni* i *Jugoslaveni* činili su pred rat značajan udio u stanovništvu županije, a to je između ostaloga rezultanta izrazito multietničkoga „karaktera" Vukovara i okolice, pa i činjenice postojanja velikoga broja mješovitih brakova. Prema *gradovima* i *općinama* (Popis 2011.), u Vukovarsko-srijemskoj županiji veću zastupljenost imaju sljedeće nacionalne manjine: grad Ilok, *Slovaci* (13,82 %), *Srbi* (6,49 %); grad Vukovar, *Srbi* (34,87 %). Po općinama situacija je sljedeća: Bogdanovci, *Rusini* (22,65 %), *Srbi* (9,59 %), *Ukrajinci* (7,55 %); Borovo, *Srbi* (89,73 %); Drenovci, *Bošnjaci* (6,80 %); Gunja, *Bošnjaci* (29,69 %); Markušica, *Srbi* (90,10 %); Negoslavci, *Srbi* (96,86 %); Nijemci, *Srbi* (10,95 %); Stari Jankovci, *Srbi* (21,61 %); Tompojevci, *Mađari* (9,01 %), *Rusini* (17,38 %), *Srbi* (10,48 %); Tordinci, *Mađari* (18,26 %); Tovarnik, *Srbi* (6,23 %); Trpinja, *Srbi* (89,75 %).

OSNOVNOŠKOLSKO OBRAZOVANJE NACIONALNIH MANJINA U VUKOVARSKO-SRIJEMSKOJ ŽUPANIJI (EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE: FOKUS GRUPA)

Istraživanje nacionalnomanjinske problematike u osnovnoškolskom obrazovanju provedeno je u Vukovaru (Ružičkina kuća) 17. svibnja 2018. godine. U istraživanju su sudjelovali nastavnici, članovi vijeća nacionalnih manjina, ravnatelji, roditelji i savjetnici. Kako u Vukovarsko-srijemskoj županiji postoje različiti modeli nacionalnomanjinskog obrazovanja, u 11 sati organizirali smo fokus grupu u kojoj su sudjelovali akteri koji participiraju u A modelu, dok su u 13 sati u fokus grupi svoje stavove i mišljenja iznijeli nastavnici, roditelji i predstavnici političkih institucija i organizacija vezane za C model. Pitanja su se odnosila na međunacionalne odnose u poslijeratnom razdoblju, refleksiju tih odnosa na učenike, probleme socijalne interakcije u školi (posebno relacija Hrvati – Srbi), stereotipe, predrasude, stigme i segregaciju. Nadalje, u raspravi su obuhvaćeni problemi učenja jezika i kulture nacionalnih manjina, što uključuje brojnost i kvalificiranost kadrova, satnicu, udžbenike i slično. Također, u fokus grupi zastupljena su i pitanja koja se odnose na vijeća nacionalnih manjina, njihovu ulogu u stvaranju povoljnih okolnosti u ovom tipu obrazovanja, te sudjelovanje pripadnika nacionalnih manjina u školskim odborima. Na kraju, pripadnici različitih nacionalnih manjina koji su sudjelovali u radu fokus grupe upitani su što misle o perspektivi njihove nacionalne zajednice u manjinskom statusu.

[5] U bivšoj SFRJ nacionalno mješoviti brakovi bili su značajno zastupljeni, posebno u izrazito multietničkim sredinama. U čitavoj SFRJ udio takvih brakova iznosio je 12 %, toliko također u Bosni i Hercegovini, dok je u Hrvatskoj taj udio iznosio 17 %, a najviše u Vojvodini 28 %. Od gradova posebno su se isticali Sarajevo s 26 %, Vukovar 34 % i Pakrac 35 % mješovitih brakova.

Međunacionalna komunikacija (suživot)

Pitanja suživota i međunacionalne koegzistencije važna su za sva multinacionalna/multietnička društva, a takva su u velikoj većini zastupljena u globaliziranom svijetu dvadeset i prvoga stoljeća. Suživot se definira različito, ali sve definicije uključuju solidarnost između pripadnika različitih nacionalnih i/ili etničkih zajednica na mikrorazini (lokalne zajednice, sela, četvrti u gradu i sl.). Autori koji su se bavili pitanjima međunacionalne koegzistencije spominju neke definicije suživota. Tako *J. Županov* ističe da se „ ... suživot sociološki može odrediti kao splet solidarističkih mreža primarnih (neslužbenih) odnosa različitih etnija na mikrosocijalnoj razini. To nije neka integrirana mreža – ona više nalikuje arhipelagu mrežnih otoka i džepova" (Županov, 1998, str. 214.). Upravo činjenica da to nije u potpunosti integrirana mreža nameće važnu ulogu institucionalnom okviru koji može i treba povezati različite segmente društva u cjelinu koja može funkcionirati i u dužem razdoblju činiti društvo. Analizirajući raspad ili djelomično uništenje primarnih socijalnih veza u multinacionalnim lokalnim zajednicama devedesetih godina prošloga stoljeća (posebno na relaciji Hrvati – Srbi), *D. Babić* o suživotu piše: „Suživot određujemo kao normativnu i funkcionalnu umreženost i uzajamnu toleranciju različitih makro/mikrogrupnih subidentitetskih obilježja različitih socijalnih aktera u lokalnim zajednicama" (Babić, 2008, str. 87.). Pritom, pored unutarnjih poveznica u lokalnim zajednicama, u kojima ljudi intenzivnije komuniciraju i obavljaju različite vrste razmjena, važna je poveznica na makropolitičkoj razini, koja povezuje pripadnike različitih etnija/nacija i one koji ne pripadaju nijednoj od njih u jednu cjelinu koju ne povezuje samo državni okvir, nego i sustav zajedničkih vrijednosti. Kako navode neki autori, pozivajući se na *J. Habermasa*, važan je segment društvene integracije Ustav ili ono što *Habermas* naziva „ustavni patriotizam", gdje se ustav tretira kao minimalni okvir za rješavanje društvenih suprotnosti (Rizman, 2014). Pitanje integracije Srba u ovoj županiji i obnova suživota najvažnija su pitanja za ovu županiju, a pomaci u njihovu rješavanju imaju afirmativnu ulogu za Hrvatsku u cjelini.

Kako sudionici fokus grupe u Vukovaru ocjenjuju suživot Hrvata, Srba i ostalih stanovnika dvadeset i više godina nakon završetka ratnih sukoba u Hrvatskoj i na drugim prostorima bivše Jugoslavije, te nakon mirne reintegracije ovoga prostora u ustavnopravni okvir hrvatske države? Pripadnica srpske nacionalne manjine navodi svoja zapažanja i kaže:

„Stalno poticanje mržnje i netrpeljivosti je prisutno, u školi također postoji. Ako djeca dođu u suprotnu smjenu, informatiku, onda ih oni vređaju, zlostavljaju ih i udaraju ih. Veliki je problem to što učenici u sredini u kojoj žive imaju nelagodu … djeca se boje da svojim prisustvom i postojanjem vređaju druge, npr. ako imaju ćirilicu na majici" (A model, predsjednica Vijeća srpske nacionalne manjine, profesorica povijesti, OŠ Siniše Glavaševića, 54 g.). Evidentno je da u školi egzistira međunacionalna netrpeljivost, stigmatizacija drugih (u ovom iskazu Srba), te da su posljedice ratnih sukoba i teškoga razaranja grada Vukovara itekako prisutne i generiraju se kod novih generacija. Ostaje pitanje za političke aktere, ali i sve druge u sferi javnoga djelovanja, kako s vremenom ublažiti i sanirati posljedice ratnih događanja, koje se prenose kako komunikacijskim tako i kulturalnim sjećanjem/pamćenjem. Razliku komunikacijskoga i kulturalnog pamćenja, kao i njihovu funkciju u kolektivnoj memoriji, objašnjava *J. Assmann*, koji navodi da „ ... komunikacijsko pamćenje obuhvaća sjećanja koja se odnose na recentnu prošlost. To su sjećanja koja čovjek dijeli sa svojim suvremenicima. Tipičan slučaj je generacijsko pamćenje. To pamćenje historijski pripada grupi; nastaje u vremenu i prolazi s njim, ili točnije, sa svojim nositeljima" (Assmann, 2006, str. 63.). Kulturalno pamćenje usmjereno je na čvrsta uporišta u prošlosti, pa nastaju figure sjećanja, a ovo „ … pamćenje je kulturalno zato što se može realizirati samo institucionalno, odnosno artificijelno, a ono jeste pamćenje stoga što u odnosu na društvenu komunikaciju funkcionira isto kao individualno pamćenje u odnosu na svijest" (Assmann, 2005, str. 27.). Mladi Vukovarci nisu izravni sudionici zbivanja iz devedesetih godina prošloga stoljeća, pa su njihovi stavovi i

mišljenja o ratnim ulogama oblikovani sinergijom jednoga i drugoga oblika pamćenja. Poseban je problem u prijemu i obradi tih informacija transfer krivnje za ratna događanja na cjelokupnu, u ovom slučaju nacionalnu zajednicu. U sljedećem intervjuu još se više potencira razlika u komunikaciji odraslih aktera u školi i učeničke populacije, koja je ujedno i maloljetnička. *„Komunikacija …nema problema s pomoćnim osobljem, s njima nema problema u komunikaciji. Ravnatelj i stručne službe su pozitivni. Ja sam tamo 8 godina, jedini problem je izolacija djece … ne idu na zajedničke izlete, putujemo sada skupa, ekskurzije su zajedničke, to je taj napredak"* (A model, profesorica srpskoga jezika i kulture, OŠ Stari Jankovci, 38 g.). Problem jezika (hrvatskog i srpskog), koji u ovom slučaju nije samo u funkciji komunikacije, nego ima jaku identitetsku dimenziju i čini marker između dviju nacionalnih zajednica ističe sljedeća sugovornica: *„Radnicima se ne obraćam na srpskom jeziku, zaposleni odbijaju komunikaciju ako nije na hrvatskom jeziku. Za Sv. Save, neće doći počistiti osnovnu školu. Ćirilične novine ne smiju ostati na stolu"* (A model, predsjednica Vijeća srpske nacionalne manjine, profesorica povijesti, OŠ Siniše Glavaševića, 54 g.). Iako vrlo slični jezici, hrvatski i srpski, u ovom slučaju imaju po aktere isključujuću i segregirajuću dimenziju s jakim nacionalnim nabojem i stigmatizacijom onoga jezika (u ovom slučaju srpskog), koji u javnom prostoru ima manji kapacitet i meta je etnonacionalne (hrvatske) stigme.

Obrazovanje i nacionalni/etnički identitet

Obrazovanje mladih generacija ima više funkcija, od širenja spoznaje prirodnih i društvenih procesa i njihovih uzroka/posljedica, pa do promicanja vrijednosti na kojima se temelji društvo, što u novijem vremenu prije svega znači afirmaciju ljudskih i manjinskih prava, toleranciju i suradnju pripadnika različitih nacionalnih i drugih zajednica. Ciljevi su obrazovanja različiti, a pored stjecanja znanja, posebno je važno „ … stjecanje kriterija za rasuđivanje o činjenicama, idejama i sudovima" (Cifrić, 1990, str. 7.), a isti autor dodaje da će obrazovanje postići svoju svrhu onda kada omogući pojedincu raspolaganje svojom savješću. To opet pretpostavlja stalno širenje prostora slobode od različitih autoriteta, kako neformalnih (primarne socijalne skupine) tako i formalnih (institucije). O ulozi obrazovanja u izgradnji nacionalnog identiteta *S. Malešević* piše sljedeće: „Prema Gellnerovom razumijevanju, nacionalizam je izravna posljedica industrijalizma i kulturne homogenizacije, a stvara se 'generaliziranom difuzijom' obrazovnog sustava koji posreduje škole a nadasve sveučilišta, a koji je načinjen tako da ucjepljuje vrijednosti, načela i sadržaje standardizirane, visoke nacionalne kulture u potomstvo bivših seljaka" (Malešević, 2017, str. 73.). Država ima monopol na osnovnoškolsko obrazovanje, što znači da odobrava kurikulum, nastavne planove i programe, udžbenike i pomoćna nastavna sredstva i u najvećoj je mjeri financijer ovoga oblika obrazovanja. To u sadržajnom smislu stavlja državu i njezine eksponente u poziciju da plasiraju određeni set vrijednosti i interpretacija, što posebno može biti problem u sferi društvenih predmeta. Problem je osobito aktualan u društvima koja su ne tako davno prožeta ratom i još uvijek rješavaju posljedice rata. Kako interpretirati noviju prošlost npr. u Vukovarsko-srijemskoj županiji na način da se u interpretaciji neke od nacionalnih zajednica (u ovom slučaju srpska) ne osjete stigmatiziranima? U sljedećem iskazu susrećemo se sa sličnim problemima: *„Općina dosta daje za škole u općini. Općina plaća radne bilježnice za sve pa i za A-model za Srbe. Dosta bilježnica koje dobijemo od institucija bude sa šahovnicom, pa naši to neće. Svaki prvašić dobije 800 kuna od općine"* (A model, zamjenik načelnika Starih Jankovaca, potpredsjednik Vijeća srpske nacionalne manjine, 42 g.). Ovdje se susrećemo s primordijalnom definicijom etničkoga identiteta, karakterističnom za društva s etničkim oblikom nacije kakvo je hrvatsko. Ili kako o tome piše *D. Sekulić*: „Potreba za izbjegavanjem primordijalne etničke kategorizacije, potreba pripadnika da izbjegnu manjinski status, potreba pojedinaca iz mješovitih brakova da izbjegnu proturječne pritiske, vjerojatno su jednaki kao i prije. ... Diskursi građanskoga sukobili su se s primordijalno definiranim

nacionalnim identitetom" (Sekulić, 2014, str. 91.). To ostaje i dalje kao problem, posebno u ovoj županiji s izrazitom fragmentacijom mikrosocijalnih odnosa po etničkoj liniji, u ovom slučaju hrvatsko-srpskoj. Kako su formirani školski odbori i imaju li nacionalne manjine utjecaja na njihovu politiku preko svojih predstavnika? U jednom intervjuu o tome saznajemo: *„Politika se upliće u školski odbor. Ima prednosti i nedostataka u tome što smo pripadnici manjine. Ima nekih Mađara koji baš ne žele da im djeca idu u mađarsku školu. U Korođu, velika većina Mađara, oko 90 % ide u mađarsku školu. Manjine ne moraju ići tamo gdje teritorijalno pripadaju"* (A model, OŠ Korog, ravnateljica, mađarski jezik i kultura, 58 g.). Za pohađanje nacionalnomanjinskih školskih programa važna je brojnost i homogenost nacionalne manjine na jednom prostoru. Pragmatizam i socijalni konformizam utječu na odnos nekih pripadnika nacionalnih manjina na manjinsko obrazovanje, pa se dio njih opredjeljuje za školsko obrazovanje zajedno s hrvatskom većinom. O zajedničkim ili odvojenim školama razmatra se u sljedećem nastupu u fokus grupi. Sudionik navodi: *„Ima primjera kada roditelji žele zajedno, a politika forsira priču o razdvajanju. Među djecom nema toliko problema, ima i onih koji žele ići zajedno. Djeca imaju pravo upisa na fakultete u Srbiji"* (A model, roditelj, OŠ Dragutina Tadijanovića, predsjednik Vijeća srpske nacionalne manjine Općine Trpinja, 35 g.). Iz ovoga se odgovora može zaključiti da su politički akteri ti koji procjenjuju koji je oblik obrazovanja pogodniji u datom vremenu, a stavovi učenika i roditelja pritom nisu od većega značaja.

Jezik i nacionalni/etnički identitet

Jezik je, posebno od nastanka nacija i standardiziranja jezičnih praksi, jedno od važnijih obilježja nacionalnih zajednica. Od 18. stoljeća nadalje iz navedenih razloga taj segment nacionalnoga identiteta ima počasno mjesto (Bugarski, 2010) i nositelj je značajnih vrijednosti (Katičić, 1992). Različite nacije mogu imati jedan jezik (Engleska, SAD) iako se i u tim slučajevima uočavaju razlike među njima, od rječnika do drugih lingvističkih obilježja. Ima slučajeva u kojima se unutar jedne nacionalne zajednice (Švicarci) govori više jezika, kao i onih jezika koje većina govornika samo donekle poznaje, a jezik te grupacije nije više njihovo nacionalno obilježje (Arbanasi). Jezik je višestruko značajan za nacionalnu zajednicu, kao i za osobe koje nisu nacionalno opredijeljene. O tome piše *D. Škiljan* i ističe da je simbolički aspekt jezika važan za zajednicu, ali se jezik održava znatno bolje ako je na djelu njegova komunikacijska funkcija. U slučaju samo simboličkoga značenja jezika (slučaj Arbanasa) rezultati održanja jezika znatno su slabiji, „ … a manjinska jezična zajednica se mnogo brže raspada ako se referira uglavnom na simboličku a ne i komunikacijsku dimenziju jezika" (Škiljan, 2002, str. 214.). To se kao problem uočava i u ovom istraživanju, utoliko što pripadnici nekih nacionalnomanjinskih zajednica (Mađari, Rusini, Ukrajinci, Slovaci) ističu problem jezika u mlađim dobnim skupinama. Uz to, kao veliki problem u nastavi jezika i kulture nacionalnih manjina navode nedostatak i nedovoljnu kvalificiranost učitelja i profesora. Učiteljica rusinskoga jezika i kulture navodi: *„Rusinski jezik … problem je u tome što ne možete biti stručni za model C, katedra ne postoji za rusinski. Pisala sam predsjednici, Saboru, svi profesori koji rade nemaju kulturu a imaju jezik. Ja sam magistra hrvatskog jezika i književnosti. Na Katedri za rusinski u Novom Sadu sam položila, ali mi to ništa ne znači. … Djeca pričaju rusinski, muž priča hrvatski, ja pričam rusinski. Petrovci … većina su Rusini. Vukovar, Stari Jankovci, tu Rusini više govore hrvatski"* (C model, učiteljica rusinskoga jezika i kulture, doktorandica rusinskoga jezika, OŠ Antuna Bauera, Područna škola Petrovci, OŠ Stari Jankovci, 35 g.). U narednom istupu saznajemo o dugom razdoblju školovanja na rusinskom jeziku: *„Ovdje će uskoro biti proslavljeno 170 godina školstva na rusinskom jeziku. U OŠ Nuštar nalazi se područna škola Petrovci. Od 1972. g. uče se rusinski i ukrajinski kao jezici sredine. … Ima još nešto … bilo je 6 grupa rusinskog, to jedna učiteljica nije mogla sve odraditi, onda je došlo do zapošljavanja još jedne osobe kad se pojavio C model. Kasnije se povećao broj učenika"* (C model, roditelj, vijećnik rusinske nacionalne manjine

Petrovci, nastavnik razredne nastave s pojačanim rusinskim, OŠ Antuna Bauera, Vukovar, 46 g.). Kakva je situacija sa srpskim jezikom, odnosom roditelja prema ovom tipu nastave i problemu kadrova koji predaju nastavu na srpskom jeziku i pismu?

„Država omogućava program, ali za srpski jezik roditelji nisu dovoljno informirani, nemamo dovoljno nastavnog kadra. … Dnevnici su dvojezični, mi ne možemo dobiti nastavnika. Pribjegne se C modelu ako nema dovoljno učenika. Potpuno ravnopravne su ekavica i ikavica, terminologija je na srpskom jeziku. … Kadrovski problem … ovu godinu nitko nije od učitelja upisao srpski jezik, učitelji idu na pojačani srpski jezik" (C model, školska nadzornica, savjetnica za srpski jezik i kulturu, Srednja škola Dalj, 55 g.). I kod ove sudionice primjetan je naglasak na nedostatku kadrova, a problem stručnosti navode i predstavnici ukrajinske nacionalne manjine. Od aktivistice u ukrajinskom društvu o tome saznajemo: *„Povijest, zemljopis, razredna nastava … učitelj je stručan za sve predmete … za ukrajinski, ja mijenjam učiteljicu koja ima ukrajinski jezik. … Više djece priča ukrajinski, posebno tamo gdje su baka i djed Ukrajinci"* (C model, dopredsjednica Ukrajinskog društva „Ivan Franko", Vukovar, predstavnica ukrajinske nacionalne manjine u Vukovarsko-srijemskoj županiji, učiteljica ukrajinskoga jezika i kulture u OŠ Antuna Bauera, Područna škola Petrovci, po struci profesorica biologije, 53 g.). Jezik se prenosi unutar obitelji komunikacijskim aktivnostima pripadnika nacionalne manjine. Tako sudionik fokus grupe iz ukrajinske nacionalne zajednice ističe važnost obitelji, posebno starijih članova (djed i baka) koji s unucima govore na jeziku te manjine. Pored ovih primarnosocijalizacijskih okvira, važnu ulogu u afirmaciji pa i očuvanju jezika ima i država matica (u ovom slučaju Ukrajina), tako da prigodom posjeta zemlji podrijetla mladi motivirano i s posebnim sentimentima uče i komuniciraju na jeziku nacionalne manjine kojoj pripadaju. Koliko se pripadnici nacionalne manjine prilagođavaju situaciji, pokazuje nastup sljedećega sudionika fokus grupe koji na tu temu kaže: *„Uglavnom se govori hrvatski u obiteljima. Kad dolaze gosti iz Mađarske, onda govore mađarski. Na probi za folklor oko 80 % govori hrvatskim jezikom. Nema puno zanimanja koja se nude u školi. Mogućnost napredovanja jednaka je sa ostalima nastavnicima. Makedonci i Rusini još nemaju savjetnika"* (A model, OŠ Korog, ravnateljica, mađarski jezik i kultura, 58 g.). Slično je i kod Ukrajinaca: *„Ukrajinci traže naš program. Svaki predavač može koristiti svoje sadržaje za C model. Ja do škole nisam znala hrvatski nego samo ukrajinski … sada govorim miješano, znači i hrvatski i ukrajinski. … Djeca u igri više govore hrvatski, a manje ukrajinski. Kad idu u Ukrajinu, govore ukrajinski"* (C model, predsjednica Vijeća ukrajinske nacionalne manjine, grad Vukovar, roditelj, matična škola Nikole Andrića, Vukovar, 38 g.). Dvojezičnost je prisutna kod većega broja pripadnika nacionalnih manjina, a različiti činitelji (obitelj, susjedstvo, brojnost, organiziranost i drugi) utječu na relaciju u poznavanju i uporabi hrvatskoga jezika i jezika neke od nacionalnih manjina.

Aktivnosti pripadnika nacionalnih/etničkih manjina i njihova perspektiva

Za opstanak nacionalnih zajednica, posebno onih koji nisu nositelji većega kvantuma društvene moći, najvažnije su aktivnosti samih pripadnika u kojima se čuva, gradi i prenosi identitet zajednice. Te su aktivnosti različite, a među njima izdvajaju se političke (vijeća nacionalnih manjina, zastupljenost u Saboru, skupštinama lokalne samouprave), zatim folklor, kulturne udruge, sportski klubovi i slično. I u ovom slučaju, a za ovu temu najvažnije, obrazovne aktivnosti različitih aktera imaju velik značaj za nacionalni identitet manjinskih zajednica. Tako profesorica analizira situaciju u školi i primjećuje neke promjene: *„Na zadnjem vijeću roditelj Hrvat je pitao mogu li naša djeca na izlet ići s vašom djecom, ima dakle pomaka. U zbornici je bilo problema, bile su odvojene zbornice, ali sada su svi zajedno. … Roditelji su predložili da idu u istu smjenu, a ravnatelj je bio protiv, na školski odbor to nije otišlo. Škole u prirodi … svatko ide u svojoj smjeni. Prvi put ove godine idu na maturalnu u Grčku zajedno Hrvati i Srbi"* (A model, profesorica srpskoga jezika i kulture, OŠ Nikole Andrića,

Vukovar, 44 g.). Suradnja i komunikacija na relaciji Hrvati – Srbi u ovoj vukovarskoj školi pokazuje i određeni napredak. Pomaci se odnose na zajedničke izlete, komunikaciju nastavnika u zajedničkoj zbornici, a i roditelji se zanimaju za „one druge" i predlažu neke vidove zajedničkih aktivnosti. Sfera kulture, pored obrazovanja, najvažnija je za nacionalnomanjinske identitete. Ravnateljica mađarske osnovne škole o tome kaže sljedeće: *„KUD je osnovan 1949. g., podijeljenost među Mađarima također je prisutna, djeca su podijeljena u školi. Među Mađarima je prisutna podjela na dvije struje unutar iste zajednice. Imamo kadrovski problem, nema dovoljno nastavnika na mađarskom jeziku. Prije 10 godina to nije bilo tako, bilo je kadrova, sada Mađari imaju državljanstvo pa traže posao u Austriji, Njemačkoj"* (A model, OŠ Korog, ravnateljica, mađarski jezik i kultura, 58 g.). Da bi se provodila politika obrazovanja nacionalnih manjina, u školskim odborima prema zakonskim propisima trebaju biti zastupljeni i pripadnici manjina na koje se to odnosi. Kakva je situacija po tom pitanju u školama ove županije? Sudionica fokus grupe, pripadnica srpske nacionalne manjine, ističe: *„Ne poštuje se zakon o školskom odboru, predstavnici nacionalnih manjina nisu dovoljno zastupljeni … u Osječko-baranjskoj županiji je to bolje riješeno i uglavnom su zastupljeni. … Upozoreni su profesori povijesti da se ne priča o naciji i nacionalnom. … Udruge, KUD-ovi … svi KUD-ovi ne djeluju u školi, ja sam uključena u više takvih udruga, tu se razgovara i o školstvu. Vijeće razmatra Statut, razgovara o dvojezičnosti. Nema dvojezičnih naziva"* (A model, predsjednica Vijeća srpske nacionalne manjine, profesorica povijesti, OŠ Siniše Glavaševića, 54 g.). O obrazovanju mladih Rusina saznajemo: *„Ja se uvijek moram pomicati, ravnati prema drugima. Ravnatelj smatra da su to izborni predmeti, iako rusinski nije izborni, jer ga se bira samo u prvoj godini. Učenika ima puno na nastavi. Stručni kadar nam fali"* (C model, roditelj, vijećnik rusinske nacionalne manjine Petrovci, nastavnik razredne nastave s pojačanim rusinskim, OŠ Antuna Bauera, Vukovar, 46 g.). Pripadnici nacionalnih manjina u svojim istupima u fokus grupi ističu i svoju „drugost" kao nacionalne manjine. Kako navodi nastavnica rusinskoga jezika, ona se mora prilagođavati drugima, ravnati prema njima. I to je nacionalnomanjinsko obilježje, zna se tko je prvi, a tko drugi.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Vukovarsko-srijemska županija nacionalno je vrlo heterogena, a to se reflektira i u osnovnoškolskom obrazovanju nacionalnih manjina. Tako u ovoj županiji jedan od tih modela obrazovanja za nacionalne manjine (A, B, C) koriste Albanci, Slovaci, Rusini, Ukrajinci, Mađari, Srbi i Makedonci. Poseban je problem u županiji djelomična segregacija između Hrvata i Srba, uzrokovana ratnim događanjima devedesetih godina prošloga stoljeća i teškom devastacijom grada Vukovara od strane JNA i pobunjenih Srba. Na ovome prostoru počinjeni su zločini i od strane hrvatskih snaga, što dodatno usložnjava situaciju i dvadeset godina poslije. Nekadašnje su zajedničke škole Hrvata i Srba prošlost, a razdvojenost učenika iz ovih dviju nacionalnih zajednica, prema iskazima samih protagonista (Hrvata i Srba), predstavlja prepreku rekonstrukciji multietničkih lokalnih zajednica kao i integraciji Srba u hrvatsko društvo. U integraciji Srba u Hrvatsku prisutni su afirmativni i inhibirajući činitelji. U činitelje koji olakšavaju uključivanje Srba u hrvatsko društvo u poslijeratnom razdoblju svakako se mogu, između ostalih, navesti prijeratni suživot Hrvata i Srba u Hrvatskoj i šire, institucionalni okvir u Hrvatskoj (Ustav RH, Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina i drugi „manjinski" zakoni), povratak Srba u RH i drugi. Čitav proces otežavaju različita „nacionalna" interpretacija novije povijesti, stradanja i traume stanovništva, destrukcija mreže primarnih socijalnih odnosa (hrvatsko-srpsko susjedstvo, prijateljstvo) i drugi. Koji su nalazi empirijskoga istraživanja provedenog u ovoj županiji? Suživot kao civilizacijska paradigma nije u potpunosti zaživio, a obnova rata i nakon njegova završetka manifestira se, kako navode sudionici fokus grupe, u stalnom poticanju mržnje i netrpeljivosti, posebno prema učenicima srpske nacionalnosti. Etnički oblik nacije, posebno u ambijentu izrazito traumatiziranom ratnim zbivanjima, „proizvodi" isključivanje onih

koji su bili na „drugoj strani" i otežava obnovu mreže primarnih socijalnih odnosa na lokalnoj razini kao i uključivanje tih aktera u javnu sferu bez stigmatizirajućih referenci. S druge strane, učenici Srbi ne žele prihvatiti ni one simbole koji su službena obilježja hrvatske države, a ne samo hrvatske nacije. Obrazovanje je u sferi sekundarne socijalizacije važan činitelj nacionalnoga identiteta manjinskih zajednica. Stoga je za nacionalne manjine u Vukovarsko-srijemskoj županiji važno pohađanje jednog od oblika nastave za nacionalne manjine. Neke općine u kojima su nacionalne manjine brojčano dominantne financijski potpomažu nacionalnomanjinsko obrazovanje. Školski odbori nisu u svim školama formirani tako da su u njima zastupljeni predstavnici nacionalnih manjina razmjerno njihovom udjelu u stanovništvu jedinice lokalne samouprave. U nekim destinacijama roditelji žele da im djeca idu u zajedničke škole, dok se prema nalazima istraživanja tome protive akteri iz sfere politike. U očuvanju nacionalnoga identiteta, kao važnoj brani asimilacije, značajnu ulogu ima jezik nacionalne manjine. Istraživanje je pokazalo da predstavnici manjina to imaju osviješteno, ali se žale da nema dovoljno kadrova (učitelji, profesori) za izvođenje nastave i da kadrovi nisu u svim slučajevima kvalificirani za tu nastavu. Iako je za nacionalni identitet važnija komunikacijska od simboličke funkcije jezika, istraživanje pokazuje da kod većega broja nacionalnih manjina mladi naraštaji slabije poznaju jezik vlastite nacionalne manjine. Aktivnosti su nacionalnih manjina na očuvanju vlastite samobitnosti različite, od kulturnih i političkih do svakodnevice u kojoj se sa sunarodnjacima obnavljaju običaji i uspomene na etničko podrijetlo, komentira nacionalnomanjinska sadašnjost i predviđa perspektiva zajednice. Iako je asimilacija u kontinuitetu prisutna, a broj se većine nacionalnih manjina smanjuje, postojeći ustavnopravni poredak i aktivnosti samih pripadnika upućuju na to da će se i dalje, komunikacijskim i kulturalnim sjećanjem/pamćenjem, prenositi i graditi kolektivni identiteti ovih zajednica.

Literatura

Knjige i časopisi

1. Ačaji, M. (2011). *Multikulturalno i interkulturalno obrazovanje: razvoj interkulturalne osetljivosti.* Novi Sad: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
2. Assmann, J. (2005). *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama.* Zenica: Vrijeme.
3. Assmann, J. (2006). Kultura sjećanja. U M. Brkljačić i S. Prlenda (Pr.), *Kultura pamćenja i historija* (str. 45-78.). Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
4. Babić, D. (2008). *Suživot Hrvata i Srba u Slavoniji.* Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
5. Barry, B. (2006). *Kultura i jednakost: egalitarna kritika multikulturalizma*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
6. Bauman, Z. (2009). *Identitet. Razgovori s Benedettom Vecchijem*. Zagreb: Naklada Pelago.
7. Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Naklada Pelago.
8. Bugarski, R. (2010). *Jezik i identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
9. Cifrić, I. (1990). *Ogledi iz sociologije obrazovanja*. Zagreb: Školske novine.
10. Čorkalo, D. i Ajduković, D. (2003). Uloga škole u poslijeratnoj socijalnoj rekonstrukciji zajednice. *Dijete i društvo*, *2-3*, 219-233.
11. Čorkalo-Biruški, D. i Ajduković, D. (2008). Stavovi učenika, roditelja i nastavnika prema školovanju: što se promijenilo tijekom šest godina u Vukovaru *Migracijske i etničke teme, 24* (3), 189-216. (https://hrcak.srce.hr/30719)
12. Čorkalo-Biruški, D. i Ajduković, D. (2012). Što određuje međuetničke stavove adolescenata u podijeljenoj zajednici. *Društvena istraživanja*, *21*(4), 901-921. doi.org/10.5559/di.21.4.05

13. Janjić, D. (2010). Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika. U D. Babić i D. Župarić-Iljić (Ur.), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije* (str. 209-219.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
14. Katičić, R. (1992). *Novi jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.
15. Kymlicka, W. (2003). *Multikulturalno građanstvo*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
16. Malešević, S. (2017). *Države, nacije i nacionalizmi: organizacija, ideologija i solidarnost.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
17. Patković, N. (2018., 22. listopada). Škola koja je trebala biti primjer integracije i dijaloga nema ni jednog učenika. *Euractiv.* (dostupno na: https://euractiv.jutarnji.hr/PiD/obrazovanje/skola-koja-je-trebala-biti-primjer-integracije-i-dijaloga-nema-ni-jednog-ucenika/7965822/)
18. Perotti, A. (1995). *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje.* Zagreb: Educa.
19. Puzić, S. (2007). Interkulturno obrazovanje u europskom kontekstu: analiza kurikuluma odabranih europskih zemalja. *Metodika, 8*(15), 373-389. (https://hrcak.srce.hr/24602)
20. Rizman, R. (2014). *Globalizacija i autonomija*. Zagreb: Politička kultura.
21. Sekulić, D. (2014). *Identitet i vrijednosti. Sociološka studija hrvatskog društva*. Zagreb: Politička kultura.
22. Semprini, A. (2004). *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
23. Škiljan, D. (2002). *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden marketing.
24. Županov, J. (1998). Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru. U R. Čičak-Chand i J. Kumpes (Ur.), *Etničnost, nacija, identitet* (str. 199-221.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.

Izvori

1. Državni zavod za statistiku. (1996). *Popis stanovništva 1991., Dokumentacija 889.* Zagreb: Državni zavod za statistiku.
2. Državni zavod za statistiku. (2002). *Popis stanovništva 2001.* Zagreb: Državni zavod za statistiku.
3. Državni zavod za statistiku. (2013). *Popis stanovništva 2011.* Zagreb: Državni zavod za statistiku.
4. Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. (2014). *Odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu nacionalnih manjina u školskoj godini 2012./2013. i 2013./2014.* Zagreb: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina.
5. Ustav RH. *Narodne novine,* broj 76/2010.
6. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina. *Narodne novine,* broj 155/2002.
7. Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. *Narodne novine,* broj 51/2000.
8. Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina. *Narodne novine,* broj 51/2000.

PRIMARY EDUCATION OF NATIONAL MINORITIES IN VUKOVAR-SRIJEM COUNTY: ANALYSIS OF EMPIRICAL RESEARCH (FOCUS GROUP)

ABSTRACT

This paper analyses the problem of the education of national and ethnic minorities in a multinational society, such as the Croatian one. The situation in this sphere is aggravated by the memory of the conflicts of the 1990s and the changes in the field of inter-ethnic relations, from the ratio of individual national and ethnic communities in the total population to a significant change in the normative and then sociopolitical position of a part of the national corps ('new' national minority). There are three models in national minority education (A, B, C), in which members of ethnic and national communities in Croatia who have minority status are educated. As part of a broader study conducted by the Institute for Migration and Ethnic Studies, a focus group was conducted in Vukovar-Srijem County, with participants from primary schools (teachers, parents, representatives of institutions). The analysis of primary education in the Vukovar-Srijem County will demonstrate the problems that all actors face in this process, with particular reference to the function of this type of education in the process of preserving the national identities of these communities.

Key words: *education, national minorities, Vukovar-Srijem County, assimilation, identity*

Mario Bara
Hrvatsko katoličko sveučilište
mario.bara@unicath.hr

MIGRACIJE I ETNOKULTURNI IDENTITET PODUNAVSKIH HRVATA BUNJEVACA U HRVATSKOJ

SAŽETAK

Podrijetlu Bunjevaca, njihovoj užoj postojbini, migracijama te procesima etnogeneze i oblikovanja njihova identiteta u novim sredinama poklanjalo se dosta prostora u znanstvenim raspravama. Većina znanstvenika suglasna je da je postojbina Bunjevaca prije velikih migracija od 16.-17. stoljeća obuhvaćala kopnene dijelove Dalmacije, zapadnu Bosnu i Hercegovinu. Najbrojnija skupina Hrvata Bunjevaca danas živi u Vojvodini, sjevernom dijelu Srbije, dok su druge skupine prisutne u Mađarskoj, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini s različitim stupnjem očuvanosti bunjevačkoga subetničkog identiteta. Uz Bunjevce koji se u nacionalnom smislu osjećaju Hrvatima u Srbiji postoji zasebna zajednica Bunjevaca koja od 2003. godine ima priznat status nacionalne manjine te uz podršku državnih tijela gradi vlastitu manjinsku infrastrukturu. Uvodni dio rada daje teorijsku perspektivu etnički motiviranih migracija unutar koje se promatraju migracije podunavskih Hrvata Bunjevaca u Hrvatsku. Drugi dio rada daje pregled vremenske i prostorne razdiobe migracija podunavskih Hrvata Bunjevaca u Hrvatsku, njihovo društveno i kulturno organiziranje u novoj sredini uz kritički osvrt na dosadašnja istraživanja teme. Suvremeni se identitet promatra kroz nekoliko dimenzija: socijalnu, teritorijalnu i kulturnu. Zatim se izlažu rezultati istraživanja i zaključci o dimenzijama etnokulturnoga identiteta, suvremenim kulturnim praksama, zavičajnom identitetu te nacionalno-vjerskom identitetu.

Ključne riječi: *migracije, identitet, podunavski Hrvati Bunjevci, Hrvatska*

UVOD

Pitanje identiteta, (sub)etničkog odnosno nacionalnog, jedno je od središnjih pitanja sociologije i drugih srodnih društveno-humanističkih znanosti. Sociološka tradicija teorije identiteta povezana je sa shvaćanjem identiteta kao višestrukoga, sastavljenog od mnogih elemenata poput jezika, etniciteta, društvenih uloga, dobi, ekonomskog statusa i drugih koji ne egzistiraju neovisno jedni o drugima, već su u stalnoj međusobnoj interakciji. Kolektivni identitet na tragu konstruktivističke paradigme shvaćamo kao ideju zajednice i zajedništva, zajedničkoga podrijetla, osjećaja bliskosti i pripadanja koju dijele pripadnici određene društvene grupe (Grbić Jakopović, 2014).

Jednom od najstarijih društvenih institucija može se smatrati etnička institucija (Parsons, 1978). Ona je u razvoju društvenih sustava bila osnovni okvir života većine pripadnika ljudskoga roda čiji su članovi svoj identitet temeljili na vjerovanju u zajedničko podrijetlo i privrženost skupini. U oblikovanju kolektivnoga etničkog identiteta važne su granice prema drugim etničkim grupama s kojima se određena grupa nalazi u interakciji (Barth, 1969). Prema Barthu, „etničke grupe su kategorije pripisivanja i identificiranja kojima se služe sami akteri" (1969, str. 10.). Prije svega, to su znanja skupine o sebi, o drugima i o prostorno-vremenskom kontekstu u kojemu se odvija interakcija i komunikacija. U ljudskoj je prirodi potreba imenovanja i

klasificiranja stvari i ljudi, ekskluzivnosti i inkluzije, pomoću kojih se artikulira odnos između klasifikacije i društvene organizacije (Durkheim i Mauss, 1969). Klasificiranje podrazumijeva sustav razlikovanja onih koji pripadaju skupini i onih koji joj ne pripadaju, „insajdera" i „autsajdera", „nas" i „njih" (Eriksen, 2010, str. 23.). Preduvjet za pojavljivanje navedene dihotomije jest prisutnost društvene interakcije. Promatrači tako u spoznajnom procesu o sebi i drugima razlikovanjem proizvode različitost (Bateson, 1979, str. 99.). Etničnost se stoga može definirati situacijski. Etnička je institucija stvaratelj i čuvar znanja koji je članovima neke grupe nužan da bi opstali kao kolektivni identitet. Ta znanja usađuju se već primarnom socijalizacijom kojom dijete spoznajno, moralno i afektivno stječe pogled na društveni svijet koji je aksiomatski organiziran s pomoću etničkih klasifikacija (Vukić i Bara, 2013, str. 71-72.).

Kao posljedica političkih, socijalnih, ideoloških, unutarnjih konflikata ili geografske izolacije mogu se formirati subetničke grupe manje ili više odvojene od jezgre etničkoga tijela (Kleg, 1993, str. 41.). Subetničke grupe mogu nastati zbog nepotpune konsolidacije ili podjele etnije nastale migracijom dijela etnije koja potom može oblikovati neke kulturne specifičnosti zbog teritorijalne udaljenosti od glavnine etničke grupe (Heršak, 1998, str. 264.). Neke od tih osobitosti zbog sociohistorijskoga razvoja mogu biti lingvističke, gospodarske, kulturne, etnografske.

Zbog specifičnih povijesnih okolnosti područje današnje Srbije (Vojvodine) Bunjevci su naselili u različitim razdobljima, tijekom više stoljeća, s područja današnjih država Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine. U slučaju podunavskih Hrvata Bunjevaca kao grupa nisu izgubili u potpunosti svoju osobitost, ali isto tako, zbog cijelog niza kulturnih, gospodarskih i političkih veza s matičnom etničkom grupom tijekom 19. i 20. stoljeća, nisu se oblikovali kao zasebna i samostalna etnija (Skenderović, 2017). Tek je suvremeni politički kontekst u Republici Srbiji omogućio oblikovanje zasebnoga predstavničkog tijela onih Bunjevaca koji se ne smatraju Hrvatima. Naime, u skladu sa Zakonom o nacionalnim manjinama iz 2002., u Srbiji je iste godine osnovano *Hrvatsko nacionalno vijeće* (HNV) (www.hnv.org.rs/onama.php) i *Bunjevački nacionalni savit* (BNS) 2003 (www.bunjevci.net/nacionalni-savit). To je tzv. bunjevačko pitanje uvelike opteretilo odnose između Republike Hrvatske i Republike Srbije (Žigmanov, 2010), a obje zajednice Bunjevaca, Hrvata i nehrvata, susreću se s izazovima demografskoga regresa i prijenosa elemenata etnokulturnoga identiteta na mlađe generacije (Bara, 2013).

PRISTUPI ETNIČKI MOTIVIRANIM MIGRACIJAMA

Često se u istraživanju migracija pristupalo kao jednosmjernom procesu koji najčešće započinje u ruralnoj i završava u urbanoj sredini, ili iz siromašnog, ekonomski nerazvijenog područja u razvijeno i bogato. Prije interesa za nove oblike migracija prevladavala su tri dominirajuća pravca u migracijskim istraživanjima: a) studije inicijalne migracijske odluke, b) studije adaptacije, akulturacije, integracije i interakcije imigranata u primajućim društvima i c) studije čiji je fokus bio usmjeren na izravne posljedice emigracije na društva podrijetla, bez utjecaja povratnih migracija (King, 1986, str. 2.). Među oblicima migracija, napose 1990-ih, između ostalih izdvajale su se i migracije starih dijaspora prema zemljama predaka koji su zbog vlastitoga etničkog podrijetla te zemlje isto smatrale svojima. Takva migracija nerijetko uključuje emotivne i/ili nostalgične razloge i određene socijalne konstrukte.

Postoje tendencije da se višeznačni pojam i koncept dijaspora sve intenzivnije rabi zbog političkih razloga čime poseban oblik imenovanja vlastite grupe može postati i dodatan resurs. Na prostoru nekadašnjih europskih višenacionalnih država etničke grupe izvan svojih matica uglavnom su u potpunosti preuzele političku retoriku manjine, a ne dijaspore, naglašavajući time svoju autohtonost za razliku od migrantskih skupina. „Ti primjeri upućuju na činjenicu da uz objektivni kriterij određivanja oblika disperzije i nastanka dijaspora, kao što je vanjsko odvajanje kroz povlačenje granica, postoji i subjektivni kriterij, odnosno svjesna odluka

pripadnika odvojene grupe da se naziva dijasporom ili da se ne naziva dijasporom" (Božić, 2001, str. 119.). U širem shvaćanju migracije pripadnika starih dijaspora prema matičnim domovinama mogu se samo uvjetno promatrati kao povratne migracije jer je u osnovi riječ o imigraciji, a ne o povratku u zemlje svoga rođenja (Čapo Žmegač, 2010, str. 14.). Da situacija bude složenija, među hrvatskim autohtonim manjinama, koje su se većinom oblikovale migracijama od 15. do 18. stoljeća, postoje pojedine regionalne skupine tih manjina koje nisu migrirale, već ih je povlačenje suvremenih političkih granica odvojilo od matičnoga etničkog prostora (primjerice Hrvate u Srijemu ili Boki kotorskoj). Niti njih ne možemo imenovati klasičnim „povratnicima" jer i oni u praksi imigriraju unutar novih graničnih okvira zemlje svojih predaka. Ovakav tip imigracije jedan je od važnih elemenata ukupnih migracija, ali u hrvatskom slučaju bio je među manje istraživanim fenomenima (usp. Čapo Žmegač, 2002). Jedan od razloga koji je mogao utjecati na manje istraživanje ovoga oblika migracija može se naći u nedostatku pouzdanih statističkih podataka koji bi omogućili praćenje ovoga fenomena. Po čemu se onda ovaj tip migracija razlikuje od drugih? Osnovna razlika koju migracija starih dijaspora sadrži pozivanje je na „prirodno pravo" (Shuval, 2000, str. 45.), utemeljeno dodatno u imigracijskim zakonima pojedinih država. Zbog potreba istraživanja novih oblika migracija skovani su novi pojmovi poput: „ancestralne migracije" (*ancestral migration*) (King, 2000), „migracije dijaspore" (*diaspora migration*) (Shuval, 2000) i „migracija zbog korijena" (*roots migration*) (Wessendorf, 2007), „etnička povratna migracija" (*ethnic return migration*) (Tsuda, 2003; 2010), privilegirana povratna migracija (*privileged return migration*) (Čapo Žmegač, 2005; Voutira, 2004) (usp. Čapo Žmegač, 2010, str. 15.).

Raspadom SFRJ nastao je problem statusa pripadnika pojedinih naroda te bivše države. Nekadašnji konstitutivni narodi tako su se našli u bitno izmijenjenoj situaciji na putu da postanu nacionalnim manjinama (Horvatić, 2001). Postsocijalističko razdoblje ostavilo je u većem broju zemalja srednje i istočne Europe ulogu matičnih država prema sunarodnjacima u susjednim državama, kreirajući posebne legislative prema vlastitim dijasporama, nerijetko uz rizik regionalnih tenzija. Hrvati u Srbiji tijekom 1990-ih bili su lojalni građani i poštivali su ustavni poredak države u kojoj žive. Neovisno o njihovoj lojalnosti bili su objekti etnički motiviranoga nasilja i asimilacijskih politika. Takve su politike uz stvaranje klime straha i nesigurnosti početkom i sredinom devedesetih godina 20. stoljeća posljedično uvjetovale njihovo povećano iseljavanje, napose iz Srijema, nešto manje iz Bačke i Banata (Čapo Žmegač, 2002; 2005; Žigmanov, 2011).

MIGRACIJE PREMA MATIČNOJ DOMOVINI

Uz najveće ogranke Hrvata Bunjevaca (dalmatinski, lički, podunavski) jedan ogranak formirao se kao specifična lokalna zajednica postupnim naseljavanjem u Hrvatsku. U cijelom razdoblju postojanja višenacionalne Habsburške Monarhije povijesni izvori bilježe kontinuirane migracije iz hrvatskoga matičnog prostora u druga područja zajedničke države, ali isto tako i obrnuti smjer migracija prema Hrvatskoj u kojemu su sudjelovali i podunavski Hrvati Bunjevci. Brojni su primjeri pojedinačnih migracija koje možemo pratiti preko znamenitih osoba i javnih djelatnika. Možda ponajbolji primjer takve migracije obitelj je Antuna Gustava Matoša koja je etapnom migracijom iz bačkoga Kaćmara prvo dospjela u Plavnu nasuprot Vukovara, zatim u Tovarnik i na kraju u Zagreb. Kako je osobno zabilježio Antun Gustav Matoš: „Ja sam dakle Bunjevac porijeklom, Srijemac rodom, a Zagrepčanin odgojem" (Brešić, 1997, str. 501.). Isto tako, tijekom druge polovice 19. stoljeća odvijaju se ekonomske migracije iz Bačke u Slavoniju zbog razlika u cijeni zemljišta. Sljedeći oblik migracija jesu obrazovne koje u nešto značajnijem broju započinju nakon 1918., a kontinuirano traju do današnjih dana. U tome poratnom razdoblju, točnije 1927., zbog porasta broja studenata iz Bačke osniva se prva udruga podunavskih Hrvata Bunjevaca u Zagrebu – *Hrvatsko akademsko društvo Bunjevac* (Bušić, 2009, str. 181-183.). Šire okupljanje intelektualaca i drugih osoba podrijetlom iz Bačke zaživjelo je 1938., najprije kao zagrebačka podružnica *Hrvatske kulturne zajednice* iz Subotice, a od 1940. kao samostalno udruženje pod imenom

Društvo bačkih Hrvata (Sekulić, 2006, str. 52-53.). Znatniji priljev novih doseljenika započinje 1941. kada je doselio veći broj mladih osoba koje su nastavljale obrazovanje u Hrvatskoj, ali i istaknutih javnih osoba i njihovih obitelji koje su morale izbjeći pod pritiscima mađarskih vlasti. Da nije riječ samo o pojedinačnim obiteljima, svjedoče dokumenti onovremenih vlasti koje su bilježile pristigle doseljenike.[1] Uz uglavnom individualne obrazovne i ekonomske migracije tijekom cijeloga 20. stoljeća (Černelić, 2006; 2018) treba istaknuti val iseljavanja koji je potaknut političkim represijama nakon sloma Hrvatskoga proljeća. Važno je napomenuti da je u ovome valu više od stotinu intelektualaca (sudaca, pravnika, profesora, liječnika i dr.) samo iz Subotice s obiteljima napustilo Bačku (Zelić, 2009).

Migracije podunavskih Hrvata Bunjevaca prema matičnoj domovini 1990-ih možemo promatrati u kontekstu etnički motiviranih migracija. Riječ je o procesu koji nije izoliran samo na prostor bivše Jugoslavije. U navedenom razdoblju odvijale su se masovne migracije etničkih Turaka iz Bugarske u Tursku, etničkih Nijemaca iz bivših sovjetskih republika u Njemačku, etničkih Rusa iz pribaltičkih država u Rusiju, etničkih Estonaca iz Rusije u Estoniju, etničkih Grka iz bivših sovjetskih republika u Grčku, Mađara iz Rumunjske u Mađarsku itd. (Čapo Žmegač, 2005; De Tinguy, 2003; Gödri, 2004; Kulu, 1998; Kulu i Tammaru, 2000; Münz i Ohliger, 2003; Voutira, 2004). Krajem 1990-ih, iako se one nisu prekidale niti u vrijeme agresije na Hrvatsku, ponovno jačaju obrazovne, a potom i ekonomske migracije prema matičnoj domovini.

Procjenjuje se da je početkom 1990-ih Vojvodinu napustilo između 30 000 i 45 000 Hrvata koji su se naselili u raznim dijelovima Hrvatske (Čapo Žmegač, 2002). Brojčano narasla zajednica organizirala se osnivanjem zavičajnih i organizacija iseljenih i protjeranih. Većina organizacija pokrenuta je u Zagrebu. Već 1990. djeluje *Društvo vojvođanskih i podunavskih Hrvata* koje je svojim članovima pružalo osjećaj identiteta i povezanosti sa zavičajem. Ovoj se udruzi ubrzo (1991.) pridružila *Zajednica protjeranih Hrvata iz Srijema, Bačke i Banata*, a od 2002. djeluje *Udruga za potporu bačkim Hrvatima* (Bara, 2015, str. 319.). U razdoblju 1990-ih i 2000-ih djelovala su studentska udruženja *Kolo Mladeži* i *Hrvati iz Vojvodine +* (*HiV+*), a nakon njih od 2011. *Hrvatska mladež Bačke i Srijema* u Zagrebu. Prema evidenciji koju je vodila *Hrvatska matica iseljenika* i studentska udruga *Hrvati iz Vojvodine +*, samo je na Sveučilištu u Zagrebu početkom 2000-ih bilo dvjestotinjak studenata podrijetlom iz Bačke, većinom s područja Subotice i okolice. Tek se nekolicina svršenih studenata odlučila na povratak u Bačku, pa se procjenjuje da je u dva desetljeća obrazovnim migracijama iselilo oko tisuću mladih osoba. Naime, riječ je o razdoblju u kojemu Hrvati u Srbiji nisu imali priznat status nacionalne manjine, sve do 2002., što je uz ekonomsku situaciju dodatno utjecalo na iseljavanje. Navedena društva aktivno su radila na prezentiranju tradicijskih običaja i kulturnoga identiteta podunavskih Hrvata Bunjevaca i drugih zajednica vojvođanskih Hrvata široj javnosti te na upoznavanju nadležnih državnih tijela o položaju hrvatske manjine u Srbiji. Riječ je o raznovrsnim aktivnostima, od javnih tribina, otvorenih pisama, izdavaštva, promocije knjiga, koncerata i izložbi.

Metodologije službene statistike ne omogućuju uvid u broj i prostornu zastupljenost podunavskih Bunjevaca u Hrvatskoj. Naseljavali su se diljem Hrvatske, a njihova najveća brojnost i značajnije aktivnosti vezane su za Zagreb (Černelić, 2018, str. 34.). Uz dokazivanje etničkoga podrijetla olakšano je stjecanje hrvatskoga državljanstva, zatim ostvarivanje prava na upisne kvote za pripadnike hrvatske nacionalne manjine i hrvatskoga iseljeništva, pa se ekonomske i obrazovne migracije, koje se i dalje odvijaju, mogu smatrati „privilegiranim etničkim migracijama".

[1] „Hrvatski ustaški stožer Velike župe Baranja u Osijeku, 18. VII. 1941., Otsjek za izbjeglice, Iskaz izbjeglica Hrvata iz bivše Vojvodine (Bačke i Baranje) koji su se do sada osobno prijavili Hrvatskom ustaškom stožeru u Osijeku, Otsjek za izbjeglice, radi potpore." (Ured za podržavljeni imetak, 1941)

METODOLOŠKE NAPOMENE

Promatranje sa sudjelovanjem jedna je od nastarijih metoda upotrebljavanih u društvenim znanostima koja uključuje dubinsku studiju načina života neke grupe ljudi (Bernard, 2006; DeWalt, DeWalt i Billie, 2011; Jorgensen, 2015). Uz etnologiju i antropologiju metoda ima dugu tradiciju i u sociologiji, napose u razvoju čikaške škole urbane sociologije (Bernard, 2006, str. 346.). Neki autori smatraju da uz promatranje sa sudjelovanjem treba razlikovati čisto promatranje i čisto sudjelovanje (Bernard, 2006, str. 347.; DeWalt, DeWalt i Billie, 2011, str. 21.). Promatranjem sa sudjelovanjem u životu neke skupine istraživač stječe izravan pristup ne samo fizički vidljivom okolišu već i kompleksnom spletu značenja iskustava, misli, osjećaja i aktivnosti (Jorgensen, 2015, str. 1.). To je moguće bliskošću koja istraživaču omogućuje manje ili više aktivno sudjelovanje u uobičajenim situacijama i svakodnevnom životu dok promatra i na drugi način prikuplja informacije te bilježi kontekst u kojemu se odvijaju aktivnosti i ponašanja. Drugim riječima, promatranjem uz sudjelovanje moguće je prikupljati razne podatake koji su često nedostupni za vanjskoga promatrača koji ne sudjeluje. U ovakvim istraživanjima nameću se i brojna etička pitanja (usp. Čorkalo Biruški, 2014) kao i objektivnost. Ovoj metodi, više negoli drugim metodama u društvenim znanostima, kao limitirajući čimbenik nameće se pitanje dosega valjanosti i pouzdanosti. Svjesni negativnoga utjecaja subjektivnosti, u radu će stoga naglasak biti na opisu i razumijevanju vidljivih pojava.

Ovakav tip istraživanja podrazumijeva postojanje dostatnoga vremena za istraživanje i određena predznanja o istraživanoj skupini, a da istraživač istovremeno zadrži izvjesnu razinu distance od osoba s kojima provodi vrijeme (Kendall, 2009, str. 58.). Bliskost koja je autoru promatraču omogućila pristup mnogim aktivnostima istraživane skupine jest pripadnost zajedničkom prostoru podrijetla, zatim sudjelovanje u društvenim i kulturnim aktivnostima u Vojvodini i Hrvatskoj, iako autor podrijetlom ne pripada u užem etničkom smislu zajednici podunavskih Hrvata Bunjevaca. Bilješke koje su prikupljane vođene su u nepravilnim vremenskim razmacima od 2007. do 2019., ovisno o dinamici uključenosti u aktivnosti istraživane grupe. Stoga će se prilikom donošenja određenih zaključaka voditi računa o ovom čimbeniku.

DIMENZIJE ETNOKULTURNOGA IDENTITETA

U prvome dijelu rada istaknuta je konstruktivistička dimenzija identiteta, koji se također oblikuje situacijski, socijalnom interakcijom i promjenjivog je značenja s obzirom na promjene društvene okoline. S druge strane, esencijalistički pristup identitetu naglasak stavlja na svijest o zajedničkom podrijetlu, teritoriju, jeziku, kulturi i religiji. Za predstavnike neke kulture koja ih definira i diferencira u odnosu na druge važno je postojanje materijalnih i simboličkih resursa koji su joj potrebni za održavanje (Hall, 1996, str. 2.).

Fizičke granice, u ovom slučaju i političke, snažno utječu na definiranje društvenih odnosa i granica. Prostor, prema Georgu Simmelu (1997), ima sociološko značenje jer utječe na udruživanje pojedinaca. Simmel smatra kako je koncept prostora iznimno važan u svim odnosima među ljudima jer se u njemu ostvaruje interakcija, ali može predstavljati ograničenja (npr. političke i prirodne granice) i postavljati neke preduvjete za njih. „Granica nije prostorna činjenica sa sociološkim posljedicama nego se sociološke činjenice formiraju prostorno" (Simmel, 1997, str. 143.). Prostor također može predstavljati simbolički resurs. Pripadnost je najčešće dvostruka ili čak višestruka, individualno se razlikuje ovisno o kontekstu, osobnim iskustvima uz podijeljene osjećaje o matičnoj domovini, odnosno zemlji rođenja, regiji i mjestu rođenja. Teritorijalna dimenzija identiteta kod podunavskih Hrvata Bunjevaca u Hrvatskoj snažno je izražena. Sebe najčešće samooznačavaju teritorijalnom odrednicom bački, „bački Bunjevci" ili „bački Hrvati", zatim s „podunavski" ili „vojvođanski" (usp. nazivi udruga u Hrvatskoj, npr. *Udruga za potporu bačkim Hrvatima, Društvo vojvođanskih i podunavskih Hrvata*), dok gotovo nikad kao Bunjevci iz Srbije ili nekom sličnom odrednicom. U

razgovorima s pripadnicima zajednice koji su doselili u Hrvatsku tijekom 1970-ih godina i kasnije ističe se da ovakva samoidentifikacija nije postojala niti u ranijim razdobljima, što potvrđuje relevantna literatura (usp. Černelić, 2006; Sekulić, 1991).

Pripadnici zajednice podunavskih Hrvata Bunjevaca koji danas žive u Hrvatskoj, ponajviše u Zagrebu i njegovoj okolici, imaju poseban odnos prema elementima kulturne baštine, koju svaki novi naraštaj nasljeđuje od roditelja ili daljih predaka (Černelić, 2005, str. 35.). Tu su tradiciju prihvatili u svomu zavičaju i prenijeli je u novu sredinu. Na tragu tumačenja Fredrika Bartha o odabiru simbola kojima etnička zajednica, u ovom slučaju subetnička, izražava svoju specifičnost, možemo primijetiti u promatrane zajednice dijalekt kao čimbenik u procesu identifikacije.

Starije generacije doseljenih još uvijek čuvaju, individualno u manjoj ili većoj mjeri, novoštokavski ikavski govor. Kod mlađih skupina doseljenika on je manje zastupljen, a djelomično je očuvan kod osoba podrijetlom iz Tavankuta, Đurđina i drugih ruralnih sredina. Govor mladih iz Subotice, Sombora i nekih drugih mjesta u trenutku dolaska na studij gotovo je u potpunosti bio ekaviziran. Naime, proces gubljenja hrvatskih govora u Vojvodini započet je u Kraljevini Jugoslaviji, napredovao je brzo, a ikavica (bunjevačka, odnosno šokačka) očuvala se tek na selima i salaškim naseljima, uglavnom u starijih osoba koje ju još rabe u svakodnevnoj komunikaciji (Bara i Žigmanov, 2009). Zbog ekavskoga govora pojedinih pripadnika mlađe generacije, koji su dolazili studirati u Hrvatsku, u nekim slučajevima okolina ih je prepoznavala kao Srbe. Također, istraživanja su zabilježila takvu percepciju i za srijemske Hrvate neposredno po njihovu doseljavanju početkom 1990-ih (Čapo Žmegač, 2005, str. 211.). Sve generacije doseljenika ulagale su napore u usvajanje hrvatskoga standarda, ali je akcentuacija često zadržana kao i neki konstrukti rečenica koji nisu svojstveni hrvatskomu jeziku (npr. da + glagol u prezentu „idem da učim"). Slični primjeri jezične adaptacije zabilježeni su s doseljenim Slovacima iz Vojvodine u Slovačku (usp. Zlatanović i Marusiak, 2017, str. 661-662.). Ikavski govor ili neki njegovi elementi najčešće se koriste u intimnijem okruženju suzavičajnika te u formalnim prilikama kod kulturnih priredbi.

Nadalje, u različitim javnim prigodama te u obiteljskim zbirkama vidljivi su primjerci odjevnih predmeta, predmeta iz svakodnevne uporabe, koji danas u promijenjenim civilizacijskim prilikama predstavljaju značajan simbol njihova kulturnoga identiteta (Černelić 2005, str. 35.). Popularizaciji tih simbola, u suradnji s udrugama i pojedincima Bunjevcima iz Bačke, svjedočile su izložbe *Iz tradicijske baštine bačkih Bunjevaca Hrvata* 1998. (usp. Černelić, 2018, str. 34.) ili izložba *Slike od slame i božićnjaci bačkih Hrvata Bunjevaca* 2014. *Dužijanca u Zagrebu* 2018. i dr. Upravo elemente kulturnoga nasljeđa podunavski Hrvati Bunjevci izdvajaju kao prepoznatljive markere identiteta. Najčešće su za markere svojega etnokulturnog identiteta birali pojedine značajnije običaje, primjerice božićne, uskrsne običaje, običaje *Materice*, *Oci*, razna pučka vjerovanja, elemente pučke pobožnosti, gastronomiju, obiteljski život itd. (Černelić, 2018). Sve navedene markere treba promatrati u vremenskom i prostornom kontekstu. Aktivnosti različitih aktera (pojedinaca i udruga) usmjerene su u revitalizaciji mnogih specifičnih običaja kao potvrda etnokulturnoga identiteta. Identitet zajednice u Hrvatskoj upravo se zasniva na očuvanju i obnavljanju kulturne baštine. Od početka 20. stoljeća i osnivanja prvih zavičajnih akademskih organizacija postoji svojevrsni kontinuitet zajednice podunavskih Bunjevaca u Zagrebu. Kontinuirani priljev novih članova obrazovnim migracijama ima za posljedicu da je velik udio članova zajednice visokoobrazovan. Važnim čimbenicima samoodržanja zajednice pokazale su se prostorne veze, srodničke veze, duhovne veze, kontinuirani priljev novih članova i brojni simboli kao identitetski resursi. Izazov s kojim se susreću zajednice „privilegiranih etničkih migranata" koje njeguju distinktivan identitet u odnosu na većinsko okruženje odnosi se na smanjenje broja zainteresiranih mladih što možemo promatrati kao smanjenje broja potencijalnih nositelja subetničkoga identiteta. Uz postojeće trendove suvremenoga života dugoročno se može očekivati postupno degradiranje, zaboravljanje i nestajanje pojedinih sastavnica

subetničkog identiteta poput jezične baštine, pučkih običaja, napjeva i sl. Međutim, očekivano starenje članova zajednice nije se u tolikoj mjeri negativno odrazilo na cijeli niz društvenih aktivnosti upravo zbog priljeva novih migranata, ali i uključivanja osoba rođenih i odraslih u Hrvatskoj, podrijetlom podunavskih Bunjevaca, u rad zajednice. Kao primjer osvježavanja rada i unošenja novih elemenata snaženja identiteta mogu poslužiti aktivnosti *Hrvatske mladeži Bačke i Srijema*. Od 2016. godine članovi organiziraju *Bunjevačka prela* u Zagrebu s ciljem njegovanja i čuvanja običaja i tradicije podunavskih Hrvata Bunjevaca. Prela, kao i druge aktivnosti *Hrvatske mladeži Bačke i Srijema*, povezale su različite generacije podunavskih Bunjevaca i drugih Hrvata podrijetlom iz Vojvodine. Običaji koji se obnavljaju u novome društvenom okruženju mogu donijeti određene inovacije i prilagodbe iako je tendencija da elementi ostanu stalni i vjerni onima koji su nastali u zavičaju. Mlađi članovi među organizatorima oblače se u narodne nošnje, uz gostovanja i nastupe kulturnih udruga Bunjevaca iz Bačke kako bi se dodatno ojačao moment autentičnosti. Prožimanje nacionalnoga i vjerskog identiteta također je vidljivo u suvremenim kulturnim praksama podunavskih Hrvata Bunjevaca u Hrvatskoj. *Društvo vojvođanskih i podunavskih Hrvata* revitalizira predbožićne običaje *Materice* i *Oce*, uskrsne običaje, umivanje u cvjetnoj vodi na *Cvjetnicu*, tradicionalno ukrašavanje jaja, pisanica, *Polivače* i dr. Riječ je o dijelom pučkim običajima, dijelom vjerskim koji povezuju život obitelji i pojedine blagdane. Njihova je uloga u definiranju subetničkoga identiteta snažna.

Važan identitetski dio aktivnosti podunavskih Hrvata Bunjevaca u Hrvatskoj odnosi se na prostor podrijetla i time prelazi granice nacionalnih država. Transnacionalni etnički aktivizam konceptualiziran je kao eksternalizacija manjinskih strategija, političkoga aktivizma izvan granica nacionalnih država. Primjer mogu biti aktivnosti uglednih članova zajednice različitih struka u smislu susreta i lobiranja za popravljanje položaja Hrvata u Vojvodini kod predstavnika hrvatskih političkih elita. Prakse potvrđuju i sudjelovanje u drugim oblicima aktivnosti poput akademskih (npr. znanstveni skupovi tematski posvećeni Bunjevcima – *Identitet bačkih Hrvata*, Zagreb, 2008.; *Bunjevci u vremenskom i prostornom kontekstu*, Zagreb, 2012., promocije projekta *Leksikona podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca* u Hrvatskoj i dr.). Zbog zaštite nacionalnoga identiteta svojih suzavičajnika u Bačkoj pribjegavali su alternativnim kanalima utjecaja zaobilazeći granice nacija-država. Riječ je o različitim akterima (pojedincima, udrugama) koje povezuju zajednički interesi s ciljem utjecaja na državne politike. Zagovaračke mreže, pozivajući se na Ustav Republike Hrvatske kojim se jamči skrb i zaštita Hrvata u drugim državama, nastojali su osigurati utjecaj na poboljšanje položaja hrvatske manjine u Srbiji (Bara, 2015).

ZAKLJUČAK

Kontinuiranim migracijama tijekom 20. stoljeća formirala se zajednica podunavskih Hrvata Bunjevaca u Hrvatskoj koja je brojnošću, organiziranošću i aktivnostima najzastupljenija u Zagrebu. Zbog uloge obrazovnih migracija u formiranju ove zajednice posljedično je velik udio članova zajednice visokoobrazovan. U nastojanju očuvanja distinktivnoga subetničkog identiteta brojčano narasla zajednica od 1990. pokrenula je nekoliko udruga koje okupljaju različite generacije „etnički privilegiranih migranata". Zajednica ima poseban odnos prema elementima kulturne baštine koju su migracijama prenijeli u novu sredinu. Aktivnosti su usmjerene na očuvanje najznačajnijih simbola, kao i revitalizaciju specifičnih običaja s ciljem snaženja etnokulturnoga identiteta. Običaji koji se obnavljaju u novome društvenom okruženju nastoje se prenijeti obrascima koji su nastali u zavičaju. Dugoročno se ipak može očekivati njihovo postupno degradiranje zbog utjecaja društvenoga okvira u kojemu se odvijaju. Zajednica pokazuje velik broj identitetskih aktivnosti koje su vezane uz prostor podrijetla i time prelazi granice nacionalnih država.

Izvori

1. Ured za podržavljeni imetak. Ministarstvo državne riznice. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. (1941). *Državno ravnateljstvo za ponovu*, Srpski odsjek, kutija 543, 4926/1941. Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1076).

Literatura

1. Bara, M. (2013). Kulturna baština Hrvata u Vojvodini i mogući modeli njezine zaštite. U D. Gavrilović (Ur.), *Croatian-Serbian relations; Minority rights-fight against discrimination. Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku: prava nacionalnih manjina, borba protiv diskriminacije* (str. 37-52.). Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje; Golubić (Obrovački): Udruga za povijest, suradnju i pomirenje.
2. Bara, M. (2015). Transnacionalni etnički aktivizam: slučaj Hrvata u Srbiji. U Lj. Dobrovšak i I. Žebec Šilj (Ur.), *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi* (str. 313-326.). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
3. Bara, M. i Žigmanov. T. (2009). *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti: osnovne činjenice*. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata.
4. Barth, F. (1969). *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
5. Bateson, G. (1979). *Mind and Nature: a Necessary Unity*. New York, N. Y.: Dutton.
6. Bernard, R. (2006). *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Lanham, MD: AltaMira Press.
7. Božić, S. (2001). Uloga dijaspore u procesu transnacionalizacije. *Revija za sociologiju, 32*(3-4), 117-131. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/154063
8. Brešić, V. (1997). *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb: AGM.
9. Bušić, K. (2009). Hrvatsko akademsko društvo Bunjevac. U S. Bačić (Ur.), *Leksikon podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca*, sv. 9. (H) (str. 181-183.). Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.
10. Čapo Žmegač, J. (2002). *Srijemski Hrvati. Etnološka studija migracije, interakcije i identifikacije*. Zagreb: Duriex.
11. Čapo Žmegač, J. (2005). Ethnically privileged migrants in their new homeland. *Journal of Refugee Studies*, *18*(2), 199-215. doi.org/10.1093/refuge/fei021
12. Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica, 22*(1), 11-38. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/62238
13. Černelić, M. (2005). Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta. *Studia ethnologica Croatica, 17*(1), 25-49. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/4945
14. Černelić, M. (2006). *Bunjevačke studije*. Zagreb: FF press.
15. Černelić, M. (2018). *Bunjevci: migrations, traditional heritage, identities*. Beau Bassin: Scholars' Press.
16. Čorkalo Biruški, D. (2014). Etički izazovi kvalitativnih istraživanja u zajednici: od planiranja do istraživačkog izvještaja. *Ljetopis socijalnog rada*, *21*(3), 393-423. doi.org/10.3935/ljsr.v21i2.7
17. De Tinguy, A. (2003). Ethnic Migrations of the 1990s from and to the Successor States of the Former Soviet Union: 'Repatriation'or Privileged Migration?. U R. Munz i R. Ohliger (Ur.), *Diasporas and Ethnic Migrants, Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective* (str. 112-127.). London: Frank Cass.
18. DeWalt, K., DeWalt, M. i Billie R. (2011). *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers*. Lanham, MD.: Rowman & Littlefield, Md.

19. Durkheim, É. i Mauss, M. (1969). *Primitive Classification*. London: Cohen & West.
20. Eriksen, T. H. (2010). *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
21. Gödri, I. (2004). A Special Case of International Migration: Ethnic Hungarians Migrating from Transylvania to Hungary. *Finnish Yearbook of Population Research*, *40*, 45-72. Dostupno na https://journal.fi/fypr/article/view/44998
22. Grbić Jakopović, J. (2014). *Multipliciranje zavičaja i domovina – Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije, identitet*. Zagreb: Filozofski Fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-press.
23. Grillo, R. D. (2003). Cultural Essentialism and Cultural Anxiety. *Anthropological Theory, 3*(2), 157-173. doi:10.1177/1463499603003002002
24. Hall, S. (1996). Introduction: Who Needs 'Identity'? U S. Hall i P. Du Gay (Ur.), *Questions of Cultural Identity* (str. 1-17.). London: Sage.
25. Heršak, E. (Ur.) (1998). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
26. Horvatić, M. (2001). Jugoslavenski manjinski standardi i Hrvati u SR Jugoslaviji. *Migracijske i etničke teme*, *17*(1-2), 103-126. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/125136
27. Jorgensen, D. L. (2015). Participant Observation. U R. Scott i S. Kosslyn (Ur.), *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences* (str. 1-15). New York, N. Y.: Wiley. doi:10.1002/9781118900772.etrds0247
28. Kendall, D. (2010). *Sociology in Our Times*. Belmont, CA.: Wadsworth
29. King, R. (1986). Return Migration and Regional Economic Development: an Overview. U R. King (Ur.), *Return Migration and Regional Economic Problems* (str. 1–37). London; Dover, N.H.: Croom Helm.
30. King, R. (2000). Generalizations from the History of Return Migration. U B. Ghosh (Ur.), *Return Migration: Journey of Hope or Despair?* (7-55.). Geneva: International Organization for Migration, United Nations.
31. Kleg, M. (1993). *Hate Prejudice and Racism*. Albany, N. Y.: State University of New York Press
32. Kulu, H. (1998). Ethnic Return Migration: An Estonian Case. *International Migration, 36*(3), 313-336. doi:10.1111/1468-2435.00049
33. Kulu, H. i Tammaru, T. (2000). Ethnic Return Migration from the East and the West: The Case of Estonia in the 1990s. *Europe-Asia Studies*, *52*(2), 349-369. doi:10.1080/09668130050006826
34. Kuşçu, I. (2013). Ethnic Return Migration and Public Debate: The Case of Kazakhstan. *International Migration, 52*(2), 178-197. doi:10.1111/imig.12055
35. Münz, R. i Ohliger, R.(2003). *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. London: Frank Cass.
36. Parsons, T. (1978). *Action Theory and the Human Condition*. London – New York, N. Y.: Free Press.
37. Sekulić, A. (1991). *Bački Hrvati: narodni život i običaji*. Zagreb: JAZU.
38. Sekulić, A. (2006). Društvo Bačkih Hrvata. U S. Bačić (Ur.), *Leksikon podunavskih Hrvata Bunjevaca i Šokaca*, sv. 6. (D) (str. 52-53.). Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.
39. Shuval, J. T. (2000). Diaspora Migration: Definitional Ambiguities and a Theoretical Paradigm. *International Migration, 38*(5), 41-56. doi:10.1111/1468-2435.00127
40. Simmel, G. (1997). The sociology of space. U D. Frisby i M. Featherstone (Ur.), *Simmel on Culture* (str. 137-169.). London: Sage.
41. Skenderović, R. (2017). *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do propasti Austro-Ugarske Monarhije.* Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
42. Tsuda, T. (2003). *Strangers in the Ethnic Homeland*. New York, N. Y.: Columbia University Press

43. Tsuda, T. G. (2010). Ethnic return migration and the nation-state: encouraging the diaspora to return "home". *Nations and Nationalism, 16*(4), 616-636. doi:10.1111/j.1469-8129.2010.00444.x

44. Voutira, E. (2004). Ethnic Greeks from the Former Soviet Union as "Privileged Return Migrants". *Espace, Populations, Societies 3*, 533-544. Preuzeto s https://journals.openedition.org/eps/364?file=1

45. Vukić, A. i Bara, M. (2013). The Importance of Observation, Classification and Description in the Construction of the Ethnic Identity of Bunjevci from Bačka (1851–1910). *Dve domovini*, *37*, 69-81. Dostupno na https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-CACWONV3

46. Wessendorf, S. (2007). 'Roots Migrants': Transnationalism and 'Return' among Second-Generation Italians in Switzerland. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 7*(33), 1083-1102. doi.org/10.1080/13691830701541614

47. Zelić, N. (2009). *Hrvatsko proljeće i bački Hrvati.* Subotica: Matica hrvatska, ogranak Subotica.

48. Zlatanović, S. i Marusiak. J, (2017). 'Povratna' migracija vojvovdjanskih Slovaka i pitanje pripadnosti. *Glasnik Etnografskog instituta SANU, LXV*(3), 653-668. Preuzeto s http://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/article/view/213

49. Žigmanov, T. (2010). Izgradnja tzv. bunjevačke nacije u Srbiji i vanjska politika Republike Hrvatske. U R. Skenderović (Ur.), *Identitet bačkih Hrvata* (str. 319-355.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.

50. Žigmanov, T. (2011). *Osvajanje slobode – Hrvati u Vojvodini deset godina nakon listopadskoga prevrata 2000*. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.

MIGRATION AND ETHNOCULTURAL IDENTITY OF DANUBIAN CROATS BUNJEVCI IN CROATIA

ABSTRACT

Bunjevci origin, their original homeland, migration as well processes of ethnogenesis and shaping of their identity was subject of many scholars' dialogs. Most scientists agree that the Bunjevci original homeland, before the great migrations of 16th and 17th century, included the mainland parts of Dalmatia, western Bosnia and Herzegovina. The largest group of Croats Bunjevci lives today in Vojvodina, northern part of Serbia, while other groups are present in Hungary, Croatia and Bosnia and Herzegovina with a different degree of preservation of Bunjevacsubethnic identity. In addition to Bunjevci in Serbia who declare themselves as Croats, there is a separate community of Bunjevci, which have a recognized status of a national minority since 2003 and with the support of state bodies they are building their own minority infrastructure. The introductory part of the paper gives a theoretical perspective of ethnically motivated migrations - the context in which the migrations of the Danubian Croats Bunjevci to Croatia are studied. The second part of the paper gives an overview of the temporal and spatial distribution of the migration of the Danubian Croats Bunjevci to Croatia, their social and cultural organization in the new social environment, with a critical literature review of the topic. Contemporary identity of this community we analyzed through several dimensions: social, territorial, and cultural. Finally, we present the results of a conducted research and conclusions on different dimensions of ethno-cultural identity, contemporary cultural practices, regional identity and national-religious identity of Danubian Croats Bunjevci in Croatia.

Key words: *migration, identity, Danubian Croats Bunjevci, Croatia*

Zlata Berkeš
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
zlataberkes77@gmail.com

MAĐARI U BJELOVARSKO-BILOGORSKOJ ŽUPANIJI (MIGRACIJE, JEZIK I IDENTITET)

SAŽETAK

U radu se predstavljaju razlozi doseljavanja Mađara krajem 19. stoljeća na područje sadašnje Bjelovarsko-bilogorske županije i prikazuje način očuvanja mađarske kulture i jezika do Domovinskoga rata s posebnim osvrtom na obrazovanje na mađarskom jeziku. Metodom komparacije prikazuje se broj pripadnika mađarske nacionalne manjine zaključno s podatcima posljednjega popisa stanovništva i način očuvanja mađarske kulture radom udruga s područja Bjelovarsko-bilogorske županije. Autorica u radu donosi informacije o načinu čuvanja nacionalnoga identiteta tijekom dvadesetoga i na početku dvadeset i prvoga stoljeća na području bjelovarskog, daruvarskog i grubišnopoljskoga kraja.

Ključne riječi: *migracija, Mađari, mađarske škole, Bjelovarsko-bilogorska županija, nacionalne manjine*

UVOD

Na područje današnje Bjelovarsko-bilogorske županije Mađari su se u većem broju doseljavali tijekom druge polovice 19. stoljeća iz pograničnih županija, prije svega s područja županije Somogy. Kao razlozi doseljavanja Mađara na ovo područje u prvom redu navode se nepovoljni gospodarski uvjeti u Mađarskoj. Brojni doseljenici prije doseljavanja radili su na grofovskim imanjima, dok se kao glavni razlog doseljavanja navodi povoljna cijena poljoprivrednoga zemljišta. Kako su se Mađari bavili zemljoradnjom i stočarstvom, te imali razvijeniji način obrade zemlje od onoga kojim su se koristili starosjedioci u Hrvatskoj, povoljna cijena zemljišta bila je jedan od glavnih razloga doseljavanja. Prema iskazu navedenom u knjizi *Mađari u središnjoj Hrvatskoj* kazivača čiji je pradjed doselio u naselje na području Bjelovarsko-bilogorske županije, „imanje se kupilo za bijeli kruh" (Škiljan, 2016, str. 25.). Na inicijativu Mađara, uz pomoć Julijanskog saveza koji je zagovarao interese Mađara, osnovane su mađarske škole u brojnim naseljima današnje Bjelovarsko-bilogorske županije. Posebne škole za mađarsku djecu osnovane su s ciljem da se ne zaboravi mađarski jezik.
Osim jezika, Mađari su na područje županije doveli i tada na ovom području novi vjerski život – kalvinizam. Centar je vjernika Reformirane crkve u Velikoj Pisanici od 1903. godine do danas.
U ovom radu metodom komparacije prikazat će se opadanje broja Mađara na području Bjelovarsko-bilogorske županije tijekom posljednja tri ciklusa popisa stanovništva te utvrditi na koji način Mađari u današnje vrijeme čuvaju svoj identitet.

BOGATSTVO NACIONALNIH MANJINA BJELOVARSKO-BILOGORSKE ŽUPANIJE

U sastavu Bjelovarsko-bilogorske županije, osim sjedišta županije grada Bjelovara, nalaze se gradovi Daruvar, Čazma, Garešnica i Grubišno Polje te 18 općina („Zemljopisni položaj", n. d.).

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. godine na području Bjelovarsko-bilogorske županije živi 119 764 stanovnika, a prosječna je starost stanovništva 42 godine (Državni zavod za statistiku, 2013).
Za Bjelovarsko-bilogorsku županiju karakteristično je da je bogata pripadnicima nacionalnih manjina. „U Hrvatskoj je osim većinskih Hrvata priznato ukupno dvadeset dvije nacionalne manjine što dokazuje da je Hrvatska i u dugom povijesnom razdoblju i u aktualnom vremenu multietnički geopolitički prostor" (Babić, 2015, str. 15.). Prema tome, može se zaključiti da je Bjelovarsko-bilogorska županija multietnički geopolitički prostor budući da na njezinu području žive pripadnici svih nacionalnih manjina priznatih Ustavom Republike Hrvatske (NN56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14). Najbrojnija je srpska nacionalna manjina koju čini 7552 pripadnika odnosno 6,31 %, zatim slijedi češka nacionalna manjina sa 6287 pripadnika odnosno 5,25 %, dok mađarsku nacionalnu manjinu prema posljednjem popisu stanovništva čini 881 pripadnik odnosno 0,74 %.
Bjelovarsko-bilogorska županija jedna je od rijetkih županija u Republici Hrvatskoj koja u svojoj administraciji ima zaposlenoga savjetnika za nacionalne manjine. Zadaća je savjetnika za nacionalne manjine suradnja s izabranim vijećima češke, srpske, mađarske i albanske nacionalne manjine te predstavnikom Roma, provođenje kulturnih i prosvjetnih angažmana nacionalnih manjina s ciljem zajedničke suradnje i promocije svih nacionalnih manjina na području županije.
Kako je Bjelovarsko-bilogorska županija bogata pripadnicima nacionalnih manjina, ne čudi da se jedna od najvažnijih manifestacija za pripadnike nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj već dvanaest godina zaredom održava upravo u gradu Bjelovaru. Domaćin je manifestacije *Češka obec Bjelovar.* U sklopu manifestacije naziva „Večer nacionalnih manjina" manjine imaju prigodu predstaviti kulturno-umjetnički program i stvaralaštvo svojih društava i udruga. Na taj način glazbom i plesom te običajima čuvaju povezanost s matičnim zemljama, a svojim djelovanjem doprinose bogatstvu različitosti države u kojoj žive. Nekoliko tisuća posjetitelja svjedoči o zanimljivosti ove manifestacije.

USPOREDBA REZULTATA POPISA STANOVNIŠTVA MAĐARSKE NACIONALNOSTI NA PODRUČJU BBŽ 1991., 2001. I 2011. GODINE

Rezultati popisa stanovništva provedenih sredinom 1991. godine prikazuju demografska obilježja neposredno prije ratnih djelovanja na području Republike Hrvatske u okviru prijelazne upravno-teritorijalne podjele do uspostavljanja današnjih županija. Bjelovarsko-bilogorska županija u okviru administrativnih granica sastojala se od pet općina unutar Zajednice općina Bjelovar: Bjelovar, Čazma, Daruvar, Garešnica i Grubišno Polje (Sabolović i Vuković, 2014). Bjelovarsko-bilogorska županija bila je izravno uključena u ratna zbivanja što je imalo za posljedicu izmijenjenu strukturu stanovništva, što će biti razvidno iz popisa stanovništva 2001. godine.

Tablica 1. Prikaz stanovništva Zajednice općina Bjelovar prema nacionalnosti 1991.

Naziv općine	Bjelovar	Čazma	Daruvar	Garešnica	Grubišno Polje	Ukupno
Hrvati	53 113	13 897	10 459	14 297	6015	97 781
Srbi	5898	685	10 074	2058	4540	23 255
Jugoslaveni	2631	234	1653	556	636	5710
Muslimani	88	24	62	16	8	198
Slovenci	142	12	36	27	13	230
Mađari	615	21	571	317	498	2022
Italijani	7	3	55	7	11	83
Česi	309	21	5572	538	1953	8393
Albanci	488	21	46	21	32	608
Crnogorci	80	4	16	9	10	119
Romi	66	11	36	9	22	144
Makedonci	67	4	38	11	11	131
Slovaci	11	3	35	5	2	56
Rusini	5	0	5	1	1	12
Nijemci	35	2	62	15	9	123
Ukrajinci	4	2	1	1	2	10
Rumunji	0	0	3	0	5	8
Rusi	3	0	5	1	1	10
Poljaci	6	1	2	1	2	12
Jevreji	4	0	9	0	5	18
Bugari	6	7	8	0	1	22
Turci	2	0	0	0	0	2
Grci	5	0	3	2	7	17
Austrijanci	1	0	3	1	0	5
Vlasi	2	0	0	0	0	2
Ostali	17	0	13	6	2	38
Nacionalno neopredijeljeni	1338	192	694	307	274	2805
Regionalno opredijeljeni	39	3	25	18	12	97
Nepoznato	1057	116	606	218	134	2131
Ukupno	66 039	15 263	30 092	18 442	14 206	144 042

Izvor: Državni zavod za statistiku

Prema popisu stanovništva 1991. godine Bjelovarsko-bilogorska županija imala je 144 042 stanovnika, a deset godina kasnije broj stanovnika smanjio se za 7,6 % i iznosio je 133 084. Prema posljednjem popisu stanovništva broj stanovnika Bjelovarsko-bilogorske županije iznosi 119 764, što je za18,2 % odnosno 24 278 manje u odnosu na 1991. godinu. Bjelovarsko-bilogorska županija bila je izravno uključena u ratna zbivanja. Posljedice koje je učinila ratna agresija i emigracija srpskoga stanovništva jesu i u promjeni u strukturi nacionalnosti, što je najizraženije među pripadnicima srpske nacionalne manjine. Prema popisu stanovništva iz

1991. godine broj izjašnjenih Srba iznosio je 23 255, dok je deset godina kasnije taj broj znatno smanjen i iznosi 9421, što je za 59,49 % manje u odnosu na 1991. godinu.

Tablica 2. Prikaz popisa stanovništva prema narodnosti u BBŽ 2001. i 2011. godine

BBŽ	2001. Ukupno stanovnika (133 084)	2001. %	2011. (ukupno stanovnika 119 764)	2011. %
Albanci	755	0,57%	743	0,60%
Austrijanci	7	0,01%	3	0,00%
Bošnjaci	66	0,05%	121	0,10%
Bugari	18	0,01%	12	0,01%
Crnogorci	83	0,06%	63	0,05%
Česi	7098	5,33%	6287	5,25%
Mađari	1188	0,89%	881	0,74%
Makedonci	93	0,07%	80	0,07%
Nijemci	84	0,06%	93	0,08%
Poljaci	10	0,01%	12	0,01%
Romi	140	0,11%	391	0,33%
Rumunji	13	0,01%	11	0,01%
Rusi	11	0,01%	12	0,01%
Rusini	13	0,01%	10	0,01%
Slovaci	46	0,03%	34	0,03%
Slovenci	120	0,09%	102	0,09%
Srbi	9421	7,08%	7552	6,31%
Talijani	79	0,06%	73	0,06%
Turci		-	2	0,00%
Ukrajinci	10	0,01%	12	0,01%
Vlasi			1	0,00%
Židovi	11	0,01%	10	0,01%
Ostali	156	0,12%	90	0,08%

Izvor: Državni zavod za statistiku

Kako je predmet ovoga rada mađarska nacionalna manjina na području Bjelovarsko-bilogorske županije, u ovome dijelu rada prikazat će se i usporediti podatci o broju pripadnika mađarske nacionalne manjine na području Bjelovarsko-bilogorske županije prema popisu stanovništva 2001. i 2011. godine s osvrtom na broj pripadnika u županijskim naseljima te usporediti s rezultatima popisa stanovništva provedenoga 1991. godine prema tadašnjem ustrojstvu Zajednice općina Bjelovar.

U Tablici 3. prikazani su podatci o broju pripadnika mađarske nacionalne manjine 1991. godine. Broj Mađara na području Zajednice općina Bjelovar, današnje Bjelovarsko-bilogorske županije 1991. godine iznosio je 2022 i Mađari su činili 1,40 % ukupnoga stanovništva. Najveći broj Mađara bio je smješten na području koje je obuhvaćala općina Bjelovar – 615, zatim slijedi područje općine Daruvar s 571. Općina Grubišno Polje u svojoj je strukturi imala čak 3,50 % Mađara s ukupnim brojem od 498 stanovnika. Mađara je bilo i na području općine Garešnica, 1,72 % ukupnoga stanovništva odnosno 317.

Tablica 3. Prikaz broja stanovnika mađarske nacionalnosti općina Bjelovarsko-bilogorske županije 1991. godine

Naziv općine	Ukupno 1991.	Mađari 1991.	Mađari 1991. %
Bjelovar	66 039	615	0,93
Čazma	15 263	21	0,14
Daruvar	30 092	571	1,90
Garešnica	18 442	317	1,72
Grubišno Polje	14 206	498	3,51
Ukupno	144 042	2022	1,40

Izvor: Državni zavod za statistiku

Prema popisu stanovništva 2001. godine broj se Mađara u odnosu na 1991. godinu s 2022 kada su Mađari činili 1,40 % ukupnoga stanovništva smanjio za 834, što u postotku iznosi 41,25 %. Broj Mađara 2001. godine na području Bjelovarsko-bilogorske županije iznosio je 1188 odnosno 0,89 % ukupnoga stanovništva. Podatci iz 2011. godine prikazuju ponovni pad broja pripadnika mađarske nacionalne manjine. Prema posljednjem popisu stanovništva u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji broj Mađara iznosi 881, što je u strukturi ukupnoga stanovništva Bjelovarsko-bilogorske županije 0,74 %.

Do pada broja pripadnika, kako mađarske nacionalnosti tako i drugih nacionalnosti i većinskoga stanovništva, došlo je prije svega zbog konstantnoga pada broja stanovnika Bjelovarsko-bilogorske županije. Odraz je to negativnih demokratskih kretanja, iseljavanja koja nadmašuju useljavanje u Županiji, ali i posljedica ratne agresije na Republiku Hrvatsku (Feletar i Feletar, 2008).

Isto tako, na smanjenja broja pripadnika mađarske nacionalne manjine utjecalo je i to što je riječ o starijoj dobnoj strukturi pripadnika mađarske nacionalne manjine kao i asimilaciji pripadnika nacionalnih manjina, kako mađarske, tako i ostalih nacionalnih manjina.

Od gradova na području BBŽ najveći je broj pripadnika mađarske nacionalne manjine u gradu Grubišnom Polju, kako 2001. (228) tako i 2011. godine (168), zatim slijedi Daruvar koji je 2001. godine imao 139 pripadnika mađarske nacionalne manjine, dok je taj broj 2011. godine iznosio 114. Od općina na području BBŽ najveći je broj pripadnika mađarske nacionalne manjine u općini Dežanovac, 2001. godine iznosio je 155 odnosno 4,62 % ukupnoga stanovništva, dok je 2011. godine broj pripadnika mađarske nacionalne manjine nešto manji i iznosi 111 odnosno 4,09 % ukupnoga stanovništva. Isto tako, zamjetan je broj pripadnika mađarske nacionalne manjine na području općine Velika Pisanica, 2001. broj pripadnika mađarske nacionalne manjine iznosio je 101, dok je deset godina kasnije taj broj iznosio 82. Zamjetan je i broj pripadnika mađarske nacionalne manjine na području općina Nove Rače, Velikoga Grđevca te Končanice.

Tablica 4. Prikaz stanovništva mađarske nacionalnosti 2001. i 2011. godine na području BBŽ

Bjelovarsko-bilogorska županija	Mađari 2001.	Mađari 2011.	Mađari 2001. %	Mađari 2011. %
Gradovi:				
Bjelovar	107	91	0,26	0,23
Čazma	4	3	0,04	0,04
Daruvar	139	114	1,05	0,98
Garešnica	113	70	0,97	0,67
Grubišno Polje	228	168	3,03	2,59
Općine				
Berek	5	2	0,29	0,14
Dežanovac	155	111	4,62	4,09
Đulovac	16	15	0,44	0,46
Hercegovac	32	22	1,15	0,92
Ivanska	4	3	0,11	0,10
Kapela	-	2	-	0,07
Končanica	61	43	2,16	1,82
Nova Rača	94	57	2,31	1,66
Rovišće	1	2	0,02	0,04
Severin	4	5	0,39	0,57
Sirač	1	3	0,04	0,14
Šandrovac	32	16	1,53	0,90
Štefanje	-	1	-	0,05
Velika Pisanica	101	82	4,70	4,60
Velika Trnovitica	5	4	0,30	0,29
Veliki Grđevac	83	64	2,51	2,25
Veliko Trojstvo	3	3	0,10	0,11
Zrinski Topolovac	-	-	-	-
BBŽ UKUPNO	1188	881	0,89	0,74

Izvor: Državni zavod za statistiku

DOSELJAVANJE MAĐARA NA PODRUČJE DANAŠNJE BJELOVARSKO-BILOGORSKE ŽUPANIJE

Mađari su se na područje današnje Bjelovarsko-bilogorske županije počeli doseljavati osamdesetih godina 19. stoljeća iz nerazvijenih područja Mađarske. Prvi značajniji slučaj iseljavanja na područje bjelovarsko-bilogorskoga kraja dogodio se 1864. godine kada su seljaci iz županije Somogy kupili zemlju na području Velikih Bastaja i Koreničana u blizini Daruvara. Prema statističkim podatcima iz 1900. u Hrvatsku je od ukupno 135 178 useljenika iz Mađarske 53 625 došlo iz županije Bach Bodrog, 19 794 iz županije Somogy, 12 223 iz županije Zala i 12 029 iz županije Baranya (Škiljan, 2016, str. 14.). Riječ je o županijama koje su smještene nedaleko od današnje hrvatsko-mađarske granice. Razlozi za doseljavanja Mađara na ove prostore bili su ukidanje feudalizma, demilitarizacija Vojne krajine te modernizacija poljoprivrede. Srpski graničari, koji nisu bili skloni radu, vrlo su povoljno prodavali poljoprivredno zemljište. Prema iskazu stanovnika naselja Grabavac

Ištvana Rude, *„Mađari su bili siromašni, a ovdje se za jedan kruh moglo kupiti imanje"* (Sipos Zsivich, 2008, str. 14.). Da su ekonomski razlozi bili jedan od odlučujućih faktora iseljavanja Mađara, navodi i iskaz Ivana Berkeša iz Velike Pisanice: *„Pradjed i njegov otac su želi u Mađarskoj na velikih grofovskim imanjima. Tek svaki deveti snop žita bio je njihov"*. Kazivač Joško Borbaš iz Velike Pisanice u iskazu navodi da su *„Mađari donijeli brašno i pekli kruh u krušnoj peći. Hrvati i Srbi nisu mogli prestati jesti taj kruh pa su Mađarima davali jeftino zemlju da siju pšenicu kako bi imali bijeloga kruha"* (Škiljan, 2016, str. 15.). Osim što su se Mađari na području današnje Bjelovarsko-bilogorske županije bavili poljoprivredom, bogatije domicilno stanovništvo zapošljavalo je Mađare na svojim imanjima.

Dolazak Mađara obogatio je lokalno stanovništvo novim znanjima. O dobrim međuljudskim odnosima govori iskaz Joška Borbaša da su svi znali mađarski jer su srpska, hrvatska i njemačka djeca odgajana s mađarskom djecom. Isto tako, kalvinsku crkvu pohodili su i pravoslavni vjernici i rimokatolici. U samim početcima odnosi Mađara i posebice Nijemaca i drugih nacionalnosti nisu bili idilični: *„Hrvati su mogli sjeći drva u šumi gratis, a Mađari su plaćali"* (Škiljan, 2016, str. 24.). Nacionalno mješoviti brakovi bili su rijetki u prvim godinama doseljavanja, za razliku od današnjice. Možda je razlog tome što Mađari nisu dobro ili nisu uopće govorili hrvatski jezik, odnosno što Hrvati i Mađari nisu rado uzimali zeta ili snahu druge nacije i običaja. Još su rjeđi bili brakovi između Mađara i Srba, posebice zbog različitih vjeroispovijesti (Škiljan, 2016, str. 26.).

NEZADOVOLJAVAJUĆI POLOŽAJ MAĐARA DO I NAKON ZAVRŠETKA II. SVJETSKOG RATA

Državni tajnik tadašnje mađarske Vlade grof Kuno Klebersbeg 1904. godine pokrenuo je akciju spašavanja mađarstva osnivanjem udruge *Julian* s ciljem pokretanja osnovnoga obrazovanja na materinskom jeziku, oživljavanja vjerskoga i kulturnoga života, te osnivanjem škola i knjižnica na području Hrvatske gdje su živjeli Mađari. Nastanak Kraljevine SHS doveo je do velikih negativnih promjena za Mađare u Hrvatskoj, pogoršao se njihov položaj te su se kao pripadnici nacionalne manjine osjećali nepoželjnima. Osim nekoliko reformatskih škola zatvorene su sve škole i knjižnice na mađarskom jeziku što je, uz ostale političke čimbenike, znatno utjecalo na smanjenje broja Mađara (Sipos Zsivich, 2008, str. 15. i 16.). Osim političke i kulturne motivacije iseljavanja Mađara, na pojačanje iseljavanja utjecala je i posljedica vladine agrarne i manjinske politike. Naime, Mađari, osim što na izborima 28. listopada 1920. godine nisu imali izborno pravo, nisu imali ni pravo na dobivanje zemlje prilikom agrarne reforme osim onih koji su prešli na pravoslavlje (Ivković, Vusić i Blažeković, 2010, str. 717.). Kako je među Mađarima bilo dosta bezemljaša koji su do 1918. godine obrađivali zemlju veleposjednika, Mađari su izostavljeni prigodom podjele zemljišta te su u velikom dijelu počeli tražiti spas u iseljavanju u prekomorske zemlje. U sukobima između Hrvata i Srba od uspostave Kraljevine SHS pa sve do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine Mađari su ostali neutralni (Škiljan, 2016, str. 28.).

Odnosi Mađara i Srba pogoršali su se za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata. 7 000 Mađara napustilo je područje današnje Hrvatske, a u domove protjeranih Mađara uselili su se Srbi (Sipos Zsivich, 2008, str. 16.). U proljeće 1944. godine na području općine Velika Pisanica partizani su započeli s intenzivnom prisilnom mobilizacijom Mađara. Mađari su iskazivali otpor mobilizaciji, pa su partizanske vlasti istovremeno poduzimale i protjerivanje i mobiliziranje i uvjeravanje na ostanak, no velik dio Mađara odbijao je pristupiti partizanskom pokretu i odlučili su se na odlazak u Mađarsku. Partizanske su vlasti u jednom trenutku pokušale zaustaviti odlazak Mađara jer se pojavio problem jesenske sjetve u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Nakon objavljivanja odluke ZAVNOH-a da se iz zemlje ne mogu iseljavati muškarci između 16 i 50 godina, dio Mađara odustaje od iseljavanja i priključuje se partizanskoj vojci iz razloga da ih se ne šalje u radne logore. Naime, u Velikoj Pisanici nakon završetka Drugoga svjetskog rata osnovan je logor za ratne zarobljenike i za političke kažnjenike te za Nijemce i Mađare iz okolice. Početkom srpnja 1945. godine u Sabirnom logoru u Velikoj Pisanici

nalazila se ukupno 831 osoba, od toga 185 Nijemaca i Mađara (Ivković, Vusić i Blažeković, 2010, str. 717-725.). Prema tabličnom prikazu ratnih i poratnih žrtava za općinu Velika Pisanica prema nacionalnoj pripadnosti od ukupno 270 žrtava 7,78 % odnosno 21 žrtva odnosila se na Mađare, 11,85 % odnosno 21 žrtva odnosila se na Nijemce, te 80 % odnosno 216 žrtava odnosilo se na Hrvate (Ivković, Vusić i Blažeković, 2010, str. 760.). Za područje cijele današnje Bjelovarsko-bilogorske županije prema tabličnom prikazu ratnih i poratnih žrtava prema nacionalnoj pripadnosti od ukupno 6322 žrtve, 2,64 % odnosno 167 žrtava odnosilo se na Mađare, 5,06 % odnosno 320 na Čehe, 6,98 % odnosno 441 na Nijemce, 0,49 % odnosno 31 na Srbe, 0,19 % odnosno 12 na ostale, 0,36 % odnosno 23 žrtve su nepoznate (Ivković, Vusić i Blažeković, 2010, str. 70.).
Profesor Josip Vusić, jedan od suautora ranije citiranoga djela *Jugoslavensko nasilje i prešućivanje žrtve 2. Svjetskog rata i poraća s područja današnje Bjelovarsko-bilogorske županije*, u svom neobjavljenom radu *„Progon i nestajanje Mađara u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji u Drugome svjetskom ratu i poraću"* utvrđuje stradavanje mađarskoga stanovništva za vrijeme rata i poraća. U svome radu koristi podatke iz publikacije *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske od 1880. do 1991. po naseljima* izdavača Državnog zavoda za statistiku, Zagreb, 1998., knjiga I. II. kako bi utvrdio podatke o narodnosti od 1900. godine. Godine 1910. i 1953. smatraju se graničnim godinama što se tiče naseljavanja i gubitka mađarskoga stanovništva na ovim prostorima.

Tablica 5. Prikaz broja Mađara BBŽ prije i nakon dvaju svjetskih ratova

godina	1900.	1910.	1948.	1953.
broj Mađara BBŽ	13 490	15 309	8089	7012

Izvor: prof. Josip Vusić, osobno istraživanje

Profesor Josip Vusić u svome radu zaključno navodi da je pad broja Mađara od 1910. do 1953. godine iznosio 8297 osoba ili 54,19 %. Za približno 1080 osoba ili 13,02 % autor je pronašao pisani trag o njihovim ratnim i poratnim stradavanjima te protjerivanjima i iseljavanjima. Za ostalih 7217 osoba – 86,98 % autor nije pronašao pisane tragove. Te su osobe nestale s prostora Bjelovarsko-bilogorske županije u Drugome svjetskom ratu i nakon rata do 1953. godine. Nakon završetka Drugoga svjetskoga rata brojne mađarske kuće ostale su prazne, te su se u domove protjeranih Mađara doseljavali Hrvati iz Bosne koji su se po mentalitetu i načinu života razlikovali od lokalnih Srba. Prema iskazu Imbre Berkeša *„iz 29 bosanskih sela, koja su bila potopljena Buškim blatom 1963. godine, u prazne kuće u Velikoj Pisanici doselili su se Hrvati koji se nisu odmah nabolje snašli"* (Škiljan, 2016, str. 29.).

SUDJELOVANJE MAĐARA S PODRUČJA BBŽ U DOMOVINSKOM RATU

Bjelovarsko-bilogorska županija, zbog izrazito kompleksnoga geografskog položaja u odnosu na elemente srpske pobune u Hrvatskoj, bila je izravno uključena u ratna zbivanja koja se mogu kategorizirati u tri ključna, prijelomna trenutka: osnivanje paradržavnih tvorevina okarakteriziranih kao srpske autonomne oblasti koje su dijelom graničile s Bjelovarsko-bilogorskom županijom; otvorena agresija s ključnim trenutkom ustroja krovnoga vojnog tijela u zapadnoj Slavoniji; vojno-redarstvena akcija naziva *Otkos-10* zahvaljujući kojoj su oslobođena privremeno okupirana naselja i onemogućeno napredovanje neprijatelja i spajanje njihovih snaga (Sabolović i Vuković, 2014).
U Domovinskom ratu aktivno su sudjelovali i Mađari, bilo kao pripadnici Narodne zaštite, Hrvatske vojske, policije. Mađari bjelovarskog i grubišnopoljskoga kraja, osim u ranije spomenutoj, za Bjelovarsko-bilogorsku

županiju značajnoj vojno-redarstvenoj akciji *Otkos-10*, sudjelovali su i u borbama na pakračkom i istočnoslavonskom ratištu, kao i u akcijama *Bljesak* i *Oluja.* Prema kazivanju aktivnih sudionika Domovinskoga rata pripadnika mađarske nacionalne manjine iz bjelovarskoga kraja u Hrvatskoj je vojsci sudjelovalo oko 20 – 25 Mađara, a iz grubišnopoljskoga kraja ih je bilo oko 75-100. Prema podatcima kazivača sudionika Domovinskoga rata s daruvarskoga je područja u Domovinskom ratu aktivno sudjelovalo oko 100 Mađara (Škiljan, 2019).

OČUVANJE NACIONALNOGA IDENTITETA MAĐARA UZ POMOĆ JEZIKA

Jedan od ključnih elemenata očuvanja nacionalnoga identiteta Mađara u 20. stoljeću na području današnje Bjelovarsko-bilogorske županije svakako je bio jezik. U tu svrhu osnovan je Julijanski savez s ciljem osnivanja mađarskih škola. Julijanski savez osnovao je škole na području čitave Hrvatske, a prva mađarska škola na području današnje Bjelovarsko-bilogorske županije osnovana je u Velikoj Pisanici 1894. godine. Nakon toga osnovan je znatan broj mađarskih škola na područjima gdje su živjeli Mađari (Škiljan, 2016, str. 35.). U Hrvatskoj su za vrijeme Kraljevine Jugoslavije zatvorene sve škole na mađarskom jeziku. Za vrijeme socijalističke Jugoslavije podupiralo se obrazovanje na materinskom jeziku te je u Dežanovcu, Velikoj Pisanici i Bedeniku bilo organizirano njegovanje materinskoga jezika (Sipos Zsivich, 2008, str. 19.). U Velikoj Pisanici mađarska je škola do 1958. godine djelovala s prekidima, a potom je zbog maloga broja učenika priključena hrvatskoj školi (Škiljan, 2016, str. 38.). U mjesnoj školi tijekom školske godine 1971./1972. počeo je s radom odjel za njegovanje mađarskoga jezika u matičnoj školi u Velikoj Pisanici te u područnoj školi Bedenik (Sipos Zsivich, 2008, str. 19.).

Mađarski je jezik u početku bio jedini jezik na kojemu su Mađari bilogorskoga područja komunicirali. Nerijetko je bio slučaj nepoznavanja hrvatskoga jezika, koji su djeca naučila tek u školi (Škiljan, 2016, str. 76.). Jezik je s vremenom postao sve manje u uporabi, tako da danas rijetko koji Mađar s bilogorskoga područja, osim starijih pripadnika, poznaje mađarski jezik, što dokazuje i podatak da od 881 izjašnjenog pripadnika mađarske nacionalne manjine na području Bjelovarsko-bilogorske županije prema posljednjem popisu stanovništva samo njih 210 govori materinski jezik (Državni zavod za statistiku, 2013). Da nije takav slučaj s ostalim nacionalnim manjinama na području županije, dokazuje podatak da od 6287 pripadnika češke nacionalne manjine njih 4431 govori češki jezik, dok od 743 pripadnika albanske nacionalne manjine albanski jezik govori čak 721 pripadnik.

Jedan od razloga nepoznavanja materinskoga jezika jest i taj da je početkom Domovinskoga rata Odjel za njegovanje mađarskog jezika na području Bjelovarsko-bilogorske županije prestao s radom.

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina člankom 11. propisuje pravo pripadnika nacionalnih manjina na odgoj i obrazovanje na svome jeziku i pismu kojim se služe (NN 155/2002 i 80/2010). Na području Bjelovarsko-bilogorske županije mađarski jezik uči se po modelu C u pet osnovnih škola, u tri gradske i dvije seoske osnovne škole. Po modelu C nastava se izvodi na hrvatskome jeziku uz dodatnih dva do pet školskih sati namijenjenih njegovanju jezika i kulture nacionalne manjine.

Dodatna satnica u trajanju od pet školskih sati tjedno obuhvaća učenje jezika i književnosti nacionalne manjine, geografije, povijesti, glazbene i likovne umjetnosti, međutim ista se na području Bjelovarsko-bilogorske županije ne provodi. Na području Bjelovarsko-bilogorske županije njegovanje mađarskoga jezika po modelu C započelo je školske godine 2013./2014. u OŠ Velika Pisanica na inicijativu tamošnje udruge Mađara, te je sljedećih godina program započeo u osnovnim školama na područjima gdje su većinom centralizirani pripadnici mađarske manjine i u kojima aktivno djeluju mađarske udruge.

Tablica 6. Podatci o polaznicima njegovanja mađarskoga jezika po modelu C na području BBŽ

Školska godina	Bjelovar	Daruvar	Dežanovac	Grubišno Polje	Velika Pisanica
2018./19.	9	4	9	14	2
2017./18.	10	0	12	13	5
2016./17.	13	-	15	13	5
2015./16.	-	-	19	13	5
2014./15.	-	-	-	8	5
2013./14.	-	-	-	-	6

Izvor: osobno istraživanje

MAĐARSKI IDENTITET U VIDU VJEROISPOVIJESTI

Jedan dio Mađara bilogorskoga područja kalvinske je vjeroispovijesti, dok su drugi rimokatolici. Od rimokatoličke vjere kalvinizam se razlikuje po protestantskom učenju o spasenju u kojemu su vjera, milost i Sveto pismo suprotstavljeni crkvenoj ustanovi i sakramentima, a od luteranstva se razlikuje snažno naglašenom predestinacijom (Škiljan, 2016, str. 63.). Centar vjernika Reformirane Crkve na području Bjelovarsko-bilogorske županije u Velikoj je Pisanici, gdje se nalazi i kalvinsko groblje. Crkva je sagrađena 1903. godine, a koristili su je i reformati iz drugih Mađarima naseljenih mjesta. (Sipos Zsivich, 2008, str. 26.). Za razliku od reformatske tradicije iznad ulaza u crkvu nalazi se križ, koji je prema kazivaču Imbri Berkešu stavljen zbog dobrih odnosa Hrvata i Mađara (Škiljan, 2016, str. 25.). Zahvaljujući udruzi *Julian*, sagradila se i rimokatolička crkva u Kreštelovcu, dok je gradnja crkve svetog Vendelina u Sokolovcu zaustavljena zbog početka Prvoga svjetskog rata (Škiljan, 2016, str. 66.).

Prema podatcima Državnog zavoda za statistiku na području Bjelovarsko-bilogorske županije 0,39 % stanovništva odnosno 465 osoba izjasnilo se protestantima. Iako se u Velikoj Pisanici i dalje nalazi kalvinska crkva i svake druge nedjelje u mjesecu održavaju se mise na mađarskom jeziku, na području općine Velika Pisanica svega se 1,35 % odnosno 24 osobe izjasnilo protestantima (Državni zavod za statistiku, 2013).

OČUVANJE MAĐARSKE KULTURE I BAŠTINE DANAS

Identitet nacionalnih manjina najbolje se čuva uz pomoć kulture i njegovanja običaja. S tim u vezi već 1941. godine osnovana su brojna kulturna društva u bilogorskome kraju. Društva su priređivala predstave i igrokaze na mađarskom jeziku. U nekim mjestima bilogorskoga kraja osnovane su i mađarske knjižnice (Škiljan, 2016, str. 101.). Nakon osamostaljivanja Republike Hrvatske na području Bjelovarsko-bilogorske županije osnovano je pet mađarskih udruga, od kojih je najstarija *Zajednica Mađara Daruvar*, koja je osnovana 1998. godine sa sjedištem u Daruvaru. Cilj je udruge očuvanje materinjega jezika i kulturnoga nasljeđa ovdašnjih Mađara. Udruga ima pjevačku sekciju *Hungarinke* koja sudjeluje na brojnim manifestacijama, kako onima koje organizira većinsko stanovništvo, tako i onima koje organizira mađarska, ali i ostale nacionalne manjine. Udruga organizira manifestacije od kojih je najpoznatija *Dan mađarske kulture Daruvar*, sudjeluje na Danu materinjeg jezika i brojnim ostalim manifestacijama. Zahvaljujući projektu mađarske vlade, Bethlen Gàbor organizirala je i tečaj mađarskoga jezika za sve zainteresirane članove, ali i ostale zainteresirane za učenje mađarskoga jezika.

Zajednica Mađara Grubišno Polje osnovana je 1999. godine sa sjedištem u Grbavcu, organiziraju se kulturni programi, fotoizložbe, izložbe ručnih radova i starih predmeta karakterističnih za ovo područje. Udruga ima vlastiti prostor za djelovanje u kojemu je u jednom dijelu zgrade izrađen etnomuzej u kojemu su izloženi

predmeti koju prikazuju bogatu etnobaštinu ovoga mjesta (Sipos Zsivich, 2008, str. 32.).
U Velikoj Pisanici još 1975. godine aktivno je djelovala udruga *Kalàsz Müvelődési Egyesület* u sklopu koje je djelovala folklorna skupina te knjižnica u kojoj je 1985. godine bilo 55 mađarskih knjiga. U selu je do Domovinskoga rata jednom godišnje gostovalo subotičko Narodno kazalište. Osim toga, u selu su ugošćene i putujuće izložbe Saveza Mađara SR Hrvatske (Sipos Zsivich, 2008, str. 27.). Sa sjedištem u mađarskom domu u Velikoj Pisanici od 2011. godine s radom je počela udruga naziva *Zajednica Mađara Pisanica* koja okuplja pripadnike mađarske nacionalne manjine s ciljem očuvanja mađarske kulture, jezika i pisma. Osim glazbenih sekcija koje od zaborava čuvaju tradicionalne mađarske pjesme s područja Općine, ima i sekciju „Čuvari mađarske kulture i baštine" koja na sajmovima i izložbama predstavlja bogata mađarska tradicijska jela i mađarsku baštinu.
S ciljem očuvanja mađarske kulture osnovane su i udruge *Zajednica Mađara Grada Bjelovara* sa sjedištem u Bjelovaru i *Zajednica Mađara Dežanovac* sa sjedištem u Trojeglavi koje svojim aktivnim radom, kako na području Bjelovarsko-bilogorske županije, tako i šire, promiču i čuvaju od zaborava mađarsku kulturu i običaje. Karakteristično je za sve mađarske udruge s područja Bjelovarsko-bilogorske županije to da, prije svega folklornim i glazbenim sekcijama, okupljaju mlađe članove mađarskih korijena i na taj ih način posredno ili neposredno aktiviraju za upoznavanje s mađarskom kulturom i jezikom. Isto tako, udruge aktivno potiču svoje članove na učenje mađarskoga jezika, kako pohađanjem tečajeva, tako i učenjem mađarskog jezika u osnovnim školama po modelu C.
Na razini Bjelovarsko-bilogorske županije postoji i Vijeće mađarske nacionalne manjine te predstavnici mađarske nacionalne manjine za Grad Grubišno Polje, Grad Daruvar i Općinu Dežanovac.

ZAKLJUČAK

Mađari su, kao i ostale doseljene nacionalne manjine, obogatili područje Bjelovarsko-bilogorske županije kulturom, običajima i jezikom. Pad stanovnika mađarske nacionalne manjine najizraženiji je između dva svjetska rata. U posljednja tri popisa stanovništva također je vidljiv pad pripadnika mađarske nacionalne manjine budući da se radi o starom stanovništvu, a mladih koji se izjašnjavaju kao Mađari gotovo da i nema. Isto tako, osobito za vrijeme i po završetku Domovinskoga rata dio pripadnika nacionalnih manjina, a tako i mađarske, izjašnjavao se pripadnošću drugoj nacionalnosti, obično većinskoj.
Nesporno je da su udruge, kao i Vijeće mađarske nacionalne manjine te predstavnici važan čimbenik u očuvanju mađarskoga identiteta, s obzirom da je broj Mađara na području Bjelovarsko-bilogorske županije prema službenim podatcima sve manji. Zajedničkim radom neprofitnih udruga i politički izabranih predstavnika nacionalnih manjina spriječit će se ili barem zaustaviti gubitak bogatstva različitosti koje je mađarska nacionalna manjina svojim dolaskom integrirala na ovo područje. Navedeno će se ostvariti aktivnim radom svih dionika koji će svojim zalaganjem raditi na očuvanju kulturne baštine i identiteta mađarske nacionalne manjine.

Literatura

Knjige:

1. Babić, D. (2015). *Nacionalne manjine u Hrvatskoj: sociološka perspektiva.* Zagreb: Plejada.
2. Ivković, Z., Vusić J. i Blažeković A. (2010). *Jugoslavensko nasilje i prešućivane žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća s područja današnje Bjelovarsko-bilogorske županije.* Bjelovar: Matica Hrvatska – ogranak Bjelovar.
3. Sipos Zsivich, T. (2008). *Bilogora i magyarok Mađari Bilogore.* Beli Manastir: Centar za kulturu i obučavanje Saveza mađarskih udruga „Sztàrai Mihàly"; Pečuh: Majstorska škola Tehničkog fakulteta.
4. Škiljan, F. (2016). *Mađari u središnjoj Hrvatskoj (Bjelovarsko-bilogorska, Sisačko-moslovačka, Požeško-slavonska, Koprivničko-križevačka i Virovitičko-podravska županija).* Bilje: Demokratska zajednica Mađara Hrvatske; Velika Pisanica: Zajednica Mađara-Pisanica.
5. Škiljan, F. (2019). *Mađari u Domovinskom ratu.* Zagreb: Vijeće mađarske nacionalne manjine Grada Zagreba.

Članci:

1. Feletar, D. i Feletar, P. (2008). Depopulacija i promjene u prostornom rasporedu stanovništva na području Bjelovarsko-bilogorske županije od 1857. do 1991. godine. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, *2*, 61-115. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=66230)
2. Sabolović, M. i Vuković, G. (2014). Demografska obilježja Bjelovarsko-bilogorske županije u međupopisnom razdoblju. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, *8*, 291-317. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=200850)

Pravni propisi:

1. Ustav Republike Hrvatske. *Narodne novine,* broj 56/1990, 135/1997, 8/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010, 05/2014.
2. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina. *Narodne novine,* broj 155/2002, 47/2010, 80/2010, 93/2011.
3. Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. *Narodne novine,* broj 51/2000, 56/2000, 33/2012.

Internetski izvori:

1. Državni zavod za statistiku. (2013). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Stanovništvo prema spolu i starosti.* Zagreb: Državni zavod za statistiku. (https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1468.pdf)
2. Zemljopisni položaj. (n. d.) (http://bbz.hr/bjelovarsko-bilogorska-zupanija/detaljnije/zemljopisni-polozaj)

Popis tablica:

Tablica 1. Prikaz stanovništva Zajednice općina Bjelovar prema nacionalnosti 1991.
Tablica 2. Prikaz popisa stanovništva prema narodnosti u BBŽ 2001. i 2011. godine
Tablica 3. Prikaz broja stanovnika mađarske nacionalnosti općina Bjelovarsko-bilogorske županije 1991. godine
Tablica 4. Prikaz stanovništva mađarske nacionalnosti 2001. i 2011. godine na području BBŽ
Tablica 5. Prikaz broja Mađara BBŽ između i nakon dvaju svjetskih ratova
Tablica 6. Podatci o polaznicima njegovanja mađarskoga jezika po modelu C na području BBŽ

HUNGARIANS IN BJELOVAR-BILOGORA COUNTY: MIGRATIONS, LANGUAGE, AND IDENTITY

ABSTRACT

This paper demonstrates the reasons behind Hungarian settlement in the late 19th century in today's Bjelovar-Bilogora County and examines the methods of preserving Hungarian culture and language in the years leading up to the Croatian War of Independence, with special emphasis on education in the Hungarian lanugage. By method of comparison the paper presents the number of Hungarian national minority members including the data from the most recent census, and examines how Hungarian culture has been preserved through the efforts of associations from the Bjelovar-Bilogora County. In the paper the author examines the methods of preserving national identity throughout the 20th century and at the beginning of the 21st century in the Bjelovar, Daruvar, and Grubišno Polje area.

Key words: *migration, Hungarians, Hungarian schools, Bjelovar-Bilogora County, national minorities*

Vlatka Dugački
Leksikografski zavod Miroslav Krleža
vdugacki@gmail.com

Filip Škiljan
Institut za migracije i narodnosti
filipskiljan@yahoo.co.uk

ISLAMSKA ZAJEDNICA U SISKU TIJEKOM POLUSTOLJETNOGA DJELOVANJA (1967. – 2018.)

SAŽETAK

Islamska zajednica u Sisku ima svoje dugogodišnje povijesno utemeljenje. Iako je u polustoljetnom razdoblju svoga djelovanja prolazila kroz različite sustave, političko-društvena uređenja i turbulentna vremena uspijevala je odoljeti svim izazovima i preprekama te se održati i zadržati svoj ugled. Tome su, uz njezino vodstvo, doprinijeli njezini članovi, kojima je opstanak Islamske zajednice uvijek bio na prvome mjestu shvaćajući njenu ulogu i značaj u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. U radu se na temelju arhivske građe pohranjene u Medžlisu Islamske zajednice Sisak analizira djelovanje zajednice s naglaskom na načinima očuvanja vjerskoga identiteta kao i radu na pozitivnoj integraciji pripadnika nasuprot (negativnoj) asimilaciji i izolaciji.

Ključne riječi: *nacionalne manjine, Bošnjaci, Islamska zajednica Sisak*

UVOD

Geografski položaj Siska oduvijek je privlačio doseljenike. Grad na dvije velike rijeke Kupi i Savi bio je gospodarsko i prometno središte Posavine, Banije i zapadne Bosne. Blizina granice s Bosnom i Hercegovinom privlačila je stanovništvo Bosanske krajine u ovaj relativno velik i industrijski značajan grad koji je nudio zaposlenja svima koji su ovdje željeli živjeti i zasnovati obitelji.

Demografski pokazatelji ukazuju na postupno doseljavanje stanovništva islamske vjeroispovijesti na sisačko gradsko područje i u najbližu okolicu. Na području Siska postojala je već 1921. godine omanja islamska zajednica.[1]

O većemu broju pripadnika islamske vjeroispovijesti čije je stalno prebivalište bilo na području Siska može se govoriti tek od razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata kada ih se u popisu stanovništva iz 1948. navodi 66 na području općine Sisak, od toga 58 u gradu Sisku. Očito se radilo o prvim doseljenicima iz zapadne Bosne koji su na području Siska tražili zaposlenje. Veći priljev Muslimana[2] u Sisak i okolicu zbio se tek nakon 1961.

[1] U tom su razdoblju na području grada Siska među vojnicima bile 154 osobe islamske vjeroispovijesti. Radilo se o mlađim muškarcima koji su, pretpostavlja se, u Sisku bili na služenju vojnoga roka s obzirom da su popisani 1921. u vojnom garnizonu te se zaključuje da nisu bili stalni žitelji grada Siska (Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1921).

[2] U dijelu teksta koji opisuje razdoblje do 1993. godine koristi se naziv Musliman (s velikim M) jer su se tako izjašnjavali Bošnjaci (ali i poneki Romi i Albanci).

kada se njihov broj povećava na 243 na području grada Siska, odnosno 287 na području čitave općine (dakle 44 su Muslimana bila raspršena na području sisačkih prigradskih naselja i u Sunji kao željezničkom čvorištu).[3] Treba naglasiti da se velik broj pripadnika islamske vjeroispovijesti u vremenu između 1948. i 1961. izjašnjavao Hrvatima ili Srbima te nije moguće točno ustanoviti koliki je bio njihov stvaran broj na području Siska i okolice u tome razdoblju. Broj Muslimana naglo je skočio u razdoblju između 1961. i 1971. kada se na sisačkom gradskom području popeo na 1398, odnosno na području općine na 1473. Taj je broj ponešto opao u popisu stanovništva iz 1981. zbog činjenice da se dio stanovnika, a posebno Srba i Muslimana, u tome popisu izjasnio kao Jugoslaveni, što je bio tadašnji društveni trend. Tako je 1981. broj Muslimana iznosio na području grada Siska njih 1338, a u općini Sisak njih 1396.

Tek u popisu stanovništva iz 1991. broj Muslimana opet je značajno porastao vjerojatno zbog činjenice što se naslućivao raspad zajedničke države te su se oni koji su se dotad izjašnjavali kao Jugoslaveni, a bili su po nacionalnosti zapravo Muslimani, odlučili izjasniti u skladu s time. Tako je broj Muslimana porastao na 2322 u gradu, odnosno na 2452 u općini Sisak. Uz sisačko gradsko područje usko je vezano i prigradsko naselje Mošćenica na području nekadašnje Općine Petrinja, odnosno sada na području Grada Petrinje. U to naselje, kao i u mjesto Petrinju, također se doselio određen broj Muslimana, dakako znatno manji nego u Sisak. Tako su se prvi Muslimani na područje Mošćenice, inače pretežno hrvatsko selo, doselili kasnih 1960-ih. U popisu stanovništva iz 1971. godine nabrojeno ih je 74 u Mošćenici te 107 u Petrinji, odnosno 186 na području bivše petrinjske općine. Godine 1981. bilo ih je 70 u Petrinji i 110 u Mošćenici, a u posljednjem predratnom popisu iz 1991. Muslimana je u Mošćenici bilo 249, a u Petrinji 147.[4] Te činjenice ukazuju da je broj Muslimana na teritoriju Siska i okolice rastao.

Sisačko i petrinjsko područje treba u ovim migracijama promatrati kao jedinstvenu zonu s obzirom da su Muslimani iz zapadne Bosne, ali i iz nekih drugih bosanskohercegovačkih predjela, dolazili u sisački kraj isključivo kao ekonomski migranti, odnosno radnici u brojnim sisačkim tvornicama te se nastanjivali i u najbliža naselja Sisku, koja nisu nužno potpadala pod sisačku općinu. Popis stanovništva iz 2001. ukazuje da je na području čitave Sisačko-moslavačke županije bilo svega 1137 Bošnjaka, od čega 795 na području grada Siska te 134 na području grada Petrinje. Članova Islamske zajednice bilo je 3887 na području čitave županije, od čega na području grada Siska 2537, a na području Petrinje 458. Među pobrojanim pripadnicima islamske vjerske zajednice svakako je bilo i Albanaca i Roma, ali je najveći broj pripadao bošnjačkom, odnosno muslimanskom kontingentu. U popisu stanovništva iz 2011. broj je Bošnjaka zbog navedenoga porastao na 2464 na području čitave županije, odnosno na 1646 na području grada Siska i 386 na području grada Petrinje. Prema vjeroispovijesti 4140 stanovnika Sisačko-moslavačke županije bili su pripadnici islamske vjeroispovijesti. Od toga ih je 2442 živjelo na području Siska i 607 na području Petrinje. Podatci prema naseljima pokazuju da je 2011. godine 246 Bošnjaka živjelo u Mošćenici, 123 Bošnjaka u Petrinji, 1572 u gradu Sisku, a u Novom Pračnom 19 Bošnjaka.[5]

DOSELJAVANJE

Doseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Sisak započelo je osnivanjem sisačke Željezare, odnosno prvobitne talionice 1939., koja je 1947. preimenovana u Željezaru (Matejčić, 2012).

[3] Podatke o popisima iz razdoblja 1948. – 1991. vidi u: Gelo, Crkvenčić i Klemenčić, 1998.

[4] Podatke o popisima za razdoblje između 1948. i 1991. vidi u: Gelo, Crkvenčić i Klemenčić, 1998.

[5] Podatke iz popisa iz 2001. i 2011. godine vidi na www.dzs.hr (pristupljeno 16. 9. 2018.).

Migracijska kretanja iz zapadne Bosne na područje Siska i okolice započela su odmah nakon Drugoga svjetskog rata. Migracije su bile lančane pa su oni koji su dolazili povukli svoje rođake i prijatelje iz rodnih sela. Preseljenja s područja Bosne i Hercegovine u Hrvatsku bila su potaknuta teškom ekonomskom situacijom, velikim brojem ukućana, lošom zemljom i općenito izuzetno gustom naseljenošću područja sjeverozapadne Bosne, odakle je najveći broj došljaka. Ljudi su iz zapadne Bosne selili u Hrvatsku i zbog slaboga ulaganja bivše države u industriju i infrastrukturu toga područja. Zapadna je Bosna na neki način ostala najslabije razvijen dio Bosne i Hercegovine iz razloga što je uz nju bilo vezano i tradicionalno konzervativno društvo nespremno na promjene bilo u kojemu sektoru. Stoga su mladi ljudi odlazili iz tih siromašnih predjela u najbliže industrijski razvijeno područje gdje su lako mogli dobiti posao.

Mnogi se kazivači islamske vjeroispovijesti prisjećaju svojega dolaska ili dolaska svojih roditelja koji su svoj radni staž započinjali u Željezari Sisak. S. S., rođen 1959. godine u Sisku, kazuje kako je njegov otac „rođen u malom selu 8 kilometara od Bosanske Krupe. Otac je radio u pilani u Bosanskoj Krupi težak i potplaćen posao. Međutim, pedesetih godina iz toga su sela svi negdje odlazili. Jedan je stric otišao u Austriju, drugi u Bihać, pa se i mojem ocu pružila prilika da dobije bolji posao. Tražili su radnike u željezari u Sisku. Prve su radnike s našeg područja počeli zapošljavati i tražiti negdje oko 1957. godine. Ti radnici su stanovali u barakama. Tako je i otac bio u tzv. 'samačkim barakama', a preko vikenda se vraćao kući. Negdje 1958. odlučio je dovesti mater i brata koji se rodio još u Bosni. Otac je radio kod visokih peći vrlo težak posao. Mater se nije zaposlila jer je trebala brinuti o četvero djece. Doseljenika iz Bosne bilo je i u gradu, ali mnogo manje." (Osobni iskaz kazivača, 3. 12. 2017.).

Zbog Željezare je u njenoj neposrednoj blizini niknuo cijeli grad – radničko naselje Caprag. Radnici su dobivali stanove u stambenim zgradama okruženima parkovima i šumom. Izgradnja stanova intenzivirala se šezdesetih godina 20. st. kada se gradilo i po stotinu stanova godišnje. Radilo se o zgradama u kojima su bili smješteni samci, ali i dvočlane, tročlane i višečlane obitelji. Ubrzo je počela i izgradnja obiteljskih kuća koje su gradili sami radnici. U Capragu je otvorena i robna kuća, vrtić, škola, pošta, knjižnica, dom zdravlja te sportski tereni. Ljudi su na sisački kolodvor dolazili s jednim koferom, a Željezara im je osigurala stan, namještenje i pristojne uvjete za život.

Kazivač A. S. rođen je u Sisku 1958. godine. „Moji su roditelji došli iz Bosanske Kostajnice 1957. godine, a otac je dobio posao u sisačkoj željezari. Imali smo familije koja je tu već imala zaposlenje, pa su vukli jedan drugoga." (Osobni iskaz kazivača, 9. 11. 2017.). Posebno je zanimljiva činjenica da je bilo i onih koji su svakodnevno putovali vlakovima iz Bosne i Hercegovine na posao u Sisak. Toga se prisjeća i A. S. čiji su rođaci i prijatelji iz Bosanske Kostajnice svakodnevno putovali na posao u Željezaru. „Bilo je i onih iz Bosanske Kostajnice i toga dijela Bosanske krajine koji su putovali svakodnevno na posao u Sisak i s posla natrag u Bosnu. Takvi su dolazili vlakovima koji su bili krcati radnicima koji su bili zaposleni u Željezari. Bio je jedan koji je cijeli radni vijek, punih 40 godina, tako putovao iz Bosanske Kostajnice u Sisak i natrag." (Osobni iskaz kazivača, 9. 11. 2017.).

Sigurnost koju je socijalističko društvo pružalo Muslimanima iz Bosne u Sisku bila je više nego dovoljna da oni pozovu novu radnu snagu iz svojih rodnih sela, odnosno svoje rođake, prijatelje i susjede, koji su uglavnom rado odlazili u Sisak. Za rad u sisačkoj Željezari nije bilo potrebno školovanje, a oni koji su željeli napredovati imali su mogućnost doškolovanja. Iako je sisačko društvo bilo spremno prihvatiti novopridošlice, radnici iz Željezare imali su svoje naselje u kojemu su stanovali te uglavnom nisu bili izmiješani s domicilnim lokalnim stanovništvom. Bilo je i onih koji nisu bili spremni doseliti u Sisak, već su putovali željeznicom čitav radni vijek iz Bosanske krajine na posao u Željezaru. Prema navedenom sisačko predgrađe Caprag bilo je mali grad u gradu. U naselju gdje su zajedno živjeli Srbi, Muslimani, Albanci, Hrvati, Romi, ali i pripadnici drugih naroda i narodnosti bilo im je sve nadohvat ruke.

ŽIVOT U VRIJEME SOCIJALIZMA

Međunacionalni odnosi u Sisku, a posebno u Capragu, prije Domovinskoga rata bili su na zavidnoj razini, o čemu govore svi kazivači koji su ili rođeni u Sisku ili su živjeli u predratnom Sisku. Riječ suživot bila je neprimjerena za odnose koji su se razvijali unutar naselja. Radilo se o pravom zajedničkom životu koji je rezultirao brojnim nacionalno i vjerski mješovitim brakovima. Posebno su se dobro uklapala djeca koja su bila po rođenju Siščani. Zadržavali su svoju kulturu, ali su ujedno bili dijelom sisačkoga gradskog miljea, odnosno radničkoga industrijskog naselja na periferiji grada.

Kazivač Z. M. prisjeća se da je područje Capraga bilo iznimno „multinacionalno". Prema njemu „ovdje su živjeli Muslimani, Albanci i Srbi. U samom naselju zbog toga nije bilo međunacionalnih trzavica." Ipak, bilo je pojedinih neugodnih sjećanja: „Sjećam se da sam krenuo u treći ili četvrti razred. Imao sam herpes na ušima, pa mi je učiteljica matematike rekla da sam 'bosanski zamazanac'. Istina je i to da neki u Sisku nisu u to vrijeme željeli priznati što su. Odlazili su po skrivečki u džamiju. Ipak, treba kazati da su starosjedioci uglavnom bili navikli na našu kulturu i da nije bilo problema." (Osobni iskaz kazivača, 13. 12. 2017.). H. H. prisjeća se da je u naselju bilo svih nacija i vjeroispovijesti. „Bilo nas je Albanaca, Bošnjaka, Srba i Hrvata. Radio sam u Željezari i nisam osjećao nikakve probleme. Sve je ovisilo u kakvom si se društvu kretao. Bio sam sa školovanom rajom. Bolje s njima nego s nepismenima. Društvo je bilo višenacionalno. Kum mi je bio Srbin, a ja sam bio kum Hrvatu."

A. V. prisjeća se da su nakon njegova dolaska u Sisak 1977. međunacionalni odnosi u Sisku bili „najnormalniji". „Odrastao sam u takvoj sredini i odgajan sam u takvoj obitelji gdje se nije gledalo na vjerske i nacionalne razlike. Sve smo zajedno slavili, a Sisak je bio multikulturalna sredina. U Capragu nismo živjeli suživot, u Capragu smo imali normalan život svi zajedno." (Osobni iskaz kazivača, 16. 12. 2017.).

Činjenica jest da su svi u naselju, koje je bilo izrazito multietničko, do Domovinskoga rata živjeli zajedno bez podjela ili ikakvih međusobnih nacionalnih sukoba te da su svi dijeli zajedničku radničku sudbinu. Predstavljali su sloj industrijskih radnika i njihovih obitelji te su međusobno bili bliži, bez obzira na nacionalnu pripadnost, od Hrvata koji su živjeli kao zaposlenici Željezare u naselju i Hrvata koji su živjeli u centru Siska. Jedan dio Muslimana došao je iz takvih sredina gdje su živjeli zajedno sa Srbima ili Hrvatima pa im multietnička sredina nije bila nešto nepoznato, odnosno nešto što nisu mogli prihvatiti. Bilo je dakako i onih koji su se zbog različitih razloga stidjeli svoga podrijetla ili vjeroispovijesti pa su to skrivali i nisu držali do muslimanskih običaja. Štoviše, čini se da su industrijski radnici uvelike bili ateisti s obzirom da je ateizam proklamirala i državna vlast, a do 1967. godine nije ni postojao medžlis u Sisku gdje bi dolazili vjernici.

Islamska zajednica i Džemat Sisak kao temelj vjerskoga identiteta sisačkih Muslimana u vrijeme socijalističke Jugoslavije (1967. – 1991.)

Džemat Sisak ili tadašnji Odbor Islamske zajednice Sisak osnovan je 17. rujna 1967. godine. Iz usmenih kazivanja doznaje se da je idejni osnivač Odbora Islamske zajednice Sisak bio hafiz Hasan Zendeli.

O samome osnivanju džemata nisu sačuvani dokumenti, ali je iz postojeće dokumentacije evidentno da su Muslimani Siska očito i prije 1967. planirali njegovo osnivanje. Već je 1967. postojala prostorija u kojoj su se odvijali vjerski obredi. Godine 1968. džematlije su počeli skupljati novac za izdržavanje imama za vrijeme bajrama, Ramazana i dženaza, no trebalo je pronaći imama koji bi u Sisku obavljao obrede za sve blagdane, odnosno pogrebe. Nema pisanoga dokumenta o prvom osnivačkom odboru osim usmenih kazivanja o skupini ljudi koja se jednom prilikom sastala i službeno donijela odluku o osnivanju Odbora Islamske zajednice.

Nakon osnutka prvoga Odbora Islamske zajednice Sisak tragalo se za adekvatnijim prostorom za obavljanje

vjerskih obreda te se težilo omasovljivanju, odnosno animiranju ljudi za učlanjenje u Islamsku zajednicu (džemat), kako bi se stvarale predispozicije za njezino kvalitetnije funkcioniranje.

Stalni imam i kontinuirana vjerska aktivnost, ne samo za Ramazan već tijekom čitave godine, bile su važne pretpostavke za razvoj vjerskoga života, ali i povećanje broja članova džemata, što je bio cilj prvih članova Islamske zajednice u Sisku.[6]

Jedno od važnijih pitanja nakon uspostave džemata Sisak bilo je dobivanje stalnoga imama, koji bi stalno bio na raspolaganju sisačkim džematlijama. Na Ramazanskom bajramu 1972. godine odlučeno je da se na području Siska angažira stalnoga imama te je donesena odluka o raspisivanju natječaja. Dana 15. siječnja 1973. raspisan je natječaj za imama u listu *Preporod* (Arhiva Džemata Sisak, 1974). Prvi stalni imam bio je Davud ef. Kojić (1. V. 1973. – 1. VI. 1974.). Vjerski obredi obavljali su se u domovima sisačkih muslimana sve do 1974., kada su kupljene vlastite prostorije u Petrinjskoj ulici, gdje se i danas obavljaju vjerske aktivnosti i gdje je sjedište Medžlisa.

Prvih godina rada Odbora Islamske zajednice u Sisku bilo je vrlo malo onih koji su sudjelovali u njegovu radu. Od 16 izabranih, svega ih je 5 ili 6 aktivno sudjelovalo u radu pojedinih sjednica. Problem je bio i plaćanje članarine, kao i broj članova Islamske zajednice Sisak. Tako je članarinu u 1974. godini plaćalo njih 117, a u Islamskoj zajednici 1975. nalazilo se 214 članova (Arhiva Džemata Sisak, 1975).

Iz Izvještaja o radu Odbora Islamske zajednice Sisak za 1976. godinu doznaju se podatci o stanju vjerskoga života, prije svega o vjerskoj obuci koja se održavala u prostorijama Odbora jednom tjedno (nedjeljom). S obzirom na činjenicu da su Muslimani u Sisku i okolici bili disperzirani u promjeru od 15 km, donesena je odluka da se vjerska obuka održava na nekoliko lokacija (Ul. braće Radića 52, Pokupljanskoj ul. 48 i u Tomićevu putu b. b.). Vjersku obuku pohađalo je u prosjeku 30 polaznika (Arhiva Džemata Sisak, 1977). U spomenutom izvještaju konstatirana je tendencija porasta broja članova, što je postignuto posjetom imama i članova Odbora svakoj muslimanskoj obitelji, a rezultiralo je s 270 aktivnih članova Islamske zajednice (Arhiva Džemata Sisak, 1977). Navodi se da je 1976. na teravih-namazu tijekom Ramazana bilo prosječno 30 džematlija, što je više nego prethodne godine, a povećan je i broj čitatelja *Preporoda.*

Iz Zapisnika s redovne godišnje skupštine članova Islamske zajednice Sisak održane 1981. saznaje se stanje vjerskoga života, ali i neka promišljanja u vezi razvoja džemata. Isticao se nedostatak vjerske svijesti, indolentnost i nezainteresiranost za džemat, što se pokazivalo i u odazivu na godišnju skupštinu Islamske zajednice na koju je došlo svega njih 30 od ukupno 310 članova (Arhiva Džemata Sisak, 1981a).

Imam Ishak ef. Alešević (1. XII. 1980. – 31. VIII. 1981.) posebno je potencirao mevludske programe s mektebskim polaznicima kako bi i na taj način privukao džematlije, posebno roditelje sudionika programa, promovirajući istodobno i mektebsku nastavu.[7] U Zbirnom listu podataka o vjerskoj pouci koju je poslao Starješinstvu Islamske zajednice u Sarajevu Alešević je naveo kako je stanje s polaznicima vjerske pouke zadovoljavajuće; od 314 muslimanskih obitelji 44 je upisano u tijeku vjeronaučne godine, 30 je završilo program vjeronauka, a mogući je broj polaznika oko 200. Vjerska pouka održava se na četiri mjesta; mesdžid te u tri naselja, udaljena 4-5 km od mesdžida (Arhiva Džemata Sisak, 1981b).

Novi imam Fuad ef. Karaga (1. VII. 1982. – 1. X. 2003.) pokrenuo je otvaranje novih punktova vjerske pouke u Sisku u četvrtima udaljenim od džamije i iz kojih djeci nije bilo moguće dolaziti na vjersku pouku, što je vidljivo iz izvještaja o radu Odbora Islamske zajednice Sisak iz 1982. godine. Iz toga je izvještaja vidljivo koliko

[6] Iz dokumenata i usmenih svjedočanstava doznaje se da su povremeni imami koji su dolazili u vrijeme Ramazana u Sisak bili Abid ef. Veladžić, Rifat ef. Šehić, Abid ef. Keranović, Husein ef. Prošić i Ševko ef. Omerbašić.

[7] Prije Aleševića imami su bili Arif ef. Bajrić (20. XI. 1974. – 20. XI. 1976.) i Fehim ef. Halilović (1. XII. 1976. – 1. X. 1980.).

je u Sisku u to vrijeme bila prisutna religijska mimikrija. U 1984. godini broj punktova na kojima se održavao vjeronauk popeo se na pet. Broj se upisanih na vjeronauk u šk. god. 1983./1984. popeo na 58, dok ih je 46 redovito polazilo vjeronauk. Međutim, broj polaznika u šk. god. 1984./1985. smanjio se na 30 polaznika, a nastava se održavala na svega dva punkta (Arhiva Džemata Sisak, 1984). I u 1986. bila su svega dva punkta održavanja islamskoga vjeronauka. Očito je postojao strah kod osoba koje su dopuštale održavanje poduke islamskoga vjeronauka u svojim kućama. Naime, smatrali su da će zbog toga biti prozvani od vlasti, pa su odustajali od tzv. divljih punktova (Arhiva Džemata Sisak, 1987).

Domovinski rat (1991. – 1995.) i Bošnjaci u Sisačko-moslavačkoj županiji i gradu Sisku

Nakon 1990. došlo je do velikih promjena u Sisku i okolici. To se ponajviše osjetilo u međuljudskim i međunacionalnim odnosima. Jedan od najtraumatičnijih događaja u novijoj hrvatskoj povijesti bio je Domovinski rat. Demokratske promjene 1990. godine dovele su do zaoštrene situacije na području Siska i okolice jer su na prvim slobodnim izborima održanim te godine izborni rezultati na području Banije, odnosno na području Petrinje i Siska, bitno ovisili o etničkom sastavu stanovništva pojedinih naselja. Područje Petrinje tako je u rujnu 1991. potpalo pod vlast Republike Srpske Krajine. Jedan dio Bošnjaka našao se tako na prvoj crti obrane Hrvatske (u naselju Mošćenica). Činjenica je da su pripadnici islamske vjeroispovijesti sudjelovali u obrani Hrvatske o čemu svjedoče svi kazivači i tadašnji sisački imam Fuad ef. Karaga.

S. S. živio je na Zelenom Brijegu u Sisku kod punca koji je po nacionalnosti bio Srbin. „Letjele su kuće Srba već u sedmom mjesecu 1991. Sjećam se da me jedan susjed ispitivao: 'Što ćemo, kako će sada biti?' Zapravo je želio doznati koje je moje mišljenje budući da mi je tast bio Srbin, još k tome i direktor u Željezari, a ja musliman po vjeroispovijesti. U to vrijeme mnogi su se Srbi iseljavali sa Zelenog Brijega. Značajno je opao broj stanovnika. Zaključio sam da je najbolje da se priključim Zboru narodne garde. Rekao sam susjedu da me odvede da se želim priključiti u vojsku. Odveo me je u jednu kuću gdje sam dobio naoružanje. Organizirali smo se sami. Međutim, kada je počela prava mobilizacija mene nisu zvali. Pitao sam se zašto, pa sam otišao upitati zašto me nisu zvali. Postojalo je očito određeno nepovjerenje. Mojim odlaskom u vojsku tast je bio spašen od maltretiranja. Činjenica je da smo mi pripadnici manjina morali dati barem tri puta više od ostalih." (Osobni iskaz kazivača, 6. 12. 2017.).

Z. M. prisjeća se vremena početka rata. „Bilo je Srba koji su radili sa mnom. Neki od njih su izjavljivali da će doći sa svojim bataljonom i takvi su samo jednog dana nestali, nisu se pojavili više na poslu. Oni su se poslije vraćali po zaostatke i mirovine. Bio sam dragovoljac godinu dana i dva mjeseca. Sjećam se situacije na prvoj crti kada me je jedan alkoholizirani hrvatski vojnik nazvao Balijom. Rekao sam mu da ćemo si danas sutra sigurno čuvati međusobno leđa i tako je i bilo, ali on se nikada nije ispričao. Zapovjednik je to tolerirao." (Osobni iskaz kazivača, 6. 12. 2017.).

A. S. prisjeća se da je u vrijeme bošnjačko-hrvatskoga rata u Bosni 1993. bilo „posebno teško". „Zvali su me telefonom i pitali: 'Zašto ne selite?' Bio sam vojnik u Hrvatskoj vojsci u vrijeme rata i sjećam se jednom prilikom da sam na zapovjednikovom stolu vidio jedan dokument u kojem je stajalo: 'U slučaju borbenih aktivnosti posebnu pažnju obratiti na Srbe i Muslimane.'" (Osobni iskaz kazivača, 11. 12. 2017.).

Kazivač A. C. prisjeća se da je pred rat bila „velika napetost" u Sisku. „Rat je bio još gori. Te godine su bile i godine hrvatsko-bošnjačkog sukoba. Sjećam se da su me zvali nekim imenima u razredu. To je bio utjecaj iz njihovih obitelji. Tako su me zvali 'džamija' i 'Mustafa'. Bio sam jedini musliman u razredu." (Osobni iskaz kazivača, 8. 12. 2017.).

S druge strane, A. V. se prisjeća početka rata: „Počelo je s grafitima. 'J….ti majku četničku!', pa onda 'J… to majku ustašku!', a na kraju 'J… majku svima!'. Krivi su bili političari, a ne narod.. Među narodom nije bilo nika-

kvih ekscesa čak i u vrijeme hrvatsko-bošnjačkih sukoba u Bosni. Muslimani i Bošnjaci su se odazvali ovdje u vojsku u daleko većem postotku od Hrvata. Fuad efendija Karaga pomogao je da se ljudi znaju orijentirati kako treba." (Osobni iskaz kazivača, 13. 12. 2017.).

H. S., nekadašnji predsjednik Izvršnoga odbora Medžlisa Sisak, govori kako su on i Fuad efendija Karaga „doživjeli strah". „Odlučili smo se ostati ovdje. Ponosni smo na to da niti jedan Bošnjak nije pobjegao pred sam rat. Sjećam se da je muftija Ševko Omerbašić klanjao džumu u Sisku negdje pred rat. Tada nam je rekao da balvan revolucija neće prestati. 'Budite spremni na rat. Napravili ste ovdje kuće, čestito ste i vrijedno radili. Branite ovo što imate. Šaljite obitelji na zapad, a ne na istok.'" (Osobni iskaz kazivača, 6. 12. 2017.).

Z. F. prisjeća se da je u njegovom školskom kolektivu bilo 72 ili 73 zaposlenih, od čega 45 profesora. Čak je osmero njih otišlo u Krajinu. „Nismo mi zamjerili onima koji su tamo živjeli, na primjer onima iz Petrinje, već smo zamjerili onima koji su otišli iz Siska." (Osobni iskaz kazivača, 19. 12. 2017.).

Fuad ef. Karaga, tadašnji sisački imam, prisjeća se ratnih vremena i tadašnje solidarnosti među djelatnicima vjerskih zajednica. „Sjećam se kada mi je dekan sisačkog dekanata Alojzije Petranović 1993. godine došao i donio mi kahve, šećera i mesa i rekao: 'Sve je ovo sitnica jer znam da imaš puno izbjeglica. Ja imam sve i nemoj da ti štogod treba.' Jedna ravnateljica u školi mi je rekla da radim svoj posao, jer će sve to (misleći na bošnjačko-hrvatski rat, op. a.) proći. Bilo je tada ljudi koji su okretali glave, ali ja ih ne osuđujem. Cijeli rat je kod nas u Capragu bio policijski punkt. Vojska je dolazila u prostorije Medžlisa, ali nikada nitko nije ništa neugodno rekao." (Osobni iskaz kazivača, 2. 12. 2017.).

Ekumenizam i solidarnost bili su vidljivi i u vrijeme ratnih razaranja Siska i Mošćenice. Džemat Sisak dao je prilog za obnovu crkve u Sisku i crkve u Mošćenici 1992. godine. Zanimljivo je da su sva tri vjerska službenika najzastupljenijih vjeroispovijesti u Sisku tijekom cijeloga ratnog doba dobro surađivali. O tome svjedoči i iskaz Fuada ef. Karage: „Jednom sam prilikom došao dekanu sisačkog dekanata Petranoviću u bolnicu. Pitao me je: 'Tko ti je rekao da sam bolestan?', a ja sam odgovorio da mi je rekao Pero (Petar Olujić, op. a.) pravoslavni svećenik. Ja ovdje živim već 36 godina i zaključio sam da mi ovdje svi živimo jedan te isti život." (Osobni iskaz kazivača, 2. 12. 2017.).

I izvještaj Odbora Islamske zajednice u Sisku za 1991. godinu potpuno je drukčiji od dotadašnjih izvještaja. Iz njega je vidljivo da je Sisak u tom trenutku bio u iznimno lošem položaju. Zufer Bužinkić, tadašnji predsjednik Odbora Islamske zajednice Sisak, piše: „Želim istaći da o nekakvom organiziranom vjerskom životu i radu nema govora, jer mi, nažalost, živimo u velikoj neizvjesnosti i nesigurnosti." (Osobni iskaz kazivača, 6. 12. 2017.).

U prosincu 1991., kada Bužinkić piše svoj izvještaj, vidljivo je da je velik broj Muslimana iz Petrinje, Sunje i Mošćenice bio u izbjeglištvu, kao i dio Muslimana područja Capraga koji je bio posebno izložen napadima s Banije. Oko 50 % muslimanskih kuća u džematu bilo je teško oštećeno, a dženaze i džume obavljale su se pod zračnom i općom opasnosti. Broj poginulih civila Muslimana u tome je trenutku iznosio dva, ali je bilo znatno više onih koji su bili ozlijeđeni na ratištima, na kojima su Muslimani uvelike u to vrijeme sudjelovali (Arhiva Džemata Sisak, 1991a). U izvještaju koji je pisan u siječnju 1992. stoji da je poginulo četvero, a ranjeno troje džematlija (Arhiva Džemata Sisak, 1992a). Prema pisanju Fuada ef. Karage u *Preporodu* vidljivo je da je u pretposljednjem tjednu rujna 1991. stanje u Sisku i džematu bilo vrlo teško (Karaga, 1991).

Nakon pada Petrinje džemat se smanjio, a ef. Karaga navodi kako je promatrao kolone izbjeglica u Capragu i bio svjestan mogućnosti da će i on sa svojom obitelji možda uskoro morati pobjeći. Stalne zračne i opće opasnosti uvelike su otežale obavljanja svakodnevnih imamovih dužnosti, a stradanja pripadnika islamske vjeroispovijesti i njihove imovine bila su iznimno velika.[8] Zbog stanja u Capragu u Mjesnoj zajednici „Nikola

[8] *Preporod,* 1991, br. 19, 1. X. 1991.

Demonja" organiziran je i Krizni štab u kojemu je zamjenik predsjednika bio imam Fuad ef. Karaga (Arhiva Džemata Sisak, 1991b). Dana 25. travnja 1992. osnovan je i Merhamet – Crveni polumjesec, dobrotvorno društvo koje se skrbi za materijalne potrebe vjernika[9], a Odbor Islamske zajednice Sisak iznajmio je na određeno vrijeme i uz određene uvjete objekt koji je bio u vlasništvu Islamske zajednice za korištenje Merhametu, s obzirom da Skupština općine Sisak nije mogla izaći u susret zbog zauzetosti prostora u gradu. Na čelu Merhameta u to je vrijeme bio Hašim Smlatić, koji se prisjeća njegova osnivanja: „Merhamet smo osnovali na Bajram 25. travnja 1992. godine. Osnovali smo ga ja i Fuad efendija Karaga nakon pokolja u Bijeljini, budući da smo računali da će narod početi bježati. Skupili smo 15-20 Muslimana koji su sudjelovali u osnivanju Merhameta. Dekan sisačkog dekanata Alojzije Petranović dao je prilog od 500 maraka kao podršku Merhametu. Vodili smo ga cijeli rat i udomljavali 300 porodica iz Bosne i Hercegovine." (Arhiva Džemata Sisak, 1992b).

Glavna aktivnost Merhameta u početku, u svibnju i lipnju 1992., bilo je prikupljanje i distribucija humanitarne pomoći u Bosni i Hercegovini (posebno za Sarajevo, Bihać i Jajce). Nakon eskalacije sukoba u Bosni i Hercegovini na sisačko se područje slio velik broj izbjeglica, oko 3500. Smlatić je tada uputio opći poziv za pomoć izbjeglicama, ali i građanstvu grada Siska, koji se u to vrijeme, krajem 1993., nalazio na prvoj crti bojišnice. Tražio je pomoć u prehrambenih namirnicama i higijenskim potrepštinama. Iz popisa ustanova vidljivo je da je dopis išao od gradonačelnika, župana, župnika, Željezare, radija do tvrtki i pojedinaca koji su eventualno mogli pomoći svojim donacijama (Arhiva Džemata Sisak, 1993c).

U vrijeme bošnjačko-hrvatskoga sukoba u Bosni i Hercegovini Islamska zajednica Sisak ogradila se od zločina i zločinaca. Efendija Karaga u *Sisačkom* je *tjedniku* objavio članak u kojem stoji da „nije vjernik onaj tko ubije i progoni žene, djecu, i starce, tko pali i pljačka tuđe kuće i imovinu i mi se od takvih svugdje i u svako vrijeme ograđujemo". U istom broju *Sisačkoga tjednika* članstvo i vodstvo Muslimanskoga dobrotvornog društva Merhamet – Crveni polumjesec također je osudilo ekstremiste u muslimanskom vodstvu Armije Bosne i Hercegovine te je molilo muslimansko vodstvo Bosne i Hercegovine da „odmah prekine ofenzivna djelovanja Armije BiH prema postrojbama HVO-a, da identificira i kazni krivce za nedjela na području Travnika, da osigura sigurnost Hrvata i omogući povratak Hrvatima, da pristupi realizaciji sporazuma u Međugorju i da otkloni sve nesporazume s Hrvatima".[10]

U ratno vrijeme, 1993. godine, Fuad ef. Karaga pokrenuo je pitanje gradnje džamije u Sisku. Na sjednici Odbora Islamske zajednice Sisak 9. svibnja 1993. predložene su dvije lokacije: na potezu između Petrinjske ul. i Ul. Marijana Cvetkovića te Školske ul. i Ul. hrvatskoga narodnog preporoda te lokacija na potezu južno od Capraške ul. Tražilo se zemljište veličine 2000 do 2500 m² (Arhiva Džemata Sisak, 1994b). Do ožujka 1995. nije bilo odgovora na tu molbu sisačkih džematlija (Arhiva Džemata Sisak, 1995). Broj upisanih u mekteb stalno se povećavao te je šk. god. 1992./1993. bilo čak 233 upisanih učenika (225 u osnovnoj školi i 8 u srednjoj školi). Islamski vjeronauk predavan je u školama „Braća Ribar", „22. lipanj", „Braća Bobetko", „Viktorovac" i „Zibel". Vjeronauk je još posebno predavan i u eksteritorijalnoj školi, gdje ga je u izbjegličkom naselju pohađalo 259 učenika (Arhiva Džemata Sisak, 1993a). Kur'ansko pismo te je godine polazilo 42 dječaka i djevojčica. U vrijeme rata na području Siska djelovao je i imam Zuhdija Karaga, koji je bio izbjeglica, i koji

[9] Uz Merhamet danas na području Siska i Sisačko-moslavačke županije djeluju i ove bošnjačke udruge: Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Sisačko-moslavačke županije, Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Siska, Kulturno-umjetničko društvo „Nur", Udruga Bošnjaka branitelja Republike Hrvatske – Ogranak Sisačko-moslavačke županije, Stranka demokratske akcije Republike Hrvatske – Ogranak Sisak, Bošnjačka stranka Hrvatske i Bošnjačka nacionalna zajednica Grada Siska i Sisačko-moslavačke županije.

[10] *Sisački tjednik,* 17. lipnja 1993., str. 3.

je pomagao sisačkome imamu Fuadu ef. Karagi u održavanju službe i poduke vjeronauka (Arhiva Džemata Sisak, 1993b). Imam Karaga u vrijeme rata pokrivao je Sisak i najbližu okolicu gdje je u ratnim vremenima bilo oko 3000 domaćih Muslimana i izbjeglica (muhadžira).

Veliki je problem bio i nedostatak programa islamskoga vjeronauka i udžbenika te određena nezainteresiranost roditelja djece izbjeglica za pohađanje vjeronauka (Arhiva Džemata Sisak, 1994a). Naime, izbjeglice su vrlo često samo kratkotrajno boravili na području Siska i odlazili u druge krajeve, ponekad i u inozemstvo, stoga je bilo nemoguće zainteresirati roditelje djece koji su smatrali Sisak privremenim pribježištem.

Značaj Bošnjaka u obrani je Siska i Sisačko-moslavačke županije nemjerljiv. Većina odraslih muškaraca sudjelovala je u ratu u postrojbama Hrvatske vojske te su brojni Bošnjaci dali živote za obranu Hrvatske. Šefik Pezerović bio je prva bošnjačka žrtva u Domovinskome ratu, a stradao je upravo na području Sisačko-moslavačke županije kao mladić od 23 godine u selu Kuljanima kraj Dvora 26. srpnja 1991. Na području Sisačko-moslavačke županije ukupno je poginulo 19 branitelja bošnjačke nacionalnosti.

U vrijeme početka rata u Bosni i Hercegovini u hrvatskim se medijima stvarala negativna klima prema Bošnjacima/Muslimanima. Politički aktivisti Stranke demokratske akcije Hrvatske tijekom rata (hrvatsko-bošnjačkog u srednjoj Bosni i Hercegovini) pokrenuli su *Inicijativu za normalizaciju bošnjačko-hrvatskih odnosa u Bosni i Hercegovini*. Položaj Bošnjaka/Muslimana posebno je bio težak u Sisku. Hrvatski nacionalizam, koji je na području teško oštećenih područja u Domovinskome ratu bio izuzetno snažan, nije bio usmjeren samo protiv Srba, već i protiv Bošnjaka. Bez obzira na nominalno relativno dobar položaj Bošnjaka/Muslimana u Hrvatskoj iskazi kazivača pokazuju kakvim su raznolikim oblicima diskriminacije bili izloženi pojedinci. S. S. prošao je nekoliko bojišta u Domovinskome ratu. Ipak, smatra da „Hrvati uvijek dobiju činove i to se nikada neće promijeniti" (Osobni iskaz kazivača, 18. 12. 2017.). Zbog toga odnosa većine prema muslimanima S. S. je 1996. odlučio da više neće biti Hrvat. „Od 1996. sam Bošnjak kada me ne priznajete i ne želite." (Osobni iskaz kazivača, 18. 12. 2017.).

POSLIJERATNO RAZDOBLJE (1995. – 2003.)

Položaj Bošnjaka nakon Domovinskoga rata

Nakon raspada zajedničke države opći odnos prema Bošnjacima/Muslimanima u Hrvatskoj, ali i u Sisku i Sisačko-moslavačkoj županiji, značajno se promijenio. U Republici Hrvatskoj položaj nacionalnih manjina pravnim regulativama prilično je dobro riješen (Tatalović, 2001), ali je njihov položaj u stvarnosti nakon posljednjega rata, posebice 1990-ih, bio vrlo loš. Posebno su u lošem položaju bile nove nacionalne manjine, odnosno nacionalne manjine s područja bivše Jugoslavije (Srbi, Bošnjaci/Muslimani, Makedonci, Slovenci, Crnogorci). U trenutcima stvaranja novoga političkog ustroja u Zagrebu je formiran Odbor za ustav, poslovnik i politički sustav. Taj je Odbor trebao riješiti i pitanja položaja nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. Tek na oštar prosvjed predsjednika Mešihata Islamske zajednice Republike Hrvatske u preambuli Ustava navedeni su i Muslimani kao jedna od nacionalnih manjina, no Bošnjaci i Slovenci iz preambule Ustava izbrisani su 12. prosinca 1997. godine te nisu mogli ostvarivati pravo na političku zastupljenost u predstavničkom tijelu sve do izmjene Ustava 2010. kada su u preambuli navedene sve (22) nacionalne manjine (Odluka o proglašenju promjene Ustava Republike Hrvatske, NN 76/2010; Šonc, 1999).

Kazivač A. S. tvrdi da je na poslu teže napredovati ako si pripadnik nacionalne manjine. „Trebalo mi je deset godina dulje nego ostalima da dođem na adekvatno mjesto Zbog toga smo žena i ja mislili da napustimo Hrvatsku i da odemo u Kanadu. Osjećao sam se užasno. Kada me netko smatra strancem u zemlji u kojoj sam rođen, onda je bolje da stvarno budem stranac. Sada se više ne družim s ljudima koji mi ne odgovaraju. Što se tiče nacionalnog identiteta ljudi su bili sretni kada su dobili svoj nacionalni identitet, kada su dobili

svoje veliko M (Muslimani, op. a.). Ja sam svojoj majci pokušao objasniti pojam Bošnjaka, ali mi je ona rekla da je bila pedeset godina Muslimanka i da sada neće mijenjati svoj nacionalni identitet." (Osobni iskaz kazivača, 13. 11. 2017.).

A. V. ističe probleme koje su Muslimani imali s domovnicama. „Kada su nas uvodili u matice, uvedeni smo kao Muslimani. Najteže mi je bilo kada sam se zbog hrvatskog državljanstva morao odreći bosanskog državljanstva. Nije nam ponuđeno ništa drugo. To je bilo vrijeme kada su započeli problemi s domovnicama i radnim dozvolama. Istovremeno su stvorene i dvije škole od nekadašnje jedne škole - Centra za obrazovanje »Ivan Bošnjak«. Jedna škola je postala pravna slijednica te škole, dok su učitelji i profesori u drugoj školi tretirani kao novi zaposlenici. Dogodilo se da su upravo učitelji i profesori u toj drugoj školi bili jednim dijelom i pripadnici nacionalnih manjina, među ostalim i bošnjačke, a škola je tretirana kao drugorazredna." (Osobni iskaz kazivača, 13. 11. 2017.).

H. S. kazuje: „U životu mi nigdje nije bilo ljepše nego u Hrvatskoj, u Sisku i u Istri. Ne bih bolje prošao ni u Cazinu ni u Bosni. Nikada tu nisam bio stranac, nego uvijek domaći. Prvi dinar sam zaradio u Istri i posljednju kunu sam zaradio u Sisku. Budućnost naše zajednice usko je vezana uz Hrvate. Najviše mi je žao privrede koja je propala. Mi smo manjina, ali ne tražimo izvan onoga što bi nam pripadalo kao nacionalnoj manjini. Mi znamo da pripadnik manjine ne može biti predsjednik. Svi hrvatski muftije kažu da bi željeli da kršćani u islamskim zemljama žive kao što žive muslimani u Hrvatskoj." (Osobni iskaz kazivača, 13. 11. 2017.).

Z. F. prisjeća se da se u popisu 2001. izjasnio kao Bošnjak. „Sve dok nisi otišao u županiju nisi Bošnjak u popisima. Djeca su do osamnaeste godine Bošnjaci, a onda automatski postaju Hrvati, ako se sami ne preregistriraju. Mogao bih ja reći da sam Hrvat, ali me ne gledaju kao Hrvata. Meni nije bitna nacionalnost, ali mi je važno da se poštuje da sam ja Bošnjak. Iako Bošnjaka u Sisku ima mnogo, jedan dio njih se tako ne deklarira, a mnogo ih je kojih nema u biračkim spiskovima."

A. C. smatra da i danas nisu posve jasni nekim ljudima pojmovi Musliman i Bošnjak. „Ljudima nisu dana precizna objašnjenja. Pitali su me kako sam sada Bošnjak, a bio sam četrdeset godina Musliman? Ja sam im govorio da je historijsko ime Bošnjak. Ipak, do danas je u većini slučajeva sazrela svijest , pa se tako 70 % nekadašnjih Muslimana izjašnjavao kao Bošnjaci. Oni koji to ne žele i dalje su Muslimani. Čini mi se kao da su imali osjećaj da gube time svoj nacionalni identitet. Vrlo je malo onih koji su asimilirani. To su obično oni koji su u nacionalno mješovitim brakovima. U Sisku se Bošnjaci tretiraju na visokoj razini. Drago mi je da niti jedna komemoracija i obljetnica ne prolazi bez predstavnika islamske zajednice. Znak da smo prihvaćeni je i činjenica da prilikom postavljanja kamena temeljca za džamiju nismo imali niti jedno protestno pismo ili peticiju protiv gradnje džamije. Siščani shvaćaju da smo mi bosanski muslimani, da smo po mentalitetu bliski njima." (Osobni iskaz kazivača, 13. 11. 2017.).

Djelatnost džemata (1996. – 2003.)

U poslijeratnoj djelatnosti džemata Sisak došlo je do promjena. Odlaskom izbjeglica i prognanika smanjio se broj onih koji su pohađali islamski vjeronauk, no očito je i nakon rata kod Bošnjaka postojao određeni strah od isticanja vlastite vjeroispovijesti. Godine 1998. bilo je 444 džematlije, od kojih je 6 obavilo hadž (Arhiva Džemata Sisak, 1999a). U Arhivi džemata Sisak sačuvani su podatci o podrijetlu pripadnika islamske vjeroispovijesti na području Siska, prema kojima ih je čak 94,48 % podrijetlom bilo s područja Bosne i Hercegovine, 2,10 % iz Makedonije, 3,16 % s Kosova i 0,26 % iz Srbije (Arhiva Džemata Sisak, 2000). Zanimljiv je socijalni sastav sisačkih džematlija: njih 14 (3 %) su obrtnici, 8 (1 %) ima VSS, 10 (2 %) ih ima VS, 30 je sa SSS (6 %), 104 (23 %) su radnici, vozača ima 22 (4 %), poljoprivrednika 2 (0,45 %), domaćica 62 (13 %), umirovljenika 182 (40 %) i ostalih 10 (2 %).

Godine 1999. u Džemat Sisak došla je Peticija Mešihata Islamske zajednice iz Zagreba za poboljšanje položaja vjerskih i nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. Među ostalim problemima u Peticiji se spominje i problem uskraćivanja izdavanja odgovarajuće dokumentacije za izgradnju džamije u Sisku (Arhiva Džemata Sisak, 1999c). Razloga za pisanje takve peticije i spominjanje problema sisačke džamije sasvim je sigurno bilo s obzirom da je svega dva i pol mjeseca ranije, 27. rujna 1999., imam Karaga dobio odbijenicu žalbe na rješenje Ureda za prostorno uređenje, stambeno-komunalne poslove, graditeljstvo i zaštitu okoliša Sisak o odbijanju zahtjeva za izdavanje lokacijske dozvole za prostorni zahvat prenamjene, odnosno izgradnju zgrade za vjerske potrebe Islamske zajednice u Sisku (Arhiva Džemata Sisak, 1999b).

Nakon sastanka sa sisačkim gradonačelnikom imam Karaga 26. veljače 2001. podnio je zahtjev u kojemu je predložio lokacije za novu džamiju. U dopisu je naznačio da je molitveni prostor koji imaju sisački muslimani svega 38 m² što je nedovoljno za 3500 sisačkih vjernika islamske vjeroispovijesti. Karaga u zahtjevu navodi: „Namjera nam je da izgradimo jedan suvremeni Islamski centar koji bi udovoljio našim potrebama i ujedno bio na ponos našem gradu. Centar bi imao pored molitvenog dijela još i ostale prateće prostore knjižnicu, dvoranu za razne prigode, urede i druge prostore za razne namjene."[11]

U svome izvještaju iz 2001. imam Karaga spominje i teško stanje džematlija koji su, izgubivši poslove u Željezari, došli na rub siromaštva. Nekadašnji gospodarski gigant sisačke regije s 12 000 zaposlenih te je godine spao na 2000 zaposlenih (Arhiva Džemata Sisak, 2001b).

A. V., jedan od vodećih ljudi sisačkoga Merhameta, istaknuo je kako „hrvatska politika nije znala što će sa crnom metalurgijom. U Željezari Sisak je nekada radilo 13 500 ljudi. Propašću crne metalurgije i željezare jedan dio naših ljudi bio je pogođen. Pojavio se problem zaposlenja. Tu hrvatska politika nije osigurala potpunu primjenu Zakona o nacionalnim manjinama. Kulturna autonomija se ostvaruje, ali zapošljavanje pripadnika nacionalnih manjina nije na razini. Zbog toga smo osnovali Merhamet. Među ljudima koji imaju rješenje o minimalnoj naknadi u Sisku može se ustanoviti po karakterističnim imenima da je oko 19 % pripadnika islamske vjeroispovijesti. Među primateljima pomoći 43 % su samci. Kada sam bio zamjenik gradonačelnika rješavao sam molbe za socijalnu pomoć. Nekada je dolazilo 20-30 molbi mjesečno, a kada je propala željezara broj molbi se povećao na 100." (Osobni iskaz kazivača, 17. 12. 2017.).

Vidljivo je da je imam Karaga u izvještaju iz 2002. godine smanjio procjenu broja domaćinstava na 350, s obzirom da je dio muslimana, koji su bili muhadžiri, napustio nakon rata sisačko područje, a i nekadašnji stalni stanovnici Siska nakon raspada Željezare odlučili su otići iz Siska u druge gradove Hrvatske i u inozemstvo. Tako se broj džematlija smanjio na svega 265.

ISLAMSKA ZAJEDNICA U SISKU OD 2003. DO DANAS

U listopadu 2003. dužnost imama-hatiba-muallima[12] preuzeo je Alem ef. Crnkić, koji je 2005. godine imenovan i glavnim imamom[13] Medžlisa Islamske zajednice Sisak.[14]

[11] Imam Karaga predložio je prostor na katastarskoj čestici 1796/1 (Arhiva Džemata Sisak, 2001a).

[12] Imam-hatib-muallim stručna je kvalifikacija nakon srednjoškolskoga obrazovanja u Medresi. Imam predvodi džemat, hatib održava hutbu, a muallim poučava djecu kroz vjeronauk i mekteb.

[13] Prema čl. 111. Statuta Islamske zajednice u Hrvatskoj glavni imam brine se o vjerskom životu na području medžlisa i odgovoran je za rad imama, hatiba i mu'allima. Glavni imam predstavlja medžlis u stvarima vjere. (https://www.islamska-zajednica.hr/) (pristupljeno 20. IX. 2018.)

[14] Primopredaja dužnosti obavljena je 3. X. 2003. u nazočnosti muftije Ševka ef. Omerbašića. Novi imam Alem ef. Crnkić tom je prigodom položio zakletvu i dobio rješenje o postavljanju (od 1. X. 2003.). Bivši imam Fuad ef. Karaga tom je prilikom rekao kako smatra „da smo dobili dobrog imama" (Arhiva Džemata Sisak, 2003b).

Kako bi na području svoga djelovanja Islamska zajednica u Sisku potaknula muslimanske vjernike da se što aktivnije uključe u rad svoje vjerske zajednice, njezino je vodstvo poduzelo znatne napore kako bi što kvalitetnije organiziralo brojne aktivnosti i manifestacije, ali i infrastrukturu potrebnu za to.

Iako sisačka Islamska zajednica održava brojne aktivnosti, osobito posljednjih godina, među njima se posebno ističu napori pri organiziranju islamskoga vjeronauka kao izbornoga predmeta u osnovnim i srednjim školama Sisačko-moslavačke županije te pripremni radovi za izgradnju suvremenoga Islamskog kulturnog centra i džamije, koji bi trebali postati srce života ove zajednice. Po pitanju islamskoga vjeronauka jednoglasno je stajalište Izvršnoga odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak da je prioritet poučavanja u mektebu poučavanje kur'anskom pismu i Kur'anu te da uz vjeronauk u školama treba imati jednako dobar vjeronauk u mektebu, odnosno mektebski vjeronauk, što je upravo dano kao važan zadatak novom imamu Crnkiću (Arhiva Džemata Sisak, 2003c). Također je preporučen obilazak obitelji čija djeca ne pohađaju vjeronauk te utvrđivanje razloga njihove neuključenosti na vjeronauku (Arhiva Džemata Sisak, 2003a). Kao prioritet istaknut je rad na svijesti muslimana o potrebi pohađanja vjeronauka (Arhiva Džemata Sisak, 2004a).

Nastavu vjeronauka organizira Muallimsko vijeće kao stručno i savjetodavno tijelo Medžlisa, koje čine glavni imam, vjeroučiteljice i vjeroučitelji Medžlisa. Na čelu Muallimskoga vijeća glavni je imam, koji vodi, saziva i predsjedava sjednicama. Muallimsko vijeće Medžlisa također je odgovorno za provedbu svih vjerskih procesa na području Medžlisa.[15]

Uz školski vjeronauk pojedini učenici pohađaju i mektebski vjeronauk, koji je na dobrovoljnoj bazi (subotom). U Medžlisu Islamske zajednice Sisak u mektebskoj se nastavi posebna pozornost posvećuje učenju kur'anskoga pisma. Sa željom da se kod djece u mektebu razvije socijalna i društvena interakcija, kao i empatija jednih prema drugima međusobnim druženjima, uveden je „mektebski doručak" kao dodatan sadržaj mektebskoj nastavi, što je prema iskazima kazivača naišlo na iznimno oduševljenje kako djece tako i njihovih roditelja. U skladu s time krajem 2007. godine osnovana je posebna grupa „predškolci", odnosno mektebska igraonica. Cilj je bio da se djeca predškolske dobi senzibiliziraju s džamijskim, odnosno mektebskim prostorom te da upoznaju i dožive mekteb kao svojevrsnu igraonicu. Među prvim inovativnim aktivnostima čiji je cilj bio unijeti „dašak kreativnosti" u mektebsku nastavu bilo je uvođenje mektebskih sekcija: likovno-kreativne i dramske sekcije 2008. godine.

Uz islamski vjeronauk koji se poučavao u osnovnim školama, željelo ga se uvesti i u barem jednu srednju školu. Do pomaka u tome smjeru došlo je 2007. inzistiranjem nekoliko učenika u srednjim školama da im se omogući odabir islamskoga vjeronauka te je dopušteno pohađanje vjeronauka po modelu B, odnosno pohađanje islamskoga vjeronauka u Islamskoj zajednici s pravom priznanja u matičnoj školi (Arhiva Džemata Sisak, 2008).

Napori oko uvođenja islamskoga vjeronauka u barem jednu srednju školu doveli su do konkretnih rezultata 2009. godine. Početkom šk. god. 2009./2010., uz zajednički nastup roditelja i učenika te energičan zahtjev glavnoga imama, islamski vjeronauk kao izborni je predmet uveden u Srednju školu Viktorovac, najveću srednju školu u Sisačko-moslavačkoj županiji s više različitih smjerova.

Vjeronauk se šk. god. 2013./2014. održavao u osam (8) škola; sedam osnovnih i jednoj srednjoj školi: osnovne škole „Braća Bobetko", „Braća Ribar", „Viktorovac", „22. lipnja", „Dragutin Tadijanović" Petrinja – Područna škola Mošćenica, Osnovna škola Petrinja, „Ivan Kukuljević" u Sisku i Srednja škola Viktorovac, dok je u drugim srednjim školama organiziran po modelu pohađanja nastave u Islamskoj zajednici s pravom priznavanja i upisa predmeta u predmetnoj školi (Tehnička škola Sisak, Industrijsko-obrtnička škola, Ekonomska škola, Gimnazija) (Arhiva Džemata Sisak, 2014a).

[15] Čl. 57. Statuta Islamske zajednice u Hrvatskoj. (https://www.islamska-zajednica.hr/) (pristupljeno 20. IX. 2018.)

Kako bi motivirao učenike na pohađanje islamskoga vjeronauka na području grada Siska i Sisačko-moslavačke županije, glavni je imam Crnkić krajem šk. god. 2006./2007. inicirao organiziranje prigodne svečanosti na kojoj je odabrano 15 najboljih vjeroučenika kojima su uručene prigodne knjige i pohvalnice te je prvi put utemeljeno priznanje „Učenik ili učenica godine".

Za odrasle polaznike osmišljen je „vjeronauk za odrasle", odnosno vjerska poduka za sve one koji imaju želju naučiti, obnoviti ili ponoviti temeljne istine vjere, temeljne islamske dužnosti s ciljem osposobljavanja za praktično življenje islama u svakodnevnom životu. Prvi tečaj islama u Medžlisu Islamske zajednice Sisak s radom je započeo 2011. godine. Edukacija ili poučavanje odraslih sastavni je dio vjersko-prosvjetnoga djelovanja Medžlisa Islamske zajednice Sisak tijekom svih godina djelovanja džemata i Islamske zajednice u Sisku, posebice s pomoću kur'anskoga opismenjavanja odraslih ili tečaja kur'anskoga pisma.

Iako se mladež neformalno okupljala i družila po sijelima i iftarima još za vrijeme službovanja Fuada ef. Karage, nije postojao institucionalni oblik omladinskoga kruga sve do 2006. kada je organizirana Osnivačka skupština Omladinskoga kluba Medžlisa Sisak s ciljem da se aktivnostima mladih da određena institucionalna važnost kroz omladinsko tijelo, odnosno Odbor Omladinskoga kluba, čiji je zadatak bio koordiniranje rada mladih. Jedna od kontinuiranih omladinskih aktivnosti u novije su vrijeme „Predramazanski susreti mladih", koje organizira Omladinski klub Medžlisa Sisak uz svesrdnu podršku Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak i glavnoga imama. Djevojke iz Omladinskoga kluba Medžlisa Sisak inicirale su osnivanje zbora pod nazivom „Firdews", što u prijevodu znači „vrh Dženneta-raja" te su na taj način željele promovirati svoju ljubav prema učenju ilahija i kasida.[16]

Kako bi se potaknula komunikacija s džematlijama, pored *Hutbe mjeseca* koja u pismenom obliku dolazi do domova muslimanskih obitelji, učinjen je još jedan korak pisane korespodencije prema džematlijama. Iako su pred Ramazan sisački džematlije uvijek dobivali ramazansku vaktiju s opisom ramazanskih aktivnosti, to je prošireno 2004. putem *Biltena Medžlisa Islamske zajednice*, u kojemu je na nekoliko stranica sadržano mnoštvo poučnih i edukativnih tekstova o vrijednosti ramazanskoga posta, kao i o nekim džematskim temama. Sastavni su dio biltena rubrike poput *Dogodilo se u našem Medžlisu, Od Ramazana do Ramazana* i dr. U *Biltenu Medžlisa* objavljuju se relevantne informacije vezane uz vjersko-prosvjetni rad, pozivaju se roditelji da upišu djecu na vjeronauk i mekteb te da se muslimani učlane u Islamsku zajednicu ako nisu njezini članovi. Bilten se distribuira se u školama svim vjeroučenicima i njihovim obiteljima čime se ostvaruje pisana komunikacija.

S ciljem otvorene prezentacije vrijednosti oko kojih su okupljeni islamski vjernici te s intencijom unaprjeđivanja društvene pozicioniranosti i ugleda Islamske zajednice započelo se s organiziranjem javnih manifestacija, prigodnih obljetnica, blagdanskih prijema, kao i programa vjerskoga sadržaja otvorenoga za javnost.

Godine 2007. Medžlis Islamske zajednice Sisak svečano je obilježio 40. obljetnicu Islamske zajednice u Sisku održavanjem prigodnoga programa u dvorani INA Rafinerije, a potom svečanom večerom za sudionike u hotelu „Panonija".[17] To je bila prva javna manifestacija Islamske zajednice, a prema riječima glavnoga imama „ispunila je svoj cilj i svrhu, a to je da se kroz javnu svečanost unaprijedi imidž i ugled muslimana i Islamske

[16] Ilahije i kaside, duhovne pobožne pjesme u slavu Boga i u čast poslanika Muhammeda a.s.

[17] Planirano je pozvati sve glavne imame (njih 13), predsjednike Medžlisa (13), članove Sabora (19) i članove Mešihata (12), ravnatelja Islamske gimnazije, 59-70 gostiju iz rukovodećih organa Islamske zajednice, predstavnike županijske i gradske vlasti, predstavnike svih vjerskih zajednica grada, ravnatelje svih osnovnih škola u kojima se održava islamski vjeronauk, živuće imame koji su službovali u Sisku, predstavnike svih bošnjačkih asocijacija i udruga grada Siska, obrtnike-muslimane te uži krug džematlija. U Organizacijski odbor izabrani su glavni imam Crnkić, Amila Škorić, Ismet Isaković, Mirzet Hafizović, Šaban Kadrić, Hamzalija Hafizović, Abdurahman Harčević (Arhiva Džemata Sisak, 2007a).

zajednice" (Arhiva Džemata Sisak, 2007c). Svečanost je održana pod pokroviteljstvom Grada Siska i Sisačko-moslavačke županije, a na njoj su bili predstavnici lokalnih, regionalnih i bošnjačkih udruga, predstavnici Rimokatoličke Crkve, Srpske pravoslavne Crkve i Baptističke Crkve te izaslanstvo Unsko-sanskoga kantona iz Bosne i Hercegovine. Na svečanosti obljetnice premijerno je prikazana dizajnirana mrežna stranica Medžlisa Islamske zajednice Sisak, koja je od datuma obilježavanja 40. obljetnice Islamske zajednice u Sisku službeno počela s radom te je idućih godina prerasla u aktivan informativni servis koji je time dokazao razinu transparentnosti i otvorenosti Islamske zajednice prema društvenoj sredini (www.medzlis-sisak.net).

Desetljeće kasnije, 2017. godine, u domu INA Rafinerije nafte u Sisku održana je svečana akademija povodom 50. obljetnice Islamske zajednice u Sisku prigodom čega je predstavljena retrospektiva Islamske zajednice tijekom povijesnoga djelovanja, kao i sadašnji kontekst djelovanja te najznačajniji projekt izgradnje budućega Islamskog kulturnog centra.

Obilježavanje Nove hidžretske godine na javnoj razini bila je prva kontinuirana javna manifestacija Medžlisa Islamske zajednice Sisak. Javno obilježavanje Nove hidžretske godine pod nazivom *Nek se srca otvore* u kontinuitetu se održavalo od 2009. do 2015. godine.

Jedan od prvih javnih programa i najdugovječnija manifestacija povodom Ramazanskoga bajrama s kojima su se sisački Bošnjaci otvorili javnosti bio je Sisački bajramski koncert u organizaciji Bošnjačke nacionalne zajednice grada Siska i Sisačko-moslavačke županije pod pokroviteljstvom Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske, a koji se počeo održavati 2002. godine. U programu bajramskoga koncerta promovira se narodno i folklorno stvaralaštvo uz pjesme sevdalinke, a svake godine gostuju kulturno-umjetnička društva iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, kao i interpretatori pjesme sevdalinke.

S obzirom da je namjera bila predstaviti važne događaje ili blagdane kako bi građanstvo dobilo što cjelovitiju sliku ukupnoga islamskog identiteta, kao još jedan iskorak u javnoj prezentaciji obilježja vjere i vrijednosti oko kojih su okupljeni, Medžlis Islamske zajednice Sisak i Muallimski kolektiv pokrenuli su 2014. godine vjersku priredbu „Poslanik u mom srcu", čiji su glavni izvođači polaznici školskoga, mektebskoga i srednjoškolskog vjeronauka u Medžlisu Islamske zajednice Sisak.

Kako bi se popularizirala islamska vjerska zajednica među muslimanskim vjernicima grada Siska i Sisačko-moslavačke županije, početkom 2010. godine osmišljena je manifestacija pod nazivom „Dani Allahova poslanika u mjesecu rebiul-evvelu (2./3. mj.)" s ciklusom predavanja o siri Allahova poslanika Mevluda i filmovima o Muhammedu (Arhiva Džemata Sisak, 2010). Održavanje manifestacije bila je prigoda za dolazak gostiju iz susjednih džemata.

U suradnji s Udrugom Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Republike Hrvatske, ogranak Grada Siska i Sisačko-moslavačke županije, Medžlis Islamske zajednice Sisak na temelju naputka Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj od 2006. godine organizira u prostorijama Medžlisa Islamske zajednice Sisak Tevhid za sve poginule, nestale i umrle branitelje muslimane-Bošnjake na području grada Siska i Sisačko-moslavačke županije.

Za Ramazana 2015. godine neformalna džematska druženja, susreti žena i djevojaka u Medžlisu Islamske zajednice Sisak, dobila su svoju vanjsku prepoznatljivost i okvir u nazivu Vijeće žena Medžlisa Islamske zajednice Sisak „Nahla". Vijeće žena „Nahla" nije osnovano s namjerom da se postavi hijerarhijska struktura, već sa željom da se istakne važnost ženske populacije u džematu, njihova uloga i doprinos putem imenovanja koncepta ženskoga djelovanja unutar džemata. Aktivnost žena u svim sferama džematskoga života bila je prisutna i prije osnivanja „Nahle", a osnivanjem Vijeća dao se novi impuls i zamah u radu i djelovanju ženske populacije džemata. Nadijevanje imena „Nahla", što u prijevodu znači pčela, naziv je jednoga od poglavlja u Kur'anu, što je na neki način odredilo i razvojnu putanju djelovanja kruga žena i djevojaka koje su postavile ambiciozne ciljeve u svojim susretima i druženjima u džematu, sa željom davanja vrijednosti džematu

i vremenu u kojem žive. Članice Vijeća žena „Nahla", konkretno Azra Mulabdić, Ilvana Crnkić i Zrinka Hafizović uredile su kuharicu *Iz Nahline halal kuhinje*, čija je promocija održana u Sisku 3. svibnja 2018. Time su autorice na svojevrstan način „mapirale" grad Sisak na svjetskoj karti halal prehrane.[18]

Sisak je također prvi grad u Hrvatskoj koji je počeo s obilježavanjem Svjetskoga dana hidžaba, samo godinu dana nakon New Yorka, i to na inicijativu Azre Mulabdić i Daše Poredoš Lavor, aktivistica u humanitarnoj udruzi koje su 2014. godine pozvale djevojke i žene iz društvenoga života u Sisku da jedan dan osjete hidžab na svojoj glavi te prožive to iskustvo. S hidžabom su prošetale gradom Siskom te se družile u sisačkim ugostiteljskim objektima raspoređujući se u nekoliko grupa, želeći poslati poruku da je hidžab stil i način života.

Medžlis Islamske zajednice Sisak tijekom svih je razdoblja djelovanja ostvarivao suradnju i interakciju sa svim relevantnim društvenim institucijama i pokazivao otvorenost za sve čimbenike koji predstavljaju društveni mozaik.

Jedna od Ugovorom definiranih stavki između Vlade Republike Hrvatske i Islamske zajednice u Hrvatskoj u pitanjima od zajedničkog interesa iz 2002. godine je i dušobrižništvo u vojsci, policiji, bolnicama, zatvorima i socijalnim ustanovama gdje imenovani imami pružaju duhovnu skrb osobama u potrebi. Među prvim preporukama koje su se krenule realizirati u Medžlisu Sisak bila je ona o izradi Plana dušobrižničkih posjeta zatvorima i bolnicama.[19] Vrijeme je pokazalo da je ova grana djelatnosti Islamske zajednice izuzetno potrebna i korisna. Naime, u svim navedenim ustanovama vidljivi su pozitivni pokazatelji, posebice u zatvorima gdje dušobrižništvo doprinosi i resocijalizaciji zatvorenika. Značajno je zamijetiti da dušobrižništvo u bolnicama, kao i u centrima za tražitelje azila, nailazi na pozitivan prijam te olakšava rad zaposlenima u navedenim ustanovama (Botonjić, 2017).

Model dušobrižništva koji je uspješno implementiran u sisačkoj Općoj bolnici „dr. Ivo Pedišić" u Sisku od 2012. godine jedinstven je i unikatan na razini cjelokupne Islamske zajednice u Hrvatskoj. Dušobrižništvo nije prisutno samo na Odjelu za babinjače i novorođenčad s rađaonicom, već na svim odjelima kada se sazna da je netko od sisačkih džematlija ondje, u skladu s dogovorom ravnatelja Bolnice i glavnoga imama. „Bajram svima, a ne samo nama" naziv je bajramske kampanje koju je osmislio i pokrenuo Medžlis Islamske zajednice Sisak prigodom Kurban-bajarama 2016. godine s ciljem da se posjete stariji, nemoćni i bolesni muslimani i da se s njima podijeli bajramska radost, dove i čestitke, ali i bajramske slastice i delicije.

S obzirom da na području Islamske zajednice u Sisku živi preko 4000 vjernika, a da površina današnjega medžlisa u Sisku iznosi oko 100 m², odlučeno je da se krene u izgradnju Islamskoga kulturnog centra u Sisku.[20] Razvitak zajednice i porast broja njezinih članova, posebno mladih generacija koje se rađaju i školuju u ovoj sredini, osobito je pridonio toj ideji. Izgradnjom džamije muslimani i Islamska zajednica dobili bi vanjsku prepoznatljivost te odgovarajući prostor koji će zadovoljiti potrebe muslimana za vjerskim životom.

Planirani Islamski centar u Sisku Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj isprva je bio zamišljen kao manji kompleks veličine oko 582 m², a obuhvaćao bi novu džamiju te niz prostorija različitih namjena, među kojima bi bila knjižnica i čitaonica, multifunkcionalna dvorana za okupljanje mladih i održavanje različitih tribina i seminara (Arhiva Džemata Sisak, 2004b). S obzirom da je Generalnim urbanističkim planom grada Siska propisano da se vjerske građevine mogu graditi u zonama mješovite namjene te zonama javne i društvene namjene, a da Islamska zajednica u Sisku nije imala adekvatno zemljište u zoni gradnje, u veljači 2004. pred-

[18] Kuharica je dvojezična, na hrvatskom i engleskom jeziku na 200 stranica, tvrdoga uveza.

[19] U rujnu 2005. imam je posjetio zatvorenika u sisačkom zatvoru (Arhiva Džemata Sisak, 2005a).

[20] Ukupna je površina Islamske zajednice u Sisku 120 m², dok imam stanuje u vlastitom prostoru. Željelo se osigurati i rad knjižnice i čitaonice, prostor za okupljanje mladih i održavanje različitih tribina i seminara (Arhiva Džemata Sisak, 2004b).

sjednik Medžlisa Islamske zajednice Sisak (Arhiva Džemata Sisak, 2006c) poslao je zamolbu sisačkom gradonačelniku i sisačko-moslavačkom županu da razmotre i pomognu u rješavanju prostornih potreba Islamske zajednice Sisak (Arhiva Džemata Sisak, 2006a), što je podrazumijevalo izmjenu Generalnoga urbanističkog plana grada Siska i županije (Arhiva Džemata Sisak, 2014b). Nakon što su dobivena jamstva o promjeni Generalnoga urbanističkog plana (Arhiva Džemata Sisak, 2006b), Islamska zajednica u Sisku krenula je u potragu za adekvatnim zemljištem, koje je kupljeno u sisačkom predgrađu Caprag, na pola puta između Siska i Petrinje (Arhiva Džemata Sisak, 2005b; 2005c). U novom idejnom rješenju došlo je do promjena kvadrature pojedinih sastavnica kulturnoga centra (Arhiva Džemata Sisak, 2011) te se Islamski kulturni centar sastoji od 2626 m² (bruto), dok je 2349,70 m² (neto).[21] Kamen temeljac postavljen je 2016., gradilište je otvoreno 2017., a radovi na izgradnji Islamskoga kulturnog centra, koji treba postati srce života ove zajednice, u tijeku su te bi trebali biti dovršeni 2019. godine.

ZAKLJUČAK

Muslimani u Sisku imaju dugu nazočnost, u kontinuitetu u većem broju ondje su od kasnih pedesetih i ranih šezdesetih godina XX. st. Najveći broj muslimana u Sisak je pristigao iz zapadne Bosne radi zaposlenja u sisačkoj Željezari. Isprva su dolazili muškarci koji su kasnije dovodili svoje supruge i djecu. U Capragu, južnom sisačkom predgrađu, doseljenici iz Bosne našli su svoj novi dom te su ondje dobili stanove, a mnogi od njih sagradili su i kuće, dok je manji broj njih putovao na posao iz zapadne Bosne vlakom. Godine 1967. u Sisku je osnovana Islamska zajednica koja je uspješno odolijevala brojnim problemima i izazovima tijekom svojega postojanja. Prema riječima vodstva Islamske zajednice u Sisku, ona je „od svog osnutka uvijek imala iste ciljeve: očuvanje vjerskoga identiteta kroz prakticiranje vjerskih aktivnosti svih njenih pripadnika, rad na pozitivnoj integraciji pripadnika nasuprot (negativnoj) asimilaciji i izolaciji, vjeronaučna poduka djece i mladih, te općenito vjerska edukacija i izobrazba svih naraštaja. Pri tome su ključni afirmiranje vjerskoga života, poziv k očuvanju moralnih vrijednosti i tradicionalnih vrijednosti te prezentiranje vjere mladim generacijama i prepoznavanje znakova vremena kako bi se išlo u korak s vremenom." (Arhiva Džemata Sisak, 2007b).

Izvori i literatura

Izvori

1. Arhiva Džemata Sisak. (1974). *Izvještaj Odbora Islamske zajednice iz Siska o učinjenom i izvršenom radu u proteklom vremenu od zadnje godišnje skupštine, od 20. I. 1974.*
2. Arhiva Džemata Sisak. (1975). *Izvještaj Odbora Islamske zajednice Sisak, od 26. I. 1973. do 18. I. 1976. godine,* 44/1975.
3. Arhiva Džemata Sisak. (1977). *Izvještaj o radu Odbora Islamske zajednice za 1976.,* br. 58/77, od 16. III. 1977.
4. Arhiva Džemata Sisak. (1981a). *Zapisnik sa redovne godišnje skupštine članova Islamske zajednice Sisak,* br. 25/81, od 1. III. 1981.
5. Arhiva Džemata Sisak. (1981b). *Zbirni list podataka o vjerskoj pouci,* br. 74/81., od 29. VIII. 1981.
6. Arhiva Džemata Sisak. (1984). *Izvještaj Odbora Islamske zajednice Sisak Starješinstvu Islamske zajednice u Sarajevu za 1984. godinu.*

[21] Sadržaji Islamskoga kulturnog centra jesu: džamija (molitveni prostor), mektebske učionice, Omladinski klub, dvorana za predavanje, vjenčanja i druge prigode, restoran, knjižnica s čitaonicom, stambeni prostor za vjerske službenike, tehnički i skladišni prostor.

7. Arhiva Džemata Sisak. (1987). *Izvještaj o radu Odbora Islamske zajednice u Sisku za 1986. godinu*, 5/1987.
8. Arhiva Džemata Sisak. (1991a). *Izvještaj o radu Odbora Islamske zajednice u Sisku za 1991. godinu*, 34/1991.
9. Arhiva Džemata Sisak. (1991b). *Odluka o osnivanju Kriznog štaba,* 19. prosinca 1991.
10. Arhiva Džemata Sisak. (1992a). *Izvještaj o radu Odbora Islamske zajednice u Sisku za 1991. godinu*, 1/1992.
11. Arhiva Džemata Sisak. (1992b). *Izvještaj Odbora Islamske zajednice u Sisku 22. srpnja 1992*.
12. Arhiva Džemata Sisak. (1993a). *Izvještaj Mešihatu Islamske zajednice Hrvatske i Slovenije Odbora Islamske zajednice u Sisku 25. rujna 1993. godinu*.
13. Arhiva Džemata Sisak. (1993b). *Pismo Mešihatu Islamske zajednice za Hrvatsku i Sloveniju*, 25. rujna 1993., 19/1993.
14. Arhiva Džemata Sisak. (1993c). *Poziv na suradnju oko zbrinjavanja izbjeglica*, 15. prosinca 1993., 51/HS-ĐK.
15. Arhiva Džemata Sisak. (1994a). *Izvještaj Odbora Islamske zajednice Sisak za 1993*., 2/1994.
16. Arhiva Džemata Sisak. (1994b). *Dopis gradonačelniku grada Siska Darku Pavlaku*, 18/1994.
17. Arhiva Džemata Sisak. (1995). *Izvještaj Mešihatu Islamske zajednice Zagreb*, 1. ožujka 1995.
18. Arhiva Džemata Sisak. (1999a). *Izvješće o vjerskim, vjersko-prosvjetnim i drugim aktivnostima u 1998. godini,* 6/1999.
19. Arhiva Džemata Sisak. (1999b). *Predmet lokacijska dozvola za vjerske građevine*, 39/1999.
20. Arhiva Džemata Sisak. (1999c). *Peticija za poboljšanje položaja vjerskih i nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj,* 9. prosinca 1999.
21. Arhiva Džemata Sisak. (2000). *Izvješće o vjerskim, vjersko-prosvjetnim i drugim aktivnostima u 2000. godini.*
22. Arhiva Džemata Sisak. (2001a). *Pismo gradonačelniku Dinku Pintariću 26. veljače 2001.,* 14/2001.
23. Arhiva Džemata Sisak. (2001b). *Izvještaj o vjerskim i vjerskoprosvjetnim aktivnostima na području medžlisa Islamske zajednice Sisak*, 10. studenog 2001.
24. Arhiva Džemata Sisak. (2003a). *Zapisnik sa 4. sjednice Izvršnog obora Medžlisa Sisak Islamske zajednice od 21. IX. 2003.*
25. Arhiva Džemata Sisak. (2003b). *Zapisnik pete (vanredne) sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Sisak održane 5. listopada 2003. godine.*
26. Arhiva Džemata Sisak. (2003c). *Izvješće o vjeronauci u mektebima i školama na području Medžlisa Islamske zajednice Sisak od 14. X. 2003.*
27. Arhiva Džemata Sisak. (2004a). *Zapisnik sa 6. sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak od 28. I. 2004.*
28. Arhiva Džemata Sisak. (2004b). *Dopis Medžlisa Islamske zajednice Sisak gradonačelniku od 27. II. 2004.*
29. Arhiva Džemata Sisak. (2005a). *Izvješće iz dušebrižničke posjete Zatvoru u Sisku od 2. IX. 2005.*
30. Arhiva Džemata Sisak. (2005b). *Dopis Medžlisa Islamske zajednice Sisak Šemsi Tankoviću od 7. XII. 2005.*
31. Arhiva Džemata Sisak. (2005c). *Zapisnik sa šesnaeste (XVI) izvanredne sjednice IOM-a Sisak od 11. XII. 2005.*
32. Arhiva Džemata Sisak. (2006a). *Dopis Medžlisa Islamske zajednice Sisak gradonačelniku Dinku Pintariću od 4. IV. 2006.*

33. Arhiva Džemata Sisak. (2006b). *Zapisnik sa dvadeset i četvrte (24) sjednice IOM-a Sisak od 17. V. 2006.*
34. Arhiva Džemata Sisak. (2006c). *Zapisnik sa konstitutivne sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak od 13. XII. 2006.*
35. Arhiva Džemata Sisak. (2007a). *Zapisnik sa 6. redovne sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak od 17. VI. 2007.*
36. Arhiva Džemata Sisak. (2007b). *Pozivnica na svečanost povodom 40. obljetnice Islamske zajednice u Sisku od 30. X. 2007.*
37. Arhiva Džemata Sisak. (2007c). *Izvješće sa 9. redovne sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak od 30. XII. 2007.*
38. Arhiva Džemata Sisak. (2008). *Zapisnik sa 11. redovne sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak od 11. V. 2008*.
39. Arhiva Džemata Sisak. (2010). *Zapisnik sa 25. redovne sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak od 26. II. 2010.*
40. Arhiva Džemata Sisak. (2011). *Zapisnik sa 7. (sedme) predramazanske sjednice Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Sisak od 21. VII. 2011.*
41. Arhiva Džemata Sisak. (2014a). *Godišnje izvješće o vjeronauci na području Medžlisa Islamske zajednice Sisak za šk. god. 2013/14. od 10. VI. 2014*.
42. Arhiva Džemata Sisak. (2014b). *Gradonačelnik grada Siska Medžlisu Islamske zajednice Sisak*, 26. XI. 2014.
43. Republički zavod za statistiku SR Hrvatske. (1921). *Stanovništvo*, kut. 43, Popis iz 1921., Stanovništvo prema materinjem jeziku i vjeroispovijesti. Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-367).

Literatura

1. Botonjić, N. (2017, srpanj). Hrvatske muslimane država štiti bolje nego igdje u Europi. *Večernji list*.
2. Gelo, J., Crkvenčić, I. i Klemenčić, M. (1998). *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991.: po naseljima.* Zagreb: Državni Zavod za Statistiku.
3. Karaga, F. (1991., 1. prosinca). Tjedan dana u ratom zahvaćenom džematu. *Preporod*.
4. Matejčić, B. (2012., 6. veljače). Od industrijskog raja do grada duhova. (http://pogledaj.to/prostor/od-industrijskog-raja-do-grada-duhova/) (pristupljeno 21. 9. 2018.).
5. Odluka o proglašenju promjene Ustava Republike Hrvatske. *Narodne novine,* broj 76/2010. (preuzeto s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_06_76_2214.html) (pristupljeno 12. 1. 2019.).
6. (1991., 1. listopada). *Preporod, 19.*
7. (1993., 17. lipnja). *Sisački tjednik.*
8. Šonc, D. (1999). Stoljetna integriranost. *Bošnjačka pismohrana, časopis za povijest i kulturu Bošnjaka u Hrvatskoj*, *1*(1-4), 446-450.
9. Tatalović, S. (2001). Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj. *Politička misao, 38*(3), 95-105. (https://hrcak.srce.hr/24574)

THE ISLAMIC COMMUNITY IN SISAK THROUGHOUT HALF A CENTURY OF ACTIVITIES

ABSTRACT

The Islamic Community in Sisak has its long-standing historical foundation. Although in the half-century of its activity it has passed through various systems, political-social arrangements and turbulent times it has managed to resist all challenges and obstacles and maintain and retain its reputation. Based on the archive material stored in the Islamic Community Sisak analyzes the activities of the community with an emphasis on the ways of preserving religious identity as well as on the positive integration of members against (negative) assimilation and isolation.

Key words: *national minorities, Bosniaks, Islamic Community of Sisak*

Osvrt

Krešimir Gjuranović
Boris Grgurević

MIGRACIJA BOKELJSKIH HRVATA S HRVATSKE RODNE GRUDE BOKE KOTORSKE U DOMOVINU HRVATSKU

U posljednjih stotinu godina dogodila su se tri značajna vala migracija bokeljskih Hrvata, vremenski vezana uoči i za vrijeme velikih ratova na ovim prostorima (Prvi i Drugi svjetski rat te Domovinski rat 1991.). Pojedinačnih migracija uvijek je bilo, poglavito radi daljnjeg školovanja pojedinaca ili boljeg radnog mjesta.
Tema ovog rada su migracije koje su posljedica događaja koji su uzrokovali progon bokeljskih Hrvata tijekom i nakon Domovinskog rata, ali i elaboracija migracija koje su se događale za vrijeme bivše Jugoslavije. Upozorit će se na sustavno odnarođivanje bokeljskih Hrvata, kao domicilnog naroda Boke kotorske, kao alata kojim se planirano i sustavno mijenjala struktura stanovništva. Povijesne činjenica koje potvrđuju autohtonost Hrvata na prostoru Boke kotorske (najstarija hrvatska katedrala iz 1166. godine je ona sv. Tripuna u Kotoru, odvajanje Boke kotorske od matice i pripajanje Crnoj Gori…) nisu dovoljno naglašene, a u kombinaciji s falsificiranjem povijesti koje se događalo tijekom prošlog stoljeća današnja je situacija alarmantna i zahtijeva jasno uspostavljanje parametara koji će osigurati kulturnu, identitetsku, ali i političku opstojnost bokeljskog hrvatskog življa.

Ključne riječi: *Boka kotorska, Hrvati, migracije, identitet*

POVIJEST MIGRACIJA BOKELJSKIH HRVATA

U posljednjih sto godina dogodila su se tri značajna vala migracija Bokeljskih Hrvata vremenski vezana pred i za vrijeme velikih ratova na ovim prostorima (1. i 2. svjetski rat te Domovinski rat 1991.). Pojedinačnih migracija je uvijek bilo, poglavito radi daljnjeg školovanja pojedinaca ili boljeg radnog mjesta. Mi smo pripadnici tog napaćenog naroda i želimo istinski svjedočiti o ne tako davnim događanjima najvećeg progona Bokeljskih Hrvata sa svojim obiteljima, koji se događao tijekom Domovinskog rata od 1991. godine. Naravno da je bilo političkih progona i odlazaka i za vrijeme Jugoslavije. Mi i danas imamo sustavno odnarođivanje Bokeljskih Hrvata, autohtonog (domicilnog) naroda Boke Kotorske – Zaljeva hrvatskih svetaca i blaženika, koje se smišljenom politikom provodi kroz obrazovni program na svim razinama školovanja. Radi dobivanja i očuvanja radnih mjesta mnogi se godinama ne izjašnjavaju o nacionalnoj pripadnosti. Tako se tijekom proteklih godina nepostojećom migracijom promijenila struktura stanovništva, osobito drastično u mjestima Tivat, Kotor i Budva, u kojima je obitavalo najviše Hrvata te su Hrvati postali manjina u Crnoj Gori. Tijekom Domovinskog rata tisuće hrvatskih obitelji bilo je prisiljeno iseliti spašavajući živu glavu od sugrađana druge nacionalnosti i vjere. Malobrojni su uspjeli dogovoriti zamjenu nekretnina s ljudima iz Hrvatske. Svjedoci smo da se velika obiteljska kamena kuća u Tivtu na obali mijenjala za manji dvosobni stan u Dubrovniku, a da je u transportu namještaja dio ili čitav nestao (ukraden).

BROJKE IZBJEGLIH HRVATA IZ BOKE KOTORSKE

U Hrvatskoj je danas više od 10.000 Bokeljskih Hrvata koji do danas nisu uspjeli srediti zemljišne knjige ili povratiti oduzetu imovinu (djedovinu – palače slavnih bokeljskih pomoraca). Raspolažemo konkretnim podacima o sudbinama ljudi od Dubrovnika do Zagreba i Pule. Frustrirane kninske izbjeglice, koje su morale napustiti Republiku Hrvatsku (postoji pismena zapovijed Milana Martića o iseljavanju Srba iz RH), pristigle u Tivat, podržane domaćim čuvarima „srpske Boke", poduzeli su vlastitu akciju zbrinjavanja nasilnim provaljivanjima i prekonoćnim upadima u kuće tivatskih starosjedilaca čiji vlasnici žive u Hrvatskoj, Engleskoj, Nizozemskoj itd. To su kuće Zvonka Nikolića, Marije Ćelan, Vande Staničić-Powell itd. Pokušali su provaliti i u kuće obitelji Matković, Škanata, Biskupović, a što su spriječili susjedi i rodbina. Sve to policija pasivno promatra, samo se zapisnički konstatira provala u stanove i kuće, te se rodbina vlasnika upućuje na dugotrajni sudski postupak. Aktualna vlast stranim delegacijama uporno tvrdi kako u njihovoj ustavno definiranoj građanskoj državi pripadnici svih nacionalnosti imaju jednaka prava i položaj kao u razvijenom zapadnom svijetu. Crnokošuljaši/četnici letke mržnje ubacuju u poštanske sandučiće Hrvata iz Kotora, Tivta i Herceg Novog. Hrvati iseljavaju pod pritiskom uz prijeteća pisma sa sadržajem: „Ne odete li sami na vrijeme, noć će gutati vašu djecu i vaše obitelji. Pohrlite po pozivu gospodina Tuđmana u Hrvatsku, jer srpskih vjekovnih ognjišta tamo ima više nego što ima vas". Hrvati se proglašavaju Srbo-rvatima (karta velike Srbije) ili se moraju izjašnjavati kao Jugoslaveni. Zanimljivo je čak da se grupa Muslimana iz Crne Gore u 19. st. nazivala Hrvatima (stara Duklja). Evidentno je da se nad Bokeljskim Hrvatima od 1918. počelo provoditi etničko čišćenje. Tako je prema povijesnim podacima u Boki Kotorskoj 1931. godine živjelo 13.500, a 1991. godine 4910 Hrvata. Godine 1910. živjelo je 33.400, a 1991. 61.400 ne-Hrvata. Smanjenje broja Hrvata intenziviralo se u razdoblju od 1971. do 1981. godine kada je broj Hrvata smanjen za četvrtinu. Osim iseljavanja i smanjenja nataliteta, glavni razlog smanjenja broja Hrvata bio je u „popisnom izjašnjavanju" Hrvata kao „Jugoslavena". Zbog navedenih je razloga u sedamdeset promatranih godina udio Hrvata u Crnoj Gori smanjen s 2,9% na 1%, a u Boki Kotorskoj s 35% na svega 8% ukupnog pučanstva.

Članovi HBBM 809 (Hrvatska Bratovština Bokeljska Mornarica 809)
na memorijalnom groblju u Vukovaru 18.11.2018.

NEKI OD NAČINA PROGONA HRVATA BOKE KOTORSKE

Sustavno su proganjani nogometni navijači Hajduka i Dinama. Sustavno su naseljavana područja općina Tivat i Kotor pravoslavcima i tako se mijenjala nacionalna struktura stanovnika Boke Kotorske. Naseljeni su na zemljištu čiji su vlasnici bili Hrvati upisani u zemljišne knjige. Bilo je i krivotvorenja vlasništva velike kulturne i materijalne vrijednosti (dokaz je živuća familija Dabinović).

BORBA BOKELJSKIH HRVATA PROTIV FAŠISTA, CRNOGORACA, SRBA, TALIJANA I NIJEMACA

Falsificiranje povijesti o učešću Crnogoraca i Srba i NOB-u: Poznato je da su nositelji antifašističkog pokreta bili Hrvati rimokatolici iz I. Bokeljske brigade koji su oslobodili i Podgoricu od četnika, Talijana i Nijemaca. Pokolju koji su izvršili četnici iz Grblja nad šest Hrvatica i Hrvata u čisto hrvatskom selu Bogdašići svjedočio je Luka Ciko, koji danas živi u Zagrebu. Također, to je dokumentirano u knjizi „Bogdašići – Bokeljsko selo kroz stoljeća" koju je napisao Martin Marović, a tiskana je u Splitu 1998. godine. U knjizi je napisana i posveta: „**Posvećeno svim Bogdašićima koji su stoljećima mukotrpno branili ognjišta, svoju katoličku vjeru i hrvatsko ime"**. Pripadnici **I. Bokeljske brigade** sustavno su proganjani zbog svoje vjere i odbijanja da postanu članovi Saveza komunista. Krunoslav Gjuranović bio je pripadnik I. Bokeljske brigade. Radio je kao direktor Zavoda za osiguranje i reosiguranje u Kotoru. Kad je odbio ući u SK, bio je smijenjen i sustavno proganjan godinama pa je na radnome mjestu preminuo od srčanog udara.

KRAĐA „POVIJESTI" HRVATSKOG NARODA BOKE KOTORSKE

Do 1991. godine područje Boke, od Kotora (bez zaleđa), bilo je jedno od rijetkih područja u bivšoj Jugoslaviji s najvećim brojem građana koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni. Žalosno je da je poznati Pomorski muzej u Kotoru nedavno preimenovan u Pomorski muzej Crne Gore, iako je isti osnovan 1938. godine i ove godine

HBBM 809 u mimohodu od katedrale do luke Gruž u Dubrovniku na svečanoj proslavi 25 obljetnice vojnoredarstvene akcije „Oslobađanje juga Hrvatske"

slavi osamdeset godina postojanja. U Kotoru je 1811. godine osnovana gimnazija, a 1849. godine Srednja pomorska škola, koja slavi sto i sedamdeset godina postojanja. Godine 1912. u Pomorskoj školi u Kotoru matura se polagala na HRVATSKOM JEZIKU. Sve ovo nepobitno dokazuje dugogodišnju pomorsku tradiciju Hrvata pomoraca u Boki Kotorskoj. Potrebno je istaknuti da je 1897. godine osnovano Hrvatsko radničko društvo „Napredak", čiji su članovi bili radnici, obrtnici i trgovci hrvatske nacionalnosti. U statutu je postojala odredba da, ako društvo prestane djelovati, sva njegova imovina prelazi u vlasništvo bratovštine Bokeljske mornarice, što također svjedoči o hrvatskom karakteru i duši Bokeljske mornarice.

U monografiji nematerijalnih kulturnih dobara Crne Gore u izdanju Ministarstva kulture Crne Gore, a sve povodom izložbe četrnaest nematerijalnih kulturnih dobara Crne Gore (od kojih je većina kulturno dobro Hrvata) održane u prostorijama Kluba Crnogoraca u Zagrebu 2016. godine, imamo ozbiljne prigovore na tekstualni i slikovni prikaz Bokeljske mornarice. Bokeljska mornarica nije slikana ispred katedrale sv. Tripuna u Kotoru, već s crnogorskom zastavom unutar zidina staroga grada Dubrovnika, koji su napali pripadnici crnogorskog i srpskog agresora i razarali u Domovinskom ratu 1991. godine. Dubrovnik je bio Dubrovačka Republika i uvijek ponosan hrvatski grad sa zastavom Libertas.

Nitko u Boki nije se mogao baviti pomorstvom i pomorskom trgovinom ako nije bio član mornarice, a već krajem 17. st. na teritoriju Boke (prostor od Sutomora do Sutorine) katolici su činili trećinu stanovništva. Niti danas mornarica u Kotoru ne vodi evidenciju o nacionalnoj i vjerskoj strukturi članstva. Bokeljska mornarica kao organizacija postojala je samo u Kotoru sve do 1972. godine, kada se osnivaju podružnice u Tivtu i Herceg-Novom, a 1965. godine osnivaju se podružnice u Zagrebu, te zatim i u Beogradu. U Hrvatskoj se 1991. godine odvajaju od matice u Boki, mijenjaju statut i ime u HBBM 809, što znači da su podružnice bile u jedinstvu s Bokeljskom mornaricom u Kotoru dvadeset i pet godina. To je evidentno mali period vremena u povijesti mornarice koja traje tisuću i dvjesto deset godina. Mornarica je imala i svoju crkvu sv. Nikole u kojoj se svake godine na Spasovdan održavala glavna skupština, a objavljivala se zvonjavom crkvenih zvona. Godine 1909. završeno je uređenje nove pravoslavne crkve sv. Nikole u Kotoru na ostacima stare katoličke

Otok Gospe od Škrpjela,najjužnije hrvatsko marijansko svetište.

crkve sv. Nikole iz 1545. godine. Ako pojedini član nije imao u starosti sredstava da se prehrani, bratovština ga je uzdržavala sve do smrti. Osobito važna povlastica mornarice bilo je pravo pomilovanja koje je Kotorska općina uvela 1347. godine. Ugarsko-hrvatski kralj 1396. godine dao je privilegiju Bokeljima priznavajući im pravo pune slobode navigacije, a u slučaju potrebe čak i zaštitu njihovih brodova.
Katolici u Boki postoje od trećeg stoljeća i to se može dokazati. Odlaskom vojske iz Dubrovnika 1965. godine ukinute su sve brodske linije za Boku. Nedugo potom, 1971. godine događa se hrvatsko proljeće koje donosi ukidanje brodskih veza i željezničke pruge. Dvadeset godina kasnije, 1991. godine imamo Domovinski rat i napad crnogorsko-srpskog agresora na Dubrovnik. Dok se u jednom dijelu Europe ruši Berlinski zid, gradi se novi upravo na ovim prostorima, pa stoga slobodno možemo reći da je BOKA BERLINSKI ZID HRVATA. Tada su se opravdano mnogi Bokelji Hrvati-katolici u Hrvatskoj zapitali: „Umire li MOJA (naša) Boka?". Mi autori mislimo da ne umire i da ne smije umrijeti, jer je u Boki Kotorskoj više od 40 % nepokretne i više od 60 % pokretne kulturne baštine Crne Gore nepobitno djelo vrijednog hrvatskog autohtonog naroda tog kraja. Danas u svim aktivnostima Bokeljske mornarice u Boki Kotorskoj dominiraju Hrvati, gotovo 99 %.

SVECI RIMOKATOLIČKE CRKVE (KOJE SLAVE HRVATI U BOKI KOTORSKOJ)

U Zaljevu hrvatskih svetaca i blaženika su: sv. Tripun – patron Kotora, cijele Boke i Bokeljske mornarice 809, sv. Leopold Bogdan Mandić iz Herceg-Novog, blažena Ozana Kotorska i blaženi Gracija iz Mula. Tu je i službenica božja Ana-Marija Marović. Ne smijemo zaboraviti da je jedini hrvatski papa Siksto V. rodom iz Boke. Najstarija hrvatska katedrala iz 1166. godine je Katedrala sv. Tripuna u Kotoru. Najčudesnije ostvarenje hrvatskog puka u Boki je otok Gospe od Škrpjela na kojem je izgrađeno Marijansko svetište 1630. godine. „Kumpanjija" iz Blata s otoka Korčule se 28. 4. 1995. bratimi s našim bratovštinama iz Dubrovnika, Rijeke i Zagreba, te se stvara savez Bokeljske mornarice, Sinjske alke i Kumpanjije (koja je 2017. godine proslavila devedeset godina postojanja). Rimokatolička crkva sv. Luke iz 1195. godine je u starom gradu Kotoru posudila u najtežem povijesnom trenutku mogućnost bogosluženja vrlo malom broj pravoslavaca.
Danas, u znak zahvalnosti, ne postoji niti jedan oltar, odnosno niti jedan trag da je ta crkva ikad bila rimokatolička.

POVIJESNE ČINJENICE DA JE BOKA KOTORSKA UVIJEK BILA SASTAVNI DIO DALMACIJE I HRVATSKE

U čitavoj suvremenoj povijesti Prevlaka nije nikad bila izvan Hrvatske (crnogorski ministar je izjavio da je pola Prevlake crnogorsko). Joško Paro autor je sporazuma o Prevlaci. Mnogi stanovnici sela Vitaljina su zemljišno-knjižni vlasnici velikog dijela Prevlake. Otok Mamula je u z. k. vlasništvo Hrvata. Granica na moru između RH i Crne Gore je na sredini otoka Mamule i Punta Oštro. Crnogorski pjesnik Nikola Karović ispjevao je pjesmu da Crna Gora malo ima do mora (to dokazuje da Crna Gora nikada nije imala granicu s izlazom na more). Prema našim spoznajama, hrvatski partizanski vođa Hebrang je 1947. godine u Herceg-Novom imao sastanak s partizanima iz Boke na kojem se razgovaralo o tome da Boka Kotorska ostane u sastavu RH. Mato Petrović je zagovarao da Boka pripadne Crnoj Gori. Dalmaciju i Boku Kotorsku je srpski kralj Petar Karađorđević predao Talijanima, fašistima (Musoliniju).
Posebno moramo istaknuti sv. Leopolda Bogdana Mandića koji se zalagao za jedinstvo svih kršćana (nakon razlaza 1054. godine), odnosno za pomirenje istočne pravoslavne i katoličke crkve.
Jugokomunističkim pravom hrvatska Boka Kotorska postala je, kako je neki nazivaju, „Crnogorsko primorje". Raspadom SFRJ, državne granice između bivših republika izradila je Badinterova komisija. Preostala je zajednica Srbije i Crne Gore, koja se također raspala 2006. godine, kada Crna Gora proglašava svoju državnu

neovisnost s uključenom Bokom Kotorskom. Poučno je podsjetiti se dokumenata i političkih okolnosti koji su Boku Kotorsku isključili iz ozemlja Hrvatske i uključili (inkluzivirali) u crnogorski teritorij. Godine 2018. navršilo se sto godina komadanja hrvatske teritorijalne i državno-pravne cjelovitosti. Ono je započeto otimačinom Boke Kotorske bez provođenja referenduma o ovako za hrvatski narod prevažnom pitanju (kao što je bio referendum proveden 1947. godine za utvrđivanje granice između Vojvodine i Hrvatske putem tzv. Đilasove komisije).

U školskim udžbenicima o tom dijelu ne tako davne prošlosti ništa ne piše, tako da mladi naraštaji ne mogu spoznati povijesnu istinu svoga naroda. Poznato je kako Boka Kotorska danas nestaje i kao zemljopisni, i kao kulturni i kao nacionalni pojam. Raspadom Austro-Ugarske i ulaskom u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, Crna Gora se uopće ne spominje. Boka Kotorska odvojena je od matice Hrvatske, pripadala je teritorijalno dijelu južne Dalmacije, a Dalmacija je bila sastavni dio Hrvatske. Boku Kotorsku su jugokomunisti revolucionarnim pravom pripojili Crnoj Gori svojim političkim aktivnostima u periodu od 15. 11. 1943. do 8. 4. 1945. (Blažo Jovanović). Tako je partija postala i do danas ostala „tumač želja naroda Boke". Nepoznato je da su se hrvatski komunisti u ZAVNOH-u protivili odcjepljenju Boke Kotorske od Dalmacije, tj. od Hrvatske. Referendum po tom pitanju nikad nije održan.

Činjenica je da prostor Boke Kotorske Hrvati nisu naselili 1945. godine, da sa svojom kulturom i tradicijom nisu došli u Crnu Goru, nego je država Crna Gora došla k njima. Žitelji Boke i Bokelji nisu isto. Bokelja određuje njegova duhovna povezanost s prostorom Boke i emotivni odnos prema tradiciji. Duhovnost Bokelja ima kršćanske korijene i oblikovana je naukom katoličke crkve. Uz državu, baštinik je ipak i narod (hrvatski) čiji su pripadnici stvarali i održavali kulturna dobra u Boki Kotorskoj. Hrvatstvo nije vezano uz vjeru, ali je katolička crkva kroz povijest značila puno da Hrvati opstanu na svojim prostorima, pa i u Boki Kotorskoj. Bokeljski Hrvati su starosjedilački narod, a ne dijaspora u Boki Kotorskoj. U identitetskom procesu stvaranja

HBBM 809 na 25 hodočašću Hrvatske vojske i policije u Lourdesu od 16-23.5.2017.

nacije, katolici su se izjašnjavali kao Hrvati. Bokeljsku mornaricu, niti Bokeljski Crnogorci, a pogotovo oni iz unutrašnjosti, nikada nisu smatrali svojom, što je i dokaz da su kroz dugu povijesnu tradiciju bili malobrojni u članstvu (između 1 i 2 %). Crnogorci u Hrvatskoj, naš pridjev u nazivu Bokeljske mornarice shvaćaju kao državno i kao nacionalno određenje s obzirom na to da djelujemo u samostalnoj državi Hrvatskoj. U Kotoru nas ne prihvaćaju jer smatraju da Bokeljska mornarica nije nacionalna tvorevina pa prema tome ne može biti hrvatska. U demokratskim državama se ne bi smjelo mijenjati stoljetne običaje. Činjenica je da su za očuvanje tradicije do danas najzaslužniji pripadnici hrvatskog naroda koji održavaju tradicionalni obred u čast sv. Tripuna kojega u svijetu većinom, a u Crnoj Gori jedino slave katolici.

Andrija Kačić Miošić: „ej Kotore gnijezdo sokolovo... dika od Hrvata."

Na povijesnom grbu sv. Tripun drži grad Kotor kao njegov patron, a nakon 1945. godine ostala je samo ruka koja drži grad, tj. odrezano mu je tijelo. Sveti Tripun simbol je Bokeljskih Hrvata čiji lik se nalazi na novcu, žigu i zastavi.

Krajem 17. stoljeća grof P. A. Tolstoj putovao je Bokom Kotorskom i svjedočio da su katolici u mnogim bokeljskim naseljima bili starosjedioci, a da su Srbi kad ih je uočio bili nastanjeni u visokim gorama.

Godine 1852. ban Jelačić posjetio je Kotor te je brodom oplovio Boku Kotorsku. Na katedrali sv. Tripuna u

Gradsko groblje Škaljari u Kotoru- HRVAT ŽIV PA I MRTAV

Kotoru nalazi se spomen-ploča postavljena povodom tisućljetne godišnjice krunidbe hrvatskog kralja Tomislava.

Bratovština pomoraca smatra se najstarijim pomorskim društvom u Europi, a po našim saznanjima i u svijetu (nakon razgovora s više delegacija vojske i policije iz šezdeset i osam država svijeta prisutnih na hodočašću u Lourdesu). Bokeljski je pomorac davno shvatio da je zemlja bez tradicije – zemlja bez vrijednosti, a narod bez tradicije narod bez budućnosti. Naravoučenije je u sljedećem: Boka Kotorska je postala dijelom Crne Gore na podlozi „plenuma Narodno-oslobodilačkog odbora", tijela koje s međunarodnim pravom nema nikakve veze, tijela koje nije bilo legitimno donositi ovako važne životne odluke „u ime naroda", a bez provedenog referenduma, ali su političke okolnosti (hrvatskom šutnjom) išle na ruku otimačini Boke Kotorske, to jest odvajanja dijela hrvatskog teritorija od matice Hrvatske.

Na otoku Daksa ispred Dubrovnika, među ubijenim hrvatskim intelektualcima bilo je svećenika i civila iz Boke. Dokaz da je Boka Kotorska bila u sastavu Dalmacije, a time i Hrvatske potvrđuju i navodi iz knjige „Život blaženog Gracije iz Mula u Boki Kotorskoj" koju je napisao don. Stijepo Vukašinović, župnik Mula, **a knjigu je tiskala Bokeška štamparija 1939. godine u Kotoru.** Navodi se da je u Kotoru na izmaku srednjeg i na početku novog vijeka bilo trideset katoličkih crkava i sedam samostana. Nije postojala niti jedna pravoslavna crkva. U istoj knjizi je navedeno da je 1451. godine osnovana Bokeljska bratovština u Trstu. U knjizi se, na drugoj stranici, navodi i sljedeće: „I gdje se već ovim stvarima **Boka** izdiže iznad ostalih predjela u **DALMACIJI I HRVATSKOJ,** ima **Boka** još nešto, čega nema u našoj Domovini, ima jedan samonikli, miomirisni cvijet, iznikao na domaćem tlu u krilu Crkve, svog domaćeg sveca-domoroca, blaženog Graciju."

Dokaz da je Boka Kotorska bila u sastavu Dalmacije, a time i Hrvatske potvrđuje i dnevnik **saksonskog kralja Friedricha Augusta II.** kojega je u bokeškoj odori s naoružanom pratnjom u luci Kotor dočekao poglavar sela Škaljari **Božo /Natali/ Gjuranović** dana 31. 5. 1838. godine i kojega je dopratio do granice Grne Gore i Dalmacije, odnosno do sela Mirac. Jedan primjerak Dnevnika u kojem se ovo navodi nalazi se u Povijesnom muzeju na Cetinju.

U Barskoj nadbiskupiji sustavno je uništavano sve što je imalo hrvatski i rimokatolički predznak.

Na grbu hrvatske zastave koju su nosili Hrvati iz Budve 1914. godine (članovi HRVATSKOG SOKOLA) prvo polje je bijele boje još od 14. stoljeća.

Zbog strateškog značenja Nijemci nisu dozvolili da se Konavle i Boka Kotorska priključe NDH. U potpunosti je neprihvatljivo da se Hrvate iz Boke Kotorske naziva ustašama.

Kraljica Katarina Kosača-Kotromanić imala je blisku rodbinu u Budvi, jer je Budva bila katolička. Bila je kći Stjepana Vukčića Kosače, istaknutog bosanskog velikaša i Jelene koja je potjecala iz zetske kneževske kuće Balšića. Stjepan Vukčić Kosača vladao je područjem Poljica, Makarskog primorja, Humske zemlje, matičnim posjedima koje je obuhvaćalo gornje Podrinje, dijelove Polimlja, Zete i primorja s rezidencijom u Novom (Herceg Novi).

Sve deklaracije, referendumi, zakoni i propisi moraju biti pisani i tumačeni u ime života, to jest životno primjenjivi i prihvatljivi. Moraju biti na korist narodu, manjinama ili pojedincima.

Prisvajanjem kulturne baštine manjine, većinski narod čini kulturocid.

Danas se smatra da promjene granica, a mi autori kažemo i ranije političke migracije teritorija kao Boke Kotorske, nisu rješenje prema europskim vrijednostima.

U Europi ne postoji etnički čisto društvo.

Smatramo da vrijedi istaknuti misao Sokrata: „Poštivat će vas ako živite kako se predstavljate".

Također, navodimo i misli Bokelja Vladimira Paskovića, mag. ing. pp., izrečena na novinskoj konferenciji u Hrvatskom saboru 2017. godine: „Zašto smo mi danas u Hrvatskom saboru? Zašto se mi borimo? Koji nam je cilj? Svakom prigodom, svakim nastupom mi Bokelji toliko rado govorimo o našoj tradiciji, našoj povijesti,

našoj toleranciji, a osobito o njoj, „našoj Boki", zato što je ona „dio naše duše!" Boka je nama sve, ona je za nas izvor duhovnosti i našeg identiteta, sadašnjost koja bez njene slavne prošlosti za nas Bokelje nema smisla. Boka je naša „hrvatska Troja", izgubljena zemlja negdje na razmeđu povijesti i našeg mentalnog sjećanja… najveća ljubav i naša najveća bol. Ljubav, jer nam je podarila tisućljeće naše kulture i veliko povijesno nasljeđe, a bol, jer smo „izgubili svoju domovinu". Ali upravo ta veličanstvena prošlost, naš odgoj i naša privrženost katoličkoj crkvi i vjeri daje nam snagu da tu našu domovinu očuvamo u svojem nasljeđu i u našim dušama, da ju možemo dalje baštiniti i prenositi na svoju djecu. Kolo svetoga Tripuna, Bokeljska mornarica i Tripundanske svečanosti su identitet i duša nas Hrvata Boke Kotorske! To nas je očuvalo na prostorima Boke kroz više od tisuću godina i kada netko pokušava „tu svetinju" odvojiti od nas Bokelja Hrvata, onda nam „čupa dušu" iz živog tijela."

MIGRATION OF CROATS FROM THE BOKA KOTORSKA AS THEIR NATIVE LAND TO HOMELAND CROATIA

ABSTRACT

In the last 100 years, there were three significant migration waves of Croats from the Boka Kotorska. Historically, they were connected to the times of great wars in this area (World War I and II, and the Croatian War of Independence). There have always been individual migrations, especially when it comes to the future education of individuals or a better work place.

This paper's interests are migrations that came as a result of events which caused the persecution of Croats from the Boka Kotorska during and after the Croatian War of Independence, but also the elaboration of migrations that took place during the time of Yugoslavia. There will be pointed out a systematical "unnationing" of Croats from the Boka Kotorska as a domiciled nation of the Boka Kotorska, as a tool which planned and systematically changed the population structure. Historical facts that confirm the autochthony of Croats in the area of the Boka Kotorska (the oldest Croatian cathedral from 1166 is the Cathedral of Saint Tryphon in Kotor, separation of the Boka Kotorska from the motherland and merging to Montenegro …) aren't emphasized enough, and combined with the falsification of history that was happening during the last century, today's situation is alarming and calls for the clear establishment of parameters that are going to assure cultural identity and also the political survival of Croatian population from the Boka Kotorska.

Key words: *the Boka Kotorska, Croats, migration, identity*

Katica Jurčević
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
kjurcevic@hrstud.hr

Erik Brezovec
Fakultet Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
ebrezovec@hrstud.hr

Zvonimir Ancić
Hrvatska biskupska konferencija
zancic@gmail.com

FENOMENOLOGIJA KAO ANALITIČKO I EMPIRIJSKO SREDSTVO U DRUŠTVENIM I HUMANISTIČKIM ISTRAŽIVANJIMA: ZNAČENJE RELIGIJE ZA KOLEKTIVNI IDENTITET JANJEVACA U REPUBLICI HRVATSKOJ

SAŽETAK

Glavni elementi rada odnose se na korištenje dualnog pristupa fenomenologiji; na epistemološkoj i metodološkoj razini prirode religijskog života Janjevaca u Republici Hrvatskoj. U radu se teorijsko-fenomenološki raspravlja važnost religije u životu Janjevaca te se ostvaruje analitička podloga za razvoj fenomenologije ove problematike unutar empirijske prakse. S tim na umu, u prvom dijelu rada, religijskom životu Janjevaca pristupa se kroz kategoriju intersubjektivnosti značenja religije u svakodnevnom životu Janjevaca. Individue, pripadnici Janjevaca kao autohtone hrvatske zajednice, pridaju određena značenja religijskom životu koji definira vrijednosne obrasce života kako na transcendentalnoj tako i na sekularnoj razini. Religijski život kod Janjevaca bitna je sastavnica konstrukcije zbilje svakodnevnog života i komponenata kolektivnog identiteta. U tom smislu govorimo o kolektivnom religijskom identitetu kao determinanti zbilje par excellance (Berger i Luckmann, 1992). Ova determinanta razvija se kroz posebnu formu odnosa religije i zalihe znanja koja se koristi za mogućnosti pojedinčeva funkcioniranja u svijetu života. Ova epistemološka razrada analizira se kroz metodološku konceptualizaciju u obliku kvalitativnog istraživanja temeljenog na fenomenologiji kao tehnici istraživanja. Naime, istraživanje ovoga tipa pretpostavlja analizu značenja i iskustva religije za svakodnevni život Janjevaca u Republici Hrvatskoj. Međutim, kako bi ova empirija bila moguća, potrebna je detaljna razrada ovoga problema u fenomenološkom teorijskom smislu. Sukladno teorijskoj fenomenologiji moguća je konkretnija elaboracija koncepta istraživanja koji je temelj svakog relevantnog znanstvenog istraživanja.

Ključne riječi: *fenomenologija, kvalitativna metodologija, Janjevci, religioznost, svakodnevni život, identitet*

UVOD

Sociologija kao znanstvena disciplina dom je višestrukog broja paradigmi, koje se, svojim krajnjim ciljem, mogu svesti na težnje za sveobuhvatnim objašnjenjem društvene dinamike. Pri tom, na spomen društvene dinamike ne mislimo na sociološko-kanonski pojam socijalne dinamike koji je u nasljedstvo ostavio Auguste Comte (vidi u Fiamengo, 1987). Socijalna dinamika u našem kontekstu podrazumijeva niz interakcija, djelovanja čiji su krajnji ishodi stabilnost, promjene ili određena kretanja u društvu. U tom smislu i socijalna statika može se obuhvatiti u širem pojmu dinamike zbog silnica (ili sistema) koje svojim djelovanjem održavaju postojeće društvene strukture. Vraćajući se sociološkim paradigmama, neminovno je spomenuti kako svaki od koncepata objašnjenja društva u sociologiji polazi od legitimnih epistemoloških ili pak empirijskih (ili epistemološko-empirijskih) osnova. Samim time jedna paradigma ne pobija ili ne negira drugu[1]. Ipak, ova opstojnost ne sprečava polemike i rasprave na temu važnosti određenih pristupa i latentne hijerarhizacije pristupa. U toj, nazovimo, paradigmatskoj borbi unutar sociologije, fenomenologijska sociologija nailazi na svojevrsne poteškoće. Sam termin fenomenologijske sociologije rascjepkan je u dvije tradicije promatranja odnosa fenomenologije i sociologije; fenomenologija kao protosociologija (filozofska disciplina) i fenomenologijska sociologija kao poseban paradigmatski sklop unutar sociologije (Eberle, 2012). Zastupljenost ovih tradicija varira ovisno o geografskom položaju. Europska sociologija sklonija je fenomenologiju promatrati u kontekstu protosociologije, dok je u Sjedinjenim Američkim Državama zastupljenija *fenomenologijska sociologija* (više o razlikama u narednim poglavljima).

U ovome radu funkcionalno se povezuju spomenuti pristupi s možda i smionim naglaskom banalnosti podjela odnosa fenomenologije i sociologije. Upravo u tom smjeru kreće se osnovni cilj rada. Cilj ovoga rada je prikaz funkcionalnosti fenomenologijske sociologije za proučavanje tema koje se nužno vežu uz individualna značenja i stvaranje smislenosti *svijeta života*[2]. Kao takva, tema svakodnevnog života Janjevaca u Republici Hrvatskoj i odnosa te svakodnevice i njih samih (Janjevaca) s religijskom zalihom znanja izvrstan je primjer funkcionalne upotrebe fenomenologije unutar sociološkog istraživanja i teorije. Upravo na tom primjeru analiziraju se mogućnosti fenomenologije pri objašnjenju kompleksnog odnosa svakodnevnog života i religije u stvaranju identiteta Janjevaca. Drugim riječima, rad na fenomenološkim osnovama analizira i propitkuje načine na koje zajednica sa svojim uvjerenjima daje mogućnosti kolektivnog ostvarenja Janjev-

[1] U svome djelu *Struktura znanstvenih revolucija,* Kuhn (2013) navodi svojevrstan ciklički tip razvoja znanstvenoga znanja. Naime, kada određena paradigma kao skup usmjerenja, metodologije i načina proučavanja uđe u krizu, dolazi do znanstvene revolucije u kojoj se ta ista paradigma zamjenjuje *mladom znanošću* koja postepeno postaje nova paradigmatska okosnica neke znanosti (Kuhn, 2013). Specifikum sociologije može se uočiti upravo u njenoj mogućnosti pluriperspektivnosti. Pluriperspektivizam se očituje u *pluralizmu istine,* odnosno *u mnogostrukosti njezinih aspekata i mnoštvenosti perspektiva u kojima se oni sagledavaju* (Čović, 2006). Upravo u ovoj definiciji leži svojevrsna paradigmatska fluidnost sociologije. Sociologija kao znanost ne upada u krizu znanosti na isti način kao što je to Kuhn predvidio za ostale znanosti prvenstveno zbog pluripespektivnosti koja joj je jedna od glavnih karakteristika.

[2] Svijet života podrazumijeva uređeno polje tipičnih izvedbi uloga u svakodnevnoj interakciji. Drugim riječima, svijet života područje je zajedničkih obrazaca konstrukcije interakcije u svakodnevnom životu. Unutar svijeta života uređene su tipične izvedbe određenih situacija. Sam svijet života posjeduje opstojnost po sebi i za sebe.

Svijet života (njem. Lebenswelt) pojam jest koji se među prvima koristio u Husserlovoj fenomenologiji, kasnije, sociološki nadograđenoj od strane Alfreda Schütza (Dragojević, 2016). Taj isti pojam preuzimaju Berger i Luckmann u svojoj redefiniciji sociologije znanja u knjizi *Socijalna konstrukcija zbilje.* Funkcionalnost samog pojma za sociološku teoriju može se iščitati i iz njegove primjene od strane Habermasa u nadogradnji teorije komunikativnog djelovanja (Habermas, 1984).

ca te kakva je pritom uloga religije. Kako bi spomenuto uopće bilo moguće teorijski obuhvatiti, potrebno je krenuti od osnovne etiologije odnosa janjevačkog kolektivnog identiteta i religioznosti. U tom smislu, nakon što se ukratko predstavi fenomenološka misao unutar sociologije, ispituje se povijesni kontekst odnosa Janjevaca, njihova svakodnevnog života i religije te mu se pridodaje fenomenološka analiza u okvirima stvaranja funkcionalne zalihe znanja.

EMPIRIJSKE (NE)MOGUĆNOSTI FENOMENOLOGIJSKE SOCIOLOGIJE

Kao što je već i u uvodu naglašeno, fenomenologijska sociologija predmet je mnogobrojnih rasprava i polemika unutar same discipline sociologije. Određene reakcije na ovu, nazovimo je posebnu sociologiju, odlaze i do krajnosti fobije. U tom smislu, Armstrong (1979) predstavlja termin *phenomenologophobia* kojim dočarava intencionalnost i detaljnost kritike koju je fenomenologija zaprimala od svojih početaka. Bitno je naglasiti da se kritike koje možemo svesti pod nazivnik *phenomenologophobia* ne mogu dovesti pod jedan zajednički paradigmatski kontekst (Armstrong, 1979, str. 63). Drugim riječima, „napadi" dolaze sa svih strana. Ovime se može postaviti sljedeće pitanje; zašto je fenomenologijska sociologija (pa i sama fenomenologija) u tolikom fokusu pažnje i zašto se kritike na istu kreću od funkcionalnih pa sve do „fobičnih"? Odgovor na ovo pitanje može se pronaći u samim temeljima fenomenologije unutar sociologije. Naime, fenomenologija je u svojim počecima zamišljena kao svojevrsna metoda kojom se filozofiju pokušalo približiti krutim znanostima. Edmund Husserl (1970) je prvi istaknuo važnost akterovog poimanja stvarnosti, tj. spram prirodne datosti *objekata svijeta.* Time se relativizirala prirodna datost uopće. Ono što je bila osnovna pretpostavka Husserla (1970) bila je ta da je svijest intencionalna. Drugim riječima, svijest pojedinca, bića, uvijek je orijentirana i djeluje spram nečega, nekog objekta, kojega se u znanosti i u filozofiji ne bi smjelo opažati izvan konteksta te intencionalnosti. Drugim riječima, dužnost je znanosti opažati odnos subjekta i objekta u kojemu taj isti objekt postaje zbiljan (Husserl, 1970). Ove filozofske pretpostavke u sociološku misao prvi je uveo Alfred Schutz (Ritzer, 1997). Schutz je (u suautorstvu sa svojim bivšim studentom i kolegom Luckmannom) (1973) implementirao postavke intencionalnosti svijesti na područje sociologije akcije. Drugim riječima, u njegovom teorijskom konceptu spaja se fenomenologija i Weberova teorija socijalne akcije. U tom smislu, intencionalnost svijesti nužno je povezana s orijentacijom pojedinca ka ostvarenju cilja (Heiskala, 2011, str. 232). Također, ono što Schutz i Luckmann (1973) navode u kontekstu fenomenologije unutar sociologije jest pojam *svijeta života* koji takozvanoj prirodnoj datosti daje socijalnu dimenziju, odnosno prirodna datost postoji i ona je u interakciji s pojedincem, ali je generirana od strane šireg koncepta društvenosti. Taj koncept društvenosti svodi se na konstrukte akumuliranoga znanja kojima se pojedinci koriste kako bi formirali značenje i „objektivizirali stvarnost" (Schutz i Luckmann, 1973). Tu istu *zalihu znanja* u svojoj teoriji socijalne konstrukcije proširili su Berger i Luckmann (1992). Berger i Luckmann (1992) ističu relativnost zbiljnosti, ali jedna je zbilja neupitna, bitkom neovisna od aktera, a to je zbilja svakodnevnog života[3], koja je samim time zbilja *par excellance*.[4] Pojedinac formira svoju, vlastitu zbi-

[3] Kada je riječ o konceptu svakodnevnog života, riječ je o pojmu svijeta svakodnevnog života koji se u okviru Schützove sociologije može objasniti kroz njegovo pojmovno raščlanjivanje. Naime, svijet se u ovom kontekstu definira kao uporište svega što jest, dok se svakodnevica odnosi na pojam …*u koji se ubraja aktivni, intervencionistički nastrojen akter koji svaku situaciju u kontingentnom objektivnom svijetu rješava na dva načina: spoznaje postojeće odnose i željena stvarna stanja čini mogućima.* (Dragojević, 1996;85).

[4] Slični model koncepta društva može se naći u samim počecima znanstvene sociologije, tj. u radovima Emila Durkheima koji društvo naziva takozvanim *sui generis* entitetom. Taj entitet ima postojanje neovisno o pojedincu te na pojedinca djeluje prinudno. Pojedinac kroz moral te kasnije društvenu solidarnost prihvaća i internalizira društvene obrasce koji mu omogućavaju aktivno sudjelovanje u društvenom životu (Durkheim [1895], 2014).

lju, ali u okvirima društvenog života funkcionira slijedeći ustaljena pravila, formirana kao svojevrsna zaliha znanja. On „crpi" korisne obrasce iz zalihe znanja ne bi li mogao funkcionirati u okvirima svoje zajednice. Upravo u tom odnosu *zalihe znanja* i pojedinca leži veliki doprinos fenomenologijske sociologije. Međutim, ovaj teorijski okvir postavlja izvjesna pitanja metodološke naravi, a to je svakako problem subjektivnosti u znanosti. Subjektivnost kao pojava specifična za ljudsku vrstu problematična je od samih početaka društvenih znanosti. Teorijske pretpostavke koje smo naveli ranije fokusiraju se prvenstveno na tu subjektivnost. Kako se, dakle, subjektivnost koja je centralna za fenomenologijsku sociologiju može empirijski obuhvatiti? Razvojem metodologije društvenih istraživanja sve više do izražaja u okvirima sociologije dolazi kvalitativna metodologija u okvirima koje je fenomenologija ostvarila poseban položaj. Naime, sama metodologija fenomenologijske sociologije, odnosno traganje za značenjem i konstrukcijom istog kontradiktorna je u odnosu na dosadašnju sociološku tradicijom (Katz i Csordas, 2003) koja je težila otkrivanju univerzalnosti društvene dinamike. Taj kontradiktorni odnos ublažila je Garfinkelova etnometodologija (1967), kao svojevrsna empirijska izvedenica fenomenologijske sociologije. Ova rasprava može se proširiti, no za potrebe ovoga rada presudan je trenutak u kojemu se fenomenologija formira kao metodološko sredstvo. Ono uključuje proces od sedam koraka unutar same empirijske fenomenologije (određivanje istraživačkog problema, orijentacijska istraživanja, odabir teorijskog koncepta, proučavanje konstrukta prvog reda, konstrukcija konstrukta drugog reda, potraga za nepredviđenim efektima studije, usporedba s dosadašnjim istraživanjima tematike) (Aspers, 2009). Za ovaj rad od velike je važnosti analizirati (i povezati) korake u istraživanju konstrukta prvog i drugog reda. Konstrukt prvoga reda odnosi se na razumijevanje strukture značenja koju pojedinac pridaje određenom fenomenu. U našem slučaju to je odnos pojedinca i religije u odnosu na funkcionalnost njegova (pojedinčeva) svakodnevnoga života. Na koje načine se odvija proces intencionalnosti svijesti Janjevaca prema svakodnevnim životnim izazovima te kakva je, u svemu tome, uloga religije. Kako bi se moglo odgovoriti na ovo pitanje, nužan je sljedeći korak u istraživačkoj fenomenologiji, a to je konstrukcija konstrukta drugog reda. Konstrukti drugog reda omogućuju uočavanje latentnih relacija u odnosu subjekt – objekt. Konstrukt drugoga reda po pitanju odnosa religije i zajednice Janjevaca mora se organizirati na empirijskim osnovama. Ono što je osnovna svrha ovoga rada jest postavljanje teorijskih okvira za znanstveno-istraživačke mogućnosti fenomenologije. Ti teorijski okviri, kao što je već i spomenuto, vežu se uz fenomenološku tradiciju. Prije svega kroz pojmove zbilje *par excellance, zalihe znanja, vremenitosti i intencionalnosti svijesti* objasnit će se procesi i odnos Janjevaca prema religijskom identitetu, te će se na toj teorijskoj analizi postaviti temelji za kvalitativnu, empirijsku provjeru načina na koje ovaj odnos utječe na tijek formacije *zalihe znanja.*

ZBILJA PAR EXCELLANCE I ZALIHA ZNANJA

Fenomenologijska sociologija navodi pluralitet zbilja kao odrednicu svijeta života. Percepcija svijeta oko nas varira o našem doživljaju i našim mogućnostima interpretacije određenih fenomena koje opažamo. Taj opažajni odnos i formiranje stava o određenom fenomenu navodi do zaključka kako je svijest uvijek intencionalna, odnosno usmjerena prema objektu koji tek procesima koji se događaju u svijesti pojedinca, postaje datost (Husserl, 1970). Taj intencionalni odnos svijesti i svijeta definira zbiljnost, međutim u pluralitetu zbilja, bez ikakvog faktora povezanosti, društveni život teško bi bio ostvariv. Upravo na ovim osnovama Berger i Luckmann (1992) navode pojam zbilje svakodnevnog života. Ona je zbilja *par excellance* utoliko da je neovisna od svih ostalih individualnih formi zbiljnosti. Ona postoji sama po sebi i sama za sebe i utjelovljena je u kolektivnom znanju. To kolektivno znanje historijska je akumulacija korisnih obrazaca i metoda pomoću kojih pojedinac ili zajednica (ili društvo) može/mogu savladati okolinu. Savladavanje okoline, s

druge pak strane, uvijek mora biti temporalno. Iz tog razloga Berger i Luckmann (1992) navode vremenitost kao intrinzično svojstvo svijesti. To znači da je svaki pojedinac svjestan protoka vremena te na spomenutim premisama gradi svoj odnos prema svakodnevici. Također, pojedinac je svjestan i protočnosti vlastitog života, koja ga dodatno motivira na ostvarenje sebe kao člana društva.

Spomenute pretpostavke teorijskih pravaca fenomenologije pomažu nam uokviriti osnovnu sliku budućeg istraživanja. Iako na prvi pogled relativno apstraktna, važnost fenomenologije može se očitati tek na primjeru koji će pomoću ovih teorijskih alata biti analiziran. Taj primjer teorijski se opisuje pomoću nekoliko pojmova i analitičkih sredstava fenomenologijske sociologije (prethodno ukratko objašnjenih). Međutim prije sinteze fenomenologijske analize i fenomena proučavanja valja dati širi historijski i socio-kulturni kontekstualni okvir zajednice Janjevaca.

ZAJEDNICA JANJEVACA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Zajednica Janjevaca u Republici Hrvatskoj jedna je od najstarijih autohtonih hrvatskih zajednica uopće (Kremer i Glasnović, 2018). Historijski kontekst ove zajednice izuzetno je kompleksan pa se samim time sastavnice identiteta moraju analizirati i iz toga kuta gledišta. Tijekom povijesti upravo su različite socio-kulturne, ali i ekonomske situacije dovele do današnjeg odnosa određenih sastavnica janjevačkog identiteta. Prije svega valja napomenuti kako su se unatoč teritorijalnoj distanciranosti od Republike Hrvatske, Janjevci u kolektivnom smislu uvijek izjašnjavali etničkim Hrvatima. Tomu se može pripisati stoljetna veza s Dubrovačkom Republikom, jakim utjecajem Katoličke crkve i geografskoj izoliranosti. Svi ovi faktori donekle su sačuvali ovu zajednicu od asimilacije s većinski srpskim i albanskim stanovništvom (Šiljković i Glamuzina, 2004). Janjevo se nalazi na području Kosova. Taj prostor karakteriziralo je bogatstvo rudama. Iz tog razloga, u srednjem vijeku na područje Janjeva dolaze katolici sa zapada. Ovdje, unatoč općim uvjerenjima, nisu naseljavali samo Hrvati iz Dubrovačke Republike, već i iz ostalih dijelova Dalmacije; Boke Kotorske, ali i iz Bosne i Hercegovine (Kekez, 2009, str. 212). Prije nego što se prijeđe na migracijske procese Janjevaca u suvremenom dobu, valja razmotriti odnos Katoličke crkve prema ovoj zajednici kroz prošlost. Za vrijeme obitavanja na Kosovu, Janjevci su zaokupljali pažnju važnih crkvenih krugova. Župa Janjevo se spominje već 1346. godine u pismu pape Klementa IV. upućenog caru Dušanu. To je ujedno i najstariji povijesni izvor koji spominje zajednicu Janjeva (Pilić, 2014, str. 531). Sama činjenica, kako je i papa uputio pismo u kojem se spominje Janjevo, daje naslutiti kako je briga, ali i važnost Katolika na ovim područjima stvorila posebnu povijesnu povezanost religijskog i etničkog identiteta ovoga područja.

Janjevci su sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća započeli migracije u Republiku Hrvatsku. Velik dio Janjevaca u tom periodu naseljava na područje zagrebačke Dubrave. Migracije su se nastavile za vrijeme Domovinskog rata i ratnih zbivanja 90-ih godina prošlog stoljeća, kada započinje drugi val migracija Janjevaca na prostor Republike Hrvatske. U tom periodu, samo u Kistanju 1997. godine naselilo se 1000 do 1500 Janjevaca (Kekez, 2009). Kako je kolektivni identitet relativna kategorija, janjevački identitet kao etničkih Hrvata u migracijskim procesima u određenim se karakteristikama razlikovao od nacionalnog identiteta Hrvata koji je kroz povijesni kontekst na prostoru Republike Hrvatske konstruiran kao politički kolektivni identitet. Politička inačica kolektivnog identiteta pridaje veću važnost identifikaciji pojedinca s političkim koncepcijama i vrijednostima (Kalanj, 2007). Kao kontrast ovdje se može prikazati etnički identitet koji svoje osnovne koncepcije i vrijednosti vuče iz kulturoloških osnova. Moglo bi se zaključiti, a daljnjim analizama ove problematike (koja nije osnovni cilj rada i ne treba je detaljnije elaborirati) i potvrditi, kako su razlike janjevačkog identiteta kao Hrvata i identiteta Hrvata u Republici Hrvatskoj proizašle upravo zbog dihotomije nacionalni/etnički identitet, tj. dihotomiji kulturološke i političke etiologije kolektivizma. Ipak, u ovoj

tvrdnji valja biti umjeren i ukazati na određene faktore koji su pridonijeli razvoju zajedničke slike hrvatskog etničkog i nacionalnog identiteta u kojoj je religijski/konfesionalni identitet odigrao ključnu ulogu.

ULOGA RELIGIJE U FORMIRANJU KOLEKTIVNOG I INDIVIDUALNOG IDENTITETA JANJEVACA

Povezanost etničke zajednice Hrvata u Janjevu i Katoličke crkve u povijesnom je kontinuitetu. Samim time, određene kulturološke prakse, koje konfesionalnost podrazumijeva, utkale su se u kulturu Janjevaca. Ta praksa ostala je i nakon migracijskih procesa. Iako je postojala svojevrsna različitost u percepciji hrvatskog identiteta, osnovno polazište ovoga rada jest da je konfesionalni identitet odigrao vrlo važnu ulogu u integraciji zajednice Janjeva u društvo u Republici Hrvatskoj. Naime, prema Andersonu (1990)[5], konfesionalni identitet vrlo je blizak nacionalnom te se ove dvije komponente kolektivnosti međusobno ukotvljuju na više razina. Religijska praksa, odnosno konfesionalni identitet njegovan u zajednici Janjeva, postao je jednim od glavnih elemenata uspješne integracije. Iako stvar izgleda jasno na makro razini analize, potrebno se vratiti ishodištima ovoga rada i cijelu problematiku sagledati s fenomenološkog kuta. Religijski, odnosno konfesionalni identitet povezan je s identitetom etničkog, ali i nacionalnog Hrvata (Markešić, 2008)[6], ali kako se taj odnos ostvaruje u svakodnevnom životu? Na primjeru Janjevaca u Republici Hrvatskoj razvidno je kako se pomoću konfesionalnoga identiteta stvara podloga za funkcionalnu zalihu znanja iz koje pojedinac stvara smislenost svakodnevnog života. Zaliha znanja zajednice Janjevaca i religioznost u tradicionalno su utkanoj vezi. Samim time religija je za Janjevce vrlo važna za konstrukciju zbilje *par excellance,* a samim time i za individualne zbilje.

INDIVIDUALNA KONSTRUKCIJA ZNAČENJA RELIGIJE ZA SVAKODNEVNI ŽIVOT JANJEVCA

Upravo je zbilja svakodnevnog života područje objektivne stvarnosti gdje višestrukost individualnih zbilja dolazi u kohezivan odnos. Međutim, zaliha znanja kojom se pojedinci koriste uvelike određuje i individualne formulacije zbilja. Iz tog razloga religijski identitet i religija u životu Janjevaca nema samo strukturalnu važnost već se njena domena proširuje i na individualne zbilje. Ono što je bitno za spomenuti u tom kontekstu je intencionalnost svijesti. Iako je zaliha znanja data na raspolaganje svakom pojedincu unutar određene zajednice, njeno korištenje od strane pojedinca u bitnom ovisi o odnosima koje pojedinac uspostavlja prema određenim fenomenima. Kada je riječ o odnosu pojedinca i religije u smislu intencionalnosti valja naznačiti (teorijski i opažajno) da se zaliha znanja u zajednici koja je predmet naše analize koristi kako bi religiji pridodala važno mjesto u formiranju odnosa prema drugim dimenzijama svakodnevice. U tom smislu, intencionalnost subjekta formira se kroz odnos prema religijskom. Procesi unutar same osobe tvore odnos prema fenomenu tek kada se u cijeli proces uključi kolektivno znanje. Ovdje se religija kod Janjevaca

[5] Anderson (1990) smatra kako je smanjenjem važnosti religijskih praksi, odnosno *svetih jezika* stvoreno plodno tlo za razvoj nacionalnog identiteta. Nacionalni identitet javlja se kao svojevrsna nadopuna u nedostatku smislenosti konfesionalnosti. Samim time, od početka nacionalni identitet prožima se transcendencijom koja je u domeni konfesionalnog.

[6] U svome teorijskom promišljanju teme, Markešić (2008) navodi kontekst Bosne i Hercegovine i tri nacije unutar iste koje su u kompleksnom odnosu prema konfesionalnom identitetu. Religija se u Bosni i Hercegovini pokazuje kao osnovna supstanca očuvanja nacionalnih sastavnica identiteta (Markešić, 2008, str. 542). Iako je kontekst nešto drugačiji, slični procesi takozvane *sakralizacije nacije* (Wessel u Markešić, 2008) u Republici Hrvatskoj, ali i bliskim nacionalnim identitetima dolaze na vidjelo.

može analizirati na dvije razine. Jedna razina je upravo razina kolektivne svijesti o važnosti religijskog za svakodnevni život (analizirana u prošlim poglavljima). Druga razina predstavlja područje uspostave smislenosti religijskog života i njegove povezanosti sa svakodnevicom kod pojedinca. Pojedincu je kroz zalihu znanja već pretpostavljen obrazac po kojemu može doživjeti religiju. Ipak bitna sastavnica, a samim time i istraživačko pitanje kojim će se daljnji projekt orijentirati ide u smjeru istraživanja procesa internalizacije tog obrasca. Kroz orijentalno opažanje ove zajednice zaključen je specifičan odnos duhovnosti i religioznosti koji omogućava funkcionalnu utkanost religioznosti u svakodnevni život. U tom smislu, religijska infiltracija u svakodnevicu nipošto se ne može smatrati negativnim faktorom jer se upravo na temelju iste stvara individualna i kolektivna kohezija. Individualna u kontekstu pojedinčeva psihičkoga zdravlja koje religioznost osnažuje (Pajević, Sinanović i Hasanović, 2005), a kolektivna zbog stvaranja specifične solidarnosti koja nadilazi povijesne razlike između etničkog i nacionalnog identiteta Hrvata. Upravo na ovim osnovama može se smatrati kako je religijska zaliha znanja bila jedan od aktera uspješne integracije etničkog identiteta Janjevaca kao Hrvata u kompleksan sklop hrvatskoga nacionalnoga identiteta.

ZAKLJUČAK

Kroz razradu fenomenološke interpretacije odnosa zajednice Janjevaca prema religiji i svakodnevnom životu dobiva se uvid u određene mogućnosti koje fenomenologijska sociologija može ponuditi. Iako iznesene pretpostavke tek valja empirijski potvrditi, one služe kao korisno analitičko sredstvo, kao ulazak u svijet konstrukta prve razine proučavane skupine. Teorijska saznanja o povezanosti religijskog i nacionalnog identiteta mogu proširiti dohvat znanja o fenomenu proučavanja. U tom smislu, ovu bismo fazu rasprave mogli definirati kao konceptualnu fazu budućeg istraživanja fenomenologije odnosa janjevačkog identiteta i religije. Ono što se svakako mora uzeti jest to da se fenomenološko istraživanje ne smije lišiti teorijske potkrijepe. Osnovni zaključci ovoga rada idu upravo u ovome smjeru. Naime, bez složene teorijske razrade fenomena odnosa religioznosti i svakodnevnog života Janjeva, empirija bi se zaustavila puko na analizi značenja i iskustva religije za pojedince bez jasnih orijentira o intencionalnosti svijesti koja je bitan faktor u ovom odnosu. Drugim riječima, ako ne uključimo teorijsku fenomenologiju unutar faze kontekstualizacije, fenomen se ne može istražiti u potpunosti, u svojoj dubini značenja te fenomenologija u Husserlovoj zamisli gubi osnovni smisao. Ovaj rad svojim teorijskim usmjerenjem učinio je upravo to. Fenomenologija nije samo ostavljena empiriji, već se kroz teorijsku tradiciju ta empirija funkcionalno usmjerila kako bi istražila upravo ono intencionalno kod pojedinca te načine na koje pojedinac (u našem slučaju pripadnik zajednice Janjevaca) crpi zalihu znanja u funkcionalnom savladavanju (već sada pluralne svakodnevice).

Zaključno, valja iznova potvrditi kako je ova analiza bila nužna kako bi se omogućile daljnje odrednice kvalitativnog, ali i kvantitativnog istraživanja kulture Janjevaca u Republici Hrvatskoj kao autohtone hrvatske zajednice. Daljnji razvoj projekta kretat će se upravo prema validaciji, odbacivanju ili pak redefiniciji teorijskih koncepata predstavljenih u ovome radu.

Literatura

1. Anderson, B. (1990). *Nacija: zamišljena zajednica – razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma.* Zagreb: Školska knjiga.
2. Armstrong, E. G. (1979). Phenomenologophobia. *Human Studies*, *2*(1), 63 – 75. DOI 10.1007/BF02127216
3. Aspers, P. (2009). Empirical Phenomenology: A Qualitative Research Approach (The Cologne Seminars). *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*, *9*(2), 1 – 12. DOI: 10.1080/20797222.2009.11433992
4. Berger, P. i Luckmann, T. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje.* Zagreb: Naprijed.

5. Čović, A. (2006). Pluralizam i pluriperspektivizam. *Filozofska istraživanja, 26*(1), 7 – 12. (https://hrcak.srce.hr/4590)
6. Dragojević, R. (1996). Životnosvjetovni krajolik „dobro-obaviještenog" Alfreda Schütza. *Revija za sociologiju*, *27*(1-2), 85 – 96.
7. Durkheim, E. (2014). *Pravila sociološke metode.* Zagreb: Jesenski i Turk.
8. Eberle, T. S. (2012). Phenomenological Life-World Analysis and Ethnomethodology's Program. *Human Studies*, *35*(2), 279-304. DOI: 10.1007/s10746-012-9219-z
9. Fiamengo, A. (1987). *Saint-Simon i Auguste Comte*. Zagreb: Naprijed.
10. Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology.* Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
11. Habermas, J. (1984*). Theory of Communicative Action, vol 1.; Reason and the Rationalization of Society.* Boston: Bacon Press.
12. Heiskala, R. (2011). The Meaning of Meaning in Sociology. The Achievements and Shortcomings of Alfred Schutz's Phenomenological Sociology. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, *41*(3), 231-246. DOI: 10.1111/j.1468-5914.2011.00461.x
13. Husserl, E. (1970). *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Evanston, IL.: Northwestern University Press.
14. Kalanj, R. (2007). Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta. *Socijalna ekologija, 16*(2-3), 113 – 156. (https://hrcak.srce.hr/17236)
15. Katz, J. i Csordas, T. J. (2003). Phenomenological Ethnography in Sociology and Anthropology. *Ethnography*, *4*(3), 275-288. doi.org/10.1177/146613810343001
16. Kekez, S. (2009). Govor Janjevaca doseljenih u Zagreb migracijama devedesetih godina 20. stoljeća. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, *15*, 211 – 224. (https://hrcak.srce.hr/144199)
17. Kremer, M. i Glasnović, V. (2018., 13. lipnja). Ovo je najstarija hrvatska dijaspora koja postoji od 14. stoljeća. *Moja Hrvatska*. (https://mojahrvatska.vecernji.hr/price/ovo-je-najstarija-hrvatska-dijaspora-u-kojoj-se-neprekidno-zivi-od-14-stoljeca-1251739)
18. Kuhn, T. (2013). *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
19. Markešić, I. (2010). Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine). *Društvena istraživanja*, *19*(3(107)), 525 – 546. (https://hrcak.srce.hr/55459)
20. Pajević, I., Sinanović, O. i Hasanović, M. (2005). Religiosity and Mental Health. *Psychiatria Danubina, 17*(1-2), 84-89. DOI: 10.2466/PR0.85.7.1088-1088
21. Pilić, Š. (2014). Socijalna i/ili etnička distanca u Pokrčju: Janjevci u Kistanjama. *Godišnjak Titius*, *6-7*(6-7), 529 – 554. (https://hrcak.srce.hr/149727)
22. Ritzer, G. (1997). *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Globus.
23. Schutz, A. i Luckmann, T. (1973). *The Structures of the Life World.* Volume II. Evanston, IL.: Northwestern University Press.
24. Šiljković, Ž. i Glamuzina, M. (2004). Janjevo and Janjevci: From Kosovo to Zagreb. *Geoadria*, *9*(1), 89-109. doi.org/10.15291/geoadria.131
25. Wehler, H. U. (2005). *Nacionalizam – povijest, oblici, posljedice.* Zagreb: Naklada Jesenski.

PHENOMENOLOGY AS THE ANALITICAL AND EMPIRICAL TOOL IN SOCIAL AND HUMANISTIC SCIENCES: THE SIGNIFICANCE OF RELIGION FOR THE COLLECTIVE IDENTITY OF JANJEVO COMMUNITY IN REPUBLIC OF CROATIA

ABSTRACT

The main element of the work is related to the use of dual approach to phenomenology; on the epistemological and methodological level in reflection to the nature of the religious life of Janjevac's in the Republic of Croatia. The paper discusses the importance of religion in Janjevac's life on the theoretical basis and provides an analytical basis for the development of femonenology within empirical practice. With this in mind, in the first part of the work, Janjevac's religious life is approached through the category of intersubjectivity of the meaning of religion in Janjevac's everyday life. Individuals, members of Janjevac community as an autochthonous Croatian community, attach certain meanings to religious life that defines valuable forms of life both transcendentally and secularly. The religious life of Janjevo community is one of the essential components of the construction of reality of everyday life. As such it is one of the components of collective identity. In advance, we speak of collective religious identity as the aspect of construction of reality par excellance (Berger and Luckmann, 1992). This aspect is developed through a special form of relationship between religion and the stock of knowledge that is used to perform interaction of everyday life. This epistemological elaboration is analyzed through the empirical model in the form of qualitative research based on phenomenology as a methodological research technique. The research analyzes the meaning and experience of religion for the everyday life of Janjevac's in the Republic of Croatia. The relation between the individual and the religious forms of life is beeing investigated. The research also investigates the ways that this relation reflects the reality of everyday life in general.

Key words: *phenomenology, Janjevo community, religiosity, everyday life, identity*

Stručni rad

Marko Mandir
Hrvatsko kulturno društvo Maribor, Slovenija
markomandir@yahoo.com

HRVATI U SLOVENIJI – ČETVRT STOLJEĆA NOVE PARADIGME

SAŽETAK

U izlaganju bih se ukratko osvrnuo na povijesno-zemljopisni aspekt u kontinuitetu odnosa između slovenskog i hrvatskog naroda s naglaskom na hrvatskoj zajednici u Sloveniji. Iz te bi se perspektive locirale neuralgične točke koje otežavaju bilateralnu propulzivnost te naposljetku ponudila moguća rješenja za jačanje dobrosusjedskih odnosa kao zalog svjetlijoj budućnosti koju kao susjedi ionako moramo dijeliti.

Ključne riječi: *hrvatska zajednica u Sloveniji, manjine, bilateralni odnosi, geopolitika, povijesni kontinuitet, nova budućnost*

Polazeći od maksime da svaka osoba želi biti sretna, jednako tako vrijedi i za svaki narod; u traženju, nalaženju i definiranju svog prostora pod suncem, za nj se i ratuje. Tome svjedoči oružanim sukobima bremenita povijest pa tako i zemljopis: granice među državama – dogovarane, nametnute ili izborene – ispisane su meandrom rijeke, grebenom planine ili linijom zamišljenom u jezeru ili moru. Etnos pak ima svoju dinamiku te se često razliježe i onkraj granica matične države.

Odnosi između hrvatskoga i slovenskog naroda u prošlosti kao i u sadašnjosti bili su stalni. Dva su se naroda razvijala jedan pored drugoga isprepliću̇i međusobne odnose kroz stoljeća zajedničkog postojanja na teritoriju srednje Europe. Prvi zapisi o Hrvatima na području današnje Slovenije navode kako je veća skupina izbjeglica Uskoka bježeći pred Turcima stigla u Krško polje 1534. Prijelomna točka u odnosima Hrvata i Slovenaca je 1526. godina kada su se prostori današnje Hrvatske i Slovenije našli pod istim vladarima u jednoj zajedničkoj državi – u Habsburškoj Monarhiji. Od tada do raspada Austro-Ugarske Monarhije Hrvati i Slovenci žive pod istim vladarima. Hrvatski doseljenici su dolazili na prostor Žumberka i na područje današnje Bele krajine oko Metlike i Črnomlja, ali i na Ptujsko polje u Donjoj Štajerskoj gdje su čitava sela bila nastanjena doseljenicima iz današnje Hrvatske. U vrijeme mletačke vladavine u Slovenskom primorju jedan dio Hrvata iz Like i Dalmacije doseljava i na to područje. Činjenica je da je jedan od službenih jezika u Kopru u 17. stoljeću bio i hrvatski jezik te da su brojni duhovnici u Slovenskom primorju bili Hrvati. U Kopru je bio ustanovljen 1467. godine glagoljaški samostan. Zanimljivo je da se na zidu srednjovjekovne crkve u Hrastovljah nalazi urezani grafit na slovenskom jeziku pisan na glagoljici, što slovenski povjesničari koriste kao argument da glagoljica nije isključivo hrvatsko pismo, kako to Primož Trubar „pogrešno tumači" već da je zajednička, staroslavenska tečevina. Jedino u 16. i 17. stoljeću se bilježe manji oružani sukobi među našim dvama narodima, a uzrokovani su pokušajem protestantizma da prodre u naše krajeve. Period 19. stoljeća bio je osobito plodan u hrvatsko-slovenskim odnosima budući da su se upravo u to vrijeme u obje zemlje

javili narodni preporodi. Pojedini hrvatski preporoditelji sudjelovali su u slovenskom narodnom preporodu kao što je i bilo obrnutih slučajeva. U razvijanju nacionalnih preporoda posebno mjesto ima 1848. godina kada se u revoluciji formiraju hrvatski i slovenski nacionalni programi. Od 1918. do 1990. (s izuzetkom razdoblja između 1941. i 1945.) Hrvati i Slovenci ponovno žive u zajedničkoj državi s tom razlikom da sada više ne postoje zidovi između njih, jer više ne postoji Austro-Ugarska Monarhija sastavljena od dva dijela gdje su se jedni nalazili unutar austrijskog dijela monarhije, a drugi unutar mađarskog dijela monarhije. U tom su periodu ostvarene mnoge veze, a migracijski procesi uzeli su još više maha negoli je to bilo u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Za vrijeme prve Jugoslavije, na krilima nekog novog panslavizma, u Zagrebu se otvara Kulturno prosvjetno društvo Slovenski dom u Zagrebu, najstarije društvo Slovenaca u Europi koje izvan matične države bez prekida djeluje još od 1929. godine. Dakle, Slovenski dom u Zagrebu postoji već 89 godina dok Hrvatski dom u Ljubljani djeluje tek 22 godine. U vrijeme socijalističke Jugoslavije nakon 1945. posebno mnogo ljudi s hrvatskog i bosanskohercegovačkog područja dolazi u Sloveniju, a zajednica Hrvata koja danas živi u Sloveniji upravo je rezultat tadašnjih migratornih procesa iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine koji su vrhunac svojega intenziteta imali od početka šezdesetih do kraja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća.

REZULTATI POPISA STANOVNIŠTVA – DEMOGRAFSKI POKAZATELJI

Tiskani popisi stanovništva u Austro-Ugarskoj Monarhiji vode se od 1857. godine, a od 1880. godine postoje podaci u tim popisima koji nam omogućuju da pretpostavimo, odnosno da zaključimo koje su nacionalnosti bili stanovnici određene regije, kotara ili naselja. Jedan od načina ustanovljavanja broja Hrvata u periodu između 1880. i 1910. godine na području dijelova današnje Slovenije (Kranjske i Štajerske) je zavičajnost popisanog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno broj govornika hrvatskog jezika kao materinjeg. Prema dostupnim objavljenim popisima stanovništva najveći broj doseljenika iz Hrvatske (zavičajnika iz Hrvatske) živio je 1880. u Ptuju i okolici, u Brežicama i okolici i u okolici Črnomelja. Takvi rezultati su logični jer su ova tri kotara smještena u pograničnom prostoru Štajerske, odnosno Kranjske. Komunikacije između Hrvata i Slovenaca s jedne i druge strane Kupe, Sutle i Haloza bili su kroz povijest intenzivni, a gospodarski i privatni (ženidbeno-udadbene veze) faktori svakako su utjecali na broj zavičajnika iz Hrvatske i Slavonije na tom pograničnom teritoriju.

Hrvati u Sloveniji nisu predstavljali političku emigraciju, kao što je to bio slučaj u nekim drugim državama, već su bili migranti koji su isključivo iz gospodarskih razloga migrirali iz Hrvatske ili Bosne i Hercegovine u Sloveniju. Osim toga, u vrijeme Jugoslavije, Hrvati u Sloveniji nisu predstavljali inozemnu emigraciju, već su predstavljali domaće migrante koji su preselili iz jednog dijela Jugoslavije u drugi dio iste zemlje. Položaj Hrvata u Sloveniji ni po čemu se nije razlikovao od položaja Hrvata u Bosni i Hercegovini ili Hrvata u Hrvatskoj. Stoga Hrvati u Sloveniji od strane Republike Hrvatske nakon osamostaljenja dviju država nisu smatrani hrvatskom dijasporom u punom smislu te riječi, kao što su to smatrani Hrvati u Austriji, Njemačkoj ili u Australiji. Osim toga, Hrvati u Sloveniji nisu bili u stanju pomoći na jednak način Hrvatsku državu u njezinu nastajanju kao što su to, ponajprije financijski, pomogli Hrvati iz mnogo bogatijih zemalja. U Sloveniji nisu postojale institucije koje su osnovali hrvatski iseljenici, pa je stoga i na taj način utjecaj Hrvata iz Slovenije u trenutku osnivanja dviju država bio minorniji.

Prije Drugoga svjetskog rata Hrvati su na području današnje Slovenije bili organizirani u nekoliko hrvatskih društava. U Mariboru je djelovalo hrvatsko kulturno društvo Napredak. Nakon 1945. godine nema zamjetnih društvenih okupljana Hrvata u Sloveniji. Imigrantsku populaciju koja nastaje nakon Drugog svjetskog rata danas čini 11 % ukupnog stanovništva Slovenije. Prema Ustavu Slovenija priznaje prava autohtonim nacionalnim manjinama i to Talijanima i Mađarima (ironično, sukcesorima dojučerašnjih hegemona, rela-

tivno malenim zajednicama koji imaju podršku matičnih država u okruženju Slovenije), a za Rome se prava i zakoni određuju posebnim zakonom. Nijemcima i Židovima također su priznata prava kao tradicionalnim etničkim skupinama. Slovenija ostalim etničkim zajednicama na svojem teritoriju ne priznaje prava nacionalnih manjina. Dva dokumenta koja je Slovenija donijela, a vezana su za položaj bivših naroda i narodnosti Jugoslavije u Sloveniji su Izjava o dobrih namenih 1990. godine u kojem ističe da pripadnicima drugih naroda i narodnosti osigurava svestrani kulturni i jezični razvoj te slovensko državljanstvo, ako to žele. U stavku iz Temeljne ustavne listine o samostojnosti i neodvisnosti Republike Slovenije od 25. lipnja 1991. su zakonom osigurana temeljna prava čovjeka i zabrana diskriminacije te slobodno izražavanje pripadnosti svojem narodu ili nacionalnoj zajednici i izražavanje i njegovanje vlastite kulture uz zabranu poticanja nejednakosti i netrpeljivosti. Uz Francusku, Tursku, Grčku, Makedoniju, Bugarsku i Albaniju, Slovenija ne priznaje većini svojih etničkih skupina status nacionalne manjine. Iako Hrvati u Sloveniji ispunjavaju uvjete koje navodi Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Savjeta Europe za posebnu zaštitu nacionalnih manjina kao što su brojnost, prostorna rasprostranjenost te tradicionalna naseljenost, Slovenija ni prilikom ulaska u Europsku uniju nije priznala ni Hrvate, ni ostale pripadnike naroda i narodnosti bivše Jugoslavije kao nacionalne manjine. Dakle, Hrvati, koji su činili 1991. godine 54.212 stanovnika Slovenije ili 2,76 % stanovništva uz Srbe, Makedonce, Muslimane (Bošnjake) i Crnogorce smatrani su migrantskom populacijom bez obzira na duljinu svojega boravka u Sloveniji. Usprkos tome što su Hrvati u povijesnim razdobljima naseljavali pojedine dijelove današnje Slovenije (kao što su na primjer područja Bele krajine, Kočevskog, Slovenskog primorja i dijelove Štajerske i Pomurja), odnosno što su tijekom postojanja Kraljevine Jugoslavije, a potom i socijalističke Jugoslavije naseljavali i ostale dijelove unutrašnjosti Slovenije, Hrvatima nije priznata autohtonost na ovome području. Hrvati i pripadnici ostalih naroda i narodnosti Jugoslavije također nisu spomenuti ni u Ustavu Republike Slovenije. Osim toga, nedvojbeno je da su područja uz samu granicu Hrvatske i Slovenije oduvijek bila mjesto susreta Hrvata i Slovenaca i da su i jedni i drugi sklapali ženidbeno-udadbene veze te da su na taj način Hrvati u Sloveniji kao i Slovenci u Hrvatskoj već stoljećima prisutni s jedne i druge strane granične linije. Nadalje, potpuno je logično pitanje koliko je uopće među Slovencima etnički čistih Slovenaca, kao i koliko je među Hrvatima etnički čistih Hrvata. Ukoliko se pitaju ljudi uz granicu ove dvije države, svatko će među svojim precima naći barem jednog Hrvata, odnosno jednog Slovenca.

Da bi se riješio položaj tzv. neautohtonih etničkih skupina u Sloveniji formirana je 2003. tzv. Zveza zvez, Savez saveza kulturnih društava konstitutivnih naroda i narodnosti raspale SFRJ u Republici Sloveniji. Zveza zvez je koncipirana na nacionalnom, a ne na državno-teritorijalnom načelu. Zveza zvez je donijela Javnu inicijativu o položaju nekadašnjih naroda i narodnosti Jugoslavije u sadašnjoj Sloveniji već 2003., a 2007. su uspostavljeni i kontakti s predsjednikom Republike Slovenije. U Javnoj pobudi je istaknuto da članovi Zveze zvez (Albanci, Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati, Makedonci i Srbi) traže uvrštavanje u Ustav Republike Slovenije, nezadovoljni su zbog snižavanja njihovog društvenog statusa i ukidanja kolektivnih prava koja su vrijedila do 1991. godine, ističu svoje posebnosti koje ih razlikuju od slovenskog naroda, ističu svoju brojnost (čak 1/10 stanovništva Slovenije), ističu svoju autohtonost i dugotrajnost življenja u Sloveniji (treća i četvrta generacija), ističu svoju urbaniziranost, odnosno prisutnost u urbanim i industrijskim središtima Slovenije, ističu svoju lojalnost prema državi Sloveniji i ističu svoju želju da se ne asimiliraju te da očuvaju svoje posebnosti na području školstva i kulture.

Pripadnicima bivših konstitutivnih naroda Jugoslavije uglavnom je priznato slovensko državljanstvo, ali ne i manjinska kolektivna prava. Većina Hrvata dobila je slovensko državljanstvo na temelju članka 40. Zakona o državljanstvu Republike Slovenije. Prema spomenutom članku državljani drugih bivših jugoslavenskih republika, koji su imali na dan plebiscita o neovisnosti i samostalnosti Republike Slovenije 23. prosinca 1990. prijavljeno stalno prebivalište u Sloveniji i stvarno u njoj živjeli, mogli su dobiti državljanstvo Repub-

like Slovenije ako su u roku od šest mjeseci od stupanja na snagu spomenutog zakona podnijeli molbu kod nadležnog upravnog organa za unutrašnje poslove općine na čijem području imaju stalno prebivalište. Kod takvog dobivanja državljanstva nije bilo potrebno odreći se hrvatskog državljanstva ili tražiti otpust iz hrvatskog državljanstva što je kod drugih oblika dobivanja državljanstva bio uvjet. U tim procesima određeni broj stanovnika je „izbrisan" te je ostao bez temeljnih državljanskih i građanskih prava. Prema najnovijem izvješću slovenskog Ministarstva unutarnjih poslova broj izbrisanih bio je veći od 25.671.

Hrvati koji su desetljećima radili u Sloveniji, a nisu stekli slovensko državljanstvo, nisu imali mogućnosti da ostanu u Sloveniji. Nakon stupanja na snagu Zakona o zapošljavanju stranaca promijenile su se mogućnosti zapošljavanja u odnosu na stanje prije osamostaljivanja dviju država (govorimo o uvođenju pragmatične diskriminativnosti ili možda mekanom etničkom čišćenju, nacionalnoj homogenizaciji – dok nedaleko od slovenske državne granice bijesni Domovinski rat, ostvarivanje velikosrpske agende u punom je jeku; to je pogodan scenarij za doktrinu šoka – *sub rosa* uvođenje spornih zakona koji bi inače bili mirnodopski skandal). Dakle, svi djelatnici hrvatske nacionalnosti koji su tada 1992. godine imali deset ili više godina staža dobivali su ugovore na neodređeno vrijeme, dok je ostalima prestao radni odnos nakon godinu dana. Jedan dio poslodavaca dao je sljedeće godine (1993.) otkaze radnicima koji su bili stranci, a koji su imali manje od deset godina staža. Tako se broj od nekadašnjih 2000 Hrvata koji su dnevno migrirali iz pograničnih zona Hrvatske u Sloveniju sveo na svega nekoliko stotina ljudi. U Sloveniji se školovalo i nakon osamostaljenja dviju država svake godine između 200 i 500 studenata iz Hrvatske, a posebnu skupinu Hrvata u Sloveniji predstavljali su izbjeglice i prognanici. U Sloveniji je 1996. bilo još uvijek 19.000 izbjeglica, pretežno Muslimana, dok se najveći dio Hrvata do toga vremena vratio svojim kućama ili su otišli u treće zemlje.

Integraciju hrvatskih imigranata u Sloveniji poduprlo je nekoliko faktora: velika raspršenost na određenom prostoru, pripadnost istom srednjoeuropskom i mediteranskom kulturnom krugu, sličan odnos prema radu i obitelji, religiji, sličnim običajima. Iz navedenog uviđamo visok stupanj sličnosti hrvatskih imigranata s domicilnim slovenskim stanovništvom, što ima za posljedicu brzu asimilaciju hrvatskih imigranata u slovensko društvo što je i vidljivo iz rezultata popisa iz 2002. godine kada su se svega 35.642 osobe izjasnile kao Hrvati (podsjetimo, 1991. govorimo o 53.988 Hrvata ili 2,7 % stanovništva – eklatantan je to slučaj politikom uvjetovane metodologije). Asimilacija je među Hrvatima u Sloveniji uhvatila korijena nakon osamostaljivanja dviju država.

Proces asimilacije (akulturacije) često je bolan i traumatičan. Običajima se teško odreći, a jednako tako je zahtjevno i naporno razumjeti i prihvatiti novu kulturu. Gubimo svoju kulturu prihvaćajući drugu kulturu dok smo percipirani ako ne kao barbari, a onda kao građani drugoga reda.

SVJEDOČANSTVA

J. B. se prisjeća kako je bilo mnogo onih koji se nisu željeli izjašnjavati kao Hrvati nakon osamostaljenja Slovenije. „Sami smo si krivi kada se neki srame reći tko su i što su. Kada je nastala država Slovenija, svi Zagorci kojih je posebno mnogo bilo u Dolenjskim Toplicama, počeli su se izjašnjavati kao Slovenci." J. B. kazuje kako su on i supruga 1991. godine tražili slovensko državljanstvo. „To smo uradili da bismo zadržali zaposlenje." Kazivači primjećuju da se Srbima u Sloveniji toleriralo ako nisu naučili slovenski godinama nakon doseljavanja u Sloveniju. „Hrvati i Slovenci su iste vjeroispovijesti pa smo si bliži nego Hrvati i Srbi. Ipak, nama se zamjeralo ako nismo znali slovenski dok se Srbi nisu ni trudili govoriti slovenski. Problemi su postojali jedino onda ako si želio nametnuti neko svoje mišljenje, ali ako si se uspio prilagoditi, nije bilo problema."

M. Č.: „U vrijeme kada sam došao u Maribor sigurno je bilo oko 5000 Hrvata u gradu i okolici. Bile su velike razlike u mentalitetu, u organizaciji života i posla, ali nije bilo nezaposlenosti. Stipendije su bile osigurane. Došli smo bez ičega, ali smo se dobro snašli. Morali smo se više truditi od Slovenaca, ali su nas kao radnike

cijenili." Poput kazivača u ostalim društvima i ovdje ispitanici ističu da su Slovenci cijenili dobre i vrijedne radnike i da je takvima bilo omogućeno napredovanje bez obzira na nacionalnu ili vjersku pripadnost.
T. B. se prisjeća kako nije imao potrebe dobro poznavati slovenski jer je veliki broj Hrvata i Srba radio u njegovu odjelu. „Ja sam miješao hrvatski i slovenski pa su mi znali dobaciti da sam Bosanac. Međutim, u službi smo u odjelu za razvoj antibiotika bili uglavnom Hrvati i nešto Srba, a manje Slovenaca, pa nam je službeni, upotrebni jezik na odjelu praktički bio hrvatski. Osim toga, većina Slovenaca je studirala u Hrvatskoj pa su dobro znali hrvatski jezik."
Postavljanje graničnog prijelaza u Metliki pogodila je sve one koji su bili zaposleni na željeznici jer je time prekinuta trgovina robom; A. S. se prisjeća kako je 8. listopada 1991. postavljena carina u Metliki. „To nas je jako pogodilo. Sve se promijenilo. Sva roba na željeznici sada je išla preko Sevnice i Dobove, a Novo Mesto je postalo slijepo crijevo." A. S. smatra da su uzimanjem slovenskog državljanstva Hrvati u Sloveniji potpisali svoju tihu, ali permanentnu asimilaciju. „Bila su 104 radnika na željeznici koja nisu bila iz Slovenije. Njih 102 napravilo je molbu za državljanstvo. Jedan nije želio učiti slovenski i uzeti državljanstvo, pa smo ga suspendirali. Mi koji smo potpisali da uzimamo državljanstvo potpisali smo svoju asimilaciju."

SAVEZ HRVATSKIH DRUŠTAVA U SLOVENIJI

Osnivačka skupština Saveza hrvatskih društava u Sloveniji održana je u zgradi hrvatskog veleposlanstva u Sloveniji 14. ožujka 1996. godine. Sastanak su sazvali predsjednik Saveza dr. Šime Ivanjko i tajnik Saveza Ilija Moškov. Odazvali su se predsjednici svih sedam tada postojećih društava: Hrvatskog društva iz Maribora, Hrvatskog kulturnog doma Ljubljana, Hrvatskog iseljeničkog društva Drijenča iz Jesenica, Hrvatske iseljeničke zajednice župe Zovik i Boče – Jesenice, Hrvatskog društva Komušina iz Škofje Loke i Hrvatske kulturne udruge Novo Mesto. Savezu nije pristupilo Hrvatsko kulturno društvo Celje zbog toga što nije bilo registrirano te ljubljanski HDZ koji nije prilagodio statut slovenskim propisima te se zbog toga nije ni registrirao. Zadaće Saveza u prvom redu su na području kulture, održanja nacionalnog identiteta iseljenih Hrvata i zaštite njihovih prava, povezivanja sa sličnim domovinskim društvima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i drugdje te pospješivanje hrvatsko-slovenskih odnosa. Savez ima humanitarnu, zabavnu i informativnu zadaću. Glavni cilj Saveza je udružiti i koordinirati snage hrvatskih društava u Sloveniji kako bi se programi lakše i bolje ostvarivali. Savez izdaje časopis Korijeni koji je isprva izlazio kao prilog mjesečnika Matice hrvatskih iseljenika. Savez je u ožujku 2011. godine poslao inicijativu za uređenje formalno-pravnog položaja hrvatske manjine u Republici Sloveniji u kojemu su istaknuli da su se Hrvati u Republici Sloveniji oblikovali kao rezultat povijesnih okolnosti, da su malobrojni u usporedbi s preostalim stanovništvom Republike Slovenije, da su državljani Republike Slovenije, da kao skupina nemaju dominantnog društvenog položaja u Republici Sloveniji, da se prema etničkom podrijetlu, jeziku, kulturi, tradiciji i povijesnom spomenu razlikuju od ostatka stanovništva u Republici Sloveniji, da se samoorganiziraju u kulturi i da teže povezanosti s matičnim narodom. Predsjednik Saveza hrvatskih društava u Sloveniji Petar Antunović predao je u ime 11 hrvatskih društava u Sloveniji inicijativu Pavelu Gantaru, predsjedniku slovenskog parlamenta 7. ožujka 2011. Antunović je istaknuo da „mi kao pripadnici hrvatskog naroda u Republici Sloveniji očekujemo da nadležna tijela prouče mogućnosti priznavanja statusa nacionalne manjine i njezin pravni položaj". Spomenuta je i autohtonost Hrvata u Sloveniji kroz povijest o čemu svjedoče dokumenti, popisi stanovništva, etnološka istraživanja i topografija. Također se pozvao i na reciprocitet, odnosno na položaj slovenske manjine u Republici Hrvatskoj. Za prihvaćanje statusa nove manjine u Sloveniji potrebno je 2/3 glasova parlamentaraca. Od 74 delegata za ovu inicijativu je glasalo svega njih 9. Predstavnicima hrvatskih društava u Sloveniji predloženo je da traže od Ministarstva kulture Republike Slovenije da Hrvati budu uvršteni u kulturnu manjinu, ali ta mogućnost još nije ostvarena. Danas se u Savezu nalaze ove udruge: Hrvatsko kulturno društvo Pomurje iz Lendave, Hrvatsko kulturno

društvo Međimurje iz Ljubljane, Hrvatska kulturna udruga Novo Mesto, Kulturno društvo Međimurje Velenje, Hrvatsko kulturno umjetničko društvo Komušina-Škofja Loka, Hrvatsko kulturno društvo u Mariboru, Hrvatsko kulturno društvo Istra – Piran, Međimursko folklorno društvo Ljubljana Hrvatsko društvo Ljubljana i Društvo hrvatskih studenata u Sloveniji. Predsjednici Saveza su bili Ivo Garić, Vladimir Bilić, Petar Antunović, a danas je predsjednik Đanino Kutnjak.

HKDM

Hrvatsko kulturno društvo u Mariboru osnovano je potkraj 1990. još u vrijeme nekadašnje zajedničke države u svrhu okupljanja Hrvata koji žive u slovenskoj Štajerskoj. Hrvati su u Mariboru još 1971. godine započeli s okupljanjima na vjerskoj osnovi nedjeljom na misama na hrvatskom jeziku. Milan Vlašić, Marijan Maček i Miroslav Bračić su 1990. godine donijeli odluku da organiziraju hrvatsko društvo. Služeći se telefonskim imenikom pozvali su Hrvate iz Maribora i okolice da se uključe u društvo. Međutim, odaziv je na početku bio slab jer je postojala još uvijek nevjerica i strah od okupljanja na nacionalnoj osnovi. Dana 29. studenog 1990. u restoranu Novi svet organiziran je sastanak deset najhrabrijih gdje je za predsjednika društva predložen prof. dr. Šime Ivanjko. Osnivačka skupština uslijedila je 16. prosinca 1990. u nazočnosti osamdesetak sudionika, Hrvata i nekoliko Slovenaca. Društvo je upisano u Registar društava 24. svibnja 1991. godine. U slovenskim novinama popraćeno je osnivanje Hrvatsko društva u Mariboru zajedno s osnivanjem Srpske demokratske stranke što je u početku predstavljalo probleme društvu budući da su ga uspoređivali s političkom strankom. Nakon početka agresije na Hrvatsku Hrvatsko društvo u Mariboru (koje je taj naziv nosilo do 1997.) počelo je humanitarno djelovati. U Mariboru su bili smješteni i izbjeglice i prognanici iz Hrvatske, a članovi društva su brinuli o rezervama krvi, sanitetskog materijala i prikupljanju lijekova. Više konvoja humanitarne pomoći poslano je iz Maribora u Hrvatsku. Društvo je tijekom svojega postojanja organiziralo i više predavanja na različite teme iz kulturnog života, povijesti i političkog života Hrvata i Slovenaca. Društvo ima i organiziranu klapu u kojoj pjeva sedam Slovenaca i jedan Hrvat. Klapi je ime Dalmari, a to je igra riječi DALmacija u MARIboru što ujedno odražava i naše poslanstvo – zbog izrazite senzibiliziranosti slovenske publike za takvo pjevanje, koristimo ga kao soft power u otpravljanju dnevnopolitičkih grčeva i svekolikog unaprjeđenja dobrosusjedskih odnosa. Već godinama odlazimo na Festival dalmatinskih klapa u Omišu kao jedina slovenska klapa i time svjedočimo gore navedeno. Između 2001. i 2008. godine organizirana je i dopunska nastava na hrvatskom jeziku. Društvo je organiziralo i niz priredbi te brojne izlete po Hrvatskoj i Sloveniji. Od 18. listopada 1998. u Mariboru je otvorena Hrvatska katolička misija bl. Alojzije Stepinac s prvim ravnateljem Valentinom Miklobušecom. Zajedno s Društvom organizira i komemoraciju za tezenske žrtve, a pojedini članovi društva sudjeluju i na komemoraciji u Bleiburgu. Najveći problem društva je nedostatak mlađih članova jer nemaju izražen nacionalni osjećaj, odnosno ne zanima ih takav oblik druženja. Prvi broj Glasila hrvatskog društva u Mariboru izišao je 16. prosinca 1995. godine. U rukama držite 35. broj navedenog časopisa. Što se negativne progresije tiče - od oko 5000 Hrvata na području Maribora, danas društvo ima evidentiranih oko 500 članova, njih oko 50 plaća članarinu, a pet ih je aktivnih u društvu.

ZAKLJUČAK

U hrvatskim društvima među članovima su i Hrvati iz BiH gdje državljanstvo i nacionalnost nisu istovjetne kategorije te se uočava jaka povezanost između etničkog i religijskog faktora. Religija igra važnu ulogu u mobilizaciji etničkog, a tomu su pridonijele i hrvatske katoličke misije u Sloveniji. Osnivači društava uglavnom su starije i srednje dobi i vidljiva je patrijarhalna struktura društva koja se najviše prepoznaje u upravljačkom segmentu gdje smo predsjednici svih društava muškarci. Rad u društvima je volonterski, a društva se finan-

ciraju članarinama ili sponzorima (hrvatski poduzetnici u Sloveniji i njihovi prijatelji), te nešto sredstava dobivamo iz RH i Ministarstva kulture RS. Mali broj članova u društvima je mlađe dobi, odnosno pripadnika druge ili treće iseljeničke generacije. Zbog blizine matične domovine, poglavito Međimurske županije, većina se ne osjeća kao dijaspora u klasičnom smislu pa i Hrvati iz Hrvatske kad najavljuju hrvatska društva iz Slovenije ne rabe izraz „iz dijaspore" već obično iz „susjedne Slovenije". Odnosi s hrvatskim institucijama nisu osobito razvijeni, ali se u posljednje vrijeme stanje popravlja. Etnička solidarnost je presudna u osnivanju, održavanju i budućem razvoju ovih društava.

SHDS angažiran je i već se godinama permanentno zalaže za poboljšanje položaja Hrvata u Sloveniji odnosno priznavanja statusa Hrvata kao nacionalne manjine jer uz priznatu mađarsku i talijansku manjinu i nepriznatu etničku skupinu Srba, najveća smo etnička skupina u Sloveniji. Pozivamo se i na pravo reciprociteta. Naš neriješeni status nam onemogućava aktivniji angažman u politici i tijelima slovenske države. S druge strane različitim dijasporskim praksama jačamo status zemlje porijekla prvenstveno kulturnim i turističkim angažmanom što ima jaku promidžbenu stranu.

Učenje hrvatskog jezika kao bitnog markera etničkog identiteta projekt je u okviru hrvatske nastave u inozemstvu kojeg financira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta RH. Trenutno nastavu hrvatskog jezika i kulture pohađa 84 učenika. Uglavnom su to učenici do petog razreda osnovne škole i to djeca koja se nalaze u produženom boravku. U višim razredima opada interes, a i česta je praksa da učenici odustaju nakon samo godinu dana učenja.

Većina društava svjesna je procesa asimilacije, poglavito u drugoj i trećoj iseljeničkoj generaciji; među ciljevima i motivima osnivanja društva naglašavamo potrebu za prenošenjem etničke kulture na potomke te privlačenje što većeg broja mladih pripadnika zajednice, a to je i jedina mogućnost opstanka etničke zajednice. Naša asimilacija u Sloveniji potencirana je nizom dugogodišnjih sporova od pitanja granice, otpada nuklearke Krško, Ljubljanske banke.

U pronalaženju mogućnosti uređenja hrvatskog pitanja u Sloveniji nedavno se govorilo i o tzv. Zakonu o Hrvatima u Sloveniji koji bi bio kopija zakona o Romima u Sloveniji. Po tom zakonu bi imali predstavnika u lokalnoj zajednici na već navedenim područjima gdje se naša autohtonost dade dokazati, međutim parlamentarna rasprava nije bila pokrenuta jer nije bilo dovoljno ruku u zraku. Početkom ove godine slovenska vlada je pokrenula Zakon o kolektivnim kulturnim pravima u kojem je obuhvaćeno šest etničkih zajednica. Kao što je već prije bilo rečeno, Slovenija je sukcesijom iz jugoslavenskog ustava „uredila" pitanje manjina, no kod potpisivanja Konvencije o zaštiti narodnih manjina unijela je rezervu. Slovensko veleposlanstvo u Zagrebu navodi: „*Dijalog s predstavnicima nacionalnih zajednica bivše SFRJ, dakle i hrvatske, institucionaliziran je na više razina, pa i na onoj najvišoj – vladinoj razini. Vlada RS polazi od činjenice kako je potrebno pitanja naroda bivše SFRJ rješavati ujednačeno. Ovakvom načinu rješavanja ovih pitanja vladu obvezuje i Deklaracija RS o položaju nacionalnih zajednica pripadnika naroda bivše SFRJ koju je donio DZRS u veljači 2011.*" Tek 2011. je potpisivanjem Deklaracije pokrenuto pitanje koje se još dan danas ovako vuče; političke volje u Sloveniji trenutno nema unatoč tome da je standard autohtonosti pojedinog naroda u nekoj državi poznat. Uvijek prisutna teza da se Hrvate tretira isključivo kao ekonomsku migraciju unatoč prije navedenim eklatantnim povijesnim i zemljopisnim činjenicama razotkriva do neke mjere autističnu pozu slovenskoga zakonodavstva koje, po normama UN-a, samom činjenicom negiranja statusa manjine postavlja pripadnike te manjine u diskriminirajući položaj. Naime, frustrirani smo zbog toga što nas se konstantno trpa u takozvanu jugoslavensku skupinu. Mi doduše imamo mogućnost dopunske nastave, to je u velikoj mjeri regulirano i financirano od strane RH ali trendovi su zabrinjavajući. Jednom kada to pitanje bude uređeno, tada će naš položaj biti čvršći, financiranje programa osigurano, prisutnost u tijelima lokalne samouprave pa i u slovenskom DZ zagarantirano. Slijedom svega iznesenog, pitanje položaja hrvatske manjine u Sloveniji valja

rješavati zasebno, uvažavajući našu specifičnu povijesnu i socijalnu dinamiku te se stoga ne možemo tretirati istim aršinom kao udaljeniji narodi.

Pripadnici slovenske manjine u Hrvatskoj imaju pravo birati svoje predstavnike u tijelima lokalne samouprave i imaju mogućnost jasno i glasno iskazivati svoje interese i u Saboru – imaju predstavnika kojeg biraju i možda će to u novom sazivu Sabora biti upravo Slovenac.

N.B. Slovenija je imala i još uvijek ima jaku manjinu u dvjema susjednim državama, koje su bile poražene u zadnjem svjetskom ratu - stoga je računala na dio teritorija gdje živi slovenska manjina, međutim tada se je morala podrediti općem jugoslavenskom interesu. Koroškim plebiscitom nakon 1. i Osimskim sporazumima nakon 2. svjetskog rata, veliki dio slovenskog etnosa ostao je na drugoj strani slovenske granice i stoga je do neke mjere razumljiva svojevrsna neuroza kada se radi o slovenskoj južnoj granici.

Uzgred, u Rijeci je, nakon Sveučilišta u Zadru i Zagrebu, nedavno otvoren i treći Lektorat za slovenski jezik – u rekordnom roku, jer od prvih pregovora prošlo je tek šest mjeseci, a riječki Filozofski fakultet već ima vrlo razvijenu suradnju s ljubljanskim Filozofskim fakultetom, kao i Fakultetom društvenih znanosti – zato što postoji uhodani institucionalni okvir!

Za kraj, pitanje granice koje zbog forsiranja nacionalizma i etatizma s obje strane nismo uspjeli riješiti dugi niz godina zasjenjuje dobre odnose na lokalnoj razini, u međukulturnom dijalogu, akademskoj i znanstvenoj suradnji. Ti dobri odnosi su plod višestoljetnog kontinuiteta među slovenskim i hrvatskim narodom i, na žalost, uzimaju se zdravo za gotovo. Jedino smo u političkoj sferi taoci pat pozicije nastale zbog prepucavanja oko nesretne arbitraže gdje se i najmanji pokušaj posredovanja automatski i histerično proglašava veleizdajom. Bilo kako bilo, nacionalizam u 21. st. brzo gubi dah. Stoga preispitajmo hrvatski nacionalni interes u dosezanju ideala unutar realne politike – svaka nacija polazi od onoga što je za nju najbolje – nismo i ne moramo krvariti za granicu sa Slovenijom jer je među najstarijima u Europi: utvrđena je u najvećemu svome dijelu Aachenskim mirom 812. Geopolitički prestiž dodirivanja hrvatskog i talijanskog akvatorija u izmišljenom hidronimu kao laik ne razumijem.

Valja nam skupiti novu hrabrost te državnički oblikovati novu budućnost – sagledati širi kontekst, pod vidom vječnosti ako hoćete te iznaći modus vivendi sa susjedima koje ne biramo – u kući zajedničkog bitka i sudbine koju ionako moramo dijeliti – poštujmo kućni red.

CROATS IN SLOVENIA - QUARTER OF A CENTURY OF THE NEW PARADIGM

ABSTRACT

We will briefly refer to the historical and geographical aspect of the continuity of relations between the Slovene and Croatian people with an emphasis on the Croatian community in Slovenia. From this point of view, we will locate the neuralgic points that hamper bilateral propulsion, and eventually offer possible solutions to the strengthening of good neighbourly relations as a pledge to a brighter future that we as neighbours have to share.

Key words: *Croatian Community in Slovenia, Minorities, Bilateral Relations, Geopolitics, Historical Continuity, New Future*

Boris Nikšić
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
nicomachus1@gmail.com

HRVATSKA NACIONALNA MANJINA U RUMUNJSKOJ

SAŽETAK

Ovaj rad bavi se poviješću hrvatske nacionalne manjine koja živi na području današnje Rumunjske. Daje se kratak pregled povijesti i trenutne situacije u kojoj se nalazi nekoliko lokalno-jezičnih (dijalektalnih) podskupina kojima pripadaju rumunjski Hrvati. Autor pokušava analizirati neke razloge zbog kojih se broj rumunjskih Hrvata u zadnjim desetljećima postojano smanjuje.

Ključne riječi: *Rumunjska, Hrvati, nacionalna manjina, jezik, iseljavanje*

HRVATSKA NACIONALNA MANJINA U RUMUNJSKOJ

Hrvatska nacionalna manjina u Rumunjskoj razmjerno je slabo proučena, čemu postoji više razloga. Jedan od njih vjerojatno je činjenica da odnosi Hrvatske i Rumunjske kao država nisu jako razvijeni, a hrvatsko-rumunjski odnosi nisu bili osobito razvijeni ni u prošlosti kada je Hrvatska bila dio Jugoslavije. Doduše, socijalistička Jugoslavija imala je dobre odnose s Ceaușescuovom Rumunjskom, ali ostaje činjenica da se u to vrijeme radilo o vrlo zatvorenoj državi i da su nacionalne manjine u takvim okolnostima spadale u kategoriju vrlo osjetljivih pitanja (mada je Rumunjska uvijek načelno priznavala manjine). Drugi je razlog vjerojatno to što je poznavanje rumunjskoga jezika rijetko među hrvatskim društvenim znanstvenicima, a to je nužan preduvjet za bilo kakvo smisleno proučavanje rumunjskih Hrvata. Nadalje, i malobrojnost rumunjskih Hrvata zacijelo je pridonijela razmjerno slabom interesu za njih.

Nema mnogo znanstvenih monografija o rumunjskim Hrvatima. Među rijetke spada, na primjer, monografija *Povijest karaševskih Hrvata u rumunjskom Banatu: (16. – 18. stoljeće)*, izdana 2012., autorice dr. sc. Castilije Manee Grgin, istraživačice s Instituta za društvena istraživanja „Ivo Pilar", ali ona obrađuje samo jedan segment problematike Hrvata iz Rumunjske: tiče se Karaševaca i obrađuje njihovu povijest u 16., 17. i 18. stoljeću. Postoji i niz članaka, raspršenih po raznim zbornicima i časopisima, koji se bave pojedinim aspektima problematike Hrvata iz Rumunjske. Ima i nekih djela publicističkoga karaktera, uglavnom autora Stjepana Krpana: *Hrvati u Kečі.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1983.; *Hrvati u Rekašu kraj Temišvara.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990.; *Od Karaša do Biferna. Zapisi o Hrvatima u Rumunjskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Austriji i Italiji.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.; *Portreti rumunjskih Hrvata.* Zagreb: Hrvatski sabor kulture, 1992. To nisu znanstvene monografije u striktnom značenju te riječi, ali svejedno mogu biti od koristi u proučavanju ove teme.

Hrvati u Rumunjskoj po prvi put na značajniji su način dospjeli u javnu svijest Hrvatske 1990., neposredno nakon prvih demokratskih izbora u Hrvatskoj. Rumunjska je tada, neposredno nakon pada Ceaușescua, bila u stanovitom polukaotičnom stanju (ili se u Hrvatskoj barem tako percipiralo) i vladalo je veliko siromaštvo. Spoznaja da Hrvati u Rumunjskoj žive u jako teškim životnim uvjetima pokrenula je određene prijedloge da bi se oni kolektivno mogli preseliti u Hrvatsku i da bi eventualno mogli pomoći revitalizitaciji nekih opustjelih

ruralnih područja (kao jedno od mogućih područja naseljavanja spominjala se i unutrašnjost Istre). Ti prijedlozi uskoro su zaboravljeni, a prilično su zaboravljeni i Hrvati u Rumunjskoj, osim u povremenim televizijskim reportažama HRT-a o hrvatskim nacionalnim manjinama u inozemstvu. Ni onda kada neki državni dužnosnik posjeti Hrvate u Rumunjskoj, kao primjerice nedavno predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar-Kitarović u sklopu svoga službenog posjeta Rumunjskoj (u listopadu 2017.; „Predsjednica Republike Hrvatske", n. d.), to obično ne izazove pretjeran interes niti se o tome opširnije izvješćuje, osim u specijaliziranim publikacijama, kao što su časopis Matice hrvatskih iseljenika i slični („Predsjednica se susrela s karaševskim Hrvatima", 2017).

Broj Hrvata u Rumunjskoj vrlo je malen, a postoji i tendencija sve većega smanjivanja. To smanjenje događa se dijelom zbog asimilacije, a dijelom i zbog iseljavanja, i to uglavnom ne u Hrvatsku, nego u bogatije zemlje zapadne Europe. Trebalo bi provesti odgovarajuća terenska istraživanja da se utvrdi u kojoj je mjeri smanjivanje broja Hrvata rezultat asimilacije, u kojoj mjeri slaboga priraštaja, te u kojoj mjeri iseljavanja. Fenomen masovnoga iseljavanja pogađa zapravo cijelu Rumunjsku, od ulaska u Europsku uniju 2007., zbog čega je ta zemlja izgubila nekoliko milijuna stanovnika. Međutim, ovakva iseljavanja mogu imati vrlo loše posljedice za male narodnosne manjinske zajednice u nekoj zemlji, mnogo teže nego za dominantni i većinski narod, jer tim malim zajednicama, za razliku od većinskoga naroda, zbog masovnoga iseljavanja doslovno prijeti nestanak. Povijesno gledano, ono što danas zovemo „Hrvatima u Rumunjskoj", kao nešto odvojeno od ostalih Hrvata, staro je tek oko sto godina. Prije godine 1918., kada su se Hrvati iz okolice Temišvara, slijedom Versaillesa i Trianona, našli u granicama nove proširene Rumunjske, ona cjelina koju danas zovemo „Hrvatima u Rumunjskoj" bila je dio šire cjeline koju možemo nazvati Hrvatima u Ugarskoj, osobito južnoj Ugarskoj (Banat, Bačka, okolica Segedina itd.), te bi se možda u povijesnim razmatranjima trebali promatrati u tom kontekstu. Godine 1918. južnougarska pokrajina Banat podijeljena je tako što je zapadni dio pripao novostvorenoj Jugoslaviji, a istočni Rumunjskoj. Tako su se Hrvati iz okolice Karaševa te u Rekašu i Keči našli u novim okolnostima, drukčijim od dotadašnjih. Taj novi svijet u kojemu su se našli, kao dio tada stvorene Velike Rumunjske (România Mare), nije međutim za njih bio potpuno stran jer su oni već prije živjeli u okruženju Rumunja koji su u tom kraju još za vrijeme Austro-Ugarske sačinjavali etnički relativnu većinu (a na tome su prostoru živjeli i drugi narodi: Srbi, Nijemci i Mađari) – u konačnici Rumunjska je i dobila taj teritorij po etničkome ključu. Međutim, ipak ih je novopovučena granica razdvojila od Hrvata u Bačkoj i jugoslavenskom dijelu Banata, kao i od Hrvata iz okolice Segedina. Svedeni su na malu zajednicu na rubu velike države, što im je možda znatno otežalo napore prema očuvanju nacionalne samosvijesti.

Broj Hrvata u Rumunjskoj sa svakim se popisom smanjuje. Godine 2001. Hrvata je u Rumunjskoj, prema službenim rumunjskim statistikama, bilo 6993, dok se taj broj 2011. smanjio na 5408, što je smanjenje za 20-ak posto. Od toga ih najviše živi u županiji Caraș-Severin (5094), od toga 292 u municipiju Ričica (Reșița), 2380 u općini Karaševu, 2318 u općini Lupak te ostatak (po nekoliko osoba u svakom) u manjim naseljima. U županiji Timiș živi ih 242, od toga u municipiju Temišvar 101, u gradu Rekašu 76, a u Čeneju 4 (popis iz 2011. (http://www.recensamantromania.ro/noutati/volumul-ii-populatia-stabila-rezidenta-structura-etnica-si-confesionala/); *2. Populaţia după etnie – macroregiuni, regiuni de dezvoltare, judeţe şi categorii de localităţi*; popis iz 2001. (http://www.insse.ro/cms/files/rpl2002rezgen1/17.pdf)).

Što se tiče same te nevelike zajednice Hrvata u Rumunjskoj, ona po svojoj povijesti i dijalektima koje govori nije homogena, nego se dijeli na oko pet jezično-teritorijalnih podskupina. Najbrojnija i najpoznatija subetnička skupina Hrvata u Rumunjskoj jesu Karaševci. Karaševci žive u sedam sela u brdskom dijelu jugoistočnoga dijela rumunjskog Banata, južno od grada Ričice (rum. *Reşiţa),* administrativnoga središta županije Caraş–Severin. Ime su dobili po najvećem selu u kojemu obitavaju, Karaševu. Ima ih oko pet tisuća. Unatoč tomu što je određenu razinu manjiskih prava zadobila tek relativno nedavno (1991.), ta se zajednica dobro

očuvala, te je i dalje vitalna, osim u nekim selima koja su se asimilirala u rumunjsku okolinu. Najveća općina u kojoj žive Karaševci samo je Karaševo, kojemu pripadaju i Nermet i Jabalča. Druga najveća seoska općina karaševskoga područja u kojoj žive Hrvati, osim samog Karaševa, jest Lupak. Lupku pripadaju naselja Klokotić, Ravnik i Vodnik. Ne samo da su se očuvali, nego su se Karaševci još i selili u okolne krajeve. Recimo, jedan određeni broj Karaševaca preselio se u gradić Oravicu, južno od Karaševa. Ne zna se kada su točno tamo došli, ali iz dokumenata proizlazi da je u 18. stoljeću još ondje živjela skupina Hrvata koji su se s vremenom potpuno asimilirali. Sličan je slučaj i sa selom Tirolom (općina Doclin), koje je osnovano početkom 19. stoljeća, kada su se u taj kraj doselili njemački i karaševsko-hrvatski doseljenici. U tom selu živi još 51 Hrvat. Karaševci govore vrlo specifičnim arhaičnim dijalektom, koji ima neke dodirne točke s torlačkim dijalektom srpskoga („Torlačko narječje", n. d.). O podrijetlu karaševskih Hrvata i vremenu njihova doseljenja postoji više teorija. Dok podrijetlo i dalje ostaje prilična zagonetka, prema svjedočanstvu prisutnosti karaševskih prezimena može se nagađati da su Karaševci bili prisutni u današnjem zavičaju već u 15. ili 16. stoljeću (Krpan, 1988, str. 13-27.; Manea Grgin, 2008).

Druga su skupina Hrvata iz Rumunjske Hrvati iz Keče, govornici kajkavskoga narječja. Negdje se u literaturi zovu i Turopoljci. Keča se nalazi zapadno od Temišvara, na samoj granici sa Srbijom. Za razliku od Karaševaca, za Kečane se zna kada su se doselili u svoj sadašnji zavičaj. Njihovo doseljenje zbilo se od 1788. do 1801., iz Donjeg Pokuplja. Razlog doseljenja bio je taj što je područje uz Kupu, na kome su oni prije toga živjeli kao predijalci zagrebačkoga biskupa, novom administrativno-teritorijalnom organizacijom pripalo Vojnoj krajini, te oni nisu mogli i dalje živjeti u Pokuplju kako su živjeli dotada. Stoga su se preselili na područje Keče u Banatu jer je ondje zagrebački biskup dobio imanje kao kompenzaciju za izgubljeno imanje u Pokuplju. Ukupno se doselilo 98 obitelji, ali je današnji broj Kečana oko 30, opet zbog asimilacije. Predijalci su se naselili i u Boki, Klariji (Radojevo) i Neuzini, naseljima u blizini Keče, ali koja se od 1918. nalaze u sastavu Jugoslavije, danas Srbije (Krpan, 1983).

Treća su skupina Hrvata Hrvati iz Čeneja, sela koje se nalazi blizu Keče. U Čenej se 1820. doselilo nekoliko obitelji plemića Vučetića iz Brinja, od kojih je danas preostalo tek nekoliko osoba, a čenejski Hrvati podrijetlom iz Brinja, dok su još postojali, bili su jedini Hrvati čakavci u Rumunjskoj. U Čenej se kasnije doselio određeni broj Kečana, međutim skoro su se svi čenejski Hrvati do danas asimilirali i po zadnjem popisu stanovništva ima ih samo četvero (Vulić, 1998).

Četvrtu skupinu čine Hrvati Šokci iz sela Rekaša, nešto istočnije od Temišvara. U Rekašu ne žive samo Hrvati, nego i pripadnici drugih etničkih skupina. Pretpostavlja se da su u taj kraj stigli sredinom 17. stoljeća, dakle još u osmansko vrijeme, iz istočne Slavonije. Tako barem tvrdi mjesni kroničar Josef Stitzl u svojoj knjizi iz 1924. Govor im je ekavska štokavština s dosta ikavskih primjesa. Prema mjesnoj predaji, jedan dio njihovih predaka došao je iz Babine Grede. Danas ih je ostalo tek 76. Na nekim mjestima pak postoje indicije da su Hrvati Šokci ondje živjeli i prije sredine 17. stoljeća, na primjer u banatskom marijanskom svetištu Mariji Radni, gdje se spominju već od 1520. Danas ih više nema, potpuno su asimilirani. Asimilacija je obuhvatila i Hrvate koji su nekada živjeli istočno od Marije Radne, u Sarvišima, Milovi i Bolču. Dakle, rekaški Hrvati ostatci su šire šokačke populacije koja je tu nekada živjela. Njihovu očuvanju zacijelo je pridonijelo i doseljenje nove skupine Hrvata krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Riječ je o ikavcima šćakavcima podrijetlom iz Gorskoga kotara, iz okolice Mrkoplja. U Rekaš su stigli iz okolice Ostrogona, pa su ih rekaški starosjedioci nazivali Granerima, prema riječi Gran, njemačkom imenu za grad Ostrogon (Krpan, 1990; Vulić, 1998, str. 568.).

Petu skupinu Hrvata čine Hrvati iz Suline na delti Dunava, na krajnjem istoku zemlje, dakle jako daleko od Hrvata iz rumunjskoga Banata. Zna se da su u Sulinu došli živjeti kao riječni piloti. Danas ih praktički više nema. Zacijelo je izoliranost od ostatka Hrvata u Rumunjskoj pospješila njihovu asimilaciju (Vulić, 1998, str. 568.).

Što se tiče pravnoga uređenja Republike Rumunjske, Hrvati su od 1991. temeljem ustava priznati kao nacio-

nalna manjina. Imaju pravo na čuvanje, razvoj i istraživanje etničkoga identiteta, pravo na učenje hrvatskoga jezika i na školovanje na hrvatskom jeziku, hrvatske organizacije imaju pravo na zastupnika u parlamentu te pravo službene uporabe hrvatskoga jezika na sudu i izdavanja službenih dokumenata na hrvatskom jeziku. Rumunjska vlada izdvaja novac iz proračuna za potrebe nacionalnih manjina, pa tako i za hrvatsku manjinu. Rumunjski Hrvati organizirani su u dvije udruge: *Zajedništvo Hrvata u Rumunjskoj*, osnovano 1991. godine sa sjedištem u Karaševu, i *Demokratski savez rumunjskih Hrvata*, osnovan 1998. godine sa sjedištem u Lupaku (http://www.mvep.hr/hr/hmiu/hmiu/rumunjska/).

Kulturno-umjetnička društva često su bitna sastavnica manjinske organizacijske infrastrukure, osobito kod malobrojnijih manjina, jer pripomažu čuvanju njihova identiteta, pa takva društva imaju i Hrvati u Rumunjskoj: „Karaševska zora" u Karaševu i „Klokotić" u Klokotiću.

Hrvati su nekada, prije 2. svjetskog rata, imali svoje škole, ali su one nakon rata ukinute i uvedena je nastava na rumunjskom jeziku, uz hrvatski kao predmet. Situacija se promijenila nabolje nakon 1991. U odgojno-obrazovnom sustavu Rumunjske trenutno postoji 7 hrvatskih vrtića, 5 osnovnih škola od 1. do 4. razreda te 3 škole od 1. do 8. razreda kao i jedna gimnazija. Njihovom funkcioniranju financijski i slanjem udžbenika pridonosi i hrvatska država.

Od novinskih publikacija Hrvati raspolažu dvojezičnim mjesečnim glasnikom udruge Zajedništva Hrvata u Rumunjskoj „Hrvatska grančica" i dvojezičnim mjesečnikom „Naša nada" Demokratskog saveza Hrvata u Rumunjskoj.

Radio Ričica (Reșița) emitira jednom tjedno emisiju na hrvatskom jeziku, a ta postaja ima domet kojim pokriva cijelu županiju Caraș-Severin. Na državnoj televiziji TVR jednom tjedno emitira se emisija za manjine, a zadnjeg utorka u mjesecu na nacionalnoj televiziji TVR3 emitira se program posvećen hrvatskoj manjini.

I Katolička Crkva značajno pomaže čuvanju jezika i identiteta Hrvata u Rumunjskoj, među ostalim i obavljanjem službe Božje na materinjem jeziku, ali i na druge načine, kao što je distribucija vjerskoga tiska i knjiga. U Temišvarskoj biskupiji djeluje trinaest hrvatskih svećenika i redovnika te hrvatske župe: Karaševo, Lupak i Klokotić.

U pogledu ekonomskoga položaja Hrvata u Rumunjskoj, može se reći da je i njih, kao i cijelu Rumunjsku, ali i cijeli tzv. postkomunistički svijet (uključujući i Hrvatsku), pogodio kolaps socijalističkoga sustava u 90-ima jer su naglo propali državni proizvodni pogoni, a da nisu istodobno otvorene nove, privatne tvornice bazirane na tržišnim načelima, što je uzrokovalo velik porast nezaposlenosti. U vrijeme rumunjskoga socijalizma Karaševci su radili u industrijskim pogonima u Ričici, i to tako da su ujutro odlazili na posao autobusima, a poslijepodne se vraćali u svoja sela, gdje su se dopunski bavili poljoprivredom na svojim malim imanjima. Karaševci su zadržali svoja mala imanja i država ih nije kolektivizirala jer je poljoprivredno zemljište u tom kraju bilo neprikladno za intenzivnu poljoprivredu. Nakon sloma komunističkoga režima mnogo je Karaševaca ostalo bez posla, a mala individualna poljoprivreda nije bila dostatna za preživljavanje, što je uzrokovalo veliko iseljavanje, uglavnom u bogatije zemlje zapadne Europe, osobito nakon ulaska Rumunjske u Europsku uniju 2007. Inače su se Karaševci nekad, u predmoderno doba, uglavnom bavili ovčarstvom i voćarstvom.

Hrvati iz Rekaša bavili su se nekad zemljoradnjom, stočarstvom i vinogradarstvom, a do kasno u 19. stoljeću živjeli su u kućnim zadrugama.

Kečani su se pak doselili kao sitni plemići, kao neka vrsta zakupaca na imanje zagrebačkoga biskupa, i imali su kmetove da im obrađuju zemlju. Godine 1848. ukinuto je kmetstvo, pa su kečanski zemljoposjednici ostali bez radne snage, ali je sada zemlja koju su prije imali pod zakupom postala njihovim vlasništvom. U prvoj polovici 20. stoljeća mnogi Kečani postali su dobrostojeći seljaci, međutim nakon 2. svjetskog rata zemlja im je kolektivizirana i postala je dijelom lokalne poljoprivredne zadruge. Nakon 1989. ta prisilno kolektivizirana zemlja vraćena je svojim vlasnicima Hrvatima, ali se u međuvremenu dobar dio njih asimilirao. I u Rekašu i

u Keči u zadnje se vrijeme razvija agroturizam, a ima i stranih investicija u neke male proizvodne pogone. U Rekašu se u novije vrijeme osobito razvija vinogradarstvo.

Kako se može vidjeti, hrvatska nacionalna manjina u Rumunjskoj održala se tijekom mnogih stoljeća i odoljela asimilaciji mada je živjela u ne baš povoljnim uvjetima i odvojena od matice zemlje. Osobito to vrijedi za Karaševce. Međutim, u zadnjih nekoliko desetljeća svjedočimo tome da se sa svakim popisom stanovništva broj Hrvata smanjuje, što zbog asimilacije, što zbog iseljavanja, što zbog slaboga prirodnog prirasta. Daljnji opstanak te manjine ovisit će u prvom redu o tome žele li sami Hrvati u Rumunjskoj opstati, imaju li tu svijest da trebaju, sa svojim jezikom i običajima, i dalje biti prisutni na području na kojemu žive već najmanje šest stoljeća. Nekim etničkim skupinama i manjinama jednostavno nije stalo do toga da opstanu sa svojim posebnim identitetom, te se lako asimiliraju u većinsku sredinu. Ako ćemo u obzir uzeti činjenicu da su Hrvati u Rumunjskoj prošli mnoge nepovoljne okolnosti u prošlosti, pa ipak opstali, možemo biti optimisti u vezi budućnosti i očekivati da će se tendencija pada njihova broja zaustaviti. Međutim, osim njihove volje za opstanak, potreban je i aktivan angažman Hrvatske kao države, koji mora biti veći nego što je bio dosada. Taj angažman može ići preko razvijanja boljih bilateralnih odnosa s Rumunjskom, ali i preko razvijanja veza svake vrste između Hrvata u Rumunjskoj i matice zemlje.

Literatura

1. Krpan, S. (1983). *Hrvati u Keči.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
2. Krpan, S. (1988). *Od Karaša do Biferna. Zapisi o Hrvatima u Rumunjskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Austriji i Italiji.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
3. Krpan, S. (1990). *Hrvati u Rekašu kraj Temišvara.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
4. Krpan, S. (1992). *Portreti rumunjskih Hrvata.* Zagreb: Hrvatski sabor kulture.
5. Manea Grgin, C. (2008). Hrvatska nacionalna manjina u Rumunjskoj, *Hrvatska revija, 4*(8). Dostupno na: http://www.matica.hr/hr/352/hrvatska-nacionalna-manjina-u-rumunjskoj-21037/.
6. Manea Grgin, C. (2012). *Povijest karaševskih Hrvata u rumunjskom Banatu: (16. – 18. stoljeće)*. Zagreb: FF Press.
7. Predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar-Kitarović boravila je u državnom posjetu Rumunjskoj od 2. do 4. listopada 2017. godine. (n. d.). Dostupno na: http://ro.mvep.hr/hr/vijesti-i-najave/predsjednica-republike-hrvatske-kolinda-grabar-kitarovic-boravila-je-u,47274.html
8. Predsjednica se susrela s karaševskim Hrvatima. (2017., 8. listopada). Dostupno na: https://matis.hr/dogadanja/predsjednica-se-susrela-s-karasevskim-hrvatima/
9. Torlačko narječje. (n. d.). U *Hrvatska enciklopedija.* Preuzeto s http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=61855
10. Vulić, S. (1998). Rumunjski Hrvati u pretpreporodnom i preporodnom razdoblju. *Dani Hvarskog kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 24*(1), 567-574. (https://hrcak.srce.hr/103635)

CROATIAN NATIONAL MINORITY IN ROMANIA

ABSTRACT

This paper deals with the history of Croatian national minority living within boundaries of the present-day Romania, more precisely in Banat. A short outline is given of history and the current situation of several local linguistic (dialectal) sub-groups to which Croats of Romania belong, such as Croats of Karaševo, Keča, Rekaš and Čenej. The author tries to analyse some reasons for the steady decline of number of Croats in Romania in the last decades.

Key words: *Romania, Croats, national minority, language, emigration*

Danijel Vojak
Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar", Zagreb
danijel.vojak@pilar.hr

KOMEMORATIVNO TKIVO SJEĆANJA NA STRADANJE ROMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU U REPUBLICI HRVATSKOJ*

SAŽETAK

Romsko stanovništvo je za vrijeme Drugoga svjetskog rata genocidno stradalo u mnogim europskim zemljama, uključujući i Nezavisnu Državu Hrvatsku. U radu se analizira na koji način su se europske države odnosile prema pitanju priznavanja i službenog komemoriranja romskih žrtava, te na koji način se to odrazilo na odnos hrvatskih vlasti prema tom pitanju. Poseban dio rada odnosi se na djelovanje same romske zajednice u Republici Hrvatskoj prema komemoriranju svojih žrtava, pritom će se analizirati i međusobni odnosi unutar same romske zajednice.

Ključne riječi: *Romi, Europa, Hrvatska, komemoracija, genocid*

UVOD

Romsko stanovništvo danas čini jednu od najstarijih i brojnijih manjinskih zajednica u Republici Hrvatskoj. Odnos većinskog stanovništva prema njima često je bio obilježen nasilnim sukobima, što se posebice odrazilo na politiku državnih i lokalnih vlasti prema njima. Nastojanja za asimilacijom Roma bila su prisutna na hrvatskim područjima, posebice od XVII. st., a svoj vrhunac doživjela su u genocidnoj politici ustaških vlasti prema njima za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Nakon završetka rata započelo je dugo razdoblje prešućivanja i zanemarivanja njihovog ratnog stradanja, kako od strane jugoslavenskih socijalističkih vlasti tako i od vlasti u Republici Hrvatskoj. Od 2012. na inicijativu romskih nevladinih udruga započelo se s komemoriranjem stradalih Roma u Drugome svjetskom ratu. U radu će se analizirati odnos hrvatskih vlasti prema pitanju komemoriranja romskih žrtava Drugoga svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Istraživački fokus posebno će biti usmjeren na pitanje utjecaja komemorativnih praksi u europskim zemljama na Hrvatsku s naglaskom na romsku zajednicu. Osim toga, analizirat će se odnosi unutar same romske zajednice prema navedenoj komemoraciji.

* Rad je nastao temeljem izlaganja „Komemorativno tkivo sjećanja ili o utjecaju diskursa kulture sjećanja na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu unutar romske zajednice u Republici Hrvatskoj" u sklopu Međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Migracije i identitet: Kultura, ekonomija, država" Zagreb (6. – 8. prosinca 2018).

ODNOS EUROPSKIH DRŽAVA PREMA PITANJU PRIZNAVANJA I KOMEMORIRANJA ROMSKIH ŽRTAVA DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata bile su uočljive posljedice po romsko stanovništvo u europskim državama. Romi su se našli među brojnim migrantima (izbjeglicama). U tom kontekstu bilo je vidljivo kako je politika prisilnog preseljenja za vrijeme rata ostavila brojne Rome izvan domicilnih područja, kao što je to bio slučaj s Romima u Slovačkoj koji su za vrijeme rata bili izolirani na određenim ruralnim područjima ili s Romima na poljskim područjima koje su sovjetske vlasti početkom rata deportirale iza Urala (Fraser, 1995, str. 270 – 271). Položaj Roma u poslijeratnoj i hladnoblokovskoj podijeljenoj Europi nije se popravio, već su oni i dalje bili potisnuti na socioekonomsku marginu i pod stalnim asimilacijskim pritiskom (Brearley, 2001, str. 590; Taylor, 2014, str. 187 – 199). Becky Taylor, osvrćući se na poslijeratni položaj Roma, primjećuje kako postoji „iznenađujuća sličnost" u politici europskih država s obiju strana željezne zavjese prema Romima. Tako je većina europskih zemalja provodila represivnu asimilacijsku politiku prisilne sedenterizacije (Brearley, 2001, str. 590; Taylor, 2014, str. 188 – 189).

Nameće se pitanje kako su se europske države odnosile prema stradanju Roma nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Većina europskih država nije tada službeno priznala Romima status ratnih žrtava, a u skladu s time nije ih obeštećivala. Najbolji primjer takvog „zanemarivanja" (zaboravljanja) romskih žrtava jest Zapadna Njemačka, čiji su sudovi sve do 60-ih godina 20. stoljeća odbacivali tužbe romskih i sintskih organizacija navodeći kako su prema njima nacističke vlasti provodile uobičajenu kriminalističku politiku kao prema drugim asocijalcima i kriminalcima. Promjena odnosa prema romskim i sintskim žrtvama na njemačkim sudovima nije odmah dovela do takve promjene u širem njemačkom društvu, niti kod njezinih političara. Trebalo je čekati sve do 1982. kada je Helmut Schmidt kao kancelar službeno priznao stradanje Roma i Sinta od strane nacističkih vlasti. Navedeno priznanje potaknulo je šire rasprave u njemačkoj zajednici oko pitanja obeštećenja i komemoriranja romskih i sintskih žrtava. Posljedica ovih višedesetljetnih rasprava bilo je podizanje spomenika romskim i sintskim žrtvama nacionalsocijalizma u Berlinu 2012., u čemu je sudjelovala i kancelarka Angela Merkel. Uključujući i ovaj spomenik, u Njemačkoj su u više od 100 gradova osnovana mjesta sjećanja, podignuti spomenici, imenovane ulice u znak sjećanja na stradale Rome i Sinte. Najviše spomenika posvećenih romskim žrtvama postavljeno je na mjestima bivših nacističkih koncentracijskih logora, poput logora Belsen, Buchenwald, Dachau, Flossenbürg, Mittelbau-Dora, Neuengamme, Ravensbrück i Sachsenhausen (Blumer, 2013, str. 205 – 228; Clayton, 2002, str. 11; Davis Lutz i Lutz, 1995, str. 346 – 359; Margalit, 1997, str. 181 – 204; Martins – Heuss, 1989, str. 194; Sandner, 2009, str. 175 – 194; Taylor, 2014, str. 189 – 190). Marginalizacija ratnog stradanja Roma se mijenja tek od 80-ih godina prošlog stoljeća, kada neke europske države priznaju stradanje Roma i započinju s njegovim komemoriranjem. O ovom procesu izvijestilo je posebno vijeće stručnjaka o romskim pitanjima (CAHROM) u svibnju 2013. objavljujući poseban dokument o odnosu 47 članica Vijeća Europe prema pitanju priznavanja romskog genocida i njegovom komemorativnom obilježavanju. Tako se u ovom dokumentu navodi kako su nizozemske vlasti od 60-ih godina 20. st. posebnim zakonskim odredbama omogućile obeštećenje i romskim žrtvama, no tek su 1995. službeno priznale genocid nad Romima. Norveške vlasti su 2001. službeno priznale genocid nad Romima i pritom su iste godine otvorile Centre for Studies of Holocaust and Religious Minorities kao središnje tijelo za istraživanje stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. Austrija službeno ne priznaje (samostalno) genocid nad Romima, već je on službeno priznat kao sastavni dio Holokausta. Francuske državne vlasti službeno ne priznaju stradanje Roma, a tek su 1997. po prvi puta spomenule Rome kao žrtve holokausta. Jedan dio država poput Češke, Hrvatske, Estonije, Mađarske, Crne Gore, Nizozemske, Norveške, Poljske, Rumunjske, Rusije, Srbije, Slovačke, Ukrajine i Ujedinjenog Kraljevstva priznale su stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu. Neke od ovih država, poput

Češke, Hrvatske, Mađarske, Poljske, Rumunjske, Slovačke, Ukrajine, obilježavaju 2. kolovoza kao (središnju) komemoraciju romskih žrtava. No, neke države ove komemoracije održavaju drugim danima. Tako češke vlasti obilježavaju i 7. ožujka (u spomen na 7. ožujka 1943. kada se dogodio prvi transport Roma iz Brna u koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau). Crna Gora i Srbija obilježavaju 16. prosinca kao dan komemoracije romskih žrtava u znak sjećanja na odredbu Heinricha Himmlera od 16. prosinca 1942. o uhićenju i deportaciji svih Roma u koncentracijske logore. Nizozemska obilježava romsko stradanje 4. i 5. svibnja (u sjećanje na oslobađanje Nizozemske). Austrijske vlasti komemoriraju stradanje Roma 5. svibnja kao dio Austrijskog dana holokausta (CAHROM, 2013). Potrebno je spomenuti i Bugarsku i Moldaviju, koje stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu komemoriraju 8. travnja, Latviju koja ovo stradanje komemorira 8. svibnja (Dan komemoracije žrtava Drugoga svjetskog rata). U Litvi se 2. kolovoza „neslužbeno obilježava stradanja Roma", a u Finskoj, Irskoj i Italiji komemoracije za Rome se obilježavaju 27. siječnja u sklopu Službenog dana sjećanja na žrtve holokausta (OSCE/ODIHR, 2015, str. 54 – 55, 57, 59 – 61). Iz navedenog je uočljivo kako prije sedam godina i dalje nije postojao središnji međunarodni dan sjećanja na romske žrtve, već su većinom navedene države to obilježivale u sklopu sjećanja na žrtve holokausta. No inicijativa je romskih nevladinih organizacija za središnjom međunarodnom komemoracijom tog dana, poput Roma National Congress i International Romani Union, koje su u lipnju 2009. predložile Vijeću Europe obilježavanje posebnog dana sjećanja na Rome stradale u Drugom svjetskom ratu pod nazivom „International Remembrance Day of Roma Victims of the Pharraimos (Holocaust)" („Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve pharraimosa/ holokausta"). Kao dan obilježavanja odabran je 2. kolovoza u znak sjećanja na 2. kolovoza 1944. kada je nešto manje od 3000 Roma ubijeno u Zigeunerlager („Ciganskom logoru"), koji je bio dio koncentracijskog logora Auschwitz. Sličnu inicijativu o obilježavanju 2. kolovoza kao posebnog dana sjećanja na romske žrtve predložio je 2012. dio zastupnika u Europskom parlamentu, poput Lívie Járóke, Cecilie Wikström, Mikaela Gustafssona, Fernanda López Aguilara. Oni su napisali *Declaration on establishing a European Day of Remembrance for Victims of the Porajmos (Romani Holocaust)*, ili *Deklaraciju o uspostavljanju Europskog dana sjećanja na žrtve porjamosa (romskog holokausta)* unutar koje je istaknuto kako se mora uspostaviti jedan europski dan sjećanja žrtava porajmosa radi očuvanja sjećanja na žrtve i istodobno ojačavanje mira i stabilnosti. U Deklaraciji je istaknuto kako manjak znanja koje većinska zajednica ima o povijesti Roma, napose o njihovom stradanju u Drugom svjetskom ratu, u znatnoj mjeri pridonosi predrasudama o Romima, a time se i otežava njihova socijalna inkluzija. Zatim se ističe potreba podupiranja sveučilišnih i institutskih istraživanja „nevolja" Roma kroz povijest i isticanje povezanosti u prošlosti između europskih društava s Romima („Roma Holocaust", 2012).

Sljedeći značajan korak u priznavanju stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu učinio je Europski parlament, koji je u travnju 2015. donio „Rezoluciju povodom Međunarodnog dana Roma – rasna netrpeljivost prema Romima u Europi i priznanje na razini EU-a dana sjećanja na genocid nad Romima u Drugom svjetskom ratu". U Rezoluciji se Romi navode kao „najveća europska etnička manjina" i „povijesni dio društva u mnogim europskim državama", čime se smatraju dijelom „europske kulture i vrijednosti". Tako se navodi kako je u tom ratu ubijeno „barem 500.000 Roma", što je bilo zanemareno nakon rata, te se navodi potreba priznavanja i obilježavanja sjećanja na genocid nad Romima počinjen za vrijeme Drugoga svjetskog rata te uspostavljanje europskog dana posvećenog sjećanju. U nastavku Rezolucije pozvane su države članice da službeno priznaju taj genocid i druge oblike progona Roma.[1] Ovom Rezolucijom može se zaključiti kako je Europski parlament priznao genocid nad Romima, pritom kritizirao njegovo zanemarivanje zbog čega je pred-

[1] Rezolucija Europskog parlamenta od 15. travnja 2015. povodom Međunarodnog dana Roma – rasna netrpeljivost prema Romima u Europi i priznanje na razini EU-a dana sjećanja na genocid nad Romima u Drugom svjetskom ratu (2015/2615(RSP)), SL EU C 328/4(2015).

ložio njegovo potpuno priznanje i potrebu za njegovim obilježavanjem posebnim danom, a sve s ciljem da se spriječi rasna netrpeljivost u državama članicama Europske unije. Isto tijelo je u listopadu 2017. donijelo „Rezoluciju Europskog parlamenta od 25. listopada 2017. o aspektima temeljnih prava u integraciji Roma u EU-u: borba protiv anticiganizma (2017/2038(INI))" u kojem se pozivaju države članice da odaju počast žrtvama holokausta nad Romima obilježavanjem 2. kolovoza i 27. siječnja. Između ostalog, ovim dokumentom pozivaju države članice da „jasno osude i kazne nijekanje holokausta nad Romima".[2]

ODNOS ROMA U EUROPSKIM ZEMLJAMA PREMA PITANJU PRIZNAVANJA I KOMEMORIRANJA ŽRTAVA SVOJIH SUNARODNJAKA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Kako bi bolje razumjeli zašto se dogodila šutnja i/ili marginalizacija pitanja stradanja romskih žrtava, potrebno je osvrnuti se i na pitanje kakav je bio odnos unutar samih romskih zajednica u europskim državama prema ovom pitanju. Isabel Fonseca u svojoj knjizi o položaju Roma u jugoistočnim europskim zemljama iz sredine 90-ih godina 20. st. nastoji to objasniti navodeći:

> „…Židovi su na progone i raseljavanja odgovorili monumentalnom industrijom sjećanja. Cigani, sa svojom čudnovatom mješavinom fatalizma i duha, ili domišljatosti za iskoristiti dan, od zaboravljanja su načinili umjetnost…" (Fonseca, 2005, str. 308).

Dijelom se svakako možemo složiti s Fonsecinom tezom kako su Romi od svog zaborava na događaje vezane za njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu napravili „umjetnost", za razliku od Židova koji su daleko odmakli u brizi i obilježavanju stradanja u istom ratu („monumentalna industrija sjećanja"). Drugi znanstvenici, poput Stewarta, primjećuju kako izostanak romskog sjećanja i komemoriranja stradanja ne znači da su oni zaboravili taj dio prošlosti, već ga na drugačiji način interpretiraju (Stewart, 2004, str. 561 – 582). Na ovu tezu neki se nadovezuju i ističu kako je malobrojna predratna romska inteligencija većinom među prvima stradala u ratu zbog čega nije mogla nakon rata niti započeti s istraživanjima ili drugim javnim aktivnostima vezanim za pitanje stradanja svojih sunarodnjaka. Istodobno, Romi nisu imali svoju matičnu državu (što neki uspoređuju sa Židovima koji su imali Izrael), unutar čijih bi se institucija bavilo ovom tematikom (Clayton, 2002, str. 11). Kapralski u analizi odnosa Roma prema vlastitoj kulturi sjećanja piše kako sjećanje Roma ovisi o posebnosti progona svake njihove skupine, o samoj percepciji sjećanja i izgradnji identiteta kod svake romske skupine. Nadalje, navode kako je do „zaboravljanja" kod njih došlo zbog specifičnosti njihovog progona, posebice jer on nije bio „dokumentiran", tj. vlasti koje su ih progonile nisu posebno (sustavno) bilježile njihov progon. Osim toga, Kapralski primjećuje kako je do „zaborava" stradanja kod Roma došlo i kao posljedica lošeg odnosa većinskog stanovništva prema njima, što je dovelo do njihovog „ušutkavanja" u govorenju o svom stradanju. No takav odnos Roma prema svom stradanju se mijenja sve uspješnijim procesom obrazovanja i boljim društveno-političkim organiziranjem, što je kod njih dovelo do oblikovanja političke svijesti i svijesti o potrebi izgradnje novog „kolektivnog identiteta". Sve to dovelo je do pojačanog interesa Roma da u široj javnosti govore o svom ratnom stradanju i s njime povezanim pitanjem komemoriranja svojih žrtava (Kapralski, 2013, str. 230 – 251).

Iz navedenog se može primijetiti kako poslijeratna romska inteligencija i s njome povezane organizacije nisu imale snage nametnuti pitanje priznavanja ratnog stradanja vlastitih sunarodnjaka u europskim državama. No nakon dolaska obrazovanije, politički organiziranije i time utjecajnije romske inteligencije, pitanje stradanja i komemoracije Roma probilo se u javnosti, čiji politički predstavnici to u sve većem broju priznaju.

[2] Rezolucija Europskog parlamenta od 25. listopada 2017. o aspektima temeljnih prava u integraciji Roma u EU-u: borba protiv anticiganizma (2017/2038(INI)), SL EU C 346/2018

ODNOS HRVATSKIH VLASTI PREMA PITANJU STRADANJA I KOMEMORIRANJA ROMSKIH ŽRTAVA DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Romi u socijalističkoj Jugoslaviji nisu imali status „narodnosti" koja je prema zakonodavnim stručnjacima tada zamjenjivala pojam „nacionalna manjina", već je imala status etničke grupe. Kao razlozi zašto nisu dobili status narodnosti, navedeno je kako Romi nemaju matičnu državu i ne mogu utvrditi svoje podrijetlo (Tomaševski, 1985, str. 26 – 31). Romi tako nisu imali politički i drugi oblik zaštite matične države, a u samoj socijalističkoj Jugoslaviji nisu imali svoje političke predstavnike. Imajući navedeno na umu, postavlja se pitanje odnosa jugoslavenskih vlasti prema pitanju stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. U odgovoru na ovo pitanje potrebno je naglasiti kako jugoslavenske socijalističke vlasti nikad nisu priznale posebnim aktom ili dokumentom posebnost stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. Štoviše, iste vlasti nisu javno pokazivale interes za istraživanje ove tematike i njezino iznošenje u javnost, što je vidljivo i u slabom interesu, gotovo nikakvome, tadašnje historiografije za znanstvenim istraživanjem ove teme. Romsko stradanje tek je usputno spominjano u kontekstu stradanja fašističkih žrtava u većini monografskih djela o razvoju Narodnooslobodilačke borbe na određenom području, ili u djelima u kojima su objavljena sjećanja preživjelih iz logora i sl. (Vojak, 2015b, str. 353 – 369; Vojak, 2010, str. 229 – 239). Jugoslavenske socijalističke vlasti smatrale su Narodnooslobodilački rat (dalje NOR) i socijalističku revoluciju kao jedan od njezinih najznačajnijih ideoloških stupova. Unutar takvog ideološkog diskursa središnji temelj i sama bit službenog kolektivnog pamćenja činila je koncepcija „bratstva i jedinstvo svih naroda i narodnosti" (Karge, 2014, str. 8). Na tragu ove teze, Dunja Rihtman – Auguštin primjećuje kako je jugoslavenski socijalizam ostvario svoj „simbolički i ritualni svijet" ističući socijalističku tradiciju, političke simbole i rituale, a sve radi potvrde vlastitog legitimiteta, unutar toga „proizvodnja povijesti" donijela je nove simbole i obrede, nove vrednote i norme uz posredovanje novih znakova i obreda (Rihtman – Auguštin, 2000, str. 15). Institucionalni oblik ovakve politike kulture sjećanja stvoren je dvije godine po završetku rata u obliku organizacije Saveza boraca, koja se brinula za očuvanje i njegovanje tradicije i sjećanja na NOR, poput održavanja grobova, postavljanja spomenika, sakupljanja dokumenta. Tako je ova organizacija postala „prijenosnik službenih teza o prošlosti" i „čuvar sjećanja na bratstvo i jedinstvo" (Karge, 2014, str. 19 – 21, 32). U ovom kontekstu potrebno je istaknuti još jedan iznimno značajan aspekt: fokus na kulturu sjećanja nakon rata bio je stavljen na „partizana" kao istaknutog ratnog junaka. To se mijenja tek krajem 50-ih godina 20. st. kada fokus prelazi na „žrtve rata" koje se smatraju herojima (Karge, 2014, str. 138, 176 – 179). Pierre Nora navodi kako su mjesta pamćenja ostaci i krajnji oblik u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije, a čine ih, između ostalog, i spomenici (Nora, 2006, str. 28). Zbog toga su jugoslavenske vlasti u namjeri legitimacije države i naroda isticali potrebu održavanja uspomena na herojska djela, brutalnost neprijatelja i broj žrtava, što je bilo vidljivo u podizanju brojnih spomenika (Sundhaussen, 2006, str. 247 – 248). Tako je za vrijeme socijalističke Hrvatske (1945. – 1990.) ukupno podignuto oko 6000 spomen-obilježja „antifašističkim borcima, nevinim i mučenim žrtvama fašističkog terora" (Banov, 2013, str. 681; Karge, 2014, str. 137). Od toga se samo jedno spomen-obilježje u socijalističkoj Hrvatskoj neposredno odnosilo na stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu. Ono je bilo postavljeno 1971. na lokalitetu masovnih grobnica Roma u selu Uštice, koje je za vrijeme Drugoga svjetskog rata bilo dio ustaškog jasenovačkog logora u kojem su većinom ubijeni i mučeni Romi zbog čega mjesto i nosi naziv „ciganski logor" i/ili „cigansko groblje". (Acković, 2007, str. 45 – 62; Arhiva Spomen-područja Jasenovac, 1985, str. 3). Uštice su od kraja 80-ih godina 20. st. bile zapuštene i neodržavane sve do 2012., kada je tamo započelo obilježavanje Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve pojramosa/holokausta (Vojak, 2014, str. 247 – 250). Zašto je u razdoblju socijalističke Hrvatske (1945. – 1990.) bila postavljena samo jedna spomen-ploča posvećena romskim žrtvama Drugoga svjetskog rata? Odgovor se dijelom može objasniti

kolektivnom i unitarnom politikom u Jugoslaviji, gdje je bilo zabranjeno isticati posebne nacionalne skupine kao ratne žrtve. Zbog toga su se na spomenicima i prilikom komemorativnih aktivnosti gotovo uvijek koristili termini poput „žrtve fašističkog terora". Posljedica takve politike kulture sjećanja bilo je „utapljanje" etničkog predznaka romskih žrtava u „masu drugih (fašističkih) žrtava".

Ukratko bi se moglo zaključiti kako su socijalističke vlasti u Jugoslaviji, uključujući i Hrvatsku, slijedile obrazac većine europskih država u marginalizaciji ili zanemarivanju stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. Zakonsko nereguliranje položaja Roma s njihovom socioekonomskom marginalnošću te izostanak zaštite matične države pridonio je obrascu zanemarivanja romskih žrtava. Nadalje, u ovom razdoblju romske žrtve bile su utopljene u ideološki obrazac „žrtava fašističkog terora", što je isključivalo postavljanje spomenika s naznakama romskog etničkog identiteta ili održavanje zasebnih komemoracija. Jedina vidljiva iznimka bilo je postavljanje spomen-ploče u selu Uštica, unutar Spomen-područja Jasenovac, no ni na ovom području nisu održavane komemoracije.

KOMEMORIRANJE ROMSKIH ŽRTAVA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Romi u prvom Ustavu iz 1990. nisu bili navedeni kao jedna od deset „autohtonih" manjina (Srbi, Česi, Slovaci, Talijani, Mađari, Židovi, Nijemci, Austrijanci, Ukrajinici i Rusini), već su oni smatrani alohtonom manjinom (kojima se jamče samo opća ljudska prava i slobode, a tako su izjednačeni po pravima s ostalim građanima). Njihov zakonski položaj se mijenja u prosincu 2002. donošenjem *Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina* od 19. prosinca 2002. kada su kao nacionalna manjina izjednačeni s ostalim manjinama (Vojak, 2015a, str. 195 – 214). Osnivanjem nove hrvatske države dolazi i do osnivanja prvih romskih političkih organizacija, npr. u lipnju 1991. osnovana je Stranka Roma Hrvatske – SRH pod predsjedanjem Steve Đurđevića, koja kasnije ima ogranke u Zagrebu, Rijeci i Čakovcu. Idućih godine osnovana je u Zagrebu Zajednica Roma Hrvatske koja je okupljala 23 romske udruge (Rumbak, 2008, str. 263 – 293).

Izbori za vijeća nacionalnih manjina provedeni u svibnju 2003. „pokazali su visoku osviještenost Roma o potrebi sudjelovanja na izborima". U skladu s ovakvim pravnim normama omogućen je izbor Roma Nazifa Memedija (2008. – 2011.) i Veljka Kajtazija (2012. –) za zastupnike u Hrvatskom saboru. Na ovaj način su Romi dobili svoje izravne političke predstavnike, koji su zastupali njihova prava i interese. Upravo je kao jedan od interesa kod Roma istaknuto pitanje komemoriranja njihovih žrtava Drugoga svjetskog rata. Veljko Kajtazi je kao politički predstavnik Roma u Hrvatskom saboru 2012. inicirao obilježavanje Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve holokausta. Potrebno je imati na umu kako je Republika Hrvatska od 1. srpnja 2012. preuzela predsjedanje „Desetljeća za uključivanje Roma" (dalje Desetljeće), unutar koje je jedna od triju inicijativa zastupnika Kajtazija bila organiziranje Međunarodne konferencije vezane za holokaust – Samuaripen (Kajtazi, 2015, str. 24). Tu je vidljiv njegov fokus na pitanje tematike stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu te je formirao organizacijski odbor pod njegovim predsjedanjem, s članovima: Anka Dalipovski (predsjednica Centra za provedbu integracije Roma u Republici Hrvatskoj i Europskoj uniji iz Zagreba) i Nedjeljko Bjelajac (suradnik zastupnika Veljka Kajtazija) (Kajtazi, 2015, str. 28 – 33). Organizatori ovog komemorativnog skupa bile su nevladine romske organizacije predvođene Centrom za provedbu integracija u Europsku uniju s Veljkom Kajtazijem i uz podršku Savjeta za nacionalne manjine Grada Zagreba, Ministarstva kulture i Spomen-područja Jasenovac (Papo i Orlović, 2012, str. 12, 15). Kao mjesto komemoracije odabrano je selo Uštice, u kojem su otkrivene masovne grobnice Roma iz Drugoga svjetskog rata, i gdje je 1971. postavljena jedina spomen-ploča o stradalim Romima u Hrvatskoj. Navedeni organizacijski odbor je kao datum komemoriranja odabrao 2. kolovoza kao Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve pharraimosa/holokausta. Uoči održavanja komemoracije dogodio se određeni sukob unutar romskih organizacija, kada je dio romskih predstavnika postavio određene „dodatke" na samu spomen-ploču u Ušticama. Naime,

dio romskih organizacija predvođen Nazifom Memedijem, tada bivšim zastupnikom Roma u Hrvatskom saboru (2008. – 2011.), predložio je održavanje komemoracije stradalim Romima u Ušticama, ali 30. rujna 2012., što je prema njemu odobrio u travnju iste godine Savjet Spomen-područja Jasenovac (dalje Savjet). Oni su postavili spomen-ploču na onu postojeću u Ušticama, a koju je financirao, prema navodima Memedija, sam Savjet za nacionalne manjine. U ovu polemiku oko pitanja organizacije komemoracije uključuje se Berislav Šipuš, zamjenik ministrice kulture, koji 9. srpnja 2012. posebnim dopisom poziva na „potrebu bolje koordinacije" između dva romska predstavnika, zastupnika Kajtazija i Centra za provedbu integracija u Europsku uniju te Steve Đurđevića, predsjednika Nacionalnog odbora romske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj (ujedno i član Savjeta). Nakon toga se na sjednici Savjeta donijela odluka da će se komemoracija održati u selu Uštice 2. kolovoza u organizaciji zastupnika Kajtazija i Centra za provedbu integracija u Europskoj uniji. Postavljenu ploču maknulo je Spomen-područje Jasenovac, što je pohvalio Organizacijski odbor predvođen zastupnikom Kajtazijem, a istodobno kritizirao Memedi posebnim dopisom upućenim Savjetu Spomen-područja Jasenovac, samom Spomen-području Jasenovac te Ministarstvu kulture (Kajtazi, 2015, str. 30; Memedi, 2012, str. 20 – 21).

Komemoracija se održala 2. kolovoza 2012. u Ušticama u organizaciji zastupnika Kajtazija, a na samom skupu se okupilo nekoliko stotina sudionika, od kojih su većinu činili Romi iz raznih dijelova Hrvatske. Osim njih, komemoraciji su prisustvovali predstavnici državnih i lokalnih vlasti, poput Aleksandra Tolnauera (predsjednika Savjeta za nacionalne manjine), Berislava Šipuša (zamjenik ministrice kulture) i dr. Od javnih osoba komemoraciji su prisustvovali Branko Lustig, Ivan Fumić (član Predsjedništva Saveza antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske) te veleposlanici i/ili njihovi izaslanici iz Rusije, Malezije, Azerbajdžana, Njemačke i dr. Prvi se skupu obratio zastupnik Kajtazi koji je osudio „ustaški pokušaj istrebljenja" Roma za vrijeme Drugoga svjetskog rata, a ovaj zločin je okarakterizirao kao „genocid", što je značajno jer je dotada izostalo službeno priznanje hrvatskih institucija. (Papo i Orlović, 2012, str. 11, 12). Kajtazi je zatim u govoru naveo kako se ova komemoracija održava u znak sjećanja na stradanje Roma u koncentracijskom logoru Auschwitz i u kontekstu Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve holokausta. Na ovaj način se Hrvatska uključila u međunarodni kontekst komemoriranja romskih žrtava. Nadalje, zastupnik Kajtazi se posebno osvrnuo i na pitanje zaboravljanja sjećanja na stradanja Roma:

> „…u Jasenovcu je kraj rata dočekao tek neznatni broj Roma. Bila je to ostavština režima koji je istrijebio gotovo sve Rome s područja Hrvatske, a nakon toga došao je zaborav. Više od dvadeset godina trebalo je da se na opustošenom području koncentarcijskog logora Jasenovac osnuje Spomen-područje s memorijalnim muzejom i podigne spomenik svim žrtvama. Podizanje dostojnog spomenika desecima tisuća romskih žrtava na kojem će na hrvatskom i romskom jeziku biti ispričan bar djelić priče o stradanju Roma ostaje najviši prioritet romske zajednice… (…) …posebno je važno da prestane marginalizacija romskih žrtava koje se najčešće tek usputno spominju kada se nabrajaju stradalnički narodi u takozvanoj NDH. Romska žrtva je zaboravljena i to se mora promijeniti…" (Papo i Orlović, 2012, str. 12).

U svom govoru zastupnik Kajtazi je posredno kritizirao i dio romskih udruga koje su „pokušale zloupotrijebiti spomenik" u Ušticama za što je rekao kako je to „praksa koja se više nikad ne smije dopustiti." (Papo i Orlović, 2012, str. 12).

Neven Mimica, potpredsjednik Vlade RH, poslao je pozdravno pismo u ime Vlade RH, koje je pročitano na samoj komemoraciji. U pismo je Mimica osudio romsko stradanje u Drugome svjetskom ratu, no pritom nije upotrijebio pojam „genocid", već je istaknuo „vrijednosti antifašističke borbe i s njom povezane ideje slobode, demokracije, zaštite ljudskih i manjinskih prava, mira i prosperiteta". (Papo i Orlović, 2012, str. 7). Zoran Vasić je u ime Hrvatskog sabora istaknuo kako je komemoracija „izuzetno bitna i važna" jer sprečava zaborav na zločine te je pritom naglasio i njezin značaj u kontekstu priprema Hrvatske za ulazak u Europsku

uniju. (Papo i Orlović, 2012, str. 17 – 18). Za razliku od Mimice i Vasića, Aleksandar Tolnauer je u svom govoru na komemoraciji jasno istaknuo da je nad Romima u NDH počinjen genocid. (Papo i Orlović, 2012, str. 23). Nakon toga se skupu obradio Branko Lustig, koji je govorio o svom iskustvu preživjelog židovskog zatvorenika iz nacističkog koncentracijskog logora te se pritom osvrnuo na razloge zašto se dogodio genocid nad Romima. Iako se na komemoraciji nije obratio nitko od preživjelih Roma, obraćanje Lustiga kao preživjelog židovskog logoraša jasno pokazuje povezanost između genocida nad Romima i holokausta nad Židovima. Osim toga, i u nazivu same komemoracije je riječ „holokaust", čime je ona i u hrvatskom kontekstu dobila šire značenje od stradanja Židova u Drugom svjetskom ratu (Joskowicz, 2016, str. 110 – 140; Margalit, 2000, str. 185 – 210).

Nakon komemoracije u Ušticama bilo je vidljivo kako je dobila određenu političku podršku hrvatskih institucija, što je bilo uočljivo uvrštenjem pitanja priznanja, komemoriranja i znanstvenog istraživanja stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu kao jedan od prioriteta politike Republike Hrvatske kao predsjedavateljice Desetljeća (Kajtazi, 2015, str. 39). No istodobno su bili primjetni određeni sukobi unutar romskih organizacija oko pitanja tko će i kada organizirati komemoraciju. Ibrahim Gušani je kao predstavnik Roma iz Republike Hrvatske na sjednici Europskog foruma Roma i putnika početkom kolovoza 2012. oštro kritizirao rad zastupnika Kajtazija i na pitanju komemoriranja romskih žrtava:

> „…Saborski zastupnik g. Veljko Kajtazi organizira komemoracije i sam donosi odluke bez Roma da se ide na romsko groblje Uštice – Jasenovac gdje je ubijeno 16.000 Roma za vrijeme Drugog svjetskoga rata. Predložili smo da se u spomen-području Jasenovac komemoracija održava 30. rujna jer je upravo u rujnu i veljači 1942. g. ubijeno najviše Roma. Spomen-područje je prihvatilo naš prijedlog, ali ga je saborski zastupnik odbio i uprkos [usprkos, op. a.] svima nama organizirao komemoraciju sam 2. kolovoza kada je bio holokaust na Rome u Auschwitzu i Birkenau gdje je ubijeno 3000 Roma. Smatramo kako to nije u redu jer Jasenovac nema veze s Auschwitzom. Od toga dana kada je organizirana komemoracija od strane saborskog zastupnika g. Veljka Kajtazija u Jasenovac i pričao protiv Ustaštva…" (Gušani, 2012, str. 24).

Iz navedenog teksta uočljivo je kako se dio romskih organizacija protivi komemoriranju romskih žrtava 2. kolovoza u sklopu Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve holokausta, već predlažu da se komemoracija održi 30. rujna u znak sjećanja na rujan 1942. kada je najviše Roma bilo deportirano u jasenovački koncentracijski logor. Tu se nameće pitanje na temelju kojih istraživanja je donesena teza kako je najviše Roma stradalo u rujnu 1942.? Prema postojećim istraživanjima najbrojniji dolasci Roma u jasenovački logor bili su u lipnju i srpnju 1942. (Vojak, 2018b, str. 260 – 263). Nadalje, na istoj sjednici Europskog foruma Roma i putnika donesena je odluka da se pozovu države članice Europske unije da 2. kolovoza proglase Europskim danom sjećanja na žrtve holokausta, što je u opreci s prijedlogom komemoracije 30. rujna (Gušani, 2012, str. 23).

Sljedeći korak u komemoriranju romskih žrtava u Hrvatskoj bio je usmjeren na pitanje „aktualizacije" ove tematike unutar akademske zajednice. Tako se u svibnju 2013. u Zagrebu i Jasenovcu održao međunarodni znanstveni skup „Povezivanje povijesnog iskustva Roma u Europi s promicanjem tolerancije i nediskriminacije Roma", kao dio predsjedanja Hrvatske Desetljećem. Zastupnik Kajtazi je tom prilikom isticao potrebu obilježavanja mjesta masovnih zločina nad Romima u Drugom svjetskom ratu (Kajtazi, 2015, str. 72). Tom prilikom su sudionici skupa donijeli „Jasenovačku deklaraciju", koja se sastoji od sedam članaka. U prvom članku istaknuto je kako je nad romskim stanovništvom za vrijeme Drugoga svjetskog rata izvršen genocid, koji je bio „sustavno prešućivan". U sljedećem članku pozvano je na „državno i opće društveno priznanje romskog stradanja u Drugom svjetskom ratu". U trećem i četvrtom članku poziva se na potrebu poticanja znanstvenih i drugih istraživanja ove tematike i u skladu s time usklađivanje obrazovnog sustava u europskim i drugim zemljama. U petom članku navodi se kako je potrebno poticati javne medije, domaće i međunarodne, na primjereno informiranje o ovoj temi, dok je u šestom članku istaknuta potreba primjernog kome-

moriranja Roma. U posljednjem članku Deklaracije navedena je potreba poticanja muzejskih i drugih sličnih institucija na organiziranje kulturno-edukacijskih aktivnosti o stradanju Roma. Jasenovačka deklaracija ima za cilj upozoravati hrvatsku i širu javnost na podizanje svijesti o potrebi priznavanja i dostojnog obilježavanja stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu („Jasenovačka deklaracija", 2013, str. 9).

Nekoliko mjeseci kasnije održala se u selu Ušticama druga komemoracija koja je bila obilježena sukobima unutar romskih organizacija. Jedan dio romskih organizacija predvođen Centrom za provedbu integracije Roma u Republici Hrvatskoj i Europskoj uniji i Nacionalnom koordinacijom vijeća romske nacionalne manjine te 57 romskih udruga komemoraciju je obilježio 1. kolovoza 2013. i time obilježio Međunarodni dan sjećanja na romske *žrtve stradanja u Drugom svjetskom* ratu – holokaust. Iz ovoga je vidljivo da se odustalo od komemoriranja romskih žrtava u rujnu i prihvatila međunarodna inicijativa za komemoriranjem u kolovozu. Anka Dalipovska, predsjednica Centra za provedbu integracije Roma u Republici Hrvatskoj i Europskoj uniji, u obraćanju je navela kako „romske žrtve genocida nisu obeštećene", a pritom nema istraživanja o ovom stradanju. Osim toga, istaknula je kako je njena organizacija prva organizirala komemoraciju u Ušticama, a ove godine to organizira bez potpore državnih institucija, već na temelju „privatnih donacija, lokalne zajednice te gospodarskih subjekata" (Rukavina, 2013, str. 39).

Iz ovoga je uočljivo kako je došlo do određenih sukoba unutar romske zajednice, jer su Anka Dalipovski i njena udruga organizirali ovu komemoraciju bez dotadašnje suradnje s drugim romskim udrugama predvođenim zastupnikom Kajtazijem. Nakon govora Dalipovske, govore su održali Stevo Đurđević, član Savjeta Spomen-područja Jasenovac u ime romske zajednice u Hrvatskoj, Ibrahim Gušani, predsjednik Nacionalne koordinacije županijskih vijeća romske nacionalne manjine u RH, te Željko Balog, predsjednik Vijeća romske nacionalne manjine u Međimurskoj županiji (Gašparović, 2013).

Idući dan, 2. kolovoza 2013., održana je komemoracija u Ušticama u organizaciji Romskog nacionalnog vijeća pod zastupnikom Kajtazijem, a pritom se okupilo oko 800 Roma, predstavnika državnih i lokalnih vlasti. Veljko Kajtazi je u uvodnom govoru istaknuo kako „desetljećima nije bilo značajnijih napora da se romska žrtva istraži, obilježi i komemorira", zbog čega su odgovorni država, ali i romska zajednica, koja nije bila organizirana, i pritom je naveo:

> „…dužnost je i odgovornost svih nas, svakog pojedinca i institucije, da se odredi prema najvećem zločinu moderne povijesti. Odgovornost je institucija i pojedinaca da istina o zločinima bude upisana u školske udžbenike, da se o njoj govori na školskim satovima, da dovedemo učenike i studente u Jasenovac i na druga mjesta stradanja…" (Kajtazi, 2013, str. 15).

Nakon toga slijedili su govori različitih predstavnika hrvatskih državnih institucija. Aleksandar Tolnauer, predsjednik Savjeta za nacionalne manjine RH, posebno se osvrnuo na pitanje povijesnog revizionizma, dok je Jozo Radoš, zastupnik u Hrvatskom saboru i u ime Josipa Leke, predsjednika Hrvatskog sabora, istaknuo potrebu odavanja počasti romskim žrtvama te potrebu da se Hrvatska kao jedna civilizirana moderna država suoči sa svojom prošlošću (Kajtazi, 2013, str. 19, 21, 31). Milan Bandić, gradonačelnik Grada Zagreba, u svom je govoru istaknuo potrebu „dolične komemoracije" romskih žrtava, kao i obilježavanja svih mjesta njihovog stradanja (Kajtazi, 2013, str. 25). Potrebno je navesti kako su ovoj komemoraciji prisustvovala dva izaslanstva iz Republike Srbije i pritom je Srđan Šajn, zastupnik u Narodnoj skupštini Srbije, posebno naglasio potrebu obilježavanja stradanja (romskih) žrtava kako bi se takvi događaji u budućnosti mogli pravovremeno spriječiti (Kajtazi, 2013, str. 23). Dragoljub Acković je u ime srbijanskog predsjednika Tomislava Nikolića posebno istaknuo vidljivu promjenu u komemoriranju romskih žrtava u Hrvatskoj, a pritom je osudio proces „zaboravljanja" ovog stradanja (Kajtazi, 2013, str. 29).

Slična politička podijeljenost romske zajednice oko pitanja komemoriranja vlastitih žrtava nastavila se i u kolovozu 2014. na komemoraciji u Ušticama (Peradenić, 2014). Kajtazi je u uvodnom govoru istaknuo:

> „…nema ni jednog dana koji ima veću simboličku važnost od 2. kolovoza. Danas je Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve porjamosa/holokausta…(…)…Danas je dan kad se sjećamo Roma koji su dovedeni ovdje i na brojna druga mjesta u Hrvatskoj i širom Europe i ubijeni… (…) Dragi Romi, nikada ne smijemo zaboraviti genocid koji je izvršen nad Romima i drugim stradalačkim narodima u Drugom svjetskom ratu. Nikada ne smijemo zaboraviti da su svi ti ljudi ubijani samo zbog pripadnosti jednom narodu. Teško da ima zločina goreg od toga. I zato je ovo mjesto i ovo je dan za sve Rome da se okupe i da se poklone sjenama žrtava…" (Kajtazi, 2014, str. 16).

Slijedio je govor Aleksandra Tolnauera kao izaslanika Ive Josipovića, tadašnjeg predsjednika Republike Hrvatske, koji je istaknuo antifašističko usmjerenje hrvatskog naroda. Nakon toga skupu su se obratili Franjo Habulin, predsjednik Saveza antifašistički boraca i antifašista RH, Vladimir Stojsavljević, pomoćnik ministrice kulture, i Zdravko Ronko, zastupnik u Hrvatskom saboru, koji su istaknuli potrebu komemoriranja romskih žrtava (Kajtazi, 2014, str. 21, 23 – 27).

U listopadu 2014. zastupnik Kajtazi je inicirao putem Kluba zastupnika nacionalnih manjina u Hrvatskom saboru „Prijedlog odluke o proglašenju Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve pojramosa/holokausta", u kojem je naveo:

> „…nakon Drugog svjetskog rata romska je žrtva zaboravljena i stoga marginalizirana u procesima komemoracije žrtava Drugog svjetskog rata, historiografiji, obrazovnim programima i udžbenicima, a romske se žrtve tek usputno spominju kada se nabrajaju stradalnički narodi u Drugom svjetskom ratu. Romska zajednica pokazuje važnost sjećanja na stradanje Roma za vrijeme Drugog svjetskog rata te od 2012. godine, kao i u ostalim europskim državama, obilježava 2. kolovoza kao Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve porajmosa/holokausta…" (Klub nacionalnih manjina, 2014).

Prijedlog o proglašenju Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve pojramosa/holokausta usvojen je 12. prosinca 2014. u Hrvatskom saboru (Odluka, br. 151/2014). Upravo ova odluka Hrvatskog sabora mogla bi se tumačiti kao korak naprijed u politici Republike Hrvatske u priznanju da se zločin genocida dogodio na njenom području za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Naime, Republika Hrvatska zauzela je stav kako priznaje stradanje Roma, no istodobno nije se jasno odredila da je to stradanje bilo genocidno (CAHROM, 2013, str. 7). Sljedeća komemoracija u Ušticama održala se 2. kolovoza 2015., a na njoj se okupio znatan broj Roma, kao i predstavnika institucija državnih i lokalnih vlasti, vjerskih organizacija, veleposlanstva i dr. Zanimljivo je kako se od te komemoracije do danas nisu obilježavale paralelne romske komemoracije, što sugerira da su se dotadašnje razmirice unutar romske zajednice oko pitanja komemoracije razriješile. Između ostalih govornika, Aleksandar Tolnauer posebno je kritizirao pojavu „relativizacije zločina u smislu izjednačavanja krvnika i žrtve, uzroka i posljedica". (Kajtazi, 2016, str. 39). Na njega se nadovezao Tomislav Tolušić koji je kao izaslanik Vlade Republike Hrvatske naveo kako „povijest neće zaboraviti romske žrtve" (Kajtazi, 2016, str. 49). Pitanje eventualne „genocidne odgovornosti" Republike Hrvatske je za vrijeme ove komemoracije postavio Željko Jovanović iz zaklade Otvoreno društvo Budimpešta – ured romskih inicijativa, ističući kako bi „Hrvatska trebala snositi kolektivnu odgovornost" za stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. Ovu tezu je opovrgao Aleksandar Tolnauer, predsjednik Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske, navevši kako Hrvatska nije sljednica NDH te tako „ne baštini ništa i ništa nije dužna". („Jovanović", 2015).

Na komemoraciji koja se održala 2. kolovoza 2016. ponovljene su poruke s prijašnjih komemoracija, pritom je zastupnik Kajtazi govorio o tome kako se radi o „pravom genocidu s ciljem istrebljenja romskog naroda s ovog prostora", potrebi obrazovanja o ovoj tematici, ujedinjenja romske zajednice i sl. Osim toga, najavio je „želju za otvaranjem stalne postavke ili muzeja", što se može smatrati jednim od oblika ususatvljenju kulture sjećanja među romskom zajednicom (Kajtazi, 2016, str. 17 – 20). Nakon njega je Franjo Habulin, predsjednik Saveza antifašističkih boraca i antifašista RH, govorio o potrebi borbe protiv „fašizacije" Hrvatske, na što se

u govoru nadovezao Aleksandar Tolnauer (predsjednik Savjeta za nacionalne manjine) primjećujući kako se u Hrvatskoj događa „relativizacija zločina" (Kajtazi, 2016, str. 33, 37).
Uoči komemoracije 2017. zastupnik Kajtazi je u ožujku iste godine uputio Hrvatskom saboru Prijedlog odluke o izmjeni Odluke o proglašenju „Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve porajmosa /holokausta koji se obilježava 2. kolovoza", u kojoj je predložio da se riječi „porajmos/holokaust" zamijeni riječima „genocida u Drugom svjetskom ratu/samudaripen". U obrazloženju prijedloga Kajtazi se pozvao na odluku 9. kongresa Međunarodne romske unije (održano u Rigi 2016.) i zaključke s Međunarodnog znanstvenog skupa, gdje je zaključeno kako je pojam „porajmos" i „njegove ostale varijante" neprimjeren te ga se treba zamijeniti pojmom „samudaripen" (Kajtazi, 2017). Ovaj prijedlog je usvojen 31. ožujka 2017. jednoglasno u Hrvatskom saboru (Odluka, br. 32/2017). Ova odluka Hrvatskog sabora može se smatrati još jednom službenom potporom hrvatskih vlasti komemoriranju romskih žrtava. U takvom kontekstu održale su se 2017. i 2018. komemoracije u Ušicama, na kojima je zastupnik Kajtazi ponovio prijašnje stavove o stradanju Roma, potrebi komemoriranja njihovih žrtava, integriranju ove tematike unutar obrazovnog sustava. Nadalje, predložio je lokalnim vlastima Jasenovca da jednu ulicu nazovu „Ulicom romskih žrtava" te ponovio prijedlog izgradnje jednog memorijalnog centra u Ušticama (Kajtazi, 2018, str. 35 – 43).

ZAKLJUČAK

Romsko stanovništvo za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Nezavisnoj Državi hrvatskoj stradalo je na temelju rasne i genocidne politike ustaških vlasti. Nakon završetka ovog rata romske žrtve bile su potisnute na marginu javnog i akademskog interesa, a one same bile su „utopljene" u ideološki obrazac službenih socijalističkih vlasti „žrtve fašističkog terora". Posljedica toga bio je izostanak javnih komemoracija romskih žrtava i podizanje spomen-ploče u selu Uštice, u sklopu jasenovačkog spomen-područja. Ovakva marginalizacija (zanemarenost) romskih žrtava nije bila svojstvena samo tadašnjoj socijalističkoj Hrvatskoj i Jugoslaviji, već je bila prisutna u većini europskih zemalja u kojima se nije službeno priznavala posebnost genocidnog stradanja Roma, niti komemorirale njihove žrtve. Tek od kraja 70-ih i posebno od 80-ih godina prošloga stoljeća započinje se sa sustavnim istraživanjem stradanja Roma u nekim europskim državama, koje tada i službeno priznaju ovo stradanje, poput Zapadne Njemačke 1982. Komemoracije se započinju organizirati tek od 90-ih godina 20. stoljeća, a u skladu s time i javno obilježavanje njihova stradanja u obliku podizanja spomenika. Na inicijativu dijela romskih nevladinih organizacija, kao i dijela zastupnika u Europskom parlamentu, prije desetak godina se iniciralo organiziranje međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve s fokusom na 2. kolovoza. Ove inicijative je Europski parlament snažno podupro Rezolucijama iz 2015. i 2017. u kojima je, između ostalog, predlagao niz mjera s ciljem da se genocid nad Romima službeno prizna u svim njenim članicama, a u skladu s time i da se održavaju službene komemoracije i sl. Upravo je unutar ovog europskog konteksta romska zajednica, predvođena svojim parlamentarnim zastupnikom Veljkom Kajtazijem započela 2012. s organiziranjem komemoracija u selu Uštice. Iako su otpočetka održavanja ovih komemoracija uočljive određene podjele unutar same romske zajednice oko datuma i načina organiziranja, ove komemoracije se redovito održavaju uz sve prisutniju podršku hrvatskih državnih i lokalnih vlasti. Uz to, podrška hrvatskih institucija bila je vidljiva kroz donošenje jednoglasne odluke Hrvatskog sabora u prosincu 2014. o službenom proglašenju Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve pojramosa/holokausta. Primjetno je kako politički ojačana romska zajednica u Hrvatskoj uz sve izraženiju javnu potporu hrvatskih vlasti ne teži samo redovitom komemoriranju, već i rješavanju brojnih problema povezanih s ovim pitanjem, poput sustavnog proučavanja ove tematike kao i njenom boljem integriranju u hrvatski obrazovni sustav, podizanju spomenika, imenovanju ulica, otvaranju memorijalnih centara i sl.

Bibliografija

Izvori:

1. Arhiva Spomen-područja Jasenovac. (1985). Nerazvrstani dokumenti.
2. Kajtazi, V. (2017). *Prijedlog Odluke o izmjeni Odluke o proglašenju „Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve Porajmosa/Holokausta koji se obilježava 2. Kolovoza".* Dostupno na https://www.sabor.hr/prijedlog-odluke-o-izmjeni-odluke-o-proglasenju-medunarodnog-dana-sjecanja-na-romske-zrtve?t=43986&tid=204819
3. Klub nacionalnih manjina. (2014). *Obrazloženje prijedloga za priznanjem 2. kolovoza - Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve Porajmosa / Holokausta*. Dostupno na https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/2014/193%20sjednica%20Vlade/193%20-%2012a.pdf (Pristupljeno 30. siječnja 2019.)
4. Odluka o izmjeni Odluke o proglašenju „Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve porajmosa/holokausta koji se obilježava 2. kolovoza". *Narodne novine*, broj 32/2017.
5. Odluka o proglašenju Međunarodnog dana sjećanja na romske žrtve porajmosa/holokausta koji se obilježava 2. kolovoza. *Narodne novine*, broj 151/2014.

Literatura:

1. Acković, D. (2007). Uštica – najveći romski grad mrtvih. U S. Tišma (Ur.), *Okrugli sto Odgovornost države Hrvatske za izvršeni genocid nad srpskim narodom i drugim narodima u periodu 1941. – 1945. i 1991. – 1995. godine (Okrugli stol – Beograd, 9. marta 2007.)* (str. 45 – 62). Beograd: Pešić i sinovi.
2. Banov, I. Š. (2013). *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*. Zagreb: Naklada Ljevak.
3. Blumer, N. (2013). Disentangling the Hierarchy of Victimhood. Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany' national narrative. U A. Weiss – Wendt (Ur.), *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration* (str. 205 – 228). New York, N. Y.; Oxford: Berghahn.
4. Brearley, M. (2001). The Persecution of Gypsies in Europe. *American Behavioral Scientist*, *45*(4), 588 – 599. DOI: 10.1177/00027640121957367
5. CAHROM (Ad Hoc Committee of Expert on Roma Issues). (2013). *Overview on the recognition of the genocide of Roma and Sinti (Pharrajimos / Samudaripen) and on the officialisation of the date of 2 August as a Commemoration day for the victims of World War II in member states of the Council of Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
6. Clayton, M. (2002). *Roma: A People on the Edge*. Braiswick: Felixstowe.
7. Davis Lutz, B. i Lutz, J. M. (1995). Gypsies as Victims of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, *9*(3), 346 – 359. (https://pdfs.semanticscholar.org/4d10/73548127f3dc69acd5d9d23e9e07afd4d12f.pdf)
8. Fonseca, I. (2005). *Sahranite me uspravno; Cigani i njihov put*. Zagreb: Naklada Pelago.
9. Fraser, A. (1995). *The Gypsies*. Oxford: Blackwell Publishing.
10. Gašparović, Ž. (2013., 1. kolovoza). Romi u Jasenovcu nisu bili evidentirani, odmah su ubijani. *Večernji list*. Dostupno na https://www.vecernji.hr/vijesti/romi-u-jasenovcu-nisu-bili-evidentirani-odmah-su-ubijani-592896 (Pristupljeno 30. siječnja 2019.)
11. Gušani, I. (2012). Za probleme hrvatskih Roma znaju i u Strasbourgu. *Romano čaćipe/Romska istina*, *16*(46), 22 – 25.
12. Hancock, I. (2012). *We are Romani people / Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: University of Hertfordishire Press.

13. Jasenovačka deklaracija. (2013). U V. Kajtazi, D. D. Orlović, B. Papo i S. S. Musić (Ur.), *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Porajmosa/Holokausta* (str. 9). Zagreb: Romsko nacionalno vijeće.
14. Joskowicz, A. (2016). Separate Suffering, Shared Archives: Jewish and Romani Histories of Nazi Persecution. *History and Memory*, *28*(1), 110 – 140. DOI: 10.2979/histmemo.28.1.110
15. Jovanović: Hrvatska bi trebala snositi kolektivnu odgovornost za stradanja Roma. (2015., 2. kolovoza). *Novi list.* Dostupno na http://novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Jovanovic-Hrvatska-bi-trebala-snositi-kolektivnu-odgovornost-za-stradanja-Roma (Pristupljeno, 31. siječnja 2019.)
16. Kajtazi, V. (Ur.). (2013). *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Porajmosa/Holokausta: Romsko groblje Uštica, Jasenovac: 02. 08. 2013*. Zagreb: Romsko nacionalno vijeće.
17. Kajtazi, V. (2014). *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Porajmosa/Holokausta: Romsko groblje Uštica, Jasenovac: 02.08.2014*. Zagreb: Romsko nacionalno vijeće.
18. Kajtazi, V. (2015). *Naši dani u Saboru: II. mandat, VIII. saziv Hrvatskog Sabora: 2015.-2016.* Zagreb: vlastita naklada.
19. Kajtazi, V. (2016). *Međunarodni dan sjećanja na Romske žrtve holokausta = International Roma holocaust rememberence day = maškarthemutno dives e liparipasko e Rromane viktimongo katar samudaripen: 02. 08. 2016.: Romsko groblje Uštica, Jasenovac*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara".
20. Kajtazi, V. (2018). *Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve genocida u Drugom svjetskom ratu: Samudaripen: Romsko groblje Uštica (JUSP Jasenovac), 2. kolovoz 2018. godine.* Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara".
21. Kapralski, S. (2013). The aftermath of the Roma genocide: From implicit memories to commemoration. U A. Weiss – Wendt (Ur.), *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration* (str. 229 – 251). New York, N. Y.; Oxford: Berghahn.
22. Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu: okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek.
23. Margalit, G. (1997). The Justice System of the Federal Republic of Germany and the Nazi Persecution of the Gypsies. *Holocaust and Genocide Studies*, *11*(3), 330 – 350. https://doi.org/10.1093/hgs/11.3.330
24. Margalit, G. (2000). The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies. *Romani Studies*, *10*(2), 185 – 210. DOI: 10.3828/rs.2000.6
25. Martins – Heuss, K. (1989). Genocide in the 20th Century: Reflections on the collective identity of German Roma and Sinti (Gypsies) after National Socialism. *Holocaust and Genocide Studies*, *4*(2), 193 – 211.
26. Memedi, N. (2012). Dopis. *Romano čaćipe/Romska istina*, *16*(45), 20 – 21.
27. Nora, P. (2006). Između pamćenja i historije. Problematika mjesta. U M. Brkljačić i S. Prlenda (Ur.), *Kultura pamćenja i historija* (str. 21 – 43). Zagreb: Golden marketing.
28. OSCE/ODIHR (Office for Democratic Institutions and Human Rights). (2015). *Teaching about and Commemorating the Roma and Sinti Genocide. Practices within the OSCE Area*. Varšava: OSCE - Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR).
29. Papo, B. i Orlović, D. (Pr.). (2012). *02. 08. 2012. Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta: Romsko groblje Uštica, Jasenovac.* Zagreb: Centar za provedbu integracija u Europsku uniju; Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH 'Kali Sara'.
30. Peradenić, J. (2014., 1. kolovoza). Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta. *Mrežatv*. Dostupno na http://mreza.tv/medunarodni-dan-sjecanja-na-romske-zrtve-holokausta/ (Pristupljeno 30. siječnja 2019.)

31. Rezolucija Europskog parlamenta od 15. travnja 2015. povodom Međunarodnog dana Roma – rasna netrpeljivost prema Romima u Europi i priznanje na razini EU-a dana sjećanja na genocid nad Romima u Drugom svjetskom ratu (2015/2615(RSP)). *Službeni list EU C,* broj 328/4(2015). (https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d1509576-7400-11e6-b076-01aa75ed71a1/language-hr) (Pristupljeno 25. siječnja 2019.)
32. Rezolucija Europskog parlamenta od 25. listopada 2017. o aspektima temeljnih prava u integraciji Roma u EU-u: borba protiv anticiganizma (2017/2038(INI)). *Službeni list EU C,* broj 346/2018. Dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0413_HR.pdf (Pristupljeno 25. siječnja 2019.)
33. Rihtman – Auguštin, D. (2000). *Ulice mog grada: Antropologija domaćeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
34. Roma Holocaust: MEP Lívia Járóka initiates Europe-wide recognition of Remembrance Day. (2012., 1. kolovoza). (https://www.eppgroup.eu/newsroom/news/livia-jaroka-mep-initiates-recognition-of-remembrance-day) (Pristupljeno 25. siječnja 2019.)
35. Rukavina, S. (2013). Romske udruge iz cijele Hrvatske odale počast žrtvama u Uštici. *Romano čaćipe/ Romska istina*, *17*(50), 38 – 39.
36. Rumbak, I. (2008). *Od legenda do povijesti, od priča do stvarnosti*. Zagreb: Humanitarna organizacija Svjetska organizacija Roma u Hrvatskoj.
37. Sandner, P. (2009). Kazneno zakonodavstvo koje je proizašlo iz progona Sinta i Roma. U D. Kenrick (Ur.), *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje* (sv. 3) (str. 175 – 194). Zagreb: Ibis-grafika.
38. Stewart, M. (2004). Remembering without Commemoration: The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories among European Roma. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, *10*(3), 561 – 582. DOI: 10.1111/j.1467-9655.2004.00202.x
39. Sundhaussen, H. (2006). Jugoslavija i njezine države slijednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja" i mitova. U M. Brkljačić i S. Prlenda (Ur.), *Kultura pamćenja i historija* (str. 239 – 284). Zagreb: Golden marketing.
40. Šteković, L. (1998). *Romi u virovitičkom kraju*. Beograd: Radnička štampa.
41. Taylor, B. (2014). *Another Darkness, Another Dawn: A History of Gypsies, Roma and Travellers.* London: Reaktion Books.
42. Tomaševski, K. (1985). Pravni položaj Roma u Svijetu i u nas. U R. First-DIlić (Ur.), *Društveni položaj Roma u SR Hrvatskoj* (str. 17 – 31). Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; Republički zavod za socijalni rad SR Hrvatske.
43. Vojak, D. (2010). O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija? *Historijski zbornik*, *63*(1), 215 - 240. (https://hrcak.srce.hr/81686)
44. Vojak, D. (2014). The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration, ur. Anton Weiss-Wendt, Berghahn Books, New York – Oxford, 2013., 272 str. *Časopis za suvremenu povijest*, *46*(1), 195 - 201. (https://hrcak.srce.hr/122143)
45. Vojak, D. (2015a). Romi u Hrvatskoj od 1990-ih do danas: marginalna skupina ili… U Lj. Dobrovšak i I. Žebec Šilj (Ur.), *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina - europski izazovi* (str. 195 – 214). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
46. Vojak, D. (2015b). Izbor iz bibliografije radova o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U D. Vojak, B. Papo i A. Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. – 1945*. (str. 353 – 369). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Romsko nacionalno vijeće.

47. Vojak, D. (2018a). Komemoracija romskih žrtava Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Hrvatskoj, 1945. – 1991. *Zgodovinski časopis, 72*(3-4), 440 – 461. (https://www.academia.edu/38683065/_Komemoracija_romskih_%C5%BErtava_Drugog_svjetskog_rata_u_socijalisti%C4%8Dkoj_Hrvatskoj_1945._1991._._Zgodovinski_%C4%8Dasopis_72_2018_br._3-4_str._440_461)

48. Vojak, D. (2018b). Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u NDH, 1941. – 1945. U A. Benčić (Ur.), *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesne revizionizam* (str. 245 – 285). Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac.

COMMEMORATIVE REMEMBRANCE: ABOUT THE IMPACT OF THE DISCOURSE OF THE CULTURE OF REMEMBRANCE ON THE SUFFERING OF ROMA IN WORLD WAR II WITHIN THE ROMA COMMUNITY IN THE REPUBLIC OF CROATIA

ABSTRACT

The Roma population is one of the oldest and numerous minority communities in the Republic of Croatia. The relation of the majority population towards them was often marked by violent conflicts and there was a assimilation discourse in the policies of the state and local authorities towards them. Attempts to assimilate Roma were present in Croatian areas, especially in the 18th Century and its peak was in the genocidal policies of the Ustaša authorities towards them during the Second World War. The socialist period did not allow for special commemoration of Roma victims who were "drowned" in the official commemoration of "victims of fascist terror". Nonetheless, newly organized postwar Roma organizations have started since the late 1970s with individual commemoration of Roma war victims. After establishing the Republic of Croatia at the beginning of the 1990ies, the issue of commemoration of Roma victims has been pushed to the margins of the official culture of memory of the victims of World War II. Relation to this is only changing at the beginning of this century, when the Roma were officially recognized status of the national minority. It is particularly important to point out the role of Roma representative Veljko Kajtazija at the Croatian Parliament, who started 2012 with officially commemorations of the Roma war victims in cooperation with some Roma non-governmental organizations.

Key words: *Roma, commemoration, Second World War, culture of remembrance*

Tomislav Žigmanov
Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica

Darko Baštovanović
Hrvatsko nacionalno vijeće, Subotica

POLOŽAJ HRVATSKE NACIONALNE MANJINE U SRBIJI I IZAZOVI U PROCESU PRISTUPANJA SRBIJE EUROPSKOJ UNIJI

SAŽETAK

Hrvatska nacionalna manjina u Republici Srbiji prema posljednjem popisu iz 2011. s 57 900 pripadnika predstavlja po brojnosti četvrtu manjinsku skupinu, za koju bi se trebalo prepostaviti da svojim kulturološkim osobitostima i istim zaokruženim identitetskim obrascima i sastavnicama doprinosi razvoju srbijanskoga multietničkog prostora, te da predstavlja i sponu k matičnoj joj domovini. Na položaj hrvatskoga naroda u Srbiji utječu različiti faktori demografske, povijesne, pravne i političke prirode čijom se analizom stječe predodžba o njezinu izuzetno nepovoljnom položaju. Glavna vanjskopolitička odrednica svih srbijanskih vlada od listopadskih promjena 2000. do danas (u deklarativnom smislu) ostaje proces europskih integracija i na koncu punopravno članstvo Srbije u obitelji europskih država. Izazovi kao što su miješanje države u identitetska pitanja, veliko siromaštvo, nepovoljna demografska slika, nesudjelovanje u procesu donošenja odluka i društvena i politička isključenost iz struktura državnih tijela i društva opće, te na koncu i odnosi matične i domicilne države, kao svojevrsni kompleksni faktor srbijanskohrvatskih odnosa, dodatno otežavaju i usložnjavaju položaj hrvatske zajednice u uvjetima nekonsolidirane demokracije.

Ključne riječi: *nacionalne manjine, Hrvatska, Srbija, europske integracije, multietničnost, identitet, asimilacija*

UVODNE NAZNAKE

Hrvati u Republici Srbiji predstavljaju novu nacionalnu manjinu, koja je taj formalno-pravni status stekla tek nakon pada režima Slobodana Miloševića, odnosno nakon demokratskih promjena 2000. godine. Važno je istaknuti da su Hrvati u Srbiji u proces urušavanja socijalističkoga sustava ušli bez ikakvih ozbiljnije ustrojenih institucija i struktura s izuzetno limitiranim kapacitetima, te su se na taj način našli u jednom društvenom ozračju i zarobljeni u limbu unutar kojega nisu mogli adekvatnije očitovati svoje legitimne zahtjeve i interese. Pritom stalno izloženi sustavnom nasilju i teroru etnonacionalističkoga režima koji je koncem 80-ih godina prošloga stoljeća *zacario* u srbijanskoj državi, došlo je do razbijanja i onih slabih okvira koji su skrbili za očuvanje etnokulturološkoga identiteta hrvatskoga naroda u domicilnoj mu državi. No, i hrvatski establišment koji je tijekom socijalističke prošlosti revnosno prekidao veze sa svojim autohtonim dijasporama i iseljeništvom, doprinio je tome da ni suvremena hrvatska država nije obraćala mnogo pozornosti na položaj sunarodnjaka izvan matične domovine a na prostoru na kojemu su Hrvati postali autohtono stanovništvo.

Važnim nam se čini istaknuti i činjenicu da su Hrvati u Vojvodini u kulturološkom smislu izuzetno heterogena manjina, koja se na teritorij Republike Srbije doseljavala u različitim valovim masovno počevši od 17. stoljeća pa sve do poslije Drugoga svjetskog rata i takozvanih kolonizacija. No, unatoč ovakvim različitim kontekstima u njihovome doseljavanju, Hrvati u Srbiji jesu kontinuirano prisutni, posjeduju svoje osobne kulturološke zaokružene obrasce, istima su doprinosili sveopćem razvoju hrvatske kulture, imaju snažan osjećaj navezanosti na matičnu im domovinu i jesu integralni dio suvremene hrvatske nacije, bez obzira na zakašnjelost integracijskih procesa.

Kada se pak pozornost ponovno usmjeri na suvremene tokove i društvena gibanja, važno je primijetiti da je u srbijanskom diskursu prevladalo takozvano etnocentrističko poimanje stvarnosti, a svako očitovanje manjina za priznanjem njihova etnokulturološkoga identiteta i uređenja međuetničkih odnosa promatra se kao svojstveni nasrtaj na državu i očitovanje neprijateljstva. Ovdje je važno ukazati na nekoliko segmenata koji su međusobno uvezani kako bi se bolje shvatila nacionalna gibanja u urušavanju jednoga sustava u Srbiji. Najprije, većinska je populacija pad socijalizma koncem prošloga stoljeća vidjela kao novu mogućnost za jačanje nacionalne države i identiteta kroz snažne etnonacionalističke naboje i prisvajanje svih onih geografskih prostora koji su bili naseljeni njihovim sunarodnjacima, što je često bilo propraćeno snažnim manipulativnim aktivnostima. S druge strane, nacionalne manjine, koje su taj status stekle u socijalizmu i koje su već imale izgrađene mehanizme i institucionalne kapacitete za očuvanje etnokulturološkoga identiteta, nastojale su da u procesu urušavanja jednoga eksperimenta i stupanja drugoga na scenu koji nije povoljno gledao drukčiju etničku pripadnost, očuvaju iste mehanizme i kapacitete, ali istodobno u preovladavajućim uvjetima nisu mogle tražiti čvršće zakonodavne i institucionalne garancije za unaprjeđenje svoga položaja. I u konačnici oni narodi koji su se definirali kao konstitutivni narodi, uključujući i hrvatski, u novim uvjetima odvojeni od matičnih domovina i većine svojih sunarodnjaka, nisu imali niti izgrađene kapacitete i mehanizme, niti su u preovladavajućim uvjetima mogli snažnije očitovati svoj interes za bilo kakvom vrstom autonomije, pa čak ni zahtijevati čvršće zakonodavne garancije za očuvanje svoga identiteta. Dakle, u ovakvim okolnostima hrvatska se manjina nalazila u svojevrsnom limbusu, i za sustavno očitovanje svojih interesa morala je čekati period demokratizacije srbijanskoga društva. No, iako su prava nacionalnih manjina našla visoko mjesto na europskoj političkoj agendi, koje istodobno sve više postaju i dio internacionaliziranih normi, koje EU nastoji promovirati ostvarivanjem građanskih i poltičkih prava, srbijansko društvo i dalje predstavlja kompliciran ambijent u kojemu se hrvatska manjina visoko drži za neprijateljsku. Iako je Srbija u deklarativnom smislu pristupila promjenama i pokušaju da se izgrade institucionalne osnove za zaštitu nacionalnih manjina, što je i jedan od ključnih uvjeta za članstvo, srbijanski model i dalje ne doprinosi održavanju kulturnoga identiteta hrvatske manjine. Okvir kakav je postavljen u Srbiji i dalje umnogome ovisi o političkim gibanjima i preustrojavanjima, što u uvjetima nekonsolidirane demokracije i zakašnjele tranzicije dodatno usložnjava položaj hrvatske nacionalne manjine.

SRBIJA KAO DRUŠTVO ZAKAŠNJELE TRANZICIJE I NEKONSOLIDIRANE DEMOKRACIJE

Koncem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća u Europi se usporedno odvijaju dva procesa. S jedne strane dolazi do pada socijalističkih sustava u državama bivšega takozvanog istočnog bloka, demokratizacije i izgradnje novih društveno-političkih sustava. Proces demokratizacije praćen je i željom bivših komunističkih država da postanu punopravne članice velike europske obitelji i da se riješe socijalističkoga nedemokratskog nasljeđa i zatvorenosti. S druge strane, pad komunističkih režima i začetak demokracijske tranzicije u nekim su državama praćeni porastom etnonacionalizma, radikalnim nacionalističkim osjećajima i napose etničkim konfliktima. Ovakav drugi proces koji je sa sobom donio dezintegraciju i etničke sukobe, bio je naji-

zraženiji na teritoriju Zapadnog Balkana,[1] u državama nekadašnje SFRJ.[2] Institucionalna kriza u SFRJ započela je krajem 80-ih prekrajanjem nadležnosti federalnih jedinica, smanjivanjem autonomije autonomnim pokrajinama i sve agresivnijim nacionalizmom[3] (Dimitrijević, 2001). Sukobi koji su izbili na tlu nekadašnje Jugoslavije mogu se tumačiti s aspekta neriješenih problema i pitanja u tada federalno uređenoj državi, za koje vladajuća ideologija i garnitura na vlasti nije uspjela naći adekvatna rješenja. S druge strane, za jugoslavensku krizu i kasniji raspad zajedničke države pojedini autori smatraju da je želja postkomunističkih elita bila ta da se na teritorijama država nastalim raspadom SFRJ, formiraju monoetničke države (država – nacija) (Komšić, 2006). Politika sve radikalnijega nacionalizma svoju veliku potvrdu dobiva na prvim višestranačkim izborima koji su se održali u Srbiji 1990., a na kojima pobjeđuje tadašnji partijski aparatčik Slobodan Milošević. Ubrzo nakon dolaska Miloševića na vlast postojeći problemi[4] (Holbrooke, 1991) postaju sve kompliciraniji i na kraju kulminiraju krvavim ratovima sa susjedima, ogromnim civilnim žrtvama (Tabeau, 2009), materijalnim razaranjem, teškim ratnim zločinima i na kraju raspadom zajedničke federacije. Svi ratovi koji su se dogodili na teritoriju nekadašnje SFRJ obilježeni su raširenim kršenjem humanitarnoga prava i kasnijom nevoljnošću da se počinitelji teških zločina pronađu i adekvatno procesuiraju (Biserko, 2004). Iako na teritoriju Srbije nije bilo oružanih sukoba ili većih vojnih operacija, atmosfera sukoba i straha bila je više nego prisutna, posebno ako se ima u vidu instrumentalizacija vojske, policije i različitih paravojnih postrojbi u nasilju spram demokratske opozicije,[5] gušenju prosvjeda, progonu političkih oponenata i neistomišljenika i nasilju spram manjina i drugih nepoželjnih etničkih zajednica. Etnonacionalistička mobilizacija u Srbiji i rat riječima prije izbijanja oružanih sukoba targetirali su pripadnike nacionalnih manjina kao destabilizirajući faktor i nepoželjne građane. Pojedine manjine viđene su kao nedovoljno lojalne, buntovne, a svako očitovanje želje za priznanjem etnokulturoloških osobitosti viđeno je kao želja za secesionizmom i prijetnja novomu nacionalnom poretku. Rastući nacionalizam polako je prerastao u otvorenu ksenofobiju i šovinizam i poprimio oblike sve izraženije agresivnosti koja je bila izražena prema pripadnicima nacionalnih manjina. Nasilje nad manjinskim skupinama posebno je bilo izraženo u Sandžaku (Kačar, 2002) gdje je čak postojao sukob tako-

[1] Termin Zapadni Balkan počeo se upotrebljavati krajem sukoba na teritoriju nekadašnje SFRJ kako bi se izbjegle nejasnoće prilikom definiranja regionalnoga pristupa Europske unije spram jugoistoka Europe. Distinkcija postoji spram dva pojma, a to su Jugoistočna Europa i Zapadni Balkan. S jedne strane, termin Jugoistočna Europa koristi se u izvornom geografskom značenju za regiju koja se prostire od Crnog mora na istoku do Tršćanskoga zaljeva Jadranskog mora na zapadu i obuhvaća Grčku, Tursku, Rumunjsku, Bugarsku, Srbiju, Hrvatsku, Crnu Goru, Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu, Albaniju, a u nekim tumačenjima i Sloveniju. S druge strane, termin Zapadni Balkan počinje se koristiti kako bi se označili teritoriji nastali raspadom nekadašnje SFRJ kao i oni koji su bili uvučeni u etničke sukobe početkom i krajem 90-ih godina prošloga stoljeća.

[2] Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

[3] Pojedini autori rabe termin nacionalni monizam kako bi opisali događanja iz kasnih 80-ih, prije svega promjene Ustava iz 1974. koje su omogućile novo izranjanje nacionalizma koje je bilo pogubno po jednu socijalističku i etnički šaroliku državu kakva je bila SFRJ.

[4] Američki diplomat i izravni svjedok tadašnjih događanja u SFRJ Richard Holbrooke smatra da je postojalo pet razloga za raspad Jugoslavije, a to su: 1. pogrešno iščitavanje balkanske povijesti; 2. kraj Hladnoga rata; 3. ponašanje samih jugoslavenskih lidera; 4. neadekvatan američki odgovor na krizu; 5. pogrešno vjerovanje Europljana da mogu sami izaći na kraj sa svojim prvim izazovom nakon kraja Hladnoga rata.

[5] Velik dio Hrvata bio je u Narodnom pokretu Otpor, u ovom pokretu su se najviše nalazili Hrvati iz Subotice.

zvanoga niskog intenziteta, i u Vojvodini[6] gdje je postojala želja da se cjelokupni vojvođanski teritorij očisti od hrvatskoga življa[7] (Kolarić, 2019).

Situacija se dodatno zakomplicirala jer su pojedine nacionalne zajednice od konstitutivnih naroda postale nacionalnim manjinama čiji položaj u etnonacionaliziranom društvenom prostoru nije mogao biti reguliran na adekvatan način. Sustav zaštite manjina koji je razvijan još u vrijeme SFRJ potpuno se raspao. Iako se Srbija trudila pred međunarodnom zajednicom predstaviti se kao država koja poštuje ljudska i manjinska prava, što je proklamirano i Ustavom iz 1990. (Ustav Republike Srbije, SG RS 1/1990), praksa je pokazivala sasvim suprotno. Tijekom 90-ih godina 20. stoljeća razorene su osnove financiranja manjinskih matica i udruženja, kao i institucija koje su u sustavu javne uprave bile nadležne za ostvarivanje njihovih prava. Istovremeno etnifikacije politike i populizam koji je tadašnja vlast koristila kao tehniku mobilizacije birača, te sukobi sa susjedima, uvjetovali su, osim osjećanja opće nesigurnosti građana, i sve veću distancu, animozitete i nepovjerenje između etničkih zajednica u zemlji. Situacija se počinje mijenjati tek nakon pada režima Slobodana Miloševića i pobjede demokratskih snaga, s listopadskim promjenama dolazi i do velikoga zaokreta u unutarnjoj i vanjskoj srbijanskoj politici. Velika promjena na unutarnjem planu i atmosfera u samom društvu zahtijevali su povećanje slobode i unaprjeđenje ljudskih i manjinskih prava. Na vanjskom planu Srbija je uložila trud kako bi se ponovno pridružila UN-u, OESS-u, i napose, što je najvažnije, 2003. priključuje se Vijeću Europe. Međutim, manjinsko je pitanje i dalje pod upitom jer su mnoge negativne predodžbe iz Miloševićevog vremena bile naslijeđene. Kao pravilnost nakon 2000. ističe se činjenica da većinska skupina i dalje kontinuirano zazire od zajednica kao što je hrvatska i albanska, što za posljedicu svakako ima daljnji osjećaj straha, nesigurnosti i stvaranje poteškoća u javnom djelovanju (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2016). Ovdje možemo vidjeti da je nakon raspada Jugoslavije sama Srbija prošla kroz nekoliko faza preobrazbe, od pokušaja formiranja labave konfederacije do nove takozvane krnje federacije koja je bila sastavljena od Srbije i Crne Gore, a u kojima su na vlasti bili autoritarni režimi. S raspadom zajedničke države mijenjao se i položaj etnokulturoloških zajednica. Vladajuća garnitura u Srbiji na čelu s Miloševićem imala je nekoliko uloga u društveno-političkom kontekstu koje su se mijenjale. Tako je vladajuća garnitura u Srbiji bila jedna od najvećih zagovornica rata i oružanih intervencija u susjednim zemljama, a kasnije je bila jedna od najvećih zagovornica prestanka sukoba i njihova razrješenja diplomatskim putem, na taj je način imala mogućnost utjecati na intenzitet sukoba i konflikata i svakako je imala definirajuću ulogu u njihovoj karakterizaciji i određivanju njihove prirode. Projekt takozvane „Velike Srbije" (Biserko, 2009) završen je padom autoritarnog režima Slobodana Miloševića, ali su posljedice njegove vladavine ostale kao izazov kako za novi demokratski i proeuropski režim u Srbiji, tako i za odnose sa susjedima[8] i međunarodnom zajednicom.

[6] Proces zastrašivanja, a kasnije i protjerivanja hrvatskoga življa iz Vojvodine najglasnije je zagovarao i najaktivnije činio nekadašnji haški optuženik i predsjednik Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj. Šešelj je otvoreno u skupštini Srbije javno pozivao na protjerivanje Hrvata iz Vojvodine optužujući ih za potkapanje ustavnoga poretka, suradnju s režimom u Hrvatskoj i veličanje ustaške ideologije iz Drugoga svjetskog rata. Sud u Hagu Šešelja je označio kao jednog od glavnih poticatelja i propagandista, čije su izjave i djelovanja izravno doprinijeli kako atmosferi straha i osjećaju mrženje, tako i kasnijem protjerivanju Hrvata iz Vojvodine. Najekstremniji primjer zastrašivanja i kasnijega protjerivanja dogodio se u srijemskom selu Hrtkovcima. O ovome više vidi u: The Prosecutor of the Tribunal against Vojislav Seselj, 2003.

[7] Važno je istaknuti da je hrvatska zajednica jedina zajednica u Vojvodini čiji su članovi trpjeli kontinuirano fizičko nasilje. Od uništavanja kulturne baštine, razaranja i vandaliziranja sakralnih objekata do ubojstava pripadnika hrvatske zajednice. Hrvatska zajednica doživjela je i demografsku katastrofu jer je zbog velikoga pritiska i nasilja Srbiju napustilo između 35 000 i 40 000 Hrvata.

[8] Rješavanje nacionalnoga pitanja na teritoriju bivše Jugoslavije nije završilo padom Miloševića i dolaskom proeuropskih snaga na vlast u tadašnjoj SRJ. Tek će se šest godina kasnije građani Crne Gore na referendumu koji je održan 21.

Nagomilani problemi zahtijevali su efikasno rješavanje, a manjinsko pitanje (posebno novonastalih manjina) bilo je jedno od najkompleksnijih koje je, osim rada i konsenzusa na unutarnjem nivou, zahtijevalo i uključivanje Međunarodne zajednice. Januš Bugajski smatra da su etnički sukobi na Zapadnom Balkanu danas stvar prošlosti, ali da recidivi i posljedice etnonacionalističke mobilizacije i djelovanja i dalje ostaju opterećivati odnose u regiji. Prema Bugajskom danas manjinsko pitanje na Balkanu i dalje ostaje otvoreno zbog socijalnog gnjeva, ekonomske nesigurnosti, slabih institucija itd., ali zbog djelovanja Međunarodne zajednice teško da mogu izbiti sukobi kakvi su viđeni 90-ih[9] (Bugajski, 2014).

NAZNAKE O OPĆEM POLOŽAJU

Aktualnost položaja hrvatske zajednice kao nacionalnomanjinske zajednice koja nastoji očuvati svoje etnokulturološke osobitosti nužno je sagledavati nakon 2000. godine jer je to period institucionalizacije manjinskih prava koja dobiva potporu od strane države. Povijesno nasljeđe i teret takvoga nasljeđa moraju se uvažiti i uzeti u promatranje. Položaj hrvatske zajednice u Srbiji, odnosno činitelje koji na aktualni položaj utječu, moguće je razdijeliti na nekoliko segmenata. Prvi segment predstavlja nekonzistentnost i neosmišljenost adekvatnih politika koje bi se provodile spram manjinskih zajednica u cilju njihove bolje integriranosti u društveno-politički sustav. Ovdje svakako možemo ubrojiti i druge činitelje kao što su loša ekonomska situacija, nepovoljne društvene okolnosti, odnosno cjelokupna društveno-politička situacija unutar Srbije kao domicilne države Hrvata nastanjenih unutar nje. Drugi važan faktor jesu odnosi unutar same hrvatske zajednice, institucionalna izgrađenost zajednice i sposobnost elite da očituje interes Hrvata u Srbiji. Treći činitelj predstavljaju odnosi između dviju zemalja, matične i domicilne zemlje, jer se odnosi dviju zemalja izravno prelijevaju na hrvatsku manjinu u Srbiji. Posljednji činitelj predstavlja politika same Hrvatske spram Hrvata u Srbiji. Kada se govori o unutarnjim politikama Srbije spram manjinskih zajednica (uključujući i hrvatsku), veoma je bitno ukazati na činjenicu da je Srbija država koja je svoju demokratsku transformaciju započela dosta kasno, čitavo desetljeće nakon drugih socijalističkih država, i samim time sve do danas nije uspjela izgraditi svoje institucije. Samim time politika spram manjinskih zajednica ima obilježja nekonzistentnosti i konfuzije jer svakako nije počivala na pretpostavkama multikulturalnosti, pravednosti i jednakosti. Posljedica svega ovoga jest to da nije izvršena sveobuhvatna integracija manjinskih zajednica u društveno-politički sustav, izuzetost manjina prilikom donošenja odluka najprije u državnim institucijama Srbije, dok se rješavanju manjinske politike pristupalo simulativno i *ad hoc*, od slučaja do slučaja, nerijetko uz snažnu instrumentalizaciju (Smooha i Jarve, 2005; Jelinčić, 2007). Instrumentalizacija manjinskoga pitanja dovela je do toga da više od dva desetljeća postoji etnička distanca između većinskoga naroda i Albanaca, Hrvata, Bošnjaka, Mađara itd. Etnički motivirani incidenti nisu bili rijetkost nakon listopadskih promjena, pa tako osim incidenata na jugu Srbije u općinama u kojima žive Albanci ili u Sandžaku gdje su tradicionalno nastanjeni Bošnjaci, etničke netrpeljivosti nerijetko su izbijale i u Vojvodini za koju je ukorijenjeno mišljenje da ima dugu tradiciju etničke tolerancije i harmoničnoga suživota (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006). Jedan od

svibnja 2006. izjasniti da žele nezavinost i odvojiti se od SCG. Dvije godine kasnije, 17. veljače 2008., kosovski će parlament na izvanrednoj svečanoj sjednici proglasiti neovisnost, i za Deklaraciju o neovisnosti izjasnit će se svih 109 poslanika.

[9] Januš Bugajski smatra da ključ istinskoga pomirenja, suočavanja s prošlošću i stabilnosti na Zapadnom Balkanu leži u uvažavanju pluraliteta i unaprjeđenja ljudskih i manjinskih prava. Prema njemu pluralizam i poštivanje ljudskih prava predstavljaju dva instrumenta koja mogu biti ključna u suprotstavljanju različitim oblicima ekstremizma (etničkog, religijskog itd.).

ključnih problema predstavlja i nesposobnost državne uprave da upravlja kulturološkim razlikama, te postoji i velika disproporcija u ostvarivanju zajamčenih prava nacionalnih manjina u Republici Srbiji i AP Vojvodini. Neupitno je to da je pokrajinska administracija Vojvodine razvijala razne načine za podršku manjinama, koji su dobar primjer zaštite prava, ostvarivanja kulturne autonomije i sudjelovanja u javnom životu pripadnika nacionalnih manjina. Razlike u činjeničnim uvjetima za ostvarivanje prava u okviru jedinstvenoga pravnog poretka imaju loše društvene posljedice i ne doprinose društvenoj koheziji. Kada je riječ o organiziranju unutar same hrvatske zajednice, odnosno uspostave manjinske infrastrukture i njezine funkcionalnosti u kontekstu zaštite etnokulturoloških osobitosti Hrvata u Srbiji i Vojvodini nakon 2000., mora se primijetiti da osim najvažnijih institucija manjinske samouprave (Hrvatsko nacionalno vijeće, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata), postoji i značajan broj nevladinih udruga koje se bave zaštitom nacionalnoga identiteta. Ipak, što zbog deficita srbijanske manjinske politike, manjka resursa te zbog loše integracije unutar same zajednice, dosta je teško organima hrvatske manjinske samouprave iz Vojvodine održavati kontakt sa sunarodnjacima na teritoriju uže Srbije, koji imaju i velikih poteškoća ostvariti zajamčena prava, te su mnogo podložniji asimilacijskim nastojanjima i procesima. Na koncu, kada je riječ o odnosima dviju država, mora se napraviti distinkcija između samih odnosa Republike Hrvatske i Republike Srbije, te politike Republike Hrvatske spram hrvatske zajednice u Srbiji. U prvi dio odnosa spadaju gospodarska suradnja, pitanje granica, polje sigurnosti te ostala problematika međudržavnih pitanja. S druge strane, politika Hrvatske spram Hrvata u Srbiji predstavlja posebnu razinu suradnje koja se isključivo odnosi na zaštitu hrvatske manjine, ali koja svakako doprinosi dodatnoj međudržavnoj suradnji, te određene sastavnice postoje. Potrebno je naglasiti da je postojanje međunarodnih, odnosno europskih standarda zaštite nacionalnih manjina, koji počivaju na multilateralnim i bilateralnim ugovorima i suradnji između država, uvjetovalo da Hrvatska kao matična država, osim uređenja položaja manjina na njezinom teritoriju, posveti pozornost i pripadnicima hrvatskoga naroda koji taj status ima u susjednim državama.

Opći demografski trend pokazuje da Hrvati u Srbiji dijele sudbinu sa sunarodnjacima u matici. Naime, problemi kao što su depopulacija i bijela kuga izrazito su raširenі među hrvatskim narodom u Srbiji. Važno je istaknuti da su u proteklom periodu za gotovo sve nacionalnosti karakteristični nepovoljni trendovi u populacijskom razvitku koji su prouzročili opadanje njihovog broja i udjela u ukupnoj populaciji Srbije, izuzev kod Roma, Bošnjaka i nekih brojčano manjih etničkih skupina koje su zabilježile povećanje. Što se tiče osnovnih demografskih pokazatelja, dva sljedeća trenutka su značajna. Prvi je taj što Hrvati žive na velikom prostoru – u Srbiji samo u općini Lapovo nema Hrvata. Kao drugo, oni su narod u depopulaciji – od sredine druge polovice 20. stoljeća broj Hrvata u Srbiji, a osobito u Vojvodini, u stalnom je i ubrzanom opadanju. Tako je, recimo, u Vojvodini prema popisu stanovništva iz 1971. živjelo 120 303 Hrvata, dok se dvadeset godina kasnije, prema popisu iz 1991., tek 74 808 građana izjasnilo kao Hrvati, što predstavlja umanjenje za više od trećine. Prema popisu iz 1981. godine u Srbiji je živjelo 149 368 građana hrvatske nacionalnosti ili 1,60 % stanovnika, (u Vojvodini 109 204 ili 5,37 %, užoj Srbiji 31 447 ili 0,55 %, a na Kosovu 8718 ili 0,55 %); prema popisu iz 1991. godine u Srbiji je živjelo 105 406 Hrvata ili 1,08 % od ukupnog broja stanovnika, a u SRJ 111 650 Hrvata. Od toga je najveći broj živio u Vojvodini 74 808 (3,71 %), zatim u užoj Srbiji 22 536 (0,39 %) te na Kosovu 8062 (0,41 %). I za posljednjih je jedanaest godina broj Hrvata u Vojvodini smanjen za više od 18 000. Naime, prema rezultatima popisa stanovništva iz travnja 2002., od ukupno 70 602 Hrvata koji žive na području Srbije (0,9 %) 56 546 živi u Vojvodini (2,78 %). Od toga broja u Bačkoj živi oko 40 000, u Srijemu oko 12 000, a značajno mnogo ih živi u općinama Subotica, Sombor i Novi Sad.

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. godine u Srbiji živi ukupno 57 900 deklariranih Hrvata (0,8 % ukupnog broja stanovnika Srbije), od toga broja u Vojvodini 47 033 (2,4 % stanovnika Vojvodine), u Beogradu 7752 (0,5 % stanovnika Beograda), a u ostatku Srbije još 3115. Vrijedi spomenuti i brojku od 16

706 (0,2 % stanovnika Srbije) osoba koje su se na popisu izjasnile kao Bunjevci, od čega u Vojvodini 16 469 (0,9 % stanovnika Vojvodine). Smatra se da je dio Hrvata uključen i u one kategorije s posljednjega popisa stanovništva koji su se deklarirali kao neizjašnjeni i neopredijeljeni (160 346), nepoznati (81 740), podregionalnom pripadnosti (30 771) i ostali (17 558) (Republički zavod za statistiku, 2012). Alarmantni čimbenik kod Hrvata u Srbiji predstavlja značajka prema kojoj oni spadaju u jednu od najstarijih manjinskih skupina u Srbiji. Istraživanja relevantnih hrvatskih demografa iz matice utvrdila su da je 2011. na jednoga Hrvata od 14 godina dolazilo 300 sunarodnjaka preko 65 godina. Prema ovim pokazateljima riječ je o izrazito poremećenom odnosu koji pokazuje da je demografska i demoreproduktivna osnovica hrvatskoga naroda u Vojvodini veoma niska (više vidjeti u Živić, 2012) (Živić, 2013, str. 209.). Na koncu, kada se govori o demografskim karakteristikama hrvatskoga naroda u Srbiji, onda se rasprava nikako ne smije banalizirati isključivo polemikom o niskom natalitetu i fertilitetu. Demografsko slabljenje kod Hrvata u Srbiji uvjetovano je i događanjima iz prošloga desetljeća kao što su vođenja aktivne i dugotrajne asimilacijske politike spram srbijanskih i vojvođanskih Hrvata, izravna protjerivanja pod prijetnjama i činjenje etnički motiviranoga nasilja, kao i stvaranje ozračja straha i nesigurnosti, što je uzrokovalo njihovo povećano iseljavanje. Tomu se trebaju dodati bombe bačene na imanja i sakralne objekte te ubojstva 27 građana hrvatske nacionalnosti početkom i sredinom devedesetih godina, osobito u vojvođanskom dijelu Srijema te u jugozapadnoj Bačkoj. Ratovi, koji su početkom devedesetih godina vođeni na prostorima bivše Jugoslavije, a osobito agresija na Hrvatsku i prateće snažne antihrvatske promidžbe dodatno su uvjetovali veliko iseljavanje Hrvata.

Kao nova nacionalna manjina Hrvati u Vojvodini suočavaju se i s ekstremnim siromaštvom, isključeni iz procesa donošenja odluka i nastanjeni uz pogranične i ruralne krajeve vojvođanskih regija, u uvjetima zakašnjele tranzicije i još uvijek nekonsolidirane demokracije, došlo je do ubrzanoga osiromašivanja hrvatskoga naroda u Vojvodini. Ovakvu situaciju uočile su i europske institucije zadužene za praćenje i *monitoring* etničke diskriminacije, najprije u izvješćima Europske komisije protiv rasizma i netolerancije (ECRI). Tako se kao jedan od glavnih problema kroz četiri izvješća objavljena za Srbiju u periodima 2007., 2011., 2014. i 2017. ističe nerazmjerna zaposlenost nacionalnih manjina, koja je najizraženija kako kod Roma tako i kod novih nacionalnih zajednica. U posljednjem izvješću iz 2017. po prvi se put ukazuje na problem nerazvijenih područja koja tradicionalno naseljavaju pripadnici nacionalnih manjina. Europska agencija apostrofira da iako srbijanske vlasti tvrde da je stopa nezaposlenosti u 2015. bila 17,7 %, agencija navodi podatke dobivene od organizacija civilnoga društva prema kojoj je nezaposlenost u manjinskim područjima iznosila čak 60 do 70 % (European Commission against Racism and Intolerance, 2017).

Iako se o položaju i pravima hrvatske nacionalne manjine u srbijanskoj znanosti i javnom diskursu ne poklanja dovoljno pozornosti, a relevantnih istraživanja o istima manjka, jedno od pitanja koje i dalje izaziva mnogo kontroverzi jest takozvano bunjevačko pitanje odnosno miješanje države u identitetska pitanja hrvatske manjine u Srbiji. Bunjevačko pitanje jedno je od najvećih problema kada se radi o hrvatskoj nacionalnoj manjini jer ono već više od dva desetljeća, čak i nakon demokratskih promjena u Srbiji, biva neriješeno i otvoreno, a svi prijedlozi da se ono nadiđe idu na štetu hrvatske manjine koja se ne može oduprijeti pokušajima države da se miješa u identitetska pitanja zajednice ako se u vidu ima da još uvijek izgrađuje vlastite kapacitete i institucije. Naime, u jeku novih događanja u Vojvodini i podgrijanih tenzija koje postoje između matične i domicilne države hrvatskoga naroda u Srbiji, kada se različiti revizionistički procesi pokreću popraćeni prilično opskurnim i zlonamjernim medijskim napisima (Simić, 2018), potrebno je ponovno sagledati postojeću situaciju. Miješanje države u identitetska pitanja Hrvata u Vojvodini najbrutalnije je vršeno za vrijeme režima Slobodana Miloševića. Već početkom 80-ih godina prošloga stoljeća njegov je režim poduzeo niz aktivnosti kako bi se razbili ionako slabi identitetski resursi hrvatske zajednice u Srbiji. Manipuliranje bunjevačkim pitanjem seže dublje u prošlost i korišteno je kako za vrijeme Kraljevine SHS kada su protuhr-

vatske mjere bile najizraženije, tako i za vrijeme komunističke Jugoslavije, kada se na svako pitanje za nacionalnim priznanjem odgovaralo ispraznicama o bratstvu i jedinstvu i kada je nacionalno pitanje potiskivano radi jedinstva međunarodnoga radničkog pokreta.

Za daljnje razumijevanje kompleksnosti bunjevačkoga pitanja potrebno je sagledati i procese integriranja Hrvata u Srbiji u suvremenu hrvatsku naciju. Najprije prema riječima Tomislava Žigmanova moramo konstatirati da postoji nekoliko značajki ovoga procesa: prvi je svakako povijesna zakašnjelost kod Hrvata u Bačkoj i Banatu, što je za posljedicu imalo asimilaciju jednog dijela hrvatskoga življa na ovim prostorima, drugo je to da se cjelokupan proces odvijao u nepovoljnom društvenom ambijentu i nepovoljnim društvenim uvjetima, treće – brojni diskontinuiteti ovoga procesa nastajali su u različitim društvenim gibanjima i preustrojavanjima i četvrto – sam proces integracije do dandanas je nedovršen, o čemu najprije svjedoče identitetska pitanja, posebice takozvano bunjevačko pitanje (Žigmanov, 2010, str. 23.). Državni inženjering izgradnje bunjevačke nacije može se promatrati i kao dio širih nastojanja da se hrvatskom narodu ospori njegov identitet te višestoljetna nazočnost na ovim prostorima Jugoistočne Europe i navezanosti hrvatskih manjina na vlastitu domovinu. Potrebno je istaknuti da su i druge regionalne skupine hrvatskoga naroda u drugim državama (Karaševci – Hrvati u Rumunjskoj, Janjevci – Hrvati na Kosovu, bunjevački i šokački Hrvati u Mađarskoj itd.) tijekom povijesti, a i danas, bile predmetom negiranja pripadnosti hrvatskom narodu te osporavanjima vlastitoga identiteta. Znanstvene institucije i različiti pseudoznanstveni djelatnici iz Srbije dopuštaju sebi da bez realnih uvida i znanstveno utemeljenih argumenata dovode u pitanje cjelokupan hrvatski identitet te integraciju hrvatskih manjina u suvremenu hrvatsku naciju.[10]

Kada je u pitanju etnička distanca koja se u Srbiji očituje i ispoljava prema Hrvatima, trebalo bi spomenuti istraživanje koje je među srednjoškolskom populacijom u Srbiji provela sociologinja Marija Radoman. Prema ovom istraživanju Hrvati se uz Albance, Rome i Muslimane smatraju najvećim državnim neprijateljima, nepouzdanim, onima koji odudaraju od društva, nedruželjubivima, netolerantnima (Radoman, 2011). Prije ove analize na postojeće i ukorijenjene etničke predrasude upozoravao je i sociolog Laslo Sekelj 90-ih godina prošloga stoljeća, smatrajući da je etnička distanca koja se ispoljava i spram novonastalih manjina, kao što su

[10] Čak i dva desetljeća nakon demokratskih promjena najviše znanstvene, ali i državne institucije Republike Srbije daju potporu različitim pseudoznanstvenim skupovima koji za cilj imaju osporavanje hrvatskoga identiteta u Vojvodini i negiraju pripadnost hrvatskom narodu ne samo Bunjevaca u Vojvodini, nego i drugih regionalnih skupina hrvatskoga naroda kao što su Šokci u Bačkoj. Daljnja svjedodžba već navedenom jest i održavanje takozvanog simpozija pod nazivom „Kultura i identitet Bunjevaca", koji je organiziran 18. veljače 2017. od najviših pokrajinskih tijela i kulturnih institucija kao što su Pokrajinsko tajništvo za kulturu, javno informiranje i odnose sa vjerskim zajednicama i Muzej Vojvodine. Više nego uočljivo je to da, osim toga što su pojedini eminentni znanstvenici iz Hrvatske koji se već dugo godina bave identitetom i poviješću bačkih Hrvata odbili sudjelovati na navedenom simpoziju, već na njemu nije sudjelovao nitko od znanstvenika iz hrvatske zajednice u Vojvodini. Pojedini uradci i sadržaj istih kao što su *Napad na etnički identitet Bunjevaca posle Drugog svetskog rata – Naredba GNOO za Vojvodinu i način sprovođenja naredbe*, *Protivustavnost asimilatorskih pravnih akata i mera prema Bunjevcima i Šokcima po oslobođenju 1945. godine*, *Vojvođanska policija kao instrument kroato-komunističkog projekta hrvatizacije Bunjevaca u Bačkoj posle Drugog svetskog rata*, *Naredba GNOO Vojvodine od 14. maja 1945. godine o Bunjevcima i Šokcima – odluka o određivanju identiteta*, podsjećaju na najgore opskurne medijske napise iz Miloševićevog vremena kada su pripadnici hrvatske zajednice promatrani kao dio šire urote Republike Hrvatske i visokih krugova Katoličke Crkve protiv srbijanske države. Podsjetit ćemo istodobno da gradska vlast u Subotici 26. rujna 2014. nije dopustila da se održi znanstveni skup u organizaciji Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata o identitetu Bunjevaca i predstavljanje zbornika *Bunjevci u vremenskom i prostornom kontekstu* te monografije *Tradicijska baština i etnokulturni identitet podunavskih Hrvata Bunjevaca* u vijećnici gradske kuće, pod izlikom nemiješanja u identitetska pitanja. No, važno nam je istaknuti da je prije toga u istoj vijećnici Gradske kuće 14. kolovoza 2014. organiziran panel o usmenom narodnom blagu, tradiciji i običajima bačkih Bunjevaca u organizaciji KUD-a Bunjevka iz Subotice i privremene uprave Bunjevačkog nacionalnog vijeća.

Hrvati i Bošnjaci, empirijska manifestacija dominantne političke matrice u Srbiji (Sekelj, 2000). Alarmantani podatci nalaze se i u istraživanju koje je proveo UNDP 2005. prema kojemu većinski narod najveću distancu ima prema Albancima (50 %) i Hrvatima (44 %), prema navedenom istraživanju etnička distanca i stereotipija o Hrvatima nadilaze one koje se obično ispoljavaju prema Romima. Autori studije smatraju da većinski narod upravo očituje najveću distancu prema narodima s čijim je matičnim domovinama Srbija bila u ratu, uključujući i Hrvate (United Nations Development Programme, 2005).

Dakle, opće karakteristike položaja Hrvata u Srbiji danas su negativno demografsko stanje i zabrinjavajući pad nataliteta, fragmentiranost i nedovoljna integriranost unutar same zajednice, nepovoljan društveni položaj praćen kontinuiranim negativnim predodžbama i etničkom distancom, nepotpuno ostvarivanje zajamčenih manjinskih prava, nepotpun i nekonzistentan normativni okvir koji bi garantirao kvalitetno ostvarivanje ljudskih i manjinskih prava, odsustvo integrativnih manjinskih politika i simuliranje istih, izloženost snažnim asimilacijskim procesima, osporavanje identiteta i miješanje države u identitetska pitanja.

DIHOTOMIJA MANJINSKIH ZAJEDNICA

Jedan od većih izazova kada su u pitanju nacionalne manjine i znanstvenih diskusija o njihovu položaju jest to što još uvijek ne postoji jasna definicija što je to manjina, odnosno što je to što određuje manjinu (Boulter, 2017). Različiti znanstvenici i međunarodne i regionalne institucije (OUN, Vijeće Europe, OESS) pokušali su ponuditi definicije kojima bi se odredile nacionalne manjine, ali u većini slučajeva to su takozvani radni termini korišteni prilikom izrade ekspertskih izvješća ili dokumenata koji se tiču prava nacionalnih manjina i koji u svojoj biti nisu obvezujući.[11] Vezano uz prethodno rečeno, problem predstavlja i to što sami temeljni i obvezujući dokumenti koje su donijele europske i regionalne institucije (primjer je Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina) u svojemu sadržaju ne daju definiciju manjine, već to ostavljaju državama da same uređuju kao unutarnja pitanja.[12] Posebice se kao osjetljivo pitanje pojavljuje i uporaba nedovoljno jasnih i znanstveno nedovoljno utemeljenih, propitanih te analiziranih termina, kao što su stare odnosno autohtone ili tradicionalne i nove manjine, što može svakako stvoriti dodatnu konfuziju. Tako je Ured visokog tajnika za nacionalne manjine OESS-a prilikom izrade studije o integraciji nacionalnih manjina u pojedinim državama navedene organizacije iz 2006. kao nove manjine odredio one zajednice čija je nazočnost u određenim državama nastala kao posljedica migracija u skorije vrijeme (OSCE High Commissioner on National Minorities, 2006). Ovakva postavka teško bi se mogla uzeti u ozbiljnije promatranje te se staviti u primjenu kada su u pitanju zajednice koje su status manjinskih stekle nakon listopadskih promjena jer ono što karakterizira većinu novih nacionalnih manjina, kao što su recimo Hrvati i Bošnjaci, jest višestoljetna domicilna nazočnost, snažna kulturna vezanost za prostore koje tradicionalno naseljavaju u domicilnoj državi i na koncu potreba za održavanjem čvrstih kulturnih i političkih veza s matičnim državama, kao snažnu samosvijest za očuvanjem svoga etnokulturološkog identiteta.[13]

[11] Neke od najpoznatijih definicija manjina dali su Francesco Capotorti, Asbjorn Eide, Žil Dešenes, Stanislav Černičenko, dok je Jose Martinez Cobo definirao domorodačke narode. Jedna od poznatijih definicija manjina nalazi se i u Instrumentu Srednjoeuropske inicijative za zaštitu nacionalnih manjina, ali je ova definicija bila predmetom kritika.

[12] To potvrđuje i činjenica da je cijeli niz država koje su prihvatile Okvirnu konvenciju dao svoje viđenje pojma manjine (Austrija, Estonija, Poljska, Švicarska), druge su precizirale da u njima nema manjina (Lihtenštajn, Luksemburg, Malta), dok su neke rekle da će se Konvencija primjenjivati samo na određene manjine (Danska, Makedonija, Njemačka, Slovenija, Švedska).

[13] Jedan od razloga zbog kojih vlada stanovita konfuzija u europskom diskursu kada je u pitanju terminološko određivanje manjinskih skupina i imigranta, te na koncu i uređivanje položaja istih, jest to što je s procesom europskih integracija došlo kako do objedinjavanja velikoga geografskog prostora, brisanja državnih granica i migracija unutar europskoga

Veoma je utjecajna i tipologizacija etničkih zajednica koju je ponudio kanadski sociolog Wsevolod W. Isajiw, koju je izložio još daleke 1992. na zajedničkoj kanadsko-američkoj konferenciji o mjerenju etniciteta. Naime, polazeći od različitih definicija drugih autora razvijanih, kako navodi, u posljednjih dvadeset godina, Isajiw najprije pravi razliku između četiri glavna pristupa etnicitetu, ali i čitavog niza podpristupa koji iz njih proizilaze. Najprije on nudi sljedeću tipologizaciju: prvo, etnicitet zasnovan na prijadorijalnom fenomenu, drugi etnicitet kao epifenomen, treći etnicitet zasnovan kao situacijski fenomen i na koncu četvrti etnicitet kao čisto subjektivni fenomen. Zatim on istodobno ističe da je upravo prvi primadorijalni koncept ujedno i najstariji jer on promatra identitet kao nešto što je unaprijed dano, što se stječe rođenjem, što proizilazi još iz plemenskih odnosa u ljudskoj zajednici i što ostaje stalno i permanentno.[14] Nadalje, za nas je veoma važno to što je Isajiw među prvima napravio i jasnu distinkciju između onoga što on naziva starim i mladim etničkim zajednicama, pritom jasno doznačavajući da najveću zabunu predstavlja upravo nedovoljno pravljenje jasne distinkcije između etniciteta i imigracije. Iako se imigracija često povezuje s etnicitetom, imigranti čine tek jedan tip etničke zajednice. Prema Isajiwu mlade su zajednice one koje su sastavljene od prvoga vala imigranata i čije su druge generacije brojčano male i imaju velik udio mladih. Stare zajednice on označava kao one koje su već užljebljene u društvo i koje imaju relevantan broj članova svih dobi. Praveći ovakvu jasnu distinkciju, Isajiw ponovno naglašava da je pogrešno o svim etničkim zajednicama govoriti kao o imigrantima jer za razliku od novih zajednica koje mogu imati problema s prilagodbom u novom društvu, stare taj problem uglavnom nemaju i imaju jaku svijest o opstojnosti u društvima u kojima su domicilne. Važan faktor koji je još potrebno uzeti u promatranje jest i regija koju određena skupina nastanjuje. Tako primjerice u jednoj državi, odnosno regiji, jedna etnička skupina može biti stara, dok u drugoj pripadnici iste zajednice mogu biti novi (Isajiw, 1993, str. 407.).

Posljednjih godina sa širenjem Europske unije k istoku i jugoistoku kontinenta, laganim brisanjem granica i velikim priljevom stanovnika neeuropskoga podrijetla, otvorena su nova pitanja definiranja i kategoriziranja nacionalnih manjina i njihove integracije. Zbog navedenih faktora pojedini autori kao Roberta Medda Windischer smatraju da su same europske države pokazale spremnost za uvažavanje kulturoloških razlika, posebice kada je u pitanju sudjelovanje manjinskih skupina u procesu donošenja odluka, osobito onih manjina koje su taj status stekle posljedicama migracija. Ipak, izazovi integracije manjinskih skupina i reguliranja njihova položaja na europskom su kontinentu daleko veći nego u nekim tradicionalnim imigrantskim zemljama (na primjer Kanada), koje su dosad razvile uspješne politike multikulturalizma, odveć drukčije od europskih po pitanju ekonomskih, političkih i socijalnih razloga, i koje se u pojedinim europskim postsocijalističkim državama i nestabilnim uvjetima ne mogu primjenjivati (Medda-Windischer, 2009, str. 178.).

kontinenta, istodobno nastupila i velika migracija neeuropskog stanovništva, najprije iz bliskoistočnih i afričkih država. Europa svakako ima dugu povijest kada je u pitanju zaštita različitih etničkih skupina, ukorijenjenu u povijesti, u različitim državama razvijani su i različiti modeli zaštite pripadnika etničkih i jezičnih manjina. Iako postoje brojna pitanja i problemi koji proizilaze iz kompleksnosti etniciteta, ne može se osporiti postojanje svijesti i spremnosti zapadnih demokracija da se pronađu mehanizmi i stvore uvjeti kako bi se zaštitio etnokulturološki identitet građana koji se razlikuje od većinskoga stanovništva. Primjeri su ovakvih praksi brojni kao što je recimo uređivanje položaja lužičkih Srba i Danaca u Njemačkoj, zatim španjolska autonomija za baskijska i katalonska područja, uređivanje položaja i osiguravanje uvjeta za očuvanje frizijske manjine u Nizozemskoj ili čak i autonomija Alandskih otoka za švedsku manjinu u Finskoj koja se često uzima kao najbolji primjer.

[14] U kontekstu poimanja etniciteta u državama zakašnjele tranzicije važno je naglasiti da je upravo primadorijalni koncept postao dominirajući. Mi ovdje nismo htjeli ulaziti u dublje definiranje ostalih koncepata koje je ponudio Isajiw, već smo ukazali na jedan koji je najviše bio prihvaćen od političkih i znanstvenih elita i u Srbiji 90-ih godina prošloga stoljeća kako bi se mogla opravdati etnonacionalistička mobilizacija koja je u to vrijeme bila na djelu, a koja ima svoja snažna uporišta i danas u uvjetima nedovršene demokratizacije srbijanskoga društva.

Kada je u pitanju uređivanje položaja nacionalnih manjina u postsocijalističkim državama, Will Kymlicka postavlja jednostavno i logično pitanje, a to je jesu li modeli multikulturalizma i manjinskih prava razvijanih u zapadnim demokracijama primjenjivi i relevantni za postsocijalističke zemlje Centralne i Jugoistočne Europe? Kymlicka smatra da od strane zapadnih demokracija postoji određeni pristisak da zemlje bivšega istočnog bloka moraju usvajati standarde razvijane kroz najrelevantnije međunarodne institucije. Nadalje, kanadski teoretičar smatra da ovdje dolazi do četiri međusobno povezana procesa, prvo, da postoje jasno definirani standardi ili modeli u zapadnim demokracijama, drugo, da su funkcionalni na zapadu, treće, da se mogu primijeniti u postsocijalističkim državama i na koncu, da postoji legitimnost uloge međunarodne zajednice u promoviranju i osiguravanju da se ovi standardi implementiraju (Kymlicka, 2002). Ove četiri postavke prilično su kontroverzne, najprije jer same zapadne demokracije različito tretiraju etničko pitanje unutar svoga teritorijalnog ustrojstva, a pokušaji da se kodificira minimalni set standarda ili najboljih praksi pokazali su se prilično kompleksnim. Kymlicka jasno ukazuje da sami građani zapadnih država smatraju pojedine standarde zaštite manjina neuspjelim u svojim državama, a katkad ih promatraju i kao štetne. Kada se postavi pitanje primjene zapadnih modela u društvima zakašnjele tranzicije, onda ono postaje još kontroverznije jer se zemlje Centralne i Jugoistočne Europe od razvijenoga zapada razlikuju po mnogim faktorima kao što su povijest, demografija, ekonomski i socijalni razvoj, demokratska konsolidacija itd. Ako se uvaže ove razlike, onda se mora i primijetiti da bi pokušaj nametanja zapadnih standarda novim demokracijama išao čak u smjeru dodatnog urušavanja međuetničkih odnosa jer bi se on stubokom protivio lokalnim tradicijama, običajima i željama. Kymlicka smatra da postavljanje kriterija zapadnih država postkomunističkim državama, kako bi se one ponovno pridružile Europi, počinje na kontroverznim pretpostavkama, najprije zbog standarda koji su kreirani i donošeni u panici od eskaliranja međuetničkih sukoba širom teritorija nekadašnjega istočnog bloka. Kymlicka smatra da nije bilo dovoljno javne debate i akademskih analiza prilikom postavljanja standarda, niti je bilo pretpostavki o implikacijama koje iz toga mogu proizaći.

Postoje i oni autori kao Katharina Crepaz, koji naglasak stavljaju na proces takozvane europeizacije[15] (Hix i Goetz, 2000, str. 1.; Olsen, 2002, str. 921.) manjinskoga pitanja i uređenje položaja nacionalnih manjina u *novim* i *starim* državama članicama europske obitelji prije nego samog pokušaja da se napravi distinkcija između novih i starih nacionalnih manjina (Crepaz, 2016a). Prema navedenoj autorici autohtone manjine, iako se i dalje suočavaju s raznim vidovima diskriminacije, u većini europskih država, uz adekvatnu primjenu instrumenata za zaštitu nacionalnih manjina, one bivaju prihvaćene kao dio društva i njihova kultura postaje integralnim dijelom većinske kulture, dok su zapravo imigrantske skupine te koje su najviše isključene i njihov

[15] Odrediti koncept europeizacije predstavlja velik izazov jer ne postoji univerzalna i općeprihvaćena definicija europeizacije, a različiti autori imaju različit pristup ovomu pojmu te ga shodno tome i različito definiraju. U novim zemljama zakašnjele tranzicije kao što je Srbija potrebno je konstatirati da proces europeizacije počinje usporedno s procesom europskih integracija, odnosno s pokretanjem procesa o stabilizaciji i pridruživanju. Kada je pak u teoretskom smislu riječ, onda je najširi koncept europeizacije dao Olsen koji pravi podjelu samoga procesa na pet segmenata, prvo – kao teritorijalnu ekspanziju odnosno kao proces proširenja, drugo – kao institucionaliziranje na razini EU odnosno kao razvoj europskih institucija upravljanja, treće – kao izvoz europskih modela političke organizacije i upravljanja, četvrti segment predstavlja jačanje samoga projekta europske integracije odnosno ostvarivanje ujedinjene i politički snažne Europe i peto – prodiranje institucija EU i njihov utjecaj na nacionalne i subnacionalne subjekte. Iako se Olsen najviše koncentrira upravo na peti segment, odnosno na odnos EU i njezinih država članica, neophodno je ukazati da je za dublje razumijevanje europeizacije manjinskih prava veoma važan i treći segment odnosno na koji način EU vrši utjecaj na države kako bi se određeni standardi adekvatno implementirali i stavili u provedbu. Simon Hix, jedan od najvećih poznavatelja političkoga sustava EU, europeizaciju definira kao proces promjena u nacionalnim i političkim praksama koje nastaju kao posljedica procesa europske integracije.

se položaj jedino preispituje kao sigurnosno pitanje (Crepaz, 2016b). Kako primjećuje Merja Pentikäinen, u europskom kontekstu pitanje novih razgraničenja i rađanja novih nacionalnih država nakon Hladnoga rata važno je pitanje kako međugrupnih tako i međudržavnih odnosa. S raspadom nekadašnjih multietničkih socijalistički uređenih federacija pojedini su narodi nastavili živjeti izvan granica svojih matičnih država, što je nametnulo nekoliko kompleksnih i međusobno povezanih pitanja kao što su budućnost odnosa matične države i njezine manjine (*kin – state – kin – minority*), zatim implikacije društvene i političke integracije, samih međudržavnih odnosa i međunarodnog mira i sigurnosti (Pentikäinen, 2015, str. 26.). Potrebno je primijetiti da je samo manjinsko pitanje u europskom znanstvenom i političkom diskursu bilo dosta dugo zatomljeno sve do izbijanja etničkih sukoba, posebice na Balkanu. Pokušaji europskih institucija da saniraju posljedice nastale sukobima nametnulo je i pitanje ponovnoga preispitivanja položaja naroda koji su se raspadom nekadašnjih federalnih multietničkih država našli izvan granica svojih novoformiranih domovina. Ovo je posebice važno za Srbiju gdje su pojedini narodi od takozvanih konstitutivnih naroda[16] postali nacionalnim manjinama, bilo da im je taj status priznat ili ne. Kako piše srbijanski pravnik Dušan Janjić pod odrednicom „nova nacionalna manjina" danas se smatraju Hrvati, Makedonci, Slovenci, Bošnjaci i Crnogorci, odnosno oni narodi koji su u nekadašnjoj Jugoslaviji imali status konstitutivnih naroda, a koji su raspadom zajedničke države postali manjinama i koje uz višestoljetnu prisutnost na teritoriju Srbije imaju i jake kulturne veze sa svojim domovinama (Janjić, 2010, str. 209.). Nakon raspada SFRJ za hrvatski narod u Srbiji nastale su okolnosti slične onima s kojima su se već suočavali bački Hrvati u periodu raspada Austro-Ugarske Monarhije. Hrvati su prvi put u povijesti od statusa konstitutivnoga naroda, koji su formalno pravno stekli još ulaskom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, postali nacionalnom manjinom u većini novonastalih nacionalnih država. Ovu novonastalu situaciju jednako su teško podnijeli i sunarodnjaci u matici i u novoj dijaspori. Osim navedenog, traumatično prilagođavanje novonastaloj situaciji praćeno je pogoršanjem međuetničkih odnosa, brutalnim ratom Srbije s njezinim susjedima, ogromnim razaranjima i velikim civilnim žrtvama. Tako su Hrvati u razdoblju kraćem od jednog stoljeća ponovno došli u situaciju da preispituju granice svojih teritorijalno-političkih, društvenih, ekonomskih i kulturnih ingerencija. Posljedice ovakvih procesa osjećaju se i u suvremenosti, te veliki izazovi kao što su negativna stopa nataliteta, koja je karakteristična i za druge manjine u Srbiji, kontinuirano iseljavanje manjine, starenje i na koncu proces snažne asimilacije, doprinose populacijskom slabljenju hrvatskoga naroda u Srbiji.

Važno je još jasno istaknuti kada su u pitanju nove nacionalne manjine, da važnu ulogu u njihovu određivanju ne predstavlja samo i isključivo dokazivanje višestoljetne nazočnosti na određenom prostoru, već je važan i kontekst priznanja domicilne države, uključivanja predstavnika manjina u društveni i politički

[16] U nekadašnjoj Jugoslaviji pod odrednicom „konstitutivni narod" smatrali su se oni narodi čije su matične države bile članice federacije, dok je za ostale nacionalne zajednice upotrebljavan termin „narodnosti". Iako je sam koncept ovih dviju odrednica prilično kontroverzan, on je ipak očitovao spremnost da se etničko pitanje bar djelomično pokuša riješiti, u odnosu na druge zemlje bivšega komunističkog bloka koje su etnička pitanja promatrali kroz prizmu ujedinjavanja međunarodnoga radničkog pokreta. No, i u socijalističkoj Jugoslaviji nagomilani problemi koji su proizašli iz kompleksnosti etničnosti bili su riješeni samo djelomično. U Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, koja je dugo vrijedila za etnokulturološki najšarolikiju regiju u Europi, razvijan je sustav koji je tradicionalnim manjinama (kao što su recimo Mađari, Slovaci, Rusini itd.) garantirao određenu razinu prava u pogledu školstva, informiranja, službene uporabe jezika i kulture, a veliku ulogu igrao je i takozvani kompleksni sustav ključa koji je manjinskim narodima garantirao udio i participaciju u društvenom i političkom životu. S druge strane, etničko pitanje konstitutivnih naroda nije rješavano, prešućivano je, a nerijetko i prisilno suzbijano. Tako je, recimo, hrvatski establišment najrevnosnije prekidao sve veze sa svojim autohtonim i iseljeničkim dijasporama, a te su veze obnovljene tek po uspostavi Republike Hrvatske 90-ih godina prošloga stoljeća. Jugoslavenske političke elite nacionalo su pitanje tretirale ozbiljnije tek onda kada je trebalo doznačiti demokratski karakter socijalističke federacije.

sustav te adekvatnog financiranja manjinskih infrastruktura i stvaranja okružja u kojemu bi iste mogle bez ometanja i sprečavanja graditi vlastitu infrastrukturu i kapacitete, artikulirati samostalno svoje interese i čuvati svoj etnokulturološki identitet, te na taj način ne biti u nepovoljnijem položaju kako na pripadnike većinskog naroda, ali isto tako i u odnosu na one manjine koje su svoju infrastrukturu gradile u nekadašnjem socijalističkom režimu.

EU INTEGRACIJE KAO VAŽAN FAKTOR UNAPRJEĐENJA POLOŽAJA MANJINA

Europska unija danas predstavlja zaista veliki fenomen. Najprije, ona je nastala kao želja više europskih država da se nakon razarajućih etničkih i vjerskih sukoba osigura trajni mir kao i uvjeti za suživot velikoga broja kultura. Naime, danas u Europi ima 770 milijuna stanovnika, od čega postoji 87 zasebnih naroda i od toga broja 33 su većina u bar jednoj suverenoj državi, dok 54 od toga broja predstavljaju etničke manjine. Dakle, procjenjuje se da u Europi postoji 105 milijuna ljudi koji pripadaju etničkim ili jezičnim manjinama, što čini preko 14 % ukupnoga broja građana Europe (Pan i Pfeil, 2003). U samoj Europskoj uniji, kao specifičnom nadnacionalnom projektu, procjenjuje se da postoji oko 50 milijuna ljudi koji pripadaju nacionalnim ili jezičnim manjinama (Federal Union of European Nationalities, https://www.fuen.org/). Ako se ovim podatcima još dodaju i činjenice da samu EU danas čini 28 država u čijim je institucijama 24 jezika u službenoj uporabi, a u okvirima europskoga geografskog prostora govori se još oko 60 autohtonih i neautohtonih jezika (European Commission, 2006). Jedno od ključnih pitanja koje se nakon iznesenih podataka nameće jest na koji način unutar europskih integracijskih procesa stvoriti socijalni prostor za suglasje mnoštva kultura, jezika i etničkih skupina koje postoje unutar Evropske unije. Širenje Europske unije k istoku i jugu aktualizira ovo pitanje i postavlja pred nove članice zahtjeve u vezi s uspostavljanjem stabilnih međuetničkih odnosa i uređenjem položaja etno-kulturnih, odnosno nacionalnih manjina. Iako su europske institucije stvorile solidne mehanizme i standarde zaštite prava etnokulturoloških manjina, o kojima smo već govorili, a koji bi trebali osigurati uvjete za ostvarenje navedenih ciljeva, mnoga pitanja još uvijek ostaju otvorena. Još sa zaključenjem Ugovora iz Maastrichta (1992), na čijim je temeljima nastala EU i na kojima su definirani principi njezina nastanka, različitim nacionalnim državama ostavljene su različite mogućnosti da stvaraju uvjete za očuvanje multikulturalne baštine i unaprjeđenje uvjeta za očuvanje etnokulturoloških identiteta. Iako se velik naglasak stavlja na autonomiju država, regionalne i lokalne vlasti trebale bi osmisliti adekvatne mehanizme za uspješno implementiranje realnih i funkcionalnih politika multikulturalnosti.

Politika multikulturalnosti koja podrazumijeva prihvaćanje i toleriranje razlika razvijana je na europskoj razini uz napore demokratski orijentiranih nacionalnih i nadnacionalnih aktera, institucija, organizacija, civilnoga društva i znanstvenih djelatnika, svjesnih razlika ukorijenjenih u Europi. Ovakav skup politika ne podrazumijeva samo puko priznavanje identiteta manjinskim skupinama uz podešavanje interetničkih odnosa i shvaćanje manjinskih prava kao nešto što se manjinskim skupinama daruje po vlastitom nahođenju. One podrazumijevaju jedan dublji civilizacijski pristup i pretpostavku iskrenoga uvažavanja različitosti koje postoje u jednom društvu i spremnost da se ove razlike promatraju kao bogatstvo koje treba dodatno doprinijeti boljoj koheziji i povezivanju, nikako fragmentaciji i barijerizaciji. Institucionalizaciju ovakvog vida politike najviše su vršile i razvijale europske institucije koje su u posljednjim desetljećima uspjele razviti mehanizme implementacije i *monitoringa* zaštite prava nacionalnih manjina. Kako navodi Asbjorn Eide (Eide, 2004) razlog ovoga treba tražiti u činjenici da je sama svijest o potrebi zaštite nacionalnih manjina mnogo jača u Europi, nego u drugim dijelovima svijeta. Na razvoj političke i pravne svijesti o potrebi zaštite nacionalnih manjina i na koncu institucionalizacije same politike presudnu su ulogu imali Vijeće Europe i Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OSCE). Za dokumente koje su donijele ove institucije, a posebno Vijeće Europe,

može se reći da predstavljaju svojstvenu *Magna Cartu* zaštite nacionalnih manjina na europskoj razini. S ovakvom praksom Vijeće Europe započelo je još 1950. kada je usvojena *Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, a zatim se nastavlja usvajanjem *Europske povelje o regionalnim i manjinskim jezicim*a, da bi tri godine kasnije bila otvorena za potpise i ratifikaciju *Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina* koja predstavlja prvi multilateralni i obvezujući dokument u cijelosti posvećen zaštiti nacionalnih manjina. Za Europsku povelju i Okvirnu konvenciju slobodno možemo reći da su to dva osnovna dokumenta kojima se garantira minimum prava nacionalnim manjinama i da predstavljaju upravo taj minimum koji trebaju usvojiti države koje planiraju svoju budućnost graditi unutar eurointegracijskih tokova i na koncu unutar same velike europske obitelji. Donošenju Okvirne konvencije prethodile su odluke Vijeća Europe 1993. koje su rezultirale usvajanjem dokumenta (World Conference on Human Rights, 1993) u kojemu se izražavaju namjere država članica da ustanove standarde zaštite prava manjina, kao i da unaprijede uvjete za očuvanje i razvoj kulturoloških, etničkih, vjerskih i jezičnih osobitosti manjina, u skladu s tradicionalnim demokracijskim vrednotama, a to su jednakost pred zakonom, načela nediskriminacije, sloboda udruživanja i aktivno sudjelovanje u javnom životu. U tom smislu Komitetu ministara preporučalo se da u najkraćem mogućem roku započne rad na izradi nacrta okvirne konvencije kojom bi se precizirala načela na čije bi se poštivanje obvezale strane ugovornice u namjeri osiguravanja zaštite nacionalnih manjina. Prema Reineru Hoffmannu Okvirna konvencija predstavlja impresivnu renesansu u pokušajima međunarodne zajednice da se osiguraju i jačaju prava osoba koje pripadaju nacionalnomanjinskim skupinama. Ovo je započeto još raspadom socijalističkoga poretka u Europi, kada je Međunarodna zajednica shvatila da neriješena pitanja i odnosi između većinske i manjinske populacije mogu predstavljati izvorište potencijalnih sukoba i nestabilnosti ne samo u pojedinim državama, već u Europi u cijelosti (Hofmann, 2002, str. 170.). Uvažavajući specifične okolnosti, ne samo u Europi i njezinim regijama, već i u svakoj državi pojedinačno, jer i u samom Vijeću Europe pojedine članice različito tumače odnose etničke većine i manjine, Okvirna konvencija utvrđuje načela i principe koji su primjereni postulatima i načelima moderne europske demokracije. Najvažniji članak Konvencije svakako je članak 1 jer se u njemu potvrđuje načelo da zaštita nacionalnih manjina i njihovih prava i sloboda predstavlja sastavni dio međunarodnoga sustava zaštite ljudskih prava i kao takva pripada područjima međunarodne suradnje. Ovaj članak, dakle, jasno ukazuje da zaštita nacionalnih zajednica ne spada isključivo pod nadležnosti nacionalnoga zakonodavstva i sustava, već ona predstavlja dio jednoga šireg međunarodnog sustava i na ovaj način otvara mogućnost legitimnog interveniranja međunarodne zajednice (dopuštenim sredstvima i sukladno potrebama) radi popravljanja stanja po pitanju zaštite nacionalnih manjina. U istom članku formulirano je i načelo da se Konvencijom pravi razlika između zaštite nacionalnih zajednica kao takvih i zaštite prava pojedinca kao nositelja prava koji pripada toj nacionalnoj zajednici. Dakle, Konvencija stavlja naglasak na zaštitu prava pripadnika nacionalnih manjina, koji svoja prava mogu uživati individualno ili u zajednici s drugima. Ostali relevantni članci i odredbe Konvencije bave se cijelim nizom pitanja koja su bitna za zaštitu prava nacionalnih manjina i one su po pravilu formulirane u obliku određenih obveza koje su države dužne ispuniti poštujući određene principe. U najkraćim crtama, države potpisnice na sebe preuzimaju obveze i jamče sljedeća prava: nediskriminaciju; promidžbu stvarne jednakosti; promidžbu uvjeta koji omogućavaju očuvanje i razvoj kulture, religije, jezika i tradicije; slobodu okupljanja, udruživanja, izražavanja mišljenja, savjesti i vjere; pristup medijima i njihovu upotrebu; jezična prava (korištenje manjinskoga jezika u privatne i javne svrhe kao i pred administrativnim tijelima, korištenje vlastitoga imena na jeziku nacionalne manjine, davanje informacija privatne prirode na jeziku nacionalne manjine, topografski nazivi na jeziku nacionalne manjine); obrazovanje (učenje i poučavanje na manjinskim jezicima, sloboda ustanovljavanja obrazovnih ustanova); prekogranične kontakte; međunarodnu i prekograničnu suradnju; sudjelovanje u ekonomskom, kulturnom i socijalnom životu; sudjelovanje u javnom životu; zabranu prisilne asimilacije. Veoma je bitna

karakteristika Konvencije i to što ona fleksibilno pristupa određenju pojma nacionalne manjine. Iako se u literaturi mogu naći razne definicije nacionalnih manjina,[17] Konvencija ne operacionalizira nijedan od njih, već ostavlja mogućnost pripadnicima nacionalnih manjina hoće li ih prihvatiti takvima ili ne.[18] Implementaciju obveza država članica nadzire Komitet ministara koji je u tu svrhu osnovao Savjetodavni komitet u koji ulaze stručnjaci iz područja zaštite manjinskih prava. Savjetodavni komitet kao neovisno tijelo prati provedbu Konvencije i ostvarivanje prava nacionalnih manjina u državama potpisnicama, ne samo putem izvješća, nego zahtijevanjem mišljenja, posjetima određenim državama i njihovim tijelima, konzultiranjem s civilnim društvom itd. Na koncu, na osnovu analize svih podataka i informacija koje dobije iz neovisnih izvora, Savjetodavni komitet sumira dojmove i donosi zaključke i preporuke koje prosljeđuje Komitetu ministara.

Sljedeći bitan instrument za zaštitu nacionalnih manjina jest Europska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima. Državama koje su potpisale i ratificirale Povelju ostavlja se sloboda odabira koje će regionalne ili manjinske jezike štititi, kao i mogućnost odabira mehanizama za njihovu zaštitu. Kako se jezici nacionalnih manjina najčešće mogu okvalificirati kao regionalni ili manjinski, oni izravno uživaju zaštitu iz Povelje. Povelja je usmjerena na konkretne mehanizme zaštite manjinskih ili regionalnih jezika, i to ponajprije u području obrazovanja, javnoga informiranja, kulturnih djelatnosti, ekonomskog i društvenog života, na sudovima u građanskim, parničnim i kaznenim postupcima gdje jezik manjine ima uvjete da bude u službenoj uporabi, u radu lokalne samouprave i središnjih administrativnih tijela. Povelja predstavlja veoma fleksibilan dokument koncipiran tako da obujmi različite situacije koje postoje u različitim europskim državama, ali je, usprkos ovome, veoma malen broj zemalja ratificirao Povelju. Srbija je u vezi s prihvaćanjem Povelje, prilikom predaje ratifikacijskoga dokumenta, prihvatila da se na određene manjinske jezike, uključujući i hrvatski, primjenjuju pojedini mehanizmi zaštite koji su prije svega sadržani u sljedećim člancima: članak 8 (obrazovanje), članak 9 (sudska ovlaštenja), članak 10 (upravne vlasti i javne službe), članak 11 (sredstva javnoga informiranja), članak 12 (kulturne aktivnosti i pogodnosti), članak 13 (ekonomski i društveni život).

Osim institucija razvijenih u okviru Vijeća Europe, značajnu ulogu u zaštiti nacionalnih manjina i unaprjeđivanju međuetničkih odnosa, u višeetničkoj i viševjerskoj Europi, imao je i OSCE. U okvirima ove organizacije ustanovljen je Ured visokog tajnika za nacionalne manjine koji ima zadatak djelovati preventivno u situacijama koje mogu voditi k pogoršanju međuetničkih odnosa. Odluke koje donosi Ured visokog tajnika nisu obvezujuće, ali preporuke svakako predstavljaju dio europskih standarda, putem kojih se može unaprijediti postojeći sustav zaštite manjina u jednoj državi, što se posebice odnosi na tranzicijska društva. U tome smislu potrebno je spomenuti preporuke iz Haaga (Organization for Security and Co-operation in Europe, 1996), Osla (Organization for Security and Co-operation in Europe, 1998), Lunda (Organization for Security and Co-operation in Europe, 1999), Bolzana/Bozena (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2008), Ljubljane (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2012), Graza (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2017), koje se odnose na obrazovanje, službenu uporabu jezika, djelotvorno sudjelovanje manjina u javnom životu, položaj manjina u međudržavnim odnosima, integraciju manjina u kulturološki diverzificiranim društvima i pristup pravdi pripadnika nacionalnih manjina.

[17] Neke od najpoznatijih definicija manjina dali su Francesco Capotorti, Asbjorn Eide, Žil Dešenes, Stanislav Černičenko, dok je Jose Martinez Cobo definirao domorodačke narode. Jedna od poznatijih definicija manjina nalazi se i u Instrumentu Srednjoeuropske inicijative za zaštitu nacionalnih manjina, ali je ova definicija bila predmetom kritika.

[18] Član 3. Okvirne konvencije decidirano navodi sljedeće: „Svaki pripadnik nacionalne manjine imat će pravo slobodno birati da bude tretiran kao takav ili ne i neće doći u nepovoljan položaj zbog takvog opredjeljenja ili vršenja prava vezanih za to opredjeljenje".

SRBIJANSKE NESENZITIVNE POLITIKE ZAŠTITE MANJINSKIH IDENTITETA

Iako danas u Srbiji žive brojne nacionalne zajednice koje se međusobno razlikuju po brojnim faktorima kao što su specifičan geografski položaj, povijesne okolnosti, migratorni procesi itd., Srbija nije definirala politiku multikulturalnosti koja bi manjinskim zajednicama uz garantiranje određenih prava i zaštite identiteta odredila njihov položaj i na koncu omogućila adekvatnu integraciju u srbijanski društveno-politički sustav. Srbija svakako jest višeetnička i višekulturalna država, što potporu nalazi u činjenici da danas na teritoriju Srbije živi oko 30 etničkih skupina, od čega 21 na osnovu zakona ima pravo na svoju manjinsku kulturnu samoupravu, odnosno ima svoje nacionalno vijeće. Ne može se zanijekati ni činjenica da je etničnost jedan od osnovnih činitelja suvremene društvene zbilje i događanja jer manjinske zajednice čine 17 % u ukupnom udjelu srbijanskoga stanovništva. Unatoč činjenici da je Srbija etnički diverzificirana država, srbijanski ustavotvorci iz 2006. zanijekali su ovu činjenicu te Srbiju definirali kao nacionalnu državu, te je samim time u ustavnoj definiciji izostavljen višenacionalni karakter države. Kasnijim odredbama kojima se uređuje ostvarivanje i zaštita prava nacionalnih manjina ukazuje se na jasno opredjeljenje da se međuetnički odnosi uređuju na osnovu legalističkoga modela priznavanja prava manjinskim skupinama i zabrani formalne diskriminacije. Ovakvim pristupom rješavanju manjinskoga pitanja Srbija se jasno opredijelila za segregacijski model multikulturalizma u kojemu priznavanje prava manjina i osiguravanje uvjeta za očuvanje njihovih etnokulturoloških osobitosti i identiteta ne znači i njihovu društvenu integraciju u društveno-politički sustav. Neupitna je činjenica da se manjinskom pitanju u Srbiji dosad pristupalo s aspekta veoma uprošćenog *Cuius regio, eius religio*, odnosno *Čija regija, njegova religija*. Manjinska politika u Srbiji dosad bi se mogla sumirati prema zapažanju Willa Kymlicke o etničkim odnosima, a to je da su etnički odnosi viđeni kao igra s krajnjim rezultatom nula: sve što doprinosi manjinama vidi se kao prijetnja većini (Kymlicka, 2002). Unatoč nacionalnom karakteru države, međuetnički odnosi i integracija manjina mogla bi se postići javnim politikama koje jačaju kohezivne društvene veze i primjerene su prirodi multietničnosti u zemlji. Prema Kymlicki multikulturalizam je prije svega i najviše razvijanje novih modela demokratskoga građanstva koje je ukorijenjeno u idealima ljudskih prava (Kymlicka, 2012). Svakako, Kymlicka s druge strane smatra da i nije svaka forma građanske integracije adekvatna multikulturalnim društvima, već je neophodno da se u skladu s etnokulturološkim osobitostima određenoga društva traže modeli za adekvatnu integraciju manjinskih skupina. Alpar Losoncz slično tome smatra da se u Srbiji manjinski integracijski procesi sagledavaju s aspekta dovršenosti kao upliv u luku ostvarenosti i završenosti (Lošonc, 2015). Srbija još uvijek nije donijela poseban zakon kojim bi se odredio položaj manjina u društveno-političkom sustavu, već je suprotno tomu donijela Zakon o nacionalnim vijećima iz 2009. kojim je definiran i određen položaj manjinskih samouprava.

Iz vida se nikako ne smije ispustiti ni to da manjinsko pitanje u Srbiji nije isključivo unutarnje pitanje, već zbog što uspješnijih EU integracija neophodno je riješiti postojeće probleme sa susjedima. Nacionalne zajednice koje imaju matice u EU svakako predstavljaju mostove suradnje i mogu doprinijeti kvalitetnijim integracijama Srbije u EU. Srbija na raspolaganju ima čitav set međunarodnih instrumenata preko kojih može doprinijeti boljoj integraciji manjina u srbijanski društveno-politički sustav, ali je, osim preuređenja i harmonizacije čitavoga normativnog i zakonodavnog okvira, neophodno da postoji i istinska volja za rješavanje postojećih problema. Činjenica je to da je neke mjere dosta teško implementirati jer sustav nije usklađen, ali je neophodno da se uz konzultiranje dokumenata, preporuka i smjernica na europskoj razini iznađu najbolja moguća rješenja za postojeće probleme. Uključivanje i aktivne konzultacije manjinskih zajednica prilikom dijaloga s matičnim zemljama, harmonizacija normativnog i zakonodavnog okvira u skladu s europskim standardima i pokretanje šireg dijaloga o budućem modelu multikulturalizma u Srbiji samo su neke od mjera koje je neophodno poduzeti kako bi se društvo reformiralo i pripremilo za dugotrajni proces EU integracija.

Svaka druga alternativa značila bi marginalizaciju i preživljavanje srbijanskoga društva na socijalnoj periferiji modernoga europskog prostora.

Literatura

1. Agarin, T. i Brosig, M. (Ur.). (2009). *Minority Integration in Central Eastern Europe: Between Ethnic Diversity and Equality*. Amsterdam; New York, N. Y.: Rodopi.
2. Anderson, A. B. (2017). *Ethnic Minorities and Minority Rights in Europe: Theoretical Typologies*. ECMI Working Paper, no.99. Flensburg: European Center for Minority Issues.
3. Benedikter, T. (Ur.). (2008). *Europe's Ethnic Mosaic. A Short Guide to Minority Rights in Europe*. Bolzano-Bozen: Eurac Research
4. Biserko, S. (Pr.). (2004). *Milošević vs Jugoslavija.* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
5. Biserko, S. (Pr.). (2009). *Proces Vojislavu Šešelju: raskrinkavanje projekta Velike Srbije*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
6. Boulter, C. (2017). Media Discourse and the Question of (New) Minority Definitions: Three Methodological Approaches. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, 16*(2), 87-107. (http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2017/Boulter.pdf)
7. Bratulić, J. (2011). O hrvatskom identitetu. Neposredno. U Z. Lukić i B. Skoko (Ur.), *Hrvatski identitet. Zbornik radova sa znanstvenog skupa* (Zagreb, 7. i 8. svibnja 2009.) (str. 9-24.). Zagreb: Matica hrvatska.
8. Bugajski, J. (2014). *Conflict Zones: North Caucasus and Western Balkans Compared*. Washington, D.C.: The Jamestown Foundation.
9. Chin, R. (2017). *The Crisis of Multiulturalism in Europe: A History*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
10. Crepaz, K. (2016a). Old vs. new minorities – An identity-based approach to the distinction between autochthonous and immigrant minorities. *Migration Letters, 13*(2), 203-213. DOI: 10.33182/ml.v13i2.302
11. Crepaz, K. (2016b). *The Impact of Europeanization on Minority Communities*. Wiesbaden: Springer VS.
12. Černelić, M. (1995). Nastojanja da se bačkim Bunjevcima ospori pripadnost hrvatskom narodu. *Studia ethnologica Croatica, 6*(1), 85-103. (https://hrcak.srce.hr/68238)
13. Dembinska, M. (2013). Minorities in the Europeanisation Process: Undermining the Westphalian Order for the Neo-Medieval Scrum? *European and Regional Studies: Acta Universitatis Sapientiae, 3*, 24-46. (http://www.acta.sapientia.ro/acta-euro/C3/euro3-2.pdf)
14. Dimitrijević, N. (2001). *Slučaj Jugoslavija: Socijalizam, nacionalizam, posledice*. Beograd: B92 Publishing.
15. Dimitrijević, V. (1995). The Post - Communist Apotheosis of the Nation State and the Old and New Minorities. U M. Freeman, D. Pantić i D. Janjić (Ur.), *Nationalism and Minorities* (str. 37-44.). Colchester: University of Essex, Centre for Human Rights; Beograd: Institute of Social Sciences; Forum for Ethnic Relations.
16. Eide, A. (2004). *Globalni i regionalni pristupi situacijama u kojima su uključene manjine. Popunjavanje okvira – pet godina monitoringa Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina*. Novi Sad: Vojvođanski centar za ljudska prava.
17. European Center for Minority Issues. (2016). *Dynamics of Integration in the OSCE Area: National Minorities and Bridge Building*. ECMI Report. Flensburg: European Center for Minority Issues.
18. European Commission. (2006). *Europeans and their Languages*. Special Eurobarometer 243 / Wave 64.3 – TNS Opinion & Social. Bruxelles: Directorate-General for Communication.

19. European Commission against Racism and Intolerance. (2017). *ECRI Report on Serbia (fifth monitoring cycle)*. Strasbourg: ECRI Secretariat, Directorate General II – Democracy, Council of Europe.
20. European Commision for Democracy Through Law. (2002). *The Protection of National Minorities by Their Kin State*. Science and technique of democracy no. 32. Dostupno na: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-STD(2002)032-bil
21. Fleras, A. (2009). *The Politics of Multiculturalism: Multicultural Governance in Comparative Perspective.* New York, N. Y.: Palgrave Macmillan.
22. Forum za etničke odnose. (2018). *Alternativni izveštaj o zaštiti prava nacionalnih manjina u Republici Srbiji (2017. godina)*. Beograd: Forum za etničke odnose.
23. Giroux, H. A. (1995). National Identity and the Politics of Multiculturalism. *College Literature, 22*(2), 42-57. (https://www.jstor.org/stable/25112186?seq=1#page_scan_tab_contents)
24. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. (2006). *Ljudska prava talac društvene regresije: godišnji izveštaj: Srbija 2006*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
25. Hiks, S. (2007). *Politički sistem Evropske unije*. Beograd: Službeni glasnik.
26. Hix, S. i Goetz, K. H. (2000). Introduction: European Integration and National Political Systems. *West European Politics, 23*(4), 1-26. https://doi.org/10.1080/01402380008425398
27. Hofmann, R. (2002). Preferential Treatment of Kin Minorities and Monitoring of the Implementation of Framework Convention for National Minorities. *Science and technique of democracy, 32*, 170-188. (https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-STD(2002)032-bil)
28. Holbrooke, R. (1991). *To End a War.* New York, N. Y.: Modern Library.
29. Iglesias, J. D., Stojanović, N. i Weimblum, S. (Ur.). (2013). *New Nation States and National Minorities: A Comparative Perspective*. Colchester: ECPR Press.
30. Inglis, C. (1996). *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*. MOST Policy Paper no. 4. Pariz: UNESCO.
31. Isajiw, W. W. (1993). Definition and Dimension of Ethnicity: A Theoretical Framework. U Statistics Canada i U.S. Bureau of the Census (Ur.), *Challenges of Measuring and Ethnic World: Science, politics and reality. Proceedings of the Joint Canada-United States Conference on the Measurement of Ethnicity* (April 1 – 3) (str. 407-427.). Washington, D.C.: Government Printing Office.
32. Janjić, D. (2010). Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika. U D. Babić i D. Župarić-Iljić (Ur.), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije* (str. 209-218.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
33. Jelinčić, J. (2007). *Evropeizacija Srbije: ljudska prava, manjinska prava, inkluzija Roma*. Beograd: Fond za otvoreno društvo.
34. Kačar, S. (Ur.). (2002). *Svjedočenja iz Sandžaka*. Novi Pazar: Sandžački odbor za ljudska prava.
35. Kaldor, M. i Vejvoda, I. (2003). *Prošlost na istoku – Budućnosti na zapadu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
36. Karagić, M. (2010). Očuvanje identiteta bačkih Hrvata. UR. Skenderović (Ur.), *Identitet Bačkih Hrvata. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa* (Zagreb, 27. i 28. studenoga 2008.) (str. 291-301.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.
37. Kastoryano, R. (Ur.). (2009). *An Identity for Europe: The Relevance of Multiculturalism in EU Construction.* New York, N. Y.: Palgrave Macmillan.
38. Kimlika, V. (1999). Etnički odnosi i zapadna politička teorija. *Habitus, 0,* 17-63.

39. Kimlika, V. (2002). *Multikulturalno građanstvo: Liberalna teorija manjinskih prava*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost.
40. Kolarić, J. (2019). *Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.
41. Komšić, J. (1996). *Etnodemokratija i regionalizam: u košmarima postsocijalizma*. Novi Sad: Agencija KMS.
42. Komšić, J. (2006). *Dileme demokratske nacije i autonomije: Ogledi o političkoj tranziciji u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
43. Komšić, J. (2015). *Demokratsko upravljanje kulturološkim različitostima: Vojvodina u svetlu evropskih iskustava*. Novi Sad: Centar za regionalizam; Beograd: Dan Graf.
44. Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
45. Kymlicka, W. (2002). Multiculturalism and Minority Rights: West and East. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, 4*. (https://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2002/nr4/Focus4-2002_Kymlicka.pdf)
46. Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Sucess, Failure and the Future*. Washington, D. C.: Migration Policy Institute.
47. Lošonc, A. (2002). Kulturna pluralnost: apoteoza različitosti ili praksa prihvatanja. *Nova srpska politička misao, VIII*(1–4), 7-23.
48. Lošonc, A. (2013). Europske antinomije. *Nova riječ, 2*, 9-17.
49. Lošonc, A. (2015). Da li smo u epohi posle multikulturalizma. U D. Radosavljević, M. Keveždi i E. Vukašinović (Ur.), *Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultura 2(Zbornik radova)* (str. 7-25.). Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine; Pokrajinski ombudsman AP Vojvodine.
50. Malloy, T. H. (2005). *National Minority Rights in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
51. Medda-Windischer, R. (2009). *Old and New Minorities: Reconciling Diversity and Cohesion: A Human Rights Model for Minority Integration*. Baden-Baden: Nomos.
52. Milardović, A. i Vukić, A. (Pr.). (1998). *Manjine u Europi: dokumenti.* Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
53. Moodod, T. (2005., 28. rujna). Remaking multiculturalism after 7/7. Dostupno na: https://www.opendemocracy.net/en/multiculturalism_2879jsp/
54. Nikitović, V. (2015). *Populacija Srbije početkom 21. veka. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
55. Olsen, J. P. (2002). The Many Faces of Europeanization. *Journal of Common Market Studies*, *40*(5), 921-952. DOI: 10.1111/1468-5965.00403
56. Open Society Institute. (2002). *Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection.* Budimpešta: Open Society Institute.
57. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (1996). *The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities*. Den Haag: Foundation on Inter-Ethnic Relations.
58. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (1998). *The Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities*. Den Haag: OSCE High Commissioner on National Minorities.
59. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (1999). *The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life*. Den Haag: OSCE High Commissioner on National Minorities.

60. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (2008). *The Bolzano/Bozen Recommendations on National Minorities in Inter-State Relations.* Den Haag: OSCE High Commissioner on National Minorities.
61. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (2012). *The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies*. Den Haag: OSCE High Commissioner on National Minorities.
62. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (2017). *The Graz Recommendations on Access to Justice and National Minorities.* Den Haag: OSCE High Commissioner on National Minorities.
63. OSCE High Commissioner on National Minorities. (2006). *Policies on Integration and Diversity in Some OSCE Participating States*. HCNM.GAL/6/06. Den Haag: OSCE.
64. Pajvančić, M. (2016). Normativni okvir, prava nacionalnih manjina, manjinska samouprava, multikulturalnost. U V. Stanovčić i G. Bašić (Ur.), *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 10-11. septembra 2015.* (str. 165-180.). Beograd: Institut društvenih nauka; SANU.
65. Pan, C. i Pfeil, B. S. (2003). *National Minorities in Europe: Handbook* (Volume 1). Beč: Braumüller.
66. Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism, Cultural Diversity and Political Theory*. New York, N. Y.: Palgrave Macmillan.
67. Parekh, B. (2008). *Nova politika identiteta*. Zagreb: Politička kultura.
68. Pentikäinen, M. (2015). Social Integration of "Old" and "New" Minorities in Europe in Views of International Expert Bodies Relying on Human Rights: Contextual Balancing and Tailoring. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, 14*(1), 26-47.
69. Petričušić, A. (2012). Preporuke iz Bolzana/Bozena o nacionalnim manjinama u međudržavnim odnosima: značenje i implikacije za Hrvatsku i regiju. *Politička misao, 49*(2), 166-185. (https://hrcak.srce.hr/84670)
70. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2016). *Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji, izveštaj o istraživanju javnog mnjenja*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti; Institut za ljudska prava „Ludvig Bolcman".
71. Prokopijević, M. (2012). *Evropska Unija: Uvod*. Beograd: Čigoja.
72. Radoman, M. (2011). *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
73. Ramet, S. P. i Valenta, M. (2016). *Ethnic Minorities and Politics in Post-Socialist Southeastern Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.
74. Republički zavod za statistiku. (2012). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Nacionalna pripadnost: Podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
75. Ronen, D. i Pelinka, A. (1997). *The challenge of ethnic conflict, Democracy and Self-Determination in Central Europe*. London; Portland, OR.: Frank Cass.
76. Sekelj, L. (2000). Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija. *Sociologija, 42*(1), 1-24.
77. Semprini, A. (2004). *Multikulturalizam*. Beograd: Clio.
78. Simić, J. (2018., 30. siječnja). Bunjevci više nisu Hrvati. *Večernje novosti.* (http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:708981-Bunjevci-vise-nisu-Hrvati)
79. Smit, A. D. (2010). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
80. Smith, A. D. (1992). National unity and the idea of European unity. *International Affairs, 68*(1), 55 - 76.DOI: 10.2307/2620461
81. Smooha, S. i Jarve, P. (2005). *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*. Budapest: ECMI; LGI.

82. Sršen, A. i Piskač, D. (2012). Hrvatski nacionalni identitet i Europska unija. *Slavia Meridionalis, 12*, 159-171. DOI: 10.11649/sm.2012.009

83. Stjepanović, D. (2013). *Perceived Co-Ethnics' and Kin-State Citizenship in Southeastern Europe*. CITSEE Working Paper Series 2013/26. Edinburgh: The University of Edinburgh, School of Law.

84. Tabeau, E. (2009). *Rat u brojkama, demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

85. Tejlor, Č. (2003). Politika priznanja. U E. Gatman (Ur.), *Multikultralizam: Ispitivanje politike priznanja* (str. 33-69.). Novi Sad: Centar za multikulturalnost.

86. The Prosecutor of the Tribunal against Vojislav Seselj, Indictment of Vojislav Šešelj (IT-03-67) before the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 2003). Dostupno na: http://www.icty.org/case/seselj/4

87. Toggenburg, G. N. (2004). *Minority Protection and Enlarged European Union: The Way Forward*. Budimpešta: OSI; LGI

88. Toggenburg, G. N. (2008). *The EU's evolving policies vis-a-vis minorities: a play in four parts and an open end*. Bolzano-Bozen: Eurac research; European Academy.

89. Tuđman, F. (1996). *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

90. Turton, D. i Gonzalez-Ferreras, J. (1999). *Cultural Identities and Ethnic Minorities in Europe*. Bilbao: Universidad de Deusto.

91. United Nations Development Programme. (2005). *Snaga različitosti: izveštaj o humanom razvoju: Srbija 2005*. Beograd: United Nations Development Programme.

92. Ustav Republike Srbije. *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 1/1990.

93. Varadi, T. (1999). O šansama za etnokulturnu pravdu u Centralnoj Istočnoj Evropi – sa osvrtom na Dejtonski sporazum. *Habitus, 0,* 69-85.

94. Waterbury, M. A. (2009). *From Irredentism to Diaspora Politics: States and Transborder Ethnic Groups in Eastern Europe.* Global Migration and Transnational Politics Working Paper, no. 6. Arlington, VA.: Center for Global Studies, George Mason University.

95. Wolff, S. (2002). Beyond Ethnic Politics in Central and Eastern Europe. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, 4*. (https://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2002/nr4/Focus4-2002_Wolff_Kymlicka.pdf)

96. World Conference on Human Rights. (1993). *Vienna Declaration and Programme of Action.* Beč: World Conference on Human Rights.

97. Žigmanov, T. (2002). Nevolje s jednim izvještajem jednoga našega saveznog ministarstva u irokeškom preidiličnome domu uže obitelji Delgamuukwa na otoku Princ Edward. *Habitus, 6-7*, 143-159.

98. Žigmanov, T. (2003). Recepcija hrvatske manjine u Vojvodini u svjetlu ustavno pravnog okvira u izvješćima o položaju, ostvarivanju i kršenju ljudskih i manjinskih prava vladinih i nevladinih organizacija u Srbiji i Crnoj Gori. *Habitus, 9-10*, 167-186.

99. Žigmanov, T. (2010). Izgradnja tzv. bunjevačke nacije u Srbiji i vanjska politika Republike Hrvatske. U R. Skenderović (Ur.), *Identitet Bačkih Hrvata. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa* (Zagreb, 27. i 28. studenoga 2008.) (str. 319-357.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.

100. Žigmanov, T. (2011). *Osvajanje slobode: Hrvati u Vojvodini deset godina nakon listopadskog prevrata 2000*. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo.

101. Žigmanov, T. (2013). Europa i drugo – pokušaj etičkoga temeljenja. *Nova riječ, 2*(1), 18-27.

102. Žigmanov, T. (2014). Hrvati u Vojvodini nakon 2000. kao teme znanstvenih i publicističkih radnji u Srbiji i Hrvatskoj – osnovne činjenice i sadržajne sastavnice. *Godišnjak za znanstvena istraživanja, 6*, 301-313. (http://www.zkvh.org.rs/index.php/dokumenti/send/18-2014/1009-tomislav-zigmanov-hrvati-u-vojvodini-nakon-2000-godine-kao-teme-znanstvenih-i-publicistickih-radnji-u-srbiji-i-hrvatskoj-osnovne-cinjenice-i-sadrzajne-sastavnice)

103. Živić, D. (2012). Demografska dinamika i prostorni razmještaj Hrvata u Vojvodini – čimbenici i pokazatelji. *Godišnjak za znanstvena istraživanja, 4*, 229-241. (http://www.zkvh.org.rs/index.php/dokumenti/summary/16-2012/966-zivic2012r)

104. Živić, D. (2013). Demografsko starenje vojvođanskih Hrvata (1991-2011). *Godišnjak za znanstvena istraživanja, 5*, 209-225. (http://www.zkvh.org.rs/index.php/dokumenti/send/17-2013/981-zivic2013r)

THE POSITION OF THE CROATIAN MINORITY IN SERBIA AND CHALLENGES IN THE PROCESS OF SERBIAS ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

ABSTRACT

Croatian national minority in Republic of Serbia, which according to the last census conducted in 2011. with 57,900 members represents the fourth minority group living in Serbia, for which should be assumed by its cultural characteristics and the same rounded forms of identity and components is contributing to the development of Serbian multiethnic area, and is also representing a a link to its own kin state. The position of the Croatian people in Serbia is determined by various factors of demographic, historical, legal and political nature whose analysis acquires the image of its extremely disadvantaged position. The main foreign policy agenda for all Serbian governments since the October changes in 2000 to the present day (in the declarative sense), remains the European integration process and at the end, the full membership of Serbia in the family of European states. Challenges such as interfering of the state in identity issues, lot of poverty, unfavorable demographic picture, non-participation in decision-making and social and political exclusion from the structures of government bodies and society generally, and in the end the relations of mother and domicile country as a complex factor of Croatian and Serbian relations in general, is only complicating the position of the Croatian community in terms of unconsolidated democracy.

Key words: *national minorities, Croatia, Serbia, European integration, multi-ethnicity, identity, assimilation*

Daniela Arsenović

Anđelija Ivkov Džigurski

Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo
arsenovic.daniela@gmail.com

NACIONALNA PRIPADNOST STANOVNIŠTVA KROZ POPISE: METODOLOŠKO I POLITIČKO PITANJE

SAŽETAK

Korišćenje popisnih podataka u svrhu analitičkog, stručnog i naučnog zaključivanja, često je otežano zbog metodoloških izmena i novina u samim popisima, ali i zbog teritorijalnih i administrativnih promena. Od svih obeležja stanovništva obuhvaćenih popisom, podatak o nacionalnoj pripadnosti (odnosno etničkom sastavu stanovništva) i pored činjenice da na osnovu međunarodnih preporuka ne pripada takozvanim osnovnim obeležjima i svaka država samostalno odlučuje da li će prikupljati ovaj podatak, spada u red najkompleksnijih, a samim tim i najosetljivijih pitanja, što se jasno može videti i na primeru popisa u bivšoj Jugoslaviji, a kasnije i Srbiji. U ovom radu analizirano je obeležje nacionalne (etničke) pripadnosti u popisima od 1948. do 2011., njegovo postojanje, brojnost kao i faktori koji su uticali na promenu kategorija. Korišćenje i tumačenje podataka o nacionalnoj pripadnosti zahteva veliki oprez jer je reč o obeležju duboko prisutnom u političkom poretku države. Podaci dobijeni o etničkom sastavu stanovništva veoma su važni i neizostavni kod razumevanja određenih kulturoloških karakteristika stanovništva, migracija, prirodnog kretanja stanovništva, kao i položaja etničkih grupa u društvu, a upravo zbog toga je bitno bolje razumevanje opštih ali i strukturnih faktora koji utiču na podatak i postojanje ovog obeležja.

Ključne reči: *Nacionalna pripadnost, popis, stanovništvo, etnička kategorizacija, Srbija*

UVOD

Popis stanovništva predstavlja ličnu kartu države i osnovu na kojoj se razvijaju njeni održivi demografski i drugi strateški ciljevi. Pored toga, podaci prikupljeni u popisima stanovništva predstavljaju deo programa proširenja Evropske unije, zbog čega su i popisi stanovništva deo poglavlja 18, što je posebno važno za Srbiju koja trenutno ima status kandidata za članstvo u EU i nalazi se u fazi pristupnih pregovora. Popisom se pored ukupnog broja stanovnika prikupljaju i druga obeležja, među kojima je etnička pripadnost. Iz popisa stanovništva moguće je dobiti tri etnička obeležja, a to su verosipovest, materinji jezik i nacionalna pripadnost. Popis stanovništva predstavlja jedan od instrumenata u borbi za etnički status, a javlja se i kod većine i kod manjine: većine da bi ujedinile i ojačale poziciju suverenititeta, a manjine da bi potvrdile udeo u stanovništvu koji im daje posebna prava i da bi sprečile asimilaciju ako im udeo opada i preti nestanak (Jović, 2011). Etnička pripadnost počiva na zajedničkom razumevanju istorije, teritorijalnog porekla, određenih kulturnih obeležja kao što su jezik, religija, specifični običaji i način života etničke grupe (United Nations, 2006). Na sličan način etničku grupu je definisao i Maks Weber još davne 1968. godine. Kompleksnost razumevanja etničke pripadnosti nametnula je i različita tumačenja samog pojma, zbog čega ne postoji jedinstvena opšteprihvaćena definicija etničke grupe. Etničke karakteristike zbog svoje subjektivne dimenzije mogu biti politički osetljive, a prema Hammelu i sar. (2007) svako izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti je na neki način

politički izraz. Pored toga, populacijski, etničke grupe su često malobrojne, zbog čega je sloboda i pravona deklarisanje pojedinaca u popisu od suštinskog značaja (United Nations, 2006). Proučavanje etničkog sastava stanovništva, naročito u regionima i državama koje se odlikuju multinacionalnom i multikonfesionalnom stukturom, ima veliki značaj kako u nauci tako i u društvenom životu (Raduški, 2007). Kako Raduški (2007) ističe, što je etnička, kulturna i istorijska heterogenost stanovništva veća, potrebno je detaljnije proučiti i spoznati uzroke i posledice tih razlika.

U pogledu metodoloških nejednakosti prilikom prikupljanja podataka o etničkim karakteristikama stanovništva kroz popise, bivša SFR Jugoslavija predstavlja izražen primer promenljivosti kategorije narodnost kroz popise (Mrđen, 2002). Kroz popise se vremenom menjao ne samo udeo pojedinih etničkih grupa (a koji je mogao zavisiti kako od prirodnog, tako i od mehaničkog kretanja stanovništva) već se menjao i broj modaliteta. U ovom radu analizirano je obeležje nacionalne (etničke) pripadnosti u popisima od 1948. do 2011., njegovo postojanje, brojnost kao i faktori koji su uticali na promenu kategorija.

METODOLOŠKI PRISTUP KLASIFIKACIJI NACIONALNE PRIPADNOSTI U POPISIMA, 1948. – 2011.

I pored činjenice da pitanje etničke pripadnosti ne spada u red takozvanih osnovnih obeležja stanovništva, zbog demografskog, kulturološkog, političkog i sveopšteg društvenog značaja koje etnička pripadnost nosi, ovo pitanje je bilo obuhvaćeno svim popisima od 1948. do 2011. godine. Na osnovu popisa stanovništva sprovedenih u Kneževini Srbiji i Kraljevini Srbiji (od 1833. do 1910. godine) dobijeni su veoma značajni demografski indikatori, na osnovu kojih nažalost nije moguće govoriti o etničkim karateristikama stanovništva. Popisi sprovedeni u periodu između dva svetska rata (1921. i 1931. godine) obuhvatili su i karateristike stanovništva prema verosipovesti i maternjem jeziku (Mrđen, 2002; Radovanović, 2007). Na osnovu ovih podataka moguće je delimično izvesti i nacionalnu strukturu stanovništva, dok je njeno direktno izvođenje moguće od popisa 1948. godine. Ipak i svaki od osam popisa sprovedenih nakon Drugoga svetskog rata, karakterišu metodološke specifičnosti kako kod prikupljanja podataka za ukupno stanovništvo, tako i kod pojedinih obeležja, među kojima se svakako izdvaja nacionalna ili etnička pripadnost. Ove specifičnosti naročito su izražene na primerima muslimanskog i jugoslovenskog etničkog identiteta. Metodološki pristup u popisu 1948. godine predviđao je da se Muslimani jugoslovenskog etničkog porekla izjasne na osnovu jednog od ponuđenih odgovora: Srbin-musliman, Hrvat-musliman, Makedonac-musliman ili neopredeljen-musliman. Obrada popisnih podataka vršena je tako što su lica koja su se izjasnila kao Srbi-muslimani uključena u Srbe, Hrvati-muslimani u Hrvate, Makedonci-muslimani u Makedonce, a neopredeljeni-muslimani su pod takvim nazivom i iskazani posebno (Republički zavod za statistiku, 2012). Za lica koja su se u popisu 1948. godine izjasnila u smislu regionalne pripadnosti, metodološka uputstva predviđala su da se rešenje donosi za svaki slučaj pojedinačno, pa su na osnovu toga Dalmatinci uključivani u Hrvate, Šumadinci u Srbe itd. U slučajevima kada se lice izjasnilo kao Bosanac, svrstavano je u kategoriju Srbin, Hrvat ili neopredeljen musliman, a u zavisnosti od imena i prezimena, dok je u situacijama gde se revizija nije mogla uraditi na osnovu metodoloških uputstava, lice uvrštavano u kategoriju ostale i nepoznate narodnosti (Savezni zavod za statistiku, 1994). U popisu 1953. godine primenjen je drugačiji metodološki pristup klasifikacije etničke pripadnosti, na osnovu koje su lica koja su se deklarisala kao Muslimani, kao i ona lica jugoslovenskog porekla koja se nisu bliže nacionlano izjasnila i lica koja su se izjasnila u smislu regionalne pripadnosti, svrstana u kategoriju Jugosloveni-neopredeljeni. Lica koja nisu bila jugoslovenskog porekla, a nisu se bliže nacionlano opredelila, svrstana su u kategoriju nacionalno-neopredeljeni (Republički zavod za statistiku, 2012; Savezni zavod za statistiku, 1994). Popis sproveden 1961. godine doneo je nove promene u klasifikaciji nacionalne odnosno

etničke pripadnosti, a koje su se odnosile na modifikaciju kategorije Muslimana jugoslovenskog porekla. Lica jugoslovenskog porekla koja su se osećala Muslimanima (u smislu nacionalne ili etničke pripadnosti) deklarisala su se kao Muslimani (Republički zavod za statistiku, 2012).

U popisu 1971. godine prvi put je stanovništvo koje se izjasnilo u smislu regionalne pripadnosti tako i svrstano u grupu. Takođe, stanovništvo koje se u popisu izjasnilo kao Muslimani tako je i prikazano u smislu narodnosti (Republički zavod za statistiku, 2012). Pored toga, metodološki pristup u popisima 1971. i 1981. godine uvodi grupisanje stanovnika u dve zbirne kategorije, a koje su bazirane na tome da li se lice izjasnilo ili nije (Nacionalno s izjasnili i Nisu se nacionalno izjasnili). Na osnovu ove podele, lica koja se nisu izjasnila razvrstavna su u tri podkategorije i to: lica koja se uopšte nisu izjasnila, lica koja su se izjasnila kao Jugosloveni i lica koja su se izjasnila u smislu regionalne pripadnosti (Savezni zavod za statistiku, 1991). Lica koja se nisu uopšte izjasnila, to pravo su iskoristila na osnovu člana 41 Ustava SFRJ u 1971., odnosno člana 170 Ustava SFRJ iz 1981. godine. Naredna tri popisa donose nove kategorije, odnosno modalitete kod etničke pripadnosti ali i neke druge metodološke pristupe tehničke prirode. U popisu 1991. godine uvedena su tri nova modaliteta: Bunjevac, Egipćanin i Šokac, dok je u prvom popisu sporvedenom na početku 21. veka (popis 2002) klasifikacija nacionalne ili etničke pripadnosti proširena još sa četiri modaliteta: Aškalije, Bošnjaci, Goranci i Cincari (Republički zavod za statistiku, 2003; Republički zavod za statistiku, 2012). Klasifikacija nacionalne pripadnosti proširena je i u popisu 2011. godine, a metodološke specifičnosti ovog popisa ogledaju se u činjenici da su za dvojako izjašnjavanje kod nacionalne pripadnosti bile predvidjene šifre, kao i mogućnost da se prilikom obrade podataka prikupljenih na terenu uvedu nove šifre za one odgovore za koje je ustanovljeno da se više puta javljaju, a za koje nije postojala šifra. Na osnovu toga, u popisu 2011. godine, klasifikacija je dopunjena modalitetima Jermeni, Šopi, Bošnjaci i Torlaci (Republički zavod za statistiku, 2012). Za popis 2011. bitno je istaći i činjenicu da je pitanje o nacionalnoj pripadnosti bilo formulisano kao pitanje otvorenog tipa, uz pravnu fusnotu da prema članu 47 Ustava Republike Srbije, lice nije dužno da se izjasni o svojoj nacionalnoj pripadnosti.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Deklarisanje stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u popisima, oduvek je predstavljalo osetljivo pitanje, koje je sa sobom nosilo i naglašenu političku konotaciju. Upravo zbog toga, struktura stanovništva prema nacionlanoj ili etničkoj pripadnosti može biti, a često to i jeste indikator ukupne društvene klime u zemlji. Knežević i Radić (2016) smatraju da su teorijski okviri u okviru kojih se analizira etnički identitet najčešće u korelaciji sa državnim i različitim društvenim težnjama. Uporedna analiza broja stanovnika najbrojnijih etničkih zajednica (tabela 1) kroz osam popisa sprovedenih nakon Drugog svetskog rata upravo pokazuje uticaj različitih nacionalnih politika koje su vođene na ovim prostorima. Bitno je istaći i da podaci iskazani u tabeli 1 za popise 1991., 2002. i 2011. godine ne sadrže podatke za AP Kosovo i Metohiju. Popis 1991. je bojkotovan od strane albanskog stanovništva, dok u popisima 2002. i 2011. nisu postojali odgovarajući uslovi za njegovo sprovođenje (Republički zavod za statistiku, 2012).

Pored činjenice da je promena apsolutnog broja kao i udela određenih etničkih grupa u ukupnom stanovništvu posledica prirodnog kretanja stanovništva na jednoj i migracija (emigracije) na drugoj strani, određene kvantitativne promene dešavale su se i kao posledica primenjivane metodologije, a koja je pak bila vezana za nacionalnu politiku. Do popisa 1971. Rusini i Ukrajinci su prikazivani zbirno, a to je bio slučaj i sa nekim drugim modalitetima, pa je tako u popisima od 1948. do 1981. godine, stanovništvo koje se u pogledu etničke pripadnosti deklarisalo kao Bunjevci ili Šokci, u konačnim rezultatima su prikazani zbirno sa Hrvatima (Republički zavod za statistiku, 2012). Detaljne promene u etničkoj klasifikaciji Muslimana i Jugoslovena su objašnjene sistematski kroz popise u poglavlju o metodološkom pristupu.

Prema Kenževiću (2011) nakon 1961. godine kategorija Jugosloveni gotovo u potpunosti gubi etnonacionalno i civilizacijsko značenje koje je imala do tada i dobija obeležje flotantne etničke grupe, što se na kraju može i zaključiti na osnovu popisa 1961-1981. U kojima su Jugosloveni svrstavani u nacionalno neopredeljene, dok su u popisima 1991. i 2002. godine svrstavani u kategoriju nacionalno opredeljenih.
U popisu 2002. prvi put se javlja nova etnička grupa (modalitet) Bošnjaci, što je rezultiralo smanjenjem apsolutnog i relativnog broja etničke grupe Muslimani. Muslimani čine jednu od retkih etničkih grupa čiji broj nije smanjen usled negativnih demografskih trendova, već je zapravo posledica uvođenja novog modeliteta Bošnjaci, tako da se veći deo ove etničke grupe deklarisao kao Bošnjaci.

Tabela 1. Komparativna analiza stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Srbiji, 1948-2011.

	Popis							
	1948	**1953**	**1961**	**1971**	**1981**	**1991**	**2002**	**2011**
Srbi	4823730	5152939	5704686	6016811	6182155	6252405	6212838	5988150
Albanci	532011	565513	699772	984761	1303034	78281	61647	5809
Bošnjaci							136087	145278
Bugari	59472	60146	58494	53800	33455	26698	20497	18543
Bunjevci						21434	20012	16706
Vlasi	93440	28047	1368	14724	25596	17804	40054	35330
Goranci							4581	7767
Jugosloveni			20079	123824	441941	320168	80721	23303
Mađari	433701	441907	449587	430314	390468	343800	293299	253899
Makedonci	17917	27277	36288	42675	48986	45068	25847	22755
Muslimani	17315	81081	93467	154330	215166	180222	19503	22301
Nemci	41460	46228	14533	9086	5302	5172	3901	4064
Romi	52181	58800	9826	49894	110959	94492	108193	147604
Rumuni	63130	59705	59505	57419	53693	42316	34576	29332
Rusi	13329	7829	6984	4746	2761	2473	2588	3247
Rusini	22667	23720	25658	20608	19757	18052	15905	14246
Slovaci	73140	75027	77837	76733	73207	66772	59021	52750
Slovenci	20998	20717	19957	15957	12006	8001	5104	4033
Ukrajinci				5643	5520	5042	5354	4903
Hrvati	169864	173246	196409	184913	1499368	97344	70602	57900
Crnogorci	74860	86061	104753	125260	147466	118934	69049	38527
Ostali	18751	68917	57420	29924	34931	14800	13922	17558
Nisu se izjasnili				4486	7834	10718	107732	160346
Reg. pripadnost				10409	6848	4841	11485	30771
Nepoznato		1994	5604	30274	43223	47958	75483	81740
Republika Srbija	6527966	6979154	7642227	8446591	9313676	7822795	7498001	7186862

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2012

Popis stanovništva 2011. iako sproveden po najvišim standardima, nosio je sa sobom određene tenzije u društvu, a koje su naročito došle do izražaja u AP Vojvodini, gde su određene političke ideologije pozivale

stanovništvo da se izjasne u smislu regionalne pripadnosti, što je kod jednog dela stanovništva izazvalo zbunjenost prilikom samog anketiranja u popisu. Broj stanovnika koji se izjasnio u smislu regionalne pripadnosti, u Srbiji je između popisa 2002. i 2011. više nego udvostručen. Ova razlika je naročito velika u Vojvodini, gde je taj udeo porastao sa 0,5 (2002) na 1,5 procenata (2011). Bitno je istaći da je između ova dva popisa značajno uvećan i broj lica koja se nisu izjasnila, a njihov udeo je porastao sa 1,4 (2002) na 2,2 procenta na nivou Srbije, odnosno sa 2,7 na 4,2 procenta u Vojvodini. Takođe, prema podacima popisa 2011. poredeći region Vojvodine sa preostala tri regiona u zemlji, može se konstatovati da je u Vojvodini najveći udeo lica koja se u pogledu etničke pripadnosti nisu izjasnila, jer je u regionu Beograda ovaj udeo znato manji (2,4 %), u regionu Južne i Istočne Srbije 1,6 procenata, a u regionu Šumadije i Zapadne Srbije on je ispod jednog procenta. Slično je i sa regionalnom pripadnošću. Broj stanovnika (29 hiljada) u Vojvodini koji se u pogledu etničke pripadnosti izrazio regionalnom odrednicom značajno je veći u odnosu na region Beograda gde je taj broj svega 1289 stanovnika (0,08 procenata), a u preostala dva regiona je ispod hiljadu stanovnika.

Pored navedenih, poseban problem predstavlja odsustvo najprihvatljivije i konzistentne definicije pojma za pripadnike nacionalnih manjina, a čije izmene su takođe bile prožete ideološko-političkim uticajima. Prema Kneževiću (2011) umesto jedinstvenog termina kojim bi se manjinske zajednice nazivale, postojeća statistička građa i dokumentacija, ali i druga naučna i stručna literatura pruža niz različitih termina kao što su etničke manjine, nacionalne manjine, etničke zajednice, narodnosti, nacionalnost. Različitost pojma uočava se ne samo u naučnoj i stručnoj literaturi već i u Ustavu Republike Srbije. U Preambuli Ustava javlja se pojam etničke zajednice, dok se u normativnom delu upotrebljavaju termini narod i nacionalne manjine (Đurić, Tanasković, Vukmirović, Lađević, 2014).

Svakako da korišćenje i analiza podataka o etničkoj pripadnosti, a u svrhu naučnog i stručnog zaključivanja, može biti otežana i nekim drugim metodološkim preprekama, a koje nisu direktno vezane samo za etničko obeležje. To su pre svega neujednačeni vremenski intervali između popisa, koji bi po pravilu trebali da se održavaju na svakih deset godina. Poštujući međunarodne preporuke o ujednačenim vremenskim intervalima između dva popisa, prvi popis u 21. veku trebao je da se održi 2001. godine, ali tadašnje državno rukovodstvo donosi odluku da se popis odloži za godinu dana, tako da je on u Srbiji održan u aprilu 2002. godine, ali samo na teritoriji AP Vojvodine i Centralne Srbije. Popis 2011. je najpre bio planiran za proleće, ali je na kraju sproveden u oktobru 2011. godine.

Promena u definiciji ukupnog stanovništva, takođe predstavlja izazov kod komparativnog praćenja određenih demografskih trendova i obeležja. U popisima 2002. i 2011. primenjena je metodologija po kojoj ukupno stanovništvo čini stanovništvo u zemlji, ali i stanovništvo čiji boravak u inostranstvu je kraći od godinu dana, kao i strani državljani sa prebivalištem u Srbiji dužim od godinu dana (Republički zavod za statistiku, 2011).

Sveukupna analiza metodologije popisa, broja i udela određenih etničkih grupa, ali i drugih demografskih karateristika nameće nekoliko zaključaka:

- Na promene u brojnosti određenih etničkih grupa uticalo je prirodno (natalitet i mortalitet) i mehaničko kretanje (migracije) na prvom mestu, ali određeni uticaj imale su i metodološke promene u popisima
- Preovlađujuća politička ideologija nesumnjivo je uticala na odluku o izjašnjavanju građana po pitanju nacionalne pripadnosti. Zbog čega je u zavisonosti od trenutne političke klime, dolazilo do potiskivanja, odnosno jačanja nacionalne svesti određenih etničkih grupa
- Porast broja građana koji su se izjasnili u smislu regionalne pripadnosti, kao i onih koji se nisu izjasnili, svojevrsni je odraz društvene klime i političkih prilika na početku 21. veka
- Popis stanovništva je jednim svojim delom uvek i politički proces, ali se strogo mora izbegavati korišćenje određenih etničkih grupa radi sticanja moći i političkog uticaja.

Literatura

1. Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D. i Lađević, P. (2014). *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku Republike Srbije.
2. Hammel, A. E., Mason, C. i Stevanović, M. (2007). Pitanja nastala analizom etničke strukture stanovništva u SFR Jugoslaviji. *Stanovništvo*, *45*(2), 7-24. DOI: https://doi.org/10.2298/STNV0702007H
3. Jović, D. (2011). Popis stanovništva: bitka za etnički status u postjugoslovenskim državama. *Političke analize*, *2*(5), 36-45.
4. Knežević, A. (2011). Metodološki problem etnostatističke evidencije i etnodemografskih proučavanja stanovništva Srbije. *Demografija*, *8*, 129-144.
5. Knežević, A. i Radić, N. (2016). Kategorizacija etničkog identiteta u popisima stanovništva: između teorijskih shvatanja i statističke prakse. *Stanovništvo*, *54*(2), 59-81. DOI: https://doi.org/10.2298/STNV161122010K
6. Mrđen, S. (2002). Narodnost u popisima. Promenljiva i nestalna kategorija. *Stanovništvo*, *40*(1-4), 77-103.
7. Radovanović, S. (2007). Etnička struktura Kraljevine Jugoslavije u kontekstu nacionalne politike jugoslovenstva. *Demografija, 4*, 129-140. (http://demografija.gef.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2018/02/Dem42007-9.-Radovanovic-S..pdf)
8. Raduški, N. (2007). Metodološki aspekti i problem u istraživanju etničke strukture stanovništva. *Teme*, *31*(4), 687-702. (http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme4-2007/teme4-2007-03.pdf)
9. Republički zavod za statistiku. (2003). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002.* Knjiga 1. *Nacionalna ili etnička pripadnost*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
10. Republički zavod za statistiku. (2011). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine. Vodič za popisivače*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
11. Republički zavod za statistiku. (2012). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji.* Knjiga 2. *Nacionalna pripadnost.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
12. Savezni zavod za statistiku.(1991). *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981*. Knjiga 1. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
13. Savezni zavod za statistiku. (1994). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini.* Knjiga 2. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije.* Beograd: Savezni zavod za statistiku.
14. United Nations. (2006). *Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing*. New York, N. Y.; Geneva: United Nations.
15. Weber, M. (1968). *Economy and Society.* Berkeley, CA.: University of California Press.

ETHNICITY IN CENSUSES: METHODOLOGICAL AND POLITICAL ISSUE

ABSTRACT

Involving Census data in analytic, experts and scientific findings is hampered by changes in Census methodology, but also due to the in territorial and administrative changes. According to the international recommendations, question about ethnicity is not among the so-called core characteristic and each country decides independently whether it will be collected or not. Despite thus, question about ethnicity is characterized as one of the most complexed and very sensitive issue, which confirmed and due to previous Censuses in Former Yugoslavia and after in Serbia. This paper analyzed ethnicity through Censuses from 1948 to 2011, ethnic issues, and changes of ethnic category, as well as main reasons for changes in number of category. Due to the fact that ethnicity is very close and strong related with politics system in country, analysis and usage of data about ethnicity require strong alert. Data about ethnicity is very valuable and inevitable in findings and better understanding of cultural diversity of the population, migration flows, natural growth, but also and position of ethnic groups in society, therefore, it is important to improve understanding about general and structural factors involved in buildings of data about ethnicity.

Key words: *Ethnicity, census, population, ethnic categorization, Serbia*

Smiljana Đukičin Vučković
Darko Gavrilović
Ljubica Ivanović Bibić
Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo; Novi Sad, Srbija

POLNA I STAROSNA STRUKTURA KAO FAKTOR ODRŽIVOSTI RUMUNSKE POPULACIJE U VOJVODINI

SAŽETAK

U razmatranju opstanka i održivosti određene populacije značajnu ulogu ima poznavanje polne i starosne strukture stanovništva. Pripadnici jedne etničke grupe na određenom prostoru imaju brojna zajednička obeležja. Demografska obeležja jednog naroda zajedno sa istorijskim, političkim, socijalnim i etnološkim karakteristikama bitno određuju njegovu budućnost.
U proteklih nekoliko decenija desila se velika promena u starosnoj strukturi stanovništva Srbije i Vojvodine. Ove promene nisu zaobišle ni pripadnike manjinskih etničkih grupa u Vojvodini. Nastanjivanje istog geografskog prostora, uz česte migracije i slična istorijska zbivanja uticali su na bliskost i međusobnu povezanost rumunskog i drugih naroda u Vojvodini.
Popisi stanovništva posle Drugog svetskog rata ukazuju na opadanje broja rumunske populacije u Vojvodini. Prema popisu 1948. godine u Vojvodini je bilo 57 999, godine 1981. zabeleženo je 47 289, a prema popisu iz 2011. godine svega 25 410 Rumuna.
Ova pojava praćena je i starenjem rumunskog stanovništva. U većini opština u Vojvodini proces starenja stanovništva je sve izraženiji. Udeo starih lica u rumunskoj populaciji se povećava u posleratnim popisima, a istovremeno se beleži smanjenje udela mladog stanovništva.
Rad analizira polnu i starosnu strukturu rumunskog stanovništva Vojvodine, kao i uticaj pomenutih struktura na održivost rumunske populacije. Rezultati i zaključci su pokazatelji budućih demografskih trendova kod manjinskih etničkih grupa na prostoru Vojvodine.

Ključne reči: *polna struktura, starosna struktura, etničke grupe, Rumuni, Vojvodina*

UVOD

Istraživanja koja se baziraju na analizama demografskih parametara određene nacionalne manjine u velikoj meri mogu da daju ne samo sliku o trenutnom stanju u toj populaciji, već da daju i određene prognoze i identifikuju probleme koji će se javiti u toj populaciji u budućnosti. Demografska održivost svake nacionalne manjine zavisi u najvećoj meri od nataliteta, mortaliteta i migracijskih odlika te manjine (Arsenović i Đurđev, 2012; Arsenović, Đurđev i Dragićević, 2011).
Vojvodina je veoma specifičan prostor zbog svog etničkog šarenila i zbog toga su istraživanja nacionalnih manjina na ovom prostoru značajna, jer u velikoj meri mogu da daju smernice za razvoj, ali i da ukažu na neke od ključnih problema u njoj. Na taj način istraživanja ukazuju na glavne probleme održivosti i prilagođavanja nacionalnih manjina na postojeće demografske probleme i tendencije (Ivkov, 2006).

Rumuni su narod koji vekovima naseljava prostor Vojvodine i koji prema popisnim podacima iz 2011. godine broji 25.410 stanovnika (Republički zavod za statistiku, 2012). Već nekoliko popisa unazad demografski pokazatelji ove manjine upozoravaju na smanjenje njihovog broja, nizak natalitet i fertilitet, migriranje u matičnu zemlju i druge zemlje kao i asimilaciju sa ostalim stanovništvom u Vojvodini. Ono na šta takođe upozorava statistika jeste starenje rumunskog stanovništva u Vojvodini koje ozbiljno preti da ugrozi ovu manjinu. Jedna od glavnih odlika stanovništva koje naseljava prostor Vojvodine jeste starenje pa se tako i Rumuni u potpunosti uklapaju u postojeće demografsko stanje u Vojvodini. Ako se zna da je starenje stanovništva posledica niskog nataliteta i fertiliteta kojima se i migracije mogu dodati kao faktor, onda je starenje stanovništva Vojvodine daleko dublji i ozbiljniji problem (Đurđev, Arsenović i Dragin, 2010).

Rad daje osvrt na polnu i starosnu strukturu rumunske nacionalne manjine sa aspekta održivosti i pokazuje da se rumunsko stanovništvo po svojim demografskim odlikama uklapa u vojvođanske demografske odlike i deli iste probleme kao i ostalo stanovništvo Vojvodine.

PREGLED ZNAČAJA ISTRAŽIVANJA POLNE I STAROSNE STRUKTURE

Biološke strukture stanovništva su veoma važne i najtešnje povezane sa ostalim strukturama, kretanjem stanovništva kao i sa održivošću jednog naroda. Polna struktura direktno je povezana sa polom novorođene dece, selektivnosti migracija prema polu i selektivnosti mortaliteta prema polu. Broj muške novorođene dece veći je od broja ženske novorođene dece, ali je i smrtnost muške novorođenčadi veća, pa se vremenom, do reproduktivnog doba, broj muškaraca i žena u populaciji izjednačava. U starijim godinama broj žena je obično veći od broja muškaraca (Arsenović, i Đurđev, 2012; Arsenović i sur., 2011; Đurđev, 2001). Osnovni faktori starosne strukture su natalitet, mortalitet i migracije. Natalitet deluje pozitivno, a mortalitet negativno na starosnu strukturu stanovništva. Migracije češće odvode mlado stanovništvo, tako da u domaćem stanovništu povećavaju srednju starost, a u useljeničkom kraju smanjuju srednju starost stanovništva. Analiza starosne strukture stanovništva važna je sa stanovišta održivosti jedne populacije (Heiborn, 1994). Kroz starosnu strukturu se najbolje vidi demografski razvitak neke populacije u toku dužeg vremenskog perioda. U starosnoj strukturi jasno se uočavaju istorijske, kulturne, socijalne i druge prilike u jednoj populaciji. Značaj istraživanja starosnih struktura dolazi do izražaja u analizi smrtnosti i fertiliteta stanovništva (Solarević, 2016), ali i u ispitivanju migracija. Svi ovi pokazatelji su povezani i zajedno su važan činilac održivosti populacije.

Postoje tipovi starosne strukture karakteristični za faze u demografskom razvoju. Izdvajaju se tri tipa: progresivni, stacionarni i regresivni. Prema Sundebergu (Malmberg, 1994) progresivni biološki tip stanovništva ima 40 % stanovništva starog (0-14 godina), 50 % stanovništva starosti od 15 do 49 godina i 10 % stanovništva starog 50 i više godina. Kod progresivnog tipa obično su natalitet i mortalitet na visokom nivou, a starosna struktura je izrazito mlada. Stacionarni biološki tip čini populacija koja ima 33 % stanovništva starog od 0-14 godina, 50 % stanovništva starog 15 do 49 godina i 17 % stanovništva starijeg od 50 godina.

Za stacionarni tip je karakteristično da su stope nataliteta i mortaliteta izjednačene, što utiče na stvaranje specifične starosne strukture, koja se više ne odlikuje visokim udelom mladog stanovništva. Regresivni biološki tip čine one populacije kod kojih je udeo stanovništva starog do 0 do 14 godina do 20 %, stanovništva starog od 15 do 49 godina 50 % i stanovništva starijeg od 50 godina 30 %. Kod regresivnog tipa karakterističan je niži udeo mladog i mlađeg sredovečnog stanovništva (Đurđev, 2001). Definisanje i svrstavanje određene populacije u neki od navedenih tipova pomaže u razumevanju i prognoziranju održivosti te populacije. Zbog toga su istraživanja ovih demografskih parametara veoma važne.

ETNOGENEZA RUMUNSKOG NARODA I NASELJAVANJE PROSTORA DANAŠNJE VOJVODINE

Pretpostavlja se da su Rumuni narod koji je nastao od Tračana, naroda indoevropskog porekla. Tračani su naseljavali istočne delove Balkanskog poluostrva i Malu Aziju i bili su narod koji se delio na više plemena od kojih su za formiranje rumunskog naroda najznačajniji bili Geti i Dačani. Smatra se da su današnji Rumuni nastali direktno od romanizovanih Dačana, uz međusobne uticaje sa Južnim Slovenima. Rumuni danas govore rumunskim jezikom koji pripada grupi istočnoromanskih jezika (Vlahović, 1984).

Za razumevanje etnogeneze rumunskog naroda potrebno je imati u vidu veoma burna istorijska dešavanja na prostoru koji je naseljavalo ovo stanovništvo. Veoma snažan uticaj na formiranje rumunskog naroda imali su Rimljani koji su vrlo rano došli u interakciju sa Dačanima i pokorili ih. Uticaji Rimljana na Dačane pristuni su sve do pojave Slovena i Avara u VI veku, kada su ovi narodi počeli da vrše veoma jake uticaje na Dačane (Ocetea, 1979; Popi, 1976).

Prvu snažniju državu Rumuni osnivaju u XIV veku, a u toku XV i XVI veka Rumuni vode veoma teške ratove sa Turcima. Stihijske migracije rumunskog stanovništva pred turskim zulumom, ali i zbog ekonomskih razloga ka teritorijama Srbije, Makedonije i Grčke, kao i plansko naseljavanje Rumuna u zapadni deo Banata (Vojvodina), od strane bečkog dvora, najviše su uticali na današnju rasprostranjenost Rumuna na prostoru Srbije. Plansko naseljavanje Rumuna na prostor današnje Vojvodine, doprinelo je njihovom naseljavanjui većoj koncentraciji u ovom delu Panonske nizije. Nepostojanje neke veće prirodno geografske barijere i blizina države matice, uticali su da je koncentracija Rumuna najveća u južnom i jugoistočnom Banatu. Prva rumunska naselja na teritoriji srpskog dela Banata, pominju se veoma rano (XIV vek). Međutim, najveće doseljavanje Rumuna na prostor današnje Vojvodine je od XVII do XIX veka (Hitchins, 1974; Maran, 2011; Simović, 1924).

Rumuni naseljeni na teritoriji Vojvodine nisu jedinstveni po svom poreklu. Na osnovu istorijskih izvora i lingvističko-etnoloških istraživanja razlikuju se tri grupe Rumuna u Vojvodini: Banaćani, Transilvanci i Oltenci. Njihova naselja nisu strogo odvojena, već su izmešana i pojednina naselja imaju dve pa čak i sve tri grupe rumunskog naroda.

Banaćani predstavljaju rumunsko stanovništvo koje se može smatrati autohtonim za Banat, bez obzira na njihovo preseljenje iz planinskih oblasti u nizijski deo. Kao posebnu grupu treba izdvojiti rumunsko stanovništvo brdskih naselja u zaleđini Vršca, jer je ono po svojim običajima, kulturi i dijalektu srodnije sa Rumunima iz karpatskih predela, nego sa svojim susedima u Panonskoj niziji. Naselja koja su formirali Rumuni iz ove grupe treba smatrati za najstarija rumunska naselja na teritoriji Vojvodine. Ona datiraju iz predturskog perioda.

Transilvanci ili Erdeljci su rumunsko stanovništvo koje je naseljeno iz predela severno i severoistočno od Moriša tj. iz Transilvanije. Ovo stanovništvo je naselilo područje današnje Vojvodine bežeći od feudalnih obaveza.

Oltenci su u Vojvodinu došli iz Oltenije, koja se često nazivala i Mala Vlaška. U delove Vojvodine su najčešće stizali sekundarnim migracijama i to iz rumunskog dela Banata. Najčešći pokretač na seobe ove grupe Rumuna bio je tursku zulum. Ovo je najmanje zastupljena grupa Rumuna u Vojvodini (Kicošev, 1991; Maluckov, 1985).

Rumuni su tokom čitavog perioda doseljavanja u Vojvodinu, najviše naseljavali Banat, a znatno manje Bačku i Srem. Deo Rumuna koji je naseljavao Bačku i Srem je zbog udaljenosti od matične zemlje asimilovan. Kada se govori o Rumunima u Vojvodini u novijoj istoriji, misli se prevashodno na Rumune koji naseljavaju Banat. Prema svom položaju rumunska naselja se mogu podeliti u tri grupe. Prvoj grupi pripadaju seoska naselja sa srednjeg i donjeg toka Karaša i Nere i ove Rumune nazivaju „goranima". Veća naselja oko Alibunara čine drugu grupu, a njihove stanovnike nazivaju „paorima" ili „graničarima", jer je ovde nekada bila vojna

granica. Treću grupu čine naselja u srednjem delu Banata, oko Zrenjanina i ovi Rumuni se nazivaju „Rumuni sa pustare" (Bjeljac i Nikitović, 2005; Kicošev, 1991).

METODOLOŠKA OBJAŠNJENJA

Godine 1869. državna statistika Kraljevine Ugarske vrši prvi popis koji je obuhvatio celokupno stanovništvo Vojvodine. Ovo je bio prvi popis čiji podaci omogućavaju sigurnije demografske analize. Postojanje preciznih podataka o rumunskoj populaciji u Vojvodini otežava i njihova asimilacija sa domaćim stanovništvom. Tek popisi posle Drugog svetskog rata daju u potpunosti odgovarajuću nacionalnu strukturu stanovništva, a starosna struktura pokazuje niz neusaglašenosti, jer su starosne grupe menjane prema različitim metodologijama popisa (Đurđev i sur, 2010; Ivanović Bibić, Đurđev i Arsenović, 2014; Kicošev, 1991; Rašević, 2010). Zbog pomenute neusaglašenosti u starosnim kategorijama, za potrebe ovog rada uzeti su podaci sa popisa 1971. godine i 2011. godine. Ovde posebno treba naglasiti da Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u Republici Srbiji ističeda je pravo pripadnika nacionalnih manjina da se podaci o njihovoj nacionalnoj pripadnosti upisuju u službene evidencije i zbirke podataka o ličnosti, u skladu sa posebnim zakonom (Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, SG 72/2009). Radi ujednačavanja popisne metodologije 1971. i 2011. godine rumunsko stanovništvo će u radu biti svrstano u pet velikih starosnih grupa (ispod 15 godina starosti, između 15 i 29 godina, između 30 i 49 godina, između 50 i 64 godina i stanovništvo starije od 65 godina). Na ovaj način moći će da se isprate promene koje su se dogodile u polnoj i starosnoj strukturiu proteklih četrdeset i više godina, i na osnovu ovoga se jasno može uočiti koliko je polna i starosna struktura važan faktor održivosti svake populacije.

KRETANJE BROJA RUMUNSKOG STANOVNIŠTVA U VOJVODINI, POLNA I STAROSNA STRUKTURA KAO FAKTORI ODRŽIVOSTI

Posmatrajući broj Rumuna u Vojvodini po popisnim godinama, počevši od 1880. godine do 1910. godine, broj Rumuna prema popisnim godinama je rastao. Od popisa 1921. godine zapaža se smanjenje broja Rumuna u Vojvodini i ovaj trend smanjenja beleži se do popisa 2011. godine.

Tabela 1. Broj Rumuna u Vojvodini po popisnim godinama

Popisna godina	Broj Rumuna
1880.	62.608
1890.	67.473
1900.	72.873
1910.	76.765
1921.	69.078
1931.	63.372
1948.	57.999

Popisna godina	Broj Rumuna
1953.	57.225
1961.	57.259
1971.	52.987
1981.	47.289
1991.	38.832
2002.	30.419
2011.	25.410

Izvor: Kicošev, 1991; Republički zavod za statistiku, 2003; 2012.

Neznatno povećanje broja Rumuna u Vojvodini beleži se između popisa 1953. i 1961. godine. Na osnovu podataka iz tabele 1. vrlo jasno se uočava tendencija opadanja broja Rumuna u proteklih blizu sto godina. Ovo je prvi loš demografski pokazatelj održivosti rumunske manjine u Vojvodini.

Na osnovu podataka iz tabele 2. može se videti, kako je na početku i istaknuto, blago veći udeo muškog rumunskog stanovništva u prvoj starosnoj kategoriji po popisu 1971. godine. Ovo je posledica većeg broja muške novorođenčadi, ali ovde treba imati u vidu da se udeo muške i ženske dece do reproduktivnog doba skoro izjednači, tako da ova razlika bude neznatna. Razlika u udelu muškog i ženskog stanovništva, u korist ženske populacije, zapaža se i u starosnim grupama 30-49 godina i 50-64 godine. Ovo se može povezati sa činjenicom da su muškarci ove dve starosne grupe rađani pre i za vreme Prvog svetskog rata i Drugog svetskog rata, kao i između ova dva rata i učestovali u njima.

Tabela 2. Polna i starosna struktura Rumuna u Vojvodini po popisu 1971. godine

Starost	Ukupno	Udeo u %	Muško	%	Žensko	%
ispod 15	9.497	17,92	4.868	51,26	4.629	48,74
15-29	11.050	20,85	5.627	50,92	5.423	49,08
30-49	14.957	28,23	7.361	49,21	7.596	50,79
50-64	9.929	18,74	4.800	48,34	5.129	51,66
preko 65	7.554	14,26	3.201	42,37	4.353	57,63
ukupno	52.987	100,00	25.857	48,80	27.130	51,20

Izvor: Kicošev, 1991.

Zbog veće smrtnosti muškaraca u toku rata, ženska populacija u ovim grupama ima većinu. Takođe, veoma je važno uočiti i da je udeo ženskog stanovništva znatno veći u starosnoj grupi preko 65 godina, što je posledica dužeg životnog veka kod žena.

Na osnovu tabele 3. ponovo se vidi veći udeo muškaraca u odnosu na udeo žena u prve dve starosne grupe prema popisu 2011. godine. Kako je već objašnjeno, veći udeo muške dece u prvoj starosnoj grupi, posledica je toga što se rađa veći broj muške dece, ali se udeo muške i ženske populacije u kasnijim godinama izjednači. Ovde takođe treba istaći da je udeo ženske populacije daleko veći u starosnoj grupi preko 65 godina, jer su žene dugovečnije.

Tabela 3. Polna i starosna struktura Rumuna u Vojvodini po popisu 2011. godine

Starost	Ukupno	Udeo u %	Muško	%	Žensko	%
ispod 15	3.224	12,69	1.665	51,64	1.559	48,36
15-29	4.211	16,57	2.219	52,70	1.992	47,30
30-49	6.612	26,02	3.296	49,85	3.316	50,15
50-64	6.055	23,83	3.007	49,66	3.048	50,34
preko 65	5.308	20,89	2.173	40,94	3.135	59,06
ukupno	25.410	100,00	12.360	48,64	13.050	51,36

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2011.[1]

[1] Podaci iz tabele su iz 2011. godine i nisu publikovani u zvaničnim popisnim knjigama Republičkog zavoda za statistiku. Podaci za navedenih pet starosnih grupa su dostupni elektronski na zvaničnom sajtu Republičkog zavoda za statistiku.

Ako se porede rezultati popisa 1971. i 2011. godine, jasno se uočava smanjenje broja pripadnika rumunske manjine u Vojvodini u svim starosnim grupama, što značajno dovodi u pitanje budućnost i održivost ove populacije. Smanjenja su prisutna i kod muškog i kod ženskog stanovništva. Rezultate smanjenja pokazuje tabela 4.

Tabela 4. Razlika u broju pripadnika rumunske manjine po popisima 1971. i 2011. godine

Starost	1971.	2011.	Razlika 1971-2011.
ispod 15	9.497	3.224	6.273
15-29	11.050	4.211	6.839
30-49	14.957	6.612	8.345
50-64	9.929	6.055	3.874
preko 65	7.554	5.308	2.246

Izvor: Kicošev, 1991; Republički zavod za statistiku, 2011.

Kao što se može videti iz tabele 4. najveća su smanjenja u starosnim grupama ispod 15 godina, između 15 i 29 godina i između 30 i 49 godina. Ovo su veoma loši pokazatelji, jer smanjenja u broju Rumuna u Vojvodini utoliko su značajnija ukoliko je mlađe populacije, koja je reproduktivno sposobna, manje. Osnovni faktori starosne strukture su natalitet, mortalitet i migracije. Natalitet deluje pozitivno, ali ako se smanjuje udeo mladog, reproduktivno sposobnog stanovništva koje bi moglo povećati natalitet, time se dovodi u pitanje održivost populacije. Ovde treba uzeti u obzir da je mlađe stanovništvo i migracijski pokretljivije i da zahvaljujući mogućnostima za lakši odlazak u zemlje Evropske Unije, mlađe rumunsko stanovništvo napušta Vojvodinu, čime se javlja još jedan odliv dela rumunske nacionalne manjine. Među stanovništvom starim preko 50 godina takođe se zapaža značajno smanjenje u broju.

Stopa maskuliniteta 1971. godine iznosila je 953,08 (Kicošev, 1991), a 2011. godine 947,13 (Republički zavod za statistiku, 2011). U posleratnim popisima javljali su se karakteristični viškovi ženskog stanovništva, neposredno posle rata, jer je muško stanovništvo daleko više stradalo (Kicošev, 1991). Posmatrajući stopu maskuliniteta u kasnijim popisnim godinama ovi viškovi se smanjuju.

Prosečna starost Rumuna u Vojvodini 1981. godine je bila 36,21 godinu, a 2011. godine 44,5 godina što je značajan pokazatelj starenja ove populacije i značajan faktor za njenu dalju održivost (Republički zavod za statistiku, 2011).

Iz tabela 2. i 3. vidi se mali je udeo stanovnika ispod 15 godina starosti i između 15 i 29 prema popisima 1971. i 2011. godine, što nepovoljno utiče na stanje starosne strukture i bitno utiče na održivost rumunske nacionalne manjine. Posebno treba istaći visok udeo stanovnika starosti između 30 i 49 godina kao i između 50 i 64 godine. Takođe je staro stanovništvo, preko 65 godina, veoma zastupljeno što dalje pogoršava ionako lošu starosnu strukturu. Ako pad fertiliteta i dalje bude prisutan, onda se može postaviti pitanjedaljeg normalnog obnavljanja stanovništva. Ovakva starosna struktura svrstava vojvođanske Rumune u duboko regresivni biološki tip.

ZAKLJUČAK

Rumuni su narod koji od davnina naseljava Vojvodinu. Prva rumunska naselja i njihovo formiranje u Vojvodini i prevashodno u Banatu vezuju se još za srednji vek. Zbog duge tradicije i viševekovnog života na ovom prostoru Rumuni su jako važna nacionalna manjina u Vojvodini. Vojvodina se već decenijama suočava sa brojnim demografskim problemima od kojih su ključni problemi nizak natalitet, prirodni priraštaj i fertilitet,

emigracije stanovništva i njegovo starenje. Sve karakteristike koje ima autohtono vojvođansko stanovništvo ima i rumunsko manjinsko, zbog toga je održivost ovog stanovništva stavljena na još veći test zbog asimilacije, udaljenosti od matične zemlje i zbog izraženih emigracija.

Smanjenje broja Rumuna u Vojvodini u poslednjih nekoliko popisa prvi je pokazatelj lošeg demografskog stanja ove manjine. Smanjenju broja treba dodati i nepovoljnu starosnu strukturu koja se u poslednjih nekoliko decenija znatno promenila na štetu Rumuna u Vojvodini. Značajno se smanjio udeo stanovništva starosti do 30 godina, a nasuprot tome visok je udeo stanovnika starosne dobi između 30 i 64 godine, ali i stanovnika preko 65 godina. Ovakvo stanje praćeno je niskim natalitetom i prirodnim priraštajem kao i vrlo izraženim emigracijama. Sve ovo zajedno u velikoj meri dovodi u pitanje održivost Rumuna kao nacionalne manjine u Vojvodini i svrstava je u duboko regresivni biološki tip. Ovo je odlika kompletnog stanovništva Vojvodine i Rumuni kao nacionalna manjina samo se potpuno demografski uklapaju u sredinu u kojoj se nalaze. Na ovaj način dovodi se u pitanje normalno obnavljanje stanovništva, ali i održivost Rumuna kao manjine.

Zahvalnost

Rad je deo projekta: „Karakteristike fertiliteta kao faktora održivosti nacionalnih manjina u Vojvodini" (broj 142-451-2705/2018-01) koji je finansiran od strane Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazivanje i naučnoistraživačku delatnost Autonomne pokrajine Vojvodine.

Literatura

1. Arsenović D. i Đurđev B. (2012). Karakteristike i izazovi starenja stanovništva Novog Sada. *Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, 41,* 84-93.
2. Arsenović D., Đurđev B. i Dragićević V. (2011). Population Aging of Vojvodina Province – Demographic Challenges. *Geographica Timisiensis, 20*(1), 87-94.
3. Bjeljac, Ž. i Nikitović, V. (2005). Geografska rasprostranjenost Rumuna u Srbiji i Srba u Rumuniji. *Actele simpozionului Banatul trecut istoric si cultural, Resita 2001, 2002, Resita 2003,* 295-299.
4. Đurđev, B. (2001). *Osnovne tehnike u demografiji.* Beograd: Društvo demografa Jugoslavije.
5. Đurđev, B., Arsenović, D. i Dragin, A. (2010). Contemporary problems in studying population of Vojvodina Province. *Acta Geographica Slovenica, 50*(1), 115-129. DOI: 10.3986/AGS50105
6. Heiborn, M. (1994). *Demographic factors and the demand for housing*. Working Paper 1994:30. Uppsala: Department of Economics, Uppsala University.
7. Hitchins, K. (Ur.). (1974). *The nationality problem in Austria-Hungary.* Leiden: E. J. Brill.
8. Ivanović Bibić, Lj., Đurđev, B. i Arsenović, D. (2014). Starosna struktura stanovništva Šajkaške u drugoj polovini XX veka. U Lj. Krkljuš (Ur.), *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Šajkaška – prostor, stanovništvo, prošlost* (str. 137-152.). Novi Sad: Matica Srpska.
9. Ivkov, A. (2006). *Folklorno nasleđe u turizmu Banata.* Beograd: Zadužbina Andrejević.
10. Kicošev, S. (1991). *Geografske i demografske karakteristike rumunske narodnosti u AP Vojvodini.* Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet.
11. Malmberg, B. (1994). Age structure effects on economic growth: Swedish evidence. *Scandinavian Economic History Review, 42*(3), 279-295. DOI: 10.1080/03585522.1994.10415889
12. Maluckov, M. (1985). *Rumuni u Banatu-etnološka monografija.* Novi Sad: Vojvođanski muzej.
13. Maran, M. (2011). *Rumuni u Vojvodini.* Zrenjanin: Izdavaštvo ZKVR; Biblioteka Naučna knjiga.
14. Ocetea, A. (1979). *Istorija rumunskog naroda.* Novi Sad: Matica Srpska.

15. Popi, G. (1976). *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918-1941).* Novi Sad: Istitut za izučavanje istorije Vojvodine.
16. Rašević, M. (2010). O starenju i starosti u Srbiji. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke, 131*, 199-209.
17. Republički zavod za statistiku. (2003). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002.* Knjiga 1. *Nacionalna ili etnička pripadnost podaci po naseljima.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
18. Republički zavod za statistiku. (2011). *Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti, starosti i polu po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Preuzeto sa http://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/popis/popis-2011/popisni-podaci-eksel-tabele/
19. Republički zavod za statistiku. (2012). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji.* Knjiga 1*. Nacionalna pripadnost podaci po opštinama i gradovima.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
20. Simović, R. (1924). *Etnografski pregled Vojvodine.* Novi Sad: Učiteljsko društvo „Natošević".
21. Solarević, M. (2016). *Opadanje fertiliteta u Sremskoj Mitrovici.* (Neobjavljena Doktorska disertacija)*.* Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
22. Vlahović, P. (1984). *Narodi i etničke zajednice sveta.* Beograd: Vuk Karadžić.
23. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. *Službeni glasnik Republike Srbije,* broj 72/2009.

SEX AND AGE STRUCTURE AS A SUSTAINABILITY FACTOR OF ROMANIAN POPULATION IN VOJVODINA

ABSTRACT

The knowledge of sex and age structure of the population has a significant role in the consideration of survival and sustainability of the particular population. Demographic marks of one nation, together with historical, political, social and ethnological characteristics significantly determine its future.

Over the past several decades there was a significant change in the age structure of the population in Serbia and Vojvodina. These changes affected members of the minority ethnic groups in Vojvodina as well. Inhabiting of the same geographical area, with frequent migrations and similar historical events influenced the closeness and interconnectedness of the Romanians and other nations in Vojvodina.

The census taken after World War II shows a decrease in number of Romanian population in Vojvodina. According to the census from 1948 there were 57,999 Romanians, in 1981 - 47,289 and after the census in 2011 only 25,410 Romanians.

This phenomenon is also followed by the aging of Romanian population. The process of population aging is becoming more expressed in most municipalities in Vojvodina. Number of old people in Romanian population is increasing in post-war censuses, and at the same time number of young population is decreasing.

This paper analyzes sex and age structure of the Romanian inhabitants in Vojvodina as well as the influence of the mentioned structures on the sustainability of Romanian population. Results and conclusions are the indicators of the future demographic trends with minority ethnic groups in Vojvodina region.

Key words: *sex structure, age structure, ethnic groups, the Romanians, Vojvodina*

Anđelija Ivkov-Džigurski
Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo
ivkova@gmail.co

Jelena Milanković Jovanov
Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo
milankovicjovanov@gmail.com

Milica Solarevic
Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo
milica.solarevic@gmail.com

KARAKTERISTIKE FERTILITETA ETNIČKIH GRUPA VOJVODINE

SAŽETAK

Karakteristike fertiliteta postale su neizostavan deo mera populacione politike i planiranja porodice, strategija i ciljeva nacionalnog, regionalnog i lokalnog karaktera.
Stopa fertiliteta dramatično je opala u poslednjih 50 godina, pa se danas sve evropske države suočavaju sa nivoom rađanja nedovoljnim za prostu zamenu generacija. Jedan od najnepovoljnijih trendova u Srbiji primećuje se u Vojvodini.
Prema poslednjim zvaničnim podacima, opšta stopa fertiliteta u Vojvodini iznosila je 41,37 ‰, a prema popisu iz 2011. godine 39,51 ‰. Stopa ukupnog fertiliteta (SUF) iznosila svega 1,44 (a po popisu 2011. je 1,38), što je daleko ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva (2,1 dete po ženi).
Predmet istraživanja ovog rada obuhvata opšte karakteristike fertiliteta u Vojvodini i karakteristike posmatrane prema etničkoj pripadnosti. Cilj rada je da se utvrde sličnosti i razlike u karakteristikama opšte i specifičnih stopa fertiliteta etničkih grupa u Vojvodini, što bi dalo značajan doprinos u segmentaciji mera populacione politike. U Vojvodini živi preko 26 etničkih grupa. Analiza u radu obuhvata 21 etničku grupu, prema raspoloživim podacima poslednjeg popisa 2011. Podaci su obrađeni komparativnom i deskriptivnom metodom, osnovnim demografskim tehnikama i prikazani grafički.

Ključne reči: *fertilitet, etničke grupe, Vojvodina, rađanje*

UVOD

Nizak fertilitet u razvijenim evropskim zemljama proizvod je modernizacije društva i veće afirmacije žena na polju obrazovanja. Prema Lestaeghe (2001), kako navode Rašević i Vasić (2017) povećan je broj žena koje se školuju, s višim nivoom obrazovanja rasle su i aspiracije za materijalnim dobrima u porodici što je dovelo do povećanog udela ženskog stanovništva na tržištu rada.
Uzroci smanjenog rađanja ukazuju da su negativni trendovi u rađanju posledica odloženog rađanja prvog deteta, odnosno nerađanja uopšte (Živković, Lukić, Ivkov-Džigurski i Đekić, 2017), a do promene obrasca

rađanja došlo je prvenstveno zbog toga što se ženska populacija sve češće opredeljuje za bračnu zajednicu krajem dvadesetih godina, čime je ujedno i odloženo prvorođenje u sve kasnijem reproduktivnom dobu. Poznato je da je pomeranje starosne granice u kojima pojedinci stupaju u brak opšti pokazatelj odloženog rađanja prvog i svakog narednog deteta u porodici. Ova pojava je itekako prisutna i na području Vojvodine. Od početka 21. veka došlo je do pojave niskog nataliteta i fertiliteta, veličine porodice i forme braka u Srbiji, a samim tim i u Vojvodini. Niske reproduktivne norme nisu samo odraz socio-ekonomskih faktora već i individualnih stavova (Mandić i Ivkov-Džigurski, 2018). Đurđev (2004a) je izdvojio u Srbiji niskonatalitetna područja (Centralna Srbija i AP Vojvodina) i visokonatalitetna, odnosno visokofertilitetna područja (AP Kosovo i Metohija i južni delovi Centralne Srbije). Međutim, on takođe postavlja i mnogo važnije pitanje na početku 21. veka koje se odnosilo na potreban broj dece u Republici Srbiji. Nivo rađanja dece ispod potreba proste zamene generacija koji traje više decenija je osnovni pokretač depopulacije i naglašenog starenja stanovništva Republike Srbije. Naime, stanovništvo Centralne Srbije i AP Vojvodine se od 1992., odnosno 1989. godine više ne obnavlja prirodnim putem (Đurđev, 2004b; Solarević, 2016).

Predmet istraživanja ovog rada obuhvata opšte karakteristike fertiliteta u Vojvodini i karakteristike posmatrane prema etničkoj pripadnosti.

Osnovni cilj rada je da se utvrde sličnosti i razlike u karakteristikama fertiliteta etničkih grupa u Vojvodini, što bi dalo značajan doprinos u segmentaciji mera populacione politike.

Osnovna hipoteza rada zasnovana je na pretpostavci da nema velikih razlika u nivou fertiliteta između žena različitih nacionalnosti na području Vojvodine, već da skoro sve nacionalne zajednice imaju slične karakteristike, jer se najveći broj rođenja na ovim prostorima odvija ipak u kontekstu bračne zajednice (prema zvaničnim podacima Republičkog zavoda za statistiku 74,07 % rođenja u 2016. godini je realizovano u zakonski regulisanoj zajednici) u vrlo sličnim geografskim, ekonomskim i socijalnim uslovima (Mandić i Ivkov-Džigurski, 2018).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Osnovni podaci koji su u okviru rada korišćeni su podaci popisne i demografske statistike Republičkog zavoda za statistiku. Pre svega su korišćena knjiga 1 o nacionalnoj pripadnosti i knjiga 6 sa podacima o fertilitetu iz 2011. godine, kao i podaci Demografske statistike za 2016. godinu.

Urađena je analiza etničke strukture stanovništva posmatranog područja (Vojvodina) koja je prikazana tabelarno, a potom analiza stope ukupnog fertiliteta (SUF), kao i analiza srednjih godina rađanja.

Na samom kraju je urađena analiza podataka ženskog stanovništva starog 15 i više godina prema broju živorođene dece prema podacima popisa 2011. godine.

ETNIČKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA VOJVODINE

Vojvodina predstavlja jedan od etnički najheterogenijih prostora u Evropi. Današnji etnički sastav rezultat je brojnih istorijskih događaja koji su se odvijali u poslednjih 300 godine, a koji su doprineli etničkom šarenilu savremene vojvođanske populacije.

Etnički sastav Vojvodine počinje da se izgrađuje odlaskom Turaka sa ovih prostora, ali brojni ratovi, migracije, promene državnih granica su uticali na to da danas u Vojvodini živi više od 26 nacionalnih zajednica. Takva etnička šarolikost na malom prostoru predstavlja pravu retkost usled čega se Vojvodina izdvaja kao jedinstvena multikulturalna regija na prostoru Evrope.

Tabela 1. Nacionalna pripadnost stanovnika Vojvodine prema procentualnoj zastupljnosti (popis 2011.)

Nacionalna pripadnost	Broj	(%)
Srbi	1289635	66,8
Mađari	251136	13,0
Slovaci	50321	2,6
Hrvati	47033	2,4
Romi	42391	2,2
Rumuni	25410	1,3
Crnogorci	22141	1,1
Bunjevci	16469	0,8
Rusini	13928	0,7
Jugosloveni	12176	0,6
Makedonci	10392	0,5
Ukrajinci	4202	0,2
Muslimani	3360	0,2
Nemci	3272	0,2
Albanci	2251	0,1
Slovenci	1815	0,1
Bugari	1489	0,1
Goranci	1179	0,1
Rusi	1173	0,1
Regionalna pripadnost	28567	1,5
Ostali	7660	0,4
Nisu se izjasnili	81018	4,2
Nepoznato	14791	0,8
SVEGA	1899022	100

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2012.

Danas većinu stanovnika Vojvodine čine **Srbi,** 1.289.635, odnosno 66,8 % stanovništva. Odlaskom Nemaca nakon Drugog svetskog rata, Srbi naseljavaju ovaj prostor u kolonizaciji nakon čega od relativne većine stanovnika Vojvodine, prerastaju u apsolutnu. Srbi se i u narednih šezdeset godina doseljavaju, posebno 90-ih godina 20. veka. Dolazeći iz visokofertilitetnih područja u niskofertilitetna, njihov fertilitet je ubrzano opadao (Đurđev, 1998). Srpsko stanovništvo u Vojvodini karakteriše nizak nivo fertiliteta i pad u broju stanovnika između poslednja dva popisa.

Drugi po brojnosti na teritoriji Vojvodine su **Mađari.** Njihovo naseljavanje je intenzivno tokom 18. veka i nakon austro-ugarske nagodbe, 1867. godine. Karakteriše ih nizak fertilitet, visoka prosečna starost stanovništva i brojčano smanjenje. Danas ih na teritoriji Vojvodine živi 251.136 prema popisu iz 2011. godine, odnosno čine 13,0 % stanovništva Vojvodine.

Slovaci predstavljaju treću etničku grupu po brojnosti na teritoriji Vojvodine. Njihovu kolonizaciju su podržavali i austrijski dvor i ugarske vlasti, pošto su se Slovaci isticali kao vredni i dobri radnici. Njihov broj je u stalnom opadanju od 1961. godine, po poslednjem popisu ih ima 50.321 i čine 2,6 % stanovništva.

Hrvati su brojčano na četvrtom mestu. Na teritoriji Vojvodine živi 47.033 Hrvata po poslednjem popisu, odnosno oni čine 2,4 % stanovništva Vojvodine. Njihov broj opada usled migracija i nedovoljnog fertiliteta. Peta po brojnosti nacionalna zajednica su **Romi**, koja se od drugih etničkih grupa razlikuje visokim fertilitetom, znatno mlađom populacijom i konstantnim rastom u udelu vojvođanske populacije. Romska populacija se uvećala između dva poslednja popisa za 46 %, a prema poslednjem popisu u Vojvodini živi 42.391 Roma, što je 2,2 % stanovništva Vojvodine.

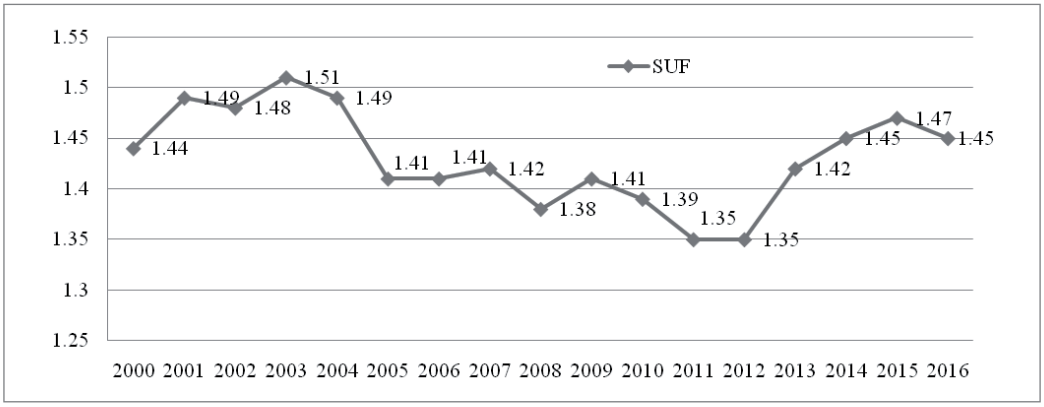
Udeo ostalih nacionalnih zajednica u etničkom sastavu pojedinačno je manji od 2 % u ukupnom stanovništvu Vojvodine. Popisom su obuhvaćeni: Rumuni, Crnogorci, Bunjevci, Rusini, Jugosloveni, Mekedonci, Ukrajinci, Muslimani, Nemci, Albanci, Slovenci, Bugari, Goranci, Rusi i oni koji se izjašnjavaju prema regionalnoj pripadnosti. Udeo ostalih je 0,4 %. dok je neizjašnjenih 4,2 %. Nepoznatih prema poslednjem popisu je 0,8 %. Skoro sve nacionalne zajednice se na sličan način bore sa savremenim demografskim izazovima koji pogađaju i navedene brojnije etničke zajednice (nizak fertilitet, iseljavanje). Izuzetak predstavljaju narodi muslimanske veroispovesti (Albanci i Bošnjaci) kod kojih je između dva popisa zabeležen rast stanovništva (Čičevski, 2014; Republički zavod za statistiku, 2012).

REZULTATI I DISKUSIJA

Na području Zapadne i Severne Evrope, tj. u visoko razvijenim zemljama je primetno odlaganje rođenja. Faktori koji utiču na odloženo rađanje su školovanje i ekonomska autonomija žena, povećano učešće na tržištu rada, visoke aspiracije za materijalnim dobrima koje utiču na potrebu za još jednim prihodom u okviru porodice (doprinose kao faktor zapošljavanja žena), investiranje u profesionalnu karijeru, Drugi razlozi su partnerski odnosi, promene sistema vrednosti društva u kojem živimo, hedonizam, sloboda, uslovi stanovanja i ekonomska neizvesnost (Lestaeghe, 2001; Söderberg, Christensson, Lundgren i Hildingsson, 2015). Ova slika se prenosi i na zemlje Centralne i Istočne Evrope, pa su tako Litvanija, Poljska, Slovačka, Bosna i Hercegovina i Moldavija postale zemlje s najnižim nivoom plodnosti (Billari, 2008).

Stopa ukupnog fertiliteta (SUF). Prema podacima iz 2002. godine na području Republike Srbije stopa ukupnog fertiliteta (SUF) je imala vrednost 1,46, da bi 2011. godine ona iznosila 1,35. U 2013. godini nivo fertiliteta u Srbiji bio za 31 % niži od nivoa koji je potreban za zamenu generacija, što je ostala tendencija i u 2016. godini. Te 2016. vrednost SUF-a je iznosila 1,45 što je ispod evropskog proseka od 1,6 deteta po ženi (Pison, 2015; Rašević i Vasić, 2017).

Na području Vojvodine vrednost SUF-a je na početku 21. veka imala vrednost 1,44; da bi ta vrednost 2011. godine takođe zabeležila znatan pad od 1,35; a 2016. godine iznosila 1,45 što je takođe ispod evropskog proseka.

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2016.

Grafikon 1. Stopa ukupnog fertiliteta (SUF) u Vojvodini od 2000. do 2016. godine

Pored niskih karakteristika fertiliteta, naglašenih za tendenciju depopulacije jedna od najistaknutijih demografskih karakteristika regiona Vojvodine u poslednjih nekoliko decenija je odlaganje rađanja. Ova pojava u Vojvodini, imajući u vidu niske reproduktivne norme i nivo fertiliteta ispod nivoa zamene generacije od druge polovine 20. veka je neka vrsta nasleđa kulturnog modela koji postoji u ovom regionu mnogo duže (Veljović i Paunović, 2014).

Da bi se prosta reprodukcija stanovništva ostvarila, potrebno je da se jedna žena u svom fertilnom periodu nadomesti jednim ženskim detetom, odnosno da neto stopa reprodukcije (R_o) bude jedan (Đurđev, 2004b), da bi neto stopa reprodukcije u Vojvodini bila jedan, potrebno je da svaka žena u proseku rađa oko 2,1 dete.

Srednje godine rađanja prvog deteta. Kao što je pomenuto, starost je osnovni pokazatelj odloženog rađanja. Promene u fertilitetu po redu rođenja direktno zavise od trendova u kretanju srednjih godina rađanja, naročito, prvog deteta. Modernizacija društva, koja se očitava u mnogo većem broju građana koji pohađaju srednje škole i fakultete, pomerila je sklapanje brakova ka evropskom modelu, dok se rađanje dece odvija u starijem uzrastu (Đurđev, 2004b).

Starost majki prilikom rađanja prvog deteta 2000. godine u Republici Srbiji je bila 26,5 godina, da bi njena vrednost u 2016. godini iznosila 29,1 godinu. Ta vrednost za Vojvodinu je iznosila 2000. godine 24,7 godina, da bi u 2016. godini dostigla 29,3 godine, što ukazuje na mnogo brži rast prosečne starosti u Vojvodini u odnosu na Srbiju uopšte (Republički zavod za statistiku, 2016).

U Vojvodini, kao niskofertilitetnim području, najviše stope fertiliteta su do polovine 20. veka ostvarivane u starosnoj kohorti žena 20 – 24 godine, a zatim u kohorti 25 – 29 godina. Ono što je karakteristično za period 1991. – 2000. godine je znatno smanjenje udela u živorođenju žena starosti 20 – 24 godine, a povećanje unutar kohorte starosti 25 – 29 godina starosti (Srećković, 2004).

Početkom ovog veka reproduktivnu ulogu preuzele su žene starosti 25 – 29 godina, a evidentan je porast broja živorođenih i u ostalim petogodištima 30 – 34, 35 – 39 godina (Mandić i Ivkov-Džigurski, 2018). U poslednjoj deceniji se u ovim petogodištima javljaju „viškovi" živorođenih. Međutim, oni nisu dovoljni da nadoknade nedostatak u ranijim petogodištima.

Tabela 2. Srednje godine rađanja u Vojvodini prema redu rođenja živorođene dece 2000, 2010 i 2016.

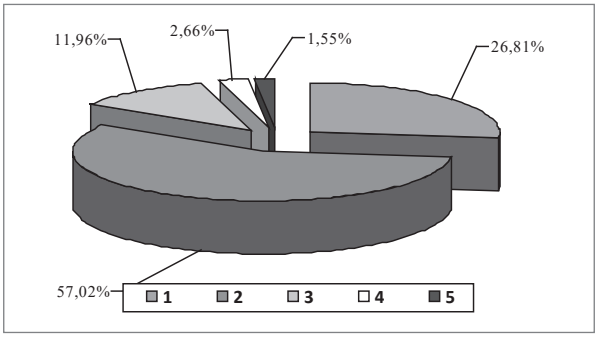
	Ukupno	prvo	drugo	treće	četvrto	peto	šesto	sedmo	osmo	deveto i više
2000.	26,5	24,7	27,6	30,4	31,2	31,8	33,1	34,1	33,4	37,7
2010.	28,3	26,9	29,0	30,6	31,3	31,3	33,2	34,2	34,2	37,5
2016.	29,3	27,9	30,1	31,5	31,0	32,0	32,4	33,1	35,5	36,1

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2016.

Takođe, posmatrajući prosečnu starost majke prema redu rođenja živorođene dece u Vojvodini tokom 21. veka, uočava se pomeranje starosne granice kako kod prvog deteta, tako očekivano i kod drugog i trećeg, da bi nakon toga vrednosti varirale, pa je zabeležena pojava oscilacija srednjih godina rađanja posebno kod rađanja osmog i devetog deteta (s tim da su sve vrednosti ispod 38 godina).

Prema poslednjem popisu udeo žena starih 15 i više godina koje nisu učestvovale u reprodukciji na području Vojvodine 2011. godine iznosio je 219.375, što je činilo čak 25,6 % ili četvrtinu ukupnog broja žena u fertilnom periodu, a što je približno vrednostima za Republiku (25,7 %).

Preostalih 74,4 % žena (637.864) su učestvovale u rađanju, a od toga je 57,02 % je rodilo 2 dece, 26,81 % samo jedno dete, 11,96 % troje, a svega 2,66 % četvoro, odnosno 1,55 % petoro i više dece.

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2013.

Grafikon 2. Žensko stanovništvo staro 15 i više godina prema broju živorođene dece (popis 2011.)

KARAKTERISTIKE FERTILITETA NACIONALNIH ZAJEDNICA U VOJVODINI

Socijalni faktori igraju značajnu ulogu u stvaranju razlika u visini plodnosti među razli-čitim nacionalnim grupama. Pored socijalnih faktora na visinu plodnosti utiču i pojedine etničke karakteristike. Tu se posebno misli na sociokulturne faktore, kao što su razni socijalni običaji, moralni kodeksi ili religiozne doktrine. Njihova povezanost sa fertilitetom je moguća preko normi o sklapanju bračne zajednice (godine pri stupanju u brak, rasprostranjenost celibata, ponovno sklapanje braka udovice) ili neposrednog uticaja na broj rođenja u bračnoj zajednici Takođe, uloga etničkog faktora verovatno dolazi do izražaja i kroz razlike u postojanosti tradicionalnih stavova na području reprodukcije, u uslovima kada se pod uticajem savremenog socioekonom-skog razvoja menja sredina u kojoj etničke grupe ili njeni delovi žive (Breznik, Mojić, Rašević i Rančić, 1972). Etnička diferencijacija nivoa fertiliteta stanovništva Srbije izražena je duži niz godina. Nacionalne zajednice u Srbiji mogu se grupisati prema reproduktivnom ponašanju na one zajednice koje su prihvatile savremeni reproduktivni model ponašanja i na one koje to još uvek u potpunosti nisu (Mihajlović, 2015). Na području Vojvodine većina nacionalnih zajednica je prihvatila to ponašanje.

Posmatrajući Tabelu 3. uočava se da najveći prosečan broj živorođene dece beleže Albanke (3,02), Romkinje (2,94), Muslimanke (2,50), Goranke (2,39) i Vlahinje (2,20); dok najmanji prosečan broj živorođene dece beleže Bunjevke i Mađarice sa 1,91 detetom i Jugoslovenke sa 1,89. Udeo žena starih 15 i više godina koje nisu učestvovale u reprodukciji kreće od 15,71 % kod Vlahinja do čak 32,72 % kod Crnogorki.

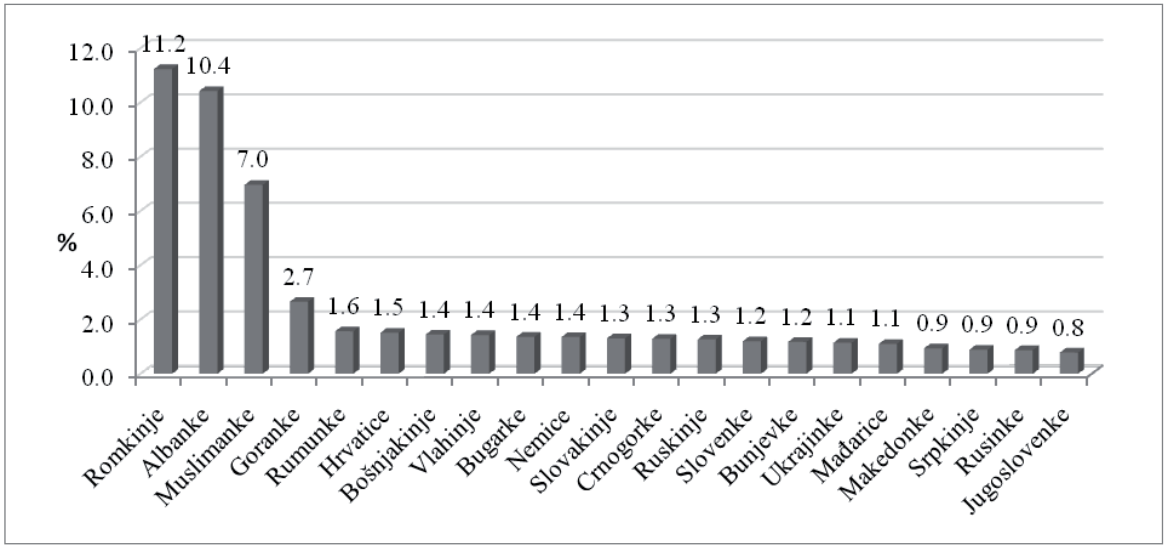
Podaci dati u Tabeli 3. nam jasno ukazuju na činjenicu da ima razlika u nivou fertiliteta između žena razli-čitih nacionalnosti na području Vojvodine. Sa većim brojem živorođene dece izdvajaju se žene čiju etničku pripadnost karakteriš te tradicionalno visok fertilitet, gde spadaju pre svega Albanke, dok se za njima izdva-jaju Romkinje, Muslimanke, Goranke i Vlahinje (koje zajedno čine oko ¼ ženske fertilne populacije), dok kod ostalih etnickih grupa nema vecih razlika.

U prilog gore navedenom ide i udeo zena koje su rodile 5 i vise dece, sto je prikazano u narednoj tabeli, gde se može uočiti da se žene pomenutih nacionalnosti češće odlučuju da rode veći broj dece u odnosu na žene ostalih nacionalnosti.

Tabela 3. Žensko stanovništvo Vojvodine staro 15 i više godina prema broju živorođene dece i nacionalnoj pripadnosti (popis 2011.)

Nacionalna pripadnost	Ukupno	Nije rađala (%)	Prosečan broj živorođene dece (do trenutka Popisa)
Albanke	662	30.06	3.02
Romkinje	13805	20.93	2.94
Muslimanke	1436	20.75	2.50
Goranke	452	24.34	2.39
Vlahinje	70	15.71	2.20
Crnogorke	8839	32.72	2.16
Bošnjakinje	276	26.81	2.12
Ukrajinke	2013	22.40	2.07
Rusinke	6329	22.50	2.03
Makedonke	5012	17.38	2.02
Bugarke	661	18.76	2.00
Slovakinje	23151	19.49	2.00
Hrvatice	24453	20.10	2.00
Nemice	1622	18.19	1.97
Slovenke	916	19.10	1.97
Rumunke	11491	20.09	1.96
Srpkinje	568053	26.83	1.95
Ruskinje	632	22.15	1.95
Bunjevke	7917	20.70	1.91
Mađarice	117946	20.05	1.91
Jugoslovenke	5619	22.00	1.89

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2013.

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2013.

Grafikon 3. Udeo žena starih 15 i više godina koje su rodile 5 i više dece (%)

Čak 11,2 % žena romske i 10,4 % albanske nacionalnosti starih 15 i više godina rodilo petoro i više dece. S druge strane pripadnice rusinske, srpske, makedonske i mađarske zajednice karakterišu značajno niže reproduktivne norme.

S tim u vezi žene pomenutih nacionalnosti se najčešće odlučuju da rode dvoje, odnosno jedno dete, dok je procenat onih žena koje se najčešće odlučuju da rode veći broj dece veoma mali. Taj procenat je naročito mali kod žena rusinske, srpske i makedonske nacionalnosti, gde je prema podacima popisa sprovedenog 2011. godine svega 0,9 % žena starih 15 i više godina rodilo petoro i više dece.

Prikazane razlike su najvećim delom posledica velikih razlika u starosnoj strukturi po nacionalnosti žena starih 15 i više godina. Udeo žena kod pomenutih nacionalnih zajednica je najveći upravo u mlađim starosnim grupama, pa je to uticalalo da udeo žena koje nisu rađale bude viši kod pomenutih nacionalnosti (jedini izuzetak predstavljaju žene romske nacionalnosti, koje veoma rano ulaze u proces reprodukcije stanovništva) (Mihajlović, 2015; Republički zavod za statistiku, 2013).

ZAKLJUČAK

U Vojvodini kao niskofertilitetnom području uočava se konstantno povećanje srednjih godina rađanja prvog deteta, što je posledica procesa odlaganja rađanja. Povećanje prosečne starosti majke pri prvorođenju bilo je najvećeg intenziteta u prvoj deceniji XXI. veka, što se može tumačiti kao posledica ulaska Srbije u proces druge demografske tranzicije.

Uočeno je smanjenje SUF-a tokom čitavog posmatranog perioda i što je dovelo do kontinuiranog pada udela žena koje su rodile veći broj dece u populaciji žena koje su učestvovale u reprodukciji, kao i činjenice da su vrednosti SUF ispod evropskog proseka i nedovoljne za prostu reprodukciju stanovništva.

Kod analize po nacionalnim zajednicama uočava se neznatna razlika među ¾ nacionalnih zajednica koje imaju karakteristike niskog fertiliteta, dok samo ¼ ima karakteristike visokog fertiliteta.

Kao što i Mihajlović (2015) navodi u narednom periodu može se očekivati da će doći do značajnijeg smanjenja udela žena sa većim brojem dece čak i kod žena čije etničke grupe karakteriše tradicionalno visok fertilitet kao posledica dugoročnog pada stopa rađanja i završetka procesa tranzicije fertiliteta.

Neophodno je merama populacione politike podstaći veći broj rađanja dece drugog i trećeg reda rođenja, čime bi stopa feriliteta premašila nivo proste reprodukcije.

Naredna istraživanja biće usmerena na reproduktivno ponašanje i karakteristike fertiliteta pojedinačnih etničkih grupa u Vojvodini.

Zahvalnost

Ovo istraživanje deo je projekta br. 142-451-2705/2018-01 koji finansira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost AP Vojvodine.

Veliku zahvalnost dugujemo Mađarskon nacionalnom savetu koji nas je podržao prilikom apliciranja za projekat.

Literatura

1. Billari, C. F. (2008). Lowest-Low Fertility in Europe: Exploring the Causes and Finding Some Surprises. *The Japanese Journal of Population, 6*(1), 2-18. (http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.551.2865&rep=rep1&type=pdf)
2. Breznik, D., Mojić, A., Rašević M. i Rančić, M. (1972). *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji.* Beograd: Institut društvenih nauka; Centar za demografska istraživanja.
3. Čičevski, T. (2014). *Tempo efekat i fertilitet u Vojvodini*. (Neobjavljeni diplomski rad). Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
4. Đurđev, B. (1998). *Geografija stanovništva*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet, Institut za geografiju.
5. Đurđev, B. (2004a). Dve regionalizacije fertiliteta. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, *84*(1), 51-58.
6. Đurđev, B. (2004b). Koliko dece treba Srbiji? *Stanovništvo*, *42*(1-4), 29-44.
7. Lesthaeghe, R. (2001). *Postponement and recuperation: Recent fertility trends and forecasts in six Western European countries*. ID Working Paper. Bruxelles: Vrije Universiteit Brussel, Interface Demography.
8. Mandić, R. i Ivkov-Džigurski, A. (2018). Komparativna analiza fertiliteta po starosti i stepenu obrazovanja u Republici Srpskoj i Srbiji. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, *167*(3), 479-488.
9. Mihajlović, V. (2015). Fertilitet po redu rođenja stanovništva Centralne Srbije i Vojvodine. *Glasnik Antropološkog društva Srbije / Journal of the Anthropological Society of Serbia, 50*, 97-105. https://doi.org/10.5937/gads1550097M
10. Pison, G. (2015). Tous les pays du monde (2013). *Population and Societes*, *525,* 1-8.
11. Rašević, M. i Vasić, P. (2017). Obrazovanje kao faktor fertiliteta i populacione politike u Srbiji. *ANNALES, Series Historia et Sociologia*, *27*(3), 599–610. DOI: 10.19233/ASHS.2017.42
12. Republički zavod za statistiku. (2012). *Popis stanovništva 2011.* Knjiga 1. *Nacionalna pripadnost.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
13. Republički zavod za statistiku. (2013). *Popis stanovništva 2011.* Knjiga 6. *Fertilitet*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
14. Republički zavod za statistiku. (2016). *Demografska statistika 2016.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
15. Solarević, M. (2016). *Opadanje fertiliteta u Sremskoj Mitrovici i Šapcu*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
16. Söderberg, M., Christensson, K., Lundgren, I. i Hildingsson, I. (2015). Women's attitudes towards fertility and childbearing – A study based on a national sample of Swedish women validating the Attitudes to Fertility and Childbearing Scale *(*AFCS). *Sexual & Reproductive Healthcare, 6*(2), 54–58. DOI: 10.13140/RG.2.1.1145.2969
17. Srećković, J. (2004). Fertilitet stanovništva Srbije u poslednjoj deceniji XX veka. *Demografija*, *1*, 93-104. (http://demografija.gef.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2018/02/Dem12004-6.-Sreckovic-J..pdf)
18. Veljović, R. i Paunović, D. (2014). Starosni model fertiliteta u Vojvodini na početku 21. veka. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke, 148*(3), 481-489.
19. Živković, J., Lukić, T., Ivkov-Džigurski, A. i Đekić, T. (2017). Policy responses to low fertility in Serbia. The case of municipality of Bela Palanka. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, *51E*, 155–170. DOI: 10.24193/tras.51E.10

THE CHARACTERISTICS OF FERTILITY OF THE ETHNIC GROUPS OF VOJVODINA

ABSTRACT

It is, therefore, extremely important for all the modern demographic researches.
The characteristics of fertility are included in the measures of the population policy and family planning and have become an inevitable part of the strategy planning of the national, regional and local character.
The fertility rate has significantly dropped during the last 50 years. Thus, today, all the European countries face the lower birth rate, insufficient for the simple generation replacement. One of the most unfavorable trends in Serbia is noticeable in Vojvodina.
According to last the official data, the average fertility rate in Vojvodina is 41,37 ‰, while in 2011, it was 39,51 ‰. The total fertility rate (TFR) is only 1,44 (while in 2011 its value was 1,38). This is far below the level necessary for simple population reproduction (2,1 children per woman).
The subject of the reserach of this paper includes the general characteristics of fertility in Vojvodina and the characteristics in relation to ethnicity. The aim is to determine the similarities and differences in characteristics of the general and specific fertility rate of ethnical groups in Vojvodina. The result would significantly improve the process of segmenting measures of the population policy. There are more than 26 ethnical groups in Vojvodina. The analysis includes 21 enhnical group, according to the official data of the last census (Census 2011). All the data were processed using the comparative and descriptive methods, the main demographic techniques, and are graphically presented.

Key words: *fertility, ethnic groups, Vojvodina, giving birth*

Vera Klopčič[1]
Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubaljana
vera.klopcic@guest.arnes.si

STARE I NOVE MANJINE U SLOVENIJI

SAŽETAK

U radu je dan kratak pregled pravnoga uređenja zaštite nacionalnih manjina, zakonske regulacije i provedbe u Sloveniji, i zacrtani su mogući trendovi daljnjega razvoja manjinske zaštite u Sloveniji. Poštivanje načela „pozitivne diskriminacije" nacionalnih manjina provodi se u Sloveniji kao ustavno proklamirani pristup u zaštiti dviju nacionalnih manjina i Roma. Koncept posebnih prava na temelju autohtonosti prihvaćen je i u sudskoj praksi Ustavnog suda RS. Daljnja poboljšanja postojeće razine zaštite nacionalnih manjina u Sloveniji mogla bi se utemeljiti na uravnoteženom odnosu između individualnih i kolektivnih aspekata manjinskih prava u takvom obliku koji bi mogao zadovoljiti želje i zahtjeve svih manjina i većinskoga stanovništva. Još je uvijek prisutno prevladavajuće mišljenje da je Republika Slovenija država slovenskoga naroda i dviju tradicionalnih manjina, talijanske i mađarske te romske zajednice, čija manjinska prava jamči Ustav RS, a financiraju se iz Proračuna RS. Autorica razmatra glavna obilježja ovakvoga pristupa i istodobno ukazuje na glavne slabosti koje neki predstavnici manjinskih zajednica ističu u javnom životu. To su osobito pitanja kolektivnih prava manjina i subjekata tih prava, koja su zajamčena u pravnom sustavu i definirana u pojedinačnim odredbama, ali samo za dvije ustavno priznate nacionalne zajednice i romsku zajednicu. Predstavnici nekih manjinskih zajednica predložili su uvođenje novog članka u Ustavu RS ili usvajanje posebnoga zakona kojim bi se obuhvatila kolektivna prava pripadnika i drugih ustavno nepriznatih manjina. Razmatra se pitanje je li svrsishodnije nastaviti s fragmentarnom regulacijom prava pojedinih manjinskih zajednica ili je bolje usvojiti jedan opći zakon o manjinama, kao što su to učinile sve susjedne zemlje, što će omogućiti, uz otvorenu definiciju manjina, poštivanje stečenih prava za talijansku i mađarsku manjinu, unapređenje zaštite romske zajednice i položaja pripadnika bivših jugoslavenskih republika, kao i njemačke i židovske zajednice kao nacionalnih manjina u Sloveniji.

Ključne riječi: *Slovenija, nacionalne manjine, Romi, Ustav Republike Slovenije, zaštita ljudskih prava*

UVOD

Zaštita prava nacionalnih manjina u Sloveniji temelji se na teritorijalnom načelu u provedbi prava manjina. Glavna je karakteristika toga pristupa da pravni sustav osigurava visoku razinu posebnih manjinskih prava, ali isključivo za dvije autohtone nacionalne manjine i jednu etničku zajednicu.[2] Takav pristup potvrđuje i sudska praksa Ustavnoga suda Republike Slovenije u interpretaciji provođenja mjera pozitivne diskriminacije u sustavu zaštite manjina u Sloveniji, osobito u odlukama koje se odnose na političku participaciju ustavno priznatih nacionalnih manjina i romske zajednice u Sloveniji. Upravo se na tom području jasno ocrtavaju

[1] Dr. Vera Klopčič viši je znanstveni suradnik na Institutu za nacionalna pitanja u Ljubljani.

[2] Ustav RS upotrebljava termin „nacionalne zajednice" za talijansku i mađarsku nacionalnu manjinu i termin „romska zajednica" za romsku etničku skupinu. U ovome tekstu služim se izrazom „nacionalne manjine" ili „manjine", osim kada se radi o izravnom prijevodu zakona i drugih dokumenata. Prijevodi citiranih isječaka iz članaka Ustava, zakona ili odluka Ustavnoga suda ispisani su u kurzivu.

glavna obilježja rigidnoga pristupa koji se temelji isključivo na autohtonosti manjina i na teritorijalnom principu zaštite. U praksi to dovodi do različite razine zaštite i unutar samih nacionalnih zajednica, kao i do razlike u statusu autohtonih i neautohtonih Roma koji žive u Sloveniji.

Stoga se i različit tretman starih i novih manjina u Sloveniji tumači prije svega na temelju kriterija autohotnosti odnosno tradicionalnoga doseljenja, a da se pritom u sklop manjinske zaštite nedovoljno uključuju druge individualne i kolektivne dimenzije manjinske zaštite i ljudskih prava.[3] Pripadnici nekih manjinskih zajednica pripremili su prijedloge za regulaciju pravnoga statusa i položaja ustavno nepriznatih manjina, koji bi proširio sustav zaštite, bilo dopunom Ustava RS ili usvajanjem posebnoga zakona, ali ti prijedlozi zasad još nisu dobili dovoljnu podršku u političkoj sferi ili u stručnim krugovima.

OPĆE ODREDBE O ZAŠTITI MANJINA

Svi pripadnici nacionalnih manjina i etničkih grupa koji žive u Sloveniji uživaju sva individualna ljudska prava i pravo na izražavanje kulture i upotrebu svoga jezika. Ustav Republike Slovenije sadrži sveobuhvatnu klauzulu o zaštiti ljudskih prava i svakome osigurava sva ljudska prava bez diskriminacije.[4] Svi su jednaki pred zakonom, a u Kaznenom zakoniku Republike Slovenije poricanje i nepoštivanje tih prava određeno je kao kazneno djelo kršenja jednakosti.

Za pripadnike svih manjinskih zajednica bitno je značajna odredba u članku 61. Ustava Republike Slovenije koji propisuje da svatko ima pravo slobodno izraziti pripadnost svom narodu ili nacionalnoj zajednici, promicati i izražavati svoju kulturu i služiti se svojim jezikom i pismom. Važan je i članak 63. u kojemu se navodi da je protuustavno svako poticanje na nacionalnu, rasnu, vjersku i drugu diskriminaciju, ili poticanje nacionalne, rasne, vjerske ili druge mržnje i netrpeljivosti. Ove ustavne odredbe osiguravaju pravni okvir za ostvarivanje pojedinačnih manjinskih prava za pripadnike svih manjinskih i etničkih zajednica koje žive u Sloveniji**.** Međutim, pravni poredak Republike Slovenije pruža posebnu zaštitu samo za dvije autohtone nacionalne manjine (talijansku i mađarsku) te romsku etničku zajednicu i na taj način osigurava visoku razinu posebnih kolektivnih prava, koja se financiraju iz Proračuna RS isključivo za ove tri skupine.[5] I nadležnost Ureda Vlade RS za nacionalne manjine ograničena je samo na provedbu prava tih ustavno priznatih manjinskih zajednica. Teritorijalna ograničenost aplikacije posebnih prava manjina dalje je definirana određivanjem „nacionalno mješovitih područja". *Nacionalno mješovito područje određeno je statutima općina i proizlazi iz tradicionalnog naseljavanja i autohtonog podrijetla nacionalnih manjina u tim područjima* (prijevod V. K.) (Zakon o osnivanju općina i određivanje njihovih područja, Službeni glasnik RS 60/1994).

[3] U skladu s člankom 3. Okvirne konvencije Saveta Evrope za zaštitu nacionalnih manjina (1995), prava nacionalnih manjina uključena su u sklop međunarodnopravne zaštite ljudskih prava.

[4] Članak 14. Ustava Republike Slovenije propisuje da su u Sloveniji *svima zajamčena jednaka ljudska prava i temeljne slobode, bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, spol, jezik, vjeru, političko ili drugo uvjerenje, imovno stanje, rođenje, naobrazbu, društveni položaj ili bilo koju drugu osobnu okolnost* (prijevod V. K.). To se odnosi na sve osobe bez obzira na državljanstvo.

[5] Članak 64. Ustava RS nabraja prava talijanske i mađarske nacionalne zajednice i njihovih članova za slobodnu upotrebu svojih nacionalnih simbola i osnivanje organizacija u svrhu očuvanja nacionalnoga identiteta, razvoj gospodarskih, kulturnih i znanstveno-istraživačkih djelatnosti, razvoj kontakata sa svojim matičnim narodom, kao i aktivnosti na području javnog informiranja i izdavaštva. Sukladno zakonu, pripadnici dviju nacionalnih zajednica imaju pravo na obrazovanje na svom jeziku i na oblikovanje i razvoj obrazovanja i osposobljavanja. Provedba posebnih prava financira se iz proračuna Republike Slovenije. Na mrežnoj stranici Ureda za nacionalne manjine u Sloveniji navodi se više od 60 zakonskih akata koji reguliraju položaj i prava ovih dviju manjina. www.un.gov.si

Pristup zaštiti manjina, ograničen na dvije nacionalne zajednice i romsku zajednicu određene Ustavom, potkrijepljen je i u sudskoj praksi Ustavnoga suda Republike Slovenije. Prema tumačenju Ustavnoga suda Republike Slovenije, Ustav Republike Slovenije dopušta zakonodavcu proširenje zaštite imenovanih dviju nacionalnih zajednica i romske etničke zajednice te osiguravanje posebnoga opsega kolektivnih prava samo za autohtone pripadnike tih navedenih zajednica. Odlukom Ustavnoga suda Republike Slovenije u vezi političke participacije pripadnika romske zajednice na lokalnoj razini, Ustavni je sud RS, između ostalog, zaključio da odredbe članka 65. Ustava Republike Slovenije pružaju mogućnost da zakonodavne ovlasti garantiraju romskoj zajednici kao etničkoj zajednici koja živi u Sloveniji, ne samo univerzalna prava na koje oni imaju pravo kao i svi ostali građani, već i dodatna, posebna prava. Prema mišljenju Ustavnoga suda RS, *pri uređenju posebnog statusa i posebnih prava Roma zakonodavac nije ograničen načelom jednakosti – što u reguliranju ljudskih prava i temeljnih sloboda u skladu s prvim stavkom članka 14. Ustava zabranjuje bilo kakvu diskriminaciju na temelju rođenja, rase ili bilo koje druge osobne okolnosti. Ustavne ovlasti predviđene u članku 65. omogućuju zakonodavcu da romskoj zajednici i njenim članovima osigura posebnu (dodatnu) zaštitu u pravnoj teoriji poznatu kao pozitivna diskriminacija ili pozitivna zaštita.*

POZITIVNA DISKRIMINACIJA

Obje nacionalne zajednice imaju garantirano mjesto zastupnika u Parlamentu / Državnom zboru Slovenije. Ustavna odredba u 5. stavku članka 64. Ustava RS određuje da se normativni akti koji se odnose samo na prava dviju nacionalnih zajednica ne mogu usvojiti bez njihove prethodne suglasnosti, znači da izabrani predstavnici nacionalnih manjina imaju pravo veta. Pripadnici ovih dviju zajednica imaju osigurano dvostruko prava glasa, tako da imaju osim općega biračkog prava za izbor zastupnika u Parlamentu, još i dodatno pravo za izbor svoga predstavnika na temelju posebne biračke liste pripadnika nacionalne zajednice.[6] Taj se popis birača, osim za izbore poslanika manjina za Parlament, primjenjuje i za izbor predstavnika manjina na lokalnoj razini i za izbore predstavnika u organe samoupravne nacionalne zajednice.[7] Obje nacionalne

[6] Izabrani poslanici nacionalnih manjina čine samostalni poslanički klub (Poslovnik državnega zbora, Uradni list RS, 35/2002, član 119/2). U Parlamentu se osniva Odbor za nacionalne manjine, koji je u skladu s odredbama Poslovnika Državnog zbora (član 131.) jedan od četiri stalna radna tijela Državnog zbora. Nadležnosti Odbora određene su u članku 135. Poslovnika koji propisuje:

Odbor za nacionalne zajednice:

- *bavi se pitanjima koja se tiču položaja i prava talijanske i mađarske nacionalne zajednice,*
- *bavi se pitanjima u vezi s razvojem odgoja i obrazovanja i kulturno-prosvjetne i ekonomske djelatnosti tih zajednica,*
- *bavi se pitanjima javnoga informiranja i izdavaštva tih zajednica,*
- *bavi se pitanjima razvoja kontakata između talijanske i mađarske nacionalne zajednice i njihovih matičnih naroda,*
- *predlaže mjere za ostvarivanje prava dviju nacionalnih zajednica.*

[7] Što se tiče zastupnika mađarske nacionalne zajednice Ferenca Horvatha u Parlamentu, nedavno je došlo do rasprave o sukobu interesa upravo zbog toga što je on ujedno predsjednik Pomurske zajednice Mađara i zastupnik u Parlamentu. Komisija za borbu protiv korupcije / KPK upozorila ga je na nespojivost tih funkcija. KPK je zaključila da je Horvath prekršio odredbe zakona o integritetu i sprečavanju korupcije, prema kojima profesionalni službenik ne bi trebao biti zakonski zastupnik subjekta javnoga prava. KPK je također istražila Horvathovo mjesto direktora Minta, poduzeća u vlasništvu Pomurske mađarske samoupravne nacionalne zajednice. Utvrdio je da je Horvath bio zastupnik te tvrtke do travnja ove godine, te da u ovom slučaju nespojivost obavljanja funkcije više nije podnesena i da je ukinuta. Međutim, prema nalazima KPK, slijedi da je do travnja 2019. i to bilo u suprotnosti s odredbama Zakona o integritetu i sprečavanju korupcije („KPK nadaljuje postopek zoper poslanca Horvatha", 2019).

manjine osnivaju svoje organizacije na lokalnoj razini / Samoupravne zajednice nacionalnih zajednica, koje se udružuju u regionalne Samoupravne zajednice talijanske i mađarske nacionalne zajednice. Posebnost slovenskoga pristupa političkoj participaciji autohtonih nacionalnih manjina ogleda se u tome da su lokalne i regionalne organizacije pravni subjekti, imaju posebne ovlasti, zaduženja i odgovornosti, npr. na području osnivanja odgojnih i kulturnih ustanova nacionalnih zajednica.

Značaj dvostrukoga biračkog prava i presudnu ulogu kriterija autohtonosti ističe Odluka Ustavnoga suda Republike Slovenije, br. U-I-283/94[8]. Ustavni je sud tada ustanovio da ta odredba nije u neskladu s Ustavom. U obrazloženju odluke Sud je utvrdio da je: *posebno izborno pravo pripadnika nacionalnih zajednica izraz Ustavom zajamčene zaštite tih zajednica, odnosno njihovih pripadnika. Premda se radi o odstupanju od načela jednakosti biračkoga prava, takva pozitivna diskriminacija nije ustavno nedopuštena, već upravo suprotno – Ustav zakonodavcu postavlja zahtjev da u zakonodavstvu provede takve mjere. S obzirom na to Ustav sam predviđa, odnosno zahtijeva odstupanje od načela jednakosti biračkoga prava (pozitivnu diskriminaciju).*

Ustavni je sud u toj odluci, između ostalog, ustanovio i da je talijanskoj i mađarskoj nacionalnoj zajednici Ustavom priznata autohtonost. *Sva posebna prava, kojima Ustav štiti nacionalne zajednice, odnose se samo na pripadnike autohtone talijanske i mađarske nacionalne zajednice, dakle, ne na sve osobe koje se deklariraju kao Talijani i Mađari. … Stvarna pripadnost autohtonoj talijanskoj, odnosno mađarskoj nacionalnoj zajednici, naime, nije samo stvar volje pojedinca, nego je i stvar te nacionalne zajednice, koja u skladu sa zakonskim mjerilima takvog pojedinca i sama smatra svojim pripadnikom i upisuje ga u posebni popis birača. Rješenje prema kojemu bi upis u poseban popis birača bio osiguran svakome tko bi se deklarirao kao pripadnik autohtone talijanske ili mađarske nacionalne zajednice ne bi proširilo zaštitu nacionalnih zajednica, već bi omogućilo neograničene zloupotrebe, bilo isključivo u izborne svrhe, bilo s namjerom iskrivljavanja prave volje te nacionalne zajednice u njenom djelovanju, kod izbora njenih vlastitih organa i slično.*

Iz obrazloženja citirane odluke Ustavnog suda, posebice u vezi s argumentacijom da se posebna prava odnose *samo na pripadnike autohtone talijanske i mađarske nacionalne zajednice, dakle, ne na sve osobe koje se deklariraju kao Talijani i Mađari*, proizilazi da je Ustavni sud u ovom slučaju dao izričitu prednost autohtonim pripadnicima i kolektivnoj dimenziji zaštite uz daljnju ograničenu teritorijalnu primjenu prava manjina. Međutim, Ustavni sud istodobno zaključuje i da značenje termina autohtonost nije nigdje definirano (Josipovič, 2014, str. 22.).

Postavljanje objektivnoga kriterija na prvo mjesto i izostavljanje mogućnosti adekvatnoga vrednovanja subjektivnog opredjeljivanja pripadnika manjina dovodi i do hijerarhičnog tretmana pripadnika manjina i procesa raslojavanja unutar manjinske zajednice. To se u Sloveniji posebno ogleda na području promicanja prava pripadnika romske zajednice, koja se selektivno garantiraju samo jednoj grupi tradicionalno naseljenih Roma upravo na području političke participacije.

[8] Dvostruko pravo glasa pripadnika nacionalnih manjina postalo je posebno aktualno za vreme izbora premijera prije 25 godina, kada se ispostavilo, da je broj glasova poslanika podeljen i da bi glasovi pripadnika manjina bili odlučujući ježičak na vagi. Poslanici iz jedne od desnih parlamentarnih stranaka zahtevali su proveru *dvostrukog biračkog prava* na Ustavnom sudu RS, sa željom da se pravo glasa pripadnika manjina ograniči na pitanja koja se odnose samo na položaj manjina. Izmedju ostalog u tom su zahtjevu postavili i pitanje da li se izabrani pretstavnici manjina smatraju zastupnikom svih državljana Republike Slovenije ili samo birača koji su ih izabrali.

ROMI – ETNIČKA SKUPINA ILI NACIONALNA MANJINA

Odredbe o pravnom statusu i zaštiti romske zajednice imaju karakter konstitutivnih obveza Republike Slovenije na različitim razinama zaštite. U Ustavu Republike Slovenije odredba o posebnom položaju i posebnim pravima romske zajednice uključena je u poglavlje o ljudskim pravima i temeljnim slobodama. Članak 65. Ustava Republike Slovenije propisuje: *Položaj i posebna prava romske zajednice koja živi u Sloveniji reguliraju se zakonom*. U skladu sa suvremenim europskim pristupom usvojene su strategije i programi za postizanje stvarne ravnopravnosti i uključivanje pripadnika romske zajednice u Sloveniji. U usporednom kontekstu važno je naglasiti da pravni položaj romske zajednice u Sloveniji pokriva obje bitne dimenzije: pravne zaštite Roma kao posebne etničke zajednice i zaštite Roma kao socijalno ugrožene zajednice (Klopčič, 2007, str. 35.). U usporedbi s reguliranjem položaja i posebnih prava talijanske i mađarske nacionalne zajednice i opsežnim popisom njihovih prava u članku 64. Ustava Republike Slovenije, odredba je skromna jer ne određuje kolektivna i pojedinačna prava romske zajednice i njezinih članova, već daljnju regulativu u potpunosti prepušta zakonodavcu. Ova ustavna odredba bila je do 2007. godine u pravnoj struci tumačena na dva načina: kao ovlašćenje za usvajanje posebnoga zakona o romskoj zajednici ili kao mogućnost reguliranja pojedinačnih područja u sektorskim zakonima. Odredbe o pravnoj zaštiti i organiziranju Roma obuhvaćene su sustavnim *Zakonom o romskoj zajednici* (2007), kojim su definirani zadatci državnih tijela i lokalnih samouprava u ostvarivanju i financiranju posebnih prava romske zajednice (Zakon o romskoj zajednici u Republici Sloveniji, Službeni glasnik RS 33/2007). Zakon regulira organizaciju i zastupništvo romske zajednice na nacionalnoj i lokalnoj razini. U drugom članku istoga zakona navodi se da su pripadnicima romske zajednice zbog njihova posebnog položaja za uspješnu integraciju u slovensko društvo, osim prava i obveza koje pripadaju svim građanima Republike Slovenije, zajamčena i posebna prava koja su ovim zakonom osigurana, a financiraju se iz Proračuna RS.

Koncept pozitivne manjinske zaštite za Rome provodi se podjednako za autohtone i ne-autohtone Rome na području obrazovanja, kulture, medija i u pripremi i provedbi vladinih mjera i strategija za poboljšanje ekonomsko-socijalnoga položaja Roma. Godine 2010. usvojen je *Nacionalni program mjera za Rome 2010. – 2015.*, kojim su definirane obveze ministarstava i ureda i uvedene mjere za poboljšanje položaja Roma, uklanjanje siromaštva i povećanje socijalne skrbi i kulturnoga kapitala u romskim naseljima. U 2017. godini usvojen je *Nacionalni program djelovanja za Rome 2017. – 2021.*, koji sažima dugoročne ciljeve programa za period od 2010. do 2015. i kao prioritet određuje uključivanje Roma u obrazovanje i osposobljavanje. Osim toga, svi drugi vladini programi socijalne integracije i cijeli sklop protiv diskriminacijskoga zakonodavstva također su važni za poboljšanje položaja Roma i ne prave razliku po autohtonosti i tradicionalnoj naseljenosti Roma u Sloveniji.

Odredbe o pojedinim segmentima zaštite romske zajednice uključene su u četrnaest zakona koji se odnose na odgoj i obrazovanje, kulturu, medije, političko sudjelovanje itd. Teritorijalno načelo, prema kojemu se nacionalnim manjinama jamče posebna prava samo u područjima koja su tradicionalno naseljena, primjenjuje se *mutatis mutandis* i u konceptu zaštite romske zajednice, koja ima pravni status etničke zajednice. Po mome mišljenju, zbog restriktivnoga tumačenja teritorijalnog načela u provedbi manjinske zaštite tu dolazi do određenog odstupanja u interpretaciji ustavnih odredbi. Naime, iako ustavna odredba u 65. članku ne razlikuje autohtone i ne-autohtone pripadnike romske zajednice, zbog primjene teritorijalnoga načela, provedbom u praksi u nekim segmentima zaštite različito se tretiraju autohtoni i ne-autohtoni Romi koji žive u Sloveniji. To se posebno odnosi na normativni okvir koji regulira kolektivna prava romske zajednice, kao što je npr. politička participacija Roma na lokalnoj razini i institucionalno sudjelovanje predstavnika romske zajednice, koje je vezano samo za geografska područja tradicionalne naseljenosti. Donošenjem izmjena i dopuna Zakona o

lokalnoj samoupravi iz svibnja 2002. godine propisani su uvjeti za garantirano političko sudjelovanje romske zajednice na lokalnoj razini i zajamčeno je pravo pripadnika romske zajednice na najmanje jednoga predstavnika u općinskom vijeću u općinama gdje tradicionalno žive Romi.[9] Zakon nabraja 20 naselja u Sloveniji gdje su Romi tradicionalno nastanjeni i u tim mjestima imaju garantirano pravo zastupnika u općinskom vijeću, ali nemaju to pravo u ostalim mjestima gdje žive. Tako je došlo do paradoksa da u Mariboru, gdje se prema Popisu stanovništva (2002) najviše osoba izjasnilo Romima, oni nemaju garantirano zakonsko pravo na zastupnika na lokalnoj razini.[10] Tradicionalna naseljenost uvjet je i za dodatna sredstva određenih općina s geografskih područja tradicionalne naseljenosti romske zajednice koja se mogu natjecati za posebna sredstva za regionalni razvoj i komunalnu infrastrukturu. Tako npr. Zakon o promicanju usporednog regionalnog razvoja (Službeni glasnik RS 20/2011) u članku 14. propisuje:
U pripremi regionalnih razvojnih programa, regionalnih razvojnih sporazuma i mjera regionalne politike razvijaju se posebne potrebe za razvoj područja na kojima žive pripadnici autohtonih nacionalnih zajednica i romske zajednice u Republici Sloveniji (prijevod V. K.).

NOVE MANJINE

U stručnom diskursu u Sloveniji pojam „nova manjina" često se koristi kao sveobuhvatni pojam za sve ustavno nepriznate nacionalne ili etničke zajednice koje žive u Sloveniji. Taj pojam nije pravno definiran niti odgovara činjeničnoj situaciji jer u tu skupinu spadaju i manjine koje su stoljećima tradicionalno prisutne u Sloveniji (npr. njemačka ili židovska zajednica u Sloveniji), koje se ne mogu označiti ovim *ad hoc* odabranim terminom.[11]
U vremenu od osamostaljenja Republike Slovenije, a osobito nakon usvajanja Rezolucije o imigrantskoj politici RS (1999) poduzete su mjere za integraciju pripadnika novih manjina koji su u većem dijelu opredijeljeni kao ekonomski migranti.[12] Međutim, to nije bilo dovoljno utemeljeno za usvajanje sveobuhvatne i suvremene strategije za zaštitu manjina u Sloveniji.[13] Autohtonim nacionalnim zajednicama, zajedno s Romima, i dalje je pružana relativno široka briga države, a za ostale pripadnike nacionalnih manjina, a među njima i za najbrojnije pripadnike naroda iz drugih dijelova bivše Jugoslavije, sve se više primjenjivao činjenično pejorativan termin „imigranti" (Kržišnik-Bukić, 2014b, str. 133.).

---

[9] Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o lokalnoj samoupravi (Službeni glasnik RS 51/2002) u novom članku 102. propisuje: Općine Beltinci, Cankova, Črenšovci, Črnomelj, Dobrovnik, Grosuplje, Kočevje, Krško, Kuzma, Lendava, Metlika, Murska Sobota, Novo mesto, Puconci, Rogašovci, Semič, Šentjernej, Tišina, Trebnje i Turnišče dužne su osigurati pravo u općini naseljenih Roma do jednog predstavnika u općinskom vijeću do redovitih lokalnih izbora 2002. godine.

[10] Prema podatcima iz popisa stanovništva (2002) u Sloveniji živi 3246 Roma.
Mjesta s najvišim brojem opredijeljenih Roma jesu: Maribor 613, Novo Mesto 562, Murska Sobota 439, Ljubljana 218, Puconci 137, Kočevje 127, Šentjernej 98, Metlika 90, Lendava/Lendva 86, Tišina 86 i Črnomelj 85.

[11] U tekstu navodim prije svega aktualna događanja i prijedloge koji nagoviještaju moguće promjene u sustavnoj regulaciji manjinske zaštite u Sloveniji, a nedovoljno su poznati široj javnosti. Za više informacija i temeljito upoznavanje s tematikom vidi zbornik: Kržišnik-Bukić, 2014a.

[12] Pozivajući se na rezultate istraživanja javnoga mnijenja u Sloveniji, dr. Miran Komac između ostalog navodi da su pripadnici drugih naroda iz bivše Jugoslavije bili prije svega percipirani kao došljaci, *koji moraju da se što pre prilagode načinu života u Sloveniji, da nauče slovenski jezik i da ga upotrebljavaju u javnosti* (Komac, 2007, str. 47.).

[13] Prema podatcima iz Popisa stanovništva iz 2002. godine oko 10 % stanovništva čine pripadnici drugih naroda i narodnosti iz bivše zajedničke države. Od toga se 38 964 osoba izjasnilo kao Srbi, 35 642 kao Hrvati, 32 009 kao Bošnjaci i Muslimani, 6186 kao Albanci, 3972 kao Makedonci i 2667 kao Crnogorci (Statistične informacije, 2003). Otada u Sloveniji nije proveden više nijedan regularni Popis stanovništva.

Prvi korak k širem sagledavanju situacije i stvaranju modela cjelovite pravne zaštite novih manjina bio je pokrenut 2003. u istraživačkom projektu i elaboratu Inštituta za narodnostna vprašanja Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji – ABČHMS v Sloveniji (Klopčič, Komac in Kržišnik-Bukić, 2003).

U praksi otada se situacija postupno poboljšava u smislu boljega razumijevanja kulturnih i drugih razlika koje postoje u Sloveniji kao zajedničkih vrijednosti cjelokupnog društva, što se promiče i brojnim projektima o stjecanju međukulturnih kompetencija koje su nužne za suživot u multietničkoj zajednici. Za očuvanje kulturnoga identiteta manjinskih zajednica u Ministarstvu kulture Republike Slovenije provode se posebni programi namijenjeni za financiranje kulturnih aktivnosti dviju nacionalnih zajednica, romske zajednice, pripadnika naroda iz područja bivše države Jugoslavije i pripadnika njemačke govorne zajednice. Kulturna aktivnost ovih zajednica financira se putem natječaja i projektnoga financiranja, što je ograničeno u financijskom, vremenskom i sadržajnom smislu.

Pripadnici ustavno nepriznatih manjinskih zajednica, posebice pripadnici njemačke govorne zajednice, te pripadnici naroda i narodnosti s područja bivše Jugoslavije (osim Slovenaca) koji žive u Sloveniji, žele priznanje pravnoga statusa nacionalne manjine, stabilno i kontinuirano financiranje svojih aktivnosti i infrastrukture, što bi, po njihovu mišljenju, simbolički potvrdilo i njihov doprinos kulturnoj raznolikosti i kulturnoj baštini cijele države. Paradoks se ogleda i u činjenici da se pripadnici manjinskih zajednica koji potječu s teritorija bivše zajedničke države i koji već imaju slovensko državljanstvo, a žive u Sloveniji već desetljećima, i dalje tretiraju kao „migranti" u programima sufinanciranja kulturnih aktivnosti.

U 2011. godini u Parlamentu je usvojena Deklaracija o položaju pripadnika naroda i nacionalnih zajednica bivše SFRJ u Sloveniji, koja navodi da pripadnici tih nacionalnih zajednica uživaju sva građanska prava utvrđena Ustavom (Deklaracija Republike Slovenije o položaju narodnih skupnosti pripadnikov narodov nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji, Službeni glasnik RS 7/2011). Oni imaju pravo na nacionalno samoopredjeljenje i samoorganiziranje na temelju narodnosti, kako bi uživali i razvijali kulturu svoga naroda, njegovali svoj jezik, očuvali svoju povijest i promicali organiziranu nazočnost u javnosti.

U posljednja dva desetljeća bio je napisan niz prijedloga za izmjenu i dopunu Ustava RS, čime bi se obuhvatila i zaštita ustavno nepriznatih manjinskih zajednica, između ostalog i prijedlog da se u Ustav uključi novi članak (64a) koji će odrediti položaj i prava pripadnika naroda i narodnosti iz bivše Jugoslavije (osim Slovenaca) koji žive u Sloveniji kao subjekata kolektivnih prava. Prijedlog dodatnoga članka 64a u Ustavu RS potaknut je člankom 65. o položaju i pravima romske zajednice i glasi: *Albanci, Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati, Makedonci i Srbi koji žive u Sloveniji su manjinske nacionalne zajednice. Njihov položaj i kolektivna kulturna prava regulirani su zakonom.* Taj su prijedlog sredinom 2017. godine predstavili predstavnici naroda bivše Jugoslavije, ujedinjeni u krovnoj udruzi Exyumak, zajedno s članovima stranke Združena levica / Ujedinjena ljevica, kako bi se priznao status nacionalnih manjina pripadnicima naroda i narodnosti iz bivše SFRJ. *Ne zahtijevaju se dvojezični natpisi, dokumenti, a ni posebne škole. Zahtijevamo samo sustavna rješenja i kolektivno dostojanstvo budući da nas je Ustav iz 1991. godine izostavio. Još od osamostaljenja Slovenije kontinuirano, profesionalno i strpljivo pokušavamo regulirati status koji će se jasno razlikovati od statusa autohtonih manjina u Sloveniji*… izjavio je tada predsjednik Exyumaka Fahir Gutić (Mlinarič, 2017). Taj prijedlog zasad nije dobio dovoljnu podršku za dalju raspravu. U veljači 2018. pripremljen je nacrt Zakona o provedbi kolektivnih kulturnih prava manjinskih naroda bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u Sloveniji, koji predviđa i stvaranje novih vladinih agencija, tj. novoga ureda u Ministarstvu kulture Republike Slovenije, ali ni taj prijedlog nije usvojen.

I predstavnici njemačke manjine odnosno pripadnici njemačke govorne zajednice u Sloveniji u više su navrata zahtijevali priznanje statusa manjine. Za razliku od zajednice pripadnika naroda i narodnosti s područja *ex*

SFRJ, oni izričito traže jednaka prava i političku participaciju na razini kao što je zajamčena u Ustavu za dvije nacionalne zajednice. Pritom imaju svestranu podršku matične zemlje. Austrijski parlament čak je usvojio posebnu rezoluciju u kojoj zahtijeva od Slovenije priznanje statusa nacionalne manjine za tu njemačku govornu zajednicu u Sloveniji.[14] U svibnju 2018. Austrijski je parlament jednoglasno usvojio rezoluciju kojom se podupire službeno priznavanje njemačke govorne zajednice u Sloveniji kao nacionalne manjine.[15] Nasuprot tome Republika Slovenija naglašava da položaj njemačke govorne zajednice adekvatno rješava sporazum o suradnji u području kulture, obrazovanja i znanosti između Slovenije i Austrije (2001). Dio je sporazuma i interpretativna izjava Republike Slovenije u kojoj se navodi da pripadnicima njemačke govorne zajednice u Sloveniji pripadaju sva prava iz članka 61. Ustava RS, koji govori o izražavanju nacionalne pripadnosti, očuvanju kulture i upotrebi jezika.

TREND RAZVOJA / *STATUS QUO* ILI KORAK NAPRIJED?

U okviru provedbe kontrolnih mehanizama međunarodnih organizacija, posebice Ujedinjenih naroda i Vijeća Europe, međunarodne organizacije preporučuju Sloveniji usvajanje fleksibilnijega pristupa zaštiti manjina u Sloveniji, uključujući i usvajanje mjera za političku participaciju u javnom životu i promicanje i očuvanje identiteta, kulture i jezika pripadnika svih manjinskih zajednica. U tom sklopu redovito su postavljana pitanja o tome zašto se mjere pozitivne diskriminacije provode samo za tri skupine koje se spominju u Ustavu, a ne za sve manjine i etničke zajednice koje žive u Sloveniji. S druge strane, u Sloveniji je nedovoljno prihvaćen pristup pojedinih odredbi Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, koji je već otvorio vrata za razvoj zaštite svih manjinskih skupina u Sloveniji. Naime, pojedini članci Okvirne konvencije alternativno nabrajaju uvjete za uvođenje posebnih mjera za zaštitu identiteta nacionalnih manjina – to je kriterij tradicionalne naseljenosti *ili* značajnoga broja pripadnika manjina.

Statički pristup Slovenije bio je više puta preispitivan, kako u političkim raspravama tako i u stručnom i akademskom diskursu u susjednim zemljama, posebno u onim zemljama u regiji čiji sunarodnjaci koji žive u Sloveniji već desetljećima nemaju status nacionalne manjine.

Međutim, pristup utemeljen na zajamčenim individualnim manjinskim pravima za sve pripadnike manjinskih zajednica i pružanju posebnih prava isključivo na teritorijalnom načelu zaštite manjina usvojen je i prihvaćen kao zadovoljavajući model zaštite manjina u većem dijelu pravne doktrine i stručne javnosti u Sloveniji. To se također podudara i s pristupom Slovenije koja ima ustavno zajamčenu obvezu i posebnu skrb za ostvarivanje prava pripadnika autohtonih slovenskih manjina u susjednim zemljama, posebice onih čiji je položaj reguliran bilateralnim sporazumima koji određuju teritorijalni opseg zaštite manjina. To su razlozi zbog kojih Republika Slovenija ustraje na sadašnjem obliku zaštite i zašto još nije usvojen opći model za integraciju manjinskih zajednica u sveobuhvatnom zakonu o zaštiti manjina, koji bi sustavno i ujednačeno zakonski regulirao zaštitu prava pripadnika svih manjinskih zajednica koje žive u Sloveniji. Prijedlozi za nadgradnju zaštite manjina koji su dosad doneseni u većem dijelu ostaju u okviru postojeće paradigme, a ti prijedlozi u pojedinim segmentima samo nadograđuju postojeći fragmentirani pristup koji je usmjeren na zaštitu prava samo jedne specifične, pa čak i posebno označene manjinske zajednice (ili nekoliko manjinskih skupina), koji u samom imenovanju isključuje ostale manjinske zajednice iz opsega zaštite.

[14] Taj termin koristi se u Sloveniji od usvajanja slovensko-austrijskoga sporazuma o manjinama iz 2001. godine.

[15] Rezoluciju su predložili vladini konzervativci i ekstremni desničari. *Slovenija je posljednja postkomunistička država koja Ustavom nije priznala manjinska prava njemačkoj govornoj zajednici,* tvrde predlagači.

U tome kontekstu potrebno je istaknuti da je nedovoljno iskorišten potencijal gore navedenih odredbi o zaštiti individualnih prava pripadnika svih manjinskih zajednica. U biti, navedene odredbe Ustava RS o individualnim pravima svih pripadnika etničkih ili manjinskih zajednica ispunjavaju obveze država po članu 27. Međunarodnog pakta OUN o građanskim i političkim pravima (1976), što bi već mogao biti uvodni dio budućega zakona o manjinama. Članak 61. Ustava RS osigurava individualnu zaštitu manjinskih prava i pruža mogućnost upotrebe jezika i izražavanja i očuvanja kulture pripadnicima svih manjinskih zajednica, što sadrži i kolektivne dimenzije manjinskih prava.

U daljnjem razvoju manjinske zaštite u Sloveniji ocrtavaju se klasične dvojbe koje prate zaštitu manjina od samoga početka i nastanka sustava pravne zaštite manjina – tu se isprepliću nametanje političkih odluka i jaka želja nacionalnih država da politička dimenzija moći prevlada nad stručnim argumentima, koji se zalažu za uvažavanje zaštite prava manjina kao posebnoga segmenta međunarodnopravne zaštite ljudskih prava.

Literatura

1. B. V. (2018., 17. svibnja). Dunaj: Podpora priznanju nemško govoreče skupnosti v Sloveniji kot manjšine. (https://www.rtvslo.si/svet/dunaj-podpora-priznanju-nemsko-govorece-skupnosti-v-sloveniji-kot-manjsine/455273) (30. 5. 2019.)
2. Deklaracija Republike Slovenije o položaju narodnih skupnosti pripadnikov narodov nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji. *Službeni glasnik RS*, broj 7/2011.
3. Josipovič, D. (2014). Avtohtonost, etničnost, narodnost in definicija narodne manjšine. U V. Kržišnik-Bukić i D. Josipovič (Ur.), *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji* (str. 9-35). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
4. Klopčič, V. (2007). *Položaj Romov v Sloveniji: Romi in Gadže*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
5. Klopčič, V., Komac, M. i Kržišnik-Bukić, V. (2003). *Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji.* Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
6. (http://www.inv.si/DocDir/PublikacijePDF/Raziskovalna%20porocila/Raziskava_Polozaj_in_status_pripadnikov_narodov_nekdanje_Jugoslavije_v_RS.pdf)
7. Komac, M. (2007). Varstvo „novih" narodnih skupnosti v Sloveniji. U M. Komac (Ur.), *Priseljenci* (str. 35-69.). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
8. KPK nadaljuje postopek zoper poslanca Horvatha. (2019., 21. svibnja). *Novice.* (https://siol.net/novice/slovenija/kpk-nadaljuje-postopek-zoper-poslanca-horvatha-498173) (23. 5. 2019.)
9. Kržišnik-Bukić, V. (Ur.). (2014a). *Kdo so narodne manjšine v Sloveniji.* Ljubljana: Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji.
10. Kržišnik-Bukić, V. (2014b). Znanstvena izhodišča za definicijo „narodne manjšine v Republiki Sloveniji" in problem strokovnih razhajanj. U V. Kržišnik-Bukić i D. Josipovič (Ur.), *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji* (str. 127-167.). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
11. Mlinarič, U. (2017., 14. lipnja). Manjšinci želijo ustavno priznanje. *Times.si.* (http://www.times.si/slovenija/manjsinci-zelijo-ustavno-priznanje-b5828388c46c3c773253498372ef5ab3a9105ed9.html#) (30. 5. 2019.)
12. Odluka Ustavnog suda Republike Slovenije o dvostrukom biračkom pravu. br. U-I-283/94. *Uradni list RS*, broj 20/1998.
13. Odluka Ustavnog suda Republike Slovenije o političkoj participaciji pripadnika romske zajednice, br. U-I-416/98-38. *Uradni list RS*, broj 28/2001.

14. Poslovnik državnega zbora. *Uradni list RS*, broj 35/2002.
15. Skupina poslancev in poslank. (2018). *Prijedlog Zakona o uresničevanju kolektivnih kulturnih pravic narodnih skupnostih pripadnikov narodov nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije v Republiki Sloveniji*. (Prijedlog je bio u zakonodavnom postupku, ali nije usvojen). Dostupno na: https://skupnostobcin.si/2018/02/predlog-zakona-o-uresnicevanju-kolektivnih-kulturnih-pravic-narodnih-skupnosti-pripadnikov-narodov-nekdanje-sfrj/ (23. 5. 2019.).
16. Statistične informacije. (2003., 16. travnja). *Prebivalstvo, 92/2*.
17. Ustav Republike Slovenje. *Službeni glasnik RS*, broj 33/1991.
18. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o lokalnoj samoupravi. *Službeni glasnik RS*, broj 51/2002.
19. Zakon o osnivanju općina i određivanje njihovih područja. *Službeni glasnik RS*, broj 60/1994.
20. Zakon o promicanju usporednog regionalnog razvoja. *Službeni glasnik RS*, broj 20/2011.
21. Zakon o romskoj zajednici u Republici Sloveniji. *Službeni glasnik RS*, broj 33/2007.

OLD AND NEW MINORITIES IN SLOVENIA

ABSTRACT

This paper gives a brief overview of the legal arrangements for the protection of national minorities, legal regulation and implementation in Slovenia, and outlines the possible trends of the further development of minority protection in Slovenia. Respect for the principle of "positive discrimination" of national minorities is being implemented in Slovenia as a constitutionally proclaimed approach to the protection of two national minorities and Roma. The concept of special rights based on the autochthonous settlement is also accepted in the jurisprudence of the Constitutional Court RS. Further improvements to the existing level of protection of national minorities in Slovenia could be based on a balanced relationship between individual and collective aspects of minority rights in such a form that it could meet the wishes and requirements of all minorities and the majority population. There is still an prevailing opinion that Republic of Slovenia is a state of the Slovene nation and two traditional minorities, Italian and Hungarian and Roma communities, whose minority rights are guaranteed by the Constitution and Slovenia shall give a financial support for the implementation of these rights. The author considers the main features of such approach and at the same time points to the main weaknesses that some community representatives pointed out in public life. These are in particular the issues of collective minority rights and the holders and subject of these rights, which are guaranteed in the legal system and are defined by specific provisions, but only for two constitutionally recognized national communities and the Roma community. Representatives of some minority communities have proposed introducing a new article in the Constitution or adoption of a special law that would encompass the collective rights of members of constitutionally unrecognized minorities. The question is whether it is more appropriate to continue with the fragmented regulation of the rights of particular minority communities or to adopt a general minority law, as all neighbouring countries did, which will enable, with the open definition of minorities, respect for acquired rights for the Italian and Hungarian minorities, improving the protection of the Roma community and the position of members of nations from the former Yugoslav republics, as well as for the German and Jewish communities as national minorities in Slovenia.

Key words: *Slovenia, national minorities, Roma, Constitution of the Republic of Slovenia, protection of human rights*

Jelena Milanković Jovanov
Smiljana Đukičin Vučković
Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo
milankovicjovanov@gmail.com

SAVREMENE ODLIKE OBRAZOVANJA ROMSKOG STANOVNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI

SAŽETAK

Nivo i struktura obrazovanosti romskog stanovništva u Republici Srbiji uslovljeni su njihovim položajem u društvu i kulturnim specifičnostima. Niskom obrazovnom profilu podjednako doprinose siromaštvo i delimično ukorenjena shvatanja da im škola nije ni potrebna. Neefikasno i sporo rešavanje problema obrazovanja romske etničke grupe od strane države dovodi do toga da obrazovanje postaje kočnica bržeg društveno-ekonomskog razvoja. Statistički pokazatelji su samo izraz obrazovne inferiornosti romske etničke grupe u odnosu na pripadnike drugih etničkih grupa u Srbiju.
Pismenost je osnovni pokazatelj nivoa obrazovanja koji, i pored smanjenja udela nepismenih u ukupnoj romskoj populaciji staroj 10 i više godina, u poslednjem međupopisnom periodu sa 19,6 % na 15,1 %, ukazuje da Romi i dalje ostaju znatno iznad nacionalnog proseka (2,0 %). Posmatrano po regionima Srbije, ne postoje bitnije razlike, jer svuda Romi predstavljaju etničku zajednicu sa najvećim udelom nepismenih.
Pored toga, deca pripradnika romske etničke zajednice tokom školovanja suočavaju se sa brojnim preprekama, što rezultira da po školskom uspehu značajno zaostaju za svojim vršnjacima.
U radu su predstavljene osnovne obrazovne odlike Roma u Srbiji, probleme sa kojima se suočavaju u toku školovanja i predlozi za njihovo rešenje.

Ključne reči: *obrazovna struktura, etničke grupe, Romi, pismenost, Srbija*

UVOD

Pravo na obrazovanje čini jedno od osnovnih ljudskih prava savremenog društva. Međutim, ono nije podjednako dostupno svima, jer se javljaju brojne prepreke sa kojima se posebno susreću nacionalne manjine (Komatina, 2016). Romi se naročito suočavaju sa problemima vezanim za mogućnost pristupa kvalitetnom obrazovanju (Claude, Chirico, McDonald, Mohács, Peric i Székely, 1999; Hemelsoet, 2015; Kyuchukov, 2000; Tanner, 2005).

U Republici Srbiji, romska deca nemaju jednak pristup kvalitetnom obrazovanju i to je jedan od osnovnih razloga zašto je Srbija učestvovala u Dekadi Roma 2005-2015 (Milanković, Ivkov-Džigurski, Đukičin, Ivanović Bibić, Lukić i Kalkan, 2015), koja okuplja vlade, međuvladina tela i nevladine ogranizacije 12 zemalja, uglavnom Centralne i Jugoistočne Evrope (Bugarska, Mađarska, Makedonija, Rumunija, Slovačka, Srbija, Hrvatska, Češka, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Albanija i Španija) s ciljem da na transparentan i merljiv način sprovodi aktivnosti vezane za unapređenje veoma nepovoljnog društveno-ekonomskog položaja pripadnika romske zajednice, uključivanje Roma u proces donošenja odluka i njihovu uspešnu društvenu inkluziju.

Pored zapošljavanja, zdravlja i stanovanja, obrazovanje je prepoznato kao jedno od četiri prioritente oblasti Dekade Roma (Komatina, 2016).

Strategija za socojalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji od 2016. do 2025., koju je srpska Vlada usvojila u martu 2016., naglašava da je veći deo romske populacije duboko pogođen siromaštvom i socijalnom isključenošću i da i dalje predstavlja žrtvu kako otvorene tako i prikrivene diskriminacije, naročito u oblasti zapošljavanja, obrazovanja i stanovanja.

Romi u Republici Srbiji predstavljaju etničku zajednicu sa najvećim udelom nepismenih (19 %) i iza njih su sve ostale etničke zajednice (ukupno 29 etničkih zajednica). Razlozi nepismenosti i niskog stepena obrazovanja romske etničke zajednice su loši životni uslovi, ekonomska nemoć, siromaštvo, rano stupanje u brak i brojni drugi.

U radu su predstavljene osnovnekarakteristike romske zajednice u Republici Srbiji, dok je glavni deo rada posvećen obrazovnim karakteristikama kao što su pismenost, školska sprema i kompjuterska pismenost, kao važna socioekonomska obeležja. Takođe, istaknuti su problemi sa kojima se suočava ova zajednica u toku školovanja i predložena moguća rešenja.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE ROMA U REPUBLICI SRBIJI

U Strategiji za smanjenje siromaštva Srbije (Vlada Republike Srbije, 2003) navodi se da su Romi, u odnosu na druge grupe, po svim pokazateljima društvenog položaja (životni standard, obrazovanje, zapošljavanje i sl.), najugroženiji. Stopa nezaposlenosti Roma četiri je puta veća nego kod većinskog naroda.

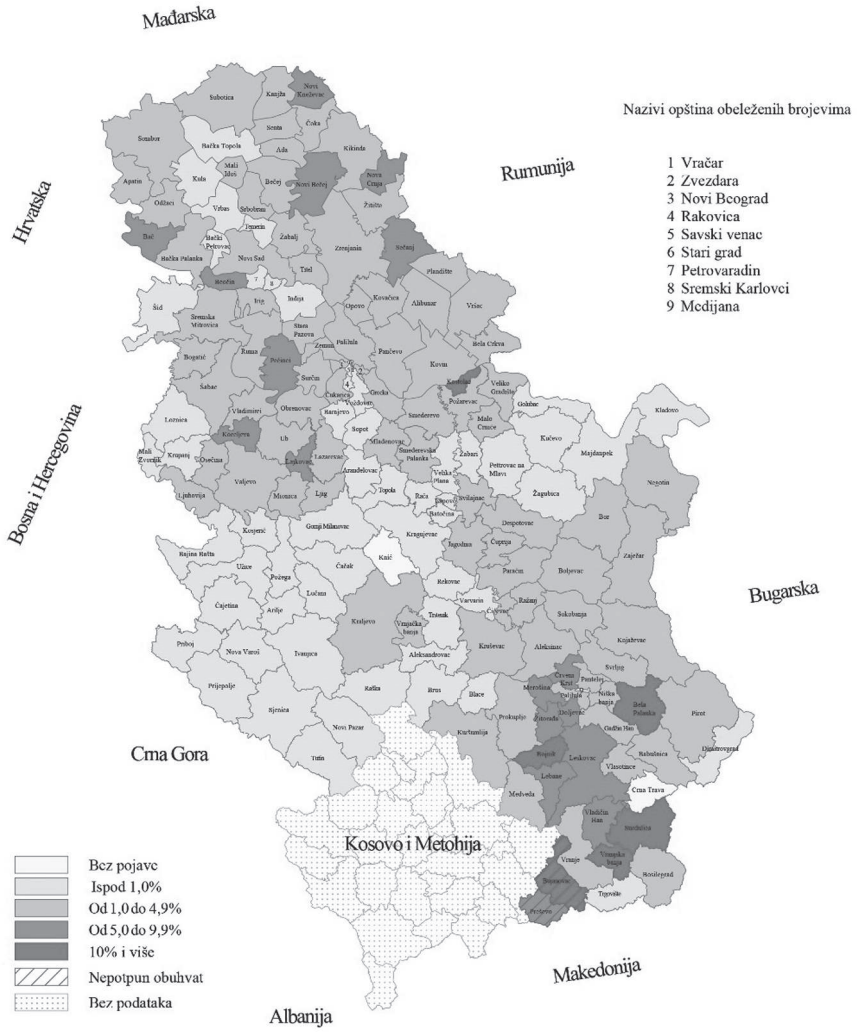
Prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva (Republički zavod za statistiku, 2014a), romska nacionalna manjina dostiže najveći relativni udeo u ukupnom stanovništvu Srbije posle Drugog svetskog rata: sa 147.600 stanovnika, Romi čine 2,1 % stanovništva Srbije i, posle Mađara (3,5 %), predstavljaju drugu po veličini nacionalnu manjinu. Imajući u vidu demografske trendove u Srbiji (u prvom redu izuzetno nepovoljnu starosnu stukturu i dugogodišnji negativni prirodni priraštaj), ova etnička zajednica sa mladom starosnom strukturom i još uvek visokim stopama nataliteta predstavlja značajan vitalni potencijal našeg društva.

Tabela 1. Broj Roma i njihov relativni udeo u ukupnom stanovništvu Srbije za period 1948-2011. godine (bez Kosova i Metohije)

God.	**1948.**	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**	**2002.**	**2011.**
Broj	52.200	58.800	9.800	49.900	111.000	90.900	108.200	**147.600**
%	**0,8**	**0,8**	**0,1**	**0,6**	**1,2**	**1,2**	**1,4**	**2,1**

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2014a.

Romi beleže pozitivan populacioni rast. Taj rast, međutim, nije determinisan samo biološkom i migracionom komponentom, već je pod uticajem i nedemografskih faktora, odnosno promenljivih etnostatističkih iskaza u različitim popisima stanovništva. Zbog toga brojno kretanje i prostorno-demografske promene, naročito neravnomeran i polarizovan razmeštaj ispoljen visokom koncentracijom Roma u urbanim sredinama, značajno odudaraju od dinamike i prostorne distribucije ukupnog stanovništva Srbije i svih njenih regionalnih celina.

Izvor: Osnova karte preuzeta iz: Republički zavod za statistiku, 2014b (modifikovana od strane autora)

Karta 1. Udeo Roma u ukupnom stanovništvu, po opštinama u Republici Srbiji (2011)

Prostorni raspored Roma, kao dinamičan fenomen, teško je pratiti zbog toga što Romi nigdenisu teritorijalno koncentrisani u smislu da čine jednu homogenu strukturu na nekom određenomprostoru Srbije. Kao specifično manjinsko stanovništvo, rasuti su u velikom broju naselja, najčešće živeći u posebnim i izolovanim delovima, ali i disperzivno izmešani sa većinskim stanovništvom. U 2011. godini najviše Roma popisano je u Regionu Južne i Istočne Srbije (38,7 %), zatim u Vojvodini (28,7 %), Beogradskom regionu (18,6 %) i Regionu Šumadije i Zapadne Srbije (14,0 %) (Romi u Srbiji, 2014).

Osnovna karakteristika demogafskog razvitka Roma je visok prirodni priraštaj uslovljen visokim stopama nataliteta i relativno niskim stopama mortaliteta usled mlade starosne strukture stanovništva. U poređenju sa ukupnim stanovništvom Srbije, razlike u stopama nataliteta i mortaliteta stalno su se povećavale, a posebno kada je reč o prirodnom priraštaju, koji je kod Roma najviši u Srbiji (Raduški, 2013).

Tabela 2. Prirodno kretanje stanovnika po nacionalnosti, Republika Srbija, Srbi, Romi, u periodu između 2002. i 2011. godine.

	Prosečanbroj	Prosečnastopa(‰)
Natalitet		
Ukupno	71987,5	9,8
Srbi	58703,3	9,6
Romi	2988,5	23,4
Mortalitet		
Ukupno	103636,7	14,1
Srbi	88140,8	14,4
Romi	838,9	6,5
Prirodniprirаštaj		
Ukupno	-31649,2	-4,3
Srbi	-29437,5	-4,8
Romi	2149,6	16,9

Izvor: Komatina, 2016

Podaci iz tabele broj 2, pokazuju da je stopa nataliteta romske nacionalnosti (23,4 ‰) preko dva puta veća od stope nataliteta Srba (9,6 ‰), dok je istovremeno stopa mortaliteta gotovo dvostruko manja. Komatina (2016) zaključuje da ovakvo stanje rezultira da se romsko stanovništvo povećavalo u proseku godišnje za 17 na svakih hiljadu godina, a srpsko se smanjuje u proseku godišnje za 4,8 na hiljadu godina. Tom trendu doprinose razlike u reproduktivnom modelu i različite starosne strukture. Mada je opšta stopa smrtnosti niža od proseka za Srbiju (zbog mlade starosne strukture), za Rome su karakteristične natprosečne specifične stope smrtnosti u svim starosnim kohortama, pri čemu je stopa mortaliteta odojčadi, kao dobar indikator nivoa zdravstvene zaštite, socio-ekonomskog i kulturnog razvoja stanovništva, i dalje izrazito visoka (Raduški, 2013).

Prema poslednjem popisu (tabela 3), imamo 3.687.686 žena od kojih je 1.615.289 u fertilnom uzrastu (15-49 godina), što iznosi 43,8 %. Srpkinja je ukupno 3.069.503, a od tog broja je 1.348.938, odnosno 43,9 % fertilnih žena, dotle kod Romkinja, kojih ima 72.562, ima 36.270, odnosno čitavih 50 % žena u fertilnom uzrastu. To je rezultat povoljnije starosne strukture romske u odnosu na posmatrane populacije, pa je, posledično, i sama starosna struktura fertilnog kontingenta mlađa u odnosu na srpsku i ukupnu populaciju, što povećava i prirodne šanse za rađanje, naročito kod populacija koje ne praktikuju mere kontrole rađanja.

Tabela 3. Fertilni kontigenti, ukupno stanovništvo, Srpkinje i Romkinje, 2011.

2011	**Broj žena**		
	Ukupno	**Srpkinje**	**Romkinje**
Ukupno žene **15-49godina**	3687686 1615289	3069503 1348938	**72562** **36270**
%	**43,8**	**43,9**	**50,0**

Izvor: Komatina, 2016

Autorka Komatina (2016), detaljnijom analizom specifičnih stopa fertitilite zaključuje da se veoma visoke specifične stope fertiliteta kod Romkinja beleže već na samom ulasku u fertilni period, u starosnoj grupi od 15-19 godina, u kojoj je stopa fertiliteta čak 106,1 ‰ (kod Srpkinja 15,7, a u ukupnom stanovništvu 19,2 ‰), da bi kulminirala u sledećoj starosnoj grupi, od 20-24 godine, u kojoj iznosi 144,2 ‰. Dakle, Romkinje počinju da rađaju već sa 15 godina – 52,3 ‰ (i ranije, ali se to statistički ne vidi), od 19. do 21. godine njihovo rađanje dostiže maksimum (u 20 godini 160,1 ‰), pa onda ove visoke stope počinju lagano da opadaju.
Dugoročno kretanje stopa nataliteta i mortaliteta formira određenu starosno-polnu strukturu, a utiče i na ostale socio-ekonomske karakteristike stanovništva. Romi su najmlađa etnička zajednica u Srbiji. Visoke stope rađanja rezultirale su njihovom izrazito mladom starosnom strukturom koja ima povratni uticaj na natalitet koji će po inerciji biti veći (čak i pri istom rađanju) nego kod druge, prosečno starije populacije (Raduški, 2013). Prema poslednjim popisnim rezultatima, prosečna starost stanovnika Srbije je 42,2 godine, slična je starost i srpskog koje u proseku ima 42,6 godina, a prosečna starost romskog stanovništva je samo 28,3 godine, dakle Romi su u proseku mlađi za čitavnih 14 godina. Indeks starenja Srba je 1,29, kod ukupne populacije 1,22, a kod romske populacije 0,12.

Tabela 4. Starosna struktura, velike starosne grupe (%), Republika Srbija, Romi i Srbi (2011)

Starosniintervali, velikestarosnegrupe	Romi	Srbi	Ukupno RS
0– 19	42	19	**20**
20-39	30	27	**27**
40-59	22	29	**29**
60+	6	25	**24**
Ukupno	**100**	**100**	**100**

Izvor: Komatina, 2016

Po podacima iz 2011.godine za romsku populaciju, udeo lica do 20 godina je 42 %, ili preko 70 % stanovništva mlađe je od 40 godina, dok je udeo lica preko 60 godina samo 6 %. Poređenja radi, dok je udeo lica srpske nacionalnosti starijih od 60 godina preko tri puta veći (24 %).
Ovakav model rađanja izuzetno nepovoljno deluje na nastavak školovanja romske populacije, jer se početak intenzivnog rađanja poklapa sa ulaskom u fertilni period i najintenzivniji je u vreme kada je i najviši prirodni potencijal za rađanje. Sa druge strane, mladi Romi, zbog obaveza oko izdržavanja porodice, takođe ne nastavljaju školovanje. Ovakvo stanje, čiji će se trend neminovno nastaviti, trebalo bi da podstakne planiranja mera za pružanje boljih uslova za obrazovanje, nastavak školovanja i posle završene osnovne škole, što bi trebalo obezbediti uključivanje romske populacije u društvo.

OBRAZOVNE KARAKTERISTIKE ROMSKOG STANOVNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI

Podaci sa poslednjeg popisa ukazuju i na to da u okviru romske zajednice 87 % populacije ima osnovno ili niže obrazovanje, a manje od 1 % ima više i visoko obrazovanje. Isti podaci ukazuju i da je populacija koja je stekla samo osnovno obavezno obrazovanje pod najvećim rizikom od siromaštva i socijalne isključenosti. Romska deca rastu u porodicama sa nižim socioekonomskim statusom, sporije napreduju u školi i imaju niža postignuća, a roditelji se u ovim porodicama znatno manje posvećuju njihovom obrazovanju (OECD, 2010 i 2012), dok učenici iz ovakvih porodica sporije ovladavaju jezikom, u većoj meri imaju teškoće u čitanju (Aikens i Barbarin, 2008) i češće imaju manje kvalifikovane nastavnike (Fild, Kučera i Pont, 2010; Ingersoll,

1999). Veoma snažan uticaj siromaštva na obrazovanje kroz opisani mehanizam na kraju može rezultirati prekidom školovanja.

Romi se suočavaju sa znatno višim stopama nezaposlenosti u svim starosnim grupama, te je, iako se vremenom smanjuje jaz između romske i ostatka populacije, i dalje značajan broj Roma bez radnog iskustva (75 % u odnosu na 47 % u opštoj populaciji). U proseku, Romi na novo zaposlenje čekaju mesec dana duže od drugih, karakteriše ih veća dugoročna nezaposlenost uključujući veliki broj mladih kojinisu ni zaposleni niti na školovanju (81 %), a u ovoj grupi su naročito zastupljene devojke (Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation, 2015).

Pismenost predstavlja odličan pokazatelj društveno-ekonomske i kulturne razvijenosti određene sredine ili određene populacije i osnovni je pokazatelj nivoa obrazovanja. I pored smanjenja udela nepismenih u ukupnoj romskoj populaciji staroj 10 i više godina, u poslednjem međupopisnom periodu sa 19,6 % na 15,1 %, ukazuje da Romi i dalje ostaju znatno iznad nacionalnog proseka (2,0 %). Posmatrano po regionima Srbije, ne postoje bitnije razlike, jer svuda Romi predstavljaju etničku zajednicu sa najvećim udelom nepismenih.

Tabela 5. Ukupan broj i broj nepismenih Roma starih 10 i više godina po polu, 2002-2011.

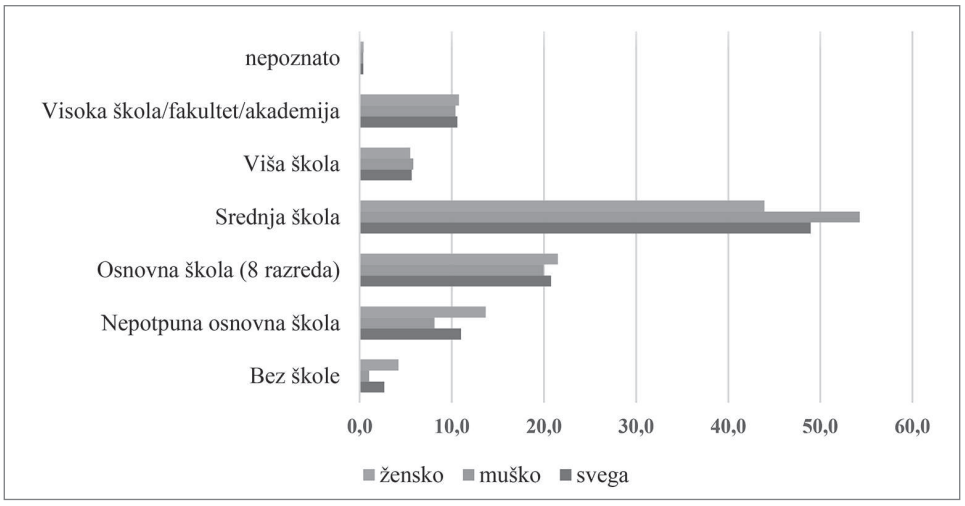
Godina popisa	Ukupno Romi			Nepismeni Romi			Udeo u ukupnom		
	∑	muško	žensko	∑	muško	žensko	∑	muško	žensko
2002.	84361	42408	41953	16581	5019	11562	19,6	11,8	27,6
2011.	114355	58118	56237	17304	5358	11946	15,1	9,2	21,2

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2014b.

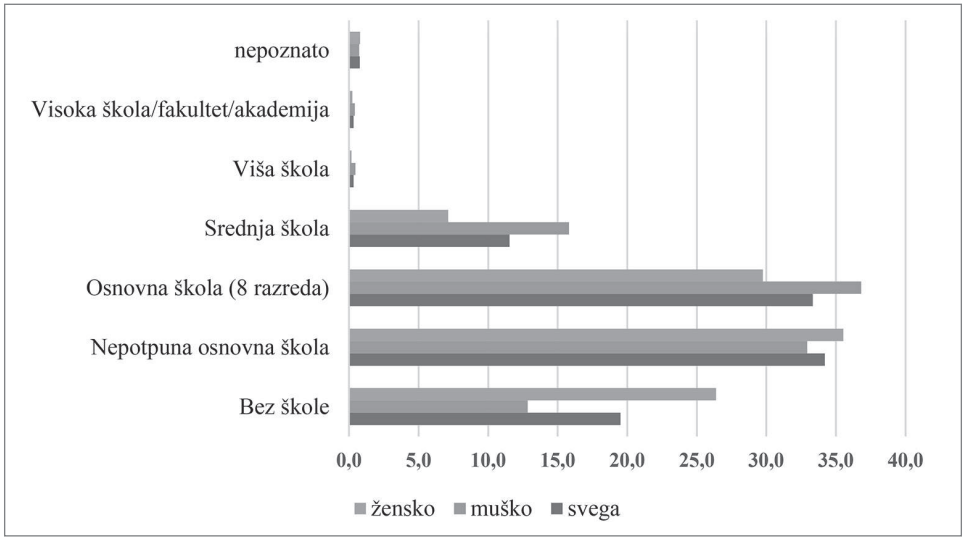
Veća nepismenost za 2011. godinu izražena je kod žena romske zajednice (tabela 5), koje čine 69 % u strukturi ukupnog broja nepismnih, dok muškarci čine 31 %. To znači da na jednog nepismenog muškarca dolaze više od dve nepismene žene.

Nepismenost romske populacije kod starijih generacija je veća, međutim nepismenost mlađih (u starosnoj grupi od 10 do 19 godina) takođe je velika i čini 8,2 % od ukupnog broja svojih vršnjaka (Republički zavod za statistiku, 2014b). Prema istraživanjima Komatine (2016) svaki peti stanovnik romskog porekla je bio nepismen, a među njima skoro svaki osmi Rom i skoro svaka četvrta Romkinja. Kod romske populacije u prethodnom popisu beležile su se visoke stope nepismenosti u svim starosnim grupama, nešto niže među mlađim stanovništvom, gde se se kretale oko 12-15 % među stanovnicima mlađim od 35 godina, a izuzetno su bile visoke među stanovništvom starijim od 65 godina, gde počinju da prelaze polovinu stanovništva. Pri tom su Romkinje u svim starosnim grupama bile dva do tri puta zastupljenije od Roma.

Sagledavanje obrazovne strukture romske zajednice važno je iz razloga što promene u obrazovnoj strukturi utiču i na niz drugih promena, kao i na socijalni položaj i poziciju ove etničke grupe u sredini u kojoj žive.

Grafikon 1. Udeo ukupnog stanovništva starog 15 i više godina prema polu i školskoj spremi u Republici Srbiji (2011)

Grafikon 2. Udeo stanovništva romske zajednice starog 15 i više godina prema polu i školskoj spremi u Republici Srbiji (2011)

Nivoi školske spreme Roma u odnosu na nivoe za stanovništvo Srbije pokazuju velike razlike. Svaki peti Rom, (naspram svakog 37 stanovnika Srbije starijeg od 14 godina) nema školu, dok preko jedne trećine Roma (34,2 % u odnosu na 10,9 % za stanovništvo Srbije) nema završenu osmogodišnju školu. Oko jedne trećine Roma (33,3 % prema 20,8 za nivo Srbije) ima osnovno obrazovanje, a srednje obrazovanje ima 11,5 % Roma (48,9 % za nivo Srbije). Velike razlike uočavaju se i kod udela Roma (0,7 %) i ostalog stanovništva Srbije sa višim i visokim obrazovanjem (16,2 %).

Značajne razlike uočavaju se i u polno-starosnoj strukturi školskog obrazovanja Roma i stanovnika Srbije. Žene su daleko neobrazovanije u romskoj populaciji (62 % ukupno u grupama bez škole i sa nepotpunom osnovnom školom), dok je onih sa završenim osnovnim obrazovanjem 29,7 %, a muških pripadnika sa završenom osnovnom školom je 36,8 %.

Obrazovna struktura je pod snažnim i direktnim uticajem društveno-ekonomskih okolnosti u kojima se jedna populacija nalazi, što je naročito karakteristično za romsku populaciju i kod nje je zaista neophodno poboljšati osnovne socijalne, kulturne i ekonomske prilike, da bi moglo da se poboljša obrazovanje, pa da ono u kasnijoj fazi, povratnim uticajem dovodi postepeno do poboljšanja tih okolnosti.

Strukture stanovništva prema pismenosti i školskoj spremi jasno pokazuju i upozoravaju u kako se nepovoljnom društvenom položaju nalazi romska populacija. Uprkos tome što popisni podaci beleže blagi napredak u smislu smanjenja broja stanovnika romske nacionalnosti bez obrazovanja i povećanja broja Roma sa završenom osnovnom i srednjom školom – ipak se radi o veoma malom napretku, naročito ako se imaju u vidu svi napori, sve aktivnosti i sva uložena sredstva u poboljšanje položaja romske populacije tokom Dekade Roma (Komatina, 2016).

BARIJERE U OBRAZOVANJU I MOGUĆNOSTI ZA UNAPREĐENJE OBRAZOVNOG STATUSA ROMSKIH UČENIKA

Prema Strategiji Roma u Republici Srbiji (2016-2025. godine) (Vlada Republike Srbije, 2016), deca iz romske zajednice se suočavaju sa brojnim teškoćama u ostvarivanju svojih prava na kvalitetno obrazovanje. Pripadnici romske zajednice se često suočavaju sa negativnim stereotipima i diskriminacijom od strane obrazovnih ustanova, što direktno utiče na pristupačnost obrazovanja kao bitan element ovog ljudskog prava. Na samom početku predškolskog obrazovanjaza romsku decu prepreke predstavljaju siromaštvo, diskriminacija i predrasude o Romima, nepostojanje interkulturalnog pristupa, nedovoljna intersektorska saradnja i nedovoljno razvijena mreža predškolskih institucija u blizini romskih naselja (Macura-Milovanović, 2012). Strategija Roma u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine navodi da su romska deca daleko **manje uključena u programe predškolskog obrazovanja**, ali i da nisu u potpunosti obuhvaćena obaveznim pripremnim predškolskim programom ili ga pohađaju neredovno i u kraćem trajanju. Iz tog razloga veliki broj dece romske zajednice nije dovoljno pripremljen za polazak u osnovno obrazovanje, što je jedan od najvažnijih razloga njihovog kasnijeg neuspeha u školovanju.

Jedan od osnovnih problema u obrazovanju Roma predstavljaju **„specijalne škole"** za decu sa posebnim obrazovnim potrebama. Romi čine čak 80 % od ukupnog broja učenika u tim školama (Milanković i sur., 2015). Kao što ističe Knežević (2010), specijalne škole u Srbiji pretvorile su se u ustanove za školovanje dece koja većinom pripada romskoj etničkoj zajednici, što ima ozbiljne posledice po školovanje i društveni status Roma, ali i po školski sistem Srbije.

Nedovoljno znanje srpskog jezika je takođe veliki problem učenika pripadnika romske zajednice (Milanković i sur., 2015). Slabo poznavanje srpskog jezika, nesenzitivnost i ograničenost testova sposobnosti, koji su standardizovani na većinskoj populaciji, najčešća je posledica pogrešne kategorizacije romske dece u specijalne škole. Jezička barijera utiče na niža postignuća dece i na gubljenje motivacije za dalje obrazovanje. Kao još jedna od barijera u obrazovanju Roma jeste i **nedovoljna podrška za učenje romskog jezika i razvoj kulturnog identiteta** u okviru obaveznog obrazovanja. Strategija Roma u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine navodi da i pored toga što Ustav i drugi zakoni obezbeđuju pravo na školovanje na maternjem jeziku ili dvojezično, i pored činjenice da veliki broj roditelja Roma i Romkinja izražava želju da njihova deca pohađaju predmet „Romski jezik sa elementima nacionalne kulture", veoma mali broj romske dece ima priliku da ga pohađa zbog toga što mnoge škole ne uspevaju da obezbede neophodne uslove za realizaciju ovog predmeta. Nastava na jeziku romske etničke manjine postoji samo kao izborni predmet u osnovnim školama i to samo na prostoru AP Vojvodine u Republici Srbiji (Milanković i sur., 2015).

Prepreku u obrazovanju romske dece predstavlja i njihova neprihvaćenost u odeljenju, kako što je odbacivanje i izbegavanje od strane drugih neromskih učenika, ali i nerazumevanje nastavnika (Macura-Milanović, 2012; Milanković i sur., 2015). Izloženost različitim oblicima **diskriminacije** ima veoma negativne efekte po obrazovanje Roma, dok je **segregacija** u porastu. Povećano uključivanje Roma u obrazovanje u nekim slučajevima dovodi do formiranja segregisanih grupa u školama u kojima učenici koji su pripadnici romske

zajednice čine većinu. Segregacije se tada još pojačava tendencijom drugih roditelja da izbegavaju da im se deca školuju u „romskim školama".

Veliki broj Roma živi u siromaštvu, u improvizovanim kućama, bez vode, struje i kanalizacije. Veoma **loša ekonomska situacija** predstavlja još jednu od bitnih prepreka za školovanje dece romske zajednice (Boado, 2011).

Nizak nivo obrazovanja roditelja romskih učenika i njihovi stavovi o obrazovanju su verovatno jedan od osnovnih razloga za veliki udeo nepismene dece. Roditelji ne smatraju osnovno obrazovanje kao prioritet i mnogi od njih upisuju svoju decu u školu samo kada je potrebno prikupiti socijalnu pomoć (Čvorović, 2005).

Neke od mogućnosti za unapređenje obrazovanja Roma jesu:

- **Individualni obrazovni planovi** (IOP) i **individualizacija** je važna mera, koja bi omogućila kvalitetnije obrazovanje pripadnicima romske zajednice. Strategija Roma u RS (2016-2025) jasno ističe „kada se na osnovu praćenja uoči da dete ne postiže očekivane ishode, radi se pedagoški profil kojim se utvrđuje vrsta potrebe za dodatnom podrškom, odnosno kako individualizovati način rada. Ukoliko individualizovani pristup ne daje željene rezultate u odnosu na razvoj i postignuća deteta, radi se individualni obrazovni plan. U osnovi neadekvatnog korišćenja mera individualizacije i individualnog obrazovnog plana mogu biti ili negativni stereotipi prema deci imladima iz romske zajednice, ali i činjenica da vaspitački i nastavni kadar nije pripremljen za individualizovani rad i inkluzivni pristup." U istraživanju Milanković i sur. (2015) predstavljeni su stavovi 60 nastavnika o inkluzivnom obrazovanju Roma u osnovnim i srednjim školama. Rezultati su pokazali da veliki broj romskih učenika ne završi osnovnu školu, a samo trećina upiše srednju školu. Nastavnici su se složili da su romski učenici prihvaćeni od učenika koji ne pripadaju romskoj etničkoj zajednici i da je loš uspeh Roma uzrokovan lošim životnim uslovima. Preko 60 % anketiranih nastavnika složilo se sa predlogom uvođenja pedagoškog asistenta u nastavu i sa tvrdnjom da inkluzivno obrazovanje mora biti detaljno planirano sa brojnim ekspertima. Za uspešno inkluzivno obrazovanje romskih učenika neophodne su obuke nastavnika i unapređenje kurikuluma.
- **Pedagoški asistenti** su jedan od načina unapređenja obrazovanja Roma u Srbiji (Milanković i sur., 2015), ali njihov status u okviru obrazovne ustanove, uloga i mogućnosti napredovanja i posle osam godina od njihovog uvođenja, nisu jasno definisani. Strategija Roma u RS ističe da uvođenje pedagoških asistenata u obrazovanje bi trebalo da predstavlja značajan korak ka prilagođavanju ustanova i nastavnika obrazovnim potrebama dece i mladih iz romske zajednice i povezivanju obrazovnih ustanova sa romskim zajednicama i porodicama, što nije uvek slučaj, jer se odgovornost često prebacuje na samog asistenta. Njihov broj je još uvek nedovoljan i trebalo bi ih povećati na svim nivoima obrazovanja.
- **Participacija roditelja iz romske zajednice u obrazovnim ustanovama** je definisano kao neobavezjuća preporuka prema podacima iz Strategije Roma RS (2016-2025). Učešće roditelja romskih učenika je nedovoljno razlozi za to mogu biti zatvorenost ustanova (škola), ali i njihova nedovoljna informisanost i motivisanost. Boljoj komunikaciji škola i roditelja trebao bi da doprinese pedagoški asistent.

Brojne su još i druge mere koje bi trebale doprineti kvalitetnijem obrazovanju Roma, a Strategija Roma RS za period od 2016. do 2025. godine navodi i sledeće mere: **obrazovanje na romskom jeziku, učenje romskog jezika, negovanje romskog identiteta i kulture**; **dodatna obrazovna, zdravstvena i socijalna podrška; prevencija ranog napuštanja školovanja; stipendije, krediti i domovi; besplatni udžbenici; mere antidiskriminacije, desegregacije i zaštita od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja** i druge mere.

ZAKLJUČAK

Strategija Roma u Republici Srbiji za period od 2016 do 2025. godine ističe da obrazovanje treba da bude „dostupno svima, kroz odgovarajući broj i raspoređenost obrazovnih ustanova, pristupačno i ekonomski priuštivo, naročito najranjivijim grupama." Izostajanje dece iz obaveznog obrazovanja i nesrazmerno i neopravdano školovanje romske dece u „specijalnim školama" predstavlja ozbiljnu diskriminaciju i kršenje prava na kvalitetno obrazovanje. U skladu sa međunarodnim standardima ljudskih prava obrazovanje treba da bude usmereno na pun razvoj ličnosti i dostojanstva, treba da jača poštovanje ljudskih prava, kao i da omogući svim osobama puno učešće u društvu.

Posledice niskog obrazovanja pripadnika romske zajednice u Republici Srbiji nalaze se u etnodemografskim karakteristikama ove etničke manjine. Odlike Roma su visoke stope nataliteta i fertiliteta, kao i specifični model rađanja, koji počinje veoma rano i nepovoljno deluje na nastavak školovanja romske populacije. U velikom broju slučajeva školovanje mladih Romkinja se završava početkom rađanja, odnosno ulaskom u fertilni period. To ima posledice i na školovanje muških pripadnika romske etničke manjine, jer veoma rano postaju roditelji, koji time stiču obavezu o izdržavanju porodice i najčešće se odlučuju da umesto nastavka školovanja traže posao koji će im obezbediti najosnovnije životne potrebe.

Zabrinjavajuća je činjenica da je svaki peti stanovnik romskog porekla nepismen i da Romi predstavljaju etničku zajednicu sa najvećim udelom nepismenih u Republici Srbiji. Starije starosne grupe i Romkinje imaju veći udeo u nepismenima. Na jednog nepismenog muškarca dolaze više od dve nepismene žene.

Svaki peti Rom nema završenu školu, dok preko jedne trećine romske populacije nema završenu osnovnu školu, a samo jedna trećina ima završenu osnovnu školu. Srednju školu ima završeno 11,5 %, dok više i visoko obrazovanje ima završeno 0,5 % romske populacije prema popisu iz 2011. godine u Republici Srbiji.

Neminovno je da će se trend visokog fertiliteta romske populacije nastaviti, kao i izuzetno loša ekonomska situacija Roma, koji žive na granici egzistencije, često nezaposleni, kako zbog nedovoljne kvalifikovanosti, ali i zbog raznih oblika diskiriminacije. Da bi se poboljšao položaj Roma u društvu, neophodno je poboljšati kvalitet njihovog obrazovanja. Pored brojnih barijera sa kojima se susreću u toku školovanja to je veoma teško, ali uz dobru podršku države i uz propisane afirmativne mere za bolje mogućnosti obrazovanja Roma od strane Strategije Roma Republike Srbije za period od 2016. do 2025. godine pružaju se brojna rešenja za poboljšanje njihovog ukupnog obrazovnog statusa i uključivanje u društveni život.

Zahvalnost

Ovo istraživanje deo je projekta br. 142-451-2705/2018-01 koji finansira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost AP Vojvodine.

Veliku zahvalnost dugujemo Mađarskom nacionalnom savetu koji nas je podržao prilikom apliciranja za projekat.

Literatura

1. Aikens, N. i Barbarin, O. (2008). Socioeconomic differences reading trajectories: The contributionof family, neighborhood and school context. *Journal of Educational Psychology, 100*(2), 235-251. doi:10.1037/0022-0663.100.2.235
2. Boado, H. C. (2011). Primary and secondary effects inthe explanation of disadvantage in education: Thechildren of immigrant families in France. *British Journal of Sociology of Education, 32*(3), 407-430. doi:10.1080/01425692.2011.559341

3. Claude, C., Chirico, D., McDonald, C., Mohács, V., Peric, T. i Székely, Á. (1999). Roma in the educational systems of Central and Eastern Europe. U F. Csaba, C. McDonald i A Mészáros (Ur.), *The Roma education resource book* (Volume I) (str. 20-26.). Budimpešta: Open Society Institute.
4. Čvorović, J. (2005). Gypsy Ethnic Socialization in Serbia. *Glasnik Etnografskog Instituta, 53*, 35-48. Dostupno na: http://www.etno-institut.co.rs/files/gei/53/Cvorovic.pdf
5. Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation. (2015). *The Roma Inclusion Index 2015*. Budimpešta: Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation.
6. Fild, S., Kučera, M. i Pont, B. (2010). *Nema više neuspešnih: deset koraka do jednakopravnosti u obrazovanju.* Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
7. Hemelsoet, E. (2015). Whose problem is it anyway? Realising the right to education for Roma children in Ghent, Belgium. *Romani Studies, 25*(1), 1-21. doi: 10.3828/rs.2015.1
8. Ingersoll, R. (1999). The Problem of Underqualified Teachers in American Secondary Schools. *Educational Researcher, 28*(2), 26-37. Dostupno na: https://repository.upenn.edu/gse_pubs/139
9. Knežević, A. (2010). *Romi (Cigani) u Beogradu – etnodemografska proučavanja.* Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.
10. Komatina, S. (2016). *Aktuelni problemi obrazovanja Roma u Srbiji: Društveni izazovi i odgovori.* (Neobjavljena doktorska disertacija). Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš.
11. Kyuchukov, H. (2000). Transformative education for Roma (Gypsy) children: An insider's view. *Intercultural Education, 11*(3), 273-280. doi: 10.1080/14675980020002420
12. Macura-Milovanović, S. (2012). Crossed realities of Roma parents and non/Roma teachers: experiences from the action research study. UA. Heimgartner, U. Loch i S. Sting (Ur.), *Empirische Forschung in der Sozialen Arbeit. Methoden und methodologische Herausforderungen* (str. 275-287.). Graz: Land Steiermark; OFEBSektion Sozialpadagogik, Universitat Graz; Beč: Bundesministerium fur Wissenschaft und Forschung; lit Verlag GmbH&Co. KG; Klagenfurt: Alpen-Adria-Universitat Klagenfurt.
13. Milanković, J., Ivkov-Džigurski, A., Đukičin, S., Ivanović Bibić, Lj., Lukić, T. i Kalkan, K. (2015). Attitudes of School Teachers about Roma Inclusion in Education. A Case Study of Vojvodina, Serbia. *Geographica Pannonica, 19*(3), 122-129. Dostupno na: https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-8724/2015/0354-87241503122M.pdf
14. OECD. (2010). *Razumevanje društvenih ishoda učenja.* Beograd: Ministarstvo prosvete Republika Srbija.
15. OECD. (2012). *Equity and Quality in Education: Supporting Disadvantaged Students and Schools.* Pariz: OECD.
16. Raduški, N. (2013). *Romi na etnografskoj karti Srbije – primeri dobre prakse integracije Roma u lokalnim samoupravama.* Beograd: Zaštitnik građana.
17. Republički zavod za statistiku. (2014a). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine u Republici Srbiji.* Knjiga 20. *Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011. godine, podaci po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
18. Republički zavod za statistiku. (2014b). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011.godine u Republici Srbiji. Romi u Srbiji, 2011*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
19. Tanner, A. (2005., 1. svibnja). The Roma of Eastern Europe: Still Searching for Inclusion. Preuzeto s: https://www.migrationpolicy.org/article/roma-eastern-europe-still-searching-inclusion
20. Vlada Republike Srbije. (2003). *Strategija za smanjenje siromaštva.* Beograd: Vlada Republike Srbije.
21. Vlada Republike Srbije. (2016). *Strategija za socojalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji od 2016. do 2025.* Beograd: Vlada Republike Srbije, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

CONTEMPORARY EDUCATION ASPECT OF ROMA POPULATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

ABSTRACT

Level and structure of education of the Roma population in the Republic of Serbia are conditioned by their position in society and cultural specifics. A low profile of education equally contributes the poverty and partially rooted belief that school is not needed for them. Inefficient and slow resolution of educational problems of the Roma ethnic group by the Government cause that education becomes a brake on faster socio-economic development. Statistical indicators are just an expression of educational inferiority of the Roma ethnic group in relation to members of other ethnic groups in Serbia.

Literacy is a basic indicator of the level of education that, despite the decrease in the share of illiterates in the total Roma population aged 10 and over, between last two census from 19.6% to 15.1%, indicates that the illiteracy of Roma is still well above the national average (2,0%). Observed by the regions of Serbia, there are no significant differences, because everywhere the Roma represent an ethnic community with the largest share of illiterate.

In addition, the children of the Roma ethnic community during their education are facing with numerous obstacles, which results a significant fall behind in school success.

This paper will present the basic educational characteristics of Roma in Serbia, problems they face during schooling and suggestions for their resolution.

Key words: *educational structure, ethnic community, Roma, literacy, Serbia*

Nada Raduški
Institut za političke studije, Beograd
nadaraduski@gmail.com

MULTIKULTURALIZAM KAO OKVIR ZA OČUVANJE JEZIKA I PISMA NACIONALNIH MANJINA U SRBIJI*

SAŽETAK

Burne geopolitičke promene i savremeni globalizacijski procesi značajno utiču na položaj i stabilnost svake države, a istovremeno predstavljaju izazov očuvanju nacionalnog i jezičkog identiteta u procesu međunarodnih integracija. Tome u velikoj meri doprinose i demografska i ekonomska kretanja, intenzivne migracije stanovništva, međunarodna politika i evrointegracijski procesi na početku 21. veka. Rad je posvećen pitanju zaštite jezičkog ideniteta pripadnika nacionalnih manjina u kontekstu multietničnosti stanovništva Srbije, sa ciljem da ukaže na značaj očuvanja i upotrebe jezika i pisma kao jednog od ključnih manjinskih prava, ali i na značaj višejezičnosti u cilju uspešnog i održivog koncepta multikulturalizma. U metodološkom smislu rad se bazira na popisno statističkim istraživanjima i teorijskim saznanjima koja ukazuju na etnolingvistički mozaik Srbije i neophodnost integracije nacionalnih manjina u sve segmente društva uz istovremeno poštovanje njihovih etničkih, kulturnih, verskih i jezičkih osobenosti. Status manjina i njihova povezanost sa politikom multikulturalizma podrazumeva respektovanje manjinskih i ljudskih prava, a neophodna pretpostavka jeste izgradnja građanske države zasnovane na priznavanju institucija ekonomskog i pravnog sistema, kao i prava na jezičku i kulturnu raznolikost.

Ključne reči: *multikulturalizam, nacionalne manjine, maternji jezik, zakonodavstvo, Srbija*

MULTUKULTURALIZAM I NACIONALNE MANJINE

Termin multikulturalizam je novijeg datuma i pojavio se tek odnedavno u naučnim i političkim raspravama o karakteru savremenih društava. „Ne postoji neko široko prihvaćeno značanje multikulturalizma već, naprotiv, naglim bujanjem akademske literature i sve prisutnijih rasprava vezanih za taj pojam, čini se da još više rastu najasnoće, nesporazumi oko njegovog određenja" (Mesić, 2006, str. 405.). Kao jedan od glavnih diskursa za razumevanje savremenog sveta, predstavlja kompleksan fenomen, a ozbiljnije naučne polemike započinju tek u poslednjim decenijama 20. veka. Gotovo istovremeno javljaju se mnoga pitanja i dileme u vezi globalizacijskih procesa i njihovoj povezanosti sa politikom multikulturalizma, međusobnoj zavisnosti i uslovljenosti, kao i pozitivnim i negativnim konsekvencama koje ti procesi imaju na stabilnost država i položaj nacionalnih manjina. U različitim formama multikulturalizam je prisutan u svim evropskim državama koje priznaju realnost postojanja etnokulturnih identiteta, ali se u poslednje vreme čuju sve žešće kritike imajući u vidu da proklamovane vrednosti multikulturalizma nisu u saglasnosti sa praksom. Strah od multikulturalizma pojačale su i masovne migracije, izbeglice i migrantska kriza 2015. godine, što otvara brojna pitanja i dileme sa aspekta ljudskih prava i posledica migracija na sve sfere društva, kao i na dinamiku i konstitutivne elemente multikulturalizma.

* Rad je realizovan u okviru projekta (broj 179009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

U naučnoj i stručnoj literaturi se pravi jasna distinkcija između pojma multikulturalnosti koji je normativno-deskriptivnog karaktera i podrazumeva egzistiranje različitih etničkih zajednica u jednom društvu, i pojma multikulturalizma koji označava političko-institucionalno tretitanje kulturne i etničke pluralnosti, sprovođenje i evaluaciju multikulturalne politike (Lutovac, 2016). Multikulturalizam predstavlja ideju ili ideal o zajedničkom životu različitih etničkih i kulturnih grupa u okviru istog pluralističkog društva što podrazumeva njihovu koegzistenciju, uzajamnu toleranciju i jednakost. Položaj nacionalnih manjina i njihova veza sa politikom multikulturalizma pretpostavlja respektovanje manjinskih kultura kao odgovarajućeg okruženja za ostvarenje ljudskih prava i prava pripadnika nacionalnih manjina, odnosno odgovor te politike na kulturne i socijalne raznolikosti.[1] Savet Evrope objavio je dokument (Bela knjiga), u kome se jasno ističe značaj očuvanja koncepta multukulturalizma i proklamovanih evropskih vrednosti na kome počiva Evropska unija (Council of Europe, 2008). Poštovanje raznolikosti i društvena kohezija se mogu postići samo ako su ispunjeni određeni uslovi, kao što su demokratsko uređenje i pravne institucije, interkulturalni dijalog i tolerancija, a osnovni principi sadržani u samom dokumentu fleksibilno se primenjuju imajući u vidu da je manjinska situacija specifična i drugačija u svakoj državi. Multikulturalizam u Srbiji nije izolovan od globalnih političkih promena i procesa, niti se može svesti na neki gotov model, već se mora posmatrati u kontekstu društvene, socioekonomske, demografske i političke situacije, uzimajući u obzir poreklo i mnogobrojne uzroke etnokulturne i jezičke raznolikosti.[2]

U kompleksu determinišućih faktora, nezaobilazna uloga pripada jeziku jer kao što pojam multikuturalizma podrazumeva postojanje više kultura tako i jezik u tom kontekstu podrazumeva višejezičnost. Procenjuje se da je oko dve trećine svetskog stanovništva dvojezično ili višejezično zbog čega je bitno podizanje svesti o važnosti višejezičnosti kroz programe interkulturnog obrazovanja. Višejezičnost je, po pravilu, neophodna etničkim i nacionalnim manjinama kao pravo rešenje u situaciji između asimilacije i getoizacije i put ka integraciji u društvo uz očuvanje svog jezičkog i nacionalnog identiteta. Multikulturalizam, a pogotovo interkulturalizam, ne može postojati bez ozbiljnog utemeljenja u jeziku i to jeziku aktiviranom kroz višejezičnost, ali ne samo spontanu, nego institucionalizovanu i programski razvijanu putem mera lingvističke i obrazovne politike (Bugarski, 2016).

JEZIČKI DIVERZITET NACIONALNIH MANJINA U SRBIJI – POPIS 2011

Maternji jezik, kao glavna determinanta nacionalnog identiteta, ima ključnu ulogu u definisanju nacije i nacionalnog pitanja, a svoje utemeljenje često nalazi u političkim prilikama, pa proučavanje jezičkog identiteta pripadnika nacionalnih manjina u Srbiji kao multietničkoj i multikulturalnoj državi ima veliki naučni i društveni značaj. Pored većinske nacije, u Srbiji žive i mnogobrojne etničke zajednice koje se razlikuju, između ostalog, prema lingvističkim karakteristikama, pa analiza teritorijalne rasprostranjenosti jezičkih varijeteta, kao i numerički kriterijum, odnosno brojnost lica koja govore pojedine jezike od velike je važnosti za ostvarivanje prava nacionalnih manjina u različitim oblastima društvenog života. Etnolingvistički diverzitet zahteva pravno-političke mahanizme zaštite u cilju uspešne integracije etničkih zajednicau društvo.

U multijezičkim i višenacionalnim državama značaj jezika naročito je veliki zbog čega je neophodno da bude pokriven statističkim istraživanjima. Prema Preporukama Ujedinjenih nacija kojima se usmerava sprovođenje

[1] Više o multikulturalizmu videti: Kymlicka (1995), Semprini (1999), Parekh (2002).

[2] Imigracioni tokovi su osnovni i ključni uzrok kulturnog diverziteta u Kanadi, kao i u Australiji, državama koje su najviše radile na političkom konceptu multikulturalizma, pri čemu kanadski etnički mozaik čine grupe koje imaju različite etnokulturne karakteristike, ali zajedno čine kompaktnu celinu, dok suprotno tome, američki „melting pot" označava prvenstveno politiku asimilacije imigranata u Americi (Dragićević-Šešić i Stojković, 2007).

popisa po jedinstvenim statističkim standardima u cilju međunarodne uporedivosti, državljanstvo i zemlja / mesto rođenja spadaju u obavezna obeležja, a etnička pripadnost, maternji jezik i religija u dopunska ili fakultativna obeležja, pri čemu svaka država u skladu sa svojim potrebama odlučuje koja od tih pitanja će biti uključena u popis. Većina evropskih zemalja u svojim nacionalnim popisima ima pitanje o jeziku (na primer, maternji, govorni i drugi varijeteti jezika), a koji često može imati samo tanku vezu sa nacionalnim poreklom. U nauci, pojam maternjeg jezika je višeznačan i može se koristiti u četiri različita značenja: jezik koje je lice prvo naučilo, jezik koje lice najbolje zna, jezik koji lice najčešće koristi, jezik sa kojim se identifikuje (interna identifikacija) ili sa kojim ga drugi identifikuju (eksterna identifikacija). Sociolingvisti se zalažu za pravo na samoidentifikaciju (Skutnabb, 1984).

Pitanje o maternjem jeziku bilo je inkorporirano u sadržaj svih popisa sprovedenih u Srbiji posle Drugog svetskog rata (1953-2011), pa dobijeni podaci pružaju važne informacije o jezičkom identitetu, strukturi populacije prema jeziku, kao i procesima asimilacije ili integracije pripadnika pojedinih nacionalnih zajednica. Prema metodološkoj koncepciji, maternji jezik se definiše kao „jezik koji je neko lice naučilo da govori još u ranom detinjstvu, odnosno jezik koji lice smatra svojim maternjim jezikom ako se u domaćinstvu govorilo više jezika" (Republički zavod za statistiku, 2013, str. 13.) Društveni uslovi i geopolitičke promene početkom 21. veka uticali su i na pojavu novih jezika, pa su, shodno tome, u zvaničnu popisnu klasifikaciju 2002. godine uvedeni bosanski, cincarski i kineski jezik, a kasnije (2011) još šest modaliteta jezika: crnogorski, bunjevački, jermenski, goranski, šokački i šopski, analogno sve ekstenzivnijoj klasifikaciji nacionalnosti.

U Republici Srbiji (bez podataka za Kosovo i Metohiju) po popisu 2011. od ukupno 7,2 miliona stanovnika za srpski maternji jezik se deklarisalo 6,3 miliona (88,1 %), na drugom mestu je mađarski jezik (243,1 hiljada ili 3,4 %), zatim bosanski (138,9 hiljada ili 1,9 %) i romski (100,7 hiljada ili 1,4 %), dok svi drugi jezici participiraju pojedinačno sa manje od 1 %, i ovakva struktura u velikoj meri korenspondira sa nacionalnim strukturom u istoj godini (Raduški, 2013). Značajan broj lica koji nisu želeli da se deklarišu (preko 100 hiljada) jasno ilustruje društvenu klimu i aktuelne političke okolnosti u zemlji (tab.1).

Tabela 1. Stanovništvo Srbije (bez KiM) prema maternjem jeziku, 2011.

Maternji jezik	Ukupno	
	Broj	%
Ukupno stanovnika	7 186 862	100,00
Srpski	6 330 919	88,09
Albanski*	10 040	0,14
Bosanski	138 871	1,93
Bugarski	13 337	0,19
Bunjevački	6 835	0,10
Vlaški	43 095	0,60
Mađarski	243 146	3,38
Makedonski	12 706	0,18
Nemački	2 190	0,03
Romski	100 668	1,40
Rumunski	29 075	0,40
Ruski	3 179	0,04
Rusinski	11 340	0,16
Slovački	49 796	0,69
Slovenački	2 269	0,03
Hrvatski	19 223	0,27
Crnogorski	2 519	0,04

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2013.

Napomena: Podaci su iskazani za 17 različitih jezika koji se najčešće govore u Srbiji, a koje najmanje 2000 lica smatra svojim maternjim jezikom. Razliku do ukupno čine ostali jezici, neizjašnjeni i nepoznato.

* Nepotpun obuhvat zbog bojkota popisa većine pripadnika albanske nacionalne manjine.

Na bazi popisnih rezultata može se sagledati sastav populacije prema maternjem jeziku, dok ukrštanje jezika i nacionalne pripadnosti predstavlja uobičajen metod utvrđivanja stepena podudarnosti između objektivnih etničkih osobina (jezik) i subjektivnog opredeljivanja (nacionalnost), odnosno kod kojih etničkih zajednica i u kom stepenu je najviše prisutno nepoklapanje jezika i nacionalnosti. Mada se smatra objektivnim obeležjem, maternji jezik je jedan od najosetljivijih indikatora koji pokazuje kvalitet odnosa i društvene promene koje se dešavaju u jednom višenacionalnom društvu. Između etničkog i jezičkog identiteta nema potpunog podudaranja pa etnička samoidentifikacija ne znači uvek i jezičku. Drugim rečima, lingvističke diferencijacije ne korespondiraju uvek sa etničkim, jer postoje zajednice koje nemaju svoj jezik, tako da postojanje etničke samobitnosti ne znači i nužnost za postojanje jezičke samobitnosti, baš kao što u pojedinim zemljama postoje i regionalni jezici (May, 2008).

NACIONALNE MANJINE U SVETLU POPISNE ALTEROFONIJE

Prilikom popisnog deklarisanja, u okviru svake nacionalne zajednice jedan broj lica naveo je neki drugi jezik kao svoj maternji, pa nepodudarnost koja u izvesnoj meri postoji između jezičke i etničke pripadnosti (alterofonija) posledica je etnogenetskih i asimilacionih kretanja, mešovitih brakova, migracija, političkih činilaca i slično.

Vrlo visoko poklapanje jezika i nacionalnosti (etnofonija) registrovano je kod Bošnjaka, Slovaka i Mađara (preko 90 %), dok sve ostale nacionalne beleže manju koincidenciju ta dva etnička obeležja. Istraživanja pokazuju da se pripadnici slovačke i mađarske manjine u visokom procentu izjašnjavaju za svoj jezik što je odraz uspešne integrisanosti u većinsko srpsko okruženje, nacionalne emancipacije, dobre manjinske organizovanosti, ali i planskog kulturnog delovanja države matice. Kod bošnjačko-muslimanske zajednice prisutno je različito deklarisanje iako je u suštini reč o istom etničkom korpusu, pa su Bošnjaci izjavili da im je maternji jezik bosanski, dok su se Muslimani većinom deklarisali za srpski, pa tek onda za bosanski jezik. Jezičko opredeljivanje ovih etničkih zajednica veoma je indikativno jer ukazuje na prevlast političkog faktora u sferi formiranja, afirmisanja i izražavanja nacionalne samosvesti. Za Bošnjake zvanični naziv njihovog jezika je bosanski, što je i u Srbiji pravno prihvaćeno, ali su prisutne poteškoće u njegovoj primeni posebno u administrativnoj i prosvetno-obrazovnoj sferi. Istovremeno, Muslimani koji su u velikoj meri „jugonostalgičari", deklarativno se opredeljuju za srpski jezik (iako govore istim jezikom kao Bošnjaci) što je u vezi sa njihovim neprihvatanjem nacionalnog imena Bošnjak, ali i još jedna potvrda pobede političkih nad lingvističkim kriterijumima.

Pojava alterofonije negativno je korelirana sa brojnošću, a najveća je kod malobrojnih i prostorno disperzivnih nacionalnosti. Od brojčano relevantnih manjina, najveći stepen alterofonije beleže Crnogorci (manje od 10 % se deklarisalo za crnogorski jezik) koji su, mada je u popisnu klasifikaciju uveden crnogorski, u ogromnoj većini ostali verni deklarisanju za srpski jezik. Slična pojava zapaža se i kroz izraženu alterofoniju Makedonaca (42,8 % se deklarisalo za makedonski jezik) i Bugara (samo jedna trećina se opredelila za bugarski) koji ne smatraju da je njihovo nacionalno opredeljivanje dovedeno u pitanje izjašnjavanjem za srpski kao maternji jezik. Hrvati, uprkos tome što su nacionalno stabilni, u relativno malom procentu (30 %) su naveli hrvatski kao svoj maternji jezik, iskazujući na taj način znatno manju potrebu da se i jezički nacionalno opredele, pa njihovo izjašnjavanje uzima u obzir komunikacijsku realnost sredine u kojoj žive. Opredeljivanje određenog broja lica za novouvedeni bunjavački jezik (6835 ili 0,1 %) odraz je simboličkog istorijsko-političkog odvajanja od hrvatstva i dominaciju reprezantativne nad komunikacijskom funkcijom jezika, kao i pozicioniranja pojedinih manjinskih zajednica u politizovanoj društvenoj stvarnosti Srbije (Đurić, Tanasković, Vukmirović i Lađević, 2014). Alterofonija je karakteristična i za brojčano relevantnu romsku manjinu usled njihove prostorne disperzivnosti, nepovoljnog društvenog položaja i nedovoljno razvijene svesti o sopstvenom naci-

onalnom i jezičkom identitetu. Broj Roma, posmatrano po popisima, uvek je bio veći od broja lica koja su se deklarisala za romski maternji jezik, jer je kod ove nacionalnosti znatno češća promena jezika nego nacionalne pripadnosti (Raduški, 2015). Kod pripadnika vlaške nacionalnosti, za razliku od romske, upravo se na osnovu maternjeg jezika može doći do realnije slike o njihovoj brojnosti, imajući u vidu češće promene prilikom nacionalnog nego jezičkog deklarisanja.[3]

Pojavu etnofonije, odnosno alterofonije nije moguće odrediti kod manjinskih zajednica čiji su se pripadnici nacionalno deklarisali, ali ne i lingvistički (na primer, Muslimani, Aškalije, Jugosloveni), jer ne postoji korespondirajući jezik, pa je tako srpski jezik maternji za većinu Muslimana (74,7 %), najvećeg broja Jugoslovena (73,7 %) i slično. Pozitivna ili negativna korelaciona veza prisutna je između alterofonije i demografskih struktura stanovništva (pol, starost, obrazovanje, zaposlenost, bračnost i dr.), ali treba imati u vidu i etnički sastav područja na kojima su nastanjeni pripadnici manjina, kao i uticaj društvenih faktora na jezičko deklarisanje.[4] Na bazi empirijskih istraživanja, a s obzirom na naglašenu alterofoniju, može se zaključiti neophodnost preispitivanja odnosa između pojmova maternjeg i prvog jezika koji se često koriste kao sinonimi, ali i mogućnost da se u nacionalnim popisima prikupljaju podaci ne samo o maternjem, već i o govornom jeziku ili sličnim jezičkim varijetetima.

U pogledu jezika, sa aspekta prava i položaja nacionalnih manjina, pripadnici manjinskih zajednica često se nalaze između asimilacije i getoizacije, jer ukoliko maternji jezik u potpunosti zamene drugim, to vodi ka asimilaciji, a ako su upućeni samo na svoj jezik i ne poznaju jezik države u kojoj žive, isključuju se iz društvenih tokova što vodi getoizaciji (Bugarski, 2003). Dakle, očuvanje maternjeg jezika važno je za nacionalni i kulturni identitet pripadnika nacionalnih manjina, ali je za društvenu integraciju manjina bitno poznavanje zvaničnog jezika. Zbog toga je rešenje u višejezičnosti u okviru koje bi korišćenjem svog maternjeg jezika sačuvali sopstveni jezički identitet, dok bi im istovremeno poznavanje zvaničnog jezika omogućilo bolju komunikaciju i integrisanost u društvo. Država treba da uspostavi ravnotežu između ta dva aspekta u cilju očuvanja etnojezičke i kulturne raznolikosti. U budućem periodu zadatak je „unapređenje višejezičnosti i napuštanje mita o samo jednom jeziku-maternjem, kao glavnog čuvara kolektivnog i individualnog identiteta" (Bugarski, 2016, str. 111.).

POLITIČKO-PRAVNI OKVIR SLUŽBENE UPOTREBE MANJINSKIH JEZIKA

Pravo na upotrebu sopstvenog jezika i pisma u privatnoj, javnoj i službenoj sferi jedno je od ključnih manjinskih prava, a garantuje se različitim međunarodnim i nacionalnim pravnim aktima. Međunarodni dokumenti u velikoj meri promovišu pravo pripadnika nacionalnih manjina da očuvaju svoj kolektivni identitet korišćenjem svog maternjeg jezika uz istovremeno poznavanje zvaničnog jezika države u kojoj žive što vodi njihovoj integraciji u društvo, pa tolerancija, ravnopravnost i jezički pluralizam čine sastavni deo ove dinamike. Sve odredbe o manjinskim pravima sadržane u međunarodnim dokumentima neophodno je tumačiti u cilju unapređenja demokratije i institucija pravnog sistema u skladu sa visokim standardima ljudskih i manjinskih prava.

[3] Na primer, po popisu 1953.godine, broj Vlaha iznosio je samo 28 hiljada, a broj lica koja su se deklarisala za vlaški maternji jezik gotovo 200 hiljada, što implicira da su Vlasi kod izjašnjavanja o maternjem jeziku znatno stabilniji nego u etničkom opredeljenju (Raduški, 2007, str. 55.).

[4] Na primer, karakteristično je da žene češće menjaju svoju nacionalnost (navodeći nacionalnu pripadnost muža), dok je to ređi slučaj pri deklarisanju o maternjem jeziku. Mlađa populacija je stabilnija u pogledu etničkog deklarisanja nego po pitanju jezika, dok starija lica češće menjaju svoju nacionalnost nego jezik. Lica sa višim nivoom obrazovanja češće se deklarišu za neki drugi jezik, a pozitivna koreliranost prisutna je i kod ekonomske aktivnosti.

Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima Saveta Evrope (1992) nema za cilj zaštitu manjina, već prvenstveno zaštitu jezika i unapređenje lingvističke raznolikosti (Beogradski centar za ljudska prava, 2000). Nastala je iz potrebe za zaštitom tradicije i kulturnog nasleđa Evrope koje sačinjavaju i brojni manjinski i regionalni jezici[5] često ugroženi iz demografskih, ekonomskih ili političkih razloga. U Povelji su navedena osnovna načela u vezi sa preuzetim obavezama država članica, a to su priznavanje manjinskih jezika kao izraz kulturnog bogatstva, stvaranje uslova za njihovu lakšu upotrebu u javnom i privatnom životu, mere za unapređenje upotrebe regionalnih ili manjinskih jezika u obrazovanju, javnom informisanju, u krivičnom postupku i građanskim parnicama, upravnoj vlasti, javnim službama, kulturnim delatnostima, i drugo. Kako se ističe, države će nastojati da u oblastima koje su tradicionalno ili u znatnom broju nastanjene pripadnicima nacionalnih manjina obezbede da se manjinski jezik koristi u odnosima između tih pripadnika i organa uprave. Državama je ostavljeno da same izaberu odredbe koje će implementirati na osnovu objektivnih merila, posebnih okolnosti i finansijskih mogućnosti, kao i da same odluče za koje konkretno jezike će utvrditi mere zaštite.

Srbija je ratifikovanjem Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima (Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, SL SCG 18/2005) zaštitila deset jezika (albanski, bosanski, bugarski, mađarski, romski, rumunski, rusinski, slovački, ukrajinski i hrvatski jezik). Nedostaci su što neki jezici koji su u službenoj upotrebi u Srbiji (na primer, češki) ne nalaze se na ovoj listi, neki su zaštićeni iako nisu nigde u službenoj upotrebi (na primer, ukrajinski), dok neki jezici nisu ni priznati prilikom ratifikacije (na primer, vlaški i bunjevački) i ne uživaju njenu zaštitu. Dalje, nisu uzete u obzir objektivne okolnosti, već za sve jezike važi isti pristup (na primer, prema mađarskom i bosanskom), pa se otvara pitanje kapaciteta države, ali i kapaciteta određenih manjinskih zajednica (posebno malih, disperzivnih ili slabo organizovanih) da se primene usvojene mere. Potrebno je raditi i na standardizaciji nekih manjinskih jezika (na primer, vlaškog i bunjevačkog) i obezbeđivanju jednakih prava na obrazovanje pripadnika tih nacionalnih manjina (Forum za etničke odnose, 2014).

Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope (1995) predstavlja prvi pravnoobavezujući međunarodni dokument koji detaljno utvrđuje prava nacionalnih manjina, pa samim tim i pitanje manjinskih jezika (Council of Europe, 1995). Termin „okvirna" ukazuje da preuzeti principi nisu direkno primenljivi, jer je državama ostavljeno da ih zakonski usvoje ili ne usvoje, imajući u vidu interese manjina koje žive na njenoj teritoriji, ali i nacionalne i državne interese. U pogledu etnokulturnih osobenosti, data su najvažnija načela, a to su: unapređenje elemenata manjinskog identiteta (jezik, vera, tradicija, itd.), ravnopravnost između nacionalnih manjina i većinske populacije, nediskriminacija po bilo kom osnovu, itd., ostavljajući državama široka diskreciona prava, s obzirom na specifične okolnosti u svakoj od njih. Svi ovi principi mogu se primenjivati kroz nacionalnu regulativu, kao i preko bilateralnih i multilateralnih državnih sporazuma.

Srbija je ratifikovanjem ove konvencije potvrdila svoju posvećenost očuvanju i zaštiti multikulturalnosti i višejezičnosti i preuzela posebne obaveze u pogledu jezika i položaja lingvističkih, etničkih, verskih i drugih manjinskih zajednica. Ova konvencija je značajno uticala na donošenje prvog manjinskog zakona u Srbiji. U cilju zaštite, unapređenja i očuvanja manjinskih jezika Srbija je pored Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima i Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina Saveta Evrope, ratifikovala i druge relevantne međunarodne ugovore, kao i bilateralne sporazume (sa Hrvatskom, Makedonijom, Rumunijom i Mađarskom) u cilju bolje saradnje po pitanju položaja i prava manjina u okviru kojih je i pravo na službenu

[5] Prema definiciji navedenoj u Povelji, regionalni ili manjinski jezici su oni jezici koji su tradicionalno u upotrebi na određenoj teritoriji jedne države od strane njenih državljana koji čine brojčano manju grupu od ostatka stanovništva i koji su različiti od zvaničnog jezika te države, što ne uključuje dijalekte zvaničnog jezika.

upotrebu jezika i pisma. To je od posebne važnosti za pripadnike tzv.novih manjina koji su sa raspadom SFRJ od konstitutivnog naroda postali manjina. Nažalost, bilateralni dogovori nemaju obavezujući karakter, pa je zbog kompleksnosti manjinskog pitanja neophodna svojevrsna regionalna standardizacija i harmonizacija manjinskog zakonodavstva koja bi doprinela stabilizaciji država i unapređenju položaja manjina u regionu. (Forum za etničke odnose, 2016).

U okviru nacionalnog zakonodavstva, položaj i zaštita manjina u Srbiji regulisani su ustavnim rešenjima i brojnim drugim zakonskim aktima. Službena upotreba jezika i pisma nacionalnih manjina zagarantovana je *Ustavom Republike Srbije* iz 2006.godine (Ustav Republike Srbije, SG RS 98/2006) koji u osnovnim odredbama propisuje da država štiti prava nacionalnih manjina i garantuje im posebnu zaštitu radi ostvarivanja potpune ravnopravnosti i očuvanja identiteta (čl. 14). Ustav propisuje da su u Srbiji u službenoj upotrebi srpski jezik i ćirilično pismo, a da se službena upotreba drugih jezika i pisama uređuje zakonima donetih na osnovu Ustava. Pripadnicima nacionalnih manjina garantuju se individualna i kolektivna prava, a četiri oblasti su prepoznate kao posebno značajne za očuvanje nacionalnog identiteta: kultura, obrazovanje, informisanje i službena upotreba jezika i pisma.[6] Manjine imaju pravo na negovanje i razvijanje nacionalne, etničke, kulturne i verske posebnosti, privatnu i javnu upotrebu, školovanje i informisanje na maternjem jeziku, kao i upotrebu svojih simbola na javnim mestima (član 79).

Pored ustavnih rešenja, u Srbiji je 2002. godine donet prvi *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* (Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, SL SRJ 11/2002) kojim se reguliše način ostvarenja svih prava koja su ustavom ili međunarodnim ugovorima garantovana pripadnicima nacionalnih manjina (čl. 1). Ovaj zakon je unapredio sistem manjinske zaštite u Srbiji pre svega definisanjem pojma nacionalne manjine.[7] Jedna od važnih karakterisitika odnosi se i na priznavanje, pored individualnih, i kolektivnih prava manjina, pa u tom pogledu zakon prevazililazi evropske standarde zaštite manjina (kolektivna prava ne priznaje čak ni Okvirna konvencija Saveta Evrope sa kojom je zakon usklađivan). Ključni i najvažniji deo jeste onaj koji reguliše pravo na očuvanje posebnosti pripadnika nacionalnih manjina, a to su: pravo na izbor i upotrebu ličnog imena (član 9), pravo na upotrebu maternjeg jezika (član 10 i 11), pravo na negovanje kulture i tradicije (član 12), pravo na školovanje na maternjem jeziku (član 13, 14, 15), pravo na upotrebu nacionalnih simbola (član 16), pravo na javno obaveštavanje na jeziku nacionalne manjine (član 17) i drugi. Ovim zakonom uvedena je kulturna autonomija nacionalnih manjina (uvođenjem nacionalnih saveta nacionalnih manjina) koja pored službene upotrebe maternjeg jezika i pisma podrazumeva i očuvanje kulturnih vrednosti, obrazovanje i osnivanje sredstava javnog informisanja na jeziku nacionalne manjine. Kulturna autonomija dobila je pravni karakter upravo usvajanjem pomenutog zakona.

Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina uređuje nadležnosti, postupak izbora, odnos sa državnim organima i način finansiranja nacionalnih saveta (Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, SG RS 72/2009). Prema ovom zakonu, nacionalni saveti predstavljaju institucije u okviru kojih pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na samoupravu u oblasti kulture, obrazovanja, informisanja i službene upotrebe jezika i pisma.

[6] U Ustavu se nalazi posebno poglavlje o zaštiti manjinskih prava koje je, zbog svoje sadržine i sveobuhvatnosti, dobilo posebne pohvale Savetodavnog komiteta Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina.

[7] Nacionalna manjina je svaka grupa državljana Srbije koja je po brojnosti dovoljno reprezentativna iako predstavlja manjinu na teritoriji Srbije i poseduje obeležja kao što su jezik, kultura, nacionalna i etnička pripadnost po kojima se razlikuje od većinskog stanovništva i čiji se pripadnici odlikuju brigom da zajednički održavaju svoj identitet, uključujući kulturu, tradiciju, jezik ili religiju (čl.2).

Zakonom o lokalnoj samoupravi (Zakon o lokalnoj samoupravi, SG RS 129/2007) predviđeno je da su lokalne samouprave nadležne za implementaciju manjinskih prava (čl. 20) i da se u nacionalno mešovitoj lokalnoj samoupravi osniva Savet za međunacionalne odnose koji čine predstavnici srpskog naroda i nacionalnih manjina (čl. 98).[8] Koncept ostvarivanja prava na službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina nije isti u svim jedinicama lokalne samouprave, već zavisi od tradicije višejezičnosti, kapaciteta lokalne samouprave, vrste zahteva pripadnika nacionalnih manjina i drugo.[9] Na ostvarivanje prava negativno utiče nedostatak finansijskih sredstava, što posebno pogađa etnički heterogene gradove, nedovoljna zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina/govornika manjinskih jezika u organima javne vlasti, kao i slabost u obrazovnom sistemu u podsticanju i jačanju višejezičnosti.

Najvažniji zakon iz oblasti prava na korišćenje manjinskih jezika, kao jednog od ključnih kolektivnih prava, jeste *Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama* (Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, SG SRJ, 45/1991, 53/1993, 67/1993, 48/1994, 101/2005; SG RS, 30/2010) koji predviđa da ako udeo pripadnika neke manjine u ukupnom stanovništvu lokalne samouprave dostiže 15 % (po rezultatima poslednjeg popisa), u službenoj upotrebi je jezik te manjine u upravnom i sudskom postupku, u komunikaciji sa državnim organima, prilikom izdavanja javnih isprava i dokumenata, u radu predstavničkih tela, topografskim nazivima, i drugo.[10] Jedan od načina kojim se ostvaruje pravo na kulturnu autonomiju jeste i obrazovanje manjina, a zaštita jezičkog identiteta se može u potpunosti ostvariti samo ako pripadnici nacionalnih manjina dobro upoznaju svoj maternji jezik i kulturu svoje nacionalne zajednice tokom obrazovnog procesa.[11]

U okviru procesa pridruživanja Evropskoj uniji i pripreme za otvaranje poglavlja 23, Vlada Republike Srbije je ispunila obavezu donošenja Akcionog plana i unapređivanja institucionalnog i zakonodavnog okvira u oblasti ljudskih i manjinskih prava. Jedan od strateških ciljeva jeste i poštovanje prava na službenu upotrebu manjinskog jezika/govora i pisama nacionalnih manjina u skladu sa ratifikovanim međunarodnim ugovorima, kao i obezbeđivanje potrebnih sredstava za finansiranje iz budžeta. Posebno je u fokusu i pitanje ostvarivanja prava pripadnika nacionalnih manjina u sferi obrazovanja, budući da efikasna politika obrazovanja doprinosi društvenoj koheziji, smanjenju etničke distance i očuvanju kulturnog identiteta manjina. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije usvojilo je Akcioni plan (2014) kojim je predviđeno da se utvrde sve relevantne činjenice u vezi sa obrazovanjem na manjinskim jezicima i da se na osnovu toga definiše plan za unapređenje obrazovanja pripadnika manjina. Uveden je veći broj modela obrazovanja na jezicima manjina koji će omogućiti veću dostupnost obrazovanja na maternjem jeziku, odgovarajući nastavni kadar, a obezbeđeni su i udžbenici za izvođenje nastave na jezicima nacionalnih manjina.

---

[8] Nacionalno mešovita lokalna samouprava je ona u kojoj pripadnici jedne nacionalne manjine čine više od 5% od ukupnog broja stanovnika ili pripadnici svih nacionalnih manjina čine više od 10 % (po poslednjem popisu). Predstavnike u Savetu mogu imati pripadnici srpskog naroda i pripadnici nacionalnih manjina sa više od 1 % u ukupnom stanovništvu lokalne samouprave.

[9] U Vojvodini, kao najheterogenijem regionu Srbije, od ukupno 45 jedinica lokalne samouprave samo u šest je srpski jezik jedini koji je u službenoj upotrebi, dok u 39 jedinica lokalne samouprave, pored zvaničnog srpskog jezika, bar još jedan jezik je u slušbenoj upotrebi.

[10] Ovakvo normativno određenje otežava službenu upotrebu romskog jezika i pisma. Iako su po brojnosti relevantna nacionalna manjina u Srbiji, zbog prostorne disperzivnosti, Romi ne ostvaruju to pravo niti u jednoj jedinici lokalne samouprave. Organi vlasti mogu da preduzimaju mere u cilju obezbeđenja ravnopravnosti između pripadnika nacionalnih manjina i većinske nacije, ali se u praksi to do sada nije činilo sa obrazloženjem da romski jezik nije standardizovan.

[11] To bi trebalo obezbediti kroz tri glavna oblika obrazovanja u zavisnosti od situacije: 1. obrazovanje koje se ostvaruje kroz izvođenje celokupne nastave na jeziku nacionalne manjine 2. obrazovanje koje se ostvaruje kroz dvojezičnu nastavu i 3. obrazovanje koje se ostvaruje na srpskom jeziku uz izučavanje predmeta: „Jezik nacionalne manjine sa elementima nacionalne kulture" (Forum za etničke odnose, 2016, str. 26.).

Može se zaključiti da je pravno-politički i institucionalni okvir zaštite manjinskih prava u Srbiji, a u kontekstu toga i zaštita i unapređenje manjinskih jezika u skladu sa međunarodnim standardima, ali i pored bogate zakonske regulative u praksi je ostvarivanje manjinskih prava obeleženo određenim problemima. Pravni sistem manjinske zaštite, inače prilično detaljan i kompleksan, nema dovoljno razvijene mehanizme koji mogu da obezbede njegovu punu implementaciju u praksi, a neophodna je i razrada podzakonskim aktima koji u mnogim oblastima nedostaju. S druge strane, pojedine manjinske zajednice nemaju kapacitet da ostvare prava koja im stoje na raspolaganju, nisu upoznate sa pravima koja im pripadaju, pa ih i ne ostvaruju, dok tzv. nove manjine još se prilagođavaju i izgrađuju manjinske institucije (Forum za etničke odnose, 2014).
Upotreba maternjeg jezika za pripadnike nacionalnih manjina je važan segment u domenu demokratizacije društva jer se unapređenjem neposredne komunikacije ostvaruju elementarna ljudska i manjinska prava i podstiče integracioni proces pripadnika nacionalnih manjina. Definisanje i sprovođenje integrativne manjinske politike ima za cilj stvaranje okvira u kome se raznolikosti poštuju, a pripadnici etnokulturnih zajednica uz očuvanje i unapređenje svog kulturnog i nacionalnog identiteta, uspešno uključuju u sve segmenta društva. U multukulturalnim državama, kakva je po svojim karakteristikama i Srbija, za regulisanje položaja i poštovanja manjinskih prava neophodno je voditi računa kako o razlikama koje postoje između nacionalnih manjina u pogledu njihovih etnokulturnih, lingvističkih, demografskih, istorijskih, i drugih osobenosti, tako i o ključnim principima jednog multikulturalnog društva. Unapređenje ljudskih i manjinskih prava omogućuje nacionalno heterogenim društvima stabilnost, razvoj i prosperitet u uslovima bezbednosti, mira i saradnje. Zbog toga je od velikog značaja poštovanje međunarodnih ugovora i bilateralna i regionalna saradnja u cilju poboljšanja položaja nacionalnih manjina na političkom, ekonomskom, kulturnom i obrazovnom nivou.

Literatura

1. Beogradski centar za ljudska prava. (2000). *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima. Instrumenti Saveta Evrope – ljudska prava.* Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
2. Bugarski, R. (2003). Pred izazovima višejezičnosti. *Bilten*, *4*, 13-22.
3. Bugarski, R. (2016). Jezik, multikulturalizam i interkulturalizam. U V. Stanovčić, i G. Bašić (Ur.), *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona* (str. 111-118.). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Institut društvenih nauka.
4. Council of Europe. (1995). *Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report.* Strasbourg: Council of Europe Treaty Series.
5. Council of Europe. (2008). *White Paper on Intercultural Dialogue "Living Together as Equals in Dignity".* Strasbourg: Council of Europe. (https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf) (13. 10. 2017.)
6. Dragićević-Šešić, M. i Stojković, B. (2007). *Kultura, menadžment, animacija, marketing.* Beograd: Clio.
7. Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović, D. i Lađević, P. (2014). *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
8. Forum za etničke odnose. (2014). *Manjinska politika i integracije – analiza i preporuke za unapređenje manjinske politike i procesa integracije u Republici Srbiji.* Beograd: Forum za etničke odnose.
9. Forum za etničke odnose. (2016). *Platforma za strategiju integracije nacionalnih manjina u Srbiji.* Beograd: Forum za etničke odnose.
10. Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights.* Oxford: Oxford University Press.

11. Lutovac, Z. (2016). Stanje i perspektive multikulturalizma u Crnoj Gori. U V. Stanovčić i G. Bašić (Ur.), *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona* (str. 409-431.). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Institut društvenih nauka.
12. May, S. (2008). *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and The Politics of Language.* New York, N. Y.: Routledge.
13. Mesić, M. (2006). *Multikulturalizam – društveni i teorijski izazovi.* Zagreb: Školska knjiga.
14. Parekh, B. (2002). *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory.* Cambridge, MA.: Harvard University Press.
15. Raduški, N. (2007). *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji – etničke promene i demografski razvoj.* Beograd: Institut društvenih nauka.
16. Raduški, N. (2013). Nacionalna pripadnost stanovništva Srbije po popisu 2011. godine. *Srpska politička misao, 1*, 11-28. doi:1022182/spm.3912013.1
17. Raduški, N. (2015). *Identitet i integracija Roma u Srbiji.* Beograd: Institut za političke studije.
18. Republički zavod za statistiku. (2013). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji.* Knjiga 4. *Veroispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost, metodološke napomene.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
19. Semprini, A. (1999). *Multukulturalizam.* Beograd: Clio.
20. Skutnabb, T. (1984). *Bilingualism or not: The Education of Minorities*. Clavedon: Multilingual Matters LTD.
21. Ustav Republike Srbije. *Službeni glasnik RS,* broj 98/2006. (http://www.parlament.gov.rs) (12. 11. 2017.)
22. Zakon o lokalnoj samoupravi. *Službeni glasnik RS,* broj 129/2007.
23. Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina. *Službeni glasnik RS,* broj 72/2009.
24. Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima. *Službeni list Srbije i Crne Gore, Međunarodni ugovori,* broj 18(III)/2005.
25. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama. *Službeni glasnik SRJ*, broj 45/1991, 53/1993, 67/1993, 48/1994, 101/2005.
26. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama. *Službeni glasnik RS*, broj 30/2010.
27. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. *Službeni list SRJ*, broj 11/2002.

MULTICULTURALISM AS A FRAMEWORK FOR PRESERVATION OF LINGUISTIC IDENTITY OF NATIONAL MINORITIES IN SERBIA

ABSTRACT

Turbulent geopolitical changes and contemporary globalization processes significantly affect the position and stability of each state. At the same time they represent the challenge of preserving national and language identity in the process of international integration. The demographic and economic trends, intensive migration of the population, international politics and European integration processes at the beginning of the 21st centure are also greatly contributed to this. The paper analyzes linguistic identity of members of national minorities in the context of the multiethnicity of the Serbian population, with the aim to point out the importance of preserving and using languages and scripts as one of the key minority rights, as well as the importance of multilingualism in order to achieve a successful and sustainable concept of multiculturalism. The ethnolinguistic mosaic of Serbia points to the necessity of full and successful integration of minorities into all segments of society, while respecting the diversity, preservation and improvement of their ethnic, cultural, religious and linguistic features. The status of minorities and their connection with the policy of multiculturalism implies the respect of minority and human rights, and the necessary presupposition of such a society is the building of a civil state, based on the recognition of the institutions of the economic and legal system, as well as the rights to linguistic and cultural diversity.

Key words: *multiculturalism, national minorities, mother tongue, international and national laws, Serbia*

Dragan Todorović
Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, Niš, Srbija
dragan.todorovic@filfak.ni.ac.rs

Nataša Simeunović Bajić
Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, Niš, Srbija
natasa.simeunovic.bajic@filfak.ni.ac.rs

SLIKE O CIGANIMA I ROMIMA U SRBIJI: DEKONSTRUKCIJA NOVINSKIH NASLOVA*

SAŽETAK

Još 1922. godine Valter Lipman je u svojoj znamenitoj knjizi ***Javno mnjenje*** *na vrlo jednostavan, a nadasve vrlo konkretan i jasan način, opisao kako se stvaraju „slike u našim glavama". Govoreći o tome da su jedine percepcije događaja u kojima nismo učestvovali one koje proizilaze iz naših mentalnih slika o tim događajima, on je vrlo rano uočio ne samo biološko-psihološku predispoziciju ljudskog bića, već je vrlo tačno objasnio kakve su posledice takvih percepija u društvenoj stvarnosti. Više od toga, Lipman je predstavio kako se javno mnjenje oblikuje pod ogromnim uticajem stereotipa koji leže u osnovi svakog koda. Dosta kasnije, Džonatan Bignel je na temelju sosirovske tradicije razvio sistem medijske semiotike koristeći i objašnjavajući u velikoj meri kodove kao društvenu dimenziju. Tako je analizirao novinske kodove zaključujuću da tekstovi, koji sa čitaocima komuniciraju posredstvom istih, poseduju svojevrsni ideološki status što znači da zapravo nikad ne mogu biti neutralni. Pozivajući se na ova dva autora, ali i druge iz oblasti medija i društva, ovaj rad ima cilj da utvrdi kakvi su nivoi reprezentovanja i značenjski aspekti u formiranju naslova u kojima se koriste dva imena:* ***Cigani*** *i* ***Romi****. Na koji način jezik postaje delatan u oslovljavanju jedne manjine? Kako su dogovoreni kodovi na osnovu kojih razumemo šta su Cigani a šta Romi? Da li suštinski razumemo? U kojoj meri utiču novinski naslovi na stvaranje slika u našim glavama? Zašto se za isti tekst pojavljuju različiti naslovi u štampanim i onlajn izdanjima dnevnih novina? Da bismo pokušali da odgovorimo na ova pitanja, analiziraćemo naslove prateći period od nekoliko godina. U radu će se pre svega koristiti semiološka i diskurzivna analiza.*

Ključne reči: *novinski naslovi, slike, društvena stvarnost, Romi, Cigani, Srbija*

UVOD

Rasejani diljem ekumene, Romi su etničko biće neprestano izlagali procesima enkulturacije, akulturacije, adaptacije i akomodacije, odnosno sopstvenu kulturu prilagođavali vladajućim kulturnim modelima (Barany, 2002; Mirga i Georgi, 2004). Oni su se, međutim, i stalno opirali svim procesima koji su krunili njihovu etničku samosvojnost, sačuvavši se od nestajanja i postajući manjinska etnička zajednica.

* Pripremljeno u okviru projekata *Održivost identiteta Srba i nacionalnih manjina u pograničnim opštinama istočne i jugoistočne Srbije* (179013) koji se izvodi na Univerzitetu u Nišu – Mašinski fakultet, i *Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici* (III-47027) INIS, a finansira ih Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

Romi stolećima žive na prostorima negdašnje Jugoslavije i sadašnje Srbije (Тодоровић, 2011). Bilo ih je i ima ih nešto u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, ali su daleko najrasprostranjeniji u Makedoniji i Srbiji. Zvanični statistički podaci beleže da ih je 147,6 hiljada ili 2,1 % (Radovanović i Knežević, 2011), odnosno da su druga po brojnosti nacionalna manjina u zemlji (odmah posle Albanaca). Demografske procene, pak,dopuštaju da ih je u realnosti do pola miliona. Razlika između utvrđenog i procenjenog broja Roma posledica je „etničke mimikrije", tj. odluke samih Roma da se prilikom popisa stanovništva izjašnjavaju kao pripadnici neke druge narodnosti, a ne kao Romi (Jovanović, 2003). Najviše ih je u jugoistočnim krajevima, a u pojedinim opštinama (Surdulica, Bujanovac, Bojnik, Vladičin Han) učešće im u ukupnom stanovništvu narasta i do 1/3. Uprkos nepostojanju države matice, koja bi garantovala njihovih prava i domaćoj javnosti, nesvikloj da ih smatra manjinom poput, recimo, albanske, mađarske i muslimanske – Romi su nezaobilazni kamičak bogatog etničkog mozaika Srbije.

Romi su bili i jesu podvrgavani getoizaciji, diskriminaciji i segregaciji, izloženi ksenofobiji i rasizmu u svim podsistemima društva: ekonomiji, politici, kulturi i obrazovanju.Bez jake su regionalne koncentracije, obitavaju u neurbanizovanim staništima, ponajpre na periferiji gradova; među njima je najviši postotak nepismenosti, a najniža stopa zaposlenosti (Jakšić i Bašić, 2002). Ne raspolažu društvenom i političkom moći, dok je zastupljenost u institucijama uprave beznačajna (Bašić, 2010; Ђорђевић, 2011; Тодоровић, 2014a). Status nacionalne manjine Romima je priznat 2002. godine, usvajanjem *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*.

Romi spadaju u grupu prema kojoj većinski narodi i druge etničke manjine gaje duboke predrasude i stereotipije, što ih onemogućava da razvijaju više stupnjeve adaptacije i integracije na nivou primarnih i sekundarnih socijalnih veza (Đorđević, Todorović i Milošević, 2004; Тодоровић, 2007). U tom smislu mnogi pisci ističu pravilnost da oni gotovo nikada ne stupaju u otvorene sukobe sa većinom, već ih odlikuju pasivne reakcije na diskriminaciju i segregaciju, zanemarljiva socijalna pokretljivost i strukturalna integracija. Stoga A. Mitrović (1996, str. 807.) zaključuje: „Romi, sa svojim kulturološkim i strukturnim obeležjima predstavljaju specifičnu etno-klasu."

Podrška stvaranju neophodnih preduslova za afirmaciju romskog identiteta neizostavno mora da pristigne i od strane srpskih medija. Urednici i novinari većinskih medija obilato produbljuju navedena predubeđenja, doprinoseći čak i nastajanju novih; zaboravljaju da su Romi samo ljudi, kao i svi drugi, sa istim manama, vrlinama i teškoćama. Katkad će ih, mada retko, sentimentalistički predstaviti kao veseljake koji samo pevaju i igraju. Mnogo češće smestiće nacionalni atribut „Rom", bez pominjanja imena i prezimena ili samo navođenjem inicijala, u kontekst sa negativnim predznakom, povezujući ga sa sumnjivim ili rđavim namerama i pozivajući na uvek prisutnu dozu opreza, čak otvoreno neprijateljstvo i linč. Jednostrane prezentacije i neuravnotežene blic-vesti o Romima, na osnovu nepotpunih podataka, uskraćuju čitalaštvo, slušalaštvo ili gledalaštvo za jasan i celovit pogled na događaj ili problem i sugerišu nepoverenje i podozrenje pri pominjanju reči „Rom". A pozadina bi trebalo da bude sasma drugačija: umesto fokusiranja na negativne vesti o Romima težište treba staviti na pronalaženje afirmativnih priča i dati Romima priliku da se čuje njihov glas.

MEDIJSKO IZVEŠTAVANJE O ROMIMA U SRBIJI: PRIMERI

Lela Milošević i Gordana Stojić-Atanasov (2003) sprovele su kvantitativnu i kvalitativnu analizu pisanja dva visokotiražna dnevna srpska lista – *Politike* i *Blica* tokom 2002. godine. Način na koji se izveštava o Romima u štampanim medijima stvara sliku o njima kao o društvenoj grupi kojoj je potrebna pomoć (ukazuje se na potrebu poboljšavanja socijalnog i ekonomskog položaja i objektivno navode incidenti čije su žrtve Romi), mada se pojedini tekstovi odlikuju vrednosno negativnim generalizacijama. Objavljeni napisi iz oblasti su

politike i kulture (izbori, aktivnost međunarodnih organizacija i lokalne samouprave, konfliktna dešavanja), a najzastupljenije teme su: mere za poboljšanje položaja i prava Roma, obrazovanje Roma, napadi skinhedsa i verbalni i nasilnički incidenti nad Romima; one pozitivnog tipa opisuju njihove životne i običajne navike. Dvotrećinskom većinom referiše se o romskom kolektivnom identitetu, svega jedna trećina priloga uzima u obzir Roma ili Romkinju kao pojedinca. O njihovim aktivnostima uglavnom govore drugi: 10 % aktera socijalnih dešavanja je citirano, 5 % parafrazirano, a ostali (85 %) tek su spomenuti. Tek je svaka četvrta vest iz romskog života vizuelno opremljena, redovno fotografijama grupnog karaktera.

Dragana Mašović (2000) sprovela je kvantitativnu i kvalitativnu analizu pisanja o Romima u dnevnim novinama tako što je pratila pisanje sedam dnevnih novina u periodu od sedam dana. Bitno je pomenuti da su tri dnevne novine bile provladine orijentacije, tri se generalno smatrale proopozicionim, dok je sedma bila lokalnog karaktera, štampana u Nišu. U 49 novina pronađeno je samo 8 članaka u kojima se pominju Romi. Pored toga što u dnevnoj štampi nema dovoljno prostora posvećenog Romima (nema tekstova ili su tekstovi šturi i kratki), problem je sadržan i u generalnom stavu prema njima. Svi tekstovi su na manje atraktivnim pozicijama u novinama i skoro uvek u člancima nedostaju kritički komentari koji bi dali detaljniju lokalnu sliku i jasnija objašnjenja. Zatim, motivi za pisanje o Romima nisu teškoće sa kojima se suočavaju, već nešto što su uradili, nešto što je urađeno za njih, ili se oni koriste kao sredstvo političke propagande. Teme o Romima koje se smatraju vrednim izveštavanja, odnosno zaslužuju širu pažnju javnosti ili su trivijalne ili tragične, a redovno izostaje navođenje njihovog sopstvenog mišljenja. Takođe, dugoročne posledice mogao bi da izazove i nedostatak etnički mešovitih članaka. Tekstovi o Romima se gotovo uvek odnose isključivo na Rome, osim u slučajevima kada se pominju lica koja su po službenoj dužnosti u vezi sa temom.

Jedan od potpisnika ovog rada (Simeunović Bajić, 2014) analizirala je već tekstove o pripadnicima romske nacionalne manjine, između ostalih, i iz tabloidnih dnevnih novina *Kurir* u periodu od 2003. do 2007. godine, svestan uticaja koji ima na formiranje vrednosnih stavova širokog čitalačkog kruga, najrazličitijeg obrazovnog nivoa i uzrasne dobi.

U nedostatku napisa u kojima se izveštava o tzv. pozitivnim stereotipima (Romi su veseli, gostoljubivi, vole slobodu, muziku i igru), rad se fokusira na sistematizaciju i objašnjenje niske negativnih stereotipa, koji za posledicu mogu da imaju (i istinski imaju) izazivanje dalje netrpeljivosti prema romskom narodu. Objavljeni tekstovi podražavali su i dodatno učvršćivali sledeće uvrežene stavove većinskog naroda: 1) Romi prose, 2) Romi su prljavi, 3) Romi su neradnici, 4) Romi su kriminalci i 5) Romi su kao životinje. Diskriminativno intonirani sadržaji vesti nepravedno su etiketirali romsku manjinu u celosti i upućivali na zaključak da ona predstavlja društvenu opasnost.

Istraživanje medijskih predstava o Romima je vrlo značajno, jer su mediji ne samo posrednici u društvenoj realnosti, već i njeni kreatori. Medijske predstave nastaju u procesima permanentne selekcije koja podrazumeva istovremeno isključivanje pojedinih tema i naglašavanje nekih drugih. Pošto se naslovima, kao delovima novinskog teksta, ne bave u velikoj meri istraživači društveno-humanističke orijentacije, analiza u nastavku teksta daje skroman doprinos dosadašnjem korpusu uvida u navedenu problematiku.

TEORIJSKA POLAZIŠTA

Prvo i nasumično poimanje reči *okvir* upućuje na neku vrstu ograničenosti, izdvojenosti i naglašavanja. Ono što, na primer, vidimo kroz prozor koji jeste okvir zavisi od veličine prozora, ugla pod kojim gledamo, gustine zavesa ili venecijanera. Ovaj jednostavan primer govori nam mnogo o kompleksnosti pojma koji se uveliko tumači u medijskim studijama. Koncept okvira proizašao je, izgleda, iz studija o komunikativnoj interakciji. Gregory Bateson je 1954. godine predstavio pojam okvira kao metakomunikativni plan (šablon, nacrt) koji određuje parametre „onoga što se događa" pokazujući time da „interakcija uvek uključuje interpretativne

okvire pomoću kojih učesnici definišu kako akcije i reči drugih treba da se razumeju" (prema Oliver i Johnston, 2005, str. 188.). Nešto kasnije, Erving Gofman je u svojim esejima *Frame Analysis* (1974) i *Forms of Talk* (1981) istraživao okvire kao procese kroz koje društvo reprodukuje značenje. On je zapazio da kultura generiše primarne okvire i da ljudi kroz njih interpretiraju ono što se događa u njihovom okruženju. Tako se ističu određeni delovi stvarnosti, dok se drugima smanjuje vrednost. Gofman kaže: „Svi smo mi klasificirali, organizirali i tumačili svoja životna iskustva ne bi li u njima pronašli smisao. Interpretativne sheme, tj. okviri, osposobljavali su pojedince za lociranje, shvatanje, identificiranje i označavanje informacija" (prema Kunczik i Zipfel, 1998, str. 103.). Postoji mnogo događaja i mnoštvo aspekata određenog događaja. Svi se oni ne mogu predstaviti. Zato medijski govor mora da se filtrira kroz određene interpretativne okvire koji olakšavaju izbor i obradu informacija. Hans-Bernd Brosius i Peter Eps smatraju da „postojeći novinarski interpretativni okviri utječu na to o kojim će se događajima izvješćivati, a atributi događaja određuju koje će interpretativne sheme novinari primijeniti" (Kunczik i Zipfel, 1998, str. 103.). Oni su odredili četiri bitne stavke po kojima se kroz okvire vrši proces odabira vesti: zbivanja koja novinar shvata kao događaj; aspekti događaja koji se biraju za izveštaj; tematski kontekst u koji se stavlja događaj; određivanje informativne vrednosti događaja (Kunczik i Zipfel, 1998). Iako novinarska rutina funkcioniše kao proces tipifikovanja stvarnosti koji novinarima omogućava da, pod pritiskom vremena, brzo i efikasno transformišu događaj u vest, ipak vesti su sve drugo, samo ne puki odraz stvarnosti, tj. kako Oosthuizen reče vesti su „okvir" ili „prozor" u realnost koji može predstaviti samo jedan deo te stvarnosti (prema Linström i Marais, 2012). U tom smislu, medijski okviri postaju važni izvori za detektovanje kako i zašto je nešto predstavljeno, i koje su potencijalne posledice takvog predstavljanja. Na taj način dolazimo do važnosti reprezentovanja kao medijske prakse (Hall, 1997), do ideološkog rada medija (Milivojević, 2001), do političnosti slika (Hartley, 1992) i do semiotike medija (Bignell, 2002).

Međutim, još je Lipman 1922. godine, stavljajući u naslov prvog poglavlja svoje čuvene knjige *Javno mnjenje* – „Svet oko nas i slike u našim glavama", uočio da postoji *okolina* (svet koji je zaista tu oko nas) i *pseudo-okolina* (naša percepcija tog sveta oko nas). To je nešto što je prirodno i logično. Lipman kaže da je ljudsko ponašanje uvek odgovor na tu pseudo-okolinu. Međutim, nevolja je u tome što ljudi ne delaju u toj pseudo-okolini već u realnom svetu (Lippman, 1922). Govoreći o tome da su jedine percepcije događaja u kojima nismo učestvovali one koje proizilaze iz naših mentalnih slika o tim događajima, on je vrlo rano uočio ne samo biološko-psihološku predispoziciju ljudskog bića, već je vrlo tačno objasnio kakve su posledice takvih percepija u društvenoj stvarnosti. Zato je uticaj „slika u našim glavama" ogroman, a one se formiraju najčešće kao stereotipi, koji opet utiču na oblikovanje javnog mnjenja. Tako je Lipman uključio „standardizovane i promenljive vizuelne predstave okoline kao karakteristiku mnjenja" (Đorđević, 1939, str. 47.). Iako su Lipmana kritikovali zbog metodološke uskosti i uvođenja stereotipa u koncept javnog mnjenja, decenije koje su donele ubrzani razvoj medija, pokazale su da je ipak bio u pravu. Ne samo da stereotipi utiču na oblikovanje javnog mnjenja, nego i na konstruisanje i izražavanje identiteta:

> „Identifikacija je, stoga, proces artikulacije, zašivanja, nadodređivanja, a ne obuhvaćanja. Uvijek je nečega 'previše' ili 'premalo' – nadodređivanja ili nedostatka, pa se nikada ne postiže točno pristajanje, cjelina. Kao i sve označiteljske prakse, i ona ovisi o 'igri' ili o *différance*. Pokorava se logici više-od-jednog. I budući da kao proces djeluje preko razlike, zahtijeva diskurzivni rad, povezivanje i označavanje simboličkih granica, proizvodnju 'učinka granice'" (Hall, 2001).

Hol ovde povezuje praksu proizvodnje značenja i identifikaciju kao proces koji leži u osnovi formiranja svakog identiteta. Na isti način na koji se značenje menja i nikada nije fiksirano, tako se i identitet preobražava te ga ne možemo smatrati stabilnom kategorijom. No, na tendenciju da se određena značenja učine nepromenljivim utiču mnogobrojni društveno-politički faktori, a subjekti komunikacionih procesa često su

podvrgnuti konstantnim procesima zadobijanja i očuvanja moći što zapravo predstavlja složenu napetost i sukobe unutar ideoloških formacija. Tako Snježana Milivojević, razmatrajući povratak ideologije u medijske studije, zaključuje:

> „Ideološka priroda medijske produkcije pokazala se u samom centru medijske delatnosti i za analizu otvorila čitav niz simboličkih formi u kojima se poredak izražava i očuvava. Ponovnim otkrićem ideologije u medijskim analizama razvio se interes za ideološku strukturu vesti i, još opštije, medijski tretman eksplicitno 'kontroverznih' tema, kao što su industrijski sukobi ili rasni odnosi" (Milivojević, 2001, str. 173.).

Dakle, ideologija je prisutna u medijskoj produkciji mnogo više nego što se u početku bavljenja medijskim analizama pretpostavljalo. Medijski sadržaji nisu ogledalo realnosti, već predstavljaju kompleksni reprezentacioni matriks u kome se izražavaju definicije te iste realnosti u kojoj živimo. Takav matriks je prepun slika i simbola. A slike su *političke*. Nisu neutralne. To su slike koje pokušavaju da nam uvek govore. Zato Hartli naglašava da su „slike postojeći tragovi društveno-ekonomskih sukoba (konflikt), lojalnosti (konsenzus) i ideologija (prakse dosezanja značenja), preko čitavog spektra od tvrdih javnih politika do intimnih ličnih kultura" (Hartley, 1992, str. 29.).

To znači da moramo biti svesni mogućih medijskih učinaka pošto su uvek rezultat upotrebe različitih kodova. Tako npr. vesti nisu „liste činjenica i događaja" (Bignell, 2002, str. 79.) kakvim ih zdravorazumski možemo olako prihvatiti, već reprezentacije proizvedene uz pomoć različitih kodova. A pošto kodovi „poseduju društvene dimenzije" (Bignell, 2002, str. 79.), ono što percipiramo, na prvi pogled, samo kao medijski posao zapravo uvek afirmiše postojeće društvene odnose. Time se još jednom pokazuje kako kodovi imaju svojevrsni ideološki status što znači da zapravo nikad ne mogu biti neutralni. Zbog toga je važno utvrditi kakvi su nivoi reprezentovanja i značenjski aspekti u formiranju naslova novinskih tekstova o Romima i na koji način jezik postaje delatan u oslovljavanju ove manjine, koja poseduje vrlo nizak nivo društvene i političke moći.

METODOLOGIJA

Budući da je danas već sasvim jasno kako medijski sadržaji nisu samo puka kombinacija reči (Baresch, Hsu i Reese, 2010), neophodno je pružiti detaljniji uvid u naslove kao najistaknutije delove novinskih tekstova. Iarovici i Amel navode da naslov treba posmatrati kao posebnu vrstu teksta, da je njihova uloga označena prvenstveno pozicijom koju zauzimaju, dakle, na početku, izdvojeno čak i u grafičkom smislu, i da poseduju istovremeno i semantičku i pragmatičnu funkciju (1989, str. 441.). U literaturi se takođe navodi da su naslovi najkreativniji delovi novinarskog pisanja, najviše čitani delovi članka, pregovarači između priče i čitaoca, tekstualni artefakti itd. (navedeno prema: Isani, 2011).

U istraživanjima novinskih naslova koriste se i kvantitativne i kvalitativne metode istraživanja. U ovom radu opredelili smo se za upotrebu prvenstveno kvalitativnih tekstualnih analiza, dublju semiološku analizu i analizu mikro-okvira. Iako se analize najčešće primenjuje na cele novinske tekstove, smatramo da je izbor reči u naslovima uvek povezan ne samo sa semiološkim obrascima, već i sa uokviravanjem, ali i sa formiranjem i izražavanjem identiteta kroz različite strategije imenovanja. Analiza mikro-okvira rađena je prema modelu koji je primenio Martin Koubek dekonstruišući okvire identiteta i mobilizacijske strategije u romskoj štampi na primerima samoimenovanja u cikličnom rasporedu od po pet godina (Koubek, 2017). Na temelju ovakvog pristupa, na sličan način smo u našem istraživanju mikro-okvire identifikovali fokusirajući se na ciklični raspon od po tri godine počevši od 2009. Zašto je u istraživačkom smislu ova godina važna? Tada je po prvi put u Srbiji usvojen Zakon o zabrani diskriminacije što je trebalo da utiče i na promenu novinarskog izveštavanja i podizanje etičkih standarda. Istraživanja u periodu pre 2009. godine pokazuju visok stepen kršenja medijskih etičkih standarda, diskriminaciju, govor mržnje i etiketiranje u pristupu i obradi tema o romskoj etničkoj manjini (Simeunović Bajić, 2014).

U novinskoj dokumentaciji Ebart u pretraživanju prema zadatim terminima *Romi* i *Cigani*, izlistano je blizu 700 tekstova u kojima se pojavljuju ovi termini u 2009, 2012, 2015. i 2018. godini. Za analizu mikro-okvira koji se prepoznaju već u samim naslovima izabrano je 163 tekstova. Definisani su sledeći mikro-okviri: 1. Prostorna neodređenost i problemi raseljavanja; 2. Romi kao nasilnici; 3. Romi kao žrtve; 4. Pomoć za Rome; 5. Romantičarski obrasci romskih proslava; 6. Opšti romantičarski mit.

ANALIZA MIKRO-OKVIRA

Prostorna neodređenost i problemi raseljavanja

Od onog što je u univerzalnim značenjima romskosti – *Rromanipe(n)* – i „nepomućene usklađnosti sa tradicijom" (Todorović, 2014b, str. 58.) predstavljalo vekovima veliku prostornu pokretljivost došlo se u savremenim medijskim opisima do isključive spacijalne problematike koja se pretače u drugačije vrste simbola (*limeni domovi* („Limeni domovi samo za beogradske Rome", 2009), *kontejner anarhija* („Kontejner anarhija", 2009), *SOS kontejnneri* („Umesto hleba, Romi u SOS kontejnerima", 2009), *kamenolom opasan mržnjom* („Kamenolom opasan mržnjom", 2012)) upućujući na segregaciju. Ako Romi žive u *limenim domovima* i *SOS kontejnerima*, a pritom su deo *kontejner anarhije*, onda simbolika prostorne izolovanosti postaje jasnija. Jezik, kao apstraktni sistem u kome postoji arbitrarna veza između označitelja i onoga što je označeno, ideološki je obremenjen i pokazuje načine na koji se društveni stavovi formiraju. Tako, izraz *kontejner* denotirajući pokretne kuće u koje se smeštaju Romi kao dokaz o brizi lokalnih vlasti, na drugom latentnom nivou zapravo konotira usku povezanost sa predmetom za odlaganje smeća. Time se, „slučajno ili ne, ideološki vrši poistovećivanje jedne etničke manjine sa otpadom, jer se i Romi i otpad smeštaju u kontejnere" (Simeunović Bajić, 2014, str. 97.).

ПОЛИТИКА

БЕОГРА

Уместо хлеба, Роми у СОС контејнерима

Отварање киоска за угрожене становнике престонице, у којима ће по нижим ценама моћи да се купују пекарски производи и основне животне намирнице, одложено је јер су се Роми уселили у контејнере за које је било предвиђено да буду преуређени у мале продавнице.

Радње за сиромашне грађане најављене су из Уније пекара Србије, а отварање првих било је предвиђено за крај априла. Међутим, како су контејнере за становање добили Роми расељени из новобеоградског Блока 67, то је одложено.

– Задатак општине био је да Унији пекара Србије обезбеди локације и прикључке за воду и струју, а понудили смо им и контејнере које смо добили као донацију и које дуго нисмо користили. Међутим, када су Роми пресељени у Орловско насеље, одлучено је да им општина Звездара уступи те контејнере – објаснила је Марија Лековић, члан општинског већа Звездаре.

Она је додала да је општина, за сада, обезбедила четири локације за СОС пекаре које би до краја маја требало да почну да раде.

– Реч је о Орловском насељу, Босутској улици, окретници тролејбуса 29 и аутобуса 18 у насељу Медаковић 3 и о Ђерам пијаци – казала је Лековићева.

И Зоран Пралица, председник Уније пекара Србије, који је први и најавио отварање киоска за угрожене, каже да губитак контејнера одлаже отварање ових радњи, будући да нема довољно средстава за куповину монтажних објеката.

– Тражимо решење, па не могу да прецизирам када ће прва продавница бити отворена. Морамо да пронађемо најјефтиније решење, како бисмо сутрађанима могли да понудимо артикле по најповољнијим ценама – рекао је Пралица.

Пре више од месец дана из Уније пекара Србије најављено је отварање СОС пекара, налик на контејнере за становање, у којима би осим пекарских производа, млека и меса, и артикли попут брашна, уља и шећера били на попусту од пет до 15 одсто. Ниске цене ће, према речима Зорана Пралице, омогућити пословање без маржи, а минимална зарада биће неопходна само како би запосленима могле да се исплаћују плате.

С. Д.

Ватр

Slika 1. *Politika*, 7. 5. 2009.

Dalje, naslovi konstantno proizvode značenja o romskim selidbama koje ne prolaze bez problema: „Romi će se seliti ako dobiju stan i posao" (2009), „Romi odbili smeštaj" (2009), „I Romi se sele iz Leskovca" (2015), „Rešavaju problem Roma u naselju Blaževo" (2012), „Romi iseljeni iz fabrike" (2012). Naslov „I Romi se sele

iz Leskovca" (2015) potencira egzistencijalnu krizu budući da je Leskovac ekonomski nerazvijen grad na jugu Srbije, a time se afirmiše stav da, ako se iz tog grada sele Romi, to znači da u njemu nema života ni opstanka. Na ovakve lingvističke paradigme o neprimerenom rezidencijalnom statusu nadovezuju se spektar stereotipa o drugosti romskog načina života prvenstveno plasiran u tabloidu *Kurir* („Ni Cigani neće Rome", 2009; „Niko ih neće", 2009). Poigravanje pejorativnim izrazom *Cigani* i politički korektnim *Romi* formira binarni opozit *mi* i *oni* unutar iste etničke manjine, ali se takođe i podrugljivo ukazuje na neznanje samih pripadnika manjine ko se naziva Romima, a ko Ciganima.

Romi kao nasilnici

U predstavljanju Roma kao nasilnika najčešće se koriste kolektivne, a ne individualne uloge. „Svi Romi su isti" jedan je od potencijalnih značenjskih aspekata koji pokazuje visok stepen negativnog tretmana prema ovoj etničkoj manjini. Pošto se senzacionalistički naslovi sa ovakvim značenjima najčešće pojavljuju u tabloidima, možemo govoriti o svojevrsnoj tabloidnoj medijskoj politici u kojoj se afirmiše etnička pripadnost i krši pretpostavka nevinosti, odnosno potencijalni krivci se osuđuju i pre donetih presuda: „Starca pretukli pa zadavili zavesom" (2018), „Kamenicama branili barake" (2009), „Prevršili" (2009); „Novobeograđani taoci deset ljudi" (2009); „Prosjačenje za bogaćenje" (2009), „Foliranti" (2009), „Ciganski gazda trguje nesrećom" (2009). U poslednjem naslovu ponovo se koristi izraz *Cigani*, te se medijska pažnja koncentriše oko opasnosti koju predstavlja *ciganski gazda* čije su osobine negativno personalizovane i podignute na nivo ontološkog zla.

УТОРАК 7. АПРИЛ 2009. ГЛАС ЈАВНОСТИ www.glas-javnosti.rs

ГРАДСКЕ ВЛАСТИ ОПТУЖИЛЕ ВОЂУ ЦИГАНА ДА МАНИПУЛИШЕ СИРОТИЊОМ

Ciganski gazda trguje nesrećom

Њихов вођа има стан на Чукарици, а с друге стране наговара их да спавају на отвореном, рекли представници града. Сем три породице, Цигани јуче одбили понуду града да се жене, деца и старци збрину

Цигани из Блока 67 чије су дивље подигнуте куће порушене у петак, пристали су да их Центар за социјални рад попише, али не и понуду градских власти да се деца, жене и старији збрину у неки од прихватних центара док се пронађе трајно решење.

Наиме, Центар за Социјални рад општине Нови Београд пописао је само оне Цигане, с пребивалиштем у Београду, а само три мајке са петоро деце и двоје стараца пристало је на привремени смештај на основу плана који су предложили секретари за дечију и социјалну заштиту Љиљана Јовчић, односно Владан Ђукић.

Међутим, Љиљана Јовчић, је изјавила да су циганске породице изманипулисане јер слушају „наредбе њиховог вође".

- Њихов вођа има стан у општини Чукарица, а с друге стране наговара их да спавају на отвореном. Прихватилишта и прихватне станице су обезбеђене за све који изразе жељу да иду. Нажалост, појединци на овај начин злоупотребљавају незбринуте породице. Обезбеђени су и храна, нега и превентивна здравствена заштита, док се не реши питање смештаја-објаснила је Јовчићева.

Трговина несрећом некима се добро исплати

За дошљаке нема места

Градоначелник Драган Ђилас изјавио је јуче после састанка са представницима Обса и УНХЦР да ће за становнике дивљег насеља са пребивалиштем у Београду бити обезбеђен адекватан смештај, а да ће они који нису из Београда морати да се врате у средине из којих су дошли.

Током посете градских функционера многи Цигани су оптужили градоначелника Београда Драгана Ђиласа да „износи нетачне информације о њиховом представнику Енверу Ковачију и поручили да ће му радо поклонити комби и два телефона".

Ђилас је, такође, изнео податак да Ковачи има стан на Чукарици и да је објекте у нехигијенском насељу издавао за 50 евра, док су га појединци Цигани оптуживали да има десет барака и да им је „наплаћивао од 30 до 50 евра, као и да су струју плаћали од 1.000 до 1.500 динара".

Ковачи, који је председник Удружења Рома расељених са Косова, негирао је оптужбе да наплаћује бараке, као и то да има стан на Чукарици, већ да живи у Земуну и да „господину Ђиласу смета ако неки Циган има комби или телефон".

Екипа Гласа јуче је отишла у Улицу Браће В... виђа 34 у Белим во... како би проверила ... Енвер Ковачи, кој... ворио на протес... име становника ... ског насеља код ... живи на тој адрес... тим, члан пород... ту сада живи изја... се породица Ков... лила пре годину... не зна њихово ... пребивалиште.

- Знам да је ... пио кућу од н... ске породице ... мање од год... изјавила је М... Комшије су ... тврдиле да ... живела им... дица с кој... ницирали".

Slika 2. *Glas javnosti*, 7. 4. 2009.

Romi kao žrtve

Dnevne novine *Danas* prednjače u broju naslova koji pokazuju pozitivne primere suživota Roma sa većinskim narodom ili rezultate dobrih projekata. Naslovi u kojima se govori o Romima kao žrtvama diskriminacije u najvećoj meri objavljivani su takođe u dnevnim novinama *Danas*. Takvi naslovi su deskriptivni i ne podležu senzacionalizmu. Takav naslov je i u *Pregledu* – „Romi žrtve diskriminacije" (2009) – ali u *Dnevniku* je, na primer, objavljen metaforični naslov „Večno isključivani i proganjani" (2015). Česti su naslovi u kojima se govori o grafitima mržnje prema Romima. Naslov „Uhapsili me i odrali od batina" (2015) je veoma senzacionalistički. Primetno je da se čak i u ovakvim naslovima gde bi trebalo da se čitaocu skrene pažnja na učestale napade na Rome provlače tvrdi stereotipi o posebnom romskom mentalitetu koji je poznat po varanju, krađama i kriminalu. Tako se možemo zapitati zašto u naslovu „Poruke mržnje na kući bivšeg robijaša" (2017) mora da se naglašava da je pripadnik romske etničke manjine istovremeno i bivši robijaš. Jedan od odgovora može biti sadržan u činjenici da se na taj način proizvodi etnička distance i generalizacija.

Pomoć za Rome

Ovaj mikro-okvir funkcioniše kao potvrda infeoriornosti socijalno-ekonomskog statusa romske etničke manjine. Kako bi se takav položaj delimično popravio, različite institucije pružaju pomoć Romima. Međutim, medijska pažnja usmerava se više na planove, a manje na konkretnu realizaciju. Zato često možemo da čujemo najave da će biti izgrađeni stanovi, ali ne nalazimo vesti u kojima se govori da su se Romi uselili u te stanove. Ponekad naslovi svojim izabranim rečima intoniraju simbolički prelaz od inferiornog socijalno-ekonomskog statusa ka povlašćenom položaju, jer se njima najbrže dodeljuju stanovi – „Romi do krova brže od plana" (2018) – ili se samo njima dele stanovi – „Grad deli stanove Romima" (2009). Sledeći naslovi takođe pripadaju ovom okviru: „Socijalizacija raseljenih Roma" (2009), „Paketi za ugrožene" (2009), „Paketi za siromašne" (2009), „Kupatila za Rome" (2012), „Cigani dobili poklone" (2009). Poslednji od njih koristi politički nekorektan izraz *Cigani*.

Romantičarski obrasci romskih proslava

Jedan od obrazaca koji je tokom vremena poprimio romantičarske elemente jesu romske proslave među kojima je najznačajnija slava Đurđevdan. Ovaj mikro-okvir vezuje se uz ciklični vremenski plan. Slike iz romskog života upotpunjene su stereotipima o jagnjetini, pesmi i svečanom odelu: „Jagnjetina, pesma i svečano odelo" (2018); „Đurđevdan uz pesmu i jaganjce na ražnju" (2018). Metaforični naslov koji pobuđuje pozitivne emocije i reprodukuje predstave o Romima koji vole pesmu i igru objavila je *Politika*: „Romi igrom slave ljubav" (2009).

слава Ђурђевдана у ромском насељу у Крњачи Фото Д. Ћирков

Slika 3. *Politika*, 23. 12. 2009.

No, iste novine objavile su i naslov iz koga se prepoznaju dva sukobljena diskursa, slavlje i protest: „Romi protestuju i slave" (2009).

Opšti romantičarski mit

Na romantičarske obrasce romskih proslava nadovezuje se opšti romantičarski mit o Romima kao o čergarskom strastvenom narodu. Svakako da je na izgradnju tog mita uticala istorijska činjenica da Romi predstavljaju jedan od „najpatrijarhalnijih i najarhaičnijih etnosa" (Mirga i Mruz, 1997) i da nikada i nigde nisu formirali svoju državu. Putovanje je jedan od centralnih simbola, a upečatljivi snažni likovi stvoreni su u različitim vrstama umetnosti. Stalna i neiscrpna potraga za slobodom ukazuje na sudbinsku povezanost Roma sa prirodom. Postoji nekoliko naslova koji se formiraju pod uticajem pozitivnih romantičarskih predstava: „Osuđeni na lutanje i strast" (2012); „Proglasio bih čergu za zastavu slobode" (2018), „Vetrovi me lome, ja teram po svome" (2015). Međutim, poslednji naslov je iz pesma Džeja Ramadanovskog, savremenog pevača romskog porekla, čime se ovaj mit postavlja u nešto moderniji diskurs. U dobroj novinarskoj praksi ne preporučuje se uzimanje citata za naslove, pogotovo ne ako su deo folk pesama. Ovakav način formiranja naslova nije bio očekivan za ozbiljne novine sa dugom tradicijom, *Politiku*.

Još jedan važan primer korišćenja ovog mikro-okvira, ali u drugačijem svetlu, jeste naslov „Misterija gena evropskih Roma" (2012). Ovde se pozitivni romantičarski obrasci pretaču u negativne konotacije koje upućuju na drugost romske etničke manjine. Potencira se genetska razlika i koristi senzacionalistički izraz *misterija*. Metonimijske i sinegdohtske slike u rudimentarnim i svedenim izabranim rečima upućuju na to da su nam Romi daleki i strani.

POLEMIKE NAUČNIKA: IZ KOJE KASTE POTIČU ROMI

Misterija gena evropskih Roma

Slika 4. *Blic*, 5. 12. 2012.

Ovde je takođe reč o još jednoj značajnoj pojavi. Naime, u onlajn izdanju naslov istog teksta izgleda sasvim drugačije: „Genetičari tvrde: Evropski Romi potiču od indijske kaste". Ovaj naslov je, za razliku od prethodnog u štampanom izdanju, sasvim deskriptivan. Nema upućivanja na drugost, a fotografija pokazuje povezanost sa romantičarskim obrascima predstavljanja Roma.

BLIC > VESTI > SVET

Genetičari tvrde: Evropski Romi potiču od indijske kaste

M.A. · 04.12.2012. 19:52 · Komentara: 82 Like 7 Share Твитуј

Slika 5. *Blic*, https://www.blic.rs/vesti/svet/geneticari-tvrde-evropski-romi-poticu-od-indijske-kaste/3b8dd53, pristupljeno 22. 12. 2018.

Postavlja se pitanje zašto se ovo čini. Bez dodatnog istraživanja ne možemo iznositi tvrdnje, ali naglašavamo da ovo nije neretka pojava. Takođe se često u 2009. godini koristio izraz Cigani, dok se u narednim godinama na ovaj izraz sve manje nailazi: „Cigani iz 25 gradova Srbije" (2009), „Cigani ili Romi" (2009), „Cigani dobili poklone" (2009), „Ni Cigani neće Rome" (2009), „Druženje s Ciganima" (2015).

Na kraju izdvajamo dva naslova koja ne pripadaju definisanim mikro-okvirima, ali na najadekvatniji način reprezentuju sveukupnost problema sa kojima se susreću Romi u savremenosti: „Sakupljanje života" (2009), „Začarani krug bede" (2009). Iako metaforični, ovi naslovi suštinski odražavaju položaj najugroženije manjine u Srbiji.

Nakon sprovedene analize, nametnuli su nam se sledeći zaključci:

1. Slike o Romima u medijima još uvek su u dobroj meri stereotipne i generalizovane, filtrirane kroz senzacionalističke matrice;
2. Romi se najčešće kao subjekti medijskog predstavljanja pojavljuju kroz kolektivne, a ne kroz individualne uloge;
3. Korišćenje pejorativnog izraza *Cigani*bilo je u 2009. godini dosta zastupljeno, dok se kasnije u naslovima od ovog izraza sasvim odustaje što pokazuje učinke donetog Zakona o zabrani diskriminacije i
4. U naslovljavanju tekstova za štampana i onlajn izdanja (sasvim ili skoro identičnim) primećuje se bitna razlika: naslovi u onlajn izdanjima sukorektnije napisani, dok su oni drugi u mnogo većoj meri interpretativni ili senzacionalistički.

ZAKLJUČAK

Zanimanje za Rome u svetskim relacijama, izazovi evropske integracije i pritisci iznutra od strane „trećeg" sektora usmerili su vlasti u našoj zemlji na preduzimanje konkretnih koraka u pogledu obezbeđivanja temeljnih preduslova kvalitetne integracije romskog naroda u širu zajednicu. Slobodni smo u oceni da danas u Srbiji nema stigmatizacije romske manjine sa vrha, što potvrđuju u svojim izjavama i romski politički prvaci. Njihova dalja očekivanja usmerena su ka lokalnim organima vlasti i kreću se od zamerki za sporost u realizaciji slova zakona do optužbi za isključivanje iz planiranja i dešavanja u lokalu. Naravno, i za tromo reagovanje ili nesankcionisanje pojedinačnih slučajeva diskriminacije. Sa druge strane, individualni primeri kršenja

zakonske regulative od strane samih Roma, o čemu se obilato medijski izveštava, izazivaju negativni odijum većinskog građanstva i podstiču stigmatizaciju „odozdo". Zahtevi za ostvarivanjem prava romske i ostalih manjina doživljavaju se kao direktno umanjivanje ili ugrožavanje prava većine. Predstoji mukotrpno menjanje svesti građana prema Romima.

Koreni izvesno slabašnim rezultatima romskog uključivanja u srpski socijalni prostor, a bez preterivanja se može konstatovati i većine balkanskih zemalja, leže u: 1. usvojenim stereotipima (najčešći susreti s Romima prosjacima i preprodavcima), 2. postojanju značajne socijalne distance, 3. nedostatku poštovanja i razumevanja romskog jezika, istorije, tradicije, umetnosti i običaja (neznatna zastupljenost u medijima i nastavnim programima) i 4. retkim bliskim susretanjima romskog i neromskog stanovništva. Rečju, u *nedovoljnom poznavanju romske kulture od strane neroma*.

Važnu ulogu u prevazilaženju diskriminacije i dostizanju ravnopravnog tretmana romske zajednice u srpskom društvu u budućnosti odigraće njihova medijska prezentacije kao kolektiviteta specifičnog etničkog i kulturnog identiteta i tradicije. Nakon višedecenijskog stvaranja stereotipa o Romima, red je da se mediji poduhvate uloge ublažavanja i uklanjanja stereotipa koji se odnose na Rome. Priča o pozitivnoj diskriminaciji u medijskom prostoru, pored obezbeđivanja ravnopravne prisutnosti Romima, podrazumeva dodatnu osetljivost u uređivačkom pristupu i izveštavanju o egzistencijalnim, društvenim i kulturnim problemima iz svakodnevnice sa kojima se suočava romska zajednica. Na romskom primeru, mediji su u prilici da u srpski komunikacijski prostor postuliraju kolektivno poimanje različitosti kao vrednosti i tolerancije kao brige za drugog, a ne samo kao trpljenje drugog.

Iako smo o tome već izveštavali (Todorović i Đorđević, 2010), još jednom potcrtavamo mere koje mogu doprineti poboljšanoj medijskoj promociji romske manjine:

1. razvijanje većeg senzibiliteta većinskih medija za izveštavanje o različitosti, preciznije, osposobljavanje urednika i novinara za kvalitetnije i adekvatnije prezentovanje manjinske problematike široj javnosti,
2. upoznavanje šire javnosti sa romskom tradicijom i kulturnim stvaralaštvom, odgovarajućim programskim sadržajima na nacionalnom i lokalnim javnim servisima u udarnim terminima,
3. okretanje kampanje opismenjavanja pripadnika romske populacije i podizanja svesti o neophodnosti uključivanja romske dece u redovno školovanje,
4. podsticanje bilingvalnih i multilingvalnih emisija u elektronskim medijima radi navikavanja i savladavanja jezika sredine,
5. obezbeđivanje prevoda za sadržaje na romskom jeziku za široku publiku kojoj je jezik većine zajednički komunikacioni kanal,
6. proširivanje programa na romskom jeziku na kanalima državne televizije – RTS-a,
7. zapošljavanje određenog broja novinara romske nacionalnosti u državnim i lokalnim javnim servisima,
8. organizovanje novinarske i tehničke obuke za medijske saradnike iz romske populacije u lokalnim zajednicama (pomoćnici u medijskim timovima; dopisničko izveštavanje o dnevnim događajima; timski rad u velikim radio emisijama i kampanjama, rad u redakcijama koje proizvode specijalizovane emisije na romskom jeziku itd),
9. podrška medija u formiranju romskih redakcija po regionima,
10. osnivanje i osnaživanje nezavisnih i profesionalnih romskih medija,
11. afirmisanje etičkog stava da je nedopušteno izveštavati o pojedinačnim incidentima na način koji žigoše čitavu zajednicu,
12. isticanje i osuda otvorenih rasističkih ispada, ali i šire zajednice ukoliko ih ne sankcioniše,
13. pronalaženje afirmativnih priča umesto fokusiranja na negativne vesti o Romima i
14. medijsko istraživačko izveštavanje o aspektima romskog marginalizovanog položaja.

Literatura

1. Barany, Z. (2002). *The East European Gypsies. Regime change, marginality, and ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University press.
2. Baresch, B., Hsu, S. H. i Reese, S. (2010). The power of framing: New challenges for researching the structure of meaning in news. U S. Allan (Ur.), *The Routledge companion to news and journalism* (str. 637-647.). London; New York, N. Y.: Routledge.
3. Bašić, G. (2010). *Politička akcija (Romski pokret i promene).* Beograd: Čigoja štampa.
4. Bignell, J. (2002). *Media. Semiotics*: *an introduction* (2nd ed). Manchester: Manchester University press.
5. Ђорђевић, Д. Б. (2011). *На коњу с лаптопом у бисагама (Увод у ромолошке студије)*. Ниш; Нови Сад: Машински факултет у Нишу и Прометеј.
6. Đorđević, D. B., Todorović, D. i Milošević, L. (2004). *Romas and others – Others and romas (The social distance)*. Sofia: Institute for social values and structures „Ivan Hadjiyski".
7. Đorđević, J. (1939). *Javno mnjenje*. Beograd: Izdavačka zadruga politika i društvo S.O.J.
8. Gofman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization ofexperience.* Cambridge, MA.: Harvard University press.
9. Gofman, E.(1981). *Forms of Talk.* Oxford: Blackwell.
10. Hall, S. (1997). The Work of Representation. US. Hall, (Ur.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (str. 13-69.). London: SAGE; Open University.
11. Hall, S. (2001). Kome treba identitet? *Reč*, *64*(10), 215-233.
12. Hartley, J. (1992). *The politics of pictures: The creation of the public in the age of popular media*. Perth: Psychology press.
13. Iarovici, E. i Amel, R. (1989). The strategy of the headline. *Semiotica, 77*(4), 441-460. DOI:
14. 10.1515/semi.1989.77.4.441
15. Isani, S. (2011). Of headlines & headlinese: Towards distinctive linguistic and pragmatic genericity. *ASp, 60*, 81-102. Dostupno na: http:// asp.revues.org/2523 (30. 9. 2018.) DOI: 10.4000/asp.2523
16. Jakšić, B. (2015). *Romi u Srbiji (Između nakovnja siromaštva i čekića diskriminacije)*. Zemun: Mostart.
17. Jakšić, B. i Bašić, G. (2002). *Romany settlements living conditions and possibilities of integration of the Roma in Serbia*. Beograd: Ministry of human and minority rights Serbia and Montenegro.
18. Jakšić, B. i Bašić, G. (2005). *Umetnost preživljavanja (Gde i kako žive Romi u Srbiji)*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
19. Jovanović, Đ. (2003). Mimikrija Roma – poslednje utočište. U D. Todorović (Prir.), *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana* (str. 345-349.). Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu; Sven.
20. Koubek, M. (2017). What's in a name again? The identity frames and mobilisation strategies of Czech Romani and Pro-Romani activists. *Ethnicities*, *17*(6), 816-843. https://doi.org/10.1177/1468796817709845.
21. Kunczik, M. i Zipfel, A. (1998). *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
22. Linström, M. i Marais, W. (2012). Qualitative News Frame Analysis: A Methodology. *Communitas, 17,* 21-38. Dostupno na: journals.ufs.ac.za/index.php/com/article/download/991/980/
23. Lippman, W. (1922). *Public opinion*. San Diego, CA.: Harcourt, Brace & Co. Dostupno na: https:// wwnorton.com/college/history/america-essential-learning/docs/WLippmann-Public_Opinion-1922.pdf
24. Mašović, D. (2000). The Romanies in Serbian (Daily) Press. У Д. Б. Ђорђевић (Ур.), *Роми – социолошки*

увид (стр. 99-107.). Ниш: Комренски социолошки сусрети и Пеликан принт.

25. Milivojević, S. (2001). Ideološki rad medija. *Nova srpska politička misao*, *8*(1–4), 233-249.
26. Milošević, L. i Stojić-Atanasov, G. (2003). Predstavljanje nacionalnih manjina: analiza sadržaja tiskanih medija u Srbiji. *Međunarodne studije*, *3*(3), 60-78.
27. Mirga, A. i Georgi, N. (2004). Romi u dvadeset prvom veku. U D. B. Đorđević (Prir.), *Romi – od zaboravljene do manjine u usponu* (str. 11-40.). Niš: Odbor za građansku inicijativu.
28. Mirga, A. i Mruz, L. (1997). *Romi – razlike i netolerancija*. Beograd: Akapit.
29. Митровић, А. (1996). Положај Рома у друштву – могући приступ истраживању ромске популације. У М. Мацура і В. Становчић (Ур.), *Положај мањина у Савезној Републици Југославији* (стр. 807-818.). Београд: САНУ.
30. Oliver, P. i Johnston, H. (2005). What a Good Idea! Frames and Ideologies in Social Movement Research. UH. Johnston i J. Noake (Ur.), *Frames of Protest: Social Movements and the Framing Perspective* (str. 185-203.). Lanham, MD.: Rowman and Littlefield. Dostupno na: https://www.ssc.wisc.edu/~oliver/wp/wpcontent/uploads/2015/06/OliverJohnstonFramesIdeologyMoby2000.pdf
31. Radovanović, S. i Knežević, A. (2011). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Romi u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Romi.pdf
32. Симеуновић Бајић, Н. (2014). *Медијска слика Рома у Србији (Дискурзивна анализа новинских текстова /2001-2007/)*. Београд: Институт за новију историју Србије.
33. Тодоровић, Д. (2007). *Друштвена удаљеност од Рома (Етничко-религијски оквир)*. Ниш; Нови Сад: Филозофски факултет у Нишу; Stylos.
34. Тодоровић, Д. (2011). Роми на Балкану и у Србији. *Теме*, *35*(4), 1137-1174.
35. Тодоровић, Д. (2014a). Стање и перспективе политичког активизма међу Ромима пентекосталцима у југоисточној Србији. *Теме*, *38*(3), 999-1018.
36. Todorović, D. (2014b). Kulturni identitet Roma. U V. Sokolovska (Ur.), *Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji* (str. 57-77.). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
37. Todorović, D. i Đorđević, D. B. (2010). The Profile of Roma in Majority Media (A Sheme for a Theoretical Research Framework). *Balkan Journal of Philosophy*, *2*(2), 165-174. DOI: 10.5840/bjp2010229

Tekstovi iz novina:

1. Cigani dobili poklone. (2009., 20. aprila). *Kurir.*
2. Ciganski gazda trguje nesrećom. (2009., 7. aprila). *Glas javnosti.*
3. Cigani ili Romi. (2009., 6. maja). *Blic*.
4. Cigani iz 25 gradova Srbije. (2009., 1. juna). *Kurir.*
5. Druženje s Ciganima. (2015., 24. februara). *Politika.*
6. Đurđevdan uz pesmu i jaganjce na ražnju. (2018., 7. maja). *Blic*.
7. Foliranti. (2009., 10. aprila). *Kurir.*
8. Genetičari tvrde: Evropski Romi potiču od indijske kaste. (2012., 4. decembra). *Blic.* Dostupno na: https://www.blic.rs/vesti/svet/geneticari-tvrde-evropski-romi-poticu-od-indijske-kaste/3b8dd53
9. Grad deli stanove Romima. (2009., 5. februara). *Press*.
10. I Romi se sele iz Leskovca. (2015., 15. septembra). *Blic.*
11. Jagnjetina, pesma i svečano odelo. (2018., 6. maja). *Alo*.

12. Kamenicama branili barake. (2009., 4. aprila). *Glas javnosti*.
13. Kamenolom opasan mržnjom. (2012., 25. jula). *Politika*.
14. Kontejner anarhija. (2009., 6. aprila). *Danas*.
15. Kupatila za Rome. (2012., 9. aprila). *Večernje novosti.*
16. Limeni domovi samo za beogradske Rome. (2009., 7. februara). *Politika*.
17. Misterija gena evropskih Roma. (2012., 5. decembra). *Blic.*
18. Ni Cigani neće Rome. (2009., 10. aprila). *Kurir.*
19. Niko ih neće. (2009., 7. juna). *Kurir.*
20. Novobeograđani taoci deset ljudi. (2009., 23. aprila). *Glas javnosti.*
21. Osuđeni na lutanje i strast. (2012., 30. maja). *Večernje novosti*.
22. Paketi za siromašne. (2009., 16. marta). *Kurir.*
23. Paketi za ugrožene. (2009., 16. marta). *Večernje novosti.*
24. Poruke mržnje na kući bivšeg robijaša. (2017., 8. decembra). *Blic.*
25. Prevršili. (2009., 23. aprila). *Kurir.*
26. Proglasio bih čergu za zastavu slobode. (2018., 13. aprila). *Danas.*
27. Prosjačenje za bogaćenje. (2009., 10. aprila). *Glas javnosti*.
28. Rešavaju problem Roma u naselju Blaževo. (2012., 1. oktobra). *Blic*.
29. Romi će se seliti ako dobiju stan i posao. (2009., 7. aprila). *Dnevnik*.
30. Romi do krova brže od plana. (2018., 16. maja). *Večernje novosti.*
31. Romi igrom slave ljubav. (2009., 23. decembra). *Politika*.
32. Romi iseljeni iz fabrike. (2012., 21. septembra). *Večernje novosti*.
33. Romi odbili smeštaj. (2009., 6. aprila). *Narodne novine*.
34. Romi protestuju i slave. (2009., 9. aprila). *Politika*.
35. Romi žrtve diskriminacije. (2009., 20. februara). *Pregled*.
36. Sakupljanje života. (2009., 17. aprila). *Ekonomist*.
37. Socijalizacija raseljenih Roma. (2009., 6. septembra). *Glas javnosti.*
38. Starca pretukli pa zadavili zavesom. (2018., 12. januara). *Informer.*
39. Uhapsili me i odrali od batina. (2015., 18. juna). *Informer.*
40. Umesto hleba, Romi u SOS kontejnerima. (2009., 7.maja). *Politika*.
41. Večno isključivani i proganjani. (2015., 9. aprila). *Dnevnik*.
42. Vetrovi me lome, ja teram po svome. (2015., 10. maja). *Politika*.
43. Začarani krug bede. (2009., 6. novembra). *Danas*.

'PICTURES' ABOUT GYPSIES AND ROMA IN SERBIA: DECONSTRUCTING NEWSPAPER HEADLINES

ABSTRACT

Back in 1922, in his famous book Public Opinion, Walter Lippmann described in a simple, but very specific and clear way, how the "pictures in our heads" were created. He would say that the only perceptions of events which we did not take part in are actually our mental images of those events, which is why he noticed very early, not only the biological and psychological predisposition of human beings for this, but he also very accurately explained the consequences of such perceptions in social reality. More than that, Lippmann suggested that public opinion is shaped by the massive influence of stereotypes which are the basis of every code. Much later, Jonathan Bignell used Saussurean tradition as a basis and developed a system of media semiotics, using and explaining codes from a primarily social aspect. Thus, he analyzed the codes from newspaper discourses and concluded that these articles, which are used to communicate with readers, have a sort of ideological function, which means that, in fact, they can never be neutral. By referring to these two authors, as well as to others from the field of media and society, the goal of this paper is to identify the levels of representation and meanings of newspaper headlines which use the following two terms: Gypsies and Roma. How does a language become effective when addressing a minority? How are the codes, which help us understand who are Gypsies and who are Roma agreed upon? Do we actually understand the difference between these two terms? To what extent do newspaper headlines affect the pictures in our heads? Why are there different headlines for one and the same article in printed newspapers and online editions? In order to try to answer these questions, we will analyze news headlines published over a period of several years. This paper will primarily use semiotic and discourse analysis.

Key words: *newspaper headlines, pictures, social reality, Gypsies, Roma, Serbia*

Dragan Todorović
Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu, Srbija
dragan.todorovic@filfak.ni.ac.rs

TOLERANCIJA, MULTIKULTURALIZAM I INTERKULTURALIZAM NA BALKANU[1*]

SAŽETAK

Multikulturno društvo *bi trebalo imati karakteristike društva u kome različite etničke grupe žive zajedno, ali bez interakcije. U njemu se manjinske grupe pasivno tolerišu, ali nisu prihvaćene od većinske grupe. I****nterkulturalno društvo*** *bi trebalo definisati kao društvo gde različite grupe žive zajedno, razmenjuju životna iskustva, poštujući međusobno različite stilove života i vrednosti. Zato bi korektna polazna definicija interkulturalizma bila da je interkulturalizam* ***kritika i alternativa multikulturalizma****. Moguće je da pripadnici različitih kultura žive* ***jedni pored drugih****, i to je najbitnija odlika multikulturnih društava. Interkulturno društvo označava društvo u kome živimo i stvaramo ne* ***jedni pored drugih****, već* ***jedni sa drugima*** *i* ***jedni za druge****.*
Shodno izrečenom, savremenom balkanskom društvu predstoji ***prerastanje iz multikulturnog u interkulturno****, odnosno* ***širenje i usvajanje ideje i prakse interkulturalizma u višekulturnoj zajednici****. Preciznije rečeno, razvijanje koncepta kulturne i obrazovne politike koji će unapređivati poštovanje kulturnog diverziteta i voditi stvaranju društva u kojem se različite kulture prožimaju.*

Ključne reči: *Balkan, dijalog, tolerancija, multikulturalizam, interkulturalizam*

UVOD

Na putu njihove unutrašnje demokratske stabilizacije, ali i reintegracije u moderni svet, balkanskim zemljama u tranziciji nedostaje razvijen *regionalni identitet*, kao *transnacionalni oblik interesnog povezivanja*.[1] Kao nova i autentična sfera ispoljavanja građanskog društva, regionalno povezivanje može pomoći zemljama Balkana u sticanju statusa *ravnopravnog partnera* sa razvijenim Zapadom. Dobra strana balkanskog regionalizma ogledala bi se i u reafirmisanju ideje *građanskog aktivizma*, kao već pomalo napuštene forme participacije širokog kruga građana u bavljenju pitanjima od važnosti za njihov svakodnevni život. No, kakva je veza između regionalnog povezivanja i tolerancije u etnički, konfesionalno i religijski heterogenim balkanskim društvima? Tolerancija je temeljna pretpostavka civilnog društva. Ona nikako ne znači biti samo trpeljiv prema drugom i drugačijem (rasi, etnosu, religiji, konfesiji...). Pogrešno je toleranciju poimati kao trpljenje nečega, jer trpi se ono što se mora. Samosavlađivanje i briga za drugog u njenoj je osnovi. Tolerancija se i ispoljava u našem odnosu spram onoga što nam nije blisko, u spremnosti da se u sučeljavanju različitih argumenata iznađe

* Pripremljeno u okviru projekta *Održivost identiteta Srba i nacionalnih manjina u pograničnim opštinama istočne i jugoistočne Srbije* (179013), koji se izvodi na Univerzitetu u Nišu – Mašinski fakultet, a finansira ga Ministarstvo prosvete i nauke RS.

[1] Još je sredinom devedesetih godina prošlog veka A. Molnar (1994, str. 150.) prognozirao da „put do Evrope kao regiona vodi preko (postkomunističke) istočne Evrope kao regiona, koji verovatno neće biti moguć pre nego što se razviju još uži regioni (srednjoevropski, balkanski, itd.)".

kompromisno rešenje, ali i ispoštuje dogovoreno. Naravno, postoje i granice tolerancije, kada se netolerancija iskazuje prema onome što ometa sprovođenje tolerancije – nacionalizam, fašizam, rasizam itd.
Tolerantno odnošenje prema „drugom" i „drugačijem" podrazumeva i *dijalog* sa „onima pokraj nas". Na samom početku novog milenijuma najznačajnije vrednosti postaju *pluralnost*, koja poštuje integritet raznih tradicija, i *dijaloški pristup* prema drugim narodima, religijama i konfesijama. Dijalog je put ka harmoniji, proces unutar koga se neprestano smenjuju uloge „učitelja" i „učenika", spremnost da se „daje", ali i da se „prima". Dijalog upućuje na prožimanje kultura, na uzajamno primanje i davanje – „dar i uzdarje", što je daleko viši nivo od puke tolerancije. Dakle, tolerancija je predložak za dijalog – bez podloge koju ona podastire, nema ni prožimanja kultura. No, iako prirodni, dijalog nije i obavezni nastavak tolerancije; moguća je tolerancija bez dijaloga i bez želje da se drugi iznutra bolje upozna. Tako stupamo na teren teorijskih rasprava o suštini *multikulturalizma* i *interkulturalizma*.

O SUŠTINI MULTIKULTURALIZMA

Multikulturalizam ima svoju „domovinu" i svoje korene – realna multikulturna društva u evropskom kulturnom prostoru. Termin *multikulturalizam* prvi je upotrebio kanadski premijer Pjer Trido (Trideau) u jednom govoru iz 1971. godine. Društveno-naučne discipline i filozofija ozbiljno su se upustile u njegovo razmatranje tek osamdesetih godina i, naročito, tokom poslednje decenije dvadesetog veka. Istorijska prethodnica multikulturalizma bio je *kulturni pluralizam*, kojim je označavan tolerantan odnos između nacionalnih kultura, bez uvažavanja odnosa između kultura na subnacionalnom nivou. *Multikulturalizam* se definiše kao „ideja ili ideal o skladnom suživotu različitih etničkih i kulturnih grupa u okviru pluralističkog društva" (Stojković, 2004, str. 147.), odnosno je „zasnovan na ideji jednakog dostojanstva različitih kulturno definiranih skupina i zajednica koje uspostavljaju suživot u jednom demokratskom društvu, kao i na vjerovanju prema kojemu svako ljudsko biće ima pravo rasti u okviru vlastite kulture (a ne da mu se nameće kulturni identitet svojstven većini u dotičnom društvu)" (Veljak, 2017, str. 222.).
U početku je multikulturalizam, najčešće, prepoznavan kao sastavnica tradicionalnog političkog okvira javnog života u SAD-u (Sjedinjenim Državama). Specifičan splet istorijskih okolnosti – prisustvo autohtonih naroda, uvoz robova iz zapadne Afrike, različite religijske grupe među prvim naseljenicima, anglosaksonsko poreklo ekonomske i političke elite i uloga imigracije u naseljavanju zemlje – izrodio je ideju o *meltingpot*-u (loncu za pretapanje), zajedničkom imenitelju za sažimanje raznolikog etničkog iskustva američkog kontinenta. Ali, prigušeno šezdesetih i sedamdesetih godina, a sve glasnije poslednje dve decenije isteklog veka, ispostavljani su zahtevi za očuvanjem sopstvenog identiteta od strane etničkih grupa, za koje se verovalo da su davno „istopljene". Time su otvorene diskusije o monolitnosti „američkog sna" i suštinskom nerazumevanju između monokulturne bele većine, nesklone promeni i multikulturnih etničkih manjina, željnih izmene sopstvenog, manje-više nezavidnog položaja. Multikulturalizam je napustio okvire same Amerike i vratio na evropsko tle rasprave o načinima uređenja pluralističkih identitarnih odnosa.
U javnom prostoru sukobljavale su se dve politike: „politika jednakog građanskog prava" i „politika razlike": „Dok politika dostojanstva nastoji da promoviše nediskriminaciju među svim građanima na način koji je 'slep za razliku', politika razlike često redefiniše nediskriminaciju tako što zahteva izdiferenciran tretman koji je zasnovan na individualnoj i kulturnoj osobenosti" (Dolmear, 2002, str. 314.). Inspirisan multikulturalističkim zahtevima u svojoj zemlji, posebno zahtevima kvebečke manjine za unapređivanjem frankofonske kulturne tradicije, jedan od vodećih kanadskih filozofa Čarl Tejlor (Taylor) u tekstu *Politika priznanja* upozorava da nije moguća neutralnost u situaciji kada jedni nastoje da sačuvaju kulturnu osobenost, a drugi da promovišu interes individua. Zato predlaže jedno diferencirano viđenje koncepcije javnog života: „Bez sumnje, sve

je više društava danas koja postaju multikulturalna u smislu da uključuju više od jedne zajednice koja teži kulturnom opstanku. Rigidnosti proceduralnog liberalizma mogle bi vrlo brzo postati neprihvatljive za svet sutrašnjice" (Tejlor, 2000, str. 36.).[2]

Prema francuskom političkom analitičaru Andrei Sempriniju (Semprini), multikulturalizam, suštinski, pokreće tri pitanja: pitanje *različitosti*, pitanje *prava manjina* u odnosu na većinu, i pitanje *identiteta* i njegovog priznavanja. U knjizi istoimenog naslova, a u skladu sa paletom postojećih odgovora na postavljene upitnosti,[3] on vrši klasifikaciju pristupa multikulturalizmu u savremenim razvijenim zemljama. Postoje: 1. *klasičan politički liberalni model* (oštro razdvaja *javnu* /pravo glasa, sloboda izražavanja i udruživanja, poštovanje zakona, plaćanje poreza/ i *privatnu* sferu /religiozna verovanja, polnu pripadnost, moralni izbor, običaje, ponašanje/ čovekovog života u društvu); 2. *multikulturni liberalni model* (omekšava granicu između javne i privatne sfere, proklamujući unutar društvenog prostora postojanje jedne centralne, „monokulturne" zone i mnoštva perifernih zona u kojima sve grupe raspolažu svojom autonomijom); 3. *maksimalistički multikulturni model* (odbacuje mogućnost postojanja jedne zajedničke sfere i na prvo mesto stavlja različite vrste *kolektivnih* identiteta /rasni, etnički, verski itd./ i zahteve za njihovim priznavanjem) i 4. *modelkorporativnog multikulturalizma* (različite etničke, rasne, verske grupe i društveni pokreti samo se instrumentalizuju od strane velikih multinacionalnih kompanija zarad sopstvenog profita, a ne zbog afirmisanja grupa i ostvarivanja njihovog blagostanja).[4]

I pored postojanja privida alternativa, autor upućuje na „poteškoću da se sagleda jedan *autentični* multikulturni prostor, u kojem bi različite grupe mogle da dožive zadovoljenje svojih zahteva za priznavanjem i identitetom, ali i da sačuvaju mogućnost postojanja jedne kolektivne dimenzije – koja prevazilazi horizonte etniciteta – kao i građanskih i demokratskih institucija". Uslovi za izgradnju takvog jednog prostora bili bi: „sve značajnija uloga koju imaju individualističke instance (lično ostvarenje, unutarnjost bića, subjektivnost), sociokulturološki faktori (vrednosti, stilovi života, privatna sfera) i zahtevi za identitetom (potreba za priznavanjem, afirmacija posebnosti)" (Semprini, 2004, str. 120-121.).

Multikulturni liberalni model Kanađanina Vila Kimlike (Kymlicka), jednog od najznačajnijih savremenih teoretičara multikulturalizma, zasad najbolje podnosi testove svakodnevnice. U njegovoj interpretaciji ovaj pojam označava institucionalno *odvajanje* kulturnih zajednica unutar jedne političke zajednice radi očuvanja i zaštite njihovog posebnog identiteta. Kritikujući klasičan politički liberalni model i *etno-kulturnu neutralnost* liberalnih država, oličenih najpre u ponašanju SAD-a u upravljanju etnokulturnomheterogenošću, on nudi liberalno-demokratski koncept *etnokulturne pravde*, koji uključuje postojanje odvojenog prostora za manjine i ravnomerniju podelu javnog prostora u društvu, a bazira se na integraciji manjina u dovoljno široko postavljenu *socijetalnu kulturu*.[5]

---

[2] Nažalost, Tejlor ostaje u začaranom krugu samoobnove liberalnog društva, koje bi i da ostane liberalno i da poštuje raznolikost, odnosno teži da izmiri „jednako priznavanje" liberalizma i „posebno priznavanje" multikulturalizma. Iscrpno o politici priznanja u: Tejlor, Apaja, Habermas, Rokefeler, Volzer i Vulf, 2003.

[3] Pojedini autori naglašavaju kako ne postoji jedinstveni EU model multikulturalizma, već da evropske zemlje uređuju svoje modele prema uzusima sopstvene prošlosti i tradicije. U skladu sa ovakvim određenjem, Melita Richter-Malabotta (2005) razlikuje francuski „asimilacijski" model, nemački „gastarbajterski" model, italijanski model segmentiranog pluralizma, te britanski, holandski i severnoamerički model „paralelnih svetova".

[4] Detaljan osvrt na pomenutu klasifikaciju u: Turza, 2000.

[5] „Pod socijetalnom kulturom podrazumevam teritorijalno koncentrisanu kulturu utemeljenu u zajedničkom jeziku koji se koristi u širokom spektru socijetalnih institucija, kako u javnom tako i u privatnom životu (škole, mediji, pravo, ekonomija, državna vlast, itd.). Ova kultura pokriva celokupnu oblast ljudskih aktivnosti, uključujući socijalni, obrazovni, religijski, ekonomski i rekreacioni život. (...) Moguće je da mere državne vlasti ohrabruju afirmaciju dve ili više socijetalnih kultura unutar jedne zemlje..." (Kymlicka, 1999, str. 22., 24.).

Sam Semprini, međutim, procenjuje da, kako političke institucije proistekle iz zapadne kulture, tako ni njihovi najistaknutiji uglednici nisu istinski zainteresovani za promociju različitosti. U prilog ovakvoj oceni idu i najnovija dešavanja na globalnoj pozornici. Svetsku javnost uzburkao je svojom knjigom „Who Are We? (The Challenges to America's National Identity)" Semjuel Hantington (Huntington), nadaleko poznati autor *Sukoba civilizacija* i *Trećeg talasa*. U njoj proklamuje misiju spasavanja „američke duše" ponovnom afirmacijom jedinstva i zajednice, a ne raznovrsnosti, kao preovlađujućih američkih vrednosti. Poput brojnih drugih kritičara, multikulturalizam proglašava antizapadnom ideologijom i otvoreno ga napada da promocijom i jačanjem rasnih, etničkih, kulturnih i drugih subnacionalnih identiteta, pre svega u obrazovnoj sferi, dekonstruiše američki kulturni i politički identitet. Željena američka vizija multikulturalizma je *suživot u „meltingpot"-u*.

RAZLIKOVANJE MULTIKULTURALIZMA I INTERKULTURALIZMA

U evropski kontekst postavljeno, preispitivanje politike proširenja EU prema zapadnobalkanskim zemljama nakon odbacivanja Evropskog ustava u Holandiji i Francuskoj, odnosno uslovljavanje zemalja kojima je priznata perspektiva članstva u EU (Rumunija, Bugarska, Hrvatska) i onih koje tek očekuje kandidatura doslednim sprovođenjem državno-pravnih reformi, svedoči o zebnjama briselskog kluba. Iako se zamračivanje evropske perspektive i posredne najave odlaganja prijema novih članova opravdavaju funkcionalnim i finansijskim ograničenjima daljeg širenja evropske porodice, zatim „apsorpcionim zamorom", čak potrebom pojedinih sadašnjih članica da odobrenje za prihvatanje novih članica zatraže od svojih građana na referendumu, a državama regiona nude se specijalni multilateralni odnosi sa EU pre dostizanja punopravnog članstva i forma „privilegovanog partnerstva" – očigledno je da kopni evropska ideja o što širem jedinstvu u različitosti.[6] U situaciji kada celom Balkanu evidentno izmiče bliska perspektiva EU članstva, između redova, javlja se zapitanost: ne postaje li od ključnog značaja jačanje balkanskih regionalnih inicijativa i čvršće međusobno povezivanje putem neformalnih mreža?[7]

Smatramo da se u pozadini svega nalazi *nerazumevanje bitimultikulturalizma*, premda mu pojedini domaći autori (Divjak, 2001; Lošonc, 2001; Tripković, 2004, 2005), gradacijom njegove višeslojnosti, pokušavaju sagledati perspektivu.

M. Tripković (2005, str. 90-91.) obrazlaže: „Naime, dok *multikulturalnost* označava realno *stanje*... dotle bi *multikulturacija* značila *proces* zasnovan na ideji ili idealu o tolerantnom, ravnopravnom, harmoničnom, prožimajućem (sa)odnosu i zajedničkom (su)životu različitih kultura i potkultura u okviru jednog užeg ili šireg socijalnog prostora (lokalnog, regionalnog, državnog, međudržavnog ili svetskog). Drugim rečima, iako je svako društvo manje ili više multikulturno, *ne teže sva društva multikulturaciji*... ideal multikulturacije... u praksi lako može da bude (zlo)upotrebljen i da sklizne u ideologiju *multikulturalizma*, shvaćenu kao sistem ideja u kojima su na prikriven način izraženi neki parcijalni položaji, interesi i vrednosti pojedinaca i društvenih skupina, a koji dakako žele da se predstave kao 'opšti' društveni interesi." Ali i dodaje: „U principu, multikulturacija je smeštena između krajnosti kulturne asimilacije i kulturne izolacije i zasniva se zapravo na principima mnogostrane akulturacije ili interkulturacije". Tripković u pojmu *multikulturacije* sažima principe *interkulturalizma*, onako kako ga mi shvatamo i razumemo, a pod pojmom *multikulturalizma*, koji kritikuje, podrazumeva klasični politički liberalni model, u savremenosti zaogrnut plaštom dominantne univerzalne masovne kulture.

[6] Jedinstveno evropsko tržište dodatno strahuje od „došljaka" koji bi da uživaju u blagodetima njihovih uređenih i stabilnih država i od povećanja konkurencije na tržištu radne snage, ugrožavanjem radnih mesta i obaranjem cene rada nelojalnom konkurencijom od strane siromašnih komšija sa evropskog istoka i sa Balkana.

[7] Iscrpno o multikulturalističkim praksama u Evropi i na Balkanu u: Bašić, 2018; Bašić, Žagar i Tatalović, 2018; Lošonc i Prole, 2012; Mesić, 2006; Миодраговић, 2016; Stanković-Pejnović, 2010a, 2010b.

Za Alpara Lošonca (2001, str. 23.) multikulturalizam je izraz unutrašnje dinamike moderniteta, a njegova „prosvetiteljska" uloga sadržana je u činjenici da zaoštrava dileme demokratskog identiteta liberalnog društva u svetlu kulturalnog pluralizma. Sa posebnim osvrtom na iskustvo regiona centralne i istočne Evrope, ide, međutim, upozorenje da prosta konstatacija egzistencije distinktivnih identiteta nije dovoljna: „Tek ukoliko se pokaže da postoji interes za komunikaciju koja nas može promeniti, i ukoliko postoji spremnost da rizikujemo samopromenu, može se govoriti o akceptiranju drugog kulturnog identiteta... U protivnom slučaju samo smo svedoci ideologiziranja kulturnog pluralizma i instrumentalizovanja multikulturalizma u aktuelpolitičke svrhe, kao i nevoljnog prihvatanja različitosti". Autor dobro uočava da priznavanje drugih jeste nužan, ali ne i dovoljan uslov njihovog prihvatanja i usmerava kreatore multikulturne politike na proširivanje domašaja, za šta, po nama, multikulturalizam nije sposoban.

Slobodan Divjak (2001, str. 43-44.) otvoreno kritikuje ideologiju radikalnog kulturnog pluralizma, odnosno maksimalističkog multikulturalizma, zbog „shvatanja posebnih kultura kao zatvorenih, statičnih, homogenih i ekskluzivnih entiteta", uz dodatno obrazloženje da se „ne može odobriti pristup kulturi koji na proces interakcije jedne kulture sa drugima i na praksu učenja od drugih gleda kao na pretnju njenom 'integritetu', a ne kao šansu za vlastito obogaćivanje". Ostvarivanje ovih vidno interkulturalističkih tendencija autor sagledava u skladnom spoju između umerenog multikulturalizma, građansko-liberalnog modela države i evropskog konstitucionalizma: „S obzirom na prethodno izrečeno, sledi da se Srbija mora konstituisati kao uravnotežena kombinacija građansko-liberalnog i multikulturnog modela u kojoj neće biti doveden u pitanje bar minimum zajedničkog političkog i pravnog identiteta, ukoliko hoće da figurira kao moderni i relativno stabilni društveni poredak" (Divjak, 2001, str. 46.).

Kako je napred već potcrtano, ako multikulturalizam shvatimo samo kao koegzistenciju različitih kultura, onda su među njima moguće tenzije i sukobi, tj. između naroda kao njihovih nosilaca. Današnje multikulturne zajednice najčešće se iscrpljuju u prostoj koegzistenciji različitosti, bez *interkulturne komunikacije* ili, kako je opisuje Z. Golubović (1999), kontinuirane kulturne interakcije, putem koje dolazi do difuzije kulturnih elemenata i stilova između različitih kolektivnih i individualnih identiteta. Različitosti su u multikulturalizmu više koegzistirale nego što su se realno međusobno prožimale. Dakle, razmatrajući mogućnosti inoviranja obima i sadržaja multikulturalizma mi činimo propust, jer se on dalje od onog što jeste – kulturni model koji uvažava različitosti i pruža im mogućnost da u miru uživaju i razvijaju sopstveni kulturni identitet – ne može proširiti. Može se jedino zameniti *interkulturalizmom*.[8] Ili, kako to opisuje J. Kardos (Cardos) (1998, str. 9.), podržavajući razvijanje zajednica u kojima bi manjinske grupe stupale u dodir sa dominantnim kulturama kroz ravnopravnu interakciju: „*Multikulturno društvo* bi trebalo imati karakteristike društva u kome različite etničke grupe žive zajedno, ali bez interakcije. U njemu se manjinske grupe pasivno tolerišu, ali nisu prihvaćene od većinske grupe. *Interkulturalno društvo* bi trebalo definisati kao društvo gde različite grupe žive zajedno, razmenjuju životna iskustva, poštujući međusobno različite stilove života i vrednosti." A T. Inđić (1995, str. 245.) dopisuje: „Poznavanje i razumevanje drugih kultura i uspostavljanje pozitivnih odnosa razmene i uzajamnog obogaćivanja među različitim kulturnim komponentama u okviru jedne zajednice (države ili zajednice više država, ili čitavog sveta) jeste suština *interkulturalizma*".

Zato bi korektna polazna definicija interkulturalizma bila da je interkulturalizam *kritika i alternativa multikulturalizma*. Moguće je da pripadnici različitih kultura žive *jedni pored drugih*, i to je najbitnija odlika multikulturnih društava. Interkulturno društvo označava društvo u kome živimo i stvaramo ne *jedni pored drugih*,

[8] „Naime, sami prefiksi u nazivima impliciraju tu razliku: izraz *inter* (lat. među) podrazumijeva dinamiku i suodnošenje dok izraz *multus* (lat. mnogi, mnogo) upućuje tek na istodobno postojanje više različitih elemenata, u ovom slučaju – kultura" (Čačić-Kumpes, 1998, str. 75.).

već *jedni sa drugima* i *jedni za druge*. U središtu interkulturalnih zahteva nalazi se *vrednovanje različitosti*. Iskustvo različitosti i susret sa drugim omogućuju pojedincu da razvija sopstveni identitet upoređujući ga sa drugim modelima identiteta i dovodeći ga do samospoznaje da *približavanje drugom ne znači udaljavanje od sebe*. Interkulturalizam obuhvata *jedinstvenost u različitostima*, izbalansiranu i kvalitetnu zastupljenost svih etničkih činilaca u jednom društvu. Interkulturno opštenje postaje jasno konstituisana, teorijski i empirijski utemeljena oblast naučnog istraživanja (ključna područja istraživanja jesu: opšti uslovi interkulturnog opštenja, mogućnosti kontakta kulturnih grupa u dodiru, struktura interkulturne komunikativne kompetencije, neverbalna komunikacija itd.) (Barrett, 2013; Čačić-Kumpes, 1998; Dragojević, 1999; Rajić, 1998).[9] Branimir Stojković (1997, str. 194.) pridružuje se mišljenju teoretičara interkulturalizma o tome da je *zajednica iskustva* ono što predstavlja osnovu za uspostavljanje uspešne komunikacije između različitih grupa: „Što je zajedničko iskustvo veće u odnosu na ukupno iskustvo svakog od učesnika u komunikaciji, to je ona lakša i bliža je unutarkulturnoj komunikaciji i obratno – manje zajedničkog iskustva znači manju mogućnost uspešne i neposredne komunikacije i situaciju čini međukulturnom".

Sa teorijskih visina posmatrano, *interkulturno društvo*, u svojoj idealno-tipskoj varijanti, jeste jedan pozitivno-utopijski projekat.[10] Real-sociološka objektivnost ne gubi iz vida da je dugačak i mukotrpan put između tolerantne koegzistencije različitih kolektiviteta i njihovih kultura, makar i kao paralelnih kulturnih univerzuma, i njihovog dinamičnog i sadržajnog uzajamnog odnosa. Ona, prema tome, nalaže ljudskoj zajednici da se tako lako ne zadovoljava tolerantnom „koegzistencijom u razlikama", već da neprestano teži višesmernoj interakciji kultura inihkolektiviteta koji konstruišu jedno multietničko društvo. Ričard Kapučinski (Kapuchinski) (2006, str. 29.), poljski pisac i novinar, lepo je opisao ova nastojanja: „Kažemo za savremeni svet da je multietnički i multikulturni ne zato što se broj društava i kultura povećao, već zato što one govore glasom sve jačim i jačim, nezavisne i odlučne, zahtevajući priznavanje svoje prave vrednosti i mesto za stolom nacija. (...) U tom budućem svetu stalno ćemo se sretati sa novim *drugim*, koji će malo-pomalo da se pomalja iz haosa i konfuzije naše sopstvene savremenosti. Moraćemo da pokušamo da ga razumemo, i da idemo ka dijalogu s njim. Taj *drugi* rodiće se iz međusobnog uticaja dva toka koji utiču na kulturu savremenog sveta: tok liberalne globalizacije, koji uniformiše našu stvarnost, i njegova suprotnost, tok koji čuva naše različitosti, našu originalnost i našu 'neproizvodljivost'."

Postavlja se pitanje kulturnih i civilizacijskih resursa balkanskih društava za prihvatanje „drugog" ne kao neprijateljskog „drugog", već kao mogućeg partnera i saradnika. Za Ljiljanu Gavrilović (2001, str. 128.) nedvojbeno je da je komunikacija među ljudima iz različitih balkanskih kulturnih modela „mogućnost saradnje, objedinjavanja, kojom obe strane (ako ih uopšte ima) pobeđuju, a koja se ostvaruje ne sukobom, već interkulturnom komunikacijom/dijalogom", pri čemu odsudnu ulogu u promociji kulturnih razlika i edukaciji o sadržajima kultura sa kojima se dolazi u kontakt pripisuje globalnoj mreži komunikacija, tj. internetu. Lino Veljak, ugledno filozofsko ime nekadašnjih jugoslovenskih prostora, naglašava da u današnjici načelno postoje dva pristupa istraživanju kulture i identiteta. Prvi ima dve dimenzije ili dva lika, a to su: a) *tradicionalistički ekskluzivizam* (sa čime se želi ići i ide u budućnost) te, b) *lažni univerzalizam* (krug obeležen lažnom alterna-

[9] Veće Evrope usvojilo je *Belu knjigu o interkulturnom dijalogu* u kojoj je došlo do zaključka da se najbolji model upravljanja međuetničkim i interkulturalnim odnosima mora temeljiti na trima zaključcima: odbacivanju multikulturalizma koji je povezan s razdvajanjem i štetan je za socijalnu koheziju, odbijanju asimilacije i kršenju prava pojedinca, promicanjem interkulturalizma kao srednjeg puta modela ravnopravnosti i jednakosti (Dimitrijević, 2009).

[10] Interkulturalizam se naročito čini nedostižnim idealom u aktivnom kontaktu s „politikom nerazlika" liberalizma, koja počiva na principima univerzalnog građanstva i individualističkog egalitarizma, a ne na ideji i promociji kolektivnih prava i grupnih identiteta i, kako vidimo, doživljava svoj *revival* na Zapadu.

tivom); turbo folk kultura predstavlja negativnu ili destruktivnu sintezu obe ove dimenzije. Drugi pak pristup – autor ga svesrdno preporučuje balkanskim zemljama – jeste *interkulturalni pluralizam*, koji predstavlja produktivnu sintezu tradicije i univerzalnosti i u funkciji je razvoja putem *vrednovanja*, *čuvanja* i *razmene* elemenata sopstvenog *kulturnog identiteta*.[11]

Balkan se oduvek nalazio na raskrsnici magistralnih svetskih puteva, na kojima se prožimaju i oblikuju ideje, običaji, kulture, tradicije i religije helenskog sveta i Rimske imperije, Vizantije, Otomanskog carstva, pravoslavnog Istoka, modernog Zapada itd. U globalni planetarni kulturni model balkanski kulturni prostor treba da se uključi upravo isticanjem svoje raznolikosti i bogatstva. U procesu saobražavanja svojih društvenih sistema evropskom ustrojstvu i evropskim demokratskim normama i vrednostima, pred balkanskim narodima jedino je dijalog ispravno sredstvo međusobne komunikacije. Shodno izrečenom, savremenom balkanskom društvu predstoji *prerastanje iz multikulturnog u interkulturno*, odnosno *širenje i usvajanje ideje i prakse interkulturalizma u višekulturnoj zajednici*. Preciznije rečeno, razvijanje koncepta kulturne i obrazovne politike koji će unapređivati poštovanje kulturnog diverziteta i voditi stvaranju društva u kojem se različite kulture prožimaju.[12]

UMESTO ZAKLJUČKA: BALKAN I INTERKULTURALIZAM

T. H. Eriksen (2004, str. 211-214.) podseća da u odnosu prema manjinama države danas pribegavaju trima glavnim metodama: 1) *asimilovanju* ili prisilnim zahtevima da se manjine odreknu specifičnih kulturnih obeležja, što konačno dovodi do nestanka manjina, 2) *segregaciji* ili fizičkom odvajanju od većine, što se najčešće opravdava navodnom kulturnom inferiornošću manjine i 3) *multikulturalizmu* ili usvajanju ideologije prema kojoj se državljanstvo i građanska prava ne vezuju za većinski kulturni identitet, ali se i ne insistira previše na njegovom bliskom povezivanju sa manjinskim kulturnim identitetima.

Na hegemonijsku politiku države manjine takođe mogu da odgovore na tri načina: 1) asimilacijom, 2) nekom formom pristanka na potčinjenost ili drugi način miroljubive koegzistencije s nacionalnom državom (pregovori oko delimične autonomije oko pitanja vere, jezika ili lokalne politike) i 3) secesijom ili istupanjem iz državnog okvira. Pobrojane mogućnosti su idealno-tipskog karaktera. U praksi će i država i manjine kombinovati prve dve strategije, a pojam koji se najčešće koristi za ove kombinacije jeste *integracija*. Integracija podrazumeva da manjina učestvuje u zajedničkim institucijama društva, a da istovremeno učvršćuju svoj grupni identitet. Zapadnim društvima sa razvijenim demokratskim institucijama, koje omogućuju viši stepen emancipacije, saradnje i integracije etničkih i verskih grupa i zajednica, „balkanski svetovi" (T. Stojanović) redovno su služili kao paradigma za marginalizaciju manjinskog, etničkog i verskog identiteta. Budućnost sopstvenog etničkog i verskog identiteta više nije neophodno graditi na opozitu sa svim onim što je iole drugačije. Sazrelo je vreme za napuštanje ksenofobičnog straha od manjina; agresivna netolerantnost većinskih nacija sa sobom je nosila samo zatvaranje nacionalnih manjina u njihove (opet nacionalne) ljušture. Nijedan od naciona neće se moći pohvaliti time kako je regulisao status nacionalnih manjina ukoliko se one i dalje budu osećale ugroženim. Podrška interkulturalističkom obrazovnom obrascu – sa najviših državnih instanci i na lokalnom planu – može odsudno doprineti prihvatanju zajedničke pluralne stvarnosti i razvijanju oblika komunikacije koji će afirmisati ono pozitivno u toj stvarnosti. Istovremeno, ideja *interkulturalizma* više ne bi predstavljala tek

[11] Beleška iz izlaganja koje je prof. Lino Veljak saopštio učestvujući u radu okruglog stola *Potrebe i mogućnosti formiranja Centra za studije balkanskih kultura na Univerzitetu u Nišu*, održanom 3. decembra 2005. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu.

[12] Podrazumeva se da bi pozitivnu kulturnu i obrazovnu politiku trebalo da prate paralelni koraci u sferi zapošljavanja i socijalne brige.

usamljena vizionarska nastojanja dobronamernih intelektualaca, već bi prerasla i razvila se u jedan novi integracijski socijalni proces.

Pritom, ne treba da gubimo iz vida dalekosežno upozorenje da „interkulturalizam ne može biti namijenjen samo drugima – manjinama, migrantima itd." (Katunarić, 1996, str. 850.). „Odgonetanje interkulturalizma" ne podrazumeva vraćanje na prevaziđene hijerarhije i isključivosti, odnosno jednostrano inkorporiranje kulturnih dostignuća većinskog od strane manjinskih naroda. Dominantna kultura treba da, na sopstvenom primeru i pre ostalih, ustrajno podržava kulturnu heterogenost,[13] nepristrasno jačajući i unapređujući manjinske kulture i obogaćujući sebe sadržajima raznolikih kulturnih formi života. Jer, interkulturna harmonija podrazumeva istinsku interakciju između kulturnih grupa i predstavlja istinski čin poštovanja i uvažavanja različitosti. Konačno, zašto opisani model preplitanja domaćih kulturnih tradicija zemlje Balkana ne bi „izvezle" Zapadu, baš kao odgovor na bespoštedno i nekritičko „obasipanje" zapadnom demokratijom kojem su izložene?[14]

Oslanjajući se na dosadašnje pokušaje (Brkić, 2011; Jovanov, 2013), predlažemo preduzimanje sledećih mera javne kulturne politike balkanskih zemalja u cilju poboljšanja i unapređenja postojećeg interkulturnog dijaloga:

- formiranje državne *Komisije za interkulturni dijalog*;[15]
- veća zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina i osetljivih društvenih grupa u zvaničnim državnim organima i telima;
- finansiranje različitih interkulturnih projekata od strane republičkih Ministarstava kulture, pokrajinskih i kantonalnih vlada, gradskih i lokalnih samouprava;
- olakšano pristupanje nadnacionalnim mrežama i fondovima EU za podršku i finansiranje interkulturnih projekata;
- promocija i omasovljenje manifestacija prekogranične saradnje;[16]
- unapređenje turističkih potencijala u pograničju;[17]
- osnaživanje organizacija civilnog društva da promovišu interkulturni dijalog (finansijske, poreske i druge olakšice);
- organizacija okruglih stolova, tribina i debata o interkulturnom dijalogu;
- zajedničko oglašavanje svetovnih i religijskih institucija u osudi svih izliva rasizma i ksenofobije;

[13] Intelektualnog poštenja radi, treba reći da je „negostoljubivost prema razlici" sadržana i u politički obojenim zahtevima određene manjinske etničke zajednice za participiranjem u kulturnom životu većinskog naroda, uz istovremeno odbijanje da, pod plaštom očuvanja sopstvenog identiteta, kulturni elementi većinskog naroda delotvorno učestvuju u njihovim kulturnim manifestacijama. A baš se takvim može okarakterisati ponašanje glasnogovornika albanske nacionalne manjine u Srbiji i Makedoniji.

[14] Još je istekom prošle decenije Jadranka Čačić-Kumpes (1998, str. 76.) dobro zapazila: „Unatoč naviještenoj uzajamnosti i ravnopravnom sudjelovanju i razmjeni između svih kultura dosadašnje europskointerkulturalističko iskustvo pokazuje da se ta politika najčešće svodila na uključivanje migranata i njihovih marginaliziranih kultura u društvo primitka. Takav pristup odudara od temeljnih interkulturalističkih načela."

[15] U Srbiji je 2007. godine, u okviru Ministarstva kulture RS, formirana istoimena komisija.

[16] Na planinskom prelazu *Kadibogaz* između Knjaževca u Srbiji i Belogradčika u Bugarskoj, jednom godišnje organizuje se *granični sabor*: otvaraju se granice i formira međuzona od nekoliko stotina metara u koju mogu ući, imati kontakte i zabavljati se građani i jedne i druge države. Detaljno u: Krstić, 2011.

[17] Lovački savez Centralne Srbije duže od dve decenije organizuje *Srpsko-rumunske susrete prijateljstva lovaca* između lovaca iz Šumadije i Županije Karaš Severin. Zavičajno društvo Timočana-Torlaka iz Minićeva u Srbiji i Torlačko društva „Ždrepče" iz Belogradčika u Bugarskoj održavaju jednom godišnje zajedničke celodnevne programe druženja: krajem marta manifestaciju „Torlačko veče" u Minićevu i novembra ili decembra meseca „Susret Torlaka" („Turlaškasrešta") u Belogradčiku.

- proizvodnja dokumentarnih emisija i sličnih programa koji bi ukazivali na primere „dobre interkulturne prakse" u različitim regionima;[18]
- multijezičke redakcije i sekcije pri medijskom javnom servisu;
- *Nedelja gastronomije* – afirmacija balkanskih kuhinja na lokalnim manifestacijama;[19]
- *Susreti religija i vera* – zajednički programi tradicionalnih crkava i verskih zajednica na lokalnom nivou;
- *Književni i umetnički festivali* – saradnja balkanskih književnika i umetnika;[20]
- *Pozorišni festivali* – zajednički nastupi balkanskih pozorišta;[21]
- *Muzički festivali* – promocija balkanske tradicionalne muzike;[22]
- *Horske svečanosti* – nastupi balkanskih muzičkih horova;[23]
- *Dečiji festivali* – susreti dece Balkana i Evrope;[24]
- *Sportske igre* – susreti sportista iz balkanskih zemalja;[25]
- realizovanje nastupa mladih umetnika iz različitih nacionalnih zajednica i usmeravanje na saradnju i zajedničke projekte;[26]

[18] O nadaleko poznatom Saboru trubača u Guči snimljena su dva dokumentarna filma: „Brasslands" (Zemlja trube) Amerikanca Adama Bogofa i Džeja Artura Sternberga i „Rock the Trumpet" (Drmaj trubom), turskog reditelja Sali Saliji-Salinija, kao i igrani film „Guča!" reditelja Dušana Milića.

[19] „Sajam etno hrane i pića" u Beogradu je najveća i najstarija smotra proizvođača tradicionalnih prehrambenih proizvoda u Srbiji, koja se održava od 2006. godine.

[20] Od 1991. godine se nadomak Niša održava Međunarodna književna kolonija „Sićevo", javna manifestacija pod pokroviteljstvom niške Galerije savremene likovne umetnosti, koja okuplja najznačajnije niške, srpske i izabrane književnike iz inostranstva. U Vrbasu se od 1969. godine održava „Festival poezije mladih", koji je okupljao mlade neafirmisane pesnike iz nekadašnje Jugoslavije, a i danas je jedna od najznačajnijih poetskih manifestacija namenjena mladim pesnicima iz Srbije i regiona.

[21] U Užicu (Srbija) se od 1996. godine održava Jugoslovenski pozorišni festival „Pozorište bez prevoda". Polovinom februara 2019. godine u Plevenu u Bugarskoj osnovana je međunarodna pozorišna asocijacija „7 plus". Asocijaciju čine pozorišta iz Poljske, Rusije, Litvanije, Estonije, Makedonije, Bugarske i Srbije. Od ove godine u Nišu se održava pozorišni festival „Teatar na raskršću", na kome će biti izvedene predstave iz Srbije i iz okruženja (Slovenija, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora), a planirana je i tribina pod nazivom „Teatar Balkana, saradnja na raskršću". Ideja je da se ponude različite platforme za dijalog stvaralaca i mogućnost saradnje – od razmene programa i umetnika, susreta različitih generacija, do koprodukcija. Sa sloganom „Ceo grad je pozornica" u Nišu se, u organizaciji Studentskog kulturnog centra od 2011. godine održava međunarodni festival studentskih pozorišnih scena „Urban fest", čiji repertoar uglavnom čine predstave studentskih i omladinskih pozorišta iz regiona.

[22] „Dragačevski sabor trubača" u Guči započeo je 1961. godine kao godišnji trubački festival i festival folklora i narodnog stvaralaštva zapadne Srbije, ali se u svetski priznato nadmetanje majstora limene trube i preplitanje srpskih i romskih „trubačkih dijalekata" vinuo tek poslednjeg desetleća.

[23] Od 1966. godine u Nišu se svake druge godine održava festival horova pod nazivom „Jugoslovenske horske svečanosti" (danas „Internacionalne horske svečanosti"). Program festivala obuhvata nastupe horova iz celog sveta, kao i prateće događaje poput tematskih tribina, horskih ateljea, izložbi i sl. U Negotinu se od iste godine održavaju „Mokranjčevi dani", horske muzičke svečanosti u čast najistaknutijeg srpskog kompozitora Stevana Stojanovića Mokranjca, uz učešće horova iz regiona.

[24] Manifestacija *Radost Evrope*, najveća i najstarija međunarodna manifestacija dečjeg stvaralaštva, ustanovljena davne 1969. godine. Pored muzičkog nastupa, grupe dece Evrope prikazuju igru, kulturu i običaje svoje zemlje i druže se nedelju dana u srpskoj prestonici.

[25] Međuopštinske omladinske sportske igre opština sa tromeđe Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, najveća smotra amaterskog sporta na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi, održava se od 1964. godine.

[26] „Gitarart letnji festival" (*Guitar Art SummerFest*) u Herceg Novom u Crnoj Gori od 2006. godine okuplja vodeće svetske virtuoze na gitari, ali i zaljubljenike u gitaru među osnovnoškolcima, srednjoškolcima i studentima sa balkankog prostora. U Nišu se od 2004. godine održava međunarodno takmičenje gitarista „Naissusguitar festival", na kome se takođe predstavljaju istaknuti gitaristi.

- podsticaj kulturnog amaterizma nacionalnih zajednica;[27]
- podrška otvaranju i radu *Domova kulture* nacionalnih manjina;[28]
- upoznavanje sa praznicima i običajima manjinskih naroda i njihovo zajedničko proslavljanje;[29]
- književni seminari o stvaralaštvu pisaca iz redova manjinskih nacionalnih grupa;[33]
- organizovanje multikulturnih volonterskih kampova za decu i omladinu;[31]
- kreiranje edukativnih programa za osnovne i srednje škole o interkulturnom dijalogu;[32]
- uvođenje *Romologije* kao akademske discipline koja bi pružala znanja o Romima kao transgraničnoj etničkoj i kulturnoj manjini na Balkanu;
- publikovanje stručnih i naučnih časopisa sa interkulturalističkim sadržajima;[33]
- učenje jezika nacionalnih manjina;
- intenzivna saradnja *Saveta nacionalnih manjina* u nacionalnim i međunarodnim okvirima.

[27] Studentski kulturni centar Univerziteta u Nišu od 2008. godine organizuje *Međunarodni studentski festival folklora*. U Vršcu se od 1993. godine organizuje međunarodni festival folklora „Vršački venac". Pokret za razvoj istočne Srbije od 2011. godine organizuje međunarodni festival folklora „Malinik".

[28] Uz podršku Grada, u Nišu se priprema otvaranje *Romskog kulturnog centra* u Mesnoj kancelariji „12. februar".

[29] „Dužijanca" je žetvena svečanost, koja se u Subotici slavi duže od jednog veka, ali kao kulturni projekat od 1993. godine obuhvata niz različitih manifestacija usmerenih na promociju bunjevačkih Hrvata. Dobar su primer očuvanja tradicije i običaja maskirane karnevalske povorke „Mačkare" sremskih Hrvata u Golubincima i „Tute" Šokaca u Bačkoj.

[30] U Hrvatskoj se realizuje književni seminar „Dani Vladana Desnice", nazvan po čuvenom hrvatskom piscu srpske nacionalnosti.

[31] Evangelistička akademija Transilvanije organizuje jednom godišnje u letnjim mesecima radni kamp „Doći, videti, spakovati"; mladi iz Srbije i Rumunije uzrasta, između 16 i 20 godina sa znanjem nemačkog jezika, nedelju dana rade, igraju se i druže u gradu Sibiu u Rumuniji, istovremeno upoznajući se sa kulturom susednog naroda.

[32] U okviru projekta „Prekograničnainterkulturalna saradnja obrazovnih institucija Republike Srbije i Republike Hrvatske", koji Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS i Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH sprovode zajedno sa Nansen dijalog centrom Srbija i Nansen dijalog centrom Osijek, u Gimnaziji „Svetozar Marković" u Subotici izvedena je od 12. do 14. oktobra 2018. godine obuka za nastavnike OŠ „Julija Benešića" (Ilok), OŠ „Matija Gubec" (Tavankut), Gimnazije „Svetozar Marković" (Subotica) i Prve srednje škole (Beli Manastir). Grupa 484 i Služba Koordinacionog tela Vlade Republike Srbije za opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa organizovali su od aprila do decembra 2017. godine na Ekonomskom fakultetu u Bujanovcu seminar stručnog usavršavanja „Mi i oni drugi", akreditovan za kompetencije interkulturne i interetničke saradnje, posebno prilagođen kulturnim specifičnostima ove zajednice i predviđen za 70 nastavnika društvenih i humanističkih nauka i jezika iz 2 srednje i 4 osnovne škole.

[33] Zavod za kulturu Vojvodine publikuje časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije „Interkulturalnost". Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu izdavač je „Balkanskih sinteza", časopisa koji objavljuje radove na jezicima balkanskih naroda.

Literatura

1. Barrett, M. (Ur.). (2013). *Interculturalism and multiculturalism: Similarities and differences*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
2. Bašić, G. (2018). *Multikulturalizam i etnicitet*. Beograd: Institut društvenih nauka.
3. Bašić, G., Žagar, M. i Tatalović, S. (2018). *Multiculturalism in public policies*. Beograd; Ljubljana; Zagreb: Institute of Social Sciences, Academic Network for Cooperation in SouthEast Europe; Institute for Ethnic Studies; Centar for International and Security Studies of Faculty of Political Sciences.
4. Brkić, A. (2011). Interkulturni dijalog kroz aktere, strategije i programe studije slučaja: Ujedinjeno kraljevstvo Velike Britanije i Severne Irske, Italija, Makedonija i Srbija. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, *18*, 49-66.
5. Cardos, I. (1998). Multikulturno obrazovanje prema interkulturnom obrazovanju. U *Obrazovanje Roma – stanje i perspektive* (str. 9-10.). Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja; Komisija za proučavanje života i običaja Roma SANU.
6. Čačić-Kumpes, J. (1998). Etničke raznolikosti u Europi i politika kulturnog pluralizma. U R. Čičak-Chand i J. Čačić-Kumpes (Prir.), *Etničnost, nacija, identitet* (str. 71-83.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
7. Dimitrijević, B. (Ur). (2009). *Bela knjiga o interkulturnom dijalogu „Živimo zajedno jednaki u dostojanstvu”*. Beograd: Ministarstvo kulture Republike Srbije.
8. Дивјак, С. (2001). Мултикултурализам – комунитаризам – либерализам. *Нова српска политичка мисао*, *VIII*(1–4), 25-47.
9. Dolmear, F. (2002). Demokratija i multikulturalizam. U S. Divjak (Prir.), *Nacija, kultura i građanstvo* (str. 303-321.). Beograd: Službeni list SRJ.
10. Dragojević, S. (1999). Multikulturalizam, interkulturalizam, transkulturalizam, plurikulturalizam: suprotstavljeni ili nadopunjujući koncepti. U J. Čačić-Kumpes (Prir.), *Kultura, etničnost, identitet* (str. 77-90.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
11. Eriksen, T. H. (2004). *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
12. Гавриловић, Љ. (2001). Меклуан и сан о Златном Добу Шљиве. *Нова српска политичка мисао*, *VIII*(1–4), 111-135.
13. Golubović, Z. (1999). *Ja i drugi (Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta)*. Beograd: Republika. Dostupno na: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi.html
14. Inđić, T. (1995). Interkulturalizam, nacija i religija. U B. Jakšić (Ur.), *Interkulturalnost u multietničkim društvima* (str. 245-263.). Beograd: Forum za etničke odnose.
15. Jovanov, L. (2013). Različite perspektive tumačenja interkulturalizma – Francuska, Nemačka, Hrvatska i Srbija. *Antropologija*, *13*(3), 109-130. (https://www.academia.edu/23874600/Razli%C4%8Dite_perspektive_tuma%C4%8Denja_interkulturalizma_-_Francuska_Nema%C4%8Dka_Hrvatska_i_Srbija).
16. Капучински, Р. (2006). Срести странца, одлучујући догађај. *Le Monde diplomatique (издање на српском језику)*, *2*(3), 28-29.
17. Katunarić, V. (1996). Tri lica kulture. *Društvena istraživanja*, *5*(5–6(25-26)), 831-858. (https://hrcak.srce.hr/31760).
18. Крстић, Д. (2011). Сабор на Кадибогазу: прилог познавању граничних сабора. *Теме*, *35*(4), 1575-1602.
19. Kymlicka, W. (1999). Etnički odnosi i zapadna politička teorija. *Habitus*, *0*, 17-63.

20. Лошонц, А. (2001). Културна плуралност: апотеоза различитости или пракса прихватања. *Нова српска политичка мисао*, *VIII*(1–4), 7-23.
21. Lošonc, A. i Prole, D. (Prir.). (2012). *Aporije multikulturalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
22. Миодраговић, Б. (2016). *Мултикултурализам: успон и пад једне идеје*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци – Факултет политичких наука.
23. Molnar, A. (1994). Socijalna, socijalno-politička i politička demokratija – mogućnosti razgraničenja, perspektive međuzavisnosti i potrebe usklađivanja. U S. Beljanski, N. Dimitrijević, D. Golubović, S. Jovanov, A. Lošonc i A. Molnar (Ur.), *Regionalizam kao put ka otvorenom društvu* (str. 107-155.). Novi Sad: VISIO MUNDI Academic Press.
24. Rajić, Lj. (1998). Interkulturalno opštenje između računa i uživljavanja. U B. Jakšić (Ur.), *Rasizam i ksenofobija* (str. 57-70). Beograd: Forum za etničke odnose.
25. Richter-Malabotta, M. (2005). Managing cultural transitions: Multi-culturalism, interculturalism and minority policies. UN. Švob-Đokić (Ur.), *The emerging creative industries in Southeastern Europe* (str. 113-125). Zagreb: Institute for International Relations.
26. Semprini, A. (2004). *Multikulturalizam*. Beograd: CLIO.
27. Stanković-Pejnović, V. (2010a). Identitet i multikulturalizam nacionalnih država na Balkanu. *Matica*, *11*(43), 127-156. (http://www.maticacrnogorska.me/files/43/05%20vesna%20stankovic%20pejnovic.pdf).
28. Stanković-Pejnović, V. (2010b). Mogu li „nacionalne države" na Balkanu negirati multikulturalizam? *Sociološka luča*, *4*(2), 103-115. (http://www.socioloskaluca.ac.me/PDF14/Stankovic-Pejnovic,%20V.,%20Mogu%20li%20nacionalne%20drzave%20na%20Balkanu%20negirati%20multikulturalizam.pdf).
29. Stojković, B. (1997). Granice, manjine i stranci u interkulturnom prostoru Balkana. U B. Jakšić (Ur.), *Granice – izazov interkulturalnosti* (str. 189-200.). Beograd: Forum za etničke odnose.
30. Stojković, B. (2004). Multikulturalizam, Balkan i planetarna kultura. U A. Semprini, *Multikulturalizam* (str. 147-159.). Beograd: Clio.
31. Tejlor, Č. (2000). Politika priznavanja. *Habitus*, *1*, 1-44.
32. Tejlor, Č., Apaja, E. K., Habermas, J., Rokefeler, S., Volzer, M. i Vulf, S. (2003). *Multikulturalizam – ispitivanje politike priznanja*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost.
33. Трипковић, М. (2004). Мултикултуралност и регионализација у условима транзиције. *Социолошки преглед*, *38*(1–2), 189-203.
34. Трипковић, М. (2005). Мултикултуралност, мултикултурација и права мањина. *Социолошки преглед*, *39*(1), 81-95.
35. Turza, K. (2000). O multikulturalizmu. *Republika*, *12*(251).
36. Veljak, L. (2017). Multikulturalizam nasuprot fundamentalizma. *Filozofska istraživanja*, *37*(2), 221-229. https://doi.org/10.21464/fi37201

TOLERANCE, MULTICULTURALISM AND INTERCULTURALISM IN THE BALKANS

ABSTRACT

A multicultural society should possess the characteristics of a society in which different ethnic groups live together, yet without interaction. In it, minority groups are tolerated passively but not accepted by the majority group. An intercultural society should be defined as a society where different groups live together and exchange their living experiences, respecting each other's different lifestyles and values. Thus, a correct starting definition of interculturalism would be that it is a critique and an alternative to multiculturalism. It is possible for members of different cultures to live next to each other, and that is the most important trait of multicultural societies. An intercultural society represents a society in which we live and create not next to each other but with each other and for each other.

Accordingly, the modern Balkan society faces the transition from the multicultural into the intercultural one, i.e. the expansion and adoption of the idea and practice of interculturalism in a multicultural society. More precisely, the development of the concept of cultural and educational policy that would improve the acknowledgement of cultural diversity and lead to the creation of a society in which different cultures intermingle.

Key words: *Balkans, dialogue, tolerance, multiculturalism, interculturalism*

IV.

Iseljeništvo

Expatriates

- Iseljeništvo: povijesni aspekti
  Emigration: historical aspects

- Migracije, iseljeništvo, Južna Amerika
  Migration, emigration, South America

- Iseljavanje i povratak: suvremeni aspekti
  Emigration and return: contemporary aspects

Matea Bačko
matea.jurica@gmail.com

POGLEDI HRVATSKE INTELEKTUALNE EMIGRACIJE NA HRVATSKO PITANJE U JUGOSLAVIJI OD 1971. DO 1990. NA PRIMJERU *NOVE HRVATSKE*

SAŽETAK

U radu autorica na temelju recentne znanstvene literature i emigrantskog časopisa **Nova Hrvatska** *analizira događaje u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, odnosno Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Razdoblje obuhvaća period od hrvatskog proljeća 1971. do početka osamostaljenja suverene Republike Hrvatske 1990. Povijesni događaji iz razdoblja 1971. – 1990. usporedno su praćeni s člancima pisanim u tom razdoblju zbog čega je moguć uvid u stavove i mišljenja autora članaka. Izneseni su stavovi časopisa o hrvatskom proljeću, uhićenjima i političkim suđenjima 1972., Titovoj smrti te o jugoslavenskoj krizi i uvođenju višestranačja. Analizirani časopis* **Nova Hrvatska** *slovio je kao jedan od najcjenjenijih i najčitanijih časopisa hrvatske političke emigracije. Glavni cilj časopisa bilo je zalaganje za samostalnost s nadom da će što prije doći do odcjepljenja države Hrvatske od ostalih republika socijalističke Jugoslavije.*

Ključne riječi: *hrvatska intelektualna emigracija,* **Nova Hrvatska**, *hrvatsko proljeće, politička suđenja, Titova smrt, višestranačje*

UVOD

Potreba za izlaženjem časopisa u emigraciji koji su se bavili problematikom hrvatskog pitanja u jugoslavenskim okvirima svjedoči o kompleksnosti vremena u kojemu se Hrvatska nalazila u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. U Hrvatskoj se nije smjelo otvoreno kritizirati vlast niti izdavati časopise koji su tematizirali nepovoljan položaj hrvatskog naroda u Jugoslaviji, pa se stoga pojavila potreba da hrvatski intelektualci u emigraciji izdaju svoj časopis. Hrvatsko iseljeništvo čini velik broj Hrvata koji su stoljećima emigrirali zbog različitih okolnosti. Tako je bilo i poslije Drugog svjetskog rata kada su brojni intelektualci izbjegli zbog straha od komunističke represije ili neslaganja s komunističkom ideologijom. S obzirom na navedeno, brojni intelektualci su uz razne političke aktivnosti djelovali i na kulturnom polju izdavajući časopise koji su se bavili političkim, društvenim i kulturnim temama, izričito kroz prizmu tzv. hrvatskog pitanja. Nezadovoljni svojim položajem unutar zajednica u kojima se nalazio, hrvatski je narod jedino rješenje vidio u stvaranju samostalne države. Upravo su taj cilj podržavali intelektualci u emigraciji koji su uređivali časopis *Novu Hrvatsku*. Radeći na promidžbi hrvatskog pitanja, časopis je pratio sve aktualne događaje u Jugoslaviji te je o tome izvještavao Zapad kritizirajući postojeću jugoslavensku vlast.

HRVATSKA INTELEKTUALNA EMIGRACIJA

Postojala su tri emigrantska vala hrvatske političke emigracije nakon Drugog svjetskog rata (Jandrić, 2003, str. 442). Nakon propasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i uspostave komunističke Jugoslavije 1945. uslijedio je prvi izbjeglički val (Jandrić, 2003, str. 441). Vojnici NDH i brojni članovi Hrvatske seljačke stranke (HSS) su s cijelim obiteljima bježali u zapadne zemlje. Drugi val obilježava razdoblje od 1955. do 1970., kada su Hrvati iz Jugoslavije emigrirali uslijed loše gospodarske situacije. To su razdoblje karakterizirali „radnici na privremenom radu u inozemstvu". Njihovim odlaskom Jugoslavija se riješila nezaposlenih osoba i nezadovoljnika vladajućim režimom koji su slanjem deviza uzdržavali režim (Jandrić, 2003, str. 442). Nadalje, treći emigrantski val nastao je gušenjem hrvatskog proljeća, kad su zemlju napustili mnogi mladi obrazovani ljudi, intelektualci, studenti. Godina 1972. obilježena je uhićenjima i progonima hrvatskih studenata i intelektualaca u domovini. Bježeći pred terorom, uhićenjima i ubojstvima, mladi intelektualci su se priključili emigraciji gdje su počeli djelovati u okrilju pojedinih emigrantskih organizacija (Jandrić, 2003, str. 443). Emigrantske grupe bile su rascjepkane, ali i aktivne. Ono što je dodatno potaknulo aktivnost emigrantskih skupina bilo je stalno praćenje istih od strane tajnih agenata Uprave državne bezbednosti (Udba) – jugoslavenske političke policije.[1] Agenti Udbe su se često ubacivali u emigrantske skupine te su na taj način bili upućeni u njihov rad (Matković, 1999, str. 223).

Politički emigranti su naselili područje Europe, Sjeverne i Južne Amerike odakle su obavljali političku djelatnost (Matković, 1999, str. 218). Komunistička vlast je hrvatsku političku emigraciju gledala kao veliku prijetnju nazivajući je „ustaškom" i „neprijateljskom" (Jandrić, 2003, str. 440). Neprijateljima režima su također smatrali i velik broj intelektualaca koji su u novonastalim okolnostima nastavili borbu za hrvatske nacionalne interese (Jareb, 2006, str. 307). Pribojavajući se za opstanak Jugoslavije, komunistička je vlast provodila ubojstva aktivista, njihovo zastrašivanje i nemogućnost slobodnog djelovanja. Hrvatska je imala najbrojniju i intelektualno najjaču emigraciju koja je bila povezana izvan zemlje i koja je stvarala svoje organizacije i promicala hrvatske ideje. Svijetu je iznosila kritičke stavove o komunističkoj vlasti i obavještavala je svjetsku javnost o potlačenosti Hrvata i njihovoj želji za osamostaljenjem (Jandrić, 2003, str. 441). Koliko se vrh komunističke vlasti pribojavao Hrvata u emigraciji svjedoči izjava Vladimira Bakarića kako „Hrvatska ima najveću i najgoru emigraciju. Najveću po broju, a najgoru jer nitko nije toliko neprijateljski raspoložen prema Jugoslaviji, kao što su Hrvati" (Jandrić, 2003, str. 445). Emigracija je djelovala na način da je organizirala seminare, dijaloge s neistomišljenicima, a izdavani su časopisi i glasila u kojima su emigranti iznosili svoje ideje, tražili očuvanje hrvatskog identiteta i kulture i rušenje komunističke vlasti (Jandrić, 2003, str. 445).

ČASOPISI HRVATSKE INTELEKTUALNE EMIGRACIJE

Časopisi hrvatske intelektualne emigracije bili su namijenjeni Hrvatima, ali i ostatku svijeta, izvještavali su s različitih političkih stajališta o stanju u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kao i o događajima i problemima u stranim zemljama u kojima je emigracija djelovala (Jandrić, 2003, str. 445). U povijesti hrvatske emigracije izlazilo je mnogo listova, glasila o domovini, a neke karakteristike su bile loša kvaliteta pisanja, kratak vijek izlaženja i financijski problemi. Glavni motivi izlaženja iseljeničkoga tiska bila je politika. Smatralo se kako će izlaženje novina u emigraciji imati utjecaja na događaje u domovini (Čizmić, 2005, str. 125).

[1] Udba je rekonstruirana nakon Rankovićeva pada 1966. i dobila je novi naziv – Služba državne bezbjednosti. Rankovićev pad se dogodio uslijed razlaza s Titom jer je Ranković imao iznimnu društvenu moć zbog čega se Tito osjetio ugroženim. U obračunu Tita i Rankovića koji se dogodio 1966., Ranković je isključen iz Centralnog komiteta, te je sam podnio ostavku na položaj potpredsjednika republike (Matković, 2003, str. 351).

Za iseljenike u zapadne zemlje nakon Drugog svjetskog rata, tisak je imao izrazito bitno značenje. Putem tiska se namjeravala oživjeti ideja o stvaranju samostalne hrvatske države. Članci su se bavili povijesnim, kulturnim, društvenim, gospodarskim temama hrvatskog naroda što je uvelike utjecalo na očuvanje nacionalne svijesti (Čizmić, 2005, str. 126). U totalitarnoj državi kao što je bila Jugoslavija, svi su mediji bili pod utjecajem vladajućeg režima. Budući da mediji nisu bili slobodni, da je postojala cenzura i da se nije moglo slobodno izražavati javno mnijenje, postojala je potreba za djelovanjem izvan granica Jugoslavije. U domovini je u komunističkom sustavu svaki pokušaj kritiziranja bio nedopušten i pitanje Hrvata i položaj Hrvatske se nije smio iznositi javno pa postojanje ovakvih časopisa ima još veću važnost jer su emigranti iznosili pitanja i probleme koji su u navedenom razdoblju okupirali većinu Hrvata u domovini i izvan nje (Jandrić, 2001, str. 225). Jugoslavenska se vlast bojala utjecaja tiska hrvatske intelektualne emigracije pa je često dolazilo do zastrašivanja, sabotiranja, špijuniranja i zabrane djelovanja. To ipak nije uspjelo zaustaviti njihov rad u inozemstvu, već je brojnost hrvatskog emigrantskog tiska u Europi postajala sve veća (Dugeč, 1998, str. 97). Na taj je način ostao pismeni trag sudbonosnog povijesnog razdoblja za hrvatski narod (Čizmić, 2005, str. 126). Među najpoznatijima su *Studia Croatica* (od 1960. u Buenos Airesu), *Kroatische Berichte* (od 1976. u Mainzu) te godišnjak *Journal of Croatian Studies* (od 1960. u New Yorku) (Brešić, 2013, str. 63).
No od mnoštva emigrantskih listova, *Nova Hrvatska* imala je reputaciju najčitanijih. Njen urednik Jakša Kušan i sam je bio politički emigrant (Spehnjak i Cipek, 2007, str. 270-271). Protiveći se komunističkom pokretu, Kušan se borio protiv jugoslavenskog utjecaja izdavajući časopis koji se bavio hrvatskom tematikom. Stoga su se morali suočavati s jugoslavenskim propagandnim aparatom koji ih je nastojao diskreditirati i smanjiti im ugled u redovima hrvatskih iseljenika (Čizmić, 2005, str. 421-422). U redovima *Nove Hrvatske* javila se ideja o pomirbi i potrebi suradnje hrvatskih partizana i ustaša kako bi zajedničkim snagama lakše došlo do uspostave hrvatske države. (Krašić, 2016, str. 28).

NOVA HRVATSKA

Nova Hrvatska bile su iseljeničke novine koje su izlazile u Londonu od 1959. sve do 1990. godine. U razdoblju od 1959. do 1974. izlazile su kao mjesečnik, a od 1974. do 1990. kao dvotjednik. List je pokrenuo Jakša Kušan koji je ujedno bio glavni urednik novina od prvog broja pa sve do kraja izlaženja. Prisiljen otići iz Zagreba i prekinuti studij prava 1955. pod optužbom za šovinizam i antijugoslavenske izjave, nastavio je studij prava u Beogradu. Prije diplome u Beogradu otišao je u inozemstvo, da bi u Nizozemskoj u Den Haagu pohađao ljetni semestar međunarodnog prava. Konačno je u Londonu studirao međunarodne odnose. Usprkos prekidu studija u Zagrebu, nastavio je održavati kontakt s prijateljima, ali s ciljem ilegalnog djelovanja. Kušan je zbog stalnog policijskog nadzora otišao u inozemstvo s namjerom pomaganja rada u zemlji. Stvorio je u Londonu mrežu suradnika s ciljem političkog odgoja društva i rada na protujugoslavenskoj propagandi u redovima hrvatskog iseljeništva, u stranim zemljama i u Hrvatskoj. U tim je okolnostima došlo do pokretanja lista *Hrvatski bilten* koji je ubrzo preimenovan u *Nova Hrvatska* (Vlašić, 2010, str. 291-292).
Adresa na kojoj je izlazila *Nova Hrvatska* punih 29 godina bila je 30 Fleet Street, London, E.C.4., England (Elezović, 2002, str. 129-132). List je pokrenula liberalno-demokratska struja hrvatskih emigranata iseljenih u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Stoga se taj list razlikovao od većine ostalih emigrantskih časopisa koje su uređivali uglavnom desni nacionalisti jer je zagovarao nacionalnu nezavisnost Hrvatske, ali iz perspektive liberalnih vrijednosti i ustavne demokratske države. Glavne teme zastupljene u listu bila su aktualna zbivanja u Jugoslaviji i Hrvatskoj te u ostatku svijeta, nacionalna povijest Hrvata i njihova opozicijska djelatnost (Vlašić, 2010, str. 291). Uredništvo je težilo argumentiranoj kritici jugoslavenskog režima pišući iz prodemokratske, proeuropske i protuustaške perspektive (Vlašić, 2016, str. 86). Na samom početku izlaženja, napisi u *Novoj*

Hrvatskoj bitno su se razlikovali od ostalih tekstova drugih emigrantskih časopisa. Naime, list je na drukčiji način iznosio stanje u Jugoslaviji i Hrvatskoj te je na drukčiji način pisao o hrvatskim komunistima. Za članove Partije se smatralo da mogu pomoći hrvatskoj borbi jer su hrvatski komunisti u podređenom položaju u odnosu na srpske. Kada bi hrvatski komunisti uvidjeli tu činjenicu, mogli bi odigrati presudnu ulogu predvođenju nezadovoljnika u Partiji i emigraciji (Krašić, 2016, str. 31-32). *Nova Hrvatska* je bila jedini list u emigraciji koji nije iz hrvatske politike izbacivao komuniste te je imao širok krug ljudi koji su informirali urednike lista direktno iz domovine (Mihaljević, 2011a, str. 35).

Uredništvo *Nove Hrvatske* nastavilo je rad koji je započeo *Hrvatski bilten*. Tako se gospodarskim temama bavio Tihomil Rađa, kulturnom rubrikom Gojko Borić, društvenom Tefko Saračević, vjerskom Marijan Radetić, socijalnopolitičkim pitanjima bavili su se Đuro Grlica i Ante Zorić, dok se pitanjima vanjske i unutarnje politike bavio urednik lista Jakša Kušan. Razlika je bila u tome što se uredništvo *Nove Hrvatske* potpisivalo, dok to nije bio slučaj u *Hrvatskom biltenu*. Uredništvo *Nove Hrvatske* se potpisivalo zbog nagađanja stare hrvatske emigracije da list radi u službi jugoslavenske države (Vlašić, 2010, str. 291).

U članku *Nova Hrvatska*, koji predstavlja ciljeve i zadaće novoga lista, stoji kako je „*Nova Hrvatska* stvorena da postane vlasništvo svih Hrvata, oružje hrvatskog javnog mnijenja, da pokaže što misli i osjeća većina." (*Nova Hrvatska*, 1959, str. 2). U članku se najavljuju budući događaji koji idu na ruku hrvatskome narodu, a zadaća *Nove Hrvatske* jest da te događaje vjerno prikaže na svojim stranicama i da o tim događajima izgradi određeni stav. Stoga je cilj *Nove Hrvatske* biti poveznica između domovine i emigracije (*Nova Hrvatska*, 1959, str. 2).

Jakša Kušan iznio je svoja svjedočanstva u knjizi *Bitka za Novu Hrvatsku* u kojoj je napisao zašto je pokrenuta *Nova Hrvatska*:

> „Postojali su razlozi za nezadovoljstvo zbog površnih i preblagih zapadnih kritika naših političkih i ekonomskih prilika, a još više neinformiranost, nepismenost i nemoć našeg emigrantskog novinstva. Naši ljudi na Zapadu su mogli učiniti mnogo više pa je u našoj skupini sazrijevala odluka da netko iz domovine ode u emigraciju i tamo nastavi rad. Zbog najveće izloženosti i pod stalnom paskom Udbe, izbor je pao na Jakšu Kušana. Engleska je bila izbor zbog toga što je strancima davala najviše slobode za njihov politički rad." (Kušan, 2000, str. 11)

Urednik Jakša Kušan isticao je objektivnost i samokritičnost *Nove Hrvatske* smatrajući da je kvaliteta važnija od kvantitete, odnosno da je naklada lista mogla porasti da se posvetilo senzacionalističkim temama čime bi raspirivali nacionalistička očekivanja. Umjesto toga, Kušan govori kako su se upravo suprotno pokušavali ublažiti doživljaji i smirivati napetosti kako bi umjerenošću i samokritikom pridobili povjerenje Zapada (Kušan, 2000, str. 154). Upravo je iz tog razloga *Nova Hrvatska* često bila na meti kritika drugih iseljeničkih časopisa smatrajući je nedovoljno „hrvatskim". To potkrjepljuju urednikove riječi: „U pravilu nismo odgovarali na direktne napade i podvale, jer je toga bilo previše, a i razina im je bila takva da su prosječnom čitatelju vjerojatno više govorile o svojim autorima nego o nama." (Kušan, 2000, str. 264). Kušan je kritizirao razne desne skupine u emigraciji koje nisu dozvoljavale da se kritizira niti dovodi u pitanje pojave za hrvatske interese. Te skupine i pojedince je nazivao manipulatorima rodoljubnih osjećaja koji su svoju sirovost prikrivali rodoljubnim osjećajima. Smatrao je da su time zapravo prikrivali strah i nesigurnost od suočavanja s vanjskim svijetom, a još više nepovjerenje u vlastiti narod. Kušan je držao da su željeli biti vođe pod svaku cijenu pri čemu su se koristili politički najzaostalijim elementima (Kušan, 2000, str. 155).

Mnogi su intelektualci iz domovine napustili Hrvatsku uoči hrvatskog proljeća te su se pridružili radu *Nove Hrvatske*. Tako je list dobio novinare koji su prethodno radili u Matici hrvatskoj i imali informacije iz prve ruke (Elezović, 2002, str. 130). Karakteristika lista bila je napuštanje ideoloških razlika i rad na boljitku hrvatskih interesa, a iza njega nije stajala niti jedna stranka. Pozivao je na zajedničku suradnju i zajedništvo iako

je u emigraciji bilo suprotno. Upravo je to privlačilo čitatelje različitih profila i svjetonazora (Kušan, 2000, str. 148). Najbolji dokaz tomu su riječi uredništva *Nove Hrvatske* u članku iz 1985.:

> „Jedan je samo preduvjet za novu hrvatsku ulogu. Pred Hrvatima je zadaća da jednom zauvijek premoste razlike koje im od svršetka rata uporno nameće neprijateljska taktika. Hrvati se ne dijele na „ustaše", komuniste i pasivne gradjane: Bleiburg nije tragedija samo jednog dijela hrvatskog naroda ili samo političke emigracije. Bleiburg mora biti svojina i opomena svim Hrvatima bez obzira kojim političkim strujama pripadali. (...) Samo na taj način mogu prestati vječne diobe kod Hrvata i samo se u takvoj atmosferi uzajamnog priznanja mogu pokrenuti političke akcije do zajedničkog cilja." („Bleiburg i Dan pobjede zajednički dio hrvatske povijesti", 1985, str. 3)

Tokom čitavog izlaženja list je očuvao neovisnost, članci su sadržavali kritike različitih društveno-političkih događaja dajući realnu sliku stanja (Elezović, 2002, str. 149-150). Kada se osvrće na zadnjih deset godina djelovanja *Nove Hrvatske*, Kušan konstatira da je upravo to desetljeće bilo uspješno i na političkom i novinarskom polju. Smatra kako je list donosio realne političke prognoze pa njegovi čitatelji nisu bili iznenađeni razvojem događaja s kraja osamdesetih godina (Kušan, 2000, str. 150). Urednik nije skrivao razočaranje time što *Nova Hrvatska* nije nastavila svoje izlaženje povratkom u Hrvatsku. Bio je mišljenja kako časopis u novim prilikama nema izgleda u budućnosti te kako je njegova uloga završena kada je Hrvatska započinjala svoj uspon. Postojala je ideja vraćanja u Englesku kako bi se nastavilo s „pouzdanim i ozbiljnim izvorom informacija o Hrvatskoj", za čime je postojala zainteresiranost ranijih čitatelja. No, riječima urednika Kušana, bila bi porazna činjenica kada bi se *Nova Hrvatska* vratila u inozemstvo u trenucima kada je stvarala samostalnost (Kušan, 2000, str. 316).

HRVATSKO PROLJEĆE U OČIMA EMIGRACIJE

Politički i društveni procesi koji su se događali u Hrvatskoj u razdoblju od 1967. do 1971. godine, jedni su od najznačajnijih događaja u suvremenoj hrvatskoj povijesti (Šute, 2006, str. 457). U obnovljenoj Jugoslaviji Hrvatska je, kao i ostale jugoslavenske republike, podvrgnuta strogom centralizmu na svim poljima što je dovelo do građanskog nezadovoljstva i nemira (Jandrić, 2007, str. 169). Srbi u Hrvatskoj bili su u privilegiranom položaju u odnosu na Hrvate, bili su zastupljeniji u državnom aparatu, važnim službama, diplomaciji i vojsci (Jandrić, 2006, str. 393). To se odrazilo i na kulturnom polju gdje je komunistički režim sustavno potiskivao nacionalne kulture. Postupno se nametala srpska kultura što se osobito očitovalo na području jezika (Matković, 2003, str. 354).

Hrvatska intelektualna emigracija je hrvatsko proljeće pratila s velikim zanimanjem od njegovih početaka pa do idejnog ostvarenja, stvaranja hrvatske samostalnosti. U tom je razdoblju politička emigracija imala popriličan utjecaj na događaje oko hrvatskoga proljeća što je vidljivo u emigrantskim glasilima (Krašić, 2016, str. 56). Budno je pratila događaje vezane uz hrvatsko proljeće čime je podržavala nositelje političkih aktivnosti u domovini (Jandrić, 2003, str. 441). Iz tog je razloga komunistički režim emigraciju smatrao najvećim vanjskim neprijateljem jer je bila promicatelj hrvatskih ideja diljem svijeta (Jandrić, 2007, str. 126-127). Dijaspora i politička emigracija su uz studente i hrvatsku inteligenciju bili glavni pokretači masovnog nacionalnog pokreta kojega su Tito i protureformsko krilo Saveza komunista smatrali „kontrarevolucijom". Državna vlast osudila je masovni pokret smatrajući kako je pokušao „razvodniti, razbiti i likvidirati Partiju" što je dodatno pojačalo tenzije između režima i emigracije. Vođe nacionalnog pokreta imali su podršku i simpatije dijaspore koja ih je smatrala junacima i predvodnicima novog razdoblja kojega karakterizira borba protiv komunističkog režima (Jandrić, 2003, str. 439).

NOVA HRVATSKA O HRVATSKOM PROLJEĆU

Zbog financijskih poteškoća, londonska *Nova Hrvatska* izlazila je neredovito. Urednik Jakša Kušan je doveo u pitanje potrebu za izlaženjem lista zbog dovoljnog broja časopisa koji su izlazili u domovini (Mihaljević, 2011b, str. 230-231). Ipak, smatrao je kako časopisi u domovini „informiraju, ali ne komentiraju postojeće događaje te je potrebno da se čuje slobodan glas izvana". Nadalje, autor donosi zaključak kako „zadaća lista više nije samo informiranje događaja u domovini, već i rasprava o tamošnjim bitnim pitanjima." Hrvatsko proljeće je bilo jedan od razloga daljnjeg izlaženja lista (Mihaljević, 2009, str. 35-36). Godine 1971. izašao je tek jedan broj *Nove Hrvatske*. Stoga je u broju 70 za prosinac 1971. donesen sveukupan pregled događaja u domovini (Elezović, 2002, str. 135). Na početku broja nalazi se javna izjava u kojoj se urednici Jakša Kušan i Vinko Nikolić uz Ivicu Kovačevića, Juru Petričevića, Gvida Saganića, Bogdana Radicu, Tihomila Rađu i Ivu Rojnicu javno ograđuju od izjava i stavova dr. Branka Jelića. Osuđuju Jelićevo nametanje Moskvi tvrdeći kako je uzalud objašnjavati čovjeku totalitarnih shvaćanja da je Zapad, a ne Istok, prirodniji saveznik Hrvatske. Ističu kako je Zapad nosioc demokracije, da je Jelić u krivu kada u svemu vidi hrvatsku propast kojoj jedino Sovjeti mogu biti spas. Urednici to osuđuju smatrajući da se Hrvatska mora vezati isključivo uz Zapad („Javna izjava", 1971, str. 2). U uvodniku navedenog broja, autor Jakša Kušan piše kako je to „težak broj" jer je trebalo dugo vremena da izađe i jer ima nekoliko dugačkih članaka. Razlog tomu je „želja da se tim člankom pruži pregled događaja onima koji ne prate redovito domovinska zbivanja te da se istovremeno pokuša prenijeti dio atmosfere u zemlji." („Pismo urednika", 1971, str. 3). Nakon uvodnika slijedi veliki pregledni članak „Dugo hrvatsko proljeće" u kojemu su kronološki prikazani najbitniji događaji vezani za 1971. godinu (Mihaljević, 2011a, str. 35). Na samom početku članka „Dugo hrvatsko proljeće" stoji bilješka kako „nikada nije bilo teže pisati o prilikama u Hrvatskoj ako se želi pisati realno i nepristrano. Razdoblje drugog hrvatskog preporoda prožeto je nadama, velikim idejama, razočaranjem. U isto vrijeme nikada nije bilo važnije niti odgovornije otkriti pravo stanje stvari i doći do istine." Autori koji su objavljivali u *Novoj Hrvatskoj* smatraju kako je došlo do „provale nacionalnog osjećaja i samopouzdanja u svim dijelovima hrvatskog društva". Počevši od 1971., „svehrvatska je djelatnost doživjela do sada najveći uspon. Napisano je više o istinskim hrvatskim interesima, o realnim nacionalnim vrijednostima, više i bolje o prošlosti i budućnosti Hrvatske, nego za svih prohujalih skoro pedeset godina obje Jugoslavije." Nadalje, govori se kako su najglasnije rasprave bile o gospodarskim pitanjima, kako su napokon postavljena pitanja o želji za samostalnost hrvatske ekonomije, za vlastitu hrvatsku valutu, za izgradnju autoceste Zagreb-Split kako bi konačno došlo do spajanja hrvatskog sjevera i juga („Dugo hrvatsko proljeće", 1971, str. 4).

U uvodniku dvobroja *Nove Hrvatske* 71-72 iz ožujka 1972., Jakša Kušan izlaže potrebu za izlaženjem lista više nego ikada prije. Piše kako „nagla promjena političkih prilika u domovini stavlja i emigraciju u novi položaj i pred nove zadatke. Potrebne su novine koje će u što većem broju prelaziti granicu i širiti glas istine po Hrvatskoj." Kušan poziva „nove političke izbjeglice iz domovine na suradnju i zajednički politički rad na obrani opće-hrvatskih interesa." („Pismo urednika", 1972a, str. 3). Na stranicama koje slijede, nalaze se članci koji osuđuju prekid „drugog hrvatskog preporoda". U članku stoji kako je stanje gore, nego za vrijeme Bachova apsolutizma i šestosiječanjske diktature. *Nova Hrvatska* je imala negativno stajalište o gušenju hrvatskog proljeća koje se dogodilo u svega tjedan dana. Uredništvo je držalo kako je „Hrvatska okupirana na milost i nemilost velikosrpskog Beograda pod vlašću kvislinga i novostaljinističke klike oko Tita" („Hrvatska pod okupacijom", 1972, str. 4). Ovaj je broj posvećen prosinačkom prevratu u Hrvatskoj u kojemu se opisuje tok zbivanja prije, za vrijeme i nakon sastanka u Karađorđevu (Mihaljević, 2009, str. 40).

NOVA HRVATSKA O UHIĆENJIMA I POLITIČKIM SUĐENJIMA 1972.

Slomom nacionalnoga pokreta u Karađorđevu došlo je do obračuna antireformske struje u CK SKH na čelu s Titom, te studenata, članova Matice hrvatske, intelektualaca i liberalne struje u CK SKH. Tijekom 1972. godine pokrenut je velik broj političkih i montiranih procesa protiv potonjih. Protivnici režima morali su napustiti svoje društvene i javne položaje te su im oduzimana građanska prava (Jandrić, 2007, str. 129). Uslijedili su obračuni i uhićenja boraca za samostalnost Hrvatske, a najviše su stradali studenti i hrvatska inteligencija (Jandrić, 2007, str. 169). Komunistički režim se obračunao s hrvatskim proljećarima, a Tito je proglasio da se u Hrvatskoj događa kontrarevolucija. Prema njegovom mišljenju „na čelu kontrarevolucije je Matica hrvatska kojoj je krajnji cilj uspostava hrvatske države po uzoru na ustašku NDH." (Ivičević, 2002, str. 23). Započeo je treći izbjeglički val najmlađe generacije intelektualne emigracije. Nastupilo je razdoblje žestoke državne represije radi čega su pojedinci i skupine bili primorani bježati u inozemstvo tijekom 1971. i 1972., ali i kasnije. Sudionici nacionalnoga pokreta u Hrvatskoj morali su se suočiti sa zastrašivanjima, progonima, terorom i strogim zatvorskim kaznama. Osim članova Matice hrvatske i SKH, stradale su i studentske vođe. Osuđeni su i kažnjeni kaznom zatvora, studentska organizacija je ukinuta i pripojena Savezu socijalističke omladine (Spehnjak i Cipek, 2007, str. 281). Savka Dabčević-Kučar je u svojim memoarima zapisala kako je u samom vrhu smišljena strategija i taktika terora jer je bez toga bilo nemoguće zaustaviti hrvatsko proljeće. Ističe kako se nije mogla uhititi većina naroda, pa je trebalo zastrašiti i ukloniti „najopasnije i najnepokornije vođe" (Dabčević-Kučar, 1997, str. 988).

Tokom cijele 1972. godine *Nova Hrvatska* je obilovala člancima koji su se bavili pitanjima uhićenja i suđenja hrvatskim studentima, „matičarima" i smjenjivanju vodstva CK SKH. U člancima se može iščitati potpora osuđenicima koje je list u to vrijeme predstavljao kao heroje i borce za hrvatsku samostalnost. Zbog toga su na stranicama *Nove Hrvatske* nerijetko stajali pozivi na demonstracije svih slobodnih Hrvata diljem svijeta da se ujedine i pruže podršku osuđenima. List je donosio obilje informacija i htio je u što većoj mjeri informirati hrvatski narod, a i svijet o suđenjima i uhićenjima pa je tako u uvodniku dvobroja 71-72 iz 1972. godine, urednik Jakša Kušan uputio poziv svima koji su bili prisiljeni napustiti domovinu da su pozvani „otvoreno svjedočiti i iznijeti svoje mišljenje na stranicama *Nove Hrvatske.*" („Pismo urednika", 1972a, str. 3).

U navedenom broju nalazi se opsežan članak „Hrvatska pod okupacijom" unutar kojega se nalaze manji podnaslovi kronološki opisujući prosinac 1971 (Mihaljević, 2011a, str. 37). Podnaslov „Zagreb okupiran: pad hrvatskog partijskog vodstva" govori o smjeni Savke Dabčević, Tripala, Pirkera, Bijelića, Koprtle, Šibla, generala Bobetka i drugih. U članku piše kako je „cjelokupno hrvatsko komunističko vodstvo stavljeno na optuženičku klupu, a još je više pooštrena cenzura pošte, naročito inozemne; kontrola nad „Vjesnikom" i drugim listovima je potpuna" („Zagreb okupiran", 1972, str. 6). Opisana je atmosfera koja je 11. prosinca 1971. vladala Zagrebom te uhićenja koja su slijedila nakon toga:

> „Milicija pod šljemovima i vojska bili su na svakom koraku, vojni helikopteri kružili su gradom te je bilo jasno da je kraj neizbježan, da je hrvatsko proljeće brutalno prekinuto, da se ponovno vraćamo natrag, ponovno na 1945. (...) Započinju premetačine po stanovima i tajna uhićenja. Zatvoreno je gotovo cjelokupno studentsko vodstvo na čelu s Budišom, Dodigom i Čičkom. Za Paradžika se javlja da je u bijegu. Uhićen je i član uredništva „Hrvatskog tjednika" Bruno Bušić. Čitav Izvršni odbor Matice hrvatske dao je ostavku." („Zagreb okupiran", 1972, str. 6)

U idućem članku stoji da je „val masovnih ostavki i smjenjivanja zahvatio čitavu Hrvatsku, od najvažnijih ustanova i poduzeća, sudova, tužilaštva pa do redakcija gotovo svih listova u Hrvatskoj, televizije i radio stanica." („Početak masovnih ostavki i smjenjivanja", 1972, str. 7). Nadalje piše:

> „na vodeća mjesta sada dolazi najmutniji talog u Partiji. Reaktiviraju se umirovljeni udbaši i partizanski borci. (...) Intenzitet progona raste iz dana u dan. Prvo se obračunalo sa studentima i predstavnicima Matice hrvatske, zatim dolazi na red nastavni kadar Sveučilišta, lokalni funkcionari, poslanici u Saboru, ljudi sve bliži ranijem vrhu." („Početak masovnih ostavki i smjenjivanja", 1972, str. 7)

List opisuje uhićenja matičara za koje se smatra da su nepravedna te da su matičari doživjeli „najbarbarskiji progon i poniženja za svih 130 godina postojanja". („Zatvoreno vodstvo Matice hrvatske", 1972, str. 7). Članak završava zaključkom kako „Titovim napadom na Hrvatsku i njeno vodstvo nije završila kriza u Jugoslaviji, već se ona dodatno produbila. Upravo zbog toga hrvatski narod ima najviše izgleda da, uz malo političkog razbora, ostvari mnoge od svojih najvažnijih nacionalnih ciljeva". („Zatvoreno vodstvo Matice hrvatske", 1972, str. 8).

U *Novoj Hrvatskoj* se povlači paralela s osudama hrvatskih komunista još iz četrdesetih godina te onih iz sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Naime, partijska organizacija u Hrvatskoj je prije Drugog svjetskog rata imala najbolje i intelektualno najsposobnije vodstvo u usporedbi s ostalim jugoslavenskim partijama („Tradicija progona hrvatskih komunista", 1972, str. 5). Ta je skupina lijevih intelektualaca, pod vodstvom Augusta Cesarca, Otokara Keršovanija, Ognjena Price i Andrije Hebranga, prema članku u *Novoj Hrvatskoj*, inzistirala na stvaranju posebne i samostalne partijske organizacije za Hrvatsku. Tomu se protivio Tito kao i ostatak beogradskog parijskog vodstva jer su strahovali da će tako snažno hrvatsko intelektualno komunističko vodstvo preuzeti primat. Tito se tomu protivio do te mjere da se odlučio na likvidaciju članova hrvatskog CK („O likvidaciji hrvatskih komunista", 1972, str. 8). Sudbine hrvatskih komunista su često bile tragične, poput Andrije Hebranga i Ivana Gorana Kovačića, čije su smrti i danas zagonetne. Uspoređujući starije hrvatsko partijsko rukovodstvo s onima iz sedamdesetih godina, dolazi se do zaključka kako nepovjerenje jugoslavenskog Centralnog komiteta SKJ prema hrvatskim komunistima nije novijeg datuma. Tko god je radio za interese hrvatskoga naroda bio je na neki način smijenjen ili pogubljen, a to nije postojalo ni u jednoj drugoj partiji, nego samo u hrvatskoj partijama („Tradicija progona hrvatskih komunista", 1972, str. 5). Iako postoje sličnosti u odnošenju prema hrvatskim komunistima, u članku „Počelo je s Hebrangom" stoji kako je u sedamdesetim godinama „nemoguće zamisliti da bi hrvatski vođa Hebrangovih kvaliteta mogao biti ubijen, a da nitko u svijetu na to ne reagira. Danas je drugo vrijeme prije svega zato što uz, u prosincu svrgnuto hrvatsko vodstvo na čelu s Tripalom i dr. Dabčević-Kučar, stoji cjelokupni hrvatski narod u domovini." (Brezarić, 1972, str. 10).

U uvodniku *Nove Hrvatske* iz travnja 1972, broj 73-74, urednik Jakša Kušan započinje riječima kako se prilike u Hrvatskoj pogoršavaju te kako opet postoje policijski progoni i sudski procesi. Iznosi podatak da je naglo porastao interes za strani i iseljenički tisak pa je ovaj broj u cijelosti posvećen pregledu pisanja stranog tiska čime se htjelo dokazati kako je velik dio stranog svijeta reagirao na sudbinu hrvatskog naroda („Pismo urednika", 1972b, str. 3). U podnaslovu članka „Kako nas gledaju strani novinari" piše da je:

> „do veće promjene došlo nakon prosinačkog preokreta u Jugoslaviji. Tek tada su se otvorile oči mnogima na zapadu, čak i velikom dijelu onih koji su ranije iz neznanja, komotnosti ili iz slabosti, slijepo nasjedali službenom i neslužbenom sufliranju iz Beograda. U Hrvatsku je za kratko vrijeme došlo više stranih novinara, nego prije toga godinama. I tko god je izvještavao s lica mjesta, davao je u pravilu točnu sliku događaja." („Svijet je konačno čuo istinu o Hrvatskoj", 1972, str. 5)

Uredništvo je zadovoljno time jer je to dokaz da je strani svijet reagirao na najnoviju sudbinu hrvatskoga naroda što svakako treba biti poticaj za daljnja izvještavanja Zapada o stanju u Jugoslaviji. Svijet treba biti upoznat sa situacijom u Jugoslaviji pa urednik Kušan u uvodniku najavljuje da će i dalje prevoditi „važnije osvrte na naša zbivanja iz svjetskog novinstva" („Pismo urednika", 1972b, str. 3).

U *Novoj Hrvatskoj* iz lipnja 1972., broj 76, na samom početku lista stoji poziv na demonstracije zbog političkih suđenja u Zagrebu. Cilj demonstracija je upozoriti stranu javnost na hrvatske probleme te dokazati jedinstvo svih Hrvata. Uredništvo je stoga pozvalo „sve Hrvatice i Hrvate u slobodnom svijetu da mirno i dostojanstveno protestiraju pred jugoslavenskim ambasadama i konzulatima" („Poziv na demonstracije", 1972, str. 4). Pozvani su na protest jer „zločinački okupatori Hrvatske, koji su u prosincu prošle godine smijenili hrvatsko političko rukovodstvo, spremaju se uskoro izvesti pred sud i osuditi zatvorene hrvatske studente, novinare, sveučilišne profesore i vodstvo Matice hrvatske" („Poziv na demonstracije", 1972, str. 4)U članku „Pred suđenja u Hrvatskoj" stoji kako se suđenja iščekuju s najvećom napetošću. Također se saznaje da su pripremljeni procesi studentskoj skupini, predstavnicima Matice hrvatske i Zlatku Tomičiću, a studentskim vođama sudit će Miljenko Mihaljević, bivši policajac koji je kasnije „završio" pravni fakultet („Pred suđenja u Hrvatskoj", 1972, str. 4).

Broj *Nove Hrvatske* iz srpnja 1972, br. 77, u potpunosti je posvećen suđenjima u Hrvatskoj. Tako u uvodniku piše da su u Hrvatskoj suđenja „sumorna svakidašnjica", ali da Hrvatska radi toga nije uplašena, već naprotiv, uhićenja i prijetnje su samo „još više otvrdnule otpor" („Pismo urednika", 1972c, str. 3). U uvodniku ujedno stoji kritika novinstvu u zemlji zato jer ne pišu o suđenjima ili tek donose škrte i jednostrane obavijesti. Dalje stoji kako su suđenja „najžešća u Bosni i Hercegovini, ali zagrebački listovi o tome šute. (...) Nastavlja se s uhićenjima i neprestanim terorom nad Hrvatima. Zatvori se i dalje pune, sudovi su zaposleniji no ikada, a Udba povećava broj činovnika i agenata" („Pismo urednika", 1972c, str. 3). Na kraju uvodnika stoji poziv svim Hrvatima u domovini i izvan nje da izdrže i da vjeruju da im od iseljene Hrvatske dolazi sve veća pomoć („Pismo urednika", 1972c, str. 3).

Članak „Sudjenja u Hrvatskoj" donosi detaljan kronološki pregled uhićenja i suđenja koja su započela u Hrvatskoj odmah nakon Karađorđeva. Pregled završava početkom srpnja zbog izdavanja broja za srpanj 1972., a nastavlja se u idućim brojevima *Nove Hrvatske*. Iako članak obiluje podacima o uhićenjima diljem Hrvatske, neki podaci ipak nisu bili dostupni pa tako neka uhićenja nisu navedena. U članku stoje presude hrvatskim studentima, književnicima, svećenicima, profesorima, odvjetnicima itd., a najčešći razlozi uhićenja bili su zbog „neprijateljske propagande", „povezanosti s neprijateljskom emigracijom", „pjevanja neprijateljskih šovinističkih pjesama uperenih protiv bratstva i jedinstva", „izazivanja nacionalne netrpeljivosti", „kontrarevolucionarne djelatnosti", „izazivanja nacionalne mržnje i razdora među narodima i izvrgavanja poruzi najviših rukovodilaca SFRJ", „lažnog prikazivanja prilika u zemlji", „uspostave političke suradnje s grupacijom ekstremne političke emigracije okupljene oko časopisa *Hrvatska revija*" i sl. („Sudjenja u Hrvatskoj", 1972, str. 5-7). U članku je istaknuto uhićenje novinara Ante Brune Bušića koji je poslije prosinačkog prevrata bio među prvim uhićenim Hrvatima („Sudjenja u Hrvatskoj", 1972, str. 5). Optužen je zbog „navodnih veza sa suradnikom jedne zapadne obavještajne službe, zbog objave više članaka u „Hrvatskom književnom listu", „Studentskom listu", i „Hrvatskom tjedniku" u kojima se deklarirao kao protivnik društvenog i političkog uređenja u nas." („*Iznenadjujuća* presuda", 1972, str. 7 – 8).

O uhićenjima hrvatskih studentskih vođa Dražena Budiše, Ivana Zvonimira Čička, Ante Paradžika i Gorana Dodiga piše da su optuženi u Zagrebu 17. lipnja iz razloga da su „kao kontrarevolucionarna grupa tokom 1970. i 1971. godine poduzeli niz akcija" – propagandnih, organizacionih, kao i akcija direktnog nasilja – radi osvajanja vlasti i ostvarenja kontrarevolucionarnih ciljeva „masovnog pokreta i preporoda Hrvatske: rušenje vlasti radnog naroda i legalno izabranih predstavničkih tijela SR Hrvatske, potkopavanje i obaranje samoupravnog socijalizma, razbijanje Ustavom utvrđenog federativnog uređenja SFRJ i nasilnog izdvajanja Hrvatske iz jugoslavenske zajednice naroda." („8000 stranica", 1972, str. 9). Opisana je atmosfera na dan suđenja: „cijeli je Zrinjevac bio blokiran od policije, autobusi su bili puni policajaca koji bi tjerali studente koji su došli pružiti podršku osuđenima, a bilo ih je sveukupno 150. Taj dan je uhićeno 20 studenata." („8000

stranica", 1972, str. 9). Članak završava negodovanjem jer „procesom predsjedava Srbin, a studentski vođe su osuđeni već unaprijed." („8000 stranica", 1972, str. 9). Osim progona u Hrvatskoj, oni se provode i u susjednoj Bosni i Hercegovini. Progonima su pogođeni svi Hrvati koji se javno deklariraju Hrvatima, a zbog priznavanja hrvatske nacionalnosti smijenjeni su brojni profesori, nastavnici, službenici, liječnici i drugi („Progoni Hrvata u Bosni i Hercegovini", 1972, str. 13).

Nova Hrvatska o političkim suđenjima iznosi podatak kako je Tito u Karađorđevu izjavio da bi „suci trebali suditi po komunističkoj savjesti, a ne po zakonu" te da su „bitnije političke odluke donijete u Beogradu jer će suci ionako suditi po njima, a ne po zakonu." („Slovo krivičnog zakona", 1972, str. 14). Nadalje, u listu je iznesено stajalište da se Tito osobno upleo u sudske procese protiv Hrvata te da je protestirao zbog predugog suđenja studentima. Zbog toga je htio da suđenje matičarima traje što kraće, da se suđenja odvijaju u što većoj tajnosti, radi čega su informacije o suđenjima oskudne („Sudjenja u Hrvatskoj", 1972, str. 7). Posljednji broj *Nove Hrvatske* iz 1972. zaključno donosi informaciju da su vodeći dužnosnici Matice hrvatske osuđeni na kazne od dvije do sedam godina sa zabranom javnog djelovanja. Na stranicama *Nove Hrvatske* očigledno je razočaranje zbog osuda nosioca hrvatskog proljeća za koje se smatralo da je bilo „zanos, napor i poduhvat Hrvatske" („Pismo urednika", 1972d, str. 3). Uvodnik posljednjeg broja *Nove Hrvatske* 1972. završava riječima kako se „o Hrvatskoj 1971. mislilo i snivalo kao o zemlji slobode i pravde" („Pismo urednika", 1972d, str. 3), no usprkos osudama pokreta završno piše: „kada je u Hrvatskoj sve gotovo, tada je to samo znak da sve opet počinje." („Pismo urednika", 1972d, str. 3).

Završetkom hrvatske krize 1972. počelo je razdoblje „hrvatske šutnje" koja je potrajala do sredine osamdesetih. Zbog represije režima, disidentska i opozicijska aktivnost je smanjena u zemlji, a težište djelovanja je koncentrirano u inozemstvu. (Spehnjak i Cipek, 2007, str. 281).

Zbog zatvaranja studentskih vođa, smjenjivanja reformskog vodstva CK SKH, obustave rada Matice hrvatske i njenih glasila *Hrvatski tjednik*, *Hrvatski gospodarski glasnik*, *Kolo*, *Kritika*, *Tlo* nacionalni pokret je naočigled doživio poraz. No reformom Ustava 1974., koji je omogućavao veću samostalnost republika, pokret je ipak uzdrmao sustav i donio promjene (Spehnjak i Cipek, 2007, str. 281). Bio je to početak raspada komunističkih ideja, centralizma, tzv. bratstva i jedinstva koji je završio urušavanjem jednopartijskog i totalitarnog sustava dva desetljeća kasnije (Jandrić, 2007, str. 169).

NOVA HRVATSKA O TITOVOJ SMRTI

Odlaskom Josipa Broza Tita s političke scene i završetkom njegove uloge predsjednika koju je doživotno obnašao, počeo se naslućivati kraj jugoslavenske države. Njegova je karizmatska ličnost održavala na životu jedinstvo Jugoslavije koju su potresali brojni problemi. Titovom smrću u svibnju 1980., te smrću njegovih najbližih suradnika Edvarda Kardelja 1979. i Vladimira Bakarića 1983., ostavljen je trag za buduća zbivanja u Jugoslaviji. Jugoslavenska država je proživljavala težak period uslijed odlaska triju najutjecajnijih političkih ličnosti, a pojavili su se i faktori koji su dodatno uzdrmali sustav: gospodarska kriza i val nemira na Kosovu (Matković, 2003, str. 377). Iako je Titov autoritet trebao ostati nedodirljiv i nakon njegove smrti, te iako je vlast tvrdila da će stanje ostati isto kao i prije, ipak je strahovala od društvenih promjena (Radelić, 2006, str. 579). Kriza koja je potresala Jugoslaviju, osobito 1981., odvijala se istovremeno na gospodarskom i političkom planu (Perić, 2006, str. 474). Problemi gospodarske i političke prirode tek su izašli na vidjelo Titovim odlaskom jer su za njegova života bili prikriveni (Matković, 1999, str. 239).

Na stranicama *Nove Hrvatske* smrt Tita dočekana je s velikom napetošću i iščekivanjem. Časopis je već nekoliko godina prije smrti obilovao člancima i pitanjima kada će napokon nastupiti dan Titove smrti i što će se poslije toga dogoditi. Uredništvo *Nove Hrvatske* osjećalo je da se Titovim odlaskom stvaraju bolje moguć-

nosti za demokratizaciju Hrvatske te da se mora nastaviti gdje se stalo 1971. (Kušan, 2000, str. 278). Iako je Tito umro početkom svibnja 1980. godine, postoje članci u *Novoj Hrvatskoj* već iz 1976. koji izvještavaju o njegovom teškom zdravstvenom stanju. Tako u članku „Panika i neizvjesnost oko Titove smrti" stoji informacija o njegovu tešku stanju i panici koju je Titova bolest izazvala u redovima beogradske vlasti. Kako se Titovo zdravstveno stanje pogoršalo u isto vrijeme kad su se događale emigrantske akcije u svijetu, koje su upozoravale na loš položaj Hrvata unutar SFRJ, svjetski su mediji pisali o problematičnoj budućnosti nakon Titove smrti. Uz Titovo loše stanje, u članku se navodi kako i njegovi potencijalni nasljednici Bakarić i Kardelj boluju od teških bolesti. Uredništvo je naslućivalo da će doći do velikih prevrata, stoga članak završava rečenicom: „Tko i što poslije Tita?" („Panika i neizvjesnost oko Titove bolesti", 1976, str. 8). *Nova Hrvatska* donosi informacije kako pojedinci pišu da je Titova bolest izmišljena, a drugi kako je ozdravio, što je samo pokušaj da se „u zemlji smanje glasine o neredima i raspadu Jugoslavije poslije Tita". („Tito i zdrav i bolestan", 1976, str. 5). Časopis je početkom osamdesetih obilovao člancima o njegovoj smrti (Elezović, 2002, str. 138). I sam je urednik Jakša Kušan izjavio kako je bilo jasno da će nakon Titove smrti doći do sudbonosnih promjena, ali isto tako je smatrao da je u hrvatskoj emigraciji bilo malo ljudi koji su se za te promjene pripremili (Kušan, 2000, str. 150). Stoga Kušan piše „Poziv hrvatskoj javnosti" u kojemu između ostalog stoji da treba ostati pribran i da se ne nasjeda na nikakva „laka rješenja". Završava poziv izjavom da:

> „smrt tiranina ne znači odmah i kraj tiranije. Presudna borba baš sada započinje i o našem političkom razboru ovisi koliko je daleko dan konačne hrvatske pobjede." (Kušan, 1980b, str. 3)

U siječnju 1980., kada je Titovo zdravstveno stanje bilo zaista loše, sve se više piše o tome kako će izgledati Jugoslavija nakon njegove smrti. Tako Jakša Kušan govori da je „Tito u ovom trenutku već politički pokopan te da je došla nova era za Hrvate i druge narode u Jugoslaviji". (Kušan, 1980a, str. 4). U toj situaciji Kušan vidi priliku da se ostvare ciljevi slobodne i vlastite države jer jedino to može Hrvatima donijeti demokratski poredak, ekonomski napredak i vraćanje hrvatskih emigranata u domovinu. Da bi se to ostvarilo, Kušan smatra da je više nego ikada prije potrebno snalažljivo, jedinstveno i disciplinirano vodstvo. Sumrak diktatora smatra dobrom prilikom za izazivanje anarhije u neprijateljskim redovima, a uvođenje reda u svojima (Kušan, 1980a, str. 4). Uredništvo smatra apsurdnim da se uoči očitog lošeg zdravstvenog stanja Tita pokušava zataškati njegova bolest i prikazati njegova besmrtnost samo zbog straha od posljedica njegove smrti. („Nervoza režima", 1980, str. 4). I nekoliko mjeseci prije smrti uredništvo se pripremalo za Titov pogreb pogrdno ga nazivajući „ubojicom s Bleiburškog polja, pljačkašem seoskih posjeda, graditeljem nasilnih zadruga i tamničkih logora, eksploatatorom radnika, žandarom iz Karadjordjeva, vlasnikom dvoraca, otoka i lovišta, svjetskim šarlatanom i neokrunjenim monarhom komunističke Jugoslavije." („Dugoročni interes", 1980, str. 4).

Koliko je priželjkivana Titova smrt u redovima *Nove Hrvatske,* svjedoči urednikovo pismo objavljeno 18. svibnja 1980.:

> „Napokon smo to dočekali! Poslije punih trideset i pet godina što je bio na vlasti, pokopan je graditelj diktatorskog poretka u našoj zemlji. Poslije tri i pol decenija na pomolu su promjene do kojih mora doći, baš zato jer je tiranin do zadnjeg trenutka neobuzdano držao svu vlast u svojoj ruci." („Urednikovo pismo", 1980, str. 3)

Titova je smrt dočekana s oduševljenjem, okarakterizirana je kao „smrt tiranina", što je izjavio Bogdan Radica. Smatrao je kako je Tito bio glavni uzrok stradanja i patnji našega naroda te kako je svojom politikom jedino pogodovao velikosrpskom hegemonizmu dajući primjer gušenja hrvatskoga proljeća. (Radica, 1980, str. 6). Željno iščekujući Titovu smrt, a time i promjene, Jakša Kušan izražava želju da Hrvatska bude prva država koja bi od komunističkog prešla na demokratski sustav pozivajući se na pomoć Zapada (Kušan, 1980c, str. 4). Pozivanjem hrvatske političke organizacije iz domovine koji su napisima u *Novoj Hrvatskoj* pozivali hrvatski

narod i hrvatske intelektualce da daju doprinos za slobodu i budućnost hrvatskoga naroda te brojnim napisima hrvatskih emigrantskih časopisa, bilo je jasno da su u vidu Titove smrti vidjeli priliku za novom stranicom u hrvatskoj povijesti i nadom da će napokon doći vrijeme za osamostaljenje. („Poziv hrvatske političke organizacije iz domovine", 1980. str. 10).

Nakon što su stranice *Nove Hrvatske* u prvom dijelu 1980. godine obilježene iščekivanjem Titove smrti i naposljetku samom smrću, daljnji brojevi iz iste godine daju naglasak na privrednu krizu koja je potresala Jugoslaviju. Tako Jakša Kušan piše da vodeći jugoslavenski komunisti smatraju da u zemlji imaju dobru političku situaciju, ali kritične ekonomske prilike. No Kušan se ne slaže s time, tvrdeći kako je „zapanjujuće kritična ne samo privredna, nego i politička situacija." (Kušan, 1980d, str. 4). U nastavku članka stoji kako su iz redova CK dolazila porazna priznanja o ozbiljnosti situacije te kako su uslijed nedostatka deviza na uvozne sirovine pojedine tvornice obustavile proizvodnju. Ono što je dodatno zakompliciralo situaciju bila je devalvacija dinara koja se dogodila samo mjesec dana po smrti Tita. Zaključno tomu, Kušan smatra kako će upravo devalvacija dinara značiti ne samo slom jugoslavenske privrede, već da to povlači sa sobom i veće posljedice, a to je slom same jugoslavenske politike (Kušan, 1980d, str. 4). Nadalje, što se tiče teškoga gospodarskog stanja u Jugoslaviji, smatra se kako je Tito odgađao taj problem pa se sada s njime moraju suočavati njegovi nasljednici („Kraj Titovog razdoblja u privredi", 1980, str. 8). Kao primjer lošeg gospodarskog stanja u Jugoslaviji jest upozorenje hrvatskim radnicima u inozemstvu da ne stavljaju svoje ušteđevine u jugoslavenske banke, već da to učine u stranim bankama jer one, za razliku od jugoslavenskih, pružaju sigurnost. („Štednja u jugoslavenskim bankama", 1980, str. 9). Uredništvo *Nove Hrvatske* kao glavnog krivca za gospodarsko stanje, kao i u svemu drugome, vide u Josipu Brozu Titu koji je „nestao s lica zemlje upravo prije proglašenja bankrota Jugoslavije". („Poruka domovini", 1980, str. 4).

Nakon mnoštva članaka o katastrofalnoj privrednoj situaciji u kojoj je Tito ostavio Jugoslaviju, iscrpno je obrađena politička situacija i nemiri na Kosovu. Nemiri i kriza na Kosovu, koja je bila krizna žarišna točka Jugoslavije, popraćena je u *Novoj Hrvatskoj* s velikim zanimanjem. Pozorno se pratio svaki događaj i znakovi negodovanja na Kosovu. Osobito se pratilo i izvještavalo jer „jugoslavenska sredstva informiranja ili potpuno šute, ili donose samo najškrtije vijesti". („Na Kosovu i dalje vrije", 1981, str. 5).

Nova Hrvatska je pozdravila pokret Albanaca na Kosovu i popratila ga od prvog sukoba koji se dogodio između policije i albanskih sveučilištaraca jer su se borili za svoju nezavisnost i prava (Kušan, 2000, str. 156). U časopisu stoji kako je zbog demonstracija koje su započele još 1968. mlada albanska inteligencija izborila pravo na nacionalnu zastavu, albanski jezik u državnim uredima i školama, i sl. Stanje na Kosovu se uspoređuje s onim u Hrvatskoj jer uz Hrvate Albanci na Kosovu imaju najveći broj političkih zatvorenika. („Tisuće demonstranata na ulicama Prištine", 1981, str. 4). U „Urednikovom pismu" iz travanjskog broja 1981., iznesen je stav kako su „Albanci na Kosovu uvijek bili jedinstveniji od Hrvata i to zato jer im je mnogo teži položaj razvio jači osjećaj za zajednicu. Stoga su se prevarili svi koji su mislili da će iza ustanka Albanaca odmah uslijediti ustanak Hrvata." („Urednikovo pismo", 1981, str. 3). Urednik pozdravlja albanski ustanak jer je bitno svako iskazivanje nezadovoljstva kako bi se zajednički radilo na urušavanju temelja jugoslavenske države. Smatra potrebnim da se pobune i ostali jugoslavenski narodi kako bi se ujedinjeni mogli boriti protiv srpske tiranije. To potkrepljuju urednikove riječi „kao što 10. Travnja nije ovisio samo o Hrvatima, kao što se ni kraljevska Jugoslavija nije raspala zahvaljujući samo hrvatskim bajunetama, tako isto i ova trula titoistička Jugoslavija neće propasti samo zbog hrvatskih interesa." („Urednikovo pismo", 1981, str. 3).

Kriza na Kosovu, koja je bila katalizator političke krize u SFRJ, a koja je konačno svršila raspadom države, na stranicama *Nove Hrvatske* bila je popraćena u svim brojevima časopisa 1981. godine. Sam Jakša Kušan utvrđuje da je „na zgražanje beogradskih listova, *Nova Hrvatska* dala svu moguću potporu ustanku na Kosovu i o njemu opširno pisala." (Kušan, 2000, str. 156)

NOVA HRVATSKA O POLITIČKOJ KRIZI JUGOSLAVENSKE VLASTI I UVOĐENJU VIŠESTRANAČJA

Politička kriza jugoslavenske vlasti zbila se nastupanjem velikosrpskih snaga čije je negodovanje započelo još donošenjem Ustava iz 1974., a kulminiralo koncem osamdesetih godina 20. st. U političkoj situaciji bez Tita do izražaja je počela dolaziti velikosrpska struja. Ta je struja željela razbiti Titovu Jugoslaviju i vratiti unitarno-centralističko ustrojstvo pod velikosrpskom dominacijom (Matković, 2003, str. 390). Zbog teškog stanja u Jugoslaviji, srpske nacionalističke snage su htjele pod svojim vodstvom učvrstiti vlast, ali tome su se usprotivile nacionalističke snage u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Slovenija je prva zahtijevala osamostaljenje čime je pokazala otpor prema velikosrpstvu, centralizmu i unitarizmu (Radelić, 2006, str. 584).

O razvoju događaja koji su slijedili nakon Titove smrti, nakon krize na Kosovu, nacionalističke euforije u Srbiji, urednik *Nove Hrvatske* Kušan govori da nije trebala posebna politička mudrost kako bi se došlo do zaključka da slijede sudbonosne promjene. Za prijelomne događaje koji su trebali uslijediti, Kušan smatra da je relativno malo ljudi u hrvatskoj emigraciji, ali i u Hrvatskoj za te promjene bilo spremno (Kušan, 2000, str. 150). Tako je *Nova Hrvatska* 1988. bila među prvim listovima koja je donijela vijest o pokušaju vojnog udara u Sloveniji, postoje brojni članci o jugoslavenskoj vojsci i centralizaciji JNA. *Nova Hrvatska* je aktivno djelovala u inozemstvu pa je inicirala i organiziranje samostalnog hrvatskog Crvenog križa za pomoć hrvatskim zatvorenicima i kosovskim prognanicima. Pratili su se svi aktualni događaji s kraja osamdesetih godina poput Memoranduma SANU, srpskih demonstracija i partijske krize (Kušan, 2000, str. 156).

Odmah po izlaženju Memoranduma SANU, *Nova Hrvatska* donosi osvrt na taj događaj govoreći da „nije nipošto dogadjaj od prolazne političke važnosti." („SANU iznenadila Partiju", 1987, str. 5). U članku stoji osuda srpskim akademicima jer su podržali Memorandum smatrajući ga krajnje neprihvatljivim („SANU iznenadila Partiju", 1987, str. 5). Nadalje, *Nova Hrvatska* se bavi pitanjem jugoslavenske krize govoreći kako joj nema kraja. Kušan Miloševićevu politiku naziva „velikosrpskom i grandomanskom" koja nije usrećila nijednog Srbina koji živi na Kosovu (Kušan, 1989, str. 4). Uredništvo *Nove Hrvatske* protivi se tretiranju Albanaca na Kosovu kao građana drugog reda. Smatra da se jedino ujedinjena demokratska opozicija izvan Srbije, prvenstveno misleći na Hrvatsku i Sloveniju, može suprostaviti velikosrpskom nasilju („Ili propast ili demokracija", 1989, str. 4).

Slobodan Milošević je zajedno sa srpskom nacionalističkom inteligencijom propagirao velikosrpski projekt pod izlikom da se želi izbjeći diskriminacija Srba. Koliko je provodio agresivnu politiku dokazuje činjenica da je ukinuo autonomni status Vojvodine i Kosova koje su pripojene Srbiji i podčinjene njenoj vlasti čime je prekršio odredbe Ustava iz 1974. prema kojemu je Jugoslaviju činilo šest republika i dvije autonomne pokrajine (Spehnjak i Cipek, 2007, str. 262). To je uspješno proveo zahvaljujući mitinzima, odnosno skupovima na kojima su sudjelovali Srbi izvan Srbije (Matković, 2003, str. 396). *Nova Hrvatska* pisala je o mitinzima na području Hrvatske, Slovenije i Kosova. U listu stoji kako su se na mitinzima mogle čuti provokacije i protuhrvatske izjave („Sumnjivi sastanci širom Hrvatske", 1989, str. 6). U Kninskoj krajini kod crkve Lazarica u Kosovu povodom šestote obljetnice Kosovske bitke održan je miting na kojemu su se pjevale šovinističke pjesme, a list je taj događaj okarakterizirao kao srpsku provokaciju („Srpske provokacije u Kninskoj krajini", 1989, str. 5). O mitinzima i ugroženosti Srba u Hrvatskoj autor Ž. T. Tomšić usporedio je „Sudetske Nijemace" sa „Srbima u Hrvatskoj". U članku stoji kako Milošević nakon pola stoljeća ponavlja Hitlerov stil, metode, cilj, pa čak i rječnik. Nadalje stoji: „Izgovor Trećem Reichu za okupaciju Poljske i Čehoslovačke na vlas je isti kao kampanja u Srbiji 'o ugroženom srpskom narodu na Kosovu.'" (Tomšić, 1989, str. 11).

Uslijedilo je razdoblje u kojemu je u narednim mjesecima započelo stvaranje političkih stranaka, što je značilo uvođenje višestranačja (Matković, 1999, str. 243). Pojava višestranačja u jugoslavenskim zemljama događala se paralelno s propadanjem komunističkog bloka u istočnoj Europi (Dunatov, 2010, str. 381).

Raspuštanje Četrnaestog izvanrednog kongresa SKJ u redovima *Nove Hrvatske* dočekano je sa zadovoljstvom. Kušan piše kako je od svih komunističkih zemalja Jugoslavija jedinstven primjer jer je jedina u kojoj komunisti nisu izgubili vlast ni na slobodnim izborima, ni mirnim ni krvavim putem, već zbog vlastite nesloge. U tome Kušan vidi priliku da se hrvatsko političko pitanje riješi ovisno o hrvatskim snagama, a ne da ovisi o vanjskim čimbenicima (Kušan, 1990, str. 4). Raspad je značio polariziranje suprotstavljenih strana i snažno zaoštravanje ionako teške situacije. Stoga je Četrnaesti izvanredni kongres SKJ imao izuzetno značenje u procesu raspada Jugoslavije. Svojim raspadom označio je kraj vjerovanjima o jedinstvenosti SKJ kao važnog čimbenika koji može izvesti zemlju iz krize (Pauković, 2008, str. 32).

Uredništvo *Nove Hrvatske* je mišljenja kako je pojava političkog pluralizma u Hrvatskoj zadnji spas („Ili propast ili demokracija", 1989, str. 4). *Nova Hrvatska* je kao nestranačko glasilo nastojala objektivno izvještavati o osnivanju i djelovanju novih hrvatskih stranaka. Kušan ističe da se pri tome niti jednu stranku nije posebno htjelo izdvojiti, već su se pokušale ukazati prednosti i nedostaci svake pojedine stranke. Kušan je upravo tu zadaću, kao i zadaću praćenja prvih slobodnih izbora smatrao kao jednu od posljednjih zadaća lista. Iako i sam Kušan govori kako su uredništvu prioritet bili interesi HDZ-a, zbog uvodnika kojega je napisao pred travanjske izbore 1990. o Prvom općem saboru HDZ-a, razljutio je predsjednika stranke i time „zapečatio sudbinu *Nove Hrvatske* u domovini." No, uredništvu se HDZ činio kao najjača hrvatska stranka o kojoj će nakon izbora ovisiti sudbina Hrvatske (Kušan, 2000, str. 157). Usprkos tomu, *Nova Hrvatska* se nije ustručavala kritizirati sve ono što se smatralo da nije bilo u interesu Hrvatske (Kušan, 2000, str. 160). Kušan ističe da su dugogodišnje jednostranačje i navike stečene pod komunizmom ostavile duboke posljedice u hrvatskom društvu. Zbog toga se pokušavalo upozoriti na političke anomalije koje među hrvatskim političarima nisu dobro dočekane. Kušan konačno ostaje razočaran time što je pokušajem konstruktivne kritike hrvatskom društvu i političarima *Nova Hrvatska* doživjela neuspjeh u Hrvatskoj i time što inozemno iskustvo i političke navike zapadnog podneblja naposljetku nisu bile prihvaćene (Kušan, 2000, str. 163).

ZAKLJUČAK

Hrvatski je narod stoljećima emigrirao, a krajem Drugog svjetskog rata Hrvatsku je napustio veliki broj intelektualaca kojima je djelatnost u zemlji bila ograničena zbog komunističke represije. Svoju su političku djelatnost nastavili izvan hrvatskih, odnosno jugoslavenskih granica. U tim su uvjetima pokrenuti časopisi hrvatske intelektualne emigracije kroz koje su autori informirali svijet o položaju Hrvata u jugoslavenskoj zajednici. Putem tiska su dizali glas protiv vladajućeg režima te se namjeravala oživjeti ideja o stvaranju samostalne hrvatske države. Od mnoštva časopisa koji su izlazili u emigraciji, osobito je bila cijenjena *Nova Hrvatska* koja je imala status najčitanijih i najkvalitetnijih novina hrvatske političke emigracije.

Liberalno-demokratska struja koja se okupljala oko *Nove Hrvatske* uključuje kasniju emigraciju koja je iz Hrvatske iselila sredinom pedesetih godina te je zagovarala ideju o pomirbi i potrebi suradnje hrvatskih pripadnika partizanskog i ustaškog pokreta. *Nova Hrvatska* nije iz hrvatske politike izbacivala komuniste, zbog čega je često bila na meti kritike. Uredništvo je smatralo potrebnim suradnju svih strana kako bi se došlo do lakše uspostave hrvatske samostalnosti. Ideja pomirbe bila je okosnica Kušanovog djelovanja smatrajući kako je to jedini pravi put za hrvatski narod.

Časopis je budno pratio događaje vezane uz hrvatsko proljeće nakon čega su slijedila politička uhićenja 1972. Na stranicama časopisa moguće je iščitati podršku nositeljima hrvatskog proljeća smatrajući da je upravo

to bio prijelomni događaj koji je bitno promijenio tadašnju sliku Jugoslavije. Hrvatsko proljeće nazvano je „drugim hrvatskim preporodom" smatrajući da će time probuditi u Hrvatima nacionalni osjećaj i zanos oko konačnog odcjepljenja od Jugoslavije. Za slom hrvatskog proljeća krivca su vidjeli isključivo u Josipu Brozu Titu te vladajućem komunističkom režimu. U časopisu je vidljivo razočaranje događajima koji su uslijedili nakon Karađorđeva. Jedinim rješenjem smatrali su hrvatsku revoluciju i konačno odcjepljenje. *Nova Hrvatska* je davala punu potporu osuđenicima predstavljajući ih kao heroje i borce za hrvatsku samostalnost.
Smrt Josipa Broza Tita *Nova Hrvatska* dočekala je s oduševljenjem. Časopis je držao kako je Titov autoritet bio presudan u održavanju Jugoslavije, da je njegova karizma jedina držala na životu već razjedinjenu zajednicu pa da će njegovim odsustvom sve više dolaziti do polarizacije među republikama. Ono što je konačno presudilo propasti jugoslavenske države bila je velikosrpska ideja predvođena Slobodanom Miloševićem. Uz oslabljenu državu nakon Titove smrti te gospodarsku i političku krizu, nije bilo izgledno da će država opstati. Stoga je *Nova Hrvatska* navijala za konačno rješenje hrvatskog pitanja i uvođenje višestranačja, što je priželjkivala desetljećima.
U konačnici, časopisi hrvatske intelektualne emigracije, napose *Nova Hrvatska*, odigrali su važnu ulogu u održavanju hrvatskog identiteta pišući o hrvatskom jeziku, povijesti i podržavajući njenu borbu za slobodu. Uspostavom samostalne Hrvatske izlaženje *Nove Hrvatske* je okončano. Iako je Hrvatska ostvarila samostalnost, na temelju članaka je vidljivo razočaranje urednika Kušana novim hrvatskim vodstvom koje nije uvidjelo zasluge časopisa pa mu je izlaženje okončano vraćanjem u domovinu za čije se stvaranje svesrdno borio.

TISAK
Nova Hrvatska, 1971. – 1990.

Literatura

1. Brešić, V. (2013). Nacionalni kontekst emigrantske *Hrvatske revije. Hrvatska Revija*, *XIII*(4), 62 – 64.
2. Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska.* Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.
3. Dabčević-Kučar, S. (1997). *'71.: hrvatski snovi i stvarnost*. Zagreb: Interpublic.
4. Dugeč, M. (1998). O glasilima iseljene Hrvatske u Europi. U V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (Ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (str. 93 – 105). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
5. Dunatov, Š. (2010). Začetci višestranačja u Hrvatskoj 1989. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 52*, 381 – 397. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=95848)
6. Elezović, A. (2002). Nova Hrvatska-nezavisni list za domovinu i emigraciju. *Lucius, 1*, 129 –151.
7. Ivičević, J. (2002). Kako su montirani politički procesi. *Hrvatska Revija*, *II*(1), 23 – 33.
8. Jandrić, B. (2001). Tisak totalitarne komunističke vlasti u Hrvatskoj u pripremi montiranoga procesa zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu (1946.). *Croatica Cristiana periodica, 25*(47), 225 – 258. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=162544)
9. Jandrić, B. (2003). Stajališta hrvatske političke emigracije o hrvatskom proljeću iznesena u najznačajnijem emigrantskom časopisu *Hrvatskoj Reviji. Časopis za suvremenu povijest, 35*(2), 431 – 461. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=150301)
10. Jandrić, B. (2006). Oblici oporbenog djelovanja u sklopu komunističkog sustava. U Lj. Antić (Ur.), *Hrvatska politika u XX. stoljeću* (str. 389 – 412). Zagreb: Matica hrvatska.
11. Jandrić, B. (2007). *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti II.: osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugog svjetskog rata*. Zagreb: Srednja Europa.

12. Jareb, M. (2006). Hrvatska politička emigracija od 1928. do 1990. godine. U Lj. Antić (Ur.), *Hrvatska politika u XX. stoljeću* (str. 307 – 336). Zagreb: Matica hrvatska.
13. Krašić, W. (2016). *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija.* (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
14. Kušan, J. (2000). *Bitka za Novu Hrvatsku*. Rijeka: „Otokar Keršovani" d.o.o.
15. Matković, H. (1999). *Suvremena politička povijest Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske.
16. Matković, H. (2003). *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.
17. Mihaljević, N. (2009). Hrvatsko proljeće u emigrantskim glasilima. *Republika, 65*, 30 – 64.
18. Mihaljević, N. (2011a). Proljećarski ideologemi u emigrantskome tisku - 'Ima li pravo naš genijalni cinik Krleža kad kaže da svaki pokušaj hrvatskog suvereniteta završava katastrofalno?' *Hrvatska Revija*, *XI*(2), 32 – 39.
19. Mihaljević, N. (2011b). *Za vratima domovine: sudbine i pogledi hrvatskih intelektualaca u emigraciji od 1945. do 1990.* Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.
20. Pauković, D. (2008). Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tijek i posljedice raspada. *Suvremene teme: međunarodni časopis za društvene i humanističke znanosti, 1*(1), 21-33. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=55637)
21. Perić, I. (2006). Hrvatska uoči i nakon osamostaljenja. U Lj. Antić (Ur.), *Hrvatska politika u XX. stoljeću* (str. 470 – 491). Zagreb: Matica hrvatska.
22. Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1990.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga.
23. Spehnjak, K. i Cipek, T. (2007). Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945. – 1990. *Časopis za suvremenu povijest, 39*(2), 255-297. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=29640)
24. Šute, I. (2006). 1971. kao uvod u 1991. U Lj. Antić (Ur.), *Hrvatska politika u XX. stoljeću* (str. 457 – 469). Zagreb: Matica hrvatska.
25. Vlašić, A. (2010). List Nova Hrvatska 1958.–1962. U N. Kisić Kolanović, Z. Radelić i K. Spehnjak (Ur.), *Disidentstvo u suvremenoj povijesti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa* (str. 291 – 314). Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
26. Vlašić, A. (2016). Suradnja Tihomila Rađe u listu *Nova Hrvatska* od 1958. do 1977. U M. Perić Kaselj (Ur.), *Tihomil Rađa – društveni kontekst hrvatske intelektualne liberalno-demokratske emigracije* (str. 85 – 103). Zagreb: M.A.K.- Golden.

Članci iz novina:

1. 8.000 stranica optužnog materijala protiv studentskih vodja. (1972). *Nova Hrvatska*, *77*, str. 9.
2. Bleiburg i Dan pobjede zajednički dio hrvatske povijesti. (1985). *Nova Hrvatska*, *10*, str. 3.
3. Brezarić, J. (1972). Počelo je s Hebrangom. *Nova Hrvatska*, *76,* str. 10.
4. Dugo hrvatsko proljeće. (1971). *Nova Hrvatska*, *70*, str. 4.
5. Dugoročni interes ne samo Hrvata nego i Zapada – iskoristiti odlazak jugoslavenskog diktatora. (1980). *Nova Hrvatska*, *4*, str. 4.
6. Hrvatska pod okupacijom. (1972). *Nova Hrvatska*, *71 – 72*, str. 4.
7. Ili propast ili demokracija. (1989). *Nova Hrvatska*, *5*, str. 4.
8. 'Iznenadjujuća' presuda. (1972). *Nova Hrvatska*, *77*, str. 7 – 8.

9. Javna izjava. (1971). *Nova Hrvatska*, *70*, str. 2.
10. Kraj Titovog razdoblja u privredi. (1980). *Nova Hrvatska*, *12*, str. 8.
11. Kušan, J. (1980a). Titovom agonijom započinje nova era u Hrvatskoj. *Nova Hrvatska*, *2*, str. 4.
12. Kušan, J. (1980b). Poziv hrvatskoj javnosti. *Nova Hrvatska*, *4*, str. 3.
13. Kušan, J. (1980c). Neka Hrvatska bude prva država koja će napustiti komunistički sustav. *Nova Hrvatska*, *11*, str. 4.
14. Kušan, J. (1980d). Nakon privrednog, dolazi politički bankrot. *Nova Hrvatska*, *12*, str. 4.
15. Kušan, J. (1989). Glas naroda, a ne pojedinca. *Nova Hrvatska*, *2*, str. 4.
16. Kušan, J. (1990). Nakon rascjepa Partije. *Nova Hrvatska*, *2*, str. 4.
17. Na Kosovu i dalje vrije. (1981). *Nova Hrvatska*, *7*, str. 5.
18. Nervoza režima i ravnodušnost stanovništva pred Titovu smrt. (1980). *Nova Hrvatska*, *2*, str. 4.
19. Nova Hrvatska. (1959). *Nova Hrvatska*, *1 – 2*, str. 2.
20. O likvidaciji hrvatskih komunista. (1972). *Nova Hrvatska, 76*, str. 8.
21. Panika i neizvjesnost oko Titove bolesti. (1976). *Nova Hrvatska*, *18*, str. 8.
22. Pismo urednika. (1971). *Nova Hrvatska*, *70*, str. 3.
23. Pismo urednika. (1972a). *Nova Hrvatska*, *71 – 72*, str. 3.
24. Pismo urednika. (1972b). *Nova Hrvatska*, *73 – 74*, str. 3.
25. Pismo urednika. (1972c). *Nova Hrvatska*, *77*, str. 3.
26. Pismo urednika. (1972d). *Nova Hrvatska*, *81 – 82*, str. 3.
27. Početak masovnih ostavki i smjenjivanja: nema čovjeka kojega se ne može optužiti. (1972). *Nova Hrvatska*, *71 – 72*, str. 7.
28. Poruka Domovini. (1980). *Nova Hrvatska*, *13*, str. 4.
29. Poziv hrvatske političke organizacije iz domovine. (1980). *Nova Hrvatska*, *9*, str. 10.
30. Poziv na demonstracije. (1972). *Nova Hrvatska*, *76*, str. 4.
31. Pred suđenja u Hrvatskoj. (1972). *Nova Hrvatska*, *76*, str. 4.
32. Progoni Hrvata u Bosni i Hercegovini. (1972). *Nova Hrvatska*, *77*, str. 13.
33. Radica, B. (1980). Tiraninova smrt. *Nova Hrvatska*, *10*, str. 6.
34. SANU iznenadila Partiju. (1987). *Nova Hrvatska*, *1*, str. 5.
35. Slovo Krivičnog zakona. (1972). *Nova Hrvatska*, *77*, str. 14.
36. Srpske provokacije u Kninskoj krajini. (1989). *Nova Hrvatska*, *14*, str. 5.
37. Sudjenja u Hrvatskoj. (1972a). *Nova Hrvatska, 77*, str. 5-7.
38. Sudjenja u Hrvatskoj. (1972b). *Nova Hrvatska*, *78 – 79*, str. 7.
39. Sumnjivi sastanci širom Hrvatske. (1989). *Nova Hrvatska*, *5*, str. 6.
40. Svijet je konačno čuo istinu o Hrvatskoj, ali tek poslije pada hrvatskog vodstva. (1972). *Nova Hrvatska*, *73 – 74*, str. 5.
41. Štednja u jugoslavenskim bankama – prednost ili gubitak? (1980). *Nova Hrvatska*, *12*, str. 9.
42. Tisuće demonstranata na ulicama Prištine. (1981). *Nova Hrvatska*, *6*, str. 4.
43. Tito i zdrav i bolestan. (1976). *Nova Hrvatska*, *19*, str. 5.
44. Tomšić, Ž. T. (1989). Miloševiću trebaju kninski Srbi kao što su Hitleru trebali sudetski Nijemci. *Nova Hrvatska*, *18*, str. 11.

45. Tradicija progona hrvatskih komunista. (1972). *Nova Hrvatska*, *75*, str. 5.
46. Urednikovo pismo. (1980). *Nova Hrvatska*, *10*, str. 3.
47. Urednikovo pismo. (1981). *Nova Hrvatska*, *8*, str. 3.
48. Zagreb okupiran: pad hrvatskog partijskog vodstva. (1972). *Nova Hrvatska*, *71 – 72*, str. 6.
49. Zatvoreno vodstvo Matice hrvatske: gdje je kraj sadašnjih progona? (1972). *Nova Hrvatska, 71 – 72*, str. 7 – 8.

VIEWS ON THE CROATIAN QUESTION WITHIN YUGOSLAVIA FROM 1971 TO 1990 BY THE CROATIAN INTELLECTUAL EMIGRATION ON THE EXAMPLE OF *NOVA HRVATSKA*

ABSTRACT

In this thesis, based on the recent scientific literature and emigrant periodical **Nova Hrvatska***, the author analyzes events in the Socialist Republic of Croatia, and respectively, in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Work covers the period since Croatian Spring in 1971 to the beginning of independence of sovereign Republic of Croatia in 1990. Historical events from 1971 to 1990 were assessed in parallel through the articles written in that period, which makes it possible to see the views of the article authors. Work voices out the opinions of journals about Croatian Spring, arrests and political trials in 1972, president Tito's death, the Yugoslav crisis, and the introduction of the multi-party political system.* **Nova Hrvatska** *was the most widely read and respected journal within the Croatian political emigration.* **Nova Hrvatska** *desired for the Croatian independence with the hope that Croatia will be separated from the rest of the republics of Social Yugoslavia as soon as possible.*

Key words: *Croatian intelectual emigration,* **Nova Hrvatska***, Croatian Spring, political trials, Tito's death, multi-party political system*

Katica Jurčević
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
kjurcevic@hrstud.hr

Ozana Ramljak
Veleučilište VERN', Zagreb
ozana.ramljak@vern.hr

Ivan Bota
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Ministarstvo rada i socijalne skrbi
ibota@hrstud.hr

ISELJENIČKA KNJIŽEVNOST KAO KNJIŽEVNOST POSREDOVANE MEMORIJE (TERMINOLOŠKA PROMIŠLJANJA)

SAŽETAK

Književnost u iseljeništvu (onom europskom i onom prekooceanskom – Sjeverna i Južna Amerika, Kanada, Australija, Novi Zeland, da nabrojimo samo najznačajnije) dugo je tražila teorijski i povijesni kod koji bi se njome bavio na relevantan način, a dugo se mučila i s terminologijom u kojoj su postupno zaživjeli operativni pojmovi poput ***književnost u dijaspori, emigrantska književnost, književnost između dvije domovine, egzilna literatura*** *te spomenuti* ***književnost u iseljeništvu****. Baštineći prostor dviju zemalja, one iz koje se iselilo i one u koju se uselilo, bila je dvostruko prihvaćena i dvostruko neprihvaćena, bila je razumijevana iz suprotnih gledišta, opterećena dvostrukim političkim, socijalnim, kulturnim, duhovnim kontekstima i uvijek u opasnosti da u svim tim višestrukim mogućnostima sagledavanja nestane kao književnost. U radu će se, na temelju terminologije kojom se opisivala, imenovala i kategorizirala ovakva književnost, ponuditi neka nova terminološka rješenja nastala na temelju dosadašnjih teorijskih postavki te uz uvažavanje onoga što se prepoznaje kao neosporna poveznica iseljeničke književnosti – obiteljsko, emotivno, duhovno, socijalno, intelektualno i kulturološko naslijeđe transferirano u zemlju useljenja te uspostava veza u kojima se između ta dva prostora, kroz koncept sjećanja, prepoznaje i artikulira vlastiti identitet.*

Ključne riječi: *književnost, iseljeništvo, migracije, terminologija*

UVOD

Iseljenička je književnost bitno naslonjena na pojmove koji su povezani s naslijeđem: obiteljskim, emotivnim, socijalnim, duhovnim, intelektualnim, jezičnim i kulturološkim. Transfer tih pojmova iz zemlje iseljenja u zemlju useljenja stvara međuprostor koji je u trajnom nastajanju i unutar kojega se oblikuje literatura koja se terminološki imenovala različitim i uvijek nedostatno integrirajućim pojmovima zbog njihove deterministične naravi koja je isključivala sve što im (uglavnom sa sociološkoga aspekta) nije pripadalo. Riječ je o pojmovima poput *Gastarbeiterliteratur Literatur der Betroffenheit, Auslanderliteratur*, *Migranten* ili *Migrationsliteratur*,

Exil-Literatur u njemačkom govornom području, *Migrant Literature*, *Immigrant Literature*, *Ethnic Literature*, *Diaspora Literature* u engleskom ili *Les littératures migrantes, ethnique, pluriethnique, immigrante, minoritaire, mineure, transculturelle, métissée* u francuskom govornom području; *Literatura de migração* u portugalskom ili *Migración Literatura* u španjolskom govornom području (Ramljak i Jurčević, 2017, str. 75), *književnost u dijaspori*, *emigrantska književnost*, *književnost između dvije domovine*, *egzilna književnost*, *književnost u iseljeništvu*, *globalna literatura* u hrvatskom i drugi koji su nastajali na sličnom tragu…[1]

U raspravi koja se na globalnoj razini vodi već desetljećima i u mnogobrojnim pojmovima koje je uspostavila, kao zajednička nit prepoznaje se migrantska pozadina i etnička različitost u odnosu na domicilno društvo. Slična se rasprava vodi i o tzv. postkolonijalnoj literaturi u kojoj se autore unificirano promatra kao na one koji dolaze od negdje drugdje bez uvažavanja njihovog vlastitog određenja.[2] Na istom je tragu i pojam svjetske literature, kao redefinirani Goetheov pojam[3], odnosno u recentnih teoretičara pojam nove svjetske literature (Löffler, 2014), literature koja je u pokretu, koja je rezultat oslobađanja bivših kolonija i procesa globalizacije, hibridna, transnacionalna, postetnička, nezapadna književnost koju pišu migranti, potomci iz bivših kolonija. Ono što je tim pojmovima većinom izmicalo suptilna je uspostava veza unutar kojih se između dvaju određujućih prostora, ali i vremena (jer je jedan prostor nominalno pripadao prošlosti, a drugi budućnosti) prepoznavao i artikulirao novi identitet. Konstitutivna je sastavnica te literature sjećanje, „a upravo zbog činjenice da se u međuvremenu pojavljuje literatura koja izrasta iz domicilnog jezika i njime se ispisuje (za razliku od elaboriranog fenomena koji je uronjen u matični jezik) i ne posjeduje vlastito, nego tek prepričano, baštinjeno sjećanje, pojavljuje se potreba za terminološkom dopunom koja bi opisala ovakve fenomene i obuhvatila ih novim zajedničkim pojmom književnosti posredovane memorije" (Ramljak i Jurčević, 2017, str. 78).

Literatura posredovane memorije oblikuje se oko temeljnog pitanja – pitanja identiteta koje prestaje biti ontološko i postaje bitno kulturološko pitanje, što pretpostavlja prihvaćanje postmodernističke paradigme o poliglosnom, konstruiranom, autoreferencijalnom subjektu, izmještenom iz prostora stabilnosti u prostor nestabilnosti i trajnog nastajanja.

Migracijska pozicija dodatno pojačava nestabilnost, a multi- i interkulturalni, polivalentni, meta- i intertekstualni postupci ukidaju svaku jednoznačnost, osobito jednoznačnost čitanja i razumijevanja. Relativizira se povlaštenost znanja, stabilnost subjekta, nepromjenjivost identiteta, dosljednost vrijednosnih sustava, apsolutnost činjenica, samorazumljivost cjeline, dovršenost priče u korist istraživanja i propitivanja, nestabilnosti, promjenjivosti, nedosljednosti, neprivilegirane interpretacije, fragmentiranosti i nedovršenosti pričanja.

Upravo memorija postaje tumačitelj značenja, ona je čuvar povijesti koja je i povijest i mit, čuvar baštine, prije svega osobne, pa tek temeljem toga i kolektivne, pričatelj priča, stvaratelj literature. Kako udaljenost od domovine ne bi postala udaljenost od sebe, nužno je pisanje. U tom smislu prestaje biti važno što je uzrokovalo udaljenost, politički, ekonomski, socijalni impuls, prestaje biti važan jezik kojim se piše, prestaje biti važno je li sjećanje doneseno ili je preneseno, sjećanje na dom iz kojeg se otišlo i mjesto na koje se došlo, a

[1] Usp. Biondi, 1985, str. 63–64; Lovrenčić, 2012; Mathis-Moser i Mertz-Baumgartner, 2014; Škvorc, 2004; Walkowitz, 2006 i dr.

[2] „We use the term , post-colonial', however, to cover all the culture af-fected by the imperial process from the moment of colonization to the present day. This is because there is a continuity of preoccupations throughout the historical process initiated by European imperial aggres-sion. [...] So the literatures of African countries, Australia, Bangladesh, Canada, Caribbean countries, India, Malaysia, Malta, New Zealand, Pakistan, Singapore, South Pacific Island countries, and Sri Lanka are all post-colonial literatures. The literature of the USA should also be placed in this category." (Ashcroft, Griffiths i Tiffin, 1989, str. 2)

[3] O Goetheovom pojmu Weltliteratur usp. Strich, 1957.

koje tek treba postati domom postaje temelj na kojem raste iseljenička književnost. A kako je svako sjećanje posredovano, bilo vlastitom emocijom, bilo činjenicom da nije vlastito, nego kroz nekoga u vlastiti identitet ugrađeno, svijest o posredovanosti memorije temelj je za terminološko određenje pojma.
Uostalom, „prošlost je uvijek već interpretirana, makar i preko selekcije onoga što je zapisano i njegovim umetanjem u naraciju". (Hutcheon, 1996, str. 170).

IDENTITET I PAMĆENJE

Što je identitet u iseljeničkoj književnosti? U vremenu kretanja, migracija, globalizacije i mogućnosti širenja (ali i nestajanja u mnoštvu sadržaja) zbog digitalne umreženosti, postmodernističkog vremena nestajanja čvrstih obrazaca, pitanje identiteta često ostaje zaustavljeno u međuprostorima koje iseljenička književnost vidi kao prostor između zemlje odlaska i zemlje dolaska, kao prostor između prošlosti i budućnosti (kojem nije jasno definirana sadašnjost), kao prostor između slutnje i znanja, kao prostor između dva jezika, prostor između dva sjećanja, onog povijesnog i onog mitskog, kolektivnog i osobnog, bez jasno uspostavljene granice među njima. Statična i esencijalna pozicija zamjenjuje se aktivnom i egzistencijalnom te samim time otvorenom višestrukosti i bitno nestabilnom.
Pitanje koje se nameće je – ako se identitet gradi u jeziku, u granicama nacionalnog, kulturnog, povijesnog, nosi li migracija prijenos identiteta i/ili njegovu transformaciju? Znači li izmješteni čovjek i izmješteni identitet ili pretpostavlja uspostavu nekog novog, hibridnog, trajno nastajućeg? I oblikuje li onda književnost identitetsku razinu bitno temeljenu na memoriji, koja stvara obrasce u kojima se povijesno zamjenjuje mitskim, a memorija posreduje vlastitim emotivnim kaleidoskopom, a u tijeku vremena i narativom generacije čiji je identitet bio stabilniji? I na koji način taj pokušaj uspostave identiteta utječe na čitatelja? Jer književnost „nije samo učinila identitet svojom temom, nego je i odigrala važnu ulogu u konstrukciji identiteta čitatelja" (Culler, 2001, str. 132). Uostalom, na tragu prihvaćene teze o nepostojanju izravne, čvrste i neupitne veze između književnog teksta i njegova autora, jer pisanje zaprema prostor neutralnosti u kojem „je sav identitet izgubljen, počevši od samog identiteta pisanja kao takva" (Barthes, 1999, str. 197), čitatelj kao recipijent ne smije biti opterećen autorom i njegovom biografijom. Ali smije, ima pravo i mora ući u „carstvo znakova" (Barthes, 1989). Smrt Autora nije smrt memorije. Multidimenzionalnost teksta oslonjena je na multidimenzionalnost identiteta, a identitet iseljeničke književnosti ne može se misliti bez pojma memorije. On se bitno naslanja na konstrukt u kojem je isprepleteno pamćenje i zaborav, na matricu koja je satkana od emocijom ili vremenom posredovane memorije naslonjene na osobno, na selektivnu platformu koja je svjesnim, ali još više nesvjesnim odabirom stvorila naizgled stabilan sustav u nestabilnom kontekstu i učinila ga živim i potentnim elementom kreiranja sadašnjosti koja je izmjestila subjekt u novi fizički, kulturni, ekonomski, politički i duhovni prostor. Odnos između pamćenja i identiteta je dvojak: „pamćenje je ono što subjektu omogućuje da prepozna sam sebe i da posjeduje svijest o sebi kroz protjecanje vremena, ali identitet također provodi selekciju sjećanja te daje prednost jednim uspomenama pred drugim, jer je i identitet pojava koja nastaje kroz selekciju određenih uspomena i zaboravljanja drugih. Drugim riječima, pamćenje sadržava više podataka nego što se njima služi identitet te identitet oblikuje pamćenje jednako kao što pamćenje oblikuje identitet. Između te dvije pojave mogu nastati sukobi kada se pamćenje suprotstavlja identitetu koji neki subjekt želi usvojiti u određenom trenutku" (Ćurković, 2009, str. 612).Iseljenička je memorija prema Chambersu (1996; prema Behravesh, 2016) uspostavljena „na križanjima povjesnica i sjećanja" (str. 8), tako da je ona u svojoj osnovi parcijalna, hibridna te ponekad i konfliktna u odnosu na službeno nacionalno-etničko i kulturalno kolektivno sjećanje jer je individualna priča svakog migranta situirana u raznolike specificirane narative koji funkcioniraju kao izvori vlastitog samoodređenja.

Dislociranost od domovine, dislociranost od jezika, dislociranost od nacionalne kulture i povijesti nadomješta se relocirano šću u pisanju.

ISELJENIČKA KNJIŽEVNOST KAO KNJIŽEVNOST POSREDOVANE MEMORIJE

U migracijskom kontekstu identitet jednog društva može se refleksivno doživljavati kroz vlastitu povijest i sadašnjost, a istovremeno se unutar tog procesa može reflektirati osobni identitet. U ovom slučaju iseljenik postaje jedinstveni nositelj kolektivnog pamćenja. Pamćenje, sjećanje i priče se prepliću, reflektiraju i međusobno razgovaraju te postaju temelj nove kolektivne memorije. Ovakva književnost može pisati alternativnu povijest koja predlaže alternativne identitete. U migracijskim se narativima prepliću priče i sjećanja tako da nova domovina nije nužno u opoziciji sa starom, dapače tu se dihotomija lomi i isprepletenost tj. hibridnost dolazi do izražaja (Vlasta, 2016).

Ovakvu književnost Birgit Neumann (2005, str. 333 – 334) imenuje pojmom *Fictions of memory* te je definira kao naizmjenično prodiranje memorije/sjećanja, identiteta i narativa u svojoj individualnoj, odnosno kolektivnoj dimenziji. Temeljni je potencijal ove literature upravo memorija/sjećanje. Unutar ovog sistema postoje dvije razine naracije: razina sadašnjosti i razina prošlosti. Neubaum označava razinu sadašnjosti kao temeljno pripovijedanje, a razinu prošlosti kao pripovijedanje u kojem se određuje književni postupak u kojem se radnja vraća u prošlost (analepsa).

Monika Behravesh (2016) razlikuje književnost različitih iseljeničkih generacija. Književnost prve generacije migranata sastojala od opisivanja njihovog migracijskog iskustva, kao i konfrontacije s većinskim društvom te konfliktnih trenutaka. Potomci useljenika mijenjaju perspektivu pričanja te se oslanjaju na najčešće trogeneracijsku obiteljsku memoriju čime uspostavljaju prostor posredovane memorije. Ovakva memorija nije samo autofunkcionalni dodatak tekstu, već se konstitutivno ugrađuje u tematiziranje procesa memorije koja može biti osobna memorija i memorija jedne grupe i etničke skupine, što u čitatelju može pobuditi različite razine interesa, ne nužno isključivo književne naravi (str. 12-13).

Među nazivima koji su najčešće korišteni izdvaja se *Migrantenliteratur* (migrantska literatura, literatura migranata, iseljenička književnost) kao onaj koji najkompleksnije obuhvaća autore s migracijskom pozadinom, ali i autore koji nemaju migrantsku pozadinu, nego samo pišu o migrantskoj tematici. Pripadnost migracijskoj literaturi time se uspostavlja na dvije razine: etničkoj i tematskoj. No i ovakav pristup ostaje dijelom formalan i ne obuhvaća mnoga pitanja koja nameće ovakvo imenovanje. Pristup koji u fokus stavlja etničko podrijetlo bio je legitiman za iseljenike prve generacije koji su dolazeći iz zemlje iseljenja u zemlju useljenja nosili sa sobom svijest o prostoru koji su napustili, teme koje su iz procesa migracije proizašle i najčešće jezik u kojem su se oblikovali (i na kojem su nastavili pisati ili kojim su ulazili u književnost) prije nego što su bili prisiljeni ući u novi jezik. Već je druga generacija u književnost donijela bitno promijenjene okolnosti. Zemlja iz koje se otišlo prestala je biti njihova zemlja, to je sada postala zemlja useljenja, u kojoj su uostalom rođeni, tema domicilnog kraja i s njim povezane nostalgije i konflikti, a jezik u kojem su rođeni bio je upravo „novi jezik", „starim" se moglo govoriti samo u krugu obitelji. Treća se generacija još više odmakla od migracijske matrice, dihotomne u osjećaju domovine, tematskih preokupacija i jezika. Ostala je samo hibridnost identitetskog osjećaja u kojoj se pojavila potreba pronalaska onoga što je zajedničko unutar preoblikovanog kulturološkog miljea i osobito književnosti koju su stvarali. A zajednička je bila upravo svijest o vlastitoj poziciji izrasloj na memoriji realnog konteksta koji je postao mitski ne samo zbog sjećanja i pamćenja koje je selekcijom i preoblikovanjem prestalo biti povijesno (ako je ikada u čistoj formi to i bilo) nego i zbog memorije koja im je posredno ugrađena kao dio obiteljskog narativa ili kao dio vlastite potrebe da se definiraju korijeni kako bi se pokušalo odgovoriti na pitanje – tko sam ja koji pišem? I pišem li da bih uspostavio sebe? Bio je to novi pomak prepoznate i već u prvoj generaciji producirane i artikulirane kulturološke hibridnosti,

„u kojoj se miješaju jezici, kulturni obrasci, a identiteti likova su fragmentirani i u sebi lomljivi" (Ramljak i Jurčević, 2015, str. 538), onih tekstova koje je indijski teoretičar Homi Bhabha (2000) opisao kao tekstove između kultura u kontekstu prostora između kultura imenovanog terminom epistemološke naravi *Third space*. Sljedeće generacije iseljenika proširile su i semantiku migracije i egzila. Značenje migracije kao dobrovoljnog i prvobitno značenje egzila kao prisilnog odlaska ili pak prisilnog odlaska „koji pojedinac nameće sam sebi, a koji je često, barem u dvadesetom stoljeću, posljedica prosvjeda protiv dominantne ideologije" (Šakić, 2014, str. 226) upotpunjeno je i egzilom kao stanjem duha, ali i više od toga, stanjem s izraženom metafizičkom dimenzijom (Brodski, 2000, str. 49; prema Šakić, 2014, str. 227). K tome, kada je riječ o književnosti, egzil i memorija o njemu „na neobičan način uključuje miješanje različitih razina fikcije i zbilje. Najednom postaje nevažno to što stvarnost u književnost ulazi procesom selekcije i kombinacije, a zbiljska sudbina autora promatra se kao događaj koji određuje prisutnost neke teme u njegovu djelu" (Šakić, 2014, str. 226). Književnost sjećanja s nepouzdanim pripovjedačem i književnost pamćenja s pripovjedačkom instancom koja se predstavlja pouzdanom[4], u književnosti posredovane memorije ostaju na poziciji fragilnosti. Posredovana memorija kreirala je stanje koje se pokazalo temeljnim za nastanak ovakve književnosti.

Za posredovanu je memoriju u književnosti vrlo važno i socijalno pamćenje koje se bitno temelji na komunikaciji. Upravo komunikacijska struktura fikcionalnih narativa dopušta razvoj kolektivnog pamćenja kao prerađenog osobnog pamćenja i sjećanja. Subjekti u tekstu oživljavaju i sjećaju se zajedno, zajedno rekreiraju vlastiti i posljedično kolektivni identitet, čitatelja se inicira u zajednicu onih koji pamte. Tako nastaje (socijalna) grupa povezana znanjem određenog teksta, iz kojeg proizlazi shema za recepciju novih tekstova. Književnost posredovane memorije kao obrazac pričanja ujedno je i interpretacija prošlosti, narativno suočavanje s duhom vremena. Ona stvara umjetnički prostor odnosa prema prošlosti iz kojeg proizlazi literarno preoblikovana kultura sjećanja. Fikcija rekonstruira povijest (Assmann, 1995. str. 51 – 75), ali za identifikaciju ove književnosti prestaje biti važno je li to zaista povijest ili mit, njezina vjerodostojnost nalazi se u ideji da se upravo tako moglo sjećati i da je upravo tako moglo biti, kao i da u nastalom tekstu tako jest.

ZAKLJUČAK

Mnogobrojni termini kojima se opisivala iseljenička literatura pokazali su se nedostatnima za opis širokog i raznolikog korpusa iseljeničke književnosti s obzirom na to da su obuhvaćali samo pojedine aspekte ovog fenomena. No nit koja je svim tekstovima zajednička i koja ih esencijalno određuje je identitet oblikovan kroz pamćenje koje je u svojoj osnovi hibridno, parcijalno i ponekad konfliktno.

Iseljenička se književnost temelji na različitim generacijskim razdobljima. Prva generacija iseljenika opisuje svoje migracijsko iskustvo, kao i sučeljavanje s većinskim domicilnim stanovništvom i novim okruženjem. Potomci prvih useljeničkih generacija mijenjaju perspektivu teksta-pričanja, oslanjaju se na višegeneracijsku obiteljsku memoriju čime uspostavljaju prostor posredovane memorije. Time ujedno započinje tematiziranje procesa memorije, koja može biti osobna ili zajednička, kao pamćenje jedne skupine ili etničke grupe.

[4] Usp. Carsten Gansel: Rhetorik der Erinnerung – Zu Literatur und Gedächtnis in den ‚geschlossenen Gesellschaften' des Real-Sozialismus zwischen 1945 und 1989. In: ders. (Hrsg.): Rhetorik der Erinnerung. Literatur und Gedächtnis in den ‚geschlossenen Gesellschaften' des Real-Sozialismus. Göttingen 2009 (Deutschsprachige Gegenwartsliteratur und Medien Bd. 1),. str. 9 – 16

Sjećanje i pamćenje će se u radu koristiti kao bliski, ali ne posve istovjetni pojmovi; sjećanje kao subjektivna, individualna, psihološka matrica u tom se smislu razlikuje od pamćenja koje je određeno procesom kolektivnog oblikovanja. Usp. Assmann, Jan: Kulturalno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u visokim kulturama u ranim visokim kulturama, Zenica, Vrijeme, 2005, str. 61.

Stoga književnost posredovane memorije obuhvaća književnost koja se oblikuje kao hibridna forma, književnost premrežena poviješću, kolektivnom i osobnom, pamćenjem koje je uvijek selektivno i identitetskom potkom koja je postala nestabilna i promjenjiva. Za razliku od literature egzila i migrantske literature, ova književnost nema neposredno sjećanje, njezina je memorija posredovana i stvara se najčešće kroz priče predaka. Zbog toga je ona dvostruko prepričana, ona je priča priče, konstrukcija konstrukcije, fikcija fikcije jer su narativi predaka iskustva već oblikovana kroz priče koje autentično nude kao fikcijski model.

Literatura

1. Ashcroft, B., Griffiths, G. i Tiffin, H. (1989). *The Empire Writes Back. Theory and practice in post-colonial literatures*. London; New York, N. Y.: Routledge.
2. Assmann, J. (1995). Erinnern, um dazuzugehören. Kulturelles Gedächtnis, Zugehörigkeitsstruktur und normative Vergangenheit. u K. Platt i M. Dabag (Ur.), *Generation und Gedächtnis, Erinnerungen und kollektive Identitaten* (str. 51-75). Wisbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
3. Assmann, J. (2005). *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme
4. Barthes, R. (1989). *Carstvo znakova*. Zagreb: August Cesarec.
5. Barthes, R. (1999). Smrt autora (prev. M. Beker). U M. Beker (Ur.), *Suvremene književne teorije* (str. 197–201). Zagreb: Matica hrvatska.
6. Behravesh, M. (2016). *Migration und Erinnerung in der deutschprachigen interkulturellen Literatur.* Bilefeld: Aisthesis Verlag.
7. Bhabha, H. (2000). *Die Verortung der Kultur.* Tübingen: Stauffenburg Verlag.
8. Biondi, F. (1985). Gastarbeiterliteratur in der Tradition der Arbeiterliteratur. *Tagungsprotokoll, 26*, 63-64.
9. Culler, J. (2001). *Književna teorija – vrlo kratak uvod*. Zagreb: AGM.
10. Ćurković, J. (2009). Izgradnja identiteta na temelju pamćenja i zaborava. U Ž. Holjevac (Ur.), *Identitet Like: korijeni i razvitak* (str. 607-621). Zagreb; Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Preuzeto s https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/lika/lika_2_mail_r_605.pdf (posjećeno: 24. 3. 2019.)
11. Hutcheon, L. (1996). *Poetika postmodernizma: historija, teorija, fikcija* (prev. V. Gvozden i Lj. Stanković). Novi Sad: Svetovi.
12. Lovrenčić, Ž. (2012., 8. ožujka). Tko tvori hispanističku Croaticu. *Vijenac, 470*. Dostupno na http://www.matica.hr/vijenac/470/Tko%20tvori%20hispanisti%C4%8Dku%20Croaticu/
13. Löffler, S. (2014). *Die neue Weltliteratur und ihre große Erzähler.* München: C.H. Beck.
14. Mathis-Moser, U. i Mertz-Baumgartner, B. (2014). Litterature migrante ou Litterature de la migrance? *Diogene*, *2-3*(246-247), 46–61. DOI: 10.31819/9783964566546-025
15. Neumann, B. (2005). *Erinnerung – Identität – Narration: Gattungstypologie und Funktionen kanadisher "Fictions of Memory"*. Berlin: De Gruyter.
16. Ramljak, O. i Jurčević, K. (2015). Identitetska potraga Irene Vrkljan. U M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (Ur.), *Hrvatska izvan domovine*. *Zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014.* (str. 537-540). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
17. Ramljak, O. i Jurčević, K. (2017). In Search of Lost Island: Literature of Mediated Memory. U K. Jurčević, Lj. Kaliterna Lipovčan i O. Ramljak (Ur.), *Imagining the Mediteranean : challenges and perspectives - selected papers at Mediterranean Island Conference MIC - VIS, 2016. Mediterranean Issues, Book 1* (str. 73-84). Zagreb: Institut of Social Sciences Ivo Pilar; VERN' Group; Croatian Academy of Sciences and Arts, Scientific Council of Antrhopological Research; Euro Mediterranean Network (EMAN).

18. Strich, F. (1957). *Goethe und die Weltliteratur.* Bern: Francke Verlag.

19. Šakić, S. (2014). Smrt u izgnanstvu. Pisanje kao pisanje-postajanje. *Umjetnost riječi, LVIII*(2), 225–241. (https://hrcak.srce.hr/159379)

20. Škvorc, B. (2004). Egzilna i emigrantska književnost: dva modela diskontinuiteta u sustavu nacionalnog književnog korpusa u doba kulturnih studija. *Kolo: časopis Matice hrvatske, 14*(2), 5-33. (http://www.matica.hr/kolo/296/egzilna-i-emigrantska-knjizevnost-dva-modela-diskontinuiteta-u-sustavu-nacionalnog-knjizevnog-korpusa-u-doba-kulturalnih-studija-20257/)

21. Vlasta, S. (2016., 8. ožujka). Bewegte Geschichten, Literarische Darstellungen von Migration. (https://literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=21661) (posjećeno 22. 3. 2019.)

22. Walkowitz, R. L. (2006). The Location of Literature: The Transnational Book and the Migrant Writer. *Contemporary Literature, XLVII*(4), 527–545. DOI: 10.1353/cli.2007.0019

TERMINOLOGICAL REFLECTION/DISCUSSION ON LITERATURE FROM THE DIASPORA

ABSTRACT

Researchers and analysts of literature in the diaspora (from Europe and overseas - North and South America, Canada, Australia, New Zealand, to name only the most significant) have long sought a theoretical and historical code in which literature could be explored and analysed in a relevant manner, and have long struggled with terminology to deal with operative concepts such as diaspora literature, emigrant literature, literature between two homelands, exile literature, and other mentioned literature in the diaspora. The legacy of two countries, the ones from which migrants left and those they were moving to, was doubly accepted and unaccepted, was understood from the opposite point of view, burdened by double political, social, cultural and spiritual contexts and always at risk that, through all these multiple possibilities of observation, they do not disappear as literature. The paper will examine terminology which describes, names and categorises this type of literature, and offer some new terminological solutions that have emerged on the basis of the current theoretical background to date and with respect for what is recognised as the indisputable links of emigrant literature - family, emotional, spiritual, social, intellectual and cultural heritage transferred - to the land of immigration and establishing links in which between these two spaces, through the concept of memory, recognises and articulates its own identity.

Key words: *literature, emigration, migration, terminology*

Vjekoslava Jurdana
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
vjurdana@unipu.hr

HRVATSKA EMIGRACIJA U AMERICI KAO SOCIO-HISTORIJSKA ČINJENICA TE PERFORMANSI U POEZIJI, GLAZBI, IZLOŽBI I NA FILMU: HRVATSKO MJESTO ZLOBIN U AMERICI U STVARALAČKOJ INVENCIJI RADOVANA TADEJA

SAŽETAK

U 19. i 20. stoljeću mnogi su Hrvati emigrirali u Sjevernu Ameriku. Ondje su radili u američkoj industriji koja je bila u punom zamahu. Tema ovoga rada je emigracija stanovnika hrvatskoga mjesta Zlobin u Sjedinjene Američke Države. Zlobin je geografski smješten sjeveroistočno od Rijeke, na granici Hrvatskoga primorja i Gorskoga kotara. Povijesne činjenice o hrvatskim emigrantima iz Zlobina u Americi istražio je Radovan Tadej koji je napisao i objavio studiju o tome na engleskom jeziku, pod naslovom ***In search of the lost people of Zlobin****. Tu je knjigu predstavio potomcima hrvatskih emigranata iz Zlobina u Sjedinjenim Američkim Državama. Činjenice koje je istražio, Radovan Tadej pjesnički preoblikuje i u svojim mnogim objavljenim pjesničkim zbirkama jer on je, prije svega, pjesnik. Na temelju usmenih zapisa, dokumenata o životu hrvatskih emigranata iz Zlobina, Tadej stvara pjesničke tekstove koji će biti detaljno analizirani u ovome radu. Sve to nadalje preoblikuje i za filmski iskaz jer je napisao scenarij za dokumentarni film. Tadejeve pjesme doživjele su i performans u vrlo popularnim glazbenim skladbama čiji je autor mladi kantautor iz Zlobina Alen Polić. Uz to, Tadej je sudjelovao i u stvaranju velike izložbe o hrvatskoj emigraciji koja je prikazana u Rijeci. Povijesne činjenice u invenciji Radovana Tadeja doživjele su svoj višestruki performans: od dokumentarnog zapisa do pjesničke istine.*

Ključne riječi: *hrvatska emigracija, Zlobin, poezija, filmski scenarij, izložba*

UVOD

U 19. i 20. stoljeću mnogi su Hrvati emigrirali u Sjevernu Ameriku. Ondje su radili u američkoj industriji koja je bila u punom zamahu. Tema ovoga rada je emigracija stanovnika hrvatskoga mjesta Zlobin u Sjedinjene Američke Države.

Zlobin je geografski smješten sjeveroistočno od Rijeke, na području Grada Bakra, a na granici Hrvatskoga primorja i Gorskoga kotara. Zemljopisno i klimatski mjesto naginje Gorskom kotaru, ali etnički, kulturno, tradicionalno i administrativno Zlobin je primorsko naselje. Do mjesta se najlakše dolazi županijskom cestom iz smjera Hreljina prema Fužinama ili obrnuto. Na južnom dijelu Zlobina nalazi se i željeznička stanica Zlobin na pruzi Zagreb – Karlovac – Rijeka.

Kako je zabilježio Radovan Tadej u svojoj povijesnoj studiji „Priče iz zlobinske starine", ime mjesta Zlobin spominje se prvi put 1403. godine, točnije 4. veljače 1403. godine u darovnici sudca Andrije Ševatića kojom je hreljinskim svećenicima darovao sjenokošu *ka se zove Črni gori pod Zlobinac*.

Naime, žitelji starodrevnih gradova Hreljina i Drivenika ovdje su imali područje za ljetnu ispašu, tu su sjekli drva, sijali zob i ječam, kosili sijeno, lovili divljač. Tu su se nalazile ljetne nastambe za poljodjelce iz Hreljina, Šmrike, Dola i drugih obližnjih primorskih mjesta, koji su tijekom ljeta radili u planini.
Stalno naseljavanje Zlobina, pojašnjava Tadej, započelo je gradnjom Karolinske ceste i njezinim puštanjem u promet 1732. godine. Prvi doseljenici na Zlobinu bile su dvije obitelji Kružić (nadimci Vučići i Fijurini) te jedna obitelj Vukonić (nadimak Guštini) iz Hreljina (Tadej, 2014, str. 10 – 11).
U jezičnom smislu, mjesni govor Zlobina pripada, prema dijalektološkim istraživanjima (Belić, Lukežić), ***ikavsko-ekavskom dijalektu čakavskog narječja***. Konkretnije, ***hreljinskom govornom tipu*** koji obuhvaća: Hreljin, Zlobin, Benkovac Fužinski, Bakarac, Kraljevicu, Mali Dol i Šmriku (Lukežić, 1990).

U POTRAZI ZA ZLOBINSKIM EMIGRANTIMA

Povijesne činjenice o hrvatskim emigrantima iz Zlobina u Americi istražio je Radovan Tadej.
Radovan Tadej rođen je 1956. godine u Zlobinu. Po naobrazbi je diplomirani pravnik. Rodno mjesto, njegova povijest, njegovi ljudi i običaji, jezik kojim govore ili jezik kojim su govorili izvorište je i nadahnuće njegovog umjetničkog senzibiliteta i znanstvenog interesa. Tadej već gotovo pola stoljeća neumorno piše poeziju, oglede i povijesne studije. No, prije svega, temeljno i primarno, Tadej je pjesnik.
Radovan Tadej je godine 2006. napisao i objavio studiju o hrvatskim emigrantima iz Zlobina na engleskom jeziku, pod naslovom **„In search of the lost people of Zlobin"**. Tu je knjigu predstavio potomcima hrvatskih emigranata iz Zlobina u Sjedinjenim Američkim Državama. No i prije te monografije, Tadej je objavljivao rezultate svojih istraživanja. Posebice valja izdvojiti tematski broj **„Bakarskoga zbornika"** iz 1999. godine koji je u cjelini posvećen Tadejevim istraživanjima zlobinske emigracije.
Tadej je istražujući iseljavanje iz Zlobina u Sjevernu i Južnu Ameriku utvrdio da je ukupno 498 Zlobinjara, od kojih je najstariji rođen 1840. godine, a najmlađi 1948. godine, otišlo u prekomorske zemlje „trbuhom za kruhom". Od toga ih se, nakon privremenog rada vratilo njih 122, a 376 ih je stalno ostalo u useljeničkim zemljama. Najviše u Sjedinjenim Američkim Državama, nešto manje u Kanadi i svega nekolicina u južnoameričkim državama (poglavito u Argentini i Čileu).
Ako taj broj od 498 emigranta usporedimo sa sadašnjih 300-tinjak stanovnika Zlobina, vidimo demografski potencijal tog iseljenog Zlobina (ukupan broj iseljenika je više nego 1,5 puta veći od sadašnjeg broja Zlobinjara).
Taj broj od ukupno 498 prekomorskih zlobinskih putnika zacijelo je i veći, budući da je najvjerojatnije bilo i više iseljenika, ali zbog tijeka vremena i nedostatne dokumentacije nije bilo moguće utvrditi sve one koji su emigrirali (Tadej, 2014, str. 198).
Od 20-ak tisuća zlobinskih potomaka na američkom tlu većina ih niti ne zna odakle su njihovi korijeni, no manji dio (koji nije neznatan) zainteresiran je za mjesto podrijetla svojih predaka, pa mogu Zlobinu i Hrvatskoj dati doprinos na kulturnom, gospodarskom i svekolikom društvenom polju.
Najbolji primjer za to je gostovanje poznatog američkog jazz skladatelja i glazbenika Charlesa Marohnica – Chucka, koji je u travnju 2010. godine nastupao na hrvatskoj televiziji i u zagrebačkoj Koncertnoj dvorani „Vatroslav Lisinski". U Zlobinu je održao koncert u zlobinskoj crkvi. S ponosom je isticao da je njegov otac rođeni Zlobinjar, a on prva zlobinska generacija rođena u Americi.
Marohnic je objavio nosač zvuka **„The Lost People. The Sanctuary Jazz Experience"**. Na tom nosaču su i dvije njegove skladbe **„The Story of the Lost People"** i **„The Lost People"** koje su glazbena intermedijalna relacija naspram Tadejeve istoimene studije (Marohnic, 2010).
No valja pojasniti same povijesne, ekonomske i sociološke korijene zlobinske emigracije.

Sredinom druge polovice 19. stoljeća u cijeloj Austrijskoj Monarhiji (od 1867. godine Austro-Ugarskoj) zavladala je sveopća kriza i siromaštvo. Posebice je neimaština pogodila Istru, Primorje i Dalmaciju. Naime, tada propadaju jedrenjaci i vinogradarstvo, a proizvodnja vina i brodarstvo bile su dvije najznačajnije gospodarske grane ovih krajeva.

Iako Zlobin nije izravno živio od tih djelatnosti, život i rad ovdašnjih žitelja ipak je posredno bio vezan i za te privredne grane. Kada je izgrađena željeznička pruga Rijeka – Pešta (1873. godine), životne prilike su se još više pogoršale za ovdašnje stanovništvo, koje je živjelo od kirijašenja po Karolini i Lujzijani.

Kirijašenje je tada propalo, na željeznici nisu mogli dobiti zaposlenje jer je to bio privilegij za Mađare. Stoga su mnogi Zlobinjari morali potražiti zaslužbu izvan svojega zavičaja. Pa tako i privremenim ili stalnim iseljavanjem u prekomorske zemlje tzv. Novoga svijeta.

Kada počinje iseljavanje Zlobinjara u Novi svijet? Vjerojatno i prije, ali najstariji do sada pronađeni vjerodostojni dokument koji govori o tome je dopis Župnoga ureda Zlobin broj 1., od 1. siječnja 1885. g. upućen Biskupskom ordinarijatu u Senj, kojim se traži dozvola za vjenčanje zlobinskog mladića Petra Kružića prije njegova odlaska na zaslužbu u Ameriku i zlobinske djevojke Jele Marohnić (Tadej, 1999, str. 13).

Do Prvoga svjetskoga rata Zlobinjari su se iseljavali u Novi Zeland, Australiju, Južnu i Sjevernu Ameriku. Nakon rata iseljavanje je poprimilo velike razmjere i traje sve do početka Drugoga svjetskoga rata. No ne više u Novi Zeland i Australiju, već samo u Sjedinjene Američke Države i Kanadu, te neznatno u Južnu Ameriku.

U početku su odlazili samo muškarci, tek kasnije i neudane djevojke, a postupno za muževima odlaze žene i cijele obitelji. Oni koji su otišli bez obitelji u većini slučajeva ostaju zauvijek u novim domovinama, a tek manji dio ih se vraća „pod stare dane".

Zlobinjari su živjeli životom pastirske jednostavnosti i biblijske skrušenosti. U domovini su marljivo obrađivali škrtu primorsku grudu i brižno se skrbili za svoju stoku koja im je bila jedini izvor prihoda (Tadej, 1999, str. 13).

Prema istraživanjima Radovana Tadeja vidljivo je da su odlazili na prekomorsku zaslužbu najčešće u svibnju, vjerojatno stoga jer se upravo tada u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi tražilo najviše radne snage. Odmah poslije svibnja, po učestalosti odlazaka u emigraciju je studeni.

Ni to nije slučajno, jer su Zlobinjari do tada zgotovili sve poljodjelske radove (košnju, berbu ljetine i sječu drva) i bili pripravni za put. O njihovoj priprostosti neka posvjedoči priča o Stanku Šubatu Staneti (Stani), koji je nekoliko puta prelazio Atlantik i koji je, vrativši se jednom u rodni Zlobin, prvo otišao u štalu i nekoliko sati zaneseno gledao u par svojih volova (Tadej, 1999, str. 14).

Tipičan i najčešći put zlobinskog emigranta u Sjedinjene Američke Države rekonstruiran prema dostupnoj literaturi i rijetkim zabilježenim sjećanjima izgledao je otprilike ovako: do Rijeke pješice ili vlakom. Iz Rijeke, preko Pivke za Trst, također vlakom. Ponovno vlakom iz Trsta za Buchs, švicarski gradić smješten uz granicu s Austrijom. Tu se nalazio ured za useljavanje u SAD, a obavljao se i liječnički pregled. Put bi se nastavljao vlakom do francuskih luka Cherbourg i Le Havre, pa odatle parobrodom za Ameriku ili brodom iz Le Havrea, preko La Manchea u Englesku, zatim vlakom do luka Liverpool i Southampton te napokon prekooceanskim brodom do useljeničkog prihvatnog centra na Ellis Islandu.

Samo putovanje brodom trajalo je oko osam dana (ponekad dan ili dva duže), najčešće u potpalublju, u neljudskim uvjetima 3. razreda. Iz New Yorka do krajnjeg odredišta u SAD-u emigrant bi putovao vlakom. Cijelo putovanje trajalo je 2-3 tjedna, ovisno o europskoj dionici putovanja, čekanju na obavljanje administrativnih formalnosti i ukrcaja, te udaljenosti američkih ili kanadskih destinacija.

U početku zapravo odlaze isključivo muškarci, osobito u Novi Zeland i Južnu Ameriku. Žene su odlazile za svojim muževima ili zaručnicima samo u Sjevernu Ameriku. U naručju svojih majki odlaze i tek rođena djeca. Donja dobna granica za odlazak dječaka bila je 11 ili 12 godina. Mnoga od te djece nikad se više nisu vratila.

Neki od njih umrli su u Americi u dubokoj starosti i, u pravilu, ni na koji način nisu kontaktirali sa Zlobinjarima ili Zlobinom.

Mnogi od zlobinskih emigranata su u više navrata odlazili preko Atlantika i vraćali se u rodni Zlobin. Prema podacima iz pismohrane Ellis Islanda najviše je puta u Sjedinjene Američke Države ulazio Mirko Blažina, i to čak u pet navrata (Tadej, 1999, str. 21-22).

Pri dolasku u Ameriku Zlobinjari su se teško sporazumijevali sa službenicima američkog Useljeničkog ureda. U njihovim evidencijama Zlobin i osobna imena i prezimena useljenika pisana su vrlo različito. Zlobin je postajao Hobin, Dobin, Flobin, Zlabin, Zloben, Zlovin, Blobin, Zeolrin, Zlobine, Zlobinj, Zlotin, Zlblin, Zlobing, Zlobiny, Zlolim, Hobinj, Dlobiny, Ylohin, Flobine, Globin, Slobn, Slobin, Slubin, Flobri, Zlokin, Ziobin, Zlobino, Flabiu, Zlobe, Zlobice, Jlobin, a zaselak Brdo pišu ponekad Bedo ili Bido. Marohnić se pretvara u Marohni, Marolinic, Marolmic, Marohine, Maroni, Maronich, Maralinic, Marahnic, Marchnic, Marschnic, Marohosich, Marchnic. Jauk se pretvara u Jank, Polić u Pohic, Tadej u Tarcj i Taday, a Tometić u Tornetic (Tadej, 1999, str. 22).

Možemo li sada, na početku dvadeset prvoga stoljeća, rekonstruirati život naših iseljenika u Sjedinjenim Državama? Sve ono što su oni ulagali u nov život bile su fizičke sposobnosti, jaka pleća i snažne mišice. Često je jedina provjera poslodavca pri zapošljavanju radnika bila njegova konstitucija. Ako je čovjek bio jak i naoko zdrav, bio je primljen.

Uvjeti stanovanja bili su vrlo teški. Više muškaraca je zajednički stanovalo. Udruženim su snagama kuhali, prali, čistili, ribali, krpali… To zajedništvo bilo je poznato kao „ganga". Nakon što su za muževima počele dolaziti žene, našla bi se među njima pokoja poduzetnija i organizirala „bord" (board, engl: pansion za samce). Djeca su, i doseljena iz Zlobina i rođena u Americi, morala u kući govoriti isključivo hrvatski, domaću čakavštinu. I na taj način htjeli su im roditelji usaditi sjećanje i ljubav prema domovini i Zlobinu.

Zlobinjari su se teško privikavali na život u novoj sredini. Engleski su govorili površno i pogrešno. Kako je i moglo biti drukčije kad su, pogotovo oni starijih generacija, odlazili i nepismeni u strani svijet.

Nije čudo što su naši pečalbari Ameriku prozvali Merika-čemerika. Uz, doduše, nešto zarade, ona im je pokazala i što je nesreća, odricanje i jad. Tadej opisuje u svojim istraživanjima mnoge tragične sudbine naših iseljenika, nesreće na radu. Posebno su bili teški uvjeti u rudnicima (Tadej, 1999, str. 27-29).

O tome svjedoči i izložba **„Merika: Iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880. – 1914."/ „Emigration from Central Europe to America 1880 – 1914"** postavljena u Muzeju Grada Rijeke od 10. prosinca 2008. do 28. veljače 2009. godine. Ondje je jedan od suradnika bio i Radovan Tadej. Izložba je posvećena osobnim sudbinama slavnih i običnih te poznatih i nepoznatih iseljenika, čije vrlo raznovrsne životne priče na neki način predstavljaju sudbine milijuna onih koji su se uputili preko Atlantika. Kao dio postava priređena je i video projekcija o iseljenicima, održano je desetak predavanja i radionica te objavljena istoimena monografija (autor izložbe i knjige je Ervin Dubrović), kao i vodič po izložbi (Dubrović, 2009).

Najprivlačniji grad na sjevernoameričkom kontinentu za zlobinske iseljenike, ističe Radovan Tadej, bio je Chicago i područje oko njega, u državi Illinois. Pa i danas su u telefonskim imenicima Chicaga i okolice mnogobrojni pretplatnici s prezimenima Polich, Ruzich, Kuchan, Kruzich, Blasina…

Na prijelazu stoljeća Illinois je značio za Ameriku upravo ono što danas znači Kalifornija. Nisu onamo hrlili samo Zlobinjari, već i drugi Hrvati. Nakon velikog požara 1871. godine, koji je u cijelosti uništio grad, Chicago je bilježio snažan industrijski rast. Za Prvoga svjetskog rata osobito je bila jaka industrija željeza i čelika.

Upravo takav profil industrije tražio je neprekidno novu, sirovu radnu snagu. Baš onu koju su nudili Zlobinjari. Otuda i uzrečica: ***„Ako na svitu nigdi ne bude dela – bit će ga va Ćikagu!"*** Tu situaciju iskoristili su pred Prvi svjetski rat mnogi vojni obveznici iz Zlobina koji su našli spas u emigraciji upravo u Chicagu i okolici (Tadej, 1999, str. 31).

Na ovom području Zlobinjari su radili u željezarama, na prokopu kanala, kamenolomima, u tvornicama cementa i bloketa. Područje sjeverne Indiane, u blizini Chicaga, također je bilo odredište Zlobinjarima. I ovdje su nalazili zaslužbu u teškoj industriji.

U državi Michigan ima mnogo željezne i bakrene rudače, šuma i poljoprivrednog zemljišta, pa su Zlobinjari radili u željezarama, rudokopima željezne rudače (u Iron Riveru), u tzv. „majnama" te na šumskim poslovima kao sjekači i „furmani" (tj. engl. laborers in woods i teamsters). Neki od njih krčili su šume i postajali poljodjelci. U Montani, koja obiluje rudom (zlatom, srebrom, željezom, olovom, bakrom i ugljenom), Zlobinjari su radili kao rudari u rudnicima ili ugljenokopima te kao radnici u talionicama srebra, zlata i željeza.

U New Mexicu naši su iseljenici bili zaposleni u rudokopima srebra, zlata, željeza, olova i soli kojima je ta država bogata. U Wisconsinu su se ponajviše bavili farmerstvom i rančerstvom budući da u ovoj državi uspijevaju kukuruz, pšenica i ječam. Da bi došli do farme ili ranča morali su najprije iskrčiti šumu. U Washingtonu i sjevernoj Kaliforniji Zlobinjari su radili na sječi šume i izvlačenju trupaca te u pilanama. Manjim dijelom zapošljavali su se u tamošnjim ugljenokopima. U spomenutim saveznim američkim državama zlobinskih je iseljenika bilo najviše. Vrlo malo bilo ih je u ostalim krajevima SAD-a.

Većina njih nikada se više nije vratila u rodni Zlobin i ostali su zauvijek izgubljeni za Stari kraj. Vraćajući se iz Amerike, „Merikani" – povratnici donosili su i nove običaje i nove navike. Te novine odražavale su se čak i na jezik, pa je u zlobinski govor ušlo podosta posuđenica iz engleskoga jezika, npr: bord – pansion, galun – (engl. gallon) mjera za tekućinu; majna (engl. mine) rudnik; mekinja ili mekina ili makano (engl. mackinow) šarena dolama od debela sukna; obrholjac ili obrhol ili ovrhol (engl. overhaul) radničke hlače povišenog kroja s naramenicama; roberi (engl. rubber) radničke cipele s debelim gumenim đonom; stor (engl. store) trgovina; telifun ili talifun (engl. telephone) telefon; vilibila (engl. wheel – barrow) tačke; votat (engl. to vote) glasovati; tritat (engl. to treat) častiti... (Tadej, 1999, str. 34).

Unatoč svemu, pa i nekim pozitivnim navikama stečenim u Americi i mukom zarađenim dolarima koji su izgradili mnoge „šterne", dogradili i popravili prilično kuća, iseljavanje u prekomorske zemlje se negativno odrazilo na stanovništvo Zlobina. Ponajprije demografski. Otišli su najpoduzetniji i najsnažniji ljudi, najbolje i najperspektivnije životne dobi. Mnoge zlobinske obitelji su, čak, u doslovnom smislu iskorijenjene, a manjak muškaraca prouzročio je masovnu pojavu tzv. starih divojak. Na ovom mjestu podsjetimo da je iseljavanje u Ameriku i u drugim krajevima Hrvatske prouzročilo istu pojavu, pa su tako Ličani pjevali:

„Oj, Ameriko, crna čemeriko! Vrag odnio i te tvoje novce, Naše cure idu za udovce!"

Dva naraštaja jedne zlobinjarske obitelji u pečalbi bila je redovita pojava. Imamo primjera i tri pečalbarske generacije u jednoj obitelji. U pravilu, treća generacija (često zajedno s drugom) više se ne vraća u Zlobin, a četvrti naraštaj postaje „born American".

Zaključno, može se ustvrditi da je upravo iseljavanje u Ameriku zadalo Zlobinu najteži demografski udarac od kojega se još nije oporavio, a pitanje je hoće li se ikada oporaviti. To vrijedi i za ostala primorska naselja koja su imala velik odljev stanovništva u prekomorske zemlje – Hreljin, Krasicu i Praputnjak (Tadej, 1999, str. 35 – 36).

ZLOBINSKA EMIGRACIJA U KNJIŽEVNOUMJETNIČKOM RUHU

No Radovan Tadej je svojim pjesničkim opusom (šest objavljenih samostalnih zbirki pjesama), znanstvenim i stručnim radovima u periodici, objavljenim studijama (**„Iseljavanje iz Zlobina", „In Search of the Lost People of Zlobin", „In Search of the Lost People of Zlobin – Research on Overseas Emigration from Croatian Village on the Adriatic Coast", „Priče iz zlobinske starine"**) zapravo Zlobinu i Zlobinjarima, posebice onima koji su emigrirali, podigao spomenik trajniji od mjedi.

Ponajprije, Tadej je sakupio, zapisao i objavio 1993. godine usmene pjesme iz Zlobina u zbirci **„Domaće najveć ljubavne: (hrvacke starinske pivanje pobrane va naše dane na Zlobinu)"** gdje je zabilježio i pjesmu **„Sinoć spazih na zapadu jednu zvezdu sjajnu"**. Stihovi su to Zlobinjara Jurja Vukonića – Jurića Zabetina (1879. – 1944.) ispjevani (i pjevani „po starinski", „na tanko i debelo") negdje na početku 20. stoljeća u američkom zatvoru (američkoga grada Buffalo, savezna država New York), gdje je Jurić čekao deportaciju iz Sjedinjenih Američkih Država zbog nelegalnog ulaska iz Kanade u tu državu. Odražavaju čežnju zlobinskog težaka za domovinom, domom i svojim najbližima, ali i tugu radi odvojenosti od obitelji i nužde da se krene u daleki, strani svijet na pečalbu. Stihovi su to jednostavni, kakvi su bili i ondašnji Zlobinjari koji su živjeli priprostim životom, ali baš ta njihova jednostavnost daje ovom stihotvorenju životnost i dodatnu upečatljivost.

Sinoć spazih na zapadu
Jednu zvezdu sjajnu,
Pa je proletela tamo svitu kraju.
-Si videla ko'g od roda moga?
-Videla san tvoju staru mater
I tvoju sestricu!
(Tadej, 2014, str. 198)

Ta je pjesma kasnije u tekstualnoj invenciji Radovana Tadeja doživjela intermedijalnu transpoziciju u glazbeno ruho. Naime, pjevač i kantautor Alen Polić je tu skladbu uvrstio na nosaču zvuka **„Žažara"**. Evo te invencije:

prošlo je sto i više godina od kada je Zlobinjar Juraj Vukonić
sjedio u zatvoru, negdje u dalekoj Americi
gledao je noćno nebo i pitao se
gdje bi mogao biti njegov zavičaj?
jesu li živi i zdravi njegovu srcu najmiliji:
mat Matejka, sestra Pola i Zabeta divojka?
sinoć spazih na zapadu jednu zvijezdu sjajnu
da je preletela tamo svitu kraju
spazih da je preletela tamo svitu kraju (…) (Tadej, Pilepić i Polić, 2006)

No, Tadej stvara i svoje autorske pjesme o zlobinskim emigrantima u Americi. Primjerice, pjesma ***„Sanak pusti Jože Brnetina"*** u zbirci **„Rič po rič"**. Josip Blažina, po obiteljskom nadimku *Brnetin*, rođen je u Zlobinu 1882., a umro 1937. godine u Montani (SAD). Ovdje tu pjesmu navodimo iz Tadejeve najnovije pjesničke zbirke **„Besede krstijanske i nigdanje"**, pod naslovom ***„Furman"***[1].

Ovo j' o Jožu Brnetinu štorija,
O Jožiću koga ne zna historija.

Kod fantina čuval je krave na gmajni,
A potla delal va Meriki va majni.

Stomanja jedna, blagdanja i sagdanja,
Pivanja jedino starinska, nigdanja.

Kad se vrne kod i otac bit će furman,
S konji, klabukun i korbačun. Štiman,

A po rukah mu ne te bit sami žulji
I va oštarijah punit te se žmulji.

[1] vozar, *volar*, prijevoznik, kočijaš, kirijaš

Se ovo ustal je samor sanak pusti
Z Merike mu se nikamor ne grusti.

Sad leži zavavik va črnoj zemljici
I sanje o Starin kraju i pravici.

Ovo j' o Jožu Brnetinu štorija,
O Jožiću koga ne zna historija.
(Tadej, 2019, nije paginirano)

Posebice pjesma ***„Merikani"*** ekspresivno dočarava svijet zlobinske emigracije. U uvodu pjesme Tadej navodi podatke o pojedinim emigrantima:

IZ *MATICE UMRLIH (1858. 1920.) HRELJINSKE ŽUPE SV. JURJA:*

- Nikola Rasporić Ivanov, seljak, iz Hreljina kbr. 228,
star 31 godinu 4 mjeseca i 26 dana,
stradao 25. siječnja 1891. godine
u rudokopu kod Louisvilla u državi Colorado u Americi,
zasut poginuo, pokopan u groblju B. D. M.
kod South Bouldera 26. siječnja 1891. godine; (…)
a zatim slijede stihovi:
čekaju uskrsnuće
prekopani va cimiteri
od fairbanksa do porvenira
ali zakopani nigdi
va majnah novoga svita
prez čuvarije i prez križa

čekaju tamo uskrsnuće
a jimeli su samo
jednu sanju

da budu domaka
svoji va svojemu jilu
med svojimi čobani
(Tadej, 2019)

ZBOGUN MILIĆU – UMJESTO ZAKLJUČKA

I jedno pismo koje je Tadej pronašao kao dokument zlobinskih emigranata poetizira kao usmenu baladu. Pismo je pisano na samom početku XX. stoljeća u Zlobinu i odaslano u gradić Raton, savezna američka država New Mexico.

Tadej pojašnjava: „Sasvim slučajno mi je došlo u ruke prilikom posjeta Sjedinjenim Državama 1986/87. godine i ovdje ga prenosim u izvornom obliku, samo uz dvije intervencije (tekst sam 'ostihotvorio', tj. posložio u stihove i tako nastaloj pjesmi dao naslov). Pošiljateljica i primatelj bili su već odavno mrtvi kada sam prvi put čitao to pismo. Vjerujem da mi ne bi zamjerili ni sada kada njihovu intimu iznosim u javnost jer niti njihova imena, niti drugih osobnih podataka ne navodim."

***MILIĆU* MOJ**

primi najlipše pozdrave i bušac
molin jatebe čajtostobun
da ti meni nećeš da pišeš
ja san se već smutila
i odstraha nemorin dati ječa
ali ti toga verovat nećeš
već su dva miseca
osan listi san poslala
odgovora nij
Bog miliću moj
paćešmi moguće
na ovo odgovorit
zbogun miliću
(Tadej, 2019, nije paginirano)

Uz poeziju, Tadej je i u obliku pripovijesti oblikovao istinite epizode iz života zlobinskih emigranata. Primjerice, u pripovijesti ***„Merika – ljuta čemerika"*** koja je pisana na zlobinskom čakavskom idiomu. Zanimljiva je po (zamišljenom) susretu zlobinskih iseljenika s Ernestom Hemingwayem, u Chicagu (Tadej, 1997, str. 31-32). Svakako, valja istaknuti i da je Radovan Tadej napisao i scenarij za dokumentarni film o Josipu Marohniću, prvaku hrvatske iseljeničke zajednice u SAD-u na kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Film je snimljen 1995. godine u režiji Bernardina Modrića, u koprodukciji Istra-filma iz Rijeke i HTV-a.
Štoviše, Tadejeve su publikacije uvrštene u kataloge za posudbu u mnogobrojnim knjižnicama diljem SAD-a, a putem suvremenih sredstava komuniciranja, mreže… dokumentacijskih centara, Tadej stupa u kontakt s potomcima zlobinskih emigranata, ili pak oni dolaze u ovaj kraj, njegovim posredstvom. Jer, kao što sam otkriva u svojoj pjesmi ***„Pjesnici"***:

pjesnici nisu sa zemlje
a njihovi stihovi su vapaji
odaslani u svemir
nešto kao poruke u bocama
predane nebeskim oceanima
i neizvjesnosti beskonačja
(Tadej, 2016, str. 42)

Literatura

1. Dubrović, E. (2009). Iseljavanje u Ameriku od 1880. do 1914.: uz izložbu „Merika" u Muzeju grada Rijeke – prekomorska emigracija iz Srednje Europe i Rijeka kao emigrantska luka 1903. - 1914. *Informatica museologica*, *40*(3-4), 6-19. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/134459
2. Lukežić, I. (1990). *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka; Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
3. Marohnic, C. (2010., 30. travnja). Trip of a lifetime. Dostupno na https://www.chuckmarohnic.com/news/trip-of-a-lifetime.aspx
4. Tadej, R. (1997). *Drama poetica ciacavschiana črez ričnik složena*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
5. Tadej, R. (1999). U potrazi za izgubljenim Zlobinjarima. U N. Cvijanović (Ur.), *Bakarski zbornik* (str. 9-110). Bakar: Grad Bakar.
6. Tadej, R. (2014). *Priče iz zlobinske starine. Prilozi za upoznavanje najstarije prošlosti našega mjesta*. Zlobin: Župa sv. Ivana Krstitelja Zlobin; Rijeka: Naklada Kvarner.
7. Tadej, R. (2016). *Astralije*. Rijeka: Vlastita naklada.
8. Tadej, R. (2019). *Besede krstijanske i nigdanje*. Zbirka u rukopisu.
9. Tadej, R., Pilepić, R. i Polić, A. (2006). Žažara. (CD-nosač zvuka). Zagreb: Dancing Bear.

CROATIAN EMIGRATION TO AMERICA AND ITS PERFORMANCE IN POETRY, EXHIBITIONS, AND FILM, AS PRESENTED BY RADOVAN TADEJ, AN ARTIST AND SCHOLAR, FROM THE NORTH-EASTERN TOWN OF ZLOBIN

ABSTRACT

During the 19th and 20th centuries, many Croats emigrated to North America, in search of better life conditions. This paper explores these emigrants from the Croatian town of Zlobin and their "performance," in their new environment. The paper presents a very interesting research by Radovan Tadej, born and living in Zlobin, related to these emigrants and their activities directed towards the preservation of their original Croatian cultural uniqueness. Tadej's rich production includes historical background of Zlobin and the emigrants from that place, his rendering of their music, as well as his own poetic reflections, exhibitions, and films, based on his own experiences of and reflections on the phenomenon of Zlobin. Historical facts, processed imaginatively by Tadej, are thus presented through their multifaceted performances – from documentary ones, to the so-called poetic truth.

Key words: *Croatian Emigration, Zlobin, Poetry, Film, Exhibitions*

Stručni rad

Marin Knezović
Hrvatska matica iseljenika
marin.knezovic@matic.hr

AFERA HRNJAK – OD ČUDA DO SRAMA

SAŽETAK

Članak govori o slučaju „medicinskog poduzetništva" među hrvatskim iseljenicima u Pittsburghu vezano uz komercijalizaciju navodnog lijeka protiv tuberkuloza ljekarnika iz Hrvatske Maksimilijana Hrnjaka. To je bio jedan od prvih skupnih poduzetničkih pothvata hrvatskih iseljenika koji je završio skandaloznim neuspjehom. Članak ukazuje na mogućnost da se radilo o organiziranoj prijevari ulagača.

Ključne riječi: *hrvatsko iseljeništvo, lažni lijekovi, Maksimilijan Hrnjak, Milan Kovačević*

Poslovni uspjesi kao i teškoće, pa u konačnici i propasti poslovnih poduhvata dio su poslovnog svijeta od njegovih početaka. Pri tome je ovih neuspjelih u pravilu više. Ipak, posebnu pozornost izazivaju oni slučajevi koji su povezani s varanjem, kako poslovnih suradnika tako i klijenata. Ovakvih slučajeva nije lišena ni povijest poslovnih pothvata hrvatskih iseljenika.

Tako je njihov prvi ambiciozni skupni poslovni pothvat u Americi završio vrlo neugodnim neuspjehom. Ovaj je bio vezan za kraj 19. st. i vrlo razvijenu proizvodnju lažnih lijekova u Sjedinjenim Državama. Stvaranje moderne medicine pratili su izumi tisuća preparata koji su zapravo obmanjivale pacijente načinom svoga djelovanja. U pravilu su obećavali „čudesna" i brza izlječenja svih vrsta bolesti za razmjerno male pare. Kolijevka masovne proizvodnje nadri lijekova bila je Velika Britanija početkom 18. st., no u Sjedinjenim Državama ova svojevrsna industrija obmane naglo se razvija krajem 60-ih godina 19. st. Bujicu lažnih lijekova u Sjedinjenim Državama zaustavio je dijelom tek Pure Food and Drug Act iz 1906.[1]

Dio tih nazovi lijekova bio je posve nekoristan ili čak i izrazito štetan za oboljele. Dio nije bio štetan i čak je u nekoj mjeri bio pacijentima koristan, no ipak ni izdaleka nije ispunjavao ona obećanja koje je pratila fama koja se plela oko njih.

Obećanja brzog i izdašnog profita koja je sa sobom vukla proizvodnja lijekova privukla je i hrvatske iseljenike u Pittsburghu. U središtu njihova poslovnog pothvata bili su lijekovi ljekarnika iz Ivanić-Grada Maksimilijana Hrnjaka. Navedeni je još u Hrvatskoj proizvodio pripravak za koji je tvrdio kako, ni manje ni više, liječi tuberkulozu. Preselio se u Pittsburgh, vjerojatno na samom početku 20. st., i na East Ohio Streetu otvorio ljekarnu koja se proslavila prodajom „Miraculous Long Life" kapljica za bolesti unutarnjih organa.[2]

Ipak, u središtu pozornosti pitsburških Hrvata bio je jedan drugi njegov preparat – „Pulminol" – za koji je Hrnjak još u Hrvatskoj tvrdio kako liječi tuberkulozu. Oko Hrnjakovih lijekova okupili su se brojni ugledni Hrvati

[1] Barkan, I. D. (January 1985). „*Industry invites regulation: the passage of the Pure Food and Drug Act of 1906*". American Journal of Public Health. 75 (1): 18–26.

[2] Juraj Škrivanić, *Povijest američkih Hrvata*, Hrvatski svjetski kongres, Zagreb 2011. str. 244.

Pittsburgha kako bi osnovali poduzeće nazvano „The Hernjak Consumption Cure Company"[3]. Glavnu ulogu u društvu imao je liječnik, također nedavno došao iz Hrvatske, dr. Milan Kovačević. Prema Jurju Škrivaniću, kapital društva iznosio je 10.000 dolara od kojih je 3000 dobio Hrnjak za patente svojih pripravaka.[4] Američki tisak pak navodi druge iznose temeljnog kapitala. Tako Lancaster New Era, The Pottsville Republican, The Evening Report i The Mercersburg Journal navode kao temeljni kapital 2000 dolara. Samo The Philadelphia Inquirerer navodi 8000 dolara kao iznos temeljnog kapitala, no i taj iznos je znatno manji od Škrivanićevog.[5] Poduzeće je u Idelwoodu (danas dijelu Pittsburgha) osnovalo bolnicu sa 60 soba gdje su pacijenti trebali biti tretirani Hrnjakovim lijekovima. Hrvatski tisak oduševljeno je pozdravio osnivanje bolnice smatrajući kako će ona služiti na čast čovječanstvu, a posebno hrvatstvu. Lječilište je nastojalo privući pozornost i ostale američke javnosti.[6]

Tako u lipnju 1901. Pittsburgh Daily Post objavljuje oglase o sanatoriju u Idelwoodu. Oglasi opisuju sanatorij kao vrlo lijep sa šezdeset soba i sa svim potrebnim sadržajima. U sanatoriju se pacijentima obećava izlječenje od tuberkuloze u roku od dva do tri mjeseca. Prije dolaska u sanatorij pacijent treba donijeti nalaze svoga liječnika poslije čega će ga pregledati i liječnik u sanatoriju. Pacijent se mora podvrgavati pregledima svakih 14 dana pri čemu sam može izabrati liječnika koji će ga pregledati. Pacijentovo zdravlje je praćeno na dnevnoj bazi pri čemu je bolnička dokumentacija vlasništvo sanatorija, no smije biti pregledana samo uz suglasnost pacijenta. Kao liječnik sanatorija navodi se spomenuti Milan Kovačević.[7] Oglas koji hvali sanatorij u Idelwoodu pojavio se i u The Pittsburgh Pressu. Tu se uz glavnu zgradu spominje i šest koliba na prostoru sanatorija. Tvrdi se kako je sanatorij otvoren od 1. srpnja i kako ne postoji ništa njemu slično na području Sjedinjenih Država. Obećava se sigurno izlječenje od tuberkuloze u roku od dva do tri mjeseca. Liječnici se pak pozivaju u posjet sanatoriju.[8]

Zanimljivo je kako je bolnica počela raditi u lipnju ili najkasnije početkom srpnja 1901. No prema Pittsburgh Pressu tek u kolovozu 1901. podnesen je zahtjev guverneru Pennsylvanije za odobrenjem pravila „The Hernjak Consumption Cure Company".[9] Ova su prihvaćena u rujnu iste godine.[10] Dakle, bolnica je počela s radom prije nužnih odobrenja.

Juraj Škrivanić kao osnivače „hrvatske bolnice" navodi jednog od osnivača Narodne hrvatske zajednice (Hrvatske bratske zajednice) Josipa Marohnića i dr. Milana Kovačevića. Službene objave daju nešto drugačiju sliku. Kao osnivač se također navodi Marohnić, no uz njega tu su Petar Pavlinac, tada predsjednik Hrvatske narodne zajednice, Bosiljko Bekavac, tadašnji župnik hrvatske župe Sv. Nikole na East Ohio Streetu i Franjo Šepić, jedno vrijeme tajnik i računovođa Narodne hrvatske zajednice.[11] Prema tome, Kovačević nije bio

[3] Juraj Škrivanić navodi kako se poduzeće zvalo „Hrnjak, dr. Kovačević and Co." Juraj Škrivanić, Povijest američkih Hrvata, str. 244. – 245., no sve objave u tisku navode kako se poduzeće zvalo kako je navedeno. 6. kolovoza 1901. Pittsburgh Press, str. 11; 3. rujna 1901. Lancaster New Era, str. 1; 13. lipnja str. 7, 14. lipnja str. 9, 15. lipnja str. 9; 18. lipnja str. 7; 26. lipnja 1901. 14. srpnja Pittsburgh Daily Post, str. 7; 6. kolovoz 1901., The Philadelphia Inquirerer, str. 4; 3. rujan 1901. The Pottsville Republican, str. 3; 4. rujna 1901. The Evening Report, (Lebannon, Pa), str. 2.

[4] Juraj Škrivanić, Povijest američkih Hrvata, str. 244.

[5] 3. rujna 1901. Lancaster New Era, str. 1; 6. kolovoz 1901., The Philadelphia Inquirerer, str. 4; 3. rujan 1901. The Pottsville Republican, str. 3; 4. rujna 1901. The Evening Report, (Lebannon, Pa), str. 2; 13. rujna The Mercersburg Journal, Mercersburg, str. 7

[6] Juraj Škrivanić, *Povijest američkih Hrvata*, str. 244. – 245.; 13. rujna The Mercersburg Journal, Mercersburg, str. 7.

[7] 13. lipnja str. 7, 14. lipnja str. 9, 15. lipnja str. 9; 18. lipnja str. 7; 26. lipnja, 14. srpnja str. 7 Pittsburgh Daily Post 1901.

[8] 14. srpanj 1901., The Pittsburgh Press, str. 23.

[9] 6. kolovoza 1901. Pittsburgh Press, str. 11.

[10] 3. rujna 1901. Lancaster New Era, str. 1; 3. rujan 1901. The Pottsville Republican, str. 3; 4. rujna 1901. The Evening Report, (Lebannon, Pa), str. 2; 13. rujna 1901.The Mercersburg Journal, Mercersburg, str. 7.

[11] 6. kolovoza 1901. Pittsburgh Press, str. 11.

među formalnim utemeljiteljima društva. Škrivanić navodi kako je društvo bilo čisto hrvatsko. Ipak, među osnivačima navodi se i izvjesni Eimer E. Herman.

Interes čelnika Narodne hrvatske zajednice za liječenje tuberkuloze nije bio slučajan. Fondove Zajednice opterećivale su i učestale smrti od navedene bolesti, kako svjedoči izvještaj Petra Pavlinca o radu organizacije na konvenciji Zajednice 1902. u Alleghenyju (Pittsburghu).[12]

Nije jasno koji su bili izvori kapitala za neuspješnu „hrvatsku bolnicu". Je li se radilo o osobnim sredstvima Pavlinca, Šepića, Bekavca ili o novcima Narodne hrvatske zajednice i župe Sv. Nikole na East Ohio Streetu? Ako su za investiranje u bolnicu u Idelwoodu korištena sredstva Narodne hrvatske zajednice, to je bitno opteretilo njezino poslovanje. Godine 1900. imovina Zajednice iznosila je tek nešto više od 20.000 dolara.[13] Rezultati liječenja „Hrnjakovom metodom" pokazali su se posve neuspješnima pa je u ožujku 1904. bolnica zatvorena. Jedan od razloga pobune župljana protiv župnika hrvatske crkve Sv. Nikole na East Ohio Streetu prema Škrivaniću bilo je i njegovo sudjelovanje u organiziranju i poslovanju propale bolnice.[14] Opis „pobune" protiv župnika koji donosi list „Hrvat", premda navodi cijeli niz prigovora koje su nezadovoljnici imali protiv župnika Bekavca, ipak nigdje ne navodi i slučaj propalog sanatorija.[15]

O „aferi" Hrnjak priča u svom putopisu o Hrvatima iseljenima u Sjedinjene Države „Preko Atlantika do Pacifika" i Ante Tresić Pavičić 1907.: „Nadošla k tome i nesretna affaira Hrnjaka, koji je došao u Allegheny tvrdeći da je iznašao liek proti sušici. Dr. Kovačević mu je nasjeo, vjerujuć njegovim nepogrješivim tvrdnjama, zaslagjenim medom najuvjeravajuće rieči, i dokazima tolikih čudotvornih ozdravljenja. Ne pade mu na um zapitati Hrnjaka, što nije onda ostao u domovini, da spašava tuberkulozne. U kratko medeni Hrnjak je toliko govorio i uvjeravao, da je sklonio dra. Kovačevića, mnoge svećenike i druge imućnije ljude, da osnuju sanatorij za sušičave, a za svoj izum dao si je platiti 10.000 talira (drugdje Tresić Pavičić spominje 10.000 dolara op.a.). Netom je on ukesio novce, put pod noge, pa put Londona, da tamo opet usreći čovječanstvo sa svojim veličajnim izumom. Megjutim od desetak sušičavih, koji se smjestiše u sanatorij svi jedan za drugim odoše pod ledinu, a sanatorij i kapital propadoše. Dr. Kovačević bijaše i sam uložio svoje prištednje u to poduzeće, temu sve propade; ali svi drugi dioničari bez obzira na to, stadoše njega kriviti zbog svoga gubitka, i ne ostade mu drugo, nego potražiti mirnije mjesto za svoje zvanje."[16]

Iz navedenog moglo bi se zaključiti kako je dr. Kovačević bio žrtva lukavog manipulanta Hrnjaka i kako o spornom lijeku nije znao ništa prije susreta s Hrnjakom u Americi. Dr. Kovačević je već u Hrvatskoj bio dobro upoznat s navodno čudesnim lijekom i o njemu je čak pisao 1899. u Liječničkom vjesniku: glasilu Hrvatskog liječničkog zbora. Tu je objavio članak pod nazivom „Liek proti tuberculozi pluća g. Maksimilijana Hrnjaka, ljekarnika u Ivanićgradu". Kovačević je tada bio kotarski liječnik u Vrbovskom i svoje predavanje o Hrnjakovom „lijeku", koji je održao 1898. na zboru liječnika, objavio je u navedenoj stručnoj publikaciji.[17]

U spomenutom članku Kovačević opisuje slučaj mlade djevojke, služavke iz okolice Vrbovskog, koja je oboljela od tuberkuloze i koju je ovaj liječio Hrnjakovim lijekom. Prvi rezultati su bili iznenađujući jer se bolesnica naglo oporavila, ponovo je počela jesti pa čak i raditi. Problem je bio u tome što se nalazi bolesnice, ne samo

[12] Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske bratske zajednice*, Zagreb 1994., str. 51.

[13] Ivan Čizmić, *Povijest Hrvatske bratske zajednice*, str. 45.

[14] Juraj Škrivanić, *Povijest američkih Hrvata*, str. 244 – 246.

[15] Hrvat (The Croatian), Published by the Croatian christian political club, Millvail – Allegheny, od 27. srpnja 1904., str. 2.

[16] Ante Tresić Pavičić, *Preko Atlantika do Pacifika: Život Hrvata u Sjevernoj Americi: putopisna, ekonomska i politička promatranja, kritičko izdanje prema tiskanom izvorniku iz 1907.* Hrvatska matica iseljenika 2018. str. 100 – 101. https://matis.hr/wp-content/uploads/2018/11/tresic_pavicic_mm.pdf

[17] Milan Kovačević, *Liek proti tuberculozi pluća g. Maksimilijana Hrnjaka*, Liječnički vjesnik: glasilo Hrvatskoga liječničkog zbora, br. 3, 15. ožujak 1899., str. 80 – 82.

što se nisu poboljšali nego su se i pogoršali. I dalje se bolesnica subjektivno osjećala dobro, ali i nalazi su se tijekom vremena nešto poboljšali. Kovačević je smatrao kako postoji određena mogućnost da lijek liječi tuberkulozu. Ako to i nije slučaj, Hrnjakov lijek potiče tek u bolesnika te time čini organizam jačim, a time i otpornijim na bolest, pa ga tako preporučuje za daljnja ispitivanja.

Ukratko, Hrnjak je zapravo proizveo efikasno sredstvo za poticanje apetita koje nije štetno djelovalo na želudac.

Prema tome Kovačević je znao da lijek zapravo ne liječi tuberkulozu nego samo privremeno smanjuje neke njezine simptome. Nije bilo ni govora o izlječenju od bolesti u roku od dva mjeseca kako su reklamirali svoj sanatorij u Idelwoodu Kovačević i društvo. Kada 1903. u listu *Hrvat* (*The Croatian*) Kovačević reklamira Hrnjakov lijek, nema više ni govora o čudesnom izlječenju. Oglas samo tvrdi kako je lijek „neškodljiv", ne šteti želucu i može se zato neograničeno uzimati, a sve na tragu njegovih zaključaka iz 1898.[18] Oni koji su sumnjičili dr. Kovačevića za umiješanost u prijevaru vezanu za „hrvatsku bolnicu", vjerojatno su bili u pravu. Zbog skandala vezanog za sanatorij, Kovačević je morao napustiti Pittsburgh i preseliti se u Connellsville.[19] Maksimilijan Hrnjak, izumitelj lijeka, vratio se u Hrvatsku. Godine 1902. kupio je ljekarnu u Sisku. Tu je postao tajnik društva Crvenog križa, osnivač šahovskog kluba i građanske glazbe. Godine 1916. bio je i odlikovan za svoj humanitarni rad. Umro je 1927. kao jedan od stupova lokalne zajednice.[20] Njegova američka avantura u domaćim životopisima nigdje se ne spominje.

Isto tako afera Hrnjak pridonijela je i propasti jedne političke inicijative „Hrvatski kršćanski politički klub" (Croatian Christian political club of United States of America) na čelu koje su se nalazili dr. Kovačević i hrvatski katolički svećenici u Sjedinjenim Državama Ljudevit Lauš, Mirko Kajić, Franjo Glojnarić i Miljenko Bekavac.[21] Povijest hrvatskog iseljeništva obično se predstavlja kao niz uspjelih pothvata naših ljudi naspram niza objektivnih prepreka koje im je postavljala nova sredina. Ta povijest je imala i svoju drugu stranu obilježenu stečajevima, lošim zamislima i međusobnim prevarama. „Afera Hrnjak" je bila jedna od prvih velikih poduzetničkih prevara s kojima se suočila jedna hrvatska iseljenička zajednica, nažalost ne i posljednja.

"THE HRNJAK AFFAIR" – FROM WONDER TO SHAME

ABSTRACT

The article deals with so called "Hrnjak affaire", attempt of group of distinguished Croatian emigrants in United States to organize medical institution for treatment of tuberculosis in 1901 in Pittsburgh area. In the center of this venture was "cure" for tuberculosis invented by Croatian pharmacist Maksimlijan Hrnjak. Alleged cure was hoax and venture finished as financial disaster and public scandal.

Key words: *Croatian emigration, false medicine, Maksimilijan Hrnjak, Milan Kovacevic*

[18] Hrvat (The Croatian), Published by the Croatian christian political club, Millvail – Allegheny, br. 4, 8. travnja 1903. str. 4.

[19] Ante Tresić Pavičić, *Preko Atlantika do Pacifika*, str. 100.

[20] Đurđa Zorko, *Sisački biografski leksikon*, Narodna knjižnica i čitaonica, Sisak 2006., str. 126.

[21] Hrvat (The Croatian), Published by the Croatian christian political club, Millvail – Allegheny, br. 4, 8. travnja 1903., str. 1.

Wollfy Krašić
Division of Demography and Croatian Diaspora, Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
wkrasic@hrstud.hr

CROATIAN NATIONAL CONGRESS' ACTIONS DURING THE PERIOD OF JOSIP BROZ TITO'S ILLNESS AND DEATH

ABSTRACT

The death of the undisputed Yugoslav leader Josip Broz Tito was an event that was eagerly awaited and for which various elements, that wished the collapse of the communist system in Yugoslavia but also the collapse of the Yugoslav state, were preparing for in various ways. One of the more prominent was the Croatian political diaspora. The Croatian National Congress (CNC), an umbrella organisation that brought together a large number of Croatian political emigrants, had taken a series of actions, primarily of a diplomatic and propagandist character, seeking to make the most of the situation that has been impatiently expected since the mid-1960s. CNC, as well as other anti-communist and anti-Yugoslav elements, did not succeed in striking significant blows to the Belgrade regime in the period under review in this paper. Nevertheless, the actions taken by CNC have contributed to spreading awareness among the world public that there were a significant number of Croats in Yugoslavia and in the world who wanted the establishment of the independent and democratic Croatian state, and how instability in Yugoslavia in the context of tense relations between ideological-political blocks, West and East, can pose a threat to peace in Europe. This paper is based primarily on archival sources (documents of Yugoslav intelligence services) and magazines by the Croatian political diaspora.

Key words: *Croatian National Council, Yugoslavia, Josip Broz Tito, Mate Meštrović, Mirko Vidović*

INTRODUCTION

The death of the undisputed Yugoslav leader Josip Broz Tito, which occurred on May 4th, 1980, was an event that was eagerly awaited and for which various elements, that wished the collapse of the communist system in Yugoslavia but also the collapse of the Yugoslav state, were preparing for in various ways. Tito was rightly considered as one of the strongest, if not the strongest, cohesive factor in communist Yugoslavia. As a supreme authority in the communist party and the state, he resolved a number of adversities and difficulties, although his approach only delayed the resolution of a number of current issues and problems, further exacerbating them. It was not realistic to expect that the person who would replace him in his position would have such authority and rule in his style. Also, as time went on, Tito deposed potential candidates who could succeed him. Thus, Tito was eventually succeeded by a collective body called the Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) (Radelić, 2006). The disappearance of a charismatic and authoritative person such as Tito from the top of the state, which had numerous problems, opened the door for radical changes in Yugoslavia.

The State Security Service of the Socialist Republic of Croatia (SSS SRC) noted that Tito's death, in the context of internal problems and aggravation of the international political situation, posed a certain secu-

rity threat (Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske [SDS RSUP SRH], July 1980). Also, in May 1980, the Central Intelligence Agency (CIA) made a study that described the actions of, as written, Yugoslav extremists, who were political emigrants from Yugoslavia who used violence in their anti-Yugoslav activities. In this context, the following foresight was given: "While the violence creates very serious problems, the real threat is that the anticipated increase in Croatian terrorist activity after Tito's death, coupled with pent up Croatian nationalism within Yugoslavia, could present formidable challenge to the durability of the Yugoslav federal system" (Central Intelligence Agency, May 29th, 1980).

In the corps of the regime's opponents, the so-called Croatian nationalists in Yugoslavia and the so-called Croatian hostile fascist extreme diaspora, as the Yugoslav authorities used to call the Croatian political diaspora, have stood out in particular. In the newspapers and magazines published by Croatian political emigrants in the West one could read, already from the mid-1960s, what could potentially happen in Yugoslavia after Tito's death or removal from his position, for example, during the possible coup of the Soviet elements in the League of Communists of Yugoslavia (LCY) (Krašić, 2018). Most of the emigrants thought that a crisis would arise, which after a short or a longer period, would result in the disintegration of both the communist system and Yugoslavia. Comparisons emerged between the significance of Tito's death or his departure from position with the assassination of King Aleksandar I. Karađorđević. A few years after the latter event, an autonomous Croatian unit was formed within the Kingdom of Yugoslavia, called Banovina Hrvatska (Perić, 2006).[1] Some thought that similar process could repeat in communist Yugoslavia after Tito's death – strengthening the Croatian federal unit and then the emergence of an independent Croatian state. Also, some thought that this process would be accompanied by armed conflicts of varying proportions, while others thought, but also wished, it to be a peaceful and gradual process. The disappearance of the "second King Alekandar" could have been a prelude to the weakening of the communist dominance, the true federalisation of the state, the emergence of the "second Banovina Hrvatska" and then complete independence. All political emigrants shared an opinion that they should be actively preparing for this moment, but there was a whole range of ideas about how the preparations should be carried out. Some individuals, groups and organisations were convinced that only actions of violence could trigger the collapse of Yugoslavia, since its regime violently responded to criticism. Others put the bulk of their focus on various protest actions, which sometimes included violations of the laws of the countries in the West in which they lived. They directed most of their efforts into convincing government officials in the West to take a different stance regarding Yugoslavia and the issue of the emergence of an independent Croatian state. In various ways, the latter sought to inform the public, journalists and intellectuals in the West about Croatian history and culture. They were trying to explain that Croats have existed as a nation since the early Middle Ages, when they formed their first state and maintained the elements of statehood during the following centuries living in bigger states

[1] In the heightened atmosphere and inability of the Croatian and Serbian political elites to find consensus on reorganising the Yugoslav state, Aleksandar I. Karađorđević decided to end parliamentary state form and introduce an absolute personal monarchy. Radicalism in dealing with the country's numerous problems also resulted in a radical response. The King was killed by assassination, carried out by Croatian and Macedonian organisations, which primary objective was the independence of Croatia and Macedonia. The assassination was carried out on the King as the most prominent figure of the state and the ordering party of repression, with the hope that his death would fuel the dawnfall of Yugoslavia. Although this did not happen, several years later, largely because of the desire to strengthen the country in the face of the danger of imminent war, Serbian political elites agreed to a concession, the creation of a Croatian autonomous unit called Banovina Hrvatska. Supporters of Croatian independence saw in this act the initial step on the road to the Croatian state.

with other nations. They emphasised that this nation should not be denied one of the fundamental rights – the right to self-determination, especially in the time when African and Asian people in former European colonies received their independence (Krašić, 2018).

One of the fundamental goals of Croatian political emigrants was to connect with supporters of the idea of an independent Croatian state in Croatia and Yugoslavia due to undertaking effective action. Many saw the first step in accomplishing that plan in addressing many Croats in the western European countries, where they were participating in so-called, temporary work. A large number of such persons regularly visited families in Yugoslavia. They were viewed as potentially being a very good bridge between the political diaspora and the homeland. Also, the Croatian political diaspora in various ways sought to send as much of its propaganda material to Yugoslavia as possible. A number of such publications were written ina rather cursory way, and were outdated in relation to the current political situation in Yugoslavia and the world. However, Croatian oppositionist to the regime gladly read and tried to reach some of the newspapers, magazines, brochures and leaflets, written and published by members of the Croatian political diaspora in relating to the circumstances regarding censorship of the one-party system.

The Croatian political diaspora was extremely heterogeneous, divided into numerous organisations and groups. Although by far the largest number of Croatian political emigrants left Yugoslavia after the end of World War II, the influx of new Croat refugees who left Yugoslavia because of political reasons continued until the end of Yugoslavia's existence. The constant arrival of new, mostly young people, with new views and ideas, contributed to the further ideological and political diversity of the Croatian political diaspora. Also, the period between the end of World War II and the collapse of the communist systems in Europe and the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), known as the Cold War, was marked by a series of shorter periods (e.g., the period of detente in the 1960s and 1970s, or the so-called Second Cold War in the first half of the 1980s) and numerous events that required a rethinking of the course of action of Croatian political emigrants. Like Europe and the world, Yugoslavia and Croatia within it, were going through various changes. The most important complex of processes and events in Croatia was certainly the Croatian reform movement, popularly known as the "Croatian spring".[2] During that time, a large number of Croatian political emigrants have shown a willingness, some at least principled, to reject some previous views (such as radical anti-communism) and take a different approach to the question of the Croatian communists, some of whom advocated the reform of Yugoslavia, while others secretly wished the emergence of an independent Croatia as the ultimate goal of the reforms (Krašić, 2018).

Given the eager expectance of Tito's death and thus his removal from power and numerous ideas made by Croatian political emigrants on how to prepare for the event and even more how to act after it, the question arises as to what did the Croatian political emigrants actually undertake when Tito died. Post-Tito Yugoslavia was a topic of high interest to both Cold War blocks as well. Both Washington and Moscow were eagerly awaiting Tito's death, wanting to strengthen their relationship with Yugoslavia after that event. There is no doubt that Soviets' desire to do so was more pronounced, since Yugoslavia was the first country which

[2] The Croatian reform movement, popularly called the "Croatian Spring" (the name was modeled on a similar reform movement from Czechoslovakia, called the "Prague Spring"), is the name for a series of reform, liberal, and national events and transformations in Croatia in the second half of the 1960s and early 1970s. The movement was formed by reform supporters in the League of Communists of Croatia (LCC), Matica Hrvatska, the oldest Croatian cultural institution and student movement. Some of the movement's participants and supporters wanted to reform Yugoslavia and its political system, while others as the final result of the reforms saw an independent and democratic Croatian state. In the end, the movement was violently stifled, followed by trials, expulsions from the LCC, dismissals at work and various other forms of harassment and persecution.

was expelled from the orthodox Communist camp. The arrival of the "first rebel" to Moscow was of multi-faceted importance to the USSR (ideological, military, economic). This international context of regarding the issue adds further importance to the need for researching the stability of Yugoslavia and the actions of various anti-regime elements in this period.

The focus of this paper is on, at that time, the most prominent and influential organisation of Croatian political emigrants - the Croatian National Council (CNC). The establishment of this organisation was the product of, by part, the efforts made by the Croatian political diaspora to put an end to the trend of divisions and conflicts. Although political emigrants had different ideas about what the CNC's mission should be, it could be characterised as a platform that brought together Croatian political emigrants on the widest possible basis - an undoubted desire to create an independent Croatian state (Krašić, 2018). The subject of interest of this paper will be some of the most significant actions undertaken by CNC during the indicated period.

DIPLOMATIC ACTIVITY

Since the CNC members did not act on behalf of the state, but on behalf of the organisation, one cannot speak of diplomatic activities in the true sense of the word. But, the appearance of the CNC envoy at the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSC) in Madrid in November 1980 was of that nature. The first such conference was held in the first half of the 1970s and concluded in Helsinki in 1975. It included 34 countries, as well as the United States of America (USA) and Canada. Through this forum, the USSR sought to obtain confirmation of the inviolability of the borders in Europe, formed after World War II, as well as to initiate talks about military units and bases in Europe. However, the Soviet plans regarding the latter issues, or as it was called security, were not fully accepted. Regarding the borders, it has just been concluded that they must not be altered by force. A final declaration was also made, which was not legally binding, but its provisions were normative. One of those provisions was the issue of the respect of human rights, which created difficulties for the USSR and communist states. The Declaration of Helsinki resulted in the creation of the Helsinki Observer Committees, whose task was to monitor compliance of the provisions from the Declaration. Such development gave hope to regime opponents in European communist countries that a possible space opened for limited action against those regimes and their gradual change towards democracy. The next conference was held in Belgrade in 1977, followed by Madrid in 1980 (Calvocoressi, 2003).

Preparations for the appearance of the CNC envoy at the CSC started a few months earlier and involved several high-ranking CNC members. On the eve of the conference, the European Helsinki Association transformed into the International Helsinki Association (IHA), which had an advisory status at the CSC. Mirko Vidović, president of the CNC's Parliament, became a member of IHA. Another member of IHA was also Ivan Supek, a participant of the National Liberation Movement (NLM)[3], a well-known philosopher, physicist, pacifist and rector of the University of Zagreb, who was ostracised from public life after the Croatian reform movement was violently ended (Vidović, 2014). Therefore, the CNC noted that in this manner, in one international organisation, Croatia and it's numerate diaspora connected, which was what the Yugoslav communist regime constantly trying to prevent ("Organizacijska i društveno-politička aktivnost Mjesnihodbora", 1980). Working at IHA, Vidović asserted that the CNC actually defends and stands for the Declaration of Helsinki, which represents the right of every nation to self-determination. Namely, this question was raised

[3] The National Liberation Movement (NLM) existed in the territory of Yugoslavia during World War II and was led by the Communist Party of Yugoslavia (CPY). Although the proclaimed main objective of the movement was the fight against fascism, the CPY used the movement to establish a totalitarian dictatorship at the end of the war.

in the context of the provision which declared the inviolability of borders in Europe, because the CNC stood for disintegration of Yugoslavia (Vidović, 2014).

The IHA delegation submitted to the delegations of 35 signatory states of the Helsinki Declaration a "white book" regarding the status of human freedoms. According to the CNC *Herald*, the same amount of pages in the "white book" was dealing with the situation in Yugoslavia and USSR. Namely, Yugoslavia was often not perceived as a totalitarian state in the West, since it was not part of the Soviet bloc, even though it had a communist system. By highlighting this information, CNC wanted to show that, despite some differences in the economic field for example, regarding the respect of human rights there was no difference between Yugoslavia and other communist states. During the official session of the IHA, Vidović gave a speech "about the colonial position of the Croatian people" in Yugoslavia "and his struggle to realise it's basic human right - the right to national self-determination" ("Međunaro dnopriznanje Hrvatskog narodno gvijeća", February 13th, 1981, p. 6). Vidović distributed to the press and all interested parties three documents that the CNC created or obtained for the purposes of the conference: the Memorandum of Executive Committee (IC) of CNC, made by Ivan Babić, head of the CNC's Political Office and the Study on the Legal Aspect of the Illegality of the Yugoslav State in French, written by Vidović and Petition signed by 43 Croatian intellectuals who were living in Croatia, in which they appealed for the release of political prisoners in Yugoslavia. The aforementioned documents were included in the official documents of the CSC "with the promise that their contents would be discussed within the official framework of the Conference" ("Međunarodno priznanje Hrvatskog narodnog vijeća", February 13th, 1981, p. 6). The CNC's *Herald* concluded that the CNC was thus "recognised, in this circumstance, *de facto* and *de jure* as the legal representative of the Croatia Diaspora, and with the homeland representative as an integral and equal part of the Croatian opposition" ("Međunarodno priznanje Hrvatskog narodnog vijeća", February 13th, 1981, p. 6).

Vidović, with the help of some others, such as Zdenka Palić-Kušan, Nedjeljka Luetić-Tijan (she was also present at the a founding conference of IHA) and Petar Maruna, sought to reach as many journalists, intellectuals, politicians and dissidents from communist countries as possible to tell them about the history of the Croatian nation, as well as about the goals and efforts of the CNC in the fight for the creation of an independent Croatian state. Text of a petition for the release of political prisoners from Croatia arrived via Maruna and Palić-Kušan and was translated into English by Palić-Kušan. She also organised the typing and reproduction of the petition (Vidović, 2014; "Međunarodno priznanje Hrvatskog narodnog vijeća", February 13th, 1981). Furthermore, Vidović managed to organise meeting with don Jorge Fuentes, who was a senior official in the Spanish foreign ministry who worked on establishing diplomatic relations with Yugoslavia. So he was familiar with the situation in Yugoslavia and with the desire of a large part of the Croatian people to live in an independent state. Fuentes was also a member of the Spanish delegation to the conference, more precise, conference committee which discussed the respect of human rights (Vidović, 2014). According to Vidović, Fuentes said that he would "insist in discussionswith the Yugoslav delegation that Yugoslavia must fulfil the requirements for freedom of political activity, conscience and national continuity to self-determination" (Vidović, 2014, p. 273). Vidović wrote in his memories that Fuentes told him that he was the only dissident from European communist countries who represents the entire nation (Vidović, 2014).

Since the establishment of communist Yugoslavia, the West has consistently remained deaf to the summons of Croatian political emigrants that the West should work towards the destruction of communist Yugoslavia, or atleast allow the implementation of the right of self-determination for Croats. But, Yugoslavia was an internationally recognised state and it's regime, after brutal annihilation of all real and potential opponents, didn't have any serious challengers in the country, although various forms of resistance and opposition were constantly in existence. The geopolitical situation, with the USSR strongly interested in that

area, did not allow unilateral and simple changes both in the system and borders in the Yugoslav area. Also, breaking Yugoslavia apart simply did not fit the interests of the USA and the West. The West supported the existence of Yugoslavia as it was, that is, a communist country that was not part of the Soviet bloc, which could point the way to other dissatisfactions in the Soviet bloc, and which was from an American perspective, preventing the Soviets from accessing the Mediterranean. Part of the Croatian political diaspora had accepted the fact that the USA would not change its policy towards Yugoslavia without some fundamental changes occurring within it or changes in the geopolitical picture of Europe, in order to satisfy its own interests. Therefore the CNC, as it sometimes did before (just like some other political emigrants), combined the demands for the right to self-determination of the Croats with the demands for respect for human rights in Yugoslavia and consequently the release of political prisoners. So, the rights of the nation were associated with the rights of the individuals.

Although the space that could be won by political opposition in Yugoslavia was extremely small, the chances of success in this field, in fighting for human rights, were more likely than those that contained only the demands for dissolution of Yugoslavia. The roots of the collapse of the Yugoslavia were seen in the collapse of the communist system. Because, as the emigrant newspapers and magazine claimed tens of years earlier, Yugoslavia could only survive as a dictatorship (Krašić, 2018). Tito was the strongest link in the chains of dictatorship that kept the Croats in slavery and therefore his death was viewed as the beginning of the end of communism in Yugoslavia and then Yugoslavia itself. The CNC's joint appearance with the most prominent Croatian oppositionists from Croatia as part of the IHA, and through that organisation before the CSC, was a very good political move. However, the reach of all the actions of both the CNC and the opposition in Croatia largely depended on the strength and weakness of the regime. The extent of the activities of Vidović and the CNC at the CSC in Madrid is somewhat shown by the response from the Yugoslav side to such efforts. Thus, before the conference, the Yugoslav ambassador to Madrid warned colleagues in the Spanish ministry that the Croatian anti-Yugoslav diaspora was preparing to attend a conference that would contain anti-Yugoslav activities. The ambassador also spoke with the executive secretary of the Conference, the head of Spanish diplomacy, the secretary of state of Spain and the director of the political directorate for Europe in the same context. He also spoke with Zimmerman, one of the US representatives at the CSC. After the talks, he got the impression that the US pressured Spain to prevent the actions of the anti-Yugoslav diaspora at the CSC (Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove [SSUP], July 11th, 1983.). In one study made by SSS SRC, it is written that Yugoslavia got into possession of the copies of the documents Vidović has presented at the conference even before the conference started. Those documents were forwarded to various Yugoslav institutions, for example to Federal Foreign Office (FFO), so it could be used in counteractions against CNC (SDS RSUP SRH, February, 1981). These are just some of the examples that show the extent to which Yugoslavia was interested in minimising the work of the CNC at the CSC, which illustrates the potential of the CNC for a successful anti-Yugoslav appearance within such an international event.

Another element in support of this thesis is the action taken by the authorities towards some of the signatories of the petition for the release of political prisoners. As noted in the introduction, a significant number of political emigrants sought to create a connection with like-minded persons in Croatia and Yugoslavia, opponents to the Yugoslav communist regime. They thought that their anti-Yugoslav actions would be more effective in that manner. On the other hand, part of the Croatian opponents to the regime in Yugoslavia (one can talk about the opposition only in a conditional way, since legal opposition was not allowed in the Yugoslav communist regime), thought that some of its tactical and strategic goals can be achieved only through cooperation with the political diaspora. From the relations between these two elements (Croatian opponents to the regime and political emigrants), it should be emphasised that the opinion was that the

opponents in the country should play a key role in changing the position of the Croatian nation. Political emigrants would play the role of the assistant in that scenario, helping "the Croatian cause" in ways opponents to the regime in the country couldn't – by undertaking diplomatic, lobbying and propaganda action abroad, sending various propaganda material to Yugoslavia, raising money to help political prisoners in Yugoslavia etc.

In the late 1970s and early 1980s, the most prominent representatives of the Croatian opposition forces were Marko Veselica, Franjo Tuđman and Vlado Gotovac. These were some of the most prominent figures from the period of the Croatian reform movement, who continued their political activity after serving prison sentences, since the movement was violently ended. Their political work primarily consisted of writing science and political books and papers they sought to publish, then giving interviews to foreign journalists, monitoring and commenting on the current political situation and creating action plans accordingly, and contacting other opponents to the key people of the regime and creating kinds of informal circles of such people (SDS RSUP SRH, February 4th, 1982). Part of not only the Croatian, but also the opposition of some other people in Yugoslavia, sought to exploit the fact that Yugoslavia was a signatory of the Declaration of Helsinki and to fight against the regime from a position of the defence of human rights, primarily for the freedom of speech. Namely, in the Yugoslav criminal law there was a so-called verbal delict, as it used to be called Article 133 of the Criminal code of the SFRY. It stated the ways for deriving the overthrow of the Yugoslav constitutional order. This legal provision could be interpreted in various ways, and in fact it was one of the levers of the regime which was used for repressing political opponents.

Some opposition intellectuals from Belgrade began collecting signatures for amnesty of political prisoners, and a similar action was then launched in Zagreb. Gotovac was involved in collecting signatures in Zagreb, followed by Ivan Zvonimir Čičak, one of the leaders of the 1971 student movement, Jozo Ivičević-Bakulić, one of the prominent members of Matica Hrvatska and a young student, Dobroslav Paraga. According to Paraga's testimony to SDS SRH after he was arrested, Veselica and Tuđman were involved in deciding who should be asked to sign the petition. The text of the petition with signatures, which should have been forwarded to the Presidency and the Assembly of the SFRY, is in Paraga's personal file, made by SDS. It contained 35 signatures (elsewhere in the file it mentioned 38), and not 43 as it was indicated in the CNC's *Herald*. Among the signatories were other former political prisoners and prominent opposition figures included poets, musicians, sculptors, painters, writers, lawyers, doctors and other intellectuals. Because of the aforementioned activity, Paragawas sentenced to three years in prison (SDS SRH 250320).

Also during this period, Veselica, Tuđman and Gotovac were sentenced to imprisonment, the main reasons being interviews with foreign journalists, in which they allegedly deliberately maliciously and inaccurately portrayed the situation in Yugoslavia (SDS RSUP SRH 205637; SDS RSUP SRH 229562; SDS RSUP SRH 204605). It was just another application of the notorious "verbal delict". However, the Yugoslav regime certainly decided to act like this because of Veselica's, Tuđman's and Gotovac's work to link regime opponents in Croatia as well as their contacts with CNC and through the mentioned petition actually jointly appeared at the CSC. There were former Ustasha officials in the CNC, then younger political emigrants, anti-communists, but with liberal views. There were also those who had sympathy for some elements of the left part of the political spectrum, towards social democracy. The joint appearance of people of such diverse ideological and political views, together with opposition members from Croatia, some of whom were members of the LCC (and fought against Ustasha regime during World War II), in the form of a petition before an international forum, with issues that was compromising for Yugoslavia (Croatian national question and the respect of human rights), was not harmless at all for the Yugoslav regime. But, this action of Croatian opponents to the Yugoslav regime in the country and abroad was not a spectacular success. And it couldn't have been,

because there were not any significant changes in Yugoslavia after Tito's death. Nevertheless, part of the CNC's leadership, in cooperation with the Croatian opposition in the country, which was not easy due to the activities of the Yugoslav intelligence services, presented in the context of a significant international conference and in the manner that was acceptable to the ways of international politics, ideas and positions of some of the Croatian political options which advocated the creation of an independent Croatian state. It is to be assumed that this action would have many more implications if there were some kind of riots of wider proportions and political crisis in Yugoslavia after Tito's death.

LOBBYING AND PROPAGANDA ACTIVITIES

These were the main types of CNC's action. Such activities consisted of meetings with politicians, intellectuals and journalists in the West and media appearances. In this period, the aforementioned Vidović, then JankoSkrbin, and HrvojeLun, President of the Executive Committee of the CNC and the Secretary General, were preceding in such contacts and appearances. From the work of the latter two, the publication of an advertisement in the renowned newspaper *The New York Times* on the occasion of the anticipated Tito's death, titled "Yugoslavia Will Not Survive", dated March 14, 1980, must be pointed out. Numerous other newspapers and press agencies have advertised this article. Soon after a bomb exploded outside a branch of the Yugoslav bank in New York, but without major damage. The CNC's leadership stated that the Yugoslav side had staged an alleged terrorist attack to diminish the scope of the aforementioned advertisement and other action conducted by Croatian political expatriates, portraying them as dangerous terrorists, threatening both Yugoslavia and the world (SSUP, July 11th, 1983; "Hrvatsko narodno vijeće u akciji", May 2nd, 1980). A number of high-ranking CNC's officials spoke in the media about the event, and used such opportunities to speak about the goals of the CNC and their view of Yugoslavia's fate after Tito's death ("Posebna aktivnost Izvršnog odbora povodom Titove smrti", June 19th, 1980).

Skrbin's activity as a political emigrant was quite extensive, especially in his local area of Cleveland, and was not limited only to this period. During the 1970s, the Yugoslav intelligence services and FFO took various measures against him, trying to prevent his anti-Yugoslav activity (SSUP, July 7th, 1983). This illustrates that Yugoslavia perceived CNC as a relevant opponent.

One of the more prominent CNC's actions at this time was the press conference held in Bonn in the Federal Republic of Germany (FRG) on May 7, 1980, three days after Tito's death. It was organised by CNC's Press and Information Office and the editorial board of the Croatian magazine published in German - *Kroatische-Berichte*. Yugoslavia was portrayed as an unstable element, which the West wrongly views as a barrier to Soviet expansion to the Mediterranean. It was pointed out that instability in this part of Europe can only be solved by the establishment of nation states ("Aktivnost Hrvatskog narodnog vijeća u porastu", June 19th, 1980). The Yugoslav authorities protested because of this CNC's action to German authorities (SSUP, July 7th, 1983).

Mate Meštrović, who had great connections in American political, intellectual and journalistic circles, was particularly prominent in this kind of action as the head of the CNC's Office for Foreign Relations. This gave him the opportunity, for example, to be invited to various receptions and dinners, at which he had the opportunity to present CNC's policy to US congressmen and senators ("Iz Ureda za vanjske veze", February 8th, 1980). Also, Meštrović had experience in journalism, which came in handy in media appearances, and news agencies even asked him to write articles on Yugoslav issues. During this period, he worked as a university professor, teaching European contemporary history, so he was able to present his views through lectures at various universities ("Aktivnosti Izvršnog odbora", May 2nd, 1980).

Meštrović, along with some other CNC's officials, participated in various events which were marking 1300 years since the foundation of the Bulgarian state ("AktivnostiIzvršnogodbora", December 5th, 1980). The CNC has also established good relations with representatives of various Albanian emigrant organisations, primarily of Kosovo Albanians ("Posebna aktivnost Izvršnog odbora povodom Titoves mrti", June 19th, 1980; "Aktivnosti Izvršnog odbora", September 5th, 1980). The most engaged in such talks and contacts in the USA were Mestrović and Lun, and in Europe Vidović and Ivan Jelić, who was the vice-resident of the CNC's Executive Committee, ("From the Office of the Speaker of the Parliament", July 31th, 1981). Regarding the contacts with Bulgarians, it was important in the context of Macedonia and Bulgarian claims to that part of Yugoslavia. In the West, Albanians, along with the Croats, especially after the outbreak and unrest in Kosovo in 1981, were perceived as Yugoslavia's greatest opponents. Furthermore, neighbouring Albania had mainly tense relations with Yugoslavia. Therefore, association with emigrant organisations of these nations, and in the Bulgarian case, even with some official representatives of the authorities, opened another front for the anti-Yugoslav activities of the CNC.

It must be pointed out that some Croats of Muslim religion were also part of the CNC. Kerim Reis, who was at the head of the Islamic Centre in Toronto, had contacts with diplomatic officers of some Arab countries and Iran. Due to his activity, some magazines in Saudi Arabia and Lebanon wrote about the position of Muslims in Yugoslavia and published CNC's proclamation and documents ("Aktivnosti Izvršnog odbora", May 2nd, 1980; ("Iz ureda za islamske veze", May 2nd, 1980; "Aktivnosti Izvršnog odbora", July 24th, 1980).

Besides high-ranking CNC officials, leaders of the HNV Local Committees and its members, acted in a similar fashion. For example, they were sending letters to local newspapers, which were published in the sections "Reader Letters", which spoke about the position of Croats in Yugoslavia and their desire for independence. Some of them gave interviews to newspapers, radio and television. Furthermore, members translated CNC's Executive Committee's proclamations into various languages and sentthem to the addresses of numerous institutions and individuals ("Društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora", June 19th, 1980; "Organizacijska i društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora", July 24th, 1980; "Ured za novinstvo i informacije", September 5th, 1980; "Organizacijska i društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora", September 5th, 1980).

PROTEST ACTIONS

By this time, hundreds of protests had been carried out by Croatian political emigrants.Particularly, numerous actions were those after the violent end of the Croatian reform movement in the end of 1971 and during 1972. Also, protests on November 29, the Yugoslav national holiday, become a tradition, and were held every year since the mid-1960s. In this context, the protests in front of the US Consulate in Sydney in February 1980 should be mentioned. The reason for protests was President Carter's statement that the US would support Yugoslavia in the event of an attack, targeting possible Soviet intervention. A congregation of Croats was also held in the same town, gathering around 2500 people ("Iz ureda dopredsjednika Sabora", July 24th, 1980). Protest and public congregation of Croats were organised in large cities in USA, Canada, Australia and Western Europe during 1980 and 1981 ("Organizacijska i društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora", September 5th, 1980). Cooperation with the Albanian diaspora was also evident in this field, so about 2,000 Croats and Albanians held joint protests in Washington in 1981 as a response to the violence of the Yugoslav authorities against anti-regime protesters in Kosovo ("Aktivnosti Izvršnog odbora", May 21st, 1981). CNC's members also used media (newspapers, radio TV) for protesting. Furthermore, protest letters were sent to various institutions and organisation in the West regarding Veselica's, Tuđman's, Gotovac's and Paraga's arrest and conviction ("Ured za novinstvo i informacije", February 13th, 1981.; "Iz ureda predsjednika Sabora", March 27th, 1981).

CONCLUSION

Tito's death had significant consequences for the Yugoslav state and the communist system within it. However, they began to manifest in their fullness a few years after his death, with increasing conflicts within the communist party, as probably the most visible and far-reaching evidence of an important consequence of Tito's death. Further elements that expanded the possibility of changes in communist Yugoslavia were the growing weaknesses of the regime, than serious difficulties in the economy, as well as the crucial changes in the geopolitical situation, i.e. the disappearance of communist systems in Eastern Europe and the collapse of the USSR.

The CNC, the most powerful and active organisation of the Croatian political diaspora, conducted a broad diplomatic-lobbying-propaganda campaign before and after Tito's death. It had several goals. One was a constant from an earlier period - to make the world and especially the Western public aware of the aspirations of some of the Croatian people for independence. The second objective was to try to use Tito's death, which could open the possibility for disintegration of the communist system and Yugoslavia itself, for the creation of an independent Croatian state. This could be achieved, according to the CNC, by creating a wide coalition of regime opponents in Croatia and abroad. Also, the Western governments and the Western public needed to get involved. Efforts were made to change the image of Yugoslavia in the eyes of Western factors, proving that it is unstable and could not be a functional barrier to Soviet efforts to reach the Mediterranean. However, the Yugoslav regime went through a period of Tito's illness and death without much difficulty. In this situation, the CNC's efforts have had very limited results. Nevertheless, many of the CNC's actions, especially its cooperation with the opposition in Croatia, presented certain challenges for the Belgrade regime. This thesis is supported by numerous diplomatic and intelligence efforts by the Yugoslav side to oppose CNC's actions, and convictions of leading opposition figures in Croatia. By the time Yugoslavia has entered the last phase of its existence in the late 1980s and beginning of the 1990s, a situation that was expected immediately after Tito's death, relevant factors in the West were well aware of the aspirations of part of Croatia's political options in Croatia and abroad, i.e. the desire of large number of Croatians to create an independent Croatian state. CNC's actions, including those in this period, were greatly creditable for the "visibility"of the Croatian national question in the world. And that, along with other circumstances and actions, influenced the West to change its stance on Yugoslavia.

References

1. Aktivnost Hrvatskog narodnog vijeća u porastu. (July 19th 1980.). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 7-8.
2. Aktivnosti Izvršnog odbora. (May 2nd, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 5.
3. Aktivnosti Izvršnog odbora. (May 2nd, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 7.
4. Aktivnosti Izvršno godbora. (May 21st, 1981). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 7.
5. Aktivnosti Izvršno godbora. (July 24th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 10.
6. Aktivnosti Izvršnog odbora. (September 5th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 5.
7. Aktivnosti Izvršnog odbora. (December 5th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 9-10.
8. Calvocoressi, P. (2003). *Svjetska politika nakon 1945. godine*. Zagreb: Nakladnizavod Globus.
9. Central Intelligence Agency (May 29th, 1980). *YUGOSLAV EMIGRE EXTREMISTS*. Consulted on March 23rd, 2020. fromhttps://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp85t00287r000101220002-6.
10. Društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora. (June 19th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 18-20.
11. Hrvatsko narodno vijeće u akciji. (May 2nd, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 6.

12. Iz ureda dopredsjednika Sabora. (July 24th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 4-5.
13. Iz ureda predsjednika Sabora. (March 27th, 1981). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 5.
14. Iz ureda predsjednika Sabora. (July 31st, 1981). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 2.
15. Iz ureda za islamske veze. (May 2nd, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 11-12.
16. Iz Ureda za vanjske veze. (February 8th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 9.
17. Krašić, W. (2018). *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Zagreb: Školskaknjiga.
18. Međunarodno priznanje Hrvatskog narodnog vijeća. (February 13th, 1981). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 5-6.
19. Organizacijska i društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora. (July 24th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 11-17.
20. Organizacijska i društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora. (September 5th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 16.
21. Organizacijska i društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora. (September 5th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 17-19.
22. Organizacijska i društveno-politička aktivnost Mjesnih odbora. (December 5th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 19.
23. Perić, I. (2006). *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji: kronika važnijih zbivanja*. Zagreb: Dom isvijet.
24. Posebna aktivnost Izvršnog odbora povodom Titoves mrti. (June 19th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, p. 9.
25. Posebna aktivnost Izvršnog odbora povodom Titove smrti. (June 19th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, pp. 9, 13-14.
26. Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove [SSUP] (July 11th, 1983). *Neprijateljska delatnost Skrbin Janka*.Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561 (šifra4., šifra 4.1., broj 279.).
27. Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske [SDS RSUP SRH] (July 1980). *Izvještaj o izvršenju programa rada za I. polugodište 1980. g.* Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561 (šifra 3, šifra 32, broj 23, predmet 10).
28. SDS RSUP SRH (veljača 1981.). *Izvještaj o radu SDS za 1980. g.* Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561 (šifra 3, šifra 32, broj 23, predmet 12).
29. SDS RSUP SRH (February 4th, 1982). *Godišnjii zvještaj o realiziranom program uza 1979. g.* Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561 (šifra 3, šifra 32, broj 23, predmet 7).
30. SDS RSUP SRH. *Gotovac Vlado 204605*. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561, osobni dosjei.
31. SDS RSUP SRH. *Paraga Dobroslav 250320*. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561, osobni dosjei.
32. SDS RSUP SRH. *Tuđman Franjo 229562*. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561, osobni dosjei.
33. SDS RSUP SRH. *Veselica Marko 205673*. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561, osobni dosjei.
34. Ured za novinstvo i informacije. (September 5th, 1980). *Vjesnik Hrvatskoga narodnog vijeća*, str. 12, 14.
35. Ured za novinstvo i informacije. (February 13th, 1981). *Vjesni kHrvatskoga narodnog vijeća*, str. 11.
36. Vidović, M. (2014). *Novi Ahasver: istina o Hrvatskoj i usputne bilješke*. Zagreb: Škorpion.

DJELOVANJE HRVATSKOG NARODNOG VIJEĆA U VRIJEME BOLESTI I SMRTI JOSIPA BROZA TITA

SAŽETAK

Smrt neprikosnovenog jugoslavenskog čelnika Josipa Broza Tita bio je događaj koji su s nestrpljenjem očekivali i za koji su se na razne načine pripremali brojni elementi koji su priželjkivali propast komunističkog sustava u Jugoslaviji, ali i urušavanje jugoslavenskog državnog okvira. Jedan od istaknutijih bila je i hrvatska politička emigracija. Hrvatsko narodno vijeće, krovna organizacija koja je okupila znatan broj hrvatskih političkih emigranata, poduzela je niz akcija, prvenstveno diplomatsko-promidžbenog karaktera, želeći na što bolji način iskoristiti situaciju o kojoj se kalkuliralo već od sredine šezdesetih godina. Iako HNV-u, kao ni drugim snagama koje su nastupale s antikomunističkih i antijugoslavenskih pozicija u promatranome razdoblju nije pošlo za rukom nanijeti značajnije udarce beogradskom režimu, poduzete akcije pridonijele su širenju saznanja u svjetskoj javnosti kako postoji znatan broj Hrvata u Jugoslaviji i svijetu koji žele samostalnu i demokratsku hrvatsku državu te kako nestabilnost u Jugoslaviji u napetim odnosima između ideološko-političkih blokova može predstavljati prijetnju miru u Europi. Ovaj rad temeljen je prvenstveno na arhivskim izvorima (dokumentima jugoslavenskih obavještajnih službi) te tiskovinama hrvatske političke emigracije.

Ključne riječi: *Hrvatsko narodno vijeće, Jugoslavija, Josip Broz Tito, Mate Meštrović, Mirko Vidović*

Vladimir Lončarević
Sustavni studij duhovnosti, Zagreb
vladimir.loncarevic31@gmail.com

„HRVATSKA BIOLOŠKA EKONOMIJA" I NACIONALNI RAZVOJ U MISLI MIRKA MEHEŠA

SAŽETAK

Mirko Julius Meheš (Valpovo, 1921. – Sudbury, 1999.), hrvatski intelektualac, najveći je dio života proveo u iseljeništvu. Studirao je u Zagrebu, Grazu i Parizu. Za vrijeme NDH služio je u Prosvjetnoj bojni, u kojoj djeluje kao pjevač, glazbenik i glumac. U svibnju 1945. napušta Hrvatsku. Zarobljen je na Bleiburgu, no uspijeva izbjeći, najprije u Mađarsku i Austriju, potom u Pariz, gdje se uključuje u sindikalni rad među hrvatskim radnicima. Zaslužan je za osnutak Hrvatskoga radničkoga saveza u Parizu i pokretanje glasila „Hrvatski radnik – Glasilo Hrvatskog radničkog saveza Francuske i Belgije". Godine 1951. doselio se s obitelji u Kanadu. Najviše se bavio socijalnim i identitetskim pitanjima hrvatske emigracije. Upozoravao je na pogubne posljedice „trećeg Bleiburga" – gubitka stotina tisuća mladih ljudi zbog poratne političke i ekonomske emigracije. Bavio se pitanjima starenja i umiranja u emigraciji, međugeneracijskim odnosima, odnarođivanjem, razumijevanjem domovinstva i nestankom hrvatske političke emigracije. Ističe se njegova koncepcija „hrvatske biološke ekonomije", o čemu potanje piše u raspravi Je li J. M. izdajica? Problemi hrvatske biološke ekonomije *1976. Smatrao je da Hrvati zbog svoje malobrojnosti i ugroženosti moraju uspostaviti sistem koji će im omogućiti da egzistencijalno, a time i identitetski, bude spašen svaki hrvatski čovjek. U tom kontekstu razmatrao je i pitanje hrvatske političke pomirbe u raspravi* Homo Titoicus *1973.*
Ovim radom prikazat će se osnove njegovih pogleda na pitanja vezana uz socijalne, političke, demografske i identitetske teme hrvatskog nacionalnog razvoja, s posebnim osvrtom na iseljeništvo.

Ključne riječi: *Mirko Meheš, nacija, identitet, iseljeništvo, razvoj*

UVOD

U dalekim svojim gimnazijskim danima... jedan pisac, jedna rečenica posebno su se usjekli u moje sjećanje. Dostojevski je rekao: „Najvažnija je stvar razumjeti čovjeka" – i ja se trudim oko toga od tada do danas.[1]

Rješenje našeg političkog oslobođenja neće riešiti[2] *niti zere naših ekonomskih i socijalnih problema. To će tek otvoriti vrata, poštenom radu, ako budemo imali poštenih i sposobnih ljudi, da taj posao obave.*[3]

[1] Isti, *Je li J. M. izadijica? Problemi hrvatske bioložke ekonomije*. Buenos Aires 1976, IV.

[2] Napomena: nismo mijenjali izvorni autorov pravopis.

[3] Mirko Meheš. „Hrvatski radnik u oslobođenoj Domovini", *Hrvatska misao*, 1957, 21, 29.

Kada je 10. ožujka 1999. u Sudburyju umro Mirko Julius Meheš, vijest je u tada već slobodnoj Hrvatskoj prošla nezapaženo. Čula se samo u nekim emigrantskim krugovima koji su ga poznavali. Podijelio je tako sudbinu stotina i stotina hrvatskih intelektualaca koji su nakon Drugoga svjetskoga rata, nesuglasni s obnovom Jugoslavije i uspostavom komunizma, napustili Domovinu, u koju se većina nikada nije vratila.

U skrbi za očuvanje hrvatskog duhovnog identiteta i želji da pridonesu oblikovanju buduće, demokratske Hrvatske, u koju su vjerovali, neki od njih ostavili su zanimljiva, djelomice i danas inspirativna i aktualna djela socijalno-političke ili kulturne tematike, primjerice fra Bonifacije Perović, fr. Hijacint Eterović, Ivan Oršanić, Pero Vukota, Antun Wurster, Pavao Tijan, Rudolf Hrašćanec, Dušan Žanko, Ivo Korsky, Ivo Lendić, Ante Ciliga, Karlo Mirth, Bogdan Radica te naposljetku i Meheš.

Svoje socijalnopolitičke koncepcije – a one uključuju rad, radnika, kapital i sredstva za rad, te ukupni društvenorazvojni kontekst – teorijski je cijepio na socijalne enciklike Katoličke crkve, ali i na zapadnjačku sociološku i politološku literaturu, o čemu svjedoče bibliografije na kraju njegovih knjiga, te na vlastito praktično iskustvo u svijetu rada i sindikalne borbe. Njegova pozicija mogla bi se odrediti: ni liberalni kapitalizam ni komunizam, jer je komunizam samo nastavak kapitalizma[4] jer je oboma u korijenu – materijalizam. Čovjek je međutim, držao je, primarno duhovno biće, pa je i pitanje rada više od pitanja ekonomskih odnosa i kategorija, i ono se ne može riješiti bez primjene kršćanskog nazora o čovjeku i socijalnim odnosima. O tome piše na više mjesta, posebice pregnantno u raspravi „Kruh naš svagdanji – uvod u socijalno pitanje". *„I mi smo od prvog poglavlja govorili o pravima čovjeka, osobe, pojedinca, obitelji. Pravo na život, pravo na rad, pravo na odmor, pravo na zaštitu – pravo na bezbroj stvari. Eto jedno je jasno i očito: ako se radi tek o materiji – sva ova „prava" su tek lijepe riječi i sentimentalnosti, ali na slabim nogama. A opet onaj osjećaj u nama govori da je ipak – pravo. Jest – i imade jedan odgovor: Sva ova prava, sve ove ideje nemoguće je braniti bez oslonca na Boga, na kršćanstvo. Iz Božje nauke samo proizlazi istina da su svi ljudi jednaki, da svi imaju jednako pravo na život. Otud proizlazi naše pravo na dostojnu nagradu za naš rad, na obitelj, na ljudski život, i eto – ja sam se pišući ovo poglavlje trudio izložiti i dokazati sva ta ljudska prava, ali sam osjećao da je sve skupa slabo i neobranjivo dok ta rieč nije izrečena. I tada dolazi za neke ljude veliko otkriće – da vjera imade na sva ova pitanja odgovor. Jest – danas je moderno i uobičajeno biti 'napredan', ali temeljito rješavanje svih problema koji nas pritišću moguće je samo po – starim i zastarjelim formulama."*

Pred nama je Kristova nauka ljubavi djece Božje i braće. Tu je put – kojeg možemo i ne moramo usvojiti. Kako se odlučimo, tako će nam biti. A ako nam ne treba ni Boga ni vjere, tada – imaju u podpunosti pravo i komunizam i kapitalizam – svaki na svoje području. Oni su uvjereni da će – bez Boga – sa samom materijom načiniti ljudima raj na zemlji. Onda ih treba pustiti neka rade. Jer zaista ne znam „ako niečemo ove temelje s kojim se pravom i u ime čega možemo protiv njih boriti?"[5] To je diskurs u kojemu primarno treba razmatrati njegova promišljanja i teze.

ŽIVOT I RAD

Ali recimo prije koju riječ o Mehešu. „In memoriam" u *Studia Croatica* sažeto ga karakterizira riječima: *„Bio je neumoran radnik, neumoran znanstvenik, intelektualac čvrsta značaja, mudar sociolog, glasnogovornik potlačene zemlje, veliki čovjek…"*[6], dok John Ivan Prcela ističe: *„On je zaista posvjedočio svojim životom da je uvijek bio uzoran vjernik, prekaljen domoljub, vjeran muž i požrtvovan otac."*[7]

[4] Usp. „Čovjek i mašina", *Hrvatski kalendar (Chicago)*, 13/1956, 78.

[5] *Hrvatska misao*, 8/1954, 27.

[6] https://www.glas-koncila.hr/tag/mirko-julius-mehes/ pristupljeno 4. lipnja 2019.

[7] http://www.pobijeni.info/userfiles/HrvatskiHolokaust.pdf pristupljeno 4. lipnja 2019.

Rođen je 13. travnja 1921. u Voćinu. Završio je Nadbiskupsku klasičnu gimnaziju u Zagrebu 1940. Studirao je u Zagrebu i Grazu. Za vrijeme NDH služio je u Prosvjetnoj bojni, u kojoj djeluje kao pjevač, glazbenik i glumac. U svibnju 1945. napušta Hrvatsku. Zarobljen je na Bleiburgu, no sretno prošavši više logora u bivšoj državi i Mađarskoj, bježi u Austriju, nakon čega dolazi u Pariz, gdje na Sorboni nastavlja studij i uključuje se u sindikalni rad. Zaslužan je za osnutak Hrvatskoga radničkoga saveza u Parizu i pokretanje „Hrvatskoga radnika – Glasila Hrvatskog radničkog saveza Francuske i Belgije", čiji je prvi urednik 1950. Oženio se godine 1948., zasnovavši brojnu obitelj s devetero djece. Godine 1951. doselio se s obitelji u Kanadu. Radio je u upravi Sveučilišta Laurentian u Sudburyju.

Zamašnu publicističku djelatnost razvio je osobito nakon doseljenja u Kanadu. Piše za čikašku „Danicu", za ugledni personalistički časopis „Osoba i Duh" (kojemu je bio povjerenik u Kanadi), časopis Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu „Novi život", za uglednu Nikolićevu „Hrvatsku reviju", za „Republiku Hrvatsku" i „Hrvatsku misao", za glasila „Križ", „Hrvatski put", „Zajednički put", „Drinu", te u tjedniku „Hrvatski glas", prvim hrvatskim novinama u Kanadi na hrvatskom jeziku, koje i uređuje od 1980. do 1984. Pisao je i na mađarskom, njemačkom i francuskom jeziku.

Uz brojne članke, u kojima je, uz ostalo, pisao o obitelji, kršćanskoj reformi poduzeća u kapitalizmu, o socijalizmu, komunizmu, sindikalizmu i unionizmu, papinskim socijalnim enciklikama, izdvaja se njegova oveća studija *I stvori čovjek Boga – vjera kao sociološki čimbenik u životu hrvatskih iseljenika u Sjevernoj Americi danas* (1979), u kojoj analizira tipove vjerničke prakse u iseljeništvu te pitanja vezana uz perspektivu očuvanja katolicizma među hrvatskim iseljeništvom druge i treće generacije Americi, što vidi u prilično pesimističnoj perspektivi zbog utjecaja „američkog materijalizma" i „utapanja u amerikanizmu". U sklopu svojih emigrantskih tema bavio se pitanjima starenja i umiranja u emigraciji, međugeneracijskim odnosima, odnarođivanjem, razumijevanjem domovine („Stari kraj nije Domovina"). U tom kontekstu pisao je o problematici povratka iseljenika i nestanku hrvatske političke emigracije, posebice u studiji „Ljudi kojih nema" (1992), sa zaključkom da prestanak brige emigracije za stvaranje hrvatske države vodi k nestanku političke emigracije, čiji interes od sada može biti samo očuvanje kulturnog i vjerskog identiteta Hrvata u svijetu.

Treba spomenuti i raspravu „Sveti Ćiril i Metod u svome vremenu i prostoru", u kojoj je odbacio sve vidike „jugoslavizacije" dvojice svetaca, i esej „Narodna duša", gdje je obradio utjecaj kršćanstva na biološku otpornost naroda u svjetlu važnosti narodnih običaja za očuvanje identiteta.

Osim tema u časopisima, posebno je objavio studije „Kruh naš svagdanji, uvod u socijalno pitanje", „Intelektualci" i „Ispiranje mozgova" te, u povodu početka Domovinskog rata, na engleskom „Krajina". Godine 1994. izašla je knjiga „Preživjeli da svjedoče", u kojoj je opisao svoja „tri bijega od komunizma". Pisao je i poeziju. Iako uviđajući sve zamke kapitalističkog „anglo-saksonskog konformizma", ostao je dosljedni antikomunist. *„Broj ljudskih savjesti koje je komunizam sa sobom povukao je stvarna tragedija modernih vremena. Jer toliko se onda ljudi izgubilo na drugoj strani za opće dobro. Koliko je ljudi sistem potegao za sobom, toliko je ljudi svaka zemlja i domovina izgubila i toliko je agenata, doušnika, špijuna, progonitelja i izdajica radilo u toj zemlji za carstvo zla. (…) I tu će trebati dugo vremena dok sve to skupa zacieli."*[8]

„HRVATSKA BIOLOŠKA EKONOMIJA"

Meheš se posebice bavio pitanjem budućnosti iseljeništva u kontekstu biološkog održanja i političko-socijalnog razvoja hrvatskoga naroda. Bio je posve svjestan da *„ljudi koji napuštaju domovinu uvijek su na jedan ili drugi način, veći ili manji, gubitak za tu domovinu. A često su i potpuni gubitak"*.[9] Izgubljeni su to više ako

[8] https://www.glas-koncila.hr/tag/mirko-julius-mehes/ pristupljeno 4. lipnja 2019.

[9] *Hrvatski godišnjak za 1983* (Sudbury), 1983, 103.

nisu uspjeli u svojim težnjama, ako nisu postigli bar ono materijalno bogatstvo ili bar sigurnost, za čime su težili, a posebice ako nisu našli ravnotežu između socijalizacije i integracije u doseljeničkoj sredini s nostalgijom za „starim krajem" odnosno domovinom. Najviše se stoga bavio mogućnošću biološkoga održanja hrvatske emigracije i njezina očuvanja u vrijednostima baštine nacionalnog identiteta te njezine participacije u nacionalnom razvoju. Ukratko, mučilo ga je pitanje kako se usprotiviti prijetnji „trećega Bleiburga" – biološkog i identitetskog gubitka emigracije za Hrvatsku – što bi, držao je, nakon „prvoga Bleiburga" – demografskih i općedruštvenih posljedica osmanlijske najezde, i drugoga 1945., masovnih poratnih komunističkih zločina (koje je držao planskom politikom „Beograda"), bilo fatalno za hrvatski narod. Stoga je tražio rješenje za pitanje kako da Hrvati, biološki ranjivi zbog svoje malobrojnosti i ugroženosti, uspostave sistem koji će im omogućiti da egzistencijalno, a time i identitetski, bude spašen svaki hrvatski čovjek. Polazio je pritom od stava, utemeljena na iskustvu, kako je cijeli problem to veći što se velik broj hrvatskih iseljenika ekonomski i socijalno ne snalazi na zadovoljavajući način u novoj sredini, što rađa brojne frustracije, s brojnim psiho-socijalnim posljedicama ne samo na pojedinca nego i na njegovu obitelj i okolinu. Takvi ljudi trpe istodobno dva neuspjeha, kako zbog osjećaja da nisu materijalno uspjeli (radi čega su napustili zavičaj i domovinu), tako još više zbog straha od povratka, jer bi to značilo priznanje toga neuspjeha. *„Ta je pak frustracija izravni i glavni uzrok prije svega gubljenju naših ljudi, gdje konačno trpi i on sam kao pojedinac i mi kao njegova subraća, i takodjer naša narodna zajednica, dapače i zajednica koja ga je trebala primiti, ali stvar nije uspjela. (...) Drugim riječima, kako utječe to na interese hrvatskoga naroda, kada brojni njegovi sinovi najprije napuste domovinu i kada nakon toga ne uspiju snaći se, primiti se, i onda ostaju trajno u tome stanju i raspoloženju frustracije... Pišući o tome nazvah to hrvatskom biološkom ekonomijom, odnosno pokušavanjem spasavanja svake hrvatske biološke jedinice za hrvatski narodni organizam."*[10] I dvadesetak godina poslije slično će zaključiti: *„Iz perspektive hrvatske biološke ekonomije, koju spomenusmo u početku, što sve to skupa znači? Prije toga, što mislimo uopće pod pojmom hrvatske biološke ekonomije?* ***Spasavanje za Hrvatsku i hrvatsku stvar svake i najmanje hrvatske biološke jedinice*** (istaknuo M. M.)."[11]

Imao je pritom u vidu razlike između prve, druge i treće generacije iseljenika. Prvi su, piše u studiji „Problematika hrvatskog snalaženja u Sjevernoj Americi" (1964), oni koji su „presađeni" iz domovine rođenja u domovinu naseljenja, ali se u njoj emocionalno nisu primili, što rađa frustraciju i pojačano emocionalno „hrvatovanje". Drugi naraštaj nerijetko se mnogo manje osjeća dijelom hrvatskog identiteta jer teži potpunoj socijalizaciji u zemlji u kojoj je rođen i ekonomski uspjeh pošto-poto, čime, često nesvjesno, opravdavaju dolazak svojih roditelja u tuđinu. Treća generacija u povoljnijem je položaju jer nema potrebe živjeti jednom nogom u domovini predaka niti se boriti za društveni uspon ako su ga prethodne generacije postigle pa stoga može bez opterećenja bilo kakva „dokazivanja" pristupati domovini rođenja svojih baka i djedova. Smatra da nema smisla pružati otpor integraciji u nova društva, ali najveću opasnost za biološko gubljenje naših ljudi vidi u činjenici *„da su naši ljudi malo o hrvatstvu znali"*[12] jer najčešće zbog slaba obrazovanja nisu imali sidra znanja i kulture koja bi ih očuvala u njihovu nacionalnom identitetu.

Vrijedna razmatranja koncepcije „hrvatske biološke ekonomije" dao je u opširnoj raspravi *Je li J. M. izdajica? Problemi hrvatske biološke ekonomije* (1976). Riječ je o esejistički pisanoj raspravi o problemima koji prate proces asimilacije odnosno integracije Hrvata u SAD i Kanadu. Uzevši ime Joea Magarca, kao paradigmu prosječnoga hrvatskoga iseljenika u Americi, Meheš polazi od pitanja je li Hrvat koji se asimilira ili integrira „*IZDAJICA* (ist. M. M.) *stare domovine*"?[13] *„Svrha ovih redaka jest reći da Joe Magarca nije izdajica"*, već

[10] „Problematika hrvatskog snalaženja u Sjevernoj Americi", *Novi život* (Rim), 3/1964, 1/2, 36.

[11] „Stari kraj i nova domovina", *Hrvatski godišnjak za 1983* (Sudbury), 1983, 121.

[12] Nav. čl. 42.

[13] Nav. dj., III.

prije, *„da je izdan"*![14] Ova lucidna rečenica upućuje na korijen problema: iseljeništvo je posljedica gospodarskih i političkih neprilika u domovini. Riječ je dakle o problemu i procesu socijalizacije u novo društvo ljudi koji su bili prisiljeni na emigraciju. Držao je kako je jedini put preživljavanja Hrvata u Americi taj da se *„Hrvatsko rodoljublje amerikanizira"*.[15] Naime, *„proces odnarodjivanja je prirodni proces, i narod koji gubi svoje jedinke tim putem moći će od njih imati još neke koristi tek kad se prinarodjivanje ostvari sa što manje teškoća, tragova i tragičnih odluka. I zato su odnarodjivanje i prinarodjivanje skupa cieli i podpuni proces."*[16] Mehešova promišljanja mogu se u najkraćem svesti na sljedeće: *„...radi se o tome da znademo... što pokreće sve ljude (uključivši i nas) i što uzrokuje da gubimo ljude i što možemo učiniti da ih ne gubimo, odnosno da dobitak za adoptivnu zemlju ne bude zaista gubitak za Hrvatsku"*.[17] Ukratko, hrvatska biološka ekonomija nije drugo doli ideja da se nacionalni korpus mora brinuti o svakom čovjeku.

PROBLEM INTEGRACIJE „NOVE" I „STARE" EMIGRACIJE

Meheš je, kako smo napomenuli, bio svjestan razlika između naraštaja hrvatskih iseljenika prve generacije te njihove djece i unuka. No bio je svjestan i političkog nerazumijevanja između predratne, tzv. starojugoslavenske, pa još i austrougarske hrvatske ekonomske emigracije i „endehaške" političke emigracije, a ovih pak s naraštajem koji je iz hrvatskih krajeva odlazio u pretežito ekonomsku emigraciju šezdesetih i političko-ekonomsku emigraciju sedamdesetih godina. U zanimljivoj i lucidnoj političkoj raspravi *Homo Titoicus*, napisanoj većim dijelom 1966., a tiskanoj 1973., polemizira s mentalitetom političke isključivosti u nekim emigrantskim krugovima, držeći da međusobno optuživanje Hrvata za izdajstvo hrvatstva čak i biološki uzrokuje smanjenje njihova broja.[18] *„Neki naši ljudi kao da više ne mogu živjeti s idejom da bi svi Hrvati bili vrijedni i važni za Hrvatsku. Da je svaka biološka jedinka važna. Postala je upravo potreba njihove abnormalne psihologije da moraju neprestano nekoga rezati, nekoga neprestano proklinjati i dakako izključivati iz Hrvata. I mi vidimo da je to abnormalno i u punom smislu bolestno."*[19] Tomu nasuprot slikovito argumentira: *„Ne trebaju dakako, pavelićevci preporučivati Mačeka, niti mačekovci Pavelića, ali zašto se jedni i drugi ne potrudili za Tomislava, za Marulića, za Gundulića, za Boškovića?"*[20] Drugim riječima, stranačko-ideološke razlike treba staviti u drugi plan pred zadaćom hrvatske integracije i sinteze. Traži otvorenost i uključivost. Dapače, uspoređuje poratnu političku emigraciju sa starim modelom automobila, dok je emigracija šezdesetih i sedamdesetih novi model, kojemu se mora dopustiti da vozi po svom.[21] Rodoljublje, poštenje i pamet treba priznati svakome tko te odlike ima, bez obzira na to iz koje političke opcije dolazi. *„Mi moramo prihvatiti ideju, koja je još do jučer bila blasfemija, da i drugi mogu biti dobri Hrvati."*[22] Jasno mu je da *„za ovaj novi tip Hrvata, koji je stvoren u komunističkoj realnosti, dosta toga od našega staroga treba izmieniti. (...) Oni će možda doći s novom formulacijom čak i istih stvari, ali pod drugim okolnostima i s drugim imenom i tada će to biti njihovo"*.[23] Uočava kako su emigranti '45. i emigranti šezdesetih i sedamdesetih godina politički,

[14] Isto, IV.

[15] Isto, 75.

[16] Isto, 76.

[17] „Problematika hrvatskog snalaženja u Sjevrnoj Americi", nav. mj., 55

[18] Usp. nav. dj., 5.

[19] Isto, 13.

[20] Isto 7.

[21] Usp. isto, 13.

[22] Isto, 14.

[23] Isto, 15.

moralno, socijalno i organizacijski drukčijega mentaliteta te lucidno ustvrđuje kako je komunistički materijalizam na neobičan način pripremio te mlade ljude da lakše nego njegova generacija prihvate bespoštedni kapitalistički materijalizam: *„Titov materijalizam s komunističkom motivacijom nije u konačnici toliko različit od kapitalističkog materijalizma s liberalističkom motivacijom."*[24]

Meheš je očito težio k tome da politički mentalitet hrvatske emigracije 1945., koja je hoćeš-nećeš, izgubila kontakt s domovinskom realnošću i s ljudima koji iz te realnosti proizlaze,[25] potakne na otvorenost nacionalnoj političkoj sintezi, kako bismo kao nacija mogli *„postići da se razumijemo, da se razgovaramo i da sviestno radimo na istom poslu. (...) Ovaj pokušaj razumievanja naših prilika, pokušaj ukazivanja na srž naše problematike je moj prvi obol i moj prvi kamen u gradnji ovog mosta na vrludavoj Drini hrvatske stvarnosti"*.[26]

Taj tekst, tiskan 1973., Meheš je, kako smo napomenuli, napisao 1966. godine, dakle nakon Rankovićeva pada i „otvaranja granica", pa mu je nakon sloma hrvatskog proljeća dodao „Epilog – poslije Karadjordjeva", u kojemu zaključuje kako je projekt stvaranja modela jugohrvatskog „Homo Titoicus" propao. *„I mi smo rekli u početku da bi svi stariji morali shvatiti i koncedirati da su i ovi mladji Hrvati, da su i oni pametni ljudi, da su i oni pošteni ljudi. (...) ...pišući ovu radnju još prije sedam godina htjelo se reći da smo svi i stari i mladi – jedno te isto. Ovi pak zadnji događaji su pokazali da je tako i da je taj mladi Homo Titoicus – moj brat."*[27]

Spomenuta izjava izvanredno je važna za razumijevanje ukupnog nastojanja poratne hrvatske političke emigracije u svladavanju prije svega vlastitih političkih zapreka da uspostavi političku platformu hrvatske pomirbe koja će biti prihvatljiva i hrvatskim komunistima odnosno komunističkim disidentima, o čemu je u svojim uspomenama posebice pisao Karlo Mirth u kontekstu Tuđmanovih posjeta Hrvatima u SAD-u i Kanadi.[28] Uz fra Bonifacija Perovića, posebice imajući na umu njegovu knjigu *Društvo u svom ljudskom liku – Vrijednosti i društvene snage nove hrvatske izgradnje* (1979), Meheš je tim nastojanjima, osobito raspravom *Homo Titoicus*, dao posebno dragocjen doprinos.

ZAKLJUČAK

Mehešova promišljanja mogu se svesti na misao: *„...radi se o tome da znademo... što pokreće sve ljude (uključivši i nas) i što uzrokuje da gubimo ljude i što možemo učiniti da ih ne gubimo, odnosno da dobitak za adoptivnu zemlju ne bude zaista gubitak za Hrvatsku".*[29] Ukratko, hrvatska biološka ekonomija nije drugo doli ideja da se nacionalni korpus mora brinuti o svakom čovjeku. Meheš je vjerovao u samostalnu hrvatsku državu, kako je posebice vidljivo u tekstu „Hrvatski radnik u oslobođenoj Domovini" (1957), pa sve njegove misli treba promatrati u toj perspektivi. Utoliko njegova koncepcija „hrvatske biološke ekonomije" ima anticipirajući značaj. Može se dapače reći da je intelektualno vrlo hrabro osmišljena u okolnostima nepostojanja samostalne nacionalne države, odnosno tadašnje međunarodne neupitnosti Jugoslavije, te ne malih političkih razlika, pa i sukoba između raznih struja hrvatske emigracije.

Iako je od izlaska njegovih glavnih djela sedamdesetih godina u međuvremenu do danas stvorena Republika Hrvatska, a u svijetu su rođene još dvije generacije potomaka hrvatskih iseljenika, osobito u prekomorskim zemljama, godine njegovim spisima nisu oduzele svježinu. Temeljni zaključci njegovih razmatranja, a to su

[24] Isto, 24.

[25] Usp. isto, 19.

[26] Isto, 26.

[27] Isto, 28.

[28] Usp. Život u emigraciji, MH, Zagreb, 2003.

[29] „Problematika hrvatskog snalaženja u Sjevernoj Americi", nav. mj.

„hrvatska biološka ekonomija" kao ekonomija brige za svakog hrvatskog čovjeka, pri čemu Meheš očito ne misli samo u gospodarskim kategorijama nego prije svega u svjetlu skrbi za opstanak i osobni razvoj svakog hrvatskog čovjeka, te njegov prinos ideji traženja jedinstvene politike platforme za uspjeh državotvorne borbe hrvatskoga naroda, odnosno uspostavu slobodne i demokratske države, i danas su itekako plodotvoran misaoni kvasac suvremenoj hrvatskoj političkoj teoriji i praksi. Dakako, pod uvjetom da ga se čita. Nedvojbeno, njegovo djelo može biti inspirativno štivo ne samo povjesničarima hrvatskoga iseljeništva nego prije svega sociolozima, demografima, misionarima u pastoralu naših iseljenika u svijetu, a trebalo bi biti i svima koji se u državnoj upravi bave pitanjima iseljeništva. No najvažnije bi bilo da bude lektira onim političarima koji razmišljaju u koordinatama razvoja i primjene hrvatske političke sinteze, posebice kada je riječ o jačanju sada slabašne, a nužno potrebne snažnije državne politike strukturiranja skrbi za sve hrvatske državljane i za hrvatski narod u cjelini. Svakako pak, u tradiciji hrvatske političke historiozofije i historiologije, počevši od popa Dukljanina, Tome Arhiđakona, istaknutih predstavnika obitelji Frankopana i Zrinskih, Križanića, Vitezovića i iliraca, a osobito od Mažuranića, Strossmayera, Starčevića i braće Radić, preko Pilara, Šufflaya i Lukasa te Perovića, Lendića, Vide i Žanka u emigraciji, sve do Tuđmana, Meheš ima originalno i neizostavno mjesto.

ISSUES OF CROATIAN COUNTRY-NATION DEVELOPMENT IN THE MIND OF MIRKO MEHEŠ

ABSTRACT

Mirko Julius Mehes (Valpovo, 1921 - Sudbury, 1999), a Croatian Christian intellectual, spent most of his life in exile. He studied in Zagreb, Graz and Paris. During NDH he served in the Promotional Battalion, in which he performs as a singer, musician and actor. In May 1945, he left Croatia. He was captured at Bleiburg, but managed to escape, first to Hungary and Austria, then to Paris, where he became involved in union work among Croatian workers. He was responsible for the founding of the Croatian Workers' Union in Paris and the launch of the newsletter "Croatian Worker - Newsletter of the Croatian Workers' Union of France and Belgium". In 1951, he moved with his family to Canada. He taught at Laurentian University in Sudbury. He has written in numerous emigrant periodicals. He dealt mostly with social and identity issues relating to Croatian emigration. He warned of the devastating consequences of the "third Bleiburg" – the loss of hundreds of thousands of young people due to post-war political and economic emigration ("the first Bleiburg" was caused by the Ottoman invasions and the "second Bleiburg" by mass crimes in 1945). He dealt with the issues of aging and dying in emigration, intergenerational relations, procreation and an understanding and love of one's homeland. In this context, he wrote about the issue of the return of emigrants and the disappearance of Croatian political emigration. His conception of the "Croatian biological economy" is emphasised, as presented in the discussion "Is J. M. a traitor? Problems of the Croatian Biological Economy" 1976. He believed that because of their small size and their vulnerability, the Croats must establish a system that would allow them to save every Croatian person existentially and thus their identity. This presentation and work will outline the basics of his views on topics and problems related to the social, political, demographic and cultural topics of Croatian national development.

Key words: *Mirko Mehes, Croatia, state, nation, emigration, development*

Dragana R. Mašović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu
dmasovic@gmail.com

NEPRISTAJANJE (*NON-COMPLIANCE*) KAO MOTIV ISELJAVANJA MLADIH: KRITIČKA ČITANJA LITERATURE MIGRACIJE

SAŽETAK

Polazna teza ističe složenost fenomena migracija, posebno mladih. Stoga se, upravljajući se prema teorijskim istraživanjima, iz složenog sklopa izdvaja proučavanje motivacije ili uzroka iseljenja, kao cilj ovog rada. I on je predmet sociološko-političkih, ekonomskih, psiholoških i drugih studija; međutim, u ovom radu se, čitanjem literature migracije, nastoje osvetliti emocionalni, često iracionalni faktori, teško merljivi i retko dostupni drugim metodama. Ključni pojam je ***nesaglasnost*** *ili raskid „društvenog ugovora" sa šaljućom zajednicom kao motiv u referentnoj književnosti.*

Dajući glas subjektivitetu, često u maniru ispovedne (romansijerske) proze ili lirike, književnost vrši svoju kognitivnu funkciju, a analiza pokazuje načine na koji su se traumatična iskustva proživela i memorisala. Sam fokus je dvostruk: on se podjednako bavi i individualnim motivima, ali i društvenom scenom koja proizvodi razloge iseljenja. Prateći izabranu književnu formu, spajanjem klasične književne analize kreativnih izraza i kompatibilnih književnih teorija, kao što je kulturalna kritika ili postkolonijalna teorija, može se steći dragocen uvid u dato polje migracionih kretanja.

Ključne reči: *migracije, motivacija, mladi, (ne)saglasnost, identitet*

UVOD

Gotovo da nije potrebno isticati značaj kritičkog preispitivanja (ovde: dobrovoljnih) migracija za savremeni trenutak,[1] niti, pak, brojne činioce koji utiču na njihov porast (poput nepovoljnih ekonomskih kretanja, nezaposlenosti i opšte egzistencijalne nesigurnosti, političkih napetosti, i sl.). U regionu Balkana iza ratnih sukoba (tzv. jugoslovenskih ratova) usledilo je ekonomsko izbegličtvo (Beganović, 2014, str. 44). Međutim, čini se nedovoljno krajem druge decenije 21. veka zadržati se samo na (posle)ratnim i ekonomskim motivima, bez obzira na njihovu presudnost. Potrebno je, po svoj prilici, zadržati se i na mnogo apstraktnijim i često podacima nedostupnim razlozima koje ističe *književnost iseljenja*. Ona otvara pitanja emocionalnog mikro plana motiva koji navode na iseljenje, pre svega mladih (poznatog kao *odliv mozgova*) sa Zapadnog Balkana kome, očigledno, preti kriza gubitka stručnog i obrazovanog kadra, pored već isticane pojave pražnjenja delova ili čitavih regiona.

[1] Prema podacima Ujedinjenih Nacija iz 2008., nekih je 214 miliona međunarodnih migranata, tj. oko 3 posto svetske populacije (prema Knott i McLoughlin, 2010, str. 6). Primera radi, na televiziji N1 (14. 10. 2018.) objavljeno je da 34 % mlađih od 29 godina želi da ode iz Srbije.

Shodno tome, ovaj rad izdvaja, iz analitičkih razloga, iz mnoštva referentnih i problemski složenih vidova migracije, *motivaciju iseljenika* uz prisutnu svest da je to samo jedan, ali bitan deo fenomena. On za pomoćnika ima književnost koja, samom svojom prirodom, nije društveno-istraživačka studija niti pak gaji sklonost ka sociološki značajnim uopštavanjima, ali jeste forma izražavanja u kojoj se pojedinac oglašava ne samo svojim već i jezikom zajednica kroz koje se kreće. Njegov glas postaje glas doživljene stvarnosti (*felt reality*); upravo kako je Hanif Kurejši (Hanif Kureishi), britansko-azijski autor, naglasio čitajući odlomke svojih romana na Kembridžu 2000. godine da je „jedini način na koji sam mogao da nađem smisao u mom pometenom (*confused*) svetu bilo pisanje"[2] (prema Kabir, 2010, str. 145)[3].

Dajući glas subjektivitetu, često u maniru ispovedne proze ili lirike, književnost vrši svoju kognitivnu funkciju, a analiza može pokazati načine na koji su se određena iskustva doživela i memorisala. Tu je, samim tim, svoje mesto našla i književnost migracija određenih kao „privremeno[4] ili stalno kretanje pojedinaca ili grupa ljudi s jedne geografske lokacije ka drugoj iz raznih razloga – od boljih prilika za zaposlenje do progona" (Hagen-Zanker, 2008, str. 4), a unutar nje, i literatura o motivaciji migracija, kao podžanr s fokusom na „razne razloge" i/useljenja pomenute u datom određenju. Sam fokus je dvostruk: on se podjednako bavi i individualnim motivima, ali i društvenom scenom koja proizvodi razloge iseljenja. Prateći, lukačovski rečeno, izabranu književnu formu, možemo spajanjem klasične književne analize kreativnih izraza i kompatibilnih književnih teorija, kao što je kulturalna kritika ili postkolonijalna teorija, steći dragocen uvid u polje migracionih kretanja.

Analiza analiza književnih dela ili referentne kulturalne produkcije je od koristi i za društvene nauke, i za studije kulture, i u konačnom, za donosioce odluka i promotere političkih programa, a s druge, za samo umetničko stvaranje. S jedne strane, sociološko-političke, književna dela su pristupnice individualnoj refleksiji iz koje se vidi raskol između zvaničnih istorija i privatnih trauma. Sama odluka o odlasku je od velikog emocionalnog značaja – to je ujedno čvor na kome se prepliću lične i porodične istorije sa širim istorijskim procesima. A s druge književne strane, uopštavanje uvodi književnost migracije u opštu riznicu književnosti s njenim trajnim egzistencijalnim pitanjima: ko sam ja, odakle potičem, itd. Otud je, za književnost, migracijska tema metonimijska jer se vezuje za egzistencijalističke teme u široj književnosti. Povrh toga, govoreći o književnosti dijaspore, Kabirova napominje da su dominantna dva žanra koja su „evoluirala u modernosti: roman i lirska pesma" (Kabir, 2010, str. 146). Zato su i izabrani korpus u ovom radu.

Cilj istraživanja je ukazivanje na motivaciju za iseljenje onako kako se, književnom analizom, ukazuje u korpusu dela autora poreklom iz regiona: to su romani *Kandže* Marka Vidojkovića[5], *Nigdje, niotkuda* Bekima Sejra-

[2] Slično nalazimo i u Bašićevom prikazu dela Semezdina Mehmedinovića (Bašić, 2014), u kome se pisanje navodi kao način očuvanja veza s prethodnim identitetom, kao i odbrana od otuđenja u novom okruženju, "neodvojiva od Mehmedinovićevog svijeta i važan oslonac njegove stabilnosti" (dalje o tome u Bašić, 2014, str. 180).

[3] U radu su svi tekstovi u prevodu autora sem ako nije drugačije naglašeno.

[4] U svom prikazu Kemal Bašić dalje navodi par rečenica iz uvoda u *Ruski kompjuter* (2011) u kome narator pominje jedan drevni motiv, često izostavljan s liste aktualnih i *pressing* društvenih faktora a to je *wanderlust* ili, kako se navodi u tekstu, *putnička radoznalost.* Piše Mehmedinović:

> Odlazeći iz Sarajeva, na kraju 1995. godine, ja nisam mislio o tome kao o potrazi za novim mjestom koje ću trajno nastaniti, već sam odlazio kao 'turist', uvjeren da ću se, čim potrošim *putničku radoznalost* (podvukla DM), vratiti (prema Bašić, 2014, str. 177).

[5] Roman *Kandže* ne završava se iseljenjem, ali je upečatljiva studija o mladima u savremenosti. Uz još par dela, on se bavi još jednim, moglo bi se reći, neizostavnim sastojkom literature migracije: a to je literatura ne-emigracije ili ostanka, koja prati promene identiteta onih koji odluče da ostanu. U prvom delu *Kandži* protagonista-pripovedač se saobražava korumpiranoj sredini a u drugom se najavljuje nova generacija tinejdžera, terorista koji podmeću požar društvenim institucijama (školi, bolinici, itd.).

novića, *Poslednja stanica Britanija* Gorana Gocića, *Sila i Soni u Berlinu* Sanje Nikolić, *Autoportret s torbom* Semezdina Mehmedinovića, kao i zbirka pesama *Ovo nije dom: pesnikinje u migraciji,* iz 2017. (u autorstvu 51 pesnikinje povezane s prostorom bivše Jugoslavije) kao i tekstovi pesama beogradskog hip hop autora Marčela. U korpus su uključeni i eseji tematskog broja časopisa *Sarajevske sveske* o egzilu, kao i komentari i kolumne, intervjui i drugi tekstovi u medijima. U njima se istražuje prisutnost *pushpull* faktora već uglavnom naznačenih u teorijskoj literaturi. Na osnovu kritičke analize postavila se hipoteza o motivu *nepristajanja* (na napuštajuću ili zavičajnu, *šaljuću* kulturu, *sending culture*) kao vodećem iz grupe prevashodno ne-ekonomskih motiva koji se istovremeno javlja s motivom *pristajanja* ili modifikacije identiteta prilikom ne-migracije ili ostanka u matičnom društvu ili, pak, pristajanja na uslove *primajuće* (*receiving culture*) kulture (a što, sa svoje strane, povlači istovremenost mnogih drugih emocionalnih previranja u procesu formiranja novog identiteta).

Rad se sastoji iz nekoliko celina, od teorijsko-kritičkih razmatranja do poentiranih momenata u istraživanim književnim delima, subsumiranih pod kategorijama *pristajanja* i *nepristajanja.*

(NE)PRISTAJANJE KAO *RASKID* DOGOVORA

Sam pojam *pristajanja* (*compliance*) dat je mnogo šire nego što se inače sreće u literaturi, na engleskom ili nekom drugom jeziku. U užem smislu, nalazimo ga uglavnom u pravničkoj, poslovnoj i medicinskoj literaturi, tamo gde god treba istaći pridržavanje, poštovanje ili saglašavanje s nekim uspostavljenim pravilima (ili regulativom). Ali se već i u tim definicijama nazire značenje koje upućuje na širi društveni fenomen konformizma („stanje prevelike spremnosti da se bude ono što drugi žele da budeš", kako to određuje *Kembridžski rečnik*) („Non-comliance", n. d.). Upravo odbijanje te „želje", u radikalnom smislu odbijanja saglasnosti sa „uspostavljenim pravilima" društva, ideologije, kao i kulture jedne zajednice radi odlaska u drugu, izabrano je, u ovom radu, kao krovni pojam pod koji se može podvesti raznolikost odnošenja prema zajednici čiji je najmanji zajednički sadržitelj, odnosno ishod, napuštanje jednog (matičnog, zavičajnog) identita i iseljenje iz matične kulture.

U jednoj od retkih studija koje se bave pojmom *pristajanja*, u širem kontekstu analize političke kulture, Ričard V. Vilson (Richard W. Wilson) konceptualno formuliše *ideologije pristajanja* u društvu kao mehanizme olakšavanja transakcija između pojedinca i institucija, kao i između samih institucija, u svrhu *ekonomičnog društvenog održavanja* (Wilson, 1992, str. 29). Ljudi se pokreću, navodi Vilson, na učešće u institucionalnim aktivnostima, putem saglasnosti kojom se ponašanja usmeravaju ka ispunjenju institucionalnih ciljeva (Wilson, 1992, str. 29). Bez toga, upozorava, „društva bi se rascepkala" (*societies would fragment*), što se u krajnjoj instance dešava u vreme prevrata kada prestaje da važi „dogovor" o *pristajanju* između pojedinca i društva i njegovih normi.

Pretpostavka izneta u ovom radu je da se književnost migracija upravo odnosi na trenutak *raskida dogovora* između pojedinca i društva. Drugim rečima, književnost (shvaćena, u širem smislu, kao tekstualnost) koja se bavi migracijom (mladih) iz matične zajednice kao jednim od ključnih fenomena današnjice u dobroj meri iskazuje nesklad ili raskol između, s jedne strane, vodećih ideoloških i s druge individualnih konceptualnih okvira (*frameworks*). Naime, obrazlažući psihološke implikacije ideologije pristajanja, Vilson ističe da se u društvu javlja težnja za ravnotežom između konceptualnog okvira koji ljudi koriste da bi dali smisao svom društvenom postojanju i konceptualnog okvira koji leži u osnovi mehanizma institucionalnog života (Wilson, 1992, str. 51). Da bi se održala ravnoteža između tih okvira, kao i njihova kongruencija, porodični život, obrazovanje i drugi faktori ohrabruju poslušnost prema zadatim instrukcijama koje iz sfere spoljnjeg prelaze u unutrašnje: kada se internalizuju, one postaju pomaci u potrebama od „ranih potreba za ljubavlju

i pripadanjem u jednom svetu u kome jastvo I svet nisu savršeno koordinisani do kasnijih zahteva za samopoštovanjem i samoostvarenjem u poznatom i sigurnom društvenom okruženju" (Robert Hogan, prema Wilson, 1992, str. 51).

Upravo je raspon koji navodi Hogan, od potrebe za ljubavlju i pripadanjem do zrelijih potreba za samopoštovanjem i samoostvarenjem u poznatom i sigurnom okruženju onaj čije se nezadovoljenje može shvatiti – u ovom slučaju, iz uvida u referentnu književnost – kao jedan od motiva za migracije (mladih). *Dogovor* između pojedinca se prekida u vidu napuštanja matičnog identita do totalnog prekida veza s matičnom zajednicom.

Teorijska razmatranja (dobrovoljnog)[6] iseljenja

Iako su, kako naglašava Hagen-Zenkerova, seobe stare koliko i čovečanstvo, teorije o njima su relativno nove. Najstarije se vežu za nemačko-engleskog geografa i kartografa Ernsta Georga Ravenštajna (Ernst Georg Ravenstein) koji je, 1880-ih, formulisao svoje čuvene „zakone migracije" (*Laws of Migration*) na osnovu dostupnih empirijskih podataka dok je, na primer, Zif (Zipf) godine 1946. objašnjavao migraciju po modelu fizičkog koncepta gravitacije i kao funkciju obima porekla i destinacije stanovništva, ubeđen da je ona obrnuto srazmerna udaljenosti dva referentna područja (prema Hagen-Zanker, 2008). Od pedesetih godina prošlog veka slede mnogo složeniji modeli koje ovde navodimo pregledno i samo u kratkim crtama.

Teorijska razmatranja motiva i/useljenja

Iako nije sasvim jednostavno razlučiti *motivaciju* ili *uzroke migracije* iz skupa skopčanih aspekata fenomena, u ovom radu se fokus usmerava ka tom vidu. O tome svedoči i veliki broj studija i eseja koji čine bogatu literaturu motivacije migracije, da navedemo samo neke (Petersen, 1958; Jansen, 1969; Todaro, 1969; Taylor, 1969; Caldwell, 1969; Howard and Ortiz, 1971; Wilkie, 1973; Richardson, 1974; Du Toit, 1975a; Pryor, 1975b, 1976; Bogue, 1977; prema De Jong i Fawcett, 1981, str. 14). Analitički pristupi, poznato je, razvrstavaju se po fokusu i obimu istraživačkog zahvata i dele se na makro, mezzo i mikro analize.

Među makro analizama posebno mesto zauzimaju neoklasične makro migracione teorije s naglaskom na migraciju kao deo ekonomskog razvoja (Luisovi (Lewis)) modeli dualne ekonomije (*dual-economy models*) iz 1950/60-ih godina; modeli Harisa i Todara (Harris-Todaro) iz 1970/80-ih i dr.). Ostale značajne makro teorije obuhvataju Volerštajnovu (Wallerstein, 1974) teoriju o svetskim sistemima (*world system theory*) kao i tržišnu teoriju dualnog rada (*dual-labour market theory*). U pogledu motiva iseljenja, možda je najpoznatija Pitersonova (Petersen) tipologija s kraja pedesetih godina (1958) (primerena tom istorijskom vremenu), koja se bavi psihološkim obrazloženjem migracija, pri čemu Pitersen ističe dve psihološke dimenzije migracije: (1) inovativnu migraciju u kojoj se ljudi kreću radi „postizanja novog" i 2) konzervativnu migraciju u kojoj ljudi reaguju na promenu stanja kako bi „zadržali ono što su imali". U tom smislu, Pitersen je upozorio da se lični

[6] Oksfordski profesor Nikolas van Har (Nicholas Van Hear) ukazuje na razliku između takozvane „dobrovoljne" (takođe „rutinske") (*voluntary, routine*) i „prinudne" migracije, odnosno, između radnih ili ekonomskih migranata i izbeglica ili prinudnih migranata (Van Hear, 2010, str. 34). I iseljenje je forma egzila (*exile*), a egzil je, prema Baumanu, retko kada željen i gotovo uvek prinudan (*forced*). Ali, dodaje Bauman, pojedinci, čitave grupe i narodi mogu aktivno da izbegnu u egzil (iseljeništvo) kako bi pronašli sklonište i izbegli pogrom. Jednom politički sigurni u egzilu, ti pojedinci i grupe mogu aktivno raditi podršci neizbeglim u zavičajnoj zemlji i time podstakli promene u političkoj opresiji (Baumann, 2010, str. 19). Ova forma iseljenja se završava obično promenom političkog režima u zavičajnoj zemlji (Stock, 2010, str. 25). Međutim, danas se govori i o „mešovitoj" migraciji u više aspekata; jedan od njih, recimo, predstavlja *mešovitu motivaciju*, tj. kombinaciju izbora i prinude (Van Hear, 2010, str. 36).

nivo mora uzeti u obzir, bez obzira na značaj ekonomskih i drugih motiva. Ovo mišljenje potvrđuju i kasnije teorije. Tako, na primer, Tejlor (Taylor) (1969) i Prajer (Pryor) (1975) ističu kako treba integrisati makro i mikro planove, tj. šire-društvene i lične faktore kako bi se upotpunio uvid u složenost motivacije. Tu vrstu analize oni su nazvali „mezo-analizom" koja kreće od razmatranja uticaja porodice preko zajednice do društva.
Od 1980-ih, nalazimo više raznih teorija, od onih koje analiziraju individualne motive ali i faktore na nivou strukturalne zajednice, na primer, siromaštvo (Hagen Zanker, 2008. str. 4). Kasniji modeli opet povezuju mikro i makro-nivoe, s više prevashodno neekonomskih pojmova, poput društvenog kapitala. Također, kako ukazuje Hagen-Zankerova, teorije se bave i diferencijacijom između uzroka i perpetuacije migracije. Nova ekonomika migracije rada, dalje navodi ista autorka, razvijena 1980-ih određuje migraciju kao odluku domaćinstva i daje nova objašnjenja migracije. Slično povezivanje mikro i makro nivoa daje Boug (Bogue) (1959) koji kombinuje ekonomske i neekonomske faktore u vidu pristupa *cost-benefit* i *value-disvalue* kojima se, kako se pretpostavlja, rukovodi pojedinac u odlučivanju. U ovaj pristup ugrađena je, kako navode De Jong i Dž. Foset, Mengalemova (Mangalam) definicija migracije kao kretanja kome prethodi „odlučivanje migranata na osnovu hijerarhijski uređenog skupa vrednosti ili vrednovanih ciljeva" (u De Jong i Fawcett, 1981, str. 15).

Pullpush faktori i referentne teorije

Među teorijama mikro-nivoa među prvima se javila ona o činiocima privlačenja i odbijanja. Tačnije, od uticaja na jedan zadat sistem vrednosti jeste jedan podoblik teorije troškova, sile privlačenja i odbijanja (poznate kao *pullpush* faktori), pozitivni i negativni činioci, u koje, sem makro spadaju i mikro činioci, ili kako to navodi tvorac *pullpush* teorije Li (Lee, 1966) u svojoj čuvenoj hipotezi o odlučivanju u migraciji, po kojoj, što je veća razlika između faktora odbijanja i faktora privlačenja, veća je verovatnoća migracije. Kada se radi o preprekama, one su ograničavajući faktor jer sužavaju migraciju na one osobe koje imaju sposobnost da nadvladaju nevolje u procesu. U širem kontekstu, ovi se faktori onda sagledavaju tradicionalnim korelacijama s obrazovanjem, rodom, nivoom stečenih veština (*skill level*), rasom, itd. (De Jong i Fawcett, 1981, str. 20).
Iz i nakon ove teorije sledile su razne varijante faktora *pullpush* kao i biheviorалne teorije. Ili kako navodi u svom pregledu P. Jonjić, razvijale su se teorije koje su dalje razlagale motivaciju.
Prema Džordžu (George) (1970), migracija se, shodno gore navedenim faktorima, može klasifikovati u dva oblika, kao kretanje uzrokovano nužnošću ili obavezama i kao kretanje izazvano potrebama. Albreht (Albrecht) navodi četiri empirijski proverena uzroka (prema Jonjić, 1985, str. 64), a njima se mogu dodati, navodi Jonjić, i druge socioekonomske činjenice makro plana. Uz njih idu i individualni razlozi, psihosocijalne prirode, poput nezadovoljstva ličnim rezultatima, aspiracije i izgledi za dalju karijeru, mogućnosti napredovanja i dr.
U neoklasičnoj teoriji o migriranju, prevashodno usmerenoj na *homo economicusa,* ističe se *uzrast migranata* kao faktor sa značajnom ulogom jer se u odlučivanju mladi i obrazovani rukovode povraćajima svog „migracionog ulaganja" na duži vremenski period „preostalog života" (Hagen-Zanker, 2008, str. 10). Ajzenštat (Eisenstadt) (prema Jonjiću) predstavlja model s tri faze donošenja odluke pri čemu se prva odnosi na „poticaj da se emigrira (potrebe ili sklonosti koje tjeraju ljude da prelaze iz mjesta u mjesto)". (Jonjić, 1985, str. 70). Upravo je ova faza predmet istraživanja. Podsticaji za i/useljenje dolaze iz mnoštva izvora, s bogatim tržištem ponuđenih kulturnih modela, od kojih je, iz perspektive potencijalnog i/useljenika, prvi ili izvorni (*native*) identitetski model samo jedan od ponuđenih. Ova teza posebnu težinu ima u ovom delu sveta gde se izvorni identitet tradicionalno sagledava, u većini slučajeva, esencijalistički, kao jedini i neprikosnoveni: u porodici i okruženju, još uvek može da izazove tenzije i eventualne konflikte pokušaj da se izvorni sagleda u svetlu drugih mogućnosti.

Zaključak: komplementarnost mikro i makro planova u razmatranju migracije

U celini uzveši, razne teorije migracije (ovde navedene samo kroz nekoliko primera), mogu se sagledati komplementarno. Ratne i poratne krize, kao i ekonomski faktori, s neoklasičnim teorijama o značaju visine prihoda i sl. obavezni su deo gotovo svih teorija, tj. „neophodni uslov iseljavanja ljudi" (Hagen-Zanker, 2008, str. 20-21). Stoga se analitička pažnja usmerava na druge psihosociološke faktore budući „da veoma malo pojedinaca predstavlja usamljene aktore koji donose odluke u socijalnom vakuumu". (Hagen Zanker, 2008, str. 20-21).

Otud se i sama odluka o migriranju razlaže na mnoštvo odluka ili stavova i kada su u pitanju šaljuća i *primajuća zajednica.* Složeni skup odnosa prema tekućem stanju (prema široj i užoj zajednici, porodici i domaćinstvu, ličnim sposobnostima, kvalitetu života, standardu), kombinovan s prošlim iskustvima i budućim nadama, i to u istorijskom vremenu, otvara široko istraživačko polje. Ako se tome doda i činjenica da je migracija proces, a ne stanje, da i sama proizvodi određene posledice, i mikro i makro, koje sa svoje strane vrše povratni uticaj na dalju migraciju, dobija se slika jednog fenomena u kome će „pitanje zašto ljudi migriraju nastaviti da predstavlja živu i zanimljivu temu narednih godina". (Hagen-Zanker, 2008, str. 20-21).

KNJIŽEVNI TEKST I TEMA MIGRACIJE

U dinamičnom procesu migracija, umreženoj i interaktivnoj fuziji brojnih makro i mikro faktora, književna i kulturna scena obiluje primerima načina na koji se *proživljava migracija kao individualno* (i metonimijski, kolektivno) iskustvo.

Za region Zapadnog Balkana, ozbiljno zabrinut zbog sumorne statistike iseljenja, ali i sveukupne atmosfere odlaska, posebno mladih, postoje mnoge analize, istraživanja i predlozi rešavanja migracije kao opštedruštvenog problema. Podaci se mogu naći u zemljama regiona, uz navođenje *pullpush* faktora pri čemu se, recimo, može videti da ekonomsko-socijalni faktori, dominantni i u okolini, poput nezaposlenosti i „loše ekonomske prilike u matičnoj zemlji", preko „nestabilne političke situacije, diskriminacije", uključuju i „neslaganje s vrijedonosnim sustavom zajednice" (Šverko, 2004, u Peruško, 2016, str. 5-6).

Što nas dovodi do književne obrade jednog od vodećih motiva, motiva *nepristajanja* (Šverko: *neslaganja*) koji se može paradigmatski razmatrati u odnosu s brojnim srodnim pojmovima.

Motivacija migracije u književnim delima

Iako se u radu nastoji sistematizovati skup racionalnih razloga iseljenja, mora se napomenuti da su ne manje bitni i iracionalni razlozi, upravo kako navodi Li, a kako se, manje-više, tradicionalno doživljava književno štivo. Tačnije, Li upozorava da „odluka da se migrira... nije nikad potpuno racionalna (...) Stoga moramo očekivati da nađemo mnoge izuzetke našim uopštavanjima pošto prolazne emocije, mentalni poremećaji i slučajna zbivanja objašnjavaju značajan deo sveukupnih migracija". (Li, 1966, prema De Jong i Fawcett, 1981, str. 20). Budući da „jedino književnost" samom svojom prirodom, kako navodi Uelbek, „budi to osećanje kontakta s drugim ljudskim duhom, s tim duhom u njegovoj sveukupnosti" (Uelbek, 2015, str. 10-11) onda se u njoj, po temi migracije, može iščitati sveukupnost motiva, uključujući, kako bi rekao Li, iracionalnosti, slučajnosti, krize duhovne i duševne itd. Ili, kako je to sažeto iskazao Žižek, „Umetnost se poigrava mogućim alternativama i stoga obezbeđuje gustu paukovu mrežu (*cobweb*) kao pozadinu na kojoj stvarnost onoga što se dogodilo stiče svoj pravi profil" (Žižek, 2016).

Taj profil se u literaturi migracije, kao što smo već pomenuli, iskazuje u formi proznog (roman; kratka proza) ili lirskog monologa. Verbalni oblik monologa (tradicionalno) vezuje se za slobodni prostor u kome pojedinac

može da ostvari slobodu kojom ne raspolaže u društvenom životu (Paul Buholc). Pisci se povlače iz spoljnih društvenih odnosa u unutrašnje prostore, u vakuum apsolutnog dijaloga. Taj dijalog (Buholc) je **zapravo monolog**, usamljenički i ne-ovozemaljski diskurs koji se odrekao društvene komunikacije, ali je dozvolio sebi da otkrije nove forme vlastite komunikacije. One su u potrazi za formom iskazane u proznim i poetskim žanrovima, do rok poezije i hiphopa.

Čin *raskida dogovora* s društvom kao oblik nepristajanja i otkazivanja poslušnosti može se analizirati prema modelu koji definiše motivaciju „kao funkciju vrednosti pripisane određenim ciljevima i percipirane verovatnoće da će se određenim ponašanjem stići do tog cilja". (De Jong i Fawcett, 1981, str. 13). Shodno tome, kao i Pitersonovoj tezi da je nužno uzeti u obzir nivo aspiracija (*level of aspirations*) i/useljenika (posebno *postizanje novog* jer se kod mladih teško može govoriti o *zadržavanju starog*) ističu se sledeće pretpostavke izvedene iz ovih određenja:

a) raskol između nivoa aspiracija (želja) i mogućnosti, uključujući i „**neslaganje** s vrijedonosnim sustavom zajednice"
b) pretpostavka o **cilju** kao poboljšanju socijalnog statusa i kvaliteta života
c) pretpostavka o **usvajanju ponašanja** koje će smanjiti frustraciju, a poboljšati zadovoljstvo u realizaciji ciljeva
d) pretpostavka o odnosu pripisanih vrednosti zadatim ciljevima i usvojenog **ponašanja kao garancije dostizanja tih ciljeva**. (podvukla DM)

Raskol između htenja i mogućnosti

Do raskola između želja i mogućnosti dolazi na „društvenoj sceni" koja proizvodi razloge za iseljenje[7]. Upravo kako ukazuje Vilis (Willis), on počiva na osećanju *nezadovoljstva* stanjem u matičnoj ili *šaljućoj* kulturi i, kako ukazuje Li, što je veći raskol između želja i mogućnosti, to je snažnija odluka za iseljenjem.

Raskol – *nepoverenje*

Posebno mesto u radu je izdvojeno za (posle)ratne traume. Budući da se radi o specifičnostima datog vremena i prostora, kao i složenom korpusu faktora koji zahtevaju svoje analize, u radu se izdvaja samo jedan motiv koji dovodi do raskida dogovora sa zavičajnim društvom a to je motiv *nepoverenja* iz kulture sećanja, odnosno, društvenu, porodičnu i/ili ličnu traumu kao inicijatora odluke da se raskine s jednom a krene ka drugoj kulturi. *Nepoverenje* je usmereno ka ne samo bližem okruženju nego i ka celom društvu koje se percipira kao lažno, licemerno I obmanjivačko u svom *miru* sa skrivenim ubilačkim potencijalom (sindrom *bureta baruta* ili *tinderbox*-a). Takva predstava o *bipolarnom društvu*, o shizofreno podeljenoj zajednici čini da se kod ljudi javlja strah, osećaj nestabilnosti i preteće budućnosti, što inicira kretanje.

Primer daje Tim Bučer (Tim Butcher) koji u putopisu nastalom nakon jugoslovenskih ratova putuje od Bosne preko Srebrenice do Beograda sledeći pretpostavljene staze kretanja pred-atentatorskih dana Gavrila Principa. Usput, on sakuplja ispovesti ljudi s kojima se sreće, učesnika rata ili svedoka ratnih zbivanja. Na primedbe o miru koji vlada postradalim regionom dobija odgovor o *prividu mira* (prividno ugašenom vulkanu) koji svakog trena može biti prekinut izbijanjem potisnute mržnje. Taj odgovor je dat glasom Arnija, iseljenika iz Bosne, pratioca s kojim je pripovedač prethodno podelio i ratne godine, da bi mu tek sada, pred kraj putovanja, otvorio svoju dušu. Da navedemo samo primer iz Arnijeve ispovesti:

[7] O tome piše, prema (Bašić, 2014) Mehmedinović u svojoj literaturi migracije, a Bašić rezimira kao potrebu da se "odstrani iz sebe" to "nešto", osloboditi se, na ovakav način nije moguće, ali je moguće *iznijeti* sebe iz jednog svijeta koji to nešto stvara (Bašić, 2014, str. 178).

> Ali u srcu znam da kada ovde dođe do toga, etničnost može biti toksična – ona više važi od činjenice da li si po prirodi ljubazan i plemenit (...) Šta ćeš raditi kada to sranje dogori do nokata? To je pitanje koje bi mi stalno bilo na pameti kad bih se vratio ovde. Zato se ne mogu vratiti. (Butcher, 2014, str. 126-127).

Nije ovo jedino delo koje metaforama vulkana i gejzira mržnje udaljava iseljenika od uspostavljenih „dogovora" u detinjstvu i mladosti; ovde je samo dato kao primer dugotrajnih trauma. Njihove posledice ostaju predmet preispitivanja, naročito ako se svakodnevno prate kolone izbeglih iz drugih delova sveta koji su prošli kroz ratna razaranja i tragaju za novim domom.

Raskol: *Homo politicus*

U procesu uskraćivanja poslušnosti društvu značajan momenat je nezadovoljstvo političkim stanjem i posledično nepoverenje u političke institucije. Njihovo malfunkcionisanje izaziva krizu vrednosti, pre svega krizu političkih vrednosti – iako je prisutna i svest o tome da možda nisu u pitanju skepsa i sumnja prema opštim demokratskim vrednostima koliko prema njihovom pojavnom vidu u datim društvima. Upravo kako navodi B. Stojanović u svojoj analizi političkih stavova mladih: „A kada govorimo o vrednosnom smislu, mislim da su mladi najviše razočarani zato što ovde sve funkcioniše kroz korupciju, lične veze, poznanstva i članstvo u partijama" (Milanović-Hrašovec, 2018). Pesnik Marčelo u oštroj političkoj satiri „20.000" upravo precizira percepciju mladih koja potire, u potpunosti, mogućnost impliciranu u demokratskim uverenjima, onu o popravljivosti društva[8]. U Marčelovim stihovima stvarnost je zaleđena u kadru, groteskna i zlokobna u svojim verbalnim poigravanjima:

> Dvadeset hiljada
> razloga za listić
> kako da prelomim
> svi ste tako isti
>
> Verujem svakoj vašoj
> zabrinutoj faci
> držim vas za reč
> kao vi mene u šaci... („Marčelo", n. d.)

Bez marčelovske žestine u osudi, ali jednako odlučna je i Tena Štivičić koja u svojim zapisima navodi da su vremena sloma jednog pogleda na svet i njegove zamene preduga za njenu mladost. Umesto da trpi stresove razgradnje i ponovne izgradnje sistema po kome je ona samo „pokusni kunić" na kome se vrše politički opiti, ona se odlučuje na migraciju u sisteme koji neguju mladost umesto da je uvlače u svoje „vežbaonice":

> Ali u nekom trenutku neki ljudi zahvale na svemu i odjave se iz života pokusnog kunića. Stotinu godina nije ništa u povijesti jedne zemlje. Traume jednog rata još nisu ni zaliječene, već počinje novi. Za oporavak od sloma cijelog svjetonazora dvadeset godina je treptaj oka. A ja nemam toliko da joj dam. Ne dam joj. Makar sam joj neočekivano lojalna i makar bih se ponekad u stranom svijetu i potukla u obranu njene časti, ne dam joj svoj život da na njemu vježba.
> I sad živim u Londonu. (Štivičić, 2014, str. 89-97)

[8] Već odavno kruži floskula da za „ideale ginu budale". Za generacije suočene s korupcijom i kriminalizacijom društva, ona dobija posebnu težinu. Kako navodi B. Stojanović,

> „(Mladi) vide da su uspeli oni koji su ćutali, koji su ulizice i koji prihvataju sistem kao takav i idu linijom manjeg otpora. Jer oni koji su se borili i pokušavali nešto, oni koji su uvek bili zdrav razum, oni nisu 'uspeli' u ovom društvu, oni i dan-danas tavore. Vide ko su gubitnici tranzicije a ko su dobitnici" (Milanović-Hrašovec, 2018).

Raskol: *Homo economicus*

Pad političkih vrednosti prati kriza ekonomskog čoveka: Marčelovo pitanje o političkim motivima da učestvuje u demokratskim procesima prati i pitanje o ekonomskim mogućnostima preživljavanja s istih tih 20.000, ali sada RSD. Odgovor, dat u anketi koju je radio B. Stojanović, glasi da preko 63% ispitanih želi da ode iz zemlje, a razlog je, isključivo, po njegovom mišljenju, životni standard (prema Milanović-Hrašovec, 2018).
Pod ovim motivom moglo bi se navesti još mnogo toga, ekonomske prirode, od gore navedenih procena gubitka/dobitka, preko položaja na tržištu rada i nepovoljnosti pri zapošljavanju do procene vertikalne prohodnosti. U književnim delima ekonomski motivi variraju, od minimalnih zahteva radi „preživljavanja" preko „uhlebljenja" i socijalne pomoći do nedostižnosti „američkog sna". O tome, recimo, govori junakinja romana Sanje Nikolić koja, u primajućoj kulturi, nastoji da uđe u „sistem" sastavljen od prekarnih poslova i prava na socijalnu pomoć („čistiću, recimo, neće (mi) biti prvi put da radim glupi poslić (...) Bila sam ekonomski i mentalitetni emigrant, selila sam se bezbroj puta još od detinjstva, teško je mene naterati da se pomirim sa sudbinom"). (Nikolić 2018, str. 12).
Ili, kako bi to kratko rekao Marčelo, „svi smo ćao s tr'es". („Marčelo", n. d.).

Raskol: nula i golja

Kriza političkog i ekonomskog čoveka, „gubitnika u tranziciji", znači nemoć, odsustvo iole relevantnog društvenog statusa, kako govori pripovedač *Kandži*: „Ja sam bio nula, smrdljivi beogradski golja, student prava i ne mnogo više od toga" (Vidojković, 2016, str. 128), a Marčelo zaključuje, „maligna mladež... uzrok smrti/ubijeni u pojam svi" („Marčelo", n. d.).
Otud se i u književnosti kao izlaz iz stanja nemoći javlja, kao u Marčelovoj pesmi „Čep", violentni izliv jedi i žuči, ili bekstvo, odnosno migracija definisana kao bekstvo – što je sasvim drugačije od voljnog putovanja. Pojam „bekstva" uključuje ideju progona i progonitelja: u ovom slučaju to je osvetnički sistem kome je podanik odrekao poslušnost (*non-compliance*). Roman *Kandže* je posebno indikativan jer se bavi studentskim protestom (anti-miloševićevskim demonstracijama iz devedesetih godina 20. stoljeća). Glavni junak, jedan od lidera bunta, na kraju u pokretu mladih vidi samo *spektakl,* karneval bez stvarne alternative i, uz to, začetke korupcije u Savezu studenata, što je indikator frizirane promene u režimu, a ne suštinskih promena. Otud i njegova želja za bekstvom: „Jedino što sam želeo je da pobegnem što dalje iz ove usrane zemlje, što dalje od njenih divnih studenata, časnih domaćina, vrednih seljaka, nacionalista koji nisu isto što i šovinisti, njenih žrtava ratnih zločina i njenih ratnih zločinaca". (Vidojković, 2016, str. 177).

Raskol: ostalo

Mimo ovih žestokih odbacivanja „dogovora" sa zavičajnim društvom nalazi se i grupa motiva vezanih za kritiku kulture, parohijalne i provincijalne, nekompatibilne sa željama mladih. Gocićev pripovedač tako opisuje dvojicu i/useljenika u V. Britaniju:

> Obojica su, u stvari, bili *piss artists*. Pristojni srednjoklasni momci odbegli od kuće i brižnih majki. Od rutine, izobilja, obaveza i konvencionalnosti u koje su ih silom gurali. A sve to u pokušaju da se oslobode autoriteta i životnog stila svoje navodno uklete i krivicom opterećene klase. Da iznova izmisle sebe. (Gocić, 2017, str. 16)

I, konačno, kao i u svim masovnim pokretima, uvek se nađe izvestan broj onih koje na odlazak nagoni „putnička radoznalost", kako bi rekao Mehmedinović (vidi napomenu 5), glad za kretanjem (*wonderlust*), za novim ili, prosto, mladalački nemir koji iskazujeTena Štivičić: „Dovela me nejasna želja, nesavladivi nemir, neopipljiva potreba za životom sa širim vidicima". (Štivičić, 2014, str. 89-97). Taj život, moguće, nalazi se na

„zapadu", kako kazuje pripovedač Gocićevog romana. Što nas dovodi do druge pretpostavke, one koja se zasniva na *konstrukciji cilja*.

Pretpostavka o cilju kao poboljšanju socijalnog statusa i kvalitete života

Pod *ciljem* se ovde podrazumeva konstrukcija alternative zasnovana na predubeđenjima, eskepističkim maštarijama, očekivanjima, (relativnim) informacijama i opštim znanjima, kazivanjima i iskustvima, medijskim promocijama i sl. Stvorena konstrukcija supsumira očekivanja i/useljenika u pogledu *primajućeg društva i kulture*, kao i položaja koji bi eventualno zauzimao u datom društvu.

Cilj: Ali-Babino Blago

U jednom prikazu motiva iseljenja *nepristajanje* se određuje kao *odustajanje* od jednog, percipiranog kao nedostatnog sistema, u potrazi za drugim koji se projektuje kao sposoban da zadovolji potrebe i/useljenika:

> Zemlje u koje iseljava stanovništvo Srbije predvode: Nemačka, Austrija, Švajcarska, SAD, i druge. Dalje se ističe, „te zemlje nude ono što nama fali, bezbednost, osećaj da svoj život držimo pod kontrolom, minimalnu korupciju, uređen sistem gde nema neizvesnosti." Sve ove odlike spadaju pod pojam 'bolji kvalitet života', što je glavni razlog za odustajanje od bitisanja u Srbiji. („Dajte šansu nadi", 2018).

Pored ovih, rekli bismo, racionalnih potreba za „poznatim i sigurnim" uređenjem, postoje i iracionalne čežnje zasnovane na utopijskim konstrukcijama i književnim fantazijama o primajućoj kulturi. Taj skup obećanih zemalja, zlatne groznice, lepotica i visokih tehnologija, i sl., Gocić naziva „zapadnom fatamorganom". (Gocić, 2017, str. 165).

Međutim, nije u svim tekstovima naglašena opsesivnost fikcijama, učitanost filmskih setova kao podloga nerealnih aspiracija. Satirična oštrica ume resko da sreže, npr. internalizovane sanjarije o Nemačkoj kao najnovijem „raju". U romanu Bekima Sejranovića, taj raj je sprega potrošačkog i palanačkog mentaliteta:

> Kod njih je u stanu bila jedna soba puna stvari iz Njemačke. **Bila je uvijek zaključana**, čak ni Suzana nije tamo smjela. Samo kad bi joj bio rođendan, onda smo mogli unutra. Tu je podsjećalo na špilju s Alibabinim blagom. Bilo je tu svakakvih igračaka, haljinica, ukrasa. Za njezin bi rođendan uvijek došao i čika Slavko i onda bi nam zamračio sobu i na projektoru puštao Disneyjeve filmove. Jeli smo njemačke slatkiše, koji su uvijek bili bolji od naših. **Sve iz Njemačke nam je bilo bolje.** (Sejranović, 2016, str. 9).

Pesnikinja Ivančica Đerić kratko to rezimira uvođenjem novog padeža, *imativa*, u svojoj kritici materijalističko-konzumerske kulture, pesmi „Osmi padež":

> Osmi je o pojmu *cijena* i pojmu *platiti*
> ...
> Osmi je najteži
> I najlakši za shvatiti. (Anđelovska i Trebovac, 2017, str. 83)

Cilj: Žena

Kao što je čest slučaj u književnosti, i ovde konstruisana fikcija često poprima oblik žene kao metonimije strane zemlje. U referentnim delima, ona se javlja u tri vida: kao Nada/nada, Selma i Stela. I svaka od njih, na svoj način, u konačnoj metamorfozi simbolizuje gubitak pre nego ostvarenje. Upravo kako navodi Edvard Said (Edward Said) u *Razmišljanjima o egzilu* (*Reflexions of Exile*):

> I dok je tačno da književnost i istorija sadrže heroične, romantične, slavne i čak trijumfalističke epizode u životu jednog izgnanika, ipak to nisu više od napora u cilju prevazilaženja osakaćujuće tuge otuđenja. Uspesi egzila se neprekidno podrivaju gubitkom nečega što je zauvek ostavljeno iza sebe. (Said, 2000, str. 181).

U tom smislu, i ispovedni romani migracije poprimaju, između ostalog, šablon ljubavnog romana, od početne zanesenosti i infatuacije, preko kriznih momenata do gubitka – ili, kako smo do sada utvrdili, „prekida dogovora". Na ovaj ili onaj način, Nada se gubi, Selma se zatvara, a Stela se banalizuje. Tako, u duhu Saidove primedbe, otuđenje otkriva svoje pravo lice pod vizurom žene-ljubavnice, supruge, kraljice.

U *Kandžama,* predmet ljubavno-erotskih maštarija je Nada, ona koja ohrabruje svog ljubavnika, učesnika protesta da spreči „budućnost", onakvu kakvu im je *neko drugi* namenio. Ali, kako odmiče pučki spektakl po ulicama Beograda, a institucije zahvata korupcija, tako u njemu rastu sumnje u smislenost protesta, sve do konačnog gubitka entuzijazma i Nade/nade: „a ja sam pomislio na šta će mi ličiti to veče – biću sam u sobi, s urlanjem, vrištanjem i pištanjem na ulici, bez Nade, bez nade, bez smisla". (Vidojković, 2016, str. 153).

U Sejranovićevom romanu, pripovedač je *drifter,* od Bosne i Hrvatske do Skandinavije i nazad. Goni ga rasutost, pometnja, „osjećaj praznine i nedovoljnosti" (Sejranović, 2016, str. 103), nemogućnost da sa sebe strese „plijesan sećanja" (Sejranović, 2016, str. 198). Njegov kao ukleti nomadizam otežava i *primajuća zajednica*, metonimijski predstavljena Selmom (tako da zvuči bosanski, ali i skandinavski, kaže pripovedač) s kojom protagonista sklapa kratkotrajni brak. Slično kao u *Kandžama*, i ovde je erotika norma bliskosti, a žena simbol kulture s kojom se treba sjediniti i koju treba oploditi – slično kao i u *Kandžama*, neuspeh ljubavne veze je metonimija za neuspeh sjedinjenja s novom zajednicom. U *reductio ad absurdum* Sejranovićeve proze, Selma u braku praktikuje samo analnu penetraciju uskraćujući mužu, useljeniku, pristup reproduktivnim organima. Istovremeno, ona je u incestualnoj vezi sa svojim ocem; što simbolično implicira da *primajuće zajednice* neguju samo endogene veze. Kada u jednom trenutku protagonista i uspe da promeni „tehniku koitusa" i osvoji „meni nikad dostižnu" (Sejranović, 2016, str. 196) zonu oplodnje, i kada Selma ostane trudna, očinstvo je problematično i pripisuje se izvornom partneru (onom ko je istovremeno i deda, i otac, i kum... odnosno, onom koji je zauzeo sve vitalne funkcije u društvu ne ostavljajući prostor za „seme" useljenika). Rečju, pripovedač/protagonista je upotrebljen marginalac, pritisnut sa svih strana, pa i „nestvarno surovom, hladnom svjetlošću" polarnog dana (Sejranović, 2016, str. 171), vetrom koji siluje krajolik i „truleži sjećanja" (Sejranović, 2016, str. 153) dok uzaludno pokušava da se otrgne „s te ubojite udice prošlosti", skandinavske prošlosti, saznanja koje poništava i obezvređuje sav skorašnji život a za sobom ostavlja prazninu i gorak osećaj da je „lijepa laž... sve što imamo". (Sejranović, 2016, str. 199).

Stela je, pak, imenom izvedena iz izreke „od blata do zvezda": kao Britanija/Engleska, ona je „*Moja Stela.* Jedino je ona bila smirenje pod dodirom vrelih dlanova. Ona me je pazila i umiljavala mi se kako kućevne žene i kućni ljubimci nikad nisu". (Gocić, 2017, str. 58). Ta slobodna, obožavana i bezbrižna zvezda uvlačila se pod kožu i poražavala ceo izbeglički krug: „Stela nas je sve vabila, šamarala, siromašila i raspojasavala (...) Libidno hladna (...) Izgledala je kao obećanje Zapada. Kao *dea Europa* (...) Za to što je ona obećavala, ispunjenje nije postojalo" (Gocić, 2017, str. 59).

Od njene-magične erotske privlačnosti, subotom uveče, uz pripito shvatanje da „od obećanog obilja nema ništa" (Gocić, 2017, str. 67), ostalo nam je, kazuje pripovedač, „ritmično subotnje pričešćivanje belgijskim lagerom stela artoa" pa skoro da je, kazuje dalje, „žudnja za stelom i konzumiranje stele bilo naš zvanični zajednički obred". (Gocić, 2017, str. 67).

Ipak, nije primajuća kultura oličena samo u ženi. U romanu *Sila i Soni u Berlinu*, cilj je alfa mužjak, Sila, pripadnik prethodne emigrantske generacije, s kojim Soni prolazi kroz tešku ljubavnu vezu i pri tom otkriva ne

> „samo svet Berlina, evropske metropole pretovarene kulturnim tradicijama (...) već i Berlin imigracijskih biroa, socijalnih službi, šaltera i čekaonica, državnih službenika (...) Berlin skrivenih, potisnutih mesta, prostora u kojima može da se doživi i oseti ona drugost u kojima se kreću došljaci. Prostora sličnih onim prostorima iz kojih se došlo: jeftinih stanova, kafana, emigrantskih etničkih enklava, loše plaćenih

> poslova, Berlin škrtih, nepoverljivih gazdarica, sumnjičavih domorodaca, opasnih mesta, hladnih, skučenih memljivih sobica, potkrovlja i pasaža". (Jovanović, 2018).

Ljubavna veza Soni je buran proces prilagođavanja Sili u svetu podeljenom na „predatore i emotivce", novom identitetu za koji ona, na kraju, tek prikuplja „snagu": „Svijet nije pitomo mjesto i biti u njemu, zahtijeva određenu hrabrost". (Mehmedinović, 2013, str. 102). Tako se, kroz prizmu ljubavi razotkriva, kako je kazao Said, otuđenje: sivilo i mrak, pustoš i praznina emigrantske usamljenosti, „emigrantski strah" kao osećaj inferiornosti, ali i nesigurnosti lutanja po dnu dna, osećaja da „ne znam gde je moje mesto" – poput „letećeg ćilima". Roman *Sila i Soni u Berlinu* otud unosi još jednu matricu u klasični ljubavni zaplet: veoma često migraciona literatura pripada žanru romana o odrastanju (*Bildungsroman*) u kome je *noncompliance* raskid s nasleđenim kulturnim obrascima kako bi se ispisala sudbinska priča o sazrevanju: „Kao i svaki gastos koji se posle margine poznatog našao na margini nepoznatog, postala je labilna tumarajući mračnim hodnicima emigracije, u borbi za preživljavanje". (Nikolić, 2018, str. 16).

Zaključne napomene: cilj: metafora

Gotovo da ništa tako dobro ne rezimira konstrukcije cilja koje kao *pull* faktori vode u drugu kulturu kao vrlo otrežnjavajuće reči pesnikinje Dubravke Đurić: ceo taj proces kretanja iz i ka nečemu, u vaganju aspiracija i mogućnosti, može biti samo „pridržavanje za metaforu". (*Ovo nije dom*: 55)[9].

Pretpostavka o usvajanju ponašanja koje će smanjiti frustraciju, a poboljšati zadovoljstvo u realizaciji ciljeva

U kretanju ka konstruisanoj metafori o *primajućoj zajednici,* i/useljenika nužno prati rastuća nužnost sklapanja novih dogovora, kojim nesaglasnost u matičnoj zajednici ustupa mesto saglasnosti u novoj. Proces kojim se to odigrava, a koji podrazumeva prilagođavanje novim odnosima, vrednostima i načinima u društvu i kulturi zahvata manje-više dublje delove ličnosti, od površinskih promena ili biheviоralne asimilacije do potpune strukturalne asimilacije i uklapanja u novo društvu. Metaforom „promene kože" *usvajanje ponašanja* predstavlja se kao odbacivanje jedne ličnosti radi stvaranja nove, manje-više radikalno.

Reinvent yourself

Proces asimilacije u raznim stepenima podrazumeva manje ili više voljnu, svesnu ili nesvesnu promenu identiteta kako bi se prilagodio obrascima primajuće zajednice. Najčešća metafora je promena *dlake/kože/košuljice.* U svom romanu Gocić navodi kako je većina njegovih rođaka, cimera, prijatelja, u emigraciji, „pred pritiskom i kušanjem" primorana da promeni „ne samo dlaku".

> Svi oni su izdržali, ukrotili svoju ćud i ćefove, prihvatili nove ćesare, nastavili da rastu na Zapadu; otporniji od mene, tvrđi od mene, strpljiviji, snalažljiviji, spremniji na tu okrutnu igru s birokratijom, identitetom i **tankom kožom vlastite sudbine**, koja bridi kad čovek posegne za drastičnim rešenjima. (podvukla DM) (Gocić, 2017, str. 158-159)

Ovaj izazov je skopčan s dubokim uverenjem da će uneti željeni boljitak u pogledu svih gore navedenih motiva, od boljeg društvenog položaja i sticanja moći preko ekonomskog napredovanja ili bar otvorene mogućnosti napredovanja do egzistencijalne sigurnosti.

[9] Mnogo reskije je u svom komentaru dala Mirnes Sokolović u kratkom eseju "Manifest buržoaske tuge" objavljenom u *Betonu* u kome se ogoljuje pretencioznost, arogancija i kalkulantski duh literarnih pretendenata na migracione „Ali-Babine pećine" srazmerno nespremnosti za bilo kakvo suvislo angažovanje na društvenom i kulturalnom boljitku matične zajednice – bilo kom drugom, sem svom sopstvenom (Sokolović, 2018).

Pretpostavka o odnosu pripisanih vrednosti zadatim ciljevima i usvojenog ponašanja kao garancije dostizanja tih ciljeva – prekarni identiteti i preduzetništvo identitetima

U konačnom, nepristajanje kao oblik raskida ugovora s izvornim društvom i identitetom otvara mogućnost i *prekarnog* identiteta, onog koji se povremeno i privremeno koristi kao modus asimilacije u druge kulture. Identiteti su izloženi na *tržištu* identiteta i procenjuju se prema svojevrsnim tržišnim zakonima, kao pomenuti bilans ulaza i izlaza, ulaganja i prihodovanja, upravo kako duhoviti glas (sicilijanskog) pripovedača u Gocićevom romanu saopštava: „Englesko iskustvo se toliko razlikovalo od pređašnjeg da sam osećao kao da sam se tu rodio nanovo. Požurio sam u sledeću, *Britalian* inkarnaciju". (Gocić, 2017, str. 31). Koliko ta nova inkarnacija donosi *benefita*, koliko *nova koža/dlaka* garantuje uspeh i boljitak, stvar je procene:

> „Gde su se deli identiteti kojih sam se odrekao, komadi isprekidane biografije kojima sam se i sam rugao?" – „mahniti novinski šegrt", „neuspeli Englez, propali Zapadnjak, pokajani emigrant", od „Gordona-pesnika" do „Gordona-preduzetnika"? (Gocić, 2017, str. 264).

Gotovo svi istraživani romani produkuju galeriju mogućnosti. U delu Sanje Nikolić promiču iskustva raznoraznih uloga u režiji „preduzetništva identiteta". A retko se, pak, najavljuje nekakvo *trajnije prijanjanje za neku od promenljivih koža/košuljica.* Što na svoj način, istovremeno i patetično i ironično potvrđuje nadasve banalno ime *Soni* kojim se oslovljava protagonistkinja/pripovedač.

Ali, ako smo pomenuli promene kože, treba pomenuti i, metaforično, egzoskelet, odnosno ostatke odbačenog identiteta.

ZAKLJUČAK: EGZOSKELET ILI BUKA I BES STARIH I NOVIH IDENTITETA

Nepristajanje na odrednice društva koje je u mnogim pogledima, od ekonomskog i političkog do kulturnog, unizilo i onemogućilo pojedinca u nastojanjima ka samo-ostvarenju i samo-afirmaciji snažan je motiv za odlazak iz matične zajednice. Pri tom, međutim, ne sme se zanemariti ni težina nastupajuće faze u procesu i/useljenja: ona koja buku i bes raskida s matičnom zajednicom zamenjuje bukom ako ne i besom pristajanja na novu zajednicu. U međuprostoru u kome se završava odsečak procesa kojim se bavi ovaj rad čest je momenat *lebdenja između dve odluke, dva identiteta.* Ili, metaforički rečeno, „menjanje dlake ili kože" nije tako bezbolan proces – ma kako se to isprva činilo.

I Gocić i Nikolićeva i Sejranović, kao i drugi autori čija dela nisu u uzorcima ovog istraživanja, ističu težinu migracionog iskustva. Kod Gocića neko „sanja fragmente prošlosti" koji mu izmiču u „džinovski slivnik" (Gocić, 2017, str. 198), kod Sejranovića protagonista se kreće do tačke kada „ispod mene nije bilo više ničega", kako saopštava poslednjim rečima romana (Sejranović, 2016, str. 203).

U tim i sličnim primerima nazire se čitava skala ljudske osećajnosti koja može da dopuni postojeće činjenične analize o uzrocima, identitetima, ponašanjima migratornih kretanja. U tome bi se mogla sagledati i uloga analize književnosti kao komplementarne istraživanjima društvenih nauka. U ovom radu ta je analiza, barem u obrisima, potakla predstavu o *proosećanom iskustvu* jednog značajnog društvenog fenomena. Sem toga, ne treba zanemariti da su jezik i jezička dela veoma često jedina uporišta nomada (videti napomenu 2). Upravo kako je srpsko-nemačka književnica Sanja Nikolić napomenula: „Inače, u ovom romanu glavna junakinja kaže da nomadi nikad ne znaju koje im mesto na svetu pripada, međutim, za nekog takvog, jedini dom i jesu knjige". (Jovanović, 2018).

Literatura

1. Anđelovska, J. i Trebovac, V. (Ur.). (2017). *Ovo nije dom: pesnikinje u migraciji*. Novi Sad: Bulevar.
2. Bašić, K. (2014). Semezdin Mehmedinović: Melankolija nepripadanja. *Sarajevske sveske, 45-46*, 177-180. (http://sveske.ba/en/content/semezdin-mehmedinovic-melankolija-nepripadanja)
3. Baumann, M. (2010). Exile. UK. Knott i S. McLoughlin (Ur.), *Diasporas – Concepts, Intersections, Identities* (str. 19-23). London; New York, N. Y.: Zed Books.
4. Beganović, D. (2009). Od periferije ka centru i natrag. Nomadizam u prozi Aleksandra Hemona i Saše Stanišića. *Sarajevske sveske, 23-24*, 127-155. (http://sveske.ba/en/content/od-periferije-ka-centru-i-natrag-nomadizam-u-prozi-aleksandra-hemona-i-sase-stanisica)
5. Bobić, M., Vesković Anđelković, M. i Kokotović Kanazir, V. (2016). *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*. (Projekat Uključivanje migracija u nacionalne razvojne strategije). Beograd: IOM; UNDP; Swiss Agency for Development and Cooperation. (https://serbia.iom.int/sites/default/files/publications/documents/Studija%20o%20spoljnim%20%20unutra%C5%A1njim%20migracijama%20gra%C4%91ana%20Srbije%20sa%20posebnim%20osvrtom%20na%20mlade.pdf)
6. Bogue, D. J. (1959). Internal Migration. U P. Hauser i O. D. Duncan (Ur.), *The Study of Population: An Inventory and Appraisal* (str. 486-509). Chicago, IL.: University of Chicago Press.
7. Buchholz, P. (2018). *Private Anarchy: Impossible Community and the Outsider's monologue in German Experimental Fiction.* Evanston, IL.: Northwestern University Press.
8. Butcher, T. (2014). *The Trigger. Hunting the Assassin Who Brought the World to War.* New York, N. Y.: Grove Press.
9. Dajte šansu nadi. (2018., 25. oktobra). *NIN, br. 3539*, str. 8-9.
10. De Jong, G. F. i Fawcett, J. T. (1981). Motivations for Migration: An Assessment and a Value-Expectancy Research Model.U G. F. De Jong i R. W. Gardner (Ur.), *Migration Decision Making. Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries* (str. 13-58).New York, N. Y.: Pergamon Press.
11. George, P. (1970). Types of Migration of the Population According to the Professional and Social Composition of Migrants. U J. Clifford (Ur.), *Readings in the Sociology of Migration* (str. 39-47). Oxford: Pergamon Press.
12. Gocić, G. (2017). *Poslednja stanica Britanija.* Beograd: Laguna.
13. Hagen-Zanker, J. (2008). *Why do people migrate? A review of the theoretical literature*. Working Paper MGSoG/2008/WP002. München: Munich Personal ReOEc Archive. (https://mpra.ub.uni-muenchen.de/28197/1/2008WP002)
14. Jonjić, P. (1985). Teorijski aspekti proučavanja migracije: kritički pregled literature. *Migracijske i etničke teme, 1* (1), 63-76. (https://hrcak.srce.hr/128930)
15. Jovanović, D. (2018., 3. novembra). Poverljivo iz Berlina. *Danas.* (https://www.danas.rs/nedelja/poverljivo-iz-berlina/) (pristupljeno novembra 2018.)
16. Kabir, A. J. (2010). Diasporas, literature and literary studies. U K. Knott i S. McLoughlin (Ur.), *Diasporas – Concepts, Intersections, Identities* (str. 145-150). London; New York, N. Y.: Zed Books.
17. Knott, K. i McLoughlin, S. (Ur.). (2010). *Diasporas – Concepts, Intersections, Identities.* London; New York, N. Y.: Zed Books.
18. Lee, E. (1966). A Theory of Migration. *Demography, 3*(1), 47-57. DOI: 10.2307/2060063

19. Marčelo. Tekstovi pesama lyrics. (n. d.). (https://tekstovi-pesama.com/marchelo/1/19231) (pristupljeno oktobra 2018.)
20. Mehmedinović, S. (2013). *Autoportret s torbom.* Beograd: Booka.
21. Milanović-Hrašovec, I. (2018., 8. novembra). Mladi žele da odu. Intervju s politologom Bobanom Stojanovićem. *Vreme, br. 1453*, 12-15.
22. Nikolić, S. (2018). *Sila i Soni u Berlinu.* Beograd: Lom.
23. Noncompliance. (n. d.). U *Merriam-Webster Online Dictionary.* Preuzeto s https://www.merriam-webster.com/dictionary/noncompliance
24. Non-compliance. (n. d.) U *Cambridge Dictionary.* Preuzeto s https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/non-compliance
25. Peruško, M. (2016). *Uzroci emigriranja mladih*. (Neobjavljeni završni rad). Sveučilište Jurja Dobrile, Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković", Pula.
26. Petersen, W. (1958). A general typology of migration. *American Sociological Review, 23*(3), 256-266. https://psycnet.apa.org/doi/10.2307/2089239
27. Pryor, R. J. (Ur.). (1975). *The Motivation of Migration*. Canberra: The Australian National University.
28. Said, E. W. (2000). *Reflexions on Exile and Other Essays.* London: Granta Publications.
29. Sejranović, B. (2016). *Nigdje, niotkuda.* Beograd: Booka.
30. Sokolović, M. (2018., 19. decembra). Manifest buržoske tuge. *Beton*, *br. 202*. (http://www.elektrobeton.net/mikser/manifest-burzoaske-tuge/)
31. Stock, F. (2010). Home and Memory. U K. Knott i S. McLoughlin (Ur.), *Diasporas – Concepts, Intersections, Identities* (str. 24-28). London; New York, N. Y.: Zed Books.
32. Štivičić, T. (2014). Prvo lice, druga. *Sarajevske sveske, 45*(6), 89-97. (http://sveske.ba/en/content/prvo-lice-druga)
33. Taylor, R. C. (1969). Migration and Motivation: a study of determinants and types. U J. A. Jackson (Ur.), *Migration* (str. 99-130). Cambridge: Cambridge University Press.
34. Uelbek, M. (2015). *Pokoravanje.* Beograd: Booka.
35. Van Hear, N. (2010). Migration. U K. Knott i S. McLoughlin (Ur.), *Diasporas – Concepts, Intersections, Identities* (str. 34-38). London; New York, N. Y.: Zed Books.
36. Vidojković, M. (2016). *Kandže.* Beograd: Laguna.
37. Wilson, R. W. (1992). *Compliance Ideologies. Rethinking political Culture.* Cambridge: Cambridge University Press.
38. Žižek, S. (2016., 17. aprila). A Prophetic Vision of the Haiti Past. *Los Angeles Review of Books.* Dostupno na https://lareviewofbooks.org/article/prophetic-vision-haitis-past/

NON-COMPLIANCE AS A MOTIVE FOR MIGRATION OF THE YOUNG: CRITICAL READINGS OF THE LITERATURE OF MIGRATION

ABSTRACT

The initial assumption refers to the complexity of the phenomenon of migration, especially that of the young. That is why, using the referential theoretical studies as guidelines, the paper singles out the study of motivation or causes of emigration as its objective. Since this is already an object of socio-political, economic, psychological and other research, this paper is oriented towards highlighting, through reading of the migration literature, emotional, often irrational factors that are otherwise hard to measure and rarely accessible. The key concept is that of (non)compliance or the breach of the "original social contract" with the sending community as a leading motive in the referential literature.

By giving voice to subjectivity, often in the form of confessional fiction or lyric poetry, literature does it cognitive function while its analysis points to the ways in which traumatic experiences have been lived through and memorized. The focus is double: it equally deals with individual motives and with the social scene producing the reasons for emigration. By following the selected literary forms, and by joining traditional literary analyses with those of compatible literary theories (such as cultural studies or postcolonial criticism), a precious insight into the investigated field of migrations can be provided for.

Key words: *Migration, Motivation, Youth, (Non)compliance, Identity*

Osvrt

Nikica Mihaljević
pisac i publicist
nmihalj@gmail.com

HRVATSKA KAKVU JE MALO TKO DOISTA ŽELIO

SAŽETAK

Autor u radu analizira pitanje državne paradigme kojoj je težila hrvatska liberalno-demokratska politička emigracija druge polovice XX. stoljeća. U hrvatskoj političkoj emigraciji govorilo se i pisalo, često i prečesto, kako se njezini aktivisti bore za „slobodnu" i „samostalnu", „nezavisnu" i „suverenu" državu Hrvatsku. Bili su to pojmovi mutni, nejasni, ali zavodljivi i mobilizatorski. Najčešće upotrijebljeni kao propagandni elementi. Ali što su stvarno bili ili što su trebali postati – to je drugo pitanje.
Naime, u idealnom smislu karakter države trebao bi biti izraz karaktera naroda koji državu oblikuje i izgrađuje. Ali od prosvjetiteljskih vremena do danas, zbog nekompaktnosti entiteta narod se od toga ideala toliko udaljio da je postalo samorazumljivo i prihvaćeno da je država izraz karaktera vladajuće elite, a ne izraz karaktera naroda, pa je onda i osnovnoškolcima jasno da je vlast u takvoj državi beziznimno uvijek izraz posebnih interesa vladajućih (slojeva, klasa, elita), a ne svih građana koje kolokvijalno nazivamo narod.
Već ovi ovlašni stavovi pokazuju da pitanje karaktera neke države, njezinoga unutrašnjega uređenja, njezinih društvenih svojstava, predstavljaju mnoštvo problema i zahtijevaju znanstveno utemeljene odgovore. Jedan od zamašnijih pokušaja definiranja pojmova hrvatske države i njezina društvenoga uređenja poduzet je u hrvatskoj političkoj emigraciji 1980-ih godina. Bio je to „Hrvatski politički leksikon" autora Ivana Cerovca (Zagreb, 1946.). „Hrvatski politički leksikon" (Worldwide, London 1988) knjiga je pravoga leksikonskog formata, s leksikonski obrađenim natuknicama, s pridodanom literaturom na kraju svake opširnije natuknice. No jedan dio članaka je obrađen enciklopedijski te brojem redaka, stilizacijom, pridodanim referencama i kritičkom aparaturom prelazi leksikonske okvire. Navedeni izdavač, kao i mjesto izdavanja, zapravo ne odgovaraju stvarnim činjenicama, pretpostavljamo, zbog sigurnosnih razloga i zavaravanja udbaških progonitelja.

Ključne riječi: *hrvatska emigracija, politički leksikon, Cerovac, država, uređenje*

Ivan Cerovac je, kako stoji u škrtoj i nedorečenoj natuknici u „Hrvatskoj enciklopediji", „hrvatski glazbenik i politolog (Zagreb, 2. I. 1946). Studirao glazbu u Zagrebu i Beču, a političke znanosti u Münchenu. Godine 1969–71. novinar Studentskog lista i Hrvatskog tjednika. Od 1972. u emigraciji; suradnik Nove Hrvatske u Londonu. Objavio *Hrvatski politički leksikon* (1988). Djelovao u Hrvatskome narodnom vijeću za Njemačku; glazbenik, zborovođa i dirigent. Godine 1990–93. direktor Zagrebačke filharmonije." „Hrvatski politički leksikon" (Worldwide, London 1988) knjiga je pravoga leksikonskog formata, s leksikonski obrađenim natuknicama, s pridodanom literaturom na kraju svake opširnije natuknice. No jedan dio članaka je obrađen enciklopedijski, te brojem redaka, stilizacijom, pridodanim referencama i kritičkom aparaturom prelazi leksikonske okvire (*Broz Josip, Domobrani, Habsburgovci, Hebrang Andrija, Jelačić Josip, Jugoslavija, Katolička crkva, Masovni pokret, Nezavisna država Hrvatska, Partizanski pokret, Pavelić Ante, Starčević Ante, Ustaški*

pokret, Zrinsko-frankopanska urota i dr.). Navedeni izdavač, kao i mjesto izdavanja, zapravo ne odgovaraju stvarnim činjenicama, pretpostavljamo, zbog sigurnosnih razloga i zavaravanja udbaških progonitelja.

U uvodnim napomenama Cerovac je u nekoliko crta iznio osnovne kriterije kojima se služio pri radu. Prvo, „uspostavljanje kroatocentričnosti kao temeljnoga mjerila vrijednosti ljudi i događaja. Već tu misao bilo je teško provesti, jer naša politička historiografija upravo vrvi smjernom naklonošću prema trenutnom gospodaru, te najčešće pokazuje daleko više razumijevanja za strane interese, nego li za hrvatske. U uvjetima našeg samokažnjavanja, okrenuta je ona svim mogućim uzvišenim i časnim idejama, dinastijama, interesima, zaboravljajući pri tome osnovno pitanje hrvatske državnosti i slobode. Zbog toga je pod mjerilom kroatocentričnosti ocjena osoba ili događaja nešto drugačija nego što je to uobičajeno i prihvaćeno." U ovih nekoliko redaka puno je elemenata kritike kojima se služila i lijeva historiografija, lijevi intelektualci, što nije čudno za bilo koga tko je htio istinoljubivo pristupiti hrvatskoj povijesti, pa je tako i Krleža 1926. pisao: „Na rubu rimske, antičke i, kasnije, cezaropapističke Evrope, na rubu Bizanta i Stambula, na rubu budimskoga feuduma, baroknoga Beča ili, danas, centralističkog Beograda, Hrvatska nikada nije postala 'kroatocentričnom', kao što su je idealno zamišljali naši rodoljubivi historici".

To kroatocentrično stajalište, rečeno jednostavnije i razumljivije, značilo je biti svoj na svome, sa svojom puškom na ramenu, svojom lisnicom u džepu, sa svojom proizvodnjom i svojim interesima, narodnim stvarnim potrebama, a ne tuđinaca i odnarođenih elita, bezrezervno i beziznimno dosljedno zauzet isključivo očuvanjem svojega suvereniteta i identiteta.

Drugi kriterij kojim se Cerovac služio jest ispunjavanje – svakom natuknicom, vrednovanjem i svakom interpretacijom – programske orijentacije za budućnost, pa je ova knjiga zato i programskoga karaktera: „Bilo bi pogrešno i sudbonosno, kad mlađi naraštaji ne bi vodili računa o slijedu hrvatske političke misli, o povijesno i društveno uvjetovanim odrednicama, te kad ih ne bi uzimali u obzir. Hoće li za naše mlađe generacije i njihovu političku djelatnost povijest biti magistra vitae ili ne, presudno je pitanje budućnosti. Posluži li ovaj leksikon tome cilju, ispunjena je njegova namjena."

Hrvatska je već dugo u procjepu između lijevog i desnog ekstremizma. Zatim, ona je u procjepu između liberalističkog demokratizma i nacifašističkog totalitarizma. Bježeći u posljednjim desetljećima od optužbi za jedan ili drugi ekstremizam njezina se politička elita prilijepila uz centrističku političku poziciju koju njeguje i većina europskih vlada. Međutim, centristička politička pozicija, kao i centristička pozicija u svakom drugom području djelovanja, redukcionistička je pozicija koja „reže" krila svemu i svačemu i nitko i ništa se ne može podići i uzdići. (Trulež i močvara. Raj za urbane štakore! – rekli bi žešći zanesenjaci.)

Kroatocentričnost za koju se Cerovac jasno opredjeljuje izražava se na razne načine, ali osobito jasno i snažno u odnosu na nekoliko kategorija.

Prva je pitanje države, odnosno državnosti. U uvodnim napomenama Cerovac je sačinio kratak povijesni pregled hrvatske državnosti s njezinim usponima i padovima. Neprekinutost hrvatskoga državnog prava svim je hrvatskim političkim opcijama bila jasnim putokazom ka stvaranju samostalne hrvatske države. Zašto se na tom putu priklanjalo polovičnim ili potpuno suprotnim rješenjima izraz je ne samo općih povijesnih (ne)prilika nego i kompromiserskih, oportunističkih i usko interesnih klasnih opredjeljenja tadašnjih političkih elita. U natuknici „Habsburgovci" Cerovac jasno utvrđuje da je interes ove dinastije bio da zadrži turske provale na hrvatskom području, da je nakon više desetljeća takvih borbi većina hrvatskog plemstva 1527. na Saboru u Cetinu izabrala Ferdinanda Habsburškog za kralja. Tome se usprotivilo slavonsko plemstvo predvođeno Ivanom Zapoljom, što je izazvalo građanski rat u kojem su pobijedili Habsburgovci. Izbor je pao na Ferdinanda jer je obećavao pomoć u borbi protiv Turaka, što nije ispunjavao. Kao što ta dinastijska kuća nije ispunjavala i sva ostala utanačena državnopravna obećanja sve do 1918. Nitko tada nije pitao hrvatski narod ni za što!

I tada, na završetku Prvog svjetskog rata, hrvatska politička elita, unatoč više nego jasnim upozorenjima zašto i kako srlja „kao guske u maglu", izabrala je dinastiju Karađorđevića da bi obranila svoje uske interese. Ni tada, a moglo se, nitko nije pitao narod za mišljenje!

Kobna i nepremostiva podijeljenost razdirala je hrvatski narodni korpus postupno ga slabeći, sve do danas. Kroatocentričnost, razvidno je, javlja se kako u pozitivnom, tako i u negativnom smislu. Hrvatstvo gornjih slojeva razlikuje se od hrvatstva donjih slojeva kao nebo i zemlja!

Kroatocentričnost za vrijeme NDH došla je do svoga najgorega izražaja, bez obzira na obećanja i nadanja. U velikom članku *Nezavisna država Hrvatska* Cerovac je dosta objektivno prikazao nastanak NDH, prilike u njoj i njezin pad, ali je izostavio nekoliko važnih činjenica koje se ne mogu apsolvirati uopćenim ocjenama. Zaključak: „Već za osnivanja NDH, za njezina trajanja, a pogotovo nakon njene propasti, na nju se srušio bijes velikosrpske propagande, te danas jugoslavenski, a i strani autori opisuju NDH kao genocidnu i zločinačku. To ona sigurno nije bila." Kao dokaz za ovu posljednju tvrdnju Cerovac navodi u ovom članku, a i na drugim mjestima, da su za takvu optužbu krivi „postupci nekih ustaša, koji su do stanovite mjere vođeni sa znanjem Hrvatske državne vlade i Glavnog ustaškog stana, (te) nemaju nikakvo ni političko, ni moralno opravdanje." Takvih je, dakako, bilo napretek, ali NDH je kao država donijela rasne zakone, izopćila zakonima pojedine narode, Srbe, Židove, Cigane, a po ideološkoj osnovi, i Hrvate, oduzela im građanska prava, imovinu i živote. Time je po definiciji genocida OUN iz 1948. to bila genocidna država. No to ne znači – a mnogi su tu optužbu zlonamjerno širili – da su svi Hrvati tada, i Hrvati uopće, genocidan narod. Uostalom, uz neke Hrvate, u genocidnim postupcima sudjelovali su i neki Srbi, neki Židovi, pa i neki Cigani, bilo pristajanjem uz politiku NDH, bilo sudjelovanjem u njezinoj vojsci, bilo aktivno u logorima! Kako se približavala propast NDH, tako je vlast ublažavala ili suspendirala svoje zakonske odredbe. Ali bilo je to i neiskreno i prekasno.

Uz ovu kroatocentričnu državotvornu poziciju, kao druga karakteristika osobito do izražaja dolazi antijugoslavenstvo. Cerovac se priklanja takvom stajalištu i obrazlaže ga u nizu članaka (*Država Slovenaca, Hrvata i Srba, Jugoslavenski odbor, Jugoslavenski unitarizam, Jugoslavenstvo, Jugoslavija*). Iako su hrvatske elite (političke, intelektualne, ekonomske), od Ilirskoga pokreta do 1990. bile najzaslužnije za utemeljenje jugoslavenstva i realizaciju dviju jugoslavenskih država, druge, njima suprotstavljene hrvatske elite (pravaške, ustaške i liberalno nacionalističke) zagovarale su hrvatsku državnu samostalnost. No njihovi su se međusobni programi itekako razlikovali. Maksimalni velikohrvatski program koji je osobito propagirao ustaški pokret uključivao je „narodno i povijesno hrvatsko područje" od Triglava do Subotice i Zemuna, od Sušaka do Novog Pazara i Peći! Od 1941. do 1945. te su granice bile nešto stegnute (njemačkim i talijanskim okupacijama u Sloveniji, Srbiji i Crnoj Gori), na područje od Kupe do Dunava i Drine, ali na tom ozemlju NDH nikad nije uspjela ostvariti svoju vlast i punu kontrolu. Ne samo zbog vojne podjele na talijansku i njemačku sferu, nego zbog nesposobnosti ustaške vlasti pa država nije mogla funkcionirati. Partizanski pokret otpora, četnička pobuna, akcije Jugoslavenske vojske u otadžbini, logično, udarali su gdje je bilo najslabije! Međutim, i da nije bilo ratnih neprilika, teško da bi NDH uspješno funkcionirala na teritoriju na kojem su Hrvati bili manjina, a ostali bi se narodi najvjerojatnije ponašali prema njima kao što su se Hrvati s ostalima u obje Jugoslavije ponašali prema Srbima! Jednostavno, Hrvati, kao ni Srbi, nisu imali dovoljno resursa da nametnu svoju velikonacionalnu državu. Stoga Cerovac, iako govori o hrvatskoj državi i u BiH to čini zbog koncesija emigrantskim čitateljima, implicitno hrvatsku državnost vidi u okvirima avnojevske Hrvatske. Kao učesnik Maspoka bilo mu je jasno da Hrvati nikad neće dosegnuti ne granice NDH, nego ni granice Banovine Hrvatske! Uostalom, kasnije (2007., na svom blogu) zapisat će: „Prikladno ondašnjim emigrantskim shvaćanjima, Muslimani su Hrvati (vidi Starčevića), a BiH su hrvatske zemlje. Čvrsto sam vjerovao u skoro stvaranje hrvatske države. Nisam mislio da se upravo ja kao politički emigrant trebam odricati bilo kojeg djelića zemlje na koje su Hrvati bilo kada u prošlosti polagali pravo. Mislio sam, jednog dana će o tome odlučivati Hrvatski sabor, a hrvatska država

će nastati u onom opsegu u kojem to bude mogla ostvariti. Od 1990. god. i odluka Hrvatskog sabora ja te odluke poštujem i priznajem Hrvatsku u obliku u kojem ju je priznala međunarodna zajednica".

Treći vid kroatocentričnosti je protusrpstvo. Na osnovi svoga zatočeničkog iskustva iz sabirnog logora Jasenovac Ante Ciliga je o protusrpstvu napisao: „Neprijateljem br. 1 smatrali su Pavelić i ustaše Srbe. Protusrpstvo je bilo njihova mistika, jedino načelo kojemu je Pavelić ostao stalno vjeran. Praviti razliku između velikosrpskih, protuhrvatskih imperijalista i srpskih demokratskih elemenata, lojalnim prema Hrvatima – to je bilo za Pavelića neshvatljivo i nedostupno... Većina pravoslavnih, tj. Srba, i većina židova (piše malim slovom kao oznaku vjerske pripadnosti – op. N. M.) sjedili su u Jasenovcu bez određenog roka. Pod ustaškim režimom Srbi i židovi su bili 'sumnjivi' kao takovi, i zato je u načelu bilo dovoljno biti pripadnik tih dviju grupa da budeš poslan u Jasenovac, i to bez roka, za vječnost". Pozadina i korijeni ovoga sukoba traju od vremena osmanlijske vladavine kada su hrvatski dinarci i srpski dinarci, kao jedini oblik opozicije, znali samo za hajdučke akcije. Na hajdučki način vladalo se u monarhističkoj Jugoslaviji, pa se takvoj vladavini najuspješnije moglo suprotstaviti na hajdučki način, način hrvatskih, hercegovačkih dinaraca: ljutu travu na ljutu ranu!

Međutim, Cerovac je zagrebački i münchenski đak. Njegova retorika, unatoč koncesijama i određenom oportunizmu spram emigrantske situacije i publike, nije tvrdo kroatocentrična; ne poznaje iracionalnu isključivost i mrzilačku bjesomučnost.

Skoro paralelno s antijugoslavenstvom odvija se i četvrta dimenzija kroatocentričnosti – antikomunizam. Međutim, što se može lijepo vidjeti iz članka *Komunistička partija Jugoslavije* (koji bi komotno mogao stajati i u nekoj jugoslavenskoj enciklopediji) Cerovac, kao i dosta drugih pisaca iz emigracije, ne uviđa koji bi to oblik ideološkog opredjeljenja mogao zadovoljiti kroatocentrične interese. Naime, u hrvatskoj političkoj povijesti demokracije skoro da i nema, a svi oblici autoritarnih, diktatorskih i totalitarističkih vladavina itekako su dobro poznati. Ono malo demokracije iz monarhističke Jugoslavije nije ostavilo skoro nikakvoga traga u hrvatskom kolektivnom pamćenju. Neposrednu demokraciju, samoupravljanje, iz druge Jugoslavije emigranti odbacuju po navici, kao dijete s prljavom vodom. Malo tko je od njih spreman u hrvatskoj povijesti pogledati socijalističku baštinu, od najranijih dana, povezanu i s kršćanstvom, preko komuna, cehovskih bratovština, socijalno motiviranih ustanaka, revolucionarnih gibanja 1848., radničkih sindikalnih borbi, nastojanja socijaldemokracije, Radićeva pokreta, korporativističkih projekcija, ustaškoga socijalizma, Brozova pokreta i revolucije. Napokon, rekli smo da je ovaj Cerovčev Leksikon programatska knjiga, jer upućuje na budućnost i pokazuje kako bi se i u kakvu budućnost (od 1980-ih) trebalo stići. Iz mnoštva natuknica i članaka teško je izdvojiti one koje bi pregnantno i sažeto izrazile hod k budućnosti. No, Cerovac je na svom blogu pretiskao jedan slabo poznat i obrađivan dokument – „LETAK ZA HRVATSKU ili zašto se moramo boriti za hrvatsku državu", o kojemu kaže „Ovaj je tekst napisan (tj. Cerovac ga je napisao – op. N. M.) i objavljen za Uskrs 1982. god. kao programatsko-propagandni letak. Iako je objavljen u relativno nepoznatom Vjesniku hrvatskih radnika i iseljenika koji je izdavao u Münchenu hrvatski župnik i sinjski franjevac dr. Dominik Šušnjara, tekst su preuzeli brojni drugi emigrantski listovi, a mnogi su ga tiskali i kao letak i kao separat. Tako je taj tekst doživio neslućenu popularnost i rasprostranjenost." Ovo je možda jedini dokument u kojem se ovako precizno projiciraju nadanja hrvatske političke emigracije, obrisi buduće samostalne hrvatske države i nacrt njezina unutarnjeg društvenog, političkog i ekonomskog uređenja. Budući da je bio ovoliko rasprostranjen i prihvaćan, može se smatrati plebiscitarnim opredjeljenjem o hrvatskoj državnosti nakon raspada Jugoslavije. Navodimo nekoliko najbitnijih elemenata. Na pitanje kakva će biti buduća hrvatska država, Cerovac odgovara:

„*Zemlja slobode i blagostanja*. U hrvatskoj državi će svanuti hrvatskom narodu sloboda. Sloboda svima i sloboda svakom pojedincu. Svi državni i gospodarski napori i djelatnosti bit će usmjereni na što veće ostvarenje slobode i blagostanja cijelog društva. Ostvarit ćemo slobodu okupljanja, udruživanja i političkog djelovanja. Ostvarit ćemo slobodu misli i slobodu tiska. Ostvarit ćemo socijalnu pravdu – što znači da ćemo isko-

rijeniti siromaštvo, omogućiti svakom građaninu Hrvatske život u takvom obilju kakvo će imati svi stanovnici Hrvatske. U hrvatskoj državi ne će biti zapostavljenih slojeva, skupina i pojedinaca. Ostvarit ćemo pravo na rad, na školovanje, na zdravstvenu zaštitu, na stan prema broju članova obitelji.

U hrvatskoj državi više nitko ne će biti progonjen zbog ispovijedanja vjere, zbog političkog uvjerenja ili svog podrijetla. Svi će građani Hrvatske biti potpuno jednaki pred zakonom, a pravosudni sustav će biti neovisan o vlasti i vezan isključivo na zakone. Policija će izgubiti svoje sadašnje povlastice. ISKORIJENIT ĆEMO KORUPCIJU. Hrvatska država će omogućiti nesmetan razvoj društvu i društvenim strukturama. Svatko će naći posla u svojoj domovini, i više nitko ne će morat napuštat svoju domovinu i odlazit u inozemstvo da bi preživio.

Gospodarstvo. U hrvatskoj državi će biti ukinuto uništavanje seljačkog gospodarstva. Štoviše, sve ćemo učiniti da seljačka gospodarstva napreduju. Hrvatski će radnici biti stvarni vlasnici svojih tvornica i stvarno će moći sami (bez miješanja države ili bilo koje partije) odlučivati o svojoj sudbini. Hrvatski će radnici sami odlučivati o svojim radnim mjestima, o plaćama, o upravljanju tvornica. Više nema povratka na sustav privatnog kapitalizma (Amerika) niti na sustav državnog kapitalizma (Jugoslavija). Isto tako će biti omogućena i privatna inicijativa u gospodarstvu.

Politika. 'Nama je na srcu socijalizam, pravi, nadahnut život čovjeka u socijalizmu, pun ljepote i pravde, onaj koji su htjeli naši djedovi za nas, život slobodan od laži i podvala njegovih neprijatelja? Mi smo za istinu i pobjedu istinskog samoupravljanja, gdje ćemo zaista svojim glasom na našem području i upravljat. Mi nismo samo na riječima za društvenu reformu, mi smo za reformu ljudskih odnosa... Mi uistinu želimo da reforma iz naše zemlje izbaci sve što je nezdravo, reakcionarno i što nas sputava', proklamirao je 1968. godine Hrvatski književni list. Mi se s njime možemo samo složiti. Hrvatska država će biti pravedna država. Oni koji budu tom državom upravljali, bit će kontrolirani. U vanjskoj politici će biti Hrvatska neutralna. Hrvatska ne će biti više odskočna daska za napad na druge. Imat ćemo dobre odnose sa svakom državom koja se bude prijateljski odnosila prema narodu hrvatske države. Stvaranjem takve države Hrvati će dati svoj veliki doprinos političkom razvoju čovječanstva, dajući primjer i rješenja za buduće oblike života slobodnih naroda.

Borba. Preostaje nam izboriti hrvatsku državu. Svim raspoloživim sredstvima. Jer to je i naše pravo i naša dužnost. Sigurno je da ta naša borba ne će biti lagana. Bit će teška, duga i krvava. No dobitak koji nas na kraju čeka, nadoknadit će sve naše žrtve i odricanja. Pred hrvatskim narodom će se otvoriti u hrvatskoj državi danas još neslućene mogućnosti napretka, kojeg će nositelji biti naši sinovi i unuci. Na nama je da im taj napredak omogućimo".

Jednostavno je neizbježno propitivanje što se od ovoga programa ostvarilo u samostalnoj, slobodnoj, nezavisnoj današnjoj Republici Hrvatskoj. Stari skeptik i cinik Krleža znao je ironizirajući kazati: i vi ćete doživjeti da vam se ostvare ideali! Godine 1980., u razgovorima s Enesom Čengićem, kazao je i sljedeće: „Mi neke stvari u korijenu nismo dobro postavili. Kako recimo danas stoje stvari sa sviješću, ne s partijskom nego s građanskom? Je li to zajednica? Ima li smisla? Je li ona moja, tvoja, naša, negdje postojeća... Gdje je ta svijest? Jesu li svi elementi dovoljno jaki da izdrže – to se može pokazati u momentu neke eventualne krize." Eto! Pitanja i samo pitanja! A krize su uvijek izvjesne!

CROATIA A COUNTRY THAT FEW REALLY WANTED

ABSTRACT

The author analyzes the question of the state paradigm sought by Croatian liberal democratic political emigration of the second half of the 20th century. In the Croatian political diaspora (emigrant community), it has been said very often that its activists are fighting for a "free", "independent" and "sovereign" republic of Croatia. These terms were blurry, unclear, but seductive and mobilizing. Most commonly used as propaganda elements. But what they really were or what they were supposed to become - that's another question. Namely, in an ideal sense, the character of the country should be the expression of the people who shape and build that country. But from the enlightenment time to today, due to the incompetence of the nation entity, it has been removed from that ideal which has become self-evident and accepted that the country is the expression of the character of the ruling elite and not of the character of the people, and then it is clear even to elementary school students that power in such country is always an expression of the special interests of the ruling (classes, elites) and not all citizens who are colloquially called the nation. These authoritative attitudes already show that the question of the character of a country, its internal organization, its social characteristics, represent a multitude of problems and require scientifically based responses. One of the most important attempts to define the concepts of the Croatian republic and its social arrangements was undertaken in the Croatian political emigrant community in the 1980s. It was the "Croatian Political Lexicon" by Ivan Cerovac (Zagreb, 1946). "The Croatian Political Leksikon" (Worldwide, London 1988) is a book of real lexicon, with lexical worksheets, with added literature at the end of each additional entry. But one part of the article has been encyclopedic, and with its number of lines, stylization, references added, and critically accredited literature is crossing the lexicon frameworks. The publisher, as well as the publishing site, does not actually correspond to the actual facts, we assume, for the reasons of the security and hate of Udba's persecutors.

Key words: *Croatian emigration, political lexicon, Cerovac, country, arrangement*

Osvrt

Ante Pavlov
Martin Pavlov

SJEĆANJE NA OSNIVANJE SPORTSKOG NOGOMETNOG KLUBA „MLADI HRVAT" (YOUNG CROATIAN) KOJI SE POČETKOM 70-IH GODINA 20. STOLJEĆA NATJECAO U PRVOJ AMATERSKOJ LIGI SYDNEYA – ULOGA I ZNAČAJ RAZVOJA NACIONALNIH SPORTSKIH KLUBOVA U OČUVANJU NACIONALNOG IDENTITETA HRVATA U ISELJENIŠTVU

SAŽETAK

Osjećaj pripadnosti hrvatskom narodu u burnim sedamdesetim godinama 20. stoljeća grupe hrvatskih iseljenika u Australiji podrijetlom iz Tisnog pokraj Šibenika očitovao se osnivanjem hrvatskog nogometnog kluba NK „Mladi Hrvat" (Young Croatian) u Sydneyu uz potporu tadašnje Matice iseljenika Hrvatske. Svjedočanstva autentičnih sudionika događaja gospodina Ante Pavlova, trenera kluba, i Martina Pavlova, člana predsjedništva kluba – svjedočanstva su o teškim vremenima i ljubavi s kojom su nosili Hrvatsku i svoj zavičaj u svom srcu, potkrijepljena brojnim fotografijama igrača kluba i dresova igrača. Pokazujući svoje fotografije čuvaju uspomene na ta vremena i pojašnjavaju važnost jednog takvog kluba za hrvatskog čovjeka u dalekoj Australiji. Bila je to njihova borba za očuvanje svog identiteta, svojih korijena, za održanje veze sa zavičajem koji ih je oblikovao kao ljude nepokolebljivog duha i silne snage da se suprotstave svim izazovima, sportskim i životnim. Za predsjednika kluba izabran je Joso Šimat, a predsjedništvo su činili: Martin Pavlov, Marko Obradov, Ante Pavlov i Šime Malizija, kapetan momčadi. Za „Mladog Hrvata", koji se natjecao u Prvoj amaterskoj nogometnoj ligi Sydneya, igrali su još osim Tišnjana i Hrvati iz Vodica, Tribunja, Sinja, Blata na Korčuli i drugih mjesta Dalmacije. Nogometni uspjeh naše reprezentacije na ovogodišnjem Svjetskom prvenstvu osvajanjem srebrene medalje vratio je i osvježio sjećanja i radost, radost koju i danas dijele potomci iseljenih Hrvata u Australiji, koju su pokazivali prateći utakmice naše reprezentacije na Svjetskom prvenstvu, gdje se uistinu očitovao nacionalni ponos i snaga sporta u promociji i očuvanju nacionalnog identiteta.

Ključne riječi: *NK Mladi Hrvat, Young Croatian, Sydney, reprezentacija, identitet*

IZLAGANJE GOSPODINA ANTE PAVLOVA

HNK „MLADI HRVAT", 1971. godina, Australija

Poštovani dragi prijatelji,

ja sam Ante Pavlov, rođen sam davne 1939. godine u mjestu Tisno na otoku Murteru. Trojica smo braće i jedna sestra; živjeli smo skromno kao i mnoge naše obitelji tog vremena. Završio sam šest razreda osnovne škole, a onda poput mnogih Dalmatinaca, otišao sam na brod navigati. Na brodu sam ostao do vojske, a poslije vojske došao sam u Zagreb gdje sam se zaposlio i nastavio školovanje, završio sam za limara. U Zagrebu sam ostao do 1964. godine, a onda sam otišao u Australiju u kojoj sam ostao sve do 1977. godine. Svi mi koji smo se okupili u ovim prostorima Hrvatske matice iseljenika, prisjećamo se vremena koje nikada ne smijemo zaboraviti. Sve Vas od srca pozdravljam u ime svojih prijatelja i moje osobno. Šezdesetih godina prošlog stoljeća, iz mojeg mjesta Tisno na otoku Murteru, kao i iz okolnih mjesta, mladi ljudi su masovno bježali malim brodicama preko mora u Italiju da bi kasnije odlazili u prekomorske zemlje. Mnogi nisu imali sreće, na pučini bi ih zaustavila pomorska straža i vratila bi ih nazad. Mnogi su završili u zatvoru, a oni stariji i na Golom otoku.

Danas kad pričamo s tim ljudima, nerado se sjećaju tog vremena, što su sve proživjeli i zauvijek bili obilježeni u onom nenaravnom režimu, ali ne samo oni, njihove obitelji također. Ti mladi ljudi nisu se dali zastrašiti. Neki su bježali po nekoliko puta sve dok nisu postigli svoj cilj.

Prije stotinu i više godina Tišnjani su odlazili u tuđi svijet i malo ih se vratilo. Ostali su u Americi, većinom Kaliforniji, a mnogi u dalekoj Australiji. Neki su se vratili u poodmaklim godinama iz Australije, da smiraj svoj nađu u svojoj domovini Hrvatskoj.

Naši iseljenici koji su našli svoj dom diljem Australije pomagali su svoje mještane šaljući im garancije te 1963. i 1964. godine tako da se nisu morali više izlagati opasnostima povezanim s bježanjem preko mora do Italije. Bila je to prava epidemija odlazaka. Smišljeno, svima su podijeljeni zeleni pasoši, a to je značilo – odlazite Hrvati, ne vraćajte se! Mi ćemo doći na vaša mjesta, na Vaša ognjišta – to je sve bilo planirano. Te 1964. godine, u svibnju mjesecu, otišao sam i ja s 25 godina starosti. Dolaskom u Australiju, posla je bilo na sve strane. Stariji su radili noć i dan, a sve to kako bi se što prije vratili svojoj obitelji i starom kraju.

Teško je bilo gledati te naše Dalmatince, naše rođake, kako jednostavno bježe s jednog posla na drugi da bi zaradili što više. Neki od njihovih poslodavaca bili su Hrvati, među njima i nekoliko obitelji pravoslavaca iz Like. Oni su imali svoje farme na kojima su uzgajali kupus, paradajz, krumpir. Sve ono što je trebalo za hranu i njima su upravo dobro došli ti ljudi bez škole, bez jezika. Postali su pravi robovi, ne kod Australaca, naprotiv, kod svojih Hrvata, a mnogi i kod svojih rođaka.

Prije odlaska u Australiju iz grada Zagreba, bio sam gladan. Dolaskom u Australiju nastale su velike promjene, ali sam bio nezadovoljan. Predgrađe Sydneya nije mi davalo nikakve utjehe. Bio sam tužan. Nedostajala su mi kina, druženja na špici, a pogotovo utakmice na Maksimiru. Bio sam dvije godine usamljen, sve dok nije došla moja djevojka. Oženivši se, Australija i Sydney su za nas postali kutak raja. Tamo su nam se rodila i djeca. Postepeno smo naučili i engleski jezik pa je bilo puno lakše za posao.

Što sam duže boravio u Australiji, sve češće sam razmišljao i postavljao pitanje: što se to događa s nama Hrvatima za razliku od drugih nacionalnosti? Srbi su Srbi, Makedonci su Makedonci, Slovenci također. I tako redom… a ono Hrvat – to mu je tako strano, riječ Hrvat nikako da im ide u glavu.

Naš čovjek Hrvat toliko je bio zadojen jugoslavenstvom da mu je i sama pomisao na hrvatstvo bila toliko strana, a znakovlje hrvatsko njemu je bilo ustaško… Zašto je to bilo tako? Zašto je naš čovjek tog vremena bio toliko ustrašen? Odvelo bi nas daleko kad bih sve ispričao, ali jedan događaj moram spomenuti. Dogodilo se to na koncertu Vice Vukova u Sydneyu. Njegova gošća bila je Vera Svoboda, pjevačica u narodnoj

nošnji ravne nam Slavonije s kanicom hrvatske trobojnice. Trebala je biti čast vidjeti našu zastavu oko pasa naše pjevačice, ali ona je doživjela zvižduke od svojih Hrvata.

U tom vremenu, u zapadnom dijelu Sydneya, djelovao je jedan jugoslavenski klub koji je većinom okupljao Hrvate iz Dalmacije, iz šibenskog i makarskog kraja. Povremeno bi dolazili i Hrvati iz Blata na Korčuli. Dolazilo je i nekoliko Ličana pravoslavne vjere. Trebao je biti pravi hrvatski klub, no nažalost, nije bilo tako. U takvo društvo došla je Matica iseljenika Srbije. Rado su je primili i počastili, da bi za dva tjedna u isti klub došla Matica iseljenika Hrvatske iz Zagreba, ali za njih ne bijaše mjesta u klubu. Došli su među svoje, a svoji ih ne primiše. Hrvati iz Tisna nisu ostavili Maticu iseljenika Hrvatske samo tako. Priredili su im topao doček u privatnoj kući. U mojoj kući. Bilo je razgovora i pjesme one naše hrvatske!

Tih godina, pogotovo sedamdesetih, hrvatsko iseljeništvo podijelilo se na dvije struje. Jedni su za slobodnu Hrvatsku, a drugi pak pod snažnim utjecajem jugoslavenske propagande vide Hrvatsku kao dio Jugoslavije. Bilo je to vrijeme djelovanja Udbe i najrazličitijih pritisaka na hrvatske domoljube. U tim i takvim okolnostima trebalo se odlučiti, što nije bilo jednostavno. Uvukao se strah među Hrvate. Došla je 1971. godina. Skupina nas iseljenika iz Sydneya došla je u Zagreb, u domovinu. Osnažili smo se i ohrabrili gledajući mitinge Savke i Mike, gledajući utakmicu u Splitu Hajduka i Olimpija, toliko da smo dobili snagu da slobodno možemo reći da smo Hrvati bez imalo dvoumljenja. U toj skupini bio sam ja i moj brat Martin, Josip Šimat i Marko Obradov. Kroz dva mjeseca boravka u Hrvatskoj upoznali smo dva značajna Hrvata – prof. Ivana Čizmića iz tadašnje Matice hrvatskih iseljenika i Antu Pavlovića iz NSH. Njih dvojica iste godine dolaze u Australiju želeći upoznati hrvatsko iseljeništvo s političkim zbivanjima u Domovini.

Tijekom naših sastanaka po povratku u Australiju, a uz podršku gostiju iz Domovine, skupina nas iz Tisnog kod Šibenika, došla je na ideju da osnuje hrvatski nogometni klub. Bila je to njihova želja da se daleko od rodnog kraja sačuva hrvatski identitet i hrvatsko ime. Tako je uz potporu Matice iseljenika Hrvatske i Nogometnog saveza Hrvatske (NSH) utemeljen nogometni klub NK „Mladi Hrvat"/„Young Croatian". Bilo je prijedloga da se klub nazove Šibenik, ali je izabrano ime kluba jasno govorilo samo za sebe, nekako otvoreno prkoseći Udbi. Za Predsjednika kluba izabran je Joso Šimat, a Predsjedništvo su činili Martin Pavlov, Marko Obradov, Ante Pavlov, trener kluba. Šime Malizia bio je kapetan momčadi. Danas, nakon pola stoljeća, ovi se nekadašnji mladići rado prisjećaju tog vremena. Sjećam se da su nam mnogi govorili – što nam je to trebalo… No mi smo Hrvatsku nosili u srcu osjećajući veliku potrebu da osnujemo upravo takav klub, hrvatski nogometni klub. Bilo je još klubova u Sydneyu raznih imena, ali samo je jedan jedini toga vremena bio „Mladi Hrvat", prisjetio se ovog ljeta Tišnjanin Josip Šimat, prvi predsjednik i jedan od osnivača kluba.

„Mladi Hrvat" natjecao se u Prvoj amaterskoj nogometnoj ligi Sydneya. Za njega su osim Tišnjana igrali i Hrvati iz Vodica, Tribunja, Sinja, Blata na Korčuli i drugih mjesta Dalmacije. Bila su to lijepa vremena u dalekom Sydneyu. Okupljali su se Hrvati oko svog kluba. Pomagali se koliko su mogli i uz klub su našli kutak svog rodnog kraja. Malo je to trajalo. Pad Savke i Mike, događaji vezani uz Hrvatsko proljeće odrazili su se i na Hrvate u Australiji. Jugoslavenska propaganda učinila je svoje. To se odrazilo i na naš klub. Novine su pisale svakakve stvari protiv Hrvata. Svi oni koji su bili u nekim hrvatskim društvima ili vodili hrvatske klubove, preko noći su/smo postali Ustaše.

Iako je klub vrlo brzo ostao bez potpore Matice iseljenika Hrvatske i Nogometnog saveza Hrvatske, te se našao na udaru iseljenih Srba, a i Hrvata, klub je uspješno nastavio takmičenje. Osvojio je prvo mjesto i nekoliko pehara na turnirima! Boje kluba crven-bijeli-plavi s hrvatskim grbom mnogima nisu bile prihvatljive; za mnoge to nije bio hrvatski klub nego su ga nazivali ustaškim klubom. Svako malo na nas je vršen pritisak – zašto crven-bijeli-plavi, zašto grb i još mnogo toga.

Samo ime kluba bilo je razlogom da smo imali Udbu za vratom. Počela su zastrašivanja nas koji smo vodili klub. Nije lako kad vam noću zazvoni telefon i nepoznat glas javi da imate minu ispod kuće. Tri godine smo

trajali, a onda se nogometni klub „Mladi Hrvat" ugasio. Nije više bio registriran. Ali i dalje se okupljao i nastupao na turnirima, i bio vrlo uspješan, prkoseći svima koji su u njemu vidjeli ustaše, a to su bila djeca od 17 godina naviše. Oni su samo željeli igrati nogomet! Nije svejedno igrati za Mađare, Grke, Talijane i mnoge druge koji igraju u Australiji i nemaju nikakvih problema… Zašto to nije mogao naš čovjek Hrvat?

Godine 1977. godine vratio sam se s obitelji u Zagreb. Neko vrijeme bio sam u Tisnom, dok nisam kupio stan u Zagrebu. Kroz to kratko vrijeme boravka u Tisnom, svako malo išao sam na ispitivanja. Što ih je bilo više, bilo mi je jasnije i uviđao sam da mi taj udbaš koji me ispituje iz Murtera sve više postaje prijatelj.

Kroz neko vrijeme zaposlili smo se i ja i supruga. Djeca su išla u školu. Bili smo jako sretni. Mislio sam prošla su vremena ispitivanja, ali prevario sam se… Došavši ljeti u Tisno sreo sam udbaša koji me pozdravio uz napomenu „Ante, kad budeš imao vremena, navrati do mene…" Navratio sam kod njega, ali to je bio drugi razgovor… Ispričao sam mu sve kako se naš čovjek Hrvat osjeća u Australiji… On mi reče: „Znamo mi Ante sve. Ovo nam je posao. Znaš li – prvo je potkošulja pa onda košulja…" S tim mi je sve rekao, prvo Hrvat pa onda Jugoslaven onog vremena.

Teško je danas kad imamo Hrvatsku shvatiti političku težinu odluke o osnivanju kluba s takvim imenom. Mnogi su iseljenici tada došli na crne liste. Ono „Hrvat" u imenu kluba bilo je tada isto što i „ustaša". To je praktički značilo da je taj obični, dobri i vrijedni mali čovjek koji je u dalekoj tuđini samo volio svoje i odgajao djecu s hrvatskim običajima, jezikom i kulturom, postao persona non grata, nepoželjan čak i u svojem malom rodnom mjestu. Jedno od takvih malih mjesta bilo je i Tisno. Bilo je slučajeva kada su ljude tijekom boravka u Tisnom (kao i druge u Hrvatskoj) pozivali na „informativne razgovore". Privodili, hapsili, zatvarali. Oduzimali im putne i druge isprave.

One koji su se vratili za stalno, a bilo je takvih i u Tisnom, progonili su na radnome mjestu. Davali im otkaze i govorili im: „Idite nazad u Australiju svojim ustašama..." Razgovarao sam ljetos s onima koji su to prolazili. Marko Obradov mi je rekao: „Ako je ono što smo tog vremena proživljavali, mali komadić onog što imamo danas, i opet bih sve ponovio!"

Mladi Hrvat nije nikad postigao slavu jedne Croatie – Sydney. Klub ne postoji, ali postoje ljudi koji ne mogu, koji neće zaboraviti njegovu prisutnost i njegov značaj za sve žive koji su se oko njega okupljali, od kojih su mnogi već umrli…

Danas imamo ono što se te davne 1971. godine krilo iza ideje o osnivanju „Mladog Hrvata". Ta suradnja domovinske i iseljene Hrvatske bila je primjerom dobre suradnje bez koje ne bismo mogli imati ono što danas imamo, a to je slobodnu i neovisnu Hrvatsku koju su Hrvati stoljećima željeli.

Hrvatska je danas nogometna sila koja nastupa pod svojim barjakom i uz zvuke svoje himne. Ona nosi naše mladiće i nije čudno što se dogodilo u ovoj godini – drugi na svijetu u nogometu, prvi u tenisu. A naš Luka Modrić najbolji nogometaš na svijetu!

Dana 29. prosinca 1998. godine Nogometni klub „Mladi Hrvat" Sydney za osobite zasluge primio je Zahvalnicu NK „CROATIA" na primanju kod predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana, povodom 95. obljetnice NK Croatie Zagreb, u znak priznanja za sve ono što smo učinili u promociji nogometa, domoljublja i svekolikih veza iseljenih Hrvata s hrvatskom domovinom.

Na kraju zahvaljujem svima koji su mi omogućili da svoja sjećanja na „Mladog Hrvata" Sydney podijelim s Vama. S poštovanjem i veliko hvala!

U Zagrebu, 7. prosinca 2018. godine

Ante Pavlov

FOTODOKUMENTACIJA Nogometnog kluba „Mladi Hrvat" Sydney

Izvor svih fotografija: osobna foto-arhiva Ante Pavlov

Slika 1. Rukovodstvo nogometnog kluba „Mladi Hrvat" Sydney 1971. godine

Slika 2. Igrači NK Zagreb i NK Mladi Hrvat 1971. godine

Slika 3. Kapetan kluba Mladi Hrvat ŠIME MALIZIJA 1971. godine

Slika 4. Igrači NK Mladi Hrvat 1972. godine

Slika 5. Dresovi na sušilu; u dresu je Robert Pavlov 1971. godine

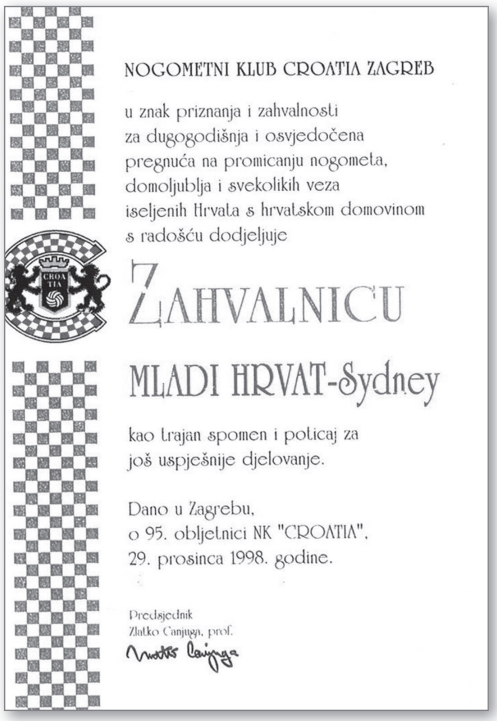
Slika 6. Hrvati i Australci zajedno 1973. godine

Slika 7. Igrači i rukovodstvo kluba „Mladi Hrvat” sa svećenikom Šibenske biskupije, don Franom Šimat, Sydney, 1972. godine

Slika 8. VICE VUKOV među svojim Hrvatima 1971. godine

NOGOMETNI KLUB CROATIA ZAGREB

u znak priznanja i zahvalnosti
za dugogodišnja i osvjedočena
pregnuća na promicanju nogometa,
domoljublja i svekolikih veza
iseljenih Hrvata s hrvatskom domovinom
s radošću dodjeljuje

ZAHVALNICU

MLADI HRVAT-Sydney

kao trajan spomen i poticaj za
još uspješnije djelovanje.

Dano u Zagrebu,
o 95. obljetnici NK "CROATIA",
29. prosinca 1998. godine.

Predsjednik
Zlatko Canjuga, prof.

Slika 9. Zahvalnica NK „CROATIA” „MLADOM HRVATU” Sydney, Zagreb 1998. godine

TOPIC REMEMBERING THE FOUNDATION OF THE "YOUNG CROATIAN" SOCCER SPORTS CLUB THAT COMPETED IN THE FIRST AMATEUR LEAGUE SYDNEY DURING EARLY 1970'S – THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE DEVELOPMENT OF NATIONAL SPORTS CLUBS IN THE PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY OF CROATIANS IN EMIGRATION

ABSTRACT

A group of Croatian emigrants to Australia from Tisno near Sibenik manifested during the seventies of the 20th century their feeling of belonging to the Croatian people by establishing in Sydney, with the support from the then Croatian Heritage Foundation (Matice iseljenika Hrvatske), the Football Club "Young Croatian". Testimonies from the authentic participants in these events, Mr Ante Pavlov, club's coach, and Martin Pavlov, member of the club's Board - are testimonies, supported by many photographs of players and their jerseys, of difficult times and the love for Croatia and birthplace they carried in their hearts. By showing their photographs they preserve the memories of those times and explain the importance of such a club for a Croatian person in far away Australia. That was their battle for the preservation of their own identity, of their roots, for maintaining a connection with their birthplace, which shaped them as people of steadfast spirit and mighty strength to confront all challenges, be they of sport or life. Joso Simat was elected president and the following were Board members: Martin Pavlov, Marko Obradov, Ante Pavlov and Sime Malizija, Youth Captain. Also, besides those from Tisno other Croats from Vodice, Tribunj, Sinj, Blato (Island of Korcula) and other places in Dalmatia played for "Young Croatian" that competed in the First Amateur Soccer League of Sydney. The silver medal winning success achieved at this year's World Cup by our representation has also brought up and refreshed the memories and the joy, the joy shared today by the descendants of Croatian emigrants in Australia who followed the games in which the Croatian representation played and where the national pride and the power of sport in the promotion and preservation of national identity was truly manifested.

Key words: *NK Mladi Hrvat (FC Young Croatians), Young Croatian, Sydney, reprezentacija (representation), identitet (identity)*

Ivan Tepeš
Hrvatska matica iseljenika, Zagreb
ivan.tepes@matis.hr

ODNOS VLADKA MAČEKA PREMA HRVATSKOM PITANJU I JUGOSLAVIJI KROZ DJELOVANJE U ORGANIZACIJAMA EMIGRANATA SREDNJE I ISTOČNE EUROPE OD 1947. DO 1964. GODINE

SAŽETAK

U radu su se na temelju pisanja HSS-ovog emigrantskog glasila, javno objavljene i neobjavljene Mačekove pisane korespondencije te dokumenata jugoslavenske tajne službe prikazali Mačekovi stavovi u odnosu na Jugoslaviju i rješavanje hrvatskog pitanja kroz djelovanje u organizacijama političkih emigranata iz srednje i istočne Europe, čije su se zemlje našle pod sovjetskim i komunističkim utjecajem. Iako je Maček uživao određeno uvažavanje službene američke administracije, ipak se poslije 1948. i sukoba na relaciji Tito– Staljin našao u neravnopravnoj poziciji u odnosu na političke emigrante iz drugih zemalja pod sovjetskim utjecajem, s obzirom na to da su SAD i zapadne zemlje od tada počele podržavati Tita i jugoslavensku vlast u kontekstu konfrontacije sa SSSR-om tijekom hladnog rata. Maček je, sukladno tome, u svojim javnim nastupima nastojao diskreditirati Titovu vlast u Jugoslaviji izjednačavajući je s najgorim oblikom komunističke vladavine sovjetskog tipa. Istovremeno je Maček kritizirao i zapadne demokratske zemlje predvođene SAD-om zbog njihove političke, gospodarske i vojne pomoći takvoj jugoslavenskoj vlasti. Svjestan američke politike održavanja cjelovitosti Jugoslavije Maček je prvenstveno rješenje hrvatskog pitanja vidio u ravnopravnoj Hrvatskoj u okviru Jugoslavije, a s obzirom na politike i ciljeve Međunarodne seljačke unije i drugih emigrantskih organizacija u kojima je sudjelovao, Maček je bio sklon Hrvatsku uklopiti i u srednjoeuropsku federaciju na prostoru omeđenom Baltikom te Crnim i Jadranskim morem. Mačekovi javni nastupi i političko djelovanje u vrijeme njegovog života nisu rezultirali promjenom politike SAD-a i zapadnih sila prema Jugoslaviji kako je on to priželjkivao.

Ključne riječi: *Vladko Maček, Hrvatska, Jugoslavija, Hladni rat, antikomunizam*

UVOD

U ovom radu prikazani su stavovi Vladka Mačeka u odnosu na poslijeratnu vlast u Jugoslaviji i situaciji u Hrvatskoj, a koje je Maček izražavao u organizacijama emigranata srednje i istočne Europe u kojima je sudjelovao tijekom svog emigrantskog političkog djelovanja od 1947. do 1964. godine. Početak vremenskog razdoblja ovog rada označava početak djelovanja Međunarodne seljačke unije (MSU)[1], kojoj je Maček bio jedan od osnivača i njen dopredsjednik sve do smrti u svibnju 1964. godine. MSU je bila organizacija koju su činili izbjegli dužnosnici i članovi seljačkih i zemljoradničkih stranaka iz onih zemalja srednje i istočne Europe koje su se nakon 1945. našle pod sovjetskom sferom utjecaja i čiju su vlast u prvim poslijeratnim godinama

[1] Izvorni naziv na engleskom jeziku: International Peasant Union

postepeno preuzele komunističke partije tih zemalja. MSU je ujedno bila i najznačajnija međunarodna emigrantska organizacija u čijem je radu Maček sudjelovao. Uz Međunarodnu seljačku uniju, Maček je bio vezan i za američki Nacionalni odbor za Slobodnu Europu (NOSE)[2] koji je osnovan 1949., a čija je zadaća bila rušenje komunističkog poretka u zemljama iza tzv. željezne zavjese. NOSE je financijski i organizacijski stajala iza niza organizacija emigranata iz srednje i istočne Europe, pa je sukladno tome i Maček dijelom sudjelovao u takvim aktivnostima. Sve emigrantske organizacije imale su izraziti antikomunistički ideološki predznak. Mačekov položaj u organizacijama emigranata iz zemalja iza željezne zavjese promijenio se nakon 1948./49. godine, nakon što je jugoslavenski čelnik Josip Broz Tito raskinuo veze i odnose sa sovjetskim vođom Josifom Visarionovičem Staljinom. Nakon sukoba na relaciji Tito – Staljin zapadne zemlje predvođene SAD-om počele su zatopljavati odnose s Jugoslavijom i taktizirati s njenim vodstvom, što je dovelo Mačeka u nezgodan položaj s obzirom na to da je on bio protivnik novog jugoslavenskog režima. Za razliku od emigranata iz drugih zemalja iza željezne zavjese, odnos SAD-a prema Mačeku nije bio toliko otvoren i podupiruć, iako je Maček smatran demokratskim i prijateljskim elementom u očima SAD-a. Maček je bio itekako svjestan svoje kompliciране situacije i odnosa zapadnih demokratskih zemalja po pitanju Jugoslavije pa se u međunarodnim krugovima nije otvoreno zalagao za raspad Jugoslavije i uspostavu samostalne Hrvatske, ali je zato uporno pokušavao dokazivati političarima iz SAD-a i međunarodnoj javnosti kako se Titov režim ne razlikuje od sovjetskog komunističkog režima unatoč tome što je Tito raskinuo sa Staljinom i što je Tito svoj komunizam prikazivao drugačijim od onoga u SSSR-u. Maček je zbog sudjelovanja u međunarodnim emigrantskim organizacijama bio blizak i konceptu stvaranja federacije država na prostoru srednje i istočne Europe između Baltika, Crnog mora i Jadrana, s obzirom na to da je stvaranje takve federacije bio i jedan od glavnih ciljeva tih organizacija, s time da bi takva federacija bila uključena i u širu Europsku zajednicu država. Maček je, naime, u svojim aktivnostima na međunarodnom polju uvijek naglašavao seljaštvo kao glavnu snagu za rušenje komunističkih režima po srednjoj i istočnoj Europi te u njegovoj domovini Hrvatskoj.

Najznačajniji izvori za prikaz Mačekovog djelovanja u emigrantskim organizacijama bili su novinski članci HSS-ovih emigrantskih glasila koja su izvještavala o Mačekovim aktivnostima, Mačekova objavljena i neobjavljena pisana korespondencija tijekom emigrantskog života te neobjavljeni dokumenti jugoslavenske tajne službe, koja je također pratila Mačekov rad.

U odnosu na ranije razdoblje političkog djelovanja, političko djelovanje Vladka Mačeka u emigraciji do sada je relativno slabo istraživano.[3] Najviše javno objavljenih podataka o Mačekovom emigrantskom djelovanju odnosi se na njegovo razdoblje boravka u Parizu. Svjedočanstvo o tom Mačekovom emigrantskom razdoblju ostavio je njegov osobni tajnik Branko Pešelj, koji je zajedno s Mačekom napustio Zagreb te s Mačekom dijelio isti krov cijelo vrijeme boravka u Parizu (Pešelj, 1970). Mačekovo političko djelovanje tijekom pariškog razdoblja od 1945. do 1947. bilo je predmet znanstvenog interesa hrvatske povjesničarke Branke Boban (Boban, 2007) te američke povjesničarke Amy Schmidt (Schmidt, 2005).

DJELOVANJE VLADKA MAČEKA U ULOZI PREDSJEDNIKA HSS-A DO ODLASKA U EMIGRACIJU

Vladko Maček bio je neosporni vođa hrvatskog naroda tijekom 30-ih godina 20. st., u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Nakon atentata na zastupnike HSS-a u beogradskoj Narodnoj skupštini u lipnju 1928. i smrti Stjepana

[2] Izvorni naziv na engleskom jeziku: National Committee for a Free Europe. Odbor je 1954. promijenio naziv u Odbor za slobodnu Europu (engl. Free European Committee).

[3] Autor ovoga rada u svojoj doktorskoj disertaciji prvi put je sustavnije i opširnije obradio djelovanje Hrvatske seljačke stranke u emigraciji od 1945. do 1990., odnosno Vladka Mačeka od 1945. do 1964. godine. Vidi: Tepeš, 2018.

Radića u kolovozu 1928. Maček je postao Radićev nasljednik na mjestu predsjednika HSS-a. Hrvatska seljačka stranka na čelu s Vladkom Mačekom 30-ih godina 20. st. iz političke stranke prerasla je u pokret koji je na parlamentarnim izborima 1938. dobio plebiscitarnu potporu hrvatskog naroda. Vrhunac Mačekove politike tih godina bilo je potpisivanje sporazuma s premijerom Kraljevine Jugoslavije Dragišom Cvetkovićem 26. kolovoza 1939., što je rezultiralo stvaranjem Banovine Hrvatske kao zasebne cjeline unutar Kraljevine Jugoslavije. Napadom sila osovine na Jugoslaviju u travnju 1941. dio HSS-ovaca, među kojima su bili glavni tajnik Juraj Krnjević te ban Banovine Hrvatske Ivan Šubašić, otišli su s jugoslavenskom vladom u emigraciju, dok je Maček ostao u zemlji.[4] Slavko Kvaternik je 10. travnja 1941. putem Radio Zagreba proglasio osnivanje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a isti dan na radiju je pročitana i Mačekova izjava u kojoj je pozvao sav hrvatski narod da se pokori novoj vlasti, a sve pristaše HSS-a na državnim upravnim položajima i u lokalnoj upravi da „iskreno surađuju s novom narodnom vladom" (Boban, 1974a, str. 410). Unatoč navedenoj izjavi, Maček je tijekom rata ostao politički pasivan i u društvenoj i političkoj izolaciji te je rat proveo u internaciji na svom imanju u Kupincu i u kućnom pritvoru u Zagrebu, a od listopada 1941. do ožujka 1942. proveo je u logoru u Jasenovcu (Maček, 1992, str. 164 – 178). HSS se tijekom rata raslojio na tri glavna dijela. Jedan dio dužnosnika i članova priklonili su se ustaškom pokretu, drugi dio se priklonio partizanskom pokretu dok je treći zagovarao Mačekovu politiku čekanja. HSS je tako raslojen dočekao kraj rata.[5]

MAČEKOV ODLAZAK U EMIGRACIJU I UKLJUČIVANJE U MEĐUNARODNE EMIGRANTSKE ORGANIZACIJE

Padom NDH, dana 6. svibnja 1945. u emigraciju je otišao i Vladko Maček. Prvo odredište Mačekovog emigrantskog života od svibnja do kolovoza 1947. bio je Pariz, a od kolovoza 1947. do smrti 15. svibnja 1964. živio je i radio u Washingtonu. Maček je već prvih dana svog dolaska u Pariz razvio živu djelatnost kontaktirajući sa stranim diplomatima i političarima koji su se tada nalazili u Parizu te s predstavnicima srpske i slovenske emigracije iz bivših građanskih stranaka koji su se našli u emigraciji, kao i s jugoslavenskim kraljem Petrom Karađorđevićem. Maček je s predstavnicima srpske i slovenske emigracije neuspješno pokušavao sklopiti i sporazum o zajedničkom djelovanju na jugoslavenskoj platformi, a protiv tadašnjeg komunističkog režima u Jugoslaviji. Maček je po dolasku u emigraciju također stupio u kontakt i s drugim izbjeglim HSS-ovim dužnosnicima, kao i s HSS-ovim organizacijama u iseljeništvu koje su djelovale još od 20-ih i 30-ih godina 20. st. po Europi, SAD-u, Kanadi i zemljama Južne Amerike (opširnije vidi Boban, 2007; Pešelj, 1970; Schmidt, 2002; Tepeš, 2018).

Maček u svojim memoarima o emigrantskom političkom radu nije napisao gotovo ništa, a od toga što je napisao najviše je posvetio radu u Međunarodnoj seljačkoj uniji (MSU) (Maček, 1992, str. 187 – 188). Iako je iz memoara vidljivo kako je Mačeku rad u MSU-u bio važan, vrlo je zanimljivo kako ta tema do sada nije bila u žarištu zanimanja hrvatske historiografije.[6] Maček je u svojim memoarima rad u MSU-u vrlo vjerojatno istaknuo i iz razloga što su memoari prilikom objavljivanja 1957. bili pisani za svjetsku javnost pa je stavljen naglasak na Mačekovo sudjelovanje u radu jedne međunarodne organizacije. Mačekovo djelovanje u MSU-u započelo je nakon odlaska iz Pariza u Washington u kolovozu 1947., iako je ideju o osnivanju MSU-a Maček

[4] O Mačekovom djelovanju u razdoblju od 1928. do travnja 1941. opširnije vidi: Boban, 1974a i 1974b.

[5] Opširnije o djelovanju HSS-a tijekom Drugog svjetskog rata vidi: Jelić-Butić, 1983 i Radelić, 1996.

[6] Po prvi put opširnije je i sustavnije o Mačekovom djelovanju u Međunarodnoj seljačkoj uniji i antikomunističkim emigrantskim organizacijama pisao autor ovoga rada. Vidi: Tepeš, 2018, str. 157 – 203.
U ovom radu većinom se koriste rezultati i spoznaje autorovog istraživanja o navedenoj temi do kojih je došao za potrebe pisanja doktorske disertacije.

počeo razrađivati već u jesen 1946., nakon što se prilikom posjeta Hrvatima u SAD-u u Pittsburghu sastao s Georgijem Dimitrovim, predsjednikom Bugarske seljačke stranke (Maček, 1992, str. 187). MSU je službeno osnovan 4. srpnja 1947. u Washingtonu, simbolički na američki Dan neovisnosti. Na osnivanju MSU-a u Washingtonu bili su osobno prisutni prvaci seljačkih stranaka iz Bugarske i Mađarske, odnosno Georgi Dimitrov iz Bugarske narodne seljačke stranke i Ferenc Nagy ispred Mađarske stranke malih posjednika (Maček, 1992, str. 187). Mačeka je kod akta osnivanja MSU-a predstavljao HSS-ovac Mladen Giunio koji se tada nalazio u Washingtonu. Važno je napomenuti kako su i Dimitrov i Nagy tada živjeli u Washingtonu. (Pešelj, 1970, str. 809). HSS-ovci su MSU smatrali pacifističkim i demokratskim odgovorom na Komunističku internacionalu („Velika djelatnost Seljačke Internac. u Ujed. narodima", 1947). Prilikom osnivanja MSU-a izdana je i Deklaracija predstavnika seljačkih stranaka na kojoj su se nalazili potpisi Ferenca Nagya u ime Mađarske stranke malih posjednika, Vladka Mačeka u ime HSS-a, Milana Gavrilovića u ime Srpske zemljoradničke stranke i Georgija Dimitrova u ime Bugarske zemljoradničke stranke („Deklaracija predstavnika seljačkih stranaka jugoistočne Europe", 1947). U Deklaraciji je naglašena politička volja seljačkih stranaka Mađarske, Hrvatske, Srbije i Bugarske da se bore za političku i ekonomsku demokraciju, za četiri temeljne slobode Atlantske povelje i načela Ujedinjenih naroda te za individualnu slobodu i privatno vlasništvo. U Deklaraciji je istaknuto da tzv. istočna demokracija nije ništa drugo nego diktatura komunističke manjine, nametnute od strane tuđe vojne sile pa se stoga Deklaracijom ograđuje od svih totalitarizama i diktatura („Deklaracija predstavnika seljačkih stranaka jugoistočne Europe", 1947). U Deklaraciji se pozvalo i seljačke stranke iz drugih istočnoeuropskih država da im se pridruže. Na osnivanju MSU-a 4. srpnja 1947. uspostavljen je i Središnji odbor MSU-a u koji su ušli Georgi Dimitrov, Vladko Maček, Ferenc Nagy i Milan Gavrilović sa zadaćom da se radi na organiziranju MSU-a i njegovom širenju te javnom djelovanju kako bi se svijet upoznao sa situacijom u zemljama pod sovjetskom dominacijom. Jedan od ciljeva MSU-a prilikom njegovog osnivanja bila je i težnja za stvaranjem Europske zajednice (Indraszczyk, 2013, str. 193 – 194). Čelnici MSU-a sebe su smatrali pravim predstavnicima i zastupnicima svojih naroda, za razliku od komunista koji su tada upravljali njihovim zemljama i koje su, smatrali su, nametnule tuđe vojne vlasti.

Maček se iz Pariza preselio u Washington 30. kolovoza 1947., a ubrzo nakon dolaska aktivirao se u radu u MSU-u pa je već koncem rujna 1947. zajedno s Dimitrovim, Nagyem te predstavnicima Rumunjske narodne seljačke stranke posjetio sjedište Ujedinjenih naroda (UN) u New Yorku i tom su prilikom predali memorandum i obavili razgovore s predsjednikom Skupštine UN-a, glavnim tajnikom UN-a i delegatima u skupštini UN-a („Velika djelatnost Seljačke Internac. u Ujed. narodima", 1947). Čelnici MSU-a su u svim svojim govorima pred dužnosnicima UN-a isticali kako je seljaštvo glavni otpor protiv komunizma i „sovjetizacije" u srednjoj i istočnoj Europi te da se radi o brojci od 100 milijuna seljaka („Velika djelatnost Seljačke Internac. u Ujed. narodima", 1947). Prvi Kongres MSU-a održan je od 24. do 27. svibnja 1948., a na kojem je izabran Središnji odbor i vodstvo MSU-a. Za predsjednika MSU-a izabran je Stanislaw Mikolajczyk iz Poljske, a za potpredsjednike Vladko Maček iz Hrvatske, Ferenc Nagy iz Mađarske, Grigore Niculescu-Buzesti iz Rumunjske i Milan Gavrilović iz Srbije, a za glavnog tajnika Georgi Dimitrov iz Bugarske („Konferencija predstavnika seljačkih pokreta", 1948). Uz Središnji odbor MSU-a djelovao je i Izvršni odbor MSU-a te stalna povjerenstva MSU-a. (Indrasczcyk, 2013, str. 195 – 196). Tako da su osim Mačeka u rad MSU-a bili uključeni i drugi članovi i dužnosnici HSS-a, koji su se tijekom godina mijenjali i dopunjavali. Prvi sastav HSS-ovaca imenovan je početkom rujna 1948. na sjednici Središnjeg odbora MSU-a, kada je Krnjević izabran Mačekovim zamjenikom u Središnjem odboru, a HSS-ovci Ivan Pernar, Roko Mišetić, Ilija Jukić, msgr. August Juretić i Dinko Tomašić imenovani su za članove stalnih povjerenstava MSU-a (Prpić Gamiršek, 2004, str. 97). Na poziv HSS-ovaca na kongresima MSU-a znali su prisustvovati i drugi istaknuti hrvatski emigranti, pa je tako poznati emigrantski publicist, diplomat, književnik i prevoditelj Bogdan Radica u vrijeme Mačekovog

života sudjelovao u radu Trećeg kongresa MSU-a u Washingtonu koncem travnja 1952. („Treći kongres Međunarodne seljačke unije", 1952) i u radu Šestog kongresa MSU-a u Washingtonu koncem svibnja 1959. („Kongres Međunarodne Seljačke Unije", 1959), dok je Jakša Kušan, kasnije poznati urednik emigrantskog lista *Nova Hrvatska,* iz Londona kao hrvatski delegat sudjelovao u radu Petog kongresa MSU-a održanog u Parizu koncem listopada 1956. godine (Kušan, 2000, str. 16).

Važno je napomenuti kako je Vladko Maček inzistirao da ga se u međunarodnim emigrantskim organizacijama navodi kao predstavnika hrvatskog naroda i Hrvatske, a ne Jugoslavije. Ujedno je Maček smatrao i kako općenito kod aktivnosti okupljanja emigranata iz srednje i istočne Europe trebaju biti zastupljeni predstavnici naroda koji žive na tom području, a ne država iz kojih dolaze (Prpić Gamiršek, 2004, str. 97, 102, 106 – 107, 112, 114).

Članstvo stranaka u MSU-u se od konca 1940-ih do konca 1950-ih godina stalno povećavalo, tako da je nakon Šestog kongresa MSU-a održanog 30. i 31. svibnja u Washingtonu MSU brojala 14 stranaka članica, koje su predstavljale 14 naroda iz 11 tadašnjih država srednje i istočne Europe. Od tada su u MSU-u bile zastupane seljačke stranke iz današnjih država Estonije, Latvije, Litve, Poljske, Češke, Slovačke, Mađarske, Rumunjske, Ukrajine, Slovenije, Hrvatske, Srbije, Albanije i Bugarske („Kongres Međunarodne Seljačke Unije", 1959). Općenito je djelovanje bilo najaktivnije tijekom 50-ih i početkom 60-ih godina 20. st., odnosno u vrijeme Mačekovog života, nakon čega to djelovanje počinje slabiti. (Indraszczyk, 2013, str. 204.). Tijekom 50-ih godina 20. st. djelatnost MSU-a nije bila koncentrirana samo u SAD-u nego je razvila i mrežu svojih ureda po svijetu pa je tako, osim sjedišta u Washingtonu i New Yorku, MSU imala urede i u Londonu, Bonnu, Münchenu, Parizu, Rimu i Stockholmu. U Švicarskoj je MSU imao predstavnika, ali bez ureda. U kratkom razdoblju od 1951. do 1953. postojao je i ured u Kanadi. MSU je održavao kontakte i s ostalim središtima u Europi, Aziji i Južnoj Americi. Neki uredi i središta djelovanja MSU-a trajali su kratko, do druge polovine pedesetih godina, a neki su djelovali i dulje (Indraszczyk, 2013, str. 198 – 199). Maček je u svojim memoarima polovinom 50-ih godina prošlog stoljeća napisao da je MSU razvila „živahnu" djelatnost u Europi i Aziji, posebno u Indiji i Japanu s ciljem da seljačka ideologija uhvati što dublji korijen i među seljacima tih zemalja te da mu je žao što MSU nije uspio obuhvatiti i Rusiju jer je po njegovom mišljenju rusko seljaštvo bilo najprikladniji element da prihvati seljačku ideologiju i makne sa sebe „teški komunistički jaram" (Maček, 1992, str. 188).

Jedan od glavnih ciljeva MSU-a, prema Mačeku, bilo je stvaranje federacije „slobodnih narodnih država od Baltika pa do Crnog, Jadranskog i Jonskog mora", a u tom sklopu bi, po Mačekovom shvaćanju, svoje ravnopravno mjesto imala i Hrvatska. Maček je početkom 50-ih godina 20. st., prema dokumentima jugoslavenske tajne službe, bio sklon hrvatsko pitanje riješiti na način da se Hrvatska ravnopravno uklopi u jugoslavenski okvir, koji se može proširiti još i na Bugarsku, a bio je sklon i srednjoeuropskoj federaciji ako bi ona bila predvođena seljačkim strankama (SDS RSUP SRH, 1948-1951, str. 768). Stvaranje srednjoeuropske federacije demokratskih država kao krajnji cilj imao je i Odbor demokratskih stranaka srednje i istočne Europe,[7] u kojem je Maček kratko sudjelovao početkom 50-ih godina prošlog stoljeća. (Raić, 1955, str. 19). Ideja o okupljanju svih demokratskih antikomunističkih stranaka iz srednje i istočne Europe, a ne samo onih sa seljačkim predznakom, u vodstvu MSU-a javila se već koncem 40-ih godina 20. st. (SDS RSUP SRH, 1948-1951, str. 630). Maček je također bio sklon takvoj ideji, ali su za Mačeka seljačke stranke bile one snage koje su u srednjoj i istočnoj Europi politički najsnažnije za rušenje komunističkih režima. Od ostalih stranaka iz srednje i istočne Europe, od kojih su se u emigraciji bile okupile socijalističke i demokršćanske, Maček nije bio posebno sklon

[7] Očito se radi o Odboru Srednje i Istočne Europe za izradu planova i organiziranu suradnju, koji je osnovan u Washingtonu u travnju 1951. godine.

socijalističkim strankama (Prpić Gamiršek, 2004, str. 106 – 107). Koliko je okupljanje širih demokratskih snaga u borbi protiv komunizma Mačeku bilo važno, vidljivo je i iz njegove božićne poruke u prosincu 1950., u kojoj je posebno istaknuo kako je 1947. osnovana MSU, a da je u tijeku okupljanje u jedan širi Odbor koji bi osim seljačkih stranaka okupljao i druge demokratske snage naroda srednje i istočne Europe te je po tom pitanju u božićnoj poruci naglasio: „Ne zavaravam sebe, a neću zavaravati ni vas, tvrdeći, da će ovo naše dobronamjerno nastojanje u ovaj čas bilo što promijeniti. Žalibože, danas je već jasno da čovječanstvo mora proći kroz teške kušnje i borbe dok se uništi strašilo komunizma." (Maček, 1950).

Odbor koji je Maček spomenuo u božićnoj poruci osnovan je u Washingtonu 16. travnja 1951. pod nazivom „Odbor Srednje i Istočne Europe za izradu planova i organiziranu suradnju" („Odbor Srednje i Istočne Europe", 1951). Kod osnivanja Odbora sudjelovale su demokršćanske i seljačke stranke iz Litve, Latvije, Poljske, Mađarske, Rumunjske, Bugarske, Čehoslovačke i Jugoslavije, odnosno Hrvatske, Srbije i Slovenije. Među njima je bio i predstavnik jedne liberalne stranke iz Rumunjske. Stranke su pretežno predstavljali njihovi predsjednici ili visoki dužnosnici koji su se tada nalazili u emigraciji („Odbor Srednje i Istočne Europe", 1951). Za razliku od djelovanja u MSU-u, podaci o Mačekovom djelovanju u spomenutom Odboru su dosta skromni, pogotovo nepostojanje podataka u glasilima HSS-a pa se može zaključiti da je Odbor djelovao najkasnije do kraja prve polovine 50-ih godina 20. st. (Tepeš, 2018, str. 165 – 166). Vrlo vjerojatno glavni razlog neuspjeha dugotrajnijeg djelovanja navedenog Odbora bio je u činjenici što nije uživao potporu Nacionalnog odbora za slobodnu Europu (NOSE) (Prpić Gamiršek, 2004, str. 115), a NOSE je bio ključna američka organizacija za financiranje i političku potporu emigrantskim antikomunističkim organizacijama.

Osnivanje NOSE-a javno je objavljeno 17. svibnja 1949. godine, a ideja za osnivanje izrađena je još tijekom 1948. godine. Odbor je 1954. promijenio ime u Odbor za slobodnu Europu i djelovao je do 1971. godine, nakon čega je rasformiran. NOSE je od svog osnutka preuzeo brigu oko međunarodnih emigrantskih organizacija te im pružao financijsku i organizacijsku potporu. Pojedine organizacije koje je NOSE/OSE sponzorirao, poput Radija slobodna Europa, nastavile su djelovati i nakon 1971. godine. NOSE je organizirala američka vlada i bio je dio organiziranog psihološkog ratovanja protiv SSSR-a u hladnom ratu, a u takvoj strategiji važnu ulogu su dobili i politički emigranti iz srednje i istočne Europe čije su matične zemlje postale sovjetski sateliti i u kojima je uveden komunistički režim na čelu s komunističkim partijama tih zemalja. NOSE/OSE u javnosti je djelovala kao privatna i neprofitna organizacija financirana javnim donacijama antikomunista iz SAD-a, ali je u stvari iza djelovanja NOSE/OSE stajala američka vlada i američka obavještajna agencija CIA-a, koja je posredstvom svojih tajnih obavještajnih kanala i financirala djelatnosti NOSE/OSE. Povezanost NOSE s američkom visokom politikom i obavještajnim krugovima može se, između ostalog, vidjeti i kod sastava članova Izvršnog odbora prilikom osnivanja pa je tako član izvršnog odbora bio i kasniji predsjednik SAD-a Dwight D. Eisenhower, a predsjednik Izvršnog odbora NOSE-a kod osnivanja bio je Allen W. Dulles, budući ravnatelj CIA-e. NOSE/OSE je podupirao preko stotinu organizacija, od političkih, kulturnih, sportskih pa sve do medijskih. NOSE/OSE je bio pokrovitelj organizacija, ne samo u SAD – u i Europi nego i u Južnoj Americi i Aziji. Najpoznatije organizacije koje je podupirao NOSE/OSE bili su Radio slobodna Europa i Radio Liberty, čiji se program slušao u zemljama iza tzv. željezne zavjese. NOSE je utemeljen u New Yorku, ali je ubrzo prerastao u globalnu organizaciju s tisućama zaposlenika i uredima u Parizu, Londonu, Beču i Frankfurtu.[8] Između ostalih organizacija, NOSE/OSE je financirala i rad MSU-a, najvažnije organizacije Mačekovog djelovanja. Pogotovo se to financiranje MSU-a povećalo tijekom 50-ih godina prošlog stoljeća. (Kadar Lynn, 2013, str. 56).

[8] Opširno o djelovanju Nacionalnog odbora za slobodnu Europu i organizacija koje je Odbor podupirao vidi u: Aldrich, 1997; Kadar Lynn, 2013; Tepeš, 2018, str. 180 – 189.

Za NOSE/OSE je bio vezan i Vladko Maček koji je od kolovoza 1949. bio savjetnik NOSE-a za Hrvatsku i koji je za savjetničku poziciju od NOSE/OSE primao i mjesečni honorar. (Maček i Škrabe, 1999, str. 128 – 129). Maček je sudjelovanjem u radu NOSE/OSE bio u kontaktu i s dužnosnicima te organizacije, a koji su ustvari bili produžena ruka američke administracije. Iako je zauzimao savjetničku poziciju za Hrvatsku te bio dio organiziranog djelovanja NOSE-a, Mačeku ipak nakon 1948. i sukoba na relaciji Tito – Staljin nisu u svim organizacijama pod pokroviteljstvom NOSE-a bila uvijek otvorena vrata. Nije to bila karakteristika koja se odnosila samo na Mačeka nego se to odnosilo na sve političke emigrante bliske NOSE-u, a koji su bili izbjegli iz Jugoslavije, bez obzira jesu li dolazili iz bivših građanskih stranaka iz Hrvatske, Srbije ili Slovenije. Kako su zapadne zemlje predvođene SAD-om nakon 1948. zatopljavale odnose s Titom i Jugoslavijom, tako nisu zbog političkih emigranta iz Jugoslavije te odnose htjele narušavati. Sukladno tome nikada se u SAD-u nije uspostavio jedan zajednički jugoslavenski nacionalni odbor. U jednom dokumentu američkog State Departmenta iz rujna 1949. jasno se kaže kako postoje nesuglasice među nacionalnim emigrantskim grupama iz Jugoslavije i stoga je otežano stvaranje zajedničkog tijela pa se zaključuje: „Za sad zbog naše politike naspram sukoba Tito – Kremlj, mi ne ohrabrujemo stvaranje takvog tijela" (Bekić, 1988 , str. 98). U lipnju 1950. takav stav SAD-a potvrdio je i državni tajnik Dean Acheson, koji je američkom veleposlaniku u Beogradu napisao da ni dugoročnije SAD neće podupirati stvaranje jugoslavenskog nacionalnog odbora (Bekić, 1988, str. 156). Iako je i Maček radio na uspostavi hrvatsko-srpskog sporazuma i jednog zajedničkog jugoslavenskog nacionalnog odbora, već je početkom 50-ih godina 20. st. bio svjestan da do toga neće doći zbog potpore koje SAD daju Jugoslaviji (SDS RSUP SRH, 1948-1951, str. 739, 765, 789). Za razliku od političkih emigranata iz Jugoslavije, NOSE/OSE je financijski i politički stajala iza stvaranja i djelovanja nacionalnih odbora iz Mađarske, Čehoslovačke, Rumunjske, Bugarske, Poljske, Litve, Letonije i Estonije. Zadaća navedenih nacionalnih odbora, prema zamisli osnivača NOSE-a, bila je utjecati na političke emigrante sunarodnjake, voditi propagandu protiv širenja komunizma i davati inspiraciju za otpor komunizmu onima koji su ostali u zemlji, a u slučaju rata bili bi potencijalna jezgra oslobodilačkih pokreta u vlastitim zemljama. (Kadar Lynn, 2013, str. 2, 18 – 20). Osim stvaranja zajedničkog jugoslavenskog odbora, političkim emigrantima iz Jugoslavije onemogućavalo se i sudjelovanje u „Skupštini zarobljenih europskih naroda", koja je pod pokroviteljstvom OSE-a osnovana 1954. godine. Predstavnici naroda iz Jugoslavije bili su aplicirali za sudjelovanje u radu navedene Skupštine, ali nikada u nju nisu bili primljeni zbog straha State Departmenta da taj potez ne dovede do sukoba s Titom (Kadar Lynn, 2013, str. 49). Istini za volju, u rad Skupštine su bili pozvani srbijanski političar Milan Gavrilović, slovenski političar Miha Krek i Vladko Maček, ali na način da su Gavrilović i Maček pozvani kao predstavnici MSU-a, a Krek kao predstavnik Kršćansko-demokratske unije srednje Europe. Na Mačekovu inicijativu su svi odbili dolazak s argumentom da im nije omogućeno da predstavljaju svoje narode kao u nekim drugim organizacijama emigranata (Prpić Gamiršek, 2004, str. 164).[9]

MAČEKOVE KRITIKE USMJERENE NA TADAŠNJU VLAST U JUGOSLAVIJI

Na osnovu do sada navedenog vidljivo je kako su nakon 1948. godina, zbog sukoba na relaciji Tito – Staljin, Maček i ostali izbjegli građanski političari iz Jugoslavije bili stavljeni u neravnopravan položaj u odnosu na političke emigrante iz ostalih zemalja srednje i istočne Europe pa je stoga Maček veliki dio svoje energije u

[9] Maček je navedene informacije napisao u pismu glavnom tajniku HSS-a Jurju Krnjeviću, ali je na početku pisma nerazumljivo napisano da su na osnivačku Skupštinu zarobljenih europskih naroda bili pozvani Konstantin Fotić kao predsjednik Srpskog narodnog vijeća, Krek kao predsjednik Slovenskog narodnog vijeća i Maček kao predsjednik hrvatskog narodnog zastupstva, ali je odbijeno. Iz rečenica u pismu je nejasno tko je i zašto odbio.

javnom djelovanju na skupovima organizacija emigranata iz srednje i istočne Europe potrošio objašnjavajući kako je bez obzira na raskid Tita i Staljina njihov sustav vladavine ostao isti i da sve ono što karakterizira Staljinovu vlast i vlast ostalih komunističkih partija u zemljama srednje i istočne Europe karakterizira i Tita i jugoslavensku vlast.

Prije prikaza Mačekovih argumenata i kritika u javnim nastupima protiv Jugoslavije važno je napomenuti kako Maček nije odmah nakon izbijanja sukoba na relaciji Tito – Staljin shvaćao dubinu i težinu sukoba. Sukob Tito – Staljin izbio je nakon što je javno objavljena Rezolucija Informbiroa 28. lipnja 1948. godine. Od tada pa sve do Staljinove smrti 1953. godine napetosti između Jugoslavije i SSSR-a bile su velike te se čak strahovalo i od sovjetske vojne intervencije u Jugoslaviji. Nakon Staljinove smrti sukob je popustio, što je rezultiralo dolaskom Staljinovog nasljednika na čelu SSSSR-a Nikite Hruščova u Jugoslaviju u proljeće 1955. godine. Istovremeno s procesom udaljavanja Jugoslavije od SSSR-a odvijao se proces približavanja Jugoslavije i Zapadnih demokratskih zemalja predvođenih SAD-om, i to na gospodarskom i vojnom polju (opširnije vidi Bekić, 1988). Jedan od ciljeva takve američke politike bilo je trajno odvajanje Tita i Jugoslavije od sovjetskog utjecaja te ohrabrenje sličnih pokreta koji bi doveli do raskola u svjetskom komunizmu (Bekić, 1988, str. 155). Maček je nedugo nakon Rezolucije Informbiroa smatrao kako je sukob rezultat „unutarnjih borbi u Moskvi, a prijatelj Tito je imao peh, da je zaigrao na krivu kartu. Ili da je sve skupa namještena igra" (Prpić Gamiršek, 2004, str. 95). Nešto kasnije, u listopadu 1948., Maček je u pismu knezu Pavlu naznačio kako je uvjeren da sukob na relaciji Tito – Staljin nije ozbiljan, ali je izrazio zabrinutost činjenicom da su zapadne zemlje razmišljale kako pomoći Titu u sukobu s Moskvom te je naglasio kako bi u slučaju da sukob postane ozbiljan Tito mogao postati „Crveni Franko"[10] (Milošević, 2012, str. 317). Godinu dana kasnije, u listopadu 1949. godine, Maček je knezu Pavlu napisao: „nervira me ponešto najnovija glorifikacija Tita, ali tu žalibože ne možemo ništa, nego čekati da dođe razočaranje. Onda dolazi naše vrijeme." (Milošević, 2012, str. 320). Vidljivo je iz Mačekovih pisama kako je nakon sukoba Tita sa Staljinom Maček postajao sve svjesniji da Tito i Jugoslavija imaju sve jači položaj kod Zapadnih demokratskih zemalja, prvenstveno SAD-a, ali zbog toga Maček nije samo sjedio skrštenih ruku, nego je pokušao javnim nastupima i osobno utjecati da se takav razvoj situacije spriječi.[11] Maček je sve svoje snage upro u dokazivanje da zapadne demokratske zemlje ne bi trebali podupirati Tita bez obzira na sukob sa Staljinom. Tako je prilikom svoga govora na velikom skupu emigranata u svibnju 1949. Maček istaknuo kako „u ime hrvatskog naroda" mora istaknuti da nema razlike između „Titovog i moskovskog komunizma", što je, po Mačeku, posebno vidljivo u njegovoj „domovini Hrvatskoj", gdje su metode i napori jugoslavenskih vlasti u kolektiviziranju i proletariziranju hrvatskih sela isti kao u SSSR-u prilikom kolektivizacije sela od 1930. do 1933. godine i da pomoć Zapada Jugoslaviji ne znači potpora sukobu s Moskvom nego pomaganje Titu za uništavanje slobodnoga seljaštva kako bi se otvorio put za pohod svjetskog komunizma („Dr. Matchek Speaks at Common Cause Meeting", 1949).[12] Tada je Maček izgovorio i

[10] Mačekov izraz se odnosi na španjolskog vođu Francisca Franca, koji je zadržao neutralnost i opstao na vlasti do svoje smrti 1975. iako je podupirao fašističku Italiju i nacističku Njemačku neposredno prije i tijekom Drugog svjetskog rata.

[11] Autor ovoga rada Mačekove je javne nastupe na skupovima emigrantskih organizacija opširno obradio i u doktorskoj disertaciji. U ovom radu su obrađeni isti izvori, ali su preuzeti samo oni dijelovi koji se odnose na kritiku jugoslavenskog režima i spominjanje hrvatskog pitanja. Naime, Maček se u svojim nastupima osvrtao na niz tema vezanih za položaj seljaštva i situacije u Srednjoj i Istočnoj Europi te na odnos prema komunizmu općenito, a ne samo u Jugoslaviji. Vidi: Tepeš, 2018, str. 167 – 168, 189 – 203.

[12] U istom govoru Maček je naglasio svoju stalnu misao o seljaštvu kao glavnoj zapreci komunizmu na prostoru srednje i istočne Europe, pa tako i Hrvatske. Maček je u tom kontekstu rekao: „Gospodje i gospodo! – U ime hrvatskog naroda moram naglasiti: u državama Istočne i Jugoistočne Europe nosiocima temeljnih ljudskih prava i najodaniji

nešto što pokazuje njegovu svijest o tome da njegove riječi u Zapadnim demokratskim krugovima i nemaju težinu koju bi on htio. Maček je tada rekao: „Ja sam posve svjestan toga, da ovih mojih par riječi ne će ništa na stvari izmijeniti" i zaključio kako narod u domovini koji mu je davao podršku prošlih dvadeset godina ipak očekuje od njega da nešto kaže slobodnoj i demokratskoj javnosti („Dr. Matchek Speaks at Common Cause Meeting", 1949). Maček je kritiku Zapadnim čimbenicima upućivao i u izjavama za tisak, čiju je ulogu također kritizirao. U siječnju 1950. Maček je u izjavi novinarima uputio kritiku američkom tisku koji je optužio da je postao žrtvom komunističke propagande vezano za izvještaje koje donosi o Jugoslaviji i time zasljepljuje američku javnost. Maček je pred novinarima kritizirao i američku vojnu i gospodarsku pomoć Jugoslaviji jer se time, po Mačeku, davala potpora režimu koji bi se mogao okrenuti protiv SAD-a te se time potkopavao moral jugoslavenskih naroda koji su žestoki protivnici jugoslavenskog režima. („Važna izjava predsjednika dr. V. Mačeka", 1950). Maček je tada i javno izrekao svoju tezu o namještenom sukobu Tita i Staljina te je o tome izjavio: „postoji velika mogućnost da je svađa između Rusije i Jugoslavije komunistički trik, da se prevari Zapad i dobije nužno potrebnu američku pomoć za Titu. Ja ne mogu posve sigurno ustvrditi, da je tome tako, ali ima izgleda da se radi o prijevari i to na temelju izvještaja ovamo stiglih, o toj svađi među komunističkim vođama." („Važna izjava predsjednika dr. V. Mačeka", 1950).

Najviše prilika za iznošenje svojih stavova Maček je imao na kongresima Međunarodne seljačke unije. Na kongresima su se davala izvješća, u kojima je Maček referirao o stanju u Hrvatskoj i Jugoslaviji, što je koristio kako bi kritizirao aktualnu jugoslavensku vlast. Mačekova konstanta u izvješćima bila je kritika jugoslavenskog režima izjednačavajući ga s režimom u SSSR-u i sovjetskim satelitskim zemljama te isticanje seljaštva kao glavne snage u srednjoj i istočnoj Europi koja može srušiti komunističke poretke i koje je samim time i glavna smetnja komunistima. Maček je uvijek nastojao upozoriti i kritizirati zapadne zemlje zbog ekonomske, političke i vojne pomoći jugoslavenskom vodstvu. Poruke u Mačekovim govorima prenosili su i američki mediji, a glasila HSS-a bila su sklona prenositi pisanja lista *The New York Times*. Tako je *Hrvatski glas* prenio pisanje *The New York Times-a* nakon održanog Drugog kongresa MSU-a u svibnju 1950. („Croat Leader in Exile Scores West`s Aid to Belgrade at Peasant Union Parley", 1950; „Tito-Stalin Split Held mere Tactic; Croat Leader in Exile Scores West`s Aid to Belgrade at Peasant Union Parley", 1950). Maček je u tom govoru istaknuo da je Titov režim u Jugoslaviji od svog početka, pa na dalje, čista komunistička diktatura koja ne pokazuje nikakve razlike u svojoj unutarnjoj, ekonomskoj i socijalnoj strukturi od komunističkog režima u SSSR-u i ostalih režima tzv. narodnih demokracija u istočnoj Europi („Croat Leader in Exile Scores West`s Aid to Belgrade at Peasant Union Parley", 1950). Nadalje je Maček naveo kako Tito i ljudi oko njega nikada nisu izjavili da su spremni odstupiti od komunističkog programa, nego upravo suprotno, oni su uvijek tvrdili da su oni jedini koji ispravno slijede i tumače komunističku nauku. Maček se osvrnuo i na odnos jugoslavenske vlasti prema pristašama HSS-a, koju je nazvao jedinom demokratskom strankom u hrvatskom narodu čije se članove „nemilosrdno proganja" te kako je situacija u Jugoslaviji ista, ako ne i gora, od situacije u drugim državama pod sovjetskom kontrolom. Dalje se u govoru Maček usredotočio na kritiku zapadne pomoći Jugoslaviji nazivajući naivnima sve one koji su smatrali da će sukob Tita i Kominforma dovesti Jugoslaviju postepeno u krug zapadnih demokracija. Mačeku je smetalo što su neki krugovi na Zapadu uvrštavali Tita i njegov režim u redove evolutivnih socijalista, a kritiku je uputio i pojedincima koji su jugoslavenski režim

sljedbenici vjere u Boga i Njegove zakone jesu slobodni i nezavisni seljaci, koji sačinjavaju ogromnu većinu pučanstva u svima našim državama. Lahko se može shvatiti, da u svim zemljama iza željezne zavjese komunistička diktatura nastoji pretvoriti slobodno seljaštvo u beskućnike i tako ga uništiti, koje je glavna zapreka ostvarenju komunističkog programa. Više nego igdje drugdje, ovi komunistički napori danas se vide u komunističkoj Jugoslaviji, a naročito u mojoj domovini Hrvatskoj" („Dr. Matchek Speaks at Common Cause Meeting", 1949).

uspoređivali s tadašnjim „britanskim socijalističkim režimom". Maček je u govoru nastavio: „nešto novo što obično nazivamo 'titoizam' ne postoji, pa prema tome nije ni Titov režim nikakvi posebni tkzv. nacionalni komunizam. To je besmislena formula, koju često spominju i rado upotrebljavaju oni pojedinci koji ne razumiju komunizam, njegov program, njegove ciljeve i njegove pojave" („Croat Leader in Exile Scores West's Aid to Belgrade at Peasant Union Parley", 1950). U govoru se Maček dotaknuo i tadašnjeg aktualnog stanja pa je analizirao i kritizirao vanjskopolitičke poteze Jugoslavije i normalizaciju odnosa s Grčkom, Austrijom i Italijom, što je nazvao samo taktičkim manevrom kojemu je cilj bio zbuniti svjetsko javno mišljenje, a ne stvarna Titova promjena u njegovim ideološkim pogledima ili temeljnim principima u odnosu prema kapitalističkim državama. Maček je tada procjenjivao da bi se Tito htio vratiti u okrilje SSSR-a ako bi mu Staljin bio voljan oprostiti „privremenu neposlušnost". Zatim je uslijedila Mačekova kritika gospodarske pomoći koju Zapad pruža Jugoslaviji. Nazvao je pogreškom činjenicu da zapadne demokratske zemlje Jugoslaviji daju materijalnu i financijsku pomoć za petogodišnji plan jer one, po Mačeku, u stvari svjesno ili nesvjesno pomažu Titu u ispunjavanju njegovih „đavolskih planova" koji teže za osnovnom promjenom strukture u domovini, za proletarizacijom države i uništenjem seljaštva, koje je Maček u govoru nazvao najvažnijom i najsnažnijom zaprekom „moje domovine boljševizmu" („Croat Leader in Exile Scores West`s Aid to Belgrade at Peasant Union Parley", 1950). Maček je nadalje u govoru tvrdio da seljaštvo pruža snažan otpor Titovim planovima diljem cijele Jugoslavije i da je taj otpor naročito jak u njegovoj „domovini Hrvatskoj". Maček je zatim naveo kako Tito veliki dio novčanih sredstava dobivenih stranim zajmovima troši na uzdržavanje tajne i političke policije. Maček je izrazito kritizirao i trgovačke ugovore koje zapadne zemlje sklapaju s Jugoslavijom. Maček je rekao da je u tom pogledu situacija još daleko teža jer Tito, da bi ispunio obveze tih ugovora, ne izvozi tek višak produkcije u žitaricama i u ostaloj hrani ili u drvu, što bi, Maček je nastavio, bila normalna ekonomska politika jedne demokratske države, ali ne „nego on (Tito, op. a.) upravo pljačka i onako već gole i bose seljake oduzimajući im zadnju kilu brašna, zadnju svinju, zadnju kokoš pa i zadnje jaje. Svi ti proizvodi izvoze se na račun najosnovnijih potreba potrošača dovodeći tako najveći dio pučanstva u stanje teškog siromaštva i potpune bijede. Jedna od najtežih posljedica pak ove nove *ekonomske politike*, prouzročene trgovačkim ugovorima je potpuno opustošenje šuma, napose u hrvatskim i slovenskim krajevima. Te su šume bile do danas, provodeći brigu i sistematsku šumsku politiku, glavni izvor za pokrivanje životnih potreba velikog broja pučanstva, koje će, nakon što te šume budu posječene, postati proletarijat na najnižem životnom standardu". Na kraju dijela izlaganja o trgovačkim ugovorima Maček je zapitao: „Mislite li, gospodo, da je kupovanje od gangstera, koji je opljačkao cijeli narod, manje nemoralno? Ja mislim da nije" („Croat Leader in Exile Scores West`s Aid to Belgrade at Peasant Union Parley", 1950).

Detalji iz govora na Drugom kongresu MSU-a ujedno su i sukus velike većine Mačekovih stavova po pitanju jugoslavenskog režima koje će kasnijih godina samo prilagođavati i aktualizirati shodno prigodnom trenutku. Tako je već na sljedećem, Trećem kongresu MSU-a, Maček kritizirao vojnu pomoć koju zapadne zemlje daju Jugoslaviji, a kao argument mu je poslužila činjenica da se jugoslavenske vojne postrojbe nisu pridružile zapadnim demokratskim snagama u borbi protiv komunističkih snaga Sjeverne Koreje.[13] Maček je to iskoristio kako bi dokazao Zapadu da bez obzira na vojnu pomoć Jugoslaviji u Titu nemaju pouzdanog saveznika, što bi se, po Mačeku, bilo pokazalo i u slučaju da izbije veći oružani svjetski sukob te da bez obzira na zapadnu vojnu pomoć Jugoslavija nikada neće ući u NATO. Maček je istaknuo i da Tito naoružanje iz vojne pomoći u mirnodopsko vrijeme to oružje upotrebljava protiv nekomunističkog stanovništva. („The Report of the Croatian Peasant Party", 1952).

[13] Korejski rat trajao je od lipnja 1950. do potpisivanja primirja u srpnju 1953. godine. Sjeverna Koreja uživala je podršku Kine i SSSR-a.

Maček je u svom izvješću na Trećem kongresu neuspješnom prikazao i politiku Zapada koja je očekivala da će Titov odmak od SSSR-a slijediti i drugi sovjetski sateliti. Maček je istaknuo kako se ne vide rezultati tzv. Titoizma u drugim sovjetskim satelitskim zemljama koje su i dalje čvrsto u rukama Staljina, a Maček pomak te politike nije vidio ni u komunističkim strankama demokratskih zemalja odnosno u Italiji, Francuskoj, Belgiji itd., gdje su „titoističke frakcije" ostale slabe. Maček je kritizirao i zapadni tisak koji je, po Mačeku, prihvatio jugoslavensku propagandu o slobodi vjeroispovijesti u Jugoslaviji, a kao primjer je naveo slučaj nadbiskupa Stepinca, za kojeg je Maček istaknuo da je nevino osuđen i zatvoren. Na kraju je Maček zaključio da je Jugoslavija od 1944. godine bila komunistička policijska država i da nije došlo do promjene bez obzira na sukob između Tita i Staljina te da će HSS, zbog obveze prema svom narodu, nastaviti s borbom protiv komunizma. („The Report of the Croatian Peasant Party", 1952).

Maček je slobodu vjeroispovijesti spomenuo i u svom izvješću na sljedećem Kongresu MSU-a u listopadu 1954., kada je istaknuo da je vjera koja je jako vezana uz seljački način života u Jugoslaviji ismijavana i proganjana, što je, po Mačeku, bio slučaj i sa svim drugim elementima koji su vezani za seljačku tradiciju. Ustupke koje je jugoslavenska vlada radila prema neovisnim seljacima Maček je nazvao koracima kako bi se obmanuli „naivni i dobronamjerni elementi na Zapadu". Maček je u izvješću također ustvrdio da je položaj hrvatskog naroda kulturno i socijalno jednak ostalim narodima u zemljama pod komunističkim režimima, a kritizirao je one krugove na Zapadu koji su očekivali da će se u Jugoslaviji uvesti demokracija zapadnog tipa („An Address by Dr. V. Macek", 1954).

U sljedećem izvješću za kongres MSU-a su, uz seljačku ideologiju koja je za Mačeka oduvijek bila glavna brana komunističkoj ideologiji, uvršteni i pojmovi hrvatske nacionalne i političke individualnosti za koje se ustvrdilo da su predstavljali za komuniste isto takvu zapreku u ostvarenju njihovih planova kao i sam seljak u svojstvu samostalnog posjednika njegove zemlje i plodova njegovog rada. Hrvatsko seljaštvo je, prema izvješću, bilo glavni nositelj hrvatske nacionalne i političke borbe. U istom izvješću istaknuto je kako vlast u Jugoslaviji čini sve da uništi svaki izraz hrvatskog nacionalnog života te da je svako hrvatsko političko djelovanje zabranjeno kao neprijateljsko, a da se sama upotreba hrvatskog imena smatrala suprotnom „novoj socijalističkoj stvarnosti". („Izvještaj Hrvatske Seljačke Stranke", 1956). Navedeno izvješće izneseno je na Petom kongresu MSU-a, održanom u Parizu koncem listopada 1956., na kojem Maček nije sudjelovao jer on inače zbog zdravstvenih razloga nije putovao van SAD-a. Na kongresu je Mačeka i HSS predstavljao glavni tajnik HSS-a Juraj Krnjević, koji je uz Mačeka i supotpisao izvješće. Stoga je vrlo vjerojatno da je, za razliku od standardnih Mačekovih izvješća, jači hrvatski nacionalni naboj u izvješću na kongresu u Parizu rezultat Krnjevićeve intervencije.[14] U izvješću je prvi put spomenuto i radništvo koje je također, prema Mačeku i Krnjeviću, trpjelo u Jugoslaviji te je spomenuta i suradnja seljaštva i radništva.[15] Prema izvješću su bijeda i siromaštvo vladali i u hrvatskim gradovima, što je dovelo do razočaranja radnika Titovim režimom pa je sukladno tome bila niska i ekonomska proizvodnja, a Jugoslavija je ovisila o stranoj pomoći („Izvještaj Hrvatske Seljačke Stranke", 1956).

[14] Krnjević je, za razliku od Mačeka, bio radikalniji i beskompromisniji u pristupu rješavanja hrvatskog pitanja te mu je cilj bilo stvaranje neovisne Hrvatske van jugoslavenskog okvira, dok je Maček bio umjereniji po tom pitanju i skloniji rješenju ravnopravne Hrvatske u jugoslavenskom okviru. Opširnije vidi: Tepeš, 2018.

[15] Spominjanje radništva i suradnje radništva i seljaštva na kongresu MSU-a također je vrlo vjerojatno rezultat Krnjevićevog sukreiranja izvješća. Krnjević je bio jedan od osnivača HSS-ovih radničkih organizacija u emigraciji koje su bile osnovane pod nazivom Federacija slobodnih hrvatskih radnika u listopadu 1953. u Belgiji, a koja je 1961. promijenila naziv u Hrvatski radnički savez. Organizacija je utemeljena po uzoru na predratni Hrvatski radnički savez. Opširnije vidi: Tepeš, 2018, str. 222 – 228.

Potrebno je navesti kako je Maček u svojim memoarima, čije je pisanje završio 1956./57., naveo slične kritike na račun odnosa Zapada i Jugoslavije, kao što je to činio i u svojim javnim istupima u MSU-u. U svojim memoarima je kritizirao zapadne zemlje da još uvijek nisu shvaćale važnost seljačkih stranaka iz istočne Europe u borbi protiv komunizma te da nisu shvaćale činjenicu da jedino seljačke stranke mogu stabilizirati prostor istočne Europe između Baltika te Crnog i Jadranskog mora (Maček, 1992, str. 188). Maček je u memoarima kritizirao i zapadnu pomoć Titu te zapadne eksperimente s tzv. nacionalnim komunizmom, o čemu je napisao da Zapad ne shvaća da je komunizam jedan i jedinstven bez obzira pod kojom se firmom, ovisno o prilikama, prikazivao te je kritizirao da Zapad ne shvaća koliko se štete nanosi seljaštvu kada se moralno i materijalno pomaže njegove „komunističke tlačitelje". (Maček, 1992, str. 188).

ZAKLJUČAK

Iako je Maček svoje aktivnosti u MSU-u i drugim organizacijama emigranata iz srednje i istočne Europe posvetio pokušavajući utjecati na rušenje komunističkih režima u zemljama srednje i istočne Europe, a poglavito na rušenje jugoslavenskog režima, povijest je pokazala da to za svoga života nije uspio, tako da njegovi nastupi nisu za posljedicu imali destabilizaciju režima u Jugoslaviji i utjecaj na ljude u domovini. Pogotovo nakon 1948., odnosno izbijanja sukoba na relaciji Tito – Staljin i približavanja Zapadnih zemalja Jugoslaviji, nakon čega je Maček shvatio da se nalazi u nepovoljnom političkom položaju pa je uporno iznosio argumente kojima je neuspješno pokušavao zapadne zemlje okrenuti protiv Tita i jugoslavenskog režima. Maček je uporno jugoslavenski režim izjednačavao sa sovjetskim komunističkim režimom unatoč činjenici što je došlo do sukoba između vodstava tih dviju država. Maček je najjaču snagu za suzbijanje komunizma u srednjoj i istočnoj Europi vidio u seljačkim masama s tog prostora, iako svjestan jačanja brojnosti radništva i njegove uloge u političkom i društvenom životu. Dio Mačekovih aktivnosti i istupa u organizacijama emigranata iz istočne i srednje Europe popratio je i američki tisak, što je ujedno bio i jedini Mačekov kanal za iznošenje svojih političkih stavova pred međunarodnu javnost, dok je hrvatska iseljenička javnost o Mačekovoj djelatnosti u međunarodnim emigrantskim organizacijama vrlo detaljno bila izvještavana putem lista *Hrvatski glas*, koji je bio vrlo čitano glasilo kanadskih organizacija HSS-a.

Literatura

Knjige:

1. Bekić, D. (1988). *Jugoslavija u hladnom ratu*. Zagreb: Globus.
2. Boban, Lj. (1974a). *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928.-1941.* Sv. 1. Zagreb: Liber.
3. Boban, Lj. (1974b). *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928.-1941.* Sv. 2. Zagreb: Liber.
4. Jelić-Butić, F. (1983). *Hrvatska seljačka stranka*. Zagreb: Globus.
5. Kušan, J. (2000). *Bitka za Novu Hrvatsku*. Rijeka: Otokar Keršovani.
6. Maček, A. i Škrabe, N. (1999). *Maček izbliza*. Zagreb: Disput.
7. Maček, V. (1992). *Memoari*. Zagreb: Hrvatska seljačka stranka.
8. Prpić Gamiršek, N. (2004). *Dr. Juraj Krnjević – Tri emigracije: razgovori – pisma - prilozi*. Zagreb: Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti Neda Prpić-Gamiršek.
9. Radelić, Z. (1996). *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
10. Raić, V. (1955). *Hrvatska ili Jugoslavija? Gledište dra. V. Mačeka*. Buenos Aires: vlastita naklada.

Članci u časopisima:

1. Aldrich, R. J. (1997). OSS, CIA and European Unity: The American Committee on United Europe, 1948. – 60. *Diplomacy and Statecraft, 8*(1), 184 – 227. https://doi.org/10.1080/09592299708406035
2. Boban, B. (2007). Vladko Maček u emigraciji – od izlaska iz zemlje do odlaska u SAD. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, *39*(1), 243 – 258. (https://hrcak.srce.hr/49086)
3. Indraszczyk, A. (2013). The Cooperation of Peasant Parties from Central and Eastern Europe in Exile after 1945. U A. Mazurkiewicz (Ur.), *East Central Europe in Exile.* Volume 2. *Transatlantic Identities* (str. 193 – 225). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
4. Kadar Lynn, K. (2013). At War While at Peace: United States Cold War Policy and the National Committee for a Free Europe, Inc. U K. Kadar Lynn (Ur.), *The Inauguration of Organized Political Warfare: Cold War Organizations sponsored by the National Committee for a Free Europe/Free Europe Committee* (str. 7 – 70). Saint Helena, CA.: Helena History Press, LLC.
5. Milošević, S. (2012). Emigrantska pisma Vladka Mačeka knezu Pavlu Karađorđeviću (1946. – 1952.). *Časopis za suvremenu povijest, 44*(2), 299 – 322. (https://hrcak.srce.hr/90329)
6. Pešelj, B. (1970). S predsjednikom Mačkom u emigraciju. *Hrvatska revija, 20*(4), 757 – 811.
7. Schmidt, A. (2002). Hrvatska i zapadni saveznici. *Časopis za suvremenu povijest, 34*(1), 71 – 90. (https://hrcak.srce.hr/161937)
8. Schmidt, A. (2005). Vladko Maček i Hrvatska seljačka stranka: Prizori iz izbjeglištva. *Časopis za suvremenu povijest, 37*(3), 407 – 422. (https://hrcak.srce.hr/570)

Doktorske disertacije:

1. Tepeš, I. (2018). *Političko djelovanje Hrvatske seljačke stranke u emigraciji od 1945. do 1990. godine.* (Neobjavljena doktorska disertacija). Hrvatski studiji, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

Članci u novinama:

1. An Address by Dr. V. Macek. (1954., 18. listopada). *Hrvatski glas*, str. 1.
2. Croat Leader in Exile Scores West`s Aid to Belgrade at Peasant Union Parley. (1950., 23. svibnja). *Hrvatski glas*, str. 1.
3. Deklaracija predstavnika seljačkih stranaka jugoistočne Europe. (1947., listopad-studeni). *Glas Sv. Antuna,* str. 3.
4. Dr. Matchek Speaks at Common Cause Meeting. (1949., 17. svibnja). *Hrvatski glas*, str. 1.
5. Izvještaj Hrvatske Seljačke Stranke. (1956., 19. studenog). *Hrvatski glas*, str. 1.
6. Konferencija predstavnika seljačkih pokreta. (1948., 8. lipnja). *Hrvatski glas*, str. 1.
7. Kongres Međunarodne Seljačke Unije. (1959., 15. lipnja). *Hrvatski glas,* str. 1.
8. Maček, V. (1950., 19. prosinca). Betlehemska zvijezda. *Hrvatski glas*, str. 1.
9. Odbor Srednje i Istočne Europe. (1951., 8. svibnja). *Hrvatski glas*, str. 4.
10. The Report of the Croatian Peasant Party. (1952., 19. svibnja). *Hrvatski glas,* str. 1.
11. Tito-Stalin Split Held mere Tactic; Croat Leader in Exile Scores West`s Aid to Belgrade at Peasant Union Parley. (1950, 9. svibnja). *The New York Times*, str. 8.
12. Treći kongres Međunarodne seljačke unije. (1952., 12. svibnja). *Hrvatski glas*, str. 1.
13. Važna izjava predsjednika dr. V. Mačeka. (1950., 17. siječnja). *Hrvatski glas*, str. 1.
14. Velika djelatnost Seljačke Internac. u Ujed. Narodima. (1947., 14. listopada). *Hrvatski glas*, str. 1 - 3.

Neobjavljeni izvori:

1. SDS RSUP SRH. (1948-1951). *SDS 1*, microfiche 301839-1, Maček Vladimir. Hrvatski državni arhiv (HR-HDA-1561).

VLADKO MAČEK'S ATTITUDE IN RELATION TO THE CROATIAN QUESTION AND YUGOSLAVIA'S INSIDE ACTIVITIES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE EMIGRANTS ORGANIZATIONS FROM 1947. TO 1964.

ABSTRACT

The work on the basis of the writing of the HSS emigrant newspaper, published and unpublished Maček's written correspondence and documents of the Yugoslav secret service, presented Maček's views in relation to Yugoslavia and solving Croatian issues through activities in political emigrants from Central and Eastern Europe, whose countries found under Soviet and Communist influence. Although Maček enjoyed a certain appreciation by the official US administration, however, after 1948., and the conflict between Tito and Stalin, Maček came in an unequal position in relation to political emigrants from other countries under the Soviet influence, given that the US and Western countries have since supported Tito and the Yugoslav government in the context of confrontation with USSR during the Cold War. Accordingly, in his public appearances, Maček sought to discredit Tito's regime in Yugoslavia by equating it with the worst form of communist regime of the Soviet type. At the same time, Maček also criticized the Western Democratic States led by the United States for their political, economic and military assistance to such a Yugoslav government. Aware of the US policy of maintaining the integrity of Yugoslavia, Maček is primarily the solution of the Croatian question seen in equal Croatia within Yugoslavia, and considering the policies and goals of the International Peasant Union and other emigrant organizations in which he participated, Maček was inclined to incorporate Croatia into the Central European Federation on the area bordered by the Baltic, Jadran and the Black Sea. Maček's public performances and political action at the time of his life did not result in the change of US and Western powers towards Yugoslavia as he wished.

Key words: *Vladko Maček, Croatia, Yugoslavia, Cold War, Anticommunism*

Stručni rad

Jakov Žižić
Hrvatsko katoličko sveučilište
jakovzizic@gmail.com

RADOMIRO TOMIC ROMERO

SAŽETAK

Rad se bavi političkim profilom Radomira Tomica Romera (1914. – 1992.), jednog od najistaknutijih čileanskih političara hrvatskog porijekla. Donosi se pregled njegova političkog puta i izbornih rezultata u kontekstu političkog identiteta i djelovanja Demokršćanske stranke Čilea i njezine preteče Nacionalne falange. U radu se razmatra i njegov stav prema komunističkoj Jugoslaviji i borbi za hrvatsku nezavisnost početkom 90-ih godina. Ključne riječi: Radomiro Tomic Romero, Demokršćanska stranka Čilea, hrvatsko iseljeništvo u Čileu, socijalno kršćanstvo.

Ključne riječi: *Radomiro Tomic Romero, Demokršćanska stranka Čilea, hrvatsko iseljeništvo u Čileu, socijalno kršćanstvo*

Među zemljama u kojima postoje hrvatske iseljeničke zajednice Čile se izdvaja po prisutnosti i utjecaju potomaka hrvatskih iseljenika u političkom životu. Među većim brojem čileanskih zastupnika, senatora, stranačkih čelnika i predsjedničkih kandidata hrvatskog porijekla posebno se izdvaja Radomiro Tomic Romero, zastupnik, senator i predsjednički kandidat Demokršćanske stranke na izborima 1970. Radomiro Tomic Romero rođen je 7. svibnja 1914. u gradu Calami u regiji Antofagasta na sjeveru Čilea. Njegov otac Stjepan Tomić Dvornik rođen je u Splitu 1878., a u Čile se doselio 1900. (Zlatar Montan, 2002: 364). Stariji brat Radomira Tomica, Esteban Tomic Romero, bio je gradonačelnik Calame od 1956. do 1959. kao član centrističke Radikalne stranke.

SOCIJALNO KRŠĆANSTVO

Radomiro Tomic diplomirao je pravo na Pontifikalnom katoličkom sveučilištu u Santiagu gdje je jedno vrijeme bio predsjednik studentskog udruženja. Zajedno sa skupinom mlađih članova Konzervativne stranke 1935. osnovao je Nacionalnu falangu koja je nastojala uključiti mlade katolike u politiku i proširiti ideale papinskih socijalnih enciklika *Rerum Novarum* (1891.) i *Quadragessimo Ano* (1931.) (Grayson, 1969: 149). Nacionalna falanga odvojila se od Konzervativne stranke i postala zasebna stranka 1938. nakon što su odbili podržati predsjedničkog kandidata Liberalne stranke kojeg su smatrali suviše desnim. Odluka o odvajanju od Konzervativne stranke nije naišla na razumijevanje crkvene hijerarhije koja je bila čvrsto povezana s tom strankom,

[1] Za obuhvatan pregled čileanskih političara hrvatskog porijekla (do 90-ih godina prošlog stoljeća) v. Mataić Pavičić, 1998.

no članovi Nacionalne falange ostali su privrženi katolici koji su svoj program vidjeli kao prikladniji način ostvarivanja katoličkog učenja (Valenzuela, 1995: 36).

Na parlamentarnim izborima 1941. izabrana su trojica zastupnika iz Nacionalne falange, među kojima i Radomiro Tomic koji je i na izborima 1945. osvojio zastupnički mandat. Nova stranka nije ostvarivala značajnije izborne rezultate i sve do sredine 50-ih godina prošlog stoljeća dobivala je oko 3 % glasova na nacionalnoj razini (Valenzuela, 1995: 36). Tomic je u međuvremenu u dva navrata bio predsjednik Nacionalne falange, od 1946. do 1947. i od 1952. do 1953. Godine 1950. izabran je na upražnjeno senatorsko mjesto poznatog književnika Pabla Nerude kojemu je mandat bio oduzet zbog pripadnosti zabranjenoj Komunističkoj stranci Čilea. Godine 1957. Nacionalna falanga ujedinila se se s Konzervativnom kršćansko-socijalnom strankom u Demokršćansku stranku. Nova stranka spajala je katoličko nadahnuće s reformističkim i progresivnim pogledom na socijalno pitanje, što je bio ideološki profil usklađen sa socijalnim naukom Katoličke crkve. U pogledu ekonomskih i razvojnih pitanja Demokršćanska stranka oslanjala se na ideologiju razvoja koja je naglašavala aktivnu ulogu države u promicanju industrijalizacije. Objedinjujući to dvoje, Demokršćanska stranka istaknula je novu, kršćanstvom nadahnutu viziju rješavanja dubokog socijalnog sukoba u Čileu (Luna i dr., 2013: 920). Premda je nadahnuće izvodila iz kršćanskih (naročito katoličkih) doktrina i mislilaca, Demokršćanska stranka odbijala se identificirati kao katolička stranka i izričito se određivala kao nekonfesionalna (Valenzuela, 1995: 49).

U razdoblju od 1961. do 1965. Demokršćanska stranka povećala je biračku podršku s 15,9 na 56,1 %, članstvo je naraslo s nekoliko tisuća na preko 50.000 (82.000 u 1969.), a broj zastupnika u parlamentu povećao se s 23 na 82 (Grayson, 1969: 150). Na predsjedničkim izborima 1964. pobijedio je vođa Demokršćanske stranke Eduardo Frei Montalvo. Kao osnivač i član Demokršćanske stranke, Radomiro Tomic 1961. je po drugi put izabran za senatora u čileanskom parlamentu. Senatorsku službu obavljao je do 1965. kada ga je vlada predsjednika Frei imenovala za veleposlanika Čilea u SAD-u. Diplomatsku službu prekinuo je 1968. kako bi se kandidirao na predsjedničkim izborima u Čileu 1970.

PROTUKANDIDAT SALVADORU ALLENDEU

Premda je predsjednik Frei postigao određene uspjehe na ekonomskom i socijalnom planu, njegova vladavina ostvarila je tek manji dio obećanja i pridonijela je općem nezadovoljstvu i polarizaciji u zemlji (Luna i dr., 2013: 922). U pretkampanji za predsjedničke izbore Tomic se otvoreno izjašnjavao puno lijevijim u socioekonomskom pogledu u odnosu na stranačkog kolegu i predsjednika države Frei. Tomic je među ostalim iskazao svoje simpatije prema nekapitalističkom putu razvoja te istaknuo kako je nemoguće biti kršćanin i kapitalist (Grayson, 1969: 165). Kao predsjednički kandidat Demokršćanske stranke Tomic je zagovarao potpunu nacionalizaciju iznimno važne industrije bakra. U deklasificiranom izvještaju CIA-e o kandidatima i njihovim programima na čileanskim predsjedničkim izborima 1970. navodi se da je tendencija Tomiceva predsjedničkog programa „socijalistička i etatistička, sa snažnim osloncem na demokršćanske 'komunitarističke' ideje". Izvještaj ističe da su neke Tomiceve ekonomske i socijalne ideje „nedvojbeno rezultat određenog siromaštva u kojem je proveo svoje mladenačke godine". Zapaža se da je njegov otac jugoslavenski imigrant „što vjerojatno objašnjava Tomicevo divljenje prema Titu i jugoslavenskom sustavu" (CIA, 1970: 11). Na predsjedničkim izborima Tomic je osvojio treće mjesto s osvojenih 28,11 %, iza kandidata udružene ljevice Salvadora Allendea koji je osvojio 36,61 % i kandidata desnice Jorgea Alessandria koji je osvojio 35,27 % glasova. S obzirom na to da nijedan od kandidata nije dobio apsolutnu većinu glasova, predsjednika su apsolutnom većinom trebali izabrati članovi obaju domova čileanskog parlamenta birajući između dvojice kandidata s najvećim brojem glasova. Odmah nakon izbora Tomic je dao podršku Allendeu, a Demokršćanska

stranka je nakon dobivenih jamstava Allendea o poštivanju građanskih i političkih sloboda podržala njegov izbor za predsjednika u parlamentu (Angell, 1970).

Demokršćanska stranka uskoro se razišla s Allendeom i udružila s desnicom u opoziciji njegovoj vladavini. Nakon poraza na predsjedničkim izborima 1970. Tomic se više nije kandidirao na izborima u Čileu. Demokršćanska stranka podržala je vojni udar kojim je 1973. svrgnut predsjednik Allende smatrajući to neizbježnim odgovorom na politike koje je provodila njegova vlast (Luna i dr., 2013: 921).[2] U razdoblju vojne diktature u Čileu (1973. – 1990.) Tomic je jedno vrijeme živio u Švicarskoj. Nakon obnove demokracije 1990. vlada demokršćanskog predsjednika Patricia Aylwina imenovala je Tomica veleposlanikom Čilea pri Ujedinjenim narodima u Ženevi. Radomiro Tomic preminuo je 3. siječnja 1992. u Santiagu.

REZERVE PREMA SAMOSTALNOSTI HRVATSKE?

Radomiro Tomic u tri navrata je posjetio komunističku Jugoslaviju i domovinu svog oca –Hrvatsku. Godine 1971. primio ga je i jugoslavenski vođa Josip Broz Tito. Tomic je iskazivao simpatije prema radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji za koji je u intervjuu 1972. kazao da je toj zemlji omogućio postizanje najviše prosječne stope rasta u svijetu tijekom jedanaest uzastopnih godina. Također je istaknuo da je samoupravni sustav omogućio značajnu demokratizaciju nacionalnog života u Jugoslaviji, čime je nestalo terora kao instrumenta vladavine (Harnecker i Caynuela, 2020). Prisjećajući se borbe za pridobivanje čileanske podrške hrvatskoj državnosti, posljednji jugoslavenski i prvi hrvatski veleposlanik u Čileu Frane Krnić navodi da je Tomic bio posebno sumnjičav prema hrvatskoj nezavisnosti. Krnić ističe kako je Tomic, prvenstveno zbog ideoloških razloga, podosta sumnjao „da će se nova Hrvatska, koja se pred našim očima stvarala u vrlo neizvjesnim političkim uvjetima, usmjeriti putem demokracije" (Krnić, 2012: 18). Tomic je u tim sumnjama bio prilično usamljen jer je većina čileanskih političara hrvatskog porijekla podržala samostalnost Hrvatske i djelatno radila na čileanskom priznanju hrvatske države.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Radomiro Tomic bio je istaknuta figura čileanske politike od kraja 40-ih do početka 70-ih godina 20. stoljeća. Bio je član obaju domova čileanskog parlamenta, predsjednik Nacionalne falange (preteče Demokršćanske stranke) i predsjednički kandidat te stranke na izborima 1970. Tomic je imao nezaobilaznu ulogu u pozicioniranju Demokršćanske stranke kao socioekonomski lijeve stranke katoličkog identiteta u njezinoj „progresivnoj" fazi djelovanja od 1957. do 1970. (Luna i dr., 2013: 928). Sin iseljenika iz Splita, Tomic pripada širokom krugu potomaka hrvatskih iseljenika u Čileu koji su došli do najviših političkih položaja u toj državi – izuzev položaja predsjednika države koji je ostao nedostižan i Radomiru Tomicu.

[2] Nakon početne podrške vojnom udaru, Demokršćanska stranka promijenila je stav i već početkom 80-ih godina prošlog stoljeća preuzela važnu ulogu u opoziciji vojnoj diktaturi (Luna i dr., 2013: 921).

Literatura

1. Angell, Alan (1970) Chile: From Christian Democracy to Marxism?. *The World Today 26*(11): 488-496.
2. CIA (Central Intelligence Agency) (1970) *Intelligence Memorandum. Chile's Elections – the Candidates and their Programs*. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00875R001100090034-0.pdf Pristupljeno 14. travnja 2020.
3. Grayson, George W., Jr. (1969). Chile's Christian Democratic Party: Power, Factions, and Ideology. *The Review of Politics 31*(2): 147-171.
4. Harnecker, Marta i Cayuela, Jose (2020) Radomiro Tomic en 1972: "Si hubiera ganado tendría similares dificultades". *Interferencia.cl* 16. veljače. https://interferencia.cl/articulos/radomiro-tomic-en-1972-si-hubiera-ganado-tendria-similares-dificultades Pristupljeno 14. travnja 2020.
5. Krnić, Frane (2012) S Domljanom u Čile stigla pozitivna slika o Hrvatskoj. *Spektar Slobodna Dalmacija.* 28. siječnja: 18.
6. Luna, Juan Pablo i dr. (2013) Religious Parties in Chile: The Christian Democratic Party and the Independent Democratic Union. *Democratization 20*(5): 917-938.
7. Mataić Pavičić, Dane (1998) *Hrvati u Čileu: životopisi*. Zagreb: Vlastita naklada.
8. Valenzuela, J. Samuel (1995) The origins and transformations of the Chilean party system. *Estudios Públicos* 58: 1-66.
9. Zlatar Montan, Vjera (2002) *Immigracion Croata en Antofagasta.* Antofagasta: Hrvatski dom.

RADOMIRO TOMIC ROMERO

ABSTRACT

The article presents political profile of Radomiro Tomic Romero (1914-1992), one of the most prominent Chilean politicians of Croatian descent. It gives an overview of his political path and election results in the context of political identity and actions of Christian Democratic Party of Chile and its antecedent National Falange. The article also discusses his attitude towards communist Yugoslavia and the struggle for Croatian independence in the early 1990s.

Key words: *Radomiro Tomic Romero, Chilean Democratic Party, Croatian Emigration to Chile, Social Christianity*

Paula Gadze
Universidad de Buenos Aires
paulagadze@gmail.com

HRVATSKA KULTURA NA ŠPANJOLSKOM: ANALIZA TRIJU RADIJSKIH PROGRAMA HRVATSKE ZAJEDNICE U ARGENTINI

SAŽETAK

Prema procjenama Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske danas u Argentini živi oko 250.000 Argentinaca hrvatskog podrijetla. Doseljavanje u ovu zemlju počelo je na kraju XIX stoljeća. Većina hrvatskih imigranata u te krajeve – i nadalje njihovi potomci – očuvali su hrvatsku kulturu i identitet te su bili u kontaktu s Domovinom. Usprkos nepovoljnim uvjetima, kao što je udaljenost ili poteškoće u očuvanju materinskog jezika, našli su različite načine njegovanja hrvatske tradicije. Jedan od tih načina su mediji (časopisi, novine i radioemisije) koji su od osnutka do danas izdavani, odnosno emitirani, na španjolskom jeziku. Kroz ovaj rad propitat će se uloga radijskih programa („Croacia en mi corazón", „Croacias totales" i „Bar croata"), točnije koliko su oni bitni za održavanje i prenošenje hrvatskog etničkog i kulturnog identiteta na Hrvate u Buenos Airesu i Rosariju. Također, analizirat će se utjecaj novih tehnologija na navedene medije, posebno interneta i novih mogućnosti koje oni pružaju te načina komunikacije koji se putem interneta razvijaju.

Ključne riječi: *Hrvati u Argentini, iseljeništvo, mediji, hrvatski identitet, virtualne zajednice*

UVOD

Cilj je ovog rada analizirati tri radijska programa o Hrvatskoj koji se emitiraju u Buenos Airesu i Rosariju. Imamo namjeru istražiti ulogu komunikacijskih medija i njihovu važnost u oblikovanju hrvatskog etničkog i kulturnog identiteta, a osobitost ovih programa je to što se od samih početaka emitiraju na španjolskom jeziku. Izvori informacija za ovaj rad su radijski programi „Croacia en mi corazón" (Hrvatska u mom srcu), „Bar croata" (Hrvatski bar) i „Croacias totales" (Sve o Hrvatskoj). Svaki od tih medija analizira se od njegova osnivanja do sadašnjeg trenutka. Informacije za izradu ovog rada prikupljene su analizom mrežnih stranica, preko polustrukturiranih intervjua s urednicima i spikerima medija i slušanjem radijskih emisija. K tomu, s obzirom na svoju vlastitu obiteljsku povijest emigracije i na činjenicu da često pratim spomenute medije, koristim i autoetnografsku metodu. Rad ima tri dijela: u prvome dajemo mali povijesni pregled hrvatskih komunikacijskih medija u Argentini, zatim slijedi detaljni opis svakog medija i komparativna analiza, te na kraju dolazi zaključak u kojem se analizira utjecaj medija i novih tehnologija na oblikovanje identiteta.

HRVATSKO DOSELJAVANJE U ARGENTINU. POČETAK PRVIH MEDIJA

Argentina je zemlja koja je, među državama Latinske Amerike, u raznim migracijskim valovima primila najveći broj Hrvata. Prve migracije u spomenutu zemlju počele su krajem XIX. stoljeća i povećavale su se u razdoblju do pred Prvi svjetski rat. Procjenjuje se da je do početka Drugog svjetskog rata u zemlju stiglo između

100.000 i 150.000 hrvatskih useljenika, a da ih je između 1946. i 1951. došlo još oko 20.000 (Rajković Iveta i Gadze 2015). Prema današnjim službenim podacima Državnog ureda za Hrvate izvan Hrvatske, u Argentini živi približno 250.000 Hrvata i njihovih potomaka. Sudbina imigranata je složena, zanimljiva, tužna, nesigurna, obeshrabrujuća, nostalgična. Doseljenici su se u novim sredinama susreli s novim svijetom, u procesu prilagodbe promijenili su svoja zvanja i imena, naučili su novi jezik i novu kulturu. Zato i nije iznenađujuće primijetiti da ih je obuzimala nostalgija i da su težili tomu da žive grupirani u zajednici. Baš tako su, unatoč prilagodbi i integraciji, uspjeli sačuvati kulturni identitet podrijetla (Cohen prema Grbić Jakopović 2014).

Hrvatski iseljenici započeli su nov život u Argentini, prije svega u Buenos Airesu, Santa Feu, Córdobi, Chacu, Rio Negru i Patagoniji. Mnogi od tih doseljenika boravili su u istim gradskim četvrtima i radili su zajedno, što znači da su se stalno nalazili u hrvatskom etničkom okružju. U nekim četvrtima organizirale su se zajednice, u drugima još i hrvatske škole i crkve (Rajković Iveta i Gadze 2015). S antropološkog gledišta možemo shvatiti „zajednicu" kao skupinu osoba koje dijele istu povijest, jezik, običaje, vrijednosti, interese, političke institucije, simbole i sjećanja. Skupina je u (relativno) stalnoj interakciji s članovima, a ono što im je zajedničko je ono što ih razlikuje od drugih skupina osoba. Članovi etničke zajednice temelje svoj identitet na pripadnosti pa stoga zajednice dobivaju značajno mjesto i ulogu u procesu oblikovanja identiteta. Dakako, struktura i kulturni sadržaj ne određuju postojanje zajednice ni njezin identitet; članovi iste zajednice pripisuju razna značenja i nalaze referentne točke za vlastiti identitet[1]. Ovime želimo reći da ne postoji kulturni identitet koji se da definirati jednom za svagda; ono što nas je zaintrigiralo u analizi komunikacijskih medija, a posebno radija, je to kako se oblikovalo i izgrađivalo pripisivanje raznih značenja hrvatskom etničkom i kulturnom identitetu na španjolskom jeziku.

S ciljem da obavještavaju, da propagiraju promjene u dalekoj Hrvatskoj i da grupiraju doseljenike na novom teritoriju, komunikacijski mediji koji su se prvi pojavili u Argentini bili su u formi tiskanih publikacija. Prije Prvog svjetskog rata među hrvatskim useljenicima u Latinskoj Americi bilo je vrlo malo intelektualaca i mnogo je bilo nepismenih, a to je otežavalo izdavanje novina. Svejedno, unatoč nepovoljnim uvjetima, do 1914. u Argentini je cirkuliralo 14 dnevnih novina (Antić, 2001; Šprljan 2011). Buenos Aires je oduvijek predstavljao ulazna vrata u Argentinu, zbog čega su se većina hrvatskih iseljenika nastanila u ovom gradu. I grad Rosario je kao društveno i ekonomsko središte pokrajine Santa Fe privukao znatan broj Hrvata. U oba grada su se Hrvati držali zajedno, osnivali su udruge građana i objavljivali su dnevne novine.

Prvi spomen Hrvata u tisku nalazi se u novinama *La Patria Italiana* koja se izdavala u Buenos Airesu, u kojoj su hrvatski iseljenici imali svoju kolumnu nazvanu *Per gli Slavi* (Za Slavene). Dana 24. kolovoza 1879. objavljena je pjesma *Noć* Rikarda Jorgovanovića. Prve novine hrvatskih iseljenika zvale su se *Narodni glas* i izlazile su u Buenos Airesu početkom 80-ih godina 19. stoljeća. U ožujku 1883. izlazi prvi broj, od njih sveukupno osam, publikacije zvane *Iskra Slavjanske slobode*. Godine 1891. izdaje se, isto u Buenos Airesu, nekoliko brojeva časopisa *Slavjanski glas*. Druge publikacije bile su *Slavenska Misao, Sloboda* i „Almanaque Croata de la Emigración" (Hrvatski iseljenički almanah), publikacija od 400 stranica iz godine 1910. Tijekom 1918. i 1919. izlazi časopis *Jadran* i od 1931. do 1941. publikacija *Hrvatski Domobran* promiče ideje neovisnosti u biltenima.

I u Rosariju su se s dolaskom prvih doseljenika pojavile neke publikacije. Između 1908. i 1911. objavljivao se list *Materinska riječ*, bio je to medij „Društva jugoslavenskih imigranata za materinsku riječ". U istoj epohi je počela cirkulirati publikacija Z*ajednica* Ivana Radeljaka, koji je namjeravao napraviti novine za Hrvate Južne Amerike, a prestala se objavljivati zbog početka Prvog svjetskog rata 1914[2].

[1] U izvorniku na hrvatskom jeziku. Cohen prema Grbić Jakopović 2014: 50 - 51.

[2] Za više informacija vidi: Antić 2001: 228-231

Nakon Drugog svjetskog rata stigli su mnogi intelektualci koji su emigrirali zbog jugoslavenskog režima zbog čega se znatno povećava broj publikacija. Buenos Aires se pretvorio u izdavačko i informacijsko središte, ne samo za Hrvate u Argentini nego i u cijeloj Latinskoj Americi. Procjenjuje se da su cirkulirale 52 publikacije na hrvatskom i 10 na španjolskom jeziku. Dvije najistaknutije su bile: *Hrvatska revija* – tromjesečni časopis utemeljen 1951., koji je okupljao niz intelektualaca iz cijelog svijeta – i *Studia Croatica* – časopis utemeljen 1960., najveća publikacija u svijetu posvećena hrvatskoj tematici na španjolskom jeziku (Antić 2011).

RADIJSKI PROGRAMI HRVATSKE ZAJEDNICE U ARGENTINI

„Croacia en mi corazón" (Hrvatska u mom srcu)

Radijski program „Croacia en mi corazón" po prvi put je emitiran 9. rujna 1990. Sadašnji voditelj ispričao nam je da je program nastao po ideji svećenika hrvatske crkve koji je prihvatio poziv od biskupa da zauzme radijski prostor nedjeljom ujutro na radiopostaji mjesta San Justo. Početna zamisao programa bila je da širi novosti o Hrvatskoj, njezinim turističkim zonama, o kulturi, glazbi i običajima. Dakako, političke okolnosti tog vremena, koje je prethodilo neovisnosti, uvjetovale su strukturu i projekciju programa. Nije bilo nimalo lako u tim vremenima izvješćivati slušatelje o onom što se događalo u Hrvatskoj. „Croacia en mi corazón" emitira se već godinama svake subote od 13 do 15 sati, na radiopostaji AM 660, radijska frekvencija San Justa, a koja se može slušati preko interneta na: www.am660.com.ar

U programu se obrađuju razne teme od interesa za Hrvatsku, njezinu dijasporu i hrvatsku zajednicu u Argentini. Teme o kulturi, turizmu, povijesti i običajima izmjenjuju se s pjesmama iz različitih dijelova Hrvatske. Hrvatskim aktualnostima bavi se tjedni pregled vijesti, koji već deset godina priprema, emitira i odašilje program „La voz de Croacia" (*Glas Hrvatske*). Društveni segment zauzima važno mjesto jer tu se, osim što se donose informacije o planu aktivnosti relevantnih za hrvatsku zajednicu (događanja, akcije, svečanosti), još i emitiraju čestitke osobama iz zajednice koje slave rođendane u dotičnom tjednu, kao i druge obavijesti društvenog značaja kao što su krštenja, vjenčanja i smrti.

Tematika programa mijenjala se kroz zadnjih 28 godina. U početku se uvijek računalo s prisutnošću nekog franjevca u emisiji, čitalo se dnevno evanđelje i mala meditacija. Voditelj nam priča da su se teme odabirale u skladu s događajima političke, društvene i ekonomske naravi, koji su se zbivali u Hrvatskoj, kao i s aktivnostima hrvatske zajednice u Argentini. Nerijetko program obuhvaća intervjue uživo s istaknutim osobama hrvatskog kolektiviteta u Argentini ili s nekim tko je došao u posjet iz Hrvatske.

„Croacia en mi corazón" sluša se u gradu Buenos Airesu i okolici i ima dobar signal. Dakako da prijenos preko interneta umnogostručuje slušanost, i to ne samo na drugim mjestima u Argentini nego i u drugim zemljama Latinske Amerike i zemljama poput SAD-a, Kanade, Australije, Južne Afrike i Hrvatske. Slušatelji se mogu javiti telefonski i pozdraviti prijatelje, predložiti teme za obradu, naručiti pjesme. To mogu napraviti i preko stranice na društvenoj mreži Facebook. Na profilu radija na ovoj društvenoj mreži voditelj programa pozdravlja slušateljstvo na početku emisije. Nadalje, tijekom emitiranja programa ili kroz tjedan na istoj stranici dijele se poveznice na vijesti i događaje vezane za hrvatski kolektivitet i za sve publikacije UACRA-e (*Unión de Asociaciones Croatas de la República Argentina*, Unija hrvatskih udruga u Republici Argentini).

Jednom ili dvaput godišnje program organizira zajednički ručak u hrvatskom centru u četvrti San Justa i ovaj prostor susreta između onih koji stvaraju program i slušatelja je još jedna motivacija za buduće sudjelovanje i suradnju obiju strana. Uoči 28. obljetnice programa planovi za budućnost sastoje se u tom da se i dalje potomcima Hrvata i prijateljima zajednice prenose obavijesti o Hrvatskoj.

„Croacias totales" (Sve o Hrvatskoj)

„Croacias totales" je radijski program koji se prenosi ponedjeljkom od 19 do 21 h na FM Signos, a može se slušati i preko interneta. Program se emitira od prosinca 2010., a počeo je slučajno kad je jedna od sadašnjih voditeljica bila na radijskoj postaji na programu svoje prijateljice gdje je promovirala božićno slavlje koje je organizirao Hrvatski Caritas. Tada se oduševila svijetom radija koji je upoznala i pozvala je dvije prijateljice koje su prihvatile poziv i oživotvorile ovaj program s ciljem da i dalje budu u službi Hrvatske iz novog prostora, a kasnije im se pridružio još jedan član. Četvero voditelja potomci su migranata rođenih u Argentini. Program „Croacias totales" emitira se na španjolskom i obrađuje teme vezane za Hrvatsku: vijesti o aktualnostima, turizmu, tradiciji, glazbi, gastronomiji i povijesti. Izvori informacije za ove teme su već spomenuta emisija *Glas Hrvatske* i razni hrvatski dnevnici koji se čitaju na internetu. Isto tako pozivaju u program ili rade intervjue s osobama relevantnim za zajednicu ili onima koje su povezane s Hrvatskom. U nekim prilikama vijesti šalje publika koja je prijateljski raspoložena prema radiju. Slušatelji se mogu čuti s voditeljskom ekipom putem telefona uživo ili putem maila. Drugi komunikacijski kanali idu preko bloga i profila na Facebooku, gdje su članci koji se dijele manjeg formata, ali se češće publiciraju. Na objema stranicama nalazimo poveznice za druge virtualne stranice i fotografije. Blog sadrži sekciju „Links Argentina", gdje se nalazi popis svih hrvatskih udruga s adresama, telefonskim brojevima i stranicom na internetu. Na blogu se još mogu reklamirati hrvatski proizvodi i profesionalne usluge iz različitih grana. Interakcija sa slušateljstvom od najveće je važnosti za voditeljsku ekipu: slušatelji mogu tražiti glazbene teme i zvati program uživo. Programska ekipa organizira i događaje zvane „chai party ", druženja sa slušateljima i prijateljima programa, s ciljem podebljavanja fondova kojima se pokriva financiranje programa.

„Bar croata" (Hrvatski bar)

Radijski program „Bar croata" prenosi se u Rosariju od prosinca 2005. svakog petka od 19 do 21 h, preko Eco Radio Rosario 92.3 mhz, a može se slušati i preko internetske stranice www.ecoradio.com. Pokretanje programa bilo je motivirano željom da se hrvatskom kolektivitetu i ljudima iz Rosarija i okolice približe teme vezane za Hrvatsku i njezinu argentinsku zajednicu.

Sadržaj i format programa služe na čast njegovu imenu. Članovi programa oduševljeni su time što funkcioniraju kao bar, u kojem se prijatelji kolektiviteta osjećaju pozvanima da sudjeluju, bilo da su pozvani uživo, ili komunicirajući telefonom ili pak preko društvene mreže. Teme koje obrađuju su različite, ali uvijek se vrte oko Hrvatske i njezine zajednice, oko povijesti, geografije, kulinarstva, sporta i, naravno, širenja aktivnosti hrvatskog kolektiviteta. Raznolikost tema mijenjala se s godinama kako se mijenjala voditeljska ekipa jer se svaki novi član posvećivao specifičnoj temi. Jedna od tema kojoj su posvećivali osobitu važnost i relevantnost bila je ponovna afirmacija neovisne Hrvatske, nužnog povijesnog procesa i protagonista tih događaja. Razlozi za to, kako nam je ispričao jedan od voditelja, sastoje se u tom da se brani ideja neovisne Hrvatske, njezina kultura i identitet i da se otkloni jugonostalgičarska vizija koju su održavale skupine ranijih imigranata. Slušateljstvo „hrvatskog bara" sastoji se od potomaka Hrvata iz cijele Argentine, prije svega iz Rosarija, i od slušatelja drugog podrijetla, a koje zanimaju hrvatska kultura ili povijest. U početku su komunicirali s publikom preko telefona. U travnju 2008. počeli su objavljivati na blogu www.bar-croata.blogspot.hr i godine 2009. na profilu društvene mreže Facebook. Na obje virtualne stranice objavljuju se videosnimci, fotografije i tonski zapisi vezani za sadržaj programa. Slušatelji mogu komentirati spomenute publikacije, slati pozdrave i naručivati pjesme. Na blogu možemo naći poveznice na druge stranice hrvatskih institucija na španjolskom jeziku, reklame profesionalaca hrvatskog podrijetla u Argentini i oglase o skorašnjim socijalnim događanjima. Ovaj zadnji tip publikacija predstavlja 40 % publikacija na blogu. S protokom vremena

i u skladu s popularizacijom društvenih mreža, profil „Hrvatskog bara" na Facebooku postao je glavni medij komunikacije sa slušateljstvom.

Zanimljivo je primijetiti da od drugog rođendana program „Hrvatski bar" slavi svoje rođendane proslavom kojoj prisustvuju slušatelji i prijatelji, ne samo iz Rosarija i okolice nego i iz drugih udaljenijih gradova kao što su Buenos Aires ili Córdoba. Na ovoj proslavi, koju voditeljska ekipa i slušateljstvo smatraju već tradicionalnom, dodjeljuju se odlikovanja osobama iz hrvatske zajednice u Argentini koje su se istakle radom i požrtvovnošću.

ANALIZA KOMUNIKACIJSKIH MEDIJA I MODERNIH TEHNOLOGIJA MEĐU HRVATIMA ARGENTINE

Po ovom pregledu komunikacijskih medija u Buenos Airesu i Rosariju možemo vidjeti da su, unatoč protoku vremena i promjenama, njihova nazočnost i funkcija komuniciranja i dalje važni. Već nekoliko desetljeća antropološka perspektiva odbacuje statičke ili esencijalističke vizije kulture, naglašavajući njezine dinamičke i subjektivne aspekte. Kultura je trajna, ali je od zajednice do zajednice u neprekidnom procesu promjene. Proces identifikacije pojedinca s nekom određenom kulturom provodi se preko intenzivne interakcije između, s jedne strane, objektivne dimenzije i dimenzije poznavanja – objektivni sadržaj kulture – te, s druge strane, emotivne dimenzije – osjećaja pripadnosti, zajedništva i odanosti. Ove dimenzije ne pojavljuju se u arhetipskom smislu. Fleksibilne su, mijenjaju se i kreću se. Dakako, ono što je konstantno u njima je da se u njih vjeruje, da se misli u njihovim kategorijama, da se koncipiraju i potvrđuju kao temelji zajednice (Grbić Jakopović 2014).

Radijski programi koje analiziramo obrađuju teme vezane za Hrvatsku i dijasporu na španjolskom. U odnosu na teme i interese, format i želje publike, svi programi evoluiraju slično. Osim programa „Croacia en mi corazón" (Hrvatska u mom srcu), koji je počeo 1990., „Bar croata" i „Croacias totales" počeli su s radom nakon što je Hrvatska postala neovisna. Možemo vidjeti da u njima političke teme i želja da se Hrvatska predstavi kao zemlja nisu toliko važne koliko su bile prije neovisnosti. Isto tako, „hrvatska tematika" uključuje brojne i različite kulturne sadržaje i manifestacije identiteta koje označavaju hrvatsko podrijetlo, ali koje se i distanciraju od tradicionalnih ili folklornih viđenja kulture. Na primjer, možemo primijetiti da se vijesti i aktualne teme isprepliću sa sportom, tradicionalna glazba s modernim glazbenim uspješnicama, tradicionalna jela s novim kulinarskim tendencijama, a u to sve umetnute su vijesti iz hrvatske dijaspore raspršene po svijetu.

Nakon analize internetskih stranica i slušanja radijskih programa zamjetljivo je da u svim spomenutim medijima vijesti o lokalnom hrvatskom kolektivitetu zauzimaju središnje mjesto. U programu „Hrvatska u mom srcu" te vijesti središnji su dio programa još od samih početaka. „Bar croata" u svom emitiranju posvećuje značajan prostor druženjima, susretima rođaka i vijestima o lokalnoj zajednici. Primjer za to su odlikovanja koja se predaju istaknutim osobama koje smo prije spomenuli. Isto tako smo u njegovu blogu i profilu na Facebooku pronašli poveznice na druge hrvatske centre, a te stranice su isto na španjolskom jeziku. Kao i drugi, „Croacias totales" posvećuje posebnu pozornost vijestima iz lokalne zajednice; na blogu pod rubrikom „Naši Hrvati" sjećaju se pokojnih iz zajednice i iskazuju im poštovanje.

Druge značajne promjene su one vezane za dostupnost i korištenje novih tehnologija, prije svega interneta. Prva značajka na koju nailazimo je veća prevlast vizualnog sadržaja u svim medijima, u videoformatu ili fotoformatu. Kako smo vidjeli, tekstualni ili diskurzivni sadržaji su kraći. Nadalje, mogućnosti koje nude nove tehnologije su „revolucionarne", ako uzmemo u obzir kako su proširile i preobrazile načine komunikacije i interakcije medija s publikom. S obzirom na raspoloživost i dostupnost tehnologije na svakodnevnu uporabu interneta i društvenih mreža, ne samo da je interakcija češća nego je i u većoj mjeri javna. Prvo je bila u

formatu blogova, ali možemo opaziti da se zbila radikalnija promjena s omasovljenjem društvenih mreža, prije svega Facebooka. Jedna od najznačajnijih promjena je mogućnost stalne interakcije s osobama koje održavaju medije, ali nadasve interakcije među publikom. Internetski prostor je „ambijent" proizveden od komunikacijskih tehnologija unutar kojega ljudi mogu interagirati. Možemo reći da se unutar internetskog prostora stvaraju virtualna mjesta (Čapo i Gulin Zrnić 2011).

Putem internetskog prostora i mogućnosti koje nudi možemo dublje analizirati jednu karakteristiku medija koja nadmašuje njihovu funkciju komunikacije. Blogovi i profili na društvenoj mreži Facebook nisu samo publikacije, nego i virtualne zajednice. Iz ove perspektive – predstavljene od Perić-Kaselj – „virtualne zajednice iz dijaspore novi su oblik društvenosti utemeljen na etničkoj pripadnosti, a stvaraju se na internetskom prostoru, preko komunikacije posredovane kompjuterom"[3] (2014: 91). Kao u analiziranim primjerima, ove zajednice su otvorene, raspoložive, predstavljaju same sebe i svoje aktivnosti. Internetski prostor daje im slobodu okupljanja i komunikacije, pretvara se u mjesto koje ih ujedinjuje i stapa, stvarajući opet umreženost sa sličnim zajednicama. Zanimljivo je istaknuti da su svi članovi ovih zajednica iz drugog, trećeg ili četvrtog naraštaja useljenika. Baš tako njihovi članovi čuvaju lokalne identitete: glavni eksponent toga je korištenje španjolskog jezika i pripadnost mjestu rođenja i boravka, i mjestu rođenja predaka. Onda je zamjetljivo kako je etnički identitet trajan unatoč protoku vremena. Bez obzira na promjene u formatu, tematici, raznim aspektima sadržaja, vidimo da je to trajno i neuništivo u obliku u kojem se predstavlja. Isto tako možemo istaknuti vezano za komunikacijske medije koje smo proučavali, kao što je mrežna stranica koju je analizirala ova autorica, da internetski prostor omogućuje izvanredan način povezivanja tradicionalnog s modernim: kako se tradicija modernizira, postaje važna i raspoloživa, javna i dodjeljuje joj se proaktivna i inicijativna uloga u poticanju etničkih okupljanja i praksa.

Drugi karakteristični aspekt virtualnih zajednica, a koji susrećemo i u medijima analiziranim u ovom radu, je mogućnost povezivanja s drugim zajednicama hrvatskih iseljenika. Tako da ne samo da se povezuju argentinski Hrvati među sobom i s Hrvatskom nego moderne tehnologije omogućuju da se, barem virtualno, povezuju svi hrvatski iseljenici i njihovi potomci diljem svijeta. S druge strane, ovaj aspekt je primjer jedne tendencije u hrvatskoj dijaspori, kako je to opisala Grbić-Jakopović u svom radu o hrvatskom iseljeništvu: etničke udruge su njihove aktivnosti, naznačuju da se među članovima zajednice iz hrvatske dijaspore strategije identifikacije i prakticiranja ne usmjeravaju samo prema „vlastitoj" zajednici, nego da teže i međunarodnoj povezanosti (2014).

Za kraj, nadam se da smo izložili u ovom radu, barem djelomično, važnost komunikacijskih medija za čuvanje i prijenos hrvatskog kulturnog i etničkog identiteta u Argentini te, preko interneta, u drugim zemljama. Nadalje, treba istaknuti da ovo ne bi bilo moguće bez predanosti i rada voditelja i urednika koji volonterski pripremaju programe i njihov rad, kako smo vidjeli, prelazi razinu pukih vijesti i informacija, gdje god da se nalazili čitatelji i slušatelji.

Literatura

1. Antić, Lj. (2001). *Los croatas y América*. Hrvatska Matica Iseljenika. Fundación para la Emigración croata. Zagreb.
2. Čapo, J. y Gulin Zrnić, V. (2011). Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta. En Čapo, J. y Gulin Zrnić, V (Eds.) *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture.* (pp. 9-65). Zagreb. Institut za etnologiju i folkloristiku.

[3] U izvorniku na hrvatskom.

3. Grbič, J. (2014). *Multipliciranje zavičaja i domovina: Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb. FF Press.
4. Perić Kaselj, M. (2014) Dijasporske zajednice u kiberprostoru: Virtualni identitet Hrvatskih etničkih zajednica u Čileu i Argentini. *Studia ethnologica Croatica*, 26, 91-119
5. Rajković Iveta, M y Gadze P. (2014). Povratničke migracije iz Argentine u Hrvatsku. *Hrvatski iseljenički zbornik* 2015, 117-150
6. Rajković Iveta, M y Gadze P. (2016). Okusi i mirisi Hrvate u Argentini. *Hrvatski iseljenički zbornik* 2016, 148-170
7. Šprljan, C. (2011). Los croatas en la Argentina. Su identidad e impronta en nuestra sociedad. *Revista Todo es Historia*. Año XLIV. 526, 6-26

Mrežne stranice

1. Hrvatski Svjetski kongres (10 de julio de 1027), www.hsk.hr
2. Union de las asociaciones croatas de la Republica Argentina (15 de agosto de 2017), www.unioncroata.com.ar
3. Ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (5 de julio de 2017), www.hrvatiizvanrh.hr
4. Hrvatska Matica Iseljenika (14 de agosto 2017), de www.matis.hr
5. Croacias totales blog (14 de agosto 2017), www.croaciastotales.blogspot.hr
6. Facebook Croacias totales (14 de agosto de 2017), www.facebook.com/@croacias.totales
7. Cro express (20 de julio 2017), http://croexpress.eu/vijest.php?vijest=9056
8. Bar croata blog (20 de julio 2017), www.bar-croata.blogspot.hr
9. Facebook Bar croata (20 de julio 2017), http://hr-hr.facebook.com/barcroata

THE CROATIAN CULTURE IN THE SPANISH LANGUAGE: AN ANALYSIS ON THREE RADIO PROGRAMMES OF THE CROATIAN COMMUNITY IN ARGENTINA

ABSTRACT

According to the Ministery of Foreign Affairs of the republic of Croatia the Croatian community in Argentina is composed by 250.000 descendants of Croatians. The immigration to Argentina started at the end of the 19th century. Most of the Croats in the new territory-and then their descendants-preserved the Croatian culture and identity and maintained contact with the motherland. Despite of the unfavourable conditions, such as the distance and difficulities in preserving the mother tongue, they found different ways of preserving the Croatian traditions. One of these ways has been media (magazines, newspapers and broadcasting). Argentinean Croatian media has developed in Spanish from the beginning of its existance. The role of radio programs will be analized in this research ("Croacia en mi corazón", "Croacias totales" y "Bar croata"), and precisely its importance in preserving and transmitting the ethnic identity and the Croatian culture to Croats of Rosario and Buenos Aires. In addition, the influence of new technologies in the mentioned media will be considered, especially Internet, the new possibilities they offer and the methods of communications developed via Internet.

Key words: *Croats in Argentina, immigration, media, croatian identity, virtual communities*

Suzana Jurković
HRT Centar Split
suzanajurkovic@yahoo.com

ISELJAVANJE TROGIRANA NA PRIMJERU OBITELJI AVANIĆ

SAŽETAK

Cilj je ovog rada opisati okolnosti odlaska, ali i povratak iz Bolivije obitelji Avanić koja je zatvorila svoju pekarnicu u Trogiru nadajući se boljem životu u emigraciji za svoje kćeri. Krajem šezdesetih godina XX. stoljeća poznata pekarnica Avanić u Trogiru zatvorila je svoja vrata nakon gotovo osamdeset godina rada. Tri generacije muškaraca svojim su pekarskim umijećem, slasticama i kruhom osvajali srca i domove Trogirana te osvajali prestižne nagrade na međunarodnim natjecanjima u Italiji. Promjenom društvene i političke situacije te razvojem socijalizma pekarnica Avanić nije se mogla održati.
Metodom intervjua obuhvatila sam svjedočanstva sestara Tomislave i Tončice Avanić te njihove 90-godišnje majke Vinke, koja žive slike tog vremena i odlazak u Boliviju proživljava na specifičan način. Sestre Tomislava i Tončica imale su sedam godina kada su napustile Trogir zajedno sa svojim roditeljima na poziv svog strica Branka iz Bolivije. To je za njih bilo novo iskustvo, a njihovo sjećanje priziva sliku odlaska iz grada kada im je na ispraćaj pohrlilo mnoštvo naroda želeći ih pozdraviti prije puta i zahvaliti im na mirisima i okusima peciva i kolača koji su se širili ulicama grada. Nakon što su se nastanili u gradu Cochabamba u Boliviji, zaživjela je nova pekarnica Avanić. Međutim, to nisu bile više iste slastice ni isti način proizvodnje kruha, iako su živjeli onako kako su željeli živjeti na svojoj rodnoj grudi. Sestre blizanke Tončica i Tomislava dobile su još dvije sestre –Klaudiju i Lindu. Ovaj je rad posvećen njima koje se nisu vratile u Hrvatsku. Njihovi roditelji su se vratili 1975. godine, dok je njih život odnio dalje od Hrvatske, ali i Bolivije.

Ključne riječi: *sestre Avanić, pekarnica, imigranti, Bolivija, povratak*

UVOD

Prva iseljavanja Hrvata su pojedinačna. Uglavnom se radilo o pojedincima, pomorcima koji su se htjeli okušati u potrazi za zlatom u Novom svijetu u prvoj polovici XIX. stoljeća. Neki od njih su zaista i uspjeli te su se brzo i vratili s kapitalom od kojeg su kupovali brodove, investirali novac u dionice i slično. Iseljavanja su se povećavala već kod prve ekonomske krize, praćena socijalno-političkim neprilikama. Tako je zabilježeno da su masovna iseljavanja Hrvata iz Dalmacije krenula krajem XIX. stoljeća pa do Prvog svjetskog rata. Brojne hrvatske obitelji krenule su za zemlje Južne Amerike: Čile, Brazil, Paragvaj, Argentinu i Boliviju jer su htjeli imati bolji život za sebe i svoje obitelji. S obzirom na to da dalmatinski težaci nisu bili vlasnici zemlje, nego nadničari na imanjima veleposjednika, nakon pepelnice i peronospore koja je uništila vinograde te agrarne reforme koja nije bila riješena, zapošljavanje izvan poljoprivrede za mnoge je značilo pitanje egzistencije. Uza sve nedaće, tu je bilo i nacionalno i političko ugnjetavanje. Malobrojni vlasnici drvenih brodova na jedra također su osjetili duboku krizu pojavom parobrodarstva koje je sve više uzimalo prednost prijevoza putnika i roba.

Iseljavanje raste i 30-ih godina XX. stoljeća za vrijeme svjetske krize, a smanjuje se pred Drugi svjetski rat. Najveći broj iseljavanja sa srednjodalmatinskog područja bio je s otoka Brača, Hvara, Visa i Šolte. Iseljenici s otoka Brača često su imali na umu misao hrvatskog pjesnika s Brača Vladimira Nazora *kako pravu povijest čine ti bezimeni junaci žuljavih ruku od vesla, mašklina i mlata ma gdje bili i čime se bavili.* (Derado i Čizmić, 1982). Kako je iseljavanje zahvatilo gotovo sve otoke, tako nije zaobišlo ni Trogir koji u svojim stihovima također spominje pjesnik Vladimir Nazor:

„Kreneš li ikad put juga lijepog stani pred Trogirom,
Usidri lađu pod zidinama grada" (Nazor, 1912, str. 80).

Čitajući ove autorske stihove stječe se dojam kako stanovnici grada Trogira, bili oni zemljoradnici, zemljoposjednici ili obrtnici, nesmetano uživaju u ljepoti svoga grada. Međutim, stvarnost je drugačija, ponekad čak i nemilosrdna, pa neki stanovnici „dižu sidro" svojih lađa te isplovljavaju i odlaze u nove i nepoznate krajeve.

Slika 1. Južna strana Trogira (Izvor: privatna kolekcija)

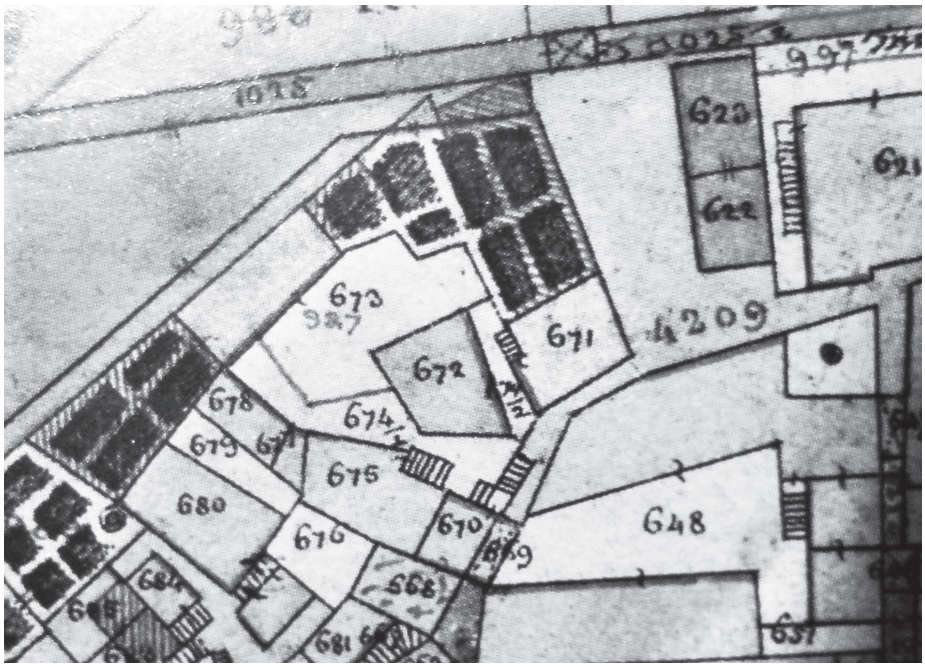
Cilj ovog rada bio je istražiti i na terenu pronaći obitelj iz Trogira koja je napustila ognjište i emigrirala u zemlju gdje su vjerovali da će im život biti bolji, sigurniji i ljepši. Istraživanje je usmjereno i na razloge koji su doveli do odluke o iseljenju, osobito obitelji s obrtničkom tradicijom koja nije imala problema s egzistencijom.
Rad se temelji na razgovoru s kazivačima te dostupnoj literaturi i časopisima. Najveću vrijednost ima snimljeni tonski zapis dviju sestara blizanki Tomislave i Tončice rođene Avanić koje su u vrijeme emigracije imale jedva sedam godina, potom njihove majke Vinke i njene prijateljice Ljubice Cega r. Grgin.

OBITELJ AVANIĆ

Prezime Avanić u Hrvatskoj je rijetko. Ima ih mali broj, a podrijetlom su iz okolice Zagreba. (https://actacroatica.com/hr/surname/Avanić).
Obitelj Avanić se prvi put spominje na prostoru Trogira krajem XIX. stoljeća dolaskom Šime Avanića (osobni iskaz Tomislave (Avanić) van Duuren) koji ubrzo nakon nastanjenja otvara pekarnicu u jednoj od gospodarskih (Celio Cega, 2000) kuća obitelji Garagnin (Andreis, 1977). Pregledom knjige Stanje duša u Nadbiskupskom arhivu Splitsko-makarske nadbiskupije u Splitu iz XIX. stoljeća uočavamo kako su prvi Avanići koji su upisani u navedenoj knjizi Ante (Tonko) Avanić (rođen 1874. godine) i njegova supruga Matija Vučić, oboje

rođeni u Trogiru. Njihova djeca su Šimun (rođ. 1918.); Jovica (rođ. -) i Branko (rođ. 1921.) također rođeni u Trogiru. Nakon vjenčanja Šime Avanića s Vinkom (rođ. Žižak) na Črnomercu u Zagrebu (1945. godine), rođene su blizanke Tomislava i Tončica (1950.) u Trogiru. Branko je prvi iz obitelji koji je emigrirao u Boliviju početkom II. svjetskog rata te se nastanio u Cochabambi i oženio Mariju Raquel Sanchez de Lozada. Prema riječima kazivačice Tomislave (Avanić) van Duuren, imali su četvero djece od kojih dvoje danas živi u SAD-u, a dvoje u Boliviji. Jovica Avanić nije imala djece i do svoje smrti je ostala živjeti u Trogiru. Jovica se u starijoj dobi udala za Milivoja Petrića (osobni iskaz Tomislave (Avanić) van Duuren).

Prema riječima dviju nasljednica i praunuka Šime Avanića, Tončice i Tomislave Avanić, njihov pradjed je 1826. godine kupio jednu, a potom drugu kuću od obitelji Garagnin.[1]

Slika 2. Dio Katastarske mape građevinskih čestica iz 1830. (Benyovsky, 2005)[2]

Bez obzira na točan početak rada, pekarnica koja je do sredine XX. stoljeća bila otvorena i koju su vodila tri naraštaja obitelji Avanić ostala je duboko u sjećanju mnogim trogirskim obiteljima.

Stariji Trogirani se i danas sa sjetom prisjećaju tih dana kada su Šimun, Tonko i Šimunov unuk Šime imali pekarnicu nedaleko od sjevernih gradskih vrata u staroj jezgri grada.

Prema riječima kazivačice Tončice van Duuren (Avanić) cijela obitelj je živjela od pekarnice i novca koji bi zaradili prodajući kruh i slastice pa nije slučajno da je njezin djed Tonko Avanić 1910. godine otišao na natjecanje u Rim i osvojio zlatnu medalju i diplomu za najbolje ispečeni kruh o čemu svjedoče sljedeće fotografije.

[1] Uvid u kupoprodajni ugovor između Šime Avanića i Ivana Luke Garagnina nisam imala jer ga je Tomislava Avanić zagubila. Iako tvrdi da je njen pradjed kuću u kojoj je otvorio pekarnicu kupio 1836. godine od Ivana Luke Garagnina, Katastarska mapa građevinskih čestica Trogira 1830. i Upisnik građevinskih čestica Trogira iz 1831. godine vrlo precizno pokazuju vlasničko stanje unutar grada te se vidi da su 1831. godine vlasnici čestica koje su danas u posjedu obitelji Avanić *(fratelli Garagnin)* braća Garagnin. Radi se o česticama pod brojem 670 i 671. Međutim, pregledom arhivske kutije 3 – 196 iz 1836. godine obitelji Fanfogna – Garagnin (koja se nalazi u DAST- 156), a u kojoj se nalaze ugovori potpisani pred tadašnjim bilježnikom Mateom Grazia nisam pronašla ugovor koji je prema riječima Tončice potpisan između obitelji Avanić i Garagnin. Mogućnost da se taj ugovor nalazi u tom arhivu je velika. Problem je što arhiv obitelji Fanfogna – Garagnin do danas nije sređen.

[2] Na ovom dijelu Katastarske mape građevinskih čestica iz 1830. godine može se vidjeti o kojim česticama kuća se radi. To su čestice pod brojem 670 i 671.

Slika 3. Ante (Tonko) Avanić[3] (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Vinke Avanić)

Slika 4. Zlatna medalja s natjecanja 1910. godine u Rimu (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Vinke Avanić)

Slika 5. Diploma – *Gran premio*, zlatna plaketa koju dodjeljuje *Espozione di prodotti agricoli industriali*[4] za najbolje ispečeni kruh u Rimu na natjecanju 1910. godine (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Vinke Avanić)

GOSPODARSKE PRILIKE U TROGIRU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Većina stanovništva Trogira se između dva rata bavila poljoprivredom, stočarstvom i ribarstvom, gotovo njih 85 %. Manji postotak stanovništva bavio se zanatima, odnosno obrtništvom. Tako se u to vrijeme moglo naći bačvara, pekara, kovača, zidara. Grad s okolicom imao je oko 18 tisuća stanovnika od kojih su neki živjeli u vrlo teškim uvjetima. Elektrifikacija je došla vrlo kasno, tek 1930. godine (Radić, 2018). Kuća i pekar-

[3] Ante (Tonko) Avanić rođen je 1. XI. 1884. godine u Trogiru, a bio je oženjen s Matijom rođ. Vučić, također rođenom u Trogiru, podaci preuzeti iz knjige Stanje duša

[4] Prikaz industrijskih poljoprivrednih proizvoda

nica Avanić bile su jedne od prvih koje su u to vrijeme dobile električnu struju.[5] Stanovništvo koje je živjelo na otoku Čiovu borilo se s nedostatkom obradivih površina pa su u svoje vrtove prepune kamenjara sadili najosnovnije što im je trebalo za prehraniti obitelj. Najčešće isti su se bavili i vinogradarstvom i stočarstvom. Pastire su dovodili iz obližnje trogirske Zagore.[6] Ribarstvom su se bavili isključivo za osobne potrebe pa na temelju toga možemo zaključiti da u gradu između dva rata nije bilo razvijene industrije. U to vrijeme jedan dio stanovništva bavio se trgovinom buhača, kaštradine, ljekovitog bilja, a najspretniji su sami odnosili svoje proizvode zapakirane u vrećama na parobrode za Trst i tamo ih prodavali te se na taj način bogatili (osobni iskaz Ljubice Cega). Radi loše gospodarske situacije pojedini iseljavaju u prekomorske zemlje. Branko Avanić jedan je od iseljenika s područja Trogira koji je otišao u Boliviju gdje se oženio i obogatio.[7]

RAD PEKARNICE U DRUGOM SVJETSKOM RATU I NAKON NJEGA

Ulaskom njemačke okupacijske vojske u Trogir 1943. godine pekarnica Avanić prestaje s radom za osobnu korist. Koristi je njemačka vojska, a Šime je samo pekar koji radi za njih. Sjećanja djece čija je majka održavala čistoću pekarnice i dućana u kojem su se prodavali kruh i slastice su za Tončicu, Tomislavu i Lindu od velikog značaja jer im govori o njihovom ocu kojeg one nazivaju *papom* i kojim se jako ponose.[8]

Nakon Drugog svjetskog rata nastaju nove prilike, odnosno neprilike za obrtnike pa tako i za vlasnike pekarnice. Bilo je to burno vrijeme, vrijeme obnove, ali i novog političkog ustroja. Malobrojni privatni obrtnici koji su htjeli zadržati svoj obrt i živjeti od svog rada te na taj način prehraniti svoju obitelj pritisnuti nametima nisu se uspjeli održati. Rješenje su vidjeli u napuštanju svog doma odlaskom u druge zemlje i na druge kontinente. Odabirala se najčešće država u kojoj je već živio barem jedan član obitelji ili prijatelj.

Jugoslavenski poslijeratni politički sustav uvodi samoupravu (Ćepulo, 1988, str. 206). S obzirom na to da je organizacija vlasti nakon rata imala obilježja „jake vlasti" te bila izvršni organ Partije ne samo u Vladi i centralnoj upravi nego i u lokalnoj, malobrojni „podobni" privatnici to su mogli osjetiti u svojim obrtničkim radnjama. Nova vlast uvodi zabranu pečenja mnogih slastica, osobito u vrijeme Božića i Uskrsa. Zabranjuje i bijeli kruh koji je za njih bio neprijatelj novonastale države i proletarijata.[9]

---

[5] Prema kazivanju Tončice Avanić: *„U ovoj kući je samo bila butiga, oni su ovde živili i ova kuća je već imala špaker, vodu i letriku. I još je bila jedna špina na ulicu, a kraj kuće je bija đardin, prolaz koji je vodija između naše kuće i de Rossijeve. Tu su dolazile žene s maštilima uzet vode jer je tamo bija jedan bunar.*"

[6] Prema kazivanju Vjere Jurković, rođene Guina čija je obitelj živjela na otoku Čiovu, predgrađu Trogira. Kako su imali blago, sitnu stoku, vinograde i maslinike koje je trebalo obrađivati, a u nedostatku radne snage, unutar same obitelji imali su pastire i radnu snagu iz trogirske Zagore koje su smještali u kuće koje su koristili za držanje svojih poljoprivrednih proizvoda (vino, maslinovo ulje, meso, sir).

[7] Prema kazivanju Tončice Avanić, Brankove nećakinje:*„Papin brat Branko je iša u Amerike i tamo se oženija s rodicon od predsjednika Bolivije Mariom Raquel Sanches de Lozada".*

[8] Prema kazivanju Tomislave i Tončice: *„...a za vrime rata, kada su bili Nijemci, došli su u pekarnu i pape je mora radit za Nijemce koji su bili uzeli pekarnu. Žena koja je do tad čistila pekarnu nije imala novaca i naišla je jednu večer i plakala, a moj otac je pita: „Ane, šta ti je? Šta plačeš, oli se šta dogodilo?" A ona mu je rekla: „Šjor Šime, neman ni jedan komad kruva za dicu večeras". A on joj je reka: „Ajde dva koraka dalje i čekaj me tamo". Onda je on uzeja u traveršu dvi štruce kruva i prije nego je netko vidija, da joj kruv da odnese dici....*". Radi se o Ani Lučin, rođenoj Bećir koja je prije njemačkog oduzimanja pekarne radila kao čistačica u pekarni i dućanu koji je do tada bio u vlasništvu Šime Avanića.

[9] Prema kazivanju Tončice Avanić: *„Papin brat Branko je bija u Amerike i pape mu je pisa kako je ovde teško, kako se prominila vlast, prominilo se sve i teško je jer ga zafrkava porez, a on mu je pisa dođi vamo pa ćeš vidit kako se ovde živi. I pape je ovde učinija karte i otišli smo u Boliviju.*"

Nova vlast se željela domoći svega što su imali obrtnici, koji su svoje kuće i zemlje stekli poštenim radom. Zbog neprihvaćanja novonastale situacije, Šime i Vinka Avanić odlaze iz Trogira 1957. godine zajedno sa svojim kćerima blizankamaTomislavom i Tončicom. One su svoj sedmi rođendan proslavile na parobrodu koji ih je prevozio za Boliviju (osobni iskaz Tončice (rođ. Avanić) Meijer).

Slika 6. Trogirani ispraćaju svog omiljenog pekara Šimu Avanića s obitelji (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Avanić)

Slika 7. Ispraćaj Avanićevih (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Avanić)

DOLAZAK U BOLIVIJU I GRAD COCHABAMBU

U vrijeme dolaska obitelji Avanić, grad Cochabamba je već imao jaku zajednicu doseljenih Hrvata.
Cochabamba (Kočabamba) je grad smješten u podnožju planinskog masiva Anda u središnjem dijelu Bolivije – pokrajini Cercado. Grad se često naziva „Grad vječnog proljeća" i „Vrtni grad" zbog klime koja pogoduje svom cvijeću koje gradu daje lijepi ugođaj i stječe se dojam da je vječno proljeće. Po svojoj veličini četvrti je grad u Boliviji, a broj stanovnika ubrzano je rastao. Početkom XIX. stoljeća bilo je zabilježeno tek 21.886 stanovnika, dok prema bolivijskom popisu stanovništva iz 2012. godine ima 630.587 stanovnika, što govori o povećanju stanovništva za gotovo 29 puta.
Područje na kojem je smještena Cochabamba naziva se još i žitnica Bolivije upravo zbog blage klime s proljetnim temperaturama tijekom cijele godine. Osim žitarica u tom području se uzgajaju krumpir, kakao te šećerna trska i kava u gorju, a u tropskim nizinama Chapare voće i duhan.
Cochabamba je šezdesetih godina XIX. stoljeća bila i grad kulture, izdavale su se novine Los Tiempos od 1943. do današnjih dana („Cochabamba", n. d.).
Podaci o prvim doseljenicima iz Hrvatske sežu u daleku 1880. godinu. Radilo se o mladićima uglavnom s otoka Brača, Hvara, Visa i Šolte koji su razvili trgovinu na tom području pritom nesebično pomažući i ostalim imigrantima s područja Hrvatske. Ti mladići su se uglavnom doseljavali u bolivijski grad Oruro koji je imao rudokope bogate kositrom, srebrom te drugim bogatstvom. S obzirom na to da se Oruro nalazi na nadmorskoj visini iznad 3000 metara, s vremenom su se hrvatske obitelji preselile u područja niže nadmorske visine kao što je grad Cochabamba (www.enciklopedija.hr).
Branko Avanić je jedan od onih emigranata koji je odmah po dolasku u Boliviju doselio u grad Cochabambu. To je ujedno i razlog zašto njegov brat Šime s obitelji doseljava baš tu.
Dolaskom u Cochabambu obitelj Šime Avanića doživjela je veliko razočaranje, a s tim i teško razdoblje. Prva godina privikavanja na novu sredinu je jako utjecala na cijelu obitelj. Branko, Šimin brat, pomagao je koliko je mogao. Prije svega je nabavio peć za pečenje kruha, što je bilo jako važno za egzistenciju četveročlane Šimine obitelji. Problemi su iskrsnuli i u načinu na koji je Šime navikao mijesiti tijesto i peći kruh te praviti slastice. To nije odgovaralo lokalnom stanovništvu. Izlog je izgledao besprijekorno, ali kolači i kruh nisu imali svoje kupce. Šime je zaključio da mora promijeniti način same proizvodnje te je počeo obilaziti ostale pekarnice i učiti kakav kruh vole Bolivijci. Nakon godinu dana njegova pekarnica je imala nekoliko zaposlenih bolivijskih pekara i radila je punom parom. Šime je ne samo naučio španjolski jezik već i jezik svojih radnika, kečua (quechua).[10]
Tomislava i Tončica dobile su 1958. godine sestru Klaudiju, a 1968. godine sestru Lindu. Sve četiri sestre pohađale su privatnu njemačku katoličku školu „Santa Maria Micaela" u kojoj su osim španjolskog jezika morale učiti i koristiti se njemačkim jezikom. Odrastanje im je bilo jako sretno (osobni iskaz Tončice (rođ. Avanić) Meijer).

[10] Prema kazivanju Tončice A.*: „U početku je bilo teško, pape nije zna jezik ni običaje njihove. Ništa. I onda je odija po dućanima gledat kako se kruv čini po njihovin načinima jer se njegov nije prodava. Pape se navika i tako smo ostali.*"

Slika 8. Sestre Avanić u privatnoj njemačkoj katoličkoj školi (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Avanić)

Slika 9. Sestre Avanić – Tomislava, Klaudija i Tončica (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Avanić)

Slika 10. Klaudija s navršenih 8 godina predvodi defile (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Avanić)

POVRATAK U HRVATSKU

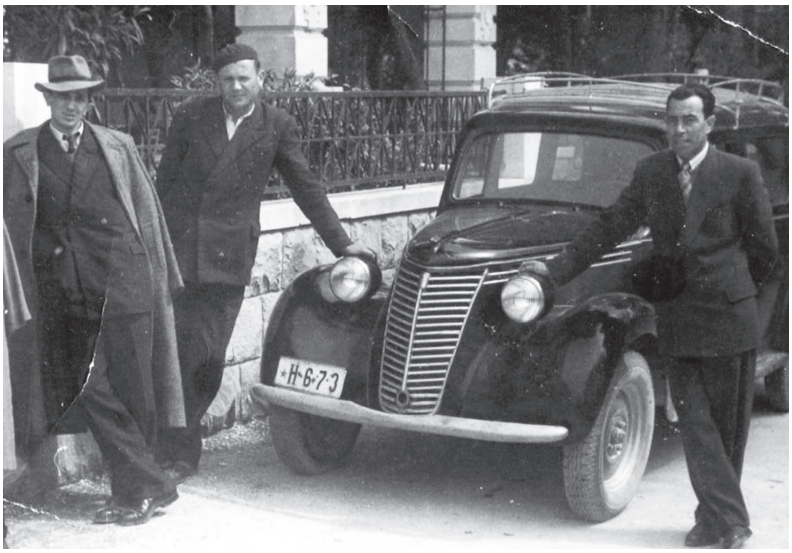
Uloga žena u emigraciji, uz obiteljsku, najviše je ekonomske prirode. Njihov je dolazak u novu domovinu omogućio stabilizaciju obitelji, normalnije obiteljske odnose i način života. Tako je mnogima omogućeno produljivanje boravka u zemljama imigracije. Mnogi su se privremeni migranti pretvorili u stalne. Govoreći o obitelji Šime i Vinke Avanić ne možemo reći da se radi o tipičnim emigrantima.

Povratak u Hrvatsku, u rodni Trogir 1975. godine nije bio kraj emigracije ove obitelji koja je već jednom emigrirala, već početak nove. Ovaj put u susjednu Italiju. Dvije sestre koje su se vratile s roditeljima živjeti

u Trogir, osamnaestogodišnja Klaudija i osmogodišnja Linda, nisu se asimilirale. Za Klaudiju je to bio veliki problem koji će ona uz pomoć starijih sestara riješiti vrlo brzo nakon povratka u Trogir. Odlazi u Nizozemsku k sestrama gdje se ubrzo udaje i ostaje živjeti do svoje prerane smrti. Imala je jedva 37 godina. Ni Linda se ne može skrasiti ni zamisliti u Trogiru pa se udaje za Talijana i odlazi živjeti u okolicu Milana. Poznato je da je Šime obožavao svoje kćeri, osobito najmlađu Lindu zbog koje su on i supruga Vinka kupili kuću u Italiji da bi joj bili što bliže nakon njene udaje za talijanskog industrijalca (osobni iskaz Tomislave i Tončice Avanić). Šime i Vinka ostaju živjeti šest mjeseci u Italiji, a šest mjeseci u Trogiru. Kada je Šime iznenada preminuo, u Hrvatskoj je bjesnio rat pa ga je bilo nemoguće dovesti i pokopati u obiteljsku grobnicu u Trogiru te su ga privremeno pokopali u Italiji, dok se supruga Vinka vratila u rodni grad gdje živi sama već 25 godina. Kćeri je redovito posjećuju, osobito Tomislava i Tončica koje su i same u mirovini pa imaju dosta vremena.
Ne možemo govoriti o sestrama Avanić a da ne spomenemo njihovu majku Vinku koja ih je svojom ljubavlju i predanošću svakodnevno podsjećala na identitet i brinula o odgoju svojih kćeri. Djevojke su u kući s mamom uglavnom razgovarale na hrvatskom jeziku, dalmatinskom dijalektu, pa je to i razlog zašto i danas sestre Avanić govore u dalmatinskom dijalektu koji se koristio prije 60 godina.

Slika 11. Sestre Klaudija i Linda s roditeljima mamom Vinkom i tatom Šimom
(Izvor: privatno vlasništvo obitelji Avanić)

Slika 12. Šime Avanić nakon povratka iz Bolivije s prijateljima (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Avanić)

ZAKLJUČAK

Obitelj Avanić je još jedna u nizu obitelji koja je stjecajem političkih okolnosti i novih zakona koji su se odnosili na privatnike nakon završetka Drugog svjetskog rata i dolaska komunista na vlast našla na putu za Boliviju. Tim odlaskom njihove kćeri su zauvijek napustile Hrvatsku. Dvije kćeri Šime Avanića rođene u Boliviji u jednom trenutku su se vratile s roditeljima 1974. godine, međutim rezultat tog povratka u domovinu je da se nisu uspjele adaptirati u matičnoj domovini što dokazuje njihovo trajno iseljenje iz Hrvatske, ali i prihvaćanje državljanstva zemalja u kojima su pronašle svoje supruge (osobni iskaz Tomislave (Avanić) van Duuren, njene sestre Tončice Avanić Meijer i Linde Avanić Stefania). Na taj način su se odrekle hrvatskog državljanstva, iako su danas ponosne na svoje podrijetlo.[11]
Njihov otac, posljednji pekar iz obitelji sa stogodišnjom pekarskom tradicijom, pokopan je u Italiji.

Slika13. Grob Šime Avanića u Italiji (Izvor: privatno vlasništvo obitelji Avanić)

Zahvaljujem dr. sc. Fani Celio Cega na stručnoj pomoći prilikom pisanja teksta.

[11] Tako tvrde dvije sestre blizankinje Tončica i Tomislava, dok je Klaudija preminula i pokopana u Nizozemskoj, a od Linde koja živi u Italiji nisam saznala isti podatak.

Literatura

1. Andreis, P. (1977). *Povijest grada Trogira.* Split: Čakavski sabor.
2. Benyovsky, I. (2005). *Trogir u katastru Franje I.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Split: Državni arhiv u Splitu.
3. Celio Cega, F. (2000). Manji graditeljski zahvati i preinake na kućama obitelji Garagnin u Trogiru tijekom XVIII. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 38*(1), 339-363. (https://hrcak.srce.hr/145655)
4. Cochabamba. (n. d.). U *Wikipedia*. Preuzeto 1. 12. 2018. s https://en.wikipedia.org/wiki/Cochabamba
5. Ćepulo, D. (1988). Razvoj političkog i pravnog sistema Jugoslavije u poslijeratnom periodu 1945.-1968. *Povijesni prilozi, 7*(7), 203-248. (https://hrcak.srce.hr/107432)
6. Derado, K. i Čizmić, I. (1982). Iseljenici otoka Brača. U A. Jutronić (Ur.), *Brački zbornik, 13.* Zagreb: SIZ za kulturu općine Brač.
7. Nazor, V. (1912). *Hrvatski kraljevi*. Zagreb: Matica hrvatska; Matica dalmatinska.
8. Radić, Lj. (2018). *Trogir u međustranačkim političkim previranjima između dva svjetska rata*. Trogir: Ogranak Matice hrvatske u Trogiru.

MIGRATION TROGIRED ON THE EXAMPLE OF THE AVANIĆ FAMILY

ABSTRACT

The aim of this paper is to outline the departure, but also return from Bolivia's Avanić family who closed their bakery in Trogir, thinking they would have better living and conditions for their daughters. In the late sixties of the 20th century, the famous Avanić bakery in Trogir closed its doors after almost eighty years of work. Three generations of men, with their bakery art, pastries and bread, won hearts and homes of Trogiran and won prestigious awards at international competitions in Italy. Changing the social and political situation and the development of the socialism of the bakery Avanić could not be held.

Through the interview method I included testimonies of sister Tomislav and Tončica Avanić and their ninety-year-old mother Vinka, who live the images of that time and go to Bolivia in a specific way. The sisters, Tomislav and Toncica were seven years old when they left Trogir together with their parents at the invitation of father brother Branko from Bolivia. This was a new experience for them, and their memories appealed to the image of leaving the city when a multitude of folks came to greet them in front of them, and to thank them on the scents and the flavors of pastries and cakes spreading in the streets of the city. After having settled in Cochabamba, Bolivia, the new bakery Avanić has lived. However, they were no longer the same dessert or the same way of making bread although they lived the way they wanted to live on their breasts. TwinsToncica and Tomislav were given two more sisters Klaudija and Linda. This work is devoted to those who have not returned to Croatia. Their parents returned in 1975. Life took them away from Croatia, but also from Bolivia.

Key words: *sisters Avanić, bakery, immigrants, Bolivia, return*

María Florencia Luchetti
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
mluchetti@hrstud.hr

Marina Perić Kaselj
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
marina.peric@imin.hr

Natasha Kathleen Ružić
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
nlevak@hrstud.hr

THE CONSTRUCTION OF THE CROATIAN IDENTITY IN SOUTH AMERICA

ABSTRACT

Studies on the migratory processes that took place from Croatia to South American countries predominately present a historical perspective and factorial analysis, focusing on specific countries, such as Chile and Argentina. From a sociological perspective, this work aims to analyse a series of variables related to the construction of the Croatian identity in South America. To this end, the first part reviews the historical contributions that are taken into account as an explanatory framework of the migratory processes within which Croatian migrants and their descendants have defined and define their identity. In the second section, the theoretical-methodological design, the objectives and the working hypotheses are presented. Finally, the results obtained are analysed and organised based on four sets of variables: socio-demographic, identity, migratory and informative-organisational-institutional.

Key words: *Croatian emigration, migration, identity, South America, Croatia*

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE MIGRATORY PROCESSES FROM CROATIA TO SOUTH AMERICA

There is a consensus to distinguish three periods to characterise Croatian migration to South America, which are related to the periodisation established for general European migration to South America.[1] Until the end of the nineteenth century, migrations were sporadic, individual, and masculine, and were motivated mainly by economic variables (longing for enrichment) or religious (evangelising the American people). In contrast, between the last decades of the nineteenth century and the first of the twentieth century, migrations were massive, so it is possible to distinguish two sub-periods marked by the First World War and the subsequent

[1] The main destinations of the migratory process from Croatia to South America were Argentina, Chile and Peru, which is why there is more specialised literature on them. In previous works, a critical review of the literature on the subject has been carried out (Perić Kaselj, Vuković and Luchetti, 2017). Here, the general characteristics of this process are presented succinctly.

restriction in this matter promoted by the United States, which resulted in an increase in migration to the south of the American continent in the twenties. Among the exogenous causes of these massive migrations, the opportunities for economic and social progress that the South American countries offered in need of workforce should be mentioned as a consequence of their incorporation into the world market as producers of raw materials. The endogenous causes were primarily economic, although they are related to the political decisions of the Austro-Hungarian Empire and the Italian government that explain the poor development of Dalmatia, the predominant region of origin of migrants.[2] The vine phylloxera plague that arrived in Dalmatia in the last decade of the twentieth century, together with the so-called "wine clause" which between 1891 and 1905 disadvantageously positioned Dalmatian wines in relation to Italians in the Austrian market, were decisive factors. So were the difficulties of the first post-war period, which once again impelled emigration from Dalmatia, as well as from other regions, such as Istria and Herzegovina. Finally, after the Second World War, the migrations had a marked political character. They were refugees who emigrated between 1945 and the mid-1960s. Its socio-demographic composition differs from the previous ones: they did not come mainly from the coast, but from the continent; there was no predominance of unskilled peasant sectors, but of professional and intellectual middle sectors; they were not young, single men, but family groups. At the same time, they exhibited elements of a national and politic-ideological consciousness more clearly defined than their predecessors (Čizmić, 1985; Antić, 1991, 1992; Martinić Beroš, 1992, 1999; Čizmić, Sopta & Šakić, 2005; Perić Kaselj & Vukić, 2018).

THEORETICAL-METHODOLOGICAL DESIGN

About the concept of identity

The concept of identity can be considered as a pivotal concept in the social sciences, based on its ability to articulate the notions of subject and structure or society. It summarises the internalised objective world and externalised subjectivity (Dubet, 1989, Giddens, 1996 [1991], Giménez, 2007). From this theoretical approach, people are considered social actors who throughout their lives transit various social positions or areas of social action that suppose different types of social relations and involve diverse logics of social identification (Dubet, 1989). Experience is always mediated by culture, with language being the first means of accessing the consciousness of the self and the consciousness of others. In modernity, from the development of new forms of social communication, a series of phenomena distant from everyday life begin to have an influence on everyday consciousness. Thus, social perception and the identity of the self and society are interrelated in a globalised space (Giddens, 1996 [1991]). It is in this context of growing mediatisation that identities become both local and global, networks of transnational identifications that encompass "imaginary" and

[2] In the period corresponding to mass migration, Dalmatia was sparsely populated, geographically isolated and poorly developed. The majority of the population was peasant, the surface of cultivated land was 20 % and the rest mainly infertile (Perić Kaselj & Vukić, 2018). This scarcity of land, the consequent agrarian overpopulation and the role of the *zadruga*, in which primogeniture prevailed as a hereditary pattern in a patrilineal and patrilocal kinship system, are structural factors that influenced the migration decisions of the rural population (Radovich, 2016; Solián, 2016). Another economic drawback was the availability of American grains in European markets at prices with which small local producers could not compete (Šprljan, 2002). To these structural factors must be added a series of measures that generated the dissatisfaction of the population: the official policy of Austro-Hungarian assimilation first and then Italian, against the Croatian nationalist currents, the compulsory military service imposed on young Dalmatians and the lack of interest to retain the male population by the Austro-Hungarian monarchy and the Italian government (Antić, 1991, 1992; Zlatar Montan, 2002; Šprljan, 2002; Solián, 2016; Perić Kaselj & Vukić, 2018).

"found" communities (Brah, 2011 [1996]). Identities, then, are symbolic processes of construction of meanings about oneself and about others, both from an individual perspective, as well as from a group perspective. They represent multiple processes, and are complex, heterogeneous and, sometimes, contradictory; they form in and through culture; they are the result of negotiation processes, in permanent change and in updating and adjusting.

About the research strategy

The main work hypothesis that guides the research is the existence of two types of identity conformations.[3] Some people, by virtue of their life experiences and their relationship with the migrant ancestor, have always felt Croatian or linked to the Croatian identity, finding it difficult to find a point of origin of that identity affiliation. This feeling is linked to a type of identity that is experienced in a "natural" or "spontaneous" way. Others, on the contrary, approach the Croatian identity through a process of ethnic-national re-identification that is experienced as a "(re) discovery". In this case, the experience of the descendant with his ancestor is the starting point of an exploratory trip in which the search and exchange of information, the learning of the language and, often, the realisation of a trip to the land of the ancestor. A second working hypothesis is the fact that this process of (re) discovery is channelled and potentiated through the participation of migrants and their descendants in virtual communities. Thus, the Croatian community in South America is defining and redefining their identity features through their active participation in these virtual communities.

Based on the proposed objectives and hypotheses, a survey has been designed that allows at first a general approach to investigate the study population, based on a series of variables grouped into four dimensions: socio-demographic, national-identity, migratory and informative-organisational-institutional. The first dimension consists of sex, age, marital status, educational level, work condition. The second dimension considers the country of birth and country of residence, citizenship, nationality (self-definition), religion and language. The third dimension explores the migrant generations, the place of origin and the year of migration. The fourth dimension investigates knowledge about Croatia, participation in associations of the Croatian community, the organisation of the Croatian community and the institutional relationship with Croatia. Open and closed questions were combined and space was provided for the respondents to express their opinions on one of the subjects investigated and, if they wanted to, to make suggestions and/or remarks. The questionnaire has been self-administered in Spanish through the Internet (email, social networks and online form). The responses were received during the second half of the year 2018 and so far there are 388 cases corresponding to people born in fifteen different countries. This amount and variety of data provides a new analytical breadth in studies of this type. Currently, the size and characteristics of the population studied are not known accurately. Therefore, the size and characteristics of the sample to be representative cannot be reliably determined, and for this reason, the results of the analysis in the current phase cannot be generalised to the totality of the population. Nevertheless, this research is an important advance, which may result in more specific and representative analyses later on. On the other hand, the downside of the practicality provided by the Internet is that, without due attention, there may be a bias in the analysis, tending to represent people who share certain characteristics to the detriment of others.

[3] A partial elaboration of the results obtained, corresponding to the migratory experience of the Dubrovniaks, was presented at the International Conference *Mediterranean Islands Conference held in September 2018 on the Island of Vis (MIC - Vis 2018).*

This cannot be overlooked and indicates the need to combine the results obtained with other types of data collection instruments.

Below are the first results of this descriptive study, carried out in the framework of a non-experimental design, whose unit of analysis are individuals and whose population are Croats and descendants of Croats that live or lived in South America (includes returnees). The non-probabilistic sample consists of 388 cases.

ANALYSIS OF RESULTS

Socio-demographic characterisation of the respondents

The distribution of the sample **according to age (Figure 1)** yields the following results: the bulk of respondents (77%) are young and adults (between 30 and 69 years old). Slightly less than half (44%) are between 50 and 69 years old, while slightly more than a third (33%) are between 30 and 49 years old. In turn, almost 12% are adolescents and young people (under 30 years old), while approximately 10% are older adults (over 70 years old).

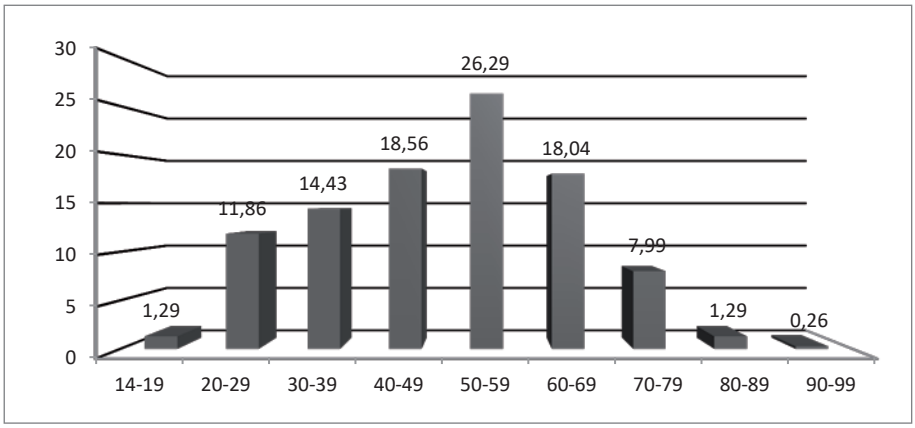

Figure 1. Distribution of the sample according to age

Regarding sex (Figure 2), the population studied is distributed fairly homogeneously, presenting a female majority: just over half of the people surveyed are women (56.2%) and slightly less than half are men (44.8%).

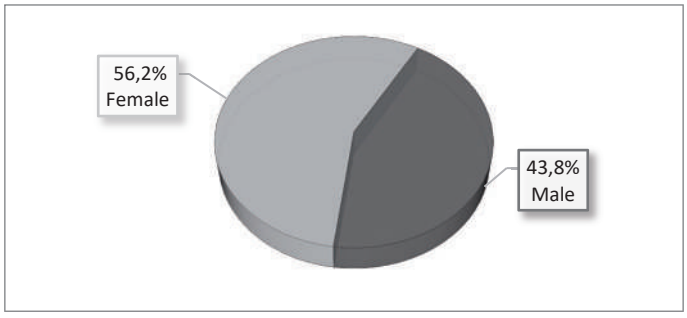

Figure 2. Distribution of the sample according to sex

On the other hand, the population distribution according to sex and age **(Figure 3) can be** considered. Once again there appears to exist a homogeneous distribution, with a relative majority of men for the younger groups (14 to 39 years old) and older adults (80 to 99 years old) and a relative majority of women for the intermediate groups (40 to 79 years old) and for the group of elders (90 to 99 years).

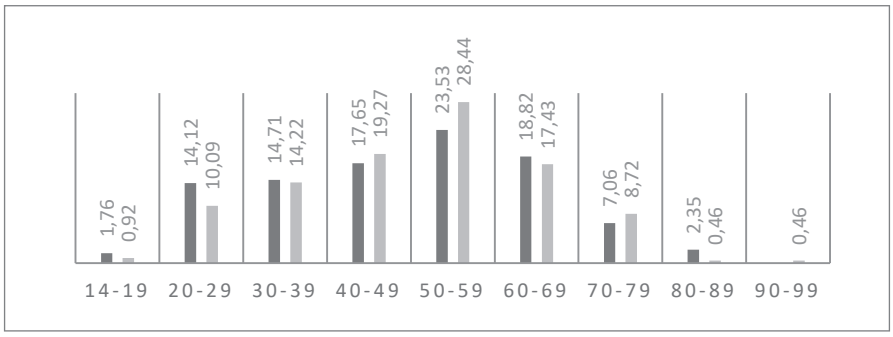

Figure 3. Distribution of the sample according to sex and age

Likewise, if we inspect each age group to see their relative conformation according to sexuality **(Table 1**), we observe a greater male presence in groups between 14 and 29 years old and between 80 and 89 years old. On the contrary, the female presence is greater in the age groups ranging from 30 to 79 and from 90 to 99.

Table 1. Distribution of age groups according to sex

Age	Frequencies	Male Frequencies	%	Female Frequencies	%	TOTAL
14-19	5	3	60	2	40	100
20-29	46	24	52,17	22	47,83	100
30-39	56	25	44,64	31	55,36	100
40-49	72	30	41,67	42	58,33	100
50-59	102	40	39,22	62	60,78	100
60-69	70	32	45,71	38	54,29	100
70-79	31	12	38,71	19	61,29	100
80-89	5	4	80,00	1	20,00	100
90-99	1	-	50	1	50	100
TOTAL	388	170	43,81	218	56,19	100

When considering the **marital status (Figure 4)**, it is observed that slightly more than half of the respondents live as a couple, with a large majority of those who are married (almost 43%), while 10% live together but are not married. For its part, almost 20% of respondents have been married (11% are divorced, almost 3% are separated and almost 6% are widowed) and just over 25% of respondents are single.

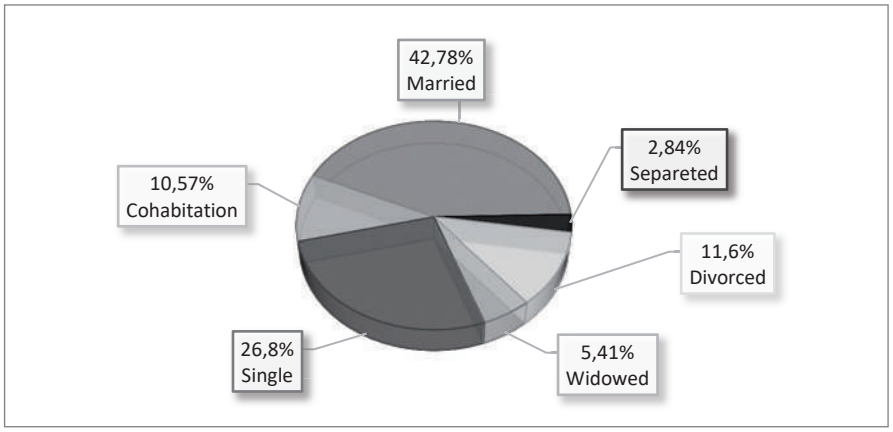

Figure 4. Distribution of the sample according marital status

These figures are better explained if we remember the age of the respondents **(Table 2)**. Almost half of the single respondents are less than 30 years old, a quarter of them are between 30 and 39 and the rest are more than 40 years old. Those who live as a couple without being married are mostly under 50 (39% are between 40 and 49, 34% between 30 and 39) and the rest are evenly distributed among other age groups. On the other hand, 70% of married couples are between 50 and 79 years old, slightly less than 20% are 40 and 49 years old and 10% less than 30 years old. Also, most of the separated or divorced are over 50 (almost half are between 50 and 59 years and slightly more than 30% correspond to people over 60). Half of the widowers are over 70 years old and one third between 60 and 69 years old.

Table 2. Distribution of marital status according to age groups

Age	Single	Cohabitation	Married	Separated/ Divorced	Widower	TOTAL
14-19	4,81	-	-	-	-	1,29
20-29	39,42	7,32	1,20	-	-	11,86
30-39	25,96	34,1	9,04	-	-	14,43
40-49	12,50	39	18,07	21,4	9,52	18,81
50-59	16,35	7,32	32,53	46,4	4,76	26,03
60-69	0,96	7,32	25,90	28,6	33,3	18,04
70-79	-	4,88	10,84	3,57	42,9	7,99
80-89	-	-	2,41	-	4,76	1,29
90-99	-	-	-	-	4,76	0,26
TOTAL	100	100	100	100	100	100

If we focus on the age groups (**Table 3**), it can be concluded that single life, as well as civil union, are popular among young people and the possibility of forming part of those categories is decreasing as age increases. On the contrary, the option of marriage grows from the age of 30 and the possibility of getting married rises to 69 years. The phenomenon of separation appears as a possibility after the age of 40, it grows between 50 and 59 and declines somewhat in the following decade. In contrast, from the age of 70, the possibility of becoming a widower grows.

Table 3. Distribution of age groups according to marital status

	14-19	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	TOTAL
Single	90	48,21	17,81	16,83	1,43	-	-	-	26,80
Cohabitation	6	25	21,92	2,97	4,29	6,45	-	-	10,57
Married	4	26,79	41,09	53,47	61,43	58,06	80	-	42,78
Separated/ Divorced	-	-	16,44	25,74	22,86	6,45	-	-	14,43
Widower	-	-	2,74	0,99	10,00	29,03	20	100	5,41
TOTAL	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Based on the analysis of **the educational level** of the respondents **(Figure 5)**, it can be seen that the vast majority has completed university studies (42.5% finished their graduate studies and almost 18% postgraduate studies, while somewhat less than 1 % have incomplete postgraduate studies). If we add those who

finished their tertiary studies (almost 16%), we obtain that practically 80% of those surveyed have completed higher education. Those who have not done so, have mostly reached the secondary level (14.5%). Those who have only completed the primary level constitute less than 3%, while 2% correspond to people with technical studies. This clearly shows the integration of migrants into the host societies and the possibility of their social progress in the long term.

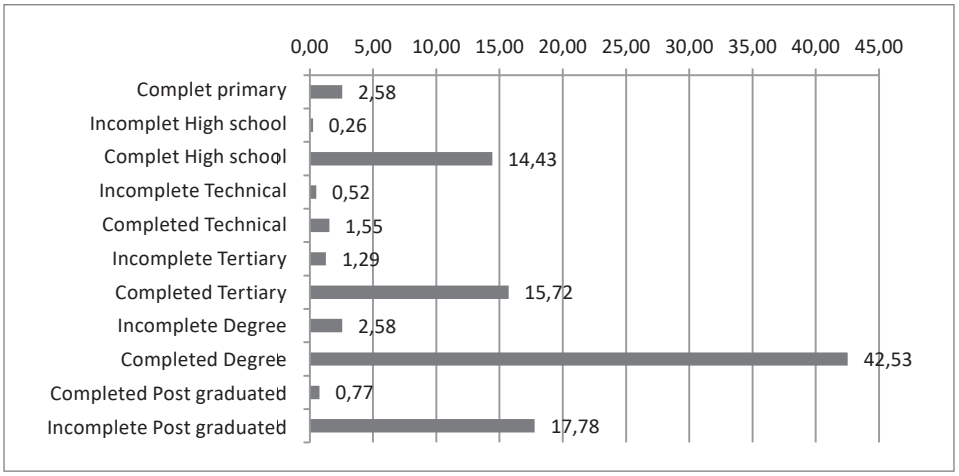

Figure 5. Distribution of the sample according to the educational level reached

These elements can be better appreciated when considering the distribution of the sample according to **work condition (Figure 6)**. Indeed, we can see that just over 40% of the respondents are permanent employees, just over 20% are self-employed workers and slightly less than 20% are retired or pensioned. The total is completed with 6% of temporary employees, 7% of students (mostly university students), 3% of unemployed and 3% of housewives.

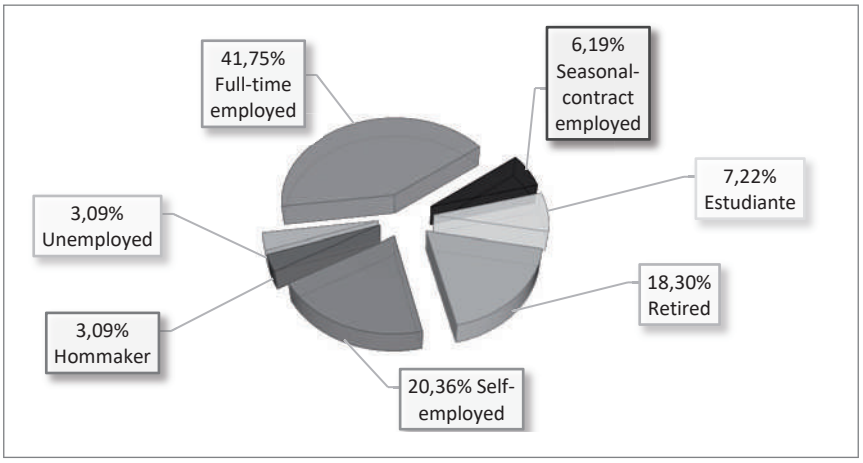

Figure 6. Distribution of the sample according to work condition

Characterisation of respondents according to variables linked to national identity

The first conclusion is that there are no significant differences between the distribution of the sample according to the country of birth and its distribution according to the country of residence.[4] Secondly, most of the respondents are born and live in Argentina. In fact, a little less than half of the respondents (46.6%) say they were born in that country, almost a quarter of them (24.2%) in Chile, just over 10% in Peru and a little more than 7% in Bolivia. The rest of the American countries in which the respondents were born (Uruguay, Venezuela, Ecuador, Paraguay, Colombia, Mexico, Panama and Brazil) are represented by figures of less than 2% **(Figure 7**).

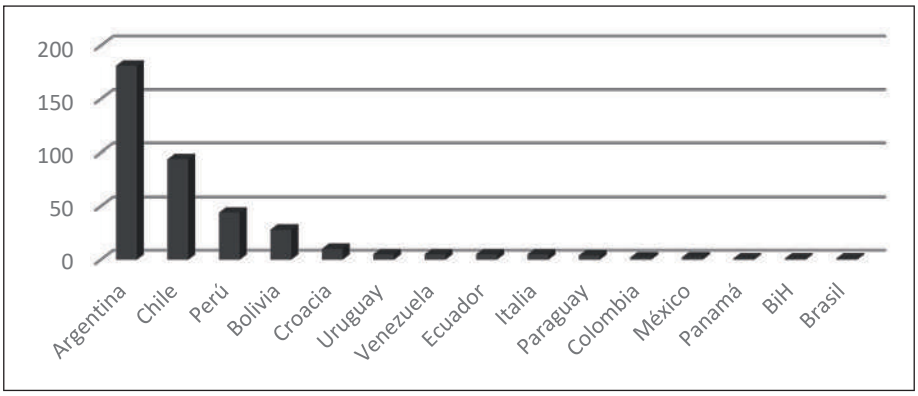

Figure 7. Distribution of the sample according to country of birth

The logic behind these figures must be considered regarding two interrelated reasons. In the first place, it is explained by the reasons of historical order. Secondly, for reasons linked to the organisation and strength of the Croatian community in those countries and their institutional ties with Croatia. In several of these cases, in recent years there has been a process of reorganisation of the collectivities and the re-institutionalisation of the link with the Croatian State that manifests itself in the existence of virtual communities through which this survey has been disseminated.

Official estimates state that more than half a million Croats and their descendants live in South America, mainly in Argentina and Chile.[5] Comparing the results obtained with the official figures **(Table 4)**, there is a correspondence in the percentage representation of the Croatian presence in Argentina in relation to the South American total (46.65% vs. 50%). In relation to the percentage corresponding to Chile, the sample presents results that are below the official calculation (24.23% against 40%), while for Peru and Bolivia the opposite occurs. The percentage counts for Peru are 11.34% and for Bolivia 7.22%, while in the official calculations both countries represent approximately 1% of the South American total. Also, in the case of Brazil, the values are sub-represented in relation to the official calculation (0.26% against 4%), which may be due to the language in which the survey is carried out, given the difficulty that it may present to native speakers of Portuguese. For the rest of the countries for which official figures are available (Uruguay, Venezuela,

[4] There is only 4.38% of cases corresponding to migratory processes generated from South America to Europe and North America. The number of residents in Croatia is proportional to the number of people born in this country. These are people born in Argentina, Chile and Peru settled in Zagreb and Split, as well as those born in Croatia settled in Argentina, Chile, Bolivia, Venezuela and Spain.

[5] This is the approximate official number provided on its website Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, the institution responsible for the affairs of Croatians abroad.

Ecuador and Paraguay), the results obtained are roughly similar, which is around 1% in all cases. Finally, we must mention that the results obtained include data corresponding to three countries for which the reference institution does not provide data (Colombia, Mexico, Panama), and in all three cases it is less than 1%. Likewise, and finally, we must mention that only ten (10) people surveyed are born in Croatia, five (5) in Italy and one (1) in Bosnia and Herzegovina (only 4.12% of the total number of respondents). If for these people born in non-South American countries we change the place of birth by the place of residence, we obtain a small variation in the data. Of the ten people born in Croatia (2.57% of the total), six live in Argentina and the other four in Chile, Bolivia, Venezuela and Spain. It follows that of that percentage, we must add 1.54% to the group of Croats in Argentina. The same applies to the five people born in Italy (1.29% of the total) who currently live in Argentina. Thus, at 46.65% original, we must add the 1.54% belonging to the six migrants born in Croatia and the 1.29% belonging to the five migrants born in Italy, which gives a total of 49.48% of Croats and their descendants living in Argentina. In the same way, we must add the percentages corresponding to the four remaining persons born in Croatia who currently live in Chile, Bolivia and Venezuela and to the person born in Bosnia and Hercegovina who currently lives in Bolivia. Thus, we have a final result for Chile of 24.49% (24.23% + 0.26%), for Bolivia of 7.73% (7.21% + 0.26% + 0.26%) and for Venezuela of 1.55% (1.29% + 0.26%).

Table 4. Distribution of the sample according to country of birth

Country	Frequency	%	%	Official figures (frequency)	Official figures %
Argentina	181	46,65*	49,48	250.000	50
Chile	94	24,23*	24,49	200.000	40
Peru	44	11,34	11,34	6.000	1,2
Bolivia	28	7,21*	7,73	5.000	1
Croatia	10	2,57*	-	-	-
Uruguay	5	1,29	1,29	5.000	1
Venezuela	5	1,29*	1,55	5.000	1
Ecuador	5	1,29	1,29	4.000	0,8
Italy	5	1,29*	-	-	-
Paraguay	4	1,02	1,02	5.000	1
Colombia	2	0,52	0,52	S/D	-
Mexico	2	0,52	0,52	S/D	-
Panama	1	0,26	0,26	S/D	-
B&H	1	0,26*	-	-	-
Brazil	1	0,26	0,26	20.000	4
Total	388	100%	100%	500.000	100%

When describing the respondents according to their **citizenship (Figure 8)**, it is evident that the vast majority (almost 65%) do not possess Croatian citizenship, but only the citizenship of a South American country. The number of those with dual citizenship (from a South American and Croatian country) is one third (32.22%), while those who only have Croatian citizenship are less than 2% and a similar number represents those who have dual citizenship without having Croatian citizenship (of two South American countries or one South American and one European).

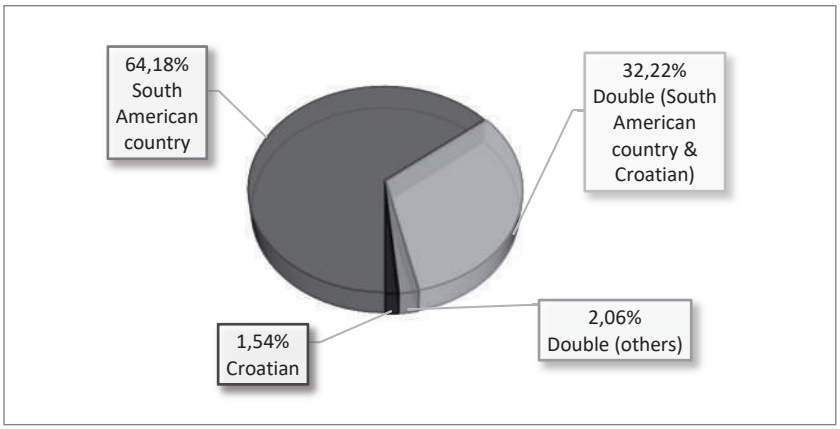

Figure 8. Distribution of the sample according to citizenship

If the distribution of the third of South Americans with dual citizenship is taken into account **(Figure 9)**, it can be seen that most of them are Argentines (40.87%), followed by Chileans (27.83%) and Peruvians (almost 17.39%). The remaining 14% is represented by the following values: Bolivia (4.35%), Ecuador and Uruguay (almost 2.61% each) and, finally, Venezuela and Colombia (1.74% each). As can be seen, the distribution of the sample according to citizenship is related to the proportion of Croats living in South American countries. However, it is also possible to note that a lower relative percentage of Argentines and Bolivians has obtained their citizenship and a greater relative percentage of Chileans and Peruvians, in relation to what would be expected by their percentage distribution in the South American territory (almost 50% for Argentina, almost 25% for Chile, 11% for Peru and 8% for Bolivia). For the rest of the countries, although they would seem to be overrepresented, the percentages are too small to draw conclusions.

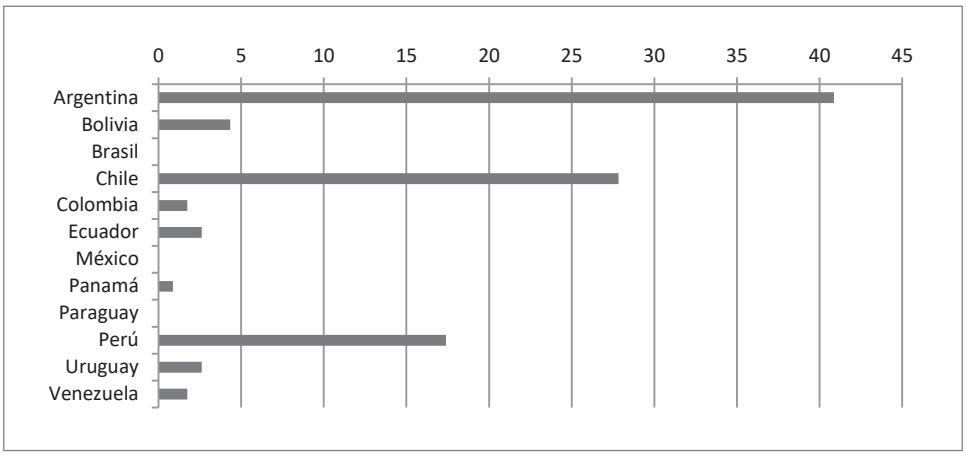

Figure 9. Croatian citizenship according to countries

On the other hand, it is interesting to compare these data with the distribution of the sample according to **nationality (self-ascription) (Figure 10).** It is well known how the predecessor figures change when it comes to the way in which people identify themselves. One third (34.54%) consider themselves a national of a South American country with Croatian roots, another third (34.28%) manifest themselves as a national of a South American country and Croatian and a fifth (21.91%) consider themselves as a national Croatian and from a South American country. Thus, compared to almost 65% of South Americans without Croatian citizenship, 90% of respondents find that, in one way or another, they endorse the Croatian nationality. Also, remembering that 4.12% of respondents are not born in South America, it is interesting to note that only

one quarter of them is defined as Croatian, while the rest uses some of the possibilities that mean accepting the nationality of the place of arrival. In this way, just over 30% define themselves as Croatian and from a South American country, 25% as national from a South American and Croatian country and almost 20% as national from a South American country with Croatian roots. This also constitutes a clear sign of the integration of migrants in the receiving societies.

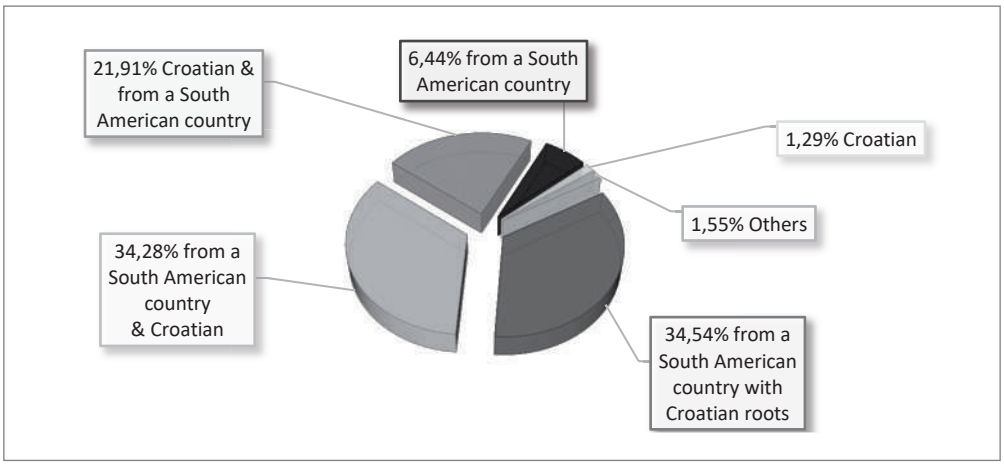

Figure 10. Distribution of the sample according to nationality (auto adscription)

Regarding **religious affiliation (Figure 11)**, more than 80% of the respondents declare themselves believers (slightly more than half non-practicing and a little less than half, practicing). Of the remaining 20%, the majority identify as not a believer (almost 18%), while less than 1% declare themselves agnostic. In turn, if 80% of believers are o**bserved (Figure 12)**, the vast majority (almost 92%) of respondents declare that they profess the Catholic faith. The larger part of non-Catholic believers belongs to one of the Christian options, with religious belongings of a different type are very minor.

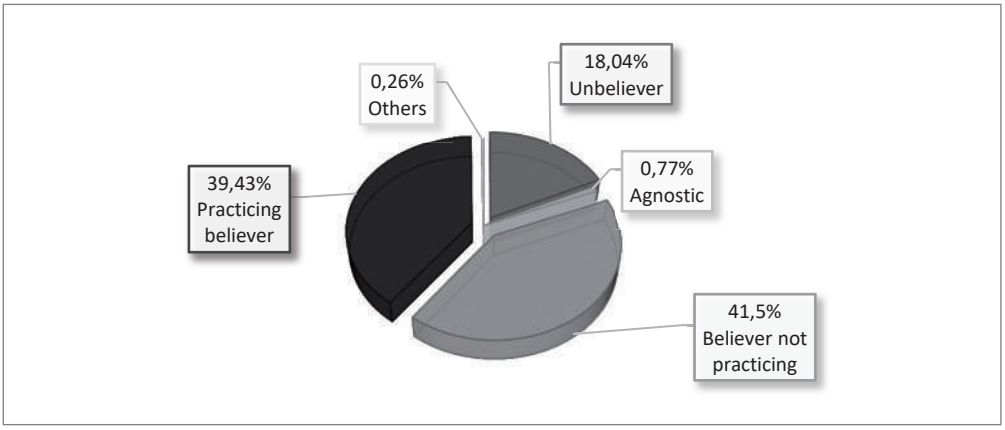

Figure 11. Distribution of the sample according to religious affiliation

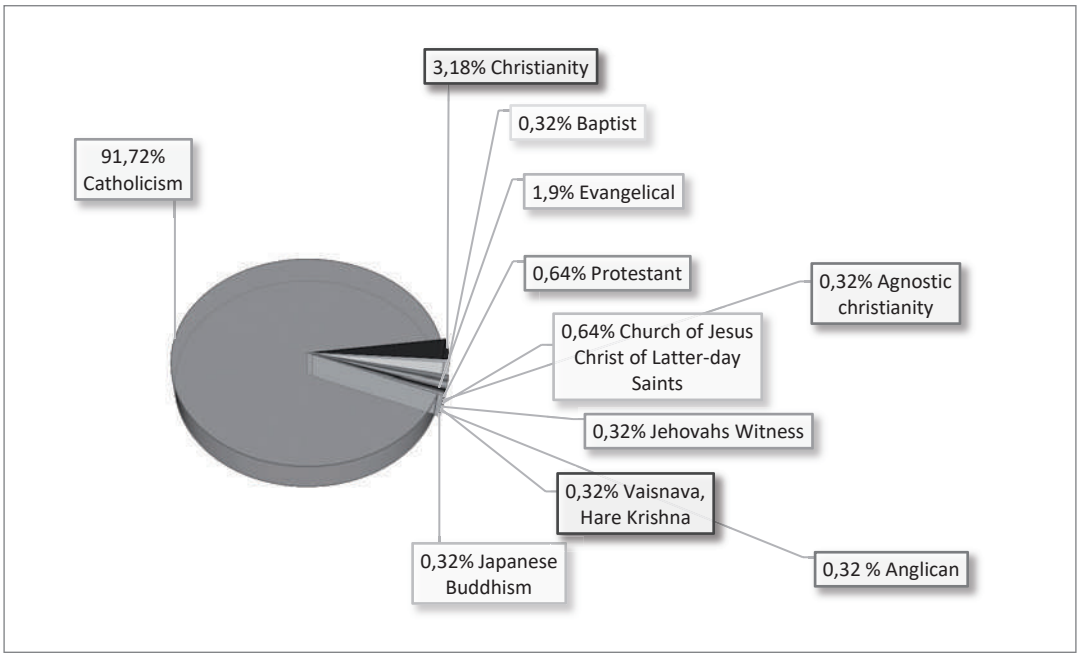

Figure 12. Distribution of the sample according to religion

In relation to the **incidence of religion in the Croatian** ethnic-nationality of the respondents **(Figure 13)**, half of them consider that religion does not influence, more than a quarter understands that it does, whereas the remaining quarter is distributed homogeneously among those who believe that religion has no incidence and those who state that there is no content related to the Croatian identity in the church.

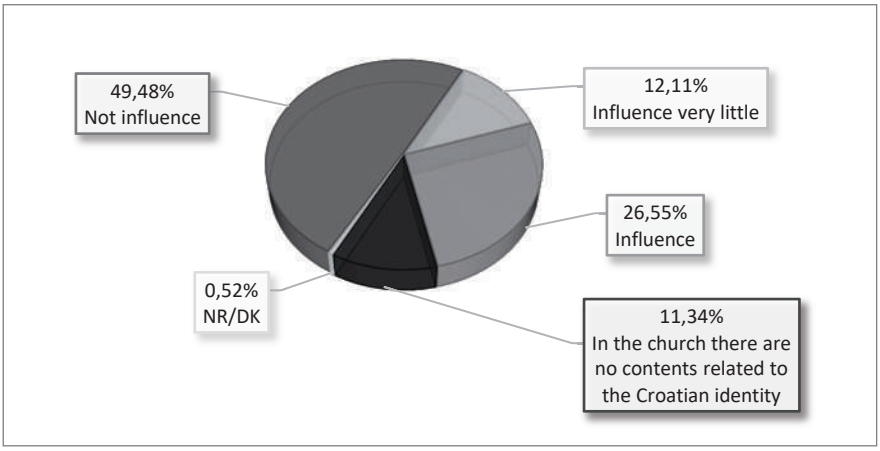

Figure 13. Incidence of religion in Croatian ethnic-nationality

In terms **of knowledge of the Croatian language (Figure 14),** very few respondents know how to speak (less than 15%), although about a quarter claim to speak a little (24.23%), and similar portion of respondents declare that they are studying it (22,16%) and 40% are completely disconnected from it (they do not speak it and do not study it).

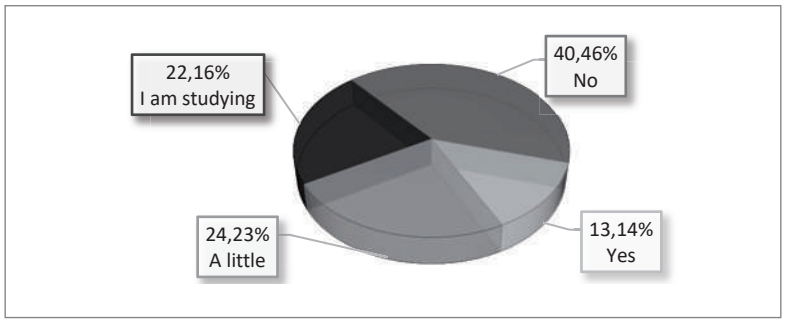

Figure 14. Knowledge of the Croatian language

However, regarding the **importance of the language for the preservation of the Croatian identity (Figure 15)**, about 75% consider that the language is important and almost 20% that has a little importance. Only slightly more than 6% believe that language is not important for the preservation of Croatian identity.

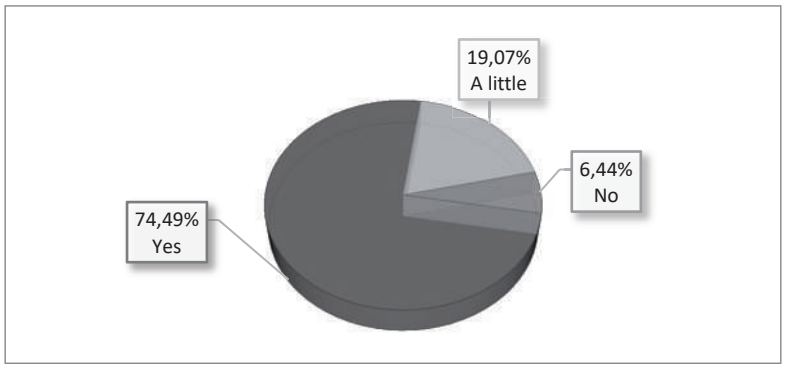

Figure 15. Importance of the language in the preservation of the Croatian identity

Characterization of the respondents according to variables linked to the migratory process

The first thing that must be analysed is to which **migrant generation** the respondents belong. In this regard, as has been advanced, only a very small number of them (less than 3%) are first-generation migrants (born in Croatia). Almost half (46.91%) are third-generation migrants (grandchildren of migrants), just over a quarter (26.03%) are second-generation migrants, (children of those who have migrated), just under a quarter (20.36%) are fourth-generation migrants (great-grandchildren of migrants) and less than 4% are fifth-generation migrants (great-grandchildren of migrants) **(Figure 16)**.

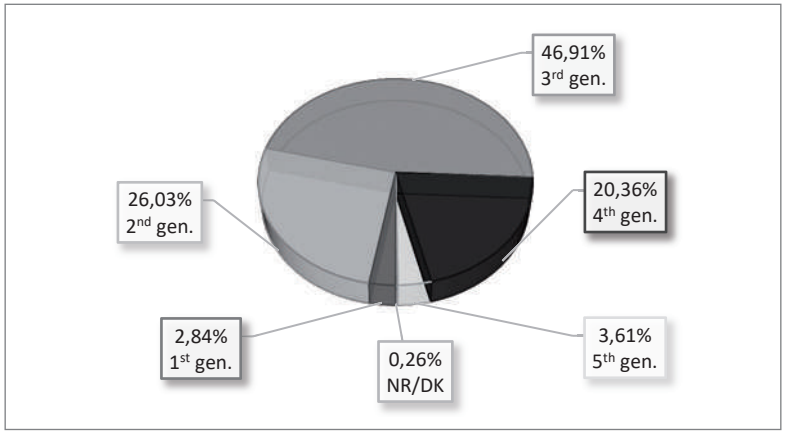

Figure 16. Distribution of the sample according to migrant generation

This reality is related to the ages of the respondents. As it is shown, they are mostly young and adults between 30 and 69 years old (77%). However, to be able to specify this relationship, it is necessary to know the **year of departure of the migrants**.[6]

The first conclusion is that the 1920s recorded the highest number of arrivals (24% of the total) **(Figure 17).** This is related, as we have seen, to the intensification of the migration towards the south of the American continent after the change in the American immigration policy of 1924. However, the results obtained also show the evolution of the migratory process. Indeed, it is verified that before 1870 there are practically no arrivals (less than 1%). In addition, it is observed that the rhythm of migration gradually evolves since the late nineteenth century. In each decade there is a progressive increase in arrivals (from 1.5% in the 1870s to almost 4% in the 1880s and 5% in the last decade of the 20th century). Thus, the balance of arrivals of the nineteenth century constitutes something more than 10% of the total. This rhythm seems to accelerate with the turn of the century, since the number of arrivals in the first decade of the twentieth century has doubled (11%). The decade of 1910, although it registers an increase of arrivals (14%), shows a deceleration of the general tendency, coinciding with the First World War.[7] This means that just under 40% of the migrants arrived before the 20s of the 20th century (in a historical period of more than a century, but that nonetheless concentrated the greatest number of arrivals in the previous 50 years) which highlights the importance of subsequent migration. Compared to 24% of arrivals in the 20s, in the following decade there was a new deceleration of migration (10.37% of arrivals), which shows the impact of the world crisis of 1929 and the beginning of the Second World War. At the end of the War, there is a new increase in the migration process in the 40s (18.60%) and a new decline in the 50s (6.40%), which, coinciding with the last great stage of migrations, constitute 24% of cases. The subsequent decades show practically no arrivals (only 4%).

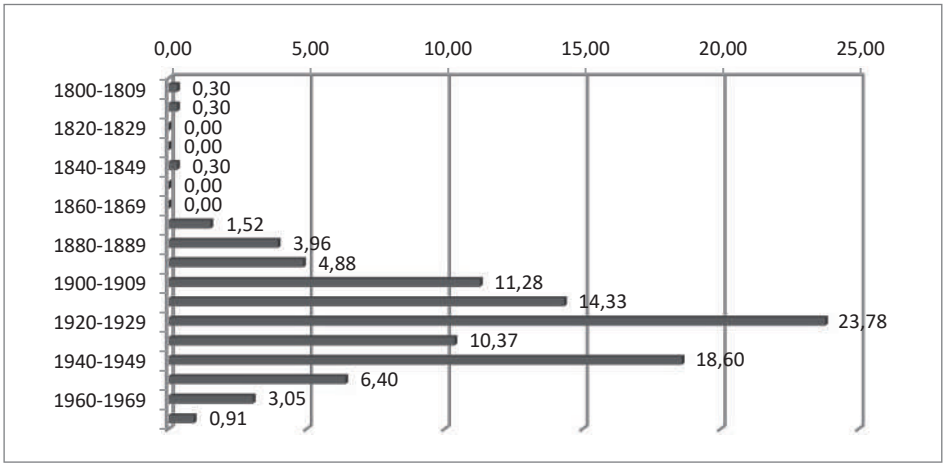

Figure 17. Distribution of the sample according to migration year

[6] Some methodological clarifications are necessary before going to the numbers. First, some of the respondents provided more than one migration date, corresponding to having more than one migrant relative. That is why 20 cases were added to the 388 original cases, making a total of 408 cases (to see the behaviour of this variable, the unit of analysis is not the respondent but the migrant). Secondly, in about 20% of cases the date of migration is unknown. There are 80 cases for which there is no data. This 20% will not be taken into account to perform the corresponding calculation, which again changes the total number of cases that will actually be considered (328). Finally, 15% of dates are approximate or estimated (49 cases). However, there is no significant percentage variation due to this lack of precision.

[7] If the arrivals of the decade of 1910 are disaggregated, it can be seen that half arrived before 1914, a quarter between 1914 and 1918 and the fourth remaining in 1919.

As a general conclusion, it can be said that the analysed sample is composed approximately in the following way: 11% of arrivals in the 19th century (1% before 1870, and 10% between 1870 and 1899), 60% of arrivals in the first four decades of the twentieth century (11% in the 1900s, 14% in the 1910s, 24% in the 1920s and 10% in the 1930s) and 29% of arrivals after the Second World War. According to the large migratory stages established at the beginning, it can be concluded that approximately 60% arrived in South America in the period of mass migration, slightly less than half did so before the First World War and a little more than half after it.

Regarding the **place of origin (Figure 18)**, the vast majority (67%) emigrated from the Dalmatian region. It is followed by Istria (11.34%), Central Croatia (10.57%), Slavonia (3%) and Bosnia and Herzegovina (2%). By disaggregating the most important region, it is observed that almost 7 out of 10 Dalmatians migrated from the county of Split and just over 2 from the Dubrovnik-Neretva County. The counties of Šibenik-Knin and Zadar are the place of origin of only 3% and 2%, respectively. In turn, by disaggregating the county of Split it can be seen that the most recurrent places of origin are the islands of Brač and Hvar and, to a lesser extent, Split and the surrounding area, the Island of Vis and Omiš.

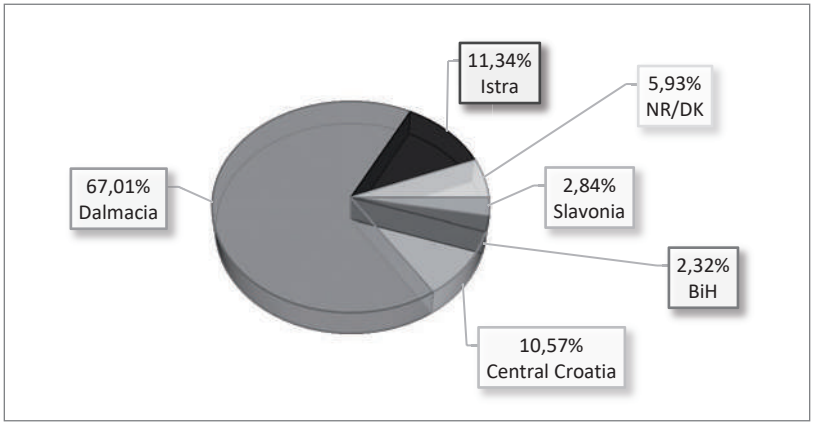

Figure 18. Distribution of the sample according to region of origin

Characterisation of the respondents according to informative, organisational and institutional variables

An important element of the link between the respondents and the country of origin of the ancestors is **their visit** to the country. It is a very important dimension in terms of the development of the emotional elements of identity, since it implies the possibility of seeing the birthplace of the ancestor and an (re) encounter with unknown family members. In turn, these trips provide the possibility of the person visiting and getting to know geographically the territory and landscapes of which they had heard being spoken about, as well as the way of life and the customs of the place of origin. It is like giving physical consistency to a world of stories and symbolic relations. Many times, the affective bonds displayed in these meetings have a transforming effect on the subjectivity of the participants. When considering the answers of the respondents **(Figure 19)**, it is demonstrated that slightly less than half (43.81%) has visited Croatia and that a third has clear intentions to visit Croatia (33.51%). Those who have not been and do not plan to do so amount to more than 20%.

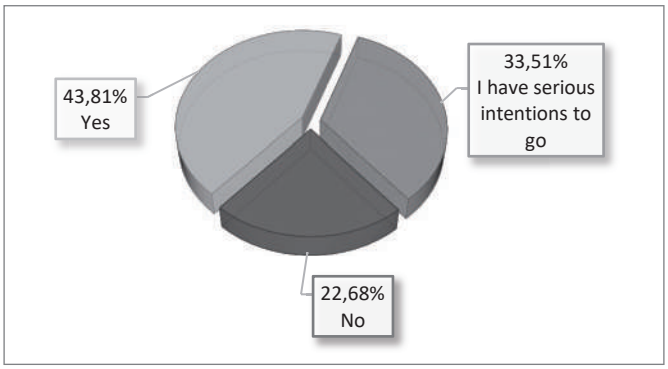

Figure 19. Distribution of the sample according to the possibility of having travelled to Croatia

Regarding the way in which **information about Croatia** has been obtained **(Figure 20)**, in the first place are parents, grandparents, great-grandparents and the family in general (81.19%).[8] Social networks are the second most important source of information (41.49%), and migrant associations are the third (26.55%). Other minor options follow, such as friends (7.47%), Internet (3%), books (2.58%), embassies and other Croatian institutions (1%), among others.

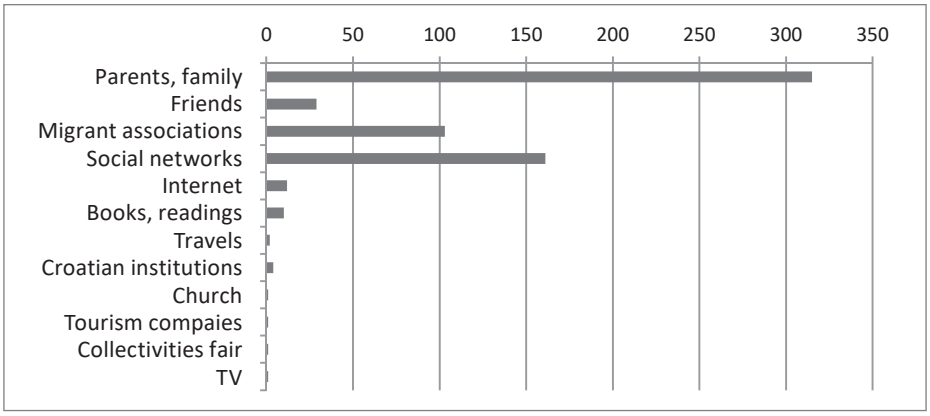

Figure 20. Distribution of the sample according to the way of obtaining information about Croatia

This low relative participation of migrant associations compared to social networks as a source of information is complemented by data obtained about **participation in Croatian community organisations (Figure 21)**. The first thing that is concluded is that more than 60% of the sample is not a member of these associations. However, more than 80% participate in virtual communities **(Figure 22)**.

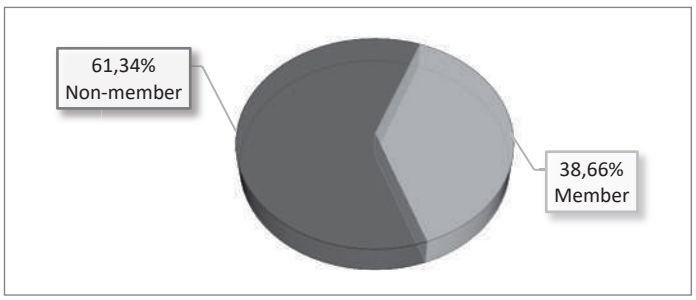

Figure 21. Participation in associations of Croatian migrants

[8] In the answers it was possible to choose more than one option which is why the sum of the percentages exceeds 100%. Thus, the results obtained are interpreted as follows: 81.19% of the respondents obtained information through their family, 41.49% did so through social networks, etc.

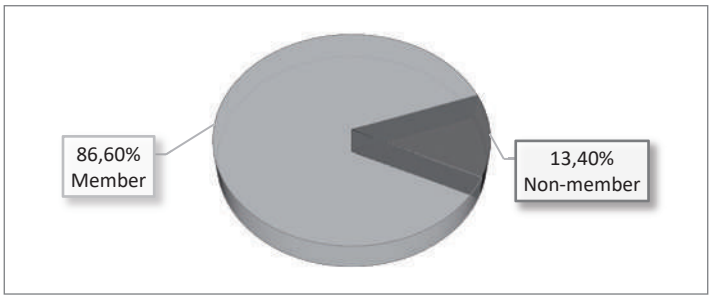

Figure 22. Participation in Croatian virtual communities on social media

Faced with this situation, it is interesting to note that, when considering the **degree of organisation of the Croatian community in the city of residence**, almost 40% of the respondents think that it is organised (note that it is a percentage similar to that of those who participate in these associations), while almost a quarter (24.48%) consider that it has very little organisation and that it is not well known, a little less than a quarter (23.20%) responded that it is not organised and something more than 10% do not know **(Figure 23).**

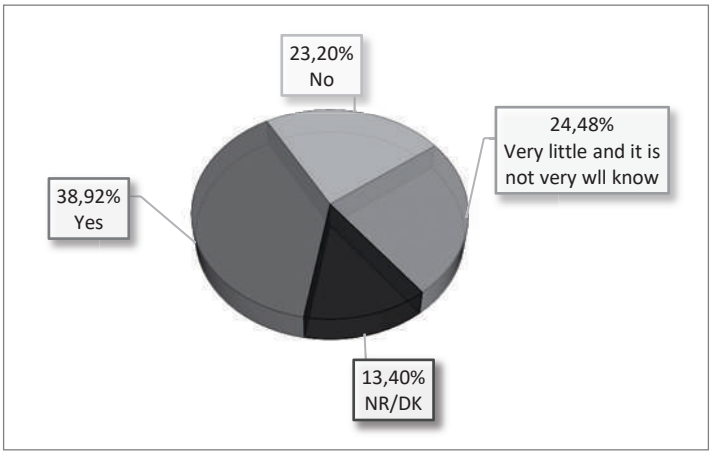

Figure 23. Level of organisation of the Croatian community in the city of residence

On the other hand, regarding the degree of **connection of the Croatian community in the country of residence (Figure 24)**, almost half of the people consulted do not know if there are links between the communities of the different cities in the country of residence. Just under a third (32.22%) maintains that they are linked, 17.78% consider that they are not, and less than 3% affirm that they are, but only at the regional, not national level.

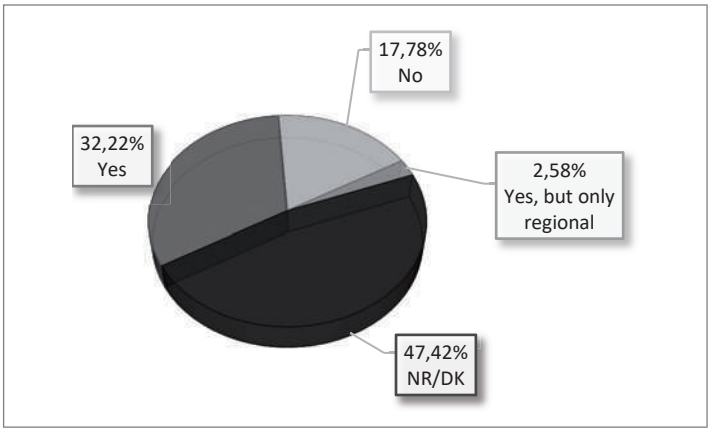

Figure 24. Level of connection of the Croatian community in the country of residence

Regarding the **influence of the Croatian community in the country of residence (Figure 25)**, just under one third (29.63%) considers that it has influence, while more than a third (33.76%) considers that it has very little influence and that is not well known and something more than a fifth (21.13%) considers that it has no influence. 15% of participants responded that they do not know.

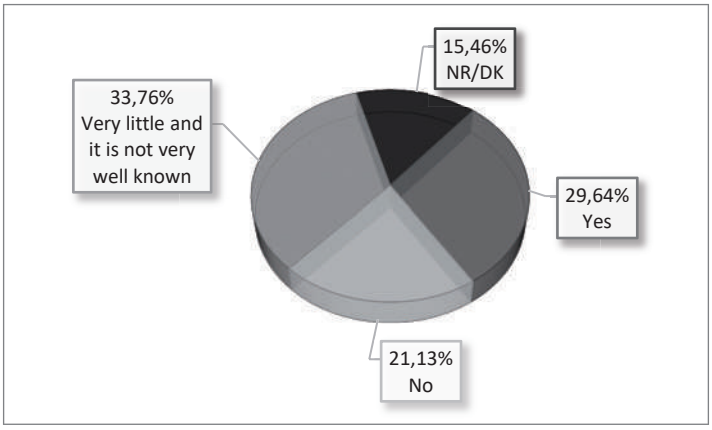

Figure 25. Level of influence of the Croatian community in the country of residence

When considering the **degree of knowledge about the Croatian community of the country of residence in Croatian institutions (Figure 26)**, more than 40% do not know how to evaluate it, a little less than a third (31.7%) consider that it is known, while the rest think that it is not known (7%) or that there is not much known (17%).

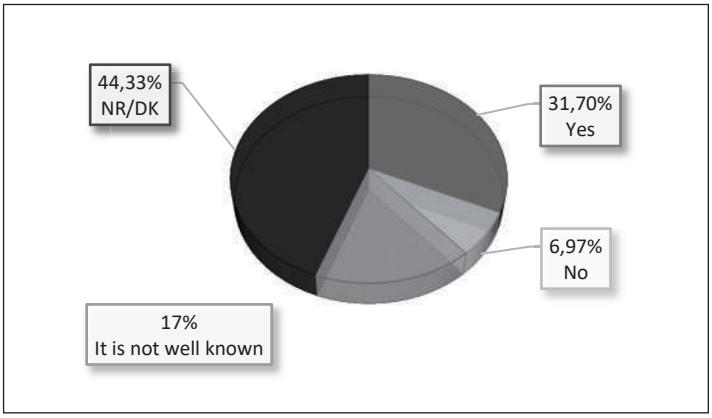

Figure 26. Level of knowledge about the Croatian community of the country of residence in Croatian institutions

The **evaluation of Croatia's relationship with the Croatian community in the country and the city of residence (Figure 27)** shows that approximately 40% consider it to be positive (good: + 30%, very good: + 4%, excellent: + / -1%), obtaining a small decrease in the values corresponding to the Croatian community of the city of residence, in relation to the Croatian community of the country of residence. On the other hand, close to 10% rate the relationship as acceptable or incipient, while less than a third evaluates it as negative (bad, very bad or absent), with a corresponding decrease in the values for the country of residence (24.74%) in relation to the city (30.42%). Just over a quarter of respondents do not have enough information to answer the question. These small differences between city and country show the lack of organisation of the Croatian community in many small towns and the scarce link between them and with the most important communities in each country.

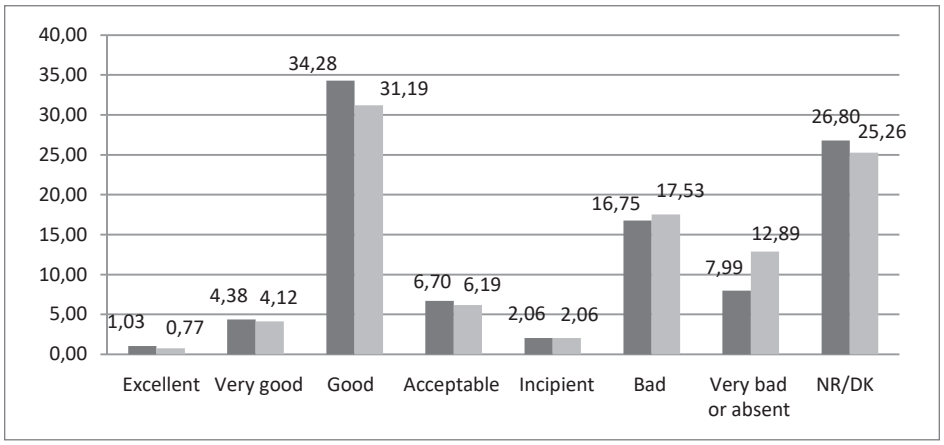

Figure 27. Evaluation of Croatia's relationship with the Croatian community in the country and the city of residence

The consideration of the **degree of knowledge of what happens in Croatia through the monitoring of the news (Figure 28)** shows that more than half of the respondents follow the news regularly and a little over 40% do so every so often. Only 6% say they do not follow the news.

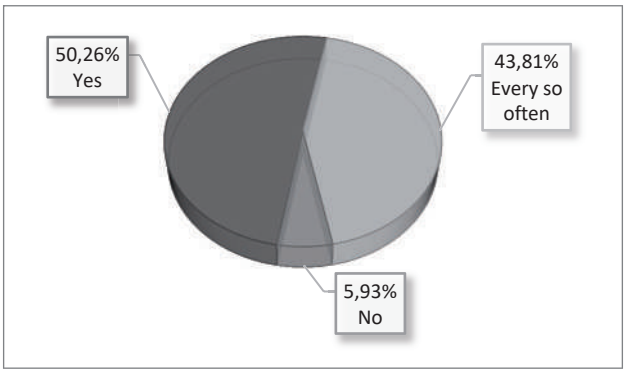

Figure 28. Level of knowledge of what happens in Croatia (follow-up news)

Regarding the **mode of receiving information (Figure 29)**,[9] more than 70% use social networks, almost 40% use the portals of the Croatian press and a quarter, the press media of migrant associations.

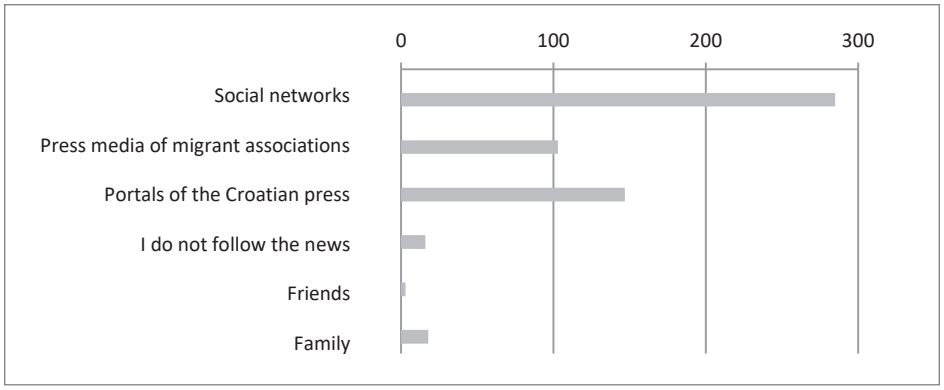

Figure 29. Mode of receiving information about what happens in Croatia

[9] Here it was possible to also choose more than one option and that is why the sum of the percentages exceeds 100%.

The **assessment of the institutions in Croatia that contribute to the development of the Croatian community in the country of residence** shows that just over 40% of the respondents had no information about it. About 10% of responses include *Hrvatska Matica Iseljenika* (Croatian Heritage Foundation), and an equal number included the *Središnji Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske* (Central State Office for Croats Abroad), while the Ministries of Education and Foreign Affairs, as well as universities were appointed by 3% of respondents. 2% of the respondents mentioned *Croaticum* and 1% named *HRT-Glas Hrvatske* (Croatian Radio Television - Voice of Croatia). Likewise, 3% stated that there are no institutions that contribute to the development of the Croatian community in their country of residence.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The survey shows Croatian presence in almost all South American countries. On the other hand, the described characteristics demonstrate a high degree of integration achieved by the respondents in the societies of arrival, which is favoured by the long period that has elapsed since the year of migration (in all cases periods greater than 60 years). In this way, the results obtained confirm the conclusions of the known historical investigations. In the same way, the data analysed by countries show a certain degree of coincidence with the distribution of Croatian migration in South American territory according to official figures. It would be interesting to be able to expand the scope of the survey to include more cases in order to extrapolate the results to the population as a whole. However, in order to do so, it is necessary to know the characteristics of it, in order to obtain a representative sample.

Regarding Croatian citizenship, one third of the respondents were able to obtain it. In addition, it is possible to identify some countries where obtaining citizenship is proportionally greater than what would be expected according to the distribution of Croatian population in those countries and, conversely, other countries where that proportion is lower. Peru and Chile are examples of the first case, while Bolivia and Argentina are examples of the second. It is not possible to give an explanation to this situation based on the current research results. The analysis of the open questions of the survey, which have not been included here, as well as conducting in-depth interviews, may potentially shed some light on this question.

In contrast, it is notable that almost all respondents incorporate Croatian nationality in the definition of their national identity. This phenomenon is indicative both of their integration to the receiving society, and of the presence of elements of their identity relating to their society of origin. A subsequent analysis will determine what type of identity formation refers to natural-spontaneous or (re)discovery. Something also interesting is that only 25% of respondents consider that their ethnic-Croatian nationality is influenced by their religious affiliation. Although widely Catholic, most respondents do not seem to directly link these two identity ascriptions. It is possible, and also a matter of a forthcoming analysis, that this is the product of integration into the host society and of the way in which Catholicism consolidated itself in the South American countries as a common cultural base, but within the framework of processes of more or less intense secularisation. A comparative analysis by countries and cities of residence, as well as by year of migration, would also be appropriate to identify similarities and differences.

Regarding the Croatian language, it should be noted that the majority does not speak or understand it. 40% of respondents, however, know something or are studying it. This interest is also reflected in 75% of respondents who consider it important for the preservation of the Croatian identity. In this regard, it is also suggestive the position of those who downplay the importance of the language for the preservation of Croatian identity, citing the work of many communities in pursuit of the preservation of the Croatian identity in Spanish. This constitutes a clear example of the identity modifications under the influence of the

receiving society that should not be analysed in reductionist terms, as a "loss", but as an enrichment and construction of novel elements of identity.

Regarding the variables related to the migratory experience, it has been explained that the sample analysed consists of approximately 60% of arrivals during the period of mass migration, distributed fairly homogeneously among those who arrived before and after the First World War, and of 30% of arrivals after the Second World War. These figures are related to those corresponding to the place of origin, with the natives of the Dalmatia region accounting for 67% of the total. As previously stated, there are significant differences in the way of understanding the meaning of the Croatian identity depending on these two interrelated variables. Therefore, further analyses will be carried out in order to establish the incidence of these variables on the way of conceiving the Croatian identity.

The results obtained also confirm that talking about Croatian migration in Latin America today means talking about second, third and fourth generation migrants. This is equivalent, as has been said, to recognising the integration process that the migrant generations have experienced over the years. However, in the face of a supposed "loss" of the Croatian identity as a result of this integration, it is understood that it is more appropriate to refer to a "construction" of the same that involves different analytical variables. As part of this construction, the hypothesis of considering two types of identity conformations has been proposed: the natural-spontaneous experience and the experience by (re)discovery.

In relation to these ways of experiencing the Croatian identity, one of the conclusions of this work is the growing importance of younger generations that are currently in the process of defining or searching for their identity. This is expressed in the analysed fact that a significant number of respondents do not participate in associations of the Croatian community but do so virtually. Many of them, as we have seen, do not have enough knowledge to evaluate the questions related to the informative, organisational and institutional dimension. Subsequent analyses will allow us to know the reasons for this limited participation, but for the moment the importance of identity as an experience of (re)discovery can be used as an explanation. In subsequent works, the analysis of the incidence of the receiving society in the identity definitions can be continued, understanding the processes of integration and assimilation to the receiving society as a condition of possibility of the identity experience by (re)discovery.

Bibliography

1. Antić, L. (1991). *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost.
2. _____ (1992). *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
3. Brah, A. (2011 [1996]). *Cartografías de la diáspora. Identidades en cuestión*. Madrid: Traficantes de sueños.
4. Čizmić, I. (1985). Prve veze iseljenika iz Hrvatske s Amerikom, *Migracijske teme 2*, 1, 97-105.
5. Čizmić, I., Sopta, M. & Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
6. Dubet, F. (1989). De la sociología de la identidad a la sociología del sujeto. *Estudios Sociológicos* VII: 21, 519-545.
7. Giddens, A. (1996 [1991]). *Modernity and Self-identify. Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity Press.
8. Giménez, G. (2007). *Estudios sobre la cultura y las identidades sociales*. México: Consejo Nacional para la Cultura y las Artes / Instituto Coahuilense de Cultura.
9. Martinić Beroš, M. (1999). *La Inmigración Croata en Magallanes*. Punta Arenas: Hogar croata.

10. _____ (1992). La Inmigración Croata en Magallanes. Apellidos y Origen Regional. *Anales del Instituto de la Patagonia. Serie Ciencias Humanas* 21, 17-32.
11. Perić Kaselj, M. & Vukić, A. (2018). Dubrovčani u Južnoj Americi: iseljavanje, utjecaji, identiteti. M. Perić Kaselj & F. Škiljan (Ur.), *Dijasporski i nacionalno-manjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države* (125-164). Zagreb: IMIN.
12. Perić Kaselj, M., Vukić, A. & Luchetti, M. F. (2017). Povijest istraživanja hrvatskih dijasporskih zajednica u Južnoj Americi: od arhiva do World Wide Web-a. M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić & M. Perić Kaselj (Ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na Drugom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku* (349-360). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva; Centar za kulturu i informacije Maksimir.
13. Radovich, J. C. (2016). El proceso migratorio de los croatas de Konavle en la Argentina. J. C. Radovich (Comp.) *Etnicidad y migraciones en Argentina*. Buenos Aires: Sociedad Argentina de Antropología, 169-196.
14. Solián, C. (2016). *Entre Yugoeslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda*. Rosario: Laborde editor.
15. Šprljan, C. (2002) *Historia de la inmigración croata en Córdoba*, diplomski rad, Sveučilište u Cordobi, Córdoba. Dostupno na: http://www.studiacroatica.org/revistas/146/146.htm
16. Zlatar Montan, V. (2002). *Inmigración croata en Antofagasta*. Antofagasta: Sociedad Croata de S.S.M.M. (Iquique: Oñate Impr.).

IZGRADNJA HRVATSKOG IDENTITETA U JUŽNOJ AMERICI

SAŽETAK

Istraživanja o migracijskim procesima Hrvatske i južnoameričkih zemalja pretežno su bila fokusirana na povijesnu perspektivu i faktografsku analizu usredotočujući se na pojedine države poput Čilea i Argentine. Cilj ovog rada je iz sociološke perspektive analizirati niz varijabli vezanih uz izgradnju hrvatskog identiteta u Južnoj Americi. Stoga se u prvom dijelu razmatraju povijesni doprinosi, koji se uzimaju u obzir kao obrazloženje migracijskih procesa unutar kojih su hrvatski migranti i njihovi potomci definirali i definiraju svoj identitet. U drugom dijelu prikazuju se teorijsko-metodološki okvir, ciljevi i radne hipoteze. Na kraju se analiziraju dobiveni rezultati, organizirani na temelju četiriju skupina varijabli: socio-demografske, identitetske, migracijske i informativno-organizacijsko-institucionalne.

Ključne riječi: *hrvatsko iseljeništvo, migracija, identitet, Južna Amerika, Hrvatska*

LA CONSTRUCCIÓN DE LA IDENTIDAD CROATA EN AMÉRICA DEL SUR

RESUMEN

En los estudios sobre los procesos migratorios que tuvieron lugar desde Croacia hacia países sudamericanos predomina la perspectiva histórica, el análisis factográfico y el protagonismo de algunos países, como Chile y Argentina. Desde una perspectiva sociológica, este trabajo tiene como objetivo analizar una serie de variables relacionadas con la construcción de la identidad croata en América del Sur. Para ello, en la primera parte se revisan las contribuciones históricas, que son tenidas en cuenta como marco explicativo de los procesos migratorios dentro de los cuales los migrantes croatas y sus descendientes han definido y definen su identidad. En el segundo apartado se presentan el diseño teórico-metodológico, los objetivos y las hipótesis de trabajo. Por último, se analizan los resultados obtenidos, organizados a partir de cuatro conjuntos de variables: socio-demográficas, identitarias, migratorias e informativo-organizativo-institucionales.

Palabras clave: *emigración croata, migración, identidad, América del Sur, Croacia*

Liliana Majic
Universidad Nacional de La Plata (UNLP), Argentina
lilimajic@hotmail.com

ŽENA KAO ČUVARICA IDENTITETA U MIGRACIJSKIM PROCESIMA

Ono što se dogodilo
mojem tijelu
ostavilo je za sobom
zapise
na nekom mrtvom jeziku
odatle
je nemoguće
da me razumiješ

Andrea Farchetto

SAŽETAK

Ovaj međunarodni znanstveno-stručni skup „Migracije i identitet: ekonomija, kultura i država" vitalno je važan jer pruža mogućnost razmišljanja o sastavu identiteta kroz različita iskustva i pristupe.
Počevši od jedne obiteljske priče o hrvatskim migrantima u Argentini, nalazimo nekoliko koncepata koji mogu razjasniti složenost novih identitetskih konstrukcija te poteškoće s kojima su se suočili te se i dan-danas suočavaju mnogi ljudi koji su prisiljeni napustiti zavičajna mjesta zbog situacija koje su im često puta strane. Jedan od tih koncepata, koji je i hipoteza ovog rada, jest ključna uloga žena u održavanju hrvatskog identiteta kako bi opstali u novim okolnostima.
U Argentini najznačajnija kretanja imigranata uslijed svjetskih ratova dogodila su se u prvoj polovici XX. stoljeća. U ovom radu prikazat će se slučaj onih generacija koje su napustile bivšu Jugoslaviju. Neki su oduvijek podržavali koncept Jugoslavije, dok su ga drugi negirali smatrajući se Hrvatima.
Osim toga, postoji utjecaj koji su spomenute manjine vršile na svoje potomke. Unatoč prolasku vremena i povećanju kulturne, ekonomske i emocionalne udaljenosti, nove generacije i dalje istražuju svoje podrijetlo i nailaze na zapreke u razumijevanju ove podjele koja je bila razlog velikim sporovima među njihovim precima. Iako su bile vrlo aktivni sudionici, žene su, zbog dominacije mačizma u zapadnim društvima, učinjene nevidljivima. Bez težnje za nalaženjem apsolutne istine, put koji sam izabrala za izlaganje je provođenje intervjua i proučavanje poezije. Hrvatska zajednica u Argentini je vrlo brojna, uz prisustvo jake značajke identiteta. Ispričana iskustva omogućuju ispitivanje ovog transkulturalizma. S jedne strane, nalazimo ga u pojmu „polja", vrlo značajnom u Argentini, pogotovo u „Pampa Húmeda", središnjoj regiji Argentine. S druge strane nalazimo ga i u gradu, u „conventillosima" Buenos Airesa, zajedničkim kućama u kojima se smjestilo mnogo migranata kako bi započeli novi život.

Ključne riječi: *identitet, transkulturacija, mačizmo, žena, migracije*

UVOD

Može se reći da su migracijski procesi stari koliko i svijet. Unatoč velikom napretku čovječanstva, ljudi i/ili narodi i dalje su u pokretu tražeći bolji život, a i zbog razloga kao što su ratovi, bijeda, etnička i vjerska diskriminacija. Nasilje.

Iz konkretnih obiteljskih priča migranata izlaze ideje koje mogu raspetljati kompleksnost novih identitetskih konstrukcija, teškoće s kojima su se susretali i susreću se mnogi od onih koji su bili prisiljeni napustiti svoja mjesta podrijetla zbog situacija koje su mnogima od njih strane. Pjesma kojom započinje ovaj rad odnosi se na protuslovlja i udaljenosti s kojima se susrelo mnoštvo onih koji su se našli u prilici da moraju napustiti svoje mjesto podrijetla. U ovom radu istražuju se životne priče hrvatskih žena koje su se doselile u Argentinu.

Komunikacija, to neizbježno oruđe ljudi, ujedno je interdisciplinarno polje koje radi na procesima konstrukcije smisla u osobitim kontekstima. Iz ovog gledišta, namjera je da se približi i rasplete uloga hrvatske žene kao potpornja vlastite kulture. Perspektiva roda sažima bogatstvo ove analize, koja je približavanje jednoj složenoj priči, priči koja se i dalje odvija u sadašnjem vremenu krize.

Za razumijevanje ovih procesa potrebno je definirati što je to identitet i razumjeti što su to kultura i njezine promjene u vremenu. Raymond Williams definira kulturu kao proces, kao kontekst, kao uvjete zajedničkog života. Riječ je o svim ljudskim djelatnostima koje izgrađuju određen oblik življenja, one zajedničke crte koje stvaraju koheziju nekoj skupini i njezina su specifičnost. Perspektiva Stuarta Halla govori o identitetu kao relacijskom procesu koji se mijenja u dijalogu s drugima. Postoji dinamika identitetske konstrukcije između svakodnevnog života i povijesnih događaja koji neposredno utječu na živote ljudi i na komunikaciju. U toj mjeri su kultura, identitet i komunikacija dio stalnog tijeka događaja.

Koncept kulturne hibridizacije antropologa Néstora Garcíje Canclinija osvjetljava ovu konstrukciju zato što prekida s onim što zove lažnim oprekama, kao što su lokalno/globalno, moderno/tradicionalno, da bi pokazao da nema rigidnih shema prikladnih za analiziranje kulturnih pojavnosti. Hibridizacija nije istoznačnica sa stapanjem bez protuslovlja, nego omogućuje da se povežu osobite forme koje se stvaraju unutar multikulturalnosti. Dakle, odbacujemo opreku urbanost/ruralnost jer se u pričama izlaže tjeskoba zbog dolaska na čudna mjesta, vrlo različita od mjesta podrijetla. U Argentini je koncept „campo" (ravnica) vrlo značajan zato što regija Pampa Húmeda (vlažna pampa) ima najrazvijenije stočarstvo u cijeloj zemlji. Mnogi europski seljaci naselili su se u ovim područjima, koja su početkom XX. stoljeća bila nenaseljena, i s protokom vremena izgradili su dostojnu egzistenciju. S druge strane, u gradovima su oni koji su imali obrazovanje ili službe mogli doći iz radničkih naselja Buenos Airesa, gdje su se naselili mnogi doseljenici da bi odanle započeli novi život.

PRETHODNICE

U Argentini je do najjačih imigracijskih kretanja došlo u prvoj polovici XX. stoljeća, zbog ekonomskih i političkih razloga i zbog dvaju svjetskih ratova. Narodi koji su živjeli na području Balkana bili su dio različitih političkih konglomerata: od Austro-Ugarske do Jugoslavije, pa sve do neovisnih država Hrvatske, Slovenije, Bosne, Makedonije i drugih s kraja XX. stoljeća. Treba naglasiti da se većina doseljenika koja je došla iz Jugoslavije tijekom i nakon Drugog svjetskog rata uvijek identificirala kao Hrvati. Posljedično tomu, može se promatrati utjecaj koji su ove manjine imale i imaju na svoje potomke koji, unatoč prolasku vremena i povećavanju kulturnih, ekonomskih i afektivnih distanci, i dalje održavaju vezu sa svojim korijenima i istražuju ih i nailaze na teškoće u pokušaju da razumiju one podjele koje su kod njihovih predaka bile razlog za žestoke svađe. Žene su se, gledano u cjelini, angažirale na čuvanju identiteta, ali ih je patrijarhalni model ujedno napravio nevidljivima za zapadno društvo, u tom smislu da je jedini prostor na kojem se mogu jasno uočiti fotografija s tradicionalnom nošnjom.

SVJEDOČANSTVA

Nastavljamo s kratkim razgovorima s „hrvatskim" ženama, koje kao hrvatske definira bilo to što se same osjećaju takvima, bilo to što ih takvima definira regija u kojoj su se rodili njihovi preci.

Mariana, 49 godina, živi u Maggiolu, južno od Santa Féa: „Moj djed došao je ovamo s 18 godina, kao pustolov. Moju baku su poslali da čuva djecu druge seljakinje jer joj obitelj nije imala što za jesti. Došla je s 13 godina i kad je trebalo birati, prioritet se davao muškoj djeci da ostanu i pomažu obitelji. Njih dvoje došli su 1903. iz Austro-Ugarske. Izjašnjavali su se Jugoslavenima. Počela sam izučavati jezik jer sam ga voljela." Ovako je Mariana započela svoju priču. Razjasnila je da su joj djed i baka s majčine strane bili Talijani, a oni s očeve strane Hrvati s otoka Hvara. Materinji jezik joj je bio španjolski, ali je uvijek bila u doticaju s Hrvatima. Prvi muž joj je bio sin Hrvata. Sada i ona i njezina kći imaju državljanstvo. „Prošle godine išla sam u Jelsu, koju poštujem, i upoznala je. Jedna tetka, očeva sestra, prenijela mi je mnogo toga. Učim jezik u čast svih tih žena. Kad sam hodala ulicama kojima je prolazila i moja baka, mislila sam kako je to sve ludo. Nekada su morali bježati od gladi i rata, sada je ovo turističko mjesto. U srce me dira kad mislim na nju tako mladu, na tako čudnom mjestu i usred ljudi nerazumljivog jezika." Mariana ima jake osjećajne veze s očevom obitelji, s kojom je bila u doticaju, a i izjašnjava se Hrvaticom.
Na jug od Santa Fea došle su mnoge obitelji iz Jugoslavije između dva rata. Sva svjedočanstva poklapaju se u tom da su došli skupa s rođacima, ili braćom, ili pak poznanicima i da su težili tomu da se nasele jedni do drugih. Tako su sačuvali jezik i običaje. Živjeli su skupa kao susjedi. Mariana se sjeća pripovijedanja svoje svekrve Ivane, koja je govorila da je „sve dok joj se nije rodio prvi sin provodila vrijeme plačući u polju jer nije imala nikoga i ništa."

Jelena, Buenos Aires: „Čuvam svoje hrvatsko ime i djevojačko prezime jer se u profesiji i po titulama predstavljam tako. Moji roditelji su došli 1947. i 1948. odvojeno. Otac je imao 19 godina, a prije je bio u izbjegličkim logorima u Austriji. Mama je došla s cijelom obitelji u dobi od oko 16 godina. Oboje su prošli kroz Prihvatilište za doseljenike. Naselili su se na različitim mjestima u Floresu skupa s drugim Hrvatima. Mama mi se rodila u Hercegovini, a obitelj joj se preselila, pobjegla je, u vrijeme rata. I moj otac se rodio u Hercegovini, gdje mi se djed nastanio zbog posla. Iz tog razloga je išao od mjesta do mjesta po Hrvatskoj, a bili su mješavina podrijetla, iz Dalmacije i Hercegovine. Ovdje su imali mnoge teškoće s jezikom, s tim da je tati bilo lakše jer je osim hrvatskog govorio i talijanski i njemački. Mama je radila u krojačkim radionicama, a otac se bavio pošumljavanjem Ezeize. Mnogi Hrvati su pošumljavali to područje. Oni su se upoznali u Hrvatskom domu koji se nalazio u ulici Salta (u Capital Federal). Tu su se zaljubili, vjenčali su se 1955., a sljedeće godine sam se rodila ja. Jedini jezik mi je bio hrvatski sve dok nisam počela ići u školu s pet godina. To je moj materinji jezik. U sljedećim godinama su se rodile još tri kćeri. Tata mi je umro 1992., mama 2016. Roditelji su mi se kretali unutar hrvatske kulture, unutar kruga samih Hrvata, tako da sve iz tog kruga smatram svojim stričevima. Dosta je teško bilo susresti bilo koga iz drugog identiteta tko bi mogao shvatiti kako je to osjećati ljubav za domovinu koja ne postoji. Bilo je to teško vrijeme, kao da i dalje traje rat. Rat se nije završio za Hrvate koji su živjeli ovdje i koji su željeli slobodnu i neovisnu Hrvatsku. Do neovisnosti je došlo 1991., a moj otac je umro 1992. Bio je to lijep događaj za njega, izvršio je svoje poslanje. Ja i sestre bile smo vrlo aktivne u hrvatskoj zajednici. Trenutačno sam predsjednica udruge Jadran."
Ovo svjedočanstvo predočuje sasvim različito iskustvo. Unatoč svim kulturnim razlikama u odnosu na Argentinu, Jelena čuva svoj izvorni jezik i pripovijeda o tom kako su se doseljenici u Buenos Airesu okupljali u onome što naziva „zajednicama", u kojima su dijelili jezik, doživljaje, osjećaje. Jelena je napisala knjigu *Mi recetario básico de cocina croata* („Moja osnovna knjiga recepata hrvatske kuhinje", 2016.): „Kuham otkada sam

bila dijete jer su mi roditelji radili, a ja sam bila najstarija sestra. Riječ je o receptima po kojima se kuhalo u mojoj kući, ili kad smo išli u kuću prijatelja naših roditelja, ili na društvena okupljanja. Odlučila sam napraviti blog jer skupljam recepte, što me oduševljava, a moja kći neće uzeti papire s receptima. Nije da sam izvrsna kuharica. Budući da sam farmaceutkinja, volim miješati stvari, u stvari sam alkemičarka. Kuhinja je mjesto na kojem se događa mnogo toga i ulaže se mnogo ljubavi. Blog sam napravila zbog kćeri jer sam mislila da ta cura nikada ni slučajno ne otvara neku bilježnicu. Imam troje djece, dva sina i kćer, i svo troje su kuhari. Tako sam počela ovaj blog, iznenadila sam se, imam mnogo natuknica s hrvatskim receptima. Pristala sam sastaviti knjižicu za događaj koji se zove *Buenos Aires slavi.* Mijenjala se malo pomalo, izašlo je prvo izdanje i cijelo se prodalo samo preko Facebooka. Ponovno sam je izdala i opet je rasprodana. To su recepti koje su mi poslale prijateljice, zajednica, slali su mi recepte, radili su opise itd. Zanimali su me detalji jer prvo se stavlja jedna stvar, zatim druga. Iznenađena sam. Nadam se da ću je izdati u kompletnijem obliku. Bilo je nešto vrlo spontano."

Ovdje je intimnost kuhinje, tu su iskustva iz djetinjstva, čuje se glas majke, prijateljica, drugih žena. Jelena je hrvatska državljanka koja živi u Buenos Airesu i revno sudjeluje u svim aktivnostima vezanim za njezinu zajednicu podrijetla. Osjeća se i izjašnjava Hrvaticom.

Violeta (Ljubica), 55, Avellaneda. Pcia de Bs As: Svi djedovi i bake hrvatskog su podrijetla, otac Argentinac, majka Hrvatica. Rodila se u Buenos Airesu i odrasla je u radničkom naselju La Boca (Capital Federal). Materinji jezik joj je hrvatski jer su ga u obitelji svi govorili. Španjolski je naučila u školi: Djed i baka s očeve strane došli su nakon Prvog svjetskog rata i naselili su se u Venado Tuerto, Santa Fe. Govorili su o Jugoslaviji. Imali su devetero djece, među njima i moga oca Mirca. Većina mojih stričeva i tetki sklopili su brakove s osobama iz hrvatske zajednice i sačuvali su jezik i običaje. Djed i baka s majčine strane došli su odvojeno. Prvo je José došao 1944., radio je kao vozač kamiona i putovao je diljem cijele zemlje. Zbog rata se potpuno odvojio od obitelji, sve dok ga jedan prijatelj nije ponovno spojio s njima. Baka Agata došla je 14 godina kasnije s dvoje djece (José i María) i nastanili su se u mjestu La Boca. Uvijek su se izjašnjavali kao Hrvati. Jednom sam pitala svoju baku kako to da je došla ovamo živjeti s djedom nakon tolikih godina u kojima nije ništa znala o njemu. Odgovorila mi je odlučno: *djeca i ja morali smo biti ondje gdje je bio moj muž*.

Violeta, kći Marije i Mirca, nema veza sa zajednicom kakve su imali njezini roditelji. Materinji jezik joj je bio hrvatski, a španjolski je naučila u školi: „Ne sjećam se teškoća. Majka mi je pričala da nisam išla u park jer sam tri dana plakala. Valjda zato što ništa nisam razumjela." U djetinjstvu je naučila tkati, kuhati, vesti i govoriti hrvatski s majkom i bakom. „Kada sam putovala u Hrvatsku i upoznala Zagreb, planine na Jadranu, pitala sam majku, kako se osjećala kad je došla na La Platu, tako smeđu i tamnu. Rekla mi je da je bila tužna i da je plakala."

HRVATICE KAO ČUVARICE KULTURE, POLJE ZA ANALIZU

Hrvatska zajednica u Argentini vrlo je znatna brojem i snažno čuva crte svog identiteta koji se održava u zajedničkim druženjima, što je način da se odijele i odupru lokalnoj kulturi.

Ako se uzme da se kultura kao način života uči i dijeli s drugima, u ovim svjedočanstvima očituje se važnost obiteljskih povijesti, osjećajnijih odnosa unutar obitelji, među majkama i bakama, koje su podučile kćeri govoru, kuhanju i mnogim drugim običajima i tradicijama. Muškarci su bili isključeni iz kuhinje, na primjer, u skladu s patrijarhalnom tradicijom, koja ih je isto tako odvela na posao, zbog čega su se više družili s ljudima iz ove zemlje. Primjećuje se i da su muškarci i žene koji su stigli u prvoj polovici XX. stoljeća preferirali sklapati brakove s osobama iz vlastite zajednice.

Majke i bake održavale su vrlo snažne afektivne veze s potomstvom, kojem su prenijele način tkanja, kuhinjske recepte, način govora, geste. U svim razgovorima bio je prisutan osjećaj iskorijenjenosti i bol zbog činjenice napuštanja vlastitog doma, vlastitog sela; zbog teškoća u razumijevanju čudnog jezika i zbog sporosti komuniciranja putem pisama s obiteljima koje su ostale u Europi. Možda je samoća pridonijela da se njeguje bliznost i odanost domu i djeci. Prvi naraštaj koji se rodio u Argentini naučio je i rastao je s izvornim jezikom, dok se s drugim susreo u školi. Kako Jelena tako i Violeta sjetile su se mnogih teškoća s razumijevanjem španjolskog i prilagodbom, unatoč tomu što su se rodile u Argentini.

Drugi aspekt vezan za žene iseljenice, koji se pojavio u razgovorima s njima, ima veze s važnošću muškaraca kod ključnih odluka, kao što su brak, putovanje, zaruke, rad kod kuće ili izvan kuće. U intervjuima su se pojavile brojne priče o prisilnim brakovima, o djevojkama koje su same došle vidjeti se s nepoznatim osobama, htjele su se vratiti, ali nisu mogle, o drugima koje su bile prisiljene udati se za muškarce koje nisu voljele. Odluke otaca, braće i/ili muževa imale su odlučujući utjecaj u životu mnogih žena i taj utjecaj je odgovarao parametrima epohe. Iskustvo Violetine bake izražava još i tadašnju obvezu da brak mora trajati cijeli život. Ako ćemo sve to pogledati iz perspektive koju mi žene danas gradimo u Argentini, to znači da istražujemo u drugom smjeru, na primjer, uzimajući u obzir obveze i modele koje se prenose s majki na kćeri i sinove.

U intervjuima se očituje važnost žena u održavanju izvornog identiteta kroz način održavanja veza. Ta zadaća je dopala njima jer su baš one bile prisutne kod socijalizacije djece i bile su osjećajna potpora obitelji. Ispričana iskustva pokazuju da se transkulturalnost nužno javlja uz protok vremena. Ili, bolje rečeno, kulturna hibridizacija. Sve intervjuirane žene ostale su, odrasle su, dobile su djecu i prilagodile su se načinu života u novom prostoru. Ali zamjetna je reafirmacija identiteta obitelji podrijetla.

Možda sve to nije bilo dovoljno zato da se objasni kako su žene potpora identiteta, ali iskustva života, koja pokazuju nužnost i napor ljudi da se uhvate za vlastitu kulturu, svjedoče o otporu. U tim težnjama žene su one koje konstruiraju priče, čuvaju fotografije i uspomene, govore o obiteljskim povijestima. Svi ti životi obilježeni su velikom količinom boli i iskorijenjenošću.

Kad bi se ovo pitanje proširilo na problematiku migranata općenito, mogli bismo se usuditi postaviti hipotezu o potrebi da se, polazeći od vlastitog života, pruži otpor modelu globalnog potrošačkog društva, gdje se čovječanstvo mjeri u klasama, kupovnoj moći, ciframa i brojevima, prema dehumaniziranom kulturnom identitetu.

Jasno je da tradicije, vrijednosti, vjerovanja i načini ponašanja stvaraju koheziju unutar grupe i da postoji nužnost povezivanja. To su identiteti obilježeni nedostatkom i, da bi se oduprli, reproduciraju ono što poznaju, to jest vlastitu kulturu. Živimo u trenutku mnogih promjena i kriza i ova razmišljanja možda će poslužiti da se malo bolje razumije ovo čovječanstvo koje trpi toliku iskorijenjenost. Ovaj rad otvara više pitanja koja bi trebalo dalje istraživati.

Možda je stvar u tome da se prepoznamo kao osobe koje osjećaju, traže i žive. Kako to jako dobro opisuje Octavio Paz u ovom tekstu:

> „Ondje gdje se završavaju granice, brišu se putevi. Ondje počinje tišina. Napredujem polagano i punim noć zvijezdama, riječima, disanjem daleke vode koja me čeka ondje gdje počinje zora (…) Beskorisni su spomenici, jauci i razglabanja. Beskorisno je dirati osuđena vrata. Nema vrata, ima zrcala. Nema koristi od zatvaranja očiju ili povratka među ljude: ova jasnoća viđenja više me ne napušta. Razbit ću zrcala, smrskat ću svoju sliku koja se svakog jutra milostivo pretvara u mojeg suučesnika i denuncijanta. Samoća svijesti, svijest samoće, dan uz kruh, noć bez vode. Suša, polje spaljeno od sunca koje nema kapke, strašno oko, o ta svijest, čista sadašnjost u kojoj prošlost i budućnost gore bez sjaja i bez nade. Sve se slijeva u tu vječnost koja se ne slijeva nikamo".

Literatura

1. Hall, S. Du Gay, Paul. (2011). *Cuestiones de identidad cultural*. Buenos Aires: Amorrortu Editores S.A.
2. García Canclini, Héctor. (2003). *Culturas Híbridas, estrategias para entrar y salir de la modernidad*. Buenos Aires. Editorial Paidós.
3. Williams, Raymond. (2015). *Sociología de la cultura*. Buenos Aires. Editorial Paidós.
4. Paz, Octavio. (1993). *Libertad bajo palabra*. Madrid: FCE, Universidad de Alcalá. Fondo de Cultura Económica.

WOMEN AS IDENTITY SUPPORT IN MIGRATORY PROCESSES

ABSTRACT

This International Professional Scientific Meeting "Migration and Identity: Culture, Economy, State" is of vital importance, a space that allows the opportunity to think about the composition of identities from different experiences and approaches.

From a specific family history of Croatian immigrants to Argentina, there are several concepts that can unravel the complexity of new identity constructions, and the difficulties faced by many people who are forced to leave their places of origin due to situations in which they are often aliens.

One hypothesis is the fundamental role of women in sustaining the identity of origin to survive.

In Argentina the strongest immigration movements happened in the first half of the 20th century because of the two World Wars. The case to be exposed here is that of these generations that came from former Yugoslavia. Some of them supported the concept of Yugoslavia, others denied its existence, whereas there were other immigrants who always recognized themselves as Croats. In addition, there is an influence of these minorities on their descendants despite the passage of time and the increase of cultural, economic, and emotional distances, continue to investigate their origins and find difficulties to understand these divisions that in the ancestors were motive of strong disputes.

Women were active actors, but at the same time invisible by the male chauvinist model of Western societies. With no pretensions to find absolute truths, the chosen path to expose this research is through interviews and poems. There is a large Croatian community in Argentina with a strong sense of identity. These experiences allow us to do research on this interculturality, which occurred in the countryside, mainly in Argentinian Pampa Húmeda; and in the city: the "conventillos" in Buenos Aires, where many immigrants started a new life.

Key words: *Identity, transculturation, machismo, woman, migration*

LA MUJER COMO SOSTÉN DE LA IDENTIDAD EN PROCESOS MIGRATORIOS

RESUMEN

Resulta de importancia vital este Encuentro Internacional Científico Profesional "Migración e identidad: cultura, economía, Estado", espacio que permite la oportunidad de pensar sobre la composición de las identidades desde diferentes experiencias y enfoques.

Desde una historia familiar concreta de migrantes croatas hacia Argentina, hay varios conceptos que pueden desentrañar la complejidad de las nuevas construcciones identitarias, y las dificultades que enfrentaron y enfrentan muchas personas que se ven obligadas a dejar sus lugares de origen por situaciones que muchas veces les son ajenas. Una hipótesis es el rol fundamental de las mujeres en el sostenimiento de la identidad de origen para subsistir.

En Argentina los movimientos inmigratorios más fuertes sucedieron en la primera mitad del siglo XX, a causa de las guerras mundiales. El caso que aquí se expondrá es el de estas generaciones que vinieron de la ex Yugoeslavia. Algunos sostuvieron el significante Yugoeslavia y otros la negaron y siempre se reconocieron como croatas.

Además, está la influencia que estas minorías tienen en sus sucesores que, a pesar del paso del tiempo y el aumento de las distancias culturales, económicas, afectivas, siguen indagando en sus orígenes y encuentran dificultades para comprender estas divisiones que en los ancestros eran motivo de fuertes disputas. Las mujeres fueron actores sumamente activos, pero a la vez invisibilizados por el modelo machista de las sociedades occidentales.

Sin pretensiones de encontrar verdades absolutas, el camino elegido para exponer son entrevistas y poemas. La comunidad croata en Argentina es muy importante en cantidad, con fuerte presencia de rasgos de su identidad, que sigue su proceso. Las experiencias narradas permiten indagar en esta transculturalidad, que se dio por un lado en el concepto "campo", muy significativo en lo que en Argentina es la Pampa Húmeda. Por el otro, en la ciudad: los conventillos en Buenos Aires, donde muchos inmigrantes anclaron para comenzar una nueva vida.

Palabras clave: *Identidad, transculturación, machismo, mujer, migración*

Nadia Molek
Universidad de Buenos Aires, Facultad de Filosofía y Letras, Instituto de Ciencias antropológicas
nadiamolek@gmail.com

PROCESI ETNIČKOG PREPORODA MEĐU POTOMCIMA SLOVENSKIH ISELJENIKA U ARGENTINI

SAŽETAK

Cilj je ovog članka opisati i antropološki analizirati dva nedavna slučaja slovenskog etničkog preporoda u Argentini, u pokrajini Entre Ríos i u regiji Norpatagoniji, koji su započeli objavljivanjem obiteljskih autobiografija. U radu je korištena etnografska metoda s polustrukturiranim intervjuima i kiberetnografija. Isto tako radilo se na autobiografijama potomaka i na sekundarnim izvorima povijesnog značaja.
Premda su već prije nebrojeni slovenski istraživači proučavali specifičnu problematiku procesa slovenskih migracija u Argentinu, te studije su općenito samo zamjećivale „prirodan proces" etničko-nacionalne asimilacije migranata i njihovih potomaka kroz vrijeme. Moje etnografsko proučavanje Slovenaca u Argentini, međutim, utvrđuje da iako je u jednom dijelu proučavane skupine postojao diskontinuitet u identifikaciji sa slovenstvom, asimilacionističke interpretacije ne dopuštaju da se vodi računa i o drugim dinamičnijim procesima kao što su noviji procesi etničke reidentifikacije i komunalizacije.

Ključne riječi: *Slovenci u Argentini; identifikacijski procesi; komunalni procesi; etnički revivali*

UVOD

Republika Argentina, povijesno useljenička zemlja, doživjela je razne slovenske useljeničke valove: skupinu seoskih obitelji na kraju XIX. stoljeća, ekonomsko-političke migrante u međuraću i zadnji kontingent antikomunističkih izbjeglica nakon Drugog svjetskog rata. Povijesno, zajednice imigranata provodile su u argentinskom kontekstu relacijske prakse identitetskog označavanja (Barth, 1976) i slijedile su takve linije akcije s ciljem da „unapređuju osjećaj zajedničke pripadnosti" (Brow, 1990, str. 1). Procesi stvaranja udruga igrali su središnju ulogu u strukturaciji kolektiva imigranata (Crosa, 2013). Isto tako, unutar velikog sklopa aktivnosti, imigranti su sačuvali jezik podrijetla, organizirali su festivale kolektiviteta, vjerska događanja, narodne plesove, gastronomske, glazbene, obrazovne priredbe itd., i oglašavali su se putem različitih komunikacijskih medija (Melella, 2011). Oznake koje su odredile ili održale etničke granice mogu se promatrati i unutar heterogenog sklopa društvenih odnosa Slovenaca u Argenitni, a skupina koju tvore slovenski migranti postoji još i danas.
U ovom radu namjeravam, polazeći od problematike identiteta, predstaviti i analizirati dva nedavna slučaja slovenskog etničkog preporoda u Argentini. Polazeći od interakcijskih i instrumentalističkih žarišta, nastojat ću karakterizirati i usporediti nedavne procese etnogeneze dviju skupina: skupine koju sačinjavaju potomci prve i druge imigracije Slovenaca pristiglih u pokrajinu Entre Ríos i skupine organizirane u regiji Norpatagoniji, koja objedinjuje potomke druge i treće migracijske komponente. Oba slučaja zanimljiva su za analizu jer pokazuju da su se potomci imigranata, bez kontinuiteta izjašnjavanja da su Slovenci u prošlosti, u zadnjim

desetljećima počeli procese ponovne identifikacije i komunalizacije, počevši od toga da su neki potomci imigranata objavili obiteljske autobiografije.
Rad je metodološki vezan za mikro-etnografsku analizu, kao i za određenu povijesnu antropologiju koja daje prednost i uvažava kvalitativno žarište i studije empirijskog karaktera (Devoto i Otero, 2003). Napravljeni su i otvoreni dubinski intervjui s osobama koje su bile zainteresirane da sudjeluju u istraživanju. Isto tako se prišlo i analizi sekundarnih izbora i analizi autobiografija. S druge strane, uzimajući u obzir kakvu važnost danas ima virtualni kontekst, posebice društvene mreže, u procesima etničkog preporoda (Molek 2018) provodilo se i kiberetnografsko istraživanje na platformi Facebook.[1]

ANTROPOLOŠKA ANALIZA IDENTITETSKIH PROCESA I ETNIČKIH PREPORODA

Termin „identitet" danas je rekurentan koncept. U kontekstu u kojem je, prema nekim teorijama, transnacionalizam „oslabio nacionalne države", proučavanja etniciteta ponovno su se pojavila u suvremenoj antropologiji (Kearney 1995). Brubaker i Cooper (2000), Restrepo (2007) i Grimson (2011), među ostalima, smatraju ga problematičnim. Brubaker i Cooper (2000) predlažu da se umjesto njega koristi koncept „identifikacije" (Brubaker i Cooper, 2000: 18). Pa ipak Lins Ribeiro smatra da ne treba odbaciti uporabu pojma identiteta jer služi tomu da se analiziraju forme u kojima skupine percipiraju same sebe i u kojima ih percipiraju drugi u „njihovim načinima predstavljanja pripadnosti" (Ribeiro, 2004: 165-166, u: Restrepo, 2007: 32). Budući da bi u ovom radu bilo nemoguće pozabaviti se kompleksnim teorijskim diskusijama o toj temi, u nastavku ćemo sabrati neka teoretska oruđa koja omogućuju da se može diskutirati o empirijskom materijalu. Temeljni su, u načelu, oni pogledi koji zastupaju „decentralizaciju subjekta" (Briones, 2006; Hall, 2013). Oni prije svega ističu multidimenzionalnost identiteta u pojedincima i/ili u skupinama (Cuche, 2007; Restrepo, 2007; Hall, 2013). Identitetima se može prilaziti s raznih dimenzija: osobne, kolektivne i društvene, koje se postavljaju jedna pored druge; to jest, jedna te ista osoba može u sebi stopiti mnogostruke identitete. Neki subjekt može pripadati naciji, spolu, društvenoj klasi, naraštaju itd., a da to nužno ne izazove konflikt (Cuche, 2007; Restrepo, 2007; Grimson, 2011). Kako su identiteti mnogostruki, pravo je da se razumiju u tim artikulacijama, napetostima i antagonizmima i da se promatra u kojim kontekstima neke dimenzije imaju veću relevantnost od drugih (Restrepo, 2007).
S druge strane, interakcijska, konstruktivistička i instrumentalistička žarišta nastojala su problematizirati esencijalističke teze koje su objedinjavale identitetsku, kulturnu i teritorijalnu sferu (Gupta, 1992) i naglašavala su mnogostruke, kompleksne, relacijske, fleksibilne i višedimenzionalne baze samopredstavljanja (Gupta i Ferguson, 1997). Za društvene znanosti identifikacije su dijaloške, stvaraju se, čuvaju se, ponovno se potvrđuju pa čak postaju nevidljivima preko formulacije neprekidnih procesa označavanja suprotstavljenosti putem simbola ili dihotomizacija između jedne i druge skupine (Brettell, 2014), a to su objekti kojima se antropologija obično bavi kad proučava identitetske procese.
Koncept etnogeneze definira procese reetnizacije do kojih dolazi u kontekstima diskontinuiteta. Etnogeneza se može razumjeti kao razvoj novih društvenih konfiguracija, na bazi etniciteta, kao ponovna afirmacija etničkih skupina za koje se smatralo da su „potpuno akulturirane" i koje se ponovno pojavljuju i zahtijevaju priznanje samih sebe i bore se zato da dobiju prava i resurse (Bartolomé, 2006). U migracijskim kontekstima, gdje se proizvodi „selilački etnicitet" (Hotton 1998 u: Dietz 2002), ponovne razrade identiteta prelaze granice teritorijalnosti. Skupine mogu strateški zagovarati ponovnu razradu vlastite kulture i svojeg odnosa s prošlošću,

[1] Istraživali smo Facebook kao platformu koja stvara prostore produkcije osjećaja (Crush, *et al.*, 2012) i uspostavljanja socijalnih kontakata (Miller, 2011).

unutar specifičnog društveno-povijesnog konteksta koji zahtijeva aktualizaciju identiteta radi specifičnih ciljeva. U takvim slučajevima ideološke temelje može predstavljati veza između jezika ili drugih kulturnih razlikovnih elemenata i osoba koje sačinjavaju „zajednicu" u iseljeničkom kontekstu (Dietz, 2002: 39).

PROCESI MIGRACIJE SLOVENACA U ARGENTINU

Procjenjuje se da je do prvog znatnog iseljavanja Slovenaca u Argentinu došlo između 1878. – 1888. Bilo je to 200 pojedinaca koje je privukao sporazum sklopljen između Austro-Ugarske i Argentine (Repič, 2006), koji je predviđao naseljavanje u kolonijama migranata radi obrađivanja zemlje u ruralnom kontekstu. Grupa je bila sastavljena od obitelji iz slovenske obalne regije *Primorske* (Kalc, 1995), koje su se odlučile za prekooceansku selidbu da bi poboljšale svoju socijalnu situaciju u situaciji krize i stagnacije. Nismo pronašli podatke o solidnim formalnim komunalnim vezama među njima prije doseljenja. Svejedno, useljenici su bili svjesni svojeg etničkog podrijetla i družili su se sa seljacima. Kao i drugi useljenici u Argentinu, s prolaskom vremena su se sve više integrirali u društvo. Sljedeći naraštaji su se uspješno „argentinizirali".[2]

Sa svoje strane, u XX. stoljeću došlo je do znatnih preseljavanja. Približno 25.000 pojedinaca (Velikonja, 1985; Mislej, 1994) došli su u Argentinu u međuraću, bježeći od geopolitičke rekonfiguracije Slovenije nakon Prvog svjetskog rata i od društvenih pritisaka koji su iz toga proizlazili. Prema kraju rata Slovenija je bila prisiljena ustupiti velik dio svog jugozapadnog teritorija, odnosno istarsko-primorske regije, Italiji. Sjever je pripojila Austrija, a sjeveroistok Mađarska. Ova restrukturacija pogodila je slovenske manjine – približno 100.000 u Austriji i 300.000 u Italiji (Rant, 2008) – koje su ostale izvan novih granica (Velikonja, 1985). Te nove države poticale su snažan proces deslovenizacije i osiromašenja, prisiljavajući slovensko stanovništvo da napušta domovinu u potrazi za boljim uvjetima života (Kacin-Wohinc, 1995). U Argentini su se naselili poglavito u urbanim kontekstima, raspršivši se po zemlji prema mogućnostima dobivanja posla, ponajprije u izgradnji i industriji. Ova skupina počela je sa stvaranjem slovenskih udruga u Argentini i sve do 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća postojala je snažna etnička grupna kohezija među njima koja je s prolaskom vremena slabila zbog raznih razloga. Danas se aktivno ističu samo dvije slovenske udruge vezane za tu skupinu, Slovensko društvo Triglav (*Asociación eslovena Triglav*) u Rosariju, Santa Fe i Slovensko-prekmursko društvo za uzajamnu pomoć (*Asociación Mutual Esloveno-Transmurana*) u Bernalu, Buenos Aires. Općenito su aktivnosti tih institucija najčešće komemorativne ili predstavljaju Sloveniju na sajmovima zajednica (*Ferias de Colectividades*). Većina potomaka ne govori više slovenski i slovenstvo koje njeguju u društvu je više „folklorne" naravi.[3]

Konačno, nakon Drugog svjetskog rata, između 1947. i kraja 50-ih godina prošlog stoljeća, došao je zadnji useljenički val (Velikonja, 1985, 49 – 50). Sačinjavalo ga je približno 6500 političkih emigranata koji su napustili Sloveniju krajem Drugog svjetskog rata bježeći od komunističke revolucije (Repič, 2016). Prije konačnog izganstva privremeno su se smjestili u izbjegličkim logorima Crvenog križa u susjednim zemljama kao što su Austrija i Italija (Žigon, 2001; Repič, 2006), gdje su započeli kompleksni proces organiziranja u dijaspori, usmjerenog prema političkom otporu i očuvanju kulture i identiteta putem konstruiranja kolektivne nacionalističke, antikomunističke i antijugoslavenske memorije, onako kako im je progonstvo omogućilo da to razrade (Molek, 2013). U Argentini su se naselili poglavito u urbanim kontekstima, u koje su se uklopili kao radna snaga u graditeljstvu i industriji. U usporedbi s drugim skupinama, možemo reći da su takozvani „*novi Slovenci*" održali kolektivnu, obiteljsku i osobnu identifikaciju sa slovenstvom. Pa ipak, u manjoj mjeri,

[2] Za produbljenje teme, konzultirati: Molek 2016a.

[3] Za produbljenje teme, konzultirati: Molek Molek 2016b.

nakon sedamdeset godina od početka procesa migracije u Argentinu, endogamne obitelji i dalje prenose djeci slovenski kao prvi jezik, koja isto tako svake subote idu u slovensku školu (od vrtića do završetka srednje škole), članovi i dalje aktivno sudjeluju u etničkim udrugama te skupine, nazvanima *domovi*, i između ostalog prisustvuju misama na slovenskom jeziku organiziranim u tim prostorima.

NOVI PROCESI (PONOVNE) ETNIČKE IDENTIFIKACIJE PUTEM LITERARNO-BIOGRAFSKE NARACIJE

Premda slovenska literarna produkcija nije nova stvar u Argentini, u radu na tom polju susrela sam se u pokrajinama Entre Ríos, Las Breñas (Chaco) i u regiji Norpatagoniji sa zanimljivim, novijim fenomenom koji se javlja među potomcima slovenskih useljenika svih valova, a to je objavljivanje autobiografskih knjiga samofinanciranjem, u kojima potomci, koji nisu nužno stopostotnog slovenskog podrijetla, ali koji se identificiraju s nekim slovenskim pretkom, općenito gledano pripovijedaju kako obiteljske migracijske povijesti tako i povijest integracije u Argentinu, a i razne osobne, obiteljske i radne peripetije kroz koje su prolazili preci. Jedna od običnijih tema knjiga je da se slovenskim obiteljima, koje su se naselile na područja predviđena za migrante i koje su pridonijele „napretku" lokalne zajednice, oda priznanje zbog unaprijeđenja tih regija, što je tipičan „razvojni" diskurs koji Radovich (2005) zove „pionirizmom".

Treba naglasiti da je objavljivanje migracijskih autobiografija bilo vrlo uobičajeno, na primjer među iseljenicima u Sjedinjenim Državama. U Argentini nisam naišla na literarne „amaterske" prethodnike, ali jesam našla neke autobiografije koje su pisali intelektualci iz zadnjeg migracijskog vala.[4] Bilo kako bilo, novije autobiografije privlače moguće čitatelje, obično druge potomke Slovenaca, što pokreće „domino-efekt" i „entuzijazam za slovenstvo" kod drugih ljudi. To je onda pokrenulo procese komunalizacije, proces koji je Brow (1990) definirao kao liniju akcije koja promovira ideju pripadnosti nekoj skupini ili identitetu. Akteri ovaj proces uglavnom zovu „vraćanjem/otkrivanjem ili buđenjem pravih korijena". Ovi procesi su onda utjecali na oblikovanje slovenske zajednice, kao što se to dogodilo u Entre Ríos i Norpatagoniji, ili na obnovu slovenskih udurga, kao u Las Breñas.

SLOVENCI IZ POKRAJINE ENTRE RÍOS: OD AUSTRIJANACA I JUGOSLAVENA DO SLOVENACA

Entre Ríos je pokrajina koja je u prošlosti bila dijelom multikulturne sudbine kolonizacije Republike Argentine. U ovoj pokrajini ne postoje registri formalnih manifestacija kolektivne afirmacije, afirmacije „nas" Slovenaca, sve do desetljeća nakon 2000., kad su se počeli odvijati procesi ponovnog identificiranja sa slovenstvom, koji su rezultirali osnivanjem Slovenskog društva Triglav u Entre Ríos-u 2002. Jedan od okidača bilo je objavljivanje i populariziranje serije knjiga o slovenskom useljavanju u pokrajinu, koje je napisao jedan od potomaka Slovenaca pristiglih krajem XIX. stoljeća.[5]

U antropološkoj literaturi identiteti se koncipiraju kao relacijski, to jest upućuju na niz praksi diferencijacije i označavanja „nas" s obzirom na „druge" u određenim kontekstima interakcije (Barth, 1976; Bartolomé, 2006; Restrepo, 2007). U tom smislu moje otkrivanje aktualnih identitetskih procesa u pokrajini Entre Ríos dala je kao rezultat različite povijesne procese identifikacije sa strane Slovenaca. Sve do trenutka etničkog preporoda neki od aktera jedva da su išta znali o Sloveniji, mislili su da imaju pretke Austrijance, Talijane ili

[4] Ove biografije općenito se nadahnjuju određenom književnom estetikom i centriraju se oko priča iz Drugog svjetskog rata.

[5] Za više o toj temi, konzultirati Molek 2016a.

Jugoslavene. Drugi su tvrdili da „oduvijek" znaju za svoje slovenske korijene i dugo vremena su održavali transnacionalni odnos s rođacima u Sloveniji.

Kao i svaki proces identifikacije, identitetske konfiguracije su kompleksne. Identiteti postoje u procesima, smješta ih i proizvodi povijest, a oni kondenziraju, pretaču i ponovno stvaraju kolektivna iskustva i imaginarije (Bartolomé, 2006; Restrepo, 2007). U tom smislu identifikacija s geopolitičkim entitetom iz kojeg je otišao migrantski predak (s Austro-Ugarskom, Kraljevinom Jugoslavijom ili Italijom), kao i utjecaj koji su prije same emigracije na iseljenike imali pokreti identitetske afirmacije na teritoriju podrijetla[6] te vlastito djelovanje samih aktera, potakli su nastanak raznovrsnih identitetskih izjašnjavanja. Procese identitetskog kontinuiteta i diskontinuiteta treba razmatrati i polazeći od politika argentinske države i od klasifikacije koju je provela argentinska granična služba pri ulasku useljenika u zemlju.[7] U analizi treba uključiti i druga povijesna događanja koja su potakla određena identificiranja, kao pozitivna ili negativna, utječući tako na strategije identifikacije useljenika i njihovih potomaka. Na primjer, za neke aktere vezane za prvi imigracijski val, izjašnjavanje Austrijancima u prošlosti je moglo biti probitačnije nego predstavljanje kao Slovenci jer se u argentinskom nacionalnom imaginariju sve što je germansko povezuje s određenim pozitivnim značajkama. S druge strane, tijekom zloglasnog desetljeća i prvog peronizma sve što je slavensko nosilo je negativno obilježje u urbanim i industrijaliziranim kontekstima, zbog diskurzivne konfiguracije između slavenskog podrijetla i komunizma. U tom su kontekstu akteri preferirali da svoje etničko podrijetlo učine nevidljivim. Ne možemo zaboraviti i da u ovu analizu uključimo strategije kulturne homogenizacije, koje je razvila argentinska država – osobito preko univerzalnog besplatnog školovanja – i želju imigranata za društvenim usponom koji su gajili želju za brzom integracijom u novo društvo.

Dakako, ovi identitetski procesi nisu bili definitivni i počevši od desetljeća nakon 2000. počele su se u pokrajini stvarati nove zajedničke manifestacije slovenstva, kao što su osnivanje udruga[8], prisutnost slovenskog kolektiviteta na Svečanostima kolektiviteta i Svečanostima imigranata[9] u pokrajini i prisutnost komunikacijskih medija.

SLOVENCI U NORPATAGONIJI

Slučaj Norpatagonije je različit. Najprije zato što argentinska država regiju Patagoniju nije koncipirala kao prostor kolonizacije, nego je u povijesti i imaginariju predstavljala vrlo daleko i surovo mjesto koje je trebalo „osvojiti", a takvim se činila kako zbog urođeničkog stanovništva tako i zbog klimatskih uvjeta i ekonomskih mogućnosti (Radovich 2005). Podjela ovog teritorija na provincije kasnila je u usporedbi s drugim dijelovima

[6] Ovime se osvrćem na pitanje o tom jesu li akteri sami sebe doživljavali Slovencima ili ne, ili jesu li se identificirali kao manjina unutar višenacionalne države. Na primjer, u slučaju aktera iz XIX. stoljeća, među slovenskim stanovništvom obalne regije prevladavala je identifikacija kao manjine unutar jedne od pokrajina Austro-Ugarske Monarhije, a ne identifikacija kao dio neke zamišljene slovenske zajednice. U slučaju Slovenaca iz obalne regije u međuraću, nakon što im je teritorij pripojen Italiji kao rezultat Prvog svjetskog rata, stvorila se jaka želja da se očuva slovenski identitet kao reakcija na iskustvo deslovenizacije koju je provodio fašizam.

[7] Argentinska carina poštovala je nacionalnost koju je navodila putovnica iseljenika.

[8] Slovensko društvo Triglav iz Entre Ríosa stvoreno je primarno za potomke slovenskih iseljenika iz razdoblja međuraća jer su potomci migranata s kraja XIX. stoljeća napustili organizaciju otprilike tri godine ranije zbog pitanja borbe za vlast i nastojanja oko centralizacije slovenstva u pokrajini. Oni su prije dvije godine utemeljili drugi oblik udruživanja, koji funkcionira kao NVU i njezini članovi većinom su članovi obitelji autora čija knjiga je bila okidač za proces nove slovenizacije u pokrajini.

[9] Prakse koje kolektiviteti stranaca u Argentini koriste kao sredstvo za legitimaciju svojeg postojanja na nekom lokalitetu.

zemlje, a dolazak željeznice i širenje asfaltiranih cesta dogodili su se u novije vrijeme. Neuquén ili Río Negro, provincije koje sačinjavaju područje Norpatagonije, u 50-im godinama 20. stoljeća su se inkorporirale kao provincije Republike Argentine (Arias Bucciarelli i Jensen, 2009). Prije toga smatrale su se perifernim nacionalnim teritorijima. Mnogi useljenici prvo su došli na ove teritorije kao radna snaga za proširenje željeznice, a poslije toga zato da rade u vodogradnji (kao na brani Neuquén) i elektrifikaciji, projektima koji su ostvareni nedavno, krajem 60-ih godina prošlog stoljeća. U slučaju Neuquéna do demografskog razvoja, na primjer, došlo je i zalaganjem javnih poduzeća koja su htjela proizvesti urbanizaciju i unutarnju industrijalizaciju teritorija. Sve do duboko u XX. stoljeću znatan postotak stanovništva Neuquéna bio je transandinskog podrijetla, uz prisutnost migranata pristiglih iz Europe, među kojima je bila i manjina Slovenaca. U slučaju provincije Río Negro europska imigracija poglavito se koncentrirala na grad San Carlos de Bariloche u zoni doline Río Negro namijenjene uzgoju voća i povrća, gdje je bilo lakše stvoriti različita javna i privatna društva posvećena urbanizaciji, parceliranju i prodaji parcela useljenicima (Palau, 2012).

Onda, osim u slučaju mjesta San Carlos de Bariloche, gdje je 17 slovenskih izgnanika sa snažnim osobnim vezama formiralo 1951. „Slovenski andski klub" („Club Andino Esloveno"), s ciljem čuvanja slovenstva za buduće generacije, a u ostatku Norpatagonije kontingent slučajno raspršenih slovenskih migranata iz zadnjih valova koji su došli zbog ekonomsko-radnih razloga ne pokazuje presedane formiranja udruga. Nedavno se na platformi Facebook jedna organizacijska forma počela identificirati kao „slovenska", kad je 2016. jedan potomak slovenskih izgnanika iz Neuquéna stvorio zatvorenu grupu „Slovenci i potomci iz Norpatagonije". Taj potomak je ustvrdio: „Moji tata i mama uvijek su željeli stvoriti neku grupu, ali bila su druga, teža vremena i nije bilo mogućnosti korištenja interneta".

Proces konfiguracije „slovenskog" kolektiva u Norpatagoniji novijeg je datuma i počeo se odvijati počevši od proširenih mreža aktera s Facebooka, koji su se sve više zanimali za to da sudjeluju u nekoj grupi na temelju zajedničkog podrijetla. Valja istaknuti da grupa na Facebooku ne utječe samo na Slovence u Norpatagoniji, niti jedino na Slovence, nego da se zahvaljujući mogućnostima koje nudi virtualna platforma stvorila translokalna i transnacionalna „zajednica" od 345 članova. Virtualna aktivnost dovela je, osim do želje da se virtualno dijele sjećanja i tradicije ili da se ima prostor za zajedničko učenje o svemu slovenskom, i do toga da su neki akteri dobili želju, polazeći od osobnih nemira, da se susretnu s osobama koje dijele zajedničko podrijetlo i da se učine vidljivima kao diferencijalni etničko-nacionalni kolektiv u argentinskom kontekstu. U odnosu na ovo, 2018. su potomci useljenika počeli surađivati putem aplikacije mobilne telefonije Whatsapp i sastajati se s ciljem da nađu moguće načine za utemeljenje slovenske udruge i da organiziraju razne događaje kojima se promiče sve slovensko i Slovenija.

Prvi i najvažniji događaj odvio se u srpnju 2018. na sveučilištu u Comahue. Ondje ih je po prvi put u toj regiji posjetio slovenski veleposlanik i organizirali su „mjesec slovenske kulture", pod pokroviteljstvom Veleposlanstva Slovenije. Ove zajedničke akcije uključivale su i prikazivanje slovenskih filmova u kinima Neuquéna, uz čin predstavljanja nedavno dovršenog prijevoda jedne od utemeljiteljskih knjiga slovenske književnosti, *Martina Krpana*, kao i predstavljanje autobiografija triju članova grupe. Konačno, u ovim danima formirali su grupaciju „Slovenci i njihovi potomci u Norpatagoniji" s 200 članova i prvi put su se javno predstavili tijekom Svečanosti kolektiviteta, a planiraju i daljnje aktivnosti radi prikazivanja slovenskih običaja. U siječnju 2019. jedna članica grupe otputovala je u Sloveniju da sudjeluje u tečaju osnaživanja podučavanja slovenskog jezika i kulture, s ciljem da započnu podučavanje slovenskog jezika u regiji. Kao i u drugom slučaju, valja istaknuti da se priznanje sa strane (od drugih Slovenaca iz Argentine i Argentinaca) pokazuje temeljnim za ovaj proces komunalizacije i alterizacije.

KONFIGURACIJA SLOVENSKOG IDENTITETA U SADAŠNJEM TRENUTKU

U ovom radu nastojali smo predstaviti dvije studije slučaja koje pridonose proučavanjima povijesnih prekomorskih migracijskih procesa u Argentini. Poglavito sam se trudila da, polazeći od paradigmi koje koncipiraju identitete kao dijaloške, multidimenzionalne i fleksibilne (Gupta i Ferguson, 1997, Cuche, 2007), problematiziram esencijalističke stavove koji su objedinjavali identitetsku, kulturnu i teritorijalnu sferu (Gupta, 1992). Nadalje, premda su već u prošlosti nebrojeni slovenski istraživači proučavali specifičnu problematiku slovenskih migracijskih procesa u Argentini, ove studije su općenito samo zamijetile „prirodni proces" gubitka etnonacionalnog identiteta migranata i njihovih potomaka kroz vrijeme. Za razliku od toga, moje etnografsko proučavanje Slovenaca u Argentini dokazuje da – premda je jedna proučavana skupina imala diskontinuitet u identifikacijama sa slovenstvom – asimilacionističke interpretacije ipak ne omogućuju da se uzmu u obzir i drugi, dinamičniji procesi, kao što su nedavni procesi etnogeneze. Oni nam omogućuju da promatramo formulaciju neprekidnih procesa označavanja suprostavljenosti preko simbola ili dihotomizacija između jedne i druge skupine (Brettell, 2014).

Identitet je nešto što se stalno konstruira i rekonstruira u društvenim razmjenama, što dovodi do identitetskih reformulacija i do razvijanja „identitetskih strategija" (Ballina, 2006; Cuche, 2007) u određenim kontekstima i povijesnim procesima. Koji mogu biti razlozi za današnje procese reidentifikacije aktera kao Slovenaca i za razvijanje strategija za etničko pripadanje? Smatram da na to pitanje ne postoji samo jedan odgovor. S jedne strane, moramo uzeti u obzir da se argentinski nacionalni narativ posebno usredotočuje na ponovno obrađivanje imigrantske prošlosti Argentinaca, što služi i kao način isključivanja drugih, „manje željenih" migrantskih manjina, kao onih s granice. U ovom smislu aktere privlači taj europeizirajući imaginarij i nalaze u svojem podrijetlu elemente koji omogućuju uključivanje u taj narativ. S druge strane, ne možemo zaboraviti vizibilizaciju koju je Slovenija, nepoznata zemlja općenito i u argentinskom konetkstu, na svjetskoj razini dobila s neovisnošću godine 1991. I s pristupom Europskoj uniji 2004. Isto tako, globalizacija, multikulturalistički diskurs i veći pristup informacijama i komunikaciji, koji omogućuju nove tehnologije, olakšali su akterima upoznavanje Slovenije.

Procesi etnogeneze na područjima Entre Ríos i Norpatagonia impliciraju konstruiranje društvenih granica polazeći od sadašnjosti, artikulirajući na fleksibilan i selektivan način resurse, kako današnje tako i one iz prošlost. To jest referentna točka iz koje se hoće projicirati i konstruirati slovenstvo za aktere nije jednostavno samo prošlost, nego i današnja Slovenija. Identitetske konstrukcije u relacijskom kontekstu uključuju onda odabir i izlaganje razlikovnih elemenata, „obilježja" ili „znakova identiteta", kao što su slovenska zastava, tipične nošnje, gastronomija, udruge, zajedničko podrijetlo i povijest, što sve omogućuje konfiguraciju granica u dinamičnom i povijesnom procesu. Odabir i izmišljanje razlikovnih značajki u ovim etničkim preporodima ukazuju na strateško preoblikovanje slovenstva u potpuno različitom kontekstu. (Cuche, 2007).

Identitetski konstrukti nisu samovoljni. Identitet se konstruira polazeći od repertoara koji se mogu objektivno ustanoviti (Dietz, 2002), unutar specifičnog povijesnog konteksta, gdje skupine imaju pristup „riznici identitetskog oruđa", to jest sklop dostupnih klasifikacija pomoću kojih njihovi članovi mogu identificirati sami sebe i identificirati druge (Grimson, 2011: 184). Među ovim elementima kolektivne aglutinacije nailazimo na sjećanja na prošlost. U tom smislu autobiografije koje objavljuju potomci funkcioniraju kao memorijski i identitetski potpornji koji upisuju ove osobne povijesti u produkciju povijesnog diskursa o Slovencima u Argentini. Polazi se i od pozivanja na slovenska prezimena kao kod signala za preferencijalnu identifikaciju. Isto ovo razlikovno obilježje omogućilo je drugim Slovencima u Argentini da na nedvojben način prepoznaju svoje slovensko podrijetlo.

Drugi mehanizam izabran za jačanje identiteta u oba slučaja je bilo konstruiranje ideje zajednice. U slučaju pokrajine Entre Ríos institucionalizacija Slovenskog društva Triglav već je činjenica. U Norpatagoniji se već odvija osnivanje udruga i pregovara se o tom. Vezanost za neku udrugu omogućuje, u predodžbama aktera, iskupljivanje slovenske kulturne baštine i daje akterima prostor kolektivne vizibilizacije.

Slovenski jezik predstavlja razlikovno obilježje identiteta, koje je važno za aktere, unatoč diskontinuitetu uporabe u oba slučaja. Velik broj sugovornika izjasnio se da uče ili da žele učiti jezik, što navodi na ideju da hoće „naučiti slovenski zato da se pretvore u Slovence". Tako se jezik oblikuje kao označitelj slovenstva, što afirmar kontinuitet s nacionalnom zajednicom podrijetla.

U druge elemente kulture, koji pokazuju iluzorni kontinuitet s navodnim krvnim vezama i koji označuju specifičnost skupine u odnosu na druge Argentince, ubrajaju se tipična jela i glazba.

Konačno, identiteti, nakon što se jednom konfiguriraju, ne prestaju se preobražavati. Ali ritam i domet preobrazba mogu se mijenjati ovisno o demografskim, društvenim i političkim varijablama, kao i o subjektivaciji društvenih aktera (Restrepo, 2007: 25).

Literatura

1. Arias Bucciarellli, M. y Jensen, S. (2009). La Historiografía de los Territorios Nacionales. Un campo en construcción. *Anuario del Centro de Estudios Históricos „Prof. Carlos S. Segreti". Dossier „25 años de historiografía argentina: la escritura de la historia en la Argentina entre el retorno a la democracia y el bicentenario"*. Recuperado de https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3740444.pdf
2. Ballina, S. (2006). Etnicidad y estrategias identitarias: modalidades de estructuración en un grupo eslavo de Berisso, Argentina. *Revista del Centro de Estudios Latinoamericanos* 8 (Universidad de Varsovia, Centrum Studiów Latynoamerykánskih), 63-86.
3. Barth, F. (1976). *Los grupos étnicos y sus fronteras*. México: FCE.
4. Bartolomé, Miguel (2006). „Los laberintos de la identidad. Procesos identitarios en las poblaciones indígenas". *Revista Avá* 9, 28-48.
5. Brettell, C. (2014). Theorizing Migration in Anthropology The Cultural, Social, and Phenomenological Dimensions of Movement. C. Brettell y J. Hollifield (Eds.), *Migration Theory. Talking across Disciplines* (148-197). New York: Routledge.
6. Biones, C. (2006). „Teorías performativas de la identidad y performatividad de las teorías". *Tabula Rasa* vol. 6, 55-83.
7. Brow, J. (1990). „Notes on community, hegemoy and the uses of the past". *Anthropology Quarterly*, 1 (63), University of Texas at Austin, 1-6.
8. Brubaker, R. y Cooper F. (2000). Beyond „identity". *Theory and Society* 29, 29-47.
9. Crosa, Z. (2013). *El devenir de una idendidad. Configuraciones identitarias, procesos nacionalistas y migraciones internacionales* (tesis doctoral), Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de Buenos Aires, Ciudad de Buenos Aires, Argentina.
10. Cuche, D. (2007). *La noción de cultura en las ciencias sociales*. Buenos Aires: Editorial Nueva Visión.
11. Crush, J.; Eberhardt, C.; Caesar, M.; Chikanda, A.; Pendleton, W. y Hill, A. (2012). Diasporas on the web: new networks, new methodologies. En: C. Vargas Silva (Ed.) *Handbook of Research Methods in Migration*. Chentelham: Edward Elgar publishing.
12. Devoto, F. y Otero, H. (2003). Veinte años después. Una lectura sobre el Crisol de Razas, el Pluralismo Cultural y la Historia Nacional en la historiografía Argentina, *Estudios Migratorios Latinoamericanos* 50 (17), 181-227.
13. Dietz, G. (2002). „Cultura, etnicidad e interculturalidad: Una visión desde la antropología social". En: G. Arnaiz y R. Gonzalez, R. (Eds.), *El discurso intercultural: Prolegómenos a una filosofía intercultural*. Biblioteca Nueva, Madrid.

14. Grimson, A. (2011). *Los límites de la cultura. Críticas de las teorías de la identidad.* Buenos Aires, Siglo XXI.
15. Gupta, A. (1992). The Song of the Nonaligned World: Transnational Identities and the Reinscription of Space in Late Capitalism. *Cultural Anthropology*, 1 (7), 63-79.
16. Gupta, A. and Ferguson, J. (1997). *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*. University of California Press.
17. Hall, S. (2013). Sin garantías: *Trayectorias y problemáticas en estudios culturales*. Ecuador, Envión Editores, Instituto de estudios sociales y culturales Pensar, Universidad Javeriana Instituto de Estudios Peruanos Universidad Andina Simón Bolívar.
18. Kacin-Wohinz, M. (1995). Raznorodovanje primorskih slovencec – Dejavnik za izseljevanje. M. Jurak (Ed.) *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (23-31). Ljubljana: Znansveni inštitut Filozofske fakultete.
19. Kalc, A. (1995). Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do prve svetovne vojne. M. Jurak (Ed.) *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki* (33-55). Ljubljana: Znansveni inštitut Filozofske fakultete.
20. Los eslovenos de la región formaron una agrupación, 28 de noviembre de 2018, LMN Neuquén. Recuperado de: https://www.lmneuquen.com/los-eslovenos-la-region-formaron-una-agrupacion-n614632.
21. Mislej, I. (8 de Febrero. hasta el 8 de marzo de 1994). Slovenci v Novem Svetu. *Diario Republika*, Ljubljana.
22. Melella, C. E. (2011). *La prensa migrante como recurso de visibilidad y de construcción de identidades. El periódico Renacer, de y para la colectividad boliviana en la Argentina* (tesis de maestría). Facultad de Ciencias Sociales. Universidad de Buenos Aires, Ciudad de Buenos Aires, Argentina.
23. Molek, N. (2013). Los refugiados eslovenos en la Argentina. *Revista Debates Latinoamericanos* 22, 35-58. Recuperado de: http://repositorio.ub.edu.ar/
24. Molek, N. (2016a). Los gauchos eslovenos: ed. Juan C. Radovich) Etnicidad y migraciones en Argentina (147–168). Ciudad Autónoma de Buenos Aires: Sociedad Argentina de Antropología.
25. Molek, N. (2016b). Procesos identitarios ent-re los migrantes eslovenos de entreguerras y sus descendientes en Argentina: Revista Rivada 7, 8-23.
26. Molek, N. (2018). Eslovenos online: representaciones y sentidos reterritorializados de eslovenidad entre los grupos de Facebook de los eslovenos en la Argentina, *Revista Alburqueque*, en proceso de publicación.
27. Palau, E. y Alvarez, J. (2012). La colonización del alto Valle del Río Negro y Neuquén en Argentina: Ferrocarril, obras hidráulicas y electricidad para consolidar el poblamiento. *Simposio internacional: Globalización, innovación y construcción de redes técnicas urbanas en América y Europa, 1890-1930. Brazilian Traction, Barcelona Traction y otros conglomerados financieros y técnicos*. Universidad de Barcelona, Aula Magna de la Facultad de Geografía e Historia, 23-26 de enero 2012.
28. Radovich, J. C. (2005). Ideología de grandes proyectos en la región Comahue, Argentina. M.J. Reis, M., J. Radovich y A. Balazote (Eds.) *Disputas territoriales y conflictos interétnicos en Brasil y Argentina* (97-120). Córdoba: Ferreyra Editor.
29. Rant, J. (2008). *El éxodo esloveno de 1945*. Buenos Aires: Mariano Loboda.
30. Repič, J. (2006). *Po sledovih korenin – Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo.* Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska Fakulteta, Župančičeva Knjižnica.
31. Repič, J. (2016). Tracing Roots. Slovenian Diaspora in Argentina and Return Mobilites. N. Gregorič Bon y J. Repič (Ed.) *Moving Place: Relations, Return and Belonging* (105–129). Ljubljana: Založba Zasu.
32. Restrepo, E. (2007), Identidades: planteamientos teóricos y sugerencias metodológicas para su estudio. *Jangwa Pana* 5, 24-35.
33. Velikonja, J. (1985). Slovene Communities in Greater Buenos Aires. *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, Año 1, CEMLA, Buenos Aires, 48-61.
34. Žigon, Z. (2001). *Iz spomina v prihodnost. Slovenska politična emigracija v Argentini.* Ljubljana: Založba ZRC Zasu.

THE SLOVENIAN RE-IDENTIFICATION PROCESS AMONG DESCENDANTS OF SLOVENIAN IMMIGRANTS IN ARGENTINA

ABSTRACT

This article seeks to describe and analyze anthropologically two recent cases of Slovenian ethnic revival in Argentina, in the Entre Ríos Province and North Patagonian region, which were initiated with the publication of family autobiographies. The applied methodology in this work has been the ethnographic method, together with semi-structured interviews and cyberetnography. I also worked with autobiographies written by descendants and historical secondary sources.

This paper stresses that although the specific problem of the Slovenian migratory processes to Argentina has already been studied by countless Slovenian researchers, these studies have generally interpreted a "natural assimilation" of the ethnic-national adscription of migrants and descendants over the years. However, my ethnographic study among Slovenians in Argentina shows that, although there has been discontinuity in identifications with Slovenianess in among some immigrants and descendants, such an assimilationist interpretation do not allow taking into account other more dynamic processes such as recent processes of ethnogenesis and communalization.

Key words: *Slovenes in Argentina, identification process, communilization process, ethnic revivals*

PROCESOS DE REIDENTIFICACIÓN CON LO ESLOVENO ENTRE DESCENDIENTES DE INMGIRANTES ESLOVENOS A LA ARGENTINA

RESUMEN

La República Argentina, país histórico de inmigración, cuenta con diversos flujos inmigratorios eslovenos: un grupo de familias campesinas a finales del siglo XIX, migrantes económico-políticos durante el período de entreguerras mundiales y un último contingente de refugiados anticomunistas tras la Segunda Guerra Mundial. La problemática específica de los procesos migratorios eslovenos a la Argentina ha sido estudiada en el pasado por innumerables investigadores eslovenos. Estos estudios han remarcado en general un "devenir natural" de la desadscripción étnico-nacional de los migrantes y descendientes a lo largo del tiempo. Mi estudio etnográfico entre los eslovenos en Argentina, en cambio, evidencia que, si bien en una parte del grupo estudiado ha habido discontinuidad en las identificaciones con la eslovenidad, las miradas asimilacionistas o culturalistas no permiten tener en cuenta otros procesos más dinámicos como los procesos recientes de revivals étnicos.

Por lo tanto, en el presente trabajo me propongo presentar y analizar desde las problemáticas de las identidades dos casos relevantes para mi argumentación. Caracterizaré y compararé los recientes procesos de etnogenesis de dos grupos: el grupo conformado por los descendientes de la primera y segunda inmigración de eslovenos arribados a la provincia de Entre Ríos y el grupo organizado en la región norpatagónica, el cual reúne descendientes del segundo y tercer componente migratorio. Ambos casos resultan interesantes de analizar, dado que demuestran que descendientes sin continuidad adscriptiva con lo esloveno en el pasado han iniciado en las últimas décadas procesos de reidentificación étnica y de comunalización, a partir de la publicación de algunos descendientes y autobiografías familiares.

Palabras clave: *eslovenos en Argentina; procesos de identificación; procesos de comunalización; revivals étnicos*

Jianphier Pletickosich López
Universidad Católcia San Pablo – Arequipa, Perú
jpletickosich@gmail.com

HRVATSKO USELJAVANJE U AREQUIPU U XX. STOLJEĆU[1]

SAŽETAK

Ovo istraživanje objašnjava proces useljavanja i nastanjivanja Hrvata u grad Arequipu u XX. stoljeću. Za postizanje takvog cilja ovaj rad objašnjava međunarodni, nacionalni i lokalni kontekst hrvatskog iseljavanja u Peru. Isto tako i opisuje karakteristike hrvatskih useljenika koji su došli u grad u dva velika vala: u prvoj imigraciji (do 1945.) i u poslijeratnoj imigraciji (od 1945. nadalje). Konačno, ova studija, pomoću oralne historije, opisuje proces integracije Hrvata u društvo Arequipe u XX. stoljeću, putem rada i stvaranja ženidbenih i obiteljskih veza.

Ključne riječi: *migracije, hrvatska imigracija, povijest Arequipe, oralna historija*

Hrvati koji su se uselili u Peru u XX. stoljeću nastanili su se u raznim gradovima i regijama, kao što su Lima (Santa Clara i Ñaña), Pasco (Cerro de Pasco), Huánuco i Arequipa. Doseljavanje znatnog broja Hrvata bilo je povezano – premda ne samo – sa sporazumom koji je Peru potpisao s Međuvladinim odborom za izbjeglice (ožujak 1947.), što je bila posljedica Drugog svjetskog rata (Bonfiglio, 1997, str. 153). Kako ćemo dalje vidjeti, postoje studije o useljavanju Hrvata u različite zemlje svijeta i u spomenute peruanske gradove, nedvojbeno, ali je slučaj Arequipe iznimka. U ovom gradu se hrvatsko stanovništvo naselilo i uklopilo u ekonomiju i društvo regije putem obiteljskih i poslovnih veza.

Kako se odvio proces imigracije i nastanjenja hrvatske populacije u Arequipu u XX. stoljeću? Ovo općenito pitanje dovest će nas do toga da preciziramo koji je bio okvir hrvatske imigracije. Zatim ćemo se potruditi da odredimo kako se razvijao dolazak Hrvata u Arequipu u XX. stoljeću, uzimajući u obzir tko su bili migranti, da bismo na kraju objasnili koje su bile društvene i kulturne karakteristike hrvatskih imigranata koji su se integrirali u Arequipu u XX. stoljeću.

UVOD I HISTORIOGRAFIJA

Europske migracije u Peru mogu se periodizirati u tri faze (Bonfiglio, 2001b). Od 1821. do 1880. peruanska vlada – potaknuta liberalnom ideologijom – favorizira imigraciju-kolonizaciju; dakako, prihvaćene mjere ne uživaju odobrenje zakonskih mehanizama. Isto tako, uzlet trgovine guanom dovodi do imigracije kineskih „kulija" koji su zamjena za ropsku radnu snagu. Od 1880. do 1930. migracijske politike bile su povoljne za useljavanje; ali je ipak broj imigranata bio smanjen unatoč naporima civilnih vlada zbog loših iskustava s

[1] Ovaj rad predstavlja izvadak iz istraživanja naslovljenog „Hrvatsko useljavanje u Arequipu u XX. stoljeću", predstavljenog na Katoličkom sveučilištu San Pablo u Arequipi (Universidad Católica San Pablo de Arequipa), Peru, napravljenog radi dobivanja akademskog stupnja magistra povijesti (http://repositorio.ucsp.edu.pe/handle/UCSP/15554).

kolonizacijom u prethodnom razdoblju. Od 1930. do 1950. politika se mijenja i postaje više nacionalistička. S druge strane, od Drugog svjetskog rata Peru je primao izbjeglice, mnoge od njih Hrvate, premda je velik broj migranata iz ovog naroda dolazio još od XVI. stoljeća.

S druge strane, studij migracije hrvatskog i jugoslavenskog stanovništva u Peru zauzima mjesto u historiografiji koje zaslužuje. Tako se mogu identificirati dvije skupine. Prva skupina razvija temu migracije iz perspektive jedne obitelji ili jedne osobe. To je slučaj Jorge Ortiza Sotela koji je proučavao hrvatsko useljavanje polazeći od povijesti jedne obitelji: *Obitelj Kisić iz Čibače u Peruu* (*Los Kisić de Čibača en el Perú*, 1998); i José Zlatara Stambuka koji predočava život jednog od predstavnika peruanske civilne aeronautike: *Bielovucic. Pionir vojne aeronautike* (*Bielovucic. Pionero de la aeronáutica castrense,* 1990).

U drugoj grupi imamo četiri autora čiji radovi zaslužuju pozornost. Za početak, Zivana Meseldzic de Pereyra objavila je članak pod naslovom „Prisutnost Južnih Slavena" (2001) i tekst *Jugoslaveni u Peruu* (*Yugoslavos en el Perú*, 1985). Knjiga sadržava veliku količinu informacija, premda joj nedostaju poznati izvori. Zatim, Giovanni Bonfiglio predstavlja svoje proučavanje kroz članak „Slučaj Hrvata koji su došli 1948. Očuvanje etniciteta" (2001) i kroz knjigu *Hrvatska prisutnost u Peruu* (*Presencia Croata en el Perú,* 1997). José Spoja objavio je svoja istraživanja kroz knjige *Hrvati u Huánucu* (*Croatas en Huánuco,* 1996) i *Hrvatski duh* (*El Espíritu Croata*, 1998). U prvom tekstu analizira se nazočnost Hrvata na lokalitetu Huánuco. Drugi pak sadrži popis skoro tisuće Hrvata naseljenih u Peruu, s posebnim podacima o svakom od njih. Konačno, noviji rad ostvario je Marco Burin, *Hrvatska obitelj u Peruu* (*La familia croata en el Perú,* 2009), gdje se može naći mnoštvo slika, dio kratkog teksta o povijesti Hrvatske –i društvene i političke prilike trenutka u kojem se piše tekst.

METODOLOGIJA

Da objasnimo proces migracije i nastanjenja Hrvata u ovaj grad, poslužili smo se metodom oralne historije kao metodološkim oruđem i koristili smo dokumentarne i slikovne izvore uzete iz privatnih obiteljskih arhiva. Kvantitativni podaci o migraciji, koji su nam bili dostupni, ograničuju se na to da određuju brojčani opseg legalnih imigranata u našoj zemlji. Naša studija pak istražuje osobnu i emocionalnu dimenziju migracijskog procesa; zato samo se poslužili kvalitativnom metodom koja „identificira informaciju subjektivne vrste o životu neke određene osobe koja pripovijeda o specifičnom trenutku" (Rodríguez, Luque i Navas, 2014, str. 194). Nadalje, da bismo rekonstruirali povijest Hrvata koji su se naselili u Arequipu, za to ne raspolažemo dostatnim „tradicionalnim" povijesnim izvorima. Posljedično, narav proučavanja i oskudnost dokumentarnih izvora prisilili su nas da koristimo metodologiju oralne historije.

Tako se istraživanje provodilo kroz studije pojedinačnih slučajeva. Lokalizirali smo 35 Hrvata i dobili smo usmeno svjedočenje 23 člana obitelji (supruge i djeca) imigranata koji su se nastanili u gradu tijekom perioda koji se proučava. Nismo mogli dobiti svjedočanstva samih Hrvata jer su skoro svi u međuvremenu umrli. Unatoč tomu, svjedočanstvo članova obitelji je potpuno valjano ukoliko predstavljaju svjedoke migracije i protagoniste procesa naseljavanja i integracije Hrvata u gradu koji nas najviše zanima. Štoviše, svjedočanstvo supruga i djece imigranata odražava kolektivno pamćenje ove grupe, a koje se rekonstruira u ovoj studiji. Broj Hrvata u Arequipi je malen i sama migracija u Peruu je ograničena; stoga je broj proučavanih slučajeva značajan. „U specifičnom slučaju migrantskih zajednica korištenje metode oralne historije donosi dvostruko obogaćenje jer dokumenti kojima raspolažemo za rekonstruiranje povijesnog procesa odražavaju samo brojčane podatke vladinih dokumenata […] koji se ne bave aspektima koji obogaćuju […]" (Pivetta, Ballesio, Sellarés, 2009, str. 79).

Korištena metodologija uključuje i konstruiranje vlastitog izvora preko polustrukturiranih intervjua (putem fleksibilnih upitnika) i fokaliziranih, to jest ograničenih na objektivna iskustva, stavove i emocije. Ne ide se

za tim da se dobiju podaci nego da se shvati jedan život (Mariezkurrena, 2008, str. 230). Nakon intervjua i prijepisa mogli smo analizirati taj izvor u većim detaljima. „U usmenom povijesnom pripovijedanju subjekt – preko svojeg pripovijedanja – je dokument jer se povijesnost probija iz njegove priče" (Pivetta *et al.*, 2009, str. 79). Nadalje, radi veće autentičnosti naše priče kontekstualizirali smo i usporedili te informacije s drugim pisanim i slikovnim izvorima.

Posljedično, radi provjere i kontekstualizacije naših usmenih izvora, pribjegli smo uporabi biografskih dosjea za prikupljanje informacija u primarnim izvorima (tekstovi, rezolucije, novine itd.) i sekundarnim izvorima (knjige); isto tako samo konzultirali dosjee o promatranju da bismo analizirali korespondenciju, fotografije i druge osobne dokumente koji su nam bili dostupni preko potomaka intervjuiranih Hrvata, a koji su bili složeni oko „arhiva" pod prezimenima svakog pojedinog useljenika.

OKVIR MIGRACIJE HRVATA

Migracijske procese određuje sklop varijabli koje nastaju u političkim, društvenim, ekonomskim i kulturološkim okolnostima mjesta podrijetla i sudbine pojedinog migranta. S jedne strane, hrvatski narod, koji je nastao još u VII. stoljeću, doživio je da su nad njim tijekom povijesti vladale druge države i stalno se morao boriti za neovisnost (1991.) U ovom kontekstu, proučavanje hrvatske emigracije u XX. stoljeću kompliciranа je zadaća zbog raspršenosti i zbrkanosti izvora jer su austrijskog, mađarskog ili jugoslavenskog podrijetla (Soltész, 2011; Čizmić, 1996; Kosiński, 1978).

Povijest Perua kroz XX. stoljeće označena je neprekidnim nizom državnih udara (1930., 1948., 1968., 1992.), demografskim rastom u gradovima i raznim teškoćama na putu gospodarskog rasta (Contreras i Cueto, 2007). Po pitanju migracija, peruanska država provela je planove imigracije i kolonizacije nacionalnog teritorija putem zakona i stvaranja specijaliziranih državnih organizama između 1880. i 1930. Dakako, kasnije vojne vlade (1930. – 1939.) uvele su restrikcije na imigraciju koje su ukinute 1948. Od te godine imigracija u Peruu postaje spontana i motivirana različitim razlozima.

U slučaju Hrvata koji su se uselili u zemlju javljaju se dva migracijska vala: prvi, u doba vicekraljevstva i u velikom dijelu razdoblja republike, a bio je motiviran poglavito ekonomskim razlozima; drugi pak odgovara useljavanju izbjeglica Drugog svjetskog rata i programu koji je pokrenuo Međuvladin odbor za izbjeglice. Na lokalnoj razini Arequipa je doživjela razvoj grada zahvaljujući malim industrijama i izgradnji infrastrukture i demografskom rastu proizašlom iz imigracije na nacionalnoj razini (Carpio, 1990a; Carpio, 1990b; Quiroz, 1990).

HRVATSKI USELJENICI U AREQUIPI

Hrvate je, isto kao i druge strane zajednice, već ranije privlačio ovaj lokalitet. U ovom proučavanju sreli smo trideset i sedam Hrvata koji su se naselili u gradu Arequipi krajem XIX. stoljeća i u XX. stoljeću, premda nisu bili jedini. Ovaj broj je malen; pa ipak na kraju ispada da je značajan kad se uspoređuje s hrvatskom i jugoslavenskom populacijom u Peruu između 1876. i 1993. i s brojem stranaca koji su boravili u urbanoj zoni Arequipe 1876. Prvi Hrvati koji su došli u Arequipu nalazili su se pod austrougarskom ili jugoslavenskom odrednicom. Bile su to sporadične migracije koje u mnogim slučajevima nisu ni bile planirane. Meseldzic spominje da su „neki koji su dolazili kao mornari ili posjetitelji ostajali u Peruu, privučeni njegovom ljepotom i čarima i njegovim dobrim i gostoljubivim narodom" (1985, str. 20). Oni se, za razliku od svojih sunarodnjaka i zbog malog broja, nisu organizirali oko nekog društva ili kluba kako se to dogodilo u mjestima Cerro de Pasco, Callao i Lima.

Godine 1879., nekoliko mjeseci nakon početka Rata na Pacifiku (1879. – 1883.), javlja se o prisutnosti 478 Austro-Ugara u Peruu. Od ovog broja četvero ih je živjelo u Arequipi (Ortiz, 1998, str. 49) i s vremenom je njihov broj rastao. U konačnici, ova prva grupa zadržala je značajke hrvatskih useljenika koji su dolazili u Peru između XIX. stoljeća i 40-ih godina 20. st. To jest, riječ je bilo o mladim strancima (ne starijima od 35 godina), od kojih je većina potjecala iz hrvatskih obalnih pokrajina i njihova migracija odgovara čimbenicima ekonomskog karaktera. U drugoj grupi koju smo razmatrali neke od karakteristika se mijenjaju.

Dana 24. veljače 1948. stigao je luku Callao prvi brod koji je prevozio izbjeglice Drugog svjetskog rata, odabrane od Peruanske komisije za imigraciju da se nasele u našoj zemlji. Nakon dolaska premjestili su ih u Vojnu školu „Leoncio Prado" (u to vrijeme u doba ljetnih praznika), gdje su čekali da ih zaposle Peruanci čija su imena bila napisana na popis koji su imali na raspolaganju već nekoliko mjeseci prije. Tako su neke određene skupine odvele da rade u gradu Limi, dok su drugi bili poslani u različite regije države (Burin, 2009, str. 119). Pa ipak je bilo i drugih imigranata: onih koji su stigli u grad nakon što su putovali kroz druge regije Perua; i drugih koji su, bez prekidanja svojih veza s drugim peruanskim lokalitetima, obavljali važne djelatnosti u Arequipi. Značajke ove skupine razlikuju se u odnosu na skupinu pristiglu prije 1948. Ponajprije, ova imigracija bila je motivirana jednim jedinim razlogom, različitim nego prije: to su bile političke, društvene i ekonomske posljedice rata. To jest, dolazak ovih Hrvata odgovara Planu pomoći izbjeglicama Drugog svjetskog rata, koji je provodila Međuvladina komisija za izbjeglice i peruanska država. Bili su to ljudi koji su napustili svoje kuće i zahvatio ih je rat, da bi ih poslije toga odveli u privremena pribježišta, gdje su čekali da ih pošalju u sigurna područja.

S druge strane, sporazum između peruanske vlade i Međuvladinog odbora za izbjeglice kvalificirao je ovu grupu kao „individualnu imigraciju tehničara, samostalnih radnika, kućnih poslužitelja i drugih" (Bonfiglio, 1997, str. 150). U skladu s ovom potrebom, useljenici su bili mladi i većinom muškarci. Dob imigranata, između 25 i 35 godina, podsjeća nas na to da nije bilo prepreka da se u rat šalju i maloljetnici (neki sa samo 15 godina). Konfesionalno gledano su Hrvati koji su došli u naš grad bili (koliko znamo) katolici i neki su osim materinjeg jezika govorili i talijanski.

Osim toga nije postojao mehanizam lančane migracije, kako je do nje došlo kod prve obrađivane grupe. O tome je dnevnik *El Comercio* pisao: „Za razliku od ranijih putovanja kojima su dolazili izbjeglice, na Terminalu [Callao] nije primijećen pritisak ljudi koji se guraju u potrazi za rođacima. Ovi nemaju obitelji" (*El Comercio*, večernje izdanje, 24. veljače 1948., str. 1). Na isti način G. Bonfliglio bilježi da je „druga razlika regionalno podrijetlo" (2001a, str. 342).

INTEGRACIJA HRVATA U AREQUIPU

U prvim desetljećima XX. stoljeća Arequipa je razvila industriju na maloj skali i samo jedan dio zemlje se obrađivao. Unatoč tomu, od 1930. se izgradnjom novih cesta i javne infrastrukture grad razvio i privukao je privatne investicije, pa onda domaće i strane useljenike. Tako je u razdoblju između 1976. i 1981. u Arequipu došlo više od 67.000 Peruanaca iz drugih dijelova zemlje (Instituto Nacional de Estadística e Informática, 1993) i, premda ne znamo točan broj, nekoliko desetina tisuća stranaca. U ovoj zadnjoj skupini su se našli i Hrvati koje ćemo proučavati pomoću metodoloških detalja opisanih ranije.

Do doseljavanja Hrvata u Arequipu došlo je na dva načina. Prvi način predstavljaju pojedinačna i izolirana useljavanja; to jest, svaki Hrvat je došao u grad neovisno o drugima. U ovoj se skupini razlikuju oni koji su došli direktno u grad i oni koji su prije proputovali drugim regijama prije nego što će stići u Arequipu. Drugi način pak odgovara grupnom useljavanju i ti useljenici došli su direktno u grad Arequipu. Ova skupina došla je zahvaljujući tomu što ih je po ugovoru dovela tvrtka Fábrica América Pedro P. Díaz S.A.

Većina Hrvata integriranih u Arequipu u XX. stoljeću bili su osobe koje su se uselile na individualnoj bazi. Isto tako, dio njih došao je u grad Ciudad Blanca nakon što su obilazili druge dijelove zemlje. Isto tako imajmo na umu da je znatan broj njih došao u luku Callao, što objašnjava to što se proces naseljavanja odvijao poglavito u gradu Limi; premda postoje i drugi slučajevi u kojima su ti useljenici došli u regiju Arequipe preko luke Matarani.

Kao zaključak, možemo ustvrditi da neki Hrvati koji su stigli u naš grad to nisu učinili direktno. Oni koje smo spomenuli stigli su u jednu peruansku luku (El Callao ili Matarani) da bi zatim prolazili drugim regijama Perua prije nego što će se nastaniti u našem gradu. Ovo je jedna od značajki međunarodnih migracija unutar jedne zemlje. To jest jedan dio stranih useljenika ne nastani se i ne integrira se u gradu najbližem luci, nego na onoj lokaciji koja im nudi najbolje uvjete. U stvari, ovo hodočašćenje po drugim regijama stajalo je u vezi s traženjem dobrih uvjeta za integraciju, ne samo na ekonomskoj nego i na društvenoj razini. Riječ je bila o tom da je trebalo naći posao koji bi omogućio poboljšanje ekonomske situacije i, u slučaju Hrvata pristiglih nakon Drugog svjetskog rata, društveno prihvaćanje.

Isto tako možemo reći da je glavni problem s kojim su se susreli u toj potrazi za stabilnošću bio jezik i nemogućnost da materijalno (svjedodžbe ili diplome) dokažu svoju kompetenciju za obavljanje određenih djelatnosti. Imajmo na umu da se većina njih bavila poljoprivredom prije Drugog svjetskog rata i da nisu mogli studirati ni u kakvoj školi niti sveučilištu ili, ako i jesu, nisu mogli završiti studij. U konačnici su u gradu Arequipi našli stabilnost koju su tražili u godinama nakon dolaska u zemlju.

U Arequipi je jedan od zainteresiranih za kontakte s hrvatskim imigrantima koji su došli preko programa Međuvladinog odbora za izbjeglice bio Pedro P. Díaz Cornejo. Vlasnik tvrtke Fábrica América Pedro P. Díaz S.A., koja se bavila izradom i prodajom artikala od kože, putovao je u Limu da osobno primi imigrante. Njegovo putovanje, o kojem se izvješćuje u dnevniku *El Deber* (24 veljače de 1948, str. 2), poklopilo se s dolaskom transportne lađe. Štoviše, ovu ličnost je intervjuirao jedan novinar dnevnika *El Comercio* dok se nalazio na brodu. Pedro P. Díaz je izjavio: „Stigli su u sjajnom zdravstvenom stanju. To su veličanstveni useljenici kakvi toliko trebaju našoj zemlji. Siguran sam da će ih posvuda prihvatiti s ljubavlju i simpatijom. […] jedanaest osoba i jedna žena, gospođica Verónica Dukowsky, dolaze na rad u tvornici i u poljoprivredi" (*El Comercio*, večernje izdanje, 24. veljače 1948, str. 6). Onda novinar, koji opisuje ove nove pridošlice kao nedavno otpuštene vojnike, snažne građe i prostodušnog pogleda, donosi popis onih koji su odabrani za rad u Arequipi: Ivan Spoljovic, Luka Gabac, Ivan Banic, Sandro Popik, Mato Pajtak, Stephan Djakovac, Marko Dinc, Marko Stojkic, Nikola Frekovic, Risto Kamoff.

Danas su razvaline tvornice smještene između ulica Moral i San Agustín zadnji svjedoci rada ove skupine useljenika. Fábrica América Pedro P. Díaz S.A. (poznata i kao Curtiembre Pedro P. Díaz ili jednostavno Pedro P. Díaz) zaposlila je ovu skupinu Hrvata zato da razviju razne aktivnosti u skladu sa svojom stručnošću i sposobnostima. Prisjetimo se da većina njih nije imala nikakvo obrazovanje u struci niti tehničku osposobljenost, osim nekih iznimaka. Život u tvornici nije mogao biti lak, unatoč tomu što se Pedro Pablo Díaz Cornejo, vlasnik poduzeća i gradonačelnik Arequipe između 1945. i 1947., trudio da stvori dobre uvjete za svoje radnike. Hrvati su živjeli u samim tvorničkim instalacijama ili u obližnjim kućama izgrađenim baš za tu svrhu i jednom godišnje su uživali u rekreativnim putovanjima na plaže mjesta Mollendo u takozvanoj Colonia Climática (*El Deber*, 17. veljače 1948., str. 2).

Da zaključimo: Hrvati dovedeni u grad Arequipu zadovoljili su primarne potrebe vezane za doseljenje bilo kojeg imigranta, zahvaljujući uslugama koje im je pružila Fábrica Pedro P. Díaz. Pa ipak, integracija stranaca u društvo Arequipe pružila im je nove radne alternative ili opciju da organiziraju neovisan posao. Omogućila je i suživot Hrvata sa susjedima iz grada, što je dovelo do stvaranja novih obitelji.

U desetljećima nakon dolaska Hrvati koje smo proučavali riješili su temeljne problema preživljavanja i sve više ih je vodilo normalan život, kao integrirani građani. Integracija je „[…] proces uranjanja i uklapanja u novu kulturu, sve dok se ne osjeti vlastitom" (Micolta, 2005, str. 63). Nadalje, i članovi zajednice primatelja doživljavaju kao svojega onog migranta koji je, u ovoj fazi, naučio nešto od nove kulture i osjeća je svojom, premda može postojati i situacija minimalnog prihvaćanja kulture regije primatelja. U ovom zadnjem slučaju autori Tizón García i drugi (Micolta, 2005) govore prije o prilagođavanju nego o integraciji imigranta. Isto tako, ova etapa obvezuje imigranta i društvo primatelja na aktivnosti koje omogućuju uklapanje stranca u novu grupu. To su, na primjer, brak, posao i kulturne aktivnosti općenito, one koje omogućuju ovakvo povezivanje. Tako prema Bonfigliju možemo ustvrditi da je „jedan od elemenata koji su pridonijeli integraciji nedvojbeno bila pojava međuetničkih brakova, jer većina Hrvata [...] bili su muškarci samci. Oni su ovdje zasnovali čvrste obitelji s peruanskim ženama, a imaju već nekoliko naraštaja potomaka u Peruu" (1997, str. 78).

Tako je veći dio Hrvata naseljenih u Arequipu, koje smo proučavali, zasnovao obitelj s peruanskim ženama i imali su u prosjeku od troje do petero djece. Ovaj podatak sukladan je s informacijama Nacionalnog zavoda za statistiku, kada navodi da je 5 od 1414 građanskih brakova sklopljenih 1953. uključivalo jednog stranca, a da je kod 21 od 12.338 rođenja u istoj godini jedan od roditelja bio stranac (Dirección Nacional de Estadística 1953, str. 64, 75, 114); to jest, u Arequipi su se sklapali interkulturalni brakovi u desetljećima koja proučavamo. Dakako da postoje dvije različite situacije. S jedne strane, oni Hrvati koji su ostali samci cijeli ostatak života i, s druge strane, oni koji su u našu zemlju došli već u braku.

Kao i u slučaju brakova, posao i uspostava obrta bili su elementi koji su omogućili integraciju Hrvata u naše društvo. U tom smislu naišli smo na razne imigrante koji su radili, samostalno i nesamostalno, u gradu Arequipi. Tako je jedna skupina njih preko svojih aktivnosti sudjelovala u ekonomiji i politici lokaliteta iz te regije Perua.

Veći dio Hrvata koji su stigli krajem XIX. stoljeća i početkom XX. posvetili su se djelatnostima prijevoza, rudarstva i trgovine (Meseldzic, 1985, str. 191; Burin, 2009, str. 31). S druge strane, ima Hrvata koji se pojavljuju kao vlasnici ili suvlasnici rudnika u današnjem okrugu Arequipa (Burin, 2009, str. 33; Meseldzic, 1985, str. 138 - 155; Spoja, 1998, str. 389). Što se tiče trgovine, Hrvati poljoprivrednici posvetili su se raznim artiklima: proizvodnji vina i drugih alkoholnih pića (Spoja, 1998, str. 391; Meseldzic, 1985, str. 120; Ortiz, 1998, str. 293) ili proizvodnji poljskih kreveta i željeznih lopata (Meseldzic, 1985, str. 120).

Kao zaključak, možemo ustvrditi da su se Hrvati koji su stigli u prvoj skupini (na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće) posvetili raznim aktivnostima; svakako, zajednički nazivnik među njima predstavlja samostalan posao koji su ostvarili. To jest, Hrvati su prije zasnovali vlastiti posao, nego da ovise o poslodavcu i sudjelovali su, makar minimalno, u lokalnoj ekonomiji, isto kao i druge skupine stranaca koji su razvili djelatnosti trgovine i rudarstva u regiji.

S druge strane, među Hrvatima koji su došli nakon 1945. možemo napraviti distinkciju. Dio njih odlučili su raditi samostalno tijekom većeg dijela svog života u našoj zemlji. Drugi su pak radili neko vrijeme u tvrtki Fábrica Américas Pedro P. Díaz i potom su se odlučili osamostaliti s vlastitim obrtima. Konačno, ima i onih koji su, nakon što su radili u drugim dijelovima zemlje, došli u ovaj grad da rade samostalno.

U konačnici, strani useljenici obavljali su razne ekonomske i trgovačke djelatnosti u gradu Arequipi, u južnoperuanskoj makroregiji i u vezi s gradom Limom. Ne možemo odrediti učinak ovih poslovnih subjekata na ekonomiju grada u usporedbi s drugim slučajevima stranih poduzeća, kao G. Ricketts y Compañía i Enrique W. Gibson y Compañía; ono što je pak važnije za našu studiju je to što je očito da su uspostava samostalnog trgovačkog obrta ili jednostavno obavljanje nesamostalnih radnih aktivnosti odredili kompletnu integraciju hrvatskog iseljenika u naš grad. Štoviše, razdoblje uspostave nekog obrta u vlasništvu Hrvata poklapa se s vremenom u kojem je sklopio brak i uspostavio obiteljske odnose. Ovo pokazuje da je prva polovica 50-ih

godina 20. st. bila odlučujuća što se tiče naseljavanja i integracije imigranata i da su poslovni odnosi i brakovi bili ona poveznica koja je omogućila taj proces.

PREKOGRANIČNI HRVATSKI IDENTITET

Slučaj identiteta tih ljudi poseban je i ostaje temom koja može uključiti komparativne i interdisciplinarne studije. Razlog za ovu složenost dolazi od dviju situacija. Prva je vezana za vlastiti hrvatski identitet i druga je u odnosu s novim kulturnim elementima, preuzetim od trenutka iseljenja.

Ponajprije, hrvatski identitet pokazuje neke teškoće kad se ide proučavati. Hrvatski identitet oblikovao se pod stalnim utjecajem (uključujući i represiju) stranih sila (Habsburgovci, osmanski Turci, Mlečani itd.) Pa ipak su se elementi hrvatske kulture održali kroz vrijeme baš iz nužde za diferencijacijom prema onom što je strano. Koji je temelj hrvatskog identiteta? Prema Jurici Pavičiću, „povijest i identitet Hrvatske temelje se na dva važna i distinktivna oksimorona. Prvi je činjenica da su Hrvati balkanski katolici. Drugi je da su mediteranski Slaveni" (2012, str. 57). Ovo ističe hrvatsku heterogenost. Jezik je zajednički; vjera je katolička (zapadna), suprotno pravoslavnim susjedima (istočna); kuhinja i glazba odgovaraju mjesnim tradicijama; nedostajala je neka plemenita ujediniteljska dinastija, utvrđen i stabilan teritorij, centralizirana država. Ne možemo utvrditi kakvi jesu ili nisu Hrvati (za to postoje druge znanosti); svakako je jasno da je njihov identitet kompleksan i različit od onoga na što su naišli po dolasku u Peru.

S druge strane, Hrvati koji su se naselili i integrirali u naše društvo usvojili su elemente naše kulture. Očito je da su, u godinama života u ovoj regiji, upoznali i usvojili navike i običaje koji su im bili strani. Jezik, glazba, hrana, svečanosti uzrokovali su modifikaciju identiteta kod tih useljenika, premda su sačuvali svoju bit. Imajmo na umu da se integracija provela preko brakova i posla; ali svakako postoji i dodatni element: nemogućnost povratka u domovinu unatoč želji za tim.

Po čemu se neka skupina ljudi može smatrati zajednicom? Po riječima Isidra Maye, „kad postoje grupe pojedinaca koji imaju vrlo snažne međusobne odnose i, usporedno, manji intenzitet kontakata s pojedincima iz drugih skupina, a u slučaju useljenika oblikovanje konglomerata odnosa izgleda kao proces koji je osobito vidljiv" (Maya, 2004, str. 83). Tako zajednice igraju temeljnu ulogu u prilagođavanju imigranata koji dolaze poslije i u stvaranju migrantskih mreža. Tu ulazi u razmatranje i „učinak privlačenja" ili „*stock-effect*", to jest sposobnost tih mreža da privuku nove migrante u regije u koje su prije došli drugi (García, 2003, str. 347; Arango, 1985, str. 19). Tako mreže utječu na eventualne migrante nudeći im informacije i druge usluge koje im omogućuju da se odluče na dolazak. Pa ipak mreže održavaju vezu s migrantom i nakon što dođe na odredišno mjesto, nudeći mu pomoć u procesu integracije. Preko ove „funkcije pokroviteljstva" (García, 2003, str. 347) te mreže olakšavaju nalaženje mjesta za stanovanje, plasman na tržište rada i psihološku potporu. Ali, je li takav bio slučaj s Hrvatima u Arequipi?

U načelu, Hrvati integrirani u društvo Arequipe nisu se sve do 1945. organizirali u neko društvo ili klub, kako se to dogodilo u mjestima Cerro de Pasco, Callao i Lima. Shvatili smo da je to bila posljedica malog broja imigranata spomenutih u prethodnom poglavlju. Ipak su u ovom razdoblju (1880. – 1945.) neki Hrvati uspostavljali kontakte s udrugama i klubovima osnovanim u drugim gradovima. Hrvatska udruga Dubrovnik tražila je suradnike u drugim gradovima da bi prikupila sredstva za vlastite prostorije, među ostalim i u Arequipi (Spoja, 1998, str. 389).

S druge strane, skupine Hrvata pristiglih nakon 1945. održale su međusobne odnose. Zaključak koji možemo izvući iz priča koje smo slušali je da su stranci-Hrvati održali običaje regija podrijetla i, s druge strane, poprimili su lokalne običaje. Znači, „unatoč tomu što su očuvali osjećaj etničke pripadnosti, Hrvati su uvijek bili u odnosu poštovanja i integriranosti s lokalnom okolinom" (Bonfiglio, 1997, str. 77). Još kad je broj useljenika

bio malen, nisu prestali s održavanjem sastanaka i provođenjem zajedničkih aktivnosti. Premda nisu uspjeli utemeljiti klub, kao u Pacu i Limi, ipak su našli dodirne točke da bi podijelili zajedničke trenutke. Najposjećenije mjesto bio je Njemački klub, gdje je Alois Kupres postao administrator u 70-im godinama 20. st. Isto tako, trgovine nekih sunarodnjaka koristile su se kao mjesta za susrete i razgovor na hrvatskom, a nekad se tu diskutiralo i o politici u domovini. Među tim mjestima izdvajali su se Té Mercaderes i Café Restaurant Dalmacia.
Ipak ta zajednica nije bila isključivo za pripadnike dotične nacionalnosti. Prisjetimo se da su izbjeglice pristigli preko programa Međuvladinog odbora za izbjeglice uključivali i Poljake, Mađare, Srbe i Crnogorce. Na primjer, baš u Arequipu su došli Crnogorac i Srbin koji su se, unatoč realno mogućim političkim nesuglasicama, integrirali u istu skupinu.
Ako se slijedi uobičajen koncept, za oblikovanje zajednice potrebni su duboki odnosi unutar grupe i razlikovanje u odnosu na druge kolektivitete. U načelu, ove karakteristike postoje; dakako, raspršenje članova zajednice i potomaka, kao i integracija u društvo u sljedećim desetljećima, razvodnili su ideju zajednice. Veličina zajednice na početku, slab prijenos hrvatske kulture potomcima i nedostatak formalne organizacije utjecali su na nestanak hrvatske zajednice koja je opstala u gradu barem četiri desetljeća. Danas grad nema hrvatsku zajednicu, nego tek skup potomaka svjesnih svojeg podrijetla, ali bez značajnijih međusobnih veza.

KRAJ XX. STOLJEĆA

Od 90-ih velik dio useljenika koji su došli u Peru 1948. otišao je u vječno počivalište. Godine 1991. u Hrvatskoj je došlo do referenduma o neovisnosti te zemlje. Pozitivan rezultat referenduma uvjetovao je proglašenje neovisnosti 25. lipnja, premda je priznanje trebalo čekati sve do listopada iste godine. Mnogi imigranti pratili su vijesti o tom; međutim, nije bilo slavlja. Pa ipak, u godinama prije proglašenja neovisnosti, Hrvati iz Arequipe objavljivali su vijesti u gradskim dnevnicima, čak su i emitirali radijski program na hrvatskom jeziku (Balvanović, 2002, str. 103). Nažalost, snimke programa su se izgubile ili im se pogoršala kvaliteta s vremenom pa se ni one koje su se sačuvale ne mogu reproducirati zbog nedostatka odgovarajuće opreme. Uz to sve, godine 1992. hrvatska zajednica u Arequipi primila je u posjet Dragu Balvanovića. Ovaj 56-godišnji svećenik došao je u Peru kao kapelan hrvatske kolonije 1989. i započeo je posao traženja hrvatskih iseljenika zato da bi uspostavio kontakt s njima, po prvi put nakon rata (Balvanović, 2002, str. 103).
U svakom slučaju, Hrvati koji su još preostali i njihovi već odrasli potomci nastavili su s međusobnim susretima i slavili su (samo u nekim prilikama) svoj hrvatski identitet. Takva je prilika bio trijumf hrvatske reprezentacije na Svjetskom nogometnom prvenstvu 1998. nad reprezentacijom Nizozemske i manifestacije čuvanja kulture. Bilo je obično vidjeti Hrvate da pripremaju *chucrut*, jelo na bazi listova kupusa, fermentirano s vodom i solju; *gulash* ili *strudel*. Isto tako je glazba tipična za pojedine krajeve pratila susrete ili putovanja mnogih među njima.
S druge strane, posjeti svećenika Drage Balvanovića postali su kontinuirani i služili su kao motiv za okupljanje Hrvata i njihovih potomaka (slika 25). Godine 2000. se velik broj njih sastao u gradu, uključujući i one koji žive u gradovima Mollendo i Ilo (Burin, 2009, str. 212). U ovoj prilici velečasni Drago došao je u društvu Marca Burina, Hrvata oduševljenog idejom integracije, i Franje Komarice, banjolučkog biskupa. Godinu kasnije, 2001., sastanak je uključio Vinka Puljića, sarajevskog nadbiskupa, kojega je odlikovao gradonačelnik Juan Manuel Guillén Benavides (Burin, 2009, str. 193).
Od tada nadalje potomci Hrvata (djeca i unuci) su ti koji održavaju živim sjećanje na one koji su došli iz daleke zemlje. Mnogi među njima osjećaju se Hrvatima, osobito sinovi. Štoviše, u granicama mogućega pokušavali su prenijeti taj osjećaj pripadnosti vlastitoj djeci.

Literatura

1. Arango, J. (1985). Las „Leyes de las Migraciones" de E. G. Ravenstein, cien años después. *Reis: Revista española de investigaciones sociológicas*, *32*, 7-26. Recuperado de https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=250715.
2. Balvanović, D. (2002). *Peru, putopisi, običaji, sudbine*. Lima: Atlantik.
3. Bonfiglio, G. (1997). *Presencia Croata en el Perú*. Lima: Gráfica Ramar.
4. _____. (2001a). El Caso de los Croatas llegados en 1948. La Perseverancia de la Etnicidad. G. Bonfiglio, *La Presencia Europea en el Perú* (pp. 335-358). Lima: Editorial del Congreso de la República del Perú.
5. _____. (2001b). *La Presencia Europea en el Perú*. Lima: Editorial del Congreso de la República del Perú.
6. Burin, M. (2009). *La familia croata en el Perú*. Lima: Quebecor World Perú S.A.
7. Carpio, J. (1990a). La inserción de Arequipa en el desarrollo mundial del capitalismo (1867-1919). Máximo Neira, *Historia general de Arequipa* (pp. 1956-1988). Arequipa: Fundación M. J. Bustamante de la Fuente.
8. _____. (1990b). Arequipa en la encrucijada del desarrollo (1956-1988). En NEIRA, Máximo y otros. *Historia general de Arequipa* (pp. 667-728). Arequipa: Fundación M. J. Bustamante de la Fuente.
9. Čizmić, I. (1996). Emigration and emigrants from Croatia between 1880 and 1980. *Geojournal*, *38*(4), 431-436. Recuperado de http://www.jstor.org/stable/41146863
10. Contreras, C. & Cueto, M. (2007). *Historia del Perú contemporáneo*. Cuarta edición. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, Fondo Editorial de la Pontificia Universidad Católica del Perú.
11. Dirección Nacional de Estadística. (1953). *Anuario Estadístico del Perú - 1953*. Lima: Ministerio de Hacienda y Comercio.
12. García, R. (2003). Un estado de la cuestión de las teorías de las migraciones. *Historia Contemporánea*, *26*, 329-351. Recuperado de http://www.ehu.eus/ojs/index.php/HC/article/view/5455
13. Kosiński, L. (1978). Yugoslavia and International Migration. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*. *20*(3), 314-338. Recuperado de https://www.jstor.org/stable/40867338?seq=1#page_scan_tab_contents
14. Mariezkurrena, D. (2008). La historia oral como método de investigación histórica. *Gerónimo de Uztariz*. *23/24*, 227-233. Recuperado de https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3264024
15. Maya, I. (2004). La formación de comunidades de inmigrantes; desplazamiento en cadena y contexto de recepción. *Araucaria. Revista Iberoamericana de Filosofía, Política y Humanidades*, *5*(12), pp. 83-91. Recuperado de https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1047220
16. Micolta, A. (2005). Teorías y conceptos asociados al estudio de las migraciones internacionales. *Trabajo social (Universidad Nacional de Colombia)*, *7*, 59-76. Recuperado de https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4391739
17. Meseldzic de Pereyra, Z. (1985). *Yugoslavos en el Perú*. Lima: Editorial La Equidad.
18. Ortiz, J. (1998). *Los Kisić de Čibača en el Perú*. Lima: Enserfin S.A.
19. Pavičić, J. (2012). En busca del corazón oscuro. Cultura e Identidad. *Culturas*. Consulta. Recuperado de http://revistaculturas.org/en-busca-del-corazon-oscuro-cultura-e-identidad/
20. Pivetta, B., Ballesio, S. & Sellarés, M. (2009). Historia Oral y migraciones: Recursos para activar la memoria colectiva. *Espaço Plural*. *10*(20), 73-80. Recuperado de http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=445944362009

21. Quiroz, E. (1990). Del comercio a la industria sustitutoria: 1919-1955. M Meira, *Historia general de Arequipa* (579-666). Arequipa: Fundación M. J. Bustamante de la Fuente.
22. Rodriguez, A., Luque, R. & Navas, A. (2014). Usos y beneficios de la Historia Oral. *Reidocrea*. *3*, 193-200. Recuperado de http://digibug.ugr.es/bitstream/10481/32326/6/ReiDoCrea3-A24.pd
23. Soltész, B. (2011). La Emigración Croata en Sudamérica. *Délkelet Európa – South-East Europe*. *2*(1), 1-5. Recuperado de http://www.southeast-europe.org/pdf/05/DKE_05_e_m_sb.pdf
24. Spoja, J. (1996). *Croatas en Huánuco*. Lima.
25. _____. (1998). *El Espíritu Croata*. Lima.
26. Zlatar, J. (1990). *Bielovucic. Pionero de la aeronáutica castrense.* Lima: Editorial Científica S.R.L.

CROATIAN IMMIGRATION IN AREQUIPA IN THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

The present investigation explains the Croatian immigration and resettlement process to Arequipa, which took place during the XX century. To that end, this work explains the local, national and international context about how the Croatian immigration to Peru happened. On the other hand, the investigation describes the characteristics of the Croatian citizens who arrived to Arequipa in two periods: the first one until 1945; and the second one which covers the period from the post-war (1945). Finally, this study, using the Oral History, recreates the integration process of the Croatian citizens to Arequipa during the century XX through the work and the creation of marital and familiar ties in Arequipa.

Key words: *migrations, Croatian immigration, History of Arequipa, Oral History*

LA INMIGRACIÓN CROATA A AREQUIPA, SIGLO XX

RESUMEN

La presente investigación explica el proceso de inmigración y establecimiento de croatas a Arequipa durante el siglo XX. Para tal efecto, este trabajo explica el contexto internacional, nacional y local de la inmigración croata al Perú. Asimismo, describe las características de los inmigrantes croatas que arribaron a la ciudad en dos oleadas: la primera inmigración (hasta 1945) y la migración de posguerra (de 1945 en adelante). Finalmente, este estudio recrea, a partir de la Historia Oral, el proceso de integración de los croatas a la sociedad arequipeña durante el siglo XX a través de su trabajo y la formación de vínculos matrimoniales y familiares.

Palabras clave: *Historia de Arequipa, inmigración, inmigración croata, siglo XX*

Juan Carlos Radovich
Universidad de Buenos Aires. Facultad de Filosofía y Letras, Buenos Aires, Argentina
radovich@retina.ar / jcradovich@gmail.com

NEKA USPUTNA PITANJA U VEZI S IDENTITETSKIM PROCESIMA HRVATSKIH ISELJENIKA I NJIHOVIH POTOMAKA U ARGENTINI

SAŽETAK

U ovom će se predavanju provizorno raspravljati o pitanjima identitetskih procesa hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka koji su stizali na argentinsko tlo od kraja XIX. do sredine XX. stoljeća, uzimajući u obzir heterogenost spomenutih kontingenata u kulturnom, geografskom i jezičnom smislu, te o njihovoj percepciji državnosti s obzirom na različita povijesna razdoblja u kojima su pristizali u Argentinu: Austro-Ugarska Monarhija (do 1918.); Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918. – 1941.); Nezavisna Država Hrvatska – NDH (1941. – 1945.) i Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija – SFRJ (1945. – 1991).

Ključne riječi: *identiteti, Hrvati, imigranti, položaj države, razlike*

UVOD

Ovaj je rad u određenoj mjeri dio projekta koji provodimo s kolegama sa Sveučilišta u Zagrebu, antropologinjama Marijetom Rajković-Ivetom i Paulom Gadže, i sociologinjom Maríom Florencijom Luchetti, s kojima očekujemo da ćemo u bliskoj budućnosti nastaviti suradnju na istraživanju ove zanimljive problematike kojom se jako žele baviti društvene znanosti, a posebno socijalna antropologija.

Ovdje nemamo namjeru provesti reviziju povijesti, nego rasvijetliti i rekonstruirati, putem analize, svjedočanstva prikupljena u etnografskom istraživanju provedenom prije nekoliko desetljeća, a koje je nedavno nastavljeno. Tehnike prikupljanja korištenih podataka sastojale su se od strukturiranih i polustrukturiranih intervjua i od promatranja uz sudjelovanje. Isto tako, konzultirali smo sekundarne izvore podataka (razne arhive, dnevničke materijale itd.)

Prvi relevantni aspekt koji treba uzeti u obzir je to da etnički/nacionalni identitet odnosno etničke/nacionalne identitete u velikoj mjeri uvjetuju različite situacije postojanja raznih država kojima su oni izloženi tijekom određenih perioda i konjunktura. Na oblikovanje identiteta općenito će imati utjecaj pripadnost nekoj državi ili čak mogućnost da se stvori vlastita nacija/država.

Tu dolazimo do hegelijanskog termina „nepovijesnih naroda" koji se odnosi na one narode, nacije i narodnosti, koji nisu uspjeli ostvariti vlastitu državnost. Ta dvojbena konceptualizacija često se koristila u cilju delegitimacije težnja određenih naroda, nacija i narodnosti da stvore vlastitu državu. Isto tako, kad nekoj naciji pođe za rukom da konstituira nacionalnu državu, ta država po nekoj nužnosti propagira osnaživanje nekog određenog nacionalnog identiteta, razrađujući politike i stvarajući simboliku koja pogoduje takvom procesu. Ovakva očitovanja identiteta općenito gledano preuzela su nacionalističke projekte različitih političkih sadržaja i s različitim učincima.

S druge strane, kad je riječ o višenacionalnim državama, može doći do jačanja određenih identiteta i poricanja postojanja drugih, što se provodi etničkom diskriminacijom[1] i isključivanjem na temelju društvene nejednakosti.

Treba dodati da se nacionalni identiteti obično očituju kroz dinamiku, kroz promjene i da su podložni raznim preobrazbama i prilagodbama, a ponekad se mogu i izgubiti, u drugim prilikama se sakriti, pa se onda ponovno pojaviti, ovisno o konjunkturama.

U vezi s tim treba i naznačiti da etnički/nacionalni identiteti nisu statični niti odgovaraju nepromjenjivim esencijalnostima koje su se okamenile u prošlosti (pasatizam), nego da uvijek odgovaraju promjenama na koje utječe kontekst (povijesni, socioekonomski, političko-kulturni itd.)

S druge strane, migracijski procesi u mnogim slučajevima ojačavaju nacionalni identitet vezan za zemlju podrijetla, ali ga sami migranti u nekim slučajevima sakrivaju, dok se u drugim prilikama može dogoditi suprotno, tj. da dođe do slabljenja kriterija identitetske pripadnosti zbog nastojanja oko asimilacije u društvo prihvata. Na ove razlike obično se nailazi onda kad se raščlanjuju različitosti stavova raznih naraštaja unutar neke migracijske populacije.

Potrebno je i zamijetiti da se narodi često prepoznaju u svom nacionalnom identitetu onda kad se sukobljuju s drugim identitetima ili im se suprotstavljaju. U ovom sukobljavanju s „drugim" koji je različit ili sličan oživljavaju nevidljive veze pripadnosti koje su prije bile prikrivene ili se gotovo nisu doživljavale svojima. Tako se često dogodi da useljenik usvoji tradicije ili običaje koje nije slijedio ni u zemlji podrijetla. Ili, naprotiv, odbija sve ono što ima veze sa starom domovinom onda kad pristupi procesu asimiliranja u novu sredinu. Ovako ili onako, ove reakcije nedvojbeni su simptomi kompleksnog procesa (socioekonomskog, kulturnog, političkog, demografskog itd.) koji treba proučavati u njegovim osobitostima.

MIGRACIJSKI PROCES HRVATA U ARGENTINU I PROBLEMATIKA DRŽAVNOSTI U KONSTRUIRANJU IDENTITETA

Hrvatska je predstavljala jednu od europskih regija iz kojih su krenule sve moguće vrste iseljavanja (Klemenčić 1978). Najstariji zapisi spominju turske invazije iz XV. stoljeća kao čimbenik koji je pokrenuo premještanje stanovništva (Čizmić s/f: 1). Temeljni uzroci kasnijih migracijskih procesa bili su, prema Klemenčiću, ekonomski čimbenici povezani s nedostatkom zemlje za obrađivanje i prenaseljenošću seoskih područja zbog visokog prirodnog prirasta, čemu treba pridodati visoku razinu rascjepkanosti malih seoskih gospodarstava.[2] Isto tako treba nadodati nedostatak mogućnosti zapošljavanja u industrijskim djelatnostima ili u uslužnom sektoru, što je uzrokovalo iseljavanje uglavnom seoskog/poljoprivrednog stanovništva iz različitih dijelova zemlje (prije svega iz Dalmacije) u raznim razdobljima. Tu bi se radilo o „faktorima stagnacije" koje obično spominju razni autori onda kad treba objasniti egzodus seoskog stanovništva (Singer, 1975). Svemu spomenutom trebalo bi dodati i razne političke i konfesionalne čimbenike koji su isto tako u različitim povijesnim trenucima utjecali na migracijske procese (Klemenčić 1978).

S druge strane, broj Hrvata i njihovih potomaka koji žive u Argentini procjenjuje se na 200.000, a tamo postoji oko 14.000 prezimena hrvatskog podrijetla (Studia Croatica 2004). Prpić navodi približan broj od 100.000 Hrvata koji su se iselili u tu zemlju (Prpić 1987). Na drugoj strani, računanje u koje se upustio časopis Studia

[1] Pod etničkom diskriminacijom podrazumijevamo „niz praksa kojima se na temelju predrasude (uglavnom etnocentrične) diskvalificira neka etnička skupina tako što se stavlja u položaj podređenosti, čime se još pojačava i legitimira društvena nejednakost" (Radovich i Balazote, 1990:73).

[2] Pod seoskim gospodarstvima podrazumijevamo „(…) sustav društvenih odnosa koji na temelju načela zajedničkog boravka na istom mjestu regulira i garantira proizvodni proces" (Archetti y Stölen 1975:55).

Croatica 2005. dovelo je do određene procjene na temelju učestalosti i raspodjeli prezimena hrvatskog podrijetla u raznim pokrajinama Argentine. To računanje izbacilo je kao konačnu brojku 314.524 prezimena, od kojih se 40,9 % nalazilo u provinciji Buenos Aires, 14,2 % u provinciji Santa Fe, 13,9 % u gradu Buenos Airesu, 7,2 % u Córdobi, 5,7 % u Chacou i 8,2 % u ostalim provincijalnim distriktima (www.studiacroatica.ape5/ape/htm 2005).

Što se tiče karakterizacije migracijskih tokova ovisno o razdobljima, Klemenčić nam kaže: „Do kraja Prvog svjetskog rata intenzitet migracije (…) ovisio je o različitim oblicima u kojima se organiziralo iseljavanje, u vezi s time da je raznim sektorima ekonomije trebala radna snaga u prekomorskim zemljama, a i vezano za obiteljske veze između iseljenika i lokalnog stanovništva. Migracijski tokovi razlikovali su se i po društvenoj strukturi. Sve do Prvog svjetskog rata u iseljeničkim kontingentima prevladavali su mladi muškarci podrijetlom sa sela i bez kvalifikacija" (Klemenčić 1978:711-712, u izvorniku na engleskom).

Sa svoje strane Republika Argentina, kao useljenička zemlja[3], počela je primati znatan broj useljenika onda kad se, prema Panettijeriju: „(…) konsolidirala integracija svjetske ekonomije, do čega je došlo trima glavnim putevima: međunarodnom mobilnošću kapitala; širenjem svjetske trgovine i migracijskim valovima. U tim godinama će Argentina, već integrirana u svjetsko tržište, naglašavati svoju ekonomsku ovisnost o Velikoj Britaniji, čime predstavlja jasan primjer onoga što je opisao R. Nurske (…) govorivši o povezanosti između mobilnosti kapitala i radne snage i investiranja tog kapitala u sektore eksploatacije manje razvijenih zemalja s jedne strane, a s druge strane o postojanju tržišta koje se ne nalazi u zemlji primateljici investicija, nego u zemlji iz koje investicija dolazi, što će sve biti ono što će odrediti i strukturirati ekonomski razvoj kolonizirane zemlje; sve to skupa u skladu sa zakonima međunarodne podjele rada i u funkciji jedinstvenog, integriranog kapitalističkog tržišta, na kojem će zemlje koje proizvode sirovine postati žrtvama industrijaliziranih zemalja" (Panettieri 1970:7).

S druge strane, da bi se razumio razmjer identitetskih i integracijskih procesa hrvatskih iseljenika u Argentini, potrebno je uzeti u obzir ulogu države, kako države iseljenja tako i države prijema ili doseljenja.

U tom smislu je država podrijetla za Hrvate u raznim povijesnim momentima bila pokretač iseljavanja zbog kompleksnih procesa vezanih s raznim etapama i različitim čimbenicima (ekonomskim[4], političkim, društvenim, kulturnim itd.)

S druge strane, hrvatski iseljenici su se u prvim etapama, osobito u zadnjim desetljećima XIX. i početkom XX. stoljeća, susretali s velikim poteškoćama. Ponajprije, riječ je bila o emigraciji koja je nastala kao reproduktivna strategija seoskih obitelji, s određenom vrstom primogeniture u nasljeđivanju zemljišne jedinice za obrađivanje, a koju su uvjetovale okolnosti boravka na određenom mjestu i sustav srodstva unutar rodbinskog sustava koji je postojao na području podrijetla. U tom sustavu podrazumijevalo se da najstariji sin seoske obitelji ostaje na zemlji, pri čemu je obitelj mogla biti bilo nuklearna bilo proširena (prema životnom

[3] U razdoblju jednog stoljeća, između 1857. i 1956., Argentina je sveukupno primila 6.656.994 Europljana, uglavnom podrijetlom iz Italije (3.442.717) i Španjolske (2.302.560), koji su 1914. predstavljali 92 % sveukupnog broja stranaca. Odmah nakon njih slijede Francuzi (251.269), Poljaci (195.739), Rusi (183.974), Nijemci (171.667) i Austrijanci (109.068) (*Memorias de la Dirección Nacional de Migraciones 1956*). Između 1900. i 1914. pak došlo je velikih godišnjih priljeva, s brojkom od 103.000 pristiglih useljenika (Solimano 2008).

[4] Kriza vinogradarstva zbog epidemije jedne bolesti (filoksere) koja je pogodila vinovu lozu sredinom XIX. stoljeća potakla je intenzivnije iseljavanje, posebno iz Dalmacije, jer je bila riječ o najvažnijoj gospodarskoj djelatnosti kojom su se bavila seoska domaćinstva te regije. Ovaj aspekt može se smatrati „okidačem" iseljavanja, čemu trebamo dodati strukturalne uvjetovanosti kao što su oskudica zemlje, demografski rast u okviru domaćinstava i praksu primogeniture u nasljeđivanju, unutar patrilinearnog i patrijarhalnog rodbinskog sustava, što su bile sve strategije razvijene s ciljem da se izbjegne mrvljenje obiteljskog poljoprivrednog zemljišta i da se omogući kontinuitet.

ciklusu članova obitelji), s prosječnim brojem sinova, koji se kretao između pet i šest. Žene su se po sklapanju braka u ranoj dobi (između 15. i 17. godine) selile u muževu obiteljsku kuću, dok su se mlađa braća školovala za neku vrstu rada, ako je to obitelj mogla priuštiti, s ciljem da prije iseljenja imaju neko tehničko znanje (na primjer kovača, tokara ili drugih zanata), jer se smatralo da će tako imati bolje šanse na tržištu rada zemlje u koju će se useliti. Ova strategija bila je najraširenija. U nekim slučajevima mogla se kombinirati s projektom višeg radnog osposobljavanja u nekom od razvijenijih gradova Srednje Europe, što bi dodatno usavršilo već stečeno tehničko obrazovanje, da bi se nakon tog dodatnog radnog osposobljavanja odmah išlo u emigraciju. Naravno, ovakav postupak bio je povezan s određenim troškovima koje seoske obitelji manje financijske moći nisu mogle podnijeti.

Nadalje, iseljenički kontingenti većinom su se sastojali od seoskog stanovništva[5], vrlo slabo školovanog, što često otežava očitavanje tadašnje situacije na način da se iseljenicima pripiše postojanje nacionalnog osjećaja (86 % prema Lakatosu 1914.)

Treća stvar koju valja primijetiti je da su različite skupine hrvatskih iseljenika predstavljali veliku jezičnu i kulturnu heterogenost. Činjenica postojanja različitih dijalekata među iseljenicima (Bilić 2006; Bilić i Franić 2006) i lokalnih varijanti često je otežavala sporazumijevanje na materinjem jeziku, ali i prenošenje jezika mlađim naraštajima. U ovo smo se uvjerili preko svjedočanstava iseljenika s kojima su u nekoliko navrata radili dubinske intervjue a koji su došli u Argentinu u prvim desetljećima XX. stoljeća, osobito nakon završetka Prvog svjetskog rata.

Uglavnom se radilo o muškarcima koji bi individualno došli u Argentinu[6], gdje bi preko socijalizacije u vlastitim institucijama (dragovoljna iseljenička društva) upoznali žene iz druge generacije ili kćeri useljenika koji su došli u nekoj ranijoj etapi, pa bi s njima sklopili brak, a one su u mnogo slučajeva govorile različite dijalekte i nerijetko su normalno govorile jezik nove sredine; baš to je utjecalo na prenošenje materinjeg jezika na djecu i stvaralo je velike poteškoće jer otac i majka nisu bili koordinirani dvojezični govornici.

Nerijetko je dolazilo do sklapanja brakova između žene rođene u Argentini (ali od hrvatskih roditelja), koja nije jako dobro vladala hrvatskim jezikom, i muškarca (iseljenika rođenog u Hrvatskoj) s tek rudimentarnim znanjem španjolskog, osobito u prvim godinama boravka u Argentini.[7]

Ovo je otežavalo usvajanje dvojezičnosti, zbog čega su mnogi od potomaka iz druge generacije, u najboljem slučaju, dospjeli u poziciju „podređenih dvojezičnih govornika" (uz dostatno znanje hrvatskog), vrlo rijetko se radilo o koordiniranoj dvojezičnosti i većinom je bila riječ o kategoriji „onih koji se nečega sjećaju", to jest o osobama koje su slabo razumjeli materinji jezik i oskudno su se mogle na njemu sporazumijevati.

Svejedno, unatoč ovim teškoćama, u spomenutom su se razdoblju hrvatski iseljenici, u interakciji s društvom prihvata (proces suprotstavljanja, susret sa situacijom u kojoj ih društvo doživljava kao „druge") trudili oko organizacije suradnje unutar svoje zajednice, a rezultat toga bilo je utemeljenje različitih institucija, od koji su neke, zbog „lažnih nacionalnih pripadnosti", bile pod drugim imenima, npr. „austro-ugarskim", ili pod „jugoslavenskim" imenom nakon 1918., dok su druge nastupale pod vlastitim nacionalnim etnonimom, „hrvat-

[5] Prema Lakatosu, u razdoblju 1900. – 1912. 25 % iseljenika bili su mlađi od 20 godina; 35,6 % je imalo između 20 i 29 godina; 24,3 % između 30 i 39; 13,3 % između 40 i 49, a samo 3 % ih je bilo starijih od 50 godina (Lakatos 1914, u: Cizmić 1996, u izvorniku na hrvatskom).

[6] Iseljenički kontingenti sastojali su se većinom od muškaraca samaca s malom razinom školskog obrazovanja i slabom radnom kvalifikacijom, koji su većinom potjecali iz seoskih domaćinstava Dalmacije.

[7] U današnje vrijeme profesor Josip Bilić, koji se bavi podučavanjem hrvatskog u Argentini, radi istraživanja na temu govora potomaka hrvatskih iseljenika u nekim regijama države.

skim" (Soljan, 2016). To se moglo vidjeti i po izdavanju raznih publikacija. Poznata je ta pisana produkcija kako u Čileu tako i u Argentini u godinama prije Prvog svjetskog rata (1914. – 1918.)

S druge strane, u tom razdoblju nastala su tri stava oko pitanja nacionalne državnosti:

a) zahtjev za priznanjem kao treće nacije unuta Austro-Ugarske monarhije
b) borba za neovisnu hrvatsku državu
c) ostvariti neovisnu višenacionalnu državu južnih Slavena u cjelini odnosno „jugoslavenski" projekt.

Konačno, nakon kraja Prvog svjetskog rata politička konstelacija na međunarodnom planu oblikovala se tako da pogoduje trećoj opciji, to jest stvaranju Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, gdje je nacionalni identitet bio prikriven, a u njezino vrijeme je u Argentinu između 1918. i 1939. ušlo nekoliko tisuća Hrvata (otprilike dva desetljeća)[8].

U ovom povijesnom trenutku, koji je prethodio izbijanju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji (1941.), u većine Hrvata nastala je tendencija prema hrvatskom okupljanju oko težnje da se stvori neovisna država. Spomenuto jedinstvo, koje se očitovalo kako u institucijama tako i u nekim publikacijama (kako u Čileu tako i u Argentini), u velikoj se mjeri razbilo po uspostavi NDH (*Nezavisne Države Hrvatske*) 1941., kada dolazi do podjela oko različitih političkih opcija. Ovi sukobi intenzivno su se odigravali u okviru raznih hrvatskih institucija u Argentini, kao i u okviru nekih obitelji.

Ono što opisujemo u nastavku ne treba uzeti kao pretjeranu generalizaciju jer, kako znamo, svaka generalizacija ostavlja po strani specifična pitanja, premda to ipak treba smatrati tendencijom koja se može uočiti u izvještajima raznih hrvatskih iseljenika koji su stigli u Argentinu između 1918. i početka Drugog svjetskog rata, posebice u dvadesetima. U ovom slučaju dolazi do rascjepa koji uzrokuje razdor u hrvatskoj zajednici, između onih koji politički pristaju uz državu NDH i onih koji su se općenito određivali kao „antifašisti", što je u nekim slučajevima uključivalo i identifikaciju kao „socijalista" ili komunista, a da se ne upuštamo u dubinske analize toga što su ti termini značili za dotične iseljenike. Ovaj rascjep stvorio je razmirice koje se nikad nisu razriješile.

S druge strane, znamo da su teška nasilna djela do kojih je došlo na hrvatskom teritoriju prije, za vrijeme i nakon 2. svjetskog rata, ostavila svoj trag u zemlji doseljenja i na neki način su se tamo prenijela, barem na simboličkoj razini.

Od 1945. je nekoliko tisuća prognanih Hrvata[9] došlo u Argentinu u potrazi za utočištem. To se dogodilo tijekom prve vlade Juan Dominga Peróna (1946. – 1952.), kada su spomenuti prognanici, općenito govoreći, uspjeli nametnuti „preskriptivistički" identitetski model[10], ojačan iskustvom državnosti iz razdoblja 1941. – 1945., konsolidiravši svoj projekt stvaranjem institucija (vjerskih, društvenih, kulturnih, obrazovnih itd.), publikacija (časopisi i knjige) itd.

Ono što smo prije opisali dovelo je do konsolidacije vrlo suženog i esencijalističkog hrvatskog identiteta, do „kulture dijaspore", utemeljene na moralnim zasadama i vjerovanjima koje je iskristalizirala Katolička crkva kao institucija i na osobitoj političkoj identifikaciji, vezanoj za propali režim.

Taj projekt identitetskog zgušnjavanja nikad se nije uspio ujediniti s drugim sektorima Hrvata, niti se približiti njima, pripadnicima ranijih migracijskih kontingenata koji se nisu poistovjetili s državom iz 1941. Do toga je i

[8] U ovom je razdoblju ukupno 7910 useljenika uvedeno u kategoriju Jugoslavena (Radovich 1982).

[9] Ne postoje precizne brojke o broju Hrvata koji su došli u tom razdoblju. Postoje različite procjene i izračuni koje bi trebalo detaljno revidirati, što je posao kojim bi se trebalo pozabaviti u budućim istraživanjima. Prema Montes de Oca, između 1948. i 1952. u Argentinu je došlo približno 34.000 Hrvata (Montes de Oca, 2013: 135; 141).

[10] „Preskriptivistički" model, utemeljen na učvršćivanju i širenju stanovitih moralnih vrijednosti među članovima jedne grupe, predstavlja kulturni imaginarij prikladan za etnopolitičku mobilizaciju preko nacionalno-radikalnog diskursa.

došlo počevši od implozije i raspada bivše Jugoslavije, godine 1991., kada je Hrvatska proglasila neovisnost i kada je nakon toga počeo rat, tijekom burne tranzicije prema demokraciji i kasnijoj povijesti. Ova konjunktura je omogućila, osobito u mlađim naraštajima, identifikaciju s „hrvatskim" nacionalnim projektom, onda kad je postalo jasno da je hrvatski narod pretrpio agresiju u svojoj domovini.
Isto tako, to je dovelo do intenzivnog pokreta za ponovno otkrivanje i afirmaciju identiteta, koji se nalazi u procesu obnove i inovacije. Ova činjenica je od velike važnosti i zaslužuje da se podrobnije analizira u budućim istraživanjima.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Vidjeli smo da izgradnja, konsolidacija ili razaranje raznih država stvara raznolike identitetske procese. Upravo zato smatramo da država u današnjem vremenu igra temeljnu ulogu u procesu oblikovanja nacionalnog identiteta ili nacionalnih identiteta, što se često prenosi na odnos prema „drugima", bili oni bliski ili daleki. Postoji primjer za to u današnjoj Europi s migrantima i izbjeglicama koji se nalaze na jugoistoku kontinenta zbog konfliktnih stavova i državnih politika oko toga kako treba postupati s njima.
U zadnjim godinama su se migracije počele smatrati problemom u onim zemljama Europske unije koje su odredište migracija, što dovodi do diskriminacijskih, ksenofobnih, ponekad i rasističkih stavova. Nekad i javne politike koje provode same nacionalne države čak učvršćuju takve stavove.
U tom pogledu je važno imati na umu da migracije nisu procesi koji se mogu kontrolirati posebnim mjerama i da se, s obzirom na svoju kompleksnost, mogu smatrati dijelom globalnog konteksta u kojem snage vladajućeg ekonomskog sustava utječu na preraspodjelu radne snage, u sprezi s međunarodnom mobilnošću kapitala i širenjem svjetske trgovine u skladu s međunarodnom podjelom rada u funkciji globalno integriranog tržišta. Zbog toga se treba suočiti s takvim tipom situacija na način da se promiče obogaćivanje društva kroz interkulturalnost, razmjenu i uzajamno djelovanje među različitim kulturama, od kojih je svaka vrijedna i bogata sadržajima. To je iskustvo mnogih od nas, to smo doživjeli u vlastitim životima i to ne smijemo zaboraviti kako bismo mogli surađivati u izgradnji društva koje prihvaća različitost u svim oblicima.
Konačno, smatram da će tip odnosa, koji će se sa spomenutim različitostima uspostaviti u sadašnjosti i bliskoj budućnosti, oblikovati i elemente nacionalnih identiteta, i da će ih povesti, bilo putem razvijanja tolerancije, prihvaćanja i integracije, bilo putem netolerancije, diskriminacije i ksenofobije.[11] Riječ je o pitanju koje se ne tiče samo Hrvatske, nego u značajnoj mjeri i cijelog svijeta. I u Argentini su te dileme prisutne i razni društveni slojevi stanovništva zastupaju o tom razna, suprotstavljena stanovišta.
Isto tako, vjerujemo da se prevladavanjem traumatičnih iskustava iz prošlosti može pokušati stvarati identitet koji se očituju kroz poštovanje ljudskih prava i demokratskih vrijednosti.

[11] Ovo pitanje u uskoj je vezi s pripadnošću Hrvatske Europskoj uniji i s posljedicama koje iz toga proizlaze.

Literatura

1. Archetti, E. y K. Stölen; K (1975) *Explotación familiar y acumulación de capital en el campo argentino.* México, Siglo XXI.
2. Bilić, J. (2006) *Les italianismes slavises dan le parler de la región de Dubrovnik (Croatie).* Grenoble. Ms.
3. Bilić, J. y Franić, I. (2006) *Contact linguistique croate-italien à l'example d ela lexicographie ancienne croate de Dubrovnik*.Ms.
4. Čizmić, I. (s/f) *Emigration and emigrants from Croatia between 1880 and 1980*. Institute for Applied Social Research, Zagreb.
5. Gadze, P; N. Molek; J. Radovich; M. Rajković-Iveta; J. Repič. *¿Croatas/eslovenos o inmigrantes? Migraciones de "retorno" de descendientes de croatas y eslovenos de Argentina a la tierra de sus ancestros*. IX Jornadas de Investigación en Antropología social "Santiago Wallace". Sección Antropología Social. Instituto de Ciencias Antropológicas. Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Buenos Aires. 28-30 de Noviembre de 2018.
6. Klemenčić, V. (1978) The Character, Causes and Effects of Emigration from Yugoslavia. En: Cizmic, I et al. (1978) *Iseljeništvo Naroda i Narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*. Zbornik, Zavod za migracije i narodnosti. Zagreb.
7. Lakatos, J. (1914) *Narodna statistika* (Estadística Nacional)*. Zagreb.*
8. Memorias de la Dirección Nacional de Migraciones (1956) *Memorias.* Buenos Aires, Dirección Nacional de Migraciones.
9. Montes de Oca, I. (2013) Ustashas. El ejército nazi de Perón y el Vaticano. Ed. Sudamericana, BuenosAires.
10. Panettieri, J. (1970) *Inmigración en la Argentina*. Ed. Macchi, Buenos Aires.
11. Prpić, G. (1987) La diáspora croata en la década de 1980: avalúo crítico. *Studia Croática*, XXVIII, Nº 104.
12. Radovich, J. y A. Balazote (1990) Formas de discriminación hacia el pueblo mapuche de la República Argentina. *Reflexiones sobre la discriminación*. Fundación Hebraica Argentina. Buenos Aires.
13. Rosan, V. (2002) *Prácticas diaspóricas: el caso de la comunidad croata en Buenos Aires.* Tesis de Licenciatura en Ciencias Antropológicas. Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Buenos Aires. MS.
14. Singer, P. (1975) *Economía política de la urbanización. México, Siglo XXI.*
15. Solimano, A. (Coord.) (2008) Migraciones internacionales en América Latina. Booms, crisis y desarrollo. Santiago de Chile, Fondo de Cultura Económica.
16. Soljan, C. (2005) La cuestión nacional en la Ex Yugoslavia. Una versión desde las agrupaciones croatas del sur santafesino. Esperanza, Asociación Amigos del Archivo General de la Provincia de Santa Fe. MS.
17. Soljan, C. (2016) Entre yugoslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda. Laborde Editor, Rosario.
18. Sprljan, Cristian (2004) La inmigración croata en Córdoba. Studia Croatica Ed. Buenos Aires.
19. Sprljan, C. (2011) Croatas en la Argentina. Todo es Historia, año XLIV, Nº 526, mayo; pp. 6-26.
20. Studia Croatica Argentina (2005) ¿Donde están los croatas? - Where are the Croatians? - Gdje su Hrvati? En: www.studiacroatica.ape5/ape/htm / 16-04-2005.
21. Verlichak, C. (2004) Los croatas de la Argentina. Krivodol Press, Buenos Aires.

SOME PROVISIONAL ISSUES ABOUT THE IDENTITARY PROCESSES OF CROATIAN IMMIGRANTS AND THEIR DESCENDANTS IN ARGENTINA

ABSTRACT

Some issues related to the identity processes experienced by Croatian immigrants and their descendants that arrived to Argentina from the end of the 19th century until the middle of the 20th century will be presented in this lecture. The heterogeneity of these groups of immigrants in regards to cultural, geographical and linguistic aspects will be taken into consideration. Likewise, this lecture considers the perception of statehood of the immigrants in regards to the different historical periods and the imposed states, such as the Austro-Hungarian Empire (until 1918); the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes (1918-1941); The National Croatian State-NDH (1941-45) and the Socialist Federative Republic of Yugoslavia-RSFJ (1945-1991).

Key words: *Identities, Croats, immigrantes, statehood, differences*

ALGUNAS CUESTIONES PROVISORIAS EN TORNO A LOS PROCESOS IDENTITARIOS DE LOS INMIGRANTES CROATAS Y SUS DESCENDIENTES EN ARGENTINA

RESUMEN

En la presente ponencia nos proponemos plantear provisoriamente algunas cuestiones relativas a los procesos identitarios vividos por los inmigrantes croatas y sus descendientes arribados a la Argentina, desde finales del siglo XIX hasta mediados del XX. Tomaremos en consideración la heterogeneidad que dichos contingentes poseían, tanto en los aspectos culturales, geográficos como lingüísticos; conjuntamente con la percepción de la estatalidad por parte de los mismos, según los distintos períodos históricos y las diversas imposiciones de estatalidad sufridas: Imperio Austro-Húngaro (hasta 1918); Reino de los Serbios, Croatas y Eslovenos (1918-1941); Estado Independiente de Croacia-NDH (1941-45) y República Socialista Federativa de Yugoslavia-RSFJ (1945-1991).

Palabras clave: *Identidades; croatas; inmigrantes; estatalidades; diferencias*

Cristina Solian
CEA-CU (Centro de Estudios Antropológicos en Contextos Urbanos) Facultad de Humanidades y Artes (UNR - Universidad Nacional de Rosario), Rosario, Santa Fe. Argentina
soliancristina@hotmail.com

MIGRACIJSKA ISKUSTVA, SLIKE NACIJE I IDENTITETI KOD HRVATA I JUGOSLAVENA JUŽNE PROVINCIJE SANTA FE U ARGENTINI

SAŽETAK

Ovaj rad je dio šireg istraživanja. Odnosi se na prenesena sjećanja migranata iz balkanske regije koji su stigli u Argentinu u različitim migracijskim valovima i naselili se na jugu provincije Santa Fe u Argentini, uglavnom u gradu Rosariju te okolnim naseljima i ruralnim područjima. Zemlje podrijetla ovih migracija bile su obilježene krizama, ratovima, nestalnim granicama i višestrukim pokušajima uspostave državnosti. Ove značajke obilježile su izgradnju identiteta migranata u novoj zemlji koji su slijedom toga imali različite identifikacije: izjašnjavaju se kao Austrijanci, Dalmatinci, Hrvati, Jugoslaveni, a uključuju i druge nacionalnosti. U pričama tih migranata, koje nalazimo na svakodnevnim mjestima u kojima su migranti izgradili novi život, možemo prepoznati, kroz pejzaže i proživljene osjećaje odlaska i dolaska te obiteljske tradicije, slike nacije. Ove priče također govore o migracijskim lancima isprepletenim s ekonomskom migracijom, o školskim uspomenama te prvim društvenim centrima u Rosariju i nekim obližnjim gradovima. Ove centre vremenom su obilježile društvene promjene, krize, puknuća i sukobi u zemlji podrijetla stvorivši tako suprotne identitete među akterima. Migranti se identificiraju sami, a identificiraju ih i drugi, kao Hrvate i Jugoslavene. U tom smislu u ovom radu želimo prikazati te identifikacije i nacionalna samoopredjeljenja, uzimajući u obzir da navedene identifikacije stvaraju napetost i čine istraživanje složenijim.

Ključne riječi: *identitet, migracija, nacija, pripisivanje, Balkan*

UVOD

Ovaj članak predstavlja dio rezultata objavljenog rada o migracijskom procesu društvenih skupina koje potječu s područja Balkana, a stigli su u Argentinu u različitim migracijskim valovima i nastanili su se u gradu Rosariju i na nekim lokalitetima vlažne pampe (Solián, 2016), te predstavlja popravljenu verziju, sa značajnim promjenama, poglavlja III. rečene publikacije. U ovom radu obaziremo se na jugoslavensku i hrvatsku imigraciju jer su u njoj obuhvaćeni migranti i njihovi nasljednici koji u ostvarenim intervjuima same sebe ili svoje očeve ili djedove zovu *Hrvatima* ili *Jugoslavenima*, a u manjoj mjeri *Dalmatincima*, dok su u drugim slučajevima u putovnicama bili označeni kao *Austrougari* ili *Talijani*.

Namjeravamo rekonstruirati migracijska iskustva društvenih skupina s balkanskog područja, koje su došle u Argentinu u različitim valovima između 1890. i 1960. i naselile su se na jugu pokrajine Santa Fe, zato da bismo analizirali procese konstruiranja identifikacija i nacionalnih izjašnjavanja u kontekstima nacionalne destrukturacije. U ovom smislu u svom radu obraćamo pozornost na problematiku konstruiranja izjašnjavanja i međusobno suprotstavljenih identiteta unutar tih skupina iseljenika s onih područja Balkana, *koja se*

danas nalaze na teritoriju Hrvatske i koja su kroz povijest preuzela razne „državne nomenklature": Austro-Ugarska Monarhija, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Jugoslavija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Ove različite državne tvorbe nisu tek usputni podaci jer, kako ćemo vidjeti kasnije, procese stjecanja identiteta treba misliti i polazeći „od države" (Molek, 2014).

Slijedeći ove pretpostavke uzimamo kao hipotezu da su procese identitetske konstrukcije i nacionalnih izjašnjavanja kroz koje su prolazili iseljenici s Balkanskog poluotoka, koji su stigli u Argentinu i naselili su se na jugu pokrajine Santa Fe, poglavito uvjetovali povijesno-politički događaji koji su se zbivali u zemlji podrijetla, nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, kao i kasnije geopolitičke rekonfiguracije na istom prostoru i njihovi ideološki korelati.

Koristila se etnografska metoda, utemeljena na participativnom opažanju grupnih aktivnosti – komemorativnih proslava, kulturnih događanja – kao i na otvorenim dubinskim intervjuima s članovima Hrvatskog doma (Hogar Croata) i Hrvatskog kulturnog centra, od koji su oba u gradu Rosariju, i s osobama zainteresiranim da sudjeluju u istraživanju, bilo da su jugoslavenski i hrvatski migranti ili njihova djeca i unuci. Što se tiče jugoslavenskih iseljenika koje smo intervjuirali i koji nam govore o svojim izjašnjavanjima, njihov broj je vrlo malen, to je šest osoba vrlo pozne dobi koji su došli u Argentinu u prvim desetljećima XX. stoljeća, iz Kraljevine Jugoslavije[1]. Pristupili smo analizi opće bibliografije i specijaliziranih informacija, akata udruga koje su djelovale u Rosariju i u nekim susjednim lokalitetima, kao i biltena i internih dokumenata koje je izdavala zajednica.

ANTROPOLOŠKI POGLED NA IDENTITETE I IZJAŠNJAVANJA

Ova studija, koja se bavi usmeno prenesenim ili doživljenim sjećanjima, zahtijeva konceptualizaciju ove teme, uključene u svakodnevni život koji se priziva, a premda se ovdje nećemo zadržavati na tom da ga analiziramo, ipak želimo istaknuti doprinos Achilli (1987), što se tiče činjenice da se situacije koje se doživljavaju svakodnevno moraju razumjeti u kontekstu relacijskog žarišta. Drugi doprinos koji je označio ovaj rad u onom što se tiče postavljanja teme i konstrukcije problema je isto od prof. Achilli (2005), a razjasnio je, na temelju čitanja njezina teksta, neke sumnje vezane za traženje i postavljanje kompleksne i konfliktne problematike pomoću ograničene akademske produkcije.

Smjestit ćemo problematiku koja obuhvaća jugoslavenske i hrvatske iseljenike i njihove potomke unutar aktualnih teorijskih postavki vezanih za istraživanje identiteta. Termin identitet u današnje vrijeme je koncept koji se često rabi; u raznim istraživanjima (Grimson, 2011; Trinchero, 1994, 1998; Juliano, 1992; među ostalima) spominju ga kao nešto problematično. Trinchero (2007) se osvrće na njega kao na pojam koji svi koriste kako im se sviđa i odgovara, pod uvjetom da se šuti o ključnim pitanjima; na primjer, govori se o različitim identitetima: etničkom, vjerskom, nacionalnom itd., a da se ni ne postavlja pitanje preduvjeta za postojanje nekog identiteta.

Autor se osvrće na neke oblike uporabe ovog pojma u polju antropologije i naznačuje da sociološke i antropološke aproksimacije identiteta, osobito onih etničkih, naginju prema analizi identiteta u terminima kao što je „dijeljenje zajedničke kulture." To je sprečavalo da se identificiraju procesi, društveno značajni procesi u formiranju identiteta, te je stoga svaka promjena kulturnih osobitosti smatrana „gubitkom" identiteta, makar se to izbjeglo izričito tako reći ili se tek aludiralo u tom smislu.

[1] Ovi intervjui napravljeni su između 1999. i 2000. u okviru pristupanja katedri metodologije (sociokulturna orijentacija) pod vođenjem prof. Elene Achilli. Facultad de Humanidades y Artes. UNR. U trenutku obrađivanja intervjua za ovaj rad, neki od njih nisu se mogli poboljšati, jer su neki od intervjuiranih u međuvremenu umrli.

Ako slijedimo Tamagna (1988), možemo reći da su radovi Bartha (1976) i Cardoso de Oliveire (1992) oni koji su otvorili perspektivu jer su se pozabavili etničkim identitetom promatrajući ga kao proces koji se ne ograničava na pojavu određenih kulturnih osobitosti. Ovi autori donijeli su shvaćanje etničkog identiteta kao društvene klasifikacije i ideološkog procesa, kao izraz borba i unutarnjih protuslovlja koje donosi samo društvo.

Identitet se ne izvodi iz esencijalističkih koncepcija, nego je plod društvenog procesa, i relacijska i situacijska perspektiva objašnjava, dakle, identitet kao društvenu konstrukciju koja nastaje unutar društvenih okvira koji određuju položaj onih koji djeluju i orijentiraju njihovu reprezentaciju i izbore; to je konstrukcija koja se razrađuje u odnosu koji suprotstavlja jednu skupinu drugima s kojima dolazi u kontakt (Barth, 1976). Ovaj autor, pionir takve koncepcije identiteta, smatra da je etnička skupina oblik društvene organizacije, koji se stvara od aktera koji koriste etničke identitete zato da kategoriziraju same sebe i druge, s ciljem interakcije. Etnicitet je osjećaj zajedničkog identiteta i u njegovoj definiciji nije toliko važno postojanje objektivnih elemenata kulture, koji ga identificiraju, koliko činjenica da se neka skupina osjeća takvom i takvom. Stoga je ono što definira etnicitet izjašnjavanje, to jest dobrovoljno pripadanje osoba nekoj određenoj etničkoj skupini (Blanco, 2000). Zatim, etnički identitet konstruira se procesom razlikovanja između „naših" i „drugih" i izjašnjavanje je ono što omogućuje ovo suprotstavljanje. Tako se konstituiraju dvije prvobitne kategorije u procesu kolektivnog identificiranja, „naši/drugi", koje mogu označavati sukob među dvjema, a on može biti skriven, prigušen i tajan, ili, naprotiv, može se razmahati; nije onda moguće, prema Pujadasu (1993), razmatrati etničke skupine osim u scenariju suprotstavljanja. U odnosu na sukobe, unutarnja diferencijacija društva na skupine može se razriješiti aktivnim sukobljavanjima, do kojih može doći eskalacijom od prikrivenih sukobljavanja, ali se može i pretvoriti u važan izvor društvene energije i kreativnosti (Juliano, 1992).

Kako je već rečeno, etničke skupine kategorije su izjašnjavanja i identifikacije, koju koriste isti akteri i stoga imaju tu karakteristiku da organiziraju interakciju između pojedinaca. Računaju s članovima koji identificiraju same sebe (samoizjašnjavanje) i identificiraju ih drugi, i koji tvore kategoriju koja se može razlikovati od drugih kategorija istog reda (Barth, 1976). U tom smislu priče migranata u našem radu stvaraju samoizjašnjavanja i identifikacije koje označavaju da je netko „Hrvat" ili „Jugoslaven":

> *„Kada sam došao ovamo 47., došao sam kao jugoslavenski doseljenik, to jest, uvijek se pojavljivala riječ 'Jugoslaven', ali ja sam uvijek za sebe govorio da sam Hrvat. Ali, budući da tada nije postojala Hrvatska, morao sam biti Jugoslaven, pa sam onda govorio da sam iz Jugoslavije, ili sam govorio: 'rodio sam se u Zagrebu, država Jugoslavija, pokrajina Hrvatska' (...)* (Registro 13; 11 de julio de 2000)
>
> Što se tiče dokum*enata, mogu Vam reći da je, kad smo morali napraviti dokument za umirovljenje, u snopu papira stajalo 'Jugoslavenka', a ja to nisam htjela mijenjati, pa sam stavila, recimo, 'Hrvatica, bivša Jugoslavenka', jer baš u tom trenutku se to primijenilo, mislim da je to bilo 1992., ali ne samo da su me odredili kao Jugoslavenku nego sam se i ja osjećala Jugoslavenkom, to je bilo kad smo morali napraviti dokument".* (Registro 7; 9 de mayo de 2000)

U ovom smislu se konstitutivni proces identiteta smješta u relacijsku shemu, koja je istodobno i procesualna i dinamična (Trinchero, 1998). „Riječ je o nikad dovršenom procesu koji uvijek ostaje proces. Uvijek je provizoran, nije određen, može se održavati ili napustiti. Ne briše razlike, naprotiv, uklapa ih u sebe. (...) Ovaj proces utječe na nacije, države, skupine raznih priroda i na pojedinačne društvene aktere" (Schwarzstein, 2001a: 198, 199). Ova autorica afirmira ideju da svako društvo ima svoje „druge" i da nacija i nacionalizam impliciraju afirmaciju pripadanja nekom prostoru, baštini, jezičnoj zajednici, kulturi, običajima, a što sve isključuje druge.

ISKUSTVA ISELJENIKA S BALKANA I IDENTITETSKE KONSTRUKCIJE

Što se tiče migracijskog procesa koji su doživjeli razni narodi koji su sačinjavali bivšu Jugoslaviju na Balkanskom polutoku, vezano za iseljavanja u Južnu Ameriku, posebice Argentinu ili pokrajinu Santa Fe, možemo reći da se vrlo malo obrađuje u radovima iz polja društvenih znanosti. U skladu s Klemenčićem (1978), kako ga citira Radovich (2016), činjenica da je vrlo malo organiziranih i sustavnih akademskih studija može se proširiti na jugoslavensko iseljeništvo u cjelini jer do kraja 70-ih godina 20. st. nije postojala povijest iseljavanja različitih naroda koji su sačinjavali bivšu Jugoslaviju, i to ni na razini federalne države u cjelini, ni u bilo kojoj od republika od kojih se sastojala (Solián, 2016). I Misetich (2006) se dotiče te teme kad u potrazi za registrima o prisutnosti Hrvata, Slovenaca i Jugoslavena konstatira oskudnost studija o ovim skupinama na polju društvenih znanosti, u kojima inače ima mnogo akademske produkcije o imigraciji.

Možemo spomenuti neke novije radove, kao one autorice Molek (2011/2012; 2012; 2014), koji su usmjerili naše pisanje: prvi od njih zaslužan je za otkrivanje prethodnih istraživanja oko migracije Slovenaca u Argentinu, što je važno za našu analizu, jer je Slovenija, premda je danas neovisna republika i članica Europske unije, u prošlosti, kao i Hrvatska, bila dijelom raznih višenacionalnih država sve do 1991. Druge studije istraživačice Molek (2012, 2014) tiču se slovenske zajednice u Rosariju; u prvoj od njih autorica kratko opisuje slovenske useljenike koji su stigli u Argentinu u međuraću i njihove potomke ukorijenjene u Rosariju. Ovdje analizira kako su Slovenci stvarali udruge i kako je to od početaka 1930. pa sve do 1995. bilo vezano za Jugoslavene, zatim za Hrvate.

Prije nego što prijeđemo na razmišljanje o tom kako postoji neposredan odnos između imigracije i etničkih identiteta, kratko ćemo analizirati migracije. Općenito se iseljavanje tradicionalno definiralo kao premještanje osoba s jednog zemljopisnog mjesta (Europa) na drugo (Amerika) i sa sela u grad, ali ova definicija ne omogućuje da se razumiju priroda i značajke migracijskih procesa, koji u sebi sadržavaju jaku sastavnicu društvenog, kulturnog i političkog karaktera. S antropološkog gledišta ne mislimo pritom na fizičko premještanje ljudi, nego na preobrazbu koju to premještanje uzrokuje u društvu prihvata, zanima nas kulturni kontakt, među vrijednostima, vjerovanjima, običajima, zanimaju nas identitetski problemi, problemi integracije, suživota itd.; migracija je nešto više od pukog premještanja ljudi, to je realnost koja rađa kulturnom raznolikošću, a ona koristi društvu domaćina (ili mu se suprotstavlja).

S gledišta povijesti Devoto (2009) spominje da su se za osobe koje migriraju koristili mnogi izrazi: stranac, putnik, useljenik, izgnanik, *gringo*, *chacarero*, čovjek u prolazu itd., a to su bili najobičniji izrazi za označavanje ljudi koji su dolazili u našu zemlju, osobito u razdoblju masovnog useljavanja iz Europe, poput poplave (*la Argentina aluvional*). Za to razdoblje, pitanje o tom kako se definira useljenik izgleda jednostavnim, ali autor smatra da „useljenik" nije uvijek bio ista stvar u predodžbi suvremenika kroz vrijeme.

Osim što se migracija dovodi u vezu s premještanjem osoba, općenito se i vezivala s velikim patnjama i bijedom te je slučaj izbjeglica onaj u kojem je to najočitije, a oni su posebna kategorija migranata koji se preseljavaju zbog etničkih, vjerskih i političkih razloga. „Svakako je razlika između iseljenika i izbjeglice često nejasna. Kad se govori o iseljenicima, obično se naglašavaju ekonomski motivi, premda su vjerski i politički progoni za neke etničke skupine bili ono što ih je potaknulo na napuštanje domovine podrijetla" (Schwarzstein 2001b: 256).

U ovoj studiji razmatramo dvije etape ili migracijska vala dolazaka na jug pokrajine Santa Fe; u prvoj etapi oni koji su se integrirali same sebe općenito doživljavaju kao Jugoslavene i nazivaju se „prvom imigracijom"; to obuhvaća razdoblje 1890. – 1934., unutar kojega se dogodio Prvi svjetski rat, koji međutim nije diferencirao useljenike ovisno o tom jesu li došli prije ili poslije tog rata jer se razlozi njihovih dolazaka pokoravaju istoj logici – u temelju su ekonomski – i većinom potječu iz malih mjesta u Dalmaciji ili s otoka, i naselili su

se u ruralnim zonama vlažne pampe, a jedna vrlo brojna skupina po dolasku se naselila u zoni Barrio Saladillo u gradu Rosario.

Općeniti naziv 'Jugoslaven', s kojim su se identificirali migranti prve etape, uključivao je razne narode: Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce, Crnogorce, Bosance, Hercegovce, Muslimane, Albance itd., ali je bilo i nacionalnosti koje su jugoslavensku državu (isprva pod vlašću srpske monarhije između 1918. i 1941., kasnije pod komunističkom vlašću 1944. –1991.) smatrale „tamnicom naroda" (Radovich, 2016), što je element nesuglasice, koji je uzrokovao „trvenja" unutar udruga imigranata, kako ćemo vidjeti u daljnjem izlaganju.

U drugoj etapi iseljenici se većinom doživljavaju kao Hrvati i stizali su od završetka Drugog svjetskog rata, 1944., do početaka 60-ih godina 20. st., iz – u osnovi – političkih razloga, a u manjoj mjeri zbog ekonomskih motiva. Njihova mjesta podrijetla općenito su bila urbani centri (Zagreb, Split) i naseljavali su se u urbanim zonama grada Rosarija, a u temelju se smatraju „drugom imigracijom". U ovom smo radu preuzeli podjelu migracijskih valova koju zastupa Sprljan (2003), ali smo prva dva vala o kojima govori autor podveli pod jedan jedini, jer se ova dva vremenska razdoblja dolaska razumijevaju polazeći od razmatranja važnosti artikuliranja osjećaja koje su migranti razradili s obzirom na vlastite migracijske pokrete[2].

Neke od osoba intervjuiranih za potrebe ovog rada, a koje pripadaju drugoj imigraciji, stigli su u Rosario nakon što su proveli neko vrijeme u izbjegličkim logorima u Italiji i Njemačkoj, poslije pada vlasti Nezavisne Države Hrvatske Ante Pavelića zbog poraza nacizma na svršetku Drugog svjetskog rata i napredovanja partizana Josipa Broza Tita. Nakon što su pretrpjeli ratni pakao, velik broj preživjelih Hrvata odvedeni su do izbjegličkog logora Campo Fermo u Italiji, u pokrajini Marche, u okolici grada Fermo. Među hrvatskim izbjeglicama koji su došli u logor odmah nakon uspostave Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koja je jasno težila komunizmu, bilo je mnogo profesionalaca: liječnika, inženjera, odvjetnika, svećenika, koji su svojim radom preobrazili mjesto u pravi grad ili u 'piccolo stato' (malu državu). (Sprljan, 2014).

> *„(…) majka i ja proveli smo dvije godine u jednom od izbjegličkih logora u Italiji, tamo sam se rodio (…) u Campo Fermo, u Italiji (…) majka mi je uvijek pričala kakav je bio život nas izbjeglica na tom mjestu, kako se radilo da se poboljša život što je više moguće, sve dok nismo mogli otići u Argentinu". (*Registro Nº 3, 15 de abril de 2000)
>
> *„(…) Stigao sam 47., došao sam s majkom i sestrom iz Njemačke, iz izbjegličkog logora"* (Registro Nº 13, 11 de julio de 2000)

U pozadini oba vala bio je prostor protjerivanja s vrlo osobitim karakteristikama: Balkan, Balkanski poluotok, most između istoka i zapada, jedan je od tri najveća poluotoka Europe. Od dalmatinske obale na Jadranskom moru sve do zapadne obale Crnog mora i od južnih obala Grčke do Julijskih Alpa na sjeveru Slovenije, Balkan tvori neprekinut geografski blok. Dakako, unatoč tomu što sačinjava jednu teritorijalnu jedinicu na jugoistoku Europe, različite kulture, religije i jezici obilježavaju različite narode koji nastanjavaju regiju; među njima: Slovence, Turke, Srbe, Hrvate, Albance, Cigane, Bugare itd. K tomu, dva velika višenacionalna carstva ostavila su svoj trag: Osmansko Carstvo i Austro-Ugarska Monarhija.

Balkan je tijekom stoljeća bio dio Osmanskog Carstva i, premda su neki narodi i područja već rano bili osvojeni a drugi kasnije, carstvo nasljednika Osmana I. ostavilo je svoj trag u cijeloj regiji. Islam, službena osmanska religija, s vremenom je pridobivao sve više vjernika i u današnje vrijeme postoji dobar broj muslimana, što je rezultat pradjedovskog nasljeđa nastalog zbog tursko-osmanskog nadiranja. Austro-Ugarska Monarhija ostavila je svoj trag na sjeveru Rumunjske, u Srbiji i Bosni i u današnjim republikama Hrvatskoj i Sloveniji; snažna prisutnost srednjoeuropske kulture i arhitekture može se uočiti na sjeveru Balkana.

[2] Autori kao Sprljan (2003) i Misetich (2006) općenito gledano razmatraju tri ili više migracijskih valova Hrvata u Argentinu.

Ovi useljenici dolazili su iz turbulentne zone, između zapadne i istočne Europe, koja je tijekom stoljeća bila pozornicom žestokih borbi, a njihovi ishodi oscilirali su između većeg jedinstva i neovisnosti manjih država, što je snažno obilježilo formiranje identiteta. U slučaju druge imigracije, slike koje se prizivaju svjedoče o urbanim pejsažima s gusto naseljenim gradovima poput Zagreba, odakle su otišli s jakim osjećajem hrvatske pripadnosti, jer mnogi od njih bili su profesionalci i državni dužnosnici vlade Ante Pavelića. Druge uspomene odnose se na dolazak u Rosario, grad koji se do kraja 40-ih i početka 50-ih godina 20. st. snažno razvijao u trgovačkom i industrijskom smislu i rastao mu je broj stanovnika. (Falcón i Stanley, 2005). U ovom drugom valu bilo je drugih iseljenika koji su emigrirali zbog ekonomskih razloga, sve do 50-ih i 60-ih, uglavnom iz seoskih sredina, i neki od njih nastanili su se u mjestu Barrio Saladillo, gdje su formirali malu „jugoslavensko-hrvatsku" zajednicu skupa s drugim imigrantima pristiglim s prvim valom, a i ta zajednica bila je prožeta različitim identitetskim konstrukcijama:

> *(…) imao samo 11 godina i nikad nisam izašao iz Dola (…) jako sam se razočarao kad sam došao ovamo, sve je ravno, s jednom šupom od slame i blata (…) Kuća koju smo ostavili u Dolu bila je lijepa! S dva kata, sva iz kamena, mnogo borova i plavo more u blizini. (…) sjećam se, kad sam tek došao, da mi je pažnju privuklo potpuno ravno polje! (…) ja i roditelji osjećali smo se i nazivali smo se uvijek Jugoslavenima.* (Registro Nº 1, 22 de julio de 1999)
>
> *(…) napustili smo Zagreb 44., grad koji je unatoč ratu imao svoje gradske čari: kina, mjesta za zabavu (…) morali smo, ja, majka i sestra, otići iz Zagreba, jer je bilo očito da će uskoro doći komunističke trupe, znalo se da će Pavelić propasti, otac mi je bio ministar u vladi, on je planirao otići kasnije (…) s njima sam išao od jednog do drugog izbjegličkog logora u Italiji i Njemačkoj, sve dok nismo došli u Argentinu, u Rosario…imao sam samo 14 godina. Ja i roditelji bili smo Hrvati!* (Registro Nº 6, 22 de julio de 2000)

ETNIČKE UDRUGE NA JUGU POKRAJINE SANTA FE. IZMEĐU JUGOSLAVENA, HRVATA I SLOVENACA

Spominjanje ovih skupina iseljenika koji su navedeni u naslovu vezano za osnivanje udruga na jugu pokrajine Santa Fe temelji se na različitim imenima koja su uzimala useljenička društva tijekom svojeg postojanja; u gradu Rosariju: *Sociedad Austrohúngara de Socorros Mutuos* (Austrougarsko društvo uzajamne pomoći), *Sociedad Yugoslava de Socorros Mutuos* (Jugoslavensko društvo uzajamne pomoći), *Sociedad Yugoslava Triglav* (Jugoslavensko društvo Triglav), *Centro Yugoslavo* (Jugoslavenski centar), *Centro Cultural Croata Esloveno* (Hrvatsko-slovenski kulturni centar) i *Centro Cultural Croata* (Hrvatski kulturni centar). Ova pitanja javljaju se i kod udruga koje su osnovane na nekim lokalitetima u blizini grada Rosarija: i tu su im se imena mijenjala ovisno o povijesno-političkoj situaciji u zemlji podrijetla, ne samo tijekom njihova kratkotrajnog postojanja u nekim slučajevima nego su razlike postojale i ovisno o lokalitetu. *Sociedad Austro Slava de Socorros Mutuos „Francisco José I"* (Austro-slavensko društvo uzajamne pomoći „Franjo Josip I."), osnovano na lokalitetu Acebal; *Asociación Yugoslavia Libre-Filial El Socorro* (Udruga Slobodna Jugoslavija – Filijala za pomoć), u kojoj su djelovali ne samo migranti hrvatskog podrijetla nego i Crnogorci (Líbera Gill, L; 1990), *Sociedad Croata de Socorros Mutuos* (Hrvatsko društvo za uzajamnu pomoć) u Villa Mugueta. *Sociedad Eslovena* (Slovensko društvo) u Los Molinosu, *Centro Cultural Yugoslavo „29 de novembre"* (Jugoslavenski kulturni centar „29. novembra"), kako se isprva zvao, i *Centro Cultural Croata* (Hrvatski kulturni centar), ime koje je uzeo kad u 90-ima počinje raspad bivše Jugoslavije, u Arequitu (García, L. 2003)

Smatramo institucije koje smo analizirali kao prostor u kojem se definira simbolički red, isto tako kao i politička konstrukcija, u kojoj je društvena integracija u društvo domaćina, onih s kojima radimo u gradu Rosariju i stanovnika sela iz južnog dijela pokrajine Santa Fe, prožeta ideološkim, etničkim i identitetskim proce-

sima. U definiciji etniciteta, koju predlaže Casiño (1985), citiranoj kod Bargmana *et al,* (1992), on se pojavljuje kao model društvenih odnosa koji su adskriptivni i koji se sami od sebe perpetuiraju, i u konceptualizaciji etničke skupine koju donosi Cohen (1974), a citira ga isti autor, pojavljuje se na istaknutom mjestu termin „kolektivitet" kao grupacija ljudi koji dijele neke modele normativnog ponašanja i koja interagira s ljudima drugih kolektiviteta u kontekstu šireg društva.

Da bismo pokušali opisati ove peripetije kroz koje su prošle udruge na jugu pokrajine Santa Fe, potrebno je nastanak prvih austrougarskih ili jugoslavenskih – kako su ih već nazivali Hrvati u zadnjim desetljećima XIX. stoljeća – udruga migranata staviti u povijesni okvir. U slučaju grada Rosarija, prema arhivima Hrvatskog kulturnog centra, možemo reći da je prva udruga iseljenika koja nastaje u gradu „Sociedad Yugoeslava de Socorros Mutuos" (Jugoslavensko društvo uzajamne pomoći), uspostavljena 27. srpnja 1930., prema onom što se nalazi u aktima (Libro de Actas Nº 2) udruge, koje smo mogli konzultirati[3]. Podržavamo mogućnost da je postojala neka udruga prije ovog datuma jer je grad do 1906. i 1910. imao znatan broj stanovnika austrijskog podrijetla, prema onom što kažu općinski popisi iz tih godina. To bi moglo biti moguće i ukoliko uzmemo u obzir to da je lokalitet Acebal, u blizini grada Rosarija, koji je u prvom desetljeću XX. stoljeća imao jedva 2460 stanovnika, od kojih 1600 stranaca, već 1906. imao Austro-slavensko društvo (Megías, 1983).

Konzultirane komemorativne publikacije[4] izvješćuju, kako je već prije rečeno, da je 27. 7. 1930., na inicijativu skupine Jugoslavena iz Rosarija, stvoreno *Slovensko Delavsko Družtvo Triglav,* koje je, kako pretpostavljamo, bilo prva udruga imigranata, koja je funkcionirala u ulici Balcarce, na istom mjestu na kojem su svoje sjedište imali Jugoslavenski klub i Čehoslovački klub. Kako se može primijetiti, nema slaganja između podataka iz arhiva te institucije, kojima se moglo pristupiti, i onoga što se može naći u nekim komemorativnim publikacijama. Kasnije je sekretarijat djelovao u Olimpijskom klubu, u ulici Corrientes, sve do inauguracije prvih instalacija 1939., u ulici Mitre 3924, ali je kompleksnost procesa identifikacije u kontekstima susljednih političkih, sociokulturnih i teritiorijalnih transformacija, do kojih je došlo u zemlji podrijetla, obojila promjene naziva kod udruga u Rosariju.

U skladu s dokumentacijom kojoj smo mogli pristupiti javljaju se imena Jugoslavenskog društva za uzajamnu pomoć, Jugoslavenskog društva Triglav, što predstavlja ujedinjenje dviju udruga: Jugoslavenskog društva za uzajamnu pomoć i Slovenskog kulturnog društva Triglav, koje je funkcioniralo u novom lokalu, s ciljem da se organizira i održi kohezija jugoslavenskih imigranata iz Rosarija i njegove zone utjecaja, među ostalima. Pod ovim imenom je djelovalo sve do 1952., kad dolazi do čina konstituiranja Jugoslavenskog centra, ratificiranog na skupštini 27. 12. 1964.[5] Počevši od 1991.,[6] godine u kojoj je već poodmakao proces fragmentacije bivše Jugoslavije, akti svjedoče o nasilju iz prvog postjugoslavenskog ratnog sukoba: *„(…) predsjednik traži minutu šutnje za našu braću iz* ***Europe,*** *koja su poginula u teškoj i krvavoj borbi za oslobođenje i neovisnost svojih naroda (…)"*[7].

[3] Budući da su postojale teškoće s pristupom prvim knjigama akata Hrvatkog kulturnog centra u gradu Rosariju, ponekad zbog nesređenosti, u drugim slučajevima zbog nečitljivosti, nismo mogli potvrditi vjerojatno postojanje neke udruge prije osnivanja *Sociedad Yugoslava de Socorros Mutuos* (Jugoslavensko društvo uzajamne pomoći) 1930.; na dalje, poodmakla dob onih koji su bili suradnici ili članovi Centra u njegovim prvim desetljećima otežala je mogućnost da se naprave intervjui koji bi mogli potvrditi postojanje toga.

[4] *Boletín 50º Aniversario Centro Yugoslavo* 1930-1980; *Boletín Centro Yugoslavo de Rosario en su 60º Aniversario* 1930-1990

[5] Libro de Actas Nº 2 del Centro Yugoslavo de Rosario.

[6] Libro de Actas Nº 4 del Centro Yugoslavo de Rosario

[7] Ibd; str. 19. Ulomak je poseban po tom što se ovdje trude ne spomenuti *Jugoslaviju* ili *Hrvatsku*, zbog razine sukobljavanja između suradnika Jugoslavenskog centra, iste kao one u "već skoro" bivšoj Jugoslaviji.

U okviru međuetničkih odnosa, identitet dobiva značenje suprotstavljanja: „kontrastivni identitet" (Trinchero, 1994); dakle, shvaća se da se proces izgradnje identiteta odvija polazeći od procesa suprotstavljanja, sukobljavanja s drugim, i u ovom smislu Cardoso de Oliveira (1992) govori o međuetničkom trvenju, što je termin koji je uveo 1962., kad ga je primijenio na situacije kontakta između dviju populacija urođeničkih skupina Brazila, i taj termin služi za to da se naglasi konfliktni karakter međuetničkih odnosa, modeliranih strukturom podlaganja-dominacije. Premda ovaj autor spominje termin međuetničkog trvenja povezujući ga sa strukturom klasa kakva postoji na globalnom društvenom planu, moglo bi se reći da možemo pod ta trvenja podvesti i sukob između *nas (Hrvata)* i onih *drugih (Jugoslavena)*, unutar samih udruga. U ovom radu možemo ustvrditi, prema analizi intervjua, da, najprije, između suradnika Jugoslavenskog centra, pa zatim i unutar Hrvatsko-slovenskog kulturnog centra, u gradu Rosariju, nastaju trvenja u odnosu/kontaktu između onih koji se osjećaju i deklariraju Jugoslavenima (među njima je bilo i nekih koji su slovenskog i crnogorskog podrijetla) i onih drugih koji se deklariraju isključivo Hrvatima (Solián, 2016).

Polazeći od konceptualizacije etničke skupine, koja je smatra činjenicom od onog trenutka kad raspolaže članovima koji identificiraju sami sebe kao njezine pripadnike i tako ih identificiraju i drugi, i koji predstavljaju kategoriju koja se može razlikovati od drugih kategorija istog reda, skupina hrvatskih useljenika koji su stigli u Rosario odmah nakon Drugog svjetskog rata i bili su dio Jugoslavenskog centra u svojoj velikoj većini negiraju pripadnost toj nacionalnoj državi. Identificiraju se kao „druga imigracija", političkog značaja, s jasnom sviješću svojih prava kao Hrvata. Onda razumijemo da su ova pitanja suprotstavljanja dovela do raspada Hrvatsko-slovenskog kulturnog centra i do nastanka nove institucije: Hrvatskog kulturnog centra godine 1995., smještenog u ulici Mitre 3924, u gradu Rosariju.

> *„(…) Hrvati nisu dobrim okom gledali na Jugoslavenski centar iz ulice Mitre, ovdje u Rosariju, jer su se dnevnik „Crvena zvijezda" i Titova fotografija isticale sa svih strana, a nosio je i „jugoslavensko" ime (…)"* (Registro N° 13, 11 de julio de 2000)
>
> *Bio sam partizan, Titov dobrovoljac, ja sam Jugoslaven. (…) Išao sam u Jugoslavenski centar za koji mislim da sada nosi drugo ime, sada više ne idem jer ne mogu hodati, ali bilo je jako dobro, bili smo svi ujedinjeni.* (Registro Nº 16, 17 de julio de 2000)
>
> *Mi koji smo mislili drukčije, katolici u duši, željeli smo samo Hrvatsku, jasno smo znali da smo Hrvati jer smo se rodili u Hrvatskoj!* Što znači da smo se teško mogli složiti s tim da imamo udrugu koja se i dalje zvala Jugoslavenski centar ili Hrvatsko-slovenski kulturni centar, kad se već u domovini dogodilo nešto za što su znali svi suradnici. (Registro Nº 10, 12 de junio de 2000)

Ova svjedočanstva otkrivaju ideološka stanovišta vezanih s Hrvatskom koja bi se konstituirala kao izrazito katolička nacija i bez ikakvog uplitanja komunističkog bloka, i spominje se u nekim slučajevima da je „jugoslavenstvo" ljudi iz prve imigracije imalo veze s putovnicom djedova, u kojima je bila navedena Austro-Ugarska ili Jugoslavija, i da nisu imali jasne svijesti o tom da pripadaju Hrvatskoj, Srbiji ili Crnoj Gori, što je sve utjecalo na sukob oko imena, do kojeg je dolazilo u Centru.

Uz ova *trvenja* neki suradnici, koji su dovodili u pitanje jugoslavensko ime Centra i osjećali su se Hrvatima, pripremali su odvajanje, što ih je dovelo do formiranja drugog centra: Hrvatskog Doma, godine 1993., koji je djelovao u Ulici 3. veljače, na broju 600. Njegov cilj je bio da pozove sve Hrvate i njihove potomke da se okupe pod njegovim krovom zato da ponovno afirmiraju nepovratnu neovisnost hrvatske države i da šire njezinu povijest i kulturu; djelovao je do 1999. (Solián, 2005)

> *(…) ja sam Hrvat, otac mi je bio ministar Ante Pavelića, mi smo ustaše. (…) Nekoliko nas željelo je imati centar pod hrvatskim imenom, ne jugoslavenskim, koji ne bi imao Titovu sliku. (…)* (Registro Nº 6, 8 de mayo de 2000)

(…) Istodobno s cijepanjem centra došlo je do rata u Hrvatkoj ili do raspada Jugoslavije, premda se to pripremalo još od 1989. Mi, koji nismo imali problema s tim da se nazivamo Jugoslavenima i koji nismo dijelili taj zaneseni nacionalizam, sastajali smo se u Centru u slozi i miru (…) oni su otišli i formirali Hrvatski Dom (…) (Registro Nº 15, 17 de julio de 2000)

UMJESTO ZAKLJUČKA

Kao sintezu možemo reći da uspomene prenesene preko ovih društvenih skupina s kojima smo radili pokazuju procese kroz koje se živjelo tijekom migracijskih iskustava, među kojima su procesi izgradnje identiteta, što stvara složeno tkivo u kojem ulogu igraju različiti elementi. Prvo iseljeništvo bilo je sklono da se poistovjeti s projektom Federalne Narodne Republike Jugoslavije koji je uspostavio Josip Broz „Tito" 1945. koja je jasno naginjala komunizmu, a drugo iseljeništvo nije se povezalo s ranijim iseljeništvom, identificiralo se s katolicizmom i s nacionalističkom, antikomunističkom i antijugoslavenskom ideologijom. Ovi novi useljenici namjeravali su ostati u Rosariju onoliko dugo koliko u zemlji podrijetla na vlasti ostane komunizam, a mislili su da će se poslije toga vratiti. Kompleksnost „nacije" koja se stalno mijenja dovela je do identitetskih konstrukcija i nacionalnih izjašnjavanja kod migranata s Balkanskog poluotoka, koji su stigli u Argentinu i naselili su se na jugu pokrajine Santa Fe, a u igri su bile različite političko-ideološke pripadnosti.

Literatura

1. Achilli, E., (1987), *Notas para una Antropología de la vida cotidiana,* Cuadernos de la Escuela de Antropología Nº 2/87- Facultad de Humanidades y Artes – UNR. Rosario. Argentina.
2. ---------- (2005). *Investigar en Antropología. Los desafíos de construir un oficio.* Rosario. Argentina. Laborde Editor.
3. Bargman, D.; Barua, G.; Bialogorski, M.; Biondi Assali, E. Y Lemounier, I. (1992). *Los grupos étnicos de origen extranjero como objeto de estudio de la antropología en la Argentina.* En Hidalgo, C. y Tamagno, L. (comp.) *Etnicidad e identidad.* Buenos Aires. Argentina. CEAL
4. Barth, F., (1976). *Los grupos étnicos y sus fronteras.* México, Editorial Fondo de Cultura Económica.
5. Blanco, C., (2000). Las migraciones contemporáneas. Madrid España. Alianza.
6. Cardoso de Oliveira, R. (1992). Etnicidad y estructura social. México. C.I.E.S.A.S.; Ediciones de la Casa Chata.
7. Devoto, F. (2009). *Historia de la inmigración en Argentina.* Buenos Aires. Argentina. Sudamericana.
8. Falcón, R. y Stanley, M., (2001) *La Historia de Rosario. Economía y Sociedad.* Tomo I. Rosario. Argentina. Homo Sapiens ediciones.
9. Garcia, L. (2003). *Historia integral de Arequito.* Tomo II. Arequito. Provincia de Santa Fe. Argentina. Secretaría de Cultura de la Comuna de Arequito.
10. Grimson, A., (2011) *Los límites de la cultura.* Buenos Aires. Argentina. Siglo Veintiuno Editores.
11. Libera Gill, L., (1990) Historia del pueblo Villa Angélica Estación El Socorro. Pergamino. Argentina. Editado por la Comisión del Centenario "El Socorro".
12. Megias, A., (1983) Historia de Acebal (1890-1920). Auspicio de la Dirección de Cultura de Acebal
13. Misetich, L., (2006) *La construcción de un Estado Nación a fines del Siglo XX. Cultura y política entre los croatas de posguerra en Argentina.* Tesis Maestría en Antropología Inédita, Universidad Nacional de Córdoba. Córdoba. Argentina

14. Molek, N., (2011/2012). *Antecedentes de investigación acerca de la inmigración eslovena a la Argentina* Cuadernos del Instituto de Antropología y Pensamiento Latinoamericano 23 (1): 75-89 (2011/2012) ISSN 1852-1002/ Versión en línea: 2422-7749
15. ---------- (2012). *Los eslovenos en Rosario: la 'Asociación Eslovena Triglav Rosario' como territorio de eslovenidad.* Rosario. Argentina. Revista de la Escuela de Antropología, Vol. XVIII, Nov. 2012 UNR – Facultad de Humanidades y Artes.
16. ---------- (2013). *La identidad eslovena en Argentina: el caso de los refugiados eslovenos en la Argentina* en Debates Latinoamericanos. Año 11, volumen 3/2013 (octubre), Nº 23 http://www.ricu.org.ar/revista
17. ---------- (2014). *De yugoslavo a esloveno: reconfiguraciones de eslovenidad en Rosario.* XI Congreso Argentino de Antropología Social – Facultad de Humanidades y Artes – UNR – Rosario, Argentina.
18. Pujadas, J. (1993). *Etnicidad. Identidad cultural de los pueblos.* Madrid. España. Eudema.
19. Radovich, J. C. (2016). *El proceso migratorio de los croatas de Konable, Dalmacia, en la Argentina. En Radovich, J. C. (comp.) Etnicidad y migraciones en Argentina.* Buenos Aires. Argentina. Ediciones de la Sociedad Argentina de Antropología.
20. Schwarzstein, D. (2001a) *Entre Franco y Perón: Memoria e identidad del exilio republicano español en Argentina*. Barcelona. España. Crítica.
21. ---------- (2001b). *Migraciones, refugio y exilio: categorías, prácticas y representaciones*. En Estudios Migratorios Latinoamericanos Año 16, Nº 48. Buenos Aires. Argentina. CEMLA.
22. Solian, C. (2005) *La cuestión nacional en la ex – Yugoslavia. Una visión desde las agrupaciones croatas del sur santafesino.* Congreso Argentino de Inmigración – IV Congreso de Historia de los pueblos de la Provincia de Santa Fe. Esperanza – Santa Fe – Nov. 2005
23. ---------- (2016) *Entre Yugoslavos y croatas. Migración, voces e identidades en Rosario y localidades de la pampa húmeda.* Rosario. Argentina. Laborde Editor.
24. SPRLJAN, C. (2003) *Historia de la inmigración croata en Córdoba*. En Studia Croatica N° 146. Buenos Aires. Argentina
25. ----------(2014), *Campo Fermo. Historia de los refugiados croatas en Fermo, Italia (1945-1948).* Córdoba. Argentina. Editorial Brujas Colección La Sangre no es agua. Volumen 2.
26. Tamagno, L. (1988) *La construcción social de la identidad étnica.* En Cuadernos de Antropología Nº 2 *Identidad e identidad étrnica.* Universidad Nacional de Luján. Lujan. Argentina.
27. Trinchero, H. (1994) *Entre el estigma y la identidad. Criollos e indios en el Chaco Salteño*. En Karasik, G. (Ed.) *Cultura e identidad en el Noroeste argentino.* Buenos Aires. Argentina. CEAL.p.p. 96-119.
28. ---------- (1998) *Desiertos de identidad. Demandas territoriales en las fronteras de la nación.* En Revista Papeles de trabajo Nº 7 (pp. 85-130). Rosario. Argentina. Centro Interdisciplinario de Ciencias Etnolingüísticas y Antropológico-sociales. UNR.
29. ---------- (2007) *Aromas de lo exótico (Retornos del objeto). Para una crítica del objeto antropológico y sus modos de reproducción.* Buenos Aires. Argentina. Editorial SB.

Korišteni komemorativni izvori i publikacije

1. Drugi Kongres. Udruženja slobodna jugoslavija. 18 i 19 maja 1946, Buenos Aires (Segundo Congreso. Asociación de Yugoslavia Libre. 18 y 19 mayo de 1946)
2. 1943-29 de Noviembre-1989 46º Aniversario proclamación de la República Socialista Federativa de Yugoslavia. 12 de Noviembre – AREQUITO – Pcia de Santa Fe.

3. Boletín 50º Aniversario Centro Yugoslavo 1930-1980
4. Boletín Centro Yugoslavo de Rosario en su 60º Aniversario 1930-1990
5. Boletín del Centro Informativo Croata en la República Argentina Nº 13, Bs. As. 17 de junio de 1994
6. Sociedad Mutual Yugoslava Naš Dom – 130º Aniversario – 2008, Dock Sud

Korišteni akti

1. Acta constitutiva de la Sociedad 3er Hogar de los Inmigrantes Croatas de Arequito, 1927-1928. Acta de constitución de la Sociedad "Centro Cultural Yugoslavo" de Arequito, 1986
2. Actas de la Sociedad Yugoeslava de SSMM de Rosario (1940-1945)
3. Actas Agrupación Yugoslavia Libre de El Socorro (1946-1954)
4. Actas Sociedad Croata de Villa Mugueta (1948-1975)
5. Actas Centro Yugoslavo de Rosario (1989-1995)
6. Acta constitutiva del Centro cultural Croata (03-12-1995)

MIGRATION EXPERIENCES, THE IMAGE OF THE NATION AND THE IDENTITIES AMONG CROATS AND SOUTH SLAVS IN SOUTH OF SANTA FE

ABSTRACT

This paper is part of a broad research report and refers to memories transmitted by social groups of immigrants from the Balkans that arrived to Argentina in the different waves of immigrants that settled the south of Santa Fe and the rural areas nearby. This migration originated from contexts of war, border changes and samples of States that affected the immigrants' identity construction. Some of these immigrants identified as: Austrians, Dalmatians, Croats, Yugoslavs, and other nationalities. The stories of these immigrants show the image of a nation through landscapes, feelings and familiar traditions of everyday settings that represented their place of origin. Additionally, they present memories from school, the first institutions in Rosario and some villages, which are affected by changes, crisis, ruptures and conflicts in the country of origin. These issues originated the members of local institutions to adopt different identities. Local immigrants identified themselves and are identified by others as Croats or Yugoslavs which originated great tension among them. Consequently, this fact gives more complexity to this research.

Key words: *Identity, migration, nation, Balkan*

EXPERIENCIAS MIGRATORIAS, IMÁGENES DE LA NACIÓN E IDENTIDADES ENTRE CROATAS Y YUGOSLAVOS DEL SUR SANTAFESINO

RESUMEN

El presente trabajo forma parte de una investigación más amplia y refiere a recuerdos transmitidos por conjuntos sociales migrantes de la zona de los Balcanes que arribaron a la Argentina en distintas oleadas migratorias asentándose en el sur santafesino, fundamentalmente en Rosario y en localidades y zonas rurales aledañas. Esta migración, proveniente de contextos de crisis, guerras, de fronteras fluctuantes y ensayos de Estados que marcaron a fuego la construcción de sus identidades, tuvo distintas identificaciones: algunos se reconocen como austríacos, dálmatas, croatas, yugoslavos, entre otras adscripciones. Los relatos de estos migrantes dan cuenta de imágenes de nación a través de paisajes y sentimientos de partida como así también de los de llegada, de tradiciones familiares en lugares cotidianos que fueron el telón de fondo de la vida en el lugar de origen. Dan cuenta también de las cadenas migratorias tejidas con la emigración económica, de recuerdos escolares, de los primeros asociacionismos en Rosario y en algunas localidades cercanas que con el tiempo aparecen atravesados por los cambios, crisis, rupturas y conflictos del país de origen, generando esto identidades contrastantes entre los socios. Estos migrantes se identifican a sí mismos y son identificados por otros y en este sentido en este trabajo sus relatos tejen autoadscripciones e identificaciones que dan cuenta de ser croata o ser yugoslavo generando esto tensiones y complejizando el tema de investigación.

Palabras claves: *identidad, migración, nación, adscripción, Balcanes*

Stručni rad

Cristian Sprljan
Universidad Nacional de Córdoba - Argentina
csprljan@yahoo.com

STATISTIČKA ANALIZA HRVATSKE ZAJEDNICE U ARGENTINI – REKONSTRUKCIJA PROŠLOSTI I PROJEKTIRANJE BUDUĆNOSTI

SAŽETAK

Ovaj rad sastoji se od dvije faze. Prije svega, prvi put se pokazuje kritična masa podataka o dolasku hrvatskih useljenika u Argentinu. Ta je kritična masa podataka stvorena tako što su pregledani zapisi u prijepisu knjiga dolazaka u luku u Buenos Airesu, koje je sakupio Centar za latinoameričke migracijske studije – Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos (CEMLA) iz Buenos Airesa. Ovi su podaci bili podložni analizi različitih statističkih varijabli kao što su godina dolaska u zemlju, dob, bračno stanje, zanimanje itd. Ova prva faza pruža informaciju o broju dolazaka Hrvata godišnje, državljanstvu s kojim su stigli, postotku hrvatskih useljenika po spolu, dobi prilikom dolaska, polaznoj luci, vjeri, zanimanju i, konačno, daje odgovor na pitanje: „Koliko je Hrvata emigriralo?" Ti podaci omogućuju nam da odgovorimo na pitanje: „Odakle dolazimo?" Drugi dio rada usmjeren je prema budućnosti, daje odgovor na pitanje: „Gdje idemo"? Je li moguće stvoriti bazu podataka Hrvata i njihovih potomaka u sadašnjem vremenu? Postoje li alati za izradu reprezentativnog popisa stanovnika? Pod kojim formatom i prema kojim ciljevima mora biti usmjeren?

Ključne riječi: *statistika, iseljenik, Hrvat, Argentina, popis stanovnika*

Cilj ovog rada je da se provede kvantitativna i kvalitativna analiza hrvatskog useljavanja u Argentinu. Ovo je prvi takav rad napravljen na temelju pouzdane statističke baze.

Podaci koji se ovdje analiziraju potječu iz Centra za latinoameričke migracijske studije (Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos, CEMLA[1] iz Buenos Airesa, Republika Argentina. Ova institucija, osnovana 1985., obavila je golemu zadaću čuvanja podataka sadržanih u knjigama iskrcavanja luke Buenos Aires. Zapisi su bili u jako lošem stanju, ali ih je ova institucija, uloživši veliki napor, uspjela spasiti. Osoblje posvećeno digitalizaciji podataka ustrajno je radilo godinama i sačuvalo je važan dio argentinske povijesti. Istaknutu ulogu u spašavanju tih knjiga imala je i potpora Nacionalne uprave za migracije.

[1] https://cemla.com/

PROBLEM

Glavni problem kod analiziranja hrvatskog useljevanja u bilo koji dio svijeta manjak je pouzdanih podataka. To je rezultat neprekidnog razilaženja između pojmova „hrvatskog naroda" i raznih država koje su u zadnjih 150 godina pod svojom vlašću držale sve Hrvate ili dio njih. U tome ih treba razlikovati od sadašnje „hrvatske države" koja postoji od 1991.

Ova realnost dovodi do situacija koje otežavaju analizu.

Velika većina Hrvata dolazila je u Argentinu s putovnicama koje su predstavljale višenacionalne države, kao što su Austro-Ugarska, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Jugoslavija ili države koje su okupirale njihov teritorij, kao Italija i Austrija.

Jer, nisu svi Austro-Ugari bili Hrvati, isto kao što se nisu svi oni koji su na granici pokazivali talijansku putovnicu rodili na prostoru današnje Italije.

KAKO SU SE PRIKUPILI PODACI?

Korpus podataka dobili smo putem opsežne pretrage u bazi podataka Centra za latinoameričke migracijske studije – (CEMLA).

Pretraga se temeljila na osobnoj teoriji koju sam već primijenio u diplomskom radu iz socijalne komunikacije, naslovljenom „Povijest hrvatskog doseljavanja u Córdobu". Tu sam naišao na već spomenutu poteškoću oko kvantificiranja Hrvata pristiglih u Argentinu i zaključio sam da su neki od malobrojnih korisnih podataka, koji su se mogli koristiti za taj cilj, hrvatska prezimena. Ipak, mada sam bio svjestan da informacije koje ti podaci mogu pružiti nisu u potpunosti točne (budući da ima prezimena koja nisu autentično hrvatska i koja se mogu naći i kod pripadnika drugih naroda), svejedno sam uspio stvoriti bazu podataka.

KOLIKO PODATAKA JE PRIKUPLJENO?

Kako je već spomenuto, podaci su dobiveni pretragom u bazi CEMLA-e, podaci o onim useljenicima koji su stigli u Argentinu, a imali su hrvatska prezimena. U ovu bazu dodana su i hrvatska prezimena koja su pretrpjela promjene i iskrivljavanja za koja je bio odgovoran migracijski službenik koji ih je zapisivao. U cilju širenja baze išlo se, prema tome kako je to sustav podataka dopuštao, i u pretragu putem tipičnih hrvatskih imena koja su se onda pak mogla izvesti u nova prezimena, pa su se tako otkrivale nove osobe.

Sveukupno se tražilo skoro tri tisuće prezimena, što je kao prvi rezultat dalo popis od 13.376 osoba. Prezimena su dolazila iz osamdeset i sedam država, imperija, kraljevstava, nacija, regija i drugih odrednica koje su varirale vezano za godinu dolaska.

BAZA MORA BITI ČISTA

Kad je stvorena baza s više od trinaest tisuća „Hrvata", sljedeći korak bilo je pročišćavanje podataka, tako da se uklone oni koji zapravo nisu Hrvati.

Baza CEMLA-e donosi sljedeće podatke za svakog useljenika:

a) Prezime i ime
b) Dob
c) Bračno stanje
d) Zanimanje
e) Vjeroispovijest
f) Državljanstvo

g) Brod iz kojeg se iskrcao
h) Podrijetlo
i) Datum dolaska
j) Mjesto rođenja.

Sa svim ovim informacijama i kombiniranjem podataka, odlučio sam, u prvoj analizi, da ću bazu podijeliti na tri skupine: „Hrvate", „ljude hrvatskog podrijetla" i „nehrvate".

Treba razjasniti da se među „Hrvate" ubrajaju:

a) Rođeni na području današnje Hrvatske.
b) Oni koji se nisu rodili unutar sadašnjih hrvatskih granica, ali su se deklarirali Hrvatima na argentinskoj graničnoj kontroli.
c) Kao posebne slučajeve tretirao sam one koji su se rodili u dijelovima Bosne i Hercegovine s hrvatskom većinom.
d) Mogu se pojaviti slučajevi onih koji se, premda su rođeni u Hrvatskoj, nisu određivali kao Hrvati.

Ljudi „hrvatskog podrijetla" oni su koji imaju neeuropska državljanstva i nose hrvatska prezimena. Ovoj skupini pripadaju i oni koji su se rodili u Trstu, a imaju hrvatska prezimena.

Konačno, „nehrvati" su većinom Slovenci, Srbi, Crnogorci, Rusi, Česi, Slovaci, Poljaci, Litavci, Moravci itd. Ovi zadnji klasificirani su po mjestu rođenja, koje se nije nalazilo na području današnje Hrvatske. Ljudi hrvatskog podrijetla bili su oni s hrvatskim prezimenima, ali koji su se rodili u drugim zemljama, izvan Europe. Konačno, Hrvatima su se smatrali i oni koji su bili izvorno Hrvati po narodnosti, mjestu rođenja i po nedvojbeno hrvatskom imenu i prezimenu.

Ova selekcija rezultirala je time da je 8747 osoba popisano kao „Hrvati", ljudi „hrvatskog podrijetla" bilo je 809, a „nehrvata" 3820.

PERIOD ISTRAŽIVANJA

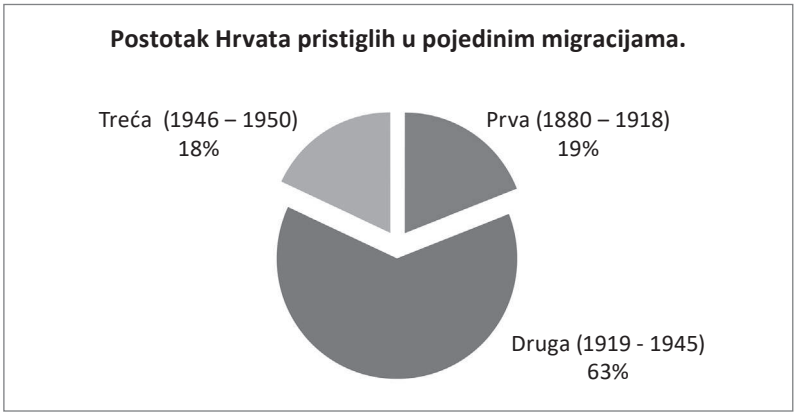
Rad istraživača iz CEMLA-e svakog dana otkriva nove podatke. Trenutačno su dostupni podaci za one koji su se iskrcali između 1880. i 1950. Ovaj period, premda je vrlo dug i obuhvaća 70 godina useljavanja, ipak ne zahvaća sveukupnost hrvatskih useljenika. U slučaju razdoblja od prije 1880. ne uračunava se dolazak brojnih Hrvata, a među njima se nalaze neki od najznamenitijih, kao Ivan Vučetić ili Nikola Mihanović. Pa ipak postoje registri o ovom drugom, kao o zaposlenom poduzetniku na stalnim putovanjima u Europu u 20-im godinama. S druge strane, zbog nepostojanja podataka za period nakon 1950., neće se (zasada) moći uzeti u obzir druga važna skupina. Ovi iseljenici bili su većinom žene i djeca koji su se pridruživali svojim očevima, političkim izgnanicima koji su napustili Hrvatsku netom po propasti NDH.

SEGMENTACIJA

Druga varijabla koju ću koristiti da bi se razumjelo hrvatsko useljavanje periodi su u kojima su se iselili, koje ću razdijeliti na tri migracijska razdoblja.

- Prva migracija: od 1880. do 1918. Računa se od prvih podataka u bazi sve do kraja Prvog svjetskog rata.
- Druga migracija: od 1919. do 1945. Računa se od kraja Prvog svjetskog rata do kraja Drugog svjetskog rata.
- Treća migracija: od 1946. do 1950. Od kraja Drugog svjetskog rata do kraja unošenja podataka u bazu.

Ako uzmemo dobivene podatke, te tri migracije mogu se kvantificirati na sljedeći način:

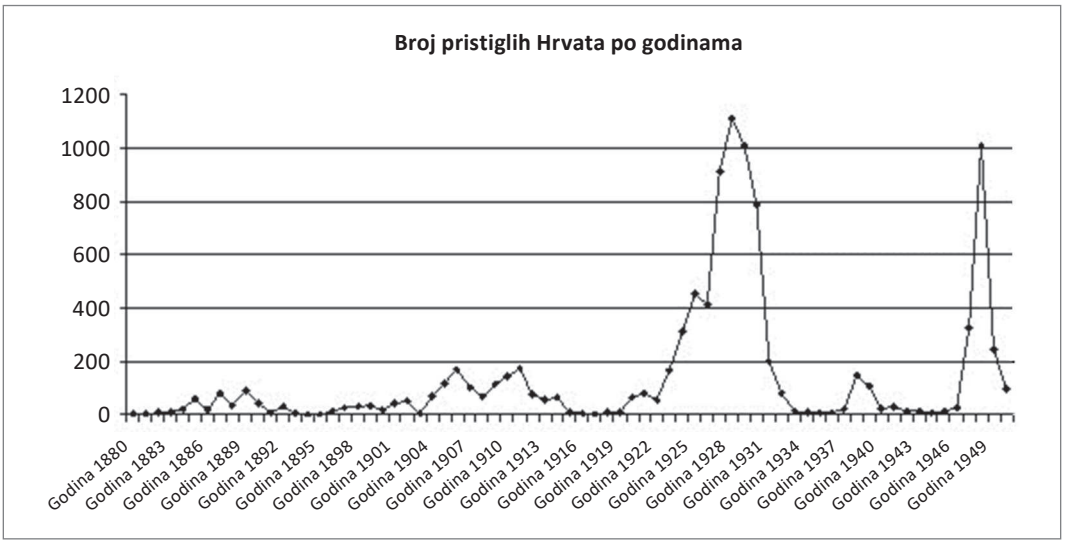

Grafika 1: Postotak Hrvata koji su došli u svakoj migraciji.
Izvor: vlastiti elaborat na temelju informacija CEMLA-e, od koje je dobiveno 8747 podataka.

Kao što vidimo, druga migracija je, jasno je, najbrojnija. Možemo i istaknuti da treća migracija u samo pet godina ima gotovo isti broj useljenika kao i prva u 38 godina.
Ova podjela zasniva se na povijesnim kriterijima koji su bili odlučujući vezano za izgon Hrvata iz mjesta podrijetla. U nastavku ću, prema varijabli koju koristim, usporediti tri migracije tražeći sličnosti i razlike.

GODINA DOLASKA

Kada razvrstavamo informacije prema godini dolaska u zemlju, mogu se izvršiti druge analize.

Grafika 2: Broj Hrvata prema godini dolaska u Argentinu.
Izvor: vlastita razrada na temelju informacija CEMLA-e od koje je dobiveno 8747 podataka.

Kako vidimo, od 1880. do 1903. ima godina s usponima i padovima, ali na vrlo sličnoj razini. Od 1905. do 1913. udvostručuje se broj pristiglih. Logično, od Prvog svjetskog rata do 1921. dolazak je na nuli. Potom se dolazak useljenika neprestano povećavao. U godinama od 1927. do 1931. dolazi do povijesnog vrhunca useljavanja. Sa svjetskom ekonomskom krizom, nastalom zbog pada Wall Streeta, useljavanje drastično pada. Tek 1938. i 1939. ponovno dolazi do vrhunca, možda zbog dolaska onih koji se, predviđajući napetosti u Europi i u strahu od novog rata, odlučuju na iseljavanje kako bi izbjegli taj rizik.

Konačno, 1946. reaktivira se dolazak Hrvata. Godine 1948. dolazi do vrhunca dolazaka onih izgnanika koji su proveli tri godine u izbjegličkim logorima raspršenim po Europi.
Među podacima koji se ovdje uzimaju u obzir ne računaju se oni Hrvati koji su se vratili nakon nekog vremena provedenog u Argentini. Ova tema, za koju raspolažemo s još manje informacija, vrlo je zanimljiva, ali predstavit će se u nekom kasnijem radu.

NARODNOST

Prva varijabla za identificiranje podataka o „Hrvatima" bila je „narodnost". Na taj način su se useljenici upisivali navodeći informaciju koja nije nužno proizlazila iz činjenice pripadanja onoj državi s čijom putovnicom su došli. Zato su oni koji su se identificirali kao „Hrvati" to radili pod sljedećim nazivima:

a) HRVAT
b) AUSTRO-HRVAT
c) AUSTRO-DALMATINAC
d) DALMATINAC
e) UGRO-HRVAT.

Ovih pet skupina obuhvaćaju 946 podataka (samo 11 % sveukupnih), što nije jako značajno te je stoga nužno istražiti druge narodnosti da se dobije širi spektar.
Narodnost s kojom je većina Hrvata ubilježena po dolasku je takozvana „jugoslavenska/S.H.S.", koja predstavlja 62 %. Ovima treba dodati i austrijsku s 10 %, talijansku s 8 % i austrougarsku s 2 %. Ostalih 7 % čine razne regije, države i nacije.
Ako se analiziraju u svakom migracijskom periodu, podaci se raspoređuju na sljedeći način:
Oni iz prve migracije upisali su se prvenstveno kao Austrijanci (50 %), zatim Talijani 14 %, Austro-Ugari 10 %, Austro-Dalmatinci 9 %, Dalmatinci 3 % i Hrvati 2 %.
S ovim podacima možemo primijetiti da useljenici pristigli iz Dalmacije predstavljaju dvije trećine sveukupnog broja useljenika i da su se registrirali kao „Austro-Dalmatinci", „Dalmatinci" i „Austrijanci" (budući da je tada Dalmacija bila provincija pod direktnom upravom Beča).
Možemo zamijetiti i da je malen broj useljenika koji se mogu, neovisno o tome što kaže putovnica, prepoznati kao „Hrvati".
U drugoj migraciji 88 % ih je došlo s „jugoslavenskom" putovnicom, a riječ je o državljanima kako „Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" (do 1928.) tako i „Kraljevine Jugoslavije" (od 1929.) Nekih 7 % došli su kao „Talijani", većinom useljenici iz regije Istre, koju je pripojila Italija. Samo ih se nekih 1 % izjašnjava kao „Hrvati".
Glede treće migracije, podaci se mogu analizirati s više točaka.
Onih koje putovnica određuje kao „Jugoslavene" ima 38 %, ali 38 % je i onih koji se predstavljaju kao „Hrvati". Ovdje se uočava nepogrešiv znak identiteta koji se nije očitovao kod ranijih migracija.
„Talijana" je nekih 7 %, „Austrijanaca" 2 %. U ovim slučajevima potrebna je osobita napomena: većina „Austrijanaca" i znatan dio „Talijana" djeca su koja su se rodila u izbjegličkim logorima koji su prihvatili Hrvate nakon Drugog svjetskog rata. Logori u Klagenfurtu, Bagnoliju (Napulj) i, poglavito, u poznatom Campo Fermu, u regiji Ancone, bili su mjesta rođenja ove djece koja su ubrzo nakon rođenja emigrirala skupa s roditeljima. Ovoj skupini možemo pribrojiti, više na anegdotalnoj nego na statističkoj razini, mali broj djece koja su došla iz izbjegličkog logora El Shatt (Egipat).
Konačno, značajnih 14 % došli su s „nepoznatom" narodnošću. Moguće je da se radilo o onima koji su stigli s putovnicom Crvenog križa, a one nisu bile podvedene ni pod jednu kategoriju. Treba istaknuti da je broj takvih u prvoj migraciji 3 %, a u drugoj 2 %.

SPOL

Koristeći krsna imena skupio sam jedan stupac u kojem sam razdvojio muškarce od žena. Uzeo sam i maloljetnike mlađe od 14 godina i klasificirao sam ih kao „maloljetnike", ne praveći razliku između dječaka i djevojčica. Rezultat je dao 74 % muškaraca, 17 % žena i nekih 9 % djece.

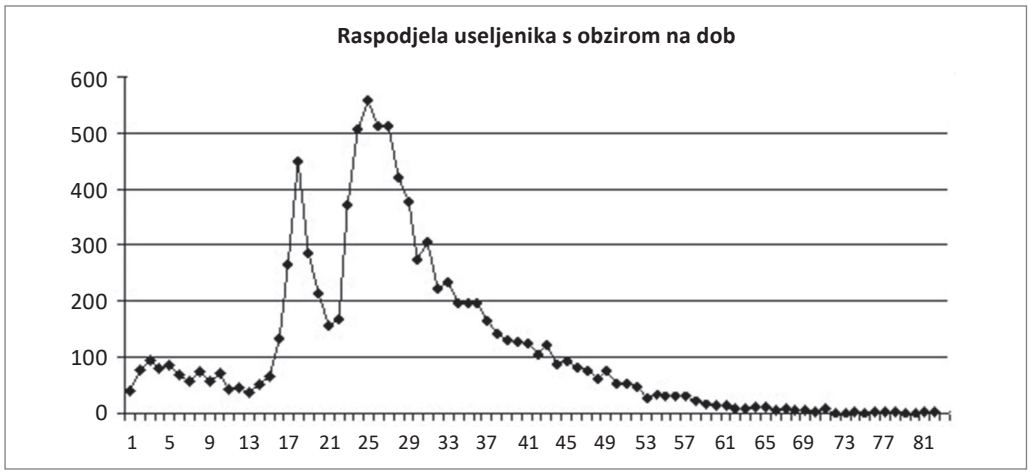

Grafika 3: Postotak hrvatskih useljenika prema spolu.
Izvor: vlastita razrada na temelju informacija iz CEMLA-e, od koje je dobiveno 8747 podataka.

Ovi podaci mogu se svesti na grafiku i na sljedeći način: na svaku ženu bila su četiri muškarca, što je značajan nesrazmjer i prva je potvrđena realnost. Oni koji su se trebali iseliti bili su muškarci. Ovaj veliki postotak muškaraca uzrokovao je i to da su se mnogi od njih ženili kako s europskim ženama iz drugih zajednica stranaca tako i s urođenicama, a rezultat toga je bilo ono što u Argentini nazivamo „talionicom rasa".
Ako analiziramo po migracijama, prva i druga imaju slične rezultate. Samo kod treće migracije uočava se neka razlika, jer ovdje muškarci čine nešto više od polovine broja doseljenika (56 %), žene predstavljaju nekih 26 %, a djeca nekih 18 %. Ovaj fenomen objašnjava se egzodusom cijelih obitelji nakon rata, za razliku od onih koji su se iseljavali zbog ekonomskih razloga. Isto tako prisjetimo se da bi se trećoj migraciji mogli priključiti i supruge i djeca izgnanika koji su stigli u zemlju nakon 1950.

DOB

I dob u kojoj su stizali u zemlju daje alate za razumijevanje ovih iseljenika.
Statistički okvir je sljedeći:

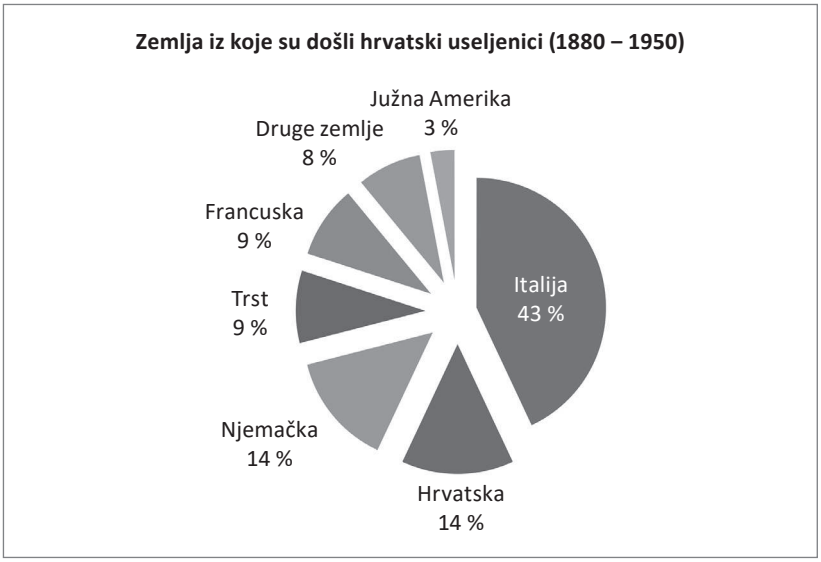

Grafika 4: Broj Hrvata prema dobi useljenika u trenutku dolaska u Argentinu.
Izvor: vlastita razrada na temelju informacije CEMLA-e, od koje je dobiveno 8747 podataka.

Kako je već na prvi pogled jasno da su odrasli mlađe dobi oni koji se iseljavaju, mogu se izvući zanimljivi zaključci.
Broj djece od 0 do 9 godina sličan je kao i broj onih od 10 do 13 godina. Jedan od razloga može biti taj što se obitelji s djecom te dobi ne odlučuju tako lako na iseljeničku pustolovinu koliko obitelji s manjom djecom. Ali, od 14 godina nadalje opet počinje rasti broj. Međutim, ovdje ne treba pobrkati djecu koja su slijedila roditelje s mladima koje su razni motivi poticali na iseljavanje, poglavito ekonomski i koji su bili natjerani da žive i rade daleko od obitelji i domovine. Ova skupina adolescenata ima svoj vrhunac sa 17 godina i potom znatno pada. Razlog za to je vjerojatno obveza služenja vojnog roka, koja je varirala od jedne do tri godine, što je sprječavalo izlazak iz zemlje. S 23 godine opet se povećavaju ulasci u zemlju i vrhunac nastaje uglavnom u dobi od 25 godina, što je dob u kojoj je većina Hrvata došla u Argentinu. Nakon ove dobi započinje lagani, ali neumoljivi pad u onoj mjeri u kojoj je dob useljenika sve starija i starija.
Zanimljiva koincidencija je da tri iseljenička naraštaja imaju istu prosječnu dob: 26 godina.

POLAZNA LUKA

Budući da se radilo o prekooceanskim putovanjima, brodovi koji su polazili za Novi svijet imali su veliki kapacitet i polazili su, općenito gledano, iz značajnih luka. Zato Hrvati nisu nužno emigrirali iz hrvatskih luka. Ako uzmemo sve luke i razvrstamo ih po zemljama, glavne točke ukrcaja na putu za Argentinu bile su sljedeće:

Grafika 5: Postotak hrvatskih useljenika prema zemlji iz koje su krenuli za Argentinu.
Izvor: vlastita razrada na temelju informacija CEMLA-e od koje je dobiveno 8747 podataka.

Kao što vidimo, Italija s nekih 43 % ima značajnu tendenciju i luka Genova glavna je luka iz koje su polazili Hrvati, s obzirom na to da predstavlja 91 % Italije i 39 % od svih polaznih luka.
Što se tiče polazaka iz Hrvatske, predvodi luka Split i, u mnogo manjoj mjeri, luke Dubrovnik i Rijeka.
Isti postotak kao Hrvatska ima i Njemačka koja s lukama u Bremenu i Hamburgu donosi 14 %.
Poseban slučaj je međunarodna luka Trst, koja se smatra neovisnom lukom, a iz koje je polazio jedan od deset Hrvata.
Francuska, s polascima raspoređenim između luka Marseille, Boulogne, Bordeaux, Cherbourg i Le Havre, donosi značajnih 9 %.
Ostatak luka i zemalja vrlo je raznolik; najvažnije su u Europi bile Amsterdam u Nizozemskoj, Liverpool i Southampton u Engleskoj, Barcelona i Las Palmas u Španjolskoj.

Podatak iz Južne Amerike: iz Čilea, preciznije iz Punta Arenasa, gdje živi velika hrvatska kolonija, stiglo je 2 %, a to su možda bili ljudi koji su odlučili promijeniti mjesto doseljenja.
Kad se analizira po valovima migracije, kod prve je najznačajnije da je iz luka Genova i Trst pristiglo 80 % iseljenika. Zanimljivo je da nijedan iseljenik nije krenuo iz hrvatskih luka.
U slučaju druge migracije, premda su Genova i Napulj glavne luke s 28 %, tu se javlja i luka Split s važnih 22 %. Treba spomenuti da je to razdoblje u kojem se koncentrira velika većina Hrvata koji polaze iz hrvatskih luka. Njemačka sa 16 %, Francuska s 11 % i Trst s 8 % održavaju se stabilnima. Zatim veći broj luka uzima 15 %.
Treća migracija ima osobite značajke. Iz Italije dolaze tri od četiri hrvatska useljenika (74 %), a zacijelo su većina njih bili izgnanici iz izbjegličkih logora u Fermu i Bagnoliju, među ostalima.
Sljedeći postotak pripada Njemačkoj, odakle je pristiglo 17 % iseljenika, uključujući i veliku većinu izbjeglica iz logora u Klagenfurtu u Austriji. Iz francuskih luka pristiglo je njih 5 %.
Na kraju razmatranja ove točke analize, još jednom naglašavam da se u ovom statističkom univerzumu ne razmatraju oni koji su ušli u zemlju zrakoplovom ili kopnenim putem, koje nije registrirala CEMLA.

VJERA

Vjersko bogoštovlje koje se očituje kod Hrvata ne izaziva nikakvo iznenađenje. Ogromna većina se smatra katolicima. Ovaj postotak može biti čak i veći, jer nekih 7 % ispitanika ne navode religiju. Ostalih 3 % deklariraju se kao pravoslavni, grko-istočnjaci i grko-katolici; kao drugi kršćani definirani kao evangelici, luterani, protestanti i reformirani; zatim muslimani, pripadnici islama ili muhamedanci; i konačno izraelićani, hebreji ili židovi.

POSAO

Radna mjesta, zanati ili profesija pružaju drugi važan materijal za analizu. Hrvatski iseljenici donijeli su sa sobom radnu snagu koju su uporabili za razne ciljeve.
Stoga, oblikovano je deset velikih skupina u koje se smještaju po kategorijama. U njima su sadržane sljedeće potkategorije:

a) Poljoprivrednici: poljoprivrednici, seljaci, težaci, ratari, koloni, radnici u polju, zemljoradnici i peoni.
b) Zanati: među ostalima obuhvaća zidare, brijače, bačvare, sobare, mesare, stolare, krojače, vozače, električare, kovače, mornare, mehaničare, frizere, postolare itd.
c) Domaćice: koristio se velik broj sinonima za ovu rubriku.
d) Zaposlenici/radnici: takvima se smatraju zaposlenici, nadničari, radnici itd.
e) Maloljetnici i studenti: maloljetnici mlađi od 14 godina, učenici srednjih škola i studenti.
f) Bez informacije: dijele se na podjednake dijelove među trima migracijama.
g) Trgovci: uglavnom trgovci, prodavači i samostalni trgovački obrtnici.
h) Ljudi sa sveučilišnom naobrazbom i završenim tehničkim studijima: obuhvaća odvjetnike, liječnike, računovođe, inženjere, profesore, kemičare itd.
i) Vjerska zvanja: obuhvaća svećenike i redovnice.
j) Poduzetnici: obuhvaća poduzetnike i industrijalce.

Ove kategorije daju sljedeće brojke:

a) **Poljoprovrednici:** 3983 podataka = 45,60 %.
b) **Zanati:** 1199 podataka = 13,70 %.
c) **Domaćice:** 1006 podataka = 11,50 %.

d) **Zaposlenici/radnici:** 971 podataka = 11 %.
e) **Maloljetnici i studenti:** 697 podataka = 8 %.
f) **Bez informacije:** 499 podataka = 5,70 %.
g) **Trgovci**: 167 podataka = 1,90 %.
h) **Ljudi sa sveučilišnom naobrazbom i završenim tehničkim studijima:** 166 podataka = 1,90 %.
i) **Vjerska zvanja:** 33 podatka = 0,40 %.
j) **Poduzetnici:** 26 podataka = 0,30 %

S ovim informacijama možemo i analizirati i usporediti migracije.
U prvoj migraciji valja zamijetiti sljedeće:

a) Zaposlenici/radnici su većina, s nekih 34,80 %. Među njima su mnogi registrirani talijanskim riječima poput *bracciante*, *giornaliere*, *laborante* („manualni radnik, nadničar, radnik").
b) Poljoprivredenici, talijanski *contadini*, obuhvaćaju nekih 28 %.
c) Među zanatima ističu se mornari koji obuhvaćaju nekih 13 %.
d) Domaćice, maloljetnici i trgovci zauzimaju postotak sličan općenitom.
e) Poduzetnici i ljudi sa sveučilišnom naobrazbom neznatna su manjina.
f) Ne procjenjuje se da je bilo ikoga iz vjerskih zvanja.

U drugoj migraciji procjenjuje se:

a) Poljoprivrednici su velika većina, s nekih 60 %.
b) Poduzetnici prestavljaju 1,25 %.
c) Vjerska zvanja brojčano doprinose vrlo malo i većinom je riječ o redovnicama.
d) Zamjetno se smanjuje postotak zaposlenika/radnika.
e) Ostali održavaju prosječan postotak.

U trećoj migraciji se ističe:

a) Oni koji se bave zanatima su prva većina, s 27 %.
b) Ljudi sa sveučilišnom naobrazbom obuhvaćaju značajnih 8 %. To potvrđuje teoriju po kojoj je obrazovna razina ove migracije bila veća nego kod drugih. K tomu, treba još uračunati i nekih 1,25 % pripadnika svećenstva.
c) Poljoprivrednici su se snizili na nekih 12 %, skoro su se izjednačili s ljudima sa sveučilišnom naobrazbom.

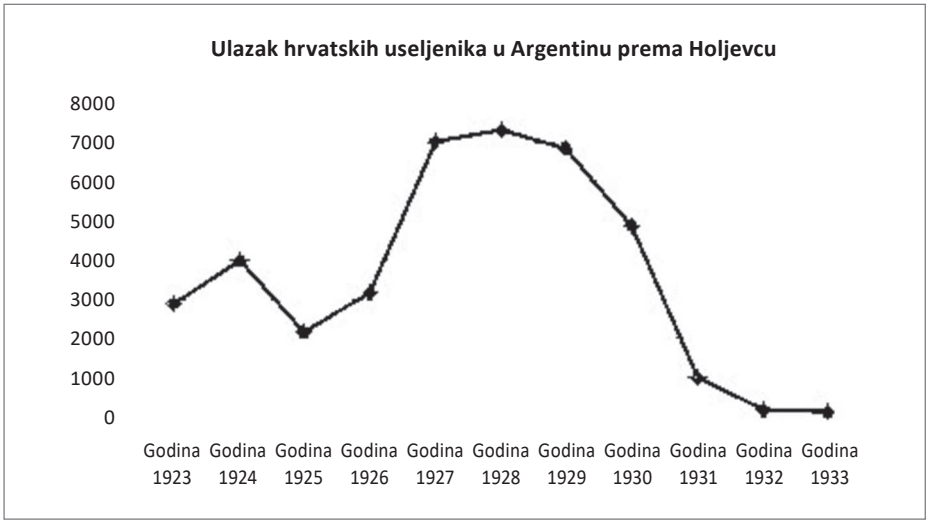
NA KONCU: KOLIKO HRVATA SE ISELILO?

Na koncu, razmatram mogućnost da **preliminarno** utvrdim dovoljno približan broj Hrvata koji su se uselili u Argentinu.
Kako dobro kaže Marko Sinovčić[2], sve procjene koje se tiču broja Hrvata pristiglih u Argentinu izvršene su bez oslonca na statistiku. Općenito se smatralo da je do prije Drugog svjetskog rata došlo nekih 130.000, a nakon rata nekih 20.000. Sveukupno se govorilo o 150.000 Hrvata koji su došli u Argentinu. Zato sam, da bih došao do pouzdanijih podataka, pokušao usporediti ove aproksimacije s konkretnim činjenicama.
Da bih to postigao, oslonit ću se na usporedbu s jednom od malobrojnih statističkih studija koje postoje. Godine 1968. Većeslav Holjevac[3] objavio je knjigu „Hrvati izvan domovine". U njoj je, osim što je proveo istraživanje o hrvatskim iseljenicima iz cijelog svijeta, predstavio i statistike vezane za to.

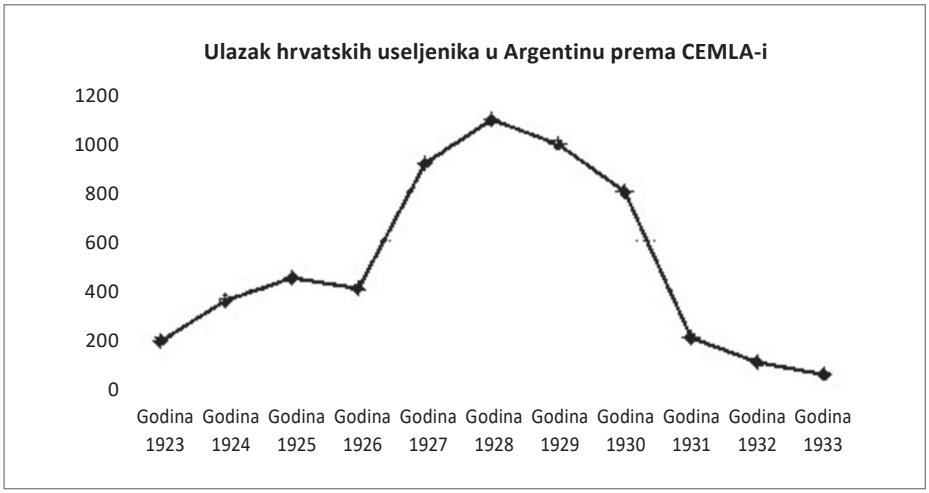
[2] Sinovcic, M. (1991) *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi.* Buenos Aires - Argentina
[3] Holjevac, V. (1968) Hrvati izvan domovine. Zagreb. Matica hrvatska.

Prema Holjevcu, u periodu od 1923. do 1933. u Argentinu je ušlo 39.900 Hrvata. U uzorku CEMLA-e u ovom periodu je 5456 pristiglih.

Ako usporedimo oba perioda, kako prema Holjevcu tako i prema CEMLA-i, možemo vidjeti sličnost u razmjerima dolazaka.

Grafika 6: Broj hrvatskih useljenika u Argentini, prema godini dolaska.
Izvor: Holjevac, V. (1968). Hrvati izvan domovine. Zagreb. Matica hrvatska.

Grafika 7: Broj hrvatskih useljenika u Argentini, prema godini dolaska.
Izvor: vlastita razrada na temelju informacija CEMLA-e, od koje je dobiveno 8747 podataka.

Zato, ako proporcionalno uzmemo kao jednake broj slučajeva po Holjevcu i broj slučajeva po CEMLA-i u periodu 1923. – 1933., možemo reći sljedeće:

- Ovaj period predstavlja u bazi 62 % slučajeva.
- Zato, ako 62 % od svih slučajeva predstavlja Holjevčevih 39.900 slučajeva, 100 % bi bilo 64.354.
- U skladu s ovim rezoniranjem možemo reći da bi prva migracija (period 1880. – 1918.) predstavljala 11.583 realnih slučajeva. Sveukupno bi u drugoj migraciji (1919. – 1945). bilo 40.543 slučajeva, a u trećoj 12.227.

Ovaj broj od 64.354 osoba, ne samo da ne umanjuje važnost hrvatskog useljavanja nego ga i stavlja na pravo mjesto. Ako se to usporedi s argentinskim statistikama iz godina u kojima se analizirao uzorak, Hrvati bi bili 8. useljenička skupina po važnosti u sto godina između 1850. i 1950. Na prvom mjestu su Talijani i Španjolci;

zatim Francuzi, Poljaci, Rusi (što obuhvaća razne narodnosti kao što su Litavci, Ukrajinci itd.), Turci (što je do sredine XX. stoljeća obuhvaćalo i Sirijce, Libanonce i Palestince) i Nijemci.
Kad bismo i dalje govorili od 150.000 useljenika, bilo bi to analogno poljskoj ili njemačkoj emigraciji, koje su bile općepoznato mnogo masovnije od hrvatske. Još možemo navesti da Poljska ima deset puta više stanovnika nego Hrvatska, a Njemačka dvadeset.

ZAKLJUČCI

Istraživanje i analiza hrvatskih iseljenika iz XIX. i XX. stoljeća po definiciji je osobito kompleksan zadatak. Uz teškoće vezane za protok vremena i dostupnost dokumentiranih informacija, javljaju se i teškoće oko prepoznavanja zemlje iz koje potječu i iz koje su otišli, što cijelu stvar čini još kompliciranijom.
Unatoč tomu, s prikupljenim informacijama možemo potvrditi ili revidirati, ovisno o slučaju, mnoge teorije ili legende na koje smo se mi iz hrvatskog kolektiviteta oslanjali da bismo rasvijetlili prošlost.
Ostaje još cilj da dobijemo mogućnost pristupa sveukupnim podacima CEMLA-e, da tako još više produbimo informacije koje smo već skupili.
Sigurno će kongresi kao ovaj, gdje se stvara moćna sinergija, dovesti do novih projekata istraživanja i dešifriranja prošlosti i projiciranja novih radova u budućnosti.

STATISTICAL ANALYSIS OF CROATIAN COLLECTIVITY IN ARGENTINA. REBUILDING THE PAST AND PROJECTING THE FUTURE

SUMMARY

The present work has two stages. First of all, a critical mass of data on arrivals of Croatian immigrants in Argentina was generated for the first time.
This information was selected from the transcription of the books of arrivals to the port of Buenos Aires, compiled by the "Center for Latin American Migratory Studies" (CEMLA) of the city of Buenos Aires.
These data were subject to the analysis of various statistical variables derived from the year of arrival in the country, age, marital status, profession, etc.
This first step provides information about:
Number of Croatians arrived per year – The nationality with which they arrived – Percentage of Croatian immigrants by sex – The age on arrival – The port of departure – Religion – Work – and finally infer – How many Croatians emigrated?
This information allows us to answer the: Where do we come from?
The second part of the work is oriented to the future, the: Where are we going?
Is it possible to create a database of Croatians and their descendants today?
Are there tools to generate a representative census?
Under what format and oriented to what objectives should it be focused?

Key words: *statistics-emigrant-croatian-argentina-census*

ANÁLISIS ESTADÍSTICO DE LA COLECTIVIDAD CROATA EN LA ARGENTINA. RECONSTRUYENDO EL PASADO Y PROYECTANDO EL FUTURO

RESUMEN

El presente trabajo tiene dos etapas. En primer término, se generó por primera vez una masa crítica de datos de arribos a la Argentina de inmigrantes croatas. Esta información fue seleccionando la transcripción de los libros de arribos al puerto de Buenos Aires, recopilado por del "Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos" (CEMLA) de la ciudad de Buenos Aires. Estos datos fueron sujetos al análisis de diversas variables estadísticas que se desprenden de año de arribo al país, edad, estado civil, profesión, etc.

Este primer paso brinda información acerca de:

Cantidad de croatas arribados por año – La Nacionalidad con la que arribaron-Porcentaje de inmigrantes croatas por sexo –La Edad al llegar – El puerto de salida – Religión - El trabajo – y finalmente inferir – ¿Cuántos croatas emigraron?

Esta información nos permite responder el ¿De dónde venimos?

La segunda parte del trabajo está orientada a futuro, el ¿Hacia dónde vamos?

¿Es posible crear una base de datos de los croatas y sus descendientes en la actualidad? ¿Existen las herramientas para generar un censo representativo?

¿Bajo qué formato y orientado a qué objetivos se debe enfocar?

Palabras clave: *estadísticas- emigrante-croata-argentina-censo*

Leandro Rossano Sukich
Universidad Nacional de Córdoba
leandro_rossano@hotmail.com

SLOVENSKA IMIGRACIJA U ARGENTINU IZ KOMUNIKACIJSKE PERSPEKTIVE: SLOVENSKO DRUŠTVO ZA UZAJAMNU POMOĆ U CÓRDOBI

SAŽETAK

Ovaj rad istražuje slovensku imigraciju u Córdobu, u Argentini, u XX. stoljeću, njezine faze i institucije stvorene pod paradigmom uzajamne pomoći. Dakako, glavni cilj članka sastoji se u tom da se predstavi studija određenog slučaja nastalog od problematizacije odnosa između unutarnje komunikacije i organizacijske kulture u krilu Slovenskog društva za uzajamnu pomoć u Córdobi (Asociación Mutual Eslovena de Córdoba, AMEC). Spomenuta institucija, koju su slovenski useljenici osnovali 1940., bila je kasni izraz etničkog mutualizma koji se održao kroz vrijeme s krajnjim ciljem da sačuva slovenski identitet u Córdobi. Naravno, razne promjene koje su se dogodile u nacionalnom i međunarodnom kontekstu tijekom cijelog XX. stoljeća stvorile su restrikcije njegovu djelovanju. Organizacijom smo se pozabavili iz sistemske perspektive, kao cjelinom koju su zahvatile povijesne promjene što su se dogodile u sredini gdje je djelovala. Nakon obavljanja te dijagnoze, uzeli smo u razmatranje odnos koji postoji između podsustava organizacijske kulture i unutarnje komunikacije, kao i utjecaj obiju na postizanje ciljeva institucije. Baš to je u povijesno-institucionalnom razvoju konfiguriralo organizacijsku kulturu vrlo disfunkcionalnog tipa.

Ključne riječi: *Slovenska imigracija, Argentina, etnički mutualizam, organizacijska kultura, unutarnja komunikacija*

UVOD

Slovenska imigracija u Córdobu počela je početkom dvadesetog stoljeća, kad je zemlja preživljavala proces stvaranja urbane proleterske klase, i u uskoj je vezi s prekooceanskim migracijskim fenomenom koji ga je uzrokovao (Romero 2002). Ovaj dvojaki proces dolaska imigranata i ekspanzije radničke klase nije zaobišao ni grad Córdobu. Početkom XX. stoljeća Córdoba je iskusila snažan ekonomski rast i urbani razvoj, što je privuklo useljenike (Misetich, Quinteros 1996). Jednom kad su se nastanili u Córdobi, Slovenci su počeli stvarati različite organizacije s ciljem da jedni drugima pomažu i da se okupljaju. Ove prve institucije nisu okupljale samo Slovence nego i druge Jugoslavene. Prvi pokušaji udruživanja nisu uspijevali, sve do stvaranja Slovenske udruge za uzajamnu pomoć u Córdobi 1940. (Asociación Mutual Eslovena de Córdoba, AMEC).
U ovom radu težište je na pristupu iz kvalitativne perspektive koja se snažno povezuje s fenomenološkom sociologijom i simboličkim interakcionizmom i djeluje kao alternativa kvantitativnom pozitivizmu. Ovaj pogled stavlja naglasak na opis i kvalitativnu analizu društvenih fenomena, s razumijevanjem da se društvena realnost sastoji od značenja, simbola i tumačenja, koji konstruiraju aktere u interakciji. Radimo dijagnozu institucionalne komunikacije slijedeći smjernice koje predlažu Uranga, Moreno i Villamayor (1997: 2). U tom cilju, primijenjene metodološke strategije uključile su analizu sadržaja primarnih podataka (kao što je statut organizacije), analizu sadržaja sekundarnih podataka (bibliografija za dopunjavanje teoretskog

tereta), otvoreno i polustrukturirano promatranje različitih događaja koji su se odvijali u sjedištu organizacije, kao i polustrukturirane intervjue napravljene s članovima organizacije.

SLOVENSKO USELJAVANJE U CÓRDOBU, ARGENTINA

Dolazak Slovenaca u pokrajinu Córdobu počeo je krajem XIX. stoljeća. Za Miseticha i Quinterosa (1996: 27), premda su prije 1919. u Córdobu došli neki Slovenci s austrijskim putovnicama, do intenzivnog dolaska u ovu pokrajinu došlo je kasnije, i to u dvije faze. Te faze poklopile su se s različitim čimbenicima privlačnosti iseljavanja koji su konfigurirali specifične i odvojene karakteristike svakog migracijskog vala.

Do *prvog migracijskog vala* u Córdobu došlo je između 1919. i 1939. i karakteriziralo ga je to što su dolazili Slovenci iz Trsta i Gorice, gradova kojima je vladala Italija. Mnoga slovenska prezimena bila su talijanizirana i mnogi slovenski useljenici ušli su u Argentinu s putovnicama različitih država, na primjer Italije ili Austrije. Između 1927. i 1930. stiglo je 128 Slovenaca u Córdobu i ovo je bio period najvećeg dolaska. Slovenci iz ovog vala počeli su se nastanjivati u Alberdiju, četvrti u kojoj su živjeli skupa s drugim useljenicima, kao što su Ukrajinci, i gdje su osnovali slovenske ustanove (ibid).

Drugi migracijski val u Córdobu uslijedio je krajem Drugog svjetskog rata, između 1946. i 1959., stvaranjem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kada su prognani mnogi Slovenci. Ovi useljenici imali su svijest političkih izgnanika i u nekim slučajevima smatrali su svoj boravak u Argentini privremenim. Odraz tog fenomena bilo je to da su se Slovenci koji su u Córdobu došli u poraću povezivali samo među sobom, a ne i sa sunarodnjacima koji su se već bili nastanili u gradu i utemeljili AMEC (ibid.: 29). Ove nove obitelji družile su se međusobno i uspostavile su zaobilazni put za čuvanje kulturnih posebnosti izvan institucije stvorene 1940. Neke crkve u gradu i u planinskom području Córdobe funkcionirale su kao okupljališta tih obitelji i djece preko aktivnosti na otvorenom kao, na primjer, piknik u koloniji San Esteban pod vodstvom svećenika Rudolfa Hanželiča. Isto tako, zemljaci su se međuosbno posjećivali radi uzajamne pomoći i suradnje u slučaju bolesti.

Prve slovenske ustanove i kulturni centri uspostavili su se u Argentini u 20-im godinama 20. st. Već od početka su te ustanove bile podijeljene po političkim i ideološkim linijama. Prema Rado Genoriju (1987: 40), stvorene su tri skupine: Kulturna udruga „Ljudski Oder", koja je pristajala uz marksističku ideologiju; grupa demokršćana okupljena u udruzi *Slovenski Dom,* koja je uživala potporu Crkve; i treća grupa koja je imala srednju poziciju, kao organizacije Naš Dom i Kranjsko Društvo. Ljudski Oder, izvorno stvoren u Trstu 1905. i preseljen u Buenos Aires 1925., bila je organizacija s najvećim utjecajem na Slovence u Córdobi.

Prema istraživanju Miseticha i Quinterosa (1996), prva organizacija stvorena je u Córdobi 1928. i okupila je kako Slovence tako i ostale Jugoslavene. Zvala se Jugoslavensko društvo i knjižnica za uzajamnu pomoć (Sociedad y Biblioteca Yugoslava de Socorros Mutuos). Prema autoricama (1996: 46), ova institucija izražavala je prevlast osjećaja pripadnosti Jugoslaviji, s onu stranu etničkih razlika. Svakako je utjecaj krize iz 30-ih godina nanio velik udarac ovoj prvoj instituciji koja je okupljala južne Slavene argentinskog juga u tom gradu. Loši ekonomski uvjeti natjerali su Jugoslavene koji su se naselili u Córdobi da se ponovno presele, na neko drugo mjesto u Argentini, u potrazi za poslom. Ovakva situacija zaustavila je aktivnosti udruga, dovela je do slabijeg sudjelovanja u njihovu radu, smanjila im je financijska sredstva i u konačnici je nestao fizički prostor za kolektivitet.

Godine 1930. uspostavljena je druga institucija, samo za Slovence, „Slovensko kulturno društvo Iskra", koje će se kasnije, 1934., preimenovati u „Delavsko kulturno društvo Iskra", čime je pokazalo socijalističko usmjerenje i pretvorilo se u ogranak Kulturnog društva „Ljudski Oder" iz Buenos Airesa (ibid.). Dakako, obje organizacije (Jugoslavensko društvo i Iskra) suočavale su se s financijskim teškoćama koje su dovodile

u pitanje samo njihovo postojanje, sve dok se članovi nisu odlučili združiti 25. kolovoza 1940., pod nazivom Slovensko delavsko podporno društvo „Edinost", bez političke i vjerske usmjerenosti. Ubrzo je društvo, donacijama članova, kupilo zemljište i počelo je graditi kulturno sjedište koje još dan-danas održavaju na adresi Mariano Castex 267, Barrio Alberdi. U skladu s mutualističkom paradigmom, Društvo je nudilo neke pogodnosti svojim članovima, kao što su zdravstvena zaštita i životno osiguranje, među ostalim. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, pružanje usluga počelo je slabiti, da bi na kraju nestalo. Nakon osamostaljenja Slovenije, institucija je 1997. promijenila naziv ponovno u *Asociación Mutual Eslovena de Córdoba* (AMEC), na slovenskom „Slovensko podporno društvo iz Córdobe", kako se i sada zove.

DRUŠTVA ZA UZAJAMNU POMOĆ U ARGENTINI: OD USPONA DO PADA

Razumjeti povijest AMEC-a znači shvatiti i jedno i drugo, i uspon i pad društava za uzajamnu pomoć. Masovno useljavanje, fenomen koji je karakterizirao demografsko oblikovanje Argentine, donijelo je sa sobom i nastanak organizacija civilnog društva, koje su stvorili useljenici radi zadovoljavanja raznih potreba. U ovom je smislu imigracijska poplava pridonijela dinamizaciji veza solidarnosti među sunarodnjacima i bila je jedan od čimbenika koji je pogodovao širenju onoga što se danas naziva tercijarni sektor. U načelu, ove institucije rasle su usporedo s državom i omogućile su da se kanaliziraju zahtjevi i dadu odgovori na razne potrebe useljenika. Uzajamna pomoć razvila se u Argentini u uskoj vezi s useljenicima, poglavito Europljanima. Na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće u zemlji nastaju razne civilne udruge, pri čemu se može napraviti razlika između onih koje su uzimale u obzir nacionalno i/ili regionalno podrijetlo članova i onih koje su se bavile profesionalnom aktivnošću (Moirano 2007: 1–1). Udruge za uzajamnu pomoć počele su se širiti po cijeloj zemlji, čak i među rođenim Argentincima, zato što tijekom dijela XX. stoljeća radnici (s nekim iznimkama kao što su državni službenici) nisu uživali nikakvu socijalnu zaštitu i ostali su prepušteni vlastitoj sudbini. Sa svoje strane, etničke udruge za uzajamnu pomoć težile su dvostrukom cilju. S jedne strane, trudile su se zadovoljiti zahtjeve useljenika za socijalnom i zdravstvenom zaštitom, a s druge strane su pokušavale očuvati kulturne posebnosti kolektiviteta. „Sigurno je da su mnogi useljenici u njima tražili zaštitu u slučaju bolesti, starosti i nezaposlenosti, i zacijelo je to bio prostor društvenosti s ljudima iste kulture i da su se ondje useljenici opuštali skupa s obiteljima. Teško je odgovoriti na pitanje jesu li tražili još više i koliko su dobili od onoga što su tražili" (Sabato 2002: 108).

Tako su se ove institucije od svog postanka bavile mnogostrukim i različitim pitanjima. Nastanak udruga za uzajamnu pomoć obvezao je argentinsku državu da im odredi zakonski okvir. Reguliravši ih, država ih je legitimirala jer su obavljale funkcije pomoći i pružanja zdravstvene zaštite, koje ni ona sama nije mogla jamčiti. Važnost udruga za uzajamnu pomoć u njihovim počecima bila je u tome što su na sebe preuzele zahtjeve za socijalnom i zdravstvenom zaštitom jednog dijela stanovništva, što je stvaralo stanovit red i ravnotežu u društvu, nudeći potporu društvu transformiranom migracijskim valovima. Svakako, u svom povijesnom razvoju organizacije su se sve više modificirale suočene s novim kontekstima, koji su se stalno mijenjali i usložnjavali. Od prvih godina postojanja mnoge etničke udruge za uzajamnu pomoć prolazile su kroz probleme vezane za nedostatak resursa kojima bi pružile usluge svojim članovima.

> Društva za uzajamnu pomoć ušla su u prvu kriznu etapu 1920. i počela su se suočavati s problemima ekonomskog održanja u vremenu, zbog rascjepa koji se tada počeo očitovati, između nuđenih usluga i sve oskudnijih i jadnijih novčanih doprinosa. Pred ovim deficitom, skupštine članova predlagale su iznajmljivanje socijalnog prostora ili povećanje broja suradnika, što bi promijenilo identitet, ili bolje rečeno kulturnu homogenost udruga, omogućujući bilo komu da se učlani (Sabatella 2009: 421).

Tijekom XX. stoljeća funkcioniranje organizacija ovog tipa stalno je nailazilo na prepreke. Malo po malo se njihova uloga počela ozbiljno smanjivati zbog uvođenja socijalnih politika planiranih po modelu države blagostanja.

Upravo je debakl društava za uzajamnu pomoć odražavao generacijsku promjenu i njihovu nesposobnost da razriješe nove socijalne probleme. A te probleme je mogla svladati nova argentinska država blagostanja, s tržištem rada koje je pružalo punu zaposlenost i koja je istodobno pokrivala temeljne potrebe svojim izdašnim financiranjem bolnica i javnih škola, što je funkcioniralo u punom opsegu. (Sabatella 2009: 423)

U međuraću je dinamizam udruga za uzajamnu pomoć etničkog podrijetla počeo opadati, što je stajalo u odnosu s postupnom argentinizacijom društva. Prema Romeru, „etničke ili nacionalne udruge za uzajamnu pomoć održale su se, ali se inicijativa nije obnovila. Nasuprot tomu, povećao se broj onih koje su okupljale radnike, bilo na strukovnoj ili radnoj osnovi". (Romero 2002: 182) U Argentini, u kojoj je radnički pokret postajao sve važniji, na razvoj udruga za uzajamnu pomoć utjecalo je još i donošenje zakona 18.610 o obaveznom socijalnom osiguranju, tako da su:

> (…) udruge za uzajamnu pomoć koje su se bavile zdravstvom – a to su bile najveće – imale velikih problema baš s državnom regulacijom 18.610 o socijalnom radu i mnoge su nestale (kao Španjolska i Radnička udruga). Događalo se da ljudi nisu mogli plaćati obavezni doprinos za socijalno osiguranje i k tomu još dragovoljno pridonositi udrugama za uzajamnu pomoć. (Moirano 2007: 8)

Tako su organizacija zdravstva na nacionalnoj razini i nastanak sustava socijalne zaštite upropastili udruge za uzajamnu pomoć. Panorama sljedećih godina, između represivne države i neoliberalnih politika, pokazala se još u većoj mjeri obeshrabrujućom za postojanje udruga za uzajamnu pomoć. Od tada su stanovita etnička društva za uzajamnu pomoć nestala, neka su se otvorila široj zajednici te i dalje održavaju praksu pružanja zdravstvenih usluga, dok su druga promijenila funkciju postavši prostori druženja i čuvanja identiteta. Prema Alfredu Moiranu (2007) iz zaklade Centar za istraživanje socijalne ekonomije (Centro de Investigaciones de la Economía Social, CIESO), udruge za uzajamnu pomoć, koje su još validno registrirane, dosežu danas u Argentini broj 4000. Dakako, autor napominje da ovo ne znači da sve one doista funkcioniraju. Sa svoje strane, naglašava da velik dijapazon usluga i aktivnosti koje te udruge pružaju gotovo da onemogućuje da se izbroji i razmotri totalitet pružanja usluga, a da se nešto ne izostavi.

AMEC KAO SUSTAV POGOĐEN DRUŠTVENO-POVIJESNIM PROMJENAMA

Analizirali smo AMEC iz sistemske perspektive, kao složenu cjelinu sastavljenu od sastavnica koje su u međuodnosu (Arnold, Osorio 1998). Stoga je za obradu teme bilo nužno da se analitički napravi razlika između podsistema organizacije i da se napravi skica institucionalne realnosti. Tako se istraživački rad centrirao na unutarnju sredinu organizacije i na promjene koje su se dogodile u njoj kroz vrijeme, posebice vezano za unutarnju komunikaciju i organizacijsku kulturu. Odlučili smo se za sistemsku perspektivu, gdje se organizacije shvaćaju kao otvoreni sustavi, kompleksni i jedinstveni, da bismo povezali institucionalni život i komunikacijske procese koji se uokviruju u njega, a oboje je pogođeno promjenama koje su se dogodile u široj društvenoj sredini. Na ovaj način među najvažnijim promjenama koje su se dogodile u samoj društvenoj sredini i koje su imale direktne učinke na AMEC nalaze se:

U nacionalnom kontekstu:

- Napredak u sustavu socijalne sigurnosti i pružanja zdravstvenih usluga, do kojeg je došlo u prvoj polovici XX. stoljeća. U ovom smislu, zakon o obveznom socijalnom osiguranju počeo je potkopavati mogućnost da institucije za uzajamnu pomoć postanu glavne pružateljice zdravstvenih usluga.

- Ekonomske krize u Argentini i diktatorske vlade. Članovi AMEC-a bili su poglavito radnici koji ne samo da su trpjeli od sukcesivnih ekonomskih kriza u Argentini nego i od diktatura koje su obeshrabrivale djelovanje organizacija civilnog društva, koje su često bile doživljavane kao opasne. Ovaj aspekt postaje osobito relevantan s obzirom na to da su se institucije financirale putem doprinosa članova i društvenih događaja određenih za prikupljanje fondova, a nisu dobivale financijsku potporu ni od Argentine ni od Slovenije.
- Generacijska smjena do koje je došlo u društvenoj masi koja je počela integrirati potomke slovenskih imigranata rođene u Argentini. Postupno se događalo da su novi članovi bili Argentinci slovenskog podrijetla, od kojih mnogi nisu ni govorili slovenski jezik.

U međunarodnom kontekstu:

- Razlika vezana za razloge useljavanja prvog migracijskog vala, koji je i utemeljio AMEC, u odnosu na drugi val koji je došao u Córdobu nakon Drugog svjetskog rata. Slovenci iz prvog vala koji su došli u grad bili su utemeljitelji AMEC-a, dok se oni koji su pristigli u drugoj emigraciji nisu pridružili instituciji, osim u nekim slučajevima. Naprotiv, oni koji su pristigli nakon Drugog svjetskog rata okupljali su se u svojim kućama ili u gradskim crkvama i ostavljali su da se podučavanje u slovenskom jeziku odvija u privatnom aranžmanu, „kod kuće", što je pridonijelo neuspjehu zamisli o izgradnji škole za slovenski jezik pri AMEC-u.
- Osamostaljenje Slovenije od Jugoslavije. Mnogi članovi AMEC-a, koji nisu pripadali obiteljima slovenskog podrijetla, napustili su organizaciju nakon što je Republika Slovenija 1991. postala neovisna i osobito nakon uvođenja satova slovenskog jezika. Ovo udaljavanje značilo je smanjenje prihoda institucije koja se financira plaćanjem socijalnih doprinosa članova.

AMEC-a je prošla kroz sve ove promjene, ali nije se mogla prilagoditi. Mogla je preživjeti godinama, ali nije mogla odgovoriti novoj situaciji. Izgubila je mnoge članove nakon osamostaljenja Slovenije i prestala je pružati usluge uzajamne pomoći, što bi organizacija morala raditi zbog mutualističkog karaktera. Zakonski, AMEC je društvo za uzajamnu pomoć, ali više ne daje takve usluga članovima. Premda sadašnji statut, na snazi od 1997., razmatra pružanje liječničke pomoći, pomoći u nabavi lijekova, organizaciji sprovoda, u području turizma, dodjelu financijske potpore i zajmova, trenutačno udruga ne pruža nijednu od tih pogodnosti. Zapravo statut postoji samo zato da udruzi da zakonski okvir za postojanje po argentinskom zakonu, više nego zato da se usmjerava realnim ciljevima očuvanja slovenske kulture u Córdobi. U skladu s analizom, glavni cilj AMEC-a u sadašnjosti je da čuva slovenski identitet u gradu. To je razlog zbog čega se članovi sastaju, da otkriju i sačuvaju kulturu predaka i osjete se bliskima njoj. Dakako da su mnogi od njih izjavili da organizacija ima problema u postizanju tog cilja i da je teško uvoditi nove ideje i aktivno sudjelovati u radu. Ciljevi organizacije, koji su danas samo kulturološke prirode, zapravo su u sukobu s organizacijskom kulturom institucije. Kako sada stvari stoje, veći dio života institucije sastoji se u sastancima upravnog povjerenstva, koji se odvijaju jednom tjedno ili svakih petnaest dana, ovisno o poslovima o kojima se odlučuje. Na tim susretima rješavaju se razni aspekti života, kao što su plaćanje poreza, uspostava platne bilance, skupštine i drugi zahtjevi koje nameću INAES (Instituto Nacional de Asociativismo y Economía Social - Nacionalni institut za udruge i socijalnu ekonomiju) i Uprava za poticanje kooperativa i društava za uzajamnu pomoć (Dirección de Fomento Cooperativo y Mutualidades) u provinciji. Isto tako se diskutira o načinu prikupljanja novca i o mogućnostima da se poboljša prostorna infrastruktura, dok se povremeno radi na organizaciji godišnjih događaja radi prikupljanja fondova. Članovi upravnog povjerenstva rade volonterski i jedini su među članovima koji sudjeluju na tim sjednicama, na kojima se sve o čemu se raspravlja bilježi u knjigu akata, u skladu sa zakonskim propisima. Postoje četiri događaja na otvorenom u godini, koji predstavljaju jedine slučajeve u kojima je prisutna gotovo cjelina članova društva: čajanka u travnju, komemorativni ručak u čast obljetnice neovisnosti Slovenije krajem lipnja, obljetnica osnivanja udruge u kolovozu i roštilj za kraj godine. Isti doga-

đaji ponavljaju se svake godine te su, skupa s tečajem slovenskog koji vodi Graciela Mrvalje, jedine manifestacije otvorene svim članovima institucije, koja uključuje oko 90 osoba starosti od 7 pa do 80.

PODSISTEMI UNUTARNJE KOMUNIKACIJE I ORGANIZACIJSKA KULTURA

U slučaju ovog istraživanja organizacijska komunikacija i organizacijska kultura uzimaju se kao podsistemi unutar sistema Slovenske udruge za uzajamnu pomoć u Córdobi. Istraživanje je promatralo unutarnju komunikaciju kao: sklop aktivnosti koje obavlja organizacija radi stvaranja i održavanja dobrih odnosa s i među svojim članovima putem korištenja različitih komunikacijskih medija koji ih održavaju informiranima, integriranima i motiviranima da svojim radom pridonose postizanju ciljeva organizacije. (Andrade Rodríguez de San Miguel 2005: 23)

Primjećuje se da AMEC nema eksplicitne ciljeve unutarnje komunikacije, da ne postoji neko specijalizirano područje u tom smislu, niti osoba zadužena da planira i obavlja različite komunikacijske radnje. Komunikacija u ovoj instituciji pojavljuje se kao oruđe za običan prijenos informacija a da se ne misli o njoj kao o temeljnom elementu za ojačavanje različitih organizacijskih područja i postizanja ciljeva institucije.

U svom institucionalnom djelovanju AMEC koristi, s jedne strane, visoko formalizirane komunikacijske medije koji se čuvaju još od osnivanja organizacije i stoje u suodnosu s ispunjavanjem zakonskih preduvjeta koje zahtijeva njezin mutualistički karakter. To je slučaj *knjige akata*, formalnog dokumenta u kojem se redigira dnevni red i teme koje će se obrađivati na svakom sastanku upravnog povjerenstva. S druge strane, preostali mediji/kanali komunikacije koje koristi AMEC, za razliku od nekadašnjih, nisu standardizirani niti se o njima razmišlja prije uporabe s obzirom na njihove prednosti ili nedostatke. Na primjer, mediji koji se koriste radi uspostavljanja kontakata sa suradnicima. Cijelu stvar otežava i činjenica da AMEC nema pristup mreži *Tecnologías de la Información y la Comunicación* (TIC), zbog čega poziva članove povjerenstva da prošire svoje poruke preko kućne veze na TIC.

Tako se komunikacija koncipirala kao temeljni podsistem za postizanje institucionalnih ciljeva i za preživljavanje organizacije. Drugi veliki podsistem koji smo odlučili promatrati bila je organizacijska kultura za koju Andrade Rodríguez de San Miguel (2002: 109) smatra da se upravo u kulturi organiziranja odražava način na koji djeluju članovi neke skupine ili društva (u ovom slučaju, institucije), a koja potječe od sklopa zajedničkih vjerovanja i vrijednosti. Vrijednosti i vjerovanja članova organizacije nalaze svoj odraz u manifestacijama kulture, shvaćenim kao izražaj kulturalnog sustava, i sa svoje strane manifestacije hrane i obogaćuju tu kulturu jer je odnos među njima dvjema (organizacijskom kulturom i manifestacijama) odnos dinamične međuovisnosti.

VRLO DISFUNKCIONALNA ORGANIZACIJSKA KULTURA NASUPROT OČUVANJU SLOVENSKOG IDENTITETA

AMEC-a je uspostavljena kao udruga za uzajamnu pomoć koja je odgovarala traženjima jedne specifične grupe useljenika, ali njezin konačni cilj bio je ništa drugo nego očuvanje etničkog i kulturnog identiteta Slovenaca u društvu (Žigon 2001). Tako je, i nakon što je prestala pružati usluge uzajamne pomoći, institucija nastavila tijekom godina razrađivati strategije preživljavanja koje su joj omogućile da dobije resurse nužde za održavanje na životu. U tom smislu su se dobiveni resursi uvijek koristili za poboljšanje i održavanje sjedišta društva, smještenog u četvrti Alberdi, četvrti u koju su se doselili prvi Slovenci (Misetich, Quinteros 1996). Očuvanje zgrade dobilo je posebnu važnost za članove organizacije. Važnost čuvanja zgrade, i kao mjesta za sastanke, i kao mjesta koje označava slovensku prisutnost u gradu Córdobi, potakla je AMEC da razvije stanovite strategije radi pribavljanja resursa, ali te iste strategije nisu uspjele kristalizirati aktivnosti

koje bi mogle ojačati slovenski identitet. Tek po dolasku Graciele Mrvalje, nakon osamostaljenja Slovenije, organizacija je počela držati satove iz slovenskog jezika. To znači da je položaj AMEC-a asimetričan i izoliran kad se usporedi sa slovenskim institucijama u Buenos Airesu, koje su imale veći broj članova i više sredstava. (Jevnikar 1996). Što se tiče problema manjka suradnje između iseljeničkih institucija i potomaka Slovenaca:

> […] ima mnogo slovenskih klubova i udruga koje funkcioniraju same za sebe, bez povezanosti s drugim slovenskim klubovima – zbog nedostatka informacija, ili osobnih svađa, ili čak političkih svađa. Posljedica toga je da slovenski identitet i njezina prisutnost u svijetu gube snagu i mnogi ne znaju kako predstaviti cjelinu etničke zajednice u društvu dominantne većine. (Žigon 2001)

Svi ovi aspekti sugeriraju da bi se organizacijska kultura AMEC-a trebala razumjeti kao jako disfunkcionalna jer u toj organizaciji „…postoje zajednička značenja, ali ona ne priskrbljuju nikakve upute za djelovanje u kriznim situacijama jer organizacija više nije sposobna postići očekivane rezultate. Kultura, vrlo ukorijenjena u tradiciju, stvara veliku dezorijentaciju i otpor prema promjenama" (Andrade Rodríguez de San Miguel 1996). Komunikacija u AMEC-u teži podučavanju, informiranju i naređivanju. Smatra se oruđem za linearni prijenos informacija. Ista poruka prenosi se na isti način svim članovima, a da se ne pravi razlika među diferenciranom piblikom. Štoviše, ova vrsta komunikacije nema dijalogalni karakter niti zagovara sudjelovanje. Ne trudi se oblikovati ili razmjenjivati ideje. Ovaj komunikacijski stil pratio je tijekom vremena potrebu organizacije za stabilnošću i uravnoteženošću. Ove crte koje stječe unutarnja komunikacija vezane su posebice za određen tip organizacijske kulture. Tako komunikacija u AMEC-u odgovara određenom tipu jako disfunkcionalne organizacijske kulture. Analiza podsistema komunikacije omogućila nam je da identificiramo interakciju stanovitih manifestacija – konceptualno-simboličkih, konduktualnih, strukturalnih i materijalnih – koje u cjelini sačinjavaju organizacijsku kulturu, shvaćenu kao sklop vjerovanja i vrijednosti (Andrade Rodríguez de San Miguel 2002). Kroz godine je ova vrlo disfunkcionalna organizacijska kultura djelovala unutar AMEC-a kao snaga otpora prema promjeni, stvarajući nesigurnost među svojim članovima u vrijeme kad je trebalo odlučivati kako odgovoriti novim situacijama i scenarijima. Ova institucija ima vrlo ukorijenjenu tradicionalnu kulturu u kojoj postoje zajednička značenja, ali koja ne daju nikakvu uputu za razrješavanje kriznih situacija. To jest, zajednička značenja ne omogućuju da se provedu ciljevi organizacije. AMEC u biti predstavlja konzervativnu strukturu (Schlemenson 1998: 138 – 155). U svom povijesnom razvoju, unatoč modifikacijama i promjenama konteksta, organizacija nije u bitnome promijenila svoje forme. Morfoestetička struktura AMEC-a dopušta samo kvantitativne promjene, na primjer, fluktuaciju broja članova (ibid.) Nije prilagodila svoje kvalitativne aspekte današnjoj sredini u kojoj djeluje. Njezini ciljevi, misija, vrijednosti i struktura moći ostali su netaknuti, premda se u praksi zamjećuju neki znakovi promjene.

Polazeći od analize, može se zamijetiti da težnja organizacije za očuvanjem „statusa quo" predstavlja dio njezine strategije preživljavanja, ali je istodobno baš ova strategija ta koja je vodi iscrpljavanju i neuspjehu u punom postizanju institucionalnih ciljeva. Ova konzervativna praksa je ona koja ne dopušta da AMEC evoluira i dovodi je do toga da gubi raznolikost u nalaženju rješenja (ibid.). *„Uvijek se radi isto"*. Upravo tako je preko konzervativnih i centralizatorskih praksa AMEC sve više definirao svoj institucionalni stil koji je postao njegova strategija preživljavanja.

Unatoč tomu, ako se misli da se svaka institucija nalazi unutar nekog makro-sustava, koji je društvo, neizbježno je da će događaji koji će se zbiti kroz povijest utjecati na nju. Tako su nagle promjene koje su se dogodile u nacionalnom i međunarodnom kontekstu i teškoće AMEC-a u prilagođavanju stvorile stanovit proces *institucionalne krize* s nesuglasicama koje još nisu razriješene.

ZAKLJUČAK

Sadašnja situacija u kojoj se nalazi AMEC suočava je s novim zahtjevima koje njegova stara struktura ne može zadovoljiti. Premda se može naslutiti da se udruga počinje otvarati mogućoj promjeni, ipak još uvijek ne uspijeva napraviti bitniji zaokret. Podučavanje slovenskog, na primjer, predstavlja pokušaj promjene, pokušaj da se razumije da njegova društvena komponenta nije više ista i da je nužno inkorporirati nove strategije. To zacijelo nije masovna aktivnost, ne uspijeva biti inkluzivna i obuhvatiti cjelinu društvene mase. Još se ne mogu primijetiti novi projekti AMEC-a koji bi uzeli u obzir karakteristike raznih članova i njihove interese. To je jasan odraz nedostatka raznovrsnosti i različitosti u udruzi u vrijeme kad mora odgovarati na potrebe suradnika.

Organizacijska kultura AMEC-a u uskoj je vezi s oblikom u kojem ona primjećuje i reagira na situacije promjene. Baš zato će pred događajem ovog tipa, pred krizom, organizacijska kultura uvjetovati način na koji će institucije reagirati. Na taj način se može reći da sve promjene koje doživljava organizacija, zbog fluktuacija u socio-povijesnom kontekstu, utječu na komponente unutarnje sredine, kao što su: komunikacija i organizacijska kultura. Ovo govori o postojanju međuovisnosti između komunikacijskog stila i organizacijske kulture koji održavaju sustav, direktno ili indirektno, objedinjenim na manje ili više stabilan način.

U sadašnjosti se primjećuje da se AMEC nalazi u razdoblju promjene različitom od prethodnih. Dio njegovih članova počinje na drukčiji način razmišljati o organizaciji, za razliku od drugih segmenata. Nedavno integrirana društvena masa sve više dovodi u pitanje njezin konzervativan karakter, prije prihvaćen kao takav. Njima više nije dovoljno tek to da se organizacija samo trudi da se održi kroz vrijeme. Radi se o etapi u kojoj aktivnosti koje smišlja institucija ne uspijevaju u potpunosti zadovoljiti napore za postizanjem institucionalnih ciljeva niti mogu opravdati nova očekivanja suradnika koji se trude istražiti u njoj slovenstvo kao središnji element svojeg identiteta. Na taj način postaje hitno da institucija analizira: s jedne strane, koje elemente organizacijske kulture je nužno sačuvati, te s druge, koje treba ostaviti po strani, što bi omogućilo uklapanje novih aktivnosti koje bi dovele do cjelovitog postizanja ciljeva institucije. Komunikacija dobiva totalnu relevanciju u svakom procesu tranzicije i integracije tradicionalnog s novim. Tako je smišljen strateški plan komunikacije da se njime prati ovaj proces promjene, koji proživljava AMEC prelazeći od strategije komunikacije centrirane na *obučavanje, obavještavanje i naređivanje,* na drugu strategiju, centriranu na *uključivanje, sudjelovanje i komuniciranje*.

Literatura

1. Andrade Rodríguez de San Miguel, Horacio (1996). La comunicación positiva y el entorno organizacional. Revista Razón y Palabra 1/4, http://www.razonypalabra.org. mx/anteriores/n4/andrade.html.
2. Andrade Rodríguez de San Miguel, Horacio (2002). Cultura organizacional, administración de recursos simbólicos y comunicación. La comunicación en las organizaciones (ed. Carlos Fernández Collado). México: Trillas, 107–123.
3. Andrade Rodríguez de San Miguel, Horacio (2005). Comunicación institucional interna: Proceso, disciplina y técnica. España: Gesbiblo.
4. Arnold, Marcelo, Osorio, Francisco (1998). Introducción a los Conceptos Básicos de la Teoría General de Sistemas. Cinta de Moebio 3, 40–49.
5. Estatutos de la Asociación Mutual Eslovena de Córdoba (1940–1997).
6. Genorio, Rado (1986). The Slovene Immigrant Community in Argentina Between the Two World Wars. Slovene Studies 8/2, 37–42.

7. Instituto Nacional de Asociativismo y Economía Social (INAES) ¿Qué es una mutual?, http://www.inaes.gob.ar/es/articulo.asp?id=55.
8. Jevnikar, Martin (1996). Slovenski domovi v Južni Ameriki. Dve Domovini / Two Homelands 7, 97–112.
9. Law 18.610 of Compulsory Membership in Trade Union-Run Medical Insurance Programmes
10. Misetich, Laura R., Quinteros, Marcela C. (1996). Los yugoslavos en la ciudad de Córdoba y su práctica asociacionista: El caso de la Sociedad Mutual Eslovena Yugoslava, 1940–1955. National University of Córdoba, Argentina.
11. Moirano, Alfredo Armando: Apuntes para una historia del mutualismo. Fundación CIESO – Centro de Investigaciones de la Economía Social, http://www.fundacioncieso.org.ar/testing-wp/wpcontent/uploads/Apuntes_para_una_historia_del_ mutualismo.pdf.
12. Romero, Luis Alberto (2002). El Estado y las Corporaciones. De las Cofradías a las Organizaciones de la Sociedad Civil. Historia De la iniciativa asociativa en Argentina 1776–1990 (eds. Elba Luna, Elida Cecconi). Buenos Aires, Argentina: Edilab Editora/ Gadis – Grupo de Análisis y Desarrollo Institucional y Social, 169–273.
13. Sabatella, Ángel Félix (2009). Había una vez… Asociaciones lucanas. Recuperando la identidad lucana en Argentina. Temas de patrimonio cultural 25 (ed. Leticia Maronese). Buenos Aires, Argentina: Comisión para la Preservación del Patrimonio Cultural de la Ciudad Autónoma de Buenos Aires, 419–436.
14. Sabato, Hilda (2002). Estado y sociedad civil. De las Cofradías a las Organizaciones de la Sociedad Civil. Historia De la iniciativa asociativa en Argentina 1776–1990 (eds. Elba Luna, Elida Cecconi). Buenos Aires, Argentina: Edilab Editora/ Gadis – Grupo de Análisis y Desarrollo Institucional y Social, 101–166.
15. Schlemenson, Aldo (1998). Análisis organizacional y empresa unipersonal. Buenos Aires, Argentina: Paidós
16. Uranga, Washington, Moreno, Laura, Villamayor, Claudia (1997) Diagnóstico y planificación de la comunicación. Buenos Aires, Argentina: La Crujía Ediciones.
17. Žigon, Zvone (2001). Who is Who in Slovenia dealing with Slovenians Abroad. Presented at the Genealogy conference, Ljubljana, Slovenia.

SLOVENE IMMIGRATION TO ARGENTINA FROM A COMMUNICATIONS PERSPECTIVE: THE SLOVENE MUTUAL ASSOCIATION OF CÓRDOBA

ABSTRACT

This research presents the Slovene immigration to Córdoba, Argentina in the twentieth century, its phases and the institutions created under a mutualistic paradigm. However, the main objective of the exploration consists of introducing a case study which emerged from the problematization of the relation between the organizational culture and internal communication within the Slovene Mutual Association of Córdoba. This institution, established in 1940, was a late expression of ethnic mutualism and it has been maintained over the time with the primary objective of preserving Slovene identity. Nevertheless, several changes in the national and international scene throughout the twentieth century imposed various restrictions to its development. The organization was approached from a systemic perspective as a whole, considering the historic changes

that have affected its mode of action. After the diagnosis of the relationship between organizational culture and internal communication subsystems, the incidence of this relation was noticed in the achievement of corporate goals. This relation among the subsystems has created a strong but conservative and dysfunctional organizational culture.

Key words: *Slovene immigration, Argentina, ethnic mutualism, organizational culture, internal communication*

LA INMIGRACIÓN ESLOVENA A ARGENTINA DESDE UNA PERSPECTIVA COMUNICACIONAL: LA ASOCIACIÓN MUTUAL ESLOVENA DE CÓRDOBA

RESUMEN

El presente trabajo indaga la inmigración eslovena a Córdoba, Argentina, en el siglo XX, sus fases y las instituciones creadas bajo un paradigma mutualista. Sin embargo, el principal objetivo del artículo consiste en introducir un estudio de caso surgido de la problematización de la relación comunicación interna/ cultura organizacional en el seno de la Asociación Mutual Eslovena de Córdoba (AMEC). Dicha institución, fundada en 1940 por inmigrantes eslovenos, fue una expresión tardía del mutualismo étnico que se ha mantenido en el tiempo con el objetivo último de conservar la identidad eslovena en Córdoba. Sin embargo, diversos cambios operados en el contexto nacional e internacional a lo largo del siglo veinte opusieron restricciones a su devenir. La organización fue abordada, desde una perspectiva sistémica, como un todo atravesado por cambios históricos ocurridos en su medio de acción. Tras la realización del diagnóstico se dio cuenta de la relación existente entre los subsistemas cultura organizacional y comunicación interna, como así también de la incidencia de ambos en la consecución de los objetivos institucionales. Lo que configuró, en el devenir histórico institucional, una cultura organizacional de tipo fuerte-disfuncional

Palabras clave: *Inmigración eslovena, Argentina, mutualismo étnico, cultura organizacional, comunicación interna*

Oliver Zambrano Alemán
Universidad Central de Venezuela
oljverzambrano@gmail.com

DOPRINOS HRVATSKIH DOSELJENIKA U VENEZUELI NEOVISNOSTI REPUBLIKE HRVATSKE (1945. – 1991.)

SAŽETAK

Općeniti cilj ovog rada je proučiti doprinos hrvatskih doseljenika u Venezuelu postizanju neovisnosti Hrvatske 1991. Za njegovo sastavljanje obavljena su istraživanja u arhivu i napravljeni intervjui s protagonistima događaja koji su prethodili neovisnosti, s onima koji su nakon Drugog svjetskog rata iskoristili venezuelansku migracijsku politiku koja je favorizirala dolazak seoskog stanovništva iz Europe, u pokušaju da se ojačaju poljoprivreda i stočarstvo, nakon što su polja opustjela zbog napuštanja poljoprivrede u korist naftne industrije. Kada su stigli, doseljenici su se rasporedili u najvažnije gradove u zemlji, organizirali su se u folklorne, sportske, karitativne, obrazovne i političke udruge koje su poduzimale miroljubive akcije u korist ponovne uspostave i priznanja Hrvatske. Hrvati ukorijenjeni u Venezueli bili su organizirani u Hrvatsko narodno vijeće, a njihov najznačajniji uspjeh bio je u tom što su stvorili povoljno ozračje za to da veleposlanik Venezuele u UN-u predloži toj organizaciji priznanje Republike Hrvatske.

Ključne riječi: *Hrvatska, Venezuela, doseljavanje, neovisnost, Hrvatsko narodno vijeće*

UVOD

U Venezueli, kao i u mnogim drugim dijelovima Latinske Amerike, problemi kao što su napuštanje poljoprivrednog zemljišta, nedostatna poljoprivredna proizvodnja i manjak stanovništva datiraju još od kolonijalnog razdoblja, a pogoršali su se u vrijeme ratova za neovisnost, kad su se masovna premještanja stanovništva iz jedne provincije u drugu odvijala usporedno s napredovanjem ove ili one vojske i smrtnost se povećavala, kako to obično biva u takvim slučajevima.

Poljoprivredna perspektiva zemlje počela se mijenjati u 20-im godinama 20. stoljeća kad se nafta pretvorila u najveći generator prihoda za Venezuelu premašivši, po prvi put u povijesti, dobit od kave i kakaa zbog čega su oni koji su upravljali zemljom i njezinom ekonomijom (većina njih su bili zemljoposjednici) počeli posvećivati vrijeme i napor za to da „posiju naftu”[1], to jest da dalje investiraju dobit iz tog polja (Straka, 2016), što se nikad nije ostvarilo zbog interesa multinacionalnih kompanija i njihova dosluha s vlastima.

Od 1908. Venezuelom je vladao general Juan Vicente Gómez[2], koji je uvijek bio nesklon mogućnosti da se potiče imigracija u Venezuelu zbog straha od dolaska i širenja liberalnih ili komunističkih ideja koje bi mogle izazvati komešanje među stanovništvom i ugroziti njegovu vlast, ali su nakon njegove smrti nasljednici počeli

[1] Fraza koja se pripisuje venezuelanskom ekonomistu Albertu Adrijaniju i koji u sebi sadrži načelo korištenja bogatstva stvorenog naftom za investiranje u poljoprivredu i stočarstvo.

[2] Poznat kao „Zaslužni” (Benemérito), vladao je od 1908., kad je svrgnuo svog prijatelja i kuma Cipriana Castra, sve do smrti 1935. Njegov lik u Venezueli veže se s tim da je to bila najdulja diktatura u povijesti republike i s tim što se rodio 24. srpnja i umro 17. prosinca, na iste datume na koje se rodio i umro Osloboditelj Simón Bolívar.

raditi na tom da se poveća broj stanovnika privlačenjem doseljenika iz Europe. Tako je 26. kolovoza 1938. stvoren Tehnički institut za imigraciju i kolonizaciju (Instituto Técnico de Inmigración y Colonización, ITIC) s ciljem da privlači strance sa znanjima u području poljoprivrede, zato da se oni organizirano inkorporiraju u venezuelansko društvo i uvećaju prinose od poljoprivrede (Banko, 2006).

Tijekom Drugog svjetskog rata napadi podmornica na prijevozne brodove na otvorenom moru stvorili su tehnički problem transporta osoba, ali unatoč tomu su nakon okončanja konflikta države Amerike otvorile vrata svim Europljanima koji su željeli obnoviti svoje živote nakon što su sve izgubili u ratnom vihoru. U venezuelanskom slučaju, stanovništvo je bilo malobrojno sve do stjecanja neovisnosti u XIX. stoljeću, a s naftnim procvatom u 40-ima taj problem je postao akutnijim jer se manje od četiri milijuna stanovnika raspoređenih u više od jednog milijuna četvornih kilometara ponajviše koncentriralo u gradovima regije priobalnog gorja[3], napustivši u cijelosti agrarna područja, zbog čega se javila potreba za poticanjem dolaska osoba s tehničkim znanjima i profesija vezanih za poljoprivredu, što je uspostavilo simbiotički odnos u skladu s uvjetima trenutka.

PRVE GODINE U VENEZUELI

Nakon kraja rata dogodile su se promjene u sustavu međunarodnih odnosa: osnutak Organizacije ujedinjenih naroda 1945. i Opća deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. položili su temelje za nove dinamike. Skupa s tim, 8. rujna 1947. potpisan je Sporazum u Blendu (Austrija) u kojem su se londonska i beogradska vlada obvezale da će riješiti problem Hrvata koji su se nalazili u izbjegličkim logorima pod britanskom upravom.

U međuvremenu, 18. listopada 1945. došlo je do državnog udara kojim je svrgnut general Isaías Medina Angarita, a s njim je pala i prva uistinu demokratska vlada u povijesti Venezuele. Nakon udara nastalo je ono što historiografija zove „Trienio Adeco"[4], što je kulminiralo 1948. državnim udarom vojne hunte na čelu s generalima Carlosom Delgadom Chalbaudom i Marcosom Pérezom Jiménezom.

Unatoč političkoj nestabilnosti u toj epohi, 3. listopada 1947. venezuelanska vlada imenovala je doktore Armanda Hernándeza Bretóna, José Padróna Irazabala i Enrique Tejeru Parísa specijalnim konzulima za Njemačku, Francusku i Italiju. Njihova zadaća bila je da obave razgovore s potencijalnim imigrantima i dobili su ovlaštenje da dodijele vizu onima za koje smatraju da ispunjavaju kriterije za dolazak u Venezuelu (Rey, 2011). Što se tiče dr. Tejere Parísa, baš je on bio taj koji se sastao s Hrvatima koji su konačno stigli u Venezuelu.

Imigracija Hrvata u Venezuelu kao dio masovnog i organiziranog projekta odvijala se između 1947. i 1952. U tom razdoblju su brodovi poput „General Blacka" prevozili sve one koji su od konzula dobili odobrenje da uđu u zemlju do Puerto Cabello (savezna država Carabobo) i do La Guaire (Federalni distrikt)[5]. Jednom kad su stigli u Venezuelu, smještali su ih u centre za imigrante kojima je upravljao ITIC, poglavito centar u El Trompillu[5], gdje su im bile na raspolaganju sve usluge koje su im boravak činile ugodnim (Feo, 1989). Odanle su se brzo mobilizirali i uz pomoć vjerske organizacije Caritas dobili su posao za odrasle, a školu za djecu.

U ovoj prvoj godini Hrvati su poduzeli korake da ozakone svoj položaj kao kolektiviteta i 5. listopada 1949. dobili su dopuštenje od Nacionalne uprave za sigurnost i strance da formiraju Udrugu Hrvata Venezuele (Asociación Croata de Venezuela), koja je ustanovljena po Zakonu o aktivnosti stranaca iz tog razdoblja (Sančević, 1982). Zahvaljujući njoj, prestali su ovisiti o Caritasu i organizirali su se na sportskom i kulturnom

[3] Ovo je naziv kojim se označuje rubni pojas saveznih država koje imaju izlaz na Karipsko more i države na Andama. U toj se zoni nalaze najvažniji gradovi zemlje. Više prema jugu nalaze se regije Los Llanos i Guayana.

[4] Dobio je ime po tom što je kandidat iz stranke Demokratska akcija bio predsjednik tri godine.

[5] God. 1998. La Guaira je postala glavnim gradom savezne države Vargas koja je upravno odvojena od Caracasa.

području, premda im je bilo izričito zabranjeno da se uključuju u političke aktivnosti, bilo na domaćoj ili na međunarodnoj razini.

Od tada je zajednica procvala u venezuelanskom društvu i strukturalno je porasla osnivanjem Anonimnog društva „Hrvatsko ognjište" 1958., putem kojega su se stvarali prihodi za pokrivanje mnogih njezinih troškova. Vezano za to, stvorili su Hrvatski odbor u Venezueli posvećen filozofskim i intelektualnim aktivnostima među kojima se ističe proučavanje hrvatsko-venezuelanskih odnosa; zatim dobrotvornu udrugu „Hrvatska žena" koja se 2007. preimenovala u Kulturnu udrugu hrvatskih gospođa te sportske momčadi nazvane Croacia FC u Valenciji i Caracasu.

Što se tiče sporta, obje momčadi bile su jako dobre i borile su se za najviša mjesta u regionalnim turnirima. Ekipa iz Caracasa održala se sve do kraja šezdesetih. Međutim, ako se govori o popularnosti, nije bilo poznatijeg Hrvata u Venezueli u tim godinama od onog visokog i snažnog čovjeka koji se svake subote pojavljivao na televizijskim ekranima, u okviru glavne borbe večeri, kao dio spektakla hrvanja slobodnim stilom, a sportsko ime mu je bio Gladiator Croata. Ovaj pseudonim bio je dio strategije Hrvatskog odbora za širenje imena zemlje i simbolike nacije među Venezuelancima jer je Gladiator, jedan od miljenika publike, ulazio na ring obučen u ogrtač s naslikanom *šahovnicom*[7] na ramenu.

S druge strane, Hrvati su uvijek sudjelovali u folklornim aktivnostima koje su organizirale zajednice doseljenika u Venezueli; tu su se pripremali burek, sarma i druga karakteristična jela, nosile su se tradicionalne nošnje, svirale su grupe tamburaša i plesalo se. K tomu, polagali su vijence pred konjaničkom statuom Oslobodi-telja na trgu Plaza Bolívar u Caracasu, uz prisutnost guvernera Federalnog distrikta[8], što je čin koji će mnogo godina kasnije biti od ključne važnosti za proces dobivanja potpore za neovisnost, jer je jedan od tih guvernera bio dr. Diego Arria, koji će kasnije biti veleposlanik Venezuele u OUN-u, gdje je zauzimao i položaj predsjedavajućeg Vijeća sigurnosti.

DJELOVANJE HRVATA U VENEZUELI

Godine 1962. Hrvati u izgnanstvu pokušali su se organizirano sastajati da promiču neovisnost svoje domovine. Radi toga su se sastali u New Yorku, u Hotel Commodore, između 29. kolovoza i 2. rujna, na onome što je poznato kao „Kongres izgnanih Hrvata", kojemu su prisustvovale delegacije iz SAD-a, Kanade, Europe, Latinske Amerike i Australije (S/A, 1962). Tijekom četiri dana diskutiralo se samo o jednoj ideji, o hrvatskoj neovisnosti, i iz tog susreta nastalo je Hrvatsko narodno vijeće (HNV), organizacija koja je sebi postavila zadaću da kanalizira napore dijaspore u cilju oslobođenja; dakako, nikad se ništa od onog što je dogovoreno u njujorškom hotelu nije moglo ostvariti jer je nedostatak novčanih resursa u sljedećim godinama sve projekte osudio na propast, a na stranicama svjetskih novina ime Hrvatske pojavljivalo se samo onda kad se izvješćivalo o terorističkim akcijama protiv jugoslavenske države.

S ovom panoramom dolazimo do godine 1973., kad je većina Hrvata koji su došli u prvom desetljeću nakon rata već imala venezuelansko državljanstvo i odlučili su stvoriti Hrvatski centar u Venezueli, kojem, za razliku od udruge iz 1948., Zakon o aktivnostima stranaca više nije nametao nikakva ograničenja. Tako su se organizirali i, koristeći se iskustvom iz New Yorka, izdali su priopćenje naslovljeno *Poziv svim Hrvatima izvan domovine*, koje ovdje donosimo:

[6] Lociran je u blizini Puerto Cabello u saveznoj državi Carabobo. Pretvorio se u najznačajniji centar za prihvat Hrvata u zemlji.

[7] Ime za grb s crvenobijelom šahovskom pločom koji simbolizira Hrvatsku.

[8] Od 1999., kad je otvoren Generalni konzulat Republike Hrvatske u Caracasu, ova aktivnost počela se odvijati svakog 25. lipnja u Nacionalnom panteonu pred sarkofagom Osloboditelja.

POZIV SVIM HRVATIMA IZVAN DOMOVINE

Hrvati

Prvo: Uskoro će se navršiti tri desetljeća otkada je hrvatski narod još jednom izgubio državu, unatoč svim uloženim žrtvama da se sačuva.

Drugo: Samo je neovisna država jamac za preživljavanje i razvitak bilo kojeg naroda, pa tako i Hrvata.

Treće: Hrvatsko iseljeništvo, usko povezano s idejom državnosti, u zadnjih 28 godina nije poduzelo nijednu mjeru u korist obnove hrvatske države.

Četvrto: Prvih deset godina izgnanstva provedeno je u uzaludonom očekivanju konflikta na velikoj razini, preko kojega bi se onda mogla obnoviti Država. Jedini ozbiljan pokušaj zajedničkog djelovanja hrvatske dijaspore bilo je osnivanje Hrvatskog narodnog vijeća (1962.), koje nije imalo uspjeha zbog dobro poznatih općih uvjeta i nedostatka sredstava za konkretan rad.

Peto: Rankovićev pad, Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i postojanje nacionalne svijesti kod nekih istaknutih hrvatskih komunista omogućili su Hrvatsko proljeće i masovni pokret kao nove prilike za borbu za Državu. Žalosno je da su ti događaji zatekli hrvatsku dijasporu totalno nespremnu.

Šesto: Zbog „događaja iz prosinca" postoji potreba da se ne prekida s borbom u kojoj hrvatska dijaspora mora biti aktivna. U tom smislu smatramo da je vrlo važno da se napori svih Hrvata koncentriraju putem uspostave Narodnog predstavništva Hrvata izvan domovine (NPHID).

Sedmo: Narodno predstavništva Hrvata izvan domovine (NPHID) imalo bi dvije osnovne funkcije: a) borbu Hrvata za uspješnu uspostavu Republike Hrvatske, što je zajamčeno pravom naroda na samoodređenje i načelima Deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih naroda, b) ekskluzivno zastupanje interesa Hrvata pred cijelim svijetom kao jak politički čimbenik.

Osmo: Svaka borba za narodnu slobodu zahtijeva žrtve pripadnika tog naroda, kao i u slučaju drugih naroda (Alžiraca, Iraca, Židova itd.), koji su nedavno uspostavili države, tako da, posljedično tomu, NPHID mora raspolagati obilnim resursima u efektivi zato da bi uspješno obavilo svoje osnovne funkcije te stoga svi Hrvati, osim moralne potpore, za to moraju – ovo je jako važno – davati i redovitu novčanu potporu.

Deveto: Kao novo žarište za zajedničku akciju hrvatske dijaspore, NPHID se mora sastojati od članova izabranih od onih Hrvata koji pridonose Fondu za nacionalno oslobođenje. Ovaj nacionalni fond primat će sredstva sve dok se NPHID ne uspostavi u skladu s predviđenim normama. Na prvom sastanku predstavnika Fonda izabranih pri utemeljenju NPHID-a treba izabrati upravno vijeće NPHID-a, koje će primati sredstva zato da se omoguće sloboda kretanja, organizacija i, u konačnici, konkretna akcija.

Deseto: NPHID neće biti novo društvo ni udruga političkih stranaka, osobito neće biti nova stranka ili pokret, tako da rad i sudjelovanje članova drugih stranaka, pokreta i udruga ne znači da oni moraju prekinuti svoje članstvo u tim organizacijama.

Jedanaesto: Ovu skupštinu sazvao je Hrvatski odbor u Venezueli, koji je stvorio i mali fond („za hrvatsku slobodu"), a on već ima nekoliko tisuća dolara redovitih priloga i stavit će se na raspolaganje upravnom vijeću NPHID-a čim bude uspostavljeno.

Dvanaesto: Hrvatski odbor u Venezueli na raspolaganju je svim Hrvatima kao posrednik i organizacija za zaštitu i informiranje radi uspostave NPHID-a i šalje poziv već postojećim fondovima da pomognu u akciji za propagiranje uspostave novih fondova. Hrvatski odbor u Venezueli isto tako detaljno razrađuje PROJEKT STATUTA ZA STVARANJE LOKALNIH FONDOVA I NACIONALNOG PREDSTAVNIŠTVA HRVATA IZVAN DOMOVINE (NPHID), koji će se dati na uvid svima radi diskusije.

Caracas, svibanj 1973. Hrvatki odbor u Venezueli (Sančević, M, 1982, str. 362)

Središnja ideja ovog dokumenta je borba za slobodu Hrvatske i skreće se pozornost na nacionalni i međunarodni kontekst s kojim bi se trebala suočiti nacija, ali, vezano s tim i zahvaljujući viziji jednog od najpoštova-

nijih članova hrvatske zajednice u Venezueli g. Mile Muse u priopćenje se ugradila i referencija na novčane doprinose dijaspore za spomenuti cilj. U tom smislu je očito da je ranija situacija iz New Yorka služila za to da se isprave počinjene pogreške, poglavito u onom što se tiče metodologije koja bi bila ekonomski usklađena s ciljem postizanja neovisnosti.

Tako se između 1973. i 1974. odvijala važna politička i filozofska debata u kojoj su se postavljala pitanja kao: „Što je Hrvatska?", „Tko su Hrvati?" i „Što se zapravo hoće?" Ova pitanja služila su tomu da se povuče konceptualna linija oko koje su se usredotočili napori Hrvata raspršenih po svijetu.

Tražeći odgovore na sve to, postalo je očito da je Hrvatska utopljena unutar jedne vrlo centralizirane države, koju vodi diktator, i druga, strana nacija, koja ima interese nespojive s hrvatskima, dok su Hrvati nacija s trinaest stoljeća povijesti označenih autonomijom koja se prakticirala kroz *Sabor*[9], instituciju koja je sinonim za volju naroda, sve dok 1918. sile pobjednice Prvog svjetskog rata nisu odlučile poduprijeti ekspanzionistički projekt svoje regionalne saveznice i pristale su na ukinuće hrvatske autonomije, po prvi put u povijesti, a radi ostvarenja projekta Velike Srbije[10], upravljanog od kraljevske kuće Karađorđevića.

Jednom kad su odgovorili na prva dva pitanja, trebalo je odgovoriti na treće, što je podrazumijevalo ne samo debatu po idealističkom modelu nego i duboko poznavanje prava i međunarodnih odnosa jer je u vrijeme Hladnog rata važnost Jugoslavije i Maršala Tita unutar Pokreta nesvrstanih bilo nešto što se moralo shvatiti vrlo ozbiljno u trenutku kad se rade procjene o šansama projekta da uspije. Dokaz za to bili su opetovani debakli vojnih i diplomatskih akcija koje su se poduzimale od 1945.

Sve ove diskusije stvorile su ozračje povoljno za to da se 1974. u Torontu ponovno pokrene HNV i od tada se ova organizacija, pokrenuta iz Venezuele, pretvorila u najvažnije oruđe za promicanje hrvatskog pitanja, time što je pokazivala svijetu da su hrvatske težnje pravedne i da su usklađene s načelima i pravima kojima se rukovodi međunarodni sistem, među ostalim s pravom na samoodređenje naroda.

Kao predstavnici hrvatskih iseljenika iz Venezuele, na utemeljenju Vijeća bili su prisutni Ivo Kisić i dr. Gaspar Malvić, obojica poznati i priznati borci za hrvatsku slobodu u Venezueli, a ovaj drugi je bio predložen da predsjeda organizacijom 1974. (Sančević, 1982), i, premda nije izabran, jasno se pokazuje da je bio ustrajan u svom radu za Hrvatsku iz glavnoga grada karipske zemlje.

HRVATSKO NARODNO VIJEĆE

Stvaranje Vijeća pretpostavilo je izbor upravnog odbora koji se trebao obnavljati svake dvije godine i bio je zadužen da koordinira djelatnosti hrvatskih društava iseljenika u cijelom svijetu. Jednom kad su se definirali ovi detalji, počeli su sastanci koji su se održali u Torontu (1974., 1975. i 1982.), Bruxellesu (1977.) i Londonu (1980. i 1984.) Na svakom od njih pokazivao se najveći interes za promicanje hrvatske neovisnosti polazeći od zapadnih vrijednosti.

Rad Vijeća u temelju se sastojao u tom da u zapadnim demokracijama stvara lobi za potporu neovisnosti Hrvatske, izlaganjem argumenata za koje su smatrali da će pomoći dobivanju potpore za oslobođenje, dok su istodobno ukazivali na samovoljne akte jugoslavenske vlasti, što sve nije bio lak posao, kako se pokazalo 1978., kad je tajna jugoslavenska policija ubila Bruna Bušića.

[9] Povijesno ime hrvatskog parlamenta od početaka postojanja nacije u 7. stoljeću do dana današnjeg.

[10] Sastoji se u objedinjavanju svih područja nastanjenih Srbima u jednu državu, a na onim mjestima u kojima Srbi nisu većina, treba natjerati nesrpsko stanovništvo da se povuče, u cilju čega se može koristiti bilo koje sredstvo. Za produbljenje o ovoj temi (a to je bilo ono što su Milošević i društvo pokušali napraviti između 1991. i 1995.) može se čitati Garašanin, I. (1844). *Načertanije*. Beograd.

Za provođenje ovog posla diskurs se temeljio na kontekstu Hladnog rata, kad su napetosti između dviju velesila ostavljale prostor za dekolonizaciju Afrike i Azije, omogućujući stvaranje nacionalnih država, što je sve skupa, uz postojanje karipskih i tihooceanskih država, davalo dovoljan broj primjera za to kako da se opravdava obrana prava Hrvata na državu, bilo da je to temeljem teritorija, stanovništva ili kulturne i povijesne tradicije.

S druge strane, ispitivali su se razni tipovi federacija, koristeći primjere simetričnih federacija kao Švicarska, gdje sve nacije imaju iste dužnosti i prava, što im pomaže da funkcioniraju institucionalno i da skladno žive jedni pored drugih. Dok u slučaju asimetričnih federacija, kao što su SSSR ili Jugoslavija, nedostatak demokratske prakse, što se poglavito očituje u koncentraciji vlasti u rukama jednog čovjeka i u uskraćivanju temeljnih sloboda, tjera narode da se bore za neovisnost da bi postigli ono što im diktatori uskraćuju.

HNV se samofinanciralo iz dijaspore i iz svojih redova je formiralo lobi koji je omogućio da se eliminiraju brojne stigme koje su opterećivale hrvatski narod od Drugog svjetskog rata, kao na primjer stigma „ustaša"[11]. Kroz ovaj diplomatski rad ujedno se pokazao demokratski talent nacije i pridobila se naklonost mnogih na zapadu, kojima je postalo jasno da Hrvati samo žele vlastitu državu u kojoj će živjeti u miru i sami odlučivati o svojoj sudbini, poštujući prava narodnosnih i vjerskih manjina koje žive u Hrvatskoj, što se jasno pokazalo kad je donesen ustav 1990., u kojem se negirala bilo kakva aluzija na Nezavisnu Državu Hrvatsku koja je postojala između 1941. i 1945.

VENEZUELANSKI DOPRINOS HRVATSKOJ NEOVISNOSTI

Dosada smo predstavili općenito viđenje najvažnijih aspekata hrvatske zajednice u Venezueli, ali sada je došlo vrijeme da se usredotočimo na ono što su bili najrelevantniji doprinosi za oslobođenje Hrvatske, u svim onim detaljima koji su uvjetovali ponovnu uspostavu hrvatske države 1991.

Ponajprije, neporecivo je da se uloga protagonista u ponovnom pokretanju HNV-a u intelektualnoj koncepciji projekta tako velikog i blagotvornog za hrvatske interese mora smatrati najznačajnijim doprinosom hrvatske zajednice u Venezueli projektu neovisnosti jer, premda Caracas nikad nije bio sjedište neke skupštine organizacije i unatoč tomu što se službeno okupljanje održavalo u Chicagu, Venezuelanci su ipak bili ti koji su bili zaslužni za to da su se identificirali problemi iz prošlosti i uspostavila načela koja su označila funkcioniranje organizacije, što se pokazalo temeljnim za posao koji je obavljala.

Na drugom mjestu, vrlo je važno istaknuti diplomatski posao koji je omogućio da se Hrvatska poistovjeti s obranom građanskih i ekonomskih sloboda ili sa slobodama koje su vrlo cijenjene na zapadu, poput slobode misli, tiska i vjere, a to je omogućilo da se pridobije naklonost mnogobrojnih političara i ličnosti u svim dijelovima svijeta. Jedan od njih, vjerojatno najvažniji unutar Ujedinjenih naroda, bio je dr. Diego Arria, koji je u sedamdesetima bio guverner Federalnog distrikta i razvio je snažnu povezanost s hrvatskom zajednicom u Venezueli, do čega je došlo zbog njihova doprinosa tehnološkom i industrijskom razvoju Venezuele.

Plodovi ovog odnosa vidjeli su se 1991., kad je Arria zauzimao položaj veleposlanika Venezuele u UN-u i predsjedao je Vijećem sigurnosti, dakle baš onda kad je Hrvatska proglasila neovisnost, u kojem svojstvu je preporučio Općoj skupštini priznanje Hrvatske. U ovom smislu treba istaknuti vrijednost Arrije, koji je bio militant Demokratske akcije (Acción Democrática, AD), iste stranke kojoj je pripadao i tadašnji predsjednik Venezuele Carlos Andrés Pérez, koji je bio zainteresiran za povećanje svoje moći u Pokretu nesvrstanih, zbog čega je podupirao Beograd i protivio se hrvatskoj neovisnosti. Unatoč tomu, Arria mu se suprotstavio i nagovorio je predsjednika da potpiše priznanje Hrvatske.

[11] Politički pokret osnovan 1929., koji je koristio nasilne metode kao temeljno oruđe za postizanje hrvatske neovisnosti.

Što se tiče doprinosa hrvatske zajednice u Venezueli tijekom Rata za neovisnost (1991. - 1995.), važno je istaknuti rad koji se ostvarivao kroz karitativne akcije koje su služile za prikupljanje novca, hrane, odjeće i lijekova, koji su se slali u Hrvatsku s ciljem da se pomogne žrtvama velikosrpske agresije. Za to je poslužila struktura udruge *Hrvatska žena*, koja je za provođenje mnogih od tih akcija iskoristila kontakte u venezuelanskom društvu.

Vezano s tim, jedan od značajnih članova ove zajednice dr. ing. Zdravko Sančević otišao je iz Caracasa za Hrvatsku da bi se prijavio kao dragovoljac u hrvatskoj vojsci, ali su ga zbog profila promaknuli u službi, povukao se iz vojske i zauzeo je mjesto ministra za iseljeništvo između 1991. i 1992. Na koncu je, kao vrhunac obnašanja funkcija u tom resoru, imenovan veleposlanikom i doajenom hrvatskog diplomatskog zbora u Sarajevu, Bosni i Hercegovini, gdje je živio u vrijeme opsade, ali je obavljao i humanitarni rad koji je omogućio mnogima da pobjegnu iz područja konflikta zbog čega je primio priznanje „humanista desetljeća".

ZAKLJUČCI

Hrvatsko doseljavanje u Venezuelu bio je projekt koji je odgovarao potrebama obiju strana jer je ljudima hrvatskog podrijetla trebalo mjesto na kojem će ponovno započeti život, a Venezuela je imala potrebu za demografskim rastom radi poticanja razvoja poljoprivredne proizvodnje i za to da izvuče dobit iz strukture i bogatstva koje je proizvodila naftna industrija.

Na početku su Hrvati stizali u Venezuelu lišeni državljanstva i bez znanja jezika, što je predstavljalo ozbiljan problem za njihovo uklapanje u venezuelansko društvo, ali su se s vremenom te nepovoljne okolnosti promijenile i na koncu su igrale u korist projekta hrvatske neovisnosti, kad je Odbor Hrvata u Venezueli počeo otvoreno obavljati svoje djelatnosti jer je venezuelanska vlada branila i štitila članove odbora od jugoslavenskih optužaba iz razloga što su oni bili državljani Venezuele i nijedne druge države.

Za razliku od drugih država, u kojima su hrvatski doseljenici izvršili veliki doprinos na području vojske i ekonomije, zajednica koja se naselila u Venezueli iskazala se u diplomatskoj, političkoj i humanitarnoj djelatnosti. U tom smislu se njihov rad orijentirao na pridobivanje potpore demokracija svijeta za hrvatsku neovisnost i za spašavanje života u vrijeme rata, što se sve ostvarilo priznanjem Republike Hrvatske u UN-u 1992., na čemu im se zahvaljivalo.

BIOGRAFIJE

Bušić, Bruno: hrvatski pisac i ekonomist, rođen u Imotskom 6. listopada 1939. Od mladosti je bio uključen u aktivnosti protiv Titove vlasti i bio je na čelu Hrvatskog narodnog vijeća; dok je njime predsjedao, ubila ga je tajna jugoslavenska policija u Parizu 16. listopada 1978.

Delgado Chalbaud, Carlos Román: Političar i vojnik, rođen u Caracasu 20. siječnja 1909. Postigao je čin generala i predvodio je državni udar 1948. protiv predsjednika Rómula Gallegosa. Predvodio je huntu koja se uspostavila nakon udara i sazvao je izbore 1950., na kojima se profilirao kao mogući pobjednik zbog narodne potpore, ali je 13. studenog 1950. otet i ubijen, što ga čini jedinom žrtvom političkog ubojstva u povijesti Venezuele.

Ivo Kisić: Ekonomist i intelektualac, član hrvatske zajednice u Venezueli, rodio se u Dubrovniku 5. svibnja 1927. Kao i mnogi drugi, stigao je u tu zemlju kao dio prve skupine hrvatskih doseljenika 1947. i odatle se posvetio promoviranju hrvatske neovisnosti preko brojnih akademskih članaka. Nakon Titove smrti otputovao je u Jugoslaviju, gdje se pokušao pridružiti hrvatskim krugovima koji su težili neovisnosti, ali se nije mogao uklopiti u njih zbog razmirica s njihovim vođama, te se vratio u Venezuelu vrlo razočaran, odselio se u SAD i umro je u Los Angelesu 21. svibnja 1995.

Malvić, Gaspar: Intelektualac iz hrvatske zajednice u Venezueli, rođen u Rijeci 11. prosinca 1909., došao je skupa s obitelji 1951. u jednom od zadnjih valova hrvatske emigracije. Knjižnica Generalnog konzulata Republike Hrvatske u Venezueli nosi njegovo ime. Umro je u Caracasu 21. svibnja 1983.

Medina Angarita, Isaías: političar i vojnik, rodio se u San Cristóbalu, savezna država Táchira, 6. srpnja 1897. Bio je odgovoran za modernizaciju venezuelanske države, proveo je mnoge reforme na području građanskih prava i u onome što se tiče dvaju velikih izvora venezuelanskih prihoda u to vrijeme, to jest poljoprivrede i naftne industrije. Svrgnut je državnim udarom 18. listopada 1945., koji je provela jedna radikalna struja u vojsci i politička stranka Demokratska akcija (Acción Democrática). Umro je u Caracasu 15. rujna 1953.

Musa, Mile: Član hrvatske zajednice u Venezueli, rođen u Mostaru 10. lipnja 1915. Bio je jedan od imigranata koji je stigao nakon Drugog svjetskog rata i uključio se u debate o budućnosti Hrvatske. Upravo on je posvetio pozornost tomu da Hrvatsko narodno vijeće mora imati takav karakter da se samo može izdržavati, zbog čega je predložio da svaki upisani član doprinese organizaciji dvjema dnevnim zaradama godišnje. Ženio se triput i pod kraj života se nastanio u Beču, gdje je umro 22. travnja 1984.

Pérez Jiménez, Marcos: Političar i vojnik, rodio se u Micheleni, savezna država Táchira, 25. travnja 1914. Postigao je čin generala i bio je dio vojne hunte nakon državnog udara 1948. Nakon ubojstva Delgada Chalbauda postao je predsjednik. Njegova vlada zapamćena je po izgradnji velikih urbanističkih i arhitektonskih djela, po jačanju nacionalne valute sve do razine kad je postala jača od dolara i po visokim razinama korupcije. Svrgnut je državnim udarom 28. siječnja 1958. Prognan je i vratio se u zemlju u sedamdesetima, gdje je izabran u senat. Zbog potpore naroda politička elita tog vremena, sastavljena od Demokratske akcije i COPEI, vidjela ga je kao prijetnju i vršili su na njega pritisak sve dok opet nije otišao u progonstvo prije nego što je uopće preuzeo položaj. Umro je u Alcobendasu, Španjolska, 20. rujna 2001.

Tejera París, Enrique: Odvjetnik, političar, diplomat i sveučilišni profesor, rodio se u Caracasu 29. travnja 1919., bio je dio prve skupine promoviranih venezuelanskih ekonomista, izašao je iz Središnjeg sveučilišta Venezuele (Universidad Central de Venezuela) i zatim je kao profesor osnovao različite katedre. Kao dio venezuelanske vlade obavljao je, nakon svrgavanja generala Péreza Jiméneza, dužnost ministra financija, predsjednika Industrijske banke (Banco Industrial), guvernera savezne države Sucre i na međunarodnoj razini bio je posebni konzul u Italiji za projekt venezuelanske vlade za odabir imigranata te veleposlanik Venezuele pri Organizaciji ujedinjenih naroda i Organizaciji američkih država. Umro je u Caracasu 11. studenog 2015.

Literatura

1. Feo, O. (1989). *Apuntes para un historial de inmigración en Venezuela y Carabobo.* Valencia: Coordinación del Estado Carabobo.
2. Krispin, K. (Compilador). (2006). *De Europa a Venezuela. La inmigración europea a Venezuela desde lo que es hoy la Unión Europea entre los años de 1936 y 2006.* Caracas: Unión Europea.
3. Rey, J. C. (2011). *Huellas de la inmigración en Venezuela.* Caracas: Fundación Polar.
4. S/A. (1962). Kongres Hrvatske Emigracije u New Yorku. Asociación Croata de Venezuela *Viestnik Druztva Hrvata u Venezueli*. Caracas, N° 16.
5. Sančević, M. (1982). *Od bosanskih šuma do Venezuele*. Barcelona: KHR.
6. Straka, T. (2016). *La nación petrolera: Venezuela, 1914 – 2014.* Caracas: Universidad Metropolitana.

CONTRIBUTIONS OF CROATIAN IMMIGRANTS IN VENEZUELA TO THE INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF CROATIA (1945–1991)

ABSTRACT

The general objective of this work is to study the contributions of Croatian immigrants in Venezuela to the independence of Croatia in 1991. For this reason, archival work and interviews were carried out with the protagonists of the events prior to independence, with those, who after the Second World War, took advantage of the Venezuelan immigration policy, which favoured the arrival of European peasants to try to strengthen the agriculture and the livestock industries after the fields were deserted due to the abandonment of agriculture in favour of the oil industry. Upon arrival, they met in the main cities of the country and organised themselves in folk, sports, charitable, educational and political associations, which promoted peaceful actions focused on the restoration and renewal of their state, Croatia. The Croats living in Venezuela were essential to the promotion of the Croatian National Council, and their most significant success was to have created a favourable climate for the Venezuelan Ambassador to the United Nations to propose the recognition of the Republic of Croatia to the UN.

Key words: *Venezuela, Croatia, Diaspora, Links, Important Characters*

APORTES DE LOS INMIGRANTES CROATAS EN VENEZUELA A LA INDEPENDENCIA DE LA REPÚBLICA DE CROACIA (1945–1991)

RESUMEN

El objetivo general de esta ponencia, es estudiar los aportes de los inmigrantes croatas en Venezuela para la independencia de Croacia en 1991. Para la misma, se realizó trabajo de archivo y entrevistas a los protagonistas de los hechos previos a la independencia, quienes después de la segunda guerra mundial, aprovecharon la política migratoria venezolana, la cual favorecía la llegada de campesinos europeos para intentar fortalecer la agricultura y la ganadería tras el abandono del campo con la bonanza petrolera. Al llegar, se agruparon en las principales ciudades del país, y se organizaron en asociaciones folclóricas, deportivas, caritativas, educativas y políticas, que fomentaron acciones pacíficas a favor del restablecimiento y reconocimiento de su Estado. Los croatas radicados en Venezuela fueron fundamentales para impulsar el Consejo Nacional Croata, y su éxito más importante fue haber generado un clima favorable para que el Embajador de Venezuela ante la Organización de Naciones Unidas, propusiese al organismo el reconocimiento de la República de Croacia.

Palabras claves: *Venezuela, Croacia, diáspora, nexos, personalidades*

Jelena Dinić
Mašinski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija
jelendzi@hotmail.com

Nina Pavlović
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija
nina.pavlovic@filfak.ni.ac.rs

ISTRAŽIVANJE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA MLADIH VISOKOOBRAZOVANIH EMIGRANATA IZ SRBIJE[1]

SAŽETAK

Selidba iz jedne zemlje u drugu je socijalni fenomen koji je široko rasprostranjen. Sve više migranata u modernom svetu vodi dvostruke ili trostruke živote, oni često govore dva ili više jezika i prilagođeni su životu u različitim kulturnim, političkim i društvenim sredinama. S obzirom na to da na formiranje vrednosti utiču i individualni i društveni činioci, postavlja se značajno pitanje kakav vrednosni sistem imaju ili izgrađuju emigranti u situaciji izuzetno složenog društvenog stanja, koje se ogleda u kompleksnoj ponudi društvenih vrednosti. Cilj ovog istraživanja je bio da se identifikuju vrednosni sistemi koji karakterišu mlade visokoobrazovane emigrante iz Srbije. U tu svrhu kreiran je upitnik koji se sastoji od standardizovanih skala – test vrednosnih orijentacija (Kuzmanović, 1995), skala postmaterijalističkih vrednosti (Inglehart i Baker, 2000) i skala socijalne distance (Bogardus, 1933). Uzorak su činila 224 visokoobrazovana emigranta iz Srbije, starosti od 21 do 35 godina. Rezultati pokazuju da su naši ispitanici osobe koje su otvorene ka svetu i imaju izražene sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije. Oni nisu konformisti niti su autoritarni. To su individue koje karakteriše nizak nivo socijalne distance i izrazito izražen pozitivan odnos prema rodnoj ravnopravnosti. Teorijska analiza je pokazala da se njihov vrednosni sistem razlikuje od dominantnih vrednosnih sistema kako zemlje porekla, tako i zemlje prijema. Ovi rezultati mogu biti pokazatelji da emigranti prihvataju migrantski životni stil te da se formiraju transnacionalni migrantski identiteti, što je u skladu sa novim pristupom u proučavanju migracija – transnacionalizmom.

Ključne reči: *migracija, mladi, visokoobrazovani, vrednosne orijentacije, Srbija*

MIGRACIJE VISOKOOBRAZOVANIH IZ SRBIJE

Migracioni procesi predstavljaju gorući problem u savremenom društvu, te u sve većoj meri postaju predmet naučnih ispitivanja. Iako fenomen migracija nije novijeg datuma, ovi procesi se intenziviraju u kontekstu globalizacije, ubrzane naučno-tehnološke revolucije i informatizacije.Broj migranata na globalnom nivou prema procenama iznosi 190 miliona u 2005. godini a 200 miliona u 2010. godini (Mesić, 2014, str. 157.). Savremeni migracijski tokovi kreću se iz nerazvijenih zemalja ka razvijenim, pri čemu poseban značaj dobijaju

[1] Rad je urađen u okviru projekta Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija (179074), koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

procesi migracije visokoobrazovanog stanovništva, označeni sintagmom „odliv mozgova". Kao izraz potrebe za poboljšanjem životnih uslova, proces migracija se može shvatiti kao „mogućnost koja čini prirodne resurse dostupnim, kao i zadovoljenje potrebe da se upoznaju nepoznati predeli" (Lukić, 2018, str. 37.). Nije iznenađujuće što se ovoj potrebi u znatnoj meri odazivaju visokoobrazovani slojevi stanovništva – međutim, problem prilagođavanja migranata na nove životne uslove, kulturnu sredinu i sistem vrednosti, ostaje kompleksan proces koji zahteva detaljnu analizu.

Srbija, prema odnosu pripadnika dijaspore i stanovnika u matici, spada u red zemalja sa veoma brojnom dijasporom i za nju se često kaže da je tipično emigraciono područje. Prema Migracionom profilu iz 2010. godine, skoro 3 miliona ljudi poreklom iz Srbije živi u inostranstvu (Bobić, Vesković Anđelković i Kokotović Kanazir, 2015). Međutim, prema nezvaničnim podacimadiplomatsko – konzularnih predstavništava Republike Srbije u inostranstvu, srpska dijaspora broji oko 4-6 miliona.

Dešavanja koja su obeležila Srbiju devedesetih godina XX veka, izazvala su jedan od najvećih odliva ljudi iz zemlje, pre svega mladog i školovanog stanovništva u inostranstvo, uglavnom u prekookeanske zemlje (Bobić, 2007). Kada su u pitanju visokoobrazovani, najveći odliv mozgova zahvatio je Srbiju sa početkom tranzicije. U periodu od 1990-2000. samo u prekookeanske zemlje emigriralo 17 000 sa univerzitetskom diplomom. Ako se uzme u obzir i Evropa zajedno sa ostalim delovima sveta, egzodus visokoobrazovanih obuhvatio je verovatno oko 30 000 ljudi (Grečić, 2002). Uperiodu od 1999-2000. godine od ukupnog broja odobrenih viza, čak 45,7 % bilo je odobreno stručnjacima, a priliv stručnjaka iz SRJ u Australiju se značajno povećao od 1990. godine (Jarić, 2001).

U 2005. tadašnja država Srbija i Crna Gora je imala oko 150 hiljada iseljenih stručnjaka čime je zauzela 24. mesto na listi zemalja sa najvećim brojem iseljenih visokoobrazovanih kadrova (Docquier i Rapoport 2005, prema: Pavlov, 2009). U 2009. prema kriterijumu neiskorišćenih talenata Srbija se od 133 zemlje, nalazi na 86. mestu, dok se po procentu odliva mozgova na godišnjem nivou nalazi na samom vrhu. Iznad Srbije se nalazi jedino Gvajana (Schwab, 2009). Ovaj trend se nastavlja i danas. Čini se da je procenat visokoobrazovanih koji su otišli zanemarljiv. Međutim, procenat ljudi sa visokim obrazovanjem u čitavoj Srbiji je takođe relativno mali. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Srbiji samo oko 4-5 % ukupne populacije ima visoko obrazovanje. Takođe, odliv stručnjaka je izuzetno značajan iz zbog činjenice da je količina obrazovanja najobimnija, te i njihova vrednost za razvoj društva, može se slobodno reći, najveća (Dinić, 2014).

Postoji veoma mali broj sociološkihistraživanja koja su se bavila ovim složenim i aktuelnim problemom. Takva istraživanja se uglavnom baziraju na ispitivanju ekonomskih i političkih razloga migriranja, ili pak stavova i percepcije mladih u Srbiji, dok istraživanja koja bi obuhvatila stavove onih koji su otišli iz matične zemlje gotovo i da nema. Kako je fokus postojećih istraživanja pretežno na migratornom potencijalu, pitanja integracije migranata u novu sredinu ostaju nedovoljno istražena, kao i načini održavanja i menjanja kulturnih obrazaca u novoj sredini. Pored naučnog, ovaj aspekt studija migracija ima i važan društveni značaj, jer se ispitivanjem migranata dobija uvid u faktore koji utiču na odluku o povratku u zemlju maticu, te je neophodan za konstruisanje efektivnih migracionih strategija i politika.

VREDNOSNE ORIJENTACIJE I ŽIVOT U DRUGOJ KULTURI

Vrednosti predstavljaju jedan od osnovnih činioca strukture ličnosti i jednu od specifičnih ljudskih karakteristika. Vrednosti i vrednosne orijentacije su jezgro same kulture, ili kako to Hofstede (1991) kaže „softwere of the mind". Njihovo razumevanje omogućava razumevanje sveta. Naime, teoretičari smatraju da su vrednosti u osnovi „dispozicije" (Bešić, 2014), a kao relativno stabilna dispozicija, vrednosti zauzimaju centralno mesto u strukturi ličnosti, te je snažno i trajno pokreću na određene aktivnosti (Rot, 2003). One predstavljaju orijentire, na osnovu kojih ljudi znaju šta treba, a šta ne treba da čine, te kako da se prilagode životu

u određenoj sredini. Izražavajući ono što je poželjno u jednoj kulturi i društvu, vrednosti usmeravaju ponašanje pojedinaca, te na taj način povezuju mikro i makro nivo. Međutim, vrednosti se ne smeju svesti na element poželjnosti jer je reč o kompleksnom fenomenu, te je pri njihovom definisanju bitno izbeći dve karakteristične pogreške: a) logičku grešku kružnog dokazivanja, pri čemu se vrednosti određuju onim što je poželjno, a ono što je poželjno se određuje vrednostima; b) manje očiglednu, ali podjednako opasnu grešku redukcije vrednosti samo na element poželjnosti – bilo da je on shvaćen kao objektivno postojeći društveni ideal ili subjektivna preferencija (Pavlović, 2018, str. 482.).

Pokazalo se da su vrednosti pouzdaniji prediktori ponašanja u odnosu na druge dispozicije ličnosti, upravo zbog relativne stabilnosti koja ih karakteriše (Pantić, 2003). Međutim, to nisu potpuno stabilne karakteristike, one se ne nasleđuju, već se usvajaju kroz proces socijalizacije u kom najvažniju ulogu ima porodica, potom vršnjaci i škola, kao i društveno-istorijske okolnosti u kojima pojedinac živi (Ferić, 2010). U tom smislu, vrednosti su pod određenim uslovima podložne promenama. Vrednosti se prema stepenu opštosti mogu posmatrati u okviru širih hijerarhijskih struktura, odnosno konstrukata; vrednosnih orijentacija, dimenzija i vrednosnih sistema. Pantić (1990) zaključuje da se na vrhu hijerarhijskog modela vrednosti nalazi životna filozofija, koja objedinjuje vrednosne orijentacije, dok vrednosne orijentacije obuhvataju stavove; sa druge strane, vrednosni sistemi kao element društvene svesti nastaju kroz dijalektičku interakciju vrednosti pojedinaca (Pantić, 1990, str. 14.). Šram (2003, str. 93.) određuje vrednosne orijentacije kao latentni konstrukt pojedinačnih vrednosti, dok vrednosni sistem modeluju vrednosne orijentacije i osobine ličnosti. Na tragu određenja koje daju Kuzmanović (1995) i Radin (1988), autorke Petrović i Zotović (2012, str. 49.) određuju vrednosti kao izraz poželjnih ideja o društvenim odnosima, a vrednosne orijentacije kao „kristalizovane vrednosne dimenzije u nečijem sistemu vrednosti", koje obuhvataju opšte principe delovanja. Švarc (Schwartz) posmatra vrednosti kao centralnu karakteristiku kulture, koja predstavlja sistem značenja, verovanja, praksi, simbola, vrednosti i normi koji preovladava u društvu. Kulturno-vrednosne orijentacije nastaju kroz odgovor društva na specifične probleme: određenje granica između pojedinaca i grupa, regulacija ponašanja pojedinaca i odnos društva prema prirodi (Schwartz, 2007, str. 36-38.). Povezane vrednosti formiraju latentne konstrukte – vrednosne orijentacije ili dimenzije, koje dalje, uz uticaj ličnih faktora, formiraju sisteme vrednosti (Pantić, 1990, str. 14.; Šram, 2003, str. 93.). Vrednosti i vrednosne orijentacije se formiraju kao proizvodi interakcije čoveka i društva u kome pojedinac živi. Mogu se menjati tokom dužeg perioda života pojedinca, te zavise od promena u sociokulturnoj sredini. Istraživanja pokazuju da do promena u vrednosnim sistemima i orijentacijama dolazi i pod uticajem značajnih životnih događaja – u tom smislu, migracija se može posmatrati kao iskustvo koja može drastično promeniti lične vrednosti i vrednosne orijentacije migranata (Rudnev, 2014).

Raniji koncepti o migracijama impliciraju jednostranu putanju u okviru koje migranti usvajaju kulturne, ekonomske i političke obrasce zemlje domaćina, istovremeno gubeći obrasce karakteristične za kulturu iz koje potiču. Ovo ima smisla ako polazimo od pretpostavke da migranti nameravaju da se trajno nasele u zemlju koju odlaze i da će imati vrlo malo kontakata sa svojom zemljom porekla. Međutim, ovakve pretpostavke danas postaju irelevantne. U savremenom svetu stara podela na zemlje porekla i zemlje prijema više nije isključiva. Sa globalizacijom, brzim promenama u tehnologiji, saobraćaju i načinima komunikacije, sve veći broj migranata vode dvostruke ili trostruke živote. Oni veoma često govore dva ili više jezika i prilagođeni su životu u različitim kulturnim, političkim i socijalnim sredinama (Dinić, 2016; Predojević-Despić, 2009; Williams, Thornton i Young-DeMarco, 2013). Zato se danas veliki broj naučnika i istraživača okreće ka novom pristupu u proučavanju migracija – *transnacionalizmu* u okviru koga se ističe da se migranti ne moraju prilagoditi određenoj kulturi, već se mogu prihvatiti migrantski životni stil, što takođe utiče na vrednosne orijentacije.

Transnacionalizam predstavlja proces kojim migranti svojim aktivnostima i delovanjem stvaraju, povezuju i održavaju različite odnose sa društvom porekla i društvom prijema, stvarajući na taj način veliko transnacionalno društveno polje koje prelazi nacionalne granice (Predojević-Despić, 2009). U okviru transnacionalnih socijalnih polja se grade, razvijaju i deluju jake migrantske mreže koje nisu pod dominantnim uticajem ni zemlje porekla, niti zemlje prijema. Izgradnjom ovih mreža migranti povezuju svoje zemlje porekla i prijema kroz svoje svakodnevne životne aktivnosti (Waldinger, 2013). Društveni odnosi transmigranata prekoračuju granice država i kreiraju novedruštvene prostore (Faist, 2010; Marinović Golubić, 2015). Koncept transnacionalizma javlja se početkom devedesetih godina XX veka i odnosi se na rastuću populaciju migranata čijise svakodnevni život i identitet temelje na relacijama i obrascima iz nekoliko različitih zemalja. Ovaj pristup ističe položaj migranata kao značajnih aktera u globalnoj preraspodeli aktivnosti (Faist, 2010; Pavlov, Predojević Despić i Milutinović, 2013; Raghuram, 2009). Sve većoj dinamici razvoja transnacionalnih mreža osim globalizacije posebno doprinose novi, trenutni oblici komunikacije i brz transport, koji čine da odnos sa zemljom porekla ne bude samo nostalgično sećanje, već svakodnevna veza koja postoji bilo u virtuelnom ili realnom prostoru. Ovakvi uslovi čine da se razvijaju izrazito elastični i fluidni transmigrantski identiteti, neprekidno oblikovani i preoblikovani mnoštvom uticaja različitih društava. A upravo novim pojmom „transmigrant" nastoji se ukazati na promenjeno shvatanje pojma „migrant", migrantske kulture i identiteta; i odnosi se upravo na osobe koje karakteriše „dvostruka" ili višestruka ukorenjenost (Dinić, 2017; Kovačević i Krstić 2011; Krstić, 2011). Kroz transnacionalne mreže i veze se formira, razvija i prenosi kolektivni identitet (Bobić, 2007).

METODOLOŠKI OKVIR

Polazeći od ovog teorijskog okvira, učinjen je pokušaj da se upotpune saznanja o visokoobrazovanim članovima srpske dijaspore. Proučavanje njihovih stavova, mišljenja, a u našem konkretnom slučaju – vrednosnih orijentacija doprinosi rasvetljavanju njihovih načina života, potreba, te promena koje su usledile sa promenom mesta boravka. Naime, promena mesta boravka/života može da utiče na različite aspekte života i odnos pojedinaca prema njima, što implicira da i vrednosne orijentacije takođe mogu biti podložne promenama. S obzirom na nedostatak prethodnih istraživanja, sprovedeno istraživanje je eksplorativnog i deskriptivnog karkatera, a glavni cilj bio je utvrditi koje su vrednosne orijentacije izražene kod mladih visokoobrazovanih emigranata iz Srbije?

Cilj istraživanja je merenje vrednosnih orijentacija karakterišu mlade visokoobrazovane emigrante iz Srbije i ispitivanje uticaja sociodemografskih faktora na izraženost različitih vrednosnih orijentacija. Uzorak čine mladi visokoobrazovani emigranti iz Srbije, njih 224, starosti od 21 do 35 godina. Kao što je obrazloženo u teorijskom okviru, visokoobrazovani mladi migranti su ona grupacija kod koje se najverovatnije mogu javiti transnacionalistički vrednosni obrasci, kako zbog uticaja starosne dobi koji ih čini otvorenijim za promenu i usvajanje novih vrednosti, tako i zbog nivoa obrazovanja koji podrazumeva veći socijalni i kulturni kapital, kao i tendenciju ka razvijanju i stupanju u različite profesionalne i akademske mreže.

Vrednosne orijentacije su operacionalizovane standardizovanim instrumentima:

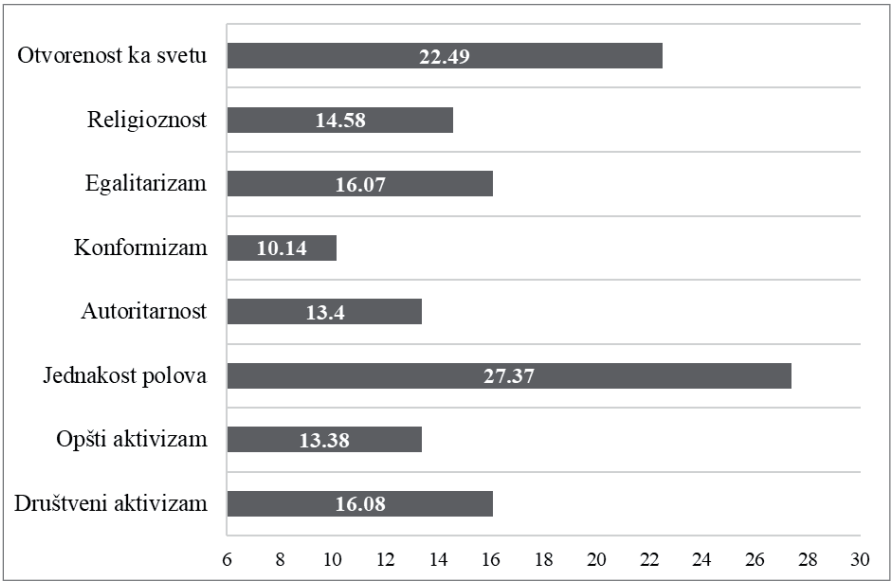
– Kuzmanovićev test vrednosnih orijentacija (1995) koji meri 8 vrednosnih orijentacija (otvorenost ka svetu, religioznost, egalitarizam, konformizam, autoritarnost, ravnopravnost polova, opšti i društveni aktivizam);
– Inglhartova skala vrednosti (2000) koja meri tradicionalne odnosno sekularno-racionalne vrednosti (značaj Boga u životu ispitanika, mišljenje o opravdanosti abortusa, osećaj ponosa ispitanika zbog položaja državljanina Srbije, stav prema povećanju poštovanja autoriteta, indeks autonomije) i vrednosti

preživljavanja odnosno samoaktuelizacije (samoprocena sreće. potpisivanje peticija, mišljenje o opravdanosti homoseksualnosti, poverenje u ljude i indeks postmaterijalizma) (Inglehart i Baker, 2000);
– Bogardusova skala socijalne distance (1933) modifikovana u formi koja je korišćena u Evropskom upitniku o vrednostima (2008).

Istraživanje je sprovedeno u periodu od oktobra 2016. do avgusta 2017. godine, putem onlajn upitnika. Regrutacija ispitanika za učešće u istraživanju vršila se putem brojnih organizacija srpske dijaspore, ambasada, crkvenih organizacija koje su prosleđivale link za popunjavanje upitnika migrantima iz svojih baza, kao i putem oglasa na društvenim mrežama. Primenjeno je i uzorkovanje „snežne grudve", daljim prosleđivanjem linka od strane korisnika koji su popunili upitnik. Bitno je napomenuti da istraživanje nije bazirano na reprezentativnom, već prigodnom uzorku. Odluka za izbor date strategije uzorkovanja doneta je jer je reč o populaciji do koje je teško doći i zbog nepostojanja uzoračkog okvira. Uzorak je obuhvatio 224 ispitanika.

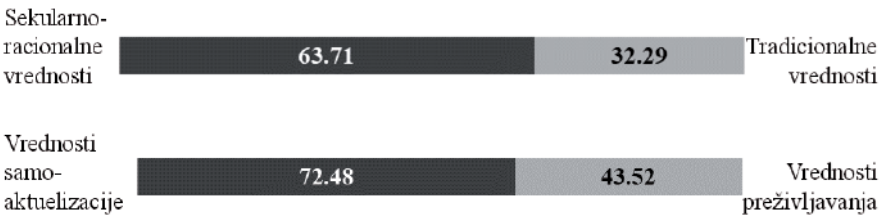
REZULTATI

Uzorak čini 65 % devojaka i 35 % mladića. Veći deo uzorka čine ispitanici sa završenim osnovnim studijama, njih 45 %, dok je 40 % ispitanika završilo i poslediplomske studije, a 16 % još uvek studira. Najmlađi ispitanik u uzorku ima 21 godinu a najstariji 35; prosečna starost u uzorku je 29,85 godina. Kada je reč o bračnom statusu, skoro je jednak udeo samih ispitanika (49 %) i onih sa partnerom (40 % u braku i 8 % u vanbračnoj zajednici), a 3 % čine razvedeni ispitanici. Većina ispitanika nema dece (77 %). Iz Beogradskog regiona dolazi 38 % ispitanika, a ostatak uzorka je ravnomerno raspoređen na Zapadnu Srbiju (21 %), Vojvodinu (20 %) i Južni i Istočnu Srbiju (18 %) dok je samo 3 % ispitanika sa Kosova i Metohije. Kada je reč o delu sveta u koju su ispitanici migrirali, najveći broj ispitanika živi u Zapadnoj Evropi (31 %), zatim u Južnoj Evropi (17 %), po 14 % živi u Severnoj i Istočnoj Evropi, 11 % u SAD-u i Kanadi i preostalih 13 % je u ostalim delovima sveta. Vreme koje su ispitanici proveli u inostranstvu varira od jedne do 35 godina i u proseku iznosi 5,59 godina. Što se tiče radnog statusa, oko 75 % ispitanika je zaposleno, a u sličnom procentu i zadovoljno svojom materijalnom situacijom (74 %). Zbog toga nije ni iznenađujuće da samo 3 % ispitanika procenjuje svoje finansijsko stanje kao loše – 50 % procenjuje finansijsku situaciju dobrom a 47 % srednje dobrom. Kada je reč o posećivanju matice, najveći broj ispitanika posećuje Srbiju barem jednom godišnje (27 %) ili barem jednom u pola godine (36 %); oko 26 % ispitanika posećuje maticu barem jednom u 2 do 4 meseca, a 8 % barem jednom

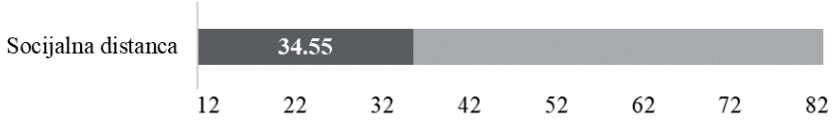
Grafikon 1. Vrednosne orijentacije merene Kuzmenovićevim testom vrednosnih orijentacija

u nekoliko godina. Samo 1 % ispitanika nije posetilo Srbiju više od 10 godina. Kada je u pitanju namera o povratku u Srbiju, više od polovine ispitanika je istaklo da se definitivno ne planira vratiti (53 %), trećina je neodlučna i još uvek razmišlja o tome (32 %), a samo 15 % izjavljuje da će se definitivno vratiti.
Na grafikonu 1. prikazane su aritmetičke sredine skorova ispitanika na Kuzmenovićevom testu vrednosnih orijentacija. U okviru uzorka samo su dve vrednosne orijentacije izražene iznad teorijskog proseka skala koje ih mere (grafički prikazan linijom koja deli skalu na dva pola). To su: otvorenost ka svetu i ravnopravnost polova. S druge strane, najmanje izražena vrednosna orijentacija je konformizam. Niži skorovi su takođe izraženi kada su u pitanju religioznost i autoritarnost. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima ostvarenim na Inglhartovim skalama vrednosti (grafikon 2).

Grafikon 2. Skorovi na Inglhartovim skalama vrednosnih orijentacija modelu

Viši skorovi na skalama koje mere tradicionalne nasuprot sekularno-racionalnim vrednostima, i vrednosti preživljavanja nasuprot vrednostima samoaktuelizacije ukazuju na izražene sekularno-racionalne vrednosti i vrednosti samoaktuelizacije. Vrednosti samoaktuelizacije daju visoki prioritet porastu tolerancije uopšte, kao i ravnopravnosti polova. Vrednosti preživljavanja stavljaju naglasak na ekonomsku i fizičku sigurnost, što je u skladu sa podatkom da je blizu 80 % ispitanika istaklo da je zadovoljno svojom materijalnom situacijom. Kao što je napomenuto, ovi rezultati su u skladu sa rezultatima na Kuzmenovićevom testu vrednosnih orijentacija, jer ljudi koje karakterišu izražene sekularno racionalne vrednosti pridaju manji značaj religiji i autoritetu. Skor ispitanika na Bogarusovoj skali u skladu je sa navedenim rezultatima (grafikon 3.). Viši skor upućuje na viši stepen socijalne distance, te se može zaključiti da ispitivani uzorak karakteriše nizak nivo socijalne distance. Svi nalazi su u skladu sa Inglhartovom teorijom i postmaterijalističkim pristupom koji ističe da izražene sekularno-racionalne, a posebno vrednosti samoaktuelizacije odražavaju antidiskriminatorne i humanističke tendencije, te da su odraz kulture u kojoj je preživljavanje sigurno, zbog čega i marginalne grupe ne deluju preteće (Abramson i Inglehart, 1992; Inglehart, 1971; Inglehart i Abramson, 1999; Inglehart i Baker, 2000; Inglehart i Flanagan, 1987).

Grafikon 3. Skor na Bogardusovoj skali socijalne distance

Ono što smo mogli uočiti na osnovu predstavljenih rezultata je da su visokoobrazovani emigranti iz Srbije, koji su učestvovali u našem istraživanju, osobe koje su otvorene ka svetu. Oni nisu konformisti, niti su autoritarni. To su osobe koje karakteriše veoma niska socijalna distanca i izražen pozitivan odnos prema ravnopravnosti polova, izražene sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije. Pretpostavka je da rezultati istraživanja, kao što je izražena otvorenost ka svetu, ravnopravnost polova, izražene sekularno-racionalne vrednosti i vrednosti samoaktuelizacije, i niski stepen socijalne distance prema marginalizovanim društvenim grupama mogu biti posledica migrantskog životnog stila. Rezultati autorki Vilijams i saradnica (Williams i sur.,

2013), takođe pokazuju da migranti postaju generalno otvoreniji ka svetu, te takođe pripisuju ove promene iskustvu migranata koje se razvija u kontaktu sa kulturom u koju odlaze i transnacionalnom životnom stilu koji izlaže migrante najrazličitijim ljudima i životnim stilovima. U tom smislu, naši nalazi su u skladu su sa novim pristupom u proučavanju migracija – transnacionalizmom.

Tabela 1. Korelacije vrednosnih orijentacija

	Religioznost	Egalitarizam	Konformizam	Autoritarnost	Jednakost polova	Opšti aktivizam	Društveni aktivizam	Tradicionalne/ sekularno-racionalne	Preživljavanja/ samoaktuelizacije	Socijalna distanca
Otvorenost ka svetu	-0,416**	0,180**	-0,354**	-0,448**	0,409**	-0,163**	-0,198**	-0,458**	-0,423**	-0,352**
Religioznost		-,018	,238**	,401**	-,294**	,040	,105	,760**	,443**	,252**
Egalitarizam			-,023	-,244**	,013	,134*	-,216**	-,140*	-,104*	-,186**
Konformizam				,460**	-,421**	,383**	,328**	335**	,404**	,305**
Autoritarnost					-,426**	,075	,304**	,499**	,576**	,485**
Jednakost polova						-,201**	-,155**	-,374**	-,504**	-,318**
Opšti aktivizam							,346**	,101	,222**	,104
Društveni aktivizam								,258**	,368**	,330**
Tradicionalne/ sekularno-racionalne									,628**	,328**
Preživljavanja/ samoaktuelizacije										,494**

*statistički značajni koeficijenti na nivou sigurnosti 95 %
**statistički značajni koeficijenti na nivou sigurnosti 99 %

Rezultati korelacione analize pokazuju da postoji značajna povezanost između većine vrednosnih orijentacija (tabela 1.). Postoji jaka pozitivna korelacija između religioznosti i autoritarnosti sa tradicionalnim vrednostima, što nije iznenađujuće s obzirom na to da tradicionalne vrednosti naglašavaju značaj religije i autoriteta. Jaka pozitivna korelacija je uočena i između autoritarnosti i vrednosti preživljavanja, zatim vrednosti preživljavanja i tradicionalnih vrednosti ili obrnuto – između sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije. Otvorenost ka svetu značajno korelira sa svim ostalim vrednosnim orijentacijama – pozitivno sa egalitarizmom i ravnopravnošću polova i negativno sa ostalim vrednosnim orijentacijama. Ovi rezultati ukazuju da što su ljudi tradicionalniji, to su više religiozniji i veći konformisti, manje otvoreni ka svetu, manje egalitarni i imaju negativniji odnos prema jednakosti polova. Takođe, visoke nivoe religioznosti, autoritarnosti, društvenog aktvizma, te tradicionalnih i vrednosti preživljavanja prate i visoki nivoi socijalne distance, odnosno veću izraženost sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije prate niski nivoi socijalne distance prema ispitivanim društvenim grupama.

Kako bi se ispitale razlike u vrednosnim orijentacijama u odnosu na pol sproveden je t-test. Postoji statistički značajna razlika u skorovima za dve vrednosne orijentacije: žene imaju pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova u odnosu na muškarce (t=-5,36, p=0,000), dok je kod muškaraca izraženija autoritarnost

(t=2,148 p=0,042). Naša pretpostavka je da su ove razlike u vrednostima rezultat kulturne sredine i kulturnog uticaja, jer rodne uloge nisu sadržajno „neutralne" i imaju snažan uticaj na stvarne životne uslove pripadnika različitih polova.

Tabela 2. Koeficijenti korelacije između starosti i vrednosnih orijentacija

Starosno doba	r
Religioznost	-0,202**
Autoritarnost	-0,160*
Ravnopravnost polova	0,186**
Tradicionalne vrednosti	-0,169*
Vrednosti preživljavanja	-0,169*

*statistički značajni koeficijenti na nivou sigurnosti 95 %
** statistički značajni koeficijenti na nivou sigurnosti 99 %

Korelaciona analiza sprovedena da ispita povezanost vrednosnih orijentacija i starosnog doba pokazala je da postoji značajna negativna korelacija između godina starosti i sledećih vrednosnih orijentacija: religioznosti i autoritarnosti, tradicionalnih vrednosti i vrednosti preživljavanja: pozitivna korelacija postoji između godina starosti i ravnopravnosti polova (tabela 2). Dakle, rezultati istraživanja na našem uzorku govore da se sa godinama religioznost, autoritarnost, tradicionalne i vrednosti preživljavanja smanjuju, a raste pozitivniji odnost prema ravnopravnosti polova. Do sličnih rezultata u svojim istraživanjima su došli i drugi autori, pa tako Pešić (2017) u objašnjenju ovih rezultata polazi od pretpostavke da starije generacije karakteriše tradicionalniji društveni okvir socijalizacije koji vodi formiranju pogleda na svet u kome je rodna nejednakost normalizovana, a izraženije tradicionalne vrednosti.

Tabela 3. Analiza varijanse vrednosnih orijentacija prema nivou obrazovanja

	F (2,224)	p
Otvorenost ka svetu	7,841	0,001
Religioznost	6,164	0,002
Konformizam	9,422	0,000
Autoritarnost	7,606	0,000
Ravnopravnost polova	9,884	0,000
Opšti aktivizam	4,711	0,010
Društveni aktivizam	4,506	0,012
Tradicionalne vrednosti	12,136	0,000
Vrednosti preživljavanja	13,656	0,001
Socijalna distanca	15,751	0,000

Analizom varijanse izračunata je značajna razlika u skorovima za 10 vrednosnih orijentacija prikazanih u tabeli 3, u odnosu na nivo obrazovanja ispitanika. Ispitanici sa relativno nižim stepenom obrazovanja pokazuju više nivoe autoritarnosti, tradicionalnih vrednosti i vrednosti preživljavanja. S druge strane, ispitanici sa višim nivoom obrazovanja imaju pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova, izražene sekularno-racionalne i vrednosti samoizražavanja. Takođe je primetno da što je viši nivo obrazovanja, to je niži stepen socijalne distance.

Naši nalazi su u skladu sa Inglhartovom tezom o modernizujućem efektu obrazovanja na percepciju rodnih odnosa u društvu. Međutim, kada su u pitanju postmaterijalističke vrednosti, Inglhart je nivo obrazovanja posmatrao kao jedan od indikatora nivoa ekonomske sigurnosti u formativnom periodu, ali mu nije pripdavao značaj kada je u pitanju formiranje sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije. Međutim, mnogi istraživači, a ujedno i kritičari Inglhartovog pristupa, na osnovu podataka dobijenih u svojim istraživanjima su ukazali da na promene vrednosnih orijentacija jednu od ključnih uloga ima rastući nivo obrazovanja (Duch i Taylor, 1994). Naime, rezultati njihovog istraživanja su pokazali da sa rastom obrazovanja opada i pripisivanje materijalističkih vrednosti sopstvenoj ličnosti i poklapaju se sa rezultatima dobijenim u našem istraživanju, zbog čega se i slažemo sa njihovim implikacijama da su vrednosne orijentacije pod snažnim uticajem obrazovanja.

U cilju analize razlika u nivou izraženosti različitih vrednosnih orijentacija u odnosu na odluku o povratku u maticu, upoređeni su skorovi na skalama vrednosnih orijentacija ispitanika koji su odlučni u tome da se vrate u Srbiju i onih koji definitivno ne planiraju povratak. Rezultati analize pokazuju da one ispitanike koji se ne planiraju vratiti u maticu karakteriše značajno izraženija otvorenost ka svetu ($t=2,327$, $p=0,021$), egalitarizam ($t=-2,224$, $p=0,027$), niski nivoi konformizma ($t=3,761$, $p=0,000$), neautoritarnost, pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova ($t=-2,505$, $p=0,012$), manji nivo opšteg aktivizma ($t=2,541$, $p=0,012$), te izraženije sekularno-racionalne ($t=1,972$, $p=0,05$) i vrednosti samoaktuelizacije ($t=2,825$, $p=0,005$). Ova grupa ispitanika se u najvećoj meri razlikuje u odnosu na one koji razmišljaju o povratku i one koji će se defninitivno vratiti u maticu. U tom smislu, najmanje su otvoreni ka svetu oni ispitanici koji su saopštili da imaju čvrstu nameru da se vrate u Srbiju. Njih karakterišu izraženije tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja. Naša pretpostavka je da su ovi rezultati posledica migrantskog životnog stila i življenja u različitim kulturama, različitim političkim i socijalnim sredinama, te razvoja transnacionalnog životnog stila. Ovaj model vrednosnih orijentacija koji predstavlja izrazitu otvorenost ka različitostima i visoko vrednovanje tolerancije i ravnopravnosti, pre svega se, s obzirom na uočene razlike, odnosi na one migrante iz našeg uzorka koji na godišnjem nivou posećuju Srbiju, a posebno na one koji se ne planiraju vratiti. To ima smisla ako se prisetimo da transnacionalizam naglašava, kako je pomenuto u teorijskom delu ovog rada, da migranti razvijaju različite oblike povezivanja kako sa zemljom prijema, tako i sa maticom, te ostaju povezani i aktivno učestvuju u političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu različitih zemalja.

ZAKLJUČAK

Vrednosne orijentacije pripadnika srpske intelektualne dijaspore iz našeg uzoraka karakteriše izražena otvorenost ka svetu, pozitivan odnos prema jednakosti polova, izražene sekularno racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, nizak nivo socijalne distance. Naša pretpostavka je da ovi rezultati mogu biti posledica migrantskog životnog stila, jer promene i iskustva koje prate migrantski život, a koja se razvijaju u kontaktu sa kulturom u koju odlaze i u transnacionalnom životnom stilu koji izlaže migrante najrazličitijim ljudima i životnim stilovima, te oni postaju generalno otvoreniji ka svetu, novim iskustvima i novim stavovima. U tom smislu, naši nalazi su u skladu su sa novim pristupom u proučavanju migracija – transnacionalizmom.

Ono što je primetno, dakle, je da su u našem uzorku uočene razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na socio-demografske karakteristike ispitanika, što i nije iznenađujuće, jer su mnoga prethodna istraživanja i brojni teorijski pristupi već ukazali na to. Ono što je zanimljivo je da u našem uzorku te razlike karakteriše veoma mala jačina uticaja u većini slučajeva, a da se kao najznačajniji faktor različitosti javlja odluka o povratku. Oni koji se ne planiraju vratiti su otvoreniji ka svetu i imaju izraženije postmaterijalističke vrednosti. Tako se otvara pitanje za buduća istraživanja – da li su mladi visokoobrazovani članovi dijaspore,

koji se ne planiraju vratiti, najreprezentativniji predstavnici tvz. „transmigranata" čije bi proučavanje dovelo do dubljeg rasvetljavanja ovog fenomena?

Glavna ideja iza ovog eksplorativnog istraživanja jeste da se ustanove osnovne tendencije, kako bi se one u eventualnim budućim istraživanjima mogle preciznije i dublje meriti. Zato su preporuke za buduća istraživanja: obuhvatiti veći, reprezentativniji uzorak i ispitati uticaj obrazovnog profila na izraženost različitih vrednosnih orijentacija. Pri tom je bitno primeniti multidisciplinarni pristup i kombinovanje kvalitativnih i kvantitativnih metoda, da bi se mogli ispitati svi relevantni aspekti ovog složenog problema.

Literatura

1. Abramson, P. R. i Inglehart, R. (1992). Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies. *British Journal of Political Science, 22*(2), 183-228. DOI: 10.1017/S0007123400006335
2. Alargić, D. Đ. (2012). *Karakteristike pojedinca kao činioci sistema vrednosti pripadnika vojske Srbije*. (Neobjavljena doktorska desertacija). Filozofski Fakultet, Beograd.
3. Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup, Komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije*. *Projekat: Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
4. Biggs, D. A. i Barnett, R. (1981). Moral judgement development of college students. *Research in Higher Education, 14*, 91-102. DOI: 10.1007/BF00976287
5. Bobić, M. (2007). *Demografija i sociologija-veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
6. Bobić, M., Vesković Anđelković, M. i Kokotović Kanazir, V. (2015). *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade.* Beograd: Međunarodna organizacija za migracije (IOM).
7. Bogardus, E.S. (1933). A Social Distance Scale. *Sociology and Social Research, 17*, 265-271. Dostupno na: https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1933.html 151
8. Bolčić, S. (1994). *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
9. Dinić, J. (2014). Fenomen „odliv mozgova" – istraživanje stavova studenata Univerziteta u Nišu. U I. Živančević Sekeruš et al. (Ur.), *Konteksti 1, zbornik radova s Međunarodnog interdisciplinarnog skupa mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka* (str. 1171-1184.). Novi Sad: Filozofski fakultet.
10. Dinić, J. (2016). Neki pokušaji sistematizacije teorijskih socio-ekonomskih uzroka migracija u savremenom društvu. U Lj. Mitrović (Ur.), *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Odliv mozgova – uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet* (str. 27-41). Niš: Centar za naučna istraživanja; SANU; Univerzitet u Nišu.
11. Dinić, J. (2017). *Vrednosne orijentacije srpske intelektualne dijaspore*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Niš.
12. Duch, R. M. i Taylor, M. A. (1994). A Reply to Abramson and Inglehart's 'Education, Security and Postmaterialism. *American Journal of Political Science, 38*(3), 815-824. DOI: 10.2307/2111608
13. Faist, T. (2010). Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? U R. Bauböck i T. Faist, (Ur.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* (str. 9-34.). Amsterdam: IMISCOE Research; Amsterdam University Press.
14. Ferić. I. (2010). Vrijednosti i vrijednosni sustavi: psihologijski pristup. *Diacovensia: teološki prikazi, 18*(2), 425-427. (https://hrcak.srce.hr/59222)
15. Grečić, V. (2002). The Role of Migrant Professionals in the Process of Transition in Yugoslavia. *International problems, 14*(3), 253-271. Dostupno na: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2002/0025-85550203253G.pdf

16. Hofstede, G. (1991). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London; New York, N. Y.: McGraw-Hill.
17. Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-industrial Societies. *American Political Science Review, 65*(4), 991–1017. DOI:10.2307/1953494
18. Inglehart, R. i Abramson P. R. (1999). Measuring Postmaterialism. *The American Political Science Review, 93*(3), 665-677. DOI: 10.2307/2585581
19. Inglehart, R. i Baker, W. E. (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review, 65*(1), 19-51. DOI: 10.2307/2657288
20. Inglehart, R. i Flanagan, S. C. (1987). Value change in Industrial Societies. *The Americam Political Science Review, 81*(4), 1289-1319.
21. Jarić, Lj. (2001). Savremene migracije visokostručne i kvalifikovane radne snage u Australiji. *Stanovništvo, 39*(1-4), 157-182.
22. Kovačević, I. i Krstić, M. (2011). Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku. *Etnoantropološki problemi, 6*(4), 969-982. DOI: 10.21301/eap.v6i4.8
23. Krstić, M. (2011). Dijaspora i radnici na privremenom radu u inostranstvu: osnovni pojmovi. *Etnoantropološki problemi, 6*(2), 295-318. (http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/3c981a93775a440b90d2be27c0d12674.pdf)
24. Kuzmanović, B. (1995). Uvodna razmatranja za istraživanje promena vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji. *Psihološka istraživanja, 7*, 9-15.
25. Lukić, G. (2018). Savremene migracije i interkulturalizam u obrazovanju. U Z. Lutovac i S. Mrđa (Ur.), *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva* (str. 37-48.). Beograd: Srpsko sociološko društvo; Institut društvenih nauka Beograd.
26. Marinović Golubić, M. (2015). *Useljavanje u tradicionalno iseljenička područja – istraživanje slučaja otoka Korčule*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
27. Mesić, M. (2014). Međunarodne migracije – teorijski pristupi. U V. Puljiz, J. Tica i D. Vidović (Ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske, prilog za hrvatsku migracijsku strategiju* (str. 157-174.). Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
28. Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
29. Pantić, D. (2003). Budućnost tranzicije u Srbiji zavisno od promena vrednosti. U Lj. Baćević et al. (Ur.), *Promena vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost – okrugli sto* (str. 13-20.). Beograd: Fridrih Ebert Stiftung; Institut društvenih nauka.
30. Pavlov, T. (2009). *Migracioni potencijal Srbije*. Beograd: Grupa 484.
31. Pavlov, T., Predojević Despić, J. i Milutinović, S. (2013). Transnational entrepreneurship: Experiences of migrant-returnees to Serbia. *Sociologija, 55*(2), 261-282. DOI: 10.2298/SOC1302261P
32. Pavlović, N. (2018). Ispitivanje struktura dimenzija tradicionalnih/sekularno-racionalnih vrednosti i vrednosti preživljavanja/samoekspresije u modelu Ronalda Inglharta: slučaj Srbije. *Sociologija, 60*(2), 481-496. DOI: doi.org/10.2298/SOC1802481P
33. Pešić, J. N. (2017). *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: Politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja.
34. Petrović, J. i Zotović, M. (2012). Adolescenti u Srbiji: u traganju za novim vrednostima. *Teme, 36*(1), 47-66.
35. Predojević Despić, J. (2009). Migrantske mreže – nezaobilazna perspektiva u proučavanju savremenih međunarodnih migracija. *Sociološki pregled, 43*(2), 209-229.

36. Raghuram, P. (2009). Which migration, what development? Unsettling the edifice of migration and development. *Population, Space and Place, 15*(2), 103-117. DOI:10.1002/psp.536

37. Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

38. Rudnev, M. (2014). Value Adaptation Among Intra-European Migrants: Role of Country of Birth and Country of Residence. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 45*(10), 1626-1642. DOI: 10.1177/0022022114548482

39. Schwab, K. (Ur.) (2009). *The Global Competitiveness Report 2009–2010*. Geneva: World Economic Forum. (http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2009-10.pdf)

40. Schwartz, S. (2007). A theory of cultural value orientations: explication and aplications. U Y. Esmer i T. Pettersson (Ur.), *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative survey* (str. 33-79). Leiden; Boston, MA.: Brill.

41. Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore matične države i Srba u regionu. *Službeni glasnik RS*, broj 4/2011, 14/2011.

42. Šram, Z. (2003). Vrijednosne orijentacije i struktura ličnosti – relacije na srednjoškolskom uzorku završnog razreda. *Pedagogija, 41*(3-4), 91-114.

43. Thurstone, L. L. (1928). Attitudes Can Be Measured. *American Journal of Sociology, 33*(4), 529-554. DOI: 10.1086/214483

44. Waldinger, R. (2013). Immigrant transnationalism. *Current Sociology, 61*(5-6), 756-777. DOI:10.1177 /0011392113498692.

45. Williams, N. E., Thornton, A. i Young-DeMarco, L. C. (2013). Migrant Values and Beliefs: How Are They Different and How Do They Change? *Journal of Ethnic and Migration Studies, 40*(5), 796-813. DOI: 10.1080/1369183X.2013.830501.

RESEARCH ON THE VALUE ORIENTATIONS OF YOUNG HIGHLY EDUCATED MIGRANTS FROM SERBIA

ABSTRACT

Moving from one country to another is a social phenomenon that is widespread. More and more migrants in the modern world lead double or triple lives, they often speak two or more languages and are adapted to life in different cultural, political and social environments. Given the fact that individual and social factors are influenced in the formation of values, a significant question arises as to the value of the emancipated system in the situation of an extremely complex social situation, which is reflected in the complex offer of social values. The aim of this research was to identify value systems that characterize young highly educated emigrants from Serbia. For this purpose, a questionnaire consisting of standardized scale – test of value orientations (Kuzmanović, 1995), scale of postmaterial values (Inglehart i Baker, 2000) and social distance scale (Bogardus, 1933) was created. The sample was 224 highly educated emigrants from Serbia, aged 21 – 35. The results show that our respondents are people who are open to the world and have high secular-rational and self-actualization values. They are not conformist or authoritarian. These are individuals characterized by a low level of social distance and a pronounced positive attitude towards gender equality. The theoretical analysis has shown that their value system differs from the dominant value systems of both the country of origin and the receiving country. These results can be indicators that emigrants accept a migrant lifestyle and to form transnational migrant identities, which is in line with the new approach to the study of migration – transnationalism.

Key words: *migration, young, highly educated, value orientations, Serbia*

Stručni rad

Ana Judi Galić
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, Trg BiH 3
ana.judi@mhrr.gov.ba

Isma Stanić
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, Trg BiH 3
isma.stanic@mhrr.gov.ba

UKLJUČIVANJE ISELJENIŠTVA U RAZVOJ BIH

SAŽETAK

Bosna i Hercegovina ima izrazito brojno iseljeništvo/dijasporu. Prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine izvan granica BiH živi oko 2 miliona osoba koje vode porijeklo iz BiH. Većina iseljenika i dalje održava snažne veze sa BiH, dok su istovremeno dobro integrirani u zemljama prijema, sa značajnim potencijalom i izraženom spremnošću da doprinesu razvoju BiH. Aktivnosti Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, kao institucije nadležne za kreiranje politike prema iseljeništvu, odvijaju se u okviru tri strateška cilja: 1. razvoj pravnog sistema i institucionalnih kapaciteta za saradnju sa iseljeništvom; 2. odgovaranje na potrebe i zahtjeve iseljeništva i 3. uključivanje iseljeništva u razvoj BiH.

U okviru prvog cilja usvojena je Politika o saradnji sa iseljeništvom, u toku je izrada Strategije saradnje sa iseljeništvom, uključeno je iseljeništvo u nekoliko strateških dokumenata na nivou BiH kao i u niz lokalnih razvojnih strategija, jačaju se kapaciteti jedinica lokalne samouprave za razvojnu saradnju sa iseljeništvom, kao i kapaciteti drugih relevantnih institucija na različitim nivoima vlasti kako bi se obezbijedio neophodan multisektorski pristup u radu sa iseljeništvom.

U okviru drugog cilja ojačana je komunikacija sa iseljeništvom kroz uspostavu interaktivnog web-portala za dvosmjernu komunikaciju sa iseljeništvom, provedeno mapiranje iseljeništva, uključeno iseljeništvo u razvoj javnih politika, dok se istovremeno ulažu napori na obezbjeđenju kvalitetnijih usluga iseljeništvu i većoj podršci aktivnostima organizacija u iseljeništvu, međusobnoj saradnji unutar iseljeništva te obezbjeđuje podrška učenju maternjih jezika u iseljeništvu.

U okviru trećeg cilja razvijeni su programi prenosa znanja iz iseljeništva u javni i privatni sektor u BiH, programi podrške zajedničkim projektima između iseljeništva i lokalnih aktera te obezbijeđena podrška investicijama iz iseljeništva.

S obzirom na velike ljudske resurse u iseljeništvu, naročito dobri rezultati se postižu u aktivnostima prenosa znanja iz iseljeništva. Također, uključivanje lokalnih nivoa vlasti u saradnju sa iseljeništvom daje dobre rezultate.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, iseljeništvo/dijaspora, razvoj, prenos znanja, uključivanje lokalnih nivoa vlasti u saradnju sa iseljeništvom/dijasporom*

UVOD

Prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, koja su prikupila diplomatsko-kunzularna predstavništava Bosne i Hercegovine u inozemstvu i državne institucije za statistiku zemalja prijema iseljeništva, izvan Bosne i Hercegovine boravi oko dva milijuna osoba porijeklom iz Bosne i Hercegovine.

Iseljeništvo iz Bosne i Hercegovine još je uvijek jako vezano za domovinu, što potvrđuju i česti posjeti, posjedovanje nekretnina, slanje novčanih doznaka, a jedan dio se odlučuje i na investiranje u Bosnu i Hercegovinu i to najčešće otvaranjem privatnih kompanija ili kroz suvlasništvo u kompaniji.

Dosadašnjim radom Sektora za iseljeništvo Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, uvidjeli smo da je iseljeništvo iz Bosne i Hercegovine dobro organizirano, postoji velik broj nevladinih organizacija koje provode brojne aktivnosti vezane za očuvanje tradicije, baštine, običaja i jezika Bosne i Hercegovine, informiranje iseljeništva, humanitarni i dobrotvorni rad, a nije zanemariva činjenica da veliki broj renomiranih stručnjaka iz raznih oblasti dolazi u Bosnu i Hercegovinu kako bi svoja znanja i vještine prenijeli kolegama na sveučilištima, bolnicama, javnim i drugim ustanovama u Bosni i Hercegovini.

Uzimajući u obzir prethodno navedeno, evidentno je da iseljeništvo iz Bosne i Hercegovine predstavlja veliki ljudski, ekonomski i socijalni kapital koji je spreman pomoći razvoju Bosne i Hercegovine, a i sama država je pokrenula niz aktivnosti usmjerenih na vezivanje iseljeništva za razvoj Bosne i Hercegovine.

INSTITUCIONALNI OKVIR

Direktnu nadležnost za iseljeništvo ima Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine kroz kreiranje politike prema iseljeništvu.

Pored ove institucije, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine ima nadležnost za vanjsku politiku, dok Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine kroz rad diplomatsko-konzularnih predstavništava vrši zaštitu prava i interesa građana BiH u inozemstvu i suradnju.

Indirektne nadležnosti također imaju Ministarstvo civilnih poslova kroz državljanstvo, dopunsko obrazovanje djece u iseljeništvu i znanost, Središnje izborno povjerenstvo Bosne i Hercegovine kroz ostvarivanje biračkog prava, te brojne druge institucije na razini države, entiteta i Brčko Distrikta BiH, kantona i jedinica lokalne samouprave.

Iz ovoga se jasno vidi da je suradnja s iseljeništvom multisektorska i da su mnoga pitanja u nadležnosti različitih razina vlasti.

AKTIVNOSTI MINISTARSTVA ZA LJUDSKA PRAVA I IZBJEGLICE BIH NA UKLJUČIVANJU ISELJENIŠTVA U RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE

Ministarstvo u svom radu usmjerenom na iseljeništvo direktno sudjeluje u pripremi zakona i strateških dokumenata u BiH od interesa za iseljeništvo, prikuplja i analizira podatke o iseljeništvu (brojnost, status u zemljama prijema, socio-ekonomske karakteristike, obrazovni profil, novčane doznake), pruža potporu organizacijama iseljeništva u njihovom radu, pruža potporu iseljeništvu u ostvarivanju njihovih prava u BiH, radi na informiranju iseljeništva, potiče suradnju u oblasti gospodarstva, znanosti, obrazovanja, kulture i sporta između iseljeništva i BiH, promovira ekonomske, ljudske i druge potencijale iseljeništva u cilju doprinosa razvoju BiH, podržava i pomaže programe drugih subjekata koji se odnose na suradnju s iseljeništvom i njihovo uključivanje u gospodarske, društvene, znanstvene, obrazovne, kulturne i druge aktivnosti u BiH i brojne druge aktivnosti od interesa za iseljeništvo.

Na prijedloge ovog Ministarstva, prethodnih godina je Vijeće ministara Bosne i Hercegovine usvojilo niz zaključaka koji se odnose na suradnju s iseljeništvom i uključivanje iseljeništva u razvoj Bosne i Hercegovine, a koji su nalagali konkretne daljnje aktivnosti. Najvažniji od tih zaključaka su:

- resursi iseljeništva su važan faktor razvoja Bosne i Hercegovine (2012.)
- preporuka svim institucijama u Bosni i Hercegovini da pri izradi strateških dokumenata i drugih propisa uzmu u obzir razvojne resurse iseljeništva, kako financijske (novčane doznake, štednju, investicije) tako i ljudske resurse (2012.)
- poduzeti aktivnosti na sustavnom uređenju prijenosa znanja iz iseljeništva u BiH (2018.)
- uključiti koncept „migracije i razvoj" (iseljeništvo i razvoj) u redoviti program obuke državnih službenika (2018.).

Kroz zakonski okvir za kreiranje politike prema iseljeništvu, Ministarstvo je u 2016. godini pripremilo, a Vijeće ministara Bosne i Hercegovine 18. 4. 2017. godine usvojilo Politiku o suradnji s iseljeništvom (SG BiH 38/2017). Ovim dokumentom je država Bosna i Hercegovina iskazala spremnost za suradnju s iseljeništvom i kroz tri cilja: Razvoj pravnog sustava i institucijskih kapaciteta, Pružanje potpore iseljeništvu i unapređenje suradnje i Stvaranje uvjeta za veći doprinos iseljeništva razvoju BiH, opredjelila se da je prioritet u razvijanju suradnje s iseljeništvom, između ostalog, i uključivanje iseljeništva u razvoj Bosne i Hercegovine.

Ovaj dokument je propisao i konkretne aktivnosti i nositelje istih, te se u tom smislu u okviru Cilja 1. trenutno radi na izradi Okvirne strategije suradnje s iseljeništvom, uspostavljanju mehanizma međuinstitucijske suradnje s iseljeništvom, jačanju kapaciteta institucija na različitim razinama vlasti u Bosni i Hercegovini za intenzivniju suradnju s iseljeništvom, analizi potreba za obukama i realizacija obuka, jačanju kapaciteta jedinica lokalne samouprave za suradnju s iseljeništvom kroz potpisane Memorandume o suradnji s 30 jedinica lokalne samouprave i provedbi projekta „Dijaspora za razvoj" koji je projekt Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Vlade Švicarske u partnerstvu s UNDP-om i IOM-om BiH.

U okviru Cilja 2. radi se na praćenju ostvarivanja prava i interesa iseljenika u Bosni i Hercegovini i zemljama prijema, informiranju o potrebama iseljeništva, u tijeku su aktivnosti na uspostavljanju mehanizma za predstavljanje iseljeništva – reprezentativno tijelo iseljeništva u Njemačkoj, usvojen je Plan komunikacije s iseljeništvom u svrhu unapređenja informiranja, razmjene informacija i međusobne komunikacije s iseljeništvom, uspostavljen je Portal za interaktivno dopunsko obrazovanje djece u iseljeništvu, provedeno je istraživanje „Mapiranje iseljeništva iz Bosne i Hercegovine"[1] u 10 zemalja prijema: Austriji, Danskoj, Nizozemskoj, Italiji, Njemačkoj, Sloveniji, Švedskoj, Švicarskoj, Sjedinjenim Američkim Državama i Australiji, usvojen je Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije udruga u iseljeništvu i u tijeku je upis udruga u evidenciju, u veljači 2018. godine je pušten u rad Interaktivni portal za iseljeništvo http://dijaspora.mhrr.gov.ba/ i Facebook stranica, a informisanje iseljeništva se radi i kroz objavu periodičnih Biltena za iseljeništvo te info-pulta na aerodromima u Sarajevu i Tuzli.

U svrhu stvaranja uvjeta za veći doprinos iseljeništva razvoju Bosne i Hercegovine, radi se na pružanju potpore investiranju iseljeništva i start-up tvrtkama, prijenosu znanja i vještina iz iseljeništva u privatni sektor u Bosni i Hercegovini, uvezivanja s predstavnicima iseljeništva kroz organiziranje godišnjih konferencija, promociji iseljeništva i njegovih razvojnih resursa, potpori filantropskim aktivnostima i akcijama humanitarne pomoći iz iseljeništva, a u toku je i procedura dodjele priznanja iseljeništvu za doprinose u jačanju veza s BiH i doprinose razvoju BiH.

[1] Istraživanje rađeno u okviru projekta „Dijaspora za razvoj" projekt Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH i Vlade Švicarske u partnerstvu s UNDP-om i IOM-om, objavljeno 6. 8. 2018. godine na portalu: www.dijaspora.mhrr.gov.ba

UKLJUČIVANJE ISELJENIŠTVA U RAZVOJ LOKALNIH ZAJEDNICA

Tijekom dugogodišnjeg rada s iseljeništvom, uvidjeli smo da su najčešći primjeri investiranja iseljeništva upravo investiranje u svoj rodni kraj. Iz tog razloga, pokrenute su i brojne aktivnosti vezane za osnaživanje jedinica lokalne samouprave za suradnju s iseljeništvom. Početak suradnje Ministarstva s jedinicama lokalne samouprave se uglavnom odnosio na potporu uspostavljanju ureda za dijasporu, imenovanje koordinatora za dijasporu, obučavanje istih za rad s iseljeništvom, kao i na potporu manifestacijama poput dana dijaspore i slično.

Kako bi se intenzivirale aktivnosti za uključivanje iseljeništva u razvoj lokalnih zajednica, Ministarstvo je 2013. godine u saradnji s Vladom Švicarske pokrenulo projekt „Dijaspora i razvoj" koji se provodio u 15 jedinica lokalne samouprave i trajao do 2015. godine.

Budući da se ovaj projekt na terenu pokazao izuzetno korisnim, kako za iseljeništvo tako i za razvoj lokalnih zajednica, Ministarstvo je osiguralo nastavak ovih aktivnosti kroz novi projekt „Dijaspora za razvoj" koji se implementira u 16 jedinica lokalne samouprave kroz jačanje kapaciteta istih, uključivanje dijaspore u lokalne razvojne strategije, kvalitetnije usluge dijaspori na lokalnoj razini, potpora zajedničkim projektima jedinica lokalne samouprave i dijaspore na prijenosu znanja i investiranju dijaspore. U okviru ovih aktivnosti Ministarstvo je potpisalo i Memorandume o saradnji u svrhu jačanja njihovih kapaciteta za razvojnu suradnju s iseljeništvom.

Rezultati ovih aktivnosti su:

- u svim ovim jedinicama lokalne samouprave imenovani su koordinatori za dijasporu i provede se obuke za rad na vezivanju dijaspore s lokalnim razvojem
- poboljšane su ili uvedene usluge za dijasporu na lokalnoj razini (e-matičar, usluge za dijasporu u roku od 48 sati, mobilna aplikacija za usluge dijaspori, e-usluge za investitore i sl.)
- urađeno je mapiranje lokalne dijaspore i izrađen je registar dijaspore
- izrađene su poddomene za dijasporu na njihovim službenim internetskim stranicama
- izrađeni su informativni materijali za dijasporu
- promovirane su inicijative suradnje s dijasporom putem medija
- provode se zajednički razvojni projekti s dijasporom – investiranje i prijenos znanja (osigurano je 117 novih radnih mjesta, ostvareno povećanje prihoda za 185 kućanstava, 7 novih javnih usluga za dijasporu na lokalnoj razini).

Konkretni rezultati u pojedinim jedinicama lokalne samouprave su sljedeći:

- Jajce: otvorena nova tvrtka – tvornica za preradu metala (prostor osigurala općina, investitor iz dijaspore, uposleno 10 osoba uz potporu projekta D4D)
- Posušje: razvoj i uvođenje kurikuluma za novo strukovno zanimanje CNC operater za obradu metala i plastike u SSŠ u Posušju, nabava CNC mašine, praktična nastava, upošljavanjeLjubuški: obuke za članove lokalne poljoprivredne zadruge (proizvođači krompira) na temu integrisanog pristupa proizvodnji sukladno normama Europske unije, umrežavanje pri izvozu
- Nevesinje: specijalistička obuka i certificiranje dva specijalistička ljekarska tima od po šest ljekara u bolnici u Nevesinju za obavljanje četiri nova operativna zahvata
- Maglaj: obuke, prekvalifikacije, dokvalifikacije i stručno osposobljavanje i upošljavanje u dvije lokalne tekstilne tvrtke uz mentorstvo dijaspore.
- Iz predstavljenih konkretnih projekata je vidljivo da postoji veliki interes iseljeništva za investiranje u Bosnu i Hercegovinu, ali da je potrebno i dalje aktivno raditi na unapređenju suradnje s iseljeništvom u cilju njihovog aktivnog uključivanja u razvoj Bosne i Hercegovine.

PRIJENOS ZNANJA IZ ISELJENIŠTVA U BIH

Prema istraživanju „Mapiranje dijaspore iz Bosne i Hercegovine" koje je provedeno u drugoj polovini 2017. godine u deset zemalja prijema s najvećim brojem osoba iz Bosne i Hercegovine ili koje vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine, na reprezentativnom uzorku od 2000 osoba u iseljeništvu, veliki dio ispitanika se obrazovao u Bosni i Hercegovini prije emigracije: 23 % je steklo visoko obrazovanje, 7 % diplomu postdiplomskog studija, a 3 % doktorat. Broj ispitanika koji su obrazovanje stekli u zemljama prijema, nakon migracije iz Bosne i Hercegovine, je viši: 23 % je steklo visoko obrazovanje, 18 % su završili postdiplomski studij (magisterij), a 5 % doktorske studije.

Kada se ovi podaci usporede s brojem osoba s najvišim stepenom obrazovanja u Bosni i Hercegovini, jasno je da je veliki dio obrazovanih iz Bosne i Hercegovine emigrirao, te da se razina obrazovanja među migrantima iz Bosne i Hercegovine povećava kada migriraju u zemlje prijema. Kada su u pitanju osobe s najvišim stupnjem obrazovanja (doktorat), procenat od 5 % osoba s doktoratom među iseljeništvom iz Bosne i Hercegovine je značajno veći od prosjeka ukupnog stanovništva s doktoratom u nekim zemljama prijema poput SAD-a i Australije.

Svjetska banka je ranije objavila da je ukupna stopa emigracije visokokvalificiranih osoba iz Bosne i Hercegovine iznosila 23,9 % od ukupnog broja stanovništva s tercijarnim obrazovanjem (13 i više godina školovanja), od čega je 11 % bilo zdravstvenih radnika – ljekara i medicinskih tehničara.

Prema statističkim podacima zemalja prijema kojima raspolaže Ministarstvo, pripadnici iseljeništva su izuzetno dobro obrazovani (npr. posebno visok postotak visokoobrazovanih iseljenika zabilježen je u Australiji (54,6 %), SAD-u (41,5 %), Švedskoj (29 %) i Norveškoj (38%), pri čemu je stupanj sudjelovanja u visokom obrazovanju u Norveškoj veći među imigrantima porijeklom iz Bosne i Hercegovine, nego među domicilnim stanovništvom.

Potomci iseljenika iz Bosne i Hercegovine rođeni u zemljama prijema su dobro obrazovani i mnogi od njih su završili postdiplomske studije. Stoga možemo konstatirati da Bosna i Hercegovina u iseljeništvu ima veliki broj priznatih stručnjaka, znanstvenika, profesora, ljekara, akademskih radnika općenito. Ove osobe su nebrojeno puta pokazale da žele doprinijeti razvoju Bosne i Heregovine, a neki to već godinama rade samostalno, bez ikakve potpore ili unutar stručnih udruga.

Ministarstvo već godinama na različite načine podržava prijenos znanja iz iseljeništva. Politika o suradnji s iseljeništvom u strateškom Cilju 3. predviđa i potporu prijenosu znanja iz iseljeništva. Stoga je u okviru projekta ''Dijaspora za razvoj'' predviđena realizacija prijenosa znanja u javni sektor u Bosni i Hercegovini. Naime, planirano je da se u periodu od 2018. do 2020. godine angažira 50 stručnjaka iz iseljeništva u javni sektor u Bosni i Hercegovini na period od jednog do tri tjedna. Stručnjaci se angažiraju u institucijama na svim razinama vlasti te u akademskom sektoru temeljem potreba za ekspertizom koje iskažu institucije u Bosni i Hercegovini.

Od veljače 2018. godine do aprila 2019. godine Ministarstvu su pristigle 64 prijave institucija/javnih ustanova/akademskog sektora iz cijele Bosne i Hercegovine:

- Mašinskom fakultetu (Univerzitet „Džemal Bijedić" u Mostaru) potrebno je stručno savjetovanje u oblasti mehatronike, odnosno angažman stručnjaka iz iseljeništva koji bi pomogao u pokretanju studija mehatronike na ovom fakultetu
- Tehničkom fakultetu Univerziteta u Bihaću potrebna je obuka uposlenika za rad na CNC mašinama EMCO proizvođača
- Tehnološkom fakultetu Zvornik, Univerziteta u Istočnom Sarajevu, potrebna je ekspertiza iz primjene suvremenih instrumentalnih tehnika za istraživanja u oblasti kemijskog i prehrambenog inženjerstva, inovacije i transfera znanja u procesnoj, kemijskoj i prehrambenoj industriji (bio dogovoren angažman

dr. Igora Dolomića, eksperta za rad na aparatima za hemijska mjerenja iz Švicarske, ali je odložen do daljnjeg jer je Vlada Republike Srpske, Zaključkom od 1. 3. 2018. godine stopirala učešće institucija iz ovog entiteta u projektu ‘’Dijaspora za razvoj’’);

- Ministarstvu pravosuđa, uprave i lokalne samouprave Hercegovačko-neretvanskog kantona potreban je stručnjak iz dijaspore – pravnik iz oblasti pravosuđa koji bi prenio iskustava iz drugih pravosudnih sistema u dijelu odnosa i organizacije pravosudne uprave
- Općini Maglaj potreban je stručnjak iz dijaspore s iskustvom u organizaciji rada efikasnih općinskih administracija koji bi predložio mjere za eventualna poboljšanja, reorganizaciju ili uspostavu novih usluga u cilju unaprjeđenja cjelokupnog procesa rada općine
- Javnoj ustanovi Zavod za odgoj i obrazovanje Zapadnohercegovačke županije potreban je stručnjak iz dijaspore koji bi pomogao u unapređenju stručnog obrazovanja, odnosno modernizaciji obrazovnih programa prema ishodima učenja radi zadovoljenja tržišta rada i jačanje kompetencija nastavnika u stručnom obrazovanju
- Gradska uprava Grada Zvornika traži stručnjaka iz dijaspore za pružanje konzulantskih usluga, poslovno savjetovanje u oblasti zaštite životne sredine
- Općina Čapljina traži stručnjaka iz dijaspore za seminare o sudjelovanju žena u politici
- Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine traži stručnjake iz oblasti koordinacije aktivnosti i oblasti europskih integracija i programiranja pomoći, te IT stručnjaka za web portal za dopunsko obrazovanje djece u iseljeništvu
- Domu zdravlja u Banja Luci potrebni su ljekari specijalisti za: ultrazvučni pregled abdomena i mekih tkiva kod djece i odraslih; dopler krvnih sudova; dermoskopiju; kolposkopiju; analizu PAPA testova; osnove grupne terapije; edukaciju iz bazične i napredne kardiopulmonalne reanimacije za djecu i odrasle
- Grad Banja Luka traži menadžera u turizmu i menadžment u kulturi, stručnjaka za pomoć u izradi aplikacije UNESCO Mreža kreativnih gradova
- Akademija umjetnosti Univerziteta u Banja Luci traži stručnjaka za obavljanje muzikoterapeutskih radionica, stručna predavanja koja će biti početak obuke muzikoterapeuta i usmjerenje za njihovo dalje školovanje
- Gradska razvojna agencija Banja Luka traži konsultanta za pronalazak organizacija i udruženja iseljenika iz Banja Luke, uspostavljanje baze podataka dijaspore i prikupljanje relevantnih podataka koje dijasporu najviše zanimaju
- Akademija umjetnosti Univerziteta u Banja Luci traži stručnjaka iz oblasti animacije, koji bi teorijskim i praktičnim znanjem postojećem nastavnom kadru osigurao dodatno usavršavanje
- Privredna/Gospodarska komora Federacije Bosne i Hercegovine treba stručnjaka iz oblasti apliciranja za sredstva iz EU fondova i pripremu projektnih prijedloga
- Akademija likovnih umjetnosti Sarajevo traži stručnjaka iz oblasti kiparstva koji bi održao predavanja studentima i organizirao praktičan rad
- Pedagoški fakultet Sarajevo traži eksperta iz oblasti kulturno-historijskog bosanskohercegovačkog naslijeđa/identiteta
- Institut za intelektualno vlasništvo Bosne i Herecgovine traži stručnjaka za zaštitu računarski implementiranih pronalazaka koji bi održao predavanja o zaštiti softverskih kodova i računarski implementiranih pronalazaka za studente, asistente i profesore s računarskih smjerova na Fakultetu informacionih tehnologija i Fakultetu strojarstva, računarstva i elektrotehnike u Mostaru
- Filozofski fakultet Sarajevo traži stručnjaka iz oblasti filozofija religije. Posjeta stručnjaka iz područja filozofije religija, komparativne filozofije i kulture religija bila bi višestruko korisna za mnoge predavače na fakultetu

- Elektrotehnički fakultet u Sarajevu traži stručnjaka iz oblasti elektrotehnike i računarstva, te robotike koji bi mogao, na temelju održanih predavanja i seminara, bitno doprinijeti stvaranju smjernica i pretpostavki za unapređenje znanstveno-istraživačkih aktivnosti koje vode objavljivanju zajedničkih radova u uglednim međunarodnim znanstveno-istaživačkim publikacijama iz područja elektrotehnike i računarstva, kao i na stvaranju pretpostavki za povećanje prijava projekata na EU fondove i druge međunarodne izvore financiranja koji se odnose na naučno-istraživački rad i inovacije
- Farmaceutskom fakultetu u Sarajevu potrebni stručnjaci za In vivo testiranje na životinjama, istraživanje uticaja okolišnih faktora na zdravlje – analitički aspekt, iz oblasti biomedicinskog inžinjeringa, molekularne dijagnostike rijetkih genetskih oboljenja, molekularne tehnike koja se koristi u prenatalnoj dijagnostici, razvoj i unapređenje edukacijskih programa za farmaceute zasnovanih na kompetencijama
- Medicinski fakultet u Sarajevu traži stručnjaka za pripremu projekata kao i zajedničkih mentorstava u završnim radovima, magisterijima i doktorskim disertacijama
- Historijski muzej Bosne i Herecgovine traži stručnjaka iz oblasti kiparstva i heritologije. Stručnjak bi mentorirao radionicu koja bi bila realizirana u vanjskom muzejskom prostoru i koja bi podrazumijevala intenzivan rad s muzejskom publikom i širom zajednicom. Kroz višednevnu radionicu ekspert bi radio na educiranju učesnika radionice koje bi se obavljalo kroz više aspekata. Prije svega bi se provodilo educiranje o kiparstvu i likovnim umjetnostima, a potom i učenje o kulturno-historijskom naslijeđu Bosne i Hercegovine i svjetskim znanstvenim i umjetničkim tendencijama u proučavanju naslijeđa.
- Pravni fakultet u Sarajevu traži stručnjaka iz oblasti državno i ustavno pravo, europsko pravo, međunarodno javno pravo, opća teorija države i prava, uloga prava i ljudskih prava u postkonfliktinim društvima, tranzicijski procesi na Balkanu
- Veterinarskom fakultetu u Sarajevu potreban je stručnjak iz oblasti zaštite životinja, biosigurnosti koji bi pomogao u razvijanju modula kontinuirane edukacije, sukladno stečenim iskustvima izvan Bosne i Hercegovine u zaštiti zdravlja životinja i kontrole bolesti, te trgovine životinjama i njihovih proizvoda
- Muzičkoj akademiji u Sarajevu potrebni su stručnjaci iz oblasti harmonikaško izvođaštvo – savremena glazba za harmoniku, glazba za kazalište, gitarističko izvođaštvo, elektronička i elektroakustička glazba suvremene tehnike komponiranja
- Federalno ministarstvo okoliša i turizma potražuje stručnjaka iz oblasti klimatskih promjena, energetike i održivog razvoja. U procesu izrade je novi Zakon o zaštiti zraka u Federaciji Bosne i Hercegovine s ciljem unapređenja odredbi na polju kvaliteta zraka i klimatskih promjena. Fokus aktivnosti u navedenoj oblasti bit će definiranje odredbi oko sistema monitoring GHG gasova i uspostave inventara stakleničkih gasova
- Prirodno-matematički fakultet u Sarajevu traži stručnjake iz oblasti fizike, nanoznanosti, nanotehnologije, interdisciplinarne biološki inspirisane istraživačke metode i znanosti kompleksnih sustava, kvantno procesiranje informacija, interaktivne metode nastave, fizike visokih energija
- Općina Živinice traži stručnjaka iz dijaspore koji bi pomogao u prezentaciji ove općine u inozemstvu, lobiranju kod inozemnih subjekata za potencijalna ulaganja, apliciranje prema donatorima/investitorima
- Ministarstvu odbrane Bosne i Hercegovine potreban je stručnjak za tehničke konzultacije za bespilotne letjelice (dronove) u zemljama EU
- Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti u Sarajevu u 2018. godini realizira naredni broj časopisa „Baština" – koji je prije tri godine ponovo pokrenut nakon 23 godine neizlaženja. Tema za 2018. godinu odnosi se na južnoslavensku književnost te izučavanje na slavistikama širom svijeta, s naglaskom na zapadnu Europu. Suradnja sa stručnjakom s njemačkoga govornog područja omogućila bi neophodne kontakte te ekspertizu u uređivanju časopisa.

Iz primljenih prijava institucija/javnih ustanova/akademskog sektora vidljivo je da mnoge stručne ekspertize ne postoje u Bosni i Hercegovini ili su nedovoljne za veliku potražnju u različitim oblastima u javnom sektoru u Bosni i Hercegovini.

Najveći „deficit" stručnih ekspertiza u Bosni i Hercegovini je u oblasti farmacije, veterine, medicine te tehničkih znanosti. Znakovito je da i u administraciji na svim razinama vlasti u Bosni i Hercegovini nedostaju stručne ekspertize posebno u oblasti pristupa EU fondovima.

Slično javnom sektoru u Bosni i Hercegovini, i stručnjaci iz iseljeništva ponudili su svoje ekspertize iz oblasti farmacije, veterinarstva, medicine, tehničkih znanosti, ali i obrazovanja, pravnih znanosti, financija, komunikologije, antropologije, umjetnosti, ljudskih prava i drugih oblasti.

Na poziv Ministarstva, od februara 2018. do maja 2019. godine prijavilo se 66 stručnjaka iz iseljeništva iz 16 zemalja: Austrije, Australije, Belgije, Danske, Francuske, Hrvatske, Holandije, Irske, Kanade, Njemačke, Sjedinjenih Američkih Država, Slovenije, Srbije, Švedske, Švicarske i Velike Britanije.

U 2018. godini i do maja 2019. godine realizovan je angažman 20 stručnjaka iz iseljeništva koji su svoje znanje prenijeli u ukupno 70 institucija u Bosni i Hercegovini. Direktni korisnici i potpisnici ugovora o prijenosu znanja bile su 24 institucije, dok im se pridružilo još 46 institucija kao korisnici prijenosa znanja na način da su njihovi predstavnici sudjelovali na predavanjima/radionicama prijenosa znanja. Predavanjima/radionicama prijenosa znanja ukupno je prisustvovalo 1248 sudionika (od toga 763 žene i 485 muškaraca).

Temeljem dosadašnjih rezultata prijenosa znanja iz iseljeništva u Bosnu i Hercegovinu evidentno je da postoji potreba sustavnog uređenja ove oblasti i stvaranja uvjeta za kontinuiranu potporu prijenosu znanja na čemu Ministarstvo trenutno radi.

ZAKLJUČAK

Iz gore navedenog može se zaključiti da postoji veliki interes iseljeništva za investiranje u Bosnu i Hercegovinu, ali da je potrebno i dalje aktivno raditi na unapređenju suradnje s iseljeništvom u cilju njihovog aktivnog uključivanja u razvoj Bosne i Hercegovine.

Također, kada govorimo o prijenosu znanja, evidentno je da postoji potreba sustavnog uređenja ove oblasti i stvaranja uvjeta za kontinuiranu potporu prijenosu znanja.

Ministarstvo će kroz svoje aktivnosti nastaviti intenzivno raditi na uključivanju iseljeništva u razvoj Bosne i Hercegovine.

Literatura

1. Halilović, H., Hasić, J., Karabegović, Dž., Karamehić-Muratović, A. i Oruč, N. (2018). *Mapiranje iseljeništva iz BiH (Migranti iz BiH u Australiji, Austriji, Danskoj, Njemačkoj, Italiji, Holandiji, Sloveniji, Švedskoj, Švicarskoj i Sjedinjenim Američkim Državama): Korištenje društveno-ekonomskog potencijala dijaspore za razvoj BiH*. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH; Vlada Švicarske; UNDP u BiH; IOM u BiH. (https://dijaspora.mhrr.gov.ba/wp-content/uploads/2018/08/Mapiranje-dijaspore-iz-Bosne-i-Hercegovine.pdf)
2. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BIH. (2017). *Pravilnik o načinu upisa, sadržaju i načinu vođenja evidencije udruženja i saveza iseljenika Bosne i Hercegovine*. Dostupno na: https://dijaspora.mhrr.gov.ba/wp-content/uploads/2019/08/Pravilnik-o-postupku-upisa-sadr%C5%BEaju-i-na%C4%8Dinu-vo%C4%91enja-evidencije-udru%C5%BEenja-i-saveza-iseljenika-iz-Bosne-i-Hercegovine.pdf
3. Politika o saradnji sa iseljeništvom. *Službeni glasnik BiH*, broj 38/2017.

MAINSTREAMING DIASPORA INTO THE DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

ABSTRACT

Bosnia and Herzegovina has a significant number of Diaspora. According to the Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina (BiH), around 2 million persons originating from BiH live outside the borders of BiH. Most emigrants continue to maintain strong ties with BiH, while at the same time they are well-integrated in their countries of destination, with significant potential and expressed willingness to contribute to the development of BiH. Activities of the Ministry of Human Rights and Refugees of BiH, as the competent institution for policy making towards the Diaspora, are carried out within three strategic objectives: 1. Development of the legal system and institutional capacities for cooperation with the Diaspora; 2. Responding to the needs and demands of the Diaspora; and 3. Diaspora engagement in the development of BiH.

Under the first strategic objective, several activities has been undertaken: Policy on cooperation with the Diaspora has been adopted; the preparation of the Strategy for Cooperation with the Diaspora is in progress; Diaspora issues have been included in several strategic documents at the country level of BiH as well as in a number of local development strategies; the capacities of local self-government units for development cooperation with the Diaspora are being strengthened; also the capacities of other relevant institutions at different levels of government are being strengthened in order to provide the necessary multisectoral approach in dealing with Diaspora issues.

Within the second objective, communication with the Diaspora has been enhanced through the establishment of an interactive web portal for two-way communication with the Diaspora; the mapping of the Diaspora has been conducted; the Diaspora is included in the development of public policies; while at the same time efforts were made to provide better services to the Diaspora in BiH and to support the activities of Diaspora organizations, improving their mutual cooperation, as well as to provide support for the learning of mother tongues in the countries of destination.

Within the second objective, programs for the transfer of knowledge from the Diaspora to the public and private sector in BiH have been developed as well as programs to support joint projects between the Diaspora and local actors and Diaspora investments.

Given the huge human capital in the Diaspora, particularly good results are achieved in transfer of knowledge programs as well as in involvement of local levels of government in cooperation with the Diaspora.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, diaspora, development, know-how transfer, inclusion of local governments in cooperation with the Diaspora*

Tado Jurić
Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb
tado.juric@unicath.hr

VRATITI SE ILI OSTATI – STAVOVI NOVIH HRVATSKIH ISELJENIKA O OSTANKU ILI POVRATKU IZ NJEMAČKE

SAŽETAK

Rad predstavlja istraživanje emocionalnih stavova o povratku u domovinu Hrvata koji su iselili u Saveznu Republiku Njemačku nakon pristupanja Hrvatske EU, a temelji se na već objavljenom istraživanju provedenom u Njemačkoj metodom ankete, online ankete i polustrukturiranog intervjua tijekom 2017., na uzorku od 1200 iseljenih Hrvata te predstavlja nastavak analize istraživačke studije koja je predstavljena u knjizi „Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?" te znanstvenom radu „Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi" (Jurić, 2017).
Istraživanje je potvrdilo da su iseljeni Hrvati u Njemačkoj u pravilu vrlo zadovoljni te nisu požalili svoju odluku da se presele. Velika većina ne osjeća se otuđeno, stoga samo rijetki razmišljaju o povratku. Razlozi zašto se ne žele vratiti su isti oni zbog kojih su napustili domovinu, prvenstveno su to nepravedno društvo i tzv. zarobljena država, odnosno korupcija, slabe institucije, nepotizam i klijentelizam.

Ključne riječi: *iseljavanje, povratak, Hrvati, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Njemačka*

TEORIJSKI OKVIR

Uvod

Punopravnim članstvom u Europskoj uniji od 1. srpnja 2013. godine dolazi do pojačanog iseljavanja Hrvata u Njemačku, a masovno iseljavanje počinje 1. srpnja 2015. godine, kada Njemačka otvara svoje tržište rada za radnike s hrvatskim državljanstvom. Iako su hrvatske političke elite, ali i stručnjaci predviđali umjeren utjecaj, pokazalo se da je ulazak u Europsku uniju bio značajan moment koji je uvelike pospješio odlazak hrvatskog stanovništva u potrazi za boljim životom (Jurić, 2017, str. 339). Od ulaska u EU vidimo da se iseljavanje svake godine intenzivira, a da od 2015., 2016. i 2017. naročito raste.
Broj iseljenika koji napuštaju Hrvatsku u međuvremenu počinju šokirati javnost, ali na njih i dalje ne samo da nema pravih odgovora i političkih mjera, nego jedva da postoje analize i istraživanja na ovu temu (neke iznimke su: Akrap, Strmota i Ivanda, 2017. te Jurić, 2017). Veliki problem nezaustavljivom valu iseljavanja čine razne neutemeljene spekulacije, ali i neki mediji kao izvjestitelji pristranih informacija koje potiču na „iseljavanje kao mjerilo uspješnosti u životu". Radi toga nužno je razvijati znanstvene metodološke okvire i mjeriti brojnost iseljavanja, ali i uzroke iseljavanja na koje bi vlast trebala utjecati te zaustaviti pustošenje Hrvatske. Nedvojbeno je da su recentne migracije usmjerene prvenstveno na Njemačku (vidi: www.dzs.hr). Razlog tomu su velikim dijelom razgranate hrvatske migrantske mreže iz prošlosti u Njemačkoj i „tradicija" iseljavanja Hrvata u Njemačku. Naime, još iz razdoblja SFRJ čitav niz naselja u Hrvatskoj i BiH imao je brojnu dijasporu u određenim, najčešće južnim krajevima Njemačke, a danas svjedočimo situaciji da određena naselja u BiH i Hrvatskoj imaju veći broj svojih mještana u Njemačkoj, nego u domovini. Obiteljska, rodbinska i druga

posredništva pri iseljavanju imaju neupitno veliku ulogu u cijelom fenomenu, što smo dokazali u našoj studiji iz 2017. (Jurić, 2017, str. 338).

Osnovni cilj ovog istraživanja bilo je utvrditi emocionalne stavove iseljenih Hrvata o Hrvatskoj, njihovu percepciju vlastitog života u Njemačkoj te stavove o povratku u domovinu. Željeli smo vidjeti kako se hrvatski iseljenici osjećaju, osobito mladi, jesu li nostalgični, jesu li požalili što su se odselili? Dio rezultata je već predstavljen u knjizi „Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?" (Jurić, 2018) te znanstvenom radu „Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi", (Jurić, 2017), dok dio predstavlja nastavak analize navedene istraživačke studije.

Metodološki pristup

Priloženi rad dio je šireg istraživanja (vidi: Jurić, 2017) kojim smo pokazali koji su glavni uzroci i motivi iseljavanja iz Hrvatske i BiH. U toj studiji smo pokazali da nezaposlenost ili nemogućnost pronalaska odgovarajućeg posla u struci u Hrvatskoj nisu glavni motivi iseljavanja, nego da su to nemoral političkih elita, pravna nesigurnost, nepotizam i korupcija (Jurić, 2017, str. 356).

Specifičnost ovog istraživanja je ta da je naš uzorak prikupljen isključivo na području Njemačke, čime smo težište istraživanja prebacili upravo tamo gdje i treba biti, među iseljene Hrvate u Njemačkoj.

Osnovni problem tijekom našeg istraživanja aktualnih migracija Hrvata u Njemačku jest da u vrijeme nastajanja ove studije nitko nije mogao znati kakva je bila struktura populacije koja je iselila. Nakon prve objave rezultata istraživanja u znanstvenom članku „Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi", (Jurić, 2017), u međuvremenu smo na osnovu novih objavljenih njemačkih statističkih podataka precizno rekonstruirali profil hrvatskih iseljenika. Pri tome smo ustanovili da je struktura intervjuiranih osoba u našem istraživanju gotovo identična dobnoj i starosnoj strukturi koju pokazuju podaci Njemačkog statističkog ureda (DESTATIS) te prostornoj pripadnosti hrvatskih iseljenika.

U međuvremenu znanstvenici Hrvatske narodne banke (Draženović, Kunovac i Pripužić, 2018) analizom su determinanti preko gravitacijskog modela potvrdili signifikantnost nekih čimbenika našeg istraživanja, poput proširenosti korupcije i (ne)kvalitete rada državnih institucija. Prema rezultatima ekonometrijskog modela potvrdili su i našu tezu da ekonomski čimbenici nisu najsnažniji pri donošenju odluke o iseljavanju iz Hrvatske. (Draženović, Kunovac i Pripužić, 2018).

Osnovna hipoteza ovog dijela istraživanja bila je da se hrvatski iseljenici u Njemačkoj osjećaju otuđeno te da imaju izrazit osjećaj da su stranci te da su posljedično nostalgični. Hipoteza je postavljena na osnovu Maslowljeve pretpostavke o čovjekovoj potrebi za pripadanjem i prihvaćanjem. Osjećaj pripadnosti nekoj većoj skupini ljudi predstavlja trajnu psihološku odrednicu čovjeka koja mu daje osjećaj sigurnosti, samopouzdanja i identiteta. Abraham Maslow (1954) u sklopu svoje teorije o ljudskoj motivaciji, kao treću po nužnosti zadovoljenja ljudskih potreba, nalazi upravo potrebu za pripadnosti i privrženosti. A i iznimno važnu potrebu za sigurnošću pojedinac također nastoji ispuniti u sklopu zajednice – što je upravo jedna od ključnih uloga nacionalnih identiteta i zajednica. Stoga svaka nacija nastoji zadovoljiti emotivne potrebe pojedinca opskrbljujući ga osjećajima pripadništva i zajedništva, a nudi mu i čvrst okvir orijentacije i vjerovanja, čime njegovu ponašanju daje značenje i smisao. Posljedično bi dakle pojedinac trebao osjećati nesigurnost i nostalgiju napuštanjem vlastite nacionalne zajednice te se osjećati tjeskobno i nezadovoljno.

Koliko je zapravo Hrvata u Njemačkoj?

Početkom 2000. njemačka statistika navodi 223.819 Hrvata u Njemačkoj (DESTATIS). Podaci župnih knjiga hrvatskih katoličkih misija u Njemačkoj (podaci njemačkih (nad)biskupija se neznatno razlikuju) pokazuju pak da je u Njemačkoj još do 2001. u svakom slučaju bilo između 350.000 i 400.000 Hrvata (Polegubić, 2015, str. 284). Ovaj broj obuhvaća sve Hrvate s migracijskom pozadinom te sve one koji se izjašnjavaju etničkim Hrvatima iz svih dijelova biše države.

Znamo i da je priličan broj Hrvata u Njemačkoj radio/radi „na crno", a kao takvi ne vode se ni u kakvim statistikama (pretpostavka od 50 do 100 tisuća). U statistikama se također ne vode ni oni koji imaju dvojno državljanstvo, a problem vođenja statistike je također i u tome što od godine 2000. sva djeca koja se rode u Njemačkoj automatski dobivaju njemačko državljanstvo. Oni se kasnije vode samo u statistikama njemačkih katoličkih župa i zajednica, ali ne i u službenoj statistici etničkih Hrvata u Njemačkoj.

Nadalje, bitno je naglasiti da postoji jako velik broj Hrvata koji nisu zabilježeni niti u jednoj statistici. Nadalje, imamo čitav niz hrvatskih tvrtki koje posluju isključivo u Njemačkoj, a prijavljene su u Hrvatskoj. Svi ti radnici (tzv. kombi radnici) se broje kao da žive i rade u Hrvatskoj, a izvan zemlje su već godinama. Na taj način se izvlači radna snaga i ljudi a da nitko to ne primijeti. Ili ne želi primijetiti.

Podaci našeg prethodnog istraživanja iz 2017. ukazuju na činjenicu da je od ulaska u EU do danas iselilo oko 300.000 Hrvata, i to samo u Njemačku, što prema našim izračunima čini oko 80 % novijeg iseljavanja.

Tablica 1. Useljenici iz Hrvatske u Njemačku 2010. – 2018.

2010.	2011.	2012	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	*2018. (procjena autora)
4836	8089	9019	18.633	37.060	50.646	51.163	50.283	50.000

Izvor: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2017. i 2018. Iz Jurić, 2018.

Brojni političari pak manipuliraju brojevima i prikazuju kao da se događa promjena trendova, odnosno znatno smanjenje broja iseljenika.

Podaci BAMF-a pak jasno pokazuju da je trend iseljavanja iz Hrvatske porastao za tri posto u prvih 6 mjeseci 2018. za koje jedino i postoje egzaktni podaci (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2018).[1]

Daljnja teza koja se širi u medijski prostor je da raste broj povratnika iz Njemačke (Šiljeg, 2019). Ovu tezu opovrgavamo jer se ne radi o povratku novih iseljenika, nego o umirovljeničkoj migraciji. Jer upravo u ovom narednom periodu u mirovinu ulaze tzv. stari gastarbajteri iz vremena 1968. do 1972. i oni su ti koji će idućih godina u statistici predstavljati porast broja povratnika. Dakle ne radi se o povratku novijih iseljenika. Naravno, ne isključujemo da među njima ima i onih koji se vraćaju zbog nerealnih očekivanja od Njemačke, onih koji uvide da život u Njemačkoj nije za njih ili da im je kući bilo znatno bolje, ali oni prema našim uvidima ne prelaze 5 % ukupnog broja iseljenih.

Nadalje, broj hrvatskih državljana koji su stekli njemačko državljanstvo naglo je porastao nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. U 2015. godini Hrvati su imali zabilježen dvostruko veći porast prelaska na njemačko državljanstvo, nego u prethodnim godinama, dok je kod svih etničkih skupina uočen pad. Svega 2,2 % stranaca u ukupnom broju stranaca koji su stekli pravo na njemačko državljanstvo su to pravo i iskoristili („Doppelt so viele Kroaten beantragen deutschen Pass", 2015; „Njemačko državljanstvo uzima sve više Hrvata", 2017).

[1] Podatke BAMF-a za 2018. dobit ćemo u listopadu.

Prema podacima BAMF-a, razvidno je da je u aktualnom iseljeničkom valu velik broj djece – 15 % iseljenih čine djeca do 16 godina, osobe starije dobi čine svega 0,82 % iseljenika. Ovo također potvrđuje našu tezu predstavljenu u spomenutoj knjizi da se zapravo radi o iseljavanju kompletnih obitelji.

Trauma preseljenja

Prema Božiću, migracije u pravilu donose probleme unutarnje i vanjske prilagodbe jer migranti napuštaju sve što je određivalo njihov dotadašnji život, uključujući obitelj, prijatelje, poslovne i brojne druge socijalne odnose (Božić, 2015). Stoga je svako seljenje teško i sadrži neugodu, a vrlo često i traumu. Velika seljenja često su i velika trauma jer postavljaju čovjeka pred brojna pitanja na koja često nema lakih i brzih odgovora. Zato su migracije uvijek povezane s potpunom promjenom socijalnog sistema relacija pojedinca. Proces uključenja u nove sustave veza nije nimalo jednostavan niti pregledan proces koji završava fizičkim prijelazom iz jednog sistema u drugi, nego je riječ o kompliciranom, dugotrajnom i teškom procesu koji prema Božiću u brojnim slučajevima traje cijeli život (Božić, 2015) .

Shmuel Eisenstadt (1979) nam pokazuje da migracija proizvodi egzistencijalnu nestabilnost i u velikom dijelu socijalnog života prekid s mjestom podrijetla (čak i nakon čestih posjeta). Autor taj proces naziva „iskorjenjivanje". Iseljavanje nosi sa sobom i probleme desocijalizacije koji započinju trenutkom useljenja. U ovom procesu vrijednosne pretpostavke, norme ponašanja i ustaljena ponašanja gube svoju društvenu i socio-kulturnu važnost. Zato su prema Božiću mnogi iseljenici, posebice u prvim fazama nakon imigracije, dezorijentirani (Božić, 2015). Božić pokazuje da migranti tako napuštaju opći smisleni odnos vlastitih socijalnih djelovanja iz domovine koji im je do tada pomagao pri selekciji, orijentaciji, interakciji i prerađivanju doživljaja. Oni napuštaju ukupne odnose smisla, čime je uzdrmana i njihova sigurnost i psiho-socijalna stabilnost. A prema Esseru sve to traje tako dugo dok se ne udomaće u novom socijalnom sistemu i preuzmu nove obrasce stvaranja smisla (Esser, 1993).[2]

Migracijom dolazi i do napuštanja poznatih društvenih uloga. Božić pokazuje da migrant napušta pozornicu s njemu do tada jasnim i poznatim ulogama i prelazi u novi prostor u kojem mora ponovo učiti nove uloge. U tom procesu učenja vrijednosti i norma ponašanja većinske kulture (akulturacija, Berry, 1997) iseljenik može proći kroz jedan ili više procesa.

Prema Berryju to su 1.) asimilacija – useljenik odustaje od svog kulturnog identiteta i biva potpuno kulturno apsorbiran u useljeničko društvo); 2.) integracija – useljenik uspijeva očuvati kulturni integritet, a istovremeno postaje integralnim dijelom većinskog društva, vidi: www.deutschland-kann-das.de; 3.) segregacija i separacija – nemogućnost uspostavljanja odnosa između imigranata i useljeničkog društva; migranti ostaju u svojoj etničkoj kulturi i stilu života izolirani i odvojeni (Berry, 1997); 4.) marginalizacija – useljenici gube psihološki i kulturni kontakt prema vlastitoj etničkoj grupi, kao i prema useljeničkom društvu.

Općenito se smatra da migranti mogu riješiti svoje psihičke i socijalne probleme samo onoliko koliko uspijeva njihova integracija i uklapanje (Eingliederung, Esser, 1993) u novo društvo. Prema Božiću, tijekom migracije useljenika u novo društvo on ima potrebu da sve što se većinskoj grupi čini samorazumljivim, preispita; za njega je to jedina mogućnost da se snađe, što većinska grupa pak često doživljava kao neprihvaćanje njihovih civilizacijskih/kulturnih pravila (Božić, 2015) . Upravo je to vrlo čest prigovor nove grupe prema strancu, jer on naizgled odbija njihova pravila u svakodnevnom životu, a pri tom se zapravo radi o tome da ta pravila stranac vidi kao labirint u kojem potpuno gubi orijentaciju. Prema Božiću, bila integracija uspješna ili neuspješna, migrant u novom društvu mora steći bolno iskustvo preispitivanja ukupnog temelja svog prirodnog pogleda na svijet (Božić, 2015).

[2] Tema je detaljnije razrađena u knjizi „Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?" (Jurić, 2018).

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

Povratak

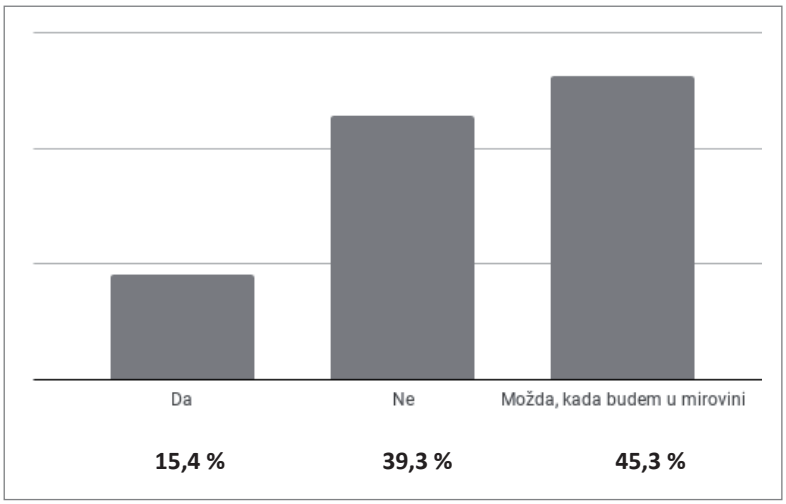
Francesco Cerase (1974) (citirano prema Bara, 2013) na osnovu studije povratnih migracija Talijana iz SAD-a identificirao je četiri tipa povratnika, ističući njihove aspiracije, očekivanja i potrebe:

Tablica 2. Četiri tipa povratnika

Povratak zbog neuspjeha Odnosi se na one povratnike koji se nisu integrirali u zemljama primitka zbog predrasuda i stereotipa s kojima su se susretali. Njihovi napori i poteškoće u aktivnom sudjelovanju u društvima primitka ili neprilagođavanje bili su dovoljno jaki kako bi ih motivirali na povratak.
Povratak zbog „konzervativizma" Uključuje one migrante koji su prije emigracije planirali povratak doma s dovoljno uštеđenih sredstava za kupnju zemljišta kako bi se oslobodili ekonomske ovisnosti. Zbog ovih aspiracija i strategija konzervativni povratnici jedino namjeravaju zadovoljiti svoje osobne potrebe, kao i potrebe članova obitelji. Konzervativni povratnici nemaju namjeru promijeniti društveni kontekst u kojem su živjeli prije migracije. Naprotiv, oni ga nastoje sačuvati.
Umirovljenički povratak Odnosi se na umirovljene migrante koji se odlučuju za povratak u zemlje podrijetla i, ako već ne posjeduju, stjecanje zemlje i kuće u mjestima gdje planiraju provesti starost. Kao distinkcija u odnosu na druge kategorije povratnika ističe se njihova percepcija da povratak donosi novo razdoblje života koje je i početak posljednje etape u njihovom životnom ciklusu. Ova skupina prema povratku ima mnogo pozitivniji odnos negoli ostale kategorije povratnika. U ovom slučaju povratne migracije se mogu promatrati kao dio umirovljeničkih migracija.
Povratak zbog inovacije Odnosi se na one povratnike koji su stekli određena znanja i vještine te su ih spremni iskoristiti u zemljama podrijetla (Cerase, 1974, str. 258).

Tablica je izrađena na osnovu teksta Bara, 2013.

U našoj studiji iz 2017. vidjeli smo da samo 15 % novoiseljenih Hrvata razmišlja o povratku u nekom kratkoročnom ili srednjoročnom periodu, a 45 % bi se eventualno moglo vratiti samo kada budu u mirovini. Za 40 % ispitanika povratak ne dolazi u obzir.

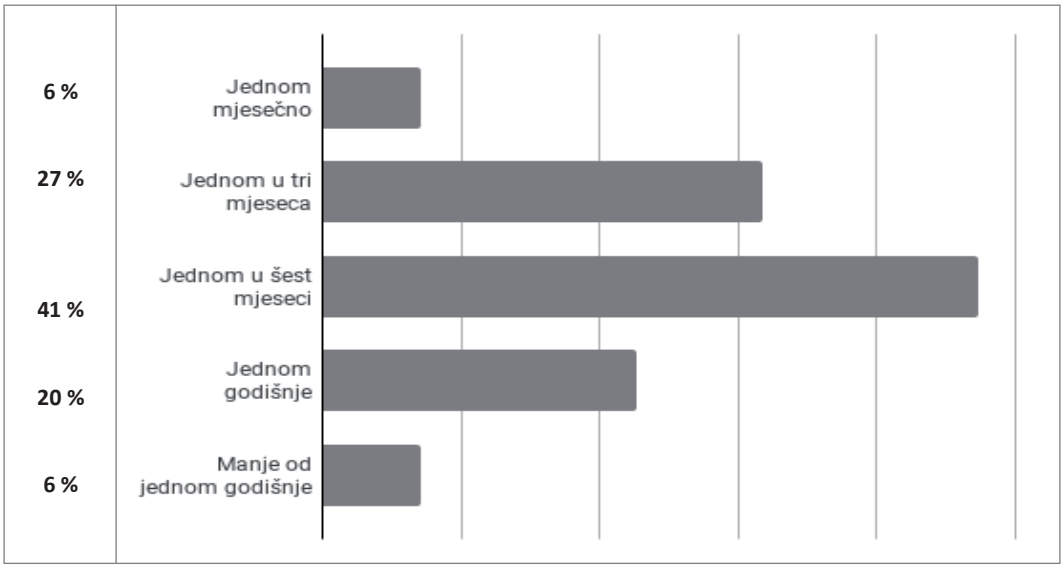

Slika 1. Razmišljate li o povratku u Hrvatsku ili BiH?

Razmišljanje o povratku je dugotrajan i složen proces čiji je okvir zadan promjenljivim migracijskim politikama i mjerama ne samo u zemlji života i rada nego i u zemlji podrijetla. Jasna Žmegač Čapo je u svojim radovima pokazala da se planiranje neprestano redefinira s obzirom na individualni i obiteljski životni tijek i povijesno vrijeme u kojemu se odvija (Žmegač Čapo, 2014).

Premda je ideja o povratku manje ili više stalno prisutna, povratak se višekratno odgađa kako u ranoj tako i u kasnijoj fazi ekonomske migracije. Ako je odlučeno da se djeca školuju u Njemačkoj, tako je povratak za vrijeme trajanja školovanja djece prolongiran. Nakon što djeca završe školovanje, a roditelji zađu u pedesete godine života, povratak se još jednom odgađa za razdoblje u kojemu će migranti steći mirovinu (Žmegač Čapo, 2014, str. 285).

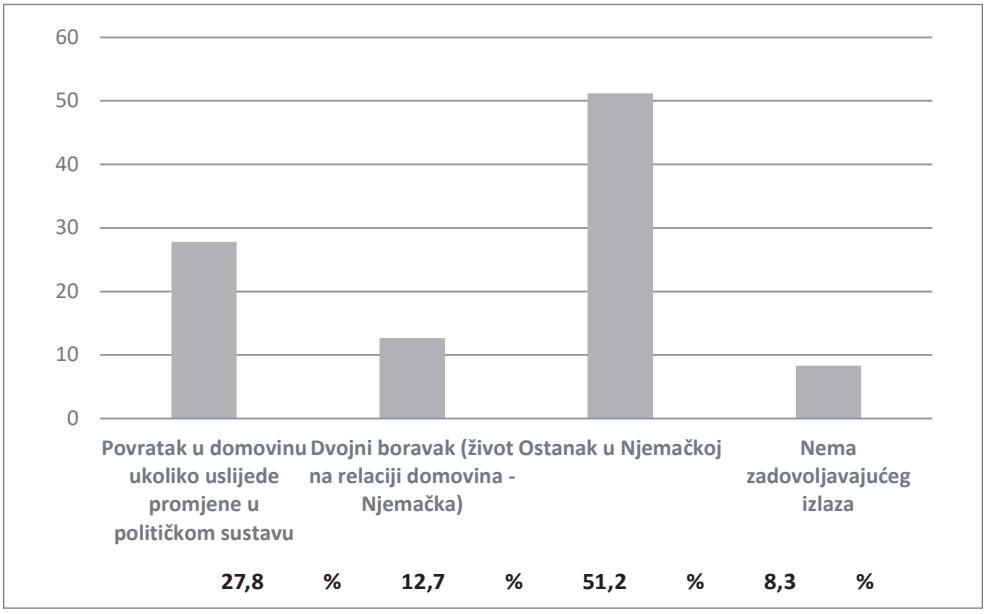
Namjera o povratku tako utječe da se život migranata odvija u „trajnoj privremenosti ili privremenoj trajnosti između dviju domovina u stalnom odvagivanju prednosti jedne i druge, pripremanju sebe i članova obitelji na život u jednoj ili u drugoj". (Žmegač Čapo i Jurčević, 2014, str. 23).

Slika 2. Koliko često putujete u Hrvatsku, odnosno BiH?

Kako su hrvatski iseljenici u Njemačkoj do daljnjega odgađali povratak, kod mnogih se razvio zanimljiv fenomen prakticiranja bilokalnosti i bifokalnosti (život u dva mjesta boravišta). Oni bi godinama održavali dva kućanstva, u Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini i u Njemačkoj (neki i tri). Njihov se život tako uvelike sastoji od veza i odnosa kojima povezuju ta dva mjesta i ljude koji u njima žive kao i cirkulacije dobara, novca, usluga i uzajamne pomoći oba smjera unutar toga transnacionalnog prostora (Žmegač Čapo, 2003). Na osnovu našeg istraživanja (slika 2.) vidimo da jedan dio novih hrvatskih migranata također izabire taj model života – što je danas uslijed opće komunikacijske premreženosti i bolje infrastrukturne prometne povezanosti između Njemačke i Hrvatske znatno lakše.

Pretpostavljamo da će u pogledu iseljavanja Austrija, koja još neko vrijeme (do 1. 7. 2020.) ima pravo na restrikcije, za Hrvate uskoro postati jedna od najpoželjnijih iseljeničkih destinacija. Također, smatramo da će predstojeće iseljavanje u Austriju imati djelomično drugačije posljedice uspoređujući ih s iseljavanjem u Njemačku. Naime, u slučaju iseljavanja u Austriju, po svemu sudeći, neće doći do preseljenja cijelih obitelji, što se događa zadnjih godina u slučaju iseljavanja u Njemačku. Smatramo da će se razvijati transnacionalni kulturni prostori te da će doći do čestih tjednih pa i dnevnih migracija, zbog geografske blizine Austrije. Tako bi taj model građanima Hrvatske u određenoj mjeri osigurao da rade u inozemstvu, a da i dalje ostaju blizu svojim obiteljima.

Slika 3. Koji izbor smatrate najrealnijim?

Naše istraživanje (slika 3.) pokazuje da će jedan dio hrvatskih migranata svjesno (12,7 %) ili nesvjesno također izabrati model života na dvije lokacije.

Kuti i Božić pokazuju da se zbog današnje komunikacijske premreženosti, olakšane prometne povezanosti te stvarne i virtualne dostupnosti stvaraju transnacionalni socijalni prostori u kojima djeluju brojni „transmigranti" u Europi – iseljenici, koji osjećaju jednaku identifikaciju s prostorom u kojem fizički žive i s prostorom koji su napustili (Kuti i Božić, 2016). Župarić Iljić s druge strane pokazuje kako su im oni često jednako privrženi, jer ostaju povezani nizom rodbinskih i prijateljskih, što stvarnih, što virtualnih veza između oba prostora (Župarić-Iljić, 2016, str. 10).

Prema Branku Salaju ne treba očekivati neki veći povratak iseljenika iz dijaspore. „Stara dijaspora", koja ima jake identitetske veze s domovinom, uključujući i bliskost ideji povratka u nju, prema njemu svodi se na najviše nekoliko stotina tisuća ljudi iz cijeloga svijeta. A ako je suditi po iskustvima drugih zemalja, u staru se domovinu rijetko vraćalo više od 1/3 prvotnih migranata (a daleko češće 1/5 ili manje). (Salaj, 2015, str. 42).

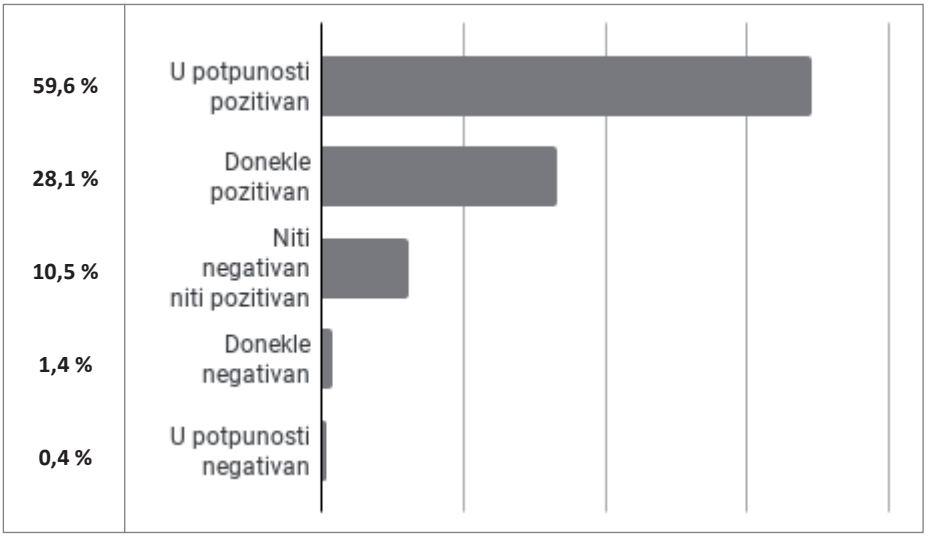
Obadić pokazuje da migranti odluku o povratku u domovinu donose na temelju kombinacije čimbenika privlačenja i potiska. Migranti povratnici navode obiteljske (obrazovanje djece ili partnerova karijera) i emocionalne razloge (nostalgija, osjećaj nepoželjnosti, osamljenost u zemlji domaćinu) kao glavne čimbenike povratka u svoju domovinu. (Obadić, 2014, str. 152).

Kao glavne čimbenike pritiska navode ekonomske (promjene u razini nadnice, planirana osobna karijera, usklađenost između očekivane i stvarne financijske zarade) i emocionalne razloge (nedovoljna integriranost u novoj zemlji, osjećaj „vječitog stranca"). (Isto).

Dumont i Spielvogel (2008) su dokazali kako je povratak iseljenih znatno češći među zemljama usporedivih razina gospodarskoga i društvenoga razvoja, dok je povratak iseljenih iz značajno razvijenijih zemalja, kao što je u ovom slučaju odnos Njemačke i Hrvatske, dosta rjeđi.

Migracija, prema nekim autorima, ne mora nužno značiti gubitak i doživjeti ju kao trajan ekonomski i socijalni gubitak za državu. U hrvatskom pak slučaju je za naglasiti da kad se radi o trajnoj emigraciji kompletnih obitelji, pozitivnih učinaka za zemlju podrijetla nema, izuzev utjecaja iseljavanja mladoga nezaposlenoga stanovništva na tržište rada, odnosno manipulaciju s brojkom nezaposlenih (Akrap i dr., 2017).

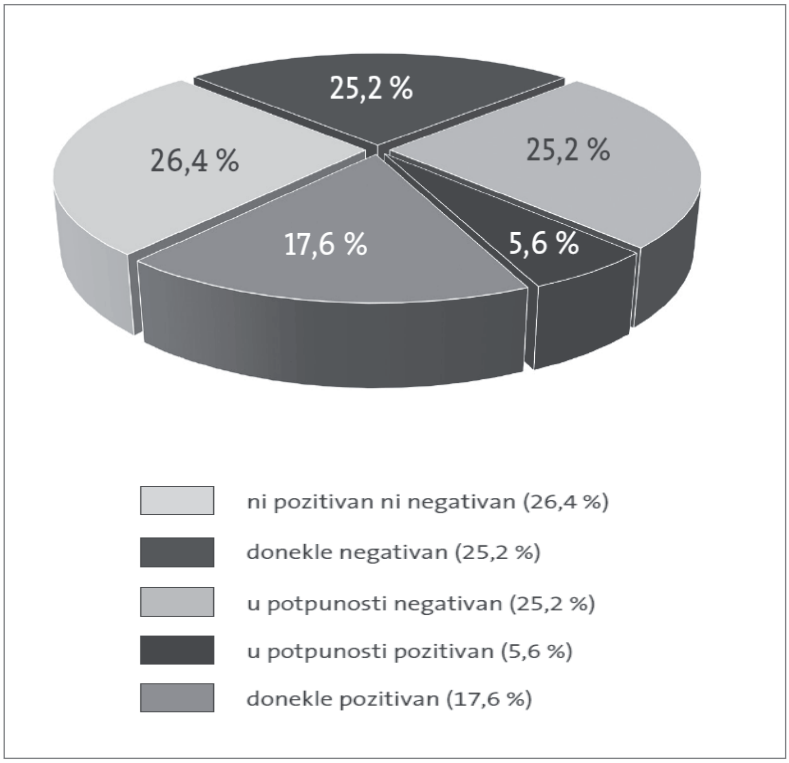
Emocionalni stavovi

Slika 4. Kakav je Vaš osobni stav prema Njemačkoj?

Percepcija Njemačke je u zadnjim desetljećima za većinu Hrvata najčešće pozitivna. Čak štoviše, imidž Njemačke je rijetko kod kojeg naroda tako cijenjen kao kod Hrvata.

Ovdje moramo uzeti u obzir i da je u zadnje vrijeme imidž Njemačke pod utjecajem pozitivnog efekta kakav daju zadovoljni iseljenici. Hornstein Tomić u svojim istraživanjima pokazuje da Hrvati Njemačku doživljavaju prosperitetnom i sigurnom zemljom, dok Nijemce smatraju prijateljskim, ali ipak hladnim ljudima (Hornstein Tomić, 2014, str. 273 – 283).

Slika 5. Kakav je Vaš osobni stav (općenito) prema Hrvatskoj?

Uloga hrvatske dijaspore u stvaranju slike o Hrvatskoj u svijetu iznimno je velika, a kako pokazuje Božo Skoko vrlo često, nažalost, i podcijenjena jer upravo oni postaju često najvažniji informatori o Hrvatskoj. Iseljenici među krugom svojih prijatelja, u poslovnom okruženju itd., postaju najbolji izvori informiranja o Hrvatskoj, ali i lobisti za ljetovanja u Hrvatskoj, kupnju hrvatskih proizvoda i sl. (Skoko, 2014, str. 129).

Novo hrvatsko iseljeništvo radi objektivnih razloga donijelo je pak sa sobom dosta frustracija iz domovine i teško da će biti dobar promotor zemlje u inozemstvu. Naše istraživanje pokazuje da čak jedna četvrtina novog iseljeničkog vala ima potpuno negativno mišljenje o domovini, a druga četvrtina djelomično negativno mišljenje. Dakle, pola iseljenika ima loše mišljenje o domovini, dok o Njemačkoj svega 1,8 % iseljenika ima loše mišljenje.

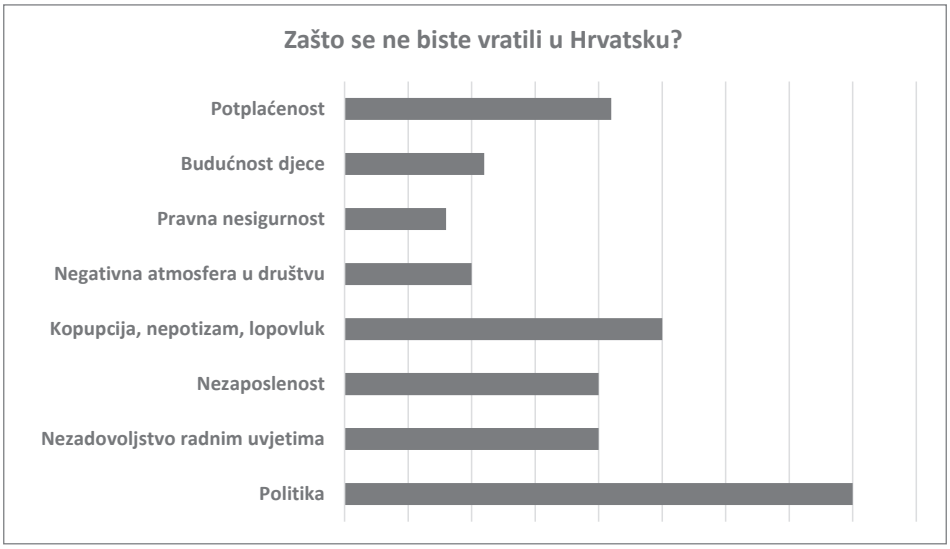
U narednoj tablici izdvojili smo neke odgovore ispitanika, iz kojih se razloga Hrvati ne vraćaju u domovinu. Naredni rezultati dobiveni su kvantitativnim i kvalitativnim istraživanjem, a izjave su navedene iz intervjua.[3]

Tablica 3. Molimo navedite razloge zbog kojih se ne biste vratili u Hrvatsku

Najčešći odgovori: (U zagradama je naveden broj ispitanika)
Politika (40); posao (20); nezaposlenost (20); korupcija (10); mala plaća, potplaćenost (21); financije (10); loša kvaliteta života (7); budućnost djece (6); obitelj (5); razočaranje (4); ekonomsko-politička situacija (9); ekonomska situacija (9); loši zakoni i politika (4); rat (2); lopovluk (12); zdravstvo (5); nepotizam (3); pravna nesigurnost (3) nesigurnost (5); mentalitet, negativan i nezadovoljan narod (9); male mirovine (4)
Neki primjeri izjava: (U zagradama su navedeni spol i starost ispitanika)
(Muškarac, 37 godina) „Nestabilna budućnost, nebriga za radnike, nemogućnost planiranja obitelji i na kraju zbog očajne i lopovske vlade i države.”
(Žena, 53) „U mojim godinama više ne mogu naći posao niti živjeti od svoga rada.”
(Ž. 42) „Tu manje radimo i ja i suprug, a normalno živimo. Živimo kao kad bismo radili u domovini punom parom … žao nam je zadnjih propuštenih 15 godina, školstvo, besplatne knjige, bolje zdravstvo i lijekovi...”
(M. 35) „Država bez sigurnosti i budućnosti, izrabljivanje i potplaćenost radnika, korupcija, zakon na strani odabranih...”
(M. 39) „Muka mi je od lopovluka svih vlada do sada, zlo mi je kad vidim za šta su ljudi platili svojim životom.. jednostavno, volim svoju zemlju, ali ona ne voli mene i zašto da joj se vratim onda!?”
(M. 42) „Negativna politika prema naroda punih 3 desetljeća, korupcija, nepoštivanje zakona od najviših institucija, nepostojanje pozitivnih planova za budućnost.”
(Ž, 31) „Neuređenost ustanova, zakona (…) sve je preko veze kad se treba papirologija rješavati ili ići kod doktora. Više me cijene kao radnika ovdje u Njemačkoj. Nijemci mi se ne smiju zbog moga neznanja njemačkoga, štoviše, još mi i pomažu da ispravno pričam. Radim u Policiji i Carini kao čistačica, što u Hrvatskoj, svojoj zemlji, ne bih mogla bez velike veze i poznanstva.”
(M, 38) „ Zbog trenutne situacije, u kojoj vladaju samo mito, korupcija, vlada sebi puni džepove, a narod gladuje … nepravda je na najvećoj mogućoj razini.. kao mlada osoba u Hrvatskoj nema moje budućnosti, nema zaposlenja, nema stvaranja obitelji, osim borbe za preživljavanje…”
(Ž. 36) „Loša situacija na tržištu rada, nemogućnost napretka na poslu, još teže dobivanje posla, ponižavanje fakultetske titule od strane sustava (ministarstva obrazovanja i poslodavaca), iskorištavanje prirodnih bogatstava čitaj: prodaja svega što god se može unovčiti, loša politička situacija, malverzacije radnika (potplaćenost). Općenito se ne bih vratila zbog podcjenjivanja i osjećaja nepripadnosti zbog porijekla roditelja koji su iz BiH, što me automatski svrstavalo pod Ne-Hrvaticu.”
(M. 35) „Živio sam u Hrvatskoj 35 godina. To je jednostavno previše.”
(M. 38) Mladi se osjećaju prevareno i imaju osjećaj da su države u cijeloj regiji nastale da ih se pokrade, da se izvrši preraspodjela bogatstva, utjecaja i moći, a da je njihova uloga da održavaju sada te nepravedne sustave. Tranzicija na Balkanu traje predugo, cijeli ljudski vijek (…).
(M. 38) Hrvatska je ljepša izdaleka.

Izvor: Jurić, 2018.

[3] Dio izjava je korišten u knjizi „Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?“ (Jurić, 2018).

Slika 6.: Sinteza odgovora na pitanje „Zašto se ne biste vratili u Hrvatsku?"

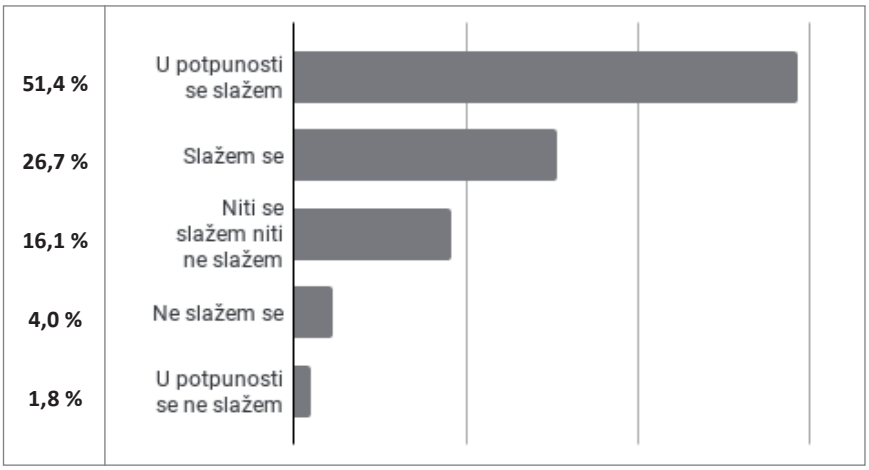
Većina iseljenike ističe upravo nematerijalne motive napuštanja zemlje pa su im te stavke najvažnije i prilikom donošenja odluke da se ne vrate u zemlju.

No tijekom istraživanja vidjeli smo da migracija nije uvijek rješenje, i nije za sve, jer ne uspiju svi stvoriti novi zadovoljavajući život u Njemačkoj, a njihov povratak u domovinu, obilježen neuspjehom, u većini slučajeva smatra se svojevrsnim porazom. Tako se za mnoge migracija pokazala životnim razočaranjem, a mnogi svjedoče i o tome da ih se sramota vratiti u domovinu zbog osjećaja neuspjeha i sramote (Soldo, 2017).

Jedan dio iseljenika svjedoči o tome da njihova primanja nisu bila dostatna za kvalitetu života kakav su željeli osigurati svojoj obitelji u Njemačkoj. Poseban problem za mnoge iseljenike je okolnost što zbog rada nemaju vremena upisati školu njemačkog jezika (jer mnogima posao to ne dozvoljava), što pak dovodi do toga da ne mogu niti tražiti bolje plaćene poslove, a to onda opet generira daljnje nezadovoljstvo (Soldo, 2017). Stoga se sve češće pojavljuju i slučajevi povratka.

Ipak, iako brojni iseljenici u Njemačkoj objektivno znatno teže žive nego što bi ikada živjeli u domovini, nadaju se da će im jednom biti bolje, dok su u domovini nadu izgubili (Bogdanić, 2017). Mnogi su u Njemačkoj spremni na puno više odricanja, trpljenja i patnje nego u domovini, zato što vjeruju da će im se taj trud isplatiti.

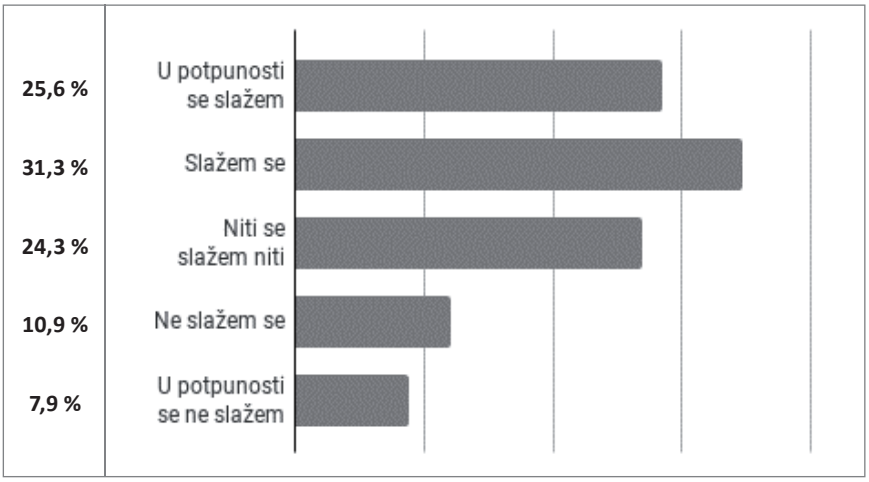
Suprotno našim pretpostavkama, set pitanja koja provjeravaju emocionalne stavove pokazuje da se većina iseljenika osjeća generalno bolje nego u domovini.

Slika 7. Slaganje ispitanika sa sljedećom tvrdnjom: „U Njemačkoj se osjećam generalno bolje nego u domovini"

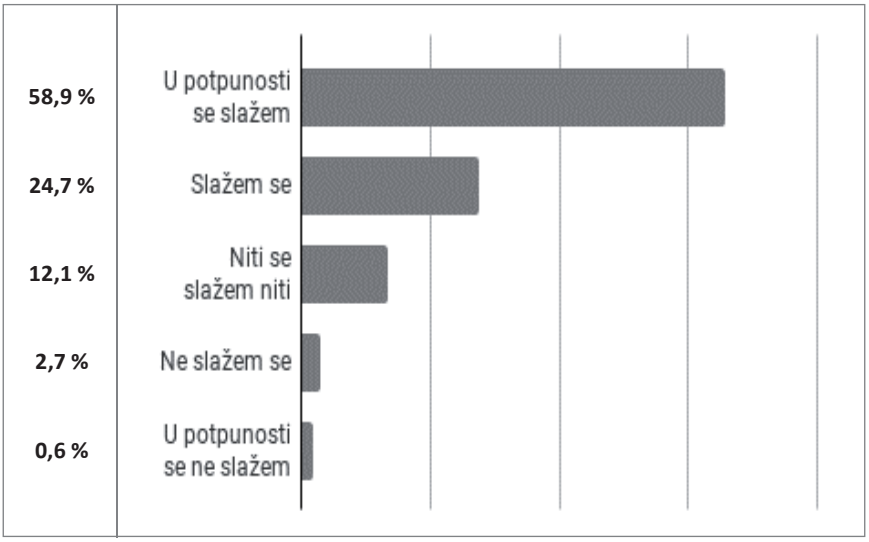
Nadalje smo vidjeli da nostalgija nije dominantno prevladavajuća emocija, iako je kod velikog broja zamijećena. No naša istraživanja pokazuju da ima i ljudi koji izrazito teško podnose selidbu i razočarano uzdišu za domovinom. Mnogi se osjećaju prevarenima iluzijom o boljem životu u Njemačkoj. Neki se i žele vratiti, ali se zbog straha od izrugivanja ne usuđuju. „Očekuje se da se vraćaš bogat iz Njemačke" (M. P. 49). I tako često nastaje otuđen čovjek, razbijen unutarnjim konfliktima – duboko tjeskoban i nesretan, koji ne živi „ni na nebu ni na zemlji".

S druge strane, val odlazaka frustrirajuće utječe na ljude koji ostaju. Jer oni koji ostaju počinju se pitati jesam li ja u zabludi, jesam li pogriješio što ostajem, jesam li nesposobnjaković da ne mogu napraviti isto, jesam li kukavica? Tijekom istraživanja zamijećen je i ovakav stav: „On je otišao u Njemačku bolje živjeti, a moje će se dijete morati brinuti o njegovim roditeljima ili plaćati zdravstvo za njega." (M. J. 43 god.).

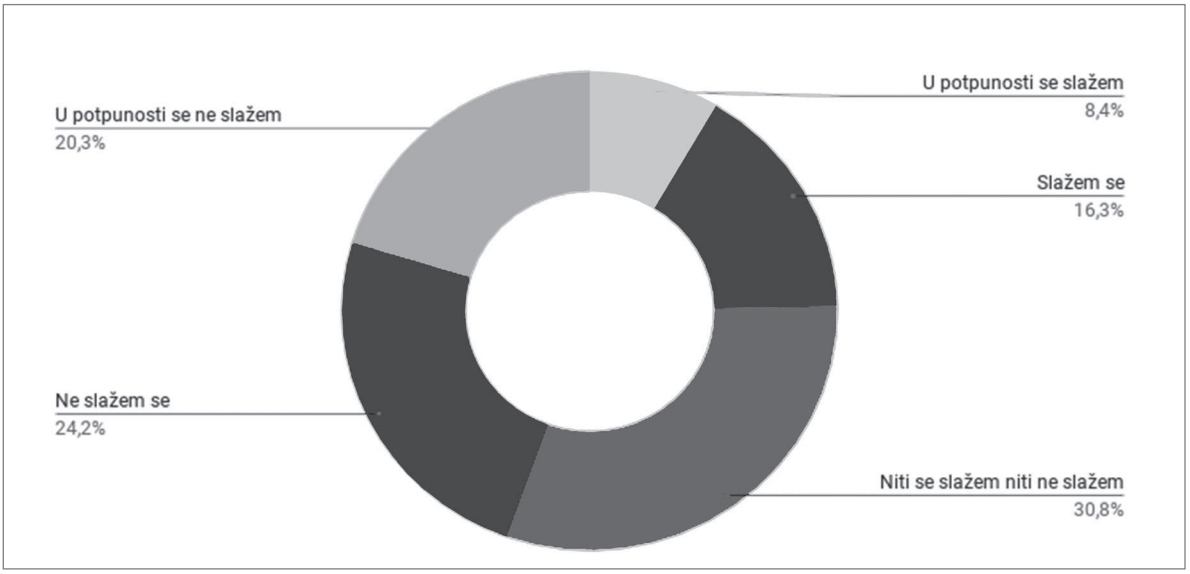
Slika 8. Slaganje ispitanika sa sljedećom tvrdnjom: „Osjećam nostalgiju prema ljudima, zavičaju, domovini …"

Nostalgija prema ovim nalazima nije prevladavajuća emocija kako se to u uobičajenom diskursu o iseljenicima tvrdi (detaljnije vidi u spomenutoj knjizi Jurić, 2018).

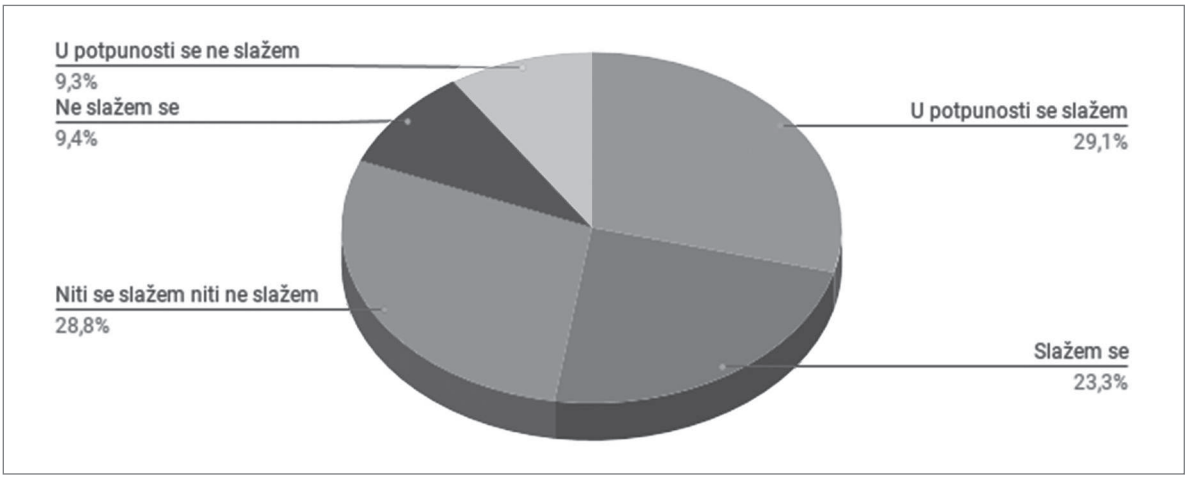
Slika 9. Slaganje ispitanika sa sljedećom tvrdnjom: „Imam osjećaj da više dobivam u Njemačkoj, nego što gubim u domovini"

Utvrdili smo i da znatna većina osjeća kako u Njemačkoj više dobiva u subjektivnom i objektivnom smislu, nego što gubi u domovini.
Na osnovu dobivenih rezultata (slika 10.) odbacili smo početnu hipotezu da se hrvatski iseljenici u Njemačkoj osjećaju otuđeno te da imaju izrazit osjećaj da su stranci.

Slika 10. Slaganje ispitanika sa sljedećom tvrdnjom: „U Njemačkoj se osjećam osamljeno i otuđeno"

Zanimljivo je i uočiti da jedan veliki postotak novoiseljenih Hrvata počinje doživljavati Njemačku svojom domovinom (slika 11.).

Slika 11. Slaganje ispitanika sa sljedećom tvrdnjom: „Njemačku doživljavam svojom novom domovinom."

Više od polovice iseljenika Njemačku doživljava svojom novom domovinom. A signifikantno je i to da od svih etničkih skupina u Njemačkoj, Hrvati spadaju u prve tri etničke skupine kojima je njemačko državljanstvo iznimno primamljivo („Doppelt so viele Kroaten beantragen deutschen Pass", 2015), kako smo pokazali u poglavlju 3.
U nastavku istraživanja zanimalo nas je koji su to razlozi zbog kojih se naši iseljenici žele vratiti u domovinu (tablica 4.).

Tablica 4 Ako se planirate vratiti, molimo navedite razloge zbog kojih ćete se vratiti u Hrvatsku.

Najčešći odgovori: (U zagradama je naveden broj ispitanika)
Obitelj (67); U mirovini (15); Nostalgija (8); Samo kao turist (7); Zbog doma (10); Opušteniji život i ljudi, topliji; Sunce (klima) (7); More (4); Domovina (12); Rodbina (10); Djeca (8); Pokrenuti vlastiti posao (6).
Neki primjeri izjava: (U zagradama su navedeni spol i starost ispitanika)
(M, 57) „Da vidim mjesto i ljude koje volim i da me jednoga dana tamo pokopaju pokraj moje obitelji."
(Ž, 45) „U mirovini, negdje u tišini provesti starost".
(Ž, 30) „Obitelj, sigurnost, odgoj, jezik".
(M, 28) „Hrvatska je moja domovina."
(Ž, 27) „Pokušati promijeniti stvari nabolje."
(Ž, 22) „Obitelj, more, Hrvatska."
(Ž, 33) „Mir i toplina doma."

Izvor: Jurić, 2018.

Tijekom istraživanja uočili smo i da se gotovo svi iseljenici nalaze u nekoj vrsti pojačane potrage za smislom. Jedan dio ima osjećaj „uzaludne borbe", a jedan dio je opterećen željom da se bolja budućnost pronađe „sada i odmah". Jedan dio iseljenika svjedoči o tome da sve događaje, prilike i okolnosti uspoređuje, ocjenjuje i važe s onima u domovini. Sve se gleda kroz filter: „Je li ovo dovoljno dobro da me zadrži ovdje?", i filter: „Dobivam li zauzvrat dovoljno da održi ravnotežu s onim što gubim?" Jer kada odete, „vi sa sobom nosite emotivni uteg svega onoga što ste ostavili (…). Bilo je i stvari koje ste voljeli, koje vam nedostaju, koje možda i niste htjeli napustiti. I želite zamjenu za te iste stvari (…) Tek kada odselite iz domovine, naučite što to točno čini život vrijednim življenja i saznate bez čega to i vi ne možete biti sretni." (Marić, 2018). Jer tek kada se riješi egzistencija, čovjek je primoran suočiti se sa samim sobom. A nitko nije cijepljen od emocija. Stoga, u promišljanju iseljavanja svakako treba uzeti u obzir da se radi o duboko iracionalnom fenomenu, koji je nužno istraživati interdisciplinarno. Ljudi ne bježe samo i isključivo od sustava, nego često i od sebe samih.

ZAKLJUČAK

Do nekog većeg povratka novih hrvatskih iseljenika teško da će doći. Razlozi zbog kojih se iseljenici ne žele vratiti su isti oni koji su ih doveli do napuštanja domovine, prvenstveno su to nepravedno društvo i tzv. zarobljena država, odnosno korupcija, slabe institucije, nepotizam i klijentelizam. Iseljenici navode da ih netransparentno funkcioniranje društva (od zapošljavanja do građevinske dozvole) plaše i dovode u situaciju da više u zemlji nikome ne vjeruju. S tim u vezi psihologija nam je pokazala da ljudi u situaciji straha i nesigurnosti naprosto bježe pa je dio iseljavanja vrlo vjerojatno reakcija bijega kao posljedica straha.
Dojma su da je u Hrvatskoj stvoreno društvo u kojem se nagrađuju odani, a kažnjavaju suradnici, tj. radnici i kritičari koji teže boljem i pravednijem društvu.

Literatura

1. Akrap, A., Strmota, M., i Ivanda, K. (2017). Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (Ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na drugom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku 1. - 3. srpnja 2016* (str. 543-551). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva; Centar za kulturu i informacije Maksimir.
2. Bara, M. (2013). Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima. *Migracijske i etničke teme, 29*(2), 201-224. https://doi.org/10.11567/met.29.2.4
3. Berry, J. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology, 46*(1), 5-34. https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x
4. Bogdanić, S. (2017., 18. prosinca). Novi iseljenici iz Hrvatske: Odlaze oni koji već imaju posao. *Deutsche Welle*. (http://www.dw.com/hr/novi-iseljenici-iz-hrvatske-odlaze-oni-koji-ve%C4%87-imaju-posao/a-41829200) (04.01.2018.).
5. Božić, S. (2015). *Migrant kao stranac; psiho-socijalne posljedice migracija* (Skripta). Zadar: Sveučilište u Zadru. (www.unizd.hr/portals/13/doc/sociologija_migracija_skripte_3.doc) (01.10. 2017.)
6. Božić, S. i Burić, I. (2005). Migracijski potencijal Hrvatske – mikroanalitički aspekti. *Migracijske i etničke teme, 21*(1-2), 9-33. (https://hrcak.srce.hr/5644)
7. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. (2016). *Freizügigkeitsmonitoring: Migration von EU-Bürgern nach Deutschland.* Jahresbericht 2016. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. (https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Publikationen/Broschueren/freizuegigkeitsmonitoring-jahresbericht-2016.pdf?__blob=publicationFile)
8. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. (2017). *Freizügigkeitsmonitoring: Migration von EU-Bürgern nach Deutschland.* Jahresbericht 2017. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. (http://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Publikationen/Broschueren/freizuegigkeitsmonitoring-jahresbericht-2017.pdf?__blob=publicationFile)
9. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. (2018). *Freizügigkeitsmonitoring: Migration von EU-Bürgern nach Deutschland.* Bericht für das erste Halbjahr 2018. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. (ttps://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Publikationen/Broschueren/freizuegigkeitsmonitoring-halbjahresbericht-2018.pdf?__blob=publicationFile) (24.08.2019)
10. Cerase, F. P. (1974). Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy. *The International Migration Review, 8*(2), 245-262. DOI: 10.2307/3002783
11. Doppelt so viele Kroaten beantragen deutschen Pass. (2015., 29. lipnja). *Welt.de.* (https://www.welt.de/politik/deutschland/article143291757/Doppelt-so-viele-Kroaten-beantragen-deutschen-Pass.html)
12. Draženović, I., Kunovac, M. i Pripužić, D. (2018). Dynamics and Determinants of Migration – The Case of Croatia and Experience of New EU Member States. *Public Sector Economics, 42*(4), 415-447. https://doi.org/10.3326/pse.42.4.3
13. Državni zavod za statistiku. (2016). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016*. Priopćenje br. 7.1.2. Zagreb: Državni zavod za statistiku. (https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/07-01-02_01_2017.htm) (12. 11. 2017).
14. Dumont, J. C. i Spielvogel, G. (2008). *Return Migration: A New Perspective.* Part III of International Migration Outlook. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
15. Eisenstadt, S. (1979). *Tradition, Wandel und Modernität*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
16. Esser, H. (1993). *Soziologie: Allgemeine Grundlagen*. Frankfurt na Majni: Campus Verlag.

17. Hornstein Tomić, C. (2014). Migration Activity from Croatia to Germany and Return Tendencies - An Account of Recent Developments. U C. Hornstein Tomić, I. Hrstić, F. Majetić, I. Sabotič i M. Sopta (Ur.), *Hrvatsko iseljeništvo i domovina. Razvojne perspektive* (str. 273-282). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

18. Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, *33*(3), 337-371. https://doi.org/10.11567/met.33.3.4

19. Jurić, T. (2018). *Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?* Zagreb: Školska knjiga.

20. Kuti, S. i Božić, S. (2016). Transnacionalni socijalni prostori: migrantske veze preko granica Hrvatske. *Migracijske i etničke teme, 32*(2), 271-275. https://doi.org/10.11567/met.32.2.5

21. Marić, M. (2017., 20. srpnja). Što to ja točno radim ovdje? (http://www.misusovo.com/ 2017/07/sto-ja-tocno-radim-ovdje/) (pristupljeno 17. sprnja 2018.)

22. Marić, M. (2018., 27. lipnja). Zašto život u Njemačkoj nije za svakoga. (http://www.misusovo.com/2018/06/zasto-zivot-u-njemackoj-nije-za-svakoga/) (pristupljeno 17. sprnja 2018.).

23. Maslow, A. (1954). *Motivation and personality.* New York, N. Y.: Harper & Brothers.

24. Njemačko državljanstvo uzima sve više Hrvata – evo i zašto. (2017., 7. studenog). *Fenix Magazin.* (https://fenix-magazin.de/njemacko-drzavljanstvo-godisnje-uzima-sve-vise-hrvata-evo-i-koliko-00/) (pristupljeno 12. studenog 2017.)

25. Obadić, A. (2014). Posljedice ekonomske krize na tržišta rada i mobilnost radne snage u EU i RH. U V. Puljiz, J. Tica i D. Vidović (Ur.), *Migracije i razvoj hrvatske. Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju* (str. 131-154). Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.

26. Polegubić, A. (2015). Hrvatsko dušobrižništvo u Njemačkoj: stanje i perspektiva. U M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (Ur.), *Hrvatska izvan domovine I - zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014*. (str. 275-283). Zagreb: Golden marketing- Tehnička knjiga; Centar za kulturu i informacije Maksimir; Hrvatska matica iseljenika.

27. Salaj, B. (2015). Organizacijsko okupljanje dijaspore. U M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (Ur.), *Hrvatska izvan domovine I - zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014*. (str. 39-42). Zagreb: Golden marketing- Tehnička knjiga; Centar za kulturu i informacije Maksimir; Hrvatska matica iseljenika.

28. Skoko, B. (2014). Hrvatski iseljenici kao promotori Hrvatske u svijetu. U M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (Ur.), *Hrvatska izvan domovine I - zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014*. (str. 127-132). Zagreb: Golden marketing- Tehnička knjiga; Centar za kulturu i informacije Maksimir; Hrvatska matica iseljenika.

29. Soldo, V. (2017., 7. studenog). Ne uspiju svi u Njemačkoj. *Deutsche Welle*. (http://m.dw.com/hr/ne-uspiju-svi-u-njema%C4%8Dkoj/a-41260729) (16. 11. 2017.).

30. Šiljeg, L. (2019., 29. lipnja). Kristijan je jedan od povratnika u Hrvatsku. Hoće li ih biti još? (https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/3525149/kristijan-je-jedan-povratnika-u-hrvatsku-hoce-li-ih-biti-jos-falit-ce-im-more-obitelj-sjedenje-na-kavi/) (24. 08. 2019.)

31. Vori Lalich, W. (2014). Stranac ovdje - stranac ondje! Iseljeništvo i mit povratka u suvremenom transnacionalnom društvenom prostoru. U M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (Ur.), *Hrvatska izvan domovine I - zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014*. (str. 341-347). Zagreb: Golden marketing- Tehnička knjiga; Centar za kulturu i informacije Maksimir; Hrvatska matica iseljenika.

32. Žmegač Čapo, J. (2003). Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija ekonomskih migranata u Muenchenu. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, 40*(2), 117-130. (https://hrcak.srce.hr/27796)
33. Žmegač Čapo, J. (2014). Tu ne može ni'ko živ imat' plan hoće li se vratit': Promjenljive artikulacije povratka u domovinu medju hrvatskim ekonomskim migrantima u Njemačkoj. U C. Hornstein Tomić, I. Hrstić, F. Majetić, I. Sabotič i M. Sopta (Ur.), *Hrvatsko iseljeništvo i domovina. Razvojne perspektive* (str. 283-289). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
34. Žmegač Čapo, J. i Jurčević, K. (2014). Povratak kao dolazak: migracijski procesi i transnacionalni prostori. U J. Žmegač Čapo, C. Hornstein Tomić i K. Jurčević (Ur.), *Didov san: Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika* (str. 15-41). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
35. Župarić Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung.

REMAIN IN OR RETURN FROM GERMANY

ABSTRACT

The paper presents an exploration of the emotional attitudes of Croats, who emigrated to the Federal Republic of Germany after Croatia's accession to the EU, about returning to their homeland. It is based on an already published survey conducted in 2017 in Germany using the survey method, an online survey and a semi-structured interview based on a sample of 1200 expatriate Croats, and is a continuation of the analysis of a research study presented in the book "Emigrating Croats to Germany. Are we losing Croatia?" and the scientific paper "Contemporary Migration of Croats to Germany: Characteristics and Motives" (Juric, 2017).
The survey reaffirmed that the consistent perspective of expatriate Croats in Germany was that they were very satisfied and did not regret leaving Croatia. The vast majority do not feel alienated. Accordingly, only a few think about returning. The reasons why they do not want to return are the same ones that led to their departure from their homeland, primarily because of an unjust society and the so-called "captured state", that is, one charecterised by corruption, weak institutions, nepotism and clientism.

Key words: *emigration, return, Croats, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Germany*

Kristina Kozić
Mediacor d.o.o., Zagreb
kina.upquark@gmail.com

Tamara Bodor
doktorandica na poslijediplomskom studiju hrvatske kulture, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
tamara.bodor@gmail.com

Šimun Lončarević
Energetski institut Hrvoje Požar, Zagreb
sloncarevic@eihp.hr

Luka Krstulović
Svjetski savez mladih Hrvatska, Zagreb
croatia@wya.hr

Jelena Slavić Miljenović
Svjetski savez mladih Hrvatska, Zagreb
croatia@wya.hr

ANALIZA STAVOVA ISPITANIKA O RAZLOZIMA RECENTNOG ISELJAVANJA MLADIH IZ RH U RAZDOBLJU IZMEĐU 2015. I 2018. GODINE

SAŽETAK

Ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju otvorenim je granicama te slobodom kretanja i velikim potrebama gospodarstava razvijenih europskih zemalja omogućeno jednostavnije zapošljavanje i ubrzano iseljavanje velikog broja stanovnika. Uglavnom se iseljava mlađe i obrazovanije stanovništvo s cijelim obiteljima iz svih krajeva Hrvatske i praktički u svim smjerovima prema sjeveru i zapadu. Silina je iseljavanja postala ozbiljan razvojni problem Hrvatske pa mu je potrebno posvetiti posebnu znanstvenu i svaku drugu pozornost. Zato su u radu razmatrana iskustva iseljenika nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju na temelju njihovih razmišljanja o iseljavanju i povratku, o uvjetima u obje sredine i slično, s ciljem razumijevanja zakonitosti, mogućnosti procjena i potrebnih definiranja uvjetovanosti na temeljne sustave u zemlji. Istraživanje je obuhvatilo i stavove mladih koji su se iselili isključivo zbog profesionalnih razloga, komparirajući ih analitički s iskustvima visokoobrazovanih mladih osoba spremnih na promjenu struke i prihvaćanje niže kvalificiranih radnih mjesta, na temelju provedenih anketiranja i intervjuiranja referentnih skupina. Rezultati su pokazali odmak od tradicionalnih razloga iseljavanja prema potrebama za uređenim društvom, a zaključna su poimanja potvrdila mogućnosti i okvire povrataka.

Ključne riječi: *mladi, iseljavanje, povratak, Europska unija*

UVOD

Demografska i u okviru nje migracijska problematika sve više postaju u političkom, društvenom, javnom, sigurnosnom, gospodarskom, geografskom i svakom drugom smislu nezaobilazna važnost u postavljanju gotovo svih razvojnih koncepcija. Pitanja dohvata radne snage i njezinog odlaska prema razvijenijim društvima i gospodarstvima, a time i promjena demografskih slika europskih prostora nisu više socijalna marginalnost, već temelj svih planiranja. Hrvatska je kao apsolutno mala populacija s dugom tradicijom političkih i gospodarskih iseljavanja posebno osjetljiva na intenziviranje emigracije, stoga su sva razmatranja poželjna, bitna i osobito korisna.

Polazišta istraživanja

Osnovna polazišta razmatranja problematike vezana su za pretpostavke o velikoj silini recentnog iseljavanja iz Hrvatske, o nedovoljnim informacijama o stvarnim motivima i razlozima odlaska, o nedovoljnoj prisutnosti iseljenika – povratnika u recentnim istraživanjima i javnim raspravama i općenito o slabom poznavanju osnovnih zakonitosti odlaska, ostanka i povratka.

Velik intenzitet iseljavanja iz RH

Iako se Hrvatska i prije novog vala iseljavanja ubrajala među europske zemlje s najizraženijim i najdugotrajnijim iseljavanjem (Jurić, 2017, str. 338), u posljednjih pet godina nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju emigracija je postala jednostavnija i jeftinija nego ikad, pri čemu najprivlačnija odredišta nisu više Zagreb ili jadranska obala, već sve zemlje koje su potpuno otvorile granice hrvatskim državljanima (Ivanda, 2017, str. 12). Prema priopćenju Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske o migracijama stanovništva, Hrvatsku je u 2018. godini napustilo 39.515 osoba, od kojih su gotovo polovina (45,5 %) mladi ljudi u dobi od 20 do 39 godina. S obzirom na jednostavnije iseljavanje u strane zemlje, tešku gospodarsku situaciju u zemlji i činjenicu kako se mladi ljudi češće susreću s rizikom nezaposlenosti od ostale populacije (Relja, Reić Ercegovac i Čerenić, 2015, str. 3), razumljivo je njihovo prevladavajuće napuštanje zemlje.

Analizom čimbenika iseljavanja Hrvata tijekom čitavog 20. stoljeća došlo se do zaključka kako današnji tip ekonomske migracije svoje korijene vuče iz šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća kada je iseljavanje značajno postalo „ključni činitelj pojave, produbljenja i prostornog širenja prirodnog smanjenja i ukupne depopulacije te demografskog starenja" (Kozić, 2015, str. 22; prema Živić, 2008).

Naime, danas kao i onda glavni potisni čimbenik bio je urušavanje tržišta rada u Hrvatskoj, odnosno potreba zapadnoeuropskih zemalja za kvalitetnom radnom snagom iz manje razvijenih zemalja. No ključna razlika je u tome što je u tom razdoblju gospodarskog, ali i političkog iseljavanja zemlju napuštala uglavnom radnička klasa, dok danas odlazi ponajprije visokoobrazovano mlado stanovništvo u čije je obrazovanje puno uloženo (Kozić, 2015, str. 22; prema Živić, 2008).

Nedovoljno informacija o stvarnim motivima i razlozima odlaska

Pitanje intenzivnog odlaska mladih tema je koja je danas zastupljenija u medijskom prostoru nego što se njome bave strateški državni dokumenti. To je pitanje podobno za dnevno-politička nadmetanja koja se nerijetko uzimaju kao argumenti kako je demografija, na koju neizbježno utječe iseljavanje, ideološka tema, osobito u zemljama mladih demokracija poput Hrvatske. (Ivanda, 2017, str. 11).

Uzroci iseljavanja u moderno doba kad se odluke o odlasku zbog dostupnosti informacija, osobito preko iskustava prijatelja, obitelji ili poznanika, donose lakše i brže nego prije, brojni su i praktički ih je onoliko

koliko je i pojedinaca koji odlaze. Tom brojnošću već se donekle može objasniti nedovoljna istraženost uzroka i motiva odlazaka novijih iseljenika. Ipak, prema posljednjim istraživanjima, od kojih su neka bila usko usmjerena na određenu populaciju, mlade koji odlaze u Irsku, studente koji iseljavaju iz određenih regija i slično, glavni razlog iseljavanja može se svesti pod zajednički nazivnik ekonomske prirode, uz naglašeno odlaženje vezano i za nepovjerenje u hrvatsko društvo, neizvjesnu budućnost, neuređenost hrvatskog društva, politički diktat u svemu i slično.

Nedovoljna prisutnost povratnika u recentnim istraživanjima

Veliku poteškoću u sustavnom praćenju migracija predstavlja i nepreciznost podataka o iseljenima jer postoji značajan broj onih koji suprotno Zakonu o prebivalištu svoje prebivalište odlazeći iz Hrvatske ne odjavljuju (Pokos, 2017, str. 17). Bez točnog broja iseljenih nije moguće ni egzaktno razmotriti povratničku struju jer se i među povratnicima nalaze oni koji svoje prebivalište nikad nisu odjavili pa prema tome nisu ni bili evidentirani kao iseljenici. Samo one zemlje koje imaju registar stanovništva imaju i relativno pouzdane podatke o vanjskim migracijama. Budući da Hrvatska zasad takvog registra još uvijek nema, neophodne su metodološki utemeljene procjene o broju iseljenih (Kozić, 2015, str. 27).

Nasuprot tome, podaci o broju useljenih su točni jer se oni evidentiraju pri prijavi prebivališta, odnosno boravišta, bez čega im je dugotrajan boravak u Hrvatskoj otežan pa je malo vjerojatno postojanje velikog broja ilegalnih imigranata.

Prema postojećim podacima Državnog zavoda za statistiku, u Hrvatsku je 2018. godine uselilo 26.029 osoba, a najveći broj, kad je Europska unija u pitanju, doselio je iz Njemačke (3232), Slovenije (619), Italije (523) i Austrije (501). Što se tiče zemalja koje posljednjih godina predstavljaju trend iseljavanja iz Hrvatske, osim Njemačke koja u tome već tradicionalno prednjači, treba istaknuti Irsku iz koje je u 2018. zabilježeno 209 dolazaka, što je za gotovo 60 % stanovnika više od doseljenika iz iste zemlje u 2017. godini, a gotovo pet puta više nego u 2016. Najveći broj iseljenika, prema podacima DSZ-a, zabilježen je 2017., što je godina koja se može smatrati vrhuncem prema broju iseljenih od početka masovnijeg iseljavanja u zemlje EU-a (otprilike od 2013.). U 2018. već je, barem što se tiče zemalja u koje Hrvati najviše iseljavaju, došlo do značajnijeg smanjenja broja iseljenih; u Njemačku je iselilo 7321 osoba manje nego u 2017., a u Irsku 625. S obzirom na spomenutu poteškoću s praćenjem stvarnog broja iseljenika, odnosno povratnika, ta je brojka naravno veća, ali i dalje pokazuje pad u odnosu na 2017. godinu (u Njemačku je prema Destatisu doselilo 5705 osoba manje, a u Irsku prema *Personal Public Service* 562 osobe manje nego lani).

Zbog konstantnog intenzivnog odljeva mozgova, cilj istraživanja iseljeničke i povratničke populacije trebao bi biti i pronalaženje što preciznijih uzroka i motiva odlaska kako bi se s obzirom na rezultate mogla izraditi objektivna i ostvariva strategija povratka. Sukladno tom nastojanju, iskustva iseljenika – povratnika mogu predstavljati vrijedan doprinos pa ih što prije treba uključiti kao sudionike u istraživanjima recentnih migracija.

Ciljevi istraživanja

Osnovni ciljevi naslovnog istraživanja vezani su za zakonitosti iseljavanja i povratka u recentnom razdoblju i uvjetovanost migracijskih gibanja na razvojnu hrvatsku budućnost, a specifični su vezani za spoznaju o stvarnom intenzitetu iseljavanja te o iseljeničkim i povratničkim iskustvima, za razumijevanje motiva iseljavanja prema iskustvu iseljenika – povratnika i za spoznaju o povratničkom potencijalu u funkciji razvoja hrvatskog društva. Uočene zakonitosti i uvjetovanosti prema provedenom anketiranju i intervjuiranju moguće su pretpostavke objektivnog razumijevanja demografske problematike.

Spoznati stvarnu sliku iseljavanja i iseljeničkih iskustava

Negativni demografski trendovi i ukupni demografski slom koji očekuje Hrvatsku s obzirom na konstantno intenzivno iseljavanje s jedne strane i stalan prirodni pad uz pad nataliteta s druge strane, izravno će utjecati na stabilnost osnovnih državnih sustava, a to je dovoljno važan razlog skretanja pozornosti na značenje demografskih istraživanja (Kozić, 2015).

Zato je jedan od ciljeva prikazati problem iz perspektive mladih jer njihov intenzivan odlazak iz Hrvatske „postupno dovodi do supstitucije stanovništva". Ispitivanjem stavova mladih o odlasku, odnosno ostajanju i vraćanju u Hrvatsku dopunit će se praznine u problematici postratnog iseljavanja s hrvatskih prostora.

Produbiti razumijevanje iseljavanja prema iskustvu iseljenika –povratnika

Rezultati istraživanja „Iseljavanje mladih iz RH nakon 2001. godine" temeljili su se na stavovima mladih koji su u trenutku sudjelovanja u istraživanju imali između 20 i 29 godina, o razlozima eventualnog napuštanja odnosno ostanka u Hrvatskoj. Kako je već napisano, analizom recentnih istraživanja vanjskih migracija nije se naišlo na ona čiji je reprezentativni uzorak obuhvatio mlade iseljenike – povratnike, pod kojima u ovom kontekstu podrazumijevamo one koji su u trenutku ulaska Hrvatske u Europsku uniju otišli u neku od europskih zemalja, proveli ondje između šest mjeseci i pet godina pa se vratili s namjerom ponovnog nastanjenja u Hrvatskoj. Posebno je vrijedno razmotriti razloge povratka i na temelju njihove učestalosti postaviti zakonitosti povratka i predvidjeti intenzitet i smjer preseljavanja.

Pokrenuti raspravu o povratničkom potencijalu kao pretpostavci budućeg razvoja hrvatskog društva

Prema posljednjim procjenama, danas više Hrvata živi izvan Hrvatske nego u njoj.[1] Prema statistikama HNB-a, u 2018. godini procjenjuje se da je hrvatski financijski sustav primio oko 1,17 milijardi eura doznaka iz iseljeništva, što je 462 milijuna eura više nego što su pokazivali dosadašnji podaci. Nasuprot tome, predviđanja stručnjaka govore sve uvjerenije o slomu mirovinskog, obrazovnog i financijskog sustava u idućih desetak godina, primarno zbog nedostatka radne snage uvjetovanog recentnim iseljavanjem mladog, obrazovanog, aktivnog, zaposlenog, reprodukcijskog i općenito razvojno postojanog stanovništva na mnogo osnova. Sukladno navedenom, među ciljevima je i doprinos u razumijevanju iseljeničkog potencijala kao mogućeg temelja obnove hrvatskog gospodarstva, a posljedično i demografske slike. Isticanje primjera stranih zemalja koje su svoje iseljeništvo uspješno povezale s maticom uz pokretanje raznih programa obnove s naglaskom upravo na suradnji domicilnog stanovništva s iseljenicima, mogao bi biti i primjenjiv obrazac[2].

Dosadašnja istraživanja

Razmatrajući dosadašnja istraživanja iseljavanja, neizbježno je ući u predmetnu širinu demografije koja je, najkraće rečeno, znanstveno polje koje se bavi stanovništvom i koje je u stalnom doticaju s vrlo širokim spektrom drugih znanosti (Kozić, 2015, str. 7). Prema tome, treba razlikovati postojeća istraživanja s granskim pristupom stanovništvu i teorijsko-metodološkim koncepcijama svih odnosa koje stanovništvo razvija u društvu i prostoru.

[1] Procjena: 3.500.000 Hrvata živi u klasičnom iseljeništvu, 400.000 u BiH, a preko 200.000 Hrvata živi kao manjinska populacija u susjednim zemljama. Prema predavanju „Novi koncept Hrvatske" koje je S. Šterc održao u Velikom Kaptolu u rujnu 2018. godine („Hrvatska se demografski neće izvući bez modela useljavanja", 2018).

[2] Jedna od zemalja koja svoj gospodarski oporavak i stalni rast može zahvaliti programu obnove zasnovanom na iseljeničkom potencijalu je upravo u posljednje vrijeme Hrvatima najatraktivnija Irska.

Demografsko-statistička istraživanja

Prvu je skupinu istraživanja moguće izdvojiti prema demografsko-statističkom pristupu i znanstvenoj metodologiji koja uključuje pitanja organizacije i tehnike prikupljanja, klasifikacije i tabeliranja informacija, kao i izračunavanja pojava, procesa, veza i odnosa povezanih s brojem i strukturom stanovništva. Velik broj tih radova (Grizelj i Akrap, 2006; Mesarić Žabčić, 2006; Nejašmić, 2003, 2012; Nejašmić i Mišetić, 2004, 2010; Wertheimer-Baletić, 2001, 2005…) bavi se primarno kvantitativnim procjenama u nedostatku preciznih podataka o migracijama u Hrvatskoj i iz Hrvatske.

Demografsko-ekonomska istraživanja

Budući da je gospodarstvo svake države izravno ovisno o demografskom potencijalu, ekonomija je znanstveno polje u društveno-znanstvenom području koja predmetno i metodološki neizbježno korelira s demografijom. Temelj svakog suvremenog ekonomskog promišljanja i koncepcijskog razvojnog pristupa je ljudski potencijal kao nezaobilazan čimbenik svakog razvoja i svake gospodarske djelatnosti. Radovi koji razmatraju ovu problematiku i relevantni su za predmet razmatranja u ovom radu su: Akrap, Čipin, Pokos, Ridzak i Živić, 2003; Bogdanović, 2009; Čizmić i Živić, 2005; Gelo i Akrap, 2003; Lajić, 2004; Mečev i Vudrag, 2012; Wertheimer-Baletić, 1999, 2005; Živić, 2008. Osnovni im je predmetni interes ukazivanje na gospodarske posljedice negativnih demografskih parametara.

Demografsko-politička istraživanja

Svrha demografsko-političkog pristupa predmetnoj problematici je pomoć državnim institucijama u osmišljavanju i donošenju političkih programa i strategija revitalizacije. Predmet tih istraživanja su razmatranja različitih vrsta politika u različitim zemljama s obzirom na stanovništvo, a među relevantnim radovima je moguće izdvojiti: Grdešić i Mežnarić, 1990; Puljiz, 2005; Šterc i Komušanac, 2011; Wertheimer-Baletić, 2005. Navedena su znanstvena istraživanja, uz ostala, osnova političkom sustavu pri donošenju odgovarajućih odluka vezanih za revitalizaciju u funkciji hrvatskog ukupnog razvoja (Kozić, 2015, str. 9).

Demografsko-sociološka istraživanja

Predmetni su interesi sociologije i demografije kao polja u društvenom znanstvenom području vrlo čvrsto povezani pa se, razumljivo, velik broj autora bavi proučavanjem te povezanosti (Adamović i Mežnarić, 2003; Babić i Lajić, 2004; Bjelajac, 2007; Golub, 2006). Izdvojeni se radovi primarno bave metodama provođenja anketa i intervjua izabrane populacije te analizom, odnosno interpretacijom odgovora.

Demografsko-psihološka istraživanja

Prvo istraživanje koje je nastojalo ispitati motivacijski aspekt potencijalnog „odljeva mozgova" provela je 2004. Iva Šverko s Instituta Ivo Pilar. Istraživanje „Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog 'odljeva mozgova' i njegove odrednice u 1997., 1998. i 2004." ne može se, zbog različitog pristupa i pokazatelja, izravno uspoređivati s istraživanjem „Iseljavanja mladih iz Republike Hrvatske od 2001.", no rezultati tog istraživanja značajan su pokazatelj veličine problema. Poveznica između demografije i psihologije posebno je važna jer je i npr. ispitivanje namjere odlaska u inozemstvo složen proces analize čovjekovog ponašanja kojim se bavi u prvom redu psihologija.

Demogeografska istraživanja

Demografske analize ključne su za precizno i usklađeno prostorno planiranje, odnosno za koncepciju regionalnog razvoja. „Demogeografija je geografska znanstvena disciplina koja se bavi proučavanjem materijaliziranih odnosa i odraza prirodne osnove i/ili društvene nadgradnje i stanovništva u geografskom prostoru." (Šterc, 2015, str. 138).

Radovi iz područja demogeografije; Čuka, 2010; Lončar, 2007; Mesarić Žabčić, 2006; Nejašmić, 2003, 2012; Nejašmić i Mišetić, 2004, 2010; Pokos, 2017; Šterc, 2015; Šterc i Komušanac, 2011; Živić, 2008 i slični bave se složenim odnosima stanovništva u prostoru i osnovnim zakonitostima koje stanovništvo u njemu razvija. Relevantni podaci za bolje razumijevanje motiva mladih iseljenika razmotreni su iz nedavnih istraživanja koja su se bavila novijim emigrantskim fenomenima (Jurić, 2017; Rajković Iveta i Horvatin, 2017; Relja, Reić Ercegovac i Čerenić, 2015).

Osnovne hipoteze

Osnovne se hipoteze mogu oblikovati i postaviti s obzirom na nekoliko parametara; dosadašnjih istraživanja, svakodnevnih medijskih priopćavanja o problematici iseljavanja, osobnih razgovora (intervjua) autora s pojedincima koji spadaju u ispitanu skupinu (iseljenika – povratnika) i slično.

H1 Statistički podaci o dosadašnjoj, ali i recentnoj emigraciji mladih su nepotpuni.

H2 Odlasku u inozemstvo skloniji su ispitanici stariji od 25 godina i višeg stupnja obrazovanja.

H3 Glavni razlog napuštanja države je gospodarska nestabilnost.

H4 Predviđanja temeljena na dobivenim odgovorima iz ankete i intervjua pokazat će izrazito negativnu sliku hrvatske demografske budućnosti.

VANJSKA MIGRACIJA

Predmet razmatranja recentna je vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske u usporedbi s različitim iskustvima mladih iseljenika – povratnika s obzirom na razloge iseljavanja. Razlozi i osnovne zakonitosti iseljavanja postavljeni su na temelju rezultata provedene ankete, a usporedbe na temelju provedenih intervjua. Ukupna je slika iseljavanja, povratka, demografskih promjena i iskustvenih vrijednosti donesenih iz novih sredina tek najava postavljanja povratničkih poticajnih obrazaca u funkciji ukupnog razvoja Hrvatske.

Zakonitosti i trendovi

Zakonitosti iseljavanja, osnovni pokazatelji, dosadašnji trendovi i buduće najave temeljene na službenim podacima Državnog zavoda za statistiku bitno ublažavaju intenzitet iseljavanja i potvrđuju neodgovarajući odnos službenih institucija prema danas vjerojatno najvažnijem društvenom i prostornom procesu za hrvatsku budućnost.

Podaci Državnog zavoda za statistiku

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske[3], iz Hrvatske je u 2018. godini iselilo 39.515 osoba dok je 26.029 osoba uselilo pa je službeni migracijski saldo bio -13.486 osoba. Prema istom izvoru od 2013. do 2018. godine ukupan je migracijski saldo bio čak 100.785 osoba, a posebnost je nega-

[3] https://www.dzs.hr/Hrv/publication/subjects.htm.

tivni migracijski saldo svake godine u tom razdoblju. Intenzitet i raširenost iseljavanja iz Hrvatske potvrđuje i podatak za 2018. godinu, prema kojem su samo Istarska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija imale pozitivan migracijski saldo od 913, 80 i 300 ljudi dok se iz svih ostalih županija više ljudi iselilo u inozemstvo nego što se iz njega doselilo ili vratilo. Brojevi doseljenih u Republiku Hrvatsku i iseljenih iz Republike Hrvatske od 2001. do 2018. godine prikazani su u tablici 1.

Tablica 1. Vanjska migracija Republike Hrvatske u razdoblju 2001. – 2018. godine.

Godina	Doseljeni iz inozemstva	Odseljeni u inozemstvo	Migracijski saldo
2001.	24.415	7.488	16.927
2002.	20.365	11.767	8.598
2003.	18.455	6.534	11.921
2004.	18.383	6.812	11.571
2005.	14.230	6.012	8.218
2006.	14.978	7.692	7.286
2007.	14.622	9.002	5.620
2008.	14.541	7.488	7.053
2009.	8.468	9.940	-1.472
2010.	4.985	9.860	-4.875
2011.	8.534	12.699	-4.165
2012.	8.959	12.877	-3.918
2013.	10.378	15.262	-4.884
2014.	10.638	20.858	-10.220
2015.	11.706	29.651	-17.945
2016.	13.985	36.436	-22.451
2017.	15.553	47.352	-31.799
2018.	26.029	39.515	-13.486

Izvor: Državni zavod za statistiku, Publikacije prema područjima, Stanovništvo

Jasno je vidljivo iz podataka kako se prvi put u promatranom razdoblju negativni migracijski saldo pojavio 2009. godine i od tada se stalno intenzivira, uz smanjenje u 2018. godini. Primjera radi, prirodno je kretanje stanovništva u 2018. bilo također negativno (zabilježen je prirodni pad za -15.761 osoba), što znači, uz negativnu migracijsku bilancu 2018. godine od -13.486 osoba, ukupni gubitak stanovništva samo u 2018. godini za čak 29.247 osoba!

Podaci zemalja useljavanja

Službeni podaci Državnog zavoda za statistiku ne odražavaju stvarni intenzitet iseljavanja jer se iz različitih razloga ne odjave svi koji emigriraju iz Hrvatske pa je potrebno uzeti u obzir i službene podatke zemalja useljavanja. Prije svega je potrebno navesti službene podatke useljavanja u Njemačku i Irsku iz Hrvatske, zemalja u koje iz Hrvatske emigrira najveći broj ljudi. Prema podacima Njemačkog zavoda za statistiku, u Njemačkoj su 2013. godine živjele 240.543 osobe hrvatske nacionalnosti dok je 2018. ta brojka iznosila 395.665 osoba, što je povećanje od 155.122 osobe. Kretanje pak imigracije u Irsku najbolje je pratiti prema

broju izdanih brojeva PPS (*Personal Public Service*), nužnih za život i rad u Irskoj, a kojih je u razdoblju od 2013. do 2018. izdano 21.845 osobama koje su došle iz Hrvatske. Istovremeno je prema podacima DSZ-a u istom razdoblju 7075 osoba iselilo u Irsku. Prema oba podatka potvrđeno je gotovo trostruko veće useljavanje u Njemačku, a trostruko u Irsku od službenih hrvatskih podataka pa je opća slika iseljavanja iz Hrvatske puno negativnija, nego prema službenim podacima državne statistike. Usporedba podataka DZS-a, irskog Odjela za zapošljavanje i socijalnu zaštitu (DEASP) i njemačkog Zavoda za statistiku (Destatis) o broju iseljenog stanovništva u Irsku i Njemačku za razdoblje od 2013. do 2018. godine prikazana je u tablici 2.

Tablica 2. Usporedba podataka DZS-a, DEASP-a i Destatisa o broju iseljenog stanovništva u Irsku i Njemačku za razdoblje od 2013. do 2018. godine

Godina	Useljeni u Irsku (DEASP)	Iseljeni u Irsku (DZS)	Useljeni u Njemačku (Destatis)	Iseljeni u Njemačku (DZS)
2013.	486	35	17.683	2193
2014.	2091	131	36.813	7961
2015.	4342	265	50.628	12.325
2016.	5312	1917	54.245	20.432
2017.	4908	2676	56.265	29.053
2018.	4346	2051	50.920	21.732
Ukupno	21.485	7075	266.554	93.696

Izvori: Državni zavod za statistiku, 2019., Department of Employment Affairs and Social Protection, 2019., Statistisches Bundesamt, 2019.

Osnovne strukture

Ne ulazeći ovom prilikom u razmatranje ostalih struktura stanovništva s obzirom na predmetni sadržaj, za razumijevanje recentne iseljeničke problematike nužno je razmotriti dobno-spolnu strukturu iseljenika kako bi se uz ostale pokazatelje razumjela stvarna silina iseljavanja i njezine moguće posljedice za hrvatsku budućnost. Prema podacima iz tablice 3, jasno je vidljivo kako muška populacija iseljava više nego ženska (odnos je 55,4 % prema 44,9), što je u odnosu na unutrašnja preseljenja i standardne odnose pokazatelj većeg iseljavanja cijelih obitelji. Vrlo je slično i s dobnom strukturom iseljenih, među kojima su udjeli djece do 9 godina 5,6 %, a djece i mladih 10 – 19 godina 10,5 %.

Dakle, gotovo svaki peti iseljenik mlađi je od 20 godina, mlađih od 40 godina u ukupnom broju iseljenih je 2018. godine bilo 65,4 %, a udio je starijih osoba iseljenih te godine (starijih od 60 godina npr.) bio 6 %. Ponovo treba napomenuti kako su to podaci Državnog zavoda za statistiku koji su više nego dvostruko manji od podataka iz zemalja useljavanja.

Tablica 3. Vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske prema spolu i dobi u 2018. godini.

Starost	Doseljeni iz inozemstva			Odseljeni u inozemstvu		
	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene
Ukupno	26.029	19.415	6 614	39.515	21.756	17.759
0 – 4	451	236	215	1 412	717	695
5 – 9	362	197	165	2 250	1 184	1 066
10 – 14	327	176	151	2 081	1 034	1 047
15 – 19	1 015	718	297	2 105	1 084	1 021

Nastavak Tablice 3.

Starost	Doseljeni iz inozemstva			Odseljeni u inozemstvu		
	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene
20 – 24	3 449	2 640	809	4 073	2 226	1 847
25 – 29	3 543	2 646	897	5 029	2 640	2 389
30 – 34	3 230	2 571	659	4 617	2 642	1 975
35 – 39	2 971	2 406	565	4 279	2 523	1 756
40 – 44	2 666	2 165	501	3 527	2 037	1 490
45 – 49	2 131	1 733	398	3 128	1 771	1 357
50 – 54	1 827	1 420	407	2 527	1 489	1 038
55 – 59	1 272	915	357	1 575	950	625
60 – 64	963	599	364	1 037	533	504
65 – 69	856	492	364	900	453	447
70 – 74	418	257	161	498	264	234
75 i više	548	244	304	477	209	268

Izvor: Državni zavod za statistiku, 2019.

UZROCI I POSLJEDICE ISELJAVANJA

Razmatranje motiva i razloga odlaska, načina donošenja odluka, mogućeg zapošljavanja, povezivanja s već ranije iseljenim članovima, prijateljima, poznanicima, sumještanima i slično te odlukama o ostanku ili povratku i demografskim posljedicama za Hrvatsku osnovni je sadržaj poglavlja u funkciji razumijevanja zakonitosti i budućeg planiranja gospodarskog i ukupnog razvoja.

Motivi, razlozi i odluke

Analizom postojeće literature definirani su razlozi iseljavanja tijekom čitavog prošlog stoljeća te prvih 14 godina novog, dok se metodom ankete nastojao ispitati stav mladih koji su u 2015. imali između 20 i 29 godina, ponajprije o motivima i razlozima njihovog eventualnog odlaska iz Hrvatske[4]. Razlozi iseljavanja do 2001. godine trebaju se promatrati ponajprije kroz prizmu ratnih katastrofa koje su tijekom 20. stoljeća zahvatile Hrvatsku i njezinu populaciju. Pritom su se demografski najradikalnije promjene na ovim prostorima odvile u posljednjem desetljeću prošlog stoljeća, kada se već prve godine (1991.) javio prirodni pad stanovništva koji se s većim intenzitetom nastavlja do danas (Kozić, 2015, str. 22).

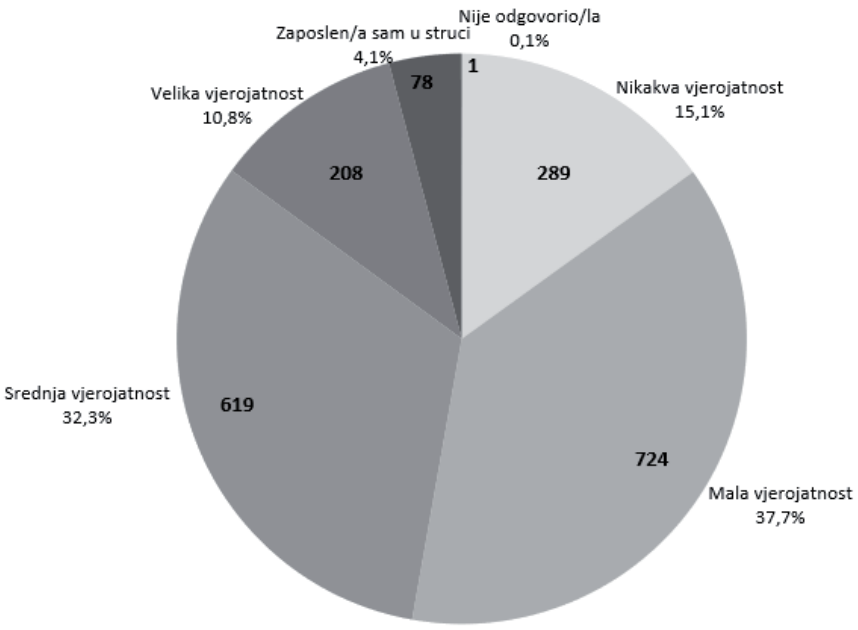
[4] Sukladno predmetu istraživanja anketom, a to su mladi koji u 2015. godini imaju navršenih 20 – 29 godina života, obrađivani podaci su dobiveni preračunavanjem broja stanovnika prema zadnjem popisu stanovništva iz 2011. Točnije, u promatranu populaciju ubrajaju se svi oni stanovnici Republike Hrvatske koji su 2011. godine imali od 16 do 25 godina. Dakle, u trenutku anketiranja imaju zadovoljavajuću životnu dob. Željeni broj ispitanika (ciljana skupina) u istraživanju određen je izračunavanjem postotka na temelju ukupnog broja mladih 2015. godine. Ukupan broj stanovnika RH koji u promatranom razdoblju ima 20 – 29 godina iznosi 512.053, što je otprilike 12 % ukupne populacije Republike Hrvatske. Cilj anketnog istraživanja je bio približiti se postotku od 0,5 % promatranih što ukupno iznosi 2550 osoba. Konačni uzorak dobiven je po principu prigodnosti i dostupnosti, a uspio je obuhvatiti 1919 stanovnika, što iznosi 0,375 % promatrane populacije. Anketirani su mladi iz svih hrvatskih županija, a broj anketiranih ovisi o ukupnom broju mladih u pojedinoj županiji.

Hrvatsku je u razdoblju od 1991. do 2001. godine napustilo 301.805 stanovnika, od čega se 201.805 odnosi primarno na radnu migraciju, a razlozi se prema istraživanjima mogu izdvojiti na: a) ekonomske; gubitak zaposlenja u RH te nalaženje povoljnijeg posla u inozemstvu i sl., b) političke; uglavnom su odlasci motivirani neprihvaćanjem novoosnovane hrvatske države i c) psihološke; iseljavanje zbog straha od ratnih opasnosti (Mesarić Žabčić, 2006; prema Pokos, 2002).

Prema izračunima temeljenim na službenoj, iako nepotpunoj hrvatskoj statistici, udio mladih koji su sudjelovali u ukupnoj emigraciji od 2001. do 2014. godine iznosio je najmanje 18 %, a uglavnom se radilo o mladima u dobi od 20 do 29 godina[5] (Kozić, 2015, str. 34). S obzirom na glavne useljeničke zemlje po izboru Hrvata – Njemačku i Austriju – pri čemu je odlazak u Njemačku intenziviran nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju, može se pretpostaviti glavni motiv iseljavanja – bolji financijski, radni i stambeni uvjeti.

Zapošljavanje

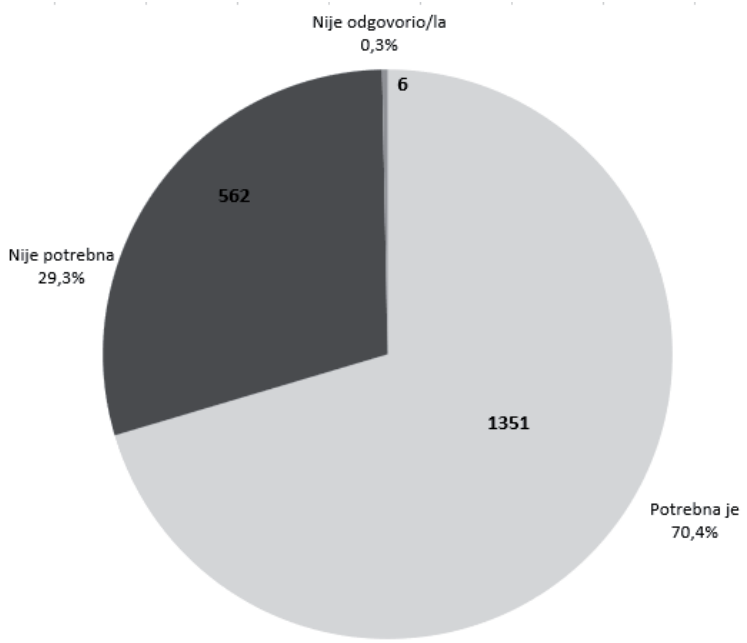
Odlasci mladih nakon 2015. godine prema istraživanju „Iseljavanje mladih iz Republike Hrvatske nakon 2001. godine", koje je obuhvatilo 1919 hrvatskih državljana iz svih hrvatskih županija u dobi od 20 do 29 godina, poprimaju novi obrazac iseljavanja. Sljedeći graf, tako, pokazuje stavove ispitanika o tome kolikom vjerojatnošću smatraju osobnu zapošljivost u Hrvatskoj s obzirom na struku za koju su se obrazovali i osposobili. Čak 38 % ispitanih izjavilo je kako je mala vjerojatnost zapošljavanja u Hrvatskoj u struci za koju su se obrazovali (Kozić, 2015, str. 41).

Sl. 1. Graf prikazuje odgovore mladih na pitanje o vjerojatnosti zapošljavanja u njihovoj struci, u postocima

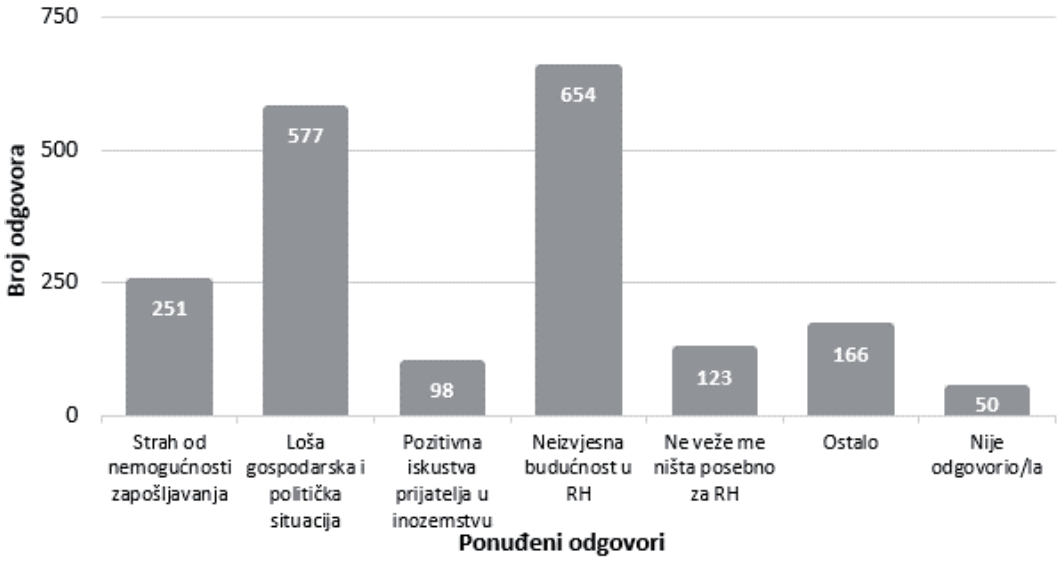
Nastavno na to, jedno od pitanja bilo je i smatraju li mladi uopće da je njihova struka u Hrvatskoj u ovom trenutku potrebna. Premda je više od 71 % odgovorilo potvrdno, značajnih 29 % smatra kako je njihova struka ovoj državi nepotrebna. (Kozić, 2015, str. 42)

[5] Oni iseljenici koji su svoj odlazak u inozemstvo prijavljivali odlazili su ponajviše u Njemačku, Austriju, BiH i Srbiju, pri čemu je važno napomenuti kako je većina potonjih emigranata u BiH i Srbiju bilo izbjeglo stanovništvo koje se iz tih zemalja doselilo neposredno nakon 2. svjetskog rata (Kozić, 2015, str. 34).

Sl. 2. Graf prikazuje odgovore ispitanika na pitanje o potrebitosti njihove struke u Hrvatskoj

Na pitanje koji bi bio ili je glavni razlog napuštanja Hrvatske, većina odgovora glasila je „neizvjesna budućnost u RH", a odmah potom „loša gospodarska i politička situacija", čime je opovrgnuta hipoteza kako je to „gospodarska nestabilnost države" (Kozić, 2015, str. 46). Međutim, iz odgovora se može zaključiti kako je budućnost neizvjesna, a situacija loša dobrim dijelom i zbog gospodarske nestabilnosti, odnosno zbog slabe zapošljivosti i niskih plaća. Mladi koji nisu odgovorili na pitanje uglavnom ne razmišljaju o odlasku.

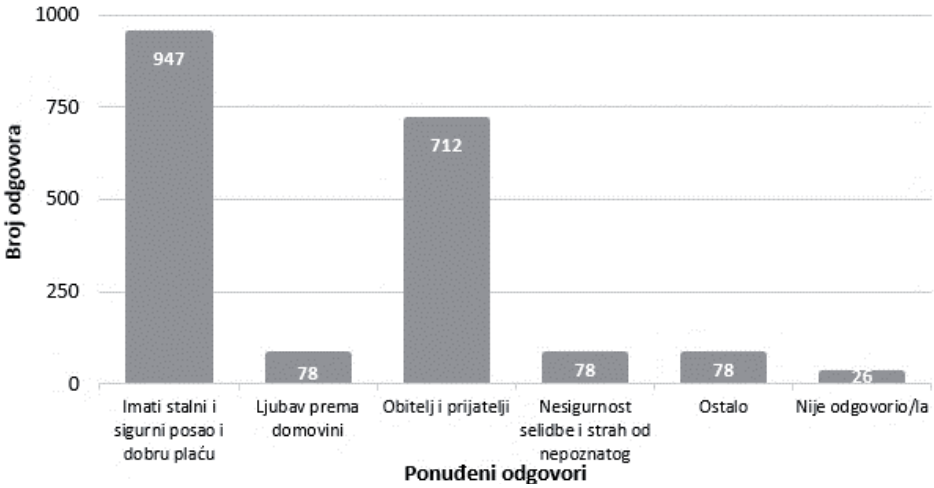

Sl. 3. Graf prikazuje broj pojedinačnih odgovora na pitanje o razlozima eventualnog napuštanja RH

Povezanost

Financijska sigurnost i stabilnost glavni su pokretači odluka mladih ispitanika u osnovi ili posredno preko drugih odgovora, što je vidljivo i u odgovorima na pitanje o razlozima koji bi ispitanike zadržali u Hrvatskoj, a koji su u većini glasili „imati stalan i siguran posao i dobru plaću". Ipak, motiv koji prema većini odgovora

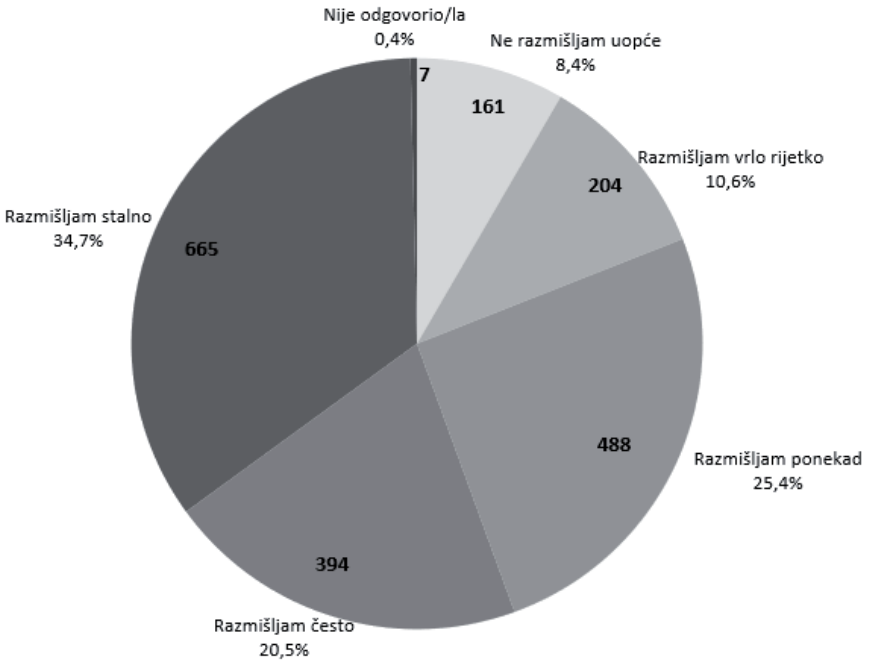
dolazi odmah nakon prvog je „obitelj i prijatelji". Kad se pogleda preciznije, više od polovine ispitanika koji su u anketi naveli kako su već odlučili otići, naveli su kako bi njihov glavni razlog ostanka bio siguran posao i dobra plaća, dok je glavni razlog ostanka većine onih koji zasad još nisu donijeli odluku o odlasku vezan uz obitelj i prijatelje (Kozić, 2015, str. 50).

Sl. 4. Graf prikazuje broj pojedinačnih odgovora ispitanika na pitanje koji su ili bi bili eventualni razlozi ostanka u Hrvatskoj

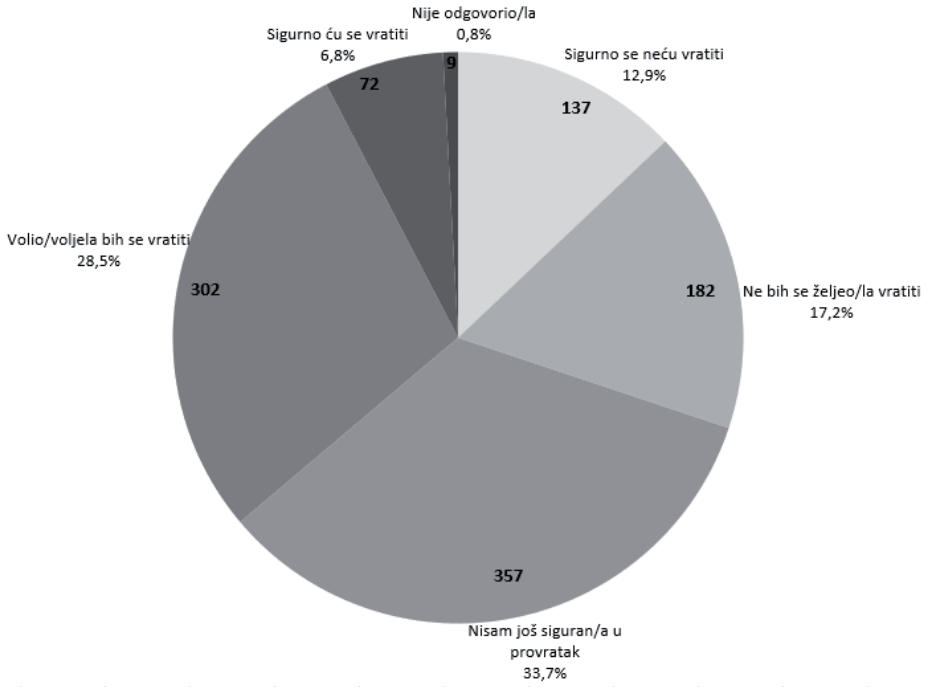
Ostanak ili povratak

Prema istom istraživanju, više od polovine ispitanika (njih 56 %) ozbiljno je razmatralo odlazak iz Hrvatske, smatrajući srednjom vjerojatnost zapošljavanja sa svojom strukom u Hrvatskoj (Kozić, 2015, str. 43).

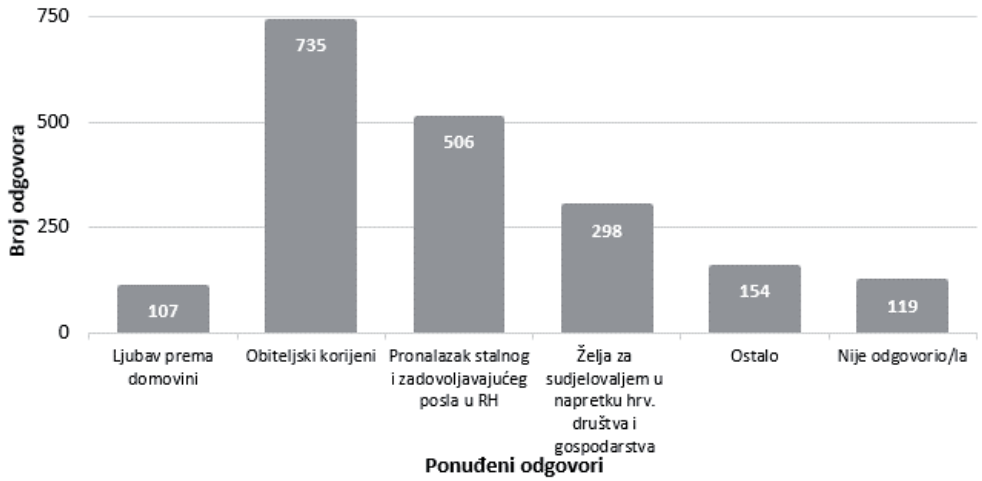
Sl. 5. Graf prikazuje odgovore ispitanika, pojedinačne i u postocima, na pitanje razmišljaju li o odlasku u inozemstvo

Namjeru povratka iskazalo je 34 % ispitanika koji su već odlučili otići ili stalno odnosno često razmišljaju o odlasku, pri čemu je znatna razlika između onih koji su odgovorili kako će se sigurno vratiti (7 %) i onih koji se sigurno neće vratiti (13 %). Odgovor „volio/voljela bih se vratiti" izabralo je 29 % ispitanika. Uglavnom su stariji ispitanici od 25 godina bili sigurni kako se neće vratiti, odnosno nisu bili sigurni hoće li se vratiti, dok je sklonost povratku veća kod mladih.

Sl. 6. Graf prikazuje odgovore ispitanika koji su već odlučili otići ili stalno odnosno često razmišljaju o odlasku, pojedinačne i u postocima, na pitanje o namjeri povratku u Hrvatsku

Navodeći razloge povratka, oko 41 % ispitanika koji su iskazali tu namjeru odgovorilo je kako su to obiteljski korijeni, a 28 % pronalazak stalnog i zadovoljavajućeg posla u Hrvatskoj. S obzirom na spol, o povratku više razmišljaju žene; 48 % od ukupnog broja ispitanih žena u odnosu na 46 % od ukupnog broja ispitanih muškaraca (Kozić, 2015, str. 51).

Sl. 7. Graf prikazuje pojedinačne odgovore ispitanika na pitanje koji bi bili njihovi razlozi povratka u Hrvatsku

Demografske posljedice

Ostvare li se rezultati navedenog istraživanja, Hrvatska će se u demografskom smislu suočiti s teškim problemima koji će tijekom vremena dovesti do postupnog ugrožavanja temeljnih društveno-gospodarskih sustava na kojima počiva država. Ako samo oni ispitanici koji su u istraživanju naveli kako su već odlučili otići, odnosno polovina onih koji su odgovorili kako su uvjereni u odlazak ostvare svoj naum, ukupna hrvatska populacija će do idućeg popisa stanovništva 2021. godine samo po toj osnovi biti smanjena za minimalno 158.736 stanovnika. (Kozić, 2015, str. 61, 62). Uzimajući u obzir i prirodni pad stanovništva u tih 6 godina (oko 100.000 osoba) i gotovo dvostruko veće iseljavanje prema podacima zemalja useljavanja, ukupni bi gubitak stanovništva do 2021. godine mogao biti najmanje 300.000 osoba.

VJEROJATNOST POVRATKA

Povratak je u svim odlascima iz Hrvatske tijekom 20. stoljeća i u ova gotovo dva desetljeća 21. stoljeća, uvijek bio uglavnom samo želja i nikad se nije događao sam po sebi. Postojanost nade nikad nije bila sporna uz silne probleme vezane za povratak, pogotovo jer se u Hrvatskoj nisu nikad definirali i postavili poticajni modeli povratka iseljenih ili povratka njihovih potomaka. Buduća će zbivanja zato biti izravno vezana za razumijevanje ukupnog potencijala hrvatskog iseljeništva, donošenje poticajnih modela i odluka o uključivanju hrvatskog iseljeništva u gospodarski, društveni i politički život Hrvatske.

Postojanost nade

U nastavku istraživanja ispitanici su odgovorili i na neka pitanja povezana s povratkom u Hrvatsku. Na temelju rezultata provedene ankete, stalno ili često o odlasku razmišlja 56 % mladih. Ukupan je broj mladih koji ozbiljno razmišljaju o odlasku 1059, a na pitanje o namjeri povratka odgovorilo ih je ukupno 1772. Posebno su analizirani odgovori ispitanika koji o odlasku razmišljaju stalno ili često (1059 ispitanika), a rezultati pokazuju kako mladi uglavnom nisu sigurni u povratak (34 %). Ponovno je vidljiva velika razlika između krajnjih odgovora: sigurno se neće vratiti 13 % i sigurno će se vratiti 7 % ispitanika, a znatan je i udio mladih (29 %) koji su naveli kako bi se voljeli vratiti.

Analizira li se posebno skupina mladih koji su odgovorili kako o odlasku razmišljaju ponekad, vrlo rijetko ili ne razmišljaju uopće, uočava se namjera povratka kod više od polovine (50,5 % voljelo bi se vratiti), a 24 % je izjavilo kako će se sigurno vratiti. Nije sigurno u povratak 19,5 % ispitanika, 2,7 % ih je odgovorilo kako se sigurno neće vratiti, a 3,3 % se ne bi željelo vratiti. Usporede li se posebno dobne skupine, vidljivo je kako se od ukupnog broja ispitanika starijih od 25 godina njih 14 % sigurno neće vratiti, dok je taj udio kod mlađih 6 %. Starija dobna skupina najčešće nije sigurna u povratak (30 %), dok mlađa dobna skupina najčešće odgovara kako bi se voljela vratiti (37 %). Povratku su nešto sklonije žene (48 % od ukupnog broja žena) od muškaraca (46 %). Uglavnom, postojanost nade vidljiva je i u ovim odgovorima, iako je do realnog povratka dug put.

Problemi povratnika

Problemi povratnika razmatrani su u rezultatima intervjua s mladim povratnicima koji su Hrvatsku napustili nakon ulaska u EU i koji su izvan Hrvatske proveli najmanje šest mjeseci[6]. Očekivanja iseljenika pri odlasku

[6] Udruga Svjetski savez mladih Hrvatska provela je u razdoblju od listopada do prosinca 2018. godine strukturirani intervju s 13 ispitanika – povratnika s ciljem ispitivanja motiva mladih povratnika u Hrvatsku. Naime, s obzirom na nedostatak iskustva iseljenika – povratnika u postojećim istraživanjima o problemu iseljavanja iz Hrvatske, Svjetski

bila su uglavnom veća mogućnost napredovanja, odnosno veća primanja i veća kvaliteta obrazovanja u odnosu na obrazovanje u Hrvatskoj, a bolji posao i veću kvalitetu obrazovanja prosječni je ispitanik vezao uz bolju kvalitetu života. Prosječni ispitanik imao je u planu povratak u Hrvatsku i to uglavnom nakon što stekne dovoljno znanja i iskustva s kojima u Hrvatskoj može ostvariti bolje uvjete života.

Među glavnim prednostima života u inozemstvu prosječnom ispitaniku bila je bolja usklađenost državne uprave sa stvarnim životom, odnosno administrativna rasterećenost te radna etika i pristup poslodavca prema radniku koji je uključivao ulaganje i poticaj za napredovanje. Premda je visok životni standard ono što ulazi u prednosti života, takav standard otežava i ponekad onemogućuje zadovoljavajuće stambeno zbrinjavanje za ekonomske migrante pa je prosječni ispitanik cijenu stanova istaknuo kao jedan od glavnih nedostataka, uz klimu i osjećaj otuđenosti. Motivi za povratak prosječnom ispitaniku, osim prvotnog nauma o povratku nakon određenog razdoblja provedenog u inozemstvu, bili su uglavnom niži troškovi života i bolje prilike na tržištu rada zbog manje konkurencije.

Po povratku, prosječni se ispitanik nastanio u Zagrebu s očekivanjima kako će znanje i iskustvo stečeno u inozemstvu moći kapitalizirati u Hrvatskoj dobro plaćenim poslom i prilikom za daljnjim napredovanjem. Navedena očekivanja uglavnom su se ispunila, ali treba istaknuti kako je naglasak i dalje na prisutnoj nezdravoj okolini kakva je bila i prije odlaska.

Poticajni modeli

Razmišljanja o povratku, službena statistika DZS-a i zemalja useljavanja te povratnička iskustva hrvatskih iseljenika i zemalja s velikim iseljeništvom jasno potvrđuju kako se povratak niti događa sam po sebi niti može biti intenzivniji bez definiranja, postavljanja i provođenja poticajnih povratničkih modela. Neosporno je i s obzirom na nastavak negativnih demografskih trendova (prirodnog pada i iseljavanja) kako će se Republika Hrvatska morati ozbiljnije povezati s iseljeništvom i funkcionirati s njegovim bogatstvom u razvojnoj funkciji hrvatske države. Poput država s također velikom dijasporom – Izraela i Irske.

Njihova su iskustva pokazala i potvrdila kako se najvažniji poticajni modeli moraju razvijati kroz porezni sustav, s mjerama izravno usmjerenim na funkcionalnije, isplativije i efikasnije poslovanje praktički u svim gospodarskim djelatnostima te poticajima prema djelatnostima koje se oslanjaju na nacionalna prostorna i ljudska bogatstva. Hrvatska do kraja ovog istraživanja nije postavila nijedan poticajni model kroz porezni sustav u funkciji povratka iseljeništva i općenito u funkciji demografske revitalizacije ili demografskog opstanka, stoga ne iznenađuju vrlo negativni demografski pokazatelji i trendovi.

savez mladih nastojao je prikupiti osnovnu građu koja bi poslužila kao nit vodilja za formiranje pitanja u većem kvantitativnom istraživanju koje bi obuhvatilo veći uzorak iseljenika – povratnika kako bi se ispitali razlozi njihova povratka u Hrvatsku. Dugoročni cilj takvog istraživanja bio bi usporedba grupa ljudi koji odlaze i ostaju u inozemstvu s onima koji se vraćaju, kako bi se moglo bolje predvidjeti budućnost.

Upravo zbog povećanog vala iseljavanja nakon što je Hrvatska stupila u Europsku uniju 2013. godine, profil ispitanika uključivao je iseljenike – povratnike koji su u razdoblju od 2013. do danas iselili iz Hrvatske i u inozemstvu živjeli dulje od šest mjeseci pa se vratili u Hrvatsku.

Intervju je proveden s ispitanicima u dobi od 24 do 35 godina, s osam žena i pet muškaraca. Prosječan ispitanik imao je 27 godina, visoko obrazovanje stečeno u Hrvatskoj i želju za profesionalnim napredovanjem bilo na poslu, bilo nastavkom studiranja. Živjeli su u inozemstvu između jedne i tri godine, a zemlje iseljavanja bile su Njemačka i Irska.

Buduća zbivanja

Buduća je demografska zbivanja jednostavno predvidjeti ako se na državnoj razini ne donesu ključne i strateške odluke vezane za prirodni pad, iseljavanje i povezivanje s hrvatskim iseljeništvom. Slijede li se vrlo negativne procjene stručnjaka UN-a, dosadašnje trendove, recentna izrazito negativna zbivanja ili promišljanja ispitivane mlade populacije, uvijek će se doći do procjene, prognoze ili predviđanja kako će Hrvatska za 30 godina u optimističkoj varijanti stručnjaka UN-a, za 20 u srednjoj varijanti hrvatskih stručnjaka koji vjeruju u donošenje odluka i za 15 godina u varijanti blagih nadanja pasti ispod 3 milijuna stanovnika. Prosječna starost, odnos starosnih dobnih skupina, aktivnost stanovništva i svi slični demografski pokazatelji bit će izravna kočnica gospodarskog i ukupnog razvoja zemlje.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zaključna je razmatranja moguće razdvojiti na osvrte na pretpostavke postavljene u inicijalnom dijelu rada i na opće zaključke koje je moguće postaviti sukladno istraživačkim postupcima

Osvrt na hipoteze i rezultate ankete

Ukupno gledajući sve su pretpostavke postavljene vezano za analitičke postupke, za relevantnu razmotrenu literaturu i za definiranje upitnika za anketu i intervju pa ih je moguće bilo definirati sukladno dosadašnjim trendovima i očekivanjima. Nijednu pretpostavku nije moguće negirati, već samo dodatno intenzivirati u uvjetima kada se u Hrvatskoj ne donose ozbiljne poticajne mjere za povratak i demografsku revitalizaciju. Istraživanje je potvrdilo potrebu za ozbiljnim pristupom rješavanju negativnosti, novim istraživanjima i testiranjima modela drugih država koje se suočavaju s demografskim izazovima.

Opći zaključci

Opći se zaključci mogu taksativno navesti kako slijedi.

1. Uspoređujući iskustva mladih iseljenika – povratnika s razlozima odlaska iz Hrvatske ili samo sa željama za odlaskom jasno je moguće razabrati postojanje nade za povratkom, kao potvrde idealizma koji vlada u hrvatskoj dijaspori.
2. Očekivanja mladih iseljenika su od Hrvatske i njezine upravljačke strukture izrazito velika, bez obzira na to što i povratnici primjećuju kako se apsolutno nije ništa promijenilo nakon njihova odlaska.
3. Prevladavajući razlozi odlaska postaju sve više neekonomski; očekivanja i vjerovanja u hrvatsku budućnost, uređenost hrvatskog društva i kriterijska odgovornost.
4. Povratak mladih recentno iseljenih je moguć nakon iskustva u drugim razvijenim zemljama, ali samo uz promjene društvenih vrijednosti i poticaje koji moraju slijediti razvojne potrebe.
5. Sva razmatranja i uspoređivanja s drugim sličnim zemljama s velikom, bogatom i brojnom dijasporom potvrđuju kako se poticajni modeli moraju postavljati prema poreznom sustavu kao najefikasnijem sustavu usmjeravanja djelatnosti, regionalnog razvoja i demografske revitalizacije.
6. Ostanemo li mirno promatrati demografske negativnosti i posebno odlazak mladih i obrazovanih svjesno činimo vlastitu budućnost neizvjesnom.

Literatura

1. Adamović, M. i Mežnarić, S. (2003). Potencijalni i stvarni „odljev" znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje. *Revija za sociologiju, 34*(3-4), 143 – 160. (https://hrcak.srce.hr/14496)
2. Akrap, A., Čipin, I., Pokos, N., Ridzak, T. i Živić, D. (2003). *Činitelji demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji,2 materinstva i mladeži.
3. Babić, D. i Lajić, I. (2004). Obrazovne, radne i profesionalne težnje mladih otočana – primjer zadarskih otoka (Iž, Dugi otok, Ugljan). *Migracijske i etničke teme*, *20*(2-3), 259 – 282. (https://hrcak.srce.hr/7268)
4. Bjelajac, S. (2007). Hrvatski Brain-Drain. *Informatologija, 40*(4), 314 – 316. (https://hrcak.srce.hr/21535)
5. Bogdanović, M. (2009). Strateškim menadžmentom ljudskih resursa do gospodarskog razvoja Republike Hrvatske. U M. Nazor (Ur.), *Knjiga sažetaka 17. godišnje konferencije hrvatskih psihologa: zbornik radova 11. – 14. studenog 2009. u Splitu* (str. 29 – 30). Jastrebarsko: Naklada Slap.
6. Čizmić, I. i Živić, D. (2005). Vanjske migracije stanovništva Hrvatske – kritički osvrt. U D. Živić, N. Pokos i A. Mišetić. (Ur.), *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (str. 55 – 70). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
7. Čuka, A. (2010). Hrvati u SAD-u prema novijim popisima stanovnika. U R. Mesarić Žabičić (Ur.), *Migrantske zajednice, udruženja i društvene aktivnosti u Sjevernoj i Južnoj Americi: komparativni prikaz Hrvatska – Slovenija: zbornik radova* (str. 45 – 58). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
8. Department of Employment Affairs and Social Protection. (2018). *Allocations of PPS Nubmer by Nationality – All countries 2017.* Preuzeto s http://www.welfare.ie/en/Pages/Personal-Public-Service-Number-Statistics-on-Numbers-Issued.aspx (17. 2. 2019.)
9. Destatis Statistisches Bundesamt. (2019). *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung. Ergebnisse des Ausländerzentralregisters.* Statistisches Bundesamt Fachserie 1 Reihe 2. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt. Preuzeto s https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Publikationen/_publikationen-innen-auslaend-bevoelkerung.html (17. 2. 2019.)
10. Državni zavod za statistiku. (2018). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2017.* Priopćenje 7.1.2. Zagreb: Državni zavod za statistiku. Preuzeto s https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/07-01-02_01_2018.htm (15. 1. 2019.)
11. Gelo, J. i Akrap, A. (2003). Stanovništvo i gospodarski razvoj. U I. Družić (Ur.), *Hrvatski gospodarski razvoj* (str. 23 – 25). Zagreb: Ekonomski fakultet sveučilišta u Zagrebu; Politička kultura.
12. Golub, B. (2006). Socioprostorna pokretljivost hrvatskih znanstvenika. *Sociologija i prostor: Časopis za istraživanja prostornoga i sociokulturnog razvoja*, *44*(172/173(2/3)), 261 – 288. (https://hrcak.srce.hr/93797)
13. Grdešić, I. i Mežnarić, S. (1990). Odljev mozgova iz Jugoslavije. *Politička misao: Croatian political science revie*, *27*(4), 136 – 163. (https://hrcak.srce.hr/113357)
14. Grizelj, M. i Akrap, A. (2006). *Projekcije stanovništva Republike Hrvatske: 2004. – 2051.* Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
15. Hrvatska se demografski neće izvući bez modela useljavanja. (2018., 27. rujna). *Večernji list.* Preuzeto s https://mojahrvatska.vecernji.hr/vijesti/hrvatska-se-demografski-nece-izvuci-bez-modela-useljavanja-1272540 (4. 2. 2019.)
16. Ivanda, K. (2017). Demografija Hrvatske: stanje, zablude i perspektive. *Političke analize*, *8*(31), 10 – 15. (https://hrcak.srce.hr/192426)
17. Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, *33*(3), 337 – 371. https://doi.org/10.11567/met.33.3.4

18. Kozić, K. (2015). *Iseljavanje mladih iz Republike Hrvatske nakon 2001. godine.* (Neobjavljeni diplomski rad). Prirodoslovno – matematički fakultet, Zagreb.

19. Lajić, I. (2004). Noviji razvoj stanovništva Hrvatske – regularno i neregularno kretanje Stanovništva. *Migracijske i etničke teme*, *20*(2-3), 171 – 185. (https://hrcak.srce.hr/7263)

20. Lončar, J. (2007., 22. srpnja). Iseljavanje Hrvata u Amerike te Južnu Afriku. Preuzeto s http://www.geografija.hr/teme/stanovnistvo-i-gospodarstvo/iseljavanje-hrvata-u-amerike-te-juznu-afriku/ (15. 2. 2019.)

21. Mečev, D. i Vudrag, N. (2012). Utjecaj demografskog procesa starenja na gospodarska kretanja u Republici Hrvatskoj. *Praktični menadžment, 3*(2), 37 – 41. (https://hrcak.srce.hr/96979)

22. Mesarić Žabčić, R. (2006). Temeljne značajke iseljavanja hrvatskog stanovništva s posebnim naglaskom na iseljavanje u proteklih petnaestak godina. Predavanje sa *Stručnog skupa (seminara): Učenje o migracijama i interkulturno obrazovanje, Zagreb, 23. studenoga 2006*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje; Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta; Institut za migracije i narodnosti.

23. Nejašmić, I. (2003). Značajke biološkog (demografskog) sastava stanovništva Hrvatske. *Hrvatski geografski glasnik, 65*(2), 29 – 54. https://doi.org/10.21861/HGG.2003.65.02.02

24. Nejašmić, I. (2012). Posljedice budućih demografskih promjena u Hrvatskoj. *Acta geographica Croatica, 38*(1), 1 – 14. (https://hrcak.srce.hr/84633)

25. Nejašmić, I. i Mišetić, R. (2004). Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske: Projekcija 2001. – 2031. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 13*(4-5(72-73)), 751 – 776. (https://hrcak.srce.hr/16236)

26. Nejašmić, I. i Mišetić, R. (2010). Sintetični pokazatelj demografskih resursa: doprinos tipologiji hrvatskog prostora. *Hrvatski geografski glasnik, 72*(1), 49 – 62. https://doi.org/10.21861/HGG.2010.72.01.03

27. Pokos, N. (2002). Iseljavanje iz Hrvatske u posljednjem desetljeću. U V. Kukavica (Ur.), *Hrvatski iseljenički zbornik* (str. 25 – 38). Zagreb: Hrvatska matica iseljenika.

28. Pokos, N. (2017). Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Političke analize*, *8*(31), 16 – 23. (https://hrcak.srce.hr/192427)

29. Puljiz, V. (2005). Demografske promjene i socijalna politika. U D. Živić, N. Pokos i A. Mišetić (Ur.), *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (str. 95 – 118). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

30. Rajković Iveta, M. i Horvatin, T. (2017). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije. *Migracijske i etničke teme*, *33*(3), 247 – 274. https://doi.org/10.11567/met.33.3.1

31. Relja, R., Reić Ercegovac, I. i Čerenić, V. (2015). Potrebe, mogućnosti i namjera odlaska u inozemstvo: analiza stavova studenata iz Splita (RH) i Sarajeva (BIH). *Andragoški glasnik: Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *19*(1-2(34)), 1 – 21. (https://hrcak.srce.hr/156695)

32. Šterc, S. (2015). *Geografski i demogeografski identitet.* Zagreb: Prirodoslovno-matematički fakultet.

33. Šterc, S. i Komušanac, M. (2011). Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske – izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija…? *Društvena istraživanja*, *21*(3), 693 – 712. https://doi.org/10.5559/di.21.3.05

34. Šverko, I. (2004). Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog „odljeva mozgova" i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, *14*(6(80)), 1149 – 1174. (https://hrcak.srce.hr/18099)

35. Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate.

36. Wertheimer-Baletić, A. (2001). Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svjetlu popisa stanovništva 2001. godine. U V. Pavletić i M. Pešorda (Ur.), *Hrvatska demografska i demostrateška drama* (str. 13 – 31). Zagreb: Antun Gustav Matoš; Samobor: Udruga „11. Siječanj 1972.".

37. Wertheimer-Baletić, A. (2005). Populacijska politika u razvijenim europskim zemljama. *RAD Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 492*(43), 297 – 330. (http://www.hazu.hr/~azrnic/eRad492/Rad492WertheimerB.pdf)

38. Živić, D. (2008). Demografske prilike u Hrvatskoj početkom 1990-ih godina. *Časopis za suvremenu povijest*, *40*(1), 219 – 236. (https://hrcak.srce.hr/27116)

COMPARISON OF THE EXPERIENCES OF YOUNG IMMIGRANT RETURNEES WITH CONSIDERATION FOR THEIR REASONS FOR RETURN

ABSTRACT

Croatia's accession to the European Union enabled a more simple acquisition of employment and increased emigration of large number of citizens through open borders, freedom of movement, and considerable needs of developed European economies. The population emigrating is mostly younger, more educated, and comes from all over Croatia, taking their whole families with them, heading to all destinations in north and west. The level of intensity of emigration grew into a major problem pertaining to development of Croatia, and hence it needs particular scientific and any other attention. Thus, this paper analyses the experiences of emigrants who returned after Croatia's accession to the EU through their reflections pertaining to emigration and return, conditions in both environments, and so on, with the aim to understand laws, the possibilities for estimation, and much needed definition of conditional relationship to fundamental systems in the country. The research focuses on attitudes of young people who emigrated on professional grounds, which are then compared analytically to experiences of young people with higher education who are both open to change their professions and to accept lower qualified jobs, based on conducted surveys and interviews with reference groups. The results show a departure from traditional reasons for emigrating, instead citing regulated society as reasons, whereas conclusion reflects potential of and framework for the return.

Key words: *young people, emigration, return, European Union*

Radojka Kraljević
Međunarodno Sveučilište Libertas
radojka.kraljevic@zg.htnet.hr

STUDENTI I NJIHOVA OKOLINA O PERCEPCIJI BUDUĆNOSTI

SAŽETAK

Istraživanja migracija uglavnom potvrđuju pretpostavku da osobe u dobi od 15 do 35 godina migriraju više od ostalih. Brojni su razlozi zbog kojih se migrira, a najčešći su potraga za boljim životom, bijeg od siromaštva, politički i ratni sukobi, prirodne katastrofe.
U ovom istraživanju zanimala nas je perspektiva studenata (mladih osoba) dobrog socioekonomskog statusa i visokoobrazovanih roditelja (N=97) te njihove socijalne okoline (roditelja i prijatelja N=850) vezano uz percepciju njihove budućnosti i želju za iseljavanjem iz zemlje.
Polovica ispitanih studenata po završetku studija svoju budućnost vidi u jednoj od zemalja Europske unije, kao razloge preseljenja navode bolju životnu perspektivu, bolji životni standard i lakše zaposlenje. Okolina percipira u većoj mjeri ove razloge napuštanja Hrvatske važnijima nego ispitani studenti. Studenti optimističnije gledaju na budućnost od okoline i to po svim ispitivanim aspektima.
Dobiveni rezultati razmatrani su i uspoređivani s već provedenim recentnim istraživanjima u ovom području. Posebno su važni razlozi sudionika ispitivanja za iseljavanje iz zemlje i percepciju budućnosti.

Ključne riječi: *migracije, studenti, socijalno-ekonomski status, percepcija budućnosti*

UVOD

Od mladih se oduvijek očekuje integracija u društvo u kojem žive. Oni trebaju ispuniti društvena očekivanja da odgovorno i učinkovito preuzmu trajne društvene uloge. Jednako tako važna su i njihova vlastita očekivanja kako će živjeti i funkcionirati u danom društvu na način koji će za njih biti uspješan i omogućiti im da postanu zadovoljnim pripadnicima tog društva.
Kako se suvremena društva i mladi u njima ubrzano mijenjaju, tako se umnožavaju izazovi za optimalnu integraciju mladih, a paralelno s tim i potreba za što kvalitetnijim i sveobuhvatnijim znanstvenim uvidima u tu problematiku.
Informacije o željama i očekivanjima mladih važne su za razumijevanje društvenih trendova kako na nacionalnoj razini tako i na europskoj. One će u velikoj mjeri odrediti i oblikovati daljnje društvene procese. Suvremene generacije mladih sazrijevaju u znatno rizičnijim uvjetima obilježenim procesima i posljedicama globalizacije, profesionalnom mobilnošću i negativnim dimenzijama informacijsko-komunikacijskih tehnologija (Kraljević, Gujić i Kraljević, 2012).
Osposobljavanje za preuzimanje trajnih društvenih uloga mladih osoba traje relativno dugo i to iz više razloga. Ponajprije zbog sve dužeg institucionalnog obrazovanja, usporenog socioekonomskog osamostaljivanja, odlaganja zasnivanja vlastite obitelji. Dosadašnje studije (Ilišin, Bouillet, Gvozdanović i Potočnik, 2013) pokazale su da nove generacije pokazuju sve veću nesigurnost u svom društveno-ekonomskom okruženju. Pri

tome međugeneracijska transmisija vrijednosti slabi, dok socioekonomska važnost obiteljskih resursa jača. Aktualna nepovoljna razvojna kretanja predstavljaju iskustvo koje mladi u Hrvatskoj dijele s vršnjacima iz niza europskih zemalja, što pridonosi širenju osjećaja tjeskobe i besperspektivnosti. U tom kontekstu treba istaknuti da su i u Hrvatskoj, kao i u većini europskih zemalja prisutna nepovoljna demografska kretanja. Jedan od razloga za to je i socioekonomski položaj mladih osoba, odnosno njihovih obitelji. To je važan indikator u oblikovanju vrijednosti, stavova i njihovog mogućeg društvenog položaja u budućnosti. Međutim, odluka o odlasku iz zemlje ne ovisi samo o objektivnim razlozima (npr. socioekonomskom statusu) već i o osobnoj percepciji osobe koja o tome donosi odluku.

Brojni su razlozi zbog kojih se migrira. Među njima su potraga za boljim životom, bijeg od siromaštva, politički i ratni sukobi, prirodne katastrofe. Danas se najčešće govori o odlasku mladih zbog nemogućnosti zaposlenja kao socioekonomskom faktoru, ali i neprihvaćanju društvenih kretanja i karakteristike društva u kojem odrastaju. U jednom istraživanju (Spajić i Ilišin, 2015) dobiveni su podaci da 30 % mladih smatra da u društvu prevladava nepotizam (važnost „veza", a ne sposobnosti i stručnosti), nedostatak životne perspektive i nizak životni standard. Samo dobivanje zaposlenja nije uvijek sukladno očekivanjima mladih ili je pak posao koji obavljaju lošije plaćen nego u nekoj od europskih zemalja. Ne treba zanemariti ni aspiracije vezane uz stručno usavršavanje mladih i ostvarivanje zadovoljavajućeg statusnog postignuća.

Pri istraživanju ove vrste svakako treba razmišljati o kontekstu, a ne samo osobnim preferencijama. Situacija se u mnogim dimenzijama privrednog i društvenog života već niz godina pogoršava. Američka javno financirana nevladina organizacija Freedom House objavljuje rezultate ispitivanja iz sedam pojedinačnih kriterija društvenog razvoja. Ti su kriteriji nacionalna demokratska vladavina, izborni proces, civilno društvo, neovisnost medija, lokalna demokratska vladavina, neovisnost pravosuđa i korupcija. Svi ovi kriteriji zajedno prikazuju neku opću sliku demokracije i ljudskih sloboda u državama u kojima se ispitivanje provodi. Prema ovim kriterijima Hrvatska se nalazi na samom dnu ili gotovo na samom dnu, pri čemu je u nekim kriterijima lošija čak i od Poljske i Mađarske u kojima je posljednjih godina došlo do značajnog pogoršanja po svim kriterijima (https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/croatia)[1].

Model Khooa i Ainsleyja (2005) jedan je od dominantnih modela u okviru sociooloških teorija statusnog postignuća. Ovaj model za statusno postignuće smatra odgovornim obrazovne aspiracije i to one koje određuje kognitivno stanje, motiviraju ili potiču na akademski uspjeh. Upravo taj model naglašava osobne značajke (utjecaj „značajnih drugih") na percepciju vlastitih potencijala i društvene dimenzije (kvalitetu obrazovnog sustava, socioekonomski status primarne obitelji) kao značajne čimbenike u ostvarenju obrazovnih aspiracija. Istraživanja mladih koja su provođena u posljednjih sedamdesetak godina pokazuju da je dominantna tema bila i ostala tranzicija ili put mladih u odraslost pri čemu se, uz značajke same proučavane populacije, gotovo podjednaka pozornost usmjerava na „barijere ili izazove koji su relevantni za 'uspješnu' tranziciju mladih u odrasli život i produktivno građanstvo". (Gabriel, 2013). Možemo reći da je izučavanje mladih povezano s nizom društvenih područja kao što su obitelj, obrazovanje, rad i zapošljavanje, politika, kultura, mediji i slično. Opća saznanja recentnih istraživanja upućuju na potrebu stalnog proučavanja mladih u sklopu čega će se inovirati pristupi i teme istraživanja te proširivati i produbljivati spoznaje o novim mladim generacijama.

U ovom istraživanju usmjerili smo pažnju na mlade osobe (studente) koji studiraju na privatnom Sveučilištu, a koji dolaze iz dobrostojećih obitelji i čiji su roditelji visokoobrazovani. Činilo nam se važnim ispitati kakva je njihova osobna percepcija budućnosti, vide li razloge za iseljavanjem iz zemlje i koji su to razlozi? Istovre-

[1] Pristupljeno 19.3.2019.

meno nas je zanimalo kakva je percepcija njihove okoline (roditelja i prijatelja) vezano uz njihovu budućnost i razloge za iseljavanjem iz zemlje.
Sukladno navedenom, postavljen je cilj i problem istraživanja.

CILJ I PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Cilj ispitivanja bio je istražiti i opisati kako na svoju budućnost gledaju studenti i njihova okolina na privatnom Sveučilištu. Postavljen je sljedeći istraživački problem:
Ispitati percepciju studenata (mladih osoba) dobrog socioekonomskog statusa i visokoobrazovanih roditelja te njihove socijalne okoline (roditelja i prijatelja) vezano uz njihovu budućnost i želju za iseljavanjem iz zemlje.

METODE ISTRAŽIVANJA

Sudionici istraživanja

Sudionici istraživanja bili su studenti Sveučilišta Libertas, preddiplomskog sveučilišnog studijskog programa na smjeru Međunarodni odnosi i diplomacija, ukupno 97 sudionika. Na prvoj studijskoj godini ispitano je 55 studenata, na drugoj 24 studenta i na trećoj studijskoj godini 18 studenata. Raspon dobi kretao se od 18 do 27 i više godina. Ukupno je obuhvaćeno 56,7 % studentica i 43,3 % studenata. Najviše studenata živi s oba roditelja (N=51), s jednim roditeljem živi 12 sudionika, dok njih 14 žive sami. Ostali žive ili s partnerom/icom, prijateljem, bratom ili sestrom (N=20). Što se tiče stručne spreme roditelja, više od polovice sudionika dolazi iz visokoobrazovnih obitelji koje u velikoj većini slučajeva snose troškove njihovog studiranja. Njih 50,5 % ima visoko obrazovanu majku, odnosno 53,6 % visoko obrazovanog oca, 46 % navodi da im majka ima srednju stručnu spremu, odnosno 39,2 % očeva ima srednju stručnu spremu.

Tablica 1. Opći podaci o studentima uključenima u istraživanje (N=97)

Spol	Muškarci Žene	56,7 % 43,3 %
Dob	18-20 21-22 23-24 25-26 27 -	46,4 % 32,0 % 15,5 % 3,1 % 3,0 %
Godina studija	Prva godina Druga godina Treća godina	37 % 34 % 29 %
S kim žive	Sam S oba roditelja S jednim roditeljem S bratom i sestrom Partnerom/icom Prijateljima Ostalo	13,5 % 52,4 % 11,7 % 9,7 % 1,3 % 9,5 % 1,9 %
Roditelji i prijatelji	N=837	

Uzorak je bio prigodan te je ostvarena reprezentativnost koja je u praktičnom smislu bila moguća.

INSTRUMENTI

U cjelini

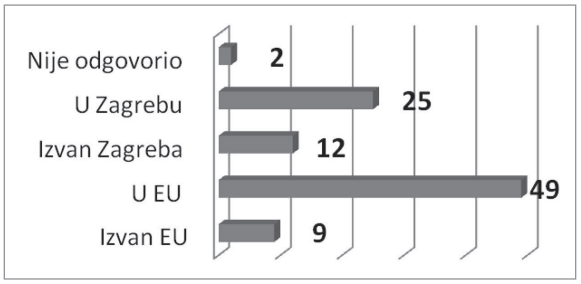
U istraživanju je korišten kraći anketni upitnik koji se sastojao od 10 pitanja. Za potrebe ovog rada usmjerili smo se na sljedeća pitanja: Gdje vidiš (vidite) svoju budućnost po završetku studija? Kakva je (tvoja) budućnost mladih za 10 godina u Hrvatskoj? Koji su razlozi za preseljenje iz Hrvatske? Uz svako pitanje ponuđeni su odgovori između kojih je bilo potrebno izabrati odgovor koji sudionici smatraju da najbolje odgovara/reprezentira njihovo mišljenje. Pitanja istog sadržaja bila su pripremljena i za studente, kao i za osobe iz njihove okoline.

Postupak

Ispitivanje je provedeno tijekom lipnja 2018. godine. Dio podataka (za studente) prikupljen je na Sveučilištu Libertas, a dio koji se odnosio na prijatelje i roditelje prikupljen je na terenu u Zagrebačkoj županiji. Neposredno prije pristupanja ispitivanju sudionici su bili detaljno upoznati s ciljevima ispitivanja. Objašnjeno im je da je njihovo sudjelovanje potpuno dobrovoljno te da od ispitivanja mogu odustati u bilo kojem trenutku bez ikakvih štetnih posljedica za njih. Sudionicima je posebno objašnjen postupak zaštite podataka koji će biti uporabljeni samo u istraživačke svrhe.
Ispitivanje respondenata iz okoline studenata izvršeno je terenskim istraživanjem u kojemu su sudjelovali studenti Međunarodnog Sveučilišta Libertas. Studenti su prije izlaska na teren upoznati s tehnikom terenskog istraživanja. Tijekom edukacije, studenti su u malim grupama uvježbavali primjenu upitnika na terenu.

REZULTATI I RASPRAVA

Pri statističkoj analizi dobivenih podataka korištena je deskriptivna statistika. Najprije ćemo se osvrnuti na to kako studenti vide svoju budućnost za deset godina.

Slika 1. Gdje vidiš svoju budućnost po završetku studija? N=97

Polovica ispitanih studenata smatra da će po završetku studija živjeti u jednoj od zemalja Europske unije, čak njih 49, dok se 9 studenata vidi izvan Hrvatske, ali i Europske unije. Njih 25 smatra da će ostati živjeti u Zagrebu, a 12 da će živjeti izvan Zagreba, ali unutar Hrvatske.
Možemo reći da odgojno-obrazovni sustav priprema mlade za izazove tržišta, koje je ulaskom Hrvatske u EU prestalo biti zatvoreno u nacionalne granice. Zbog toga se ni traženje posla u inozemstvu, kad im je u Hrvatskoj postalo nedostupno, vjerojatno više ne smatra društvenim problemom mladih nego šansom za vlastitu dobrobit. Međutim, kombinacija gospodarske i izbjegličke krize potvrđuje kako u drugom desetljeću 21. stoljeća Europa nije bila u fazi uspona i blagostanja te takva situacija opet ograničeno nudi mogućnosti za optimalan razvoj i društvenu integraciju mladih osoba.

To još jednom potvrđuje zaključak da je za mlade nezaposlenost središnji problem jer se javlja kao generator niza drugih problema, poput niskog životnog standarda i nedostatka životne perspektive, zbog čega nisu u stanju izići iz začaranog kruga nemoći.

Od posebnog interesa u ovom istraživanju bili su razlozi koje sudionici ispitivanja navode vezano uz iseljavanje iz zemlje.

Za one koji svoj život vide izvan domovine, različiti su razlozi preseljenja, kako za njih tako i za njihovu okolinu, što je prikazano u tablici 2.

Tablica 2. Razlozi preseljenja

RAZLOZI	STUDENTI	OKOLINA
Bolja životna perspektiva	71,1 %	79,21 %
Bolji životni standard	66 %	84,47 %
Lakše zaposlenje	56,7 %	82,2 %
UKUPNO	97	837

Od ponuđenih odgovora, pokazalo se da su u najvećem postotku razlozi preseljenja bolja životna perspektiva, bolji životni standard i lakše zaposlenje. Pri tome je važno uočiti da okolina percipira u većoj mjeri ove razloge važnijima nego ispitani studenti. Tako 71,1 % studenta smatra da će mu preseljenje omogućiti bolju životnu perspektivu, dok to isto okolina smatra u 79,21 % slučajeva.

Što se tiče životnog standarda, 66 % studenta smatra da je on razlog za preseljenje, dok je to za okolinu u 84,47 % slučajeva. Okolina smatra da će preseljenje omogućiti i lakše zaposlenje (82,2 %), a studenti to misle u 56 % slučajeva.

Prevladavajući razlozi za iseljenje su ekonomske prirode što može biti malo začuđujuće budući da se radi o sudionicima dobrog socioekonomskog statusa. Međutim, visoka stopa nezaposlenosti mladih i nepovoljni uvjeti na tržištu rada u Hrvatskoj sigurno su razlog ovako stvorene slike kod sudionika ispitivanja. Jedan od mogućih načina koji uvjetuje ovakvo razmišljanje povezan je između ostalog i s percepcijom nepravde u društvu. Tako su rezultati istraživanja percepcije socijalne nepravde (Družić Ljubotina, 2007) pokazali da mladi u Hrvatskoj pokazuju visok stupanj percipirane nepravde i to osobito s obzirom na različite dimenzije nepravde u društvu. Za zemlju u kojoj mladi, a i njihovi roditelji ozbiljno razmišljaju o iseljavanju ovo jest zabrinjavajući trend.

Na pitanje *Kakva je budućnost mladih za 10 godina u Hrvatskoj?* dobiveni su rezultati prikazani u tablici 3.

Tablica 3. Rezultati odgovora na pitanje: Kakvu budućnost očekujete za 10 godina?

BUDUĆNOST	STUDENTI	OKOLINA
Bolja nego sad	90,7 %	34,4 %
Jednaka kao sad	5,2 %	35,7 %
Lošija nego sad	1,0 %	29,9 %
UKUPNO	97	837

Vidimo da se percepcija budućnosti očekivano razlikuje između okoline i studenata. Ono što ohrabruje je činjenica da studenti optimističnije gledaju na budućnost od okoline i to po svim ispitivanim aspektima. Studenti su gotovo uvjereni da će budućnost biti bolja nego sad i tako misli 90,7 % studenta, dok okolina to misli samo u 34,4% slučajeva. Kako je vidljivo iz tablice 3., 5,2 % studenata smatra da će sve biti jednako

kao i sada, dok okolina smatra to u 35,7 % slučajeva. Samo 1 % studenata smatra da će biti lošije nego sada, dok okolina to misli u 29,9 % slučajeva.

Iako se vide izvan domovine, sudionici ispitivanja pokazuju entuzijazam sukladan njihovoj dobi i percipiraju bolju budućnost. Ilišin je 2013. u svom istraživanju također ustanovila da je optimizam mladih konstantno na visokoj razini, kao i zadovoljstvo životom, koje je izraženije nego među starijima.

Što se tiče utjecaja članova obitelji na odluke mladih, istraživanje Ilišin i suradnika (2013) pokazalo je da na mlađe ispitanike koji se još uvijek školuju češće utječu članovi obitelji, ponajviše otac i majka.

Istraživanja su pokazala da stupanj obrazovanja roditelja (i oca i majke) ima značajnu ulogu u obrazovnom i profesionalnom uspjehu mladih (Johnston, Ganzeboom i Treiman, 2005). Djeca koja su u roditeljskom domu izložena boljim socioekonomskim uvjetima i tzv. socijalnom kapitalu bolje su pripremljena na savladavanje akademske građe i razvijaju intelektualne kapacitete (Bourdieu, 1973).

Međutim, ako se zemlja ne bude razvijala na način da se mladima osigura budućnost kroz posao i da se njihovi napori u obrazovanju isplate, jedna od posljedica svakako će biti iseljavanje i odlazak mladih u druge obećane zemlje.

ZAKLJUČAK

Nije potrebno posebno dokazivati da su mladi, koji su jedan od najproduktivnijih segmenata populacije i na čijem stvaralaštvu leži budućnost napretka (bilo kojeg) društva, „condicio sine qua non" opstanka i budućnosti svakog društva te da ni hrvatsko društvo u tom pogledu ne predstavlja nikakvu iznimku.

U ovom smo radu ispitivali percepciju studenata (mladih osoba) dobrog socioekonomskog statusa i visokoobrazovanih roditelja te njihove socijalne okoline (roditelja i prijatelja) vezano uz njihovu budućnost i želju za iseljavanjem iz zemlje.

Dobiveni rezultati pokazali su da polovica ispitanih studenata po završetku studija želi živjeti izvan Hrvatske. Najviše njih smatra da će živjeti u jednoj od zemalja Europske unije, kao razloge preseljenja navode bolju životnu perspektivu, bolji životni standard i lakše zaposlenje.

Okolina percipira navedene razloge važnim u većoj mjeri nego ispitani studenti. Ako rezultate koji su nađeni u ovom terenskom istraživanju „pročitamo" u kontekstu istraživanja Freedom House, onda je nešto jasnija očito viša razina nezadovoljstva stanjem u zemlji koju pokazuju osobe iz kruga oko studenata, njihovi prijatelji i članovi njihovih obitelji. Studenti optimističnije gledaju na budućnost od okoline i to po svim ispitivanim aspektima. Iako se vide izvan domovine, sudionici ispitivanja pokazuju entuzijazam sukladan njihovoj dobi i percipiraju općenito bolju budućnost za sebe nego što to percipira njihova okolina.

Za zemlju kojoj prijeti depopulacija, podatak da većina studenata dobrog socioekonomskog stanja i visokoobrazovanih roditelja razmjerno ozbiljno razmišlja o emigriranju, iako to istovremeno ne znači da će oni realizirati iskazane namjere, jest zabrinjavajući.

Literatura

1. Bourdieu, P. (1973). Cultural reproduction and social reproduction. U R. Brown (Ur.), *Knowledge, Educatin and Social Change* (str. 71-112). London: Tavistoc.
2. Družić Ljubotina, O. (2007). Percepcija socijalne nepravde mladih u područjima različito zahvaćenim ratom u Hrvatskoj. *Ljetopis socijalnog rada*, *14*(3), 527-551. (https://hrcak.srce.hr/18887)
3. France, A. (2007). *Understanding Youth in Late Modernity*. Maindenhead: McGraw Hill Open University Press.

4. Gabriel, F. (2013). *Deconstructing Youth. Youth Discourses at the Limits of Sense*. London: Palgrave Macmillan.
5. Ilišin, V. (2013). Vrijednosti mladih u Hrvatskoj. *Politička misao*, *48*(3), 82-122. (https://hrcak.srce.hr/74105)
6. Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A. i Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize / Youth in the Time of Crisis*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja; Friedrich Ebert Stiftung.
7. Johnston, A. D., Ganzeboom, H. B. i Treiman, D. J. (2005). Mother's and Father's Influences on Educational Status Attainment. Izlaganje održano na konferenciji *Welfare States and Inequalities* (Oslo, Norveška, 6.-8. svibnja 2005.). Dostupno na: https://pdfs.semanticscholar.org/1302/146a1fffdfaf8be4c73896d1fdb6b005b262.pdf?_ga=2.243530245.1839085161.1567410925-65982364.1565937691 (preuzeto, 2. rujna 2019.)
8. Kehily, M. (2007). *Understanding youth: perspectives, identities and practices*. London: Sage.
7. Khoo, S. i Ainsley, J. (2005). *Attitudes, intentions and participation*. LSAY Research Reports - Longitudinal surveys of Australian youth research report n. 41. Camberwell, VIC.: The Australian Council for Educational Research.
9. Kraljević, R., Gujić, M i Kraljević, I. (2012). Nove dimenzije komunikacije: prednosti i prepreke uporabe interneta kod studenata. *Logopedija*, *3*(1), 19-25. (https://hrcak.srce.hr/123816)
10. Spajić-Vrkaš, V. i Ilišin, V. (2015). *Potrebe, problemi i potencijali mladih u Hrvatskoj-istraživački izvještaj*. Zagreb: Ministarstvo socijalne politike i mladih.
11. Wyn, J. (2011). The sociology of Youth. A reflection on its contribution to the field and future directions. *Youth Studies Australia*, *30*(3), 34-39.

STUDENTS AND THEIR SOCIAL ENVIRONMENT ABOUT THE PERCEPTION OF THE FUTURE

ABSTRACT

We are witnessing, on a daily basis, globalisation processes that have intensified mobility and migration of the population. Migration studies generally confirm the assumption that people between the ages of 15 and 35 migrate more than others. There are numerous reasons why they migrate, these include the pursuit of a better life, the escape from poverty, political and war conflicts and natural disasters.

In this study, we are interested in the perception of students (young people) of good socio-economic status and highly educated parents, and their social environment (parents and friends) related to the perception of their future and desire to move out of the country. The results obtained will be considered and compared with recent research in the field. Of particular interest will be the reasons cited by the study participants regarding emigration from the country and perception of the future.

Key words: *migration, students, socio-economic status, perception of the future*

Marica Marinović Golubić
Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar", Zagreb
marica@pilar.hr

Krešimir Peračković
Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar", Zagreb
kreso@pilar.hr

OBILJEŽJA SUVREMENIH POVRATNIH MIGRACIJA U HRVATSKOJ - PRIMJER S OTOKA KORČULE

SAŽETAK

Fenomen povratnih migracija unutar migracijskih studija nešto je manje zastupljen kako u teorijskim tako i u empirijskim radovima. Stoga je glavni cilj ovog rada, kroz analizu postojeće teorijske literature i kroz vlastito empirijsko istraživanje povratnika s otoka Korčule, istaknuti posebnost povratnih migracija unutar ostalih tipova migracija te prepoznati neke važne sociokulturne procese koji se očituju kroz povratnikovo iskustvo različitih situacija, kako u zemlji iseljenja tako i u Hrvatskoj kao zemlji povratka. Poseban fokus istraživanja upravo je na povratnikovoj (re)integraciji, odnosno adaptaciji i/ili susretu s lokalnom kulturom kao s novim kulturnim obrascem, ako je riječ o drugoj generaciji.

U prvom dijelu rada dan je kraći pregled dosadašnjih spoznaja s naglaskom na razlike u ranijim teorijskim pristupima povratnim migracijama i nekim novijim spoznajama. Drugi dio donosi poseban osvrt na dosadašnje spoznaje o povratnim migracijama u Hrvatsku nakon čega slijedi prikaz empirijskog istraživanja povratnika na otok Korčulu. Povratnici na otoke neki autori (npr. Lajić, 1992) vide i kao idealne doseljenike, upravo zbog njihovog prethodnog iskustva specifičnog otočnog načina života. Terensko istraživanje provedeno je tijekom 2014. godine metodom polustrukturiranog intervjua s 13 povratnih migranata na otok Korčulu.

Ključne riječi: *migracije, sociologija migracija, povratne migracije, iseljenici povratnici*

UVOD

U migracijskim teorijama, bez obzira koja znanstvena disciplina se njima bavila, fenomen povratnih migracija je zapravo vrlo malo zastupljen u teorijskom pristupu, a ova tema relativno je malo prisutna i u empirijskim istraživanjima. No bez obzira na taj manjak istraživačkog interesa, sama ideja povratka neovisno o kojem tipu migraciju se radilo u trenutku iseljavanja[1], kod većine iseljenika je trajno prisutna, često i kao nostal-

[1] Polazeći od demografskog pristupa migracijama kao mehaničkom kretanju stanovništva, Wertheimer-Baletić definira proces migracije kao preseljenje osobe iz rodnog mjesta ili prethodnog mjesta stalnog boravka u mjesto doseljenja ili u novo mjesto boravka pod uvjetom da se radi o preseljenju trajnog karaktera (Wertheimer-Baletić,1999). Iz te definicije razvija i osnovnu tipologiju migracija prema kriterijima: 1) državnih granica (vanjske i unutarnje), 2) vremena (definitivne, tj. konačne i privremene – sezonske i dnevne), 3) uzroka (ekonomske i neekonomske – političke, ekološke, individualno-psihološke), 4) dobrovoljnosti (dobrovoljne i prisilne) i 5) organiziranosti (organizirane i spontane).

gija koja se pretvara u svojevrsnu mitsku čežnju za domovinom (Peračković, 2006) koju primjerice u svom istraživanju o motivima povratka Mežnarić (1991) razmatra kao određenu eshatološku dimenziju. Bez obzira je li migracija vanjska ili unutarnja, ekonomska ili politička, dobrovoljna ili prisilna, osoba koja se odlučuje na iseljavanje nosi sa sobom i nadu mogućeg privremenog ili trajnog povratka u svoj zavičaj. Povezanost s mjestom, u kojem se provelo djetinjstvo kao najsretnije razdoblje života, za većinu pojedinaca podrazumijeva duboko intimno i emocionalno iskustvo sigurnosti, bezbrižnosti, obiteljskog zajedništva, prvih prijateljstava, školskih dana i svega onog dobrog što djetinjstvo nosi. I da nije bilo iseljavanja, nostalgija za tim razdobljem života gotovo je univerzalni fenomen koji nerijetko pridonosi idealiziranju tog vremena u životima pojedinaca, jer zapravo oni čeznu za sobom iz mlađih dana dok im je još sve izgledalo nevino, naivno i moguće. Iseljenici i o tom vremenu, ali nadasve i o tom mjestu sanjaju, maštaju, vjeruju i nadaju se da će sve to opet oživjeti kada dođu u svoj rodni kraj. Ako je pak riječ o drugoj ili trećoj generaciji iseljenika, nerijetko je i kod njih prisutan taj *didov san*[2] koji mogu ostvariti ili su već ostvarili svojim povratkom. (Čapo Žmegač, Hornstein Tomić i Jurčević, 2014).

Pitanje povratka iseljenika u Hrvatsku ponovo se aktualiziralo unazad nekoliko godina uslijed novog većeg vala iseljavanja, osobito mladih nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Budući da samo iseljavanje nije tema ovog rada, u tu problematiku ovom prilikom nećemo ulaziti, no važno je istaknuti da postoji sve veći interes znanstvenika i istraživača za iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju (npr. Akrap, Strmota i Ivanda, 2017; Jurić, 2017; Peračković i Rihtar, 2016; Rajković Iveta i Horvatin, 2017; Župarić-Iljić, 2017). Paralelno s iseljeničkim kretanjem iz Hrvatske, tinja i povratnički impuls, iako u puno manjem opsegu, te je manje medijski, ali i istraživački osvjetljen, a analiza osobina suvremenih hrvatskih povratnika te okolnosti njihova povratka potrebna je radi dobivanja potpunije migracijske slike.

Stoga, najprije će se dati kraći pregled dosadašnjih spoznaja s naglaskom na razlike ranijih teorijskih pristupa povratnim migracijama (npr. Lindstrom, 1996; Massey, 1990; Reyes, 1997; Zelinsky, 1971) u odnosu na neke novije spoznaje (npr. King i Christou, 2010; Markowitz i Stefansson, 2004). Posebno će se prezentirati relativno noviji Cassarinov (2004) model kao jedan sveobuhvatniji teorijski model povratnih migracija, a koji može poslužiti kao adekvatno konceptualno ishodište u operacionalizaciji za empirijska istraživanja. U ranijim teorijama, povratnim migracijama prvenstveno se pristupalo kao empirijskoj činjenici vezanoj uz migracijski proces, no sociokulturni pristup je bio sporedan, što nije slučaj u novijim teorijama. Nadalje, u drugom poglavlju ćemo se osvrnuti na neka ranija domaća istraživanja koja su uključivala pitanja o povratku vanjskih migranata, o njihovim sociodemografskim obilježjima, motivaciji za povratkom kao i o nekim sociokulturnim značajkama povratnih migracija. Ovdje želimo istaknuti i neke važne sociokulturne procese koji se očituju kroz povratnikovo iskustvo različitih situacija, kako u zemlji iseljenja (akulturacija i asimilacija) tako i u Hrvatskoj kao zemlji povratka, gdje se povratnik ponovo (re)integrira, odnosno adaptira i/ili pak susreće s lokalnom kulturom kao s novim kulturnim obrascem, ako je riječ o drugoj generaciji. U trećem poglavlju prikazani su rezultati empirijskog istraživanja o obilježjima povratnika na otok Korčulu kao primjer suvremenih povratnih migracija u Hrvatsku,[3] a nakon toga slijedi zaključak.

[2] Upravo pod naslovom „Didov san – transgranična iskustva hrvatskih iseljenika“, 2014. je objavljena knjiga tj. zbornik radova koji nam donosi neke novije spoznaje o migrantsko-povratničkim iskustvima kroz više primjera i analiza slučajeva iseljenika i povratnika iz Njemačke, Brazila, Argentine, Kanade i Australije (Čapo Žmegač, Hornstein Tomić i Jurčević, 2014).

[3] Dio je to većeg istraživanja o dolaznim migrantskim tokovima u Hrvatsku, točnije na otok Korčulu, a osim povratnih migranata prepoznati su i bračni migranti, te migranti životnog stila kao druga dva dominantna oblika dolaznih migracija (Marinović Golubić, 2017).

RANIJE TEORIJE POVRATNIH MIGRACIJA

Detaljniji opis ranijih teorija povratnih migracija nalazimo u radu Peračkovića (2006), stoga ćemo se na ovom mjestu samo osvrnuti na osnovne pojmove i teze najrelevantnijih autora kroz kraći pregled počevši od temeljnih pojmova. Važno je prije svega istaknuti kako povratne migracije obuhvaćaju sve one vanjske migrante, bilo tzv. osobe na privremenom radu u inozemstvu, bilo one koji su se već smatrali trajnim iseljenicima, no odlučili su se vratiti u Hrvatsku kao zemlju podrijetla ili zemlju predaka. Leksikon etničkog i migracijskog nazivlja povratnim migrantima smatra one osobe koje se vraćaju u zemlju podrijetla iako, često još uvijek imaju državljanstvo te zemlje, a povratništvo je apstraktna tvorba poput naziva iseljeništvo, koja označava proces vraćanja u domovinu, množinu povratnika i sklop njihovih migracijskih iskustava (Heršak, 1998). Razmatrajući teoriju migracijskog ciklusa, Nejašmić tako definira povratak vanjskih migranata kao *proces zatvaranja migracijskog ciklusa vraćanjem vanjskih migranata u izvorno emigracijsko društvo* (Nejašmić, 1981, str. 10). Iz ovog je vidljivo da povratni migranti mogu biti i osobe koje su kategorizirane ili kao privremeni ili kao trajni vanjski migranti koji su se u jednom trenutku života odlučili vratiti i trajno nastaniti u zemlji podrijetla. Sumirajući navedeno, povratne migracije se mogu jednostavno definirati kao *trajni povratak ili preseljenje vanjskih migranata bez obzira na dužinu boravka, iz zemlje primitka u zemlju podrijetla*. (Perački, 2006, str. 478). Prema ovim definicijama, mogu se derivirati i pojmovi *povratni migrant* – osoba koja se vraća u zemlju podrijetla, iako često još uvijek ima državljanstvo te zemlje te pojam *povratništvo* (iz iseljeništva) koji u konačnici podrazumijeva proces vraćanja u domovinu, množinu povratnika i sklop njihovih migracijskih iskustava.

U pretraživanju literature koja spominje povratne migrante[4], može se uočiti kako se većina autora više fokusirala na neka demografska i pravna pitanja vraćanja migranata, te na problematiku imigracijske politike zemalja primitka i zemalja podrijetla, a zasebnog teorijskog promišljanja povratnih migracija kao sociokulturnog procesa nije bilo. Zato je važno spomenuti jedan od prvih radova u kojem autorica istražuje čimbenike utjecaja na povratne migracije u Zapadni Meksiko i gdje spajanjem različitih teorijskih pristupa kreira jedan koncept povratnih migracija. Ona prikazuje i objedinjuje četiri teorijska modela raznih autora: teoriju neostvarenih ciljeva, teoriju cirkularnih migracija, teoriju planirane zarade i teoriju društvene mreže (Reyes, 1997). Budući da je model temeljito prezentiran u već objavljenom članku (Perački, 2006) ovdje ćemo dati samo kraći pregled temeljnih teza. U teoriji neostvarenih ciljeva (*Dissapointment Theory*) koju su prikazali Herzog i Schottman (1982) migranti su se vratili jer nisu uopće našli posao ili su slabo zarađivali pa se vraćaju ubrzo nakon migracije; teorija cirkularnih migracija (*Circular Migration Theory*) čiji je autor bio Zelinsky (1971) koji pokazuje kako je cilj migracije prvenstveno povećati prihode pa kad se to ostvari, migrantu su otvorene obje opcije: ili povratak ili pak duži odnosno trajni ostanak; Lindstromova teorija ostvarene zarade (*Target Income Theory*) prema kojoj migrant ima jasnu ideju o željenoj zaradi kao definiranom cilju koji omogućuje svrhu same migracije, kao npr. rješavanje stambenog pitanja, investiranje u tehnologiju ili kupnja zemlje (Lindstrom, 1996); teorija društvene mreže (*Social Network Theory*) nastala kroz Masseyevo istraživanje, koje je pokazalo kako će kvaliteta društvenih mreža iz kruga migrantove šire obitelji, mjesta

[4] Kod domaćih autora, sociologija migracija je glavna tema knjige M. Mesića *Međunarodne migracije - tokovi i teorije* (Mesić, 2002). Autor ističe kako sociologija samu migraciju ne promatra isključivo kao *čin preseljenja* već kao ciklus, odnosno proces koji ima nekoliko faza, gdje pojedinac ulazi u drugo društvo, susreće se s drugom kulturom i vrijednostima što vodi, kako to navode Sinha i Ataullah, *prema kulturnoj difuziji i socijalnoj integraciji* (Mesić, 2002, str. 247). Povratne migracije u zemlju podrijetla uglavnom se istražuju tek kao eventualni krajnji ishod tog migracijskog ciklusa, a u istraživanjima se najčešće ispituju stavovi o mogućnostima povratka samih migranata te motivacija i struktura onih koji su se već vratili (Perački, 2006).

ili zemlje podrijetla, utjecati na odluku o migraciji, ali i povratku. Upravo ta mreža, osim korisnih i točnih informacija o mogućnostima zaposlenja i stanovanja, može značajno smanjiti troškove migriranja (Massey, 1990). Ostali poznatiji i spominjaniji empirijsko-teorijski radovi vezani uz povratne migracije su svakako radovi Cerasea (1974), Bovenkerka (1974), Gmelcha (1980) te Kinga (2000). Cerase (1974) je na primjeru talijanskih povratnik iz SAD-a razlučio četiri idealna tipa povratka i povratnika: povratak kao neuspjeh (*return of failure*) opisuje povratak migranata koji se nisu uspjeli prilagoditi novom društvu i koji su se brzo vratili u zemlju odlaska. Nadalje, povratak kao konzervativizam (*return of conservativism*) opisuje povratak onih koji nakon dužeg boravka u zemlji primitka nisu prošli značajniji proces akulturacije, te su živjeli relativno odvojeni od ostatka zajednice, radeći slabo plaćene poslove. Ponovna integracija nakon povratka u Italiju nije praćena većim teškoćama. Povratak kao inovacija (*return of innovation*) treći je tip u kojem migranti nakon dužeg vremena provedenog u SAD-u, uspevši se na ljestvici socijalne mobilnosti, povratkom u Italiju unose nove vrijednosti i proizvode u svoje staro društvo, međutim, ostajući po strani, neidentificirani s ostatkom zajednice, žive u Italiji američke vrijednosti i ideale. Naposljetku, kao posljednji tip Cerase navodi povratak po umirovljenju (*return of retirement*). Bovenkerk (1974) oblikuje temeljnu podjelu povratnih migracija na osnovu dva kriterija – namjere povratka i realiziranog povratka. Kombiniranjem ta dva kriterija dobivamo četiri modela migracije: namjeravana trajna emigracija bez stvarnog povratka, namjeravana trajna emigracija s realiziranim povratkom, namjeravana privremena migracija bez povratka, namjeravana privremena migracija bez realiziranog povratka. Ova teorijska konceptualizacija, kako se kasnije uspostavilo, nije uvijek primjenjiva za empirijsku operacionalizaciju s obzirom na to da mnogi migranti odlaze ne znajući namjeravaju li ostati dulje ili ne, već odluku donose s vremenom (King, 2000, str. 12). Gmelch (1980) propituje pojmove uspjeha i neuspjeha kod povratnih migranata te zaključuje kako je većina povratnih migranata negdje između, odnosno, navodi na zaključak kako su zapravo povratnici oni koji nisu niti na vrhu niti na dnu, već upravo na sredini socioekonomske ljestvice u zemljama dolaska. Ovdje možemo spomenuti i Schuetza (1945, str. 369) koji, iako se primarno nije bavio migrantima već povratnicima iz rata, odnosno ratnim veteranima, među prvima dovodi u pitanje samu ideju neproblematičnog povratka u zajednicu nakon dužeg izbivanja, jer kako tvrdi: „razdvajanje prekida zajednicu prostora i vremena". Tema je to koja će se kasnije unutar migracijske teorije šire elaborirati kako po pitanju izbjeglica tako i po pitanju dobrovoljnih migranata. Također, kao prilog teoretskoj konceptualizaciji povratnih migracija možemo pridodati i skupinu radova u kojima se analiziraju grupe faktora – uzročnika povratnih migracija. Pa tako npr. King (2000, str. 14) prepoznaje četiri skupine uzročnih faktora koji mogu potaknuti povratak: ekonomske (nezaposlenost, prekid ugovora, više poslova ili bolje plaće kod kuće, želja za ulaganjem), socijalne (rasna netrpeljivost, poteškoće u integraciji, čežnja za domom, želja da se poboljša socijalni status), obiteljske, odnosno promjene u životnom ciklusu (umirovljenje, roditeljske veze, brak, obrazovanje djece) te političke uzročnike (vladine politike kako u zemlji odlaska tako i u zemlji dolaska).

NOVIJE SPOZNAJE O POVRATNIM MIGRACIJAMA

Novije spoznaje o povratnim migracijama potaknute su u prvom redu aktualizacijom dviju paradigmi društvenih znanosti koje su početkom 21. stoljeća bile posebno naglašene, a to su paradigma mobilnosti i transnacionalizma. Ipak, jednako kao i u prethodnom razdoblju, nedostaje teorijskih sinteza. Jedan od posljednjih i poznatijih pokušaja takve vrste ponudio je Cassarino (2004) koji navodi pet najčešćih objašnjenja povratka unutar dominantnih migracijskih teorija – povratak kao rezultat neuspjeha u zemlji dolaska, povratak nakon što su zadovoljeni svi unaprijed postavljeni ciljevi, povratak s ušteđevinom, povratak uslijed starosti, umirovljenja ili bolesti, te povratak obilježen trajnom cirkulacijom i održavanjem prekograničnih aktivnosti i veza. U tablici 1. prikazali smo dio njegove konceptualizacije povratnika.

Tablica 1.

	Neoklasična ekonomska teorija	*Nova ekonomija radnih migracija*	*Strukturalizam*	*Transnacionalizam*	*Teorija prekograničnih društvenih mreža*
Povratne migracija	Oni koji ostaju u zemlji dolaska su oni koji su uspjeli. Povratak je anomalija, ako ne i neuspjeh migrantskog iskustva.	Povratak je dio paketa migracijskog projekta („izračunata strategija"). Javlja se kada su u zemlji primitka migrantska očekivanja ispunjena.	Zemlja dolaska i zemlja povratka dva su odvojena svijeta: centar i periferija. Pretpostavka je da postoji malo razmjene između ova dva svijet i da povratnik nije dobro upoznat sa situacijom u domovini.	Povratak nije nužno trajan. Pojavljuje se kada je prikupljeno dovoljno financijskih resursa za održavanje doma i kada su uvjeti u domovini povoljni. Povratak je pripremljen. Ima svoju društvenu i povijesnu pozadinu.	Povratak je osiguran i omogućen prekograničnim mrežama društvenih i ekonomskih veza kojima se prenose informacije. Povratak je samo prvi korak prema završetku migracijskog projekta.
Povratnik	Utjelovljuje neuspješnog migranta koji nije uspio maksimizirati svoju priliku.	Utjelovljuje uspješnog migranta čiji ciljevi su zadovoljeni.	Niti je uspješan, niti neuspješan. U zemlju podrijetla donosi ušteđevinu. Povratna očekivanja se mijenjaju i prilagođavaju strukturalnom kontekstu u domovini. Samo se bolesni, stari, umirovljeni i netalentirani vraćaju	Pripada globalno razbacanoj migrantskoj grupi (ima tzv. svijest o dijaspori). Uspješna migrantska iskustva. Povratnik definira strategije kako održati i zadržati prekogranične aktivnosti i veze.	Društveni akter s jasno definiranim vrijednostima i mogućim projektima u domovini. Prikuplja informacije o kontekstu i prilikama u zemlji podrijetla. Resurse mobilizira prije povratka, Pripada preko-graničnim mrežama koje uključuju migrante i ne-migrante.
Motivacija povratnika	Propast migrantskog iskustva. Mora se vratiti kući.	Osjećaj pripadnosti kući. Ciljevi zadovoljeni.	Pripadnost domu (domovini), nostalgija. Motivacija se prilagođava realnostima domaćeg tržišta i odnosima moći.	Pripadnost domu (domovini). Obiteljske veze su ključne. Društveni i ekonomski uvjeti povratka su procijenjeni kao relativno povoljni što motivira povratak.	Ukorijenjena i oblikovana društvenim, ekonomskim i institucionalnim prilikama kod kuće, kao i važnošću vlastitih resursa.

Preuzeto iz: Cassarino, 2004, str. 269

I dok Cassarino samo navodi transnacionalnu perspektivu, drugi autori dublje je razrađuju pitajući se kakav je odnos povratništva i transnacionalizma s obzirom na to da je u toj perspektivi naglasak na mogućnosti da migrant živi na dvije relacije, te kako bi eventualna povećana mobilnost mogla utjecati na povratak. Carling i Erdal (2014, str. 3 – 4) zaključuju kako najveću šansu za planiranje povratka iskazuju ispitanici s izraženim transnacionalnim vezama i niskim stupnjem integracije, s druge strane, osobe koje sebe percipiraju visoko integriranim u društvo dolaska i sa slabim transnacionalnim vezama iskazuju najmanju namjeru povratka. U sredini preostaju dvije kategorije onih koji iskazuju i relativni visoki stupanj integracije i transnacionalizma, te oni koji nisu niti jedno. Ipak, u svojoj studiji de Haas, Fokkema i Fihri (2015) ne nalaze tako jasnu povezanost (ne)ingriranosti i povratka. U kontekstu mobilnosti posebno je naglašena uloga povremenih posjeta domovini kao stepenici koja može voditi ka povratku, ali i sasvim ga nadomjestiti (Carling i Erdal, 2014; King i Christou, 2011). U empirijskim istraživanjima nastalim u posljednjih 20-ak godina, modaliteti povratka prika-

zuju se puno šire te je prihvaćenija ideja o povratku koji nije nužno konačan, odnosno o povratku ne kao završetku migracijskog procesa, već privremenoj točci u pojedinčevoj migracijskoj putanji (Čapo Žmegač, Hornstein Tomić i Jurčević, 2014; Ley i Kobayashi, 2005; Markowitz i Stefansson, 2004). Posebno su složeni primjeri povratka druge ili sljedeće generacije kod kojih se zapravo niti ne može govoriti o povratku jer sami zapravo nisu (ili nisu duže) živjeli u zemlji u koju se sada vraćaju. Etnički (Tsuda, 2009), ancestralni ili kontra-dijasporički povratak (King i Christou, 2010) drugi su nazivi za navedenu pojavu, što samo potvrđuje da ju je moguće promatrati iz više kutova. Pa tako možda više nije važno gdje se tko vraća, već što taj povratak za nekog znači i što se time želi pronaći.

Odmičući se od radova koji problematiziraju konačnost povratka na analizu povratničke motivacije, vidljivo je kako povratnu migraciju uzrokuje više mikro, makro i mezo faktora koji se u različitim kontekstima, u različitim zemljama različito isprepliću. Tako se povratak povezuje i s obrazovanjem djece (Erdal, Amjad, Bodla, i Rubab, 2016), ali može i uslijediti zbog diskriminacije (Potter i Phillips, 2006), odnosno osjećaja nepripadanja (Kunuroglu, Yagmur, Vijver i Kroon, 2018), gospodarskih neprilika u zemlji domaćinu (White, 2014), ali i kao unaprijed namjeravana strategija (Drinkwater i Garapich, 2015) ili zbog želje za promjenom životnog stila (Bolognani, 2014). Također, povratak mlađih migranata nakon nekoliko godina provedenih u stranoj zemlji može se promatrati i u razvojno-identitetskom smislu (Saar, 2018), ali i kao dio globalnog kretanja mladih (Conway i Potter, 2009; King, 2017).

Proširenje Europske unije potaklo je značajan val radnih migranata iz Centralne i Istočne Europe. Lang, Glorius, Nadler i Kovács (2016, str. 5) navode podatke pojedinih studija vezane uz njihov povratak prema kojima 20 – 50 % migranata napušta zemlju dolaska nakon pet godina, odnosno da 63 % ispitanih migranata razmišlja o povratku, od čega 78 % i ostvari povratak. Stoga zaključuju kako povratne migracije u Centralnoj i Istočnoj Europi nisu tek marginalni fenomen, a faktori koji tome pridonose su blizina obitelji i prijatelja, navezanost na zemlju podrijetla, njezin kulturni i prirodni okoliš, smanjene razlike u plaći, veća ponuda poslova.

Nakon što smo prezentirali neke od teorijskih smjerova korištenih u objašnjenu povratnih migracija, prikazat ćemo najvažnije spoznaje o fenomenu povratnih migracija u Hrvatskoj.

DOSADAŠNJE SPOZNAJE O POVRATNIM MIGRACIJAMA U HRVATSKU

Od domaćih autora valja svakako istaknuti Mežnarićinu teoriju kolektivno-identifikacijskog polja, koju nažalost autori recentnijih radova gotovo i ne spominju, a ona ima primarno sociološki pristup jer polazi od činjenice da su migranti društvena skupina, odnosno, kako ih sama autorica naziva, *kolektiv zvan migranti* (Mežnarić, 1991). Povijest migracija je ujedno i povijest nastanka migrantskih zajednica u zemljama primitka: od kulturnih, vjerskih i sportskih klubova do profesionalnih i političkih udruženja, ali je isto tako i povijest povratka. Takve iseljeničke udruge i zajednice su zapravo *locus* o kojem govori Mežnarić, jer se u njima ostvaruje zadovoljenje društvenih potreba i formira se svojevrsni kolektivni migrantski identitet. Stoga taj pristup, koji Mežnarić zastupa u svojoj raspravi o predmetu sociologije migracija, može ujedno biti i teorijsko polazište u sociološkom istraživanju povratnih migracija, jer ta kolektivno-identifikacijska dimenzija skupine povratnih migranata integrira sve njihove identitete i iskustva u specifična socio-kulturna obilježja, koja su bitno određena migrantsko-povratničkim iskustvom (Peračković, 2006)[5]. U tablici 2. prikazan je model socio-okulturnih promjena koji integrira ta različita iskustva migracije i povratka.

[5] Povratni migranti prolaze kroz nekoliko različitih sociokulturnih procesa: najprije kroz migrantsko iskustvo koje se sastoji od procesa donošenja odluke o migraciji, same migracije te procesa integracije u zemlju dolaska (adaptacije, akulturacije i asimilacije), a zatim kroz povratničko iskustvo, koje se također sastoji od procesa donošenja odluke o povratku, remigraciji te reintegracije u staru/novu sredinu (Peračkovič, 2006).

Tablica 2. Model sociokulturnih promjena kod povratnih migracija

<table>
<tr><th>SOCIO-KULTURALNO NASLJEĐE</th><th>MIGRANSTKO ISKUSTVO</th><th colspan="3">POVRATNIČKO ISKUSTVO</th></tr>
<tr><td rowspan="4">primarna / sekundarna socijalizacija</td><td>MIGRACIJA</td><td>INTEGRACIJA</td><td>REMIGRACIJA</td><td>REINTEGRACIJA</td></tr>
<tr><td rowspan="2">proces donošenja odluke o migraciji</td><td>I adaptacija</td><td rowspan="2">proces donošenja odluke o povratku</td><td>I (re)adaptacija</td></tr>
<tr><td>II akulturacija</td><td>II (re)akulturacija</td></tr>
<tr><td>migracija kao sociokulturna promjena</td><td>III asimilacija</td><td>povratak kao sociokulturna promjena</td><td>„novi” identitet</td></tr>
</table>

Izvor: Peračković, 1999.

U nekim starijim istraživanjima o obilježjima vanjskih migracija provedena na iseljenicama, postavljala su se pitanja o namjerama povratka u Hrvatskoj (npr. Baučić i Maravić, 1971) pa je tako polovica ispitanika procijenila da će ostati na radu u inozemstvu 1 – 10 godina, 1/3 do godinu dana, a manji dio (3,5 %) se nije namjeravao vratiti u zemlju ili ne do mirovine (isto 3,5 %). Osnovni razlog zašto ne prihvaćaju ponuđene poslove u zemlji jest znatno manji dohodak. Ono što su istraživači istaknuli kao zabrinjavajuće jest podatak da je 58 % anketiranih prije odlaska bilo zaposleno, a većini je glavni motiv bio uštedama riješiti stambeno pitanje (izgradnja ili dogradnja kuće). U istraživanju Katunarića iz 1978. godine, bilocirana obitelj kao specifično obilježje većine tadašnjih iseljenika iz Hrvatske na *privremenom radu* je bila najvažnija motivacijska pozadina povratka. Zahvaljujući bilociranoj obitelji kao nekoj vrsti „nepokretnih” migracija, povratak je procijenjen kao vrlo vjerojatna realnost (Katunarić, 1978). Slično pokazuju i rezultati Nejašmićevog[6] istraživanja s ispitanicima koji su se već vratili, kod kojih su motivi povratka u čak 54 % slučajeva bili upravo obiteljski; 14 % ih se vratilo jer je ispunilo ciljeve odlaska, a samo 4 % povratnika je navelo nezadovoljstvo poslom i uvjetima u inozemstvu, pa Nejašmić zaključuje da u povratnim tokovima prevladavaju faktori privlačenja izvornog društva nad potisnim faktorima zemlje primitka (Nejašmić, 1981). U istraživanju Mesića o iseljenicima tijekom 1990. godine čak 82 % ispitanika je odgovorilo da se namjerava vraćati, a na pitanje što otežava njihov povratak, 56 % ih je odgovorilo da čekaju mirovinu kao pretpostavku povratka; 25 % ih navodi kao razlog nevraćanja nemogućnost nalaženja adekvatnog zaposlenja; 18 % iseljenika je navelo kao otežavajuću okolnost za odluku o povratku drugačiji način života i standard na koji su se navikli vani; 15 % ih je navelo želju djece da se školuju u inozemstvu, a 4 % neriješeno stambeno pitanje u Hrvatskoj (Mesić, 1991).
Prvo ciljano istraživanje iz 1997. godine na uzorku povratnika u Hrvatsku nakon uspostavljanja države, pokazalo je da su motivi za povratkom podijeljeni na ekonomske s 12 % udjela, političke s 18 % te najviše osobne sa 70 % udjela (Šakić, Ivanda, Jurčević, Mišetić, Mlačić i Pokos, 1997). Pod ekonomskim motivima ispitanici su navodili svoje planove za ulaganjem svoje uštedevine u neki posao ili obrt, politički motivi su podrazumijevali ponajprije samu činjenicu stvaranja samostalne hrvatske države, a pod osobne su ispitanici najčešće navodili obiteljske razloge (25 %), nostalgiju za rodnim krajem (19 %) te umirovljenje (12 %). U svojoj studiji koja se bavila i povratnim migracijama (Čapo Žmegač, Hornstein Tomić i Jurčević, 2014), autorice polaze od

[6] Podaci iz Nejašmićevog istraživanju pokazuje da je sociodemografska struktura povratnika u važnim obilježjima nepovoljnija od strukture migranata pri odlasku. Glavni uzrok takve negativne selekcije je politika zapošljavanja imigracijskih zemalja koje su nastojale zadržati kvalificiranija i stručna zanimanja, a odbijati radnike sa nekvalificiranim i nisko produktivnim zanimanjima. Stoga je činjenica da su se uglavnom vraćali stariji i radno-neaktivni iseljenici (Nejašmić, 1981).

rezultata ovog istraživanja te konstatiraju da je povratak i nakon 1990. godine bio zanemariv (unatoč činjenici da se formiraju nadležna ministarstva za iseljenike i povratnike[7]). Vratili su se uglavnom poslijeratni iseljenici starije dobi, manje oni rođeni kao druga generacija; također su se vratili oni koji su bili jače povezani s domovinom kroz uključivanje u razna domovinska društva u iseljeništvu pa su najčešći motivi bili domoljubni i obiteljski. Prema tome, već iz ovih starijih istraživanja možemo zaključiti da su dosadašnje povratne migracije u Hrvatskoj uglavnom obuhvaćene u teoriji planirane zarade kao i teorija društvenih mreža s obzirom na navedene motive. Sumirajući teorijske pretpostavke i prikazane rezultate tih prvih istraživanja, može se zaključiti da su povratne migracije bile završna faza u migracijskom ciklusu, da su trajne i istodobne s novim odlaznim migracijama, te da sam povratak ovisi kako o daljini zemlje iseljenja, dužini boravka u iseljeništvu, stupnju asimilacije, kao i o nekim individualno-psihološkim i obiteljskim razlozima (Peračković, 2006). Već spomenuti Zbornik urednica Čapo Žmegač, Hornstein Tomić i Jurčević (2014) o povratku u Hrvatsku uzima u obzir najrazličitije kontekste povratka i povratnika, koristeći metodu biografskog intervjua.

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE POVRATNIKA NA OTOK KORČULU

Povratne migrante koji imaju otočko podrijetlo Lajić još 1992. prepoznaje kao potencijalno relevantnu i značajnu skupinu otočnih doseljenika. Kako navodi: „otočanin-povratnik dobro poznaje otočni stil života te lakše prolazi kroz psihološku, sociološku, klimatološku, etničku i drugu adaptaciju, za razliku od neotočnog stanovništva nenaviklog na specifični, tradicionalno-konzervativni otočki način života". (Lajić, 1992, str. 294; prema Marinović Golubić, 2017, str. 125). Dosadašnja istraživanja povratnih migracija rađena na manjim šibenskim i zadarskim otocima te na Lošinju navode umirovljenike kao najbrojniju skupinu povratnika (Bara, 2013; Klempić Bogadi i Podgorelec, 2011; Lajić, 1992; Oroz i Urem, 2015; Podgorelec, 2008; Podgorelec i Klempić Bogadi, 2013). Razlikuju povratnike iz inozemstva, povratnike optante (uglavnom na cresko-lošinjskom području), povratnike iz kopnenih dijelova Hrvatske i povratnike s drugih otoka (Bara, 2013). Isti autor njihovu reintegraciju u zajednicu opisuje kao „dugi put kući" jer se nakon fizičkog povratka povratnici moraju i „društveno vratiti" (Bara, 2013, str. 218). Povratak djece otočnih iseljenika, odnosno povratak druge generacije na otoke do sada nije bio dovoljno tematiziran, stoga ćemo u ovom radu poseban naglasak staviti upravo na različite kontekste povratka pripadnika prve, odnosno druge generacije. Povratak druge generacije relativno je rijetka pojava (Erdal i Ezzati, 2015), ali unutar pojedinih iseljeničkih zajednica (npr. grčke, turske, karipske) je nešto učestaliji. Ovo istraživanje je provedeno tijekom 2013. i 2014. godine metodom polustrukturiranog intervjua s 13 povratnih migranata na Korčulu, te je dio većeg istraživanja o dolaznim migrantskim dokovima na otok (Marinović Golubić, 2017). Uzorak je prikupljen metodom snježne grude, ali se vodilo računa da se obuhvate ispitanici iz svih naselja otoka te različitih dobnih skupina i zemalja dolaska. Ispitanici su se većinom vratili iz Australije, Kanade, SAD-a, Republike Južne Afrike, a dvoje ih je bilo povratnika iz Hrvatske. Njih šest pripadnici su prve generacije povratnika, dok je sedam ispitanika pripadnika druge generacije. U uzorku je bilo sedam žena i šest muškaraca. Većina ih je napustila otok u razdoblju između 60-ih i 80-ih godina 20. st., a vratili su početkom 2000. godine. Dob ispitanika kretala se od 21 do 75 godina. Kako se u istraživanju radi o doseljenicima koji dolaze u relativno male zajednice (najveće mjesto na otoku ima oko 4000 stanovnika), prihvaćenost od strane lokalne zajednice je prema riječima sudionika istraživanja vrlo bitna. Morska granica steže i granice među otočanima koji često imaju jak osjećaj solidarnosti, ali u isto

[7] U Hrvatskoj je od svibnja 1995. do lipnja 1999. postojalo Ministarstvo povratka i useljeništva, a ministrom je bio imenovan Marijan Petrović, poduzetnik i povratnik iz Kanade. To je ministarstvo proizašlo iz dotadašnjeg Ministarstva iseljeništva koje je bilo uspostavljeno odmah po osnivanju prve Vlade Republike Hrvatske, 30. svibnja 1990. godine.

vrijeme dijele i osjećaj da su stalno pod prismotrom, stoga je njihov život u isto vrijeme i javan i privatan, te je nužno stalno prikladno održavanje (ne previše i ne premalo) međusobnih odnosa (Péron, 2004). Povratnici su opisivali kako im je trebalo neko vrijeme da se priviknu na pozdrave na ulicama, na činjenicu da svi znaju tko su. Pozdravi na ulicama, poznata lica, spremnost da se pomogne pozitivne su odlike života u malim zajednicama. Druželjubivost je isto nešto što se primjećuje kao posebnost lokalnih otočnih zajednica i što razlikuje život u malom mjestu od života u velikom gradu. Jednako tako pozdravi školske djece nešto je što se primjećuje kao lijepo, kao znak zajedništva. Međutim, život u malim zajednicama ima i svoju težu stranu – druga strana života u maloj zajednici je da svi znaju sve i da se malo što može skriti. Sporiji ritam života uobičajeno se shvaća kao nešto pozitivno, ali za doseljenike ponekad je to i negativnost. Iako ih većina izjavljuje da se osjeća prihvaćenim, razlikuju potpunu i djelomičnu prihvaćenost. Same lokalne zajednice nemaju razvijene civilne akcije i inicijative – poput civilnog udruživanja kroz udruge, predavanja, radionice, malo je prilika i za volonterstvo. Sva ta događanja mogla bi funkcionirati kao kanali integracije, međutim takvih prilika nema puno. Ukoliko se takve stvari i organiziraju, nisu dovoljno dobro razglašene ili su namijenjene samo uskom krugu ljudi. Zato se i jedan dio ispitanika druži isključivo sa sebi sličnima – doseljenicima. Potrebu za takvim zajedničkim akcijama doseljenici posebno primjećuju u pitanjima uređenja okoliša te skrbi za starije stanovništvo. Povratnici druge generacije često imaju i potrebu angažiranja u javnim stvarima (s manje ili više uspjeha i razumijevanja). Općenito, po uzoru na Huijbensa (2012, str. 349) koji razlikuje nostalgične i kreativne vlasnike vikendica unutar manjih zajednica možemo i mi napraviti sličnu razliku između povratnika prve i druge generacije. Povratnici prve generacije manje su zainteresirani za ponovnim uključivanjem u zajdnicu jer se ionako već smatraju dijelom zajednice iz koje su tek privremeno bili otišli. Zato i nemaju potrebe za daljnjim potvrđivanjem svog lokalnog statusa, za razliku od povratnika druge generacije koji se vraćaju u mlađoj i srednjoj životnoj dobi, koji tu nisu trajnije boravili te koji žele aktivno izgraditi kako svoj novi život tako i status u lokalnoj zajednici. Njihova ponovna emigracija otvorena je opcija, a uvjetuju je kako promjene u životnom ciklusu (njih samih ili njihove djece) tako i u procjeni kvalitete života.

Benson spominje kako je migrantova uspješna, odnosno manje uspješna integracija u zajednicu dolaska „rezultat složenih preklapanja različitih čimbenika koji uključuju (između ostalog) želju i motivaciju samog doseljenika; prilike za interakciju s lokalnom zajednicom; prihvaćenost od strane lokalne populacije te pronalaženja zajedničkih interesa" (Benson, 2010, str. 48). U hrvatskom otočnom kontekstu Rogić izvodi zaključak kako je za oblikovanje osjećaja prihvaćenosti presudno koliko brzo novodošli prihvaćaju ili razvijaju životni i kulturni stil blizak onom što je zapisano u tradiciji otočke zajednice, ali su takvi zahtjevi u većim mjestima manji (Rogić, 1988, str. 222). Bara (2014, str. 190) pak napominje kako oni koji su se odselili „zbog vlastitog izbora, a ne nužnosti", pokazuju i različite varijacije želje za prilagodbom tako da ne možemo govoriti o unaprijed zadanim obrascima prilagodbe.

ZAKLJUČAK

Sumirajući navedene teorijske pretpostavke i prikazane rezultate istraživanja, može se zaključiti da su povratne migracije jedna od prirodnih opcija završetka procesa migriranja uopće, da su permanentne i paralelne sa samim odlaznim migracijama, da njihova realizacija ovisi kako o daljini zemlje iseljenja, dužini boravka, stupnju asimilacije, tako i o individualno-psihološkim i obiteljskim razlozima. San o povratku nerijetko je prisutan i u drugoj ili nekoj od sljedećih generacija iseljenika, iako najčešće ostaje samo san, bez konkretne realizacije povratka. Ipak, pitanje povratka u Hrvatsku nije posve marginalan fenomen imajući na umu već davno ustanovljenu migracijsku zakonitost kako nakon svakog odlaznog migracijskog vala možemo očekivati i određeni povratni val.

S obzirom na različitost i mnogobrojnost modaliteta povratnih migranata u znanstvenom diskursu, primjetan je relativan nedostatak teorijskih generalizacija. Ranije teorije, iako su ponudile više razrađenih tipologija povratnika, shvaćale su povratak kao konačan završetak migracije. Novije teorije preispituju tu trajnost i prirodnost povratka. Pojedinčevo izbivanje iz neke zajednice i povratak u nju obilježeni su ponovnom integracijom čiji ishod može biti neizvjestan, a jednako vrijedi kako za one koji su dobrovoljno otišli tako i za izbjegle i prognane. Ono što je zajedničko i starijim i novim radovima je konceptualno razlikovanje namjere povratka od realiziranog povratka, te ukazivanje na nedostatnost službenog bilježenja povratka.

Pogled na dosadašnja istraživanja povratnih migracija u Hrvatskoj dokazuje da su povratnici skupina zasebnih sociokulturnih značajki upravo zbog iskustva života u drugačijem socio-kulturnom okruženju. Također, iz tih istraživanja pokazuje se da su motivi povratka uglavnom i u 80-im, kao i u 90-im godinama prošlog stoljeća bili najviše osobne, odnosno obiteljske prirode. Povratci koji se bilježe dovode se u vezu s domoljubljem i umirovljenjem, te su većinom značili završetak migracijskog ciklusa i trajni ostanak. Nakon osamostaljenja Hrvatske kratko je vladalo uvjerenje kako bi mogao uslijediti značajniji povratnički val, međutim, to se nije dogodilo, što dokazuje i studija Šakića i sur. iz 1997. godine.

Zbornik urednica Čapo Žmegač, Hornstein Tomić i Jurčević (2014) sadrži poseban osvrt na povratak druge generacije ili, kako naglašavaju, etnički povratak u zemlju predaka. Bliži je to pogled na svakodnevicu u kojoj iščitavamo suprotstavljene doživljaje povratka – za neke je to doživljaj uspjeha, dok je za druge potraga za domom prepuna neugodnih prepreka. Nastavak je to prijašnjih radova Čapo Žmegač (2010) u kojima se naglašava raznolikost povratnih migranata, ali i ruši pomalo romantizirana predodžba o povratništvu.

Jedna od češće spominjanih hrvatskih povratničkih skupina je svakako skupina otočnih povratnika, što ne čudi s obzirom na to da se s otoka stoljećima iseljavalo. Povratnički tokovi na otoke također su većinom umirovljenički te najčešće konačni, odnosno rijetki su primjeri re-emigracije. Sami povratnici iskazuju različite stupnjeve integracije, ovisno o veličini otočne zajednice, očekivanjima od same migracije, postojanju integracijskih kanala kao što su npr. udruge ili lokalna događanja i slično. Povratak djece otočnih iseljenika, odnosno druge generacije posebno je zanimljiv zato što se događa u kontekstu njihove potrage za boljim i ispunjenijim životom te stoga jer se vraćaju u radno aktivnoj dobi s malom djecom. Često su upravo agenti promjene u manjim otočnim zajednicama, međutim njihov povratak otvorena je opcija.

Svi ovi nabrojani empirijski primjeri pokazuju kako u Hrvatskoj trajno djeluju povratni migracijski tokovi u skromnom opsegu, a za očekivati je i nastavak tih trendova.

Literatura

1. Akrap, A., Strmota, M. i Ivanda, K. (2017). Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. U M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj (Ur.), *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na drugom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku 1. - 3. srpnja 2016*. (str. 543-551). Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeništva; Centar za kulturu i informacije Maksimir.
2. Bara, M. (2013). Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima. *Migracijske i etničke teme, 29*(2), 201-224. https://doi.org/10.11567/met.29.2.4
3. Bara, M. (2014). *Umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima: integracija migranata u lokalne zajednice*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
4. Baučić, I. i Maravić, Ž. (1971). *Vraćanje i zapošljavanje vanjskih migranata iz SR Hrvatske*. Zagreb: Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu; Republički zavod za zapošljavanje.
5. Benson, M. (2010). The Context and Trajectory of Lifestyle Migration. *European Societies, 12*(1), 45-64. https://doi.org/10.1080/14616690802592605

6. Bolognani, M. (2014). The Emergence of Lifestyle Reasoning in Return Considerations among British Pakistanis. *International Migration, 52*(6), 31-42. https://doi.org/10.1111/imig.12153
7. Bovenkerk, F. (1974). *The sociology of return migration: A bibliographic essay.* Den Haag: Martinus Nijhoff.
8. Carling, J. i Erdal, M. B. (2014). Return Migration and Transnationalism: How Are the Two Connected? *International Migration, 52*(6), 2–12. https://doi.org/10.1111/imig.12180
9. Cassarino, J. P. (2004). Theorising return migration: The conceptual approach to return migrants revisited. *International Journal on Multicultural Societies, 6*(2), 253–279. DOI: 10.1590/S1980-85852013000200003
10. Cerase, F. P. (1974). Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy. *International Migration Review, 8*(2), 245-262. https://doi.org/10.1177/019791837400800210
11. Conway, D. i Potter, R. B. (Ur.). (2009). *Return Migration of the Next Generations: 21st Century Transnational Mobility*. London: Routledge.
12. Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske. *Studia ethnologica Croatica, 22(*1), 11-38. (https://hrcak.srce.hr/62238)
13. Čapo Žmegač, J., Hornstein Tomić, C. i Jurčević, K. (Ur.). (2014). *Didov San: transgranična iskustva hrvatskih iseljenika.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
14. De Haas, H., Fokkema, T. i Fihri, M. F. (2015). Return Migration as Failure or Success?: The Determinants of Return Migration Intentions Among Moroccan Migrants in Europe. *Journal of International Migration and Integration, 16*(2), 415-429. https://doi.org/10.1007/s12134-014-0344-6
15. Drinkwater, S. i Garapich, M. P. (2015). Migration Strategies of Polish Migrants: Do They Have Any at All? *Journal of Ethnic and Migration Studies, 41*(12), 1909-1931. https://doi.org/10.1080/1369183X.2015.1027180
16. Erdal, M. B., Amjad, A., Bodla, Q. Z. i Rubab, A. (2016). Going Back to Pakistan for Education? The Interplay of Return Mobilities, Education, and Transnational Living: Going Back to Pakistan for Education? *Population, Space and Place, 22*(8), 836-848. https://doi.org/10.1002/psp.1966
17. Erdal, M. B. i Ezzati, R. (2015). 'Where are you from' or 'when did you come'? Temporal dimensions in migrants' reflections about settlement and return. *Ethnic and Racial Studies, 38*(7), 1202-1217. https://doi.org/10.1080/01419870.2014.971041
18. Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual review of anthropology, 9*(1), 135-159. https://doi.org/10.1146/annurev.an.09.100180.001031
19. Heršak, E. (Ur.). (1998). *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti; Školska knjiga.
20. Herzog, H. i Schottman, A. M. (1982). Migration Information, Job Search and the Remigration Decision. *Southern Economic Journal, 50*(1), 43-56. DOI: 10.2307/1058039
21. Huijbens, E. H. (2012). Sustaining a Village's Social Fabric? *Sociologia Ruralis, 52*(3), 332-352. https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2012.00565.x
22. Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme, 33*(3), 337-371. https://doi.org/10.11567/met.33.3.4
23. Katunarić, V. (1978). *Vanjske migracije i promijene u porodici*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
24. King, R. (2000). Generalization from the history of return migration. U B. Gnosh (Ur.), *Return Migration: Journey of Hope or Despair* (str. 7-55). Geneva: International Organization of Migration.

25. King, R. (2017). Theorising new European youth mobilities. *Population, Space and Place, 24*(1), e2117. https://doi.org/10.1002/psp.2117
26. King, R. i Christou, A. (2010). Cultural geographies of counter-diasporic migration: perspectives from the study of second-generation 'returnees' to Greece. *Population, Space and Place, 16*(2), 103-119. https://doi.org/10.1002/psp.543
27. King, R. i Christou, A. (2011). Of Counter-Diaspora and Reverse Transnationalism: Return Mobilities to and from the Ancestral Homeland. *Mobilities, 6*(4), 451–466. https://doi.org/10.1080/17450101.2011.603941
28. Klempić Bogadi, S. i Podgorelec, S. (2011). Sociogeografske promjene u malim otočnim zajednicama - primjer otoka Zlarina. *Geoadria, 16*(2), 189–209. https://doi.org/10.15291/geoadria.285
29. Kunuroglu, F., Yagmur, K., Vijver, F. J. R. V. D. i Kroon, S. (2018). Motives for Turkish return migration from Western Europe: home, sense of belonging, discrimination and transnationalism. *Turkish Studies, 19*(3), 422-450. https://doi.org/10.1080/14683849.2017.1387479
30. Lajić, I. (1992). *Stanovništvo dalmatinskih otoka*. Zagreb: Consilium; Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
31. Lang, T., Glorius, B., Nadler, R. i Kovács, Z. (2016). Introduction: Mobility Against the Stream? New Concepts, Methodological Approaches and Regional Perspectives on Return Migration in Europe. U T. Lang, B. Glorius, R. Nadler i Z. Kovács (Ur.), *Return Migration and Regional Development in Europe* (str. 1-22). London: Palgrave Macmillan.
32. Ley, D. i Kobayashi, A. (2005). Back to Hong Kong: return migration or transnational sojourn? *Global Networks, 5*(2), 111–127. https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2005.00110.x
33. Lindstrom, D. P. (1996). Economic Opportunity in Mexico and Return Migration from the United States. *Demography, 33*(3), 357-374. DOI: 10.2307/2061767
34. Marinović Golubić, M. (2017). Doseljavanje na otok – suvremene migracije na otok Korčulu. *Migracijske i etničke teme, 33*(2), 115-141. https://doi.org/10.11567/met.33.2.1
35. Markowitz, F. i Stefansson, A. H. (2004). *Homecomings: Unsettling Paths of Return*. Lanham, MD.: Lexington Books.
36. Massey, D. S. (1990). Social Structure, Haushold Strategy and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index, 56*(1), 3-26. DOI: 10.2307/3644186
37. Mesić, M. (1991). *Vanjske migracije i društveni razvitak*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
38. Mesić, M. (2002). *Međunarodne migracije - tokovi i teorije*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za sociologiju.
39. Mežnarić, S. (1977). Motivi odlaženja slovenskih radnika na rad u Njemačku, produžavanja boravka i vraćanja u Sloveniju. *Revija za sociologiju, 7*(1-4), 20-42. (https://hrcak.srce.hr/156141)
40. Mežnarić, S. (1991). *Osvajanje prostora - prekrivanje vremena. Migracije umjesto razvoja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
41. Nejašmić, I. (1981). *Povratak jugoslavenskih vanjskih migranata i njihovo uključivanje u gospodarski i društveni život zemlje*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
42. Oroz, T. i Urem, S. (2015). Od 'otoka koji tone' do 'američkog arhipelaga'. Fragmentarna etnografija povratnih migracija na Olib. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, 45*(38), 122–138. https://doi.org/10.15378/1848-9540.2015.38.07

43. Peračković, K. (1999). Dva pogleda na hrvatsku privatizaciju: domaća javnost i migranti–povratnici o privatizaciji. U I. Rogić i D. Čengić (Ur.), *Privatizacija i javnost* (str. 115-139). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

44. Peračković, K. (2006). Sociološki pristup u istraživanju procesa povratnih migracija. *Društvena istraživanja, 15*(3(83)), 475-498. (https://hrcak.srce.hr/18283)

45. Peračković, K. i Rihtar, S. (2016). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske. *Migracijske i etničke teme, 32*(3), 295-317. https://doi.org/10.11567/met.32.3.1

46. Péron, F. (2004). The Contemporary Lure of the Island. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie, 95*(3), 326-339. https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2004.00311.x

47. Podgorelec, S. (2008). *Ostarjeti na otoku*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

48. Podgorelec, S. i Klempić Bogadi, S. (2013). *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

49. Potter, R. B. i Phillips, J. (2006). Both black and symbolically white: The 'Bajan-Brit' return migrant as post-colonial hybrid. *Ethnic and Racial Studies, 29*(5), 901-927. https://doi.org/10.1080/01419870600813942

50. Rajković Iveta, M. i Horvatin, T. (2017). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije. *Migracijske i etničke teme, 33*(3), 247-274. https://doi.org/10.11567/met.33.3.1

51. Reyes, B. I. (1997). *Dynamics of Immigration: Return Migration to Western Mexico.* San Francisco, CA.: Public Policy Institute of California.

52. Rogić, I. (1988). Otvorenost: odnos spram novodošlih. U I. Rogić (Ur.), *Projekt Cres-Lošinj. Studija društvenih procesa* (str. 218–223). Zagreb: Urbanistički institut SR Hrvatske.

53. Saar, M. (2018). To return or not to return? The importance of identity negotiations for return migration. *Social Identities, 24*(1), 120-133. https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1310038

54. Schuetz, A. (1945). The Homecomer. *American Journal of Sociology, 50*(5), 369–376. https://doi.org/10.1086/219654

55. Šakić, V., Ivanda, K., Jurčević, J., Mišetić, A., Mlačić, B. i Pokos, N. (1997). *Sociodemografski, migracijski, povratničko-motivacijski i psihosocijalni status hrvatskih povratnika iz iseljeništva* (elaborat). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

56. Tsuda, T. (2009). *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migration in Comparative Perspective.* Palo Alto, CA.: Stanford University Press.

57. Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.

58. White, A. (2014). Polish Return and Double Return Migration. *Europe-Asia Studies, 66*(1), 25-49. https://doi.org/10.1080/09668136.2013.855021

59. Zelinsky, W. (1971). The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review, 61*(2), 219-249. https://doi.org/10.2307/213996

60. Župarić-Iljić, D. (2017). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju.* Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung. Preuzeto od https://www.bib.irb.hr/855708

SOCIOCULTURAL FEATURES OF CONTEMPORARY RETURN MIGRATION IN CROATIA - AN EXAMPLE FROM THE ISLAND OF KORCULA

ABSTRACT

In migration studies, the phenomenon of return migration is considerably less represented in both theoretical and empirical works. The purpose of this article is, through an analysis of contemporary theoretical literature and through our own empirical research of returnees on the island of Korcula, to highlight the specificity of return migration within other types of migration and to recognise some important sociocultural processes present through the returnee's experience of different situations both in the emigration country and in Croatia as a country of return. A special focus of the research is precisely on the returnee's (re)integration or adaptation and/or encounter with the local culture if it's the new cultural form in the case of the second generation. In the first part of the paper, a brief overview of the present knowledge in this area is given with an emphasis on differences in earlier theoretical approaches to return migrations (e.g. Zelinski, 1971, Massey, 1990, Lindstrom and Reyes, 1997) and some recent findings (e.g. Markowitz and Stefansson, 2004; Čapo Žmegač, 2010; King and Christou, 2010). In particular, the relatively newer Cassarin model will be presented as a more comprehensive theoretical model of return migration, which can be used as an adequate conceptual starting point for the operationalisation of empirical research (Cassarino, 2004).

The second part will contain further discussion about empirical research on returnees on the island of Korcula. Some authors (e.g. Lajić, 1992) view returnees to the islands as ideal settlers, precisely because of their previous experience of a specific island lifestyle. Field research was conducted during 2014 using a semi-structured interview with 13 return migrants to the island of Korcula and included returnees of the first and second generations. The most significant insights reveal that the return regardless of how it was planned, does not necessarily mean automatic integration. First generation returnees associate themselves most closely with one another, with neighbours or relatives and insist less on new friendships, but once the return occurred, likely will remain. The returnees of the second generation returned still as an active labour force, they are creating a broad range of social relationships and come up with a number of initiatives to improve living conditions. However, the option of new departure from the island they consider possible and open.

Key words: *remigration, return migration, returnees, island of Korcula, integration*

Rebeka Mesarić Žabčić
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
Rebeka.Mesaric@imin.hr; rebeka.mesaric@gmail.com

POVRATAK U REPUBLIKU HRVATSKU: PERCEPCIJA I PREPORUKE HRVATSKIH ISELJENIKA IZ AUSTRALIJE I SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA

SAŽETAK

U radu se raspravlja o pretpostavkama povratka hrvatskih iseljenika iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država. Cilj rada je analiza percepcije i konkretnih preporuka, a koje bi poslužile kao osnova za izradu djelotvornog i održivog programa povratka.

Povratna migracija, kao sastavni dio migracijskog procesa već je duži period predmet istraživačke pažnje i interesa. Dio znanstvenika smatra da je povratna migracija, s obzirom na količinu istraživačkog interesa, zakinuta u odnosu na proces emigracije odnosno imigracije stanovništva. Zbog različitih pristupa povratnim migracijama i neujednačene kategorizacije povratnih migranata u migracijskim politikama i statistikama država otežano je njihovo praćenje i usporedba na međunarodnoj razini (Kuschminder, 2013; OECD, 2008). Također, povratne migracije su u nepovoljnijem istraživačkom položaju zbog poteškoća prisutnih u statistikama i njihovom praćenju, kako u svijetu tako i u Hrvatskoj. Pouzdaniji statistički podaci o povratnim migracijama izostaju jer mnoge imigracijske zemlje ne bilježe odlazak migranata dok zemlje podrijetla ulazak vlastitih građana često ne tretiraju kao imigraciju (OECD, 2008).

S obzirom na povećanu mobilnost ljudi u okviru suvremenih međunarodnih migracija (Castles, 2000), ranije predodžbe o povratku kao „proces(u) zatvaranja migracijskog ciklusa…" (Nejašmić, 1981, prema Peračković, 2006) i trajnom naseljavanju zemlje podrijetla, danas je zamijenilo gledište prema kojem je povratak tek jedan korak u migracijskom ciklusu, a ne nužno njegov završetak. (Riiskjaer and Nielsson, 2008; Stefannson, 2006, prema Kuschminder, 2013).

Rad se temelji na istraživanju provedenom tijekom 2017. i 2018. godine koje je uz anketu obuhvaćalo i polustrukturirane individualne intervjue hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država. Fokus u radu je stavljen isključivo na analizu odgovora iz ankete i intervjua, a koja je obuhvaćala i odnosi se na percepciju i preporuke za povratak u domovinu hrvatskih iseljenika iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država.

Iako generalno kod svih iseljenika postoji mogućnost da se vrate u zemlju podrijetla, moramo uzeti u obzir da su sve odluke iseljenika kao i percepcije i preporuke o povratku u stvarnosti uvijek podložne promjenama. Rezultati istraživanja mogu se vezati i uz mit o povratku (Bolognani, 2015), putem kojeg iseljenici dobivaju snagu, moć i vrijednost u mjestima gdje im je isto zanijekano, dok istovremeno mit o povratku utječe i na strukturu života iseljenika u inozemstvu te utječe na sam povratak, ali i moguća ulaganja u zemlji podrijetla. Sam povratak u domovinu (novo preseljenje ili još jedno preseljenje tijekom iseljeničkog života) je ujedno i nova mobilnost istih osoba koji time završavaju svoj životni migracijski ciklus/cirkulaciju te ulaze u proces prilagodbe u ne/poznatu staru ili novu sredinu.

Ključne riječi: *Australija, migracije, povratak, Republika Hrvatska, Sjedinjene Američke Države*

UVOD – POVRATNE MIGRACIJE

Rad se bavi pretpostavkama povratka raseljenih Hrvata iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država u domovinu, Republiku Hrvatsku. Analiza percepcije i konkretnih preporuka hrvatskih iseljenika kao ostvareni ciljevi rada poslužili bi kao osnova za izradu djelotvornog i održivog programa povratka u domovinu.

U usporedbi istraživanja pojedinih područja migracije, povratne migracije su manje istraženo znanstveno područje. Razlog tome je i izostanak pouzdanijih statističkih podataka o povratnim migracijama. Mnoge imigracijske zemlje ne bilježe odlazak migranata dok istodobno zemlje podrijetla ulazak vlastitih građana često ne tretiraju kao imigraciju (OECD, 2008). Dio problematike manjka istraživanja povratnih migracija proizlazi i iz različitog pristupa povratnim migracijama i neujednačene kategorizacije povratnih migranata u migracijskim politikama i statistikama država, što otežava njihovo praćenje i usporedbu na međunarodnoj razini. (Kuschminder, 2013; OECD, 2008).

Republika Hrvatska zbog izostanka postojanja Registra stanovništva i nepouzdane evidencije povratnih migracija ne raspolaže preciznim niti točnim statistikama o broju povratnika već raspolaže samo procjenama po određenim razdobljima.

Povratnom migracijom označavamo migracijski proces u kojem se osobe, nakon što su određeno vrijeme prebivale i radile izvan matične domovine, ponovno u nju vraćaju.

U okviru migracijskih studija postoji nekoliko definicija povratnih migracija. Zbog kompleksnosti i obuhvaćanja višeslojnosti koncepta povratne migracije i heterogene povratničke populacije odabrana je definicija koju je ponudio King 2000. godine. Prema Kingu, povratna migracija je proces u kojem se ljudi vraćaju u svoju zemlju ili mjesto podrijetla nakon što su značajan period proveli u drugoj zemlji ili regiji. (Kuschminder, 2013, str. 10). Ovako široko postavljenom definicijom zaobilaze se moguća problematična i neusuglašena pitanja vezana za povratnu migraciju i migrante te se omogućava analiza prostorno i vremenski različitih povrataka.

Povratne migracije mogu se kategorizirati prema različitim kriterijima od kojih su najznačajniji dobrovoljnost i vrijeme. Prema dobrovoljnosti može biti dobrovoljna i prisilna migracija, a prema kriteriju trajanja razlikujemo kratkoročnu, privremenu ili djelomičnu migraciju, trajnu ili definitivnu povratnu migraciju. Kod svakog migranta postoji *san* o povratku u domovinu. Svaka veza migranta s domovinom pokazuje želju i namjeru migranta za povratkom. Ideja o povratku u domovinu postoji kod većine migranata i prisutna je tijekom čitavog života u emigraciji.

Kod svih migranata, bez obzira na njihove planove, postoji mogućnost da se prije ili kasnije vrate u zemlju podrijetla. Unatoč tome što većina migrira s namjerom povratka, znatan broj migranata ipak ostaje u zemlji imigracije (Carling i sur., 2015, str. 3). *Ti* migranti ostaju zbog nedovoljne pripremljenosti za povratak, širenja primarne ili sekundarne obitelji, iznova stvorenih *životnih* izazova i slično.

Nakon ostvarenog i uspješnog povratka, ako se osoba trajno vrati u domovinu, nastupa proces prilagodbe novoj-staroj okolini te proces reintegracije u društveni i gospodarski život u domovini.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U radu je fokus stavljen na skupinu mogućih povratnika u Republiku Hrvatsku, točnije na njihove percepcije i preporuke koje su značajne za povratak Hrvata i njihovih potomaka iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država u domovinu.

Predmet ovoga rada su povratne migracije koje su propitivane u okviru cjelokupnog migracijskog iskustva *jer* su povratne migracije sastavni dio migracijskog ciklusa.

Podaci o ispitanicima prikupljali su se anketiranjem na nekoliko lokacija, a dvadeset i dvije ankete zaprimljene su e-*poštom*. Anketiranje je provedeno u četiri države u Australiji: *Novi Južni* Wales, Victoria, Zapadna

Australija, Queensland i u Sjedinjenim Američkim Državama, u tri savezne države: Pennsylvania, New York i Kalifornija. U anketiranju su pomogli mnogi raseljeni Hrvati među kojima su i mogući povratnici u Republiku Hrvatsku.

Uzorak je sadržavao stotinu ispitanika, pedeset iz Australije i pedeset iz Sjedinjenih Američkih Država u starosti od devetnaest do šezdeset i pet i više godina. Ukupno je obrađeno sto anketa. Dobiveni rezultati su u skladu s teorijskim očekivanjima i pokazuju trenutni stav ispitanika na dan anketiranja. Nastavno na prethodnu rečenicu, napominje se da postoji *svjesnost* o mogućnosti da se već drugi dan ili uvijek može prom*i*jeniti zauzeti stav i izrečeno mišljenje ispitanika iz ankete. Ukazuje se i na činjenicu da su istraživanjem *obuhvaćeni* iseljeni Hrvati i osobe hrvatskog podrijetla, ne kategorija iseljeni hrvatski građani.

Anketa je sadržavala 18 pitanja, 12 ponuđenih odgovora i 6 pitanja na koje je ispitanik trebao samostalno odgovoriti. Preporuke ispitanika iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država za povratak u Republiku Hrvatsku iznose se izvornim govorom ispitanika u drugom dijelu rada.

U skladu s poštivanjem zadanih uputa za autore, za potrebe ovoga rada obrađeni su isključivo odgovori iz ankete na pitanja osobne prirode i odgovori koji se povezuju s povratkom u domovinu.

Cilj je analize odgovora iz ankete provjeriti kod ispitanika razloge i motive za povratak u domovinu te usporediti rezultate istraživanja u dvjema prekooceanskim zemljama, Australiji i Sjedinjenim Američkim Državama. Istraživanjem će se pokušati i detektirati koliko je realno očekivati da će se raseljeni Hrvati iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država odlučiti vratiti u Republiku Hrvatsku s obzirom na to da se u Australiji i Sjedinjenim Američkim Državama nudi značajno mnogo mogućnosti osobnog i profesionalnog razvoja, izbori života različitog tipa, viša razina neovisnosti i slično.

Na 12 ponuđenih pitanja osobnog tipa dobiveni su rezultati i osnovne informacije o svakom ispitaniku, a u 6 ostalih pitanja saznaju se percepcije, predodžbe, mišljenja, razmišljanja i promišljanja ispitanika, s aktualnim ciljem osiguravanja preporuka za realizaciju uspješnog povratka u Republiku Hrvatsku.

Polazna je definicija percepcije putem koje se nastojalo kroz iznošenje stavova, prijedloga i ideja, razmišljanja, promišljanja iseljenika, pisanim putem detektirati primjećivanje, opažanje, kojom migranti preko svojih osjetila sami sebi predočuju, tumače predmete, doživljaj/e i svijet oko sebe i, od definicije predodžbe kao doživljaja kojim migranti obnavljaju, reproduciraju prethodno percipirane sadržaje.

TEORIJSKI PRISTUP POVRATKU[1] – KRAĆI OSVRT

Povratnom migracijom i njezinom analizom bavilo se nekoliko međunarodnih migracijskih teorija od kojih je svaka pokušala obuhvatiti sve moguće čimbenike koji utječu na povratak i dati što jasnije razumijevanje termina povratak. Te prve teorije o povratnim migracijama bile su najvećim dijelom usmjerene na ekonomske ili strukturne čimbenike migracija kroz koje su analizirale i argumentirale povratak, dok su novije migracijske teorije, transnacionalizam i teorija društvene mreže, povratak, odnosno migracijski proces u cjelini pokušale objasniti kroz kompleksniji i širi analitički okvir (Cassarino, 2004; Castles, 2000; Glick Schiller, Basch i Szanton Blanc, 1999; Guarnizo i Smith, 1998; Kuschminder, 2013).

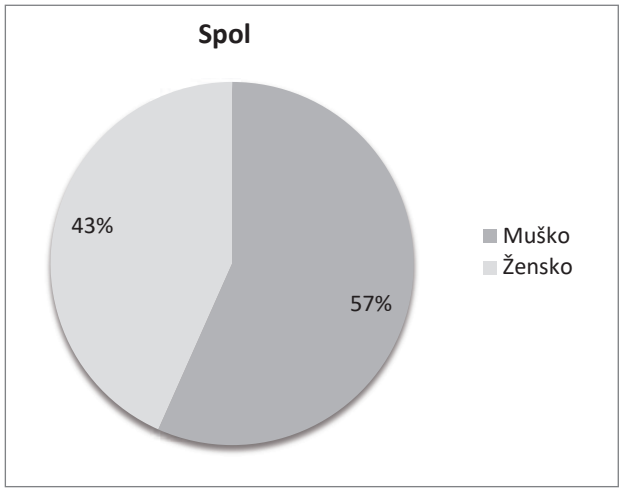
F. Cerase tvrdi da postoji kompleksna veza između povratničkih očekivanja te društvenog i ekonomskog konteksta u zemlji podrijetla pa sukladno tvrdnji daje tipove povratnih migracija. Povratak Cerase raščlanjuje na povratak zbog neuspjeha, povratak zbog konzervativizma, umirovljenički povratak i povratak zbog inovacije koji se odnosi isključivo na povratnike koji su stekli određena znanja i vještine i spremni su ih iskoristiti u zemlji podrijetla (Cerase, 1974, str. 257-258).

[1] O teorijskom pristupu o povratku detaljnije vidjeti u Mesarić Žabčić i Vrbanec, 2017.

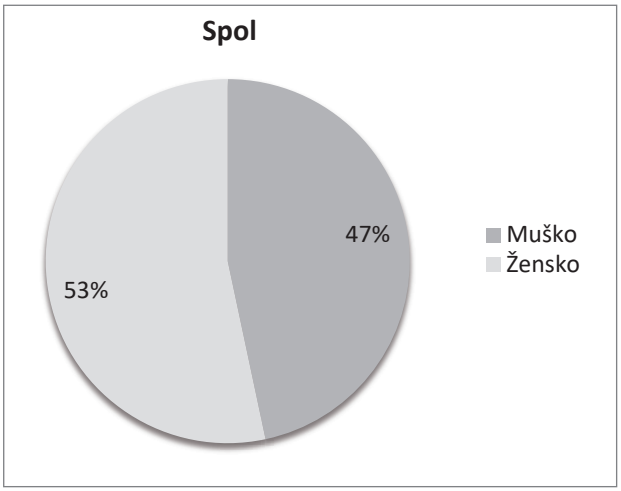
Razloge i motive za povratak detaljno je razradio Bara i dijeli ih na: kolektivno sjećanje, solidarnost, bilocirana obitelj, idealizacija zavičaja, emocionalni i nostalgični odnosi prema mjestu podrijetla, ne-produktivni motivi (kvaliteta života), umirovljenički povratak (Bara, 2013). Bara zaključuje da fizičko preseljenje u drugu sredinu ne mora nužno značiti da se osoba preseljava i emocionalno (Bara, 2013).
Ukoliko se povratak uspješno realizira, slijedi proces prilagodbe društvenom okruženju te proces reintegracije u domovini gdje se nastoji uključiti povratnika u suodnos i djelovanje društvenih, gospodarskih i kulturnih aktivnosti zemlje podrijetla. U skladu s postojećim utjecajima – društvenih, gospodarskih i kulturnih uvjeta u zemlji podrijetla – izazovi reintegracije nisu za sve povratnike isti niti jednaki. Ovisno o motivu ili razlogu povratka u domovinu, povratni migranti u mogućnosti su utjecati na zemlju podrijetla. Utjecaji se mogu ostvariti na gospodarskoj, društvenoj i kulturnoj razini. Ukoliko se povratak ostvaruje zbog inovacije, povratni migranti koristeći svoje financijske resurse mogu pozitivno utjecati na razvitak lokalnoga gospodarstva u domovini.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA – ODGOVORI NA ANKETNA PITANJA ISPITANIKA IZ AUSTRALIJE I SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA

Kako bi se realno sagledale preporuke za povratak hrvatskih iseljenika iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država, važno je saznati određene sociodemografske karakteristike ispitanika.
Analiza rezultata osobnih podataka pokazuje ispitanike po spolu i dobi u Australiji i Sjedinjenim Američkim Državama. Komparativnom metodom zaključuje se da je u Australiji od ukupnog broja ispitanika prema spolu, 57 % bilo muškaraca, a 43 % žena (slika 1.), dok je u Sjedinjenim Američkim Državama od ukupnog broja ispitanika prema spolu, bilo 47% muških i 53% ženskih ispitanika (slika 2.).

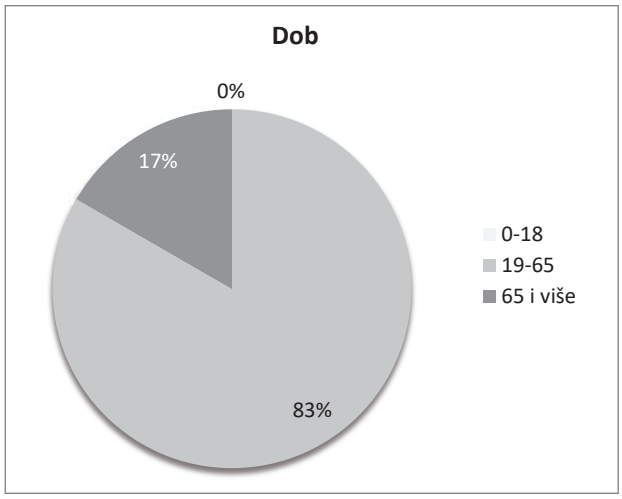

Slika 1. Ispitanici po spolu u Australiji

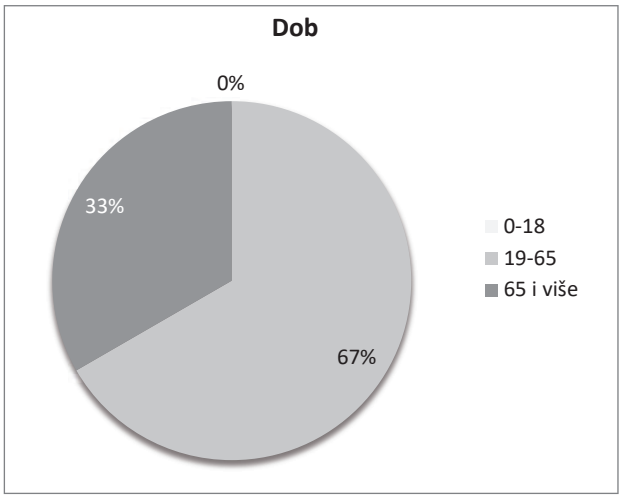

Slika 2. Ispitanici po spolu u Sjedinjenim Američkim Državama

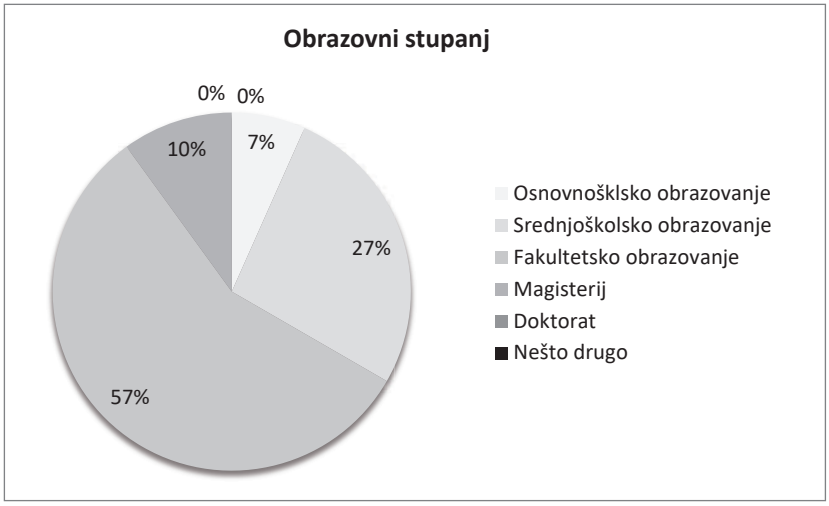
Od ukupnog broja ispitanika u Australiji, 83 % ispitanika pripadalo je dobnoj skupini 19 – 65 godina, 17 % ispitanika imalo je 65 i više godina, a dobna skupina 0 – 18 godina imala je 0 % ispitanika (slika 3.). U Sjedinjenim Američkim Državama, od ukupnog broja ispitanika, 67 % odnosilo se na dobnu skupinu 19 – 65 godina, 33 % na osobe od 65 i više godina i 0 % na dobnu skupinu 0 – 18 godina (slika 4.). U obje prekooceanske zemlje značajno su zastupljeni ispitanici dobne skupine 19 – 65 godina što je potvrdilo polazna očekivanja.
Slika 3. Ispitanici prema dobnim skupinama – Australija

Slika 3. Ispitanici prema dobnim skupinama – Australija

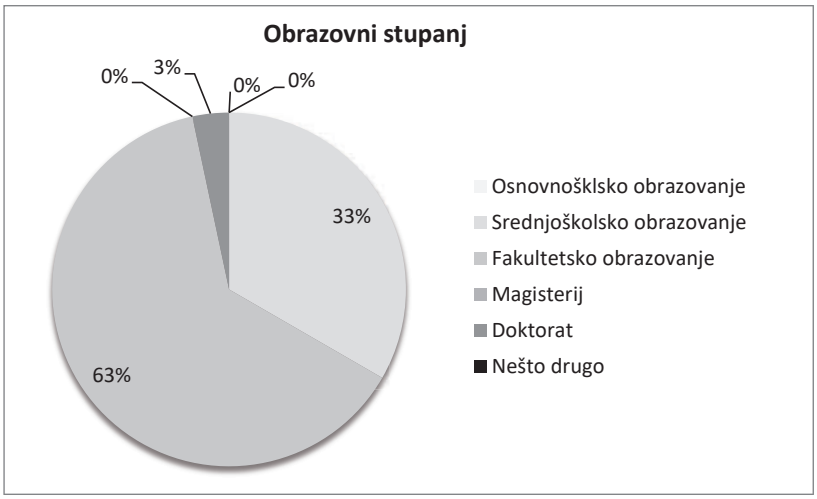

Slika 4. Ispitanici prema dobnim skupinama – Sjedinjene Američke Države

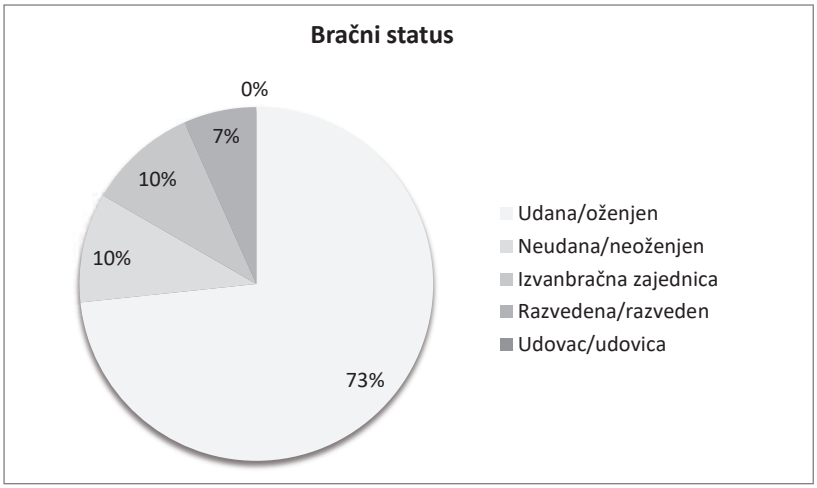
Slika 5. Obrazovni stupanj ispitanika – Australija

Od ukupnog broja ispitanika u Australiji, 57 % ispitanika ima završeno fakultetsko obrazovanje, 27 % ispitanika ima završenu neku srednju školu, 10 % ispitanika ima magistarsku diplomu i 7 % ispitanika ima završenu osnovnu školu (slika 5.). U Sjedinjenim Američkim Državama, od ukupnog broja ispitanika 63 % ispitanika ima završen fakultet, 33 % ima neko srednjoškolsko obrazovanje i 3 % ispitanika ima završenu osnovnu školu (slika 6.). Usporedimo li dvije prekooceanske zemlje, isključivo prema ispitanicima, povoljniju obrazovnu strukturu ispitanika u ovom istraživanju ima Australija.

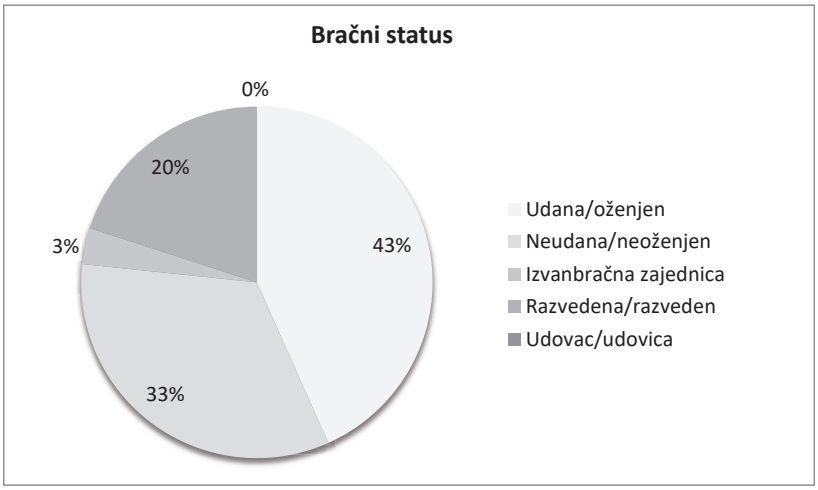

Slika 6. Obrazovni stupanj ispitanika – Sjedinjene Američke Države

Od ukupnog broja ispitanika u Australiji, 73 % ispitanika ulazi u kategoriju udano/oženjeno, 10 % ispitanika je neudano/neoženjeno, 10 % ispitanika živi u izvanbračnoj zajednici i 7 % ispitanika je razvedeno (slika 7.). U Sjedinjenim Američkim Državama 43 % ispitanika je udano/oženjeno, 33 % ispitanika je neudano/neoženjeno, 20 % ispitanika je razvedeno i 3 % ispitanika živi u izvanbračnoj zajednici (slika 8.).

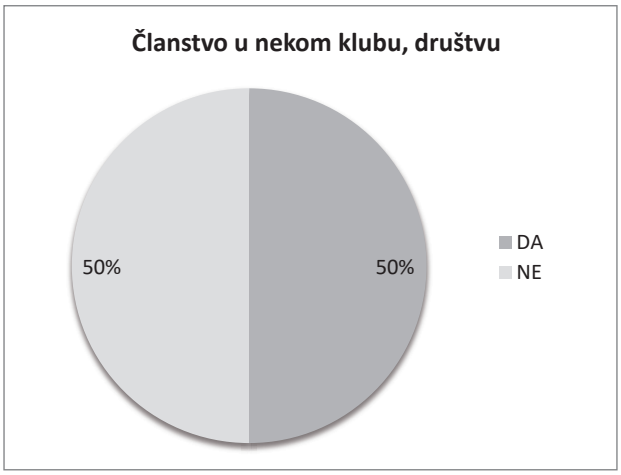

Slika 7. Bračni status ispitanika – Australija

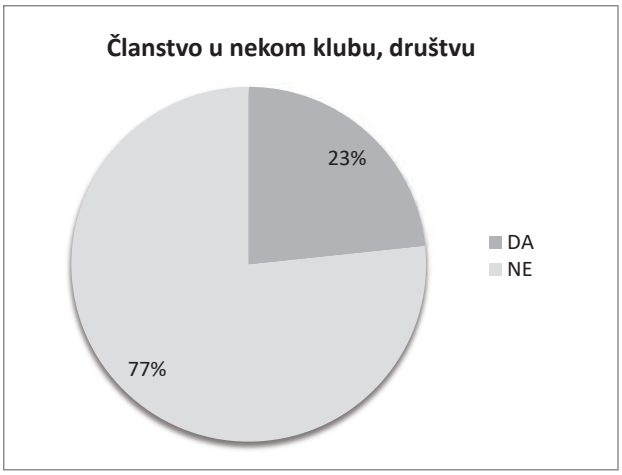

Slika 8. Bračni status ispitanika – Sjedinjene Američke Države

Od ukupnog broja ispitanika u Australiji, 50 % ispitanika su članovi nekog hrvatskog kluba i 50 % ispitanika nisu članovi niti jednog hrvatskog kluba (slika 9.). U Sjedinjenim Američkim Državama, 23 % ispitanika članovi su nekog hrvatskog kluba, a 77 % ispitanika nisu članovi niti jednog hrvatskog kluba (slika 10.).

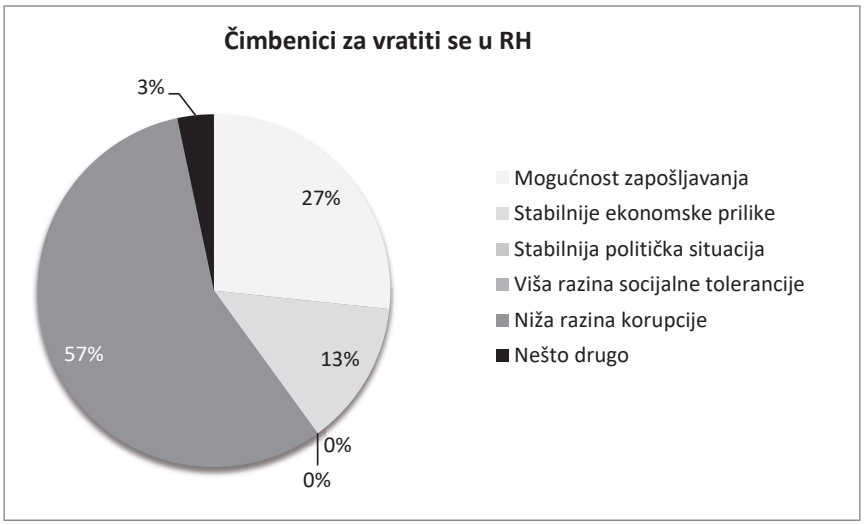

Slika 9. Članstvo ispitanika u nekom hrvatskom klubu/društvu – Australija

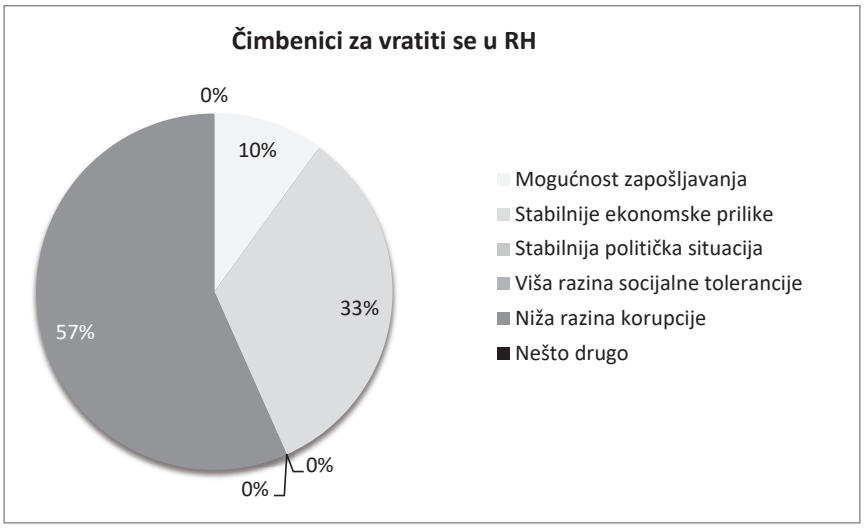

Slika 10. Članstvo ispitanika u nekom hrvatskom klubu/društvu – Sjedinjene Američke Države

Od ukupnog broja ispitanika u Australiji, 57 % ispitanika kao uvjet za povratak u Republiku Hrvatsku navodi smanjenje korupcije, odnosno nižu razinu korupcije u Republici Hrvatskoj, 27 % navodi mogućnost zapošljavanja, 13 % stabilnije ekonomske prilike, a 3 % nešto drugo (slika 11.). U Sjedinjenim Američkim Državama, od ukupnog broja ispitanika, 57 % ispitanika bi se vratilo u Republiku Hrvatsku ako bi se smanjila razina korupcije, 33 % ispitanika smatra važnim za povratak stabilnije ekonomske prilike, dok 10 % ispitanika važnim smatra mogućnost zapošljavanja (slika 12.).

Slika 11. Čimbenici koji bi eventualno utjecali na povratak u Republiku Hrvatsku – Australija

Slika 12. Čimbenici koji bi eventualno utjecali na povratak u Republiku Hrvatsku – Sjedinjene Američke Države

PREPORUKE ISPITANIKA ZA POVRATAK U DOMOVINU – AUSTRALIJA

Preporuke ispitanika iz obje prekooceanske zemlje uključuju povoljnu kombinaciju uputa, znanja, kognitivnih i viših metakognitivnih vještina, razmišljanja, promišljanja, prijedloga, ideja i sugestija pisanim putem. Cilj i misija istraživanja bila je ispitati i istražiti kod ispitanika percepciju i predodžbe koje imaju o zemlji podrijetla, Republici Hrvatskoj, i koje su njihove konkretne preporuke kako bi se stvorila mogućnost i ostvario uspješan povratak u Republiku Hrvatsku. Na tom tragu prenose se i analiziraju odabrana i izdvojena razmišljanja, promišljanja, kritička mišljenja, ideje, prijedlozi i preporuke hrvatskih iseljenika iz dviju prekooceanskih zemalja abecednim redom.

Mnogi ispitanici kreću s rečenicom: Hrvatska je predivna zemlja, ali ...

M. J. – „potrebne su poveznice s *decision makerima* u digital/IT sektoru (data science, big data itd.) ... otvorio bih firmu i uložio novac u slučaju da se krene u reformu. Ako to Hrvatska ne učini, pregazit će nas svijet. Ukoliko bi se otvorila ubrzo neka šansa, razmislio bih o povratku".

M. O. – „Vjerujem da većina australskih/hrvatskih građana u nekom trenutku razmatra povratak u Hrvatsku, većina želi, ali ne smatra nužnim. Hrvatski mediji loše čine mladima gdje ih obavještavaju o niskim plaćama i standardima rada. Ne postoji dovoljno informacija na engleskom jeziku za potencijalne povratnike. Nema dovoljno studija slučaja o svim potencijalnim preprekama na koje će se naići i kako se nositi s njima – na engleskom. Ljudi trebaju znati u što se upuštaju ako se žele vratiti jer je jedno loše iskustvo (čak i ako ih samo čuju i da ga se osobno ne doživljava) dovoljno da ih odvraća od toga da se vrate u Hrvatsku i da stvore život u Hrvatskoj".

S. A. – „Znači, vrlo konkretno, za povratak nas potrebno je prvenstveno osmisliti jedan ulagački program. Drugo, ukinuti porez na mirovine. Treće, ubrzati pristup hrvatskom državljanstvu. Četvrto, olakšati glasovanje na izborima. Peto, uključiti dijasporu u politički i društveni život Hrvatske, kreiranjem nekolicine novih zastupničkih mjesta, neovisno o broju glasača u Hrvatskom saboru. Šesto, riješiti pitanje zdravstvenog osiguranja u Hrvatskoj za povratnike. Svi ovi potezi pomogli bi demografskoj obnovi zemlje, pogotovo imajući u vidu da će od 2020. biti moguće i strancima kupiti državno zemljište u Hrvatskoj. Idealna prilika da se putem specifičnih povlastica pozove i potencira hrvatsko iseljeništvo u kupovinu, investiciju u zemlju".

A. K. – „Živjeti u Hrvatskoj "full time" nije isto kao doći u posjet i provesti ovdje 3 mjeseca ljetnog odmora. Prvo dođite u Hrvatsku i 6 mjeseci nemojte raditi ništa već samo promatrajte ovdje život. Upoznajte lokalnu

osobu, ako odlučite preseliti u Hrvatsku i vidite kako oni zapravo realno žive. Osobno, Hrvati koji žive u Hrvatskoj će misliti da ste „glupi" i ogovarat će Vas zato što se vraćate u Hrvatsku. Za preživjeti u poslu u Hrvatskoj trebate čudo. Iseljenici imaju drugačiju radnu etiku u odnosu na lokalno stanovništvo. I, ako možete podnijeti lokalni MUP oko sređivanja dokumentacije, sve nakon toga možete preživjeti. Ja želim izgraditi bolju Hrvatsku, jer želim vidjeti bolju Hrvatsku"!

PREPORUKE ISPITANIKA ZA POVRATAK U DOMOVINU – SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE

D. D. – „Za povratak nas iz SAD-a, potrebne su temeljite promjene u Hrvatskoj i u javnom i u privatnom sektoru, a sve su u suodnosu s američkim mentalitetom koji su usvojili američki Hrvati. Većina se problema odnosi na odnos i ovlasti birokracije, pitanje poreza i socijalne države... Nedostatak je odgovornosti aktera u javnom, ali i privatnom sektoru u Hrvatskoj. Općenito, ako se želi privući više Hrvata iz američke dijaspore, morat će se smanjiti porezi, pojednostaviti papirologija, smanjiti uplitanje Vlade u biznis i provesti daljnju privatizaciju gospodarstva u Hrvatskoj. Kako bi ilustrirali drastične razlike između Hrvatske i svega što očekuju hrvatski Amerikanci u Hrvatskoj i da bi se učinkovito iste objasnile za sve moguće probleme u Hrvatskoj, trebao bi biti napisan cjelovit rad nas iz Amerike. Ukratko, da bi se hrvatska dijaspora iz SAD-a bila spremna vratiti u Hrvatsku, mora postojati više osobne odgovornosti u hrvatskom društvu za državu. Mnogi hrvatski Amerikanci sumnjaju u neplaćanje zaposlenika ili partnera nakon odrađenog posla, iskorištavanje ulagača, korupciju u društvu itd."

M. B. – „Vratio bih se u Hrvatsku zbog obitelji, prijatelja, hrane, klime, kvalitete života, itd. Planiram investirati u Hrvatsku u budućnosti i raditi na projektima u zemlji. Mislim da je velika stvar koja bi me za duže vrijeme zadržala u Hrvatskoj poboljšanje lošeg sustava zdravstvene zaštite. Potrebno ga je modernizirati prema istim standardima koje imamo u SAD-u. Percipirana korupcija je još jedan problem. Ne želim biti povezan s poslovima ili poslovati s ljudima koji su korumpirani. U Vladi ima previše manjih interesa i ljudi koji nisu kvalificirani za taj posao. Malo je ljudi kvalificirano za poslove koje obavljaju i ti isti nemaju dugoročne interese za Hrvatsku. Želio bih vidjeti stručne ljude i dokazano uspješne ljude u struci i izvan Hrvatske koji vode državu".

E. V. – „Potrebna je spremnost i financijska podloga za vratiti se, prije svega. Isto, važna je i sigurnost u smislu ulaganja ako želim uložiti novac, a želim".

L. V. – „Mnogo toga sam primjetila u Hrvatskoj što treba mijenjati. Zakon o državljanstvu treba urediti. Osigurati na jednome mjestu prave informacije povratnicima o realnom životu u Hrvatskoj, što bismo trebali znati o zapošljavanju, zdravstvenom sustavu, mirovinskom sustavu, o školovanju djece".

Zabrinjavajući podaci Državnog zavoda za statistiku o recentnom valu iseljavanja iz Republike Hrvatske od 2013. do 2017. godine dosegnuli su 149.559 osoba, uglavnom u dobi od 20 do 35 godina starosti što nije konačan broj s obzirom na to da ne postoji Registar stanovništva i mnogi se prilikom odlaska iz Republike Hrvatske još uvijek ne odjavljuju u Ministarstvu unutarnjih poslova.

Veličina problema iseljavanja iz Republike Hrvatske mogla bi se donekle ublažiti i povratkom hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka u domovinu. Ispitanici su za potrebe ovog istraživanja iznijeli sve što smatraju da je dobro u Republici Hrvatskoj, sve što ih smeta i što je potrebno promijeniti te su predložili svoje preporuke kao moguće doprinose rješavanju aktualnosti povratka u domovinu. Nekolicina ispitanika ponudila je ideje i upute koje smatraju važnima za realizaciju uspješnog povratka u domovinu. Usporedimo li i analiziramo li razmišljanja, promišljanja, sugestije, prijedloge, ideje i preporuke ispitanika iz Australije i iz Sjedinjenih Američkih Država, može se zaključiti da među ispitanicima u obje prekooceanske zemlje vlada pozitivan stav općenito o povratku. Istodobno, važnost komunikacije različitog tipa u pripremi migranta za povratak i defi-

nirana pravna regulativa u domovini stvaraju preduvjet za uspješnu realizaciju povratka. Priprema povratka uključuje i želju i vrijeme i resurse mogućih povratnika u domovinu.
Mnogi povratni migranti i osobe koje razmišljaju o povratku žele i mogu s obzirom na vlastite financijske resurse ulagati u Republici Hrvatskoj, a da bi se ta mogućnost praktično realizirala u gospodarskoj i društvenoj pa i političkoj sferi predlažu slojevite promjene. Ne mali broj ispitanika ističe prisutnost i važnost društvenih i obiteljskih mreža za realizaciju uspješnog povratka.
Ispitanici iz obje prekooceanske zemlje smatraju vrlo važnim i do detalja regulirati sve pravne aspekte koji se odnose na povratak u Republiku Hrvatsku.

ZAKLJUČCI

U radu je obrađena tema povratka u Republiku Hrvatsku kroz percepcije i predodžbe hrvatskih iseljenika iz Australije i Sjedinjenih Američkih Država.
Povratak kao sastavni dio migracijskog procesa migranta zahtjeva i uključuje dobru pripremu migranta za povratak što je preduvjet da bi povratak bio uspješan i ostvaren. Migrantova pripremljenost za povratak uključuje mobilizaciju svih postojećih resursa dok priprema povratka zahtjeva vrijeme i želju migranta za povratak u domovinu. Pod mobilizacijom svih resursa misli se na mobilizaciju materijalnih (financijski kapital) i nematerijalnih (iskustva, kontakti, znanja, vještine, poznanstva) resursa. Važno je mobilizirati i resurse stečene prije migriranja u domovini (socijalni kapital). Istodobno, obuhvaća realnu spremnost migranta na povratak, što ovisi o mnogim međusobno povezanim čimbenicima, ali i o ocijenjenim prilikama u domovini. Društvene i obiteljske mreže važne su za migrante i mogu pružiti podršku kod mobilizacije materijalnih i nematerijalnih resursa i pripremi povratka u domovinu.
Postojanje i održavanje društvenih i obiteljskih mreža zahtjeva dugogodišnje odnose migranta s domovinom. Obiteljske i rodbinske mreže smatraju se najsnažnijim vezama koje pomažu u realizaciji uspješnog povratka. Povratni migranti dobro pripremljeni za povratak u domovinu imaju želju financijski kroz različite tipove ulaganja i poslovanja utjecati na lokalnu, regionalnu i nacionalnu zajednicu u domovini i time pozitivno utjecati na ekonomiju i gospodarski razvoj sredine iz koje su potekli.
U zemlji primitka, povratni migranti su prošli kroz procese promjena različitog tipa i prilagodbe, stoga sa sobom mogu donijeti stečena znanja, vrijednosti i navike u suodnosu uz gospodarske, društvene, kulturne i političke utjecaje.
Rezultati ankete pokazuju da više od 50 % ispitanika iz Australije ističe da bi se eventualno vratili u Republiku Hrvatsku ako bi se se riješila korupcija u Republici Hrvatskoj. Više od 50 % ispitanika iz Sjedinjenih Američkih Država ističe isto vezano za mogući povratak. Smanjenje razine korupcije ističe se kao ključni čimbenik i motiv za povratak, dok je drugo mjesto oko motivacije za povratak podijeljeno između stabilnijih političkih prilika i mogućnosti zapošljavanja u domovini.
Nezaobilaznim rješenjem ispitanici smatraju važnim do detalja regulirati sve pravne aspekte povratka u Republiku Hrvatsku i riješiti postojeće probleme aktualne migracijske politike.
Za moguće povratnike iz Australije važno je definirati i ujednačiti akte i rješenja, (zakonom) za sve povratnike na isti način (uskalađivanje određenih akata svih država iz kojih se migranti vraćaju u Hrvatsku, kao primjer se navodi Ugovor o zdravstvenom osiguranju povratnika iz Australije).

Literatura

1. Bara, M. (2013). Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima. *Migracijske i etničke teme, 29*(2), 201-224. https://doi.org/10.11567/met.29.2.4
2. Bolognani, M. (2015). From myth of return to return fantasy: a psychosocial interpretation of migration imaginaries. *Identities: Global Studies in Culture and Power, 23*(2), 1-17. https://doi.org/10.1080/1070289X.2015.1031670
3. Carling, J., Bolognani, M., Bivand Erdal, M., Tordhol Ezzati, R., Oeppen, C., Paasche, E., Pettersen, S. V. i Sagmo, T. H. (2015). *Possibilities and Realities of Return Migration.* Oslo: Peace Research Institute.
4. Cassarino, J. P. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies, 6*(2), 253-279. DOI: 10.1590/S1980-85852013000200003
5. Castles, S. (2000). International Migration at the Beginning of the Twenty-First Century: Global Trends and Issues. *International Social Science Journal, 52*(165), 269-281. DOI: 10.1111/1468-2451.00258
6. Cerase, F. P. (1974). Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy. *The International Migration Review, 8*(2), 245-262. DOI: 10.2307/3002783
7. Glick Schiller, N., Basch, L. i Szanton Blanc, C. (1995). From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Antropological Quarterly, 68*(1), 48-63. DOI: 10.2307/3317464
8. Glick Schiller, N., Basch, L. i Szanton Blanc, C. (1999). Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. U S. Vertovec i R Cohen (Ur.), *Migration, Diasporas and Transnationalism* (str. 26-48). Northampton: Edward Elgar Publishing.
9. Guarnizo, L. E. i Smith, M. P. (1998). The Locations of Transnationalism. U M. P. Smith i L. E. Guarnizo (Ur.), *Transnationalism From Below* (str. 3-31). New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers.
10. Kuschminder, K. (2013). *Female Return Migration and Reintegration Strategies in Ethiopia.* (Neobjavljena doktorska disertacija). Maastricht University, Maastricht.
11. Mesarić Žabčić, R. i Vrbanec, M. (2017.) Iseljenice/povratnice u 21. stoljeću - percepcija povratka u Hrvatsku. *Razprave in gradivo - Revija za narodnosna vprašanja, 79*, 125-144. (https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-1FS5NHBS/4ea8fcda-b1a0-4429-9442-1a76e6094804/PDF)
12. OECD. (2008). *International Migration Outlook (Annual Report).* Pariz: OECD.
13. Peračković, K. (2006). Sociološki pristup u istraživanju procesa povratnih migracija. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 15*(3(83)), 475-498. (https://hrcak.srce.hr/18283)

RETURN MIGRATION TO THE REPUBLIC OF CROATIA: PERCEPTION AND RECOMMENDATIONS OF CROATIAN DIASPORA MEMBERS FROM AUSTRALIA AND UNITED STATES OF AMERICA

ABSTRACT

The paper discusses the assumptions of the return of Croatian emigrants from Australia and the United States to the Republic of Croatia. The aim of the paper is to analyze the perceptions and specific recommendations that would serve as a basis for developing an effective and sustainable return program.

Return migration, as an integral part of the migration process, has been the subject of research attention and interest for a long time. A part of the scientists believes that the return migration, given the amount of research interest, has stagnated in relation to the process of emigration or immigration of the population.

Due to different approaches to return migration and the unequal categorization of return migrants in migration policies and statistics, the state has made it difficult to monitor and compare it internationally (Kuschminder, 2013; OECD, 2008).

Also, return migration is in a disadvantageous research position because of the difficulties in the statistics and their monitoring, in the world and in Republic of Croatia. More reliable statistical data on return migration are missing because many immigrant countries do not record migration as the country of origin of their own citizens is often not treated as immigration (OECD, 2008).

Considering the increased mobility of people within contemporary international migration (Castles, 2000), earlier ideas of return as "the process of closing the migration cycle …" (Nejašmić, 1981, according to Peračković, 2006) and the permanent settling of the country of origin, today it has replaced the point of view that return is only one step in the migration cycle and not necessarily its ending (Riiskjaer and Nielsson, 2008; Stefannson, 2006, prema Kuschminder, 2013).

The paper is based on a survey conducted during 2017 and 2018, which included the survey of semi-structured individual interviews with Croatian emigrants and their offspring from Australia and the United States. The focus of the paper was solely on the analysis of the response from the survey and the interview, which included and refers to the perception and recommendations for returning to the homeland of Croatian emigrants from Australia and the United States. Although generally there is a possibility for all emigrants to return to the country of origin, we must take into consideration that all decisions of immigrants as well as perceptions and recommendations on returning to reality are always subject to change.

The research results can also be linked to the myth of return (Bolognani, 2015), through which emigrants gain strength, power, and value in places where they are denied, while the myth of return also affects the structure of immigrant life abroad affecting return, but also for potential investments in the country of origin.

Return to the homeland (new relocation or another resettlement during the emigrant's life) is also the new mobility of the same people who end their life migration cycle / circulation and enter the adaptation process in a non-known old or new environment.

Key words: *Australia, migration, return migration, Republic of Croatia, United States*

Jelena Pavičić Vukičević
Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu
jelena.pavicic-vukicevic@zagreb.hr

Irena Cajner Mraović
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
icajner@gmail.com

Barbara Prprović
Crveni križ Čakovec
prprovic.barbara@gmail.com

POVJERENJE HRVATSKIH ISELJENIKA U ŠKOLSTVO U HRVATSKOJ I SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

SAŽETAK

Predmet ovoga rada je povjerenje hrvatskih iseljenika u školstvo u Hrvatskoj i Sjedinjenim Američkim Državama. U svibnju 2017. godine anonimnim anketiranjem prikupljeni su podaci od 134 hrvatska iseljenika u SAD-u o njihovom iseljeničkom iskustvu te o njihovoj povezanosti s Hrvatskom (posjete Hrvatskoj, praćenje hrvatskog tiska i portala, pripremanje tipičnih hrvatskih jela, druženje s Hrvatima, namjere povratka u Hrvatsku). Upitnik je također sadržavao pitanja o povjerenju u javne institucije (vojska, vlada, školstvo, sudovi, parlament, policija, političke stranke, sveučilišta, predsjednik, zdravstvo) u Hrvatskoj i u SAD-u. Rezultati T-testa pokazuju statistički značajno niže razine povjerenja ispitanika u javne institucije u Hrvatskoj u usporedbi s njihovim povjerenjem u javne institucije u SAD-u, osim u slučaju predsjednika države: ispitanici iskazuju manje povjerenja prema predsjedniku SAD-a, nego prema predsjednici Hrvatske. Razlike su najmanje u slučaju školstva i sveučilišta, a najveće u slučaju sudova i vlade. Multivarijatna analiza je pokazala kako se obilježja iseljeničkog statusa i povezanost s Domovinom ne nalaze u statistički značajnoj relaciji s povjerenjem hrvatskih iseljenika u hrvatsko i američko školstvo.

Ključne riječi: *hrvatski iseljenici, SAD, povjerenje, javne institucije, školstvo*

UVOD

Iseljavanje Hrvata u Ameriku dio je ukupnih europskih migracijskih procesa, pa su tako Hrvati bili među prvim doseljenicima sa Staroga na Novi kontinent (Čizmić, 1998a; Lončar, 2007). Jurić (2018, str. 7) podsjeća kako se Hrvatska „i prije recentnog vala iseljavanja ubrajala među europske zemlje s najopsežnijim i najdugotrajnijim iseljavanjem prouzročenim brojnim povijesnim, političkim i ekonomskim okolnostima." Danas ljudima koji napuštaju Hrvatsku više nije cilj samo preživjeti i zadovoljiti svoje primarne potrebe, već se vode idealima kvalitetnijega života na svim razinama, pa su se tako iseljenička kretanja kao oblik horizontalne socijalne mobilnosti našla u funkciji vertikalne mobilnosti (Peračković i Rihtar, 2016). No to nije slučaj samo s hrvatskim iseljenicima: slični trendovi uočavaju se i u drugim zemljama (Botrić, 2016; Colombo i Sciortino,

2010; Wise, 2018). S druge strane, Sjedinjene Američke Države (SAD) oduvijek su popularna useljenička destinacija za ljude iz raznih dijelova svijeta (Yang, 1998) pa je američko društvo etnički i rasno vrlo heterogeno. (Jarrett, Wyckoff i Wilmore, 2008). Tako, primjerice, Stodolska (2018) navodi kako se broj pripadnika rasnih i etničkih manjina u SAD-u povećao više od tri puta u razdoblju između 1950. i 2016. godine te da bi, prema nekim demografskim projekcijama, do 2044. godine više od polovice ukupne populacije SAD-a mogle pripadati manjinskim skupinama. Tomu valja dodati i podatak da su SAD zadnjih desetljeća jedna od glavnih destinacija za visoko obrazovane doseljenike, pogotovo iz nekadašnjih socijalističkih država istočne i jugoistočne Europe (Michalikova, 2018).

Najbrojnija skupina hrvatskih iseljenika nalazi se u SAD-u: radi se o oko dva milijuna američkih državljana hrvatskoga podrijetla, iako službeni popisi stanovništva u SAD-u ne odgovaraju tim brojkam,a koje se mogu pronaći u različitim publikacijama (Čizmić, 1998a; Čuka, 2009). Razlike u podacima proizlaze iz činjenice da se Hrvati u popisima stanovništva SAD-a ispravno evidentiraju tek od 1980. godine, kada je u popisne obrasce uvedeno pitanje o podrijetlu koje ne označava etničku pripadnost, nego podrijetlo osobe. Time je otvorena mogućnost pripadnicima druge, treće i ostalih generacija Hrvata u SAD-u da iskažu svoje hrvatsko podrijetlo, za razliku od metodologije popisa stanovništva koja je u SAD-u prakticirana do 1980. godine, a koja je predviđala samo kategoriju osoba rođenih izvan granica SAD-a (Čuka, 2009). Osim što se time gubio podatak o stanovnicima SAD-a iz druge i svake sljedeće generacije hrvatskih iseljenika, dodatan problem je predstavljala činjenica da se za takve osobe tražio podatak o državi rođenja. S obzirom na činjenicu da do 1991. godine nije bilo samostalne hrvatske države, hrvatski iseljenici prve generacije u SAD-u su najčešće kao državu rođenja navodili Jugoslaviju (Čizmić, 1998a). Isti problem je ostao prisutan i nakon promjene metodologije popisa stanovništva u SAD-u: popis stanovništva iz 1980. godine pokazao je da je u SAD-u tada živjelo 252.970 osoba hrvatskoga podrijetla (Čuka, 2009). No istim popisom stanovništva u SAD-u je evidentirano i 360.174 osoba koje su iskazale jugoslavensko podrijetlo (Čuka, 2009), pa je sasvim osnovana pretpostavka da su dobar dio te brojke činile osobe hrvatskoga podrijetla.

Popis stanovništva SAD-a iz 1990. godine bilježi 409.458 građana SAD-a koji su naveli da su hrvatskoga podrijetla, dok je prema popisu iz 2010. godine u SAD-u 374.241 osoba podrijetlom iz Hrvatske (Čuka, 2009). Ovo smanjenje broja stanovnika SAD-a hrvatskoga podrijetla može se objasniti činjenicom da su migracijska kretanja iz Hrvatske tijekom zadnja dva desetljeća, a pogotovo nakon primanja Hrvatske u članstvo Europske unije, usmjerena više prema europskim državama (Čuka, 2009; Jurić, 2018), dok je najveći migracijski val iz Hrvatske prema američkom kontinentu trajao od 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata (Čizmić, 1998a). Ipak, ne možemo biti sasvim sigurni u navedene brojke, a kako je imigracijska politika u SAD-u goruće političko pitanje, s posebnim fokusom na kreiranje statističkih metoda za procjene razmjera slučajeva ilegalnih useljavanja (Fazel Zarandi, Feinstein i Kaplan, 2018), u perspektivi je neophodno unaprijediti i metodologiju statističkog praćenja migracija u Hrvatskoj (Čipin, Strmota i Međimurec, 2016).

Osim bavljenja kvantitativnim aspektima hrvatskog iseljeništva, važno je proučavati i njegove kvalitatitvne aspekte, odnosno procese integracije, asimilacije i akulturacije hrvatskih iseljenika u nove sredine (Mesarić Žabčić, 2014), a pogotovo u one u koje Hrvati najviše iseljavaju i gdje su najaktivniji, kao što je to slučaj s hrvatskim iseljeništvom u SAD-u (Čizmić, 1998b). Treba imati u vidu činjenicu da su migracijski procesi glavni čimbenik narušavanja koncepta nacije koji naciju definira kroz teritorij i kulturu (Čapo Žmegač, 2005) te da se u pojedinim državama, gdje ima znatan broj hrvatskih iseljenika, događa dvosmjeran proces (Čapo Žmegač, 2005): s jedne strane dolazi do svojevrsnog premještanja hrvatskog društva izvan granica Hrvatske, dok se s druge strane posljedično mijenja sociokulturni kontekst tih država u koje Hrvati masovno useljavaju. Jurić (2018) tvrdi kako u Hrvatskoj još uvijek dominira stajalište prema kojem iseljavanje predstavlja gubitak za Hrvatsku i dobitak za zemlju useljavanja jer iz Hrvatske odlazi radno i demografski aktivan dio populacije,

čije radne i demografske učinke onda uživa država useljavanja. Gubitak za Hrvatsku je, prema istom autoru, zapravo dvostruki: uz to što Hrvatska neće ubrati plodove produktivnosti svojih iseljenika, uložila je u njihovu socijalizaciju i obrazovanje, za razliku od države u koju oni useljavaju i koja nije imala nikakve investicije, a prima rezultate (Jurić, 2018). Povratak se uglavnom očekuje od onih iseljenika koji se nisu dobro snašli u novoj sredini, no to su uglavnom osobe izvan reprodukcijske, a često i izvan radno aktivne životne dobi pa se na povratnike ne gleda kao na gospodarski ili demografski potencijal (Čuka, 2009). Međutim, migracije ipak treba promatrati holistički, kao investiciju koja može donijeti kratkoročne i dugoročne dobiti (Jurić, 2018). Dakle, svakako je potrebno istraživati i potencijalne pozitivne aspekte migracija, kako bi onda bilo moguće kreirati takve javne politike prema hrvatskom iseljeništvu koje će minimizirati štetu, a maksimizirati pozitivne učinke iseljavanja.

No kako upozorava Jurić (2018), unatoč navedenim kvantitativnim razmjerima iseljavanja Hrvata i značenju koje hrvatsko iseljeništvo ima za Hrvatsku, još uvijek nedostaje relevantnih znanstvenih istraživanja ovog važnog društvenog fenomena. Raspoložive recentne studije upućuju pak na neke zabrinjavajuće pokazatelje, pogotovo vezano uz razloge iseljavanja iz Hrvatske. Tako, primjerice, istraživanje provedeno na uzorku osoba koje su iz Hrvatske iselile u Njemačku pokazuje kako hrvatski iseljenici percipiraju moralno urušavanje hrvatskoga društva te tako potvrđuju povezanost između nedostatne političke etike, neadekvatnih institucija i trendova iseljavanja (Jurić, 2018).

Imajući u vidu važnost obrazovanja za kvalitetu života, problem „odljeva mozgova" (Šverko, 2005) te činjenicu da migracijske procese uvjetuju pritisci koje pojedinac osjeća u matičnoj zemlji i privlačni čimbenici koje percipira u zemlji u koju useljava (Mesarić Žabčić, 2014; Šverko, 2005), predmet ovoga rada je povjerenje hrvatskih iseljenika u hrvatsko i američko školstvo u kontekstu njihovog ukupnog povjerenja u institucije u Hrvatskoj i SAD-u.

INTEGRACIJA, AKULTURACIJA I ASIMILACIJA HRVATA U SAD-U

Krajem prošlog stoljeća dobar dio Amerikanaca iskazivao je određenu skepsu prema doseljenicima u SAD, pri čemu je glavni razlog takvom stavu bila zabrinutost i nezadovoljstvo uslijed sporog svladavanja engleskog jezika i osnova američke kulture i stila života kod tih osoba (Colombo i Sciortino, 2010). Pogotovo su imali zadršku prema nekima od njih, kao recimo prema onima meksičkog i općenito latinoameričkog podrijetla (Allen, 2006). No iako velik broj doseljenika i nakon nastanjivanja na području SAD-a koristi španjolski na dnevnoj bazi, kao i tradicionalne običaje iz rodne zemlje, u čemu im podršku pružaju i etničke zajednice doseljenika u SAD, ipak je taj problem ograničen samo na njih kao prvu generaciju doseljenika, dok njihova djeca u pravilo vrlo brzo i s lakoćom usvojaju engleski jezik i prihvaćaju američke običaje. Moglo bi se reći da se adaptacija na novi jezik i kulturu odvija kroz tri generacije: odrasli imigranti nikad do kraja ne savladaju engleski, njihova djeca se podjednako dobro služe i engleskim i materinskim jezikom, a unuci govore većinom samo engleski jezik i osjećaju se Amerikancima u pravom smislu riječi (Allen, 2006). Proces „amerikanizacije" stanovnika SAD-a koji su podrijetlom iz neke druge zemlje odvija se tako primarno kroz jezik, pa onda i ne čudi da pripadnici druge generacije slabije znaju jezik zemlje iz koje dolaze njihovi roditelji. To uzrokuje pomanjkanje dvojezičnosti što je veliki gubitak za SAD (Pašalić, 2009).

Podaci iz popisa stanovništva SAD-a 2000. godine indiciraju prilično niske razine uporabe hrvatskoga jezika (20 %) među stanovnicima SAD-a hrvatskoga podrijetla u dobi iznad 25 godina života (Čuka, 2009). Prema istom izvoru, čak četiri petine stanovnika SAD-a hrvatskoga porijetla kod kuće koristi isključivo engleski jezik (Čuka, 2009). No isti izvor (Čuka, 2009) otkriva znatne razlike između stanovnika SAD-a hrvatskoga porijetla rođenih u Hrvatskoj te druge i narednih generacija hrvatskih iseljenika koji su rođeni u SAD-u. Od ukupnog

broja hrvatskih iseljenika druge i naredne generacije koji su stariji od 5 godina, njih čak 91,3 % govori samo engleski jezik, a ostali govore hrvatskim i engleskim jezikom. Među stanovnicima SAD-a hrvatskoga porijetla koji su rođeni u Hrvatskoj, situacija je posve obrnuta: samo 6 % ih govori isključivo engleski, a čak 94 % ih kod kuće koristi hrvatski jezik (Čuka, 2009).

Nadalje, raspoloživi podaci indiciraju uglavnom povoljan socio-ekonomski status Hrvata u SAD-u i njihovih potomaka, bez obzira na ostala obilježja njihovoga iseljeničkog statusa, što je važno i s aspekta integriranosti u američko društvo i s aspekta eventualnog povratka u Hrvatsku (Čuka, 2009). Sasvim je jasno da će ljudi koji su u iseljeništvu realizirali svoje životne ciljeve i osigurali adekvatno zadovoljenje svojih životnih potreba, a pogotovo ako su se i dobro uklopili u novo društvo, u tom društvu i ostati. Štoviše, pogotovo za pripadnike druge i svake sljedeće generacije hrvatskih iseljenika u SAD, upitnom postaje eventualna ponovna integracija, akulturacija i asmiliacija u hrvatsko društvo. Tome naročito pridonosi nedovoljno poznavanje hrvatskog jezika (Čizmić, 1998a; Čuka, 2009).

U tom smislu je važno spomenuti podatke iz 2005. godine (Čuka, 2009) prema kojima je u SAD-u nezaposleno svega 3,4 % stanovnika hrvatskog podrijetla u dobi od 16 i više godina, što je za oko 1 % manje u usporedbi s ukupnom američkom populacijom iste godine. Stanovnici SAD-a hrvatskoga podrijetla postižu i veći prosječni dohodak po kućanstvu u odnosu na prosjek SAD-a (Čuka, 2009) pa je tako prosječni dohodak po kućanstvu Hrvata u SAD-u 2005. godine iznosio 57.950 američkih dolara, dok je prosjek na razini ukupne populacije SAD-a iste godine iznosio 46.242 američkih dolara. Dohodak po glavi stanovnika također je bio znatno veći kod stanovnika SAD-a hrvatskoga podrijetla te je iznosio 32.434 američkih dolara, dok je na razini ukupnog američkog stanovništva iznosio 25.035 američkih dolara. Pogotovo je dojmljiv podatak iz istoga izvora prema kojem je stopa siromaštva u SAD-u dva i pol puta niža kod osoba hrvatskog podrijetla (5,1 %), nego na razini ukupnog američkog stanovništva (13,3 %). Naposljetku, kao još jedan podatak koji također pokazuje povoljan socio-ekonomski status osoba hrvatskoga podrijetla u SAD-u, Čuka (2009) ističe činjenicu da ih 78,2 % posjeduje stan ili kuću, dok na razini ukupnog stanovništva SAD-a takvih ima 66,9 %. Ovakvoj slici vjerojatno uvelike pridonosi i razina obrazovanja osoba hrvatskoga podrijetla u SAD-u koja je znatno iznad razine ukupnog stanovništva SAD-a (Čuka, 2009). Osoba bez završene srednje škole je među stanovnicima SAD-a hrvatskoga podrijetla dvostruko manje (8,5 %) u usporedbi s udjelom osoba s nezavršenom srednjom školom na razini ukupne populacije SAD-a (15,8%), što je isto važan podatak u sagledavanju uključenosti hrvatskih iseljenika u američko društvo (Čuka, 2009).

Istraživanja pokazuju da se pripadnici migrantskih populacija znatno razlikuju po obrazovanju (Michalikova, 2018; Pašalić, 2009), pa tako neki stižu u SAD s adekvatnim znanjem engleskog jezika, visokoškolskom diplomom, a neki čak i sa znanstvenim postignućima, no takvi su generalno gledano u manjem broju. Stanovnici SAD-a u dobi iznad 25 godina života u prosjeku su obrazovaniji od stanovnika SAD-a koji su rođeni izvan SAD-a ili imaju podrijetlo izvan granica SAD-a (Pašalić, 2009). Toj neravnoteži najviše pridonose osobe koje su u SAD odselile iz područja Latinske Amerike: ti ljudi imaju niže razine obrazovanja, a čine najveći udio u ukupnom broju doseljenika u SAD. Doseljenici u SAD iz dalekih zemalja, upravo kao ljudi hrvatskoga podrijetla, obično su solidno obrazovani (Pašalić, 2009).

Ovdje je važno još dodati kako socijalizacijom u američko društvo i kulturu, djeca hrvatskih iseljenika svoj status mjere i uspoređuju s Amerikancima, a ne sa svojim roditeljima u zemlji iz koje su došli (Allen, 2006). Kod djece je veći postotak onih sa završenim fakultetom u odnosu na njihove roditelje. Doseljenici u SAD često imaju puno veće šanse obrazovati se u novoj domovini, nego što im je to bilo moguće u državi podrijetla, i tu priliku koristi ne samo prva, nego i druga generacija iseljenika koja preuzima jednaku razinu motivacije za obrazovanje od svojih roditelja. Zapravo, stanovnici SAD-a, koji su druga ili treća generacija doseljenika, obično su apsolutno svjesni činjenice da se obrazovanje u novoj domovini cijeni i da im je to krucijalni

čimbenik socijalnog i ekonomskog statusa, odnosno napretka (Pašalić, 2009). Imajući tu okolnost u vidu, s aspekta potencijalnog povratka u matičnu zemlju, jako je važno kako iseljenici u SAD percipiraju obrazovanje u matičnoj zemlji.

CILJ I METODE ISTRAŽIVANJA

Cilj i hipoteze

Cilj ovoga istraživanja je ispitati povjerenje hrvatskih iseljenika u školstvo u Hrvatskoj i Sjedinjenim Američkim Državama u kontekstu povjerenja u ostale hrvatske i američke institucije, te u relaciji s obilježjima iseljeničkog statusa.

Sukladno ovome cilju i imajući u vidu prethodno spomenuti nedostatak ovakvih istraživanja, formulirane su četiri nulte hipoteze:

H1: Ne postoje statistički značajne razlike između povjerenja hrvatskih iseljenika u SAD u hrvatsko i američko školstvo.

H2: Ne postoje statistički značajne razlike između povjerenja hrvatskih iseljenika u SAD u ostale institucije u Hrvatskoj i SAD-u.

H3: Ne postoje statistički značajne razlike između hrvatskih iseljenika u SAD-u koji imaju i koji nemaju povjerenja u hrvatsko školstvo s obzirom na obilježja njihovog iseljeničkog statusa.

H4: Ne postoje statistički značajne razlike između hrvatskih iseljenika u SAD-u koji imaju i koji nemaju povjerenja u američko školstvo s obzirom na obilježja njihovog iseljeničkog statusa.

Ispitanici

Istraživanje je provedeno na uzorku 134 osobe hrvatskog podrijetla koje žive u SAD-u. Više od polovice ispitanika u uzorku (57 %) je u dobi iznad 40 godina života, 53 % su osobe ženskoga spola, a čak 77 % njih ima završen minimalno preddiplomski studij.

Većina ispitanika (80 %) živi u SAD-u 20 ili više godina, gotovo polovica (47 %) ispitanika pripada prvoj generaciji iseljenika, a nešto više od polovice (52,8 %) iselilo je iz Hrvatske u SAD između 1960. i 1980. godine. Dvije trećine (66 %) ispitanika osjeća se i Hrvatima i Amerikancima.

Svega 10 % ispitanika iz ovoga uzorka nije nikada posjetilo Hrvatsku, a 36 % njih dolazi u Hrvatsku barem jednom godišnje. Nadalje, 48 % ispitanika redovito prati hrvatske portale i tiskovine, a čak 78 % njih često priprema tradicionalna hrvatska jela i jednako toliko njih se druži s Hrvatima u SAD-u.

Instrument

Anketni upitnik sadrži pitanja o osobnom iseljeničkom iskustvu ispitanika, kao i o iseljeničkom iskustvu njihovih obitelji ako ispitanici ne pripadaju prvoj generaciji iseljenika. Anketnim upitnikom prikupljeni su i podaci o razlozima odlaska iz Hrvatske, razlozima useljavanja u SAD te o povezanosti ispitanika s Hrvatskom (njihove posjete Hrvatskoj, praćenje hrvatskog tiska i portala, pripremanje tipičnih hrvatskih jela, druženje s Hrvatima, namjere povratka u Hrvatsku). Upitnik je također sadržavao pitanja o povjerenju u javne institucije (vojska, vlada, školstvo, sudovi, parlament, policija, političke stranke, sveučilišta, predsjednik, zdravstvo) u Hrvatskoj i u SAD-u. Ispitanici su procjenjivali svoje povjerenje u hrvatske i američke institucije na skali od 1 do 5 pri čemu je 1 značilo da ispitanik uopće nema povjerenja u konkretnu instituciju, a 5 je značilo da ispitanik ima apsolutno povjerenje u dotičnu instituciju.

Postupak

U svibnju 2017. sudionici konferencije Hrvatsko-američkog društva profesionalaca i stanovnici sjevernih dijelova SAD-a hrvatskoga podrijetla zamoljeni su za sudjelovanje u istraživanju „Hrvatski iseljenici, povjerenje u javne institucije i percepcija korupcije."

Svi odgovori bili su anonimni. Od ispitanika se tražilo da ne ostavljaju nikakve tragove na upitniku kako bi se onemogućila njihova identifikacija. Ispitanicima je rečeno kako ne postoje nikakvi rizici povezani sa sudjelovanjem u istraživanju te da, iako osobno neće imati koristi od sudjelovanja u istraživanju, ono može pridonijeti boljem razumijevanju hrvatskih iseljenika i njihovog povjerenja u javne institucije u Hrvatskoj i Sjedinjenim Američkim Državama. Ispitanicima je naglašeno kako je njihovo sudjelovanje u istraživanju dobrovoljno te da mogu izabrati da ne sudjeluju, da ne odgovore na neka pitanja ili odustanu od istraživanja u bilo kojem trenutku bez ikakvih negativnih posljedica. Oni koji su se odlučili na sudjelovanje u istraživanju, bili su zamoljeni da stave ispunjeni upitnik u kovertu, zatvore ju i stave je u kutiju koju nadzire član istraživačkog tima. Oni uspitanici koji su odlučili da ne žele sudjelovati bili su zamoljeni da neispunjeni upitnik stave u kovertu, zatvore ju i stave u istu kutiju. Dobrovoljnim pristankom na istraživanje smatrano je vraćanje popunjenog upitnika. Nakon što je upitnik popunjen i stavljen u kutiju, ne postoji način utvrđivanja individualnih odgovora. Istraživački tim, Institutional Review Board na Michigan State University i Hrvatski studiji jedini imaju pristup podacima istraživanja. Ispitanicima je rečeno da će istraživački tim zadržati rezultate istraživanja u računalnoj datoteci najmanje tri godine od dana kada su podaci prikupljeni.

Za provedbu anketiranja bile su zadužene osobe koje su prošle obuku i imaju certifikat iz etičnosti u istraživanjima nad ljudima.

Dobiveni podaci prvo su obrađeni na deskriptivnoj razini pri čemu su iskazane srednje vrijednosti na varijablama koje opisuju razinu povjerenja ispitanika u pojedine javne institucije u Hrvatskoj i SAD-u. Prve dvije hipoteze verificirane su metodom t-testa, a druge dvije metodom diskriminativne analize.

REZULTATI

Deskriptivna analiza i t-test

Rezultate deskriptivne analize i testiranja prve dvije hipoteze možemo vidjeti u Tablici 1.

Tablica 1. Povjerenje hrvatskih iseljenika u SAD-u u javne institucije u Hrvatskoj i SAD-u

Koliko povjerenja imate u sljedeće institucije:	Srednja vrijednost – Hrvatska	Srednja vrijednost – SAD	Razlika srednjih vrijednosti	t-test	*p*
Vojska	3,68	4,56	-,88	-3,188	,002
Vlada	2,51	3,70	-1,19	-3,013	,003
Školski sustav	3,24	3,60	-,36	-2,727	,007
Sudovi	2,41	3,90	-1,49	-10,090	,000
Hrvatski sabor / Američki kongres	2,45	3,04	-,59	-5,117	,000
Policija	2,94	3,73	-,79	-7,151	,000
Političke stranke	2,16	2,90	-,74	-3,549	,001
Sveučilišta	3,55	4,11	-,56	-3,919	,000
Predsjednik	4,08	2,93	1,15	4,056	,000
Zdravstvene institucije	3,05	4,16	-1,11	-8,873	,000

Već iz podataka o srednjim vrijednostima procjene povjerenja ispitanika u svaku od devet javnih društvnih institucija u Hrvatskoj i u SAD-u možemo uočiti neke znatne razlike. Kao prvo, vrijednosti su općenito govoreći više kada se radi o institucijama u SAD-u: čak tri prelaze 4,0 (vojska, zdravstvene institucije i sveučilišta), dok od hrvatskih institucija takav rezultat postiže samo institucija predsjednika države. Stoga je odmah zanimljivo uočiti još jednu golemu razliku: ispitanici od svih institucija u Hrvatskoj najviše povjerenja daju predsjednici RH (4,08), dok ista institucija u SAD-u uživa gotovo najmanje povjerenja sa srednjom ocjenom 2,93. Manje povjerenja hrvatskih iseljenika u SAD uživaju samo političke stranke (2,90). Ujedno su to i jedine američke institucije sa srednjom vrijednoću ispod 3,0 na skali od 1 do 5, dok je takvih među hrvatskim institucijama čak pet i sa znantno nižim srednjim vrijednostima: policija (2,94), Vlada (2,51), Sabor (2,45), sudovi (2,41) i političke stranke (2,16).

Što se najviših razina povjerenja tiče, nije razlika samo u količini institucija koje zadobivaju povjerenje hrvatskih iseljenika u SAD-u prosječno iznad 4,0, nego i u visini tih vrijednosti. Naime, već smo istaknuli najvišu razinu povjerenja hrvatskih iseljenika u predsjednika RH, no ta srednja vrijednost jedva premašuje 4,0 dok se u pogledu američkih institucija te vrijednosti kreću od najviše (4,56) za vojsku, preko zdravstvenih institucija (4,16) do sveučilišta (4,11).

Vrijedi uočiti da najviše razine povjerenja u obje promatrane države uživa vojska. Procjene povjerenja prilično su skladne i kad se radi o sveučilištima, policiji, vladi i saboru, odnosno kongresu te, kako smo već istaknuli, političkim strankama koje uživaju uvjerljivo najmanje povjerenja ispitanika i u Hrvatskoj i u SAD-u.

Uvidom u podatke o razlikama između srednjih vrijednosti, možemo se uvjeriti kako je najveća razlika u povjerenju hrvatskih iseljenika u sudove, vladu, predsjednika i zdravstvene institucije u Hrvatskoj u SAD-u. Pri tome je zanimljivo uočiti kako je u pogledu ranga procjena hrvatske vlade i američke vlade izjednačena, odnosno zauzima sedmo i šesto mjesto. No razine srednjih vrijednosti koje se nalaze iza tih rangova su drastično različite, što upućuje na potrebu primjene suptilnije statističke metode. Upravo je u tu svrhu korišten t-test čiji rezultati pokazuju da su sve prethodno istaknute razlike ujedno i statistički značajne.

Temeljem prezentiranih podataka odbacujemo hipotezu o nepostojanju statistički značajne razlike između povjerenja hrvatskih iseljenika u SAD-u u hrvatsko i američko školstvo, kao i hipotezu o nepostojanju statistički značajnih razlika između povjerenja hrvatskih iseljenika u SAD-u u hrvatske i američke društvene institucije.

Na kratko se još možemo vratiti na deskriptivnu razinu analize iz koje vidimo da je rang koji zauzima povjerenje hrvatskih iseljenika u hrvatsko školstvo viši od ranga koji zauzima njihovo povjerenje u američko školstvo: hrvatsko školstvo je na relativno visokom četvrtom mjestu na listi od ukupno deset društvenih institucija, dok se američko školstvo pozicioniralo u drugom dijelu tablice američkih javnih institucija i zauzelo sedmo mjesto. No, kad usporedimo visine srednjih vrijednosti, onda uočavamo znatnu razliku: povjerenje hrvatskih iseljenika u hrvatsko školstvo kreće se na razini srednje vrijednosti 3,24, dok je srednja vrijednost povjerenja ispitanika u američko školstvo osjetno viša i iznosi 3,60.

Slična zanimljiva situacija događa se i s povjerenjem hrvatskih iseljenika u hrvatska i američka sveučilišta, s obzirom na to da u obje zemlje sveučilišta zauzimaju visoko treće mjesto. No, razlika visine srednjih vrijednosti je ovdje još izrazitija: povjerenje hrvatskih iseljenika u SAD-u u hrvatska sveučilišta doseže srednju vrijednost 3,55, a u američka sveučilišta čak 4,11.

Sumarno možemo reći kako dobiveni rezultati pokazuju znatne i statistički značajne razlike u povjerenju hrvatskih iseljenika u hrvatsko i američko školstvo, kao i u ostale hrvatske i američke institucije.

Diskriminativna analiza

Prva diskriminativna anliza učinjena je u svrhu testiranja treće hipoteze.

Tablica 2: Značajnost prve diskriminativne funkcije

Test of Function(s)	Wilks' Lambda	Chi-square	df	Sig.
1	,820	16,318	12	,177

Iz podataka sadržanih u Tablici 2. možemo vidjeti da je diskriminativnom analizom dobivena jedna diskriminativna funkcija koja nije statistički značajna, što znači da prihvaćamo treću hipotezu i konstatiramo da ne postoje statistički značajne razlike između hrvatskih iseljenika u SAD-u koji imaju i koji nemaju povjerenja u hrvatsko školstvo s obzirom na obilježja njihovog iseljeničkog statusa.

Tablica 3: Struktura prve diskriminativne funkcije

Varijabla	Koeficijenti	Korelacije
Kojoj generaciji iseljenika pripadate?	,672	,454
Sami sebe smatrate Hrvatom, Amerikancem ili oboje	,238	,383
Koliko često Vaša obitelj priprema tipična hrvatska jela?	-,722	-,380
Otprilike koliko često odlazite u Hrvatsku?	-,337	-,264
Koliko često čitate hrvatske novine ili portale?	-,556	-,146
Kada ste se Vi osobno ili prvi članovi Vaše uže obitelji (ako niste prva generacija iseljenika) preselili u SAD?	,249	,106
Namjeravate li se trajno vratiti u Hrvatsku?	,094	,099
Koliko godina živite u Sjedinjenim Američkim Državama?	-,405	-,084
Koji je bio GLAVNI razlog zašto ste se Vi ili Vaša obitelj odlučili otići iz Hrvatske?	-,274	-,070
Koliko često se družite s Hrvatima (osim Vaših ukućana) koji žive ili privremeno borave u SAD-u?	,929	,061
Koji je bio GLAVNI razlog zašto ste se Vi ili Vaša obitelj odlučili doseliti u SAD?	,020	,057
Koliko obično traje Vaš boravak u Hrvatskoj?	,226	,055

Tablica 4: Centroidi skupina

Povjerenje u hrvatsko školstvo	Centroidi
Nemam	-,379
Imam	,568

Podaci sadržani u tablicama 3. i 4. bili bi nam važni kad bi se radilo o statistički značajnoj funkciji, no ovako im ne trebamo posvetiti posebnu pažnju. Ipak, zanimljivo je primijetiti kako se u strukturi te diskriminativne funkcije posebno izdvaja varijabla kojom se opisuje kojoj generaciji iseljenika ispitanik pripada, a koja je, kako smo vidjeli u uvodnom dijelu, važna s aspekta intenziteta uključenosti iseljenika u novi društveni kontekst.

Tablica 5: Značajnost druge diskriminativne funkcije

Test of Function(s)	Wilks' Lambda	Chi-square	df	Sig.
1	,783	20,100	12	,065

Iz podataka sadržanih u Tablici 5. vidimo da ni druga diskriminativna funkcija nije statistički značajna pa možemo prihvatiti i zadnju hipotezu te konstatirati kako ne postoje statistički značajne razlike između hrvatskih iseljenika u SAD-u koji imaju i koji nemaju povjerenja u američko školstvo s obzirom na obilježja njihovog iseljeničkog statusa.

Tablica 6: Struktura druge diskriminativne funkcije

Varijabla	**Koeficijenti**	**Korelacije**
Koliko često se družite s Hrvatima (osim Vaših ukućana) koji žive ili privremeno borave u SAD-u?	,472	,495
Namjeravate li se trajno vratiti u Hrvatsku?	-,411	-,395
Koliko često čitate hrvatske novine ili portale?	,205	,363
Koliko često Vaša obitelj priprema tipična hrvatska jela?	,074	,315
Koliko godina živite u Sjedinjenim Američkim Državama?	-,666	-,308
Kojoj generaciji iseljenika pripadate?	-,090	-,240
Koji je bio GLAVNI razlog zašto ste se Vi ili Vaša obitelj odlučili doseliti u SAD?	,322	,231
Sami sebe smatrate Hrvatom, Amerikancem ili oboje?	,439	,218
Koliko obično traje Vaš boravak u Hrvatskoj?	,187	,214
Kada ste se Vi osobno ili prvi članovi Vaše uže obitelji (ako niste prva generacija iseljenika) preselili u SAD?	,224	,157
Koji je bio GLAVNI razlog zašto ste se Vi ili Vaša obitelj odlučili otići iz Hrvatske?	-,300	-,081
Otprilike koliko često odlazite u Hrvatsku?	,052	-,044

Tablica 7: Centroidi skupina

Povjerenje u američko školstvo	Function
	1
Nemam	-,653
Imam	,416

S obzirom na činjenicu da ipak u ovom slučaju imamo značajnost blizu rubne vrijednosti, zanimljivo je primijetiti kako u strukturi ove diskriminativne funkcije dominiraju dvije varijable: varijabla kojom se opisuje koliko često se ispitanici druže s Hrvatima (osim Vaših ukućana) koji žive ili privremeno borave u SAD-u te varijabla kojom se opisuje namjera povratka u RH.

RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Migracije su tema od vitalnog značenja u Europi i diljem svijeta (Trost i sur., 2018). Stoga ne začuđuje rastući interes znanstvenika za različite aspekte migracija koji nastoje zadovoljiti sve veće potrebe za znanstvenim i stručnim pristupom migracijama. U perspektivi je iznimno važno da to dovede do formiranja međunarodnih mreža stručnjaka i znanstvenika te do interdisciplinarne znanstvene suradnje u ovom području (Trost i sur., 2018). Pogotovo su potrebna istraživanja koja migracije ne promatraju s aspekta regulacije migracijskih procesa, nego se fokusiraju na aktualne i potencijalne dobiti tih procesa za odlazne i dolazne destinacije (Collins, 2018).

U istraživanjima migracija moguće je identificirati tri temeljne razine: individualnu razinu iseljenika, zatim razinu političke, gospodarske i sociokulturne situacije u matičnoj državi te konačno razinu veza između

iseljenika i matične države (Faist, 2000, prema Jurić, 2018). Ovo istraživanje tangira sve tri navedene razine i na sve te tri razine potvrđuje uvodno iznesene podatke o visokom stupnju integriranosti osoba hrvatskoga podrijetla u američko društvo s obzirom na to da dobiveni rezultati pokazuju kako hrvatski iseljenici statistički značajno boljima vide sve institucije svog novog društva, osim predsjednika SAD-a, u usporedbi s institucijama u zemlji svoga podrijetla. Nadalje, bez obzira što je obrazovanje prethodno identificirano kao ključna karika uspjeha u novoj sredini, ovo istraživanje je pokazalo kako ni jedno obilježje iseljeničkog statusa nije relevantno povezano s povjerenjem hrvatskih iseljenika u školstvo u matičnoj zemlji i u školstvo u novoj domovini.

Standardna ideja da ljudi svojim useljenjem u SAD odbacuju matičnu kulturu, promptno usvajaju američke vrijednosti i doslovno „uskaču" u takozvani američki „melting pot" je sasvim neadekvatna simplifikacija, jer u velikim gradovima postoje cijele etničke četvrti u kojima se njeguje jezik, tradicija, običaji i ostali ključni elementi kulture matične zemlje i obično je generacijama useljenika potrebno da se „asimiliraju" u američko društvo (McCorkle, 2018). No činjenica je da postoje i teškoće u očuvanju identiteta pojedinih etničkih skupina u SAD-u, jer američko društvo obiluje različitim etničkim skupinama, koje se međusobno miješaju sklapanjem prijateljstava i brakova (Michalikova, 2018).

Do sredine 20. stoljeća od imigranata se očekivala integracija u jedinstveno američko društvo i zanemarivanje svojih korijena i nasljeđa (Čizmić, 1998a; Pašalić, 2010), no s vremenom se uviđa da svaka nova kultura obogaćuje ukupan američki kulturni prostor. Put od gotovo prisilne integracije u novo društvo i kulturu do interkulturalnog prihvaćanja i stjecanja općih intekulturalnih kompetencija kao novog društvenog standarda bio je izrazito dugotrajan i kompleksan (Mrnjaus, Rončević i Ivošević, 2013; Sablić, 2014). Te je društvene promjene moguće objasniti primjenom teorije koju su osmislili autori Bennett i Bennett (2003), osmislivši *Razvojni model interkulturalne osjetljivosti* (*The Developmental Model of Intercultural Sensitivity – DMIS*) kao interdisciplinarni pristup u čijoj se osnovi nalaze teorijska i primijenjena znanja iz područja psihologije, antropologije i sociologije. Cilj je ove teorije razumjeti interkulturalne kompetencije pojedinca u različitim stupnjevima razvoja te također razvijati interkulturalne kompetencije pojedinaca i grupa kao nužnosti suvremenog života koji zahtijeva posjedovanje sposobnosti i kompetencija učinkovite komunikacije u multikulturalnim situacijama ili kontekstima u kojima paralelno supostoji više različitih kultura, ali i različitih identiteta koji čine pojedinčevu specifičnu kulturu koja se povezuje s drugim različitim kulturnim kontekstima. Bennett i Bennett (2003) u svojoj teoriji polaze od konstruktivističkog pristupa definiranja kulture koji je povezan s razvojnim pristupom razumijevanja kulturnog identiteta i interkulturalnih kompetencija. Važnost njihove teorije jest i u činjenici da autori predlažu i konkretne učinkovite inicijative za osobni razvoj pojedinca u području interkulturalne osjetljivosti.

Autori su (Bennett i i Bennett, 2003) prepoznali niz elemenata (interkulturalni svjetonazor, sklop vještina, dominantna kultura, raznolikost, rasa te stereotipi i generalizacije) koje su ocijenili ključnima u razvoju pojedinčevih interkulturalnih kompetencija. Upravo su temeljem tih elemenata Bennett i Bennett (2003) osmislili *Razvojni model interkulturalne osjetljivosti* i teoriju koja objašnjava promatrano i zabilježeno iskustvo ljudi u interkulturalnim situacijama. *Razvojni model interkulturalne osjetljivosti* pretpostavlja mogućnost razvoja ili unaprjeđenja spoznajne ili kognitivne strukture u području interkulturalne osjetljivosti, a svaki od šest stupnjeva interkulturalne osjetljivosti opisani su određenim ponašajnim manifestacijama i konkretnim (vrijednosnim) stavovima pojedinaca ili grupa te funkcioniraju kao eksternalizacije kognitivnih struktura pojedinaca ili grupa, istovremeno upućujući na njihov svjetonazor. Uz *model interkulturalne osjetljivosti* autori (Bennett i Bennett, 2003) su razvili i instrument za njegovo mjerenje, a provedena istraživanja i njihovi rezultati pokazali su da se ispitanici ponašaju na one načine kako ih predviđa teorija te se ispitanici s kulturnim različitostima suočavaju na način usklađen s dostignutim stupnjem interkulturalne kompetencije te iskazuju

stavove i ponašanja koja su tipična za pojedini stupanj interkulturalne osjetljivosti. Model DMIS – *Razvojni model interkulturalne osjetljivosti* razlikuje etnocentrističke stupnjeve u kojima pojedinac promatra stvarnost polazeći od vlastite kulture te etnorelativističke stupnjeve u kojima je pojedinac u mogućnosti svoju kulturu promatrati u kontekstu drugih kultura.

Etnocentrizam je spoznajno stanje koje autori (Bennett i Bennett, 2003) opisuju kao način izbjegavanja kulturnih različitosti, i to u tri stupnja: (1) *Poricanje* je stupanj u kojem pojedinac svoju kulturu smatra jedinom stvarnom kulturom, dok sve druge kulture izbjegava koristeći pri tom fizičku i psihološku izolaciju, a pripadnike drugih grupa često se etiketira ili naziva „oni". Drugo i drugačije je nepoznato pa se ono automatski ne prihvaća. Također je čest slučaj da pripadnici dominantne kulture smatraju da su pripadnici drugih i drugačijih grupa ujedno i pripadnici nižih grupa na društvenoj ljestvici. (2) *Obrana* je stupanj interkulturalne osjetljivosti u kojem pojedinac (i grupa) vlastitu kulturu smatra najboljom, a kulturalne se razlike obezvrjeđuju uz pomoć niza stereotipa koji su prisutni u oprekama „mi" (koji smo „dobri") i „oni" (koji su „loši"). Dominantna grupa želi asimilirati drugu grupu pod svaku cijenu, a manjinska grupa također intenzivno brani i čuva svoj kulturni identitet. Stoga možemo reći da obje grupe, i dominantna i manjinska grupa, zapravo imaju iste stavove jedni o drugima. (3) *Minimalizacija* je stupanj interkulturalne osjetljivosti u kojem pojedinac elemente svojeg kulturnog svjetonazora drži univerzalnima. Krilatica koja obilježava ovaj svjetonazor je „svi smo mi isti", uz negiranje bitnih razlika među kulturnim grupama koje se relativno površno promatraju, uz prisutnost simplifikacije ili pojednostavljenja razlika. Sličnosti među kulturnim grupama pronalaze se u fizičkim, filozofskim i duhovnim elementima te se često govori o sličnim potrebama, željama i vrijednostima koje se mogu prepoznati u svjetonazoru pojedinca ili grupe. Dominantna kulturna grupa i dalje pokušava asimilirati osobe koje pripadaju manjinskim grupama.

Etnorelativizam je spoznajno stanje interkulturalne osjetljivosti te ga autori (Bennett i Bennett, 2003) opisuju kao način pronalaženja kulturnih različitosti. Razlikujemo tri etnorelativistička stupnja interkulturalne osjetljivosti. (1) *Prihvaćanje* je stupanj u kojem se druge kulture prihvaćaju kao jednako kompleksne, ali različitih konstrukcija realnosti. Svjetonazor pojedinca i grupe ovisi o kulturnom kontekstu iz kojega oni dolaze, bez obzira radi li se o dominantnoj ili manjinskoj grupi. Krilatica koja vrijedi na ovom stupnju interkulturalne osjetljivosti je „jednako ali različito" jer se polazi od pretpostavke da se kultura ili stavovi, ponašanja i vrijednosti drugog pojedinca ili grupe pripadniku dominantne kulture mogu, ali i ne moraju sviđati ili ih on može, ali i ne mora odobravati. Takvo multipliciranje stajališta može dovesti do paralize sustava jer se niti jedno vrijednosno stajalište ne može održati stoga što je takav etički dualizam svojevrsna relativizacija vlastite etike kao tek jedne od mogućih vrijednosnih pozicija za koju je pojedinac svjestan da uvelike ovisi o kulturnom kontekstu. (2) *Prilagođavanje* je stupanj interkulturalne osjetljivosti u kojem pojedinac ima sposobnost promjene perspektiva ili kulturnih svjetonazora te često misli i djeluje izvan konteksta vlastite kulture. Taj stupanj interkulturalne osjetljivosti prati promjena kognitivnih sadržaja. Ovaj stupanj može se nazvati i kulturalnom empatijom. Ovakvu promjenu spoznajnog koda također slijedi promjena koda ponašanja, uz prisutan osjećaj ispravnosti o takvim promjenama ili čak o osobnom rastu jer pojedinac koji tako doživljava svoju promjenu postaje bikulturan ili multikulturan. (3) *Integracija* je stupanj interkulturalne osjetljivosti u kojem se osobno iskustvo proširuje na različite kulturne svjetonazore. To je interkulturalno najosjetljiviji razvojni stadij u kojem pojedinčev osobni identitet više nije vezan niti uz jedan kulturni identitet, već je on jednako „distanciran" od svake kulture, dominantne i marginalne, a osobno je iskustvo izrazito raznoliko i široko. Stoga se pojedincu može dogoditi i određeno nesnalaženje u pojedinim kulturnim kontekstima jer on više ne raspoznaje granice među različitim kulturama i teško bira prikladno ponašanje za pojedini kontekst, iako unutar tog kulturalnog konteksta razlikuje i različite pod-kontekste nekog ponašanja. Stoga etnorelativističko gledanje na vrijednosti pojedine kulture donosi i kompleksne probleme jer prema tome stajalištu niti

jedna kultura i njezine vrijednosti ne zaslužuju biti primarne te je otežana izgradnja zajedničkog društvenog konteksta. U tome slučaju nije moguće uspostaviti okvir zajedničkih univerzalnih ili općeljudskih vrijednosti koje bi bile zajedničke cijelom ljudskom rodu.

Na kraju, vrijedi još podsjetiti kako je ovdje dobivene rezultate korisno promatrati u kontekstu holističkog pristupa migracijama: uglavnom nam je poznato nezadovoljstvo hrvatskim pravosuđem, ali možda nismo svjesni potencijala koji se nalazi u hrvatskom obrazovnom sustavu. To je sukladno i rezultatima recentnih istraživanja razlog emigriranja iz Hrvatske (Jurić, 2018) koji pokazuje da ljudi u Hrvatskoj nisu nezadovoljni hrvatskim obrazovanjem samim po sebi, nego činjenicom da ono ne jamči uspjeh i napredak na hrvatskom tržištu rada.

Literatura

1. Allen, J. P. (2006). How Successful Are Recent Immigrants to the United States and Their Children? *Yearbook of the Association of Pacific Coast Geographers, 68*, 9-32. doi: 10.1353/pcg.2006.0002
2. Bennett, J. M. i Bennett, M. J. (2003). Developing Intercultural Sensitivity: An Integrative Approach to Global and Domestic Diversity. U D. Landis, J. Bennett i M. Bennett (Ur.), *Handbook of Intercultural Training* (str. 147-165). Thousand Oaks, CA.: SAGE Publications, Inc.
3. Botrić, V. (2016). Attitudes Towards Immigrants, Immigration Policies and Labour Market Outcomes: Comparing Croatia with Hungary and Slovenia. *Croatian International Relations Review, 22*(76), 5-28. doi: 10.1515/cirr-2016-0004
4. Collins, F. L. (2018). Desire as a theory for migration studies: temporality, assemblage and becoming in the narratives of migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 44*(6), 964-980. doi: 10.1080/1369183X.2017.1384147
5. Colombo, A. i Sciortino, G. (2010). Italian immigration: the origins, nature and evolution of Italy's migratory systems. *Journal of Modern Italian Studies, 9*(1), 49-70. doi: 10.1080/1354571042000179182
6. Čapo Žmegač, J. (2005). Transnationalisation and identification among youth of Croatian origin in Germany. *Narodna umjetnost*, *42*(1), 9-24. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=4919
7. Čipin, I., Strmota, M. i Međimurec, P. (2016). Mobilnost stanovništva u Hrvatskoj iz perspektive životnoga ciklusa. *Migracijske i etničke teme, 32*(1), 9-35. doi: 10.11567/met.32.1.1
8. Čizmić, I. (1998a). Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova. *Društvena istraživanja, 8*(1-2), 127-146. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/20707
9. Čizmić, I. (1998b). Political activities of Croatian immigrants in the USA and the creation of an independent Croatia. *Društvena istraživanja, 7*(1-2), 5-25. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=32375
10. Čuka, A. (2009., 14. travnja). Hrvati u SAD-u. Dostupno na http://www.geografija.hr/svijet/hrvati-u-sad-u/
11. Fazel-Zarandi, M. M., Feinstein, J. S. i Kaplan, E. H. (2018). The number of undocumented immigrants in the United States: Estimates based on demographic modeling with data from 1990 to 2016. *PLoS One, 13*(9), 1-11. doi: 10.1371/journal.pone.0201193
12. Jarrett, A. A., Wyckoff, S. i Wilmore, R. (2008). The impact of immigration on the United States social security system. *Journal of Comparative Social Welfare, 13*(1), 43-63. doi: 10.1080/17486839708415641
13. Jurić, T. (2018). *Iseljavanje Hrvata u Njemačku. Gubimo li Hrvatsku?* Zagreb: Školska knjiga.
14. Lončar, J. (2007., 22. kolovoza). Iseljavanje Hrvata u Amerike te Južnu Afriku. Dostupno na http://www.geografija.hr/svijet/iseljavanje-hrvata-u-amerike-te-juznu-afriku/

15. McCorkle, W. D. (2018). Using History to Inform the Modern Immigration Debate in the United States. *Journal of International Social Studies, 8*(1), 149-167. Dostupno na https://eric.ed.gov/?id=EJ1173500

16. Mesarić Žabčić, R. (2014). The Phenomenon of Overseas Chain Migration to Australia. *Croatian Studies Review, 10*(1), 133-150. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=211290

17. Michalikova, N. (2018). Segmented socioeconomic adaptation of New Eastern European professionals in the United States. *Comparative Migration Studies, 6*(8), 1-27. doi: 10.1186/s40878-018-0077-3

18. Mrnjaus, K., Rončević N. i Ivošević, L. (2013). *(Inter)kulturalna dimenzija u odgoju i obrazovanju*. Rijeka: Filozofski fakultet.

19. Pašalić, J. (2009., 19. listopada). Obrazovna struktura imigranata SAD-a početkom 21. st. Dostupno na http://www.geografija.hr/svijet/obrazovna-struktura-imigranata-sad-a-pocetkom-21-st/

20. Pašalić, J. (2010., 25. siječnja). Socio-ekonomske karakteristike imigranata SAD-a. Dostupno na http://www.geografija.hr/svijet/socio-ekonomske-karakteristike-imigranata-sad-a/

21. Peračković, K. i Rihtar, S. (2016). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske. *Migracijske i etničke teme, 32*(3), 295-317. doi: 10.11567/met.32.3.1

22. Relja, R., Reić Ercegovac, I. i Čerenić, V. (2015). Potrebe, mogućnosti i namjera odlaska u inozemstvo: analiza stavova studenata iz Splita (RH) i Sarajeva (BIH). *Andragoški glasnik, 19*(1-2), 1-21. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/156695

23. Sablić, M. (2014). *Interkulturalizam u nastavi*. Zagreb: Naklada Ljevak.

24. Stodolska, M. (2018). Research on Race, Ethnicity, Immigration, and Leisure: Have We Missed the Boat? *Leisure Sciences - An Interdisciplinary Journal, 40*(1-2), 43-53. doi: 10.1080/01490400.2017.1376013

25. Šverko, I. (2005). Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog „odljeva mozgova" i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini. *Društvena istraživanja, 14*(6(80)), 1149-1174. Dostupno na https://hrcak.srce.hr/18099

26. Trost, M., Wanke, E. M., Ohlendorf, D., Klingelhofer, D., Braun, M., Bauer, J., Groneberg, D. A., Quarcoo, D. i Bruggmann, D. (2018). Immigration: analysis, trends and outlook on the global research activity. *Journal of global health, 8*(1), 1-11. doi: 10.7189/jogh.08.010414

27. Wise, R. D. (2018). On the Theory and Practice of Migration and Development: A Southern Perspective. *Journal of Intercultural Studies, 39*(2), 163-181. doi: 10.1080/07256868.2018.1446669

28. Yang, P. Q. (1998). The Demand for Immigration to the United States. *Population and Environment: A Journal of Interdisciplinary Studies*, *19*(4), 357-383. doi: 10.1023/A:1024604322354

THE CROATIAN EMIGRANTS' TRUST IN SCHOOL SYSTEM IN CROATIA AND THE UNITED STATES

ABSTRACT

This paper explores the Croatian emigrants' trust in the school system in both Croatia and the USA. In May 2017, 134 voluntary respondents were asked about their immigrant experience and about their connections to Croatia (their visits to Croatia, reading the Croatian newspapers or websites, preparing typical Croatian dishes, socializing with Croats, intentions to return in Croatia). The questionnaire also contains questions about the trust in public institutions (army, government, school system, courts, parliament, police, political parties, universities, president, medical institutions) in Croatia and the United States of America. All responses were anonymous. Results of the T-test reveal statistically significant lower levels of respondents' trust in Croatian than in American public institutions, except for the President: respondents exhibit more trust in the President of the Republic of Croatia than in President of the United States of America. The differences are the least in case of school system and universities, but the greatest in case of courts and government. Multivariate analyses reveals no statistically significant relationship between any aspect of immigrant experience and trust in the Croatian or American school system.

Key words: *Croatian emigrants, USA, trust, public institutions, school system*

Mislav Rubić
Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku, Zagreb
mislav.cro@gmail.com; mislav.rubic@mdomsp.hr

OČEKIVANJA I DOJMOVI HRVATA ISELJENIKA I POVRATNIKA

SAŽETAK

Rad se temelji na analizi upitnika provedenog među Hrvatima iseljenicima i povratnicima koji su se odlučili vratiti živjeti u Hrvatsku. Upitnik je posebno zanimljiv jer većima ispitanika pripada mlađoj generaciji te danas imaju manje od 40 godina. Analizom možemo vidjeti s kojim su se problemima susretali prilikom dolaska, zašto se jedan dio njih odlučio vratiti u iseljeništvo te koja su bila njihova očekivanja prije dolaska, a koja su danas.

Ključne riječi: *Hrvatska, iseljeništvo, migracije, povratak, upitnik*

Izrazi koji se koriste u ovome radu, a imaju rodno značenje odnose se jednako na muški i ženski rod. Grafikoni su prikazani u sivoj skali. Zbog sličnosti u nijansama sive, sve vrijednosti grafikona dodatno su prikazane s postotcima ispod ilustracije.

UVOD*

Rad *Očekivanja i dojmovi Hrvata iseljenika i povratnika* temelji se na analizi upitnika provedenog među Hrvatima iseljenicima i povratnicima koji su se odlučili vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku. Upitnik je posebno zanimljiv jer većina ispitanika pripada mlađoj generaciji te danas imaju manje od 40 godina. Analizom možemo vidjeti želje i probleme s kojima su suočeni, zašto se jedan dio njih odlučio vratiti u iseljeništvo, koja su njihova očekivanja te žele li se vratiti u Republiku Hrvatsku.

Ciljana skupina ovoga istraživanja su Hrvati iseljenici i povratnici. Zastupljene su sve skupine iseljenika – od onih koji su se rodili u iseljeništvu do onih koji su otišli u iseljeništvo. Također su zastupljeni i povratnici, bilo da su nakon povratka ostali živjeti u Republici Hrvatskoj ili su ponovno otišli u iseljeništvo – znači sve osobe koje su u jednom trenutku života bile u ulozi iseljenika i/ili povratnika.

Izlaganje je prezentirano na međunarodnom znanstveno-stručnom skupu *Migracije i identitet: kultura, ekonomija, država* koji je organizirao Institut za migracije i narodnosti (od 6. do 8. prosinca 2018. godine) i bazirao se na odgovorima 163 anketirane osobe u studenome i početku (1. i 2.) prosinca 2018., no anketa je ostala otvorena do kraja 2018. godine pa je broj anketiranih osoba u ovome radu porastao do 222 osobe. Podaci su ažurirani za tekst u zborniku, no nije bilo većih odstupanja.

U istraživanju do sada nisu korištene baze podataka s adresama iseljenika koje posjeduje neka organizacija ili državno tijelo. Ispitanici su isključivo ljudi s kojima sam surađivao na istraživanju iseljeništva zadnjih desetak godina te njihovi članovi obitelji, prijatelji, kolege i poznanici, stoga i to daje jednu novu sliku iseljenika i povratnika.

* Izrazi koji se koriste u ovome radu, a imaju rodno značenje odnose se jednako na muški i ženski rod. Grafikoni su prikazani u sivoj skali. Zbog sličnosti u nijansama sive, sve vrijednosti grafikona dodatno su prikazane s postotcima ispod ilustracije.

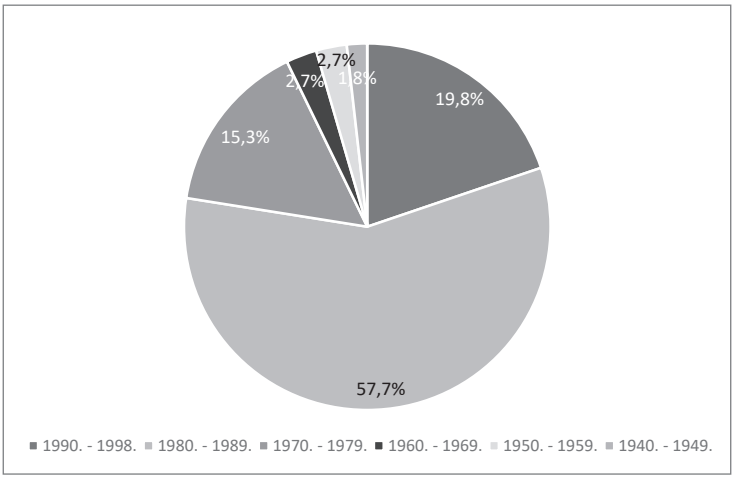
Dva najčešće postavljana pitanja prilikom slanja ankete bila su: *Je li anketa anonimna?* i *Provodi li anketu netko od državnih tijela?* Pozadina ovih pitanja uglavnom je bio strah ispitanika koji se nisu odjavili u Republici Hrvatskoj, a duže vrijeme žive u inozemstvu. Ispitanici su se često raspitivali može li se otkriti da nisu odjavljeni, što je s podatcima o njihovim primanjima, odnosno hoće li ih tijela Republike Hrvatske provjeravati ako ispune anketu. Upravo zbog navedenoga, u provedbi ankete korištena je platforma koja nije povezana s Ministarstvom za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku ili bilo kojim drugim državnim tijelom, te kao što sam ranije spomenuo, u istraživanju nisu korištene baze podataka ispitanika Ministarstva za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku ili drugih državnih tijela.

Anketa se sastoji od 25 pitanja od koji su prva četiri mehanička pitanja uvoda u anketu i na njih ispitanik ne mora razmišljati o odgovoru. Zadnja tri pitanja mogu poslužiti istraživanju, no više služe kao indikator je li ispitanik pisao istinu, te ima li isključivo pozitivan ili negativan stav prema Republici Hrvatskoj. Također, kao indikator govori li ispitanik istinu ili ne služili su ponuđeni odgovori o životu u Republici Hrvatskoj, odnosno odgovori koji pokazuju živi li ili ne ispitanik trenutno u Republici Hrvatskoj, no pokazalo se da neki ispitanici odgovaraju kako žive u Republici Hrvatskoj vjerojatno zato što su još prijavljeni u zemlji. U četvrtom, četrnaestom te dvadeset i drugom pitanju ispitanici su mogli odgovoriti da žive u Republici Hrvatskoj. U četvrtom i dvadeset i drugom pitanju 3,6 % ispitanika je odgovorilo kako živi u Republici Hrvatskoj, dok je u četrnaestom pitanju njih 4,6 % odgovorilo isto. Kada se uzme u obzir broj ispitanika, odstupanje je u samo dva odgovora, što pokazuje visoki stupanj pouzdanosti istraživanja.

S obzirom na to da su grafički prikazi prikazani u sivoj skali, ispod svakog prikaza ispisani su rezultati s postotkom kako bi se čitatelj lakše snašao. Iznad svakoga grafijskog prikaza nalazi se numeracija i naslov.

ISTRAŽIVANJE

1. Godina Vašega rođenja?

1980. – 1989. **57,7 %**; 1990. – 1998. **19,8 %**; 1970. – 1979. **15,3 %**; 1960. – 1969. **2,7 %**; 1950. – 1959. **2,7 %**; 1940. – 1949. **1,8 %**

Skupina ispitanika rođena između 1980. i 1989. godine čini 57,7 % ukupnog broja ispitanika, što je jasan pokazatelj da više od pola ispitanika čine radno sposobni mladi ljudi u 30-im godinama. U toj skupini rođenoj između 1980. i 1989. godine njih 17,2 % rodilo se 1985. godine.

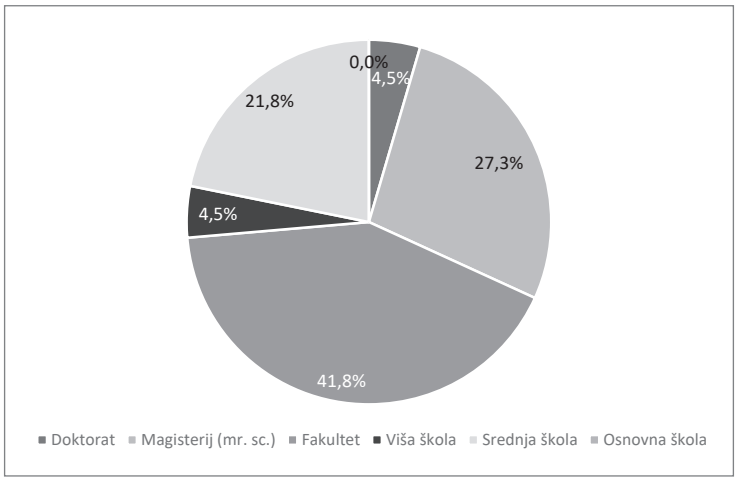
Ovakve brojke su očekivane i nije čudno što nema ispitanika rođenih nakon 1998. godine. Ako se uzme u obzir da osobe rođene nakon 1998. uglavnom još prolaze srednjoškolsko obrazovanje ili su ga nedavno zavr-

šile pa pokušavaju u Hrvatskoj nastaviti školovanje ili pronaći posao, onda nas ne treba začuditi da je samo jedan ispitanik rođen 1998. godine.

Ispitanici rođeni između 1990. i 1998. pripadaju drugoj najbrojnijoj skupini ispitanika s čak 19,8 %, što je također razumljivo jer se radi uglavnom o ljudima koji su završili školovanje i pokušavaju naći svoje mjesto na tržištu rada ili su odlučili nastaviti školovanje u domovini ili inozemstvu. Također, većina osoba iz ove skupine još nije odlučila zasnovati obitelj i napustiti obiteljski dom pa su daleko otvoreniji prema traženju posla ili nastavku školovanja u drugoj zemlji. Prema Eurostatu, žene u Hrvatskoj stupaju u prvi brak u prosjeku s 28 godina, a napuštaju obiteljski dom s 30,4 godine. Muškarci stupaju u prvi brak s 30,8 godina, a napuštaju obiteljski dom s 33,4 godine (Eurostat, 2018). Odlazak ove skupine ispitanika predstavlja nenadoknadiv gubitak za Republiku Hrvatsku na demografskom, gospodarskom i intelektualnom području. To su mladi ljudi koji većinom nisu zasnovali svoje obitelji, a ako napuste Republiku Hrvatsku te u inozemstvu pronađu stalni posao i zasnuju obitelj, bit će ih iznimno teško motivirati za povratak.

Značajnu skupinu ispitanika čine oni rođeni između 1970. i 1979. godine. Njih 15, 3% danas su u četrdesetim godinama života. Najmanje ispitanika rođeno je između 1940. i 1960. godine, ukupno 7,2 %, od kojih je po 2,7 % rođeno između 1960. i 1969. te 1950. i 1959. godine. Samo 1,8 % ispitanika rođeno je u razdoblju između 1940. i 1949. godine, s tim da niti jedan ispitanik nije rođen prije 1946. godine.

2. Stupanj Vašega obrazovanja?

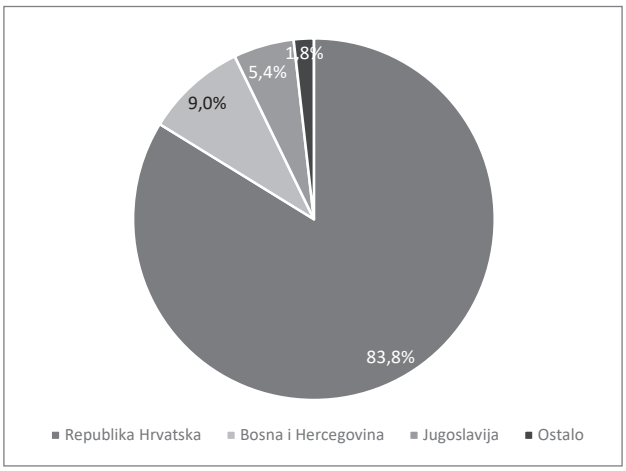
Fakultet **41,4 %**; Magisterij (mr. sc.) **27 %**; Srednja škola **21,6 %**; Viša škola **5,4 %**; Doktorat **4,5 %**; Osnovna škola **0%**

Prema provedenoj anketi 27 % ispitanika ima stupanj magistra znanosti (mr. sc.). Ovaj se podatak mora uzeti s rezervom. Premda je u pitanju bilo istaknuto da se radi o tituli magistra znanosti, s obzirom na godine ispitanika za pretpostaviti je da su neki izabrali ovaj odgovor premda imaju titulu magistra struke. Prema podatcima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, u 2017. godini u Republici Hrvatskoj tri su osobe dobile titulu magistra znanosti (Škegro Vdović i Stubičan Ćelić, 2018); u 2016. godini 10 osoba (Škegro Vdović i Stubičan Ćelić, 2017); u 2015. godini 9 osoba (Škegro Vdović i Stubičan Ćelić, 2016). Ako uzmemo u obzir da je 77,5 % ispitanika rođeno nakon 1980. godine, možemo pretpostaviti da je stvarni broj magistara znanosti daleko manji, a broj osoba sa završenim fakultetom daleko veći od 41,4 % koliko je ispitanika odgovorilo da ima završen fakultet. Daleko manje ispitanika, njih 5,4 % završilo je višu školu.

Svakako je zanimljivo primijetiti da niti jedna osoba sa završenom samo osnovnom školom nije ispunila upitnik. Svi ispitanici imaju barem srednjoškolsko obrazovanje, a za njih 21,6 % to je najviši stupanj obrazovanja.

Prema popisu stanovništva iz 2011. godine, u Republici Hrvatskoj živjelo je 11.702 doktora znanosti („Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, starosti i spolu, popis 2011.", n. d.) od ukupno 4.284.889 stanovnika („Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, popis 2011.", n. d.), odnosno 0,27 % stanovnika. Usporedimo li taj postotak s ispitanicima, vidimo da je 4,5 % ispitanika doktora znanosti vrlo visok postotak u odnosu na broj doktora znanosti stanovnika Republike Hrvatske.
Uzmemo li u obzir da samo 3,6 % ispitanika živi u Republici Hrvatskoj te da je 77,5 % ispitanika rođeno nakon 1980. godine, vidimo da je mlađa populacija koja napušta Republiku Hrvatsku uglavnom visokoobrazovana.

3. U kojoj ste državi rođeni?

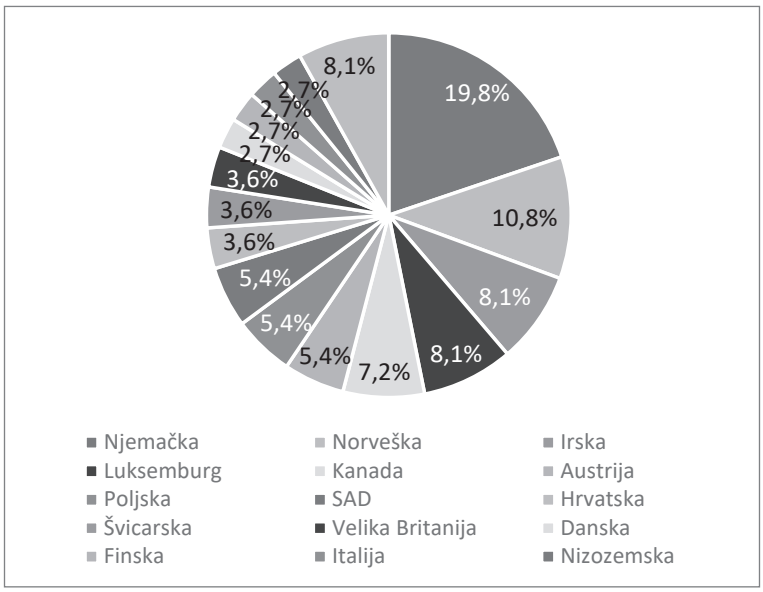
Republika Hrvatska **83,8 %**; Bosna i Hercegovina **9 %**; Jugoslavija **5,4 %**; Ostalo (Češka i Slovenija) **1,8 %**

Velika većina ispitanika rođena je u Republici Hrvatskoj, njih čak 83,8 %, manji broj u Bosni i Hercegovini 9 %, a gotovo zanemariv broj u Republici Sloveniji i Češkoj Republici 1,8 %. Dio ispitanika naveo je kao državu rođenja Jugoslaviju (njih 5,4 %), no nisu naveli o kojoj se Jugoslaviji radi. Usporedimo li odgovore s godinom rođenja koju su ispitanici naveli, vidimo da su svi ispitanici koji su naveli da su se rodili u Jugoslaviji rođeni između 1946. i 1984. godine.[1] Ovakvi rezultati su očekivani, odnosno da se uz Republiku Hrvatsku ističe

[1] Jugoslavija je općeniti pojam koji može označavati političku tvorevinu koja je kroz povijest postojala na ovim prostorima. Pokazatelj u kojoj su Jugoslaviji rođeni ispitanici je navedena godina rođenja u prvom pitanju ankete. Datiranje jasno pokazuje da je četvero ispitanika rođeno nakon 7. travnja 1963. godine kada je Ustavom iz 1963. promijenjen naziv Federativna Narodna Republika Jugoslavija u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ). Ispitanici rođeni prije 7. travnja 1963. godine (njih dvoje) rođeni su u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ). Premda je ime FNRJ postalo službeno Ustavom iz 1946. godine, ono je odlukom Ustavotvorne skupštine ušlo u upotrebu 29. studenog 1945. godine pa prema tome za ispitanike rođene 1946. godine možemo reći kako su rođeni u FNRJ. Mijenjao se i naziv Hrvatske u razdoblju od 1946. do 1998. godine. Naziv Federalna Država Hrvatska koristio se do 26. veljače 1946. godine kada je donesen *Zakon o imenu narodne Republike Hrvatske* kojim je Federalna Država Hrvatska promijenila naziv u Narodna Republika Hrvatska. Ustavom iz 1963. promijenjen je naziv Narodna Republika Hrvatska u Socijalistička Republika Hrvatska (SR Hrvatska). Ispitanici rođeni prije 7. travnja 1963. godine, kada je donesen Ustav SFRJ, odnosno prije 9. travnja 1963. godine kada je donesen Ustav SR Hrvatske, rođeni su u Narodnoj Republici Hrvatskoj. Prihvaćanjem amandmana na Ustav SR Hrvatske, 25. srpnja 1990. godine ime se mijenja iz Socijalistička Republika Hrvatska u Republika Hrvatska. Bosna i Hercegovina je Ustavom iz 1946. godine dobila ime Narodna Republika Bosna i Hercegovina, da bi Ustavom SFRJ iz 1963. godine promijenila ime u Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina. To ime ostalo je u upotrebi do 1. ožujka 1992. godine kada mijenja ime u Bosna i Hercegovina.

Bosna i Hercegovina kao zemlja rođenja ispitanika. Prema podatcima DZS-a za razdoblje od 2013. do 2017. godine najveći broj građana Republike Hrvatske je doselio i odselio u Bosnu i Hercegovinu. U navedenom razdoblju 22.168 osoba je doselilo iz Bosne i Hercegovine u Republiku Hrvatsku, a 14.250 odselilo je iz Republike Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu (Ostroški, 2018a, str. 125).

4. U kojoj državi živite?

Njemačka **19,8 %**; Norveška **10,8 %**; Irska **8,1 %**; Luksemburg **8,1 %**; Kanada **7,2 %**; Austrija **5,4 %**; Poljska **5,4 %**; SAD **5,4 %**; Hrvatska **3,6 %**; Švicarska **3,6 %**; Velika Britanija **3,6 %**; Danska **2,7 %**; Finska **2,7 %**; Italija **2,7 %**; Nizozemska **2,7 %**; Ostali **8,2 %** (Belgija, Češka, Francuska, Lihtenštajn, Portugal, Rumunjska, Španjolska i Švedska)

Ispitanici dolaze iz dvadeset i tri zemlje od kojih je većina u Europi[2], njih 94,6 %. Izvan Hrvatske u Europi živi 91 % ispitanika, dok ih je 12,6 % u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi.

Ove rezultate možemo usporediti s podatcima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske o vanjskoj migraciji stanovništva prema zemlji podrijetla/odredišta i državljanstvu od 2009. do 2017. godine[3] (Grubišić i Radić, 2010; Stolnik, 2011; Stolnik, 2012; Stolnik, 2016; Stolnik, 2017; Stolnik, 2018a; Stolnik i Lasan, 2013; Stolnik i Lasan, 2014; Stolnik i Lasan, 2015). Iz navedenih podataka može se izračunati kako je u spomenutom razdoblju Republiku Hrvatsku napustilo 194.935 stanovnika[4]. Komparacijom brojeva koje je DZS objavio vidimo da je očekivani najveći broj anketiranih osoba iz Njemačke jer je od ukupnog broja iseljenika koji su napustili Republiku Hrvatsku u razdoblju od 2009. do 2017. godine njih 76.142, odnosno 39 % otišlo u Njemačku. I među ispitanicima Njemačka je prvi izbor zemlje za iseljeništvo, gdje ih živi 19,8 %. Zanimljivo je spomenuti i Irsku koja trenutno u medijima kotira kao prvi odabir stanovnika koji odlaze iz Republike Hrvatske. Sukladno navedenim podatcima, država u koju iseljava najviše stanovnika Hrvatske u 2017. godini je Njemačka. Na drugom mjestu je Bosna i Hercegovina, na trećem je Austrija, a tek na četvrtom

[2] Europa se odnosi na kontinent Europu, ne Europsku uniju.

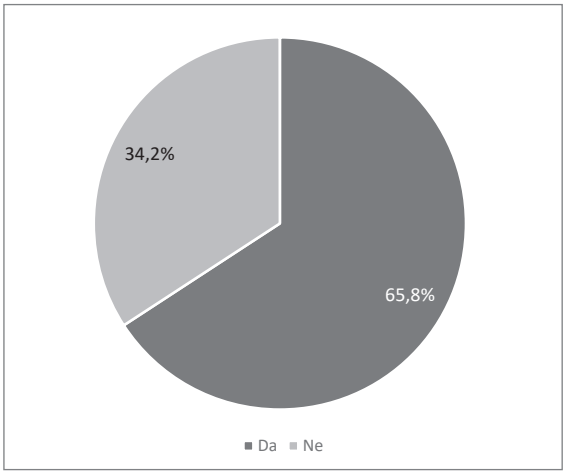
[3] U trenutku pisanja rada podatci DZS-a za 2018. i 2019. još nisu objavljeni.

[4] Radi lakše vizualizacije koliko je to 194.935 osoba, možemo za usporedbu navesti podatak da je drugi najveći grad u Republici Hrvatskoj Split prema popisu iz 2011. godine imao 178,102 stanovnika („Stanovništvo u najvećim gradovima i općinama, popis 2011.", n . d.).

Irska (Stolnik, 2018a). Treće mjesto po brojnosti u kojoj žive ispitanici zauzimaju Irska i Luksemburg s po 8,1 %, što ne odstupa bitno od podataka DZS-a. Kao što je već ranije spomenuto, ispitanici uglavnom žive u Europi pa je očekivan relativno nizak, ali ne i zanemariv broj ispitanika iz SAD-a (5,4 %) i Kanade (7,2 %). Među ispitanicima drugo mjesto zauzima Norveška s 10,8 %. Austrija, koja je po broju iseljenih građana Republike Hrvatske u 2017. godini na trećem mjestu (Stolnik, 2018a), dom je 5,4 % ispitanika te s Poljskom i SAD-om zauzima peto mjesto ukupno, a četvrto mjesto ako gledamo samo Europu. Tu svakako moramo uzeti u obzir da se treće mjesto Austrije po broju iseljenih građana odnosi na 2017. godinu, no da prema navedenim podatcima Austrija duži niz godina drži visoko mjesto po broju iseljenih građana Republike Hrvatske. Šesto mjesto zauzimaju iseljenici koji su se vratili u Republiku Hrvatsku te oni koji su otišli živjeti u Švicarsku i Veliku Britaniju s po 3,6 % ispitanika. Nešto manje ispitanika, po 2,7 % živi u Danskoj, Finskoj, Italiji i Nizozemskoj. U ostalim zemljama živi 8,1 % ispitanika, a to su: Belgija, Češka, Francuska, Lihtenštajn, Portugal, Rumunjska, Španjolska i Švedska.

Ukupno ispitanici žive u dvadeset i dvije europske zemlje te SAD-u i Kanadi.

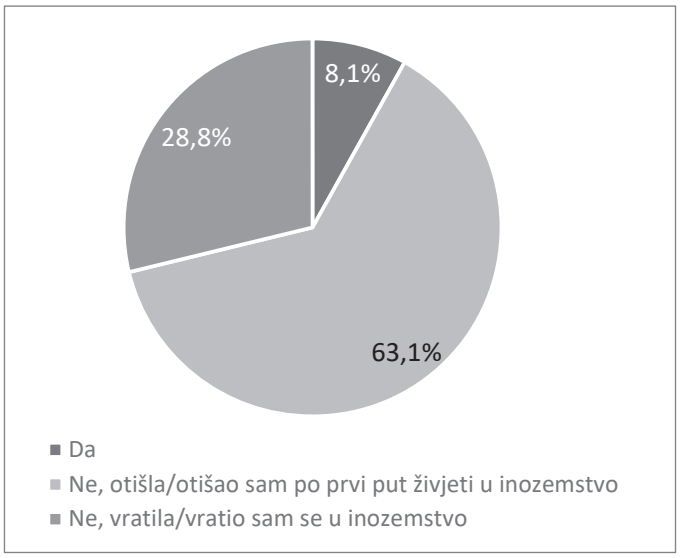
5. Jeste li se nakon odlaska u inozemstvo ili nakon rođenja u inozemstvu barem na neko vrijeme vratili živjeti u Republiku Hrvatsku?

Da **65,8 %**; Ne **34,2 %**

Gotovo dvije trećine ispitanika (njih 65,8 %) vratilo se barem na neko vrijeme ili za stalno živjeti u Republiku Hrvatsku. S druge strane, njih 34,2 % nije se vratilo živjeti u Republiku Hrvatsku, što ne znači da to neće napraviti u budućnosti. Ovi podatci jasno nam pokazuju kako je povratak iseljenika moguć i kako stereotipi o iseljenicima koji se nikada neće vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku nemaju uporište u stvarnim brojkama. Svakako treba napomenuti kako mnogi stanovnici Republike Hrvatske koji odluče otići u iseljeništvo ne planiraju tamo ostati trajno, već prilikom odlaska imaju barem okvirnu predodžbu kada će se vratiti. Uglavnom se radi o osobama koje su se otišle školovati kroz duži niz godina, osobama koje su se zaposlile u stranim multinacionalnim kompanijama i nadaju se premještaju u Republiku Hrvatsku, onima koji žele određenim radnim stažom ostvariti pravo na mirovinu u drugoj zemlji ili osobama koje žele zaraditi određeni iznos novca. Visok postotak onih koji su otišli u iseljeništv, pa su se barem na neko vrijeme vratili živjeti u Republiku Hrvatsku, pokazatelj je da očekivanja iseljenika nisu u iseljeništvu potpuno i ostvarena. Od 2008. godine migracijski saldo vanjskih migracija stanovništva Republike Hrvatske došao je s pozitivnih 7053 stanovnika u 2008. godini na negativnih -31.799 u 2017. godini (Stolnik, 2018a). Mlađa skupina iseljenika rođenih u Republici Hrvatskoj koji čine ¾ ispitanika imaju tendenciju vratiti se iz iseljeništva pa je za očekivati da će u budućnosti usporiti rast negativnog migracijskog salda koji kontinuirano raste posljednjih godina.

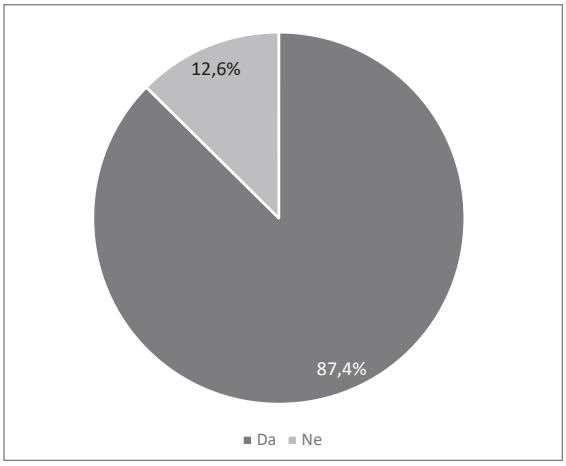
6. Jeste li ostali živjeti u Republici Hrvatskoj?

Da **8,1 %**; Ne, otišla/otišao sam po prvi put živjeti u inozemstvo **63,1 %**; Ne, vratila/vratio sam se u inozemstvo **28,8 %**

Povratnici se rijetko spominju u javnosti, uglavnom se piše o osobama koje odlaze u iseljeništvo, no istraživanje je pokazalo da se čak 8,1 % ispitanika vratilo živjeti u Republiku Hrvatsku, a taj broj nije nikako zanemariv. Iznimno veliki postotak od 91,9 % ispitanika koji se nisu vratili živjeti u Republiku Hrvatsku očekivan je jer se samo istraživanje bavi iseljeništvom pa su iseljenici bili ciljana skupina. Veliki brojevi uvijek privlače pažnju pa nikako ne smijemo iz ovih brojki izvlačiti zaključak da se radi o gotovo 92 % ispitanika koji su otišli u iseljeništvo i neće se vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku. Već je spomenut podatak kako broj osoba koji odlaze iz Republike Hrvatske godinama raste, no svakako treba spomenuti kako istovremeno raste i broj osoba koje dolaze živjeti u Republiku Hrvatsku. Ovaj broj je u kontinuiranom rastu od 2010. godine, kada je u Republiku Hrvatsku došlo živjeti 4985, a 2017. godine 15.553 osoba (Stolnik, 2018a).

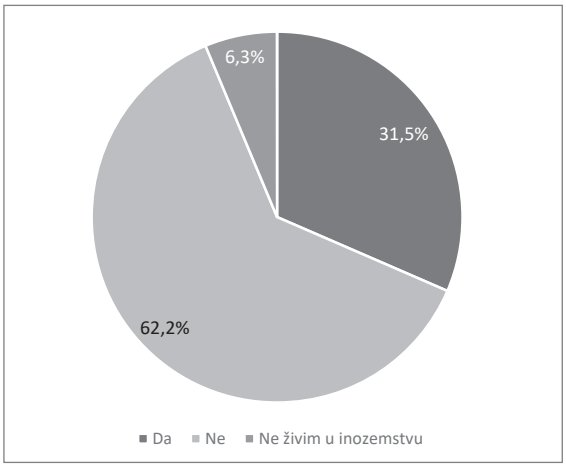
7. Govori li se hrvatski jezik u vašoj obitelji?

Da **87,4 %**; Ne **12,6 %**

S obzirom na izrazito veliki postotak ispitanika rođenih u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te onih koji su kao državu rođenja naveli Jugoslaviju, njih čak 98,2 %, iznenađujući je odgovor od 12,6 % ispitanika u čijim se obiteljima ne govori hrvatski jezik. Ovaj podatak ne znači da se 12,6 % ispitanika ne želi služiti hrvatskim jezikom ili da ga izbjegava. Moramo uzeti u obzir sve ljude koji su svoje obitelji zasnovali u iseljeništvu i to s osobama koje ne govore hrvatski jezik pa se u takvim obiteljima obično govori jezik koji najbolje razumiju oba partnera, materinji jezik jednog od partnera ili službeni jezik države u kojoj žive. Česti su primjeri takvih obitelji u kojima se članovi međusobno sporazumijevaju i na više od dva jezika.

8. Ako trenutno živite u inozemstvu, planirate li se vratiti u Republiku Hrvatsku?

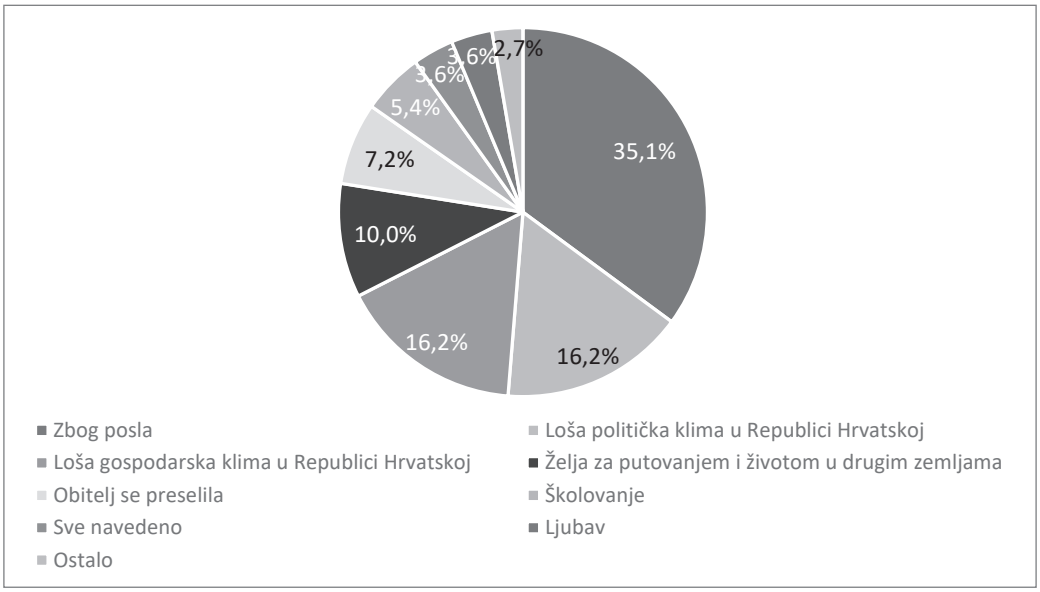

Da **31,5 %**; Ne **62,2 %**; Ne živim u inozemstvu **6,3 %**

Većina ispitanika, njih 62,2%, ne planira se vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku. Premda se planira vratiti gotovo upola manji postotak ispitanika, njih 31,5% čini i dalje iznimno velik broj. Usporedimo li ovaj postotak s brojem od 202.423 odseljenih u inozemstvo u periodu od 2008. do 2017. godine (Stolnik, 2018a), dobijemo broj od 63.763 povratnika. Dio iseljenika koji su napustili Republiku Hrvatsku od 2008. godine već se vratio pa ovu brojku treba uzeti s rezervom. Od 47.352 odseljene osobe iz Republike Hrvatske u 2017. godini (Stolnik, 2018a), 31,5 % nam govori da će se njih 14.915 vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku. Ako broju od 14.915 povratnika pridodamo 15.553 osobe koje su došle živjeti u Republiku Hrvatsku 2017. godine, negativni saldo iz iste godine od -31.799 stanovnika (Stolnik, 2018a) smanjit će se na -16.884, odnosno za 47 %.

Brojku od 6,3 % ispitanika koji su odgovorili kako ne žive u inozemstvu treba uzeti s rezervom jer dio ispitanika živi u iseljeništvu, a i dalje su prijavljeni u Republici Hrvatskoj. Oni su u nekim slučajevima naveli kako žive u Republici Hrvatskoj zato što su tu prijavljeni.

9. Iz kojeg ste razloga otišli u inozemstvo?

Zbog posla **35,1 %**; Loša politička klima u Republici Hrvatskoj **16,2 %**; Loša gospodarska klima u Republici Hrvatskoj **16,2 %**; Želja za putovanjem i životom u drugim zemljama **10 %**; Obitelj se preselila **7,2 %**; Školovanje **5,4 %**; Sve navedeno **3,6 %**; Ljubav **3,6 %**; Ostalo **2,7 %** (Rođen sam u iseljeništvu, rat)

Ispitanicima su bili ponuđeni sljedeći odgovori na ovo pitanje: obitelj se preselila, zbog posla, zbog loše političke klime u Republici Hrvatskoj, loše gospodarske klime u Republici Hrvatskoj, želje za putovanjem i životom u drugim zemljama ili su mogli navesti nešto drugo. Odgovore koje su naveli pod *ostalo*, a imaju manje od 2 % naveo sam kao zasebne odgovore, a to su redom: školovanje, sve navedeno, dok je odgovor *ljubav* izdvojen jer ga je odabralo više od 2 % ispitanika.

Najveći broj ispitanika odlučio je napustiti Republiku Hrvatsku zbog posla (35,1 %). Pridodamo li njima sve one koji su odgovorili da su otišli u inozemstvo zbog loše gospodarske klime u Republici Hrvatskoj (16,2 %) i one koji su otišli zbog svega navedenoga (3,6 %) dobijemo 54,9 % ispitanika na čiji su odlazak utjecale gospodarske prilike, što je jasan pokazatelj u kojem smjeru mora ići politika zaustavljanja negativnog demografskog trenda.

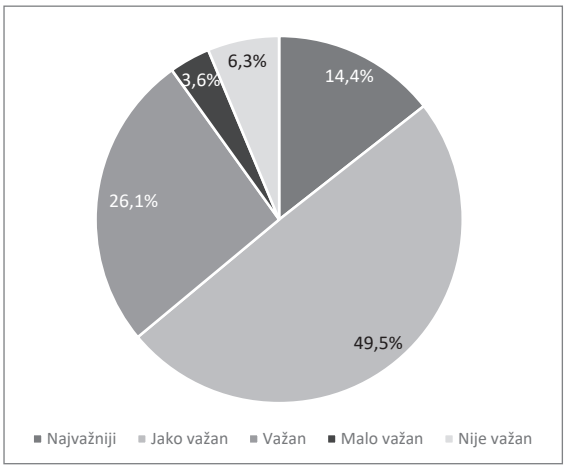
Kada se govori o odlasku mladih u iseljeništvo, često se u medijima spominje školovanje, no samo 5,4 % ispitanika napustilo je Republiku Hrvatsku jer se odlučilo školovati u nekoj drugoj zemlji. Ovo je najbolji pokazatelj kako vrlo mali broj iseljenika odlazi iz Republike Hrvatske zbog školovanja. Odlazak na školovanje u druge zemlje ne predstavlja negativni migracijski trend. Upravo suprotno, država treba poticati odlazak mladih na školovanje u druge zemlje jer se njihovim povratkom iz iseljeništva razvija društvo na kulturnom, gospodarskom, znanstvenom i drugim poljima. Ako dio njih i ostane u iseljeništvu, oni svojim profesionalnim usavršavanjem i razvitkom postaju svojevrsni ambasadori i lobisti od iznimnog značaja za Republiku Hrvatsku.

Zabrinjavajuća skupina ispitanika su oni koji su napustili Republiku Hrvatsku zbog loše političke klime. Iznimno visok postotak od 16,2 % (jednako kao i broj ispitanika koji su otišli u iseljeništvo zbog loše gospodarske klime) jasan je pokazatelj duboke krize u državi.

Zajedno s obitelji otišlo je 7,2 % ispitanika. Oni su skupina koja nam pokazuje kako odluka o odlasku jedne osobe iz Republike Hrvatske ne znači nužno da će se migracijski saldo spustiti za jednu osobu. U pravilu to znači da će cijela obitelj otići u iseljeništvo.

Podijelimo li ispitanike u dvije grupe, one koji su otišli zbog posla, loše političke klime, loše gospodarske klime te one koji su odgovorili da su napustili Republiku Hrvatsku zbog želje za putovanjem i životom u drugim zemljama, školovanja i posebno zanimljivu skupinu ispitanika od 3,6 %, koji su kao razlog odlaska iz Republike Hrvatske naveli *ljubav*, dobivamo podjelu na one koji su otišli zbog pozitivnih i negativnih faktora. Izraženo u postotku, povod za odlazak u iseljeništvo bio je negativni faktor kod 67,5 % ispitanika, dok je kod 19 % ispitanika bio pozitivan. Kod 13,5 % ispitanika nije jasno je li ključni faktor za iseljavanje bio pozitivan ili negativan.

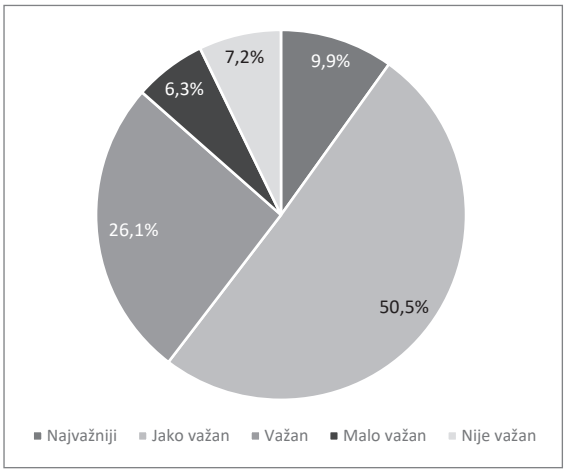
10. Koliko je gospodarski razvitak Republike Hrvatske važan za odluku o ostanku u Hrvatskoj?

Jako važan **49,5 %**; Važan **26,1 %**; Najvažniji **14,4 %**; Nije važan **6,3 %**; Malo važan **3,6 %**

Kako je prethodno pitanje pokazalo, gospodarski razvoj je ključan za zaustavljanje masovnog iseljavanja stanovnika Republike Hrvatske. Na pitanje koliko je gospodarski razvoj važan za odluku o ostanku u Republici Hrvatskoj, ispitanici su potvrdili odgovore iz prethodnog pitanja. Njih 49,5% smatra da je gospodarski razvitak jako važan za odluku o ostanku u Republici Hrvatskoj, 26,2 % smatra da je važan, dok 14,4 % smatra da je najvažniji. To je ukupno 90,1 % svih ispitanika. Tek 3,6 % ispitanika smatra da je malo važan, a 6,3 % smatra da nije važan.

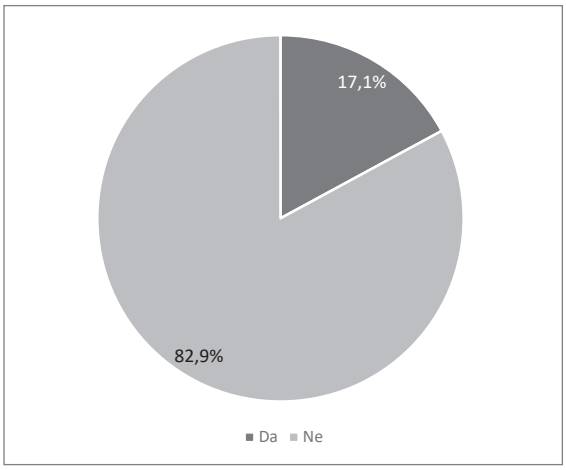
11. Koliko je politički razvitak Republike Hrvatske važan za odluku o ostanku u Hrvatskoj?

Jako važan **50,5 %**; Važan **26,1 %**; Najvažniji **9,9 %**; Nije važan **7,2 %**; Malo važan **6,3 %**

Zanimljivo je primijetiti da odgovori na oba pitanja, premda se razlikuju u postotcima, zauzimaju jednaka mjesta po broju odgovora. Za najviše ispitanika gospodarski i politički razvitak su jako važni, pa važni, najvažniji, nisu važni, a za najmanji broj ispitanika malo su važni za odluku o ostanku u Republici Hrvatskoj. Kao i u pitanju o važnosti razvitka gospodarstva za odluku o ostanku u Republici Hrvatskoj, tako i u pitanju o važnosti političkog razvitka Republike Hrvatske približno pola ispitanika (50,5 %) je odgovorilo kako je politički razvitak Republike Hrvatske važan za odluku o ostanku u zemlji. Uz ispitanike koji su odgovorili kako im je politički razvitak važan (26,1 %) i one koji su odgovorili da im je najvažniji (9,9 %) dobivamo skupinu od 86,5 % ispitanika čiji odgovori jasno pokazuju jedan od ključnih faktora za zaustavljanje masovnog iseljavanja stanovništva Republike Hrvatske. Tek 13,5 % ispitanika smatra kako je politički razvitak Republike Hrvatske malo važan (6,3 %) ili nije važan (7,2 %) za njihovu odluku o ostanku u Hrvatskoj.

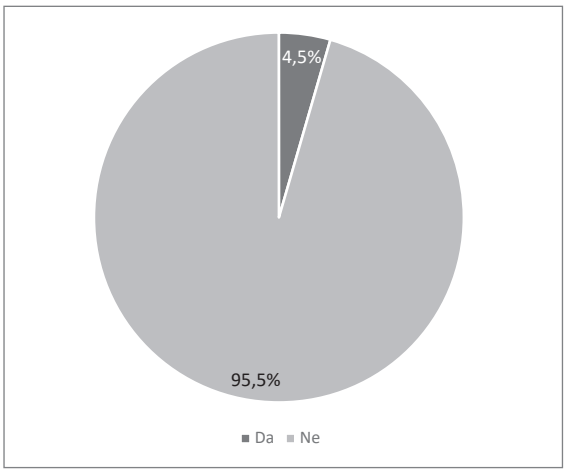
12. Vjerujete li da se gospodarska situacija u Republici Hrvatskoj razvija u pozitivnom smjeru?

Da **17,1 %**; Ne **82,9 %**

Prethodna dva pitanja usko su povezana s pitanjima koja slijede. Dok 90,1 % ispitanika smatra kako je gospodarski razvitak Republike Hrvatske važan, jako važan ili čak najvažniji faktor odluke o ostanku u Hrvatskoj, njih čak 82,9 % smatra da se gospodarska situacija u Republici Hrvatskoj ne razvija u pozitivnom smjeru. Tek 17,1 % ispitanika vjeruje da se gospodarska situacija u Republici Hrvatskoj razvija u pozitivnom smjeru. Jedan od razloga takvih rezultata je i nedovoljna ili loša informiranost građana o gospodarskim, demografskim i drugim mjerama koje se provode.

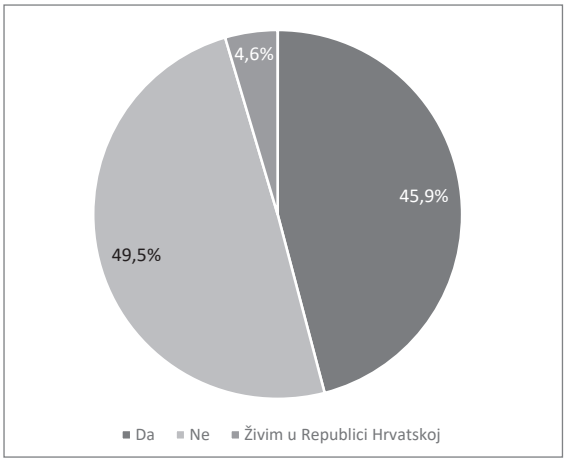
13. Vjerujete li da se politička situacija u Republici Hrvatskoj razvija u pozitivnom smjeru?

Da **4,5 %**; Ne **95,5 %**

Ovo pitanje povezano je s pitanjem o važnosti gospodarskog razvitka Republike Hrvatske za odluku o ostanku u Hrvatskoj. Ispitanici su se u najvećoj mjeri složili oko ovog pitanja – čak 95,5 % ispitanika ne vjeruje da se politička situacija u Republici Hrvatskoj razvija u pozitivnom smjeru, dok samo 4,5 % vjeruje. Ovakvi rezultati ujedno nam pokazuju kako problem političke nekulture ne leži u pojedincu, jednoj stranci ili nekom izoliranom slučaju, već da se radi o dubokom problemu generalne političke nekulture koja je kroz dugi niz godina ostavila loše posljedice na percepciju građana o nastojanjima vlasti za poboljšanjem uvjeta života u Republici Hrvatskoj.

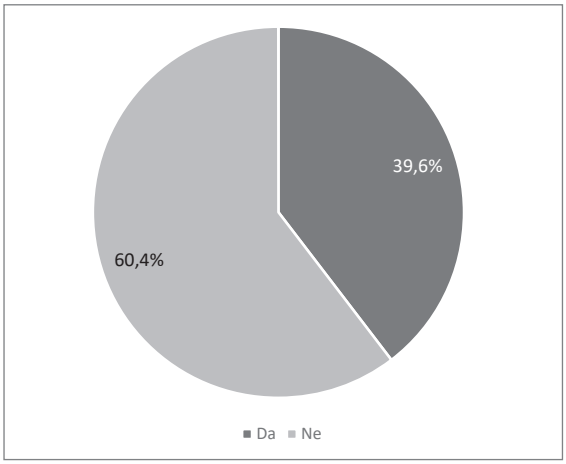
14. Planirate li se jednog dana vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku?

Da **45,9 %**; Ne **49,5 %**;
Živim u Republici Hrvatskoj **4,6 %**

Ispitanici su oko ovog pitanja bili podijeljeni, njih 45,9% se planira vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku, dok ih se 49,5 % ne planira vratiti. U Republici Hrvatskoj već živi 4,6 % ispitanika. I na ovom pitanju vidimo kao postoji volja za povratkom. Gotovo polovica ispitanih planira se jednom vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku. Ovaj podatak znatno se razlikuje od stereotipne etikete kako se oni koji odu u iseljeništvo više ne žele vratiti u domovinu.

15. Smatrate li da je gospodarski isplativo ulagati u Republiku Hrvatsku?

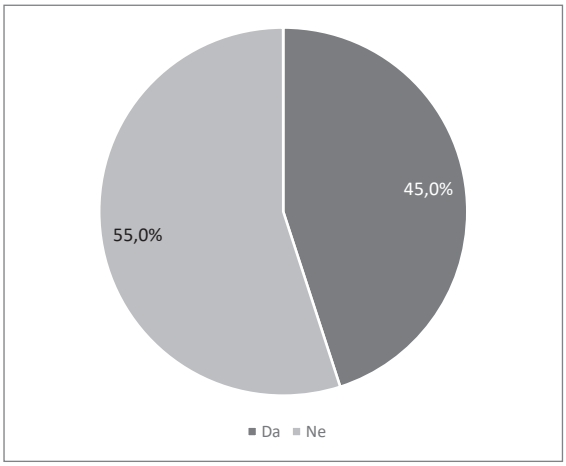

Da **39,6 %**; Ne **60,4 %**

Kada se govori o iseljeništvu, često se spominje ulaganje iseljenika u gospodarstvo Republike Hrvatske. Gospodarska povezanost iseljeništva i domovine česta je i očekivana u svim iseljeničkim zajednicama, osim kada se radi o političkim iseljenicima koji su otišli u iseljeništvo zbog progona trenutne vlasti u domovini. Nitko od ispitanika nije odgovorio da je napustio Republiku Hrvatsku zbog političkog progona trenutne vlasti. Unatoč tome što samo 17,1 % ispitanika misli da se gospodarska situacija u Republici Hrvatskoj kreće u pozitivnom smjeru, njih čak 39,6 % smatra da je isplativo gospodarski ulagati u Republiku Hrvatsku. S druge

strane 60,4 % ispitanika smatra kako navedeno gospodarsko ulaganje nije isplativo. Visoki postotak iseljenika koji smatraju kako je isplativo gospodarski ulagati u domovinu svakako je jasan pokazatelj kako Republika Hrvatska može računati na investicije iz iseljeništva. Često se u javnosti krivo interpretira ulaganje iseljenika kada se poistovjećuje s donacijama ili kakvom drugom pomoći. U ratnim i poratnim godinama Domovinskog rata iseljeništvo je značajno pomagalo Republiku Hrvatsku slanjem donacija i pomoći. Ovo pitanje nije se odnosilo na donacije i pomoć, već na gospodarsko ulaganje pa kao i kod svakog ulaganja investitori moraju ostvariti dobit. Postoje brojni pozitivni i negativni primjeri u kojima su poduzetnici iseljenici ulagali sredstva u Republiku Hrvatsku. Jedan od najpozitivnijih primjera je gospodarstvenik Boris Mikšić koji već godinama uspješno posluje u Republici Hrvatskoj.

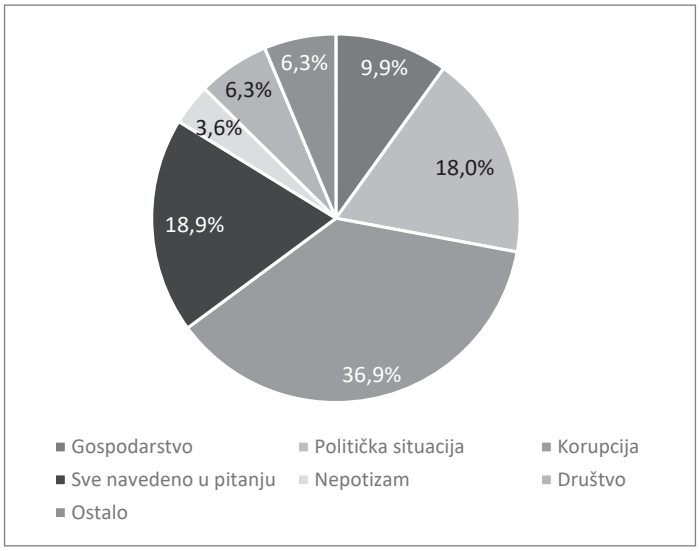
16. Mislite li da hrvatsko iseljeništvo treba biti aktivno uključeno u gospodarski razvoj Republike Hrvatske?

Da **45 %**, Ne **55 %**

S obzirom na to da 39,6 % ispitanika smatra da je isplativo ulagati u Republiku Hrvatsku, ohrabrujuće je da njih 45 % smatra da hrvatsko iseljeništvo treba biti aktivno uključeno u gospodarski razvoj. Nešto više ispitanika, njih 55 %, smatra kako se hrvatsko iseljeništvo ne treba aktivno uključiti u gospodarski razvoj Republike Hrvatske. Odgovori na ova dva pitanja pokazuju nam kako približno 40 % ispitanika smatra kako se iseljeništvo treba aktivno uključiti u gospodarski razvoj Republike Hrvatske i kako je to isplativa investicija. To je visok postotak koji još jednom pokazuje kako se stereotipi o iseljenicima koji su otišli iz Republike Hrvatske i s njom više ne žele imati posla nisu točni.

17. Što smatrate najnegativnijim aspektom života u Republici Hrvatskoj (gospodarstvo, politička situacija, korupcija, kriminal…)

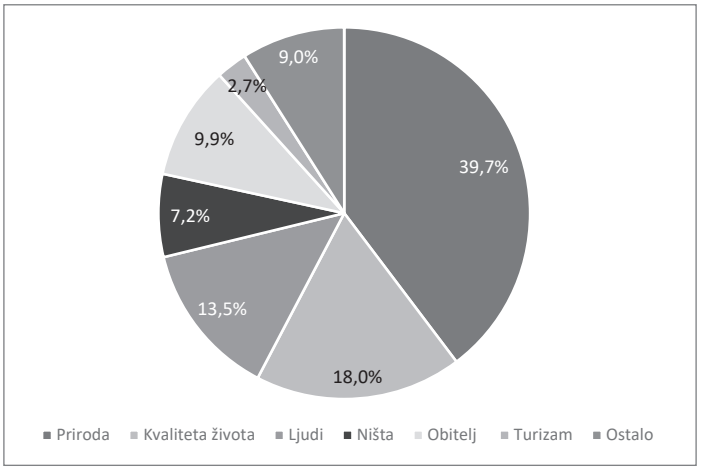

Korupcija **36,9 %**; Sve navedeno u pitanju **18,9 %** (gospodarstvo, politička situacija, korupcija, kriminal); Politička situacija u Republici Hrvatskoj **18 %**; Gospodarstvo **9,9 %**; Nepotizam **3,6 %**; Društvo **6,3 %**; Ostalo: **6,3 %** (Kriminal, Kapitalizam, Osjećaj manje vrijednosti i Školstvo)

Ispitanici su na ovo pitanje imali ponuđene sljedeće odgovore: gospodarstvo, politička situacija, korupcija i kriminal, no mogli su dati i bilo koji drugi odgovor. Pristigli odgovori razvrstani su u sedam kategorija: gospodarstvo, politička situacija, korupcija, kriminal, sve navedeno, nepotizam, društvo i ostalo. Odgovori koje je dalo manje od 2 % ispitanika nalaze se pod *ostalo*, a mogu se razvrstati u četiri skupine: kriminal, kapitalizam, osjećaj manje vrijednosti i školstvo.

Najnegativnijim aspektom života u Republici Hrvatskoj 36,9 % ispitanika smatra korupciju. Podjednak broj ispitanika smatra sve navedeno u pitanju: gospodarstvo, politička situacija, korupcija i kriminal (18,9 %) i političku situaciju u Republici Hrvatskoj, dok upola manje ispitanika smatra gospodarstvo (9,9 %) najnegativnijim aspektom života. Manji broj ispitanika problem vidi u društvu (6,3 %) te nepotizmu (3,6 %). Kriminal, kapitalizam, osjećaj manje vrijednosti i školstvo su najnegativniji aspekt života u Republici Hrvatskoj za 6,3 % ispitanika.

18. Što smatrate najpozitivnijim aspektom života u Republici Hrvatskoj?

Priroda **39,7 %**; Kvaliteta života **18 %**; Ljudi **13,5 %**; Ništa **7,2 %**; Obitelj **9,9 %**; Turizam **2,7 %**; Ostalo: **9%** (Osjećaj pripadnosti, Hrvatski jezik, Kultura i Bez odgovora)

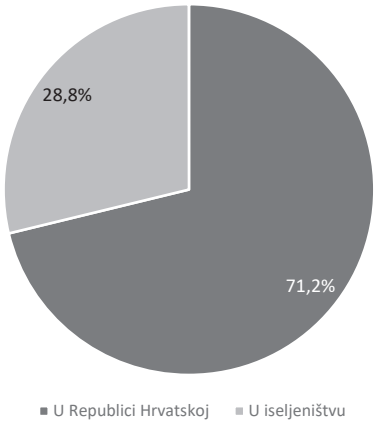
Ispitanici nisu imali ponuđen odgovor na ovo pitanje, a pristigli odgovori razvrstani su u sedam odgovora: priroda, kvaliteta života, ljudi, ništa, obitelj, turizam te ostalo. Odgovori koje je dalo manje od 2 % ispitanika ili koji nisu dali odgovor na pitanje nalaze se pod *ostalo*, a to su: osjećaj pripadnosti, hrvatski jezik, kultura i bez odgovora.

Suprotno odgovorima na prethodno pitanje, ispitanici su naveli pozitivne aspekte života u Republici Hrvatskoj. Najviše ispitanika smatra prirodu najpozitivnijim aspektom života u Republici Hrvatskoj, njih čak 39,7 %. Gotovo upola manje (18 %) drži da je kvaliteta života najvrjednija strana života u zemlji. Na trećem mjestu su ljudi (13,5 %), a obitelj zauzima četvrto mjesto s 9,9 %. Zabrinjavajući je podatak da 7,2 % ispitanika smatra kako u Republici Hrvatskoj nema pozitivnih aspekata života.

Turizam, koji se u medijima ističe kao najbolji primjer hrvatskog gospodarstva, tek 2,7 % ispitanika smatra najpozitivnijim aspektom.

Ostali odgovori: osjećaj pripadnosti, hrvatski jezik te kultura, zajedno s onim ispitanicima koji nisu htjeli odgovoriti na pitanje, odnose se na 9 % ispitanika.

19. Kada bi vam se omogućili idealni uvjeti za život, gdje biste radije živjeli?

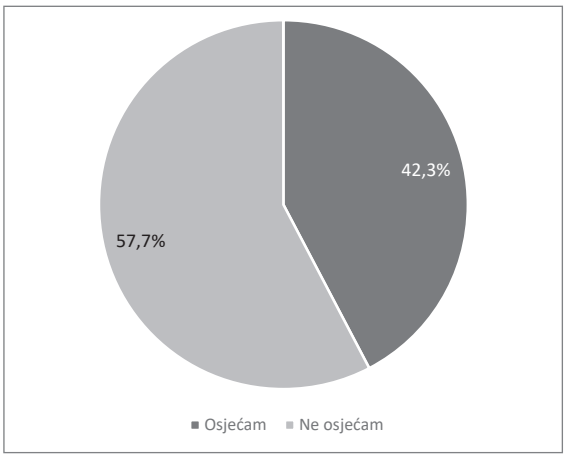

U Republici Hrvatskoj **71,2 %**; U iseljeništvu **28,8 %**

Pozitivan pokazatelj da bi čak 71,2 % ispitanika radije živjelo u Republici Hrvatskoj nego u iseljeništvu, ide u prilog politici povratka iseljenika zajedno s odgovorima 39,6 % ispitanika koji smatraju da je gospodarski isplativo ulagati u Republiku Hrvatsku, 45,9 % ispitanika koji se planiraju jednog dana vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku te 31,5 % ispitanika koji se planiraju vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku. Iz ovih odgovora jasno se vidi kako bi se više od dvije trećine iseljenika vratilo živjeti u Republiku Hrvatsku, a adekvatan odgovor na pitanje povratka iseljenika leži unutar granica Republike Hrvatske.

Jedna trećina ispitanika, njih 28,8 %, radije bi živjela izvan Republike Hrvatske. Ovo nije zabrinjavajuć podatak, pogotovo ako se uzmu u obzir aspekti pozitivne strane iseljeništva opisane ranije u radu.

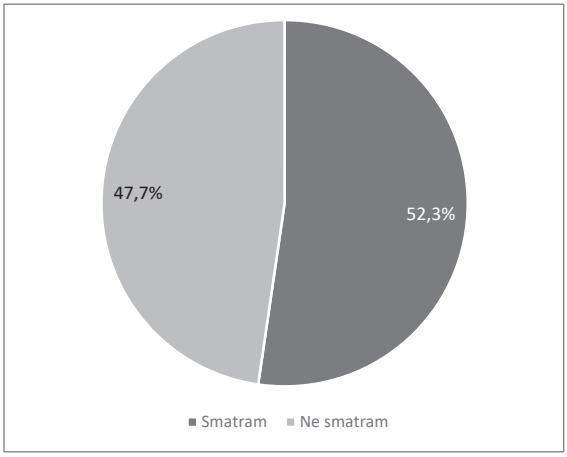
20. Osjećate li se u iseljeništvu kao strankinja/stranac?

Osjećam **42,3 %**; Ne osjećam **57,7 %**

Čak 42,3 % ispitanika osjećaju se strancima u iseljeništvu, dok se 57,7 % ne osjeća. To nam je jasan pokazatelj da integracija u društvo nije nimalo lagan proces. Suprotno mišljenu mnogih koji odlaze u iseljeništvo s očekivanjem kako će naići na tolerantno društvo koje će ih odmah ili vrlo brzo prihvatiti, to se često ne dogodi. Pitanje tolerancije društva i spremnosti na prihvaćanje useljenika nije problem jedne zemlje ili naroda, nego globalni problem iza kojega stoji needuciranost stanovništva i loš program integracije useljenika. Također, ispitanici većinom pripadaju mlađoj generaciji, a integracija u društvo je dugotrajan proces koji može trajati godinama.

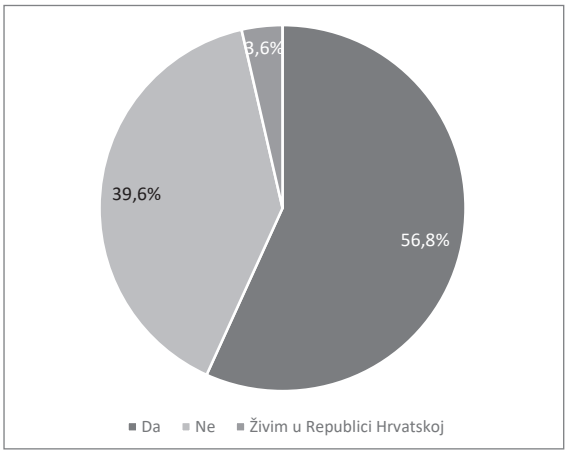
21. Smatrate li da je Republika Hrvatska dobro mjesto za odrastanje djece?

Smatram **52,3 %**; Ne smatram **47,7 %**

Više od pola ispitanika, njih 52,3 % smatra kako je Republika Hrvatska dobro mjesto za odgajanje djece. Premda je uvriježeno mišljenje kako ljudi koji odlaze u iseljeništvo smatraju život u Republici Hrvatskoj lošim, više od polovice ispitanika smatra kako je Republika Hrvatska dobro mjesto za odgajanje djece. To uvelike ohrabruje u nastojanju stvaranja pozitivnog okruženja za obitelji. Nešto manje od pola ispitanika, njih 47,7 % smatra kako Republika Hrvatska nije dobro mjesto za odrastanje djece.

22. Biste li se vratili živjeti u Republiku Hrvatsku kada bi Vaša obitelj jednako zarađivala kao što zarađuje u inozemstvu?

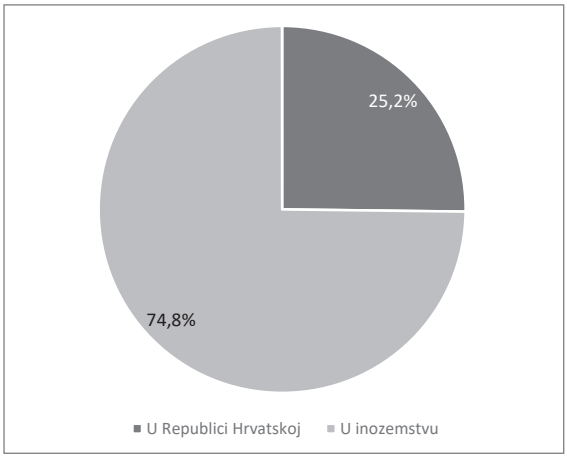
Da **56,8 %**; Ne **39,6 %**;
Živim u Republici Hrvatskoj **3,6 %**

Više od pola ispitanika, njih 56,8 % bi se vratilo u Republiku Hrvatsku kada bi njihova obitelj jednako zarađivala kao što zarađuje u inozemstvu, što je jasan pokazatelj u kojem smjeru treba graditi put za povratak iseljenika. Ako tom broju dodamo 3,6 % ispitanika koji su bili iseljenici, a danas žive u Republici Hrvatskoj, ostaje 39,6 % onih koji se ne bi vratili ni da im obitelj jednako zarađuje kao u inozemstvu.

Kroz prethodna pitanja u upitniku vidjeli smo kako postoji niz razloga zbog koji su ispitanici napustili Republiku Hrvatsku. Iz odgovora na ovo pitanje vidimo kako je zaposlenje ključan razlog odlaska iz Republike Hrvatske kod više od pola ispitanika te kako bi se oni vratili živjeti u Republiku Hrvatsku kada bi ovdje mogli zarađivati koliko i u iseljeništvu.

Prema podacima Eurofounda o visini minimalne plaće, Republika Hrvatska se trenutno nalazi u kategoriji zemalja Europske unije s niskom minimalnom plaćom, odnosno minimalnom plaćom nižom od 550 eura. Iza nje su samo Mađarska, Latvija, Rumunjska, Litva i Bugarska (Fric, 2018).

23. Prema Vašem mišljenju, gdje je bolja zdravstvena zaštita?

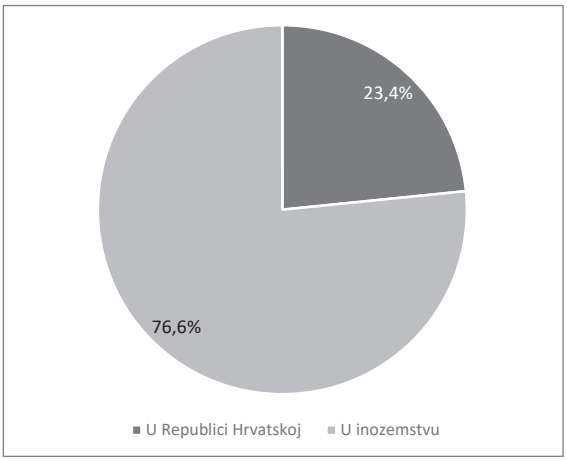

U Republici Hrvatskoj **25,2 %**; U inozemstvu **74,8 %**

Odgovori ispitanika vezani uz kvalitetu zdravstvene zaštite iznenađujući su s obzirom na sve popularniji zdravstveni turizam u Republici Hrvatskoj. Čak 74,8 % ispitanika smatra kako je bolja zdravstvena zaštita u iseljeništvu nego u Republici Hrvatskoj. S druge strane, približno četvrtina ispitanika (25,2 %) smatra da je zdravstvena zaštita bolja u Republici Hrvatskoj nego u iseljeništvu.

Hrvatsko zdravstvo suočeno je s krizama. U prvom redu trpi posljedice generalne gospodarske krize u zemlji, no tu je i veliki problem odlaska stručnog kadra u iseljeništvo. Prema podacima Europske komisije, ovaj problem aktualan je uz Republiku Hrvatsku i u Latviji, Litvi, Poljskoj, Rumunjskoj, Slovačkoj, Bugarskoj i Mađarskoj (Europska komisija, 2017). U prilog zdravstvu ne ide niti opis Europske komisije karakteristika zdravstvenog sustava Republike Hrvatske u kojem navode kako hrvatsko zdravstvo ima vrlo malo socijalno osiguranje od rizika dugoročne skrbi, vrlo malu javnu potrošnju na formalnu zdravstvenu zaštitu, a veliku na neformalnu, te kako zdravstvo od zdravstvene zaštite ima male financijske koristi (Europska komisija, 2016).

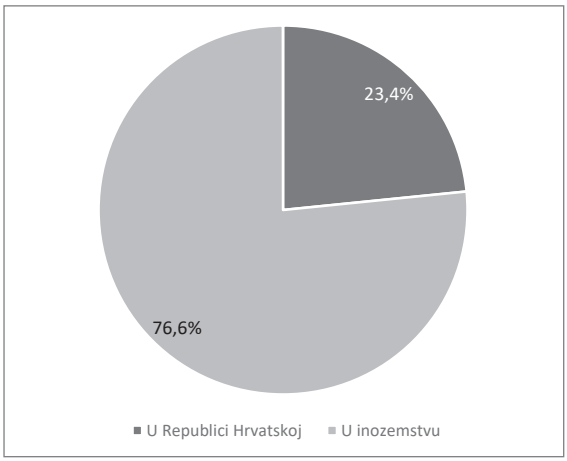
24. Prema Vašem mišljenju, gdje je bolje školstvo?

U Republici Hrvatskoj **23,4 %**; U inozemstvu **76,6 %**

Slično kao i kod prethodnog pitanja, približno tri četvrtine ispitanika (76,6 %) smatra kako je bolje školstvo u inozemstvu nego u Republici Hrvatskoj. Tek nešto manje od jedne četvrtine ispitanika (23,4 %) smatra da je bolje školstvo u Republici Hrvatskoj nego u inozemstvu. S druge strane, prema podacima Eurostata za 2017. godinu, samo 28,7 % stanovnika Republike Hrvatske u dobi od 30 do 34 godine su bili visokoobrazovani te smo se nalazili na 26. mjestu u Europskoj uniji („Educational attainment statistics", 2018).

25. Prema Vašem mišljenju, gdje se nudi kvalitetniji društveni sadržaj (knjižnica, kazalište, kino, restoran, radionice…)

U Republici Hrvatskoj **23,4 %**; U inozemstvu **76,6 %**

I na zadnjem pitanju ponavljaju se rezultati prethodna dva pitanja. Otprilike tri četvrtine (76,6 %) ispitanika smatra da su kvalitetniji društveni sadržaji u inozemstvu, dok nešto manje od jedne četvrtine (23,4 %) ispitanika smatra da su kvalitetniji u Republici Hrvatskoj. Društveni sadržaji sigurno nisu presudni u odluci o iseljenju, no bitno utječu na kvalitetu života kako pojedinca tako i obitelji.

ZAKLJUČAK

Usporedimo li brojeve procjene broja stanovnika u Republici Hrvatskoj s procjenama broja iseljenika dobivamo jasnu sliku važnosti iseljeništva kao neizostavnog faktora u budućem demografskom, gospodarskom, političkom i kulturnom razvoju Republike Hrvatske. Prema procjeni Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske (DZS), u Hrvatskoj je 2017. godine živjelo 4.124.531 stanovnika (Stolnik, 2018b). Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske donosi procjenu od 2.929.000 hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka koji žive izvan Hrvatske („Hrvatski iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci", n. d.). Navedeni podaci DZS-a odnose se na 2017. godinu, a noviji podatci u trenutku pisanja ovoga rada nisu objavljeni. Broj procjene stanovnika DZS-a za 2017. prenesen je u statističkim podatcima DZS-a za 2018. godinu (Ostroški, 2018b, str. 5). Zbrojimo li navedene brojeve stanovnika Republike Hrvatske i hrvatskih iseljenika te njihovih potomaka koji žive izvan Republike Hrvatske, dobijemo broj od 7.053.531, od kojih 58 % živi u Republici Hrvatskoj, a 42 % izvan nje. Prema podatcima DZS-a za 2014. do 2016. godinu, broj stanovnika je padao s 4.238.000 (2014.), 4.204.000 (2015.) te 4.174.000 (2016.) (Jurić i Turić, 2018, str. 20) pa sukladno negativnom trendu pada broja stanovnika u Republici Hrvatskoj, posljednjih godina broj stanovnika je još manji od procjene iz 2017. S druge strane, pad broja stanovnika u Republici Hrvatskoj znači povećan broj iseljenika. Iz svega navedenoga jasno je koliko je iseljeništvo važan čimbenik budućeg razvoja Republike Hrvatske. Manji broj ispitanika imao je isključivo negativan ili isključivo pozitivan stav prema Republici Hrvatskoj, no velika većina ispitanika pokazala je da problematiku kojom se bavi istraživanje ne možemo gledati *crno – bijelo*. Našli su i prednosti i mane života u Republici Hrvatskoj, odnosno u iseljeništvu. Upravo nam ti podatci jasno pokazuju u kojem pravcu se politika zadržavanja postojećeg i povratka iseljenoga stanovništva mora kretati. Pogledamo li odgovore u cjelini, dobit ćemo sliku prosječnog ispitanika. Radi se o osobi mlađoj od 40 godina sa završenim fakultetom. Rođena je u Republici Hrvatskoj, a trenutno živi u iseljeništvu. Živi u obitelji u kojoj se govori hrvatski jezik. Trenutno se ne planira vratiti živjeti u Republiku Hrvatsku. U iseljeništvo je otišla zbog posla. Gospodarski i politički razvitak Republike Hrvatske jako su joj važni za odluku o ostanku/povratku, a ne vjeruje da se isti razvijaju u pozitivnom smjeru. Ne smatra da je isplativo ulagati u Republiku Hrvatsku. Korupciju smatra najnegativnijim aspektom života u zemlji, a prirodu najpozitivnijim. Kada bi joj se omogućili idealni uvjeti za život, radije bi živjela u Republici Hrvatskoj nego u iseljeništvu. Kada bi njena obitelj zarađivala jednako kao i u iseljeništvu, vratila bi se živjeti u Republiku Hrvatsku. Vjeruje kako su

zdravstvena zaštita, školstvo i društveni sadržaji kvalitetniji u iseljeništvu nego u Republici Hrvatskoj. Ako ovoj slici dodamo odgovore koji su podijeljeni 40 % : 60 % ili manje, onda možemo dodati kako se jedna od dvije ispitane osobe planira jednog dana vratiti u Republiku Hrvatsku. Također drži da bi hrvatsko iseljeništvo trebalo biti aktivno uključeno u gospodarski razvoj Republike Hrvatske, u iseljeništvu se osjeća kao stranac te smatra kako je Republika Hrvatska dobro mjesto za odgoj djece. S druge strane, jedan od dva ispitanika misli suprotno.

Analizom odgovora jasno vidimo smjer u kojem bi se trebala kretati politika povratka iseljenika i politika zadržavanja postojećeg stanovništva. Glavni uzrok odlaska građana u iseljeništvo je gospodarske prirode te nešto manje, ali i dalje značajno, loša politička klima u Republici Hrvatskoj. Polovica ispitanika pokazuje tendenciju povratka ako se riješe gospodarski i politički problemi u zemlji te bi se jednoga dana voljeli vratiti u Republiku Hrvatsku. Tako se gotovo dvije trećine ispitanika izjasnilo da bi radije živjelo u Republici Hrvatskoj nego u iseljeništvu kada bi se riješili navedeni problemi. Razvojem tih dvaju ključnih pitanja – gospodarstva i političke kulture – vratilo bi se gotovo pola iseljenika u Republiku Hrvatsku i zaustavilo daljnje masovno iseljavanje iz Republike Hrvatske.

Za kraj treba naglasiti kako iseljavanje stanovništva nije samo po sebi negativan proces. Iseljavanje u prihvatljivoj mjeri, dok ne šteti razvitku matične zemlje, pozitivan je proces koji pridonosi multikulturalnosti, razmjeni znanja, razvoju gospodarstva i brojnim drugim pozitivnim procesima. Pitanje je bi li Ruđer Bošković ili Nikola Tesla doprinijeli znanosti u onoj mjeri u kojoj jesu da nisu otišli u iseljeništvo iz jednostavnog razloga jer u domovini nisu imali uvjete za rad kakve su imali (barem u najplodonosnijem razdoblju) u inozemstvu. Svakako moramo spomenuti i svu pomoć i podršku koju su građani Republike Hrvatske dobili za vrijeme Domovinskog rata upravo od iseljenika.

Literatura

1. Educational attainment statistics. (2018., 5. svibnja). Dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Educational_attainment_statistics
2. Europska komisija. (2016.). *Joint Report on Health Care and Long-Term Care Systems & Fiscal Sustainability*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupno na: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/ip037_vol1_en_2.pdf
3. Europska komisija. (2017). *Companion Report 2017: State of Health in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupno na: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/state/docs/2017_companion_en.pdf
4. Eurostat. (2018). *Život žena i muškaraca u Europi – statistički portret*. Dostupno na: https://www.dzs.hr/womenmen/images/pdf/WomenMenEurope-DigitalPublication-2018_hr.pdf?lang=hr
5. Fric, K. (2018). *Industrial Relations. Statutory minimum wages 2018.* Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupno na: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef18005en.pdf
6. Grubišić, B. i Radić T. (Pr.). (2010). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2009*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 47(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/hrv_eng/publication/2010/07-01-02_01_2010.htm
7. Hrvatski iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci. (n. d.). Dostupno na: https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749

8. Jurić, K. i Turić, T. (Pr.). (2018). *Statističke informacije 2018. / Statistical Information 2018.* Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/StatInfo/pdf/StatInfo2018.pdf
9. Ostroški, Lj. (Ur.). (2018a). *Hrvatska u brojkama 2018. / Croatia in figures 2018.* Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/CroInFig/croinfig_2018.pdf
10. Ostroški, Lj. (Ur.). (2018b). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2018. / Statistical Yearbook of the Republic of Croatia 2018*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2018/sljh2018.pdf
11. Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, popis 2011. (n. d.). Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/H01_01_01.html
12. Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, starosti i spolu, popis 2011. (n. d.). Dostupno na: https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/h01_01_32/h01_01_32_RH.html
13. Stanovništvo u najvećim gradovima i općinama, popis 2011. (n . d.). Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_06_01/H01_06_01.html
14. Stolnik, G. (Pr.). (2011). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2010*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 48(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/hrv_eng/publication/2011/07-01-02_01_2011.htm
15. Stolnik, G. (Pr.). (2012). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2011*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 49(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/07-01-02_01_2012.htm
16. Stolnik, G. (Pr.). (2016). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2015*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 53(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/07-01-02_01_2016.htm
17. Stolnik, G. (Pr.). (2017). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 54(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/07-01-02_01_2017.htm
18. Stolnik, G. (Pr.). (2018a). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2017.* Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 55(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/07-01-02_01_2018.htm
19. Stolnik, G. (Pr.). (2018b). *Procjene stanovništva Republike Hrvatske u 2017.* Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 55(7.1.3.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/07-01-03_01_2018.htm
20. Stolnik, G. i Lasan, I. (Pr.). (2013). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2012*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 50(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2013/07-01-02_01_2013.htm
21. Stolnik, G. i Lasan, I. (Pr.). (2014). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2013*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 51(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2014/07-01-02_01_2014.htm
22. Stolnik, G. i Lasan, I. (Pr.). (2015). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2014*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 51(7.1.2.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2015/07-01-02_01_2015.htm

23. Škegro Vdović, M. i Stubičan Ćelić, S. (Pr.). (2016). *Magistri i specijalisti u 2015*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 53(8.1.5.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/08-01-05_01_2016.htm
24. Škegro Vdović, M. i Stubičan Ćelić, S. (Pr.). (2017). *Magistri i specijalisti u 2016*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 54(8.1.5.-CORR.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/08-01-05_01_2017corr.htm
25. Škegro Vdović, M. i Stubičan Ćelić, S. (Pr.). (2018). *Magistri i specijalisti u 2017*. Priopćenje: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 55(8.1.5.). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/08-01-05_01_2018.htm

EXPECTATIONS AND IMPRESSIONS OF RETURNEES FROM THE CROATIAN DIASPORA

ABSTRACT

The work is based on an analysis of a questionnaire conducted among Croat immigrants who decided to return to live in Croatia. The questionnaire is particularly interesting because many respondents belong to the younger generations. By analysing, we can see what problems they encountered when they arrived, why some of them decided to return to the Diaspora, what their expectations were before they arrived and what are they today.

Key words: *Croatia, diaspora, migration, return, questionnaire*

Ivona Škreblin Kirbiš
Zagrebačka škola ekonomije i managementa
ivona.skreblin@zsem.hr

ŽIVOTNE VRIJEDNOSTI KAO PREDIKTOR STAVOVA STUDENATA PREMA EMIGRACIJI

SAŽETAK

U radu se na uzorku od 118 studenata privatne visoke škole istražuju životne vrijednosti te njihov odnos sa stavovima prema emigraciji i namjerama života i rada u inozemstvu. Rezultati ukazuju da je 20 % studenata sklono emigraciji, njih 30 % neodlučno, a njih 50 % nije sklono emigraciji. U nešto većoj mjeri planiraju tražiti posao u inozemstvu nakon završetka studija, nego što imaju želju za životom i radom u inozemstvu. Regresijska analiza ukazuje da su emigraciji sklonije studentice ženskoga spola koje imaju negativniji opći stav prema Hrvatskoj i izražene instrumentalne vrijednosti samousmjeravajuće kompetentnosti (intelekt, logičnost, sposobnost, neovisnost, maštovitost, ambicioznost, otvorenost). Nadalje, predviđamo li negativnost procjene prilika za posao u Hrvatskoj u odnosu na inozemstvo, kao jedan od značajnih potisno-poticajnih čimbenika za sklonost emigraciji, rezultati ukazuju da negativniju procjenu prilika za posao donose studenti koji imaju negativniji opći stav prema Hrvatskoj, nisko izražene instrumentalne vrijednosti restriktivnoga konformizma (ljubaznost, odgovornost, poslušnost, samokontrola, čistoća) i visoko izražene terminalne vrijednosti zreloga postignuća (mudrost, samopoštovanje, društveno uvažavanje, osjećaj postignuća). Ovakva analiza ukazuje na profil vrijednosnoga sustava mladih visokoobrazovanih ljudi koje kao zemlja potencijalno gubimo zbog emigracije. Poznavanjem vrijednosnoga sustava onih koji razmišljaju o emigraciji otvaraju se i moguće strategije zadržavanja ili privlačenja na ponovni povratak onih koji žele emigrirati ili su već kratkotrajno emigrirali.

Ključne riječi: *instrumentalne vrijednosti, potisno-poticajni čimbenici, stavovi prema emigraciji, terminalne vrijednosti, životne vrijednosti*

UVOD

Hrvatska je tradicionalno iseljenička zemlja, a bilježi i trend povećanoga iseljavanja iz Hrvatske od 2009. i početka globalne ekonomske krize koji se nastavlja tijekom razdoblja ulaska Hrvatske u Europsku uniju (EU) 1. srpnja 2013. (Župarić-Iljić, 2016). Prema podatcima Državnog zavoda za statistiku (DZS) koji se temelje na podatcima MUP-a o odjavama prebivališta, u 2017. godini Hrvatsku je napustilo 47 352 stanovnika. Pritom treba znati da je prava slika emigracije nešto drukčija jer promjenu prebivališta dio iseljenih ne prijavljuje – kombinirajući podatke iz nacionalnih statističkih ureda zemalja EU, naša državna statistika treba se korigirati za 2.6 puta (Draženović, Kunovac i Pripužić, 2018). Osim što Hrvatska bilježi značajnu emigraciju, za hrvatsko gospodarstvo i tržište rada važan je podatak da je među iseljenicima najviše (48 %) onih koji odlaze u najproduktivnijoj radnoj i reproduktivnoj dobi (od 20 do 39 godina) (Stolnik, 2018). Također, vrlo je velik broj odlazaka visokoobrazovanoga stanovništva. Iako ne postoje točne i općeprihvaćene statistike, Adamović i Mežnarić (2003) navode da je između 1990. i 2000. Hrvatsku napustilo 140 000 mladih visokoobrazovanih ljudi i zaključuju da to prevedeno u postotak visokoobrazovanih ukazuje da je u tom periodu otišlo 68,6 %

visokoobrazovanoga stanovništva. Upravo zbog svih ovih razloga važno je istražiti namjere odlaska mladih u inozemstvo kao i njihove motive te identificirati eventualne prediktore namjere odlaska.

U svjetskoj i domaćoj literaturi nalazi se veći broj radova koji istražuju motive odlaska analizom privlačno-poticajnih čimbenika, takozvanu *push-pull* teoriju (Schoorl i sur., 2000). Prema ovome modelu, postoje potisni čimbenici unutar zemlje iz koje osoba emigrira koji u kombinaciji s privlačnim čimbenicima zemlje u koju osoba imigrira utječu na migraciju. S druge strane, relativno je malo istraživanja koja istražuju vrijednosti pojedinaca koji emigriraju ili namjeravaju emigrirati iako se zna da vrijednosti utječu na našu percepciju i čine temelj za razumijevanje stavova i motivacije (Robbins i Judge, 2017). Ljudi nastoje ostvariti svoje ciljeve i izraziti svoje vrijednosti u domovini te ako život u domovini to onemogućava, tada se neki pojedinci adaptiraju iseljavanjem (Tartakovsky i Schwartz, 2001). Također, u području organizacijskog ponašanja mnogo je istraživanja koja proučavaju vrijednosti zaposlenika, osobito zaposlenika iz skupine generacije Y koji su skloni odlasku iz tvrtke (Robbins i Judge, 2017). Poznavanjem vrijednosnoga sustava zaposlenika koji su tvrtki vrijedni mogu se kreirati ciljane strategije zadržavanja takvoga kadra jer ako poznajemo njihove vrijednosti, tada znamo i što tu skupinu motivira. Usporedimo li tvrtku s državom, na isti način možemo pristupiti proučavanju životnih vrijednosti važne skupine mladih visokoobrazovanih koji su skloni emigraciji s ciljem kreiranja strategija zadržavanja i privlačenja ove skupine stanovništva na ponovni povratak u domovinu.

U ovome radu istražuju se namjere života i rada u inozemstvu nakon završetka studija,zatim stavovi povezani s emigracijom te terminalne i instrumentalne vrijednosti kao mogući prediktori sklonosti emigraciji. Ovo istraživanje obogatit će i proširiti postojeća saznanja o tome koji je vrijednosni profil visokoobrazovanih mladih u Hrvatskoj koji su skloni emigraciji.

PREGLED LITERATURE

Prema Šverko (2005), u 2004. godini čak 75 % studenata razmišlja o odlasku u inozemstvo, a 22,5 % ih je sklono nakon završetka fakulteta profesionalnu karijeru započeti u inozemstvu. Kolčić i sur. (2014) nalaze da je 35 % studenata završne godine medicine spremno na trajnu emigraciju. Prema podatcima Eurobarometra za 2016., u prosjeku 32 posto mladih Europljana želi studirati, usavršavati se ili raditi u drugoj europskoj zemlji, a taj postotak vrijedi i na razini Hrvatske (Potočnik i Adamović, 2018). Potočnik i Adamović (2018) ukazuju da je u blagom porastu broj mladih koji bi otišli na dulje vrijeme i onih koji bi otišli zauvijek. U 2013. godini takvih je ukupno oko 70 % pri čemu ostaje samo oko 15 % mladih koji ne bi otišli niti na dulje vrijeme niti zauvijek i oko 15 % onih koji o tome nisu razmišljali. Relja, Reić Ercegovac i Čerenić (2015) zaključuju da studenti iz Splita i Sarajeva, iako načelno imaju pozitivan stav prema odlasku mladih u inozemstvo na školovanje ili rad, na osobnoj razini samo trećina iznosi želju za odlaskom.

Cijeli je niz istraživanja koja u Hrvatskoj proučavaju razloge emigracije *push-pull* teorijom emigracije. Često se spominju bolje mogućnosti školovanja i usavršavanja (Adamović i Mežnarić, 2003; Kolčić i sur., 2014; Šverko, 2005). Neki navode ekonomske prilike kao važniji razlog odlaska od onih vezanih za osobni razvoj (Relja, Reić Ercegovac i Čerenić, 2015), dok se u ranijem radu autora ovoga istraživanja kao najvažniji potisno-privlačni čimbenik koji predviđa sklonost emigraciji navodi procjena prilika za posao (Škreblin Kirbiš, 2019). Da je namjera dobar prediktor emigracije, zaključak je nizozemskoga istraživanja usporedbe namjera i ponašanja vezanih uz emigraciju (Van Dalen i Henkens, 2013). Autori navode da 34 % onih koji izjavljuju da imaju namjeru emigrirati uistinu emigriraju tijekom idućih 5 godina te zaključuju da su čimbenici povezani s namjerom za emigracijom isti oni koji potiču stvarnu emigraciju, što ukazuje na važnost proučavanja namjera emigracije i prediktora takvih namjera.

Peračković i Rihtar (2016) proučavaju materijalizam kao društvenu vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske na reprezentativnom uzorku punoljetnoga stanovništva Hrvatske. Autori zaključuju da je materijalizam, iako nije visoko zastupljena vrijednost, relativno značajan i neovisan poticaj iseljavanju. Također, u radu se zaključuje da je u budućim istraživanjima poželjno ispitati potpuni repertoar motiva iseljavanja na individualnoj razini kako bi se dobio uvid u širi spektar uzroka, motiva i poticaja za namjere iseljavanja. Jedan takav rad onaj je autora Tartakovskog i Schwartza (2001) koji u svome radu predlažu novu teoretsku tipologiju motiva za emigraciju, koju temelje na teoriji ljudskih vrijednosti i koja je primjenjiva na različite kontekste emigracije. Na uzorku mladih Rusa Židova istražuju između ostalog namjeru emigriranja i vrijednosti po Schwartzovoj teoriji vrijednosti te utvrđuju tri distinktivna motiva emigracije: očuvanje, samorazvoj i materijalizam koji istovremeno mogu utjecati na emigraciju. Osim ovih triju vrijednosti, u radu se spominje i četvrta vrijednost povezana s emigracijom, a naziva se idealizam. Time predstavljaju kompleksniji multidimenzionalni pristup motivaciji za emigracijom u odnosu na ranije teorije manjkavosti (*deficiency theories*). Implikacije njihovog istraživanja odnose se na razumijevanje procesa akulturacije s obzirom na motiv emigracije.

Ciljevi su ovoga rada:

1. Istražiti koje terminalne i instrumentalne vrijednosti uz stav prema Hrvatskoj, procjenu nepovoljnosti prilika za posao u Hrvatskoj u odnosu na inozemstvo i demografske varijable predviđaju sklonost emigraciji.
2. Istražiti koje terminalne i instrumentalne vrijednosti uz stav prema Hrvatskoj i demografske varijable predviđaju nepovoljnost prilika za posao u Hrvatskoj u odnosu na inozemstvo.

METODOLOGIJA

Ispitanici

Istraživanje je provedeno na 118 studenata ekonomije privatne visoke škole u Zagrebu prosječne dobi 21 godine starosti i prosjeka ocjena 3.87. Veličina uzorka zadovoljava uvjete potrebne za statističke analize koje se koriste u obradi podataka (Brace, Kemp i Snelgar, 2003). U tablicama 1 i 2 prikazana je deskriptivna statistika demografskih varijabli. U uzorku je podjednak broj studenata ženskog i muškog spola te studenata svake pojedine godine studija. Većina studenata procjenjuje svoj životni standard kao iznadprosječan, što vjerojatno proizlazi iz činjenice da je istraživanje provedeno na privatnoj obrazovnoj instituciji.

Tablica 1. Deskriptivna statistika spola, godine studija i samoprocjene životnog standarda

VARIJABLA	%
SPOL	
Muški	53
Ženski	
GODINA STUDIJA	
Prva godina	29
Druga godina	22
Treća godina	28
Četvrta godina	20
SAMOPROCJENA ŽIVOTNOG STANDARDA	
U hrvatskom prosjeku	33
Iznad hrvatskog prosjeka	67

Tablica 2. Deskriptivna statistika dobi i prosjeka ocjena

VARIJABLA	M	SD	min – max
DOB	21.07	1.46	19 – 27
PROSJEK OCJENA	3.87	0.57	2.5 – 5.0

Procedura

Podatci su prikupljani anketom u travnju i svibnju 2018. godine tijekom redovne nastave. Anketa je distribuirana u formatu papir-olovka, a ispunjavanje je trajalo oko 15 minuta. Ispunjavanju su pristupili svi studenti kojima je ona distribuirana, što čini postotak dobivenih odgovora 100 %.

Anketa

Anketa je konstruirana za potrebe ovoga istraživanja temeljem saznanja iz literature i sastoji se od originalnih i adaptiranih čestica. Anketom se ispituju namjera emigracije, opći stav prema Hrvatskoj, procjena povoljnosti prilika za posao u Hrvatskoj u odnosu na stranu zemlju koju student smatra atraktivnom za rad i život, terminalne i instrumentalne vrijednosti te demografske varijable (Tablica 3). Terminalne (poželjna krajnja stanja postojanja) i instrumentalne (poželjni načini ponašanja za postizanje životnih ciljeva) vrijednosti mjerene su Rokeach-evom skalom vrijednosti s izmjenom da se od studenata nije tražilo rangiranje vrijednosti prema važnosti, već da za svaku vrijednost procijene važnost na skali od 1 do 10 kako bi se skratilo vrijeme ispunjavanja ankete. Nadalje, 18 terminalnih vrijednosti grupirano je u 5 dimenzija (pozitivna afilijacija, univerzalno prosocijalno usmjerenje, zrelo postignuće, ugodnost/stimulacija, sigurnost/spasenje), a 18 instrumentalnih vrijednosti grupirano je u 3 dimenzije (samousmjeravajuća kompetentnost, restriktivni konformizam, prosocijalna briga) temeljem prijedloga dimenzija autora Feather i Peay (1975). Demografske karakteristike koje se mjere jesu spol, dob, prosjek ocjena i životni standard mjeren samoprocjenom.

Tablica 3. Prikaz varijabli i pojedinih čestica

VARIJABLA	ČESTICA (min-max)	Cronbach alfa[1]
NAMJERA EMIGRACIJE	- Nakon završetka studija planiram tražiti posao u inozemstvu (1-5) - Želim živjeti i raditi u inozemstvu (1-5) - Želim živjeti i raditi u Hrvatskoj (1-5)	.82
STAV PREMA HRVATSKOJ	- Zadovoljan/na sam životom u Hrvatskoj (1-5) - Mogu ostvariti svoje životne planove bez da napuštam Hrvatsku (1-5) - Općenito govoreći, Hrvatska je bolja od većine drugih zemalja (1-5)	.74
PROCJENA PRILIKA ZA POSAO	- povoljnost prilika za posao u Hrvatskoj (1-5) - povoljnost prilika za posao u inozemstvu (1-5)	/
TERMINALNE ŽIVOTNE VRIJEDNOSTI	POZITIVNA AFILIJACIJA (1-10) pravo prijateljstvo, sreća, sloboda, zrela ljubav, sigurnost obitelji	.76
	UNIVERZALNO PRO-SOCIALNO USMJERENJE (1-10) jednakost, mir u svijetu, ljepota u svijetu, unutarnja harmonija	.84
	ZRELO POSTIGNUĆE (1-10) mudrost, samopoštovanje, društveno uvažavanje, osjećaj postignuća	.72
	UGODNOST/STIMULACIJA (1-10) uzbudljiv život, ugodan život, zadovoljstvo	.64
	SIGURNOST/SPASENJE (1-10) spasenje, nacionalna sigurnost	.53

Nastavak Tablice 3.

VARIJABLA	ČESTICA (min-max)	Cronbach alfa[1]
INSTRUMENTALNE ŽIVOTNE VRIJEDNOSTI	SAMOUSMJERAVAJUĆA KOMPETENTNOST (1-10) intelekt, logičnost, sposobnost, neovisnost, maštovitost, ambicioznost, otvorenost	.85
	RESTRIKTIVNI KONFORMIZAM (1-10) ljubaznost, odgovornost, poslušnost, samokontrola, čistoća	.85
	PRO-SOCIJALNA BRIGA (1-10) opraštanje, vedrina, pomaganje, ljubav, hrabrost, poštenje	.86

REZULTATI I DISKUSIJA

Deskriptivna statistika

U tablici 4 prikazana je deskriptivna statistika sklonosti emigraciji. Ispitanici se u najvećoj mjeri slažu s tvrdnjom „Želim živjeti i raditi u Hrvatskoj", što ukazuje na nisku sklonost emigraciji. U skladu s time, za tvrdnju „Želim živjeti i raditi u inozemstvu" slaganje je mnogo niže i na negativnom dijelu skale, iako blizu sredini skale.[2] Zanimljivo je da se planovi i želje razlikuju – studenti ne žele u tolikoj mjeri živjeti i raditi u inozemstvu (njih 26 % to želi) u kojoj ipak planiraju tražiti posao u inozemstvu nakon završetka studija (njih čak 34 % to planira). Na kombiniranoj mjeri sklonosti emigraciji aritmetička je sredina u blago negativnom dijelu skale. Točnije, 50 % ispitanika nije sklono emigraciji, njih 30 % je neodlučno, a njih 20 % sklono je emigraciji. Ovi rezultati ukazuju na nisku sklonost emigraciji u odnosu na podatke iz pregleda literature gdje se postotak studenata sklonih emigraciji kreće od 23 % do 75 %, i to u većem broju slučaja oko 70 % (Kolčić i sur., 2014; Potočnik i Adamović, 2018; Relja, Reić Ercegovac i Čerenić, 2015; Šverko, 2005). Jedan od razloga za ovakav rezultat možda leži u činjenici da je istraživanje provedeno na privatnoj visokoj školi koju karakterizira visoka zapošljivost diplomanata. Svakako je preporuka proširiti istraživanje na druge fakultete raznih struka u državnom i privatnom vlasništvu.

Tablica 4. Deskriptivna statistika sklonosti emigraciji

VARIJABLA	M	SD	min-max	Ocjena 1 i 2 (%)	Ocjena 3 (%)	Ocjena 4 i 5 (%)
Nakon završetka studija planiram tražiti posao u inozemstvu	2.86	1.36	1-5	46	20	34
Želim živjeti i raditi u inozemstvu	2.73	1.36	1-5	47	27	26
Želim živjeti i raditi u Hrvatskoj*	3.94	1.10	1-5	9	22	70
SKLONOST EMIGRACIJI	2.55	1.10	1-5	50	30	20

*tvrdnja je u kombiniranoj mjeri sklonost emigraciji rekodirana

Tablici 5 prikazana je deskriptivna statistika stava prema Hrvatskoj, procjene prilika za posao te terminalnih i instrumentalnih vrijednosti. Opći stav prema Hrvatskoj ukazuje na blago pozitivan stav prema životu u Hrvatskoj. Studenti u najvećoj mjeri smatraju da mogu ostvariti svoje životne planove bez napuštanja Hrvatske,

[1] Unutarnja konzistencija odnosi se na pouzdanost, odnosno na nezavisnost mjerenja o nesistematskim izvorima pogrešaka (Cortina, 1993).

[2] Negativnim dijelom skale smatra se svaki rezultat niži od centralne vrijednosti koja u ovom slučaju skale od 1 do 5 iznosi 3, a pozitivnim dijelom skale svaki rezultat viši od centralne vrijednosti.

dok su nešto manje zadovoljni životom u Hrvatskoj. Možemo reći da su vrlo podijeljenoga mišljenja oko toga je li Hrvatska bolja od većine drugih zemalja s obzirom da je ovdje rezultat oko same sredine skale, u njenom blago negativnom dijelu. Što se tiče povoljnosti prilika za posao, one se procjenjuju povoljnijima u zemlji koju student smatra atraktivnom za rad i život (neovisno o tome iskazuje li student namjeru emigracije ili ne), i to za gotovo jedan bod povoljnijima na skali od 1 do 5. Kada razmatramo rezultate na skali terminalnih vrijednosti, vidimo da studenti u najvećoj mjeri cijene krajnja stanja postojanja koja podržavaju vrijednosti pozitivne afilijacije, zatim zrelog postignuća, ugodnosti/stimulacije, univerzalnog prosocijalnog usmjerenja, dok su im najmanje važne vrijednosti sigurnosti/spasenja. Kod instrumentalnih vrijednosti razlike su vrlo male. U najvećoj mjeri studenti cijene vrijednosti koje govore o poželjnim načinima postizanja životnih ciljeva kroz samousmjeravajuću kompetentnost, prosocijalnu brigu i u najmanjoj mjeri kroz restriktivni konformizam.

Tablica 5. Deskriptivna statistika stava prema Hrvatskoj, procjene prilika za posao te terminalnih i instrumentalnih životnih vrijednosti

VARIJABLA	M	SD	min-max
OPĆI STAV PREMA HRVATSKOJ	3.62	0.90	1-5
Zadovoljan sam životom u Hrvatskoj	3.89	1.00	1-5
Mogu ostvariti svoje životne planove bez da napuštam Hrvatsku.	4.03	1.17	1-5
Općenito govoreći, Hrvatska je bolja od većine drugih zemalja.	2.93	1.15	1-5
PROCJENA POVOLJNOSTI PRILIKA ZA POSAO	3.32	0.62	1-5
Prilike za posao u Hrvatskoj	3.35	0.89	1-5
Prilike za posao u stranoj zemlji atraktivnoj za rad i život	4.23	0.77	1-5
Razlika procjene povoljnosti prilika za posao (HRV-INO)	0.89	1.23	-4-4
TERMINALNE ŽIVOTNE VRIJEDNOSTI			1-10
POZITIVNA AFILIJACIJA pravo prijateljstvo, sreća, sloboda, zrela ljubav, sigurnost obitelji	9.52	0.74	1-10
UNIVERZALNO PRO-SOCIJALNO USMJERENJE jednakost, mir u svijetu, ljepota u svijetu, unutarnja harmonija	8.56	1.56.	1-10
ZRELO POSTIGNUĆE mudrost, samopoštovanje, društveno uvažavanje, osjećaj postignuća	9.02	0.97	1-10
UGODNOST/STIMULACIJA uzbudljiv život, ugodan život, zadovoljstvo	8.87	1.03	1-10
SIGURNOST/SPASENJE spasenje, nacionalna sigurnost	8.28	2.00	1-10
INSTRUMENTALNE ŽIVOTNE VRIJEDNOSTI			1-10
SAMOUSMJERAVAJUĆA KOMPETENTNOST intelekt, logičnost, sposobnost, neovisnost, maštovitost, ambicioznost, otvorenost	8.97	0.93	1-10
RESTRIKTIVNI KONFORMIZAM ljubaznost, odgovornost, poslušnost, samokontrola, čistoća	8.89	1.19	1-10
PRO-SOCIJALNA BRIGA opraštanje, vedrina, pomaganje, ljubav, hrabrost, poštenje	8.92	1.09	1-10

Korelacije među varijablama

U Tablici 6 prikazane su korelacije među varijablama. Možemo vidjeti da je sklonost emigraciji u umjerenoj pozitivnoj korelaciji s procjenom nepovoljnosti prilika za posao, odnosno skloniji emigraciji su studenti koji nepovoljnije procjenjuju prilike za posao u Hrvatskoj u odnosu na inozemstvo. Također, nalazimo umjerenu negativnu korelaciju sklonosti emigraciji i općeg stava prema Hrvatskoj što ukazuje da su skloniji emigraciji

studenti koji imaju negativniji opći stav prema Hrvatskoj. Ne nalazimo niti jednu značajnu korelaciju između vrijednosti i sklonosti emigraciji.

Tablica 6. Korelacije sklonosti emigraciji, općeg stava prema Hrvatskoj, procjene povoljnosti prilika za posao te terminalnih i instrumentalnih vrijednosti

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SKLONOST EMIGRACIJI (1)	1										
OPĆI STAV PREMA HRVATSKOJ (2)	-.46**	1									
PRILIKE ZA POSAO – RAZLIKA (3)	.45**	-.53**	1								
POZITIVNA AFILIJACIJA (4)	-.03	-.05	.14	1							
UNIV. PRO-SOC. USMJERENJE (5)	.01	.07	.08	.67**	1						
ZRELO POSTIGNUĆE (6)	-.02	.04	.01	.60**	.54**	1					
UGODNOST/STIMULACIJA (7)	-.02	.02	-.07	.54**	.44**	.60**	1				
SIGURNOST/SPASENJE (8)	-.04	.16	-.08	.43**	.48**	.49**	.24**	1			
SAMOUSM. KOMPETENTNOST (9)	.04	.02	-.08	.48**	.50**	.67**	.48**	.37**	1		
RESTRIKTIVNI KONFORMIZAM (10)	-.10	.10	-.13	.60**	.59**	.63**	.38**	.51**	.64**	1	
PRO-SOCIJALNA BRIGA (11)	-.18	.19	-.10	.57**	.63**	.59**	.33**	.49**	.73**	.74**	1

Regresija

U Tablici 7 prikazani su rezultati višestruke linearne regresije predviđanja sklonosti emigraciji temeljem spola, procjene životnog standarda te terminalnih i instrumentalnih vrijednosti. Model je značajan (F= 4.30, p<0.001) i objašnjava 25 % varijance sklonosti emigraciji. Sklonije emigraciji su studentice ženskog spola koje imaju negativniji stav prema Hrvatskoj i visoko cijene instrumentalne vrijednosti samousmjeravajuće kompetentnosti (intelekt, logičnost, sposobnost, neovisnost, maštovitost, ambicioznost, otvorenost). Rezultati regresije ukazuju na profil studenata koje Hrvatska potencijalno gubi emigracijom.

Tablica 7. Predviđanje sklonosti emigraciji temeljem spola, procjene životnog standarda te terminalnih i instrumentalnih vrijednosti

ZNAČAJNI PREDIKTORI	BETA PONDER
OPĆI STAV PREMA HRVATSKOJ	-0.44***
SAMOUSMJERAVAJUĆA KOMPETENTNOST	0.37**
SPOL	0.20*
PREDIKTORI KOJI NISU ZNAČAJNI	
POZITIVNA AFILIJACIJA	-0.15
UNIVERZALNO PRO-SOCIJALNO USMJERENJE	0.03
ZRELO POSTIGNUĆE	-0.01
UGODNOST/STIMULACIJA	-0.07
SIGURNOST/SPASENJE	0.07
RESTRIKTIVNI KONFORMIZAM	-0.04
PRO-SOCIJALNA BRIGA	-0.31
SAMOPROCJENA ŽIVOTNOG STANDARDA	0.06
Ukupni kor. R^2= .25, F=4.30*** (df=108)	

*p<.05, **p<.01, ***p<.001

Nadalje, u Tablici 8 prikazani su rezultati višestruke linearne regresije predviđanja procjene nepovoljnosti prilika za posao temeljem spola, procjene životnog standarda te terminalnih i instrumentalnih vrijednosti. Model je značajan (F= 6.05, p<0.001) i objašnjava 34 % varijance procjene nepovoljnosti prilika za posao u Hrvatskoj u odnosu na inozemstvo. Nepovoljnije prilike za posao u Hrvatskoj u odnosu na inozemstvo doživljavaju oni studenti koji imaju negativniji opći stav prema Hrvatskoj, koji ne smatraju važnima instrumentalne vrijednosti restriktivnoga konformizma (ljubaznost, odgovornost, poslušnost, samokontrola, čistoća), a važne su im terminalne vrijednosti zrelog postignuća (mudrost, samopoštovanje, društveno uvažavanje, osjećaj postignuća). Rezultati regresije ukazuju na profil studenata koji prilike za posao u Hrvatskoj doživljavaju nepovoljnije, što je važan podatak u kontekstu emigracije jer se procjena povoljnosti prilika za posao pokazuje kao najvažniji potisno-privlačni čimbenik koji predviđa emigraciju (Škreblin Kirbiš, 2019).

Tablica 8. Predviđanje povoljnosti prilika za posao temeljem spola, procjene životnog standarda te terminalnih i instrumentalnih vrijednosti

ZNAČAJNI PREDIKTORI	BETA PONDER
OPĆI STAV PREMA HRVATSKOJ	-0.52***
RESTRIKTIVNI KONFORMIZAM	-0.36**
ZRELO POSTIGNUĆE	0.28*
PREDIKTORI KOJI NISU ZNAČAJNI	
POZITIVNA AFILIJACIJA	0.13
UNIVERZALNO PRO-SOCIJALNO USMJERENJE	0.09
UGODNOST/STIMULACIJA	-0.21
SIGURNOST/SPASENJE	-0.08
SAMOUSMJERAVAJUĆA KOMPETENTNOST	-0.10
PRO-SOCIJALNA BRIGA	0.12
SPOL	0.12
SAMOPROCJENA ŽIVOTNOG STANDARDA	0.01
Ukupni kor. R^2= .34, F=6.05*** (df=108)	

Ograničenja istraživanja vezana su prije svega uz veličinu i homogenost uzorka na kojemu je istraživanje provedeno. Svakako je poželjno proširiti istraživanje o povezanosti vrijednosti sa sklonošću emigraciji na veći uzorak studenata različitih fakulteta u privatnom i državnom vlasništvu, gdje posebno treba uključiti deficitarne struke. Također, poželjno bi bilo istražiti vrijednosti mladih visokoobrazovanih koji su već emigrirali, bilo zbog posla ili zbog daljnjeg školovanja.

ZAKLJUČAK

Rezultati provedenoga istraživanja ukazuju da su terminalne i instrumentalne vrijednosti važne za razumijevanje motiva emigracije. Naime, sklonije emigraciji su studentice ženskog spola koje imaju negativniji stav prema Hrvatskoj i visoko cijene instrumentalne vrijednosti samousmjeravajuće kompetentnosti (intelekt, logičnost, sposobnost, neovisnost, maštovitost, ambicioznost, otvorenost). Poznajemo li vrijednosni sustav studenata koji su skloniji emigraciji, možemo kreirati ciljane strategije zadržavanja i ponovnoga privlačenja u Hrvatsku studenata koji su emigrirali. Nadalje, kada predviđamo procjenu (ne)povoljnosti prilika za posao kao najvažniji potisno-privlačni čimbenik koji predviđa sklonost emigraciji, saznajemo da nepovoljnije prilike za posao u Hrvatskoj u odnosu na inozemstvo doživljavaju oni studenti koji imaju negativniji opći stav prema Hrvatskoj, koji ne smatraju važnima instrumentalne vrijednosti restriktivnoga konformizma (ljubaznost,

odgovornost, poslušnost, samokontrola, čistoća), a važne su im terminalne vrijednosti zrelog postignuća (mudrost, samopoštovanje, društveno uvažavanje, osjećaj postignuća).

S obzirom da se u ovom istraživanju radi o malom i homogenom uzorku, ovaj rad može se smatrati pilot projektom koji bi valjalo proširiti na veći uzorak studenata različitih fakulteta u privatnom i državnom vlasništvu, gdje svakako treba uključiti deficitarne struke. Također, poželjno bi bilo istražiti vrijednosti mladih visokoobrazovanih koji su već emigrirali, bilo zbog posla ili zbog daljnjeg školovanja. Za buduća istraživanja otvara se pitanje kako pokušati privući i zadržati mlade visokoobrazovane žene koje imaju negativan stav prema Hrvatskoj i koje poželjnim načinima postizanja svojih životnih ciljeva smatraju intelekt, logičnost, sposobnost, neovisnost, maštovitost, ambicioznost i otvorenost. Također, jedno od pitanja koje treba istražiti jest koje su to prilike za posao koje će smatrati atraktivnima visokoobrazovani mladi koji imaju negativniji stav prema Hrvatskoj, koji ne cijene vrijednosti restriktivnoga konformizma, ali su im važne vrijednosti poput mudrosti, samopoštovanja, društvenog uvažavanja i osjećaja postignuća.

Literatura

1. Adamović, M. i Mežnarić, S. (2003). Potencijalni i stvarni „odljev" znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje. *Revija za sociologiju*, *34*(3-4), 143-160. (https://hrcak.srce.hr/14496).
2. Brace, N., Kemp, R. i Snelgar, R. (2003). *SPSS for Psychologists: A Guide to Data AnalysisUsing SPSS for Windows.* Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
3. Cortina, J. M. (1993). What is Coefficient Alpha? An Examination of Theory and Applications. *Journal of Applied Psychology, 78*(1), 98-104. (https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-9010.78.1.98).
4. Draženović, I., Kunovac, M. i Pripužić, D. (2018). Dynamics and determinants of emigration: the case of Croatia and the experience of new EU member states. *Public Sector Economics, 42*(4), 415-447. https://doi.org/10.3326/pse.42.4.3.
5. Feather, N. T. i Peay, E. R. (1975). The structure of terminal and instrumental values: Dimensions and clusters. *Australian Journal of Psychology*, *27*, 151-164. doi: 10.1080/00049537508255247.
6. Kolčić, I., Čikeš, M., Boban, K., Bućan, J., Likić, R., Ćurić, G., Đogaš, Z. i Polašek, O. (2014). Emigration-related attitudes of the final year medical students in Croatia: a cross-sectional study at the dawn of the EU accession. *Croatian medical journal*, *55*(5), 452-458. https://doi.org/10.3325/cmj.2014.55.452.
7. Peračković, K. i Rihtar, S. (2016). Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske. *Migracijske i etničke teme, 32*(3), 295-317. https://doi.org/10.11567/met.32.3.1
8. Potočnik, D. i Adamović, M. (2018). *Iskustvo migracije i planirani odlasci mladih iz Hrvatske*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
9. Relja, R., Reić Ercegovac, I. i Čerenić, V. (2015). Potrebe, mogućnosti i namjera odlaska u inozemstvo: Analiza stavova studenata iz Splita (RH) i Sarajeva (BIH). *Andragoški glasnik: Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, *19*(1-2(34)), 1-21. (https://hrcak.srce.hr/156695)
10. Robbins, S. P. i Judge, T. A. (2017). *Organizational Bhevaior* (17th Edition). Boston, MA.: Pearson.
11. Rokeach, M. (1993). *The Nature of Human Values*. New York, N. Y.: Free Press.
12. Schoorl, J., Heering, L., Esveldt, I., Groenewold, G., Van der Erf, R., Bosch, A., de Valk, H. i de Brujin, B. (2000). *Push and pull factors of international migration: a comparative report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
13. Stolnik, G. (Pr.). (2018). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2017.* Priopćenje 55(7.1.2.). Zagreb : Državni zavod za statistiku. (https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/07-01-02_01_2018.htm) (Pristupljeno 10. siječnja 2019.)

14. Škreblin Kirbiš, I. (2019). Međunarodno iskustvo kao mogući prediktor sklonosti studenata prema emigraciji. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, *74*(2), 233-248. https://doi.org/10.31337/oz.74.2.7.
15. Šverko, I. (2005). Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog „odljeva mozgova" i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, *14*(6 (80)), 1149-1174. (https://hrcak.srce.hr/18099).
16. Tartakovsky, E. i Schwartz, S. H. (2001). Motivation for emigration, values, well being, and identification among young Russian Jews. *International Journal of Psychology, 36*(2), 88-99. DOI: 10.1080/00207590042000100.
17. Van Dalen, H. P. i Henkens, K. (2013). Explaining emigration intentions and behaviour in the Netherlands, 2005–10. *Population Studies*, *67*(2), 225-241. DOI: 10.1080/00324728.2012.725135.
18. Župarić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.

LIFE VALUES AS A PREDICTOR OF STUDENTS' EMIGRATION ATTITUDES

ABSTRACT

On a sample of 118 private business school students we investigate students' life values and their relationship with emigration attitudes and intentions to live and work abroad. Results reveal that 20% of students indicate a tendency to emigrate, 30% are undecided and 50% do not indicate a tendency to emigrate. In particular, students are more willing to plan to look for a job in a foreign country upon graduation than they wish to live and work in a foreign country.Regression analysis reveals that more willing to emigrate are female students who hold a more negative attitude towards Croatia and who value more instrumental values of self-directed competence (intellectual, logical, capable, independent, imaginative, ambitious, broad-minded).Further, if we predict students' perception of job opportunities in Croatia compared to job opportunities abroad as one of significant push-pull factors of emigration, results indicate that more negative perception of job opportunities is held by students who hold a more negative attitude towards Croatia, who value less instrumental values of restrictive conformity (polite, responsible, obedient, self-controlled, clean), and who value more terminal values of mature accomplishment (wisdom, self-respect, social recognition, sense of accomplishment). This kind of analysis uncovers the value system of young highly educated people that we as a country might lose due to emigration. Knowing the value system of those who are considering to emigrate opens up possibilities of retention strategies for keeping them in Croatia, as well as strategies for attracting those who have already migrated for some period of time.

Key words: *emigration attitudes, instrumental values, life values, push-pull factors, terminal values*

Biografije

1. **ANĐELKO AKRAP**

   Prof. dr. sc. Anđelko Akrap zaposlen je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu kao redoviti profesor u trajnom zvanju na Katedri za demografiju Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U svojim radovima razmatra demografske fenomene sa šireg, povijesno-gospodarskog, povijesno-političkog i socio-tradicijskog aspekta.

2. **ZVONIMIR ANCIĆ**

   Zvonimir Ancić diplomirao je na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2003. do 2006. bio je pročelnik Ureda zagrebačkog nadbiskupa za odnose s javnošću. Od srpnja 2006. vrši službu ravnatelja Hrvatskoga katoličkog radija, predstojnika Tiskovnog ureda i glasnogovornika Hrvatske biskupske konferencije.

3. **BRANKA ARLOVIĆ**

   Branka Arlović, mag. iur., savjetnica je za međunarodno humanitarno pravo i humanitarnu diplomaciju u Središnjem uredu Hrvatskoga Crvenoga križa, s iskustvom članice drugostupanjskog tijela u postupku azila u RH od 2008. do 2012. Profesionalni rad i iskustvo, kao i osobni istraživački interes usmjereni su joj na polje međunarodnoga prava, međunarodnoga humanitarnoga prava i migracija. Aktivno sudjeluje u nacionalnim i međunarodnim znanstveno-stručnim tematskim sastancima i konferencijama.

4. **MATO ARLOVIĆ**

   Dr. sc. Mato Arlović rođen je 4.11.1952. g. u Oštroj Luci, BiH. Osnovnu i srednju školu završio u Županji, Republika Hrvatska. Na Pravnom fakultetu u Osijeku diplomirao je, magistrirao i doktorirao društvene znanosti, područje pravo. U dosadašnjoj karijeri obavljao je različite poslove iz područja prava i politike. U pet saborskih mandata biran je u Hrvatski sabor (1990. – 2007.), gdje je obavljao različite dužnosti. Sada radi kao sudac Ustavnog suda Republike Hrvatske izabran u drugom mandatu. Više puta odlikovan i nagrađivan. Objavio je više od šezdeset znanstvenih i stručnih radova, od čega četiri knjige.

5. **PABLO ARRAIGADA**

   Rođen 1985. godine. Diplomirao je književnost na Sveučilištu u Buenos Airesu (UBA). Istražuje aspekte partizanske književnosti na Balkanu, figuru progonstva tijekom rata u Bosni i avangardne pokrete na Balkanskom poluotoku. Dio je uredničke kuće A pasitos del fin de este mundo, u kojoj je objavio knjige poezije “Sustancia” (2013), “El mundo” (2014) i “El vacío” (2016). Njegova nova knjiga “El Universo” bit će objavljena uskoro. Istodobno, u ovoj uredničkoj kući upravlja zbirke Eslavanguardia i Biblioteca eslovena. Sa slovenskog na španjolski jezik prevodio je Srečka Kosovela, Josipa Murna, Petera Semoliča, Kaju Terzana i Uroša Praha, sa srpskog na španjolski Desanku Maksimović, Aleksu Šantić i Jovana Dučića, a s hrvatskog na španjolski Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića.

6. **DANIELA ARSENOVIĆ**

   Doc. dr. sc. ARSENOVIĆ DANIELA (1983), Vurden, Holandija. Diplomirala je na Univerzitetu u Novom Sadu, Prirodno-matematičkom fakultetu na geografiji. Na istom fakultetu završila je master i doktorske studije. U statusu je docenta. Predaje na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu. Autor je i koautor većeg broja znanstvenih i stručnih radova iz područja demografije. Trenutno je angažirana

na tri nacionalna i jednom međunarodnom projektu. Članica je uredništva (od 2017.) časopisa ”Demografija”, bila je urednik specijalnih brojeva Zbornika Matice srpske za društvene nauke (u 2014. i 2018.) posvećenih demografskim pitanjima. Član je Evropske asocijacije za populacione studije, Društva demografa Srbije i član komisije za geografiju stanovništva u okviru IGU.

7. **DRAGUTIN BABIĆ**

Dr. sc. Dragutin Babić znanstveni je savjetnik u području društvenih znanosti, polje sociologija na Institutu za migracije i narodnosti. Polja njegovog znanstvenog interesa su sociologija migracija, ratne migracije, nacionalno pitanje i nacionalizam, suživot Hrvata i Srba te otočne migracije.

8. **MATEA BAČKO**

Matea Bačko diplomirala je povijest 11. svibnja 2018. na Hrvatskom katoličkom sveučilištu, Zagreb, Odjel za povijest s temom: „Pogledi hrvatske intelektualne emigracije na hrvatsko pitanje u Jugoslaviji od 1971. do 1990. na primjeru Hrvatske revije i Nove Hrvatske“.

9. **MARIO BARA**

Doc. dr. sc. Mario Bara docent je na Hrvatskom katoličkom sveučilištu. Doktorirao je sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Polje njegovog znanstvenog interesa su: sociologija migracija, sociologija etničkih odnosa, socijalna historija te hrvatske manjine u Srbiji, Mađarskoj i Rumunjskoj.

10. **ANTEA BARIŠIĆ**

Antea Barišić je asistentica za nastavu i istraživanje na Katedri za međunarodnu ekonomiju Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Područja njenog istraživačkog interesa su globalni lanci vrijednosti, konkurentnost, migracije, inovacije te vodstvo.

11. **PETRA BARIŠIĆ**

Doc. dr. sc. Petra Barišić docentica je na Katedri za turizam Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje je završila diplomski studij Poslovne ekonomije, specijalistički poslijediplomski studij Menadžment turizma i Sveučilišni poslijediplomski doktorski studij poslovne ekonomije.

12. **DARKO BAŠTOVANOVIĆ**

Darko Baštovanović je visoki dužnosnik hrvatske manjine u Srbiji. Predsjednik je Povjerenstva za praćenje povreda manjinskih prava u Republici Srbiji Hrvatskoga nacionalnog vijeća Republike Srbije od ožujka 2019. godine. Baštovanović je također i hrvatski pjesnik.

13. **ADRIAN BELJO**

Adrian Beljo diplomirao je 2000. godine i stekao zvanje magistra edukacije engleskoga jezika i književnosti i magistra edukacije informatologije. U 2019. godini imenovan je prodekanom za međunarodnu suradnju na Edward Bernays Visokoj školi za komunikacijski menadžment. Od 2009. godine predaje na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, a od 2014. zaposlen je i predaje na Edward Bernays Visokoj školi za komunikacijski menadžment.

14. **ZLATA BERKEŠ**

Zlata Berkeš magistra je odnosa s javnostima Sveučilišta Sjever u Varaždinu te je doktorandica Doktorske škole Komunikologije Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Također je bila članica Lokalnog partnerstva za zapošljavanje Bjelovarsko-bilogorske županije (BBŽ), članica Povjerenstva za ravnopravnost spolova (BBŽ), predsjednica Udruge Mađara te predsjednica Vijeća mađarske nacionalne manjine (BBŽ).

15. **TAMARA BODOR**

Tamara Bodor magistra je kroatologije i komunikologije i doktorandica na poslijediplomskom studiju hrvatske kulture na Fakultetu hrvatskih studija. Uže polje interesa joj je kulturno djelovanje hrvatske emigracije 20. stoljeća, a bavi se i proučavanjem fenomena suvremenog iseljavanja. Trenutačno je kao asistentica zaposlena na Odsjeku za demografiju i hrvatsko iseljeništvo Fakulteta hrvatskih studija.

16. **ŽELJKO BOGDAN**

Izv. prof. dr. sc. Željko Bogdan izvanredni je profesor na Katedri za makroekonomiju i gospodarski razvoj na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu gdje je 2010. godine i doktorirao.

17. **MARIJANA BORIĆ**

Dr. sc. Marijana Borić viša je znanstvena suradnica u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Matematičarka, fizičarka, filozofkinja i povjesničarka znanosti, istražuje rad znamenitih hrvatskih učenjaka, koji su dali doprinos ovoj sredini, ali i ukupnom svjetskom razvoju.

18. **SANJA BOŽIĆ**

Doc. dr. sc. Sanja Božić docentica je na Odjelu za geografiju, turizam i hotelijerstvo Prirodno-matematičkog fakulteta, Univerziteta u Novom Sadu. Polje njenog znanstvenog istraživanja su psihologija u turizmu, brendiranje turističke destinacije, marketing u turizmu, kulturni turizam i kulturno nasljeđe i primjena statističko-matematičkih metoda u turizmu.

19. **ERIK BREZOVEC**

Erik Brezovec magistar je sociologije. Preddiplomski i diplomski studij završio je na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu upisao je poslijediplomski doktorski studij sociologije 2017. godine. Zaposlen je kao asistent na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, odsjek za sociologiju. Njegovo područje znanstvenoga interesa su sociologija ovisnosti i sociologija znanja.

20. **DARIO BUTKOVIĆ**

Mr. sc. Dario Butković magistar je politologije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Polaznik je poslijediplomskoga sveučilišnog doktorskog studija „Politologija" na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

21. **IRENA CAJNER MRAOVIĆ**

Izv. prof. dr. sc. Irena Cajner Mraović docentica je polja edukacijsko-rehabilitacijske znanosti, grana poremećaji u ponašanju i izvanredni profesor unutar polja sociologije. Predmet njenog znanstvenog interesa je kriminologija nasilja, kriminologija maloljetničke delinkvencije, komparativna kriminologija s posebnim naglaskom na kriminalitet, druga devijantna ponašanja i socijalnu kontrolu u postkomunističkim tranzicijskim zemljama, te sociologija policije s posebnim naglaskom na modele policijskog djelovanja i korupciju u policiji.

22. **JELENA DINIĆ**

Doc.dr.sc. Jelena Dinić docent je na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Nišu, na Odjelu za društvene nauke. Osnovne i doktorske studije sociologije završila je na Filozofskom fakultetu u Nišu. Glavno polje njenog interesa su suvremene međunarodne migracije, vrijednosti i vrijednosne orijentacije migranata, visokoobrazovani migranti, što su i teme kojima se bavi u okviru svoje disertacije.

23. **VLATKA DUGAČKI**

Dr. sc. Vlatka Dugački viša je znanstvena suradnica i leksikografkinja (drugi izbor) na Leksikografskom zavodu „Miroslav Krleža“. Suradnica je Hrvatske enciklopedije, Hrvatskog biografskog leksikona, Zagrebačkog leksikona i Hrvatskog obiteljskog leksikona. Njene djelatnosti izvan Zavoda su istraživanje suvremene hrvatske povijesti s naglaskom na nacionalne manjine.

24. **ŽARKO DUGANDŽIĆ**

Doc.dr. sc. Žarko Dugandžić završio je na Sveučilištu u Zagrebu sveučilišni poslijediplomski doktorski studij Povijest stanovništva (Povijesna demografija), a 2011. obranio je doktorski rad. Njegova znanstvena i stručna djelatnost uključuje znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje Povijesti te znanstvenu granu Hrvatske i svjetske moderne i suvremene povijesti.

25. **SMILJANA ĐUKIČIN VUČKOVIĆ**

Doc. dr. sc. Smiljana Đukičin Vučković diplomirala je 2008. godine na Prirodno-matematičkom fakultetu na Odjelu za geografiju, turizam i hotelijerstvo gdje je 2015. godine obranila doktorsku disertaciju. Zaposlena je kao docentica na Prirodno-matematičkom fakultetu, departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo. Polje njenog znanstvenog istraživanja su metodika nastave geografije i prostorno planiranje.

26. **MATÍAS FIGAL**

Matías Figal diplomirao je sociologiju na Sveučilištu u Buenos Airesu (UBA). Magistar je Međunarodne političke sociologije (UNTREF) i doktorand Društvenih znanosti (UBA). Asistent je na Katedri za povijest Rusije na Filozofskom fakultetu (UBA). Njegova tema istraživanja usredotočena je na poslijeratnu Bosnu i Hercegovinu. Između ostalih tema, istražuje političke naracije/narative o ratu i pokusni/sudski rad koji provodi Vijeće za ratne zločine Suda te zemlje.

27. **SANJA FRANC**

Doc. dr. sc. Sanja Franc zaposlena je kao docentica na Katedri za međunarodnu ekonomiju Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na kojem je ujedno i stekla doktorat znanosti. Aktivna je članica nekoliko radnih odbora Ekonomskog fakulteta u Zagrebu. Članica je uredništva u tri međunarodna znanstvena časopisa i aktivno obavlja ulogu recenzenta domaćih i inozemnih publikacija.

28. **PAULA GADŽE**

Paula Gadže studirala je socijalnu antropologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Buenos Airesu (UBA). Trenutno započinje s doktorskim studijem na temu etničkog povratka hrvatskih potomaka rođenih u Argentini u Hrvatsku. Živi u Hrvatskoj gdje je sudjelovala u istraživačkom projektu koji se bavio različitim aspektima hrvatske migracije u Argentini: prehrambenim navikama, raznim načinima održavanja identiteta i povratničkim migracijama u Hrvatsku. Njezini tematski interesi su prehrambena antropologija, migracije te etnički identiteti.

29. **DARKO GAVRILOVIĆ**

Prof. dr. sc. Darko Gavrilović je redoviti profesor na Departmanu za geografiju (Prirodno-matematički fakultet) u Univerzitetu u Novom Sadu. Gostujući je profesor na Fakultetu za evropske pravno-političke studije. Predaje predmete Politička geografija, Povijest civilizacija i kultura, Religija i politika, Povijest država i prava. Gostujuća predavanja držao je na sveučilištima u Krakovu, Pragu, Lođu i Solunu. Objavio je 16 monografija i više desetaka znanstvenih radova. Direktor je Centra za istoriju, demokratiju i pomirenje. Član je Alijanse za historijski dijalog i odgovornost na sveučilištu Columbia i Europske mreže za sjećanje i solidarnost iz Varšave. Dobitnik je više nagrada za književnost i za znanstvenu djelatnost.

30. **KREŠIMIR GJURANOVIĆ**

Mr. sc. Krešimir Gjuranović rođen je 1958. godine u Kotoru, općina Kotor, Boka Kotorska. Diplomirao je na Fakultetu kriminalističkih znanosti u Zagrebu. Magistrirao na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i stekao akademski stupanj „magistar znanosti iz znanstvenog područja društvenih znanosti, znanstvenog polja pravnih znanosti, znanstvene grane kazneno pravo, kazneno procesno pravo, kriminologinja i viktimologija. Završio Obavještajnu akademiju (Obavještajnu školu) Ureda za nacionalnu sigurnost Republike Hrvatske. Tijekom Domovinskog rata bio je pripadnik specijalnih policijskih snaga MUP-a RH i OSRH (1. gardijska brigada).

31. **BORIS GRGUREVIĆ**

Boris Grgurević diplomirao je na Agronomskom fakultetu, a naknadno je i pohađao dva postdiplomska studija iz povrtlarstva i poljoprivredne mehanizacije. Do umirovljenja radi na raznim poduzetničkim poslovima u inozemstvu. Dobitnik je raznih priznanja, a od 2015. godine kao umirovljenik se aktivno uključuje u rad HBBM 809 (Hrvatska bratovština bokeljska mornarica 809).

32. **CAROLINE HORNSTEIN TOMIĆ**

Doc.dr. sc. Caroline Elisabeth Hornstein Tomić diplomirala je kulturnu antropologiju/europsku sociologiju te stekla doktorat iz sociologije na Sveučilištu Goethe, Frankfurt na Majni. Znanstvena je savjetnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu gdje je zaposlena od 2008. godine.

33. **DOMAGOJ HRUŠKA**

Izv. prof. dr. sc. Domagoj Hruška izvanredni je profesor na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za organizaciju i menadžment. Potpredsjednik je Hrvatske udruge certificiranih članova nadzornih i upravnih odbora te mnogobrojnih drugih nadzornih odbora.

34. **KREŠIMIR IVANDA**

Krešimir Ivanda zaposlen je kao asistent na Katedri za demografiju na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Osim nastave, bavi se istraživačkim radom i projektnim aktivnostima. Istraživački interesi su mu ekonomska demografija, migracije, tržište rada, projekcije, vizualizacija podataka i računalne metode u demografiji.

35. **LJUBICA IVANOVIĆ BIBIĆ**

Izv. prof. Ljubica Ivanović Bibić izvanredni je profesor na Odjelu za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad gdje je 2012. godine obranila doktorsku disertaciju. Polje njenog znanstvenog istraživanja su metodika nastave geografije i društvena geografija.

36. **ANĐELIJA IVKOV DŽIGURSKI**

Prof. dr. sc. Anđelija Ivkov Džigurski diplomirala je 1998., magistrirala 2001., a doktorirala 2005. na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu. U zvanje redovnog profesora izabrana 1.5.2015. Od 2015. obavlja funkciju Šefa katedre za Društvenu geografiju. Upraviteljica je studijskog programa –Diplomirani profesor geografije od školske 2016/2017.

37. **IGOR JELASKA**

Izv. prof. dr. sc. Igor Jelaska zaposlen je kao izvanredni profesor na Kineziološkom fakultetu Sveučilišta u Splitu, na Katedri za opću metodologiju. Kao matematičar, radi metodološku potporu i statističke analize za istraživanja u različitim primijenjenim znanostima.

38. **JOSIP JEŽOVITA**

Josip Ježovita asistent je na Hrvatskom katoličkom sveučilištu. Polje njegovog znanstvenog rada je sociologija, a grana znanstvenog rada sociološka metodologija. Njegovi znanstveni interesi su metodologija i statistika u društvenim znanostima. Od 2014. godine zaposlen je na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu kao asistent (vanjski suradnik) iz područja sociologije.

39. **DAMIR JOSIPOVIČ**

Dr. sc. Damir Josipovič socijalni je geograf i demograf. Diplomirao je na Fakultetu Sveučilišta u Ljubljani, na Odjelu za geografiju 1998., a magistrirao 2002. godine i doktorirao 2005. godine. Njegovi istraživački interesi su interdisciplinarni i pokrivaju različite teme iz društvene i ljudske geografije. Radi kao viši znanstveni suradnik na Institutu za etničke studije u Ljubljani.

40. **NATALIJA JOVANOVIĆ**

Prof. dr. sc.Natalija Jovanović redovni je profesor sociologije obrazovanja i metodike nastave na Departmanu za sociologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. Objavila je više znanstvenih radova u domaćim i stranim časopisima i autorica je dviju monografija. Sudjelovala je u realizaciji dva međunarodna i jednog domaćeg znanstvenog projekta. Od listopada 2016. godine prva je žena (dekanica) na čelu Filozofskog fakulteta u Nišu.

41. **JUGOSLAV JOVIČIĆ**

Prof. dr. sc. Jugoslav Jovičić izvanredni je profesor na Nezavisnom univerzitetu Banja Luka te bivši savjetnik ministra u Ministarstvu trgovine i turizma Republike Srpske. Od 2012. godine prof. dr. sc. Jovičić je profesor i direktor Instituta za menadžment i poslovnu ekonomiju na Univerzitetu u Travniku, a bio je i dekan Fakulteta za poslovne i financijske studije u Banjaluci od 2009. do 2012. godine.
Ambasador je Bosne i Hercegovine za United National Organizations, OSCE i International Organization u Beču.

42. **ANA JUDI GALIĆ**

Ana Judi Galić diplomirala je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Od 2010. godine je zaposlena na poziciji šefice Odsjeka za statusna pitanja i informiranje iseljeništva u Sektoru za iseljeništvo Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine. Posjeduje dugogodišnje radno iskustvo u radu s iseljeništvom i vezivanju iseljeništva za razvoj zemlje porijekla, na projektima vezanim za migracije i razvoj, statistiku praćenja migracija i slično.

43. **KATICA JURČEVIĆ**

Dr. sc. Katica Jurčević doktorsku je disertaciju iz područja društvenih znanosti, polje sociologija migracija i socijalna povijest, obranila 2007. g. na Sveučilištu Bremen, Njemačka. Viša je znanstvena suradnica iz područja društvenih znanosti, polje sociologija. Fokus njenog istraživačkog rada su migracije, povratne migracije, hrvatska dijaspora. Zaposlena je na Znanstvenom zavodu fakulteta Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

44. **LJUBO JURČIĆ**

Prof. dr. sc. Ljubo Jurčić je profesor Međunarodne ekonomije i Povijesti ekonomske misli na dodiplomskom studiju, a Makroekonomskog menadžmenta, Determinante nacionalne konkurentnosti i Teorije vanjske trgovine na poslijediplomskim studijima na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Od početka rada na Fakultetu predavao je desetak različitih predmeta, uglavnom iz područja ekonomske teorije, ekonomske politike i kvantitativnih metoda ekonomske analize. Trenutno je pročelnik Katedre za međunarodnu ekonomiju. Objavio je više od sto znanstvenih i stručnih radova iz područja ekonomske politike,

međunarodne ekonomije, političke ekonomije i ekonomske analize. Iz istih područja drži redovito predavanja na domaćim i međunarodnim konferencijama. Član je uredništva nekoliko međunarodnih znanstvenih časopisa. U početku radnog vijeka, uz rad na Fakultetu paralelno je radio deset godina u društvenom proizvodnom poduzeću, a zatim deset godina vodio svoja poduzeća. Bio je član većeg broja nadzornih odbora i državnih savjetničkih tijela. Sada je predsjednik nadzornog odbora Zagrebačkog holdinga. Predsjednik je Hrvatskog društva ekonomista od 2006. godine, i član je Geoekonomskog foruma. Bio je ministar hrvatskog gospodarstva 2002. – 2003. godine i saborski zastupnik u dva mandata.

45. **TADO JURIĆ**

Doc. dr. sc. Tado Jurić znanstveni je suradnik i docent na Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu. Područje njegovog znanstvenog rada su humanističke/društvene znanosti, a polje znanstvenog rada su povijest, političke znanosti i germanistika. Grane njegovog znanstvenog rada su novija i najnovija hrvatska i svjetska povijest i europske integracije, a znanstveni interesi su Hrvatska i EU, nacija i nacionalizam, Hrvati u BiH te Hrvati u Njemačkoj.

46. **SUZANA JURKOVIĆ**

Suzana Jurković diplomirala je na Pomorskom fakultetu u Splitu (smjer brodostrojarstvo) i stekla zvanje dipl. inž. pomorskog prometa i inž. brodostrojarstva. U akademskoj godini 2016./2017. upisala je poslijediplomski doktorski studij Jadran – poveznica među kontinentima Sveučilišta u Zadru, a od listopada 2019. godine je apsolventica. Radi na HRT-u od 1996. godine kao montažerka.

47. **IVICA KATAVIĆ**

Dr. sc. Ivica Katavić rođen je 1960. godine. Doktor je znanosti, objavio je na desetke znanstvenih i stručnih radova, a područje istraživačkog interesa su mu poduzetništvo, menadžment i nove tehnologije. U svojoj karijeri bio je direktor i član uprave tvornice cementa Koromačno, poduzeća unutar Holcim grupe (multinacionalna korporacija iz Švicarske), zatim vlasnik i direktor poduzeća GLOBAL-KATAVIĆ, nakon čega je prešao u sektor visokog obrazovanja kao predstojnik katedre za poduzetništvo i menadžment na Veleučilištu Vern. Trenutno je dekan Europske poslovne škole Zagreb.

48. **NATASHA KATHLEEN RUŽIĆ**

Dr. sc. Natasha Kathleen Ružić australska je Hrvatica. Magistrirala je i doktorirala u Australiji u području obrazovanja – menadžment i primjenjena lingvistika, s fokusom na socio-lingvistiku, računalno posredovanu komunikaciju i pedagogiju istražujući kolaborativni virtualni transnacionalni prostor za razvoj hrvatske kulture i jezika (USQ). Prije preseljenja u Hrvatsku radila je na istraživačkim projektima virtualnih timova na Poslovnom fakultetu, USQ. Zaposlena je kao viša stručna savjetnica na Znanstvenom zavodu Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Njezini istraživački interesi su migracija, povratna migracija, razvoj i održavanje učinkovitih transnacionalnih mreža, transnacionalno migracijsko ponašanje, virtualni timski rad i e-učenje.

49. **VERA KLOPČIČ**

Dr. sc.Vera Klopčič viša je znanstvena suradnica na Inštitutu za narodnostna vprašanja, Ljubljana. Bavi se zaštitom ljudskih prava i manjina na međunarodnoj i unutarnjoj razini. Članica je Odbora za proučavanje nacionalnih manjina, koji djeluje u okviru Slovenske akademije znanosti i umjetnosti.

50. **MARIN KNEZOVIĆ**

Mr. sc. Marin Knezović diplomirao je i magistrirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, odsjek za povijest. Trenutačno se znanstveno bavi eko-historijskim temama, a posebno onima vezanima za hrvatski rani srednji vijek. Član je Hrvatskog društva za ekonomsku povijest i ekohistoriju. Trenutačno je voditelj Odjela za manjine Hrvatske matice iseljenika.

51. **DANIJEL KNEŽEVIĆ**

Danijel Knežević zaposlen je na Europskoj poslovnoj školi Zagreb kao predavač i na funkciji je prodekana za nastavu. Također, zamjenik je glavnih urednika znanstveno-stručnog časopisa „Obrazovanje za poduzetništvo“ i predsjednik je organizacijskog odbora Međunarodne konferencije o učenju za poduzetništvo – ICEL. Njegov cjelokupan znanstveni i istraživački rad obuhvaća područje upravljanja ljudskim potencijalima, područje organizacije i menadžmenta, kao i šire područje poslovne ekonomije.

52. **LJUBICA KOLARIĆ – DUMIĆ**

Ljubica Kolarić-Dumić hrvatska je književnica. Piše poeziju i prozu. Pedagošku akademiju završila je u Rijeci, gdje je do umirovljenja radila kao učiteljica hrvatskoga jezika. Osim rada u školi aktivno sudjeluje u mnogim kulturnim zbivanjima. Članica je Matice hrvatske od 1970. godine, Udruge dragovoljaca domovinskog rata od 1991., Hrvatskog kulturnog vijeća te Društva hrvatskih književnika.

53. **KARLO KOLESAR**

Karlo Kolesar radi u Edward Bernays visokoj školi za komunikacijski menadžment. Također je potpredsjednik Hrvatske akademske unije te je član EURASHE. Stručnjak je za poslovni razvoj te ekonomiju i upravljanje turizmom fokusiranim na upravljanje održivim razvojem turizma.

54. **VLAHO KOVAČEVIĆ**

Doc. dr. sc. Vlaho Kovačević docent je na Odsjeku za sociologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i vanjski suradnik na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Područje stručnog i znanstvenog interesa su mu suvremene sociološke teorije, sociologija znanosti, sociologija pučke religije, sociologija odgoja i obrazovanja i sociologija prehrane.

55. **KRISTINA KOZIĆ**

Kristina Kozić trenutno je zaposlena u digitalnom odjelu medijske i marketinške agencije u Zagrebu. Upisala je istraživački smjer geografije na PMF-u, a nakon završenog preddiplomskog studija, opredjeljuje se za diplomski smjer Prostorno planiranje i regionalni razvoj. Magistrirala je 2016. godine s temom „Iseljavanje mladih iz Republike Hrvatske nakon 2001. godine“.

56. **IVAN KRALJEVIĆ**

Ivan Kraljević je 2012. godine završio preddiplomski studij Politologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru gdje je 2014. godine završio i diplomski studij Međunarodna politika i diplomacija. Doktorand je na poslijediplomskom studiju „Jezici i kulture u kontaktu“ na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Suradnik je brojnih domaćih novina i portala. Zaposlen je kao asistent na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru.

57. **RADOJKA KRALJEVIĆ**

Dr. sc. Radojka Kraljević je diplomirala, magistrirala i doktorirala na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Završila je psihoterapijsku edukaciju pri Fritz Perls Institutu iz Düsseldorfa. Zaposlena je na Fakultetu međunarodnih odnosa i diplomacije pri Međunarodnom sveučilištu DIU Libertas. Suradnica je i na Visokoj poslovnoj školi Libertas u Zagrebu.

58. **WOLLFY KRAŠIĆ**

Doc. dr. sc. Wollfy Krašić rođen je 12.07.1988. godine u Rijeci. Godine 2007. upisao je preddiplomski dvopredmetni studij arheologije i povijesti na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, a 2010. godine diplomski studij moderne i suvremene povijesti, na kojem je diplomirao s temom „Djelovanje dr. Ante Cilige u Kraljevini Jugoslaviji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1936. do 1944.“. Poslijediplomski studij moderne i suvremene povijesti započeo je 2012. godine na istome fakultetu, završivši ga u srpnju 2016. godine obranom doktorskog rada naslova „Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija”. Od kolovoza 2013. godine bio je zaposlen u uredu Genealozi d.o.o. u Zagrebu. Od početka studenoga 2019. godine docent je na Odsjeku za demografiju i hrvatsko iseljeništvo Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Bavi se temama hrvatske političke povijesti iz druge polovice 20. stoljeća. Uz veći broj znanstvenih i publicističkih članaka, objavio je i dvije znanstvene monografije: Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija (Školska knjiga, 2018.) i Hrvatski pokret otpora (AGM, 2018.).

59. **STIPE KUTLEŠA**

Prof. dr. sc. Stipe Kutleša diplomirao je filozofiju (A) i povijest (B) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1979) i fiziku na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1982). Magistrirao na poslijediplomskom studiju “Povijest i filozofija znanosti” u Dubrovniku (1986). Doktorirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1993). Boravio na “Institute for Advanced Studies”, University of Edinburgh (1999). Bio je zaposlen u Zavodu za povijest i filozofiju znanosti HAZU (1984. – 2002.) i od 2002. do danas u Institutu za filozofiju u Zagrebu gdje je obnašao dužnost ravnatelja Instituta (2002. – 2006). Glavni je urednik Filozofskog leksikona Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (2012). Član uredništva časopisa Filozofska istraživanja, Synthesis philosophica, biblioteke Filozofska istraživanja (1995. – 2004.), Croatian Journal of Philosophy (2001. – 2004.), član savjeta časopisa Croatian Journal of Philosophy (od 2005), Prolegomena (od 2002), Metodički ogledi, Hrvatska misao (od 2007), Nova prisutnost (od 2009). Član Udruge za promicanje filozofije, Odjela za filozofiju Matice hrvatske, Odjela za prirodoslovlje i matematiku Matice hrvatske, Hrvatskog prirodoslovnog društva, Hrvatskog fizikalnog društva, Hrvatskog filozofskog društva. Znanstvenik je i savjetnik u Institutu za filozofiju u Zagrebu i redoviti profesor.

60. **ROMANA LEKIĆ**

Dr. sc. Romana Lekić zaposlena je kao pomoćnica dekana za studije turizma na Edward Bernays visokoj školi za komunikacijski menadžment u Zagrebu. Dugi niz godina radila je kao predstojnica Katedre turizma na Veleučilištu Vern u Zagrebu. Profesionalno usavršavanje stekla je na inozemnim fakultetima iz područja storytellinga i upravljanja doživljajem, animacije te dramske i plesne pedagogije.

61. **KRISTIAN LEWIS**

Dr. sc. Kristian Lewis viši je znanstveni suradnik na Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Njegovi znanstveni interesi su hrvatski standardni jezik, poredbeno slavistička jezikoslovna istraživanja, normativistika, terminologija, jezično savjetništvo, leksikologija, leksikografija, prevođenje, višejezičnost, manjinski jezici, jezična politika, jezično planiranje.

62. **ŠIMUN LONČAREVIĆ**

Šimun Lončarević studij strojarstva završio je 2016. na Fakultetu strojarstva i brodogradnje Sveučilišta u Zagrebu, gdje trenutno pohađa Poslijediplomski doktorski studij. Osim toga, na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu pohađa diplomski studij filozofije. Radio je u mjernom laboratoriju i kao asistent na fakultetu, a od 1. listopada 2017. zaposlen je kao istraživač u Energetskom institutu Hrvoje Požar.

63. **VLADIMIR LONČAREVIĆ**

Izv. prof. dr. sc. Vladimir Lončarević izvanredni je sveučilišni profesor u zvanju višeg znanstvenog suradnika. Doktorirao je 2004. na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti u Zagrebu. *Član je više hrvatski*h kulturnih i drugih ustanova te urednik biblioteke „Hrvatska katolička baština 20. st." Radio je kao novinar, lektor i redaktor, savjetnik u Ministarstvu obnove i razvitka, a od 1. veljače 1999. zaposlen je u Uredu Predsjednika Republike Hrvatske.

64. **MARIA FLORENCIA LUCHETTI**

Dr. sc. María Florencia Luchetti doktorica je društvenih znanosti, magistrica komunikologije i kulture te diplomirana sociologinja i profesorica sociologije sa Sveučilišta u Buenos Airesu. Posljednjih godina razvijala je istraživačke linije koje se odnose na socijalne i kulturne aspekte hrvatske migracije u Južnoj Americi. Trenutno je viša stručna savjetnica u Znanstvenom zavoda Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu te asistentica u nastavi.

65. **TAMARA LUKIĆ**

Prof. dr. sc. Tamara Lukić redovni je profesor na Odjelu za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad. Polje njenog interesa su društveno geografska proučavanja lokalne sredine, proučavanje jugoistočne Europe, proučavanja etničkih grupa i prirodne nepogode.

66. **TIHOMIR LUKOVIĆ**

Prof. dr. sc. Tihomir Luković doktorirao je na Fakultetu za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji. Sudski vještak je za ekonomiju u Hrvatskoj. Od 2009. jedan je od sedam osnivača međunarodne organizacije istraživača u nautičkom turizmu i cruisingu Cruise Research Society, Bremerhaven (CRS) i njen je aktivni član. Od 2013. suradnik European Commission (DG MARE) za razvoj nautičkog turizma Europe. Autor je 99 znanstvenih radova i konferencije kao i 17 udžbenika iz nautičkog turizma i controlling and planning.

67. **LILIANA MAJIĆ**

Liliana Majić diplomirala je društvenu komunikaciju i edukacije društvene komunikacije u Nacionalnom sveučilištu u La Plati (UNLP) te je profesorica u srednjoj školi. Aktivno sudjeluje u argentinskom feminističkom pokretu unutar skupine pjesnika Peti element. Surađuje sa stranicom Surgentes.com.ar – novinarstvo koje čine žene te izdaje časopis Lubidulia-poesía.

68. **KRUNOSLAV MALENICA**

Krunoslav Malenica asistent je na Katedri za humanističke i društvene znanosti Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Bavi se istraživanjima socijalne teorije i socijalne politike, sociologije religije, političke sociologije, sociologije mladih i sociologije kulture.

69. **MARKO MANDIR**

Marko Mandir je hrvatski i slovenski pjevač, diplomirani profesor filozofije i religijski kulturolog koji živi i radi u Sloveniji, u Mariboru. Od 1998. godine bio je stalni član opere HNK u Zagrebu. Godine 2002. počinje studirati pjevanje na Glazbenoj akademiji u Zagrebu u klasi Nevena Belamarića. Predsjednik je hrvatskog kulturnog društva u Mariboru. Osnivač je i umjetnički direktor klape Dalmari koja djeluje kao zasebna sekcija unutar društva.

70. **DARKO MARINAC**

Darko Marinac diplomirani je novinar. Njegov stručni i istraživački interes bio je vezan za sigurnost i obranu, oblikovanje obrambenih politika kao javnih politika, mediji u ratnom sukobu i odnosi s javnošću, što je rezultiralo i interesom za odnose s javnošću sigurnosnog i obrambenog sektora.

71. **MARICA MARINOVIĆ GOLUBIĆ**

Dr. sc. Marica Marinović Golubić znanstvena je suradnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Doktorirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s tezom iz područja sociologije migracija. Sudjelovala je u više domaćih i međunarodnih projekata vezanih za istraživanje migracija, marginaliziranih populacija, ruralnih krajeva te sekundarnog stanovanja. Više godina obnašala je dužnost urednice novakinje časopisa Društvena istraživanja.

72. **IVAN MARKEŠIĆ**

Akademik Ivan Markešić doktor je znanosti, znanstveni savjetnik u trajnom zvanju, redoviti profesor u trajnom zvanju, sociolog religije, leksikograf, prevoditelj. U Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar Zagreb biran je u zvanje znanstvenog savjetnika u trajnome zvanju te u znanstveno nastavno zvanje redovitog profesora u trajnome zvanju. U Leksikografskome zavodu Miroslav Krleža u Zagrebu biran je u društvenome polju leksikografskoga rada u zvanje višega leksikografa te u naslovno zvanje leksikografskoga savjetnika.

73. **VESNA MATIĆ**

Vesna Matić liječnica je, specijalist epidemiolog. Zaposlena je u Ministarstvo zdravstva RH kao viši državni sanitarni inspektor. Dopredsjednica je Udruge "Majke hrvatskih sokolova", Voditeljica je ODEON ZAGREB – tribine za kulturu i znanost. Aktivno sudjeluje u radu Hrvatske udruge za bolesti štitnjače te s brojnim drugim udrugama. Sudjelovala je u razvoju niza projektnih prijedloga.

74. **REBEKA MESARIĆ ŽABČIĆ**

Doc. dr. sc. Rebeka Mesarić Žabčić znanstvena je savjetnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Doktorirala je geografiju 2005. na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a 2012. je izabrana u nastavno zvanje docenta na Sveučilištu u Zagrebu. Njezin znanstveni interes su vanjske migracije, suvremene migracije na području Međimurske županije, mlada generacija Hrvata u Australiji, migracije i interkulturni odnosi na primjeru suvremenih škola u Europi, prekooceansko iseljeništvo, posebno Australija i SAD, i Hrvati izvan domovine u europskim zemljama.

75. **NIKICA MIHALJEVIĆ**

Nikica Mihaljević pisac je i publicist. U Zagrebu je 1968. godine upisao Filozofski fakultet (jugoslavenske književnosti i jezici i filozofija) da bi se istodobno počeo baviti novinarskim i književnim radom. Od 1968. objavljuje pjesme, priče, kritike, eseje, intervjue, feljtone i članke u listovima i časopisima Glas Slavonije, Hrvatski književni list, Večernji list, Prolog, Poezija, Matica (časopis Hrvatske matice iseljenika), Hrvatska revija te mnogim drugim.

76. **VINE MIHALJEVIĆ**

Izv. prof. dr. sc. Vine Mihaljević znanstveni je savjetnik na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar i izvanredni profesor na Odjelu za sociologiju i komunikacije na Hrvatskom studiju Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirao je teologiju na Papinskom salezijanskom sveučilištu u Rimu (Italija) 1992. godine. Njegov istraživački interes uključuje sociologiju religije, komunikaciju te pastoralnu teologiju.

77. **JELENA MILANKOVIĆ JOVANOV**

Jelena Milanković Jovanov studentica je doktorskih studija na smjeru Metodika nastave prirodnih nauka – geografija. Polje njenog znanstvenog istraživanja su metodika nastave geografije i prostorno planiranje. Od 2017. godine asistent je na Odjelu za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematičkom fakultetu, Univerzitet u Novom Sadu.

78. **DRAGANA MITROVIĆ**

Dragana Mitrović doktorantica je kulture universiteta " John Naisbitt" u Beogradu i saradnik pri Centru za Balkanske studije, u Nisu.

79. **LJUBIŠA R. MITROVIĆ**

Prof. dr. sc. Ljubiša R. Mitrović je sociolog i profesor emeritus Univerziteta u Nišu. Bio je šef Katedre za opću sociologiju i rukovoditelj poslijediplomskih studija na smjeru Sociologija društvenog razvoja na Filozofskom fakultetu u Nišu te dekan Filozofskog fakulteta i prorektor Univerziteta u Nišu.

80. **NADIA MOLEK**

Nadia Molek studirala je socijalnu antropologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Buenos Airesa (UBA) gdje kao stipendistica dovršava doktorski studij čija je istraživačka tema konfiguracija transnacionalnih identiteta među Slovencima u Argentini. Također, istražuje komunikacijske prakse i njihov naknadni učinak na migracijske procese Slovenaca u Argentini. Od 2010. je član Grupe za migracijske studije i identitete (GEMI). Od 2007. njena istraživačka područja su: migracijski i identitetski procesi, vizualna i digitalna etnologija, etnička kuhinja, oralna povijest.

81. **BORIS NIKŠIĆ**

Mr. sc. Boris Nikšić stručni je suradnik na Institutu za migracije i narodnosti. Od 1995. do 2002. bio je zaposlen kao znanstveni novak u Hrvatskom institutu za povijest na Odjelu hrvatske Latinističke historiografije. Njegovi najvažniji projekti su „Istraživanje migracijskih i etničkih pojava i sistematizacija pojmova" te „Manjine u procesu globalizacije".

82. **JELENA PAVIČIĆ VUKIČEVIĆ**

Dr. sc. Jelena Pavičić Vukičević diplomirala je kroatistiku i komparativnu književnost te doktorirala na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U statusu je vanjske suradnice na Kineziološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zamjenica je gradonačelnika Grada Zagreba za društvene djelatnosti, a tijekom svoje političke karijere bila je pročelnica Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba i zastupnica u Hrvatskome saboru.

83. **ANTE PAVLOV**

Rođen 1939. godine u Tisnom. Godine 1964. odlazi u Australiju. S nekolicinom sumještana u Australiji 1971. godine osniva hrvatski nogometni klub HNK „Mladi Hrvat" (Young Croatian). Bio je i nogometni trener u klubu. Godine 1977. vraća se u Hrvatsku, Zagreb. Od 2004. godine obnaša dužnost predsjednika udruge „Tisno" u Zagrebu. Dobitnik je zahvalnice općine Tisno i glazbenog društva „Hartic".

84. **MARTIN PAVLOV**

Rođen je u Tisnom 1943. godine. Nakon završene srednje škole odlazi u Zagreb, a potom k bratu u Australiju. Jedan je od osnivača NK „Mladi Hrvat" (Young Croatian) u Australiji. Član je i dugogodišnji predsjednik Bratovštine „Sveti Martin" u Tisnom. Bio je i predsjednik društva „Hartić" u Tisnom.

85. **NINA PAVLOVIĆ**

Nina Pavlović diplomirani je sociolog (Filozofski fakultet u Nišu) i magistar primijenjene statistike (Centar za primijenjenu statistiku, Univerzitet u Novom Sadu). Doktorantica je treće godine akademske sociologije Filozofskog fakulteta u Nišu. Angažirana je predavanjem metodoloških predmeta na Odjelu za sociologiju gdje je u zvanju suradnika od 2015. godine i u zvanju asistenta od 2017. godine.

86. **ZORAN PAVLOVIĆ**

Prof. dr. sc. Zoran Pavlović je na funkciju pokrajinskog zaštitnika građana – ombudsmana stupio 2016. godine kao redovni profesor i šef Krivičnopravne katedre Pravnog fakulteta za privredu i pravosuđe Univerziteta „Privredna akademija" u Novom Sadu. *Član je Haške akademije za međunarodno pravo i Viktimološkog društva Srbije.*

87. **KREŠIMIR PERAČKOVIĆ**

Izv. prof. dr. sc. Krešimir Peračković je znanstveni savjetnik na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, gdje je zaposlen od 1998. godine. Područja njegovih znanstvenih istraživanja su postindustrijsko i informacijsko društvo, društvene promjene i sociologija potrošnje. Izvanredni je profesor na Odsjeku za sociologiju Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu te je i vanjski suradnik na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

88. **TIJANA PERIĆ DILIGENSKI**

Dr. sc. Tijana Perić Diligenski je znanstveni suradnik u Institutu za političke studije i sekretar časopisa Administracija i javne politike. Objavila je više radova s temom reforme pravosuđa i antikoruptivnih politika Republike Srbije, naročito u kontekstu europskih integracija.

89. **MARINA PERIĆ KASELJ**

Doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj naslovna je docentica u znanstvenom području društvenih znanosti, polje sociologije na odsjeku za sociologiju i odsjeku za demografiju i hrvatsko iseljeništvo na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Zaposlena je u Institutu za migracije i narodnosti od 1999. godine. Viša je znanstvena suradnica iz područja društvenih znanosti, polje sociologija. Od 2018. godine ravnateljica je Instituta za migracije i narodnosti. Njezini znanstveni interesi su sociologija i politologija, identiteti hrvatskih migrantskih/iseljeničkih zajednica u svijetu, hrvatska politička emigracija i nacionalno manjinske zajednice.

90. **MARIN PERKO**

Marin Perko 2008. godine na Sveučilištu u Splitu stječe titulu inženjera računarstva. Na Sveučilištu u Mostaru 2014. godine stječe titulu magistra geografije i informatike. Trenutno je doktorand interdisciplinarnog područja znanosti geografije na Sveučilištu u Zadru.

91. **IVAN PERKOV**

Ivan Perkov magistar je sociologije koji od 2017. pohađa poslijediplomski doktorski studij Sociologija na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Od 2017. godine zaposlen je na Odsjeku za sociologiju Hrvatskih studija u suradničkome zvanju asistenta, u znanstvenome polju sociologija. Područja znanstvenoga i stručnoga interesa su mu urbana sociologija, sociologija rizika i sociologija obrazovanja.

92. **STEVAN PETKOVIĆ**

Doc. dr. sc. Stevan Petković doktorirao je na Internacionalnom univerzitetu Travnik 2014. godine. Izabran je u zvanje docenta 2015. godine na Fakultetu za menadžment i poslovne studije Univerziteta u Travniku. Autor je dvaju sveučilišnih udžbenika i to „Ekonomija javnog sektora" i „Osnove ekonomije javnog sektora".

93. **DUBRAVKA PETROVIĆ ŠTEFANAC**

Doc. dr. sc. Dubravka Petrović Štefanac vanjska je suradnica na KBF-u u Zagrebu i Hrvatskom katoličkom sveučilištu. Doktorirala je na Karl-Franzen-Uni u Grazu iz područja socijalne etike. Po povratku u Zagreb zaposlila se u Centru za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK. Članica je društva socijalnih etičara Srednje Europe i suosnivačica Ekumenskog foruma europskih kršćanki.

94. **JIANPHIER PLETICKOSICH LÓPEZ**

Jianphier Pletickosich López diplomirani je pravnik s Katoličkog sveučilišta Santa María u Arequipi. Studirao je postdiplomske studije politologije i vlade na Papinskom katoličkom sveučilištu u Peruu te završio stručni studij povijesti Perua i magistrirao povijest na Katoličkom sveučilištu San Pablo u Arequipi. U diplomatskoj akademiji u Peruu "Javier Pérez de Cuéllar" 2019. stekao je titulu karijerski diplomat „Diplomático de Carrera" te magistrirao diplomaciju međunarodnih odnosa. Trenutno radi u Generalnoj upravi za suverenitet, granice i antarktička pitanja Ministarstva vanjskih poslova Perua.

95. **BARBARA PRPROVIĆ**

Barbara Prprović diplomirala je nastavnički i znanstveni smjer sociologije na Hrvatskim studijima. Nakon što je dvije godine radila kao vanjski suradnik na Hrvatskim studijima, svoj rad započela je kao suradnica na projektima pri Hrvatskom Crvenom križu – Gradskom društvu Crvenog križa Čakovec gdje se bavi temama socijalnog i humanitarnog rada, održivosti te razvoja organizacija civilnog društva.

96. **JUAN CARLOS RADOVICH**

Prof. dr. sc. Juan Carlos Radovich studirao je socijalnu antropologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Buenos Airesa (UBA) gdje trenutno i radi u zvanju profesora. Glavni je istraživač Nacionalnog vijeća za znanstvena i tehnička istraživanja (CONICET) u Nacionalnom institutu antropologije i latinoameričku misao (INAPL). Njegova istraživačka područja su: ruralna antropologija, primijenjena antropologija, društveni utjecaj turizma na autohtone populacije, društveni utjecaj velikih brana, socijalni efekti proizvodnje plina i nafte, ruralno-urbana migracija, autohtone politike i politički pokreti u Argentini, etnički sukobi u modernom svijetu, rasizam i diskriminacija u suvremenom društvu.

97. **NADA RADUŠKI**

Dr. sc. Nada Raduški je znanstveni savjetnik u Institutu za političke studije u Beogradu. Član je redakcije časopisa *Politika nacionalne sigurnosti* i *Socijalna politika*. Član je Odbora za proučavanje stanovništva SANU, Društva demografa Srbije i Naučnog društva ekonomista te je također član Upravnog odbora Instituta za političke studije.

98. **ALEKSANDRA ROTAR**

Doc. dr. sc. Aleksandra Rotar od 1991. godine predaje na grafičkom odjelu Škole primijenjene umjetnosti i dizajna Zagreb. Od 1997. godine asistentica je na Pedagoškom fakultetu u Puli, od 2007. godine viši je predavač na Visokoj učiteljskoj školi u Puli, a od 2011. godine docentica je na Odjelu za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli. Područje njenog djelovanja su slikarstvo, grafika, grafički dizajn, scenografija, instalacija, ilustracija, kompjuterska grafika, animirani film te pedagoški rad.

99. **MISLAV RUBIĆ**

Dr. sc. Mislav Rubić, povjesničar, zaposlen je kao viši stručni savjetnik u Ministarstvu za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku u službi za migracije, Sektor za demografski razvoj, Uprava za demografski razvoj, obitelj, djecu i mlade.

100. **NATAŠA SIMEUNOVIĆ BAJIĆ**

Doc. dr. sc. Nataša Simeunović Bajić je doktor političkih nauka u užem komunikološkom naučnom polju. Docentica je Filozofskog fakulteta u Nišu na Odjelu za komunikologiju i novinarstvo. Njeno polje istraživanja su medijske i kulturne studije, kulturna politika, javno mnijenje, historija komuniciranja, međukulturno komuniciranje, kulturno nasljeđe, romologija, društvena konstrukcija starosti, eko novinarstvo.

101. **ANITA SKELIN HORVAT**

Izv. prof. dr. sc. Anita Skelin Horvat od akademske godine 2003/2004. zaposlena je u zvanju asistenta u Zavodu za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a od 2019. godine u zvanju izvanrednog profesora u znanstvenom području humanističkih znanosti – polje filologija. Od 2013. godine obnaša dužnost predstojnice Zavoda za lingvistiku. Bavi se temama iz područja sociolingvistike, kontaktne lingvistike, istraživanjima jezika i identiteta, analizom diskursa.

102. **MILICA SOLAREVIC**

Doc. dr. sc. Milica Solarevic docent je na Odjelu za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematičkog fakulteta, Univerziteta u Novom Sadu gdje je i obranila doktorsku disertaciju i stekla zvanje doktora nauka (geonauke). Polja njenog znanstvenog istraživanja su demografija, fertilitet stanovništva, nupcijalitet stanovništva, populacijska politika te društvena geografija.

103. **CRISTINA SOLIÁN**

Cristina Solián diplomirala je antropologiju na Fakultetu umjetnosti i humanističkih znanosti Nacionalnog sveučilišta u Rosariju (Argentina). Članica je CEACU-a (Centar za antropološke studije u urbanim kontekstima) Fakulteta humanističkih i umjetničkih znanosti Nacionalnog sveučilišta u Rosariju.

104. **CRISTIAN SPRLJAN**

Rođen u Córdobi, Argentina (1977), od majke Argentinke i oca Hrvata. Sudjelovao je od malih nogu u aktivnostima Hrvatskog doma u Cordobi, gdje je bio član Hrvatskog folklornog ansambla „Kolo Velebit“, tajnik Upravnog odbora tijekom šest godina te je izabran za predsjednika 2006. godine. Od 2002. do 2005. bio je tajnik za tisak i radiodifuziju i generalni koordinator Saveza kolektivnosti useljenika u Cordobi (Unión de Colectividades de inmigrantes de Córdoba - U.C.I.C.). Godine 2002. diplomirao je društvenu komunikaciju, smjer institucionalna komunikacija na Fakultetu prava i društvenih znanosti Nacionalnog sveučilišta u Cordobi. Od otvaranja 2005. godine surađivao je kao tajnik počasnog konzulata u Cordobi. Suradnik je hrvatskih institucija, poput Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, u radovima za Leksikon hrvatskog iseljeništva i manjina, kao i u radijskim programima poput „Glasa Hrvatske“. Od 2015. godine kustos je izložbe fotografija Povijest hrvatskog useljavanja u Argentini. Autor je nekoliko radova poput: Historia de la Inmigración Croata en Córdoba. Studia Croatica. Revista de Estudios Políticos y culturales, Buenos Aires. (2004.); Los Croatas en la Argentina. Revista Todo es Historia. Br. 526 (2011.); CAMPO FERMO. Historia de los refugiados croatas en Fermo, Italia (1945-1948) - Zbirka La sangre no es agua. Editorial Brujas (2014.); Los inmigrantes croatas. Quiénes son y cómo vinieron. Zbirka La sangre no es agua. Editorial Brujas (2014.); Croacia y los croatas desde la Argentina. Discursos, notas, artículos y recuerdos (2003 -2013) - Zbirka La sangre no es agua. Editorial Brujas (2014.)

105. **ISMA STANIĆ**

Mr. sc. Isma Stanić je diplomirala na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, a diplomu magistrice sociologije u polju rodnih/gender studija stekla je u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Od 2005. godine zaposlena je u Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice BiH. Ima dugogodišnje radno iskustvo u polju migracija i vezivanja dijaspore s razvojem zemalja porijekla, kao i istraživačko iskustvo u pitanjima roda i migracija.

106. **MARIN STRMOTA**

Doc. dr. sc. Marin Strmota docent je na Katedri za demografiju Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predaje i na Fakultetu hrvatskih studija na Odsjeku za demografiju i hrvatsko iseljeništvo. Njegov nastavni i istraživački rad uključuje demografiju, ekonomiku rada i demografsko-socijalni razvoj.

107. **LEANDRO ROSSANO SUKICH**

Leandro Rossano Sukich diplomirao je društvenu komunikaciju na Nacionalnom sveučilištu u Cordobi, Argentina. Zanimaju ga institucionalna komunikacija i kultura. Surađivao je s ustanovama *Slovensko Društvo v Córdobi* i *Prekmurski Arhiv*, posvećenim održavanju slovenskog identiteta u Argentini. Trenutno se nalazi u Norveškoj gdje surađuje s organizacijom *Latinamerikansk Forening* na Sveučilištu u Oslu.

108. **FILIP ŠKILJAN**

Doc.dr. sc. Filip Škiljan, povjesničar znanstveni je savjetnik na Institutu za migracije i narodnosti. Doktorirao je 2009. na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Njegov znanstveni interes su hrvatska povijest dvadesetog stoljeća, usmena povijest, Drugi svjetski rat te nacionalne manjine u Hrvatskoj.

109. **IVONA ŠKREBLIN KIRBIŠ**

Dr. sc. Ivona Škreblin Kirbiš od 2005. godine na Zagrebačkoj školi ekonomije i menadžmenta (ZŠEM) provodi istraživanja i predaje u području primjene psihologije u managementu na Katedri za management, poduzetništvo i digitalnu transformaciju. Programski je direktor studija MBA Management i vodi projekte razvoja karijere studenata za Career centar ZŠEM-a.

110. **MARIJAN ŠUNJIĆ**

Prof. dr. sc. Marijan Šunjić (5. travnja 1940., Zagreb), redoviti profesor teorijske fizike i diplomat. Diplomirao je fiziku na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je i magistrirao. Doktorat iz fizike čvrstog stanja obranio je u Londonu, 1970. Od 1963. do 1978. djelatnik je Instituta "Ruđer Bošković". Godine 1978. prelazi na Prirodoslovno-matematički fakultet. U zvanje redovitog profesora izabran je 1981. Obavljao je niz dužnosti u sveučilišnim asocijacijama u Hrvatskoj i Europi. Bio je rektor Sveučilišta u dva mandata, od 25. travnja 1991. do 7. veljače 1994. i od 8. veljače 1994. do 8. veljače 1998.

111. **STIPAN TADIĆ**

Prof. dr. sc. Stipan Tadić redoviti je profesor i znanstveni savjetnik u trajnom zvanju na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, odsjek za sociologiju. Od 1992. do 2017. radio je na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Bavi se suvremenim religijsko-religioznim temama, sociologijom novih religijskih i eklezijalnih pokreta te (post)modernom religijom.

112. **VITOMIR TAFRA**

Vitomir Tafra rođen je 1955. godine. U svojoj bogatoj karijeri prošao je poslove od voditelja marketinga, direktora hotela i putničke agencije, osnivača i ravnatelja Privatne gimnazije i ekonomske škole Katarina Zrinski, osnivača i dekana Europske poslovne škole Zagreb. Trenutno je predsjednik uprave EDUCATI GRUPE ZRINSKI. Bio je voditelj radne skupine za izradu nacionalne Strategije učenja za poduzetništvo 2010. – 2014. (usvojena na Vladi RH 10.6.2010.). Također, bio je voditelj nacionalnih i međunarodnih EU projekata. U zvanju je višeg predavača.

113. **IVAN TEPEŠ**

Dr. sc. Ivan Tepeš, povjesničar i kulturni antropolog, zamjenik je ravnatelja Hrvatske matice iseljenika. Dužnost potpredsjednika Hrvatskog sabora obnašao je do 14. listopada 2016. godine. U svibnju 2018. godine na Hrvatskim studijima sveučilišta u Zagrebu obranio je doktorsku disertaciju iz područja povijesti. U znanstvenom radu uži predmet interesa mu je povijest hrvatskog iseljeništva i političke emigracije u 20. stoljeću.

114. **DRAGAN TODOROVIĆ**

Izv. prof. dr. sc. Dragan Todorović izvanredni je profesor na Odjelu za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. Predsjednik je Jugoslovenskog udruženja za naučno istraživanje religije iz Niša i glavni i odgovorni urednik časopisa Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History, međunarodnog glasila Univerziteta u Nišu. Bavi se sociologijom manjinskih identiteta, sociologijom religije i romologijom.

115. **DANIJEL VOJAK**

Dr. sc. Danijel Vojak radi kao viši znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb. Doktorirao je povijesne znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Radio je u zagrebačkom izdavačko-grafičkom poduzeću Ibis grafika u sklopu razvojno-istraživačkog projekta „Manjinske skupine i njihova uklopljenost u postojeći sustav“. Fokus njegova istraživanja je povijest Roma na hrvatskim područjima i to posebice u 20. stoljeću.

116. **JURE VUJIĆ**

Jure Vujić je hrvatsko-francuski pravnik, diplomat, politolog, esejist, povratnik iz hrvatskog iseljeništva, hrvatsko-francuski pisac i mislilac. Stručno se bavi geopolitikom, geostrategijom i istraživanjima međunarodnih odnosa. Obnaša dužnost pročelnika Odjela za politologiju Matice hrvatske.

117. **OLIVER ZAMBRANO ALEMÁN**

Oliver Zambrano Alemán doktorand je na doktorskom studiju povijesti na Središnjem sveučilištu u Venezueli (UCV) i istraživač hrvatskog iseljeništva u Južnu Ameriku. Uz to, diplomirani je povjesničar (UCV, 2005) i magistar znanosti Međunarodnih odnosa (UCV, 2013). Profesor je na seminarima i izbornim predmetima vezanim uz povijest Hrvatske u Školi povijesti UCV-a (2006. i 2017.) i predavač osnovnog hrvatskog jezika pri Kulturnom društvu Hrvatskih dama Venezuele (2013. i 2018.).

118. **TOMISLAV ŽIGMANOV**

Tomislav Žigmanov hrvatski je književnik i publicist iz Vojvodine. Po zanimanju je profesor filozofije. Pored književnog rada, Žigmanov se angažirao i politički, posebice u borbi za ravnopravni i dostojni status Hrvata u Vojvodini, kao i u borbi protiv politike odnarođivanja bunjevačkih Hrvata.

119. **JAKOV ŽIŽIĆ**

Dr. sc. Jakov Žižić je na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu stekao naslov magistra politologije. Na istom fakultetu je 2019. obranio doktorsku disertaciju o izvorima moći političkog vodstva Franje Tuđmana. Od 2014. do 2018. radio je kao programski koordinator i izvršni direktor Akademije za politički razvoj u Zagrebu. Od veljače 2018. radi kao asistent na Odjelu za komunikologiju Hrvatskog katoličkog sveučilišta u Zagrebu. Bavi se proučavanjem političkog djelovanja i ideja Franje Tuđmana, političkih procesa u Hrvatskoj, hrvatske politike u egzilu (1945. – 1990.) i fenomena Sinjske alke.

Biographies

1. **ANĐELKO AKRAP**

   Prof. Anđelko Akrap, PhD is currently employed at the Faculty of Economics and Business in Zagreb as a tenured professor at the Department of Demography of the Faculty of Economics and Business, University of Zagreb. In his works, he examines demographic phenomena from a wider, historical and economic, historical and political and social and traditional aspect.

2. **ZVONIMIR ANCIĆ**

   Zvonimir Ancić graduated from the Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb. From 2003 until 2006, he was the Head of the Office of the Archbishop of Zagreb. Since July 2006, he has been employed as the Director of the Croatian Catholic Radio, Head of the Press Office of the Croatian Bishops' Conference and the spokesman of the Croatian Bishops' Conference.

3. **BRANKA ARLOVIĆ**

   Branka Arlović, Mag. Iur. works as an adviser in International humanitarian law and humanitarian diplomacy at the Croatian Red Cross' central office. In addition to that, she gained experience through her work as a member of the second instance body in the asylum procedure in the Republic of Croatia from 2008 to 2012. Her professional work and experience, as well as her personal and research interests, are focused on the field of international law, international humanitarian law and migrations. She is an active participant in different national and international scientific and professional meetings and conferences.

4. **MATO ARLOVIĆ**

   Prof. Mato Arlović, PhD was born on 4 November 1952 in Oštra Luka, Bosnia and Herzegovina. He completed his primary and secondary education in Županja, Republic of Croatia. He graduated from the Faculty of Law in Osijek, from which he also obtained a Master's degree and a PhD in the field of law. In his career to date he performed various tasks in the field of law and politics. He was elected as a member of the Croatian Parliament for five mandates (from 1990 to 2007) during which he performed various duties. At the moment, he is a judge at the Constitutional Court of the Republic of Croatia, where he was elected to serve for a second mandate. He has gained numerous medals and awards for his work. Moreover, he published more than sixty scientific and professional papers, four of which were books.

5. **PABLO ARRAIGADA**

   Pablo Arraigada was born in 1985. He graduated from the University of Buenos Aires with a degree in literature. His research is mainly focused on the aspects of partisan literature in the Balkans, figure of exile during the Bosnian War and Balkan Peninsula avant-garde movements. He is a member of the editorial company *A pasitos del fin de este mundo* ("At the end of this world") under which he published a book of poetry "Sustancia" ("Substance", in 2013), "El mundo" ("The World", in 2014) and "El vacío" ("The Vacuum", 2016). His new book "El Universo" ("The Universe") will be published soon. At the same time and in the same company, he is involved in the management of the *Eslavanguardia* and *Biblioteca eslovena* collections. He translated the literary works of Srečko Kosovel, Josip Murn, Peter Semolič, Kaja Teržan and Uroš Prah from Slovenian to Spanish; Desanka Maksimović, Aleksa Šantić and Jovan Dučić from Serbian to Spanish and Vladimir Nazor and Ivan Goran Kovačić from Croatian to Spanish.

6. **DANIELA ARSENOVIĆ**

Docent DANIELA ARSENOVIĆ, PhD (1983), Vurden, Netherlands. She graduated from the Faculty of Sciences, University of Novi Sad with a degree in Biology. She obtained her Master's degree and her PhD from the same Faculty. She is currently employed as a docent. In addition to that, she is a lecturer at the Faculty of Sciences in Novi Sad. Moreover, she is an author and co-author of numerous scientific and professional papers in the field of demography. She is currently involved in three national projects and one international project. She is a member of the Editorial Committee of the journal *Demografija* ("Demography") (since 2017), and she also worked as an editor of the special editions of the *Matica Srpska Journal of Social Sciences* (in 2014 and 2018), which were primarily focused on demography-related topics. She is a member of the European Association for Population Studies, the Association of Demographers of Serbia, and the International Geographical Union (IGU) Commission on Population Geography.

7. **DRAGUTIN BABIĆ**

Dragutin Babić, PhD is a scientific adviser in the field of social sciences, specializing in sociology at the Institute for Migration and Ethnic Studies. His scientific interest includes the following fields: sociology of migrations, war migrations, national question and nationalism, coexistence of Croats and Serbs and island migrations.

8. **MATEA BAČKO**

Matea Bačko graduated from the Department of History at the Catholic University of Croatia in Zagreb with a degree in Biology and the following thesis: *Pogledi hrvatske intelektualne emigracije na hrvatsko pitanje u Jugoslaviji od 1971. do 1990. na primjeru Hrvatske revije i Nove Hrvatske* ("Views on the Croatian question within Yugoslavia from 1971 to 1990 by the Croatian intellectual emigration on the example of *Hrvatska revija* and *Nova Hrvatska*").

9. **MARIO BARA**

Docent Mario Bara, PhD is currently employed as a docent at the Catholic University of Croatia. He graduated from the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb with a degree in Sociology. His scientific interest includes the following fields: sociology of migration, sociology of ethnic relations, social history and Croatian minority in Serbia, Hungary and Romania.

10. **ANTEA BARIŠIĆ**

Antea Barišić is a Teaching and Research Assistant at the Department of International Economics at the Faculty of Economics and Business, University of Zagreb. Her research interest includes the following fields: global value chains, competitiveness, migrations, innovations and leadership.

11. **PETRA BARIŠIĆ**

Docent Petra Barišić, PhD is currently employed as a docent at the Department of Tourism at the Faculty of Economics and Business, University of Zagreb, from which she graduated with a Master's degree in Business Economy, and where she completed her postgraduate specialist study programme with a degree in in Tourism Management as well as her postgraduate (doctoral) university study programme with a degree in Business Economy.

12. **DARKO BAŠTOVANOVIĆ**

Darko Baštovanović is a Senior Official of the Croatian minority in Serbia. In March 2019, he was elected President of the Croatian National Council Commission for Minority Rights Violation of the Croatian National Council of the Republic of Serbia. In addition to that, Baštovanović is also a Croatian poet.

13. **ADRIAN BELJO**

Adrian Beljo graduated in 2000, with a degree in English Language and Literature and Information Science. In 2019, he was elected Vice-Dean of International Cooperation at the Edward Bernays College of Communication Management. Since 2009 he has been working as a lecturer at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb and has been employed and teaching at the Edward Bernays College of Communication Management since 2014.

14. **ZLATA BERKEŠ**

Zlata Berkeš graduated from the University Center Varaždin, University North with a degree in Public Relations and she is currently a doctoral student at the Doctoral Program of Communication Studies at the Josip Juraj Strossmayer University of Osijek. She was also a member of the Local partnership for employment of the Bjelovar-Bilogora County, a member of the Gender Equality Committee of the Bjelovar-Bilogora County, the President of the Hungarian Association Pisanica and the President of the Council of the Hungarian National Minority of the Bjelovar-Bilogora County.

15. **TAMARA BODOR**

Tamara Bodor holds a Master's degree in Croatian and Communication Studies and she is a doctoral student enrolled in the postgraduate study programme of Croatian Culture at the Faculty of Croatian Studies. The narrow field of her interest is focused on the cultural interaction of Croatian emigration in the 20th century and she is also involved in the research of modern emigration phenomena. She is currently employed as a Teaching Assistant at the Division of Demography and Croatian Diaspora at the Faculty of Croatian Studies

16. **ŽELJKO BOGDAN**

Associate Professor, Željko Bogdan, PhD is an Associate Professor at the Department of Macroeconomics and Economic Development at the Faculty of Economics and Business, University of Zagreb, from which he obtained his PhD in 2010.

17. **MARIJANA BORIĆ**

Marijana Borić, PhD is a Senior Research Associate at the Croatian Academy of Sciences and Arts. She is a mathematician, physicist and science historian whose research is focused on the work of prominent Croatian scholars who have highly contributed to Croatian as well as global development.

18. **SANJA BOŽIĆ**

Docent Sanja Božić is a docent at the Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences, University of Novi Sad. Her scientific research fields of interest include the following: psychology of tourism, branding of tourist destinations, tourism marketing, cultural tourism and cultural heritage and the application of statistical and mathematical methods in tourism.

19. **ERIK BREZOVEC**

Erik Brezovec graduated with a Master's degree in Sociology. He obtained his Bachelor's and Master's degree from the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb. In 2017, he enrolled in the postgraduate (doctoral) university study programme of Sociology at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. He is currently employed as a Teaching Assistant at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb, Department of Sociology. His scientific interest includes the following fields: sociology of addiction and sociology of knowledge.

20. **DARIO BUTKOVIĆ**

Dario Butković graduated from the Faculty of Political Science, University of Zagreb with a Master's degree in Political Science. He is currently enrolled in a postgraduate (doctoral) university study programme of Political Science at the Faculty of Political Science, University of Zagreb.

21. **IRENA CAJNER MRAOVIĆ**

Associate Professor Irena Cajner Mraović is a docent in the field of education and rehabilitation sciences, scientific branch of behavioural disorders and an Associate Professor within the field of sociology. Her scientific interest includes the following fields: criminology of violence, criminology of juvenile delinquency, comparative criminology with emphasis on crime, other deviant behaviours and social control in post-communist transition countries and the sociology of the police with a special emphasis on police action models and police corruption.

22. **JELENA DINIĆ**

Docent Jelena Dinić, PhD is currently employed as a docent at the Department of Social Sciences of the Faculty of Mechanical Engineering, University of Niš. She obtained a Bachelor's and a Master's degree as well as a PhD in Sociology from the Faculty of Philosophy in Niš. Her scientific interest includes the following fields: contemporary international migrations, values and value orientations among migrants, highly educated migrants. These are also the topics of her dissertation.

23. **VLATKA DUGAČKI**

Vlatka Dugački, PhD is a Senior Research Associate and a lexicographer (second conferment) at the Miroslav Krleža Institute of Lexicography. She is an associate of the Croatian Encyclopaedia, Croatian Biographical Lexicon, Zagreb Lexicon and Croatian Family Lexicon. Her activities outside of the Institute focus on the research in the field of contemporary Croatian history with an emphasis on national minorities.

24. **ŽARKO DUGANDŽIĆ**

Docent Žarko Dugandžić, PhD completed the postgraduate (doctoral) university study programme in Population History (Historical Demography) at the University of Zagreb and defended his doctoral dissertation in 2011. His scientific and professional activities include the scientific field of humanities and social sciences, the scientific field of history and the scientific branch of modern and contemporary Croatian and world history.

25. **SMILJANA ĐUKIČIN VUČKOVIĆ**

Docent Smiljana Đukičin Vučković graduated in 2018 from the Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences, and in 2015 she defended her doctoral dissertation at the same Faculty. She is currently employed as a docent at the Faculty of Sciences, Department of Geography, Tourism and Hotel Management. Her scientific interest includes the following fields: geography teaching methods and spatial planning.

26. **MATÍAS FIGAL**

Matías Figal graduated in sociology at the University of Buenos Aires. He obtained a Master's degree in International Political Sociology at the National University of Tres de Febrero (UNTREF) and is currently a doctoral student enrolled in the study programme of Social Sciences at the University of Buenos Aires. He is an Assistant at the Chair of Russian History at the Faculty of Philosophy and Letters at the

University of Buenos Aires. Post-war Bosnia and Herzegovina is the main topic of his research work. Among other topics, he is researching the political war narrations/narratives and experimental/court proceedings conducted by the War Crimes Chamber of the Court of Bosnia and Herzegovina.

27. **SANJA FRANC**

Docent Sanja Franc, PhD is currently employed as a docent at the Department of International Economics, University of Zagreb, the same Faculty from which she also obtained her PhD. She is an active member of several work committees at the Faculty of Economics and Business. She is a member of the editorial board of three international scientific journals and actively works as a reviewer of national and international publications.

28. **PAULA GADŽE**

Paula Gadže studied social anthropology at the Faculty of Philosophy and Letters at the University of Buenos Aires. She is currently about to enrol in a doctoral study programme on the topic of ethnic return of Argentine-born Croatian descendants to Croatia. She lives in Croatia, where she participated in a research project focused on different aspects of Croatian migration in Argentina, some of them being: eating habits, various ways of maintaining their identity and migrants' return. Her topics of interest include: anthropology of food, migrations and ethnic identities.

29. **DARKO GAVRILOVIĆ**

Prof. Darko Gavrilović, PhD is a tenured professor at the Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences, University of Novi Sad. He is a visiting professor at the Faculty of European Legal and Political Studies, Novi Sad. He teaches courses in Political Geography, Civilization and Cultures History, Religion and Politics, History of State and Law. He also held lectures at the Universities of Kraków, Prague, Łódź and Thessaloniki. He published 16 monographs and several dozen scientific papers. He is the Director of the Centre for History, Democracy, and Reconciliation. In addition to that, he is a member of the Alliance for Historical Dialogue and Accountability Program at the Columbia University and a member of the European Network Remembrance and Solidarity, which has its seat in Warsaw. He received several awards for his literary works and for his scientific activity.

30. **KREŠIMIR GJURANOVIĆ**

Krešimir Gjuranović, MSc was born in 1958 in Kotor, Kotor Municipality, Bay of Kotor. He obtained his Bachelor's degree from the Faculty of Law, Chair of the Department of Criminal Law in Zagreb. He obtained his Master's degree from the Faculty of Law in Zagreb and acquired the title of Master of Science in the scientific field of Social Sciences, specializing in legal sciences, and scientific branches of criminal law, criminal procedural law, criminology and victimology. He graduated from Security and Intelligence Agency of the National Security Office of the Republic of Croatia. During the Homeland War, he was a member of the special police forces of the Ministry of the Interior of the Republic of Croatia and a member of the Croatian Armed Forces (the 1st Guards Brigade).

31. **BORIS GRGUREVIĆ**

Boris Grgurević obtained his Master's degree from the Faculty of Agriculture, the same Faculty where he later enrolled in two postgraduate study programmes in Horticulture and Agricultural Mechanization. Until his retirement, he was involved in various entrepreneurial projects abroad. During his career, he won several awards and since 2015 (since his retirement) he has been actively involved in the work of the Croatian Confraternity Bokelj Navy 809.

32. **CAROLINE HORNSTEIN TOMIĆ**

Docent Caroline Elisabeth Hornstein Tomić, PhD graduated with a degree in Cultural Anthropology / European Sociology and obtained her PhD in Sociology at the Goethe-Institut in Frankfurt am Main, Germany. She is a Scientific Adviser at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar in Zagreb, where she has been employed since 2008.

33. **DOMAGOJ HRUŠKA**

Associate Professor Domagoj Hruška, PhD is an Associate Professor at the Department of Organization and Management, Faculty of Economics and Business, University of Zagreb. He is the Vice President of the Croatian Association of the Supervisory and Management Board Members and of many other supervisory boards.

34. **KREŠIMIR IVANDA**

Krešimir Ivanda is currently employed as a Teaching Assistant at the Department of Demography, Faculty of Economics and Business Zagreb. Besides teaching, he is involved in research work and numerous project activities. His research interest includes the following fields: demographic economics, migrations, labour market, projection, data visualization and computer methods in demography.

35. **LJUBICA IVANOVIĆ BIBIĆ**

Associate Professor Ljubica Ivanović Bibić is an Associate Professor at the Department of geography, tourism and hotel management, Faculty of Natural Sciences and Mathematics in Novi Sad, the same Faculty at which she defended her doctoral dissertation in 2012. Her scientific interest includes the following fields: teaching methods of geography and social geography.

36. **ANĐELIJA IVKOV DŽIGURSKI**

Prof. Anđelija Ivkov Džigurski, PhD graduated in 1998, obtained her Master's degree in 2001 and her PhD in 2005 from the Faculty of Sciences in Novi Sad. On 1 May 2015, she became a tenured professor. In addition to that, since 2015 she is the Head of the Chair of Social Geography. She is also the Head of the study programme and holds the title of Professor of Geography since the academic year 2016/2017.

37. **IGOR JELASKA**

Associate Professor Igor Jelaska, PhD is currently employed as an Associate Professor at the Faculty of Kinesiology, University of Split, at the Chair of General Methodology. As a mathematician, he is involved in developing methodological support and conducting statistical analysis for various applied sciences research.

38. **JOSIP JEŽOVITA**

Josip Ježovita is a Teaching Assistant at the Catholic University of Croatia. His scientific work is focused on the field of sociology, and the scientific branch he is interested in in is the one of sociological methodology. His scientific interests include the following fields: methodology and statistics in social sciences. He has been employed at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb as a Teaching Assistant since 2014 (External Associate) in the scientific area of sociology.

39. **DAMIR JOSIPOVIČ**

Damir Josipovič, PhD is a social geographer and a demographer. He graduated from the Department of Geography at the Faculty of the University of Ljubljana in 1998, obtained his Master's degree in 2002 and his PhD in 2005. His research interests are interdisciplinary and they include different topics in the field of social and human geography. He is a Senior Research Associate at the Institute for Ethnic Studies in Ljubljana.

40. **NATALIJA JOVANOVIĆ**

Prof. Natalija Jovanović, PhD is a tenured professor of Sociology of Education and Teaching Methodology at the Department of Sociology at the Faculty of Philosophy, University of Niš. She published several scientific papers in various national and international journals and she is the author of two monographs. In addition to that, she has participated in the realisation of two international projects and one national scientific project. Since October 2016, she has been the first woman (dean) appointed as the Head of Faculty of Philosophy in Niš.

41. **JUGOSLAV JOVIČIĆ**

Prof. Jugoslav Jovičić, PhD is an Associate Professor at the Independent University Banja Luka and the former adviser to the Minister of the Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications of the Republic of Serbia. Since 2012, Prof. Jovičić, PhD has been employed as a Professor and the Director of the Faculty of Management and Business Economy at the University of Travnik. In addition to that, from 2009 to 2012 he was the Dean of the Faculty of Business and Financial Studies in Banja Luka. He is the Ambassador of Bosnia and Herzegovina for the United Nations organizations, Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) and International Organization in Vienna.

42. **ANA JUDI GALIĆ**

Ana Judi Galić graduated from the Faculty of Law, University of Mostar. She is the Head of Department for Expatriate Affairs and Informing at the Expatriate Sector of the Ministry for Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina. She has an extensive working experience in working with expatriates and connecting the diaspora to the development of their country of origin, conducting projects related to migration and development, migration monitoring statistics etc.

43. **KATICA JURČEVIĆ**

Katica Jurčević, PhD defended her doctoral dissertation in the field of social sciences, field of sociology of migrations and social history in 2007 at the University of Bremen, Germany. She is currently employed as a Senior Research Associate in the field of social sciences, specializing in sociology. Her scientific interest includes the following fields: migrations, return migrations and the Croatian diaspora. She is currently employed at the Research Institute of Croatian Studies, University of Zagreb.

44. **LJUBO JURČIĆ**

Prof. Ljubo Jurčić, PhD is a Professor of International Economics and History of Economic Thought at the undergraduate study programme, and a Professor of Macroeconomic Management, Determinants of National Competitiveness and Economy of International Trade at the postgraduate study programme at the Faculty of Economics and Business, University of Zagreb. Since he became a Professor at the Faculty, he held lectures in a dozen different courses, mostly in the area of economic theory, economic politics and quantitative methods of economic analysis. He is currently the Head of the Department of International Economics. In addition to that, he has published more than a hundred of scientific and professional papers in the area of economic policy, international economics, political economy and

economic analysis. He regularly participates as a lecturer at national and international conferences focused on the aforementioned topics. Moreover, he is a member of the editorial board of several international scientific journals. At the beginning of his career, alongside his work at the Faculty, he worked in a social production company for ten years. Following that, he became in charge of his own companies. He was also a member of numerous supervisory boards and state advisory bodies. He is currently the President of the Supervisory Board of Zagreb Holding. Furthermore, he is the President of the Croatian Economic Association. He was the Croatian Minister of Economy, Entrepreneurship and Crafts from 2002 until 2003 and a member of the Croatian Parliament for two terms.

45. **TADO JURIĆ**

Docent Tado Jurić, PhD is a Research Associate and a docent at the Catholic University of Croatia in Zagreb. His scientific interest includes the fields of humanities and social sciences, and he specializes in: history, political science and German studies. He is scientifically interested in the following branches: recent and contemporary Croatian and world history and European integration, and his scientific interests also include the topics of Croatia and the European Union, nation and nationalism, Croats in Bosnia and Herzegovina and Croats in Germany.

46. **SUZANA JURKOVIĆ**

Suzana Jurković graduated from the Faculty of Maritime Studies, University of Split (specializing in Marine Engineering) and acquired the title of Maritime Transport Engineers well as the title of Marine Engineer. In the academic year 2016/2017, she enrolled in the postgraduate doctoral study programme *Jadran - poveznica među kontinentima* ("Jadran - a link between the continents") at the University of Zadar, and since October 2019 she has been a graduate student at the same University. She has been employed at the Croatian Radiotelevision as a film editor.

47. **IVICA KATAVIĆ**

Ivica Katavić, PhD was born in 1960. He holds a PhD, has published dozens of scientific and professional papers, and his research interest includes the fields of entrepreneurship, management and new technologies. During his career, he was the Director and a member of the Management Board of the "Koromačno" cement plant, a company within the Holcim group (a Swiss multinational corporation), and following that, he became the owner and the Director of the "GLOBAL-KATAVIĆ" company whereupon he started his career in the higher education sector as the Head of Department of Entrepreneurship and Management at the VERN' University of Applied Sciences. He is currently the Dean of the European Business School Zagreb.

48. **NATASHA KATHLEEN RUŽIĆ**

Mislav Natasha Kathleen Ružić, PhD is a Croatian Australian. She obtained her Master's degree and PhD in Australia in the field of Education - Management and Applied Linguistics specializing in Sociolinguistics, Computer-aided Communication and Pedagogy, conducting a research on collaborative virtual transnational space for the development of Croatian language and culture (University of Southern Queensland). Prior to moving to Croatia, she worked on virtual team research projects at the Faculty of Business and Management, University of Southern Queensland. She is currently employed as a Senior Expert Adviser at the Research Institute of the University Department of Croatian Studies, University of Zagreb. Her scientific interest includes the following fields: migration, return migration, development and maintenance of efficient transnational networks, transnational migration behaviour, virtual team work and e-learning.

49. **VERA KLOPČIČ**

Vera Klopčić, PhD is a Senior Research Associate at the Institute for Ethnic Studies, Ljubljana. She is involved in the protection of human and minority rights on international and national levels. In addition to that, she is a member of the Committee on Human and National Minority Rights which operates within the Slovenian Academy of Sciences and Arts.

50. **MARIN KNEZOVIĆ**

Marin Knezović, MSc graduated and obtained his Master's degree from the Department of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. Currently, his scientific work involves eco-history topics, especially the ones referring to Croatia in the Early Middle Ages. He is a member of the Croatian Economic and Ecohistory Society. Currently, he is the Head of the Department for Croatian Minorities of the Croatian Heritage Foundation.

51. **DANIJEL KNEŽEVIĆ**

Danijel Knežević is currently employed at the European Business School Zagreb as a lecturer and he is currently the Vice Dean of Academic Affairs. Moreover, he is also the deputy editor-in-chief of the scientific and technical journal *Obrazovanje za poduzetništvo* ("Entrepreneurship education") and the President of the Organising Committee of the International Conference on Entrepreneurial Learning (ICEL). His entire scientific and research work includes the following areas: human resources management, organisation and management and business economics.

52. **LJUBICA KOLARIĆ – DUMIĆ**

Ljubica Kolarić-Dumić is a Croatian author. She writes poetry and prose. She graduated from the Academy of Pedagogy in Rijeka, where she worked as a Croatian language teacher until her retirement. In addition to her school work, she actively participates in many cultural events. She has been a member of the Matica hrvatska since 1970, a member of the Association of Croatian Homeland War Volunteer Veterans Association since 1991, as well as a member of the Croatian Cultural Council and the Croatian Writers' Association.

53. **KARLO KOLESAR**

Karlo Kolesar is currently employed at the Edward Bernays College of Communication Management. He is also the Vice-President of the Croatian Academic Union and a member of the European Association of Institutions in Higher Education (EURASHE). He is an expert in business development and economics and tourism management focused on sustainable tourism development management.

54. **VLAHO KOVAČEVIĆ**

Docent Vlaho Kovačević, PhD is a docent at the Department of Sociology at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split and an External Associate at the Faculty of Science at the University of Split. His professional and scientific interest includes the following fields: contemporary sociological theories, sociology of science, sociology of folk religion, sociology of education and sociology of food and nutrition.

55. **KRISTINA KOZIĆ**

Kristina Kozić is currently employed at the Digital Department of a media and marketing agency in Zagreb. She enrolled in a research study programme in Geography at the Faculty of Science, University of Split, and after having completed the undergraduate study programme at the same Faculty, she enrolled in a graduate study programme, specializing in Spatial Planning and Regional Development. She obtained her Master's degree in 2016 with the following thesis: "Emigration of young people from Croatia after 2001".

56. **IVAN KRALJEVIĆ**

In 2012, Ivan Kraljević completed the undergraduate study programme of Political Science at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar, and at that same Faculty, he also completed the graduate study programme of International Politics and Diplomacy in 2014. He is a doctoral student enrolled in the postgraduate study programme *Jezici i kulture u kontaktu* ("Languages and cultures in contact") at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar. Moreover, he works as an associate in numerous national newspapers and portals. He is currently employed as a Teaching Assistant at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar.

57. **RADOJKA KRALJEVIĆ**

Radojka Kraljević, PhD obtained her Bachelor's, Master's degree and her PhD from the Department of Psychology at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. She received her psychotherapeutic training at the Fritz Perls Institute, Dusseldorf. She is currently employed at the Faculty of International Relations and Diplomacy of the DIU Libertas International University. She is an Associate at the Libertas Business School in Zagreb.

58. **WOLLFY KRAŠIĆ**

Docent Wollfy Krašić, PhD was born on 12 July 1988 in Rijeka. In 2007, he enrolled in two undergraduate study programmes: Archaeology and History at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, where he also enrolled in a graduate study programme of Modern and Contemporary History in 2010 and he obtained a Master's degree from the same Faculty with the following thesis: "The work of Dr. Ante Ciliga in the Kingdom of Yugoslavia and the Independent State of Croatia from 1936 to 1944". At the same Faculty, he enrolled in the postgraduate study programme of Modern and Contemporary History in 2012, and obtained a PhD by defending his doctoral dissertation: "Croatian Spring and the Croatian political Emigration". He was employed at the Genealozi d.o.o. company until August of 2013. In the beginning of November of 2019, he started working as a Docent at the Department of Demography and Croatian Diaspora at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb. His research is primarily focused on the topic of Croatian political history in the second half of the 20th century. In addition to numerous scientific and published articles, he has published two scientific monographs: "Croatian Spring and the Croatian political Emigration" (Školska knjiga, 2018) and "Croatian resistance movement" (AGM, 2018).

59. **STIPE KUTLEŠA**

Prof. Stipe Kutleša, PhD graduated from the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb (1979) with a degree in Philosophy and History, and from the Faculty of Science, University of Zagreb (1982) with a degree in Physics. He obtained his Master's degree after completing the postgraduate study programme "History and Philosophy of Science" in Dubrovnik (1986). In addition to that, he obtained his PhD from the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb (1993). He spent some time at the "Institute for Advanced Studies", University of Edinburgh (1999). He was employed at the Institute of the History and Philosophy of Science at the Croatian Academy of Sciences and Arts (1984 - 2002) and from 2002 until today, he has been employed at the Institute of Philosophy in Zagreb where he holds the position of the Director (2002 - 2006). He is the editor-in-chief of the Miroslav Krleža Institute of Lexicography "Philosophical Lexicon". He is a member of the editorial board of the journals *Filozofska istraživanja* ("Philosophical research"), *Synthesis philosophica, Biblioteka Filozofska istraživanja* ("Library of philosophical research") (1995 - 2004), Croatian Journal of Philosophy (2001. - 2004), as well as a council member of council of the Croatian Journal of Philosophy

(since 2005), and journals *Prolegomena* (since 2002), *Metodički ogledi* ("Methodological essays"), *Hrvatska misao* ("Croatian thought", since 2007), and *Nova prisutnost* ("New presence", since 2009). In addition to that, he is a member of the Society for the Advancement of Philosophy, as well as a member of the Matica hrvatska Philosophy Department, Matica hrvatska Natural Sciences and Mathematics Department, a member of the Croatian Society of Natural Sciences, Croatian Physical Society, and Croatian Philosophical Society. He is a Scientist and an adviser at the Institute of Philosophy in Zagreb in addition to being a tenured professor.

60. **ROMANA LEKIĆ**

Romana Lekić, PhD is currently employed as an Assistant Dean for Tourism Studies at the Edward Bernays College of Communication Management. Over a number of years, she has worked as the Head of the Department of Tourism at the VERN' University of Applied Sciences in Zagreb. She acquired her professional training at various international universities, specializing in storytelling and experience management, animation and drama-based and dance pedagogy.

61. **KRISTIAN LEWIS**

Kristian Lewis, PhD is a Senior Research Associate at the Institute of Croatian Language and Linguistics. His scientific interests include the following fields: standard Croatian language, comparative linguistic research of Slavic languages, normativism, terminology, linguistic consultancy, lexicology, lexicography, translation, multilingualism, minority languages, language policy, language planning.

62. **ŠIMUN LONČAREVIĆ**

Šimun Lončarević obtained his Master's degree in 2016 at the Faculty of Mechanical Engineering and Naval Architecture at the University of Zagreb, the same Faculty at he is currently enrolled in a postgraduate doctoral study programme. Besides that, he is also currently enrolled in an MA programme in Philosophy at the Faculty of Philosophy and Religious Studies of the University of Zagreb. He was employed at a calibration laboratory and as a Teaching Assistant at the Faculty, and since 1 October 2017, he has been employed as a researcher at the Energy Institute Hrvoje Požar.

63. **VLADIMIR LONČAREVIĆ**

Associate Professor Vladimir Lončarević is an Associate Professor employed as a Senior Scientific Associate. He obtained his PhD from the Faculty of Philosophy and Religious Studies in Zagreb. He is a member of various cultural and other institutions and an editor of the library *Hrvatska katolička baština 20. st.* ("Croatian Catholic Heritage of the 20th century"). He worked as a journalist, proof-reader, redactor and an advisor at the Ministry of Reconstruction and Development. Since 1 February 1999, he has been employed at the Office of the President of the Republic of Croatia.

64. **MARIA FLORENCIA LUCHETTI**

Mislav Florencia Luchetti, PhD holds a PhD in Social Sciences, a Master's degree in Communication Studies and Culture and a Bachelor's degree in Sociology. She is a Professor of Sociology at the University of Buenos Aires. Over the past years she conducted numerous research projects focused on the social and cultural aspects of Croatian migration in South America. Currently, she is employed as a Senior Expert Adviser and a Teaching Assistant at the Research Institute of the University Department of Croatian Studies, University of Zagreb.

65. **TAMARA LUKIĆ**

Prof. Tamara Lukić, PhD is a tenured professor at the Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences, University of Novi Sad. Her scientific interest primarily includes the following fields: socio-geographical studies of the local environment, South-Eastern European studies, research on ethnic groups and natural disasters.

66. **TIHOMIR LUKOVIĆ**

Prof. Tihomir Luković, PhD obtained his PhD from the Faculty of Tourism and Hospitality Management in Opatija. He is a court expert in the field of Economy in Croatia. In addition to that, he is one of the seven founders and an active member of the Cruise Research Society, Bremerhaven (CRS), an international organization of researchers in nautical tourism and cruising, in which he has been active since 2009. Since 2013, he has been employed as an associate of the European Commission (DG MARE) for the development of nautical tourism in Europe. Moreover, he is the author of 99 scientific papers, organizer of numerous conferences and the author of 17 nautical tourism and controlling & planning textbooks.

67. **LILIANA MAJIĆ**

Liliana Majić graduated from the National University of La Plata with a degree in Social Communication and Social Communication Training and is currently working as a high-school teacher. She is an active participant of the feminist movement in Argentina within the group of poets "Quinto Elemento" ("The Fifth Element"). She is an associate of the website Surgentes.com.ar, a site dedicated to female journalists and women in general and is also the publisher of the "Lubidulia - poesia" magazine.

68. **KRUNOSLAV MALENICA**

Krunoslav Malenica is a Teaching Assistant at the Department of Humanities and Social Sciences at the Faculty Science, University of Split. He is involved in the research of social theory and politics, sociology of religion, political sociology, sociology of youth and sociology of culture.

69. **MARKO MANDIR**

Marko Mandir is a Croatian and Slovenian singer, professor of philosophy and a religious culturologist who lives and works in Maribor, Slovenia. In 1998, he became a Croatian National Theatre opera member. In 2002, he started studying singing at the Academy of Music in Zagreb, in the class under the guidance of Neven Belamarić. He is the President of the Croatian Culture Association of Maribor. He is the founder and the art director of the Dalmari *klapa* (an *a cappella* singing group), which acts as a separate section within the Association.

70. **DARKO MARINAC**

Darko Marinac graduated with a degree in Journalism. His professional and research interest was focused on security and defence, defence-policy making in the form of public policies, media during war conflict and public relations, which resulted in his interest in public relations of the security and defence sector.

71. **MARICA MARINOVIĆ GOLUBIĆ**

Marica Marinović Golubić, PhD is a Research Associate at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar in Zagreb. She obtained her PhD from the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb with a thesis in the field of sociology of migration. She has participated in numerous national and international projects that were focused on migrations research, marginalized populations, rural areas and second homes. She was a novice editor of the journal *Društvena istraživanja* ("Social research").

72. **IVAN MARKEŠIĆ**

Academic Ivan Markešić holds a PhD, he is a tenured Scientific Adviser, a tenured professor, a sociologist of religion, lexicographer and a translator. He is a Scientific Advisor with tenure and a tenured professor at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb. He is also a senior lexicographer and a lexicography adviser in the social field of lexicography at the Miroslav Krleža Institute of Lexicography in Zagreb.

73. **VESNA MATIĆ**

Vesna Matić is a Doctor of Medicine, specialist in Epidemiology. She is currently employed at the Ministry of Health of the Republic of Croatia as a Senior State Sanitary Inspector. She is the Vice President of the "Majke hrvatskih sokolova" ("Mothers of Croatian Falcons") association and the Head of the "Odeon Zagreb", culture and science forum. She actively participates in the work of the Croatian Thyroid Society and in the work of many other associations. She participated in the development of various project proposals.

74. **REBEKA MESARIĆ ŽABČIĆ**

Docent Rebeka Mesarić Žabčić, PhD is a Scientific Adviser at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar. In 2005, she obtained a PhD in Geography from the Faculty of Science, University of Zagreb, and she holds a position of a teaching Docent. Her scientific interest includes the following fields: external migration, contemporary migrations of the Međimurje County area, young generation of Croats in Australia, migrations and intercultural relations treated from the point of view of contemporary schools in Europe, overseas emigrations, especially to Australia and the USA and Croats abroad in different European countries.

75. **NIKICA MIHALJEVIĆ**

Nikica Mihaljević is a writer and a publicist. He started studying at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb in 1968 (Yugoslav Studies and Philosophy) and simultaneously began his career in journalism and literary work. Since 1988 he has been publishing poems, stories, reviews, essays, interviews, feuilletons and articles in the following newspapers and magazines: "Glas Slavonije", "Hrvatski književni list", "Večernji list", "Prolog", "Poezija", "Matica" (the magazine of the Croatian Heritage Foundation), "Hrvatska revija" and many others.

76. **VINE MIHALJEVIĆ**

Associate Professor Vine Mihaljević is a Scientific Adviser at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar and an Associate Professor at the Department of Sociology and Communication Studies at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb. He obtained a PhD in Theology at the Salesian Pontifical University in Rome, Italy in 1992. Hiss research interest includes the following fields: sociology of religion, communication and pastoral theology.

77. **JELENA MILANKOVIĆ JOVANOV**

Jelena Milanković-Jovanov is a doctoral programme student, specializing in Teaching Methodology of Natural Sciences - Geography. Her research interest includes the following fields: teaching methodology of geography and spatial planning. Since 2017, she has been employed as a Teaching Assistant at the Department of Geography, Tourism and Hotel Management at the Faculty of Sciences, University of Novi Sad.

78. **DRAGANA MITROVIĆ**

Dragana Mitrović doktorantica je kulture universiteta " John Naisbitt" u Beogradu i saradnik pri Centru za Balkanske studije, u Nisu.

79. **LJUBIŠA R. MITROVIĆ**

Prof. Ljubiša R. Mitrović, PhD is a sociologist and a Professor Emeritus at the University of Niš. He was the Head of the Chair of General Sociology and the Head of postgraduate study programmes specialized in Sociology of Contemporary Social Development at the Faculty of Philosophy at the University of Niš, the Dean of the Faculty of Philosophy and a Prorector of the University of Niš.

80. **NADIA MOLEK**

Nadia Molek studied Social Anthropology at the Faculty of Philosophy and Letters at the University of Buenos Aires, where she is currently completing her doctoral study programme the research topic of which is the configuration of transnational identities among Slovenians in Argentina. She is also researching the communication practices and their subsequent effect on the migration processes of Slovenians in Argentina. Since 2010, she has been a member of the Group of Studies on International Migration (GEMI). Since 2007, her research has included the following fields: migration and identity processes, visual and digital ethnology, ethnic cuisine and oral history.

81. **BORIS NIKŠIĆ**

Boris Nikšić, MSc is an Expert Associate at the Institute for Migration and Ethnic Studies. From 1995 to 2002, he was employed as a junior researcher at the Croatian Institute of History at the Department of Croatian Latin Historiography. The most important projects he was involved in are the following: "Migration and ethnic phenomena, with a systematisation of concepts" and "Minorities in the Process of Globalization".

82. **JELENA PAVIČIĆ VUKIČEVIĆ**

Jelena Pavičić Vukičević, PhD obtained a Master's degree in Croatian language and literature and Comparative literature and a PhD at the Department of Pedagogy from the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. She is an External Associate at the Faculty of Kinesiology, University of Zagreb. In addition to that, she is the Deputy Mayor for social activities of the Mayor of Zagreb and during her career she was the Head of the City Office for Education, Culture and Sports in Zagreb and a member of the Croatian Parliament.

83. **ANTE PAVLOV**

He was born in 1939 in Tisno. He moved to Australia in 1964. In 1971, alongside a couple of people from his community, he founded the Croatian football club "Mladi Hrvat" (Young Croat). He was also the coach of the football club. He returned to Croatia, Zagreb specifically, in 1977. Since 2004, he has been the president of the "Tisno" association in Zagreb. He received a recognition letter from the Municipality of Tisno and the "Hartić" folk ensemble.

84. **MARTIN PAVLOV**

He was born in Tisno in 1943. After graduating high school, he moved to Zagreb and later to Australia to live with his brother. He is one of the founders of the "Mladi Hrvat" (Young Croatian) football club in Australia. He is a long-term president of the Confraternity "St. Martin" in Tisno. He was also the president of the "Hartić" folk ensemble in Tisno.

85. **NINA PAVLOVIĆ**

Nina Pavlović graduated from the Faculty of Philosophy, University of Niš with a degree in Sociology and she obtained a Master's degree in Applied Statistics at the Centre for Applied Statistics, University of Novi Sad. She is currently enrolled in the third year of the doctoral programme of Academic Studies

of Sociology at the Faculty of Philosophy, University of Niš. She teaches methodology courses at the Department of Sociology, where she has been employed as a Research Associate since 2015 and as a Teaching Assistant since 2017.

86. **ZORAN PAVLOVIĆ**

Prof. Zoran Pavlović, PhD was appointed as the Protector of Citizens - Ombudsman in 2016 as a tenured professor and the Head of the Head of the Criminal Law Department at the Faculty of Law for Commerce and Judiciary of the University Business Academy in Novi Sad. He is a member of the Hague Academy of International Law and of the Victimology Society of Serbia.

87. **KREŠIMIR PERAČKOVIĆ**

Associate Professor Krešimir Peračković is a scientific adviser at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar in Zagreb, where he has been employed since 1998. His scientific research is primarily focused on the following fields: post-industrial society, information society, social changes and sociology of consumption. He is an Associate Professor at the Department of Sociology at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb and an External Associate at the Faculty of Philosophy and Religious Studies in Zagreb.

88. **TIJANA PERIĆ DILIGENSKI**

Tijana Perić Diligenski, PhD is a Research Associate at the Institute for Political Studies and the secretary of the *Administracija i javne politike* journal ("Administration and public policies"). She has published several works dealing with judicial reform and anti-corruption policies of the Republic of Serbia, especially in the European integration context.

89. **MARINA PERIĆ KASELJ**

Docent Marina Perić Kaselj, PhD is a docent in the scientific field of social sciences, specializing in sociology, who is not employed at the Department of Sociology and the Department of Demography and Croatian diaspora at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb. She has been employed at the Institute for Migration and Ethnic Studies since 1999. She is currently employed as a Senior Research Associate in the field of social sciences, specializing in sociology. Since 2018, she has been appointed as the Head of the Institute for Migration and Ethnic Studies. Her scientific interest includes the following areas: sociology and political science, identities of Croatian ethnic/migrant communities in the world, Croatian political emigration and national minority communities.

90. **MARIN PERKO**

In 2008, Marin Perko acquired the title of Bachelor in Computer Science from the University of Split. He obtained a Master's degree in Geography and Information Science from the University of Mostar in 2014. Currently, he is a doctoral student in the interdisciplinary scientific field of Geography at the University of Zadar.

91. **IVAN PERKOV**

Ivan Perkov obtained a Master's degree in Sociology and is currently enrolled in the postgraduate doctoral study programme of Sociology at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. He has been employed at the Department of Sociology at the Faculty of Croatian Studies as a Teaching Assistant in the scientific field of sociology. His scientific interest includes the following fields: urban sociology, sociology of risk and sociology of education.

92. **STEVAN PETKOVIĆ**

Docent Stevan Petković, PhD obtained his PhD from the International University of Travnik in 2014. In 2015, he was appointed as docent at the Faculty of Management and Business Economy at the University of Travnik. He authored two university textbooks: "Ekonomija javnog sektora" ("Public Sector Economy") and "Osnove ekonomije javnog sektora" ("Basic Public Sector Economy").

93. **DUBRAVKA PETROVIĆ ŠTEFANAC**

Docent Dubravka Petrović Štefanac, PhD is an External Associate at the Catholic Faculty of Theology in Zagreb and the Catholic University of Croatia. She obtained a PhD in the area of Social Ethics from the Karl-Franzens University of Graz. Upon her return to Zagreb, she started working at the Centre for Promotion of Social Teaching of the Church of the Croatian Bishops' Conference. She is a member of the Society for Catholic Social Ethics in Central Europe and the co-founder of the Ecumenical Forum of European Christian Women (EFECW).

94. **JIANPHIER PLETICKOSICH LÓPEZ**

Jianphier Pletickosich López graduated from the Catholic University of Santa María in Arequipa with a degree in Law. He enrolled in the postgraduate study programmes of Political Science and Government at the Pontifical Catholic University of Peru, completed the undergraduate study in History of Peru and obtained a Master's degree in History from the University of San Pablo in Arequipa. He acquired the title "Career diplomat" ("Diplomático de Carrera") and obtained a Master's degree in International Relations Diplomacy from the Peruvian Diplomatic Academy "Javier Pérez de Cuéllar". He is currently employed at the Directorate-General of Sovereignty, Limits and Antarctic Affairs of the Ministry of Foreign Affairs of Peru.

95. **BARBARA PRPROVIĆ**

Barbara Prprović obtained a Master's degree after completing the specialized educational study programme and specialized research study programme in Sociology at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb. After two years of working as an External Associate at the Faculty of Croatian Studies, she started her career as an associate at the Croatian Red Cross - the Red Cross Society of Čakovec, where she was involved in topics of social and humanitarian work, sustainability and development of civil society organizations.

96. **JUAN CARLOS RADOVICH**

Prof. Juan Carlos Radovich, PhD studied Social Anthropology at the Faculty of Philosophy and Letters at the University of Buenos Aires, where he is currently employed as a Professor. He is the Lead Researcher in the National Scientific and Technical Research Council (CONICET) at the National Institute of Anthropology and Latin American Thought (INAPL). He is involved in the following research fields: rural anthropology, applied anthropology, social impact of tourism on indigenous populations, social impact of large dam projects, social effects of oil and gas production, rural-urban migration, indigenous policies and political movements in Argentina, ethnic conflicts in the modern world, racism and discrimination in the modern society.

97. **NADA RADUŠKI**

Nada Raduški, PhD is a Scientific Adviser at the Institute for Political Studies in Belgrade. She is a member of the editorial board of the *Politika nacionalne sigurnosti* journal ("National security policy") and *Socijalna politika* journal ("Social policy"). She is a member of the Population Study Committee

of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU), a member of the Association of Demographers of Serbia and the Serbian Scientific Society of Economists as well as a a management board member of the Institute for Political Studies.

98. **Art docent ALEKSANDRA ROTAR, PhD**

Docent Aleksandra Rotar, PhD has been teaching at the Department of Graphics at the School of Applied Arts and Design in Zagreb. She has been an Assistant at the Pula Faculty of Pedagogy since 1997, a Senior Lecturer at the Higher Teacher Education and Training School since 2007, and a docent at the Faculty of Educational Sciences at the Juraj Dobrila University of Pula since 2011. Her activity includes the following fields: painting, graphics, graphic design, scenic design, art installation, illustration, computer graphics, animation and pedagogical work.

99. **MISLAV RUBIĆ**

Mislav Rubić, PhD is a historian, employed as a Senior Expert Adviser at the Ministry for Demography, Family, Youth and Social Policy. He works for the Migrations Service, Sector of Demographic Development, Directorate for Demographic Development, Family, Children and Youth.

100. **NATAŠA SIMEUNOVIĆ BAJIĆ**

Docent Nataša Simeunović Bajić, PhD holds a PhD in Political sciences, specializing in Communication Science. She is a docent at the Department of Communicology and Journalism at the Faculty of Philosophy, University of Niš. Her research is primarily focused on the following fields: media and cultural studies, cultural policy, public opinion, history of communication, intercultural communication, cultural heritage, romology, social construction of age and environmental journalism.

101. **ANITA SKELIN HORVAT**

Associate Professor Anita Skelin Horvat has been employed as a Teaching Assistant at the Institute of Linguistics at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb since the academic year 2003/2004, and she has been working as an Associate Professor in the scientific field of humanities - specializing in Philology. Since 2013, she has been the Head of the Institute of Linguistics. Her scientific research includes the following fields: sociolinguistics, contact linguistics, language and identity research, discourse analysis.

102. **MILICA SOLAREVIĆ**

Docent Milica Solarević, PhD is a docent at the Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences, University of Novi Sad, the same Faculty at which she defended her doctoral dissertation and from which she obtained a PhD in Geosciences. Her scientific interest includes the following fields: fertility and nuptiality of population, politics of population and social geography.

103. **CRISTINA SOLIÁN**

Cristina Solián graduated from the Faculty of Humanities and Arts at the National University of Rosario, Argentina with a degree in Anthropology. She is a member of the Centro de Estudios Antropológicos en Contextos Urbanos (Centre for Anthropological Studies in Urban Contexts, CEACU) within the Faculty of Humanities and Arts at the National University of Rosario.

104. **CRISTIAN SPRLJAN**

He was born in Cordoba, Argentina in 1977. His mother is Argentinian and his father is Croatian. From an early age, he participated in the activities of the Croatian Civic Centre of the city of Cordoba, where he was also a member of the Croatian Folklore Ensemble "Kolo Velebit", the secretary of its Management Board (for six terms) and in 2006 he was elected President of that Centre. From 2002 to 2005 he was the Secretary of Press and Broadcasting and the General Coordinator of the Unión de Colectividades de inmigrantes de Córdoba ("Union of Immigrant Collectives in Córdoba") - U.C.I.C. He graduated from the Faculty of Law and Social Sciences in Córdoba with a degree in Social Communication, specializing in Institutional Communication. Since its opening in 2005, he has been the Secretary of the Croatian Honorary Consulate in Córdoba. He is the Associate of various Croatian institutions, including the Institute of Social Sciences Ivo Pilar, in the works for the Lexicon of Croatian Emigration and Minorities, and he is also an Associate of different radio programmes, such as "Glas Hrvatske" ("The Voice of Croatia"). In addition to that, he is a curator of the *Historia de la Inmigración Croata en la Argentina* ("The History of Croatian Immigration to Argentina") photography exhibition. He is the author of several works, such as: *Historia de la Inmigración Croata en Córdoba*. (The History the Croatian immigration to Córdoba); Studia Croatica; Journal of Political and Cultural Studies, Buenos Aires. (2004.); *Los Croatas en la Argentina* (Croatians in Argentina); Todo es Historia journal, no. 526 (2011.); CAMPO FERMO; *Historia de los refugiados croatas en Fermo* (Campo Fermo: history of Croatian refugees in Fermo), Italy (1945-1948) - *La Sangre No Es Agua* Collection, Editorial Brujas (2014.); Los inmigrantes croatas *Quiénes son y cómo vinieron* (Croatian immigrants, who they are and how they came here), *La Sangre No Es Agua* Collection, Editorial Brujas (2014.); Croacia y los croatas desde la Argentina *Discursos, notas, artículos y recuerdos* Croatia and Croatian Argentines: Speeches, notes, articles and memories) (2003 -2013) - *La Sangre No Es Agua* Collection, Editorial Brujas (2014.)

105. **ISMA STANIĆ**

MSc Isma Stanić graduated from the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. She obtained her Master's degree in Sociology in the field of Gender Studies at the Centre for Interdisciplinary Postgraduate Studies at the University of Sarajevo. Since 2005, she has been employed at the Ministry for Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina. She has an extensive working experience in the field of migrations and connecting the diaspora to the development of their countries of origin. She is also experienced in gender and migration issues.

106. **MARIN STRMOTA**

Docent Marin Strmota is a docent at the Department of Demography, Faculty of Economics and Business Zagreb. He also holds lectures at the Department of Demography and Croatian Diaspora, Faculty of Croatian Studies. His scientific and research work includes the following fields: demography, labour economics and demographic and social development.

107. **LEANDRO ROSSANO SUKICH**

Leandro Rossano Sukich graduated from the National University of Córdoba, Argentina with a degree in Social Communication. The fields of his interest include institutional communication and culture. He worked as an Associate for the institutions *Slovensko Društvo v Córdobi* (Slovene Mutual Association of Córdoba) and *Prekmurski Arhiv* (Prekmurje archives), dedicated to the maintenance of Slovenian identity in Argentina. He is currently living in Norway where he is employed as an associate of the organization *Latinamerikansk Forening* (Latin American Association) at the University of Oslo.

108. **FILIP ŠKILJAN**

Docent Filip Škiljan, PhD is a Scientific Adviser at the Institute for Migration and Ethnic Studies. He obtained his PhD in 2009 from the Department of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. His scientific interest includes the following fields: Croatian history of the 20th century, oral history, World War II and national minorities in Croatia.

109. **IVONA ŠKREBLIN KIRBIŠ**

Since 2005, Ivona Škreblin Kirbiš, PhD has been conducting research and holding lectures in the field of Application of Management Psychology at the Management, Entrepreneurship and Digital Transformation Department at the Zagreb School of Economics and Management. She is the Head of the MBA Management study programme and is in charge of projects for students' career development at the Zagreb School of Economics and Management Career Centre.

110. **MARIJAN ŠUNJIĆ**

Prof. dr. sc. Marijan Šunjić (April 5, 1940, Zagreb) is a full professor of Theoretical Physics and a diplomat. He graduated in Physics at the Faculty of Science, University of Zagreb, where he also received his master's degree. He defended his doctorate on the theme of Solid State Physics in London in 1970. From 1963 to 1978, he was an employee of the Ruđer Bošković Institute, Zagreb. In 1978, he transferred to the Faculty of Science, University of Zagreb. He was elected to the position of full professor in 1981. He held a number of positions in university associations in Croatia and Europe. He was Rector of the University for two terms, from April 25, 1991 to February 7, 1994, and from February 8, 1994 to February 8, 1998.

111. **STIPAN TADIĆ**

Prof. Stipan Tadić, PhD is a tenured professor and a tenured Scientific Adviser at the Department of Sociology at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb. From 1992 to 2017 he worked at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar in Zagreb. His scientific research includes the fields of religion and religious topics, sociology of new religious and ecclesial movements and (post)modern religion.

112. **VITOMIR TAFRA**

Vitomir Tafra was born in 1955. During his successful career, he worked as the Head of Marketing, Director of a hotel and a travel agency, he founded the Private Grammar School and Economic School Katarina Zrinski and the European Business School Zagreb and he was the Dean of both of the aforementioned schools. He is currently the CEO of the Education Group Zrinski. Moreover, from 2020 to 2014 he was the Chairman of the working group on National Strategy for Entrepreneurship Education Development (adopted by the Government of the Republic of Croatia on 10 June 2016). He was the project manager of several national and international EU projects. He is currently employed as a Senior Lecturer.

113. **IVAN TEPEŠ**

Mislav Tepeš, PhD is a historian and a cultural anthropologist as well as the Deputy Director of the Croatian Heritage Foundation. He was the Deputy Speaker of the Croatian Parliament until 14 October 2016. He defended his doctoral thesis in History in May 2018 at the Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb. The narrow field of interest in his scientific work includes the history of Croatian diaspora and political emigration in the 20th century.

114. **DRAGAN TODOROVIĆ**

Associate Professor Dragan Todorović, PhD is an Associate Professor at the Department of Sociology at the Faculty of Philosophy, University of Niš. He is the President of the Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion in Niš and the editor-in-chief of the Facta Universitatis journal, series: Philosophy, Sociology, Psychology and History, which is an international journal published by the University of Niš. His scientific research includes the following fields: minority identity, sociology of religion and romology.

115. **DANIJEL VOJAK**

Danijel Danijel Vojak, PhD is currently employed as a Senior Research Associate at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb. He obtained a PhD in Historical Sciences at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. He was employed at a graphic design and publishing company "Ibis grafika" as an associate on a research and development project "Minority groups and their integration into the existing system". His research is focused on the history of the Romani people on the Croatian territory, with emphasis on the 20th century.

116. **JURE VUJIĆ**

Jure Vujić is a Croatian and French lawyer, diplomat, political scientist, essayist, Croatian returnee, Croatian and French writer and intellectual. He is an expert in geopolitics, geostrategy and research of international relations. In addition to that, he is the Head of the Department of Politology of the Matica hrvatska.

117. **OLIVER ZAMBRANO ALEMÁN**

Oliver Zambrano Alemán is a doctoral student at the doctoral study programme of History at the Central University of Venezuela and a researcher whose research field is focused on the topic of Croatian emigration to South America. In addition to that, in 2005 he graduated from the Central University of Venezuela with a degree in History and in 2013 he obtained his Master's degree in International Relations from the Central University of Venezuela. He is a Professor and he frequently organizes seminars and holds and elective courses related to Croatian history at the School of History at the Central University of Venezuela (2006 and 2017). In addition to that, he works as a Croatian language teacher at the Croatian Women Society in Venezuela (2013 and 2018).

118. **TOMISLAV ŽIGMANOV**

Tomislav Žigmanov is a Croatian author and publicist from Vojvodina, Serbia. He is a professor of Philosophy. In addition to his literary work, Žigmanov is also involved in politics, especially in the fight for equal status and dignity of Croats in Vojvodina, as well as the fight against the policy of denationalization of the Bunjevci Croats.

119. **JAKOV ŽIŽIĆ**

Jakov Žižić, PhD obtained his Master's degree in Political Science from the Faculty of Political Science in Zagreb. He defended his doctoral dissertation at the same Faculty in 2019, and the title of his dissertation was "Political Leadership of Franjo Tuđman: Analysis of Sources of Power". From 2014 to 2018, he worked as the Programme Coordinator and the Executive Director of the Academy for Political Development in Zagreb. He has been working as an Assistant at the Department of Communication Sciences at the Catholic University of Croatia since February 2018. He is involved in the research of political action and ideas of Franjo Tuđman, political processes in Croatia, activities of Croatian politicians in exile (1945 - 1990) and the phenomenon of "Sinjska alka" (an equestrian competition held in the Croatian town of Sinj).

